Zbornik radova

3. međunarodne znanstveno-stručne konferencije

Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država

IZDAVAČ
Institut za istraživanje migracija, Zagreb
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Razred za društvene znanosti

ZA IZDAVAČA
Marina Perić Kaselj

UREDNICI
dr. sc. Marina Perić Kaselj
dr. sc. Kristina Posavec
Vjekoslav Blazsetin, mag. educ. philol. croat. et mag. philol. russ.

UREDNIŠTVO
akademik Ferdo Bašić
akademik Anđelko Akrap
dr. sc. Zvonimir Savić

RECENZENTI
izv. prof. dr. sc. Sanja Franc
dr. sc. Stjepan Blažetin

Grafičko oblikovanje
Seniko studio d.o.o., Zagreb

Lektura (hrvatski jezik)
Ivan Kardum, prof.

Lektura (engleski jezik)
Dunja Klarić, prof.

Tisak
Tiskara Zelina, Zelina

Naklada
50 primjeraka

ISBN: 978-953-8580-09-3

CIP zapis je dostupan u nacionalnom skupnom katalogu knjižničnog sustava Bukinet pod brojem 991005935546809366.

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske.

Zagreb, 2025.

Predgovor

Međunarodna znanstveno-stručna konferencija *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* posvećena temama migracija, identiteta i društvenih promjena okupila je istraživače iz različitih područja društvenih i humanističkih znanosti te predstavnike institucija i organizacija iz Hrvatske i inozemstva. Rezultat tih rasprava i izlaganja jest ovaj Zbornik, koji donosi pregled aktualnih istraživanja i uvida u širok spektar migracijskih i demografskih procesa, kulturnih i identitetskih transformacija te suvremenih političkih i društvenih izazova.

Svi su radovi prošli postupak recenzije te predstavljaju originalne znanstvene i stručne doprinose unutar svojih tematskih područja. Važno je napomenuti da tekstovi nisu jezično i grafički usklađivani, nego su objavljeni kako su ih autori napisali te doradili prema primjedbama i komentarima recenzenata nakon čega su lektorirani.

Tematski radovi su raspoređeni u devet cjelina koje obuhvaćaju migracije i povijest, migracije, gospodarstvo i održivi razvoj, migracije, kultura i identitet, migranti, azilanti i integracijske politike, nacionalne manjine – povijesni i suvremeni aspekti, otočne migracije i mobilnost – utjecaj na lokalne zajednice, baštine i razvoj, suvremeni aspekti iseljavanja i povratak, suvremeni demografski trendovi, tržište rada, izazovi zapošljavanja i integracije stranih radnika. Riječ je o interdisciplinarnom korpusu radova koji povezuju demografiju, sociologiju, antropologiju, politologiju, povijest, komunikologiju, filologiju i srodna područja, čime Zbornik dobiva širinu i dubinu nužnu za razumijevanje migracija kao složenog društvenog fenomena.

Cjelina *Migracije i povijest* prikazuje migracijske procese kroz dužu povijesnu perspektivu, analizirajući promjene u kretanju stanovništva, demografske obrasce, povijesne granice, kulturne interakcije te razvoj identiteta kroz stoljeća.

U cjelini *Migracije, gospodarstvo i održivi razvoj* radovi istražuju odnos migracija i gospodarskih trendova, utjecaj demografskih promjena na ekonomske procese te izazove održivog razvoja u kontekstu globalne mobilnosti.

U središtu su cjeline *Migracije, kultura i identitet kulturne* transformacije, identitetski procesi, uloga kulturne baštine i interkulturnih kontakata u oblikovanju pojedinačnih i kolektivnih identiteta.

U cjelini *Migranti, azilanti i integracijske politike* radovi se bave suvremenim migracijama prisile, pristupima integraciji stranaca, pravnim okvirom, izazovima javnih politika i percepcijama lokalne zajednice.

Cjelina *Nacionalne manjine – povijesni i suvremeni aspekti* donosi analize položaja manjinskih zajednica, prava, kulturne autonomije, političkog predstavljanja i društvenih odnosa uz komparativne uvide u regionalnom kontekstu.

Cjelina *Otočne migracije i mobilnost – utjecaj na lokalne zajednice, baštine i razvoj* poseban fokus stavlja na otočna područja, sezonske i trajne migracije, mobilnost stanovništva te odnos migracija i očuvanja kulturne baštine.

Cjelina *Suvremeni aspekti iseljavanja i povratak* razmatra aktualne trendove iseljavanja, motivacije i posljedice emigracije kao i mogućnosti povratka te reintegracije povratnika.

U cjelini *Suvremeni demografski trendovi* radovi prikazuju analitičke uvide u mortalitet, natalitet, starenje stanovništva i druge demografske pokazatelje koji oblikuju razvoj Hrvatske i susjednih država.

Fokus je cjeline *Tržište rada, izazovi zapošljavanja i integracije stranih radnika* na stranim radnicima, radnoj migraciji, položaju radnika na tržištu rada, integracijskim praksama te percepciji stranih radnika u lokalnoj zajednici.

Zahvaljujemo autorima na njihovim doprinosima, recenzentima na stručnoj i savjesnoj evaluaciji te svima koji su sudjelovali u organizaciji konferencije i pripremi ovog izdanja. Nadamo se da će Zbornik biti poticaj daljnjem istraživanju, dijalogu i boljem razumijevanju tema koje oblikuju suvremena društva u Europi i svijetu.

Sadržaj

Migracije i povijest 1

Dubrovačke granice – identitetski aspekti 2

The biblical models of migration. Then and now? 17

Prilike u Zadru i Zadarskoj nadbiskupiji između dvaju svjetskih ratova kao uzroci prisilnog egzodusa zadarskog nadbiskupa Pietra Doima Munzanija 1948. godine 31

Povijesni mit o melting potu i njegove implikacije u raspravi o imigraciji – iz mnoštva jedinstvo ili dezintegracija društva? 43

Imigracija u župu Brgat 1860. – 1918. godine 58

Etnička struktura i migracijski procesi u Trebinju nakon austro-ugarske okupacije 1878.: Katolička zajednica i matice Vojne kapelanije (1879. – 1891.) 80

Migracije, gospodarstvo i održivi razvoj 95

Sektorska zaposlenost, migracije i demografski oporavak u Republici Hrvatskoj 96

Ključni aspekti održivosti u gradovima Europske unije 123

Javni prijevoz u raskoraku između potreba stanovnika ruralnih područja i održivih rješenja 150

Procjena isplativosti ugradnje kućne solarne elektrane na realnom primjeru 171

Žene u medicini od malobrojnih do mnogobrojnih 189

(Ne)vidljivost klimatskih migracija: analiza sadržaja hrvatskih medijskih i znanstvenih članaka 206

Analiza pet aspekata liderstva žena u hrvatskim poduzećima 221

Skrb o stvorenom i migracije – uloga Katoličke Crkve u odgovoru na klimatske izazove 241

Utjecaj migracija na gospodarski rast u zemljama Europske unije 256

Migracije, kultura i identitet 279

Heritage Tourism and Social Wellbeing: Conceptualizing Interactions and Implications 280

Migracije, demografija, identitet – primjer ruralnih zajednica 297

Interkulturalnim odgojem i obrazovanjem od nacionalnog prema europskom (i kozmopolitskom) identitetu 311

Mjerenje kulturne kompetentnosti u javnim službama na primjeru sustava socijalne skrbi 330

Kako zovemo useljenike? – leksik hrvatskih medija 353

Tri perioda rasejanja iz regiona i tri pesme o njima 366

Koliko generacija Z zna o hrvatskoj nematerijalnoj baštini na UNESCO-ovim listama 383

Suvremeno umnažanje identiteta i promjene etničke i religijske pripadnosti 406

Migranti, azilanti i integracijske politike 421

Obveze države članice u zaštiti maloljetnih migranata prema uredbi (EU) 2024/1351. Europskog parlamenta i vijeća od 14. svibnja 2024. 422

Izazovi i prilike strateškog marketinga u integracijskim procesima 445

Sekuritizacija migracija uoči izbora za Europski parlament 2024.: uloga desnih političkih skupina u oblikovanju migracijskih politika 460

Procesi integracije djece migranata u programe primarnoga obrazovanja (slučaj Hrvatska) 474

Refleksivnost i epifanija kao glavni čimbenici dinamike odnosa između sudionika i istraživača pri provedbi kvalitativnog intervjua s migrantima 491

Krijumčarenje ljudi kao oblik nezakonitih migracija i organiziranog kriminaliteta 508

Nacionalne manjine – povijesni i suvremeni aspekti 531

Poslijeratna kultura sjećanja na romske žrtve masovnih zločina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na primjeru Uštica 532

Obrazovanje na mađarskom jeziku u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj 549

Jadranski kulturni krug – romanski varijeteti na Kvarneru i u Istri 567

Identitet Talijana na otocima Cresu i Lošinju 584

Novljansko-dvorsko-kostajničke paralele – život uz granicu nekada i sad 600

Utjecaj njemačke zajednice na politički život Osijeka u drugoj polovici 19. stoljeća 620

Nacije, etničke zajednice, identiteti: slučaj Hrvatske 641

Transformacija manjinskih zajednica: utjecaj novih migranata na kulturnu i gospodarsku dinamiku u Sloveniji i Hrvatskoj 658

Politika regionalne stabilnosti i nacionalne manjine: perspektive i izazovi za Hrvate u Srbiji i Srbe u Hrvatskoj 674

Kolektivna prava i pozitivna diskriminacija nacionalnih manjina *conditio sine qua non* njihovog opstanka 696

Teorijska rekonceptualizacija pravde i pomirenja i implikacije u postranzicijskim društvima: interetničke i intergrupne perspektive 717

Hrvatski model zaštite nacionalnih manjinskih zajednica – razine manjinske zaštite 750

Migracije i obrazovanje: primjer studenata Hrvata iz Vojvodine na sveučilištima u Hrvatskoj 766

Otočne migracije i mobilnosti – utjecaj na lokalne zajednice, baštine i razvoj 781

Stari i novi pomorci – transformacije radnih migracija pomoraca u kontekstu profesionalnog i obiteljskog života 782

Kulturni identitet hrvatskih otoka u vrtlogu migracijskih procesa – analiza sadržaja novina Slobodna Dalmacija 803

Pučka pobožnost u kontekstu migracija na primjeru procesije Za Križen na otoku Hvaru 820

Komparativna analiza konkurentnosti turističkih destinacija otoka Hvara i otoka Korčule 837

Novi Hvarani – doći, ostati i postati otočanin 863

Suvremeni aspekti iseljavanja i povratak 879

Zaduženost kao pokretač iseljavanja iz Hrvatske 880

Promjene u motivaciji za migracije migranata u Hrvatskoj tijekom vremena 903

Iseljeništvo kao dimenzija vanjske politike Republike Hrvatske 924

Rodna perspektiva u *online* komunikaciji: analiza sadržaja u Facebook grupama žena u inozemstvu 946

Nezadovoljstvo mladih društvenim, političkim i gospodarskim uređenjem kao potisni faktor iseljavanja iz Hrvatske 964

Uloga virtualnog prostora u povratnim migracijama 980

Povratničke politike Republike Hrvatske i predviđeni učinci 1000

Hrvati u Švedskoj – odabrani povijesni i suvremeni aspekti iseljavanja 1017

Suvremeni demografski trendovi 1037

Demografske i društvene odrednice depopulacije Hrvata u Srbiji (2002. – 2022.) 1038

Nova migracijska, integracijska i demografska politika Hrvatske: Preporuke „tehničkih“ i strukturnih mjera 1059

Mehanička komponenta recentne demografske dinamike stanovništva gradova i općina Republike Hrvatske (2011. – 2021.) 1082

Prirodno i migracijsko kretanje stanovništva Međimurja od 1857. do 2021. godine 1098

Kretanje broja Hrvata 2011. – 2024. u izabranim državama zapadne i sjeverne Europe 1115

The Dynamics of Migration from Romania, Serbia and Ukraine to Slovakia in the Context of Statistical Data 1130

Usporedba mortalitetnih trendova Republike Hrvatske i odabranih susjednih država 1146

Vitalnost hrvatskog jezika u Kanadi kroz prizmu popisa stanovništva 1161

Tržište rada, izazovi zapošljavanja i integracije stranih radnika 1177

Utječe li u zemljama Europske unije državljanstvo na ishode na tržištu rada mladih rođenih u inozemstvu? 1178

Integracija stranaca na tržištu rada i obrazovanje – usporedna analiza odabranih europskih država 1195

Izazovi upravljanja migracijskim tokovima visokokvalificirane radne snage u Hrvatskoj 1216

Gospodarski rast i demografske promjene u Bosni i Hercegovini 1235

Koncept digitalnih nomada u Republici Hrvatskoj 1254

Utjecaj turizma na migracije i ekonomski razvoj Hrvatske: tržište rada i gospodarstvo 1268

Migracije i povijest

Stjepan Ćosić
Institut za istraživanje migracija
stjepan.cosic@imin.hr

UDK: 94 (497.5)
Izvorni znanstveni rad

Dubrovačke granice – identitetski aspekti[1]

SAŽETAK

U članku se razmatra višestoljetno teritorijalno širenje gradskog distrikta i oblikovanje granica Dubrovačke Republike u 14. i 15. stoljeću. Posebno se naglašava interakcija teritorijalnih granica i simboličke sfere, odnosno državni, vjerski i etnički identitet Dubrovnika. Skrupulozan odnos prema teritoriju, iskazan u borbi za čuvanje granica, bio je presudan za sigurnost Dubrovnika i opstanak male Republike, a politički pragmatizam uvjetovao je trajnu važnost diskursa o granicama. Unatoč staleškim podjelama dubrovački identitet temeljio se na etatizmu i patriotizmu, odnosno na aristorepublikanskom poretku (skupnovladi) i Slobodi (Libertas) kao njegovu ključnom toposu. Geopolitički položaj minijaturne Republike na rubu zapadnoga svijeta u bitnom je odredio simboličke, vjerske i kulturne granice. Vjerske granice, u vidu pripadnosti Katoličkoj Crkvi (pod kontrolom države), bile su simbolički jake i strogo definirane. Pripadnost gradu i Republici stapala se s pripadnošću katolicizmu tvoreći državni identitet s različitim staleškim razinama. Taj je temeljni oblik grupnog identiteta kod Dubrovčana donekle potisnuo etnicitet i druge oblike identifikacije.

Ključne riječi: *Dubrovačka Republika, teritorij, granice, identitet, vjera, etnicitet*

UVOD

O širenju političkih granica Dubrovačke općine, kasnije Republike, tijekom srednjega i ranoga novoga vijeka postoji opsežna literatura. Simbolički i identitetski aspekti

[1] Ovaj je rad nastao u okviru projekta *Pogranično područje Hrvatske i Bosne i Hercegovine – povijest, stanovništvo i migracije* koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

dubrovačke teritorijalizacije istraživani su znatno rjeđe.[2] Za razliku od većine istočnojadranskih komuna koje su utemeljene u antici, urbani začeci Dubrovnika (lat. *Ragusium*, tal. *Ragusa*) odvijali su se u ranom srednjem vijeku, a ubrzani su nakon avarsko-slavenskoga razaranja obližnjega Epidaura u prvoj polovici 7. stoljeća. Tijekom 10. stoljeća grad je postao važno trgovačko i pomorsko središte na istočnojadranskoj obali. U najduljim intervalima svoje rane povijesti priznavao je vrhovništvo Bizanta (7. – 11. st.; 1018. – 1069.; 1167. – 1171.; 1192. – 1205.), a s povremenim slabljenjem Istočnoga Carstva, vrhovništvo su preuzimali Normani (1081. – 1085.; 1172. – 1192.) i Mlečani (1000. – 1018.; 1171/2.; 1205. – 1358.) koji su se u Dubrovniku učvrstili u 13. stoljeću. Polovicom 14. stoljeća komuna je postupno prerasla u aristokratsku republiku, a pune je granice dosegla u prvim desetljećima 15. stoljeća.

U daljnjem tekstu skicirat će se utjecaj teritorijalnoga širenja, državnoga osamostaljenja i geostrategijskog položaja Republike na artikulaciju političkog, vjerskog i etničkog identiteta Dubrovčana.

Teritorijalno širenje Grada

Promatrajući kartu Dubrovačke Republike, pred očima nam je poznati teritorij od vrha poluotoka Pelješca do rta Oštro i Prevlake na ulazu u Boku kotorsku. Međutim, riječ je o granici koja se ustalila tek polovicom 15. stoljeća, a prethodio joj je gotovo petstoljetni proces širenja i razgraničenja. Tijekom tisućljetne povijesti politička i feudalna, odnosno vlasnička i pravna praksa „omeđivanja" za dubrovačku elitu, grad i državu, stiješnjenu na uskom obalnom pojasu, bila je doslovno pitanje opstanka. Zahvaljujući bogatim arhivskim izvorima, danas nam je dobro poznata višestoljetna dinamika teritorijalnog širenja Dubrovačke komune, kasnije Republike (Kapetanić 2022).

[2] S druge strane, međunarodna interdisciplinarna literatura o „granicama" narasla je tijekom proteklih desetljeća do nepreglednih razmjera. Dinamično proučavanje kulturnih i civilizacijskih aspekata „granice" suvremena historiografija ponajviše duguje utjecaju teorije pograničja (*frontier theory*) američkoga povjesničara Fredericka Jackson Turnera (1861–1932) koji je u svojoj raspravi *The Significance of the Frontier in American History* iz 1894., ključ društvenog i političkog oblikovanja SAD-a kao svjetske sile vidio u procesu ekspanzije na golema prostranstava Zapada. Učinci osvajanja Zapada bili su presudni za razvoj američkog individualizma, poimanja građanske slobode i specifičnoga oblika demokratskih institucija i procedura. Iako su u osnovi kolonijalističke, Turnerove teze u širem smislu našle su odjeka u europskoj historiografiji koja je uspostavu granica počela sagledavati izvan fiksnih linearnih i političkih okvira. U tom smislu otvorila su se brojna pitanja kulturnih, vjerskih i civilizacijskih granica, odnosa središta i periferije, etničkih i religijskih odnosa, oblikovanja mentaliteta i mentalnih granica, slike „drugoga" i sl. Osim kao prostor sukoba, osvajanja i kolonizatorskih struktura, granica i stanje pograničja počinju se proučavati i kao prostor susreta, dodira, interakcije, komunikacije i koegzistencije. Dobar primjer takvih istraživanja jest zbornik: David Abulafia and Norma Berend (ed.). 2002. *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*. Ashgate Publishing. Aldershot.

Gradski kopneni nukleus na poluotoku Lausion (*Rausion*), s obližnjim otocima (*Insulae*) Lokrumom, Mrkanom, Bobarom, Svetim Petrom, Svetim Andrijom i Daksom, činio je prvotnu *Astareju*, dubrovačku *djedinu*, kojoj su vjerojatno pripadali i Elafitski otoci (Koločep, Lopud, Šipan, Ruda, Jakljan i Olipa). Kao naselje bez izravnih antičkih korijena ranosrednjovjekovni Dubrovnik nastao je na poluotočnoj hridi u izrazito degradiranom pejzažu, usmjeren na more. Stoga, granice su njegova agera od početka bile upitne i nesigurne, a sami su Dubrovčani u svoju *djedinu* nastojali obuhvatiti što veće područje. Krčenjem i kultivacijom krša širili su se na zemlje okolnih *sklavinija* (arhontija), Huma, Travunije i Konavala, a potom ratovima i sporazumima s dukljanskim, raškim i bosanskim velikašima i kraljevima.

Na Karti 1. grafički je prikazan slijed prvih stečevina Dubrovačke komune. (Foretić 1980/I: 42-44, 123; Lučić 1970: 30-44). Mitsku dimenziju dubrovačka je Astareja zadobila u 15. stoljeću humanističkim tumačenjem o epidauritanskom, salonitanskom i rimskom podrijetlu Grada i njegovih prvih stanovnika. Tim je samopripisivanjem antičko nasljeđe u cjelini postalo važan element političkoga i kulturnoga identiteta Dubrovnika. (Janeković Römer 1999: 13-40)

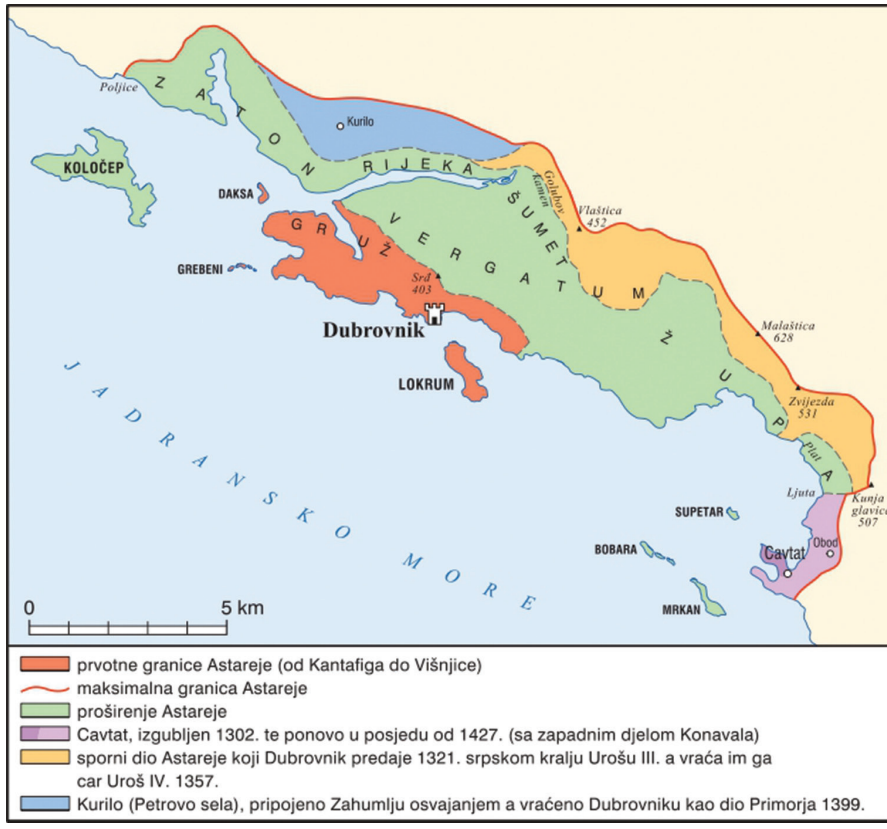

Karta 1. Širenje i granice dubrovačke Astareje

Proces teritorijalnoga širenja srednjovjekovne komune u usponu bio je praćen golemim političkim ambicijama i uspjesima, ali i razočaranjima i povlačenjima. Do širenja i obrane postojećih granica dolazilo je pregovorima, diplomacijom i kupnjom, ali i ratovanjem, osobito u prvim stoljećima. Ukratko, trud oko očuvanja i širenja granica bio je konstanta i determinanta dubrovačke povijesti. Stoga, diskurs o teritoriju i granicama sa slojevitim pravnim, političkim, kulturnim, civilizacijskim, etničkim, vjerskim, demografskim i antropološkim sastavnicama predstavlja ključ za razumijevanje identiteta Dubrovnika kao jedinstvenog povijesnog fenomena. S druge strane, malo poznatu podtemu predstavlja bogata povijest neostvarenih i stoljećima aktualnih *mikroimperijalnih* pretenzija Dubrovnika prema susjednim područjima Neretve, Hercegovine, Boke i dalmatinskih otoka (Kapetanić 2022: 22, 28, 30, 58, 64).

Potkraj 9. stoljeća Astareja se protezala između rtova Višnjice i Kantafiga sa spomenutim otocima. Daljnji kopneni dijelovi od Poljica do Oboda s Cavtatom, Šumetom i Župom Žrnovnicom stjecani su postupno, od 10. do kraja 12. stoljeća. Problematičan je bio pojas oko sela Kurila, zapadno od Rijeke, kojega su nakon osvajanja Zahumlja preoteli bosanski vladari te je bio dio župe Primorje pod njihovom vlašću sve do 1399. godine. Ozbiljniju zapreku dubrovačkom širenju u 11. stoljeću predstavljali su gospodari Duklje koji su pokorili Zahumlje i Travuniju s Konavlima te zagospodarili i dijelom Astareje do samoga grada. Dukljane su potkraj 12. stoljeća pokorili raški Nemanjići, pa su Dubrovčani od 1172. s njima vodili više ratova. Nakon poraza zahumskoga kneza Miroslava u pomorskoj bitki kod Poljica (1184) i neuspješnog napada Stefana Nemanje na sam grad godine 1186. sklopljen je mir kojim je Nemanja Dubrovčanima priznao granice djedine (Foretić 1951: 51–118). Unatoč ugovoru i činjenici da im je 1215. zajamčio slobodnu trgovinu po Raškoj, srpski kralj Stefan Prvovjenčani i njegovi nasljednici uporno su Dubrovčanima osporavali sjeverne obronke Šumeta i Župe zbog kojih su oni morali ratovati s kraljevima Urošem II. i III. (Foretić I 1980: 87, 88). Ti su tereni Dubrovniku bili konačno priznati tek poveljom cara Uroša IV. 1357., a Dubrovčani su im ušli u posjed nakon podjele koja je obavljena 1366. Time je konačno zaokružen gradski teritorij Astareje, koji su Dubrovčani smatrali svojom djedinom (Kapetanić, 2022: 20, 21; Foretić I 1980: 93).

Trgovački i pomorski uspon grada mogao se odvijati samo daljnjom teritorijalnom ekspanzijom. Tijekom 12. i 13. stoljeća Dubrovačka komuna pod bizantskim i mletačkim suverenitetom više je puta bezuspješno pokušavala zagospodariti otocima Lastovom, Visom, Mljetom i Korčulom. Najzad, oko 1252., Dubrovčani su trajno stekli strateški važno Lastovo sa Sušcem (Foretić I 1980: 88). Međutim, godine 1302., u ratu s Urošem II., izgubili su Obod s Cavtatom, a već u drugoj polovici 14. stoljeća to područje s dijelom Konavala preuzeli su humski velikaši Sankovići. Njima ga je 1391. preoteo bosanski velikaš Pavle Radinović, a Dubrovčani su ga vratili pod svoju vlast tek kupnjom zapadnoga dijela Konavala 1426./1427.

Tijekom 14. stoljeća Dubrovčani se usmjeravaju prema zapadu. Posredujući u sukobu bosanskoga bana Stjepana I. Kotromanića i srpskoga kralja Stefana Dušana, Dubrovačka komuna 1333. od obojice dobiva dugo priželjkivani Stonski rat (poluotok Pelješac). U svojoj povelji od 22. siječnja 1333. Dubrovčanima skloni Dušan galantno im ustupa i Posrednicu na ušću Neretve te skoro čitavu humsku župu Primorje (od Pelješca do Poljica) iako nije vladao tim područjima. Kao stvarni gospodar tih zemalja ban Stjepan Kotromanić poveljom od 15. veljače potvrdio je Dubrovčanima samo Stonski rat (Foretić 1976: 81–92). Naime, u kontekstu feudalizacije novoosvojenih balkanskih zemalja, Dušan je premjestio težište svoje države na istok, u plodna nizinska područja iz kojih su prema zapadnim planinskim krajevima potiskivani već slavizirani vlaški stočari. S povlačenjem Nemanjića i daljnjim jačanjem grada Dubrovčani su, nakon više pokušaja, 1345. zavladali otokom Mljetom (Foretić I 1980: 99); (Karta 2.).

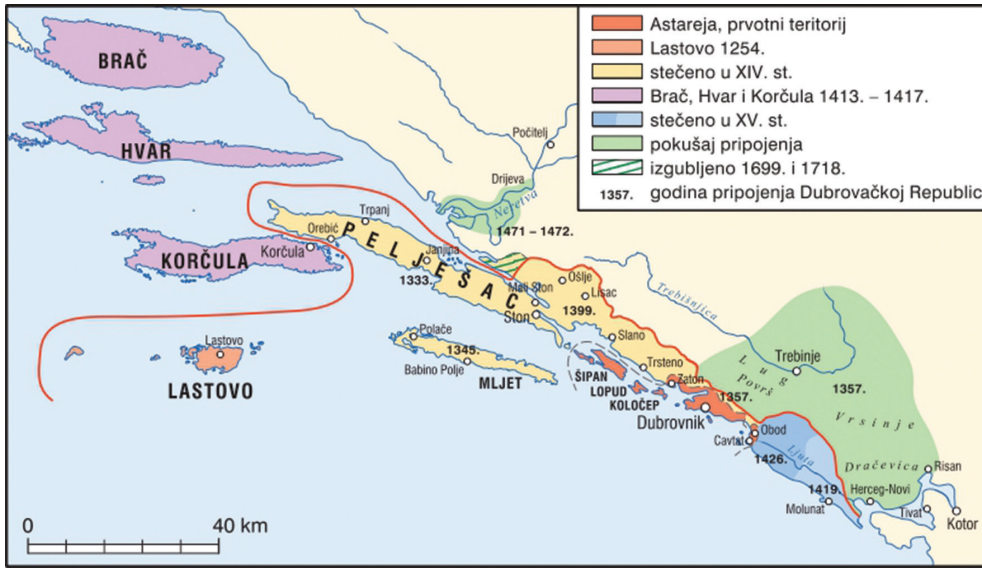

Karta 2. Širenje dubrovačke općine i granice Dubrovačke Republike

Konačne granice Republike

Širenje i uspon grada pratila je staleška diferencijacija. Godine 1332. došlo je do „zatvaranja" Velikoga vijeća (opće skupštine) čime se učvrstila i formalizirala staleška granica između patricijata (*nobiles*) i puka (*populus*). Pritom je vlastela u potpunosti preuzela vlast u komuni. Tako je nastala stratifikacijska barijera koja je bila temelj aristorepublikanskog poretka u nastajanju. Općina odmah provodi organiziranu feudalizaciju i podjelu Pelješca – vlasteli, crkvi i dijelu građana – te započinje plansku izgradnju grada Stona sa solanom. Pritom zatire slabe tragove pravoslavlja i Crkve

bosanske na poluotoku. Urbana elita koja je svoju moć i bogatstvo uglavnom stekla trgovinom i pomorstvom, otada postupno poprima feudalna obilježja.

Presudni povijesni *momentum* za postizanje suvereniteta nastupio je nakon mletačkoga poraza u ratu s ugarsko-hrvatskim kraljem Ludovikom I. Poslije Zadarskoga mira 1358. Ludovik je s Dubrovačkom općinom 27. svibnja 1358. sklopio Višegradski sporazum kojim je, uz niz političkih i gospodarskih povlastica, Dubrovčanima odobrio pravo da sami biraju kneza iako su oni postavili čitav niz dodatnih teritorijalnih zahtjeva koje kralj nije uzeo u obzir (Janeković Römer 2003). Ugarsko-hrvatsko vrhovništvo s vremenom je poprimilo nominalni karakter, tako da se od kraja 14. stoljeća Dubrovačka općina sve češće nazivala Republikom razvijajući sve elemente suvereniteta. Uz višekratne i uporne pokušaje da zadobiju Brač, Hvar i Korčulu, dugogodišnja nastojanja prvenstveno su im bila uperena na strateški nužno „spajanje" teritorija i stjecanje humske župe Primorje. Najzad, bosanski kralj Ostoja (1398. – 1404.; 1409. – 1418.), na poticaj Hrvoja Vukčića, poveljom od 15. siječnja 1399. darovao im je dio Primorja od Kurila do Stona, bez sela Lisca, Trnovice i Imotice. Zauzvrat je kralj bio primljen u dubrovačko plemstvo te je dobio palaču u gradu. U kolovozu iste godine i humski je velikaš Radić Sanković predao Dubrovčanima svoje selo Lisac. Nova feudalna akvizicija *Terre Nove,* kako su Dubrovčani zvali dio župe Primorje koju su stekli, odmah je podijeljena vlasteli, crkvi i manjem broju građana. Humski plemići i baštići nisu se mirili s gubitkom posjeda pa su uskoro započeli pravi rat s Dubrovnikom koji je podržao i kralj Ostoja zahtijevajući 1403. povrat posjeda. Sukobi oko bosanskoga trona išli su u korist Dubrovčana, Ostoja je svrgnut, a novi kralj Tvrtko II. poveljom od 20. lipnja 1405. priznao im je cijelo Primorje s preostalim dvama selima: Trnovicom i Imoticom (Klek). Time su Dubrovčani u potpunosti ostvarili kopneni spoj Astareje s Pelješcom (Lučić 1968/1969: 99–201).

U daljnjoj diplomatskoj ofenzivi prema ugarsko-hrvatskom kralju Sigismundu Luksemburškom, nakon višegodišnjih pokušaja, Dubrovčani su 1413. uspjeli dobiti na upravu Brač, Hvar i Korčulu. Međutim, zbog jakog otpora otočkih komuna to su pravo izgubili već u ožujku 1417 (Foretić 1980: 176).

Najvažnija akcija u zaokruživanju granica i feudalizaciji Republike bilo je priključivanje plodnog područja župe Konavle koju su, nakon što su porazili Radića Sankovića, 1391. međusobno podijelili bosanski velikaši Vlatko Vuković i Pavle Radinović. Zahvaljujući prijateljskim odnosima s Vukovićevim nećakom i još moćnijim nasljednikom Sandaljem Hranićem, Dubrovčani su relativno lako došli do njegova pretežno istočnog dijela Konavala što im ga je, uz bogatu nagradu, ustupio u lipnju 1419. Kao i u Primorju i ovdje je odmah došlo do pobune razvlaštenih vlastelinčića koju su Dubrovčani morali skršiti da bi u posjed ušli tek 1423., nakon čega su obavili izmjeru i podjelu zemlje. Odmah su nastojali steći i drugu polovicu Konavala koju su naslijedila braća Pavlovići, sinovi Pavla Radinovića. Radoslav Pavlović pokazao se tvrdim prego-

varačem, a potom i opasnim neprijateljem. Nakon što je bio primljen u stalež dubrovačke vlastele 1423. i pritom isplaćen, Radoslav je u prosincu 1426. Dubrovčanima prepustio pravo na svoj dio Konavala koji je odmah podijeljen. Međutim, već 1430., potaknuvši neke Konavljane na pobunu, Pavlović je zaratio s Dubrovčanima tražeći povrat posjeda. U savezu s kraljem Tvrtkom II. i Sandaljem Hranićem Dubrovčani su ovoga puta poduzeli i niz diplomatskih akcija prema Turcima koji u to vrijeme postaju presudni vojni i politički faktor u zaleđu. Cilj im je bio podjela ostalih Pavlovićevih zemalja i proširenje vlastitog teritorija duboko u unutrašnjost (župe Trebinje, Bileća i Vrm s Klobukom). Nakon niza zahtjeva i obećanja Porte, mirom sklopljenim 1423., granice su, na razočaranje Dubrovčana, ostale nepromijenjene (Foretić I 1980: 177, 190, 191). Daljnje teritorijalne aspiracije u zaleđu, potaknute krizom u Bosanskome kraljevstvu, dovele su 1451. do novoga rata sa Sandaljevim nasljednikom, moćnim hercegom Stipanom Vukčićem Kosačom koji ih je porazio i zauzeo Župu i veliki dio Konavala. Povukao se tek 1454. nakon što su Turci posredovali u dubrovačku korist. Najzad, posljednja veća granična promjena odnosila se na dubrovački gubitak nenaseljenog područja Planina na sjeveroistoku Konavala što su ga Turci zauzeli iz strateških razloga nakon pada Novog 1482 (Kapetanić 2022: 130, 131).

Tako je, konačno, nakon pet stoljeća dubrovački teritorij dobio granice koje su se skoro nepromijenjene, kao živa povijest, održale do danas u sklopu Republike Hrvatske.

Otok u Osmanskom Carstvu

S osmanskim osvajanjima u 15. stoljeću, padom Bosne 1463. i Hercegovine 1482., Dubrovnik se našao u novom geopolitičkom okruženju s još kompleksnijim političkim, vjerskim i civilizacijskim sastavnicama. Granični diskurs poprima tada novu retoriku. Dubrovnik postaje grad na granici kršćanstva, grad na razmeđi istoka i zapada, grad na susretištu civilizacija i što je najvažnije, grad republikanske Slobode. *Libertas* postaje ključni topos dubrovačkoga političkoga identiteta. U tom razdoblju Dubrovčani su se pokazali majstorima političke anticipacije, a Republika je postala jedan od glavnih trgovačkih i informacijskih posrednika na Mediteranu i na Balkanu. Na crkvenom saboru u Baselu 1433. Dubrovčani dobivaju *Privilegium navigationis ad partes Orientis*, ekskluzivno pravo trgovine sa zemljama pod vlašću islamskih vladara, a predvidjevši tijek osmanlijskih osvajanja, već od 1458. s njima zasnivaju tributarnu vezu kojom su osigurali ranije stečeni monopol i slobodu trgovine. Od 1478. godišnji tribut, koji je uključivao i paušalnu carinu, ustalio se na 12.500 dukata. Iako dubrovačko-osmanska tributarna veza nikada nije utvrđena posebnim ugovorom, poslije sloma ugarsko-hrvatske države 1526. smatrala se obveznom. Osmanlije su, naime, već osvajanjem Novog 1482. potpuno zaokružili dubrovački teritorij pa je, *via facti,*

stupanj dubrovačkog suvereniteta potpuno ovisio o Porti iako vazalni aspekt međusobnih odnosa nikada nije bio definiran. Dubrovačko-osmanski odnosi u političkom smislu imali su paradoksalan karakter. Simbioza dubrovačkog emporija s osmanskim gospodarskim sustavom bila je za Portu toliko važna da je Dubrovnik istodobno mogao tajno, a ponekad i otvoreno, podupirati sve veće protuosmanske koalicije. Republika se prema Zapadu i papinstvu samopredstavljala isključivo kao siromašna kršćanska državica okružena osmanskim nevjernicima s jedne i zakletim mletačkim neprijateljima s druge strane (npr. alegorija Između lava i drakuna; samoidentifikacija u proverbijalnoj izreci "*Non siamo Arabi, non siamo Ebrei, siamo poveri Ragusei*" i sl.). Na Porti su pak Dubrovčani najvjerniji haračari i uvijek spremni trgovački logističari i informatori. Takva im je strategija uz vojnu slabost oduzimala pravo na doslovni atribut *antemurale christianitatis,* ali im je jamčila tu titulaciju u diplomatskom smislu (Kunčević 2015; Kunčević 2020).

Primjeri diplomatskog djelovanja

Vrijeme je pokazalo da je teritorijalni opseg postignut u prvoj polovici 15. stoljeća, u odnosu na vojnu i političku snagu, za Republiku bio optimalan. Naime, u okolnostima osmanskih osvajanja i sukoba velesila manji je teritorij jamčio lakši opstanak države i njezina poretka. S druge strane trajno prisutne težnje za širenjem dubrovačkoga teritorija kod dijela dubrovačke vlastele, potaknute gospodarskim jačanjem, ali i političkim ambicijama i ideološkim stremljenjima, u sebi su nosile sjeme republikanske slabosti. Naime, u slučaju uspješnoga širenja na srednjodalmatinske otoke koji su razvili vlastite komunalne sustave, ili pak na plodna područja Neretve i Popova polja, čime bi se povećao broj podanika iz nižih staleža, dubrovački aristorepublikanski sustav sigurno bi zapao u krizu koja bi ubrzala propast države. Još veću opasnost za Republiku predstavljalo bi kontrafaktualno teritorijalno širenje većih razmjera. Naime, potkraj 16. i početkom 17. stoljeća brojni su Dubrovčani promovirali specifičnu protuosmansku ideologiju sudjelujući u krusadističkim planovima u kojima je Republika postala važan čimbenik zamišljenog Ilirskoga carstva koje bi pod okriljem papinstva nastalo nakon kršćanske *reconquiste* na Balkanu. Prevladala je ipak realistična politička struja među vlastelom pa su ti planovi suzbijeni (Ćosić i Vekarić 2005: 14–50).

Nekoliko kriznih epizoda ilustriraju pragmatičnost i efikasnost dubrovačke granične politike u razdoblju osmanske ekspanzije i dominacije. Jedan je slučaj vezan za pokušaj Republike da se utvrdi na strateški i trgovački važnoj Posrednici na ušću Neretve u vrijeme raspada Hercegovine 1471. Cilj im je bio preduhitriti Mlečane i stvoriti uporište za kontrolu emporija na Neretvi. Nakon dubrovačkog zauzimanja i utvrđivanja na tom području herceg Vlatko Vuković žalio se sultanu Mehmedu II. Spor je uz poslanike obiju strana rješavao bosanski beglerbeg Hamza-beg u Foči 1472. Herce-

gov ključni dokaz o posjedovanju bilo je svjedočenje njegova sluge Šimruša da je tu napasao hercegove kobile. S druge strane, Dubrovčani su iz svoje katedralne riznice donijeli već spomenutu Dušanovu ispravu, tada staru 140 godina, kojom im ustupa Posrednicu, a tvrdili su (doduše netočno) da je oni od tada drže u posjedu. Bez imalo dvojbi Hamza-beg presudio je u dubrovačku korist, ali su sami Dubrovčani ubrzo odlučili zauvijek napustiti Donju Neretvu predajući je kršćanskim snagama. Naime, dobro su procijenili da će ih rat kralja Matijaša i Ivaniša Vlatkovića protiv Turaka na tom području teško kompromitirati (Foretić I 1980: 234).

Nizom maestralnih poteza svoje tajne diplomacije tijekom mirovnih pregovora i razgraničenja Osmanlija i Mletaka nakon Morejskoga (1699./1700.) i Maloga rata (1718./19.) – Republika je dvaput uspjela postići gotovo nemoguće, da se opasni Mlečani povuku iz Hercegovine i s njezinih granica, te da Republika – stvaranjem dviju tampon zona (Klek i Sutorina) – u potpunosti ostane okružena osmanskim teritorijem (Foretić II 1980: 174-209; Novak 1935: 1-165). Međutim, u prvom slučaju Turci su proširili uzmorski pojas razdvajanja uz zapadnu granicu Republike kod uvale Kleka, a u drugom su proširili tu uzurpaciju na područje Gornjeg Kleka zajedno s dijelom poluotoka. Da bi osigurali *mare clausum* i imali kontrolu nad zaljevom, Mlečani su zauzeli zapadnu polovicu poluotoka. Iako nikad nisu priznali ove gubitke, Dubrovčani su iz obzira prema Osmanlijama, a u strahu od Mlečana, prešutno prihvatili novo stanje (Ćosić, Kapetanić i Vekarić 2012).

Simbolički i identitetski aspekti

Vratimo se simboličkom konceptu i identitetskim aspektima dubrovačkih granica. Kao praslavenska riječ „granica“ je sa svojim izvedenicama ušla i u Slavenima susjedne jezike. Kao termin za lat. „margo“ Dubrovčani tu riječ koriste puno češće od pojma *međa* i drugih sinonima, kombinirajući je u talijanskim ili latinskim tekstovima („Antiche nostre granizze“). Pojam se često koristi i u glasovitom dubrovačkom zemljišniku, svesku *Libro Rosso*. Teritorijalizacija Dubrovnika utjecala je na oblikovanje simboličkih *granica,* odnosno sadržaje dubrovačkog identiteta i suvereniteta. Kao svaki drugi, i dubrovački identitet oblikovao se u procesu *razgraničenja*, distanciranja i interakcije s drugima. Suverenitet u vidu aristorepublikanizma predstavljao je njegov politički aspekt, a kršćanstvo u obliku katolicizma, religijski. Pitanja o širenju dubrovačkih granica redovito je pratila i rasprava o opsegu i naravi suvereniteta dubrovačke države. Dakako, poimanje suvereniteta u predmoderno doba bitno je različito od suvereniteta u modernoj politici i međunarodnome pravu. To ipak ne mora značiti da je suverenitet suvremenih država, pa čak i velikih sila, u komparativnom smislu „čvršći“ i potpuniji. Stariji povjesničari često su nekritički uzdizali dubrovačku *samovlast* unatoč tributarnoj ovisnosti i priznavanju imperijalnih vrhovništava

(Bizanta, Mlečana, ugarsko-hrvatskih vladara, Osmanlija i Habsburgovaca). S druge strane, razmatranja novije historiografije, napose osmanistike, često skreću u drugu krajnost po kojoj je Dubrovnik bio samo jedan od haračara posve ovisnih o Visokoj Porti. Takve rasprave uglavnom zahtijevaju *Occamovu britvu* pa se dobro osloniti na bazičnu odrednicu Harrya Hinsleyja o suverenosti kao „samoograđivanju ustrojene moći od svih drugih". (Hinsley 1992: 33–48) Ako taj kriterij primijenimo u slučaju Dubrovnika, možemo zaključiti da je Republika doista uživala visok stupanj suvereniteta (Mitić 1988).

Prateći širenje teritorijalnih granica, identitetske granice formirale su se u kompleksnim kulturnim, religijskim i političkim interakcijama. Ako identitet definiramo kao strukturu kulturnih razlika prema vani i međusobnih sličnosti iznutra, identifikacija podrazumijeva pripisivanje (askripciju) niza razlikovnih obilježja zajedničkih članovima pojedine zajednice ili skupine. U dubrovačkom slučaju radilo se o teritorijalnoj staleškoj zajednici u čijoj je identitetskoj hijerarhiji prvo mjesto zauzimala pripadnost komuni, odnosno Republici kao apstraktnoj instituciji s jedne i konkretnoj domovini s druge strane, u kojoj je svaki stalež imao zadana prava i obveze participirajući razmjerno tome u općem blagostanju (*Parva domus Ragusa*). U dopuni svoje već klasične identitetske teorije, utemeljene na proučavanju interakcija i granica među skupinama, Frederik Barth uz pojedince, obitelji i grupe u stvaranju identitetskih procesa naglašava važnost države sa svojim moćnim mehanizmima distribucije elemenata za izgradnju identiteta u prednacionalno doba. Dubrovačka Republika dobar je primjer koji potkrepljuje ove Barthove teze. Naime, njezin je „državni" supstrat generirao brojne kulturne, društvene i mentalitetske posebnosti koje su činile dubrovački identitet (Barth 1969: 9–38; Barth 1994: 11–32).

Dubrovčani, dakle, nisu razvili zasebnu etniju niti su imali (proto)nacionalni potencijal, ali ih je utjecaj i sadržaj vlastitog identiteta nastaloga zahvaljujući državnim okvirima stoljećima izdvajao i činio posebnima. O etničkim korijenima najstarijeg stanovništva grada i okolice teško je sa sigurnošću govoriti. Reći ćemo samo da je *Ragusium* nastao kao romanska naseobina, ali je početkom 14. stoljeća to bio većinski slavizirani *Dubrovnik,* pa je i dobar dio vlastele bio slavenskoga podrijetla. Uz latinski jezik učene elite i hrvatski (slavenski) vernakular većine, do 16. stoljeća, govorila se i raguzejska varijanta romanskoga jezika koju je zamijenio talijanski kao *lingua franca* trgovine i diplomacije na Sredozemlju. Etničnost Dubrovčana i njihovih susjeda u srednjovjekovnome kontekstu povezuje se s romanstvom i slavenstvom (sklavinije, slavonije u zaleđu) iako su grad stoljećima nastavali pripadnici brojnih naroda i europskih regija (Talijani, Nijemci, Francuzi, Albanci, Mađari i drugi) na koje je asimilacijska snaga dubrovačkoga identiteta djelovala brzo i efikasno. U tom pogledu brojni su primjeri snažne inkluzivnosti dubrovačkoga identiteta na poznate i nepoznate doseljene stanovnike i gradske rodove upisane u Genealogije antunina i lazarina.

Uz izrazitu dubrovačku privrženost zapadnim civilizacijskim i kulturnim matricama u književnom i umjetničkom stvaralaštvu, napose, jezična je identifikacija od humanističkoga razdoblja, uz opći slavenski i učeni „ilirski", afirmirala i hrvatski etnonim (često se navode primjeri u književnim djelima: Vidali, Nalješković, Vetranović, Zlatarić, Pavlović, Bruerević i drugi). Dakako, glotonim „hrvatski" koji se javlja kod dubrovačkih i drugih pisaca u Dalmaciji, ukazuje na specifičnu identifikacijsku praksu po kojoj se izjednačava jezična i etnička pripadnost (najbolje to ilustrira sintagma u zapisu popa Martinca o bitki na Krbavskom polju 1493. u kojoj kaže da Turci „nalegoše na jazik hrvacki"). Među rijetkim eksplicitnim iskazima o etničkom identitetu puka izdvaja se zapis ruskog diplomata Petra Andrejeviča Tolstoja. Za boravka u Dubrovniku 1698. Tolstoj uočava razliku između državnog i etničkog identiteta te zapisuje da „Raguzjani govore slavenskim jezikom, znaju talijanski, a zovu se Hrvatima i rimske su vjere", a sličnu formulaciju koristi i za stanovnike Perasta. (Grčević 2019: 213, 214) Ipak, državna pripadnost, višestoljetni suverenitet i stabilna staleška struktura, te relativno bogatstvo Dubrovčana, u identitetskome su smislu bili primarni u odnosu na etničku i jezičnu pripadnosti širem slavenstvu i hrvatstvu. Obrat se dogodio nakon sloma Republike s pojavom modernih nacionalnointegracijskih gibanja kada ukupna dubrovačka baština postaje stožerni dio hrvatske nacionalnointegracijske ideologije (Ćosić 1999: 279–336).

U pogledu vjerskog identiteta Dubrovčana granice su bile veoma čvrste i strogo postavljene. Katolički ekskluzivizam predstavljao je konstantu dubrovačke politike, a povezanost Republike sa Svetom Stolicom i španjolskim dvorom predstavljala je stup njezine zapadne politike. Štoviše, privrženost Rimskoj crkvi izjednačavala se sa slobodom grada-države. O tome se do kraja Republike prenosilo proročanstvo sv. Frana Asiškoga koji je za boravka u gradu 1220., pohvalio Dubrovčane zbog njihove čvrste vjere i naglasio im da će blagostanje i slobodu zadržati sve dok ne otvore vrata istočnom *ritusu* (Engel, 1903: 38). Posebno jaku simboličnu crtu u životu Republike i njezinih stanovnika zadobio je svetac zaštitnik sv. Vlaho čiji je izbor bio povezan s obranom grada od Mlečana u 10. stoljeću. Svečev blagdan prerastao je u državni praznik, a njegov je kult štovanja postao okosnicom kohezije svih staleža. Lik sv. Vlaha klesao se, rezbario, slikao i izvezivao na stjegovima, te je postao simbolom komune, a potom i svih pridruženih krajeva Republike od Pelješca do Konavala (Janeković Römer 1999: 374–377).

Uz neke opće stereotipe predodžba osmanskoga i islamskoga svijeta kod Dubrovčana sadržavala je crtu racionalne suzdržanosti i poštovanja. Dubrovački *orijentalizam* oblikovao se pod utjecajem višestoljetne ekonomske, političke i tributarne povezanosti i ovisnosti minijaturne Republike o Osmanskome Carstvu. Međutim, muslimani su u Dubrovniku boravili rijetko i privremeno, isključivo zbog trgovine. Na istoj povijesnoj, vjerskoj i kulturnoj razdjelnici Dubrovčani su morali definirati

odnose prema podređenim skupinama multikonfesionalnog imperija, napose prema Židovima i pravoslavnima koji su, za razliku od muslimana, privremeno ili trajno obitavali u gradu.

Iznimku u pitanjima imigracije inovjeraca činila je židovska zajednica sefardskih izbjeglica koji su nakon progona s Pirinejskog poluotoka 1492. i 1498., preko južne Italije početkom 16., stoljeća stigli u Dubrovnik. Sposobni trgovci i novčari s brojnim vezama na Sredozemlju bili su dobrodošli Republici na vrhuncu pomorske moći. Dakako, segregacijska etnokonfesionalna granica postavljena je s obiju strana. Godine 1546. donesena je odluka o osnivanju židovskog geta unutar gradskih zidina. Istom su odlukom utvrđene visine najamnina za kuće i poslovne prostore, a propisana su i ograničenja u javnom životu što su ih Sefardi morali poštovati. Osnivanjem židovskog geta utemeljena je i sinagoga, to jest Židovska općina grada Dubrovnika koja je postala utočište svim Židovima, kako onima trajno nastanjenim tako i onima koji bi se tu privremeno zatekli. Od tada je, možemo reći, započeo „zajednički život" Židova s katoličkim stanovnicima Dubrovnika. Naime, Židovi su do samog ukinuća Dubrovačke Republike ostali jedini legalno nastanjeni nekatolici, a njihova je sinagoga bila jedini nekatolički hram u Gradu. Općinu je predstavljala židovska bratovština (*fraternitas, universitas, schola*) ustrojena od strane vlasti po ugledu na druge obrtničke i vjerske asocijacije kršćana u Dubrovniku. Na taj način ostvarena je integracija Židova u dubrovački staleški sustav (Stulli 1989; Miović 2005).

Za razliku od judaizma odnos prema pravoslavlju bio je znatno stroži, a istočni *ritus* ostao je službeno zabranjen sve do početka 19. stoljeća kada je, zahvaljujući pritisku carske Rusije, utemeljena pravoslavna kapela. Boravak doseljenika pravoslavne vjeroispovijesti, uglavnom iz dubrovačkoga zaleđa, tolerirao se privremeno i to samo u predgrađima Pile i Ploče, a smatrani su osmanskim podanicima. Unatoč strogoj imigracijskoj i vjerskoj politici malobrojna se pravoslavna zajednica formirala tijekom 18. stoljeća, ostajući na povijesnoj margini kao prešutna činjenica. Senat je poduzimao palijativne mjere nadzirući brojnost i propisujući obveze pravoslavnih. Restriktivna vjerska politika proizlazila je iz činjenice da je Republika bila mala i relativno slabo naseljena, a da je u osmanskom zaleđu živjelo brojno pravoslavno stanovništvo. Godine 1766. Senatori o tome zaključuju: „Ako bi se pravoslavnima odobrila sloboda vjeroispovijesti, mnogi bi potražili utočište u Gradu pa bi ubrzo njihov broj premašio broj katolika Dubrovčana, što su već i prije pokušavali, i na taj bi način postali gospodarima Dubrovnika." Stoga se postupak stjecanja dubrovačkog državljanstva odnosio isključivo na katolike, a propisivao je desetogodišnji boravak i posjedovanje nekretnina u Gradu. Podrazumijevalo se da pravoslavni i drugi inovjerci (osim Židova), ako žele steći dubrovačko državljanstvo, moraju prihvatiti katoličku vjeroispovijest. Republici ipak nije bio cilj baviti se prozelitizmom i provoditi politiku vjerske nesnošljivosti pa su se vjerski prelasci pravoslavaca na katolicizam u Dubrovniku provodili posve rijetko (Ćosić 2019: 111–133).

ZAKLJUČAK

Odnos prema teritoriju, otjelovljen u granicama, bio je presudan za sigurnost grada i opstanak male Republike, a diktat političkog i diplomatskog pragmatizma uvjetovao je važnost diskursa o granicama. Geopolitički položaj Dubrovnika u bitnom je smislu odredio i simboličke granice, prvenstveno vjerske i kulturne. U višestoljetnom procesu „razgraničavanja" oblikovao se dubrovački identitet koji se, unatoč staleškim podjelama, temeljio na državnosti i patriotizmu. Vjerske su granice u vidu pripadnosti Katoličkoj Crkvi bile simbolički jače i strože definirane natkriljujući etničko podrijetlo koje se u pretpolitičko doba pretapalo u podložništvo Republici, odnosno u državni identitet sa staleškim *držanstvom*. Upravo je taj osjećaj dubrovačkoga identiteta na izdisaju dao puno pravo župskoj pučanki Luciji Sambrailo, zvanoj Šešanka, da nakon predaje grada Francuzima i ukinuća Republike zaustavlja dubrovačku vlastelu, javno ih psuje i naziva ih izdajnicima domovine i svetoga Vlaha (Stojanović 1900: 172, 173).

LITERATURA

Barth, Frederik. 1969. Introduction. u: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organizations of Cultural Difference*. ur. Frederik Barth. Little, Brown and Co. Boston.

Barth, Frederik. 1994. Introduction, Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity. u: *The Anthropology of Ethnicity. Beyond 'The Ethnic Groups and Boundaries'*. ur. Hans Vermeulen i Cora Govers. Het Spinhuis. Amsterdam.

Ćosić, Stjepan. 1999. *Dubrovnik nakon pada Republike (1808–1848)*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Dubrovnik.

Ćosić, Stjepan i Nenad Vekarić. 2005. *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi.* Zavod za povijesne znanosti HAZU. Dubrovnik-Zagreb.

Ćosić, Stjepan, Niko Kapetanić i Nenad Vekarić. 2012. *Prijevara ili zabluda? Problem granice na području poluotoka Kleka*. Dubrovačko-neretvanska županija. Dubrovnik.

Ćosić, Stjepan. 2019. Pravoslavna zajednica u Dubrovniku do emancipacije u XIX. stoljeću. Dubrovnik u hrvatskoj povijesti. *Dubrovnik u hrvatskoj povijesti. Zbornik radova u čast akademiku Nenadu Vekariću*. Sveučilište u Zagrebu Hrvatski studiji. Zagreb.

Engel, Ivan Hristijan. 1903. *Povijest Dubrovačke Republike* (preveo, opaskama popratio i nadopunio Ivan Stojanović). Srpska dubrovačka štamparija, Dubrovnik.

Foretić, Vinko. 1951. Ugovor Dubrovnika sa srpskim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina. *Rad JAZU* 283.

Foretić, Vinko. 1976. Kada je i kako Stonski Rat došao pod vlast Dubrovnika. *Pelješki zbornik I.* Zagreb.

Foretić, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808*. Knjiga prva. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.

Foretić, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808*. Knjiga druga. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.

Grčević, Mario. 2019. *Ime »Hrvat« u etnogenezi južnih slavena.* Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu i Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku. Zagreb – Dubrovnik.

Hinsley, Francis Harry. 1992. *Suverenitet.* Stvarnost. August Cesarec. Zagreb.

Janeković-Römer, Zdenka. 1999. *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Dubrovnik.

Janeković-Römer, Zdenka. 2003. *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike*. Golden Marketing. Zagreb.

Kapetanić, Niko. 2022. *Sve dubrovačke granice. Povijesni atlas Dubrovačke Republike sa sto zemljovida.* Vlastita naklada. Dubrovnik.

Kunčević, Lovro. 2015. *Mit o Dubrovniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada.* Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zagreb – Dubrovnik.

Kunčević, Lovro. 2020. *Vrijeme harmonije. O Razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike.* Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zagreb – Dubrovnik.

Lučić, Josip. 1970. *Prošlost dubrovačke Astareje*. Matica hrvatska. Dubrovnik.

Lučić, Josip. 1968/1969. Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog Primorja 1399–1405. *Arhivski vjesnik* 11-12.

Miović, Vesna. 2005. *Židovski geto u Dubrovačkoj Republici (1546-1808).* Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zagreb-Dubrovnik.

Mitić, Ilija. 1988. *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici (od 1358. do 1815)*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.

Novak, Grga. 1935. Borba Dubrovnika za slobodu 1683-1699. *Rad JAZU* 253. Zagreb.

Stojanović, Ivan. 1900. *Dubrovačka književnost.* Srpska dubrovačka štamparija A. Pasarića. Dubrovnik.

Stulli, Bernard. 1989. *Židovi u Dubrovniku*. Jevrejska općina Zagreb, Nakladni zavod MH, Kulturno društvo 'Dr. Miroslav Šalom Freiberger'. Zagreb.

Dubrovnik Borders – Identity Aspects

ABSTRACT

The article examines the centuries-long territorial expansion of the city district and the shaping of the borders of the Dubrovnik Republic in the 14th and 15th centuries. The interaction between the territorial borders and the symbolic sphere, the state, religious and ethnic identity of Dubrovnik is especially emphasized. The scrupulous attitude towards the territory, expressed in the struggle to preserve the borders, was crucial for the security of Dubrovnik and the survival of the small Republic, and political pragmatism conditioned the lasting importance of the discourse on borders. Despite class divisions, the Dubrovnik identity was based on statehood and patriotism, i.e. on the aristocratic republican order and Freedom (Libertas) as its key topos. The geopolitical position of the miniature Republic on the edge of the Western world essentially determined the symbolic, religious and cultural borders. Religious borders, in the form of affiliation with the Catholic Church (under state control), were symbolically strong and strictly defined. Belonging to the city and the Republic merged with religious affiliation, creating a state identity with different class levels. This fundamental form of group identity among the people of Dubrovnik somewhat diminished the importance of ethnicity and other forms of identification.

Keywords: *Republic of Dubrovnik, territory, borders, identity, religion, ethnicity*

Ivan Benaković

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu
ivan.benakovicc@gmail.com

Anđelo Maly

Sveučilište u Zagrebu
Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu
andelo.maly@kbf.unizg.hr

UDK:314
Izvorni znanstveni rad

The biblical models of migration. Then and now?

ABSTRACT

The issue of migration seems to have always been complex, and the biblical writings themselves testify to this. For this reason, in this work, the authors try to give adequate answers to the issue of the migration process. Starting from the Hebrew Bible (Old Testament), which in many places deals with the phenomenon of migration, and then reading the New Testament where this phenomenon is discussed in the same way.

The Hebrew Bible, in its first part, namely the Torah, in a series of laws that regulated relations among the Israeli people, tries to provide some concrete guidelines for creating a migration policy. Thus, it becomes visible that the laws of the Hebrew Bible (Old Testament) are inclusive and that they are aimed at creating a dialogue with those who are foreigners or migrants. According to the Torah's laws, foreigners must be approached with respect. At the same time the experience of the Israeli people themselves, who for a long time were a nomadic people and thus a foreign people give some more reasons to conclude that the Hebrew Bible is open to foreigners.

In the New Testament, the issue of migration is focused on the discourse about Christ, which is an event open to pagans, or at that time foreign people. The event of Jesus Christ is thus an event of inclusiveness and thus openness to foreigners or migrants.

Because of all said above, the authors of this paper see reasons for approaching the issue of the phenomenon of migration at a deeper level and thereby creating concrete policies that would be aimed at the acceptance and adequate integration

of foreigners into a society to which they do not belong by their ethnicity. However, in the spirit of openness, they eventually become its integral part.

Keywords: *migrations, Old Testament, New Testament, foreigner, Jesus Christ, openness*

INTRODUCTION

"Give me your tired, your poor,
Your huddled masses yearning to breathe free,
The wretched refuse of your teeming shore.
Send these, the homeless, tempest-tost to me,
I lift my lamp beside the golden door!" (Emma Lazarus, *The New Colossus*)

Migration is an inherent aspect of human existence, deeply woven into the fabric of social life across the globe. It influences employment markets, economic policies, environmental considerations, cultural identity, and legal systems. It serves as a social phenomenon and a profound human narrative, providing insights into the complexities of faith, identity, and belonging. Within this rich tapestry, migration emerges as a powerful theme in biblical texts, offering a framework for theological discourse that engages various faith communities. This overview will examine migration from a biblical perspective, as the Bible contains numerous migration stories and examples. From the expulsion from Eden to the migrations to Egypt and Mesopotamia, biblical characters have faced various migration experiences. By analysing these biblical migration models, we aim to identify their theological themes mostly relevant to current migration discussions, such as freedom, fear, and hospitality.

THE MAIN MODELS OF THE MIGRATION IN THE OLD TESTAMENT

Migration serves as a prominent motif throughout biblical literature, reflecting a complex interplay of human experience, divine providence, and the search for belonging. This theme is notably evident from the very beginning of the Genesis narrative, which sets the stage for understanding the multifaceted nature of displacement and movement.

The expulsion of Adam and Eve from the Garden of Eden (Gen 3:23–24)[1] marks the inception of humanity's migratory journey. This foundational event underscores the notion of separation from an ideal state, a theme that echoes through subsequent

[1] So Yahweh God expelled him from the garden of Eden, to till the soil from which he had been taken. He banished the man, and in front of the garden of Eden he posted the great winged creatures and the fiery flashing sword, to guard the way to the tree of life.

narratives. Cain's transformation into a wanderer after the fratricide of Abel further illustrates the consequences of human actions that lead to displacement (Gen 4:12–16)[2]. Here, migration is not merely a geographical transition but a moral and existential one, encapsulating themes of isolation and consequence.

As the narrative unfolds, the Tower of Babel incident epitomizes the culmination of human ambition leading to divine intervention (Gen 11:8–9)[3]. The dispersion of humanity across the earth serves as a reminder of the inherent limitations of human endeavour while simultaneously highlighting the diversity that emerges from such separations.

The theme of migration is richly developed in the Ancestral stories, beginning with Abraham's call to leave his homeland (Gen 12:1–2)[4]. Initially positioned as a voluntary migrant, Abraham's experiences in Egypt reveal a shift toward an externally displaced individual – one whose circumstances compel his move (see Bilić 2020: 11–15). This is a recurring pattern within the family lineage: Isaac, born to immigrant parents, faces displacement due to environmental factors, demonstrating how the repercussions of migration can transcend generations.

Jacob's narrative culminates this theme as he flees his home in search of safety, illustrating the involuntary aspects of migration (Gen 27:41–28:5)[5]. Jacob's journey not only underscores the instinct for self-preservation but also reveals the complexities of familial ties and the sacrifices inherent in migration. Jacob eventually repatriates by choice, but he lives out the remainder of his life as an immigrant (Strine 2016: 2, see Bilić 2020: 15–17). Their experience shows several cultural shocks, the same as courage and resilience among communities they encounter, and the Bible describes them as sojourners.

Within this biblical framework, four distinct types of persons are recognized in the context of migration:[6]

---

[2] When you till the ground it will no longer yield up its strength to you. A restless wanderer you will be on earth.' Cain then said to Yahweh, 'My punishment is greater than I can bear.

[3] Yahweh scattered them thence all over the world, and they stopped building the city. That is why it was called Babel, since there Yahweh confused the language of the whole world, and from there Yahweh scattered them all over the world.

[4] Yahweh said to Abram, 'Leave your country, your kindred and your father's house for a country which I shall show you; and I shall make you a great nation, I shall bless you and make your name famous; you are to be a blessing!

[5] Now, son, listen to me; go at once and take refuge with my brother Laban in Haran. Stay with him a while, until your brother's fury cools, until your brother's anger is diverted from you and he forgets what you have done to him. Then I shall send someone to bring you back. I do not want to lose you both on one day!' (Gen 27:43–45).

[6] https://www.internationalstandardbible.com/S/stranger-and-sojourner-(in-the-old-testament).html. For more details see Barščevski (2023: 63–77).

gēr, usually translated as stranger or sojourner

tôšaḇ, as a synonymous for *gēr*

noḵrî, a foreigner who is not integrated into the community, the one who passes by and

zār, a stranger with different blood.

It seems that Abraham moved from Canaan to Egypt because of famine (Gen 12:10)[7], like some other biblical figures and it might be one of the factors that led to the migration of people in the ancient Near East (Opade 2024: 67). Jacob's family, consisting of about seventy people (Deut 10:22)[8], had moved to the land of Egypt to escape an enduring famine; there they had found prosperity and had also promoted the economic wealth of the host country (Gen 46:31–34, 47:1–10). The Egyptians perceived the vital presence of the Hebrews as a threat; those who had received the sacred status of guest (*hospes*) became enemies (*hostis*) (Bovati 2016: 548–552).

Afterward, the Israelites fled Egypt after years of servitude (Exod 1:1–15:21) and travelled through the desert for forty years before settling in the Promised Land. Freedom was such became the hallmark of their identity. The story of the Israelites in the Promised Land continues with various historical involuntary migrations. The one resulted from the Assyrians invasion of Samaria in 722 BCE, the other when Babylonians destroyed Jerusalem in 587 BCE, and the one when Persian, Greek and Roman rule expelled thousands of Israelites and early followers of Jesus (Strine 2016: 1).

The historical narrative of the Hebrews, particularly during their enslavement in Egypt, serves as an expressive reminder of the perils associated with fear-driven policies and the dehumanization of vulnerable populations. The biblical account, as recounted in Exodus 1:11–22, illustrates how the ruling authorities imposed increasingly oppressive measures on the Hebrew immigrants, culminating in the tragic decision to eliminate their newborns. This harrowing episode not only reflects a profound moral failure but also resonates with contemporary crises faced by refugees, particularly those who traverse perilous waters in search of safety and dignity. The Bible functions as a vital vehicle of remembrance, urging us to confront the consequences of unmotivated fear. Such fear often manifests in policies that are framed as necessary for the protection of citizens, yet they perpetuate senseless and inhumane acts against marginalized groups. The scriptural narrative invites readers to engage with the plight of the Jewish people, fostering a sense of spiritual solidarity

[7] There was a famine in the country, and Abram went down to Egypt to stay there for a time, since the famine in the country was severe.

[8] And, although your ancestors numbered only seventy persons when they went down to Egypt, Yahweh your God has now made you as many as the stars of heaven.

with those who are landless and oppressed. By invoking the words, "My father was a wandering Aramean and became an emigrant in the land of Egypt" (Deut 26:5), the text calls upon everyone to recognize their shared humanity and the historical struggles of displaced peoples.

All those experiences have been important for understanding the position and role of migrants as they have been explained in biblical legal texts. They often instruct the community to treat migrants as equals.

THE LAW OF STRANGER

The Old Testament presents a profound understanding of social justice, particularly concerning the treatment of marginalized groups. Among these, the immigrant is notably positioned alongside the widow, the orphan, and the Levite, reflecting a systemic recognition of their shared vulnerability. This categorization highlights a fundamental principle of equality in the face of deprivation, ensuring that the needs and rights of the economically disadvantaged are addressed uniformly.

For example, Leviticus affirms: "When a stranger resides with you in your land, you shall not do him wrong The stranger who resides with you shall be to you as the native among you, and you shall love him as yourself; for you were aliens in the land of Egypt: I am the LORD your God" (Lev 19: 33–34). The love of the believing Israelite for the stranger imitates God's sentiments and must be translated into gestures like the Lord's (Ps 146:9)[9].

In passages such as Deuteronomy 16:11–14[10] and 24:11–14[11], the immigrant is explicitly included within the framework of societal responsibility. This inclusion signifies not merely a recognition of their plight but also an imperative for the community to extend support and sustenance. The lawgiver's intention is clear: all the desti-

[9] Yahweh protects the stranger, he sustains the orphan and the widow. Yahweh loves the upright, but he frustrates the wicked.

[10] You must rejoice in the presence of Yahweh your God, in the place where Yahweh your God chooses to give his name a home, you, your son and your daughter, your serving men and women, the Levite living in your community, the foreigner, the orphan and the widow living among you. Remember that you were once a slave in Egypt, and carefully observe these laws. 'You must celebrate the feast of Shelters for seven days, at the time when you gather in the produce of your threshing-floor and winepress. You must rejoice at your feast, you, your son and your daughter, your serving men and women, the Levite, the foreigner, the orphan and the widow living in your community.

[11] You must stay outside, and the man to whom you are making the loan must bring the pledge out to you. And if the man is poor, you must not go to bed with his pledge in your possession; you must return it to him at sunset so that he can sleep in his cloak and bless you; and it will be an upright action on your part in God's view. 'You must not exploit a poor and needy wage-earner, be he one of your brothers or a foreigner resident in your community.

tute, whether native or foreign, are entitled to the same considerations of compassion and assistance. This egalitarian perspective fosters a sense of solidarity among those who suffer, promoting justice through communal responsibility. Furthermore, the association of the immigrant with figures such as the Levite, who relies on the goodwill of others due to a lack of land ownership, underscores the interconnectedness of societal well-being. It reflects an understanding that the welfare of one group cannot be separated from the welfare of another, emphasizing that neglecting the alien is tantamount to neglecting the entire fabric of society.

The economic provisions in favour of the foreigner, which are particularly suggestive, are articulated in the Biblical Law in other important regulations that guarantee the rights of the immigrant in the various sectors of his life and in the different needs of his person. In this context, the immigrant is equated with the citizen: “There will be one law for you, for the foreigner and for the native” (Lev 24,22).

The Old Testament’s approach to the immigrant embodies a foundational ethos of inclusivity and care for the economically disadvantaged. By pointing to the playing field for all, the lawgiver advocates for a compassionate society where the dignity of each individual –regardless of their status – remains intact and supported. This timeless message continues to resonate, urging contemporary society to reflect on the treatment of the marginalized, ensuring that no one is left behind. The stranger, insofar as he is needy, is like one of the households, the stranger by origin or customs is to be considered as your brother because he is poor (Bovati 2016: 553–555).

The Torah does not speak of immigrants as a “marginal” reality, confined to ghettos, but of people who live in Israel. This notation makes it clear that hospitality reaches its perfection when it manages to integrate the stranger and make him part of the same community. It is to be assumed that foreigners in Israel tried to integrate into the country by learning the language and accepting the customs of the people who welcomed them (Bovati 2016: 560).

In examining the historical context of hospitality in antiquity, one might be tempted to idealize the past as a time when such virtues were universally valued and readily practiced. This perception paints a picture of a bygone era steeped in the sacred duty of welcoming the stranger, bolstered by an innate sense of solidarity among communities facing common challenges. However, a closer examination of biblical narratives, particularly those surrounding the origins of Israel, reveals a more complex and often troubling reality.

The patriarchs, central figures in Jewish tradition, confronted significant social and ethical dilemmas concerning hospitality and the treatment of outsiders. The accounts of Abraham, Isaac, and others highlight instances of conflict and coer-

cion that contradict the notion of a harmonious society centered on hospitality. For instance, the narratives about Sarah and Rebekah illustrate the precarious position of women and the threats that often-accompanied foreign interactions, where local kings would seize their rights without regard for familial ties or moral obligation (Gen 12:11–20, 26:1–14). These stories underscore a reality where hospitality was not merely a duty but also a potential source of exploitation and conflict. Moreover, the disruption of communal resources, exemplified by the struggles over wells, presents another dimension of this historical narrative. The dislocation of immigrants who had invested their labor in sustaining essential resources speaks to a broader theme of social injustice prevalent in these early interactions (Gen 21:25, 26:15–25). In such contexts, the ideal of hospitality is overshadowed by the harsh realities of survival and power dynamics.

The vivid account of Sodom (cf. Gen 19) further illustrates the dire consequences faced by outsiders. The violent treatment of visitors as exemplified in this tale serves as a grim reminder that the sanctity of hospitality was often violated, revealing a society that grappled with profound ethical contradictions. It challenges the viewer to reconsider the simplistic view of antiquity as a time of uncomplicated virtue and highlights the persistent struggle for dignity and respect that transcends epochs.

While the notion of hospitality in antiquity may evoke images of community and shared humanity, biblical accounts urge us to confront a more nuanced reality. The experiences of the patriarchs reflect the complexities of human relationships marked by conflict, vulnerability, and a troubling lack of genuine hospitality. This historical insight provides vital context for our contemporary understanding of hospitality, reminding us that the ethical imperative to embrace the stranger has always been, and continues to be, fraught with challenges that require conscious and deliberate engagement.

Interesting is also the prophetic vision (see Strine 2016: 4–5) during the exile: “Thus says the LORD of hosts, the God of Israel, to all the exiles whom I have sent into exile from Jerusalem to Babylon, build houses and live in them; and plant gardens, and eat their produce. Take wives and become the fathers of sons and daughters and take wives for your sons and give your daughters to husbands, that they may bear sons and daughters; and multiply there and do not decrease. And seek the welfare of the city where I have sent you into exile, and pray to the LORD on its behalf; for in its welfare, you will have welfare.” (Jer 29: 4–7). This should be maybe also our way of thinking that through biblical perspective we can make efforts to understand those that are “strangers” in our environment.

The New Testament migration models

The New Testament image of migration follows the Old Testament line but with an important change. Jesus himself was the Migrant. Since he was born, he needed to escape into Egypt with his family (cf. Mt 2:13–15)[12] and thus became a refugee. Jesus' example illustrates the vulnerability of migrants and the desperation that often accompanies the search for safety and security (see Bilić 2020: 19–21). Jesus' parables and teachings frequently address the marginalized—those who are displaced or in search of belonging—emphasizing the importance of welcoming the stranger and providing sanctuary. Jesus often mentions and meets foreigners (the Siro- Phoenician woman, the Samaritan, the centurion of Capharnaum, Mary of Magdala). Above all, among his words the strongest one was the great commandment of love: "Love the Lord your God with all your heart and your neighbour as yourself" (cf. Luke 10:27). Jesus is associated with migrants by constantly on the move (Dube 2016: 70).

The New Testament terminology for a stranger (Barščevski 2023: 81–85) is taken mainly from the Septuagint (LXX):

allotrios as a foreigner who is not integrated into the community or a stranger

ksenos as a general stranger

paroikos intended as an alien or foreign visitor

parepidēmos used in spoken language with a meaning of stranger who passes by.

In examining the figure of Abraham as the archetypal stranger, we encounter a profound theological insight that underscores God's persistent approach to humanity. Abraham's willingness to embrace the identity of the immigrant serves as a powerful emblem of openness and hospitality, signing a divine invitation to encounter salvation. This narrative illuminates the fundamental importance of welcoming the stranger, as it reflects the nature of God who seeks connection with humanity. Abraham's journey embodies the essence of the immigrant experience – perpetual displacement yet accompanied by the promise of divine presence. God, through this characterization, becomes the ultimate stranger who desires to be received by humankind. The implications of rejecting this figure are stark; the absence of hospitality not only leads to the forsaking of salvation but also precipitates desolation and death. This theme reverberates throughout Scripture, echoing in the New Testament and finding particular resonance in the Gospel of Matthew. In Matthew 25, Jesus explicitly identifies himself with the marginalized and the needy, making a direct correlation

[12] After they had left, suddenly the angel of the Lord appeared to Joseph in a dream and said, 'Get up, take the child and his mother with you, and escape into Egypt, and stay there until I tell you, because Herod intends to search for the child and do away with him.' So Joseph got up and, taking the child and his mother with him, left that night for Egypt, where he stayed until Herod was dead. This was to fulfil what the Lord had spoken through the prophet: I called my son out of Egypt.

between the treatment of the stranger and one's relationship with the divine (Köppel 2007: 188). The parable of the sheep and the goats illustrates that acts of kindness towards the stranger are, in essence, acts of kindness towards Christ himself (Mt 25:35)[13]. Conversely, neglecting the stranger results in the eternal curse (Mt 25:41)[14], reinforcing the ethical imperative to embrace those who are vulnerable and often overlooked.

The continuity of this motif from Abraham to the teachings of Jesus highlights a consistent ethical demand: the call to recognize the intrinsic worth of every individual, particularly those who stand on the periphery of society. In embodying the figure of the stranger, both Abraham and Jesus compel believers to reflect on their attitudes towards hospitality and inclusion, framing these actions as not merely social choices, but spiritual imperatives that bear eternal significance. The urgency of this message underscores a timeless truth: in welcoming the stranger, we participate in the divine work of salvation and embody the very nature of God's love.

The spiritual heritage of Israel, as articulated in Romans 11:17[15], underscores the profound interconnectedness of faith and identity. To graft oneself onto this tradition is to embrace a vocation that transcends mere belief; it is to adopt the role of an immigrant, one who humbly seeks a place within a community that is often already established. This metaphor of the immigrant serves as a powerful reminder of the call to welcome others, reflecting a deep-rooted commitment to compassion and solidarity.

The act of knocking on a door symbolizes the immigrant's earnest desire for acceptance and belonging. It is an invitation to engage in a dialogue of mutual respect, where the immigrant does not demand but rather asks for space among those who have long inhabited the land. This posture of humility is essential, as it acknowledges the existing social fabric while also recognizing the inherent dignity of every individual, regardless of their origin.

In this context, the immigrant embodies a divine mandate, acting as an envoy of the Lord who brings peace to those around them. The teachings of Jesus in Matthew 10:5–15 and Luke 10:1–12 reinforce this notion, emphasizing the importance of hospitality and the transformative power of welcoming the stranger (Bovati 2016: 557–559). By integrating into the community, the immigrant not only enriches their

[13] For I was hungry and you gave me food, I was thirsty and you gave me drink, I was a stranger and you made me welcome.

[14] Then he will say to those on his left hand, "Go away from me, with your curse upon you, to the eternal fire prepared for the devil and his angels".

[15] Now suppose that some branches were broken off, and you are wild olive, grafted among the rest to share with the others the rich sap of the olive tree.

own life but also contributes to the broader tapestry of human experience, fostering understanding and cooperation among diverse populations.

Ultimately, the spiritual heritage of Israel calls for a radical openness to others, urging individuals to embrace their role as immigrants in both a literal and metaphorical sense. This journey requires a commitment to humility, patience, and compassion, as well as a willingness to serve and build bridges between cultures. In doing so, the immigrant becomes a vital force for peace, embodying the very essence of a faith tradition that values love and inclusion above all else.

Moreover, the apostolic journeys of Paul reveal another dimension of migration—mission-driven movement. Paul travelled extensively to spread the Gospel, fostering the establishment of early Christian communities across diverse cultural landscapes. His epistles articulate the significance of unity among believers, transcending ethnic and cultural boundaries, and emphasizing a collective identity rooted in faith. Such narratives compel contemporary leaders to bridge theological discussions with practical engagement in societal issues related to migration, advocating for inclusivity and understanding in increasingly pluralistic societies. The Letters of Paul and Peter can help us to build a world where no one feels like a foreigner: "The gentiles now have the same inheritance and form the same Body and enjoy the same promise in Christ Jesus through the gospel… so that, knowing the love of Christ, which is beyond knowledge, you may be filled with the utter fullness of God." (Eph 3: 6.19).

Finally, we are all "strangers and pilgrims" (cfr. 1Peter 2:11)[16] on this earth (see Barščevski 2023: 89–90). Same as the memory of being migrants in Egypt has made Israelites altruistic toward foreigners, thus should be the Christian attitude toward migrants and strangers, full of hospitality and respect.

How to proceed?

The relationship between history and contemporary circumstances is a vital inquiry for understanding the complexities of the present. To interpret today's challenges accurately, one must recognize the contributions of even remote historical events and philosophies. History is not merely a record of the past; it is a repository of wisdom that shapes our responses to contemporary dilemmas. In examining the nature of the current moment, often perceived as dramatic and unprecedented, one must delve into the historical precedents that inform our current societal, political, and cultural realities. Past civilizations faced crises that resonate with today's challenges—be they environmental, social, or economic. The lessons derived from

[16] I urge you, my dear friends, as strangers and nomads, to keep yourselves free from the disordered natural inclinations that attack the soul.

their struggles and triumphs provide essential guidance for navigating present complexities. Moreover, the biblical frameworks offer insights into human behaviour and societal dynamics (see Strine 2016: 7–8). Wisdom taken from history encourages a reflective approach, enabling individuals and leaders to adopt strategies that are informed by learned experiences rather than impulsive reactions. A comprehensive analysis of the present moment necessitates a thorough examination of history's sapiential contributions. By embracing the lessons of the past, we equip ourselves with the understanding necessary to confront current issues with empathy and foresight, enabling a more profound and effective engagement with the world as it is today.

We said that the immigrant belongs to the class of the poor, because he does not have stable resources coming from the possession of land; the most remunerative artisanal work, on the other hand, is certainly not left to foreigners. Israeli law says nothing about job offers for immigrants; probably no concrete ways were found to regulate this sector. What is protected is the guarantee of wages, given punctually: "You will not defraud the poor and needy wage earner, be he one of your brothers or one of the foreigners who live in your land, in your cities. You will give him his salary on the same day before the sun sets, because he is poor and that is what he aspires to. Thus, he will not cry out against you to the Lord, and you will not be in sin" (Deut 24:14–15). From this quote, all the precariousness of the immigrant's life shines through, and the serious risk produced by the lack of fair remuneration. Let us point out, once again, how, on this point, brother and foreigner are equal before the Law and are objects of identical attention for God.

In an era marked by increasing xenophobia and anti-immigrant sentiment, the lessons drawn from the Hebrew experience are profoundly relevant. They challenge us to reflect on our societal responses to those seeking refuge and to resist the temptation to dehumanize others in the name of security. The biblical narrative not only bears witness to past injustices but also serves as a moral compass, guiding us toward compassion and empathy in our treatment of the most vulnerable members of society. In doing so, it compels us to remember that the fate of the oppressed is intertwined with our humanity, urging us to act with justice and mercy in the face of adversity (see Opade 2024: 74–75). The Bible asks us to make remembrance, spiritually assuming the status of the immigrant, because in it is delivered a mystery of grace and a way of wise justice.

From a theological perspective, the biblical account of migration serves as a foundation for discourse on the human condition, divine purpose, and social responsibility. The recurring themes of home, exile, and belonging resonate through the text, inviting reflection on how faith communities can respond to the dynamic realities of migration today. In an era marked by globalization, climate change, and political

upheaval, the lessons gleaned from biblical migration narratives champion the values of empathy, solidarity, and justice.

In conclusion, viewing migration through a biblical lens enriches our understanding of its multifaceted nature and highlights its profound implications for social justice, community engagement, and cultural identity (Hadjiev 2018: 435). As we navigate the complexities of migration in the modern world, the biblical stories provide essential moral guidance, urging faith communities to act with compassion and integrity. The narrative of migration is not merely a historical account; it is an ongoing story in which we are all invited to participate, fostering a deeper understanding of our shared humanity and the divine call to welcome and support those who journey in search of better lives.

The narrative of migration is woven into the fabric of human existence, reflecting the divine wisdom that first led humanity to experience displacement. In the biblical context, migration is not merely a historical phenomenon but a profound aspect of the human condition that resonates with the teachings of the Law. The provisions outlined in ancient texts regarding the treatment of strangers underscore a moral imperative that transcends time, urging contemporary society to extend compassion and justice to migrants.

In ancient Israel, the socio-economic conditions necessitated a framework that recognized the vulnerabilities of strangers and sojourners. The Law, as articulated in texts such as Deuteronomy and Leviticus, mandated that the community uphold the dignity of the foreigner, ensuring their protection and inclusion. This legal structure was not merely a response to the realities of the time; it was an expression of divine love and wisdom, aimed at fostering a society grounded in empathy and mutual respect.

The ideal outlined by Scripture is offered to everyone as a path to goodness (see Dube 2016: 66). Just as the father transmits the law to his children so that there is harmony in the home and proper respect for each of the different individuals, so, similarly, the Jew transmits his law to the stranger as an instrument of communion, so that he who has been welcomed and ennobled you, in turn, become a mediator of welcoming benevolence.

CONCLUSIVE REMARKS

Today, the relevance of these biblical principles remains strikingly pertinent. The contemporary landscape of migration, characterized by displacement due to conflict, economic hardship, and environmental crises, calls for a renewed commitment to the ideals encapsulated in the Law. A spontaneous expression of sympa-

thy towards migrants – while well-intentioned – is insufficient. True fidelity to the biblical message compels us to engage in a deeper, more sustained response that aligns with the spirit of the commandments. To fulfil this call, we must interpret the ancient legal collection creatively, adapting its insights to modern circumstances. This involves advocating for policies that protect the rights of migrants, fostering inclusive communities, and promoting initiatives that address the root causes of migration. It requires us to challenge systemic injustices and to ensure that the voices of migrants are heard and respected.

After this short biblical outline of migration imagery, we can admit that the stranger is each of us because often we don't fit in the ambient, we live in. Maybe the true foreigners and migrants are us because if we don't accept the "stranger" it is because we are weak, and we are afraid. If in front of migration and foreigners, we show resilience maybe because of our identity crisis, not theirs (Barščevski 2023: 91).

In conclusion, the biblical mandate to care for the stranger is not a relic of the past but a living testament to the enduring value of compassion and justice. As we strive to embody these principles in our contemporary context, we fulfil the commandment to love our neighbours, thereby creating a society that reflects the loving wisdom of God. Through our actions, we can contribute to a world where all individuals, regardless of their origins, are treated with dignity and respect.

BIBLIOGRAPHY

Barščevski, Taras. 2023. *Aktualne teme biblijske teologije*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Bilić, Niko. 2020. Neki ključni vidici selilaštva i izbjeglištva u Svetom pismu. *Obnovljeni život* 75/1. 9–23. https://doi.org/10.31337/oz.75.1.1.

Bovati, Pietro. 2016. Mio padre era un forestiero. L'insegnamento biblico sui migranti. *La civilità cattolica* 3984/II. 548–562.

Dube, Zorodzai. 2016. Abraham and Jesus as ancient migrants: an African migration perspective. *Perichoresis* 14/1. 63–75. DOI: 10.1515/perc-2016-0004.

Hadjiev, Tchavdar S. 2018. Introduction: Images of Migration in the Hebrew Bible. *Biblical Interpretation* 26. 435–438. DOI: 10.1163/15685152-02645P01.

Köppel, Urs. 2007. Elementi per una "teologia biblica della migrazione" e le aspettative rivolte alla Chiesa. *Revista Interdisciplinar de Mobilidade Humana* 28/15. 181–195.

Opade, Ochenia Faith. 2024. Old Testament Perspective on Migration and Its Implications for Africans in Diaspora. *Global Journal of Arts, Humanities and Social Sciences* 12/2. 65–80. https://doi.org/10.37745/gjahss.2013/vol12n26580.

Strine, Casey. 2016. What does the Bible say about migration?. https://www.christiansinparliament.org.uk/wp-content/uploads/2019/01/what-does-the-bible-say-about-migration-final.pdf.

Biblijski model migracija – nekada i sada

SAŽETAK

Čini se kako je pitanje migracija oduvijek bilo kompleksno, a o tome nam svjedoče i sami biblijski spisi. Iz tog razloga, u ovome radu autori nastoje, pošavši od spisa hebrejske Biblije (Starog zavjeta) koji se na uistinu mnogo mjesta bavi fenomenom migracija, te potom prelistavajući i Novozavjetne spise u kojima se na jednak način progovara o ovom fenomenu, dati adekvatne odgovore na pitanje migracijskog procesa.

Hebrejska Biblija tako već u svome prvome dijelu, odnosno Tori, u nizu zakona koji su regulirali odnose u izraelskom narodu, nastoji dati neke konkretne smjernice za kreiranje migrantske politike. Tako biva vidljivo da su zakoni hebrejske Biblije (Stari zavjet) uključivi te da su usmjereni na stvaranje dijaloga s onima koji su stranci ili pak migranti. Njima se pristupa s poštovanjem i to iz iskustva samog izraelskog naroda koji je dugo vremena bio nomadski narod te time i strani narod.

U Novome pak zavjetu pitanje migracija biva usmjereno na govor o Kristu koji je predstavljao događaj otvoren i poganima, odnosno tada stranim ljudima. Pojava Isusa Krista tako je događaj uključivosti te time i otvorenosti za strance, tj. migrante.

U svemu navedenome autori ovoga rada vide razloge da se pitanju fenomena migracija treba pristupiti na jednoj dubljoj razini te samim time stvarati konkretne politike koje bi bile usmjerene na prihvat i adekvatnu integraciju stranaca u društvo kojemu oni po svome etnicitetu ne pripadaju. Ipak, u duhu otvorenosti oni vremenom postaju njegov integralni dio.

Ključne riječi: *migracije, Stari zavjet, Novi zavjet, stranac, Isus Krist, uključivost*

Hrvoje Njavro

Osnovna škola Antuna Masle Orašac
hrvoje.njavro@gmail.com
hnjavro@unicath.hr

UDK: 930
94 (497.5)
Izvorni znanstveni rad

Prilike u Zadru i Zadarskoj nadbiskupiji između dvaju svjetskih ratova kao uzroci prisilnog egzodusa zadarskog nadbiskupa Pietra Doima Munzanija 1948. godine

SAŽETAK

Prilike u Zadru i Zadarskoj nadbiskupiji drastično su se promijenile nakon Prvoga svjetskog rata. Naime, Italija je kao zemlja pobjednica zahtijevala dijelove hrvatskog teritorija koji su joj bili obećani Londonskim ugovorom iz 1915. godine. Tim su ugovorom sile Antante garantirale Italiji velike dijelove obale istočnog Jadrana pod uvjetom se okrene protiv Austro-Ugarske i Njemačke. Talijanske pretenzije smanjene su jer se Država Slovenaca, Hrvata i Srba, nastala od južnoslavenskih dijelova propale Austro-Ugarske, ujedinila s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, koje su također bile zemlje pobjednice, u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ipak, Rapallski ugovor iz 1920. godine dao je pravo Italiji da u svoj teritorij uključi Istru, Cres, Lošinj, Palagružu, Lastovo i Zadar. Političke promjene uzrokovale su i promjene crkvenih granica. Tako je nekadašnja Zadarska nadbiskupija podijeljena na talijanski i jugoslavenski dio zbog čega se predratni zadarski nadbiskup Vinko Pulišić[1] odrekao te službe. Talijanski dio, koji su činili grad Zadar, župe Arbanasi i Bokanjac te kapelanija Crno-Dračevac, ujedinio se s Cresom, Lošinjom i Lastovom u novouspostavljenu Zadarsku nadbiskupiju, dok je jugoslavenskim dijelom upravljao šibenski biskup kao apostolski administrator.

[1] Vinko Pulišić rodio se u Olibu 22. siječnja 1853. godine. Za svećenika je zaređen 5. prosinca 1875. godine. Šibenskim biskupom imenovan je 9. studenog 1903, a zadarskim nadbiskupom i metropolitom postaje 16. lipnja 1910. godine. Bio je razriješen uprave Zadarske nadbiskupije 2. travnja 1922., a umro je 6. veljače 1936. godine. Pokopan je na mjesnom groblju u Olibu (usp. Kero 2010: 3).

Za vrijeme dok su Talijani imali vlast u Zadru, na čelu Zadarske nadbiskupije nalazili su se biskupi Talijani. Jedan od njih[2] bio je Pietro Doimo Munzani, koji je upravljao Zadarskom nadbiskupijom od 1926. do 1948. godine. U ovom se radu analizira osoba nadbiskupa Munzanija te društvene i političke prilike u Zadru od 1918. do 1948. godine. Cilj je te analize odgovoriti koliko su napeti odnosi Italije i komunističke Jugoslavije, koja je preuzela vlast u Zadru od 1944., ali i negativni komunistički stav prema Katoličkoj Crkvi, utjecali na otežavanje životnih uvjeta nadbiskupu talijanske nacionalnosti sa željom da ga prisile na emigraciju. Pri pokušaju pronalaženja tih odgovora koriste se historiografska deskriptivna i komparativna metoda.

Ključne riječi: *Zadarska nadbiskupija, Rapallski ugovor, Pietro Doimo Munzani, društvene i političke prilike, Italija i Jugoslavija*

UVOD

Zadarska nadbiskupija nije metropolija sa sufraganskim biskupijama, već je izravno podređena Svetoj Stolici, što nije iznimka u upravnoj organizaciji Katoličke Crkve (Kajinić 2016: 217). Međutim, nije uvijek tako bilo. Naime, godine 1154., odlukom pape Anastazija IV., Zadar je postao metropolija za biskupije sjevernog Jadrana. Reorganizacija dalmatinskih biskupija, koja se dogodila 1828. zbog pritiska bečkih carskih krugova, dovela je do okrupnjavanja upravne i crkvene administracije. Tada je papa Leon XII. bulom *Locum beati Petri* ukinuo Korčulansku, Ninsku, Skradinsku, Stonsku, Trogirsku, Rapsku, Osorsku i Novigradsku biskupiju. Tom su bulom Dubrovačka i Splitska nadbiskupija svedene na razinu biskupija. Jedina nadbiskupija i metropolija u Dalmaciji ostala je u Zadru kojoj su, uz Splitsku i Dubrovačku biskupiju, još kao sufragani bile podvrgnute biskupije u Hvaru, Šibeniku, Krku i Kotoru (Gverić 2016: 22–23).

Poteškoće za položaj grada Zadra, a time i njegove nadbiskupije, započele su zbog talijanskog iredentizma (Bralić i Gverić 2014: 112–113).[3] Višegodišnje talijanske

[2] Drugi od njih je Giovanni Borzatti (hrv. Ivan Borzatti), Talijan s Raba. Rodio se 5. veljače. 1851., a umro je 17. veljače 1926. godine. Za svećenika je bio zaređen 20. rujna 1873., a redom biskupstva posvećen je 11. ožujka 1907. godine. Bio je pomoćni zadarski biskup, a odredbom nadbiskupa Pulišića iz 1922. njegov generalni vikar. Nakon što je 2. travnja 1922. imenovan apostolskim administratorom talijanskog dijela Zadarske nadbiskupije, vrlo brzo je Sveta Stolica riješila i pitanje talijanskog dijela Krčke, kao i Dubrovačke biskupije. Naime, dekretom od 20. lipnja 1922., Borzatti je imenovan apostolskim administratorom talijanskog dijela Krčke biskupije, te 20. kolovoza 1922. talijanskog dijela Dubrovačke biskupije (usp. Kero 2009: 223).

[3] Iredentizam je politički pravac u talijanskoj politci koji je išao za tim da pripoji navodne talijanske pokrajine, na području drugih država, Italiji. Riječ dolazi od riječi *irredento* što znači neoslobođen, neizbavljen, koji je pod tuđom vlašću. Izvorno je povezan s kršćanskom obrednom naravi, jer je Isus bio prvi *Rendetore (Izbavitelj, Otkupitelj čovječanstva od grijeha).* Vidi: (Bralić i Gverić 2014: 112–113). Iredentistisi su radili na suzbijanju slavenizacije Zadra pa je tako 30. studenoga 1890.

težnje za obalom istočnog Jadrana konačno su se počele ostvarivati tajnim Londonskim ugovorom iz 1915. godine (Bralić 2009: 15).[4] Tim su sporazumom sile Antante (Velika Britanija, Francuska i Rusija) obećale Italiji veliki dio istočne jadranske obale, ako Italija istupi iz pakta Centralnih sila te uđe u rat na strani Antante protiv Austro-Ugarske, što se i dogodilo (Kero 2009: 220). Matković (1998) smatra da je talijanski uspjeh u zauzimanju hrvatskog teritorija ipak na kraju bio umanjen zbog dvaju temeljnih razloga. Prvi treba tražiti u ujedinjenju Države Slovenaca, Hrvata i Srba, koju su činili južnoslavenski dijelovi propale Austro-Ugarske Monarhije, s državama koje su ratovale na strani pobjednika Prvoga svjetskog rata, Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Drugi je razlog potpora predsjednika Sjedinjenih Američkih Država Woodrowa Wilsona južnim Slavenima za nacionalno određenje. Određivanje granica između Kraljevstva SHS i Kraljevine Italije ipak nije prošlo bez štete za hrvatski narod jer je ugovorom u Rapallu od 12. studenog 1920. između dviju država, Italiji pripala Istra, Cres, Lošinj, Lastovo, Palagruža, pa i sam grad Zadar (Matković 1998: 79-81). Oblak (2009) naglašava da je tako nepovoljno državno rješenje utjecalo na odluku Svete Stolice o podjeli dotadašnje Zadarske nadbiskupije na jugoslavenski, s 96 %, i talijanski dio, od 4 % teritorija[5]. Dvade-

pokrenut prosvjed zbog odluke vlade o osnutku gimnazije na hrvatskom jeziku (vidi Bralić i Gverić 2014: 118).

[4] Za vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda jedino je Zadar od svih dalmatinskih općina, zbog izbornog zakona, ostao u rukama talijanskih autonomaša. Neuspjeh hrvatskih političkih snaga u pohrvaćivanju općine imao je za posljedicu da je grad Zadar s najbližom okolicom po Rapallskom ugovoru iz 1920. pripao Kraljevini Italiji (usp. Bralić 2009: 15).

[5] Potpisivanjem Lateranskih sporazuma između predsjednika talijanske vlade Mussolinija i državnog tajnika Svete Stolice Pietra Gaspparija 11. veljače 1929., riješena su otvorena pitanja Italije i Svete Stolice. Šesnaesti članak konkordata omogućio je sređivanje stanja u podijeljenoj Zadarskoj nadbiskupiji. U skladu s tim, 1. kolovoza 1932., papa Pio XI. donosi bulu *Pastorale Munus* kojom ukida metropolitanski položaj Zadru, podvrgavajući izravno Zadarsku nadbiskupiju, kao i sve njezine bivše sufragane (Šibenik, Split, Hvar, Dubrovnik i Kotor), Svetoj Stolici. *Pastorale munus,* među ostalim, u svom izvorniku na latinskom donosi: *Insuper quas supra memoravimus Cherso, Lusino aliasque minores insulas, sinum Liburnicum prospicientes, a diocesi Veglensi, itemque Lagosta insulam a dioecesi Ragusina avelimus ac separamus, easque Jadrensi archidioecesi in perpetuum adiungimus.* Dakle, novonastaloj Zadarskoj nadbiskupiji tad su konačno pripojeni oduzeti dijelovi Krčke (Cres, Lošinj i manji kvarnerski otoci) i Dubrovačke biskupije (Lastovo), koji su od 1922. do 1932., iako pod apostolskom upravom Borzattija i Munzanija, ipak bili sastavni dijelovi Krčke i Dubrovačke biskupije. Tad je Zadarska nadbiskupija imala dvadeset devet župa, šest iz talijanskog dijela nekadašnje Zadarske nadbiskupije, dvadeset dvije župe koje su oduzete krčkom biskupu, kao i župu Lastovo oduzetu dubrovačkom biskupu, jer su svi ovi dijelovi po Rapallu pripali Italiji. Rezidencijalnim nadbiskupom Zadarske nadbiskupije imenovan je dotadašnji apostolski administrator Pietro Doimo Munzani. Onaj dio nadbiskupije koji je ostao u Kraljevini Jugoslaviji (oko sto župa) i dalje je ostavljen na upravu šibenskom ordinariju, koji je kao administrator imao sva prava dijecezanskog biskupa. Papinom bulom taj dio nadbiskupije se otad nazivao Apostolskom administraturom s velikom mogućnošću da se od tog dijela osnuje nova biskupija. Podjela imovine nekadašnje nadbiskupije vršena je po načelu „čije je područje njegova je imovina", odnosno imovinom novonastale Zadarske nadbiskupije upravljao je zadarski nadbiskup, a imovinom Apostolske administrature šibenski ordinarij (usp. Arhiv Zadarske nadbiskupije 1932, Kero 2010: 11–12).

set sedam godina vladavine Italije u Zadru završilo je nakon što je Pariškim ugovorom od 10. veljače 1947.[6] bio poništen Rapallski sporazum, što je značilo povratak Zadra Narodnoj Republici Hrvatskoj, koja se tad nalazila unutar Federativne Narodne Republike Jugoslavije (Njavro 2019: 206).

U tim okolnostima živio je, rastao i djelovao svećenik i zadarski nadbiskup talijanske nacionalnosti Pietro Doimo Munzani (1890. – 1951.)[7] pa su se tijekom ovog rada postavile dvije hipoteze. Prva je da njegovo pastoralno djelovanje nije bilo opterećeno nacionalizmom, unatoč napetim odnosima Talijana i Hrvata. Druga hipoteza jest da je solidarnost s njegovim talijanskim narodom, ali i pritisak komunističkih vlasti nakon Drugoga svjetskog rata, utjecao na Munzanijevo optiranje za Italiju. Istraživanje povezanosti društveno-političkih prilika u Zadru između dvaju svjetskih ratova i optiranja nadbiskupa Munzanija za Italiju, uz pomoć dostupne literature i izvora, ima za cilj otkriti politiku pobjedničkih komunističkih vlasti prema optantima i specifičnosti odnosa vlasti i Crkve u Zadru, u čemu ovaj rad može pomoći.

TEORIJSKI PREGLED

Dosadašnji objavljeni radovi o društvenim i političkim prilikama u Zadru i Zadarskoj nadbiskupiji od 1918. do 1948. svjedoče o prijelomnim trenutcima koji će nakon Drugoga svjetskog rata dovesti do prisilnog egzodusa Pietra Doima Munzanija, ali i brojnih građana Zadra. Važnost Zadra kao upravnog i crkvenog središta Dalmacije u Habsburškoj Monarhiji tijekom 19. stoljeća, a u cilju upoznavanja djela zadarskog nadbiskupa i metropolite Vinka Pulišića, analizirao je Ante Gverić (2016). Pastoralne izazove prostorno i nacionalno podijeljene Zadarske nadbiskupije između dvaju

[6] Pariški mirovni sporazum između Kraljevine Italije i Federativne Narodne Republike Jugoslavije stupio je na snagu 15. rujna 1947. godine. U Službenom listu FNRJ-a iz 1947. stoji: *Italija ustupa Jugoslaviji s pravom punog suvereniteta teritoriju, koja se nalazi između novih granica Jugoslavije, a također i opštinu Zadar i sva ostrva i obližnja ostrva.* Sklapanjem Pariškog sporazuma riješen je međudržavni spor budući da su jugoslavenske vlasti 1944. zazuzele teritorij koji je *de iure* pripadao Italiji (usp. FNRJ 1947).

[7] Pietro Doimo Munzani (hrv. Petar Dujam Munzani) rodio se u Zadru 4. prosinca 1890. godine. Osnovnu školu i gimnaziju pohađao je na talijanskom jeziku. Godine 1909. započeo je školovanje u Centralnom bogoslovnom sjemeništu u Zadru. Po rukama nadbiskupa Pulišića bio je zaređen za svećenika 6. travnja 1913., a svoju mladu misu imao je u katedrali svete Stošije tjedan dana poslije ređenja. Nakon smrti Borzattija bio je imenovan naslovnim biskupom Sarepte i apostolskim administratorom talijanskog dijela Zadarske nadbiskupije 13. kolovoza 1926. te je te iste godine, 17. listopada, imao biskupsko ređenje u zadarskoj katedrali. Zadarskom nadbiskupijom upravljao je od 1926. do 1948., i to prvotno kao apostolski administrator, a nakon donošenja bule *Pastorale Munus* kao rezidencijalni nadbiskup. Kao dijecezanski biskup svečano je ustoličen 23. travnja 1933. godine. Kao nadbiskup služio je do kolovoza 1948. godine kad je optirao za Italju. Umro je u egzilu, u katedrali u Brindisiju. Iznenada ga je pogodio moždani udar za vrijeme služenja svete mise 28. siječnja 1951. godine (Kero 2010: 13–14, Lovorich 1978: 71).

svjetskih ratova predstavio je Pavao Kero (2009 i 2010). Poteškoće u obnovi materijalno i duhovno razorene Zadarske nadbiskupije, koja je nakon Drugoga svjetskog rata uspostavljena u granicama u kojima se nalazila prije Rapallskog ugovora, opisao je Marijan Oblak (2009). O političkoj i društvenoj problematici optanta pisao je Zlatko Begonja (2021). Ovi radovi osvjetljavaju kontekst vremena u kojem se rodio, odrastao i djelovao svećenik, i kasnije zadarski nadbiskup, Pietro Doimo Munzani, čiju su osobnost i karakter istraživali Giovanni Eleuterio Lovorich (1978) i Marino Zerboni (2006).

Teorijski okvir za ovo istraživanje pružili su arhivski izvori iz Državnog arhiva u Zadru i izvori iz Arhiva Zadarske nadbiskupije. Izvori, nastali u domeni države, ukazuju na problematiku optanata u Zadru nakon Pariškog mirovnog ugovora, prema kojem su 1947. Jugoslaviji vraćena područja koja je Italija dobila Rapallskim ugovorom. S druge strane svjedočanstva vjernika prikazuju nadbiskupa Munzanija kao osobu kojoj su na prvom mjestu bili Bog i ljudi, neovisno o njihovoj nacionalnosti. Navedeni izvori, uz već postojeće radove, omogućavaju odgovore na hipoteze, postavljene u uvodu rada, o bogoljublju i čovjekoljublju Munzanija, te o ideološkoj i nacionalnoj netrpeljivosti prema njemu i ostalim zadarskim Hrvatima i Talijanima koji se nisu slagali s politikama komunističke Jugoslavije. Unatoč cjelovitoj analizi političko-društvenih i vjerskih događanja na prostoru Zadra i njegove nadbiskupije tijekom 20. stoljeća djelovanje Pietra Doima Munzanija na službi zadarskog ordinarija ostalo je nepoznato široj javnosti. U ovom se radu sustavno analizira njegova osobnost zbog koje je i odlučio emigrirati u Italiju zajedno sa svojim vjernicima, ne samo talijanske, već i hrvatske nacionalnosti, koji nisu podupirali ideologiju novih vlasti.

METODOLOGIJA

Pri istraživanju uzročno-posljedične povezanosti političkih i crkvenih promjena na području Zadra u 20. stoljeću i optiranja nadbiskupa Munzanija za Italiju koristila se deskriptivna historiografska i komparativna metoda. Na temelju usporedbe činjenica o Munzaniju, koji je djelovao u turbulentnom razdoblju Zadra, i izvora iz Državnog arhiva u Zadru, koji svjedoče o optiranju za Italiju dijela stanovništva zadarskog područja nakon Drugoga svjetskog rata, nastojalo se utvrditi koliko su na Munzanijevo napuštanje Zadra utjecali ideološki i nacionalni razlozi. Kako bi se došlo do odgovora na ovo pitanje, pristupilo se sustavnoj kritičkoj analizi problematike optanata na zadarskom području koristeći se s nekoliko izvještaja, koji su nastali u autorstvu komunističkih upravnih i sigurnosnih službi, a sačuvani su u Državnom arhivu u Zadru. Osim toga, kritički se pristupilo analizi dostupnih svjedočanstava o nadbiskupu Munzaniju koje svjedoče o njegovom karakteru i djelovanju.

REZULTATI

Kroz dvije pregledne tablice, uz koje slijedi i njihov kratki opis, želi se vizualno odgovoriti na teze da su ideološki sukob Katoličke Crkve i komunističke Jugoslavije, te solidarnost sa svojim sunarodnjacima, prisiljenima napustiti Zadar, uzrokovali Munzanijevu emigraciju u Italiju.

Tablica 1. Broj i postotak poginulih i ubijenih svećenika s prostora Zadarske nadbiskupije tijekom Drugoga svjetskog rata (Bralić 2009: 17–18)

Svećenici Zadarske nadbiskupije koji su ubijeni od strane četnika	2	14,29 %
Svećenici koji su poginuli u angloameričkom bombardiranju Zadra	2	14,29 %
Osam svećenika i jedan bogoslov ubijeni od strane partizana i JNA	9	64,28 %
Nije precizirano	1	7,14 %
Ukupno	14	100 %

Iako su se u teoriji komunističke vlasti jednako netrpeljivo odnosile prema svim religijama, ipak je na hrvatskim prostorima u najgorem položaju bila Katolička Crkva. Naime, njezin hijerarhijski ustroj na čelu s papom bio je brana od miješanja državnih vlasti u vjerska i disciplinarna pitanja katoličanstva. Bralić (2009) tvrdi da je cijena takvog odnosa za Crkvu u Hrvata bila iznimno visoka, jer je u ratu i poraću od strane komunističkih vlasti ubijeno 488 svećenika, redovnika, bogoslova i časnih sestara, što je činilo 4/5 ukupno stradalih klerika na prostoru bivše Jugoslavije. Istodobno je Jugoslaviju napustilo oko 1000 svećenika. Na području Zadarske nadbiskupije svećeničke žrtve su bile kudikamo manje. Partizani i komunističke vlasti ubili su osam svećenika i jednog bogoslova od 14 ukupno poginulih klerika s područja Zadarske nadbiskupije u razdoblju od 1941. do 1945. godine, kao što je i naznačeno u gornjoj tablici.

Tablica 2. Broj podnesaka stanovnika grada Zadra za talijansko državljanstvo od 1948. do 1950. godine (HR-DAZD, bez oznake fonda, Abecedno kazalo rješenja po opcijama za razdoblje 1948. – 1950.)

Pozitivno riješeni zahtjevi u brojevima i postotku	1298 (90,83 %)
Odbijeni zahtjevi u brojevima i postotku	131 (9,17 %)
Ukupno	1429 (100 %)

Gornja tablica je odraz stvarnosti koja je zahvatila Zadar i ostala tzv. *rapallska područja Italije* nakon što je sklopljen Pariški mirovni sporazum 1947. između Italije i

Jugoslavije. Tako je u prosincu te iste godine proglašen *Zakon o državljanstvu osoba na području pripojenom Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji po Ugovoru o miru s Italijom,* koji je stanovnicima navedenih područja davao mogućnost odabira opcije talijanskog državljanstva. Zakon je propisivao uvjete za podnošenje zahtjeva za optiranje. Begonja (2021) ističe da su pozitivna rješenja imala tumačenje kako su podnositelji zahtjeva na dan službenog ulaska Italije u rat, 10. lipnja 1940., imali prebivalište na području, koje je poslije mirovnog sporazuma u Parizu pripalo Jugoslaviji, kao i da su na dan 15. rujna 1947. bili državljani s govornim talijanskim jezikom. Negativno rješenje je dobio podnositelj zahtjeva čiji govorni jezik nije bio talijanski. Iako je prvotno bilo određeno da se zahtjevi za optiranje u Italiju mogu podnositi u roku od godinu dana nakon ratifikacije Ugovora o miru s Italijom pred Gradskim ili Kotarskim narodnim odborom Zadar, takvi zahtjevi su se rješavali i nakon 1948. godine što je vidljivo iz gornje tablice. Koliko je pitanje optanata opterećivalo vlast, svjedoči brošura nastala u autorstvu Općinskog komiteta KPH-a Zadar, koja nosi naslov *Politička procjena položaja i stanja općine Zadar,* koja potječe iz 70-ih godina prošlog stoljeća. Procjena je da je Zadar u cijelom tom razdoblju napustilo 18.000 optanata kojima je imovina oduzeta i nacionalizirana. Ovakvo postupanje uzrokovalo je da je naselje Zadar u razdoblju od 1948. do 1953. godine, izgubilo 8912 stanovnika.

DISKUSIJA

Minimum onog što se, iz priloženih tablica i njihovih opisa, može uočiti jest prisustvo sukoba između ideja katoličanstva i komunizma, kao i negativan odnos jugoslavenskih vlasti prema građanima Zadra koji su podnijeli zahtjev za optiranje u Italiju. Sukob je vidljiv iz statističkih podataka u tablici, koje donose brojke stradalih dušobrižnika od strane partizana, kao i podatci o optantima koji su htjeli izbjeći u Italiju, zato što se nisu slagali s politikom nove vlasti.

Nakon što su u Zadar 31. listopada 1944. ušli partizani, Crkva u Zadru suočila se s komunističkom ideologijom, koja je religiju, na temelju učenja Marxa i Engelsa, smatrala *opijumom za narod.* U to vrijeme vladajuća se ideologija ateističkog marksizma manifestirala otvorenim progonima, pa čak i ubojstvima svećenika. Iz prve tablice vidljivo je da su od četrnaest stradalih zadarskih klerika, tijekom i netom nakon Drugoga svjetskog rata, njih devet ubile partizanske jedinice. Ipak se treba priznati da je na zadarskom području stradalo manje svećenika nego u drugim dijelovima Hrvatske. Bralić (2009) smatra da razlog izostanku masovnih ubojstava svećenika na zadarskom području treba tražiti u neriješenom statusu Zadra, koji je, nakon pada fašističke Italije 1943., preuzet od strane nacističke Njemačke. Budući da su rapallska područja formalno-pravno pripali Hrvatskoj tek nakon Pariškog mirovnog sporazuma, 10. veljače 1947., nove jugoslavenske vlasti trebale su uspostaviti neki

vid suradnje sa svećenicima Zadarske nadbiskupije kako bi u zajedničkoj borbi grad Zadar vratili Narodnoj Republici Hrvatskoj, koja se nalazila unutar granica Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Osim toga, nakon potpisivanja Pariškog mirovnog sporazuma, jugoslavenske su vlasti pokušale preko nuncija u Beogradu uskladiti područja biskupija s novim državnim granicama, te isposlovati imenovanje novih netalijanskih biskupa na novopripojenim teritorijama. Sveta Stolica nije žurila pa su komunističke vlasti, kao oblik pritiska, provodile veća ili manja šikaniranja talijanskih biskupa, što se odnosilo i na nadbiskupa Munzanija.

Nova vladajuća struktura proglasila je Munzanija fašistom unatoč tome što je spasio mnoge borce koji su sudjelovali u narodnooslobodilačkoj borbi (Zerboni 2006: 103). Kao Talijan nije podržavao fašizam ni u trenutcima njihove najveće moći[8], a kamoli u trenutcima angloameričkog bomardiranja Zadra od studenog 1943. do listopada 1944. godine kad je morao napustiti zadarski Poluotok te upravu Nadbiskupije prebaciti na groblje (Bralić 2009: 15).

Unatoč navednom komunističke su vlasti uhitile nadbiskupa Munzanija 11. studenog 1944. godine. Uhićenje je provela djelatnica Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA) Milka Lasić, koja je na prigovore svećenika rekla da će uskoro imati drugog biskupa koji neće biti fašist. Odveden je prvo u Split te je zatim prebačen u najjužniji dio svoje biskupije, Lastovo, gdje je proveo šest mjeseci. Nakon početne represije dopušten mu je povratak u Zadar. Uz nadbiskupa Munzanija bili su uhvaćeni i tri svećenika Talijana: don Romano Gerichievich, don Domenico Corelli i don Giuseppe Diacci (Zerboni 2006: 103).

Unatoč tome što sam nije gledao tko je koje nacionalnosti, Bralić (2009) navodi da je Munzanijevo pastoralno djelovanje bilo opterećeno rješavanjem nesređenih međunacionalnih odnosa u samoj Nadbiskupiji. Don Ante Strgačić, blizak jugoslavenskim vlastima, tražio je od nadbiskupa da na području grada uvede staroslavensku službu i ukine talijanski jezik u propovijedanju. Munzani je nudio prijedlog o ravnopravnom propovijedanju na hrvatskom i talijanskom jeziku, a što se tiče glagoljanja, nije želio ukinuti latinsku liturgiju bez odluke Svete Stolice. Zbog ovog su odnosi između Munzanija i dijela svećenstva hrvatske nacionalnosti bili sve zategnutiji.

Druga tablica prikazuje broj zahtjeva za optiranje prema Italiji u razdoblju od 1948. do 1950. godine. Iako je prema *Zakonu o državljanstvu osoba na području pripojenom Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji po Ugovoru o miru s Italijom* prvotno bilo planirano razmatrati zahtjeve samo prvih godinu dana nakon ratifikacije Pariškog sporazuma, ipak je ovo političko pitanje ostalo otvoreno i tijekom

[8] Prigodom sprovoda zadarskog nadbiskupa u miru Vinka Pulišića, 1936., nadbiskup Munzani održao je propovijed na hrvatskom jeziku što jedan fašist ne bi napravio (usp. Bralić 2009: 15).

50-ih godina prošlog stoljeća. Begonja (2021) ističe da je čak veći broj Hrvata, točnije njih 65 % nasuprot 35 % Talijana, zatražilo talijansko državljanstvo. Iz toga proizlazi da je glavni razlog optiranja bilo nezadovoljstvo novouspostavljenim političkim sustavom, a vlast je činila sve da s jedne strane ukloni iz zemlje neistomišljenike, a s druge strane da spriječi preveliku emigraciju u druge zemlje, gdje bi politički emigranti mogli postati potencijalna opasnost političkom režimu u zemlji. Zbog toga je Uprava državne bezbednosti (UDBA) dobila zadatak pratiti optante koji su smatrani neprijateljima sustava.

Munzani se nakon ratifikacije Pariškog mirovnog sporazuma našao u dilemi, između želje da pridonese rješavanju statusa Nadbiskupije i želje za optiranjem u Italiju. Bio je svjestan da u slučaju izbora, tj. optiranja za Italiju, nepovratno napušta Zadar u kojem još nije došlo do ujedinjenja Nadbiskupije u granicama koje su postojale do Rapallskog sporazuma. S druge strane, bolno je bio svjestan da su brojni njegovi vjernici hrvatske i talijanske nacionalnosti prisiljeni napustiti Zadar te da nova vlast nije blagonaklona prema katoličkoj vjeri. Budući da početkom prosinca 1947. nije znao što Sveta Stolica definitivno namjerava sa Zadarskom nadbiskupijom i s njim osobno, odlučio je odgoditi odluku o svom izboru (Bralić 2009: 23–24),

Bralić (2009), nadalje, ističe da je Munzani već 5. srpnja 1946. godine uputio molbu Svetoj Stolici za odreknuće od službe zadarskog nadbiskupa. Kao razlog odreknuća naveo je svoje pogoršano zdravstveno stanje i nedostatak materijalne pomoći, jer je od 1. studenog 1944. živio od milostinje (od 20 misa mjesečno), a u slučaju bolesti, nije imao ni to. Preživljavao je zahvaljujući pomoći nuncija i sestre koja je živjela s njime i radila u polju. Zahtjev za ostavku je ponovio 3. svibnja 1947. godine. Do ujedinjenja podijeljene Zadarske nadbiskupije došlo je 1. ožujka 1948. godine kad je Sveta Stolica dekretom 756/22 Zadarskoj nadbiskupiji za sva vremena vratila onaj dio biskupije koji je 1. kolovoza 1932. bio oduzet i povjeren šibenskom Ordinariju kao apostolskom administratoru. Munzani je kratkotrajno preuzeo upravu nad obnovljenom Zadarskom nadbiskupijom, a uskoro mu je prihvaćena ostavka, nakon čega je optirao za Italiju u kolovozu iste godine. Prije svog odreknuća od službe, dekretom 420/48, imenovao je Matu Garkovića generalnim vikarom. Generalni je vikar preuzeo upravu nad Nadbiskupijom, te je do svog imenovanja zadarskim nadbiskupom upravljao Zadarskom nadbiskupijom u ime često odsutnog apostolskog upravitelja i hvarskog biskupa Mihovila Pušića (Njavro 2021: 392).

ZAKLJUČAK

Zaključno je važno napomenuti da prva teza (da pastoralno djelovanje nadbiskupa Munzanija nije bilo opterećeno nacionalnim odnosima) nije dokazana. Ono što se iz literature i izvora može primijetiti jest da su nadbiskupu na prvom mjestu bili Bog i

čovjek, ali su političke turbulencije na zadarskom području u prvoj polovici 20. stoljeća često uspjele zasjeniti njegovu osobnost. Druga teza o utjecaju komunističkih vlasti, kao i utjecaj solidarnosti s narodom, koji je trebao izbjeći, na Munzanijevo optiranje za Italiju pokazuje brojne potvrdne argumente, kao što su uhićenje i internacija nadbiskupa na Lastovo u studenom 1944., progon i ubojstva drugih svećenika, kažnjavanje i oduzimanje slobode optantima, koji su htjeli napustiti Jugoslaviju, ali ih vlast nije htjela pustiti, kao i oduzimanje imovine i sustavno praćenje optanata, koji su dobili odobrenje za napuštanje zemlje. O ovoj hipotezi postoje razilaženja pa tako Bralić i Gverić (2016) spominju stav Marina Lescovellija koji smatra da je Munzani napustio Zadar jer je želio sačuvati svoj identitet Talijana, ali ne i zato što su ga progonile komunističke vlasti. Međutim, upravo Bralić i Gverić (2016) kontriraju ovom stavu te tvrde da to ne odgovara povijesnoj istini s obzirom na to da je odmah po dolasku komunističkih vlasti prisilno zatvoren i interniran pa nakon oslobođenja i nije imao mnogo izbora. Sudbina nadbiskupa Munzanija bila je jednaka onoj ostalih biskupa Talijana u oslobođenim hrvatskim krajevima. Kroz Munzanijevu sudbinu prelamali su se kompleksni odnosi hrvatstva i talijanstva, komunizma i religije, ujedinjenje podijeljene Zadarske nadbiskupije, te je ovaj rad samo začetak istraživanja o njegovoj osobi i kompleksnim odnosima tog vremena, što zahtijeva mnogo širu analizu od ove ovdje izrečene.

IZVORI

Arhiv Zadarske nadbiskupije – 1932., Preuredjenje nadbiskupije zadarske, Dijecezanski list za Šibensku biskupiju i Apostolsku administraciju, god.7., broj 7–9, Šibenik, 1932., 61. –63.

FNRJ 1947 = Službeni list FNRJ 1947., „Ukaz o ratifikaciji Ugovora o miru sa Italijom od strane Federativne Narodne Republike Jugoslavije", br. 74. od 29. kolovoza 1947., 1001.

HR-DAZD, bez oznake fonda, Abecedno kazalo rješenja po opcijama za razdoblje 1948. – 1950.

LITERATURA

Begonja, Zlatko. 2021. *Okupacija duha: Ideološka indoktrinacija u Zadru 1945. – 1955.* Sveučilište u Zadru. Zadar.

Bralić, Ante. 2009. Odnos državnih vlasti prema Katoličkoj Crkvi u Zadru od 1944. do 1948. Godine. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata.* Ur. Oršolić, Tado. Sveučilište u Zadru. Zagreb – Zadar.

Bralić, Ante; Gverić, Ante. 2014. Dalmazia irredenta – mitološki pogled na povijest. *Dalmacija u prostoru i vremenu: što Dalmacija jest, a što nije?: zbornik radova sa Znanstvenog skupa.*

Mirošević, L., & Graovac Matassi, V. (Eds.). (2014). Dalmacija u prostoru i vremenu: što Dalmacija jest, a što nije? Sveučilište u Zadru. Gverić, Ante. 2016. *Crkva i politika kroz službu zadarskog nadbiskupa Vinka Pulišića: (1910. – 1922).* Sveučilište u Zadru. Zadar.

Kajinić, Josip. 2016. Komparativna analiza prostorne organizacije Katoličke Crkve na hrvatskoj obali Jadrana. Promjene nakon Drugoga svjetskoga rata te perspektive buduće reorganizacije. *Geoadria* 21/2. 183–209. https://doi.org/10.15291/geoadria.14.

Kero, Pavao. 2009. Pregled povijesti Zadarske nadbiskupije od 1918. do 1947. godine. *Zbornik radova Sedamnaest stoljeća Zadarske Crkve* sv. 2. Ur. Marijan, Livio. Sveučilište u Zadru – Zadarska nadbiskupija. Zadar.

Kero, Pavao. 2010. *Zadarska nadbiskupija od 1918. do 1948. godine.* Stolni kaptol sv. Stošije. Zadar.

Lovrich, Giovanni Eleuterio. 1978. *Pietro Doimo Munzani, Arcivescovo di Zara.* Tip S. Lucia Marino.

Matković, Hrvoje 1998. *Povijest Jugoslavije (1918. – 1991.): hrvatski pogled*. Naklada Pavičić. Zagreb.

Munzani, Pietro Doimo. 2009. *Posljednje okružnice / 1. ožujka – 15. kolovoza 1948. /.* Stolni kaptol Sv. Stošije. Zadar.

Njavro, Hrvoje. 2017. Položaj Zadarske nadbiskupije nakon Rapallskog sporazuma (1920. – 1948.). *Rostra* 12/10. 205–220.

Njavro, Hrvoje. 2021. Društveno i crkveno djelovanje zadarskog nadbiskupa Mate Garkovića (1948. – 1968.). *Što Vama kažem, svima kažem!: zbornik radova u čast dr. don Mile Vidovića.* Ur. Armanda, Ivan. Ogranak Matice hrvatske. Metković.

Oblak, Marijan. 2009. Povijest Zadarske nadbiskupije od 1948. do početka 21. Stoljeća. *Zbornik radova Sedamnaest stoljeća Zadarske Crkve* sv. 2. Ur. Marijan, Livio. Sveučilište u Zadru – Zadarska nadbiskupija. Zadar.

Zerboni, Marino. 2006. *Pietro Doimo Munzani l' ultimo arcivescovo italiano di Zara ricordato a 60 anni dall' esodo (1947-2007).* Italo Svevo. Trieste.

Opportunities in Zadar and the Zadar Archdiocese between the Two World Wars as the causes of the forced exodus of Zadar Archbishop Pietro Doimo Munzani in 1948

ABSTRACT

The circumstances in Zadar and the Zadar Archdiocese changed drastically after the First World War. Namely, Italy, as the victorious country, demanded parts of the Croatian territory, which were promised to it by the Treaty of London from 1915. With that treaty, the Entente powers guaranteed Italy large parts of the eastern Adriatic coast if it turned against its original allies, Austria-Hungary and Germany. Italian pretensions had to be reduced, however, because the State of Slovenes, Croats and Serbs, formed from the South Slavic parts of the failed Austria-Hungary, united with the Kingdom of Serbia and Montenegro, which were also victorious countries, into a single Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. For this reason, Italy did not receive all the Croatian territories that were promised to it by the Treaty of London.

Nevertheless, the Treaty of Rapallo from 1920 gave Italy the right to include Cres, Lošinj, Palagruža, Lastovo and Zadar in its territory. Political changes also caused changes in church boundaries. Thus, the former Zadar archdiocese was divided into the Italian and Yugoslav parts, which is why the pre-war archbishop of Zadar, Vinko Pulišić, renounced the office of Zadar ordinary. The Italian part, which consisted of the city of Zadar, the parishes of Arbanasi and Bokanjac, and the Crno-Dračevac chaplaincy, was united with Cres, Lošinj and Lastovo in the newly established archdiocese of Zadar, while the Yugoslav part was governed by the bishop of Sibenik as an apostolic administrator.

During the time when the Italians had power in Zadar, the Zadar archdiocese was headed by Italian bishops. One of them was Pietro Doimo Munzani, who managed the Zadar Archdiocese from 1926 to 1948. In this lecture and work, the activities of Archbishop Munzani during his service in Zadar, as well as social and political circumstances from 1918 to 1948, are elaborated. In these circumstances, as well as the tense relations between Yugoslavia and Italy, one should look for the reason why the communist authorities, who ruled Zadar since 1944, made the living conditions of the archbishop of Italian nationality difficult with the desire to force him to emigrate.

Keywords: *Zadar, Archdiocese, Italy, Yugoslavia, Munzani, Treaty of Rapallo, Church history*

dr. sc. Elizabeta Mađarević
emadarevic@gmail.com

UDK: 314 (091)
Pregledni rad

Povijesni mit o *melting potu* i njegove implikacije u raspravi o imigraciji – iz mnoštva jedinstvo ili dezintegracija društva?

SAŽETAK

Masovna imigracija na Zapadu proizvela je brojne političke i ideološke sukobe, kako u Europi tako i u SAD-u. U mnogome su ti sukobi bili nastavak povijesnih borbi oko koncepata izgradnje političkog sustava i društva u cjelini. Danas je konflikt oko politike imigracije ključni dio „kulturnih ratova" koji postaju dezintegracijska sila suvremenih demokracija. Za razumijevanje tih sukoba u sferi imigracije potrebno je dublje razmotriti model melting pota kao jednog od najvažnijih imigracijskih koncepata uopće. Posebice je važno istražiti njegov povijesni put. Koncept je prvotno nastao u Sjedinjenim Američkim Državama kao oblik stvaranja američkog naroda, a naknadno se na Zapadu proširio kao poželjan model. Imigranti su u SAD-u amerikanizirani i stopljeni u „miješanu rasu", koja je postala politički narod i „nacija". Takav se način stvaranja države ustoličio kao funkcionalni i efikasni prosvjetiteljski mit o idealnoj političkoj zajednici koja iz mnoštva različitosti stvara jedinstvo, a iz mnoštva različitih naroda i etnika stvara jedan novi narod. Kroz pregled literature i povijesni aspekt rad nastoji kritički analizirati domete takvog koncepta te njegova usložnjavanja u američkoj politici imigracije. Cilj je rada odgovoriti na pitanje može li model melting pota služiti kao vodeći koncept u politici imigracije, odnosno daje se slika njegovog povijesno-kulturnog utjecaja te odgovara na temeljno pitanje može li ovaj model ispuniti svoju prvotnu svrhu stvaranja homogenog društva kao što su to zamislili utemeljitelji SAD-a.

Ključne riječi: *povijest SAD-a, povijest imigracije, identitet, melting pot, nacija*

UVOD

Utemeljitelji SAD-a smatrali su da republikanska država, baš kao i idealna grčka republika, ne može postojati ukoliko i sami ljudi nemaju razvijene „republikanske" vrline poput samokontrole, discipline i volje za skrb o javnom dobru (Kristol 2004: 250). U Americi 18. stoljeća slobodni ljudi nisu sklapali savez ili društveni ugovor sa svojom vladom, već jedni s drugima, a američka politička tradicija, izvedena iz Ustava i Deklaracije nezavisnosti[1] koju nadopunjuju Federalistički spisi, idealistički govori da ukoliko želite stvoriti samostojnu vladavinu, „najprije morate prestati biti 'narodna masa' i postati 'narod', privržen zajedničkom načinu života, zajedničkim vrijednostima" (Kristol 2004: 259). No, ipak koji i kakvi su to pojedinci odredili karakter nove države?

Kako povjesničari navode, od početka kolonizacije današnjeg područja SAD-a 1607. godine prvi doseljenici borili su se za preživljavanje te nije bilo lake zarade kako su mnogi zamišljali, a do 1789. godine u Sjedinjene Američke Države (SAD) trajno se preselilo oko milijun ljudi, mahom Britanaca[2].

U tom prvom imigracijskom valu, koji je prema većini autora bio ključan za nastajanje američkog identiteta, dvije su trećine činili sami Britanci (oko 61 %), 17 % škotski ili irski doseljenici, Nijemci 9 %, Nizozemci 3 %, a Šveđani 1 % (Mesić 2002: 50). Takav konglomerat različitih nacija zahtijevao je i odgovor na pitanje kako ujediniti te različitosti te kakav će biti identitet nove države, a model svojevrsnog „lonca za taljenje" zaokupio je svojevremeno donositelje odluka.

Koncept *melting pota* neminovno se u društvenim znanostima povezuje s izgradnjom američke nacije i jedan je od najvažnijih imigracijskih modela čije proučavanje može biti poučno i danas. Kako bi se dublje proučio taj model te ocijenio njegov utjecaj, potrebno je analizirati genezu nastajanja tog modela, ali i povijest imigracije te vizije osnivača američke države, a što je sve doprinijelo razvoju specifičnog državnog oblika SAD-a i bitno je povezano s današnjim identitetskim previranjima. Cilj je

[1] Deklaracija o nezavisnosti SAD-a politički je dokument kojega su 1776. donijeli delegati engleskih kolonija kako bi proglasili nezavisnost 13 sjevernoameričkih kolonija od britanske vlasti. U Deklaraciji se navode neke istine „koje su same po sebi jasne": da su ljudi stvoreni jednaki, da su od Stvoritelja obdareni neotuđivim pravima kao što su život, sloboda i težnja k sreći te da je pravo naroda da ukloni ili promijeni vlast koja šteti tim ciljevima. Dotada je bilo nezamislivo da narod postavlja ili mijenja vlast koja vlada pristankom ljudi (Biškup 2010).

[2] Mesić (2002) navodi da je premalo Britanaca kretalo prema SAD-u te je uveden model „ugovornog služenja" koji je omogućavao plaćeni put do SAD-a uz obvezu sedmogodišnjeg teškog rada nakon čega je radnicima dana sloboda i pravo posjedovanja zemlje. Drugi poticaj kolonizaciji bio je izgon sirotinje i osuđenika u SAD. Računa se da se tako doselilo oko dvije trećine bijelih naseljenika. Ipak, podaci o broju imigranata razlikuju se i nisu točno utvrđeni. Primjerice, Cincotta (1998: 218) navodi broj od oko 4 milijuna stanovnika 1790., od čega su polovinu činili Britanci, a petinu crni robovi. Vlada je tek od 1820. počela pratiti podatke o došljacima.

rada stoga kroz povijesnu i politološku raščlambu *melting pota* odgovoriti na pitanje je li taj koncept osigurao traženo jedinstvo američke nacije te u kojoj mjeri načelo *e pluribus unum* može i danas biti djelotvorno pri osiguranju kohezije nekog naroda, a njegov model uzor za imigracijsku politiku.

KAKAV JE TO NOVI ČOVJEK, AMERIKANAC

Prvi autor koji je pokušao opisati novonastalo američko društvo europskih doseljenika kao svojevrsno „taljenje", bio je francuski aristokrat i imigrant Hector de Crèvecoeur oko 1782. godine. Njegovo djelo *Letters from an American Farmer* prvi je pokušaj definiranja Amerikanca, tog novog čovjeka, kao mješavine krvi svih Europljana i njihovih potomaka. Ipak, u dijelu teksta koji se često previdio pri prijevodima, autor pri „taljenju" nove rase spominje i miješanje s domorocima, što je rijedak slučaj spomena indijanskih plemena pri definiranju novog naroda (Paul 2014). Prema njemu Amerikanci su rado prihvatili prosvjetiteljsku misao, a u politici branili englesku tradiciju prava pojedinaca dok su oni u vjeri naginjali deizmu te uživali u velikom vjerskom buđenju tijekom 18. stoljeća (Sellers i dr. 1996). Pjesnik i filozof Ralph Waldo Emerson početkom 19. stoljeća podržavao je slične prosvjetiteljske fuzijske procese s europskim imigrantima, dok je krajem 19. stoljeća povjesničar Jackson Turner također spominjao metaforu taljenja pri čemu su (europski) imigranti „amerikanizirani, oslobođeni i spojeni u miješanu rasu" (Billington 1961: 51), pritom izražavajući sumnju u mogućnost asimilacije istočnih Europljana i Židova u američko društvo. Paul (2014: 262–263) pojašnjava da se taj novi čovjek rađa u procesu „biološke hibridizacije" kroz mješovite brakove u kojoj se krv različitih europskih „rasa" miješa među sobom i rjeđe s Indijancima. Isti su koncept spominjali i „oci nacije" George Washingtona i Thomas Jefferson, no nije posve jasno jesu li time željeli samo stvoriti Amerikanca ili eliminirati domicilno stanovništvo miješanjem s većinskim bijelcima, navodi Paul.

Stvaranje „novog čovjeka" projekt je prosvjetiteljske kulture koja je nastala na temeljima Američke i kasnije Francuske revolucije u kojoj su aktivno sudjelovali američki intelektualci poput Benjamina Franklina[3] i Thomasa Jeffersona[4]. Ideja o miješanoj

[3] Prema Sellers i dr. (1996: 38), nakladnik i osnivač philadelphijske akademije Franklin bio je utjelovljenje Crèvecoeurovog čovjeka: „pametan, human i praktičan, Franklin je odražavao duh naroda koji je više volio pokretljivost nego plemenitost… Tipičan Amerikanac, jednostavan, snažan, neovisan i nekorumpiran dekadencijom Staroga svijeta."

[4] Čić (2015) naglašava da su Franklin i Jefferson bili duhovni očevi Francuske revolucije te u njoj igrali veliku ulogu kao diplomatski predstavnici SAD-a u Parizu. Svi osnivači SAD-a, osim navodno jednoga, bili su masoni, a sam mason John Adams suprotstavio se kandidaturi za predsjednika SAD-a masona Jeffersona 1796. riječima da je on „koji je bio poslanik u Francuskoj (1785. – 1789.) i koji se iskreno slagao s vlašću terora koji su iluminati raspirivali – upotrebljavao masonske lože u

rasi (koja se ipak nije odnosila na imigrante crne ili žute rase) klasična je ideja progresivne darvinističke ere[5] koja je zaokupljala intelektualnu američku elitu tijekom 19. stoljeća, te se takav projekt pokušavao nametnuti odozgo, pojašnjava Paul (2014). Ta ideja američke nacije otpočetka je počivala na ideji jedinstva u različitosti, „od mnogih, jedno" – *E pluribus unum* – a puno manje na zajedničkoj prošlosti, podrijetlu i krvi iako su, paradoksalno, ljudi koji su stvorili novu državu, bili bijeli Europljani te je američki identitet nove države izvirao upravo iz tog etničkog i rasnog korpusa. Ovaj latinski naziv bio je moto američkog nacionalizma i 1795. tiskan je na kovanicama te na državnom pečatu uz *Novus ordo seclorum* („novi poredak vjekova"). Paul (2014: 258) smatra da je to geslo postalo „standardna manifestacija mita o *melting potu*" koji izražava viziju jedinstva i kohezije unutar kvazi-organske zajednice koja perspektivnim članovima nudi drugu priliku i novi početak oblikujući ih u „novu rasu", nov narod.

Takva ideja stvaranja zajednice iz integracije različitosti gotovo je idealna slika Andersonove „zamišljene" zajednice u kojoj koncept *melting pota* može savršeno odgovarati opisu partikularne kompozicije američkog društva. Ove subjektivne teorije nacije, koje zagovaraju autori kao što su Hobsbawn (1993)[6], Gellner (1983) ili Anderson (2006), počivaju na projektu zamišljene političke zajednice koja se konstituira kao ustavna zajednica državljana različitih etnika, kultura i rasa unutar jednog istog pravnog poretka, a SAD se čini idealnim primjerom takve države dok neke druge nacije „kasne"[7] (Plessner 1997). Takav skup pojedinaca koji nemaju puno toga zajedničkog, ujedinjuje međusobno tek ustav i načelo „jednakosti svih ljudi", što je dugoročno dovelo do razvoja ustavnog patriotizma kao inačice *melting pota*. Inicijalna američka imigracijska politika tako je bila temeljena na ideji univerzalizma, ali je bila ograničena bojom kože što u tadašnje vrijeme nije bilo neobično s obzirom na formiranje nacionalne države i postojanje ropstva kao globalnog ekonomskog sustava u gotovo svim zemljama svijeta, naglašava Sowell (1994).

---

subverzivne svrhe" (Čić 2015: 37). Uzor utemeljiteljima SAD-a bilo je Rimsko carstvo te su po uzoru na poganski Rim u grb za Senat stavili sjekire omotane prućem, te koristili ostala rimska obilježja (moto *E pluribus unum*, arhitekturu, pa i državno uređenje itd.).

[5] U 19. stoljeću Britanci su se hvalili svojim miješanim podrijetlom (Angli, Keltski Britoni, Sasi, Normani, Skandinavci itd.) i filološkom izmiješanošću svoga jezika, a pojmovi „rase" i „nacije" koristili su se kao sinonimi te se podjednako raspravljalo o „rasnom" kao o „nacionalnom" karakteru (Hobsbawn 1993).

[6] Britansko-židovski povjesničar marksističke tradicije Hobsbawn (1993) podupirao je teoriju nacije kao modernog političkog konstrukta i začetnik je koncepta „izmišljene tradicije" pri kojemu je nacionalni identitet odozgo osmišljen upotrebom povijesnih mitova, rituala i povijesnim reinterpretacijama.

[7] Plessnerova je teorija da neke nacije u svom političkom razvoju kasne (primjerice, Njemačka koja se ujedinila tek 1871.) jer nisu slijedile idealan (liberalan) koncept stvaranja zamišljene političke nacije poput Britanije te su stoga kasnije postale „politički zrele" i kasnije su se modernizirale, odnosno imaju svoj vlastiti put razvoja (tzv. *Sonderweg*).

Tijekom rasprava o Ustavu SAD-a, oko 1787., mnogi su autori Federalističkih spisa[8] naglašavali da je američki narod već ujedinjeni narod po svojem istom podrijetlu, jeziku, religiji, načelima vlade, vrlo sličnim običajima i ponašanjima (Plattner 2010, Fukuyama 2020). Primjerice, definicija američkog identiteta kod Johna Jaya vrlo je jasna i temelji se na istoj vjeri (protestantizmu), etnicitetu (engleskom), zajedničkom engleskom jeziku i podržavanju istih republikanskih načela vlasti. Ipak, treba razmotriti značenje preambule ustava: „Mi, narod Sjedinjenih Država, da bismo stvorili savršeniji savez, utemeljili pravdu, osigurali mir u zemlji, pobrinuli se za zajedničku obranu, unaprijedili opće blagostanje i osigurali blagodati slobode sebi i svojem potomstvu, određujemo i donosimo ovaj Ustav za Sjedinjene Američke Države“ (U. S. Government Publishing Office 2023). U njoj sam „narod“ nije definiran kao „engleski“ te nije jasno koje se pojedince uključuje u zajednicu tog naroda iz čije volje proizlazi legitimna vlast. Za Fukuyamu (2020) to nije slučajan razvoj te koristi teoriju nacije Pierra Manenta (2013) kako bi donekle pojasnio razvoj američkog identiteta. Naime, on smatra da je većina demokracija utemeljena na već postojećim nacijama i društvima koji su imali razvijen osjećaj o vlastitom identitetu te su u jednom trenutku na demokratski ili nedemokratski način ostvarili vlast na određenom teritoriju. Njemačka, Britanija, Nizozemska ili Francuska nisu morali otvarati pitanje narodnosti nakon borbi za vlastitu kulturu i teritorij. Klasični mislioci poput Kanta, J. S. Milla, Hobbesa ili autora Federalističkih spisa već su pretpostavljali da je riječ o svijetu u kojemu postoje etablirane nacije (Fukuyama 2020: 200–204). Identitet naroda je, dakle, bio unaprijed zadan i utemeljen na povijesnim, etničkim i kulturnim pretpostavkama, što potvrđuje znanstvenu utemeljenost tzv. objektivnih teorija nacije u kojima identitet naroda nije umjetno stvoren, već (oduvijek) postoji. Strah od nacionalizma koji je krajem 19. stoljeća i tijekom 20. stoljeća stvarao homogene etničke države, proizveo je stoga jačanje „inkluzivnog osjećaja nacionalnog identiteta“ u državama poput SAD-a, Indije i Kanade, smatra Fukuyama. Uz prosvjetiteljske struje i identitet američkog naroda koji se zapravo ne podrazumijeva, odnosno tu gdje nije bila posve jasna identitetska odrednica naroda koji se razumije sam po sebi, takve tendencije o „inkluzivnosti“ prirodno su se nametnule.

Podrijetlo tadašnjih useljenika je zato bila važna komponenta države te su mnogi, uključujući Thomasa Jeffersona i Thomasa Paina[9], koji je glasio kao lijevi radikal, bili

[8] Autori Spisa 1788. godine bili su Alexander Hamilton, James Madison i John Jay koji su u Spisima pružili teorijsku razradu i obranu načela federalnog Ustava. Ovo djelo sastoji se od 85 novinskih članaka koji su objavljivani u New Yorku prije donošenja Ustava kako bi se i tu ratificirao predloženi savezni Ustav. Federalisti putem Spisa uvjeravaju javnost i antifederaliste u dobrobit jače savezne vlade s centraliziranim porezima, naspram zadržavanja slabe konfederacije koja je postojala prije usvajanja ustava za što su se zalagali republikanci koji su u jakoj vladi vidjeli novog tiranina (Carey i McClellan 2001).

[9] Paine je zagovarao bratstvo sa „svakim europskim kršćaninom“ dok je Jefferson neke useljenike iz Europe odbacivao jer bi pokvarili američki karakter (Fukuyama 2020).

zabrinuti oko prihvata „pogrešnih“ useljenika smatrajući da je zajedničko (englesko) podrijetlo krucijalno za uspjeh nove države. Benjamin Franklin upozoravao je 1740-ih da bi povećanje broja Nijemaca, koji u Pennsylvaniji nisu poznavali engleski jezik i običaje, moglo dovesti do toga da bi Nijemci uskoro mogli postati „tako brojnima da bi germanizirali nas, umjesto da mi anglificiramo njih“ (Mesić 2002: 60)[10]. Nijemci su upravo u Pennsylvaniji činili najveću imigrantsku manjinu te su čak u nekim dijelovima bili većina naspram Britanaca i pokušavali su uvesti dvojezičnost, no njihovi su zahtjevi bili odbacivani, a na djelu je bila snažna asimilacija njemačkog stanovništva, posebno po pitanju korištenja engleskog jezika (Waldenrath 1978). Sumnjičavost, društvena izolacija, pa i otvoreno neprijateljstvo pratilo je tijekom čitave američke povijesti etničke grupe koje nisu pripadale Britancima, posebno Irce i Nijemce u 19. stoljeću. Britanski etnocentrizam svoj je poseban oblik dobio između 1830-ih i 1840-ih kada je zadobio naziv nativizam, a nativistički je pokret imao i svoje političke predstavnike u stranki *The Know Nothing* te je bio usredotočen protiv Iraca i njihovog katoličanstva. Ku Klux Klan je također svoje aktivnosti usmjerio protiv Židova, Talijana te drugih katolika, a manje protiv crnih doseljenika. Kineskim doseljenicima zabranjen je dolazak 1882., a Japancima je ograničen 1907. kada je donesen tzv. Džentlmenski ugovor[11] (Vought 1994). Do 1896. godine pojačala se međutim raznolikost imigranata te je prvi put većinu doseljenika činio korpus migranata iz južne i istočne Europe.

Anglosaksonska elita bila je ponajviše na oprezu oko dolaska Iraca i drugih katolika zbog učinaka „papinstva“ te predrasudi o povećanju alkoholizma što će kulminirati donošenjem Volsteadovog zakona (*National Prohibition Act*), donesenog 1919. godine, kako bi se proveo 18. amandman Ustava o prohibiciji alkohola iz 1917. za što su posebno agitirali protestantski reformatori spajajući antikatoličke i antiimigrantske sentimente u jednom zakonu (Okrent 2010, Vought 1994), a strah je bio sličan i kod dolaska jugoistočnih Europljana[12] što su američki zakonodavci riješili zakonom o

[10] Majstorović (1979) još plastičnije govori o ovom „problemu“ prenoseći dio pisma Franklina (1753.) jednom prijatelju 1753. u kojemu se žali na njemačke koloniste u Pennsylvaniji koji su već uveli neformalnu dvojezičnost na mnogim društvenim područjima i u upravi, a rješenje Franklin pronalazi u miješanju Nijemaca s Anglosaksoncima: „Da se oni rasporede ravnomjernije i pomiješaju s Anglosaksoncima, da se otvore engleske škole tamo gdje su oni gusto naseljeni“ (1979: 9). U takvim stavovima Majstorović već vidi korijene koncepta *melting pota*.

[11] Tzv. *Gentlemen's Agreement* iz 1907. godine bio je neslužbeni sporazum između Sjedinjenih Američkih Država i Japana, kojim je Japan pristao ograničiti emigraciju svojih radnika u SAD dok je SAD zauzvrat obećao da neće uvoditi dodatne restrikcije za japanske imigrante koji su već bili u zemlji.

[12] Kako naglašava Mesić (2002), industrijalizacija je u europskim društvima razarala tradicionalne strukture i proizvodila društvenu dezintegraciju i dislokaciju stanovništva. No ona je stvorila blagostanje u SAD-u te potrebu za jeftinim radnicima, što je trebalo omogućiti privredni rast. Većina imigranata stizala je u najboljoj radnoj i reproduktivnoj dobi; više od dvije trećine imigranata bilo je u dobi između 15 i 40 godina, od čega su 60 posto činili muškarci. Socijalni nauk Katoličke

imigraciji 1924. (*The Immigration Act* 1924, Vought, 1994). Taj je zakon bio ograničen prema nacionalnom ključu, no davao je prednost Europljanima iz sjeverne i zapadne Europe kao „starim imigrantima". Naime, masovnost i etnička raznolikost novih imigranata koji su snižavali cijenu rada domaćeg stanovništva, osnaživali su antiimigracijske pokrete, što je rezultiralo promjenom politike u restriktivnom smjeru. Između 1900. i 1914. u SAD je doseljavalo oko milijun ljudi godišnje, a taj „imigracijski problem" pogodovao je strahu od manjka apsorpcijskog kapaciteta i protivljenju migracijama (Gleason 1964). Početkom 20. stoljeća nativistički se pokret okrenuo protiv istočnih i južnih Europljana koji su snižavali cijenu rada te nisu bili „dovoljno bijeli". Sindikati su zagovarali restrikciju imigracije dok je poslodavcima odgovaralo da manje plaćaju strance (Mesić 2002).

KONCEPT *MELTING POTA*

Upravo u to vrijeme dogodila se ekspanzija i javna promocija koncepta „melting pota" koji je kroz jednu kazališnu predstavu lansirao britanski Židov Israel Zangwill. Drama istoimenog naziva *The Melting Pot* praizvedena je u Washingtonu 1908. pred tadašnjim predsjednikom Theodorom Roosveltom te se počela promovirati kao metaforički model harmonije da prigodno smiri antiimigrantske sentimente u javnosti. Mnogi su ovu dramu usporedili s nastojanjem Zangwilla da pomiri svoje židovstvo s osobnim identitetom (brak s nežidovkom), no ipak je ovo djelo postalo simbol koncepta asimilacije i „afirmacija univerzalističke ideologije kulturnog miješanja i kulturne promjene" (Paul 2014: 271) te je poslužilo za izgradnju Amerike kao Obećane Zemlje i retorike o njezinoj izuzetnosti. Tome je poslužio i narativ drame u kojoj Zangwill promovira „novog Amerikanca" koji je „fuzija svih rasa", dolazeći nadčovjek, „*superman"*, pri čemu ni Rim niti Jeruzalem neće dosegnuti slavu Amerike (Gleason 1964: 27). Sam Zangwill bio je židovski intelektualac koji je iz carske Rusije i Poljske prebjegao u Britaniju, a u javnosti je bio poznat kao interpretator židovskog pitanja. Gleason (1964: 25) smatra da nije slučajno da ovo djelo govori o židovskom identitetu u SAD-u jer je Zangwill bio promotor cionističkog programa te osnivač Židovske teritorijalne organizacije koja je ondje pomagala židovskim emigrantima. Smatra se da je prihvaćanje asimilacije u modelu *melting pota* bilo za Židove oblik privremene političke strategije dok su se u isto vrijeme suprotstavljali miješanim brakovima kao obliku asimilacije. Od 1909. do 1917. njegova je drama jednom godišnje objavljivana, a čitana je po školama i fakultetima. Koliko je ova ideja bila snažna, pokazuje i to da je 1912. predsjednik Wilson pozvao na to da čitav svijet postane izmiješan kao i američki *melting pot,* navodi Gleason (1964).

Crkve upravo se tada formalizirao u enciklici *Rerum Novarum* pape Lava XIII. koji je osudio „iskorjenjivanje" ljudi takvim dislokacijama i osiromašivanjem koje je donosio bezdušni kapitalizam.

Sam je Wilson u svojoj kampanji za izbore 1912. bio zagovornik tog univerzalističkog ideala. Za progresivnog demokrata Wilsona bilo je nesporno da ako imigranti dolaze u SAD, moraju prihvatiti američke vrijednosti i postati svim srcem Amerikanci. Iako je u svojim akademskim radovima preferirao neke imigrante naspram drugih, primjerice Kineze kao „radišnije i inteligentnije" od istočnih Europljana (Vought 1994: 29), ipak je uložio veto na donošenje republikanskog Burnettovog zakona o imigraciji 1915. koji je uvjetovao useljavanje testom pismenosti. Sličan zakon pokušali su republikanci donijeti i krajem 19. stoljeća, ali su tek sada uspjeli, te je on stupio na snagu 1917. bez obzira na veto. Cilj mu je bio smanjiti dolazak nebjelačkih i „loših" imigranata, odnosno isključiti one imigrante koji su predstavljali prijetnju za zdravlje i javni moral, odnosno američki nacionalni interes, kao što je to i Wilson 1912. tražio.[13] Ipak, Wilson se protivio sindikatima, a podržavao je industrijalce. Treba reći i da je Wilson bio uvjereni protestant koji je podržavao mesijansku, puritansku viziju novog svijeta kao „novog Jeruzalema" i američkog naroda kao novog Izraela (Vought 1994: 40–41). Smatrao je da svi Amerikanci trebaju dijeliti sliku tih duhovnih načela te zaboraviti na vlastito podrijetlo kako bi bili posve lojalni novoj Naciji. „Čovjek koji razmišlja o sebi kao pripadniku određene etničke grupe u Americi, nije još postao Amerikanac", bio je uvjeren Wilson (Vough 1994: 33). No kako bi se tijekom kampanje dodvorio mnogim etničkim grupama, posebno Poljacima i Talijanima, Wilson je javno govorio protiv nekih drugih imigrantskih krugova, primjerice crnaca ili „orijentalnih" imigranata iz Azije. Za njih je Wilson smatrao da se nikada neće moći asimilirati te ih ne treba niti primati rekavši da „se ne može stvoriti homogeno stanovništvo od ljudi koji se ne mogu stopiti s bijelom rasom" (Vought 1994: 29). Naime, Wilson se bojao društvene dezintegracije i borbe među raznim skupinama koje je gledao krajem 19. stoljeća kada su sukobi oko imigranata bili toliki da su njemu izgledali kao drugi građanski rat. Njegov uzor predsjednik Cleveland u tim je godinama uveo velike restrikcije prema novim imigrantima, ali je prema već pridošlim doseljenicima zadržao tolerantan stav.

Iako se većina stanovništva tada protivila većoj imigraciji, model *melting pota* dao je poželjan okvir za zapošljavanje stranaca te su mnogi industrijalci poput Henryja Forda bili glavni promicatelji „amerikanizacije" nudeći tečajeve jezika i običaja usred tvornica. Slično, neki su se magnati poput Andrewa Carnegieja te Johna Rockefellera izrazito obogatili na tom „društvenom darvinizmu" koji je iskorištavao strane radnike (Cincotta 1998). Do 1920. restriktivni su imigracijski zakoni trebali donijeti kraj koncepta *melting pota*. 1929. godine donesen je akt o kvotama prema nacionalnom

[13] Wilson je ranije u stranačkom manifestu napisao: „Restrikcije koje su usmjerene na zaštitu zdravlja, javnog morala i političkog integriteta države, potrebne su i nitko im se ne može suprotstavljati, ali mjere ne bi trebale spriječiti dolazak u Ameriku onih muškaraca i žena koji traže novu priliku i istinsku političku slobodu" (Vought 1994: 49).

podrijetlu, a godišnja kvota useljeništva snižena je na 154 tisuće ljudi. Ove su kvote bile temeljene na podobnosti etničkih grupa za asimilaciju, pri čemu je 83 posto viza bilo rezervirano za „stare imigrante", 15 posto za istočnu i južnu Europu, a svega 2 posto za ostatak svijeta. Kvote su ipak daleko premašene u slučaju „novih imigranata" koji su koristili mogućnost izvankvotnog spajanja obitelji (Mesić 2002).

Utjecaj Zangwillovog djela za američko društvo je bio čak puno veći od drugih političkih ili socijalnih teorija jer je oblikovao narativ o imigraciji i etnicitetu (Sollors 1986). Protivnici ovog modela asimilacije bili su predstavnici „nove imigracije" Skandinavci i Slaveni koji nisu željeli odustati od svojih starih identiteta. Mnogi su intelektualci razmatrali ovakav model koji se ponekad činio kao srednji put između nespojivih koncepcija koji su dolazili slijeva i zdesna. Gleason (1964) navodi da, dok su liberali poput Horacea Kallena, Johna Deweya i Randolpha Bournea kritizirali model zbog homogenizacije i stvaranja uniformnosti među različitim etnicima te predlagali alternativne koncepte koji bi sačuvali etnokulturnu različitost, nativistički nastrojeni kritičari, poput eugeničara Madisona Granta i Theodora Lothropa Stoddarda, smatrali su ovaj model prijetnjom za angloameričko društvo te su pozdravljali restrikcije imigracije.

Kallen, njemački Židov koji se kao dijete preselio u SAD, podržavao je cionizam te bio autor pojma „kulturnog pluralizma" čime se najbolje opisivao njegov pristup očuvanju etničke posebnosti i kojega je, nasuprot metafori lonca za taljenje, usporedio s orkestrom u kojemu svaka etnička grupa ima vlastiti ton. On je 1915. bio autor utjecajnog djela *Democracy versus melting pot* (1998) koje je postojanje različitih nacija unutar društva smatralo prednošću za nacionalnu demokraciju, a manje preprekom za društvenu koherentnost. Bourne i Dewey bili su pak rođeni Amerikanci i predstavnici kulturnih nacionalista kojima je kozmopolitizam bio prihvatljiv model, posebno dualno državljanstvo koje tada gotovo i nije postojalo. Bourne je radije zamišljao SAD kao „federaciju kultura" te je kritizirao anglosaksonsku elitu koja je zagovarala njihovu kulturu kao američku vodeću kulturu (*leitkultur*), a asimilaciju je smatrao nedemokratskom. Lojalnosti starim identitetima koje su se pojavile tijekom Prvog svjetskog rata kod imigranata u SAD-u, Bourne smatra pozitivnima jer su uspjeli sačuvati veze sa zemljama podrijetla. Njegova su stajališta bila odraz progresivnih tendencija, no ipak su konzervativni pogledi u to vrijeme pobijedili. Paul (2014) pak navodi da su se konzervativci, poput E. A. Rossa, protivili pak *melting potu* smatrajući da preveliki pluralizam nije dobar za očuvanje većinske kulture, kao niti asimilacija, odnosno nemiješanjem ljudi i rasa željeli su sačuvati jedinstvene i različite rase.

Dakle, želja za očuvanjem različitosti bila je slična u oba tabora, iako iz različitih pobuda. Ideju *melting pota* isprva su, međutim, odbacivali upravo konzervativci, odnosno republikanci koji su se zalagali za etničku, anglo-protestantsku naciju, a ne za univerzalističke propozicije američkog državljanstva. To su podržavali politički

liberali zagovarajući pluralizam civilne tradicije bez razlika u etničkom podrijetlu. Danas je situacija obrnuta; demokrati progresivci zalažu se za multikulturni pristup, dok republikanci konzervativci brane načela civilne nacije.

DOSEG MODELA I IDENTITETSKA PRAZNINA

Američki se identitet danas temelji na prosvjetiteljskim osnovama – konstitucionalizmu, vladavini prava i načelu da su „svi ljudi jednaki" – i *de facto* multikulturnoj demokraciji, naglašava Fukuyama (2020). On pritom dodaje da su politike identiteta koje je prva uvela ljevica, dovele u SAD-u do kulturoloških ratova i povratka starog razumijevanja identiteta koje je temeljeno na nepromjenjivim obilježjima poput rase ili etniciteta. Ipak, kako Mesić (2002) ističe, prosvjetiteljska slika SAD-a kao „nacije imigranata" jest idealizirana te se krivo smatra da je u SAD-u, za razliku od „etničkih nacija" Europe, stvorena tzv. civilna nacija koja počiva na pravima pojedinaca, a ne na grupama. Stvara se privid otvorenosti prema različitostima pod pretpostavkom dobrovoljne asimilacije pojedinaca od kojih se očekivalo da poštuju tri temeljna pravila – da prihvate engleski jezik, da se ponose američkim identitetom i vjeruju u liberalno-demokratska načela, te da žive sukladno protestantskoj etici. Za Linda (1996) također ova ideja o „zemlji imigranata" nikada nije bila stvarna jer su ljudi rođeni u inozemstvu, odnosno novi imigranti, uvijek tijekom američke povijesti bili tek manjina. Za teoretičare etniciteta, poput Olsona (1994), etnička je komponenta kao temelj američkog identiteta najvažnija jer su etničke veze kako nedobrovoljne tako i neizmjenjive, a asimilacija do 1890. uopće nije postojala te je koncept *melting pota* bio nedjelotvoran, što se u potpunosti aktualiziralo tijekom 1960-ih. Naime, diskurs o asimilaciji dominantan je sve do 1965. kada pluralistička perspektiva preuzima primat. Jer, spajanje različitih etnika i kultura u jednu, što je izvorna ideja *melting pota* koja se politički transformira u civilnu uniju, „izmišljenu naciju", nije bilo realizirano te su od 1960-ih tendencije za multikulturalizmom konstantno rasle, a danas su podjele zbog toga došle do neviđenih ekstrema u kulturnom ratu koji se prelijeva i na ulice. (Velika) etnička i kulturna heterogenost očito nije jamstvo za demokratski napredak što je bila Kallenova pretpostavka.

Deneen (2020) pak smatra da Ustav SAD-a nikada nije niti trebao uspostaviti demokraciju u kojoj su „svi ljudi jednaki". U SAD-u naime postoji razlika između republikanaca i demokrata, ali nijedna strana ne dovodi u pitanje jačanje središnje vlasti, korporativnu moć i (neo)liberalni smjer ekonomije, odnosno utjecaj tržišta na prava i slobode, te su i jedni i drugi vjerni predstavnici liberalizma. Primjerice, Madison se nadao da će stanovništvo shvatiti da nemaju veliku moć u javnoj sferi te da će se okrenuti privatnom životu i ekonomskoj sferi. Politika bi privukla one ambicioznije – „staro klasično veličanje vrline i težnja općem dobru trebalo je biti zamije-

njeno temeljnom motivacijom modernoga republikanstva – nastojanjem za ostvarenjem vlastitoga interesa koje dovodi do općenita jačanja moći i ispunjenja želja" (Deneen 2020: 170). Povjesničar Braudel (1990) tu je značajku američkog poretka usporedio s ciljevima tadašnje elite koja se pribojavala emancipacije masa, odnosno „prljave i nepristojne rulje". „Poredak nametnut pod geslom *liberty* i *equality* već je poredak kapitalizma, tada još u povojima. Bogatima moć i odgovornost. Ostalima velika povlastica da su zakonom zaštićeni od bogatih, i obratno. Potpuno je nevažno što američki Ustav sam sebe smatra revolucionarnim, novim, egalitarnim i pravednim" (Braudel 1990: 394). Deneen (2020) stoga smatra da je liberalizam ispunio svoju svrhu, odnosno da se „odgojem robova" stvorila *res idiotica* umjesto *res publica* kojom će vladati odabrana upravljačka klasa „primjerenih karaktera", kako to zove Hamilton (Deneen 2020: 22). Ukoliko se Deneenovi argumenti prenesu na imigracijske modele, može se zaključiti da je s tog aspekta potpuno nebitno postojanje kulturnih ratova i nejednakosti sve dok kapital slobodno fluktuira, a politička se zajednica uvijek može nanovo (de)konstruirati prema zahtjevima elite. To je savršeni model „izmišljene zajednice" koju čine atomizirani „idioti" koje ništa ne povezuje doli interesa, odnosno interes je taj koji asimilira („ostvari svoj san u Americi", kao što je dugo već glavni moto za privlačenje ljudi u SAD).

Brubaker (2001) uostalom naglašava da je od 1985. asimilacijski narativ nanovo postao važan, iako na drugačiji način. Zapravo, mnoge europske zemlje preuzele su asimilacijski model koji se često naziva „integracijom". Međutim, granice „integracije" nisu jasne te se često danas svode samo na vanjske aspekte, poput poznavanja jezika ili prihvaćanja nekih običaja. Danas je imigracijski model u Europi često sličan neoliberalnom (Joppke 2021, Mađarević 2023) koji dijeli zajedničke elemente s *melting potom* predsjednika Wilsona jer se zadovoljavaju korporativni interesi te traže „najsposobniji" imigranti dok se njihova rasna, vjerska ili kulturna kompatibilnost s domicilnim stanovništvom ne uvažava niti smatra važnima za potencijale integracije. No i takav pluralizam je učinkovit tek kada „subkulturni pluralizam" (Dahl 1999) raznih manjina nije prevelik i ne ugrožava demokraciju. Primjer SAD-a, te njegovi prošli i sadašnji kulturni ratovi oko imigracije, govori da niti asimilacijski koncept koji je nastao na matrici *melting pota,* nije rješenje za probleme pretjerano heterogenih društava masovne imigracije. Dapače, ono što čeka SAD još je veća raznolikost, prvenstveno u rasnom pogledu, a što će se svakako odraziti na razmjere društvenog raslojavanja, pa onda i stabilnost demokracije. To je proces „treće demografske tranzicije" koja prema Colemanu (2006) znači društveni prijelaz iz društva s niskom plodnošću, ali većinskom domaćom populacijom, u društvo s visokom plodnošću različitih rasa i etnika imigrantskih korijena. Računa se da će do 2050. većina bjelačkog stanovništva postati manjina – s 63,7 % 2010. njihov će udio pasti na 46,6 % – te će to imati zasada neznane, ali zasigurno značajne posljedice na američki način života, što ne može promijeniti niti restriktivna imigracijska politika (Lichter 2013: 362).

ZAKLJUČAK

Iako je američka nacija *sui generis* slučaj u studijama nastanka nacionalnih država, ipak je ono određeni pokazatelj budućih tendencija, posebice u vezi imigracije. Premda se ovdje prvotno radilo samo o bijelim Europljanima, pretpostavljeni prosvjetiteljski projekt stvaranja novog društva i iz takve relativno nevelike heterogenosti imigranata ipak nije doveo do harmoničnog i homogenog društva koje je predviđao koncept *melting pota*. Kako se vidi na američkom primjeru, a ovaj je rad samo načeo to pitanje, homogenu naciju sačinjenu iz „lonca" brojnih različitih sastojaka ipak nije moguće umjetno proizvesti kao što to predlažu moderni teoretičari nacije kao političkog konstrukta. Povezivanje pojedinaca ipak se događa na nekoj dubljoj razini doli one koju garantira ustav. Etnička i kulturna povezanost ljudi čine se tako osnovom za stabilno funkcioniranje društva, a što je veća raznolikost ta stabilnost opada. Wilsonova misija se možda ne može nazvati posve neuspješnom, no ideal ujedinjenosti koji traži model asimilacije bilo je nemoguće postići. U kojoj mjeri američki model može održati demokratsku stabilnost te biti uzor drugim zemljama važno je pitanje koje, međutim, nadilazi fokus ovoga rada. Zasad se može reći da prikazana geneza, sadržaj i okvir modela *melting pota* pokazuju da načelo – *e pluribus unum* – ne prolazi test društvenog jedinstva i kohezije kao što su to sanjali američki prosvjetitelji. Etnički i kulturno homogene nacije možda bi taj test bolje prošle. Ta bi pouka o dezintegraciji društva trebala zanimati sve donositelje odluka pri stvaranju imigracijskih politika te bi se uzor za modele „integracije" možda trebao potražiti negdje drugdje.

LITERATURA

Anderson, Benedict. 2006. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* 1983. Verso. London.

Billington, Ray A. Ur. 1961. *Frontier and Section, Selected Essays of Frederic Jackson Turner.* Eaglewood Cliffs. New York.

Biškup, Marijan. 2010. *Ljudska prava – povijesno-teološki osvrt*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Braudel, Fernand. 1990. *Civilizacije kroz povijest*. Globus. Zagreb.

Brubaker, Rogers. 2001. The Return of Assimilation? Changing Perspectives on Immigration and its Sequels in France, German, and the United States. *Ethnic and Racial Studies* 24/4. 531–548.

Carey, George W. i McClellan, James. Ur. 2001. *The Federalist.* https://oll.libertyfund.org/titles/jay-the-federalist-gideon-ed (pristupljeno 22. siječnja 2025.).

Cincotta, Howard. 1998. *Američka povijest: kratki prikaz*. USAI Regional Program Office. Vienna.

Coleman, David. 2006. Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility countries: a third Demographic Transition. *Population and Development Review* 32. 401–446.

Čić, Emil. 2015. *Uspon i pad Zapada – Filozofija povijesti.* Hazud. Zagreb.

Dahl, Robert Alan. 1999. *Demokracija i njezini kritičari.* Politička kultura. Zagreb.

Deneen, Patrick J. 2020. *Zašto liberalizam nije uspio*. Verbum. Zagreb.

Franklin, Benjamin. 1753. Letter to Peter Collinson, May 9, 1753. Founders Online, National Archives. https://founders.archives.gov/documents/Franklin/01-04-02-0173 (pristupljeno 16. lipnja 2025.)

Fukuyama, Francis. 2020. *Identitet: zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja*. TIM Press. Zagreb.

Gellner, Ernest. 1983. *Nations and nationalism*. Blackwell. Oxford.

Gleason, Philip. 1964. The Melting Pot: Symbol of Fusion or Confusion. *American Quaterly* 16/1. 20–46.

Hobsbawm, Eric J. 1993. *Nacije i nacionalizam*. Novi Liber. Zagreb.

Joppke, Christian. 2021. *Neoliberal Nationalism: Immigration and the Rise of the Populist Right.* Cambridge University. Cambridge.

Kallen, Horace. 1998. Democracy versus Melting Pot. *Culture and Democracy in the United States: Studies in the Group Psychology of the American Peoples*. Ur. Whitefield, Stephen. Transactions. New Brunswick.

Kristol, Irving. 2004. *Neokonzervativizam.* Algoritam. Zagreb.

Lichter, Daniel T. 2013. Integration od Fragmentation? Racial Diversity and the American Future. *Demography* 50/2. 359–391

Lind, Michael. 1996. *The Next American Nation, the New Nationalism and the Fourth American Revolution.* Free Press Paperbacks. New York.

Mađarević, Elizabeta. 2023. Neoliberalizam njemačkih demokršćanskih stranaka u politici državljanstva od 1990. do danas. *Obnovljeni Život* 78/4. 423–440. https://doi.org/10.31337/oz.78.4.1.

Majstorović, Stevan. 1979. *U traganju za identitetom.* Slovo Ljubve – Prosveta. Beograd.

Manent, Pierre. 2013. *Metamorphoses of the city: On the western dynamic*. Harvard University Press. Cambridge.

Mesić, Milan. 2002. *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zavod za sociologiju. Zagreb.

Okrent, Daniel. 2010. *Last call: The rise and fall of prohibition*. Scribner. New York.

Olson, James S. 1994. *The Ethnic Dimension in American History*. St. Martin's Press. New York.

Paul, Heike. 2014. *The Myths That Made America*. Transcript Verlag. Bielefeld.

Plattner, Marc F. 2010. Populism, pluralism, and liberal democracy. *Journal of Democracy* 21/1. 81–92.

Plessner, Helmuth. 1997. *Zakašnjela nacija*. Naprijed. Zagreb.

Sellers, Charles; May, Henry i McMillen, Neil R. 1996. *Povijest Sjedinjenih Američkih Država.* Barbat. Zagreb.

Sollors, Werner. 1986. *Beyond Ethnicity: Consent and Discent in American History, Literature and Law.* Oxford UP. New York.

Sowell, Thomas. 1994. *Race and Culture: A World View*. Basic Books. New York.

The Immigration Act. 1924. https://history.state.gov/milestones/1921-1936/immigration-act (pristupljeno 16. lipnja 2025.)

U. S. Government Publishing Office. 2023. = Constitution of the United States of America: Analysis and interpretation. U. S. Government Publishing Office. Washington, DC.

Vought, Hans. 1994. Division and Reunion: Woodrow Wilson, Immigration, and the Myth of American Unity. *Journal of American Ethnic History* 13/3. 24–50.

Waldenrath, Alexander. 1978. The Emergence of Pennsylvania-German in the 18th Century: A Mixture of English and German? *Journal of German-American Studies* 13(1). 1–15.

Historical myth of the melting pot and its repercussions in the debate about immigration – out of many, one or desintegration of society?

ABSTRACT

Mass immigration in the West has produced many political and ideological clashes, in Europe as in the US. These conflicts have been in many ways the continuation of historical struggles around the foundations of the political system and the society in general. The conflict on the immigration policy has been the main part of culture wars in today's democracies. For the better understanding of these ideological clashes in the field of immigration it is necessary to reconsider anew the model of melting pot as one of the most influential immigration concepts. Its historical trajectory is needed to be studied meticulously. The concept had been originally established in the United States as the cornerstone of the creation of the American people, only to spread later in the West as the desirable model. Immigrants in the US are Americanized and fused into a "mixed race" that had become a political people and a "nation". This state-building model has emerged as a functional and efficient enlightenment myth of the ideal political community that creates unity out of many, and from many different peoples and ethnics creates one new people. Through the lens of vast literature and the historical overview this work intends to critically analyse the reach of such concept and its implications for the immigration policy. The aim of the work is to answer on whether the "melting pot model" can still serve as the primer concept in the immigration policy and to give an assessment about its historical and cultural influence, as well as to respond if the model can fulfil its fundamental role of creating homogenic society as the American founding fathers had imagined.

Keywords: *history of the United States, history of immigration, identity, melting pot, nation*

Stjepan Tot
doktorand doktorskog studija povijesti na
Hrvatskom katoličkom sveučilištu u Zagrebu
tot.stjepan@gmail.com

UDK: 314 (497.) (091)
Izvorni znanstveni rad

Imigracija u župu Brgat 1860. – 1918. godine

SAŽETAK

U radu se na temelju podataka iz matičnih knjiga vjenčanih i umrlih analiziraju čimbenici imigracije na području župe Brgat, u Župi dubrovačkoj u razdoblju od 1860. do 1918. godine. Cilj rada je utvrditi broj doseljenih osoba, mjesta njihova podrijetla te spolnu i profesionalnu strukturu doseljeničkog stanovništva. Analizom spomenutih čimbenika imigracije, za koju su kao teorijski okvir poslužili Ravensteinovi „zakoni migracija", koristeći se statističkom, deskriptivnom i komparativnom metodom, u ovoj studiji slučaja testirane su dvije hipoteze. Prema prvoj hipotezi u župu Brgat uselilo je više žena nego muškaraca. Prema drugoj hipotezi žene su češće migrirale na kratke udaljenosti, a muškarci na velike udaljenosti. Analiza spolne strukture doseljeničkog stanovništva pokazala je da je zabilježena veća imigracija muškaraca nego žena, što odudara od Ravensteinovog zaključka o većoj migracijskoj pokretljivosti ženskog stanovništva. Prema analizi podrijetla doseljeničkog stanovništva muškarci su češće migrirali na velike udaljenosti, a žene na kratke udaljenosti, što je u skladu s Ravensteinovim „zakonima migracija". Na temelju ovih rezultata može se zaključiti da prva hipoteza nije dokazana, a druga hipoteza jest. Većina doseljeničkog stanovništva bila je podrijetlom s dubrovačkog i hercegovačkog područja. Također, doseljeničko stanovništvo uglavnom se bavilo poljoprivredom, a profesionalnu strukturu činilo je više muških nego ženskih zanimanja.

Ključne riječi: *imigracija, Brgat, Župa dubrovačka, matične knjige, povijesna demografija*

UVOD

Prema upravnoj podjeli iz 1815. i 1816. godine,[1] naselja Gornji i Donji Brgat, koja čine župu Brgat,[2] pripadala su Dubrovačkom okrugu (Kolić 2018: 78). Brgat se nalazio u okviru preture Dubrovnik, jedne od sedam upravno-sudbenih pretura u Dubrovačkom okrugu (Ćosić 1999: 174). Kada je 1868. godine provedena upravna reforma prema kojoj je u pokrajini Dalmaciji ustanovljeno 12 kotarâ, naselja Gornji i Donji Brgat postala su dijelom kotara Dubrovnik (Ivković 1992: 40–41). Osnovne gospodarske grane stanovništva župe Brgat bile su poljoprivreda i stočarstvo.[3]

Ovaj rad bavi se imigracijom u župu Brgat, u Župi dubrovačkoj, u razdoblju od 1860. do 1918. godine. Vremenski obuhvat istraživanja određen je odvajanjem crkvene ekspoziture Brgat od matične župe Mandaljena i početkom samostalnog vođenja matičnih knjiga za naselja Gornji i Donji Brgat 1860. te slomom Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. Povijest stanovništva župe Brgat i ostalih župa na području Župe dubrovačke, uključujući migracije, dosad nije bila predmet sustavnih povijesnodemografskih istraživanja. Stoga je intencija ovog rada inicirati početak istraživanja stanovništva ove dubrovačke mikroregije i pružiti doprinos dosadašnjim znanstvenim spoznajama o demografskim aspektima dubrovačkog područja u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća.

Istraživanje je izvršeno na temelju podataka iz službenih popisa stanovništva[4] te podataka iz jedne matične knjige vjenčanih i dviju matičnih knjiga umrlih župe

---

[1] O upravnoj podjeli Dalmacije na okruge 1815. i 1816. godine, vidi: Ivković 1992: 34–35; Ćosić 1998: 355.

[2] Brgatska ekspozitura uspostavljena je 1860. godine kada su naselja Gornji i Donji Brgat izdvojena iz crkvene jurisdikcije župe Mandaljena. Tada je Brgat dobio svoga kapelana, koji je započeo voditi matične knjige. Brgatska ekspozitura uzdignuta je na razinu župe 1951. godine (Šimić 2010: 77).

[3] Dalmaciju je u 19. stoljeću obilježavala nedovoljna razina industrijalizacije. Dio stanovništva, posebice gradskog, bavio se trgovinom i pomorstvom (Karaman 1972: 118), no najvažnija gospodarska grana u Dalmaciji bila je poljoprivreda, kojom se bavila većina stanovništva pokrajine (Peričić 1998: 157). Stanovništvo Župe dubrovačke bavilo se pretežno poljoprivredom, posebice vinogradarstvom, zatim stočarstvom, ribarstvom, pomorstvom i pčelarstvom. Također, bio je razvijen mlinarski zanat (Bego 2008: 239), a dio stanovnika bio je zaposlen u tvornici crijepa i cigle u Kuparima (Peričić 1993: 95). Prema popisu iz 1900. godine, na području župe Brgat najviše je bilo pašnjaka (374 hektara), zatim oranica (195 ha), vrtova (179 ha) i šuma (133 ha), a najmanje je bilo površina pod vinogradima (106 ha). Također, zabilježeno je 439 grla stoke. Najviše je bilo ovaca (65,83 %) i svinja (21,64 %), a u manjoj količini Brgaćani su uzgajali koze (5,47 %), goveda (3,87 %) i konje (3,19 %). *Općinski rječnik* 1908: 11.4

[4] Korišteni su službeni popisi stanovništva iz 1857. (*Statistica generale della Dalmazia* 1862: 27), 1869., 1880. (*Statistika pučanstva u Dalmaciji* 1885: 10), 1890. (*Special ort-repertorien der im Österreichischen Reichsrthe* 1894: 97), 1900. (*Općinski rječnik* 1908: 10–11) i 1910. godine (*Spezialortsrepertorium der österreichischen länder* 1919: 27).

Brgat.[5] Cilj rada je utvrditi broj doseljenih osoba, mjesta njihova podrijetla te spolnu i profesionalnu strukturu doseljeničkog stanovništva. Prilikom istraživanja testirane su dvije inicijalne hipoteze. Prema prvoj hipotezi spolnu strukturu doseljeničkog stanovništva činilo je više žena nego muškaraca. Prema drugoj hipotezi žene su češće migrirale na kratke udaljenosti, a muškarci na velike udaljenosti.

RAZRADA RADA

Teorijski pregled

Dosad su objavljeni brojni znanstveni radovi koji se bave povijesnodemografskim aspektima dubrovačkog područja. Dok su neki autori u fokusu svojih istraživanja imali čimbenike prirodnog kretanja stanovništva (natalitet, mortalitet i nupcijalitet), pojedini su autori posvetili veliku pažnju i analizi migracija.[6] Međutim, povijesnodemografski aspekti župe Brgat i ostalih župa na području Župe dubrovačke, uključujući migracije, dosad nisu bili predmet sustavnih povijesnodemografskih istraživanja.[7]

Pojedini autori u svojim su radovima donijeli podatke o broju stanovnika župe Brgat. Ivo Perić objavio je podatke o broju stanovnika i stoke na Brgatu prema popisu stanovništva iz 1830. godine (1989: 163, 168; 1996: 103–104). Podatke o broju stanovnika Brgata 1830., 1854. i 1857. godine donijeli su Mithad Kozličić i Ante Bralić (2012: 70, 211, 237). Broj stanovnika Brgata na temelju popisa stanovništva nastalih u tzv. statističkom razdoblju (1857., 1869., 1880., 1900. i 1910.) objavio je Mirko Korenčić (1979: 219–220).

Teorijski okvir za ovo istraživanje pružili su Ravensteinovi „zakoni migracija" (Ravenstein 1885: 167–227; Ravenstein 1889: 241–305). Prema istraživanjima Ernsta Georga Ravensteina žene su u Austro-Ugarskoj Monarhiji češće migrirale nego muškarci. Međutim, muškarci su češće migrirali na duže udaljenosti, a žene na kratke udaljenosti (Ravenstein 1889: 259, 261). Podatci iz matičnih knjiga vjenčanih i umrlih župe Brgat pružili su mogućnost za testiranje tih dvaju zaključaka o migracijama.

---

[5] Hrvatska (dalje: HR)–Arhiv Dubrovačke biskupije (dalje: ADB)–Matica vjenčanih župe (dalje: MVŽ) Brgat (1860–1946); HR–ADB–Matica umrlih župe (dalje: MUŽ) Brgat (1860–1918); HR–ADB–MUŽ Brgat (1918–1946).

[6] Nenad Vekarić bavio se problemom emigracije s dubrovačkog područja u Ameriku (Vekarić 1992a: 97–102). Isti je autor obradio migracijska kretanja na poluotoku Pelješcu (Vekarić 1992b: 11–72). Niko Kapetanić i Nenad Vekarić analizirali su migracije u Konavlima (Kapetanić i Vekarić 1998: 141–242)7

[7] Mato Mojaš dosad se jedini dotaknuo migracijskih procesa u župi Brgat, pišući o emigraciji stanovništva iz Župe dubrovačke tijekom 19. i prve polovice 20. stoljeća. Koristeći se građom iz svoga privatnog arhiva, autor je donio djelomični popis emigranata iz Župe dubrovačke, uključujući i iseljenike s područja Brgata (Mojaš 1996: 118–130).

Metodologija

Prilikom istraživanja korištene su znanstvene metode studije slučaja (*case study*), statistička, deskriptivna i komparativna metoda. Ovo je studija slučaja jer obuhvaća župu jedne dubrovačke mikroregije. Na temelju podataka iz matica vjenčanih i umrlih izrađena je baza podataka potrebna za provedbu statističke analize relevantnih čimbenika imigracije u župu Brgat. U župi Brgat je tijekom promatranog razdoblja održano 181 vjenčanje, a umrlo je 605 osoba. Analizom mjesta podrijetla osoba upisanih u matične knjige vjenčanih i umrlih utvrđene su ukupno 123 doseljene osobe. Dobiveni rezultati opisani su deskriptivnom metodom i objašnjeni teorijskim okvirom Ravensteinovih „zakona migracija". Imigracija u župu Brgat komparativnom je metodom uspoređena s rezultatima istraživanja imigracije na poluotoku Pelješcu i u Konavlima.

Rezultati istraživanja

Političke i socioekonomske prilike, kao i zdravstveno-higijenski standardi, imali su važan utjecaj na kvalitetu života stanovništva na određenom području. Te su se prilike odražavale podjednako na čimbenike prirodnog (natalitet, mortalitet i nupcijalitet) i mehaničkog kretanja stanovništva (emigracija i imigracija); (Wertheimer-Baletić 1999: 105–106). Devetnaesto stoljeće predstavlja prekretnicu u demografskom razvoju svijeta, a pozitivni demografski trendovi tada su se počeli osjećati i na području hrvatskih zemalja. Tada su započela dva važna demografska procesa, koja prema znanstvenim teorijama možemo podijeliti na proces demografske tranzicije[8] i proces migracijske tranzicije.[9]

[8] Proces demografske tranzicije označava postupni prijelaz s visokih stopa mortaliteta i nataliteta na niske stope mortaliteta i nataliteta. Inicijalnu etapu tranzicijskog procesa obilježavao je veliki pad stope mortaliteta, a s obzirom na to da je stopa nataliteta i dalje bila na visokoj razini, bio je zabilježen prirodni prirast te je došlo do povećanja broja stanovnika (Rowland 2003: 17–18). Demografska tranzicije započela je u drugoj polovici 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Europi. (Dyson 2010: 16). U gradu Dubrovniku efekti demografske tranzicije zabilježeni su već potkraj 18. stoljeća, a u ruralnim zonama na dubrovačkom području tijekom prve polovice 19. stoljeća. Rana podetapa tranzicijskog procesa na dubrovačkom je području potrajala dugo, što je stvorilo višak stanovništva i potaknulo proces intenzivne emigracije. Vekarić i Vranješ-Šoljan 2009: 59.

[9] Prema teoriji migracijske tranzicije, koju je 1971. godine postavio američki geograf Wilbur Zelinsky, povijest migracija sastoji se od pet razvojnih faza. Za promatrano razdoblje bitno je objasniti prve tri faze. Prvu fazu obilježavao je nizak intenzitet migracija, a drugu fazu masovno kretanje stanovništva iz sela u gradove i velika emigracija u atraktivna odredišta u inozemstvu. U trećoj tranzicijskoj fazi migracije sa sela u gradove su se nastavile, no slabijim intenzitetom, a zabilježeno je i smanjenje intenziteta emigracije (Zelinsky 1971: 230). Druga faza migracijske tranzicije u Dalmaciji započela je pred kraj 19. stoljeća, a bila je potaknuta lošom ekonomskom situacijom dalmatinskog stanovništva uzrokovanom presporom industrijalizacijom, viškom stanovništva, pojavom lihvar-

U 19. stoljeću zabilježeno je veliko povećanje svjetskog stanovništva, što je bilo posljedica ubrzanog pada stope mortaliteta (Livi-Bacci 1991: 2). Nasuprot globalnim demografskim trendovima Brgat je u razdoblju od 1857. do 1910. godine bilježio pad broja stanovnika od 19,88 %. Prema popisu stanovništva iz 1857. godine, u naseljima Gornji i Donji Brgat živjela su 483 stanovnika (*Statistica generale della Dalmazia* 1862: 27; Korenčić 1979: 219–220; Kozličić i Bralić 2012: 237). Popis stanovništva iz 1869. bilježio je 398 stanovnika, 17,60 % manje nego prethodni popis (*Statistika pučanstva u Dalmaciji* 1885: 10; Korenčić 1979: 219–220). Prvo povećanje broja stanovnika zabilježeno je tek u međupopisnom razdoblju od 1880. do 1890. godine, kada je stanovništvo župe Brgat naraslo za 14,14 % (*Statistika pučanstva u Dalmaciji* 1885: 10; *Special orts-repertorien der im Österreichischen Reichsrathe* 1894: 97; Korenčić 1979: 219–220). Porast stanovništva zabilježen je i krajem 19. stoljeća (*Special orts-repertorien der im Österreichischen Reichsrathe* 1894: 97; Korenčić 1979: 219–220), a 1900. godine župa Brgat dosegnula je 476 stanovnika (*Općinski rječnik* 1908: 10; Korenčić 1979: 219–220). Početkom 20. stoljeća zabilježen je najveći udio smanjenja broja stanovnika (-18,70 %) (*Spezialortsrepertorium der österreichischen länder* 1919: 27; Korenčić 1979: 219–220) (tablica 1), što je zasigurno bilo posljedica visokog intenziteta emigracije.

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika Brgata (1857.–1910.)

Godina popisa	Broj stanovnika	Udio povećanja/smanjenja (%)
1857.	483	
1869.	398	-17,60
1880.	396	-0,50
1890.	452	14,14
1900.	476	5,31
1910.	387	-18,70

Izvori za Tablicu 1. i Grafikon 1.: Statistica generale della Dalmazia 1862: 27; Statistika pučanstva u Dalmaciji 1885: 10; Special orts-repertorien der im Österreichischen Reichsrathe 1894: 97; Općinski rječnik 1908: 10; Spezialortsrepertorium der österreichischen länder 1919: 27; Korenčić 1979: 219–220; Kozličić i Bralić 2012: 237.

stva, promjenama u sustavu nasljeđivanja, a ponajviše slomom monokulturne poljoprivredne proizvodnje. Tada su stanovnici Dalmacije počeli sve intenzivnije migrirati u Ameriku, posebice u Sjedinjene Američke Države. O emigraciji dalmatinskog stanovništva potkraj 19. stoljeća, vidi: Vranješ-Šoljan 2021: 354–359.

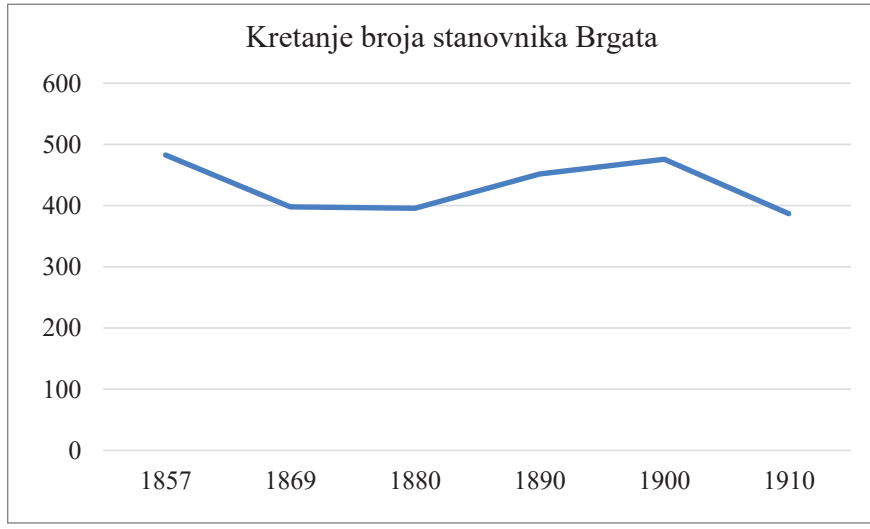

Grafikon 1. Kretanje broja stanovnika Brgata (1857. – 1910.)

Analiza podataka iz matičnih knjiga vjenčanih i umrlih pokazala je da su se na područje župe Brgat u razdoblju od 1860. do 1918. godine doselile 123 osobe. Zabilježeni su 71 doseljeni muškarac (57,72 %) i 52 doseljene žene (42,28 %); (Grafikon 2.).

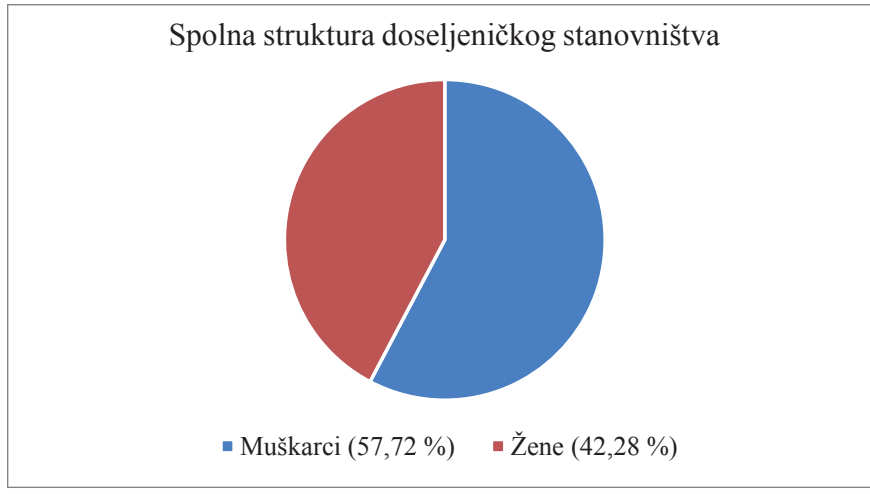

Izvori za Grafikone 2.–6. i Tablice 2.–12.: HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946); HR–ADB–MUŽ Brgat (1860–1918); HR–ADB–MUŽ Brgat (1918–1946).

Grafikon 2. Spolna struktura doseljeničkog stanovništva

Više od trećine muškaraca koji su doselili na područje župe Brgat, bilo je s dubrovačkog područja (42,25 %). Također, bilo je dosta doseljenika iz Bosne i Hercegovine (18,31 %), Dalmacije (12,68 %) i Hrvatske (7,04 %). U maticama vjenčanih i umrlih župe Brgat manje su bili zastupljeni doseljenici iz Kranjske, Beča, Bukovine, Mađarske, Moravsko-šleskog kraja, Štajerske i Tirola (Tablica 2.).

Tablica 2. Regije podrijetla imigranata u župu Brgat (1860. – 1918.)

Regija	Broj imigranata	Udio (%)
Dubrovačko područje	30	42,25
Bosna i Hercegovina	13	18,31
Dalmacija	9	12,68
Hrvatska	5	7,04
Kranjska	2	2,82
Beč	1	1,41
Bukovina	1	1,41
Mađarska	1	1,41
Moravsko-šleski kraj	1	1,41
Štajerska	1	1,41
Tirol	1	1,41
Nejasna transkripcija	6	8,45
Ukupno	**71**	**100**

Među doseljenicima s dubrovačkog područja prednjačili su oni iz Rijeke dubrovačke (26,67 %). Najviše muškaraca iz te dubrovačke mikroregije doselilo je na Brgat sa Šumeta (13,33 %). Gotovo četvrtina doseljenika s dubrovačkog područja bila je rođena u gradu Dubrovniku (23,33 %). Imigranti iz drugih mjesta Župe dubrovačke činili su 16,67 % dubrovačkih doseljenika. Najviše doseljenika iz Župe došlo je na Brgat iz Postranja (6,67 %). Zabilježeni su još imigranti iz prigradskih župa Pile (10 %) i Gruž (3,33 %), Konavala (6,67 %), Dubrovačkog primorja (10 %) i poluotoka Pelješca (3,33 %); (Tablica 3.).

Tablica 3. Mjesta podrijetla imigranata s dubrovačkog područja

Mjesto	Broj imigranata	Udio (%)
GRAD DUBROVNIK	7	23,33
ŽUPA PILE	3	10,00
Bosanka	1	3,33
Pile	1	3,33
Ploče	1	3,33
ŽUPA GRUŽ	1	3,33
Lapad	1	3,33
RIJEKA DUBROVAČKA	8	26,67
Čajkovica	2	6,67
Knežica	2	6,67
Šumet	4	13,33
ŽUPA DUBROVAČKA	5	16,67
Čibača	1	3,33
Lazine	1	3,33
Postranje	2	6,67
Žitkovići	1	3,33
KONAVLE	2	6,67
Stravča	1	3,33
Vignje	1	3,33
DUBROVAČKO PRIMORJE	3	10,00
Majkovi	1	3,33
Orašac	1	3,33
Trsteno	1	3,33
PELJEŠAC	1	3,33
Ston	1	3,33
UKUPNO	**30**	**100**

Deset imigranata podrijetlom s bosansko-hercegovačkog prostora doselilo je u župu Brgat iz susjedne Hercegovine (76,92 %), a samo troje iz Bosne (23,08 %). Najviše imigranata pristiglo je iz hercegovačkog mjesta Uskoplja (23,08 %), smještenog u neposrednom zaleđu. Osim iz Uskoplja, hercegovački doseljenici pristigli su iz sljedećih mjesta: Gradac, Hotanj, Hum, Mićina Gustijerna, Podosje i Diklići. Trojica bosanskih imigranata došla su iz Bugojna, Busovače i Vržerala (Tablica 4.).

Tablica 4. Mjesta podrijetla imigranata iz Bosne i Hercegovine

Mjesto podrijetla	Broj imigranata	Udio (%)
Bugojno	1	7,69
Busovača	1	7,69
Diklići	1	7,69
Gradac	2	15,38
Hotanj	1	7,69
Hum	1	7,69
Mićina Gustijerna	1	7,69
Podosje	1	7,69
Uskoplje	3	23,08
Vržerala	1	7,69
Ukupno	**13**	**100**

Među imigrantima iz Dalmacije bilo je najviše Korčulana (22,22 %) i Tribunjana (22,22 %). U matičnim knjigama župe Brgat spominju se još doseljenici iz Čaporica, Drniša, Prugova, Ričica i Zagvozda (Tablica 5.). Doseljenici s područja Hrvatske bili su iz Klupca Začretskog, Krivog Puta, Lovinca, Stublja i Štikade (Tablica 6.).

Tablica 5. Mjesta podrijetla imigranata iz Dalmacije

Mjesto	Broj imigranata	Udio (%)
Čaporice	1	11,11
Drniš	1	11,11
Korčula	2	22,22
Prugovo	1	11,11
Ričice	1	11,11
Tribunj	2	22,22
Zagvozd	1	11,11
Ukupno	**9**	**100**

Tablica 6. Mjesta podrijetla imigranata iz Hrvatske

Mjesto	Broj imigranata	Udio (%)
Klupci Začretski	1	20,00
Krivi Put	1	20,00
Lovinac	1	20,00
Štikada	1	20,00
Stubalj	1	20,00
Ukupno	**5**	**100**

Među imigrantima iz drugih regija Austro-Ugarske Monarhije prevladavali su doseljenici iz Kranjske. U matičnim knjigama župe Brgat za jednog imigranta navedeno je Nadanje selo u Kranjskoj kao mjesto podrijetla, dok je za drugog imigranta navedena samo Kranjska. Po jedan imigrant došao je iz kotara Koružynec u Bukovini, Beča, Graza u Štajerskoj, Mađarske, Neumarkta u Južnom Tirolu i Vítkova u Moravsko-šleskom kraju (Tablica 7.).

Tablica 7. Mjesta podrijetla imigranata iz ostalih krajeva

Mjesto	Broj imigranata	Udio (%)
Bukovina, kotar Koružynec	1	7,14
Beč	1	7,14
Graz	1	7,14
Kranjska	1	7,14
Mađarska	1	7,14
Nadanje selo	1	7,14
Neumarkt	1	7,14
Vítkov	1	7,14
Nejasna transkripcija	6	42,86
Ukupno	**14**	**100**

Više od dvije trećine imigrantica uselilo je u župu Brgat s dubrovačkog područja (71,15 %). Slijedile su imigrantice s područja Bosne i Hercegovine (17,31 %). Na Brgat je iz ostalih krajeva Monarhije i drugih europskih država doselilo manje žena. Po jedna imigrantica spominje se iz Dalmacije, Moravske, Poljske, Švicarske i Italije (Tablica 8.).

Tablica 8. Regije podrijetla imigrantica u župu Brgat

Regija	Broj imigrantica	Udio (%)
Dubrovačko područje	37	71,15
Bosna i Hercegovina	9	17,31
Dalmacija	1	1,92
Moravska	1	1,92
Poljska	1	1,92
Švicarska	1	1,92
Italija	1	1,92
Nejasna transkripcija	1	1,92
Ukupno	**52**	**100**

Najveći broj imigrantica s dubrovačkog područja doselio se na Brgat iz Dubrovačkog primorja (29,73 %), najviše iz Majkova (5,41 %) i Visočana (5,41 %). Velik broj žena doselio je i iz okolnih mjesta u Župi dubrovačkoj (24,32 %), posebice iz Makoša (8,11 %). U matičnim knjigama kao mjesta podrijetla imigrantica iz Župe dubrovačke spominju se još sljedeća naselja: Čelopeci, Čibača, Martinovići i Zagruda. Žene su doseljavale na Brgat i iz obližnje Rijeke dubrovačke (16,22 %), i to podjednako iz Knežice, Rožata i Šumeta. Četiri žene došle su na Brgat iz grada Dubrovnika (10,81 %), a dvije iz prigradske župe Pile (5,41 %). Zabilježene su samo tri doseljenice iz Konavala (8,11 %) te samo jedna s udaljenog otoka Lastova (2,70 %); (Tablica 9.).

Tablica 9. Mjesta podrijetla imigrantica s dubrovačkog područja

Mjesto	Broj imigrantica	Udio (%)
GRAD DUBROVNIK	4	10,81
PILE	2	5,41
RIJEKA DUBROVAČKA	6	16,22
Knežica	2	5,41
Rožat	2	5,41
Šumet	2	5,41
DUBROVAČKO PRIMORJE	11	29,73
Čepikuće	1	2,70
Gromača	1	2,70

Mjesto	Broj imigrantica	Udio (%)
Kliševo	1	2,70
Majkovi	2	5,41
Orašac	1	2,70
Podimoč	1	2,70
Točionik	1	2,70
Trsteno	1	2,70
Visočani	2	5,41
PELJEŠAC	1	2,70
Pijavičino	1	2,70
ŽUPA DUBROVAČKA	9	24,32
Čelopeci	1	2,70
Čibača	2	5,41
Makoše	3	8,11
Martinovići	1	2,70
Zagruda	2	5,41
KONAVLE	3	8,11
Cavtat	1	2,70
Čilipi	1	2,70
Lovorno	1	2,70
DUBROVAČKI OTOCI	1	2,70
Lastovo	1	2,70
UKUPNO	**37**	**100**

Sve imigrantice s bosansko-hercegovačkog prostora došle su na Brgat iz Hercegovine, i to iz neposredne okolice. Četiri žene bile su s Ivanice (44,44 %) od čega su tri bile iz mjesta Mićina Gustijerna u istoimenom selu. Tri imigrantice bile su iz Zaplanika (33,33 %), jedna iz Duži (11,11 %), a jedna iz Uskoplja (11,11 %); (Tablica 10).

Tablica 10. Mjesta podrijetla imigrantica iz Bosne i Hercegovine

Mjesto	Broj imigrantica	Udio (%)
Ivanica	1	11,11
Duži	1	11,11
Mićina Gustijerna na Ivanici	3	33,33
Uskoplje	1	11,11
Zaplanik	3	33,33
Ukupno	**9**	**100**

Najmanje je bilo imigrantica iz ostalih krajeva Monarhije i Europe. Kao mjesta podrijetla imigrantica iz te skupine spominju se sljedeća naselja: Brno u Moravskoj, Flüelen u Švicarskoj, Nadwórna u Poljskoj, Stari Grad na otoku Hvaru i Trst (Tablica 11.).

Tablica 11. Mjesta podrijetla imigrantica iz ostalih krajeva

Mjesto	Broj imigrantica	Udio (%)
Brno	1	16,67
Flüelen	1	16,67
Nadwórna	1	16,67
Stari Grad na Hvaru	1	16,67
Trst	1	16,67
Nejasna transkripcija	1	16,67
Ukupno	**6**	**100**

Profesionalna struktura imigranata obuhvaćala je 20 zanimanja. Analiza strukture zanimanja imigranata u župu Brgat pokazala je da je najčešće zanimanje bilo *težak*. Tim se zanimanjem bavilo 16,90 % imigranata.[10] Na željeznici je bilo zaposleno 9,86 % imigranata.[11] U matičnim knjigama župe Brgat za 8,45 % imigranata navedeno je

[10] Primjerice, 31. siječnja 1904. godine 23-godišnji *težak* Stijepo Knego, rođen u Lapadu na području župe Gruž, sklopio je brak sa svojom vršnjakinjom Stanom Knego s Gornjeg Brgata, gdje se trajno nastanio (HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946), 28). Također, za 75-godišnjeg Mata Kristovića iz Postranja, koji je umro 15. travnja 1864. godine na Donjem Brgatu, u matici umrlih navedeno je da je bio *agricola*. HR–ADB–MUŽ Brgat (1860–1918), 9.

[11] Primjerice, 27-godišnji Julij Wurmböck iz Graza u Štajerskoj, koji se 4. kolovoza 1900. godine oženio 25-godišnjom Marijom Pretzner iz Brna u Moravskoj, bio je zaposlen kao *pomoćnik c. k. mjernika*

zanimanje *radnik*.[12] Četvrto najčešće zanimanje bilo je *trgovac* (7,04 %),[13] a peto najčešće zanimanje *financijski stražar* (5,63 %)[14] (Tablica 12., Grafikon 3.).

Tablica 12. Struktura zanimanja imigranata

Zanimanje	Broj imigranata	Udio (%)
činovnik	1	1,41
dijete	5	7,04
drvodjelac	1	1,41
financijski stražar	4	5,63
industrijalac	1	1,41
kovač	2	2,82
mesar	1	1,41
nadničar	3	4,23
nosač	1	1,41
pekar	1	1,41
posjednik	2	2,82
postolar	3	4,23
radnik	6	8,45
radnik na željeznici	7	9,86
sluga	1	1,41
sudski bilježnik	1	1,41
težak	12	16,90
trgovac	5	7,04
ugostitelj	1	1,41

državnih željeznica (HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946), 24). Također, Antun Pichler, 26-godišnjak iz Neumarkta u Južnom Tirolu, koji se 21. ožujka 1901. godine oženio 21-godišnjom Matildom Helk iz Flüelena u Švicarskoj, radio je kao željezničar. HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946), 25.

[12] Tako se, primjerice, 28-godišnji Ivan Pušić iz Ričica u Općini Imotski, koji je 25. kolovoza 1900. godine poginuo na Ivanici u Hercegovini, u matici umrlih spominje kao *radnik*. HR–ADB–MUŽ Brgat (1860–1918), 70.

[13] Trgovac (*negoziante*) Baltazar Viđen sa Šumeta oženio je 9. listopada 1864. godine Boženu Balarin s Gornjeg Brgata. HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946), 3.

[14] Primjerice, 40-godišnji Antun Glavan iz Trstenoga, koji se 26. prosinca 1904. godine vjenčao s 26-godišnjom Nikom Marinović, težakinjom s Donjeg Brgata, bio je zaposlen kao *financijski stražar* (HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946), 29). Također, 38-godišnji Ivan Guvo iz Čaporica, koji je 11. siječnja 1909. godine oženio 22-godišnju Anu Bašić, posjednicu s Gornjeg Brgata, spominje se u matici vjenčanih kao *financ. nadstražar*. HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946), 33.

žandar	2	2,82
zidar	2	2,82
nepoznato	9	12,68
Ukupno	**71**	**100**

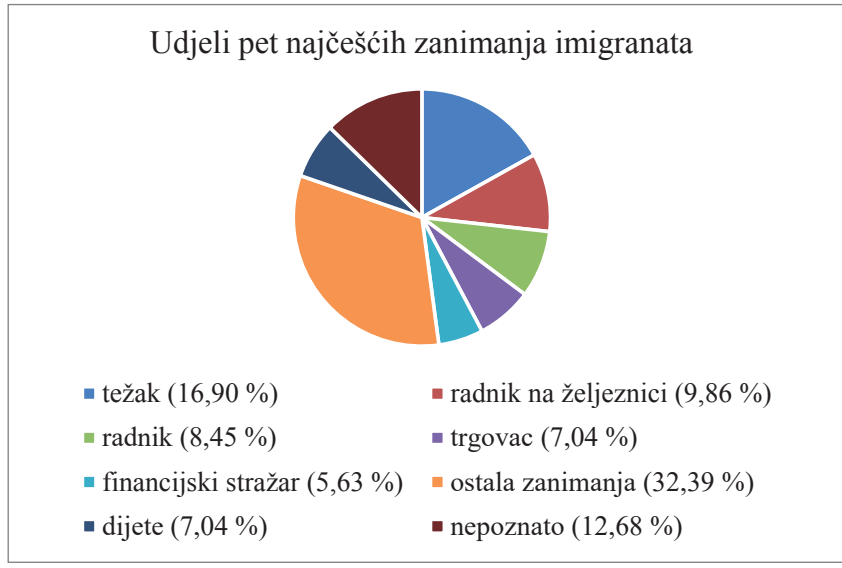

Grafikon 3. Udjeli pet najčešćih zanimanja imigranata

Mogućnosti zaposlenja ženama u 19. stoljeću bile su prilično ograničene. Također, žene su nerijetko radile u neadekvatnim uvjetima, a za svoj su rad bile nedovoljno plaćene. Tijekom 19. stoljeća na globalnoj razini odvijali su se brojni socioekonomski procesi, koji su doveli do promjena na tržištu rada. Modernizacija, industrijalizacija, urbanizacija i razvoj školstva stvorili su potrebu za profesionalizacijom pojedinih zanimanja (Puljizević 2021: 280). Međutim, profesionalizacija zanimanja imigrantica u župu Brgat nije primijećena.

Profesionalna struktura imigrantica u župu Brgat obuhvaćala je samo pet zanimanja. Za 25 % imigrantica nije navedeno zanimanje, dok je 25 % imigrantica bilo dječje dobi. Najbrojnije žensko zanimanje bilo je *težakinja* (28,85 %).[15] Drugo najbrojnije

[15] Primjerice, u matici umrlih se kao težakinja spominje Marija Kolendić Štakula, rođ. Lučić iz Zagrude, koja je doselila na Donji Brgat. HR–ADB–MUŽ Brgat (1860–1918), 58.

zanimanje bilo je *posjednica* (9,62 %),[16] treće *domaćica* (7,69 %),[17] a po jedna imigrantica spominje se kao *radnica* (1,92 %)[18] te kao *težakinja i sluškinja* (1,92 %)[19]; (Tablica 13., Grafikon 4.).

Tablica 13. Struktura zanimanja imigrantica

Zanimanje	Broj imigrantica	Udio (%)
dijete	13	25,00
domaćica	4	7,69
posjednica	5	9,62
radnica	1	1,92
težakinja	15	28,85
težakinja i sluškinja	1	1,92
nepoznato	13	25,00
Ukupno	52	100

[16] Magdalena Marija Ane Kasilari iz Cavtata, koja se na Brgatu 13. listopada 1898. godine udala za Korčulanina Frana Richtera, u matici vjenčanih spominje se kao posjednica. HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946), 23.

[17] U matici umrlih kao *domaćica* spominje se, primjerice, Luce Maslać rođ. Klarić, podrijetlom iz Lovornog u župi Pridvorje, koja je umrla 16. svibnja 1904. godine. HR–ADB–MUŽ Brgat (1860–1918), 76.

[18] Margarita Kiviez iz Staroga Grada na Hvaru, nastanjena na Gornjem Brgatu, koja se 4. listopada 1875. godine udala za Stjepana Kristića iz Zagvozda, navodi se kao *operaja*. HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946), 8.

[19] Mare Milić iz Majkova, koja se 5. lipnja 1905. godine udala za Miha Kraljića s Donjeg Brgata, radila je kao težakinja i sluškinja. HR–ADB–MVŽ Brgat (1860–1946), 29.

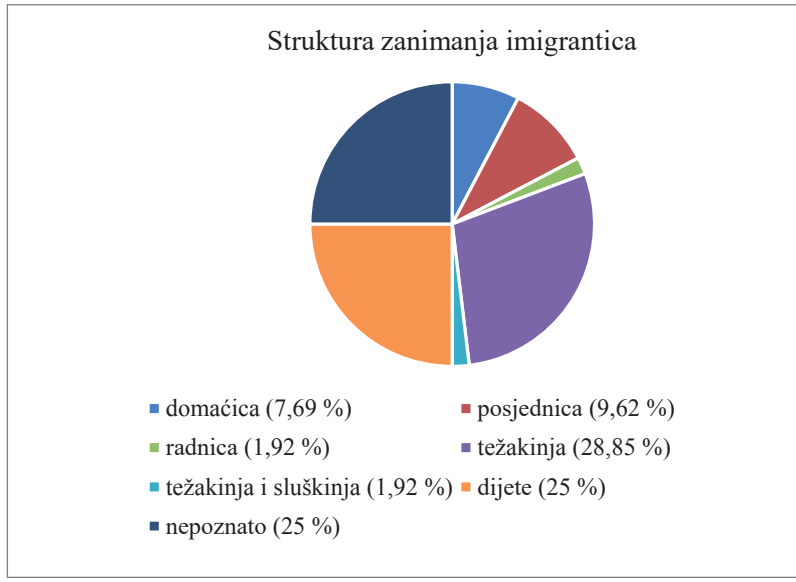

Grafikon 4. Struktura zanimanja imigrantica

Diskusija

Analiza spolne strukture doseljeničkog stanovništva pokazala je da je u razdoblju od 1860. do 1918. godine zabilježena veća imigracija muškaraca (57,72 %) nego žena (42,28 %) u župu Brgat. Ovakav rezultat nije u skladu s prvom postavljenom hipotezom i Ravensteinovim zaključkom o većoj migracijskoj pokretljivosti ženskog stanovništva.

Analiza mjesta podrijetla imigranata i imigrantica potvrdila je drugu postavljenu hipotezu i Ravensteinov zaključak da su žene češće migrirale na kratke udaljenosti, dok su muškarci bili spremniji otići na puno duža putovanja u potrazi za poslom i kvalitetnijim životom. Naime, više od polovice imigranata (56,34 %) u župu Brgat bilo je s dubrovačkog i susjednog, hercegovačkog područja. Međutim, nešto više od trećine imigranata (35,21 %) došlo je iz udaljenih mjesta. Za 8,45 % doseljenika nije bilo moguće utvrditi mjesto podrijetla zbog nejasne transkripcije (Grafikon 5.). S druge strane, više od ¾ imigrantica (88,46 %) doselilo je na Brgat s dubrovačkog područja i hercegovačkih mjesta u neposrednoj blizini. Ostale imigrantice za koje je bilo moguće utvrditi mjesto podrijetla (9,62 %) doselile su iz udaljenijih krajeva, a za jednu imigranticu zbog nejasne transkripcije nije utvrđeno odakle je došla (1,92 %); (Grafikon 6.).

Usporedbe radi, prema istraživanju Nenada Vekarića, na poluotoku Pelješcu u razdoblju od 1674. do 1900. godine žene su također češće migrirale na kratke, a muš-

karci na dulje distance (Vekarić 1992b: 69). Migracijski procesi u Konavlima odvijali su se po istom principu. Naime, analiza podrijetla vjenčanih konavoske župe Pridvorje pokazala je da je samo oko 50 % žena stanovalo u mjestu rođenja, dok se više od 90 % muževa nije selilo iz mjesta rođenja. Omjer migracija na kratke udaljenosti u Pridvorju kretao se od 12:1 do 54:1 u korist žena (Kapetanić i Vekarić 1998: 182–183).

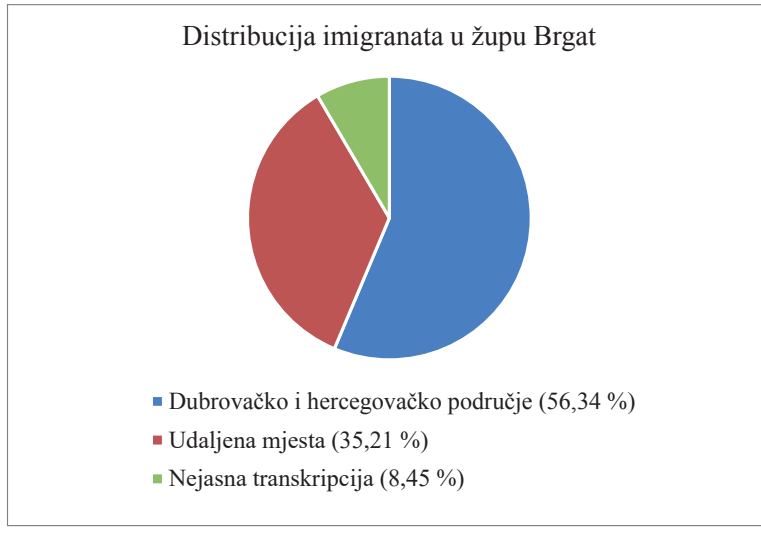

Grafikon 5. Distribucija imigranata u župu Brgat

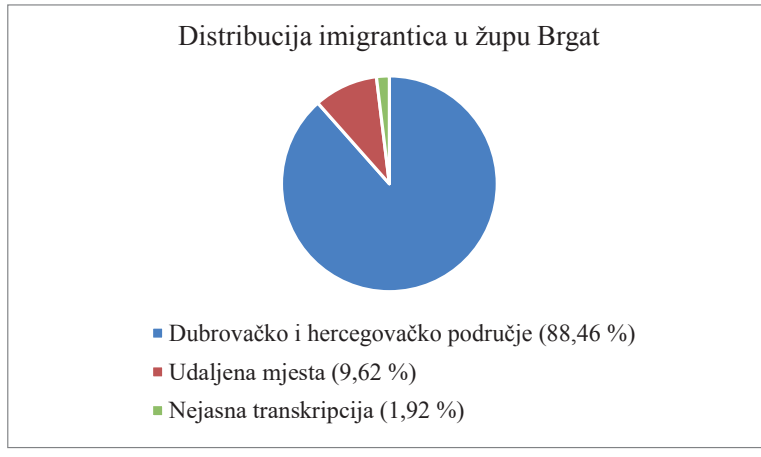

Grafikon 6. Distribucija imigrantica u župu Brgat

ZAKLJUČAK

Analiza imigracije u župu Brgat u razdoblju od 1860. do 1918. godine, provedena na temelju matičnih knjiga vjenčanih i umrlih, dala je sljedeće odgovore na istraživačka pitanja:

1) Imigracija muškaraca na Brgat bila je veća od imigracije žena, što odudara od prve hipoteze i Ravensteinovih zaključaka o većoj migracijskoj pokretljivosti ženskog stanovništva.
2) Analiza podrijetla doseljeničkog stanovništva pokazala je da su žene češće migrirale na kratke udaljenosti, a muškarci na veće udaljenosti, što je u skladu s drugom hipotezom i Ravensteinovim „zakonima migracija".
3) Većina doseljeničkog stanovništva bila je zaposlena pretežno u poljoprivredi. Muških zanimanja bilo je više nego ženskih. Potkraj 19. i na početku 20. stoljeća određen broj imigranata zaposlio se na željeznici.

IZVORI

Hrvatska–Arhiv Dubrovačke biskupije–Matica vjenčanih župe Brgat (1860–1946).

Hrvatska–Arhiv Dubrovačke biskupije–Matica umrlih župe Brgat (1860–1918).

Hrvatska–Arhiv Dubrovačke biskupije–Matica umrlih župe Brgat (1918–1946).

BIBLIOGRAFSKE JEDINICE

Bego, Miho Miše. 2008. Mlinice. Ur. Ivelja-Dalmatin, Ana. *Zbornik Župe dubrovačke*. V. Humanitarno društvo Župe dubrovačke Čibača. Čibača.

Ćosić, Stjepan. 1998. Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 40. 349–360.

Ćosić, Stjepan. 1999. *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.–1848.)*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Dubrovnik.

Dyson, Tim. 2010. *Population and Development: The Demographic Transition*. Zed Books. London–New York.

Ivković, Frane. 1992. Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814–1918. *Arhivski vjesnik* 34–35. 31–51.

Kapetanić, Niko; Vekarić, Nenad. 1998. *Stanovništvo Konavala*. I. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Dubrovnik.

Karaman, Igor. 1972. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Školska knjiga. Zagreb.

Kolić, Dubravka. 2018. *Institucije i gradivo za vrijeme druge austrijske uprave od 1814. do 1868.* Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru. Zadar.

Korenčić, Mirko. 1979. *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971.* JAZU. Zagreb.

Kozličić, Mithad; Bralić, Ante. 2012. *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima i popisima 1828.–1857. godine*. Sveučilište u Zadru. Zadar.

Livi-Bacci, Massimo. 1991. *Population and Nutrition: An Essay on European Demographic History*. Cambridge University Press. Cambridge.

Mojaš, Mato. 1996. Iseljavanje stanovnika Župe dubrovačke u 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. Ur. Foretić, Miljenko. *Zbornik Župe dubrovačke*. II. Društvo za humanitarnu pomoć i obnovu Župe dubrovačke Srebreno. Dubrovnik.

Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću, obrađen na temelju rezultata narodnog popisa od 31. prosinca 1900., XIV: *Dalmacija*. 1908. C. kr. središnja statistička komisija. Beč.

Peričić, Šime. 1993. *Gospodarska prilike Dalmacije od 1797. do 1848.* Književni krug. Split.

Peričić, Šime. 1998. *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*. Matica hrvatska. Zadar.

Perić, Ivo. 1989. O stanovništvu dubrovačkog okružja i o jednom dijelu njegove imovine krajem 1830. godine. *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* 27. 161–174.

Perić, Ivo. 1996. Nekoliko statističkih podataka o Župi dubrovačkoj iz prve polovice 19. stoljeća. Ur. Foretić, Miljenko. *Zbornik Župe dubrovačke*. II. Društvo za humanitarnu pomoć i obnovu Župe dubrovačke Srebreno. Dubrovnik.

Puljizević, Kristina. 2021. Svojim trudom svagdanji kruh dobiti: ženska zanimanja u Dubrovniku u 19. i početkom 20. stoljeća. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 59. 279–306.

Ravenstein, E. G. 1885. The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society* 48/2. 167–227.

Ravenstein, E. G. 1889. The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society* 52/2. 241–305.

Rowland, Donald T. 2003. *Demographic Methods and Concepts*. Oxford University Press. New York.

Special ort-repertorien der im Österreichischen Reichsrthe vertretenen Königreiche und Länder. Neubearbeitung auf grund der egebnisse der volkszählung vom 31. December 1890. Herausegeben von der K. K. Statistischen Central-Commission, XIV: *Dalmatien*. 1894. Alfred Hölder. Wien.

Spezialortsrepertorium der österreichischen länder, bearbeitet auf grund der egebnisse der volkszählung vom 31. dezember 1910. Herausgegeben von der Statistischen Zentralkommission, XII: *Dalmatien*. 1919. Verlag der deutschösterreichischen staatsdruckerei. Wien.

Statistica generale della Dalmazia edita dalla Giunta Provinciale. Divizione IV. Popolazione. 1862. Tipografia Battara. Zara.

Statistika pučanstva u Dalmaciji. Ur. Ljubić, Kažimir. 1885. Zemaljski Odbor Dalmatinski. Zadar.

Šimić, Ivan. 2010. *Šematizam Dubrovačke biskupije*. Biskupski Ordinarijat Dubrovnik. Dubrovnik.

Vekarić, Nenad. 1992a. Demografski uzroci iseljavanja s dubrovačkog područja u Ameriku u 19. i početkom 20. stoljeća. *Dubrovnik* 3/5. 97–102.

Vekarić, Nenad. 1992b. *Stanovništvo poluotoka Pelješca*. I. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zagreb.

Vekarić, Nenad; Vranješ-Šoljan, Božena. 2009. Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 47. 9–62.

Vranješ-Šoljan, Božena. 2021. *Dalmacija: Stoljeće povijesnih i demografskih mijena 1815. – 1918.* Educa. Zagreb.

Wertheimer-Baletić, Alica. 1999. *Stanovništvo i razvoj*. Mate. Zagreb.

Zelinsky, Wilbur. 1971. The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review* 61/2. 219–249.

Immigration in the Brgat Parish 1860–1918

ABSTRACT

Based on data from marriage and death registers, this paper analyses the factors of immigration in the Brgat Parish in Župa dubrovačka from 1860 to 1918. This study aims to determine the number of immigrants, their places of origin, and the gender and professional structure of the immigrant population. By analyzing the aforementioned factors of immigration, f which Ravenstein's "laws of migration" served as a theoretical framework, using statistical, descriptive, and comparative methods, two hypotheses were tested in this case study. According to the first hypothesis, more women than men immigrated to the Brgat Parish. According to the second hypothesis, women migrated more often over short distances, and men migrated over long distances. An analysis of the gender structure of the immigrant population showed that there was a higher immigration of men than women, which contradicts Ravenstein's conclusion about the greater migratory mobility of the female population. According to the analysis of the origin of the immigrant population, men migrated more often over long distances and women over short distances, which is in accordance with Ravenstein's "laws of migration." Based on these results, it can be concluded that the first hypothesis is not proven, but the second hypothesis is confirmed. Most of the immigrant population originated from the Dubrovnik and Herzegovina regions. In addition, the immigrant population was mainly engaged in agriculture, and the professional structure consisted of more male than female occupations.

Keywords: *immigration, Brgat, Župa dubrovačka, registry books, historical demography*

Marinko Marić
Sveučilište u Dubrovniku
marinko.maric@unidu.hr

UDK: 314
323
Izvorni znanstveni rad

Etnička struktura i migracijski procesi u Trebinju nakon Austro-ugarske okupacije 1878.: Katolička zajednica i matice vojne kapelanije (1879. – 1891.)[1]

SAŽETAK

Rad analizira etničku i demografsku strukturu doseljeničkoga stanovništva u Trebinju nakon austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine s naglaskom na katoličku zajednicu okupljenu oko Vojne kapelanije u Trebinju. Istraživanje se temelji na kvantitativnoj obradi matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih (1879. – 1891.) uz usporedbu s popisima stanovništva i onomastičku analizu prezimenskoga fonda. Rezultati potvrđuju da se demografski razvoj Trebinja u kasnome 19. stoljeću ponajprije oblikovao djelovanjem migracija povezanih s novom upravno-vojnom funkcijom grada, dok prirodna reprodukcija u početnoj fazi ima sekundarnu, a dugoročno stabilizacijsku ulogu. U prezimenskome fondu katoličkoga stanovništva zabilježeno je 189 različitih prezimena pri čemu hrvatska skupina čini 50,79 %, a zatim slijede talijanska (15,34 %), njemačka (14,29 %) i srednjoeuropska slavenska (13,23 %) prezimena. Time se katolička zajednica Trebinja pokazuje kao izrazito doseljenička i transmonarhijska populacija, u kojoj hrvatski doseljenici napose povezani s dubrovačkim migracijskim krugom čine relativnu većinu. Rad potvrđuje da su matične knjige Vojne kapelanije ključan analitički izvor za rekonstruiranje migracijom uvjetovanih društvenih promjena nakon 1878. godine.

Ključne riječi: *Trebinje, etnička struktura, migracije, Austro-Ugarska, 1878., povijesna demografija*

[1] Ovaj je rad nastao u sklopu istraživačkoga projekta MIDIA, koji se provodi na Sveučilištu u Dubrovniku i financira sredstvima Europske unije u okviru programa NextGenerationEU.

UVOD

Demografske promjene u Bosni i Hercegovini nakon 1878. godine u historiografiji su u pravilu sagledavane kao prateći fenomen upravno-vojne i institucionalne transformacije bez sustavne kvantifikacije migracijskih tokova na razini pojedinih mikrosredina. Dosadašnja historiografija Trebinja i istočne Hercegovine bavila se ponajprije političkim, urbanističkim i kulturno-povijesnim aspektima razvoja grada pri čemu su demografske promjene nakon 1878. godine uglavnom sagledavane deskriptivno na temelju popisnih podataka ili u okviru širih regionalnih pregleda. Sustavna kvantitativna analiza migracijskih tokova na razini konkretne urbane zajednice osobito utemeljena na crkvenim maticama kao mikrodemografskome izvoru dosad nije bila provedena. Ovaj rad donosi takav pristup kombinirajući matične knjige Vojne kapelanije s popisima stanovništva i onomastičkom analizom čime se omogućuje precizna rekonstrukcija migracijom uvjetovanoga demografskog preokreta Trebinja u prvim desetljećima austro-ugarske uprave. Trebinje kao pogranično administrativno i vojno središte jugoistočne Hercegovine osobito je pogodno za provjeru teze da se etnička i konfesionalna struktura krajem 19. stoljeća formira uglavnom migracijama, a tek postupno prirodnim prirastom.

Predmet je rada etnička i demografska struktura doseljeničkoga stanovništva u Trebinju nakon austro-ugarske okupacije 1878. godine s naglaskom na katoličku populaciju okupljenu oko Vojne kapelanije do osnutka Župe Trebinje 1891. godine. Analitičko težište usmjereno je na razdoblje 1879. – 1891., za koje su sačuvane matične knjige Vojne kapelanije. Istraživanje se temelji na maticama krštenih i umrlih (1879. – 1891.) te matici vjenčanih (1880. – 1890.) uz dopunu podatcima austro-ugarskih popisa i onomastičkom analizom prezimenskoga fonda. Takva kombinacija izvora omogućuje kvantitativnu analizu vitalnih događaja te posredan uvid u migracijsku strukturu zajednice na temelju podataka o podrijetlu, prezimenima, bračnim obrascima i društvenome profilu upisanih osoba.

Temeljna pitanja rada odnose se na etno-jezični profil doseljenika unutar katoličke zajednice, demografske značajke doseljeničke populacije te relativnu ulogu mehaničkoga i prirodnoga kretanja u oblikovanju populacijske strukture Trebinja u prvim desetljećima austro-ugarske uprave. U tom kontekstu razumijevanje demografskoga preokreta zahtijeva kratki povijesno-demografski osvrt na stanje prije 1878. godine.

TREBINJE PRIJE 1878.: DEMOGRAFSKI OKVIR I IZVORIŠNA OGRANIČENJA

Trebinje[2] i njegova šira okolica tijekom srednjega i ranoga novog vijeka oblikovali su se kao dinamična pogranična zona na dodiru različitih političkih, crkvenih i gospodarskih sustava (Figurić 1930; Korać 1966, 1971; Arnautović 1975; Tošić 1990, 1998). Takav položaj dugoročno je uvjetovao oscilacije u gustoći naseljenosti, izraženu mobilnost stanovništva i ograničenu urbanu konsolidaciju. Prostor Trebinja funkcionirao je kao kontaktna zona između Dubrovnika i unutrašnjosti, što je pogodovalo migracijama, ali je istodobno onemogućavalo stabilan i kontinuiran demografski rast.

Do početka 13. stoljeća područje jugoistočne Hercegovine, odnosno Humske zemlje, naseljavalo je pretežito katoličko stanovništvo uključeno u latinsku crkvenu organizaciju ponajprije u okviru Stonske i Trebinjske biskupije (Jurišić 1972: 79, Krešić 2016: 66–68, Puljić 2023: 39–170). Političke promjene krajem 12. i tijekom 13. stoljeća povezane s učvršćivanjem vlasti Nemanjića potaknule su postupno doseljavanje pravoslavnoga stanovništva. Time započinje dugotrajan proces konfesionalne i etničke slojevitosti prostora, koji će obilježiti kasniji demografski razvoj Trebinja i njegove okolice (Tošić 1998: 77, Dračevac 1988: 87).

Osmansko osvajanje u 15. stoljeću predstavlja temeljnu prekretnicu. Trebinje se uključuje u pogranični sustav Osmanskoga Carstva, a demografski razvoj obilježava stagnacija, povremene regresije te povećana osjetljivost na ratne, fiskalne i upravne poremećaje. Konfesionalna struktura u osmanskom razdoblju oblikovana je dugotrajnim djelovanjem vojnih i fiskalnih mehanizama pograničnoga prostora. Katoličko stanovništvo koje je u srednjovjekovnom razdoblju imalo vidljivu prisutnost i razvijeniju institucionalnu strukturu bilježi slabljenje organizacijske stabilnosti i društvene vidljivosti. Istodobno dolazi do demografskoga učvršćivanja pravoslavne populacije koji se može povezati s migracijama iz unutrašnjosti Balkana i s povoljnijim institucionalnim položajem unutar osmanskoga sustava. Pravoslavna crkva djelovala je kao priznata institucija *millet*-sustava[3] s relativno stabilnom crkvenom organizacijom i kontinuiranom pastoralnom prisutnošću, osobito u ruralnim i poluurbanim sredinama. Muslimansko stanovništvo uživalo je najpovlašteniji položaj unutar osmanskoga društvenog i pravnog poretka te je u urbanim sredinama činilo jezgru upravnovojne i trgovačke elite (Krešić 2008: 4–14, Marić 2015: 196–203, Krešić 2016: 66–68).

---

[2] Trebinje se u zapadnim latinskim izvorima naziva *Tribunia*, dok se u istočnome narativu koristi oblik *Travunia* ili *Travunja*.

[3] *Millet*-sustav bio je institucionalni okvir Osmanskoga Carstva utemeljen na konfesionalnoj, a ne etničkoj podjeli stanovništva pri čemu su vjerske zajednice (*milleti*) djelovale kao autonomne skupine unutar državnoga poretka.

Demografska rekonstrukcija osmanskoga razdoblja uvjetovana je izraženim metodološkim ograničenjima. Naime, defteri[4] i srodni popisi primarno su fiskalno-upravni izvori usmjereni na kućanstva i porezne obveznike te ne omogućuju pouzdanu rekonstrukciju ukupne brojnosti stanovništva ni njegovih dobno-spolnih obilježja. Etnička pripadnost u njima nije bilježena u modernom smislu, nego ponajprije kroz konfesionalnu kategorizaciju[5]. Zbog toga se demografski procesi prije 1878. mogu sagledavati tek okvirno i posredno.

Uoči austro-ugarske okupacije 1878. godine Trebinje je zatečeno kao demografski osjetljiva sredina s izraženom konfesionalnom neravnotežom i bez snažne, stabilne katoličke urbane populacije. Takva struktura nije bila rezultat postupnoga prirodnog demografskog razvoja, nego posljedica višestoljetnih migracijskih, institucionalnih i političkih procesa karakterističnih za osmanski pogranični prostor. Upravo to povijesno-demografsko naslijeđe čini interpretativnu polaznu točku za razumijevanje promjena nakon 1878. godine. Uspostavom austro-ugarske uprave dolazi do radikalnoga obrata u institucionalnom položaju Katoličke crkve, ali i do intenzivnoga doseljavanja katoličkoga stanovništva iz različitih dijelova Monarhije. Time se prekida dugotrajni obrazac osmanskoga razdoblja i započinje nova faza u etničkome i demografskome razvoju Trebinja, koja je obilježena planskom upravnom, vojnom i demografskom intervencijom. U tom kontekstu 1878. godina predstavlja izraziti izvorišni diskontinuitet: uvođenje modernoga upravnog aparata, redovitih popisa i sustavnoga vođenja crkvenih matica omogućuje kontinuirano praćenje vitalnih događaja i precizniju analizu odnosa između mehaničkoga i prirodnoga kretanja stanovništva. Matične knjige Vojne kapelanije u Trebinju stoga predstavljaju ključan izvor za kvantitativno utemeljenu rekonstrukciju demografskoga preokreta nakon okupacije.

AUSTRO-UGARSKA OKUPACIJA I INSTITUCIONALNO POTAKNUTI DEMOGRAFSKI PREOKRET

Austro-ugarska okupacija 1878. godine označila je temeljnu prekretnicu u razvoju Trebinja. Grad postupno prerasta u administrativno i vojno središte jugoistočne Hercegovine sa zadaćom nadzora granice prema Crnoj Gori. Smještaj vojnih postrojbi, uspostava upravnih i sudskih institucija te razvoj infrastrukture potaknuli su izraženo doseljavanje vojnoga i civilnoga osoblja, činovnika, obrtnika i trgovaca iz

[4] Za demografska istraživanja iz toga razdoblja najvažnija vrela su osmanski defteri. Pojam defter (tefter) potječe od grčke riječi *diphthera* (koža), koja se u nedostatku papira koristila za pisanje. U suvremenome turskom jeziku označava bilježnicu ili knjigu zapisa.

[5] Ovdje postoji dodatno metodološko ograničenje jer osmanski izvori pod pojmom *kršćani* u pravilu obuhvaćaju i katolike i pravoslavce bez njihove međusobne konfesionalne diferencijacije. Takva terminološka i administrativna praksa onemogućuje precizno razlučivanje konfesionalne strukture stanovništva te zahtijeva oprez pri interpretaciji demografskih podataka osmanskoga razdoblja.

različitih dijelova Monarhije. U takvome okviru demografski rast proizlazi uglavnom iz mehaničkoga kretanja stanovništva, dok prirodna reprodukcija u početnoj fazi ima sporednu ulogu.

Demografski preokret nakon 1878. godine očituje se u formiranju nove, pretežito doseljeničke urbane populacije, koja se od zatečenoga stanovništva razlikuje po podrijetlu, profesionalnoj strukturi i obrascima obiteljskoga života. Trebinje se postupno izdvaja iz dotadašnjega ruralnog i pograničnog okvira te poprima obilježja modernoga upravno-vojnog grada s rastućom koncentracijom stanovništva i jasnijom urbanom hijerarhijom. Posebno je značajno da grad u tom razdoblju postaje važno migracijsko odredište za katoličko stanovništvo koje u osmanskom razdoblju nije imalo stabilnu institucionalnu ni demografsku prisutnost u urbanom prostoru. Uvođenjem austro-ugarskoga upravnog sustava stvoreni su i temeljni preduvjeti za sustavno praćenje demografskih procesa. Redoviti popisi stanovništva, administrativna kontrola migracija i sustavno vođenje crkvenih matičnih knjiga omogućuju precizniji uvid u prirodno i mehaničko kretanje stanovništva. Iako austro-ugarski popisi ne bilježe etničku pripadnost u suvremenome smislu, nego stanovništvo razvrstavaju prema konfesionalnoj pripadnosti, njihova kombinacija s crkvenim izvorima omogućuje pouzdaniju rekonstrukciju etničke strukture grada.

Prema prvom službenom popisu stanovništva iz 1879. godine Trebinje je imalo ukupno 790 stanovnika od čega je muslimansko stanovništvo činilo 487 osoba (61,65 %),
pravoslavno 200 osoba (25,32 %), dok su katolici bili najmanje zastupljeni sa 103 osobe (13,04 %). U čitavom trebinjskom kotaru[6] popisano je ukupno 150 rimokatolika uglavnom povezanih s vojnom i upravno-administrativnom infrastrukturom nove vlasti (*Ortschafts–und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina, 1879*: 4, 124). Već prema popisu iz 1885. godine broj katolika u Trebinju u odnosu na prethodni popis povećao se na 309 osoba (+206; +200,00 % u odnosu na 1879.), dok ih je u kotaru evidentirano 489 (*Ortschafts–und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina*, *1885*: 33). Demografski rast katoličkoga stanovništva nastavlja se i u sljedećem desetljeću. Prema popisu iz 1895. godine u Trebinju je živjelo 482 katolika, što predstavlja porast od 173 osobe (+56,00 %) u odnosu na 1885. godinu (*Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina*, *1895*: 580–581). Najveći broj katolika zabilježen je uoči Prvoga svjetskog rata. Prema popisu iz 1910. godine u Trebinju ih je evidentirano 794, što predstavlja povećanje od 312 osoba (+64,73 %) u odnosu na 1895. godinu. U čitavome kotaru popisano je 1143 katolika (*Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*: 384–386). Ovi podatci jasno upućuju na dugotrajan i kontinuiran demografski rast katoličke populacije, koji je u najvećoj mjeri bio uvjetovan doseljavanjem, a tek sekundarno prirod-

[6] Trebinjski kotar je osim Trebinja obuhvaćao još tridesetak naselja.

nim prirastom. Nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije dolazi do izraženoga demografskog obrata. Prema popisu stanovništva iz 1921. godine broj katolika u Trebinju smanjuje se na 585 osoba, što predstavlja pad od 209 osoba (–26,32 %) u odnosu na 1910. godinu (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921. god.*: 190–191). Sličan trend bilježi se i na razini kotara. Taj pad izravno je povezan s političkom promjenom, povlačenjem dijela vojnoga i administrativnoga stanovništva, ratnim gubitcima te slabljenjem migracijskoga priljeva koji je obilježio prethodno razdoblje. Popisni podatci u cjelini upućuju na to da je demografski rast katoličkoga stanovništva u Trebinju bio ponajprije rezultat migracijskih tokova, a tek u manjoj mjeri prirodne reprodukcije.[7]

Vojna kapelanija i vojni kapelani kao institucionalni okvir migracija

U okviru austro-ugarskoga vojnog sustava vojno je dušobrižništvo djelovalo kao normirana i hijerarhijski ustrojena institucija. Bilo je u potpunosti administrativno integrirano te podložno standardiziranim pravilima djelovanja i redovitom sustavu izvještavanja (Roščić 2001: 454–455). U pograničnim područjima Monarhije vojno dušobrižništvo često je prethodilo uspostavi redovitih župnih struktura. U Trebinju, gdje do 1891. nije postojala katolička župa, Vojna kapelanija preuzela je pastoralnu skrb nad vojnim osobljem, ali i nad civilnim katoličkim stanovništvom.[8] U sredini koja u osmanskom razdoblju nije imala trajno organizirane katoličke crkvene strukture,[9] kapelanija je predstavljala temeljnu točku institucionalne konsolidacije kato-

[7] U sljedećim desetljećima broj katolika na području Trebinja znatno je oscilirao, što je moguće pratiti ponajprije na temelju crkvenih vrela, ali isključivo na razini župe Trebinje, koja je uz sam grad obuhvaćala još 12 naselja. Neposredno uoči Drugoga svjetskog rata, 1939. godine, u župi Trebinje evidentirano je 1360 katolika. Rat i poraće imali su izrazito poguban učinak na tamošnju katoličku zajednicu tako da ih je nakon 1945. godine ostalo približno 250, što predstavlja smanjenje od 81,62 % u razdoblju od samo sedam godina (1939. – 1945.). U sljedećih tridesetak godina stanje se djelomično stabiliziralo te se broj katolika povećao za 52,00 %, pa ih je 1974. godine bilo 380. Do 1991. godine uslijedio je novi pad na 185 osoba, odnosno smanjenje od 51,32 % u razdoblju od približno 15 godina. Prema podatcima iz 2001. godine broj katolika porastao je za 15 osoba (8,11 %), na ukupno 200. Godine 2010. na području župe Trebinje zabilježeno je oko 350 osoba koje su se izjasnile kao Hrvati, što se u pravilu poistovjećuje s katoličkom pripadnošću premda takvi podatci ne odražavaju stvarnu uključenost u crkveni život. Slična situacija zabilježena je i 2020. godine, kada se procjenjuje oko 400 osoba hrvatske nacionalnosti. Aktivna povezanost s Katoličkom Crkvom i župnom zajednicom bila je prisutna kod približno 120 osoba, ponajprije starijih vjernika i pripadnika mješovitih brakova (Marić 2023: 409–410).

[8] Župa Trebinje osnovana je 6. kolovoza 1891. godine. U trenutku osnutka obuhvaćala je 13 naselja: grad Trebinje s naseljem Zasad, Bileću, Grab-Zubce, Grebce, Drijen, Carinu, Lastvu, Mosko, Meku Grudu, Kruševicu, Prijevor Sutorinski, Prijevor Bilećki, Planu te Kalađurđeviće. Godinu dana ranije, 1880., u središtu Trebinja započeta je gradnja župne crkve, koja je dovršena 1884. godine (Marić 2023: 409).

[9] Trebinjska, odnosno Trebinjsko-mrkanska biskupija, postojala je kao crkvena institucija, ali su njezini biskupi rezidirali na području Dubrovnika.

ličke zajednice. Njezina uloga nije bila ograničena samo na duhovnu skrb nego je imala i izraženu administrativnu funkciju u evidentiranju i strukturiranju novodoseljenoga stanovništva. Kapelanija je, odlukom crkvenih vlasti Dubrovačke biskupije, crkveno-pravno bila pripojena župi Ravno te je u tom okviru vodila matične knjige i dostavljala izvješća o sakramentima nadležnomu župniku (Marić 2015: 15).[10] U razdoblju izražene migracijske dinamike obilježene dolaskom vojnoga i civilnoga osoblja iz različitih dijelova Monarhije, ovi zapisi predstavljaju iznimno vrijedan kvantitativni i analitički izvor.

Sustavno evidentiranje rođenja, brakova i smrti omogućilo je ne samo učinkovit pastoralni nadzor nego i administrativnu integraciju stanovništva u novi državno-upravni sustav Austro-Ugarske Monarhije. Time se po prvi put stvaraju pouzdani preduvjeti za kvantitativnu analizu prirodnoga kretanja stanovništva na mikrorazini. Vojna kapelanija u Trebinju može se stoga promatrati kao ključna poveznica između administrativno-vojnoga aparata Monarhije i konkretnih demografskih procesa na terenu. Njezino djelovanje označava prijelaz iz osmanskoga razdoblja, koje je obilježeno fragmentarnim, povremenim i fiskalno usmjerenim izvorima, u razdoblje sustavne, kontinuirane i metodološki upotrebljive demografske evidencije. Taj prijelaz ne predstavlja samo institucionalnu promjenu nego i temeljni demografski diskontinuitet jer omogućuje precizno praćenje odnosa između mehaničkoga i prirodnoga kretanja stanovništva u gradu koji se nakon 1878. godine ubrzano transformirao (Roščić 2001: 473–475). Za ovaj rad presudna je činjenica da su matice Vojne kapelanije jedan od najranijih oblika sustavne lokalne demografske evidencije nakon 1878. godine. One omogućuju kvantitativnu analizu rođenja, vjenčanja i smrti, ali i posrednu rekonstrukciju migracijskoga profila zajednice putem podataka o mjestu podrijetla, prezimenima i obiteljskim obrascima. Time kapelanija nije samo crkvena institucija nego i ključan analitički „prozor“ u demografsku transformaciju Trebinja u prvome razdoblju austro-ugarske vlasti.

Vojni kapelani koji su djelovali u Trebinju nakon 1878. godine predstavljaju važan analitički indikator institucionalno posredovanih migracijskih tokova u novouspostavljenome pograničnom upravno-vojnom središtu. Kao nositelji organizirane prisutnosti Katoličke Crkve u sredini bez razvijenih župnih struktura oni su djelovali unutar jasno normiranoga i centraliziranog vojnog i crkvenog sustava Austro-Ugarske Monarhije, u kojem se kadrovi planski raspoređuju prema strateškim i upravnim potrebama neovisno o lokalnim regrutacijskim bazama. U tom smislu vojni kapelani čine reprezentativan uzorak transmonarhijske institucionalne mobilnosti, usporediv s kretanjima časničkoga, činovničkoga i tehničkoga osoblja.

[10] Župa Ravno bila je teritorijalno najbliža katolička župa pa je to bio razlog zašto je Vojna kapelanija kanonski bila njoj podređena.

Njihova analitička važnost dodatno proizlazi iz činjenice da su upravo vojni kapelani bili nositelji moderne evidencijske prakse. Kao voditelji matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih oni nisu bilježili samo demografske procese nego su ih i administrativno strukturirali stvarajući pouzdanu osnovu za kvantitativnu analizu migracija i prirodnoga kretanja stanovništva. Vlastita prostorna mobilnost kapelana pritom je sastavni dio iste migracijske matrice koju matične knjige dokumentiraju, što njihovo podrijetlo čini relevantnim pokazateljem širega institucionalnog okvira unutar kojega se oblikovala katolička zajednica Trebinja. Podatci o podrijetlu vojnih kapelana koji su službovali u Trebinju jasno potvrđuju transmonarhijski karakter kadrovskih tokova. Kapelani su dolazili iz različitih biskupija i crkvenih provincija unutar Monarhije uključujući Korušku (Gurk/Klagenfurt), Senjsku i Đakovačku biskupiju, Kranjsku i Štajersku (Seckau), Spišku biskupiju u Ugarskoj (današnja Slovačka), Oradeu u Rumunjskoj te slovenske franjevačke provincije.[11] Takva prostorna disperzija upućuje na sustavno i plansko raspoređivanje klera te potvrđuje da katolička zajednica Trebinja u prvim desetljećima nakon 1878. godine nije bila oslonjena na lokalni kler, nego na mobilno, institucionalno premještano svećenstvo.

U tom kontekstu vojni kapelani pojavljuju se kao dio iste administrativno-vojne migracijske matrice kojoj pripadaju i ostali nositelji nove vlasti. Njihovo podrijetlo i djelovanje potvrđuju da se katolička zajednica u Trebinju oblikuje ponajprije kao produkt institucionalno potaknutih migracija, a ne kao rezultat postupnoga lokalnog demografskog razvoja. Istodobno, etnička i jezična heterogenost klera vjerno odražava unutarnju strukturu Austro-Ugarske Monarhije te ukazuje na nadnacionalni i transregionalni karakter katoličke zajednice u njezinoj formativnoj fazi.

MIGRACIJSKO PODRIJETLO I ETNIČKA STRUKTURA DOSELJENIKA

Doseljavanje nakon 1878. godine temeljito mijenja etno-konfesionalnu i društvenu strukturu Trebinja. U grad dolazi vojno i civilno osoblje, činovnici, obrtnici i trgovci iz različitih dijelova Monarhije pri čemu migracije nisu ravnomjerne niti spontano raspoređene, nego su u znatnoj mjeri povezane s upravno-vojnim i infrastrukturnim potrebama toga pograničnog središta. U demografskom smislu prevladava prva generacija doseljenika, a prirodna reprodukcija postupno dobiva stabilizacijsku ulogu tek s formiranjem obitelji i rađanjem djece rođene u Trebinju. Etnička struktura doseljenika u velikoj mjeri odražava unutarnji sastav Austro-Ugarske Monarhije. Najbrojniju skupinu čine doseljenici hrvatskoga podrijetla čime se Trebinje jasno

[11] U razdoblju od 1879. do početka 20. stoljeća u Trebinju su djelovali sljedeći vojni kapelani: don Franc Ivanetić, don Hinko Kranjec, don Franc Premru, don Franjo Dorskal, don Georg Gogolák, don Stephan (István) Sárossy, don Luka Lovro Senjak, don Anton Babuschek i fra Feliks Tavčar (*Personal-Stand-Militär-Geistlichkeit für das Jahr 1895*: 24, 28, 35, 51, 55, 72; Perić 2024: 167).

povezuje s južnodalmatinskim i širim hrvatskim migracijskim prostorom. Uz njih su zastupljeni i pripadnici drugih naroda Monarhije – Austrijanci, Česi, Talijani, Mađari, Slovaci te u manjem broju Albanci, što rezultira etnički heterogenom, ali administrativno i funkcionalno integriranom urbanom zajednicom (Tablica 1).

Hrvatski doseljenici činili su najbrojniju etničku skupinu unutar novouspostavljene katoličke zajednice u Trebinju nakon 1878. godine. Njihovo podrijetlo pokazuje snažnu povezanost s dubrovačkim i širim južnodalmatinskim migracijskim krugom. Znatni udio doseljenika dolazi iz Dubrovnika i okolice (Župa dubrovačka, Konavle, Dubrovačko primorje…), kao i s obližnjih otoka, ponajprije Lopuda i Korčule. Naime, blizina Dubrovnika, višestoljetne gospodarske i društvene veze te nova administrativna i gospodarska dinamika djelovali su kao ključni poticaji ovim migracijama. Migracije se pritom ne mogu tumačiti kao jednokratan ili izniman fenomen, nego kao nastavak dugotrajnoga obrasca regionalne mobilnosti, prilagođenoga novim političkim i institucionalnim okolnostima nakon 1878. godine. Profesionalna struktura ove skupine izrazito je prepoznatljiva. Prevladavaju obrtnici i kvalificirana radna snaga (kamenari, zidari, stolari i druga zanimanja), izravno povezani s intenzivnom izgradnjom vojne i civilne infrastrukture. Takav profesionalni profil upućuje na selektivni karakter migracija pri čemu se u Trebinje doseljavalo radno aktivno i stručno osposobljeno stanovništvo, sposobno brzo se uključiti u nove gospodarske tokove. U demografskome smislu upravo hrvatski doseljenici nose stabilizacijsku komponentu. Podatci o vjenčanjima i rođenjima upućuju na ranije formiranje obiteljskih zajednica i na lančane migracije u kojima se inicijalni dolazak pojedinaca nadopunjava dolaskom obitelji i sklapanjem brakova unutar prostorno bliskoga kruga.

Takvi obrasci imaju izravne demografske posljedice. Hrvatski doseljenici, koncentrirani u reproduktivno najaktivnijoj životnoj dobi, stvaraju preduvjete za postupni prijelaz iz faze pretežito mehaničkoga rasta stanovništva u fazu u kojoj prirodna reprodukcija počinje igrati sve važniju ulogu. U širem analitičkome okviru, uloga hrvatskih doseljenika nadilazi puku brojčanu dominaciju. Oni se pojavljuju kao ključni nositelji urbanizacijskih i modernizacijskih procesa u Trebinju sudjelujući u izgradnji fizičke infrastrukture grada, ali i u oblikovanju njegove društvene i obiteljske strukture. U tom smislu hrvatski doseljenici predstavljaju ključnu poveznicu između Trebinja i dubrovačkoga prostora, ali i temeljni demografski oslonac novouspostavljene katoličke zajednice. Njihova brojnost, prostorna povezanost i obiteljska struktura jasno potvrđuju da upravo ova skupina ima presudnu ulogu u procesu pretvaranja Trebinja iz pretežito administrativno-vojnoga uporišta u stabilniju urbanu sredinu s vlastitom demografskom reprodukcijom.

Prezimenski fond evidentiran u maticama Vojne kapelanije Trebinje predstavlja pouzdan indikator migracijskoga karaktera zajednice. Onomastička klasifikacija prezimena korištena je kao indikativni, a ne determinativni pokazatelj etno-jezič-

noga podrijetla doseljeničke populacije. Razvrstavanje prezimena provedeno je na temelju kombinacije morfoloških i ortografskih obilježja, njihove poznate regionalne distribucije u južnoslavenskom, romanskom, germanskom i srednjoeuropskom prostoru te usporedbe s podatcima o mjestu podrijetla zabilježenima u matičnim knjigama Vojne kapelanije. Posebna je pozornost posvećena administrativnim i fonetskim varijantama zapisa, osobito njemačkim grafijama slavenskih i romanskih prezimena, koje su u pravilu svrstane prema izvornomu jezičnom obrascu. Prezimena s dvoznačnim ili teško razlučivim etimološkim obilježjima klasificirana su u zasebnu kategoriju neodređenoga podrijetla. Iako matični zapisi ne sadrže dosljedne podatke o mjestu rođenja za sve osobe, ondje gdje su takvi podatci bili dostupni korišteni su kao dodatna provjera klasifikacije, čime je smanjen rizik jednostavne jezične ili administrativne etnizacije prezimenskoga fonda.

Na temelju upisa u matične knjige Vojne kapelanije – 245 rođenih, 79 umrlih i 25 vjenčanih – identificirano je ukupno 189 različitih prezimena (*Matica krštenih Vojne kapelanije Trebinje (1879. – 1891.); Matica umrlih Vojne kapelanije Trebinje (1879. – 1891.)*; *Matica vjenčanih Vojne kapelanije Trebinje (1880. – 1890.)* bez izrazito dominantnih rodova, što upućuje na heterogenost podrijetla i na činjenicu da se radi o populaciji u ranoj fazi urbanoga formiranja.[12] Najbrojniju skupinu čine prezimena hrvatskoga podrijetla tipična za dubrovačko, dalmatinsko i hercegovačko područje.[13] Ova skupina obuhvaća 96 prezimena (50,79 %) ukupnoga fonda i predstavlja temelj doseljeničke mase katoličke zajednice (Tablica 1). Dominacija hrvatskih prezimena u skladu je s dubrovačkim migracijskim krugom. Njihova brojnost i raznolikost potvrđuju da se doseljavanje iz Dubrovnika njegova zaleđa i šire južnodalmatinske regije odvijalo kontinuirano kroz lančane migracije.

Značajan dio prezimenskoga fonda pripada romanskom ponajprije talijanskom jezičnom krugu.[14] Ukupno je identificirano 29 talijanskih prezimena (15,34 %), karakterističnih za Istru, Dalmaciju, sjevernu Italiju i šire jadranske trgovačke prostore (Tablica

[12] Budući da austro-ugarski izvori etničku pripadnost ne bilježe u modernom smislu, klasifikacija prezimena u ovome radu provodila se kao onomastičko-etno-jezični indikator podrijetla uz svijest o mogućim administrativnim varijantama, fonetskim transkripcijama i jezičnim prilagodbama kraja 19. stoljeća.

[13] Među tim prezimenima pojavljuju se: Anić, Asanović, Baić, Barić, Baučić, Benković, Bilić, Bogdanović, Bojić, Bralić, Brešan, Buconić, Budalić, Burić, Copić, Ćurić, Didović, Došen, Drežnjak, Drinovac, Drobnić, Đurđan, Franović, Gadža, Glavodanović, Jakšić, Jančić, Jelavić, Jurišić, Karković, Kisić, Knežević, Kolendić, Kotlarić, Kovačević, Kraljić, Kristić, Lovretić, Marušić, Matašić, Mateša, Matičević, Mijić, Milotić, Miljan, Miroslavić, Mušelin, Ogresta, Papić, Pauletić, Pavlović, Perić, Peričević, Petrušić, Piškulić, Račić, Romić, Selak, Seljan, Semić, Sokolić, Srinčić, Svilokos, Šaban, Šakota, Šegvić, Vavić, Vidošević, Vlahušić, Vukičević, Vuković, Zanatović, Žeravica i Župan.

[14] Među njima se ističu: Albrizio, Bonačić, Compossi, Concina, de Paris, Fanteratto, Filippi, Francesci, Gioni, Grassi, Marotti, Miani, Moretti, Olivetti, Quintavalle, Rizzi, Sacristano, Serani, Spagnolo, Sterelli, Storelli, Ucelini, Venier, Vitareli i Zanier.

1). Njihova prisutnost povezana je ponajprije s urbanim, obrtničko-trgovačkim i administrativnim slojem stanovništva te upućuje na dugotrajnu tradiciju jadranske mobilnosti koja se u Trebinju nastavlja i intenzivira nakon 1878. godine.

Germanska prezimena pretežito austrijskoga i širega srednjoeuropskog podrijetla čine 27 prezimena (14,29 %) ukupnoga fonda (Tablica 1).[15] Njihova prisutnost izravno je povezana s administrativno-vojnim, tehničkim i stručnim kadrom Austro-Ugarske Monarhije te predstavlja tipičan element planske kolonizacije pograničnih upravnih središta. Ova skupina jasno odražava institucionalni karakter migracija pri čemu se doseljavanje odvija putem službenih rasporeda i kadrovskih premještaja.

Uz navedene skupine snažno je zastupljen i sloj slavenskih srednjoeuropskih prezimena, ponajprije češkoga, slovačkoga i slovenskoga podrijetla, s ukupno 25 prezimena (13,23 %) (Tablica 1).[16] Njihova pojavnost potvrđuje široku prostornu disperziju migracijskih tokova unutar Monarhije te dodatno naglašava da se Trebinje razvija kao čvorište transmonarhijske mobilnosti osobito unutar vojske, željezničkih, tehničkih i pomoćnih službi.

Manje, ali analitički važne skupine čine ugarska prezimena (3; 1,59 %)[17] i albanska prezimena (2; 1,06 %),[18] koja iako brojčano skromna potvrđuju višenacionalni karakter doseljavanja (Tablica 1). Dodatnih 7 prezimena (3,70 %) pripada kategoriji neodređenoga podrijetla (Tablica 1),[19] što odražava procese jezične prilagodbe, fonetske transkripcije i administrativne standardizacije u multietničkom okruženju kraja 19. stoljeća.

[15] U ovu skupinu ubrajaju se: Bauer, Dorschner, Elsner, Haumann, Herman, Keller, Koch, Krausz, Kroy, Kunst, Lax, Loose, Miiller, Neudek, Piinther, Piller, Schwarz, Tuschl, Wagner, Weller, Weyer i Zollner.

[16] U ovu skupinu ubrajaju se Bednaž, Besegniak, Bobek, Bostižnik, Gornik, Gosteršek, Hršak, Jedlička, Kogoj, Kušec, Moravek, Natrlin, Novak, Novotny, Panek, Perelka, Podlipec, Prosznik, Pževalil, Rodička, Skapuski, Starc, Stepenšek, Videk, Zgonec i Zeranschek.

[17] U ovu skupinu ubrajaju se prezimena Gogolák, Sárossy i Prip.

[18] U manjoj mjeri zastupljena su i prezimena Nallbani i Redžo.

[19] To su prezimena hibridnoga ili teško razvrstivoga podrijetla (Flatnija, Tomshigh, Zapoloto, Woska).

Tablica 1. Jezično-etnička struktura prezimenskoga fonda katoličkoga stanovništva u Trebinju (1879. – 1891.)

Jezično-etnička skupina	Broj različitih prezimena	Udio (%)
Hrvatska	96	50,79
Talijanska (romanska, jadransko-mediteranska)	29	15,34
Njemačka (germanska)	27	14,29
Slavenska srednjoeuropska (češko-slovensko-slovačka)	25	13,23
Mađarska / ugarska	3	1,59
Albanska	2	1,06
Neodređena	7	3,70
Ukupno	**189**	**100**

Izvori: Matica krštenih Vojne kapelanije Trebinje (1879–1891), Matica vjenčanih Vojne kapelanije Trebinje (1880–1890), Matica umrlih Vojne kapelanije Trebinje (1879–1891).

ZAKLJUČAK

Analiza etničke i demografske strukture Trebinja nakon 1878. godine pokazuje da se urbani razvoj grada u kasnom 19. stoljeću ne može razumjeti kroz prizmu lokalnoga kontinuiteta, nego prije svega kao rezultat institucionalno potaknutih migracija povezanih s njegovom novom upravno-vojnom funkcijom. Trebinje se u tom razdoblju oblikuje kao tipično pogranično središte austro-ugarskoga sustava, u kojem mehaničko kretanje, ponajprije doseljavanje, ima presudnu ulogu u početnoj fazi urbanizacije, dok prirodna reprodukcija postupno preuzima stabilizacijsku funkciju tek nakon konsolidacije doseljeničke zajednice. Takav obrazac upućuje na širi model institucionalno potaknute kolonizacije, karakterističan za novookupirana područja Monarhije, u kojem administrativna infrastruktura prethodi demografskoj ukorijenjenosti.

Posebna vrijednost ovoga istraživanja leži u korištenju matičnih knjiga Vojne kapelanije kao mikrodemografskoga izvora koji omogućuje precizniji uvid u migracijsku strukturu i društvenu dinamiku katoličke zajednice. Onomastička analiza prezimenskoga fonda dodatno potvrđuje izrazitu heterogenost i transmonarhijski karakter doseljeničke populacije pri čemu hrvatski doseljenici napose povezani s dubrovačkim migracijskim krugom čine relativnu većinu i nose ključnu stabilizacijsku ulogu. Istodobno, razvedenost prezimenskoga fonda i izostanak dominantnih rodova jasno upućuju na ranu fazu urbanoga formiranja i ograničenu međugeneracijsku ukorijenjenost zajednice u promatranome razdoblju. Pri tome valja istaknuti i metodološka ograničenja istraživanja. Matične knjige Vojne kapelanije ne obuhvaćaju cjelokupno

stanovništvo Trebinja, nego prije svega katoličku populaciju povezanu s vojnom i upravno-administrativnom strukturom, dok je onomastička klasifikacija prezimena korištena kao indikativni, a ne identitetski pokazatelj etno-jezičnoga podrijetla. Unatoč tim ograničenjima kombinacija crkvenih izvora, popisnih podataka i onomastičke analize omogućuje pouzdanu rekonstrukciju temeljnih demografskih trendova i migracijskih obrazaca.

Rezultati ovoga rada otvaraju prostor za daljnja istraživanja. Komparativna analiza Trebinja s drugim pograničnim i upravno-vojnim središtima u Bosni i Hercegovini i širem austro-ugarskom prostoru mogla bi dodatno rasvijetliti tipološke obrasce institucionalno potaknute urbanizacije. Jednako tako produbljena analiza profesionalne strukture doseljenika, mreža sklapanja brakova i međugeneracijskih migracijskih veza omogućila bi potpunije razumijevanje procesa društvene integracije i dugoročnih demografskih posljedica austro-ugarske uprave u Trebinju.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Matica krštenih Vojne kapelanije Trebinje (1879–1891). Arhiv župe Trebinje.

Matica umrlih Vojne kapelanije Trebinje (1879–1891). Arhiv župe Trebinje.

Matica vjenčanih Vojne kapelanije Trebinje (1880–1890.) Arhiv župe Trebinje.

OBJAVLJENI IZVORI

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921. god. 1932. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije. Sarajevo.

Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895, nebst Angaben über territoriale Eintheilung, öffentliche Anstalten und Mineralquellen. Zusammengestellt vom Statistischen Departement der Landesregierung mit einer Übersichtskarte. 1896. Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina. Sarajevo.

Ortschafts- und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885. (Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.). Amtliche Ausgabe (Službeno izdanje). 1886. Zemaljska štamparija. Sarajevo.

Ortschafts- und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina. (Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine). Amtliche Ausgabe (Službeno izdanje). 1880. C. i k. vladina tiskarna. Sarajevo.

Personal-Stand der Militär-Geistlichkeit. Für das Jahr 1895. 1895. C. Ueberreuter'sche Buchdruckerei (M. Salzer). Wien.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. Sastavio Statistički odsjek Zemaljske vlade sa preglednom kartom konfesija. 1912. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo.

LITERATURA

Arnautović, Esad. 1975. Oblici imena oblasti i grada Trebinja u istorijskim izvorima. *Tribunia*, I. 91–99.

Dračevac, Ante. 1988. Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija. Ur. Puljić, Ivica. *Tisuću godina Trebinjske biskupije.* Vrhbosanska visoka teološka škola. Sarajevo.

Figurić, Ante. 1930. *Trebinje nekada i danas*. Tiskarna Slovenija v Ljubljani. Ljubljana.

Jurišić, Karlo. 1972. *Katolička crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine.* Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Korać, Vojislav J. 1966. Trebinje, sv. I. Zavičajni muzej. Trebinje.

Korać, Vojislav J. 1971. Trebinje, sv. II. Zavičajni muzej. Trebinje.

Krešić, Milenko. 2008. *Odnosi katolika jugoistočne Hercegovine s muslimanima i pravoslavnima u vrijeme osmanske vladavine - Od osmanskoga zauzeća do Bečkoga kongresa (1482. – 1815.).* Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, neobjavljena doktorska disertacija. Zagreb.

Krešić, Milenko. 2016. Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Râtu) u srednjem vijeku. *Hercegovina*, II. 65–94.

Marić, Marinko. 2015. *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno.* Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Dubrovnik-Zagreb.

Marić, Marinko. 2023. Povijesno-demografsko kretanje katoličkog stanovništva Trebinjsko-mrkanske biskupije od 17. do 21. stoljeća. Ur. Marić, Marinko. *Trebinjska biskupija.* Trebinjsko-mrkanska biskupija. Mostar.

Perić, Ratko. 2024. *Iz trebinjskih susreta.* Župa Rođenja B. D. Marije – Katedrala. Trebinje.

Puljić, Ivica. 2023. Pregled povijesti područja Trebinjsko-mrkanske biskupije do pada pod osmansku vlast. Ur. Marić, Marinko. *Trebinjska biskupija.* Trebinjsko-mrkanska biskupija. Mostar.

Roščić, Nikola Mate. 2001. U službi čovjeka i mira: vojno dušobrižništvo u Hrvatskoj. *Obnovljeni život* 56 (4). 451–470.

Tošić, Đuro. 1990. Srednjovjekovna župa Trebinje*. Prilozi*, XXIV, 25/26. 65–101.

Tošić, Đuro. 1998. *Trebinjska oblast u srednjem vijeku.* Istorijski institut SANU. Beograd.

Ethnic structure and migration processes in Trebinje after the Austro-Hungarian occupation of 1878: The Catholic community and the registers of the Military Chaplaincy (1879–1891)

ABSTRACT

This paper examines the ethnic and demographic structure of the immigrant population in Trebinje following the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, with particular emphasis on the Catholic community organised around the Military Chaplaincy until the establishment of the parish of Trebinje in 1891. The research is based on a quantitative analysis of the registers of baptisms, marriages, and deaths (1879–1891), complemented by population census data and an onomastic analysis of the surname corpus. The results demonstrate that the demographic development of Trebinje in the late nineteenth century was shaped primarily by migration associated with the city's new administrative and military role, while natural reproduction played a secondary role in the initial phase and acquired a stabilising function only after the consolidation of the immigrant community. The surname corpus of the Catholic population comprises 189 distinct surnames, of which Croatian (South Slavic) surnames account for 50.79%, followed by Italian (15.34%), German (14.29%), and Central European Slavic surnames (13.23%). These findings indicate that the Catholic community of Trebinje emerged as a distinctly immigrant and transmonarchical population, in which Croatian settlers, particularly those linked to the Dubrovnik migration network-formed a relative majority. The paper confirms the analytical value of the Military Chaplaincy registers as a key source for reconstructing migration-driven social transformations after 1878.

Keywords: *Trebinje, ethnic structure, migration, Austro-Hungarian Monarchy, 1878, historical demography*

Migracije, gospodarstvo i održivi razvoj

Ante Samodol
Libertas međunarodno sveučilište Zagreb
asamodol@libertas.hr

UDK: 314 (497.5)
Prethodno priopćenje

Sektorska zaposlenost, migracije i demografski oporavak u Republici Hrvatskoj

SAŽETAK

Cilj ovog istraživanja je utjecaj migracija na sektorsku zaposlenost, procjena apsorpcijske moći zapošljavanja ključnih gospodarskih sektora te financiranje održivosti tržišta rada i demografskog oporavka poput stogodišnjih obveznica. U radu se višekriterijskim pristupom i odgovarajućim metodologijama istražuju tri segmenta povezana s trima istraživačkim pitanjima. Kod istraživačkog pitanja – kako na sektorsku zaposlenost utječu migracije u Hrvatskoj, koriste se modeli višestruke regresijske analize primjenom OLS metode. Dobiveni rezultati upućuju na veći značaj doseljenih u sektorskom zapošljavanju od odseljenih, premda se kod sektora poput smještaja i hrane te prerađivačke industrije pojavljuje redistribucija domaće radne snage, pri čemu odseljeni imaju snažniji utjecaj na zapošljavanje od doseljenih. Kod istraživačkog pitanja – kolika je apsorpcijska moć zapošljavanja deset najvećih gospodarskih sektora, u analizi se koristi projekcijski model sektorske apsorpcijske moći zapošljavanja u razdoblju 2023. – 2033. Rezultati pokazuju da najveću apsorpcijsku moć imaju sektori djelatnosti smještaja i hrane te građevinarstvo. Kod trećeg istraživačkog pitanja – može li se posebnim izdanjima stogodišnjih obveznica financirati održivost tržišta rada i demografski oporavak, korišten je model multiplikativnog rasta populacije radi utvrđivanja dugoročnog kretanja radno aktivnog stanovništva. Rezultat upućuje na snažan pad broja mladih radnika uslijed postojećih stopa fertiliteta i hitnu potrebu za organiziranim mjerama financiranja demografskog oporavka i održavanje domaćeg tržišta rada.

Ključne riječi: *sektorska zaposlenost, migracije, demografski oporavak, model financiranja, Hrvatska*

UVOD

Sektorska struktura zaposlenosti ključan je pokazatelj gospodarske snage i stabilnosti Hrvatske. Struktura gospodarstva obilježena je dominacijom uslužnog sektora (turizma) te građevinarstva i prerađivačke industrije. Ovi sektori, iako značajni za BDP, često su obilježeni niskim plaćama, sezonskom prirodom rada i manjkom kvalificirane radne snage. Nasuprot tome, drugi sektori s visokom dodanom vrijednošću, kao i njihov doprinos ukupnom gospodarstvu, ostaje ograničen. Iako je hrvatsko gospodarstvo ušlo u ovo stoljeće s rastućim BDP-om i kreditnom ekspanzijom u privatnom sektoru i rastom javnih investicija, globalna financijska kriza i recesija 2009. – 2014. donijela je kumulativni pad realnog BDP-a od oko 11 %. Započeti gospodarski oporavak 2015., narušen pandemijskom krizom u 2020. godini, nastavio se u 2021., ali još uvijek Hrvatska među članicama EU-a ne doseže prosjek razine životnog standarda mjerenog bruto domaćim proizvodom po stanovniku, izražen u paritetu kupovne moći. Odgovore na ekonomske izazove stanovništvo Hrvatske pronalazilo je u migraciji, što je utjecalo i na kretanja unutar sektorskih zaposlenosti. Tako je veliko iseljavanje kvalificirane radne snage (posebno mladih) prema zemljama EU-a, poput Njemačke i Irske, dodatno opteretilo tržište radne snage te robne i financijske tokove u gospodarstvu. Štoviše, fenomen doseljavanja stranih radnika, koji su sve važniji za popunjavanje praznina u sektorima poput građevine i turizma, dovodi u pitanje ravnotežu između zadržavanja domaće radne snage i integracije stranih radnika na tržištu rada. Ovakva kretanja prelila su se iz područja klasične ekonomske politike u područje demografskih kretanja i demografskog oporavka koji se sada zajedno promatraju i povezuju sa zaposlenošću i migracijama. Financiranje demografskog oporavka postaje prvoklasno političko pitanje ne samo u Hrvatskoj, a demografski oporavak postaje širi okvir koji povezuje zaposlenost i migracije. Pad fertiliteta i starenje populacije predstavljaju ključni izazov za održivost gospodarstva i javnih sustava. Dodatno, javlja se hitna potreba za demografskom financijskom strategijom, poput ulaganja u mlade obitelji, obrazovanje, infrastrukturu i politike koje stimuliraju povratak iseljenika ili integraciju novih radnika. U ovom radu se upravo istražuju i povezuju sektorska struktura zaposlenosti i kapaciteti hrvatskog gospodarstva uslijed migracijskih kretanja, mogućnosti financiranja demografskog oporavka uz uvažavanje aktualnih ekonomskih i očekivanih migracijskih kretanja u srednjem i dugom vremenskom horizontu. Stoga se cilj ovoga istraživanja može sažeti u sljedeće: analizirati utjecaj migracija na sektorsku zaposlenost, procijeniti apsorpcijsku moć ključnih gospodarskih sektora te istražiti mogućnosti financiranja održivosti tržišta rada i demografskog oporavka kroz posebna financijska rješenja, poput stogodišnjih obveznica u Republici Hrvatskoj. Ovaj cilj u naravi obuhvaća tri dijela istraživanja s višekriterijskim pristupom i odgovarajućim metodologijama, koji se realiziraju odgovorima na tri istraživačka pitanja:

1) Kako na sektorsku zaposlenost utječu migracije u Hrvatskoj?
2) Kolika je apsorpcijska moć zapošljavanja deset najvećih gospodarskih sektora?
3) Može li se posebnim izdanjima stogodišnjih obveznica financirati održivost tržišta rada i demografski oporavak?

Tako se u prvom dijelu rada istražuju međusobni odnosi sektorske zaposlenosti i migracija, drugi dio rada istražuje kvantitativnu procjenu kapaciteta gospodarskih sektora za zapošljavanje migranata i lokalne radne snage sukladno ostvarenoj razini produktivnosti pojedinog sektora, dok se treći dio rada bavi evaluacijom inovativnih mehanizama financiranja demografskog oporavka s projekcijom demografskog rasta i održivosti tržišta rada. Sve to definira fokus ovog istraživanja i povezuje istraživačka pitanja s njegovim ciljem koji povezuje ekonomsku, društvenu i financijsku dimenziju predmeta istraživanja.

PREGLED LITERATURE

Ovo istraživanje obuhvaća razdoblje 2013. – 2023. godine pa u smislu sektorske zaposlenosti i produktivnosti u naravi obuhvaća razdoblje postkriznog oporavka (nakon 2008.), ali i pandemijske posljedice od 2020. nadalje. Tako su dosadašnje objavljene analize, istraživanja i prognoze iz ovog područja (u okviru EU-a) često divergentna i odstupaju od koherentnih zaključaka. Štoviše, domaća istraživanja na temu sektorske zaposlenosti povezane s migracijama radne snage jesu rubna i parcijalna. Istraživanja su u pravilu nepovezana pa su ili sektorska ili demografska. U osvrtu na evoluciju istraživanja i zaključaka prije 2013. – 2023. valja istaknuti, primjerice, D'Agostino i dr. (2006) koji zaključuju kako je za EU-15 institucionalni okvir EU-a, ključni razlog slabe apsorpcije ponude radne snage i učinkovitije prilagodbe sektorskoj preraspodjeli. Istraživanje ističe i neusklađenost između vještina radnika i slobodnih radnih mjesta. Već 2016. godine Chojnicki i dr. zaključuju kako je gospodarska kriza iz 2008. dovela do snažne preraspodjele pojedinaca unutar EU-15, između južnih zemalja (Grčka, Italija, Portugal i Španjolska), koje su bile najviše pogođene krizom i najmanje pogođenih zemalja, poput Danske i UK-a. Njihovi rezultati pokazuju da je osjetljivost na regionalne razlike u zapošljavanju daleko veća među imigrantima koji nisu iz EU-15, u usporedbi s osobama rođenima u Europi. Europska središnja banka (ECB) u svom Ekonomskom biltenu iz 2018. služila se modelom preklapajućih generacija, tzv. OLG model (*Overlapping generations model*) koji je parametiziran za europodručje. Inače, OLG modeli vrlo su pogodni za bilježenje demografskog razvitka i interakciju između generacija (za detaljan opis modela vidjeti Baksa i Munkacsi (2016). Taj model izričito uzima u obzir učinke starenja na promjene u strukturi stanovništva uslijed pada stope fertiliteta i povećanja životnog vijeka, što su važne implikacije na ponudu radne snage, privatnu potrošnju i javni dug. Rezultati (ECB-europo-

dručja) sugeriraju da starenje uglavnom utječe na gospodarstvo putem tržišta rada te na promjene u potrošnji i štednji. Nadalje, Europska komisija 2018. smatra da će razvitak TFPa (*Total Factor Productivity*) odrediti smjer rasta u EUa do 2070. Prema njezinim projekcijama iz 2018. u osnovnom scenariju za rast BDPa po stanovniku od 1,3 % TFP bi dao doprinos od 0,9 %, dok bi demografski trendovi zapravo negativno pridonosili ukupnom rastu. Sektorsku zaposlenost u EU-27 istraživao je 2022. Stehrer, a rezultati u osnovnom scenariju ukazuju na slab rast zaposlenosti tijekom godina koje dolaze u EU-27 iako će razine ostati iznad onih u 2021. Prema ovom scenariju, 2027. zaposlenost bi porasla za oko 3 posto za odrađene sate i gotovo 5 posto za zaposlene osobe iako postoje velike razlike među državama članicama EU-a. Što se tiče industrija, najbrže rastuće industrije bile bi informacije i komunikacije te stručne, znanstvene, tehničke, administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti, dok bi se zaposlenost smanjila u poljoprivredi, financijskim djelatnostima i djelatnostima osiguranja. Prema ECB-ovom Ekonomskom Biltenu 2024, kombinacija raznih nepovoljnih šokova pridonijela je suzbijanju rasta produktivnosti u europodručju tijekom posljednje četiri godine. Rast produktivnosti rada po zaposlenoj osobi bio je negativan u svih pet najvećih gospodarstava EU-a, osim u Italiji koja je zabilježila snažan porast prosječnih sati rada. Sektorske razlike ključne su za objašnjenje ovih kretanja. Na primjer, građevinski sektor podupirao je rast produktivnosti u Italiji, dok je njegov učinak bio negativan u ostala četiri najveća gospodarstva. Javni sektor dao je negativan doprinos produktivnosti po osobi u svih pet zemalja. Prema podacima iz ECB-ova *Ageing Reporta* (2024), očekuje se da će eurozona do 2070. godine doživjeti smanjenje potencijalnog gospodarskog rasta s prosječnih 1,4 % na 0,8 % godišnje, što je djelomično posljedica negativnog rasta radne snage. U zemljama poput Hrvatske produktivnost rada približava se prosjeku EU-a, ali sporije nego u usporedivim zemljama, uz značajne regionalne razlike. Nedostatak inovacija, ograničen pristup kapitalu i visoki troškovi energije identificirani su kao glavne prepreke ulaganju poduzeća. Inače, prema Eurostatu (2023.) stopa zaposlenosti u Europskoj uniji iznosila je 75,3 %. Među članicama EU-a stopa zaposlenosti u 2023. godini kretala se od 83,5 % u Nizozemskoj do 66,3 % u Italiji, što je prilična razlika. Zapošljavanje u 2023. u usporedbi s ciljem EU-a iz 2017. ugrađeno je u Akcijski plan europskog stupa socijalnih prava radi promicanja pravednih i učinkovitih tržišta rada i sustava socijalne skrbi diljem Europe. Kako bi postigla ovaj cilj, EU je postavila tri cilja za 2030., od kojih je jedan postići stopu zaposlenosti od 78 %. Godine 2023. broj zaposlenih osoba u dobi od 20 do 64 godine u Europskoj uniji iznosio je ukupno 195,7 milijuna, što je činilo 75,3 % svih osoba u odgovarajućoj dobnoj skupini. Ipak, valja istaknuti činjenicu da je među osobama u dobi od 20 do 64 godine koje žive u EU-u 2023. bilo zaposleno 63 % građana izvan EU-a u usporedbi 76,2 % državljana EU-a (Eurostat – *Migrant integration statistics*, 2024). Stopa nezaposlenosti među osobama u dobi od 20 do 64 godine koje žive u EU-u 2023. iznosila je 5,4 % za državljane,

dvostruko viša za građane izvan EU-a 12,2 %. Istraživanja pokazuju da je najvažniji razlog migracije rad i najveći broj međunarodnih migranata jesu radni migranti, a razine imigracije često su povezane s poslovnim ciklusima i mogućnostima zapošljavanja u zemljama odredišta (de Haas i dr. 2019). Migracija nije samo ili uglavnom reakcija na teške uvjete u zemlji podrijetla, ona je primarno potaknuta potragom za boljim mogućnostima i preferiranim životnim stilom negdje drugdje (de Haas i dr. 2020). Inače, Eurostat uključuje u migracijsku statistiku imigrante koji borave ili namjeravaju boraviti na teritoriju države članice Europske unije najmanje 12 mjeseci i emigrante koji žive ili namjeravaju živjeti u inozemstvu dulje od 12 mjeseci. Na migraciju, koja je složen fenomen, utječu brojni čimbenici. Ti čimbenici nazivaju se pokretačima migracije (Međunarodna organizacija za migracije – IOM). Pojam „pokretači migracije" (engl. *drivers of migration*) odnosi se na faktore koji potiču ili motiviraju pojedince da napuste svoje mjesto boravišta i migriraju u druga područja, bilo unutar zemlje ili međunarodno. Prema definiciji IOM-a, pokretači migracije obuhvaćaju širok spektar ekonomskih, društvenih, političkih i ekoloških faktora koji mogu utjecati na odluku o migraciji. Ti pokretači često djeluju u kombinaciji, stvarajući kompleksnu mrežu uzroka koji motiviraju ljude na migracije. Istraživanja potvrđuju ekonomsku korist koju imaju države primitka od imigracije, ali i da postoji znatan utjecaj novčanih doznaka na zemlje podrijetla. Doznake oblikuju migracijski model ne samo kao financijski mehanizam, već i kao alat za društvenu i ekonomsku transformaciju. Povezano s ovim, Vasile i dr. (2023) ističu potrebu za boljim upravljanjem migracijskim tokovima kako bi se maksimizirali pozitivni učinci i minimizirali rizici. U dijelu demografskih istraživanja (Alderotti i dr. 2021) naglašava se ekonomska, radna, ali i sveopća nesigurnost koja se povezuje s niskim fertilitetom. Autori zaključuju da su ekonomska nesigurnost i nestabilnost zaposlenja važne prepreke za rađanje djece u Europi, naglašavajući potrebu za politikama koje pružaju veću sigurnost mladima, posebno na tržištu rada, kako bi se ublažio njihov negativan utjecaj na fertilitet. Javne politike utječu na odluke o rađanju djece tako što oblikuju kontekst u kojem se donose individualne reproduktivne odluke (Sleebos 2003). Autor zaključuje da niske stope fertiliteta nisu neizbježne i mogu se djelomično ublažiti ciljanim politikama. Uspješnost politika ovisi o njihovoj integriranosti, prilagodljivosti lokalnim kontekstima i dosljednosti provedbe. Također, naglašava da su kombinirane mjere, koje adresiraju ekonomske, društvene i institucionalne prepreke, učinkovitije nego pojedinačne inicijative. Sleebos ističe da su potrebne dugoročne i održive strategije za ublažavanje posljedica niskog fertiliteta, posebno u kontekstu starenja populacije i njegovih ekonomskih izazova. Ove politike mogu poticati povećanje fertiliteta smanjenjem troškova koji se odnose na djecu kroz novčane transfere, mjerama poput dopusta za roditelje koje nadoknađuju izgubljeni prihod, ili kroz usluge skrbi o djeci koje podržavaju zaposlene roditelje (D'Addio i d'Ercole 2005). Autori ističu da su stope fertiliteta rezultat kompleksnih interakcija između ekonomskih, društve-

nih i institucionalnih faktora. Prilagođene i dosljedno implementirane politike mogu ublažiti izazove niskog fertiliteta, no njihova učinkovitost ovisi o koherentnosti i kvaliteti institucionalnog okvira u pojedinoj zemlji.

Inače, radi boljeg oblikovanja adekvatnih domaćih politika usmjerenih na smanjenje negativnih posljedica iseljavanja Strmota (2020) ističe kako statistike zemalja u koje se Hrvati najčešće iseljavaju (posebno Njemačke i Irske) pružaju precizniju sliku o iseljavanju iz Hrvatske, često pokazujući značajno veći broj iseljenika nego što to pokazuju hrvatske statistike. Strmota (2020) naglašava potrebu za boljom suradnjom između domaćih i inozemnih statističkih institucija te unaprjeđenjem metodologije prikupljanja podataka kako bi se dobila točnija slika migracijskih kretanja. Hrvatska još uvijek u službenoj demografskoj politici strateški luta i demografska pitanja ne rješava sustavno. Demografska se pitanja najčešće povezuju s mirovinskim sustavom i deficitima tog sustava. Demografija je prvenstveno društveni problem i demografska ranjivost ne može se samo izvoditi iz mirovinskog sustava (Samodol 2021). Holistički pristup analize i mjera koje obuhvaćaju ekonomske, društvene i financijske učinke jest nužan. Dobar pokušaj drugačijeg i organiziranog pristupa demografskoj politici predstavlja donošenje u 2024. godini „Strategije demografske revitalizacije Republike Hrvatske do 2033. godine“ (NN36/2024). To je prvi akt strateškog planiranja vezan za demografske izazove izrađen nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji. Međutim, ova Strategija po svom sadržaju ostala je jednodimenzionalna, koja uz demografsku revitalizaciju veže jedino migracijske tokove, ali ne i stvarne ekonomske (sektorske) tokove, gdje se u stvarnosti trebaju realizirati demografski tokovi i ciljevi. Strategija iz 2024. kao da je zaboravila na „Nacionalnu razvojnu strategiju Republike Hrvatske do 2030.“ (NN 13/2024) koja je donesena početkom 2021. i s njezinim strateškim ciljem. „Demografska revitalizacija i bolji položaj obitelji“ ima dvije ključne neusklađenosti. U dijelu Financijska održivost mjera – Demografska strategija fokusira se na fiskalne poticaje, ali ne razmatra kako oni doprinose ukupnim razvojnim ciljevima iz strategije 2030., poput jačanja gospodarstva. U dijelu Regionalne nejednakosti – nema usklađenog pristupa u povezivanju mjera revitalizacije ruralnih područja s gospodarskim prioritetima. Premda Strategija iz 2024. poziva na uspostavu koordinacije populacijske politike s „drugim javnim politikama“ i dionicima, ona ujedno otkriva da u njezinu izradu nije bilo uključeno Ministarstvo gospodarstva niti ključna znanstvena institucija za javne politike iz područja ekonomije – Ekonomski institut iz Zagreba. Iako obje strategije adresiraju demografske izazove, nedostaje im koherentna koordinacija, posebno u vezi s ekonomskim i demografskim ciljevima. Dodatni napori u povezivanju ovih dokumenata mogu osigurati učinkovitije i održivije rješavanje demografskih problema.

PODACI I METODOLOGIJA

Prvi dio istraživanja obuhvaća kretanje sektorske zaposlenosti i vanjskih migracija kroz doseljeno i odseljeno stanovništvo. Kretanje broja zaposlenih u Hrvatskoj, prema podacima preuzetim od Državnog zavoda za statistiku (Tablice 1.1. Godišnji prosjek ukupnog broja zaposlenih), u ovom istraživanju prikazuje se u razdoblju 2013. – 2023. godine. Sukladno prikazanom na Slici 1., ukupna prosječna zaposlenost na kraju 2023. godine iznosila je 1,66 milijuna, od čega je u: a) Pravnim osobama svih oblika vlasništva bilo 1,44 milijuna zaposlenih, b) Obrtima i slobodnim zanimanjima 205 tisuća, i c) Poljoprivredi 18,4 tisuće.

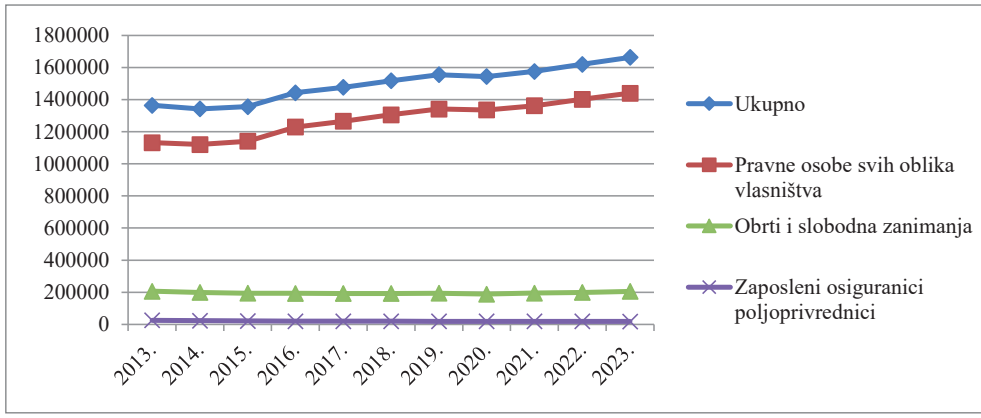

Slika 1. Prosječni broj zaposlenih u Hrvatskoj 2013. – 2023.

Izvor: www.dzs.hr; obrada autora

Prema Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti (NKD), kao ključnom statističkom standardu za prikupljanje i obradu podataka u Hrvatskoj (verzija NKD 2007.), hrvatsko gospodarstvo je podijeljeno na 21 područje. U ovom radu se za pojedino područje koristi naziv – sektor. Upravo ta činjenica da je od ukupnog broja zaposlenih najveći broj zaposlenih u pravnim osobama svih oblika vlasništva (1,44 milijuna ili 87 % svih zaposlenih), poslužila je kao kriterij da se u ovom istraživanju analizira sektorska zaposlenost, i to u deset sektora koji generiraju najveći broj zaposlenih. Ovih deset sektora obuhvaća 80 % zaposlenih u pravnim osobama svih oblika vlasništva, što se čini dovoljnim uzorkom koji obuhvaća sektore prikazane u nastavku.

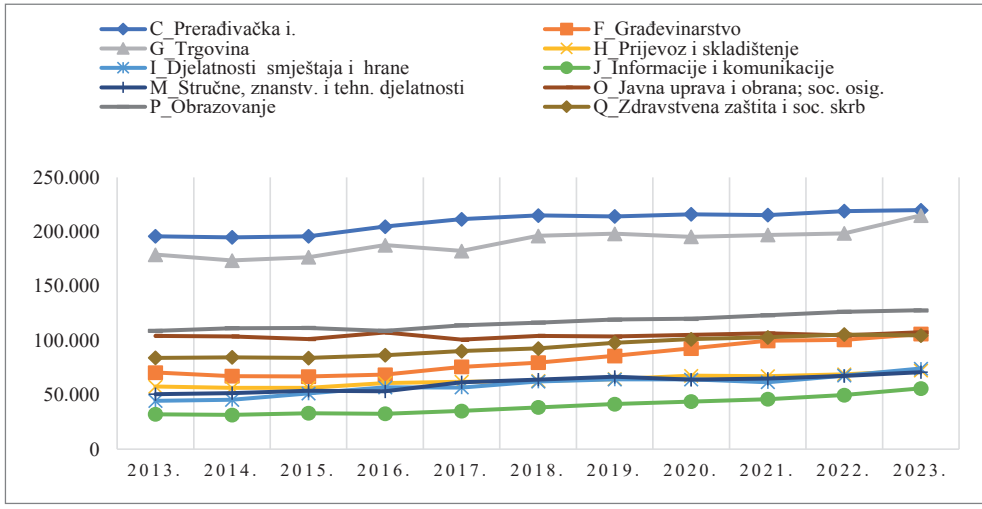

Slika 2. Sektorska zaposlenost u Hrvatskoj 2013. – 2023.

Izvor: www.dzs.hr; obrada autora

S kretanjem sektorske zaposlenosti povezuje se analiza vanjskih migracija stanovništva Hrvatske kroz doseljene i odseljene koji se u istraživanju povezuju s kretanjem sektorske zaposlenosti. Statistička definicija međunarodnog migranta temelji se na konceptu uobičajenog mjesta stanovanja. Prema tom konceptu doseljenima iz inozemstva i odseljenima u inozemstvo smatraju se osobe koje su promijenile uobičajenu državu stanovanja na razdoblje koje je, ili se očekuje da će biti, dugo najmanje godinu dana. Podaci o migracijama (Slika 3.) obuhvaćaju državljane Republike Hrvatske i strance na privremenome ili stalnom boravku u Republici Hrvatskoj.

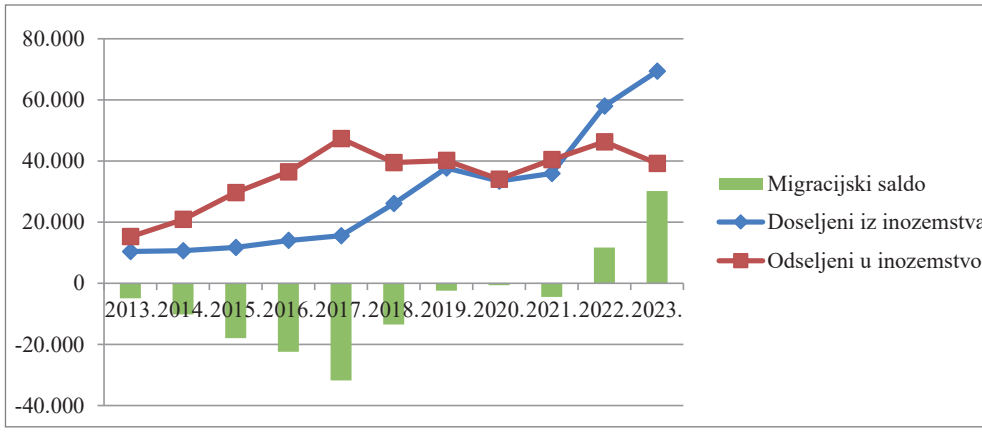

Slika 3. Doseljeni i odseljeni s migracijskim saldom 2013. – 2023.

Izvor: www.dzs.hr; obrada autora

Analizirajući migracijske trendove u Hrvatskoj 2013. – 2023., uočavaju se značajne promjene u doseljavanju, iseljavanju i migracijskom saldu. Kako bi se bolje razumjelo trendove iz Slike 3., izračunate su postotne promjene u odnosu na prethodnu godinu za svaku kategoriju. U promatranom razdoblju ističu se ključna događanja za sve tri varijable:

1) doseljavanje – najveći skok broja doseljenih bio je 2018. godine (+67,36 %), a izuzetan rast nastavlja se i u 2022. (+61,43 %); stabilniji rast doseljenih u 2023. (+19,71 %) označava privlačnost Hrvatske
2) iseljavanje – najveći porast iseljavanja dogodio se između 2013. i 2017. (vrhunac 2015. –2017. s rastom od +42,16 % i +29,96 %); pad iseljavanja u 2022. i 2023. ukazuje na zadržavanje stanovništva (-15,27 % u 2023.)
3) migracijski saldo – najveći negativni saldo zabilježen je 2017. godine (-31.799, rast od +41,64 % u negativnom smjeru); pozitivan migracijski saldo u 2022. i 2023. (+11.685 i +30.178) rezultat je manjeg iseljavanja i značajnog priljeva doseljenih.

Kod ovoga dijela istraživanja povezanog s prvim istraživačkim pitanjem, s ciljem dobijanja rezultata utjecaja migacija (doseljenih i odseljenih) na zaposlenost svakog sektora pojedinačno, koriste se modeli višestruke regresijske analize primjenom OLS metode.

Temeljem prethodne analize sektorske zaposlenosti kroz deset ključnih sektora u razdoblju 2013. – 2023., kao i temeljem dinamike migracijskih kretanja, sastavljaju su višestruki regresijski modeli za svaki sektor s namjerom utvrđivanja utjecaja doseljenih i odseljenih na kretanje zaposlenosti u ključnim gospodarskim sektorima u Hrvatskoj. Opći linearni regresijski model (Šošić, 2004.) osnovnog skupa za n vrijednosti glasi: $Y_i = a + b_1x_1 + b_2x_2 + e$; gdje su: Y zavisna (endogena) varijabla, X su nezavisne (egzogene) varijable, a nepoznati parametar, dok je e slučajna varijabla (greška relacije). Svaki sektor je prikazan kao zaseban panel, tj. pojedinačno, kao da je cijela ekonomija jednosektorska radi prikaza apsorpcije zapošljavanja doseljenih, ali i kretanja odseljenih i moguće veze s kretanjem zaposlenosti u tom sektoru. Na taj se način vidi smjer i veličina parametra (utjecaj doseljenih i odseljenih) na zaposlenost određenog sektora, kao i značajnost (p-vrijednost) i jačina statističke veze (r-kvadrat) te faktor inflacije varijance (VIF multikolinearnost). Također, na ovaj način se vidi razina značajnosti doseljenih i odseljenih u svakom gospodarskom sektoru zasebno, ali i moguće redistribucije zaposlenih kod nekih sektora kad parametri za doseljene i za odseljene imaju jednaki predznak (smjer rasta zaposlenosti) kod pojedinog regresijskog modela. Analiza pojedinačnih sektora u kontekstu cijele ekonomije omogućuje bolje razumijevanje dinamike sektorske dominacije i priliku za modeliranje različitih ekonomskih scenarija. Ovo je posebno važno za zemlje poput Hrvatske, gdje turizam ima nesrazmjerno velik utjecaj.

Sukladno prethodnom, specifikacije pojedinačnih sektorskih modela kojim se utvrđuje utjecaj broja doseljenih i odseljenih na broj zaposlenih u svakom sektoru daje se u nastavku.

Model 1 (Prerađivačka industrija): C = a + b1 Doseljeni + b2 Odseljeni + e

Model 2 (Građevinarstvo): F = a + b1 Doseljeni + b2 Odseljeni + e

Model 3 (Trgovina): G = a + b1 Doseljeni + b2 Odseljeni + e

….

Model 10 (Zdravstvena zaštita i soc. skrb): Q= a + b1 Doseljeni + b2 Odseljeni + e

U drugom dijelu istraživanja, procjenjuje se apsorpcijska moć zapošljavanja po sektorima u idućih deset godina. Za analizu se koriste trenutni trendovi rasta zaposlenosti i bruto dodane vrijednosti (BDV) po sektorima iz Tablice 1. Apsorpcijska moć zapošljavanja pokazuje koliko su sektori sposobni generirati novih radnih mjesta u odnosu na svoj gospodarski rast. U analizi se za projekciju rasta zaposlenosti i BDV-a koriste trenutne prosječne godišnje stope rasta zaposlenosti po sektorima za projekciju budućeg rasta zaposlenosti. Paralelno se analizira omjer rasta BDV-a i zaposlenosti (omjer stopa BDV/zaposlenost) kako bi se procijenilo koliko se dodatna zaposlenost generira po jedinici gospodarskog rasta. Također, u analizi apsorpcijske moći po sektorima veći omjer BDV/zaposlenost sugerira da je sektor produktivniji, ali manje apsorbira zapošljavanje, te da sektori s nižim omjerom (bliže 1) bolje zapošljavaju porast raspoložive radne snage. Polazni podaci za analizu su podaci iz razdoblja 2013. – 2023., i to kako slijedi u Tablici 1.

Tablica 1. Sektorske stope rasta zaposlenosti i BDV-a sa stopom produktivnosti

Sektori	Neto rast zaposlenosti	Prosječne godišnje stope rasta zaposlenosti, %	Prosječne godišnje stope rasta BDV-a, %	Omjer stopa: BDV/ zaposlenost
C_Prerađivačka ind.	23.977	0,9	2,5	2,8
F_Građevinarstvo	35.510	3,6	5,7	1,6
G_Trgovina	36.150	1,8	4,0	2,3
H_Prijevoz i skladištenje	14.772	1,7	3,8	2,2
I_Djelatnosti smještaja i hrane	29.701	5,5	8,0	1,5
J_Informacije i komunikacije	23.837	5,7	5,4	0,9
M_Stručne, znanstv. i tehn. djelatnosti	20.225	3,3	3,4	1,0
O_Javna uprava i obrana; soc. osig.	3.298	0,3	0,6	2,0
P_Obrazovanje	18.855	1,7	1,6	1,0
Q_Zdravstvena zaštita i soc. skrb	20.557	2,2	3,1	1,4

Izvor: www.dzs.hr; obrada autora

Gledajući ukupne migracijske trendove prema regijama, komparativno u 2013. i 2023. godini, pokazuje se da se broj doseljenih povećao za gotovo 7 puta (s 10.378 u 2013. na 69.396 u 2023.), a da je broj odseljenih bio manjeg intenziteta i povećan za oko 2,5 puta (s 15.262 u 2013. na 39.218 u 2023.).

Tablica 2. Migracijski trendovi u Hrvatskoj prema regijama, 2013. i 2023.

Regije	2013.		2023.	
	Doseljeni	Odseljeni	Doseljeni	Odseljeni
Ukupno	10.378	15.262	69.396	39.218
Europa	9.361	13.823	47.247	34.155
Europska unija	2.562	4.652	11.493	18.722
Ostale europske zemlje	6.799	9.171	35.754	15.433
Azija	308	219	17.857	2.828
Afrika	86	36	1.662	117
Sjeverna i Srednja Amerika	303	205	761	626
Južna Amerika	82	20	452	132
Oceanija	107	60	243	241
Nepoznato	131	899	1.174	1.119

Izvor: www.dzs.hr; obrada autora

Europa je ostala dominantan izvor migracija, s velikim porastom doseljenih (s 9.361 u 2013. na 47.247 u 2023.). Tako se iz Europske unije broj doseljenih više negoli učetverostručio (s 2.562 na 11.493), što pokazuje povećanu mobilnost unutar EU-a, dok je iz ostalih europskih zemalja broj doseljenih također značajno porastao (sa 6.799 na 35.754), vjerojatno zbog dolazaka iz država koje nisu članice EU-a, poput Bosne i Hercegovine, Srbije ili Ukrajine. S druge strane, kod broja odseljenih Europa ostaje glavna destinacija za odseljene, ali je smanjen broj odlazaka u ostale europske zemlje (-16 %) i povećan broj odlazaka u EU (+302 %). Još bi se moglo reći kako se kod doseljenih uočava impresivan porast migracija iz Azije (s 308 u 2013. na 17.857 u 2023.), što ukazuje na sve veću prisutnost radnika ili izbjeglica iz azijskih zemalja poput Nepala, Indije ili s Bliskog istoka. Broj odseljenih u Aziju je također povećan, ali ostaje relativno malen (s 219 na 2.828). Isto bi se moglo reći za Afriku, gdje je vidljiv značajan rast doseljavanja iz Afrike (s 86 u 2013. na 1.662 u 2023.), što može odražavati humanitarne ili radne migracije, dok broj odseljenih u Afriku ostaje vrlo nizak. Zaključno se može potvrditi kako traje rast doseljavanja iz Azije i ostalih europskih zemalja. Ključni trend je snažan porast migracija iz Azije i zemalja koje nisu članice EU-a. Iako je Europa i dalje glavna destinacija, iseljavanje u ostale europske zemlje jest u padu. Migracije između Hrvatske i drugih država EU-a intenzivirale su se, oso-

bito doseljavanje u Hrvatsku. Postoje raznolike migracijske struje, a Hrvatska sve više privlači doseljenike iz raznih regija, posebno Azije i Afrike, što ukazuje na promjene u tržištu rada i demografskoj strukturi. Apsorpcijska moć pojedinog sektora na dulji rok više neće biti određena samo endogeno, tj. sektorskim potrebama uslijed rasta i razvoja, već i egzogeno zbog neadekvatne strukture doseljenih s obzirom na stručne vještine, razinu obrazovanja, jezik ili kulturu. Za procjenu apsorpcijske moći zapošljavanja pojedinog sektora koristi se projekcijski model sektorske apsorpcijske moći zapošljavanja u razdoblju 2023. – 2033. na temelju trenda 2013. – 2023.

Treći dio ovog istraživanja predstavlja logičku cjelinu istraživanja, a odnosi se na financiranje demografskog oporavka i u prirodnoj je vezi s kretanjem sektorske zaposlenosti i migracijskim tokovima. U ovom dijelu autorski prijedlog dugoročnog, organiziranog i održivog financiranja demografskog rasta, kao ključnog i najvećeg državnog izazova u ostatku stoljeća pred Hrvatskom, jest izdavanje namjenskih stogodišnjih obveznica ili konzola.

Inače, stogodišnje obveznice (*century bonds* ili *consols*) izdavane su u nekoliko slučajeva širom svijeta, i obično služe kao instrument za namjensko dugoročno financiranje državnih ciljeva i politika. Obveznice ovog tipa imaju izuzetno dug rok dospijeća, obično 100 godina, a izdavatelj ih otplaćuje na način da isplaćuje samo kamate, dok glavnica ostaje neotplaćena do kraja roka dospijeća. Nekoliko je poznatih primjera stogodišnjih obveznica kao što su:

a) britanske stogodišnje obveznice – posljednje 2 miljarde funti povučene su 2015. godine (The Guardian, 2014) koje je 1927. izdao Winston Churchill, tadašnji kancelar, za refinanciranje nacionalnih ratnih obveznica koje potječu iz Prvog svjetskog rata
b) austrijske stogodišnje obveznice 2017. godine (Austrian Treasury, 2017.); Austrija je izdala 3,5 milijardi eura obveznica s kamatom 2,10 % s dospijećem 2117. godine; tako je postala prva članica eurozone koja je izdala stogodišnju obveznicu, što će joj omogućiti neke od najnižih troškova financiranja u povijesti za sljedećih 100 godina
c) meksičke stogodišnje obveznice iz 2010. godine (WSJ, 2010); Meksiko je izdao stogodišnje obveznice u vrijednosti od 1 milijarde dolara s dospijećem 2110; kamate na ove obveznice bile su 6,1 %, investitori su cijeli iznos brzo otkupili, a Meksiko je refinancirao dugove i povećao sredstava za infrastrukturne projekte
d) najpoznatije kompanijske stogodišnje obveznice izdale su Coca-Cola i Walt Disney Company 1993. (Ivestopedia, 2024); naime, Coca-Cola je izdala 150 milijuna dolara obveznica s dospijećem 2093. godine uz kamatu 7,375 %, dok je Walt Disney izdao 300 milijuna dolara obveznica s dospijećem 2093. s kamatom 7,55 % uz klauzulu da ih može početi iskupljivati već nakon 30 godina.

Financiranje demografske obnove izdavanjem stogodišnjih obveznica u Hrvatskoj bio bi nekonvencionalan, ali razuman državnički pristup (tu smo bili i tu ćemo biti) za prikupljanje značajnih sredstava radi rješavanja dugoročnih problema demografskog pada. Takve obveznice imaju i neke prednosti kao što su: a) dugoročna stabilnost financiranja strateških demografskih projekata bez velikog pritiska na tekući proračun; b) niži trošak zaduživanja, stogodišnje obveznice mogu biti jeftinije od kratkoročnih instrumenata zbog povjerenja investitora u dugoročnu održivost; c) privlačenje institucionalnih investitora kao što su mirovinski i investicijski fondovi ili osiguravajuće kuće koji preferiraju dugoročne i sigurne obveznice za stabilan prinos.

Ovako organizirano financiranje u nekoliko izdanja u okviru demografske obnove moglo bi pokriti nekoliko razina održivog demografskog rasta kao što su:

a) povećanje nataliteta kroz: financijske pomoći za novorođenu djecu (jednokratne naknade, dječji doplatci); subvencije za vrtiće i škole, besplatne knjige i školske obroke
b) stambena politika: gradnja subvencioniranih stanova za mlade obitelji u manje razvijenim regijama; poticanje obnova i naseljavanja praznih ruralnih područja kroz infrastrukturne projekte; održivo stanovanje u većim gradovima
c) migracijska politika: privlačenje iseljene radne snage povratničkim programima i povlasticama (npr. porezna rasterećenja za povratnike); poticanje selektivne imigracije kvalificiranih kadrova u sektore ključne za gospodarstvo
d) infrastruktura za obitelji: izgradnja mreže vrtića, škola, bolnica, dječjih igrališta i centara za obiteljski život; ulaganje u prometnu infrastrukturu za povezivanje ruralnih i urbanih centara radi povećanja mobilnosti obitelji.

Stogodišnje obveznice mogu predstavljati inovativan način financiranja mjera demografske obnove uz dugoročno planiranje. Ključno je pažljivo definirati projekte i politike koje će potaknuti rast nataliteta, povratak iseljenika te osigurati bolje uvjete života za obitelji. Ulaganja u demografsku obnovu nisu kratkoročna, već strateška odluka za budućnost zemlje, a sa sobom nose i mehanizam samoodrživosti kroz dimenziju – međugeneracijske solidarnosti u otplati duga. Naime, da bi generacije rođene zahvaljujući ovim mjerama preuzele otplatu duga, moraju biti radno aktivne i doprinositi poreznom sustavu kroz svoju ekonomsku aktivnost. Ciklus generacija (približno 25 – 30 godina/generacija) pa bi se u 100 godina odgojile otprilike 3 – 4 nove generacije. Prva generacija koja bi se „rodila na osnovu tih obveznica/ulaganja“ počela bi vraćati dug kroz poreze i ekonomske aktivnosti otprilike u trećem desetljeću nakon izdanja obveznica. Ukratko, gledano kroz okvir od triju generacija dogodilo bi se sljedeće.

a) Prva generacija (0 – 30 godina) su djeca koja su rođena zahvaljujući demografskim mjerama financiranim obveznicama, a tijekom prvih 20 – 30 godina života ona uglavnom nisu porezni obveznici jer se još školuju i pripremaju za tržište rada. Oni ne plaćaju dug izravno, ali demografske mjere (poput obrazovanja, zdravstvene skrbi i subvencija) stvaraju uvjete za njihov razvoj.
b) Druga generacija (30 – 60 godina) – ova generacija (rođena uz podršku demografskih ulaganja) ulazi na tržište rada, stvara dohodak i plaća poreze. Tijekom treće do pete dekade (npr. 2040. – 2070. godine) ova generacija postaje ključni porezni obveznik koji izravno doprinosi servisiranju duga. Dug će se vraćati kroz porezne prihode, ekonomski rast i povećanje broja radno sposobnog stanovništva.
c) Treća generacija (60 – 100 godina), unuci ili potomci prvotno „rođenih generacija" također će kroz poreze nastaviti financirati preostali dug. Ako demografski programi budu uspješni, ekonomija bi trebala biti snažnija zbog rasta radne snage i povećanja produktivnosti. Ova generacija nasljeđuje ne samo obveze, nego i koristi proizašle iz prethodnih ulaganja (npr. bolje obrazovanje, infrastrukturu, zdravstvo).

Dakle, prva generacija koja je nastala kao rezultat demografskih ulaganja, početak će vraćati dug u drugoj polovici svog života (oko 30 – 50 godina nakon izdanja obveznica), dok će dugoročno najveći teret i odgovornost snositi njihova djeca i unuci (druga i treća generacija). Tako stogodišnje obveznice stvaraju međugeneracijski „most", u kojem se troškovi i koristi raspoređuju kroz nekoliko desetljeća, pod uvjetom da ulaganja potaknu gospodarski rast i povećaju broj stanovnika. Ovo može raditi samo jaka, uređena i nacionalno odgovorna vlada, kao grupa pojedinaca koji su lišeni osobnih koristi i probitaka, koji vode računa o fiskalnoj održivosti, povjerenju investitora, ciljanom i racionalnom ulaganju prikupljenih sredstava s mjerljivim učinkom na demografski oporavak.

Metoda koja se primjenjuje za demografsku analizu ili modeliranje populacijskih promjena novim načinom financiranja demografskog oporavka jest multiplikativni model rasta populacije, gdje se trenutna populacija (Pn) prilagođava prema omjeru stvarne stope fertiliteta (T) koja u zadnjoj objavi DZS-a iz 2022. iznosi 1,53 i stope zamjene 2,1. Formula za svaku generaciju glasi:

$$P_{n+1} = P_n \frac{T}{2,1}$$

Gdje je:

Pn: Trenutna populacija

T: stopa fertiliteta

2,1: Stopa fertiliteta potrebna za održavanje populacije.

REZULTATI

Sukladno prethodno postavljenim istraživačkim pitanjima i prikupljenim podacima, primjenom odgovarajućih metoda, u nastavku se daju rezultati istraživanja i odgovor na prvo istraživačko pitanje – Kako na sektorsku zaposlenost utječu migracije u Hrvatskoj? Numeričkom obradom podataka pomoću programske podrške OLS metodom u deset modela višestruke regresijske analize dobiveni su rezultati iz Tablice 3.

Tablica 3. Rezultati utjecaja migracija na kretanja sektorske zaposlenosti

Sektori		Parametri	S.D.	2-tail p-vrijednost	Koeficijent determinacije	F-TEST	VIF (multikolinearnost)
C	Doseljeni	+0.2551	0.07367	0.008535	0.8701	26.79	1.427825
	Odseljeni	+0.5183	0.148	0.008061			1.427825
F	Doseljeni	+0.6553	0.1087	0.000313	0.8766	28.43	1.427825
	Odseljeni	+0.1067	0.2184	0.6381			1.427825
G	Doseljeni	+0.5184	0.0995	0.0008126	0.8524	23.1	1.427825
	Odseljeni	+0.1605	0.1999	0.4454			1.427825
H	Doseljeni	+0.2148	0.03572	0.0003189	0.8987	35.49	1.427825
	Odseljeni	+0.1182	0.07177	0.1381			1.427825
I	Doseljeni	+0.3161	0.05428	0.000394	0.9213	46.84	1.427825
	Odseljeni	+0.3578	0.1091	0.01117			1.427825
J	Doseljeni	+0.3941	0.03393	2.747e-06	0.9611	98.87	1.427825
	Odseljeni	+0.01878	0.06817	0.7899			1.427825
M	Doseljeni	+0.2341	0.0485	0.001308	0.8959	34.44	1.427825
	Odseljeni	+0.293	0.09744	0.0169			1.427825
O	Doseljeni	+0.07404	0.03795	0.08687	0.3241	1.918	1.427825
	Odseljeni	-0.07056	0.07626	0.3819			1.427825
P	Doseljeni	+0.2993	0.04031	7.441e-05	0.9203	46.18	1.427825
	Odseljeni	+0.08445	0.081	0.3276			1.427825
Q	Doseljeni	+0.3471	0.06715	0.0008549	0.8655	25.73	1.427825
	Odseljeni	+0.18	0.1349	0.2189			1.427825

C-Prerađivačka industrija, F-Građevinarstvo, G-Trgovina na veliko i na malo, H-Prijevoz i skladištenje, I-Djelatnosti pružanja smještaja i hrane, J-Informacije i komunikacije, M-Stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti, O-Javna uprava i obrana; obvezno socijalno osiguranje, P-Obrazovanje, Q-Djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi

Izvor: obrada autora; programska podrška IBM SPSS Statistic

Modeli su dobrih statističkih svojstava. Dobiveni rezultati pokazuju da su doseljeni značajni za rast zaposlenosti kod svih deset sektora (p-vrijednost je svugdje manja od 0,05) i da su u pozitivnoj vezi. S druge strane, pokazalo se da odseljeni kod sedam sektora nisu značajni za rast zaposlenosti (što se čini logičnim, p-vrijednost veća od 0,05), dok su u tri sektora odseljeni ipak doprinosili rastu zaposlenosti (C-Prerađivačka industrija, I-Djelatnosti pružanja smještaja i hrane, M-Stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti), što bi upućivalo na to da se ovdje zapošljavalo redistribucijom zaposlenosti nastalom uslijed odseljavanja. Kad se regresijski parametri slože po sektorima i po veličini, dobije se jasnija slika u nastavku.

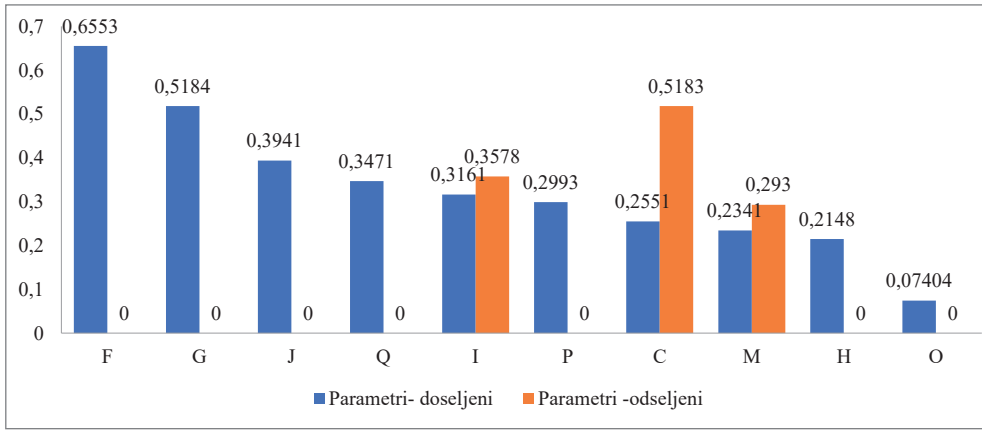

Slika 4. Sektorski regresijski parametri

Izvor: obrada autora; programska podrška IBM SPSS Statistic

Parametri pokazuju da se kod triju sektora od promatranih deset (F-Građevinarstvo, G-Trgovina, J-Informacije i komunikacije) u prosjeku na svakih 1.000 doseljenih u sektoru Građevinarstva povećava zaposlenost za 655, u sektoru Trgovina za 518, a u sektoru Informatike za 394 zaposlena. Kod ovih sektora odsutnost statističke značajnosti za odseljene može sugerirati da se tržište građevinske industrije, trgovine i *ICT*-ja u Hrvatskoj ne temelji toliko na broju radnika koji napuštaju zemlju, nego na onima koji dolaze.

Istodobno, pokazalo se da su u trima sektorima i doseljeni i odseljeni značajni za rast zaposlenosti. U sektoru I-Djelatnosti pružanja smještaja i hrane na svakih 1.000 doseljenih u prosjeku se poveća zaposlenost za 316 zaposlenih i da se za svakih 1.000 odseljenih broj zaposlenih u prosjeku poveća za 357. Ista je situacija kod C-Prerađivačka industrija, gdje se na svakih 1.000 doseljenih u prosjeku poveća zaposlenost za 255, a na svakih 1.000 odseljenih zaposlenost se u prosjeku poveća za čak 518. Kao i u prethodnim dvama spomenutim sektorima ista situacija je kod M-Stručne,

znanstvene i tehničke djelatnosti. Uočava se da kod svih triju sektora odseljeni jače djeluju na veličinu zaposlenosti negoli doseljeni, pa tako kod Prerađivačke industrije 2/3 (518) zaposlenih se očito zaposle redistribucijom s domaćeg tržišta rada, dok se 1/3 (255) zaposlenih popuni iz broja doseljenih. Kod sektora Smještaj i hrana (turizam) i sektora Struke-znanosti-tehnike približno podjednako se broj zaposlenih popunjava iz doseljenih i redistribucijom s domaćeg tržišta (zbog odseljenih), što upućuje na činjenicu da u ovim sektorima traje proces jače zamjene stanovništva. Konačno, među deset promatranih sektora, jedino zapošljavanja u O-Javna uprava i obrana (što je i razumljivo), za sada, nisu ovisna o doseljenima (zanemariva veličina parametra) i odseljenima (koji su nesignifikantni, p-vrijednost veća od 0,05).

U odgovoru na drugo istraživačko pitanje – Kolika je apsorpcijska moć zapošljavanja deset najvećih gospodarskih sektora – u nastavku se rangira i daje desetogodišnja projekcija apsorpcijske moći zapošljavanja pojedinog sektora. U projekciju je uključeno i kretanje sektorskih BDV-a. Desetogodišnje razdoblje je uzeto iz razloga jer se obje strategije (Nacionalnog razvitka i Demografskog oporavka) temelje na desetogodišnjem razdoblju.

Tablica 4. Apsorpcijska moć zapošljavanja sektora s projekcijama zaposlenosti i BDV-a

Sektori	Neto rast zaposlenosti 2013. – 2023. (000)	Projekcija zaposlenosti 2024. – 2033. (000)	Projekcija rasta BDV-a (%)	Omjer stopa BDV/ zaposlenost
I_Djelatnosti smještaja i hrane	29,7	50,7	115,9	1,5
F_Građevinarstvo	35,5	50,6	74,1	1,6
G_Trgovina	36,1	43,2	48,0	2,3
J_Informacije i komunikacije	23,8	41,5	69,2	0,9
M_Stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti	20,2	28,0	39,7	1,0
C_Prerađivačka industrija	23,9	26,2	28,0	2,8
Q_Zdravstvena zaštita i socijalna skrb	20,6	25,6	35,7	1,0
P_Obrazovanje	18,9	22,3	17,2	1,0
H_Prijevoz i skladištenje	14,8	17,5	45,2	2,2
O_Javna uprava i obrana; socijalno osiguranje	3,3	3,4	6,2	2,0
Ukupno	227	309	-	-

Izvor: Obrada autora

Ovi rezultati upućuju na sljedeće zaključke.

1) Sektori s najvećom apsorpcijskom moći zapošljavanja jesu: a) Djelatnosti smještaja i hrane (+50,7 tisuća radnih mjesta), s visokom stopom rasta zaposlenosti (5,5 %) i rastom BDV-a (8 %), ovaj sektor je ključan za generiranje novih radnih mjesta; b) Građevinarstvo (+50,6 tisuća), sektor ima visoku apsorpcijsku moć zahvaljujući rastu zaposlenosti (3,6 %) i rastu BDV-a (5,7 %).
2) Sektori s niskim rastom zaposlenosti, ali visokom produktivnošću jesu: a) Prerađivačka industrija i Trgovina – sektori imaju visok omjer BDV/zaposlenost (2,8 i 2,3), što ukazuje na veću ekonomsku produktivnost, ali slabiju apsorpciju radne snage; b) Informacije i komunikacije – sektor raste brže (5,7 % zaposlenost, 5,4 % BDV), ali ima relativno nizak omjer BDV/zaposlenost (0,9), što sugerira izvanrednu efikasnost; c) Javna uprava i Obrazovanje – imaju niske stope rasta zaposlenosti (0,3 % i 1,7 %), ali su stabilni sektori s ograničenim rastom radne snage.

Iz prethodnog se mogu izvući i dodatni zaključci i preporuke: a) Hrvatskoj treba fokus na sektore s visokim rastom zaposlenosti (građevinarstvo i turizam trebaju dodatne investicije radi održivog rasta); b) pružanje veće podrške visokotehnološkim sektorima (informacije i komunikacije) – iako imaju manju apsorpciju radne snage, ključni su za gospodarski razvoj zbog visokog doprinosa BDV-u; c) potrebna ravnoteža produktivnosti i zapošljavanja (sektori s visokim omjerom BDV/zaposlenost poput prerađivačke industrije mogli bi povećati zapošljavanje uvođenjem inovacija).

Za odgovor na treće istraživačko pitanje – *Može li se posebnim izdanjima stogodišnjih obveznica financirati održivost tržišta rada i demografski oporavak?* – napravljena je projekcija na osnovi sljedećih podataka i pretpostavki. Ako sredinom 2024. broj najmlađeg dijela aktivnog stanovništva starosti od 15 do 29 godina (kao najvitalnijeg dijela stanovništva) iznosi 308.000, koliki je broj tog dijela i ukupnog aktivnog stanovništva moguć u stogodišnjem razdoblju na osnovi sadašnje stope fertiliteta 1,53, a koliki ako se stopa podigne na 2,1. Sastavljeni su izračuni za prvih 75 godina, i to za 2050., zatim 2075. i 2100. godinu. Polazni podaci su:

1. ukupno radno aktivno stanovništvo (2024.): 1.779.000
2. aktivno stanovništvo 15 – 29 godina (2024.): 308.000
3. stopa fertiliteta ukupnog stanovništva: a) 1,53: ispod razine održanja (opadanje populacije); b) 2,1: razina održanja (stabilna populacija)
4. generacijski interval: 30 godina
5. postotak mladih (15 – 29 godina): trenutno ~17,3 % (308.000 od ukupno 1.779.000);
6. projekcija do: 2050., 2075. i 2100. godine.

Dobiveni su sljedeći rezultati: na osnovi trenutne stope fertiliteta od 1,53 i razine održanja od 2,1 broj aktivnog stanovništva (15 – 29 godina) za ciljne godine iznosi:

Tablica 5. Dugoročne projekcije kretanja aktivnog stanovništva i stope fertiliteta

Godine	Stopa fertiliteta: 1,53 (ispod razine održanja)		Stopa fertiliteta: 2,1 (razina održanja)	
	Aktivno stanovništvo (15 – 29 godina)	Ukupno aktivno stanovništvo	Aktivno stanovništvo (15 – 29 godina)	Ukupno aktivno stanovništvo
2050.	308.000	1.779.000	308.000	1.779.000
2075.	224.400	1.296.129	308.000	1.779.000
2100.	163.491	944.322	308.000	1.779.000

Izvor: Obrada autora

Može se zaključiti kako uz stopu fertiliteta od 1,53 broj mladih značajno opada (eksponencijalno u svakoj generaciji ~27 %) proporcionalno s ukupnim padom radno aktivnog stanovništva, dok uz stopu fertiliteta od 2,1, broj mladih i ukupnog radno aktivnog stanovništva ostaje stabilan kroz generacije. Dodatno, kad se ovi podaci povežu s kretanjem apsorpcijske moći analiziranih sektora i potencijalom rasta kroz broj radnih mjesta (samo u idućih deset godina povećanje za preko 300 tisuća), tada je više negoli jasno da postojeći prirodni prirast i stope fertiliteta ne mogu niti kroz najmlađi dio aktivnog radno sposobnog stanovništva (15 – 29) isporučivati dovoljan broj potrebnih radnika. Rezultati iz prethodne tablice upućuju da do 2050. godine traje puzajuća i tiha zamjena domicilne radne snage, a već nakon 2050. godine eksponencijalna. Bez simultanog dugoročnog organiziranog državnog sufinanciranja demografskog oporavka s jedne strane i aktivne ekonomske politike s jačim utjecajem fiskalnih mjera na dva izvora domaće nizozemske bolesti – turizma i građevinskog sektora, postojeća sektorska struktura s modelima rasta, plaća i zapošljavanja doprinosit će demografskom padu, a ne rastu. To je ujedno i neizravni odgovor na postavljeno istraživačko pitanje o utjecaju organiziranog državnog financiranja na tržište rada i demografsku obnovu.

DISKUSIJA

Na temelju višestrukih regresijskih modela prvi dio istraživanja pokazuje da migracije, posebno doseljavanje, imaju značajan utjecaj na zaposlenost u gotovo svim promatranim sektorima, dok je utjecaj odseljavanja slabiji i manje dosljedan. U svim analiziranim sektorima doseljeni pokreću rast zaposlenosti, što potvrđuje pozitivnu povezanost između broja doseljenih i zapošljavanja. P-vrijednosti za doseljene

su manje od 0,05 u svim sektorima, što ukazuje na njihov značajan statistički utjecaj. Iako odseljeni nisu značajno utjecali na zaposlenost u većini sektora, tri sektora (Prerađivačka industrija, Djelatnosti pružanja smještaja i hrane, Stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti) pokazuju da odseljeni također mogu imati pozitivan utjecaj na rast zaposlenosti, sugerirajući redistribuciju radne snage unutar zemlje. Utjecaj migracija na zaposlenost varira među sektorima. U nekim sektorima, poput građevinarstva, trgovine i informatike, zaposlenost je u velikoj mjeri rezultat doseljavanja. Za sektore poput turizma i prerađivačke industrije redistribucija domaće radne snage također igra značajnu ulogu, pri čemu odseljeni imaju snažniji utjecaj na zapošljavanje od doseljenih. Doseljeni su ključni za rast zaposlenosti u većini sektora, dok odseljeni povremeno doprinose redistribuciji zaposlenih, osobito u industrijama poput prerađivačke i turističke. Rezultati sugeriraju potrebu za politikama koje ne samo da privlače doseljene radnike, već i podržavaju domaće tržište rada, smanjujući tako negativne posljedice odseljavanja. Pokušaji implementacije strateških desetogodišnjih demografskih politika na ova kretanja (Strategija 2024.) su po svom dosegu upitna i nedostatna iz dvaju razloga: prvo, gledaju na rok od samo deset godina i drugo, ne povezuju koherentno ekonomska, društvena (demografska) i financijska pitanja demografske revitalizacije. Paradoks je da nekoliko stotina agencija za zapošljavanje ima veći utjecaj na demografska i migracijska kretanja u Hrvatskoj negoli državna politika koja se prilagođava takvom stanju pa se (od kraja 2024.) „uvezeni“ nezaposleni radnici uključuju u „aktivno stanovništvo“ i prijavljuju na državni zavod za zapošljavanje, čime se stvara obmanjujuća slika o stvarnom radno aktivnom stanovništvu i „demografskoj zalihi“ koju u prvom koraku svojom naplaćenom provizijom stvaraju agencije za posredovanje, a u drugom koraku postaju trošak društva jer postaju tzv. strukturna nezaposlenost zbog neusklađenosti ponude i potražnje radne snage s obzirom na kvalifikacije i vještine. To bi posebno došlo do izražaja u slučaju značajnijeg usporavanja građevinskog i uslužnog (turističkog) sektora.

U drugom dijelu istraživanja pokazalo se da su sektori s najvećom apsorpcijskom moći: Djelatnosti smještaja i hrane i Građevinarstvo te imaju najviše potencijala za rast zaposlenosti u idućih deset godina, uz značajan rast zaposlenosti i bruto dodane vrijednosti (BDV). Ovi sektori pokazuju visoku stopu rasta zaposlenosti te značajan rast BDV-a, što ih čini ključnim za stvaranje novih radnih mjesta. Sektori s visokim BDV-om, ali slabijom apsorpcijom radne snage: Prerađivačka industrija i Trgovina imaju visoke omjere BDV/zaposlenost, što ukazuje na njihovu ekonomsku efikasnost i produktivnost, no slabu apsorpciju radne snage. Sektor Informacije i komunikacije ima visoku produktivnost, ali manju stopu rasta zaposlenosti i BDV-a, što sugerira da je sektor vrlo efikasan u stvaranju vrijednosti s manjim brojem zaposlenih. Moglo bi se lako zaključiti kako je radi rasta zaposlenosti potrebno dodatno ulagati u

sektor Djelatnosti smještaja i hrane te Građevinarstvo, međutim, to je zapravo nizozemska bolest na hrvatski način. Naime, prvi pojavni oblik nizozemske bolesti jest ekspanzija građevinskog sektora (uključujući prije izgradnju infrastrukture – autoceste), izgradnja stanova i rast cijena, umjesto ulaganja u tehnološki razvitak, proizvodnju s većom dodanom vrijednošću. Tako je položajna renta nekretnina dobila prednost nad proizvodnjom i industrijalizacijom. Nakon uvođenja eura od početka 2023. dohodovne razlike unutar eurozone izvršile su dodatni pritisak inozemne potražnje za nekretninama kroz više cijene i tako isključile domaće stanovništvo kojemu je iseljavanje u potrazi za većim plaćama postalo jedno od rješenja. Drugi pojavni oblik nizozemske bolesti u Hrvatskoj je turizam (kao međusektorska aktivnost) koji samo nekoliko mjeseci u godini doprinosi gospodarskom rastu (ali i uvozu). Uvođenjem eura rastuća kupovna moć dijela stanovništva povezanog s turizmom, kao i potražnja turista, utječu na rast cijena, što nepovoljno djeluje na životni standard domaćeg stanovništva te stvara velike dohodovne razlike u društvu. Potraga za ravnotežom rasta produktivnosti i zapošljavanja mora biti sastavni dio ekonomske politike, a tome mogu pridonositi sektorske *input-output* analize kao alati za javne politike.

U trećem dijelu istraživanja, u diskusiji o mogućnosti financiranja održivosti tržišta rada i demografskog oporavka putem stogodišnjih obveznica, ključni nalazi upućuju na projekciju aktivnog stanovništva – ako se stopa fertiliteta zadrži na 1,53 (ispod razine održanja), broj mladih (15 – 29 godina) eksponencijalno će opadati, s padom od oko 27 % po generaciji do 2100. godine, što će dovesti do smanjenja ukupnog radno aktivnog stanovništva. S obzirom na stopu fertiliteta od 2,1 (razina održanja), broj mladih i ukupno radno aktivno stanovništvo bi ostali stabilni kroz generacije, što bi omogućilo održivost tržišta rada. Ovaj pad broja mladih radnika odražava potrebu za hitnim mjerama za demografski oporavak i održavanje tržišta rada. Za to je nužno uvesti organiziranu državnu potporu kroz sufinanciranje demografskog oporavka, kao i primjenu aktivnih fiskalnih instrumenata (prvenstveno kroz selektivno oporezivanje plaća i dohotka) koje će održavati međusektorske ravnoteže rasta produktivnosti i zaposlenosti. Bez takvih mjera sektorska struktura i modeli zapošljavanja neće moći spriječiti daljnji demografski pad, a najvitalniji dio stanovništva (15 – 29 godina) mogao bi ponovno tražiti rješenja kroz iseljavanje. Stogodišnje obveznice mogu biti jedan od načina za financiranje ovih mjera, ali su potrebni dodatni poticaji i strukturne promjene kako bi se dugoročno održao stabilan radno aktivni populacijski sastav i omogućio demografski oporavak. Hrvatska ima Nacionalnu razvojnu strategija do 2030. (s planiranom stopom fertiliteta 1,80), kao i Strategije demografske revitalizacije do 2033. godine (koja je izostavila ciljanu stopu fertiliteta), što najbolje pokazuje neusklađenost državnih politika i strategija, ali i nedostatak političke hrabrosti nositelja vlasti da se pogleda stotinu godina ispred sebe i naprave dugoročne nacionalne ekonomske i demografske projekcije.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje pruža uvid u sektorsku zaposlenost, migracije, apsorpcijsku moć zapošljavanja te mogućnost financiranja demografskog oporavka kroz stogodišnje obveznice. Rezultati pokazuju nekoliko ključnih smjerova za unapređenje tržišta rada i održivog gospodarskog i demografskog rasta u Hrvatskoj. Sukladno postavljenim istraživačkim pitanjima mogu se izvesti bitni zaključci. Kod prvog istraživačkog pitanja: *Kako na sektorsku zaposlenost utječu migracije u Hrvatskoj?* – rezultati ukazuju na važnu ulogu migracija u dinamici zapošljavanja unutar različitih sektora. Doseljeni su statistički značajni za rast zaposlenosti u svih deset sektora, dok su odseljeni značajni u samo trima sektorima – turizmu, prerađivačkoj industriji i stručnim djelatnostima, gdje je evidentno zapošljavanje putem redistribucije radne snage s domaćeg tržišta. U sektorima građevinarstva, trgovine i informatike zapošljavanje je primarno povezano s doseljenima, dok u javnoj upravi migracije nemaju značajan utjecaj. Ovi rezultati ističu sektorske specifičnosti i važnost prilagodbe politika migracije i tržišta rada kako bi se kvalitetno odgovaralo na kvalifikacijske potrebe pojedinih industrija, naročito kad iščezne mogućnost redistribucije domaće kvalificirane radne snage.

Kod drugog istraživačkog pitanja: *Kolika je apsorpcijska moć deset najvećih gospodarskih sektora?* – rezultati istraživanja upućuju na to da postoje značajne sektorske razlike u njihovoj sposobnosti generiranja novih radnih mjesta u nadolazećem desetljeću. Sektori s najvišim kapacitetom apsorpcije radne snage su **Djelatnosti smještaja i hrane** (+50,7 tisuća zaposlenih) i **Građevinarstvo** (+50,6 tisuća), što ih čini ključnima za rast zaposlenosti. To je ujedno i zamka na koju upućuje ovakva hrvatska struktura gospodarstva koja sa sobom nosi ono što se kolokvijalno zove nizozemska bolest ili dominacija jednog gospodarskog sektora.

U odgovoru na treće istraživačko pitanje: *Može li se posebnim izdanjima stogodišnjih obveznica financirati održivost tržišta rada i demografski oporavak?* – analiza je pokazala da stogodišnje obveznice mogu biti alat za financiranje održivosti tržišta rada i demografskog oporavka, no ključni podaci ukazuju da aktualna stopa fertiliteta (1,53) ne omogućava održanje populacije i radne snage. Projekcije pokazuju kako će broj mladih (15 – 29 godina) i ukupno radno aktivno stanovništvo značajno opadati bez povećanja stope fertiliteta na razinu održanja (2,1). S postojećom demografskom dinamikom, čak i uz projicirani rast apsorpcijske moći sektora (+300.000 radnih mjesta u idućih 10 godina), radna snaga neće biti dostatna za potrebe tržišta. Bez simultanih mjera poput dugoročnog državnog sufinanciranja demografskog oporavka putem financijskih instrumenata i restrukturiranja ekonomije kroz fiskalne mjere, sektori poput turizma i građevinarstva, ključni za gospodarski rast, mogli bi dodatno pridonijeti demografskom padu. Organizirano financiranje stoga nije samo korisno, već nužno za stabilizaciju demografske strukture i radnog kontingenta Hrvatske.

S obzirom na rezultate dosadašnjih istraživanja rezultati se poklapaju u dijelu migracija i radne snage. Rezultati istraživanja potvrđuju zaključke prethodnih studija (npr. de Haas, 2020.) da migracija, posebno radna migracija, predstavlja ključni faktor u prilagodbi tržišta rada na demografske i ekonomske promjene. Također, ekonomski faktori, kao što su razlike u tržištima rada, ostaju glavna motivacija za migraciju, što je potvrđeno i u literaturi poput istraživanja Europske komisije (2018.) i IOM-a. Nadalje, rezultati se poklapaju u dijelu sektorska zaposlenost i demografski trendovi. Ova istraživanja pokazuju da se procesi preraspodjele radne snage prema sektorskim promjenama u EU-u, kao što su rast u informacijskim i komunikacijskim sektorima te smanjenje zaposlenosti u poljoprivredi, podudaraju s nalazima Stehrera (2022.) i Chojnickog (2016.). Također, negativni učinci starenja stanovništva na produktivnost i rast BDP-a, kao što predviđaju izvještaji ECB-a i Europske komisije, u skladu su s prethodnim prognozama za EU. Kao novi doprinos istraživanja mogu se navesti dvije dimenzije istraživanja: povezanost sektorske zaposlenosti s migracijskim tokovima (a) i nedostatak koherentnih strategija (b).

Povezanost sektorske zaposlenosti s migracijskim tokovima (a)

Iako se migracija često analizira iz socioekonomskih ili političkih aspekata, istraživanje predlaže novi pristup u kojem se povezuju sektorske promjene u zapošljavanju s migracijskim kretanjima. Ovo uključuje analizu kako sektor turizma (smještaj i prehrana) u Hrvatskoj generira specifične migracijske tokove, čime pridonošenje migracija u sektorima javnih usluga i turizma postaje vidljivo i relevantno. U istraživanju su korištenjem inferencijalne statistike dokazani smjer i jačina veza između migracije i sektorske zaposlenosti, čime se doprinosi boljem razumijevanju dinamike sektorske dominacije i pruža prilika za modeliranje različitih ekonomskih scenarija.

Nedostatak koherentnih strategija (b)

Ovo istraživanje podcrtava slabost hrvatske strategije demografske revitalizacije koja zanemaruje sektorske tokove u realnom sektoru, što je specifično za ovo istraživanje. Usmjerenost na fiskalne poticaje bez povezivanja s razvojnim ciljevima i regionalnim strategijama ističe prazninu u trenutnom pristupu uslijed ekonomsko financijskih ciklusa kojima je Hrvatska izložena kao mala i otvorena ekonomija.

Ograničenja istraživanja pronalaze se u problemu nepovezanosti sektorske i demografske analize, osobito u kontekstu migracija. To implicira potrebu za dubljom interdisciplinarnom integracijom između ekonomskih, socijalnih i demografskih analiza. Također, nedostatak su i regionalne razlike u Hrvatskoj. Iako postoje opća istraživanja o zaposlenosti, produktivnosti i migracijama u EU, u specifičnom kontekstu

Hrvatske postoje značajne regionalne razlike koje se ne istražuju dovoljno. Ovo je naročito važno jer migracija u ruralnim i urbanim područjima ima različite ekonomske i društvene učinke. U konačnici postoje i metodološke poteškoće u mjerenju migracija. Kao što je istaknuto u analizama Strmote (2020.), preciznost migracijskih statistika u Hrvatskoj još uvijek pati zbog problema u metodologiji i suradnji između domaćih i inozemnih institucija. Kao smjernice za buduća istraživanja mogu se preporučiti integracija sektorskih i migracijskih analiza jer daljnja istraživanja trebaju povezivati promjene u sektorima (posebice u turizmu i uslužnim djelatnostima) s migracijskim tokovima. To može omogućiti bolje razumijevanje kako migracija može potaknuti rast određenih sektora i smanjiti pritiske u drugim. U konačnici, kao preporuke javnim politikama mogu biti izrade sektorskih *input-output* analiza kao alat za javne politike te izračun ključnih sektorskih multiplikatora povezanih s plaćama i oporezivanjem dohotka.

LITERATURA

Alderotti, G., Vignoli, D., Baccini, M. i Matysiak, A. 2021. *Employment Instability and Fertility in Europe: A Meta-Analysis*, Demography, 58 (3)

Austrian Treasury, 2017. *Historical government bond issuance since 1949* (PDF) Raspoloživo na: https://www.oebfa.at/en/financing-instruments/bundesanleihen/ bundesanleihen-historisch.html

Baksa, D. and Munkacsi, Z. 2016. *A detailed description of OGRE, the OLG model*. Working paper series No 31 / 2016, the Bank of Lithuania, Eurosytem, Raspoloživo na: https://www.lb.lt/uploads/publications/docs/20776_8c8669ddb0e9a7282ea6776827db2857.pdf

Chojnicki, X., Edo, A & Ragot, L. 2016. *Intra-European Labor Migration in Crisis Times,* No 13, Raspoloživo na: https://www.cepii.fr/PDF_PUB/pb/2016/pb2016-13.pdf

D'Addio, A. C. i d'Ercole, M. M. 2005. *Policies, institutions and fertility rates: A panel data analysis for OECD countries*, OECD, Raspoloživo na: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-economic-studies/volume-2005/issue-2_eco_studies-v2005-2-en.html

D'Agostino, A. , Serafini, R. , Ward-Warmedinger, M. E. 2006. *Sectoral Explanations of Employment in Europe - the Role of Services*. IZA Discussion Paper No. 2257, ECB Working Paper No. 625, Raspoloživo na: https://ssrn.com/abstract=900396 ili http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.900396

de Haas, H., Castles, S. i Miller, M. J. 2020. T*he Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, Macmillan International and Red Globe Press

de Haas, H., Czaika, M., Flahaux, M-L., Mahendra, E., Natter, K., Vezzoli, S. , Villares-Varela, M. 2019. I*nternational Migration: Trends, Determinants, and Policy Effects*, Population and Development Review, 45 , DOI10.1111/padr.12291, Raspoloživo na: https://pure.uva.nl/ws/files/45152763/

Državni zavod za statistiku, 2024. *Statistika u nizu*, Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/hr/statistika-u-nizu/

Državni zavod za statistiku, 2024. *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2023.* Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76800

Državni zavod za statistiku, 2024. *Zaposlenost,* Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/hr/arhiva/zaposlenost-i-place/zaposlenost/zaposleni-po-djelatnostima/

Državni zavod za statistiku, 2024. *Migracija stanovništva,* Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/migracija-stanovnistva/

ECB, 2018. *Economic Bulletin Issue 1*, 2018
Raspoloživo na: https://www.ecb.europa.eu/press/economic-bulletin/html/eb201801.en.html

ECB, 2024. *Ageing cost projections – new evidence from the 2024,* Ageing Report
Raspoloživo na: https://www.ecb.europa.eu/press/economic-bulletin/focus/2024/html/ecb.ebbox202405_08~5f9531042f.en.html

ECB, 2024. *Economic Bulletin 2024*, Prepared by António Dias da Silva, Antonella Fabrizio and Matthias Mohr, Published as part of the ECB Economic Bulletin, Issue 5/2024. Raspoloživo na: https://www.ecb.europa.eu/press/economic-bulletin/focus/2024/html/ecb.ebbox202405_02~d69d7cac99.en.html

Europska komisija, 2018. *Fellowship Initiative 2018-2019 "Total Factor Productivity and the Quality of Social Institutions: Institutional Complementarities as Key Drivers of Balanced Innovation*" Raspoloživo na: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/fellowship-initiative-2018-2019-total-factor-productivity-and-quality-social-institutions_en

Europska komisija: *Akcijski plan za provedbu europskog stupa socijalnih prava*, https://op.europa.eu/webpub/empl/european-pillar-of-social-rights/hr/?utm_source=chatgpt.com

Eurostat, 2024. *Migrant integration statistics - facts and figures*, Raspoloživo na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Migrant_integration_statistics_-_facts_and_figures&oldid=649730

Eurostat, 2023. *Employment - annual statistics*, Raspoloživo na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Employment_-_annual_statistics#Female_employment_rate_increases_over_time

IBM *SPSS Statistic*

International Organization for Migration (IOM), 2024. Raspoloživo na: https://emm.iom.int/handbooks/global-context-international-migration/drivers-international-migration

Investopedia, 2024. *Why Do Companies Issue 100-Year Bonds*?Raspoloživo na: https://www.investopedia.com/ask/answers/06/100yearbond.asp

Hrvatski sabor, 2021. *Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030*. godine, NN 13/2021, Raspoloživo na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_02_13_230.html

Hrvatski sabor , 2024. S*trategija demografske revitalizacije Republike Hrvatske do 2033. godine*, NN 36/2024, Raspoloživo na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_03_36_580.html

Samodol, A. 2021. *Demografske promjene i mirovinski sustavi u Europskoj uniji: primjer Hrvatske,* Međunarodne studije, Vol. XXI No. 1

Sleebos, J. 2003. *Low Fertility Rates in OECD: Facts and Policy Responses*, OECD. Raspoloživo na: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2003/10/low-fertility-rates-in-oecd-countries_g17a1501/568477207883.pdf

Stehrer, R. 2022. *Short- and mediumterm sectoral employment forecasts 2021–2027*, WP 2022, 16, Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), Raspoloživo na: file:///C:/Users/antesam/Downloads/ssrn-4259127.pdf

Strmota, M. 2020. *Usporedba domaće i inozemne službene statistike o iseljavanju iz Hrvatske*, Perić-Kaselj, Marina, Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. IMIN. Zagreb: 470–479.

Šošić, I. 2004. *Primijenjena statistika*. Zagreb: Školska knjiga.

The Guardian, 2014. *UK bonds that financed first world war to be redeemed 100 years later.* Raspoloživo na: https://www.theguardian.com/business/2014/oct/31/uk-first-world-war-bonds-redeemed

The Wall Street Jouran, 2010. *Mexico Sells $1 Billion Century Bond*, Raspoloživo na:https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703298504575534621044294114

Vasile, V., Bunduchi, E., Stefan, D. i Comes, C-A. 2023. *International Labour Mobility. How Remittances Shape the Labour Migration Model*, Palgrave Macmillan

Sectoral Employment, Migration and Demographic Recovery in the Republic of Croatia

ABSTRACT

The aim of this research is to determine the impact of migration on sectoral employment, the assessment of the employment absorption capacity of key economic sectors, and the financing of the sustainability of the labor market and demographic recovery, such as 100-year bonds. The paper uses a multi-criteria approach and appropriate methodologies to investigate three segments related to three research questions. For the research question – how migration affects sectoral employment in Croatia, multiple regression analysis models using the OLS method are used. The results obtained indicate a greater importance of immigrants in sectoral employment than emigrants, although in sectors such as tourism and manufacturing, there is a redistribution of the domestic workforce, with emigrants having a stronger impact on employment than immigrants. For the research question – what is the employment absorption capacity of the ten largest economic sectors, the analysis uses a projection model of the sectoral employment absorption capacity in the period 2023-2033. The results show that the accommodation and food service sectors and construction have the greatest absorption capacity. For the third research question – whether it is possible to finance the sustainability of the labor market and demographic recovery with special issues of hundred-year bonds, the multiplicative model of population growth was used to determine the long-term movement of the working population. The result points to a sharp decline in the number of young workers due to existing fertility rates and the urgent need for organized financing measures for demographic recovery and maintenance of the domestic labor market.

Keywords: *sectoral employment, migration, demographic recovery, financing model, Croatia*

dr. sc. Sandra Šokčević
Međunarodno sveučilište Libertas
ssokcevic@libertas.hr

dr. sc. Andreja Rudančić
Institut za istraživanje migracija
andreja.rudancic@imin.hr

Boris Savić
Međunarodno sveučilište Libertas
bsavic@student.libertas.hr

UDK: 316.334.56
Izvorni znanstveni rad

Ključni aspekti održivosti u gradovima Europske unije

SAŽETAK

Upravljanje održivim gradovima je, u prvom redu, odgovoran zadatak za gradske uprave koji ima za cilj uskladiti funkcioniranje i potrebe grada i njegovih stanovnika s višim ciljevima održivog razvoja sukladno zaštiti okoliša i borbe protiv klimatskih promjena te, s druge strane, financiranja tranzicije za pametne i zelene tehnologije. Sukladno tome, u ovom radu fokus istraživanja se, pored teorijskih postavki vezanih uz urbanu održivost, stavlja na strateške odrednice Europske unije o održivom razvoju, kao i na politike i financijske instrumente kojima se europskim gradovima omogućuje brža i kvalitetna tranzicija. Posebnost istraživanja odnosi se na usporednu analizu pametne održivosti glavnih gradova EU-a prema SSC standardima kojim se rangiraju gradovi na temelju četrdeset i jednog odabranog pokazatelja. Primjenjivi rezultati istraživanja proizlaze iz provedene benchmarking usporedne analize pojedinih glavnih gradova Europske unije s pametnog i održivog aspekta. Analiza daje početne vrijednosti četrdeset i jednog indikatora koji se putem poveznica (linkova) mogu u svakom trenutku ažurirati i time dobiti rang promatranih gradova u realnom vremenu.

Ključne riječi: *održivi razvoj, Europska unija, indikatori održivosti, održivi gradovi*

UVOD

Zbog problema neravnoteže između materijalnog rasta te očuvanja okoliša i opstanka ljudi i društva, razvio se koncept održivog razvoja, a cilj mu je razumijevanje novog procesa razvoja i napretka. Održivost se najčešće definira kao proces usmjeren na primjenu održivog razvoja i ograničavanja pretjeranog ekonomskog rasta. Gradovi omogućuju ljudima socijalni i ekonomski napredak, ali postoji velik broj izazova pri održavanju i razvoju gradova kako bi se stvorila nova radna mjesta. Izazovi s kojima se gradovi susreću jesu zagušenje prometom, velika potrošnja energije, neadekvatno gospodarenje otpadom, nedostatak sredstava za pružanje osnovnih usluga, nedostatak adekvatnog stanovanja i problemi s infrastrukturom. Kako se gradovi više ne bi susretali s tim izazovima potrebno je preoblikovati gradove tako da budu što efikasniji, bolji za život građana te održivi. Za takve promjenu potrebna je financijska, logistička i administrativna potpora institucija države i gospodarskih sektora. Povezanost digitalizacije, zelene ekonomije i održivosti je ključna za postizanje održivosti. Primjerice, digitalizacija omogućuje bolje upravljanje i optimizaciju korištenja energije, vode te sirovina, a to dovodi do smanjenja potrošnje resursa te smanjuje negativni utjecaj na okoliš. Sva tri pojma zajedno pridonose ekonomskom rastu, smanjenju negativnih utjecaja na okoliš te doprinose dugoročnoj održivosti. Održivi gradovi su urbani centri koji su usredotočeni na dugoročnu održivost u trima ključnim područjima, a to su ekonomska, društvena i ekološka održivost. Održivi gradovi planiraju prostorne planove kako bi smanjili urbanizaciju. Također, karakterizira ih mnogo zelenih površina, parkova i šuma koje pružaju ekosustavne usluge, time poboljšavaju kvalitetu zraka, štite prirodne izvore. Održivi gradovi, također, osiguravaju građanima mogućnost obrazovanja te zdravstvenu skrb.

Prilikom mjerenja održivosti u obzir se uzima zdravlje i blagostanje građana, vodoopskrba, industrija i infrastruktura, utjecaj klimatskih promjena te poljoprivreda. U Europi ima mnogo održivih gradova koji ulažu u visoku kvalitetu života građana, nisku emisiju ugljikovog dioksida, potiču javni prijevoz te ulažu u politiku zaštite okoliša. Neki od primjera takvih gradova u Europi su Kopenhagen, Amsterdam i Stockholm, koji će u ovom radu biti obrazloženi primjerima. Razlog navođenja primjera baš ovih gradova jest da se utvrdi kako i veći gradovi, s velikim brojem stanovništva te velikim protokom prometa, mogu biti održivi.

Iz uvodno obrazložene teme istaknula se i relevantnost teme rada koja proizlazi iz činjenice kako unatoč proklamiranoj jedinstvenoj politici održivosti gradskih sredina, još uvijek ne postoji standardizirana metrika elemenata koji neke gradove čini više ili manje održivim u odnosu na druge, kao i nedefinirane granice gradova u odnosu na ulazne i izlazne vrijednosti onečišćenja. Cilj rada je spoznati i opisati značaj i važnost održivih gradova u Europskoj uniji te na jednostavan način prezentirati rezultate pro-

vedenog istraživanja. Polazna hipoteza rada glasi: održivost utječe pozitivno na gradove Europske unije te poboljšava životni standard stanovnika.

PREGLED TEORIJSKIH DETERMINANTI ODRŽIVIH GRADOVA

Gradovi predstavljaju dio problema i rješenja u potrazi za održivošću, oni mogu funkcionirati kao jedan od ključeva u potrebnom prijelazu prema održivosti zahvaljujući svojoj konfiguraciji i inovativnom potencijalu. Stoga su brojni dionici i institucije posvetile veliku pozornost održivom razvoju i izdvojile ogromna sredstva u pokušaju da ideje i vizije održivosti ugrade u stvarnost gradova. Kao rezultat toga povećani pritisak na gradove doveo je do jače potrebe za izgradnjom održivih gradova koji traju. Održivi gradovi bili su vodeća globalna paradigma urbanizma zahvaljujući modelima održivog urbanog oblika koji su predloženi kao novi okviri za redizajniranje i restrukturiranje urbanih mjesta kako bi urbani život bio održiviji.

Kompaktni gradovi i ekogradovi najzagovaraniji su modeli održivog urbanizma. Održivi razvoj (SD) postao je temeljna strategija za vođenje svjetske društvene i gospodarske transformacije. Međutim, u procesu prakse još uvijek postoje različita tumačenja u odnosu na teoriju SD-a. Takva su tumačenja istaknuta u borbi između jakih i slabih putova održivog razvoja i konfuziji koncepta unutar generacijske i međugeneracijske pravde (Shi i dr. 2019). Definiranje održivih gradova nije jednostavno. Glavna pitanja uključena u urbanu održivost su zgrade, energija, hrana, zelene površine i krajolik, mobilnost, urbano planiranje, voda i otpad; a njihovo se poboljšanje promiče različitim strategijama. Međutim, kvantitativna metoda, kao što je razmišljanje o životnom ciklusu (LCT), ključna je za procjenu ovih strategija. Prema UNCTAD-u (2022) održivost je ključna za osiguranje dobrog životnog standarda u gradovima bez ugrožavanja okoliša, gospodarstva i društva, posebno imajući u vidu da već 50 % svjetskog stanovništva živi u urbanim područjima.

Kennedy i dr. (2012) utvrđuju da što se tiče ekološke učinkovitosti, opće je poznato da su gradovi izvor niza utjecaja na okoliš, kao što su oni klimatski koji doprinose u brojci od 70 % globalnih emisija stakleničkih plinova (GHG). Međutim, postoje i drugi sektori izvan granica grada, kao što su poljoprivreda ili proizvodnja električne energije, koji su povezani s rastom gradova i, također, doprinose globalnom ekološkom učinku. Osim toga, urbana održivost, također, suočava se s problemima socijalne pravde dok promiče razvoj lokalnih gospodarstava. Petit-Boix i dr. (2017) opravdano postavljaju pitanje: „Što je održivi grad i koje su to strategije koje potiču održive gradove?“ Konsenzusna definicija održivih gradova ne postoji, iako većina organizacija dijeli isto stajalište. Institut za održive zajednice (2024) objavio je sažet prijedlog za održive zajednice: „Održiva zajednica je ona koja je ekonomski, ekološki i društveno zdrava i otporna. Suočava se s izazovima kroz integrirana rješenja, a ne kroz fra-

gmentirane pristupe koji ispunjavaju jedan od tih ciljeva nauštrb ostalih“. Ova definicija poziva na integraciju politika i strategija usmjerenih na poboljšanje održivosti ključnih urbanih pitanja. Međutim, oni se obično rješavaju neovisno kako bi se riješili specifični problemi, kao što je pristup javnom prijevozu ili gospodarenje otpadom. Identificirano je 28 potencijalnih strategija poboljšanja koje se odnose na 8 urbanih problema. Općenito, većina strategija ukazuje na povećanu učinkovitost procesa, implementaciju ekološki prihvatljivijih materijala/dizajna i integraciju novih tehnologija u postojeći skup alternativa (tbl. 1).

Tablica 1. Identifikacija strategija prema urbanoj održivosti (Petit-Boix i dr. 2017: 945)

PROBLEM	STRATEGIJA
Građevine	Poboljšati učinkovito korištenje energije, vode i drugih resursa
	Podržavati proizvodnju obnovljive energije
	Promicati korištenje učinkovitih i održivih materijala
	Poboljšati alternativu ponovnog korištenja i recikliranja za veću trajnost
Energija	Podržati prijelaz na korištenje obnovljivih izvora energije
	Promicati samoopskrbu energijom
	Poboljšati energetsku učinkovitost
	Stanovništvu osigurati pristup pristupačnim energetskim resursima
Hrana	Uspostaviti urbanu poljoprivredu
	Promovirati regionalne i lokalne prehrambene proizvode (npr. poljoprivredne tržnice)
Zelene površine i krajolik	Povećati zelene površine u gradovima
	Poticanje zelenih zgrada (npr. zeleni krovovi, zelene fasade, živi zidovi)
Mobilnost	Smanjiti korištenje osobnih automobila i promovirati alternativna sredstva prijevoza
	Promicati učinkovita privatna vozila bez upotrebe fosilnih goriva
	Promovirati učinkovita vozila za javni prijevoz bez upotrebe fosilnih goriva
	Smanjiti i optimizirajte promet teških kamiona u urbanim područjima
	Povećati korištenje inteligentnih transportnih sustava (ITS)
Urbano planiranje	Promicati integraciju korištenja zemljišta i prometa u donošenju odluka
	Promovirati kompaktni urbani model kao suprotnost širenju
	Promicati regionalno planiranje
	Promicati održivi urbanizam

PROBLEM	STRATEGIJA
Otpad	Poboljšati učinkovitost sustava prikupljanja i gospodarenja otpadom
	Promicati prevenciju otpada
Voda	Promicati učinkovite vodovodne i kanalizacijske mreže u urbanističkom planiranju
	Implementacija naknadnih sustava (npr. desalinizacija i recikliranje vode)
	Integrirati procese biofiltracije i prirodne retencije u urbanim područjima
	Implementacija sustava za prikupljanje kišnice (RWHS)
	Promicati učinkovitu obradu otpada i sive vode te alternative recikliranja

INDIKATORI ODRŽIVOSTI

Kako navode Dong i Hauschild (2017), postoje ključna pitanja koja se moraju sagledati i pronaći odgovore kada se razmatra održivost aktivnosti ili sustava. Koji je sustav koji treba zaštititi? Gdje je granica sustava? Što je vremenska skala? Koja je kvaliteta sustava koja će se održati ili poboljšati? Kvaliteta sustava može se ocijeniti pomoću indikatora i odgovarajućih metoda. Pokazatelji su jednostavan način za odgovor na pitanje: „Kako se može objektivno znati idu li stvari nabolje ili nagore?“ Za svaki od pokazatelja često se koristi osnovna vrijednost za izražavanje „standardne kvalitete“ koju treba održavati ili cilja koji treba postići ako još nije postignut.

Zbog različite namjene različiti su i odgovori na tri bitna pitanja u svakoj metodologiji, što se također čini ključnim podatkom za konkretan problem odlučivanja. Planetarna granica (engl. *Planetary Boundaries* – PB), kako navode Dong i Hauschild (2017: 698), „definira siguran radni prostor za čovječanstvo na temelju intrinzičnih biofizičkih procesa koji reguliraju stabilnost zemljinog sustava“. Procjenom utjecaja na PB cilj je zaštititi funkcioniranje zemaljskog sustava unutar „etičkog vremenskog horizonta – dovoljno kratkog da utječe na današnje odluke, a opet dovoljno dugog da pruži osnovu za održivost kroz mnoge generacije koje dolaze“. Identificirano je nekoliko ključnih procesa i razvijene su neke metode za kvantitativno izražavanje granične razine koja se ne smije prekoračiti ako želimo izbjeći neprihvatljive globalne promjene okoliša.

Sa svojim fokusom na stabilnost procesa Zemljinog sustava, PB pristup bavi se utjecajima na prirodni okoliš i ne namjerava odražavati utjecaje na ljudsko zdravlje. Dosad je prepoznato devet planetarnih granica: klimatske promjene, zakiseljavanje, oštećenje ozonskog omotača, atmosfersko opterećenje aerosolom, eutrofikacija, kemijsko onečišćenje/uvođenje novih entiteta, promjena u cjelovitosti biosfere/bioraznolikost, upotreba pitke vode te šumski resursi (Dong i Hauschild 2017: 688). Za svaku

od granica razvijen je jedan ili više pokazatelja koji pokazuju udaljenost do granice i pokazuju kada su ljudi u opasnosti da je prijeđu. Budući da je PB prilično nov koncept, metode za procjenu nekih pokazatelja još su u razvoju i stoga još nisu zrele. Međutim, PB pristup pruža način procjene utjecaja na okoliš u apsolutnoj mjeri, uzimajući cijelu Zemlju kao granicu sustava. Nadalje, procjena životnog ciklusa (engl. *Life Cycle Assessment* – LCA), prema Dong i Hauschild (2017), „kvantificira sve relevantne emisije i potrošene resurse te povezane utjecaje na okoliš i zdravlje te probleme iscrpljivanja resursa koji su povezani s bilo kojom robom ili uslugom".

To je zrela i robusna metoda koja dolazi s ISO standardom (ISO 14040/14044). LCA prvo kvantificira emisije iz svih životnih faza proizvoda ili usluge. Učinci uzrokovani emisijama zatim se procjenjuju metodologijama procjene utjecaja životnog ciklusa. Namjera LCA procjene jest usporediti alternative. Stoga samo izražava utjecaje na okoliš u relativnim terminima, npr. govori koja je opcija ekološki prihvatljivija. Ne može se procijeniti je li rješenje održivo u apsolutnom smislu jer se ne odnosi na apsolutnu granicu kao PB. Fokus LCA procjene je globalan kao i za PB, ali neki od utjecaja modeliraju se na regionalnoj razini kada je to relevantno. Kvaliteta okoliša na koju se može utjecati izražava se skupom kategorija utjecaja, od kojih je svaka predstavljena jednim ili više pokazatelja. Identificirano je 13 zasebnih uzročno-posljedičnih lanaca od emisije do šteta na području zaštite (prirodni okoliš, zdravlje ljudi i prirodni resursi). Svaki od njih ima jedan ili više indikatora srednje točke koji se nalaze negdje u lancu između emisija i šteta, gdje se nalaze indikatori krajnje točke. Okolišna održivost neke aktivnosti, stoga, može se procijeniti prema pokazateljima srednje točke ili pokazateljima krajnje točke. Odgovarajuća vremenska skala različita je ovisno o kategoriji utjecaja, u rasponu od godina (npr. zakiseljavanje, eutrofikacija i ekotoksičnost) do vrlo dugih vremenskih skala (npr. klimatske promjene, oštećenje ozona, smanjenje fosila i minerala).

Brojni ekološki ciljevi i pokazatelji postoje u regulatornom kontekstu kako bi promicali regulatore koji donose odluke prema održivom mjestu pogodnom za život za ljude. Oni predstavljaju perspektivu iz društva usmjerenog na čovjeka. Postoji obilje takvih ciljeva i pokazatelja na različitim razinama odlučivanja. Među njima, SDG-ovi su najnoviji, i to oni koje je objavio UN. Oni su dio akcijskog plana za poticanje svih nacija da „izliječe i osiguraju naš planet" i „pokrenu svijet na održiv i otporan put" (*Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development* 2015). 17 ciljeva, podržanih s dodatnih 169 ciljeva, utvrđeno je u ciljevima održivog razvoja koje treba postići do 2030. Svi ciljevi su međusobno povezani i često se preklapaju u aspektima održivosti koji se odnose na urbani razvoj i upravljanje gradovima. A zbog potreba rada, ističe se cilj koji se direktno odnosi na održivost gradova i zajednica, naglašavajući važnost stvaranja sigurnih, inkluzivnih, otpornih i održivih urbanih prostora.

Ciljevi kao što su čista voda i sanitarije, pristupačna i čista energija, te klimatske akcije su također bitni za održivi razvoj urbanih područja. Cilj SDG-a je osigurati zajedničke ciljeve i razumijevanje između različitih dionika (npr. kreatora politika, lokalnog stanovništva i poslovnih partnera) u razvoju održivog svijeta. Općenito govoreći, LCA i PB imaju slične perspektive. Njihovi su pokazatelji znanstveno utemeljeni, a za procjenu većine njih dostupne su operativne metode. Nasuprot tome, sada je dostupno manje pojedinosti o metodologijama za pokazatelje ciljeva održivog razvoja. Kako bi to dopunio, UNEP je organizirao nekoliko radionica za izradu prijedloga, a predviđeno ih je i više. Na primjer, predloženi su integrirani okolišni pokazatelji za „podršku višestrukim ciljevima". Za promicanje održive potrošnje i proizvodnje (*Sustainable consumption and production* – SCP), razvijen je skup relevantnih pokazatelja. Pojedini pokazatelji u SCP-u još nisu uključeni u SDG, npr. otisak potrošnje biomase, stope iscrpljivanja podzemnih voda, vodeni otisak, materijalni otisak, bacanje hrane u fazi potrošnje i stopa recikliranja metala.

Budući da ciljevi održivog razvoja ulaze u operativnu fazu, očekuje se više smjernica i prijedloga za pružanje operativnih metoda mjerenja ciljeva održivog razvoja. Tradicionalno, LCA se uglavnom provodi na sustavima proizvoda. Ciljevi održivog razvoja većinom će se provoditi na sektorskoj i nacionalnoj razini, a PB ciljevi na djelovanje na regionalnoj i globalnoj razini. Stoga se pokazatelji kao što su intenzitet emisije, učinkovitost korištenja i strategije upravljanja, koji obično ciljaju na sektor ili nacionalnu razinu putem politika ili propisa, pojavljuju samo u ciljevima održivog razvoja.

ASPEKTI ODRŽIVOSTI U GRADOVIMA

U suvremenom urbanom razvoju ključni aspekti održivosti u gradovima predstavljaju temeljnu paradigmu koja usmjerava graditelje, planere i političke donositelje odluka prema stvaranju ekološki odgovornih, ekonomski živih i socijalno pravednih urbanih okruženja. Dok gradovi nastavljaju rasti i evoluirati u svjetlu globalnih izazova poput klimatskih promjena, resursnih ograničenja i rastućih socijalnih nejednakosti, potreba za integriranim i održivim pristupima nikada nije bila veća. Ovi aspekti održivosti ne samo da promiču ekološku ravnotežu i smanjuju negativan utjecaj na okoliš, već također teže ekonomskoj vitalnosti i socijalnoj koheziji, čime se osigurava da gradovi ostaju dinamična, otporna i privlačna mjesta za život, rad i rekreaciju.

Razumijevanje i primjena ovih ključnih aspekata u srcu su održivog urbanog razvoja, nudeći smjernice za izgradnju budućnosti koja je ujedno zelena, integritetna i prosperitetna. Ekološki aspekt održivosti u gradovima odnosi se na prakse i politike koje su usmjerene na smanjenje negativnog utjecaja urbanog života na prirodno okruženje, te na promicanje zdravlja i blagostanja kako ljudi tako i planetarnih ekosustava. Urbana ekologija izvorno je razvijena kao dio ljudske ekologije 1920-ih od strane

male, ali utjecajne, skupine sociologa na Sveučilište u Chicagu (čikaška škola sociologije ili humane ekologije). Prema Wu (2014): „Urbana ekologija nije zasebno područje ili specijalizacija unutar sociologije, nego skup znanja o urbanom miljeu izvedenog primjenom humanog ekološkog". Nadalje, autor Mirkov (2012) navodi da, kao poveznica između ideje održivog grada i socijalnog aspekta održivosti, pojam socijalne održivosti grada općenito podrazumijeva društvene karakteristike i procese koji doprinose dugoročnom funkcioniranju gradskog sustava. Grad nije samo mjesto gdje ljudi žive (ekološko okruženje), nego i mjesto gdje ljudi stupaju u međusobne odnose, udružuju se, bore se za svoje interese, ostvaruju izvjesna prava (socijalno okruženje). Kako navode Colantonio i Dixon (2011) kronološka analiza tema koje su se tijekom vremena pojavljivale i oblikovale koncept socijalne održivosti, pokazuje da su tradicionalne teme, poput društvene jednakosti i smanjenja siromaštva, postupno zamijenjene novim konceptima, koji su manje opipljivi i teže ih je operacionalizirati i metrički izraziti.

Ideja o neograničenom i rastućem protoku resursa kroz urbano područje (Tablica 2.) trebala bi se transformirati pod održivim razvojem u ideju grada recikliranja, sa znatno smanjenim protokom. Dakle, više se otpada reciklira unutar grada, povećava se učinkovitost vode i energije i promiče urbana poljoprivreda. Ako se neki resursi mogu proizvesti iz vlastitih gradskih kapaciteta (na primjer, s otpadom od rušenja koji se odnosi na građevinsko odlagalište), onda bi druge trebalo dovesti iz manje udaljenih područja, tako da se uštedi na prometu, uz to je povezana uporaba energije i emisija CO2. Stoga su lokalne poljoprivredne tržnice i lokalna nabava favorizirani u odnosu na proizvode iz supermarketa koji prevaljuju velike udaljenosti (često zračnim prijevozom tereta) i posredno uključuju znatne količine „prehrambenih milja".

Tablica 2. Analiza *input-outputa* okoliša za gradove (Atkinson i dr. 2007: 356)

SUSTAV OKOLIŠA	UNOSI U GRADOVE	IZLAZI IZ GRADOVA
Litosfera	Mjesta za proizvodnju hrane Minerali i agregati Ugljikovodici Staništa Zemljište za izgradnju Postavke pejzaža	Kontaminacija mjesta Odlagalište za odlaganje otpada Razvoj zemljišta
Atmosfera	Čisti zrak Funkcije kontrole klime	Onečišćenje zraka na lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini
Akvasfera	Opskrba vodom Vodena staništa Mjesta za gospodarske i društvene aktivnosti temeljene na vodi	Odvodnja otpadnih voda Onečišćena voda Odvodnjavanje zemljišta

SUSTAV OKOLIŠA	UNOSI U GRADOVE	IZLAZI IZ GRADOVA
Biosfera	Hrana Flora i fauna Staništa Živi krajolici	Promjena vrste Širenje vrste

Sljedeća tablica (3.) postavlja kriterije prema kojima se može procijeniti društveni i ekološki utjecaj gospodarske aktivnosti koja se odvija u gradu (ili bilo kojem mjestu), uzimajući u obzir društvene i okolišne utjecaje na različitim geografskim udaljenostima od te aktivnosti: u gradu, u regiji ili državi, te globalno. Promatranje urbane i lokalne održivosti na ovaj način otvara dileme.

Naime, sugerira se kako je dio „lokalne poruke" potencijal za ublažavanje klimatskih promjena smanjenjem potrošnje „prehrambenih milja", odnosno transporta hrane koja se konzumira unutar gradova. To bi dalo prednost lokalnoj hrani u odnosu na onu koja se prevozi s velike udaljenosti. Ipak, takav lokalni pristup zanemaruje društveni učinak takve promjene u obrascima kupnje, gdje lokalne zajednice na drugom kraju globalnog prehrambenog lanca ovise o izvozu svojih proizvoda. Jasno je da postoje složena pitanja u vezi s uvjetima trgovine, lokalno zadržanim prednostima proizvodnje hrane za izvoz, pa čak i utjecajem proizvodnje zasnovane na izvozu na okoliš. Ali u globaliziranom svijetu ove složenosti zahtijevaju pozornost, a ne ignoriranje kroz naglasak na čisto lokalno kada se razmatra lokalna ili urbana održivost.

Tablica 3. Program održivog razvoja za procjenu urbane ekonomske aktivnosti (Atkinson i dr. 2007: 356)

	MJESTO UTJECAJA		
	U gradu	**Negdje drugdje u regiji/ državi**	**Negdje drugdje u Svijetu**
Društvena dobrobit	Koristi lokalne zajednice za najugroženije sektore	Slične koristi generirane drugdje u proizvodnom lancu	Slične koristi generirane duž međunarodnog lanca proizvodnje
Okolišna dobrobit	Poboljšanje kvalitete zraka, urbani sadržaji, staništa, dekontaminacija zemljišta	Mjere kvalitete zraka, upravljanje otpadom, očuvanje, kontrola onečišćenja, povećana učinkovitost resursa, fiksiranje ugljika	Povećana učinkovitost resursa (minerali, agregati, ugljikovodici), fiksiranje ugljika

PAMETNI GRAD, ODRŽIVI GRAD I SSC DIMENZIJE

Opći cilj pametnih gradova mogao bi se oblikovati kako bi se poboljšala održivost pomoću tehnologije. Uloga tehnologija u pametnim gradovima trebala bi omogućiti održivi razvoj gradova, a ne da je nova tehnologija cilj sam po sebi (Kennedy i dr. 2012). Koncept pametnog grada može se analizirati zajedno s njegovom interakcijom sa zasebnim tehnološkim rješenjima, kao što su internet stvari (IoT), *blockchain* i *ICT*. Vrijedno je primijetiti da *ICT* igra ključnu ulogu u definiranju je li grad u skladu sa SSC oznakom. SSC je grad podržan pametnim *ICT*-om koji spaja potrebe svojih građana bez štete po sposobnost drugih ljudi ili budućih generacija da zadovolje svoje potrebe. Implementaciju SSC-a moguće je postići samo kada se pametni ICT primijeni na održive procese u gradu. ICT također omogućuje održiviju budućnost kroz odgovarajuća i zelena rješenja. S druge strane, održivi grad nije uvijek pametan, a pametne tehnologije ne uzimaju u obzir uvijek održivi razvoj. U konačnici, grad koji nije održiv, zapravo nije ni „pametan".

U biti, procjena održivosti trebala bi biti dio razvoja pametnog grada. Stoga je ključno integrirati održivost i sustave pametnih gradova. SSC (*Smart Sustainable Cities*) se može definirati kao pametni grad u kojem se svaki aspekt ekosustava pametnog grada, poput infrastrukture, politika, upravljanja, povratnih informacija, kontrole, što postiže slijedeći dobro definirane održive pristupe (Lapinskait i dr. 2022). SSC pokriva različite dimenzije koje se također nazivaju faktorima, pokretačima ili kategorijama. Ponekad se ove dimenzije dalje dijele na detaljne pokazatelje za mjerenje SSC-a. Prema Ekonomskom i socijalnom vijeću UN-a (*United Nations Economic and Social Council* 2015) SSC je definiran kao inovativan grad koji koristi *ICT* i druga sredstva za poboljšanje kvalitete života, učinkovitosti urbanog rada i usluga te konkurentnosti, a istovremeno osigurava ispunjavanje potreba sadašnjih i budućih generacija s obzirom na ekonomske, društvene, ekološke kao i kulturne aspekte.

Druge klasifikacije dopunjene su kategorijama pametne infrastrukture ili pametne mobilnosti, uključujući prijevoz, jer su učinkoviti prometni sustavi važni za povećanje dobrobiti grada. Na temelju razrađenih dimenzija SSC-a predlažu se različiti pokazatelji za procjenu grada u kontekstu SSC-a. Tako se predlaže indeks temeljen na ključnim pokazateljima uspješnosti (KPI) za procjenu SSC-a. KPI-jevi su podijeljeni u četiri sloja, pri čemu se treći sloj može percipirati kao popis od 16 do čak 41 mjerljiva indikatora, a četvrti sloj predstavlja podatke potrebne za procjenu vrijednosti tih indikatora.

Budući da je procjena grada u smislu pametnosti i održivosti prilično empirijsko pitanje koje može utjecati na odluke kreatora politike, probleme procjene SSC-a ne istražuju samo znanstvenici, već se otkrivaju i u praktičnim dokumentima. Pokazatelji korišteni u ovom istraživanju temelje se na šest ključnih dimenzija, a one su – *ICT*,

ekološka održivost, produktivnost, kvaliteta života, jednakost i socijalna uključenost te fizička infrastruktura.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U radu su korišteni trenutno dostupni koncepti i metodologije za mjerenje održivosti gradova. Za istraživanje teme korištene su sljedeće metode: metoda analize, metoda apstrakcije i konkretizacije, komparativna metoda i deskriptivna metoda, Također, korišteni su i modeli uspoređivanja gradova prema pokazateljima koji karakteriziraju pametne i održive gradove Europske unije. Polazna hipoteza rada glasi: održivost utječe pozitivno na gradove Europske unije te poboljšava životni standard stanovnika. U okviru determinirane hipoteze postavljaju se sljedeći ciljevi: treba istražiti teorijsku determinantu održivog razvoja u gradovima, objasniti ključne determinante održivosti u gradovima, navesti i na primjeru pojasniti održive gradove u Europskoj uniji. U tom smislu prezentirana je adekvatna *benchmarking* analiza kao polazište za ažuriranje indikatora u nekim budućim istraživanjima.

Metodološki pristupi kvantificiranju emisija stakleničkih plinova i metaboličkih tokova u gradovima su slični, a ta su dva područja usko povezana. Procjena urbanog metabolizma uključuje, u načelu, raspravu o emisijama stakleničkih plinova i tokovima energije. Mišljenja o tome kako treba klasificirati računovodstvene metode razlikuju se; međutim, prema Yetano Roche i dr. (2014: 522) tri su dominantna konceptualna pristupa: teritorijalni pristup ili pristup koji se temelji na proizvodnji kvantificira proizvedene emisije stakleničkih plinova ili energiju i materijale koji se koriste unutar zemljopisnih ili jurisdikcijskih granica; pristup opskrbnog lanca obično se koristi kao dopuna teritorijalnim inventarima jer također mjeri — često značajne — utjecaje upotrebe urbanih resursa i energije duž prekograničnih lanaca opskrbe energijom i infrastrukturom, te, pristup koji se temelji isključivo na potrošnji, usredotočen je na prikupljanje svih globalnih učinaka konačne potrošnje u gradu.

Tablica 4. Opći sustavni pristupi kvantifikaciji urbane održivosti i primjeri primjene (Yetano Roche i dr. 2014: 522)

PODRUČJE PRIMJENE U PROCJENI URBANE ODRŽIVOSTI		
Opći pristup	**Upotreba energije i emisije stakleničkih plinova (GHG)**	**Urbani metabolizam: tokovi materijala, energije i tvari**
Teritorijalni (proizvodni)	Korištenje goriva u kućanstvima i industriji te proizvodnja električne energije unutar granica grada; povezane emisije stakleničkih plinova	Izravna uporaba građevinskog materijala ili hrane u kućanstvima i industriji unutar granica grada; izravno otjecanje otpadnih voda

PODRUČJE PRIMJENE U PROCJENI URBANE ODRŽIVOSTI		
Opći pristup	**Upotreba energije i emisije stakleničkih plinova (GHG)**	**Urbani metabolizam: tokovi materijala, energije i tvari**
Lanac opskrbe	Korištenje energije i emisije stakleničkih plinova iz lanaca opskrbe energijom i infrastrukturom (npr. proizvodnja električne energije ili postrojenja za obradu otpada) koji su izvan granica grada	Uzvodno (tj. izvan granica grada) utjecaji materijala ili opskrbe za opsluživanje lokalne potražnje
Na temelju potrošnje	Emisije stakleničkih plinova koje se globalno oslobađaju tijekom proizvodnje svih dobara i usluga koje se troše u gradu	Dotok hrane, materijala ili vode ili odljev otpada koji se može pripisati konačnoj potrošnji u gradu

Podaci o pokazateljima prikupljeni su iz različitih izvora navedenih u donjoj tablici. Neki pokazatelji okoliša prikupljeni su iz izvješća o okolišu za državu i regiju koja nude potrebne informacije. Prikupljeni su najnoviji podaci, pa su općenito korišteni podaci za razdoblje 2018. – 2023. Istraživanje se provodi pomoću 41 pokazatelja i podataka za 19 glavnih gradova EU-a. Ukupno je odabran 41 SSC indikator za procjenu glavnih gradova EU-a prema trima glavnim poljima – gospodarstvu, okolišu te društvu i kulturi. Indikatori predstavljaju mješavinu varijabli koje se koriste u različitim znanstvenim izvorima i standardima. Neki indikatori se minimiziraju [min], a drugi maksimiziraju [max]. Maksimum je dodijeljen korisnim kriterijima, tj. oni s višom vrijednošću znače bolju izvedbu. Minimum je dodijeljen kriteriju troška, tj. oni s nižom vrijednošću znače bolju izvedbu. Pokazatelji se odnose na tako detaljna područja kao što su korištenje *IT*-a, transport, zaštita prirode, kvaliteta zraka i vode, životni uvjeti, energija, obrazovanje, sigurnost, socijalna sigurnost, kultura i uvjeti za određene skupine ljudi.

Tablica 5. Odabrani pokazatelji za procjenu SSC-a (Lapinskait i dr. 2022: 769)

POKAZATELJ	OPIS	IZVOR PODATAKA
Penetracija interneta [maks.]	Udio pojedinaca (u %) u zemlji koji su koristili internet (s bilo koje lokacije) u zadnja tri mjeseca	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Penetracija pametnih telefona [max]	Penetracija pametnih telefona se mjeri u %	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Stopa nezaposlenosti [min]	Stopa nezaposlenih se mjeri u %	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Gradski proizvod po glavi stanovnika [maks.]	Bruto domaći proizvod na temelju pariteta kupovne moći – BDP (PPP) po stanovniku u €	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Broj stanica za punjenje električnih vozila (EV). [maks.]	Punionice električnih automobila po km^2 gradskog područja	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Postaje za dijeljenje i iznajmljivanje bicikala [maks.]	Broj stanica za dijeljenje i iznajmljivanje bicikala u gradu	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Međunarodna zračna luka [maks.]	Broj zračnih luka po km^2 površine grada	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Teretni zračni prijevoz [maks.]	Zračni teret se mjeri u tisućama metričkih tona na milijun ljudi	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Putnički zračni prijevoz [max.]	Broj milijuna putnika u zračnom prometu na milijun stanovnika grada	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Pristup javnom prijevozu [maks.]	Udio stanovništva (u %) s pristupom javnom prijevozu	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Podzemna voda kao izvor pitke vode [max]	Udio (u %) sve vode za piće	European Commission (2016) https://ec.europa.eu/environment/water/water-drink/pdf/reports/LT.pdf

POKAZATELJ	OPIS	IZVOR PODATAKA
Pročišćena otpadna voda [maks.]	Udio (u %) svih otpadnih voda koje se pročišćavaju	Waterbase - UWWTD: Urban Waste Water Treatment Directive – reported data https://www.eea.europa.eu/en/topics/in-depth/water/urban-waste-water-treatment
Sanitacija u kućanstvu [maks.]	Ljudi koji koriste barem osnovne sanitarne usluge kao % gradskog stanovništva	People using at least basic sanitation services, urban (% of urban population) – Europe https://www.indexmundi.com/facts/indicators
Onečišćenje zraka [min]	Indeks kvalitete zraka (AQI)	Air Pollution in Europe: Real-time Air Quality Index Visual Map (2024) https://aqicn.org/map/europe/
Koncentracija čestica (PM 2,5) [min]	Indikator se mjeri u $\mu g/m^3$	World's most polluted cities 2017-2022 https://www.iqair.com/world-most-polluted-cities
Izloženost buci [min]	Procijenjeni postotak ljudi izloženih buci cestovnog prometa jačoj od 55 dB	Environmental noise in Europe (2020) https://www.eea.europa.eu/publications/environmental-noise-in-europe
Obrada krutog otpada [maks.]	Udio recikliranja otpada i kompostiranja u udjelu (u %) od ukupnog prikupljenog otpada	Waste management in the EU: infographic with facts and figures. https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20180328STO00751/sustainable-waste-management-what-the-eu-is-doing
Zelene površine i javni prostori [maks.]	Raspoložive javne zelene površine u m^2 po stanovniku	European Commission (2019) https://urban.jrc.ec.europa.eu/thefutureofcities/space-and-the-city#the-chapter
Potrošnja električne energije [min]	Potrošnja električne energije mjeri se u megavatsatu (MWh) po glavi stanovnika	Electricity and heat statistics (2022) https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Electricity_and_heat_stati
Pristup učenika ICT-u [min]	Broj učenika srednje (primarne) razine po računalu	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/

POKAZATELJ	OPIS	IZVOR PODATAKA
Omjer visokog obrazovanja [maks.]	Udio diplomiranih studenata u odraslom stanovništvu do 65 godina	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Potrošnja na obrazovanje kao udio u BDP-u [maks.]	Pokazatelj se mjeri u % BDP-a	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Omjeri studenata i akademskog osoblja u tercijarnom obrazovanju [min]	Broj studenata prema broju akademskog osoblja	Tertiary education statistics 2021. https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Tertiary_education_statistics
Broj sveučilišta [maks.]	Broj sveučilišta na milijun ljudi	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Očekivano trajanje života [maks.]	Prosječni životni vijek označava broj godina koje bi novorođenče živjelo	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Broj liječnika [maks.]	Broj liječnika na 1000 stanovnika	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Indeks sigurnosti [max]	Više vrijednosti povezane su s višim razinama sigurnosti za ovaj indeks	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Vrijeme odgovora hitne službe [min]	Prosječno vrijeme odgovora za hitne službe	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Troškovi života [min]	Troškovi života (u €) temeljeni na prilično imućnoj tročlanoj obitelji s dvjema odraslim osobama	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Ginijev koeficijent [min]	Omjer broja ljudi s prihodom ispod granice siromaštva	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Gustoća naseljenosti [min]	Gustoća naseljenosti mjeri se brojem ljudi po km^2	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Broj bratskih gradova [maks.]	Veći broj bratskih gradova ukazuje na raznovrsnije kulturno okruženje grada	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/

POKAZATELJ	OPIS	IZVOR PODATAKA
Kulturna živost [maks.]	Mjeri kulturni „puls“ grada u smislu kulturne infrastrukture i sudjelovanja u kulturi	European Commission https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2017/07/CulturalCreativeCitiesIndex.pdf
Broj muzeja [maks.]	Broj muzeja na milijun ljudi	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Ravnopravnost spolova [maks.]	Indeks rodne ravnopravnosti na skali od 0 – 100	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Prava homoseksualaca [maks.]	Vrijednosti u postocima. Kategorizacija je grupirana na sljedeći način: 0 – 59 % za zemlje koje ih progone, 60 – 69 % za netolerantne zemlje, 70 – 79 % otporne zemlje, 80 – 89% za tolerantne zemlje i 90 – 100 % za zemlje koje štite navedena prava	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/
Stope zaposlenosti osoba s umjerenim invaliditetom [maks.]	Stope zaposlenosti osoba s umjerenim invaliditetom u dobi od 20 do 64 godine	The Academic Network of European Disability Experts (ANED) (2020) https://www.disability-europe.net/theme/eu2020
Pristupačan smještaj [maks.]	Pristupačan smještaj za osobe s posebnim potrebama u udjelu u ukupnom smještaju	Europe’s most and least accessible capital cities ranked for disabled travellers (2019) https://thiis.co.uk/europes-most-and-least-accessible-capital-cities-ranked-for-disabled-travellers/
Pristupačne atrakcije [maks.]	Pristupačne atrakcije za osobe s posebnim potrebama u udjelu svih atrakcija	Europe’s most and least accessible capital cities ranked for disabled travellers (2019) https://thiis.co.uk/europes-most-and-least-accessible-capital-cities-ranked-for-disabled-travellers/
Turisti [maks.]	Milijun turista na milijun stanovnika	Statista City Reports 2022 https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/

PRAKSE POJEDINIH ODRŽIVIH GRADOVA EUROPSKE UNIJE

Održivi gradovi u EU-u nastoje postići ravnotežu između potreba svojih stanovnika i zaštite prirodnog okoliša, uz istodobno osiguranje ekonomske vitalnosti i socijalne pravednosti. To uključuje širok spektar praksi i strategija, od zelenog graditeljstva i obnovljive energije do održivog prometa i pametnih tehnologija, koje zajedno pridonose smanjenju ugljičnog otiska, poboljšanju kvalitete zraka i vode, te poticanju zelene ekonomije. Gradovi se suočavaju s brojnim izazovima u ostvarivanju održivosti, uključujući ograničene resurse, brzu urbanizaciju i promjene klime.

Međutim, oni također nude jedinstvene prilike za inovacije, suradnju i transformaciju prema održivijim modelima života i rada. Održivi gradovi Europske unije u praksi predstavljaju dinamično i sveobuhvatno područje koje uključuje niz sektora i dionika, od lokalnih vlasti i zajednica do privatnog sektora i međunarodnih partnera, svi zajedno radeći na stvaranju otpornijih, zelenijih i pravednijih urbanih sredina za buduće generacije. Općenito, postoji jasna percepcija u gradovima koji su aktivni u ublažavanju klimatskih promjena da postoje dodatne koristi koje mogu proizaći iz njihovih aktivnosti, međutim, konceptualni modeli i integrirani pristupi njihovom kvantificiranju uglavnom nedostaju.

Jedino dobro shvaćeno područje je veza između mjera za ublažavanje stakleničkih plinova i poboljšanja kvalitete zraka i zdravlja ljudi, no upotreba ovih metoda za informiranje kreatora politike na lokalnoj razini još uvijek je rijetka. Kao primjer kvantitativnog pristupa *ex ante* procjeni zajedničkih koristi politike može se navesti jednostavan integrirani model grada koji su prezentirali Viguié i dr. (2012), za procjenu utjecaja triju različitih urbanih politika za Pariz: 1) politiku zelenog pojasa, 2) politiku zoniranja za smanjenje nastupa rizik i 3) subvencija za prijevoz (koja predstavlja ciljeve ublažavanja klimatskih promjena, prilagodbe i jednakosti). U nastavku rada razmatraju se tri europska grada Kopenhagen, Amsterdam te Stockholm koji na svojevrstan način prednjače u promoviranju održivog razvoja kao filozofije i načina funkcioniranja.

Kopenhagen je naširoko priznat kao predvodnik u globalnoj zelenoj ekonomiji. Regija Kopenhagena čini gotovo 40 % danske proizvodnje i uživa dugoročno stabilan rast. Na nacionalnoj razini, danski BDP po stanovniku rangiran je među prvih 10 zemalja svijeta. U isto vrijeme rast grada postignut je uz poboljšanje ekološke učinkovitosti i prelazak na gospodarstvo s niskom razinom ugljika. Kopenhagen si je postavio ambiciozan cilj da postane ugljično neutralan do 2025., a izvješće se bavi izazovima i prilikama uključenim u provedbu ove transformativne agende. Predvodnik zelene ekonomije je grad koji pokazuje visoku produktivnost i ekonomsku konkurentsku prednost u kratkom roku, kao i visoke i rastuće razine ekološke učinkovitosti i dugoročnog održivog rasta. Postoji osam ključnih pokretača urbane zelene ekonomije: 1.

urbani oblik; 2. inovativnost; 3. ulaganje; 4. vještine i zapošljavanje; 5. poduzeće; 6. energetska i resursna učinkovitost; 7. niske razine ugljika; i 8. kvaliteta okoliša. Ti su pokretači izloženi nizu tržišnih nedostataka i institucionalnih prepreka koje smanjuju njihov utjecaj na gospodarski rast. Gradske, regionalne i nacionalne vlasti mogu koristiti niz političkih instrumenata za prevladavanje tržišnih neuspjeha i jačanje gospodarstva rast, uključujući: urbanističko planiranje i regulaciju; cijene; javne financije; javna nabava; i informacije.

Amsterdam ima više od 850 000 stanovnika, a taj broj stalno raste. Osim smanjenja trenutnih emisija ugljika grad stoga treba poticati održivi razvoj. Na primjer, samo 13 % njegovih zgrada trenutno je spojeno na daljinsko grijanje – preostalih 87 % se grije na fosilni plin, glavni izvor emisije CO2. Globalno, zgrade, stambene i poslovne, generiraju gotovo 40 % godišnjih emisija stakleničkih plinova. Jedan od ključnih elemenata održivosti Amsterdama leži u njegovom transportnom sustavu. Grad je poznat po svojoj iznimnoj mreži biciklističkih staza, čineći biciklizam primarnim načinom prijevoza za mnoge građane. Ovo nije samo ekološki prihvatljiv način putovanja, već također promiče zdrav način života i smanjuje gužve i onečišćenje zraka. Osim toga, Amsterdam aktivno potiče korištenje javnog prijevoza, uključujući tramvaje i električne autobuse, te smanjuje potrebu za individualnim automobilskim prometom. Drugi ključni aspekt održivosti Amsterdama je njegova proaktivna politika energetske učinkovitosti i korištenja obnovljivih izvora energije. Grad je postavio ambiciozne ciljeve za smanjenje emisija stakleničkih plinova i postizanje klimatske neutralnosti u budućnosti. Investicije u solarne panele, vjetroturbine i geotermalne sustave omogućuju Amsterdamu da smanji svoju ovisnost o fosilnim gorivima i da postane energetski neovisan grad. Konačno, Amsterdam je predvodnik u promicanju održive potrošnje i cirkularne ekonomije. Grad potiče recikliranje i kompostiranje, te potiče lokalnu proizvodnju i razmjenu resursa kako bi se smanjila emisija otpada i smanjio ekološki otisak. Osim toga, Amsterdam podupire inovativne projekte poput „Plastične ribe", koji koriste tehnologiju za uklanjanje plastike iz vodenih puteva i promiču svijest o zagađenju plastikom.

Jedan od najvažnijih aspekata održivosti u Stockholmu je njegova efikasna i integrirana infrastruktura javnog prijevoza. Grad je stvorio mrežu metroa, autobusa i tramvaja koja ne samo da olakšava kretanje građana, već i smanjuje potrebu za individualnim automobilima, čime se značajno smanjuje emisija štetnih plinova i zakrčenosti prometa. Osim toga, Stockholm je pionir u promoviranju održivih načina prijevoza poput biciklizma, s obiljem biciklističkih staza i servisa za iznajmljivanje bicikala, što dodatno smanjuje emisije CO2 i promovira zdraviji način života. Drugi ključni element održivosti u Stockholmu je fokus na obnovljivim izvorima energije. Grad aktivno investira u solarnu, hidro i vjetroenergiju kako bi smanjio svoju ovisnost o fosilnim gorivima. Osim toga, Stockholm je poznat po svojim inovativnim projek-

tima koji koriste energiju valova i plime kako bi generirali električnu energiju, iskorištavajući prirodne resurse na održiv način. Ovi napori ne samo da smanjuju emisiju štetnih plinova, već i osiguravaju stabilnu i čistu energetsku budućnost za grad. Stockholm se ističe kao primjer održivog grada koji uspješno balansira ekonomski razvoj sa zaštitom životne sredine i društvenom pravdom. Njegove inovacije, politike i pristupi postavljaju standarde za ostale gradove širom svijeta, pokazujući da je održiva budućnost moguća ako se posvete jasni ciljevi i kolektivni napor. Kroz svoj kontinuirani angažman u održivosti, Stockholm ne samo da čuva svoju prošlost, već i osigurava blistavu budućnost za svoje stanovnike i planetu.

Tablica 6. Procjena mjerila za analizirane pokazatelje (Lapinskait i dr. 2022: 769)

Pokazatelj	**Najbolji rezultat**	**Vrijednost**	**Najlošiji rezultat**	**Vrijednost**	**Prosjek**
Penetracija interneta [maks.]	Stockholm	96	Budimpešta	44.54	80.3
Penetracija pametnih telefona [max]	Kopenhagen	86.7	Varšava	57.8	74
Stopa nezaposlenosti [min]	Sofia	45.384	Atena	25.35	15.189
Gradski proizvod po glavi stanovnika [maks.]	Dublin	100	Sofia	33	56
Broj stanica za punjenje električnih vozila (EV). [maks.]	Pariz	30.498	Kopenhagen	0.02	45.352
Postaje za dijeljenje i iznajmljivanje bicikala [maks.]	Pariz	69	Sofia	1	45.493
Međunarodna zračna luka [maks.]	Pariz	0.028	Rome	0.002	0.006
Teretni zračni prijevoz [maks.]	Amsterdam	1384.54	Stockholm	0.15	152.4
Putnički zračni prijevoz [max.]	Amsterdam	62.36	Stockholm	16.438	13.62
Pristup javnom prijevozu [maks.]	Madrid	98	Bukurešt	86	93.8
Podzemna voda kao izvor pitke vode [max]	Kopenhagen	100	Dublin	15	50.6
Pročišćena otpadna voda [maks.]	Amsterdam	99.47	Bukurešt	47.75	80.88

Pokazatelj	Najbolji rezultat	Vrijednost	Najlošiji rezultat	Vrijednost	Prosjek
Sanitacija u kućanstvu [maks.]	Beč	99.95	Sofija	86.78	97.62
Onečišćenje zraka [min]	Lisabon	22	Dublin	103	59.5
Koncentracija čestica (PM 2,5) [min]	Stockholm	45.478	Sofia	45.376	14
Izloženost buci [min]	Berlin	19	Beč	94	54.3
Obrada krutog otpada [maks.]	Berlin	68	Bukurešt	14	41.3
Zelene površine i javni prostori [maks.]	Helsinki	105.41	Bukurešt	45.603	26.64
Potrošnja električne energije [min]	Stockholm	63.5	Varšava	5	45.499
Pristup učenika ICT-u [min]	Bukurešt	0.7	Stockholm	45.386	45.505
Omjer visokog obrazovanja [maks.]	Stockholm	3	Lisabon	20	45.543
Potrošnja na obrazovanje kao udio u BDP-u [maks.]	Dublin	40.5	Bukurešt	45.427	45.320
Omjeri studenata i akademskog osoblja u tercijarnom obrazovanju [min]	Stockholm	45.510	Bukurešt	45.506	45.508
Broj sveučilišta [maks.]	Vilnius	14.81	Madrid	45.444,00	45.296,00
Očekivano trajanje života [maks.]	Madrid	84,00	Vilnius	74.7	79.81
Broj liječnika [maks.]	Atena	17.746,00	Varšava	20.486,00	28.216,00
Indeks sigurnosti [max]	Kopenhagen	0.84	Budimpešta	0.64	0.76
Vrijeme odgovora hitne službe [min]	Dublin	0.1	Beč	12,00	7,00
Troškovi života [min]	Sofia	31,98	Kopenhagen	72,00	51,45
Ginijev koeficijent [min]	Kopenhagen	0.24	Sofia	0.44	0.33
Gustoća naseljenosti [min]	Vilnius	1,35	Paris	104,55	12,07
Broj bratskih gradova [maks.]	Vilnius	34,00	Stockholm	0,00	45.362,00

Pokazatelj	Najbolji rezultat	Vrijednost	Najlošiji rezultat	Vrijednost	Prosjek
Kulturna živost [maks.]	Paris	57,00	Sofia	9,00	33.2
Broj muzeja [maks.]	Prag	281.68	Madrid	21.45	79.3
Ravnopravnost spolova [maks.]	Helsinki	83.2	Budimpešta	67.7	75.2
Prava homoseksualaca [maks.]	Kopenhagen	96,00	Varšava	67,00	86.6
Stope zaposlenosti osoba s umjerenim invaliditetom [maks.]	Amsterdam	67.5	Atena	36.9	55.9
Pristupačan smještaj [maks.]	Pariz	17.7	Rim	15.373,00	21.002,00
Pristupačne atrakcije [maks.]	Berlin	35.7	Sofija	0.65	18.97
Turisti [maks.]	Amsterdam	23.924,00	Kopenhagen	0.15	16.834,00

Rezultati rangiranja pokazali su da je najodrživiji pametni grad Amsterdam (Q = 0). Ovaj rezultat korelira s rezultatom raspršenosti (Grafikon 1.), to jest, Amsterdam bi se mogao tretirati kao mjerilo za druge gradove koji traže održivu pametnu oznaku. Drugo mjesto pripalo je Helsinkiju, koji također drži drugo mjesto u rezultatima rasipanja, što sugerira da bi se Helsinki mogao tretirati kao održivi pametni grad poput Amsterdama. Treće mjesto razlikuje se po glavnim gradovima, ali Kopenhagen ima dobre rezultate i u rezultatima raspršenosti, gdje je na trećem mjestu, i u rezultatima poretka, gdje je na petom mjestu. Razlika između ta dva stajališta pokazuje da bi se Kopenhagen mogao tretirati kao održivi pametni grad. Ista je situacija sa Stockholmom, Berlinom i Bečom: rezultati se razlikuju za dvije pozicije. Jedina dva grada koja nemaju jednake rezultate rangiranja i raspršenosti, jesu Dublin i Prag, što sugerira da ova dva glavna grada nisu dualno održivo pametna.

Tablica 7. Rezultati rangiranja (Lapinskait i dr. 2022: 776)

GRAD	Q	RANG
Amsterdam	0,000	1
Helsinki	0,347	2
Bruxelles	0,475	3
Prag	0,553	4
Kopenhagen	0,620	5
Stockholm	0,621	6
Berlin	0,626	7
Beč	0,637	8
Pariz	0,641	9
Madrid	0,650	10
Vilnius	0,710	11
Lisabon	0,723	12
Dublin	0,741	13
Budimpešta	0,772	14
Varšava	0,818	15
Rim	0,841	16
Atena	0,907	17
Bukurešt	0,948	18
Sofija	1,000	19

RASPRAVA

Analizirajući vrijednosti svih pokazatelja u odabranim glavnim gradovima EU-a u odnosu na *benchmarking*, mogu se uočiti sljedeći trendovi. Vrijednosti pokazatelja kao što su penetracija interneta, penetracija pametnih telefona, pristup javnom prijevozu, pročišćavanje otpadnih voda, potrošnja na obrazovanje kao udio u BDP-u, indeks sigurnosti i rodna ravnopravnost ne razlikuju se previše od grada do grada. Suprotno tome, najveće vrijednosti gradskog proizvoda po stanovniku, broj stanica za punjenje električnih vozila, zračni teret i pokazatelji putnika u zračnom prometu znatno su bolji od ostalih glavnih gradova. U sljedećim minimizirajućim pokazateljima, kao što su onečišćenje zraka, koncentracija PM 2,5, buka, pristup ICT-u učenika, vrijeme odziva hitne službe i gustoća naseljenosti, razlika između najniže (najbolje) vrijednosti i najviše je značajna. Referentna vrijednost je primijenjena

na usporedbu promatranih gradova, a procijenjena je referentna vrijednost svakog pokazatelja (najbolji rezultat), najlošiji rezultat i prosječna vrijednost. Amsterdam je prvi među rezultatima raspršenosti, s najvišim vrijednostima u najboljih10 pozicija. Među prvih deset, sljedeći SSC-ovi u nizu, jesu Helsinki, Kopenhagen, Stockholm i Pariz. Što je grad bliži idealnom rješenju, to mu je viši rang. Proizlazi da je Amsterdam najpametniji i najodrživiji grad s vrijednošću 0 Q. Zatim, Helsinki, Bruxelles, Prag i Kopenhagen rangirani su u skupu SSC-ova s Q vrijednostima od 0,347, 0,475, 0,553, odnosno 0,620. Amsterdam je najpametniji i najodrživiji grad, prema rezultatima raspršivanja i poretka. Helsinki i Kopenhagen također su relativno visoko plasirani u obama setovima. Stoga, kako su rezultati dobiveni dvjema metodama slični, može se zaključiti da su rezultati istraživanja robusni, pouzdani i da se mogu primijeniti za daljnju procjenu i donošenje odluka.

ZAKLJUČAK

Europska unija, kao najvažniji gospodarski i politički subjekt na području europskog potkontinenta, već desetljećima izdvaja znatna financijska sredstva kako bi se i slabija gospodarstva unutar Unije mogla prilagoditi i prihvatiti postulate održivosti. Kada su u pitanju gradovi, važno je povezati znanost, tehnologiju i ekologiju tražeći najbolja rješenja usklađena sa strategijama održivog razvoja i transformacije u pametne i održive gradove. U ovome radu je postavljena hipoteza koja je glasila: održivost utječe pozitivno na gradove Europske unije te poboljšava životni standard stanovnika. Hipoteza postavljena u radu u cijelosti je dokazana, posebice na istaknutim primjerima gradova: Ljubljane, Kopenhagena, Helsinkija, Amsterdama, Stockholma i Freiburga, koji su bili pioniri i ostali predvodnici održivog razvoja gradova.

Kao rezultat provedenog istraživanja moguće je sintetizirati sljedeće zaključke.

Upravljanje održivim gradovima u Europskoj uniji jest složen i dinamičan proces koji zahtijeva suradnju između lokalnih, regionalnih i nacionalnih razina vlasti, kao i aktivnu uključenost građana, privatnog sektora i nevladinih organizacija.

Važnost održivog urbanog razvoja

Upravljanje održivim gradovima ključno je za postizanje dugoročne ekonomske, socijalne i ekološke održivosti. Gradovi su epicentar ekonomske aktivnosti, ali su isto tako i izvori velikih izazova poput zagađenja, gužvi i nejednakosti.

Politike i inicijative EU-a

Europska unija ima ključnu ulogu u promicanju održivog urbanog razvoja kroz politike poput Urbane agende za EU i programa poput Obzor 2020. Ove inicijative pružaju financijsku podršku, stručno znanje i platforme za razmjenu dobre prakse.

Integrirani pristup

Upravljanje održivim gradovima zahtijeva integrirani pristup koji uzima u obzir ekonomske, socijalne i ekološke aspekte. To uključuje promicanje energetske učinkovitosti, održive mobilnosti, zaštitu okoliša, socijalnu inkluziju i kulturnu raznolikost.

Inovacije i tehnologija

Tehnološki napredak igra ključnu ulogu u stvaranju održivih gradova. Pametne tehnologije, digitalizacija i inovativni pristupi, poput pametnih mreža, pametnih transportnih sustava i pametne urbanističke planiranja, mogu poboljšati kvalitetu života građana i smanjiti negativne utjecaje na okoliš.

Uloga građana

Građani trebaju biti aktivno uključeni u proces odlučivanja o urbanom razvoju kako bi osigurali da politike i projekti odgovaraju njihovim potrebama i interesima. Participativno planiranje i otvoreni procesi donošenja odluka ključni su za stvaranje održivih i inkluzivnih gradova.

Suradnja i partnerstva

Upravljanje održivim gradovima zahtijeva suradnju i partnerstva između javnog sektora, privatnog sektora, civilnog društva i akademske zajednice. Samo kroz zajedničke napore moguće je postići sveobuhvatne i dugoročne promjene.

Istraživanjem teorijskih postavki održivog razvoja gradova kao i sagledavanjem položaja velikih gradova prema SSC standardima kroz *benchmarking* analizu dodatno je potvrđena uvodno postavljena hipoteza istraživanja. U konačnici, upravljanje održivim gradovima u Europskoj uniji zahtijeva sveobuhvatan i integriran pristup koji promiče ekonomski prosperitet, socijalnu inkluziju i zaštitu okoliša, uz aktivnu uključenost svih dionika. Iako ovaj rad pruža korisne uvide održivost gradova Europske unije te su prikazani podaci prikupljeni iz pouzdanih izvora, rad ima određena ograničenja kao što su razlike u kvaliteti i obuhvatu podataka između različitih zemalja. Zemlje npr. mogu koristiti različite metodologije za mjerenje i izvještavanje o emisijama stakleničkih plinova, što može utjecati na usporedivost podataka. Nastavno, za ocjenu i rangiranje prijestolnica EU-a u kontekstu SSC-a odabran je 41 pokazatelj pripisan ekonomiji, okolišu te društvenim i kulturnim skupinama, što ukazuje da su pokazatelji mješavina uobičajenih standarda procjene održivosti i *ICT* pokazatelja s dodanim dodatnim pokazateljima, što se isto tako može pokazati kao ograničenje. Naposlijetku, ono što se uočilo tijekom istraživanja ove teme, jest da unatoč snažnoj proklamiranosti održivih i pametnih gradova u EU, zalaganju uprava gradova, postojanju brojnih metrika, izvještaja, javnih objava i tome slično, još uvijek ne postoji odgovarajuća standardizacija u smislu jedinstvenih pokazatelja za pouzdanu usporedbe.

LITERATURA

ANED. 2020. *The Academic Network of European Disability Experts*. https://www.disability-europe.net/theme/eu2020.

AQICN. 2024. *Air Pollution in Europe: Real-time Air Quality Index Visual Map*. https://aqicn.org/map/europe/.

Atkinson, Giles; Dietz, Simon; Neumayer, Eric. 2007. *Handbook of Sustainable Development.* Edward Elgar Publishing Limited. Cheltenham.

Colantonio, Andrea; Dixon, Tim. 2011. *Urban Regeneration and Social Sustainability: Best Practice from European Cities.* Wiley-Blackwell London. doi:DOI:10.1002/9781444329445.ch2.

Dong, Yon; Hauschild, Michael Z. 2017. Indicators for environmental sustainability. *The 24th CIRP Conference on Life Cycle Engineering* 61. 697–702.

EC. 2021. *Tertiary education statistics 2021*. https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Tertiary_education_statistics.

EC. 2022. *Electricity and heat statistics*. https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Electricity_and_heat_stati.

EEA. 1991. *Waterbase – UWWTD (1991). Urban Waste Water Treatment Directive – reported dana*. https://www.eea.europa.eu/en/topics/in-depth/water/urban-waste-water-treatment.

EUROPARL. 2018. *Waste management in the EU: infographic with facts and figures*. https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20180328STO00751/sustainable-waste-management-what-the-eu-is-doing.

European Commission. 2016. *Drinking Water*. https://ec.europa.eu/environment/water/water-drink/pdf/reports/LT.pdf.

European Commission. 2017. https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2017/07/CulturalCreativeCitiesIndex.pdf.

European Commission. 2019. https://urban.jrc.ec.europa.eu/thefutureofcities/space-and-the-city#the-chapter.

INDEXMUNDI. 2022. *People using at least basic sanitation services (2022). Urban (% of urban population) – Europe*. https://www.indexmundi.com/facts/indicators.

IQUAR. 2022. *World's most polluted cities 2017-2022*. https://www.iqair.com/world-most-polluted-cities.

ISO STANDRADS. 2006. *ISO 14040/14044*. https://www.iso.org/standard/38498.html.

Kennedy, Christopher; Baker, Lawrence; Dhakal, Shobhakar; Ramaswami, Anu. 2012. Sustainable Urban Systems: An Integrated Approach. *Journal of Industrial Ecology* 16/6. 775–779. doi:doi:10.1111/j.1530-9290.2012.00564.x.

Lapinskait, Indrė; Stasytytie, Viktorija; Skvarciany, Viktorija. 2022. Assessing the European Union capitals in the context of smart sustainable cities. *Open House International* 47/4. 769-776. doi:https://doi.org/10.1108/OHI-01-2022-0021.

Mirkov, Ađelka. 2012. Social sustainability of the city: the analysis of the concept. *Sociologija* 54/1. 55–70. doi:DOI:10.2298/SOC1201055M.

Petit-Boix, Anna; Llorach-Massana, Pere; Sanjuan-Delmás, David; Sierra-Pérez, Jorge; Vinyes, Elisabet; Gabarrell, Xavier; Rieradevall, Joan; Sanyé-Mengual, Esther. 2017. Application of life cycle thinking towards sustainable cities: a review. *Journal of cleaner production* 166. 993–951. doi:https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.08.030.

Shi, Longyu; Han, Linwei; Yang, Fengmei; Gao, Lijie. 2019. The Evolution of Sustainable Development Theory: Types, Goals, and Research Prospects. *Sustainability* 11/24. 1–16. doi:http://dx.doi.org/10.3390/su11247158.

STATISTA CITY REPORTS. 2022. *Global Business Cities Report 2022*. https://www.statista.com/study/62120/statista-global-business-cities/.

The Institute for Sustainable Communities. Elements of a Sustainable Community. https://sustain.org/about/what-is-a-sustainable-community/ (pristupljeno (2. ožujka 2024.).

THIIS. 2019. *Europe's most and least accessible capital cities ranked for disabled travellers*. https://thiis.co.uk/europes-most-and-least-accessible-capital-cities-ranked-for-disabled-travellers/.

UN. 2015. *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development.* New York. doi:doi:10.1007/s13398-014-0173-7.2.

UNCTAD. 2022. *International Investment Agreements Navigator*. https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements.

United Nations. (2015). *Report of the Economic and Social Council for 2015* (A/70/3). United Nations. https://digitallibrary.un.org/record/803443/files/A_70_3-EN.pdf

Viguié, Vincent; Hallegatte, Stéphane. 2012. Trade-offs and synergies in urban climate policies. *Nature Climate Change* 2/5. 334–337. doi:DOI:10.1038/nclimate1434.

Wu, Jianguo. 2014. The state-of-the-science and future directions. *Landscape and Urban Planning* 125. 209–221.

Yetano Roche, María; Lechtenböhmer, Stefan; Fischedick, Manfred; Gröne, Marie-Christine; Xia, Chun; Dienst, Carmen. 2014. Concepts and Methodologies for Measuring the Sustainability of Cities. *Annual Review of Environment and Resources* 39. 519–547. doi:10.1146/annurev-environ-012913-101223.

Key aspects of sustainability in the cities of the European Union

ABSTRACT

Sustainable city management is, first and foremost, a responsible task for city administrations, which aims to align the functioning and needs of the city and its residents with higher goals of sustainable development in accordance with environmental protection and the fight against climate change, and on the other hand, financing the transition to smart and green technologies. Accordingly, in this paper, the focus of the research is placed, in addition to theoretical assumptions related to urban sustainability, on the strategic guidelines of the European Union on sustainable development, as well as on policies and financial instruments that enable European cities to make a faster and better transition. The specificity of the research relates to a comparative analysis of the smart sustainability of the capital cities of the Union according to SSC standards, which ranks cities based on forty-one selected indicators. The applicable research results arise from the conducted benchmarking comparative analysis of individual capital cities of the European Union from a smart and sustainable perspective. The analysis provides initial values of forty-one indicators that can be updated at any time via links and thus obtain the rank of the observed cities in real time.

Keywords: *sustainable development, European Union, sustainability indicators, sustainable cities*

dr. sc. Anamarija Delić

Ekonomski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
anamarija.delic@efos.hr

dr. sc. Sunčica Oberman Peterka

Ekonomski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
suncica.oberman.peterka@efos.hr

UDK: 656
Prethodno priopćenje

Javni prijevoz u raskoraku između potreba stanovnika ruralnih područja i održivih rješenja

SAŽETAK

Povezanost ruralnih područja s urbanim središtima jedan je od preduvjeta održivosti ruralnih zajednica, njihovog ekonomskog razvoja, ali i zadržavanja stanovništva u ruralnim područjima. Dostupnost javnog prijevoza, kao i učestalost linija prema ruralnim područjima, pozitivno djeluje na smanjenje socijalne isključenosti ruralnih područja, smanjuje migracije stanovništva iz ruralnih u urbana područja, a indirektno djeluje i na razvoj ruralnog turizama. Stanovnici ruralnih područja ovise o javnom prijevozu, no s druge strane prijevoznici se fokusiraju na profitabilne linije i održivost. U raskoraku između održivosti i profitabilnosti poslovanja prijevoznika, te potreba stanovnika ruralnih područja, stanovnici ruralnih područja osmislili su različita alternativna rješenja i modele. Cilj rada je istražiti alternativna rješenja kojima se pokušava nadomjestiti nedostupnost ili nedovoljna učestalost javnog prijevoza. Kako bi se odgovorilo na postavljeno istraživačko pitanje, provedeno je istraživanje među korisnicima javnog prijevoza u Osječko-baranjskoj županiji, a stavovi i razmišljanja o održivim modelima prikupljeni su kroz fokus-grupe s načelnicima općina ruralnih područja Osječko-baranjske županije. Rezultati istraživanja pokazuju kako se s vremenom stanovnici ruralnih područja sve manje oslanjaju na linijski prijevoz, a u budućnosti se žele fokusirati na alternativna i održiva rješenja.

Ključne riječi: *javni linijski prijevoz, ruralna područja, održivost*

UVOD

Javni prijevoz i njegova učinkovita organizacija postali su i istražuju se kao prioritet održivog razvoja svake zajednice (J. de Ona i dr. 2016: 725). Mobilnost, kao jedna od ključnih potreba stanovništva, preduvjet je svakog regionalnog razvoja, a posebice u regijama u koje stanovništvo svakodnevno migrira (Šipuš i Abramović 2017: 788). Javni prijevoz se u novijim istraživanjima smatra ključnom odrednicom i urbanog i ruralnog razvoja (Horcher i Tirachini 2021, Yu i Zhao 2021, Eliasson, 2021 Berg i Ihlstrom 2019). Kvalitetan javni prijevoz jamstvo je zadržavanja stanovnika u ruralnim područjima, no istovremeno omogućava učinkovitu i održivu mobilnost i u gradovima (D. Hongming i dr. 2021: 81). Javni prijevoz predstavlja okosnicu urbanog transporta u svim većim gradovima, a isključivo korištenje osobnih vozila u svrhu mobilnosti nije moguće jer sa sobom nosi izazove parkiranja i prometnih gužvi u gradovima (Horcher i Tirachini 2021: 2). Stoga, unatoč modernizaciji i razvoju prijevoza, javni linijski prijevoz ostaje najvažniji oblik prijevoza, a novija istraživanja se usmjeravaju prema njegovoj učinkovitosti i optimalnoj iskorištenosti resursa. U usporedbi s gradovima diljem svijeta stanovnici europskih gradova uglavnom su zadovoljni uslugom i povezanošću koju nudi javni linijski prijevoz. S. Porru i dr. (2020) navode i kako se javni linijski prijevoz u gradovima EU27 sve više usmjerava k održivosti i smanjivanju emisije štetnih plinova. Ograničenjima parkiranja i prometa osobnih automobila u širim gradskim jezgrama dodatno se smanjuju prometne gužve i zagađenja.

Dobro organiziran javni prijevoz može potaknuti ekonomski razvoj, društvenu inkluziju, pristup i mobilnost ruralnim područjima. S druge strane, nedostatak javnog prijevoza ukazuje ne samo na nemogućnost pristupa određenim područjima i sadržajima, već predstavlja i jednu od najvećih prepreka uključivanja u suvremeno društvo za populaciju u ruralnim i slabije naseljenim područjima (McDonagh (2006), Berg i Ihlstrom (2019). Pristup javnom prijevozu je prema riječima Buttona (2010) ekonomski, ali i politički izazov (Masoumi (2013). Učinkovit i dobro organiziran javni prijevoz rješava i rastuće probleme socijalne isključenosti i nezaposlenosti (Salus i dr. 2013: 38).

Cilj ovog istraživanja je provjeriti razinu zadovoljstva stanovnika ruralnih područja Osječko-baranjske županije javnim linijskim prijevozom, te provjeriti njihovu spremnost na korištenje ekološki održivih, alternativnih rješenja. Kako je problem organizacije javnog prijevoza i političko i ekonomsko pitanje, primarno istraživanje je provedeno među donositeljima odluka – gradonačelnicima i načelnicima u Osječko-baranjskoj županiji, te među stanovnicima, korisnicima usluga javnog linijskog prijevoza. Istraživanje stavova stanovnika Županije, korisnika javnog linijskog prijevoza, provedeno je pomoću upitnika, koji je bio dostupan na svim gradskim portalima Osječko-baranjske županije.

TEORIJSKI PREGLED

Prva istraživanja ekonomskih učinaka javnog prijevoza pronalazimo u radovima Mohringa (1972) i Glaistera (1974), koji su se fokusirali na istraživanje komponenti troškova korisnika javnog prijevoza i nisu uzimali u obzir ostale čimbenike javnog prijevoza. Tek kasnija istraživanja uključuju multidisciplinarni pogled na pitanje učinkovitog i kvalitetnog javnog prijevoza.

Pregled teorijske podloge o javnom prijevozu upućuje na dva pravca istraživanja. Jedna grupa istraživanja fokusirana je na modeliranje učinkovitog javnog prijevoza i troškova operatora (Jansson 1980, Kocur i Hendrickson 1982, Carbajo 1988, Kraus 1991, De Borger i Wouters 1996, Huang 2000, Jara-Diaz i Gschwender 2003, Small 2004, Ahn 2009, Basso i Silva 2011, Tirachini 2014, Horcher i Graham 2018, Horcher i Graham 2020), dok se druga grupa istraživača bavi analizom varijabli odlučivanja u modelima optimizacije ponude javnog prijevoza (Glaister 1974, Oldfiled i Bly 1988, De Borger i Wouters 1998, Gronau 2000, Pels i Verhoer 2007, Ahn 2009, Basso i Silva 2014, A. de Palma i dr. 2015, Fielbaum i Jara-Diaz, 2016, Borjesson i dr. 2017, Horcher i Graham 2020). U radovima Nasha (1982), Berechmana (1993) i Gwilliama (2008) nalazimo i prva istraživanja ekonomskih učinaka javnih politika u području javnog prijevoza, a njihovi rezultati se u većini radova uzimaju kao polazište za istraživanja bolje regulacije javnog linijskog, autobusnog i željezničkog, prometa.

Glavni istraživački pravci javnog prijevoza fokusirali su se na kvantitativne čimbenike, analiziranje učinkovitosti i modeliranje optimalnih modela javnog prijevoza dok su radovi koji javni prijevoz promatraju s kvalitativnog stajališta, iznimno rijetki. Novija istraživanja se okreću značaju i utjecaju javnog prijevoza na održivost i razvoj ruralnih područja, kao i na kvalitetu života u urbanim sredinama (N. Velaga i dr. 2012, Štasna i Vaishar 2017), Berg i Ihlstrom (2019), Porru (2020), Yu i Zhao (2021), najčešće multidisciplinarnim pristupom.

Osnovni cilj javnog prijevoza je osiguranje konstantnog, održivog rasta i zaposlenosti u ruralnim područjima (Štasna i Vaishar 2017: 107). No, javni prijevoz, navode Murray i dr. (1998), mora osigurati pristup radnim mjestima i aktivnostima, obrazovanju i slobodnim aktivnostima za sve stanovnike, pa i one u rastućim urbanim sredinama. Planiranje javnog prijevoza, kao i njegova učinkovitost, preduvjet su i regionalnog rasta i razvoja. Javni prijevoz može eliminirati siromaštvo i socijalnu isključenost stanovnika u ruralnim područjima, no ovaj je čimbenik utjecaja javnog prijevoza najmanje istražen i najčešće izostavljen u istraživanjima (Yu i Zhao 2021: 2). Nedovoljna iskorištenost potencijala javnog prijevoza upućuje na vjerojatnost gubitka stanovništva u ruralnim područjima ili sve veću ovisnost o osobnim automobilima. Donositelji odluka i istraživači uvelike su podcijenili važnost razumijevanja prijevoznih potreba ruralnog stanovništva (Yu i Zhao 2021: 3).

Učinkovit javni prijevoz je iznimno teško osigurati jer su ruralna područja rijetko naseljena, potražnja nije dovoljno velika i usluga se najčešće ne koristi dovoljno, te u konačnici generira neodržive troškove (S. Porru i dr. 2020: 90). No, s druge strane, povećan broj osobnih automobila u ruralnim područjima, premda može upućivati na ekonomski rast, povećava rizik od zagađenja. Posjedovanje osobnog automobila je u korelaciji s većom mobilnošću stanovnika, ali i s većom isključenošću starijih osoba, osoba koje imaju bio kakav oblik invaliditeta, maloljetnih osoba i svih osoba koje ne posjeduju vozačku dozvolu ili automobil. Vlasnici automobila imaju veće troškove, odnosno troškove osiguranja, održavanja i goriva, što predstavlja velike izdatke.

Tomej i Liburd (2020) navode kako osobe bez osobnog automobila i bez položenog vozačkog ispita ostaju isključene iz svih društvenih događanja bilo u ruralnim ili urbanim područjima. Istraživanja koja su proveli Sivak i Schhoettle (2016), ukazuju na trend sve većeg broja osoba koje se odlučuju ne upravljati motornim vozilima, što im onemogućava pristup turističkim destinacijama u području bez organiziranog javnog prijevoza. Organizirani javni prijevoz pruža jednake mogućnosti svima i za pružanje usluga ruralnog turizma (Schellhorn 2010: 115).

Kreiranje učinkovitog javnog prijevoza iznimno je skupo i zahtijeva subvencioniranje, a što su i glavni uzroci smanjivanja broja linija i povezanosti ruralnih područjima i u razvijenim i u nerazvijenim zemljama (Yu i Zhao 2021: 3). Za učinkovit javni prijevoz nužno je zadovoljiti tri ključna kriterija: dostupnost financijskih sredstava, suradnju među dionicima i fleksibilnu ponudu redovitih usluga i usluga na zahtjev (S. Porru i dr. 2020). Učinkovit sustav javnog prijevoza je onaj (i samo onaj), kako navodi Eliasson (2021: 3), čiji su ukupni društveni benefiti viši u odnosu na društvene troškove. Korištenje javnog prijevoza uvjetuje nekoliko čimbenika: učestalost prometovanja javnog linijskog prijevoza i pristup javnom prijevozu (Yu i Zhao 2021:4), cijena prijevoza (Eliasson 2021: 3), informacije o dostupnosti i linijama javnog prijevoza (Velaga i dr. 2012: 113), ali i posjedovanje osobnog automobila i sposobnost upravljanja osobnim automobilom (Štasna i Vaishar 2017: 108).

Za oblikovanje učinkovitog javnog prijevoza nužno je uzeti u obzir gustoću naseljenosti, prosječan broj putnika i razinu potražnje. Javni prijevoz u ruralnim područjima uglavnom karakteriziraju niska i teško predvidiva potražnja za uslugom javnog prijevoza, te niska dostupnost usluge i infrastrukture. Drugim riječima, usluga javnog prijevoza je neredovita, nije lako dostupna (blizina stajališta) i nije povezana s drugim vrstama javnog prijevoza (Velaga i dr. 2012: 114). Sve više zanimanja istraživača privlači i ideja dijeljenja taksi-usluga kako bi se omogućila mobilnost u ruralnim područjima. Institucionalne, regulatorne i financijske aspekte ovog poslovnog modela detaljno je pojasnio Mulley (2010). Rezultati provedenih istraživanja Nelson i Phonphitakchai (2011) pokazuju kako dobro osmišljen, fleksibilan sustav prijevoza može integrirati različite oblike prijevoza kojim bi se osigurala usluga koja bi omogu-

ćavala fleksibilnost u odabiru rute, vremena i oblika prijevoza, pružatelja usluge kao i načinu plaćanja usluge.

Eliasson (2021) u svom istraživanju zaključuje kako regulator ne bi trebao donijeti sud o tome koji je oblik prijevoza suvišan ili nepotreban jer konačni sud o prednostima i troškovima putovanja mogu donijeti jedino putnici.

Sve je više istraživača koji ističu koristi korištenja drugih oblika mobilnosti, poput bicikala, motocikala, pa čak i traktora (Ranković, Plazinić i Jović 2018).

Za navedene izazove javnog prijevoza istraživači zaključuju kako se dio rješenja može pronaći u alternativnim oblicima prijevoza, poput romobila, bicikala ili pješačenja, a što uključuje i izgradnju pješačkih i biciklističkih staza, kao i sigurnijih pješačkih prijelaza.

MOBILNOST STANOVNIKA U REPUBLICI HRVATSKOJ I OSJEČKO-BARANJSKOJ ŽUPANIJI

Javni linijski prijevoz je spona između ruralnih i urbanih područja Republike Hrvatske. Javni prijevoz je poveznica stanovnika ruralnih područja sa svim važnim društvenim događajima i uslugama (pošta, trgovina, ljekarna, zdravstvene usluge i dr.), a ključan je za socijalnu uključenost svih stanovnika i ravnomjeran regionalni razvoj, kao i razvoj ruralnog turizma.

Prometno planiranje zahtijeva kvalitetnu podlogu prometnih podataka, no posljednjih godina, ovaj je segment zanemaren, pa ne postoji unificirani pristup prikupljanju tih podataka kao niti jasno definirana forma podataka.

Izmjenama u zakonskoj regulativi (Zakon o prijevozu u cestovnom prometu, NN 41/18 i Pravilnik o obavljanju javnog linijskog prijevoza putnika u cestovnom prometu, NN 116/19), županijski linijski prijevoz dobiva status usluge javnog interesa, a mrežu linija za obavljanje županijskog linijskog prijevoza putnika na svom području određuje svaka pojedina županija na temelju provedene analize potreba za javnim linijskim prijevozom putnika.

Istraživanje o dnevnim putovanjima stanovništva Republike Hrvatske provedeno je u 2019. godini kombiniranom metodom – putem osobnog intervjua uz podršku računala (CAPI).

Stanovnici Republike Hrvatske putuju u prosjeku na udaljenost od 14 km. Najveće prosječne udaljenosti ostvaruju se putovanjima vlakom (37 km), a najkraća (očekivano) pješice (2 km). Autobusom putuju u prosjeku na udaljenost od 23,42 km. U svim dnevnim putovanjima, putovanja autobusom su prosječno zastupljena u

5,84 % slučajeva, a 9,85 % prevaljene udaljenosti je izvedeno ovim prijevoznim sredstvom. Navedeni podaci prikazani su u Tablici 1.

Tablica 1. Karakteristike putovanja prema svrsi putovanja obzirom na radni ili neradni dan (Izvor: Državni zavod za statistiku, Dnevna mobilnost putnika 2019.)

Svrha putovanja	Broj putovanja		Prijeđena udaljenost (km)		Prosječna udaljenost(km)	
	Radni dan	Neradni dan	Radni dan	Neradni dan	Radni dan	Neradni dan
Ukupno	2,0967	1,2057	27,7318	20,2233	13,2264	16,77308
Posao	0,8451	0,1110	12,4072	1,5688	14,68134	14,13333
Obrazovanje	0,1062	0,0026	1,5553	0,1309	14,64501	50,34615
Kupovanje	0,3446	0,2332	2,4049	2,0466	6,978816	8,776158
Osobni poslovi	0,2119	0,1445	2,9244	2,6677	13,80085	18,46159
Službeno	0,0180	0,0028	0,2992	0,3403	16,62222	121,5357
Slobodno vrijeme	0,4971	0,6868	7,3674	13,0859	14,82076	19,05344
Pratnja	0,0738	0,0247	0,7738	0,3835	10,48509	15,52632

Rezultati istraživanja su pokazali i kako je preferirani izbor mobilnosti za putovanje na posao i svakodnevne aktivnosti za većinu stanovnika Hrvatske (62 %) vlastiti automobil (Tablica 2.). Javni prijevoz (autobus i vlak) koristila je otprilike svaka petnaesta osoba u 2019. godini (7 %). Hodanje je birao gotovo svaki peti ispitanik (20 %). Svakodnevni obrasci putovanja i izbor načina prijevoza prvenstveno su motivirani brzinom i praktičnošću koja je definirana udaljenosti cilja putovanja.

Tablica 2. Matrica načina i svrhe putovanja (Hrvatska 2019.) – podatci izraženi u postotcima (Izvor: Državni zavod za statistiku; Dnevna mobilnost putnika 2019)

	Posao	Obrazovanje	Kupovanje	Ostale svrhe	Slobodno vrijeme
Osobno vozilo	21,05	0,85	9,24	10,69	21,48
Autobus	1,63	1,14	0,38	0,53	1,47
Vlak	0,28	0,11	0,02	0,06	0,32
Bicikl	1,47	0,09	1,71	0,43	1,63
Pješice	2,58	0,67	5,81	2,23	9,55
Ostali oblici	1,94	0,44	0,34	0,46	1,40

Osobna vozila, autobus i vlak se najviše koriste u svrhu putovanja na posao. Bicikl je pogodan oblik prijevoza u svrhu obavljanja kupovine, a pješačenje za provođenje slobodnog vremena. Pri odlasku na posao i u školu najviše se koristi osobni automobil. Obrazovni proces daje prednost autobusnom prijevozu. Stanovnici Republike Hrvatske kupovinu najčešće obavljaju automobilom i pješice, a jednako tako odlaze i na sadržaje koje konzumiraju u slobodno vrijeme.

Podatke o stanju vozila u Republici Hrvatskoj prikupljaju Stanice za tehnički pregled vozila, koje su dio Centra za vozila Hrvatske. Prema podacima Centra[1], u 2024. godini, prosječna starost osobnih automobila (sve kategorije) bila je 14,63 godine, a što upućuje i na mogućnost većeg broja kvarova. Od ukupnog broja, 2 497 058, osobnih vozila u Republici Hrvatskoj, njih 17,11 % bilo je neispravno na redovitom tehničkom pregledu. Neispravna vozila su u prosjeku imala 5,87 grešaka. Istovremeno su autobusi prosječne starosti 11,94 godine (kategorija M2) i 12,76 godina (kategorija M3). Navedeni podaci upućuju na veću sigurnost u prijevozu autobusima, negoli osobnim automobilima. Podaci o prosječnoj starosti automobila i autobusa u javnom prijevozu putnika nisu dostupni na razini županija.

METODOLOGIJA

Za istraživanje stavova i zadovoljstva stanovnika Osječko-baranjske županije javnim prijevozom, u radu su korišteni primarni i sekundarni podaci. Pregledom prethodnih istraživanja definiran je teorijski okvir i najvažniji zaključci prethodnih istraživanja. Podaci o mobilnosti stanovnika Republike Hrvatske preuzeti iz istraživanja koje je proveo Državni zavod za statistiku 2019. godine. Navedeni podaci su korišteni za usporedbu s primarnim podacima o dnevnim putovanjima stanovnika Osječko-baranjske županije. Osnovni pokazatelji javnog linijskog prijevoza prikupljeni su kroz sekundarne izvore podataka: broj izdanih dozvola, pregled ukupnog broja kilometara na županijskim linijama, pregled prijeđenih kilometara po liniji, prosječan broj putnika po liniji, broj polazaka po liniji, vremenski raspored polazaka, udio linija po relacijama, udio polazaka po relacijama i udio autobusnih kilometara po linijama.

Stavovi, razmišljanja i prijedlozi korisnika javnog linijskog prijevoza prikupljeni su:

- u 2 fokus-grupe s predstavnicima jedinica lokalne samouprave (gradonačelnici i načelnici)
- javno dostupnim upitnikom, koji je bio postavljen na mrežna sjedišta lokalnih samouprava i najposjećenije portale gradova i općina Osječko-baranjske županije.

[1] Centar za vozila Hrvatske. cvh.hr/građani/tehnički-pregled/statistika (pristupljeno 7. 3. 2025.).

Kroz fokus-grupe prikupljena su stajališta o zadovoljstvu stanovnika postojećim javnim linijskim prijevozom, razlozima korištenja javnog linijskog prijevoza, zadovoljstvu brojem polazaka na liniji, kao i prijedlozima učinkovitijeg javnog linijskog prijevoza.

Na području Osječko-baranjske županije postoje četrdeset dvije (42) jedinice lokalne samouprave. Na predstavnike (gradonačelnike i načelnike) ove četrdeset dvije jedinice lokalne samouprave (u daljnjem tekstu JLS) poslani su pozivi za fokus-grupe u kojima je ukratko opisan cilj istraživanja kroz fokus-grupe. Fokus-grupe su se održale u dva termina, koja su odabrali predstavnici JLS-a. Prva fokus-grupa održana je 28. svibnja 2024. godine, a druga 14. lipnja 2024. godine u prostorima Ekonomskog fakulteta u Osijeku. Fokus-grupe su u prosjeku trajale 60 minuta, a pozivu za istraživanje se odazvalo 12 predstavnika JLS-a.

Držeći se ciljeva Kohezijske politike Europske unije, koja nalaže održivo i zeleno poslovanje uz digitalizaciju poslovnih procesa (financijsko razdoblje 2021. do 2027.), kroz upitnik su se prikupili stavovi i o alternativnim oblicima prijevoza, poput biciklističkog. Ispitanici su naveli preduvjete i motivaciju za češće korištenje bicikala ili drugih, alternativnih oblika prijevoza.

Kako bi se dobio što objektivniji i sveobuhvatniji pregled stanja županijskog linijskog prijevoza u Osječko-baranjskoj županiji, 18. lipnja 2024. godine održan je i sastanak s predstavnicima Arriva Hrvatska d. o. o., prijevoznika koji ima ugovor za obavljanje javnog prijevoza na većini pravaca u Županiji. Primjer dobre prakse na razini EU27 koju navodi prijevoznik, ali je detaljno obrađena i u prethodno istraženim rezultatima istraživanjima, jest primjer Južne Moravske, odnosno povezanost ruralnih područja s općinom Brno i većim gradovima izvan Češke. No, isto tako, prijevoznik naglašava kako je i u ovom primjeru dobre prakse istaknuta suradnja svih prijevoznika – unutar i izvan granica države.

Prijevoznik je istaknuo i kako u Republici Hrvatskoj postoje primjeri dobre prakse, te je istaknuta organizacija javnog linijskog prijevoza u Virovitičko-podravskoj županiji, gdje usluga nije u potpunosti besplatna niti za jednu skupinu korisnika, no stanovnici uslugu prijevoza koriste sve češće i uslugom su većinom zadovoljni.

REZULTATI

Na prvoj fokus-grupi sudjelovali su predstavnici 4 općine, dok je na drugoj fokus-grupi, sudjelovalo 8 predstavnika JLS-a. Ključne teme razgovora u fokus-grupi bile su:

- postojeća mreža linijskog prijevoza
- zadovoljstvo mrežom linijskog prijevoza

- problemi postojeće mreže linijskog prijevoza
- mogući načini rješavanja problema javnog prijevoza stanovnika Osječko-baranjske županije, te
- prijedlozi za poboljšanja postojeće mreže linijskog prijevoza.

Zajednički stav svih sudionika fokus-grupe je da postojeća mreža linijskog prijevoza ne zadovoljava u potpunosti potrebe stanovnika JLS-a, ali je istovremeno prisutna svijest kako je teško pronaći pravo rješenje problema prijevoza stanovnika zbog velikih troškova organizacije ove usluge, ali i malog broja stanovnika u pojedinim dijelovima Županije.

Primarni korisnici javnog prijevoza su učenici i studenti, manje radnici i umirovljenici, te ostali stanovnici, koji svoj problem prijevoza najčešće rješavaju automobilskim prijevozom, koji predstavlja najčešći i primarni način prijevoza odraslih i radno sposobnih stanovnika. S obzirom na to da su učenici i studenti primarni korisnici linijskog prijevoza i vozni red je prilagođen njihovim potrebama, te je za vrijeme praznika i vikenda značajno prorijeđen, što predstavlja veliki problem i za mlađe i starije stanovnike. Učenici i studenti, zbog nepostojanja linija za vrijeme praznika i vikenda, često ne mogu obavljati stručnu praksu ili odlaziti na druge izvannastavne aktivnosti.

U nedostatku javnog prijevoza javljaju se i pojedinci, koji nude i naplaćuju prijevoz vlastitim automobilom, često i po vrlo visokim cijenama. Nažalost, stanovnici su ponekad prisiljeni koristiti njihove usluge kako bi otišli k liječniku ili obavili neku drugu aktivnost u većim mjestima u Županiji.

Kako bi osigurao prijevoz stanovnicima svojih JLS-a, određeni broj općina je problem nepovezanosti pojedinih dijelova JLS-a rješavao kupovinom prijevoznih sredstava (automobila, kombija), te organiziranjem prijevoza za starije, bolesne i stanovnike u potrebi. Međutim, svjesni su da ovo nije rješenje, te da je potrebno pronaći sustavno rješenje problema organizacije javnog prijevoza.

Cijena karata za učenike, studente i umirovljenike Županija i JLS-a se subvencioniraju. Prema izjavama sudionika fokus-grupe, cijena nesubvencioniranih karata je vrlo visoka i konkurentna je cijenama taksi-prijevoza, te se veliki dio stanovnika odlučuje za taksi, koji je brži, fleksibilniji i pouzdaniji.

Sufinanciranje cijene prijevoza za male općine i u ovom trenutku predstavlja veliko financijsko opterećenje i one ne vide prostor za dodatna izdvajanja financijskih sredstava za sufinanciranje cijene prijevoza.

U dijelovima županije (gradovima i općinama) koji se nalaze na glavnim cestovnim pravcima (npr. Osijek – Zagreb) linije su češće i redovite, ali je problem s dijelovima JLS-a, koji se nalaze izvan glavnih cestovnih pravaca, posebno u rubnim dijelovima Županije. Mali dio županije pokriven je linijama Gradskog prijevoza putnika d. o. o.

Osijek (GPP), te je u tim općinama zadovoljstvo postojećim linijama prijevoza veće, budući su linije češće i dobro povezane s gradom Osijekom, kao centrom Županije. Pojedine općine, rješenje vide u suradnji s GPP-om, budući da potreba postoji, a kako graniče s mjestom u kojem javni prijevoz obavlja GPP, produžetak linije GPP-a bi se, prema njihovu mišljenju, relativno jednostavno mogao realizirati.

U dijelovima Županije, u kojima postoji željeznički promet, rješenje problema prijevoza se nekada rješava i željezničkim linijama, ali su i one često neadekvatne, vlakovi su stari i spori, infrastruktura (pruge, stanice…) neodržavana i često u lošem stanju, a vozni redovi vlaka i autobusa nisu usklađeni.

Dio predstavnika općina rješenje vidi u povezivanju i suradnji pružatelja usluga (GPP, Arriva) i boljoj organizaciji županijskih linija (kružne linije prema dijelovima JLS-a, koji su izvan glavnih pravaca, do središta općine, te prijelaz na redovite linije od općine prema županijskim središtima).

Predstavnici poduzeća Arriva svjesni su važnosti organiziranja županijskog linijskog prijevoza, ali s obzirom na sve veće troškove, te probleme u pronalasku djelatnika (vozača i mehaničara) prinuđeni su na promjenu postojećeg modela. Rješenje vide u potpori države te ustrojavanju prijevoza kao javne usluge, prema Zakonu o linijskom prometu (iz 2018. godine), prema kojem su neke županije riješile problem županijskog linijskog prijevoza (npr. Virovitičko-podravska županija). Također navode i tarifnu uniju, kao jedno od mogućih rješenja, ali da bi ona bila moguća, potrebno je prvo urediti sustave, te ih onda integrirati.

Istraživanje o zadovoljstvu javnim prijevozom i stavovima korisnika javnog prijevoza u Osječko-baranjskoj županiji prikupljeni su upitnikom, koji je distribuiran putem najčitanijih (najposjećenijih) internet-portala gradova i općina Osječko-baranjske županije.

Upitnikom su prikupljeni demografski podaci korisnika javnog linijskog prijevoza, prosječna udaljenost od autobusnog i željezničkog stajališta, razlozi korištenja javnog linijskog prijevoza, i učestalosti korištenja prijevoza. Upitnikom je izmjereno i zadovoljstvo korisnika javnog linijskog prijevoza u nekoliko kategorija: točnost, učestalost, usklađenost voznog reda s potrebama korisnika, dužina putovanja, udobnost putovanja, starost autobusa, izgled stajališta i cijena vozne karte. Upitnik se sastojao od 50 pitanja, a prikupljeni su odgovori 294 ispitanika iz 7 gradova i 26 općina Osječko-baranjske županije. Odgovori su se prikupljali od svibnja do srpnja 2024. godine.

Tablica 3. Struktura anketiranih prema dobi (Izvor: Primarni podatci prikupljeni istraživanjem, obrada autora)

Dob	**Učestalost**	**Udio**
15 – 19 godina	41	13,9
19 – 30 godina	69	23,5
31– 39 godina	63	21,4
40 – 59 godina	104	35,4
60 i više godina	17	5,8
Ukupni zbroj	**294**	**100,0**

Napomena: prvi kvartil = 24,2; Medijan = 35,7; Treći kvartil = 48,7

Najveći broj ispitanika naveo je kako ne kupuje niti pojedinačne niti povratne prijevozne karte, odnosno ne koriste usluge javnog linijskog prijevoza u Županiji.

Tablica 4. Način konzumiranja javnog prijevoza – odgovor na pitanje: „Imate li pretplatu (mjesečnu ili godišnju) za javni prijevoz?“ (Izvor: Primarni podaci prikupljeni istraživanjem; obrada autora)

Odgovor	Frekvencija	%
Da, radničku kartu	18	6,1
Da, studentsku kartu	22	7,5
Da, učeničku kartu	38	12,9
Da, umirovljeničku kartu	1	0,3
Ne, kupujem pojedinačne ili povratne prijevozne karte	88	29,9
Ne, ne koristim javni prijevoz	116	39,5
Pretplata nije dostupna	11	3,7
Ukupni zbroj	294	100,0

Iz navedenih odgovora vidljivo je da 127 anketiranih (43,2 %) ne koristi javni prijevoz. Od ispitanika koji koriste javni prijevoz, najčešće su osobe koje po potrebi kupuju pojedinačne karte ili povratne prijevozne karte (30 %).

Tablica 5. Uporaba javnog prijevoza prema dobi ispitanih osoba (Izvor: Primarni podaci prikupljeni istraživanjem; obrada autora)

Dob	Koristi javni prijevoz		Ukupno	Udio koji koristi
	Ne	Da		
15-19 godina	0	41	41	100,0
19-30 godina	17	52	69	75,4
31-39 godina	40	23	63	36,5
40-59 godina	60	44	104	42,3
60 i više godina	10	7	17	41,2
Ukupni zbroj	**127**	**167**	**294**	**56,8**

Napomena: Izračunata vrijednost χ^2-testa = 62,0;Kritična vrijednost χ^2-testa = 9,5; stupnjevi slobode = 4; značajnost = 5 %

U strukturi ispitanika, najveći je broj osoba koje su zaposlene, čak 68 %, a potom učenika (14 %) i studenata (11 %). Među ispitanicima je još 4 % nezaposlenih osoba, a 3 % ispitanika ima status umirovljene osobe.

Premda je najveći broj ispitanika zaposlen, njih čak 68 %, najveći dio njih ipak ne koristi uslugu javnog prijevoza. Prethodna istraživanja kao jednu od najčešćih prepreka korištenju javnog prijevoza navode udaljenost od autobusnog stajališta ili željezničke stanice. Najveći broj ispitanika je udaljen između 200 do 500 metara od autobusnog stajališta, odnosno više od 2 kilometra do najbliže željezničke stanice.

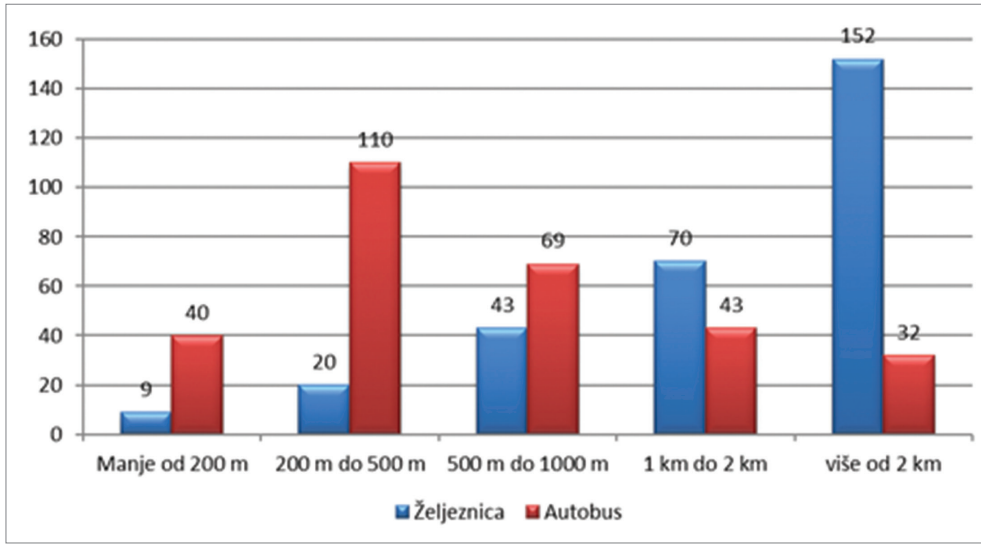

Grafikon 1. Udaljenost između autobusnog stajališta odnosno željezničke stanice i mjesta stanovanja (Izvor: Primarni podaci prikupljeni istraživanjem; obrada autora)

Upitnikom su prikupljeni stavovi o zadovoljstvu korisnika elementima javnog prijevoza

Tablica 6. Zadovoljstvo ispitanika uslugama autobusnog linijskog prijevoza (Izvor: Primarni podaci prikupljeni istraživanjem; obrada autora)

Element	**Aritmetička sredina**	**Standardna devijacija**	**Koeficijent varijacije**	**Rang**
točnost polazaka autobusne linije koju koristite	2,78	1,09	39,33	1,0
učestalost polazaka autobusne linije koju koristite	2,17	1,14	52,43	6,5
usklađenost voznog reda s potrebama	2,00	1,03	51,14	8,0
dužinu putovanja autobusnom linijom koju koristite	2,70	1,07	39,50	3,0
udobnost putovanja autobusnom linijom koju koristite	2,76	1,00	36,13	2,0
starost autobusa kojima putujete	2,46	0,98	39,86	5,0
stajalište autobusne linije koju koristite	2,61	1,11	42,54	4,0
cijena karte autobusne linije koju koristite	2,17	1,01	46,55	6,5

Napomena: Ocjene od 1 (izrazito nezadovoljni) do 5 (izrazito zadovoljni)

Na temelju rezultata istraživanja može se zaključiti kako ispitanici nisu zadovoljni uslugama autobusnog linijskog prijevoza. Svi elementi autobusnog linijskog prijevoza ocijenjeni su prosječnom ocjenom ispod 3. Najvećom prosječnom ocjenom ocijenjen je točni polazak autobusa (2,78), slijedi udobnost putovanja (2,76), pa dužina putovanja (2,70). Ispitanicima najviše smeta neusklađenost voznog reda sa svojim potrebama (2,00). Podjednako nezadovoljstvo ispitanici su iskazali prema cijeni usluge autobusnog prijevoza i učestalosti polazaka autobusa, prosječna ocjena 2,17.

Iz odgovora ispitanika uočava se da je usklađenost voznog reda s potrebama najveći problem javnog prijevoza.

Za kreiranje učinkovitog modela javnog prijevoza nužno je istražiti i čimbenike koji bi motivirali korisnike usluge javnog prijevoza na češće korištenje usluge.

Tablica 7. Razlozi koji bi motivirali anketirane na veću uporabu javnog prijevoza (Izvor: Primarni podaci prikupljeni istraživanjem; obrada autora)

Razlog	**Broj**	**Udio (%)**
Učestaliji polasci	201	68,37
Bolja povezanost s glavnim gradskim/općinskim naseljem	191	64,97
Točnost i pouzdanost polazaka	113	38,44
Subvencioniranje prijevozne karte	98	33,33
Uvođenje integriranog prijevoza putnika (bolja međusobna povezanost više načina prijevoza)	83	28,23
Kvalitetniji vozni park	54	18,37
Mobilna aplikacija za informiranje, planiranje putovanja i edukaciju	49	16,67
Kvalitetnija infrastruktura (stajališta/kolodvori)	47	15,99
Stajališta bliža mjestu stanovanja	42	14,29
Ekologija	30	10,20
Sustav javnih bicikala u blizini kolodvora	25	8,50
Ništa od navedenog me ne bi motiviralo na češće korištenje javnog prijevoza	20	6,80

Učestaliji polasci i bolja povezanost s glavnim gradskim/općinskim naseljima bi prema mišljenju anketiranih mogla povećati uporabu javnog prijevoza u osječko-baranjskoj županiji. Ostali motivi su važni za manje od 50 % anketiranih. Samo 30 anketiranih (10 %) navelo je ekologiju kao važan čimbenik motivacije za korištenje javnog prijevoza.

Javni prijevoz ne planira koristiti 20 ispitanika, što čini 6,8 % uzorka. Na nivou 5 % značajnosti s 95 % sigurnosti možemo očekivati da bi se raspon osoba koje nikako ne žele koristiti javni prijevoz kreću u rasponu od 3,9 % do 9,7 %.

Tablica 8. Potencijalni motivi za većom uporabom bicikala u mobilnosti stanovnika Osječko-baranjske županije (Izvor: Primarni podaci prikupljeni istraživanjem; obrada autora)

Odgovori	**Broj**	**Udio (%)**
Atraktivne i sigurne biciklističke staze/trake	161	54,76
Kontinuirana mreža biciklističkih staza	137	46,60
Subvencija za kupovinu električnog bicikla	68	23,13
Kvalitetna parkirališna ponuda za bicikle	64	21,77

Odgovori	Broj	Udio (%)
Mogućnost unosa bicikla u vozila javnog prijevoza	59	20,07
Implementacija biciklističko-pješačkih zona u gradskom središtu	47	15,99
Ništa od navedenog me ne bi motiviralo na češće korištenje bicikla	43	14,63
Ekologija	39	13,27
Stajališta sustava javnih bicikala na atraktivnim lokacijama (integracija s javnim prijevozom)	27	9,18
Implementacija električnih punionica za e-bicikle	24	8,16
Mobilna aplikacija za informiranje, planiranje putovanja i edukaciju	17	5,78

Atraktivne i sigurne biciklističke staze su važan preduvjet učestalijeg korištenja bicikala za 55 % anketiranih. Najveći broj motiva češćeg korištenja bicikala vezan je za bolju infrastrukturu. Ekološka svijest kod svega 13 % anketiranih bi bila motivirajuća za veću uporabu bicikla. Nultu točku interesa iskazale su 43 anketirane osobe, što u odnosu na broj anketiranih predstavlja 15 %.

Tablica 9. Motivi anketiranih za povećanje pješačenja u strukturi vlastite mobilnosti (Izvor: Primarni podaci prikupljeni istraživanjem; obrada autora)

Odgovori	Broj	Udio (%)
Atraktivne i sigurne pješačke staze	157	53,40
Sigurniji pješački prijelazi	113	38,44
Kontinuirana mreža pješačkih staza	111	37,76
Manji broj bicikala na pješačkim stazama	72	24,49
Implementacija pješačko-biciklističkih zona u gradskom središtu	50	17,01
Ekologija	49	16,67
Ništa od navedenog me ne bi motiviralo na češće pješačenje	42	14,29
Mobilna aplikacija za informiranje, planiranje putovanja i edukaciju	22	7,48

Slično kao i po pitanju bicikla, u slučaju pješačenja, najvažnija je sigurnost. Čak 53 % ispitanika je istaknulo sigurnije pješačke staze, dok je 38 % ispitanika naglasilo sigurne pješačke prijelaze. Bolja infrastruktura, odnosno kontinuirana mreža pješačkih staza bi motivirala 38 % ispitanika na češće pješačenje. Četvrtina ispitanih (25 %) je istaknula kako tijekom pješačenja ima problema s „nekulturom“ biciklista, te bi ih

manji broj bicikala na pješačkih stazama potaknuo na učestalije pješačenje. Ekološka svijet, odnosno pozitivni učinci pješačenja, bili bi motivacija za samo 17 % ispitanika, dok je 14 % navelo kako ih ništa ne bi motiviralo na češće pješačenje.

DISKUSIJA

Usluga javnog prijevoza u Republici Hrvatskoj, pa tako i u Osječko-baranjskoj županiji, provodi se sukladno odobrenim dozvolama za prometovanje na određenim pravcima, odnosno rutama prijevoza. Premda je Županija izdala 254 dozvole za prijevoz putnika, nisu sve dozvole aktivne, odnosno javni prijevoz se odvija samo na onim profitabilnim, odnosno onim na kojima se nalaze osobe čiji je prijevoz subvencioniran – učenici i studenti. Ostali stanovnici Županije uglavnom se koriste osobnim automobilom ili dijele prijevoz, odnosno troškove prijevoza s drugim putnicima. Stanovnici se uglavnom oslanjaju na prijevoz autobusima, s obzirom na to da su im željezničke stanice predaleko, željeznička infrastruktura je loša, a vozni red nije usklađen s njihovim potrebama. Stanovnici Županije kroz čija mjesta prolaze važni željeznički pravci, uglavnom pak koriste ovu vrstu javnog prijevoza. Vozni red i pravci prometovanja između javnog autobusnog i željezničkog prometa nisu usklađeni, što dodatno otežava snalaženje stanovnika, ali i stvara nepotrebne troškove.

Stanovnici koji se koriste uslugom javnog autobusnog prijevoza najviše su zadovoljni točnošću polazaka, duljinom putovanja i udobnošću autobusa, a najmanje usklađenošću voznog reda s njihovim potrebama. Vozni red se priprema prema potrebama učenika i studenata i prometovanje autobusa je češće tijekom školske godine, dok je tijekom ljetnih praznika, te vikendom, veza s urbanim područjima svedena na jedan do dva polaska.

Ispitanici, korisnici usluge javnog prijevoza, češće bi koristili uslugu kada bi vozni red bio usklađeniji s njihovim potrebama, kada bi polasci bili učestaliji, te kada bi povezanost s urbanim središtima bila bolja.

U razvijenim zemljama sve je više alternativnih načina prijevoza kojima se okreću stanovnici ruralnih područja, posebice imajući u vidu rast ekološke osviještenosti i okretanje k zelenoj energiji i mobilnosti među stanovništvom. Stanovnici sve češće dijele prijevoz i troškove, ali se koriste i romobilom, biciklom ili pak pješače. Stanovnici Osječko-baranjske županije nisu motivirani za korištenje ovih oblika mobilnosti. Čak 43 % ispitanika ništa ne bi motiviralo na ovu vrstu mobilnosti. Međutim, 13 % ispitanika bi bili motivirani na češće pješačenje ili vožnju biciklom ili romobilom kada bi postojali sigurniji prijelazi, sigurne i kontinuirane pješačke ili biciklističke staze do urbanih središta. Zanimljivo je kako su ispitanici istaknuli i nekulturu ponašanja biciklista i pješaka, što predstavlja prepreku daljnjem korištenju ili donošenju odluke o korištenju ovih oblika mobilnosti.

Donositelji odluka – načelnici i gradonačelnici, koji su sudjelovali u istraživanju, svjesni su važnosti javnog prijevoza za razvoj njihovih područja, ali i za razvoj ruralnog turizma, no isto tako i izazova koji stoje pred organizacijom učinkovitog javnog prijevoza putnika. Organizacija prijevoza starijih i teško pokretljivih putnika do zdravstvenih ustanova osobnim automobilima, kada ne postoji drugi način prijevoza, ne može ostati jedini način prijevoza, ponajprije zbog činjenice kako zakonski propisi i regulative ne dozvoljavaju ovakve, organizirane, oblike prijevoza bez izdanih dozvola.

Organizacija učinkovitog javnog prijevoza ostaje i nadalje izazov Osječko-baranjske, kao i svake druge županije i svake druge općine u EU27, no bez organiziranog javnog prijevoza ni život, ni ruralni turizam neće biti mogući.

ZAKLJUČAK

Javni linijski prijevoz igra ključnu ulogu u razvoju ruralnih područja, omogućujući mobilnost stanovništva i povezanost s urbanim središtima. Javni prijevoz je poveznica stanovnika ruralnih područja sa svim važnim društvenim događajima i uslugama (pošta, trgovina, ljekarna, zdravstvene usluge, i dr.), ključan je za socijalnu uključenost stanovnika ruralnih područja, a važan je i za razvoj ruralnog turizma.

Donositelji odluka svjesni su važnosti javnog prijevoza za gospodarski i društveni razvoj ruralnih sredina, ali i poteškoća u njegovoj organizaciji.

Analiza stanja u Osječko-baranjskoj županiji pokazala je da je trenutna organizacija prijevoza fokusirana na prijevoz učenika i studenata, čime se ne zadovoljavaju u potpunosti potrebe svih stanovnika. Glavni izazovi u organizaciji linijskog prijevoza odnose se na: mali broj korisnika i visoke troškove organizacije javnog linijskog prijevoza, što kao posljedicu ima mali broj linija. No, pored toga, problemi u organizaciji javnog prijevoza odnose se na neusklađen vozni red, kao i na lošu povezanost autobusnog i željezničkog prijevoza.

Kako bi riješili potrebe za prijevozom, stanovnici koriste i različite alternativne oblike mobilnosti, poput dijeljenja prijevoza ili vožnje biciklom, ali je njihova primjena ograničena zbog infrastrukturnih i kulturoloških prepreka.

Budućnost održivog javnog prijevoza u ruralnim područjima ovisit će o prilagodbi voznog reda stvarnim potrebama stanovništva, poboljšanju infrastrukture i usklađivanju različitih oblika prijevoza, ali i o dogovoru i suradnji ključnih dionika, s obzirom na sve izazove organizacije javnog prijevoza. Bez sustavne organizacije i ulaganja u javni linijski prijevoz, ni kvaliteta života ni ruralni turizam neće moći ostvariti puni potencijal.

Ograničenja istraživanja ima nekoliko: istraživanje se fokusira isključivo na Osječko-baranjsku županiju, što ograničava njegovu primjenjivost na druge regije. Bilo bi zanimljivo vidjeti kako je problem organizacije javnog linijskog prijevoza riješen u drugim sredinama, te napraviti komparativnu analizu. Istraživanje se temelji samo na analizi jedne grupe dionika – u budućim radovima mogu se uključiti i stajališta predstavnika drugih dionika kao što su prijevoznici, prometni stručnjaci i sl., kako bi dobili i pogled na druge aspekte problema, koji se istražuje. U budućim istraživanjima bilo bi zanimljivo i detaljnije analizirati zakonski okvir i infrastrukturne aspekte u rješavanju problema organizacije javnog linijskog prijevoza.

Istraživanje je pokazalo kompleksnost problema organizacije javnog linijskog prijevoza, ali i njegovu važnost za razvoj urbanih i ruralnih sredina. Bez dogovora i suradnje svih dionika - od lokalne vlasti, prijevoznika, ali i korisnika javnog linijskog prometa problem organiziranja javnog linijskog prijevoza ne može se kvalitetno riješiti.

LITERATURA

Ahn, Kijung. 2009. Road Pricing and Bus Service Policies. *Journal of Transport Economics and Policy* 43/1. 25–53.

Basso, Leonardo J.; Guevara, Cristian Angelo; Gschwender, Antonio; Fuster, Marcelo. 2011. Congestion pricing, transit subsidies and dedicated bus lanes: Efficient and practical solutions to congestion. *Transport Policy* 18/5. 676–684. https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2011.01.002.

Basso, Leonardo; Silva, Hugo E. 2014. Efficiency and Substitutability of Transit Subsidies and Other Urban Transport Policies. *American Economic Journal: Economic Policy* 6/4. 1–33.

Berechman, Joseph. 1993. *Public Transport Economics and Deregulation Policy.* Elsevier Science Publisher. Amsterdam.

Berg, Jessica; Ihlstrom, Jonas. 2019. The Importance of *Public Transport for Mobility and Everyday Activities among Rural Residents. Social* Sciences 8/58. 1–13. doi:10.3390/socsci8020058.

Borjesson, Maria; Fung, Chau Man; Proost, Stef. 2017. Optimal prices and frequencies for buses in Stockholm. *Economics of Transportation* 9. 20–36.

Button, Kenneth. 2010[3]. *Transport Economics*. Edward Elgar. United Kingdom.

Carbajo, Jose C. 1988. The Economics of Travel Passes: Non-Uniform Pricing in Transport. *Journal of Transport Economics and Policy* 22/2. 153–173.

De Borger, Bruno; Mayeres, Inge; Proost, Stef; Wouters, Sandra. 1996. Optimal Pricing of Urban Passenger Transport: A Simulation Exercise for Belgium. *Journal of Transport Economics and Policy* 30/1. 31–54.

De Borger, Bruno; Wouters, Sandra.1998. Transport externalities and optimal pricing and supply decisions in urban transportation: a simulation analysis for Belgium. *Regional Science and Urban Economics* 28/2. 163–197.

de Ona, Juan; de Ona, Rocio; Lopez, Griselda. 2016. Transit service quality analysis using cluster analysis and decision trees: a step forward to personalized marketing in public transportation. *Transportation* 43, 725–747. https://doi.org/10.1007/s11116-015-9615-0.

de Palma, Andre; Kilani, Moez; Proost, Stef. 2015. Discomfort in mass transit and its implications for scheduling and pricing. *Transportation Research Part B: Methodological* 17. 1–18.

Eliasson, Jonas. 2021. Efficient transport pricing – why, what, and when?. *Communication in Transportation Research* 1. 1–8.

Fielbaum, Andres; Jara-Diaz, Sergio. 2016. Optimal public transport networks for a general urban structure. *Transportation Research Part B Methodological.* doi: 10.1016/j.trb.2016.10.003.

Glaister, Stephen. 1974. Generalised Consumer Surplus and Public Transport Pricing. *The Economic Journal* 84/336. 849–867.

Gronau, Reuben. 2000. Optimum Diversity in the Public Transport Market. *Journal of Transport Economics and Policy* 34/1. 21–41.

Gwilliam, Ken. 2008. A review of issues in transit economics. *Research in Transportation Economics* 23/1. 4–22. https://doi.org/10.1016/j.retrec.2008.10.002.

Hongming, Dong; Ma, Shoufeng; Jia, Ning; Tian, Junfang. 2021. Understanding public transport satisfaction in post COVID-19 pandemic. *Transport Policy* 101. 81–88.

Horcher, Daniel; Graham, Daniel J. 2018. Demand imbalances and multi-period public transport supply. *Transportation Research Part B Methodological* 108. 106–126.

Horcher, Daniel; Graham, 2020. MaaS economics: should we fight car ownership with subscriptions to alternative modes?. *Economics of Transportation* 22/100167. 10–1016.

Horcher, Daniel; Tirachini, Alejandro. 2021. A review public transport economics. *Economics of Transportation* 25. https://doi.org/10.1016/j.ecotra.2021.100196.

Huang, Hai-Jun. 2000. Fares and tolls in a competitive system with transit and highway: the case with two groups of commuters. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review* 36/4. 267–284.

Jansson, Jan Owen. 1980. A Simple Bus Line Model for Optimisation of Service Frequency and Bus Size. *Journal of Transport Economics and Policy* 14/1. 53–80.

Jara-Diaz, Sergio; Gschwender, Antonio. 2003. Towards a general microeconomic model for the operation of public transport. *Transport Reviews 23*/4. 453–469.

Kocur, George; Hendrickson, Chris. 1982. Design of local bus service with demand equilibration. *Transportation Science* 16/2. 149–170.

Kraus, Marvin. 1991. Discomfort externalities and marginal cost transit fares. *Journal of urban Economics* 29/2. 249–259.

Masoumi, Houshmand E. 2013. Modeling the Travel Behavior Impacts of Micro-Scale Land Use and Socio-Economic Factors. *TeMA Journal of Land Use, Mobility and Environment* 6/2. https://doi.org/10.6092/1970-9870/1484.

McDonagh, John. 2006. Transport policy instrument and transport-related social exclusion in rural Republic of Ireland. *Journal of Transport Geography* 14. 355–366.

Mohring, Herbert. 1972. Optimization and scale economies in urban bus transportation. *The American Economic Review* 62/4. 591–604.

Murray, Allan T.; Davis, Rex; Stimson, Robert J.; Ferreira, Luis. 1998. Public Transportation Access. *Transportation Research Part D: Transport and Environment* 3/5. 319–328.

Nash, Chris. 1982. *Economics of public transport*. Longman. New York.

Oldfiled, R. H.; Bly, P. H. 1988. An analytic investigation of optimal bus size. *Transportation Research Part B: Methodological* 22/5. 319–337.

Pels, Eric; Verhoer, Erik T. 2007. Infrastructure pricing and competition between modes in urban transport. *Environment and Planning A* 39/9. 2119–2138.

Porru, Simone; Misso, Francesco Edoardo; Pani, Filippo Eros; Repetto, Cino. 2020. Smart mobility and public transport: Opportunities and challenges in rural and urban areas. *Journal of traffic and transportation engineering* 7/1. 88–97.

Salus, Jiri; Marikova, Pavla; Kment, Petr; Djanbajeva, Asel; Klemperova, Lucie; Orel, Nadezda. 2013. The world of rural sociology and relations among participants in the Czech Republic. *Rural resilience and vulnerability* 37–38. XXV ESRS Congress.

Schellhorn, Mathias. 2010. Development for whom? Social justice and the business of ecotourism. *Journal of Sustainable Tourism* 18/1. 115–135.

Šipuš, Denis; Abramović, Borna. 2017. The possibility of using public transport in rural area. *Procedia Engineering* 192. 788–793.

Small, Kenneth. A. 2004. Road pricing and public transport. *Research in Transportation Economics* 9/1. 133–158.

Štasna, Milada; Vaishar, Antonin. 2017. The relationship between public transport and the progressive development of rural areas. *Land Use Policy* 67. 107–114.

Tirachini, Antonio. 2014. The economics and engineering of bus stops: Spacing, design and congestion. *Transportation research part A: policy and practice* 59 37–57.

Tomej, Kristof; Liburd, Janne J. 2020. Sustainable accessibility in rural destinations a public transport network approach. *Journal of Sustainable Tourism* 28/2. 222–239. https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1607359.

Velaga, Nagendra R; Nelson, John D; Wright, Steve D.; Farrigton, John H. 2012. The Potential Role of Flexible Transport Services in Enhancing Rural Public Transport Provision. *Journal of Public Transportation*. 15/1. 111–131.

Yu, Zhao; Zhao, Pengjun. 2021. The factors in residents' mobility in rural towns of China: Car ownership, road infrastructure and public transport services. *Journal of Transport Geography* 91. 1–14.

Public transport in the gap between the needs of the rural population and sustainable solutions

ABSTRACT

The connection of rural areas to urban centers is one of the prerequisites for the future viability of rural communities, their economic development, but also for the population to remain in rural areas. The availability of public transport and the frequency of connections to rural areas have a positive effect on reducing the social exclusion of rural areas, reducing the migration of the population from the countryside to the cities and having an indirect effect on the development of rural tourism. Rural residents rely on public transport, but on the other hand, transport companies focus on profitable routes and sustainability. Given the discrepancy between the sustainability and profitability of transport companies' operations and the needs of rural residents, rural residents have developed various alternative solutions and models. The aim of this paper is to investigate alternative solutions that attempt to compensate for the unavailability or inadequate frequency of public transportation. To answer the research question, a survey was conducted among public transport users in Osijek-Baranja County, and attitudes and thoughts on sustainable models were collected in focus groups with mayors of municipalities in rural areas of Osijek-Baranja County. The results of the research show that the residents of rural areas are becoming decreasingly dependent on regular transportation over time and want to focus on alternative and sustainable solutions in the future.

Keywords: *public transportation, rural areas, sustainability*

dr. sc. Hrvoje Volarević

Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb
hvolarevic@libertas.hr

UDK: 621.3
Prethodno priopćenje

Procjena isplativosti ugradnje kućne solarne elektrane na realnom primjeru

SAŽETAK

U članku se analizira isplativost izgradnje kućne solarne elektrane i sve prednosti koje ovakva vrsta investicije može ostvariti na realnom primjeru. Sunčana energija koja se dobiva izravnom pretvorbom, iz današnje perspektive spada u alternativne oblike energije poput energije vjetra, morskih valova, biotopline te geotermalne energije. Prednost alternativnih izvora energije u odnosu na fosilna goriva i sve druge tipove konvencionalnih energija poput nuklearne fisije jest u činjenici da nema štetnog utjecaja na okolinu, posebice na atmosferu i na vode. Proizvodnja sunčeve energije najpoznatija je kroz primjenu solarnih fotonaponskih ćelija koje pretvaraju sunčevu svjetlost izravno u električnu energiju koja se zatim direktno transferira u elektroenergetski sustav.

Iako su alternativni izvori energije sve popularniji u današnjem suvremenom svijetu, još uvijek je, zbog nedostatka istraživanja i razvoja novih tehnologija te utjecaja raznih gospodarskih interesa (primarno od strane proizvođača fosilnih goriva), njihova upotreba u suvremenoj industrijskoj civilizaciji nedostatna. No, prihvaćanje koncepta održivog razvoja na globalnoj razini podrazumijeva neutralno djelovanje ekonomskih aktivnosti na okoliš što bi trebalo potaknuti znatno veću upotrebu alternativnih, odnosno obnovljivih izvora energije.

Sukladno navedenom, u članku se analizira financijska isplativost ugradnje kućne solarne elektrane iz perspektive inicijalnog ulaganja u takvu vrstu investicije te planiranog povrata ulaganja u razdoblju od maksimalnih 5 do 6 godina. Očekivana korist od investicije podrazumijeva novčanu vrijednost proizvedene električne energije na godišnjoj razini uz pretpostavku svih mogućih ograničenja koja se pri tome javljaju, kao što je to na primjer i geografski položaj same lokacije. Također, u razmatranje se uzimaju i druge vrste ograničenja koja uključuju različite administrativno-birokratske i tehničke prepreke zbog kojih se u praksi otežavaju ovakve vrste investicija. U takvim

situacijama, bez efikasne i brze potpore odgovornih institucija kroz program sufinanciranja i adekvatne stručne pomoći, mnoge fizičke i pravne osobe neće biti u poziciji pokretanja ovakvog ili sličnog projekta što zasigurno ne garantira pretpostavke za samoodrživim razvojem lokalnog gospodarstva.

Ključne riječi: *obiteljska kuća, solarna elektrana, električna energija, procjena isplativosti, održivi razvoj*

UVOD

Glavni cilj ovog članka je pokazati na stvarnom primjeru kako se u praksi provodi ulaganje u izgradnju kućne solarne elektrane za proizvodnju vlastite električne energije koja je prvenstveno financirana privatnim kapitalom od strane fizičkih osoba/investitora uz djelomično (su)financiranje od strane Fonda za zaštitu okoliša i energetsku učinkovitost u vlasništvu Republike Hrvatske (Fond za zaštitu okoliša i energetsku učinkovitost 2025).

Predmet analize predstavlja ugradnja fotonaponske elektrane od 6 KWp (*engl. kilowatt peak*) što predstavlja maksimalnu izlaznu odnosno vršnu snagu u kilovat satima (KWh) koju fotonaponski sustav (*engl. photovoltaic system – PV system*) može pružiti. U ovom slučaju, fotonaponski sustav predstavlja 16 solarnih monokristalnih panela izrađenih od jednog kristala silicija koji se postavljaju na krov obiteljske kuće, čime se omogućava neovisna i sigurna proizvodnja, odnosno opskrba električnim energijom u kućanstvu (*International Renewable Energy Agency* 2025). Ovi paneli su u serijskom spoju što predstavlja bolju opciju za panele koji većinu vremena provode na otvorenom bez sjene, daju veću učinkovitost te stoga nude viši napon u fotonaponskom sustavu. Alternativni način spajanja panela je paralelni spoj, što znači da potencijalni kvar ili loša izvedba jednog panela neće imati utjecaja na ostale panele čime se značajno smanjuje negativni utjecaj na cijeli fotonaponski sustav.

Za funkcioniranje ovako dizajniranog fotonaponskog sustava potrebno je solarnu energiju koja predstavlja energiju sunčevog zračenja pretvoriti u električnu energiju ili toplinu, što se događa stvaranjem fotoelektričnog efekta odnosno fotoefekta. Korištenje takve tehnologije je počelo u pedesetim godina prošlog stoljeća u aero i astronautici, da bi se u kasnijem razdoblju nastavilo upotrebljavati na krovovima, fasadama i otvorenim prostorima diljem svijeta pomoću fotonaponskih sustava (Hrvatska elektroprivreda 2025). Efikasnost fotonaponskog sustava se zadnjih godina značajno popravila čime se povećao njihov stupanj učinkovitosti, koji je sada u rasponu između 10 i 20 posto, što primarno ovisi o korištenoj tehnologiji. Stoga se može zaključiti kako se pretvaranje solarne energije u električnu energiju pomoću solarnih ćelija neprestano usavršava korištenjem sve naprednijih tehnologija u njihovoj proizvodnji.

Nadalje, solarne ćelije pretvaraju sunčevo zračenje u električnu energiju čime se stvara istosmjerna struja. S obzirom na to da se u javnoj električnoj mreži koristi izmjenična struja, ovaj fotonaponski sustav sadrži i pretvarače koji proizvedenu istosmjernu struju pretvaraju u izmjeničnu. U takvom sustavu solarne ćelije su spojene sa solarnim panelima/modulima koji zajedno s ostalim komponentama (solarni kablovi, potkonstrukcija, priključna kutija generatora, pretvarač i brojilo električne energije) čine osnovni fotonaponski sustav. Alternativno, postoje i dodatne opcije koje uključuju pohranu proizvedene električne energije (baterija), stanice za punjenje automobila (zidna kutija) i grijače za pripremu tople vode. Elemente fotonaponskog sustava najvećim dijelom određuju karakteristike građevine (položaj, orijentacija i/ili dimenzije) na kojoj će takav sustav biti ugrađen (E.ON 2025). U pravilu, u blizini položaja kućne solarne elektrane postoji izgrađen elektroenergetski sustav na koji se ta elektrana može jednostavno priključiti kako bi, osim preuzimanja, mogla i isporučivati proizvedenu vlastitu električnu energiju u taj isti elektroenergetski sustav (zbog čega se postojeće brojilo električne energije zamjenjuje dvosmjernim brojilom). Alternativno, ako ne postoji izgrađen elektroenergetski sustav ili je priključna točka na takav sustav prilično udaljena, tada se može razmotriti izgradnja samostalnog/izoliranog elektroenergetskog sustava. No, to za ovakav tip investicijskog projekta nije realna opcija zbog čega se neće posebno razmatrati u kontekstu nastanka, odnosno evidentiranja dodatnih troškova.

U slučaju nestanka električne struje u javnoj električnoj mreži fotonaponski sustav više ne može proizvoditi struju. Ako se korisnik fotonaponske elektrane želi osigurati od takvih nepredvidivih situacija i neprekidno opskrbljivati vlastitom električnom energijom, potrebno je osigurati hibridni pretvarač s funkcijom pričuvnog napajanja koje se prebacuje na odgovarajuću jedinicu za pohranu energije (baterija). Iz današnje perspektive ovakva vrsta energetske neovisnosti djeluje veoma zanimljivo, no takva dodatna opcija (kupnja baterije za pohranu električne energije) u ovom trenutku znatno poskupljuje vrijednost cijele investicije (zbog čega nije razmatrana kao moguća opcija kod ovog investicijskog projekta). No, postoji dodatna mogućnost naknadne ugradnje baterije za pohranu električne energije u nekom budućem razdoblju ukoliko se to pokaže kao dobra alternativa (Lovrić i Lovrić 2013).

Osim toga, kod ugradnje solarne elektrane koja zahtjeva priključenje na postojeću distribucijsku mrežu, potrebno je zadovoljiti određene preduvjete u smislu ispunjenja tehničkih uvjeta i zahtjeva koji se postavljaju prema investitoru. Prilikom priključenja nove fotonaponske elektrane, potrebno je poštivati sve regulative u obliku definiranih zakonskih i podzakonskih akata te normi i propisa. To sa sobom povlači rješavanje različitih zahtjeva koji se odnose na tehničke, ekonomske i pravne aspekte priključenja takvih objekata na postojeći distribucijski sustav. Među ostalim, potrebno je prikupiti dokaz o vlasništvu nad nekretninom/obiteljskom kućom

(izvadak iz zemljišne knjige) i suglasnost svih suvlasnika nekretnine, važeći dokaz da je obiteljska kuća izgrađena prema odgovarajućem Zakonu (Zakon o gradnji 2013), valjani energetski certifikat za obiteljsku kuću (minimalna razina C), ponudu izvođača radova za ugradnju solarne elektrane (glavni projekt sa troškovnikom), certifikat o smanjenju emisije ugljikovog dioksida (CO_2), garancija izvođača radova na ugrađenu opremu, potvrda o osiguranju kupljene fotonaponske elektrane, izjavu projektanta (u ime izvođača radova) o očekivanoj godišnjoj proizvodnji fotonaponske elektrane, fotodokumentaciju obiteljske kuće, obavijest o mogućnosti priključenja na mrežu kućanstva s vlastitom proizvodnjom od strane operatora distribucijskog sustava (u ovom primjeru je to Hrvatska elektroprivreda – HEP), potvrdu o prihvaćanju zahtjeva za samoopskrbu od HEP-a, potvrdu za trajni pogon od HEP-a, potvrdu o izvršenim radovima i zamjeni plombe/brojila od HEP-a i ostale manje važne dokumente (Fond za zaštitu okoliša i energetsku učinkovitost 2025).

Ovako prikupljena dokumentacija predstavlja nužni preduvjet za prijavu investitora na „Javni poziv za poticanje obnovljivih izvora energije u obiteljskim kućama“ koji periodično objavljuje Fond za zaštitu okoliša i energetsku učinkovitost (u daljnjem tekstu Fond). Nakon što Fond donese „Odluku o odabiru korisnika i dodjeli sredstava Fonda za neposredno sufinanciranje projekta korištenja obnovljivih izvora energije u obiteljskim kućama“, investitor u fotonaponsku elektranu trebao bi dobiti troškovnik s ukupno procijenjenom vrijednošću ove investicije, vrijednošću opravdanog troška te najvišim iznosom sredstava donacije. Naravno, to se odnosi na situaciju kada su na temelju javnog poziva Fonda ispunjeni svi preduvjeti od strane investitora. Zaključno, Fond potpisuje s investitorom „Ugovor o neposrednom sufinanciranju projekta korištenja obnovljivih izvora energije u obiteljskim kućama“ u kojem je specificirana novčana svota za isplatu donacije (sredstava za financiranje) u visini od 40 % opravdanih troškova ukupno procijenjene vrijednosti ovog investicijskog projekta. Potpisom ovog ugovora stječu se svi preduvjeti prema investitoru za isplatu sredstava za financiranje nabave i ugradnje nove fotonaponske elektrane za proizvodnju električne energije za vlastite potrebe.

Na temelju opisanog postupka, može se zaključiti kako se radi o dugotrajnom procesu koji u konačnici nosi određene rizike neispunjenja obveza od strane investitora što može znatno poskupiti cijeli investicijski projekt, odnosno može njegovo financiranje svesti isključivo na privatni kapital pribavljen samo od investitora. No, pretpostavka je da se uz zadovoljenje svih traženih preduvjeta ovakva vrsta investicije može smatrati efikasnom u smislu brzog povrata uloženih novčanih sredstava. Stoga je osnovni cilj ovog istraživanja analizirati pozitivne i negativne efekte ulaganja u ugradnju kućne solarne elektrane za fizičke osobe/investitore koji raspolažu vlastitim novčanim sredstvima, no ne raspolažu svim potrebnim podacima o ovakvoj vrsti investicije zbog čega postoje realna ograničenja koja potencijalno mogu ugroziti nje-

zinu konačnu efikasnost. Sukladno navedenom osnovnom cilju, temeljna hipoteza ovog rada glasi:

H1: *Investicijski projekt ugradnje kućne solarne elektrane predstavlja efikasno, odnosno isplativo ulaganje unatoč realnim ograničenjima koja postoje u praksi kod takvih vrsta investicija.*

Navedena hipoteza bi se trebala potvrditi na temelju analize odabranog investicijskog projekta u nastavku ovog rada. Naime, nakon kratkog pregleda stručne i znanstvene literature iz ove tematike koja uključuje područje energetike i ekonomije s posebnim osvrtom na financijski menadžment i procjenu efikasnosti investicijskih projekata, slijedi poglavlje s metodologijom istraživanja u kojem se pojašnjava postupak prikupljanja podataka, definira matematički/financijski model za procjenu efikasnosti odabranog investicijskog projekta te daje praktični primjer izračuna. Na kraju rada, slijedi interpretacija konačnih rezultata i diskusija na postojeću problematiku. U zaključnim razmatranjima analiziraju se prednosti i nedostaci odabranog investicijskog projekta uz preporuke za neka buduća istraživanja.

PREGLED LITERATURE

Povijesno gledajući, pregled literature iz ovog područja može započeti s krajem 19. stoljeća kada dolazi do otkrivanja i proučavanja fotonaponskog efekta. Primjerice Herz, kroz svoja istraživanja, uočava da ultraljubičasta svjetlost pogoduje dobivanju iskre između elektroda koje se nalaze pod naponom (Jotić 2023). Uz njega, svakako, valja istaknuti Alberta Einsteina koji je zbog doprinosa u području istraživanja fotonaponskog učinka dobio Nobelovu nagradu za 1921. godinu.

Uzimajući u obzir korištenje solarne energije u smanjenju troškova proizvodnje, kroz višegodišnju praksu došlo se do zaključka kojim se podupire obveza prihvaćanja europskog klimatsko-energetskog paketa pod direktivom 2009/28/EZ (European Union: EUR-Lex 2009). Direktiva govori o konzumaciji i poticaju uporabe energije iz obnovljivih izvora, čija se očekivanja u pogledu povećanja udjela obnovljivih izvora energije u odnosu na potrošnju na razini Republike Hrvatske penju s 32 % u 2030. godini na 65 % u 2050. godini. Nastavno, polazišna točka kod potrošnje energije reflektira se kao bitna stavka ogromnog potencijala iskoristivog za mnoge svrhe u gotovo svim dijelovima svijeta (Srpak 2014). Pri tome je potrebno staviti naglasak na prednosti u korištenju solarnih panela (Naeimi i Kooben 2021), gdje se povećala svijest o zaštiti okoliša – nema ispuštanja CO2, niti se time šteti atmosferi. Kao rezultat navedenog, vidljiva je najveća razlika – energija Sunca ne potiče globalno zatopljenje (Dumas i dr. 2022).

Stoga je opravdano i logično zaključiti kako je solarna energija obnovljiv izvor energije koji ni na koji način ne utječe negativno na okoliš niti koristi druge resurse u statusu svoje funkcije (Zaštita-prirode.hr 2022). Uz navedeno, ključne okolišne koristi solarnih panela javljaju se kroz besplatan izvor i smanjenje gubitka električne energije, uz istovremeno povećanje sigurnosti distribucijske mreže (Lovrić i Lovrić 2013), gdje solarni paneli nemaju nepovoljan utjecaj, osim ako nije faktor ljudska pogreška (Očić i dr. 2023). Njihov životni vijek traje do 25 godina, tijekom tog razdoblja potrebno je kontinuirano održavati i provesti postupak uklanjanja i reciklaže, kad za to dođe vrijeme (Boltižar i Plivelić 2021).

Postoji mogućnost pojave nepredvidivog troška kod vlasnika solarnih panela koji je detektiran od strane Fuka (2022). Ne tako česta pojava, ujedno moguća, jest da se izvođač radova povuče s tržišta zbog čega je nemoguće popraviti eventualne kvarove, kao niti reciklirati panel koji više nije za upotrebu. Kao protuteža navedenom pojavila su se poduzeća koja su specijalizirana za reciklažu solarnih panela. Ona dugi niz godina proaktivno podupiru projekte čiji je cilj razvoj tehnologija i postupaka recikliranja, što u konačnici pridonosi popularizaciji solarnih panela kroz svakodnevnu uporabu (PV Cycle 2019). Nakon kratkog pregleda relevantne literature, koja je u ovom području dosta oskudna, u sljedećem poglavlju predstavljena je odabrana metodologija istraživanja u kojoj je prezentiran osnovni matematički model za procjenu efikasnosti ovakvih investicijskih projekata.

PRIKUPLJANJE PODATAKA

Priprema za izradu odgovarajućeg matematičkog modela započinje od faze prikupljanja podataka nužnih za formiranje budućih novčanih tokova koji će se koristiti kod procjene efikasnosti ovog investicijskog projekta. Na temelju mjesečnih podataka iz kućne solarne elektrane za proizvodnju vlastite električne energije, u aplikaciji *My Solar Edge verzija 2.35* (SolarEdge 2025), mogu se preuzeti dnevni/tjedni/mjesečni/godišnji podaci o proizvedenoj količini struje u kilovatsatima (KWh).

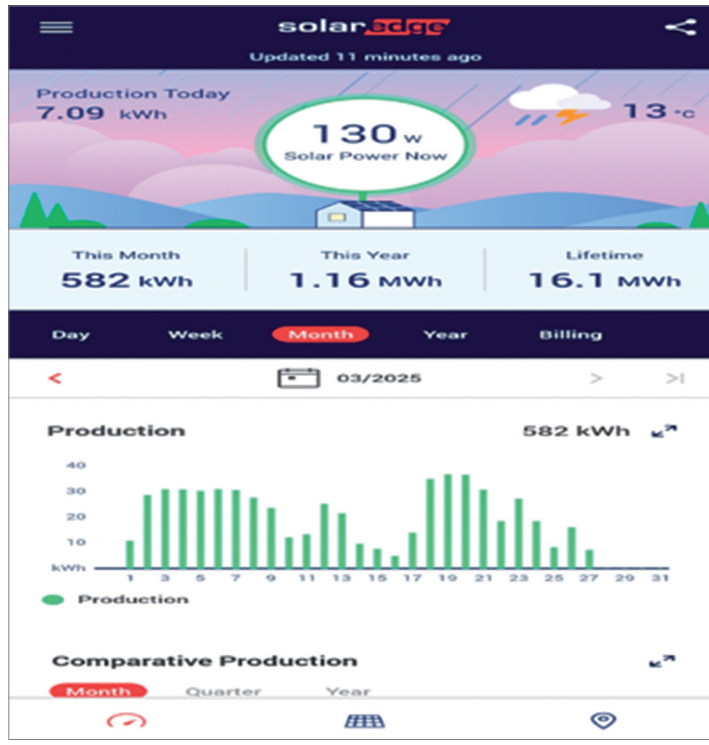

Slika 1. Prikaz mjesečne proizvodnje električne energije iz aplikacije *My Solar Edge* za ožujak 2025. godine

U okviru aplikacije postoje mogućnosti uvida u različite dodatne opcije vezane za proizvodnju vlastite električne energije. Jedna od njih predstavlja uvid u dnevnu proizvodnju električne energije u okviru koje se vidi svih 16 serijski spojenih panela, proizvedena dnevna količina struje po svakom panelu i sveukupna proizvodnja na dnevnoj bazi. Ovakav pregled u aplikaciji nudi mogućnost uvida u eventualno neispravne/nefunkcionalne panele koji ne bi bili u stanju proizvoditi električnu energiju tog dana. Na taj način investitor može izvođaču radova reklamirati neispravne/nefunkcionalne panele i spriječiti nepotreban gubitak u proizvodnji vlastite električne energije.

Slika 2. Prikaz dnevne proizvodnje električne energije iz aplikacije *My Solar Edge* za datum 27. ožujka 2025. godine

Za potrebe ove kalkulacije, iz aplikacije su preuzeti podaci o proizvedenoj količini vlastite električne energije za ugrađenu kućnu solarnu elektranu u razdoblju od 1. siječnja do 31. prosinca 2024. godine kako slijedi.

Tablica 1. Mjesečna proizvodnja električne energije u KWh za kućnu solarnu elektranu u 2024. godini

Proizvodnja struje u KWh po mjesecima u 2024. godini:												
I / 2024	II / 2024	III / 2024	IV / 2024	V / 2024	VI / 2024	VII / 2024	VIII / 2024	IX / 2024	X / 2024	XI / 2024	XII / 2024	UKUPNO 2024 (KWh):
271	447	635	888	942	966	1.070	1.030	687	466	281	238	7.921

Na sljedećoj grafičkom prikazu (Slika 3.) vidi se mjesečna proizvodnja električne energije u KWh za cijelu 2024. godinu (podaci su identični kao u Tablici 1.). Iz prikaza se može zaključiti kako je najveća proizvodnja struje evidentirana u ljetnim mjesecima kada su najduži dani, ima najviše sunčanih sati, najmanje padalina i općenito je najtoplije vrijeme kada je sunčevo zračenje najintenzivnije (Matić, 2004). Za kontinentalni dio naše domovine ovakve oscilacije u proizvodnji vlastite električne energije za kućne solarne elektrane normalna su pojava (takve oscilacije postoje i

kod solarnih kućnih elektrana u primorskom pojasu, no znatno su manje nego na kontinentu). Posebnu opasnost za solarne panele mogu predstavljati snježne padaline (susnježica/snijeg) koje se na njima mogu zadržati duže vrijeme. U tom je slučaju proizvodnja struje onemogućena jer sunčevo zračenje ne dopire do solarnih panela. Dakle, utjecaj atmosferilija može imati negativne posljedice za količinu proizvedene električne energije, posebice u zimskim mjesecima i to u kontinentalnom dijelu Republike Hrvatske.

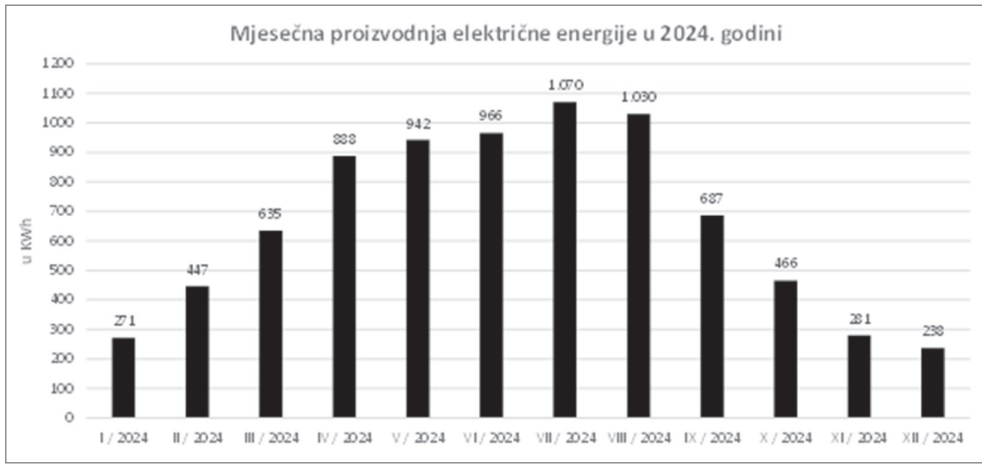

Slika 3. Prikaz mjesečne proizvodnje električne energije u KWh u 2024. godini

Na temelju ostvarene proizvodnje električne energije u cijeloj 2024. godini obračunata je potrošnja električne energije za navedeno razdoblje, što znači da struja koju je proizvela kućna solarna elektrana nije bila dovoljna za podmirenje mjesečne obveze kućanstva. Prilikom instalacije fotonaponske elektrane, u glavnom projektu izvođača radova napravljena je kalkulacija prema kojoj bi ukupna količina proizvedene vlastite električne energije trebala zadovoljavati cca 75 % godišnje potrošnje kućanstva. Takva procjena je ostvarena na temelju tekuće potrošnje električne energije u kućanstvu za razdoblje neposredno prije ugradnje kućne solarne elektrane i mogućeg kapaciteta fotonaponske elektrane (6 KWp) s obzirom na gabarite krovišta obiteljske kuće gdje je ista ugrađena. Pretpostavka izvođača radova, u dogovoru s investitorom, bila je takva da kapacitet kućne solarne elektrane u proizvodnji vlastite električne energije ne bude veći od tekuće mjesečne potrošnje, što se u 2024. godini i potvrdilo u praksi. Naime, s obzirom da jedan mjesec predstavlja obračunsku mjernu jedinicu koja je propisana od strane distributera (HEP ODS) i opskrbljivača električnom energijom (HEP Opskrba), eventualni višak proizvedene vlastite električne energije u odnosno na mjesečnu potrošnju od strane kućne solarne elektrane bi završio u postojećoj distribucijskoj mreži (bez mogućnosti refundiranja, odnosno

prebacivanja u sljedeće obračunsko razdoblje). Alternativno, ukoliko kućna solarna elektrana ima u svom sustavu bateriju za pohranu električne energije, višak proizvedene energije bi se mogao spremiti i onda iskoristiti u nekom budućem razdoblju, kada se proizvodi manje vlastite struje, a potrošnja kućanstva je veća.

Sukladno navedenom, u sljedećoj tablici prikazana je prosječna godišnja potrošnja električne energije za kućanstvo prije ugradnje kućne solarne elektrane. Procjena se odnosi na razdoblje prije ožujka 2023. godine kada je fotonaponska elektrana puštena u pogon (zadnji račun za troškove struje bez proizvodnje vlastite električne energije bio je za veljaču 2023. godine).

Tablica 2. Zadnja mjesečna/godišnja obračunata potrošnja električne energije u € prije ugradnje kućne solarne elektrane

Zadnja obračunata potrašnja električne energije u € prije prelaska na vlastitu proizvodnju (II / 2023):	Godišnja potrošnja u € (2023):
150,00	1.800,00

U sljedećoj tablici iskazana je mjesečna potrošnja električne energije prema primljenim računima opskrbljivača (HEP Opskrba). Primjetne su oscilacije u mjesečnim troškovima koje prije svega ovise o trenutnom godišnjem dobu i mogućnosti proizvodnje vlastite električne energije u tom razdoblju.

Tablica 3. Mjesečno obračunata potrošnja električne energije u € za kućnu solarnu elektranu u 2024. godini

Obračunata potrošnja za električnu energiju u € po mjesecima u 2024. godini:												
I / 2024	II / 2024	III / 2024	IV / 2024	V / 2024	VI / 2024	VII / 2024	VIII / 2024	IX / 2024	X / 2024	XI / 2024	XII / 2024	UKUPNO 2024 (€):
111,72	61,59	37,57	7,09	7,86	13,18	29,68	31,04	24,35	47,66	95,33	119,73	586,80

Zaključno, u sljedećoj tablici je prikazana proizvodnja vlastite električne energije iskazana u eurima na mjesečnoj razini. Sveukupno godišnje to iznosi 1.213,20 eura, odnosno nešto malo više od 100 eura mjesečno, što predstavlja znatnu uštedu troškova koji se odnose na ovaj energent.

Tablica 4. Mjesečna proizvodnja vlastite električne energije u € za kućnu solarnu elektranu u 2024. godini

Vlastita proizvodnja električne energije u € po mjesecima u 2024. godini:												
I / 2024	II / 2024	III / 2024	IV / 2024	V / 2024	VI / 2024	VII / 2024	VIII / 2024	IX / 2024	X / 2024	XI / 2024	XII / 2024	UKUPNO 2024 (€):
38,28	88,41	112,43	142,91	142,14	136,82	120,32	118,96	125,65	102,34	54,67	30,27	1.213,20

Ovakva kalkulacija daje jasnu podlogu u smislu definiranja budućih novčanih tokova koji su potrebni za procjenu isplativosti ovog investicijskog projekta. Sukladno tome, sljedeći korak predstavlja razrada matematičkog modela u okviru kojeg će se definirati ostali potrebni parametri u kalkulaciji.

MATEMATIČKI MODEL

Za definiranje matematičkog modela koji će se koristiti u procjenu efikasnosti ovog investicijskog projekta, potrebno je definirati osnovne parametre u kalkulaciji (Shapiro 2004). U Tablici 4. navedena je ukupna godišnja proizvodnja vlastite električne energije koja će se smatrati kao inicijalna ušteda, odnosno novčani priljev u prvoj godini investicije. Investicijski projekt ima životni vijek od 25 godina, što znači da je procjena kako će ova kućna solarna elektrana moći proizvoditi struju sljedećih 25 godina. Logično je očekivati kako će se svake godine smanjivati njezina efikasnost u korištenju i sukladno tome procijenjeno je kako će to iznositi 0,8 % godišnje (E.ON 2025). Kada se to obračuna sa svih 25 godina procijenjenog korisnog vijeka ove elektrane, dobije se ukupni gubitak efikasnosti od 20 % na kraju 25. godine, što je malo ispod današnjih važećih standarda. Korištenjem najnovijih tehnologija u proizvodnji panela, efikasnost na kraju korisnog vijeka najnovijih fotonaponskih elektrana se procjenjuje na nešto iznad 80 %, no u ovom primjeru će se zadržati nešto opreznija procjena efikasnosti.

Također, u kalkulaciju novčanih tokova će se uključiti i operativni troškovi, odnosno troškovi tekućeg održavanja elektrane koji će iznositi 200,00 eura godišnje (paušalno). Ti troškovi se primarno odnose na pokriće usluge čišćenja fotonaponske elektrane, što bi se trebalo obaviti barem jednom u dvije godine, ako ne i češće (sve ovisi o položaju elektrane i utjecaju atmosferskih prilika na proizvodnju struje). Naravno, tu su i potencijalni troškovi zamjene opreme kojih nema u prvih deset godina do kada vrijedi osiguranje fotonaponskog sustava od strane izvođača radova. Sukladno tome, novčani priljevi u prvoj i svakoj sljedećoj godini će se umanjiti za 200,00 eura novčanih odljeva uslijed troškova tekućeg održavanja, tako da će prvi novčani tok na kraju 2024. godine iznositi 1 013,20 eura.

Zatim treba definirati vrijednost investicijskih troškova koji predstavljaju investicijske novčane odljeve koji su evidentirani u godini ugradnje kućne solarne elektrane, a to je 2023. godina (Horngren i Oliver 2010). Iako je elektrana počela proizvoditi vlastitu električnu energiju već tijekom 2023. godine, zbog jednostavnije kalkulacije, prvih je devet mjeseci proizvodnje zanemareno, tako da se efikasnost ove investicije računa tek od početka 2024. godine. Ukupna vrijednost ovog investicijskog projekta predstavlja plaćeni trošak ugradnje kućne solarne elektrane izvođaču radova u iznosu od 8 189,19 eura, plaćeni trošak zamjene električnog brojila operatoru distri-

bucijskog sustava (HEP Elektra) u iznosu od 349,06 eura, što je umanjeno za uplatu sredstava donacije od strane Fonda u iznosu od 3 169,50 eura. Sveukupno, investicijski novčani odljev iznosi 5 368,75 eura. Valja napomenuti kako su svi ovi računi ispostavljeni bez obračuna PDV-a jer je uvedena nulta stopa (0 %) PDV-a na isporuku i ugradnju solarnih ploča na privatne stambene objekte te javne zgrade (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o PDV-u koji je na snazi od 1. listopada 2022. godine, NN br. 113/22).

Za kraj, potrebno je definirati dva posljednja parametra koji su potrebni u izračunu ovog modela, a to su trošak kapitala, odnosno diskontna stopa koja iznosi 6,00 % i stopa reinvestiranja, odnosno kamatna stopa koja iznosi 2,00 % (Peterson i Fabozzi 2002). Prva stopa odgovara pretpostavci financiranja ovog investicijskog projekta uzimanjem nenamjenskog kredita kod poslovne banke (Hrvatska poštanska banka d. d. 2025) u razdoblju od 5 do 10 godina (trenutno se kamatne stope na tržištu kreću do 6,00 % godišnje za takve vrste kreditnih aranžmana). Druga stopa pretpostavlja mogućnost reinvestiranja budućih slobodnih novčanih tokova na način da se oročavaju depoziti kod iste te poslovne banke (uzeta je pretpostavaka od 2,00 % godišnje kamate na depozite ili neke druge oblike štednje). Obje stope su potrebne u izračunu jer se primjenjuju kod različitih tehnika/metoda za procjenu efikasnosti investicijskog projekta. Na temelju svih zadanih parametara ovaj investicijski projekt bi u svojem životom vijeku imao dinamiku budućih novčanih tokova definiranu na sljedeći način.

Tablica 5. Projekcija budućih novčanih tokova investicijskog projekta u razdoblju od 2024. do 2048. godine (skraćeni prikaz)

GODINE ŽIVOTNOG VIJEKA:	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	.....	2047	2048
NETO NOVČANI TOKOVI:	NNT_0	NNT_1	NNT_2	NNT_3	NNT_4	NNT_5	NNT_6	.....	NNT_{24}	NNT_{25}
	- 5.368,75	1.013,20	1.005,09	997,05	989,08	981,16	973,32	.....	842,29	835,56
KUMULATIVNI NOVČANI TOK:	-	- 4.355,55	- 3.350,46	- 2.353,40	- 1.364,32	- 383,16	590,16	.....	16.836,81	17.672,37

Iz projekcije budućih novčanih tokova vidljivo je kako se najprije definira iznos odljeva od investicije u nultoj godini investicijskog projekta (2023.) u iznosu od 5 368,75 eura. Nakon toga se dodaju neto novčani tokovi za svaku godinu životnog vijeka investicije (2024. – 2048.). U takvoj kalkulaciji je najvažniji prvi novčani tok za 2024. godinu koji predstavlja iznos godišnje proizvedene vlastite električne energije od 1 213,20 eura, umanjeno za 200,00 eura tekućih troškova održavanja što sveu-

kupno iznosi 1 013,20 eura. Nakon toga se svaki sljedeći novčani tok umanjuje za 0,8 % godišnje u odnosu na prethodno razdoblje sve do kraja životnog vijeka investicije. Zadnji red u tablici predstavlja kumulativne novčane tokove u razdoblju od 2024. do 2048. godine iz kojih je vidljivo da će se negativni novčani tokovi pretvoriti u pozitivne u šestoj godini životnog vijek ovog investicijskog projekta. Sljedeći korak u kalkulaciji predstavlja primjena odabranih metoda/tehnika za procjenu efikasnosti investicija (Vidučić 2006).

PRAKTIČNI PRIMJER IZRAČUNA

Nakon što su definirani budući novčani tokovi ovog investicijskog projekta i referentne diskontne/kamatne stope (trošak kapitala od 6,00 % godišnje i stopa reinvestiranja od 2,00 % godišnje), preostalo je još odrediti metode/tehnike za procjenu efikasnosti investicijskih projekata koje predstavljaju treći obvezni element u okviru sustava kapitalnog budžetiranja. Svaka od metoda za procjenu investicijskih projekata bi trebala u kalkulaciji uzeti u obzir sve buduće neto novčane tokove investicijskog projekta (NNT), vremensku vrijednost, odnosno preferenciju novca (kroz postupak diskontiranja) i stupanj nesigurnosti budućih novčanih tokova (rizik) da bi se objektivno procijenila efikasnost investicijskog projekta ugradnje kućne solarne elektrane. Sukladno navedenom, postoje metode koje koriste diskontirane novčane tokove (neto sadašnja vrijednost – NPV, interna stopa rentabilnosti – IRR, modificirana interna stopa rentabilnosti – MIRR i indeks profitabilnosti – PI) i metode koje ne koriste diskontirane novčane tokove (vrijeme povrata – PBP). Svih pet metoda je korišteno u ovom izračunu uz napomenu kako su prve četiri metode (NPV, IRR, MIRR i PI) pouzdanije u odnosu na posljednju petu metodu (PBP) jer zadovoljavaju tražene preduvjete (Peterson i Fabozzi 2002). Njihova upotreba zahtjeva bazično poznavanje koncepta financijske matematike što je jedini, ali veoma značajan preduvjet, za uspješno razumijevanje ove kalkulacije. Zbog te činjenice navedene metode nisu predmet analize ovog članka (uostalom, to ne predstavlja osnovni cilj ovog istraživanja), već su isključivo preuzeti dobiveni rezultati iz MS Excela za daljnju analizu odnosno komentiranje. S druge strane, posljednja metoda (vrijeme povrata) ne traži takva posebna znanja i vrlo je razumljiva za prosječnog korisnika. Upravo ta njezina jednostavnost u razumijevanju (kroz korištenje kumulativnih novčanih tokova) daje legitimitet njezinoj širokoj primjeni u praksi. U sljedećoj tablici navedeni su rezultati svih pet korištenih metoda/tehnika za procjenu efikasnosti investicijskog projekta ugradnje kućne solarne elektrane koji su izračunati primjenom odgovarajućih financijskih funkcija u MS Excelu.

Tablica 6. Rezultati metoda za procjenu efikasnosti investicijskog projekta u kućnu solarnu elektranu

1. NETO SADAŠNJA VRIJEDNOST	6.691,16 €	> 0	PROJEKT je efikasan!
2. INTERNA STOPA RENTABILNOSTI	17,82%	> 6%	
3. MODIFICIRANA IRR	7,09%	> 6%	
4. INDEKS PROFITABILNOSTI	2,25	> 1	
5. VRIJEME POVRATA	5,39	< 25 godina	

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Na temelju prikupljenih podataka, postavljenog matematičkog modela i praktičnog izračuna, prezentirani su dobiveni rezultati u Tablici 5. Iz ostvarenih rezultata vidljivo je kako je ovaj investicijski projekt efikasan s obzirom na svih pet odabranih metoda u izračunu (Brealey i dr. 2007). Počevši od najjednostavnije metode, vidljivo je kako će se vrijeme povrata uloženih novčanih sredstava u ovaj investicijski projekt ostvariti 2029. godine, tj. u šestoj godini njegova životnog vijeka, odnosno nakon 5,39 godina (5 godina, 4 mjeseca i 20 dana). S obzirom na to da bi kućna solarna elektrana trebala raditi punih 25 godina, može se zaključiti kako je u pitanju relativno kratko vrijeme unutar kojeg će investitor ostvariti povrat uloženih novčanih sredstava. Ako se u analizu uključi pretpostavka vremenske vrijednosti novca kroz diskontiranje, odnosno umanjenje budućih novčanih tokova odgovarajućom diskontom stopom (troškom kapitala), što se odnosi na preostale četiri metode (NPV, IRR, MIRR i PI), svi dobiveni rezultati također ukazuju na efikasnost ovog investicijskog projekta. Pojednostavljeno gledajući, nakon 25 godina investitor može očekivati pozitivan novčani tok, odnosno profit od 6 691,16 eura i ukupnu profitabilnost od 2,25, što znači da je na 1 uložen euro ostvario povrat od 2,25 eura. S druge strane, projekt bi bio i dalje efikasan da je korištena veća diskontna stopa, odnosno trošak kapitala od pretpostavljenih 6,00 % godišnje (čak do 17,82 % godišnje). Naravno, ovako definiran model može se smatrati bazičnim jer sadrži sve veličine parametara koje su realne, a u nekim slučajevima su i manje od realnih (definirane su prema načelu konzervativnog pristupa u kalkulaciji). Kada bi se provela dodatna analiza osjetljivosti i postrožile vrijednosti određenih ulaznih parametara, to ne bi imalo velikog utjecaja na ukupnu profitabilnost projekta i sukladno tome bi ga i dalje mogli smatrati efikasnim, odnosno preporučljivim za pokretanje.

Sukladno navedenim rezultatima, koji su posljedica primijenjene metodologije istraživanja, može se zaključiti kako je postavljena hipoteza (**H1**) iz ovog rada u potpunosti potvrđena. Efikasnost investicije je utvrđena na temelju primjene različitih metoda za procjenu, a sva moguća ograničenja kod pokretanja projekta ugradnje kućne solarne elektrane detaljno su elaborirana u prethodnom dijelu tekstu.

ZAKLJUČAK

Osnovna ideja prilikom analize ovog realnog primjera ugradnje kućne solarne elektrane se temeljila na procjeni njezine efikasnosti, što je od presudnog značaja za svakog potencijalnog investitora. Ulaganje u fotonaponske elektrane iz današnje perspektive predstavlja efikasan, odnosno profitabilan investicijski projekt koji investitoru nosi siguran povrat uloženih sredstava nakon određenog vremena (Van Horne i Wachowich 2002). Osim te bitne činjenice vrijedi napomenuti kako su koristi od ovakve investicije višestruke, a sagledaju se u pozitivnom efektu za okoliš, što znači da imaju ekološku konotaciju. Na primjeru ugradnje ove kućne solarne elektrane to je vidljivo kroz evidentiranu uštedu emisije CO_2 (do sada 6 325,9 kg), što je ekvivalentno 189 posađenih drva (na dan 27. ožujka 2025. godine).

Sukladno navedenom, prednosti ovakvog projekta višestruke su i primarno se odnose na ostvarenu efikasnost, odnosno profitabilnost kroz povrat uloženih novčanih sredstava i ekološku korist zbog upotrebe alternativnih izvora energije koji ne zagađuju okoliš i time omogućuju održivi razvoj kućanstva. Korist se sagleda i u činjenici da investitor time stvara energetsku neovisnost od drugih izvora jer proizvodi vlastitu električnu energiju. To se može ostvariti ukoliko se dodatno investira u odgovarajuću jedinicu za pohranu energije (baterija) čime bi se postigla potpuna energetska neovisnost kućanstva.

Nedostaci ovakve investicije primarno se odnose na početnu fazu u kojoj investitor mora uložiti svoja vlastita novčana sredstva, prikupiti potrebnu dokumentaciju i zatim čekati na isplatu donacije (sredstava za financiranje) od strane Fonda. Javni pozivi za poticanje obnovljivih izvora energije u obiteljskim kućama redovito se objavljuju od strane Fonda, no u pitanju je ograničeni novčani budžet i ukoliko ima puno prijava, postoji opasnost da investitor ne dobije donaciju zbog velikog interesa drugih investitora koji su se na vrijeme prijavili na natječaj. Dakle, na takvu vrstu (su)financiranja investitor ne treba bezuvjetno računati. Isto tako, cijeli projekt se može odužiti ukoliko dođe do zastoja kod priključenja na mrežu kućanstva s vlastitom proizvodnjom (postupak traje i po nekoliko mjeseci jer sve ovisi o operatoru distribucijskog sustava). Nadalje, trenutno mjesečno razdoblje predstavlja obračunsku mjernu jedinicu što za svakog proizvođača vlastite električne energije, koji proizvodi više struje nego je troši na mjesečnoj razini, predstavlja gubitak, jer višak električne energije šalje u distribucijsku mrežu bez adekvatne novčane kompenzacije. Konačno, nakon inicijalnog ulaganja u fotonaponsku elektranu, investitor mora biti spreman dodatno ulagati u održavanje sustava jer je ugrađena oprema osigurana na razdoblje od 10 godina, a životni vijek investicije je 25 godina.

Preporuke za neka buduća istraživanja na ovu tematiku uključuju moguće proširenje inicijalne investicije s nabavom baterije za pohranu proizvedene električne ener-

gije, ugradnjom stanice za punjenje automobila i/ili grijača za pripremu tople vode. U tom slučaju, bilo bi korisno analizirati znatno veći inicijalni trošak investicije nasuprot mogućem povratu te napraviti projekciju minimalno potrebnog kapaciteta fotonaponske elektrane na krovištu obiteljske kuće kako bi ista bila isplativa za svakog investitora.

LITERATURA

Boltižar, Matija, Plivelić, Petra. 2021. *Ultimativni vodič – Ovdje su svi odgovori koje trebate: Stručnjacima smo postavili 32 pitanja o solarnim elektranama*. https://www.jutarnji.hr/native/ovdje-su-svi-odgovori-koje-trebate-strucnjacima-smo-postavili32-pitanja-o-solarnim-elektranama-15124735 (pristupljeno 27. veljače 2025.).

Brealey, Richard A.; Myers, Stewart C.; Marcus, Alan J. 2007. *Osnove korporativnih financija*. MATE d. o. o. Zagreb.

Dumas, Jonathan; Dubois, Antoine; Thiran, Paolo; Jacques, Pierre; Contino, Franceso; Cornélusse, Bertrand; Limpens, Gauthier. 2022. The Energy Return on Investment of Whole-Energy Systems: Application to Belgium. *Biophysical Economics and Sustainability* 7/4. 1–60. https://doi.org/10.1007/s41247-022-00106-0.

E.ON. *Kućna solarna elektrana 2025.* https://www.eon.hr/hr/kucanstva/solarna-energija.html (pristupljeno 12. ožujka 2025.).

European Union: EUR-Lex, *Direktiva 2009/28/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 23. travnja 2009. o promicanju uporabe energije iz obnovljivih izvora. 2009.* https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=celex%3A32009L0028 (pristupljeno 22. veljače 2025.).

Fond za zaštitu okoliša i energetsku učinkovitost. *Energetska učinkovitost. 2025*. https://www.fzoeu.hr/energetska-ucinkovitost-1343 (pristupljeno 12. veljače 2025.).

Fuk, Branimir. 2022. Solarni paneli i što s njima kad postanu otpad. *Sigurnost: časopis za sigurnost u radnoj i životnoj okolini* 64/2. 191–195.

Horngren, Charles T.; Oliver, Suzanne M. 2010. *Managerial Accounting*. Upper Saddle River, New Jersey, Pearson Prentice Hall.

Hrvatska elektroprivreda. *Obnovljivi izvori energije 2025*. https://www.hep.hr/projekti/obnovljivi-izvori-energije/3406 (pristupljeno 27. veljače 2025.).

Hrvatska poštanska banka d. d. *Gotovinski nenamjenski kredit. 2025.* https://www.hpb.hr/hr/gotovinski-nenamjenski-krediti-162/162 (pristupljeno, 3. ožujka 2025.).

International Renewable Energy Agency. *Solar Energy. 2025*. https://www.irena.org/Energy-Transition/Technology/Solar-energy (pristupljeno 27. veljače 2025.).

Jotić, Ante. 2023. *Analiza okolišnih koristi i troškova solarnih panela*. Diplomski rad. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 45 str.

Lovrić, Marija; Lovrić, Dražen. 2013. Zaštita okoliša – Obnovljivi izvori energije u Hrvatskoj: prednosti i nedostatci. *Kemija u industriji: Časopis kemičara i kemijskih inženjera Hrvatske* 62/7–8. 279–282.

Matić, Zdeslav. 2004. Atlas Sunčevog zračenja na području Republike Hrvatske. *Međunarodni kongres Energija i okoliš* 1/1. 159–165.

Naeimi, Y., Kooben, F., & Moallem, M. H. (2020, April 25). *Calculation of the optimal installation angle for seasonal adjusting of PV panels based on solar radiation prediction* (arXiv:2004.12252) [Preprint]. arXiv. https://doi.org/10.48550/arXiv.2004.12252Očić, Vesna; Pavlak, Karla; Voća, Neven;

Šakić Bobić, Branka. 2023. Studija slučaja: Isplativost investicije u solarnu elektranu malog kapaciteta. *Agroeconomia Croatica* 13/1. 14–23.

Peterson, Pamela; Fabozzi, Frank J. 2002. *Capital Budgeting: Theory and Practice*. John Wiley & Sons. New York.

PV Cycle. *Recycling photovoltaic modules, 2019*. https://pvcycle.de/recycling/ (pristupljeno 3. ožujka 2025.).

Shapiro, Alan C. 2002. *Capital Budgeting and Investment Analysis*. Prentice Hall. Upper Saddle River, New Jersey, USA USA.

SolarEdge. *My Solar Edge ver. 2.35, 2025.* https://www.solaredge.com/us/ (pristupljeno 22. veljače 2025.).

Srpak, Dunja. 2014. Izgradnja sunčane elektrane na studenskom restoranu u Varaždinu. *Tehnički glasnik* 8/4. 433–437.

Van Horne, James C.; Wachowich, John, M. 2002. *Osnove financijskog menedžmenta*. IX izdanje. MATE d. o. o. Zagreb.

Vidučić, Ljiljana. 2006. *Financijski menadžment*. RRIF-plus d. o. o. V izdanje. Zagreb.

Zakon o gradnji, *NN 153/13, 18. prosinca 2013.* https://www.zakon.hr/c/zakon/17765/-nn-153-13-od-18.12.2013.-zakon-o-gradnji (pristupljeno 13. veljače 2025.).

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o porezu na dodanu vrijednost, *NN br. 113/22, 30. rujna 2022*. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2022_09_113_1660.html (pristupljeno 17. veljače 2025.).

Zaštita-prirode.hr. *Razlozi zašto bi trebali više koristiti solarnu energiju, 2022*. https://zastita-prirode.hr/clanci/razlozi-zasto-bi-trebali-vise-koristiti-solarnu-energiju/ (pristupljeno 1. ožujka 2025.)

Assessment of cost-effectiveness of home solar power plant installation on a real example

ABSTRACT

The article analyzes the profitability of building a home solar power plant and all the advantages this type of investment can achieve on a real example. From today's perspective, solar energy obtained by direct conversion, belongs to alternative forms of energy such as wind energy, sea waves, bioheat and geothermal energy. The advantage of alternative energy – compared to sources fossil fuels and all other types of conventional energies such as nuclear fission – is the fact that there is no harmful impact on the environment, especially on the atmosphere and water. The production of solar energy is best known through the application of solar photovoltaic cells that convert sunlight directly into electricity, which is then directly transferred to the power system.

Although alternative energy sources are becoming increasingly popular in today's modern world, their use in modern industrial civilization is still insufficient due to the lack of research and development of new technologies and the influence of various economic interests (primarily by fossil fuel producers). However, the acceptance of the concept of sustainable development at the global level implies a neutral effect of economic activities on the environment, which should encourage a significantly greater use of alternative, i.e., renewable energy sources.

In accordance with the above, this article analyzes the financial profitability of installing a home solar power plant from the perspective of initial financing of this type of investment and the planned return on investment in the period of maximum 5 to 6 years. The expected benefit from the investment implies monetary value of the electricity produced on an annual basis, assuming all possible limitations that arise in this process, such as, for example, geographical position of the location itself. Other types of restrictions are also considered, which include various administrative, bureaucratic and technical obstacles that make these types of investments difficult in practice. In such situations, without efficient and quick support from responsible institutions through co-financing program and adequate expert assistance, many natural and legal persons will not be able to launch this or a similar project, which certainly does not guarantee the prerequisites for self-sustainable development of the local economy.

Keywords: *family house, solar power plant, electricity, assessment of cost-effectiveness, sustainable development*

dr. sc. Maja Vizjak
Institut za istraživanje migracija
maja.vizjak@imin.hr

dr. sc. Vlatka Dugački
Leksikografski zavod Miroslav Krleža
vlatka.dugacki@lzmk.hr

UDK: 61 (091)
Izvorni znanstveni rad

Žene u medicini od malobrojnih do mnogobrojnih[1]

SAŽETAK

Povijest medicine je duga i revolucionarna što se tiče znanosti, no to se ne može reći za sudjelovanje žena u medicini. Istražujući povijest medicine, vidljivo je da su se zahvale doprinosima u medicini uglavnom, i u većini, priklanjale muškarcima, dok je žensko ime među istaknutim liječnicima bila rijetka pojava. Ulazak žena u medicinu na hrvatskim prostorima počeo se događati tek početkom XX. st., masovnije od 60-ih, da bi se 90-ih izjednačio broj liječnika i liječnica. Unatoč činjenici da žene danas čine dominantan udio zaposlenih u području medicine u Hrvatskoj, njihov utjecaj na vodećim pozicijama još uvijek zaostaje. Cilj je ovoga rada dati pregled razvoja ljudskih resursa u medicini s naglaskom na žene nekada i danas, utemeljen na metodama analize i sinteze te statističkoj metodi, težeći poticanju dijaloga o važnosti promicanja žena u medicini. Analiza i planiranje ljudskih resursa u medicini fokusira angažman žena na rukovodećim funkcijama u zdravstvenim organizacijama. Unatoč postignućima u karijernom razvoju i činjenici da je više doktorica znanosti liječnica, one se i dalje suočavaju s određenim izazovima u napredovanju budući da dominiraju do zvanja docentica. Znanstveni doprinos očituje se u analizi položaja žena u medicini od onih malobrojnih u povijesti do današnjih prilika kada su mnogobrojne, ali opet malobrojne na rukovodećim funkcijama.

Ključne riječi: *žene u medicini, povijest medicine, statistika ljudskih resursa u medicini, statistika žena na rukovodećim pozicijama u medicini, statistika žena u znanosti i strukovnim udruženjima*

[1] Istraživanje je provedeno u sklopu projekta *Od stvarnih do virtualnih migracija – VRtualM* dionica projekta Medicinski vrtuljak koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*.

UVOD

Povijest medicine je duga i revolucionarna što se tiče znanosti, no to se ne može reći za sudjelovanje žena u medicini. Istražujući razvoj medicine, vidljivo je da se zahvale doprinosima u medicini uglavnom priklanjanju muškarcima. Kao i u mnogim drugim znanostima ženama nije bilo dozvoljeno da proučavaju medicinu unatoč znanju. Rijetka je pojava da se među istaknutim znanstvenicama pronađe žensko ime (Belicza 1970, Grmek 1993). U klupama medicinskih škola i fakulteta nije bilo mjesta za žene, iako su one davale znatan doprinos brizi o zdravlju i pomagale u liječenju oboljelih (Grmek 1954, Glesinger 1954, Grmek 1971, Vađunec 2009). Ulazak žena u medicinu započeo je početkom XX. st. (Belicza i dr. 1992, Bunjevac i dr. 1997, Dugački i Regan 2015, Hofgräff i Franković 2017, Topolić Šestan 2020, Belačić 2021). Danas žene u medicini brojčano dominiraju, u bolničkim ustanovama više je žena liječnica, ali ne i na vodećim upravljačkim pozicijama. Trenutno nema ravnateljica kliničkih bolničkih centara i kliničkih bolnica kao najvećih bolničkih ustanova u Hrvatskoj. Postoji veliki broj dokaza koji upućuju na to da se medicina nije pokazala kao meritokracija, u kojoj se gledaju svačija postignuća i jednako nagrađeni (Lewiss i dr. 2020). Medicinski sustav u kojem su liječnice cijenjene, nagrađivane i priznate na isti način kao i njihovi muški kolege, odražava raznolikost i bogatstvo talenata (Vizjak 2025). Žene nisu imale mogućnosti značajnije se afirmirati u razvoju medicinske znanosti iz socijalno-povijesnih razloga, nemogućnosti obrazovanja i aktivnije društvene angažiranosti. Međutim, žene su oduvijek imale odlučni udio u praktičnoj primjeni medicine, u liječenju i njezi bolesnika. Percepcije više od 7500 akademskih medicinskih profesorica naglašava potrebu za rješavanjem pitanja rodne nejednakosti (Chaudron i dr. 2024).

TEORIJSKI PREGLED

Liječnice od 90-ih godina dominiraju u medicini, no i dalje su nedovoljno zastupljene na rukovodećim pozicijama. Liječnice se suočavaju s brojnim izazovima tijekom svoje karijere (Hastie i dr. 2023). Na liječnicama je odgovornost da uspiju u profesiji koja je povijesno isključivala žene i tek se nedavno priznala važnost liječnica i njihovog osobnog ispunjenja (Simpson i dr. 2021.). Povećava se broj žena na svim razinama akademske medicine. Sve više žena diplomira medicinske fakultete, sve je veći broj žena docentica. Unatoč povećanjima, kada usporedimo žene i muškarce u sličnim fazama karijernog razvoja i pod sličnim okolnostima, žene su znatno rjeđe na višim akademskim razinama u medicini (Nonnemaker 2000). Tijekom svoje karijere žene u medicini suočavaju se s rodnim stereotipima i sa strukturnim preprekama; neki aspekti toga su predrasude kada su žene na položajima naprednog vodstva (Gottlieb i Jagsi 2021).

Tablica 1. Glavni pregled literature prethodnih istraživanja

Publikacija	Zaključak istraživanja
Vizjak, M. (2025). The glass ceiling phenomenon in medicine Analysis of the state of human resources of the medical profession in the Republic of Croatia, ERAZ 2024 Conference Proceedings. Beograd	Anketa s 408 ispitanica liječnica u Hrvatskoj
Kokas, S. M., Passalacqua, D. K., Mortimore, A. i Hoffert, M. M. (2022). Savjeti za žene koje razmišljaju o karijeri u medicini: Kvalitativna studija perspektiva liječnica, Sage Journals, Volume 75 Issue 1, doi. org/10.3233/WOR-211217	10 tema identificiranih u intervjuima s liječnicama N = 24 sudionika
Saini, V., Abalos, C., Dysert, K., Altenbaugh, M., DuMont, T., Young, M. i Ghosh, S. (2023). Navigating a Career in Medicine as a Woman, Volume 46, Issue 4, 354-36 doi10.1097/CNQ.0000000000000472	Anketa s 1064 ispitanika
Nonnemaker, L. (2000). Women physicians in academic medicine, The New England Journal of Medicine Volume 342. Issue 6. doi: 10.1056/ NEJM200002103420606	*Desk research* – statistička metoda

Izvor: Analiza autorica

METODOLOGIJA

Ovo istraživanje bazira se na kombiniranom metodološkom pristupu historiografskih značajki i statističkim kvantitativnim metodama u kojem je korištena tzv. *Grey Literature* tj. bilteni i izvješća: Hrvatskog zdravstveno-statističkog ljetopisa, Atlasa liječništva i Izvješća Žene i muškarci u Hrvatskoj te priopćenje iz Hrvatske liječničke komore i Hrvatske komore medicinskih sestara dobiveno na zahtjev. Analiza historiografskih značajki rađena je korištenjem monografija, znanstvenih i stručnim radova te periodičkih publikacija iz povijesti medicine.

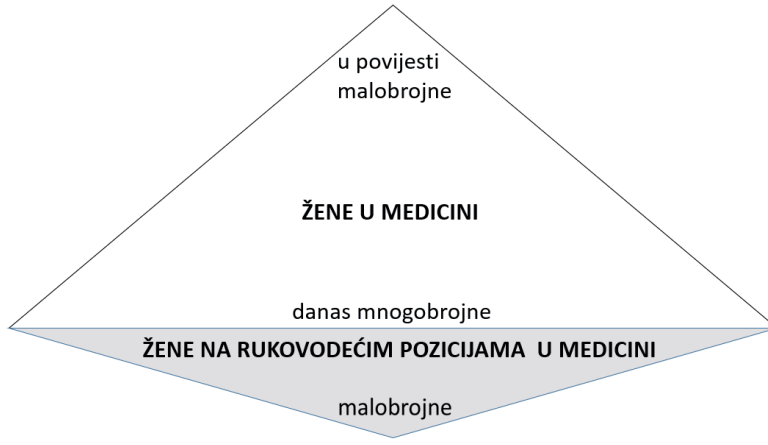

Slika 1. Shema prikaza metodologije istraživanja *(Izvor: Analiza autorica)*

ŽENE U MEDICINI KROZ POVIJEST

Tri područja medicinske djelatnosti bila su od davnina rezervirana za žene – pomaganje pri porodu, njega i odgoj djece te njega ranjenika. U bolesti je svatko računao na žensku njegu i pažnju, a briga oko preminulih i pogrebnih obreda pripadala je isključivo ženama (Vađunec 2009). U antičko doba, u većim gradovima, postojale su vješte babice, koje su pružale pomoć trudnicama, dojiljama i babinjačama. (Grmek 1954: 9–26). God. 1885. i 1941. kraj Vranjica, na prostoru salonitanskoga agera, pronađena je (u dva dijela) nadgrobna stela posvećena Eliji Soteri iz I. st. Spomenik prvi put bilježi primalju na hrvatskome povijesnom prostoru (Grmek 1971: 15). Sačuvano je malo neposrednih podataka o zdravstvenim prilikama i medicinskim shvaćanjima Južnih Slavena (Grmek 1954: 46–47). Liječenjem su se bavile i slavenske žene – *tvarnice.* Poznavale su ljekovito bilje od kojega su pripremale lijekove, ljubavne napitke i abortive. Pomoć kod poroda bila je u rukama starih žena – babica (Grmek 1954: 49–50). Salernska medicinska škola bila je prva škola na Zapadu, u kojoj se mogla steći viša medicinska izobrazba, čime je bila preteča današnjih sveučilišta (Grmek 1953: 259–265, Glesinger 1954: 117). Dokazano je da je u Salernu bilo žena koje su vršile liječničku praksu i držale medicinska predavanja. Mnogi dalmatinski gradovi uzimali su za gradske liječnike liječnike iz Salerna, no nema podataka da je ondje studirala i koja djevojka iz naših krajeva. Ubrzo medicinski fakulteti zatvaraju svoja vrata ženama, koje su u medicini mogle sudjelovati jedino kao primalje (Grmek 1971: 15). Napredak porodništva nametnuo je potrebu da se podigne nivo njihova znanja, koje je dotad bilo slabo (Glesinger 1954: 174–175). U Zagrebu se 1454. godine spominje primalja Elizabeta Škrobotica, a 1455. i primalja Kuša (Belačić: 2021). Prva poznata liječnica hrvatskoga podrijetla spominje se 1330. pod imenom Draga Slava (Dragoslava). Na nju je prvi upozorio Lujo Thaller, misleći da je riječ o muškarcu, što je opovrgnuto (Grmek 1993). Iako je već 1222. osnovano sveučilište u Padovi, na kojem počinje i medicinska nastava, kao prva žena hrvatskoga podrijetla koja je ondje studirala, spominje se 1854. **Jozefina Porto** (Belicza 1970). Od kasnoga srednjeg vijeka do druge polovine XIX. st. bolesnike u bolnicama njegovale su redovnice, žene su pomagale ranjenicima na bojnom polju te su s pravom aspirirale na liječničko zvanje. U klupama medicinskih škola i fakulteta nije bilo mjesta za žene, iako su one davale znatan doprinos za brigu o zdravlju i pomagale u liječenju oboljelih, no isključivo kao primalje, čiji je rad bio reguliran odredbom Marije Terezije 1770. *Generale Normativum Sanitatis,* što je bio opći zdravstveni zakon za područje čitave Habsburške Monarhije (Belačić 2021, Skenderović 2005: 139–140). Zakon je propisivao obavezno školovanje primalja koje su dozvole za svoj rad dobivale od nadležnih fizika, a prema zakonu trebala je postojati jedna primalja u svakom selu (Ćosić i dr. 2015). Prvi hrvatski udžbenik primaljstva izdao je liječnik Ivan Krstitelj Lalangue (Belicza 1976, Dugački 2013). Motivi su mu bili „da ga je ganula tužna sudbina mno-

gih hrvatskih majki i djece, koja su stradavala u porodu ili su zbog porođajnih komplikacija ostala trajno bolesna“ (Fureš i dr. 2010). Lalangueovim udžbenikom primaljstva postavljeni su temelji kvalitetnijega obrazovanja i razvoja primaljstva i porodničarske struke (Fureš i dr. 2010).

Tablica 2. Primaljske škole (Škarica 1951)

Mjesto	Godina osnutka
Varaždin	1776.
Rijeka	1786.
Zadar	1820.
Zagreb	1877.

Tablica 3. Udžbenici primaljstva (Bunjevac i dr. 1997, Lisac 2013, Dugački 2013)

Autor	Naziv	Godina izdanja
Ivan Krstitelj Lalangue	Brevis institutio de re obstetritia iliti kratek navuk od mestrie pupkorezne za potrebochu muskeh y sziromaskeh ladanskeh sen horvatskoga orszaga y okolo nyega blisnesseh sztrankih	1777.
Ante Kuzmanić	Šestdeset učenjah iz primaljstva	1875.
Antun Lobmayer	Primaljstvo – učevna knjiga za primalje	1889.

Po pitanju zdravstvene izobrazbe žena zanimljivi su memoari grofa Adama Oršića iz 1812., u kojima opisuje prilike u Hrvatskoj u drugoj polovini XVIII. st. i na početku XIX. st., u kojima, među ostalim, govori i o ženama: „Oko godine 1770. počela se po Hrvatskoj širiti pogubna raskoš koja je prelazila snage. […] Sada ima također mnogo učenih i problematičnih žena, koje unesrećuju svoju obitelj…“ (Dugački 2008). U drugoj polovici XIX. st. dopušten je upis ženama na švicarske medicinske fakultete u Zürichu, Lausanni i Ženevi te su ondje diplomirale prve hrvatske liječnice (Belicza 1970). Najveći broj stranih liječnica promoviran je u razdoblju 1903. – 1912. U grupi stranih studenata promovirano je 298 žena, a svega 78 muškaraca (Belicza 1970). Zakonom o uređenju zdravstvene službe u Hrvatskoj i Slavoniji od 1894. nije bilo dozvoljeno da i žene liječnice vrše praksu. Godine 1903. izdaje ban naredbu, kojom se izdaje dozvola da mogu žene, doktori sveukupnog liječništva, izvršavati liječničku praksu u području kraljevina Hrvatske i Slavonije (Belicza 1970).

Tablica 4. Prve hrvatske liječnice (Belicza 1970, Vučak 2013)

Ime i prezime	Godina diplomiranja	Mjesto diplomiranja
Milica Šviglin Čavov	1893.	Zürich
Karolina Milobar	1900.	Zürich
Augusta Buček	1903.	Zürich
Ema Pavleković	1903.	Lausanne
Zlata Havliček	1911.	Beč
Emilija Lazić	1913.	Ženeva

ŽENE U MEDICINI U NOVIJOJ POVIJESTI – OTVARANJE MEDICINSKOGA FAKULTETA U ZAGREBU

Otvaranjem Medicinskoga fakulteta u Zagrebu 1917. počinje novo poglavlje u povijesti medicine žena (Dugački i Regan 2015). U raspravama o medicinskom fakultetu u Hrvatskom saboru (26. siječnja 1917.) zastupnik Milan Rojc je, između ostalog, rekao: „Još je jedna prilika, koja bi nam osiguravala dovoljno đaka, a to je što se nipošto ne bi moglo oprostiti ženskinjama, da i one polaze medicinski fakultet. Vidimo, da se već danas više Hrvatica posvetilo doktoratu medicine, i da vrlo lijepo i uspješno u praksi djeluju. Raspršena je ona bojazan, da se ne bi htjelo tražiti ženskog liječnika, što više ima općina, koje danas imadu kao općinskog liječnika ženskinje“ (Belicza 1970). Dr. Josip Šilović 1. veljače 1917. podržao je taj prijedlog na sjednici u Hrvatskom saboru ovim riječima: „Ovaj veliki rat svjetskoj je inteligentnoj djevojci oduzeo mogućnost da zadovolji zadaći svojoj po Bogu i prirodi joj danoj, da postane suprugom i majkom, jer mnogi i mnogi mladić izgubio je život svoj za kralja i domovinu. Kad ne bude inteligentna žena mogla da postigne ovu svoju glavnu svrhu, prirodno je, da joj se omogući, da u zvanju nađe zadovoljstvo, ukoliko ga može naći“ (Belicza 1970). Akademske godine 1917./1918. na Medicinski fakultet upisano je 67 studenata, od toga 14 žena. U prvoj generaciji diplomiranih 1922./1923. nije bilo niti jedne žene, no u idućoj generaciji 1923./1924. diplomiralo je njih 10 (21 %). Prva je bila Kornelija Sertić (Belicza i dr. 1992). Sama medicina 20-ih ulazi u burno razdoblje, potaknuta novim političkim okruženjem nakon Prvog svjetskog rata, internacionalizacijom pitanja zdravstva koju je pokrenula Zdravstvena organizacija Lige naroda te socijalnim i preventivnim idejama, ali i stvarnim javnozdravstvenim problemima na terenu, i to od velikih urbanih cjelina pa do ruralnih područja.

Poslije Prvoga svjetskog rata, zbog teške socijalne i ekonomske situacije, u Hrvatskoj se pojavila tuberkuloza, što je uzrokovalo otvaranje antituberkuloznih dispanzera, no za rad u njima nije bilo čak ni samoukih sestara pomoćnica (Čepulić 1940). Stoga

je Zagrebački antituberkulozni dispanzer, osnovan 1921. pod ravnateljstvom Vladimira Ćepulića, inicirao osnutak Škole za sestre pomoćnice, osnovane iste godine, koja je do 1947. bila jedina medicinska škola za sestre u Hrvatskoj (Hofgräff i Franković 2017). Sestre, kao jedna od medicinskih profesija, veoma su se dobro uklopile u potrebe tadašnjega zdravstvenog sustava i u cijeli koncept onodobne medicine. Sestrinstvo se moderniziralo prema potrebama vremena, izašlo iz institucija i krenulo na teren prema pravilima socijalne medicine, kako je dr. Andrija Štampar u to doba govorio – „gdje ljudi rade i žive" (Topolić Šestan 2020). Škola narodnog zdravlja osnovana je 1927, a dvije godine poslije pripojena joj je i Škola za sestre pomoćnice. Znanje u školama provjeravano je po fakultetskom sustavu, a prve diplomirane sestre počele su raditi kao sestre nastavnice. Državna škola za sestre pomoćnice osnovana je 1930. godine (Lalić 1972). Zakon o stručnim školama za pomoćno osoblje u socijalnoj i zdravstvenoj službi iz 1930. značajan je za razvoj profesionalnoga sestrinstva jer je njime bilo isključeno da se sestrinskim radom bave nestručne osobe (Topolić Šestan 2020). Istodobno se razvila polemika oko naziva „sestra". Sestra Lujza Wagner-Janović (Dugački 2005), jedna od prvih diplomiranih sestara u Hrvatskoj, u časopisu *Sestrinska riječ,* pojasnila je svoj stav oko naziva „sestra": „Sam naziv 'sestra' sadrži etičku poruku, i to je upravo riješilo već spomenutu dilemu i polemiku oko naziva struke […] Sestra je neutralna, sestra je nad klasnim mržnjama i zavistima, njoj se može pokazati sva bijeda i nevolja. Pred njom nije sramota pokazati svoje poniženje i siromaštvo…" (Topolić Šestan 2020). Andrija Štampar o tome piše: „Mislim da sestra koja se posvećuje bolničkom radu, treba imati istu naobrazbu kao i ona koja se posvećuje socijalno-medicinskom radu. Medicina, i preventivna i kurativna, treba činiti jedinstvenu cjelinu. Kod nas su one, zbog pogreške centralne organizacije, bile samo privremeno odijeljene, ali trebaju imati zajednički cilj […] Radi toga je potrebno da postoji samo jedan tip sestre" (Topolić Šestan 2020). Poslije Drugoga svjetskog rata postignuta je suglasnost o nazivu „medicinska sestra".

Tablica 5. Škole za medicinske sestre (Belačić 2021)

Mjesto osnivanja	Godina osnivanja
Osijek	1947.
Split	1947.
Rijeka	1947.
Šibenik	1947.
Zagreb (Vrapče)	1948.

Zalaganjem Andrije Štampara, ravnatelja Škole narodnog zdravlja i tadašnjega dekana Medicinskoga fakulteta, školovanje medicinskih sestara promijenilo je temeljnu koncepciju. Uvidjelo se da medicinske sestre nisu samo pomoćnice liječnika i njemu podređene osobe, već da su ravnopravni medicinski djelatnici sa specifičnim zadacima. Od 1950. godine u Školi narodnog zdravlja, u Zagrebu, organizirano je osposobljavanje i usavršavanje medicinskih sestara čime se stjecala diploma sestrinstva u javnom zdravstvu. Škola za medicinske sestre u Zagrebu pripojena je 1953. Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu te je nastavila rad kao Viša škola za medicinske sestre (Belačić 2021). Iako su žene osnutkom Medicinskoga fakulteta u Zagrebu 1917. dobile mogućnost da mogu djelovati kao liječnice, a sestre 1921. osnutkom Škole za sestre pomoćnice, njihov put uspinjanja prema vodećim pozicijama tekao je znatno sporije.

ŽENE U MEDICINI DANAS

Danas žene čine dominantan udio zaposlenih u djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi – Q sektor u Hrvatskoj, pritom je najveći sektor u djelatnosti bolnica s 50 592 i sektor djelatnosti medicinske i stomatološke prakse s 17 115 zaposlenika u 2022. godini (InfoBiz, 2023). Prema statističkim podacima u 2023. godini u zdravstvenom sustavu na svim razinama dominiraju žene: u liječništvu, sestrinstvu te u ostalim zdravstvenim djelatnostima (Tablica 6.).

Tablica 6. Prikaz rodne strukture medicinara i zaposlenih u zdravstvu 2024.

	Žene	Muškarci	Žene %	Muškarci %
Zaposleni u djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi – Q	82 574	23 099	78,1 %	21,9 %
Doktori/ce medicine	10 479	5 895	64 %	36 %
Doktori dentalne medicine	2 714	1 285	68 %	32 %
Ostali zdravstveni djelatnici/ca – visoka	1 367	392	78 %	22 %
Ostali zdravstveni djelatnici/ca – viša	13 817	2 951	83 %	17 %
Ostali zdravstveni djelatnici/ca – srednja	28 027	4 593	86 %	14 %
Ostali zdravstveni djelatnici/ca – niža	702	128	85 %	16 %
Medicinske sestre i tehničari – visoka	639	79	89 %	11 %
Medicinske sestre i tehničari – viša	8 830	1 196	88 %	12 %
Medicinske sestre i tehničari – srednja	20 321	3 351	86 %	14 %

Izvor: Analiza autorica prema podacima Hrvatskog zdravstveno-statističkog ljetopisa 2024, Žene i muškarci u Hrvatskoj 2024 i web-stranice ustanova u zdravstvu

Iako u zdravstvenome sustavu dominiraju žene na rukovodećim funkcijama, u bolničkom sustavu dominiraju muškarci kao ravnatelji i na pozicijama zamjenika ravnatelja. Trenutno su 2 žene ravnateljice klinka: Klinika za infektivne bolesti „Dr. Fran Mihaljević“ i Klinika za psihijatriju Vrapče, dok su ravnatelji 5 KBC-a, triju kliničkih bolnica i pet klinka muškarci, njih ukupno 11 ravnatelja, zamjenika ravnatelja je 8, uz 5 zamjenica ravnatelja, pomoćnika ravnatelja je 18, dok je 31 pomoćnica ravnatelja. Od 22 opće bolnice njih 5 ima ravnateljice i to u: Općoj bolnici Gospić, Općoj bolnici Pakrac, Općoj bolnici „Dr. Anđelko Višić“ u Bjelovaru, Općoj bolnici Karlovac, Općoj i veteranskoj bolnici „Hrvatski ponos“ u Kninu. Opće bolnice Karlovac i Pakrac imaju sve žene na rukovodećim pozicijama: ravnateljicu, zamjenicu ravnateljice i pomoćnice ravnateljice. U Općoj bolnici Pakrac ravnateljica nije medicinarka nego je pravne struke. U 22 opće bolnice zaposleno je oko 65 % liječnica, s najvećim omjerom u Općoj bolnici Pula, njih 66 %. Bolnice u kojima ima više muških liječnika su: Klinika za ortopediju Lovran, Opća bolnica Ogulin, Opća bolnica Virovitica, Bolnica OiR „Prim.dr. Martin Horvat“ Rovinj i Specijalna bolnica za ortopediju Biograd. U 22 opće bolnice djeluje 40 pomoćnica i 18 pomoćnika ravnatelja, gdje su dominantno žene na funkciji pomoćnice za sestrinstvo, financije i pravne poslove, dok su muškarci češće pomoćnici za kvalitetu. U 23 specijalne bolnice zaposleno je oko 75 % liječnica i najveći omjer je u bolnici Lopača – 80 % i u specijalnoj bolnici Lipik – 83 % liječnica. U 23 specijalne bolnice djeluje 13 ravnateljica i 10 ravnatelja, uz 10 zamjenika i 10 zamjenica te 30 pomoćnica i 19 pomoćnika ravnatelja. U od ukupno 3 lječilišta u jednome je žena ravnateljica, ukupno su 2 zamjenice i 3 pomoćnice ravnatelja. U 11 privatnih bolnica je 9 ravnatelja i 2 su ravnateljice (Tablica 7.).

Tablica 7. Prikaz rodne strukture na rukovodećim pozicijama u bolničkim ustanovama 2024.

	Žene	Muškarci	Žene %	Muškarci %
Ravnatelj/ica KBC-a	0	5	0 %	100 %
Zamjenik/ca ravnatelja KBC-a	1	4	20 %	80 %
Pomoćnici/ce ravnatelja KBC-a	12	7	63 %	37 %
Ravnatelj/ica kliničkih bolnica	0	3	0 %	100 %
Zamjenik/ca ravnatelja kliničkih bolnica	1	2	33 %	67 %
Pomoćnici/ce ravnatelja kliničkih bolnica	8	5	62 %	38 %
Ravnatelj/ica klinika	2	3	40 %	60 %
Zamjenik/ca ravnatelja klinika	3	2	60 %	40 %
Pomoćnici/ce ravnatelja klinika	11	6	65 %	35 %
Ravnatelj/ica općih bolnica	5	17	27 %	73 %

	Žene	Muškarci	Žene %	Muškarci %
Zamjenik/ca ravnatelja općih bolnica	8	14	36 %	64 %
Pomoćnici/ce ravnatelja općih bolnica	40	18	69 %	31 %
Ravnatelj/ica specijalnih bolnica	10	13	43 %	57 %
Zamjenik/ca ravnatelja specijalnih bolnica	10	10	50 %	50 %
Pomoćnici/ce ravnatelja specijalnih bolnica	30	19	61 %	39 %
Ravnatelj/ica privatne specijalne bolnice	2	9	18 %	82 %
Ravnatelj/ica lječilišta	1	2	33 %	67 %
Pomoćnici/ce ravnatelja lječilišta	2	0	100 %	0 %
Zamjenik/ca ravnatelja lječilišta	3	0	100 %	0 %

Izvor: Analiza autorica web-*stranica bolničkih ustanova 2024.*

Srednja upravljačka razina u KBC-ima su pročelnici/ce klinika i predstojnici/ce kliničkih zavoda te kod klinika i kliničkih bolnica to su predstojnici/ce zavoda. Analiza srednje upravljačke razine pokazuje da dominiraju muškarci, žene su zastupljenije kao predstojnice kliničkih zavoda u KBC-ima i kao voditeljice odjela u općim bolnicama (Tablica 8.). Najveći nesrazmjer na pozicijama pročelnika klinika je u KBC-u Zagreb gdje je 20 predstojnika i 2 predstojnice klinika, te u KBC Sestre Milosrdnice gdje je 12 predstojnika i 5 predstojnica klinika. U KBC-u Rijeka podjednak je broj predstojnika i predstojnica klinika. Srednja upravljačka razina u općim bolnicama su pročelnici/ce službi i voditelji/ce odjela. Kada se analizira srednja upravljačka razina u općim bolnicama najveći nesrazmjer je na pozicijama voditelja službi u Općoj bolnici Dubrovnik (17 voditelja i 9 voditeljica odjela), Općoj i županijskoj bolnici Požega (11 voditelja i 2 voditeljica odjela) te u Općoj bolnici Zadar (15 voditelja i 5 voditeljica odjela), dok je u Općoj bolnici Pula 14 voditeljica odjela i 5 voditelja te u Općoj bolnici Karlovac djeluju 22 voditeljice i 9 voditelja odjela. U Općoj i županijskog bolnici Vinkovci jedina je žena pročelnica službe za kirurgiju.

Tablica 8. Prikaz rodne strukture u srednjem menadžmentu u bolničkim ustanovama 2024.

	Žene	Muškarci	Žene %	Muškarci %
Predstojnik/ca klinike KBC-a	28	60	32 %	68 %
Predstojnik/ca kliničkog zavoda KBC-a	12	10	55 %	45 %
Predstojnik/ca klinike kliničke bolnice	6	15	25 %	75 %
Predstojnik/ca kliničkog zavoda kliničke bolnice	2	5	29 %	71 %

	Žene	Muškarci	Žene %	Muškarci %
Predstojnik/ca klinike kliničke bolnice	2	5	29 %	71 %
Predstojnik/ca klinike	1	1	50 %	50 %
Predstojnik/ca zavoda klinike	10	11	48 %	52 %
Pročelnik/ca službe opće bolnice	15	28	35 %	65 %
Voditelj/ica odjela opće bolnica	189	175	52 %	48 %

Izvor: Analiza autorica web-*stranica bolničkih ustanova 2024.*

Liječnici se udružuju u liječničkoj komori, medicinske sestre i tehničari u Hrvatskoj komori medicinskih sestara te stomatolozi u Hrvatskoj komori dentalne medicine, kao glavnim strukovnim udruženjima gdje biraju svoje predstavnike na županijskoj razini. Predstavnici liječničke komore čine 63 % (18 povjerenika) i 14 % (3 povjerenice) uz glavnog muškog predsjednika i zamjenika predsjednika komore, dok su predstavnici komore medicinskih sestara žene – 76 % (16 žena) i 24 % muškaraca (5 muškaraca) predstavnici uz predsjednika i podpredsjednicu (tablica 9). Komora dentalne medicina ima 5 područnih sjedišta: Zagreb, Rijeka, Split, Osijek i Varaždin te prema rodnoj strukturi 4 su muškaraca predstavnika i 1 je žena, uz glavnog predstavnika i zamjenika koji su obojica muškarci.

Tablica 9. Prikaz rodne strukture povjerenika predstavnika u strukovnim komorama 2024.

	Hrvatska liječnička komora		Hrvatska komora medicinskih sestara	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Glavni predsjednik komore	M		M	
Zamjenik komore	M			Ž
Županijska povjerenstva				
Bjelovarsko-bilogorska	M		M	
Brodsko-posavska	M			Ž
Dubrovačko-neretvanska	M			Ž
Grad Zagreb	M			Ž
Istarska	M		M	
Karlovačka		Ž		Ž
Koprivničko-križevačka	M			
Krapinsko-zagorska	M			Ž
Ličko-senjska		Ž		Ž

	Hrvatska liječnička komora		Hrvatska komora medicinskih sestara	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Međimurska	M		M	
Osječko-baranjska	M			Ž
Požeško-slavonska	M		M	
Primorsko-goranska	M			Ž
Sisačko-moslavačka		Ž		Ž
Splitsko-dalmatinska	M			Ž
Šibensko-kninska	M			Ž
Varaždinska	M			Ž
Virovitičko-podravska	M			Ž
Vukovarsko-srijemska	M			Ž
Zadarska	M		M	
Zagrebačka	M			Ž
Ukupno	18	3	5	16

Izvor: Analiza autorica web-*stranica strukovnih komora 2024.*

Ljudski resursi u liječništvu jačaju kvalitativno i kvantitativno. Žene dominiraju kao doktorandice i s izborima u znanstvena zvanja do docenture, dok muškarci s izborima u viša znanstvena zvanja dominiraju. U sestrinstvu je 19 doktorica znanosti i 2 magistrice znanosti. Trenutno je 1 žena akademkinja članica Hrvatske liječničke komore (Tablica 10.).

Tablica 10. Prikaz rodne strukture medicinara prema znanstvenim i profesionalnim titulama 2025.

	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Akademici	4	1	80 %	20 %
Akademici suradnici/e	8	3	73 %	27 %
Prof.dr.sc.	182	107	63 %	37 %
Prof.prim.dr.sc.	94	67	58 %	42 %
Izv.prof.dr.sc.	139	115	55 %	45 %
Izv.prof.prim.dr.sc.	92	81	53 %	47 %
Doc.dr.sc.	184	168	52 %	48 %

	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Doc.prim.dr.sc.	97	102	49 %	51 %
Prim.dr.sc.	168	210	44 %	56 %
Prim.mr.sc.	82	83	50 %	50 %
Prim.mr.	2	1	67 %	33 %
Dr.sc.	424	537	44 %	56 %
Dr.sc.biomed	14	22	67 %	33 %
Dr.sc.soic.	2	2	50 %	50 %
Dr.sc. sestrinstvo	3	19	14 %	86 %
Mr.sc. sestrinstvo	1	2	33 %	67 %
Primarijus	158	173	48 %	52 %

Izvor: Priopćenje iz Hrvatske liječničke komore 2025., Hrvatske komore medicinskih sestara 2025.

PRIZNANJE

Istraživanje je provedeno u sklopu projekta „Od stvarnih do virtualnih migracija – *VRtualM*“ koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Izraženi stavovi i mišljenja isključivo su autorski i ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Za njih se ne može smatrati odgovornom niti Europska unija niti Europska komisija.

ZAKLJUČAK

Dug je put bio od rijetkih žena u medicini do danas mnogobrojnih. Žene u medicini nosioci su zdravstvenoga sustava i njihov utjecaj nastavlja rasti. Pretpostavke za daljnji razvoj žena u medicini uključivat će trendove u pogledu veće zastupljenosti žena na rukovodećim pozicijama i drugim dominantnijim ulogama, primjerice u znanosti i strukovnim udruženjima. Cilj ovoga rada je analiza puta žena u medicini kroz vremensku dimenziju uz kvantitativne čimbenike zastupljenosti.

LITERATURA

Belačić, Sabina. 2021. *Povijesni razvoj sestrinstva i utjecaj na obrazovanje*. Diplomski rad. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku Fakultet za dentalnu medicinu i zdravstvo. Sveta Nedjelja. 36 str.

Belicza, Biserka. 1970. Prve hrvatske liječnice. *Liječnički vjesnik* 92/10. 1187–1197. https://doi.org/10.26800.

Belicza, Biserka. 1976. Mjesto i uloga J. B. Lalanguea u razvoju zdravstvenog prosvjećivanja i hrvatske medicinske terminologije na području sjeverne Hrvatske u 18. stoljeću. *Liječnički vjesnik* 98/4. 211–215. https://doi.org/10.26800.

Belicza, Biserka; Dugački, Vladimir; Granić, Mate; Kostović, Ivica; Kovač, Zdenko; Lacković, Zdravko; Padovan, Ivo; Richter, Branko. 1992. *Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 1917. – 1992.* Medicinski fakultet. Zagreb.

Bunjevac, Helena; Dugački, Vladimir; Fatović-Ferenčić, Stella. 1997. *Sto dvadeset godina Škole za primalje u Zagrebu*. Gandalf. Zagreb.

Chaudron, H. Linda; Dandar, Valeri; Lautenberger, Diana; Bunton, A. Sarah; Gordon, K. Lynn; Ellinas, H. Elizabeth. 2024. Satisfaction of women faculty in academic medicine. *Journal of Women's Health* 33/2. 132–140.

Čepulić, Vladimir. 1940. *Naša nastojanja u borbi protiv tuberkuloze.* Tipografija. Zagreb.

Ćosić, Vesna; Fatović Ferenčić, Stella; Miškić, Blaženka. 2015. O primaljama u Brodu na Savi u XIX. stoljeću. *Acta medico-historica Adriatica* 13/2. 303–316. https://doi.org/10.31952/amha.

Dugački, Vladimir. 2005. Janović-Wagner, Lujza, *Hrvatski biografski leksikon* 6. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb.

Dugački, Vladimir. 2008. Memoari grofa Adama Oršića, prilog poznavanju zdravstvenih prilika u drugoj polovici 18. stoljeća. *Gazophylacium* 13/3–4. 81–88.

Dugački, Vlatka; Regan, Krešimir. 2015. Zagreb u Prvom svjetskom ratu (ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta). *Acta medico-historica Adriatica* 13/suppl. 1. 97–120. https://doi.org/10.31952/amha.

Financijska agencija (FINA). (2023.) *Info.Biz* internetski servis.https://infobiz.fina.hr/

Fureš, Rajko; Dražančić, Ante; Blažeka, Đuro; Cesarec, Ivan; Kopjar, Miroslav; Šanjug, Jadranka; Zadro, Mladen; Krajcar, Mladen. 2010. Ivan Krstitelj Lalangue i njegova prva tiskana medicinska stručna knjiga iz područja primaljstva na hrvatskome jeziku. *Gynaecologia et perinatologia* 19/1. 44–54. https://hrcak.srce.hr/gynaecologia-et-perinatologia.

Glesinger, Lavoslav. 1954. *Medicina kroz vijekove.* Zora. Zagreb.

Gottlieb, S. Amy; Jagsi, Reshma. 2021. Closing the gender pay gap in medicine. *The new England Journal of Medicine* 385/27. 2501–2504. doi.org/10.1056/nejmp2114955.

Grmek, Mirko Dražen. 1953. Salerno i Hrvatska. *Liječnički vjesnik* 75/9–10. 259–265. https://doi.org/10.26800.

Grmek, Mirko Dražen. 1954. Izvori za proučavanje povijesti medicine kod Hrvata do XIII. stoljeća. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 3. 9–26. https://doi.org/10.21857/m8vqrt01k9.

Grmek, Mirko Dražen. 1971. *Uvod u medicinu.* Medicinska knjiga. Beograd.

Grmek, Mirko Dražen. 1993. Draga Slava. *Hrvatski biografski leksikon* 3. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb.

Hastie, J. Maya; Lee, Allison; Siddiqui, Shahla; Oakes, Daryl; Wong, A, Cynthia. 2023. *Misconceptions about women in leadership in academic medicine*. Canadian Anesthesiologists' Society 70/6. 1019–1025.

Hofgräff, Darija; Franković, Sanda. 2017. Osnutak Škole za sestre pomoćnice u Zagrebu 1921. – 1922. *Arhivski vjesnik* 60. 165–184. https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/arhivski_vjesnik/index

Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis 2024. https://www.hzjz.hr/cat/hrvatski-zdravstveno-statisticki-ljetopis/ (pristupljeno 12. svibnja 2025.).

Kokas, S. Maria; Passalacqua, D. Karla; Mortimore, Anastasia; Hoffert, M. Mara. 2022. Advice for women considering a career in medicine: a qualitative study of female physicians' perspectives. *Sage Journals* 75/1. 169–180. doi.org/10.3233/WOR-211217.

Lalić, Slavija (ur.). 1972. *Spomen knjiga škole za medicinske sestre Zagreb – škol. god. 1921/22. – 1971/72.* Škola za medicinske sestre. Zagreb.

Lewiss, E. Resa; Silver, K. Julie; Bernstein, A. Carol; Mills, M. Angela; Overholser, Barbara; Spector, D. Nancy. 2020. Is Academic Medicine Making Mid-Career Women Physicians Invisible?. *Journal of women's health* 29/2. 187–192.

Liječnički atlas. 2024. Hrvatska liječnička komora. https://www.hlk.hr/digitalni-atlas-hrvatskog-lijecnistva.aspx (pristupljeno 12. svibnja 2025.).

Lisac, Josipa. 2013. Kuzmanić, Ante. *Hrvatski biografski leksikon* 8. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb.

Nonnemaker, Lynn. 2000. Women physicians in academic medicine. *The New England Journal of Medicine* 342/6. 399–405. doi: 10.1056/NEJM200002103420606.

Saini, Vikram; Abalos, Charmaine; Dysert, Karen; Altenbaugh, Mary; DuMont, Tiffany; Young, Meiling; Ghosh, Sohini. 2023. Navigating a Career in Medicine as a Woman. *Critical Care Nursing Quarterly* 46/4. 354–36. doi10.1097/CNQ.0000000000000472.

Simpson, N. Andrea; Cusimano, C Maria; Baxter, N. Nancy. 2021. The inconvenience of motherhood during a medical career. *Canadian medical association journal* 193/37. 1465–1466. doi: 10.1503/cmaj.211255.

Skenderović, Robert. 2005. Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale Normativum Sanitatis iz 1770. *Scrinia Slavonica* 5/1. 115–143. https://doi.org/10.22586/ss.

Škarica, Miloš. 1951. Primaljska škola u Zadru. Historijski pregled. Ur. Škarica, Miloš. *Spomenica prigodom stogodišnjice Babičke škole u Zadru.* Babička škola. Zadar.

Topolić Šestan, Iris. 2020. Povijesni razvoj sestrinstva u RH. Diplomski rad. Fakultet zdravstvenih studija Sveučilišta u Rijeci. Rijeka. 61 str.

Vađunec, Ines. 2009. Položaj žene u srednjem vijeku na hrvatskim prostorima. *Pro tempore* 6/7. 48–73. https://protempore.ffzg.unizg.hr/.

Vizjak, Maja. 2025. *The glass ceiling phenomenon in medicine Analysis of the state of human resources of the medical profession in the Republic of Croatia*. ERAZ 2024 Conference Proceedings. Beograd.

Vučak, Ivica. 2013. Lazić, Emilija. *Hrvatski biografski leksikon* 8. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb.

Žene i muškarci u Hrvatskoj. 2024. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. https://ravnopravnost.gov.hr/istaknute-teme-12/zene-i-muskarci-statistika/3453 (pristupljeno 12. svibnja 2025.).

Women in medicine – from few to many

ABSTRACT

The history of medicine is long and revolutionary in terms of science, but the same cannot be said for the participation of women in medicine. Researching the history of medicine reveals that acknowledgments for contributions in medicine have predominantly and mostly gone to men, while the presence of women among prominent physicians was a rare occurrence. The entry of women into medicine in Croatian territories began only at the start of the 20th century, becoming more significant from the 1960s, and by the 1990s, the number of male and female physicians was equalized. Despite the fact that women today constitute a dominant share of those employed in the field of medical sciences in Croatia, their influence in leading positions still lags behind. The aim of this paper is to provide a historical overview of the development of human resources in the healthcare system with an emphasis on women, based on methods of analysis and synthesis, as well as statistical methods, striving to encourage dialogue on the importance of promoting women in medical sciences, investigating the challenges they face, and advocating for the placement of appropriate female medical professionals with their skills in suitable positions to achieve health-

care system goals. This would improve the accessibility, efficiency, safety, resilience, and sustainability of the healthcare system, as well as enhance the coordination and integration of all parts of healthcare. The analysis and planning of human resources in the healthcare system with an emphasis on women is a fundamental tool to ensure the availability of quality healthcare, which directly impacts the health status of the population and ensures the sustainability of the healthcare system. Medicine aims to help patients and there is no doubt that patient care is enriched by the inclusion of women in the highest level of medicine.

Keywords: *history of medicine, women in medicine, healthcare human resources statistics, ratio of male to female physicians, gender ratio in medical specialties*

dr. sc. Mirela Holy
Institut za istraživanje migracija
mirela.holy@gmail.com

dr. sc. Marija Geiger Zeman
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marija.GeigerZeman@pilar.hr

UDK: 551.5
Izvorni znanstveni rad

(Ne)vidljivost klimatskih migracija: analiza sadržaja hrvatskih medijskih i znanstvenih članaka

SAŽETAK

S eskalacijom klimatskih promjena intenziviraju se klimatske migracije, pa znanstvenici i novinari sve intenzivnije obrađuju ovu temu, no u Hrvatskoj je tema klimatskih migracija slabo zastupljena i u masmedijima i znanstvenim člancima. Veća vidljivost teme klimatskih migracija važna je za uspješnu realizaciju politika uz pomoć kojih se produbljuje razumijevanje klimatskih migracija i osigurava pravovremeno djelovanje i prilagodba boljem upravljanju migracijskim tokovima. U radu se istražuje i analizira prisutnost teme klimatskih migracija u masmedijskim i znanstvenim člancima u Hrvatskoj. Istraživanje je provedeno metodom kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja članaka koji tematiziraju klimatske migracije, a koji su objavljeni u digitalnim ekstenzijama Jutarnjeg i Večernjeg lista, te u znanstvenim člancima objavljenima u bazi Hrčak u razdoblju od 2015. do srpnja 2024. godine. U fokusu analize su: broj i tema članaka, njihova vrijednosna orijentacija/analiza sentimenata prema klimatskim migracijama. Rezultati istraživanja su poslužili za definiranje preporuka za migracijske politike.

Ključne riječi: *klimatske promjene, klimatske migracije, mediji, znanost, Hrvatska*

UVOD

Klimatske promjene predstavljaju jedan od najznačajnijih izazova današnjice. Promjene u klimatskim uvjetima sve više dovode do prisilnog premještanja stanovništva, stvarajući novi val migracija koji je uvjetovan klimatskim faktorima. Ova pojava

poznata je pod pojmom klimatskih migracija, a prema mnogim istraživanjima, njihov intenzitet raste (Piguet i dr. 2011, White 2011, Gómez 2013, Svjetska banka 2018, Behrman i Kent 2022). Klimatske migracije već predstavljaju značajan čimbenik u globalnim migracijskim tokovima, a postavlja se pitanje kako je ova tema zastupljena u hrvatskim medijima i znanstvenoj zajednici.

Cilj ovog rada je analizirati kako su klimatske migracije prikazane u hrvatskim masmedijima i znanstvenim radovima. Korištenjem kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja istraženi su članci objavljeni u digitalnim izdanjima Jutarnjeg i Večernjeg lista, kao i znanstveni članci dostupni u bazi Hrčak. Istraživanje obuhvaća razdoblje od jeseni 2015. do srpnja 2024. godine, što omogućava uvid u dugoročne trendove izvještavanja i znanstvene obrade ove teme.

TEORIJSKI OKVIR

Temelj za analizu masmedijske obrade klimatskih migracija počiva na interdisciplinarnom pristupu koji kombinira sociološke teorije migracija, preciznije njihove povezanosti s klimatskim promjenama, i medijskih studija, posebice teorije *agende settinga*.

Castles i dr. (2014) klimatske migracije pozicioniraju u kontekst šireg razmatranja migracija i njihovih uzroka, te ih prepoznaju kao značajan faktor koji utječe na migracijske tokove koji su intrinzično povezani s drugim društvenim, političkim i ekonomskim čimbenicima. Za Castlesa i dr. (2014) klimatske promjene su posredan uzrok migracija jer posljedice klimatskih promjena, poput suša, poplava i porasta razine mora, mogu pogoršati postojeće socioekonomske uvjete, što onda utječe na migracijska kretanja. Međutim, ističu kako su klimatske promjene rijetko jedini ili neposredni uzrok migracija. Naime, klimatske promjene djeluju zajedno s čimbenicima poput siromaštva, političke nestabilnosti i nejednakosti pri čemu Castles i dr. (2014) odbacuju deterministički i simplificirani pogled koji implicira da klimatske promjene automatski dovode do masovnih migracija. Adaptacija klimatskim promjenama na lokalnoj razini je preferirana opcija, iako može biti teška zbog ograničenih resursa. Castles i dr. (2014) upozoravaju kako je klimatske migracije moguće promatrati kao strategiju preživljavanja jer migracija može postati nužno rješenje u slučajevima kada su zbog klimatskih promjena životni uvjeti postali neodrživi.

Iako Castles i dr. (2014) zauzimaju balansiran i multifaktorski pristup klimatskim migracijama, drugi autori zauzimaju drugačije perspektive. Myers i Kent (1995) ističu kako će klimatske promjene, degradacija okoliša i prirodne katastrofe izazvati velike migracijske valove, s poznatim predviđanjem da bi do kraja 21. stoljeća moglo biti čak do 200 milijuna klimatskih izbjeglica. Njihov rad se ubraja u alarmantne teorije

klimatskih migracija te je često kritiziran i osporavan, no danas se smatra temeljem za kasnija istraživanja i rasprave o klimatskim migracijama.

Kada je riječ o klimatskim migracijama, vrlo značajan dokument je izvještaj *Predviđanje migracija i globalnih promjena okoliša* (*Foresight: Migration and Global Environmental Change* 2011) u kojem su postavljeni temelji za znanstveno istraživanje i prikupljanje baze podataka o povezanosti promjena u okolišu i migracija te politika koje bi mogle promovirati adaptivne migracije, izbjeći prisilno raseljavanje i osigurati zaštitu raseljenih osoba i tzv. „zaglavljene populacije" (van der Geest i dr. 2023: 1–2). Spomenuti izvještaj je, prema van der Geest i dr. (2023), imao tri ključna učinka koja i danas utječu na političke rasprave o migracijama: 1) pomogao je u ublažavanju utjecaja okolišnog determinizma u akademskim i političkim raspravama te potaknuo sofisticiranije pristupe koji naglašavaju da promjene u okolišu neizravno utječu na migracijske obrasce, uglavnom kroz djelovanje na postojeće faktore migracija; 2) upozorio je kako milijuni ljudi neće moći napustiti lokacije na kojima su izuzetno ranjivi na promjene u okolišu, što je dovelo do stvaranja novog područja istraživanja o „zaglavljenim populacijama" (2023: 2–3); pomogao je u postavljanju migracija u kontekst globalnih promjena okoliša ne samo kao problema ili rizika, već i kao prilike. Koncept „migracije kao prilagodbe" također je bio i kritiziran jer, osim što stavlja teret prilagodbe na ranjive populacije koje nisu uzrokovale klimatske promjene, migracije se i dalje u političkom kontekstu uglavnom doživljavaju kao negativan učinak klimatskih promjena i kao veliki sigurnosni rizik, a ne kao prilika (van der Geest i dr. 2023: 2).

Prema Gemenneu (2015) klimatske promjene ne moraju nužno dovesti do migracija. Upravo suprotno, mogu otežati mobilnost jer mnogi ljudi ostaju „zaglavljeni" u područjima pogođenima klimatskim promjenama jer nemaju resurse za migraciju. Gemenne (2011) se protivi deterministički predviđanjima masovnih migracija, no naglašava fenomen „nemoći migracije" (2015), prema kojem klimatske promjene zapravo sprječavaju migraciju, umjesto da je potiču. Bettini (2013) kritizira dominantne diskurse o klimatskim migracijama, nazivajući ih pojednostavljenim i alarmantnim, i tvrdi da su klimatske migracije predstavljene na Zapadu kao prijetnja, što vodi prema antiimigracijskim politikama. On zagovara dekonstruiranje ideje klimatskih migracija kao sigurnosne prijetnje i umjesto toga predlaže dublje analize društvenih struktura i nejednakosti. Na sličnom tragu je i Parenti (2011) koji povezuje klimatske migracije s političkim sukobima i tvrdi da klimatske promjene dodatno destabiliziraju već krhke države te promatra klimatske migracije u okviru širih društvenih problema, poput kolonijalizma i nejednakosti. Prema Warner i dr. (2009) migracije mogu biti rješenje, a ne problem jer omogućavaju pogođenim zajednicama prilagodbu promjenama u okolišu.

Bitnu ulogu u razumijevanju klimatskih migracija ima i koncept „ekološkog raseljavanja“, koji naglašava međusobnu povezanost ekoloških i društvenih čimbenika jer klimatske promjene pogoršavaju postojeće društvene nejednakosti, a najranjivije skupine postaju najviše pogođene. Ekološko raseljavanje ne odnosi se samo na fizičko premještanje ljudi, već i na transformaciju njihovih društvenih i kulturnih struktura (Hastrup i Fog Olwig 2012).

U medijskim studijama analiza reprezentacije klimatskih migracija često je usmjerena na način na koji novinari oblikuju njihovu percepciju u javnom diskursu. Mediji imaju ključnu ulogu u formiranju stavova o migrantima, uključujući i one koji su prisiljeni migrirati zbog klimatskih promjena. Studije pokazuju da se migranti često prikazuju kroz prizmu žrtve ili prijetnje što može utjecati na javnu percepciju i politiku prema migracijama (Esses i dr. 2013, Eberl i dr. 2018). Eberl i dr. (2018) tvrde da su teme o migrantima nedovoljno zastupljene u medijima, no kada jesu, oni su često prikazani u rubrikama crne kronike, kao kriminalci ili osobe koje ne poštuju društvene norme zemlje domaćina. Upravo je zato analiza medijskih prikaza klimatskih migracija u Hrvatskoj važna za razumijevanje društvenih reakcija i moguće oblikovanje politika prema ovoj temi.

Boykoff (2011) ističe da klimatske migracije nisu često u fokusu medijskog izvještavanja o klimatskim promjenama jer su mediji skloniji pojednostavljenom prikazivanju klimatskih promjena kroz prizmu ekstremnih vremenskih uvjeta i političkih pitanja. One su često predstavljene kroz alarmantne i senzacionalističke okvire. Boykoff (2011) kritizira takve pristupe jer: 1) mogu stvoriti paniku ili strah kod publike, umjesto da pruže nijansirano razumijevanje uzroka i posljedica klimatskih migracija; 2) mogu pridonijeti stvaranju negativnih stavova prema migrantima; 3) zapadnjački narativi o klimatskim migracijama ističu potencijalne prijetnje koje migranti predstavljaju bogatim zemljama te zanemaruju iskustva i priče stvarnih ljudi s Globalnog Juga; 4) klimatski migranti se često prikazuju kao pasivne žrtve, a ne kao aktivni sudionici koji se prilagođavaju i bore s promjenama. Boykoff (2011) analizira i kako političari koriste medijsku reprezentaciju klimatskih migracija da bi oblikovali političke diskurse, često koristeći klimatske migracije za opravdanje strožih politika kontrole granica i antiimigracijskih mjera. To dovodi do dodatne polarizacije javnosti i udaljavanja od stvarnih uzroka i rješenja za klimatske migracije. Zaključno, Boykoff (2011) u medijskom izvještavanju o klimatskim migracijama zagovara pristup koji informira javnost o složenosti problema te promiče dijalog i razumijevanje, umjesto širenja straha i dezinformacija.

METODOLOGIJA

Teorija *agenda settinga* (postavljanja dnevnog reda), koju su prvi razvili McCombs i Shaw (1972), tvrdi da mediji imaju ključnu ulogu u oblikovanju percepcije javnosti o važnosti pojedinih društvenih tema. Ova teorija polazi od pretpostavke da mediji ne govore izravno ljudima što trebaju misliti, već sugeriraju o čemu trebaju razmišljati, čime utječu na društvene prioritete i javno mnijenje. Primjena ove teorije može pomoći razumijevanju kako i u kojoj mjeri mediji predstavljaju klimatske migracije te na koji način to može usmjeravati percepciju javnosti prema ovoj temi. Ova je teorija primjenjiva i za analizu sadržaja znanstvenih članaka jer pokazuje u kojoj mjeri i na koji način akademska zajednica obrađuje temu klimatskih migracija.

Teorija *agenda settinga* primijenjena na medijske prikaze klimatskih migracija podrazumijeva nekoliko ključnih čimbenika u analizi sadržaja:

1) analiza brojnosti članaka i odabira tema, odnosno hoće li uopće i koliko tema klimatskih migracija biti na *agendi*, u prvom medijskom planu, čime mediji skretanjem pozornosti javnosti utječu na oblikovanje percepcije o njihovoj važnosti

(U slučaju klimatskih promjena, mediji mogu izabrati izvještavati o specifičnim aspektima problema, poput ekstremnih vremenskih uvjeta, prijetnje sigurnosti ili političkih pregovora, dok drugi aspekti, poput migracija, društvenih nejednakosti i lokalnih prilagodbi, ostaju nevidljivi. Ovakav selektivni pristup može dovesti do fragmentirane percepcije klimatskih migracija u javnosti, gdje se naglašavaju kratkoročne krize, a zanemaruju dugoročni ekonomski i društveni učinci.)

2) način na koji se selektirane teme o klimatskim migracijama prikazuju, kako se oblikuju okviri (engl. *frames*) za interpretaciju događaja.

U slučaju klimatskih migracija mediji često koriste alarmantan, odnosno senzacionalistički, dramatski ton, prikazujući klimatske migracije kao prijetnju, čime se pridonosi stvaranju osjećaja krize i hitnosti te polarizaciji društva (Bettini 2013). Prikazivanje klimatskih migracija kao sigurnosne prijetnje može potaknuti javnost na podržavanje strožih mjera i politika, dok humanitarni okvir može dovesti do veće podrške za međunarodnu pomoć i suradnju. Korištenje različitih okvira ima dalekosežne implikacije na način na koji javnost razumije problem, identificira odgovorne aktere i podržava potencijalna rješenja. Medijsko izvještavanje ima potencijal utjecati ne samo na javnu percepciju, već i na političke odluke. Kada mediji konstantno naglašavaju određene aspekte neke teme, politički akteri su pod pritiskom javnosti da te aspekte stave u politički fokus (Coleman i dr. 2009).

Teorija *agenda settinga* u ovom je radu implementirana uz pomoć kombinirane kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja medijskih i znanstvenih članaka o kli-

matskim migracijama te je provedena u nekoliko koraka: 1) odabir digitalnih ekstenzija Jutarnjeg i Večernjeg lista od kojih prvi ima reputaciju progresivnog, a drugi konzervativnog lista (Ražnjević Zdrilić i Pilić 2019) kako bi se usporedilo postoji li razlika između ovih dvaju ideološki različitih medija u reprezentaciji klimatskih migracija, te baze Hrčak kao središnje baze hrvatskih znanstvenih časopisa; 2) pretraživanje navedenih platformi korištenjem ključnih riječi migracije i klimatske promjene te klimatske migracije; 3) dodatna selekcija članaka tijekom koje su izbačeni svi članci koji nisu objavljeni u razdoblju između 2015. i 2024. godine, članci koji nisu obrađivali klimatske migracije ljudi već drugih (neljudskih) vrsta te članci u kojima se spominju klimatske promjene i migracije, ali bez dovođenja u međusobnu vezu; 4) usporedba brojnosti članaka između analiziranih platformi, dominantnih tema, korištenih okvira te vrijednosne orijentacije članaka prema klimatskim migracijama, odnosno analiza sentimenata autora članaka prema temi klimatskih migracija.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Tablica 1. Broj članaka o klimatskim migracijama objavljenih između 2015. i 2024.

MEDIJSKA PLATFORMA	Broj članaka
Jutarnji.hr	33
Vecernji.hr	13
Hrcak.srce.hr	7
UKUPNO	53

Izvor: rad autorica

Razvidno je kako tema klimatskih migracija u razdoblju između 2015. i 2024. godine nije bila na *agendi*, barem kada je riječ o digitalnim ekstenzijama Večernjeg i Jutarnjeg lista te Hrčku. To ukazuje na nedovoljan interes analiziranih platformi za temu klimatskih migracija. Tema klimatskih migracija ipak je bila zanimljivija progresivnom Jutarnji.hr-u, no konzervativnom Vecernji.hr-u.

U Tablici 2. prikazana je dinamika objava članaka na temu klimatskih migracija u razdoblju istraživanja.

Tablica 2. Dinamika (učestalost) objava članaka o klimatskim migracijama u razdoblju između 2015. i 2024.

Godina	Jutarnji.hr	Vecernji.hr	Hrcak.srce.hr	UKUPNO
2015.			2	**2**
2016.	1	1		**2**
2017.	1	1	1	**3**
2018.	2	2		**4**
2019.	6	2	1	**9**
2020.	2			**2**
2021.	12	1	2	**15**
2022.	3	2		**5**
2023.	1	3	1	**5**
2024.	5	1		**6**
UKUPNO	33	13	7	**53**

Izvor: rad autorica

Najveća učestalost objava članaka bila je 2021. godine kada je ukupno objavljeno 15 članaka. U prosjeku se objavljivalo 5,3 članka godišnje o klimatskim migracijama, što pokazuje da tema klimatskih migracija u navedenom razdoblju nije bila na medijskoj, a ni znanstvenoj agendi. Iz iznesenih podataka je također vidljivo da, usprkos intenziviranju migracija te eskalaciji klimatskih promjena, s protokom vremena nije rastao interes analiziranih hrvatskih medija i znanstvene zajednice za ovu temu. Jutarnji.hr je 2021. godine imao najviše članaka o klimatskim migracijama (12), a Vecernji.hr 2023. godine (3). Zanimljivo je da su hrvatski znanstvenici članke o klimatskim migracijama objavljivali svake neparne godine, no ne više od dvaju članka godišnje.

Analiza autora članaka na Večernji.hr i Jutarnji.hr pokazuje: 1) preuzimanje čanaka s HINA-e (4 članka Večernji.hr; 10 članaka Jutarnji.hr); 2) nedostatak specijaliziranih novinara koji prate temu; 3) većina članaka objavljena je u rubrici Vijesti, te u slučaju Jutarnji.hr u specijaliziranim izdanjima Euroactiv, Dom i dizajn i Planet; 4) nezainteresiranost za temu klimatskih migracija.

Od sedam objavljenih znanstvenih članaka (Šimac 2019, Štimac Grbić i Maja Lang Morović 2015, Zdilar 2023, Mesić i Župarić-Iljić 2014, Salaj 2017, Đukić i Mahmutefendić 2021, Carević i Rusan Novokmet 2021) o klimatskim migracijama na portalu Hrčak, najveći broj njih svrstan je u kategoriju preglednog rada, njih četiri (4), a po jedan rad je u kategoriji prethodnog priopćenja, izvornog znanstvenog rada i

uvodnika. Analiza pokazuje kako nijedan od navedenih autora u analiziranom razdoblju nije objavio dva ili više znanstvenih radova na temu klimatskih migracija koji su dostupni u bazi Hrčak. Kada je riječ o disciplinama / znanstvenim poljima, dva su članka u polju pravnih znanosti te po jedan u polju ekonomije, demografije, sigurnosnih i obrambenih znanosti, javnog zdravstva i interdisciplinarnih humanističkih znanosti. Svi su članci objavljeni u različitim časopisima (Bogoslovska smotra; Hrvatski časopis za javno zdravstvo; *National Security and the Future*; Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci; Migracijske i etničke teme; Zagrebačka pravna revija; Tranzicija). Analiza ukazuje na nepostojanje fokusiranog interesa za ovu temu koji bi rezultirao objavom tematskog broja o klimatskim migracijama.

Tematska analiza sadržaja članaka na Vecernji.hr ukazuje na dominaciju političkog i krizno-sigurnosnog narativa, koji je vidljiv i iz pojedinih naslova članaka, npr. „Klimatski aparthejd: Dramatično upozorenje UN-a: Stotinama milijuna ljudi prijete bolesti, čak i smrt“ (Hina 2019a) (vidi Wiesner-Mijić 2015, Hina 2019b, Hina 2021a, Jakelić 2022, Vitas 2023, Haidar Diab 2024). Analiza naslova ukazuje na: 1) naglašavanje aspekta klimatske katastrofe koji je okidač za niz ekonomskih i društvenih kriza koje potom rezultiraju migracijama stanovništva; 2) u svim člancima dominantna tema su klimatske promjene i krize koje one donose, a migracije su jedna od posljedica; 3) učestalo korištenje emocionalno opterećenih riječi upućuje na negativan i katastrofičan kontekst („klimatski aparthejd“, „dramatično upozorenje“, prijetnja bolesti i smrti, sukobi); 4) klimatske migracije se smještaju u globalni kontekst te svojevrsnog sraza između Istoka i Zapada, Sjevera i Juga; 5) većina članaka izvještava o sadržaju različitih izvješća sa svjetskih konferencija; 6) negativno kontekstualiziranje klimatskih migracija nije vidljivo samo iz naslova članaka, već i iz samih članaka, iako uz korištenje manje emocionalno otežanih riječi no u naslovima, što jasno upućuje na *clickbait* namjeru.

Analiza sadržaja članaka na Jutarnji.hr ukazuje sljedeće: 1) dominacija političkog i krizno-sigurnosnog, u odnosu na humanitarni narativ, no vidljiv je „mekši“ pristup i obrada teme klimatskih migracija nego na Vecernji.hr (vidi Hrupić 2021); 2) fokus na klimatske promjene i multipliciranje kriza koje donose, između ostalih i klimatske migracije i politički odgovori na njih; 3) prevladavaju članci u kojima su predstavljena međunarodna izvješća, rasprave i rezultati konferencija o klimatskim i sigurnosnim problemima; 4) naslovi imaju elemente dramatike i senzacionalizma te se koriste emocionalno opterećene riječi, ali u puno manjoj mjeri nego na Vecernji.hr; 5) jezik u člancima je neutralniji nego na Vecernji.hr, iako se i u ovom mediju selekcijom katastrofičnih informacija i izjava ukazuje na negativnu pristranost prema temi klimatskih migracija (Hina 2021b, Hina 2018, Fišić 2021b, Vlašić 2024); 6) upozoravanje na humanitarne posljedice i kršenje ljudskih prava klimatskih migranata (Fišić 2021a); 7) analiza sentimenata autora članaka prema temi klimatskih migracija pokazuje domi-

nantno negativne sentimente prema uzrocima krize, no empatiju prema ljudima koji su prisiljeni zbog klimatskih promjena i pohlepe kapitalističkog Zapada napuštati svoje domove.

Analiza članaka objavljenih u bazi Hrčak ukazuje na to da većina članaka pristupa temi klimatskih migracija iz političke i humanitarne perspektive (Carević i Rusan Novokmet 2021) koja uključuje teološku perspektivu (Šimac 2019), perspektivu ljudskih prava (Salaj 2017) i povijesnu i sociološku perspektivu (Mesić i Župarić-Ilijić 2014), a prisutne su i ekonomska perspektiva temeljena na održivom rastu (Mahmutefendić i Đukić 2021) te sigurnosna perspektiva (Zdilar 2023). Znanstvenici/e unisono pokazuju zabrinutost zbog klimatskih promjena i njihovih posljedica, međutim znanstvenici prema klimatskim migrantima iskazuju empatiju i pozitivne sentimente te zahtijevaju ili predlažu jasne integrativne politike i humanitarna rješenja problema klimatskih migracija.

RASPRAVA

Rezultati istraživanja prikazani u Tablicama 1. i 2. otkrivaju općenito nisku razinu interesa analiziranih hrvatskih medija i znanstvene zajednice za temu klimatskih migracija između 2015. i 2024. godine. Ukupno su objavljena samo 53 članka na trima platformama, s najvećim doprinosom portala Jutarnji.hr, dok je na Hrčku, bazi hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa, zabilježeno najmanje objava na ovu temu. Ova niska razina izvještavanja ukazuje na to da klimatske migracije, unatoč rastućoj važnosti, nisu bile u fokusu medijskih i znanstvenih diskursa tijekom analiziranog razdoblja. Ovi podaci potvrđuju preliminarnu hipotezu da klimatske migracije nisu značajan dio medijskog i znanstvenog narativa u Hrvatskoj.

Zanimljivo je primijetiti da je Jutarnji.hr, kao progresivniji medij, pokazao veći interes za klimatske migracije u usporedbi s konzervativnim Večernji.hr. To se vidi u razlici u broju objava, gdje je Jutarnji.hr objavio 33 članka, dok je Večernji.hr objavio samo 13. Ove razlike u pokrivenosti mogu biti rezultat različitih uređivačkih politika i političkih orijentacija medija. Iako se može pretpostaviti da je progresivniji medij skloniji izvještavanju o temama poput klimatskih promjena, ova razlika može odražavati širi društveni kontekst u kojem konzervativni mediji manje izvještavaju o temama koje potencijalno podržavaju političke ili ekonomske promjene, poput one koju predstavlja priznavanje klimatskih migracija kao pravne osnove za odobrenje azila.

S obzirom na analizu dinamike objava u Tablici 2., vidljivo je da je najviše članaka o klimatskim migracijama objavljeno 2021. godine, zahvaljujući Jutarnji.hr-u, koji je objavio 12 članaka. Ovaj skok u broju objava može se povezati s globalnim i europskim izvještajima i inicijativama usmjerenim na klimatske promjene, kao i na pove-

ćanje javne svijesti o vezi između klimatskih promjena i migracija. Međutim, podaci pokazuju da interes medija i znanstvene zajednice nije rastao proporcionalno s razmjerom rasta problema.

Što se tiče kvalitativne analize sadržaja, primjetna je razlika u pristupu između dvaju medija. Večernji.hr koristi političko-sigurnosni okvir za izvještavanje o klimatskim migracijama, naglašavajući prijetnje za europski i hrvatski način života. Ovaj medij u velikoj mjeri koristi emocionalno nabijen jezik kako bi senzacionalistički prikazao migracije kao neposrednu krizu, što može pridonijeti rastu negativnih percepcija klimatskih migranata. Naslovi poput „Klimatski aparthejd" i „Globalni egzodus" ilustriraju ovaj senzacionalistički ton, dok je sam sadržaj članaka nešto neutralniji, iako još uvijek zadržava negativan sentiment prema klimatskim migracijama. S druge strane, Jutarnji.hr također koristi političko-sigurnosni okvir, ali s blažim tonom i većim fokusom na humanitarni aspekt. Ovaj medij, iako ne posvećuje veliku pažnju ovoj temi, ipak pokušava prikazati klimatske migrante kroz prizmu empatije, osobito u člancima koji naglašavaju humanitarne posljedice klimatskih promjena i kršenje ljudskih prava migranata. Ovaj pristup pokazuje određeni napor da se ublaži negativna percepcija i pridonese oblikovanju političkih rješenja koja ne uključuju samo sigurnosne, već i humanitarne aspekte klimatskih migracija.

Kada je riječ o analiziranim portalima vidljivo je da način njihovog izvještavanja potvrđuje teze Boykoffa (2011) prema kojima klimatske migracije nisu u fokusu medijskog izvještavanja o klimatskim promjenama, u pravilu su predstavljene kroz alarmantne i senzacionalističke okvire, što može pridonijeti stvaranju negativnih stavova prema klimatskim migrantima kao potencijalnoj prijetnji za Hrvatsku i EU. U analiziranim hrvatskim medijima klimatski migranti dio su statistike, depersonalizirani su i prikazani su pasivnim žrtvama, a ne aktivnim akterima koji se prilagođavaju i bore s promjenama. Analizirani članci ne prikazuju kompleksnost uzroka klimatskih migracija, koje su u pravilu predstavljene kao podtema klimatskih promjena.

Analiza znanstvenih članaka objavljenih u Hrčak bazi pokazuje konzistentan fokus na političke i humanitarne aspekte klimatskih migracija, što odražava humanistički pristup ovoj temi. Znanstvenici iskazuju empatiju prema klimatskim migrantima te zagovaraju integrativne politike i humanitarna rješenja. Ovakav pristup ukazuje na to da znanstvena zajednica uviđa složenost problema klimatskih migracija i poziva na globalnu odgovornost i prilagodbu, no ipak ne prepoznaje ovu temu kao važnu temu na znanstvenoj agendi. Razvidno je da analizirani znanstveni radovi o klimatskim migracijama dominantno slijede srednji teorijski put prisutan kod Castles i dr. (2014), prema kojem su klimatske migracije smještene u šire razmatranje migracija i njihovih uzroka, odnosno da nisu u skupini alarmantnih i okolišno determiniranih teorija klimatskih migracija.

ZAKLJUČAK

Analiza je pokazala da tema klimatskih migracija nije imala značajnu prisutnost u hrvatskim medijima i znanstvenoj zajednici u razdoblju između 2015. i 2024. godine. Medijska pokrivenost klimatskih migracija bila je najintenzivnija na portalu Jutarnji.hr, dok su Večernji.hr i Hrčak imali znatno manji broj objava. Ove razlike u pokrivenosti mogu biti rezultat različitih uređivačkih politika i političkih orijentacija medija. Sadržajna analiza članaka ukazuje na pretežno negativan sentiment prema klimatskim migracijama, osobito u Večernji.hr-u, gdje je tema uokvirena kao politička i sigurnosna prijetnja. Jutarnji.hr je, s druge strane, pokazao nešto blaži ton i veću sklonost humanitarnom pristupu, iako su i ovdje klimatske migracije većinom prikazane kroz prizmu krize. Ovakvo izvještavanje može pridonijeti jačanju negativne percepcije klimatskih migranata među čitateljima, osobito u konzervativnijim medijima.

Znanstveni radovi, s druge strane, pokazuju veću razinu empatije prema klimatskim migrantima te naglašavaju potrebu za humanitarnim i pravnim rješenjima ovog globalnog problema. Znanstveni autori zagovaraju integrativne pristupe koji bi omogućili zaštitu klimatskih migranata kroz međunarodne sporazume i prilagodbu globalnih politika klimatskim promjenama.

Ovi rezultati upućuju na to da postoji značajan jaz između medijskog i znanstvenog pristupa temi klimatskih migracija u Hrvatskoj. Mediji, osobito oni konzervativni, doprinose stvaranju negativne percepcije klimatskih migranata, dok znanstvenici nude uravnoteženiji i humanitaran pristup. Ovaj nesklad između dvaju diskursa naglašava potrebu za boljom koordinacijom i suradnjom između medijske i znanstvene zajednice kako bi se javnosti prenijela informiranija i uravnoteženija slika o klimatskim migracijama te kako bi se potaknuo razvoj konstruktivnih rješenja za ovaj globalni izazov. Preporuka za donositelje politika je da rade na promociji humanitarnog pristupa klimatskim migracijama te boljem povezivanju znanstvenika i medija u prikazu ovih tema.

LITERATURA

Behrman, Simon; Kent, Avidan. 2022. *Climate Refugees: Global, Local and Critical Approaches*. Cambridge University Press. Cambridge. doi.org/10.1017/9781108902991.

Bettini, Giovanni. 2013. Climate Barbarians at the Gate? A critique of apocalyptic narratives on ‘climate refugees’. *Geoforum 45*. 63–72. doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.09.009.

Boykoff, Maxwell T. 2011. *Who Speaks for the Climate? Making Sense of Media Reporting on Climate Change*. Cambridge University Press. Cambridge.

Carević, Melita; Rusan Novokmet, Rutvica. 2021. Izazovi za postojeći međunarodni okvir i vladavinu prava: čini li međunarodna zajednica dovoljno za zaštitu klimatskih migranata?. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 42/3. 591–609.

Castles, Stephen; de Haas, Hein; Miller, Mark J. [5]2014. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. The Guilford Press.

Coleman, Renita; McCombs, Maxwell; Shaw, Donald; Weaver, David. 2009. Agenda Setting: Ur. Wahl-Jorgensen, Karin; Hanitzsch, Thomas. *The handbook of journalism studies*. Routledge. New York – London.

Đukić, Petar; Mahmutefendić, Tahir. 2021. Nova ekonomija: promjene i prilagođavanja, najveći izazovi za održivi i inkluzivan rast. *Transition/Tranzicija* 24/47. 1–13.

Eberl, Jacob-Moritz; Meltzer, Christine E.; Heidenreich, Tobias; Herrero, Beatrice; Theorin, Nora; Lind, Fabienne; Berganza, Rosa; Boomgaarden, Hajo G.; Schemer, Christian; Strömbäck, Jesper. 2018. The European media discourse on immigration and its effects: A literature review. *Annals of the International Communication Association* 42/3. 207–223. doi: 10.1080/23808985.2018.1497452.

Esses, Victoria M.; Medianu, Stelian. 2013. Uncertainty, Threat, and the Role of the Media in Promoting the Dehumanization of Immigrants and Refugees. *Journal of Social Issues* 69/3. 518–536.

Fišić, Luka. 2021a. Novi val migracija: Svjetska banka procjenjuje da će do 2050. problemi izazvani klimatskom krizom, potjerati iz domova više od 216 milijuna ljudi. *Jutarnji.hr.* https://www.jutarnji.hr/planet/klimatska-kriza-ce-stotinu-milijuna-mladih-ljudi-prisiliti-na-duznicko-ropstvo-i-prostituciju-15103715 (pristupljeno 20. rujna 2021.).

Fišić, Luka. 2021b. Kada je Rimsko carstvo palo, to je uglavnom bila posljedica nekontrolirane migracije. Carstvo više nije moglo kontrolirati svoje granice, kazao je Johnson. *Jutarnji.hr.* https://www.jutarnji.hr/planet/boris-johnson-povukao-paralelu-izmedu-klimatske-krize-i-upada-barbara-u-rimsko-carstvo-15114649 (pristupljeno 30. listopada 2021.).

Gemenne, François. 2011. How they became the human face of climate change. Research and policy interactions in the birth of the 'environmental migration' concept. Ur. Piguet, Etienne; Pécoud, Anoine; De Guchteneire, Paul. *Migration and Climate Change*. Cambridge University Press. New York.

Gemenne, François. 2015. The anthropocene and its victims. Ur. Hamilton, Clive; Gemenne, François; Bonneuil, Christophe. *The anthropocene and the global environmental crisis: Rethinking modernity in a new epoch*. Routledge. Abingdon – New York.

Gómez, Oscar. 2013. Climate change and migration. *ISS Working Paper Series / General Series* 572. 1–48. http://hdl.handle.net/1765/50161.

Haidar Diab, Hassan. 2024. Kako možemo zacrtati siguran put kroz dugoročne izazove i zaobići strašne nevolje koje koče rješenja?. *Večernji.hr*. https://www.vecernji.hr/vijesti/kako-mozemo-zacrtati-siguran-put-kroz-dugorocne-izazove-i-zaobici-strasne-nevolje-koje-koce-rjesenja-1781297 (pristupljeno 30. lipnja 2024.).

Hastrup, Kirsten; Fog Olwig, Karen. 2012. *Climate Change and Human Mobility: Global Challenges to the Social Sciences*. Cambridge University Press. New York.

Hina. 2018. Svijet je pred novom seobom naroda: Iz triju velikih regija uskoro će krenuti masovne migracije koje se mogu svrstati u potpuno novu kategoriju. *Jutarnji.hr*. https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/svijet-je-pred-novom-seobom-naroda-iz-triju-velikih-regija-uskoro-ce-krenuti-masovne-migracije-koje-se-mogu-svrstati-u-potpuno-novu-kategoriju-7147359 (pristupljeno 19. ožujka 2019.).

Hina. 2019a. Klimatski aparthejd: Dramatično upozorenje UN-a: Stotinama milijuna ljudi prijete bolesti, čak i smrt. *Večernji.hr*. https://www.vecernji.hr/techsci/dramaticno-upozorenje-stotinama-milijuna-ljudi-prijete-bolesti-cak-i-smrt-1328187 (pristupljeno 25. lipnja 2019.).

Hina. 2019b. Globalni egzodus: Znanstvenici upozoravaju: Milijuni će morati pobjeći iz priobalja. *Večernji.hr*. https://www.vecernji.hr/techsci/razina-mora-moze-uskoro-razarajuce-porasti-povucimo-se-iz-priobalja-dok-jos-mozemo-1340944 (pristupljeno 26. kolovoza 2019.).

Hina. 2021a. Klimatske migracije: Svijetu prijeti više od 200 milijuna novih migranata: 'Još se može nešto napraviti da se to spriječi. *Večernji.hr*. https://www.vecernji.hr/vijesti/svijetu-prijeti-vise-od-200-milijuna-novih-migranata-jos-se-moze-nesto-napraviti-da-se-to-sprijeci-1523220 (pristupljeno 14. rujna 2021.).

Hina. 2021b. Klimatske promjene pokreću nove migracije s Bliskoga istoka: 'Ovo je scenarij katastrofe. *Jutarnji.hr*. https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/klimatske-promjene-pokrecu-nove-migracije-s-bliskoga-istoka-ovo-je-scenarij-katastrofe-15136649 (pristupljeno 22. prosinca 2021.).

Hrupić, Martina. 2021. Zaključak zastupnika: 'Klimatske promjene trebamo adresirati kao uzrok koji prijeti ljudskim pravima, uključujući pravo na život, hranu, vodu i zdravlje'. *Jutarnji.hr*. https://www.jutarnji.hr/planet/europski-parlament-migracije-postaju-sve-vazniji-odgovor-na-klimatske-promjene-15055022 (pristupljeno 3. ožujka 2021.).

Jakelić, Ivana. 2022. Globalni problem: Svijetom luta sto milijuna izbjeglih: Zbog gladi i klimatskih promjena prijete nove katastrofe. *Večernji.hr*. https://www.vecernji.hr/vijesti/svijetom-luta-sto-milijuna-izbjeglih-zbog-gladi-i-klimatskih-promjena-prijete-nove-katastrofe-1597835 (pristupljeno 28. lipnja 2022.).

McCombs, Maxwell; Shaw, Donald L. 1972. The agenda-setting function of the mass media. *Public Opinion Quarterly* 36/2. 176–187.

Mesić, Milan; Župarić-Iljić, Drago. 2014. Promjene u okolišu i ljudske migracije. *Migracijske i etničke teme* 30/3. 331–354.

Myers, Norman; Kent, Jennifer. 1995. *Environmental Exodus: An Emergent Crisis in the Global Arena*. Climate Institute. Washington D.C.

Parenti, Christian. 2011. *Tropic of Chaos: Climate Change and the New Geography of Violence*. Nation Books. New York.

Piguet, Etienne; Pécoud, Antoine; de Guchteneire, Paul. 2011. 'Migration and Climate Change: An Overview'. *Refugee Survey Quarterly* 30/3. 1–23.

Ražnjević Zdrilić, Marijana; Pilić, Tomislav. 2019. Parlamentarni izbori u rujnu 2016. godine na stranicama Jutarnjeg i Večernjeg lista. *Mali Levijatan: studentski časopis za politologiju* 6/1. 24–47.

Salaj, Zrinka. 2017. Međunarodno pravo i izazovi održivog razvoja: klimatske promjene, države koje tonu i migracije. *Zagrebačka pravna revija* 6/2. 203–227.

Šimac, Neven. 2019. Crkva i kršćanin pred izazovom suvremenih migracija. *Bogoslovska smotra* 89/3. 723–741.

Štimac Grbić, Danijela; Lang Morović, Maja. 2015. Uvodnik. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 10/39. 1–3.

Svjetska banka. 2018. *Groundswell: preparing for internal climate migration*. World Bank. https://doi.org/10.1596/29461.

van der Geest, Kees; de Sherbinin, Alex; Gemenne, François; Warner, Koko. 2023. Editorial: Climate migration research and policy connections: progress since the Foresight Report. *Frontiers in Climate* 5/1. doi: 10.3389/fclim.2023.1231679.

Vitas, Zoran. 2017. Afrikanaca će biti čak četiri puta više do 2100. *Večernji.hr*. https://www.vecernji.hr/vijesti/stanovnistvo-svijet-1216589 (pristupljeno 28. prosinca 2017.).

Vitas, Zoran. 2023. Klimatske promjene povećat će migracije: Ljudi bježe od posljedica i sukoba koji iz toga proizlaze. *Večernji.hr*. https://www.vecernji.hr/vijesti/klimatske-promjene-povecat-ce-migracije-ljudi-bjeze-od-posljedica-i-sukoba-koji-iz-toga-proizlaze-1729959 (pristupljeno 8. prosinca 2023.).

Vlašić, Boris. 2024. Ivana Dragičević: 'Kad stari svijet nestaje, a novi se još ne nazire, vrijeme je za čudovišta'. *Jutarnji.hr*. https://www.jutarnji.hr/globus/kultura/ivana-dragicevic-kad-stari-svijet-nestaje-a-novi-se-jos-ne-nazire-vrijeme-je-za-cudovista-15467749 (pristupljeno 3. lipnja 2024.).

Warner, Koko; Ehrhart, Charles; de Sherbinin, Alex; Adamo, Susana; Chai-Onn, Tricia. 2009. *In Search of Shelter Mapping the Effects of Climate Change on Human*

Migration and Displacement. United Nations University – CARE – CIESIN : Columbia University – European Commission – UNHCR – World Bank.

White, Gregory. 2011. *Climate Change and Migration: Security and Borders in a Warming World*. Oxford University Press. New York.

Wiesner-Mijić, Valentina. 2015. Sukobi, migracije i osiromašenja gospodarstva – sve nas to čeka u 2050. *Večernji.hr.* https://www.vecernji.hr/vijesti/sukobi-migracije-i-osiromasenja-gospodarstva-sve-nas-to-ceka-u-2050-1081543 (pristupljeno 4. svibnja 2019.).

Wodon, Quentin; Liverani, Andrea; Joseph, George; Bougnoux, Nathalie. 2014. *Climate Change and Migration: Evidence from the Middle East and North Africa*. The World Bank. New York.

Zdilar, Slaven. 2023. Sigurnosni izazovi. *National Security and the Future* 1/24. 41–46.

The (in)visibility of climate migration: Content analysis of Croatian media and scientific articles

ABSTRACT

Climate change is the biggest global threat today. With the escalation of climate change, climate migration intensifies, so scientists, researchers and journalists deal intensively with the topic of climate migration. Climate change has been highlighted as one of the key factors influencing migration flows, but in Croatia the topic of climate migration is relatively poorly represented in mass media and scientific articles. Greater media and scientific presence and visibility of the topic of climate migration is important for the successful implementation of policies with the help of which deepen the understanding of climate migration and reduce possible tensions between the domicile population and migrants, i.e. ensure timely action and adaptation to better management of migration flows. In the focus of the paper is analysis of the presence of the topic of climate migration in mass media and scientific articles in Croatia. The research was conducted using quantitative and qualitative content analysis of articles dealing with climate migration, which were published in digital extensions of daily newspapers, Jutarnji list and Večernji list, and scientific articles published in the Hrčak scientific database in the period from autumn 2015 until July 2024. The analysis focuses on the number and topic of articles, their value orientation/analysis of sentiments towards climate migration. Research results were used to define recommendations for migration policies.

Keywords: *climate change, climate migration, mass media, science, Croatia*

dr. sc. Davor Perkov
Libertas međunarodno sveučilište
dperkov@libertas.hr

Kim Zošak
Sveučilište Vern
kimzosak1@gmail.com

UDK: 316.7(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Analiza pet aspekata liderstva žena u hrvatskim poduzećima

SAŽETAK

U radu se daju pregled literature i rezultati empirijskog istraživanja o aspektima vođenja žena. Opisi liderskog pristupa žena često obuhvaćaju odlike kao što su empatija, prijateljski odnos, kolegijalnost, načela transformacijskog stila vođenja, interaktivnost, demokratičnost i participacija. Razvoj poslovnih karijera žena i ravnopravniju rodnu zastupljenost na rukovodećim pozicijama već desetljećima usporavaju konzervativni stavovi i predrasude o poduzetničkim sposobnostima žena. Problem istraživanja jest nedostatak spoznaja o suvremenim stilovima vođenja žena i posljedičnog utjecaja na zaposlenike te stereotip da su žene u odnosu na muškarce, manje učinkovite i manje prikladne za vođenje poduzeća. Cilj rada je objasniti rezultate kvantitativnog istraživanja percepcije zaposlenika o stilovima svojih nadređenih liderica u hrvatskim poduzećima. Primarni podaci su prikupljeni na uzorku od 150 zaposlenika malih, srednjih i velikih poduzeća. Zaposlenici su ocjenjivali praktičnu provedbu pet aspekata vođenja svojih liderica prema Kouzes i Posner LPI modelu: modeliranje stila; nadahnjivanje zajedničkom vizijom; mijenjanje radnih procesa; osnaživanje ljudi i osvajanje srca ljudi. Rezultati pokazuju da su ispitanici percipirali svoje liderice kao uspješne u provedbi navedenih aspekata te da ih intenzivnije i češće primjenjuju one koje vode ljude u velikim poduzećima. Doprinos rada ogleda se u dubljem razumijevanju povezanosti između različitih aspekata vođenja i učinkovitosti žena na liderskim pozicijama. U evaluaciji liderica nema statistički značajnijih razlika između muških i ženskih ispitanika.

Ključne riječi: *aspekti vođenja, modeliranje stila, nadahnjivanje zajedničkom vizijom, mijenjanje radnih procesa, osnaživanje, osvajanje srca ljudi, ženski stil vođenja*

UVOD

Vođenje je funkcija menadžmenta koja podrazumijeva sposobnost utjecaja na druge da ih se motivira za ostvarenje zajedničkih ciljeva. Način vođenja u poslovnim organizacijama ne odražava se samo na ključne pokazatelje uspjeha već i na ispunjenje potreba, ambicija i očekivanja zaposlenika (Perkov i dr. 2024). Svojim ponašanjem vođe utječu na percepciju zaposlenika o pravednosti, podršci, timskom radu, samostalnosti i mogućnostima razvoja karijere. U tom kontekstu egzistira stereotip da su, u odnosu na muškarce, žene manje učinkovite i manje prikladne za vođenje poduzeća.

U različitim studijama istaknute su negativne percepcije i zapreke s kojima se žene susreću na putu prema višim rukovodećim pozicijama. Te zapreke mogu biti vezane za tradiciju i obrazovanje te za organizacijsku i psihološku prirodu (Pološki Vokić i Bulat 2013). Istraživanje Perkova (2020) pokazalo je da u Hrvatskoj 37 % ispitanika „usklađivanje poslovnih s obiteljskim obvezama“ i „propuštanje poslovne prilike zbog trudnoće i majčinstva“ shvaća kao značajne prepreke napredovanju žena u hijerarhiji poduzeća ili pokretanju poduzetničkih pothvata.

Usprkos suprotstavljenim konzervativnim i diskriminatornim stavovima, žene ipak polako, ali kontinuirano, napreduju u političkom, korporativnom i obrazovnom vođenju. Desetljeća istraživanja pokazuju da ženski lideri pomažu povećati produktivnost, poboljšati suradnju i međuljudske odnose, nadahnuti predanost zaposlenika te poboljšati transparentnost u poslovanju. Međutim, samo 10 % poduzeća s popisa Fortune 500 vode žene (Novotney 2024).

Maznevski i Jonsen (2006) tvrde da ne postoji značajna razlika u stilu vođenja i razini doprinosa između muškaraca i žena. Čak štoviše, Brahma i dr. (2020) su u svojoj studiji, primjerice, identificirali pozitivan i značajan odnos između rodne raznolikosti u upravnim odborima i financijske uspješnosti FTSE 100 poduzeća u Ujedinjenom Kraljevstvu. Da bi se smanjio jaz između spolova, industrijski i organizacijski psiholozi predlažu ranije identificiranje liderskog potencijala žena, trening, formalno mentorstvo i edukacijske programe.

Prema podužem nizu autora (Dubljević i dr. 2006, Glass i dr. 2016, Posarić i dr. 2019, Perkov 2020, Eagly i dr. 2020) postoji više argumenata za uravnoteženu zastupljenost muškaraca i žena na menadžerskim i liderskim pozicijama. To su među ostalima:

- smanjivanje rodne diskriminacije u društvu
- upravljanje raznolikom radnom snagom
- rodna jednakost u kompetencijama (npr. inteligencija i kreativnost)
- veći broj visokoobrazovanih žena (u odnosu na muškarce)

- načelo poštivanja ljudskih prava kao nužnog preduvjeta za postizanje gospodarskog razvoja, socijalne jednakosti, zapošljavanja i društvenih normi u cjelini
- prednost u izgradnji zajedništva (npr. privrženost i emocionalnost)
- pozitivna povezanost žena u upravi s pokazateljima uspješnosti poduzeća.

Sukladno izvješću Svjetskog ekonomskog foruma (WEF-a) „2023 Global Gender Gap" broj žena na višim rukovodećim pozicijama od 2016. godine kontinuirano raste u raznim industrijama. U tome prednjače sektori tehnologije, informacija i medija, u kojima je udio žena u direktorskim ulogama u 2022. godini porastao na 33,2 %. Unatoč ovom napretku rodni jaz je i dalje dubok budući da muškarci na globalnoj razini dominantno drže 71,7 % pozicija potpredsjednika i 74,6 % svih direktorskih položaja.

Udio žena u upravama trgovačkih društava koja kotiraju na Zagrebačkoj burzi je s 22,2 % u 2023. pao na svega 19,4 % u 2024. godini. Optimistično je ipak što stotinjak poduzeća koja su dobila prestižni certifikat „Poslodavac partner", imaju u prosjeku **41 % žena na upravljačkim pozicijama.** Na neravnomjernu zastupljenost žena na menadžerskim pozicijama u Hrvatskoj znakovito utječu rodni stereotipi o društvenim ulogama žena i muškaraca.

Istraživanje Faizana i dr. (2018) pokazalo je da se pod vodstvom žena poboljšava učinak muškaraca i žena u poduzeću. Poduzeća s većim brojem žena u upravi prepoznata su po sljedećim značajkama (McElhaney i Mobasseri 2012, Credit Suisse Research 2016):

- investicije u obnovljive i alternativne izvore energije
- motiviranje zaposlenih na postizanje planiranih učinaka
- osmišljeni programi za stručno napredovanje i usavršavanje zaposlenika
- proaktivno upravljanje ljudskim resursima
- učinkovito ustrojeni sustavi upravljanja.

Problem istraživanja u ovom radu jesu nedovoljne spoznaje o današnjim stilovima vođenja žena i posljedičnom utjecaju na zaposlenike. Cilj rada je objasniti rezultate empirijskog istraživanja percepcije zaposlenika o pet aspekata vođenja nadređenih im liderica u poduzećima u kojima rade. Primarno *online* anketiranje provedeno je putem Google upitnika na slučajnom uzorku od 150 zaposlenika u hrvatskim poduzećima koja vode žene.

Ostatak rada podijeljen je u pet dijelova. Drugi dio donosi pregled literature, a u trećem dijelu se opisuju metode istraživanja i struktura uzorka. Četvrti dio prikazuje rezultate empirijskog istraživanja o kojima se raspravlja u petom dijelu rada. Šesti dio sumira najvažnije zaključke i ograničenja istraživanja.

PREGLED LITERATURE

Desetljećima su vladali stereotipi o razlikama između muških i ženskih vođa što često dovodi do pogrešnih procjena sposobnosti i kapaciteta žena kao lidera. Od kraja 1980-ih i početkom 1990-ih žene više ne usvajaju način ponašanja muških kolega, već pokazuju osobine i vještine vođenja koje su same izvorno razvile i usavršile. Uspijevaju pokrenuti i voditi poduzetničke pothvate te se zaposliti u poduzećima, brže napreduju u hijerarhiji i dokazuju ispravnost ostvarivanja ciljeva na „ženski" način. U novije se doba patrijarhalno društvo sve više priklanja modernim vrijednostima u kojima se žene sa svojim osobinama vođenja smatraju ravnopravnim sudionicima na tržištu rada (Growe i Montgomery 2000).

Danas je evidentan uzlazni trend zastupljenosti žena na različitim razinama menadžmenta (Grant Thornton 2019). Provedbom Strategije za ravnopravnost žena i muškaraca u Europi 2020. – 2025. rodna ravnoteža je u razvojnom fokusu svih politika EU-a. Iako se 14 od 20 najvećih država u svijetu po rodnoj ravnopravnosti nalazi u EU-u, nijedna država članica nije postigla potpunu ravnopravnost (EC 2020). Napredak je veoma spor jer još uvijek postoje razlike u zapošljavanju, plaćama te u tržištu rada (Perkov 2020).

Rice i dr. (1980) su u svom istraživanju zaključili da stavovi zaposlenika ovise o tome imaju li konzervativna ili moderna stajališta o ženskim liderima. Ujedno su potvrdili da liderice koje u timu imaju muške zaposlenike s dominantno tradicionalnim stavovima, postižu slabije rezultate od onih kojima su u timu muškarci s dominantno liberalnijim stavovima (Rice i dr. 1980). Inače, zbog sposobnosti zajedničkog rada i rješavanja širokog raspona problema uključivanje žena u skupni rad značajno poboljšava djelotvornost interpersonalne suradnje te osnažuje kolektivnu inteligenciju tima (Williams Wooley i dr. 2010). Tablica 1. pokazuje različite karakteristike u stilovima vođenja između muškaraca i žena prema nekim od značajnijih istraživanja i autora.

Tablica 1. Odlike stila ženskih i muških lidera

Odlike ženskih lidera	**Odlike muških lidera**	**Autori**
transformacijski stil	transakcijski i *laissez-faire* stil	Eagly i dr. 1992, Jackson i dr. 2007, Dezső i Ross 2012
viši stupanj društvenih značajki	viši stupanj instrumentalnih značajki	Pratch i Jacobowitz 1996
brižnost, kolegijalnost, aktivno slušanje, emocionalna povezanost, majčinski instinkti i poticanje zajedništva	samopouzdanost, dominantnost, kompetitivnost, odlučnost, agresivnost i nezavisnost	Vongalis-Macrow 2016, Kiamba 2008

Odlike ženskih lidera	Odlike muških lidera	Autori
demokratski stil	autokratski stil	Sharif 2019
empatija	snaga	Pierli i dr. 2022
mekši, tolerantniji i suradnički pristup	čvršći, odlučniji i kompetitivniji pristup	Robbins i Coulter 2016, Cuadrado i dr. 2012, Bilal i dr. 2021

Izvor: rad autora

Valja istaknuti da žene nerijetko kombiniraju pojedine od navedenih ženskih i muških odlika vođenja kako bi zaslužile odobravanje suradnika i podređenih (Eagly i dr. 2020), odnosno prilagodile se okruženju (Growe i Montgomery 2000). Kroz prizmu tradicionalnih rodnih predrasuda lidere se često promatra kroz tzv. muške osobine. No, žene koje su uspješno razbile „stakleni strop" u srednje velikim poduzećima pokazale su da vođenje u velikim poslovnim organizacijama ne mora *a priori* slijediti tradicionalno „command-and-control" načelo muških kolega. Slijedeći suvremeno „commitment-and-support" načelo, žene kao lideri dijele moć i informacije te kroz – kako ga je nazvala Rosener (1990) – pozitivno interaktivno vodstvo, potiču intenzivnije uključivanje i sudjelovanje svojih suradnika.

Nakon velikog istraživanja i analize više od dvaju milijuna anketnih upitnika Kouzes i Posner (2003) objavili su modularnu teoriju koju su razvili u konkretan model za razvoj liderskih sposobnosti kroz pet aspekata: a) modeliranje stila vođenja; b) nadahnjivanje zajedničkom vizijom; c) mijenjanje radnih procesa; d) osnaživanje ljudi; e) osvajanje srca ljudi. Danas je taj model u praksi široko prihvaćen kao LPI (*Leadership Practices Inventory*) koji se primjenjuje za procjenu i mjerenje učinkovitosti muških i ženskih lidera.

Prvi aspekt „modeliranje stila" na primjereni način spaja profesionalno ponašanje lidera i njegovu osobnost u određenu strukturnu cjelinu. Vođa mora konkretno djelovati, služiti kao uzor na koji se drugi mogu ugledati i ponašati se na načine koji odražavaju zajedničke vrijednosti. Kreiranje poticajne i moguće vizije poduzeća u bliskoj budućnosti te uključivanje drugih ključne su odlike lidera u aspektu „nadahnjivanja putem zajedničke vizije". Lider ih u proces usvajanja vizije involvira tako da ih podsjeti na njihove vrijednosti, interese, nade i snove. Treći aspekt „mijenjanje radnih procesa" obično označava težnju lidera da iznađe izazovne mogućnosti za promjenu, rast, inovacije i poboljšanje. Lider je često pionir koji se ne miri s postojećim stanjem već konstantno propituje, izaziva i traži nove ideje. Svaki lider mijenja radne procese. „Osnaživanje ljudi" kao četvrti aspekt vođenja podrazumijeva promicanje ciljeva suradnje, izgradnju povjerenja, delegiranje zadaća i ovlasti, razvoj kompeten-

cija suradnika i pružanje vidljive podrške da obave posao. Peti aspekt „osvajanje srca ljudi“ svodi se na prepoznavanje pojedinačnih doprinosa u aktivnostima za postizanje ciljeva. Lideri najprije moraju doprijeti do emocija suradnika, a tek potom do njihovog uma (*ratio*).

U skladu sa svim navedenim i citiranim izvorima u ovom je radu postavljena temeljna hipoteza (H1) koja glasi: „Ženski lideri uspješno provode odabranih pet aspekata vođenja u hrvatskim poduzećima.“

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Primarni izvori podataka prikupljeni su kvantitativnim istraživanjem, a rezultati su obrađeni statističkom metodom. Od 12. kolovoza do 16. rujna 2023. godine, pomoću *online* anketnog upitnika, provedeno je empirijsko istraživanje na slučajnom uzorku od 150 ispitanika iz isto toliko hrvatskih poduzeća.

Tablica 2. prikazuje strukturu uzorka ispitanika. U istraživanju je sudjelovalo 150 ispitanika od kojih su 39,3 % (59) bili muškarci, a većinu od 60,7 % (91) činile su žene. Većina ispitanika odnosno njih 29,3 % (44) spada u dobnu skupinu od 26 do 36 godina. Nešto manje, njih 26 % (39), pripadaju dobnoj skupini od 48 do 54 godine. Treći po zastupljenosti, tj. njih 21,3 % (32), ispitanici su u dobnoj skupini od 37 do 47 godina. Starijih od 54 godine je 12 % (18) ispitanika, a najmanji postotak ispitanika, tj. 11,3 % (17), mlađe je od 26 godina. Najviše ispitanika, njih 52,7 % (79), radi u mikropoduzećima ili malim poduzećima. U srednjim poduzećima radi 30 % (45) ispitanika, a najviše ispitanika, njih 17,3 % (26), radi u velikim poduzećima.

Tablica 2. Struktura uzorka ispitanika

Spol					
		N	%	Validno	Kumulativ
	Muški	59	39,3	39,3	39,3
	Ženski	91	60,7	60,7	100,0
	Ukupno	150	100,0	100,0	

Dob					
		N	%	Validno	Kumulativ
	< 26	17	11,3	11,3	11,3
	26 – 36	44	29,3	29,3	40,7
	37 – 47	32	21,3	21,3	62,0
	48 – 54	39	26,0	26,0	88,0
	54 >	18	12,0	12,0	100,0
	Ukupno	150	100,0	100,0	
Veličina poduzeća					
		N	%	Validno	Kumulativ
	Mikro ili malo	79	52,7	52,7	52,7
	Srednje	45	30,0	30,0	82,7
	Veliko	26	17,3	17,3	100,0
	Total	150	100,0	100,0	

Izvor: rad autora

Ispitanici su ocjenjivali načine ponašanja i vođenja liderica koje su vlasnice ili na čelu poduzeća u kojima rade. Anketni upitnik kreiran je obradom i prilagodbom instrumenta LPI-ja koji je opisan u drugom dijelu ovog rada, tj. pregledu literature. Dobiveni rezultati pomažu liderima da dublje proniknu u vlastiti stil vođenja, da saznaju kako ih percipiraju drugi te da postave individualne standarde izvrsnosti kako bi poboljšali svoju izvedbu i usmjerili suradnike prema vrhunskim postignućima.

Po šest izjava koje su povezane s pojedinim aspektima vođenja, predstavljale su nezavisne varijable (Tablica 3.). Ispitanici su Likertovom skalom, ocjenama od 1 do 5, izražavali razinu slaganja sa svakom od ukupno 30 izjava (1 – apsolutno se ne slažem; 2 – ne slažem se; 3 – niti se slažem, niti se ne slažem; 4 – slažem se; 5 – apsolutno se slažem).

Tablica 3. Izjave za promatranih pet aspekata vođenja, podatci prema (Kouzes i Posner 2003)

ASPEKT VOĐENJA	OZNAKA	IZJAVA
Modeliranje stila	Mod1	Liderica osobnim primjerom služi kao uzor ponašanja koje očekuje od drugih.
	Mod2	Ulaže vrijeme, znanje i energiju da bi se ljudi pridržavali prethodno dogovorenih načela i standarda na poslu.
	Mod3	Ispunjava obećanja i izvršava preuzete obveze.
	Mod4	Njezin model vođenja je jasan i uz povremene promjene dosljedno ga se drži.
	Mod5	Gradi konsenzus o potrebi za predanošću i zajedničkim vrijednostima.
	Mod6	Liderica je samosvjesna, odgovorna i kompetentna osoba fokusirana na ciljeve.
Nadahnjivanje zajedničkom vizijom	Nad1	Samouvjereno opisuje poticajnu sliku poduzeća u bliskoj budućnosti.
	Nad2	Poziva druge da im izazovna izjava o viziji bude orijentir u svemu što rade.
	Nad3	Često podsjeća ljude na njihove dugoročne interese, vrijednosti, nade i snove.
	Nad4	Jasnim vizualitetom i jezikom objašnjava „veliku sliku“ onoga što želi postići.
	Nad5	S istinskim uvjerenjem govori o važnosti i svrsi rada podređenih.
	Nad6	Razgovara s ljudima o trendovima koji će utjecati na način obavljanja posla.
Mijenjanje radnih procesa	Ip1	Kontinuirano traži inovativne načine za poboljšanje radnih procesa.
	Ip2	Sluša ljude, prepoznaje te podržava njihove ideje za inoviranje radnih procesa.
	Ip3	Kada se plan ne ostvaruje, pita suradnike „Što možemo naučiti iz neuspjeha?“
	Ip4	Osigurava postavljanje realnih ciljeva, sastavljaju se konkretni planovi i uspostavljaju mjerljivi pokazatelji za projekte i programe na kojima se radi.
	Ip5	Traži izazove u kojima do izražaja dolaze njezine vještine i sposobnosti.
	Ip6	Preuzima rizike i potiče eksperimentiranje, a pogreške shvaća kao proces učenja.

ASPEKT VOĐENJA	OZNAKA	IZJAVA
Osnaživanje ljudi	Ro1	Daje ljudima veliku slobodu i izbor u odlučivanju o tome kako će raditi posao.
	Ro2	Stoji iza ljudi na koje je prenijela zadaće, ovlasti i odgovornosti.
	Ro3	Razvija odnose suradnje među ljudima i izgrađuje stvarne timove.
	Ro4	Različita gledišta sluša aktivno i s razumijevanjem.
	Ro5	Omogućava i pomaže suradnicima da učinkovito djeluju.
	Ro6	Želi biti povratno informirana o utjecaju svojih postupaka na učinke drugih.
Osvajanje srca ljudi	Mot1	U komunikaciju s ljudima uključuje emocionalne i racionalne atribute.
	Mot2	Otvoreno pruža podršku članovima tima i pomaže im u rješavanju problema.
	Mot3	Pohvaljuje ljude i s njima zajednički proslavlja izvrsno izvršene zadaće.
	Mot4	Omogućava primjereno nagrađivanje ljudi za doprinos uspjehu posla.
	Mot5	Javno ističe ljude koji znatno doprinose zajedničkim vrijednostima.
	Mot6	Daje ljudima do znanja da vjeruje u njihove sposobnosti i osobne vrijednosti.

Vrijednost 3 predstavljala je indiferenciju iz neslaganja u slaganje, točnije, vrijednosti veće od 3 upućuju na slaganje s izjavama vezanima za prakse vođenja svojih liderica.

REZULTATI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

U ovom dijelu rada prikazuju se i interpretiraju rezultati empirijskog istraživanja te se predstavlja statistička obrada podataka radi ostvarenja cilja rada i utvrđivanja relevantnosti postavljene hipoteze. Tablica 4. prikazuje deskriptivne podatke istraživanih varijabli: modeliranje, nadahnjivanje, iniciranje procesa, razvijanje odnosa i motiviranje. Ocjenama od 1 do 5 prema Likertovoj skali ispitanici su evaluirali navedenih pet aspekata vođenja liderica poduzeća u kojima rade.

Analiza rezultata pokazuje da je aritmetička sredina za sve varijable iznad 4, od najbolje ocijenjenog „nadahnjivanja zajedničkom vizijom“ (AM = 4,1167) do „osvajanja srca ljudi“ (AM = 4,0467). To sugerira da su sudionici izrazili visok prosječni stav prema svih pet aspekata vođenja nadređenih im liderica. Pri tome su sve standar-

dne devijacije (SD) relativno male što upućuje na nisku varijabilnost među stavovima ispitanika i konzistentnost u njihovim percepcijama.

Kada se pokazatelji iz istraživanja analiziraju prema spolnoj strukturi ispitanika, dolazi se do rezultata prikazanih u tablici 5. Proizlazi da su muški i ženski ispitanici imali uglavnom slične prosječne ocjene za svoje liderice:

Tablica 4. Deskriptivni podaci istraživanih varijabli (N = 150)

Aspekt vođenja	**N**	**Aritmetička sredina (AM)**	**Standardna devijacija (SD)**
MODELIRANJE STILA	150	4,0907	,41617
NADAHNJIVANJE ZAJEDNIČKOM VIZIJOM	150	4,1167	,41538
MIJENJANJE RADNIH PROCESA	150	4,0856	,38799
OSNAŽIVANJE LJUDI	150	4,0744	,42941
OSVAJANJE SRCA LJUDI	150	4,0467	,42530

Izvor: istraživanje i rad autora

Modeliranje stila (AM 4,0949=muškarci; 4,0879=žene).

Nadahnjivanje zajedničkom vizijom (AM 4,1384=muškarci; 4,1026=žene).

Mijenjanje radnih procesa (AM 4,1328=muškarci; 4,0549=žene).

Osnaživanje ljudi (AM 4,1186=muškarci i 4,0458=žene).

Standardne devijacije su niske, što upućuje na to da su ocjene konzistentne. Prema ANOVA analizi, nema statistički značajnih razlika između odgovora muškaraca i žena za navedena četiri aspekta vođenja. Jedino se u petom aspektu „Osvajanje srca ljudi“ pokazuje da su muški ispitanici (4,1356) dali svojim lidericama nešto više ocjene od ženskih ispitanika (3,9890). Standardne devijacije jesu niske, dok ANOVA analiza pokazuje statistički značajnu razliku između ocjena prema spolu ispitanika ($F = 4,347$, $p = 0,0388$). Muški ispitanici statistički značajno više ocjenjuju sposobnost ženskih lidera u „osvajanju srca ljudi“, nego što to ocjenjuju ženske ispitanice.

Tablica 5. Testiranje varijabli prema spolu ispitanika (Zošak 2024)

VARIJABLE	Spol	N	Aritmetička sredina AM	Standardna devijacija SD	Standardna pogreška SP	Interval povjerenja od 95 % za srednju vrijednost	
						Donja granica	Gornja granica
MODELIRANJE STILA	Muško	59	4,0949	,45236	,05889	3,9770	4,2128
	Žensko	91	4,0879	,39351	,04125	4,0060	4,1699
	UKUPNO	150	4,0907	,41617	,03398	4,0235	4,1578
NADAHNJIVANJE ZAJEDNIČKOM VIZIJOM	Muško	59	4,1384	,46645	,06073	4,0169	4,2600
	Žensko	91	4,1026	,38068	,03991	4,0233	4,1818
	UKUPNO	150	4,1167	,41538	,03392	4,0496	4,1837
MIJENJANJE RADNIH PROCESA	Muško	59	4,1328	,46914	,06108	4,0105	4,2550
	Žensko	91	4,0549	,32399	,03396	3,9875	4,1224
	Ukupno	150	4,0856	,38799	,03168	4,0230	4,1482
OSNAŽIVANJE LJUDI	Muško	59	4,1186	,48940	,06371	3,9911	4,2462
	Žensko	91	4,0458	,38575	,04044	3,9655	4,1261
	UKUPNO Total	150	4,0744	,42941	,03506	4,0052	4,1437
OSVAJANJE SRCA LJUDI	Muško	59	4,1356	,45746	,05956	4,0164	4,2548
	Žensko	91	3,9890	,39503	,04141	3,9067	4,0713
	UKUPNO	150	4,0467	,42530	,03473	3,9780	4,1153

ANOVA

VARIJABLE		Zbroj kvadrata	df	Mean Square	F	p
MODELIRANJE STILA	Između grupa	,002	1	,002	,010	,9202
	Unutar grupa	25,805	148	,174		
	UKUPNO	25,807	149			
NADAHNJIVANJE ZAJEDNIČKOM VIZIJOM	Između grupa	,046	1	,046	,265	,6072
	Unutar grupa	25,662	148	,173		
	UKUPNO	25,708	149			
MIJENJANJE RADNIH PROCESA	Između grupa	,217	1	,217	1,444	,2314
	Unutar grupa	22,213	148	,150		
	UKUPNO	22,430	149			

VARIJABLE		Zbroj kvadrata	df	Mean Square	F	p
OSNAŽIVANJE LJUDI	Između grupa	,190	1	,190	1,031	,3127
	Unutar grupa	27,284	148	,184		
	UKUPNO	27,474	149			
OSVAJANJE SRCA LJUDI	Između grupa	,769	1	,769	4,347	,0388
	Unutar grupa	26,182	148	,177		
	UKUPNO	26,951	149			

Može se ustvrditi da rezultati testiranja varijabli prema spolu ispitanika upućuju na slične i relativno visoke ocjene kojima su muški i ženski ispitanici evaluirali pet aspekata vođenja žena na čelu svojih poduzeća.

Tablica 6. prikazuje rezultate testiranja varijabli prema veličini poduzeća iz kojih dolaze ispitanici. Zaposlenici iz velikih poduzeća svojim su lidericama dali najviše prosječne ocjene za aspekt „modeliranja stila“ (AM = 4,4462). Relativno slične, ali niže prosječne ocjene dobile su liderice mikropoduzeća i malih poduzeća (AM = 4,0203) te srednjih (AM = 4,0089). Standardne devijacije niske su za sve tri skupine, što sugerira konzistentnost ocjena. ANOVA analiza pokazuje statistički značajnu razliku o aspektu modeliranja u odgovorima ispitanika ($F = 13,395$, $p < 0,001$). Proizlazi da ispitanici iz velikih poduzeća u značajnijoj mjeri percipiraju da njihove liderice na temelju osobnog primjera postavljaju očekivanja od drugih, odnosno da od drugih očekuju ono što i same rade.

Kada je u pitanju praksa „nadahnjivanja zajedničkom vizijom“, liderice u velikim poduzećima imaju najviše ocjene (prosječno 4,5000). To sugerira da su u odnosu na žene koje vode mala (AM = 4,0506) i srednja poduzeća (AM = 4,011), uspješnije u zagovaranju vizije budućnosti i komuniciranju s zaposlenicima. Te značajke odlikuju transformacijski stil vođenja koji ističe važnost sposobnosti lidera da nadahnjuju i potiču svoje timove na izvrsnost (Sharif 2019). ANOVA test potvrđuje statistički značajnu razliku ($F = 16,300$, $p = 0,0000$) između grupa ispitanika obzirom na veličinu poduzeća.

Što se tiče „mijenjanja radnih procesa“, ispitanici iz velikih poduzeća svojim su lidericama dali najviše prosječne (AM = 4,4487). Relativno slične, ali niže prosječne ocjene dobile su liderice mikropoduzeća i malih poduzeća (AM = 4,0380), a iz srednjih poduzeća najniže (AM = 3,9593). ANOVA test (Tablica 6.) pokazuje statistički značajnu razliku ($F = 17,562$, $p = 0,0000$) između grupa ispitanika obzirom na veličinu poduzeća. Standardne devijacije niske su za sve tri veličine.

Tablica 6. Testiranje varijabli prema veličini poduzeća (Zošak 2024)

VARIJABLE	Veličina poduzeća	N	Aritm. sredina	Stand. devijacija	Stand. greška	95 % Confidence Interval for Mean	
						Donja granica	Gornja granica
MODELIRANJE STILA	Mikro ili malo	79	4,0203	,40585	,04566	3,9293	4,1112
	Srednje	45	4,0089	,42843	,06387	3,8802	4,1376
	Veliko	26	4,4462	,19022	,03731	4,3693	4,5230
	UKUPNO	150	4,0907	,41617	,03398	4,0235	4,1578
NADAHNJIVANJE ZAJEDNIČKOM VIZIJOM	Mikro ili malo	79	4,0506	,39165	,04406	3,9629	4,1384
	Srednje	45	4,0111	,42699	,06365	3,8828	4,1394
	Veliko	26	4,5000	,20548	,04030	4,4170	4,5830
	UKUPNO	150	4,1167	,41538	,03392	4,0496	4,1837
MIJENJANJE RADNIH PROCESA	Mikro ili malo	79	4,0380	,38578	,04340	3,9516	4,1244
	Srednje	45	3,9593	,35383	,05275	3,8530	4,0656
	Veliko	26	4,4487	,19871	,03897	4,3685	4,5290
	UKUPNO	150	4,0856	,38799	,03168	4,0230	4,1482
OSNAŽIVANJE LJUDI	Mikro ili malo	79	3,9620	,42024	,04728	3,8679	4,0562
	Srednje	45	4,0259	,37765	,05630	3,9125	4,1394
	Veliko	26	4,5000	,25386	,04979	4,3975	4,6025
	UKUPNO	150	4,0744	,42941	,03506	4,0052	4,1437
OSVAJANJE SRCA LJUDI	Mikro ili malo	79	4,0274	,37499	,04219	3,9434	4,1114
	Srednje	45	3,8296	,44023	,06563	3,6974	3,9619
	Veliko	26	4,4808	,12760	,02502	4,4292	4,5323
	UKUPNO	150	4,0467	,42530	,03473	3,9780	4,1153

ANOVA

Varijable		Zbroj kvadrata	df	Mean Square	F	p
MODELIRANJE STILA	Između grupa	3,978	2	1,989	13,395	,0000
	Unutar grupa	21,829	147	,148		
	UKUPNO	25,807	149			

Varijable		Zbroj kvadrata	df	Mean Square	F	p
NADAHNJIVANJE ZAJEDNIČKOM VIZIJOM	Između grupa	4,666	2	2,333	16,300	,0000
	Unutar grupa	21,042	147	,143		
	UKUPNO	25,708	149			
MIJENJANJE RADNIH PROCESA	Između grupa	4,326	2	2,163	17,562	,0000
	Unutar grupa	18,104	147	,123		
	UKUPNO	22,430	149			
OSNAŽIVA-NJE LJUDI	Između grupa	5,813	2	2,906	19,724	,0000
	Unutar grupa	21,661	147	,147		
	UKUPNO	27,474	149			
OSVAJANJE SRCA LJUDI	Između grupa	7,049	2	3,524	26,030	,0000
	Unutar grupa	19,903	147	,135		
	UKUPNO	26,951	149			

ANOVA analiza upućuje na statistički značajne razlike između odgovora ispitanika iz poduzeća ovisno o veličini poduzeća ($F = 17,562$, $p < 0,001$). Ocjena za praksu „osnaživanja ljudi“ bila je najviša u velikim poduzećima (AM = 4,5000), slijede srednje velika (AM = 4,0259), dok su najniže evaluirane liderice iz mikropoduzeća i malih poduzeća (AM = 3,9620). Rezultati ANOVA analize opet su statistički značajni ($F = 19,724$, $p < 0,001$) čime sugeriraju da je praksa razvijanja odnosa intenzivnija u vođenju većih nego manjih poduzeća. Liderice u velikim poduzećima postigle su najviše ocjene (AM = 4,4808). Slijede liderice iz mikropoduzeća i malih poduzeća (AM = 4,0274), dok su najniže ocijenjene one iz srednje velikih poduzeća (AM = 3,8296), (Zošak 2024).

Iz prethodno opisanih rezultata može se zaključiti da ženski lideri u velikim poduzećima u prosjeku postižu značajnije rezultate u svih promatranih pet dimenzija vođenja u usporedbi s lidericama u mikropoduzećima, malim i srednjim poduzećima.

RASPRAVA

Empirijskim istraživanjem dobiveni su rezultati prema spolnoj strukturi ispitanika i veličini poduzeća u kojima rade. Kako su ukupne prosječne ocjene za svaki od pet analiziranih aspekata vođenja iznad 4 prema Likertovoj skali, može se ustvrditi da ispitanici svoje nadređene liderice percipiraju uspješnima u praktičnom provođenju pet aspekata vođenja.

Rezultati testiranja varijabli prema spolnoj strukturi ne upućuju na veća odstupanja u ocjenjivanju liderica za pet promatranih aspekata vođenja. Ipak, uočava se da su ispitanice niže od ispitanika ocijenile svih pet aspekata. Pri tome je jedina statistički značajna razlika evidentna u području motiviranja, dok u preostala četiri nije značajna.

Istraživanje Sikavice i Bahtijarević-Šiber (2004), također, upućuje na podudarnost u odgovorima između muških i ženskih lidera o poželjnom prakticiranju pojedinih aspekata vođenja analiziranih u ovome radu. Tako su „nadahnjivanje usmjerenošću na budućnost" (kod 79 % muškaraca i 90 % žena) te „motiviranje suradnika" (kod 64 % muškaraca i 76 % žena) postigli vrlo visoku razinu suglasnosti. Ni u istraživanju Jacobsa i McClellanda (1994) o ocjenama aspekta motivacije u vođenju nisu pronađene značajne razlike između spolova. To sugerira da motivacija u vođenju nije suštinski vezana uz spol. Robbins i Coulter (2016) utvrdili su da se žene obično koriste širim i učinkovitijim rasponom načina vođenja u svrhu motivacije i uključivanja ljudi.

Nadalje, iz rezultata našeg rada proizlazi da žene u vođenju velikih poduzeća intenzivnije primjenjuju načela promatranih pet aspekata nego one u srednjim i malim poduzećima. Intenzitet primjene tih načela vođenja liderica raste paralelno s veličinom poduzeća.

U odnosu na muškarce, žene su sklonije razvijati odnose i graditi ravnotežu između dominacije i afilijativnih stilova interakcije (Cuadrado i dr. 2012). Nerado se zauzimaju za sebe, rijetko inzistiraju na onome što žele i teže pokreću pregovore. Smatra ih se boljima od muškaraca u komuniciranju, slušanju, pregovaranju i upravljanju konfliktima. Iako postoji mnogo razlika između muških i ženskih stilova vođenja, nijedan nije inherentno bolji od drugog. Svaki ima svoje prednosti i nedostatke. Pri tome valja uvažiti specifične okolnosti, potrebe poduzeća kao i sociokulturne čimbenike (Gipson i dr. 2017).

ZAKLJUČAK

Ženski stil vođenja značajno utječe na organizacijsku praksu, kulturu i zadovoljstvo zaposlenika pa se već godinama u javnosti multidisciplinarno raspravlja o neophodnosti za ravnomjernijom zastupljenošću žena i muškaraca u poslovnoj zajednici. Pozitivno je da uslijed tih trendova sve više žena preuzima liderske pozicije u poduzećima diljem svijeta. Taj se trend uočava i u hrvatskim uvjetima.

Rezultati ovog empirijskog istraživanja upućuju na slične i relativno visoke ocjene kojima su muški i ženski ispitanici evaluirali analizirane aspekte vođenja svojih liderica. Temeljem testiranja varijabli prema veličini poduzeća ispitanika proizlazi da

žene na čelu velikih organizacija intenzivnije i češće primjenjuju ove aspekte vođenja, nego što to čine one u srednjim i malim poduzećima.

Cilj rada bio je objasniti rezultate kvantitativnog istraživanja percepcije zaposlenika o stilovima vođenja liderica poduzeća u kojima rade. Ukupni rezultati potvrdili su osnovnu hipotezu rada (H1) da ženski lideri uspješno provode pet aspekata vođenja prema Kouzes i Posner modelu u hrvatskim poduzećima.

Ograničenja istraživanja deriviraju iz relativno malog uzorka ispitanika što povećava mogući rizik od slučajnih varijacija. Nadalje, iako su korištene različite varijable, samoprocjene ispitanika mogle su rezultirati subjektivnim percepcijama u odgovorima. Treće ograničenje vezano je za korištenje podataka samo iz jednog razdoblja, tako da autori nisu mogli izraditi složeniju analizu. Dodatno ograničenje je i nedostatak *post-hoc* analize pomoću koje bi se utvrdilo u kojim se promatranim dimenzijama razlikuju ispitanici s obzirom na veličinu poduzeća. Rezultati su ipak dovoljno indikativni za bolje razumijevanje načina vođenja liderica hrvatskih poduzeća. Navedena ograničenja mogu se izbjeći u budućim istraživanjima različitim metodološkim pristupima na reprezentativnijem i disperziranom uzorku.

Rad je izložio određeni uvid u ulogu i stil vođenja liderica u hrvatskim poduzećima. Time se doprinosi postojećoj teorijskoj građi s područja vođenja, menadžmenta i organizacijske psihologije. Ovo istraživanje obogaćuje znanstvenu misao i pruža koristan uvid u razvoj ženskog liderstva u Hrvatskoj. Želi se pomoći znanstvenicima i poslovnim liderima u boljem razumijevanju važnosti veze između različitih aspekata vođenja i uspješnosti žena na liderskim pozicijama. Suvremena poduzeća trebaju poticati raznolikost i inkluzivnost kako bi stvorila okruženje u kojem sposobnost vođenja ženskih lidera neće biti otežana predrasudama, stereotipima i nizom drugih prepreka.

LITERATURA

Bilal, Atif; Ahmad, Wisal; Jan, Muhammad Farooq; Huseynov, Ragif; Nagy, Henrietta. 2021. How Women's Transformational Leadership Induces Employees' Innovative Behaviour Through Trust and Connectivity: A Sequential Mediation Model. *Global business review* 23/2. 1–16. Doi:10.1177/0972150920982760.

Brahma, Sanjukta; Nwafor, Chioma; Boateng, Agyenim. 2020. Board gender diversity and firm performance: The UK evidence. *International Journal of Finance and Economics* (July). 5704-5719. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ijfe.2089 (pristupljeno 2. siječnja 2025.). https://doi.org/10.1002/ijfe.2089.

Credit Suisse Research Institute. 2016. *The CS Gender 3000: The changing face of companies.* https://internationalwim.org/wp-content/uploads/2020/12/Credit-Suisse-gender-3000-in-2019.pdf (pristupljeno 12. prosinca 2024.).

Cuadrado, Isabel; Navas, Marisol; Molero, Fernando; Ferrer, Emilio; Morales, Francisco. 2012. Gender differences in leadership styles as a function of leader and subordinates' sex and type of organization. *Journal of Applied Social Psychology* 42/4. 3083–3113. https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2012.00974.x.

Dezső, Cristian; Ross, David. 2012. Does Female Representation in Top Management Improve Firm Performance?. *Strategic Management Journal* 33/9. 1072–1089. https://doi.org/10.1002/smj.1955.

Dubljević, Maja; Galeković, Sanja; Dragišić-Obradović, Gordana. 2006. Žene i vođenje *(priručnik).* CESI – Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje. Zagreb.

Eagly, Alice; Makhijani, Mona; Klonsky, Bruce. 1992. Gender and the evaluation of leaders: A meta-analysis. *Psychological Bulletin 111*/1. 3–22. https://doi.org/10.1037/0033-2909.111.1.3.

Eagly, Alice; Nater, Christa; Miller, David; Kaufmann, Michele; Sczesny, Sabine 2020. Gender stereotypes have changed: A cross-temporal meta-analysis of U. S. public opinion polls from 1946 to 2018. *American Psychologist 75*/3. 301–315. https://doi.org/10.1037/amp0000494.

European Commission (EC). 2020. *Gender Equality Strategy 2020-2025.* https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_hr (pristupljeno 22. studenoga 2024.).

Faizan, Rifat; Nair, Sreekumaran; Lekshmi, Sree; Haque, Adnan ul. 2018. The effectiveness of feminine and masculine leadership styles in relation to contrasting gender's performances. *Polish Journal of Management Studies* 17/1. 1–17. doi:10.17512/pjms.2018.17.1.07.

Gipson, Asha; Pfaff, Danielle; Mendelsohn, David; Catenacci, Lauren; Burke, Warner. 2017. Women and Leadership: Selection, Development, Leadership Style, and Performance. *The Journal of Applied Behavioral Science* 53/1. 32–65. https://doi.org/10.1177/0021886316687247.

Glass, Christy; Cook, Alison; Ingersoll, Alicia. 2016. Do women leaders promote sustainability? Analyzing the effect of corporate governance composition on environmental performance. *Business Strategy and the Environment* 23/2. 495–511. https://doi.org/10.1002/bse.1879.

Grant Thornton. 2019. *Women in business 2019: Building a blueprint for action*. (International Business Report). https://www.grantthornton.global/globalassets/global-insights---do-not-edit/2019/women-in-business/gtil-wib-report_grant-thornton-spreads-low-res.pdf (pristupljeno 2. rujna 2024.).

Growe, Roslin Ethel; Montgomery, Paula. 2000. Women and the leadership paradigm: Bridging the gender gap. *National Forum, The Phi Kappa Phi Journal* 17/2. 1–10.

Jackson, Danielle; Engstrom, Erika; Emmers-Sommer, Tara. 2007. Think leader, think male and female: Sex vs. seating arrangement as leadership cues. *Sex Roles* 57/10. 713–723. doi:10.1007/s11199-007-9289-y.

Jacobs, Ruth; McClelland, David. 1994. Moving up the corporate ladder: A longitudinal study of the leadership motive pattern and managerial success in women and men. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research* 46/1. 32–41. https://doi.org/10.1037/1061-4087.46.1.32.

Kiamba, Josephine 2008. Women and Leadership Positions: Social and Cultural Barriers to Success. *Wagadu: a Journal of Transnational Women's and Gender Studies* 6/1. 7–26.

Kouzes, Jim; Posner, Barry. 2003. *Exemplary leadership*. Jossey-Bass Publishers. San Francisco.

Maznevski, Martha; Jonsen, Karsten. 2006. Different Cultures, Similar Perceptions: Stereotyping of Western European Business Leaders. New York: *Catalyst.org.* http://www.catalyst.org/publication/71/different-cultures-similar-perceptions-stereotyping-of-western-european-bus. (pristupljeno 2. rujna 2024.).

McElhaney, Kellie; Mobasseri, Sanaz. 2012. *Women Create A Sustainable Future*. http://responsiblebusiness.haas.berkeley.edu/Women_Create_ Sustainable_ Value_FINAL_10_2012.pdf (pristupljeno 23. rujna 2024.).

Novotney, Amy. 2024. Women leaders make work better. American Psychological Association (July). https://www.apa.org/topics/women-girls/female-leaders-make-work-better (pristupljeno 3. siječnja 2025.).

Perkov, Davor; Roška, Vlasta; Sović, Monika. 2024. The connection of knowledge management and leadership with the development of Croatian enterprises. *Proceedings of the Polytechnic in Rijeka (Croatia)* 12/1. 201–222. https://doi.org/10.31784/zvr.12.1.2.

Perkov, Matej. 2020. Zastupljenost žena u upravljačkim strukturama odabranog hrvatskog farmaceutskog poduzeća. *Zbornik radova Sveučilišta Libertas.* Ur. Filipović, Vladimir. Zagreb.

Pierli, Giada; Murmura, Federica; Palazzi, Federica. 2022. Women and Leadership: How Do Women Leaders Contribute to Companies' Sustainable Choices?. *Frontiers in Sustainability.* 3/1. 1–10. https://doi.org/10.3389/frsus.2022.930116.

Položki Vokić, Nina; Bulat, Ivana. 2013. Što žene lideri unose u politiku: psihološka i radna obilježja, stil vođenja, interesi i perspective. *EFZG Working Paper Series* 1. 1–10. orcid.org/0000-0001-7600-7928

Posarić, Nikolina; Kokot, Karolina; Klačmer Čalopa, Marina. 2019. Analiza zastupljenosti žena na upravljačkim pozicijama u hrvatskim poduzećima i njihov utjecaj na uspješnost poslovanja. *Ekonomski pregled* 70/2. 259–275. https://doi.org/10.32910/ep.70.2.5.

Pratch, Leslie; Jacobowitz, Jordan. 1996. Gender, motivation, and coping in the evaluation of leadership effectiveness. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research 48*/4. 203–220. https://doi.org/10.1037/1061-4087.48.4.203.

Rice, Robert; Bender, Lisa; Vitters, Alan. 1980. Leader sex, follower attitudes toward women, and leadership effectiveness: A laboratory experiment. *Organizational Behavior and Human Performance* 25/2. 46–78. https://doi.org/10.1016/0030-5073(80)90025-2.

Robbins, Stephen; Coulter, Mary. 2016. *Management*. Pearson. London.

Rosener, Judy Bogen. 1990. Ways Women lead. *Harvard Business Review* (Nov-Dec). https://hbr.org/1990/11/ways-women-lead.

Sharif, K. Rasheed. 2019. Transformational leadership behaviors of women in a socially dynamic environment. *International Journal of Organizational Analysis* 27/4. 1191–1217. doi:10.1108/IJOA-12-2018-1611.

Sikavica, Pere; Bahtijarević-Šiber, Fikreta. 2004. *Menadžment – Teorija menadžmenta i veliko empirijsko istraživanje u Hrvatskoj*. Masmedia. Zagreb.

Vongalis-Macrow, Athena. 2016. It's About the Leadership: The Importance of Women Leaders Doing Leadership for Women. *NASPA Journal About Women in Higher Education* 9/1. 90–103.

Williams Wooley, Alice; Chabris, Christopher; Pentland, Alex; Hashmi, Nada; Malone, Thomas. 2010. Evidence for a collective intelligence factor in the performace of human groups. *Science* 330/6004. 686–688. DOI: 10.1126/science.1193147.

World Economic Forum (WEF). 2023. „2023 Global Gender Gap Report" (June). https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf (pristupljeno 3. veljače 2025.).

Zošak, Kim. 2024. *Prikaz stilova vođenja žena na vodećim pozicijama u odabranim poduzećima.* Diplomski rad. Sveučilište VERN. Zagreb. 64 str.

Analysis of five aspects of women's leadership in Croatian enterprises

ABSTRACT

The paper provides an overview of the literature and the results of empirical research on aspects of women's leadership. Descriptions of women's leadership approach often include features such as empathy, friendly relationship, collegiality, principles of transformational leadership style, interactivity, democracy and participation. The development of women's business careers and more equal gender representation in managerial positions has been slowed down by conservative attitudes and prejudices about women's entrepreneurial abilities for decades. The problem of the research is the lack of knowledge about contemporary leadership styles of women and the consequent impact on employees, as well as the stereotype that women are less efficient and less suitable for running a company than men. The aim of the paper is to explain the results of quantitative research on the perception of employees about the styles of their superior female leaders in Croatian enterprises. Primary data was collected on a sample of 150 employees of small, medium-sized and large enterprises. Employees evaluated the practical implementation of five aspects of leading their female leaders according to the Kouzes and Posner LPI model: style modeling; inspiring with a shared vision; changing work processes; empowering people and winning people's hearts. The results show that the respondents perceived their female leaders as successful in implementing the mentioned aspects and that those who lead people in large enterprises apply them more intensively and more often. The contribution of the work is reflected in a deeper understanding of the connection between different aspects of leadership and the effectiveness of women in leadership positions. In the evaluation there are no statistically significant differences between male and female respondents.

Keywords: *leadership aspects, style modeling, inspiring with a shared vision, changing work processes, empowerment, winning people's hearts, female leadership style*

dr. sc. Dubravka Petrović Štefanac
Institut za istraživanje migracija
dubravka.petrovic@imin.hr

UDK: 316.64
Pregledni rad

Skrb o stvorenom i migracije – uloga Katoličke Crkve u odgovoru na klimatske izazove

SAŽETAK

Predviđanja migracijskih tokova uzrokovanih klimatskim promjenama, bilo prema pesimističnim ili optimističnim scenarijima, ukazuju na njihov značajan porast, kako globalno, tako i na europskoj razini. Razvijanje svijesti o nužnosti promjena na svim razinama te poduzimanje konkretnih aktivnosti ključno je za jačanje napora u smjeru ublažavanja klimatskih promjena. U društvenim okvirima koji su obilježeni kršćanskom tradicijom, crkveni autoriteti mogu odigrati važnu ulogu u poticanju vjernika na angažman oko klimatskih pitanja. Međutim, postavlja se pitanje: Postoje li unutar kršćanske tradicije koncepti koji mogu motivirati na očuvanje planeta Zemlje te u kojoj mjeri oni utječu na ponašanje kršćana? Ono što se može uočiti, jest da se unutar Katoličke Crkve odvija proces razvoja nauka u kojem briga za planet Zemlju postaje integralan dio katoličkog vjerničkog identiteta. Primjeri dobre prakse upućuju na mogućnost da će se ovaj konceptualni razvoj crkvenog nauka u nadolazećem razdoblju odraziti i na praktično djelovanje katolika. Time bi katolici, posebice u zemljama u kojima čine većinu stanovništva, mogli predstavljati značajan potencijal za učinkovitije suočavanje s klimatskim promjenama, a time i s migracijama izazvanim njihovim posljedicama.

Ključne riječi: *skrb za sve stvoreno, papa Franjo, cjelovita ekologija, klimatske promjene, migracije*

UVOD

Na osnovna i izazovna pitanja o čovjeku i svijetu koji ga okružuje, kršćani katolici odgovore traže u izvorima svoje vjere, u Svetom pismu i tradiciji, u djelima svetih otaca i kršćanskih mislilaca, ali i u crkvenom učiteljstvu. Jedno od izazovnijih pitanja danas pitanje je koje se tiče odnosa čovjeka i njegovog okoliša[1], odnosno krize proizašle iz njihovog suživota i posljedica koje su time izazvane. Čist, nezagađen, uredan i očuvan okoliš stvarnost je koju Sveto pismo i teologija stvaranja prepoznaje kao izvorni Božji dar čovjeku. Ono što otkrivaju prve stranice Biblije skladan jest odnos Boga, čovjeka i svega stvorenoga. Među svim stvorenjima Bog je samo čovjeka stvorio na svoju sliku te je samo njemu povjerio zadaću o očuvanju sklada stvorenoga svijeta i njegovog primjerenoga razvoja čime je naglasio čovjekov poseban, povlašteni položaj u cjelokupnom procesu stvaranja. Svojim neposluhom i odmicanjem od Boga, teološki govoreći grijehom, jer čovjek je želio doći na Božje mjesto, izvorna ljepota očitovana kroz skladni odnos Boga, čovjeka i prirode biva narušena. Novonastalo stanje nesklada, odnosno nered, direktna je posljedica čovjekova grijeha, a taj se poremećeni odnos potom prelijeva na sve stvoreno što čovjeka okružuje, na njegov okoliš. Okoliš postaje samo predmet čovjekovog iskorištavanja prema matrici njegove samovolje. Posljedice takvog načina življenja i djelovanja u svijetu vidljive su u promjeni klime, izumiranju biljnih i životinjskih vrsta, što neposredno djeluje i na čovjeka i njegov izazov da kao migrant traži nove prostore za život, rad i dom.

Vjernici katolici vjeruju da je Isus Krist došao ispuniti i spasiti sve čovjekove odnose, a time onda i njegov odnos sa svim stvorenim. Stoga se može reći da je Katolička Crkva skrb za čist okoliš i sve stvoreno držala integralnim dijelom svoga evanđeoskog navještaja, a vjernici su zadatke i obveze prema njima osjećali sastavnim dijelom svoje vjere. Pravi i istinski primjer takvog stava i prakse jest sveti Franjo, kojemu su briga za one koji su slabi i siromašni, skrb za prirodu i zauzimanje za društvo bili na poseban način združeni (Franjo 2015: 10). Njegov život i odnos prema svemu stvorenome promatran je kao ozdravljenje onoga prvobitnoga nereda i nesklada koji je čovjek počinio u edenskom vrtu, što je u suprotnosti s čovjekom današnjice koji živi u svijetu prepoznatljivom po brojnim negativnim, nasilnim događajima i ratnim sukobima te učestalim nasrtajima na prirodu (Franjo 2015: 66). Usprkos navedenoj tezi, ipak, govor o ekologiji kao općoj svijesti o skrbi za sve stvoreno i izazovima koji ju prate, pojavljuje se u službenim dokumentima crkvenog učiteljstva tek sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Naime, najviši crkveni autoriteti, pape, od druge polovice 20. stoljeća u svojim pismima i obraćanjima, ponajprije katolicima, ali i svim ljudima dobre volje, oduvijek su ukazivali na goruća pitanja, problematizirali postojeće

[1] Iako postoji distinkcija između riječi okoliš i priroda, u ovom će se članku obje riječi upotrebljavati kao sinonimi. Također će se kao sinonim upotrebljavati riječ skrb/briga za sve stvoreno.

akcente stvarajući vlastite koncepte kao motivatore za očuvanje svega stvorenoga. Iako bi se moglo očekivati da je najveći skup Katoličke Crkve 20. stoljeća, Drugi vatikanski koncil (1962. – 1965.), u sklopu govora o Crkvi u suvremenome svijetu[2] promišljao o odnosu čovjeka i onoga što ga okružuje u prirodi, kao i o uništavanju okoliša kao neposrednoj posljedici čovjekova djelovanja, ipak se u njegovim tekstovima ne spominju riječi *okoliš*, *priroda*, *ekologija* ili *briga/skrb za prirodu/stvoreno*.[3] Doduše, govori se o krizi rasta i čovjekovoj moći koja se proširuje, ali je čovjek „ne uspijeva staviti sebi u službu" (GS 4: 205), zatim o učvršćivanju gospodarstva nad stvorenim svijetom radi služenja čovjeku i kao pomoć ljudima u afirmaciji njihovoga dostojanstva (GS 9, 15, 33, 69), te se podsjeća na činjenicu da je Bog stvorio čovjeka, da svim stvorenim upravlja kao Božji namjesnik, a ne kao tiranin, imajući uvijek pred očima izgradnju svijeta i dobra pojedinaca kao i općeg dobra zajednice. Iako posredno, Drugi vatikanski koncil u govoru o Crkvi u suvremenom svijetu osvrće se i na prava budućeg naraštaja kada govori da budućnost čovječanstva leži u rukama onih koji će budućim naraštajima „pružiti razloge života i nade" (GS 31), čiji uvjeti za život i nadu u budućnosti svakako pretpostavljaju čist i očuvan okoliš.

U ovom radu prikazat će se razvojni put k jačanju svijesti o čovjekovom mjestu unutar svega stvorenoga te ulozi brižnog i odgovornog čuvara koju on ima, i to kroz riječi i promišljanja najvišeg crkvenog autoriteta u Katoličkoj Crkvi – pape. Pregledom važnijih papinskih dokumenata iz područja socijalnog nauka Crkve, počevši od pape Pavla VI. koji je sedamdesetih godina 20. stoljeća prvi nedvosmisleno temu o skrbi za stvoreno stavio u fokus, pa sve do aktualnog pape Franje, sustavno se želi analizirati glavne teološke koncepte radi uvida u teorijsku pozadinu kršćanskog angažmana oko skrbi za stvoreni svijet. Nakon ključnih teoloških izvora i glavnih naglasaka svakog pojedinog pape, u radu se iznose primjeri dobre prakse najvažnijih institucija u Katoličkoj Crkvi na globalnoj i lokalnoj razini. Njima se želi afirmirati, poticati i popularizirati kršćanska odgovornost za sve stvoreno. Istodobno, navedeni primjeri pokazuju potencijal za učinkovitije suočavanje s klimatskim promjenama, a time se neposredno otkriva obrazac i za suočavanje s migracijama koje su izazvane klimatskim izvanrednim posljedicama.

---

[2] Pastoralna Konstitucija „*Gaudium et spes.* O Crkvi u suvremenome svijetu" jedan je od temeljnih dokumenata Drugoga vatikanskog koncila koji se na specifičan način bavi odnosom čovjeka u svijetu koji ga okružuje promatran sa stajališta Katoličke Crkve. Prilikom citiranja navedene konstitucije koristit će se u tekstu skraćenica GS te će se uz nju navoditi brojevi kako je to uobičajeno u teološkim tekstova kod citiranja dokumenata crkvenog učiteljstva.

[3] Jedan od razloga izostanka riječi *okoliš*, *priroda*, *ekologija* ili *briga/skrb za prirodu/stvoreno* na Drugom vatikanskom koncilu svakako leži u činjenici da se i sama ekologija kao znanost razvila tek u drugoj polovici 20. stoljeća, a prvi koordinirani međunarodni događaj koji se ozbiljno pozabavio pitanjem zaštite okoliša zbio se u Stockholmu 1972. godine, kada su Ujedinjeni narodi organizirali konferenciju, koja se, dakle, održala poslije Drugoga vatikanskog koncila (*United Nation* [UN] 1973).

OD PAVLA VI. DO BENEDIKTA XVI.

Skrb za stvoreno kao socijalni problem

Za vrijeme djelovanja pape Pavla VI. (1963. – 1978.), u sedamdesetim godinama prošloga stoljeća, prvi put se crkveno učiteljstvo eksplicitno oglasilo o ugrozi okoliša i izazovima koji takvo stanje prate. Pavao VI. želio je Katoličku Crkvu učiniti aktivnim dionikom svjetskih zbivanja služeći ljudima na način da kroz aktualizaciju evanđeoske poruke promišlja socijalna pitanja svojega vremena (Pavao VI. 1967). On je osjetio obvezu temeljitijeg razmatranja novonastalih problema te je uočio važnost podržavanja djelovanja koja za cilj imaju traženje napora, poticaja i odgovora na njih. Stavljajući u središte čovjeka, koji je „prvo i najveće blago zemlje" (1972), Pavao VI. je u svojoj poruci upućenoj u povodu održavanja Konferencije Ujedinjenih naroda o okolišu održane 1972. godine u Stockholmu ukazao da su čovjek i njegov okoliš nerazdvojni. No, samoživost i potreba za gospodarenjem stalno su prisutne kroz ljudsku povijest. Stoga se može uočiti da zbog neobuzdanoga materijalnoga razvoja dolazi do osiromašenja prirode i uništavanja čovjekova okoliša. Posljedice su vidljive, s jedne strane u neravnoteži količine prirodnih resursa koji se ne mogu obnavljati, a s druge strane zamjetno je onečišćenje zemlje, vode, zraka i prostora s vidljivim posljedicama na biljni i životinjski svijet. Ta pogubna činjenica ljudskoga djelovanja rezultirala je ekološkom krizom koja je dovela neposredno do ugroze i čovjekove egzistencije (Pavao VI. 1971: 21). Time što se čovjek postavio bezobzirnim vlasnikom svega stvorenoga, posljedice osjeća cijelo čovječanstvo. Riječ je prema Pavlu VI. (1971: 21) o „socijalnom problemu golemih razmjera" za koji odgovornost trebaju preuzeti svi ljudi, jer samo radikalnom promjenom mentaliteta i solidarnošću moguće je doći do prikladnog rješenja ekološke krize. U kontekstu govora o okolišu kao baštini čovječanstva papa Pavao VI. ističe ono što socijalni nauk Crkve zove općom namjenom dobara, a posljedično se odnosi i na načelo opcije za siromašne. Naime, važnost pravedne raspodjele i dostupnosti postojećih resursa planeta Zemlje ne smije zaobići siromašne, nego mora uključivati njihovu participaciju u stvorenim dobrima (Pavao VI. 1972), jer su zemlja i sva dobra na njoj dana cjelokupnom ljudskom rodu kako bi se svi bez privilegija mogli od nje uzdržavati.

Skrb za stvoreno nasuprot antropološkoj zabludi i kao jedan od uvjeta mira

Papa Ivan Pavao II. u dokumentima, a osobito u socijalnim enciklikama *„Sollicitudo rei socialis* – socijalna skrb" (1987.) i *„Centesimus annus* – Stota godina" (1991.) te Poruci za svjetski dan mira (1990.) dublje ulazi u temu prirodnoga okoliša i čovjekova odnosu spram njega. Polazeći od kristološkog utemeljenja obrane ljudskog dosto-

janstva, čiji se sadržaj podudara s crkvenim naviještanjem Evanđelja, prilikom promišljanja o čovjekovu položaju u suvremenom svijetu, aktualnom trenutku i njegovim izazovima Ivan Pavao II. je kao jednu od ugroza čovjekovog dostojanstva, a time posredno i njegove egzistencije, istaknuo prekomjerno iskorištavanje prirode. Nadovezujući se na svog prethodnika na Petrovoj stolici papu Pavla VI. i njegovu encikliku o razvoju naroda „*Populorum progressio*" (1967.), papa Ivan Pavao II. u enciklici „*Sollicitudo rei socialis*" istinski razvoj povezuje s ekološkim pitanjem, a potreba poštivanja prirode i nužnost zaštite čovjekove okoline ubrojene su među pozitivne aspekte suvremenog svijeta (Ivan Pavao II. 1991a: 26). Poštovanje i skrb za sve stvoreno Papa smješta u sferu moralnosti. Priroda i čovjekov okoliš su, prema njemu, neodvojivi od moralne dimenzije, jer moralni značaj razvoja ne može zaobići „poštovanje stvorenja koja čine vidljivu prirodu" (Ivan Pavao II. 1987: 34). Zemlja je prvi Božji dar za održavanje ljudskog života koji prevladava nad pojedinačnim interesom i željom za iskorištavanjem, jer čovjek je onaj kome je sve usmjereno (Ivan Pavao II. 1991: 30–33). No, čovjekova želja za posjedovanjem, te pretjeranom i neurednom potrošnjom i pohlepom, ukazuju na zabrinjavajuće stanje po prirodu. Takvo čovjekovo ponašanje papa naziva „antropološkom zabludom" (Ivan Pavao II. 1991: 37). Čovjek se stavio na mjesto Boga i time zaboravio da upravo u prirodi i svemu stvorenome otkriva drugoga i u konačnici Boga Stvoritelja. Potrebno je izaći iz stanja dominacije u odnosu na prirodu te živa i neživa stvorenja promatrati izvan djelokruga njihove isključive iskoristivosti. Istodobno s uništavanjem prirodnog okoliša Ivan Pavao II. ukazuje na razaranje ljudskog okoliša. Poimanje ekologije kroz ljudsku dimenziju otkriva potrebu odgovornosti prema čovjeku omogućujući mu dostojanstvene uvjete života, stanovanja i rada. Veliku ulogu u tome imaju autentične strukture ljudske ekologije – obitelj i država (1991.) – koje mogu olakšati ili otežati čovjekov život. Govoreći o industrijalizaciji i zagađenju okoline kao njezinoj izravnoj posljedici, Papa (1987.) dovodi u izravnu vezu neodgovornost čovjeka prema okolišu i zdravstveni aspekt. Naime, prvi put jasno se povezuje čovjekovo nepromišljeno djelovanje s ozbiljnim posljedicama koje ono ima na njegovo zdravlje.

Porukom za Svjetski dan mira „Mir s Bogom Stvoriteljem – mir s cijelim stvorenim svijetom" (1990.)[4] Ivan Pavao II. naglasio je da je skrb za prirodu i sve stvoreno jedan od uvjeta mira. Jasno je time istaknuo da je ekološka problematika nadnacionalna tema, odnosno nadilazi granice država, te se o njoj može ispravno razmišljati samo

[4] Poruka za Svjetski dan mira s naslovom „Mir s Bogom Stvoriteljem – mir s cijelim stvorenim svijetom" od 1. siječnja 1990. godine prvi je cjeloviti papinski dokument o ekologiji. U njemu je svjetskoj javnosti ukazano da je ekološko pitanje je jedan od uvjeta mira, da neodgovorno korištenje prirodnih sirovina dovodi do opće nesigurnosti s krajnjom posljedicom izbijanja i širenja sukoba. Neki govore da se može reći da se papa Ivan Pavao II. tom porukom ubrojio među „zelene" (Vesely 1990: 284).

u etičkim kategorijama koje su nezaobilazne za razvoj društva mira. Papa kao rješenje ekološke krize nudi put koji traži promjenu u pristupu prirodi odnosno ukazuje na potrebu razvoja osjećaja za integritet stvorenja te novoga stila života utemeljenog u solidarnosti.

Skrb o stvorenome nasuprot slobodi bez granica

Socijalna enciklika pape Benedikta XVI. *„Caritas in veritatem* – Ljubav u istini" iz 2009. godine[5] unutar promišljanja o svijetu i razvoju suočenima s krizama, među subjekte analize uključuje i okoliš te neumjereno iskorištavanje prirodnih zaliha. Uništavanje prirode usko je povezano s aktualnom kulturom, odnosno sa svim segmentima društva koji oblikuju ljudski suživot. Dominantna značajka suvremenoga svijeta proklamira da je čovjeku sve dozvoljeno, da ne postoje prirodne granice života i smrti, da je sve što postoji njegovo vlasništvo i može ga koristiti samo za vlastite želje i prohtjeve. Može se reći da je na djelu individualizam s egoizmom bez granica. No, očuvanje okoliša nije u domeni samo ekonomskih mjera poticanja ili sankcioniranja. Prema Papi je nezaobilazno ukazati na „problem moralnog vladanja društva" (Benedikt XVI. 2010: 51). Naime, odluke povezane s razvojem i ekonomskim pitanjima za cilj trebaju imati čovjeka. U suprotnom ostavljaju negativne posljedice na njega i njegovo dobro. Razvoj stoga treba biti utemeljen u odgovornosti koja je popraćena dužnostima, a dužnosti prema okolišu povezane s dužnostima prema čovjeku i njegovim odnosom prema drugima. Odgovornost je proporcionalna prihvaćanju svijesti o nastanku svijeta i čovjeka prema judeokršćanskoj tradiciji stvaranja koja čovjeka gleda kao dio stvorenoga svijeta i brižnog čuvara.[6] Ako se prirodu drži plodom slučaja ili evolucijskog determinizma, onda će i čovjekova odgovornost za nju biti manja (Benedikt XVI. 2010: 48). Papa jasno naglašava da su mentalitet današnjeg čovjeka i njegova praksa dijametralno suprotni, jer poniženje kojemu je izložen čovjek poremećuje okoliš, ali i nanosi štetu društvu u cjelini.

[5] U hrvatskom prijevodu socijalna enciklika *„Caritas in veritatem* – Ljubav u istini" objavljena je u izdanju Kršćanske sadašnjosti godinu dana poslije, dakle 2010. godine.

[6] Upravo je tema o važnosti i međusobnoj upućenosti čovjeka i prirode prema onom prvotnom stvaranju dominantna za „Poruku za svjetski dan mira – Ako želiš mir, čuvaj stvorenje" pape Benedikta XVI. iz 2010. godine. Poštivanje i očuvanje svega stvorenoga važno je također zato što je „stvaranje početak i temelj svih djela Božjih" (Benedikt XVI. 2010) te je ono dovedeno u korelaciju s mirnim suživotom na zemlji, kao bitnim temeljem održavanja mira uopće. Iz ovoga se jasno može uočiti da se papa Benedikt XVI. nastavlja na promišljanje svojega prethodnika, papu Ivana Pavla II. i navedenu Poruku za Svjetski dan mira iz 1990. godine.

PAPA FRANJO

Cjelovita ekologija i klimatske promjene u svjetlu dostojanstvo ljudske osobe

S papom Franjom i enciklikom „*Laudato si'* – O brizi za zajednički dom" (2015.) pitanje o skrbi za sve stvoreno postalo je u punom smislu riječi socijalno pitanje koje je dosegnulo svjetske razmjere[7]. Prvi je to put da je jedna socijalna enciklika u cijelosti posvećena okolišnoj tematici, a dodatno će biti pojašnjena i nadopunjena osam godina kasnije apostolskom pobudnicom „*Laudate Deum* – O klimatskoj krizi" (2023.) U promišljanjima o čovjeku i svemu stvorenome Papa, naime, ističe da je sve povezano (Franjo 2015) te se stoga i svi aktualni problemi trebaju promatrati kroz sveukupnu povezanost. Nesustavnost kao posljedica međusobne udaljenosti i nedostatka dijaloga može voditi nekom obliku neznanja te u konačnici na krivi put. Skrb o okolišu za papu Franju jest ponajprije „zajedničko dobro, baština cijelog čovječanstva i odgovornost sviju" (Franjo 2015: 95). Okoliš također uključuje jedinstven odnos između prirode i društva koje u njemu živi. Stoga Franjo kao novu paradigmu suživota među ljudima, ali i ljudi s prirodom, predstavlja i nudi cjelovitu ekologiju. Ona čovjeka i njegove odnose stavlja na posebno mjesto u svijetu koji ga okružuje. Cjelovita ekologija dio je šireg gledanja na stvarnost, jer ona prema Papi uključuje ekologiju institucija, ekologiju društva, brigu za opće dobro, ekologiju tijela i svakodnevni život (Franjo 2015: 155–157). Po prvi put se unutar socijalnog korpusa i pitanja ekologije spominju izravno i klimatske promjene i njihovo negativno djelovanje na okoliš. Upotrebljavajući takvu dramatičnu sliku, Papa jasno daje do znanja da je situacija u kojoj se nalazi čovjek i njegov okoliš jako ozbiljna. Polazeći od tvrdnje da su klimatske promjene ne samo ekološki nego i globalni socijalni problem čije je uzroke, bez sumnje, prouzročio čovjek, papa Franjo (2023) ističe da su posljedice klimatskih promjena najuže povezane s personalističkim načelom, a njihovi učinci najviše pogađaju živote zemalja u razvoju i najsiromašnije. Kao Papa čiji je pontifikat usmjeren ponajprije na Crkvu siromašnih, na one na rubovima društva, ne čudi stoga njegovo snažno i direktno isticanje nepravde prema siromašnima u kontekstu ekološke krize prouzročene promjenom klime.[8] Želeći naglasiti razmjere problema, Franjo citira afričke biskupe, odnosno papu Ivana Pavla II., kada tvrdi da su klimatske

[7] Naime, na UN-ovoj konferenciji o klimatskim promjenama u Parizu 2015. godine (COP 21), prema navodima tadašnjeg apostolskog nuncija i stalnog promatrača Svete Stolice pri Ujedinjenim narodima, nadbiskupa Bernardita Auza, svi izaslanici vlada čuli su za encikliku „*Laudato si'*" te su je na plenarnom zasjedanju gotovo svi i citirali (Nery 2015).

[8] O siromašnima u kontekstu enciklike *Laudato si'* (2015.), koja je nadopunjena enciklikom *Laudate Deum* (2023.) vidi više u članku D. Petrović Štefanac iz 2023. godine s naslovom „*Social Doctrine of the Church and the Social Encyclical Laudato si' – a Theological Perspective*".

promjene „šokantan primjer grijeha struktura“ (Franjo 2023: 2), jer su siromašnije zemlje uglavnom neonečišćene i imaju mali ekološki dug.[9] Budući da ljudsko dostojanstvo uključuje i sposobnost preuzimanja obveza prema drugima, koja je jedino svojstvena ljudskoj naravi (Dikasterij za nauk vjere 2024), razumljiv je poziv pape Franje (2015: 52) na jačanje svijesti o diverzificiranoj odnosno različitoj odgovornosti.

Papa Franjo naziva ljude koji bježe od bijede zbog uništavanja okoliša i klimatskih promjena *migrantima* (Franjo 2015: 25). Upravo je kontekst klimatskih promjena i njihovih posljedica mjesto na kojem se prvi put spominje pojam *migrant*[10]. Iako ne pojašnjava što sve navedeni pojam uključuje, on navodi da migranti koji bježe zbog promijenjenih uvjeta života izazvanih promjenom klime, nemaju nikakvu pravnu zaštitu i ne priznaje im se status izbjeglice, iako su prisiljeni biti u takvoj situaciji. Budući da su oni svoj „novi status“ stekli zbog posljedica izvanrednih klimatskih prilika, čini se umjesnim nazivati ih i *klimatskim migrantima*. Upravo je njima ugroženo temeljno pravo na život, odnosno u pitanje je dovedena njihova egzistencija. Uz nastojanja oko vlastite egzistencije oni koji su prisiljeni napuštati svoje domove suočavaju se i s nezaposlenošću, čime se dovodi u pitanje njihovo pravo na rad. U vidu potencijalnog rješenja Papa se ne ustručava veliki porast broja nezaposlenih prouzročenih negativnim učincima promjene klime dovesti u vezu s bezobzirnošću i neosjetljivošću bogatih, političara i moćnika iz poslovnog svijeta. Naime, prijelaz na obnovljive oblike energije i pravilno upravljanje može prema Papi (2023: 10) generirati „bezbrojna radna mjesta u različitim sektorima“. Riječ je ovdje o kritici krutog individualizma, egoizma, utilitarizma, logike pohlepe te sljepoći i bezosjećajnosti za drugoga. Promjena koja je nužna da bi se prebrodila ekološka kriza, koja je istodobno i kriza poštovanja dostojanstva svakog čovjeka, dogodit će se, prema papi Franji (2024), kada čovjek, služeći se logikom zajedničke odgovornosti, prizna da su mu za suživot potrebni drugi. Za trajnu promjenu navika i životnih stilova društva nužna je suradnja cijele zajednice potaknute društvenom sviješću i djelovanjem subjekata civilnog društva, što Papa naziva „multilaterizmom *odozdo*“ (Franjo 2023: 38). S time je povezano i novo promišljanje o čovjekovoj ulozi u svijetu, tj. kršćanskom antropocentrizmu i istinskom vrednovanju svakog stvorenja. Ono uključuje promišljanje o čovjeku koji je kao kruna stvaranja dobio vlast nad stvorenim svijetom u smislu da ga čuva, poštuje i odgovorno s njime upravlja, a ne da bude tek njegov vlasnik, gospodar.

[9] Ekološki dug nastaje kada se u jednoj godini potroše svi prirodni resursi koje Zemlja može obnoviti, a računa se uz pomoć mjerenja ekološkog otiska (koliko Zemljinih površina je potrebno za životni stil jedne osobe ili države) i biokapaciteta (koliko Zemlja može proizvesti i apsorbirati).

[10] Pojam *migranti* spominje se samo jedanput baš kao i pojam *koji bivaju prisiljeni napustiti svoje domove* (Franjo 2015: 25).

PRIMJERI DOBRE PRAKSE

Poticaji pape Franje – opća Crkva

Budući da je za postignuće solidnog i trajnog napretka nužan pristanak učinkovitih svjetskih autoriteta, papa Franjo je na najvišim političkim razinama poticao na djelovanje i konkretne akcije u skrbi za sve stvoreno promovirajući koncept cjelovite ekologije. No, on je i sam djelovao na konkretan način. Na razini opće Crkve, u sklopu reforme Rimske kurije, upravo je na poticaj pape Franje utemeljen 2016. godine „Dikasterij za promicanje cjelovitog ljudskog razvoja" (*Dicastery for Promoting Integral Human Development* 2016), koji uz pravdu i mir obuhvaća područje očuvanja i zaštite svega stvorenoga.[11] Više je značajnih inicijativa navedenoga Dikasterija na području zaštite prirodnog i ljudskog okoliša. Među najvažnije ubrajaju se: Tjedan „*Laudato si'*"[12] kojim se krajem svibnja obilježava obljetnica objavljivanja enciklike „*Laudato si'*", posebna godina „*Laudato si'*" (24. svibnja 2020. – 24. svibnja 2021.) u kojoj se razmišljalo o samoj enciklici te Akcijska platforma „*Laudato si'*" (*Dicastery for Promoting Integral Human Development* 2021). Akcijska platforma „*Laudato si'*"[13] pokrenuta je po završetku posebne godine „*Laudato si'*" 2021. godine sa željom da se sadržaj enciklike „*Laudato si'*" primijeni i ostvari u svakodnevnom životu. Taj akcijski, sedmogodišnji plan kroz aktivnosti i događanja za cilj ima okupiti glavne crkvene partnere, a sama Platforma osnovana je kao „mjesto" za sudionike sa svrhom pružanja pomoći u kreiranju sedmogodišnjeg puta prema prihvaćanju održivog života.

U 2023. godini papa Franjo je osnovao *Centar za visoko vrednovanje Laudato si' (CeAF-LS)* (*Centro di alta formatione Laudato si'* 2023) sa sjedištem u papinoj ljetnoj rezidenciji *Castel Gandolfu* pored Rima. Motiv osnivanja proizlazi iz Papine želje za što vidljivijim i konkretnijim promicanjem ekološkog obraćenja. Navedeni *Centar* zamišljen je da djeluje kao znanstveno, obrazovno i društveno aktivno tijelo s ciljem pružanja informacije i formacije osobama prema načelima enciklike „*Laudato si'*", osobito mladih i ranjivih skupina. Centar ima zadatak razviti *projekt Borgo* (*Borgo*

[11] „Dikasterij za promicanje cjelovitog ljudskog razvoja" ujedinio je rad četiriju dotadašnjih papinskih vijeća uspostavljenih nakon Drugog vatikanskog koncila: Papinskoga vijeća za pravdu i mir („*Iustitia et pax*"), za dušobrižništvo selilaca i putnika, za dušobrižništvo zdravstvenog osoblja i Papinskoga vijeća „*Cor Unum*", koje se brinulo za ljudski i kršćanski razvoj.

[12] Ove godine obilježit će se 10. obljetnica enciklike *Laudato si'*, a prigodni materijali (molitve, film i drugi) te planirani program nalaze se na mrežnim stranicama *Laudato si' Week* 2025 (https://laudatosiweek.org/).

[13] Platforma je kao prostor za učenje i rast osmišljena kroz sedam sektora: obitelj, župne i dijacezanske zajednice, obrazovne i zdravstvene institucije, organizacije i udruge, gospodarski sektor i redovničke zajednice i provincije. Po prijavi na Platformu svaki sudionik treba izraditi svoj plan puta pri čemu mu pomažu vodiči, potrebni alati i iskustva drugih u vidu podrške.

Laudato Si' 2023) s trima glavnim smjernicama koje obuhvaćaju: obrazovanje za cjelovitu ekologiju, kružno i proizvodno gospodarstvo i održivost okoliša. Projektom je obuhvaćeno 55 hektara koji se dijele na 35 ha vrtova i 20 ha poljoprivrednog i zemljišta za uzgoj stoke, staklenika i gospodarskih zgrada. Prva faza odnosi se na rad u vrtnom prostoru, a druga u poljoprivredno-zootehničkom prostoru kako bi za jubilej 2025. *projekt Borgo* bio predstavljen kao mjesto cjelovite ekologije odnosno mjesto na kojem se kroz rad brine i čuva ono što je Stvoritelj povjerio čovjeku.

Razna tijela Svete Stolice, Katoličke Crkve i drugih koja se bave cjelovitom ekologijom uključili su se u širenje sadržaja enciklike „*Laudato si'*". Pet godina nakon objavljivanja navedene enciklike, 2020. godine, oni su objavili priručnik s naslovom „Na putu prema brizi za zajednički dom – Pet godina od *Laudato si'*" (Međudikasterijska radna skupina Svete Stolice za cjelovitu ekologiju 2022). Uz ponovnu aktualizaciju enciklike „*Laudato si'*" priručnik sadrži primjere dobre prakse te operativne prijedloge za djelovanje katolika i svih ljudi dobre volje. Priručnik potiče pojedince da preispitaju svoja svakodnevna ponašanja i usklađuju ih sa zdravim i odgovornim odnosom prema svemu stvorenom.

Poticaji pape Franje – Hrvatska

Iako je enciklika „*Laudato si'*" na hrvatski jezik prevedena iste godine kada je i objavljena, u prvim godinama nakon objavljivanja o njoj se znalo vrlo malo. Njezino predstavljanje crkvenoj, ali i široj javnosti u Hrvatskoj, započinje krajem 2019. i u 2020. godini. Tri su značajna događaja koja su bili zamašnjak njezinog predstavljanja i oživotvorenja. Krajem 2019. godine Hrvatsko katoličko sveučilište u suradnji s Nacionalnim bratstvom franjevačkog svjetovnog reda (OFS) pokrenuo je projekt „*CRO Laudato si'* – O brizi za naš dom" (skraćeno *CROLAUDATOSI'*; voditelj: izv. prof. dr. Zoran Turza) kako bi se u djelo provodio nauk Katoličke Crkve iznesen u enciklici pape Franje „*Laudato si'*". Projekt je započeo 10. prosinca 2019. godine, a završio je 5. lipnja 2021. godine Međunarodnom znanstveno-stručnom konferencijom na Hrvatskom katoličkom sveučilištu „*Laudato si'* – prema klimatskoj i društvenoj pravdi" (HKS 2021). Projekt se sastojao od dvaju dijelova: znanstvenog istraživanja i provođenja projektnih aktivnosti (Brgles 2020). Glavni cilj projekta bilo je ukazivanje na važnosti enciklike pape Franje „*Laudato si'*" te, prema uputama navedenim u samoj enciklici, poticanje članova Franjevačkog svjetovnog reda i svih zainteresiranih na projektne aktivnosti koje su predviđene u projektu.

Nakon započetih priprema u 2019. godini Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, kao ustanova Hrvatske biskupske konferencije, organizirao je 2020. godine međunarodni simpozij „*Laudato si'*! Kako mijenjati stil života?" (Baloban i Petrović Štefanac 2020) i objavio zbornik istog naslova. Cilj je bio predstavljanje i aktualizi-

ranje ideja socijalne enciklike „*Laudato si'*“ te pokretanje dijaloga među različitim stručnjacima iz civilnog i crkvenog područja, kojima je zajednička briga o očuvanju planeta Zemlje.

Tri institucije, Sveučilišna katedra za teologiju Hrvatskog katoličkog sveučilišta, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve Hrvatske biskupske konferencije i Katedra socijalnog nauka Crkve Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, početkom 2022. godine pokrenule su *Program cjeloživotnog učenja „Laudato si'*! Dijalogom do cjelovite ekologije“[14]. Cilj je bio (HKS 2022) da se u suradnji s nekoliko znanstvenika s drugih institucija u duhu enciklike pape Franje „*Laudato si'*“ polaznicima Programa produbi razumijevanje i osnaži osposobljenost za cjeloviti pristup ekologiji i brizi za zajednički dom kako bi oni potom postali promicateljima ekološkog obraćenja i „konkretnih akcija za brigu za naš dom“ u svojim sredinama.

ZAKLJUČNE MISLI

Izazovi koji proizlaze iz promišljanja o odnosu čovjeka, svih stvorenja i svega stvorenoga, a potom i otvaranja mogućnosti za odgovarajuće djelovanje, svakako uključuju kontinuitet te spremnost na aktualizaciju. Riječ je o ozbiljnim pitanjima i ona kao takva generiraju poželjnu i evidentnu promjenu, kako u diskursu tako i u konkretnom djelovanju. Tijekom druge polovice 20. stoljeća i početkom 21. stoljeća najviši crkveni autoriteti Katoličke Crkve, pape u promišljanju o skrbi za prirodu i ulozi koju čovjek ima spram nje, iznosili su bremenite naglaske i donosili su koncepte koji su s jedne strane otkrivali zatečeno stanje i uzroke koji su doveli do njega, a s druge otvarali nove putove izlaska iz postojećeg. Uzrok ekološke krize, odnosno krize čovjeka i svega stvorenoga, leži u neredu i neskladu koji je čovjek svojim djelovanjem prouzročio. Pozicionirajući sebe kao središte svijeta te lišavajući svoj život i razvoj gotovo svake odgovornosti, čovjek je doveo u pitanje ne samo floru i faunu planeta Zemlje, nego i svoju vlastitu egzistenciju. Migracije su u tom kontekstu neizbježna posljedica. Alarmantnost promišljajna o stanju čovjekove (ne)brige za prirodu s konceptom cjelovite ekologije i klimatskih promjena pape Franje unutar Katoličke Crkve dostiže vrhunac. Njihovim objavljivanjem teme povezane s očuvanjem planeta Zemlje, s čovjekovim pogledom na ulogu koju on ima u svijetu u kojem živi, zauzele su važnija mjesta u svakodnevnom životu Crkve i katolika te je postignut značajni napredak na putu ekološkog obraćenja (IKA 2021). Umrežavanjem i suradnjom različitih institucija, udruga i članova u društvu trasira se put odgojno-obrazovnog procesa kojim će se odgajati zreli pojedinci radi zajedničkog rada na obnovi dijaloga

[14] Program nudi osnovna znanja o socijalnom nauku Crkve općenito, posebice o enciklici *Laudato si'*, ali i osnovna znanja o ekologiji, klimatskim promjenama te društvenim posljedicama ugrožavanja okoliša. Na kraju će polaznici dobiti potvrdu o završetku programa.

i sklada između čovjeka i svega stvorenoga. Načelne smjernice za konkretno djelovanje na tom području dane su i tiču se, kroz osobne odluke i primjere života, svakog pojedinca prema stupnju službe koju on obnaša u društvu. Sveopće bratstvo i socijalno prijateljstvo (Papa Franjo 2020) ideal je novoga duha suživota. Taj se ideal mora protegnuti na sav čovjekov životni prostor i prirodu, jer je utemeljen na odgovornosti za cjelovitu ekologiju koja je jedini ispravan put očuvanja svega stvorenoga i čovjeka u njemu. Stoga čovjek u želji da se snađe te prirodu i sve stvoreno koje ga okružuje učini prikladnim mjestom za život i svojim boravištem, prilagodljivost i transformaciju svijeta treba provoditi s mjerom, razboritošću i s ciljem.

LITERATURA

Baloban, Stjepan i Petrović Štefanac, Dubravka. 2020. (Ur.) *Laudato si'! Kako mijenjati stil života?* Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Benedikt XVI. 2010. *Poruka za svjetski dan mira. Ako želiš njegovati mir, čuvaj stvoreno*. IKA. Dokumenti. https://ika.hkm.hr/novosti/ako-zelis-njegovati-mir-cuvaj-stvoreno/ (pristupljeno 14. veljače 2025.).

Benedikt XVI. 2010. *Caritas in veritate. Ljubav u istini. Enciklika o cjelovitome ljudskom razvoju u ljubavi i istini*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Borgo Laudato Si'. 2023. https://www.laudatosi.va/en/borgo-laudato-si-2/ (pristupljeno 14. veljače 2025.).

Brgles, Mary Miriam. 2020. Projekt CRO *Laudato si'*. Prikaz znanstvenih i praktičnih aktivnosti. Ur. Baloban, Stjepan; Petrović Štefanac, Dubravka. *Laudato si'! Kako mijenjati stil života?*. Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Centro di alta formatione Laudato si'. 2023. https://www.laudatosi.va/en/caf-en/ (pristupljeno 14. veljače 2025.).

Dicastery for Promoting Integral Human Development. 2016. https://www.humandevelopment.va/en.html (pristupljeno 14. veljače 2025.).

Dicastery for Promoting Integral Human Developmen. 2021. *Laudato si' Action Platform*. https://laudatosiactionplatform.org/ (pristupljeno 14. veljače 2025.).

Dicastery for Promoting Integral Human Development. 2023. *Our Common Home – a guide to caring for our living planet*. https://www.humandevelopment.va/content/dam/sviluppoumano/news/2023-news/01---06-gennaio-a-giugno/2023-booklet-sei/booklet/EN-Vatican-SEI-V10_20231205.pdf (pristupljeno 12. veljače 2025.).

Dikasterij za nauk vjere. 2024. *Deklaracija „Dignitas infinita“ – O ljudskom dostojanstvu, 25. ožujka 2024.* https://ika.hkm.hr/novosti/deklaracija-dignitas-infinita/ (pristupljeno 12. veljače 2025.).

Drugi vatikanski koncil. 2008. [1965]. *Gaudium et spes. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu*. U *Dokumenti*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

HKS. 2021. *Međunarodna znanstveno-stručna konferencija „Laudato si' – prema klimatskoj i društvenoj pravdi“, 4. i 5. lipnja 2021*. https://www.unicath.hr/znanstveni-skupovi/laudato-si (pristupljeno13. rujna 2024.).

HKS. 2022. *Započeo Program cjeloživotnog učenja „Laudato si'! Dijalogom do cjelovite ekologije“ na Hrvatskom katoličkom sveučilištu*. http://www.radiodux.me/vijesti/hrvatska/zapoceo-program-cjelozivotnog-ucenja-laudato-si-dijalogom-do-cjelovite-ekologije-na (pristupljeno13. rujna 2024.).

IKA. 2021. *Laudato Si' tjednom završava posebna obljetnička godina Enciklike o brizi za zajednički dom, 18. svibnja 2021*. https://ika.hkm.hr/novosti/laudato-si-tjednom-zavrsava-posebna-obljetnicka-godina-enciklike-o-brizi-za-zajednicki-dom/ (pristupljeno 12.veljače 2025.).

Ivan Pavao II. 1991. *Sollicitudo rei socialis – Socijalna skrb.* Ur. Valković, Marijan. *Socijalni dokumenti Crkve. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Ivan Pavao II. 1991. *Centesimus annus – Stota godina. Enciklika prigodom stote godišnjice enciklike Rerum novarum*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Laudato si' Week. 2025. https://laudatosiweek.org/ (pristupljeno 12. veljače 2025.).

Međudikasterijska radna skupina Svete Stolica za cjelovitu ekologiju. 2022 [2020]. *Na putu prema brizi za zajednički dom – Pet godina od* Laudato si'. Glas Koncila. Zagreb.

Nery, John. *Vatican intent on signing Paris climate agreement*, *9. December 2015.* https://newsinfo.inquirer.net/745964/vatican-intent-on-signing-paris-climate-agreement (pristupljeno 14. veljače 2025.).

Papa Franjo. 2015. *Laudato si' – Enciklika o brizi za zajednički dom*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Papa Franjo. 2020. *Fratelli tutti – Enciklika o bratstvu i socijalnom prijateljstvu.* Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Papa Franjo. 2024. *Poruka za Svjetski dan mira 2025. Oprosti nam grijehe naše, mir nam svoj daj, 20. prosinca 2024*. https://ika.hkm.hr/dokumenti/papina-poruka-za-svjetski-dan-mira-2025/ (pristupljeno 22. veljače 2025.).

Paul VI. 1972. *Message of His Holiness Paul VI to Mr. Maurice F. Strong, Secretary-General of the Conference on the Environment, Stockholm 1992*. https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/messages/pont-messages/documents/hf_p-vi_mess_19720605_conferenza-ambiente.html (pristupljeno 22. veljače 2025.).

Pavao VI. 1991. [1967]. *Populorum progressio – Razvoj naroda. Enciklika o razvitku.* Ur. Valković, Marijan. *Socijalni dokumenti Crkve. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Pavao VI. 1991. [1971]. *Apostolsko pismo Octogesima Adveniens – Osamdeseta obljetnica.* Ur. Valković, Marijan. *Socijalni dokumenti Crkve. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Petrović Štefanac, Dubravka. 2023. Social Doctrine of the Church and the Social Encyclical Laudato si' – a Theological Perspective. Ur. Turza, Zoran; Brgles, Miriam Mary. *Five Years After Laudato si'. Where Are We Now? Conference Proceedings*. Catholic University of Croatia and Veritas – Glasnik sv. Antuna Padovanskog. Zagreb.

United Nation [UN]. 1973. *Report of the United Nations Conference on the Human Environment. Stockholm 5-16 June 1972*. https://docs.un.org/en/A/CONF.48/14/Rev.1 (pristupljeno 22. veljače 2025.).

Vesely, Ema. 1990. Mir s Bogom Stvoriteljem – Mir s cijelim stvorenim svijetom: Poruka za Svjetski dan mira. *Obnovljeni život* 45/4. 284–290.

Ecology and migration – the role of the Catholic church in responding to climate challenges

ABSTRACT

Predictions of Migration flows caused by climate change, whether based on pessimistic or optimistic scenarios, indicate a significant increase both globally and at the European level. Developing awareness of the need for change at all levels and undertaking concrete actions is crucial to strengthening efforts aimed at mitigating climate change. In social contexts marked by the Christian Tradition, Church authorities can play an important Role in encouraging believers to engage with climate-related issues. However, the question arises: Are there concepts within the Christian Tradition that can motivate the preservation of planet Earth, and to what extent do they influence the behavior of Christians? What can be observed is that within the Catholic Church, there is an ongoing development of doctrine in which care for the planet is becoming an integral part of Catholic identity. Examples of good practice point to the possibility that this conceptual development of Church teaching may, in the coming period, be reflected in the practical actions of Catholics. In this way, Catholics – especially in countries where they represent the majority of the population – ould represent significant potential for more effective engagement with climate change and, consequently, with migration caused by its effects.

Keywords: *care for all creation, Pope Francis, integral ecology, climate change, migration*

Dinko Štetić, univ. mag. oec.
Međunarodno sveučilište Libertas
dstetic@gmail.com

UDK: 314
Pregledni rad

Utjecaj migracija na gospodarski rast u zemljama Europske unije

SAŽETAK

Ovaj rad istražuje utjecaj migracija na gospodarski rast u zemljama Europske unije (EU) kroz analizu ekonomske i demografske dinamike. Migracije, posebno radne migracije, imaju ključnu ulogu u oblikovanju radne snage, potrošnje, investicija i tržišta rada u EU. U radu se primjenjuju kvantitativne metode ekonometrijske analize koristeći podatke iz Eurostata i OECD-a za razdoblje od 2000. do 2023. godine kako bi se ocijenili dugoročni i kratkoročni učinci migracijskih tokova na bruto domaći proizvod (BDP) zemalja članica. Analiza pokazuje da migracije, kada su pravilno integrirane u tržište rada, mogu značajno doprinijeti gospodarskom rastu povećanjem ponude radne snage, posebno u sektorima s deficitom radne snage. Pritom je važna i kvalifikacijska struktura migranata. Visokokvalificirani migranti obično imaju snažniji pozitivan učinak na inovacije i produktivnost, dok nekvalificirani migranti mogu doprinijeti popunjavanju radnih mjesta u niskoplaćenim sektorima, smanjujući pritisak na lokalno stanovništvo. Ipak, učinci migracija variraju među zemljama, ovisno o različitim politikama integracije, institucionalnoj strukturi te gospodarskim uvjetima pojedinih država članica. Zaključci rada naglašavaju potrebu za koordiniranim politikama unutar EU-a koje će omogućiti bolje iskorištavanje potencijala migracija za gospodarski rast. Preporuke uključuju poboljšanje politika integracije migranata, unaprjeđenje obrazovnih programa te podršku stvaranju inovativnih radnih okruženja koja će privući visokokvalificiranu radnu snagu.

Ključne riječi: *migracije, gospodarski rast, Europska unija, tržište rada, integracija*

UVOD

Stanovništvo je danas mobilnije više nego ikad prije, a migracije se odvijaju lakše i brže u odnosu na prošlost. Boravak i rad u inozemstvu se u današnje vrijeme lakše legalizira, zbog čega se i sama odluka o iseljavanju lakše donosi. Osim toga, na ovu odluku utječe i mogućnost rada, socijalna prava, troškovi migracije, kontakti u odredišnoj zemlji i sl. (Ružić i dr. 2023). Iseljavanje se zbiva zbog različitih uzroka, no kao glavni motiv ističu se ekonomski čimbenici (Ivanda 2017).

Migracije su oduvijek bile dijelom ljudske povijesti. Glavni pokretač migracija bila je potraga za boljim životnim uvjetima. Ljudi su napuštali svoja prebivališta zbog nepovoljnih ekonomskih, društvenih i ekoloških uvjeta. Nerijetko su uzroci bili ratovi, prirodne katastrofe i siromaštvo. U uvjetima globalizacije migracije se odvijaju češće i u još većem broju. Najčešće se selidba odvija prema razvijenijim zemljama u potrazi za sigurnijim životom, boljim zaposlenjem, višim primanjima i kvalitetnijim obrazovanjem za sebe i svoju obitelj. Pojedini migranti dolaze iz područja pogođenih sukobima i krizama, dok drugi žele poboljšati vlastite uvjete rada, ostvariti svoj potencijal, promijeniti vlastiti život itd.

Europa je oduvijek predstavljala atraktivnu destinaciju za migrante, a osobito veliki priljevi migranata zabilježeni su tijekom 20. stoljeća, s naglaskom na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata. Ulaskom u 21. stoljeće migracijski su tokovi dodatno pojačani. Velik je porast zabilježen nakon izbjegličke krize 2015. godine. Tada su europske države prihvatile veliki broj migranata iz Afrike i s Bliskog istoka, potaknute humanitarnim i ekonomskim razlozima.

Migracije imaju složen i višedimenzionalan utjecaj na ekonomski razvoj. Migrant će s jedne strane popunjavati manjak radne snage u sektorima u kojim postoji potražnja. Tako doprinose rastu gospodarstva. S druge strane, integracija migranata može biti izazovna za socijalne sustave. U europskim zemljama migranti često nalaze zaposlenje u industrijama koje zahtijevaju dodatnu radnu snagu. Istovremeno pridonose demografskoj stabilnosti i razvoju tržišta rada. Osim međunarodnih migracija, u Europi su česte i unutarkontinentalne migracije. Kod ovakvih migracija ljudi iz ekonomski slabije razvijenih dijelova kontinenta sele u zemlje s boljim uvjetima života. Ova vrsta migracija, koja se odvija u okviru pravnih okvira EU-a, omogućuje bolju zaposlenost i veću mobilnost radne snage. Migranti koji se kreću unutar prostora EU-a, najčešće su informirani i imaju već osigurano zaposlenje, smještaj i socijalnu zaštitu, što olakšava njihovu integraciju u novo društvo.

Ekonomski se rast odnosi na povećanje ukupne proizvodnje u nekoj zemlji, na rast njezinih proizvodnih kapaciteta, kao i na plasiranje dobara i usluga na tržište (Babić 2011). Na ovaj proces utječe niz faktora, uključujući zapošljavanje radne snage, razvoj i primjenu novih tehnologija, ulaganje u kapitalna dobra te povećanje uku-

pne produktivnosti ljudskih resursa. Prema Babiću (2011) ekonomski se rast izražava stopom rasta bruto domaćeg proizvoda (BDP), pri čemu se ukupni BDP uspoređuje s brojem stanovnika zemlje, odnosno računa se BDP *per capita*. Termini „ekonomski rast" i „gospodarski rast" nerijetko se koriste kao sinonimi u hrvatskom jeziku, premda se ekonomski rast kao pojam koristi češće za opis šireg konteksta ekonomije, dok se gospodarski rast prvenstveno odnosi na rast gospodarstva određene zemlje ili regije.

Suvremena kapitalistička gospodarstva zasnivaju se na pretpostavci da tržište samostalno rješava ekonomske izazove, dok je uloga države u izravnim ekonomskim intervencijama značajno smanjena. U gospodarstvu ključnu ulogu preuzimaju ljudski resursi, s naglaskom na intelektualni kapital. Dugoročni ekonomski rast uvelike ovisi o radnoj produktivnosti.

PREGLED DOSADAŠNJE LITERATURE

OECD (2025) donosi podatke o tome kako imigranti čine značajan i sve veći udio radne snage u zemljama OECD-a. Primjerice, u 2022. godini prosječno je više od 15 % svih radnika u OECD zemljama bilo stranog podrijetla. U pojedinim je zemljama taj postotak bio čak i veći od 20 %. Koncentracija imigranata često je osobito velika u određenim gospodarskim sektorima, kao što su ugostiteljstvo te turistički sektor. OECD (2025) također navodi kako ova koncentracija u pojedinim sektorima opada duljim ostankom imigranata u zemlji. Stvarni učinak migracija na doprinos gospodarskom rastu uvelike ovisi o njihovoj integraciji na tržište rada, uključujući zaposlenost i visinu plaća. Općenito, imigranti ne koriste socijalne beneficije u većoj mjeri od domaćeg stanovništva.

Veća mobilnost stanovništva unutar EU-a doprinijela je većoj prilagodljivosti tržišta rada te su se, zahvaljujući ovoj pojavi, učinkovitije mogli apsorbirati asimetrični šokovi na tržištu rada (Jauer i dr. 2014). U prosjeku su imigranti mlađe osobe te su radno aktivniji od domicilnog stanovništva (Gagnon 2014). Uz to, posjeduju i određene vještine i znanje, zahvaljujući čemu nadopunjuju ljudski kapital zemlje domaćina (Hunt 2010). Istraživanje koje su proveli Bove i Elia (2017), ukazuje na pozitivan utjecaj kulturne heterogenosti na stopu rasta BDP-a tijekom duljeg razdoblja.

Povezanost imigranata sa zemljama iz kojih potječu može potaknuti trgovinu iz više razloga. Jedan od tih razloga je posjedovanje znanja o običajima, jeziku i poslovnim praksama kako u zemlji domaćinu, tako i u zemlji podrijetla. Na ovaj se način smanjuje informacijski jaz između poslovnih suradnika i dionika poslovnog procesa s obje strane. Osim toga, imigrantske mreže mogu pružiti mehanizme provedbe ugovora kroz sankcije i isključenja, nadomještajući slabe institucionalne okvire. Pri

tome se mogu i smanjiti troškovi trgovine. Upravo poboljšanje informiranosti i jačanje ugovorne sigurnosti imaju ključnu ulogu u povećanju trgovinskih tokova između zemalja podrijetla i odredišta imigranata (Artal-Tur i dr. 2014). Mnoge zemlje imaju pozitivan stav prema dolascima migranata zato što od njih imaju višestruke koristi. Migranti doprinose povećanju broja stanovnika, što utječe na zapošljavanje u sektorima s nedostatkom radne snage. Time se poboljšava stanje na tržištu rada. Znanja i vještine migranata također imaju pozitivan utjecaj na ukupnu produktivnost i rast BDP-a. Zahvaljujući tome, razvijene zemlje smanjuju troškove obrazovanja vlastite radne snage dobivajući već formirani ljudski kapital koji se odmah može integrirati u proizvodne procese. Odnosno, postižu se brza i učinkovita rješenja koja mogu unaprijediti proizvodnost poduzeća i ekonomije u cjelini. Kretanje ljudi kao mobilnog kapitala iz regija s ekonomskim deficitima u regije u kojima postoji višak resursa generira stvaranje i širenje produktivnih aktivnosti. Posljedično dolazi do povećanja BDP-a, BDP-a *per capita* i općeg gospodarskog napretka zemalja domaćina.

Tablica 1. Rast priljeva migranata u EU (Eurostat 2025)

Godina	Ukupan broj migranata (u milijunima)	Migranti iz trećih zemalja (u milijunima)	Unutra EU migracije (u milijunima)
2000.	1.5	1.0	0.5
2005.	1.8	1.2	0.6
2010.	2.1	1.5	0.6
2015.	2.5	1.7	0.8
2018.	2.6	1.8	0.8
2020.	2.9	2.0	0.9
2021	2.7	1.9	0.8
2023.	3.0	2.1	0.9

Prema podacima iz tablice ukupni je broj migranata u EU-u u konstantnom porastu (period od 2000. do 2023. godine). Osobito se ističe porast migranata iz trećih zemalja. Godine 2000. u EU je ušlo 1,5 milijuna migranata, a u posljednjoj promatranoj godini, 2023., u EU pristiglo je 3,0 milijuna migranata. Prema tome, došlo je do udvostručenja priljeva. U periodu između 2010. i 2015. nastupio je najveći rast, što se može povezati s političkom i sigurnosnom situacijom te s geopolitičkim krizama, poput rata u Siriji te s izbjegličkom krizom. Najveći dio ukupnog migracijskog priljeva u EU sastavljen je od migranata iz trećih zemalja. Iako su migracije unutar EU u sporijem porastu, i u ovom se slučaju bilježi stabilan porast, što se može objasniti s pro-

širenjem EU-a pristupanjem novih država članica, kao što su Poljska, Rumunjska i Bugarska, te s boljim ekonomskim prilikama u zapadnim zemljama.

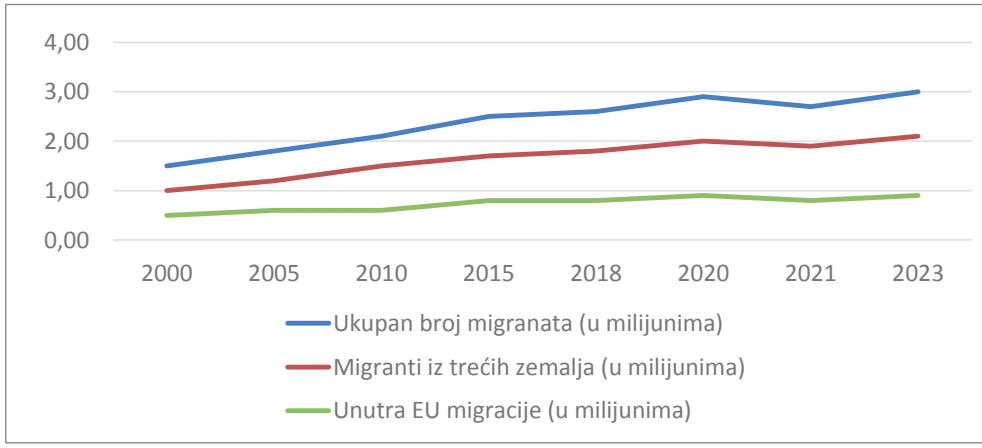

Grafikon 1. Rast broja migranata u EU-u po godinama (Eurostat 2025)

Grafikon prikazuje rast migranata po godinama. Migracije unutar Europske unije pokazuju stabilan rast koji je relativno konstantan. U ovakvim je migracijama riječ o slobodnom kretanju građana između država članica EU-a (kao jednim od temeljnih prava zajamčenih Ugovorom o funkcioniranju EU-a). Prema spomenutom Ugovoru migracije unutar EU-a moguće su za građane EU-a, kako bi živjeli, radili ili studirali u bilo kojoj drugoj državi članici bez potrebe za vizom ili radnom dozvolom (Službeni list Europske unije, C 202/49, 2016). Proširenjem EU-a brojni su radnici iz zemalja istočne i srednje Europe migrirali prema zapadnim zemljama radi boljih životnih uvjeta i poslovnih prilika, pa tako migriraju najčešće državljani Rumunjske, Poljske, Bugarske i baltičkih država.

Krajem 2024. mnogi su čelnici EU-a započeli s pojačavanjem napora za smanjenje migracija, no unatoč činjenici da je suzbijanje ilegalne imigracije važno za Europu, šire ograničavanje migracija moglo bi imati kontraproduktivno djelovanje s ekonomskog stajališta. Klement (2024) za Reuters ističe kako bi ovakav pristup mogao djelovati ometajuće na gospodarski rast jer imigranti značajno doprinose državnim financijama, s neto pozitivnim povratom na ulaganja. Imigranti plaćaju više poreza nego što primaju u koristima, te se pri tome stvara višak koji premašuje onaj domaćeg stanovništva. Ako se smanji imigracija, potencijalno bi moglo doći do većih deficita, smanjenja ponude radne snage, više inflacije i povećanih troškova za poslovanje. Posljedično će se pogoršati problemi starenja stanovništva i stagnirajućeg gospodarskog rasta u Europi. Izravan se doprinos imigranata i domaćeg stanovništva javnim financijama mjeri kao razlika između plaćenih poreza i primljenih državnih naknada,

uključujući socijalne beneficije, mirovine, obrazovanje i zdravstvenu skrb. Klement (2024) navodi kako imigranti čine samo 10 – 20 % ukupnog stanovništva u europskim državama, pri čemu se može uočiti kako se imigracija značajno koristi državnim financijama. U razvijenim europskim zemljama prosječno se ostvaruje oko 53 % više prihoda od imigranata nego što se troši na njih. Pojedine zemlje EU-a, kao što su Italija i Španjolska, bilježe povrat ulaganja od 100 %, ili čak i više od toga. Istovremeno, povrat ulaganja za domaće stanovništvo obično se kreće između 30 % i 40 %.

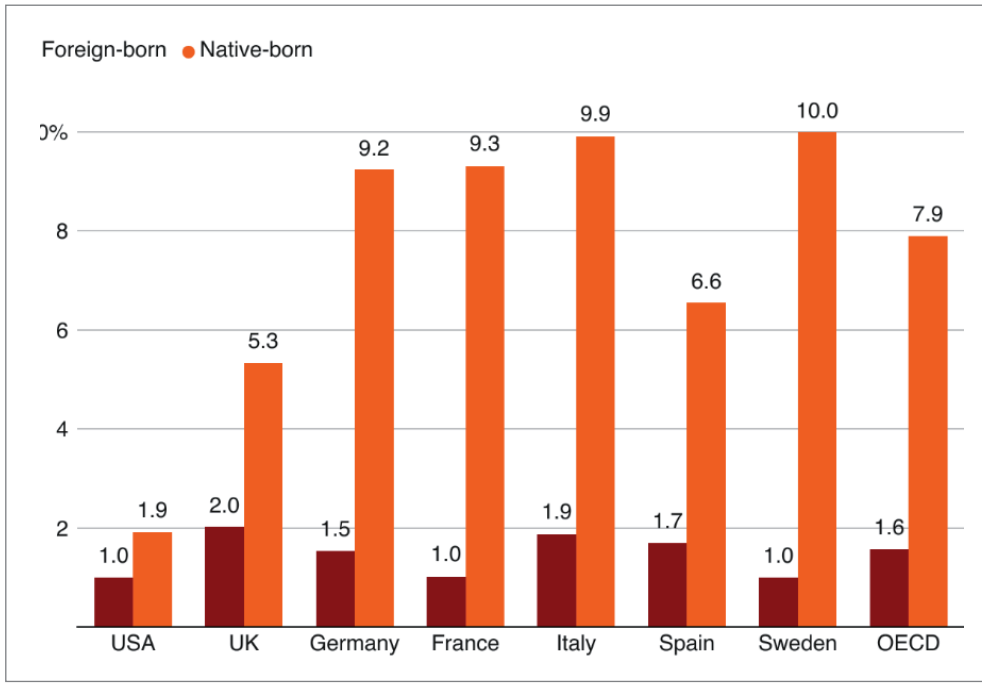

Grafikon 2. Neto izravni doprinos javnim financijama kao postotak BDP-a (Klement 2024)

Grafikon 2. prikazuje neto izravni doprinos javnim financijama u obliku postotka BDP-a. Uspoređuju se radnici rođeni u inozemstvu (*Foreign-born*) i radnici rođeni u zemlji (*Native-born*) u različitim državama. U svim zemljama OECD-a domaće stanovništvo ostvaruje značajno veći neto doprinos BDP-a od imigranata. Premda je neto doprinos imigranata manji od domaćeg stanovništva, imigranti u svim zemljama doprinose više nego što troše. Najveće su razlike zabilježene u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji, u kojima doprinos domaćeg stanovništva iznosi više od 9 % BDP-a, dok je doprinos imigranata tek oko 1 %.

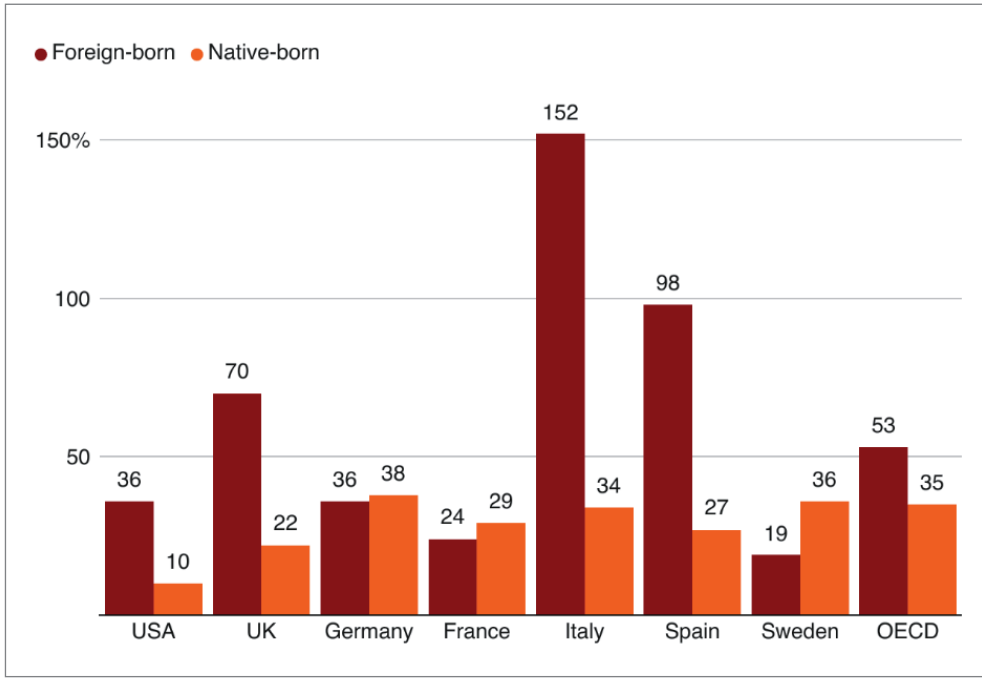

Grafikon 3. Fiskalni povrat po osobi za imigrante i domaće stanovništvo (Klement 2024)

Grafikon 3. prikazuje fiskalni povrat po osobi za imigrante i domaće stanovništvo, izražen u postocima. Radi se o omjeru prihoda koji vlada ostvaruje kroz poreze i doprinose od pojedine skupine u odnosu na izdatke. Izdaci obuhvaćaju socijalne beneficije, mirovine, obrazovanje, zdravstvo itd. U pojedinim državama imigranti imaju značajno veći fiskalni povrat u odnosu na domaće stanovništvo. Fiskalni je povrat za imigrante u Italiji 152 %**,** dok za domaće stanovništvo isti iznosi 34 %**.** U Španjolskoj isti iznosi 98 %, a za domaće je stanovništvo fiskalni povrat 27 %**.** U prosjeku, u zemljama OECD-a, fiskalni povrat za imigrante iznosi 53 %. Iznimku predstavlja Švedska, u kojoj je fiskalni povrat niži za imigrante u odnosu na domaće stanovnike.

Nar i Nar (2025) navode kako 74 % međunarodnih migranata čine mladi ljudi radne dobi. Prema tome, migracija može pridonijeti gospodarskom rastu, osobito u zemljama u kojima prevladava starije stanovništvo.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U radu se koriste kvantitativne metode ekonometrijske analize. Cilj iste procjena je utjecaja migracija na gospodarski rast u zemljama EU-a. Analiza utjecaja migracija temelji se na podacima Eurostata i OECD-a unutar razdoblja od 2000. do 2023.

godine. Kroz analizu ekonomske dinamike istražuje se kako migracije utječu na ključne ekonomske pokazatelje, kao što su zaposlenost, potrošnja i investicije.

Regresijskom analizom kvantificira se utjecaj migracija na rast BDP-a, a migranti se kategoriziraju u tri skupine sukladno razini obrazovanja (visokokvalificirani, srednje kvalificirani i niskokvalificirani. Prikazana je i panel regresijska analiza utjecaja migracija na rast BDP. Doprinos gospodarstvu migranata obrađuje se kroz sektorsku zastupljenost, analizirajući kvalifikacijske strukture migranata.

HIPOTEZE

U radu su postavljene i testirane tri hipoteze (H1, H2 i H3): H1. Migracije pozitivno utječu na gospodarski rast zemalja Europske unije. H2. Visokokvalificirani migranti imaju veći pozitivan učinak na gospodarski rast od niskokvalificiranih migranata. H3. Unutar-EU migracije imaju drugačije ekonomske učinke u odnosu na migracije iz trećih zemalja.

PRIKUPLJANJE I OBRADA PODATAKA

Podaci korišteni u radu prikupljeni su iz relevantnih izvora, kao što su internetske stranice Eurostata i publikacije istog. Eurostat donosi podatke o migracijskim tokovima, zaposlenosti, demografskim trendovima i BDP-u zemalja članica EU-a. Osim toga, podaci OECD-a korišteni su za informacije o tržištu rada, ekonomskim pokazateljima i integraciji migranata, dok su različiti znanstveni članci i studije upotrijebljeni kao sekundarni izvori koji pružaju dodatne uvide u povezanost migracija i ekonomskog rasta.

Podaci su prikupljeni kvantitativnom metodom, iz baza podataka Eurostata i OECD-a te sekundarno, na temelju prethodnih istraživanja i ekonomskih izvještaja. Regresijska analiza provedena je u statističkom softveru Pythonu korištenjem biblioteke *statsmodels*. Programska obrada dostupna je u Prilogu 1.

Ograničenje ovog istraživanja predstavlja nepotpunost i nedosljednost podataka te različite politike integracije migranata. Posljedično je otežana usporedba gospodarskog rasta, odnosno ekonomskih učinaka. Migracije nemaju utjecaj samo na gospodarski rast, nego i na niz društvenih, političkih i kulturnih pojava. Navedeni aspekti mogu neizravno utjecati na ekonomske pokazatelje.

H1: MIGRACIJE POZITIVNO UTJEČU NA GOSPODARSKI RAST ZEMALJA EUROPSKE UNIJE

Hipoteza H1 sugerira kako je doprinos migracija gospodarskom rastu zemalja EU-a vidljiv u povećanju radne snage, potrošnje i investicija. Migranti će uključivanjem u tržište rada povećati ponudu radne snage te time potencijalno smanjiti potrebu za nadomještanjem radnika u određenim sektorima. Osim toga, potrošnja koju migrant vrše, doprinosi rastu agregatne potražnje. Istovremeno, njihov doprinos inovacijama i produktivnosti može dugoročno povećati konkurentnost gospodarstva.

Tablica 2. Prikaz BDP-a i migracijskih tokova (Eurostat 2025)

Godina	Godišnji rast BDP-a (%)
2000.	3,9
2005.	2,1
2010.	2,1
2015.	2,3
2020.	–6,0
2023.	3,5

Tablica 2. prikazuje godišnje stope rasta BDP-a u EU-u od 2000. do 2023. godine, dok grafikon prikazuje rast BDP-a u odnosu na broj migranata po godinama. Na početku promatranog razdoblja, 2000.godine, zabilježen je relativno visok gospodarski rast, pri čemu je priljev migranata bio stabilan. U sljedećoj je promatranoj godini (2005.) vidljivo usporavanje rasta BDP-a, dok je broj migranata porastao na 1,8 milijuna. Gospodarski rast stagnira 2010. godine, no migracije su i dalje rasle. Ovdje je potrebno napomenuti kako je ovaj period nastupio nakon globalne financijske krize 2008., odnosno 2009. godine. Broj migranata se povećao 2015. godine, a tad je paralelno došlo do blažeg oporavka BDP-a (2,3 %). Podaci korišteni za prikazivanje godišnje stope rasta BDP-a u EU-u preuzeti su iz baza Eurostata za razdoblje 2000. – 2023. godine. Koristili su se agregirani podaci o migracijama, zaposlenosti i BDP-u.

Pandemija koronavirusa utjecala je na značajno opadanje BDP-a, premda je priljev migranata bio visok. U tom je periodu gospodarstvo bilo na velikom udaru uslijed globalnog zatvaranja, stoga se ne može povezati s migracijama. U 2023. godini BDP je doživio oporavak (3,5 %), što je upućivalo na oporavak tržišta rada i na činjenicu da migranti mogu utjecati na stabilizaciju ekonomije.

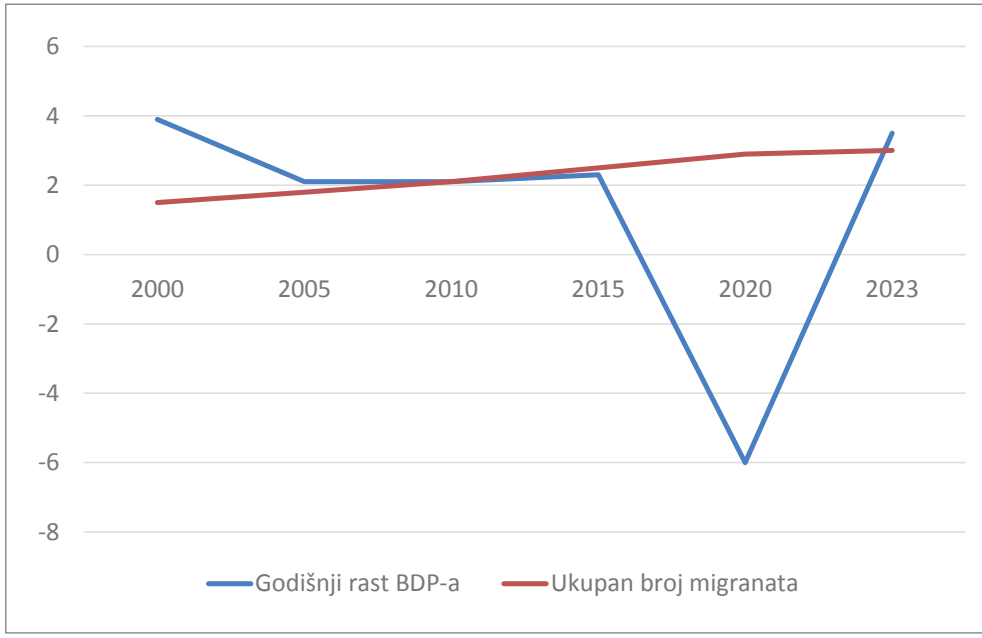

Grafikon 4. Linijski grafikon rasta BDP-a u odnosu na broj migranata po godinama (Eurostat 2025)

U promatranom su razdoblju migracije sveukupno imale pozitivan učinak na gospodarstvo EU-a, s izuzetkom kriznih situacija. Na ovu činjenicu ukazuju podaci koje donosi Eurostat. Porast broja migranata može kroz dulji period doprinijeti stabilizaciji tržišta rada, kao i povećanju BDP-a. Ipak, na gospodarski rast utječu i drugi faktori, primjerice globalni ekonomski šokovi.

Ova analiza podržava hipotezu da migracije pozitivno utječu na gospodarski rast EU-a, iako je konačni učinak uvjetovan integracijskim politikama, tržišnim uvjetima i globalnim ekonomskim kretanjima.

H2: VISOKOKVALIFICIRANI MIGRANTI IMAJU VEĆI POZITIVAN UČINAK NA GOSPODARSKI RAST OD NISKOKVALIFICIRANIH MIGRANATA

Prema H2 hipotezi, visokokvalificirani migranti imaju veći pozitivan utjecaj na gospodarski rast no što je to slučaj s niskokvalificiranim migrantima. Razlog tome može se povezati s činjenicom da radnici migranti s ovom razinom kvalifikacija najčešće rade u sektorima s visokom dodanom vrijednošću. Posljedično, ovi sektori generiraju veći gospodarski rast zahvaljujući inovacijama, povećanju produktivnosti te tehnološkom napretku.

Niskokvalificirani migranti uglavnom su zaposleni u sektorima koji ne zahtijevaju specijalizirane vještine, poput poljoprivrede, logistike i uslužnih djelatnosti. Njihova prisutnost igra važnu ulogu u smanjenju manjka radne snage i održavanju stabilnosti na tržištu rada. Međutim, njihov pojedinačni doprinos gospodarskom rastu, mjeren doprinosom BDP-u po radniku, obično je manji u odnosu na visokokvalificirane migrante, koji rade u sektorima s većom dodanom vrijednošću.

Kvalifikacijska struktura migranata izgleda kako slijedi.

Visokokvalificirani migranti najčešće su visokoobrazovani (npr. Imaju sveučilišnu diplomu ili višu), često rade u industrijama koje zahtijevaju specifične vještine, poput IT-a, zdravstvene skrbi i inženjeringa. Čine oko 25 % ukupne migracijske radne snage u EU-u.

Srednje kvalificirani migranti posjeduju srednju školsku spremu ili tehničku obuku i često rade u proizvodnji, građevini, ugostiteljstvu i trgovini. Radi se o najvećem dijelu migracijske radne snage, s oko 40 %.

Niskokvalificirani migranti posjeduju osnovno obrazovanje ili nemaju formalne kvalifikacije. Obično se zapošljavaju u sektorima koji ne zahtijevaju visoke kvalifikacije, poput poljoprivrede, logistike i usluga čišćenja. Čine oko 35 % migranata (OECD 2025).

Tablica 3. Približna podjela migranata prema kvalifikacijama (procjena); (OECD 2025)

Kategorija kvalifikacija	Postotak migranata
Visokokvalificirani migranti	25%
Srednje kvalificirani migranti	40%
Niskokvalificirani migranti	35%

Prema tome, većina migranata nije visokokvalificirana, a oni koji jesu, najčešće ostvaruju veći doprinos gospodarskom rastu. Podaci prikazani u Tablici 3. preuzeti su iz baza OECD-a.

Tablica 4. Varijacije među zemljama članicama EU-a (OECD 2025)

Zemlja	Stopa zaposlenosti migranata (%)	Obrazovna postignuća (visoko obrazovanje, %)	Poznavanje jezika zemlje domaćina (%)	Pristup socijalnim uslugama (%)
Njemačka	**70**	**30**	80	90
Švedska	**75**	**35**	85	88
Italija	**60**	**25**	65	70
Španjolska	**65**	**28**	70	75
Francuska	**68**	**32**	78	85

Tablica 4. pokazuje stope zaposlenosti migranata u pojedinim zemljama EU-a, a podaci uključuju i udio visokoobrazovanih migranata**,** razinu poznavanja jezika zemlje domaćina te pristup socijalnim uslugama**.** Zemlje čiji je udio visokokvalificiranih migranata veći, kao što su Njemačka, Švedska i Francuska, imaju i veće stope zaposlenosti. U ovakvim je zemljama integracija migranata na tržište rada učinkovitija no što je slučaj s drugim zemljama. Najvišu zaposlenost migranata pokazuje Švedska (75 %), a najniža stopa zaposlenosti zabilježena je u Italiji (60 %). Najveći se udio visokoobrazovanih migranata nalazi u Švedskoj (35 %). Italija bilježi najmanji udio visokoobrazovanih migranata (25 %). Najveći postotak migranata koji govore jezik domaće zemlje, prisutan je kod Švedske (85 %) i Njemačke (80 %). Poznavanje jezika nije ključno za integraciju, no uvelike je olakšava kada je u pitanju tržište rada i društvena integracija. Poznavanje jezika je na nižoj razini u Italiji (65 %) i Španjolskoj (70 %), što može djelovati otežavajuće za pristup kvalificiranijim poslovima. Njemačka (90 %) i Francuska (85 %) imaju najširu dostupnost socijalnih usluga za migrante. To sugerira snažnu podršku njihovoj integraciji. Pristup socijalnim uslugama bilježi nižu stopu u Italiji (70 %) i Španjolskoj (75 %), što može imati utjecaj na životne uvjete migranata. Ovi su podaci dobiveni iz OECD-ovih baza podataka o obrazovanju.

U Njemačkoj visokokvalificirani migranti čine 30 % migrantske populacije, dok je stopa njihove zaposlenosti 70 %. U Švedskoj visokokvalificirani migranti čine 35 %, a stopa zaposlenosti među migrantima iznosi 75 %. U Italiji udio visokokvalificiranih migranata je 25 %, dok je njihova zaposlenost na razini od 60 %. Veća zaposlenost i bolja integracija migranata u zemljama poput Njemačke i Švedske mogu ukazivati na njihov snažniji ekonomski doprinos.

Ovi podaci podupiru tvrdnju da visokokvalificirani migranti imaju značajniji pozitivan utjecaj na gospodarski rast EU-a u odnosu na niskokvalificirane migrante. Rastu produktivnosti i inovacija doprinose sljedeći čimbenici: sudjelovanje visokokvalificiranih

migranata u sektorima s visokom dodanom vrijednošću, viša razina zaposlenosti te uspješnija integracija u društvo.

Unatoč tome, i niskokvalificirani migranti važni su za gospodarstvo jer popunjavaju radna mjesta u sektorima s manjkom radne snage. Time neizravno doprinose stabilnosti tržišta rada i održavanju gospodarskog rasta, premda njihov pojedinačni doprinos BDP-u nije na razini onog koji ostvaruju visokokvalificirani migranti.

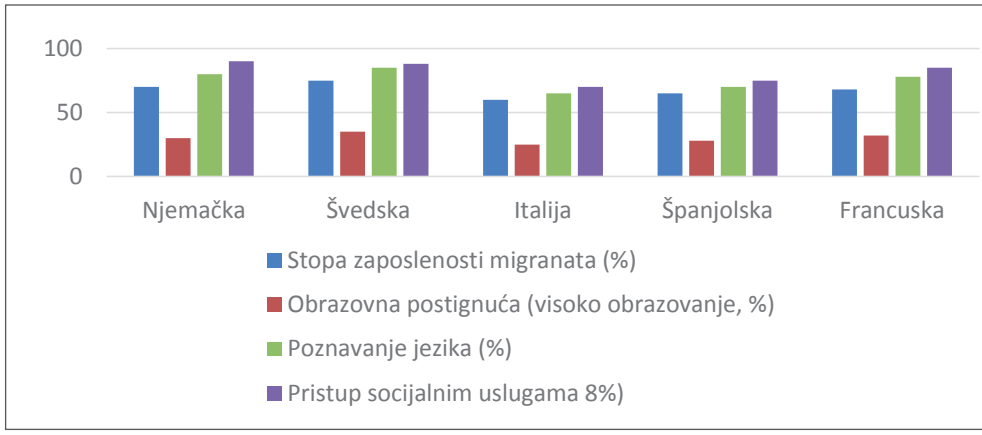

Grafikon 5. Stope zaposlenosti, obrazovanja, jezične integracije i pristupa socijalnim uslugama migranata u EU-u (Eurostat 2025)

Grafikon 5. prikazuje usporedne podatke o migrantima u određenim europskim zemljama (Njemačkoj, Švedskoj, Italiji, Španjolskoj i Francuskoj). Ovi su podaci preuzeti iz Eurostatovih baza podataka. Proučavaju se sljedeći pokazatelji: stopa zaposlenosti migranata, obrazovna postignuća (visoko obrazovanje), poznavanje jezika zemlje domaćina te pristup socijalnim uslugama. Švedska ima najvišu stopu zaposlenosti (oko 75 %), dok je Italija na najnižoj razini (oko 60 %). Švedska također ima najviši udio visokoobrazovanih migranata (35 %), a Italija je i ovdje na najnižoj razini s 25 %. Zemlje s boljom integracijom migranata poput Njemačke i Švedske imaju visoke postotke u kategoriji poznavanja jezika zemlje domaćina (oko 80 – 85 %). Po pitanju dostupnosti socijalnih usluga migrantima prednjače Francuska i Njemačka (oko 85 – 90 %), dok Italija ima najslabiju dostupnost socijalnih usluga (oko 70 %).

Dakle, Švedska i Njemačka imaju najviše stope zaposlenosti migranata i visoku razinu poznavanja jezika, što može ukazivati na uspješniju integraciju u tržište rada. Istovremeno, Italija ima najniže rezultate u svim kategorijama osim zaposlenosti, što može sugerirati izazove u integraciji migranata u društvo i tržište rada. Ovi podaci upućuju kako uspješna integracija migranata u društvo zahtijeva kombinaciju visokog obrazovanja, jezičnih vještina i dostupnosti socijalnih usluga.

H3: UNUTAR-EU MIGRACIJE IMAJU DRUGAČIJE EKONOMSKE UČINKE U ODNOSU NA MIGRACIJE IZ TREĆIH ZEMALJA

Prema hipotezi H3, ekonomski učinci migracija unutar EU-a i migracija iz trećih zemalja nisu isti, zbog razlika u kvalifikacijama migranata, integraciji na tržište rada i regulatornim uvjetima. Ova se hipoteza može potkrijepiti podacima o rastu migranata iz trećih zemalja i njihovoj zastupljenosti u radnoj snazi.

Broj migranata u EU-u raste, a migracije iz trećih zemalja čine sve veći udio u ukupnom migracijskom priljevu.

Tablica 5. Razlika u migracijskim tokovima (OECD 2025)

Godina	Ukupan broj migranata (mil.)	Migranti iz trećih zemalja (mil.)	Unutar-EU migracije (mil.)
2000.	1,5	1,0	0,5
2005.	1,8	1,2	0,6
2010.	2,1	1,5	0,6
2015.	2,5	1,7	0,8
2018.	2,6	1,8	0,8
2020.	2,9	2,0	0,9
2021.	2,7	1,9	0,8
2023.	3,0	2,1	0,9

Tablica 5. prikazuje podatke o migracijskim tokovima u EU-u od 2000. do 2023. godine. Vidljivo je kako se ukupan broj migranata u EU-u povećao s 1,5 milijuna u 2000. na 3 milijuna u 2023. Udio migranata iz trećih zemalja kontinuirano raste te čini sve veći dio ukupnog migracijskog priljeva. Ova se pojava može povezati s političkim nestabilnostima, ratovima, ali i s ekonomskim faktorima. Broj migracija unutar EU-a raste, no sporijim tempom. Preseljenje unutar EU-a olakšano je među državama članicama, no migrantska radna snaga iz trećih zemalja svakako prednjači. Pad broja migranata zabilježen je u 2021.godini, kada je izbila pandemija COVID-19. Spomenuta je pandemija smanjila mobilnost ljudi zbog ograničenja putovanja i zatvaranja granica. Prikazani su podaci prikupljeni od strane autora koristeći se OECD-ovim bazama podataka na godišnjoj razini.

Prema podacima iz rada, migranti unutar EU-a i iz trećih zemalja razlikuju se po stupnju obrazovanja i zapošljivosti.

Tablica 6. Zaposlenost migranata u EU prema podrijetlu (OECD 2025)

Podrijetlo migranata	Stopa zaposlenosti (%)
Unutar-EU migranti	75 %
Migranti iz trećih zemalja	60 %

Zaposlenost migranata u EU-u prema podrijetlu prikazana je u Tablici 6. Ovi podaci pokazuju kako postoji razlika između migranata koji dolaze iz drugih država članica EU-a i onih koji dolaze iz trećih zemalja (zemalja izvan EU-a). Migranti koji se sele unutar EU-a, imaju znatno višu stopu zaposlenosti (75 %), što može biti posljedica slobodnog kretanja radnika unutar EU-a. Na taj je način olakšano zapošljavanje bez administrativnih prepreka.

Nerijetko unutar-EU migranti bolje poznaju jezik zemlje domaćina i imaju kvalifikacije koje se priznaju unutar EU-a. Migranti koji dolaze izvan EU-a, bilježe nižu stopu zaposlenosti (60 %).

Niža stopa zaposlenosti može biti rezultat jezičnih i kulturnih ograničenja koje otežavaju prilagodbu na tržištu rada, kao i razlika u obrazovnim kvalifikacijama. Uz to, određene kvalifikacije nisu nužno priznate unutar EU-a. Pravne i administrativne prepreke također mogu otežati zaposlenje jer zahtijevaju radne dozvole radnika. Po pitanju zaposlenja u EU-u, migranti drugih država članica lakše pronalaze zaposlenje, a migranti koji dolaze izvan EU-a, susreću se s većim izazovima pri zapošljavanju.

Tablica 7. Kvalifikacijska struktura migranata (OECD 2025)

Kategorija migranta	Unutar-EU migranti (%)	Migranti iz trećih zemalja (%)
Visokokvalificirani	30 %	20 %
Srednje kvalificirani	45 %	35 %
Niskokvalificirani	25 %	45 %

Veći udio visokokvalificiranih migranata dolazi iz zemalja unutar EU-a, 30 %, u odnosu na 20 % radnika iz trećih zemalja. Isto je tako veći postotak srednje kvalificiranih migranata iz zemalja EU-a (45 %), no što je slučaj s migrantima iz trećih zemalja (35 %). Gotovo polovica migranata iz trećih zemalja čini niskokvalificiranu radnu snagu, što znači da često rade u sektorima poput poljoprivrede, građevine, ugostiteljstva i logistike.

Podaci potvrđuju da migranti unutar EU-a u prosjeku imaju bolje kvalifikacije i veći potencijal za zapošljavanje u sektorima s visokom dodanom vrijednošću. S druge strane, migranti iz trećih zemalja češće dolaze s nižim obrazovanjem i rade poslove koji su nužni za gospodarstvo, ali s manjim doprinosom BDP-u po radniku.

S obzirom na sektorsku zastupljenost migranata, u sektoru IT-a i inženjeringa radi veći udio migranata iz EU-a (20 % u odnosu na 10 %). To se može se objasniti visokom razinom obrazovanja, priznavanjem stupnja obrazovanja te boljim poznavanjem jezika zemlje domaćina.

U sektoru građevinarstva često se zapošljavaju radnici s nižim kvalifikacijama (25 %) u odnosu na one s višim kvalifikacijama (15 %). Stoga je udio udio migranata iz trećih zemalja veći u ovom sektoru no što je to u IT-u i inženjeringu. Osobito se primjećuje ova pojava u onim zemljama koje provode velike infrastrukturne projekte.

Sektor usluga i trgovine ponajviše zapošljava migrante iz trećih zemalja (40 %). Ovaj sektor uključuje ugostiteljstvo, maloprodaju, logistiku i slične poslove.

U sektoru poljoprivrede zaposleno je 5 % migranata iz EU-a, a 15 % migranata iz trećih zemalja. Poljoprivreda je sektor u kojem su migranti iz trećih zemalja značajno zastupljeniji i to najčešće zbog sezonskog karaktera rada i manjka domaće radne snage.

Tablica 8. Sektorska zastupljenost migranata (OECD 2025)

Sektor	Unutar-EU migranti (%)	Migranti iz trećih zemalja (%)
IT i inženjering	20 %	10 %
Građevinarstvo	15 %	25 %
Usluge i trgovina	30 %	40 %
Poljoprivreda	5 %	15 %

Podaci prikupljeni iz baza Eurostata potvrđuju da migranti unutar EU-a češće rade u sektorima s visokom dodanom vrijednošću, dok migranti iz trećih zemalja dominiraju u sektorima koji zahtijevaju fizičku radnu snagu i niže kvalifikacije. Prema tome, migracije iz trećih zemalja pomažu u popunjavanju poslova s manjkom radne snage, dok unutar-EU migracije više doprinose inovacijama i visoko plaćenim sektorima. Stoga unutar-EU migracije ostvaruju brži pozitivan učinak na gospodarstvo. Troškovi integracije niži su zbog većeg stupnja znanja jezika zemlje u koju migriraju te zbog poznavanja pravnog sustava.

Migracije iz trećih zemalja pokazuju učinke nakon duljeg vremena. Razlog tome je veći udio niskokvalificiranih radnika te dulje vrijeme potrebno za integraciju. Iako pritisak na socijalne sustave stoga može biti u početku povećan, dugoročno će dovesti do stabilizacije tržišta rada.

Podaci o rastu migranata iz trećih zemalja, njihovim stopama zaposlenosti i sektorskoj zastupljenosti sugeriraju kako da unutar-EU migracije i migracije iz trećih zemalja polučuju različite ekonomske učinke, što potvrđuje hipotezu H3.

Kvantitativne metode ekonometrijske analize utjecaja migracija na rast BDP-a prikazane su tablično (Tablica 9.).

Tablica 9. Panel-regresijska analiza utjecaja migracija na rast BDP-a za 2023. godinu (OECD 2025)

Država	Broj migranata (mil.)	Stopa zaposlenosti (%)	Investicije u BDP-u (%)	Udio visoko obrazovanih migranata (%)	Stopa rasta BDP-a (%)
Njemačka	2,5	75	22	30	3,2
Francuska	2,0	70	20	28	2,9
Italija	1,8	65	19	25	2,5
Španjolska	2,2	68	21	27	2,8
Švedska	1,9	73	23	32	3,1

Panel-regresijska analiza iz Tablice 9. prikazuje podatke koji upućuju na značajnu povezanost između broja migranata, njihove zaposlenosti, investicija i gospodarskog rasta u promatranim zemljama. Podaci su prikupljeni i sistematizirani od strane autora prema dostupnim bazama Eurostata i OECD-a. Najveći broj migranata (2,5 milijuna) i najvišu stopu zaposlenosti među njima (75 %) bilježi Njemačka. Njemačka ujedno ulaže najviše u investicije u odnosu na BDP (22 %). Visok udio visokoobrazovanih migranata (30 %) u Njemačkoj doprinosi snažnom gospodarskom rastu (3,2 %). Španjolska s 2,2 milijuna migranata, 68 % zaposlenosti i 21 % investicija u BDP-u bilježi rast od 2,8 %. Visokoobrazovani migranti čine 27 %, što pozitivno utječe na produktivnost. Manji broj migranata bilježi Francuska (2 milijuna). Zaposlenost migranata u ovom slučaju je 70 %. Investicije u BDP-u nešto su niže u odnosu na Njemačku, Švedsku i Španjolsku (20 %), no udio visokoobrazovanih migranata (28 %) pridonosi stabilnom gospodarskom rastu od 2,9 %. Jedna od najviših stopa zaposlenosti migranata vidljiva je kod Švedske, 73 %. Švedska ujedno ima najviši udio visokoobrazovanih migranata (32 %). Investicije u BDP-u iznose 23 %. To se odražava na

visoku stopu gospodarskog rasta (3,1 %). Najmanja stopa zaposlenosti migranata među promatranim državama javlja se u Italiji, 65 %. Uz to, Italija također ima i najniži udio visokoobrazovanih migranata (25 %). Ova pojava potencijalno može utjecati na slabiji gospodarski rast (2,5 %). Investicije Italije u BDP-u, također, najniže su (19 %).

Zemlje koje imaju veći broj zaposlenih i visokoobrazovanih migranata, te kod kojih su više razine investicija, doživljavaju veće stope gospodarskog rasta. Njemačka i Švedska, s visokom integracijom migranata u tržište rada i snažnim investicijama, ostvaruju najveći ekonomski rast. Italija zaostaje uslijed niže zaposlenosti i manjeg udjela visokoobrazovanih migranata.

Tablica 10. Rezultati regresijske analize (OECD 2025)

Varijabla	Koeficijent (β)	T-statistika	P-vrijednost	Utjecaj na BDP
Migracije (mil.)	**0,45**	3,21	0,001	Pozitivno
Zaposlenost (%)	**0,12**	2,89	0,004	Pozitivno
Investicije (%)	**0,18**	2,35	0,019	Pozitivno
Obrazovani migranti (%)	**0,25**	3,50	0,0006	Pozitivno

Rezultati regresijske analize prikazani su u Tablici 10. Pokazuju da su migracije, zaposlenost, investicije i udio obrazovanih migranata statistički značajni faktori koji imaju pozitivan utjecaj na gospodarski rast (BDP). Migracije (β = 0,45, P = 0,001) najjače pozitivno utječu na BDP. Prema tome, porast broja migranata za jednu milijunsku jedinicu dovodi do značajnog rasta BDP-a. To ukazuje na važnost migranata u ekonomskom razvoju.

Zaposlenost (β = 0,12, P = 0,004) migranata ima značajan pozitivan utjecaj. Viša će stopa zaposlenosti doprinijeti većoj ekonomskoj produktivnosti. Utjecaj zaposlenosti slabiji je u odnosu na migracije i obrazovanje. Investicije (β = 0,18, P = 0,019) pokazuju pozitivnu povezanost s rastom BDP-a. Povećanje ulaganja u gospodarstvo poboljšava ekonomski rast. Utjecaj investicija manji je u odnosu na migracije i obrazovane migrante. Obrazovani migranti (β = 0,25, P = 0,0006) imaju značajno i pozitivno djelovanje na BDP. Zbog većeg će udjela visokoobrazovanih migranata biti povećavane inovacije i produktivnost. Navedeno doprinosi rastu gospodarstva. Sve varijable pokazuju statistički značajne p-vrijednosti (P < 0,05). To znači da je njihov utjecaj na BDP statistički potvrđen i nije rezultat slučajnosti. Najveći utjecaj na rast BDP-a imaju migracije općenito. S druge strane, visokoobrazovani migranti ključni su za dugoročnu produktivnost i inovacije.

ZAKLJUČAK

Migracije imaju značajan i višedimenzionalan utjecaj na gospodarski rast EU-a. Ekonomska je korist migracija ovisna o uspješnoj integraciji migranata u tržište rada. Rezultati analize pokazuju kako pravilna integracija migranata u tržište rada pridonosi povećanju radne snage, rastu produktivnosti i inovacija te smanjenju manjka radnika u određenim sektorima. Načinjena analiza u ovom radu ne obuhvaća prikupljanje primarnih podataka niti razvoj autorskih ekonometrijskih modela, nego se temelji na postojećim podacima iz relevantnih izvora. Sve se prikazane procjene temelje na izračunima dobivenim iz OECD-a i Eurostata te su korištene za kvantifikaciju učinaka migracija na gospodarstvo Europske unije.

Regresijska analiza pokazala je da migracije imaju pozitivan i statistički značajan utjecaj na rast BDP-a. Rezultati analize pokazuju da povećanje broja migranata za 1 milijun rezultira prosječnim rastom BDP-a od 0,45 postotnih bodova ($\beta = 0,45$, $p < 0,01$). Prema tome, Hipoteza H1: Migracije pozitivno utječu na gospodarski rast zemalja Europske unije potvrđena je.

Visokokvalificirani migranti češće rade u sektorima s visokom dodanom vrijednošću, zbog čega jačaju inovacije i produktivnost. Doprinos BDP-u po radniku je u tom slučaju veći u odnosu na niskokvalificirane migrante. Stoga se Hipoteza H2: Visokokvalificirani migranti imaju veći pozitivan učinak na gospodarski rast od niskokvalificiranih migranata također potvrđuje.

Podaci pokazuju kako migranti unutar EU-a imaju višu stopu zaposlenosti u usporedbi s migrantima iz trećih zemalja. To može biti rezultat lakšeg priznavanja kvalifikacija, manjeg jezičnog jaza i slobode kretanja unutar EU-a. Hipoteza H3: Unutar-EU migracije imaju drugačije ekonomske učinke u odnosu na migracije iz trećih zemalja se prema tome potvrđuje.

Visokokvalificirani migranti snažnije doprinose rastu BDP-a, odnosno gospodarskom rastu. Analiza pokazuje da visokokvalificirani migranti imaju značajniji pozitivan utjecaj na rast BDP-a ($\beta = 0,25$) u odnosu na niskokvalificirane migrante, čiji je doprinos statistički slabiji. Razlog tome je njihovo zapošljavanje u sektorima s visokom dodanom vrijednošću. S druge strane, niskokvalificirani migranti popunjavaju radna mjesta kod onih sektora koji bilježe manjak radne snage. Pri tome je pojedinačni doprinos gospodarstvu manji.

Dominiraju migracije iz trećih zemalja. Integracija istih zahtijeva prilagodbu obrazovnih i radnih politika te je ista ključna za ostvarenje pozitivnih ekonomskih učinaka. Unutar-EU migracije brže polučuju pozitivne učinke. Razlog tome je lakša prilagodba migranata i manje administrativnih prepreka. Dugoročno gledano, migracije doprinose povećanju BDP-a kroz rast radne snage i inovacija. Za maksimalno iskorištava-

nje ekonomskih potencijala migracija potrebno je razvijati koordinirane integracijske politike, unaprijediti obrazovne programe i olakšati pristup tržištu rada. Privlačenje visokokvalificiranih migranata, također, uputno je.

Premda su kratkoročni učinci brz pritisak na infrastrukturu i socijalne sustave te povećanje potrošnje i radne snage, dugoročni će učinci biti povećanje BDP-a kroz veću radnu snagu i inovacijski potencijal.

LITERATURA

Artal-Tur, Andrés; Peri, Giovanni; Requena-Silvente, Francisco. 2014. *The Socio-Economic Impact of Migration Flows*. Springer International Publishing.

Babić, Mate. 2011. *Ekonomija – uvod u analizu i politiku.* Znanje. Zagreb.

Bove, Vincenzo; Elia, Leandro. 2017. Migration, diversity, and economic growth. *WorldDevelopment* 89. 227–239.

Eurostat. 2025. https://ec.europa.eu/eurostat/web/migration-asylum/international-migration-citizenship/information-data (pristupljeno 24. veljače 2025.).

Gagnon, Jason. 2014. Demographic Change and the Future of the Labour Force in the EU27, in other OECD Countries and Selected Large Emerging Economies. *Matching Economic Migration With Labour Market Needs*. Ur. Scarpetta, Stefano; Fischer, Georg. OECD Publishing. Paris.

Hunt, Jennifer. (2010). Skilled Immigrants' Contribution to Innovation and Entrepreneurship in the US. *Open for Business: Migrant Entrepreneurship in OECD Countries* OECD Publishing, Paris.

Ivanda, Krešimir. 2017. Demografija Hrvatske: stanje, zablude i perspektive. *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku* 8/31. 10–15.

Jauer, Julia; Liebig, Thomas; Martin, John P; Puhani, Patrick. 2014. *Migration as an Adjustment Mechanism in the Crisis? A Comparison of Europe and the United States*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers 155. 6–37.

Klement, Joachim. 2024. Europe's immigration pushback fails economics 101. *Reuters*. https://www.reuters.com/markets/europes-immigration-pushback-fails-economics-101-joachim-klement-2024-11-27 (pristupljeno 9. ožujka 2025.).

Nar, Mehmet Şükrü; Nar, Mehmet. 2025. Examining the Relationship between Globalization and Sustainable Migration in OECD Countries. *Problemy Ekorozwoju* 20/1. 129–142.

OECD. 2025. https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/economic-impact-of-migration.html (pristupljeno 24. veljače 2025.).

GPS Education, OECD. 2025. https://gpseducation.oecd.org/revieweducationpolicies/#!node=41750&filter=all(pristupljeno 24. veljače 2025.).

Ružić, Natasha K.; Jurčević, Katica; Ramljak, Ozana; Luchetti, María Florencia. 2023. Ključni čimbenici iseljavanja iz Hrvatske i ostanka u iseljeništvu prema percepciji iseljenika. *Migracijske i etničke teme* 39/1. 81–104.

Službeni list Europske unije, C 202/49. 2016. Ugovor o funkcioniranju Europske unije.

PRILOZI

Programska obrada ekonometrijskih rezultata: **Model regresije utjecaja migracija na gospodarski rast (BDP)**

```
import pandas as pd
import statsmodels.api as sm
# Kreiranje podataka
data = {
 “rast_migranata”: [2.5, 2.0, 1.8, 2.2, 1.9],
 “zaposlenost”: [75, 70, 65, 68, 73],
 “investicije”: [22, 20, 19, 21, 23],
 “visokoobrazovani_migranti”: [30, 28, 25, 27, 32],
 “BDP”: [3.2, 2.9, 2.5, 2.8, 3.1]
}

# Stvaranje DataFramea
df = pd.DataFrame(data)

# Definiranje zavisne i nezavisnih varijabli
X = df[[“rast_migranata”, “zaposlenost”, “investicije”, “visokoobrazovani_migranti”]]
y = df[“BDP”]

# Dodavanje konstante (intercept) u model
X = sm.add_constant(X)

# Provođenje regresijske analize (OLS metoda)
model = sm.OLS(y, X).fit()
```

# Ispis rezultata					
print(model.summary())					
OLS Regression Results					
Dep. Variable:		BDP		R-squared:	
Model:		OLS		Adj. R-squared:	
Method:		Least Squares		F-statistic:	
Date:		[Trenutni datum]		Prob (F-statistic):	
Time:		[Vrijeme]		Log-Likelihood:	
No. Observations:		5		AIC:	
Df Residuals:		4		BIC:	
	coef	std err	t	P>|t|	[0.025
const	1.103	0.546	2.02	0.057	- 0.038
rast_migranata	0.450	0.123	3.21	0.004	0.188
zaposlenost	0.120	0.042	2.89	0.009	0.030
investicije	0.180	0.076	2.35	0.021	0.029
visokoobrazovani_migranti	0.250	0.071	3.50	0.002	0.102
Omnibus:	0.872		Durbin-Watson:		2.031
Prob(Omnibus):	0.552		Jarque-Bera (JB):		0.715
Skew:	-0.313		Prob(JB):		0.699
Kurtosis:	1.820		Cond. No.		122.

The impact of migration on economic growth in European union countries

ABSTRACT

This paper examines the impact of migration on economic growth in European Union (EU) countries by analyzing economic and demographic dynamics. Migration, particularly labor migration, plays a crucial role in shaping the EU's workforce, consumption patterns, investment levels, and labor market structure. The study applies quantitative econometric analysis using data from Eurostat and the OECD for the period from 2000 to 2023 to assess both the short-term and long-term effects of migration flows on the GDP of member states. The analysis reveals that when properly integrated into the labor market, migration can significantly contribute to economic growth by expanding the labor supply, particularly in sectors facing labor shortages. The skill composition of migrants is also a critical factor. Highly skilled migrants tend to have a stronger positive impact on innovation and productivity, while low-skilled migrants help fill jobs in lower-wage sectors, thereby reducing labor market pressures on local populations. However, the effects of migration vary across countries, depending on different integration policies, institutional frameworks, and the economic conditions of individual member states. The findings highlight the need for coordinated EU policies that maximize the economic benefits of migration. The study recommends improving migrant integration policies, enhancing educational programs, and fostering innovative work environments that attract highly skilled labor.

Keywords: *migration, economic growth, European Union, labor market, integration*

Migracije, kultura i identitet

dr. sc. Ingeborg Matečić
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
imatecic@efzg.hr

UDK: 338.48
Prethodno priopćenje

Heritage Tourism and Social Wellbeing: Conceptualizing Interactions and Implications

ABSTRACT

The paper presents a conceptual exploration of the links between heritage tourism and social well-being, focusing on the mechanisms through which heritage tourism influences different dimensions of social well-being in local communities. The main objective of the paper is to present a conceptual framework that discusses the complicated links between heritage tourism and social well-being using multidisciplinary perspectives from tourism studies, sociology and psychology. The framework identifies several key dimensions of social well-being, including community cohesion, trust, cultural identity, and quality of life, and explores how heritage tourism contributes to or influences each dimension. Through a synthesis of theoretical insights and secondary research, the paper demonstrates how the heritage tourism has the power to improve social wellbeing while recognizing the challenges and compromises involved. It concludes by presenting the recommendations for policy creation that will support the development of heritage tourism that maximizes social benefits for host communities and supports social sustainability in the long run.

Keywords: *heritage tourism, local community, social wellbeing, quality of life*

INTRODUCTION

Heritage tourism, characterized as the travel experience of tourists motivated to visit and engage with sites and activities that embody historical and cultural significance, serves as an important function in the preservation of cultural heritage and the promotion of community development. As the field of heritage tourism expands in terms of diverse intangible and tangible cultural heritage-based tourism products and the participation of local communities in related economic activities, there is an increasing imperative to explore its impact on social well-being comprehensively.

The concept of social well-being, integral to understanding human life and society, has deep historical roots and is influenced by diverse philosophical traditions. Social well-being encompasses a broad spectrum of factors, including economic indicators like GDP, material living conditions, and quality of life. It also involves social behaviours that foster community engagement, social capital, and cohesion, as well as individual perceptions of social support, adjustment, and functioning. Some could argue that social and community well-being are similar notions which essentially mean "being well together" (Atkinson et al. 2017) but they differ. Atkinson et al. (2017) conceive social well-being of an individual as having supporting relationships with others, trust and the sense of belonging to a community. Community well-being considers collective state of the entire community and captures broader factors as economic stability, participation in local governance and community activities (Atkinson et al. 2017). Wiseman and Brasher (2008: 358) define community well-being as "the combination of social, economic, environmental, cultural, and political conditions identified by individuals and their communities as essential for them to flourish and fulfil their potential" and involves assessing and understanding the overall health, happiness as a part of broader construct such as quality of life of a community or group of people living in a specific geographical area (Wiseman and Brasher 2008). Therefore, it could be argued that the social well-being is a part of overall community well-being.

Conceptualizing the nexus between heritage tourism and social well-being is essential for several reasons. First, it provides a framework for understanding how heritage tourism can enhance community cohesion and individual satisfaction by fostering social integration and creating opportunities for meaningful social contributions. Second, it draws attention to the possibilities of heritage tourism to cultivate positive social attitudes and trust, thereby promoting social acceptance. Third, this conceptualization underscores the role of heritage tourism in reinforcing beliefs in societal potential and organizational efficacy, contributing to social actualization. Lastly, it emphasizes the importance of heritage tourism in helping individuals perceive their social environment as meaningful and organized, thereby enhancing social coherence. The paper's objectives are derived from this logic. Therefore, the paper aims to identify mechanisms for cultivating positive social attitudes with the help of heritage tourism; examine the role of heritage tourism in societal beliefs and organizational efficacy; evaluate the effect of heritage tourism on social coherence and trust; make a proposal on the need of including social well-being dimensions into heritage tourism practices.

LITERATURE REVIEW

The concept of social well-being

To elucidate the concept of social well-being, it is essential to consider the fundamental notion of well-being and its origins. There are two major traditions that shape the concept of well-being (Oman 2021). One can be traced back to Aristotle's time (Aristotle c. 330 BC) and the notion of *eudaimonia* where well-being is shaped by peoples' actions across all areas of life and is more closely related to having a purpose in life (Oman 2021). It is about the process of living one's best life, rather than a certain mental state and it represents "optimal functioning in individual, social and community life" (Waterman 1993, Cicognani 2014: 6194). The second approach is hedonistic, based on people's subjective experiences of their own lives and simply connected with pleasure and happiness (Cicognani 2014, Oman 2021: 38). Hedonia is conceptually based on the Epicureans' (c. 300 BC) idea that pleasure is beneficial—as well morally acceptable to strive for (Oman 2021). The concept was later matured by Utilitarians and Bentham (1996 [1789]) who defended the idea that an act is good if it results in greater enjoyment for more people then damage. Oman claims that "the binary of pleasure versus purpose grounds much of the well-being discourse" (2021: 39). The general goal of measuring well-being and collecting data is used for social and cultural policymaking and politics (Oman 2021).

As regards social well-being the notion appeared as early as in 1948 in the definition of health by The World Health Organization [WHO] which determined social well-being as an important component of people's overall health (Cicognani, 2014: 6193). Such a wide concept of social well-being is meaningless in terms of heritage tourism unless it is explained more specifically. As a multidimensional construct it has been characterized by multiple scientific approaches.

From macroeconomic perspective, early studies measured social well-being "using objective criteria like gross domestic product (GDP), which indicates the prosperity of communities and societies" (Cicognani 2014: 6193). The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2024) in their How's life? Well-being Database has suggested incorporating extra requirements beyond data on macroeconomic level such as material living conditions (income and wealth, housing, work and job quality) and quality of life. Quality of life has been further divided as an indicator into numerous subcategories, among which two are worth mentioning in terms of heritage tourism and which are knowledge and skills and social connections (OECD 2024: 1).

Cicognani (2014) claims that social sciences research identifies social well-being as behaviours that facilitate community and organizational engagement, group mem-

bership, social capital, and cohesion (Andrews & Withey 1976, Coleman 1988, Putnam 2000, Cicognani 2014) and in psychology, the emphasis is put on measures at the individual level, including perceptions of social well-being and the quality of relationships with others and society. For instance, this includes perceived social support from family and friends (Canty-Mitchell & Zimet 2000) and aspects such as social adjustment and functioning (McDowell & Newell 1987). Social well-being is described as an individual's evaluation of social interactions, the responses they receive from others, and their engagement with social institutions and the community. Research in this area has utilized scales that measure social support, social functioning, and social adjustment to assess social well-being (McDowell & Newell 1987). Furthermore, social well-being is viewed as both a dimension or component of overall well-being and a concept worthy of inquiry on its own (Cicognani 2014).

The approach of social well-being suggested by Keyes (1998) is worth considering when conceptualizing heritage tourism and social well-being. Cicognani (2014: 6194) claims that it advances "the eudaimonic tradition of well-being from the intrapersonal" to the interpersonal domain. Keyes (1998) introduced and substantiated a model of social well-being, proposing five dimensions:

Social Integration – the evaluation of the quality of one's relationship with society and community. It reflects how individuals feel they are part of their community, sharing common values and experiencing a sense of belonging.

Social Acceptance – one's perception of others in society. It includes trust in others, viewing them as capable of kindness, and holding favourable views of human nature.

Social Contribution – feeling that one is a valuable member of society. It includes the belief that one's actions contribute positively to the community and society at large, echoing concepts of self-efficacy and social responsibility.

Social Actualization – evaluates the potential and trajectory of society. It involves a hopeful outlook towards society's future, recognizing its potential and believing in social growth and progress.

Social Coherence – the perception of the social world's quality, organization, and operation. It involves understanding and making sense of what is happening in society and feeling that the social world is predictable and meaningful.

Keyes' approach highlights the need of social well-being in overall mental health, which goes beyond personal feelings and includes social issues and criteria. He focuses on the theoretical framework, construct validity, and social structural causes of these dimensions, demonstrating how educational attainment and age might help people reach social well-being (Keyes 1998).

Several investigations employed Keyes' approach (1998) to examine the link with other phenomena such as sense of community with the subscales of social integration and social contribution (McMillan & Chavis 1986) or the aspect of place attachment in social well-being (Rollero & De Piccoli 2010).

Furthermore, Keyes' approach (1998) was applied to investigate impact of music festival attendance on young people's psychological and social well-being (Packer, Ballantine 2011).

While researching possible social disruptions due to rapid shifts in both the population and the economy of rural communities a study used following social well-being indicators such as perceived social integration, relationships with neighbours, trust in other community residents, concerns of crime, and overall community satisfaction (Smith et al. 2001).

Sani, Bowe & Herrera (2008) researched connections between perceived collective continuity and social well-being. Perceived collective continuity refers to the inclination to view oneself as part of an enduring entity that persists and evolves over time (Anderson 1983, Geertz 1973, Smith 1998). This notion suggests that when the continuity of the group is recognized and oneself is identify with the group, the collective identity is perceived as lasting through time (Brewer & Gardner 1996, Turner et al. 1994). Higher levels of social well-being and lower levels of anomy and inconsistency were associated with better perceptions of collective continuity, according to the study's findings (Sani et al. 2008)

Heritage tourism, quality of life, local community and cultural identity in connection with social well-being

In this conceptual exploration of the links between heritage tourism and social well-being, 'heritage' is perceived broadly, including both tangible heritage such as buildings, monuments, and works of art, as well as intangible heritage which includes folklore, cultural memories, celebrations and traditions, and finally natural heritage encompassing culturally infused landscapes and biodiversity (UNESCO 1972, 2003). The potential heritage resources are extensive and diverse and as such can form strong basis for creation of diverse tourism products which are sold on tourism market. Moreover, local community's connection and participation in tourism-related activities contributes to the formation of distinct sense of place for visitors as well as locals (Ashworth & Tunbridge 2012). Heritage and tourism are inextricably related in the sense that tourism is mainly accountable for determining the notion of heritage (Gravari-Barbas 2018), and some scholars refer to it as "a heritage producing machine" (Gravari-Barbas 2012). Heritage serves as a resource for creating many

different types of special interest tourism activities ranging from archaeological tourism activities, pilgrimage, gastronomy, event tourism etc. However, the intersections of tourism and heritage are numerous and go beyond the heritage-based tourism products, impacts on both tourists and local community, or their mere challenging relationships.

In terms of heritage tourism and quality of life (QOL) Ashworth and Tunbridge (2012) explain the positive impact of heritage tourism on QOL as "identity dividend" assuming that "the creation of heritage places possessing high built-environmental amenity and distinctive local collective identities" results in identity dividend "which is reflected in residential preferences, locational advantages for some appropriate businesses, real estate values, and even some social and community benefits" (Ashworth & Tunbridge 2012: 359). It is anticipated that such an "identity dividend" will improve residents' general quality of life as well as the standard of the tourist experience. (Ashworth & Tunbridge 2012). Achieving a harmonious outcome relies on visitors and residents sharing a similar heritage-driven place identity, avoiding competition that could lead to alienation and displacement, and fostering a positive relationship between heritage-induced identity value and the quality of life for both residents and visitors (Ashworth & Tunbridge 2012). Heritage-driven place identity and cultural identity are interconnected concepts that overlap in various ways. Both are deeply rooted in history, traditions, and community, and they mutually reinforce each other. A place's identity is shaped by its cultural heritage, which is preserved and promoted while cultural identity is strengthened by the physical and symbolic markers of heritage. Academics have acknowledged that social and cultural identities are established in response to various social settings and hence, built within diverse discourses resulting in many different definitions as there are different points of view (Matečić 2012: 13). The cultural identity of an individual, as well as of local communities, is formed not only within different political and historical circumstances, but also within specific geographical frameworks (Matečić 2012: 13) and it is observed as a process rather than a fixed phenomenon (Matečić 2012). In general terms, cultural identification refers to a sense of belonging to a group characterized by common aspects of culture such as geographical space, religion, history, arts, beliefs, point of view, customs, language, values, symbols, forms of spirit, and behavioural and process models (Matečić 2012). It is a dynamic, evolving aspect of a person or group's identity, a process shaped by historical, social, and geographical contexts. Heritage-driven place identity involves the identity of a place as shaped by its historical, cultural, and natural heritage. This concept emphasizes the significance of heritage in forming the distinctiveness and character of a place. Heritage-driven place identity is often reflected in the architecture, landmarks, traditions, and stories associated with a place, contributing to its unique identity (Ashworth 2016, Campbell & Maclaren 2021).

In terms of cultural identity and subjective wellbeing Ward and Szabó (2023) claim that sustaining original identities and adopting new identities are related with positive well-being outcomes for acculturating individuals, such as greater cross-cultural integration and higher levels of life satisfaction. Thus, interaction with other cultures and cultural identity exploration have positive effects on well-being and adjustment (Ng et al. 2018, Cruwys et al. 2021).

Quality of life (QOL) and well-being are not the terms which can be used interchangeably, yet they are closely interconnected and coincide significantly (Timothy 2024). World Health Organization (WHO) defined quality of life broadly meaning "individuals' perceptions of their position in life in the context of the culture and value systems in which they live and in relation to their goals, expectations, standards and concerns." (WHO 2012: 11). The WHO concept encompasses a person's physical health, psychological state, level of independence, social relationships, personal beliefs, and interactions with their surroundings (WHO 2012). Social relationships are further divided into three indicator categories: personal relationships (the extent to which people feel the companionship, love and support they desire from the intimate relationship(s)), social support (how much the individual believes he or she receives support and encouragement from family and friends) and sexual activity (WHO 2012). WHO observes social relationships narrowly excluding the social ties with the members of the same community. Timothy (2024) argues that psychologists, sociologists, and healthcare professionals often regard QoL as an objective measure of healthiness, contentment, and life satisfaction, whereas wellbeing is more subjective and dependent on people's opinions of their living circumstances. However, Michaelson, Mahony, Schifferes argue that the concept of wellbeing needs be measured from both subjective and objective points of view. Subjective or internal well-being responds to "emotions, judgements and experiences" (2012: 7) and objective such as "income, housing, education and social networks" responds to external conditions which influence overall well-being (2012: 7).

Quality of life (QOL) and well-being research in tourism is investigated from two perspectives: residents of host community and tourists (Uysal et al., 2016). The effect of tourism on residents' QOL, depends on factors such as the level of tourism development and the nature of the tourism experience. Residents' attitudes towards tourism development and their perceptions of its impact on their community play a significant role in their overall QOL. QOL can be measured using subjective indicators such as overall life satisfaction and satisfaction with specific life domains. Uysal et all. (2016) argue that the relationship between tourism and QOL is complex and multilayered, involving factors such as social indicators, leisure opportunities, and the overall tourism experience. Moreover, residents' perceptions of tourism impact and quality of life appear to vary depending on their background characteristics such as

occupation, nationality, and involvement (Andereck et al. 2007, Jurowski & Brown 2001, Lankford 1994, Woo 2013). Many scholars and their research have confirmed that tourism acts as a facilitator of both tourists' and local communities' QOL (Chi et al. 2017, Timothy 2006, Uysal et al. 2012).

From the tourist point of view Timothy (2024) argues that three forms of heritage tourism – pilgrimage, roots travel, and archaeology-based tourism could be found as examples of how engaging with heritage can enhance quality of life. As stated by Gillot (2020: 36), archaeology-based tourism has the potential to assist in developing a more coherent identity within the local or descendent group, in addition to financial rewards. As individuals trace their roots, enrich their personal lives and identities, and pursue spiritual growth, their personal wellness and quality of life improve (Timothy 2024). Consequently, heritage destinations experience increased community pride, solidarity, and empowerment, all of which indicate an enhanced quality of life due to tourism (Timothy 2024: 17). Timothy (2024) argues that heritage tourism serves as an instrument to enhance community well-being and QOL.

Brooks et al. (2023) summarize positive and negative effects of the relationship between heritage tourism and host communities' well-being. In this literature review the concept of social well-being is observed broadly and explained by the notion of social determinants of health. Heritage tourism has a wide-ranging positive impact on the local community and include economic gains, rejuvenation of culture, infrastructure development and improved social services all of which contributes to flourishing of local communities. However, heritage tourism can impose negative impacts on the local community which is observed as restrictions placed on local community participation and access to land, loss of livelihood, relocation and/or fragmentation of communities, increased outmigration, increases in crime, and erosion of culture. Furthermore, Brooks et al. (2023) claim that local community should be actively involved in the planning and management of heritage tourism to ensure that their social well-being is prioritized. They accentuate inclusion of host communities in heritage tourism governance, decision making processes and access to resources and programs. Moreover, understanding the specific impact of heritage tourism on different social groups within host communities can help intervention strategies and policies aimed at improving overall social determinants of health (Brooks et al. 2023).

As heritage is intrinsically connected to tourism it is even more linked to local communities. Studies examined motivation in participating in community-based heritage conservation and its potential well-being benefits (Power and Smith 2016). Power and Smith (2016) researched the motivations for involvement, such as curiosity and interest in heritage, and the positive experiences associated with heritage conservation, such as passion, delight, and accomplishment. Community-based heritage con-

servation allowed individuals to connect with their own heritage, build social networks, and improve interpersonal skills (Power and Smith 2016). The results showed that overcoming challenges in heritage conservation can lead to feelings of accomplishment and pride as well as long-lasting health-enabling effects such as "cultivating a sense of community, belonging, order, balance, stability, and place" (Power and Smith 2016: 166).

Furthermore, it is important to accentuate that many different issues could arise if the local understanding of heritage differs from official national one (Mydland & Grahn 2011). In the Norwegian case there is the lack of dialogue and collaboration between official heritage management and local communities and the local participation as well as flexible value assessment is not a prominent in Norwegian heritage practice.

THE FRAMEWORK OF HERITAGE TOURISM AND SOCIAL WELL-BEING

To demonstrate how heritage tourism interacts with cultural identity, overall quality of life and social well-being while illustrating the nested nature of these interconnected concepts the graphical illustration is presented below (Picture 1).

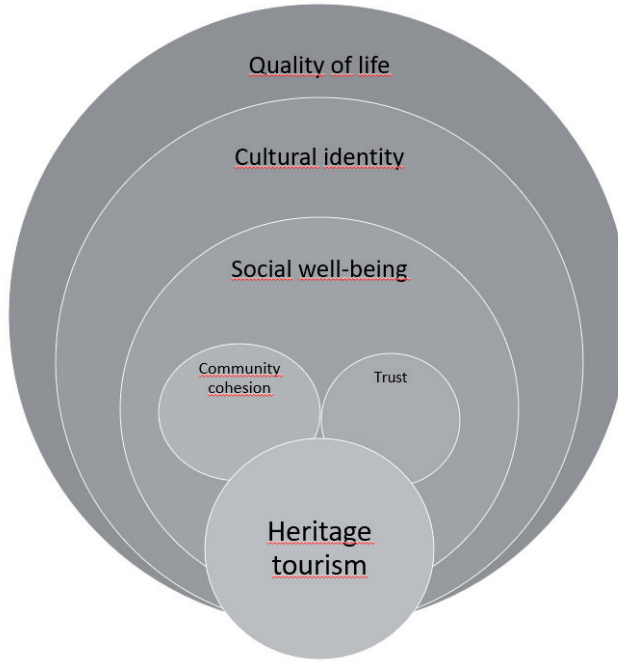

Picture 1. Relations between key dimensions of social well-being and heritage tourism (*Source: author*)

The outermost circle represents quality of life depicting overall life satisfaction which can be enhanced by local community involvement in heritage tourism activities. The next inner circle represents cultural identity, representing shared characteristics and values. Social Well-being is nested within cultural identity, representing community connection and security. Social well-being indicators in relation to heritage tourism are community cohesion emphasizing community bonds and trust representing confidence in others and institutions. Heritage tourism is represented by a circle overlapping all three key dimensions such as social wellbeing, cultural identity and quality of life, indicating its significant role in both preserving cultural heritage and enhancing overall quality of life.

By observing elements of Keyes' social well-being and heritage tourism, a connection can be drawn (Table 1).

Table 1. Dimensions of Social Well-being and connection to heritage tourism and social well-being (Keyes 1998)

Dimension	**Description**	**Connection to Heritage Tourism**	**Impact on Social Well-being**
Social Integration	Quality of relationship with society and community, sense of belonging	Participation in heritage tourism and events, community involvement	Enhances community cohesion and belonging
Social Acceptance	Perception of others in society, trust, and kindness	Trust in local communities and visitors, positive interactions	Builds trust and favorable views of human nature
Social Contribution	Feeling of being a valuable member of society	Involvement in heritage conservation and tourism planning	Fosters self-efficacy and social responsibility
Social Actualization	Perception of society's potential and growth	Engagement in heritage tourism promoting social progress	Cultivates a hopeful outlook and belief in social progress
Social Coherence	Understanding of the social world's organization and operation	Awareness of heritage tourism's role in societal development	Enhances sense of predictability and meaningfulness in society

Table 2. summarizes different perspectives on social well-being and their connections to heritage tourism. It highlights the focus, indicators, and the resulting impacts on social well-being from heritage tourism dimension.

Table 2. Social Well-being Perspectives in connection with heritage tourism and social well-being *(Source: author)*

Perspective	Focus	Indicators	Connection to Heritage Tourism	Impact on Social Well-being
Macroeconomic	Objective measures of prosperity	GDP, material living conditions, quality of life (OECD, 2011)	Economic gains from heritage tourism, improved infrastructure	Enhances community prosperity and living conditions
Social Sciences	Community and organizational engagement	Group membership, social capital, cohesion	Community involvement in heritage tourism	Strengthens social capital and community engagement
Psychological	Individual perceptions and relationships	Social support, social functioning, social adjustment	Social interactions through heritage tourism activities	Provides emotional support and improves social relationships

The following table explores various aspects of social well-being and their connections to heritage tourism. Each aspect is described in terms of its relevance to quality of life and community engagement. The table also highlights the potential impacts, both positive and negative, that heritage tourism can have on these aspects.

Table 3. Quality of life (QOL) and social well-being in heritage tourism

Aspect	Description	Connection to Heritage Tourism	Impact
Quality of Life (QOL)	Perception of one's position in life, including physical, psychological, and social aspects	Heritage tourism's impact on infrastructure, economic gains, cultural enrichment	Improves living conditions, community pride, and social cohesion
Local Community Engagement	Involvement in heritage tourism activities	Participation in heritage conservation and tourism planning	Builds community cohesion and empowerment
Economic Gains	Financial benefits from tourism	Revenue from heritage tourism	Enhances financial security and standard of living

Aspect	Description	Connection to Heritage Tourism	Impact
Cultural Rejuvenation	Revitalization of local culture and traditions	Heritage festivals, cultural events	Strengthens cultural identity and community pride
Infrastructure Development	Improvements in physical structures and amenities	Investments driven by heritage tourism	Enhances community attractiveness and living conditions
Social Support	Support from family, friends, and community	Social interactions through heritage tourism activities	Provides emotional support and reduces social isolation
Negative Impacts	Adverse effects of tourism	Displacement, cultural erosion, increased crime	Can lead to social alienation and decreased trust

Source: author

CONCLUSION

The notion of social well-being has its origins in both historical and contemporary perspectives, highlighting the significance of purpose, belonging and pleasure in individuals' lives. From Aristotle's eudaimonia, which emphasizes purposeful living and optimal functioning, to the hedonistic approach focusing on pleasure and happiness, well-being has been a complicated construct influencing various aspects of life. In modern times, social well-being encompasses behaviours that promote community engagement, social cohesion, and the quality of interpersonal relationships.

Keyes' multidimensional model of social well-being offers a comprehensive framework that can be particularly insightful when applied to heritage tourism. His dimensions—social integration, social acceptance, social contribution, social actualization, and social coherence— should be researched in relation to heritage tourism and could provide a robust foundation for understanding how heritage tourism can enhance social well-being.

Moreover, the interplay between heritage tourism and social well-being extends to economic gains, cultural rejuvenation, and infrastructure development, albeit with potential challenges such as community displacement and cultural erosion. Active community involvement in heritage tourism planning and management is crucial to ensuring that the benefits are maximized, and the negative impacts mitigated.

Integrating dimensions of social well-being into the conceptualization of heritage tourism can lead to more sustainable and socially beneficial tourism practices. This comprehensive approach highlights the inherent value of heritage as an inducer for social well-being, which in turn improves quality of life. By focusing on how heritage tourism can support and enhance social well-being, researchers and practitioners can develop strategies that not only protect and promote cultural heritage but also foster stronger, more resilient communities.

BIBLIOGRAPHY

Andereck, Kathleen L.; Valentine, Karin M.; Vogt, Christine A.; Knopf, Richard C. 2007. A Cross-cultural Analysis of Tourism and Quality of Life Perceptions. *Journal of Sustainable Tourism* 15/5. 483–502. https://doi.org/10.2167/jost612.0.

Anderson, Benedict. 1983. *Imagined communities*. Verso. London.

Andrews, Frank M.; Withey, Stephen Bassett. 1976. *Social indicators of well-being*. Plenum Press. New York.

Ashworth, Gregory J.; Tunbridge, John E. 2012. Heritage, Tourism and Quality-of-Life. *Handbook of Tourism and Quality-of-Life Research*. Ur. Uysal, Muzaffer; Perdue, Richard R.; Sirgy, M. Joseph. Springer. Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-007-2288-0_21.

Ashworth, Gregory. 2016. In search of the place-identity dividend: Using heritage landscapes to create place identity. *Sense of place, health and quality of life*. Ur. Eyles, John; Williams, Allison. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315243474.

Atkinson, Sarah; Bagnall, Anne-Marie; Corcoran, Rhiannon; South, Jane. 2017. *What is community wellbeing?: Conceptual review*. Whatworkswellbeing. Available at: https://whatworkswellbeing.org/resources/what-is-community-wellbeing-conceptual-review/#:~:text=We%20propose%20using%20a%20flexible,flourish%20and%20fulfil%20their%20potential.

Bentham, Jeremy. 1996 [1789]. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Clarendon Press. Oxford.

Brewer, Marilynn B.; Gardner, Wendi L. 1996. Who is this "We"? Levels of collective identity and self-representations. *Journal of Personality and Social Psychology* 71/1. 83–93. https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.1.83.

Brooks, Cristy; Waterton, Emma; Saul, Hayley; Renzaho, Andre. 2023. Exploring the relationships between heritage tourism, sustainable community development and host communities' health and wellbeing: A systematic review. *PLoS ONE* 18/3. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0282319.

Campbell, Heather; Maclaren, Fergus T. 2021. Small growth: Cultural heritage and co-placemaking in Canada's post-resource communities. *Cultural Sustainability, Tourism and Development*. Ur. Duxbury, Nancy. Routledge. London. https://doi.org/10.4324/9780367201777.

Canty-Mitchell, Janie; Zimet, Gregory D. 2000. Psychometric properties of the multidimensional scale of perceived social supports in urban adolescents. *American Journal of Community Psychology* 28/3 391–400. https://doi.org/10.1023/A:1005109522457.

Chi, Christina Geng-qing; Cai, Ruiying; Li, Yongfen. 2017. Factors influencing residents' subjective well-being at world heritage sites. *Tourism Management* 63/C. 209–222.

Cicognani, Elvira. 2014. Social Well-Being. *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Ur. Michalos, Alex C. Springer. Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0753-5_2797.

Coleman, James S. 1988. Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology* 94/1. 95–120. http://www.jstor.org/stable/2780243.

Cruwys, Tegan; Ng, Nikole W. K; Haslam, S. Alexander; Haslam, Catherine. 2021. Identity continuity protects academic performance, retention, and life satisfaction among international students. *Journal of Applied Psychology* 70/3. 931–954. https://doi.org/10.1111/apps.12254.

Geertz, Clifford. 1973. *The interpretation of cultures*. Basic Books. New York.

Gravari-Barbas, Maria. 2012. Tourisme et patrimoine, le temps des synergies?. *Le patrimoine, oui, mais quel patrimoine?* Ur. Khaznadar, Chérif. Éditions Babel. Paris.

Gravari-Barbas, Maria. 2018. Tourism as a heritage producing machine. *Tourism Management Perspectives* 25. 173–176. https://doi.org/10.1016/j.tm: 2018.01.004.

Jurowski, Claudia; Brown, Desmond Omotayo. 2001. A Comparison of the Views of Involved versus Noninvolved Citizens on Quality of Life and Tourism Development Issues. *Journal of Hospitality & Tourism Research* 25/4. 355–370. https://doi.org/10.1177/109634800102500401.

Lankford, Samuel V.; Howard, Dennis R. 1994. Developing a tourism impact attitude scale. *Annals of Tourism Research* 21/1. 121–139. https://doi.org/10.1016/0160-7383(94)90008-6.

Matečić, Ingeborg. 2012. *Uloga i značaj kulturnih identiteta u održivome razvoju turizma*. Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 200. str.

McDowell, Ian; Newell, Claire. 1987. Measuring health: A guide to rating scales and questionnaires. Oxford University Press. Toronto.

McMillan, David W.; Chavis, David M. 1986. Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology* 14/1. 6–23. https://doi.org/10.1002/1520-6629(198601)14:1<6::AID-JCOP2290140103>3.0.CO;2-I.

Michaelson, Juliet; Mahony, Sorcha; Schifferes, Jonathan. 2012. *Measuring Wellbeing: A Guide for Practitioners; The New Economics Foundation (NEF)* https://neweconomics.org/uploads/files/measuring-wellbeing.pdf.

Mydland, Leidulf; Grahn, Wera. 2011. Identifying heritage values in local communities. *International Journal of Heritage Studies* 18/6. 564–587. https://doi.org/10.1080/13527258.2011.619554.

Ng, Nikole W. K.; Haslam, S. Alexander; Haslam, Catherine; Cruwys, Tegan. 2018 "How can you make friends if you don't know who you are?" A qualitative examination of international students' experience informed by the Social Identity Model of Identity Change. *Journal of Community and Applied Social Psychology* 28/3. 169–187. https://doi.org/10.1002/casp.2349.

OECD 2024. *OECD How's Life? Well-being Database Definitions and Metadata.* www.oecd.org/wise/oecd-well-being-database-definitions.pdf.

Oman, Susan. 2021. Knowing Well-being: A History of Data. *Understanding Well-being Data. New Directions in Cultural Policy Research*. Ur. Oman, Susan. Palgrave Macmillan. Cham.

Packer, Jan; Ballantyne, Julie. 2011. The impact of music festival attendance on young people's psychological and social well-being. *Psychology of Music* 39/2. 164–181. https://doi.org/10.1177/0305735610372611.

Putnam, Robert D. 2000. *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon and Schuster. New York.

Rollero, Chiara; De Piccoli, Norma. 2010. Does place attachment effect social well-being? *European Review of Applied Psychology* 60/4. 233–238. https://doi.org/10.1016/j.era: 2010.05.001.

Sani, Fabio; Bowe, Mhairi; Herrera, Marina. 2008. Perceived collective continuity and social well-being: exploring the connections. *European Journal of Social Psychology* 38/2 365–374. https://doi.org/10.1002/ejs: 461.

Smith, Anthony D. 1998. *Nationalism and modernism*. Routledge. London – New York.

Smith, Michael D.; Krannich, Richard S.; Hunter Lori M. 2001. Growth, Decline, Stability, and Disruption: A Longitudinal Analysis of Social Well-Being in Four Western Rural Communities. *Rural Sociology* 66/3. 425–450. https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.2001.tb00075.x.

Timothy, Dallen J. 2006. Empowerment and stakeholder participation in tourism destination communities. *Tourism, power and space*. Ur. Church, Andrew; Coles, Tim. Routledge. London.

Timothy, Dallen J. 2024. Heritage Tourism, Wellbeing and Quality of Life: Tourist and Destination Perspectives. *Managing Natural and Cultural Heritage for a Durable Tourism*. Ur. Trono, Anna; Castronuovo, Valentina; Kosmas, Petros. Springer. Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-52041-9_2.

Turner, John C.; Oakes, Penelope J.; Haslam, S. Alexander; McGarty, Craig. 1994. Self and collective: Cognition and social context. *Personality and Social Psychology Bulletin* 20/5. 454–463. https://doi.org/10.1177/0146167294205002.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO. 1972. *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. Paris: UNESCO. https://whc.unesco.org/en/conventiontext/.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO. 2003. *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Paris: UNESCO. http://unesdoc.unesco.org/images//0013/001325/132540e.pdf.

Uysal, Muzaffer; Perdue, Richard R.; Sirgy, M. Joseph. 2012. *Handbook of tourism and quality-of-life research: Enhancing the lives of tourists and residents of host communities*. Springer. Dordrecht.

Uysal, Muzaffer; Sirgy, M. Joseph; Woo, Eunju; Kim, Hyelin Lina. 2016. Quality of life (QOL) and well-being research in tourism. *Tourism Management* 53. 244–261. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2015.07.013.

Ward, Colleen; Szabó, Ágnes. 2023. Acculturation, cultural identity and well-being. *Nature Reviews Psychology* 2/5. 267–282. https://doi.org/10.1038/s44159-023-00171-2.

Waterman, Alan S. 1993. Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology* 64/4. 678–691.

Wiseman, John; Brasher, Kathleen. 2008 Community wellbeing in an unwell world: trends, challenges, and possibilities. *Journal of Public Health Policy* 29/3. 353–366. https://www.jstor.org/stable/40207196.

Woo, Eunju. 2013. *The impacts of tourism development on stakeholders' quality of life (QOL): A comparison between community residents and employed residents in the hospitality and tourism industry*. Doktorski rad. Virginia Polytechnic Institute and State University. Blacksburg. https://vtechworks.lib.vt.edu/server/api/core/bitstreams/18d701a2-cd65-4233-b8da-69fa03f057b4/content.

World Health Organization, WHO 2012. *The World Health Organization Quality of Life (WHOQOL)*. https://www.who.int/tools/whoqol.

World Health Organization, WHO. 1948. *World Health Organization constitution*. Basic documents. Geneva. https://apps.who.int/gb/gov/assets/constitution-en.pdf.

Gillot, L. 2020. "Archaeologists and Tourism: Symbiosis or Contestation?" In *Archaeology and Tourism: Touring the Past*, edited by D. J. Timothy and L. G. Tahan, 26–40. Bristol: Channel View Publications.

Turizam kulturne baštine i društveno blagostanje: Konceptualizacija interakcija i implikacija

SAŽETAK

Rad predstavlja konceptualno istraživanje odnosa između turizma kulturne baštine i društvenog blagostanja fokusirajući se na mehanizme putem kojih turizam kulturne baštine utječe na različite dimenzije društvenog blagostanja u lokalnim zajednicama. Glavni je cilj rada predstaviti konceptualni okvir koji raspravlja o složenim odnosima između turizma kulturne baštine i društvenog blagostanja koristeći multidisciplinarne perspektive iz studija turizma, sociologije i psihologije. Okvir identificira nekoliko ključnih dimenzija društvenog blagostanja, uključujući koheziju zajednice, povjerenje, kulturni identitet i kvalitetu života, te istražuje kako turizam kulturne baštine doprinosi ili utječe na svaku dimenziju. Sintezom teorijskih uvida i sekundarnih istraživanja rad naglašava transformativni potencijal turizma kulturne baštine u poboljšanju društvenog blagostanja uz prepoznavanje izazova i kompromisa koji su uključeni. Zaključuje predstavljanjem preporuka za kreiranje smjernica koje će pridonijeti održivom razvoju turizma koji maksimizira društvene koristi za lokalne zajednice.

Ključne riječi: *turizam kulturne baštine, društveno blagostanje, lokalna zajednica*

dr. sc. Marinko Vuković
Institut za istraživanje migracija
marinko.vukovic@imin.hr

UDK: 314
Izvorni znanstveni rad

Migracije, demografija, identitet – primjer ruralnih zajednica*

SAŽETAK

U rada se razmatraju migracijski i demografski procesi u odabranim ruralnim zajednicama Slavonske Posavine od druge polovine 19. do kraja 20. stoljeća. Prikazuju se i razmatraju identiteti koji su postojali u prošlosti i postoje u ovim zajednicama danas. Na postanak, održavanje, mijene i nestanak brojnih identiteta u ovim ruralnim zajednicama utjecali su stalni migracijski i demografski procesi.

Ključne riječi: *ruralne zajednice, migracije, demografija, identitet, Slavonija*

UVOD

U radu se govori o ruralnim mikrozajednicima zapadne brodske Posavine. Neke od njih postoje od srednjega vijeka. Njihovo je stanovništvo preživjelo i osmansku vladavinu tijekom 16. i 17. stoljeća, ali se zbog nepostojanja pouzdanih brojčanih pokazatelja ne može pouzdano znati o kolikom je broju toga stanovništva riječ. Također je 16. i 17. stoljeće vrijeme začetaka prvih prezimena na ovome području, koja se navode u osmanskim izvorima, pa se ni na temelju toga ne može raditi usporedba s kasnijim izvorima kada prezimena već postoje (Sršan i dr. 2001, Hafizović 2021). Tek od kraja 17. i u 18. stoljeću postoje pouzdani izvori i podatci s kojima se može pratiti migracijske procese. Većina stanovništva u razmatranim naseljima naseljena je tijekom ovoga razdoblja i takvo se stanje održalo do kraja 19. i početka 20. stoljeća kada počinju ponovne značajnije migracije. Znatne migracije događale su se i nakon

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru znanstvenoga projekta „Pogranični pojas Hrvatske i Bosne i Hercegovine - povijest, stanovništvo i migracije“ (POHIB 8-2024/2027), koji vodi dr. sc. Filip Škiljan na Institutu za istraživanje migracija. Projekt je financiran sredstvima EU-a, kroz program *NextGeneration EU*.

Drugoga svjetskoga rata, te 90-ih godina 20. stoljeća, a ponovni migracijski procesi zahvatili su ova naselja u drugom desetljeću 21. stoljeća i traju do danas.

Razmatrane mikrozajednice geografski su smještene između Slavonskoga Broda na istoku, rijeke Save na jugu, rijeke Orljave na zapadu i željezničke pruge Zagreb – Vinkovci na sjeveru. Istraživanje se odnosi na naselja: Slobodnica, Kaniža, Zbjeg, Šumeće, Dubočac, Banovci, Bebrina, Kuti i Kobaš.

MIGRACIJE

Riječ je o naseljima od kojih se najstarije pojavljuje polovinom 13. stoljeća, a najmlađe naselje početkom 18. stoljeća. Najstarije je naselje Dubočac koje se spominje 1259. godine (Bösendorfer 1910: 126, Zirdum 2001: 35). Naselje Kobaš spominje se 1332. godine pod nazivom „*Forum Geleti*" (Zirdum 2001: 217), Kaniža 1428. godine (Zirdum 2001: 37, Marković 1994: 69, 155), Slobodnica 1428. godine (Zirdum 2001: 265, Bösendorfer 1910: 152), Banovci 1451. godine (Csánki 1894: 399, Bösendorfer 1910: 129; Zirdum 2001: 33), Bebrina 1698. godine (Zirdum 2001: 34), Šumeće 1698. godine (Zirdum 2001: 42), Zbjeg 1698. godine (Zirdum 2001: 45) i Kuti 1701. godine (Mažuran 2005: 100). U osmanskim su popisima navedena izrijekom naselja Slobodnica, Dubočac i Banovci, s popisanim stanovništvom (Sršan i dr. 2001: 109–111), dok se ostala naselja i stanovništvo spominju na samom kraju 17. stoljeća, a radi se o prvom habsburškom popisu stanovništva nakon oslobođenja od Osmanlija (Mažuran 1988: 180–187, Mažuran 2005: 115–116, 118–119, 122–124, 128, 152–153). Slijedeći takav sumarni popis, koji još detaljnije i pouzdanije govori o stanovništvu ovog područja, jest *Popis kućedomaćina, sposobnih za ispovijed, pričest, potvrdu i ženidbu* završen 1760. godine, Zagrebačke biskupije (*Cathalogus Domorum Personarum et ex his confessionis, communionis capacium confirmatum et Matrimonio Junctarum pro et in Parochia... Anno Damini 1760. confectus...*); (Zirdum 2001: 34). Svakako su ovdje nezaobilazni izvori za kvalitativnu analizu migracijskih procesa, matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih iz 18. stoljeća, jer one se nadopunjuju s ovim sumarnim popisima. Matične knjige i popisi Zagrebačke biskupije jesu također glavni izvori u 19. i 20. stoljeću za kvalitativnu analizu migracija.

Demografska kretanja stanovnika od druge polovine 19. stoljeća do danas mogu se pratiti iz podataka koje nam donosi Državni zavod za statistiku. Također i iz njih se mogu donekle iščitavati migracijski tokovi prema pojavama i izmjenama broja vjeroispovijesti i narodnosti u naseljima, čime se prate migracije nehrvatskog i stranog stanovništva u ova naselja, dok migracije hrvatskog i katoličkog stanovništva iz ovoga ne možemo pratiti.

Stanovništvo ovih naselja uglavnom su nakon oslobođenja od Osmanlija činili starinci Hrvati, a doseljenih Hrvata iz Bosne bilo je u svim naseljima, ali u najvećem broju njih je bilo u Kobašu, gdje su se preselili svi Hrvati iz Bosanskoga Kobaša. Krajem 17. stoljeća, iza 1692. godine kada je ovo područje oslobođeno od Osmanlija, u Kobaš se naseljavaju Srbi iz Bosne kojih je 1755. godine bilo u 73 doma u Kobašu. U drugoj polovini 19. stoljeća počinju u ova naselja doseljavati Hrvati iz Like i Gorskoga kotara, nešto kasnije Hrvati kajkavci iz Zagorja, Prigorja i varaždinskoga kraja (Ruvarac 1902: 136, Pavičić 1953: 246). S ovom migracijskom strujom Hrvata u ova naselja od 1880-ih doseljavali su i Srbi iz Banije, Korduna i Like, a najviše su se naselili u Bebrinu 30 % i Banovcima 20 %, a znatno ih je manje naselilo u druga naselja istraživanog područja (Pavičić 1953: 268). Ovaj migracijski val Hrvata i Srba potrajao je sve do Prvoga svjetskoga rata, a nastavio se i nakon njega. Nakon Drugoga svjetskoga rata u ova se naselja naseljavaju Hrvati iz Bosne, najviše u Zbjeg, zatim u Šumeće, Dubočac i Slobodnicu, a Srbi iz Bosne se naseljavaju u Kobaš i Bebrinu. Srbi se početkom Domovinskoga rata iseljavaju iz svih naselja s ovoga područja tako da su danas svugdje ispod 3 % stanovništva. U Domovinskom ratu u ova se naselja naseljavaju Hrvati iz Bosne, ali nigdje ne prelaze 5 % udjela ukupnom stanovništvu ovih naselja, osim u Slobodnici (Vuković 2024, 2025).

Krajem 19. i u prvom desetljeću 20. stoljeća na ovo su se područje doselili Ukrajinci, Poljaci, Česi i Slovaci. Najaviše je došlo Ukrajinaca. Oni su se naselili najviše u Slobodnicu, Kanižu i Šumeće gdje čine od 20 do 30 % stanovništva (Zlodi 2005: 410, Barševski 1995: 33–39). Ima ih znatno manje u ostalim naseljima. Poljaka je doselilo znatno manje, a Slovaka i Čeha još manje (Škiljan 2016: 304–312, Pepeonik 1967: 50–52, Dugački 2009: 237–241, Škiljan i dr. 2024: 144–146). Krajem 19. stoljeća bile su jedna do dvije židovske obitelji u Slobodnici, a početkom 20. stoljeća bila je poneka židovska obitelj i u Kobašu, Bebrini i Kaniži (Gelo i dr. 1998: 2810, 2827, 2883, 2884). U prvom desetljeću 20. stoljeća u naseljima Zbjeg, Šumeće, Slobodnica, Kobaš, Kaniža, Bebrina, Banovci bilo je doseljenih Mađara koji se u kasnijim popisima više ne navode, te je pitanje postojanja i nestanka Mađara u ovim naseljima još uvijek neistraženo (Gelo i dr. 1998: 2810, 2827, 2843, 2844, 2848, 2854).

DEMOGRAFIJA

Od početka 18. stoljeća pa do kraja 19. stoljeća u ukupnom broju stanovnika svih ovih naselja udio hrvatskoga stanovništva bio je od 90 do 100 %, osim u naselju Kobaš gdje je udio nehrvatskog stanovništva bio od kraja 17. stoljeća do 90-ih godina 20. stoljeća oko 20 % (Ruvarac 1902: 136, Pavičić 1953: 246, Tablica *2.*). Sva su ova naselja od 18. stoljeća imala stalan rast broja stanovnika do polovine 20. stoljeća, kada je u svim naseljima započeo pad broja stanovnika. No u nekim je naseljima pad

broja stanovnika započeo već u drugoj polovini 19. stoljeća i trajao je do zadnjeg desetljeća 19. stoljeća, primjerice u naseljima: Bebrina, Kuti, Banovci, Dubočac i Kobaš (Schematismus cleri 1860: 53–54). Od zadnjeg desetljeća 19. stoljeća dolazi do ponovnog rasta broja stanovnika uslijed imigracije. Radi se o imigraciji Hrvata iz Like, Gorskog kotara, Korduna, Prigorja i varaždinskog kraja od polovine 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata (Vuković 2023: 80–81), zatim imigraciji Čeha, Slovaka, Poljaka i Ukrajinaca iz Galicije u prvom desetljeću 20. stoljeća (Barševski 1995: 33–39, Škiljan 2016: 304–312, Pepeonik 1967: 50–52, Škiljan i dr. 2024: 144–146), te imigraciji Srba nakon Prvoga svjetskoga rata (Vuković 2024, 2025). Od polovine 20. stoljeća zbog procesa urbanizacije i industrijalizacije imamo stalan pad broja stanovnika u svim naseljima promatranog područja, osim u naseljima Zbjeg, Šumeće, Kaniža i Slobodnica gdje imamo rast broja stanovnika još dva do tri desetljeća, koji je uzrokovan naseljavanjem Hrvata iz Bosne (Vuković 2024, 2025).

Ova kretanja potvrđuju i statistički podatci koji su navedeni u Gelo i dr. (1998). Oni egzaktno prikazuju kretanja ukupnog broja stanovnika ovih naselja od druge polovine 19. stoljeća do danas. Podatci iz Tablice 1. pokazuju da su promatrana naselja imala najveći broj stanovnika u sljedećem razdoblju: Banovci 1948. godine, Bebrina 1910. godine, Dubočac 1890. godine, Kaniža 1953. godine, Kuti 1948. godine, Šumeće 1961. godine, Zbjeg 2001. godine, Kobaš do 1948. godine i Slobodnica 2001. godine. Naselje Dubočac najveći je broj stanovnika imalo 1890. godine i zadnjih sto trideset godina imat će stalni pad broja stanovnika, dok su naselja Slobodnica i Zbjeg imala najveći broj stanovnika 2001. godine. Sva su naselja zabilježila konstantan pad stanovnika od 2001. do 2021. godine.

Tablica 1. Broj stanovnika po naseljima (prema Gelo i dr. 1998, https://web.dzs.hr – 2001., 2011. i 2021.)

Godina popisa	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	2021.
Banovci	369	379	385	485	547	519	494	443	372	399	400	357	340
Bebrina	700	769	740	966	931	893	836	684	577	536	520	494	372
Dubočac	613	637	587	619	483	477	417	377	287	268	273	202	179
Kaniža	806	905	954	1206	1191	1254	1064	884	755	779	820	808	704
Kuti	525	587	563	701	730	722	633	548	473	430	394	384	331
Šumeće	319	370	362	499	1070	636	639	594	552	602	608	580	529
Zbjeg	330	319	327	378	u Š.	344	449	468	453	450	496	427	362
Kobaš	1602	1774	1843	2015	2061	2004	1851	1720	1461	1342	1303	1230	1034
Slobodnica	786	845	832	908	902	921	1078	1197	1192	1302	1582	1557	1314

Tablica 2. Udio Hrvata po naseljima od 1880. do 1991. (prema Gelo i dr. 1998)

Godina popisa	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Banovci	100 %	100 %	96,88 %	75,87 %	74,95 %	76,49 %	77,73 %	78,77 %	72,31 %	84,71 %
Bebrina	99,71 %	99,08 %	97,70 %	77,53 %	70,56 %	71,66 %	73,80 %	69,15 %	69,32 %	74,44 %
Dubočac	97,06 %	96,07 %	96,08 %	95,96 %	92,75 %	94,33 %	95,44 %	95,75 %	92,68 %	97,01 %
Kaniža	99,37 %	98,78 %	84,48 %	58,62 %	57,01 %	60,60 %	57,14 %	70,47 %	65,03 %	77,27 %
Kuti	99,61 %	96,08 %	97,86 %	75,03 %	85,47 %	91,41 %	92,73 %	97,81 %	96,82 %	94,18 %
Šumeće	97,49 %	99,72 %	93,37 %	66,73 %	64,01 %	68,71 %	62,59 %	64,14 %	65,94 %	87,54 %
Zbjeg	92,12 %	96,23 %	91,43 %	75,13 %	[1]	78,19 %	85,52 %	94,23 %	86,53 %	97,33 %
Kobaš	80,08 %	80,55 %	77,91 %	77,51 %	80,10 %	80,38 %	81,90 %	80,34 %	78,09 %	81,89 %
Slobodnica	99,36 %	98,34 %	96,51 %	85,24 %	83,03 %	90,01 %	89,14 %	89,22 %	83,22 %	87,55 %

IDENTITET

Brojni su identiteti koji se mogu iščitavati u ruralnim zajednicama: vjerski, etnički, subetnički, regionalni, identitet unutar naselja, identitet po zanimanjima, identitet po prezimenima, identitet društvenih slojeva i dr. Oni se mogu iščitavati na više razina. Zamjećivanjem i izborom nekih identitetskih markera u daljnjem se tekstu razlaže složenost identiteta u ruralnim zajednicama.

Religijski i etnički identitet

Religijski je identitet uz etnički svakako najsnažniji i najvažniji identitet pojedinca ili skupine. U svim ovim naseljima od kraja 17. do zadnjeg desetljeća 19. stoljeća gotovo da i nije bilo pripadnika drugih religija i konfesija u većem broju osim katolika. Jedino se u naselju Kobaš pojavljuju pripadnici pravoslavne konfesije od kraja 17. i prve polovine 18. stoljeća. U naselju Dubočac je 1860. godine zabilježeno devetnaest pripadnika Augsburške konfesije, odnosno luterana (*Schematismus cleri* 1860: 54), koje se od 1880. godine više ne nalazi (Gelo i dr. 1998: 2819). U drugim su se naseljima rijetki pravoslavni stanovnici pojavili krajem 19. stoljeća: Banovci 1900., Bebrina 1880., Dubočac 1880., Kaniža 1890., Slobodnica 1880., Kuti 1921.[2], Šumeće 1880.

[1] Naselje Zbjeg popisano je zajedno s naseljem Šumeće 1948. godine.

[2] U naselje Kuti pravoslavno stanovništvo naselilo se iza 1920. godine, jer u matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih pravoslavnih za parohiju Kobaš nigdje nema upisa za Kute do 1920. godine. Isto su potvrdila i terenska istraživanja i razgovori s kazivačima u naselju Kuti 1990-ih godina. Prema tome podatci zabilježeni u službenim popisima stanovništva za ovo naselje nisu točni.

i Zbjeg 1880. Malobrojni pripadnici židovske religije pojavljuju se u drugoj polovini 19. stoljeća: Bebrina 1890., Dubočac 1880., Kaniža 1880., Kobaš 1880. i Slobodnica 1890. Početkom 20. stoljeća u većinu se ovih naselja doseljavaju Ukrajinci, pripadnici grkokatoličke konfesije, te Poljaci, Česi, Slovaci i Mađari, pripadnici rimokatoličke konfesije. Najveći broj Ukrajinaca naselio se Kanižu, Šumeće i Slobodnicu, dok ih se u manjem broju naselilo u Bebrinu, Banovce, Kute, Zbjeg, a Dubočcu i Kobašu ih uopće nema. Poljaci nisu zabilježeni kao poseban narod u popisima stanovništva. Mađari su se naselili u svim naseljima početkom 20. stoljeća: Banovci 1910., Bebrina 1900., Dubočac 1900., Kaniža 1900., Kobaš 1900., Slobodnica 1900., Kuti 1910., Šumeće 1900. i Zbjeg 1900. Mađari su nestali iz gotovo svih naselja do Drugog svjetskog rata. Česi i Slovaci naselili su se u malom broju početkom 20. stoljeća: Banovci 1900., Bebrina 1910., Kobaš 1948., Slobodnica 1900., Kuti 1910. i Šumeće 1910. (Gelo i dr. 1998). U svim su ovim naseljima Hrvati do danas ostali većinska etnička skupina. Osim Hrvata u ovim su naseljima živjele i druge etničke skupine: Srbi, Židovi, Mađari, Poljaci, Ukrajinci, Česi i Slovaci. U prošlosti se etnički identitet nije kod svih etničkih skupina tretirao na jednak način, što je ovisilo o državno-političkom uređenju. Primjerice svi su Galicijani za vrijeme Austro-Ugarske popisivani pod Ukrajince ili Rusine, a taj je naziv obuhvaćao i Poljake. Isticanje etničkog identiteta danas je slobodno i bez prikrivanja.

Subetnički identitet

Etnički se identitet u prošlosti vrlo često iskazivao endoetnonimima ili egzoetnonimima, kojima se prikrivao pravi etnički identitet, te se može govoriti o svojevrsnoj „subetničkoj mimikriji“. Tako imamo brojne primjere za ovu pojavu i danas u ovim naseljima. Primjerice, susrećemo nazive: *Šokci* (egzoetnonim i endoetnonim za Hrvate, slavonske katoličke starosjedioce u oblicima Šokac i Šokica), *Vlasi* (egzoetnonim za Srbe, pravoslavne starije i mlađe doseljenike u oblicima Vla’ i Vlajinja), *Švabe* (egzoetnonim za Nijemce u oblicima Švabo i Švabica), *Ćifut*/*Čifut* (egzoetnonim za Židove), *Galcijani* (egzoetnonim za Poljake i Ukrajince – prema povijesnoj i zemljopisnoj regiji danas u Ukrajini i Poljskoj), *Rusi* (egzoetnonim, to je drugi, rjeđi, naziv za Ukrajince, tako su ih nazivali Šokci), *Pemci* (egzoetnonim u oblicima Pemac i Pemica), *Toti* (egzoetnonim, Slovaci), *Raci* (egzoetnonim i endoetnonim za Hrvate, slavonske katoličke starosjedioce u istočnoj Slavoniji, prema mađarskom nazivu za Južne Slavene s područja južno od Save i Dunava); (Vuković 2012: 327–358, Vuković 2017: 84, Mirdita 2007: 249–266, Skenderović 2007: 87, Ivšić 1913: 130, Vidmarović 2010: 63, Dugački 2009: 241). Na ovim je primjerima jasno potvrđena mimikrija etničke pripadnosti kod svih etničkih skupina. Ona je zamijenjena subetničkom pripadnošću, odnosno subetničkim etnonimima.

Regionalni identitet

Većinska hrvatska etnička skupina razlikuje se u svim ovim naseljima po regionalnoj pripadnosti. Najbrojnija hrvatska skupina su starinci *Šokci* koji sebe smatraju nositeljima i čuvarima izvornoga identiteta ove regije. Druga najveća hrvatska regionalna skupina u ovim mjestima su *Bosanci*. To je naziv za Hrvate iz Bosne. Oni su starincima Šokcima najveći konkurenti u društvenom i ekonomskom životu. Među njima je socijalna napetost od svih hrvatskih skupina najveća. Hrvati iz ostalih regija koji žive u ovim naseljima, malobrojni su i nisu im nikakva konkurencija u bilo čemu. To su: *Hercegovci*, *Dalmatinci*, *Ličani*, *Gorani* i *Zagorci* (Vuković 2023: 82). Starinci Šokci dijelili su pravoslavce također po regionalnoj pripadnosti. Starince pravoslavce koji su u Slavoniju doselili krajem 17. i početkom 18. stoljeća, nazivali su *pravoslavci starosjedioci*, pravoslavce koji su doselili krajem 19. i početkom 20. stoljeća, nazivali su *Kordunaši*, a pravoslavce koji su doselili nakon Drugog svjetskog rata, nazivali su *Bosanci (bosanski Vlasi);* (Vuković 2023: 83).

Različiti načini govora među ovim naseljima bili su markeri koji su obilježavali mikroregionalni identitet među naseljima. Svi su govori Hrvata ovih naselja pripadali staroštokavskim govorima. Govori Kobaša i Kuta bili su ikavski u dugom i kratkom izgovoru glasa jata. Govori Bebrine, Banovaca, Dubočca, Šumeća i Zbjega bili su kod izgovora dugog glasa jata ikavski, a kratkog glasa jata jekavski, kao i govori Kaniže i Slobodnice, ali koji imaju razlike u leksiku i akcentuaciji te nalikuju govorima istočno od grada Slavonskog Broda (Ivšić 1913: 146–147).

Sva su naselja ove mikroregije pripadala svojevrsnom istom kulturno-prostornom, odnosno socioprostornom krugu. Riječ je o prostoru u kojem su se događao cjelokupan život ljudi ovih zajednica. Taj su prostor činile vlastite ruralne zajednice i najbliže susjedne ruralne zajednice s kojima su se održavali svi društveni i ekonomski odnosi (ženidbe, hodočašća, trgovina). Ženidbene su se veze sklapale unutar pojedinih naselja, zatim s pripadnicima susjednih naselja, te s pripadnicima naselja uz cestu Nova Gradiška-Slavonski Brod i s pripadnicima naselja iz Dilj-gore. Na sajmove su išli u Slavonski Brod, Pleternicu i Novu Kapelu, a na hodočašća su išli uglavnom u marijansko svetište Kloštar na rijeci Orljavi kod Kobaša, ali i u dosta udaljenije marijansko svetište u Voćin (Vuković 2024, 2025).

Dakle, regionalni se identiteti mogu sažeti na sljedeći način: stanovnici ovih naselja sebe nazivaju *Posavcima*; svi oni koji žive preko rijeke Save, njima su *Bosanci* kao stanovnici pokrajine ili regije Bosne; no za starince ovoga područja *Bosanci* su im *Hrvati katolici*, a pravoslavni *Bosanci* su im *bosanski Srbi* ili *Srbi iz Bosne*, a današnji *Bošnjaci* su im *Muslimani*, koje su još početkom 20. stoljeća zvali *Turci*; starincima su Hrvati još *Ličani*, *Gorani*, *Zagorci* (tako nazivaju sve kajkavce), *Dalmatinci*, *Hercegovci*; Srbi su im *Kordunaši*, to su svi Srbi *Ličani*, *Kordunaši* i *Banijci*; Srbi iz Srijema i Bačke su im *Lale*, a Srbi iz Srbije su im *Gedže* ili *Srbijanci*; Slovenci su im *Kranjci*.

Oni koji žive na cesti Nova Gradiška-Slavonski Brod su oni „*s ceste*“ ili „*s druma*“. Oni koji žive u naseljima Dilj-gore jesu *Brđani* ili *Smrikvari*. Stanovnici istočno od Slavonskoga Broda su *Doljanci*, a stanovnici Požeške kotline su „zavrnuti“ *Pauraši*. Pauraši njih zovu „ludi“ *Graničari*. Stanovnike ovih posavskih naselja stanovnici „*s druma*“ nazivaju *Žabari*. Stanovnici zapadno od Orljave su za stanovnike istraživanih naselja *Gradišćani*, dok su za *Doljance*, stanovnike istočno od Slavonskog Broda, svi stanovnici zapadno od Broda *Gradišćani*. Ovime se jasno obilježava mikroregionalni identitet. U obilježavanje mikroregionalnog identiteta mogu se uvrstiti i pejorativni nazivi koje stanovnici ovih naselja upućuju jedni drugima. Tako stanovnici naselja Kobaš nazivaju stanovnike Banovaca, Bebrine i Kuta *Dudari* ili *Dudavci*. Stanovnike Kobaša stanovnici Lužana zovu *Sipljani*, a stanovnici Oriovca ih nazivaju *Suljani*. Stanovnici Kuta su bili za stanovnike Bebrine *Bruderi*, a stanovnici Bebrine za njih *Brajini*, dok su stanovnici Banovaca za stanovnike ovih dvaju naselja bili *Ćote* (Toldi 1994: 242–243, Vuković 2017: 145–147, Jagodar i Kolar Berbić 2020: 415, Vuković 2024, 2025, HR-DASB-122).

Identitet unutar naselja

Svako je naselje podijeljeno na dijelove, a svaki dio tih naselja ima lokalni identitet. To su uglavnom ulice ili dijelovi naselja koje od drugih dijelova obilježava nekakav marker u prostoru. Obično je to crkva, kapelica, raspelo i slično. Stanovanje u nekom od tih dijelova naselja zrcali nižu razinu identiteta unutar ruralnih zajednica. U velikom broju naselja Slavonske Posavine glavana je ulica u naseljima smještena u smjeru istok-zapad odnosno paralelna je s tokom rijeke Save. Prema tome postoji podjela naselja na *gornji* (uzvodni) i *donji* (nizvodni) *kraj* naselja, a marker razgraničenja krajeva je uglavnom crkva koja se nalazi na sredini naselja (Vuković 2017: 168, 201).

Naselje Slobodnica je nekada bilo podijeljeno na tri dijela: *Jabučice* na jugozapadu, *Selište* odnosno *Crkvište* na jugu i *Vrtlovi* odnosno *Gornja mala*[3] na jugoistoku. Naselje danas ima također tri kraja: jugozapadni, sjeveroistočni i sjeverni. Postoji izreka: „Slobodnica, selo u tri kraja – crkva stoji kano u po raja.“ (Škuljević 2019: 19). Kaniža je naselje kojem se glavna ulica proteže u smjeru sjever-jug. Naselje ima također nekoliko dijelova. *Donja strana*, niz kuća prema zapadu, *Gornja strana*, niz kuća prema istoku, *Školski sokak*, ulica pokraj škole prema istoku i *Biotrava*, ulica prema Savi i prema istoku (Vuković 2025). Šumeće je naselje smješteno u smjeru istok-zapad. Dijelovi naselja su: *Gornji kraj*, *Miljacka*, *Lizići* i *Donji kraj*. Gornji kraj je zapadni dio naselja do ulice Miljacka. Miljacka je ulica u naselju koja vodi prema sjeveru. Lizići

[3] *tur.* mahalle (od *arap.* māḥallä) – dio grada (gradska četvrt); dio sela (zaselak), ulica, sokak

su dio naselja od ulice Miljacka na zapadu do katoličke crkve na istoku. Dio naselja od katoličke crkve prema istoku je Donji kraj (Vuković 2024). Naselje Dubočac ima ove dijelove: *Srednja mala*, *Gornja mala* i *Donja mala*. Srednja mala je najstarija. Gornja mala je nastala diobama i novija je naseobina, a također je nastala i nakon požara koji ju je uništio od *jendeka,*[4] opkopa sjeverno od naselja ili „turskog šamca", do zadnje kuće u Gornjem kraju. Donja mala je najnoviji dio naselja nastao diobama (HR-DASB-122). Naselje Banovci se dijele na *Gornji* i *Donji kraj*, kao i naselje Kuti. Marker razgraničenja je crkva. Bebrina se dijeli na tri dijela: *Kačanik*, *Jozićani* i *Grgićani*. Kačanik je dio naselja od zapada do ceste koja vodi iz Kuta prema Banovcima. Jozićani su dio naselja od ceste koja vodi iz Kuta prema Banovcima do crkve. Grgićani su dio naselja od crkve do kraja naselja prema istoku. Naselje Kobaš dijeli se na *Donji kraj*, *Gornji kraj*, *Križevci*, *Vlaški kraj* i *Nauselija*. Osim ove podjele postoji još podjela po ulicama: *Širitvaroš*, *Matišnica*, *Matišina bara*, *Plac*, *Markus plac*, *Navalica*, *Otoka*, *Savska obala* i *Vuka Karadžića*. Ulice Otoka i Vuka Karadžića zovu se *Vlaški kraj*, a sve druge ulice su *Šokački kraj* (Jagodar i Kolar Berbić 2020: 288, 450). Kapelice oko kojih su se stanovnici okupljali, bile su također određeni markeri podjele prostora. Kapelica sv. Florijan bila je u *Doljanima* (Donjem kraju), kapelica sv. Ane u *Nauseliji*, kapelica sv. Križa u *Gorljanima* (Gornji kraj). Isto tako nazivi pašnjaka jesu markeri identiteta u prostoru: *Gorljanska urija*, *Doljanska urija* i *Vlaška urija* (Jagodar i Berbić Kolar 2020: 253, 259).

Identitet po zanimanjima

U svim su ruralnim zajednicama postojali brojni identiteti koji su bili određeni zanimanjem. Većina je stanovnika do kraja 19. stoljeća pripadala zanimanju *seljaka-vojnika*. Oni su obrađivali zemlju i obavljali su vojničku službu. Bili su seljaci-vojnici koji su čuvali granicu prema Osmanskom Carstvu (Bosni i Hercegovini). Ovaj je stalež bio apsolutno najbrojniji u svim naseljima. Od drugih zanimanja u naseljima imamo *obrtnike* i *trgovce.* Od obrtnika su u svakom naselju postojali *kovači* i *kolari*. Njihova se zanimanja mogu pratiti od početka 19. stoljeća (HR-DASB-343, HR-HDA-883, HR--HDA-1448). Kasnije se pojavljuju *opančari*, *stolari*, *tesari* i *zidari*. *Trgovci* su postojali u većim naseljima od kraja 19. stoljeća. Najbogatiji i najugledniji društveni sloj bila su *gospoda*. Nju su činili *svećenici*, *lugari*, *financi*, *oružnici*, *učitelji* i *vojni časnici*. Pastirsko su zanimanje obavljali muški članovi zajednica: muškarci, mladići, starci i djeca. U ovim naseljima nazivali su se *čobanima*. Čuvali su konje, goveda i svinje. Pleli su košare, izrađivali su glazbala, igrali pastirske igre. Imali su svoj poseban identitet. U svim su naseljima postojali i *svirači*: *gajdaši*, *egedaši*[5] i *tamburaši*. Svirali su na skupo-

[4] *tur.* hendek – duboki i široki jarak iskopan oko čega; opkop, rov

[5] *mađ.* hegedű - violina

vima mladeži i na svadbama. Nisu se time bavili profesionalno. Postojao je i sloj *sirotinje*. Jedni su bili oni koji su imali malo zemlje i stoke, a drugi su bili oni koji su ostali bez roditelja dok su bili djeca. Iz tih su slojeva sirotinje bile *sluge*. Također su sluge bili i doseljenici iz Like, Korduna, Zagorja i Prigorja, koji su počeli dolaziti od druge polovine 19. i do početka 20. stoljeća. Od 20-ih godina 20. stoljeća su kao povremene sluge i *nadničari* dolazili *Bosanci*. U naseljima je postojao društveni sloj *prosjaka*. Postojali su prosjaci: *slipci*, *jednonošci* i *prosjaci od zanimanja*. Oni su obilazili čitavu Slavoniju. Pjevali su, svirali, molili, nerazumno govorili, a ukućani bi im za to davali naknadu u hrani ili novcu. U ovim su se naseljima povremeno pojavljivali i *Romi,* odnosno *Cigani*. Boravili su po nekoliko dana na rubu nekog naselja. Bili su to Romi *čergaši*[6]. Oni su bili *kovači*. Oni su kovali stanovnicima naselja poljoprivredne alatke. Postajali su Romi koji su izrađivali drvena korita, a zvali su se *koritari*. Žene Romkinje hodale su od kuće do kuće po naselju i bavile su se prosjačenjem i vračanjem. Postojali su i Romi koji su vodili medvjeda na lancu po naseljima. Medvjed je plesao uz glazbu koju izvodio Rom na *dairama*[7] bez kože, a stanovnici naselja su mu za izvedbu davali neku nagradu u novcu ili hrani (Lovretić 1990: 280–289; Vuković 1995, 2024).

Ostali identiteti (nadimci prezimena, bolesni i zdravi, najniži društveni slojevi)

Mnoge su obitelji u naseljima imale nadimke kako bi se razlikovale od drugih obitelji s istim prezimenima. Nadimci su se dobivali po imenima (Brnjini, Mitrovi, Pavkovi, Grgini, Šavini), po zanimanjima (Zvonarevi, Šandalovi, Tamburovi, Čauševi), po osobinama (Kršini, Ćotini), po podrijetlu (Firovi). Svi su nadimci ujedno i markeri raspoznavanja članova koji nose ista prezimena (Vuković 1995, 2024). U svim su se naseljima ljudi dijelili na zdrave i bolesne. Prva su skupina *bolesnici* koji su oboljeli zbog starosti, zatim bolesnici koji su od djetinjstva bili bolesni ili su rođeni s nekim nedostatcima, te duševni bolesnici. Najteže je bilo živjeti s duševnim bolesnicima, kako u obitelji tako i u naselju. Oni koji su rođeni s nekim tjelesnim nedostatcima bili su žaljeni od zdravih pripadnika naselja (Lovretić 1990: 289–290). U najniži su društveni sloj spadali: *zločinci*, *lopovi*, *pijanci*, *svodilje* i *grešnice*. *Zločinci* su bili zli ljudi skloni svađama, psovkama, tučama i osvetama. Drugi pripadnici ruralne zajednice komunicirali su s njima samo onoliko koliko su morali, uglavnom su ih izbjegavali. *Lopovi* su mogli biti veliki i mali. Veliki lopovi su krali stoku, suho meso i drva. Mali su lopovi uglavnom bili djeca, mladež i žene. Oni su krali voće, povrće, jaja. *Pijanci* su se dijelili na one koji piju u krčmama i one koji piju u kućama. *Svodilje* i *grešnice* bile su žene lakog morala. *Grešnice* su mogle biti u braku. Uglavnom su to bile udovice ili neu-

[6] *tur.* çerge – improviziran šator nomadskih Cigana; oni koji žive pod čergom, oni koji žive nomadski

[7] *tur.* daire (od *arap.* dā́irä: krug) – okruglo glazbalo koje na obodu ima metalne pločice što pri udaranju zveče

dane žene. One su najčešće bile i *svodilje* koje su na nemoralne radnje nagovarale mlade žene (Lovretić 1990: 290–292).

ZAKLJUČAK

Usporedbom i analizom povijesnih izvora u kojima su zabilježeni podatci o migracijskim procesima, te povijesnih izvora u kojima su zabilježeni etnografski podatci o tradicijskoj kulturi odabranih ruralnih mikrozajednica, pokazalo se kako postoji mnoštvo i stupnjevitost identiteta u takvim zajednicama. Postojanost i nepromjenjivost tih identiteta uvjetovana je uglavnom migracijskim i demografskim čimbenicima. Za ovaj su rad odabrane ruralne mikrozajednice iz Slavonske Posavine, mikroregije u istočnoj Hrvatskoj uz rijeku Savu. U tim se zajednicama mogu pratiti brojni identiteti te njihove mijene uzrokovane migracijskim i demografskim procesima. Takve su mijene identiteta bile manjeg ili većeg intenziteta. Izmjena relativno homogenih i sporomijenjajućih identiteta tih mikrozajednica, zbog imigracijskih procesa, narušavala je njihovu kulturnu dosljednost i katkada stvarala unutrašnju socijalnu napetost. Istovremeno, uslijed emigracijskih procesa i negativnih demografskih kretanja, narušava se mogućnost održavanja identiteta zajednica, a kao krajnja konzekvenca tih procesa danas postaje upitna i njihova biološka opstojnost.

U vremenu kada prijeti nestanak ruralnih mikrozajednica, zbog civilizacijskog pritiska upravljanog znanstveno-tehničko-kibernetičkim pogonom i njegovim totalitetom, a čija je posljedica beskonačna samoprodukcija tehničko-tehnoloških artefakta, događa se da je čovjek samo potrebna intelektualno-fizička potrošna radna snaga u procesu te puke tehničko-tehnološke samoprodukcije. Životnost i rodnost, kao organički proces, smetnja su tehničko-mehaničkom procesu i funkcioniranju čovjeka kao intelektualno-fizičke potrošne radne snage. Mijenja se društvena vrijednost i kulturna paradigma u totalitetu. U demografski praznim mikrozajednicama nestaju ili su nestali svi oblici tradicionalnih identiteta i tradicionalne kulture. Oni su ustupili mjesto modernim, a sve više ga ustupaju i postmodernim identitetima i postmodernoj kulturi.

LITERATURA

(Brodsko-posavska županija-doseljavanje, dolazak). *Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991-1995)*. Savez Rusina i Ukrajinaca Republike Hrvatske. Ur. Burda, Sergej. Slavonski Brod.

Bösendorfer, Josip. 1910. *Crtice iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske Baranjske, Vukovarske i Srijemske te kr. i slob. grada Osijeka u srednjem i novom vijeku*. Tiskom knjigo i kamenotiskare Julija Feifera. Osijek.

Csánki, Dezső. 1894. *Magyarország tőrténelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Kötet. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Dugački, Vlatka. 2009. Historiografija o Česima u Hrvatskoj. *Historijski zbornik* 62/1. 233–250

Gelo, Jakov; Crkvenčić, Ivan; Klemenčić, Mladen. 1998. *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*. Svezak 5. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Zagreb.

Hafizović, Fazileta. 2021. *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584*. Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranja. Slavonski Brod.

Ivšić, Stjepan. 1913. Današnji posavski govor. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razredi historičko-filologički i filosofičko-juridički*. Knjiga 196. JAZU. Zagreb.

Jagodar, Josip; Berbić Kolar, Emina. 2020. *Kultura pamćenja Slavonskoga Kobaša u povijesno-jezičnom kontekstu*. Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti. Osijek.

Lovretić, Josip. 1990. *Otok*. Kulturno informativni centar „Privlačica“. Vinkovci.

Marković, Mirko. 1994. *Brod: kulturno-povijesna monografija*. Matica hrvatska, Ogranak Slavonski Brod. Slavonski Brod.

Mažuran, Ive. 1988. *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698.* JAZU, Radovi zavoda za znanstveni rad u Osijeku. Osijek.

Mažuran, Ive. 2005. *Osnivanje vojne granice u Slavoniji 1702. godine*. Državni arhiv u Osijeku. Osijek.

Mirdita, Zef. 2007. Vlasi, polinomičan narod. *Povijesni prilozi* 26/33. 249–266. DOI: https://doi.org/10.22586/pp.

Pavičić, Stjepan. 1953. *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja u Slavoniji*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.

Pepeonik, Zlatko. 1967. Česi u Hrvatskoj. *Hrvatski geografski glasnik* 29/1. 43–58.

Ruvarac, Dimitrije. 1902. *Srpska mitropolija karlovačka oko polovine XVIII. veka*. Srpska manastirska štamparija. Sremski Karlovci.

Schematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis pro anno MDCCCLX. 1860. Velocibus tybis Caroli Albrecht. Zagrabiae.

Skenderović, Robert. 2007. Suradnja biskupa J. J. Strossmayera i Ivana Antunovića. *Croatica Christiana periodica* 31/59. 85–103.

Sršan, Stjepan; Hafizović, Fazileta; Mažuran, Ive. 2001. *Popis sandžaka Požega 1579. godine*. Državni arhiv u Osijeku. Osijek.

Škiljan, Filip. 2016. Poljaci u novogradiškoj i brodskoj Posavini. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 16/1. 301–319.

Škiljan, Filip; Lewis, Kristian; Kralj Vukšić, Sandra. 2024. Školstvo pripadnika nacionalnih manjina u Hrvatskoj – primjer Slovaka u Slavoniji. Ur. Bratulić, Josip i Dabo, Krešimir. *Zbornik radova – Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (2)*. Znanstveni kontekst, obrt za znanstvenu i druge djelatnosti. Zagreb.

Škuljević, Krešimir. 2019. *Slobođani u prošlosti*. Vlastita naklada, Slavonski Brod. https://www.researchgate.net/profile/Kresimir_Skuljevic2/publication/334130610_Slobodani_u_proslosti/links/5d19b0d5458515c11c06bf06/Slobodani-u-proslosti.pdf (Pristupljeno 12. ožujka 2025.)

Toldi, Zvonimir. 1994. *Nek se spominja i pamti. Život i običaji seljačkoga svita u Brockom Posavlju*. Knjiga druga. Folklorni ansambl Broda. Slavonski Brod.

Vidmarović. Đuro. 2010. Zvonimir Bartolić i Hrvati u susjednim zemljama s posebnim osvrtom na pomurske Hrvate u Mađarskoj. *Kaj* 43/1-2. 61–70.

Vuković, Marinko. 2012. Problem podrijetla Šokaca i njegov odraz u historiografiji. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i imjetnosti*. 30. 327–358. DOI: https://doi.org/10.21857/9xn31cv16y

Vuković, Marinko. 2017. *Migracije i identiteti u selima slavonske Posavine. Povijesnoetnološka studija slučaja.* Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod.

Vuković, Marinko. 2023. Natalitet i mortalitet kao uzrok migracija i promjena identiteta u mikrozajednici – studija slučaja. Ur. Bratulić, Josip; Dabo, Krešimir. *Zbornik radova – Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (1)*. Znanstveni kontekst, obrt za znanstvenu i druge djelatnosti. Zagreb.

Zirdum, Andrija. 2001. *Počeci naselja i stanovništvo brodskog i gradiškog kraja 1698. – 1991.* Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod.

Zlodi, Zdravka. 2005. Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj – etape doseljavanja i problem imena. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. 5/1. 408-431. DOI: https://doi.org/10.22586/ss.

Internet

https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88

https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search

https://web.dzs.hr/hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_01_03/h01_01_03_zup12.html

https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1468.pdf

Arhivi

Državni arhiv u Slavonskom Brodu. HR-DASB-122. Osnovna škola Dubočac.

Državni arhiv u Slavonskom Brodu. HR-DASB-343. Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih.

Hrvatski državni arhiv. HR-HDA-1448, Matična knjiga rođenih, rimokatolici, Matični ured

Hrvatski državni arhiv. HR-HDA-883, Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih.

Slavonski Brod.

Terensko istraživanje

Vuković, Marinko. 1995., 2024. i 2025. Terensko istraživanje u naseljima: Slobodnica, Zbjeg, Šumeće, Dubočac, Banovci, Bebrina, Kaniža, Kuti, Kobaš.

Migration, demography, identity – The example of rural communities

ABSTRACT

The paper examines migration and demographic processes in selected rural communities of Slavonian Posavina from the second half of the 19th to the end of the 20th century. The identities that existed in the past and exist in these communities today are presented and discussed. The emergence, maintenance, changes and disappearance of numerous identities in these rural communities were influenced by constant migration and demographic processes.

Keywords: *rural communities, migrations, demography, identity, Slavonia*

dr. sc. Renata Burai

Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu
rburai@alu.unizg.hr

UDK: 37.014
Pregledni rad

Interkulturalnim odgojem i obrazovanjem od nacionalnog prema europskom (i kozmopolitskom) identitetu

SAŽETAK

U radu se prezentiraju metode i politike koje se koriste u oblikovanju novog (nadnacionalnog) europskog identiteta. Iako se temelji na tradicijom konstituiranim nacionalnim identitetima EU nastoji stvoriti novi, nadnacionalni, europski identitet koji ne bi ugrozio postojeće nacionalne identitete. U tome smislu služi se obrascima kojima se generiraju i formiraju nacionalni identiteti, ali apstrahirajući ih od partikularnih nacionalnih sadržaja i svodeći ih na vrijednosne elemente koji mogu zadovoljiti zahtjeve svakog od njih, a to su općeljudske, kozmopolitske vrijednosti. Za razvoj europskog identiteta koji ima uporište u političkom i ekonomskom, od posebnog je značaja kulturni. Kulturnim identitetom i interkulturalnim odgojem i obrazovanjem promiču se vrijednosti nacionalnih identiteta koji su tvorbeni čimbenici identiteta Europske unije i kojim se potiče stvaranje europskog obrazovnog prostora. Posebno se analiziraju politike u području obrazovanja, kao dugoročno najučinkovitije metode u generiranju takvog identiteta. Podatci o ulaganjima u europske obrazovne mreže pokazuju opseg i zamisao tih politika. Potvrđuje se da je stvaranje europskog identiteta ujedno i stvaranje kozmopolitskog identiteta koji nije suprotstavljen nacionalnom, nego ga podržava i omogućuje.

Ključne riječi: *identitet, europske vrijednosti, kozmopolitizam, kultura, interkulturalni odgoj i obrazovanje*

UVOD

Identitet, u svim svojim oblicima i dimenzijama, ključna je tema suvremenih društvenih i kulturnih istraživanja. Od osobnog i grupnog identiteta do nacionalnog i europskog, pitanje identiteta prožima problematika europskog identiteta, koji se razvija kao svojevrsni nadnacionalni okvir integracije. Njegova konstrukcija temelji se na kulturnoj raznolikosti, zajedničkim vrijednostima i povijesnoj baštini, uz istovremeno rasprave o pripadnosti, tradiciji, kulturi i promjenama u globaliziranom svijetu. U okruženju koje karakterizira intenzivna međupovezanost i nadnacionalne integracije, kao što je Europska unija (dalje: EU), identiteti više nisu statične kategorije, već dinamični procesi stalne reinterpretacije i prilagodbe. Posebno je zanimljivo očuvanje bogatih specifičnosti nacionalnih identiteta država članica. Ovaj složeni proces naglašava potrebu za očuvanjem ravnoteže između jedinstva i raznolikosti, čime EU oblikuje prostor koji istodobno poštuje nacionalne posebnosti i promiče osjećaj zajedničke pripadnosti. Članice EU kroz obrazovne, kulturne i političke programe, poput Erasmus+, Kreativne Europe i Europskog zelenog plana, rade na jačanju osjećaja europskog identiteta. Ovi programi ne samo da jačaju povezanost među građanima, nego i potiču interkulturalni dijalog i razumijevanje zajedničke povijesti i vrijednosti, što je ključno za održivi razvoj i koheziju unutar EU-a. Osim kroz formalne inicijative europski identitet odražava se i u simbolici, poput zajedničke himne, zastave, valute i Dana Europe, koji simboliziraju jedinstvo i zajedništvo. Istodobno, kulturni, jezični i povijesni elementi nacionalnih identiteta ostaju neizostavan dio europske raznolikosti, koja je jedno od njezinih najvažnijih obilježja i resursa.

Glavni cilj ovog rada analizirati je koncept europskog identiteta kao dinamičnog i višeslojnog fenomena koji se temelji na zajedničkim vrijednostima, kulturnoj raznolikosti i povijesnoj baštini, uz istovremeno očuvanje nacionalnih identiteta država članica EU-a. Rad istražuje kroz koje mehanizme, programe i politike EU nastoji jačati osjećaj europskog identiteta, s posebnim naglaskom na ulogu obrazovanja, kulture i interkulturalnog dijaloga u procesu integracije. Specifični cilj razmotriti je kako se europski identitet odnosi prema nacionalnim identitetima, te kako se kroz nadnacionalne i kozmopolitske vrijednosti može postići ravnoteža između jedinstva i raznolikosti unutar EU-a. U radu se razmatra i uloga EU programa u jačanju zajedništva, te važnost obrazovanja i kulture u oblikovanju europskog identiteta.

IDENTITET / EUROPSKI IDENTITET

Pitanje nacionalnog identiteta, europskog identiteta i, u sklopu njega, individualnog predmet je istraživanja niza društvenih znanosti. U vrijeme stvaranja novih identiteta na nadnacionalnoj ili globalnoj razini strah od gubitka identiteta može se sagledati u području obrazovanja. Jedan od načina na koji se identitet određuje, osjećaj

je vlastite osobnosti i osjećaj pripadnosti nekoj od društvenih grupa. Uvijek se „promatra kao odnos prema drugomu“ (Čačić-Kumpes 2004). Identitet (osobni, društveni-grupni i općeljudski) u stalnom je procesu, tj. dinamičan je, i kao takav otvara niz pitanja povezanih s upotrebom tradicije, povijesti, jezika i pamćenja. Postoji više vrsta identiteta, npr. teritorijalni, društveni, kulturni, ekonomski, politički, nacionalni, nadnacionalni, kozmopolitski koji nisu isključivi, nego se međusobno preklapaju, interferiraju i suoblikuju bez da jedan zamjenjuje drugi. Oni mogu supostojati jer zajednice istodobno razvijaju više identiteta: kulturoloških, političkih, teritorijalnih, zavičajno-etničkih, svjetonazorskih (Čepo 2010: 6). Važnost i uloga identiteta u današnjim turbulentnim društvenim procesima, osobito je značajna u stvaranju zajedničkog identiteta EU-a. Novi identitet koji se u ovoj zajednici generira, teži afirmaciji svojih specifičnih karakteristika, koje ne bi smjele ugroziti postojeće nacionalne identitete svojih članica, nego iz njih izrastati. Supostojanje jednoga identiteta s drugim ne znači i nestajanje ranijeg identiteta, već je riječ o hijerarhijskom preustroju postojećih identitetskih obilježja na temelju suvremenih kulturnih, društvenih i političkih inputa (Čepo 2010: 68). Pojedinac ili grupa mogu u isto vrijeme pripadati različitim identitetima bez njihova sukobljavanja […] (Čepo 2010: 70). „Europski identitet nije toliko određen poviješću, ali ni sadašnjošću, navodi Božić-Vrbančić (2008), koliko budućnošću“ (Spaijić-Vrkaš 2008: 26). On ne negira nacionalni identitet, već je multikulturalan i multilingvalan, u njemu se isprepliću pojedinačni te stvaraju novi jezični, kulturni i drugi hibridni identiteti. Ujedinjena Europa nije počela s idejom izgradnje zajedničkog identiteta. Prvotni cilj integracije bio je ujedinjenje ekonomija država članica i nije se nametalo pitanje zajedničkog identiteta. Postupno se kasnije pokazalo da ekonomsko integriranje dovodi do integriranja i na drugim poljima te da dolazi do integracije na političkim, kulturnim i širim društvenim razinama. Danas, projekt *europskog identiteta* ima potrebu za jednim demokratskim javnim prostorom koji bi trebao dovesti do političkog, ekonomskog i kulturnog suglasja u izgradnji novog identiteta. Stvaranje europskog identiteta odvija se putem političke, vojne, gospodarske, obrazovne i kulturne integracije. Institucije EU-a vezale su razvijanje europskoga identiteta i osjećaja pripadnosti uz državljanstvo (Delgado-Moreira 2001, u: Božić-Vrbančić 2008: 18). Integracijom se u EU-u usvajaju dogovorene zajedničke vrijednosti, ideje i norme, pretvarajući se socijalizacijom u novostečena znanja i vrijednosti, norme, simbole čime se stvara osjećaj pripadnosti (Čepo 2022: 5). Ujedno EU integracije koriste se kako bi ojačale zajedničke interese i očuvale nacionalne identitete, a odvijaju se u nizu područja društvene izgradnje europskog identiteta.

Osjećaj pripadnosti Europskoj uniji usko je vezan uz osjećaj europskoga identiteta (Europa u 12 lekcija 2006: 72–74). On nastaje iz zajedničke kulturne svijesti i stoga se treba osim na gospodarstvo usmjeriti na obrazovanje, državljanstvo i kulturu. Kon-

stituiranjem ključnih upravnih institucija[1] u EU-u nastoji se stvoriti mit o novoj državnoj zajednici. Europski parlament odlučuje o svim važnim pitanjima EU-a, a države članice EU-a postupno predaju neke svoje funkcije Uniji, npr. u gospodarstvu i vođenju monetarne politike, narušavajući na taj način svoj suverenitet u nekim područjima, ali ne gubeći ga u potpunosti. EU proklamira te želi jedinstveno tržište i nastoji ostvariti ideju o državljanstvu Unije, uz istovremeno očuvanje brojnih kultura i jezika članica čime podržava multikulturalizam i interkulturalizam. Različite kulture obilježavaju raznolikost, ali u isto vrijeme ističu da ima nešto što sve te razlike naglašava, kao istoraznolikost. Prilikom promišljanja o identitetima potrebno je razgraničiti razliku između političkih i kulturalnih koncepcija identiteta. Koncept kulturnog identiteta ima značajnu ulogu u izgradnji nacionalnih identiteta (Čepo 2010: 71).

Kulturni identitet veže se uz pitanje mjesta, spola, jezika, povijesti, etnika i religijske pripadnosti, dok se politički identitet temelji na nekom normativno i simbolički formiranom političkom subjektu, koji priznaje smislenost i legitimnost određenog institucionalnog poretka vlasti (Cerutti 2006, u Čepo 2022: 70). Kulturni identitet je ono što povezuje ljude, daje im osjećaj pripadnosti, čini ih istima po narodnosti, jeziku, načinu života, jer „ljudi se poistovjećuju s onima koji su im najsličniji i s kojima je moguće podijeliti zajedničku etničku pripadnost, vjeru, tradiciju, zajedničko podrijetlo i zajedničku povijest“ (Živaković-Kerže 2014: 734–735), no Europljani se ipak najviše razlikuju kulturno. „Europski identitet utemeljen je u raznolikosti kultura europskih naroda i taj se identitet ne može jačati time da se ta raznolikost nivelira…“ (Bonus 1995, u Rodin 2001: 17–18).

Kulturna dimenzija ima presudnu ulogu u očuvanju identiteta, pa je stoga naglasak na njegovanju nacionalne i regionalne posebnosti, kao i stimuliranje zajedničkih kulturnih vrijednosti, ali istodobno i stvaranje uvjeta za međukulturne dijaloge preko zaštite prava nacionalnih manjina u državama članicama EU-a. Članice su se ugovorom o pristupanju obvezale na sustavno očuvanje tradicija (običaja, kulturnih manifestacija, školovanja na jezicima manjina i dr.) nacionalnih manjina, njihovo financiranje i zaštitu. Kulturna raznolikost i bogatstvo kulture i jezika određene nacije te interakcija s drugima predstavljaju važnu vrijednost za EU. Prema Suchu (2000) *različkovne sastavnice simboličke kulture su znanost, književnost, umjetnost i jezik što čini važnu vrijednost određenja nacije i sudjeluje u procesu oblikovanja europskog iden-*

[1] Na čelu EU-ove uprave su četiri glavne institucije koje donose odluke. Sljedeće institucije zajedno određuju u kojem će se smjeru kretati politike EU-a i imaju različite uloge u zakonodavnom postupku: Europski parlament (Bruxelles/Strasbourg/Luxembourg); Europsko vijeće (Bruxelles); Vijeće Europske unije (Bruxelles/Luxembourg); Europska komisija (Bruxelles/Luxembourg/predstavništva diljem EU-a). Njihov rad dopunjuju druge institucije i tijela, među kojima su: Sud Europske unije (Luxembourg); Europska središnja banka (Frankfurt); Europski revizorski sud (Luxembourg) https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/types-institutions-andbodies_hr (pristupljeno 4. lipnja 2024).

titeta. Zajedničku europsku kulturnu baštinu treba iskoristiti za jačanje europskoga identiteta i promatrati je kao sredstvo zbližavanja i uspostave povjerenja, jer ona odražava europski identitet i europske vrijednosti.

Jan Such (2000) navodi sljedeće elemente identiteta EU-a:

1. kršćanstvo
2. etika
3. humanizam i liberalizam
4. demokracija i gospodarski liberalizam
5. znanost
6. književnost
7. umjetnost
8. jezik.

Prema Suchu (2000) ekonomija i informatičke znanosti pridonose razvoju univerzalnog identiteta. S druge strane, može se reći da je Europu formirao nastanak znanosti. Naime, u Europi je došlo do duboke diferencijacije i artikulacije ljudskog znanja i želje za znanjem u području religije, filozofije, umjetnosti i znanosti.

Jezik je osnovno sredstvo komunikacije koje je stalno podložno promjenama, ali i koje je najčešće temeljni *konstituens* svakog kolektivnog identiteta. Jezik je, osim komunikacijskog sredstva, i zasebno kulturno dobro. Neki teoretičari poput Anthony D. Smitha (1992) relativiziraju tu tezu držeći da postoje određene povijesne situacije kada zajednica napušta svoj jezik i zamjenjuje ga drugim, ali ne gubi ni etnički, ni kulturni identitet, jer jezik je tek jedna dimenzija identiteta. Ipak, raznolikost jezika kao značajka Europe i njegovo očuvanje cilj je EU-a, pa su službeni jezici Unije jezici svake od njezinih članica. Sustavno i usklađeno nazivlje temelj je višejezičnosti u EU-u.

Jedan od važnijih elemenata identiteta je religija. Europa je tradicionalno kršćanska, a u manjem postotku zastupljene su i druge religije i denominacije. Kršćanske vrednote *pravednost, suosjećanje, milost, oprost, mirotvornost, dobročinstvo* (Pervan 2017: 306) temelj su europskih vrijednosti i time europskog identiteta.

POLITIKE EUROPSKE UNIJE U IZGRADNJI IDENTITETA

EU provodi niz projekata i inicijativa usmjerenih na jačanje europskog identiteta, često putem programa usmjerenih na obrazovanje, kulturu, sport, mlade, medije i građansko društvo. Osnovana je EUNIC – mreža nacionalnih kulturnih organizacija koja ima bitnu ulogu u jačanju europskog kulturnog identiteta, interkulturni dijalog, kulturu i migraciju, te višejezičnost. Njome se promiče osjećaj zajedništva među gra-

đanima EU-a i povećava svijest o zajedničkoj kulturnoj baštini i vrijednostima. Kroz uključenost u navedene programe i inicijative razvija se osjećaj zajedničkog europskoga identiteta i razumijevanje važnosti EU tema. Kulturnim politikama EU može osigurati jačanje europskog identiteta, jer one je, zajedno s temeljnim vrijednostima, čine zanimljivim mjestom za rad, studiranje, kreativnost, inovativnost i razumijevanje. Razumijevanje i njegovanje kulturne baštine preduvjet je održavanja zajedničkih vrijednosti i identiteta.

Tablica 1. Ključni projekti i inicijative usmjereni na jačanje europskog identiteta i usmjeravanje europskih vrijednosti i razvijanja osjećaja pripadnosti EU (Europska komisija 2017b: 9)

Projekti i inicijative EU	**Zadaće**
Erasmus+	Omogućiti studentima, učenicima, nastavnicima i mladima da studiraju, treniraju, rade i volontiraju u drugim europskim zemljama, čime se promiče međukulturno razumijevanje i osjećaj europskog identiteta.
Kreativna Europa	Poduprijeti europsku kulturnu i kreativnu industriju i jačati kulturnu raznolikost, promicati europsku kulturnu baštinu i međukulturni dijalog.
Europa za građane	Jačati suradnju među građanima iz različitih zemalja EU-a, poticati aktivno građanstvo i poboljšati razumijevanje povijesti i vrijednosti EU-a.
Europski tjedan sporta	Promovirati sport i tjelesnu aktivnost diljem Europe.
DiscoverEU	Omogućiti mladima od 18 godina da putuju Europom i otkriju bogatstvo europske kulturne baštine.
Europska prijestolnica kulture	Pomoći u promociji kulture i umjetnosti te poticati ekonomski i društveni razvoj u tim gradovima, povećati osjećaj europskog identiteta kroz zajedničku proslavu kulturne raznolikosti.
Europski zeleni plan	Osnažiti europski identitet kroz zajedničke napore za zaštitu okoliša te promicati europske vrijednosti poput održivosti, solidarnosti i zajedničke odgovornosti.
Konferencija o budućnosti Europe	Uključiti građane iz cijele EU u rasprave o budućnosti Unije kojima se omogućava građanima da izravno doprinesu oblikovanju politika EU-a, jačajući osjećaj zajedničkog identiteta i demokratske participacije.
Europeana	Promicati pristup materijalima o kulturnoj baštini u muzejima i arhivima pomoću digitalnih sredstava.
Euronews	Europska javna televizija osnovana 1993. godine, nudi informacije neovisne o nacionalnim mrežama radi jačanja europskog identiteta.

Politički identitet jača se uvođenjem zajedničkih simbola (himne, zastave i valute) – elementima izgradnje političkog identiteta. EU stvara nove *simbole* kojima jača europski identitet – npr. europsku putovnicu od 1985., proglašava i slavi Dan Europe (9. svibnja), stvara europsku himnu (Beethovenovu *Odu radosti*), upotrebljava europsku zastavu (krug s 12 zlatnih zvijezda na plavoj pozadini – 1985.), uvodi europske autooznake. EU stvara zajedničku valutu euro, formira nadnacionalni europski sud, uvodi europske vozačke dozvole, zatim pokreće europski digitalni identitet[2] kojim se svim građanima Europske unije omogućuje posjedovanje EU lisnice (*EU Digital Identity Wallet)* kojom će moći pristupiti javnim i privatnim *online* uslugama, uz punu sigurnost i zaštitu osobnih podataka u cijeloj EU, organizira nogometne lige i kupove na razini Europe, definira i štiti zajedničke vanjske granice (Šengenski sporazum), a unutar njih eliminira granične kontrole, što većini država Europske unije daje osjećaj pripadnosti ujedinjenom zemljopisnom području i dakako, još mnogo toga u oblasti energetike, gospodarstva, znanosti, obrazovanja itd.

Hrvatski identitet, kao jedan od europskih nacionalnih identiteta, bogat je kulturnim raznolikostima s obzirom na to da je kroz povijest bio izložen utjecajima različitih, često suprotstavljenih kultura, pa se u tim međudjelovanjima formirao i obogatio osobitostima drugih kultura te postao specifičan i jedinstven. Hrvatska, kao i ostale članice EU-a, nastoji očuvati svoj identitet iznalazeći modalitete usklađivanja vlastitih tradicija s normama i vrijednostima novouspostavljene zajednice. Na globalnoj razini Hrvatska kroz različite oblike djelovanja afirmira svoj nacionalni identitet – posebno u zaštiti materijalne i nematerijalne kulturne baštine.

VRIJEDNOSTI NA KOJIMA SE TEMELJI EUROPSKA UNIJA

Europljane, osim geografske blizine, međusobno povezuju i zajedničke vrijednosti. Beck (2004) navodi da su temeljne *vrijednosti koje čine srž europskog identiteta:* ljudska prava i temeljne slobode, demokratski legitimitet, otpor prema nasilju, poštivanje drugoga i solidarnost; očuvanje ekosustava i uravnotežen razvoj; jednakost mogućnosti; etika dokaza i osobna odgovornost…" (Spajić-Vrkaš 2007: 389). Te se vrijednosti trebaju očitovati u dijalogu s drugim kulturama, osobito s izvane-

[2] **Od 30. travnja 2024. na snazi je nova uredba eIDAS 2.0.** Digitalni novčanik, koji izdaju sve države članice EU-a u obliku mobilne aplikacije, omogućit će potpunu sigurnost identifikacije na internetu za javne i privatne internetske usluge diljem Europe. Građani će putem napredne aplikacije, tzv. digitalnog novčanika moći dokazati svoj identitet i podijeliti elektroničke dokumente jednim klikom na ekranu telefona. Pomoću nacionalne digitalne identifikacije, koja će biti priznata u cijeloj Europi, moći će pristupiti servisima javnog sektora i internetskim uslugama, a velike platforme morat će prihvatiti upotrebu europskog novčanika za digitalni identitet ako korisnik to zatraži, npr. kako bi dokazao svoju dob. Svi dokumenti koji čine naš identitet, bit će u aplikaciji (Digitalni ID i osobni digitalni novčanik za građane, stanovnike i poduzeća EU-a, 2024).

uropskim kulturama i njih treba zastupati kao vlastite pozicije, kaže Teresa Indjein i naglašava: „Jer su za neke vrijednosti, koje nam se danas čine samorazumljivima, milijuni ljudi dali svoje živote." Vrijednosti Europske unije zapisane su u Povelji o temeljnim ljudskim pravima Europske unije (Nica, 2000), kasnije unesenim u Ugovor o uspostavljanju Ustava za Europu (Rim, 2004) i potvrđene Lisabonskim sporazumom (Lisabon, 2008); (Povelja temeljnih prava Europske unije**,** 2012/C 326/02; Povelja o temeljnim pravima (2016 /C 202/02). Kao članica EU-a i jedna od njenih utemeljiteljica Njemačka je 1995. donijela „Povelju o europskom identitetu", u kojoj je Europa određena kao: a) *zajednica sudbine*; b) *zajednica vrijednosti* (odnosi se na zajednička pravna načela slobode pojedinca i društvene odgovornosti); c) *zajednica života* (odnosi se na ista prava i dužnosti građana); d) *ekonomska i socijalna zajednica* i e) *zajednica odgovornosti.*

Europski identitet gradi se kroz zajedničku kulturu i zajedničke, općeprihvaćene vrijednosti (biti svjestan europske kulturne baštine i njezine raznolikosti). Vrijednosti EU-a definirane su u Ugovoru o Europskoj uniji (UEU), posebno u članku 2.

Vrijednosti unije

Čl. I-2. Vrijednosti Unije: „Unija se zasniva na vrijednosti poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokracije, jednakosti, pravne države, kao i poštovanja prava čovjeka. Ove vrijednosti zajedničke su državama članicama u društvu s obilježjima pluralizma, tolerancije, pravde, solidarnosti i nediskriminacije."

Čl. I-3. Ciljevi Unije: 1. Unija ima cilj unapređivanje mira, njegovih vrijednosti i dobrobiti svojih naroda. Unija nudi svojim građankama i građanima prostor slobode, sigurnosti i pravde bez unutarnjih granica, i jedinstveno tržište na kojemu je utakmica slobodna i nije lažna. 3. Ona suzbija socijalnu isključenosti i diskriminaciju i promiče pravdu i socijalnu zaštitu, jednakost između muškaraca i žena, solidarnost među generacijama i zaštitu prava djece. Unija uvažava bogatstvo svoje kulturne i jezične različitosti i pazi da ono bude sačuvano te se brine o očuvanju europske kulturne baštine. 4. Ona doprinosi miru, sigurnosti, trajnom razvoju planete, solidarnosti i uzajamnom uvažavanju među narodima, slobodnoj i pravednoj trgovini, suzbijanju siromaštva i zaštiti prava čovjeka, osobito prava djece…

Članak I. 4. Osnovne slobode i nediskriminacija, 2. Na području primjene ovoga Ustava i ne odričući se njegovih posebnih odredaba, zabranjena je svaka diskriminacija koja se odnosi na nacionalnost.

Članak II-21. Nediskriminacija. 1. Zabranjena je svaka diskriminacija koja se odnosi na spol, rasu, boju, etničko ili socijalno porijeklo, genetske karakteristike, jezik, vjeru ili uvjerenje, političko ili svako drugo mišljenje, pripadnost nacionalnoj manjini, imovinu, rođenje, hendikep, dob ili spolnu sklonost.

(EUR-Lex 2003)

Ove vrijednosti predstavljaju temelj na kojem je Unija izgrađena i koje sve države članice dijele. One su kozmopolitske, prema tome ona je otvorena svima koji prihvaćaju navedena načela bez obzira na rasu, spol, vjeru, podrijetlo.

NADNACIONALNI I KOZMOPOLITSKI[3] IDENTITET

Uz ideju europskog identiteta u društvenim i humanističkim znanostima nerijetko se rabi pojam „nadnacionalni identitet" (Cerutti 2006). Osim europskog identiteta to je normativni tip identiteta utemeljen na liberalnoj postavci „identiteta građana svijeta koja se temelje na pravdi i samovladi", na ideji pluralizma identiteta. Takav nadnacionalni, ili kozmopolitski (Beck 2002) identitet moguć je prema Ceruttiju (2006), na podlozi interakcije četiriju elemenata – međuovisnosti (gospodarska, politička, znanstvene, kulturna, tehnološka povezanost), normativnog univerzalizma (kultura i politika ljudskih prava), globalne opasnosti (opasnost od globalnog društvenog rizika) i institucionalizacije (stvaranje nadnacionalnih institucija koji preuzimaju odgovornost za rješavanja problema); (Cerutti 2006: 112).

> „Pod pojmom kozmopolitski *commom sense* podrazumijevam kulturalnu i političku samorazumljivost (koja je sve prije nego samorazumljiva) prema kojoj se istodobno osjećaju i proživljavaju svi naoko proturječni identiteti i lojalnosti, a da se to u samorefleksiji ili tuđem očekivanju ne doživi nužno kao proturječnost. Zbog toga se, primjerice, o SAD-u govori kao o „naciji mnogih nacija" ili „naciji mnogih naroda" u kojoj je samorazumljivo biti istodobno Amerikanac i Afrikanac, Amerikanac i Irac, Španjolac, Nijemac, Japanac itd." (Beck i Grande 2006: 65).

Beck i Grande (2006) pitanje europskog identiteta i njezinih vrijednosti vide u kozmopolitskoj Europi, jer jedino na taj način, smatraju, europeizacija neće biti opasnost za nacionalni identitet i nacionalnu suverenost. Kozmopolitizam u svojoj biti priznaje različitosti, prihvaća ih i pozitivno ocjenjuje. On polazi od stava da na druge u isto vrijeme možemo gledati kao na različite i jednake. Dok univerzalizam i nacionalizam počivaju na načelu postojanja jedne ili druge mogućnosti, kozmopolitizam zagovara načelo postojanja jedne i druge mogućnosti. „Tuđe se ne doživljava i ne ocjenjuje kao prijetnja, dezintegracija, fragmentacija, nego kao obogaćenje. Kozmo-

[3] Kozmopolitizam (prema grč. *κοσμοπολίτης*: građanin svijeta), nazor koji, nasuprot patriotizmu ili neovisno o njemu, ponajprije zagovara jedinstvo ljudi širom svijeta; u strožem povijesnom smislu, shvaćanje koje državnim, nacionalnim, a pokatkad i vjerskim ogradama, suprotstavlja zajedništvo društvene elite cijeloga svijeta. Kozmopolitizam može dobiti svoj pozitivni sadržaj samo ako počiva na humanističkim, slobodarskim načelima, na protivljenju svakom obliku izrabljivanja i tlačenja čovjeka. *Kozmopolit*, čovjek koji cijeli svijet smatra svojom domovinom. http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=33604, (pristupljeno 6. prosinca 2024.).

politizam zahtijeva novi pojam integracije i identiteta koji prihvaća i omogućuje suživot preko granica, a da se posebnost i razlika ne moraju žrtvovati na oltaru pretpostavljene (nacionalne) jednakosti“ (Beck i Grande 2006: 28–29).

Prema tome proizlazi da „europski kozmopolitizam“ istovremeno znači i razliku i integraciju. On se vodi temeljnim načelima političke slobode, globalne pravednosti, socijalne sigurnosti i ekološke ravnoteže i kao takav se može sagledati kao ideja 21. stoljeća – poštivanja Drugoga (kulture i tradicije). Stoga je i geslo Europske unije „ujedinjeni u različitosti“.

Često se postavlja pitanje poništava li *globalizacijska ideologija* suverenost i moć nacionalnih država i preuzimaju li globalne gospodarske korporacije funkcije države ili je to dio povijesne transformacije modernih društava. U 18. stoljeću, vremenu društvenih promjena, kao sklop gospodarske, socijalne, kulturne i političke prakse javila se globalizacija radi povezivanja pojedinih dijelova svijeta. Prema Becku i Grandeu (2006) kozmopolitska Europa je isprepletenost, stapanje i unutrašnje ostvarenje još uvijek nacionalne, ali nikad više samo nacionalne Europe. Suodnos kultura u kojem one ne gube svoja posebna obilježja, ogleda se u međusobnom dodiru u kojem se stvara nova kulturna sinteza. Pod novom kulturnom sintezom ne treba nužno podrazumijevati hibridizaciju, tj. stvaranje novih etničkih skupina (Spira 2002, u: Čačić-Kumpes 2004: 152), već zadržavanje vlastitih obilježja koja u dodiru s kulturnim obilježjima neke druge skupine stvaraju nove kulturne oblike proistekle iz zajedničkoga života i koja na osobit način obilježavaju jednu i drugu skupinu (Čačić-Kumpes 2004: 152).

Kulture se prilagođavaju komunikaciji i razmjeni kulturnih vrijednosti. Kulturna komunikacija je sve intenzivnija uz nove komunikacijske tehnologije, a kao rezultat toga raste kulturno stvaralaštvo, nastaju nove kulturne vrijednosti u kontekstu informacijskih društava i novih tehnologija, ljudi se sve bolje razumiju i govore zajedničkim simboličkim jezikom. Norveški antropolog Karl-Eric Knutsson (1997) posvećuje osobitu pozornost zatvorenim kulturnim sustavima. On drži da se procesom globalizacije svijet ne pretvara u jednu cjelinu, već u veći broj posebnih svjetova koji postoje istovremeno i koji su u nekoj interakciji. Knutsson govori o *kulturnim konstelacijama*. One koje se zatvaraju nestaju, one koje se u nekoj mjeri otvaraju, opstaju i u kontekstu globalnog razvoja postaju različite.

Suvremeni globalni kulturni razvoj potiče uspostavljanje univerzalne kulturne vrijednosti bez granica. Proces otvaranja tradicionalnih kultura potiče deteritorijalizaciju, one putuju s ljudima, migracijama, komunikacijskim mrežama. Na taj se način stvaraju nove fluidne granice, kulturna raznolikost opstaje, a intenzivna komunikacija ubrzava procese preuzimanja različitih vrijednosti (Švob-Đokić 2006: 10–11). Kulturna različitost i promjene kulturnih identiteta postaju bitne odrednice suvremenog kulturnog razvoja.

INTERKULTURALIZAM I INTERKULTURALNI ODGOJ I OBRAZOVANJE

Interkulturalizam je dio međunarodne politike te potiče dijalog među kulturama, prožimanje, uvažavanje i bogaćenje različitih kultura. Sve su to opća, kozmopolitska, univerzalna načela. Interkulturalizam sugerira veze među kulturama, zagovara razumijevanje i uzajamno poštivanje među kulturama. Uči življenju u različitosti. Interkulturalizam se promiče interkulturalnim odgojem i obrazovanjem koji podrazumijeva odgoj za toleranciju, poštovanje, prihvaćanje i uvažavanje bogatstva različitosti u našim i svjetskim kulturama, a zasnovana je na znanju, otvorenosti, komunikaciji i slobodi mišljenja, savjesti i uvjerenju – to je harmonija u različitostima. Koncept kulturnog relativizma koji zagovara interkulturalizam temelji se na načelu da se vrijednosti druge kulture ne ocjenjuju prema mjerilima vlastite kulture, već da su sve kulture same po sebi ispravne i jednako vrijedne. Razlike u vjerovanju, mišljenju i običajima pojedine kulture trebaju voditi prema stvaranju tolerancije prema različitosti, a ne sukobima. Namjera uvođenja interkulturalnog odgoja i obrazovanja u kurikul škole je upoznavanje drugih kultura i odgoja za ravnopravnost, demokraciju i pluralizam. „Interkulturalizam je postao dijelom politike demokratskih zemalja na osnovi uvjerenja da je *otkrivanje drugih otkrivanje odnosa, a ne prepreka*“ (Lévi-Strauss, u: Harold 1996). Strah od raznolikosti može se nadići tako da se osvijesti svoj identitet i tek se nakon toga mogu usvajati, razumjeti i poštivati drugi identiteti. Sagledati se samo u zatvorenoj nacionalnoj egzistenciji više nije održivo, već se mora promišljati u okviru globalno orijentiranog građanstva.

Pri stvaranju novog identiteta, na prvom mjestu, koristi se obrazovanje kao najprimjerenije sredstvo u stvaranju nove „zamišljene zajednice“. Interkulturalni odgoj i obrazovanje put je za prevladavanje i prihvaćanje razlika i načina promicanja međukulturne kompetencije, demokratske vrijednosti i poštovanje temeljnih prava. U međunarodnom istraživanju građanskoga odgoja i obrazovanja Međunarodnog udruženja za vrednovanje obrazovnih postignuća provedenog 2016., navodi se da nacionalni i europski identitet mogu pozitivno koegzistirati te da nisu međusobno u suprotnosti (točka 13. Preporuka Vijeća EU, 2018). Obrazovanjem i kulturom potrebno je na temeljima nacionalnog identiteta izgraditi i jačati europski i kozmopolitski identitet.

„Kozmopolitski identitet ne izdaje nacionalni i lokalni identitet (kao što to nacionalno motrište prikazuje i zamjera), već ga, naprotiv, omogućuje“ (Beck 2006). Prema Europskoj komisiji „europsko područje obrazovanja trebalo bi obuhvaćati: mobilnost za sve kroz program Erasmus+ i studentske iskaznice EU-a (što pretpostavlja pohranu informacija o akademskim ostvarenjima pojedine osobe); uzajamno priznavanje diploma na temelju bolonjskog procesa; bolju suradnju u razvoju kurikula – definiranjem ključnih znanja, vještina i kompetencija; učenje jezika – uz materinski poznavati dva jezika EU-a; promicanje cjeloživotnog učenja; promicanje inovacija i digitalnih vještina u obrazovanju, umrežavanje europskih sveučilišta radi bolje

suradnje, davanje potpore učiteljima, ulaganje u obrazovanje; očuvanje kulturne baštine i jačanje osjećaja pripadnosti Europskoj uniji; usvajanje europskog identiteta; jačanje platforme europskog kanala Euronews iz 1993." (Budućnost Europe: europsko područje obrazovanja 2024.).

Odgoj i obrazovanje imaju ključnu ulogu u oblikovanju identiteta pojedinaca, a EU prepoznaje važnost ovih područja u promicanju europskog identiteta i kozmopolitskih vrijednosti. Kroz različite programe i inicijative EU nastoji integrirati ideje europskog građanstva i globalne odgovornosti u obrazovni sustav. Kroz sljedeće europske programe i inicijative obrazovanje i odgoj može poslužiti u postupnoj transformaciji prema europskom i kozmopolitskom identitetu: *Erasmus+* kroz Mobilnost studenata i nastavnika i Strateška partnerstva: Poticanje suradnje među školama, sveučilištima i drugim obrazovnim ustanovama iz različitih zemalja članica EU-a za razvoj zajedničkih projekata i razmjenu najboljih praksi.; *eTwinning* – Digitalne platforme za suradnju škola koje omogućuju školama diljem Europe da surađuju putem interneta, razvijajući projekte koji promiču europsko građanstvo i kulturnu raznolikost: Europske škole i program Europskog bakalaureata – Obrazovni programi prilagođeni europskoj dimenziji: Europske škole nude kurikule koji integriraju europske teme i jezike, omogućujući učenicima da razviju svijest o europskom identitetu uz zadržavanje svojih nacionalnih kultura; *DiscoverEU* pretpostavlja putovanje Europom kojima potiče mlade na istraživanje Europe.

Države članice EU-a mogu surađivati na razvoju zajedničkih obrazovnih standarda i programa koji promiču europske i kozmopolitske vrijednosti, posebno kroz oplemenjivanje školskih kurikula europskim temama u području povijesti, geografije i književnosti. Nastavni planovi i programi mogu uključivati više sadržaja vezanih uz povijest EU-a, europske geografske i kulturne raznolikosti, te književnosti iz različitih europskih zemalja. Usmjeravanje kurikula putem interkulturalnog odgoja i obrazovanja, tj. međukulturalnim obrazovanjem, može se promicati tolerancija i razumijevanje. Međupredmetne teme mogu pomoći učenicima da razviju poštovanje prema različitim kulturama i zajedničkim vrijednostima. Odgoj za Građanski odgoj i europsko građanstvo kao međupredmetne teme kurikula može se baviti pravima i odgovornostima europskih građana, funkcioniranjem EU institucija i sudjelovanjem u demokratskim procesima na europskoj razini. Pritom se mogu kombinirati razne pedagoške strategije i suvremene metode učenja kao što su projektno učenje kroz suradničke projekte kojima se učenici potiču raditi na projektima koji uključuju suradnju s vršnjacima iz drugih europskih zemalja, koristeći digitalne alate za komunikaciju i suradnju. Kroz digitalnu pismenost i znanja te korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija u nastavi za povezivanje učenika i nastavnika diljem Europe, omogućuje se razmjena ideja i zajednički rad na projektima. Kroz izvanškolske aktivnosti volontiranja i razmjene učenike potiče se da sudjeluju u programima

koji promoviraju europske vrijednosti i zajedništvo. Ne manje vrijedno je i poticanje profesionalnog razvoja nastavnika putem obuka i seminara čime im se pruža bolje razumijevanje i primjena interkulturalnih pristupa u obrazovanju. Integriranjem ovih elemenata u obrazovne sustave i putem interkulturalnog odgoja i obrazovanja EU može odgojiti nove generacije koji osjećaju pripadnost europskoj zajednici, poštujući pritom svoju nacionalnu pripadnost i prihvaćajući kozmopolitske vrijednosti globalnog građanstva. Kako bi se navedeni programi mogli provesti, postoji podrška programa EU-a kojima se financiraju projekti usmjereni na promicanje europskog identiteta.

Interkulturalno obrazovanje značajno je u procesu nacionalnog prema europskom identitetu. Kroz razvijanje razumijevanja i poštivanja prema različitim kulturama unutar Europe interkulturalno obrazovanje može pomoći učenicima da razviju osjećaj zajedničkog europskog identiteta, dok istovremeno cijene i njeguju svoju nacionalnu pripadnost. Posebno je kod toga važno i složeno pitanje migranata u EU. Neprijeporno je da i oni trebaju edukaciju iz područja interkulturalnog odgoja i obrazovanja te upoznavanje i poštivanje kulture, vrijednosti i ustavnih načela EU-a i države u kojoj borave, kao nužnih preduvjeta života u zajednici.

PROJEKTI EUROPSKE UNIJE ZA JAČANJE EUROPSKOGA IDENTITETA PUTEM PROGRAMA U PODRUČJU OBRAZOVANJA

Prema Prijedlogu preporuka Vijeća o promicanju zajedničkih vrijednosti, uključivog obrazovanja i europske dimenzije poučavanja (Uvodna izjava 15, od 5. listopada 2018.) ostvarivanje prekograničnih kontakata jest najučinkovitiji put stvaranja europskog, kozmopolitskog identiteta. Razmjena učenika država članica ili virtualna mobilnost *e-Twinning* preporučeni su oblici djelovanja. Stvaranje osjećaja pripadnosti, svijesti o zajedničkim vrijednostima, slobodi, solidarnosti i njegovanju kulturne baštine osim na regionalnoj i nacionalnoj razini, trebalo bi ojačati i na europskoj razini. Svijest o očuvanju kulturne baštine treba podizati i mjerama očuvanja i popularizacije tradicionalnih umjetnosti i obrta Europe. Kultura je sredstvo zbližavanja naroda, stoga je treba posebno njegovati u školama kroz programe građanskog i interkulturalnog odgoja i obrazovanja.

U tom je kontekstu osmišljen projekt Erasmus i Erasmus+ (kao njegov nastavak), koji se javlja kao političko sredstvo stvaranja zajedničke europske kulture i povezanosti politika Europske unije kroz srednjoškolsko i visokoškolsko obrazovanje. Cilj ovog programa jačanje je znanja i vještina te zapošljivosti europskih građana. Ono obuhvaća sve europske i međunarodne programe i inicijative EU-a u području obrazovanja (opće obrazovanje, visoko obrazovanje, obrazovanje odraslih), osposobljavanja (strukovno obrazovanje i osposobljavanje), mladih i sporta. Ključni ciljevi programa

Erasmus+ (2021 – 2027) jesu: Povećanje mobilnosti: omogućiti većem broju ljudi priliku za učenje, obuku, rad ili volontiranje u inozemstvu; Inkluzivnost: povećati sudjelovanje pojedinaca s manje mogućnosti i promicati inkluzivnost; Digitalna transformacija: podržati digitalne vještine i alate za obrazovanje i osposobljavanje; Održivost i zelene prakse: integrirati ekološke prakse i održivost u sve aspekte programa; Sudjelovanje u demokratskom životu: potaknuti aktivno građanstvo i sudjelovanje mladih u demokratskim procesima.

U razdoblju od 2014. do 2020. potporu u sklopu programa Erasmus+ dobilo je više od četiri milijuna učenika, studenata i nastavnika, zbog čega je proračun povećan za 40 % u usporedbi s prethodnim razdobljem (Erasmus+ vodič kroz program, 2021). Tijekom 30 godina postojanja programom se omogućilo studiranje, osposobljavanje, poučavanje ili volontiranje u nekoj drugoj zemlji za 9 milijuna ljudi (Obrazovanjem i kulturom jačati europski identitet 2017: 5).

EU razvila je nekoliko ključnih alata i inicijativa za priznavanje vještina i kvalifikacija koje olakšavaju mobilnost radnika i učenika diljem Europe. Ovi alati pomažu u usklađivanju standarda kvalifikacija, olakšavajući priznavanje i razumijevanje kvalifikacija između različitih zemalja članica. Alati i inicijative Europske unije za priznavanje vještina kvalifikacija jesu:

- *Europass* skup je *online* alata i informacija koji pomaže pojedincima da predstave svoje vještine i kvalifikacije na standardiziran i lako razumljiv način
- *Youthpass* alat je za priznavanje i potvrđivanje neformalnog učenja i iskustva stečenog kroz programe Erasmus+: Mladi i Europske snage solidarnosti
- *Europski kvalifikacijski okvir (EQF)* zajednički je referentni okvir koji povezuje nacionalne kvalifikacijske sustave različitih zemalja EU-a, omogućujući lakše razumijevanje i usporedbu kvalifikacija
- *Europski sustav prijenosa i prikupljanja bodova (ECTS)* alat je koji omogućava prijenos i akumulaciju bodova iz akademskih kvalifikacija između različitih institucija visokog obrazovanja unutar EU-a
- *Europski sustav kredita za strukovno obrazovanje i osposobljavanje (ECVET)* alat je koji olakšava prijenos, priznavanje i akumulaciju postignuća u strukovnom obrazovanju i osposobljavanju diljem Europe
- *Europski referentni okvir za osiguravanje kvalitete u strukovnom obrazovanju i osposobljavanju (EQAVET)*
- *Europski registar za osiguravanje kvalitete (EQAR)*
- *Europsko udruženje za osiguranje kvalitete u visokom obrazovanju (ENQA)*
- *Europass mobilnost* dokument je koji bilježi međunarodno iskustvo (npr. studij, stažiranje) pojedinaca unutar EU-a

- *Europska klasifikacija vještina, kompetencija, kvalifikacija i zanimanja (ESCO)* alat je koji identificira i kategorizira vještine, kompetencije, kvalifikacije i zanimanja relevantne za tržište rada, obrazovanje i osposobljavanje unutar EU-a
- *Euroguidance* europska je mreža nacionalnih centara koji podržavaju razvoj savjetodavnih usluga u području obrazovanja, osposobljavanja i zapošljavanja.

Navedenim alatima i mrežama osigurava se postizanje zadanih ciljeva strategije *Europa 2020* te lakše i brže priznavanje stečenih vještina i kvalifikacija unutar država članica Europske unije. U EU-u ti se alati podupiru mrežama u području obrazovanja. Osniva se nacionalni informacijski centar za akademsko priznavanje (NARIC – mreža nacionalnih informacijskih centara za akademsko priznavanje (ENIC-NARIC) pruža informacije i savjete o priznavanju inozemnih diploma i studijskih razdoblja (Europski alati za mobilnost 2018). Navedeni alati i inicijative pomažu u stvaranju zajedničkog okvira za priznavanje kvalifikacija i vještina, omogućujući građanima EU-a veću mobilnost i bolje mogućnosti zapošljavanja, potiče se obrazovanje i lakši pristup tržištu rada, studentska mobilnost i dr. (Europska komisija 2021).

Ulaskom u EU zajednicu RH prihvatila je biti dio EU-a, zajedničke vrijednosti i inicijative, no njezina zadaća je i dalje, unutar EU-a, štititi svoje interese, njegovati tradiciju i kulturu i promovirati je radi povezivanja s drugima.

Daljnja istraživanja u području obrazovanja i kulture u EU-u mogu se usmjeriti na istraživanje učinkovitosti EU programa u jačanju europskog identiteta mladih, npr. nakon Erasmus+ mobilnosti. Zanimljivo bi bilo komparirati na koji su način države članice EU-a u sklopu interkulturalnog odgoja integrirale europske vrijednosti u svoje kurikule te kako se europski identitet manifestira u svakodnevnom životu građana EU-a.

ZAKLJUČAK

Europski identitet, kao i ostali grupni identiteti, nije čvrst, statičan i nepromjenjiv, već je fluidan, dinamičan i u stalnom stvaranju. Stvaranje europskog identiteta, ili prema Ceruttiju „nadnacionalnoga identiteta“, odvija se putem političke, vojne, gospodarske, obrazovne i kulturne integracije. Europski kozmopolitizam vodi se temeljnim načelima političke slobode, globalne pravednosti, socijalne sigurnosti i ekološke ravnoteže koja su kozmopolitska, univerzalna načela. Uz zajedničke vrijednosti Unija pokazuje interes za nacionalne posebnosti, stoga se europski identitet oblikuje razvijanjem svijesti o razlikama i integraciji razlika i spoznaji važnosti kulturnih posebnosti svake članice EU-a. Na taj se način umanjuje strah od gubitka kulturnih posebnosti svake države. Bitno je shvatiti da kozmopolitski identitet ne izdaje nacionalni i lokalni identitet, nego ga omogućuje (Beck 2004). Zajedništvo Europe može se graditi odvo-

jeno od koncepta jezika, povijesti, mitova, na poštivanju demokracije i temeljnih prava EU, jačanju civilnog društva – viziji kozmopolitske Europe u kojoj građani EU-a imaju aktivnu ulogu u procesu odlučivanja, integraciji europskih država i osjećaju zajedničkog identiteta koji ne ugrožava postojeće osobne, regionalne i nacionalne. Kulturna dimenzija ima presudnu ulogu u očuvanju identiteta svake članice EU-a, stoga je potrebno staviti naglasak na njegovanje nacionalne i regionalne kulturne posebnosti. EU konstituiranjem upravnih institucija, jedinstvenoga tržišta, zajedničkih obrazovnih kvalifikacija, studentskom i radnom mobilnošću, kao i zajedničkim simbolima, nastoji ojačati osjećaj *europskog identiteta*. Obrazovanje ima značajnu ulogu u formiranju europskog identiteta, stoga razumijevanje i prihvaćanje europskog i kozmopolitskoga identiteta treba provoditi *interkulturalnim odgojem i obrazovanjem.* Takav pristup ima presudnu ulogu u razvoju europskog (kozmopolitskog) građanina. Odgoj *za temeljne vrijednosti na kojima se gradi* europski, kozmopolitski *identitet* ujedno su i „temeljne vrijednosti interkulturalizma (smanjenje stereotipa i predrasuda, uklanjanje etnocentrizma i nacionalizma, nejednakosti i diskriminacije, suzbijanje ksenofobičnosti i diskriminacije, uvažavanje jezika manjinskih zajednica, prihvaćanje etničnosti, naglašavanje snošljivosti, zajedništva i suživota različitih kultura, osvještavanje mogućnosti uzajamnog kulturnog obogaćivanja, poticanje tolerancije i međusobne solidarnosti te zagovaranje i promicanje nenasilnog rješavanja sukoba)“; (Bedeković 2018: 111). Odgoj i obrazovanje pomaže nam da se prilagodimo, da razumijemo druge kulture, da steknemo nove vještine u mobilnom, multikulturalnom i digitalnom društvu.

U isto vrijeme osjećati pripadnost i naciji te biti Europljanin nije kontradiktorno, jer ti identiteti nisu isključivi. Oni se prožimaju, nadopunjuju, uvažavaju. Kulturnim identitetom EU promiče raznolikost nacionalnih identiteta država članica, o čemu svjedoči i njezin slogan „Ujedinjeni u različitosti“. Kulturni identitet uvijek će biti izraz određene nacionalne skupine, dok će politički i ekonomski identitet povezivati građane/državljana EU-a i predstavljati nadnacionalni identitet.

Da bi uspjeli pomiriti želju za očuvanjem nacionalnog/kulturnog identiteta s potrebom prihvaćanja novih identiteta, europskih (i kozmopolitskih), neophodno je *odgajati i njegovati mnogostruke identitete, a uz strategije o zajedničkim vrijednostima pokazivati interes za nacionalne posebnosti*. Prihvaćanjem novih identiteta ne gube se postojeći, već se njima oplemenjuju. S takvim se stavom može očekivati ostvarenje europskog kozmopolitskog sna i kozmopolitske Europe.

LITERATURA

Agencija za mobilnost i programe Europske unije. 2018. *Europski alati za mobilnost.* Zagreb. https://arh.mobilnost.hr/cms_files/2019/03/1552651632_eu-alati-za-mob-web.pdf. (pristupljeno 3. prosinca 2024.).

Beck, Ulrich. 2002. *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter: Neue weltpolitische Ökonomie.* Edition Suhrkamp. Frankfurt am Main.

Beck, Ulrich. 2004. *Moć protiv moći u doba globalizacije*. Školska knjiga. Zagreb.

Beck, Ulrich; Grande, Edgar. 2006. *Kozmopolitska Europa: Društvo i politika u drugoj* moderni. Školska knjiga. Zagreb.

Božić-Vrbančić, Senka. 2008. Rasprave. Diskurzivne teorije i pitanje europskog identiteta. *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 38/31. 9-38. https://hrcak.srce.hr/file/54854.

Cerutti, Furio ur. 2006*. Identitet i politika*. Politička kultura. Zagreb.

Ciljevi i vrijednosti, *Službene stranice Europske unije*. Dostupno na: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_hr

Čačić-Kumpes, Jasna. 2004. Politike reguliranja kulturne i etničke različitosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi. *Migracijske i etničke teme* 20/2-3. 143–159. https://hrcak.srce.hr/7261.

Čepo, Dario. 2010. Od nacionalnoga k supranacionalnome: europski identitet i EU. *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Ur. Budak, Neven; Katunarić, Vjeran. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

Čepo, Dario. 2022. Europska integracija u konstruktivističkoj prizmi: konstrukcija nadnacionalne zajednice i preobrazba (nad)nacionalnih identiteta. *Suvremeni Mediteran* 1/1. 1–18. https://doi.org/10.17818/SM/2021/1.1.

EUR-Lex. 2003. *Vrijednosti Unije: Izvor: Dokument 2003/C 169/1,* Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32003D0169

EUR-Lex. 2012. *Povelja temeljnih prava Europske unije (2012/C 326/02)*, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12012P/TXT. (pristupljeno 2. prosinca 2024.).

Europska komisija. 2017. *Europa u 12 lekcija*. Luxembourg: Ured za publikacije Europske unije. http://publications.europa.eu/resource/cellar/009305e8-2a43-11e7-ab65 01aa75ed71a1.0019.01/DOC_1 (pristupljeno 2. prosinca 2024.).

Europska komisija. 2017. *Obrazovanjem i kulturom jačati europski identitet*: *Doprinos Europske unije sastanku na vrhu u Göteborgu 17. studenoga 2017* (COM(2017) 673 final). Bruxelles: Europska komisija.

Europska komisija. 2021. *Erasmus+ vodič kroz program.* https://www.ampeu.hr/files/Vodi%C4%8D-kroz-program-Erasmus-HR.pdf. (pristupljeno 4. prosinca 2024.).

Europska komisija. 2024. *Digitalni ID i osobni digitalni novčanik za građane, stanovnike i poduzeća EU-a,* https://ec.europa.eu/digitalbuildingblocks/sites/display/EUDIGITALIDENTITYWALLET/EU+Digital+Identity+Wallet+Home. (pristupljeno 2. prosinca 2024.).

https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0673&from=EN. (pristupljeno 2. prosinca 2024.).

James, Harold (1996). *The End of Glbalization: Lessons from the Great Depression*., Harvard University Press. London.

Knutsson, Karl-Eric (1997). Culture and Human Development. Report on a Conference on *Culture, Cultural Research and Cultural Policy*, Stockholm, August.

Pervan, Tomislav i dr. 2017. *Hercegovina Franciscana, časopis za duhovnost, znanost i umjetnosti, god. XIII, br. 3*. Hercegovačka franjevačka provincija. Mostar.

Priopćenje za tisak Europske unije (2017, 14. studeni). *Budućnost Europe: europsko područje obrazovanja do 2025.* https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hr/IP_17_4521.

Rodin, Davor. 2001. Europa: ljuska bez jezgre, Prilog raspravi o kulturnim pretpostavkama Europske unije. *Politička misao* 38/3. 14–26. https://hrcak.srce.hr/24516.

Službene internetske stranice EU-a. *Program financiranja Erasmus+.* https://commission.europa.eu/education/set-projects-education-and-training/erasmus-funding-programme_hr. (pristupljeno 6. prosinca 2024.).

Službeni list Europske unije (2018. lipanj). *Preporuke Vijeća Europske unije od 22. 5. 2018. o promicanju zajedničkih vrijednosti, uključivog obrazovanja i europske dimenzije poučavanja (2018/C 195/01).* https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=EN (pristupljeno 5. prosinca 2024.).

Službeni list Europske unije. *Mišljenje Europskog odbora regija – Obrazovanjem i kulturom jačati europski identitet (2018/C 361/05)*, 2024. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017IR6048 (pristupljeno 6. prosinca 2024.).

Smith, D. Anthony. 1992. National identity and the idea of European Unity, *International Affairs* Vol. 68(1), 55–76. http://www.jstor.org/stable/2620461; https://doi.org/10.2307/2620461

Spajić-Vrkaš, Vedrana. 2007. Pedagogija prema cjeloživotnom obrazovanju, sv. 1. *Europske integracije i obrazovanje za demokratsko građanstvo*. Ur. Previšić, Vlatko; Šoljan, Nikša Nikola; Hrvatić, Neven. Hrvatsko pedagogijsko društvo. Zagreb.

Such, Jan. 2000. Nacionalni identitet naspram europskog identiteta. *Politička misao* 37/4. 83–88. https://hrcak.srce.hr/26850.

Švob-Đokić, Nada. 2006. Kraj globalizacije i kulturni razvoj. *Zarez* 8/171. 10–11.

Živaković-Kerže, Zlata. 2014. *Slavonija, Baranja i Srijem – Povijest, Kultura, Umjetnost, Prirodne ljepote, Turizam*. Turistička naklada. Zagreb.

How intercultural education promotes European (and cosmopolitan) identity

ABSTRACT

Methods and policies presented in this paper are used for the formation of a new supranational European identity. Although its foundations lie upon traditional national identities, the EU strives to form a new, supranational, common European identity, which would not pose a threat to the existing national identities. In this respect, it uses the patterns by which national identities are generated and formed yet abstracting them from the particular national contents and combining them into values which can represent any of these, being generally humanistic and cosmopolitan. Culture is of utmost importance for the development of European identity. The EU values are promoted through cultural identity and intercultural education. Also, the creation of a European educational area is recommended. Policies in the educational domain are specifically analysed, being used as long-term methods which have proved to be highly effective in generating such an identity. Data on investments into European educational networks show the scope and general idea of such policies. It is therefore argued that forming a European identity also means the creation of a cosmopolitan identity, which supports the underlying national identities, rather than opposing them.

Keywords: *identity, European values, nationalism, cosmopolitanism, culture, intercultural education*

dr. sc. Ana Opačić

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ana.opacic@pravo.unizg.hr

dr. sc. Linda Rajhvajn Bulat

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
linda.rajhvajn@pravo.unizg.hr

UDK: 364
Izvorni znanstveni rad

Mjerenje kulturne kompetentnosti u javnim službama na primjeru sustava socijalne skrbi

SAŽETAK

Posljednjih 10-ak godina u Hrvatskoj svjedočimo porastu stranog stanovništva koje pristiže uslijed prisilnih i radnih migracija. Osim sa sustavom socijalne skrbi i policijom migranti prilikom rješavanja svojih statusnih pitanja vrlo brzo dolaze u kontakt i s drugim javnim sustavima. Stoga, trebalo bi istražiti u kojoj su mjeri stručnjaci u javnim službama kulturno kompetentni. Kulturna kompetentnost višedimenzionalan je konstrukt koji se sastoji od komponente znanja, vještina i odnosa stručnjaka prema kulturnim razlikama. U kulturno-pluralnim društvima smatra se osnovnom učinkovitih javnih službi, no u Hrvatskoj gotovo uopće nije razmatrana.

U radu će se prikazati rezultati istraživanja provedenog sa 195 socijalnih radnika zaposlenih u sustavu socijalne skrbi. Cilj rada je prikazati metrijska obilježja upitnika za mjerenje kulturne kompetentnosti konstruiranog za potrebe istraživanja. Validirani upitnik za mjerenje kulturalne kompetentnosti u Hrvatskoj sastoji se od 17 čestica na koje ispitanici iskazuju svoje slaganje na skali od 1 do 5. Faktorskom analizom dobivena je trofaktorska struktura. Analizom sadržaja tvrdnji koje pripadaju pojedinoj komponenti, prvi faktor imenovan je Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti, drugi Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika, a treći Kulturno osjetljiva praksa. Pouzdanost svih triju skala visoka je (Cronbachov alpha između 0,78 do 0,82).

Najviše prosječne vrijednosti su na prvom faktoru (kognitivna dimenzija kompetencija), dok su niže vrijednosti na druga dva faktora koja se odnose na biheviоralnu dimenziju kompetencija. To ukazuje na to da su stručnjaci u socijalnoj skrbi na razini

kulturne pretkompetentnosti. Očekivano, dimenzije kulturne kompetentnosti pozitivno koreliraju sa spremnošću na rad s azilantima, znanjem o propisima i sa stavovima o azilatima. Konstruiranjem i validiranjem instrumenta omogućava se daljnje istraživanje kulturne kompetentnosti u javnim službama u Hrvatskoj.

Ključne riječi: *kulturna kompetentnost, izbjeglice, socijalna skrb, validacija upitnika, javne službe*

UVOD

Posljednjih 10-ak godina svjedočimo sve većem kulturnom pluralizmu u Republici Hrvatskoj uslijed dinamičnih migracijskih kretanja. Strani državljani u različitom opsegu trebaju usluge javnih službi. Osobe tražitelji međunarodne zaštite su još od migrantskih valova iz 2015. godine upućeni na brojne javne službe, poput policije, socijalne skrbi, obrazovanja, zdravstva i pravosuđa. Migranti radnici zasad iskazuju te potrebe u manjem opsegu, no opravdano se može očekivati da će rad sa stranim državljanima postajati sve učestalije pitanje javnih službi u Hrvatskoj. Postavlja se pitanje u kojoj su mjeri javni službenici kulturno kompetentni i promišlja li se uopće o tome. Spomenimo da se tema kulturne kompetentnosti spominje u dvama znanstvenim radovima na portalu znanstvenih časopisa Hrčak (Žganec i dr. 2022, Žganec i Miljenović 2011).

S obzirom na evidentan nedostatak istraživanja u Hrvatskoj, kao i instrumenata za mjerenje kulturne kompetentnosti, provedeno je istraživanje čiji je cilj bio validirati upitnik kulturne kompetentnosti u Hrvatskoj te time stvoriti osnovu za daljnja istraživanja. Iz cilja istraživanja formulirana su dva problema istraživanja, potrebno je:

1. ispitati psihometrijske karakteristike i faktorsku strukturu Upitnika procjene kulturne kompetentnosti stručnjaka
2. ispitati povezanost kulturne kompetentnosti stručnjaka sa sociodemografskim podacima, procijenjenim znanjem, spremnošću na rad te stavovima o azilantima.

TEORIJSKI PREGLED

Uz razumijevanje da je pojam kulture višeslojan i da široko obuhvaća sva materijalna i nematerijalna dobra čovječanstva, nekog društva ili epohe, kulturna kompetentnost temelji se na užem shvaćanju kulture kao „ukupnosti obrazovanja, znanja, vještina, etičkih i socijalnih osjećaja, društvenog ophođenja i ponašanja nekog pojedinca u odnosu prema drugome“ (Hrvatski jezični portal 2025). Kulturna kompetentnost je pojam koji se intenzivnije počinje koristiti početkom 90-ih godina ubrzanjem migracijskih globalizacijskih trendova. Međutim najšire korištena definicija je

s konca 80-ih. Prema Crossu i dr. (1989: iv) kulturna kompetentnost je „set kongruentnih ponašanja, stavova i politika koje karakteriziraju sustav, djelovanje ili profesionalno ponašanje te omogućuje da ti sustavi, djelovanja i profesionalci budu djelotvorni u kroskulturnim situacijama“. Time autori kulturno kompetentnima smatraju pojedince, ali i sustave (organizacije) u kojima oni djeluju. Na dvojako shvaćanje kulturne kompetentnosti kao individualne i sistemske karakteristike ukazuje i definicija Wing Sue (2006: 29) prema kojoj je kulturalna kompetentnost obilježje stručnjaka koji „posjeduje svijest, znanje i vještine funkcioniranja u pluralnim demokratskim društvima“ te obilježje organizacijskih i socijalnih struktura koje zagovaraju „nove teorije, prakse, politike i organizacijske strukture koje su responzivnije prema svim grupama“.

Iz predložene definicije Crossa i dr. (1989) ističu se tri dimenzije kulturne kompetentnosti: ponašanja i stavovi te politika sustava u kojima se djeluje kao set normi koji regulira profesionalna ponašanja. Wing Sue (2006) dodaje i dimenziju svjesnosti o vlastitim kulturnim obilježjima. U radu Alizdeha i Chavana (2016) sustavnim pregledom literature i analizom 18 modela kulturne kompetentnosti utvrđene su sljedeće komponente: svijest, razumijevanje, briga, osjetljivost, prihvaćanje različitosti, stavovi, otvorenost, komunikacijske vještine, samoosviještenost, interakcija u kontekstu različitosti, afinitet prema različitim kulturama i kulturna inteligencija. Čini se da različiti autori nastoje obuhvatiti kognitivne, afektivne i ponašajne aspekte kulturne kompetentnosti.

S obzirom na razinu kulturne kompetentnosti, prethodno spomenuti, autori Cross i dr (1989) predložili su kontinuum od šest stupnjeva kompetentnosti. Prva tri stupnja predstavljaju izostanak kompetentnosti, a počevši od kulturne destruktivnosti s monokulturnim pristupom, preko kulturne nesposobnosti gdje organizacijski kontekst ne dozvoljava različitost pristupa (iako se različitosti uočavaju), do kulturne sljepoće gdje se različitosti relativiziraju i neutraliziraju, pa pod uvjerenjem o suštinskoj sličnosti među ljudima postoji samo unificirano postupanje. Na drugom spektru kontinuuma postoji kuturna pretkompetentnost prema kojemu se razumiju kulturne različitosti. Kada se uz razumijevanje doda i adekvatan stručni pristup, onda govorimo o kulturnoj kompetentnosti. Napredna kulturna kompetentnost označava najrazvijeniji stupanj u kojemu se kulturne različitosti integriraju na proaktivnoj razini, na taj način da počinju i šire transformirati društvene odnose.

Kirmayer (2012) sugerira da je djelotvornost postupanja svrha kulturne kompetentnosti. Uz djelotvornost javne službe imaju imperativ biti dostupne građanima, a kulturna kompetentnost unapređuje dostupnost službi (Kirmayer 2012). Dostupni sustavni pregledi literature zasad ukazuju da unapređenje kulturne kompetentnosti unaprjeđuju procesne aspekte rada službi (zadovoljstvo, veća pristupačnost i pravičnost u pristupu javnim uslugama), no još uvijek nema dostatnih empirijskih pokaza-

telja o efektima kulturne kompetentnosti na izravne učinke na korisnike (Beach i dr. 2005, Jongen i dr. 2018).

MJERENJE KULTURNE KOMPETENTOSTI

U pomažućim djelatnostima u okviru javnih službi razvijeni su različiti instrumenti koji imaju istraživačku, ali i praktičnu i organizacijsku svrhu omogućujući temeljitu samoprocjenu kulturne kompetentnosti. Oni se dominantno odnose na individualnu samoprocjenu stručnjaka koji provode psihosocijalni tretman (*Substance Abuse and Mental Health Services Administration* 2014), a brojni instrumenti razvijeni su u području zdravstva. Međutim, prema analizi 45 instrumenata korištenih sa stručnjacima u zdravstvu (Gozu i dr. 2007), tek u jednoj trećini studija autori izvještavaju o zadovoljavajućoj valjanosti ili pouzdanosti, a u samo 13 % analiziranih instrumenata oba psihometrijska kriterija zadovoljena su. Većina instrumenata temeljena je na samoprocjeni, a sadržajno su pokriveni indikatori koji se tiču općeg koncepta kulture, specifičnog kulturnog sadržaja, jezika i komunikacije i interakcije pacijent-stručnjak (Gozu i dr. 2007). Varijable odražavaju sve dimenzije kompetentnosti: znanje, stavove, vještine i ponašanja. Autori sumiraju i određena sadržajna ograničenja. Primjerice, ono što se smatra znanjem, može biti odraz stereotipa; značajan je rizik od socijalno poželjnih odgovora (posebno u domeni stavova) te postoji problem precjenjivanja vještina, kao i inače u mjerenju kompetencija, pa se ne postiže zadovoljavajući varijabilitet (Opačić 2022).

Loftin i dr. (2013) analizirali su 11 instrumenata primijenjenih u sestrinstvu. I ovdje se instrumenti temelje na samoprocjeni stručnjaka ili studenata sestrinstva. U devet instrumenata kultura je shvaćena kao opći pojam, a samo u dva instrumenta pitanja su kulturno specifična. U svim instrumentima ispituje se znanje o kulturama, a s osam instrumenata vrši se procjena samoefikasnosti, tj. pouzdanja u vlastito postupanje ili percepciju vještina. Jednako toliko instrumenata ispituje kulturnu osviještenost stručnjaka, čime se potvrđuje da su instrumenti koncipirani na trodimenzionalnom modelu osviještenosti, znanja i vještina. Autori zaključuju da nisu ponuđeni dovoljni podaci o psihometrijskim karakteristikama instrumenata. Na slične zaključke upućuje sustavna analiza instrumenata u radu Shena (2015), u kojemu je analizirano 18 modela kulturne kompetentnosti i 15 instrumenata. Kulturna kompetentnost teorijski se konstruira kao trodimenzionalni konstrukt sastavljen od kognitivne, bihevioralne i afektivne dimenzije. Nekoliko instrumenata temelji se na Bandurinoj teoriji samoefikasnosti te su u fokusu procjene vještina ili pouzdanje stručnjaka u profesionalnu izvedbu. Metrijski nisu dostatni podaci o pouzdanosti i valjanosti, a u načinu ispunjavanja dominiraju samoprocjene stručnjaka.

Lin i dr. (2017) analizirali su 10 instrumenata primijenjenih sa zdravstvenim djelatnicima u člancima od 1982. do 2013. godine. Sadržajno su instrumenti obuhvatili varijable koje se tiču stavova (kulturna osviještenost vlastite pripadnosti i osjetljivost na tuđe kulturne odrednice), znanje o kulturama, vještine i ponašanja koja se tiču kulturne pripadnosti, želja za upoznavanjem drugih kultura i susreti s ljudima drugačije kulture. Lin i dr. (2017) također upozoravaju na manjkavosti samoprocjene. Većina instrumenata imala je zadovoljavajuću pouzdanost i unutarnju konzistentnost, no samo se za dva instrumenta potvrđuje zadovoljavajuća konstruktna valjanost gdje faktori objašnjavaju više od 75 % varijance.

Prikazani sustavni pregledi brojnih instrumenata za mjerenje kulturne kompetentnosti u kontekstu zdravstva potvrđuju višedimenzionalan pristup u operacionalizaciji konstrukta, najčešće se zadržava okvir znanje-vještine-osviještenost i stavovi, a dominiraju samoprocjene stručnjaka. Uz ovo, treba istaknuti i da je većina instrumenata razvijena u anglosaksonskom krugu, u kojemu se kulturne različitosti puno jasnije manifestiraju jer su ta društva rasno, etnički i vjerski vrlo heterogena (Cappell i dr. 2007). Dominiraju instrumenti koji kulturi pristupaju na općeniti način te se mogu primijeniti na različite grupe korisnika, u odnosu na one instrumente koji se odnose na rad s jasno definiranom kulturnom grupom, odnosno kulturno su specifični (Cappell i dr. 2007).

Kada je riječ o socijalnom radu i socijalnim službama, postoje učestalo korišteni instrumenti, no oni često imaju praktičnu i organizacijsku svrhu, a ne (samo) znanstvenu. Nacionalno udruženje socijalnih radnika iz SAD-a (*National Association of Social Workers* [NASW] 2015) definira ekstenzivan popis indikatora kulturne kompetentnosti oko 10 standarda: etika i vrijednosti, samoosviještenost, znanje, vještine, pružanje usluga, zagovaranje, poštivanje različitosti u radnom kolektivu, obrazovanje stručnjaka, profesionalna komunikacija te upravljanje organizacijom. U socijalnom radu nedostaju sustavni pregledi literature o instrumentima koji su korišteni u istraživačke svrhe. U ranijoj kvalitativnoj analizi Boylea i Springera (2001), na analizi četiriju mogućih instrumenata, ističe se kako su kulturološki pristrana i primijenjena na uglavnom jednoj grupi stručnjaka. Također, češće se koriste sa studentima, ili u praksi kliničkih savjetovatelja. Instrumenti imaju dobre pokazatelje pouzdanosti, no nemaju stabilnu faktorsku strukturu, što znači da je nešto niža konstruktna valjanost. Instrumenti se temelje na samoprocjeni, što je povezano s rizicima socijalno poželjnih odgovora te izostanka varijabiliteta u procjeni vlastitih vještina. Time instrumenti nisu dovoljno osjetljivi da mogu detektirati stupnjeve u razinama kompetentnosti. Primjenom instrumenata nisu pronađeni dostatni empirijski dokazi o učincima kulturne kompetentnosti na ishode rada s korisnicima.

Radi prethodno navedenih razloga bilo je izazovno konstruirati upitnik za procjenu kulturne kompetentnosti u Hrvatskoj, a ponajviše zato što Hrvatska nije kulturno

izrazito heterogena država i međukulturne razlike nisu toliko uočljive. Socijalni radnici su se posljednjih 10-ak godina sve češće susretali s tražiteljima međunarodne zaštite, no opet više u pograničnim područjima. Pojedini područni uredi Hrvatskog zavoda za socijalni rad (ranije centri za socijalnu skrb) imaju i veću koncentraciju stanovnika koji nisu Hrvati po etničkoj pripadnosti (npr. Romi). Kako bismo predložili prvi ovakav instrument u Hrvatskoj, on se trebao odnositi općenito na pripadnost drugoj kulturi (nije mogao biti kulturno specifičan), ali i dovoljno konkretan da se na pojedinim indikatorima mogu detektirati razlike u razinama kompetentnosti te da se smanji precjenjivanje u samoprocjeni. Kako bismo izradili instrument, konzultirana su dva opširna instrumenta koja su dostupna u otvorenom pristupu te se mogu koristiti i u druge svrhe osim istraživačkih. Ponajviše se željelo dobiti uvid u mogući skup indikatora, a kako bi se naknadno mogli okupiti oni indikatori koji bi zadovoljili kriterije provedbe istraživanja u Hrvatskoj. Treba reći i da se vodilo računa o tome da, suprotno čestoj praksi, instrumenti ne budu predugački i iscrpljujući za ispunjavanje.

Prvi konzultiran instrument jest *Self-Assessment Checklist for Personnel Providing Services and Supports to Children and Youth with Special Health Needs and Their Families* (Goode 2009) s 49 tvrdnji podijeljenih u kategorije Fizičko okruženje, materijali i resursi; Komunikacijski stil; Vrijednosti i stavovi. Stručnjaci ga koriste kao alat za samoprocjenu na način da označavaju koliko često određena tvrdnja vrijedi za njih na skali od triju stupnjeva. U radu Rossetti i dr. (2017) instrument je korišten za akcijski plan unapređenja institucionalnog konteksta. Kako se radi o vrlo ekstenzivnom instrumentu specifičnom za rad s djecom i mladima te s brojnim specifičnim tvrdnjama o terapijskim postupcima, nije ga bilo moguće preuzeti u cijelosti u zadani istraživački kontekst u Hrvatskoj.

Sljedeći instrument koji je u otvorenom pristupu za korištenje i adaptaciju, a konzultiran je u ovom radu jest *Cultural Competence Self-Assessment Checklist* (*Central Vancouver Island Multicultural Society* 2021). U reviziji iz 2021. godine ovaj instrument ima 32 tvrdnje podijeljene u kategorije Svijesti, Znanja i Vještina. Instrument je primijenjen i validiran na Cipru sa zdravstvenim djelatnicima te su dobivene zadovoljavajuće pouzdanosti za sve tri subskale (Argyriadis i dr. 2022). Osim ovog rada, nismo pronašli druge primjere primjene u istraživačke svrhe.

Kada govorimo o istraživanju kulturne kompetentnosti u hrvatskim javnim službama, pronalazimo samo tri istraživanja i to sa socijalnim radnicima i pedagozima. Komparativno istraživanje Žganeca i dr. (2022) pokazuje da socijalni radnici u Hrvatskoj imaju nešto niže procjene kulturne kompetentnosti od kolega iz Srbije, a posebno su svjesni da vlastite predrasude utječu na kvalitetu obavljanja prakse. Istraživanje s 905 socijalnih radnika u centrima za socijalnu skrb ukazuje na visoke procjene kulturne kompetentnosti, ali samo u domeni svijesti (Opačić i Podobnik 2022) te je ekstenzivan upitnik u pilot-istraživanju reduciran samo na četiri varijable. Istraživa-

nje Bedeković (2015) odnosilo se na stavove studenata pedagogije o važnosti kulturnih kompetencija, no nisu istraživane same kompetencije. Studenti pedagogije u ovom istraživanju pokazuju vrlo pozitivne stavove o važnosti interkulturnih kompetencija. Kako bi se odgovorilo na izostanak istraživačke prakse, provedeno je istraživanje čija će metodologija i rezultati biti opisani u daljnjem tekstu.

METODOLOGIJA

Ovo kvantitativno istraživanje provedeno je kao dio evaluacijskog istraživanja za potrebe projekta *Osnaživanjem stručnjaka do uspješne integracije azilanata,* čiji je izvoditelj Hrvatska udruga socijalnih radnika, a primarni cilj bilo je jačanje kompetencija stručnjaka. Podaci su prikupljeni metodom ankete te su se ispitanici sustavno uključivali u evaluacijsko istraživanje neposredno prije treninga, neposredno po završetku treninga i šest mjeseci po završetku treninga. Izvori podataka bili su sami sudionici edukacija provođenih na 8 lokacija. Upitnike su diseminirali izvoditelji edukacija, a po završetku edukacija evaluatorica. Podaci su prikupljani tijekom 2020. i 2021. godine. S obzirom na trajanje pandemije Covida 19 edukacije su se na pet lokacija provodile uživo, a na tri lokacije *online*. Tako je 112 upitnika prikupljeno metodom lice u lice, a 83 *online*. U ovom radu analizirani su rezultati istraživanja prikupljeni neposredno prije treninga stručnjaka.

Sudionici

U istraživanju je sudjelovalo 195 sudionika, pri čemu je 174 sudionica ženskog roda (88,8 %), što odgovara spolnoj strukturi zaposlenika u sustavu socijalne skrbi (Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike, 2021). Raspon godina stručnjaka je od 25 do 64 (M = 41,07; SD = 10,186). Većina stručnjaka (N = 58, 29,7 %) dolazi iz centra za socijalnu skrb koji je smješten u manjem gradu (do 10 000 stanovnika), zatim iz najvećih gradova s više od 100 000 stanovnika (N = 43, 22,1 %), iz grada veličine od 10 001 do 20 000 stanovnika (N = 42, 21,5 %), iz većeg grada do 100 000 stanovnika (N = 27, 13,8 %) te, konačno, iz gradova srednje veličine do 50 000 stanovnika (N = 25, 12,8 %).

Što se tiče duljine rada u sustavu socijalne skrbi, stručnjaci u uzorku otprilike su ravnomjerno zastupljeni s nešto većim udjelom stručnjaka s najmanje staža, tj. do 5 godina (N = 59, 30,4 %), najiskusnijih stručnjaka sa stažom duljim od 20 godina ima 24,7 % (N = 48), dok je otprilike jednak broj stručnjaka sa stažom do 10, odnosno do 20 godina (N = 44, 22,7 % i N = 43, 22,2 %). Među sudionicima je 43 (22,4 %) onih koji su imenovani koordinatorima za osobe pod međunarodnom zaštitom.

INSTRUMENTI

Upitnik procjene kulturne kompetentnosti stručnjaka konstruiran je u svrhu ovog istraživanja i njegove psihometrijske karakteristike bit će detaljno prikazane u poglavlju o rezultatima istraživanja. Početna verzija upitnika sadrži 21 tvrdnju, odabranih na temelju instrumenata *Self-Assessment Checklist for Personnel Providing Services and Supports to Children and Youth With Special Health Needs and Their Families* (Goode 2009) i *Cultural Competence Self-assessment Checklist* (*Central Vancouver Island Multicultural Society* 2021). Oba instrumenta opisana su u poglavlju Mjerenje kulturne kompetentnosti. Sudionici su procjenjivali svoje slaganje s tvrdnjama na skali od pet stupnjeva Likertovog tipa (od 1 – uopće se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem). Sve tvrdnje prikazane su u Tablici 2., u poglavlju Rezultati.

Skala stavova prema azilantima (Ajduković i dr. 2019) sadrži 19 čestica i mjeri kognitivne, afektivne i bihevioralne odrednice stavova prema azilantima i njihovoj integraciji. Upitnik je korišten uz prethodnu suglasnost autora. Sudionici su svoje odgovore dali na skali Likertovog tipa od pet stupnjeva (od 1 – uopće se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem). Ukupni rezultat formirao se kao prosječna vrijednost svih odgovora na skali i veći rezultat ukazuje na sudionikove pozitivnije stavove prema azilantima i njihovoj integraciji. *Cronbach alpha* koeficijent pouzdanosti na ovom uzorku iznosi 0,88.

Skala podrške pravima azilanata (Ajduković i dr. 2019) sadrži 13 čestica kojima se ispituje podrška koju sudionici iskazuju pravima koja su azilantima u Republici Hrvatskoj zakonom zajamčena. Sudionici su svoje odgovore dali na skali Likertovog tipa od pet stupnjeva (od 1 – uopće se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem), a ukupni rezultat formirao se kao prosječna vrijednost svih odgovora na skali. Viši rezultat pokazuje veći stupanj podrške ostvarivanju zakonom zajamčenih prava azilanata. Pouzdanost skale je na našem uzorku izrazito visoka ($\alpha = 0,93$).

Skala očekivanja negativnih promjena u zajednici (Ajduković i dr. 2019) sadrži 5 čestica koje opisuju moguće negativne promjene u zajednici koje se mogu dogoditi zbog dolaska azilanata. I na ovoj skali su sudionici dali svoj odgovor na ranije opisanoj skali od pet stupnjeva, a ukupni rezultat se formirao kao prosjek svih odgovora na skali. Viši rezultat upućuje na viša očekivanja negativnih promjena u zajednici zbog dolaska azilanata. Pouzdanost skale iznosi $\alpha = 0,77$.

Skala poznavanja prava osoba pod međunarodnom zaštitom konstruirana je u svrhu ovog istraživanja i sastoji se od 14 tvrdnji na koje sudionici odgovaraju pomoću skale od pet stupnjeva (od 1 – nisam uopće upoznat/a do 5 – u potpunosti poznajem pravnu regulativu). Primjer tvrdnje je: *Koliko poznajete protokol o postupanju prema djeci bez pratnje?* Ukupan rezultat formira se kao prosjek odgovora na svim tvrd-

njama, a viši rezultat ukazuje na percepciju veće upoznatosti s pravima (veća procjena znanja). Pouzdanost skale je vrlo visoka i iznosi $\alpha = 0,96$.

Skala spremnosti za rad s korisnikom koji je stranac pod međunarodnom zaštitom, također je konstruirana u svrhu ovog istraživanja i sastoji se od 11 tvrdnji na koje sudionici odgovaraju pomoću skale od četiriju stupnjeva (od 1 – uopće nisam spreman/na do 4 – u potpunosti se osjećam spremnim/om). Primjer tvrdnje je: *Da vam se pojavi korisnik koji je stranac pod međunarodnom zaštitom, koliko se sada osjećate spremnima da uputite korisnika na mjesta u zajednici gdje može dobiti podršku?* Ukupni rezultat je i ovaj put formiran kao prosjek svih odgovora na skali i viši rezultat ukazuje na veću spremnost sudionika za rad s korisnikom koji je stranac pod međunarodnom zaštitom. Pouzdanost skale iznosi visokih $\alpha = 0,95$.

Obrada podataka

Obrada podataka rađena je u statističkom programu SPSS 25. Eksploratorna faktorska analiza Upitnika kulturne kompetentnosti stručnjaka napravljena je u dva koraka, pri čemu je u prvom koraku metodom glavnih komponenata provjereno koliko se faktora eksponira, dok se analiza ponovila u drugom koraku sa zadanim brojem faktora te *Varimax* rotacijom. Provjerom pouzdanosti faktora (*Cronbach Alpha* koeficijentom) odlučeno je koje se tvrdnje ostavljaju u upitniku, a koje se isključuju. Za dobivanje odgovora na drugi problem istraživanja korišteni su Pearsonovi koeficijenti korelacije.

PSIHOMETRIJSKE KARAKTERISTIKE I FAKTORSKA STRUKTURA UPITNIKA PROCJENE KULTURNE KOMPETENTNOSTI STRUČNJAKA

Da bi se istražila struktura Upitnika procjene kulturne kompetentnosti stručnjaka, provedena je eksploratorna faktorska analiza. Preliminarne analize Kaiser-Meyer-Olkinovog i Bartlettovog testa ukazale su na to da su podaci prikladni za provedbu faktorske analize ($KMO = 0,86$; $\chi2\ (210) = 1340,97$, $p < 0,001$). Međutim, 16. čestica skale (*Svjestan/na sam kada se osjećam nelagodno kada se susretnem s ljudima različite rase, vjere, religije, etniciteta ili seksualne orijentacije*) izbačena je iz daljnje analize zbog manjka povezanosti s drugim varijablama i niske vrijednosti MSA-e ($MSA = 0,34$), odnosno manje od 0,60, što su Tabachnick i Fidell. (2019) postavili kao donju granicu.

Ekstrakcija faktora provedena je metodom glavnih komponenata. Početna statistika prikazana je u Tablici 1.

Tablica 1. Početna statistika faktorske analize za varijable kulturne kompetentnosti stručnjaka

Čestica	Ukupno	% varijance	Kumulativni %
1	6,262	31,31	31,31
2	1,898	9,49	40,80
3	1,707	8,54	49,33
4	1,128	5,64	54,97
5	1,021	5,10	60,08
6	1,008	5,04	65,12
7	,891	4,46	69,57
8	,789	3,95	73,52
9	,696	3,48	76,99
10	,604	3,02	80,02
11	,562	2,81	82,83
12	,516	2,58	85,41
13	,469	2,35	87,76
14	,455	2,28	90,03
15	,422	2,11	92,14
16	,397	1,98	94,13
17	,355	1,78	95,89
18	,322	1,61	97,51
19	,288	1,44	98,95
20	,210	1,05	100,00

Tablica 1. pokazuje da se u početnoj matrici latentnih dimenzija izdvojilo šest komponenata čiji je *eigenvalue* veći od jedan i koje objašnjavaju ukupno 65,12 % varijance. Zatim smo provjerili grafički prikaz početnih varijabli kulturne kompetentnosti (Slika 1.), koji pokazuje promjenu smjera krivulje nakon druge i treće komponente. S obzirom na to da prve tri komponente objašnjavaju 49,3 % varijance i nakon njih krivulja na Slici 1. naglo pada, one su zadržane za daljnju analizu.

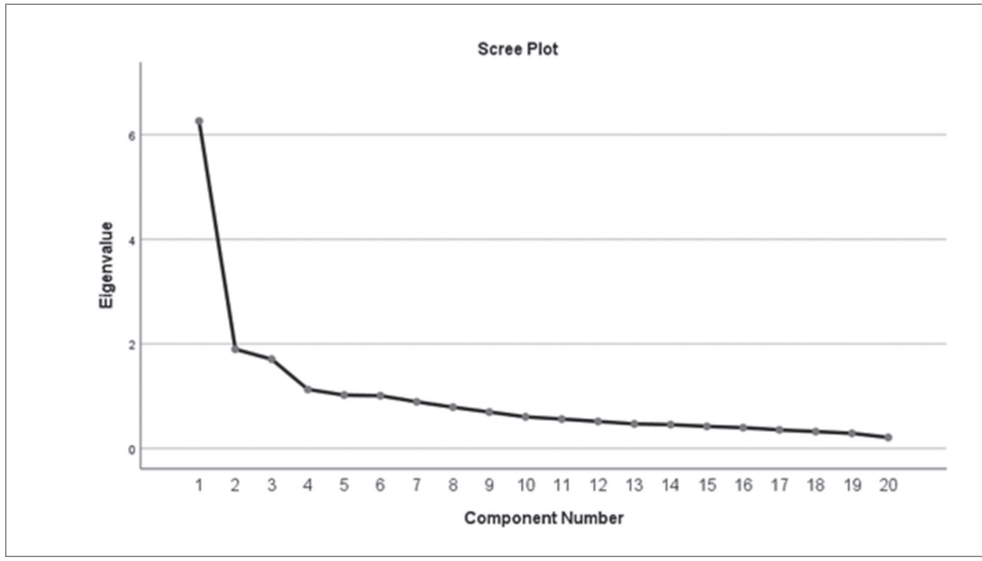

Slika 1. Grafički prikaz (engl. *scree plot)* početnih varijabli kulturne kompetentnosti

U idućem koraku provedena je faktorska analiza sa zadanim četirima faktorima i Varimax rotacijom uz prethodnu Kaiserovu normalizaciju varijabli. Zadržane su saturacije veće od 0,30. U Tablici 2. dana je matrica koja prikazuje raspored komponenti (faktora) i manifestnih varijabli.

Tablica 2. Rotirana matrica varijabli kulturne kompetentnosti*

TVRDNJA	FAKTOR 1	**FAKTOR 2**	**FAKTOR 3**	
	Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti	Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika	Kulturno osjetljiva praksa	h^2
Imam jasan doživljaj vlastitog etničkog i kulturnog identiteta.	**,786**			,64
Poznajem kulturne korijene svoje obitelji.	**,741**			,55
Svjestan/na sam individualnih razlika unutar pojedine kulturne grupe.	**,676**			,55
Interveniram na primjeren način ukoliko primijetim da se netko od stručnjaka odnosi prema pripadniku neke kulturne grupe s predrasudama ili netolerancijom.	**,641**			,52

TVRDNJA	FAKTOR 1	FAKTOR 2	FAKTOR 3	
	Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti	Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika	Kulturno osjetljiva praksa	h^2
Mogu prepoznati vlastite kulturne pristranosti u određenoj situaciji.	**,514**			,30
U radu s ljudima potičem ih da ne koriste uvredljive izraze za druge kulturne grupe.	**,512**	,417		,45
Prije nego u radu koristim neke tiskane materijale, provjeravam da nemaju uvredljivi ili stereotipizirani sadržaj za neku kulturnu grupu.	**,501**		,301	,39
Razlike među ljudima bogatstvo su koje treba slaviti.	**,437**			,30
Nastojim razumjeti obiteljski kolokvijalni govor koji može biti važan za procjenu, tretman, ili općenito intervencije.		**,843**		,75
U komunikaciji nastojim koristiti barem ključne riječi jezik/dijalekta obitelji s kojima radim.		**,841**		,71
Koristim drugačije geste, slikovna pomagala i fizičke znakove u interakciji s korisnicima koji slabije razumiju ili govore hrvatski.		**,728**		,54
Mogu prilagoditi svoj način komunikacije kako bih komunicirao djelotvornije s ljudima koji komuniciraju na drugačiji način.	,531	**,454**		,51
Vodim računa o tome da pisani materijali koje dijeli moja ustanova, uzima u obzir prosječnu razinu pismenosti korisnika s kojima radim	,329	**,446**		,35
U svom radu ne namećem vrijednosti koje su u sukobu ili nisu u skladu s vrijednostima druge kulturne grupe.		**,335**		,18
Posjećujem važne ustanove ili obljetnice/ blagdane nekih kulturnih skupina.			**,785**	,62

TVRDNJA	FAKTOR 1	FAKTOR 2	FAKTOR 3	
	Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti	Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika	Kulturno osjetljiva praksa	h^2
U mojim se radnim prostorijama nalaze slike, posteri i ostali materijali koji reflektiraju raznovrsna kulturna nasljeđa.			**,757**	,59
Tražim informacije od članova obitelji ili drugih važnih aktera u zajednici koji bi pomogli u prilagodbi usluge da se očuvaju kulturne specifičnosti.			**,747**	,67
Prije nego posjetim obitelj/korisnika na terenu, raspitam se o prihvatljivim oblicima ponašanja, običajima i nekim specifičnim očekivanjima koja su jedinstvena za neku kulturnu grupu.		,410	**,524**	,51
Koristim svaku priliku kako bih naučio/la o kulturi svojih korisnika tijekom uspostavljanja odnosa s njima.	,472		**,452**	,51
Koristim prevoditelje za pomoć u razumijevanju.			**,449**	,22

** Redoslijed tvrdnji poredan je po faktorima radi veće preglednosti tablice; h^2 = komunalitet*

Iz matrice rotiranih varijabli vidi se da je u sve tri latentne komponente razvrstan sličan broj manifestnih varijabli: u prvoj osam, a u drugoj i trećoj po šest. Pritom valja napomenuti da su dvije varijable koje imaju veću saturaciju, dodijeljene drugom faktoru po jačini zbog svog sadržaja (tvrdnja *Mogu prilagoditi svoj način komunikacije kako bih komunicirao djelotvornije s ljudima koji komuniciraju na drugačiji način* faktoru 2 te tvrdnja *Koristim svaku priliku kako bih naučio/la o kulturi svojih korisnika tijekom uspostavljanja odnosa s njima* faktoru 3). Analizom sadržaja tvrdnji koje pripadaju pojedinoj komponenti, prvi faktor imenovan je Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti, drugi Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika, a treći Kulturno osjetljiva praksa. Nakon rotacije prvi faktor objašnjava 19,4 % varijance, drugi 16,3 %, a treći 13, 7% (ukupno i dalje 49,3 %).

Idući korak odnosio se na provjeru pouzdanosti pojedinog faktora koji je predstavljao odgovarajuću supskalu Upitnika procjene kulturne kompetentnosti stručnjaka. U Tablicama 3., 4. i 5. prikazane su deskriptivna statistika i pouzdanosti supskala.

Tablica 3. Deskriptivna statistika i pouzdanosti supskale Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti

	M	SD	Cronbachov Alpha uz izbrisanu tvrdnju
Imam jasan doživljaj vlastitog etničkog i kulturnog identiteta.	4,36	,801	,79
Poznajem kulturne korijene svoje obitelji.	4,36	,840	,79
Svjestan/na sam individualnih razlika unutar pojedine kulturne grupe.	4,20	,791	,78
Interveniram na primjeren način ukoliko primijetim da se netko od stručnjaka odnosi prema pripadniku neke kulturne grupe s predrasudama ili netolerancijom.	4,13	,901	,78
Mogu prepoznati vlastite kulturne pristranosti u određenoj situaciji.	*3,89*	*,915*	*,82*
U radu s ljudima potičem ih da ne koriste uvredljive izraze za druge kulturne grupe.	4,38	,862	,79
Prije nego u radu koristim neke tiskane materijale, provjeravam da nemaju uvredljivi ili stereotipizirani sadržaj za neku kulturnu grupu.	3,88	1,088	,80
Razlike među ljudima bogatstvo su koje treba slaviti.	4,26	,887	,80
Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti	33,47	4,678	,81

Tablica 4. Deskriptivna statistika i pouzdanosti supskale Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika

	M	SD	Cronbachov Alpha uz izbrisanu tvrdnju
Nastojim razumjeti obiteljski kolokvijalni govor koji može biti važan za procjenu, tretman, ili općenito intervencije.	3,96	,908	,68
U komunikaciji nastojim koristiti barem ključne riječi jezik/ dijalekta obitelji s kojima radim.	3,65	1,052	,70
Koristim drugačije geste, slikovna pomagala i fizičke znakove u interakciji s korisnicima koji slabije razumiju ili govore hrvatski.	3,87	1,012	,74

	M	SD	Cronbachov Alpha uz izbrisanu tvrdnju
Mogu prilagoditi svoj način komunikacije kako bih komunicirao djelotvornije s ljudima koji komuniciraju na drugačiji način.	4,24	,698	,75
Vodim računa o tome da pisani materijali koje dijeli moja ustanova uzima u obzir prosječnu razinu pismenosti korisnika s kojima radim.	3,68	80	,75
U svom radu ne namećem vrijednosti koje su u sukobu ili nisu u skladu s vrijednostima druge kulturne grupe.	*4,09*	*1,012*	*,79*
Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika	23,48	3,892	,77

Tablica 5. Deskriptivna statistika i pouzdanosti supskale Kulturno osjetljiva praksa

	M	SD	Cronbachov Alpha uz izbrisanu tvrdnju
Posjećujem važne ustanove ili obljetnice/blagdane nekih kulturnih skupina.	2,32	1,121	,70
U mojim radnim prostorijama nalaze se slike, posteri i ostali materijali koji reflektiraju raznovrsna kulturna nasljeđa.	2,01	1,150	,70
Tražim informacije od članova obitelji ili drugih važnih aktera u zajednici koji bi pomogli u prilagodbi usluge da se očuvaju kulturne specifičnosti.	2,97	1,071	,67
Prije nego što posjetim obitelj/korisnika na terenu, raspitam se o prihvatljivim oblicima ponašanja, običajima i nekim specifičnim očekivanjima koja su jedinstvena za neku kulturnu grupu.	3,61	,946	,71
Koristim svaku priliku kako bih naučio/la o kulturi svojih korisnika tijekom uspostavljanja odnosa s njima.	3,64	,948	,72
Koristim prevoditelje za pomoć u razumijevanju.	*3,46*	*1,299*	*,78*
Kulturno osjetljiva praksa	18,01	19,270	,75

Kao što vidimo, pouzdanosti sve tri supskale visoke su, no uklanjanjem po jedne čestice iz svake supskale (označeno u Italic), pouzdanost se malo povećava te je stoga odlučeno da se navedene tvrdnje isključe iz konačne verzije Upitnika. Tako

finalna verzija Upitnika procjene kulturne kompetentnosti stručnjaka sadrži 17 tvrdnji, a rezultati se formiraju kao suma odgovora na tvrdnje odgovarajuće supskale. Deskriptivna statistika, konačne pouzdanosti i interkorelacija supskala prikazane su u Tablici 6.

Tablica 6. Deskriptivna statistika, pouzdanosti i interkorelacija supskala Upitnika kulturne kompetentnosti stručnjaka

Supskala	**min**	**max**	**M**	**SD**	**α**	**Interkorelacije supskala**		
						1.	**2.**	**3.**
1. Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti	14,00	35,00	29,37	4,451	,82	1	,52***	,41***
2. Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika	10,00	25,00	19,29	3,515	,79		1	,41***
3. Kulturno osjetljiva praksa	5,00	25,00	14,56	3,824	,78			1

Povezanost kulturne kompetentnosti stručnjaka sa sociodemografskim podacima, procijenjenim znanjem, spremnošću na rad te stavovima o azilantima

Kako bismo odgovorili na drugi istraživački problem, izračunati su Pearsonovi koeficijenti korelacije supskala Upitnika kulturne kompetentnosti sa sociodemografskim podacima (Tablica 7.) i znanjem, spremnošću na rad te stavovima o azilantima (Tablica 8.).

Tablica 7. Povezanost supskala Upitnika kulturne kompetentnosti sa sociodemografskim podacima

	Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti	Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika	Kulturno osjetljiva praksa
Spol	,06	-,04	-,04
Dob	,06	-,04	,22**
Veličina mjesta u kojemu je Područni ured HZSR-a	-,02	-,04	,01
Duljina staža u socijalnoj skrbi	,08	-,05	,14*

	Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti	Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika	Kulturno osjetljiva praksa
Čestina rada s korisnikom koji je tražitelj azila / pod međunarodnom zaštitom	,04	-,08	-,03
Imenovanje koordinatorom za osobe pod međunarodnom zaštitom	-,13	-,11	,00

Tablica 8. Povezanost supskala Upitnika kulturne kompetentnosti sa sociodemografskim podacima

	Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti	Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika	Kulturno osjetljiva praksa
Samoprocjena znanja o terminologiji i relevantnim pravnim propisima	,15*	,07	,14
Procjena spremnosti na stručni rad s osobama pod međunarodnom zaštitom i primjenu vještina stručnog rada	,23**	,18*	,21**
Stavovi prema azilantima	,34***	,25**	,25**
Podrška pravima azilantima	,37***	,31***	,27***
Očekivanje negativnih promjena u zajednici	-,27***	-,16*	-,22**

Iz prikazanih Pearsonovih koeficijenata korelacije možemo zaključiti kako je, kada je riječ o sociodemografskim varijablama, jedino kulturno osjetljiva praksa statistički značajno, ali nisko, povezana s dobi sudionika, kao i s duljinom radnog staža u socijalnoj skrbi, pri čemu stariji sudionici i oni koji dulje rade u socijalnoj skrbi njeguju praksu koja u većoj mjeri uvažava kulturna obilježja.

Što se, pak, tiče drugih varijabli kojima smo mjerili obilježja sudionika koja se tiču rada s azilantima i osobama pod međunarodnom zaštitom, sve varijable osim znanja pokazale su se statistički značajno povezanim sa svim supskalama Upitnika procjene kulturne kompetentnosti stručnjaka. Znanje je statistički značajno, ali nisko, povezano samo s pozitivnim vrednovanjem kulturnih različitosti, pri čemu su otvoreniji

prema kulturnim različitostima sudionici koji procjenjuju da imaju bolje znanje o terminologiji i relevantnim pravnim propisima. Sudionici koji su spremniji na stručni rad s osobama pod međunarodnom zaštitom i primjenu vještina stručnog rada, imaju pozitivnije stavove prema azilantima te daju veću podršku pravima azilantima, a ujedno su i oni koji pozitivnije vrednuju kulturne različitosti, više se komunikacijski prilagođavaju kulturnim obilježjima korisnika te njeguju kulturno osjetljivu praksu. Konačno, što je veće očekivanje negativnih promjena u zajednici, to je i općenito manja kulturna kompetentnost sudionika.

DISKUSIJA

Predloženi Upitnik procjene kulturne kompetentnosti stručnjaka u skladu s teorijskim očekivanjima (Alizdeh i Chavan 2016, Cross i dr. 1989, Wing Sue 2006;) i ranijim istraživanjima (Boyle i Springer 2001, Gozu i dr. 2007, Lin i dr. 2017, Loftin i dr. 2013, Shen 2015) mjeri kulturnu kompetentnost kao višedimenzionalni koncept te su nakon validacije instrumenta kroz tri supskale vidljive tri dimenzije: afektivna u smislu pozitivnog odnosa prema kulturnim različitostima uz kulturnu osviještenost vlastitih zadanosti (Wing Sue 2006); komunikacijska i kulturno osjetljiva praksa koje su u osnovi bihevioralne komponente. Upitniku nedostaje jasnija kognitivna dimenzija u smislu procjene znanja, a razlog tomu leži u činjenici da smo koncipirali upitnik koji je općenit prema kulturnoj pripadnosti i ne odnosi se na točno određenu kulturnu grupu. Takva je i većina instrumenata primijenjenih u istraživanjima (Cappell i dr. 2007) te bi postavljanje jako općenitih tvrdnji o samoprocjeni znanja moglo rezultirati nekritičko visokim procjenama stručnjaka i izostanku varijabiliteta (Opačić 2022). Kada promatramo razinu iskazane kompetentnosti, mogli bismo reći da su hrvatski stručnjaci u sustavu socijalne skrbi na stupnju kulturne pretkompetentnosti (Cross 1989) gdje afektivno prihvaćaju postojanje kulturnih različitosti, međutim, u manjoj mjeri iskazuju adekvatnu komunikacijsku prilagodbu i praksu koja je osjetljiva na kulturne razlike. To je u skladu s drugim istraživanjem sa socijalnim radnicima u centrima za socijalnu skrb (Opačić i Podobnik 2022). Pritom treba imati na umu da se ovdje radi o pozitivno selektiranom uzorku stručnjaka koji su se tijekom svog obrazovanja susreli s ovim temama, koji su upravo pristupili daljnjoj izobrazbi za kvalitetniji rad sa azilantima i za koje se očekuje da u svojoj praksi susreću tražitelje međunarodne zaštite. U drugim područjima socijalne skrbi, a možda i u drugim javnim službama bismo mogli očekivati niže procjene na mjerenim dimenzijama kulturne kompetentnosti.

Kada promatramo metrijske karakteristike, konstruirani upitnik i njegove supskale imaju zadovoljavajuću pouzdanost (iako ne previsoku), ali nedovoljnu konstruktnu valjanost s obzirom na to da tri faktora objašnjavaju oko 49 % varijance. U pregle-

dima instrumenata već smo ukazali na nedostatno izvještavanje o metrijskim karakteristikama ili nedovoljnoj konstruktnoj valjanosti (Gozu i dr. 2007, Lin i dr. 2017, Loftin i dr. 2013, Shen 2015). U ovom istraživanju zamijetilo se reduciranje tvrdnji s 21 na 17, a takav trend zamijetili smo i u drugom istraživanju (Opačić i Podobnik 2022). Možemo pretpostaviti da tendencija sužavanja dimenzija kulturne kompetentnosti i nestabilnost faktorskih struktura ima svoje uzroke u činjenici da hrvatsko društvo još uvijek nije naočigled kulturno heterogeno, u tome da se o kulturnoj kompetentnosti ne govori dovoljno u javnim službama, ali i u pretjerano rigidnim okvirima postupanja javnih službi u kojima nije moguće razvijati kulturno osjetljivu ili specifičnu praksu. Ovo, ali i prethodno provedena istraživanja koja su prikazana u uvodu, ukazuju da postoje različita shvaćanja u konceptualizaciji kulturne kompetentnosti, ali i da je izazovno operacionalizirati konstrukt koji bi jednako kvalitetno obuhvatio sve dimenzije.

U istraživanju smo pronašli dokaze prediktivnoj valjanosti instrumenta s obzirom na to da su potvrđene povezanosti s drugim aspektima prakse i stavovima o azilantima. Potvrđena je očekivana povezanost dimenzija kulturne kompetentnosti sa spremnošću na stručni rad s osobama pod međunarodnom zaštitom i primjenu vještina stručnog rada te sa većom podrškom u ostvarenju njihovih prava. Time možemo postaviti hipotezu da bi veća kulturna kompetentnost dovela i do učinkovitije prakse (Kirmayer 2012), u ovom slučaju s azilantima i strancima pod supsidijarnom zaštitom. Što se tiče povezanosti sociodemografskih karateristika s kulturnom kompetentnosti, spol i veličina mjesta nisu povezani s dimenzijama kulturne kompetentnosti. Dob i radni staž očekivano su povezani samo s dimenzijom kulturno osjetljive prakse. No, niti u drugim istraživanjima nema jasnih zaključaka o povezanosti kulturne kompetentnosti s demografskim obilježjima (Kohli Bagwe i Haskollar 2020).

ZAKLJUČAK

U ovom istraživanju validirali smo Upitnik kulturne kompetentnosti stručnjaka koji se pokazuje kao pouzdan instrument za mjerenje kulturne kompetentnosti u socijalnoj skrbi. Instrument ima trofaktorsku strukturu te su dimenzije kulturne kompetentnosti Pozitivno vrednovanje kulturnih različitosti, Komunikacijska prilagodba kulturnim obilježjima korisnika i Kulturno osjetljiva praksa. Dimenzije kulturne kompetentnosti očekivano su povezane sa stavovima o azilantima te sa spremnošću na stručni rad i zaštitu prava osoba tražitelja međunarodne zaštite.

Ovo istraživanje ima određena ograničenja. Radi više sile (pandemija koronavirusa) podaci su prikupljani različitim postupcima. Svakako bi valjalo upitnik primijeniti na većem i heterogenijem uzorku te tako provjeriti stabilnost dobivene faktorske strukture. Samoprocjena stručnjaka na kojoj se instrument temelji, ima također ograni-

čenja u vidu sklonosti precjenjivanju vještina i znanja ili davanja socijalno poželjnih odgovora.

S obzirom na to da se instrument pokazao pouzdanim, u daljnjim istraživanjima moguća je njegova primjena u drugim područjima socijalne skrbi, ali i drugim javnim službama, posebno u sektoru zdravstva, pravosuđa ili obrazovanja. Tako bi se moglo provjeriti je li ovo optimalna razina kompleksnosti instrumenta ili bi u budućnosti postojao prostor za usložnjavanje i ekstenziju instrumenta kako bi se mogle ispitati i druge dimenzije kulturne kompetentnosti. Od osobite bi važnosti bilo provoditi istraživanja o povezanosti kulturne kompetentnosti i učinkovitosti javnih službi u hrvatskom kontekstu koje se sve brže mijenja i postaje sve pluralnije.

LITERATURA

Ajduković, Dean; Čorkalo Biruški, Dinka; Gregurović, Margareta; Matić Bojić, Jelena; Župarić-Iljić, Drago. 2019. *Izazovi integracije izbjeglica u hrvatsko društvo : stavovi građana i pripremljenost lokalnih zajednica.* Vlada Republike Hrvatske, Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. Zagreb

Alizadeh, Somayeh; Chavan Meena 2016. Cultural competence dimensions and outcomes: a systematic review of the literature. *Health & Social Care in the Community* 24/6:e117-e130. doi: 10.1111/hsc.12293.

Argyriadis, Alexandros; Asimakopoulou, Evanthia; Patelarou, Evridiki; Andriopoulos, Ioannis; Patelarou, Athina; Paoullisi, Panagiotis; Zografakis-Sfakianakis, Michalis; Argyriadi, Agathi. 2022. Translation and validation in Greek of the Central Vancouver Island Multicultural Society Cultural Competence Self-Assessment Checklist for health professionals. *Population Medicine* 4/16. https://doi.org/10.18332/popmed/150202.

Beach, Mary Catherine; Price, Ebony. G.; Gary, Tiffany L.; Robinson, Karen A.; Gozu, Aysegul; Palacio, Ana; Smarth, Carole; Jenckes, Mollie W.; Feuerstein, Carolyn; Bass, Eric B.; Powe, Neil R.; Cooper, Lisa A. 2005. Cultural competence: a systematic review of health care provider educational interventions. *Medical care* 43/4. 356–373. https://doi.org/10.1097/01.mlr.0000156861.58905.96.

Bedeković, Vesna. 2015. Interkulturalna kompetentnost pedagoga u odgoju i obrazovanju za interkulturalne odnose. *Školski vjesnik* 64/1. 7–24.

Boyle, David P.; Springer, Alyson. 2001. Toward a Cultural Competence Measure for Social Work with Specific Populations. *Journal of Ethnic & Cultural Diversity in Social Work* 9/3-4. 53–71. https://doi.org/10.1300/J051v09n03_03.

Cappell, Jennifer; Veenstra, Gerry; Dean, Elizabeth. 2007. Cultural Competence in Healthcare: Critical Analysis of the Construct, Its Assessment and Implications. *Journal of Theory Construction & Testing* 11/1. 30–37.

Central Vancouver Island Multicultural Society. *Cultural Competence Self-assessment Checklist*. 2021. https://www.cvims.org/community/cultural-competency/ (pristupljeno 15.siječnja 2025.)

Cross, Terry L; Bazron, Barbara J.; Dennis, Karl W.; Isaacs, Mareasa R. 1989. *Towards a culturally competent system of care (Vol. 1).* Georgetown University Child Development Center, CASSP Technical Assistance Center. Washington, DC.

Goode, Tawara D. 2009. *Self-assessment checklist for personnel providing services and supports to children with disabilities & special health needs and their families*. Georgetown University Center for Child & Human Development. Washington, DC. https://nccc.georgetown.edu/documents/ChecklistEIEC.pdf (pristupljeno 15. siječnja 2025.).

Gozu, Aysegul; Beach, Mary Catherine; Price, Eboni G; Gary, Tiffany L; Robinson, Karen; Palacio, Ana; Smarth, Carole; Jenckes, Mollie W.; Feuerstein, Carolyn; Bass, Eric B.; Powe, Neil R.; Cooper, Lisa A. 2007. Self-administered instruments to measure cultural competence of health professionals: a systematic review. *Teaching and learning in medicine* 19/2. 180–190. https://doi.org/10.1080/10401330701333654.

Hrvatski jezični portal. kultúra. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eldjWBE%3D&keyword=kultura (pristupljeno 20.06.2025.).

https://www.socialworkers.org/LinkClick.aspx?fileticket=7dVckZAYUmk%3d&portalid=0 (pristupljeno 18. veljače 2025.).

Jongen, Crystal; McCalman, Janya; Bainbridge, Roxanne. 2018. Health workforce cultural competency interventions: a systematic scoping review. *BMC Health Services Research* 18/232. https://doi.org/10.1186/s12913-018-3001-5.

Kirmayer, Laurence J. 2012. Rethinking cultural competence. *Transcultural Psychiatry* 49/2. 149–164. doi:10.1177/1363461512444673.

Kohli Bagwe, Tanu; Haskollar, Elcin. 2020. Variables Impacting Intercultural Competence: A Systematic Literature Review. *Journal of Intercultural Communication Research* 49/4. 346–371. https://doi.org/10.1080/17475759.2020.1771751.

Lin, Chia-Jung; Lee, Chia-Kuei; Huang, Mei-Chih. 2017. Cultural Competence of Healthcare Providers: A Systematic Review of Assessment Instruments. *Journal of Nursing Research* 25/3. 174–186. DOI: 10.1097/JNR.0000000000000153.

Loftin, Collete; Hartin, Vicki; Branson, Marietta; Reyes, Helen. 2013. Measures of Cultural Competence in Nurses: An Integrative Review. *The Scientific World Journal*. 2013/1. https://doi.org/10.1155/2013/289101.

Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike. *Godišnje statističko izvješće o zaposlenicima u ustanovama socijalne skrbi u Republici Hrvatskoj u 2021. godini*, 2021. https://mrosp.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Socijalna%20politika/Odluke/Godi%C5%A1nje%20statisti%C4%8Dko%20izvje%C5%A1%C4%87e%20o%20zaposlenicima%20u%20ustanovama%20socijalne%20skrbi%20za%202021.%20godinu.pdf (pristupljeno 18.veljače 2025.).

National Association of Social Workers. Standards and Indicators for Cultural Competence in Social Work Practice. 2015.

Opačić, Ana. 2022. Starting from Scratch: How to Conceptualise, Operationalise and Measure Professional Competencies in Social Work. *Social Work in the Frame of a Professional Competencies Approach*. Ur. Opačić, Ana. Springer. Cham.

Opačić, Ana; Podobnik, Martina. 2022. Istraživački izvještaj znanstveno – istraživačkog projekta „Socijalni rad u centrima za socijalnu skrb u Republici Hrvatskoj". *Neobjavljeni znanstveni izvještaj*.

Rossetti, Zachary; Sauer, Janet Story; Bui, Oanh; Ou, Susan. 2017. Developing Collaborative Partnerships With Culturally and Linguistically Diverse Families During the IEP Process. *TEACHING Exceptional Children* 49/5. 328–338. https://doi.org/10.1177/0040059916680103.

Shen, Zuwang. 2015. Cultural competence models and cultural competence assessment instruments in nursing: a literature review. *Journal of transcultural nursing: official journal of the Transcultural Nursing Society* 26/3. 308–321. https://doi.org/10.1177/1043659614524790.

Substance Abuse and Mental Health Services Administration. 2014. *Improving Cultural Competence. Treatment Improvement Protocol (TIP*). Substance Abuse and Mental Health Services Administration. Rockville.

Tabachnick, Barbara G.; Fidell, Linda S. 2019. *Using Multivariate Statistics, 7th edition*. Pearson. Boston.

Wing Sue, Derald. 2006. *Multicultural social work practice*. Wiley. New Jersey.

Žganec, Nino; Škorić, Jovana; Marić Ognjenović, Miljana. 2022. Kulturalna kompetentnost stručnjaka u sustavima socijalne skrbi u Srbiji i Hrvatskoj – međudržavna usporedba. *Društvena istraživanja* 31/3. 429–449. https://doi.org/10.5559/di.31.3.03.

Žganec, Nino; Miljenović, Ana. 2011. Multiculturalism in Social Work. *Revija za socijalnu politiku* 18/3. 311–330. https://doi.org/10.3935/rsp.v18i3.1007.

Measuring cultural competence in public services using the example of the social welfare system

ABSTRACT

In the last 10 years, Croatia has witnessed an increase in the migrant population because of forced and labour migration. In addition to the social welfare system and the police, migrants very quickly enter other public systems when resolving their status issues. Therefore, it should be investigated to what extent experts in public services are culturally competent. Cultural competence is a multidimensional construct consisting of the components of knowledge, skills and attitudes of experts towards cultural differences. In culturally plural societies, it is considered as the basis of effective public services. However, in Croatia the topic has been understudied.

The paper will present the results of a study conducted with 195 social workers employed in the social welfare system. The aim of the paper is to present the metric characteristics of a questionnaire for measuring cultural competence constructed for the purposes of the study. The validated questionnaire for measuring cultural competence in Croatia consists of 17 items to which respondents express their agreement on a scale from 1 to 5. Factor analysis yielded a three-factor structure. By analyzing the content of the statements belonging to each component, the first factor was named Positive Evaluation of Cultural Differences, the second Communication Adaptation to the Cultural Characteristics of the User, and the third Culturally Sensitive Practice. The reliability of all three scales is high (Cronbach's alpha between 0.78 and 0.82).

The highest average values are on the first factor (cognitive dimension of competence), while the lower values are on the other two factors related to the behavioral dimension of competence. This indicates that social care professionals are at the level of cultural pre-competence. As expected, the dimensions of cultural competence positively correlate with readiness to work with asylum seekers, knowledge of regulations and attitudes towards asylum seekers. The construction and validation of the instrument enables further research on cultural competence in public services in Croatia.

Keywords: *Cultural competence, refugees, social care, questionnaire validation, public services*

dr. sc. Gordana Tkalec
Sveučilište Sjever
gtkalec@unin.hr

UDK: 811.163.42.
Stručni rad

Kako zovemo useljenike? – leksik hrvatskih medija

SAŽETAK

Porastom broja stranih radnika u Hrvatskoj povećao se i broj medijskih objava o njima koji zrcali ne samo događaje, nego i stavove društva. Medijska recepcija znatno utječe na društvenu (i obratno), a kroz način opisivanja i imenovanja, odnosno odabir riječi kojima se to čini, može se iščitati kakav je stav medija i društva o pojedinom fenomenu. U radu je dan prikaz značenja bliskoznačnica kojima se najčešće imenuju migranti te su usporedbom njihova značenja navedenog u hrvatskim rječnicima primijećene nijansirane razlike.

Na temelju prethodnih istraživanja uloge jezika u konstrukciji slike o migrantima i analiza medijske upotrebe diskursnih strategija nominacije provedeno je istraživanje leksika kojim se u imenovanju useljenika koriste najčitaniji hrvatski portali (prema Reutersovu istraživanju za 2024. godinu) Index.hr i 24sata.hr. Istraživanje je obuhvatilo kvantitativnu i kvalitativnu analizu medijskih objava na dvama najčitanijim hrvatskim portalima u razdoblju od godinu dana, od 1. srpnja 2023. do 1. srpnja 2024.

Cilj istraživanja bio je utvrditi koje su najčešće korištene riječi kojima mediji imenuju migrante te medijski diskurs korištenja pojedinih izraza. Provedena je analiza leksika te kritička analiza diskursa usmjerena na analizu i interpretaciju diskursa u odnosu na aktualnu situaciju u društvu.

Kako se kroz jezik može iščitati položaj moći, u radu je istražena i prisutnost diskriminirajućih, neetičnih i neprofesionalnih elemenata u prikazu useljenika. Mediji svojom upotrebom jezika utječu na stavove i razmišljanja publike, odnosno društva, no često se zanemaruje moguća i potrebna inkluzivna uloga jezika, a potiče podjela na nas i njih.

Ključne riječi: *analiza diskursa, jezik medija, leksik, medijska recepcija, migranti*

UVOD

Nomen est omen (ime je znamen) latinska je izreka koja se, prema Hrvatskom općem leksikonu, upotrebljava kada se nečija sudbina ili bitno svojstvo poklapa sa značenjem njegova imena. U osnovi se odnosi na vlastita imena, ali ako pomnije promotrimo ljudsku komunikaciju, načini na koji se sugovornici međusobno oslovljavaju može nam dati puno širi spektar informacija, od društvene hijerarhije do emocionalnih suodnosa. Kada promatramo načine nominacije u medijima, tada je uloga leksičkog odabira još važnija jer zbog apelativne uloge medija vrlo suptilno utječe i na odnose i stavove u društvu, odnosno publici. Pri tome se vrlo često ne razmišlja o jezičnim načelima, ne upotrebljava se preporučeni leksik, nego se izvještava po inerciji ili se, ako se o odabiru riječi uopće razmišlja, on prilagođava mrežnoj pretrazi po ključnim riječima. Cilj ovoga istraživanja bio je utvrditi koje su najčešće korištene riječi kojima mediji imenuju migrante te medijski diskurs korištenja pojedinih izraza oslanjajući se na hipoteze:

H1: Hrvatska riječ *useljenik* bit će slabije zastupljena u istraživanim medijima u odnosu na internacionalizam *imigrant*.

H2: Riječ *migrant* i njezine izvedenice i bliskoznačnice bit će negativno konotirane u medijskom diskursu.

H3: U istraživanim medijima zanemaruje se inkluzivna uloga jezika, a potiče senzacionalizam.

Važno je napomenuti da istraživani najčitaniji portali u Republici Hrvatskoj ipak u potpunosti ne oslikavaju stavove društva jer su izloženi tržišnom natjecanju i privlačenju pozornosti publike *klikabilnim* (*clickbait*) naslovima, ali svakako imaju utjecaj na njih. U kontekstu društvenih promjena i sve većeg broja useljenika u Republiku Hrvatsku, uz to kako ih nazivaju, željeli smo promotriti i istražiti na koji se način u medijima o njima piše i utvrditi potencijalnu povezanost.

TEORIJSKI PREGLED

U kontekstu pojačanog priljeva migranata u Europu, koji se događao u nekoliko valova ovisno o globalnim geopolitičkim uvjetima, raste i zanimanje akademske zajednice za navedeni problem i njegovo tumačenje. Osobito se važnom pokazala uloga medija, a u tome kontekstu i jezični obrasci koji se upotrebljavaju u prikazu migranata. Baker i dr. (2008) raspravljaju u kojoj se mjeri kritički analitičari diskursa mogu učinkovito koristiti metodama koje su inače povezane s korpusnom lingvistikom. Istraživanje su temeljili na analizi korpusa britanskih novinskih članaka o izbjeglicama, tražiteljima azila, imigrantima i migrantima, a u radu se predlaže okvir za usvajanje korpusnih pristupa u kritičkoj analizi diskursa. Ovom radu prethodilo je

ranije istraživanje (Gabrielatos i Baker 2008) na sličnu temu. Odnosom između formiranja identiteta i pripadnosti tražitelja azila/izbjeglica i percepcije važnosti tiska u Velikoj Britaniji te prikazom migranata u britanskom tisku bavi se i Khan (2013), ali se osim analizom medija koristi i metodom polustrukturiranih intervjua i analizom zakonodavstva, što ovdje neće biti slučaj. Zanimljivo istraživanje *Rasizam i kulturna raznolikost u masovnim medijima, Pregled istraživanja i primjeri dobre prakse u zemljama članicama EU-a, 1995. – 2000.* objavljeno je u Beču 2002. godine (ter Wal 2002), no Hrvatska, koja tada nije bila članica EU-a, nije uključena u istraživanje. Od hrvatskih istraživanja svakako se izdvaja rad autorica Bezić i Petrović *Diskursne strategije u medijskom prikazu migranata* iz (2019), no u tom radu korpus za istraživanje predstavljaju napisi u britanskim i talijanskim medijima što je predstavljalo poticaj za istraživanje i hrvatskih medijskih praksi. Bezić i Petrović (2019: 82) u vezi s ulogom medija navode: „Uloga medija u prikazu migranata i stvaranju mišljenja o njima iznimno je važna. Svojim djelovanjem, odnosno odabirom tema i načina izvještavanja o fenomenu migracija i migrantima, mediji oblikuju i stavove o njima (…). Stoga je proučavanje medijskog diskursa o migrantima i migracijama vrlo važno ne samo za bolje razumijevanje slojevitosti diskursa, nego i za rasvjetljavanje uloge jezika u oblikovanju stavova i vrijednosnih sustava i pojedinca i društva u cjelini." Opsežan opis ranijih istraživanja možemo pronaći u knjizi *Medijske reprezentacije migracija: Diskurzivne konstrukcije migranata, izbjeglica i tražitelja azila u hrvatskim medijima* u kojima autori zaključuju: „Unutar hrvatske znanstvene zajednice istraživanje teme medijskih reprezentacija migracija i izbjeglištva bile su relativno malobrojne i podzastupljene prije razdoblja Balkanskog koridora, a potom su se naglo povećale po učestalosti i obujmu" (Popović i dr. 2022: 27) te zaključuju: „Nedvojbeno je da je fenomen migracija važna tema na medijskoj agendi u Hrvatskoj, a samim time nameće se i kao važno društveno pitanje jer su mediji ključni akteri u polju konstruiranja, perpetuiranja i prenošenja značenja te u tom smislu imaju neizostavnu ulogu u postavljanju i usmjeravanju javnih rasprava, kao i u informiranju opće populacije." Brojni su radovi koji istražuju medijske reprezentacije useljenika, no nas je zanimalo razlikuju li se one s obzirom na izbor riječi kojima se useljenici imenuju jer „novinarsko izvještavanje uvelike ovisi i o različitoj uporabi narativa, pa je iznimno važno razumjeti metode oblikovanja medijskog teksta koje se najčešće oslanjaju na različita teorijska utemeljenja poput teorije kultivacije, teorije uokvirivanja i teorije indeksiranja" (Dabo 2024: 131).

METODOLOGIJA

Nakon utvrđivanja teorijskog okvira pristupilo se analizi značenja bliskoznačnica kojima se najčešće imenuju migranti u mrežno dostupnim hrvatskim rječnicima te usporedbi preporuka za njihovo korištenje. Važno je naglasiti da predmet ovoga istra-

živanja nije prikaz medijskih prezentacija useljenika, nego uočen fenomen da mediji u različitom kontekstu koriste riječi useljenik i imigrant premda su one istoznačnice.

Budući da se u radu istražuje leksik kojim se koriste najčitaniji hrvatski portali u imenovanju useljenika, kao korpus za istraživanje odabrana su dva najčitanija portala prema Reutersovu istraživanju za 2024. godinu, a to su Index.hr i 24sata.hr. Tekstovi na kojima se istraživanje temelji objavljeni su u razdoblju od godinu dana; od 1. srpnja 2023. do 1. srpnja 2024. Pretragom po ključnim riječima provedena je kvantitativna i kvalitativna analiza medijskih objava. Kao ključne riječi odabrane su imenice *useljenik*, *migrant*, *imigrant* i *Nepalac.* Etnik *Nepalac* uključili smo u istraživanje kako bismo usporedili i jasnije određenu, užu i manje apstraktnu kategoriju ljudi koji se useljavaju.

Metodološku i tematsku sličnost možemo pronaći u radu Bagarić i Mandić (2019) u kojemu je prikupljanje uzorka pretraživanje izvršeno kroz arhivu objavljenih tekstova na mrežnim stranicama analiziranih portala. U navedenom radu također se, između ostalog, analiziraju objave prema tonu (pozitivan, negativan, neutralan).

Kriterij za pretraživanje bio je obuhvaćanje svih objavljenih tekstova s navedenim ključnim riječima. Ključne riječi pretražene su u nominativu množine, dakle *useljenici*, *migranti*, *imigranti* i *Nepalci*, no tražilice arhivskih članaka obaju portala prikazuju sve gramatičke oblike tražene riječi.

Zbog velikog broja pronađenih tekstova koji se nisu bavili temom useljenika, nego je riječ samo uzgred spomenuta i tražilica ju je izlistala, istraživanje smo ograničili na tekstove koji u naslovu imaju traženu riječ, a ostale objave isključili smo iz istraživanja. Dodatan argument za ovakav pristup utjecaj je koji naslovi imaju na publiku, a onda posljedično i na njihove stavove. „Naslov je ključno mjesto teksta – njegov ulaz, kanal koji vodi u tekst, mamac“ (Ivas 2004: 10). Ono po čemu se novinarski stil razlikuje od svih ostalih funkcionalnih stilova jesu, između ostaloga, i naslovi. Njihova je uloga takva da vrlo često samo o njima ovisi hoće li se novine pročitati. Zato se i opremaju tako da privuku čitatelje: posebnim pismom, na posebnu (udarnu) mjestu, s ključnim riječima (napisa), s riječima ekspresivna značenja, s karakterističnim rečeničnim i interpunkcijskim znakovima itd. (Silić 2006: 89). „Funkcija je novinskog naslova da privuče pozornost čitatelja te da ga sažeto, zanimljivo i inteligentno upozori na glavnu misao članka koji slijedi“ (Hudeček 2006: 297). Napominjemo da u radu nisu analizirani samo naslovi, nego čitave objave, uključujući i tekst i opremu članka.

Analiza leksika te kritička analiza diskursa usmjerena na analizu i interpretaciju diskursa u odnosu na aktualnu situaciju u društvu provedena je na 459 medijskih objava o migrantima, 47 o imigrantima, 6 o useljenicima i 68 o Nepalcima koliko ih je objavljeno u istraživanom razdoblju. Ukupan broj objava prema tonu objave ručno je raz-

vrstan na afirmativne, neutralne, negativne i uznemirujuće napise. Sličnu podjelu i metodu obrade medijskih objava možemo pronaći u Sučić (2016). Ovakva metoda može pokazati određenu manjkavost u smislu subjektivnosti, no odlučili smo se na ručnu, a ne na računalnu pretragu budući da nam je u fokusu upotreba leksika u diskursu te su pročitane sve istraživane objave. Dodana je i kategorija uznemirujućeg sadržaja koja je dodatno provjerena kroz tražilicu arhive obaju portala upisivanjem ključne riječi i riječi *uznemirujuće*. Za ovakav pristup odlučili smo se kako bismo potvrdili ili opovrgnuli H1 i H2.

Objave su razvrstane i prema mjestu događanja kako bi se utvrdilo uvjetuje li mjesto zbivanja događaja korištenje pojedine riječi, što se pokazalo točnim.

Na osnovi utvrđenog korpusa te sadržaja svih objava uspoređen je način pisanja portala Index.hr i 24sata.hr u kontekstu jezičnih, ali i profesionalnih i etičkih normi.

REZULTATI

Hrvatski rječnici slično, ali ipak s nijansiranim razlikama, definiraju ključne riječi ovoga istraživanja. Analizirane riječi pretražene su i uspoređene u dvama mrežno dostupnim hrvatskim rječnicima: *Školskome rječniku hrvatskoga jezika* (Birtić i dr. 2012) i *Hrvatskome jezičnom portalu* (HJP).

Analizirane ključne riječi bile su imenice *useljenik*, *migrant*, *imigrant* i *Nepalac*.

- useljènīk im. m. ⟨G useljeníka, V ùseljenīče; mn. N useljeníci, G useljenīkā⟩ osoba koja se uselila u koju državu; sin. (imigrant); ant. (emigrant), iseljenik (Hrvatski školski rječnik)
- useljènīk m ⟨G useljeníka, N mn useljeníci⟩ onaj koji je uselio iz jedne države u drugu (Hrvatski jezični portal)
- mìgrant im. m. ⟨G mìgranta; mn. N mìgranti, G mìgranātā⟩ osoba koja se seli iz jednoga mjesta u drugo (HŠR)
- mìgrant m ⟨G mn -nātā⟩ onaj koji je obuhvaćen migracijom, onaj koji migrira (HJP)
- imìgrant im. m. ⟨G imìgranta; mn. N imìgranti, G imìgranātā⟩ v. useljenik (HJP)
- imìgrant m ⟨G mn -nātā⟩ onaj koji se naselio u stranoj zemlji radi dugotrajnog ili stalnog boravka; useljenik, opr. emigrant
- Nepálac m (Nèpālka ž) ⟨G -lca, N mn Nepálci⟩; stanovnik ili državljanin Nepala (HJP)

Hrvatski školski rječnik ne bilježi imenicu Nepalac.

Uočavamo razliku između dvaju rječnika, ali i razliku između riječi *useljenik* i *imigrant*, koje su istoznačnice i *Hrvatski školski rječnik* tako ih navodi, ali *Hrvatski jezični portal* tumači ih slično, ali ne isto, dodatno objašnjavajući riječ *imigrant*. *Hrvatski školski rječnik* u uvodnom dijelu navodi kako „Riječi koje se navode kao sinonimi, antonimi i vidski parnjaci poveznice su koje korisniku omogućuju izravno prelaženje u njihov rječnički članak. Sinonimi i antonimi koji nisu normativno preporučljivi (koji se u rječniku obrađuju tako da uz njih stoji uputnica v.) donose se u zagradama." Prema navedenom u Hrvatskom školskom rječniku sinonim je riječi *useljenik* riječ *imigrant*, koja nije normativno preporučljiva.

Kada pogledamo istraživane riječi na dvama najčitanijim hrvatskim portalima, najčešće se pojavljuje riječ *migrant*, što je i očekivano jer ta riječ ima šire značenje od ostalih istraživanih riječi.

Tablica 1. Učestalost i ton objava s ključnom riječi migranti

Naziv portala	Ključna riječ	Ukupan broj objava			Afirmativne			Neutralne			Negativne			Uznemirujuće		
		RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet
Index.hr	migranti	150	85	62	25	7	10	37	37	9	34	21	16	54	20	24
		Ukupno: 297			Ukupno: 42			Ukupno: 83			Ukupno: 71			Ukupno: 98		
24sata.hr		128	18	16	5	1	0	18	3	2	21	5	5	84	9	9
		Ukupno: 162			Ukupno: 6			Ukupno: 23			Ukupno: 31			Ukupno: 102		
Sveukupno:		459			48			106			102			200		

U godinu dana istraživanja riječ migrant na oba portala pojavila se 459 puta; od toga je bilo 48 afirmativnih objava, 106 neutralnih, 102 negativne i 200 uznemirujućih objava.

Portal Index.hr objavio je ukupno čak 297 objava u kojima se spominjala riječ *migrant*, 150 s temom iz Hrvatske, 85 iz Europske unije i 62 iz svijeta, odnosno nečlanica EU-a. Afirmativnih tekstova bilo je 42; 25 iz RH, sedam iz EU-a i deset iz svijeta. Neutralnih je bilo 83; 37 iz RH, isto toliko iz EU-a i devet iz svijeta. Negativnih je bilo 71; 34 iz RH, 21 iz EU-a i 16 iz svijeta. Najveći je broj uznemirujućih tekstova, 98; 54 iz RH, 20 iz EU-a i 24 iz svijeta.

Portal 24sata.hr objavio je ukupno 167 objava u kojima se spominjala riječ *migrant*, 128 s temom iz Hrvatske, 18 iz Europske unije i 16 iz svijeta, odnosno nečlanica EU-a.

Afirmativnih tekstova bilo je svega šest; pet iz RH i jedan iz EU-a. Neutralnih je bilo 23; 18 iz RH, tri iz EU-a i jedan iz svijeta. Negativnih je bilo 31; 21 iz RH, pet iz EU-a i pet iz svijeta. Najveći je broj uznemirujućih tekstova, čak 102; 84 iz RH, devet iz EU-a i devet iz svijeta.

Tablica 2. Frekvencija i ton objava s ključnom riječi useljenici

Naziv portala	Ključna riječ	Ukupan broj objava			Afirmativne			Neutralne			Negativne			Uznemirujuće		
		RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet
Index.hr	useljenici	3	2	1	2	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	0
		Ukupno: 6			Ukupno: 2			Ukupno: 3			Ukupno: 1			Ukupno: 0		
24sata.hr		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Portal Index.hr u istraživanom razdoblju objavio je ukupno šest objava u kojima se spominjala riječ *useljenik*, tri s temom iz Hrvatske, dva iz Europske unije i jedan iz svijeta, odnosno nečlanica EU-a. Objavljena su dva afirmativna teksta iz RH, tri neutralna (po jedan iz svake kategorije) i jedan negativan tekst iz Europske unije. Uznemirujućih tekstova nije bilo. Zapažena je iznimno rijetka uporaba tog naziva.

24sata.hr u istraživanom razdoblju nema ni jednu objavu u kojoj navodi riječ *useljenik*. Ukupno u čitavoj arhivi samo 37 (zaključno s 3. listopada 2024.).

Za razliku od hrvatske riječi *useljenik*, internacionalizam *imigrant* upotrebljava se više puta.

Tablica 3. Učestalost i ton objava s ključnom riječi imigranti

Naziv portala	Ključna riječ	Ukupan broj objava			Afirmativne			Neutralne			Negativne			Uznemirujuće		
		RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet
Index.hr	imigranti	13	15	12	9	4	2	1	4	4	2	6	2	1	1	4
		Ukupno: 40			Ukupno: 15			Ukupno: 9			Ukupno: 10			Ukupno: 6		
24sata.hr		2	1	4	0	1	2	2	0	1	0	0	0	0	0	1
		Ukupno: 7			Ukupno: 3			Ukupno: 3			Ukupno: 0			Ukupno: 1		
Sveukupno:		47			18			12			10			7		

U godinu dana istraživanja riječ *imigrant* na oba portala pojavila se 47 puta; od toga je bilo 18 afirmativnih objava, 12 neutralnih, 10 negativnih i sedam uznemirujućih objava.

Portal Index.hr objavio je ukupno 40 objava u kojima se spominjala riječ *imigrant*, 13 s temom iz Hrvatske, 15 iz Europske unije i 12 iz svijeta, odnosno nečlanica EU-a. Afirmativnih tekstova bilo je 15; devet iz RH, četiri iz EU-a i dva iz svijeta. Neutralnih je bilo devet; jedan iz RH, četiri iz EU-a i četiri iz svijeta. Negativnih je bilo deset; dva iz RH, šest iz EU-a i dva iz svijeta. Najmanji je broj uznemirujućih tekstova, njih šest; po jedan iz RH i iz EU-a i četiri iz svijeta.

Portal 24sata.hr objavio je ukupno sedam objava u kojima se spominjala riječ *imigrant*, dvije s temom iz Hrvatske, jednu iz Europske unije i četiri iz svijeta, odnosno nečlanica EU-a. Bila su tri afirmativna teksta; jedan iz EU-a i dva iz svijeta. Neutralnih je bilo također tri; dva iz RH i jedan iz svijeta. Negativnih tekstova nije bilo, a samo je jedan uznemirujući tekst iz svijeta.

Uz istraživane riječi *useljenik* i *imigrant* te širi pojam *migrant* odlučili smo se i za riječ *Nepalac* kako bismo uzeli jasnije određenu, užu i manje apstraktnu kategoriju ljudi koji se useljavaju.

Tablica 4. Učestalost i ton objava s ključnom riječju Nepalci

Naziv portala	Ključna riječ	Ukupan broj objava			Afirmativne			Neutralne			Negativne			Uznemirujuće		
		RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet	RH	EU	svijet
Index.hr	Nepalci	48	0	1	34	0	0	3	0	0	6	0	0	5	0	1
		Ukupno: 49			Ukupno: 34			Ukupno: 3			Ukupno: 6			Ukupno: 6		
24sata.hr		18	0	1	14	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	1
		Ukupno: 19			Ukupno: 14			Ukupno: 0			Ukupno: 0			Ukupno: 5		
Sveukupno:		68			48			3			6			11		

U godinu dana istraživanja riječ *Nepalac* na oba portala pojavila se 68 puta; od toga je bilo 48 afirmativnih objava, tri neutralne, šest negativnih i 11 uznemirujućih objava.

Portal Index.hr objavio je ukupno 49 objava u kojima se spominjala riječ *Nepalac*, 48 s temom iz Hrvatske i jednom iz svijeta, odnosno nečlanica EU-a. Afirmativnih tekstova bilo je 34, a svi su bili iz Hrvatske. Neutralnih je bilo tri, opet samo iz Hrvat-

ske, a samo iz Hrvatske bilo je i šest negativnih tekstova. Šest tekstova sadržavalo je uznemirujući sadržaj; jedan je bio iz svijeta, a ostali iz Hrvatske.

Portal 24sata.hr objavio je ukupno 19 objava u kojima se spominjala riječ Nepalac, jedan je bio iz svijeta, a ostali iz Hrvatske. Neutralnih i negativnih objava nije bilo. Zabilježeno je 14 afirmativnih i četiri uznemirujuće objave iz Hrvatske i jedna uznemirujuća iz svijeta.

RASPRAVA

Index.hr u istraživanom razdoblju od godinu dana objavljuje velik broj tekstova s migrantskom tematikom od kojih je mnogo uznemirujućih. U napisima iz Hrvatske naglasak je na uznemirujuće vijesti o ilegalnim prelascima granice, prometnim nesrećama i nehumanim uvjetima u kojima se migranti nalaze. Teme iz Europske unije donose brojni tekstovi o jačanju desnice i nasilju, dok se svjetske teme bave stradanjima migranata. Afirmativnih je tekstova 15 %, neutralnih 28 %, negativnih 24 %, uznemirujućih 33 %, što zajedno čini (negativni i uznemirujući) 56 %. Primjer; *Migranti nasilno pokušavaju ući u Hrvatsku, kombijima u punoj brzini prelaze granicu* (Index.hr, 21. veljače 2024.).

24sata.hr donosi velik broj objava o ilegalnim migrantima u Hrvatsku (prometne nesreće, nesigurnost stanovnika, mrtvi i ranjeni migranti). Objave iz susjednih zemalja (Srbija i BiH) povećavaju nelagodu čitatelja i strah od ilegalnih migranata. Napisi su usmjereni na krijumčare migranata, ali uzrokuju uznemirenost. Prisutne su i špekulacije radi stvaranja panike, a navodi se kako krijumčari ne idu u zatvor, kao i navodna upletenost policije, što potiče osjećaj nesigurnosti. Kao oprema teksta pojavljuju se brojne uznemirujuće fotografije, često samo kao ilustracija. Primjer: *Užas kod zagrebačkog glavnog kolodvora: Sukobili se migranti, jedan muškarac je u bolnici...* (24sata.hr, 13. ožujka 2024.).

Afirmativnih je tekstova samo 4 %, neutralnih 14 %, negativnih 19 %, i čak 63 % uznemirujućih tekstova, što zajedno čini (negativni i uznemirujući) 82 %. 24sata, što potvrđuje zaključke Popović i dr. (2022: 144); „Analiza medijskih reprezentacija osvijetlila je medijsko-proizvodne prakse problematične za javnost i javni interes koje, nažalost, nisu ništa novo: o temi se izvještava senzacionalistički, što uključuje dramatizaciju, patetiku te manipulaciju emocijama publika, s intencijom pobuđivanja jakih pozitivnih ili negativnih sentimenata, dok je središnja karakteristika izvještavanja o temi konflikt, koji se reprezentira kao temeljna društvena relacija između različitih aktera, otvarajući prostor kontroverznim akterima da privuku pažnju publika (bez obzira na potencijalno štetne posljedice za društvo u cjelini).“

Naziv *useljenici* iznimno se rijetko upotrebljava u istraživanim medijima, odnosno 24sata.hr u istraživanom razdoblju nema ni jednu objavu s traženom riječju, a ukupno u čitavoj arhivi samo 37. Index.hr donosi 33 % afirmativnih tekstova, 50 % neutralnih i 17 %, negativnih, dok uznemirujućih tekstova nema. Zanimljivo je da se riječ *useljenici* često upotrebljava za useljenike u Njemačku i za hrvatsku dijasporu, tekstovi su većinom neutralni ili pozitivni. Primjer: *Hrvati izvan Hrvatske i povratnici/useljenici iz hrvatskog iseljeništva/dijaspore* (Index.hr, 6. veljače 2024.).

Sinonim za useljenike – *imigranti* – pojavljuje se mnogo češće nego njegova preporučena istoznačnica, no bilježimo znatno manji broj tekstova (gotovo deset puta manje) u odnosu na riječ migranti. Sadržajno su to većinom teme vezane uz svijet, a o Hrvatskoj se intenzivnije piše tek nakon Nove godine 2024., kada se pojavljuju komentari na doček u Zagrebu.

Index.hr objavljuje 37,5 % afirmativnih tekstova, 22,5 % neutralnih, 25 % negativnih i 15 %, uznemirujućih te možemo reći da je izvještavanje uravnoteženo. Primjer: *Trumpova izjava o imigrantima glavna sprdnja na Tik Toku, nastali* remix *i ples* (Index.hr, 16. rujna 2024.).

Na portalu 24sata.hr riječ imigranti koristi se gotovo sedam puta rjeđe nego na prethodnom portalu. Afirmativnih je tekstova 43 %, neutralnih također 43 %, negativnih tekstova nema, a uznemirujući je samo jedan tekst ili 14 %. Primjer: *Što Hrvati misle o imigrantima i državnim institucijama? Malo je optimizma pred skore izbore…* (24sata.hr, 6. prosinca 2024.).

Kada se izvještava o Nepalcima, mnogo je više afirmativnih tekstova na oba portala u odnosu na sve ostale istraživane riječi. Kroz obradu tema upoznaju se ljudi i kultura te se vrlo često pojavljuje „topla ljudska priča“. Brojne su fotografije lijepih, nasmiješenih ljudi.

Index.hr je objavio gotovo 70 % afirmativnih tekstova, neutralnih 6 %, negativnih i uznemirujućih po 12 % (ukupno 24 %). Primjer: *Nepalka Rina (20) po dolasku u Zagreb postala hit na TikToku. Radi u pizzeriji* (Index.hr, 9. siječnja 2024.).

U 24sata.hr afirmativnih je tekstova 74 %, neutralnih i negativnih nema, a uznemirujućih je 26 % koji redovito govore o problemima s kojima se susreću Nepalci i, za razliku od pisanja o migrantima, potiču empatiju. Primjer: *Mi Nepalci smo mirољubivi, sad se bojimo i osjećamo nesigurno* (24sata.hr, 7. siječnja 2024.).

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazuju razlike u uporabi istoznačnica *useljenik* i *imigrant*. Riječ *useljenik* najčešće se odnosi na Hrvate u drugim zemljama ili se ne upotrebljava, dok se riječ *imigrant* najčešće upotrebljava za useljenike u druge zemlje, ne u Hrvatsku. Istraživanje je pokazalo da se hrvatska riječ *useljenik* rijetko upotrebljava u medijima, odnosno u istraživanom korpusu, no redovito ima pozitivnu konotaciju. S druge strane, istoznačnica *imigrant* znatno je zastupljenija, ali ima neutralnu ili negativnu konotaciju. Širi pojam, riječ *migrant,* najčešće je negativno konotirana, a migranti se prikazuju kao prijetnja društvu te su prisutne brojne uznemirujuće objave u istraživanim medijima. Za razliku od nadređenog, šireg pojma, uži pojam kojim je specificirano o pripadniku kojeg naroda se govori (u istraživanju to je riječ *Nepalac*), najčešće je pozitivno konotirana, a u slučaju negativnih ili uznemirujućih sadržaja oni su prikazani kao žrtve.

Istraživanje je potvrdilo sve tri početne hipoteze: hrvatska riječ *useljenik* slabije je zastupljena u istraživanim medijima u odnosu na internacionalizam *imigrant*, riječ *migrant* i njezine izvedenice i bliskoznačnice negativno su konotirane u medijskom diskursu, a u istraživanim medijima zanemaruje se inkluzivna uloga jezika, a potiče senzacionalizam.

Uporaba vlastitih imenica u imenovanju donosi promjenu autorova odnosa prema subjektu koji više nije nepoznat, dok se kod uporabe općih imenica smanjuje razina empatije i pojačavaju sadržaji koji potiču nelagodu. Dokazano je da uporaba hrvatske riječi *useljenik*, premda je rjeđe u upotrebi iako je normativno preporučljiva, ima pozitivnu konotaciju za razliku od internacionalizama *migrant* i *imigrant*, što otvara prostor budućim istraživanjima o uporabu hrvatskih i stranih ili internacionalnih sinonima u medijima.

LITERATURA

Bagarić, Željka; Mandić Antonija. 2019. Istina, mediji i žilet-žica: migranti u hrvatskom medijskom krajoliku. *In medias res* 8/15. 2423–2443.

Baker, Paul; Gabrielatos, Costas; KhosraviNik, Majid; Krzyżanowski, Michał; McEnery, Tony; Wodak, Ruth. 2008. A useful methodological synergy? Combining critical discourse analysis and corpus linguistics to examine discourses of refugees and asylum seekers in the UK press. *Discourse and Society* 19/3. 273–306.

Bezić, Maja; Petrović, Ivana. 2019. Diskursne strategije u medijskom prikazu migranata. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 12. 81–97.

Dabo, Krešimir. 2024. Pregled medijskog izvještavanja o migrantima. *Media, culture and public relations* 15/2. 131–144.

Gabrielatos, Costas; Baker, Paul. 2008. Fleeing, sneaking, flooding: A corpus analysis of discursive constructions of refugees and asylum seekers in the UK press 1996-2005. *Journal of English Linguistics* 36/1. 5–38.

Hrvatski jezični portal. 2025. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search (pristupljeno 10. listopada 2024.).

Hrvatski opći leksikon. 2025. mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. https://hol2.lzmk.hr/clanak/nomen-est-omen (pristupljeno 14. siječnja 2025.).

Hudeček, Lana. 2006. Jezične značajke novinskih naslova. *Jezik i mediji: Jedan jezik: više svjetova.* Ur. Granić, Jagoda. Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. Zagreb – Split.

Ivas, Ivan. 2004.Tropi u novinskim naslovima. *Medijska istraživanja* 10/2. 9–34.

Khan, Abdul Qadeer. 2013. *The Relations between Asylum Seekers/Refugees' Belonging & Identity Formations and Perceptions of the Importance of UK Press*. Doktorski rad. The University of Edinburgh. Edinburgh. 281. str.

Popović, H., Kardov, K., & Župarić-Iljić, D. (2022). *Medijske reprezentacije migracija: Diskurzivne konstrukcije migranata, izbjeglica i tražitelja azila u hrvatskim medijima*. Zagreb: Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske.

Silić, Josip. 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Disput. Zagreb.

Sučić, Ines. 2016. Prikaz razvoja hrvatske probacijske službe kroz objave u tiskanim medijima. *Društvena istraživanja* 25/4. 481–502.

Školski rječnik hrvatskoga jezika 2025. https://rjecnik.hr/ (pristupljeno 10. listopada 2024.).

ter Wal, Jessika. (ur.). 2002. *Racism and Cultural Diversity in the Mass Media. An Overview of Research and Examples of Good Practice in the 15 EU Member States*. European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia. Beč.

How do we call immigrants? – Vocabulary of Croatian media

ABSTRACT

With the increase in the number of foreign workers in Croatia, the number of media publications about them has also increased, reflecting not only events, but also the attitudes of society. Media reception greatly influences social reception (and vice versa), and through the way of describing and naming, that is, the choice of words, it is possible to read what is the attitude of the media/society about a particular phenomenon. The paper presents the meaning of synonyms that are most often used to name migrants through the determination of the linguistic basis in Croatian dictionaries and the definition of nuanced differences.

Based on earlier research on the role of language in the construction of the image of migrants and analysis of media use of discourse strategies of nomination, a survey of the vocabulary used by the most read Croatian portals (according to Reuters research for the year 2024) Index.hr and 24sata.hr online in naming immigrants was conducted. The research lasted for one year, from July 1, 2023, to July 1, 2024, and included a quantitative and qualitative analysis of media publications on the two most read Croatian portals.

The goal of the research was to determine the linguistic corpus used by the media to name migrants and the media discourse of the use of certain expressions. An analysis of the vocabulary and a critical analysis of the discourse focused on the analysis and interpretation of the discourse in relation to the current situation in society was carried out.

As the position of power can be read through language, the paper also investigates the presence of discriminatory, unethical and unprofessional elements in the portrayal of immigrants. Through their use of language, the media influence the attitudes and thinking of the audience, i.e. society. The possible and necessary inclusive role of language is often neglected, and it encourages the division between us and them.

Keywords: *discourse analysis, media language, media reception, migrants, vocabulary*

dr. sc. Dragoljub B. Đorđević
Mašinski fakultet Univerziteta u Nišu
brkab@junis.ni.ac.rs

dr. sc. Dragan Todorović
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu
dragan.todorovic@filfak.ni.ac.rs

UDK: 314
Izvorni znanstveni rad

Tri perioda rasejanja iz regiona i tri pesme o njima

SAŽETAK

U vremenskom rasponu od 70-ih godina minulog veka do 20-ih godina tekućeg stoleća raseljavanje stanovništva sa prostora bivše Jugoslavije i država nastalih njenim raspadom, uslovno rečeno, mogu se izdvojiti tri perioda.

Najpre klasično gastarbajterstvo koje je trajalo 70-ih i 80-ih godina, kada su naši ljudi većinom išli na rad u zapadnoevropske zemlje. Zatim dolazi iseljavanje 90-ih godina zbog ratnih sukoba, kada se trajno odlazilo, sem u zapadnoevropske zemlje, u SAD, Kanadu i Australiju. Najzad, u dve decenije 21-og veka, ulaskom Hrvatske i Slovenije u EU, kao i približavanjem ostalih država Evropskoj uniji, nastupa novi talas iseljenika, među kojima dobar, ako ne i najveći deo, čine mladi i školovani stručnjaci.

Sva tri perioda karakterišu odgovarajuće kompozicije znanih muzičara koje su vrlo popularne u dijaspori. Autori analiziraju pesme grupe Riblja čorba „Gastarbajterska“, „Moji su drugovi“ Bajage i instruktora i Bejbi Lazanjinu kompoziciju „Rim tim tagi dim“.

Ključne reči: *rasejanje iz regiona, tri perioda, „Gastarbajterska“, „Moji su drugovi“, „Rim tim tagi dim“*

Ljudi stalno dolaze i odlaze
I metafizički i fizički
Mi mislimo da znamo kako je to
A u stvari pojma nemamo
Vladimir Skočajić

REČ UNAPRED

Pre koji mesec, analizirajući podatke o Romima i Srbima iz Popisa stanovništva 2022. u Srbiji, napisasmo: „Smehotvorac veli: 'Mnogi Srbi, Bugari, Hrvati, Rumuni i ostali ove jeseni se sele ne na jug, nego na zapad. Oni što mogu duže da lete – preko okeana" (Минић Карло 2022: 12). On ima na umu da sjeseni ptice lete na jug da bi prezimele, dok leti Albanci, Bošnjaci, Bugari, Makedonci, Rumuni, Srbi, Hrvati... tamo masovno odlaze na topla mora, na odmor. Barem je do sada tako bilo. A danas? Ptice i dalje lete kuda su oduvek letele, ali je do vidljivog preokreta došlo kod balkanskih naroda: manje se kreću prema slanoj vodi – više, bez obzira na godišnju dob, reka bez povratka teče u zapadnoevropske vodotokove, uzmogne li, i u američke, kanadske i australijanske. Dragutin Minić Karlo (2022: 12) potom poentira: 'Svi sa Balkana smo jedno pleme – Skiti.'

Na koga se ugledasmo u skitnji? Ko iz našeg okruženja bejaše najveće skitaralo, toliko – da mu se to sve do skora računalo u narodnosni identitet? Romi su to! (Ђорђевић и Тодоровић 2024).

Kao da od njih, mi – Balkanci, zapatismo prostornu nestalnost, brzu pokretljivost, lako prelaženje granica „trbuhom za kruhom" i rasejasmo se, skupa sa njima, po zemljinom šaru postajući dijasporci i dijasporke, gastarbajteri i pečalbari, iseljenici i raseljenici, emigranti i migranti[1] (i cirkularni), azilanti i egzilanti, prognanici i povratnici.

Polazimo od tvrdnje da se u vremenskom rasponu od sredine 60-ih godina minulog veka do 20-ih godina tekućeg stoleća raseljavanje stanovništva sa prostora bivše Jugoslavije i država nastalih njenim raspadom, uslovno rečeno, mogu izdvojiti tri perioda.

Najpre klasično gastarbajterstvo koje je trajalo 60-ih, pretežno 70-ih i 80-ih godina, kada su naši ljudi većinom išli na rad u zapadnoevropske zemlje. Zatim dolazi iseljavanje 90-ih godina zbog ratnih sukoba, kada se trajno odlazilo, sem u zapadnoevropske zemlje, u SAD, Kanadu i Australiju. Najzad, u dve decenije 21-og veka, ulaskom Hrvatske i Slovenije u EU, kao i približavanjem ostalih država Evropskoj uniji, nastupa novi talas iseljenika, među kojima dobar, ako ne i najveći deo pored žitelja sela, čine mladi i školovani stručnjaci.

Sva tri perioda karakterišu odgovarajuće kompozicije znanih muzičara koje su vrlo popularne u dijaspori. Odabrali smo da prenesemo pesme grupe *Riblja čorba* „Gastarbajterska pesma 2", „Moji su drugovi" *Bajage i instruktora* i *Bejbi Lazanjinu* kompoziciju „Rim tim tagi dim", te pružimo osnovne podatke i polaznu analizu.

[1] Uputan uvod u: Варади 2017.

GASTARBAJTERSKA PESMA 2

Vrlo cenjena kompozicija beogradskog VIS-a *Riblja čorba* autorsko je delo njegovog vođe Borisava Bore Đorđevića (1952. – 2024.).[2] Evo stihova:[3]

Riblja čorba

GASTARBAJTERSKA PESMA 2

Na priredbi kod Frankfurta
peva Kurta, peva Murta
Sinan, Hasan, Jašar, Šaban
Nino, Seki i još neki i naravno Džej

Mala Maja Marijana
Anči, Brzi i Dajana
Keba, Kemiš, Rođa, Jami
svi zajedno u galami i naravno Džej

Ref. 2x

Iš'o sam kod oni stranci
da im otmem njini franci
imam jednu želju žarku
da im uzmem koju marku

Mica, Cica i Zorica
Zoki, Boki, Rodić Roki
Slađa, Kobra, Stela, Nela
slatka mala Karamela i naravno Džej

Lepa Brena, Ekstra Nena
Lepa Lana i Cakana
Lepi Bora, Lepi Gagi
Lepi Mića, svi su dragi, i naravno Džej

Ref. 2x

Era, Gedža, Bekić Beki
i naravno Super Sneki
i sa njima zmija Veki
Viki, Siki, Viki, Riki i naravno Džej

Peva Sinko i Marinko
Mitar Mirić, Skorić Mira
dok muzika grozno svira
peva hitić Mile Kitić i naravno Džej

Ref. 2x

Stihovi se odnose na tzv. klasične gastarbajtere, one koji su masovno odlazili od polovine šestog desetleća posle neuspešne ekonomske reforme na – tako se onda govorilo – *privremeni rad u inostranstvo*, prvo i najčešće SR Nemačku, a nedugo zatim i u ine zapadnoevropske države. (*Iš'o sam kod oni stranci / da im otmem njini franci / imam jednu želju žarku / da im uzmem koju marku.*) Kolone i kolone fizičke radne snage, polukvalifikovanih i kvalifikovanih, pa i iskusnih majstora, zaposedale

[2] U vreme pisanja teksta, nažalost, četvrtog septembra umro je Bora u ljubljanskom Kliničkom centru (Republika Slovenija); pokopan je u rodnom Čačku. Od njega su se oprostili kritičkim napisima i pisci iz Slovenije (Vojnović 2024: 36–37) i Hrvatske (Tomić 2024: 12–13).

[3] Pesma je objavljena 14. decembra 1999. godine. Album je 14. po redu i zove se „Nojeva barka". Izdavač „Hi-Fi Centar".

su nemačke „hajmove“ i popunjavale, primerice, prazna mesta na proizvodnim trakama automobilske industrije. Pri tome ne znajući jezik i doživljavajući kulturni šok. Mahom potičući iz seoskih sredina ili sa ruralno-urbanih oboda, odjednom izopšteni iz svoje prirodne, patrijarhalne lokalne zajednice, obojeni nadirućom novokomponovštinom, pritisnuti nepodnošljivom nostalgijom, gastarbajteri nisu imali gde drugde da održavaju vezu sa domovinom i starim krajem nego u brzoosnovanim jugoslovenskim, srpskim, hrvatskim društvima, klubovima[4] i, na prvom mestu, kafanama. A šta da se kaže koliko su se tek zadovoljavali na koncertima i priredbama koje su maksimalno iskorišćavale (i zloupotrebljavale) estradne „zvezde“ novokomponovane muzike. (*Na priredbi kod Frankfurta / peva Kurta, peva Murta / Sinan, Hasan, Jašar, Šaban / Nino, Seki i još neki i naravno Džej*.)

Čvrsto stojimo iza stava da je Bora Đorđević *pogodio u srž gastarbajterske duše*, da ne reknemo kulture, i ironičnim stihovima, koji su mu išli od ruku,[5] opisao ondašnji talas modernih pečalbara.[6] S jedne strane, znao je da tom košu šund-pevača nikako ne pripadaju, primera radi, Lepa Brena, Šaban Šaulić, Marinko Roković, Sinan Sakić i *naravno Džej*, čije su pojedine pesme već postale *traditional*, ušle u fond narodne muzike, a sa druge, morao ih je tamo strpati zbog rimovanja. – Mnogi ne znaju za neobičnost, a i zašto bi, da je taj tvrdokorni roker uspešno pisao reči i za neke novokomponovane soliste.

Osvrćemo se i na činjenicu da, u pesmi „Gastarbajterska 2“, B. Đorđević sedam od osam strofa završava rečima „i naravno Džej“.[7] To nije slučajno i ne zbog rimovanja i poetskog efekta. On je vrlo cenio Džeja Ramadanovskog (1964. – 2020.), dorćolskog mangupa,[8] i njegovu pesmu „Nedelja“ objavljenu 1991. godine na albumu „Ko se s nama druži“. Evo stihova:

---

[4] O srpskim klubovima u: Рашић 2022.

[5] Imao je i kontroverzne epizode u bogatoj karijeri (Jura Stublić – Bora Đorđević). Ipak, „Snaga Bornih stihova ogleda se u tome što su postali mantre, istovremeno od njega praveći najpre mit, a zatim i nacionalni simbol. Imao je taj redak kvalitet da ono što je propovedao prečicama ulazi u uši običnog sveta i osvaja ga gorčinom i direktnošću. Imao je i izraženu dečju naivnost, pobertetsku emotivnost i potrebu za pravdom, slobodom i istinom. Isto kao i narod kojem je pripadao“ (Ђурђевић 2024: 3); „Njegova ‘Riblja čorba’ je bila paradigma domaćeg roka, koji je nalazio zajednički jezik sa svima koji su smatrali da je moguće biti slobodan, uprkos svemu“ (Димитријевић 2024: 54).

[6] I sâm je postao emigrant pri kraju života, oženivši se u Sloveniji i stanujući u Ljubljani.

[7] „‘I naravno Džej...’ je ‘ponavljalica’, deo pesme Riblje čorbe ‘Gastarbajterska’. U njoj Bora Đorđević opisuje gostovanja folk pevača po Evropi i na svako pobrojavanje ekipe je tu i naravno Džej“ (Rosić 2023: 38).

[8] „Život i smrt na Dorćolu pevača u čijem glasu se miksovala tuga, uspeh, crveni marlboro... Dorćol i Džej su Napulj i Maradona, zato i ogromni mural Ramadanovskog posle njegove smrti u njegovom kraju a i čitav fenomen ispraćaja“ (Rosić 2023: 38). Odatle o njemu i biografski film „Nedelja“ iz 2024, koji nije dostigao gledanost i popularnost filma „Toma“ o Tomi Zdravkoviću, takođe legendarnom srpskom kantautoru.

Džej Ramadonovski

NEDELJA

Šta da kažem ocu
kad me pita
gde sam, s kim sam
kako sam, šta radim

Šta da kažem
šta da slažem sad
a da ga ne rastužim
da mu bol ne pričinim

Šta da kažem majci
što me nema
da se javim u dom
da joj svratim

Šta da kažem
šta da slažem sad
a da je ne rastužim
da joj bol ne pričinim

Ref.

Nedelja, i svi ste tu
sve podseća na sreću
nedelja, a više vas ja
zagrliti neću

Nedelja, i svi ste tu
a mene s' vama nema
daleko negde sam
na put bez povratka
vaš sin se sada sprema

Za nas je bitnije da potcrtamo Bori znan nesklad koji je omotao, i još prati, Džejev klasik. „Nedelja" skoro da je postala gastarbajterska himna dijasporaca, dok je zapravo sasvim autobiografska i ni u kakvom dodiru sa stranstvovanjem i rasejanjem našinaca po belom svetu. Džej Ramadanovski, potičući iz siromašne porodice i odajući se šibicarenju i sitnom lopovluku, veći deo detinjstva je proveo u popravnom domu. „Ta 'Nedelja' govori o meni samom, kada nisam dobio dozvolu da izađem. Kao klinac, kad sam bio dobar, davali su mi dozvolu da idem kući, a ukoliko nisam, ostajao sam u domu" – rekao je Džej u jednoj televizijskoj emisiji. Ali, i još jednom ali, ima univerzalnu poruku za sve ljude otrgnute od kuće i svojte, pa je stoga „legla" i gastarbajterima.[9]

[9] Pročitati u: Јевтовић 2021: 21.

MOJI SU DRUGOVI

Drugi talas masovnijeg emigriranja sa područjâ bivše nam države, onaj od 90-ih godina prošlog stoleća, u startu uzrokovan ratnim dešavanjima a onda i katastrofalnim ekonomskim stanjem, trajao je do početaka trećeg milenijuma. Pored ratnih izbeglica, i onih koji su bežali od regrutovanja u armade, obeležili su ga mladi školovani ljudi, mnogi pripadnici kulturne elite i popularne kulture. Među njima je jedna od najpopularnijih kompozicija pesma benda *Bajaga i instruktori* „Moji su drugovi", objavljena 1995. Evo stihova:

Momčilo Bajagić Bajaga

MOJI SU DRUGOVI

Moji su drugovi biseri rasuti po celom svetu
I ja sam selica pa ih po nekad sretnem u letu
Da l` je to sudbina, il ko zna šta li je
kad god se sretnemo, uvek se zalije
uvek se završi, s nekom od naših pesama

Moji su drugovi žestoki momci velikog srca
i kad se pije i kad se ljubi i kad se puca
gore, od Aljaske do Australije
kad god se sretnemo, uvek se zalije
uvek se završi, s nekom od naših pesama

Ref:

Da smo živi i zdravi još godina sto
da je pesme i vina i da nas čuva Bog
da su najbolje žene uvek pored nas,
jer ovaj život je kratak i prozuji za čas

Za moje drugove ja molim vetrove za puna jedra
puteve sigurne, a noći zvezdane i jutra vedra
da l`je to sudbina il`ko zna šta li je
kad god se sretnemo uvek se zalije
uvek se završi, s nekom od naših pesama

Ref.:

Moji su drugovi biseri rasuti po celom svetu
i ja sam selica pa ih po nekad sretnem u letu
da l`je to sudbina il`ko zna šta li je
kad god se sretnemo uvek se zalije
uvek se završi, s nekom od naših pesama

Uvek se završi s nekom od naših pesama...

Bajaga – zanimljivo, poseduje hrvatski pasoš – opisuje kako je nastala pesma, koja je u međuvremenu, barem u srpskom prostoru osvojila kultni položaj, postala skoro *traditional* i izvodi se na svim mogućim proslavama (od maturskih večeri do svadbi)[10]: „'To je pesma iz filma *Ni na nebu ni na zemlji* Miše Radivojevića". Početkom devedesetih sam odlazio na nastupe u inostranstvo sam sa gitarom. Kasnije sam počeo da idem sa bendom. Sećam se prvog gostovanja u Sidneju, rasprodate karte, niko nije dolazio prije toga iz Srbije, a jedan od organizatora je bio Jugoslav Ćosić. Tada je pukao razglas, pa sam svirao na akustičnoj gitari i pevao tako da tri dana posle toga nisam mogao da govorim', priseća se Bajaga u razgovoru za Nedeljnik.

'I sretao sam prijatelje. U Sidneju Vladu Divljana, u Londonu Koju, u Torontu Pavu iz Plavog orkestra. A pored njih na desetine bivših komšija, drugova iz škole. I ta pesma je uspela jer je istinita. Ja sam tim našim ljudima bio raznosač vesti iz domovine. Posle jednog koncerta u Beču dođem kući i napišem pesmu. Deset dana nakon toga zove me Miša Radivojević da se nađemo povodom njegovog novog filma. I on mi tada ispriča da se u filmu radi o momku koji odlazi u inostranstvo, a ja mu kažem: 'Baš sam napisao pesmu o tome', otkrio je Bajaga" (CdM, 28/04/2019 10:30).[11]

[10] Pa i u Hrvatskoj. Svedočenje: „Tri godine kasnije, u proleće 2003. godine, moj kum bubnjar 'Riblje čorbe' Vicko, sada jedini živi član prve postave legendarne grupe, preneo mi je poziv njegovog sina Igora koji živi u *Rovinju*, da prisustvujemo njegovoj maturskoj večeri... E sad, na red dolazi matursko veče mog mladog kuma Igora. Lokacija, restoran u kampu pored mora koji u julu i avgustu okupiraju turisti iz zapadne Evrope. Program počinje sa zabavnom muzikom, da bi se lagano uz neozaobilazni 'vozić' *uz Bajaginu 'Moji su drugovi'*, prebacili na čiste narodnjake. Pevaljka, pečenje, ludilo. Opet varijanta 'ja pod stolom a pod kim si ti?'" (Marković 2024: XIII; kurziv dodat).

[11] Pored megasastava, u koje spadaju *Bajaga i instruktori*, devedesetih su imale prođu među iseljenicima i pank, rep, hip-hop... grupe, što ide u prilog našoj postavci o tome da su taj talas rasejanja obeležili „mladi školovani ljudi, mnogi pripadnici kulturne elite i popularne kulture". – Evo šta veli Aleksandar Popov dr Pop iz *Atheist rap*-a: „Publika je mešovita. U najvećoj meri je to lokalna pankerija u klubovima i skvotovima po zapadnoj Evropi kojoj je egzotično da čuje i vidi bend sa nekog drugog govornog područja, *ali uvek ima i ljudi sa celog prostora bivše Jugoslavije koji su otišli devedesetih i kasnije*" (Rosić 2024a: 55; kurziv dodat).

Momčilo Bajagić Bajaga,[12] koga visoko vrednuje i ispravno ceni džez kritičar Vojislav Pantić – „Ako smo pre tri godine primetili da Bajaga i ne mora dobro da peva, jer to nikad nisu uspeli ni Dilan ni Koen, ima još nešto što sa dvojicom svetskih ikona ima zajedničko – a to je snaga reči. Bajagine pesme nisu minieseji kao Dilanove, niti zamršene kao Koenove. Ali njegova poetika ima jednaku snagu, sposobna da u četiri jednostavna stiha savršeno opiše ljubav, prijateljstvo, sreću, život, grad – nije li to dovoljno? I nije li to suština i rokenrola?“ (Пантић 2024: 7) – majstorski je uspeo da izrazi duh i stav emigrantske generacije iz 90-ih godina XX veka, onog pokolenja koje nije pristalo da potpadne pod zaigranu „đavolsku dijalektiku“ u jugoslovenskom dvorištu, dijalektiku koja je proizvela neviđenu eksploziju mržnje i nasilja. Duboko se ne mireći s ratnom pošasti, taj sloj dijasporki i dijasporaca, rasprostrt „od Aljaske do Australije“, zalagao se za to da jezik mira zameni retoriku rata: „Rat je bio gori i nek je proklet.“

Istovremeno – i ne samo zbog balansa s rokerskim tvorevinama prihvaćenim od strane iseljeništva – podvlačimo slučaj Šabana Bajramovića (1936. – 2008.)[13] koji je 1992, devedeset treću i 1995. godinu proveo u inostranstvu, velikim delom u Sjedinjenim Državama, s ogromnim uspehom zabavljajući našince. Taj svetski najpoznatiji srpski Rom, kome je rodni Niš podigao u centru velebni spomenik, iako mu je nuđeno dosta novca i smešila zavidna karijera, ni za živu glavu nije pristajao da bude emigrant, bude dođoš.[14] Ali je zato komponovao i napisao vrhunsku pesmu – „Prokleta je Amerika“ („Geljan dade“) – o sudbini naših zemljaka u prekomorskim zemljama. Evo stihova:

[12] Na prestoničkom Ušću, 31. avgusta 2024, golemim koncertom obeležio je 40 godina postojanja VIS-a „Bajaga i instruktori“.

[13] Iscrpnije o caru ciganske muzike u monografiji: Ђорђевић 2018.

[14] „Ja odem sa ženom u Ameriku, pa kad treba da se vratimo ona mi kaže: ‘ Šta ćemo sad, treba da se vratimo?’ ‘Ja jedva čekam’, kažem, ‘da se vratim kući!’ ‘Pa šta ćeš tamo u pakao, vidiš ovaj raj?’ ‘Neka ostane njima taj raj, ja volim naš pakao!’ Evo tim rečima, govorim istinu, to je tačno“ (Ставрић 2006: 50).

Šaban Bajramović

PROKLETA JE AMERIKA

Gledam staru majku
sestre kako plaču
njihova mi tuga stvara
tugu jaču

Majka i ne spava
za tebe se brine
novac kune, tebe zove
dođi iz tuđine

Ref.

Prokleta je Amerika
i zlato što sja
šta mi vredi tvoja slika
kada oca nemam ja

Tvoj drug danas dođe
sreća nas obuze
pitamo za tebe
a on lije suze

Što te kući nema
cela večnost prođe
bolestan je, reče
ne može da dođe

Ja te znam sa slike
nemam uspomena
znam, ličim na tebe
bio si ko stena

Prodao bi dušu
zbog prokletog novca
sad se vrati kući
da imamo oca

Ref.

Prokleta je Amerika
i zlato što sja
sta mi vredi tvoja slika
kada oca nemam ja

Ovaj crnoputi bluzer i džezer, čija je „Prokleta Amerika“ posebno omiljena kod onih srpskih iseljenika kod kojih ima malecne doze antiamerikanizma zbog NATO bombardovanja Srbije i Crne Gore, još u dva navrata je bio u SAD. Jednom uživo, 2004. godine na turneji koja se slila u pravo ludilo po tvrdnji menadžera mu Radiše Sarića: „Turneja je planirana dve nedelje a ostalo se četiri. Šabi je pevao isključivo u džez klubovima gde su osamdeset posto publike činili ‘pravi’ Amerikanci. Oni su svaku njegovu pesmu pratili gromoglasnim aplauzima i ako ništa, ama baš ništa nisu razumevali šta uopšte peva. To potvrđuje kakav je on muzičar bio i kakve je glasovne mogućnosti posedovao“ (Ђорђевић 2018:148). Drugi put posmrtno, 2024. godine, kada je deo postavke iz *Nišvil džez muzeja* prenet – gde bi drugde no u Nju Orleans – u njuorleanski *Muzej džeza* i otvorena šestomesečna izložba o proslavljenom niškom Romu (Д. М. 2024; Г. А. 2024; Miladinović 2024). Vredi istaći da su svečanom otkrivanju izložbe prisustvovali našijenci – naši tamošnji dijasporci.

RIM TIM TAGI DIM

Stigosmo i do dve decenije 21-og veka, ulaska Hrvatske i Slovenije u EU, kao i približavanja ostalih država Evropskoj uniji, nastupa trećeg perioda iseljenika, među kojima najveći deo, pored žitelja sela, čini kvalifikovana radna snaga, te mladi i školovani stručnjaci. Možda preterujemo, ali više nam se preliminarno čini da baš Bejbi Lazanjina pesma „Rim tim tagi dim" odgovara senzibilitetu novoiseljenika. Evo stihova:[15]

Bejbi Lazanja

RIM TIM TAGI DIM

Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi

Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi

Ej, sad sam veliki dečko
Spreman sam otići, ćao, mama, ćao
Ej, sad sam veliki dečko
Odlazim i prodao sam svoju kravu

Prije nego odem, moram priznati
Trebam rundu dekompresije
Još jednom za sva dobra vremena
Rim-tim-tagi-digi-dim-tim-tim

Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Digi-digi-digi-dim

Nedostajat ćete mi svi, ali uglavnom mačka
Nedostajat će mi moje sjeno,
nedostajat će mi moj krevet
Najviše od svega nedostajat će mi ples
Pa, hajde, svi, pustite nas da skačemo

Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi

[15] Koje, samo njima svojstvenim stilom, Dragoljub Draža Petrović i Ante Tomić propratiše u magazinu *Nedeljnik* u nedeljnoj kolumni „Jesi li video ovo?": „I divimo se kako, eto, može biti suživota, eto, to je najbolji primer da Srbi i Hrvati imaju mnogo toga zajedničkog, govore isti jezik, pevaju slične pesme, i jedni i drugi otkidaju na 'Rim Tim Tagi Dim', pošto to potpuno isto znači i na srpskom i na hrvatskom. Dakle, hrvatska reč 'Rim Tim Tagi Dim' znači i na srpskom 'Rim Tim Tagi Dim' tako da možemo, moj Tomiću, siti da se ispričamo, ispevamo i da se sve razumemo.

Suživot je postao kada se neko usred evrovizijske večeri javi iz beogradskog studija i kaže: '... and Croatia – 12 points', ili neka dama u kockastoj haljini iz zagrebačkog studija usklikne: '... and Serbia – douze points!'" (Petrović 2024: 15).

Pa, nemojte zvati, nemojte pisati
Odlazim s prvim svjetlima
Nemojte plakati, nego plešite
Rim-tim-tagi-digi-dim-tim-tim

Nema povratka (Voa)
Moje prisustvo iščezava (Voa)
Da, nema povratka (Voa)
Moja anksioznost napada (Voa)

Rim-tim-tagi-digi-dim-tim
Tagi-digi-dim

Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi

Nadam se kako ću pronaći mir u buci
Želim postati jedan od tih gradskih dečkiju
Oni su svi tako lijepi i tako napredni
Možda i oni znaju naš ples

Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi

Zbogom, mama, zbogom, tata
Mijau, mačko, molim te, mijaukni nazad
Ne plačite, samo plešite
Rim-tim-tagi-digi-dim-tim-tim

Nema povratka (Voa)
Moje prisustvo iščezava (Voa)
Da, nema povratka (Voa)
Moja anksioznost napada (Voa)

Rim-tim-tagi-digi-dim-tim
Tagi-digi-dim

(Rim-tim)

Nema povratka (Voa)
Moje prisustvo iščezava (Voa)
Nema povratka (Voa)
Anksioznost napada (Voa)

Rim-tim-tagi-digi-dim-tim
Tagi-digi-dim

Nema povratka (Voa)
Moje prisustvo iščezava (Voa)
Da, nema povratka (Voa)
Moja anksioznost napada (Voa)

Rim-tim-tagi-digi-dim-tim
Tagi-digi-dim

Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-tim-tagi-digi
Rim-dim-tim

Pesma Marka Purišića – umetničko ime Bejbi Lazanja – „Rim tim tagi dim“ govori o odlasku mladih iz Hrvatske, tj. o mladiću koji nevoljno napušta svoje selo u potrazi za boljim životom. Njemu će nedostajti i seno i njegov krevet, ali i ples. No nema plakanja, nego samo igranja uz „rim tim tagi dim“. – „Što je jedan od uzroka najdrama-

tičnije podjele u hrvatskom društvu, one koja se, zapravo, više i ne događa unutar njega, a dijeli Hrvatsku na dvije posve različite cjeline. Iseljavanje."

Samo u razdoblju između 2011. i 2021. godine Hrvatska je ostala bez skoro desetine stanovnika. Unotač nepovoljnim natalitetnim trendovima, osnovni razlog ovom zastrašujućem minusu je – iseljavanje. Ono jest bilo očekivana posljedica ulaska u Evropsku uniju i jednostavnijim zapošljavanjem na zapadnom tržištu rada, no hrvatske brojke su više, opako više, od onih koje su imale zemnje i srednje i istočne Europe nakon svog ulaska u EU. U usporedivom vremenskom razdoblju nakon ulaska u EU te zemlje su izgubile 3,4 posto stanovništva. Hrvatska – 9,3 posto.

Da stvar bude gora, za razliku od ranijih iseljeničkih valova s ovih prostora, sad masovno odlaze i visoko obrazovane, mlade obitelji. Mnogi od njih pritom ne odlaze samo zbog novca, već zbog osjećaja da su im prilike za razvoj, u zemlji zarobljenoj korupcijom partitokracijom, potpuno oduzete.

Sve to čini podjelu između iseljene i domovinske Hrvatske, zapravo, sve dramatičnijom posljedicom svih promašaja u 32 godine samostalnosti. A okretanje trenda stalnog povećanja tog jaza egzistencijalno pitanje hrvatske budućnosti. Inače, kako bi rekao TBF: 'Tududu, nema nam pomoći'..." (Klarić 2023: 21).[16]

Slična je, ako ne i istovetna, situacija i u Srbiji. Srpska sela su opustela, poglavito u jugoistočnoj i istočnoj Srbiji. Što je zabrinjavajuće, smeštena su tik uz državnu granicu i u širem pograničju.[17] Vlada Republike Srbije je primorana da sufinansira kupovinu praznih seoskih kuća za mlade bračne parove (do 40 godina), sa porodom ili bez njega, koji žele da se trajno nasele u ruralno područje ili se njemu vraćaju. – Do sada je tako kupljeno preko tri hiljade domova.

Šofera nema ni za lek. Dok iskusni voze za Nemce po evropskim drumovima, oni mlađi i manje prekaljeni kale se na američkim autostradama.[18] Dotle prestonički gradski prevoz spasavaju od kolapsa Nepalci, Bangladešani, Indusi, Turci... Švajserima, armiračima i tesarima, medicinskim sestrama i gerontonegovateljicama širom

[16] „Rajaner je ušao i u jednu kolumnu poznatog hrvatskog pisca koji je besmislenost rata u Jugoslaviji opisao i rečenicom: 'Ionako ćemo svi završiti u Rajanerovom avionu za Dablin.' Ovom rečenicom on je istakao činjenicu da ćemo svi sa ovog ex-YU prostora otići odavde i da je bilo besmisleno tući se za teritorije koje će na kraju ostati puste. *A Hrvati su u velikom broju odlazili u Irsku*" (Rosić 2024b: 42–43; kurziv dodat). U Irskoj ima i nešto Srba. Mladen Cvetković svedoči novindžiji Branku Rosiću: „Nisam ga pitao da li je i on stigao Rajanerom u Dablin ali mi kaže da je suživot dobar, pa se ponekad u irskoj prestonici *skupe Hrvati i Srbi* na večerima gde svira tribjut bend pesme Bijelog dugmeta i još nekih sa ex-YU prostora" (Rosić 2024b: 43; kurziv dodat).

[17] Šire o tome u: Ђорђевић 2024; Ђорђевић, Стевановић и Тодоровић 2012.

[18] Kola uveličana priča o tome da bi bez Srba došlo do krize u američkom transportu tzv. drumskim krstaricama, kao i u firmama koje se bave selidbom u, primerice, Velikoj jabuci.

su otvorene kapije građevinskog i metalskog sektora, evropskih bolnica i staračkih domova.

Šta da se tek rekne za mašinske i elektro inženjere, IT stručnjake, programere i gejmere, lekare i molekularne biologe...?

Sumorne su prognoze: „U poslednjih 11 godina, od početka 2013. do kraja 2023, prema zvaničnim podacima u Srbiji je umrlo 469.068 ljudi više nego što je rođeno beba. Ako se tom broju pridoda i oko 430.000 građana, koliko ih je, po proceni Ognjena Radonjića i Ivana Ostojića, napustilo zemlju od početka 2013. do kraja 2021, ispada da danas u Srbiji ima oko 900.000 manje stanovnika nego što ih je bilo 2013. Tim tempom, s obzirom na to da nas je po popisu iz 2021. bilo 6,6 milona stanovnika, za sedam i po decenija – *ima da nas nema*“ (Ћулибрк 2024: 10; kurziv dodat). *Ili će svi Srbi stati pod jednu Tarabića šljivu*.[19] Samo što „Tarabići ne rekoše gde se nalazi ta šljiva. Da zauzmem mesto na vreme“ (Симић 2024: 19).[20]

REČ NA KRAJU

Štono kratko definisa emigraciju velika ruska poetesa Marina Cvetajeva (Цвета́ева) – „Ovde je suviše ovde, tamo je suviše tamo.“ – to Ljubiša Simić (2021: 155) ispeva u podugačkoj pesmi „Tamo vamo“[21] donekle ugledajući se na kalambure, jezičke bravure Matije Bećkovića. Evo stihova:

[19] Sem u duhovitoj, politički začinjenoj, žaoci Danijela Dašića: „Pošto smo šljivu isekli, svi Srbi će, izgleda, stati ispod spomenika Stefanu Nemanji kod Beograda na vodi“ (Miladinović 2022: 9).

[20] Nude se rešenja: „Imam biznis plan za Srbiju. Svako od 6.5 miliona stanovnika neka zasadi po šljivu. Mi smo se prepustili konceptu da će svi Srbi stati pod jednu šljivu. Neka stanu svi Srbi pod jednu šljivu, ali neka stane svaki pod svoju. Ako ništa drugo, svako će imati bar po 10 kg džema i povoda da se razgiba negujući to drvo“ (Jezdić 2024: 5); Nikola Tomić, predsednik opštine Osečina, izjavljuje: „U Podgorini je čitav život stao među šljive. Šljiva je nama i sidro i jedro! Mi rušimo mit da ćemo stati pod jednu šljivu, jer smo zasadili milon stenlejki, ranki, čačanki, požegača“ (Ћирић 2024: 15).

[21] Poeta, koji živi u Frankfurtu, sročio je stihove 2007, u vreme novotalasnog odlaska iz domovine. Marko Lopušina je pesmu prevedenu na više jezika prekrstio u „Himna dijaspore“ i preštampao u *Enciklopediji srpske dijaspore* (2021: 155).

Ljubiša Simić

TAMO VAMO

Zbog onog tamo
došli smo ovamo.
Oni što su tamo
isto bi ovamo.
Znaju oni tamo
bolje je ovamo.
Jeste lepo tamo,
lepše ne ovamo,
ali nema tamo
što ima ovamo.
Ne može se tamo
isto što i vamo.
Mi bi rađe tamo,
no da smo ovamo,
jer naše je tamo,
a tuđe ovamo.
Ovi bi ovamo
hteli da smo tamo.
Briga njih ovamo
kako nam je tamo.
Trpimo ovamo
to što ne bi tamo,
tako nam je vamo.
Oni misle tamo
blago nama vamo,
kad nismo tamo.
Svi hoće ovamo!
Niko ne bi tamo.
Kad bi svi ovamo,
ko bi onda tamo?
Kod nas posla vamo,
ostao je tamo
jer ne sme ovamo.
A njemu je tamo
bolje no ovamo,
pa onima tamo
ne da više vamo.
Trebaju mu tamo.
Šta će svi ovamo?
Neko mora tamo.
Dosta nas je vamo.
Tako ti je tamo.
Plačemo ovamo
Za onim tamo,
al' suze su vamo
krupnije no tamo.
Mi smo sada vamo
nada onim tamo.
Svako ko je vamo
ima nekog tamo,
pa čas je ovamo,
pa odlazi tamo,
glavom je ovamo,
a srcem je tamo.
Sve bi dao vamo
da je bolje tamo
i čeka ovamo
kad će bolje tamo,
da napusti vamo,
da se skrasi tamo.
Hladno je ovamo,
hladnije no tamo,
jer sunce ovamo
ne greje ko tamo.
Izbledi ovamo.
Stran im dođeš tamo
ko što si i vamo.
Blago onim tamo
što nisu ovamo,
no su samo tamo,
jer mi smo ovamo,
ni vamo ni tamo.

In summa. Za razliku od predložene šture sociološke analize, još više nasuprot njenog jalovog jezika, ne čini nam se samo nego smo i uvereni da prenete pesme i kompozicije na poetski sažet način izražavaju suštinu stranstvovanja. To smo želeli i da demonstriramo!

LITERATURA

Jezdić, Nenad. 2024. Lice nedelje. *Nedeljnik* 7. mart. 5.

Klarić, Jasmina. 2023. Zašto nikada nije postojala „Druga Hrvatska“. *Nedeljnik* 30. mart. 18–21.

Lopušina, Marko. 2021. *Enciklopedija srpske dijaspore. Srbi u evropskim zemljama*. Službeni glasnik. Beograd.

Marković, Bratislav Braca. 2024. Rovinj i Nikolinac – isti klinci. *Danas* 12–13. oktobar. XIII.

Miladinović, Zorica. 2022. Vlast ne interesuje gorka istina o odlivu stanovništva. *Данас* 24–25. децембар. 9.

Miladinović, Zorica. 2024. Izložba posvećena Šabanu Bajramoviću trajaće šest meseci. Jedini muzičar iz Srbije u prestižnom Nju Orleans džez muzeju. *Danas* 6–7 jul. 13.

Petrović, Dragoljub Draža. 2024. Bejbi Lazanja i misterbinarne osobe. *Nedeljnik* 16. maj. 14–15.

Rosić, Branko. 2023. Dorćol i Džej su Napulj i Maradona. *Nedeljnik* 9. novembar. 38–40.

Rosić, Branko. 2024a. Aleksandar Popov dr Pop, Atheist rap. Mi smo zarobljeni u sivilu beznađa. *Nedeljnik* 30. maj. 55.

Rosić, Branko. 2024b. Kako je Irska ujedinila mitomaniju i razum. *Nedeljnik* 31. oktobar. 42–43.

Simić, Ljubiša. 2021. Tamo vamo. *Enciklopedija srpske dijaspore. Srbi u evropskim zemljama*. Ur. Lopušina, Marko. Službeni glasnik. Beograd.

Tomić, Ante. 2024. Jesi li video ovo? Goran Bregović je trebalo da bude novi Tito. *Nedeljnik* 12. septembar. 12–13.

Vojnović, Goran. 2024. Pogled iz Slovenije. Kako me je izdao moj Bora. *Nedeljnik* 12. septembar. 36–37.

Варади, Тибор, ур. 2017. *Мигранти у Европи 21. века*. САНУ – огранак САНУ у Новом Саду. Нови Сад.

Г., А. 2024. Шабан Бајрамовић међу легендама. Отворена изложба о славном Нишлији у Њу Орлеансу. *Народне новине* 18. јун. 14.

Д., М. 2024. Изложба о Шабану Бајрамовићу у Музеју џеза у Њу Орлеансу. *Политика* 16. јун. 19.

Димитријевић, Владимир 2024. Одлазак бунтовника. *Печат* 13. септембар. 54–57.

Ђорђевић, Драгољуб Б. 2018. *Питао сам малог пужа: моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу*. Службени гласник, Машински факултет. Београд – Ниш.

Ђорђевић, Драгољуб Б. 2024. Синко мој, згасну наше селце. *Лепа села лепо копне*. Прир. Ђорђевић, Драгољуб Б.; Костадиновић, Андон Г. Прометеј, Факултет за право, безбедност и менаџмент. Нови Сад – Ниш.

Ђорђевић, Драгољуб Б.; Костадиновић, Андон Г., прир. 2024. *Лепа села лепо копне*. Прометеј, Факултет за право, безбедност и менаџмент. Нови Сад – Ниш.

Ђорђевић, Драгољуб Б.; Стевановић, Ђура; Тодоровић, Драган, прир. 2012. Село у пограничју источне и југоисточне Србије. Завод за проучавање села и Службени гласник. Београд.

Ђорђевић, Драгољуб Б.; Тодоровић, Драган. 2024. Ромијана у Србији: мит или збиља? Саопштење са скупа *Роми Србије у Попису 2022. године – стање и перспектива*. САНУ, 13. и 14. јун 2024. Београд.

Ђурђевић, Иван. 2024. А, ко је Србина? *НИН* 12. септембар. 3.

Јевтовић, Наташа. 2021. „Недеља“, песма нас емиграната која убија. *Политика* 10. јануар. 21.

Минић Карло, Драгутин. 2022. Карлов угао. *Политика* 25. децембар. 12.

Пантић, Војислав. 2024. Кад је вече мирисало на Београд. *Политика – Култура, уметност, наука* 68/21. 7.

Рашић, Милош. 2022. *Замишљена домовина – клубови, идентитет и интеграција српских гастарбајтера у Бечу*. Етнографски институт САНУ. Београд.

Сајт CdM, 28/04/2019 10:30.

Симић, Милан Р. 2024. Афоризми. *Политика* 9. септембар. 19

Ставрић, Љубиша. 2006. Дато ми од Бога. *НИН* 7. децембар. 49–50.

Ћирић, С. 2024. Шљива као сидро и једро. *Политика* 31. август. 15.

Ћулибрк, Милан. 2024. Има да нас нема. *НИН* 1. фебруар. 10.

Three migration waves from the region and three songs recounting them

ABSTRACT

From the 1970s to the 2020s, migration from the territory of the former SFRY and the states which emerged following its dissolution can, in a sense, be divided into three waves.

The first included the typical wave of gastarbajteri or guest workers who left the country during the 1970s and 1980s, mostly in search of work in western European countries. Then came the migration wave of the 1990s which came about due to the war conflict, when the migration to western European countries, the USA, Canada, and Australia was permanent. Finally, in the first two decades of the 21st century came another wave of migration, which involved people who were mostly, but not exclusively, young and educated.

All three waves are described in appropriate musical numbers composed by musicians who enjoy considerable popularity in the diaspora. In the paper, the authors analyze the lyrics of the song "Gastarbajterska" composed by the band Riblja čorba, "Moji su drugovi" by Bajaga i instruktori, and Baby Lasagna's number "Rim tim tagi dim".

Keywords: *migration waves in the region, three waves, "Gastarbajterska", "Moji su drugovi", "Rim tim tagi dim"*

Barbara Poslek, mag. comm.
Hrvatsko katoličko sveučilište
bposlek98@gmail.com

dr. sc. Krešimir Dabo
Institut za istraživanje migracije
kresimir.dabo@imin.hr

Ivana Schildenfeld, mag. rel. publ.
Sveučilište Algebra Bernays
ivana.schildenfeld@bernays.hr

UDK: 39
37.015.3
Prethodno priopćenje

Koliko generacija Z zna o hrvatskoj nematerijalnoj baštini na UNESCO-ovim listama

SAŽETAK

Očuvanje i prezentiranje kulturne baštine postaje sve izazovnije uslijed sveprisutne kulturne homogenizacije i globalizacije, a osobito je zahtjevno aktivirati interes pripadnika mlađih generacija o tradicijskom nasljeđu. Stoga je cilj ovoga rada analizirati informiranost generacije Z, kao formativne generacije koja oblikuje društvene i tržišne trendove i kretanja, upravo o hrvatskoj nematerijalnoj kulturnoj baštini na UNESCO-ovim listama te otvoriti prostor za daljnje istraživanje mogućnosti adekvatnijeg komuniciranja i predstavljanja tih dobara pripadnicima ove ciljane javnosti. S tom svrhom, anketnim upitnikom, nastojala se procijeniti razina informiranosti ove skupine o nematerijalnoj baštini te ulozi UNESCO-a i Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske u zaštiti te baštine, kao i ispitati stavovi o zastupljenosti baštinskih tema u obrazovnom sustavu i medijima.

Rezultati empirijskog istraživanja pokazuju da, iako generacija Z prepoznaje važnost očuvanja kulturne baštine, nije dovoljno informirana o specifičnostima iste. Također je utvrđeno da postoji potreba za poboljšanjem pristupa baštini u obrazovnom sustavu i promociji putem medijskih kanala.

Zaključno, rezultati istraživanja mogu poslužiti za oblikovanje smjernica za razvoj novih strategija komunikacije kulturne baštine, ali i njezine implementacije u obrazovne procese, a što bi potencijalno omogućilo značajniju razinu informiranosti i angažiranost mladih u prepoznavanju, očuvanju i predstavljanju hrvatske nematerijalne baštine.

Ključne riječi: *hrvatska nematerijalna baština, UNESCO, generacija Z, odnosi s javnošću*

UVOD

Kulturna baština predstavlja temelj nacionalnog identiteta zajednica, odražavajući njihovu povijest, tradicije i vrijednosti. Nematerijalna kulturna baština pritom igra ključnu ulogu u održavanju kulturne raznolikosti i kao takvu ju je potrebno očuvati. Poseban je to izazov u vrijeme globalizacije i kulturne homogenizacije s kojim se češće susreću teritorijalno male države s malim brojem stanovnika (Georgievski i Žoglev 2014: 525), poput Republike Hrvatske. Međutim, uloga organizacija kao što su UNESCO i nacionalne institucije, kao i angažman lokalnih zajednica, presudni su za zaštitu i promociju ovih kulturnih vrijednosti. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske upisalo je više od 160 nematerijalnih kulturnih dobara u Registar kulturnih dobara RH, od kojih je čak 22 uvršteno na UNESCO-ove liste, što Hrvatsku čini trećom u Europi i sedmom u svijetu po broju upisanih dobara.

Aktivno sudjelovanje svih dionika, posebice mladih generacija kao nositelja budućih društvenih promjena, od vitalne je važnosti za osiguranje održivosti nematerijalne baštine. Zbog toga je bitno identificirati razinu znanja koju mlade generacije posjeduju o baštini te razviti strategije i prakse za uspješniji angažman mladih u procesu očuvanja i predstavljanja baštine.

Globalizirani i umreženi svijet nameće potrebu za uvođenjem inovativnijih mjera zaštite baštine i očuvanja nacionalnog identiteta, pri čemu je generacija Z prepoznata kao ključna skupina. Pretpostavka kojom se vodilo je da generacija Z, kao generacija koja svijet poznaje isključivo kao globalan i umrežen, može dati korisne uvide u učinkovitost ili neučinkovitost postojećih strategija očuvanja i predstavljanja baštine. U tom se kontekstu provelo istraživanje informiranosti generacije Z o hrvatskoj nematerijalnoj kulturnoj baštini, ulozi UNESCO-a i Ministarstva kulture i medija u tom procesu, kao i njihovo zadovoljstvo trenutnom komunikacijom nadležnih tijela i medija. Naposljetku, istraživanjem su se ispitali i preferirani kanali informiranja o baštini generacije Z, kao i na koji bi način ispitanici približili baštinu nekom sličnom sebi. S tim u vezi, istraživačka pitanja na koja se pritom htjelo odgovoriti su:

IP1: Koliko su ispitanici upoznati s hrvatskom nematerijalnom baštinom na UNESCO-ovim listama?

IP2: Znaju li koja je uloga UNESCO-a i Ministarstva kulture i medija RH u njezinoj zaštiti?

IP3: Na koji bi način ispitanici približili hrvatsku nematerijalnu baštinu nekome sličnome sebi?

IP4: Smatraju li ispitanici da se o hrvatskoj nematerijalnoj baštini dovoljno uči u školskom sustavu i da mediji o toj temi dovoljno izvještavaju?

Prije provedbe samog istraživanja postavljeno je i nekoliko hipoteza, dvije glavne hipoteze, a i dvije pomoćne:

H1**:** Ispitanici uglavnom nisu upoznati s hrvatskom nematerijalnom baštinom na UNESCO-ovim listama.

H2**:** Iako su ispitanici upoznati s ulogom UNESCO-a u zaštiti kulturne baštine, nisu upoznati s istom ulogom Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.

PH1**:** Ispitanici uglavnom smatraju da se o hrvatskoj nematerijalnoj baštini nedovoljno uči u školama.

PH2**:** Ispitanici uglavnom smatraju da mediji nedovoljno izvještavaju o hrvatskoj nematerijalnoj baštini.

Podaci za izradu ovog rada prikupljeni su kombinacijom teorijske analize postojeće literature i empirijskog istraživanja provedenog među pripadnicima generacije Z. Metode prikupljanja podataka uključivale su pregled relevantnih znanstvenih članaka, knjiga i izvješća te anketni upitnik kao osnovni instrument za prikupljanje empirijskih podataka. Rezultati istraživanja pružaju uvid u razinu informiranosti generacije Z o nematerijalnoj kulturnoj baštini Hrvatske, te mogu poslužiti kao smjernice za buduće strategije komunikacije i edukacije u ovom području.

TEORIJSKI PREGLED

Kulturna je baština širok pojam čiju definiciju povjesničari i etnolozi određuju na više različitih načina, obuhvaćajući različite aspekte tog pojma. Neke od definicija kulturne baštine opisuju je kao ukupnost manifestacija ljudskog života kao odraza određenog pogleda na život i svjedočanstva o povijesti i valjanosti tog pogleda (Šošić 2014: 833); „novi način kulturnog stvaralaštva u sadašnjosti koji ima svoje korijene u prošlosti" (Nikočević i dr. 2012: 7); ili ih pak definira kao „materijalne objekte i nematerijalne ideje povezane s tim objektima" (Šošić 2014: 834).

Cifrić i Trako Poljak (2014: 28) izdvajaju barem četiri prepoznatljiva obilježja kulturne baštine; (1) baština je dinamična, povijesna i kumulativna – ona nastaje tijekom po-

vijesti, evoluira i nadograđuje se ovisno o okolnostima i njezin se sadržaj proširuje; (2) vremenita je – u jednom se periodu povijesti može smatrati vrijednom, a u drugom bezvrijednom; (3) posjeduje kontinuitet – nematerijalna se kultura mijenja po principu selektivnog vrednovanja lokalne kulture, mijenja se sporo i gotovo neprimjetno u vremenu; (4) te je istovremeno i pozitivno i negativno nasljeđe – pozitivne su tekovine one koje i danas sadrže vrijednost za lokalnu zajednicu koja ih baštini, dok su one negativne nasljeđe koje opterećuje zajednicu, poput zlorabljenja znanstvenih spoznaja, uporabe baštine u svrhu ideologije, zagađenja prirode i sl. Zbog odrednice kulturne baštine kao dinamične, vremenite i one koja se u kontinuitetu mijenja, neslaganja među strukom sežu čak i do onomastike, odnosno imenovanja nečega kulturnom baštinom ili pak kulturnim dobrom. Nikočević i dr. (2012: 7–8) ističe da riječ baština podrazumijeva nepromjenjivost nasljeđa i pretpostavlja autoritete na poziciji moći kao one koji je prepoznaju i definiraju. Autorica proširuje svoju tezu tvrdnjom da bi se, imenujući nešto kulturnim dobrom, proširio opseg nematerijalnih dobara i maknuo fokus s čiste reprodukcije starih običaja na proučavanje procesa njihove promjene u vremenu (Nikočević i dr. 2012: 9).

Ipak, sintagma *kulturna baština* uvriježena je kao standardna i pri Ministarstvu kulture i medija RH kako bi se dosljedno slijedilo UNESCO-ovo nazivlje i pristup kulturi (Nikočević i dr. 2012: 10). UNESCO kulturnu baštinu definira kao nasljeđe iz prošlosti, ono s čime danas živimo i ono što ćemo ostaviti budućim generacijama (UNESCO *World Heritage* 2024.). Prema Ministarstvu kulture i medija RH, „kulturna baština, materijalna i nematerijalna, zajedničko je bogatstvo čovječanstva u svojoj raznolikosti i posebnosti (...)", a čine je „pokretna i nepokretna kulturna dobra od umjetničkoga, povijesnoga, paleontološkoga, arheološkoga, antropološkog i znanstvenog značenja" (Ministarstvo kulture i medija 2024.).

Kulturna se baština može promatrati na više razina – globalnoj, regionalnoj, nacionalnoj i lokalnoj, a pojam hrvatska prirodna i kulturna baština podrazumijeva ukupnost baštine na teritoriju Republike Hrvatske (Cifrić 2014: 11). Cifrić nadalje definira baštinu kao prirodna i stvorena materijalna te duhovna dobra koja zajednica nasljeđuje i kojima upravlja. Razlikuje materijalnu baštinu (naselja, građevine, alati) i nematerijalnu baštinu (običaji, vještine, znanja), koja uključuje socijalnu (nasljeđe, zajednički odnosi, institucije) i duhovnu dimenziju (vrijednosti, morali, norme); (Dabo 2020: 10). Shodno tome, hrvatska kulturna baština predstavlja „kulturni identitet hrvatskog naroda, tradicijski oblik života koji se nasljeđuje rođenjem u zajednici" (Dabo i dr. 2023: 413).

Milovan Gavazzi jedan je od autora koji su istraživali bogatstvo i raznolikost hrvatske tradicijske kulture, tvrdeći da za potpuno razumijevanje etnografskog blaga Hrvata treba detaljno proučavati svakodnevne i izuzetne aspekte seoskog života, od obrade zemlje i sabiranja plodova, preko volovskih uzvika i oblika prehrane u selu, do narod-

nih običaja (Dabo 2020: 10). Na istom tragu, Cifrić (2014) povezuje baštinu s tradicijom, ističući kako tradicijska kultura hrvatskog društva počiva na kolektivnom djelovanju na različitim lokacijama pa stoga obuhvaća raznolika i bogata materijalna, socijalna i duhovna dobra koja čine kulturnu baštinu (Dabo 2020: 10–11).

Očuvanje kulturne baštine ovisi o sposobnosti ljudi da prepoznaju i razumiju njezinu vrijednost. Naime, kada ljudi bolje razumiju baštinu i njezin kontekst, počinju je više cijeniti i bolje čuvati. Baština koja se aktivno čuva, bit će više uživana, a uživanje obično potiče želju za daljnjim učenjem. Stoga, kulturna je baština bolje zaštićena kada se više koristi i cijeni. Cerquetti i dr. (2023: 1) navode da u ovom procesu ključnu ulogu imaju mlađe generacije koje su svjesnije i zabrinutije oko svoje uloge u poboljšanju svijeta, a pritom izdvajaju generaciju Z, također poznatu kao *iGeneracija*, digitalni domoroci ili antimilenijalci (Rupčić 2021: 47).

Davies (2020: 12) definira generaciju Z kao osobe rođene između 1997. i 2012., iako neki autori izdvajaju 1996. kao godinu početka „nove" generacije (Rupčić 2021: 47), drugi 1995. (Pichler i dr. 2021: 599), a neki čak navode 1994. (Golijanin i dr. 2014: 506). Davies (2020: 12) ističe da je razlog neslaganja valjan jer je teško utvrditi točnu godinu, međutim, generaciju Z najtočnije se može definirati kao prvu generaciju rođenu u digitalnom svijetu. Naime, članovi ove generacije povezani su otkad su svjesni, a digitalne medije gledaju kao društveno i kulturno tkivo učenja, igre i komunikacije. Osim toga, generacija Z odrasla je na društvenim mrežama poput Facebooka i Instagrama s pristupom nefiltriranim informacijama i promjenom vrijednosti koja potiče individualizam i samoizražavanje (Davies 2020: 12).

Generaciju Z ne čine samo digitalni, već i mobilni domoroci s obzirom na to da je u vrijeme njihova odrastanja informacijsko-komunikacijska i mobilna tehnologija značajno napredovala. Zbog toga su pripadnici ove generacije navikli na dostupnost sadržaja „u jednom kliku" i služenje uređajem u pokretu. S obzirom na to da digitalno okruženje nudi velike količine sadržaja, ova generacija informacije konzumira brže nego ijedna prije nje. Posljedično, ne uspijevaju kritički pristupiti informacijama i traže pretežito zabavan sadržaj, koji pretražuju stihijski, konzumiraju površno i brzo gube interes za njim. Zbog kratkog raspona pažnje, pripadnici generacije Z razvili su povećanu sposobnost istovremenog obavljanja različitih aktivnosti – ujedno kreiraju vlastiti i konzumiraju tuđi sadržaj, primaju informacije te se dopisuju putem neke od aplikacija za čavrljanje (Rupčić 2021: 51–52). S obzirom na to da je, za razliku od prethodnih generacija, generacija Z rođena i odrasla u zemljama s generalno stabilnim društvenim poretkom i naprednim tehnologijama, ta se generacija smatra prvom globalnom generacijom (Bresler 2023: 2).

Williams i dr. (2010: 10) ističu da se generacija Z ipak suočava s nekim izazovima – globalnim terorizmom, ekonomskom nesigurnosti i nasiljem u školama, a u novije

vrijeme i pandemijom COVID-19 (Pichler i dr. 2021: 600). Autori nadalje prepoznaju neke osobitosti ove generacije. Navode da pripadnici generacije Z cijene autentičnost i gaje snažan osjećaj za društvenu pravdu (Williams i dr. 2010: 11), što je u skladu s rezultatima istraživanja koji pokazuju da je generaciji Z održiva zaštita okoliša prioritet (Gen Z and Millennial Survey 2024.). Usto im je vrlo važno prihvaćanje među vršnjacima, a njihov je osjećaj identiteta često vezan uz grupu kojoj pripadaju. Autori također ističu da se generacija Z vraća tradicionalnim vrijednostima poput poštovanja, povjerenja i suzdržanosti, zbog čega pripadnike generacije Z nazivaju novim konzervativcima (Williams i dr. 2010: 11–12). Poštuju autoritet, manje su skloni kršenju zakona od prethodnih generacija i oprezniji su pri svojim izborima, osobito prilikom odabira karijere. S obzirom na to da su odrasli u vrijeme globalne recesije, pripadnici generacije Z skloniji su trošenju novca na iskustva naspram materijalnih dobara (Fromm i Read 2018: 35).

Što se tiče odnosa prema kulturnoj baštini, generacija Z doživljava baštinu i suvremenu kulturu kao dinamičan krajolik oblikovan vrijednostima digitalne ere i ranijih civilizacija (Tirrochi 2024: 4). S obzirom na to da generacija Z posjeduje želju za konstantnim razvojem i obrazovanjem, Fromm i Read (2018: 35) preporučuju organizacijama da im ponude stvarnu vrijednost – bilo da se radi o razvijanju neke vještine ili pak upoznavanju s njima novim idejama i(li) trendovima. Navedeno se lako može primijeniti i na predstavljanje i približavanje baštine mladima, osobito ako se uzme u obzir njihov snažan osjećaj za društvenu pravdu, briga za održivost i sklonost trošenju novca na iskustva naspram materijalnih dobara.

METODOLOŠKI OKVIR

Na temelju pruženog teorijskog pregleda provedeno istraživanje usmjereno na ispitivanje informiranosti generacije Z o hrvatskoj nematerijalnoj baštini te ulozi UNESCO-a i Ministarstva kulture i medija RH u očuvanju i promidžbi kulturne baštine.

Anketno istraživanje neeksperimentalna je metoda, koja „kao osnovni izvor podataka koristi osobni iskaz o mišljenjima, uvjerenjima, stavovima i ponašanju, pribavljen odgovarajućim standardiziranim nizom pitanja" (Milas 2005: 395), a Lamza-Posavec (1995: 52) kao glavnu komparativnu prednost anketiranja ističe najveću mogućnost generalizacije dobivenih rezultata istraživanja na ciljanu populaciju. S obzirom na to da je cilj ovog istraživanja utvrditi razinu informiranosti generacije Z o hrvatskoj nematerijalnoj baštini, temi se odlučilo pristupiti uporabom *online* anketnog upitnika na uzorku populacije od 18 do 27 godina u Republici Hrvatskoj. U metodološkom smislu radi se o orijentacijskom i eksploratornom istraživanju kojim se želi naglasiti važnost ove teme, a sve radi očuvanja kulture i pružanja teorijskog okvira za korištenje nematerijalne baštine u strateškom predstavljanju Hrvatske svijetu.

Nastavno na postavljena istraživačka pitanja te hipoteze u uvodu ovoga rada, a u svrhu provedbe istraživanja, izrađen je anketni upitnik putem Googleova obrasca od 25 pitanja, od kojih su 23 zatvorenog, a dva pitanja otvorenog tipa. Zavisna varijabla koja se pritom istraživala, jest informiranost o hrvatskoj nematerijalnoj baštini, dok su nezavisne varijable istraživanja dob, spol, županija podrijetla, radni status i razina obrazovanja. Upitnik je raspačavan mrežnim putem u razdoblju od 4. do 25. ožujka 2024.

Generacija Z pritom je izabrana kao ciljna skupina istraživanja zbog svojeg potencijala *opinion leadera*, uzevši u obzir da je to prva generacija koja je u potpunosti odrasla uz društvene mreže i kao takva može doprinijeti zaključcima o vrsti i tipu komunikacijske strategije predstavljanja Hrvatske svijetu. Uzorak je pribavljen kroz Facebook grupe koje uglavnom okupljaju studente (fakulteti, studentski domovi); slanjem e-pošte na fakultete i sveučilišta u Hrvatskoj, kao i, prigodno, raspačavanjem upitnika prijateljima i kolegama autora koji su ga zatim dalje dijelili među svojim društvenim krugovima. Zbog toga je izabrani uzorak neprobabilistički uzorak dobrovoljaca, a dijelom je korištena i metoda „snježne grude". Uzorak dobrovoljaca odabran je kao prikladan zbog jednostavne pripreme istraživanja i zbog toga što ovo istraživanje primarno služi za dobivanje temeljnih pregleda i uvida u tematiku, odnosno služi kao orijentacijsko istraživanje. Nadalje, uzorak „snježne grude" korišten je kako bi se uzorkom obuhvatile i autoru teže dostupne i manje sredine. S obzirom na to da je ovakav uzorak skloniji pogreškama pri tumačenju rezultata, koje je naposljetku teže i generalizirati na populaciju, istraživanjem se htjelo doprijeti do mladih na cijelom teritoriju Hrvatske, oslanjajući se na teritorijalnu disperziju kao izvor reprezentativnosti uzorka. U istraživanju su, dakle, sudjelovali mladi, pripadnici generacije Z s područja cijele Hrvatske, njih ukupno 246.

Upitnik je bio strukturiran u tri dijela – sociodemografski podaci, informiranost o hrvatskoj nematerijalnoj baštini na UNESCO-ovim listama, te medijskoj i obrazovnoj zastupljenosti nematerijalne baštine, odnosno mogućnostima za poboljšanje. Sociodemografskim dijelom anketnog upitnika ispitani su spol, godina rođenja, završena razina obrazovanja, radni status i županija stanovnika. U dijelu upitnika koji ispituje informiranost o hrvatskoj kulturnoj baštini najprije je postavljeno deset afirmacijskih tvrdnji poput „Upoznat sam sa zaštićenom hrvatskom nematerijalnom baštinom.", „Znam koja se hrvatska nematerijalna kulturna dobra nalaze na UNESCO-ovim listama." i „Svjestan/svjesna sam uloge UNESCO-a u zaštiti nematerijalne baštine.", za koje su ispitanici morali odabrati stupanj slaganja. Ispitanicima su zatim ponuđena zaštićena nematerijalna dobra za koja su kroz tri pitanja trebali odabrati (1) ona za koja su ranije čuli, (2) ona za koja su upoznati da su zaštićena UNESCO-om, i (3) povezati kulturno dobro s UNESCO-ovom listom na kojoj se ono nalazi. Zaključno, pitanjima poput „Kojim ste se kanalima dosad najviše informirali o nematerijalnoj kul-

turnoj baštini?" i „Hrvatsku nematerijalnu baštinu najbolje je približiti mojoj generaciji kroz...", upitnikom su ispitana mišljenja i stavovi ispitanika o njihovim preferencijama komunikacije povezanim s nematerijalnom kulturnom baštinom. Nakon što je navedeni broj ispitanika riješio anketni upitnik, rezultati dobiveni iz zatvorenog tipa pitanja kvantificirani su i analizirani kroz postotak određenih odgovora, dok su oni otvorenog tipa grupirani i analizirani usporedno.

REZULTATI

Upitniku su ukupno pristupila 262 ispitanika, od kojih je 11 na početku odbačeno zbog eliminacijskih pitanja pa su analizi rezultata istraživanja obuhvaćeni odgovori ukupno 246 ispitanika, većinom žena, njih 168 (68,3 %) i manje muškaraca, njih 78 (31,7 %). Jedan od ciljeva anketnog upitnika bio je obuhvatiti što širu punoljetnu populaciju generacije Z (2006. – 1997.), a upitnik su ispunile generacije 2005. – 1996. Ispitanici su najvećim dijelom rođeni 1999. (17,1 %), 2001. (13,8 %) i 2002. (12,6 %) godine, dok su upitnik najmanje ispunjavali oni rođeni 1996. (4,6 %), 2003. (6,9 %) i 2005. godine (8,1 %). Ispitanici su uglavnom završili srednju školu (41,5 %) ili prijediplomski studij (38,6 %), te manje diplomski studij (17,9 %) ili osnovnu školu (2 %). Najveći broj sudionika, njih 133, dolazi iz Grada Zagreba (54,1 %) ili Zagrebačke županije (13,8 %).

U kontekstu daljnje analize fokus istraživanja bio je na pitanjima kojima se ispitivao opći cilj ovog istraživanja – informiranost generacije Z o hrvatskoj nematerijalnoj baštini na UNESCO-ovim listama. Ovaj je dio upitnika podijeljen na dva dijela, a ispitanicima je predstavljeno 10 afirmacijskih tvrdnji; jedno pitanje otvorenog tipa; dva pitanja u kojima se od ispitanika tražilo da označe poznate pojmove; te jedno pitanje s povezivanjem. Ispitanicima je najprije postavljeno 10 tvrdnji za koje su trebali odrediti stupanj slaganja prema Likertovoj ljestvici, pri čemu 1 označava „uopće se ne slažem", a 5 „u potpunosti se slažem".

Prvom se tvrdnjom u ovom dijelu ankete – „Upoznat sam sa zaštićenom hrvatskom nematerijalnom kulturnom baštinom." – htjela ispitati percepcija ispitanika o vlastitom znanju vezanom uz baštinu. Nastavno na to, većina ispitanika izrazila je srednji stupanj slaganja, odnosno da se s tvrdnjom niti slaže niti ne slaže (40,7 %); podjednaki broj ispitanika se uglavnom ne slaže (22 %) i uglavnom slaže (22,8 %) s navedenom tvrdnjom; manje je iskazalo potpuno slaganje (8,9 %); a najmanji broj ispitanika potpuno neslaganje (5,7 %), tj. iskazao potpuno nepoznavanje zaštićene baštine. Disperzija rezultata prikazana je na Grafu 1.

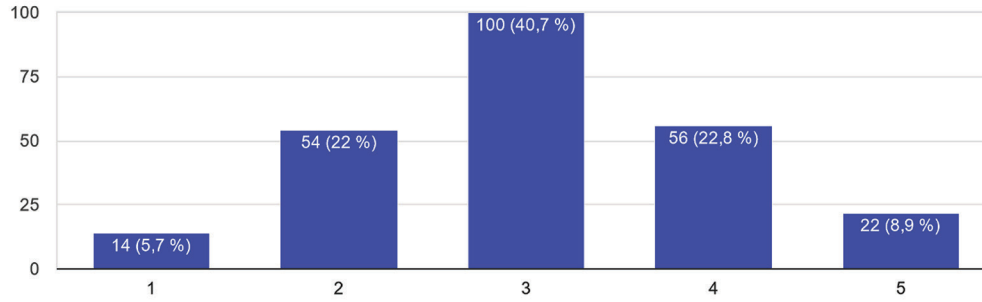

Graf 1. Ocjena upoznatosti ispitanika s hrvatskom nematerijalnom baštinom

Analizirajući nadalje tvrdnju o poznavanju nematerijalnih kulturnih dobara na UNESCO-ovim listama, dobiveni rezultati prikazuju da ispitanici uglavnom nisu upoznati (29,7 %) ili ne mogu odrediti jesu li ili nisu upoznati (30,9 %) sa zaštićenom baštinom pri UNESCO-u. Nešto manje ispitanika (20,7 %) tvrdi da je uglavnom upoznato sa zaštićenim dobrima, a podjednaki broj ispitanika izražava da nije uopće upoznat (9,8 %) ili je u potpunosti upoznat s listom (8,9 %), što se primjećuje iz Grafa 2.

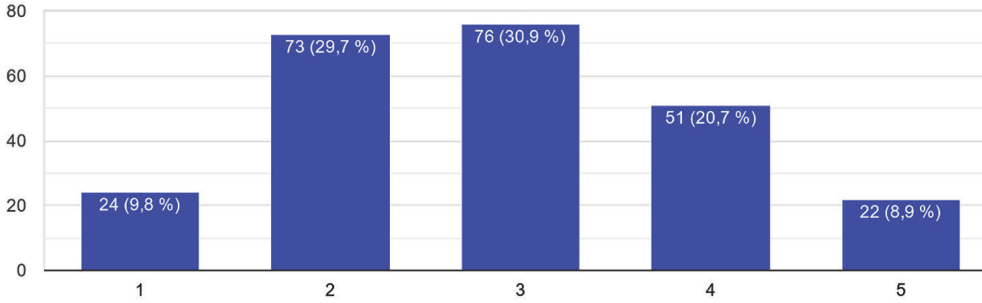

Graf 2. Procjena informiranosti ispitanika o hrvatskoj nematerijalnoj baštini na UNESCO-ovim listama

Iako nije nužno informirana o hrvatskoj baštini na UNESCO-ovim listama, većina ispitanika tvrdi da je uglavnom (34,1 %) ili u potpunosti (25,2 %) svjesna uloge UNESCO-a u zaštiti kulturne baštine. Nadalje, 19,9 % ispitanika izrazilo je srednji stupanj slaganja s navedenom tvrdnjom, nešto manje njih (16,7 %) djelomično neslaganje, dok se najmanje njih (4,1 %) u potpunosti ne slaže, što se iščitava iz Grafa 3.

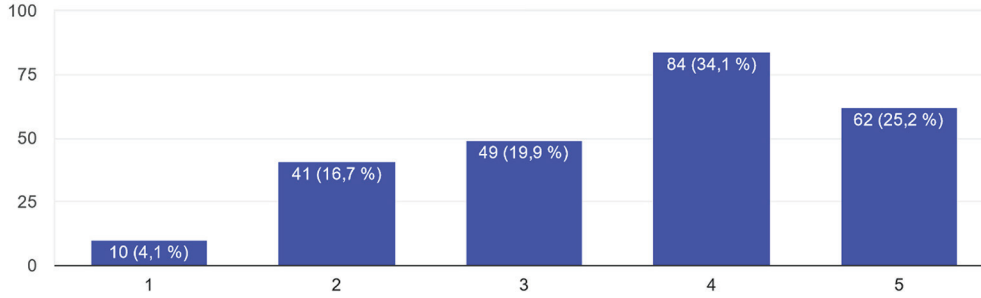

Graf 3. Ocjena upoznatosti ispitanika s ulogom UNESCO-a u zaštiti baštine

S druge strane, disperzija rezultata u sljedećem je pitanju znatno manja. Iako najveći postotak ispitanika izražava djelomičnu svijest o ulozi Ministarstva kulture i medija RH u zaštiti baštine (25,6 %), gotovo jednak postotak njih (25,2 %) iskazuje generalno nepoznavanje o istoj. Sličan postotak ispitanika ne može se odlučiti (24,4 %), dok veći broj iskazuje potpunu informiranost o ulozi Ministarstva (13,8 %), nego što to čini u slučaju potpunog nepoznavanja (11 %), kako je prikazano na Grafu 4.

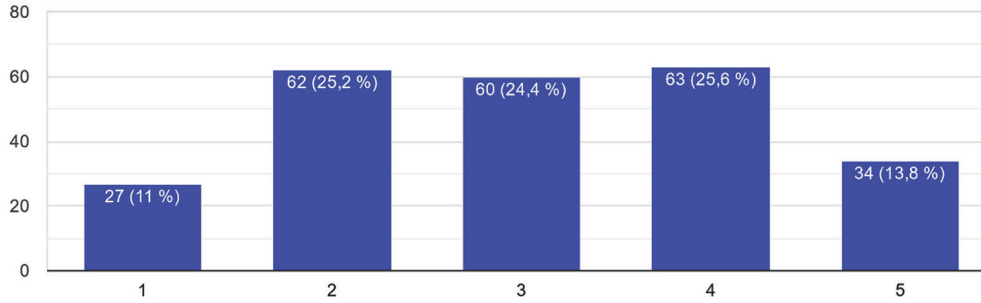

Graf 4. Ocjena upoznatosti ispitanika s ulogom Ministarstva kulture i medija RH u zaštiti baštine

Iz Grafa 5. vidljivo je da kada je riječ o ulozi hrvatske nematerijalne baštine u očuvanju nacionalnog identiteta, značajna većina ispitanika u potpunosti se (55,3 %) ili uglavnom slaže (30,5 %) da je ona pritom bitan faktor. Manji postotak ispitanika (11 %) se s navedenom tvrdnjom niti slaže niti ne slaže, dok se manjina njih (2 %) uglavnom ne slaže ili se u potpunosti ne slaže (1,2 %).

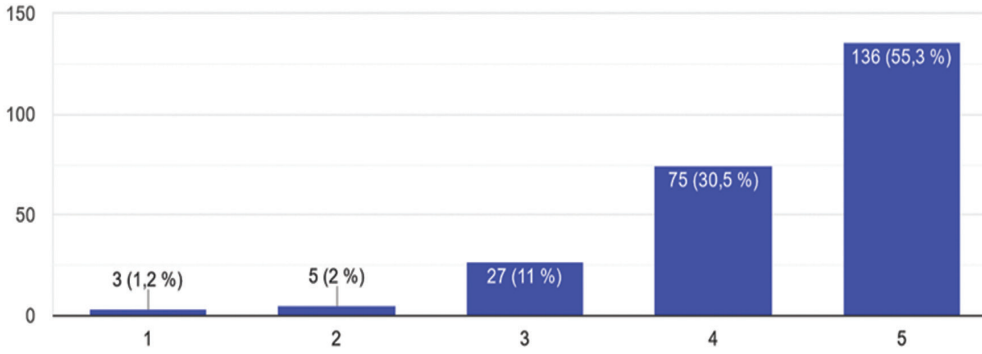

Graf 5. Percepcija ispitanika o važnosti baštine u zaštiti nacionalnog identiteta

Ispitanici se, nadalje, uglavnom (47,2 %) ili u potpunosti ne slažu (34,1 %) da su mladi u Hrvatskoj dovoljno upoznati s njezinom nematerijalnom baštinom. 15 % ispitanika se niti slaže niti ne slaže, dok se manjina djelomično (2,8 %) ili u potpunosti (0,8 %) slaže, kao što je vidljivo iz Grafa 6.

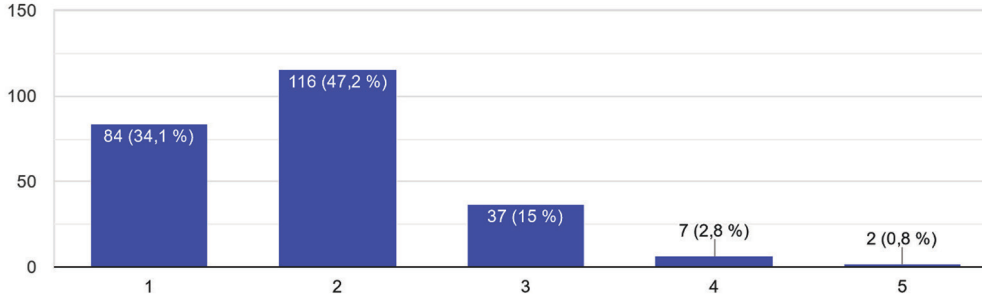

Graf 6. Ocjena ispitanika o informiranosti mladih u Hrvatskoj o nematerijalnoj baštini

Proučavajući iskazano zadovoljstvo ispitanika o komunikaciji Ministarstva kulture i medija o hrvatskoj baštini, većina se ispitanika (41,1 %) uglavnom ne slaže s tvrdnjom da su zadovoljni, a nešto manje njih (28,5 %) se niti slaže niti ne slaže ili u potpunosti ne slaže (27,6 %). Tek nekolicina ispitanika iskazala je djelomično (2,4 %) ili potpuno slaganje (0,4 %) s navedenom tvrdnjom, a što se primjećuje na Grafu 7.

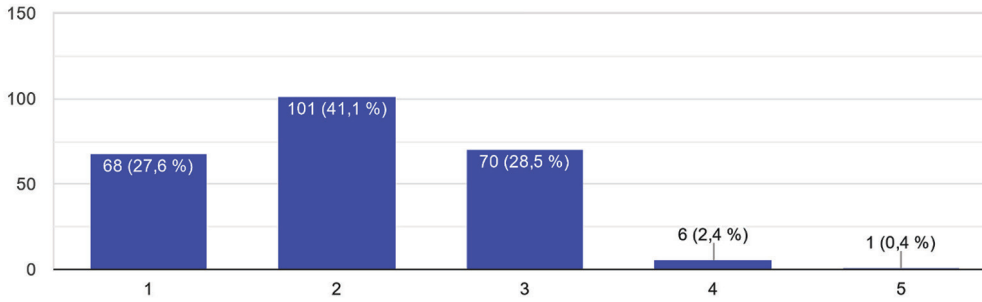

Graf 7. Zadovoljstvo ispitanika komunikacijom Ministarstva kulture i medija o hrvatskoj baštini

Sljedeća tvrdnja, čiji su rezultati prikazani na Grafu 8., odnosi se na želju ispitanika za dodatnim učenjem o hrvatskoj nematerijalnoj baštini na UNESCO-ovim listama. Pritom je većina ispitanika iskazala potpuno (35 %) ili djelomično slaganje (34,6 %), manje njih (21,5 %) se niti slaže niti ne slaže, a najmanje uglavnom (6,5 %) ili u potpunosti (2,4 %) ne slaže da žele naučiti više.

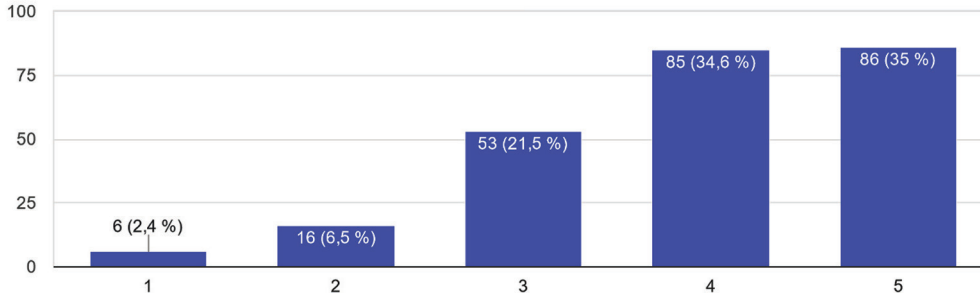

Graf 8. Ocjena želje ispitanika za dodatnim učenjem o hrvatskoj nematerijalnoj baštini na UNESCO-ovim listama

Posljednje dvije tvrdnje u ovom dijelu upitnika odnosile su se na kanale informiranja o hrvatskoj nematerijalnoj baštini. Većina ispitanika u potpunosti se (44,3 %) ili uglavnom (37,4 %) slaže s tvrdnjom da o baštini žele saznati više kroz medije. Znatno manje ispitanika se niti slaže niti ne slaže (11,8 %), a još manje njih uglavnom (4,1 %) ili u potpunosti (2,4 %) ne slaže, što je prikazano na Grafu 9.

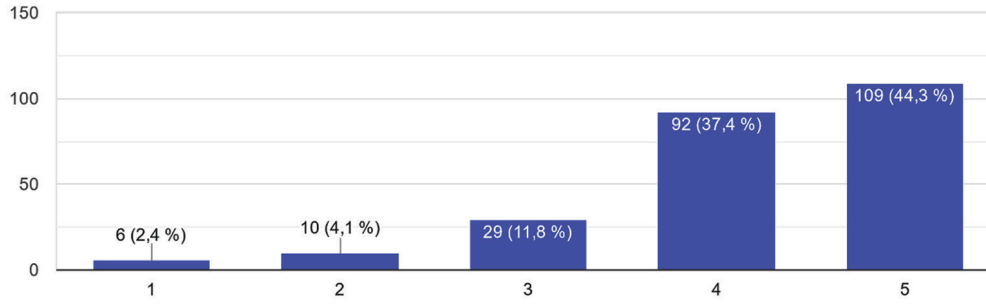

Graf 9. Iskazana želja ispitanika za više informacija o baštini u medijima

Kao što je shodno generaciji digitalnih domorodaca, još veći postotak ispitanika (50,8 %) iskazuje potpuno slaganje s tvrdnjom da se želi dodatno informirati putem društvenih mreža, a manje njih (31,7 %) i djelomično slaganje. Kako je vidljivo iz Grafa 11., još manji broj se s ovom tvrdnjom niti slaže niti ne slaže (11,4 %), te uglavnom (3,7 %) ili u potpunosti (2,4 %) ne slaže.

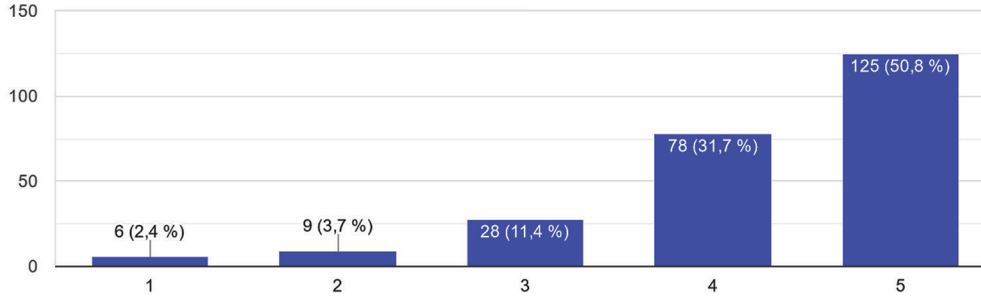

Graf 10. Iskazana želja ispitanika za dodatnim informiranjem o baštini na društvenim mrežama

Prije nego što su upitnikom navedena zaštićena hrvatska nematerijalna dobra na UNESCO-ovim listama, ispitanicima je, kao zadnje u prvom dijelu o informiranosti, postavljen zadatak da navedu ona kulturna dobra za koji sami smatraju da su zaštićena. 26 ispitanika nije odgovorilo ili je odgovorilo „ne znam" na postavljeno pitanje, dok je njih 50 odgovorilo netočno. Naime, ispitanici su navodili materijalnu ili prirodnu baštinu umjesto nematerijalne. Tako su među odgovorima uočeni i „Dioklecijanova palača", „Plitvička jezera", „Vučedolska golubica" i „katedrala u Šibeniku". Ispitanici su, nadalje, navodili i autohtona jela i običaje za svoj kraj, poput picigina, fjake, paškog sira, zagorske purice i štrukli, kulena i pršuta. Ponuđeni su i generalni odgovori poput „jezik", „himna", „folklor", „LADO", „povijesni događaji", „plesovi" i

sl. Neki od ispitanika naveli su nematerijalna dobra koja se nalaze u Registru kulturnih dobara RH, ali ne i na UNESCO-ovim listama, poput primjerice turopoljskog dijalekta, moreške, linđa, dubrovačke kolende ili kravate. Netko od ispitanika ponudio je i Marulićevu Juditu kao odgovor na postavljeno pitanje. Pri analizi točnih odgovora utvrđeno je da su ispitanicima najpoznatiji redom Sinjska alka (120 ispitanika), čipkarstvo (114 ispitanika) i klapsko pjevanje (78 ispitanika).

Drugi dio anketnog upitnika o informiranosti o baštini odvojen je od prvog kako sudionici ne bi imali uvid u popis UNESCO-om zaštićenih kulturnih dobara koja su ondje navedena, odnosno kako bi odgovori u prvom dijelu bili vjerodostojniji. Ispitanici su u sljedeća tri pitanja trebali odabrati ona kulturna dobra za koja su ranije čuli i za koja su upoznati da se nalaze na UNESCO-ovim listama te ih naposljetku spojiti s listom na kojoj misle da se dobra nalaze.

Najviše ispitanika, njih 238 (96,7 %), čulo je ranije za Sinjsku alku. Tek nekolicina manje upoznata je s klapskim pjevanjem, njih 230 (93,5 %), i čipkarstvom, njih 226 (91,9 %). S druge strane, najmanje ispitanika, njih 19, od ranije zna za transhumancu (7,7 %), a nešto više, njih 26 (10,6 %) i za Tripundanske svečanosti i kolo sv. Tripuna, te njih 32 (13 %) za godišnji proljetni ophod kraljice ili ljelje iz Gorjana. Poznavanje različitih hrvatskih kulturnih dobara prikazano je na Grafu 11.

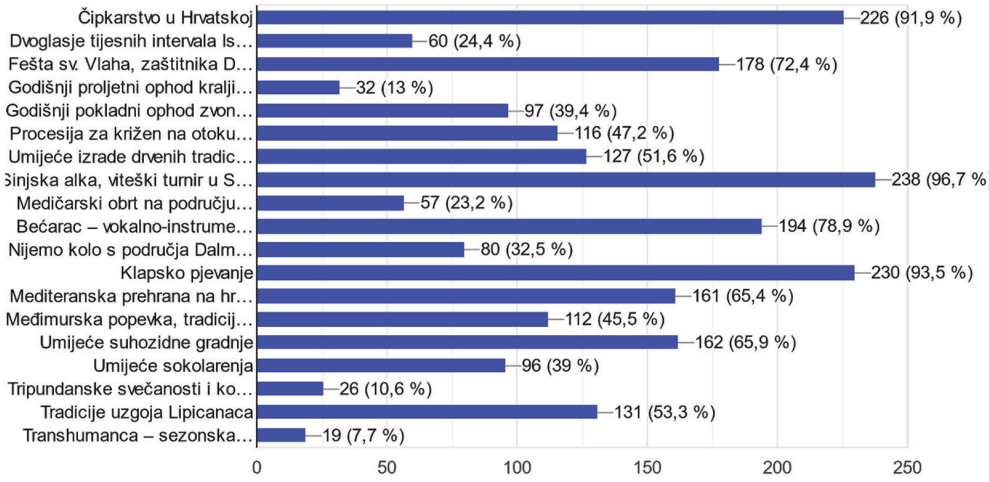

Graf 11. Ocjena općenite upoznatosti ispitanika s ponuđenim hrvatskim nematerijalnim dobrima

Kada je riječ o nematerijalnoj kulturnoj baštini na UNESCO-ovim listama, najveći broj ispitanika, njih 208 (84,6 %), otprije je upoznat s činjenicom da se Sinjska alka nalazi na UNESCO-ovoj listi. Slijedi čipkarstvo, koje su označila 202 (82,1 %) ispitanika, i

klapsko pjevanje, sa značajno manjim brojem odgovora od 145 ispitanika (58,9 %). Jednako kao i u prethodnom pitanju, većina ispitanika najmanju je informiranost pokazala o transhumanci (3,3 %) i Tripundanskim svečanostima (5,7 %), što se primjećuje na Grafu 12.

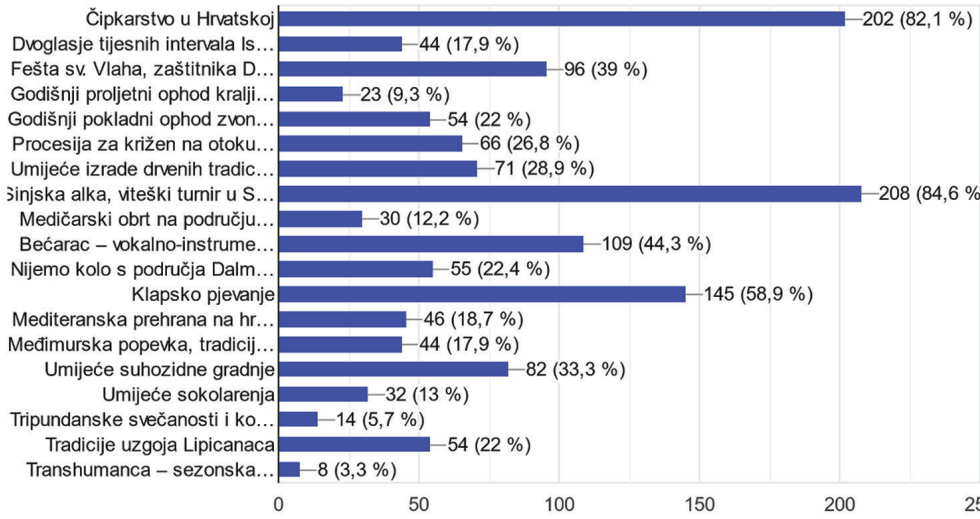

Graf 12. Ocjena upoznatosti ispitanika s ponuđenim hrvatskim nematerijalnim dobrima na UNESCO-ovim listama

Posljednje pitanje u ovom dijelu ankete odnosilo se na povezivanje zaštićenog dobra s jednom od tri UNESCO-ove liste. Ispitanicima je najprije objašnjeno da je nematerijalna kulturna baština svijeta raspoređena na tri različite UNESCO-ove liste – Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva, Popis nematerijalne kulturne baštine kojoj je potrebna hitna zaštita, i Registar dobrih praksi očuvanja nematerijalne kulturne baštine svijeta. Zatim se od ispitanika tražilo da 22 dobra Republike Hrvatske rasporede na tri ponuđene liste. Pritom treba naglasiti da nijedno od ponuđenih dobara ispitanici nisu u potpunosti točno povezali s listom na kojoj se ono nalazi. Ipak, rezultati pokazuju najveću točnost po pitanju Sinjske alke (59,4 %), klapskog pjevanja (58,5 %), čipkarstva (56 %), Feste sv. Vlaha (55,3 %), mediteranske prehrane (54,1 %), bećarca (52,4 %) i nijemog kola (50,9 %). To su ujedno jedini primjeri hrvatske nematerijalne baštine koju je više od 50 % ispitanika uspjelo ispravno svrstati na listu. Najlošiji rezultati vidljivi su kod povezivanja transhumance (39 %), Ekomuzeja Batana (38 %), Tocatija – tradicijske igre pljočkanja (36,2 %) te ojkanja (33,3 %), kod kojih se primjećuje da ni 40 %, odnosno 100 ispitanika, ne zna ispravno povezati dobro s listom na kojoj se nalazi.

U konačnici, posljednji je dio upitnika od pet pitanja ispitivao kojim se kanalom mladi ispitanici informiraju o baštini te na koji bi način htjeli naučiti više o njoj. Velika većina ispitanika (63,8 %) na pitanje o tome kako su se dosad najčešće informirali o nematerijalnoj baštini odabrala je da to čine kroz školu ili fakultet. Slijedi televizija (21,1 %), internetski portali (10,6 %), društvene mreže (3,7 %), a zatim i tisak (0,8 %). Zanimljivo je istaknuti da nitko od ispitanika nije odabrao radio kao kanal informiranja o nematerijalnoj kulturnoj baštini, što se primjećuje na Grafu 13.

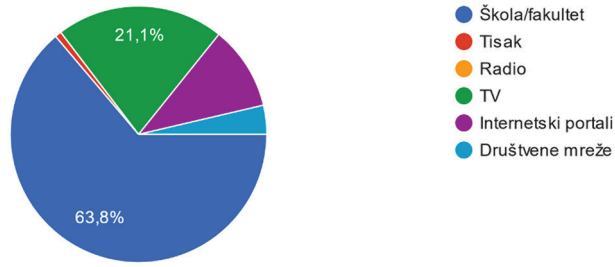

Graf 13. Iskazana preferencija ispitanika o komunikacijskim kanalima informiranja o nematerijalnoj baštini

Iako se pokazalo da mali broj ispitanika bira društvene mreže kao kanal informiranja, ako to čine, najčešće odabiru YouTube (35 %), Instagram (29,7 %) ili Facebook (20,3 %). Manji broj ispitanika označio je da bi informacije potražio na TikToku (3,7 %) ili X-u (2,8 %), a sudionicima u upitniku ponuđena je i opcija „drugo", gdje su mogli nadopisati vlastite preferencije. Dvoje ispitanika na taj su način odabrali Snapchat i Reddit, dok su ostali odgovori uglavnom glasili da bi kao izvor informacija koristili Google ili mrežne stranice nadležnih institucija, a ne društvene mreže.

Suprotno tome, na pitanje kako je njihovoj generaciji najbolje približiti nematerijalnu baštinu, najveći broj ispitanika (40,7 %) bira objave na društvenim mrežama. Gotovo upola manje ispitanika (21,5 %) smatra da bi pritom najbolji izbor bili promotivni videozapisi, koje slijede edukacija u odgojno-obrazovnim institucijama (13,8 %), *podcasti* (9,8 %), videoblogovi (8,1 %) i serije članaka na internetskim portalima (3,7 %). Samo se jedan ispitanik (0,4 %) opredijelio za klasično novinsko izvještavanje. Kao opciju u ovom su pitanju ispitanici također imali dodati vlastite prijedloge. Jedan od ispitanika predložio je format serije na Netflixu, dok je drugi nadopisao reklame u kinu i radionice u sklopu studentskih organizacija.

Što se tiče povećanja opsega sadržaja vezanog uz baštinu u odgojno-obrazovnim institucijama, ispitanici su složni da ga je potrebno uvećati, njih 94,3 %, što primjećujemo na Grafu 14.

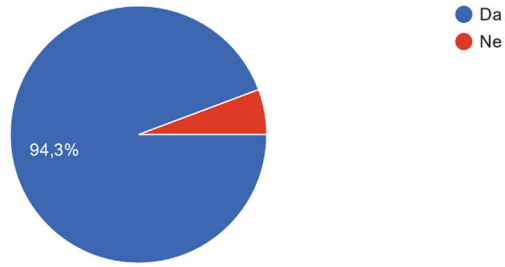

Graf 14. Ocjena stavova ispitanika o povećanju sadržaja o baštini u odgojno-obrazovnim institucijama

Zaključno, Hrvatska turistička zajednica i ostali dionici u turizmu trebaju više koristiti nematerijalnu baštinu pri predstavljanju države, smatraju gotovo svi ispitanici, njih 239 (97,2 %), kao što je prikazano na Grafu 15.

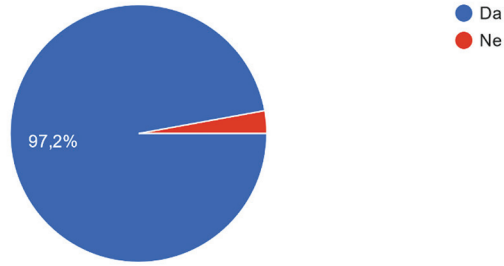

Graf 15. Ocjena stavova ispitanika o potrebi češćeg korištenja hrvatske nematerijalne baštine u komunikaciji Hrvatske turističke zajednice

DISKUSIJA

Analiza rezultata provedenog istraživanja koje je uslijedilo, pridonijela je razumijevanju informiranosti generacije Z o hrvatskoj nematerijalnoj baštini na UNESCO-ovim listama, što je bio i opći cilj ovog istraživanja. Diseminacijom rezultata zaključuje se da su teorija i istraživanje povezani, odnosno da se generacija Z slaže da je baštinu potrebno zaštititi i promovirati, kao i da žele više naučiti o njoj.

Prije samog istraživanja postavljena su četiri istraživačka pitanja. Prvo pitanje odnosilo se na upoznatost ispitanika s hrvatskom nematerijalnom baštinom na UNESCO--ovim listama. Iz podataka dobivenih analizom rezultata anketnog upitnika, vidljivo je da više ispitanika smatra da je upoznato s baštinom, nego što smatra da o njoj ne zna dovoljno (vidi Graf 2.), iako na iduće pitanje o kulturnim dobrima koja se nalaze na UNESCO-ovim listama, više ispitanika izražava da s njima nije upoznato (vidi Graf

3.). Nadalje, 76 od ukupno 246 ispitanika (30,9 %), nije znalo navesti nijedno hrvatsko nematerijalno dobro zaštićeno pri UNESCO-u, iz čega proizlazi da je većina od 170 ispitanika (69,1 %) ipak upoznata s barem jednim od njih.

Suprotno tome, rezultati istraživanja Dabe, Jukić i Takahashi (2023: 426–427) na sličnu temu, ali nad širim demografskim uzorkom, pokazali su da je samo 39 % ispitanika znalo navesti neko dobro. Pitanje koje se u tom kontekstu nameće jest je li generacija Z informiranija od ostalih ili je nešto drugo posrijedi. Ovi se proturječni rezultati mogu pripisati dvama uzrocima – prvi je taj da su ispitanici nesigurni u vlastite odgovore i znanje, a drugi da je anketa u mrežnom obliku podložna manipulaciji rezultata, s obzirom na to da istraživač nema uvid u to kako ispitanici bilježe odgovore. Mogućnost crpljenja informacija s interneta u strahu od toga da se ispitanici ne percipiraju kao „neinformirani" nije odbaciva i svakako predstavlja ograničenje u ovom istraživanju. Pritom treba naglasiti da je na samom početku upitnika navedeno kako je anketa u potpunosti anonimna i da ne postoje netočni odgovori.

Iako su ispitanici pokazali općenitu informiranost o hrvatskoj nematerijalnoj baštini, isti rezultati nisu vidljivi pri povezivanju te baštine s trima UNESCO-ovim listama. S obzirom na to da ispitanici nisu nijedno dobro uspjeli u potpunosti točno povezati s listom, dapače, tek šest dobara ispravno je uspjelo povezati nešto više od polovice sudionika, zaključuje se da posjeduju tek generalno znanje o ovoj tematici. Također, vidljiv je trend ponavljanja istih odgovora pri navođenju kulturnih dobara, iz čega proizlazi da su ispitanici najviše informirani o Sinjskoj alci, čipkarstvu i klapskom pjevanju, ali, s druge strane, ne posjeduju gotovo nikakvo znanje o Tripundanskim svečanostima, transhumanci ili dobrima zaštićenima van Reprezentativnog popisa kulturne baštine čovječanstva. Ovi rezultati mogu poslužiti kao uvid i podloga nadležnim tijelima za ulaganje dodatnih napora pri komuniciranju i promidžbi navedenih dobara.

Drugim istraživačkim pitanjem ispitivala se informiranost generacije Z o ulozi UNESCO-a i Ministarstva kulture i medija RH u zaštiti baštine. Dok većina ispitanika izražava poznavanje UNESCO-ove uloge u očuvanju nematerijalne baštine (Graf 3.), podjednak broj ispitanika tvrdi da jest i nije upoznat s istom ulogom Ministarstva (Graf 4.). Takvi su rezultati u skladu s odgovorima na pitanje o zadovoljstvu komunikacijom Ministarstva o baštini, pri čemu se s tvrdnjom da su zadovoljni složilo tek 2,8 % ispitanika (Graf 7.). Ovi rezultati naglašavaju potrebu da Ministarstvo kulture i medija svoju komunikaciju približi mlađim generacijama.

Na koji način bi isto moglo biti ispunjeno, istraživalo se trećim istraživačkim pitanjem: „Na koji bi način ispitanici približili hrvatsku nematerijalnu baštinu nekome sličnome sebi?". Iako je tek nekolicina ispitanika, točnije njih devet (3,7 %), navela da se dosad informirala o nematerijalnoj baštini putem društvenih mreža (Graf 13.),

većina njih smatra da je informacije o baštini generaciji Z najbolje približiti kroz objave (40,7 %) ili promotivne videozapise (21,5 %) na društvenim mrežama. S obzirom na to da je generacija Z u svim obrađenim literaturama opisana kao generacija digitalnih domorodaca rođena i odrasla na društvenim mrežama, začuđuju rezultati kako ih tek nekolicina odabire za dosadašnji kanal informiranja. Ovi nalazi upućuju na nedovoljnu zastupljenost njima atraktivnog sadržaja vezanog uz baštinu na mrežama, osobito kad se uzme u obzir da se većina ispitanika želi dodatno educirati (Graf 9.), a posebice na društvenim mrežama (Graf 10.). Rezultati ovog istraživanja mogu pružiti i konkretnu podlogu za stvaranje komunikacijske strategije nadležnih tijela na društvenim mrežama s naglaskom na YouTube, Instagram i Facebook koje ispitanici najčešće biraju kao preferirane komunikacijske kanale.

Nastavno na navedeno, premda se većina ispitanika slaže da je baština bitan faktor u očuvanju nacionalnog identiteta (Graf 5.), smatraju da mladi u Hrvatskoj nisu dovoljno upoznati s njom (Graf 6.). Uzevši u obzir da je većina ispitanika navela školu ili fakultet, a zatim TV i internetske portale kao dosad glavni izvor informacija o baštini (Graf 13.), ti se rezultati čine alarmantnima. U tom se kontekstu četvrtim istraživačkim pitanjem ispitivalo smatraju li ispitanici da se o hrvatskoj nematerijalnoj baštini dovoljno uči u obrazovnom sustavu i da mediji o toj temi dovoljno izvještavaju. Velika većina ispitanika pritom izražava želju za povećanjem opsega sadržaja o nematerijalnoj baštini u odgojno-obrazovnim institucijama (Graf 14.), kao i da bi voljeli naučiti više o njoj kroz medije (Graf 9.).

Ako se vrati na prethodno obrađenu teoriju, zaključit će se da su mladi, generacija Z, ključni akteri u očuvanju i predstavljanju baštine svijetu, osobito zbog svojeg svojstva prve globalne i umrežene generacije. Kako bi učinkovito mogli ispuniti svoju ulogu, mladi prvenstveno moraju biti informirani o baštini, kako u kontekstu formalnog, tako i neformalnog obrazovanja. To je prilika za obrazovne institucije i medije da posvete veći opseg sadržaja upravo nematerijalnoj baštini, kako bi njezini budući nositelji mogli očuvati nacionalni identitet u globalnom svijetu. Osim što ispitanici navode da im je ono bitno, ističu i potrebu za većim i češćim korištenjem baštine u predstavljanju Hrvatske (Graf 15.).

Nadalje, prema navedenim istraživačkim pitanjima, postavljene su i dvije glavne te dvije pomoćne hipoteze. Na temelju obrađenih rezultata istraživanja dvije su hipoteze potvrđene i dvije su djelomično potvrđene. Prva hipoteza pretpostavljala je da ispitanici uglavnom nisu upoznati s hrvatskom nematerijalnom baštinom na UNESCO-ovim listama (H1). Ispitanici su svoje znanje o baštini procijenili nedostatnim iako je većina njih znala navesti barem jedno kulturno dobro s UNESCO-ovih listi. Međutim, analizom rezultata prvog dijela upitnika stečen je uvid u to da nisu upoznati sa svom zaštićenom baštinom niti s listama kojima pripadaju, stoga je hipoteza djelomično potvrđena. Također, pretpostavljalo se i da, iako su ispitanici upo-

znati s ulogom UNESCO-a u zaštiti kulturne baštine, nisu upoznati s istom ulogom Ministarstva kulture i medija (H2). Ova je hipoteza djelomično potvrđena s obzirom na to da su ispitanici izrazili poznavanje uloge UNESCO-a, ali pri analizi rezultata dobivenih iz informiranosti o ulozi Ministarstva nisu izvučeni jasni zaključci. Naime, broj upoznatih i broj onih koji nisu upoznati bio je podjednak. Dvije pomoćne hipoteze kojima se pretpostavljalo da ispitanici smatraju da se o hrvatskoj nematerijalnoj baštini nedovoljno uči u školama (H3.1) i da mediji nedovoljno izvještavaju o hrvatskoj nematerijalnoj baštini (H3.2) potvrđene su. Većina ispitanika smatra da treba povećati opseg sadržaja u školama, na fakultetima i u medijima, a njihovi odgovori o kanalima informiranja uspoređeni s pokazanom informiranošću, svakako ukazuju na prisutnost potrebe za istim.

ZAKLJUČAK

Republika Hrvatska posebno je bogata zemlja s 22 zaštićena nematerijalna dobra pri UNESCO-u, što je stavlja na sam vrh europske i svjetske ljestvice zaštićene baštine čovječanstva. Iako se različiti autori teško dogovaraju oko točne definicije (nematerijalne) kulturne baštine, ono oko čega su složni jest da je treba očuvati. Tu ulogu u Hrvatskoj obnašaju UNESCO i Ministarstvo kulture i medija RH, čiji je rad ključan za globalno prepoznavanje i očuvanje kulturnih tradicija. S obzirom na to da generacija Z, kao prva posve digitalna generacija, može pružiti jedinstven doprinos svojim uvidima u inovativne pristupe promociji i edukaciji o baštini, upravo je ona odabrana kao ciljna skupina provedenog istraživanja. Rezultati istraživanja pokazuju da generacija Z prepoznaje važnost očuvanja baštine, iako nije dovoljno informirana o njoj, što je dokazano djelomično potvrđenom početnom hipotezom. Potvrđene hipoteze o tome da mladi smatraju da baština nije dovoljno zastupljena ni u školama niti u medijima, dokazuje da postoji potreba za poboljšanjem pristupa baštini u obrazovnom sustavu i u promociji putem medijskih kanala. Teorijska pretpostavka o generaciji Z kao generaciji željnoj usvajanja novog znanja, potvrđena je i rezultatima istraživanja. S obzirom na to da je analizom rezultata potvrđeno da mladi žele saznati više o baštini, ovi nalazi mogu poslužiti kao smjernice za razvoj novih strategija komunikacije i obrazovanja. Stoga ovaj rad ističe potrebu veće informiranosti i angažiranosti mladih u očuvanju i predstavljanju hrvatske nematerijalne baštine. Zaključno, pregled dostupne literature, rezultati ovog istraživanja i konkretne smjernice proizašle iz njih, mogu doprinijeti razvoju strateških pristupa za brendiranje države kroz promociju kulturne baštine, osobito usmjerene prema mlađim generacijama. Takvim se pristupom može povećati međunarodna prepoznatljivost i jačati kulturni identitet Hrvatske na globalnoj razini.

LITERATURA

Bresler, Mikhail. 2023. Specifics of perception of historical and cultural heritage by generation Z in the conditions of network existence. *E3S Web Conf* 420. 06018. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202342006018.

Cerquetti, Mara; Ferrara, Concetta; Sardanell, Domenico. 2023. Understanding cultural consumption patterns for ensuring cultural heritage sustainability. A systematic literature review on Gen Y and Gen Z. Ur. Iasevoli, Gennaro. *XL Convegno Nazionale AIDEA 2023*. Università degli Studi di Salerno. Salermo.

Cifrić, Ivan; Trako Poljak, Tijana. 2014. Baština čovječanstva – održanje, korištenje i stvaranje. *Godišnjak Titius* 6-7/6-7. 25–36.

Davies, Amy. 2020. *Decoding Gen Z Identity Construction in Social Networks Through the Paradigm of Branding: A Toolkit for Parents & Carers*. OCAD University. Ontario.

Dabo, Krešimir. 2020. *Komparativna analiza komunikacije i odnosa s javnošću Etnografskog muzeja i Ansambla Lado*. Doktorski rad. Doktorska škola Osijek. Osijek.

Dabo, Krešimir; Jukić, Paula; Takahashi, Marta. 2023. UNESCO i hrvatska nematerijalna baština – analiza informiranosti građana. Ur. Bratulić, Josip; Dabo, Krešimir. *Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za istraživanje migracija. Đakovo.

Fromm, Jeff; Read, Angie. 2018. *Marketing to Gen Z: The Rules for Reaching This Vast–and Very Different–Generation of Influencers*. AMACOM. New York.

Gen Z and Millennial Survey: *Living and working with purpose in a transforming world*. 2024. Deloitte. https://www.deloitte.com/global/en/issues/work/content/genz-millennialsurvey.html (pristupljeno 28. lipnja 2024.).

Georgievski, Petre; Žoglev, Zlatko. 2014. Uloga kulture u formiranju osobnog i društvenog identiteta u procesu socijalizacije. *Godišnjak Titius* 6-7/6-7. 517–528.

Golijanin, Danilo, Miljković, Milorad; Alčaković, Slavko; Savković, Marina; Gavrilović, Jelena; Stamenković, Dušan. 2014. Generacija Z, internet i obrazovanje. Ur. Stanišić, Milovan. *Sinteza 2014 – uticaj interneta na poslovanje u Srbiji i svetu*. Univerzitet Singidunum. Beograd.

Lamza-Posavec, Vesna. 1995. *Javno mnijenje: Teorije i istraživanje*. Alinea. Zagreb.

Milas, Goran. 2005. *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Naklada Slap. Zagreb.

Ministarstvo kulture i medija. 2024. *Kulturna baština*. https://min-kulture.gov.hr/eu-kultura/kulturna-bastina/349 (pristupljeno 3. svibnja 2024.).

Nikočević, Lidija; Gavrilović, Ljiljana; Hrovatin, Mirela; Jelinčić, Daniela Angelina; Kale, Jadran; Ratković, Dragana Lucija; Simonič, Peter; Zebec, Tvrtko. 2012. Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti. *Etnološka tribina* 42/35. 7–56.

Pichler, Shaun; Kohli, Chiranjeev; Granitz, Neil. 2021. DITTO for Gen Z: A framework for leveraging the uniqueness of the new generation. *Business Horizons* 64/5. 599-610.

Rupčić, Nataša. 2021. Značajke post-milenijalaca ili generacije z kao novih sudionika na tržištu rada. Ur. Zlatović, Dragan. *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*. Veleučilište u Šibeniku. Šibenik.

Šošić, Trpimir Mihael. 2014. Pojam kulturne baštine – međunarodnopravni pogled Ur. Barić Punda, Vesna. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu. Split.

Tirrochi, Simona. 2023. Generation Z, values, and media: from influencers to BeReal, between visibility and authenticity". *Frontiers in Sociology* 8. https://doi.org/10.3389/fsoc.2023.1304093.

UNESCO. *UNESCO World Heritage*. https://www.unesco.org/en/world-heritage (pristupljeno 2. svibnja 2024.).

Williams, Kaylene; Page, Robert; Petrosky, Alfred; Hernandez, Edward. 2010. Multi-Generational Marketing: Descriptions, Characteristics, Lifestyles, and Attitudes. *Journal of Applied Business and Economics* 11/2. 21–36.

How much does generation Z know about Croatia's intangible heritage on UNESCO lists?

ABSTRACT

The preservation and presentation of cultural heritage is becoming increasingly challenging due to ubiquitous cultural homogenization and globalization, and it is particularly demanding to activate the interest of members of the younger generations in traditional heritage. Therefore, the aim of this paper is to analyze the awareness of generation Z, as a formative generation that shapes social and market trends and movements, precisely about the Croatian intangible cultural heritage on the UNESCO lists, and to open space for further research into the possibility of more adequate communication and presentation of these goods to the members of this target audience. With this purpose, a questionnaire was used to assess the level of information of this group about intangible heritage and the role of UNESCO and the Ministry of

Culture and Media of the Republic of Croatia in the protection of this heritage, as well as to examine attitudes about the representation of heritage topics in the educational system and the media.

The results of empirical research show that, although Generation Z recognizes the importance of preserving cultural heritage, it is not sufficiently informed about its specifics. It was also determined that there is a need to improve access to heritage in the educational system and promotion through media channels.

In conclusion, the results of the research can be used to shape guidelines for the development of new strategies of communication of cultural heritage, but also its implementation in educational processes, which would potentially enable a significant level of information and engagement of young people in the recognition, preservation and presentation of Croatian intangible heritage.

Keywords: *Croatian intangible heritage, UNESCO, generation Z, public relations*

Napomena:

Rad je nastao kao dio istraživanja za diplomski rad studentice Barbare Poslek, na diplomskom studiju Komunikologije, Hrvatskog katoličkog sveučilišta, obranjenog 16. rujna 2024. godine, a za koji je diplomantica dobila nagradu ˝Mlada nada˝ Hrvatske udruge za odnose s javnošću. Također, ovaj rad je nastao u sklopu znanstvenog projekta „Kulturni identiteti i brendiranje turističkih destinacija Istre i Hrvatskog primorja" (9-2024/2027) Instituta za istraživanje migracija, a financira se od Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske, uz potporu *EU Next Generation*. Izneseni stavovi i mišljenja samo su autorova i ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

izv. prof. dr. sc. Vlaho Kovačević
Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet u Splitu
vkovacevic@ffst.hr

Krunoslav Malenica, mag. soc.
Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet u Splitu
kmalenica@ffst.hr

UDK: 316
Pregledni rad

Suvremeno umnažanje identiteta i promjene etničke i religijske pripadnosti

SAŽETAK

U ovom radu ćemo pokušati prikazati promjene u identitetu na razini etničke i religijske pripadnosti prvenstveno na teorijskoj razini. Cilj ovog rada je analizirati suvremeno umnažanje identiteta pod utjecajem medijskog spektakla, potrošačke kulture, digitalne tehnologije i internetske virtualizacije i promjene u etničkoj i religijskoj identifikaciji i pripadnosti. Navedene promjene identiteta raspravljene su u kontekstu društvenog života koji je posredovan medijima, globalnim marketingom, te globalno umreženim medijskim i komunikacijskim sustavima. Etnička i religijska identifikacija i pripadnost razlomljena je meta identitetima koji su međusobno udaljeni i izmiješani, tj. slobodno plutaju otisnuti od vremena, mjesta, povijesti i tradicija. Samim time su otežali oblikovanje i održavanje etničkog i religijskog identiteta. Ovim radom pokazujemo kako se činitelji političke moći društvenog konteksta uspješno probijaju ne samo u socijalnu, nego i u intimnu sferu društvenog bića unutar novih kulturalnih borbi za identitet. Suvremeni društveni procesi, promjene u društvu i zajednici, utjecali su na suvremeno umnažanje identiteta koje dovodi do povijesne desupstancijalizacije i deesencijalizacije čovjeka i suživota. To često perpetuira sustave dominacije, ali također nosi potencijal za otpor i promjenu. Navigacija ovom ambivalencijom zahtijeva kritički angažman, kreativne strategije i posvećenost stvaranju pravednijeg medijskog okruženja.

Ključne riječi: *identitet, etnička i religijska pripadnost, digitalna tehnologija, medijski spektakl i potrošačka kultura*

UVOD

Tradicionalno se identitet promatrao kao skup osobnih karakteristika, društvenih uloga, kulturnih obilježja i drugih faktora koji definiraju našu jedinstvenost i pripadnost određenoj skupini ili zajednici. Život čovjeka u zapadnim društvima 21. stoljeća pokazuje promjene etničke i religijske identifikacije i/ili pripadnosti pod utjecajem globalizacije. Društvene transformacije vidljive su u svakodnevnom životu, kulturi, sportu, ali i u stručnoj i znanstvenoj literaturi koja koristi ključnu riječ identitet pokušavajući objasniti različitim teorijama identitet pojedinca.

Fenomen suvremenog umnažanja identiteta postavlja pitanje jesu li procesi i promjene u društvu i zajednici utjecali na to da su oni identiteti koji su tako dugo definirali socijalni i kulturni svijet modernih društava – prepoznatljivi identiteti spola, seksualnosti, rase, klase, religioznosti i nacionalnosti – u padu, što je dovelo do novih oblika identifikacije i fragmentiranja suvremenog pojedinca (Hall 2003: 275). Kako je sociologija usmjerena na razumijevanje tog smisla, ona nužno mora zahvatiti i u razumijevanje kulturno-identitetskih sadržaja jednog društva jer nije riječ samo o procesima i promjenama u društvu i zajednici, nego je riječ o značenjima i smislu onoga što jest, što vidimo, s čime živimo, što nas okružuje.

Dakle, pitanje identiteta u suvremenom društvu važan je i složen koncept, a njegovo osnovno značenje odnosi se na identifikaciju pojedinca sa specifičnom društvenom kulturom. To je skup karakteristika, uvjerenja, vrijednosti, iskustava i način života/životni stil koje osoba koristi da bi se identificirala, a koje su ujedno i prepoznate od strane drugih. Cilj ovog rada bio bi dakle – analizirati na koji se način suvremeni identitet umnaža (odnosno postaje u sve većoj mjeri višeznačan i kompleksan koncept/pojam) te je li i u kojoj mjeri navedeno povezano s promjenama u etničkoj i religijskoj identifikaciji te pripadnosti.

Pojam identiteta najčešće se odnosi na to što ljudi misle da jesu, tj. ono što je najvažnije, što ih obilježava ili se, točnije, može opisati kao predodžba karaktera (Haralambos i Holborn 2002: 885). Čovjek time uvijek voli postavljati pitanja: *Tko sam ja? Odakle sam došao? Kamo ići?* jer je ono „izvor smisla i iskustva naroda“ (Castells 2002: 16). Naime pod „identitetom, ako se odnosi na društvene aktere, podrazumijeva se proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla“ (Castells 2002: 16).

Većina sociologa bi se složila kako su svi ljudski identiteti u stanovitom smislu društveni (Haralambos i Holborn 2002: 922), odnosno kulturni identiteti (Jenkins, 2003, 4). Prema tome, bez društvenog odnosno kulturnog identiteta, u stvari nema ni društva (kulture). Jer identiteti se stvaraju u društvima (kulturi) kojima ljudi pripadaju. Međutim, razmimoilaženja nastaju kad su posrijedi čimbenici koji oblikuju identitet

u suvremenim društvima i kulturama te načini na koje se priroda društvenog identiteta s vremenom razvila (Haralambos i Holborn 2002: 922). Dakle, odnos između društva, odnosno (kulture) i identiteta, različiti pristupi vide različito.

Odabrana tema rezultat je višegodišnjih istraživanja i analiza niza srodnih društvenih i kulturnih fenomena koji nas usmjeravaju na potrebu ponovnog promišljanja i isticanja glavnih crta etničke i religijske pripadnosti. Naime, svaka zajednica želi stvoriti i osigurati mjesta „koja nisu samo poprište njihovih oblika interakcije, već su i simboli njihovog identiteta te uporišta njihova sjećanja" (Assmann 2005: 45). U analizi etničko religijske pripadnosti otkriva se način na koji se njihovo (sa)čuvano *sebstvo* odražava na svakodnevni (su)život s pripadnicima drugih zajednica.

Metodologijski je riječ o studiji koja analitički i deskriptivno nastoji, komparativnim istraživanjem teorijskih pretpostavki, otvoriti put u razumijevanje suvremenog umnažanja identiteta te novog statusa etničke i religijske pripadnosti. Dakle, interpretirati nam je načine kojima se tumači suvremeni identitet, odnosno etničko-religijska pripadnost kulturno-identitetskom sadržaju nekog društva, te koje su teorije najučestalije i na koji je način pojam identiteta povezan s drugim pojmovima. Koji su to procesi i promjene u društvu i zajednici utjecali na to što imamo danas i smatramo znanstveno i stručno značajnim? Zato ćemo se kratko osvrnuti na navedene procese.

TRANSFORMACIJA IDENTITETA POD UTJECAJEM MEDIJSKOG SPEKTAKLA I POTROŠAČKE KULTURE

Craig (1994) u svojoj knjizi *Društvena teorija i politika identiteta* navodi: „Ne poznajemo narode bez imena niti jezike ili kulture kod kojih ne postoji neki način razlikovanja između sebe i ostalih, između „mi" i „oni"... Samospoznavanje je uvijek čin izgrađivanja ma koliko se čini da se radi o otkrivanju – nikad nije u potpunosti odvojivo od tvrdnji da ga na posebne načine poznaju i drugi." U biti sam pojam identiteta implicira dva moguća odnosa komparacije među osobama ili stvarima: sličnost s jedne strane i razliku s druge (Jenkins 2003: 3–4.)

Kellner (2003) navodi u knjizi *Medijski spektakl* kako mediji nude modele ponašanja koji često postaju norme, istovremeno marginalizirajući alternative. Medijski spektakl, prema Kellneru, povezan je s masovnim stvaranjem „simboličkih identiteta", gdje ljudi više ne nastoje oblikovati svoje identitete unutar osobnih iskustava, već ih konstruiraju prema modelima koje nude mediji (Kellner 2003). Medijski spektakl ne samo da oblikuje svakodnevni identitet, već oblikuje i kulturne norme. Kultura spektakla ilustrira kako mediji zamjenjuju stvarnost simulacijama (Debord 1999).

U svojoj knjizi *Reprezentacija: Kulturne reprezentacije i znakovne prakse* Hall (1997) naglašava kako se kultura ne konstruira samo svakodnevnim interakcijama, već

aktivnom proizvodnjom kulturnih slika koje se potom šire putem medija. Hall argumentira da su mediji ključni za oblikovanje „zajedničkih značenja" koja postaju temelji za normativno ponašanje i razumijevanje kulture (Hall 1997: 151–223). Na primjer, filmovi, TV serije, društvene mreže i reklamne kampanje često koriste određene estetske i ideološke uzorke koji oblikuju ideje o uspjehu, ljepoti, ljubavi i društvenoj moći (Fiske 1992; McLuhan 2008). Ovi kulturni obrasci postaju dominantni, jer mediji omogućuju masovnu proizvodnju i distribuciju kulturnih formata koji se lako prihvaćaju i reproduciraju kroz različite društvene sfere.

Fiske (1992) navodi u knjizi *Publika koja obožava: Kultura i mediji obožavatelja* kako je proces medijskog spektakla duboko povezan s načinima na koje se individue ponašaju prema društvenim normama, jer mediji ne samo da odražavaju stvarnost, već je i konstruiraju. Spektakl proizvodi kulturne reprezentacije koje oblikuju norme o tome što znači biti uspješan, atraktivan ili sretan. Mediji stvaraju želje koje se temelje na površinskim vrijednostima i estetskim kriterijima, stvarajući tako okvir u kojem su osobe vrednovane prema vanjskim karakteristikama, poput izgleda, bogatstva ili uspjeha, dok se dublje, unutarnje vrijednosti zanemaruju (Herman i Chomsky 1988; Kellner 2003).

Medijski spektakl, kao što je u istoimenoj knjizi istaknuo Kellner (2003), nije samo proces pasivnog konzumiranja slika, već aktivno oblikovanje percepcije i vrijednosti u postmodernom društvu. Spektakl se koristi za kreiranje „potrošačkog identiteta" gdje su mediji ključni u oblikovanju društvenih normi i vrijednosti, čime se usmjerava ponašanje, želje i očekivanja pojedinaca. Kellner (2003) navodi kako je spektakl kroz svoje oblike, poput televizije, reklama, filmova, a sada i društvenih mreža, postao temeljni instrument za održavanje postojećih socijalnih i ekonomskih struktura. U tom kontekstu spektakl ne samo da pruža zabavu i informacije, već nastoji oblikovati i upravljati našim svakodnevnim životima i odnosima prema identitetu.

Knjiga *Moć identiteta,* jednoga od najuglednijih svjetskih sociologa Castellsa (2002:16), navodi kako „za određenoga pojedinačnog ili kolektivnog aktera može postojati mnoštvo identiteta. No, takvo je mnoštvo izvor stresa i proturječja i u samopredstavljanju i u društvenom djelovanju, zato što se identitet mora razlikovati od onoga što su sociolozi tradicionalno nazivali ulogama i raspodjelom uloga." Prema Giddensu (1991), porastom digitalnih medija, identitet postaje performativan – ljudi su sada u mogućnosti kontrolirati i kurirati svoje osobne „brendove" u stvarnom vremenu, što se podudara s Kellnerovim zapažanjima o tome kako je spektakl sveprisutan u svakodnevnim životima.

Ovaj proces postaje još očitiji u kontekstu globalizacije. Kellner (2003) navodi kako se spektakl danas globalizira kroz međunarodne mreže i platforme, čime mediji postaju najvažniji oblik kulturne proizvodnje. Na globalnoj razini tržišni interesi usmjeravaju

način na koji se identiteti oblikuju, jer se kulturni obrasci, slični onima iz Hollywooda, brzo šire društvenim mrežama i *online* platformama. U knjizi *Društveni mediji: kritički uvod* Fuchs (2017) navodi kako globalizacija medijskog spektakla dovodi do homogenizacije kulturnih normi, gdje se zapadnjački idealizirani identiteti repliciraju u različitim dijelovima svijeta, često na štetu lokalnih kultura.

Platforme poput Instagrama omogućuju korisnicima prezentiranje svojih „savršenih" života, stvarajući iluziju uspjeha i sreće koja postaje norma. Tu se ne radi samo o stvaranju digitalnog identiteta, već o stvaranju identiteta koji je duboko komodificiran – slike i iskustva na društvenim mrežama postaju robom, prodajući ideje o ljepoti, bogatstvu i uspjehu (Gündüz 2017: 289–294). Kellner (2003) u ovom kontekstu ističe da se narativi o uspjehu temelje na vizualnim simbolima koji se reproduciraju unutar medijskog prostora, bez dublje analize njihovih stvarnih društvenih i ekonomskih posljedica. Influenceri, na primjer, postaju ključni akteri u ovom procesu, jer ne samo da prodaju proizvode, već postaju i simboli kulturnih ideala koji se traže na tržištu.

Mediji, dakle, postaju moćan alat za globalno širenje potrošačkih vrijednosti, gdje globalne marke i kulturne figure postaju simboli statusa i vrijednosti u globalnoj potrošačkoj kulturi (Fuchs 2017; Herman i Chomsky 1988). Stanje koje Bauman (2011) u istoimenoj knjizi naziva „tekućom modernosti", emancipiralo je čovjeka od brojnih ograničavajućih faktora i donijelo mu slobodu izbora koja se prije nije mogla zamisliti. Potrošači su sada ne samo pasivni prijemnici spektakla, već su i aktivni sudionici, stvarajući i dijeleći sadržaj koji komunicira njihove vrijednosti, stil života i ideje o osobnoj autentičnosti. „Tekuća modernost" time dovodi do razlomljenih identiteta kao posljedice sve veće individualizacije i osjećaja odvojenosti od drugih.

Suvremeno umnažanje identiteta moguće je vidjeti kao robu široke potrošnje u kojima su tradicionalni izvori samoodređenja i razlikovanja, poput organizirane religije, visoke kulture, klasne svijesti i političke pripadnosti, izgubili velik dio svoje moći i značenja, posebno za mlade (Lupton 1996: 22–23). Odvojeniji od svojih etničkih i religijskih identiteta nego ikad u povijesti ljudi su postali sve odvojeniji od svojih etničkih i religijskih zajednica, što vodi do osobne dislokacije i traženja sposobnosti izdizanja iz sadašnjih okolnosti globalizacije, medijskog spektakla i potrošačke kulture.

TRANSFORMACIJA IDENTITETA POD UTJECAJEM DIGITALNE TEHNOLOGIJE I INTERNETSKE VIRTUALIZACIJE DRUŠTVENOG SVIJETA

Knjiga Chrisa Hedgesa (2001) *Carstvo opsjena: Kraj pismenosti i trijumf spektakla* pokazuje kako digitalna povezanost stvara nove izazove vezane uz autentičnost i

privatnost identiteta. Ovaj fenomen otvara prostor za izgradnju višestrukih identiteta koji mogu biti fragmentirani i fluidni. Prije početka svoje knjige Hedges (2011: 7) citira Jamesa Baldwina: „Ljudi koji zatvaraju oči pred stvarnošću jednostavno zazivaju vlastitu propast, a tko god ustrajno ostaje u stanju nevinosti dugo nakon što ta nevinost zgasne i nestane, pretvara se u čudovište." Pokušavajući probuditi svijest Amerike o njezinoj pravoj stvarnosti u kontekstu tema opsjene/iluzije pismenosti, ljubavi, mudrosti, sreće i Amerike, Hedges (2011: 170) navodi: „Kulture koje ne mogu razlučivati opsjenu od stvarnosti – umiru."

Nadovezujući se na prethodni citat, Hedges (2011: 11) na početku prvog poglavlja citira druga dva pisca. Prvi je pisac John Ralston Saul koji piše: „Smrt nas Božja, zajedno sa savršenstvom predodžbe, sada dovodi do jednog posve novog stanja očekivanja. Sami postajemo predodžbom. Postajemo gledatelj i gledani. Ne zamjećuje se nikakva druga remetilačka nazočnost. I takva predodžba posjeduje sve božanske moći. Ubija po želji. Ubija bez napora. Ubija divno. Odmjerava moralnost. Presuđuje u beskraj. Elektronička predodžba prikaz je čovjeka kao Boga, a ritual pritom ne vodi nas nužno do tajnovitog Svetog Trojstva, već natrag sebi sammima. Zbog izostanka jasnog razumijevanja i svijesti o tome da smo postali jedino izvorište, takve predodžbe i prikazi mogu nas samo vraćati izrazima magije i straha primjerenima idolatrijskim društvima. Svatko tko mu kontrolira neki dio, to zauzvrat pak olakšava korištenje elektroničkog prikaza kao propagande."

Drugi je pisac William Butler Yeats koji piše: „Maštarijama srce bijasmo hranili, od hrane nam takve srce postane nemilosrdno" (Hedges 2011: 11). Naime, Hedges opisuje kako digitalna transformacija predstavlja revolucionarnu promjenu u načinu na koji pojedinci, organizacije i cijela društva funkcioniraju, koristeći napredne digitalne tehnologije kako bi transformirali procese, unaprijedili iskustva korisnika i stvorili nove vrijednosti. Jedan od najznačajnijih aspekata digitalne transformacije u procesu individualizacije promjena je u konceptu identiteta. Stoga se javlja potreba za razumijevanjem medijskih sadržaja – potreba za razumijevanjem medijske kulture u relaciji prema promjenama u konceptu identiteta. Propitivanje složenih odnosa između medija i suvremenog umnažanja identiteta ilustrira novi status koji koncept identiteta zadobiva u postmoderni.

Tradicionalno identitet se povezivao s fizičkim karakteristikama, dokumentima poput osobnih iskaznica ili putovnica, te društvenim ulogama. Međutim, u digitalnom dobu, identitet poprima potpuno novu dimenziju – postaje dinamičan, višeslojan i sve povezaniji s digitalnim podacima. Digitalni identitet danas obuhvaća širok spektar elemenata: od korisničkih profila na društvenim mrežama, preko *e-mail* adresa i lozinki, do biometrijskih podataka (kao što su otisci prstiju ili skeniranje lica) i digitalnih potpisa. Ovaj ambivalentan odnos prema digitalnim medijima ključan je za razumijevanje njihovog utjecaja na društvo.

Leopoldina Fortunati (2007) navodi kako jedna od karakteristika četvrte komunikacijske revolucije na primjeru mobilnog telefona jest i sve snažniji razvoj individualnosti i njegova važna uloga u konstrukciji identiteta. Na društvenim mrežama, forumima, blogovima i drugim *online* platformama ljudi imaju priliku izražavati različite aspekte svoje osobnosti i identiteta, birajući što će dijeliti s drugima i na koji će se način predstaviti. Mediji nisu samo tehnička sredstva komunikacije, već su i ključni instrumenti oblikovanja kulture, identiteta i društvene vrijednosti. To pokazuje kako internetska virtualizacija ne samo da utječe na način na koji doživljavamo društvo, već i oblikuje samu strukturu društvenih odnosa i identiteta.

Peović Vuković (2012: 53) navodi kako „digitalni mediji redefiniraju tradicionalne obrasce komunikacije, ali istovremeno otvaraju prostor manipulaciji privatnim podacima i fragmentaciji javne sfere." Ova tvrdnja oslikava stvarnost u kojoj se mediji sve više služe korporativnim i političkim interesima, umjesto javnom dobru. Lévy (prema Peović Vuković 2012) dodatno objašnjava potencijal digitalnih mreža kao prostora univerzalnosti, ali i upozorava na rizike povezane s komercijalizacijom medijskog prostora. Peović Vuković (2012: 12) ističe da „digitalni mediji pružaju mogućnost izražavanja identiteta i participacije, ali istovremeno ugrožavaju privatnost i demokratizaciju kroz dominaciju tržišnih logika." Ovaj ambivalentni odnos prema digitalnim medijima ključan je za razumijevanje njihovog utjecaja na društvo.

Riječ je o razvoju tehnologije i jednom od tih „segmenata", moćnim medijskim industrijama, a one medijskim posredovanjem kulturnih vrednota „sve više potpadaju pod utjecaj medijalizirajućih tendencija, pa se u autentičnu spoznaju zbilje sumnja, a autentičnom se počinje smatrati druga medijski posredovana zbilja" (Kübler 2001:41). Tehnologija time utječe na promjenu komunikacije i njezinu dinamiku, ona nije nikad samo neutralni alat kojim se ljudi koriste. Ona uvijek podrazumijeva „kulturni materijal i materijalnu kulturu" (Boczkowski i Lievrouw 2008).

U svojoj knjizi *Život medija* Deuze (2012) ističe kako mi živimo „u medijima", a ne „s medijima" što je razlog zbog kojeg trebamo istražiti promjene u društvenim odnosima povezanim s trenutnim medijskim okruženjem. U procesu globalizacije mediji sve više postaju glavni izvor informiranja i formiranja pojedinca kao ljudske osobe i to najčešće putem manipulacije koja se odvija preko medijskih sadržaja koji nam se svakodnevno nude. Deuze (2012) time naglašava da mi kao zombiji gubimo individualnost i postajemo izgubljeni u tehnologiji, gdje granica između privatnog i javnog postaje zamagljena.[1]

[1] Deuze (2012) u svojoj knjizi uvodi ideju o tzv. „zombi apokalipsi".

NOVI STATUS ETNIČKE I RELIGIJSKE IDENTIFIKACIJE I PRIPADNOSTI

Etnička i religijska pripadnost kulturno-identitetskom sadržaju nekog društva omogućila je da su se tijekom povijesti oblikovali narodi s prepoznatljivim kulturnim vrijednostima i identitetskim obilježjima. Navedene veze zajedništva presudne su u uspostavljanju i zaštiti kulturno-identitetskog sadržaja nekog društva. Postavljajući glavno pitanje našeg „postpovijesnoga" vremena o smislu identiteta, Paić (2005: 103) navodi kako „nelagode s kulturom kao novom ideologijom globalnog kapitalizma nastaju kad je društvo u potpunosti kulturalizirano, kad više nije moguće razlikovati iskonsku prirodu od simulakruma postindustrijskog društva u virtualizaciji derealizirane zbilje".

Garber (1998) i Hegemann (2000–2001) navode nestabilnosti spolnih uloga, misterij seksualnosti kao posljednje utopije zapadnog svijeta, rasap autoriteta u međugeneracijskim odnosima, fenomen rastućeg narcizma i depresije kao psihosocijalnih bolesti društva spektakla. Navedeno Garber (1998) i Hegemann (2000–2001) pokazuju kao rezultat nedovršena procesa odvajanja postmodernog subjekta od svoje prirodne okoline u suvremenom umnažanju kulturno-identitetskih sadržaja nekog društva.

U svojoj knjizi *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija* Paić (2005) postavlja pitanje kako i zašto se kultura pojavljuje kao nova ideologija, a ne kao autonomno područje iskazivanja samosvrhe ljudskog opstanka u smislu usavršavanja čovječnosti putem umjetnosti, religije, znanosti i igre. Paić (2005:103) navodi kako „dijagnoza tjeskobne samoidentifikacije osobe bez čvrsta oslonca u nečem trajnome pokazuje da kultura jest „simptom" nečeg što nadilazi njezino značenje u naše doba. Kao sredstvo/svrha identiteta kultura, kao ideologija globalnog kapitalizma, više ne odgovara afirmativno na pitanje *Tko smo i kako trebamo voditi „dobar život"?* sukladno etičkim idealima moderne socijetalne zajednice. S jedne strane, dolazi do krize vrijednosti koje su tradicionalno bile temeljem individualne i kolektivne svijesti te, s druge strane, do pribjegavanja nekodificiranim oblicima ideološkog mišljenja postmodernih identiteta u doba hegemonije globalizma koji su hibridni i promjenjivi entiteti.

Prema Paiću (2005: 103) „simptomatično je da kultura umjesto pozitivne samoidentifikacije osobe, skupine i društva postaje negativna točka samoodređenja. U sukobu s drugim zadobiva se identitet". Pluralnost društva i mnogolikost kulturnih stilova života u okružju društva spektakla i potrošačke kulture nije stoga samo napredak u povijesnome ozbiljenju slobode osobe, nego je i neprestana kušnja gubitka identiteta, što postaje izvor napetosti i konfliktnog odnosa (Paić 2005:103).

Manuel Castells (2000: 26) navodi kako će se „uslijed tehnološke revolucije, posebno u medijima, kulturne borbe sve više odvijati u virtualnom prostoru". Brzo širenje novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija danas je samo jedan od prepo-

znatljivih oblika „hegemonija“ globalizma kao procesa i/ili sustava internacionalnih režima.

Paić (2005) navodi tri koncepta kulture kao nove ideologije identiteta:

(1) transnacionalni, hibridni i postkolonijalni prostori priznavanja razlika
(2) mesijansko vrijeme religijsko-političkih fundamentalizama kao zatvorenih društvenih svjetova
(3) biopolitičko stanje nepriznatih „ljudi bez svojstava“ u borbi za goli opstanak unutar prostora globalizirane ekonomije svijeta.

U razumijevanju kulture kao nove ideologije kultura više nije etička obveza pojedinca/skupine. Isključeno je razumijevanje kulture u svojem značenju kao sklopa vrijednosti što dovodi do nemogućnosti razlikovanja izvornog smisla kulture od ideologije. Ova konfuzija očituje se u tome kako se svaki oblik životnog stila doživljava kao obrana ili manifestacija kulture. Primjerice, kad kultura kao religija postane životni stil posrijedi je totalno ispražnjenje smisla izvorne religije (Paić 2006: 45).

Povratak ideologije ili njezino „novo rođenje“ u društvenom kontekstu događa se tako što odsad upravo kultura postaje nova ideologija. „No, kultura više nije nikakva uzvišena vrijednost, nego totalna politička moć kojom se nastoji Drugoga „preobratiti“ na vlastiti sklop vrijednosti“ (Paić 2006, 56). U naše dane teško je opovrgnuti moć medija koja je često veća od one političke vlasti i gospodarskog pritiska ako nije i njihov zbroj i okupljanje na jednom mjestu (Mardešić 2007: 715).

Navedeno pokazuje kako je svaki pokušaj da kulturno-identitetsku krizu društva rješavamo u dijelu nacionalne kulture ili pak isključivo unutar religijske i vjerske kulture – sve dok je dominantan politički i ideološki faktor – donkihotski zahvat. „Povratak izvornome smislu kulture više nije moguć zato što je sama kultura znak nihilizma modernog čovjeka“ (Paić 2006: 51).

Kultura time postaje „totalni pogon mobilizacije svijesti koja djeluje kao ideologijska proizvodnja svijesti o svijetu“ (Paić 2006: 51). To vrijedi kako za dijelove nacionalne kulture koji se pretvaraju često u ideologiju nacije, tako i za religijsku i vjersku kulturu koja umjesto da bude duhovna kultura vjere postaje u raznim situacijama saveznicom ili potpornjem politike (Matvejević: 2011: 223).

SUVREMENO UMNAŽANJE ILI REKONSTRUKCIJA IDENTITETA

U svojoj knjizi *Distinkcija. Društvena kritika suđenja* Bourdieu (2011) navodi kako je temelj funkcioniranja suvremenoga društva zapravo poželjni obrazac življenja i/ili nametnuti životni stil (način života) kao totalitet kulturnih praksi. Raspad ograničenih zajednica i njihovih čvrstih, jasno izraženih kodova pruža pojedincu slobodu

izbora životnog stila, ali ga istodobno tjera na „refleksivnost“, odnosno na ponašanje koje je vođeno sviješću o tako promijenjenu stanju (Giddens 1990). Stoga su postmoderni identiteti u doba globalizacije hibridni i promjenjivi entiteti. „Pojam životnog stila (*lifestyle*) istodobno je najbolje izabrani naziv za pad u kaljužu površnosti, iluzorne hiperrealnosti postmoderne i samozavaravanja nekim mogućim oblikom alternativne strategije otpora“ (Paić 2006: 248).

Interpretacija i analiza istraživanja rezultata procesa proizvodnje i reprodukcije sociokulturnih značenja i utjecaja kulturne potrošnje na definiciju klasa i klasnih odnosa u kontekstu suvremenoga umnažanja identiteta pokazuje kako je kultura kao nova ideologija društva spektakla upravo neograničeni izbor pluralizma životnih stilova (Bourdieu 2011). „Vrlo su često takvi diskursi prikriveni ili čak otvoreni oblici komercijalnih i političkih interesa kojima se ostvaruje profit ili društveni utjecaj“ (Bilić 2020: 13), a „fluidnost i promjenjivost identiteta skriva bit ideologije novih politika identiteta“ (Paić 2006: 248). Međuljudski odnosi time pucaju po svim šavovima i, namjerno ili nenamjerno, uvelike su poremećeni jer su utemeljeni na prevari, novcu, prestižu, slavi.

Razumijevanje materijalnih i kulturnih uvjeta koji ograničavaju i usmjeravaju društveno djelovanje u odnosima i grupama te identifikacija njihove međusobne strukturne povezanosti, moguće je ostvariti kroz Kellnerov (2003) koncept medijskog spektakla. On ostaje ključan za razumijevanje suvremenih društvenih dinamika umnažanja identiteta. Analizirajući kako spektakl oblikuje politiku, identitet i svakodnevni život, možemo steći bolje razumijevanje uloge medija u održavanju i izazivanju postojećih moćnih struktura.

Spektakl sve više prožima osobne sfere života, čineći privatnost gotovo nepostojećom. Višestoljetni okviri identiteta poljuljani su i ostavljeni svakoj individui ponaosob na tržištu beskrajnih opcija. Etnička i religijska identifikacija i pripadnost razlomljena je meta identitetima koji su međusobno udaljeni i izmiješani, tj. slobodno plutaju otisnuti od vremena, mjesta, povijesti i tradicija. Tragovi religijskih identiteta posve su reducirani, što je dovelo do udaljavanja individualnog i religijskog, a umjesto toga uspostavlja se sustav koji se samoproizvodi, samokontrolira i samoregulira.

Na djelu je svojevrsno pripisivanje karakteristika relativnosti i efemerne prirode identitetu; i popratno, poricanje identiteta (zajedničkog ili individualnog) ukazuje kako *sebstvo*, identifikacija i svijest nisu ukorijenjeni u nesvodivoj i unutarnjoj suštini stabilnih, privatnih značenja. Samim time suvremeno umnažanje identiteta – povezivanjem etničke i nacionalne pripadnosti s religijskim podrijetlom tijekom povijesnog razvitka – tradiciju je, obred, pobožnost i vjeru instrumentaliziralo retradicionalizacijom za vlastite potrebe, primjerice, puke političnosti. Podjednako kao što je hegemonija globalizma, u dolasku novoga informacijskoga sustava koji povezuje ljude na

umjetan način unutar transnacionalnih identiteta, izbrisala govor o subjektu/objektu povijesti.

Iako spektakl često perpetuira sustave dominacije, on također nosi potencijal za otpor i promjenu. Navigacija ovom ambivalencijom zahtijeva kritički angažman, kreativne strategije i posvećenost stvaranju pravednijeg medijskog okruženja. Unatoč svojoj moći, medijski spektakl nije neosvojiv. Kellner (2003) sugerira da medijska pismenost i kritička analiza mogu pomoći u demistifikaciji spektakla; obrazovanjem i razvojem vještina kritičkog mišljenja pojedinci mogu postati svjesniji kako mediji oblikuju njihove stavove i ponašanja. Osim toga, važno je poticati razvoj alternativnih medijskih platformi koje promiču raznolike perspektive i nude dublje razumijevanje društvenih i političkih fenomena.

ZAKLJUČAK

Analiza suvremenog umnažanja identiteta pod utjecajem medijskog spektakla, potrošačke kulture, digitalne tehnologije i internetske virtualizacije pokazuje brze i nepovratne promjene. One su u kontekstu promjena u etničkoj i religijskoj identifikaciji i pripadnosti dovele do otvorenijih, raznolikijih i kompleksnijih identiteta. U okviru razlomljenih (fragmentiranih) etničkih i religijskih identiteta ljudi nemaju više jedinstvenu predodžbu o tome tko su, pa posjeduju nekoliko proturječnih identiteta. S obzirom na to da je u okviru postmodernog pristupa identitet postao pitanjem izbora, pojedinci ga mogu promijeniti kako i kada žele. S druge strane, smatra se da nijedan izvor društvenih nejednakosti i identiteta nema primarnu važnost. Sve ih se smatra važnima. U skladu s tim je stajalište da su za razumijevanje društvenih nejednakosti i identiteta i društvenih promjena potrebni i modernistički i postmodernistički pristupi (Čolić 2014).

Stuart Hall (2003) navodi nekoliko razloga za ovu fragmentaciju identiteta: (1) modernost i promjene, (2) nove društvene pokrete, (3) globalizaciju. Razvoj suvremenog društva doveo je do brzih i nepovratnih promjena i ljudima je teško zadržati jedan i jedinstven osjećaj tko su. Drugi razlog Hall vidi u novim društvenim pokretima koji se bave raznovrsnim pitanjima i identitetima. Na taj način, umjesto da se osjećaju dijelom jedne klase, identitet ljudi fragmentirao se prema rodu, rasnim pitanjima, nacionalnosti, etničkoj pripadnosti, odnosu prema ekologiji itd. Posljednji važan čimbenik u stvaranju fragmentiranih identiteta jest proces globalizacije pod kojim svijet nije toliko unificiran koliko je decentraliziran.

Proturječnost utjecaja globalizacije očituje se i u jačanju lokalnih identiteta i proizvodnji novih identiteta (Giddens 1999: 38). Naime, globalizacija osporava i dislocira centrirane i „zatvorene“ identitete nacionalnih kultura; na taj način čini identi-

tet mnogostrukijim i raznolikijim, a manje fiksiranim, unificiranim i transpovijesnim. Dakle, dok neki identiteti teže uspostavljanju izgubljene čistoće ili vraćanju izgubljenog jedinstva i sigurnosti, drugi prihvaćaju fleksibilnost i otvorenost prema novitetima. Suvremeno je umnažanje identiteta u „postmodernom" vremenu time prostor realizacije kulturnih tvorbi. Istraživanje načina na koji se tumači suvremeni identitet svodi se na pitanje kulture. Identiteti se stvaraju u društvima odnosno kulturama kojima ljudi pripadaju, a razmimoilaženja nastaju kada su posrijedi čimbenici koji oblikuju identitet u suvremenim društvima i kulturama (Čolić 2014).

Tradicionalno se identitet promatrao kao skup osobnih karakteristika, društvenih uloga, kulturnih obilježja i drugih faktora koji definiraju našu jedinstvenost i pripadnost određenoj skupini ili zajednici. Zajednica kao društveni i kulturni fenomen zahtijeva razumijevanje njezinih članova i njezina svestranost proizlazi iz činjenice da nije zatvoren sustav, ali zahtijeva od svojih članova razumijevanje značenja kolektivnog, ali i osobnog identiteta. Međutim, u današnjem umreženom svijetu, ovaj koncept doživljava transformaciju pod utjecajem medijskog spektakla, potrošačke kulture, digitalne tehnologije i internetske virtualizacije. Suvremeni društveni procesi i promjene u društvu i zajednici utjecali su na suvremeno umnažanje identiteta koje dovodi do povijesne desupstancijalizacije i deesencijalizacije čovjeka i suživota.

Stoga Matvejević pita (2011: 222) poništava li utjecaj globalizacije klasične dualizme moderne kao što su: individualno/kolektivno, partikularno/univerzalno, sveto/svjetovno? Umanjuje li globalizacija stanovite osobine ili obilježja na području kulture, ekonomije i religije koja joj u danom času ne odgovaraju? Predstavlja li globalizacija svojevrsnu prisilu i izvjesnu nivelaciju vrijednosti prevodeći ih na jednu posebnu vrstu političkog jezika, utilitarnu i banaliziranu, kojima smo podvrgnuti? I na kraju, vraća li se proces globalizacije povijesnim, tradicionalnim i lokalnim identitetima?

Žarko Paić (2015), koji slijedi Manuela Castellsa (2002), prihvaća da globalizacija, iako ublažava razlike između različitih načina života, pokazuje neskriveno svojevrsno ideologijsko začaravanje zbilje. Paić (2015: 11) navodi kako je „nakon razdoblja u kojem je postindustrijsko društvo izgubilo identitet, kad se čak i u novijim radovima Ulricha Becka sociologijska istraživanja nacionalnih društava proglašavaju reliktima jedne „zombi sociologije", sazrelo vrijeme da se dekonstrurira sam dekonstrukcijski postupak postmoderne – nesvodivost kulturnih razlika".

Time se čini kako globalizacija umanjuje i briše stanovite osobine ili obilježja na području kulture, ekonomije i religije koja joj u danom času ne odgovaraju. Podjednako predstavlja svojevrsnu prisilu i izvjesnu nivelaciju vrijednosti prevodeći ih na jednu posebnu vrstu političkog jezika, utilitarnu i banaliziranu kojima smo podvrgnuti. S druge strane, proces globalizacije se ujedno i vraća povijesnim, tradicionalnim i lokalnim identitetima jer dok jedni smatraju da je u tijeku opće kretanje od

relativno stabilnih identiteta utemeljenih na klasi, rodu, etnicitetu i sl. prema razlomljenim (fragmentiranim) identitetima, drugi niječu da su klasa i rod prestali biti važan izvor identiteta (Čolić, 2014).

Sve mjerodavne sociologijske studije, a posebno Castellsova teorija „umreženog društva", pokazuju da je takva situacija na djelu u biti globalnog kapitalizma" (Paić 2006: 46-47.; Castells 2000.; 2002.; 2003.). Opravdano zato Manuel Castells (2000) u svojoj teoriji „umreženog društva" pokazuje kako takva situacija dovodi do preispitivanja identiteta svake osobe, nacije i vjerske zajednice zbog novih uvjeta i potreba.

BIBLIOGRASKE JEDINICE

Assmann, Jan. 2005. Kulturno pamćenje. Biblioteka tEKST. Zenica.

Bauman, Zygmunt 2011. *Tekuća modernost*. Naklada Pelago. Zagreb.

Bilić, Paško. (2020). *Sociologija medija. Rutine, tehnologija i moć*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.

Boczkowski, Pablo. i Lievrouw, Leah. 2008. „Bridging STS and Communication Studies: Scholarship on Media and Information Technologies". Ur. Hackett, J. Edward.; Amsterdamska, Olga.; Lynch, Michael i Wajcman, Judy. *The Handbook of Science and Technology Studies*. MIT Press. Cambridge-London.

Bourdieu, Pierre. 2011. *Distinkcija, društvena kritika suđenja.* Antibarbarus. Zagreb.

Calhoun, Craig. 1994. *Social Theory and the Politics of Identity.* Blackwell. Oxford.

Castells, Manuel. 2000. *Uspon umreženog društva*. Golden marketing - tehnička knjiga. Zagreb.

Castells, Manuel. 2002. *Moć identiteta – informacijsko doba*. Golden marketing - tehnička knjiga. Zagreb.

Castells, Manuel. 2003. *Kraj tisućljeća*. Golden marketing - tehnička knjiga. Zagreb.

Čolić, Snježana. 2014. Neki modernistički i postmodernistički pristupi identitetu: razlike i prijepori, Ur: Čolić, Snježana. *Kultura, identitet, društvo – europski realiteti.* Odjel za kulturologiju – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Osijek, Zagreb.

Debord, Guy. 1999. Društvo spektakla. Bastard. Zagreb.

Deuze, Mark. 2012. *Media Life*. Polity. Cambridge.

Fiske, John. 1992. The Cultural Economy of Fandom. Ur. Lewis, A. Lisa. *The Adoring Audience: Fan Culture and Media*. Routledge. New York.

Fortunati, Leopoldina. 2007. „Mobilnik kot četvrta komunikacijska revolucija". Ur. Vehovar, Vasja. *Mobilne refleksije.* Fakulteta za družbene vede. Ljubljana.

Fuchs, Christian. 2017. *Social Media: A Critical Introduction*. Sage Publications. London.

Garber, M. 1998. *Symptoms of Culture*. Routledge. London – New York.

Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Polity Press. Cambridge.

Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press. Cambridge, Oxford.

Giddens, Anthony. 1999. *Treći put. Obnova socijaldemokracije*. Politička kultura. Zagreb.

Gündüz, Uğur. 2017. The Effect of Social Media on Identity Construction. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 8/5. 289-294. https.//doi./org/10.1515/mjss-2017-0026.

Hall, Stuart. 1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications. London.

Hall, Stuart. 2003. The Question of Cultural Identity. Ur. Hall, Stuart. Held, David i McGrew, Tony. *Modernity and Its Futures*. Polity Press. Cambridge, Oxford.

Haralambos, Michael; Holborn, Martin. 2002. *Sociologija. Teme i perspektive*. Golden Marketing. Zagreb.

Hedges, Chris. 2011. *Carstvo opsjena: Kraj pismenosti i trijumf spektakla*. Algoritam. Zagreb.

Hegemann, C. 2000-2001. *Kapitalismus und Depression*. I i II. Alexander Verlag. Berlin.

Herman, S. Edward. & Chomsky, Noam. 1988. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. Pantheon Books.

Jenkins, Richard. 2003. *Social Identity*. Routledge. London - New York.

Kellner, Douglas. 2003. *Media Spectacle*. Routledge. New York.

Kübler, Hans-Dietrich. 2001. „Medienanalyse“, Ur. Schanze, Helmut. „*Handbuch der Mediengeschichte*“. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart.

Lupton, Deborah. 1996. *Food, the Body, and the Self*. Sage. London.

Matvejević, Predrag. 2011. Sociolog religije i humanist Esad Ćimić. Ur: Nikola Skledar. *Zbornik radova povodom 80 godina života.* Sveučilište u Zadru. Zadar.

McLuhan, Marshall. 2008. *Razumijevanje medija: Mediji kao čovjekovi produžeci*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.

Merin,William 2005. Baudrillard and the Media. Polity Press. Cambridge.

Paić, Žarko. 2005. *Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija*. Antibarbarus. Zagreb.

Paić, Žarko. 2006. *Moć nepokornosti: intelektualac i biopolitika*. Antibarbarus. Zagreb.

Peović K. Vuković. 2012. *Mediji i kultura: ideologija medija nekon decentralizacije*. Jesenski i Turk. Zagreb.

Contemporary identity multiplication as a consequence of weaker ethnic and religious affiliation

ABSTRACT

In this paper, we attempt to present changes in identity at the level of ethnic and religious affiliation, primarily at a theoretical level. This study aims to analyze the contemporary multiplication of identities under the influence of media spectacle, consumer culture, digital technology and Internet virtualization, and changes in ethnic and religious identification and affiliation. These identity changes are discussed in the context of social life mediated by the media, global marketing, and globally networked media and communication systems. Ethnic and religious identification and affiliation are fragmented into mutually distant and mixed meta-identities that are free-floating and untouched by time, place, history, and traditions. Consequently, the construction and maintenance of ethnic and religious identities have become more difficult. This paper shows how the factors of political power in the social context are successfully penetrating not only the social but also the intimate sphere of social being within new cultural struggles for identity. Contemporary social processes and changes in society and community have influenced contemporary identity multiplication, leading to the historical desubstantialization and deessentialization of humans and their coexistence, which often perpetuates systems of domination but also carries the potential for resistance and change. Navigating this ambivalence requires critical engagement, creative strategies, and a commitment to creating a more just media environment.

Keywords: *identity, ethnic and religious affiliation, digital technology, media spectacle, consumer culture*

Migranti, azilanti i integracijske politike

dr. sc. Mato Arlović
Ustavni sud Republike Hrvatske

Vladimir Arlović, mag. iur.

UDK: 342.7-053.2
Izvorni znanstveni rad

Obveze države članice u zaštiti maloljetnih migranata prema uredbi (EU) 2024/1351. Europskog parlamenta i vijeća od 14. svibnja 2024.

SAŽETAK

Polazeći od Ugovora o funkcioniranju Europske unije, napose njegovog članka 78. stavka 2. točke 6. i članka 79. stavka 2. točaka (a), (b) i (c), Europski parlament i Vijeće su 14. svibnja 2024. donijeli Uredbu (EU) 2024/1351.

Navedena Uredba je zajednički (pravni) europski odgovor na izazove koje pred Europsku uniju postavljaju migracije kao jedno od složenijih društvenih pitanja danas. Uredbom Europska unija daje pravni odgovor kako na njezinom prostoru dugoročno upravljati migracijama. Njome se, s pravnog aspekta, propisuje zaštita i sigurnost osoba koje pristižu u Europsku uniju, s jedne strane, a s druge strane se Europljanima jamči da će se s migracijama upravljati na djelotvoran i human način u skladu s međunarodnim pravom i najvišim vrednotama koje prihvaća Europska unija.

Uredba u svom sadržaju posvećuje poseban prostor maloljetnim migrantima, konkretnije rješavanju njihovog statusa ostvarivanju i zaštiti prava i sloboda. U tom kontekstu Uredba propisuje obveze (pozitivne i negativne) državama članicama koje one moraju provoditi u zaštiti maloljetnih migranata.

U radu ćemo posvetiti posebnu pažnju upravo pitanjima koja se odnose na položaj, ostvarivanje i zaštitu prava i sloboda maloljetnih migranata u pojedinoj njezinoj državi – članici. U tom kontekstu, posvetit će se posebno pažnja pozitivnim i nega-

* dr. sc. Mato Arlović, zamjenik predsjednika Ustavnog suda Republike Hrvatske, e-mail: mato_arlovic@usud.hr; ORCID: 0000-0001-8937-1753

* Vladimir Arlović, mag. iur., odvjetnik u Zagrebu, e-mail: vv.arlovic@hotmail.com; ORCID: 0009-0009-6193-5663

tivnim obvezama države – članice u ispunjavanju ovih zadaća u zaštiti maloljetnih migranata. Dakako, radi što boljeg razumijevanja cjelovite pravne problematike, u radu će biti obrađeno pitanje pravne prirode pravne snage i obveznosti ove Uredbe EU-a, posebno u odnosu na unutarnje pravo države - članice, konkretno Republike Hrvatske, kako s teorijskog tako i s praktičnog ustavno-pravnog aspekta. Naravno, polazeći od teorijskih spoznaja koja se odnose na ovu problematiku, s jedne strane, tako i od stajališta Ustavnog suda Republike Hrvatske koja je on zauzeo postupajući i odlučujući u predmetima koji se odnose na zaštitu ljudskih prava i sloboda maloljetnih migranata.

Ključne riječi: *Uredba EU-a, maloljetni migranti, pozitivne i negativne obveze države, Ustavni sud Republike Hrvatske, monizam ustavno-pravnog poretka Republike Hrvatske*

UVOD

Uredba (EU) 2024/1351. Europskog parlamenta i Vijeća jedan je od pravnih propisa[1] koji čini pravni sadržaj Pakta o migracijama i azilu Europske unije.[2] Pakt obuhvaća

[1] Pored Uredbe (EU) 2024/1351. u okviru Pakta o migracijama i azila Europske unije, doneseni su i sljedeći pravni propisi:

a) Uredba (EU) 2024/1348. Europskog parlamenta i Vijeća od 14. svibnja 2024. o utvrđivanju zajedničkog postupka za međunarodnu zaštiti u Uniji i stavljanju izvan snage Direktive 2013/32/EU

b) Uredba (EU) 2024/1349. Europskog parlamenta i Vijeća od 14. svibnja 2024. o utvrđivanju postupaka vraćanja na granici i izmjeni Uredbe (EU) 2021/1148.

c) Uredba (EU) 2024/1359. Europskog parlamenta i Vijeća od 14. svibnja 2024. o kriznim situacijama više sile u području migracija i azila i izmjeni Uredbe (EU) 2021/1147.

d) Uredba (EU) 2024/1358. Europskog parlamenta i Vijeća od 14. svibnja 2024. o uspostavi sustava „Eurodac" za usporedbu biometrijskih podataka radi djelotvorne primjene uredaba (EU) 2024/1351. i (EU) 2024/1350. Europskog parlamenta i Vijeća i Direktive Vijeća 2001/55/EZ te radi utvrđivanja identiteta državljana treće zemlje i osoba bez državljanstva s nezakonitim boravkom i o zahtjevima tijela za izvršavanje zakonodavstva država članica Europola za usporedbu s podacima iz Eurodaca u svrhu izvršavanja zakonodavstava, o izmjeni uredbi (EU) 2018/1240 i (EU) 2019/818. Europskog parlamenta i Vijeća te stavljanju izvan snage Uredbe (EU) 603/2013. Europskog parlamenta i Vijeća

e) Uredba (EU) 2024/1356. Europskog parlamenta i Vijeća od 14. svibnja 2024. o uvođenju dubinske provjere državljana trećih zemalja na vanjskim granicama i izmjeni uredbi (EZ) 67/2008., (EU) 2017/2226., (EU) 2018/1240. i (EU) 2019/817.

f) Uredba (EU) 2024/135 Europskog parlamenta i Vijeća od 14. svibnja 2024. o upravljanju azilom i migracijama, izmjeni uredbe (EU) 2021/1147. i (EU) 2021/1060. i stavljanju izvan snage Uredbe (EU) 604/2013.

Sl l. 2024/1351. 22. 5. 2025.

ELI: http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1351/oj, Službeni list Europske unije

[2] Pakt o migracijama i azilu skup je novih pravila za upravljanje migracijama i uspostavu zajedničkog sustava azila na razini Europske unije koji po stajalištu njegovih donositelja omogućuje konkretne

pravni instrumentarij za reguliranje i ostvarivanje politika Europske unije za dugoročno upravljanje migracijama u materijalnom smislu. U formalnopravnom pogledu pravni propisi sadržani u Paktu osiguravaju razradu i regulaciju vrednota, načela, ideala, prava, obveza i odgovornosti sadržanih u najvišim pravnim aktima Europske unije, kao što su: Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije,[3] zatim Povelje Europske unije o temeljnim pravima[4], Konvencije o ljudskim pravima i slobodama,[5] Konvencije o pravima djeteta,[6] ali i Konvencije o pravnom položaju izbjeglica iz 1951.[7]

Istovremeno, pravni propisi iz Pakta, svako u svom području, ne zanemaruju pravnu činjenicu da su države članice i sama Europska unija do njihovog donošenja prihvatile i primjenjuju veliki broj međunarodnih pravnih akata koji uređuju upravljanje migracijama odnosno prava, obveze i odgovornosti migranata.[8] Stoga su propisima sadržanim u Paktu osigurali njihovo sadržajno prihvaćanje bilo izmjenama i dopunama, bilo ukidanjem jer su regulirali iste društvene odnose novim pravnim rješenjima. Na taj način osigurala se jedinstvenost i usklađenost unutar pravnog poretka te njegova cjelovitost i zaokruženost, s jedne strane, a s druge strane njegova koherentnost s međunarodnim pravnim propisima koji u svijetu uređuju ista pitanja. Napose ona koja se odnose na upravljanje s migracijama, zatim pravno uređenje statusa, prava, obveza i odgovornosti različitih kategorija migranata, odnosno njihovih usporedivih skupina. Stoga su prilikom normativnog uređenja konkretnih odnosa vezanih uz upravljanje migracijama u pojedinim pravnim propisima koje

---

rezultate u skladu s europskim vrijednostima. Nova pravila (a među njima i Uredbu /EU/ 2024/1351.) Europski parlament izglasao je 10. travnja 2024., a Vijeće Europske unije donijelo ih je 14. svibnja 2024.

[3] Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, 2010/C 83/01. – pročišćeni tekst.

[4] Povelja Europske unije o temeljnim pravima (2016/C – 202/02).

[5] Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda prema izmjenama Protokola br. 11, Narodne novine – Međunarodni ugovori, br. 18/97., 18/99. – pročišćeni tekst i 8/99. – ispravak.

[6] Konvencija o pravima djeteta je donesena na Općoj skupštini UN-a Rezolucijom br. 44/25 od 20. studenoga 1989., a stupila na snagu 2. rujna 1990. Objavljena je u Službenom listu SFRJ – Međunarodni ugovori br. 15/90. U Republici Hrvatskoj objavljena je u Narodnim novinama – Međunarodni ugovori br. 12/93. i 20/97.

[7] Konvencija o pravnom položaju izbjeglica (1951.), Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori br. 7/60.

[8] Uz već navedene međunarodne dokumente u fusnotama 5. i 6., radi se npr. o sljedećim međunarodnim pravnim propisima:

a) Uredba Vijeća (EZ) 343/2003. od 18. veljače 2003.
b) Uredba (EU) 604/2013. Europskog parlamenta i Vijeća od 26. lipnja 2013
c) Uredba Komisije (EZ) 1560/2003. od 2. rujna 2003.
d) Uredba (EZ) 562/2006. Europskog parlamenta i Vijeća od 15. ožujka 2006.
e) Direktiva 2013/32/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. lipnja 2013.
f) Direktiva 2013/336/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. lipnja 2013.
g) Direktiva Vijeća 2001/855/EZ od 20. srpnja 2001.

sadrži pakt, istodobno sadržane odredbe kojima se mijenjaju (ili dopunjuju) odredbe do tada važećih propisa Europske unije koji reguliraju istovjetnu materiju, uključivo i rješenja po kojima se neki od takvih propisa Europske unije u cijelosti stavljaju izvan snage. Na takav pristup se s nomotehničkog aspekta mogu staviti opravdani prigovori. Međutim, nadležna tijela Europske unije i Vijeća su kod donošenja ovih propisa, polazila od načela da je zbog aktualnosti i težine problema u upravljanju migracijama nužno, i u demokratskom društvu opravdano, brzo djelovati te da je takvo djelovanje uz uštedu na vremenu istodobno i ekonomski opravdano, jer štedi sredstva koja bi se mogla dodatno potrošiti ako bi se svaki od dosada važećih propisa samostalno mijenjao i dopunjavao i/ili donosila odluka o njegovom stavljanju izvan snage.

Bez upuštanja u sve aspekte pozitivnih i negativnih učinaka svih ovih propisa iz Pakta o migracijama, tim prije što oni imaju, u pravilu dug *vacatio legis* do stupanja na snagu, mi ćemo ipak istaknuti pozitivnost ocjenjujući ih samo s pravnog aspekta i to načelno im pristupajući. Radi se o tome da se ovim pravnim aktima zaokružio i uspostavio jedinstven i cjelovit pravni sustav Europske unije koji se odnosi na pitanje pravnog uređenja položaja migranata u ostvarivanju prava na azil ili međunarodnu zaštitu, s općeobvezujućom pravnom snagom kako za njih, kao samostalne pravne subjekte, tako i za njihove države članice. Ovakva pravna situacija proizlazi iz same pravne prirode i statusa koji imaju ovi propisi po Ugovoru o funkcioniraju Europske unije. Kako je iz popisa pravnih akata sadržanih u Paktu o migracijama vidljivo radi se uglavnom o uredbama Europske unije. Samo jedan od ovih pravnih akata je direktiva Europske unije. Naime, pravni status i obvezujuću pravnu snagu za uredbe kao i druge pravne akte Europske unije, Europska unija je izrijekom propisala u članku 288. Ugovora o funkcioniranju Europske unije.

Tako je njime propisano da uredbe imaju „opću primjenu“, da su one „obvezujuće… u cijelosti“ i „neposredno se primjenjuju u svim državama članicama“.[9] Za razliku od uredbe direktiva je „obvezujuća u pogledu rezultata koji je potrebno postići“, za svaku državu članicu kojoj je upućena, a odabir oblika i metoda postizanja tog rezultata prepušten je nacionalnim tijelima.”[10]

Mi se u ovom radu bavimo samo Uredbom (EU) 2024/1351. I to onim njezinim dijelom koji se odnosi na pravno uređenje statusa, prava i obveza glede djece migranata, napose one bez pratnje, te uloge same Europske unije i njezinih država članica u osiguravanju i ostvarivanju njihovih statusa, prava, sloboda i obveza.

Moramo istaći već uvodno da ova Uredba čini značajan iskorak glede uređivanja statusa, prava i obveza djece, napose bez pratnje, migranata. Prije svega, na razini

[9] Ugovor o funkcioniranju Europske unije, 2010/C 83/01. – pročišćeni tekst, članak 288. stavak 2.

[10] Isto; članak 288. stavak 3.

Europske unije po prvi put se izravno u skladu s Ugovorima Europske unije i Poveljom Europske unije o temeljnim pravima uređuju temeljna načela i ciljevi koje treba ostvariti u zaštiti djece migranata općenito i djece migranata bez pratnje posebno. Drugo, načela na kojima počiva pravno uređenje djece migranata – uključivo i djece migranata bez pratnje – usklađena su u cijelosti s načelima i ciljevima koji treba postići sadržanim u dosadašnjim pravnim aktima koja uređuju njihov status, prava i obveze i koja su usklađena s Konvencijom o pravima djeteta. Treće, ova načela kod utvrđivanja njihovog statusa, prava i obveza imaju natkrovljujuću poziciju, što će reći da su se svi koji provode Uredbu u ovom segmentu dužni pridržavati i od njih polaziti u tumačenju i provedbi, kako same Uredbe tako i svih drugih nadnacionalnih i nacionalnih propisa koji ih uređuju. Stoga je Europska unija Uredbom utvrdila pozitivne i negativne obveze[11] kako tijela Europske unije, tako i svojih država članica u provedbi Uredbe (EU) 2024/1351.

Slijedom prethodno iskazanog u nastavku ovog rada posvetit ćemo potrebnu pažnju načelima najboljeg interesa djeteta[12] i jedinstvu obitelji[13] te pozitivnih i negativnih obveza države članice u provedbi Uredbe (EU) 2024/1351. u odnosu na zaštitu prije svega migranata maloljetnika bez pratnje.

O NAČELIMA NAJBOLJEG INTERESA DJETETA I JEDINSTVA OBITELJI

Regulirajući zaštitu maloljetnih migranata bez pratnje Uredba (EU) 2024/1351. razrađuje i usklađena je s odredbom članka 3. stavak 3. Ugovora o Europskoj uniji, te s člankom 24. Povelje Europske unije o temeljnim pravima koja je po pitanju pravne snage izjednačena s ugovorima Europske unije. To se očituje u pitanjima koja uređuje Uredba (EU) 2024/1351., a odnose se na zaštitu prava djeteta (vidi članak 3. stavak 5. Ugovora o Europskoj uniji), zatim na pravo na zaštitu i brigu koja je potrebna za njihovu dobrobit (vidi članak 24. stavak 1. Povelje Europske unije o temeljnim pravima), ali i na postizanje cilja zaštite interesa djeteta (vidi stavak 2. članka 24. Povelje Europske unije o temeljnim pravima) i održavanje „redovitog osobnog odnosa i izravan kontakt s obama roditeljima, osim ako je u suprotnosti s njegovim interesima“ (vidi stavak 3. članka 24. Povelje Europske unije o temeljnim pravima).

[11] O pojmu pozitivne i negativne obveze države vidjeti u „Ljudska prava i zaštita životne sredine u Europi“, str. 14. i 15., AIRE centar u suradnji s Sustineri Partners, 2024., AIRE centar

[12] O načelu najboljeg interesa djeteta vidjeti više npr. u „Šeparović M., Dobrobit djeteta i najbolji interes djeteta u sudskoj praksi“, Novi informator, Zagreb, 2014., str. 29.-39., zatim kod Medić I., „Najbolji interes djeteta u europskim prekograničnim predmetima“, u Prekogranično kretanje djece u Europskoj uniji, Zbornik radova, ur. Župan M., Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2019., str. 9.-59.

[13] U ovom radu mi prihvaćamo jedinstvo obitelji kao jedno od načela Uredba (EU) 2024/1351. a ne spajanje obitelji, jer potonje ona tretira kao jednim od činioca koji se koristi za provođenje postupka i donošenja ocjene o najboljem interesu djeteta.

Osim toga, Uredba (EU) 2024/1351. u skladu je s Konvencijom UN-a o pravima djeteta u cijelosti prihvatila pojmove najbolji interes djeteta i jedinstvo obitelji[14] kao svoja načela. Pored toga, Uredba već u točki 46. svoje Preambule propisuje da „najbolji interes djeteta trebao bi biti primarna briga država pri primjeni ove Uredbe", a u nastavku teksta navodi koje sadržajne elemente bi države članice trebale uzimati pri utvrđivanju najboljeg interesa djeteta, pa navodi da bi u tom postupku države članice trebale „ponajprije uzimati u obzir dobrobit i socijalni razvoj maloljetnika u kratkoročnom, srednjoročnom i dugoročnom razdoblju, pitanja zaštite i sigurnosti, te mišljenje maloljetnika u skladu s njegovom dobi i zrelošću, uključujući sredinu iz koje dolazi. Pored toga, trebalo bi utvrditi posebna postupovna jamstva za maloljetnike bez pratnje zbog njihove posebne ranjivosti, uključujući imenovanje zastupnika." Kako je razvidno iz citiranog teksta, Uredba već u njemu daje elemente na osnovu kojih države članice trebaju procjenjivati najbolji interes djeteta migranta. No, isto tako ona već na ovom mjestu prepoznaje i izdvaja posebnu kategoriju maloljetnika migranata zbog njihove posebne ranjivosti, a to su maloljetni migranti bez pratnje. Za njih već u ovoj točki Preambule Uredba navodi da je potrebno utvrditi posebna postupovna jamstva, te imenovanje zastupnika.

Razrađujući citirano načelo iz točke 46., povezana nastavno sa stajalištima sadržanim u točkama 47., 48., 52., 53., 54., 55. i 56. Preambule, Uredba u svojem članku 23. propisuje jamstva za maloljetnike migrante općenito, uključivo i maloljetnike bez pratnje, a u članku 25. uređuje dodatno pitanja i postupke u pogledu maloljetnog migranta bez pratnje.

Članak 23. Uredbe je u supstancijalnom smislu veoma značajan kod uređivanja odnosa u kojima su sudionici maloljetni migranti općenito, uključujući u njih i one bez pratnje. Zašto? Prvo, zbog toga što on u svom stavku 1. ističe da je primarna briga država članica u postupcima prema maloljetnim migrantima najbolji interes djeteta, te da ti postupci imaju prednost u odnosu na druge. Drugo, stavkom 2. ovog članka propisana je obveza države da za maloljetnika migrante bez pratnje imenuje zastupnika. Uz to, on propisuje da zastupnik ima resurse koji mu omogućuju rad, zatim koje kvalifikacije i znanja i sposobnosti zastupnik mora imati da bi mogao u postupku ocjenjivanja zalagati se i ostvariti najbolji interese djeteta. Zatim utvrđuje pravo zastupnika na pristup sadržaju relevantnih dokumenata, ali i njegove dužnosti u odnosu prema maloljetniku bez pratnje kojeg zastupa u ostvarivanju njegovih prava i interesa, te njegove opće dobrobiti, itd.

U stavku 3. ovog članka Uredbe, propisuje se obveza države da u cjelini provođenja postupka prema maloljetnim migrantima bez pratnje uključe njihovog zastupnika,

[14] Vidjeti pobliže članak 3. Konvencije o pravima djeteta, Službeni list – Međunarodni ugovori SFRJ br. 15/90.

koji tom maloljetniku pomaže i pruža relevantne informacije za ocjenjivanje najboljeg interesa djeteta u skladu sa stavkom 4. članka 23. Naime, stavkom 4. tog članka propisano je pored ostaloga da „pri ocjenjivanju najboljeg interesa djeteta države članice međusobno blisko surađuju“, a u postupku ocjenjivanja „posebno uzimaju u obzir sljedeći čimbenici:

„a) mogućnost ponovnog spajanja obitelji

b) dobrobit i socijalni razvoj maloljetnika kratkoročno, srednjoročno i dugoročno, uključivo dodatne ranjivosti kao što su traume, posebne zdravstvene potrebe ili invaliditet, vodeći pri tome posebno računa o etničkoj, vjerskoj, kulturnoj i jezičnoj sredini iz koje maloljetnik potječe te uzimajući u obzir potrebu za stabilnošću i kontinuitetom socijalne i obrazovne skrbi

c) pitanja povezana sa sigurnošću i zaštitom, posebno kad postoji opasnost da je maloljetnik žrtva bilo kojeg oblika nasilja ili iskorištavanja, uključujući trgovinu ljudima

d) mišljenje maloljetnika u skladu s njegovom dobi i zrelošću

e) ako je tražitelj maloljetnik bez pratnje, informacije koje je pružio zastupnik u državi članici u kojoj je prisutan maloljetnik bez pratnje

f) sve druge razloge relevantne za procjenu najboljeg interesa djeteta.“

Citirani dio članka 23., iako u sebi ne sadrži definiciju najboljeg interesa djeteta, obuhvaća gotovo sve važne elemente za utvrđivanje sadržaja tog pojma. U njihovu nabrajanju niz nije konačan. Naime, donositelj Uredbe ostavio je namjerno (vidi točku f. stavka 4. ovog članka) prostor da uz te elemente donositelj procjene može koristiti i sve druge relevantne razloge koji će mu omogućiti da dođe do najvjerodostojnije ocjene najboljeg interesa djeteta. Navedeni članak uz istaknute točke (ali i druge točke koje se neizravno mogu povezati s najboljim interesom djeteta) Preambule prvi put u jednom pravnom aktu Europske unije cjelovito pristupa ovom pitanju nastojeći ga pravno zaokružiti i urediti. Neovisno o mogućim, npr. nomotehničkim i drugim, primjedbama valja istaći i pohvaliti ovaj veliki iskorak Europske unije kad je u pitanju pravna regulacija zaštite prava, sloboda i interesa maloljetnih migranata u postupcima traženja azila i međunarodne zaštite, pogotovo kad se ima u vidu i najranjivija skupina među njima, a to su maloljetni migranti bez pratnje. Takvu ocjenu dodatno potkrepljuju stajališta samih donositelja Uredbe iskazana npr. točkama 46. njezine Preambule u kojoj se izrijekom navodi da je pitanje najboljeg interesa djeteta propisano u skladu s Konvencijom UN-a o pravima djeteta te s Poveljom o temeljnim pravima Europske unije. Zatim da je ona donesena na temelju odgovarajućih odredbi Ugovora o funkcioniraju Europske unije, a uz to u svom sadržajnom obuhvatu ima, doduše, izmjene, Uredbu (EU) 2021/1147. i Uredbu (EU) 2021/1060.

Dodatni kvalitet Uredbe (EU) 2024/1351., glede zaštite prava i sloboda na načelu najboljeg interesa djeteta maloljetnih migranata, proizlazi iz njezinog utvrđenja da je jedan od pokazatelja za ocjenu najboljeg interesa spajanje obitelji, ali ne kao apsolutno pravo, već da je ono bitni činilac za donošenje ocjene o najboljem interesu djeteta. Ovdje je prigoda ukazati da ostvarivanje načela spajanja obitelji nije apsolutno pravo. Naime, ako se utvrdi da ostvarivanje spajanja obitelji, odnosno sa srodnicima, u konkretnom slučaju nije u skladu s načelom najboljeg interesa, neće se provesti takav postupak. Naprosto, stoga što bi takva odluka bila suprotna najboljem interesu djeteta.[15] Radi detaljnijeg pojašnjenja načela spajanja obitelji te njegovog međuodnosa s načelom najboljeg interesa djeteta u nastavu rada, tim pitanjima posvetit ćemo u okviru raspoloživog prostora nešto više pažnje, dakako polazeći od rješenja kako tim pitanjima pristupa Uredba (EU) 2024/1351.

Jedinstvo obitelji je drugo načelo koje je utvrdila i propisala Uredba (EU) 2024/1351. O njemu svi sudionici postupka o skrbi i zaštiti prava i sloboda maloljetnih migranata (napose onih bez pratnje), moraju voditi računa. Pored ostaloga, i zbog toga što je ostvarivanje ovog načela presumpcija *iuris* za ostvarivanje načela najboljeg interesa djeteta. Naime, općenito, kako međunarodno tako i unutarnje pravo[16] polazi od toga da će roditelji i drugi članovi maloljetnog djeteta najbolje voditi brigu o ostvarivanju njegovog interesa. Međutim, takav pristup ne počiva na presumpciji *iuris et de iure*, odnosno na neoborivoj pravnoj presumpciji. Baš suprotno, ovo načelo je oborivo jer ako se dokaže da skrb obitelji nije u najboljem interesu djeteta, neće se poštivati i provesti ovo načelo, već će se provesti načelo najboljeg interesa djeteta na (neki) drugi zakonom utvrđeni način, a ne putem spajanja obitelji. Takav zaključak proizlazi iz više odredbi Uredbe koja u sebi u sadržajnom smislu sadrži navedena rješenja,[17] a koja u krajnjoj liniji prate već dosada prisutna istovrsna rješenja o međunarodnom i unutarnjem pravu. Analizom normativno-pravnog statusa načela jedinstva obitelji sadržanog u Uredbi 2024/1351., polazeći od pravnog aspekta, može se izvući nekoliko stajališta koja ukazuju kako na njegovu pravnu prirodu tako i na njegov međuodnos s načelom najboljeg interesa djeteta. Prvo, Uredba (EU) 2024/1351., već u točki 53. svoje Preambule ističe kao jedan od razloga njezinog donošenja da „bi se osiguralo potpuno poštivanje načela jedinstva obitelji i najboljeg interesa djeteta…" Međutim, Uredba isto tako propisuje da će se kod postupka ocjenjivanja najboljeg interesa djeteta, kao jedan od čimbenika za donošenje ocjene, uzimati mogućnost ponovnog spajanja obitelji. Drugim riječima, Uredba razlikuje načelo jedinstva obite-

[15] Vidjeti pobliže npr. članak 25. stavke 2. i 3. Uredbe (EU) 2024/1351.

[16] U tom smislu vidjeti pobliže Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 70/15., 127/17., 33/23. i 17/25. – pročišćeni tekst, na snazi od 11. veljače 2025.

[17] Vidjeti u tom pravcu osobito odredbe sadržane u članku 19. stavku 1. točki f, članku 20. stavku 3., članku 22. stavku 4., članku 13. stavcima 1. i 2. točkama a. i b., zatim stavku 3. i stavku 4. istog članka točke a. – f., te stavci 5. i 6. istog članka, i nadalje članak 25. stavci 1. – 4. itd.

lji od spajanja obitelji kao čimbenika (osnove) za donošenje ocjene o najboljem interesu djeteta. Nadalje, Uredba nedvojbeno daje prednost načelu najboljeg interesa djeteta u odnosu na načelo jedinstva obitelji. To *argumentum a contrario* jasno proizlazi, npr., iz njezinog normativnog utvrđenja sadržanog u članku 25. stavcima 2., 3., pa i 4.[18] Naime, iz sadržaja ovih odredbi proizlazi da se neće provesti načelo spajanja obitelji radi ostvarivanja načela jedinstva obitelji u slučaju kada se provede postupak, ako se dokaže da to ne bi bilo u najboljem interesu konkretnog maloljetnika (migranta) bez pratnje.

Pored iskazanog, iz navedene analize može se, nadalje, zaključiti: da je načelo jedinstva obitelji u podređenom položaju u odnosu na načelo najboljeg interesa djeteta. No, ta podređenost nije automatska, već se u svakom pojedinom slučaju, provodeći postupak razmjernosti, mora utvrditi i dokazati. Tek kad se provede taj postupak i u njemu utvrde dokazi da u tom konkretnom slučaju spajanje obitelji ne bi bilo u najboljem interesu djeteta, spajanje obitelji neće se omogućiti. Ove postupke provodi država članica Europske unije, odnosno njezina (u skladu s ustavom, zakonom i pravom) nadležna državna tijela. Takav status, kako ga je utvrdila Uredba 2024/1351., jasno pokazuje da s pravnog aspekta načelo jedinstva obitelji nije apsolutno, već da se radi o relativnom pravu, s jedne strane, a s druge strane da je načelo najboljeg interesa djeteta u odnosu na njega, kao i u odnosu na sva druga prava i slobode maloljetnih migranata (uključivo i one bez pratnje), natkrovljujuće načelo svima njima. Usprkos takvoj svojoj poziciji, ipak treba imati u vidu da i načelo najboljeg interesa djeteta nema apsolutni karakter. Naime, i ono može biti ograničeno,[19] ali samo pod uvjetima koje propisuje Uredba, odnosno drugi međunarodni ili unutarnji pravni akt, u skladu s njom koji ima najmanje zakonsku snagu.[20]

Međutim, najpoželjnija je ona situacija kod konkretnih slučajeva kada ocjena o najboljem interesu pokazuje da se taj interes maloljetnika najbolje može ostvariti u obitelji i kada je primjenom instrumenata spajanja obitelji moguće ponovo uspostaviti njezino jedinstvo ponovnim povratkom i uključivanjem maloljetnika migranta u svoju obitelj.

---

[18] Uredba (EU) 2024/1351.

[19] Naime, u konkretnom postupanju radi zaštite prava i sloboda djece u predmetima između same djece primjena načela najboljeg interesa jednog djeteta ograničena je istim takvim načelom drugog djeteta, što je sukladno članku 16. stavku 1. Ustava Republike Hrvatske po kojem se ljudska prava i slobode „mogu ograničiti samo zakonom da bi se zaštitila sloboda i pravo drugih ljudi…“ (Vidjeti pobliže Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 85/10. – pročišćeni tekst).

[20] Pravo najboljeg interesa djeteta valja razumijevati, uostalom, kao i sva ostala prava i slobode ljudskim pravima i slobodama. Slijedom toga, ova prava mogu se ograničiti samo zakonom i to radi toga da bi se zaštitila sloboda i pravo drugih ljudi, pravni poredak, javni moral i zdravlje. Istovremeno, svako ograničenje ovih prava i sloboda mora biti razmjerno prirodi potrebe za njihovim ograničenje u svakom pojedinom slučaju. Vidjeti pobliže članak 16. Ustava Republike Hrvatske, Narodne novine br. 85/10. – pročišćeni tekst.

Uredba (EU) 2024/1351. o maloljetnim migrantima bez pratnje

Radi što lakšeg snalaženja svih subjekata u ostvarivanju prava i sloboda maloljetnih migranata, osobito onih bez pratnje u postupku provođenja njihovog zahtjeva za dobivanje azila ili drugog oblika međunarodne zaštite, polazeći od načela najboljeg interesa djeteta i jedinstva obitelji, s jedne strane, a s druge strane radi poštivanja načela jednakosti i ravnopravnosti u tim postupcima na temelju njih za sve maloljetnike bez diskriminacije po bilo kom osnovu, donositelj Uredbe (EU) 2024/1351. propisao je u svojim odredbama:

- što smatra, odnosno kako definira pojedine pojmove koji se upotrebljavaju u ovim postupcima
- na kojim činiocima ocjenjuje što je najbolji interes djeteta
- koja prava i slobode u tom postupku ima maloljetnik, napose onaj bez pratnje
- koje su dužnosti (pozitivne i/ili negativne) države u pojedinačnom postupku za svakog pojedinog maloljetnika bez pratnje.

Donositelj Uredbe opredijelio se da u članku 2. propiše definicije pojmova koji se koriste u njezinom pravnom uređivanju međunarodne zaštite. Značaj ovakvog pristupa ogleda se u činjenici da su tako definirani pojmovi pravno obvezujući u svim državama članicama Europske unije. Njihova pravna obvezatnost proizlazi iz pravne prirode same Uredbe (EU) 2024/1351. koja je po članku 288. stavku 2. Ugovora o funkcioniranju Europske unije, kako smo već rekli, obvezujuća u cijelosti, ima opću i neposrednu primjenu u svim državama članicama.

Za pitanja međunarodne zaštite maloljetnika migranata, poglavito onih bez pratnje, uz ostale definirane pojmove posebno je važno definiranje pojmova: član obitelji,[21] bračni drug,[22] tražitelj,[23] maloljetno dijete[24], maloljetnik korisnik međunarodne zaštite,[25] srodnik[26], zatim sam pojam maloljetnik[27], te pojmovi: maloljetnik bez pratnje[28] i zastupnik.[29]

Pravnim definiranjem ovih pojmova donositelj Uredbe (EU) 2024/1351. postiže obvezatnost u jednoobraznom poimanju i tumačenju sadržaja ovih pojmova u provedbi

[21] Uredba (EU) 2024/1351., članak 2. stavak 1. točka 8.
[22] Isto; članak 2. stavak 2. točka 8., podtočka a)
[23] Isto; članak 2. stavak 2. točka 4.
[24] Isto; članak 2. stavak 1. točka 8., podtočka b)
[25] Isto; članak 2. stavak 1. točka 8., podtočka d)
[26] Isto; članak 2. stavak 1. točka 9.
[27] Isto; članak 2. stavak 2. točka 10.
[28] Isto; članak 2. stavak 2. točka 11.
[29] Isto; članak 2. stavak 2. točka 12.

međunarodne zaštite maloljetnih migranata na cijelom prostoru Europske unije, što je od velikog značaja za postizanje njihove jednakosti i ravnopravnosti u svim istovrsnim slučajevima ostvarivanja međunarodne zaštite.

2.2. U propisivanju bitnih čimbenika (elemenata) važnih za provođenje postupka i donošenja ocjene o najboljem interesu djeteta, donositelji Uredbe utvrdili su i propisali sljedeće:

„a) mogućnost ponovnog spajanja obitelji

b) dobrobit i socijalni razvoj maloljetnika kratkoročno, srednjoročno i dugoročno, uključujući dodatne ranjivosti kao što su traume, posebne zdravstvene potrebe ili invaliditet, vodeći pri tom posebno računa o etničkoj, vjerskoj, kulturnoj i jezičnoj sredini iz koje maloljetnik potiče te uzimajući u obzir potrebu za stabilnošću i kontinuitetom socijalne i obrazovne skrbi

c) pitanja povezana sa sigurnošću i zaštitom, posebno kad postoji opasnost da je maloljetnik žrtva bilo kojeg oblika nasilja ili iskorištavanja, uključujući trgovanja ljudima

d) mišljenje maloljetnika u skladu s njegovom dobi i zrelošću

e) ako je tražitelj maloljetnik bez pratnje, informacije koje je pružio zastupnik u državi članici u kojoj je prisutan maloljetnik bez pratnje

f) sve druge razloge relevantne za procjenu najboljeg interesa djeteta.“[30]

Iz citiranog je vidljivo (vidi točku f.) da donositelj Uredbe (EU) 2024/1351. ostavlja otvoreni niz kod nabrajanja mogućih čimbenika relevantnih za provođenje procjene najboljeg interesa djeteta. Takvim pristupom otvorena je mogućnost za da se uzmu u obzir u konkretnom slučaju svi drugi mogući, a relevantni, razlozi koji bi bili od koristi da se što kvalitetnije utvrdi najbolji interes djeteta. To je dodatna osnova za stajališta da su donositelji ove Uredbe načelu najboljeg interesa djeteta dali visoki rang, po nama najviši među svim načelima, te ga stoga smatramo natkrovljujućim načelom.

S druge strane, iako je čimbenik spajanja obitelji stavljen na prvo mjesto, razvidno je da ga donositelj Uredbe, bez obzira na njegovu važnost i značaj, ipak tretira kao jednog od važnih mehanizama za ostvarivanje načela jedinstva obitelji i da ga stoga ne bi trebalo izdizati na razinu načela, kao što su načela najboljeg interesa djeteta i jedinstva obitelji.

[30] Isto; članak 23. stavak 4.

Uz sva druga prava i slobode koje pripadaju svakom podnositelju zahtjeva za međunarodnu zaštitu, maloljetni migranti, napose oni koji su bez pratnje, imaju pravo na informiranje,[31] pravo da budu upoznati s tijekom postupka, pravo da dobije informacije na svom jeziku,[32] pravo da im informacije pruži prikladno osposobljena osoba,[33] pravo da obave osobni intervju prilagođen maloljetnicima,[34] da im se imenuje zastupnik,[35] pravo na poduzimanje za identifikaciju članova obitelji, braće ili sestara ili srodnika maloljetnika bez pratnje,[36] pravo da se o pravima i slobodama maloljetnika bez pratnje odluči u skladu s najboljim interesom djeteta[37] itd.

Polazeći od načela najboljeg interesa djeteta, svi postupci koji uključuju maloljetnike, imaju prednost.[38] Kad su u pitanju maloljetnici bez pratnje, donositelji Uredbe utvrdili su i propisali posebni kriteriji, pa i redoslijed njihove provedbe.[39] Sinergijski promatrano ukupnost prava i sloboda maloljetnih tražitelja međunarodne zaštite, kao i sam postupak njezinog ostvarivanja, kako ga je utvrdila i propisala Uredba (EU) 2024/1351., u cijelosti korespondira sa sadržajem ciljeva koje želi ostvariti i zaštititi Europska unija, osobito sa „zaštitom prava djeteta.“[40]

Pozitivne i negativne dužnosti države, obrađujemo u posebnom poglavlju ovog rada. U njemu će biti riječi i o nekim od pojedinačnih dužnosti država koje one imaju u provođenju postupaka glede međunarodne zaštite maloljetnih migranata, uključivo i onih bez pratnje.

O POZITIVNIM I NEGATIVNIM OBVEZAMA DRŽAVE

Uredba (EU) 2024/1351. Europskog parlamenta i Vijeća općeobvezujući je pravni akt Europske unije i njezinih država članica koji im propisuje pozitivne i negativne obveze glede skrbi o maloljetnim migrantima, napose onima bez pratnje, te o ostvarivanju njihovih prava i sloboda poštujući načela najboljeg interesa djeteta i jedinstva obitelji.

[31] Isto; članak 19.
[32] Isto; članak 22. stavak 4.
[33] Isto; članak 23. stavak 2. točka a)
[34] Isto; članak 22. stavak 4.
[35] Isto; članak 23. stavak 2. točka b).
[36] Isto; članak 23. stavak 6.
[37] Isto; članak 25.
[38] Isto; članak 23. stavak 1.
[39] Isto; članak 25. stavak 1., 2. i 5.
[40] Ugovor o Europskoj uniji, članak 3. stavak 3. podstavak 2., 2010/C 83/01. – pročišćeni tekst

Pod pozitivnim mjerama u ovom radu razumijevamo one mjere i aktivnosti koje imaju države članice koje omogućuju maloljetnim migrantima, napose onima bez pratnje, da ostvare i uživaju prava koje im utvrđuje Uredba. Pozitivna mjera između ostalih jest ona koja uspostavlja djelotvorni pravni okvir koji osigurava poštivanje, primjenu i zaštitu prava i sloboda maloljetnih migranata, posebno uključujući maloljetne migrante bez pratnje kao najranjivije skupine. Ovu pozitivnu mjeru države članice ostvaruju na dva načina, i/ili njihovom kombinacijom kao trećim. Prvi se postiže tako da država članica u svoj pravni sustav integrira kao svoja prava i slobode glede zaštite maloljetnih migranata, uključivo i onih bez pratnje, a koje je Europska unija propisala Uredbom. Preuzimanje i integriranje prava i sloboda propisanih Uredbom u jedan i/ili više propisa mora biti cjelovito i dosljedno. Osim toga, tako uspostavljen regulatorni sustav države članice mora biti takav ne samo u formalnom smislu, već mora biti provediv i djelotvoran. Naime, zaštita prava i sloboda maloljetnih migranata posebice onih bez pratnje, sukladno načelu najboljeg interesa djeteta, ne može i ne smije biti samo formalna. Ona, naime, mora biti funkcionalna, dakle oživotvorena i realno ostvarena, jer najbolji interes djeteta podrazumijeva realno, a ne samo formalno ostvarivanje njegovih prava i sloboda u konkretnim i realnim životnim okolnostima. Drugi način za koji se može opredijeliti država članica u provođenju zaštite prava i sloboda maloljetnih migranata, uključivo napose one bez pratnje, proizlazi iz same pravne prirode i namjene koju je Uredbama općenito, pa dakle i ovoj uredbi konkretno, namijenio Ugovor o funkcioniranju Europske unije. Naime, Ugovor o funkcioniranju Europske unije uredbe je uvrstio u pravne akte Europske unije koji imaju obvezujuću snagu u cijelosti, opću primjenu i neposredno se primjenjuju u svim članicama Europske unije.[41] Slijedom toga države članice mogu se opredijeliti da će Uredbu (EU) 2024/1351. neposredno, u cijelosti primjenjivati na svom području kao svoj propis bez donošenja i/ili do donošenja svog odgovarajućeg propisa.

Treći način provedbe i primjene Uredbe (EU) 2024/1351. mogu ostvarivati kao svoju pozitivnu obvezu države članice na način da je preuzmu u svoj propis i onda je provode i primjenjuju realizaciju svog propisa. Međutim, ako bi nastupila situacija da neko sporno pitanje glede ostvarivanja prava i sloboda maloljetnih migranata, uključivo i onih bez pratnje, nije regulirana i/ili je nedovoljno jasno regulirana u takvom propisu države članice, a jeste sadržana i regulirana je Uredbom, tada je država članica dužna u tom konkretnom slučaju neposredno primjenjivati i provesti Uredbu. Radi se o specifičnom obliku kombiniranja pravne regulacije, ali samo po formalnopravnom aktu, a ne i po supstancijalnom sadržaju koji se odnosi na prava i slobode maloljetnog migranta i koji je država članica po svojoj pozitivnoj obvezi dužna ostvariti.

[41] Članak 288. stavak 2. Ugovora o funkcioniranju Europske unije, 2010/C 83/01 – pročišćene inačice

Uz navedene primjere pozitivne obveze države, ona ima pozitivnu obvezu da u sklopu svog pravnog okvira kojim osigurava provedbu Uredbe (EU) 2024/1351., propisati i osigurati djelotvorno provođenje istrage, kažnjavanje, kao i primjenu drugih instrumenata i mjera kojima učinkovito odvraća svakoga od kršenja ove Uredbe. Radi se o ostvarivanju pozitivne obveze države u ostvarivanju materijalnih obveza. Međutim, pozitivne obveze države očituju se i u njezinoj obvezi da osigura ostvarivanje svojih pozitivnih procesnih obveza. Konkretno, da osigura da njezina tijela i drugi sudionici u procesu provedbe Uredbe u konkretnom slučaju zaštite prava i sloboda maloljetnog migranta i ne povrijede njegova prava i slobode. U slučaju povrede prava i sloboda maloljetnog migranta (uključivo i onoga bez pratnje) krivnjom države, odnosno njezinih tijela, bilo u pogledu materijalnog ili procesnog aspekta, neispunjenja njezine pozitivne obveze sud će utvrditi njezinu odgovornost.

Interesantan je pristup donositelja Uredbe, koji se očituje u činjenici da on sam Uredbom: a) ustrojava svoje tijelo Komisiju Europske unije za pitanja provođenje međunarodne zaštite kojoj isto tako propisuje pozitivne obveze. One se, kad su u pitanju maloljetni migranti bez pratnje, prije svega, ispoljavaju u njezinoj regulatornoj zadaći. Tako je Komisija ovlaštena da u skladu s člankom 78. Uredbe donese „delegirane akte kojima uređuje pitanja: a) identifikacije članova obitelji, braće ili sestara ili srodnika maloljetnika bez pratnje; b) kriterija za utvrđivanje postojanja dokazanih obiteljskih veza; c) kriterija za ocjenu sposobnosti srodnika da se skrbi za maloljetnika bez pratnje, uključujući slučajeve u kojima članovi obitelji, braće i sestara ili srodnika maloljetnika bez pratnje koji borave u više država članica.[42] Pri obavljanja ovih pozitivnih obveza Komisiji je donositelj Uredbe istodobno propisao i negativnu obvezu, a koja se ogleda u zahtjevu da kod donošenja delegiranih akta „ne prelazi opseg najboljeg interesa djeteta kako je predviđeno na temelju članka 23. stavka 4.“[43] Što se tiče ispunjenja pozitivnih obveza Republike Hrvatske kao države članice Europske unije, prvo želimo istaknuti da ih je ona i prije donošenja Uredbe (EU) 2024/1351. ispunila svojom zakonodavnom djelatnošću. To je razvidno iz njezinog ustavnopravnog okvira koji se odnosi na pravno uređenje međunarodne zaštite. Taj okvir, zahvaljujući monističkom modelu koji je prihvatio i propisao Ustav Republike Hrvatske[44], obuhvaća međunarodne akte, kao i akte Europske unije, te Vijeća Europe koji reguliraju ovu materiju s jedne strane, a s druge strane njezine pravne propise (zakone) kojim ona regulira ova područja i u koje je ugradila iste te akte međunarodne zajednice (UN-a), Europske unije i Vijeća Europe.

[42] Vidjeti pobliže članak 25. stavak 6. točke a), b) i c) Uredbe (EU) 2024/1351.

[43] Isto; članak 25. stavak 6. podstavak 2.

[44] Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine br. 85/10. – pročišćeni tekst

Kao najznačajnije od unutarnjih pravnih akata Republike Hrvatske kojima se uređuju ova pitanja, ističemo kako slijedi: Ustav Republike Hrvatske, osobito njegove odredbe sadržane u člancima 35., 62. i 64.;[45] Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti;[46] Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o međunarodnoj i privremenoj zaštiti;[47] koji je značajan jer je njime inkorporirana u njega Uredba (EU) 2024/1351., zatim Zakon o strancima;[48] Obiteljski zakon;[49] Zakon o socijalnoj skrbi;[50] Protokol o postupanju prema djeci bez pratnje[51] itd.

Svim ovim pravnim propisima razrađene su, kako pozitivne tako i negativne, obveze Republike Hrvatske u pružanju međunarodne i privremene zaštite za sve migrante koji se nalaze na njezinom području, pa tako i maloljetni migranti, a osobito oni maloljetni migranti bez pratnje.

Za razliku od pozitivne obveze države njezine negativne obveze ispoljavaju se u obvezi od neposredne povrede prava i sloboda koje utvrđuje Uredba (EU) 2024/1351. To u praksi znači da se država ne smije miješati u obiteljske odnose između maloljetnika migranata i njihove obitelji, ako ona ne predstavljaju povredu Uredbe. Nadalje, negativne obveze države razumijevaju zabranu državi da krši ili ograničava svojim propisima neka od prava i sloboda maloljetnih migranata, kao što su npr. zabrana nečovječnog i/ili ponižavajućeg postupanja, jer ona nikada ne mogu imati opravdanje da budu ograničena.

Međutim, miješanje države u ostvarivanje prava i sloboda te ukupne zaštite maloljetnog migranta u skladu s najboljim interesom djeteta usprkos negativnoj obvezi države bit će uvijek dopušteno ako je ono propisano uredbom, odnosno zakonom, ako je ono nužno i opravdano da bi se zaštitila prava i slobode maloljetnih migranata. Takva situacija je gotovo uvijek prisutna kod maloljetnih migranata bez pratnje koji se zateknu u državi članici Europske unije. U takvim situacijama ne samo što je miješanje moguće i dopušteno, nego je za državu članicu obligatorno, jer je nužno, opravdano i pravno osnovano (uređeno Uredbom /EU/ 2024/1351. i zakonom države članice u skladu s tom Uredbom) radi zaštite najboljeg interesa djeteta, radi njegovog spajanja s obitelji.

[45] Isto;

[46] Narodne novine br. 70/15., 127/17. i 33/23.

[47] Narodne novine br. 17/25.

[48] Narodne novine br. 133/20., 114/22. i 151/22.

[49] Narodne novine br. 103/15., 98/19., 47/20., 49/23. i 156/23.

[50] Narodne novine br. 18/22., 46/22., 119/22. i 71/23.

[51] Preuzeto s https://mrosp.gpv.hr

Navedena stajališta je u svojoj praksi usvojio Europski sud za ljudska prava iz Strasbourga[52] (dalje: ESLJP) koja su temeljem članka 46. stavka 1. Konvencije za zaštitu ljudskih prava i sloboda općeobvezujuća za sve države članice koje pripadaju pod njegovu jurisdikciju.[53]

Slična stajališta zauzeo je i Sud pravde Europske unije, koji je odbio pravo država članica da na osnovu svoje diskrecije odlučuju mogu li se ili ne djeca bez pratnje pridružiti (spojiti) sa svojim roditeljima. Ovaj Sud je u predmetu C-550/16 A. & S, presudio da odredbe Direktive 2003/86/EZ od 22. rujna 2003. o spajanju obitelji, odnosno da se djeca bez pratnje imaju pravo spojiti s njihovom obitelji. Time je Sud uveo novu pozitivnu obvezu države članice domaćina, a isključivo njezino diskrecijsko postupanje. Dakako, polazeći od najboljeg interesa djeteta.

Osvrt na statističke podatke o skrbi Republike Hrvatske o međunarodnoj zaštiti maloljetnika migranata bez pratnje

Republika Hrvatska polazeći od svog ustavnopravnog okvira i međunarodnih pravnih akata koji uređuju položaj i zaštita djece, pa tako i maloljetne djece (uključivo i one bez pratnje), osigurava zaštitu sve djece koja se nalaze na njezinom području. Ovo pravno načelo koje obilježava cjelokupno hrvatsko zakonodavstvo i praksu, ima svoje utemeljenje, poglavito u člancima 35., 62. i 64. hrvatskog Ustava.[54]

Polazeći od najboljeg interesa djeteta i svojih ustavnopravnih obveza, Republika Hrvatska poduzima radnje i provodi mjere kako bi svakom maloljetnom prognaniku, a napose onom bez pratnje koji se nalazi na njezinom području, osigurala status, zaštitu i ostvarivanje njegovih prava i sloboda u sklopu međunarodne zaštite. Navedene svoje obveze, kako pozitivne tako i negativne, Republika Hrvatska ostvaruje ne samo suzdržavanjem od miješanja u prava i slobode djece, već i u poduzimanju aktivnosti i mjera, odnosno miješanjem u njihova prava i sloboda kada je to nužno, opravdano i zakonom uređeno, da bi osigurala njihova ostvarivanja u skladu s najboljim interesom djeteta, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi.

Ostvarujući svoje pozitivne i negativne obveze, Republika Hrvatska nastoji osigurati odgovarajući status i potrebnu skrb napose prema maloljetnim migrantima bez pratnje. Načelno govoreći, ova djeca bi morala imati isti nivo zaštite i skrbi kao djeca – državljani Republike Hrvatske koja nemaju obiteljsku – roditeljsku zaštitu i skrb.

Republika Hrvatska ima specifičnu poziciju u pružanju i ostvarivanju međunarodne zaštite u odnosu na migrante općenito, pa tako i u odnosu na maloljetne migrante, kako one s pratnjom tako i u odnosu na maloljetne migrante bez pratnje. Ova spe-

[52] Odluka ESLJP-a u predmetu AC protiv Francuske, zahtjev br. 15457/20.

[53] Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, prema izmjenama Protokola br. 11, Narodne novine – Međunarodni ugovori, br. 18/97. – pročišćeni tekst, 6/99. i 8/99. – ispravak

[54] Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine br. 85/10. – pročišćeni tekst

cifičnost proizlazi iz diskrepancije između ukupnog broja migranta koji dođu na područje Republike Hrvatske, i onih koji zatraže i ostvare neki oblik međunarodne zaštite (azil ili supsidijarnu zaštitu).

S jedne strane, statistički podaci, npr. o maloljetnim tražiteljima međunarodne zaštite bez pratnje, pokazuju kontinuirani porast po godinama u odnosu na 2021. godinu (vidi Tablicu 1.), a s druge strane, unatoč malom porastu, neusporedivo manji porast broja onih maloljetnih migranata (ukupno) podnositelja zahtjeva za međunarodnu zaštitu koji su je ostvarili u Republici Hrvatskoj, bilo dobivanja azila ili supsidijarne zaštite. Ova diskrepancija pokazuje da je Republika Hrvatska za najveći broj migranata, pa tako i za maloljetnike bez pratnje, tranzicijska zemlja. Navedene teze zorno potvrđuju statistički podaci. Tako je u Republici Hrvatskoj 2021. godine zatražilo međunarodnu zaštitu 195 maloljetnih migranata bez pratnje. U 2022. godini bilo ih je 436, a u 2023. godini 1516, dok je zaključno s 31. prosinca 2024. 1980 maloljetnih migranata bez pratnje podnijelo zahtjev za međunarodnu zaštitu (vidi Tablicu 1.). Istovremeno, ukupan broj od svih maloljetnika migranata koji su ostvarili bilo azil ili supsidijarnu zaštitu u Republici Hrvatskoj, bio je u 2021. godini 27, a 2022., 2023. i 2024. godine po 17 takvih osoba (vidi pobliže Tablicu 2.).

Iz navedenih podataka razvidno je da je Republika Hrvatska o velikom broju maloljetnika bez pratnje koji su se zatekli na njezinom području, skrbila kao o maloljetnicima u tranziciji koji u nekoj drugoj državi – članici Europske unije imaju obitelj ili srodnike kojima žele otići i s kojima se žele spojiti radi ostvarivanja jedinstva obitelji. Istini za volju, i ove brojeve, kad su u pitanju maloljetnici bez pratnje, treba dovesti u realno stanje. Točnije, treba ih prvo: umanjiti za broj maloljetnika iz Ukrajine koji su došli u Republiku Hrvatsku bez pratnje roditelja ili su tako evidentirana, a vrlo brzo su nakon dolaska naknadno formalizirali dogovor da su pojedine osobe s kojima su došli njihovi skrbnici, odnosno da su po Uredbi (EU) 2024/1351. dobili status njihovog zastupnika. Takve djece iz Ukrajine u Republici Hrvatskoj bilo je 534.

Drugo, u Republici Hrvatskoj je na dan 31. prosinca 2023. bilo 23.081 osoba kojima je odobrena privremena zaštita, pa im je po toj osnovi prijavljeno aktivno prebivalište u Hrvatskoj. Kao takvi oni su dobili iskaznicu za stranca pod privremenom zaštitom (zelenu kartu). „U 2023. godini 10.789 raseljenih osoba iz Ukrajine podnijelo je zahtjev za obnovu iskaznice stranca pod privremenom zaštitom (zelene karte).“[55] Dakako, u tom broju osoba kojima je odobrena privremena zaštita, određeni je broj osoba koje su se odlučile ostati u privatnom aranžmanu.

No, kad se uzme ukupni broj maloljetnika migranata bez pratnje iz npr. 2023. godine, a to je 1516, ili u 2024. godini, a to je 1980, usporedi s onima koji su zatražili među-

[55] Hrvatski pravni centar, nacionalni izvještaj o sustavu azila u 2023., str. 3. - 4., preuzeto s: https://www.hpc.hr.

narodnu zaštitu, usporedi s brojem onih koji su je u tim godinama ostvarili kao azil ili supsidijarnu zaštitu, onda je evidentno da je brojčana razlika velika. Iako, nismo uspjeli doći do statističkih podataka koliko je u tom broju maloljetnih migranata bez pratnje koji su se izjasnili da žele ostvariti spajanja s obitelji ili srodnicima koji žive u nekoj drugoj državi članici Europske unije, a koliko ih je čiji zahtjev za međunarodnu zaštitu u Republici Hrvatskoj još nije riješen ili je još uvijek u postupku rješavanja, evidentno je da su ti postupci spori i da bi ih se moralo ubrzati. Jer sama dužina njihovog trajanja nije i ne može biti sukladna s načelom najboljeg interesa djeteta, neovisno o poteškoćama s kojima se država i njezina nadležna tijela susreću u rješavanju ovih pitanja.

Tablica 1. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske (Izvor: https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-trazitelji-medjunarodne-zastite/283234)

Statistički podaci o tražiteljima međunarodne zaštite maloljetnicima bez pratnje prema dobu i spolu zaključno do 31.12.2024. godine																	
Spol / Godine	**2009.**	**2010.**	**2011.**	**2012.**	**2013.**	**2014.**	**2015.**	**2016.**	**2017.**	**2018.**	**2019.**	**2020.**	**2021.**	**2022.**	**2023.**	**2024.**	**UKUPNO**
M	**21**	**38**	**194**	**69**	**54**	**10**	**5**	**163**	**251**	**59**	**65**	**169**	**174**	**337**	**1.458**	**1.914**	**4.981**
0-13 bez pratnje	3		3				2	15	23	11	3	21	28	12	100	133	**354**
14-15 bez pratnje	4	6	18	11	8		1	47	62	13	12	30	40	74	273	295	**894**
16-17 bez pratnje	14	32	173	58	46	10	2	101	166	35	50	118	106	251	1.085	1.486	**3.733**
Ž			**3**	**1**	**1**			**1**	**10**	**5**	**5**	**17**	**21**	**99**	**58**	**66**	**287**
0-13 bez pratnje								1	4	2	1	7	6	17	12	13	**63**
14-15 bez pratnje									1		2	4	5	24	8	11	**55**
16-17 bez pratnje			3	1	1				5	3	2	6	10	58	38	42	**169**
UKUPNO	**21**	**38**	**197**	**70**	**55**	**10**	**5**	**164**	**261**	**64**	**70**	**186**	**195**	**436**	1.516	1.980	5.268

Tablica 2. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske (Izvor: https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-trazitelji-medjunarodne-zastite/283234)

ZAŠTITA/ VRSTA	2006.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.	Ukupni zbroj
Azil	**1**	**3**	**11**	**5**	**9**	**21**	**7**	**15**	**35**	**83**	**184**	**244**	**158**	**36**	**68**	**21**	**50**	**71**	**1022**
M	**0**	**3**	**6**	**4**	**5**	**15**	**4**	**11**	**31**	**50**	**133**	**156**	**91**	**22**	**39**	**11**	**27**	**39**	**647**
0-13			3		1	3	2		3	7	33	43	31	8	15	8	9	16	182
14-17			1	1	1	3				5	4	14	8	1	8			4	50
18-34		3	1	3	1	4		8	21	29	81	67	26	10	8	3	8	17	290
35-64			1		2	5	2	3	7	9	15	32	26	3	7		10	2	124
65>															1				1
Ž	**1**	**0**	**5**	**1**	**4**	**6**	**3**	**4**	**4**	**33**	**51**	**88**	**67**	**14**	**29**	**10**	**23**	**32**	**375**
0-13			3		3	2	2	1	1	15	22	35	25	5	10	8	8	17	157
14-17						1				1	2	14	5		4	1		2	30
18-34	1			1	1	3		3	2	15	17	17	17	5	7	1	7	9	106
35-64			2				1		1	2	10	21	19	4	8		8	4	80
65 >												1	1						2
Supsidijarna zaštita	**0**	**3**	**2**	**9**	**4**	**14**	**18**	**9**	**7**	**17**	**27**	**21**	**1**	**6**	**0**	**0**	**2**	**9**	**149**
M	**0**	**3**	**2**	**6**	**3**	**8**	**10**	**9**	**5**	**11**	**17**	**10**	**1**	**4**	**0**	**0**	**2**	**6**	**97**
0-13				1		2	3			3	5	4		1				2	21
14-17				2	1	1	1	1		2	3	2	1					1	15
18-34		3	2	1	2	2	6	7	3	6	5			2					39
35-64				2		3		1	2		4	4		1			2	3	22
Ž	**0**	**0**	**0**	**3**	**1**	**6**	**8**	**0**	**2**	**6**	**10**	**11**	**0**	**2**	**0**	**0**	**0**	**3**	**52**
0-13				1		2	3		1	1	2	7		2				1	20
14-17							2				4								6
18-34				2	1	2	2			2	3	2						1	15
35-64						2	1		1	3	1	2						1	11

ZAKLJUČAK

Uredbu (EU) 2024/1351. donio je Europski parlament i Vijeće kao jedan od pravnih akata u sklopu Pakta o migracijama. Sam Pakt o migracijama si je kao legitiman cilj postavio da uredi na sveobuhvatni način novi pristup migracijama kako bi se izgradilo povjerenje između država članica Europske unije na temelju učinkovitijih postupaka te postigla nova ravnoteža među njima u ostvarivanju kolektivne odgovornosti i solidarnosti u upravljanju i ostvarivanju međunarodne i privremene zaštite migranata. Svojim supstancijalnim sadržajem ova Uredba daje značajan doprinos realizaciji tog i takvog legitimnog cilja. No, ona, osim što oblikuje zajedničku politiku azila i drugih oblika međunarodne zašite, razrađuje na razini Europske unije ključne odredbe Ugovora o Europskoj uniji i Ugovora o funkcioniranju Europske unije te Povelje Europske unije o temeljnim pravima koje se odnose na zaštitu maloljetnih migranata, uključivo i onih bez pratnje te ostvarivanje njihovih prava i sloboda. U tom području Uredba (EU) 2024/1351. jest prvi pravni akt Europske unije koji ta pitanja objedinjuje i uređuje na nivou cijele Europske unije. Osnovu od koje polazi Uredba u uređivanju zaštite maloljetnih migranata i ostvarivanja njihovih prava i sloboda, čine najviše vrednote Europske unije, te već u dosadašnjim pravnim aktima koji su parcijalno uređivali ovo područje, prihvaćena i u praksi provjerena načela najboljeg interesa djeteta i jedinstva obitelji.

U nomotehničkoj razradi ovih načela kroz svoj sadržaj Uredba vrlo suptilno propisuje pozitivne i negativne obveze države članice Europske unije u pružanju međunarodne zaštite maloljetnim migrantima, napose onima bez pratnje. U ovom radu mi smo upravo analizirali načela najboljeg interesa djeteta i jedinstva obitelji te pozitivne i negativne obveze države u njihovom implementiranju u provođenju međunarodne zaštite maloljetnih migranata. Na temelju provedene analize smatramo da Uredba (EU) 2024/1351. daje validnu pravnu osnovu za još kvalitetniju i sveobuhvatniju međunarodnu zaštitu maloljetnih migranata bez pratnje. U kojoj mjeri će ona doprinijeti postizanju ovih ciljeva, u značajnoj mjeri neće ovisiti o samoj Uredbi i njezinoj pravnoj kvaliteti. Daleko će značajniji biti razlozi za i protiv koji će iz realnog društveno-političkog realizaciju, no što su to formalno-pravni razlozi.

LITERATURA

Arlović M., Pravo nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, Novi informator, Zagreb, 2015.

Europska komisija, Pakt o migracijama i azilu, na: cms.hr/hr/azil-i-integracijske-poli…

Ljudska prava i zaštita životne sredine u Europi. 2024. *Pregled sudske prakse Europskog suda za ljudska prava*. Aire Centar.

Medić, Ines. 2019. Najbolji interes djeteta u europskim prekograničnim predmetima. Ur. Župan, Mirela. *Prekogranično kretanje djece u Europskoj uniji*. Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Osijek.

Šeparović, Miroslav. 2014. *Dobrobit djeteta i najbolji interes djeteta u sudskoj praksi – Europski sud za ljudska prava i Ustavni sud Republike Hrvatske*. Novi informator. Zagreb.

Župan, Miroslav (Ur.). 2019. *Prekogranično kretanje djece u Europskoj uniji*. Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Osijek.

PRAVNI PROPISI

Direktiva 2013/32 EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. lipnja 2013.

Direktiva 2013/33 EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. lipnja 2013.

Direktiva Vijeća 2001/55/EZ od 20. srpnja 2001.

Konvencija o pravima djeteta UN-a, Službeni list – Međunarodni ugovori SFRJ br. 15/90.

Konvencija o pravnom položaju izbjeglica (1951.), Službeni list – Međunarodni ugovori SFRJ br. 7/60.

Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda prema izmjenama Protokola br. 11, Narodne novine – Međunarodni ugovori br. 18/97., 18/99. – pročišćeni tekst i 8/99. – ispravak

Obiteljski zakon, Narodne novine br. 103/15., 98/19., 47/20., 49/23. i 156/23.

Povelja Europske unije o temeljnim pravima (2016/C – 202/02)

Protokol o postupanju prema djeci bez pratnje, na: https://mrosp.gov.hr/

Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, 2010/C 83/01. – pročišćeni tekst

Uredba (EU) 2024/1351. Europskog parlamenta i Vijeća od 14. svibnja 2024.

Uredba (EZ) br. 562/2006. Europskog parlamenta i Vijeća od 15. ožujka 2006.

Uredba Komisije (EZ) br. 1560/2003. od 2. rujna 2003.

Uredba Vijeća (EU) br. 604/2013. Europskog parlamenta i Vijeća od 26. lipnja 2013.

Uredba Vijeća (EZ) br. 343/2003. od 18. veljače 2003.

Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine br. 85/10. – pročišćeni tekst

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o međunarodnoj i privremenoj zaštiti, Narodne novine br. 17/25.

Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti, Narodne novine br. 70/15., 127/17. i 33/23.

Zakon o socijalnoj skrbi, Narodne novine br. 18/22., 46/22., 119/22. i 17/24.

Zakon o strancima, Narodne novine br. 133/20., 114/22. i 151/22.

Obligation of Member States to protect migrant minors under regulation 2024/1351 of the European parliament and of the council of 14 may 2024

ABSTRACT

Starting from the Treaty on the Functioning of the European Union, and in particular Article 78(2), point (e), and Article 79(2), points (a), (b) and (c), thereof, the European Parliament and the Council adopted Regulation 2024/1351 on 14 May 2024.

The Regulation is a common (legal) European response to migration, as one of the most complex societal challenges of our time. With this regulation, the European Union provides a legal answer to the question of how migration flows can be managed in the long term. From a legal perspective, the Regulation provides protection and security for persons arriving in the EU and guarantees EU citizens that migrations will be managed efficiently and humanely in accordance with international law and the highest values accepted by the EU.

The Regulation gives a special place to migrant minors (persons under the age of 18), in particular as regards their status in the realisation and protection of their rights and freedoms. In this context, the Regulation sets out the obligations (positive and negative) that the Member States must fulfil in protecting migrant minors.

The article deals in particular with the issues relating to the status, realisation and protection of the rights and freedoms of the migrant minors in the individual Member State. In this context, the positive and negative obligations of the Member State in fulfilling these tasks are also analysed. For a better understanding of the entire legal issue, the article will deal with the legal and binding nature of this EU regulation,

especially in relation to the internal law of the Member State, in particular the Republic of Croatia, not only from a theoretical but also from a practical constitutional and legal perspective. In doing so, the authors take as a starting point both, the theoretical knowledge on these issues and the views of the Constitutional Court of the Republic of Croatia on the protection of human rights and freedoms of migrant minors.

Keywords: *EU Regulation, migrant minors, positive and negative obligations of a state, the Constitutional Court of the Republic of Croatia, monism of the constitutional and legal order of the Republic of Croatia.*

dr. sc. Marina Guzovski
Libertas međunarodno sveučilište
mguzovski@libertas.hr

UDK: 339
Prethodno priopćenje

Izazovi i prilike strateškog marketinga u integracijskim procesima

SAŽETAK

Proces integracije inozemnih radnika u društvo zahtijeva holistički pristup i aktivno sudjelovanje doseljenika (stranaca), državnih tijela, lokalne samouprave i civilnog društva. Ovaj znanstveni rad bavi se pitanjima strateških marketinških aktivnosti koje za cilj imaju podizanje javne svijesti o inozemnim radnicima i potrebi njihove integracije kroz smanjenje ksenofobije, predrasuda i smanjenje negativnih odnosa. Jedan od ciljeva migracijske politike jest kontinuirano i proaktivno djelovanje medijskih i javnih kampanja kojima bi se ostvarili pozitivni učinci ovih procesa. Ovaj rad ima za cilj ispitati mogu li i u kojoj mjeri različiti strateški marketinški pristupi kroz informativne i edukativne kampanje, kulturne aktivnosti, razumijevanje različitosti i vrijednosti kroz radionice i multikulturna događanja i drugo utjecati na stavove, percepciju i očekivanja lokalnog stanovništva, smanjiti predrasude i stvoriti pozitivno zajedničko okruženje za život i rad? U radu su prikazani rezultati provedenog istraživanja o stavovima i percepciji lokalnog stanovništva o inozemnim radnicima i njihovoj integraciji u lokalnu zajednicu, aktivnostima koje se provode i iskustvima lokalnog stanovništva. Na temelju provedenog istraživanja dane su preporuke za daljnje marketinške aktivnosti koje bi potaknule integracijske procese.

Ključne riječi: *strateški marketing, marketinške kampanje, stavovi, percepcija, holistički pristup*

UVOD

Proces integracije i samo značenje riječi integracija odnosi se na objedinjavanje, spajanje u jednu cjelinu, okupljanje odijeljenih elemenata u jedinstven sustav, proces kojim se dopunjuje ili stvara neka cjelina. Integracija se obično shvaća procesom koji je dinamičan, dvosmjeran, dugoročan i višedimenzionalan. Traži uključenost i prila-

gođavanje stranaca s jedne strane, a s druge strane lokalnog stanovništva na etničku, kulturnu i jezičnu raznolikost i prevladavanje niza barijera koje utječu na cjelokupne procese. Jedan od problema koji se najčešće pojavljuje kod lokalnog stanovništva, jesu ksenofobija, predrasude, strah od ugroze inozemnih radnika, nesigurnost i drugo, koji usporavaju cjelokupne procese i uklapanje inozemnih radnika u novu sredinu. Strateški marketing u integracijskim procesima može biti vrlo izazovan, ali i pun prilika. Kada govorimo o integracijama, često se radi o spajanju različitih organizacija, kultura i tržišnih strategija. Neki od izazova koje treba prevladati jesu: predrasude, kulturne razlike, usvajanje različitih marketinških pristupa, otpor prema promjenama, utjecaj medija i tehnologije, različitih komunikacijskih alata i drugo. Proces integracije nudi i niz prilika za sinergiju resursa, širenje tržišta, inovacije, jačanje konkurentnosti i sl. U migracijskim politikama jedan od ciljeva se odnosi na kontinuirano i proaktivno djelovanje medijskih i javnih kampanja kojima bi se ostvarili pozitivni učinci integracijskih procesa i podigla javna svijest o stranim radnicima. Holistički pristup integraciji podrazumijeva sagledavanje cijelog sustava umjesto fokusiranja samo na pojedinačne dijelove te naglašava važnost međusobne povezanosti svih elemenata unutar sustava. Strateške marketinške aktivnosti, poput medijskih i javnih kampanja, mogu značajno doprinijeti smanjenju predrasuda i negativnih stavova. Ako su kontinuirane i proaktivne, mogu se ostvariti pozitivnih učinci. Nije dovoljno samo reagirati kada nastanu problemi. Integrirani marketing uključuje koherentnost, dosljednost, kontinuitet te komplementarnost poruka, kao i objedinjavanje svih aspekata marketinške komunikacije i korištenje njihove odgovarajuće kombinacije kroz različite oblike medija, kanala i taktika za isporuku poruke prema ciljanim skupinama. Cilj svih kampanja na strateškoj razini trebao bi se odnositi na smanjenje predrasuda i negativnih stavova koje ljudi mogu imati prema inozemnim radnicima, bolje razumijevanje i prihvaćanje u društvu.

Glavni cilj ovog rada bio je istražiti stavove i percepciju lokalnog stanovništva o inozemnim radnicima te aktivnostima koje se poduzimaju za njihovu integraciju u lokalnu sredinu, informiranju i podršci. U skladu sa teorijsko-metodološkim pristupom postavljena je glavna hipoteza rada: H – Strateški marketinški pristupi utječu na stavove, percepciju i očekivanja lokalnog stanovništva i pomažu integracijske procese. U sljedećem poglavlju dan je pregled literature i dosadašnjih istraživanja koja su polazište istraživanja u ovom radu. Treće poglavlje rada pojašnjava metodologiju provedenog istraživanja i prikupljenih podataka i ističe postavljenu hipotezu rada u skladu sa teorijsko-metodološkim pristupom koja glasi: H1 – Strateški marketinški pristupi utječu na stavove, percepciju i očekivanja lokalnog stanovništva i pomažu integracijske procese. U četvrtom poglavlju prikazani su rezultati provedenog istraživanja kroz analizu i osvrt na iste. Peto poglavlje odnosi se na zaključna razmatranja, preporuke za daljnja istraživanja i ograničenja istraživanja.

TEORIJSKI PREGLED

Prema Penninx (2016) pojam integracije podrazumijeva pravno političke, društveno-ekonomske i kulturno religijske dimenzije u kojima ljudi mogu postati prihvaćeni dio društva. Komušanac (2023) navodi da je potrebno promišljati o društveno-ekonomskoj funkcionalnosti i integraciji s obzirom na to da u Hrvatsku doseljava sve više stanovnika iz raznovrsnih prostora koji su identitetski, kulturno, civilizacijski i vjerski različiti. Prema istraživanju Butković i dr. (2020) niska je razina integracije inozemnih radnika u hrvatsko društvo prvenstveno zbog profila radnika, a glavni izazovi integracije proizlaze iz nepostojanja cjelovitog sustava za njihovu integraciju, kao i iz nedostatka migracijske strategije. Ajduković i dr. (2019) navode da postoji temeljna otvorenost hrvatskog društva za integracijsku strategiju koja će poduprijeti zadržavanje elemenata vlastite kulture i usvajanje elemenata hrvatske kulture koja bi se temeljila na kreiranju javnih politika koje imaju naglasak na interakcijama s domicilnim stanovništvom kako bi se stvorile prilike za oblikovanje multikulturnog društva. Potrebno je uspostaviti učinkovite mehanizme za integraciju migranata u društvo i stvoriti uvjete za održivu integraciju koja će se, zasigurno, ponajviše temeljiti na ekonomskom razlogu prihvata migranata kao potrebne radne snage u našem društvu, što zahtijeva dugoročnu i komunikativnu strategiju koja će uključivati sve društvene slojeve (Buconić i Fadljević 2024). Na politiku integracije i socijalnu koheziju utječu i mediji koji oblikuju percepciju stanovništva (Esses i dr. 2013). Negativni stavovi i strahovi, kao i prijetnje lokalnom identitetu, mogu potaknuti kulturne razlike i percepciju koja je više izražena u manje urbaniziranim područjima (Esses i dr. 2001).

Prema podacima Ministarstva unutarnjih poslova za 2023. i 2024. godinu, a sukladno Zakonu o strancima, broj izdanih dozvola za boravak i rad, prikazan je Grafikonom 1. U 2024. godini izdano je ukupno 206 529 dozvola za boravak i rad, a koje se odnose na novo zapošljavanje, produljenje ili sezonsko zapošljavanje, što je za 19,73 % više dozvola za boravak i rad u odnosu na 2023. godinu.

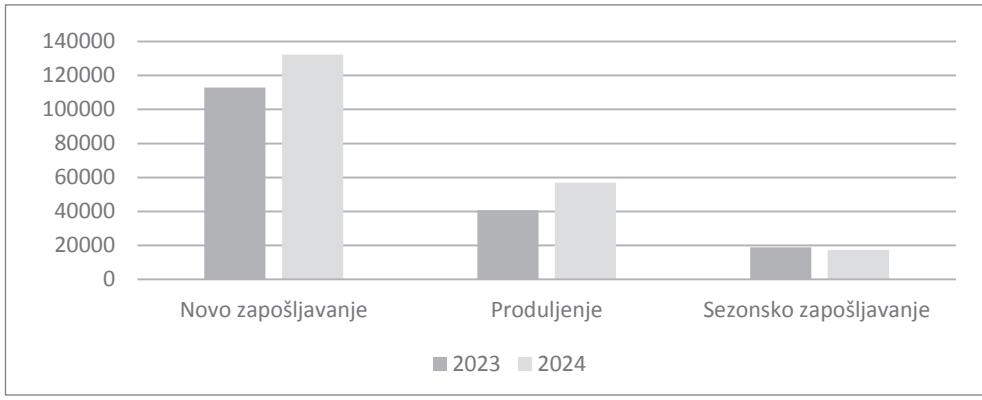

Grafikon 1. Broj izdanih dozvola za boravak i rad u Republici Hrvatskoj u 2023. i 2024. g.

Najviše dozvola za boravak i rad izdano je za djelatnosti graditeljstva i turizma i ugostiteljstva, a slijede industrija, promet i veze te trgovina. U odnosu na 2023. godinu zabilježen je porast u svim djelatnostima kako slijedi: graditeljstvo 8,94 %, turizam 22,59 %, industrija 18,52 %, promet i veze 40,46 % i trgovina 54,6 %. Podaci su prikazani Grafikonom 2.

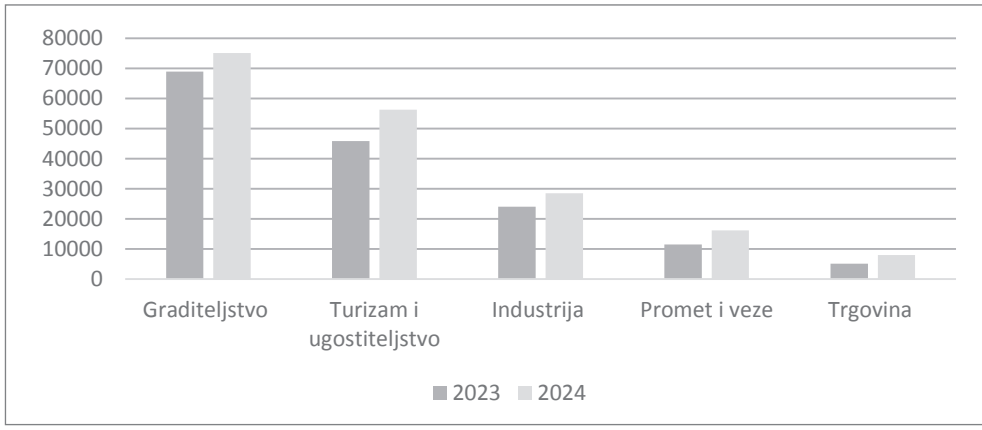

Grafikon 2. Izdane radne dozvole prema djelatnosti

U 2024. godini strani radnici dolazili su iz: Bosne i Hercegovine, Nepala, Indije, Srbije, Sjeverne Makedonije, Bangladeša, Kosova, Uzbekistana i Egipta. U odnosu na 2023. godinu zabilježeni su sljedeći porasti stranih radnika prema zemljama iz kojih dolaze: Nepal (51,68 %), Bangladeš (55,79 %), Indija (31,19 %) i Srbija (16,48 %). Za državljane Turske i Albanije u 2024. godini nisu izdane dozvole za boravak i rad, dok su izdane za državljane Uzbekistana i Egipta. Broj stranih radnika iz Bosne i Hercegovine neznatno je manji u odnosu na 2023. godini za 0,3 %. Podaci su prikazani Grafikonom 3.

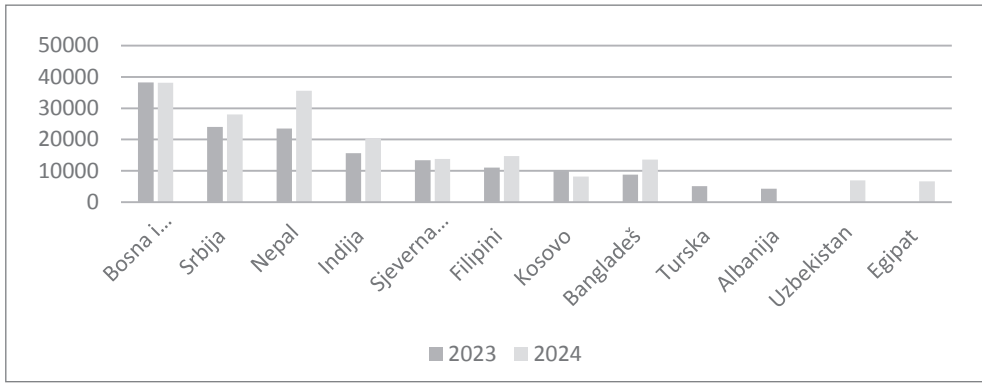

Grafikon 3. Broj dozvola izdanih stranim državljanima

Sirkeci i dr. (2012) navode da inozemni radnici donose kulturnu raznolikost, koja traži međukulturno razumijevanje, potiče kreativnost i obogaćuje društveni život zajednice. Osjećaj prihvaćenosti proizlazi iz radnih odnosa na poslu gdje strani radnici ostvaruju najveći broj svojih socijalnih kontakata (Božić i dr. 2013). Prema istraživanju Krišto i dr. (2018) izazovi integracije proizlaze već u radnoj sredini koja je uhodana i obilježena jezičnim i kulturnim barijerama, gdje je komunikacija važno sredstvo za postizanje sigurnog i ugodnog radnog okruženja (Salleh i dr. 2021).

Prema istraživanju provedenom u razdoblju od 23. studenoga 2024. do 12. siječnja 2025. godine Instituta za istraživanje migracija na uzorku od 400 stranih radnika podrijetlom iz Azije i Afrike utvrđeno je da svega 8 % stranih radnika tečno govori hrvatski jezik, a 21 % govori hrvatski jezik na osnovnoj razini. 53 % ispitanika ne govori, ali razumije osnovne riječi, dok 18 % uopće ne govori. Istraživanje je objavljeno na tportal.hr. U listopadu 2024. godine u javnim medijima (Jutarnji list) objavljeno je provedeno istraživanje o mišljenju hrvatskih građana o inozemnim radnicima. Istraživanje su proveli Institut za istraživanje migracija i agencija za istraživanje tržišta i analizu medija Medianet u razdoblju od 14. do 22. rujna 2024. godine. Rezultati na 1000 ispitanika pokazali su da 46,2 % ispitanika nije zadovoljno priljevom inozemnih radnika, navode velike kulturne razlike te smatraju da snižavaju cijenu rada za domaće radnike, kao i da onemogućavaju njihovo zapošljavanje. U nizu provedenih istraživanja jezična i kulturna barijera istaknute su kao jedan od problema u prihvatu inozemnih radnika i otežavanja procesa njihove integracije. Kako bi se cjelokupan proces olakšao, potrebno je zajedničko djelovanje i strateško promišljanje o ovim procesima svih dionika, pojedinaca i organizacija na lokalnoj, nacionalnoj razini i regionalnoj razini. Jedan od programa koji je pokrenut prošle godine, jest nacionalni integracijski program Hrvatske gospodarske komore i Edward Bernays veleučilišta kroz program cjeloživotnog obrazovanja *Welcome to Croatia* koji odgovara izazovima integracije i osnovnog osposobljavanja državljana trećih zemalja u Hrvatskoj, kao pomoć za jednostavnije uključivanje u društvene tokove i rad u tercijarnom sektoru. Također, Grad Zagreb pokrenuo je portal Centar dobrodošlice za strance koji nastoji olakšati integraciju u gradsku svakodnevicu s objedinjenim informacijama na jednom mjestu. Sve informacije za reguliranje boravka i rada, kao i korištenja javnih usluga, dostupne su i na portalu https://migracije.hr/.

Na percepciju i stavove utječu i mediji i izvještavanje o istaknutoj temi gdje su često ove teme nedovoljno zastupljene ili se o njima izvještava kao o ekonomskim, kulturnim ili kriminalnim prijetnjama (Eberl i dr. 2018) Prema istraživanju Popović i dr. (2022) analizom objavljenih članaka u 2018. i 2019. godini utvrđeno je da je u člancima bio prisutan negativan ton (migranti prijetnja za sigurnost ili teret za društvo), sadržaji su ponavljajući, bez šireg konteksta, neprikladne terminologije uz prisutnost dramatizacije, patetike i manipulacije emocijama publike, uz rijetku zastupljenost

glasova migranata s naglaskom na ekscesne situacije i drugo. Način na koji masovni mediji oblikuju informacije o migrantima ključan je za promicanje njihove dobrobiti i društvene uključenosti u društvo domaćina. Međutim, može potaknuti i oblike diskriminacije i ksenofobije (Scherman i dr. 2022). Kosho (2016) navodi da rezultati raznih anketa javnog mnijenja u europskim zemljama pokazuju visoku razinu protivljenja i skepse na domaće javno mnijenje protiv imigranata, gdje su znanja stavovi i dojmovi oblikovani utjecajem informacija iz medija.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVNJA

Istraživanje o stavovima i percepciji lokalnog stanovništva o inozemnim radnicima i njihovoj integraciji u lokalnu zajednicu provedeno je putem anketnog upitnika u razdoblju od mjesec dana, u studenom 2024. godine, na području Republike Hrvatske. Anketni upitnik kreiran je u obliku *Google Forms* obrasca i distribuiran putem društvenih mreža i e-maila dijeljenjem poveznice na obrazac. Sastojao se od dvaju dijelova. U prvom dijelu upitnika pitanja su se odnosila na obilježja ispitanika: spol, dob, razinu obrazovanja i radni status. Drugi dio anketnog upitnika odnosio se na dva zatvorena pitanja koja su se odnosila na mišljenje ispitanika o medijima koji najviše utječu na stav ispitanika, kao i oblik marketinške kampanje koji bi utjecao na promjenu percepcije lokalnog stanovništva o inozemnim radnicima. Također, u upitniku je bilo navedeno i 14 tvrdnji s kojima su primjenom Likertove ljestvice ispitanici iskazali slaganje ili neslaganje u 5 stupnjeva (1 – u potpunosti se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – niti se slažem, niti se ne slažem, 4 – slažem se i 5 – u potpunosti se slažem). Tvrdnje su se odnosile na procjenu vlastite percepcije i iskustvu s inozemnim radnicima, kao i na marketinške kampanje, aktivnosti koje se provode u lokalnoj zajednici, informiranje i podršku inozemnim radnicima te iskustvo s inozemnim radnicima. U istraživanju je sudjelovalo 98 ispitanika (N = 98). Prikupljeni podaci analizirani su deskriptivnom statistikom.

Temeljem teorijskog pregleda literature postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

IP1: Mogu li strateški marketinški pristupi utjecati na promjenu percepcije lokalnog stanovništva?

IP2: Provodi li lokalna zajednica dovoljno aktivnosti za integraciju inozemnih radnika s lokalnim stanovništvom?

IP3: Jesu li dovoljno vidljive aktivnosti informiranja i podrške inozemnim radnicima?

U skladu s teorijsko-metodološkim pristupom postavljena je glavna hipoteza rada: H – Strateški marketinški pristupi utječu na stavove, percepciju i očekivanja lokalnog stanovništva i pomažu integracijskim procesima. Rezultati provedenog istraživanja analizirani su deskriptivnom statistikom te su prikazani grafički i tablično, uz koje

slijedi interpretacija rezultata i rasprava. Nakon analize rezultata iznesena su ograničenja istraživanja, preporuke za daljnja istraživanja i zaključak rada.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U istraživanju je sudjelovalo 98 ispitanika/ica od toga 53 % ženskog spola i 47 % muškog spola. U dobi do 18 do 25 godina sudjelovalo je 15% ispitanika, od 26 do 33 godina sudjelovalo je 22 % ispitanika, od 34 do 41 godina sudjelovalo je 19 % ispitanika, od 42 do 51 godina sudjelovalo je 25% ispitanika, od 52 do 61 godina sudjelovalo je 16 % ispitanika, od 62 i više godina sudjelovalo je 3 % ispitanika. S obzirom na razinu obrazovanja najviše ispitanika ima završen prijediplomski studij 26 %, slijede ispitanici s diplomskim studijem 23 %, poslijediplomskim studijem 18 %, srednjom školom 16 %, doktoratom 10 %, drugim oblicima obrazovanja 6 % i 1 % ispitanika je s osnovnom školom. Prema strukturi zaposlenosti, 49 % ispitanika je zaposleno, 27 % ih je nezaposleno, 21 % je povremeno zaposleno i 3 % je umirovljenika.

Nadalje su ispitanici odgovarali na pitanje što najviše utječe na njihovo mišljenje i stav o inozemnim radnicima. Prema rezultatima istraživanja 38 % ispitanika je istaknulo da su to vijesti, 22 % ispitanika navelo je društvene mreže, 15 % ispitanika osobni kontakt s inozemnim radnicima, 11 % osobna iskustva stranih radnika, 9 % lokalne događaje i 5 % ostalo. Struktura odgovora prikazana je Grafikonom 4.

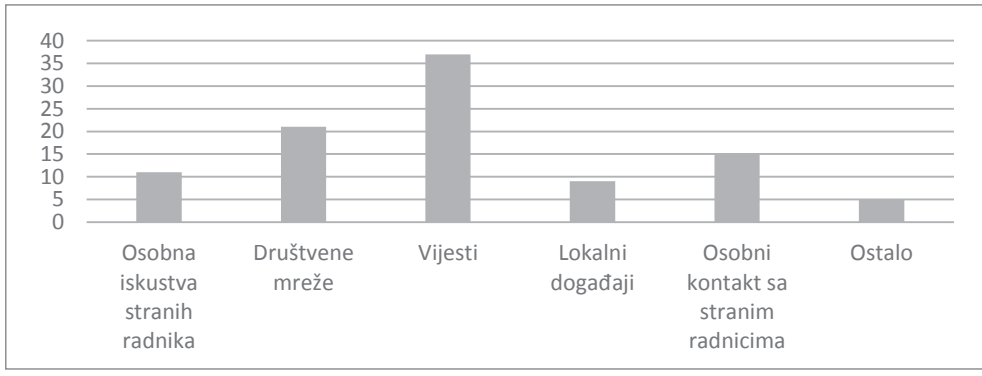

Grafikon 4. Oblici utjecaja na mišljenje i stav prema stranim radnicima

Iduće pitanje odnosilo se na mišljenje ispitanika o različitim oblicima kampanja koje bi utjecale na promjenu mišljenja i percepcije o inozemnim radnicima. Najviše ispitanika (24 %) mišljenja je da bi to bile kampanje s naglaskom na pozitivna iskustva integracije. Slijede informativne kampanje 22 %, obrazovne kampanje 19 %, organiziranje zajedničkih kulturnih događaja 15 %, kulturne kampanje 14% i ostalo 6 %. Struktura odgovora prikazana je Grafikonom 5.

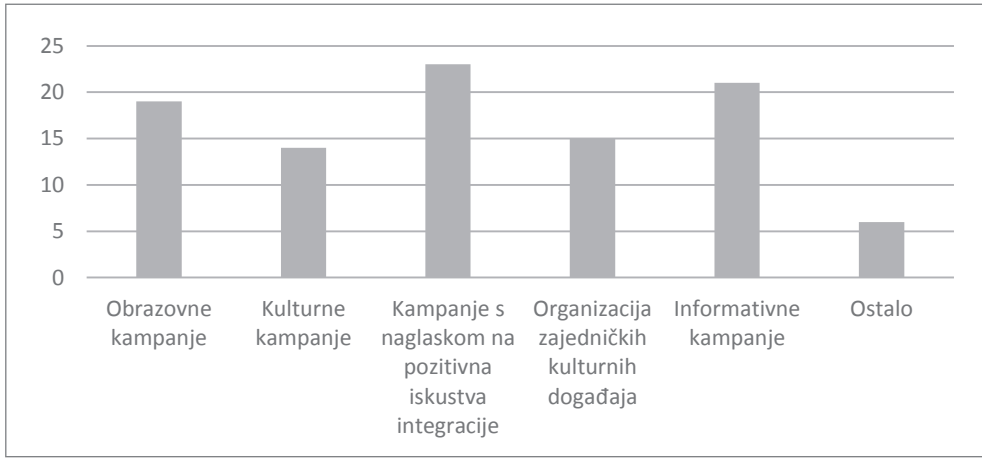

Grafikon 5. Oblici utjecaja na promjenu mišljenja i percepcije

Nadalje, ispitanici su iskazivali slaganje ili neslaganje s navedenim tvrdnjama, gdje je 1 označavalo uopće se ne slažem s navedenom tvrdnjom, a 5 u potpunosti se slažem s navedenom tvrdnjom. Struktura odgovora prikazana je Tablicom 1., a podaci su iskazani u postotku.

Tablica 1. Stav ispitanika prema postavljenim tvrdnjama *(Izvor: obrada autorice prema rezultatima istraživanja)*

Tvrdnje	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Imam pozitivan stav prema inozemnim radnicima	12,24	15,31	32,65	20,41	19,39
Imam osobno iskustvo s inozemnim radnicima	14,29	18,37	22,45	32,65	12,24
Inozemni radnici doprinose lokalnoj ekonomiji	42,86	23,47	15,31	12,24	6,12
Marketinške kampanje pomažu integraciji inozemnih radnika	15,31	21,43	27,55	23,47	12,24
Dugoročni strateški planovi za integraciju inozemnih radnika promijenili bi percepciju lokalnog stanovništva	9,18	12,24	25,51	28,57	24,49
Upoznat sam s postojećim marketinškim kampanjama za integraciju inozemnih radnika	22,45	18,37	32,65	14,29	12,24

Tvrdnje	1	2	3	4	5
Marketinške kampanje bi smanjile predrasude i poboljšale odnos lokalnog stanovništva i inozemnih radnika	20,41	18,37	28,57	15,31	17,35
Upoznat sam s pozitivnim pričama i uspjesima inozemnih radnika	15,31	23,47	32,65	16,33	12,24
U mojoj lokalnoj zajednici organizirani su zajednički događaji	28,57	30,61	22,45	10,20	8,16
Kada bi Vam se obratio inozemni radnik za informacije o svojim pravima i obvezama, znali biste ga uputiti gdje te informacije može pronaći	19,39	18,37	33,67	13,27	15,31
Upoznat sam s radom informativnog Centra dobrodošlice za strance	31,63	27,55	24,49	7,14	5,10
Informacije o pravima i obvezama inozemnih radnika lako su dostupne	21,43	14,29	29,59	18,37	16,33
Podrška inozemnim radnicima za lakšu integraciju lako je dostupna i osigurana (svladavanje jezične i kulturne barijere)	21,43	18,37	32,65	15,31	12,24
Informiram se o događajima koji pomažu integracijskim procesima i želim u njima sudjelovati	32,65	25,51	22,45	11,22	8,16

Pozitivan stav prema inozemnim radnicima ima 39,80% ispitanika, a 27,55% ispitanika iskazuje negativan stav. Osobno iskustvo s inozemnim radnicima iskazalo je 44,90% ispitanika. Većina ispitanika smatra da inozemni radnici ne doprinose lokalnoj ekonomiji. Na tvrdnju da marketinške kampanje pomažu integraciji većina ispitanika pokazuje neutralan stav ili da se ne slažu s navedenom tvrdnjom, dok svega nešto više od trećine ispitanika (35,71%) smatra da marketinške kampanje mogu pomoći integraciji kao i dugoročni strateški planovi za integraciju koji bi promijenili percepciju lokalnog stanovništva (53,06%). Ispitanici nisu upoznati s postojećim marketinškim kampanjama, svega njih 26,53%, iako njih 32,65% smatra da bi marketinške kampanje smanjile predrasude i poboljšale odnos lokalnog stanovništva i inozemnih radnika. Manje od trećine ispitanika upoznato je s pozitivnim pričama ispitanika i njihovim uspjesima, te bi ih znali uputiti u njihova prava i obveze i gdje te informacije mogu pronaći. Svega 12,24% ispitanika zna za rad informativnog Centra dobrodošlice za strance. Ispitanici smatraju da podrška inozemnim radnicima za lakšu integraciju nije lako dostupna i osigurana (svladavanje jezične i kulturne barijere), a 32,65% ispitanika ima neutralan stav.

DISKUSIJA O REZULTATIMA

Nakon provedenog istraživanja o stavovima i percepciji lokalnog stanovništva o inozemnim radnicima i njihovoj integraciji u lokalnu zajednicu vidljivo je da na stav i mišljenje ispitanika najviše utječu vijesti, društvene mreže, kao i osobni kontakti s inozemnim radnicima i njihova osobna iskustva. 39,80 % ispitanika ima pozitivan stav prema inozemnim radnicima, a ostali ispitanici neutralan i negativan stav. Ranija istraživanja pokazuju da na percepciju i stavove uvelike utječu mediji i način njihova izvještavanja o ovoj temi gdje je često prisutan negativan ton, što sve utječe kasnije na društvenu uključenost inozemnih radnika u zajednicu (Eberl i dr. 2018., Popović i dr. 2022., Scherman i dr. 2022., Kosho 2016). Većina ispitanika u provedenom istraživanju jest mlađe i srednje životne dobi, zaposlena i visokoobrazovana (diplomski i poslijediplomski studij, doktorat), što ukazuje na otvorenost i iskazivanje pozitivnog stava prema inozemnim radnicima zbog češćih kontakata kroz obrazovanje, rad i općenito informiranost i osobno iskustvo (44,9 % ispitanika), za razliku od starijih ispitanika. Iako većina ispitanika pokazuje neutralan stav o ulozi marketinških kampanja u procesu integracije, nisu upoznati s istima, nisu dovoljno informirani o aktivnostima koje se provode i dr. smatraju da bi dugoročni strateški planovi za integraciju i ciljane marketinške kampanje pomogle u stvaranju pozitivnog stava i smanjile predrasude lokalnog stanovništava. Ispitanici su mišljenja da bi kampanje trebale biti pozitivne, s naglaskom na pozitivna iskustva inozemnih radnika, informativne, obrazovne, kroz organiziranje kulturnih događaja, što su i kroz slaganje ili neslaganje s postavljenim tvrdnjama iskazali.

Rezultati ovog i ranije provedenih istraživanja prikazanih u pregledu literature ukazuju na potrebu poboljšanja vidljivosti svih aktivnosti na svim razinama kako bi se stvorilo pozitivno ozračje, smanjile predrasude i poboljšali odnosi. Istraživanje autorice Horvat (2021), provedeno u Varaždinskoj županiji, potvrdilo je da se percepcija o inozemnim radnicima mijenja s obzirom na to da su se dokazali kao dobri i vjerni radnici. U kontekstu promjene stavova i percepcije i mogućnosti različitih utjecaja vidljivo je i u provedenom istraživanju, u 2012. godini, autora Čačić-Kumpes i dr., u kojem su autori zaključili da inozemni radnici nisu percipirani kao velika konkurentska grupa na tržištu rada i predvidjeli da je moguće da će porastom broja inozemnih radnika osjećaj integriranosti opadati. Upravo to pokazuju i istraživanja provedena u narednom razdoblju, a koja su prikazana u pregledu literature. 2012. godine izdano je 4.641 dozvola za boravak i rad, a 12 godina kasnije, 2024. godine 206 529 dozvola za boravak i rad.

ZAKLJUČAK

Proces integracije inozemnih radnika u društvo veliki je izazov s obzirom na predrasude lokalnog stanovništva i njihovu percepciju te stav prema inozemnim radnicima. Primjenom kontinuiranih aktivnosti strateškog marketinga i razvijanjem pozitivnog imidža, te kampanja koje su usmjerene na razbijanje predrasuda, poticanje povezanosti i podrške zajednice, prilike su za stvaranje napretka u ekonomskom, društvenom i kulturnom smislu. Kampanje koje su obrazovne, edukativne i informativne, s naglaskom na pozitivna iskustva, potiču empatiju i doprinose stvaranju pozitivnog imidža. Mediji imaju značajnu ulogu u oblikovanju percepcije lokalnog stanovništva prema inozemnim radnicima. U komunikaciji treba biti prisutna etika, poštivanje ljudskih prava i dostojanstva svih pojedinaca uz izbjegavanje stereotipa i senzacionalizma. Na temelju provedenog istraživanja i postavljenih istraživačkih pitanja, vidljivo je da su ispitanici mišljenja da strateški marketinški pristupi kroz razne oblike kampanja mogu utjecati na promjenu percepcije i olakšati proces integracije inozemnih radnika u društvo, posebice kod generacija koje su srednje i mlađe životne dobi (IP1). Također, utvrđeno je da se ne provodi dovoljno aktivnosti u okviru lokalne zajednice koje bi povezale inozemne radnike s lokalnim stanovništvom i time olakšali sam proces te utjecali na stvaranje pozitivnog ozračja (IP2). Rezultati jasno pokazuju da su ispitanici nedovoljno informirani o aktivnostima za podršku inozemnim radnicima, da lokalna zajednica ima aktivnosti podrške, ali da su nedovoljno vidljive (IP3).

Na temelju pregleda literature i provedenog istraživanja doneseni su određeni zaključci i preporuke:

- kreiranje strateških marketinških kampanja s naglaskom na smanjenje predrasuda (promocija međukulturne suradnje, pozitivna iskustva integracije, uspjesi inozemnih radnika)
- povećanje vidljivosti postojećih aktivnosti i programa kroz javne tribine, panel-diskusije, informativne centre, kampanje putem društvenih mreža, lokalnih medija i oglašavanja
- jačanje transparentnosti i dostupnosti informacija o pravima i obvezama inozemnih radnika kroz digitalne medije komunikacije, kreiranje višejezičnih vodiča i drugo
- organiziranje zajedničkih događaja i kulturnih manifestacija
- jačanje programa za podršku dugoročnih strateških planova za integraciju kroz obrazovne programe, poticajne mjere i drugo
- osvješćivanje javnosti kroz edukativne i informativne programe.

Prilikom tumačenja istraživanja treba uzeti u obzir ograničenja provedenog istraživanja s obzirom na to da je istraživanje uključivalo 98 ispitanika koji su dobrovoljno ispunili anketni upitnik. U radu je korištena deskriptivna statistika i istraživanje je provedeno jednokratno. Da bi istraživanje bilo reprezentativno, potrebno je povećati uzorak ispitanika, te istraživanje provesti u više dužih vremenskih serija kako bi se određene promjene mogle dovesti u korelaciju i dodatno ispitati, te analizirati složenijim statističkim metodama. Ovo istraživanje može biti podloga za buduća višekratna istraživanja uz primjenu odgovarajućih varijabli i odgovarajućih statističkih metoda.

LITERATURA

Ajduković, Dean; Čorkalo Biruški, Dina; Gregurović, Margareta; Matić Bojić, Jelena; Župarić-Iljić, Drago 2019. *Izazovi integracije izbjeglica u hrvatsko društvo: stavovi građana i pripremljenost lokalnih zajednica.* Vlada Republike Hrvatske – Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. Zagreb.

Bernays i HGK. *Bernays i HGK pokreću prvi integracijski program za strane radnike u RH – Welcome to Croatia.* https://www.bernays.hr/bnews/bernays-i-hgk-pokrecu-prvi-integracijski-program-za-strane-radnike-u-rh---welcome-to-croatia (pristupljeno, 1. prosinca 2024.).

Božić, Saša; Kuzmanović, Boško; Barada, Valerija. 2013. Strani radnici u Hrvatskoj: porijeklo, status, orijentacije. *Migracijske i etničke teme* 29/3. 367–404. https://doi.org/10.11567/met.29.3.3.

Buconić, Tereza; Fadljević, Zlatko. 2024. Obrasci migracijskih politika i primjena Marakeške konvencije u Hrvatskoj. *Političke analize* 13/49). 15–28.

Butković, Hrvoje; Samardžija, Višnja; Rukavina, Ivana. 2020. *National Report Croatia. Foreign Workers in Croatia: Challenges and Opportunities for Economic and Social Development*. Institut za razvoj i međunarodne odnose. Zagreb. https://irmo.hr/wp-content/uploads/2020/04/BARMIG_NR_Croatia_1-2-22_eng_fin-fin.pdf (pristupljeno 1. prosinca 2024.).

Čačić-Kumpes, Jadranka; Gregurović, Snježana; Kumpes, Josip. 2012. Migracija, integracija i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju* 42/3. 305–366. https://doi.org/10.5613/rzs.42.3.3.

Eberl, Jakob-Moritz; Meltzer, Christine E.; Heidenreich, Tobias; Herrero, Beatrice; Theorin, Nora; Lind, Fabienne; Berganza, Rosa; G. Boomgaarden, Hajo; Schemer, Christian; Strömbäck, Jesper 2018. The European Media Discourse on Immigration and its Effects: A Literature Review. *Annals of the International Communication Association* 42/3. 207–223.

Esses, Victoria M.; Dovidio, John F.; Jackson, Lynne M.; Armstrong, Tamara L. 2001. The immigration dilemma: The role of perceived group competition, ethnic prejudice, and national identity. *Journal of Social Issues* 57/3. 389–412. doi: 10.1111/0022-4537.00220.

Esses, Victoria M.; Medianu, Stelian; Lawson, Andrea S. 2013. Uncertainty, Threat, and the Role of the Media in Promoting the Dehumanization of Immigrants and Refugees. *Journal of Social Issues* 69/3. 518–536.

Grad Zagreb. *Započeo je s radom Centar dobrodošlice za strane.* https://integracija.zagreb.hr/zapoceo-je-s-radom-centar-dobrodoslice-za-strance/134721 (pristupljeno, 1. prosinca 2024.).

Horvat, Dajana Maria 2021. Važnost stranih radnika za razvoj gospodarstva u varaždinskoj županiji. *Radovi zavoda za znanstveni rad Varaždin* 32. 79–93.

Jutarnji list. *Novo istraživanje otkrilo što Hrvati stvarno misle o stranim radnicima: Zanimljivo je kako su se podijelili.* https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/novo-istrazivanje-otkrilo-sto-hrvati-stvarno-misle-o-stranim-radnicima-zanimljivo-je-kako-su-se-podijelili-15508003?cx_linkref=jl_home_najnovije (pristupljeno, 1. prosinca 2024.).

Komušanac, Monika. 2023. Recentna imigracija radne snage u Hrvatsku: razmjeri, trendovi, obilježja. *Migracijske i etničke teme* 39/2. 183–207.

Kosho, Joana. 2016. Media Influence On Public Opinion Attitudes Toward The Migration Crisis. *International journal of scientific & technology research* 5/5. 86–91.

Krišto, Ivana; Kovač, Cvetan; Šijaković, Ana. 2018. Sigurnost i zaštita zdravlja stranih radnika – uloga stručnjaka zaštite na rad. Ur. Taradi, Josip. *13th International conference management and safety*: *M&S 2018*: *Ohrid, Macedonia*: *June 15th and 16th, 2018*: *Conference theme: project management and safety*: *Program cycle: modern management concepts and safety*: *Proceedings CD2*. The European Society of Safety Engineers. Čakovec.

Ministarstva unutarnjih poslova. *Statistika izdanih dozvola za boravak i rad u 2024.* https://mup.gov.hr/gradjani-281562/moji-dokumenti-281563/stranci-333/statistika-169019/169019 (pristupljeno, 1. prosinca 2024.).

Ministarstvo unutarnjih poslova. *Statistika izdanih dozvola za boravak i rad u 2023.* https://mup.gov.hr/gradjani-281562/moji-dokumenti-281563/stranci-333/statistika-169019/169019 (pristupljeno, 1. prosinca 2024.).

Ministarstvo unutarnjih poslova. *Statistika izdanih dozvola za boravak i rad u 2012.* https://mup.gov.hr/gradjani-281562/moji-dokumenti-281563/stranci-333/statistika-169019/169019 (pristupljeno, 1. prosinca 2024.).

Ministarstvo unutarnjih poslova: Migracijska politika Republike Hrvatske za razdoblje 2013. – 2015. godine https://mup.gov.hr/istaknute-teme/nacionalni-programi-planovi-i-projekti/nacionalne-strategije/migracijska-politika-149886/149886.

Popović, Helena; Kardov, Kruno; Župarić-Iljić, Drago. 2022. *Preporuke za medijsko izvještavanje o migrantima i izbjeglicama*. Agencija za elektroničke medije Republike Hrvatske i UNHCR..

Salleh, Maria Mohd; Mohi, Zurinawati; Nordin, Norhasnida; Mohamad, Nur Atiqah; Razali, Nur Adriana Shafiqah. 2021. The Impact of Language Barriers and Discrimination Issues on Work Productivity of Foreign Workers. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences* 11/16. 42–52. doi:10.6007/IJARBSS/v11-i16/11215.

Scherman, Andrés; Etchegaray, Nicolle; Pavez, Isabel; Grassau, Daniela .2022. The Influence of Media Coverage on the Negative Perception of Migrants in Chile. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19/13. https://doi.org/10.3390/ijerph19138219.

Sirkeci, Ibrahim; Cohen, Jeffrey H.; Ratha, Dilip. 2012. *Migration and remittances during the global financial crisis and beyond*. World Bank Publications. Washington, D. C.

Tportal. *Objavljeno prvo istraživanje o stranim radnicima u Hrvatskoj, evo što pokazuje* https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/objavljeno-prvo-istrazivanje-o-stranim-radnicima-u-hrvatskoj-evo-sto-pokazuje-foto-20250114?meta_refresh=1 (pristupljeno, 1. prosinca 2024.).

Challenges and opportunities of strategic marketing in integration processes

ABSTRACT

The process of integration of foreign workers into society requires a holistic approach and active participation of immigrants (foreigners), state bodies, local self-government and civil society. This scientific paper deals with issues of strategic marketing activities aimed at raising public awareness of foreign workers and the need for their integration through the reduction of xenophobia, prejudice and negative relations. One of the goals of the migration policy is the continuous and proactive action of media and public campaigns that would achieve the positive effects of these processes. This work aims to examine whether and to what extent different strategic marketing approaches through informative and educational campaigns, cultural activities, understanding diversity and values through workshops and multicultural events and other can influence the attitudes, perception and expectations of the local population, reduce prejudices and create positive common environment for living and working? The paper presents the results of the conducted research on the attitudes and perceptions of the local population about foreign workers and their integration into the local community, the activities that are carried out, the expectations and experiences of the local population. Based on the conducted research, recommendations were given for further marketing activities that would encourage integration processes.

Keywords: *strategic marketing, marketing campaigns, attitudes, perception, holistic approach*

Marta Ferdebar

Robert Schuman Centre for Advanced Studies
European University Institute
marta.ferdebar2@gmail.com

UDK: 329
Izvorni znanstveni rad

Sekuritizacija migracija uoči izbora za Europski parlament 2024.: uloga desnih političkih skupina u oblikovanju migracijskih politika

SAŽETAK

Sekuritizacija migracija postala je središnja tema europskog političkog diskursa, osobito u kontekstu izbora za Europski parlament 2024. godine. Ovaj rad istražuje kako su desne političke grupe u Europskom parlamentu, uključujući Europske konzervativce i reformiste (ECR), Identitet i demokraciju (ID) te, u nekim slučajevima, Europsku pučku stranku (EPP), strateški uokvirile migracije, posebno prisilne i ilegalne migracije, kao sigurnosnu prijetnju za Europsku uniju. Analizom političke retorike kampanja, sadržaja manifesta i ključnih javnih izjava uoči izbora, rad ističe namjerno korištenje jezika sekuritizacije s ciljem pridobivanja biračke podrške kroz apeliranje na zabrinutost javnosti oko migracija. Istraživanje pokazuje da ovi politički akteri sve više naglašavaju narative o zaštiti granica, nacionalnom suverenitetu i percipiranim rizicima koje migracije predstavljaju za socioekonomsku stabilnost, sigurnost i kulturni identitet država članica EU-a. Kroz diskurzivnu analizu stranačkih manifesta i govora, studija prikazuje kako su migracije povezane sa širim strahovima vezanim uz terorizam, kriminal i ekonomsku nesigurnost. Desni blokovi, posebice ECR i ID, stavili su naglasak na ove teme, zagovaranjem strože kontrole granica, reforme azilnih politika, pa čak i zaustavljanje prisilnih migracijskih tokova u Europsku uniju. S druge strane, iako je EPP više centristički orijentirana, ponekad je također usvajala pristup sekuritizacije, osobito kada se radilo o neregularnim migracijama, često se priklanjajući pozivima za jače mehanizme provedbe. Istraživanje analizom migracija, sigurnosti i izbornih politika pokazuje načine na koje desno orijentirani akteri u Europskom parlamentu koriste migracije kao glavno izborno pitanje u sve polariziranijem političkom okruženju i ulogu migracija u oblikovanju budućnosti europske integracije.

Ključne riječi: *sekuritizacija migracija, Europski parlament, izbori, migracijska politika*

UVOD

Tijekom proteklog desetljeća migracije, a posebno neregularne migracije, postale su jedno od ključnih pitanja unutar Europske unije (EU); (Europska komisija 2017). Povećani migracijski tokovi, potaknuti političkom nestabilnošću, ekonomskim teškoćama i ekološkim krizama, doveli su do raznih migracijskih kriza s kojima se EU suočava. To je potaknulo rasprave o sigurnosti granica, nacionalnom suverenitetu i politikama azila. Kao odgovor na te izazove, političke skupine na desnom političkom spektru sve češće prikazuju migraciju kao sigurnosni rizik te zagovaraju politike koje daju prednost pojačanoj kontroli granica i strožim migracijskim regulativama. Sekuritizacija migracija dodatno je polarizirala politički diskurs unutar EU-a, a migracije su postale jedna od glavnih tema izbora za Europski parlament 2024. godine (Abnett 2024). Sekuritizacijski diskurs karakterizira migranta kao autsajdera koji je fizički prešao nacionalnu granicu i ugrožava način života koji definira zajednicu ljudi (von Rosen 2019: 35).

Porast desnog populizma rezultiralo je time da antimigracijska politika postane središnje pitanje kampanja te je pojačalo podjele (Pasetti 2024). Pomak u biračkom identitetu s klasnih na kulturne podjele povećao je fokus na identitetsku politiku, što je učinilo antimigracijsku retoriku još utjecajnijom, a utjecaj krajnje desnice dodatno je povlačio centrističke stranke prema restriktivnijim migracijskim politikama kako bi spriječile gubitak biračkog tijela. U kontekstu izbora za Europski parlament 2024. godine, desne političke grupe, poput Europskih konzervativaca i reformista (ECR) i Identiteta i demokracije (ID), te određeni članovi Europske pučke stranke (EPP), sve češće ističu migracije kao sigurnosnu prijetnju. Njihova strategija sekuritizacije migracija temelji se na naglašavanju povezanosti između migracija, kriminala i kulturnih promjena, čime nastoje mobilizirati birače i povećati podršku svojim strankama. Oslanjajući se na narative koji migracije prikazuju kao prijetnju europskoj sigurnosti i identitetu, ove političke grupe oblikuju javno mnijenje i potiču strah, što rezultira većom podrškom politikama stroge kontrole granica i ograničavanja azila. Sekuritizacija migracija također doprinosi sve izraženijoj polarizaciji unutar biračkog tijela EU-a, gdje se stavovi o migracijama sve više udaljuju između onih koji zagovaraju restriktivne mjere i onih koji ih odbacuju. Time se dodatno učvršćuje politička baza stranaka koje se protive liberalnim migracijskim politikama, dok se istovremeno smanjuje prostor za umjereni dijalog o migracijama.

TEORIJSKI PREGLED

U 2015. godini 1,2 milijuna migranata zatražilo je azil u 28 država članica Europske unije. Među njima najviše je bilo sirijskih izbjeglica koje su bježale od građanskog rata, što je predstavljalo najveći priljev tražitelja azila u Europu u jednoj godini od

1985. godine (Connor 2016: 6). Od početka građanskog rata, u ožujku 2011. godine, Sirija je doživjela značajan pad u razvoju, posebno u obrazovanju, zdravstvenoj skrbi i sigurnosti hrane. Gotovo 80 % Sirijaca palo je u siromaštvo, 9,8 milijuna ljudi pati od nesigurnosti hrane, a otprilike 2 milijuna djece nema pristup obrazovanju (Lehne i dr. 2015). Tijekom posljednja tri desetljeća Europa je primila otprilike 11,6 milijuna zahtjeva za azil, što znači da je broj iz 2015. godine činio gotovo jednu desetinu svih podnesenih zahtjeva od 1985. (Connor 2016: 6). Rekordan broj tražitelja azila razotkrio je slabosti Zajedničkog europskog sustava azila (CEAS) i Dublinske uredbe, koji nisu bili spremni nositi se s takvim priljevom (Roehse i Varma 2024). Napetosti su porasle među državama na prvoj liniji, koje su se suočile s 1 216 860 i 1 166 815 zahtjeva za azil u 2015. i 2016. godini (ibid.).

Dugotrajni i novi sukobi na Bliskom istoku doveli su do raseljavanja milijuna ljudi. Izbjeglice iz Sirije činile su najveći udio, s 378 000 osoba (29 % ukupnog broja), zatim 193 000 iz Afganistana i 127 000 iz Iraka (Connor 2016: 9). Demografski podaci o tražiteljima azila iz 2015. godine pokazuju da su više od polovice (53 %) činili mladi odrasli u dobi od 18 do 34 godine (Connor 2016: 12). Migracija muškaraca bila je posebno izražena među izbjeglicama iz Afganistana (80 %), Iraka (75 %) i Sirije (71 %) (Connor 2016: 12). Javno mnijenje diljem Europe odražavalo je široko nezadovoljstvo načinom na koji je EU upravljala izbjegličkom krizom. Najizraženije nezadovoljstvo bilo je u zemljama koje su primile najveći broj tražitelja azila, poput Grčke (94 %) i Švedske (88 %) (Connor 2016: 7). Međutim, frustracija se proširila i na zemlje s manjim brojem dolazaka, uključujući Francusku (70 %), Ujedinjeno Kraljevstvo (70 %) i Nizozemsku (63 %); (ibid.). Uz priljev izbjeglica pojavili su se i sigurnosni te ekonomski strahovi. U osam od deset zemalja EU-a koje je anketirao Pew Research Center (2016), oko polovice ispitanika smatralo je da dolazak izbjeglica povećava rizik od terorizma. Također, mnogi Europljani izražavali su zabrinutost zbog gospodarskog utjecaja, pri čemu je značajan dio stanovništva u pet zemalja smatrao da bi izbjeglice mogle dodatno opteretiti tržište rada i sustave socijalne skrbi (Connor 2016: 7).

Kriza je teško pogodila Europu zbog dugogodišnjih neuspjeha u brojnim javnim politikama, od imigracijske i integracijske strategije do kontrole granica i borbe protiv organiziranog kriminala, te od humanitarne pomoći do unutarnje podjele tereta, trgovinske politike i razvojne suradnje, Europa se suočila s velikim izazovima (Lehne i dr. 2015). Nakon migrantske krize 2015. godine, države članice EU-a nisu uspjele reformirati i ujediniti zajedničku migracijsku politiku, unatoč ponovljenim pokušajima koji nisu donijeli značajne promjene (Roehse i Varma 2024). U nedostatku učinkovitog kolektivnog pristupa, nacionalne vlade provodile su vlastite strategije koje su uključivale jačanje granica, pooštravanje pristupa sustavu azila i pregovaranje o sporazumima s trećim zemljama kako bi ograničile migracijske tokove (ibid.). Unatoč tim naporima broj raseljenih osoba koje traže utočište u Europi, nastavio je rasti.

Nedostatak političke kohezije, zajedno s promjenjivim razinama neregularne migracije, iskoristile su populističke stranke koje su tvrdile da su nacionalne vlade izgubile kontrolu nad suverenitetom i da nisu sposobne zaštititi svoje građane (ibid.). Za mnoge građane EU-a masovni priljev stranih migranata kroz njihove zemlje percipira se kao prijetnja njihovom tradicionalnom načinu života. Populistički pokreti su i na tom rastućem strahu stekli političke poene u mnogim državama (Lehne i dr. 2015). S vremenom se tražitelje azila počelo kriviti za društvene promjene i ekonomsku nestabilnost uzrokovanu vanjskim šokovima, poput pandemije virusa COVID-19, i za preoblikovanje europskog sigurnosnog poretka (Roehse i Varma 2024). U ovom razdoblju neizvjesnosti pristup migracijama utemeljen na ljudskim pravima sve se više doživljava kao politička slabost, dok prevladava sigurnosna perspektiva koja naglašava strogu kontrolu granica i provođenje zakona (ibid.).

Devet godina nakon vrhunca migrantske krize Europski parlament 10. travnja 2024. izglasao je nova pravila o upravljanju migracijama i azilom, a Vijeće Europske unije službeno ih je usvojilo 14. svibnja 2024. (Europska komisija 2024). Ova reforma, koja se sastoji od 10 zakonodavnih akata, ima za cilj uspostavu učinkovitijeg i pravednijeg sustava upravljanja migracijama, unificiranje pravila u svim državama članicama te osiguranje bržih postupaka azila, čime bi se smanjio pritisak na države prvog ulaska u EU (Međunarodni odbor za spašavanje 2024). Reforma se temelji na prijedlozima Europske komisije iz 2020. godine, nakon što prethodni pokušaj reforme, objavljen nakon migrantske krize 2015. i 2016., nije uspio (HRT 2024). Ključni element novog pakta jest načelo obvezne solidarnosti među državama članicama u slučaju nerazmjernog migrantskog pritiska (Vijeće Europske unije 2024). Države koje ne žele prihvatiti tražitelje azila moći će umjesto toga uplatiti financijski doprinos u zajednički fond za zbrinjavanje migranata ili pružiti operativnu i tehničku podršku pogođenim državama (HRT 2024). Osobe koje ne ispunjavaju uvjete za ulazak u EU, bit će podvrgnute strožoj provjeri, uključujući identifikaciju, prikupljanje biometrijskih podataka te zdravstvenu i sigurnosnu kontrolu u roku od sedam dana (HRT 2024). Reforma uključuje zamjenu dosadašnje Dublinske uredbe novom Uredbom o upravljanju azilom i migracijama (AMMR), kao i donošenje novih propisa o azilnim postupcima, povratku, graničnoj kontroli, upravljanju kriznim situacijama te prihvatu i integraciji migranata (Riehle 2024). Iako su nova pravila usmjerena na uvođenje reda i učinkovitosti u sustav migracija, njihovo usvajanje izazvalo je podjele među političkim skupinama. Stranke krajnje ljevice i Zeleni smatraju da su mjere prestroge i da ograničavaju prava migranata, dok krajnja desnica kritizira pakt jer smatra da neće spriječiti dolazak velikog broja migranata u Europu (Paro 2024). Stoga, usvojeni paket predstavlja pragmatični kompromis jer u potpunosti ne zadovoljava ni jednu ni drugu stranu političkog spektra (Joyner 2024). Izglasane uredbe trebale bi stupiti na snagu 2026. godine, dok države članice imaju rok do siječnja 2025. godine za pri-

lagodbu svojih nacionalnih zakonodavstava novim pravilima o prihvatu migranata (Paro 2024).

METODOLOGIJA

Cilj je ovog rada istražiti kako desne političke grupacije u Europskom parlamentu oblikuju i koriste migracijski diskurs uoči izbora za Europski parlament 2024. godine, s posebnim naglaskom na sekuritizaciju migracija. Analizom političkih programa, parlamentarnih rasprava i kampanjskih materijala, rad nastoji utvrditi na koji način stranke s desnog političkog spektra koriste retoriku o migracijama kako bi oblikovale percepciju sigurnosnih prijetnji. Metodologija ovog rada temelji se na kvalitativnoj analizi dokumenata, s naglaskom na diskurzivne strategije političkih skupina s desnog spektra Europskog parlamenta uoči izbora za Europski parlament 2024. godine. Istraživanje obuhvaća stranke iz različitih političkih grupacija, od umjerenih konzervativaca do krajnje desnice, kako bi se pružio sveobuhvatan uvid u način na koji se migracije uokviruju kao sigurnosni izazov. U okviru metodološkog pristupa analiziraju se ključni dokumenti političkih grupa, uključujući stranačke izborne programe (manifeste), koji nude temeljne uvide u stavove i političke smjernice svake skupine; javne izjave i govore, kako bi se ispitala retorika stranačkih dužnosnika u medijima i raspravama; parlamentarne rasprave i rezolucije, gdje se proučavaju prijedlozi, glasanja i korišteni diskurs tijekom sjednica Europskog parlamenta u vezi s migracijom, te materijali kampanje kako bi se utvrdile promjene u retorici i istaknute teme koje dominiraju migracijskom politikom u predizbornom razdoblju.

Rad se temelji na dvama ključnim istraživačkim pitanjima.

Prvo istraživačko pitanje istražuje na koji način desne političke grupe u Europskom parlamentu uokviruju migracije kao sigurnosnu prijetnju u kontekstu izbora za Europski parlament 2024. godine.

Drugo istraživačko pitanje ispituje kako sekuritizacija migracija utječe na javno mnijenje i podršku birača desnim političkim strankama u EU-u.

Na temelju ovih istraživačkih pitanja, formulirane su dvije hipoteze:

1. desne političke grupe u Europskom parlamentu (ECR, EPP i ID) koriste sekuritizaciju migracija kako bi pridobile podršku birača, oslanjajući se na strah od kriminala i kulturnih promjena
2. sekuritizacijski diskurs desnih političkih grupa u Europskom parlamentu utječe na negativnu percepciju migranata, što pridonosi njihovu prikazu kao sigurnosne prijetnje.

Ovaj rad doprinosi postojećim istraživanjima političke komunikacije i migracijskih politika u EU-u kroz nekoliko ključnih aspekata. Analizom diskursa umjerenih i krajnje desnih stranaka omogućuje se bolje razumijevanje nijansiranih pristupa migracijama unutar desnog političkog spektra. Nadalje, komparativnim pregledom političkih dokumenata i govora daje se uvid u evoluciju migracijskog diskursa u kontekstu izbora za Europski parlament 2024. godine. Istraživanje se time pozicionira unutar šireg konteksta političke komunikacije i sigurnosnih studija, radi boljeg razumijevanja načina na koji političke stranke konstruiraju percepcije migracija i kako takav diskurs utječe na oblikovanje migracijskih politika.

REZULTATI I RASPRAVA

Pitanje migracija imalo je ključnu ulogu u izborima za Europski parlament 2024. godine, te je zauzelo visoko mjesto među prioritetima birača diljem EU-a. U istraživanju provedenom u pet najvećih država članica, Njemačkoj, Francuskoj, Italiji, Španjolskoj i Poljskoj, kao i u Švedskoj, migracije i tražitelji azila rangirani su kao treći najvažniji problem (Abnett 2024). U Francuskoj su glasači migraciju označili kao drugi najvažniji faktor koji je utjecao na njihov izbor kandidata, dok su njemački ispitanici najveću zabrinutost izrazili oko pitanja migracija i tražitelja azila (Bortoletto 2024). Prema podacima Eurobarometra migracije su smatrane jednako važnim pitanjem kao i sigurnost te klimatske promjene, što dodatno potvrđuje njihovu centralnu ulogu u političkim raspravama. Politički analitičari vidjeli su ovu situaciju kao jasan znak nezadovoljstva birača, pri čemu su migracije postale simbol šireg nezadovoljstva politikama EU-a, što se može vidjeti i u tvrdnji da su ovi izbori „referendum protiv preplavljenosti migrantima“ (Bassets 2024, u Pasetti 2024). Ovi podaci ukazivali su na to da će migracijske politike biti jedan od ključnih čimbenika koji će oblikovati rezultate izbora i utjecati na buduće političke odluke unutar EU-a.

U svom manifestu za izbore za Europski parlament 2024. EPP je migracije istaknuo kao jedno od ključnih pitanja, držeći da su ilegalne migracije dio strategije hibridnog ratovanja te ozbiljna prijetnja nacionalnoj i europskoj sigurnosti (EPP 2024). EPP predlaže utrostručenje broja zaposlenika agencije Frontex s 10 000 na 30 000 kako bi se osnažila zaštita vanjskih granica EU-a (ibid.). Također se zalaže za izmjenu Europskog zakona o azilu, prema kojem bi tražitelji azila tijekom trajanja postupka bili prebačeni u sigurne treće zemlje. Nadalje, EPP podržava sustavan povratak ilegalnih migranata u njihove matične države, pri čemu naglašava da se ova mjera ne odnosi na ukrajinske državljane. Kao dugoročnu strategiju EPP zagovara sklapanje novog pakta s afričkim državama koji bi uključivao financijska ulaganja kako bi se spriječio odljev mozgova.

Manifest ECR-a za izbore 2024. godine snažno se fokusira na jačanje uloge Frontexa i Europola u državama članicama EU-a (ECR, 2024). ECR zagovara suradnju s trećim zemljama kako bi se upravljanje migracijama eksternaliziralo (ibid.). Posebnu pažnju posvećuje zaustavljanju ilegalnih migracija preko jugoistočne Europe te se zalaže za repatrijaciju migranata. Također naglašava potrebu za intenzivnijom borbom protiv trgovine ljudima i krijumčarenja migranata, uz uvođenje zajedničkih blokada i pomorskih misija kako bi se spriječili ilegalni prelasci granica, unatoč tome što se prema međunarodnom pravu, pomorske blokade smatraju ratnim činom (Liboreiro 2024).

Grupa ID nije objavila novi manifest za izbore 2024. godine, navodeći da njihovi prioriteti ostaju isti kao u manifestu iz 2019. godine (Roth 2024). U svom manifestu iz 2019. ID je pozvao na jaču zaštitu vanjskih granica EU-a, naglašavajući da „svaka nacija ima pravo štititi, kontrolirati i nadzirati vlastite granice" (ibid.) Također se zalaže za povećanje broja deportacija „ilegalnih i kriminalnih imigranata" pod vodstvom EU-a. ID naglašava važnost očuvanja nacionalnih identiteta te se snažno protivi „nekontroliranoj masovnoj imigraciji" (ibid.). U sklopu svojih aktivnosti 2019. pokrenuli su peticiju „Stop ilegalnoj imigraciji!", koja je prikupila 12 471 potpisa od ciljanih 20 000 (*Indian Council for World Affaris* 2024). ID nadalje zagovara izgradnju graničnih ograda i intenzivniju suradnju s trećim zemljama, dok istovremeno smatra da države članice trebaju imati apsolutni suverenitet nad upravljanjem vlastitim granicama.

Tijekom plenarne sjednice 10. travnja zastupnici Europskog parlamenta raspravljali su o novom Paketu o migracijama. Prema zastupniku Jorgeu Buxadéu, članu ECR-u, EU zanemaruje istinske izbjeglice, katolike iz Afrike, dok se istovremeno fokusira na masovnu legalizaciju migranata (*EU Debates* 2024). ECR ističe da su oni jedina skupina koja se protivi amnestijskim mjerama koje bi milijunima neregularnih migranata omogućile legalni status. Također, zastupnica Assita Kanko (ECR) smatrala je da migracijska politika EU-a ne uspijeva zaštititi građane, već umjesto toga potiče trgovinu ljudima (*EU Debates* 2024). Uz to, ECR kritizira Pakt o migracijama i azilu te tvrdi da ne donosi učinkovite mjere za zaustavljanje ilegalnih migracijskih tokova, već omogućuje trgovcima ljudima da kontroliraju migraciju. Nadalje, prema mišljenju zastupnika Angela Dzhambazkija (ECR) ilegalna migracija ugrožava europski identitet i povijest, a predloženi Pakt pogoršat će situaciju uvođenjem obveznih kvota za preraspodjelu migranata među državama članicama (*EU Debates* 2024).

U sličnom tonu zastupnik EPP-a Tomislav Sokol, tijekom debate, naglasio je da bi odluke o migraciji trebale donositi same države, a ne trgovci ljudima, kako bi se spriječile sigurnosne prijetnje i očuvali socijalni sustavi (*EU Debates* 2024). Novi Pakt o migracijama i azilu prema zastupniku Tomasu Tobéu (EPP) nastoji osigurati kontrolirane migracije, dok istovremeno daje prednost zaštiti onih kojima je pomoć zaista

potrebna, čime promiče vrijednosti i suradnju unutar EU-a (*EU Debates* 2024). Uz to, zastupnik Karlo Ressler (EPP) istaknuo je da su veliki valovi ilegalnih dolazaka često geopolitički alati, zbog čega je EU-u potrebna snažnija zaštita granica, uključujući korištenje biometrijske tehnologije i bržih deportacija (*EU Debates* 2024). S obzirom na to da su 2024. godine migracije dosegle krizne razine slične onima iz 2015. godine, zastupnik Juan Ignacio Zoido Álvarez (EPP) smatra da je sveobuhvatni Pakt o migracijama i azilu ključan za zaštitu granica EU-a i održavanje sigurnosti (*EU Debates* 2024).

Annalisa Tardino, članica ID-a, upozorila je da Europa prolazi kroz egzistencijalnu krizu te su isticali prijetnje poput mogućeg osvajanja Europe i terorizma (*EU Debates* | eudebates.tv 2024). Tardino smatra da bi zaštita europske civilizacije trebala biti prioritet, a predloženi Pakt o migracijama i azilu vodi EU u suprotnom smjeru. Prema izjavama zastupnika Gunnara Becka (ID) Pakt će oslabiti Frontex i pretvoriti ga u običnu spasilačku službu umjesto agencije za zaštitu granica (*EU Debates* 2024). ID također upozorava da će povećane mogućnosti spajanja obitelji, zajedno s preraspodjelom migranata, dodatno destabilizirati Europu. Osim toga, članovi ID-a kritizirali su prijedlog Pakta da ne donosi konkretne mjere za jačanje granične zaštite niti za povrat migranata, već da predstavlja pokušaj EU-a da dodatno poveća migraciju, bilo legalnu ili ilegalnu.

Na temelju analize manifesta i izjava članova EPP-a, ECR-a i ID-a potvrđeno je da migracije ostaju visoko politizirano i sekuritizirano pitanje u europskoj politici. Za 50,74 % građana EU-a koji su sudjelovali na izborima 2024. godine, migracija i azil bili su među pet najvažnijih tema, tj. glavna tema za 28 % birača (Eurobarometar 2024). To odražava širi trend sekuritizacije migracija, gdje se one ne promatraju samo kao humanitarno ili ekonomsko pitanje, već i kao pitanje nacionalne sigurnosti, društvene stabilnosti i kulturnog identiteta, narativ koji desne grupe snažno zagovaraju. Kako su predizborne ankete i predviđale, desne grupacije ostvarile su značajan rast u Europskom parlamentu. EPP je povećao broj svojih zastupničkih mjesta za 12, dok je ECR osvojio 9 dodatnih mjesta, čime su dodatno učvrstili svoje čvrste stavove o migraciji (Politico 2024). Također, ID, koji su u međuvremenu zamijenile novonastale grupacije Patrioti za Europu (PfE) i Europa suverenih nacija (ESN), povećao je svoju zastupljenost za 35 mjesta (ibid.). Ovaj izborni pomak naglašava rastući politički zamah iza strožih migracijskih politika, odražavajući šire zabrinutosti javnosti oko sigurnosti granica, nacionalnog identiteta i percipiranog utjecaja migracija na europska društva.

Detaljna analiza političkih manifestâ pokazala je da su različite političke grupacije unutar desnog spektra pristupile temi migracija s različitim stupnjevima oštrine u retorici. ECR zauzima izrazito kritičan stav prema Paktu o migracijama i azilu te smatra migracije temeljnim izazovom europskom identitetu i povijesti. Njihova retorika ističe slabosti Pakta kao političko sredstvo za pridobivanje podrške i naglašava

strah od ugrožavanja (gubitka) kulturne baštine i europskih vrijednosti. Sekuritizacija je ključni element pristupa ECR-a, a migracije se prikazuju kao prijetnja nacionalnom identitetu i društvenoj strukturi Europe. Umjesto traženja uravnoteženih rješenja unutar okvira EU-a ECR se fokusira na očuvanje europskog identiteta. EPP svoj pristup migracijama temelji na realističnim i provedivim rješenjima za suzbijanje ilegalnih migracija u EU-u. Smatra da je Pakt o migracijama i azilu poboljšanje u odnosu na postojeće stanje i zagovara jače osiguranje granica, širu primjenu biometrijskih podataka i učinkovitije deportacije. Iako priznaje da Pakt nije savršen, članovi EPP-a ga vide kao korak prema reguliranju migracija te naglašavaju odgovornost umjesto sigurnosne retorike. Time nastoje riješiti problem migracija bez prikazivanja migracija kao egzistencijalne prijetnje. ID koristi najoštriju sigurnosnu retoriku putem koje prikazuje migracije kao egzistencijalnu krizu povezanu s terorizmom i rizikom od „civilizacijskog" gubitka. Njihov diskurs je najekstremniji s obzirom na to da definira migracije kao neposrednu prijetnju europskoj civilizaciji koja zahtijeva hitne i drastične mjere. Naglašava navodne neuspjehe Pakta u zaštiti granica i sprječavanju priljeva migranata, te apeliraju na strahove, umjesto da predlažu funkcionalna politička rješenja.

ZAKLJUČAK

Pitanje migracija ostalo je jedno od najvažnijih tema političkog diskursa uoči izbora za Europski parlament 2024. godine, pri čemu su desne političke grupe koristile strategije sekuritizacije kako bi mobilizirale svoje biračko tijelo i oblikovale javnu percepciju migranata. Nakon izbora EPP i dalje ostaje najveća politička grupacija u Europskom parlamentu, no značajan pomak u političkom balansu donijela je nova desna skupina, Patrioti za Europu (PfE). PfE je zauzeo treće mjesto po broju zastupnika, čime je zamijenio centrističku grupu Renew Europe, koja je do sada imala ključnu ulogu u oblikovanju proeuropskih politika i često služila kao most između ljevice i desnice. Ovaj izborni uspjeh desnih i krajnje desnih stranaka daje im značajnu političku moć u donošenju odluka, utjecaju na zakonodavne prijedloge i oblikovanju političke agende. Njihova pojačana prisutnost znači da će imati veću kontrolu nad amandmanima, što će se najvjerojatnije odraziti na stroži pristup migracijskim politikama. S obzirom na to da su migracije bile jedno od ključnih pitanja tijekom predizborne kampanje, očekuje se da će nova parlamentarna većina inzistirati na restriktivnijim zakonima, jačanju zaštite granica, te potencijalnom preispitivanju migracijskih i azilnih politika EU-a. Uz to, s obzirom na rastuću suradnju desnih grupacija i njihovu mogućnost koalicijskog djelovanja, jasno je da će njihova ideološka vizija Europe imati sve veći utjecaj na buduće politike i smjer Europske unije, osobito u pitanjima sigurnosti, suvereniteta i odnosa prema globalnim partnerima.

Iako ovo istraživanje pruža uvid u glavne trendove migracijske politike Europske unije, postoje određena pitanja čijem bi odgovaranju buduća istraživanja mogla doprinijeti. Prvenstveno, iako se analizira trenutna politička dinamika i uloga desnih stranaka u oblikovanju migracijskih politika, potrebno je dublje istražiti dugoročne posljedice ovog trenda na pravni okvir EU-a, kao i na integracijske procese unutar država članica. Jedno od ključnih područja za daljnje istraživanje odnosi se na utjecaj porasta desnih i krajnje desnih stranaka u Europskom parlamentu na evoluciju migracijskih politika. Istraživanja bi mogla analizirati kako su se politike mijenjale kroz različite zakonodavne cikluse i koje su konkretne mjere uvedene kao rezultat jačanja desnice. Na metodološkoj razini buduća istraživanja mogla bi koristiti longitudinalne analize kako bi pratila promjene u migracijskoj politici tijekom dužeg vremenskog razdoblja.

Sekuritizacija migracija ne samo da povećava polarizaciju javnog mnijenja, već i stvara podjelu između država članica EU-a i time otežava usvajanje zajedničkih politika. Nadalje, istraživanje pokazuje da migracijska politika nije samo pitanje kontrole granica, već i pitanje demokratskih vrijednosti i identiteta EU-a. Stoga je važno sagledati dugoročne posljedice sekuritizacije migracija, ne samo u kontekstu političkih kampanja, već i u širem okviru razvoja europskih integracija i ljudskih prava.

LITERATURA

Abnett, Kate. 2024, 10. lipnja. Economy, migration, war top voters' concerns in EU election – survey. *Reuters*. https://www.reuters.com/world/europe/economy-migration-war-top-voters-concerns-eu-election-survey-2024-06-10/ (pristupljeno 20. listopada 2024.).

Bassets, Marc. 2024, 3. ožujka. Le Pen plantea las elecciones europeas como un referéndum sobre la inmigración. *El Pais*. https://elpais.com/internacional/2024-03-03/le-pen-plantea-las-elecciones-europeas-como-un-referendum-sobre-la-inmigracion.html (pristupljeno 18. listopada 2024.).

Bortoletto, Francesco. 2024, 3. listopada. European 2024 elections, concerns about rising cost of living drove voters to polls. *EUnews*. https://www.eunews.it/en/2024/10/03/european-2024-elections-concerns-about-rising-cost-of-living-drove-voters-to-polls/ (pristupljeno 18. listopada 2024.).

Connor, Philip. 2016, 2. kolovoza. Number of Refugees to Europe Surges to Record 1.3 Million in 2015. Pew Research Centre. https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2016/08/Pew-Research-Center-Europe-Asylum-Report-FINAL-August-2-2016.pdf (pristupljeno 27. listopada 2024.).

EU Debates | eudebates.tv. (2024, 11. travnja). *Tomas Tobé debates European Union's migration and EU asylum policy* [video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=jYVjzXswTo8 (pristupljeno 16. listopada 2024.).

EU Debates | eudebates.tv. (2024, 12. travnja). *MEP Annalisa Tardino debates European Union's migration and EU asylum policy.* [video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=fPqi4eHhpHQ (pristupljeno 16. listopada 2024.).

EU Debates | eudebates.tv. 2024, 11. travnja. *Jorge Buxadé Villalba debates European Union's migration and EU asylum policy* [video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=wdiM2xeKVuE (pristupljeno 16. listopada 2024.).

EU Debates | eudebates.tv. 2024, 11. travnja. *MEP Angel Dzhambazki debates European Union's migration and EU asylum policy* [video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=sHyqTRVLARU (pristupljeno 16. listopada 2024.).

EU Debates | eudebates.tv. 2024, 11. travnja. *MEP Gunnar Beck debates European Union's migration and EU asylum policy* [video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=IRKVRZ9M374 (pristupljeno 16. listopada 2024.).

EU Debates | eudebates.tv. 2024, 12. travnja. *MEP Assita Kanko debates European Union's migration and EU asylum policy* [video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=7ImO8dlt97Q (pristupljeno 16. listopada 2024.).

EU Debates | eudebates.tv. 2024, 12. travnja. *MEP Juan Ignacio Zoido debates European Union's migration and EU asylum policy.* [video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=HS7wCj2Yv1c (pristupljeno 16. listopada 2024.).

EU Debates | eudebates.tv. 2024, 12. travnja. *MEP Karlo Ressler debates European Union's migration and EU asylum policy* [video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=tKHJZTGVTTE (pristupljeno 16. listopada 2024.).

EU Debates | eudebates.tv. 2024, 12. travnja. *MEP Tomislav Sokol debates European Union's migration and EU asylum policy* [video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=aN9nHFxBp3Y (pristupljeno 16. listopada 2024.).

Eurobarometar. 2024. *EU Post-electoral survey 2024*. https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3292 (pristupljeno 19. listopada 2024.).

Europska komisija. 2017. *The EU and the migration crisis*. Publications Office. https://data.europa.eu/doi/10.2775/330525 (pristupljeno 25. listopada 2024.).

Europska komisija. 2024, 24. svibnja. *Pakt o migracijama i azilu*. https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_hr (pristupljeno 22. listopada 2024.).

Europska pučka stranka. 2024. EPP 2024 Manifesto. https://www.epp.eu/files/uploads/2024/03/Manifesto_2024.pdf (pristupljeno 13. listopada 2024.).

Europski konzervativci i reformisti. (2024). ECR Party 240424 Manifesto. https://www.europaportalen.se/sites/default/files/dokument/ECR%20valmanifest%202024.pdf (pristupljeno 29. listopada 2024.).

Hrvatska radiotelevizija. 2024, 14. svibnja. *Konačno usvojen pakt o migracijama i azilu*. https://vijesti.hrt.hr/eu/konacno-usvojen-pakt-o-migracijama-i-azilu-11538738 (pristupljeno 27. listopada 2024.).

Indian Council of World Affairs. 2024, 4. srpnja. *Bracing for a Storm: Migration acts as a fulcrum in the EU General Elections '24*. https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=11070&lid=7027 (pristupljeno 12. listopada 2024.).

Joyner, Ella. 2024, 28. rujna. How Europe's far right is changing EU asylum policy. *Deutsche Welle*. https://www.dw.com/en/how-europes-far-right-is-changing-eu-asylum-policy/a-70337161 (pristupljeno 17. listopada 2024.).

Lehne, Stefan; Muasher, Marwan; Pierini, Marc; Techau, Jan; Vimont, Pierre; Yahya, Maha. 2015, 1. listopada. The Roots of Europe's Refugee Crisis. Carnegie Europe. https://carnegieendowment.org/posts/2015/10/the-roots-of-europes-refugee-crisis?lang=en (pristupljeno 17. listopada 2024.).

Liboreiro, Jorge. 2024. *EU elections: What do parties want to do on migration and asylum?. Euronews*. https://www.euronews.com/my-europe/2024/05/07/eu-elections-what-do-parties-want-to-do-on-migration-and-asylum (pristupljeno 26. listopada 2024.).

Međunarodni odbor za spašavanje. 2024, 23. srpnja. *What is the EU Pact on Migration and Asylum?*. https://www.rescue.org/eu/article/what-eu-pact-migration-and-asylum (pristupljeno 13. listopada 2024.).

Paro, Jasna. 2024, 10. travnja. EP prihvatio reformu migracijske politike i politike azila. *Hrvatska radiotelevizija*. https://vijesti.hrt.hr/eu/zastupnici-ep-a-odlucuju-o-paketu-o-migracijama-i-azilu-11460523 (pristupljeno 26. listopada 2024.).

Pasetti, Francesco. 2024. Migration, elections and the European Union of tomorrow. *European elections 2024: A turning point for EU integration?.* Ur. Colomina, Carme; Russack, Sophia; Margalef, Héctor Sánchez; Toygür, Ilke. Barcelona Centre for International Affairs. Barcelona.

Politico. 2024. *2024 European election results*. https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/european-parliament-election/ (pristupljeno 14. listopada 2024.).

Riehle, Cornelia. 2024, 9. kolovoza. New Pact on Migration and Asylum. *Eucrim*. https://eucrim.eu/news/new-pact-on-migration-and-asylum/ (pristupljeno 28. listopada 2024.).

Roehse, Sophie; Varma, Tara. 2024, 24. listopada. Understanding Europe's turn on migration. *Brookings*. https://www.brookings.edu/articles/understanding-europes-turn-on-migration/ (pristupljeno 14. listopada 2024.).

Roth, Clare. 2024, 4. lipnja. European Parliament election: Party stances on migration. *Infomigrants.* https://www.infomigrants.net/en/post/57114/european-parliament-election-party-stances-on-migration (pristupljeno 25. listopada 2024.).

Vijeće Europske unije. 2024, 14. svibnja. *The Council adopts the EU's pact on migration and asylum*. https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/05/14/the-council-adopts-the-eu-s-pact-on-migration-and-asylum/ (pristupljeno 17. listopada 2024.).

von Rosen, Johannes. 2019. The Securitization of Migration as a Threat to Liberal, Democratic Societies. *Sicherheit Und Frieden (S+F): Security and Peace* 37/1. 35–40.

Securitisation of migration ahead of the 2024 European Parliament elections: The role of right-wing political groups in shaping migration policies

ABSTRACT

The securitisation of migration has become a central topic of European political discourse, especially in the context of the European Parliament elections in 2024. This paper explores how right-wing political groups in the European Parliament, including the European Conservatives and Reformists (ECR), Identity and Democracy (ID) and in some cases, the European People's Party (EPP), have strategically framed migration, particularly forced and irregular migration, as a security threat to the European Union. By analysing the political rhetoric of the campaigns, the content of the manifestos and key public statements before the elections, the paper highlights the deliberate use of the language of securitisation with the aim of gaining voter support by appealing to public concerns about migration. The research shows that these political actors are increasingly emphasising narratives about border protection, national sovereignty and the perceived risks that migration poses to the socio-economic stability and cultural identity of EU member states. Through a discursive analysis of party manifestos and speeches, the study shows how migration is linked to broader fears related to terrorism, crime and economic insecurity. Right-wing blocs, especially ECR and ID, emphasised these topics by advocating stricter border control,

reform of asylum policies, and even stopping forced migration flows to the European Union. On the other hand, although the EPP is more centrist in orientation, it has sometimes also adopted a securitisation approach, especially when it comes to irregular migration, often siding with calls for stronger enforcement mechanisms. This paper contributes to the growing literature on the politicisation of migration and its role in shaping the future of European integration. By analysing migration, security and electoral policies, the research shows the ways in which right-wing actors in the European Parliament use migration as a major electoral issue in an increasingly polarised political environment.

Keywords: *securitisation of migration, European Parliament, elections, migration policy.*

dr. sc. Marita Brčić Kuljiš
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
mbrcic@ffst.hr

Mirela Majstrović
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
mirela.majstrovic@hotmail.com

UDK: 342.7-053.2
Stručni rad

Procesi integracije djece migranata u programe primarnoga obrazovanja (slučaj Hrvatska)

SAŽETAK

Migracije su postale jedno od ključnih pitanja u Europi, a integracija djece migranata predstavlja poseban izazov za obrazovne sustave i društva u cjelini. Djeca migranata često se suočavaju s jezičnim barijerama, kulturnim razlikama i administrativnim preprekama koje otežavaju njihovo uključivanje u obrazovni sustav i društvo. Prema podacima Eurostata, u Europskoj uniji (EU) živi nekoliko milijuna djece migranata, a njihov broj varira ovisno o zemlji. Najviše ih je u Njemačkoj, Francuskoj, Italiji i Španjolskoj, gdje su razvijeni programi podrške, uključujući jezične tečajeve, mentorstvo i prilagođene nastavne metode. Međutim, izazovi i dalje ostaju, osobito u pogledu socijalne inkluzije i dugoročnih odgojno-obrazovnih ishoda. Hrvatska, iako nije među vodećim odredištima migranata, bilježi rastući broj djece migranata, posebno iz Ukrajine. Obrazovni sustav nastoji prilagoditi integracijske mjere, ali izazovi su još uvijek prisutni, od nedostatka sustavne jezične podrške do sporih administrativnih procedura. Unatoč tome, postoje pozitivni primjeri škola i organizacija koje pružaju pomoć i podršku u integraciji. Iako EU razvija strategije za bolju integraciju djece migranata, Republika Hrvatska se još uvijek nalazi u fazi prilagodbe i učenja iz iskustava drugih zemalja. Daljnje unapređenje politika i praksi može doprinijeti uspješnijem uključivanju djece migranata u hrvatsko društvo. Cilj rada je pružiti opći uvid u integracijske procese djece migranata u Europskoj uniji te analizirati položaj Hrvatske u tom kontekstu. Rad će istražiti koliko djece migranata trenutno boravi u Republici Hrvatskoj, s posebnim naglaskom na izazove i dobre prakse u njihovoj integraciji. Također, cilj je ispitati kako se Republika Hrvatska nosi s integracijom

djece migranata, koje mjere provodi te u kojoj je fazi u usporedbi s drugim europskim zemljama. Na temelju analize rad može ponuditi preporuke za poboljšanje integracijskih politika u Republici Hrvatskoj.

Ključne riječi: *djeca migranti, integracija, modeli integracije, primarno obrazovanje, jezična podrška*

UVOD

Hrvatska se zadnjih nekoliko godina postupno pretvara iz emigracijske u imigracijsku državu. Nedostatak radne snage te sve veće potrebe tržišta rada dovele su do povećanoga broja radnih migracija na teritorij Republike Hrvatske. Iako se radne migracije smatraju privremenim i cirkularnim migracijama u kojima osobe dolaze na privremeni rad u drugu državu, podatci pokazuju kako je samo jedan dio radnih migracija cirkularan, dok se ostali radni imigranti odlučuju na trajni boravak u odredišnoj zemlji, a vrlo često im se u toj situaciji pridružuju njihove obitelji, uključujući i djecu (Brčić Kuljiš 2023). Kako bi se osigurala temeljna prava svakoga djeteta na obrazovanje, države primateljice, pa tako i Republika Hrvatska, dužne su provoditi procese integracije djece migranata u obrazovne sustave.

Pojam migrant ovdje uzimamo kao 'kišobran pojam' koji pokriva različite pravne kategorije osoba koje se useljavaju na teritorij neke države pa shodno tome možemo razlikovati uz migrante i izbjeglice, digitalne nomade, tražitelje azila, ali i djecu bez odgovarajuće roditeljske pratnje. Također se može koristiti i pojam stranac – djeca stranci – s obzirom na to da naš zakonodavni sustav u *Zakonu o strancima* definira „strancem" svaku osobu koja je državljanin treće zemlje, a nalazi se na teritoriju Republike Hrvatske.

Integracija djece migranata u obrazovne sustave država članica EU-a složen je proces koji obuhvaća niz politika, programa i mjera radi osiguravanja jednakoga pristupa obrazovanju i uspješne prilagodbe djece. Procesi integracije djece migranata sastavni su dio šire politike integracije, a koja je sastavni dio migracijske politike pojedine države. Na razini Europske unije ulogu migracijske politike donekle ima *Pakt o migracijama i azilu* koji je 2024. godine usvojio Europski parlament, a integracijska politika je u ovom trenutku predstavljena kroz *Akcijski plan za integraciju i uključivanje 2021. – 2027.* (Ured za publikacije Europske unije 2021). U navedenom Akcijskom planu traži se sveobuhvatno europsko jamstvo za djecu jer se djecu migrantskoga podrijetla prepoznaje kao onu skupinu djece koja se nalaze u najnepovoljnijem položaju. U skladu s tim daje se preporuka državama članicama da sustavno pristupe osiguravanju procesa integracije djece migranata u školske sustave kako im se ne bi kršila dječja prava. Integracija djece migranata u školski sustav, osim uključi-

vanja u obrazovne procese podrazumijeva i širu društvenu prilagodbu prevladavanjem jezičnih, kulturnih i obrazovnih barijera te jačanjem socijalne kohezije i osjećaja pripadnosti.

Iako su istraživanja o integraciji djece migranata u Hrvatskoj još uvijek malobrojna, znanstvena literatura obrađuje neke ključne aspekte ovoga fenomena uključujući: socijalnu integraciju i identitet jer djeca migranti prolaze procese prilagodbe u školama i društvenim zajednicama; obrazovne izazove koji uključuju jezične prepreke, akademske uspjehe i pristup obrazovanju; utjecaj migracijskih iskustava na mentalno zdravlje jer migracije mogu imati značajan psihološki i emocionalni učinak na djecu; obiteljske odnose i roditeljsku podršku s obzirom na to da se roditelji migranti suočavaju s izazovima u odgoju djece u novom kulturnom i društvenom kontekstu. Budući da se Hrvatska tek suočava, ili se tek nedavno suočila s priljevom većega broja djece migranata, analizirat ćemo na koji način je hrvatski obrazovni sustav spreman nositi se s navedenim izazovima te vidjeti što sve postojeći procesi integracije djece migranata u Republici Hrvatskoj uključuju. Osim navedenih aspekata, dat ćemo i uvid u splet velikih izazova s kojima se suočavaju sve države primateljice, pa tako i Republika Hrvatska, kada se provodi proces integracije djece migranata u programe primarnoga obrazovanja. U ovom radu ćemo dati kratki prikaz pravnoga okvira Europske unije u kontekstu integracije djece migranata u školske sustave kako bismo razumjeli i obveze i prava država članica, ali i samih migranata, a zatim ćemo predstaviti modele integracije djece migranata u nacionalne školske sustave te na koji način se provodi integracija djece migranata u hrvatskom obrazovnom sustavu s naglaskom na primarno obrazovanje.

PRAVNI OKVIR EUROPSKE UNIJE U PROCESU INTEGRACIJE DJECE MIGRANATA

Obrazovanje je jedan od ključnih elemenata integracije (*EUR-Lex* 2010). Pravni okvir koji regulira integraciju djece migranata u obrazovni sustav država članica Europske unije temelji se na kombinaciji europskih politika, direktiva i preporuka, kao i nacionalnih zakona država članica. Europska unija nastoji osigurati jednak pristup školovanju za svu djecu, neovisno o njihovom migracijskom statusu.

Djeca migranti mogu imati različit pravni status, što utječe na njihova prava i mogućnosti integracije, ali prema zakonodavstvu Europske unije i, ranije spomenutom, *Akcijskom planu za integraciju* potrebno je poduzeti sve mjere kako različiti pravni status ne dovede u pitanje pravo svakog djeteta na obrazovanje. Pravni sustav tako razlikuje izbjeglice, odnosno osobe koje su napustile svoju zemlju zbog rata, političkoga nasilja, prirodnih katastrofa ili drugih prijetnji; prognanike, osobe koje su prisilno iseljene iz svoje zemlje zbog prijetnji ili naredbi tlačitelja; migrante koji uklju-

čuju emigrante (one koji se iseljavaju iz svoje zemlje) i imigrante (one koji se doseljavaju u novu državu). U kontekstu pravnoga sustava posebno mjesto zauzimaju azilanti, osobe koje su podnijele zahtjev za međunarodnu zaštitu i ispunjavaju uvjete propisane Zakonom o međunarodnoj i privremenoj zaštiti (čl. 20.). U novije doba, pravni sustav već prepoznaje i digitalne nomade, odnosno državljane trećih zemalja koji rade na daljinu za strane poslodavce uporabom digitalnih tehnologija i ne obavljaju poslove za domaće tvrtke (Ministarstvo unutarnjih poslova RH 2024). Prema zakonodavstvu digitalni nomadi koji imaju odobren privremeni boravak, mogu imigrirati s članovima uže obitelji. Posebna pravna kategorija koja zahtijeva sustavnu institucionalnu skrb, jesu djeca bez pratnje, odnosno maloljetnici koji su ušli u državu domaćina bez odgovorne odrasle osobe. Takva djeca trebaju biti pod skrbničkom zaštitom nadležnih institucija (Narodne novine 2025: 70/15; 127/17; 33/23; 17/25).

Pravni okvir svake od ovih skupina definiran je međunarodnim, europskim i nacionalnim zakonodavstvom, koje propisuje njihova prava i obveze te regulira pristup obrazovanju, zdravstvenoj skrbi i socijalnim uslugama. Unutar navedenoga pravnog okvira posebno mjesto zauzima integracija djece migranata koja je složen proces jer uključuje pravne, obrazovne i socijalne aspekte.

Europska unija koncept integracije u službeni dokumente uvodi tek 2003. godine (Garcés-Mascareñas i Penninx 2016) i definira ga kao „dvosmjeran proces koji se temelji na uzajamnim pravima i pratećim obvezama državljana trećih zemalja u zakonitom boravku i društva primitka, a omogućava punu participaciju migranata“ (*Council of the European Union* 2004). Dvosmjerni proces naglašava uzajamnost i spremnost zemlje primateljice i imigranta na integraciju (Brčić Kuljiš 2023) Osim navedenoga, Europska unija definira i okvirna načela na kojima bi se trebao provoditi proces integracije u zemljama članicama, a ona uključuju shvaćanje integracije kao dinamičnoga procesa koji traži poštivanje temeljnih vrijednosti EU-a; zapošljavanje kao ključan dio integracijskoga procesa; nužnost učenja jezika, povijesti i institucija društva; obrazovanje migranata i njihovih potomaka; jednak i nediskriminirajući pristup institucijama, javnim i privatnim dobrima i uslugama; poticanje interakcije između migranata i građana država članica; slobodu vjeroispovijesti i kulture, osim ako je to u sukobu s drugim europskim nepovredivim pravima ili nacionalnim propisima; sudjelovanje migranata u demokratskim procesima i formuliranju integracijskih politika i mjera, posebice na lokalnoj razini; uključivanje integracijske politike i mjera u sva relevantna područja javnih politika, razina vlasti i javnih usluga i vrednovanje uspješnosti provođenja integracijskih politika (Brčić Kuljiš 2023).

Kada je riječ o integraciji djece migranata u programe primarnoga obrazovanja, Europska unija postavila je jasne pravne okvire. Iz Povelje o temeljnim pravima Europske unije (2000.), članak 14. jamči pravo na obrazovanje za svu djecu unutar EU-a. Članak 24. ističe posebnu zaštitu djece i potrebu za brigom o njihovoj dobro-

biti. Ovi pravni temelji obvezuju države članice da osiguraju jednak pristup obrazovanju, bez diskriminacije na temelju podrijetla, nacionalnosti ili pravnoga statusa. Iako nisu pravno obvezujuća, *Zajednička temeljna načela politike integracije useljenika* iz 2004. služe kao smjernice za oblikovanje nacionalnih politika integracije (Europska komisija 2016). Ključni naglasci uključuju promicanje jednakih prava i pristupa obrazovanju, poticanje međusobnoga razumijevanja i poštivanja među kulturama, pružanje jezične podrške kako bi se olakšala integracija. Osim navedenoga, Europska unija razvila je niz direktiva kako bi osigurala jednaka prava djece migranata u obrazovnim sustavima država članica: Direktiva o uvjetima prihvata (*Reception Conditions Directive*); Direktiva o postupcima azila i Direktiva EU o uvjetima prihvata; Direktiva o spajanju obitelji (*Family Reunification Directive*); Direktiva o dugotrajno nastanjenim migrantima (*Long-term Residence Directive*). Sve navedene direktive (Direktiva 2013/33/EU Europskog parlamenta i Vijeća 2013) reguliraju obveze država članica prema kojima su one dužne, npr., omogućiti djeci tražitelja azila pristup obrazovanju u roku od tri mjeseca od podnošenja zahtjeva za azil, ili, npr., osigurati da sva djeca migranti, uključujući maloljetnike bez pratnje, imaju pravo na obrazovanje odmah po dolasku. Osim toga, naglašava se važnost jezične podrške kako bi djeca mogla pratiti nastavu ravnopravno s vršnjacima. Direktiva o spajanju obitelji omogućuje djeci migranata da se pridruže svojim roditeljima u zemlji domaćinu te im jamči pravo na obrazovanje pod jednakim uvjetima kao i domaćim učenicima, odnosno Direktiva o dugotrajno nastanjenim migrantima osigurava pravo na dugotrajan boravak djece migranata koja legalno borave u zemlji domaćinu pet ili više godina, čime se olakšava njihov pristup obrazovanju, zdravstvenoj skrbi i socijalnim uslugama.

Europska unija, također, poduzima konkretne mjere za unapređenje obrazovne integracije djece migranata kroz različite inicijative. Tako Europski obrazovni prostor predstavlja okvir usmjeren na osiguravanje jednakoga pristupa kvalitetnom obrazovanju, uključujući poboljšanje učenja jezika i podršku prilagodbi učenika migranata (Europska komisija 2024). Osim toga, Preporuka Vijeća EU-a o uključivom obrazovanju (Europska komisija 2020) promiče politike koje osiguravaju integraciju djece migrantskoga podrijetla u obrazovne sustave. Erasmus+ programima financiraju se interkulturne obrazovne razmjene i osigurava podrška institucijama u integraciji učenika migranata (*Erasmus+ EU programme for education, training, youth and sport* 2025). Unatoč ovim inicijativama kvaliteta i dostupnost podrške migrantima razlikuju se među državama članicama, što dovodi do neujednačene provedbe politika integracije.

Pored zakonodavstva Europske unije nekoliko međunarodnih dokumenata također jamči pravo djece migranata na obrazovanje. Riječ je o Konvenciji o pravima djeteta (UNCRC 1989.) koja propisuje da svako dijete ima pravo na obrazovanje, neovisno o nacionalnosti ili imigracijskom statusu, ali i Konvenciji o statusu izbjeglica

(1951.) i Protokolu iz 1967. godine, dokumentima koji osiguravaju pravo djece izbjeglica na obrazovanje bez diskriminacije. Ovi dokumenti dodatno učvršćuju obvezu država članica Europske unije da osiguraju kvalitetno obrazovanje djeci migranata i izbjeglica.

MODELI INTEGRACIJE UČENIKA MIGRANATA U NACIONALNE OBRAZOVNE SUSTAVE

Integracija učenika migranata u nacionalne obrazovne sustave složen je i višedimenzionalan proces koji zahtijeva prilagođene strategije kako bi se zadovoljile njihove specifične obrazovne i socijalne potrebe. Zemlje primjenjuju različite modele integracije, ovisno o pravnim okvirima, demografskim čimbenicima i obrazovnim politikama. Ovaj rad prikazuje različite pristupe integraciji i analizira njihove prednosti i izazove. Slovenska znanstvenica Marijanca Ajša Vižintin (2014) opisuje sedam ključnih načela interkulturnoga obrazovanja, koje su temelj za stvaranje inkluzivnoga obrazovnog okruženja:

- priprema razredne zajednice; učenici i nastavnici pripremaju se za dolazak djece migranata informiranjem i edukacijama
- nastava jezika zemlje domaćina; organiziraju se posebni tečajevi jezika (npr. slovenski kao drugi jezik) kako bi se olakšala komunikacija
- individualizirani programi; svakom učeniku pristupa se prema njegovim potrebama, uključujući dvogodišnje prilagođeno ocjenjivanje
- vršnjačka podrška; lokalni učenici pomažu migrantima u socijalnoj i akademskoj prilagodbi
- profesionalni razvoj učitelja; nastavnici razvijaju interkulturne kompetencije kontinuiranim stručnim usavršavanjem
- promicanje multikulturnosti; nastavni programi uključuju teme koje razvijaju svijest o raznolikosti i potiču kritičko razmišljanje o stereotipima i predrasudama
- suradnja s roditeljima migranata; sktivno uključivanje roditelja u školske aktivnosti i pružanje podrške za lakšu prilagodbu svoje djece; škole koje primjenjuju interkulturne metode integracije, često razvijaju dodatne programe, uključujući dvojezične materijale, radionice te suradnju s lokalnom zajednicom i udrugama.

Njemački sociolog Friedrich Heckmann (2008) klasificira sedam modela školske integracije migranata.

1. U modelu uključivanja, inkluzivnom modelu (Europska komisija *Eurydice* 2020), učenici migranti pohađaju redovni školski sustav s lokalnim učenicima. Pruža se dodatna podrška u obliku jezične pomoći, individualizirane nastave i dopunske

nastave. Švedska i Norveška uspješno provode ovaj model uz specijalizirane programe podrške.

2. Model segregacije (*Council of Europe* 2017) ima za cilj omogućiti postupnu integraciju u obrazovni sustav. Učenici migranti pohađaju posebne razrede ili škole gdje se fokusiraju na učenje jezika i kulturnu prilagodbu. Francuska provodi program jezične i obrazovne podrške tijekom prijelaznoga razdoblja.
3. Tranzicijski model uključuje djecu migrante u posebne razrede gdje uče jezik i prilagođavaju se obrazovnom sustavu. Postupno se uključuju u redovne razrede. Primjeri su Njemačka i Austrija koje imaju strukturirane programe za postupnu integraciju.
4. U dvojezičnom/višejezičnom modelu (Banjavčić i Erdeljac 2009) učenici paralelno uče materinski jezik i jezik zemlje domaćina. Cilj je očuvanje kulturnoga identiteta i olakšavanje akademskoga napretka. Švicarska je poznata po uspješnim dvojezičnim obrazovnim programima.
5. Multikulturni/interkulturni model (Puzić 2007) uključuje multikulturne teme, a učitelji su educirani za rad s djecom iz različitih kulturnih sredina. Naglasak je na inkluzivnom obrazovanju i međukulturalnom dijalogu. Nizozemska i Velika Britanija promiču ovaj model u školama.
6. Model socijalno-emocionalne podrške ima fokus na mentalnom zdravlju i dobrobiti učenika migranata, posebno onih koji su prošli traumatična iskustva. Pružaju se psihološka pomoć, mentorstvo i sigurno okruženje. Danska i Norveška integriraju socijalno-emocionalnu podršku u školama.
7. U mentorskom modelu učenici migranti dobivaju vršnjačku ili učiteljsku podršku zbog lakše akademske i socijalne prilagodbe (Europska komisija *Eurydice* 2020). Potiče se interkulturni dijalog i smanjuje diskriminacija. Njemačka provodi mentorske programe u školama i zajednicama.

Sveobuhvatan model koji uključuje 4 vida podrške (jezičnu, školsku, kooperativnost i opće karakteristike obrazovnoga sustava) imaju Danska i Švedska. Nesistematičan pristup imaju Italija, Cipar i Grčka. Kompenzatorni imaju Belgija i Austrija, integracijski Irska, a centralizirani Francuska i Luksemburg. Hrvatska trenutno koristi kombinaciju asimilacijskoga i djelomično inkluzivnoga modela, s naglaskom na učenje hrvatskoga jezika i socijalnu integraciju. U usporedbi sa zemljama poput Švedske ili Nizozemske hrvatski sustav još uvijek nema dovoljno razvijene dvojezične i interkulturne modele. Uvođenjem naprednijih interkulturnih i dvojezičnih modela mogu se osigurati bolje obrazovne prilike za sve učenike, neovisno o njihovom podrijetlu.

IZAZOVI U PROVEDBI INTEGRACIJE DJECE MIGRANATA U NACIONALNE OBRAZOVNE SUSTAVE

Iako pravni okvir postoji, u praksi se pojavljuju brojni izazovi. Mnogi obrazovni sustavi nemaju dovoljno resursa, nastavnoga osoblja te prilagođenih resursa za kvalitetnu jezičnu podršku migrantima. Europska unija naglašava da se integracija ne smije svesti samo na omogućavanje pristupa obrazovanju, već mora uključivati kvalitetna iskustva učenja i društvenu uključenost djece migranata.

Vidjeli smo da pravni okvir EU-a postavlja čvrste temelje za integraciju djece migranata u obrazovne sustave država članica. Iako su politike i direktive usmjerene na osiguravanje jednakoga pristupa obrazovanju, njihova uspješna provedba ovisi o nacionalnim zakonima i lokalnim kapacitetima pojedinih država. Kako bi se osigurala potpuna integracija, preporuke su proširiti i poboljšati programe jezične podrške, osigurati dodatna stručna usavršavanja učitelja i nastavnika za rad s djecom migranata, ali i jačati međukulturne inicijative i programe društvene uključenosti.

U praksi postoje brojni izazovi koji otežavaju procese integracije. Djeca migranti često ne govore ili slabo poznaju jezik zemlje domaćina, što otežava praćenje nastave i komunikaciju s učiteljima i vršnjacima. Također, nastavni materijali rijetko uzimaju u obzir kulturnu i jezičnu raznolikost učenika. Djeca migranti stoga teško prate nastavu jer se suočavaju s nepoznatim pojmovima i konceptima. Osim toga, važno je napomenuti kako većina nacionalnih kurikula nije prilagođena djeci koja dolaze iz drugih obrazovnih sustava. Mnogi učitelji nisu prošli odgovarajuća stručna usavršavanja za rad s djecom migrantima, posebno u području interkulturne pedagogije, jezične podrške i traume kod djece iz ratom pogođenih područja. Nastavnici se osjećaju nesigurno i preopterećeno pri radu s raznolikim razredima. Posljedice su sporije ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda i slabiji školski uspjeh, socijalna izolacija, poteškoće u stvaranju prijateljstava te povećan rizik od odustajanja od školovanja.

Kada uspoređujemo integracijske prakse u obrazovnim procesima u Hrvatskoj i drugim državama članicama Europske unije, uočavamo znatne razlike. Tako u nekim zemljama EU-a (npr. Švedskoj, Njemačkoj) postoje pripremni razredi, gdje djeca prvo uče jezik prije nego što se potpuno uključe u nastavu, dok u drugim zemljama jezična podrška ovisi o kapacitetima pojedinih škola i često nije dostatna. U Finskoj i Danskoj postoje obvezne edukacije učitelja o radu s djecom migrantima, dok u Hrvatskoj takvi programi još uvijek nisu standardizirani na nacionalnoj razini, već ovise o inicijativama pojedinih škola i udruga. Osim toga, u Hrvatskoj, iako postoje individualizirani pristupi u nekim školama, još uvijek ne postoji sustavni model prilagodbe kurikula za djecu migrante, kao što je slučaj u Njemačkoj ili Nizozemskoj.

Program *PREVENT EU URBACT* europski je projekt koji okuplja mrežu deset gradova radi sprječavanja ranoga napuštanja školovanja jačanjem uključenosti rodite-

lja, posebno onih iz etničkih manjina i migrantskih zajednica. (*Educational Disadvantage Centre* 2021). Jedan od ključnih rezultata projekta je izvješće pod naslovom *Early School Leaving Prevention and Engaging Parents from Ethnic Minority and Migrant Backgrounds*, koje pruža smjernice za uključivanje roditelja iz etničkih manjina i migrantskih zajednica u obrazovni proces.

Djeca migranti se često osjećaju izolirano jer dolaze iz različitih kulturnih sredina, a vršnjaci ih mogu doživljavati kao „drugačije". Također, diskriminacija i predrasude mogu otežati njihovo uključivanje u školske i društvene aktivnosti. Djeca se teže uklapaju u školsku zajednicu i rjeđe sudjeluju u izvannastavnim i izvanškolskim aktivnostima. Povećan je rizik od vršnjačkoga nasilja i psiholoških poteškoća, a što sve skupa može stvoriti i dugoročne probleme s integracijom u društvo. Kako bi se reagiralo i na te navedene izazove s kojima se susreću djeca migranti, same škole provode različite projekte i aktivnosti. U Njemačkoj tako postoje *inkluzivne škole*, koje provode zajedničke projekte u kojima sudjeluju djeca migranti i lokalni učenici, čime se potiče suradnja i razumijevanje, a u nekim školama u Hrvatskoj provode se programi vršnjačkoga mentorstva, gdje lokalni učenici pomažu migrantima u akademskoj i socijalnoj prilagodbi.

Prepreke što boljoj integraciji mogu biti i formalne prirode. U nekim zemljama migranti imaju općenito težak ili spor pristup obrazovanju zbog složenih administrativnih procedura. U Hrvatskoj, iako je zakon omogućio upis učenika migranata u škole, postupak može trajati dugo, a roditelji često nisu informirani o svojim pravima. Djeca mogu mjesecima ili čak godinama čekati na početak školovanja, a može se dogoditi i to da neki učenici-migranti nikada ne završe obrazovanje zbog birokratskih prepreka. U svemu tome i sami se roditelji često osjećaju izgubljeno u sustavu i ne mogu pružiti adekvatnu podršku djeci. Kako bi doskočile tom problemu, neke države, kao što su Francuska i Italija, imaju ubrzane postupke prilikom upisa djece migranata u škole.

U Portugalu se provode posebne obrazovne mjere za integraciju djece i mladih čiji materinski jezik nije portugalski. Ove mjere uključuju mogućnost progresivne integracije u portugalski kurikul uz pojačano učenje portugalskoga jezika kao nematerinskoga jezika (*PLNM*); Škole su odgovorne za prilagodbu nastave stvarnim potrebama svakoga učenika, što može uključivati intenzivne periode uranjanja u jezik prije pohađanja drugih predmeta (*The Portuguese public services portal* 2025). Nadalje, uvedene su nove mjere koje omogućuju učenicima da pohađaju nastavu po djelomično reduciranom kurikulu, ostavljajući više vremena za početno učenje jezika. Škole mogu prilagoditi nastavu portugalskoga jezika stvarnosti svakoga učenika, omogućujući im dodatne sate jezika prije pohađanja drugih predmeta (*European Website on Integration* 2022). Ove mjere su se pokazale uspješnima u integraciji učenika migranata, omogućujući im da brzo savladaju portugalski jezik i uspješno

sudjeluju u redovnom školskom programu. Neki učenici su već u prvoj godini uspjeli savladati redovni školski program zahvaljujući ovim prilagodbama (*United Nations Network on Migration* 2020).

Veliki izazov u procesima integracije u obrazovni sustav djece migranata predstavlja i činjenica da mnoga djeca migranti dolaze iz područja pogođenih ratom, siromaštvom i nasiljem, što može ostaviti ozbiljne psihološke posljedice (anksioznost, depresija, posttraumatski stresni poremećaj – PTSP). Djeca mogu imati poteškoće s koncentracijom i učenjem. Strah od neprihvaćenosti i nesigurnost mogu otežati njihovu interakciju s vršnjacima. Nastavnici često nisu educirani o tome kako prepoznati i reagirati na znakove traume. U nekim školama, u Austriji i Švedskoj, postoje školski psiholozi specijalizirani za rad s djecom migrantima. U Hrvatskoj, organizacije poput UNICEF-a i Hrvatskoga crvenog križa, provode psihosocijalne radionice, ali sustavna školska podrška i dalje nije dovoljno razvijena.

Integracija djece migranata u obrazovni sustav nije samo obrazovno pitanje, već je i društveni izazov. Vidjeli smo kako je za uspješnu integraciju djece migranata u obrazovni sustav, pa shodno tome i u samo društvo, potrebno jačanje jezične podrške, ali i edukacija nastavnika o interkulturnoj pedagogiji, uključivanje vršnjačkoga mentorstva i psihološke podrške te sustavno prilagođavanje predmetnih kurikula. Kontinuiranom nadogradnjom obrazovnih politika i boljim povezivanjem nacionalnih i europskih strategija i prevladavanjem organizacijskih izazova (komunikacijom sa stručnim službama, dodatnom mentorskom nastavom, stipendiranjem) moguće je stvoriti inkluzivan i kvalitetan obrazovni sustav za svu djecu, neovisno o njihovom migracijskom podrijetlu.

ŠTO UKLJUČUJU PROCESI INTEGRACIJE DJECE MIGRANATA U PROGRAME PRIMARNOGA OBRAZOVANJA REPUBLICI HRVATSKOJ?

Vidjeli smo da je integracija djece migranata u obrazovni sustav složen proces koji obuhvaća pravne, pedagoške i socijalne aspekte. Iako hrvatski zakoni jamče jednak pristup obrazovanju, potrebno je osigurati i dodatne mjere kako bi se uklonile prepreke pri upisu i sudjelovanju u nastavi za djecu migranata. S obzirom na navedeno sam proces integracije treba obuhvaćati tri ključna aspekta: pravni okvir, jezičnu podršku i obrazovne prilagodbe te socijalnu uključenost i ulogu školske zajednice (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih 2022).

Prema podacima Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih, u školskoj godini 2024./2025. u razrednoj nastavi (dob 7 – 11 godina) školuje se 664 učenika stranaca iz 46 zemalja, pri čemu polovina dolazi iz Ukrajine (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih 2022). Hrvatska, kao svaka druga članica Europske unije, obvezna je pri-

državati se europskih propisa koji osiguravaju jednak pristup obrazovanju, uvjete inkluzije te jamčiti potporu djeci migrantskoga podrijetla. Što se tiče formalno-pravnoga okvira za realizaciju procesa integracije u Republici Hrvatskoj, donesen je 2022. godine Pravilnik o uključivanju učenika stranaca. Međutim, njegova provedba još uvijek ovisi o kapacitetima pojedinih škola. Od ostalih dokumenata ključni su Ustav Republike Hrvatske, a posebice članak 62. koji jamči pravo na obrazovanje svakom djetetu, uključujući i djecu migrante; Zakonom o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi osigurava se pravo na školovanje neovisno o pravnom statusu djeteta , a Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti iz 2018. omogućuje pristup obrazovanju djeci tražiteljima azila, uključujući maloljetnike bez pratnje. Osim toga, Hrvatska kao članica Europske unije dužna je poštivati i EU Direktivu o rasnoj jednakosti koja nalaže da sva djeca, neovisno o nacionalnosti i etničkom podrijetlu, imaju pravo na jednak pristup obrazovanju.

Osim formalno-pravnoga okvira neophodna je, kako smo vidjeli, jezična podrška, odnosno jezična integracija. Budući da se nastava u hrvatskim školama odvija na hrvatskom jeziku, jezična barijera predstavlja jedan od glavnih izazova u integraciji djece migranata. Kako bi se olakšala prilagodba, primjenjuju se neki mehanizmi podrške. Jedan od njih je Program učenja hrvatskoga jezika (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih). Riječ je o programima koji su organizirani unutar školskoga kurikula ili kao dodatni programi. Jezična podrška regulirana je Zakonom o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi (članak 43.), Pravilnikom o provođenju pripremne i dopunske nastave za učenike koji ne znaju ili nedovoljno znaju hrvatski jezik (Narodne novine, br. 15/13.) te Odlukom o programu hrvatskoga jezika za pripremnu nastavu za učenike osnovne i srednje škole (Narodne novine, br. 151/11.). Pravo na pohađanje pripremne i dopunske nastave hrvatskoga jezika imaju djeca povratnika iz inozemstva, djeca stranaca s pravom boravka u Hrvatskoj, djeca tražitelja azila i pripadnici nacionalnih manjina. Uključivanje učenika u pripremnu nastavu provodi Stručno povjerenstvo škole. Program traje 70 sati, uz mogućnost prilagodbe (± 7 sati). Nastava može biti dio redovnoga tjednog rasporeda učitelja, organizirana kao prekovremeni rad ili provedena putem zapošljavanja dodatnih učitelja. Broj učenika po grupi je od 2 do 15 učenika iz jedne ili više škola. Učenici koji istovremeno pohađaju redovnu nastavu ne dobivaju ocjene, već se prati njihova socijalizacija i napredak u učenju jezika. Ako učenik ne završi pripremnu nastavu do kraja školske godine ili ne usvoji osnovne jezične kompetencije, može ponovno pohađati program u trajanju od 70 sati.

Za ostale aspekte integracije kao što su obrazovne prilagodbe, socijalna uključenost i uloga školske zajednice, zaduženi su stručni suradnici (pedagozi, psiholozi, socijalni radnici) koji prvenstveno pomažu djeci migrantima u socijalnoj i emocionalnoj prilagodbi. Škole organiziraju razne programe integracije. uključujući i npr. interkul-

turne radionice u kojima učenici promiču kulturnu raznolikost. U navedene aktivnosti uključuju su i lokalni učenici kako bi procesi prilagodbe djece migranata bili što opušteniji i djelotvorniji. Također se, u savjetovalištima i radionicama, provodi podrška roditeljima i obiteljima migranata kako bi bili upoznati s pravima i mogućnostima obrazovanja njihove djece. Osim toga, neophodna je suradnja s lokalnom zajednicom i nevladinim organizacijama u pružanju podrške obiteljima.

IZAZOVI I PROSTOR ZA POBOLJŠANJE – SLUČAJ HRVATSKA

Vidjeli smo kako su u Republici Hrvatskoj prisutna sva tri aspekta neophodna za integraciju (pravni okvir, jezična podrška i obrazovne prilagodbe te socijalna uključenost i uloga školske zajednice), no i dalje postoje veliki izazovi i prepreke. Jedan od najvećih izazova jest regionalna razlika u dostupnosti jezične podrške i ograničenih resursa u ruralnim područjima. Odnosno, još uvijek nije uspostavljena sustavna podrška procesima integracije djece u obrazovne procese na državnoj razini, već se odgovornost prebacuje na lokalne i regionalne razine. Razloge za to možemo pronaći i u činjenici da su županije u Republici Hrvatskoj osnivačice osnovnih škola, ali i preporuku Europske unije koja zagovara načelo supsidijarnosti. Međutim, okvir programa i uvjeta integracije svakako bi trebao biti uspostavljen na državnoj razini.

Kao jedan od uspješnih modela integracije učenika migranata istaknula se Osnovna škola Dugave. U navedenoj školi stvoreni su, intenzivnom jezičnom podrškom, uvjeti za jednostavnije i uspješnije svladavanje hrvatskoga jezika kao stranoga jezika. Prilagodili su se odgojno-obrazovni ishodi, organizirale radionice, interkulturni dani te niz zajedničkih aktivnosti lokalnih i migrantskih učenika. Ovakav model omogućuje učenicima migrantima brže savladavanje jezika i lakšu integraciju u školski i društveni život. Slični programi provode se i u drugim školama u Zagrebu, Rijeci i drugim dijelovima Hrvatske. Agencija za odgoj i obrazovanje (AZOO 2012) provodi stručna usavršavanja za učitelje i nastavnike koji rade s učenicima migrantima i osnažuju učitelje u radu s djecom migrantima te doprinose razvoju inkluzivnoga obrazovnog sustava u Hrvatskoj. Učitelji se educiraju o kulturnim razlikama i prilagodbi nastavnih metoda, pružanju emocionalne podrške učenicima migrantima te uče kako prilagoditi nastavni sadržaj i metode poučavanja.

Osim navedenoga i Isusovačka služba za izbjeglice (JRS 2025) u Hrvatskoj provodi Program podrške maloljetnim tražiteljima azila i izbjeglicama, s fokusom na najranjivije skupine, djecu bez pratnje, izbjeglice i obitelji u nepovoljnom položaju. Program uključuje besplatne tečajeve hrvatskoga jezika i instrukcije, psihosocijalnu podršku, individualna i grupna savjetovanja za djecu koja su doživjela traumu, mentorske programe, podršku obiteljima itd. Osim toga, u prihvatilištima za tražitelje azila u Zagrebu i Kutini organiziraju se aktivnosti koje potiču igru, kreativnost i socijaliza-

ciju, što dodatno olakšava integraciju. Veliku ulogu u tim procesima ima i Društvo za psihološku pomoć različitim programima i projektima osnažuju školsko stručno osoblje, jačaju kompetencije za ranu identifikaciju ranjivih osoba. Također djeluju kao pomoći nastavnicima i stručnim suradnicima u pružanju pomoći u procesu integracije, ali i kako reagirati u stresnim situacijama, pomoći prepoznati traumatiziranoga učenika, itd. Održane su radionice u Splitu, Rijeci, Osijeku i Zagrebu.

Iako Hrvatska ulaže napore u integraciju djece migranata, postoje i dalje značajni izazovi. Kako bi se unaprijedio sustav, potrebno je:

1. da integracija posredovana učenjem jezika i funkcionalnim uključivanjem u šire društvo treba postati jednom od prioritetnih politika i mjera
2. povećati financiranje programa jezične podrške, posebno u područjima s većim brojem migranata
3. unaprijediti učiteljske kompetencije, uvesti obvezna stručna usavršavanja učitelja o interkulturnoj komunikaciji i inkluzivnim metodama poučavanja (Šenjug Krleža 2020)
4. jačati suradnju s lokalnim zajednicama i nevladinim organizacijama kako bi se osigurala dodatna podrška djeci migrantima
5. provoditi edukacije o suzbijanju diskriminacije i predrasuda u školama
6. osigurati literaturu i priliku za učenje za one koji rade s učenicima migrantima
7. pokazati interes za svakodnevicu i brigu te poštivanje naslijeđa, jezika i kulture učenika migranata, što je ključno.

ZAKLJUČAK

Integracija učenika migranata u hrvatski obrazovni sustav predstavlja ključan preduvjet za njihovo uspješno uključivanje u šire društveno okruženje. Škola pritom ne djeluje isključivo kao mjesto prijenosa znanja, već ima važnu ulogu u procesu socijalizacije, usvajanju jezika zemlje domaćina te internalizaciji temeljnih društvenih vrijednosti. Učinkovita integracija zahtijeva sveobuhvatan i međusektorski pristup koji povezuje obrazovne, socijalne i političke dimenzije, uz oslonac na postojeće pravne okvire Europske unije. Međutim, sama prisutnost regulative nije dostatna ako njezina provedba nije sustavna, dosljedna i usklađena s lokalnim kontekstom. Ovaj rad može poslužiti kao temelj za oblikovanje preporuka usmjerenih k razvoju održivih integracijskih politika i konkretnih modela uključivanja djece migranata u sustav primarnoga obrazovanja. Time se osigurava ne samo jednak pristup obrazovanju, već i dugoročna društvena kohezija.

LITERATURA

Agencija za odgoj i obrazovanje. 2012. *Inojezični učenik u okruženju hrvatskoga jezika*. https://www.azoo.hr/app/uploads/uvezeno/datoteke/inojezicni-ucenik-web-1536878529.pdf (pristupljeno 25. ožujka 2025.).

Banjavčić, Mirela; Erdeljac, Vlasta. 2009. Multilingualism and identity. *Humanities and Social Sciences*. 11/1. 7–34.

Brčić Kuljiš, Marita. 2023. *Upravljanje migracijama. Između suvereniteta i ljudskih prava*. Filozofski fakultet u Splitu. Split – Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.

Council of Europe. 2017. *Inkluzivnim obrazovanjem protiv segregacije u školama u Europi*. https://rm.coe.int/inkluzivnim-obrazovanjem-protiv-segregacije-u-skolama-u-evropi-tematsk/1680762b23 (pristupljeno 7. ožujka 2025.).

Council of the European Union. 2004. *Common Basic Principles for Immigrant Integration Policy in the EU*. https://ec.europa.eu/migrant-integration/library-document/common-basic-principles-immigrant-integration-policy-eu_en (pristupljeno 25. siječnja 2025.).

Europska komisija. 2024. *Što je europski prostor obrazovanja*. https://education.ec.europa.eu/hr/about-eea/the-eea-explained (pristupljeno 19. siječnja 2025.).

Europska komisija. 2020. *Preporuke Vijeća EU*. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX:52020DC0275 (pristupljeno 27. listopada 2024.).

Europska komisija Eurydice. 2020. *Pravičnost u školskom obrazovanju u Europi – Strukture, politike i uspjeh učenika*. https://eurydice.ba/wp-content/uploads/2022/06/Pravicnost-u-skolskom-obrazovanju-u-Evropi.pdf (pristupljeno 7. ožujka 2025.).

Europskog parlamenta i Vijeća. 2013. *Direktiva 2013/33/EU*. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX%3A32013L0033 (pristupljeno 19. siječnja 2025.).

Educational Disadvantage Centre. 2021. *PREVENT EU URBACT Project*. https://www.dcu.ie/edc/prevent-eu-urbact-project (pristupljeno 1. veljače 2025.).

Erasmus+ EU programme for education, training, youth and sport. 2025. *Integracija izbjeglica i migranata u sustave obrazovanja i osposobljavanja*. https://erasmus-plus.ec.europa.eu/ (pristupljeno 19. siječnja 2025.).

EUR-Lex. 2010. *Common framework for the integration of non-EU nationals*. https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/common-framework-for-the-integration-of-non-eu-nationals.html?fromSummary=23 (pristupljeno 5. veljače 2025.).

European Website on Integration. 2022. *Portugal: New language learning measures for migrant students*. https://migrant-integration.ec.europa.eu/news/portugal-new-language-learning-measures-migrant-students_de (pristupljeno 17. ožujka 2025.).

Garcés-Mascareñas, Blanca; Penninx, Rinus. 2016. Introduction: Integration as a Three-Way Process Approach?. Ur. Garcés-Mascareñas, Blanca; Penninx, Rinus. *Integration Processes and Policies in Europe*. IMISCOE Research Series. Springer. Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-21674-4_1.

Heckmann, Friedrich. 2008. *Education and the integration of migrants: challenges for European education systems arising from immigration and strategies for the successful integration of migrant children in European schools and societies.* Institut an der Universität Bamberg. Bamberg. https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-192500 (pristupljeno 1. veljače 2025.).

Isusovačka služba za izbjeglice Hrvatska. 2025. *Stani uz izbjeglice*. https://hrv.jrs.net/ (pristupljeno 25. ožujka 2025.).

Ministarstvo unutarnjih poslova. 2024. *Državljani trećih zemalja*. https://mup.gov.hr/gradjani-281562/moji-dokumenti-281563/stranci-333/drzavljani-trecih-zemalja/281820 (pristupljeno 7. listopada 2024.).

Ministarstvo unutarnjih poslova RH. 2024. *Privremeni boravak u svrhu boravka digitalnih nomada*. https://mup.gov.hr/gradjani-281562/moji-dokumenti-281563/stranci-333/privremeni-boravak-u-svrhu-boravka-digitalnih-nomada/286832 (pristupljeno 26. listopada 2024.).

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih. 2022. *Aktivnosti Europskog centra za moderne jezike Vijeća Europe - potpora raseljenim osobama iz Ukrajine*. https://mzom.gov.hr/vijesti/aktivnosti-europskog-centra-za-moderne-jezike-vijeca-europe-potpora-raseljenim-osobama-iz-ukrajine/4907 (pristupljeno 7. ožujka 2025.).

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih. 2022. *Smjernice, upute, preporuke i prijedlozi aktivnosti učiteljima, nastavnicima i stručnim suradnicima u osnovnim i srednjim školama za inkluziju*. https://mzom.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Izbjeglice/Smjernice-upute-preporuke-prijedlozi-aktivnosti-osnovnim-srednjim-skolama-za-inkluziju-ranjive-skupine-ucenika-izbjeglica.pdf (pristupljeno 7. ožujka 2025.).

Narodne novine. 2025. *Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti*. https://www.zakon.hr/z/798/zakon-o-me%C4%91unarodnoj-i-privremenoj-za%C5%A1titi (pristupljeno 5. veljače 2025.).

Šenjug Krleža, Ana. 2020. Međukulturna kompetencija u suvremenom društvu i obrazovanju – empirijska studija u osnovnoj školi. *Društvena istraživanja* 29/3. 471–492. https://doi.org/10.5559/di.29.3.07.

The Portuguese public services portal. 2025. *Migrants: Education in Portugal for children, youth and adults*. https://www2.gov.pt/en/migrantes-viver-e-trabalhar-em-portugal/migrantes-ensino-em-portugal-para-criancas-jovens-e-adultos (pristupljeno 17. ožujka 2025.).

Puzić, Saša. 2007. Interkulturno obrazovanje u Europskom kontekstu: Analiza kurikuluma odabranih europskih zemalja. *Metodika : časopis za teoriju i praksu metodikâ u predškolskom odgoju, školskoj i visokoškolskoj izobrazbi* 8/15. 373–389.

Ured za publikacije Europske unije. 2021. *Akcijski plan za integraciju i uključivanje za razdoblje 2021. – 2027.* https://op.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/bb47d489-a2b1-11eb-9585-01aa75ed71a1/language-hr (pristupljeno 5. ožujka 2025.).

United Nations Network on Migration. 2018. *Educational measures regarding reception and inclusion of children and young people whose mother tongue is not Portuguese*. https://migrationnetwork.un.org/practice/educational-measures-regarding-reception-and-inclusion-children-and-young-people-whose (pristupljeno 17. ožujka 2025.).

Vižintin, Marijanca Ajša. 2014. Model medkulturne vzgoje in izobraževanja: za uspešnejše vključevanje otrok priseljencev. *Dve domovini* 40/1. 71–89. http://twohomelands.zrc-sazu.si/sl/issues/items.

Integration of migrant children into primary education programs (the case of Croatia)

ABSTRACT

Migration has become one of the key issues in Europe, and the integration of migrant children presents a particular challenge for education systems and society as a whole. Migrant children often face language barriers, cultural differences, and administrative obstacles that hinder their inclusion in the education system and society. According to Eurostat data, several million migrant children live in the European Union (EU), with numbers varying by country. The highest numbers are found in Germany, France, Italy, and Spain, where support programs have been developed, including language courses, mentoring, and adapted teaching methods. However, challenges remain, particularly concerning social inclusion and long-term educational outcomes.

Although Croatia is not among the primary destinations for migrants, the number of migrant children, especially from Ukraine, has been increasing. The education system is striving to adapt integration measures, but challenges persist, ranging from a lack of systematic language support to slow administrative procedures. Nevertheless, there are positive examples of schools and organizations providing assistance and support in the integration process. While the EU is developing strategies for better integration of migrant children, the Republic of Croatia is still in a phase of adjustment and learning from the experiences of other countries. Further improvements in policies and practices could contribute to the successful inclusion of migrant children in Croatian society.

The aim of this paper is to provide a general overview of the integration processes of migrant children in the European Union and to analyze Croatia's position in this context. The paper will examine how many migrant children currently reside in the Republic of Croatia, with a particular focus on the challenges and best practices in their integration. Additionally, the goal is to assess how the Republic of Croatia is addressing the integration of migrant children, which measures are being implemented, and how it compares to other European countries. Based on the analysis, the paper may offer recommendations for improving integration policies in the Republic of Croatia.

Keywords: *migrant children, integration, integration models, primary education, language support*

dr. sc. Miriam Mary Brgles
Hrvatsko katoličko sveučilište
miriam.brgles@unicath.hr

dr. sc. Marica Marinović Golubić
Fakultet hrvatskih studija
mmarinovi@fhs.unizg.hr

dr. sc. Josip Ježovita
Hrvatsko katoličko sveučilište
josip.jezovita@unicath.hr

UDK: 316
Pregledni rad

Refleksivnost i epifanija kao glavni čimbenici dinamike odnosa između sudionika i istraživača pri provedbi kvalitativnog intervjua s migrantima[1]

SAŽETAK

U kvalitativnim istraživanjima brojni su primjeri istraživačkih nedoumica i reflektiranja vezanih uz valjanosti podataka i mogućnost tumačenja istraživačkih nalaza upravo iz razloga percipirane raznolikosti ili pretjerane sličnosti istraživača i sudionika kvalitativnog istraživanja. Stoga je glavni cilj rada identificirati i opisati spomenute karakteristike pri istraživanjima koja se provode metodom intervjua s migrantima. U prvome se dijelu rada predstavlja dinamika između istraživača i sudionika, koja se odnosi na neke osnovne karakteristike kvalitativnih istraživanja poput refleksivnosti, koja predstavlja zahtjev za istraživača, te epifanije (otkrivanja), koja je svojevrsni zahtjev za sudionika. Refleksivnost osigurava pouzdanost istraživanja, a epifanija jača glas sudionika te pridaje važnost elastičnosti metode intervjua, koji se može provoditi na više načina („u hodu“, online *itd.). U drugome se dijelu rada predstavljaju iskustva dinamike odnosa istraživača i sudionika u istraživanju sa migrantima.*

Ključne riječi: *refleksivnost, epifanija, intervju, istraživač, sudionik, migranti*

[1] Rad je djelomično rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta financiranog od strane Hrvatske zaklade za znanost „Istraživanje emocija u (re)konstrukciji identiteta dijaspore: Hrvati u Australiji i Novom Zelandu (1945. – 1991.)“ (HRZZ-UIP-2020-02-1283-CROCEANIA) u kojem je sudjelovala autorica Marica Marinović Golubić.

UVOD

Prema Denzinu (2013) kvalitativno istraživanje nije samo metoda ili tehnika. Istraživanje je performativno, moralno i političko. Očitavanje ovih triju obilježja prikazat će se kroz dinamiku između istraživača i sudionika, koja je postala ključni fokus za akademske zajednice tijekom posljednjih desetljeća, a kvalitativni istraživači kritički ispituju epistemološka, metodološka i etička pitanja (Ganga i Scott 2006).

U prvome se dijelu rada predstavlja dinamika između istraživača i sudionika, koja se odnosi na neke osnovne karakteristike kvalitativnih istraživanja: refleksivnost i epifaniju (otkrivanje). Najprije se razmatra refleksivnost, koja predstavlja zahtjev za istraživača. Naime, na samome početku istraživačkoga procesa, već pri odabiru teme istraživanja, refleksivnost započinje pozicioniranjem istraživača kao *insidera*, *outsidera* ili pak *in-betweenera*.[2] U novijim se radovima, pri razmatranju pozicije istraživača u istraživanjima migracija, preispituje „rigidno" pozicioniranje prema etničkoj i nacionalnoj pripadnosti te se ističe fluidnost pozicije (Tewolde 2024). Istraživač može koristiti „analitički alat tekućih pozicionalnosti kako bi se uokvirio i konceptualizirao dinamičan i nepredvidiv aspekt njihovih pozicionalnosti, onako kako ih percipiraju sudionici istraživanja tijekom istraživačkih susreta" (Tewolde 2024).

Također, na samome početku, važna je i motivacija, o kojoj istraživač također treba promišljati. Ona najčešće ovisi i o vrsti istraživanja ili cilju istraživanja. Primjerice, različita je motivacija za projektno istraživanje, volontersko, za potrebe nekog rada (znanstveni članak, doktorski rad…), pa sukladno s njome se oblikuje i smjer refleksivnosti. Potom slijedi reflektiranje o postojećim podacima o temi istraživanja, prema kojima se istraživač također mora pozicionirati. Kako navodi M. K. Jamieson i dr. (2023) kvantitativni podatci postoje kao „zlatni standard" objektivnosti i smatra se da su više „znanstveno utemeljeni" nego kvalitativni podatci. Isto tako, potrebno je razmišljati ima li istraživač (uopće) pristup relevantnim podatcima ili bazama podataka[3] te treba li za njih neke posebne dozvole, financijska sredstva i sl. Naposljetku, a prije izlaska na teren, istraživač mora razmišljati i o izazovima s kojima se može suočiti, odnosno treba „učiti" o sudionicima prije izlaska na teren, te preispitati sigurnost, kao i moguće interakcije, koje mogu uključivati čitav raspon dinamike u odnosu, od empatije do neslaganja, ali i neutralnost (Roulston i Choi 2018).

Epifanija je usko vezana uz participaciju sudionika, ali i pozicioniranje istraživača. Naime, važno je distingvirati (posebno kada se radi o ranjivim skupinama poput migranata) da se istraživanje provodi ***sa*** i ***za*** sudionike, ne ***na*** njima (Kalender i dr.

[2] Primjerice, Ganga i Scott (2006) u istraživanju s migrantima, *insiderskim* istraživanjem podrazumijevaju intervjue provedene između istraživača i sudionika koji dijele sličnu kulturnu, jezičnu, etničku, nacionalnu i vjersku baštinu.

[3] O problematici baza podataka vezanih uz migrante i tržišta rada, kao i potrebne metodološke nadopune za upitnike i baze vidi M. M. Brgles i dr. (2021).

2023), odnosno da sudionici postaju **su**-dionici. Također, istraživanje se može provoditi i ***uz*** njih. Nadalje, istraživač treba imati svijest o recipročnosti i obostranoj proizvodnji znanja tijekom procesa istraživanja, ali i o tome da istraživanje može afektirati širu zajednicu, ovisno o „moći" sudionika unutar zajednice. Epifanija se u literaturi često razmatra u kontekstu pitanja moći, primjerice navodi se da sudionik odbija sudjelovati, šuti, šturo odgovara, ne „otvara" se (Kalender i dr. 2023), stoga je potrebno uspostaviti intervju kao dijalog. Radi li se o osjetljivoj temi, kao zahtjev se javlja i povjerenje, koje je povezano i s etičkim zahtjevom davanja informiranoga pristanka (Nairn i dr. 2020). Nairn i dr. (2020) smatraju da je povjerenje predzahtjev za davanje informiranoga pristanka, što je često u nesuglasju s potrebom ishođenja suglasnosti za istraživanje od etičkih povjerenstava, koja zahtijevaju da se informirani pristanak daje prije ili najkasnije pri regrutiranju sudionika u istraživanje. Dakako, epifanija je usko povezana i uz prirodni kontekst unutar kojega se istraživanje provodi, primjerice vrijeme i mjesto intervjua, koje treba biti pomno odabrano kako bi poticalo spontanost pri prikupljanju podataka, odnosno vođenju intervjua kako bi se dobili što kvalitetniji podatci.

Refleksivnost, uz etičke zahtjeve, osigurava pouzdanost istraživanja, a epifanija, uz participaciju, jača glas sudionika te pridaje važnost elastičnosti metode intervjua, koji se može provoditi na više načina („u hodu", *online* itd.).

U drugome se dijelu rada predstavljaju iskustva dinamike odnosa istraživača i sudionika iz istraživanja sa skupinom migranata. Često se smatra kako je u tom istraživačkom odnosu pozicija moći neravnomjerno postavljena. Kod istraživanja s migrantima, kao ranjivom i marginaliziranom skupinom, dinamika nosi i posebne zahtjeve kod strategije prikupljanja podataka na stranome jeziku (Resch i Enzenhofer 2018) te kvalitetu prikupljenih podataka (Barbour 2018). Strategija prikupljanja podataka na stranome jeziku može uključivati i neke druge aktere, poput prevoditelja, što će opet mijenjati dinamiku odnosa, a prevođenje će imati učinke i na kvalitetu podataka.

Stoga je glavni cilj rada identificirati i opisati spomenute karakteristike pri istraživanjima koja se provode metodom intervjua s migrantima kako bi se postavili temelji za daljnje kreiranje nadopuna u protokolima za intervjue.

DINAMIKA ODNOSA IZMEĐU ISTRAŽIVAČA I SUDIONIKA PREMA DVJEMA KARAKTERISTIKAMA KVALITATIVNIH ISTRAŽIVANJA

Refleksivnost kao zahtjev za istraživača

Odnosi između istraživača i sudionika u istraživanju mogu se promatrati i kroz prizmu refleksivne sociologije. U najširem smislu istraživači stvaraju znanstveno znanje koristeći različite tehnike, metode i metodologije (Porta i Keating 2008: 316–

317). Međutim, da bi njihov rad uspješno pridonio akumulaciji znanja, važno je da kritički promišljaju vlastite znanstvene aktivnosti, što uključuje i ideju da mogu biti pod utjecajem odnosa s istraživanim. Naime, refleksija podrazumijeva uzimanje u obzir različitih subjektivnih, institucionalnih, društvenih i političkih faktora koji oblikuju proces stvaranja znanja (Ritzer 2007: 3838). Alvesson je identificirao pet oblika refleksije (Ritzer 2007: 3839–3841), a analizom njihovih zajedničkih elemenata može se zaključiti da istraživač ne može biti odvojen od procesa koje promatra. Naprotiv, mora biti svjestan da je dio istraživačkog procesa i da ga, kao i sve ostale sudionike, taj proces oblikuje. S obzirom na tu povezanost ključno je prepoznati da interakcija između istraživača i istraživanog utječe na njegov rad i oblikovanje njegovog znanstvenog znanja pod utjecajem konteksta u kojem se istraživanje provodi (Danziger 1990: 136–150). Gouldner (1970) je to opisao na način da podaci prikupljeni u istraživanju ne mogu biti lišeni specifičnih vrijednosti koje su ih oblikovale.

Osvještavanje te povezanosti ključno bez obzira na metodološki pristup – bilo da se radi o kvalitativnim, kvantitativnim ili kombiniranim istraživanjima. Iako se refleksivnost najčešće povezuje s kvalitativnim istraživanjima, ona je važna i u kvantitativnim studijama. U protivnom, kvantitativna istraživanja mogu upasti u zamku metodološkog imperativa, gdje se objektivnost i preciznost mjernih instrumenata pretjerano naglašavaju, ne uzimajući u obzir kontekst istraživanja (Danziger 1990: 136–150). Time se zanemaruje utjecaj istraživača i sudionika na istraživački proces, što može dovesti do pojednostavljivanja stvarnosti (Bourdieu i Wacquant 1992: 28), neosnovanog odvajanja istraživačkog postupka od istraživanog i zanemarivanja interakcije između istraživača i istraživanog.

Kako postići refleksivnost? Prvi korak je osvještavanje vlastite uloge i konteksta u kojem se istraživanje odvija, ali i činjenice da postoji kompleksna veza između istraživača i istraživanog. Gouldner (1970: 497) ističe: „Cilj refleksivnog sociologa nije smanjiti svoj utjecaj na druge, već postati svjestan tog utjecaja, a to je moguće samo ako je istraživač svjestan sebe – i kao znalca i kao agenta promjena. Sociolog ne može razumjeti druge ako ne razumije vlastite namjere i učinke svog djelovanja; ne može spoznati druge bez razumijevanja sebe, svog položaja u društvu i sila kojima je podložan“. Prema Mannheimu, tek kada istraživač sebe postavi u kontekst istraživanja, može istovremeno biti subjekt i objekt istraživanja (Kettler i Loader 2002: 1–19). To je važno kako bi se akteri istraživanja prestali promatrati isključivo kao objekti znanstvenih tehnika (Gouldner 1970: 490) te kako bi se razumjelo da znanstveni diskurs često ne govori samo o istraživanom objektu, već i o istraživačevom odnosu prema tom objektu (Bourdieu i Wacquant 1992: 69).

Nadovezujući se na prethodno navedeno, može se zaključiti da se i istraživanja migracijskih tema kontinuirano suočavaju s raznim izazovima te da je pritom nužno osvijestiti kontekst u kojem se provode. Jedan od tih izazova analizirale su Nowicka i

Ryan (2015: 1) usmjerivši se na odnos između istraživača i sudionika u kvalitativnim istraživanjima migracija. Posebno su se bavile tzv. „*insiderskim* istraživanjem" (engl. *insider research*), prema kojem istraživači dijele kulturnu, jezičnu ili etičku pozadinu sa svojim sudionicima. Pritom samorefleksivnost istraživača postaje ključan alat za izbjegavanje pojednostavljivanja stvarnosti sudionika i njihova svođenja na unaprijed definirane kategorije ili grupe (Shinozaki 2012, prema Nowicka i Ryan 2015: 7). Također, važno je razumjeti da i sam odnos između istraživača i sudionika u migracijskim istraživanjima može biti vrlo kompleksan i lako narušiv (Ryan 2015: 2). Kako bi se takva opasnost u istraživanjima umanjila, njih je potrebno provoditi iz perspektive višepozicionalnosti – ne gledajući migrante primarno kroz prizmu etniciteta, već i kroz druge faktore koji oblikuju međusobne odnose. Dodatno, važno je razmišljati i o pripadnosti i odnosima migranata u kontekstu globaliziranog svijeta, a ne ih ograničavati primjerice samo na nacionalni okvir (Ruokonen-Engler i Siouti 2013: 247). Kako bi se to postiglo, istraživači bi trebali razvijati metodološke alate za proučavanje transnacionalnih društvenih prostora i procesa, čime bi se izbjegla zamka tzv. „metodološkog nacionalizma" (Wimmer/Glick Schiller 2003, prema Ruokonen-Engler i Siouti 2013: 248). Jedan od korisnih pristupa u tom smislu je koncept „biografske refleksivnosti" (Ruokonen-Engler/Siouti 2010, prema Ruokonen-Engler i Siouti 2013: 248-252), koji pomaže istraživačima da budu svjesni kako njihova osobna iskustva s migracijama mogu utjecati na tijek istraživanja.

U okviru sociologije migracije su kroz posljednjih nekoliko desetljeća iznjedrile čitavo istraživačko područje – sociologiju migracija, koje se danas razvilo u dinamično i multidisciplinarno polje (Amelina i Horvath 2017: 465). Kao što je ranije istaknuto, istraživanja migracija moraju se stalno prilagođavati aktualnim društvenim uvjetima, a isto vrijedi i za samu sociologiju migracija. Izazovi pred ovim područjem uključuju potrebu za boljom integracijom s općim sociološkim teorijama, proširenje pogleda izvan eurocentričnih okvira, ali i unapređenje refleksivnosti u migracijskim studijama. Prema navedenim autorima, refleksivnost uključuje tri ključna aspekta (Amelina i Horvath 2017: 471): (1) pozicijsku refleksivnost – istraživači trebaju biti svjesni vlastite pozicije unutar društvenih i istraživačkih hijerarhija (Amelina i Faist 2012, prema Amelina i Horvath 2017: 471); (2) teorijsku refleksivnost – istraživanja migracija trebaju biti jasno teorijski utemeljena unutar društvenih znanosti; i (3) političku refleksivnost – istraživači se trebaju zapitati na koji način njihova istraživanja mogu utjecati na migracijske politike i društvene promjene.

Zaključno, istraživači, uključujući i sociologe, neizbježno su uronjeni u kontekst koji proučavaju. Njihov odnos sa sudionicima istraživanja, koje se može nazvati i sugovornicima pri korištenju metode intervjua, može biti posredan ili neposredan, ali u svakom slučaju utječe na podatke, spoznaje i interpretacije. Znanstveno znanje ne može biti potpuno odvojeno od te interakcije.

Epifanija kao ojačani glas sudionika

Kvalitativno istraživanje usmjereno je na to da svijet učini vidljivim na načine koji provode ciljeve socijalne pravde (Denzin 2013). Iako se epifanija u okviru kvalitativne metodologije najčešće razmatra uz metode autoetnografije ili osobne povijesti (Denzin 2014), ona se može pojaviti i pri korištenju metode intervjua, posebice ako se intervju vodi kao dijalog. Naime, dubinski intervjui zahtijevaju vrlo dobro iskustvo istraživača, a sudioniku, ako se izvode u prirodnom okruženju ili ako se radi o temi koja je sudioniku izrazito važna za njegov osobni život ili život zajednice, daju prostor u kojem se njihov glas *sluša* i *čuje* te konačno, diseminacijom rezultata, postaje *vidljiv* u znanstvenoj zajednici, a i šire. Za razliku od refleksivnosti, koja uključuje „samosvjesno ispitivanje" predrasuda i stajališta koja implicitno uokviruju znanje i razumijevanje, epifanija uključuje radikalno odstupanje i rekonstrukciju teorija i struktura razumijevanja (McGettigan 1998: 6). Epifanija ima odlike religijskoga, zapanjujućega iskustva, koje mijenja aktera na bolje jer mu daruje spoznaju koja ga iznenadno prosvjetljuje darujući mu elan i nadu. No, može biti izazvana i nekom traumom, krizom, katastrofom, gubitkom i sl. (Poulos 2012). Riječ je grčkoga porijekla, a najčešće se koristi za imenovanje blagdana Bogojavljenja, koje u kršćanstvu označava poklon triju mudraca djetetu Isusu i slavi se 6. siječnja (Chilton 2015). Prema rječniku Merriam Webster, epifanija, koja se povezuje s istraživanjem ima tri razine značenja:

1. obično iznenadna manifestacija ili percepcija suštinske prirode ili značenja nečega
2. intuitivno shvaćanje stvarnosti kroz nešto (kao što je događaj) obično jednostavno i upečatljivo i
3. prosvjetljujuće otkriće, spoznaja ili otkrivanje.

Chilton (2015: 17) navodi kako sinteza literature sugerira da ključne značajke epifanije uključuju sljedeće:

1. iznenadnu, trenutnu i neplaniranu jasnoću u vezi s okolnostima
2. sposobnost odabira puta (engl. *path*) te
3. samopouzdanje i odlučnost za kretanje naprijed, obično u pozitivnom smjeru.

Denzin (1998: 141) je povezuje s piscem Jamesom Joyceom, opisujući ju kao „trenutak problematičnog iskustva koji ilustrira osobne karakteristike, a često označava prekretnicu u životu osobe". Ona je produkt proizvodnje osoba koje su redefinirale stvarnost (McGettigan 1998) ali je istovremeno i produkt novih, otvorenih formi promišljanja kvalitativnoga istraživanja i uloge istraživača u postmoderni. Denzin epifaniju spominje i kao „trenutak istine", a to je iskustvo u kojem su pojedinci prebačeni iz neadekvatne definicije stvarnosti u zadovoljavajuću verziju. Epifanija se može smatrati relativno „istinitim" trenucima uvida jer se generira kroz proces koji

uključuje negaciju ideološke kontrole nad definicijom stvarnosti pojedinca (McGettigan 1998: 16). Za Chilton (2015) ona može biti više od „rješenja problema" jer donosi naglu promjenu u životu i osoba više nikada ne ostaje ista. Često se veže uz autobiografska iskustva istraživača i profesora (Diversi 2007, Poulos 2012). S obzirom na to da ju se definira kao iznenadnu manifestaciju, spoznaju, istinu, može se reći da se priznavanjem epifanije kao mogućnosti i stvarnosti koja se zbiva u procesu istraživanja, događa i svojevrsni pomak od mehanicističkoga shvaćanja empirije, ka omekšanom, širem pogledu, koji obuhvaća specifikume koje do tada nisu bili priznati u društvenim istraživanjima jer su izlazili iz okvira „objektivnosti". Klasični društveni znanstvenici željeli su vidjeti ljudske fenomene ograničene na ona društvena iskustva iz kojih se mogu izvući (znanstvene) generalizacije (Lincoln i dr. 2018: 239). To je podrazumijevalo i precizno uzorkovanje (reprezentativni, stratificirani i kvotni uzorak neki su od često korištenih u kvantitativnim istraživanjima), a zatim i prikupljanje i obradu velikih podataka te „isključenoga", objektivnoga istraživača, koji, iako unosi svoje znanje u istraživanje, ne uspostavlja odnose sa sudionicima i nije mu dopušteno mijenjati pitanja, temu i druge unaprijed zadane okvire istraživanja. Istraživači nove paradigme, međutim, sve se više bave pojedinačnim iskustvom, individualnom krizom, epifanijom ili trenutkom otkrića, s najmoćnijom od svih prijetnji konvencionalnoj objektivnosti, osjećajima, emocijama i djelovanju (Lincoln i dr. 2018: 239). To se postiže približavanjem sudionicima ili preuzimanjem uloge *bricleura.* Bricolage podrazumijeva fiktivne i maštovite elemente prezentacije svih formalnih istraživanja (Kinchleoe i dr. 2018: 431). U tom kontekstu, *bricoleuri* pokušavaju ukloniti proizvodnju znanja i njezine koristi od kontrole elitnih skupina i pomicati granice prema ranjivim i marginaliziranim skupinama (Kinchleoe i dr. 2018: 434). Ovim otvaranjem ojačan je glas sudionika u istraživanju jer se trenutak epifanije smatra poželjnim za dobivanje dubinskih podataka i narativa koji opisuju individualno iskustvo, što rezultira širenjem podataka. Oni se izravno oslanjaju na utjelovljene, emotivne kvalitete ljudskog iskustva, koje doprinose narativnoj kvaliteti života (Lincoln i dr. 2018: 239). Također, epifanija jača glas sudionika jer neutralizira odnose moći između sudionika i istraživača. Događa se svojevrsna emancipacija sudionika kroz redefiniranje stvarnosti. No, McGettigan (1998) tvrdi da se ne radi o idealnom području u kojem istina vlada neosporno, ali je moguće da pojedinci steknu svijest o svojim stvarnim interesima. Time dolazi do analize i proizvodnje znanja, što istraživačima omogućuje bolje razumijevanje sudionika, posebice onih iz ranjivih i marginaliziranih društvenih skupina, poput migranata[4].

Također, važno je naglasiti, da epifaniji doprinose i promjene u provođenju metode intervjua, koje vode k većoj elastičnosti metode. Naime, intervjui se ne moraju

[4] Kincheloe i dr. (2018) govore o znanju autohtonih skupina (*indigenous people*), urbanom znanju i znanju mladih.

voditi u formalnim prostorima, u atmosferi laboratorija. Upravo suprotno, sukladno „okretu prema pokretljivosti/pokretljivim metodama“ (*mobility turn*) u kvalitativnoj metodologiji, vidljivo je jačanje novih formi, koje uključuju i *online* intervjue ali i intervjue „u hodu“ (*walking interviews* ili *go along* prema: Bartlett i dr. 2023), na radnome mjestu, u opuštenoj atmosferi kafića, u susjedstvu ili na klupi u parku. Metoda uključuje angažman istraživača koji hoda (šeta) ili „putuje“ sa sudionikom u njegovom susjedstvu postavljajući usput pitanja (Bartlett i dr. 2023). Nekada „hodanje“ ne podrazumijeva sam čin hodanja i postavljanja pitanja, nego i participiranje istraživača u sudionikovim svakodnevnim aktivnostima. Kod skupine migranata to može biti sudjelovanje u nekim aktivnostima udruge migranata, odlazak na Zavod za zapošljavanje i traženje posla, ishođenje potrebnih dokumenata, ali može podrazumijevati i aspekte vezane uz religiju ili obiteljski život, kao što je odgoj djece, njegovanje tradicije, rituala, izbor odjeće i odijevanje, pripremanje i kuhanje hrane i sl. Sukladno participaciji u svakodnevnim aktivnostima i svijetu života sudionika istraživač dobiva i uvid u iskustvo sudionika (Bartlett i dr. 2023). U kontekstu rasprave o epifaniji treba uzeti u obzir i pozitivne i negativne ishode koje metoda intervjua „u hodu“ postiže, a koje su detaljno predstavili Bartlett i dr. (2023). Naime, čitava lepeza ishoda može rezultirati epifanijom, a koju *post festum,* pri obradi i analizi podataka, treba sagledati u skladu s etičkim aspektima istraživanja te izostaviti spoznaje koje bi mogle našteti sudionicima i čak prekinuti s istraživanjem ili promijeniti metodu ako se nelagoda ili šteta odražava na sudionicima.

Na koncu, učinci epifanije, poput buđenja svijesti, promjena vrijednosti, preuzimanja odgovornosti, „obraćenja“ na bolje, osnaženosti, iskustva zajednice, iskustva podrške i razumijevanja (primjerice od strane istraživača) mogu pridonijeti promicanju društvene pravde za ranjive ili marginalizirane društvene skupine poput migranata, koji nakon epifaničnoga iskustva „pokreću“ ili „nalaze“ nešto novo ili počinju aktivno koristiti svoje znanje za sebe ili svoje zajednice.

DINAMIKA ODNOSA ISTRAŽIVAČ – SUDIONIK NA PRIMJERU ISTRAŽIVANJA S MIGRANTIMA

Poznato je i u radu već spomenuto kako je složen odnos istraživača i sudionika kvalitativnog istraživanja. Istraživač djeluje na sudionika, ali i sudionik djeluje na istraživača. U literaturi se najčešće spominju spol, podrijetlo tj. nacionalnost, dob, socioekonomski status, proživljeno iskustvo kao ključne komponente ovog međudjelovanja (Broom i dr. 2009, Carter 2004, Carling i dr. 2014, Dwyer i Buckle 2009, Lefkowich 2019, Manderson i dr. 2006 Merriam i dr. 2001, Underwood i dr. 2010). Ukoliko istraživač i sudionik istraživanja dolaze iz različitih kultura, odnosno, kada osjećaju da pripadaju različitim grupama unutar istog ili različitog društva, kreiranje odnosa povje-

renja i provođenje kvalitativnog intervjua može biti otežano. Posebno je to očito u istraživanjima s migrantima[5] ili s pripadnicima marginaliziranih skupina. U ovom dijelu rada prikazujemo kako je određena etnička pripadnost, odnosno, podrijetlo istraživačice (druge autorice ovog rada) u provedbi intervjua s migrantima u nekim slučajevima bila katalizator razgovorima, a u drugim njegov blokator, ali prvo ćemo se pozabaviti temom međukulturnog intervjua.

MEĐUKULTURNI INTERVJU I POZICIJA *INSIDERA* I *OUTSIDERA*

Međukulturni intervjui označavaju intervju između dviju ili više osoba koje imaju različitu socijalnu, nacionalnu, religijsku, jezičnu pozadinu. Moguće je pronaći još mnoštvo razlika (poput na primjer spola, dobi, specifičnih navika, proživljenih iskustava ili bolesti, političkih preferencija itd.) koje mogu služiti kao linija razgraničavanja između jedne (sup)kulture, odnosno jedne grupe od druge. „*Insiderski* status općenito se smatra 'svetim gralom' za kvalitativnog istraživača, dok se *outsiderski* status promatra problematičnije. Postoji, na primjer, niz etičkih pitanja povezanih s društvenim istraživanjem koje provode *outsideri*" (Ganga i Scott 2006: 7). Istraživanje pripadnika skupine kojoj istraživač ne pripada, zahtijeva gotovo uvijek opravdanje i objašnjenje. Kada piše o međukulturnim intervjuima, Ryen (2002: 335) je prije svega zaokupljena „metodološkim poteškoćama prijenosa iskustvenih podataka među kulturama" koje je moguće djelomično nadvladati duljim boravkom na terenu. Pretpostavka je kako „status *insidera* dovodi do veće bliskosti tijekom intervjua i konačno manjeg jaza između istraživača i sudionika" (Ganga i Scott 2006: 8). Iako je taj status svakako koristan, niti on se ne smije promatrati posve neproblematičnim.

U ovom ćemo se poglavlju baviti onime što J. Carling i dr. (2014) nazivaju pozicionalnošću na terenu**,** odnosno pitanjima o tome kako položaj istraživača utječe na pristup sudionicima istraživanja i interakciju s njima.

Prvi primjer koji ćemo izdvojiti, bilo je sudjelovanje na projektu u sklopu kojeg su se provodili intervjui s hrvatskim iseljenicama u Australiju[6]. Druga autorica ovog rada

[5] IOM definira migranta kao svaku osobu koja se seli ili se već preselila unutar državnih ili izvan državnih granica izvan svog uobičajenog mjesta stanovanja, bez obzira na pravni status osobe; bilo da se preselila dobrovoljno ili prisilno; bez obzira na razloge seljenje ili duljinu boravka (IOM 2025). Termin migrant u hrvatskom jeziku ima različita značenja i konotacije. U javnom diskursu u periodu oko 2015. godine migrant je bila osoba koja zbog straha od potencijalnog progona (ilegalno) prelazi granicu, odnosno, osoba koja namjerava tražiti azil pretežito iz Sirije i Afganistana. S pojavom stranih radnika nakon 2018. godine iz Južne Azije i Filipina udomaćio se pojam strani radnici, iako su strani radnici isto migranti samo ekonomski. I povratnici su tip migranata, kao i radnici na privremenom radu iz nama susjednih zemalja, ali za njih se pojam migrant nije udomaćio.

[6] Istraživanje emocija u (re)konstrukciji identiteta dijaspore: Hrvati u Australiji i Novom Zelandu (1945. – 1991.), koji financira Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ-UIP-2020-02-1283-CROCEANIA).

provodila je kvalitativne intervjue, odnosno, prikupljala životne priče pripadnica hrvatske dijaspore u Australiji. Sudionice su iznosile svoja sjećanja o životu hrvatske dijaspore u Australiji u razdoblju od 1945. do 1991. godine. Radilo se većinom o iseljenicama koje su podrijetlom iz Dalmacije, točnije iz okolice Makarske, te s otoka Brača, Šolte i Korčule, jer je glavnina tadašnje emigracije dolazila iz tog relativno uskog geografskog područja. Za drugu autoricu ovog rada ovaj podatak nije bio nevažan. I njezina obitelj je podrijetlom s Korčule, te ima rodbinu iseljenu u Australiju. Odmalena je slušala priče kako iseljenih, tako onih koji su ostali. Bliski su joj jezični izrazi, lokacije koje navode. Njezino prezime je lokalno specifično, iseljenici ga prepoznaju. Više sudionica istraživanja zna i u kojoj kući istraživačica ljetuje, a postoje i rodbinske veze. Odbijanja za intervjue je malo, razgovori, iako pomalo nostalgični, prolaze u srdačnom tonu. Međutim, iako je ova istovjetnost regionalnog podrijetla bila olakšavajuća, ona naravno ima i svoje mane. Prešućivanje nekih negativnosti vezanih uz otok i otočane i podrazumijevanje nekih informacija kao samorazumljivih prvi je od mogućih izazova *insiderskog* istraživanja, odnosno, istraživanja bliskih skupina. Moguća opasnost je i preklapanje i ispreplitanje uloga koje kao istraživači bliske skupine imamo – u isto vrijeme smo istraživačice, rođakinje, susjede, mještanke. Također, tu je i pitanje autentičnog predstavljanja autorica – druga autorica je samo podrijetlom s otoka i tamo boravi samo ljeti. Većinu života provela je u Zagrebu, a sudionice istraživanja veliku većinu života u Australiji. Na spomen Australije mijenja se dinamika odnosa sudionica istraživanja i druge autorice ovog rada. Njezino poznavanje Australije i australske kulture vrlo je ograničeno, i odjednom je istraživačica promijenila svoj položaj i postala izvanjska promatračica, odnosno, *outsiderica.* Ovo pokazuje kako pozicionalnost u kvalitativnim istraživanjima migranata nije statična kategorija, već se može mijenjati kako se mijenjaju uvjeti na terenu, što su potvrđuje postojeće nalaze o fluidnoj poziciji istraživača (Tewolde 2024). Ovo ne znači da istraživač nema definiran identitet i da se poput pjene prilagođava sudionicima. Izazov je više u samoj naravi intervjua i šarolikim temama koje pokriva.

Drugi primjer odnosi se na istraživanje stranih radnika iz Južne Azije koji su nakon 2018. došli u Hrvatsku (Marinović Golubić 2024). U ovom istraživanju većina hrvatskih sociologa bila bi u pravom smislu kulturni *outsideri,* isto kao i autorica rada ne poznajući jezik, običaje, kontekst dolaska radnih migranata iz Nepala, Indije, Filipina i Bangladeša. Neke prethodno utabane strategije provedbe istraživanja bile su poljuljane: put dolaska do sudionika kroz mrežu prethodnih poznanstava nije puno pomogao, a i većina prethodnih predložaka za intervju koje smo dotada rabili u istraživanjima s različitim tipovima migranta, bili su neprikladni. Naše znanstvene reference, zvanja, institucija zaposlenja niti prethodno iskustvo nije sugovornicima puno značilo, iako su bili zainteresirani za razgovor. U mnogim trenutcima istraživanja postavljali smo si pitanja kako se odmaknuti od razine općih informacija i doći do dubljih

opisa vrijednosti koje vode strane radnike. Kada bi upalili *Google Translate* aplikaciju ili na terenu imali prevoditelje, pojavila bi se sumnja koliko se mi uopće razumijemo. Ipak, pišu Dwyer i Buckle (2009), provoditi kvalitativno istraživanja znači da će priče koje smo čuli, pa makar i na jeziku koji nije materinji niti sudionicima niti istraživačima, ostati odzvanjati u našim glavama. Htjeli ili ne, uvučeni smo u iskustva te skupine i ta „intimnost kvalitativnog istraživanja ne dopušta nam da budemo pravi *outsideri*" i smanjuje našu međusobnu udaljenost. Na taj način mi zapravo zauzimamo neki prostor između, s dobrim i lošim stranama koje ta pozicija nudi (Dwyer i Buckle 2009: 61).

Svjesni vlastite (ograničene) pozicije, kako dalje krenuti u istraživanja skupina koje su nam bliske, ali i skupina koje su nam geografski i(li) kulturno dalje? Percipirana različitost ili prevelika sličnost i bliskost sa sudionicima istraživanja (odnosno uloga kulturnog *insidera* ili *outsidera*) ne znači da moramo odustati od istraživanja i sami sebi oduzeti znanstveni legitimitet. Time bi tabuizirali određene skupine i teme i nepotrebno ih zanemarili dok čekamo da se isključivo pripadnici tih skupina ne počnu baviti znanstvenim istraživanjem sebe.

Između suprotnih pozicija – biti dio proučavane skupine ili biti izvan proučavane skupine – veliko je područje *između.* Distancirana pozicija možda neke stvari vidi jasnije, a istraživač (pre)blizak skupini može „disciplineranim stavljanjem sebe u zagrade" (Dwyer i Buckle 2009: 59) umanjiti opasnosti koje proizlaze iz njegove pozicije. To nas dovodi do još jednog, općenitijeg pitanja: *Koliko su zapravo termini poput unutar-izvan,* outsider-insider *shvaćeni kao dva odvojena pola primjereni za opisivanje kompleksne migrantske stvarnosti?* U analitičkom smislu radi se o izvrsnim alatima, ali u praktičnom smislu, na terenu nije uvijek jasno kada smo unutar, a kada izvan.

Iako će svako istraživanje donijeti neko novo iskustvo, refleksije i (vjerojatno) epifanične trenutke, istraživač se pri pozicioniranju može svjesno ili spontano „svrstati" u neku od preddefiniranih pozicija. J. Carling i dr. (2014: 49–51) razvijaju pet tipova istraživača koji hodaju po tankoj granici unutarnjeg, odnosno, vanjskog člana. Prvi je tip takozvana „neprikrivena treća strana" (*Explicit third party*). Istraživač se jasno pozicionira kao vanjski promatrač ili posrednik, bez pretenzija na pripadnost zajednici. Njegova „izvanjskost" je transparentna i prihvaćena kao korisna distanca za analizu. Drugi tip je „počasni *insider*" (*Honorary insider*). Iako istraživač nije „prirodni" član zajednice, on stječe prihvaćenost i povjerenje tijekom istraživačkog procesa, čime mu zajednica „dodjeljuje" status *insidera*. Treći tip je „bliski insider ili insider po vezi" (*Insider by proxy*). Istraživač dobiva pristup zajednici i određenu vjerodostojnost zahvaljujući vezama s njezinim članovima (npr. obiteljskim, prijateljskim ili profesionalnim). Ne dolazi iz zajednice, ali mu se pristup omogućava „preko drugih". Četvrti tip je „hidridni" (*Hybrid insider-outsider*). Istraživač istovremeno dijeli i ne dijeli identitete ili iskustva s ispitanicima. Na primjer, može imati zajednički jezik

ili podrijetlo, ali različit socioekonomski položaj ili vrijednosni sustav. Posljednji tip prema J. Carlingu i dr. (2014) jest „prividni *insider*" (*Apparent insider*). Istraživač koji izvana izgleda kao član zajednice (npr. po jeziku, izgledu, podrijetlu), ali ga zajednica ne doživljava autentično svojim jer je prema mišljenju zajednice odbacio neke važne vrijednosti zajednice.

Imajući sve ovo na umu, jasno je kako je istraživanje različitih migrantskih skupina proces unutar kojeg je nužno stalno razmišljati o vlastitoj poziciji i njezinom utjecaju na odnose, pristup i interpretaciju podataka.

ZAKLJUČAK

U kvalitativnim istraživanjima postoje različite dinamike odnosa između istraživača i sudionika, koje ovise o mnogobrojnim čimbenicima i karakteristikama, ali i o okruženju, kao i temi istraživanja. U radu su se opisale karakteristike refleksivnosti i epifanije, koje su ključne za dinamiku odnosa u istraživanjima s ranjivim i marginaliziranim skupinama, kao što su migranti.

Prilikom provođenja kvalitativnog istraživanja važno je uzeti u obzir da su istraživači uronjeni u kontekst koji proučavaju, dok njihova interakcija sa sudionicima može oblikovati istraživački proces i rezultate. Performativnost, koju spominje Denzin (2013) u kontekstu kvalitativnih istraživanja, uključuje svijest istraživača o vlastitoj ulozi, poziciji i utjecaju te je ključna za refleksivan pristup, neovisno o metodološkom okviru istraživanja. Pritom su refleksivnost i kritičko promišljanje važni za izbjegavanje pretjeranog pojednostavljivanja istraživanog problema i postizanje dubljeg razumijevanja šireg konteksta.

Stalni pomaci u kvalitativnoj paradigmi, od omekšavanja metoda do okreta k pokretljivom metodama, kao što je intervju „u hodu", pomažu istraživaču i sudionicima uroniti u istraživanje s ciljem otkrivanja istine, što predstavlja moralni zahtjev istraživanja, koji Denzin (2013) drži obilježjem kvalitativnoga istraživanja. U tom je smislu jačanje glasa sudionika koje se utemeljuje na epifaničnom, osobnom iskustvu zasigurno vrijedan okret i promjena, koja kvalitativno istraživanje čini mjestom stvaranja i promicanja socijalne pravde, posebno za ranjive i marginalizirane društvene skupine, čime je kvalitativno istraživanje i političko (Denzin 2013).

Iako kvalitativni istraživači posvećuju puno vremena propitivanju vlastite uloge u istraživanju i seciraju područja iz kojih se mogu izroditi neravnoteže između istraživača i sudionika istraživanja (kao što smo mogli vidjeti na prethodnim stranicama ovoga rada), Shah (2004: 550) navodi kako je upravo kvalitativna metodologija pristup koji se najčešće koristi u međukulturnim studijama, odnosno, kvalitativna metodologija osvjetljava razlike, hvata detalje koje čine razliku i daje glas mnogim marginalnim skupina.

Na konkretnim primjerima iz istraživanja moguće je vidjeti kako je pozicija istraživača, iako na početku shvaćena kao *insiderska* u slučaju istraživanja pripadnica hrvatske dijaspore u Australiji ili *outsiderska* u slučaju istraživanja ranih migranata iz Južne Azije, zapravo fluidna. Osim etničke pripadnosti koja se na početku smatra dominantnom silom koja povezuje ili razdvaja, i drugi slojevi identiteta izlaze na vidjelo gradeći složenu dinamiku između sugovornika i istraživača. Intervju ima mnogo više dimenzija od dimenzije otkrivanja novih informacija. Naime, radi se uvijek o novom iskustvu kako za sugovornika tako i za istraživača. Kroz interakciju s raznolikim kategorijama migranata i migrantica ugrađujemo njihovu perspektivu u vlastiti pogled na svijet, te je iskustvo transformativno i za istraživača pod uvjetom da je istraživač iskren. Intervjue je, neovisno o poziciji istraživača, dobro poduprijeti metodom promatranja sa sudjelovanjem ili koristiti mješovite metode istraživanja, odnosno, triangulaciju podataka, izvora i istraživača. Potrebno je i prihvatiti činjenicu da je istraživanje proces koji traje, a predmet istraživanja stalno se mijenja. Važno je i konzultirati i literaturu autora iz zemalja iz kojih migranti dolaze, kako bi bolje osvijetlili kontekst dolaska, odnosno, odlaska. U opsegu u kojem je moguće, vrijedi proučiti umjetnost i kulturu zemlje podrijetla migranata, te provoditi terenska istraživanja na više lokacija, odnosno, uključiti istraživače iz zemalja iz kojih dolaze ti migranti.

LITERATURA

Amelina, Anna; Horvath, Kenneth. 2017. Sociology of Migration. *The Cambridge Handbook of Sociology: Core Areas in Sociology and the Development of the Discipline.* Ur. Odell Korgen, Kathleen. Cambridge University Press. Cambridge.

Barbour, Rosaline S. 2018. Quality of Data Collection. *The SAGE Handbook of Qualitative Data Collection.* Ur. Flick, Uwe. SAGE Publications Ltd. London.

Bartlett, Ruth; Koncul, Ana; Lid Inger, Marie; George Onyedikachi, Elisabeth; Haugen, Ingebjørg. 2023. Using Walking / Go Along Interviews With People in Vulnerable Situations: A Synthesized Review of the Research Literature. *International Journal of Qualitative Methods* 22. https://doi.org/10.1177/16094069231164606.

Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loïc J. D. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press. Chicago.

Brgles, Miriam M.; Palić, Petra; Žagi, Karla. 2021. Aktivnosti izdvojenih skupina migranata, korisnika Hrvatskog Crvenog križa, iz trećih zemalja na tržištu rada iz socioekonomske perspektive. *2. međunarodna znanstveno-stručna konferencija Migracije i identitet: kultura, ekonomija i država – zbornik radova: Sigurnosni i gospodarski aspekti migracija*. Ur. Bašić, Ferdo; Akrap, Anđelko; Feletar, Dragutin; Perić Kaselj, Marina; Knežević, Danijel. Institut za migracije i narodnosti – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Razred za prirodne znanosti. Zagreb.

Broom, Alex; Hand, Kelly; Tovey, Philip. 2009. The Role of Gender, Environment and Individual Biography in Shaping Qualitative Interview Data. *International Journal of Social Research Methodology* 12/1. 51–65. https://doi.org/10.1080/13645570701606028.

Carling, Jørgen; Erdal, Marta B.; Ezzati, Rojan 2014. Beyond the insider–outsider divide in migration research. *Migration Studies* 2/1. 36–54. https://doi.org/10.1093/migration/mnt022.

Carter, Julia. 2004. Research Note: Reflections on Interviewing Across the Ethnic Divide. *International Journal of Social Research Methodology* 7/4. 345–353. https://doi.org/10.1080/1364557032000094560.

Chilton, Jenifer M. 2015. Transformation from within: a concept analysis of epiphany. *Creative*

Danziger, Kurt. 1990. *Constructing the Subject: Historical Origins of Psychological Research*. Cambridge University Press. Cambridge.

Denzin, Norman K. 2013. Performing Methodologies. *Qualitative Social Work* 12/4. 389–394. https://doi.org/10.1177/1473325013493533.

Denzin, Norman K. 2014. *Interpretive autoethnography*. SAGE Publications. Los Angeles.

Denzin, Norman K.; Lincoln, Yvonne S. (Ur.). 2018. *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. SAGE Publications. London.

Diversi, Marcelo. 2007. A Professor's Fortunate Suggestion: An Essay on the Transformational Power of Interpretive Epistemologies. *Qualitative Inquiry* 13/8. 1177–1188. https://doi.org/10.1177/1077800407308234.

Dwyer, Corbin Sonya; Buckle, Jennifer L. 2009. The Space Between: On Being an Insider-Outsider in Qualitative Research. *International Journal of Qualitative Methods* 8/1. 54–63. https://doi.org/10.1177/160940690900800105.

Ganga, Deianira; Scott, Sam. 2006. Cultural "Insiders" and the issue of positionality in qualitative migration research: moving "Across" and moving "Along" Researcher-Participant divides. *Forum Qualitative Sozialforschung* 7/3. 1–12. https://doi.org/10.17169/fqs-7.3.134.

Gouldner, Alvin W. 1970. *The coming crisis of western sociology*. Basic Books. New York.

Jamieson, Michelle K.; Govaart, Giselle H.; Pownall, Madeleine. 2023. Reflexivity inquantitative research: A rationale and beginner's guide. *Social and Personality Psychology Compass* 17/6. e12735. https://doi.org/10.1111/spc3.12735.

Kalender, Ute; Wiegmann, Sabine; Ernst, Martina; Ihme, Loretta; Neumann, Uta; Stöckigt, Barbara. 2023. Who is sensitising whom? A participatory interview

guide development as an awareness tool within a health care research project *Heliyon.* 9/6. e16778. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e16778.

Kettler, David; Loader, Colin. 2002. *Karl Mannheim's Sociology as Political Education* (1. izdanje). Routledge. Abingdon.

Kincheloe, Joe L.; McLaren, Peter; Steinberg, Shirley R.; Monz, Lilia D. 2018. Critical Pedagogy and Qualitative Research: Advancing the Bricolage. *The SAGE Handbook of Qualitative Research.* Ur. Denzin, Norman K.; Lincoln, Yvonne S. SAGE Publications. London.

Lefkowich, Maya. 2019. When Women Study Men: Gendered Implications for Qualitative Research. *International Journal of Qualitative Methods* 18. https://doi.org/10.1177/1609406919872388.

Lincoln, Yvonne S.; Lynham, Susan A.; Guba, Egon G. 2018. Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences, Revisited. *The SAGE Handbook of Qualitative Research.* Ur. Denzin, Norman K.; Lincoln, Yvonne S. SAGE Publications. London.

Manderson, Lenore; Bennett, Elizabeth; Andajani-Sutjahjo, Sari. 2006. The Social Dynamics of the Interview: Age, Class, and Gender. *Qualitative Health Research.* 16/10. 1317–1334. https://doi.org/10.1177/1049732306294512.

Marinović Golubić, Marica. 2024. Strani radnici iz Nepala, Indije, Bangladeša, Pakistana i Filipina u Hrvatskoj – nalazi kvalitativnog istraživanja. *Kroatologija* 15/2. 71–91. https://doi.org/10.59323/k.15.2.4.

McGettigan, Timothy. 1998. Redefining reality: Epiphany as a standard of postmodern truth. *Electronic Journal of Sociology* 3/4. 1–21. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2824015.

Merriam, Sharan B.; Johnson-Bailey, Juanita; Lee, Ming-Yeh; Kee, Youngwha; Ntseane, Gabo; Muhamad, Mazanah. 2001. Power and Positionality: Negotiating Insider/Outsider Status Within and Across Cultures. *International Journal of Lifelong Education* 20/5. 405–416. https://doi.org/10.1080/02601370120490.

Nairn, Karen; Showden, Carissa R.; Sligo, Judit; Matthews, Kyle R.; Kidman, Joanna. 2020. Consent requires a relationship: rethinking group consent and its timing in ethnographic research. *International Journal of Social Research Methodology* 23/6. 719–731. https://doi.org/10.1080/13645579.2020.1760562.

Nowicka, Magdalena; Ryan, Louise. 2015. Beyond Insiders and Outsiders in Migration Research: Rejecting A Priori Commonalities. Introduction to the FQS Thematic Section on "Researcher, Migrant, Woman: Methodological Implications of Multiple Positionalities in Migration Studies". *Forum Qualitative Sozialforschung Forum: Qualitative Social Research* 16/2. 1–15. https://doi.org/10.17169/fqs-16.2.2342.

Nursing 21/1. 15–20. https://doi.org/10.1891/1078-4535.21.1.15.

Porta, Donatella Della; Keating, Michael. 2008. *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective.* Cambridge University Press. Cambridge.

Poulos, Christopher N. 2012. Life, Interrupted. *Qualitative Inquiry* 18/4. 323–332. https://doi.org/10.1177/1077800411431565.

Resch, Katharina; Enzenhofer, Edith. 2018. Collecting Data in Other Languages – Strategies for Cross-Language Research in Multilingual Societies. *The SAGE Handbook of Qualitative Data Collection.* Ur. Flick, Uwe. SAGE Publications Ltd. London.

Ritzer, George. (ur.). 2007. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology.* Wiley-Blackwell. Hoboken.

Roulston, Kathryn; Choi, Myungweon. 2018. Qualitative Interviews. *The SAGE Handbook of Qualitative Data Collection.* Ur. Flick, Uwe. SAGE Publications Ltd. London.

Ruokonen-Engler, Minna-Kristiina; Siouti, Irini. 2013. 'Doing biographical reflexivity' as a methodological tool in transnational research settings. *Transnational Social Review – A Social Work Journal* 3/2. 247–261. https://doi.org/10.1080/21931674.2013.10820767.

Ryan, Louise. 2015. "Inside" and "outside" of what or where? Researching migration through multi-positionalities. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 16/2. 1–17. https://doi.org/10.17169/fqs-16.2.2333.

Ryen, Anne. 2002. Cross-Cultural Interviewing. *Handbook of Interview Research: Context and Method.* Ur. Gubrium, Jaber; Holstein, James. SAGE Publications. Thousand Oaks, CA.

Shah, Saeeda. 2004. The Researcher/Interviewer in Intercultural Context: A Social Intruder! *British Educational Research Journal* 30/4. 549–575. https://doi.org/10.1080/0141192042000237239.

Shinozaki, Kyoko. 2012. Transnational dynamics in researching migrants: Self-reflexivity andboundary-drawing in fieldwork. *Ethnic and Racial Studies* 35/10. 1810–1827.

Tewolde, Amanuel Isak. 2024. Re-Conceptualizing Insider/Outsider Positionalities in Migration Research as 'Liquid Positionalities': An Analytical Tool for Migration Scholars. *Social Sciences* 13/1. 30. https://doi.org/10.3390/socsci13010030.

Underwood, Mair; Satterthwait, Leela D.; Bartlett, Helen P. 2010. Reflexivity and Minimization of the Impact of Age-Cohort Differences Between Researcher and Research Participants. *Qualitative Health Research* 20/11. 1585–1595. https://doi.org/10.1177/1049732310371102.

Mrežni izvori

Epiphany. Merriam_Webster Dictionary, 2025. https://www.merriamwebster.com/dictionary/epiphany (pristupljeno: 20. veljače 2025.)

IOM (International Organization for Migration). Who is a Migrant? https://weblog.iom.int/who-migrant (pristupljeno: 10. siječnja 2025.)

Reflexivity and epiphany as the main factors of the dynamics of the relationship between participants and researchers when conducting a qualitative interview with migrants

ABSTRACT

There are numerous examples of research uncertainties and self-reflection related to the validity of data and the potential interpretation of research findings, primarily due to the perceived insider/outsider status of the researchers in qualitative research. Therefore, the main objective of this paper is to identify and describe these characteristics in studies conducted through interviews with migrants. The first part of the paper explores the dynamic between the researcher and the participant, beginning with reflexivity, which is a requirement for the researcher, and epiphanies (revelations), which represent a type of requirement for the participant. Reflexivity ensures the reliability of the research, while epiphanies amplify the participant's voice and highlight the flexibility of the interview method, which can be conducted in various formats (e.g., walk-in interwiev, go-along, online, etc.). The second part of the paper discusses the experiences of the dynamic relationship between the researcher and the participant in our own migration research.

Keywords: *reflexivity, epiphany, interview, researcher, participant, migrants*

dr. sc. Vanda Božić

izvanredna profesorica i viša znanstvena suradnica
Sveučilište u Zagrebu

UDK: 314.15-054.74
Prethodno priopćenje

Krijumčarenje ljudi kao oblik nezakonitih migracija i organiziranog kriminaliteta

SAŽETAK

Krijumčarenje ljudi je nezakonit oblik migracija i vrlo često oblik organiziranog kriminaliteta. Predstavlja kazneno djelo inkriminirano članom 326. Kaznenog zakona Republike Hrvatske pod nazivom „Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma.“ Nezakonite migracije u suprotnosti su s pozitivnim propisima i države podrijetla (prelazak državne granice bez putne isprave), kao i s nacionalnim zakonodavstvom države tranzita i odredišta (neispunjavanje uvjeta za ulazak, boravak ili rad). Glavni ciljevi kriminalnih organizacija koje se bave krijumčarenjem ljudi jesu stjecanje brzog i ekstremno visokog profita te da nezakonite djelatnosti postanu legalne kad se okončaju faze akumulacije, stabilizacije, ekspanzije i monopolizacije. Konvencija UN-a protiv transnacionalnog organiziranog kriminala i Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i zrakom osnovni je međunarodni kaznenopravni okvir protiv krijumčarenja ljudi. Koristoljublje je bitan element ovog kaznenog djela, jer krijumčar čini ovo kazneno djelo kad iz koristoljublja omogućuje ili pomaže drugoj osobi da nedozvoljeno uđe, iziđe, kreće se ili boravi u Republici Hrvatskoj ili drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma. U radu je napravljena analiza nezakonitih prijelaza državne granice Republike Hrvatske na temelju dostupnih statističkih podataka u posljednjem petogodišnjem razdoblju. Rad sadrži i analizu stanja u sudskoj praksi za petogodišnje razdoblje u odnosu na prijavljene, optužene i osuđene osobe za krijumčarenje ljudi. U zaključnim razmatranjima navedeni su prijedlozi de lege ferenda radi suzbijanja krijumčarenja ljudi kao nezakonitih migracija i borbe protiv ovog oblika organiziranog kriminaliteta.

Ključne riječi**:** *krijumčarenje ljudi, nezakonite migracije, protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak, protuzakonito prebacivanje osoba preko državne granice, organizirani kriminalitet*

UVODNA RAZMATRANJA O POJMU I UZROCIMA ORGANIZIRANOG KRIMINALITETA

Organizirani kriminalitet je, najjednostavnije rečeno, najopasniji i najteži oblik udruživanja više osoba s namjerom počinjenja kaznenog djela. Postoji gotovo u svakoj državi, kako u razvijenim i nerazvijenim zemljama, tako postoji i u zemljama u razvoju. Usmjeren je na stjecanje velike materijalne koristi ili dohotka, a bez puno ulaganja. Svakim danom je u sve većem porastu zahvaljući napretku tehnologije i novim načinima izvršenja, tako da postaje jedan od najozbiljnijih globalnih problema. Pojavni oblici organiziranog kriminaliteta povezani su s gospodarskim i političkim promjenama unutar jedne države, ali i s područjem nekoliko država (Božić 2012: 34). Potrebno je istaći da su karakteristike i obilježja organiziranog kriminaliteta zemalja u razvoju različita od onih razvijenih zemalja. Međutim, zajedničko im je postojanje velike tamne brojke kaznenih djela organiziranog kriminaliteta, jer se zbog *modusa operandi*, kao i zbog organiziranosti i povezanosti članova, iznimno teško otkrivaju.

Iako postoji desetljećima, do danas još uvijek nije usvojena jedinstvena definicija njegova pojma iz razloga što se pojavljuje u više različitih oblika. Ipak treba skrenuti pažnju da su svim definicijama organiziranog kriminaliteta, s kojima se susrećemo u teoriji, zajedničke odredbe koje se odnose na uvjete, metode i ciljeve organiziranog kriminaliteta (Kurtović i Grozdanić 1999: 164). Pojam „organizirani kriminalitet" prvi put se spominje 1951. godine u Izvješću senatskog odbora američkog Senata pod predsjedavanjem senatora E. Kafannera (Skorupan 2000: 687). Europska unija usvojila je definiciju kriminalne organizacije navodeći da kriminalna organizacija podrazumijeva: „organizirano udruživanje koje postoji određeno vrijeme, od najmanje dviju osoba, djelujući na usklađen način radi činjenja kaznenih djela za koja se može izreći najviša kazna zatvora u trajanju od najmanje četiri godine ili teža kazna, bez obzira jesu li su ta kaznena djela cilj sama za sebe ili su sredstvo za stjecanje materijalne koristi i, ako se to može primijeniti, za neprimjereno vršenje utjecaja na rad javnih organ" (Izvješće o stanju u području organiziranog i gospodarskog kriminaliteta u jugoistočnoj Europi 2006: 11). i Konvencijom UN-a protiv transnacionalnog kriminaliteta (Božić i Nikač 2016: 89–111) dana je definicija kriminalne organizacije: „strukturirana grupa od triju ili više osoba, koja postoji tijekom određenog razdoblja i djeluje složno radi počinjenja jednog ili više teških kaznenih djela ili kaznenih djela utvrđenih na temelju ove Konvencije, a u svrhu izravnog ili neizravnog stjecanja financijske ili druge materijalne koristi" (*UN Convention against Transnational Organized Crime* 2000). Prva definicija organiziranog kriminaliteta u Republici Hrvatskoj datira unazad više od četvrt vijeka, usvojena je od strane radne skupine kaznenopravnih stručnjaka 1997. godine (Božić 2012: 29), prema kojoj organizirani kriminalitet obuhvaća „sustavno planirana, pripremana i podjelom uloga namjerno počinjena kaznena

djela koja čine sudionici udruženi u zločinačku organizaciju trajnim kriminalnim djelovanjem uz uporabu nasilja, zastrašivanja, korupcije, bez obzira na nacionalne državne granice, sa svrhom stjecanja financijske dobiti ili društvene moći". Da bi se radilo o organiziranoj skupini, trebaju biti kumulativno ispunjeni sljedeći uvjeti: organizirana skupina mora se sastojati od najmanje tri osobe, kriminalne djelatnosti skupine moraju biti usmjerene k ostvarivanju velike zarade i moći, podjela posla mora se temeljiti na subordinaciji i nadređenosti jednih prema drugima s potpuno jasnim planom i raspodjelom zadataka. Sva nezakonita djelovanja organiziranog kriminaliteta mogu se odnositi na trgovinu ilegalnom robom i ljudima te gospodarski kriminalitet (Božić 2016: 288). Uvjeti u kojima se daje mogućnost organiziranom kriminalitetu da nastaje i da se razvija jesu: nesposobnost državnih institucija u borbi s pojavnim oblicima organiziranog kriminaliteta, nesposobnost države da potiče ponudu i potražnju za vrijeme gospodarske krize, u uznapredovalom gospodarskom kriminalitetu te u postojanju crnog tržišta. Nužnim se nameće da država definira uzroke pojavnih oblika organiziranog kriminaliteta i da utvrdi *kauzalni neksus* između društvenih uvjeta i oblika organiziranog kriminaliteta. Suvremene pojavne oblike kriminala karakterzira velika raznovrsnost i mobilnost, jer ova pojava ne poznaje granice i fizičke barijere (Božić 2016: 335-352). Europska unija definira organizirani kriminalitet prema jedanaest kriterija: 1. suradnja više od dviju osoba, 2. specifične zadaće za svaku osobu, 3. prilično dugo ili neodređeno vrijeme obavljanja zadaća, 4. disciplina i kontrola, 5. radi se o osobama koje su osumnjičene da su počinile ozbiljna kaznena djela, 6. djeluju na međunarodnoj razini, 7. pribjegavaju nasilju i drugim načinima zastrašivanja, 8. koriste trgovačke strukture ili strukture trgovačkog tipa, 9. upuštaju se u pranje novca, 10. vrše utjecaj na političke krugove, medije, javnu administraciju, sudsku vlast ili gospodarstvo i 11. djeluju s ciljem ostvarivanja zarade i/ili stjecanja moći. Da bi se radilo o povredi zakona, potrebno je da se ispuni (6) kriterija od ukupno (11), s tim da su prvi, treći, peti i jedanaesti obavezni (*Trafficking of women and children for sexual exploitation in the EU:* 2006). O organizaciji pod nazivom „banda" radit će se ukoliko su ispunjeni uvjeti pod 1, 5 i 11, a ako su ispunjeni svi, govorimo o „mafiji", zatvorenom i vrlo teško uništivom tajnom društvu temeljenom na hijerarhijskoj podjeli rada (Rufer i Quere 2008: 20).

Kazneno djelo transnacionalnog organiziranog kriminaliteta izvršeno je ukoliko postoje najmanje dvije osobe i najmanje dvije države (Božić 2016: 295). Philip Jessup na Sveučilištu Yale 1956. godine prvi je upotrijebio pojam „transnacionalni" za sve akcije ili događaje koji prelaze nacionalne granice (Carić 2005: 904). Kazneno djelo je transnacionalne prirode ako je: 1. počinjeno u više od jedne države, 2. počinjeno u jednoj državi, ali se značajan dio njegove pripreme, plana ili kontrole događao u drugoj državi, 3. počinjeno u jednoj državi, ali postoji organizirana zločinačka grupa koja se bavi zločinačkim djelovanjem u više od jedne države, 4. počinjeno u jednoj državi

s posljedicama u drugoj državi (Carić 2005). U preambuli Bečke deklaracije, usvojene na X. kongresu UN-a za sprečavanje kriminala i postupanje s počiniteljima kaznenih djela 2000. godine, definiran je pojam transnacionalnog organiziranog kriminaliteta koji obuhvaća teške oblike kaznenih djela organiziranog kriminaliteta, trgovinu ljudima, ženama i djecom, krijumčarenje ljudi, nedozvoljenu trgovinu oružjem i korupciju (Horvatić 2002:16). Djelatnosti transnacionalnog organiziranog kriminaliteta obuhvaćaju trgovinu drogom (Josipović i Božić 2022: 57–82), trgovinu oružjem, trgovanje ljudima (Božić 2016: 261-276), trgovanje dijelovima ljudskog tijela (Božić 2016: 131–151), protuzakonito prebacivanje osoba preko državne granice (Božić i Nikač 2018: 304–314), međunarodnu prostituciju (Božić i Nikač 2018: 453–466), prikrivanje protuzakonito dobivenog novca (Božić i dr 2021: 55–71), krivotvorenje novca, računalni kriminalitet (Božić 2017: 136–148, Božić i Dimić 2020: 395–408), korupciju (Božić 2016: 831–846), terorizam (Josipović i Božić 2022: 243–270) i druga kaznena djela počinjena u sastavu djelovanja organiziranih kriminalnih skupina.

KRIJUMČARENJE LJUDI KAO OBLIK NEZAKONITIH MIGRACIJA

Međunarodni i nacionalni kaznenopravni okvir u suzbijanju krijumčarenja ljudi

Nažalost, u javnosti krijumčarenje ljudi rijetko se smatra teškim kaznenim djelom. Upravo suprotno, neki smatraju da je čovjeku u nevolji potrebno pomoći, pa i na taj nezakonit način. Međutim, ima i onih ljudi koji će čovjeka, usprkos teškoj životnoj situaciji, pokušati prevariti obećavajući mu da će ga prebaciti preko državne granice za novac, a to neće učiniti (Božić i dr. 2015: 283–284). Uzroci migracija mogu biti gospodarskog ili političkog karaktera, ljudi migriraju zbog izbijanja rata, epidemije, ali i zbog prirodnih i elementarnih nepogoda. Kada smo istraživali migracije 2015. godine, dakle prije deset godina, zaključili smo da su pojačane nezakonite migracije sa sjevera Afrike i Bliskog istoka, pogotovo Afganistana i Sirije, zbog sukoba na njihovom državnom teritoriju (Božić 2015: 845–874).

Nezakonite migracije vrsta su seobe i kretanja ljudi koje su suprotne propisima država polazišta, tranzita i odredišta, najvažniji element jest protupravnost. Za države polazišta protupravnost je prelazak državne granice bez valjane putne isprave, suprotno administrativnim i drugim uvjetima za izlazak iz zemlje. Za države tranzita i krajnje destinacije protupravnost se posmatra u vidu neispunjavanja uvjeta za ulazak, boravak ili rad u ovim zemljama (Božić i Nikač 2018: 304–314). U odnosu na načine izvršenja nezakonite migracije mogu biti neorganizirane, poluorganizirane i organizirane (Nikač i Božić 2016: 198). Krijumčarenje ljudi jest nezakonit oblik migracije, kazneno djelo protiv javnog reda, djelo kojim se štiti državna granica. Njegova glavna prima-

mljujuća karakteristika jest da se može pokrenuti s vrlo malo uloženog vremena i novca, a donosi enormnu zaradu.

Jedan od najznačajnih međunarodnih dokumenata u sprečavanju i suzbijanju krijumčarenja ljudi je Konvencija Ujedinjenih naroda protiv transnacionalnog organiziranog kriminala s dvama pripadajućim Protokolima (Zakon o potvrđivanju Konvencije Ujedinjenih naroda protiv transnacionalnoga organiziranog kriminaliteta 2002), Protokol o prevenciji, suzbijanju i kažnjavanju trgovanja ljudima, posebno ženama i djecom i Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i zrakom. Konvenciju je Republika Hrvatska potpisala 13. prosinca 2000. godine, a na snagu je u Republici Hrvatskoj stupila 29. rujna 2003. godine (Božić 2012: 147–158). Krijumčarenje migranata, prema članku 3. Protokola protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i zrakom, znači posredovanje, radi izravnog ili neizravnog stjecanja financijske ili druge materijalne koristi od nezakonitog ulaska osobe u državu stranku koje ta osoba nije državljanin ili u njoj nema trajno boravište.

Protokolom protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i zrakom (*Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air* 2000: 507) propisana je obveza svake države stranke da u svom nacionalnom kaznenom zakonodavstvu utvrdi djela koja se odnose na krijumčarenje migranata, kao i djela koja su počinjena u svrhu omogućavanja krijumčarenja migranata, kao što su izrada lažne putne ili osobne isprave[1] te nabavljanje, davanje ili posjedovanje takve isprave i omogućavanje osobi koja nije državljanin ili koja nema dozvolu trajnog boravka da ostane u toj državi, a bez udovoljavanja uvjetima nužnim za zakoniti ostanak u državi.[2]

Direktivom Europske unije 2002/90/EZ od 28. studenoga 2002. godine propisana je obaveza državama članicama da u svoje nacionalno zakonodavstvo uvrste odredbe kojima se sankcionira i kažnjava svaka osoba (počinitelj, supočinitelj i poticatelj) koja namjerno pomaže osobi koja nije državljanin države članice da uđe ili prijeđe preko državnog područja države članice te na taj način krši zakone te države o ulasku i tranzitu stranaca, kao i da sankcionira i kažnjava svaku osobu koja, zbog financijske koristi, namjerno pomaže osobi koja nije državljanin neke države članice da boravi na državnom području te države članice čime krši zakone te države o boravku stranaca (Direktiva Vijeća EU-a 2002/90/EZ 2002: 17–18).

---

[1] Prema članku 3. Protokola, lažna putna ili osobna isprava predstavlja bilo koju putnu ili osobnu ispravu koja je lažna ili krivotvorena na neki materijalan način, od strane bilo koga osim osobe ili tijela zakonito ovlaštenih za izradu ili izdavanje putnih ili osobnih isprava u ime države ili koja je neispravno izdana ili dobivena lažnim predstavljanjem, korupcijom ili pod prinudom ili na bilo koji drugi nezakoniti način ili koju koristi osoba koja nije njezin zakoniti vlasnik.

[2] Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i zrakom, kojim se dopunjuje Konvencija Ujedinjenih naroda protiv transnacionalnog organiziranog kriminaliteta, u Republici Hrvatskoj stupio je na snagu 28. siječnja 2004. godine, NN, MU, br. 13/2011.

Kazneno djelo protuzakonitog ulaženja, kretanja i boravka u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma propisano je člankom 326. Kaznenog zakona Republike Hrvatske, kao *delictum communium*. Navedeno znači da ovo kazneno djelo može počiniti bilo koja osoba. Smješteno je u XXX. glavi pod naslovom „Kaznena djela protiv javnog reda." Radnja ovog kaznenog djela sastoji se u omogućavanju i pomaganju, iz koristoljublja, jednoj ili više osoba koje nisu državljani Republike Hrvatske da nedozvoljeno uđu, izađu, kreću se ili borave u Republici Hrvatskoj, ili drugoj članici Europske unije, odnosno potpisnici Šengenskog sporazuma. Izmjenama i dopunama Kaznenog zakona iz 2015. godine (NN br. 56/15), člankom 326., prošireno je područje nedozvoljenog ulaza, izlaza, kretanja i boravka u Republici Hrvatskoj i na svaku drugu državu članicu Europske unije ili potpisnicu Šengenskog sporazuma. Koristoljublje je konstitutivni element kaznenog djela i ne može se uzimati kao otegotna okolnost. Valja upozoriti da nije od utjecaja za postojanje ovog kaznenog djela okolnost je li krijumčar primio novac ili nije, dovoljno je da je bio ugovoren, obećan. Pokušaj ovog kaznenog djela kažnjiv je na osnovu odredbe čl. 34. stavak 1. KZ-a, naime, kazneno djelo dovršeno je kad počinitelj prevede preko državne granice jednog ili više migranata. Valja skrenuti pažnju da kažnjivost pokušaja nije najbolje definirana u sudskoj praksi u odnosu na ovo kazneno djelo, već je prepuštena okolnostima slučaja. Drugim riječima, nije točno precizirano kada će se raditi samo o nekažnjivim pripremnim radnjama, a kad o kažnjivom pokušaju, u odnosu na sam prijelaz državne granice. Potrebno je, stoga, navedene situacije u pogledu kažnjivog pokušaja *de lege ferenda* definirati i precizirati, jer u suprotnom dolazimo do neujednačene sudske prakse.

Treba naglasiti i da osoba koja nezakonito ulazi, kreće se ili boravi u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma, ne čini kazneno djelo, već čini prekršaj.

S druge strane, treba istaći da su pojedine države regije, kao i one članice Europske unije, propisale kaznenu odgovornost i za osobu koja nezakonito ulazi, kreće se ili boravi u njihovoj državi. Navodimo za to primjer Republike Srbije koja u Krivičnom zakoniku među kaznenim djelima protiv javnog reda i mira, u čl. 350., sadrži inkriminaciju nedozvoljenog prijelaza državne granice i krijumčarenja ljudi. U st.1. navedenog člana kaznom zatvora do jedne godine kaznit će se tko „bez propisane dozvole pređe ili pokuša da pređe granicu Srbije, naoružan ili upotrebom nasilja." Isto rješenje ima i Krivični zakonik Republike Crne Gore u kojem je u XXXII., glavi pod naslovom Krivična djela protiv javnog reda i mira, članom 405., propisano kazneno djelo „nedozvoljen prelaz državne granice i krijumčarenje ljudi". Stavom 1. predviđena je kaznena odgovornost za krijumčarenu osobu, dakle, za onog koji „bez propisane dozvole pređe ili pokuša da pređe granicu Crne Gore, naoružan ili upotrebom nasilja". Propisana visina kazne ista je kao i u Republici Srbiji, zatvor do jedne godine.

Kaznenim zakonom Republike Slovenije u XXIX. glavi pod naslovom „Kazniva dejanja zoper javni red in mir“, članom 308., propisano je kazneno djelo „zabrana prelaska državne granice ili teritorija“. Osoba koja naoružana nasilno prijeđe državnu granicu Republike Slovenije, ili protuzakonito uđe na njezin teritorij, kaznit će se kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine ili novčanom kaznom. Slovenski zakonodavac predvidio je, u ovom slučaju, alternativnu kaznu, kaznu zatvora ili novčanu kaznu. Istom kaznom kaznit će se i stranac koji nema dozvolu boravka u Republici Sloveniji ako na njezinom teritoriju ostane na prethodno opisan način ili se opire zakonitom udaljenju s njega. S druge strane, ukazujemo i na činjenicu da Kazneni zakon Republike Slovenije propisuje kumulativnu kaznu, kaznu zatvora od tri do deset godina i novčanu kaznu za onoga tko protuzakonito dovede strance koji nemaju dozvolu za ulazak ili boravak u Republici Sloveniji na njezin teritorij, preveze ih tamo ili im pomogne u skrivanju, ili tko protuzakonito dovede jednog ili više takvih stranaca preko granice ili teritorija države, preveze ih tamo ili im omogući protuzakonit boravak tamo, s namjerom da sebi ili drugome pribavi imovinsku korist.

Valjalo bi i da naš zakonodavac razmotri mogućnost, pod određenim okolnostima, uvođenja kaznene odgovornosti i za osobu koja nedozvoljeno uđe, iziđe, kreće ili boravi u Republici Hrvatskoj, a ne da ista za navedene protupravne radnje prekršajno odgovara. Isto tako, valja istaći da je naš zakonodavac propisao kumulativne kazne, kaznu zatvora i novčanu kaznu, za ona kaznena djela koja su počinjena iz koristoljublja, stoga, postavlja se opravdano pitanje zašto je ovo kazneno djelo od toga izuzeo. Naime, krijumčari ljudi će krijumčarenim osobama omogućiti ili pomoći im da nedozvoljeno uđu, iziđu, kreću se ili borave u Republici Hrvatskoj, ili drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma, isključivo iz koristoljublja (kako se i navodi u stavu 1. članka 326. KZ-a). U skladu s tim, predlaže se *de lege ferenda* izmjena propisane alternativne kazne u kumulativnu kaznu.

Uz osnovni oblik kazneno djelo protuzakonitog ulaženja, kretanja i boravka u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma ima i kvalificirani oblik. Oblik krivnje koji je potreban za počinjenje ovog kaznenog djela, jest namjera (*dolus*). Od počinitelja se traži da je znao i morao znati da se radi o osobama koje nisu hrvatski državljani i da je njegov krajnji cilj imovinska korist. Namjera je, dakle, konstitutivni element bića ovog kaznenog djela, kao što navodi i Vrhovni sud: „*Tvrdnja žalitelja da se na tom mjestu granica može prijeći ilegalno i neopaženo zbog konfiguracije terena i nasada vinograda te šume, ne govori u prilog da su to namjeravali učiniti.. činjenica da su imali “autokartu” sama za sebe nije dokaz u prilog tvrdnji državnog odvjetnika o njihovoj namjeri… nije dokazan prethodni dogovor i namjera optuženika da zajedno s E. Š. ilegalno prijeđe državnu granicu*“ (Presuda Vrhovnog suda Republike Hrvatske, Broj: I Kž-782/00-5 od 17. travnja 2002. godine).

O kvalificiranom obliku kaznenog djela radit će se kad je pri počinjenju osnovnog kaznenog djela doveden u opasnost život ili tijelo osobe koja nedozvoljeno ulazi, kreće se ili boravi u Republici Hrvatskoj ili drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, ili je s njom postupano na nečovječan ili ponižavajući način, ili je djelo počinila službena osoba u obavljanju službene dužnosti (čl. 326. stavak 2. KZ-a). Traži se da je počinitelj svjestan da može dovesti u opasnost život ili tijelo migranata, dakle, traži se kao oblik krivnje *dolus eventualis*. Ukoliko je kazneno djelo počinila službena osoba u obavljanju službene dužnosti, radi se o *delictum proprium*.

Zakonodavac je za osnovni oblik propisao kaznu zatvora od jedne do osam godina, a za kvalificirani oblik kaznu zatvora od tri do dvanaest godina. Kada je kazneno djelo protuzakonitog ulaženja, kretanja i boravka u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma počinjeno u sastavu zločinačkog udruženja (čl. 329. KZ-a), počinitelj će se kazniti kaznom zatvora od tri do dvanaest godina, ukoliko se radi o osnovnom obliku kaznenog djela krijumčarenja ljudi, odnosno kaznom zatvora od tri do petnaest godina ukoliko se radi o njegovom kvalificiranom obliku.

U Tablici br. 1 navedene su glavne karakteristike kaznenog djela iz čl. 326. KZ RH „Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u RH, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma“.[3]

Tablica br. 1 Glavne karakteristike krijumčarenja ljudi

GLAVNE KARAKTERISTIKE KRIJUMČARENJA LJUDI
1. Obavezno postojanje međunarodnog elementa
2. Krijumčarena osoba surađuje s krijumčarem
3. Ne postoji prisila od strane krijumčara, već zajednički dogovor
4. Krijumčarene osobe ilegalno prelaze državnu granicu
5. Cilj krijumčarenja je zarada
6. Krijumčarena osoba čini ilegalni ulazak iz jedne u drugu državu
7. Nakon prijelaza granice prestaje odnos krijumčara i krijumčarenih
8. Krijumčarene osobe ne mogu se smatrati žrtvama kaznenog djela

[3] Usporedi: U.S. Department of State, *The Human Smuggling and Trafficking Center FACT SHEET*, dostupno na: portal U.S. State Department, http://www.state.gov/documents/organization/90541.pdf (pristupljeno 1. veljače 2025.)

ISTRAŽIVANJE I ANALIZA NEZAKONITIH PRIJELAZA DRŽAVNIH GRANICA REZULTATI I DISKUSIJA

U Tablici br. 2 brojčano su prikazani nezakoniti prelasci državne granice po državljanstvu u posljednjem petogodišnjem razdoblju, od 2019. do 2023. godine. U posljednje dvije godine (2022. i 2023. godina) Republika Hrvatska bilježi trostruki porast nezakonitih prijelaza državne granice. Kao što vidimo i iz Tablice br. 1 u 2019. godini, ukupan broj nezakonitih prijelaza iznosio je 20.278, da bi u 2022. godini taj broj dostigao brojku od 50.624 i enormnu brojku od 69.726 nezakonitih prijelaza državne granice u 2023. godini.

Tablica br. 2 Nezakoniti prelasci državne granice po državljanstvu u posljednjem petogodišnjem razdoblju (od 2019. do 2023. godine)[4]

Državljanstvo	2019	2020	2021	2022	2023
Afganistan	**3776**	**8505**	**4824**	**14877**	**22100**
Albanija	463	310	**-**	**-**	-
Alžir	1223	753	**-**	**-**	-
Bangladeš	1129	**2915**	**1998**	3237	2759
BIH	90	100	124	89	-
Burundi	-	-	-	5468	-
DR Kongo	-	-	-	162	458
Egipat	211	-	-	-	-
Indija	-	191	165	1766	982
Irak	**1730**	1651	614	**6334**	4095
Iran	894	1005	559	1914	885
Kina	-	-	-	123	1286
Kongo	-	-	3	692	560
Kosovo	662	505	678	870	572
Kuba	-	-	145	1777	1535
Maroko	829	**2366**	-	251	**6248**
Nepal	-	-	189	858	1203
Pakistan	**4060**	**5923**	**3278**	**4429**	**5286**
Sirija	1258	1842	643	1594	3922

[4] Prema podacima Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske.

Državljanstvo	2019	2020	2021	2022	2023
Srbija	85	62	145	60	-
Tunis	241	127	-	-	-
Turska	**1874**	-	**2446**	**4110**	**13480**
Ostali	1753	1855	1593	2016	4355
UKUPNO	**20278**	**29094**	**17404**	**50624**	**69726**

U 2019. godini najbrojniji po nezakonitim prijelazima državne granice državljani su Pakistana (4060), zatim Afganistana (3776), Turske (1874) i Iraka (1730). Gledano po ukupnom broju državljana koji su nezakonito prelazili državnu granicu onda su to ubjedljivo državljani Pakistana (20 %) i Afganistana (19 %). Navedeno stanje vidljivo je u Grafikonu br. 1.

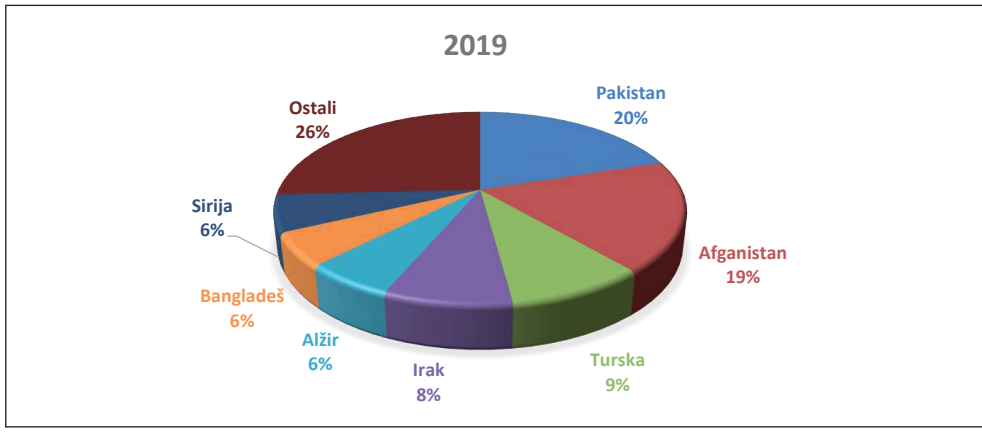

Grafikon br. 1 Nezakoniti prelasci državne granice u 2019. godini prema državljanstvu

U 2020. godini situacija je slična, ali ipak malo drugačija. Na prvom mjestu, po nezakonitim prijelazima državne granice, državljani su Afganistana (8505), na drugom mjestu državljani su Pakistana (5923), treće mjesto pripada državljanima Bangladeša (2915), dok su na četvrtom mjestu državljani Maroka (2366). Gledano po ukupnom broju državljana koji su nezakonito prelazili državnu granicu u 2020. godini, onda su to državljani Afganistana na prvom mjestu (30 %) i Pakistana (21 %) na drugom mjestu. Navedeno stanje vidljivo je u Grafikonu br. 2.

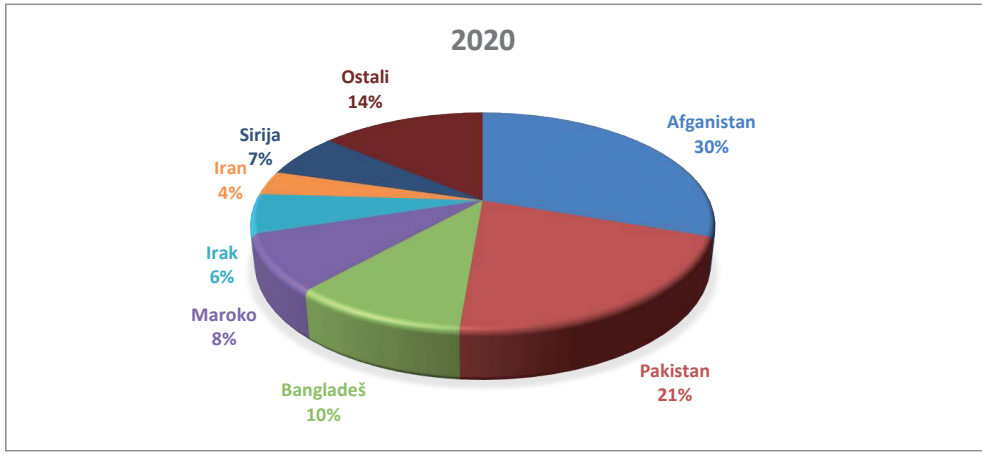

Grafikon br. 2 Nezakoniti prelasci državne granice u 2020. godini prema državljanstvu

Relativno sličnu situaciju u odnosu na državljane koji prednjače u nezakonitim prijelazima državne granice imamo i u 2021. godini. Prvo mjesto pripada državljanima Afganistana (4824), na drugom mjestu su državljani Pakistana (3278), na trećem mjestu su državljani Turske (2446), dok četvrto mjesto pripada državljanima Bangladeša (1998). Gledano po ukupnom broju državljana koji su nezakonito prelazili državnu granicu u 2021. godini onda su to državljani Afganistana (28 %) na prvom mjestu i Pakistana (19 %) na drugom mjestu. Valja primjetiti da i državljani Turske polako zauzimaju visko treće mjesto (14 %). Navedeno stanje vidljivo je u Grafikonu br. 3.

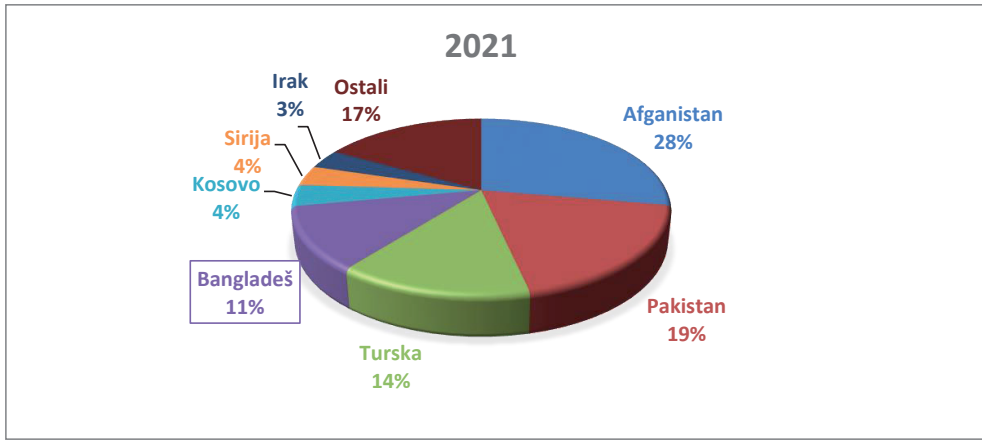

Grafikon br. 3. Nezakoniti prelasci državne granice u 2021. godini prema državljanstvu

U 2022. godini ubjedljivo na prvom mjestu po nezakonitim prelascima državne granice su državljani Afganistana (14877). Na drugom su mjestu državljani Iraka (6334),

na trećem mjestu državljani Pakistana (4229), dok četvrto mjesto pripada državljanima Turske (4110). Gledano po ukupnom broju državljana koji su nezakonito prelazili državnu granicu u 2022. godini, onda su to ubjedljivo državljani Afganistana (30 %) na prvom mjestu. Navedeno stanje vidljivo je u Grafikonu br. 4.

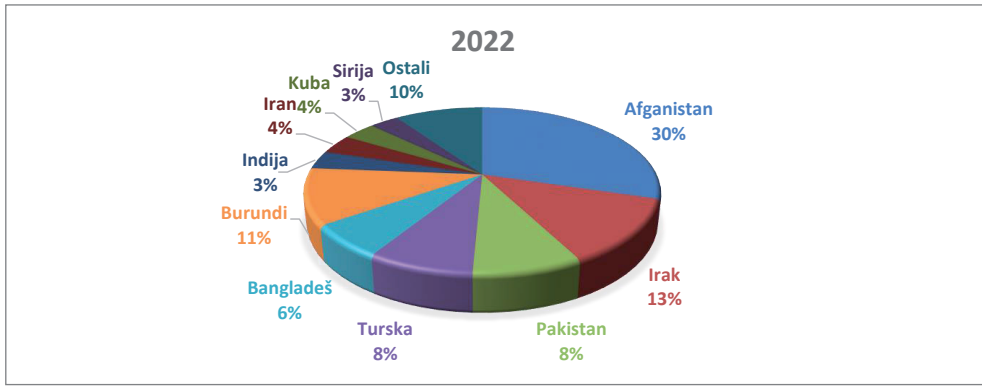

Grafikon br.4. Nezakoniti prelasci državne granice u 2022. godini prema državljanstvu

Što se tiče posljednje godine analiziranog razdoblja, stanje je sljedeće. Prvo mjesto u nezakonitim prijelazima državne granice u 2023. godini ubjedljivo pripada državljanima Afganistana (22100). Na drugom su mjestu državljani Turske (13480), na trećem mjestu su državljani Maroka (6248), dok četvrto mjesto zauzimaju državljani Pakistana (5286). Gledano po ukupnom broju državljana koji su nezakonito prelazili državnu granicu u 2023. godini, onda su to državljani Afganistana (32 %) na prvom mjestu i državljani Turske (19 %) na drugom mjestu. Navedeno stanje vidljivo je u Grafikonu br. 5.

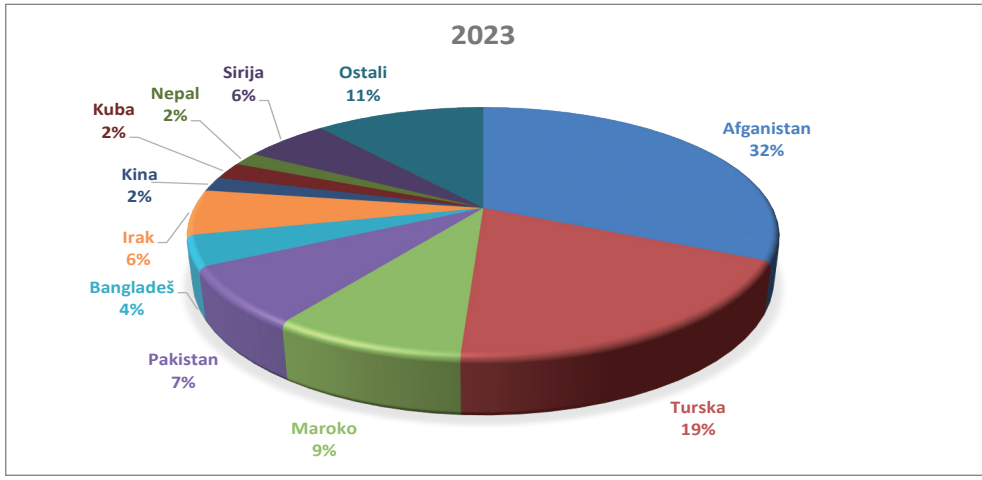

Grafikon br. 5. Nezakoniti prelasci državne granice u 2023. godini prema državljanstvu

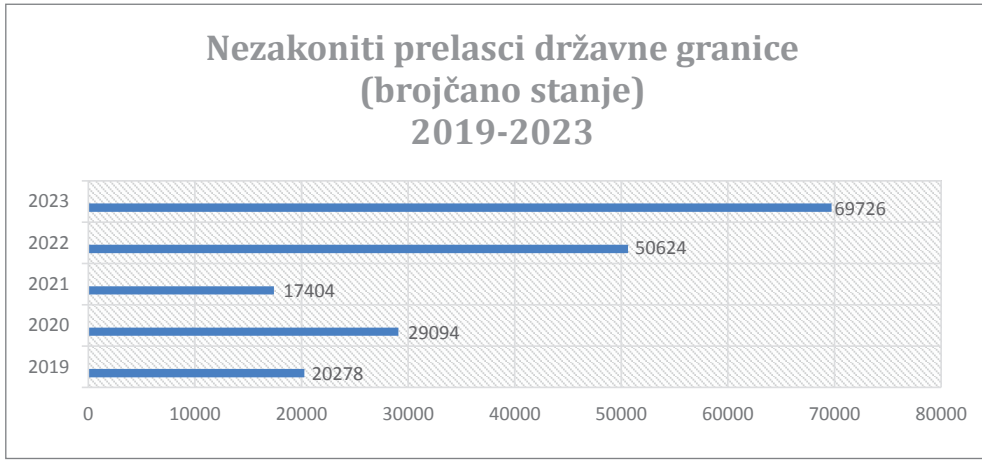

Grafikon br. 6. Nezakoniti prelasci državne granice (brojčano stanje) 2019. – 2023.

Grafikon br. 6 prikazuje ukupno brojčano stanje u nezakonitim prelascima državne granice u petogodišnjem razdoblju, od 2019. do 2023. godine, iz kojeg se vidi trostruko povećanje u odnosu na 2021. i 2019. godinu.

Ako pogledamo situaciju u državama regije, na sličnu situaciju nailazimo i u Republici Srbiji. Najviše migranata u 2023. godini u Republici Srbiji dolazi iz Sirije (45,7 %) Afganistana (22,2 %) Maroka (6,3 %), Pakistana (4,8 %), s tim da punoljetni muškarci čine najzastupljeniji dio ove populacije (86,2 %).[5] Vidimo da su među migrantima državljani Afganistana u Republici Srbiji na drugom mjestu, dok su na prvom mjestu državljani Sirije. Valja ukazati na činjenicu da je među navedenim migrantima koji dolaze iz Sirije, velik broj njih koji dolaze iz Turske, u kojoj se najduže zadržavaju (više od godinu dana). To odgovara i podacima nezakonitih prelaza državne granice u 2023. godini u Republici Hrvatskoj, jer svima su njima, uglavnom, države zapadne Europe „obećane" odredišne zemlje, a naša zemlja nezaobilazna je na balkanskoj ruti krijumčara. Javno su objavljene dvije glavne rute migranata iz Turske prema destinacijskim zemljama: prva, preko Grčke, Sjeverne Makedonije, Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske, te druga preko Grčke, Bugarske, Srbije, Hrvatske, do Njemačke. Isto tako, ulaskom Republike Hrvatske u šengenski prostor 2023. godine Hrvatska postaje prva šengenska granica na balkanskoj ruti, zbog čega je migranti biraju jer nastavljaju put prema Sloveniji, Austriji, Njemačkoj. U 2023. godini ulazak na teritoriju Republike Srbije nije omogućen za ukupno 4.028 osoba, među kojima, najveći broj stranih državljana jesu državljani Turske (1653), daleko poslije, na drugom mje-

[5] *Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije*, dostupno na: https://kirs.gov.rs/lat/izvestaji/izvestaji (pristupljeno 1. srpnja 2025.)

stu (234) državljani su Nemačke i na trećem mjestu (173) državljani Sirije (Božić i Bataveljić 2025: 127–146).

Prema provedenoj anketi i istraživanju *Komesarijata za izbeglice i migracije Republike Srbije* na uzorku od 262 migranta u prvom kvartalu 2024. godine dobiveni su sljedeći odgovori: 42 % ih je izjavilo da su pri nezakonitom prijelazu državne granice koristili usluge krijumčara s čijom su organizacijom bili vrlo zadovoljni, za koju su, u prosjeku, plaćali oko 1000 eura. Ekonomski razlozi najčešće su bili motiv zbog kojih su napuštali svoje zemlje (53 %), ali i ratni sukobi koji su ih pogodili (44 %).[6] Početkom 2025. godine, u drugom istraživanju, intervjuirano je 165 migranta. Opet kao najčešće zemlje podrijetla migranata navode se Afganistan, Sirija, Maroko i Egipat.[7]

Prema podacima Međunarodne organizacije za migracije o stanju na zapadnobalkanskoj migrantskoj ruti, u 2023. godini, zabilježen je znantan porast migranata iz Turske na području Bosne i Hercegovine. Razlog povećanju turskih migranata od skoro 75 % jest katastrofalni potres koji je pogodio Tursku na granici prema Siriji.

U drugom istraživačkom dijelu napravili smo analizu sudske prakse u odnosu na prijavljene, optužene i osuđene osobe za osnovni i kvalificirani oblik kaznenog djela iz čl. 326. stavka 1. i stavka 2. Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma.

U Tablici br. 3 prikazane su prijave za kazneno djelo protuzakonitog ulaska, kretanja i boravka u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, u razdoblju od 2019. do 2023. godine. Od 2021. godine bilježi se iznimno velik rast prijavljenih počinitelja za osnovni oblik ovog kaznenog djela, koji je za samo dvije godine udvostručen. Naime, u 2021. godini bilo je evidentirano 677 prijavljenih, da bi u 2023. godini taj broj iznosio 1128 prijavljenih osoba. Valja naglasiti da je u 2020. godini, od 23. ožujka, uslijed Covid-19 pandemije, na snazi bila Odluka o zabrani napuštanja mjesta prebivališta i stalnog boravka u Republici Hrvatskoj (Narodne novine br. 35/2020), što je i doprinijelo smanjenju broja prijavljenih osoba za kazneno djelo protuzakonitog ulaska, kretanja i boravka u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma u 2020. godini. Navedena Odluka bila je na snazi do 10. svibnja 2020. godine kada je ukinuta Odlukom o stavljanju izvan snage Odluke o zabrani napuštanja mjesta prebivališta i stalnog boravka u Republici Hrvatskoj (Narodne novine, br. 35/20, 39/20, 44/20 i 48/20).

[6] Serbia — Situacioni izveštaj o mobilnosti migranata (Mart 2024), dostupno na: https://dtm.iom.int/fr/node/37391 (pristupljeno 1. srpnja 2025.)

[7] Serbia — Situacioni izveštaj o mobilnosti migranata (Januar 2025), dostupno na: https://serbia.iom.int/resources/migrant-mobility-situation-report-serbia-january-2025 (pristupljeno 1. srpnja 2025.)

Što se tiče broja prijava za kvalificirani oblik ovog kaznenog djela, dakle, u slučajevima u kojima je pri počinjenju osnovnog kaznenog djela doveden u opasnost život ili tijelo osobe koja nedozvoljeno ulazi, kreće se ili boravi u Republici Hrvatskoj ili drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma, ili je s njom postupano na nečovječan ili ponižavajući način, ili je djelo počinila službena osoba u obavljanju službene dužnosti, možemo konstatirati da je broj prijava u padu. Tako je u 2019. godini evidentirano 156 prijava, a u 2022. godini skoro pola manje, svega 80 prijava.

Tablica br. 3 PRIJAVE ZA KAZNENO DJELO – Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma – od 2019. do 2023. godine[8]

	Prijavljeni počinitelji ukupno				
	2019	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, čl. 326. st. 1.	767	585	677	745	1128
Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, čl. 326. st. 2.	156	93	177	80	86
UKUPNO	923	678	854	825	1214

U Tablici br. 4 prikazane su optužbe za kazneno djelo protuzakonitog ulaska, kretanja i boravka u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, u razdoblju od 2019. do 2023. godine. Možemo zaključiti da je, u brojčanom stanju, situacija s optužbama slična prijavama u ovom istom vremenskom razdoblju. Naime, od 2021. godine bilježi se rast optuženih za osnovni oblik ovog kaznenog djela, koji je za samo dvije godine porastao za 70 %. Konkretno, u 2021. godini bilo je evidentirano 334 optužbe, da bi u 2023. godini taj broj bio 561.

Broj optužbi za kvalificirani oblik ovog kaznenog djela, dakle, u slučajevima u kojima je pri počinjenju osnovnog kaznenog djela doveden u opasnost život ili tijelo osobe koja nedozvoljeno ulazi, kreće se ili boravi u Republici Hrvatskoj ili drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma, ili je s njom postupano na

[8] Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske.

nečovječan ili ponižavajući način, ili je djelo počinila službena osoba u obavljanju službene dužnosti, u razdoblju od 2019. do 2022. godine iznosio je 10 – 15 % od broja optuženih za osnovni oblik kaznenog djela. Međutim, taj broj je pao na samo 5 % u posljednjoj godini analiziranog razdoblja. Tako su u 2022. godini evidentirane 62 optužbe, a u 2023. godini samo njih 29.

Tablica br. 4 OPTUŽBE ZA KAZNENO DJELO - Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma – od 2019. do 2023. godine[9]

	Optuženi počinitelji ukupno				
	2019	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, čl. 326. st. 1.	439	384	334	425	561
Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, čl. 326. st. 2.	48	52	43	62	29
UKUPNO	487	436	377	487	590

U tablici pod br. 5 prikazane su osude za kazneno djelo protuzakonitog ulaska, kretanja i boravka u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, u razdoblju od 2019. do 2023. godine. Možemo zaključiti da je broj osuda iznenađujuće velik ako pogledamo broj optužbi u istom vremenskom razdoblju. Tako je u 2019. godini bilo optuženo 439 osoba za osnovni oblik ovog kaznenog djela, a osuđeno je 435. Slično je i sa zadnjom godinom analiziranog razdoblja, optuženo je 561 osoba, a osuđeno je 555 osoba.

Broj osuda za kvalificirani oblik ovog kaznenog djela, dakle, u slučajevima u kojima je pri počinjenju osnovnog kaznenog djela doveden u opasnost život ili tijelo osobe koja nedozvoljeno ulazi, kreće se ili boravi u Republici Hrvatskoj ili drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma, ili je s njom postupano na nečovječan ili ponižavajući način, ili je djelo počinila službena osoba u obavljanju službene dužnosti, prati situaciju broja optužbi u istom vremenskom razdoblju. Tako je u 2019. godini za kvalificirani oblik ovog kaznenog djela optuženo 48 osoba, dok

[9] Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske.

je 48 i osuđeno. Ista je situacija i sa 2020. godinom; optužene su 52 osobe i 52 osobe i osuđene su. I posljednja godina izvještajnog razdoblja bilježi istu situaciju, u 2023. godini optuženo je 29 osoba i 29 osoba osuđeno je.

Tablica br. 5 OSUDE ZA KAZNENO DJELO – protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma – od 2019. do 2023. godine[10]

	Osuđeni počinitelji ukupno				
	2019	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, čl. 326. st. 1.	435	380	329	415	555
Protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici EU-a ili potpisnici Šengenskog sporazuma, čl. 326. st. 2.	48	52	42	60	29
UKUPNO	483	432	371	475	584

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Krijumčarenje ljudi je nezakonit oblik migracija, međutim rijetko se percipira kao kazneno djelo, naprotiv, smatra se pružanjem pomoći osobi koja je u nevolji uz novčanu nagradu. Danas je još uvijek aktualna izbjeglička kriza koja je počela 2015. godine. Migranti napuštaju svoje države zbog ratnih događanja, ali i zbog slabih mogućnosti za život i rad u domicilnoj državi. Kao što smo i vidjeli u istraživanju i analizi nezakonitih prelazaka državne granice po državljanstvu u posljednjem petogodišnjem razdoblju, od 2019. do 2023. godine, u nezakonitim migracijama najviše su zaustavljeni državljani Afganistana, Pakistana, Turske, Maroka, Bangladeša, ali i Kosova. Naša država zanimljivo je odredište (kao prva država Europske unije migrantima koji dolaze s istoka i kao prva šengenska granica), a tako i kao tranzitna zemlja k drugim zapadnim destinacijama. Ne može se ne primijetiti izniman porast strane radne snage u posljednjih par godina, i to migranata koji su iz Nepala stigli na teritorij Republike Hrvatske i zaposlili se u ugostiteljstvu (kafići i restorani), dostavnim službama, kao i u trgovačkim centrima. Države u razvoju i razvijene zemlje svakako nude puno bolje uvjete za život i rad od država podrijetla migranata. Međutim, migranti time postaju trajna i ozbiljna konkurencija našim građanima u zapošljavanju, naro-

[10] Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske.

čito tijekom sezone, jer će zasigurno raditi i za nižu plaću u odnosu na naše domicilno stanovništvo.

Iz podataka u prvom dijelu istraživanja uvidjeli smo ogroman broj migranata koji je pokušao nezakonito prijeći državnu granicu, kako bi ušao na područje Republike Hrvatske, a koji je vraćen. Brojke se kreću blizu 70 000 (u 2023. godini), što je povećanje za 40 % samo u odnosu na prethodnu 2022. godinu. Nažalost, svjedoci smo i brojnih nesreća i tužnih sudbina migranata, koji izgube živote pokušavajući stupiti na teritorij odredišne države. Krijumčari želeći maksimalan profit, uzimaju grupe migranata koje pokušavaju prebaciti preko državne granice, a za to nemaju uvjete. Tada dolazi do velikih tragedija.

U drugom dijelu istraživanja, koji se odnosi na analizu počinitelja kaznenog djela iz čl. 326. stavak 1. Kaznenog zakona, došli smo do rezultata da je skoro podjednak broj optuženih i osuđenih osoba za navedeno kazneno djelo, dok je broj prijavljenih osoba u 2023. godini prešao broj od 1100 prijava. Kvalificirani oblik kaznenog djela (kada je počinjenjem osnovnog oblika kaznenog djela doveden u opasnost život ili tijelo osobe koja nedozvoljeno ulazi, kreće se ili boravi u Republici Hrvatskoj ili drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma, ili je s njom postupano na nečovječan ili ponižavajući način, ili je djelo počinila službena osoba u obavljanju službene dužnosti) bilježi osjetno manji broj i prijava i optužba, pa time i osuda, u odnosu na osnovni oblik ovog djela (ispod 10 %).

S obzirom na enormnu zaradu, usprkos riziku otkrivanja, počiniteljima ovog kaznenog djela aktivnosti se isplate. Mada, ne uvijek. Međutim, iz dana u dan pojavljuju se sve sofisticiraniji načini izvršenja ovog kaznenog djela, nove tehnike kojim se služe krijumčari ljudi, kao i nova mjesta i nove rute. Nužnim se stoga nameće da se sva moguća mjesta prikladna migrantima za nezakonit ulazak na područje Republike Hrvatske uoče i stave pod nadzor. Poznate rute krijumčara trebaju biti pod stalnim nadzorom. Od neprocjenjive je važnosti i razmjena podataka o nezakonitim prijelazima državnih granica sa susjednim državama, uz nužnu povećanu kontrolu vozila i putnika pri ulazu i izlazu iz zemlje.

Zaključno, valjalo bi razmisliti o tome da se novim izmjenama kaznenog zakona *de lege ferenda* precizno odredi kažnjivost za pokušaj kaznenog djela „protuzakonito ulaženje, kretanje i boravak u Republici Hrvatskoj, drugoj državi članici Europske unije ili potpisnici Šengenskog sporazuma“, jer je sudska praksa u tom pogledu neujednačena. Također, u skladu sa zakonskim rješenjima država regije, i onim koje su članice EU-a, nužnim se smatra usvajanje prijedloga prema kojem krijumčarena osoba neće više prekršajno odgovarati, već će, pod određenim okolnostima, biti kazneno odgovorna za nezakonit ulaz, izlaz, kretanje i boravak u državi. Isto tako, predlaže se da se *delictum proprium* (službenu osobu koja u obavljanju službene duž-

nosti počini osnovno kazneno djelo krijumčarenja ljudi) posebno izdvoji u samostalan kvalificirani oblik. I posljednje, predlaže se propisati još jedan kvalificirani oblik ovog kaznenog djela – ako je pri počinjenju kaznenog djela nastupila smrt jedne ili više osoba.

LITERATURA

Božić V, Bataveljić D, Legal framework for the protection of the domicile population from migrants, *Sammelband der Beiträge*, Internationale wissenschaftliche Konferenz Europäische Sicherheitspolitik zwischen Bedrohung, Tradition und Fortschritt, 2025, str. 127-146.

Božić V, Dimić S, Đukić M. 2021. Sprečavanje pranja novca tokom pandemije - rizici i prognoze bankarskog poslovanja, *Poslovanje u periodu pandemije: izazovi i šanse*, Beograd: Institut ekonomskih nauka, str. 55-71.

Božić V, Dimić S. 2020. Krađa podataka poreskih obveznika kao oblik cyber kriminala, *Conference Proceedings*, Banja Luka, Faculty of Law, str. 395-408.

Božić V, Lisičar H, Mudrić M. 2015. Kaznenopravni aspekti krijumčarenja ljudi u Republici Hrvatskoj s osvrtom na mediteransku krizu – analiza stanja i preporuke de lege ferenda, Pravni život, časopis za pravnu teoriju i praksu, 578 1-848, str.283-301.

Božić V, Nikač Ž. 2016. Criminal Incriminations Based on the UN Convention Against Transnational Organized Crime in the Criminal Legislation of the Republic of Croatia and the Republic of Serbia. Sveti klimentovite poraki za etikata, moralot i vrednostite: *Tematski zbornik međunardonog značaja*. Skopje: Fakultet za bezbednost, p. 89-111.

Božić V, Nikač Ž. 2018. Criminal Law Responses to Smuggling of People in Croatia and Serbia with the Analysis of Situation and Trends, *Towards a better future: the rule of law, democracy and polycentric development:conference proceedings*, Bitola: "St. Kliment Ohridski" University, Faculty of law - Kicevo, vol. 1, str. 304-314.

Božić V, Nikač Ž. 2018. Trafficking in human beings for sexual exploitation in Croatia and Serbia, Criminal justice and security in Central and Eastern Europe: from common sense to evidencebased policy-making, *Conference proceedings*, 1st ed. Maribor: University of Maribor Press, p. 453-466.

Božić V. 2012. *Trgovanje ljudskim organima kao oblik organiziranog kriminaliteta*, doktorska disertacija, Pravni fakultet Zagreb.

Božić V. 2015. Krijumčarenje ljudi i trgovanje ljudima u hrvatskom kaznenom zakonodavstvu i sudskoj praksi (analiza stanja de lege lata uz prijedloge de lege ferenda), *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* v. 36, br. 2, str. 845-874.

Božić V. 2016. Labor exploitation as the most common form of the crime of trafficking in human beings in spite of the state border control and the labor market, *Collection of Papers*, Faculty of Law Niš, p. 335-352.

Božić V. 2016. Comparative legislative analysis of criminal legislation of the Republic of Croatia and the Republic of Serbia in terms of human trafficking as the most brutal violation of fundamental human rights, *Conference Proceedings*, Belgrade, Vol. 1. Academy of Criminalistic and Police Studies, p. 261-276.

Božić V. 2016. Koruptivno kazneno djelo davanja mita kao nezakonita "protuusluga za uslugu", *Zbornik "Usluge i uslužna pravila"*, Pravni fakultet, Institut za pravne i društvene nauke, Kragujevac, str.831-846.

Božić V. 2016. Steps Towards Combating Trafficking in Human Organs in South Eastern Europe, with Particular Reference to the Case of Kosovo, *Tematski zbornik međunarodnog značaja Contemporary trends in social control of crime*, Skopje, Faculty of security, p. 131-151.

Božić V. 2016. Suzbijanje organiziranog kriminaliteta u svjetlu pozitivnog kaznenog zakonodavstva Republike Hrvatske, *Zbornik radova* "Suzbijanje organizovanog kriminala kao preduslov vladavine prava" Beograd, Institut za uporedno pravo; Minhen: Hanns Seidel Fondacija, 2016. str. 285-299.

Božić V. 2017. International Legal Framework for Combating Cyber Crime with Reference to the Legislation of the Republic of Croatia, *Security concepts and policies - new generation of risks and threats*, Vol. 3. Skopje: Faculty of security, p. 136-148.

Carić A. 2005. XI. kongres UN o sprječavanju kriminaliteta i o kaznenom pravosuđu, HLJKPP, Zagreb, vol. 12, broj 2, str. 904.

Direktiva Vijeća EU 2002/90/EZ**,** od 28. studenoga 2002. o definiranju olakšavanja neovlaštenog ulaska, tranzita i boravka, 328/17, Službeni list Europske unije SL L 328, 5.12.2002, p. 17–18.

EUROPOL (2006) Trafficking of women and children for sexual exploitation in the EU: the involvement of the Western Balkans organised crime 2006.; dostupno na:http://edz.bib.uni-mannheim.de/daten/edz-min/hum/02/Western_Balkans_THB_Threat_Assessment.pdf, pregledano: 01.08.2016.

Horvatić Ž. 2002. *Djelovanje međunarodnih organizacija u suzbijanju kriminala,* Zagreb. http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/organisedcrime/projects/carpo/Pctc_2006_20croate.pdf, pregledano 25.02.2025.

Izvješće o stanju u području organiziranog i gospodarskog kriminaliteta u Jugoistočnoj Europi; dostupno na:

Josipović I, Božić V. 2022. Drugs abuse in the Republic of Croatia, 8th International crime and punishment film festival "Drug problem from the perspective of Criminal Law and health", *Conference Proceedings*, academic papers, Faculty of Law, Istanbul, p. 57-82.

Josipović I, Božić V. 2022. Measures for Prevention and Fight Against Terrorism – Financial Aspect, 7th International crime and punishment film festival "Protection of the rule of law against terrorism and the coups", *Conference Proceedings*, academic papers, Faculty of Law, Istanbul, p. 243-270.

Kazenski zakonik Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 50/12 – uradno prečiščeno besedilo, 54/15, 6/16 – popr., 38/16, 27/17, 23/20, 91/20, 95/21, 186/21, 105/22 – ZZNŠPP, 16/23 in 107/24 – odl. US.

Kazneni zakon, Narodne novine br. 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015, 101/2017, 118/2018, 126/2019, 84/2021,114/2022, 114/2023, 36/2024.

Krivični zakonik Crne Gore, "Službeni list RCG", br. 70/2003, 13/2004, 47/2006 i "Službeni list CG", br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 – drugi zakon, 40/2013, 56/2013, 14/2015, 42/2015, 58/2015 – drugi zakon, 44/2017, 49/2018, 3/2020, 26/2021 – ispravka, 144/2021 i 145/2021 i 110/2023.

Krivični zakonik Republike Srbije, ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 i 94/2024).

Kurtović A, Grozdanić V. 1999. Kaznenopravne mjere oduzimanja dobiti kao odgovor na organizirani kriminal, *Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu*, 36, 1-2 (53-54), str.164.

Kurtović A. 1998. Organizirani kriminalitet – kaznenopravna pitanja odgovornosti (krivnje) i sankcija, *HLJKPP*, Zagreb, vol.5, br.2, str.729

Nikač Ž, Božić V. 2016. Suzbijanje kaznenih djela ilegalnih migracija na području Regije s posebnim osvrtom na Republiku Hrvatsku i Republiku Srbiju, *Pravna riječ*: časopis za pravnu teoriju i praksu, god.13, br. 48, str. 193-220.

Odluka o stavljanju izvan snage Odluke o zabrani napuštanja mjesta prebivališta i stalnog boravka u Republici Hrvatskoj, Narodne novine, br. 35/20, 39/20, 44/20 i 48/20.

Odluka o zabrani napuštanja mjesta prebivališta i stalnog boravka u Republici Hrvatskoj, Narodne novine br. 35/2020.

Podaci Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske.

Podaci Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske.

Presuda Vrhovnog suda Republike Hrvatske, Broj: I Kž-782/00-5 od 17. travnja 2002. godine.

Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, United Nations, Treaty Series, vol. 2241

Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i zrakom NN, MU, br. 14/2002., 13/2003., 11/2004.

Rufer X, Quere S. 2008. *Organizirani kriminal*, Zagreb.

Skorupan V. 2000. Općenito o organiziranom kriminalu s posebnim osvrtom na kaznenopravni i penološki aspekt, *Društvena istraživanja*, 4/5(48/49), str. 687.

U.S. Department of State, *The Human Smuggling and Trafficking Center FACT SHEET*, dostupno na: portal U.S. State Department, http://www.state.gov/documents/organization/90541.pdf, pristupljeno 01.02.2025.

United Nations Convention against Transnational Organized Crime, United Nations, Treaty Series, vol. 2225, dostupno na: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/united_nations_convention_organised_crime_en_1.pdf, pregledano 10.08.2024.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Ujedinjenih naroda protiv transnacionalnoga organiziranog kriminaliteta, Protokola za sprječavanje, suzbijanje i kažnjavanje krijumčarenja ljudi, posebice žena i djece te Protokola protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i zrakom, kojima se dopunjuje Konvencija Ujedinjenih naroda protiv transnacionalnoga organiziranog kriminaliteta, NN, MU, br. 14/2002., 13/2003., 11/2004.

***Web*-izvori**

Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije, dostupno na: https://kirs.gov.rs/lat/izvestaji/izvestaji (pristupljeno 1. srpnja 2025.)

Serbia — Situacioni Izveštaj o Mobilnosti Migranata (Januar 2025), dostupno na: https://serbia.iom.int/resources/migrant-mobility-situation-report-serbia-january-2025 (pristupljeno 1. srpnja 2025.)

Serbia — Situacioni Izveštaj o Mobilnosti Migranata (Mart 2024), dostupno na: https://dtm.iom.int/fr/node/37391 (pristupljeno 1. srpnja 2025.)

Human smuggling as a form of illegal migration and organized crime

ABSTRACT

Human smuggling is an illegal form of migration and often a form of organized crime. It represents a criminal offense incriminated by Article 326 of the Criminal Code of the Republic of Croatia entitled "Illegal entry, movement and stay in the Republic of Croatia, another member state of the European Union or signatories of the Schengen Agreement." Illegal migration is contrary to the positive regulations of the country of origin (crossing the national border without a travel document) as well as the national legislation of the country of transit and destination (failure to meet the conditions for entry, residence, or work). The main goals of criminal organizations involved in human smuggling are to obtain quick and extremely high profits and for illegal activities to become legal when the phases of accumulation, stabilization, expansion, and monopolization are completed. The UN Convention against Transnational Organized Crime and the Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea, and Air is the basic international criminal legal framework against human smuggling. Personal gain is an essential element of this criminal offense because a smuggler commits this criminal offense when, for personal gain, he enables or helps another person to illegally enter, leave, move, or stay in the Republic of Croatia or another member state of the European Union or a signatory of the Schengen Agreement. This paper analyzes illegal crossings of the state border of the Republic of Croatia based on available statistical data in the last five years. The paper also contains an analysis of the situation in judicial practice for a five-year period in relation to reported, accused, and convicted persons for human smuggling. In the final considerations, proposals of de lege ferenda are stated with the aim of suppressing human smuggling as illegal migration and fighting against this form of organized crime.

Keywords: *human smuggling, illegal migration, illegal entry, movement and residence, illegal transfer of persons across the state border, organized crime*

Nacionalne manjine – povijesni i suvremeni aspekti

dr. sc. Danijel Vojak
Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“
danijel.vojak@pilar.hr

UDK: 94(497.5)
Prethodno priopćenje

Poslijeratna kultura sjećanja na romske žrtve masovnih zločina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na primjeru Uštica[1]

SAŽETAK

Ustaške vlasti vodile su genocidnu politiku prema romskom stanovništvu koja se ponajprije temeljila na rasnim zakonima, kojima su omogućile represivan progon. Ovakva represivna politika bila je obilježena deportacijama romskog stanovnika u logore. Nakon donošenja posebne naredbe državnih vlasti od 19. svibnja 1942. započele su sustavne deportacije Roma u jasenovački sustav logora. Sustav se sastojao od manjih logora, a Romi su u većem broju bili deportirani u Uštice, gdje je većina mučena i ubijena. U ovom radu analiza je fokusirana upravo na uspostavu i provođenje kulture sjećanja na logor u Uštici u prvom poslijeratnom (socijalističkom) razdoblju. Analizom će se obuhvatiti pitanje zašto je vlastima trebalo dvadesetak godina po završetku rata da urede Uštice kao lokalitet sjećanja na stradanje Roma te započnu sa sustavnim komemoriranjem? Nastojat će se analizirati odnos Roma, ponajprije njihovih predstavnika, prema vlastima oko pitanje kulture sjećanja na romske žrtve.

Ključne riječi: *Romi, Nezavisna Država Hrvatska, Drugi svjetski rat, Uštica, masovni zločini, kultura sjećanja, socijalistička Hrvatska*

UVOD

Drugi svjetski rat završio je prije osamdeset godina i obilježio je povijest romskog naroda u mnogim europskim zemljama. Upravo utjecaj tog rata na romsku zajednicu jedan dio znanstvenika ističe kao ključnu (žarišnu) točku njihove povijesti. Znatan dio

[1] Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Zaboravljena mjesta stradanja nepoćudnih: Genocid nad Romima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: istraživanje, memorijalizacija, edukacija” koji financira Europska unija – *Next Generation* EU (01/08-73/23-2519-8).

Roma bio je žrtva genocidne politike nacističkog režima i njezinih zemalja saveznica za vrijeme Drugog svjetskog rata. Jedna od njih bila je Nezavisna Država Hrvatska u kojoj su profašističke i krajnje nacionalističke ustaške vlasti provodile genocidnu politiku prema njima. Takva ustaška genocidna politika temeljila se ponajprije na rasnim zakonskim odredbama kojima su Romi bili definirani kao nearijevci, čime su ostali bez zaštite državnih i lokalnih vlasti. Ključan dio ustaške politike prema Romima jest provođenje masovnih ubijanja, koja su u prvom dijelu rata nerijetko bila povezana s masovnim ubijanjima srpskog stanovništva. Središnje mjesto takvih zločina nad Romima bio je jasenovački sustav logora, u kojem je većina njih bila mučena i ubijena. Posljedica ovakve genocidne politike bilo je gotovo potpuno uništenje romske predratne zajednice. Nakon rata službene državne vlasti marginalizirale su kulturu sjećanja na romske žrtve, što je ustvari značilo da se nisu provodile službe komemoracije, niti se sustavno podizalo spomenike na kojima su izravno navedeni kao romske žrtve i sl. U radu se analizira prva faza razvoja kulture sjećanja na romske žrtve, koja se odnosi na poslijeratno socijalističko razdoblje.

UKRATKO O STRADANJU ROMA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Kako bi se razumjelo poslijeratno stvaranje i razvoj kulture sjećanja, potrebno se ukratko osvrnuti na njihovo stradanje za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Uoči Drugog svjetskog rata na hrvatskim područjima u Kraljevini Jugoslaviji (Banovini Hrvatskoj) živjelo je oko 15 000 Roma. Većina ih je živjela na istočnim područjima Banovine Hrvatske, napose u Slavoniji i Srijemu, dok je najmanje njih živjelo u Dalmaciji, Lici i Gorskom kotaru. Romi su većinom bili rimokatoličke vjeroispovijesti te mlađe dobne strukture i gotovo potpuno nepismeni. Gotovi svi su živjeli na seoskim područjima, gdje su se bavili raznim obrtničkim zanimanjima (obradom drva i metala) poljoprivredom, trgovinom konjima i drugim domaćim životinjama (npr. peradi i svinjama), sakupljanjem sekundarnih sirovina (npr. starog željeza) te prosjačenjem i zabavljanjem stanovništva (kao glazbenici ili cirkuski dreseri životinja (Vojak 2013: 66–89, Vojak 2004: 447–476). Istodobno, većina stanovništva na ovim područjima negativno je percipirala Rome kao asocijalce, bespoličare (lijenčine), lopove, varalice, otimače djece, a to je nerijetko dovodilo i do nasilnih sukoba (Vojak 2014: 301–319). Ubrzo nakon toga slijedili su prvi slučajevi masovnog zločina nad Romima, u kojima su oni nerijetko bili kolateralna žrtva ustaške represivne politike prema srpskom stanovništvom. U lipnju 1941. ustaške vlasti promišljaju o mogućnosti koloniziranja romskog stanovništva, što je ustvari značilo njihovo koncentriranje na određenim područjima, pod kontrolom policije ili vojske. To je bio jedan od razloga zašto su vlasti u srpnju i kolovozu provodile popisivanje romskog stanovništva u državi. No, od kolonizacije su vlasti odustale, vjerojatno uslijed destabilizacije prilika u državi

radi antifašističkog ustanka, te započinju prve masovnije deportacije romskog stanovništva u logore (Vojak 2015a: 43–51, Vojak 2022a: 241–253). Tako je krajem srpnja iste godine deportirano više stotina Roma s podravskog područja u logor Danica, a koji su zatim transportirani u novootvoreni jasenovački sustav logora (Vojak 2023a: 15–42).

No, sustavno deportiranje Roma dogodilo se nakon donošenja naredbe od 19. svibnja 1942. kojim je određeno da se sve romsko stanovništvo u državi treba deportirati u jasenovački logor. Ubrzo nakon toga provedene su masovne deportacije Roma, najčešće željeznicom, u prenatrpanim stočnim vagonima i bez higijenskih uvjeta, vode i/ili hrane. Jasenovački logor bio je središnje mjesto genocidnog stradanja romskog stanovništva. Romi su bili smješteni prvo u Logor III C, a onda radi sve većeg njihovog priljeva, bili su zatvoreni u Ušticu. Iz istog razloga, Romi su odvedeni u Gradinu, gdje je većina njih bila mučena i ubijena. Preživjeli jasenovački logoraši navode kako se prema Romima najgore postupalo, a dio njih umirao je uslijed teških fizičkih poslova, manjka hrane i izostanka primjerene zdravstvene skrbi (Vojak 2023b: 188–223). Istodobno, Romi su bili deportirani u druge logore unutar NDH, a dio njih bio je deportiran u nacističke logore, poput Auschwitza, Dachau, Mauthausena i dr. (Vojak 2022b: 11–32).

Romi su bili žrtve masovnih zločina koje su počinile ustaške i njemačke vojne jedinice, do posljednjih dana rata. Tako su ustaške vojne jedinice („luburićevci“) u posljednjim danima rata ubile četrdesetak sintskih artista u Hrastini i desetak Roma u zagrebačkoj šumi Dotršćina (Vojak 2024a: 414–432, Šimunković i Mihovilović 2021).

Razmjere genocidnog stradanja romske zajednice nemoguće je precizno utvrditi, ponajprije zbog izostanka sačuvanih povijesnih i demografskih izvora, ali i zbog toga što su mnogi Romi krili svoj etnički identitet (etnička mimikrija). Stoga se razmjeri stradanja Roma procjenjuju brojkom između 15 000 i 30 000 ubijenih (Vojak 2023c: 48–69).

O KULTURI SJEĆANJA

U ovom radu istraživanje je fokusirano na razumijevanje izgradnje kulture sjećanja na romske žrtve Drugog svjetskog rata. Prvo je potrebno definirati kulturu sjećanja.

Kulturu sjećanja neki znanstvenici definiraju kao okvir koji razjašnjava odnos između prošlosti i sadašnjosti, tj. ovim se pojmom objašnjava zašto, kako i s kojim se rezultatima pamte određene informacije (Dinter 2023: 2). Drugi znanstvenici kulturu sjećanja definiraju kao sjećanje društva koje se ne prenosi genetski, već putem simbola, poput spomenika. Tako kultura sjećanja podupire identitet kolektiva, a ona se izgrađuje od normativnih i formativnih tekstova, mjesta, osoba, artefakata i mitova

(Assmann 2010a: 100). Pierre Nora definira pamćenje kao aktualan fenomen povezan sponom s vječnom sadašnjošću, dok povijest smatra reprezentacijom prošlosti, čime pamćenje smješta sjećanje u područje svetog, dok ga historija otuda istjeruje na čistac, banalizira. Mjesta pamćenja smatra interakcijom između pamćenja i povijesti, ali i kao krajnjim oblikom u kojem opstaje komemorativna svijest unutar historije, a ono se odnosi na muzeje, arhive, groblja i zbirke, blagdane, obljetnice, ugovore, zapisnike, spomenike, svetišta, udruženja (Nora 2006: 25–28, 37). Slijedom ovog promišljanja Jan Assmann navodi kako je predmet kulture sjećanja samo sjećanje koje stvara zajednicu, pritom ističe rituale i blagdane kao primarne organizacijske oblike kulturalnog pamćenja. Tako blagdani i rituali čine oblik priopćavanja i prenošenja znanja za osiguravanje i reprodukciju kulturnog identiteta grupe. Osim toga, Assmann nastoji objasniti vezu između štovanje mrtvih kao izvor i središte kulturnog sjećanja, način pamćenja koje stvara zajednicu, oblikuje njezin identitet (Assmann 2006: 48, 68–73). Iz navedenog je vidljiva kompleksnost u razumijevanju kulture sjećanja i njene manifestacije u samom društvu, poput blagdana, spomenika i sl.

Nerijetko su vlasti koristile upravo kulturu sjećanje kao sredstvo u kontekstu politike identiteta, nacionalizma i moći autoriteta. Slijedom takvog promišljanja Aleida Assmann definira sjećanje kao medijum za pomirenje, mir i koegzistenciju, nasuprot onom medijumu za poticanje konflikata, sukoba, mržnje i osvete. Upravo u razdobljima nakon velikih povijesnih trauma, poput holokausta i genocida, sjećanja ima transformacijsku snagu koja može unaprijediti političke i društvene odnose, a koji su do sada izazivali podjele (Assmann 2015: 199).

Nasuprot sjećanju jest politika zaboravljanja, koja je posebno bila vidljiva u poslijeratnoj Njemačkoj, čije su vlasti smatrale ovakvu politiku (ne)sjećanja nužnom pragmatičnom političkom strategijom provođenja ekonomske i političke rekonstrukcije države i integracije društva. Drugim riječima, zaboravljanje se shvaća kao način razrješenja negativnih emocija iz prošlosti. Kritika takvom odnosu prema sjećanju jest da se ono razumije kao oblik potiskivanja i nastavka nasilja (Assmann 2015: 200–201). Nova promišljanja o politici sjećanja ne temelje se isključivo na isticanju herojske slike o sebi, već priznaje povijesno nasilje, patnju i traumu unutar novog okvira moralne i povijesne odgovornosti. Tako se politika sjećanja koristi kao transformacijski i terapeutski alat pročišćavanja, izlječenja, pomirenja i reintegracije u društvo, tj. sjećanje se koristi kako bi se spriječio zaborav, pritom se zaboravljanje ističe kao lijek za traumatičnu povijest (Assmann 2015: 204–205, Assmann 2010b: 15–19).

Imajući navedeno na umu, nameće se pitanje kako se formirala kultura sjećanja na romske žrtve Drugog svjetskog rata u postratnom socijalističkom razdoblju u Hrvatskoj.

O KULTURI SJEĆANJA NA ROMSKE ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA

Prvo je potrebno ukratko se osvrnuti na položaj romskog stanovništva u poslijeratnoj socijalističkoj Hrvatskoj (Jugoslaviji).

Posljedice Drugog svjetskog rata bile su izrazito vidljive na romsku zajednicu na području Hrvatske, jer se samo 405 osoba izjasnilo da su Romi u prvom poslijeratnom popisu stanovništva iz 1948. godine. Demografski gotovo uništena predratna romska zajednica u Hrvatskoj tek se više od sedamdeset godina kasnije (točnije u posljednjem popisu stanovništva iz 2021.) otprilike izjednačila u broju koji je imala prije Drugog svjetskog rata (Vojak 2015b: 195–214). Socioekonomska marginalnost i dalje je bila izrazito prisutna među romskom zajednicom na ovom području, a tome je doprinijela politička, društvena i kulturna izoliranost budući da oni nisu bili priznata nacionalna manjina, već su bili smatrani etničkom grupom. Neki su navodili kao razlozi nepriznavanja položaja nacionalne manjine jesu da Romi nemaju matične države i kako je njihovo podrijetlo još neistraženo (Tomaševski 1985: 26–31). Međusobno nisu bili organizirani sve do početka 1980-ih kada se na inicijativu romskih intelektualaca i političkih predstavnika, poput Slobodna Berberskog, Osmana Balića, Rajka Đurića i dr., osnivaju podružnice romske organizacije „Rom“ na hrvatskim područjima. To je začetak romskog nevladinog aktivizma u Hrvatskoj (Vojak 2024b: 495–511, Vojak 2024c: 99–116).

U kontekstu kulture sjećanja na romske žrtve Drugog svjetskog rata potrebno je navesti kako jugoslavenske socijalističke vlasti nikad nisu službeno priznale, bilo posebnim aktom ili određenim dokumentom, da su Romi bili žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu. Istodobno, službena historiografija gotovo da i nije pokazivala nikakvog interesa za proučavanje ove tematike sve do sredine 1980-ih godina, kada se objavljuju prvi znanstveni prilozi na tom području. Romsko genocidno stradanje tek je usputno spominjano u kontekstu stradanja fašističkih žrtava na određenom području. Zatim se niti u obrazovnom sustavu nije podučavalo o stradanju Roma zbog čega se može zaključiti kako je genocidno stradanje Roma bilo marginalizirano, čak i zaboravljeno (Vojak 2018: 440–461, Vojak i dr. 2019: 118–150).

Na tragu ovakve marginaliziranosti kulture sjećanja na romske žrtve nameće se pitanje kako su jugoslavenske socijalističke vlasti uspostavile sustav kulture sjećanja. Jedan dio znanstvenika ističe kako su vlasti isticale Narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju ideološkim temeljima kulture sjećanja. Na to se nadovezuje koncepcija „bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti“, kojom se usko ideološki strukturirala kultura sjećanja (Karge 2013: 8). Jugoslavenske su vlasti izgradile vlastiti „simbolički i ritualni svijet“, koji su temeljile na novim simbolima i obredima, novim vrednotama, normama i dr., uz posredovanje novih znakova i obreda (Rihtman-Auguštin 2000: 15). Nositelj ovakve kulture sjećanja bio je Savez boraca, kojem je jedna

od djelatnosti bila briga za očuvanje i njegovanje tradicije i sjećanja na NOR. To je u praksi značilo da su se brinuli za održavanje grobova, postavljanje i održavanje spomenika, sakupljanje dokumenta o ratu, borcima i žrtvama. Iz tih razloga je ova organizacija smatrana „prijenosnikom službenih teza o prošlosti" i „čuvarom sjećanja na bratstvo i jedinstvo" (Karge 2013: 19–21, 32). Zanimljivo je istaknuti kako je u prvoj fazi izgradnje kulture sjećanja stavljen naglasak na „partizana" kao istaknutog ratnog junaka. Kasnije, preciznije od kraja 1950-ih, fokus prelazi na „žrtve rata" koje se smatraju herojima (Karge 2013: 138, 176–179). Slijedom toga, nisu se održavale službene komemoracije za njih te nisu podizani spomenici na kojima je bilo navedeno da se radi o romskim žrtvama. Državna politika sjećanja je romske žrtve, poput drugih žrtava etničkih skupina, uklopila u zajednički pojam „žrtava fašističkog terora" (Vojak 2017: 131–149, Vojak 2020a: 658–672, Vojak 2020b: 118–141).

Jugoslavenske vlasti su u namjeri legitimacije države i naroda isticale potrebu održavanja uspomena na herojska djela, brutalnost neprijatelja i broj žrtava što je bilo vidljivo u podizanju brojnih spomenika (Sundhaussen 2006: 247–248). Tako je za vrijeme socijalističke Hrvatske podignuto ukupno oko 6000 spomen obilježja (Karge, 2013: 137).

POLITIČKO-DRUŠTVENI KONTEKST USPOSTAVE KULTURE SJEĆANJA NA ROMSKE ŽRTVE

Ovdje je potrebno osvrnuti se na širi politički i društveni kontekst vezan za položaj Roma u socijalističkoj Jugoslaviji, jer je on imao određenog utjecaja u oblikovanju kulture sjećanja na romske ratne žrtve. Krajem 1960-ih započelo je sustavno organiziranje romske zajednice u Jugoslaviji, a predvodili su je romski intelektualci iz Srbije, poput Slobodana Berberskog, Osmana Balića, Rajka Đurića i dr. Posljedica ovog pokreta bilo je osnivanje 1969. kulturnog društva „Rom" u Beogradu s ciljem zaštite društvenih, političkih i kulturnih prava Roma (Acković 2001).

U narednom desetljeću uslijedilo je intenzivno kulturno, sportsko i političko organiziranje Roma na širem jugoslavenskom području uz snažnu potporu vlasti, što je dovelo do osnivanja društva „Rom" 1981. u Zagrebu kao prve romske organizacije u Hrvatskoj. Nekoliko godina kasnije je, u istom gradu, osnovano romsko kulturno-umjetničko društvo Romsko srce (Crowe 1996: 222–231; Lathman 1999: 206–207, 217 – 218; Škiljan 2011: 106–107, 118–119). Upravo su jugoslavenski romski intelektualci činili značajan dio u radu Prvog kongresa Roma u Londonu 1971. god., kada je prihvaćeno ime Rom, romska zastava i himna (Papo Hutinec 2023: 354–356). Romski intelektualci nastojali su kod središnjih državnih vlasti izboriti se za priznanje da su nacionalna manjina na republičkoj i saveznoj razini. Snažnu političku potporu nastojanjima Roma u stjecanju položaja narodnosti došla je i od istaknutih predstavnika

vlasti. Tako je Aleš Bebler, istaknuti jugoslavenski (slovenski) političar, diplomat i ustavni sudac 1978. otvoreno zagovarao kod jugoslavenskih vlasti priznavanje Roma kao narodnosti (Crowe 1996: 227, Papo Hutinec 2023: 358–359).

Romski predstavnici u socijalističkoj Jugoslaviji su u traženju priznanja položaja nacionalne manjine isticali da to Romi zaslužuju budući da su se aktivno borili protiv „okupatora" i da su bili žrtve „fašističkog terora". Takav diskurs posebno je bio izražen na Lipovljanskim susretima, koji su bili jedno od središnjih mjesta okupljanja predstavnika vlasti s predstavnicima nacionalnih manjina. Na tom susretu je 1981. Jefto Šašić, istaknuti general i „narodni heroj Jugoslavije", istaknuo potrebu da se sazna više o sudjelovanju Roma u Narodnooslobodilačkoj borbi (*Lipovljanski susreti '81*. 1981: 63). Iduće godine u kolovozu je na Lipovljanskim susretima održan okrugli stol o položaju Roma u Hrvatskoj. Izlaganja su većinom bila vezana za njihove suvremene probleme, poput diskriminacije, pitanja očuvanja jezika i kulture. No, jedan dio izlaganja je tematizirao povijest Roma, napose njihov doprinos u stvaranju Jugoslavije, posebice kao žrtve „fašističkog terora". Tako je u uvodnom izlaganju Marinko Grujić, tada član Predsjedništva Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske, istaknuto kako hrvatske (republičke) vlasti pokazuju znatan interes u reguliranju društvenog položaja Roma. Dalje je u govoru istaknuo kako su Romi kroz povijest bili „proganjani i maltretirani" što je posebno bilo izraženo u Drugom svjetskom ratu, ali kako su oni u „Titovoj Jugoslaviji" postali „slobodni ljudi i ravnopravni građani". Grujić zatim navodi kako su Romi sudjelovali u partizanskom pokretu te:

> „(…) svjedoci i svjedočanstva nedvojbeno govore da su se Romi hrabro opirali i borili. Mnogi su otišli u partizane, a među njima ima prvoboraca i heroja. Mnogo ih je u narodnooslobodilačkoj borbi položilo život za slobodu. Čak i u zloglasnom logoru Jasenovac većina ih je pokazala zadivljujuće dostojanstvo i hrabrost, a o čemu se nezasluženo malo zna. Postoje svjedočanstva (zapisi dr. Mladena Ivekovića, dr. Nikole Nikolića i drugih) o držanju i otporu Roma, o pokušajima bjegova, koji su najčešće završavali smrću, o Romkinjama, koje su svim snagama i sredstvima pokušavale spasiti svoju djecu, o romskom junaku (čije se ime ni do danas ne zna), koji se bacio u Savu i na sav glas psovao zlikovca Pavelića – na kojeg su pušakama i mitraljezima pucale straže, čak su upotrijebljene i bombe, a on je uranjao u vodu i izlazio na površinu i opet psovao zlikovca Pavelića i tako sve do trenutka kada ga je mitraljeski rafal naprosto presjekao. Romi su se, zajedno s drugima našim narodima i narodnostima, borili za slobodu. Oni su bili aktivan činilac – subjekt slobode. Na žalost, kraj rata ih je veoma malo dočekalo. Okupator i ustaše su veliku većinu pobili. Dio ih je poginuo u NOB-u. Žrtve i patnje Roma sve nas obavezuju. I još nešto – patriotski osjećaj, duboka vezanost i ljubav za našu zajedničku socijalističku Jugoslaviju (…)" (Grujić 1982: 21, 26).

Na kraju svog izlaganja Grujić kritizira državnu vlast jer nije pravno regulirala položaj Roma kao narodnosti u Ustavu socijalističke republike Hrvatske te pritom ističe potrebu priznavanja tog položaja (Grujić 1982: 28). Na istom Okruglom stolu zatim je istupio Sait Balić, jedan od istaknutijih predstavnika Roma, i u svom govoru naveo značajni doprinos Roma u Narodnooslobodilačkoj borbi. Zatim je istaknuo potrebu da se Romima prizna status narodnosti jer bi se time „ispravilo višegodišnji propust" prema njima kao narodu koji je „dosta propatio u svojoj dosadašnjoj istoriji" (Balić 1982: 39–40). Ovaj okrugli stol bio je dobro medijski popraćen, a na njemu se raspravljalo o mogućnosti dobivanja statusa narodnost Roma radi njihovog progona i otpora ustaškim vlastima za vrijeme Drugog svjetskog rata (Vuković 1982a: 13, Vuković 1982b: 14).

U sljedećim mjesecima dio hrvatskih republičkih institucija, poput Odbora Sabora za međunacionalne odnose RK SSRNH, raspravljao je o pitanju priznavanja položaja narodnosti Roma i pritom predložio Saboru Socijalističke Republike Hrvatske da se Romima prizna status narodnosti, no do samog priznanja nije došlo. Razlog tome je u javnosti isticana potreba pridržavanja određene procedure (Vjesnik 1982: 5).

Pitanje reguliranja položaja Roma kao narodnosti ponovno je aktualizirano krajem istog desetljeća i to na inicijativu romskog predstavnika Rajka Đurića, koji je kao predsjednik Svjetske organizacije Roma zahtijevao 1989. da se Romima prizna status narodnosti (Danas 1990: 428, Crowe 1996: 231). O tom prijedlogu raspravljala su tijela hrvatskog Sabora, poput Odbora za međunacionalne odnose, no i dalje se nije donijela odluka (Delegatski vjesnik 1989: 17). Daljnje aktivnosti na tom području zaustavio je izbijanje ratnih sukoba i urušavanje socijalističke Jugoslavije. Tako je pitanje dobivanja položaja kao nacionalne manjine za Rome preneseno u novoosnovanu Republiku Hrvatsku.

UŠTICA KAO SREDIŠNJE MJESTO KULTURE SJEĆANJA NA ROMSKE ŽRTVE

Kako se formirala kultura sjećanja u odnosu na romske žrtve Drugog svjetskog rata može se vidjeti na primjeru Jasenovca. Podsjetimo kako je jasenovački sustav logora osnovan u ljeto 1941., a ubrzo nakon toga zabilježene su prve deportacije Roma u taj logor. Sustavnije i masovnije deportacije Roma odvijale su se nakon donošenja naredbe od 19. svibnja 1942., a unutar sustava logora veći dio njih bio deportiran u Uštицu, gdje su bili mučeni i ubijeni. Uštica je uoči Drugog svjetskog rata bila mjesto s oko 1500 stanovnika, nešto više pravoslavne vjeroispovijesti. Zanimljivo je da se prije rata u tom mjestu nitko nije izjasnio da je Rom. U samom mjestu bila je izgrađena škola, vatrogasni i zadružni dom, trgovine, gostionice, a na Savi i Uni izgrađene su i četiri vodenice. Ovo mjesto je sa susjednim Jasenovcem bilo povezano skelom

na rijeci Savi. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata ustaške vlasti započele su s progonom srpskog stanovništva u Uštici, što je značilo da je jedan dio njih početkom 1942. odveden na prisilni rad u Njemačku. Većina Srba bila je početkom svibnja iste godine iseljena iz tog mjesta i deportirana u druge logore (npr. Sajmište, logori Norveškoj). Upravo u to ispražnjeno mjesto bili su smješteni deportirani Roma od lipnja 1942. Logor u Uštici bio je zatvoren tek u svibnju 1945., nakon oslobađanja cjelokupnog jasenovačkog logora (Vojak i Nagradić Habus 2020: 7, 27–28).

Nakon Drugog svjetskog rata područje jasenovačkog sustava logora nije odmah strukturirano kao Spomen područje. Tako se krajem 1950-ih započelo s obilježavanjem prostora bivšeg logora, a 1960. Savez udruženja boraca NOR-a Jugoslavije inicirao je arhitektonsko obilježavanje logora u Jasenovcu, nakon čega je prihvaćen prijedlog Bogdana Bogdanovića o izgradnji spomenika Cvijet, a mjesta logorskih objekata posebno su obilježena. Zatim je 1966. otkriven spomenik Cvijet, nakon čega slijedi uređenje masovnih grobnica i lokaliteta. Spomen-područje Jasenovac osnovano je 1968., dakle 23 godine od kraja Drugog svjetskog rata (Spomen-područje Jasenovac 2024).

Lokalitet Uštice uredilo je u ljeto 1971. zagrebačko hortikulturno-komunalno poduzeće „Unikom“ zajedno s radnom grupom za održavanje Uprave Spomen-područja Jasenovac. Dotad je ukupno pronađena 21 grobnica na 4392 m^2 (Poruke 1971: 6). Lokalitet Uštica je unutar Spomen–područja Jasenovac otvorio Pero Car, predsjednik SUBNOR-a Hrvatske, početkom srpnja 1971. sljedećim riječima:

> „(…) pred nama su stravična svjedočanstva tog nasilja: stalna opomena da se sve to ne ponovi (…) to mjesto koje su smrtovođe izabrale 1941. godine za najstrašnije mučilište, gdje je bilo šest logora, ovog srpnja na godišnjicu Dana boraca dobiva definitivni oblik spomen-područja (…) sjetimo se s pijetetom onih koji su pali ovdje i na drugim mjestima (…) njihove smrti stvorile su u nama neprestanu obvezu da se borimo za bratstvo i jedinstvo (…)“ (Popović 1972: 3).

Zatim su 1971. u Uštici obilježene masovne grobnice kao grobni lokalitet na kojem je podignuta kamena spomen-ploča na romskom groblju, na kojoj je navedeno:

> „…Pun je sila svijet
> al’ ništa od čovjeka
> jače nije.
> Romsko groblje
> 1942. – 1945.
> Broj grobnica: 21
> Ukupna površina grobnica: 1218 m^2
> Ukupna površina groblja: 4292 m^2
> Spomen-područje Jasenovac…“ (Vojak i Nagradić Habus 2020: 10).

Potrebno je spomenuti kako je godinu dana prije postavljanja spomen ploče u Uštici podignut spomenik u sjećanje na romske žrtve u selu Žeravice (u blizini Bosanske Gradiške). Ovo je prvi poznati spomenik isključivo u znak sjećanja na romske žrtve, koji je podignut u socijalističkoj Jugoslaviji. Njegova posebnost jest u tome da su spomenik postavili Romi koji su preživjeli Drugi svjetski rat, a obilježava njihovo stradanje za vrijeme Drugog svjetskog rata; točnije, kada su ustaške vojne jedinice u rujnu 1944. deportirale 611 Roma u jasenovački koncentracijski logor, a koji su bili ubijeni u Uskočkim šumama, u blizini logora Stara Gradiška (Šerbula 1970: 6, Lončar 1985: 22–23). Romi iz Hrvatske sudjelovali su u komemoracijama u Žeravici, a njihov predsjednik Rasim Bajrić, kao predsjednik zagrebačkog društva „Rom“) zatražio je 1984. od hrvatskih vlasti osiguranje financiranje uređenje i održavanje ovog spomenika (Lončar 1985: 23, Hrvatski državni arhiv 1984: 156/84). Ovakvi primjeri komemoriranja romskih žrtava ustvari govore kako su Romi iz Hrvatske sredinom 1980-ih bili sve aktivniji u uspostavi kulture sjećanja na romske žrtve.

Istodobno, nije poznato u kojoj su mjeri sami Romi počeli posjećivati Uštice radi komemoriranja svojih žrtava. Jedna od prvih romskih komemorativnih aktivnosti u ovom mjestu održana je početkom srpnja 1982. prilikom posjete više od dvjestotinjak članova kulturno–prosvjetnog društva „Rom“ iz Zagreba. Tom prilikom je Rasim Bajrić, predsjednik Skupštine Roma iz Zagreba, u svom govoru istaknuo kako su Romi posjetili Jasenovac i Staru Gradišku povodom 40. godišnjice Dana ustanka i Dana Republike te kako:

> „(…) pod ustaškim pritiskom u Jasenovcu su željeznicom, u teretnim vagonima, dopremali Rome iz svih krajeva Jugoslavije. Odmah po dolasku u logor vršili su likvidacije Cigana smatrajući ih kukavicama i iz bojazni da ne počinju bježati (…) u ovoj našoj grupi nalaze se mnogi čiju su najbliži tu poginuli, jer na ovom mjestu su ginuli naši očevi, majke, djeca, sestre, braće, rođaci i prijatelji. Tko je u stanju da opiše pakleni košmar jasenovačkog logora smrti? Tko je u stanju da opiše bezbrojne drame pojedinaca, grupa (…) ali te čudovišne zločine ne smije da proguta tama ljudskog zaborava, prvenstveno iz socijalno-moralnih razloga, sociooloških, naučno-istorijskih i konačno čovječanskih razloga. Taj ambis u koji su strpane stotine hiljade ljudi, to ludilo koljačkih bandi, taj moralni i društveni krah fašizma ne smije ostati zaboravljen. Kad sve ovo čujemo, trebamo znati poštivati zasluge Komunističke partije Jugoslavije, aktivne učesnike narodnooslobodilačkog rata koji su dali svoje živote za dobrobit svih naroda Jugoslavije i istjerali fašističke zločince iz naše zemlje. Komunistička partija Jugoslavije, na čelu s drugom Titom, rukovodila je borbom, donijela slavnu pobjedu, ujedinila sve narode, stvorila bratstvo i jedinstvo, zalog naše ljepše budućnosti. Dužnost nam je da čuvamo te teko-

vine stečene krvlju naših boraca u ratu i milijuna boraca u izgradnji SFRJ-a, te slijedimo Titov put u budućnost (…)“ (Poruke 1982: 6).

Uštica je 1983. pripojena Spomen-području Jasenovac čime je ono integrirano unutar službenog diskursa kulture sjećanja. Prema podacima iz Arhive Spomen-područja Jasenovac ovo područje bilo je predviđeno za daljnje uređenje, no to je spriječilo izbijanje Domovinskog rata, kada se ono nalazilo unutar okupiranog područja Republike Hrvatske te bilo devastirano (Arhiva Spomen.područja Jasenovac 1985: 3, Acković 2007: 45–62, Acković 2023: 263–264). Upravo će u razdoblju Republike Hrvatske biti pozitivno riješeno priznanje položaja Roma kao nacionalne manjine, a posljedica toga bit će i uspostava primjerene kulture sjećanja čiji će nositelji (inicijatori) biti sami Romi, uz potporu državnih i lokalnih vlasti. Središte te primjerene kulture sjećanja bit će Uštica (Vojak 2020a: 658–672).

ZAKLJUČAK

Romsko stanovništvo na hrvatskim područjima uspjelo je preživjeti genocidnu politiku ustaških vlasti, no uz velike demografske posljedice. Državne i lokalne (republičke) vlasti u poslijeratnoj jugoslavenskoj državi izgradile su sustav kulture sjećanja temeljen na ideološkoj unitarnoj politici gdje je bilo zabranjeno isticanje etničnosti žrtava, već su se one nastojale uklopiti unutar šireg pojma „žrtava fašističkog terora“. Posljedica ovakve politike bila je marginalizacija kulture sjećanja na romske žrtve, kojima nisu podizani spomenici, nazivane ulice, niti se zasebno sustavno komemoriralo. Teško je istaknuti razloge ovakvoj politici vlasti prema Romima. Možda se oni mogu naći u kontinuiranoj socioekonomskoj marginaliziranosti romske zajednice u socijalističkoj Jugoslaviji, koja je vidljiva i u činjenici da im nije bio priznat položaj narodnosti (nacionalne manjine), već su bili svedeni na fluidnu definiciju etničke grupe, što nije omogućavalo zaštitu njihovih posebnih prava kao manjinske skupine (jezik, kulturu, obrazovanje i sl.). Političko i društveno „buđenje“ romskog pokreta, s epicentrom među romskim intelektualcima u Srbiji, krajem 1960-ih te njihovo aktivno političko lobiranje za položajem nacionalne manjine nakon donošenje Ustava iz 1974., doprinijelo je izgradnji sve primjerenije kulture sjećanja na romske žrtve. To se dogodilo jer su romski predstavnici isticali ulogu Roma u stvaranju nove jugoslavenske države za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada su oni bili jedna od žrtava politike ustaških vlasti i njihovih saveznika. Upravo u ovom razdoblju središte kulture sjećanja na romske žrtve postaju Uštica, koje se 1971. uređuju kao lokalitet masovnih zločina (grobnica) većinom romskih logoraša unutar jasenovačkog sustava logora. Zatim se Uštica 1983. pripaja Spomen-području Jasenovac, čime postaje službeni dio kulture sjećanja. U tom razdoblju organiziraju se i među Romima komemorativne aktivnosti te postaju priznate i unutar romskog stradalačkog narativa kul-

ture sjećanja. Raspad jugoslavenske države i okupacija područja Jasenovca (uključujući Ušticu) obilježavaju kraj prvog razdoblja uspostave kulture sjećanja na romske žrtve. U sljedećem razdoblju, za vrijeme Republike Hrvatske, uspostavit će se sustavna (i primjerena) kultura sjećanja na romske žrtve. Nositelj takvih aktivnosti bit će romska zajednica kao priznata nacionalna manjina, osviještena potrebom kontinuiranog rada na očuvanju kulture sjećanja.

LITERATURA

Izvori

Arhiva Spomen-područja Jasenovac, nerazvrstani dokumenti.

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.2.7 Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, kut. 187, Spomenici 1984. g., br. 156/84.

Literatura

Acković, Dragoljub. 2001. *Nacija smo a ne Cigani: pregled aktivnosti romskih i neromskih društvenih i političkih organizacija i pojedinaca o romskoj problematici u nekadašnjoj i sadašnjoj Jugoslaviji*. Rrominterpress. Beograd.

Acković, Dragoljub. 2007. Uštica – najveći romski grad mrtvih. *Okrugli sto Odgovornost države Hrvatske za izvršeni genocid nad srpskim narodom i drugim narodima u periodu 1941 – 1945. i 1991.- 1995. godine (Okrugli stol – Beograd, 9. marta 2007.)*. Ur. Tišma, Smilja. Pešić i sinovi. Beograd.

Acković, Dragoljub. 2023. *Samudaripen Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Javno preduzeće „Službeni Glasnik“. Beograd.

Assmann, Aleida. 2010a. ‘Canon and Archive’. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Ur. Erll, Astrid; Nünning, Ansgar. De Gruyter. Berlin – New York. 97 – 108. https://doi.org/10.1515/9783110207262.2.97.

Assmann, Aleida. 2010b. From collective violence to a common future: four models for dealing with a traumatic past. *Conflict, memory transfers and the reshaping of Europe.* Ur. Gonçalves Da Silva, Helena. Cambridge Scholars Publ. Newcastle upon Tyne.

Assmann, Aleida. 2015. ‘Dialogic Memory’. *Dialogue as a Trans-disciplinary Concept: Martin Buber’s Philosophy of Dialogue and its Contemporary Reception*. Ur. Mendes-Flohr, Paul. De Gruyter. Berlin – München – Boston. https://doi.org/10.1515/9783110402223-013.

Assmann, Jan. 2006. Kultura sjećanja. *Kultura pamćenja i historija*. Ur. Brkljačić, Maja; Prlenda. Sandra. Golden marketing. Zagreb.

Balić, Sait. 1982. U SFRJ svi narodi i narodnosti su ravnopravni. *Lipovljanski susreti '82*. Ur. Špoljarić, Blaženka. Organizacijski odbor 'Lipovljanski susreti'. Lipovljani.

Crowe, David M. 1996. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. St.Martin's Griffin. New York.

Danas 1990 = 1990. Narodnost Rom. *Danas*, 1. V. 1990., 9/428: 34.

Delegatski vjesnik 1989 = 1989. Informacija o društvenom položaju Roma u Hrvatskoj. *Delegatski vjesnik*, 9. XI. 1989., 15/484: 17.

Dinter, Martin T. 2023. What is Cultural Memory? *Cultural Memory in Republican and Augustan Rome*. Ur. Dinter, Martin T.; Guérin, Charles. Cambridge University Press. Cambridge. https://doi.org/10.1017/9781009327749.

Grujić, Marinko. 1982. Romi: Neka aktualna pitanja socijalne emancipacije i nacionalne afirmacije. *Lipovljanski susreti '82*. Ur. Špoljarić, Blaženka. Organizacijski odbor 'Lipovljanski susreti'. Lipovljani.

Karge, Hejke [Karge, Heike]. 2013. *Sećanje u kamenu: okamenjeno sećanje?*. Biblioteka XX vek. Beograd.

Lathman, Judith. 1999. Roma of the former Yugoslavia. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 27/2. 205–226.

Lipovljanski susreti 1981.= 1981. Stenografski zapisnik. *Lipovljanski susreti '81*. Ur. Mirković, Jovan. Organizacijski odbor „Lipovljanski susreti". Lipovljani.

Lončar, Drago. 1985. Romi ipak ne zaboravljaju. *Arena*, 7.VIII.1985., 1285: 22–23.

Nora, Pierre. 2006. Između pamćenja i historije. *Problematika mjesta. Kultura pamćenja i historija*. Ur. Brkljačić, Maja; Prlenda. Sandra. Golden marketing. Zagreb.

Papo Hutinec, Bibijana. 2023. Uloga Roma iz Jugoslavije u razvoju međunarodnog romskog pokreta 1971–1981. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 55/2. 353–375. https://doi.org/10.17234/RadoviZHP.55.29.

Popović, Jovo. 1972. Žrtve Jasenovca – zalog bratstva i jedinstva. *Vjesnik*, 03.VII. 1972., 3.

Poruke 1971 = 1971. „Uređene grobnice u Uštici". *Poruk*e 2/2(3): 6.

Poruke 1982 = 1982. „Romi u posjeti spomen – području Jasenovac". *Poruke* 11/1(16): 6.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice mog grada: Antropologija domaćeg terena*. Biblioteka XX vek, Čigoj štampa. Beograd.

Šerbula, Gojko. 1970. U bosanskohercegovačkom selu Mokricama Spomenik Romima. *Četvrti jul*, 4.VIII.1970., 6.

Šimunković, Mario; Mihovilović, Đorđe. 2021. *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine: zločini luburićevaca u zaprešićkom kraju*. Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac. Zagreb.

Škiljan, Filip. 2011. Kratak pregled povijesti nacionalnih manjina grada Zagreb. *Nacionalne manjine u Zagrebu: Položaj i perspektive*. Ur. Babić, Dragutin; Škiljan, Filip; Župarić-Iljić, Drago. Plejada. Zagreb.

Vjesnik 1982 = 1982. Romima status narodnosti. *Vjesnik*, 4.XII.1982., 42/12666: 5.

Vojak, Danijel; Nagradić Habus Sunčica. 2020. *Genocid nad Romima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945. = Roma genocide in the independent State of Croatia 1941 – 1945*. Savez Roma u Republici Hrvatskoj 'Kali Sara'. Zagreb.

Vojak, Danijel; Tomić, Filip; Kovačev, Neven. 2019. Remembering the 'Victims of Fascist Terror' in the Socialist Republic of Croatia, 1970–1990. *History and Memory* 31/1. 118–150.

Vojak, Danijel. 2004. Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske. *Migracijske i etničke teme* 20/4. 447–476.

Vojak, Danijel. 2013. *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941.* Romsko nacionalno vijeće – Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj 'Kali Sara'. Zagreb.

Vojak, Danijel. 2014. The 'Others': the Social Position of the Jewish and Roma Minorities in Interwar Croatia and Europe, 1918 – 1941. *Revue de l'AIESEE* 40/44. 301–319.

Vojak, Danijel. 2015a. Počeci progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili o inicijativi Križevaca o potrebi 'odstranjenja' „Roma". *Zbornik radova: Druga međunarodna konferencija Holokaust nad Jevrejima, Romima i Srbima u Drugom svetskom ratu*. Ur. Vučinović, Vojislav. Fakultet za poslovne studije i pravo u Beogradu. Beograd. 43–51.

Vojak, Danijel. 2015b. Romi u Hrvatskoj od 1990-ih do danas: marginalna skupina ili… *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*. Ur. Dobrovšak, Ljiljana; Žebec Šilj Ivana. Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar". Zagreb.

Vojak, Danijel. 2017. Roma Holocaust in Croatia: from marginalization to formal recognition and commemoration. *Beyond the Roma Holocaust: From Resistance to Mobilisation*. Ur. Buchsbaum, Thomas M.; Kapralski, Sławomir. Österreichische Botschaft Warschau – Taiwpn Universitas Krakow. Krakow.

Vojak, Danijel. 2018. Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991. *Zgodovinski časopis* 72/3-4. 440–461.

Vojak, Danijel. 2020a. Komemorativno tkivo sjećanja na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu u Republici Hrvatskoj. *Zbornik radova međunarodne znanstveno-stručne konferencije: Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*. Ur.: Perić Kaselj, Marina. Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.

Vojak, Danijel. 2020b. Between oblivion and recognition: the commemorating Roma suffering in Croatia during the Second World War. *Preserving the Roma Memories*. Ur. Kyuchukov, Hristo; Marushiakova, Elena; Popov, Vesselin. LINCOM GmbH. Muenchen.

Vojak, Danijel. 2022a. Prva faza rješavanja 'ciganskog pitanja' u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili popisivanje romskog stanovništva u ljeto 1941. *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan: zbornik radova u povodu 75. rođendana*. Ur. Agičić, Damir; Anušić, Nikola; Iveljić, Iskra; Ograjšek Gornjek, Ida. FF press. Zagreb.

Vojak, Danijel. 2022b. Deportacje ludności romskiej w ramach polityki terroru Ustaszy w Niezależnym Państwie Chorwackim, 1941–1945. *Studia romologica* 15 11–32.

Vojak, Danijel. 2023a. Između progona i preživljavanja: O Romima u Podravini za vrijeme Drugog svjetskog rata. *Romi u Podravini i njihovo stradanje u Drugom svjetskom ratu*. Ur. Čimin, Robert; Vojak, Danijel. Muzej grada Koprivnice – Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar". Koprivnica.

Vojak, Danijel. 2023b. Forgotten Victims of World War II: The Suffering of Roma in the Independent State of Croatia, 1941 – 1945. *Jasenovac Concentration Camp An Unfinished Past*. Ur. Kužnar, Andriana; Odak, Stipe; Lucić, Danijela. Routledge: Taylor & Francis Group. London – New York.

Vojak, Danijel. 2023c. Genocide of the Roma in the Independent State of Croatia, 1941–1945. *Roma as an Indian Diaspora Proceedings of the conference: proceedings of the conference: 10 – 12 April 2022*. Ur. Andrijanić, Ivan; Racz, Aleksandar; Škiljan, Filip; Vojak, Danijel; Kajtazi, Veljko. Savez Roma u Republici Hrvatskoj 'Kali Sara'. Zagreb.

Vojak, Danijel. 2024a. Politika masovnih zločina ustaških vlasti nad romskim stanovništvom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. *Jedanaesta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem: Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriji Bivše Jugoslavije*. Ur. Radosavljević, Života; Tančić, Dragan; Rjapuhina, Viktorija. Fakultet za poslovne studije i pravo – Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo Univerziteta „Union – Nikola Tesla" u Beogradu. Beograd.

Vojak, Danijel. 2024b. The Participation of Roma in the Yugoslav Partisan Movement as an Argument for their Recognition as a National Minority in Socialist Yugoslavia. Wer ist Walter? *International Perspectives on Resistance in Europe during World War II*. Ur. Hašimbegović, Elma; Moll, Nicolas; Pejaković, Ivo. Historijski muzej Bosne i Hercegovine. Sarajevo. 495–511.

Vojak, Danijel. 2024c. Marginalci u potrazi za priznanjem ili iz povijesti zakonskog reguliranja položaja Roma na hrvatskim područjima. *Prvih dvadeset godina ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina*. Ur. Petričušić, Antonija; Horvat Vuković, Ana; Krešić, Mario. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

Vuković, Josip. 1982a. Društveni položaj Roma (1). *Komunist*, 3.IX.1982., 1329: 13.

Vuković, Josip. 1982b. Društveni položaj Roma (2): Put do afirmacije. *Komunist*, 10.IX.1982., 1330: 14.

Internetski izvori

Osnivanje i djelovanje JUSP Jasenovac do 1991. Spomen-područje Jasenovac, dostupno https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5083 (pristupljeno 22. prosinca. 2024.).

Post-war culture of memory of Roma victims of mass crimes in the Independent State of Croatia on the example of Uštica

ABSTRACT

The Roma population in Croatian territories suffered during World War II from the genocidal policy of the Ustasha authorities. After World War II, a systematic and appropriate culture of remembrance for Roma victims was not established in Croatia. State and local (republic) authorities in the post-war Yugoslav state built a system of culture of remembrance based on an ideological unitary policy in which it was forbidden to emphasize the ethnicity of the victims, but they tried to fit them into the broader concept of "victims of fascist terror". The consequence of this policy was the marginalization of the culture of remembrance for Roma victims, who were not commemorated systematically, nor were monuments erected, streets named, or separately commemorated. The paper analyzes why a culture of remembrance for Roma victims was not established after the war. The paper then analyzes the connection between the activities of the Roma political and social movement in the

wider Yugoslav territory and their demand to be recognized as a national minority. The analysis showed that the culture of remembrance began to be built in 1971, when Uštica was regulated as a site of mass crimes (graves) mostly against Roma inmates within the Jasenovac camp system. Then, in 1983, Uštica was annexed to the Jasenovac Memorial Area, making it an official part of the culture of remembrance. During that period, commemorative activities were also organized among the Roma, making them recognized within the Roma narrative of suffering and the culture of remembrance. The collapse of the Yugoslav state and the occupation of the Jasenovac area (including Uštica) marked the end of the first period of establishing a culture of remembrance for Roma victims. In the following period, during the Republic of Croatia, a systematic (and appropriate) culture of remembrance for Roma victims would be established. The bearer of such activities would be the Roma community as a recognized national minority, aware of the need for continuous work on preserving the culture of remembrance.

Keywords: *Roma, Independent State of Croatia, World War II, Uštica, mass crimes, culture of memory*

Zlata Berkeš

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
zlataberkes77@gmail.com

UDK: 37.014
Izvorni znanstveni rad

Obrazovanje na mađarskom jeziku u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj

SAŽETAK

U radu se analizira sustav obrazovanja pripadnika nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, s fokusom na tri modela školovanja na mađarskom jeziku (model A, B i C). Cilj rada je analizirati obrazovanje pripadnika mađarske nacionalne manjine kroz navedene modele, s posebnim fokusom na broj učenika koji se školuju na mađarskom jeziku ili pohađaju nastavu mađarskog jezika i kulture u osnovnim i srednjim školama. Usporedbom podataka iz školskih godina 2013./2014. i 2023./2024. istražuje se prisutnost trenda rasta, pada ili stagnacije broja učenika. Posebna pažnja posvećena je modelu C, koji je najzastupljeniji među pripadnicima manjinskih skupina, uključujući i mađarsku manjinu, osobito u sredinama s manjim brojem pripadnika. Kao primjer analizira se Bjelovarsko-bilogorska županija, u kojoj prema popisu stanovništva živi 633 pripadnika mađarske manjine (0,62 %), što dodatno ilustrira organizacijske izazove u provedbi manjinskog obrazovanja.

Ključne riječi: *mađarski jezik, učenici, model C, identitet, Bjelovarsko-bilogorska županija*

UVOD

U javnom prostoru često se ističe da je Republika Hrvatska zemlja bogata nacionalnim manjinama, da nacionalne manjine svojom kulturom, jezikom, običajima, religijama obogaćuju državu. Odlukom o proglašenju promjene Ustava Republike Hrvatske (Narodne novine br. 76/2010) Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika nacionalnih manjina. Ustavom su priznate 22 nacionalne manjine. S obzirom na veliki broj priznatih nacionalnih manjina može se zaključiti da je Republika Hrvatska jedna od najmultikulturalnijih višenacionalnih država u Europi.

Obrazovanje učenika nacionalnih manjina provodi se na temelju triju modela organiziranja i provođenja nastave (model, A, B i C). Sustav obrazovanja na manjinskom jeziku u Republici Hrvatskoj fleksibilan je i omogućuje učenicima različite stupnjeve uronjenosti u jezik, ovisno o potrebama obitelji i lokalne zajednice. Model A najbolje čuva jezik i identitet, model B pruža dvojezičnost, dok model C omogućuje osnovno poznavanje jezika. Ovi modeli omogućuju očuvanje jezika i kulture manjina uz prilagodbu potrebama i željama učenika i njihovih obitelj.

U modelu A se cjelokupna nastava izvodi na jeziku i pismu nacionalne manjine, uz obvezno učenje hrvatskog jezika u istom broju sati u kojem se uči jezik manjine. Učenici imaju pravo i obvezu učiti dodatne sadržaje važne za manjinsku zajednicu ugrađene u sadržaje predmeta redovite nastave. Ovaj se model nastave provodi u posebnoj ustanovi, ali ga je moguće provoditi u ustanovama s nastavom na hrvatskome jeziku u posebnim odjelima s nastavom na jeziku i pismu manjine.

Po modelu B nastava se izvodi dvojezično. Prirodna se grupa predmeta uči na hrvatskome jeziku, a društvena grupa predmeta na jeziku nacionalne manjine. Nastava se provodi u ustanovi s nastavom na hrvatskome jeziku, ali u posebnim odjelima.

Po modelu C nastava se izvodi na hrvatskome jeziku uz dodatnih dva do pet školskih sati namijenjenih njegovanju jezika i kulture nacionalne manjine. Dodatna satnica u trajanju od pet školskih sati tjedno obuhvaća učenje jezika i književnosti nacionalne manjine, geografije, povijesti, glazbene i likovne umjetnosti.

Posebni oblici nastave (seminari, ljetne i zimske škole i drugo) organiziraju se za one učenike za koje ne postoji mogućnost organiziranja redovite nastave po modelu A, B ili C. Nadležno Ministarstvo sufinancira organiziranje i provođenje posebnih oblika nastave.

Kako bismo bolje shvatili položaj mađarske zajednice u Republici Hrvatskoj, na početku ovog rada iznose se ključne informacije koje pružaju dublji uvid u njezin aktualni status.

Jedna od Ustavom priznatih nacionalnih manjina jest i mađarska nacionalna manjina. Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2021. godine u Republici Hrvatskoj živi 240 079 pripadnika nacionalnih manjina, što u postotku iznosi 6,2 %. Među nacionalnim manjinama priznatih Ustavom su i Mađari kojih na području Republike Hrvatska ima 10.315 odnosno 0,27 %. Najviše Mađara živi na području Osječko-baranjske, Vukovarsko-srijemske, Bjelovarsko-bilogorske i Primorsko-goranske županije te na području Grada Zagreba. Najveća koncentracija Mađara, gotovo 2/3 Mađara je u Baranji.

Mađarska zajednica u Republici Hrvatskoj jedna je od priznatih nacionalnih manjina s dugom poviješću i značajnim kulturnim doprinosom. Mađarska manjina ima razvi-

jene kulturne institucije, škole i udruge koje promiču očuvanje jezika, tradicije i identiteta, a mađarski jezik se koristi i u nekim lokalnim samoupravama ako za to postoje zakonom propisani uvjeti.

Prema izvješću Samostalnog sektora za nacionalne manjine Ministarstva znanosti i obrazovanja iz 2019. godine, pod nazivom *Stanje na području odgoja i obrazovanja na jeziku i pismu nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj u 2018./2019. školskoj godini*, analizirani su podaci prikupljeni od škola s ciljem dobivanja uvida u postojeće stanje i mogućnosti unaprjeđenja manjinskog obrazovanja. Istraživanje je obuhvatilo broj učenika i nastavnog kadra, broj i stručnost stručnih suradnika, njihovo poznavanje manjinskog jezika te administrativne i prostorne uvjete rada.

Među dostupnim modelima manjinskog obrazovanja najzastupljeniji je model C, koji omogućuje učenicima učenje jezika neke od 15 nacionalnih manjina (albanske, bošnjačke, češke, srpske, slovačke, slovenske, mađarske, makedonske, njemačke i austrijske, ukrajinske, rusinske, ruske, židovske, poljske i talijanske). Važno je napomenuti da pripadnost nacionalnoj manjini nije uvjet za pohađanje ovih programa – posebice modela C, koji je formalno namijenjen učenicima s određenim predznanjem jezika, budući da je i njegov kurikulum tako sastavljen. Međutim, u praksi se provedba modela C sve više prilagođava metodici poučavanja stranih jezika, što dovodi do većeg interesa i uključivanja učenika iz većinskog stanovništva ili drugih manjinskih skupina. Ovaj složeni problem ne može se riješiti bez jasno definirane strategije obrazovanja na mađarskom jeziku – dokumenta koji zasad ne postoji. Rezultati osobnog istraživanja provedenog među učenicima koji pohađaju nastavu mađarskog jezika po modelu C u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji također potvrđuju ove tendencije.

JEZIK I IDENTITET

Obrazovanje nacionalnih manjina važno je za očuvanje identiteta nacionalnih manjina, a posebnu ulogu u tome imaju škole i druge obrazovne ustanove. Polazeći od uobičajene tvrdnje da je jezik najopćenitije sredstvo komunikacije među ljudima, važnu ulogu imaju jezične ili govorne zajednice. Dubravko Škiljan (Škiljan 2002: 23) navodi da „ako prihvatimo tvrdnju da je jedna od bitnih funkcija jezika upravo komunikacija, tada ne samo da je ostvarivanje te funkcije moguće jedino u nekoj, pa makar i minimalnoj grupi, jer se jezikom uspostavlja veza u najmanju ruku između dvoje slušaoca, nego jezično saobraćanje ujedno predstavlja i modalitet konstituiranja određenih zajednica“.

Prema Grbić (Grbić 1994: 13), etnička pripadnost izvodi se iz zajedničkoga društveno-kulturnoga modela, u kome je sadržano niz elemenata, među kojima se naro-

čito ističu: kultura (u najširem smislu te riječi), religija, zajednička povijest, jezik, životni prostor, svijest o pripadnosti ili tzv. samoidentifikacija, organiziranost. Autorica Grbić (Grbić 1994: 40) nadalje navodi da je svijest o jezičnoj raznolikosti (kao i jezičnoj sličnosti) duboko prisutna u čovjekovoj komunikacijskoj praksi te da se to podjednako odnosi na slučajeve raznolikosti između dvaju ili više jezičnih sustava (društvene zajednice u kojima na istome geografskome prostoru živi više naroda, od kojih jedan ima status većine, a drugi manjine), kao i na slučaj raznolikosti unutar jednoga jedinoga jezičnoga sustava (razlika između standardnoga oblika i dijalekta (dijalekata). Škiljan (2002: 212) objašnjava da se, u trenutku kada projekt državenacije proglase jezik bitnim simboličkim kriterijem etniciteta, a konstrukciju nacionalnog jezika postave na vrh hijerarhije idioma, situacija se bitno mijenja, jer od toga trenutka jednojezičnost postaje „normalnim identitetskim modelom ne samo na nivou kolektiva nego i na razini pojedinca gdje se nacionalni jezik iščitava kao materinji idiom, pa se ograničavanje mogućnosti izražavanja na vlastitom jeziku ukazuje kao vrlo efikasno sredstvo diskriminacije. Posljedično tome jest da se oni koji se primarno identificiraju s nekim drugim idiomom, a ne nacionalnim jezikom na tom teritoriju, pretvaraju u jezične manjine“. Prema Babiću i Škiljanu (2019: 376) asimilacija je proces postupnog smanjenja neke nacionalne zajednice u socijalnoj interakciji s dominantnom kulturom većinske zajednice. Pripadnici manjinske zajednice su najčešće u inferiornom statusu, što ih postupno i u kontinuitetu približava dominantnoj kulturi i njezinim obrascima. Autor navodi da akteri u društvu imaju potrebu za pripadanjem, a izolacija, diskriminacija, getoizacija ili, još više, fizički napad posebno pogađaju mlade pripadnike autsajderskih grupa, među kojima su najčešće nacionalne manjine. Stoga su škola i obrazovni sustav izuzetno važni za izgradnju i očuvanje različitih individualnih i kolektivnih identiteta, uključujući etničke/nacionalne manjine.

Da su škola i obrazovni sustavi izuzetno važni, slaže se i Grbić (1994: 15) koja u svom radu navodi da se smatra da danas na sudbinu etničkih manjina najviše utječu komunikacijski procesi koji djeluju na općoj razini društva, kao što su odgojno-obrazovni sustav, središnje kulturne institucije te sredstva masovnih komunikacija. Autorica nadalje (1994: 32) u svom radu citira Bugarskog te navodi da se jezička autentičnost doživljavala kroz povijest kao dio etničke autentičnosti, pa u tome smislu veza između jezika i etniciteta ima dugu tradiciju te da se pripadnost grupi ne manifestira samo kroz objektivne etničke povijesne i društveno-političke činjenice, nego i kroz subjektivna osjećanja i simboličke vrijednosti koje za pripadnike imaju vlastiti kolektiv i njegove posebnosti, kao uostalom i njegovo ime, kao sažeto oličenje njegove jedinstvenosti. Upravo na toj razini uspostavlja se veza s jezikom, koji postaje i sredstvo i simbol zajedništva.

MAĐARSKI JEZIK U OSNOVNIM I SREDNJIM ŠKOLAMA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Mađarska zajednica u Hrvatskoj ima bogatu povijest i značajnu ulogu u društvu. Iako se suočava s izazovima poput asimilacije i smanjenja broja pripadnika, kontinuirano radi na očuvanju svog jezika, kulture i identiteta.

Nastava na mađarskom jeziku prema Modelu A, gdje se cjelokupna nastava izvodi na jeziku i pismu mađarske nacionalne manjine, provodi se u svega nekoliko osnovnih i srednjih škola u Republici Hrvatskoj, i to u lokalnim sredinama s velikim brojem pripadnika mađarske nacionalne manjine. Prema dostupnim podacima i osobnom istraživanju nastava na mađarskom jeziku prema Modelu A u školskoj godini 2023./24. održavala se na području Osječko-baranjske županije u Osnovnoj školi Lug, Osnovnoj školi Zmajevac, Prosvjetno-kulturnom centru Mađara u Republici Hrvatskoj te u Vukovarsko-srijemskoj županiji, u Osnovnoj školi Korog.

Nastava na mađarskom jeziku prema Modelu B, koji obuhvaća dvojezično izvođenje nastave – s pojedinim predmetima na mađarskom, a drugima na hrvatskom jeziku – tijekom školske godine 2023./24. provodila se u samo dvjema školama u Republici Hrvatskoj. U Osnovnoj školi Lug u Osječko-baranjskoj županiji pohađalo ju je 9 učenika, dok je u Osnovnoj školi Ivana Gundulića u Zagrebu taj model obrazovanja pohađalo 10 učenika**.**

Tablica 1. Broj učenika nastave na mađarskom jeziku po modelu A i B po županijama šk. g. 2023./24.

Naziv županije	Model A	Model B
Osječko-baranjska	**161**	**9**
Vukovarsko-srijemska	**18**	**0**
Grad Zagreb	**0**	**10**
Sveukupno	**179**	**19**

Ove obrazovne ustanove omogućuju pripadnicima mađarske nacionalne manjine obrazovanje na svojem materinskom jeziku, čime se znatno doprinosi očuvanju kulturnog identiteta i jezika.

Tablica 2. Broj učenika prema modelima A i B u nastavi mađarskog jezika u osnovnim školama usporedba šk. g. 2013./14. i 2023./24.

Model A	**Broj polaznika**	**Broj škola**	**Model B**	**Broj polaznika**	**Broj škola**
Šk.g. 2013./14.	176	4	šk. g. 2013./14.	25	2
Šk.g. 2023./24.	179	4	šk. g. 2023./24.	19	2

Usporedbom podataka o broju polaznika nastave na mađarskom jeziku u posljednjih deset godina ne uočavaju se značajne promjene, niti u broju učenika niti u broju osnovnih škola koje provode nastavu prema modelu A i modelu B.

Najzastupljeniji oblik učenja mađarskog jezika u Republici Hrvatskoj odvija se prema modelu C. Ovaj model podrazumijeva izvođenje nastave isključivo na hrvatskom jeziku, dok učenici dodatno pohađaju predmet *Mađarski jezik i kultura*. Iako omogućuje očuvanje povezanosti s jezikom i kulturom, model C ne pruža jednaku razinu jezične kompetencije kao modeli A i B. Ovisno o školi učenici pohađaju između 2 i 5 sati nastave mađarskog jezika tjedno.

Model C primjenjuje se u školama gdje nema dovoljnog broja učenika za formiranje razreda prema modelu A ili modelu B, što je najčešće slučaj u manjim sredinama i gradovima s nižim udjelom pripadnika mađarske nacionalne manjine. Također, ovaj model omogućuje učenje mađarskog jezika i pripadnicima većinskog stanovništva ili drugih nacionalnih manjina koji iz osobnih razloga žele pohađati predmet *Mađarski jezik i kultura*. Rezultati istraživanja provedenog na području Bjelovarsko-bilogorske županije dodatno potvrđuju ovu tendenciju.

Prema rezultatima istraživanja, kao i kod modela A i B, nastava mađarskog jezika najčešće se provodi u sredinama s većim brojem pripadnika mađarske nacionalne manjine. Primjerice, u Osječko-baranjskoj županiji mađarski jezik prema modelu C poučava se u čak 14 osnovnih škola. U sredinama s manjim brojem Mađara nastava mađarskog jezika provodi se u pet osnovnih škola, na području Bjelovarsko-bilogorske županije, u dvije škole u Virovitičko-podravskoj županiji, u Splitsko-dalmatinskoj županiji te u jednoj osnovnoj školi u Gradu Zagrebu.

U školskoj godini 2023./24. mađarski jezik prema modelu C pohađalo je ukupno 525 učenika.

Tablica 3. Broj učenika mađarskog jezika i kulture po modelu C u školskoj godini 2023./24. po županijama

Naziv Županije	**Broj škola**	**Broj polaznika**
Osječko-baranjska	14	384
Bjelovarsko-bilogorska	5	71
Virovitičko-podravska	2	32
Grad Zagreb	1	12
Splitsko-dalmatinska	1	8
Sveukupno	**23**	**525**

U školskoj godini 2023./24. mađarski jezik po modelu C poučavao se u 23 škole, što je porast u odnosu na školsku godinu 2013./14. kada se izvodio u 21 školi. Ipak, broj učenika koji pohađaju program, znatno je opao – sa 794 učenika u 2013./14. na 525 u 2023./24. Ovaj pad od gotovo 34 %, unatoč širenju mreže škola, može se povezati sa smanjenjem ukupnog broja stanovništva u Republici Hrvatskoj, ali i s mogućim smanjenjem interesa učenika za učenje mađarskog jezika.

Tablica 4. Broj polaznika mađarskog jezika po modelu C

Model C / nastava na mađarskom jeziku	**Broj polaznika**	**Broj škola**
Šk. g. **2013./14**.	**794**	**21**
Šk. g. **2023./24**.	**525**	**23**

Vezano uz srednjoškolsko obrazovanje u Republici Hrvatskoj, nastava na mađarskom jeziku prema modelu A provodi se isključivo u Osječko-baranjskoj županiji, i to u Prosvjetno-kulturnom centru Mađara u Republici Hrvatskoj sa sjedištem u Osijeku. Na manjinskom jeziku učenici imaju mogućnost pohađanja sljedećih programa: opća gimnazija, hotelijersko-turistički tehničar, ekonomist, kuhar i prodavač. U školskoj godini 2023./24. nastavu na mađarskom jeziku prema modelu A pohađalo je 42 učenika. Nastava na mađarskom jeziku prema modelu B ne provodi se ni u jednoj srednjoj školi u Hrvatskoj. S druge strane, mađarski jezik prema modelu C uči se u Zagrebu i Belom Manastiru, no uz vrlo mali broj polaznika – ukupno njih 12.

Tablica 5. Broj polaznika po Modelima u srednjim školama šk. g. 2023./24.

Naziv srednje škole	Model A	Model B šk. g. 2023./24.	Model C šk. g. 2023./24.
PKCM U RH	42		
I. GIMNAZIJA ZAGREB			8
DRUGA SREDNJA ŠKOLA, BELI MANASTIR			4
SVEUKUPNO	**42**	**0**	**12**

MAĐARI U BJELOVARSKO-BILOGORSKOJ ŽUPANIJI

Glavni dio istraživanja usmjeren je na pohađanje modela C nastave, odnosno predmeta *Mađarski jezik i kultura* na području Bjelovarsko-bilogorske županije. Kvantitativnom analizom prikazuje se broj učenika koji su pohađali ovaj predmet od njegova uvođenja u osnovne škole na tom području pružajući uvid u trendove i razvoj nastave mađarskog jezika i kulture.

Mađari su se na područje današnje Bjelovarsko-bilogorske županije počeli doseljavati oko 1880. godine prvenstveno iz mađarske županije Somogy. Kao glavni razlog ovog doseljavanja, kako navodi literatura (Škiljan 2016: 12–13) i potvrđuju izjave pripadnika mađarske zajednice, ističe se povoljna cijena poljoprivrednog zemljišta. Proces naseljavanja završio je uoči Prvog svjetskog rata.

Prema posljednjem popisu stanovništva, na području Bjelovarsko-bilogorske županije žive 633 osobe koje su se izjasnile kao Mađari, što čini 0,62 % ukupnog stanovništva. Najveća koncentracija pripadnika mađarske nacionalne manjine zabilježena je u županijskim gradovima: Grubišnom Polju (126), Daruvaru (108) i Bjelovaru (77).

Bjelovarsko-bilogorska županija administrativno je podijeljena na pet gradova i 18 općina, a u čak 17 općina žive izjašnjeni pripadnici mađarske manjine. Među njima najviše ih je u Općini Dežanovac (77), Općini Velika Pisanica (51) i Općini Veliki Grđevac (40).

Mađarske škole na području današnje Bjelovarsko-bilogorske županije osnivane su nakon 1900. godine, potaknute značajnim porastom broja Mađara u regiji. Julijanski savez, koji je djelovao u mjestima s većinskim mađarskim stanovništvom, osnovao je na području današnje Bjelovarsko-bilogorske županije ukupno 25 škola, a prve među njima otvorena su 1894. godine u Velikoj Pisanici, Ivanovom Polju, Paliszallasu i Kreštelovcu, (Škiljan 2016: 34).

Prema prvom članku svojih Pravila cilj osnivanja Julijanskog saveza bio je pružanje potpore Mađarima, osobito onima koji su živjeli na rubnim dijelovima Ugarske, te im pomoći u očuvanju jezika i kulture. U tom kontekstu prioritet Saveza bio je osnivanje i briga o mađarskim školama. Ove su škole djelovale do Prvog svjetskog rata, nakon čega su postupno prestale s radom.

U novijoj povijesti mađarska škola u Velikoj Pisanici, zbog malog broja učenika, 1958. godine pripojena je hrvatskoj školi, no učenicima je sve do sredine 1960-ih bilo omogućeno fakultativno učenje mađarskog jezika. Godine 1971./72. započeo je s radom Odjel za njegovanje mađarskog jezika pri Osnovnoj školi Velika Pisanica, kao i u Bedeniku i Dežanovcu, a takvi su odjeli postojali i u drugim mjestima s većim brojem Mađara.

U Osnovnoj školi Velika Pisanica izborni predmet mađarskog jezika bio je prisutan sve do Domovinskog rata, a škola je imala i knjižnicu s knjigama na mađarskom jeziku, koja je, nažalost, tijekom rata nestala. Zahvaljujući naporima udruge Mađara iz Velike Pisanice, mjesta u kojem je nekada djelovala škola na mađarskom jeziku, te susretljivosti Osnovne škole Velika Pisanica, upravo je ta škola prva na području Bjelovarsko-bilogorske županije uvela predmet *Mađarski jezik i kultura* u školskoj godini 2013./14. Tada ga je pohađalo šestero učenika.

Već sljedeće godine program je uveden i u Osnovnoj školi Ivana Nepomuka Jemeršića u Grubišnom Polju, a zatim i u Osnovnoj školi Dežanovac, IV. Osnovnoj školi Bjelovar te, što je posebno zanimljivo, u Češkoj osnovnoj školi Jana Amosa Komenskog u Daruvaru, gdje se mađarski jezik predaje od školske godine 2018./19. Međutim, od samog početka provođenja ovog programa prisutan je problem nedostatka stručnog kadra.

POHAĐANJE MAĐARSKOG JEZIKA PO MODELU C NA PODRUČJU BJELOVARSKO-BILOGORSKE ŽUPANIJE

Analizom broja polaznika koji uče mađarski jezik prema modelu C, vidljivo je da je od školske godine 2021./22. zabilježen porast interesa učenika za ovaj predmet, što dodatno naglašava potrebu za sustavnim rješavanjem problema stručnog kadra.

Tablica 6. Broj polaznika nastave mađarskog jezika po modelu C na području Bjelovarsko-bilogorske županije

Školska godina	Bjelovar	Daruvar	Dežanovac	Grubišno Polje	Velika Pisanica	Ukupno
2024./25.	17	17	11	23	3	71
2023./24.	17	14	10	26	4	71
2022./23.	21	11	-	16	13	61
2021./22.	11	13	-	25	20	69
2020./21.	8	4	-	9	5	26
2019./20.	12	4	6	17	2	41
2018./19.	9	4	9	14	2	38
2017./18.	10	-	12	13	5	40
2016./17.	13	-	15	13	5	33
2015./16.	-	-	19	13	5	37
2014./15.	-	-	-	8	5	13
2013./14.	-	-	-	-	6	6

Prema posljednjem popisu stanovništva i podacima Državnog zavoda za statistiku, u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji primijećen je zabrinjavajući trend vezan uz očuvanje mađarskog jezika među pripadnicima mađarske nacionalne manjine. Od ukupno 633 stanovnika koji su se izjasnili kao Mađari, samo njih 115 navelo je mađarski kao svoj materinski jezik, što čini svega 18 % ove populacije.

Posebno je zabrinjavajuće da se upravo u mjestima s najvećim brojem pripadnika mađarske manjine bilježi najmanji udio onih koji su zadržali mađarski kao materinski jezik. Tako je u Daruvaru od 108 Mađara samo 15 njih navelo mađarski kao materinski jezik, dok je u Grubišnom Polju taj broj još manji – svega 10 od 126.

Sličan trend uočen je i u općinama koje su tradicionalno naseljavali Mađari. U Općini Dežanovac, gdje se 77 stanovnika izjasnilo kao Mađari, samo ih je 11 potvrdilo da im je materinski jezik mađarski. Još lošija situacija zabilježena je u Općini Veliki Grđevac, gdje su se od 40 izjašnjenih Mađara tek četiri osobe izjasnile da im je materinski jezik mađarski. Ovi podaci ukazuju na ozbiljan izazov u očuvanju jezičnog i kulturnog identiteta mađarske nacionalne manjine u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji.

Tablica 7. Prikaz broja stanovnika Bjelovarsko-bilogorske županije prema materinskom jeziku (mađarski)

GRAD/OPĆINA	**BROJ STANOVNIŠTVA PREMA MATERINSKOM JEZIKU (MAĐARSKI)**	BROJ IZJAŠNJENIH MAĐARA
Bjelovar	22	77
Velika Pisanica	22	51
Daruvar	15	108
Garešnica	14	54
Dežanovac	11	77
Grubišno Polje	10	126
Nova Rača	6	28
Veliki Grđevac	4	40
Hercegovac	3	13
Čazma	2	1
Ivanska	2	3
Končanica	2	22
Šandrovac	1	6
Velika Trnovitica	1	3
Veliko Trojstvo	1	1
Sveukupno	115	610 *ostatak od 23 izjašnjenih Mađara (633) s područja drugih Općina nije se izjasnio o mađarskom materinskom jeziku

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Anketnim upitnikom, izrađenim za potrebe ovog istraživanja i prilagođenim dječjem uzrastu, prikupljeni su podaci o polaznicima nastave mađarskog jezika prema modelu C na području Bjelovarsko-bilogorske županije. Upitnik je distribuiran učenicima uz pomoć ravnatelja i nastavnika mađarskog jezika, a njegovo ispunjavanje bilo je potpuno anonimno, uz poštivanje svih etičkih standarda. Osnovni cilj anketnog upitnika bio je ispitati postoji li povezanost između mađarskog identiteta i pohađanja nastave mađarskog jezika te istražiti stavove, motivaciju i razloge učenika za njegovo učenje. Istraživanje je provedeno u razdoblju od 14. do 31. listopada 2024. godine, a na upitnik je odgovorilo 57 od ukupno 71 učenika.

Na postavljeno pitanje: „Jesu li tvoji roditelji mađarskog podrijetla?“ potvrdno je odgovorilo 12 učenika, što čini 21 % ukupnog broja ispitanika.

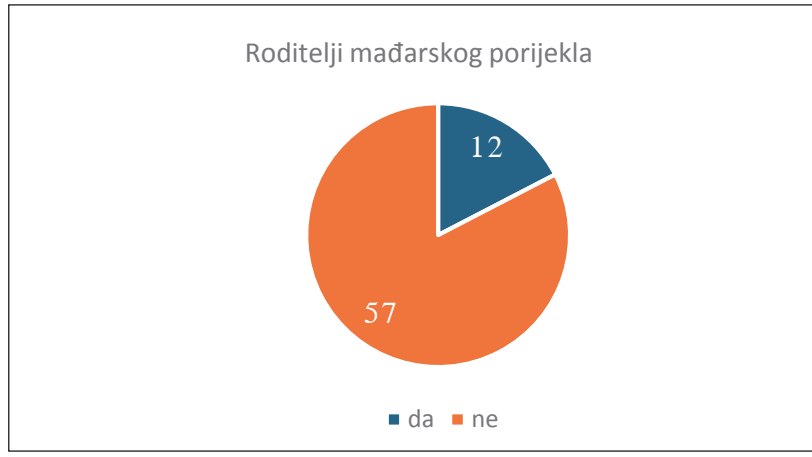

Grafikon 1. Odgovori na pitanje o podrijetlu

Drugo pitanje anketnog upitnika imalo je za cilj utvrditi govore li roditelji učenika, ili barem jedan od njih, mađarski jezik. Na postavljeno pitanje samo troje učenika odgovorilo je potvrdno, što ukazuje na vrlo nizak udio roditelja koji aktivno koriste mađarski jezik.

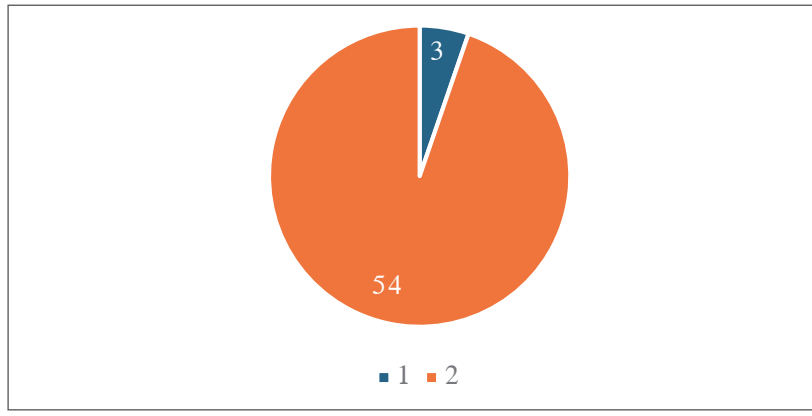

Grafikon 2. Poznavanje mađarskog jezika od strane roditelja

Sljedeće pitanje ispitivalo je govore li djed i baka učenika mađarski jezik. Odgovori su bili pozitivniji u usporedbi s prethodnim pitanjem o roditeljima – 21 učenik potvrdio je da njihova baka ili djed govore mađarski jezik, što čini 37 % ispitanika. U potpitanju „Ako tvoja baka i/ili djed govore mađarski jezik, jesu li to baka i/ili djed s majčine

ili očeve strane?“ 14 ispitanika odgovorilo je da su to baka i/ili djed s majčine strane, dok je 7 ispitanika navelo da su s očeve strane.

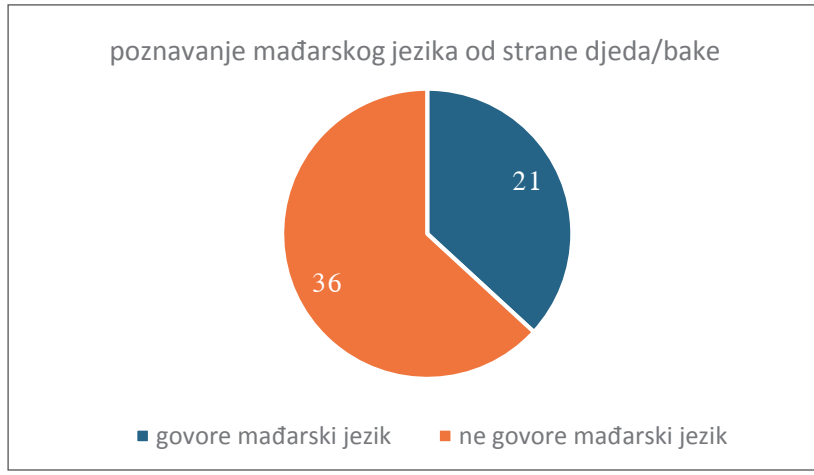

Grafikon 3. Poznavanje mađarskog jezika od strane djeda/bake

Na pitanje „Govori li netko od tvoje rodbine ili prijatelja mađarski jezik?“ 25 od 57 anketiranih učenika odgovorilo je potvrdno, što čini 44 % ispitanika.

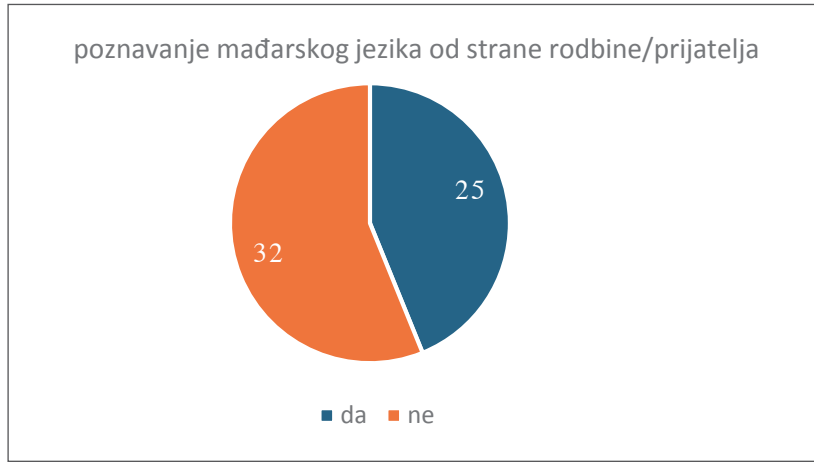

Grafikon 4. Poznavanje mađarskog jezika od strane rodbine/prijatelja

Zadnje pitanje u anketnom upitniku bilo je otvorenog tipa i odnosilo se na razloge upisa na nastavu mađarskog jezika. Prikupljeni su različiti odgovori, a najčešći su:

- ljubav prema stranim jezicima – 16 učenika („Želim naučiti što više jezika, a pružila mi se prilika.“; „Mislim da je mađarski jezik odličan.“; „Sviđa mi se i želim znati više jezika.“)
- interes za mađarski jezik – 15 učenika („Volim taj jezik.“; „Zabavan mi je.“; „Želio sam učiti mađarski.“; „Zanimalo me kakav je mađarski jezik.“)
- očuvanje identiteta – 7 učenika („Ne bih htjela da mađarski jezik izumre.“; „Upisao sam se jer su mi tata i mama Mađari.“; „Baka zna mađarski.“; „Tata je želio da ga naučim.“; „Imam blisku mađarsku obitelj.“)
- znatiželja – 4 učenika („Bio sam znatiželjan kako zvuči mađarski.“)
- želja za učenjem nečeg novog – 3 učenika („Upisala sam se jer sam htjela probati nešto novo.“).

Uz najčešće razloge upisa mađarskog jezika, neki su učenici naveli i pojedinačne motive, koji su dodatno obogatili raznolikost odgovora:

- komunikacija s drugima („Zato što mogu s prijateljicom razgovarati da nas nitko ne razumije.“)
- estetska privlačnost jezika („Mislio sam da je lijep jezik“; „Svidjela mi se prezentacija učenika koji su već učili mađarski.“)
- zabava i interes („Mislila sam da će mi biti zabavno – i jest.“; „Izgledalo mi je zanimljivo.“)
- praktični razlozi („Želim znati mađarski da mogu putovati u Mađarsku.“; „Budući da je Mađarska susjedna država, mislio sam da će mi biti korisno.“; „Graničimo, a i prelijep mi je grad Budimpešta.“; „Zanimljivi su mi njihov jezik i kultura.“)
- obiteljski razlozi („Brat ide.“)
- financijski motivi („Da dobijem novac kako bih mogla pomoći mami.“)
- nevoljki upis („Prisilom.“).

Ovi odgovori pokazuju raznolike motive učenika, pri čemu su najčešći interes za strane jezike i osobna povezanost s mađarskim jezikom. Također, odgovori (naročito pojedinačni motivi) pokazuju kako su učenici pristupili učenju mađarskog jezika iz različitih perspektiva – od znatiželje i osobnih interesa do praktičnih i društvenih razloga. Nažalost, pojedini odgovori sugeriraju i nedostatak unutarnje motivacije kod nekih učenika.

DISKUSIJA PO REZULTATIMA

Rezultati anketnog istraživanja o pohađanju nastave mađarskog jezika po modelu C na području Bjelovarsko-bilogorske županije ukazuju na raznoliku motivaciju učenika za učenje ovog jezika, ali i na izazove u njegovu očuvanju unutar obitelji i zajednice.

Podaci pokazuju da samo 21 % ispitanih učenika dolazi iz obitelji mađarskog podrijetla, dok je udio roditelja koji aktivno govore mađarski jezik iznimno nizak (5 %). S druge strane, veći broj učenika (21 ili 37%) potvrdio je da njihova baka ili djed govore mađarski jezik. Ovaj podatak može ukazivati na međugeneracijski prijenos jezika, pri čemu je očigledno da je znanje mađarskog jezika izraženije kod starije generacije, što je i očekivano s obzirom na opći trend smanjenja uporabe manjinskih jezika u mlađim generacijama.

Posebno vrijedan uvid pruža dodatno potpitanje koje se odnosi na to govori li mađarski jezik baka i/ili djed s majčine ili očeve strane. Od 21 učenika koji su potvrdili znanje jezika kod bake i/ili djeda, njih 14 navodi majčinu stranu, a 7 očevu stranu. Važno je naglasiti interpretativnu vrijednost ovog podatka, jer se podudara s nalazima međunarodnih istraživanja koja ukazuju na veći utjecaj majčine strane obitelji u prijenosu jezika. Prema istraživanju King i suradnika (2008: 907–922) upravo bake i djedovi s majčine strane češće sudjeluju u svakodnevnoj brizi o djeci, što može povećati mogućnost izlaganja jeziku. Dodatno, brojna su istraživanja pokazala da majke imaju ključnu ulogu u prenošenju jezika i kulturnog identiteta u obiteljskom kontekstu (Schüpbach 2009: 166–185, De Houwer 2007: 411–424). U slučajevima dvojezičnih obitelji poznato je da je jezik koji koristi majka, češće i stabilnije prisutan u svakodnevnoj komunikaciji s djecom, što doprinosi njegovu očuvanju u odnosu na jezik oca (Guardado 2002: 341–363).

Također, 44 % učenika ima rodbinu ili prijatelje koji govore mađarski, što ukazuje na određenu prisutnost jezika u njihovom okruženju.

Razlozi upisa na nastavu mađarskog jezika su raznoliki. Najčešći su ljubav prema stranim jezicima (28 %) i interes za sam mađarski jezik (26 %), dok je značajan broj učenika istaknuo i očuvanje identiteta (12 %). Ostali motivi uključuju znatiželju, želju za učenjem nečeg novog, praktične razloge, obiteljske povezanosti i estetsku privlačnost jezika. Pojedinačni odgovori dodatno ilustriraju osobne i specifične motive, ali i ukazuju na prisutnost vanjske motivacije, pa čak i prisile u nekim slučajevima.

Ovi rezultati sugeriraju da je interes za učenje mađarskog jezika prisutan, ali u većoj mjeri proizlazi iz individualne znatiželje i školskih prilika, nego što proizlazi iz obiteljske tradicije ili svakodnevne upotrebe jezika. Niski udio roditelja koji govore mađarski, ukazuje na izazov u prenošenju jezika na mlađe generacije, što može dovesti do njegovog daljnjeg slabljenja unutar zajednice. Stoga bi dodatni poticaji u vidu kulturnih i obrazovnih programa, ali i izrade strategije obrazovanja na mađarskom nastavnom jeziku, mogli pridonijeti očuvanju i popularizaciji mađarskog jezika među mladima u ovom području.

ZAKLJUČAK

Povežemo li rezultate istraživanja iz Bjelovarsko-bilogorske županije s općim stanjem nastave mađarskog jezika u Republici Hrvatskoj, može se zaključiti da model C predstavlja najrašireniji oblik učenja tog jezika na nacionalnoj razini. Za razliku od modela A, koji omogućuje cjelovito obrazovanje na mađarskom jeziku i provodi se u manjinskom broju osnovnih i srednjih škola u područjima s koncentriranijom mađarskom zajednicom, model B (dvojezična nastava) prisutan je tek u dvjema osnovnim školama. Upravo je model C, kao fleksibilniji oblik učenja koji se integrira u redoviti školski sustav, najzastupljeniji i u županijama poput Bjelovarsko-bilogorske, čime se potvrđuje njegova uloga u očuvanju jezika u manjinskim sredinama.

Unatoč njegovoj dostupnosti model C ne osigurava jednaku razinu jezične kompetencije kao model A ili B, jer se nastava odvija na hrvatskom jeziku uz dodatne sate mađarskog jezika. To potvrđuju i rezultati istraživanja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji, gdje se pokazalo da samo manji dio učenika dolazi iz obitelji u kojima se aktivno koristi mađarski jezik. Ovo ukazuje na činjenicu da učenje mađarskog jezika u ovom modelu nije uvijek povezano s obiteljskom tradicijom, već čestim slučajevima proizlazi iz osobne znatiželje, interesa za strane jezike i školskih prilika.

U sredinama s većim brojem pripadnika mađarske nacionalne manjine model A i model B ostaju stabilni u broju polaznika tijekom posljednjih deset godina. S druge strane, model C je postao ključna opcija za učenike koji žele učiti mađarski jezik, ali nemaju pristup potpunom ili dvojezičnom obrazovanju na tom jeziku. Njegova uloga u očuvanju jezika i kulture značajna je, no kako bi se osigurala dugoročna održivost mađarskog jezika u Hrvatskoj, bilo bi potrebno dodatno raditi na poticanju aktivne upotrebe jezika u svakodnevnom životu učenika te jačanju kulturnih i obrazovnih inicijativa.

LITERATURA

Babić, Dragutin; Škiljan Filip. 2019. Obrazovanje nacionalnih manjina u Hrvatskoj: usporedba socijalističkog poretka i višestranačke demokracije. *Historijski zbornik* 2019/2. 373–403.

De Houwer, A. 2007. Parental language input patterns and children's bilingual use. *Applied Psycholinguistics* 28/3. 411–424.

Grbić, Jadranka. 1994. Identitet, jezik i razvoj Istraživanje o povezanosti etniciteta i jezika na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj. *Narodna umjetnost* 1994/31. 9–143.

Guardado, Martin. 2002. Loss and maintenance of first language skills: Case studies of Hispanic families in Vancouver. *Canadian Modern Language Review* 58/3. 341–363.

King, Kendall A.; Fogle, Lyn; Logan-Terry, Aubrey. 2008. Family language policy. *Language and Linguistics Compass* 2/5. 907–922.

Škiljan, Dubravko. 2002. *Govor nacije Jezik, nacija, Hrvati*. Golden marketing. Zagreb.

Škiljan, Filip. 2016. *Mađari u središnjoj Hrvatskoj (Bjelovarsko-bilogorska, Sisačko-moslovačka, Požeško-slavonska, Koprivničko-križevačka i Virovitičko-podravska županija).* Demokratska zajednica Mađara Hrvatske – Zajednica Mađara-Pisanica. Bilje – Velika Pisanica.

Pravni propisi

Državni pedagoški standard osnovnoškolskog sustava odgoja i obrazovanja, Narodne novine br. 63/2008.

Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Mađarski jezik i književnost za osnovnu i srednju školu s nastavom na jeziku i pismu mađarske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj (model A), Narodne novine br. 83/2020.

Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Mađarski jezik i kultura u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj (model C), Narodne novine br. 83/2020.

Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 56/1990, 135/1997, 8/1998 – pročišćeni tekst, 113/2000, 124/2000 – pročišćeni tekst, 28/2001, 41/2001– pročišćeni tekst, 55/2001-ispravak, 76/2010, 85/2010 i 05/2014).

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, Narodne novine, br. 155/2002, 47/2010, 80/2010, 93/2011.

Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, Narodne novine, br. 51/2000 i 56/2000.

Izvješća i drugi dokumenti

Popis stanovništva 2021., Zagreb, www. Državni zavod za statistiku, 2022.

Priručnik: Manjinski forum – posebno izdanje Priručnik nacionalne manjine u lokalnoj i regionalnoj samoupravi. 2024. Institut STINE. Split.

Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Samostalni sektor za nacionalne manjine, Analiza: Stanje na području odgoja i obrazovanja na jeziku i pismu nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj u 2018./2019. školskoj godini, Zagreb 2019.

Vlada Republike Hrvatske, Izvješće o provođenju Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina i o utrošku sredstava osiguranih u državnom proračunu Republike Hrvatske za 2013. godinu za potrebe nacionalnih manjina, Zagreb srpanj 2014.

Education in the Hungarian language in primary and secondary schools in the Republic of Croatia

ABSTRACT

This paper analyzes the education system for members of national minorities in the Republic of Croatia, with a focus on the three models of education in the Hungarian language (Models A, B, and C). The aim of the paper is to examine the education of members of the Hungarian national minority through these models, with particular attention to the number of students who receive instruction in Hungarian or attend classes in Hungarian language and culture at the primary and secondary school levels. By comparing data from the 2013/2014 and 2023/2024 school years, the study explores the presence of a trend of growth, decline, or stagnation in the number of students. Special emphasis is placed on Model C, which is the most prevalent among minority groups, including the Hungarian minority, especially in areas with a smaller number of minority members. The paper uses the Bjelovar-Bilogora County as a case study, where, according to the population census, 633 members of the Hungarian minority reside (0.62 %), further illustrating the organizational challenges of implementing minority education.

Keywords: *Hungarian language, students, Model C, identity, Bjelovar-Bilogora County*

dr. sc. Mirjana Crnić Novosel
Institut za hrvatski jezik
mcrnic@ihjj.hr

dr. sc. Nina Spicijarić Paškvan
Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci
nspicijaric@hazu.hr

UDK: 930
Pregledni rad

Jadranski kulturni krug – romanski varijeteti na Kvarneru i u Istri[1]

SAŽETAK

Na području sjevernoga dijela hrvatskoga jadranskog prostora, tj. Istre i Kvarnera s otocima, brojni narodi i plemena obitavaju još od prapovijesti, što je ostavilo trag na kulturološkome, jezičnome i etnološkom planu. Na navedenu su području, uz čakavsko narječje, prisutni i romanski varijeteti: istriotski ili istroromanski na jugozapadu Istre, istrorumunjski koji se govori u dvama odvojenim područjima na sjeveroistoku Istre te mletački (istromletački na području Istre, fijumanski u Rijeci, kvarnerski mletački govori na otocima te mletački govori na području Liburnije). I danas ti varijeteti predstavljaju komunikacijski kod svakodnevnoga sporazumijevanja dijela stanovništva rasprostranjenoga u Istarskoj i Primorsko-goranskoj županiji. Njihova je važnost i u tome što su to većinom materinski jezici određenoga broja pripadnika talijanske nacionalne manjine u RH (izuzev Istrorumunja koji ne pripadaju talijanskoj manjini). Stoga je namjera ovoga rada pobliže predstaviti romanske varijetete koji povijesno tvore jadranski kulturni krug na sjevernome dijelu istočnoga Jadrana. Usto, cilj je prikazati aktivnosti talijanskih zajednica na promatranome prostoru, uz poseban osvrt na njihovo čuvanje specifičnosti ovih jezičnih identiteta.

Ključne riječi: *sjeverni Jadran, istriotski, mletački, istrorumunjski, talijanski*

[1] Ova se tema obrađuje u okviru projekta *Repozitorij nacionalnomanjinskih jezika u Hrvatskoj* (RENA), koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

UVOD

Na području Istre i Kvarnera s otocima brojni narodi i plemena obitavaju još od prapovijesti, što je ostavilo svoj trag na kulturološkome, jezičnome i etnološkom planu. Primjerice, na ovome su području svojedobno živjeli Liburni (Kvarner) i Histri (Istra), koji su dolaskom Rimljana postepeno romanizirani. Tijekom 7. st. navedena područja naseljavaju Slaveni, a time započinje slavensko-romanska kulturna simbioza, koja se osim u kulturi očituje i u specifičnim jezičnim varijetetima.[2] Svi varijeteti koji se u ovome radu predstavljaju, pripadaju romanskomu kulturnom krugu koji s ostalim autohtonim hrvatskim, pa i manjinskim jezicima, čine specifični višejezični i višekulturni jadranski krug.

Riječ je ponajprije o dvama autohtonim romanskim jezicima razvijenima izravno iz vulgarnolatinskoga: dalmatskom[3], koji se prostirao u gradovima nekadašnje rimske provincije Dalmacije te istriotskom, koji je i dalje živ na jugozapadu Istarskoga poluotoka.

Nadalje, izuzev navedenih autohtonih jezika, u ovome se radu predstavlja i uvezeni romanski jezik – mletački – sa svojim arealnim podvrstama: istromletački,[4] fijumanski, mletački na kvarnerskim otocima i na području Liburnije[5], koji su se na ovome području uglavnom širili s mletačkom vlasti potiskujući pritom spomenute autohtone romanske govore.

Uz teorijski okvir nastanka i razvoja romanskih jezika prisutnih na području sjevernoga dijela hrvatskoga jadranskog prostora, cilj je ovoga rada predstaviti i njihovu vitalnost u 21. st. te rad zajednica na očuvanju njihova jezičnoga identiteta.

U radu se spominje i istrorumunjski[6], koji se na ovim prostorima doseljavanjem vlaškoga stanovništva iz Dalmacije pojavio kr. 15. i poč. 16. st. Njegova je krčka ina-

---

[2] S obzirom na to da je katkad diskutabilno radi li se o jeziku, dijalektu ili mjesnome govoru, u ovome ćemo radu koristiti i neutralni sociolingvistički termin (*jezični*) *varijetet*.

[3] U ovome se radu koristi tradicionalni lingvistički naziv dalmatski/dalmatoromanski iako se on u pojedinim radovima 21. st. osporava (usp. npr. Chambon 2014).

[4] U ovome radu rabimo termin *istromletački* unatoč tomu što je među njegovim govornicima zastupljeniji termin *istrovenetski* (tal. *istroveneto*).

[5] Prema popisu zajednica koje okupljaju govornike s talijanskoga govornog područja, a isto tako i prema povijesnim izvorima koji upućuju na obrazovanje na talijanskome jeziku na području Liburnije već u 19. st., pretpostavlja se da se mletačkim govorilo i još uvijek se vjerojatno govori među živućim potomcima liburnijskih mletačkih govornika, no za ovoga istraživanja suradnja s navedenim zajednicama (Opatija, Lovran, Mošćenička Draga) nije ostvarena.

[6] U ovome ćemo radu rabiti naziv *istrorumunjski* koji je isključivo lingvistički termin. Vrzić i Doričić (2014) umjesto naziva *istrorumunjski jezik* uvode *vlaški/žejanski jezik*. Sami govornici svoje idiome nazivaju *žejanski* (u Žejanama) ili *vlaški* (u ostalim mjestima).

čica (krčkorumunjski) izumrla u 19. st., a danas je još zastupljen u dvama odvojenim područjima na sjeveroistoku Istre.

Govornici navedenih jezika (izuzev govornika istrorumunjskoga) najčešće su promatrani u okviru svoje pripadnosti talijanskoj nacionalnoj manjini, no u ovome će se radu fokus staviti na njihovu identitetsku, a ne nacionalnu pripadnost. Naime, većinom se govornici svih promatranih romanskih varijeteta određuju prema jezičnoj i lokalnoj, a ne narodnoj pripadnosti. S tim u vezi u ovome će prilogu romanski jezici kao dio jadranskoga kulturnog kruga biti promatrani kao materinski jezici određenoga broja stanovnika na području Istre i Kvarnera, koji čine njihovu identitetsku osobnu iskaznicu. Ti se govornici ne svrstavaju nužno u talijansku nacionalnu manjinu, no većinom su pripadnici talijanskih zajednica. Treba istaknuti da njihov materinski jezik dakako nije talijanski standardni jezik, već varijanta mletačkoga ili istriotskoga. Talijanske zajednice su na navedenu prostoru otvarane radi očuvanja identiteta upravo tih govornika, no s vremenom su postale čuvari talijanskoga identiteta i promicatelji talijanskoga standardnog jezika. S obzirom na to da u popisu stanovništva nema regionalne (lokalne) kategorije u koju bi se većina govornika ovih područja svrstala (usp. Crnić Novosel i Spicijarić Paškvan 2015, Plešković 2019)., u najvećem broju slučajeva govornici su romanskih dijalekata određeni Talijanima (poglavito u Istri i Rijeci, a manje na kvarnerskim otocima). Isto tako, budući da u popisima stanovništva nema kategorije dijalekta, oni svoj materinski jezik određuju talijanskim i nešto manje hrvatskim. Stoga je razumljivo da je konačan broj tih govornika nedokučiv jer Talijane po narodnosti ne čine samo govornici stoljetnih primorskih romanskih dijalekata u Republici Hrvatskoj, nego i oni koji su svojim preseljenjem došli iz današnje Italije. Dakle, iako se većina govornika mletačkih i istriotskih dijalekata određuje u državnim statističkim popisima stanovništva Talijanima po narodnosti, danas u prvoj polovici 21. st. ne možemo dati relevantne podatke o tome koliko je govornika promatranih dijalekata na području RH.

Prema podatcima Državnoga zavoda za statistiku, iz Popisa stanovništva iz 2021. godine[7], u Republici Hrvatskoj živi 13.763 pripadnika talijanske nacionalne manjine. Najviše Talijana živi na području Istarske, Primorsko-goranske i Požeško-slavonske županije te na području Grada Zagreba. Pripadnici talijanske nacionalne manjine svoje pravo na odgoj i obrazovanje ostvaruju sudjelovanjem u predškolskom odgoju i obrazovanju na materinskome jeziku; sudjelovanjem u modelu A i modelu C osnovnoškolskoga obrazovanja, te u modelu A i modelu C srednjoškolskoga obrazovanja. Upravo su govornici navedenih dijalekata, uz one kojima je materinski jezik talijanski, polaznici ovih škola.[8]

[7] Usp. https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/popis-stanovnistva/.

[8] Pritom treba istaknuti da obrazovanje na talijanskome jeziku pohađaju i pripadnici većinskoga hrvatskog stanovništva.

Unatoč obrazovanju na standardnome talijanskom jeziku pojedinci su očuvali dijalekt[9] u svojoj užoj zajednici kojim se od davnina govorilo na području Istre i Kvarnera, u kojem su i danas zastupljeni, npr. istromletački, istriotski, fijumanski. Na navedenu se prostoru, stoga, s vremenom formirao romanski kulturni krug.

ROMANSKI VARIJETETI NA KVARNERU I U ISTRI

Romanski se jezici na Kvarneru i u Istri dijele na autohtone i uvezene. Termin *autohtoni* romanski jezik odnosi se na jezične sustave koji su se na ovim prostorima razvili direktno iz govornoga latinskog, dok termin *uvezeni* znači da su bili formirani prije dolaska njihovih govornika na ovaj prostor. Autohtoni su romanski jezici[10] u Istri i na Kvarneru dalmatski (dalmatoromanski) i istriotski (istroromanski), dok su uvezeni vlaški (istrorumunjski – sa svojom izumrlom inačicom, tj. krčkorumunjskim) i mletački (istromletački, fijumanski, kvarnerski mletački i liburnijski[11]).

Autohtoni romanski varijeteti

O njihovu postanku i klasifikaciji postoji više teorija (usp. Ascoli 1873, Ive 1900, Bartoli 2000 [1906], Merlo 1907, Tagliavini 1969 itd.), a ovdje ćemo izdvojiti tzv. teoriju klinova (usp. Filipi 1994). prema kojoj su furlanski[12], istriotski i dalmatski bili kontinuum nekada relativno jedinstvena vulgarnoga latinskog koji se prostirao na području Furlanije, Istre i Dalmacije. Doseljavanjem Slavena poput klinova (prvi klin južno od Trsta i Milja, drugi oko Senja i Vinodola) romanski su se starosjedioci razdvojili u tri dijela te tako razvili različite jezične putove: a) furlanski na sjeveru, b) dalmatski na jugu i c) istriotski u Istri.

Dalmatski/dalmatoromanski

Dalmatski ili dalmatoromanski naziv je za skup autohtonih romanskih varijeteta koji su se razvili iz vulgarnoga latinskog u gradovima istočne jadranske obale. Zbog nepovoljnoga sociolingvističkog položaja uzrokovanog snažnim slavenskim i mletačkim utjecajem, dalmatski su varijeteti nestajali jedan za drugim tijekom 11. i 12. st. Naj-

[9] Govornici mletačkoga i istriotskoga služe se nazivom *dialetto* (*dijalekt*) kako bi odredili jezične varijetete kojima se služe u svojim mjestima pa ćemo ih i mi u ovome radu tako nazivati (*dialetto fiumano*, *dialetto rovignese* itd.).

[10] Ovdje se termin *jezik* rabi za skupinu jezičnih varijeteta.

[11] U ovome se radu mletački koji se govori u gradovima Liburnije, naziva liburnijski mletački.

[12] Furlanski je najistočniji ogranak retoromanske ili ladinske skupine jezika. Budući da se njegova uporaba većinom poklapa s talijanskom autonomnom regijom Furlanijom – Julijskom krajinom (tal. *Friuli Venezia Giulia*) te nije prisutan na istraživanu području, izostavljen je iz analize.

duže se kao jezik aristokracije zadržao dalmatski u Dubrovniku (do 15. st.) te dalmatski u gradu Krku kao jezik siromašnih ribarskih obitelji (do kraja 19. st.)[13]. Dokaz njegovu postojanju na Krku dalmatski su relikti u toponimima na području od Punte Pelove pokraj Malinske preko Kampelja do Drage Bašćanske: Kanâjt (< velj. *Canáit* < lat. *cannetum* 'mjesto gdje raste trstika'), Murâj (< velj. *Murái* < lat. *moretum* 'mjesto gdje raste murva'), Sarakâjt (< velj. *Saracáit* < lat. *ceresetum* 'mjesto gdje rastu trešnje') (usp. Skok 1950), kao i pojedini leksemi: *komoštra* (< velj. *kamustre* < lat. *camastro*), *žmuj* (< velj. *mezul* < lat. *modiolus*); (usp. Spicijarić Paškvan 2012) itd.

Istriotski/istroromanski

Istriotski ili istroromanski naziv je za skup autohtonih romanskih varijeteta koji su i dalje prisutni na jugu Istarskoga poluotoka, u mjestima Rovinj, Vodnjan, Bale, Galižana i Šišan[14]. Donedavno se govorio i u Fažani, a u povijesti vjerojatno i na širem području, no danas je uporaba istriotskoga svedena na sve manji broj govornika, što je u bliskoj vezi s jakim utjecajem mletačkoga, kao i s čakavskim okruženjem. Utjecaji susjednih govora (istromletačkih i hrvatskih) vidljivi su na svim jezičnim razinama (morfološkoj, leksikološkoj, fonetskoj, pa čak i prozodijskoj); (usp. Filipi 2005a, Filipi i Buršić-Giudici 1998, 2017).

Da je broj govornika istriotskoga znatno smanjen, potvrđuje i činjenica da njime danas govore uglavnom stariji žitelji toga područja. Taj je proces smanjivanja uporabe krenuo ranije pa su već 50-ih godina 20. st. u Vodnjanu istriotskim govorile samo starije generacije, a mlađi su ga poznavali, bez aktivne uporabe (usp. Deanović 1955: 62). Početkom 21. st. u Vodnjanu se mogu čuti istriotski elementi kao sredstvo pjesničkoga izražavanja ili kao leksički elementi ubačeni u istromletački dijalekt svakodnevne komunikacije (usp. Cergna 2014: 317). To pak ne čudi jer velik broj potomaka istriotskih govornika smatra istriotski tek jednom od inačica dominantnoga istromletačkog dijalekta, što upućuje na to da će u bliskoj budućnosti istriotski u potpunosti zamrijeti pod utjecajem mletačkih varijeteta. Danas se pretpostavlja da je oko 1000 ili manje govornika toga jezika, a najzastupljeniji su u Balama (usp. Cergna 2014: 317).[15] Istriotski se nalazi među 24 najugroženija jezika Europe (uz istrorumunjski i arbanaški na području RH), a od 2023. godine uvršten je na Listu zaštićenih kulturnih dobara RH pod brojem Z-7737[16].

[13] Više o tome v. Bartoli (2000 [1906]), Muljačić (2000) i dr.

[14] Istriotski se kroz povijest uglavnom prenosio usmenom predajom, a nedostatak pisanih tekstova prije 19. st., tj. prije 1835. g. iz koje potječe dijalektni prijevod prispodobe o rasipnome sinu na istriotski (usp. Buršić Giudici, Giudici 2021), uvelike utječe na problematiku njegova istraživanja.

[15] O današnjoj upotrebi istriotskoga uz druge romanske varijetete u Istri usp. Matticchio i Tamaro (2020).

[16] Više o tome na https://registar.kulturnadobra.hr/#/.

Karta 1. Položaj istriotskih punktova.

Uvezeni romanski varijeteti

Vlaški (istrorumunjski)

Vlasi se u dokumentima na Balkanskome poluotoku spominju već u 10. st. Postepeno se vlaško stanovništvo slavenizira i prihvaća narodnost zemlje koju nastanjuje. U 14. st. Vlasi dolaze i na hrvatsko zemljište, i to na različite predjele od Cetine do Velebita, a posebice u Dalmatinsku zagoru, odakle prodiru na priobalje. Stari hrvatski izvori o Vlasima govore kao o slobodnome stanovništvu koje služi za ponovno naseljavanje puste zemlje. U to je doba proces asimilacije sa slavenskim stanovništvom uglavnom bio dovršen, no unatoč tomu postoji određen broj Vlaha koji su po jeziku i dalje bili Romani (usp. Spicijarić Paškvan 2014).

Tijekom 15. i 16. st. na zapadni dio otoka Krka (župe Dubašnica i Poljica) i na sjeveroistok Istarskoga poluotoka (Žejane na Ćićariji te sela Brdo, Škabići, Trkovci, Miheli, Kostrčani, Zankovci, Letaj, Nova Vas, Šušnjevica i Jasenovik) doseljeno je vlaško stanovništvo koje je govorilo vlaškim jezikom. Taj je jezik u lingvističkim krugovima nazvan *istrorumunjskim*, a tu se ubraja i njegova izumrla krčka varijanta – *krčkorumunjski*. S genetskoga gledišta riječ je o najmanjem od četiriju dijalekata rumunjskoga (dakorumunjski, arumunjski, meglenorumunjski i istrorumunjski) jezika razvi-

jenih od pretpostavljenoga prarumunjskog jezika (usp. Kovačec (1993). Vlaški je na otoku Krku izumro u 19. stoljeću (usp. Milčetić 1904), dok je u Istri vrlo ugrožen. Koliko će se još upotrebljavati, ovisi o stupnju njegove zaštite i međugeneracijskom transferu. Na početku drugoga tisućljeća istrorumunjski ima manje od 200 govornika (usp. Rački 1881: 144) te je (uz istriotski i arbanaški na području RH) uvršten na UNESCO-ov Atlas ugroženih jezika svijeta (*Atlas of the World's Languages in Danger*[17]).

Istrorumunjski[18] su govori zaslužili i status nematerijalnoga kulturnog dobra te su u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, na Listu zaštićene nematerijalne kulturne baštine pri Ministarstvu kulture i medija[19] upisani krajem 2007. godine pod brojem Z-3360.

Aktivan rad zajednice na očuvanju ovih govora dobar je primjer prakse kako zaštititi svoj materinski govor od izumiranja[20].

Karta 2. Položaj istrorumunjskih punktova.

[17] Usp. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187026.

[18] Više o istrorumunjskom usp. Vrzić i Doričić (2014), Vrzić i Singler (2016), Vrzić (2020, 2021).

[19] Više o tome na https://registar.kulturnadobra.hr/#/.

[20] Više o tome na https://www.vlaski-zejanski.com/hr. Usp. i rad udruge „Spod Učke" na https://krsan.hr/page/12/46.

Mletački

Tijekom uspona Mletačke Republike na istočnoj se obali Jadrana širio mletački jezik koji je postupno potiskivao romanske i slavenske supstrate. Budući da taj jezik nije bio autohton na navedenu prostoru, nego uvezen iz Venecije, naziva se *kolonijalnim mletačkim jezikom – Colonial Venetian* (Bidwell 1967), uz *East Venetian* (Kahane i dr. 1953/1954, Kahane i dr. 1958), *veneziano ''de là da mar''*[21], *veneziano d'oltremare* (Ursini 1987). Mletački su varijeteti, uz talijanski jezik, sastavnice italofonoga, tj. talijanskoga dijasistema Istre i Kvarnera koji supostoji uz kroatofoni, tj. hrvatski dijasistem koji se sastoji od čakavskih govora i hrvatskoga jezika[22].

Mletački je danas još zastupljen u slovenskoj i hrvatskoj Istri (istromletački), Liburniji, u Rijeci (fijumanski) i na kvarnerskim otocima (Krku, Cresu i Lošinju), s višim ili nižim stupnjem vitalnosti među govornicima ovih prostora. Najzastupljeniji je istromletački, potom fijumanski te creski i lošinjski,[23] dok su ostali mletački varijeteti očuvani u manjoj mjeri. Osobito se u gradu Krku rabi rijetko (usp. Spicijarić Paškvan 2021), a više ili manje su u živoj upotrebi još uvijek na području Liburnije.

Karta 3. Položaj mletačkih varijeteta na području Istre i Kvarnera.

[21] Folena, Gianfranco (1968–1970).

[22] Više o tome v. Poropat Jeletić (2017).

[23] Mletački se na otocima Cresu i Lošinju, uz dva administrativna središta (grad Cres i grad Mali Lošinj) rabi i u nekim manjim mjestima, kao što su Osor s tek nekoliko govornika, Veli Lošinj i dr.

Istromletački

Istromletački su dijalekti posebno vitalni na području Istre: na hrvatskoj strani u zapadnoj Istri (Umag, Buje, Brtonigla, Grožnjan, Oprtalj, Novigrad, Motovun, Tar, Višnjan, Poreč, Funtana, Vrsar, Kanfanar, Fažana, Pula, Medulin; uz punktove u kojima se još uvijek govori istriotski)[24] te u slovenskim mjestima Kopar, Izola, Piran i dr.[25] Istromletački je pod nazivom *istromletačko narječje* 2021. g. proglašen nematerijalnim kulturnim dobrom u kategoriji *Usmena predaja, izričaji i govori* kao jedan od nehrvatskih govora, u koje se još ubrajaju istrorumunjski, istriotski te arbanaški govori, uz 30-ak hrvatskih govora, skupina govora i dijalekata (usp. Horvatić i dr.). Time je upisan na Listu zaštićenih kulturnih dobara RH pod brojem Z-7470. Svaki upis govora na ovu Listu pridonosi većoj valorizaciji toga govora, njegovoj zaštiti, promidžbi, ali i očuvanju njegove gramatike, rječnika i dr.

Karta 4. Položaj istromletačkih punktova.

[24] Više o tome v. Filipi (2005b), usp. Filipi i Buršić-Giudici (2012), Korenika (2022), Matticchio i Tamaro (2020).

[25] Npr. v. Todorović (2016).

Fijumanski

Fijumanski[26], kao dio kulturnoga identiteta grada Rijeke, još i danas živi među potomcima starih Fijumana[27], no s vremenom je svoju samosvojnost zbog utjecaja lokalnih govora te talijanskoga i hrvatskoga standarda izgubio. Njime govore Fijumani, višejezično domicilno stanovništvo, koji su nekada bili koncentrirani u samoj jezgri grada, a danas žive u različitim gradskim kvartovima. Fijumanski je uporabno ograničen samo na Fijumane i nije značajka javne komunikacije, a njime se, očekivano, služi većinom starija populacija, dok je kod mladih najmanje zastupljen. Iznimno je uključen u izvannastavne/školske aktivnosti u talijanskim školama i vrtićima, a najviše se komunikacija na tome dijalektu odvija u obitelji.

Od 2024. g. fijumanski je dijalekt (*dialetto fiumano*) u procesu svrstavanja na već spomenutu Listu nematerijalnih dobara RH, kao jedan od nehrvatskih govora koji svojom očuvanošću i višestoljetnim postojanjem na našim prostorima neosporno čini dio hrvatske kulturne baštine.

Mletački dijalekti na kvarnerskim otocima

Većina je žitelja u gradu Krku, Cresu i Malom Lošinju (ali i Osoru i dr.) prije sredine 20. st. u svakodnevnoj komunikaciji rabila mletački dijalekt, često bez poznavanja hrvatskoga jezika.[28] Zbog migracija i egzogamnih zajednica ti se mletački dijalekti danas rabe puno manje. Pritom se u gradu Krku više gotovo ni ne može čuti, koristi ga tek desetak govornika. U Malom Lošinju je zbog doseljavanja novoga stanovništva mletački dijalekt manje zastupljen nego što je to u Cresu, gdje se na ulicama i tržnicama svakodnevno mogu čuti žive rasprave na mletačkome dijalektu. Govornici mletačkoga na Cresu i Lošinju svojim dijalektom govore sa sugrađanima te s iseljenim mještanima koji povremeno dođu u svoj rodni kraj, a rabe ga i u talijanskim zajednicama. Njihovi su govornici uglavnom starije životne dobi.

[26] Više o fijumanskome v. Crnić Novosel, Spicijarić Paškvan (2014; 2015), Spicijarić Paškvan, Crnić Novosel (2014), Plešković (2019), Blagoni (2024).

[27] Termin Fijumani nastao je iz mletačkog (i talijanskog) naziva za nekadašnju Rijeku – *Fiume*, a od davnina označava govornike fijumanskoga dijalekta na riječkome gradskom području.

[28] Više v. Spicijarić Paškvan (2021) i Spicijarić Paškvan (predano za objavu u knjizi *Language endangerment, documentation and revitalization in Southeast Europe*. Ur. Vrzić, Zvjezdana; Crnić Novosel, Mirjana. Brill. Leiden – Boston).

RAD NA OČUVANJU U OKVIRU I IZVAN TALIJANSKIH ZAJEDNICA

Na području Republike Hrvatske, a pod okriljem Talijanske unije (*Unione Italiana*), djeluju mnogobrojne talijanske zajednice kao udruge koje okupljaju pripadnike talijanske nacionalne manjine afirmirajući njihova prava i svekoliki kulturni, ekonomski i društveni interes svojih članova. Takve su zajednice u početku osnivanja bile posvećene govornicima romanskih varijeteta kojih je na ovim prostorima bilo u puno većem broju nego što je to danas. Zajednice su tada okupljale pripadnike istih jezičnih varijeteta, a većina aktivnosti je bila na dijalektu. Danas tome nije tako s obzirom na to da je većina aktivnosti posvećena promociji talijanskoga standardnog jezika (uključujući i nastavu na standardnome jeziku, bez izbornih dijalektnih predmeta), a sve manje dijalekata kojima su se oduvijek na području Kvarnera i Istre služili njihovi govornici. Unatoč tome, talijanske zajednice i dalje govornicima romanskih varijeteta predstavljaju mjesto okupljanja, u nekim krajevima čak jedino mjesto susreta, za razliku od nekadašnje svakodnevne komunikacije i izvan prostorija zajednice.

Najbrojnije zajednice Talijana su one na području Istre. Većina je tih zajednica osnovana nakon Drugoga svjetskog rata. Među njima najduži staž imaju zajednice u Puli, Vodnjanu, Bujama, Umagu (od 1947.) i Rovinju (od 1948.). S druge pak strane, postoji niz zajednica Talijana novijega datuma koje su osnovane tek početkom 90-ih (Buzet, Pazin, Vižinada itd.). Osnovni su ciljevi ovih zajednica očuvanje, promocija i razvitak kulturnoga i jezičnoga identiteta svojih članova pa se inicijativa za očuvanjem materinskih varijeteta rađa upravo u takvoj sredini. One ujedno predstavljaju i mjesto susreta gdje se okupljaju govornici istih varijeteta, a ujedno i ustanovu koja štiti njihovo jezično podrijetlo. U takav su rad, osim zajednica, uključene i ostale udruge, poput npr. Etnografskoga muzeja Istre koji sudjeluje u projektima u vezi s očuvanjem jezičnoga identiteta Istre; pojedinih škola na talijanskome jeziku koje u izbornim sadržajima njeguju romanske varijetete promatranoga područja (npr. učeničkoga projekta SE Gelsi – kuharice *Magné con noooooi?* na fijumanskome jeziku i dr.) i sl.

Zajednice Talijana u Istri

Poznato je da su u Istri, osim direktnoga rada na očuvanju i istriotskoga i istromletačkoga jezika (radionice, izborna nastava), u svrhu valorizacije njihovih materinskih dijalekata pokrenuta i dva hvalevrijedna festivala kojima se doprinosi očuvanju i njegovanju kulturno-jezične baštine Istarskoga poluotoka. To su *Festival dell'Istroveneto*, koji se u Bujama održava od 2011. te *Festival dell'istrioto*, pokrenut 2012. kao trodnevna manifestacija koja objedinjuje aktivnosti svih zajednica te promovira važnost očuvanja ovoga dijalekta – ne samo za talijansku zajednicu, već i za istarsku regiju. Ovakvim se manifestacijama nadasve promoviraju manjinski jezici, ali i jezični identi-

tet svake pojedine zajednice, u ovome slučaju određenoga dijela istarskoga stanovništva. U tu svrhu 2014. g. održana je ljetna škola (dvotjedna radionica) pod nazivom „Dokumentiranje i revitalizacija 6 istriotskih idioma u fazi izumiranja“[29].

U Istri djeluju i mnogobrojne talijanske škole – po modelu A sedam osnovnih škola (*scuola elementare italiana*) i tri srednje škole (*scuole medie superiore italiane*).

Zajednica Talijana u Rijeci

U Rijeci je glavni nositelj aktivnosti na očuvanju fijumanskoga dijalekta Zajednica Talijana Rijeka čijim se angažmanom aktivno radi na promidžbi i očuvanju fijumanskoga dijalekta (organizacija kulturnih manifestacija, vidljivost u medijima, radionice za najmlađe te izdavačka djelatnost). Izvan Zajednice, u rad na očuvanju najviše su uključene talijanske osnovne škole na području grada Rijeke prenoseći ovo tradicionalno kulturno dobro na najmlađe uzraste te Vijeće talijanske nacionalne manjine koje pruža adekvatnu potporu svim projektima u vezi s dijalektom. Festivalom *Canzonette fiumane*, od 2022. g., koji je posvećen starim fijumanskim pjesmama, ova se zajednica priključuje zajednicama Talijana u Istri, koje valoriziraju svoje materinske varijetete kroz glazbeno stvaralaštvo. Tomu se pridružuju i razne aktivnosti kojima se promovira fijumanska kultura i dijalekt, poput tjedna fijumanske kulture (*Settimana della cultura fiumana*) i sl.

U Rijeci, ujedno, po modelu A djeluju četiri osnovne škole (*scuola elementare italiana*) i jedna srednja škola (*scuola media superiore italiana*).

Ostale zajednice Talijana

I ostale talijanske zajednice, uključujući one na kvarnerskim otocima i na liburnijskome području, provode aktivnosti usmjerene prema opstojnosti njihova materinskoga jezika, a obuhvaćaju niz projekata i manifestacija na određenome prostoru.

Na području Liburnije i kvarnerskih otoka danas djeluju zajednice Talijana u kojima se od početka osnivanja velika pažnja posvećuje očuvanju talijanskoga identiteta i kulture te jezika koji taj identitet izražava – talijanski standardni jezik. Talijanska nacionalna manjina na tome prostoru nije transparentna na način na koji su to zajednice Talijana u Istri i u Rijeci, no to ne znači da njihovo djelovanje nije bogato. Svima je u fokusu očuvanje talijanske kulture i tradicije uz uključivanje članova u sva zbivanja, a ujedno sve zajednice razvijaju suradnju s obližnjim srodnim zajednicama.

[29] Radionicu je u rovinjskoj zajednici Talijana održala dr. sc. Zvjezdana Vrzić s NY University, SAD, sa svojim suradnicima. Cilj takva projekta bio je dokumentirati i revitalizirati romanske idiome koji nestaju – rovinjski, baljanski, vodnjanski, galižanski, šišanski i fažanski.

Zajednice Talijana na području Liburnije okupljaju svoje članove u trima zajednicama raspoređenima u mjestima: Opatija, Lovran i Mošćenička Draga. Od njih triju najstarija je Zajednica Talijana Opatija, nastala 1946. osnivanjem tadašnje udruge *Circolo italiano di cultura*, a ta je udruga bila nakon riječke druga takva zajednica na području Hrvatske i Slovenije. Zanimljivo je da je ovo područje poznato po tome što se u Opatiji već u 19. st. održava nastava na hrvatskome i talijanskome jeziku u redovitoj pučkoj školi, a talijanizacijom na istome području u prvoj pol. 20. st. djeluje više talijanskih škola, i to, osim u Opatiji, u školama u Ičićima, Voloskom i na Veprincu[30]. Prema našim saznanjima, na području Liburnije danas nema nastave na talijanskome jeziku, kao ni radionica i izborne nastave na mletačkome dijalektu.

Na kvarnerskim su otocima talijanske zajednice, dakako, posvećene očuvanju talijanske kulture i jezika. U okviru se tih zajednica redovito održavaju tečajevi talijanskoga jezika s ciljem da se učenjem jezika promovira i talijanska kultura te da se može nastaviti obrazovanje u obrazovnim institucijama na talijanskome jeziku izvan otoka. Uz to, fokus je u radu ovih zajednica sačuvati dijalekt koji je materinski većini članova uključenih u rad talijanskih otočnih zajednica. Prije svega, okupljanjem govornika mletačkih varijeteta, no bez programa za poduku mletačkoga. Osim navedenih tečaja, na ovim otocima nema nastave na talijanskome jeziku ni po jednome obrazovnom modelu.

ZAKLJUČAK

Svi jezični varijeteti koji se u ovome radu predstavljaju, pripadaju romanskomu, a ujedno i višejezičnomu jadranskomu kulturnom krugu. Podijeljeni su na autohtone i uvezene, a većina je živućih na Listi nematerijalnih kulturnih dobara Republike Hrvatske zbog nastojanja da se njihovo postojanje u 21. st. sačuva. Nažalost, svjedoci smo izumiranja malih jezika pa su tako neki od njih i na svjetskoj listi ugroženih jezika, na koju ih je zbog sve manjega broja govornika uvrstio UNESCO. Iza rada na vitalizaciji, i s tim u vezi očuvanja ovih romanskih varijeteta, većinom stoje talijanske zajednice u mjestima u kojima se oni govore. Pritom talijanski standardni jezik uvelike utječe na jezične promjene unutar varijeteta o kojima je u ovome radu riječ. Uz to, mnogobrojne su i udruge, pa i škole, koje organiziraju aktivnosti na dijalektu nastojeći svojim materinskim jezicima produžiti vijek. Dakle, svrha je rada, osim predstavljanja romanskih jezičnih varijeteta na Kvarneru i u Istri, bila pokazati da je većina govornika ovih romanskih dijalekata dio manjinskih talijanskih zajednica, no da se u najvećoj mjeri više identificiraju kao jezična, a ne nacionalna skupina. Ovi nehrvatski dijalekti ravnopravno su s hrvatskim govorima, skupinama govora i dijalektima uvr-

[30] Više o tome v. Muzur (2010).

šteni na listu koja popisuje nacionalna nematerijalna dobra, što ih čini dijelom naše stoljetne kulturne baštine. S tim u vezi, treba ih promatrati kroz prizmu dugogodišnje simbioze s jadranskim hrvatskim varijetetima koji su živeći u susjedstvu, jedni s drugima, ostavili trag, što je vidljivo u jezičnim elementima koji ih obilježuju. Njihov opstanak ovisi isključivo o stupnju brige koju će pokazati i pokazuje zajednica u kojoj su zastupljeni, no ponajviše o prenošenju ovih dijalekata na mlađe naraštaje. Škole, kao i predškolski programi zastupljeni u većini istarskih zajednica, uz riječku, također imaju glavnu ulogu u očuvanju svojih dijalekata, a stručnjaci zadaću da svojim radom pridonesu potpunom dokumentiranju ovih sustava.

LITERATURA

Ascoli, Graziado Isaia. 1873. Saggi ladini. *Archivio glottologico italiano* 1. 1–556.

Bartoli, Matteo Giulio. 2000 [1906]. *Il Dalmatico. Resti di un'antica lingua romanza parlata da Veglia a Ragusa e sua collocazione nella Romània appennino-balcanica*. Istituto della Enciclopedia Treccani. Roma.

Bidwell, Charles. 1967. Colonial Venetian and Serbo-Croatian in the Eastern Adriatic: A case study of Languages in Contact. *General linguistics* 7. 13–30.

Blagoni, Kristina. 2024. *Prospettive ecolinguistiche e sociolinguistiche del dialetto fiumano*. Doktorski rad. Sveučilište u Zadru. Zadar.

Cergna, Sandro. 2014. L'istrioto: cenni storici. *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno* 44. 317–332.

Chambon, Jean-Pierre. 2014. Vers une seconde mort du dalmate? Note critique (du point de vue de la grammaire comparée) sur «un mythe de la linguistique romane». *Revue de linguistique romane* 78. 5–17.

Crnić Novosel, Mirjana; Spicijarić Paškvan, Nina. 2014. Fijumani i stavovi o fijumanskom idiomu u 21. stoljeću. Ur. Stolac, Diana. *Riječki filološki dani* 9. 409–419.

Crnić Novosel, Mirjana; Spicijarić Paškvan, Nina. 2015. Il dialetto fiumano – parte integrante dell'identità fiumana. *La Battana* 51/198. 62–83.

Deanović, Mirko. 1955. Istroromanske studije. *Rad JAZU* 303. 51–118.

Državni zavod za statistiku 2021. *Popis stanovništva 2021. – Stanovništvo prema narodnosti – detaljna klasifikacija; Popis stanovništva 2021. – Stanovništvo prema materinskom jeziku – detaljna klasifikacija*. https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/popis-stanovnistva/ (pristupljeno 26. veljače 2025.).

Filipi, Goran. 1994. Le parlate istriote. *La Battana* 31. 83–88.

Filipi, Goran. 2005a. Istriotski ili istroromanski jezik. *Istrapedia. Istarska internetska enciklopedija.* https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1312/istriotski-ili-istroromanski-jezik (pristupljeno 27. veljače 2025.).

Filipi, Goran. 2005b. Istromletački (istrovenetski). *Istriotski ili istroromanski jezik. Istrapedia. Istarska internetska enciklopedija*. https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1852/istromletacki (pristupljeno 27. veljače 2025.).

Filipi, Goran; Buršić-Giudici, Barbara. 1998. *Istriotski lingvistički atlas* / *Atlante linguistico istrioto*. Znanstvena udruga Mediteran. Pula.

Filipi, Goran; Buršić-Giudici, Barbara. 2012. *Istromletački lingvistički atlas* / *Atlante linguistico istroveneto* / *Istrobeneški lingvistični atlas*. Dominović. Zagreb.

Filipi, Goran; Buršić-Giudici, Barbara, 2017. *Istriotski lingvistički atlas: drugo, popravljeno i dopunjeno izdanje* / *Atlante Linguistico Istrioto: seconda edizione riveduta e ampliata / Istriotski lingvistični atlas: druga, popravljena in dopolnjena izdaja*. Znanstvena udruga Mediteran. Pula.

Folena, Gianfranco. 1968–1970. Introduzione al veneziano "de là da mar". *Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo* 10–12. 331–376.

Ive, Antonio. 1900. *I dialetti ladino-veneti dell'Istria*. Karl J. Trübner, Librajo-editore. Strasburgo.

Kahane, Henry; Kahane, Renée; Koshansky, Olga. 1953/54. Venetian Nautical Terms in Dalmatia. *Romance Philology* 7, 2–3, 4. 156–170; 333–342.

Kahane, Henry; Kahane, Renée; Tietze, Andreas. 1958. *The lingua franca in the Levant*. University of Illinois Press. Urbana.

Korenika, Milena. 2022. *Un'indagine sugli usi dell'istroveneto a Buie e Umago*. Završni rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka.

Kovačec, August. 1993. Status kontinentalnih balkanskoromanskih idioma i 'relativistički pristup'. *Suvremena lingvistika* 35–36. 131–141.

Matticchio, Isabella; Tamaro, Sandra. 2020. Italiano, istroveneto, istrioto. Un´indagine sugli usi delle lingue minoritarie romanze in Istria. *Lingue minoritarie tra localismi e globalizzazione*. 183–197.

Merlo, Clemente. 1907. Dalmatico e Latino a proposito di una pubblicazione recente. *Rivista di filologia e d'istruzione classica* 35. 472–484.

Milčetić, Ivan. 1904. Vlaški i stari romanski jezik na Krku. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 9. 1. 1–20.

Muljačić, Žarko. 2000. *Das Dalmatische*. Böhlau Verlag. Köln – Weimar – Wien.

Muzur, Amir. 2010. Kako su se Opatijci školovali. *Sušačka revija* 72. http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=72&C=20 (pristupljeno 27. veljače 2025.).

Horvatić, Tatjana; Kuhar, Mladen; Hrovatin, Mirela; Mirna Ratkajec Fukat. (ur.). 2023. *Nematerijalna kulturna dobra Republike Hrvatske* / *Intangible Cultural Goods of the Republic of Croatia*. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. Zagreb.

Plešković, Maša. 2019. *Vitalnost fijumanskoga dijalekta – stanje i perspektive na početku 21. stoljeća*. Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

Poropat Jeletić, Nada 2017. Italofona dijasistemska raslojenost u hrvatskoj Istri: jezični i komunikacijski status, korpus i prestiž. *Annales : anali za istrske in mediteranske študije = annali di Studi istriani e mediterranei = annals for Istrian and mediterranean studies. Ser. hist. sociologia* 27/1. 191–204. https://doi.org/10.19233/ASHS.2017.15.

Rački, Franjo. 1881. Hrvatska prije XII. vijeka glede na zemljišni obseg i narod. *Rad* 57. 102–149.

Skok, Petar. 1950. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*. Zagreb.

Spicijarić Paškvan, Nina. 2012. *Lessemi di origine romanza relativi alla sfera semantica dell'economia domestica attestati negli idiomi dell'isola di Veglia: analisi etimologica e lessicologica*. Doktorski rad. Filozofska fakulteta. Univerza v Ljubljani. Ljubljana.

Spicijarić Paškvan, Nina. 2014. Vlasi i krčki Vlasi u literaturi i povijesnim izvorima. *Studii şi cercetări – Actele Simpozionului Banat – istorie şi multiculturalitate / Studije i istraživanja – Radovi Simpozijuma Banat – istorija i multikulturalnost*. Ur. Nicu Ciobanu. Novi Sad – Zrenjanin.

Spicijarić Paškvan, Nina. 2021. Vitality of the Krk Venetian (Veian) dialect *Govor* 38/1. 23–43.

Spicijarić Paškvan, Nina. 2025. *Attitudes of Kvarner Venetian Speakers towards Their Identity and Language Shift* (predano za objavu u knjizi *Language endangerment, documentation and revitalization in Southeast Europe*. Ur. Vrzić, Zvjezdana; Crnić Novosel, Mirjana. Brill. Leiden – Boston).

Spicijarić Paškvan, Nina; Crnić Novosel, Mirjana. 2014. Il dialetto fiumano all'inizio del XXI secolo. *Rivista italiana di dialettologia: Lingue dialetti società* 38. 57–73.

Tagliavini, Carlo. 1969. *Le origini delle lingue neolatine*. Casa editrice prof. Riccardo Pàtron. Bologna.

Todorović, Suzana. 2016. *Narečje v Kopru, Izoli in Piranu*. Libris. Koper.

Ursini, Flavia. 1987. Sedimentazioni culturali sulle coste orientali dell'Adriatico: il lessico veneto-dalmata del Novecento. *Atti e memorie della società dalmata di storia patria* 15. 25–179.

Vrzić, Zvjezdana. 2020. Istro-Romanian: A Romance-Speaking Enclave in a Slavic-Speaking Area. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Ur. Greenberg, Marc L. Brill. Leiden – Boston.

Vrzić, Zvjezdana. 2021. Nation-State Ideology and Language Rights of Linguistic Minorities: Prospects for the Vlashi/Zheyanski-Speaking Communities. *The Romance-Speaking Balkans*. Ur. Sorescu-Marinković, Annemarie; Dragnea, Mihai; Kahl, Thede; Njagulov, Blagovest; Dyer, Donald L.; Costanzo, Angelo. Brill. Leiden – Boston. 186–206.

Vrzić, Zvjezdana; Singler, John V. 2016. Identity and language shift among Vlashki/Zheyanski speakers in Croatia. *Language Documentation and Conservation in Europe*. University of Hawai'i Press. Honolulu (HI). 51–68.

Vrzić, Zvjezdana; Doričić, Robert. 2014. Jezični dodir i stabilnost osnovnoga vokabulara: hrvatske posuđenice za dijelove tijela u vlaškom/žejanskom (istrorumunjskom). *Fluminensia* 26/2. 105–122.

Adriatic cultural circle – romance languages in the Kvarner region and Istria

ABSTRACT

In the area of the northern Croatian coast, specifically in Istria and Kvarner with its islands, numerous peoples and tribes have inhabited the region since prehistoric times, leaving an imprint on its cultural, linguistic, and ethnological landscape. In addition to the Chakavian dialect, various Romance varieties are present in this area: Istriot or Istroromance in southwestern Istria, Istro-Romanian spoken in two separate areas in northeastern Istria, and Venetian (Istro-Venetian in Istria, Fiuman in Rijeka, Kvarner Venetian dialects on the islands, and Venetian dialects in the Liburnia region). Even today, these dialects serve as a means of everyday communication for part of the population in Istria and Primorje-Gorski Kotar Counties. Their significance also lies in the fact that they are the mother tongues of a certain number of members of the Italian national minority in Croatia (except for Istro-Romanians, who do not belong to the Italian minority). The importance of these dialects also lies in the fact that they are the mother tongues of a certain number of members of the Italian national minority in Croatia (except for Istro-Romanians, who do not belong to the Italian minority). Therefore, this paper aims to provide a closer insight into the Romance varieties that historically form the Adriatic cultural circle in the northern part of the eastern Adriatic, while also presenting the activities of Italian communities in general, with a particular focus on preserving the unique features of these linguistic identities.

Keywords: *northern Adriatic, Istriot, Venetian, Istro-Romanian, Italian*

dr. sc. Filip Škiljan
Institut za istraživanje migracija
filip.skiljan@imin.hr

dr. sc. Kristian Lewis
Institut za hrvatski jezik
klewis@ihjj.hr

UDK: 323.15(497.5=131.1)
Izvorni znanstveni rad

Identitet Talijana na otocima Cresu i Lošinju[1]

SAŽETAK

Autori u radu istražuju povijest i sadašnjost talijanske nacionalne manjine na otocima Cresu i Lošinju. Do današnjih dana napisano je više radova koji se dotiču Talijana na tim dvama otocima, ali nije ciljano istraživano pitanje očuvanja identiteta, jezika i općenito zajednice Talijana na spomenutom području. Talijani su prije Drugog svjetskog rata činili većinsko stanovništvo u gradskim naseljima na Cresu i Lošinju. Bili su većina u Cresu, Osoru, Nerezinama, Belom, Velom i Malom Lošinju. Nakon Drugog svjetskog rata dolazi do masovnog iseljavanja Talijana s otoka, odnosno pojave etnomimikrije kod jednog dijela onih koji su ostali na otocima. Iseljavanja su bila legalna i ilegalna, a imovina onih koji su otišli bila je jednim dijelom konfiscirana. Zajednica Talijana u Cresu i Zajednica Talijana u Malom Lošinju uspjele su očuvati identitet Talijana u vrijeme socijalizma unatoč nastojanjima jugoslavenskih vlasti da ukinu talijanske škole i asimiliraju Talijane na tom području. Doseljavanje migranata s područja ostalih jugoslavenskih republika pospješilo je ubrzano nestajanje identiteta Talijana na otocima. Na temelju intervjua, arhivske građe i dostupne literature autori će pokušati donijeti podatke o tome na koji način danas funkcioniraju ove dvije zajednice i koliko su uspjele u očuvanju identitetskih elemenata poput talijanske nacionalnosti, venecijanske kulture i venetskog dijalekta.

Ključne riječi: *Talijani, Cres, Lošinj, identitet, jezik*

[1] Ovaj rad napisan je u okviru projekta *Repozitorij nacionalnomanjinskih jezika u Hrvatskoj* (RENA), koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

KRATKI POVIJESNI OSVRT NA OTOKE CRES I LOŠINJ

Otoci Cres i Lošinj od prapovijesnih vremena nastanjeni su plemenom Liburna. U prapovijesno doba najgušću mrežu naselja imao je na upravo Cres na današnjem kvarnerskom području. Lošinj, za razliku od Cresa, nije imao dovoljno obradive zemlje da bi ondje mogla nastati veća naselja. Za sva naselja tipično je da su bila obrambenog tipa, bilo da je riječ o lakše branjivim vrhuncima kao kada je u pitanju Beli, bilo da se radilo o strmim i teško pristupačnim mjestima poput Lubenica. Protourbana shema naselja vidljiva je najbolje u Osoru. Osor je bio posebno bitan zato što je sagrađen na prevlaci između Lošinja i Cresa. Postojao je mnogo prije Rimljana i ondje su trgovali Liburni i Histri (Faber 1982: 61–78). Naselje Cres u prapovijesno vrijeme, ali ni u vrijeme Rimljana, nije postojalo na mjestu današnjeg Cresa. Vrlo je vjerojatno da je najbliže naselju Cres bila gradina Sveti Bartolomej na kojoj su pronađeni nalazi iz predrimskog i rimskog doba (Čus Rukonić 1982: 12–13).

Liburni su dva stoljeća prije nego što su ih Rimljani pokorili, bili u određenom suodnosu s njima (već od 177. g. pr. Kr.), ali 27. godine Agripa plijeni liburnsku flotu i uključuje je u novoosnovanu provinciju Dalmaciju sa sjedištem u Scardoni, današnjem Skradinu. U vrijeme Rimljana posebno su važna naselja na Cresu Beli (*Caput Insulae*), Lubenice (*Hibernicia*), Ustrine te grad Osor (Lajić 2006: 43–44). S obzirom na veličinu suburbija i veličinu gradskog areala Osor je mogao imati oko 4000 stanovnika u rimsko doba, iako postoje procjene pojedinih autora da je u naselju živjelo i do 20 000 stanovnika (Lajić 2006: 45). Centar otočnog municipija Cres/Lošinj bio je upravo Osor. U vrijeme ranog kršćanstva Osor postaje biskupsko središte.

Dolaskom Slavena u 7., 8. i 9. stoljeću na Cresu i Lošinju nastaju naselja u kojima su oni živjeli neizmiješani sa starosjedilačkim romanskim stanovništvom. Bilo je to u naseljima Velo Selo (najstariji gornji dio Velog Lošinja), Dragozetići, Predošćica, Orlec, Hraste i Belej na otoku Cresu. Na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće kvarnerski otoci potpadaju pod Franačku, a od 806. godine otoci pripadaju Bizantu. U vrijeme hrvatske države, u doba kralja Tomislava, i romanski otočni gradovi potpadaju pod vlast hrvatske države. Na Cresu se u to doba uvelike koristi slavensko bogoslužje, što govori o značajnoj prisutnosti Slavena u unutrašnjosti otoka. U primorskim gradovima živjelo je isključivo romansko stanovništvo. Hrvatsko stanovništvo naseljeno je s okolnog kopna na Cres i Lošinj. U 10. stoljeću Hrvati su svakako još bili inferiornije stanovništvo u odnosu na romansko stanovništvo u gradovima. U to su vrijeme postojale četiri autonomne općine: Beli, Cres, Lubenice i Osor. 1000. godine, zbog sukoba između hrvatskih vladara, kvarnerski otoci traže pomoć Venecije koja uplovljava s flotom u Osor. Duždu Petru Orsolu mladići cresko-lošinjskog otočja položili su zakletvu te ih je on unovačio (Lajić 2006: 55). Nedugo zatim otoci Cres i Lošinj potpali su pod bizantsku vlast, a od 1069. godine Petar Krešimir IV. oduzet će ih Bizantu. U to vrijeme romanski su gradovi Cres (koji se nalazi na današnjoj lokaciji) i Osor. U

13. stoljeću otoci će ponovno pripasti Veneciji i pod njezinom će vlašću ostati sve do druge polovine 14. stoljeća. Osor je u to vrijeme posjedovao najviše zemlje na otoku te čitav lošinjski prostor. Creski utjecaj znatno je narastao, pa su tako Cresani svojatali pojedine zone koje su pripadale Osoru. Tako su nasilno zauzeli i otok Zeču (Lajić 2006: 61). Od 13. stoljeća razvijaju se i naselja na Lošinju. Botterini u svojoj kronici spominje da se 1280. godine naselilo 12 obitelji na otok. Bila je riječ o slavenskom stanovništvu koje je bilo nastanjeno u Velom Selu (odnosno u Velom Lošinju), a kasnije se razvija i Mali Lošinj (Lajić 2006: 63). U vrijeme 13. i 14. stoljeća sve više raste važnost Cresa, a pada snaga Osora. Iako u Osoru postoji važna luka i postoje pomorski servisi, a patricijske mletačke obitelji imaju svoje palače, sama lokacija Osora bila je zbog okolnih močvara malarična. Grad Cres razvija se u koncentričnim krugovima s temeljima na poljoprivrednoj proizvodnji, a broj stanovnika stalno raste zbog nemalaričnosti teritorija. Beli je postao značajno središte s lukom u Pod Belom, kamo se distribuira otočno drvo. Osim toga, venecijansko tržište uvozi robu s otoka Cresa, ponajprije stočarske proizvode, drvo, paklinu, vino, maslinovo ulje i slično (Lajić 2006: 68–69). Potkraj 4. stoljeća Ludovik Anžuvinac u sukobu s Venecijom zauzima otočje. Otoci Cres i Lošinj nakon ovoga anžuvinsko-venecijanskoga sukoba postaju krunsko dobro, što znači da ih je kralj dodjeljivao svojim feudalcima. Zbog toga su i gradske komune morale braniti svoje tradicionalne običaje.

Nakon 1409. Venecija ponovno kupuje otoke i Dalmaciju od Ladislava Napuljskog i odtad, do 1797., drži Cres i Lošinj u svoj vlasti. Nakon toga formiraju se dvije komune – Cres i Osor – s time da Beli i Lubenice potpadaju pod cresku komunu. Osorani su i dalje vlasnici Lošinja na kojem nema razvijenih gradskih naselja sve do 18. stoljeća. Demografske prilike na otocima u periodu venecijanske vlasti od 1409. godine bile su katastrofalne (Lajić 2006: 81). Naime, u više je navrata bilo desetkovano stanovništvo otoka zbog kuge koja je harala tadašnjom Europom. Zbog toga je Venecija poticala doseljavanje Hrvata s kopna, što je uvelike promijenilo etničku strukturu otoka. Upadom Osmanlija na hrvatske teritorije dolazi do novih migracija na otoke. Tako su Cres i Lošinj naselili i Hrvati iz Bosne, iz Like i iz Dalmatinske zagore. U drugoj polovici 16. stoljeća obitava oko 5000 ljudi na Cresu i Lošinju. Grad Cres je 1695. mogao imati oko 2500 stanovnika (Poropat 2024: 15)[2], dok je Osor sredinom 16. stoljeća pao na 500 stanovnika (Imamović 1987: 152). Razlog toj dekadenciji leži i u depopulaciji južnog dijela Cresa, odnosno odlasku starih patricijskih obitelji u druge gradove, tako da se u Osoru tijekom 15. i 16. stoljeća jedva moglo formirati gradsko vijeće. Sredinom 15. stoljeća seli se i kneževo središte iz Osora u Cres. Ukinuće solane također će dovesti do slabljenja Osora kao i promjena pomorskih ruta (Lajić

[2] Prema istraživanju koje je provela Poropat između 1571. i 1699. samo je 17 % zabilježenih u matičnim knjigama rođenih, umrlih i vjenčanih podrijetlom bilo iz Istre, s kvarnerskog kopna ili iz Dalmacije (Poropat 2024: 103). Ostalih 83 % bili su s otoka Cresa.

2006: 97). Najznačajniji manji otok u cresko-lošinjskom arhipelagu bio je otok Susak. Godine 1793. otoci Cres i Lošinj imali su 9790 stanovnika (Lajić 2006: 123). Plemstvo i građanstvo uglavnom su bili talijanskog podrijetla, a seljaci hrvatskog. Do 17. stoljeća službeni jezik na otocima bio je latinski koji će tada potisnuti talijanski. Kako su seljaci govorili hrvatski, sve su dokumente notari morali prevoditi na talijanski jezik. Svi učeniji ljudi Cresa i Lošinja svoje su škole završili u središtima renesansnog znanja (Padova, Siena, Firenca, Rim i Venecija).

1797. tajnim ugovorom između Austrije i Francuske dogovoreno je da će Austrija dobiti čitav teritorij od Istre do Boke kotorske, s tim da se odrekne Lombardije u korist Francuske. Na cresko-lošinjskom području promletačka stranka bila je toliko jaka u Cresu da je nagovarala pučanstvo da spriječi iskrcavanje austrijske vojske u gradu. Nakon Požunskog mira 1805. Austrija je predala kvarnerske otoke Francuskoj 1806. godine. Francuzi su, s jednim kratkim prekidom 1809. godine, držali otoke do 1813. godine. Cresko-lošinjsko područje podijeljeno je administrativno na Cres i Lošinj, a granica između dvaju područja prvi put potegnuta je kod tjesnaca u Osoru. Škole, koje su osnivali Francuzi, bile su na talijanskom jeziku, baš kao i sve ostale institucije. Cres i Lošinj su 1804. godine imali 10 687 stanovnika. Početkom 19. stoljeća razvija se Mali Lošinj kao brodograditeljsko središte i centar pomorstva. Činjenica je da je sredinom 19. stoljeća bilo čak 1200 pomoraca u Malom Lošinju i njih još oko 300 u Velom Lošinju, te znatno manje u ostalim središtima Cresa i Lošinja (Lajić 2006: 138). Stoga Mali Lošinj postaje i centar uspostavljenog kotara u kojem su bili svi kvarnerski otoci osim Raba (dakle Krk, Cres i Lošinj). Kao gospodarske grane uz pomorstvo i ribarstvo jača vinogradarstvo i maslinarstvo te stočarstvo. U to vrijeme nacionalna svijest kod Talijana i kod Hrvata postaje sve snažnija. Loše prometnice na otoku dovodile su do činjenice da pojedini stanovnici otoka nikada nisu posjetili ni jedno drugo naselje na otoku. Uvođenjem parobrodskih linija počele su veze između pojedinih naselja. Grad Cres uključio se u parobrodsku liniju Trst – Rijeka. Merag također postaje važna luka odakle su putnici dalje kočijama putovali po otoku.

Godine 1857., prema popisu stanovništva, vidljivo je da je kotar Lošinj, koji je tada obuhvaćao i Punta Križu i Osor, imao 11 537 stanovnika, dok je kotar Cres brojio 7540 stanovnika (Lajić 2006: 153). Koliko je Mali Lošinj bio razvijen početkom dvadesetog stoljeća (1900.) govori činjenica da je imao dva konzulata (talijanski i grčki), sjedište kotarske službe, kotarsku zdravstvenu blagajnu, zdravstvenu komisiju, katastar, porezni ured, financijski inspektorat, financijsku stražu, geodetsku službu, pomorsku i pristanišnu zdravstvenu službu, kotarski sud, notare, dekanat, rimokatoličku župu, sedam crkava, ženski samostan, tri pučke škole, ženski licej, pomorsku školu, dječji vrtić, jaslice, zvjezdarnicu, bolnicu, dvije ljekarne, osam liječnika, pet farmaceuta, državnu i telefonsku postaju, parobrodsku liniju, brodogradilište i pristanišnu carinsku službu (Lajić 2006: 167). Prije nego što je Italija zauzela otoke, iako su

Hrvati bili brojčano jači, na otocima su škole bile na talijanskom jeziku. Negdje, kao u Iloviku, Hrvati su inzistirali da se nastava odvija na talijanskom jeziku, a ne na hrvatskom. Zbog toga što su se škole trebale samofinancirati, Hrvati nisu imali novca da ih osnuju, pa su hrvatska djeca išla u talijanske škole. Hrvati na Cresu i Lošinju u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća izjašnjavali su se da je njihov materinski jezik talijanski jezik. Godine 1900. Talijani su prevladavali u osam naselja na Cresu i Lošinju, i to u Osoru i Punta Križi na Cresu te u preostalih šest na Lošinju. Prema popisu iz 1900. godine vidljivo je da je udio Talijana na otoku Lošinju značajno porastao (čak za dvadesetak posto), a da se smanjio udio Hrvata. Na Cresu te značajne razlike nisu vidljive te je broj Hrvata i Talijana uglavnom konstantno u porastu, ali se njihov postotni odnos ne mijenja (Lajić 2006: 170).

Godine 1920. Rapallskim ugovorom Cres i Lošinj pripadaju Italiji. Tako je određena granica između Kraljevine SHS i Italije na moru između Krka i Cresa. Odmah nakon preuzimanja vlasti na Cresu i Lošinju uhićivana je i zatvarana hrvatska inteligencija. Jedan dio hrvatskog građanskog sloja protjeran je. Takvim drastičnim i sustavnim metodama talijanska vlast stvara tridesetih godina novu generaciju koja je prošla kroz talijanske škole, talijansku vojsku, talijansku mornaricu… Od 1923. mijenjaju se hrvatski toponimi na otocima u talijanske, a od 1927. fašističke vlasti mijenjaju hrvatska prezimena u talijanska (Lajić 2006: 179–180). Popovi glagoljaši napustili su cresko-lošinjsko područje 1929. godine i time su ta dva otoka u potpunosti osuđena na talijanizaciju. Škole su od 1920. godine otvarane i u najmanjim naseljima na otoku na talijanskom jeziku, a za učitelje su dovođeni Talijani iz Italije koji nisu poznavali hrvatski jezik. Stanovništvo otoka Cresa u Drugom je svjetskom ratu izgubilo 213 (2,6 %) svojih članova (5,5 % ukupnog broja muškaraca). Sukobljene strane imale su približno jednake gubitke: palo je 32 pripadnika talijanske fašističke vojske i 27 Titovih partizana (Sepčić 2022). Popis stanovništva 1948. godine pokazuje znatan pad broja stanovnika. Usporedimo li popise iz 1948., 1953. i 1961., vidjet ćemo da se broj stanovnika Cresa smanjio s 8378 (1931.) na 4945 (1953.). Lošinj je pao s 10 477 na 7563. Prema narodnosti vidljiv je pad Talijana. Taj je pad najznačajniji između 1948. i 1953. godine. Naime, još 1948. broj Talijana na Cresu iznosio je 2015 (30,5 %), a na Lošinju 4419 (53,1 %). Taj je broj pao više puta 1953., pa se na Cresu tada nalaze 153 Talijana (3,1 %), a na Lošinju njih svega 473 (3,1 %) (Lajić 2006: 199). Na mjesta Talijana dolazili su neki novi doseljenici, ponajprije s otoka i obližnjeg kopna, a zatim i iz drugih dijelova Jugoslavije. Zanimljivo je da je prema popisu iz 1961. od ukupno 4373 stanovnika Cresa njih 1125 bilo doseljeno (567 iz iste općine, 461 iz druge općine u Hrvatskoj i 59 iz druge republike te 38 iz inozemstva). Na Lošinju od 7581 čak je 3148 doseljenika (695 iz iste općine, 2193 iz druge općine u Hrvatskoj, 375 iz druge republike i 314 iz inozemstva (Lajić 2006: 207). Postojanje Talijana između 1961. i 1981. gotovo je nestalo u popisima stanovništva. Na Cresu ih je 1961. bilo 86, 1971. – 61,

a 1981. – 29, dok ih je na Lošinju 1961. bilo 127, 1971. – 123, a 1981. svega 64 (Lajić 2006: 214). Problem koji se javlja u to vrijeme na Cresu i Lošinju, ali i na drugim kvarnerskim otocima, ubrzano je starenje stanovništva i depopulacija u najvećem dijelu otoka.

TALIJANI NA CRESU I LOŠINJU – IZGRADNJA IDENTITETA

Kao što je vidljivo iz prethodnog poglavlja romanizirano, a kasnije talijansko, stanovništvo na Cresu i Lošinju nastanjeno je 'oduvijek'. Romanizirano stanovništvo prisutno je od rimskih vremena na tim otocima, a u raznim povijesnim razdobljima mještani otoka različito su se nacionalno osjećali i izjašnjavali. U razgovorima koji su provedeni na otocima Cresu i Lošinju s pripadnicima talijanske nacionalne manjine[3], jasno je vidljivo da kazivači smatraju da podrijetlo današnjeg talijanskog stanovništva na otocima potječe iz vremena Venecije.

Romanska kultura, arhitektura i jezik bili su utkani u pore obaju otoka, kako u obalnim naseljima gdje je živjelo romansko i romanizirano stanovništvo (kasniji Talijani), tako i u unutrašnjosti otoka gdje je živjelo slavensko stanovništvo (kasniji Hrvati). Najsnažnija je bila gospodarsko-trgovinska povezanost grada Cresa s Chioggiom, gradićem koji je smješten na otoku južno od Venecije. Crešani su bili usko povezani i s Venecijom jer su ondje trgovali svojim ovčjim mesom, kožom, tkaninama, uljem, drvom, vinom i vunom, a i niz stoljeća su se nalazili pod Mletačkom Republikom. Ipak, vrlo je jasno da većina stanovnika otoka Cresa i Lošinja podrijetlom nije bila s područja Apeninskog poluotoka, već s područja balkanskog kopna (i bližeg i daljeg).[4] Međutim, snažna romanska komponenta koja je bila prisutna na otoku „kojim su se vijorile zastave latinskog podrijetla", kao što kažu kazivači, utjecala je na stvaranje romanskog identiteta i kod stanovništva koje nije bilo romanskog podrijetla.

Prema riječima Gianfranca Surdića[5], nekadašnjeg predsjednika Zajednice Talijana iz Cresa, „jedan dio današnjih stanovnika Cresa bježao je pred Osmanlijama s obližnjeg kopna na otoke i ondje su se osjećali sigurno. Kako je ovdje bila Mletačka Republika, to pridošlo stanovništvo, osobito u gradovima Cresu i Osoru, a kasnije i u Malom Lošinju, poprimilo je romansku kulturu".

[3] Razgovori s kazivačima su vođeni tijekom srpnja 2024. godine u gradu Cresu i u gradu Malom Lošinju.

[4] Činjenica je da su recimo Petrisi bili podrijetlom iz Bosne te da su na otok Cres došli navodno u pratnji ugarskog kralja Bele IV. pri njegovu bijegu pred Tatarima (Čus Rukonić 2023: 106). Colombisi svoje podrijetlo vuku iz hrvatsko-ugarskog kraljevstva, a obitelj Moise podrijetlom je iz Senja. (Ćus Rukonić 2023: 105).

[5] Gianfranco Surdić rođen je u Cresu i bio je dugo godina predsjednik Zajednice Talijana Cresa. Sada je predstavnik u Vijeću talijanske nacionalne manjine Primorsko-goranske županije.

Stoljetna prisutnost Venecije na ovim područjima utjecala je, dakle, i na stvaranje posebnog identiteta otočana koji su osjećali zbog kulture i jezika koji su upotrebljavali i koji su smatrali materinskim, dijelom te venecijanske civilizacije. Taj identitet mijenjao se kako su se mijenjali sistemi i ideologije, ali se spomenuti identitet usprkos mijenama uspio zadržati do današnjih dana.

O tome identitetu piše i Milan Rakovac u svojem *Kvarnerskom otočnom lucidaru*, u kojem slikovito opisuje jednu scenu o kojoj mu je pripovijedao Branko Fučić. Branko Fučić je odmah nakon rata došao posjetiti jednog prijatelja na Cresu koji je tom prilikom rekao svojoj kćeri kako bi pogostio prijatelje na hrvatskom: „Marija, pr'nesi vina!", a ona mu je odgovarala na talijanskom: „Si, papa, subito!". Na to je otac rekao „govori po haruatski, da te gospoda razume", a ona je odgovorila: „Ma, come, papa, se non son bona, se go fato le scole taliane?". Na to se otac razljutio i gnjevno lupio šakom po stolu rekavši: „E mi son Crovato, e restero Crovato, e difendero la mia madrelingua e la mia terra Crovata". On nije ni primijetio da ovu izjavu o svojem hrvatskom govori na talijanskom jeziku. Toliko su te dvije kulture i ta dva naroda na Cresu bili izmiješani i uronjeni u venecijansku civilizaciju koja je ostavila najdublji pečat na otocima (Rakovac 2006: 86). Formiranje nacija u 19. stoljeću i formula nacije države na ovim prostorima donijela je samo kaos i nesreću. Često se događalo da su dva bratića bila jedan Talijan, a drugi Hrvat, a nemali broj puta su nažalost imali prilike sukobiti se i fizički u ratovima koji su prohujali ovim prostorima.

Koliko je fašistička vladavina donijela problema Slavenima, odnosno Hrvatima na Cresu, toliko je komunistička vladavina donijela nezadovoljstva Talijanima. Talijansko-hrvatski sukob davnog je datuma. Postojao je antagonizam između sela u unutrašnjosti, u kojima su živjeli Hrvati, i naselja na obali gdje su u većini živjeli Talijani (osobito u Cresu, Osoru i Malom Lošinju). U vrijeme Austro-Ugarske Monarhije ta podvojenost bila je i pravno ozakonjena na Cresu i Lošinju. Svi su imali jednaka skupna prava, a dižu se hrvatski i talijanski domovi, osnivaju se hrvatske i talijanske zadruge, društva, postoje hrvatske i talijanske škole. Usprkos tome što postoje jednaka prava, Talijani na Lošinju i Cresu u svojem broju između popisa 1900. i 1910. rastu. Tako je 1896. u Nerezinama bilo 496 Talijana, a 1910. ih ima 1064, u Punta Križi 1896. bila su samo četiri Talijana, a 1910. ih ima 90 od 225 stanovnika (Rakovac 2006: 89). A o čemu je ovisilo je li netko Talijan ili Hrvat? Ponajčešće o tome tko je prije stigao u selo. Hrvatski ili talijanski novac za školu, neki autoritet ili slično. Također je ovisilo i o političkim prilikama, tako da su se nacionalni identiteti mijenjali svakih nekoliko desetljeća, a ponekad i svakih nekoliko godina.

Talijani su nakon što su zauzeli otoke, ograničili prava hrvatskog, slavenskog stanovništva. Tako su u mjestu Punta Križa na jugu Cresa 1918. godine uništili čitaonicu, zapalili hrvatske zastave, a katolički svećenik u selu pobjegao je u Kraljevinu SHS. Na Unijama su nakon uspostave svoje vlasti oduzeli imovinu pojedinim obiteljima, uga-

sili su sva hrvatska društva, a sve hrvatske natpise na grobovima premazali su crnim katranom. U Ćunskom su Talijani istukli svećenika koji je propovijedao na hrvatskom jeziku, učiteljice su morale pobjeći, dok je u Svetom Jakovu talijanski svećenik zabranio ženama da mole na hrvatskom jeziku (Rakovac 2006: 190–193). Nakon uvođenja fašističke strahovlade uvedena je talijanska forma prezimena 1927. godine, a sva naselja na otocima dobila su i talijanska imena. Pokrajinski NOO za Istru poništio je 1943. godine sve kraljevske dekrete koji se odnose na imena i prezimena, odnosno na imena naselja, a nemali broj puta školski su inspektori 1945. godine ulazili u talijanske škole i premještali sve one kojima su prezimena završavala na ć ili *ch* u hrvatske škole (Rakovac 2006: 189). Dakako, ta fašistička represija imala je za rezultat represiju nove jugoslavenske države nakon što su otoci službeno 1947. pripali Jugoslaviji.

EGZIL I ESULI

I tako su Talijani, nakon što su 1947. godine Cres i Lošinj definitivno pripali Jugoslaviji, u velikom broju optirali. Elsa Bragato napisala je nekoliko knjiga o svojem Lošinju i sjećanja na ljude i događaje prije odlaska, ali i sjećanja na sam odlazak u Italiju. Ona se prisjeća kako je izgledao dan kada je optirala s Lošinja.

> „Dođe dan kada sam morala napustiti sve, jer sam optirala. Ne i moja majka ni teta Noemi. 'Kako početi život iznova, u osamdesetoj', govorile su, 'život bez vlastite kuće?' Tako sam odlazila ja sama. Uzela sam malo stvari jer nisam znala što me očekuje, i jer ih nisam htjela lišiti stvari na koje su navikle." (Rakovac 2006: 142).
>
> „Kad ste izbjeglica, krivi ste što ste se rodili, i još više što ste živi." (Rakovac 2006: 129).

Fakat je, kao što kaže Gianfranco Surdić, da oslobođenje 1945. „nije bilo oslobođenje za sve građane otoka Cresa". Činjenica je da je za Italiju nakon 1947. godine optiralo još više tisuća ljudi koji nisu bili Talijani po nacionalnosti i koji bi plovili lađama preko Jadrana zato što se nisu osjećali dobro u novoj socijalističkoj Jugoslaviji. Lađe su plovile na jedra, a mladići su veslali do Italije. Međutim, nerijetko bi ih vjetar odnio u Pulu, pa su završavali u jugoslavenskim zatvorima. Na Lošinju su oni koji su bježali ostavljali skrivene poruke na Čikatu, koje bi bile namijenjene obitelji, a koje bi djeca pronalazila i nosila onima koji su ostali na otoku. Mnogo puta su bjegovi iz Jugoslavije bili osujećeni jer je bilo onih koji su surađivali s UDB-om i koji su prijavljivali svoje prijatelje, rodbinu i poznanike ako bi znali da se spremaju pobjeći. Nekoliko pojedinaca bilo je i ubijeno.

> „Kao primjer naselja koje se u potpunosti ispraznilo i odakle su gotovo svi otišli u Italiju i dalje treba navesti Susak odakle su se tih godina iselili stanovnici bez obzira na to što se nisu osjećali po nacionalnosti Talijanima. Činjenica je da je Susak bio najistureniji prema pučini, pa je bijeg barkama time bio lakši. Talijanski ribari i mornari dobivali su nagradu za svakog esula kojeg su sretno predavali talijanskim vlastima. Mnogi su se i sami proglasili Talijanima samo da bi se dokopali kakve-takve perspektive jer ona, osim u parolama ispisanim na kućama, nije nuđena. Odlazili su i legalnim putem pišući molbe koje bi im bile odobrene da se isele u Italiju. Ljudi su molbe pisali iz nezadovoljstva, u prvom redu zbog neimaštine, siromaštva, represije, gubitka zaposlenja i diskriminacije na nacionalnoj osnovi. Odlazili su prvo obrazovani ljudi kao učitelji i doktori. Ostali su oni koji su bili vezani za zemlju, stoku. Politika je bila da se isele Talijani kako bi se naselili neki novi ljudi s kopna i iz svih dijelova Jugoslavije“, napominje Gianfranco Surdić.

I tako se pučanstvo otoka prepolovilo u nepunom stoljeću. Od 21 260 stanovnika 1910. broj je pao na 11 796 1991. godine. Emigracija nije bila samo u Italiju i zapadnoeuropske zemlje, već i u Australiju, Sjevernu Ameriku, pa i u Južnu Ameriku. Na primjer, u New Yorku danas živi 69 obitelji iz Beleja, 38 obitelji iz Belog, 33 obitelji iz Zbišine, 100 obitelji iz Ćunskog, 52 obitelji iz Dragozetića i Filozića, 167 obitelji s Ilovika, 250 obitelji iz Malog Lošinja, 57 obitelji iz Martinšćice, 185 obitelji iz Nerezina, 30 obitelji iz Osora, 76 obitelji iz Punta Križa i 250 obitelji sa Suska. To govori o veličini egzodusa koji je trajao kroz čitavu prvu polovinu i sredinu dvadesetog stoljeća (Rakovac 2006: 196). Na mjesta esula došli su prvo stanovnici okolnih hrvatskih creških, rapskih i lošinjskih naselja, obližnjeg istarskog kopna, a onda su se počeli doseljavati Hrvati iz unutrašnjosti, s kopna te doseljenici iz ostalih jugoslavenskih republika.

Nedostatak radne snage bio je kroničan jer je emigracija bila intenzivna. Realnost je bila vidljiva već 1945. kada su popisivači radili popis stanovništva na Cresu i Lošinju i bilo je posve jasno da je realna slika dana u gradovima (poput Cresa, Osora i Malog Lošinja), a manje realna u selima u kojima su se svi oni koji su se izjašnjavali kao Talijani nekoliko godina prije (doduše, prisilno) sada izjasnili kao hrvatsko stanovništvo. Tako je gotovo cjelokupno stanovništvo naselja Beli bilo hrvatsko (od njih 497 bilo ih je svega 32 Talijana) s djelomično talijaniziranim prezimenima, npr. Brezac (Brezza), Dešković (Desco), Dragozetić (Dragosetti), Hržić (Chersi), Kumičić (Cumici), Serkoč (Santouscito)… U hrvatskim naseljima oko Cresa bilo je više od 1000 stanovnika koji su decimirani egzodusom bez obzira na to što je prema etničkom izjašnjavanju ondje živjelo svega desetak Talijana. Prema mišljenju članova Zajednice Talijana u Cresu i Zajednice Talijana u Lošinju bilo je i onih koji su u svojim stavovima prema jugoslavenskim vlastima bili tvrdi, pa nisu željeli prihvatiti novi režim. Oni su se kao neprijatelji režima prvi našli na meti. Njima su oduzeti zemlja i nekretnine, a oni su prisiljeni

zatražiti potvrdu da se mogu iseliti iz zemlje. Dakako, bilo je i onih koji su se iseljavali zbog ekonomskih razloga, a ne iz političkih. Tako je barba Danielea Surdića[6] „otišao barkom u Veneciju jer je mislio da ne može zasnovati i uzdržavati obitelj u Jugoslaviji". S druge strane bilo je i onih koji su uspjeli doći do Italije, ali su iz Italije željeli otići u prekooceanske zemlje, no nisu dobili vize. Jedan manji dio takvih vraćao se u Jugoslaviju te su se nakon odslužene zatvorske kazne vraćali svojim kućama i nastavili voditi život u socijalističkoj Jugoslaviji. Bilo je i onih koji su izgubili zaposlenje, pa su se zbog toga iselili.

Ljude je trebalo odgajati u jugoslavenskom duhu. Stoga su ukinute talijanske škole. Gianfranco Surdić, nekadašnji predsjednik Zajednice Talijana u Cresu, prisjeća se kako je tri razreda završio u talijanskoj školi te da je ona 1954. ukinuta. Školovanje je nastavio u hrvatskoj školi, a jezik uopće nije poznavao. „Režimski učitelji rušili su djecu koja nisu poznavala jezik, pa su svi morali ponavljati razred." Sličnu je sudbinu imala majka Sanjina Zoretića[7] u Malom Lošinju kada je trebala poći u hrvatsku školu nakon ukidanja talijanske škole, koje su ukinute do 1954./1955. godine. U učeničkoj knjižici stajalo joj je da je pala razred zbog nepoznavanja hrvatsko-srpskog jezika. U izvještaju o stanju talijanskih škola na području Cresa i Lošinja vidljivo je da nakon završetka rata nitko nije obišao talijanske škole i dao im bilo kakve upute o tome na koji način bi učitelji i profesori trebali predavati u novonastaloj situaciji. Prema izvještaju koji je podnesen iz Malog Lošinja za godinu 1948./1949., zaključeno je kako je odnos hrvatske i talijanske djece „vrlo pravilan i u duhu bratstva i jedinstva što je postignuto zalaganjem nastavnika u zadnje vrijeme, dok se o tom ranije nije moglo pravilno izraziti".[8] Evidentno je da odnosi između Talijana i Hrvata kako na otocima, tako i u Rijeci i na području Istre, nakon Drugoga svjetskog rata nisu bili idilični. Neke su škole zbog broja optanata trebale biti zatvorene. Takva je situacija bila na području Nerezina na Lošinju gdje je oko 50 % roditelja djece koja su pohađala talijansku školu optiralo, pa je odlučeno da će se škola od 1950. godine zatvoriti, a preostalu djecu, kojoj su roditelji uglavnom govorili hrvatskim jezikom, trebalo je prebaciti u hrvatsku školu. Još je mnogo gore bilo u Osoru gdje se pretpostavljalo da će u školskoj godini 1948./1949. biti čak 80 – 90 % onih koji će optirati, tako da se smatralo da će ostati tek desetak djece u čitavoj školi. Slično je bilo i u Velom Lošinju gdje se smatralo da će optirati oko 60 % roditelja.[9]

---

[6] Daniele Surdić, predsjednik je Zajednice Talijana Cresa. Rođen je 1976. godine i aktivan je i u gradskoj vlasti Cresa.

[7] Sanjin Zoretić obnaša dužnost predsjednika Zajednice Talijana Malog Lošinja od 2022. Diplomirao je pravo na Sveučilištu u Rijeci, a poznat je i kao radijski voditelj na Radio Mali Lošinj.

[8] HDA, fond 291, MPRO, 2.2.7, kutija 6, Izvještaj o radu škole u Malom Lošinju.

[9] HDA, fond 291, MPRO, 2.2.7, kutija 6, Izvještaj o radu talijanskih škola na teritoriju kotareva Cres i Lošinj, lipanj 1948.

Ipak, usprkos takvom odnosu prema Talijanima oni koji su ostali, navikli su se na novi sistem i prihvatili život u njemu. Cres je tada doživio velike promjene. Dotad jedna zatvorena sredina postala je otvorena za dolaske ljudi koji su bili drugih nacionalnosti i vjeroispovijesti i koji su postali građani Cresa. Time se izgubilo autohtono stanovništvo te je došlo do miješanja novopridošlica i starosjedilaca. U prazne talijanske kuće useljavali su se došljaci ciljano naseljavani od strane države. Još je drastičnije bilo na otoku Lošinju, gdje se oko 80 % stanovništva Malog Lošinja iselilo. Na otok su se doselili brojni oficiri JNA jer se ondje nalazila velika vojarna. Prema riječima Gianfranca Surdića većina doseljenika osjećala se „kao gazde, nadmoćniji nad autohtonim stanovništvom".

Zajednica je zbog činjenice da je jedan dio Talijana ostao na Cresu i Lošinju, a drugi dio otišao u prekooceanske zemlje ili u zemlje zapadne Europe, podvojena od tada do današnjih dana. Esula doista ima po svim kontinentima, a od zemalja najviše u Italiji, gdje su najbrojniji u pokrajinama Friuli Venezia Giulia i Veneto, odnosno u gradu Trstu. Naime, oni koji su otišli iz Jugoslavije sredinom prošlog stoljeća, a i njihovi potomci, pate za svojom djedovinom i oduzetim imanjima i nekretninama na Cresu i Lošinju. Dio esula i dalje je ogorčen na jugoslavenski režim, na doseljenike iz drugih krajeva, ali i na one koji su „rimasti", odnosno koji su ostali na otocima usprkos odnosu jugoslavenskih vlasti prema Talijanima. Njihov je stav da su oni koji su ostali, na neki način izdali one koji su otišli. Daniele Surdić smatra da njegova obitelj nije imala potrebe odseliti se iz Cresa kada ih nitko nije od tamo tjerao. Mnogi od esula postigli su zavidne karijere u Italiji i drugdje; neki su postali poznati poduzetnici, umjetnici, književnici, piloti. Mnogi od njih nikada na jugoslavenskom području ne bi postigli tako zapažene karijere i ostvarili tako dobra primanja. Nakon radnog vijeka jedan se dio esula vraća u starosti u svoja rodna mjesta te ondje kupuju nekretnine. Mnogi smatraju da bi im trebala biti vraćena imovina koja im je oduzeta u vrijeme socijalizma. Prema riječima Danielea Surdića, jedan dio njih „ne shvaća da je od njihova odlaska prošlo preko sedamdeset godina, da vrijeme nije stalo u trenutku njihova odlaska i da Crešani danas žive jednu drugu realnost od one prije pola stoljeća i više". Naime, oni koji su ostali, trebali su postići suživot s velikim brojem doseljenika koji su se naselili u Cres. Gotovo je identična situacija i u Lošinju. Zbog takvih stavova onih koji su otišli u Italiju i onih koji su osnovali Zajednicu Istrana u Trstu, a čiji je ogranak Zajednica Lošinjana u Italiji, suradnja između dviju zajednica Lošinjana (onih koji su rimasti i onih koji su esuli) dugo vremena nije dobro funkcionirala. Međutim, u posljednje vrijeme suradnja je realizirana i dvije zajednice surađuju u svim prilikama.

JEZIK

A kojim su jezikom govorili nakon Drugog svjetskog rata Talijani i oni koji nisu bili Talijani? Stanovnici Ćunskog na Lošinju nisu imali problema pri utvrđivanju novih pravila. Oni su bili dvojezični i među sobom su govorili hrvatski. Kako se razlikovalo Hrvate od Talijana? Talijani su pozdravljali s „Bongiorno!" i dalje su nastavljali hrvatskim jezikom, dok su Hrvati pozdravljali hrvatskim (Rakovac 2006: 138–139). Venetski dijalekt do danas je sačuvan na ulici samo u Cresu te među malobrojnim Lošinjanima. Prema procjeni Sanjina Zoretića venetskim se dijalektom u Malom Lošinju i na otoku Lošinju služe uglavnom malobrojni autohtoni stariji ljudi i populacija stara između 40 i 60 godina koja nije u nacionalno mješovitim brakovima. Prema riječima Sanjina Zoretića nije samo „ugrožen opstanak venetskog dijalekta lošinjskog govora, već i čakavsko narječje hrvatskog jezika". Venetski dijalekt koji se govori u Cresu i Lošinju arhaičan je oblik talijanskog jezika izmiješan s brojnim hrvatskim izrazima. Sačuvanost talijanskog jezika na ulicama Cresa prisutna je, prema smatranju Danielea Surdića iz Cresa, zahvaljujući činjenici što je Cres ostao mnogo zatvorenija sredina od lošinjske sredine u koju se nakon rata doselilo mnoštvo novih doseljenika. „U svakodnevnoj komunikaciji i među djecom i mlađima jezik je bio očuvan do generacije početka osamdesetih. Međutim, nakon toga vremena uslijed mnoštva međunacionalnih brakova i novih doseljenika na prostor Cresa sve je manje mladih ljudi koji govore talijanski, odnosno lokalni dijalekt, u svakodnevnoj komunikaciji. Zajednica Talijana u Cresu trudi se održavati uz nacionalni identitet i glavni temelj toga identiteta, a to je jezik. Prestanak upotrebe talijanskog jezika u kući uzrokovao je i prestanak upotrebe talijanskog jezika na ulici. Mlađi naraštaji talijanski dijalekt uče od baka i djedova koji se još uvijek međusobno koriste lokalnim dijalektom bez obzira na nacionalnu pripadnost. Komunikacija na talijanskom među generacijom djece koja su rođena početkom osamdesetih bila je pojačana i zbog činjenice što su mladi tada čitali talijanske romane i stripove i što su pratili talijansku televiziju. Era mobitela i kompjutora te internetske dostupnosti najrazličitijih sadržaja na engleskom jeziku isključuje potrebu za učenjem drugih jezika."

Zajednica Talijana u Cresu organizira tečaj talijanskog standardnog jezika za djecu od prvog do trećeg razreda, a prema riječima Danielea Surdića, predsjednika Zajednice Talijana u Cresu,

> „čini se da djeca u toj dobi ne znaju još dovoljno dobro ni hrvatski jezik. Grupa djece koja uči talijanski jezik ima od 20 do 25 dječaka i djevojčica između prvog i trećeg razreda. Na taj način Zajednica postaje vidljivija u lokalnoj sredini. Učenje talijanskog jezika organizirano je i za odrasle među kojima su oni kojima je radi posla važno da nauče jezik kao i oni koji znaju samo dijalekt, a željeli bi poznavati standardni jezik."

Na isti način i Zajednica Talijana u Lošinju organizira učenje talijanskog jezika.

ZAJEDNICE TALIJANA U CRESU I U MALOM LOŠINJU

Zajednica u Cresu ima 224 člana, od čega ih je pedesetak aktivnih. Najveći broj članova je s otoka Cresa, i to iz grada Cresa, ali i iz manjih naselja na otoku. Ima i onih koji su se doselili tijekom dvadesetog stoljeća u Hrvatsku i na Cres, pa su se uključili u Zajednicu. Članstvo nije vezano uz talijansku nacionalnost, već uz osjećaj pripadnosti venecijanskom creskom kulturnom krugu. Uz učenje talijanskog jezika Zajednica u Cresu ima sekciju briškule i trešete, gdje se na okupljanjima članovi natječu igrajući karte, potom sekciju boćanja, dramsku sekciju, kulinarsku sekciju, a organiziraju se i brojna predavanja. Zajednicu financira Savjet za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske putem Talijanske unije i Ministarstvo vanjskih poslova Republike Italije putem Pučkog otvorenog učilišta u Trstu.

Zajednica Talijana u Malom Lošinju veća je od creske Zajednice. Ova Zajednica postoji od 1948., ali se ugasila deset godina nakon osnivanja. Prije 33 godine obnovljen je rad te Zajednice. Zajednica okuplja oko 500 članova od kojih se 350 pojavljuje na priredbama i drugim događanjima Zajednice. U Zajednici je oko 100 aktivnih članova te 75 podupiratelja društva. Značajne su i njezine aktivnosti. Tako postoji nogometni tim, kazališna skupina, tečajevi talijanskog jezika za predškolce, osnovnoškolce i srednjoškolce i za odrasle, zbor, časopis te brojna događanja čiji je organizator Zajednica Talijana u Malom Lošinju.

ZAKLJUČAK

Talijanska zajednica na otocima Cresu i Lošinju, čija je duga povijest bila obilježena i razdobljima nerazumijevanja i konfrontacija s hrvatskim stanovništvom, unatoč izazovima demografskog pada i, posljedično, kulturne stagnacije, i danas očituje određenu vitalnost i ne posustaje s očuvanjem identitetskih vrednota. Posebni otočni mentalitet, koji ima snažne korijene u kulturi i jeziku, sačuvan je među malobrojnim, ali aktivnim zajednicama Talijana. To se u prvom redu očituje upotrebom talijanskoga jezika u Cresu i nešto manje u Malom Lošinju, uglavnom među autohtonim stanovnicima, najčešće u dobi od 40 do 60 godina. S obzirom na to da postoji svijest o potrebi očuvanja jezika kao bitne sastavnice kulturnoga i etničkoga identiteta, zajednice Talijana u Cresu i Malom Lošinju organiziraju i tečajeve učenja talijanskog standardnog jezika za djecu od prvog do trećeg razreda, ali i za zainteresirane odrasle osobe. Uz to, posvećene su animiranju i okupljanju šireg kruga stanovnika tih dvaju otoka organizacijom različitih društvenih događanja, od predstava i predavanja, do nogometa i boćanja te izdavanja časopisa i knjiga.

Sve je manji broj onih koji se opredjeljuju da se osjećaju pripadnicima talijanske nacionalne manjine. Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2021. na području Grada Malog Lošinja od 7537 stanovnika samo ih se 109 izjašnjava kao Talijani. Na području Grada Cresa taj je broj još manji, od 2716 stanovnika svega su 52 Talijana. Uzmemo li za usporedbu popis iz 2011., vidjet ćemo da se taj broj smanjio od tada, pa je tako 2011. Grad Mali Lošinj imao 152 Talijana, a Grad Cres njih 94. U popisu 2001. u Gradu Malom Lošinju bilo je 145 Talijana, a u Cresu njih 119. Godine 1991. na oba otoka bilo je 256 Talijana.[10] Bez obzira na nacionalni osjećaj identitet je na ta dva otoka specifičan. On se ne mjeri pripadnošću naciji, već pripadnošću venecijanskom kulturnom krugu koji je najsnažnije obilježio ovo područje. Stoga pripadnost Zajednici Talijana u Cresu i Lošinju znači pripadnost autohtonoj kulturi koja je svedena na vrlo mali broj ljudi bez obzira na to osjećaju li se oni Hrvatima ili Talijanima. Jezik koji je bolje očuvan u Cresu nego u Lošinju, također je znak pripadnosti tom kulturnom krugu, a činjenica da ga se još uvijek može čuti na ulici i da je živ u svakodnevnoj komunikaciji, svakako je i zasluga Zajednice Talijana. Činjenica je, a brojke o tome svjedoče, da će talijanska nacionalna manjina na ovim prostorima biti uskoro svedena na minimum. Međutim, Zajednica Talijana svakako je usporila tu asimilaciju u nacionalnom smislu, a postala je jedan od čuvara autohtonosti venecijanskog kulturnog kruga na otocima.

Tablica 1. Talijani u popisima stanovništva između 1880. i 2021. godine na Cresu i Lošinju i ukupan broj stanovnika otoka Cresa i Lošinja (Gelo i dr. 1998.)
https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html.
https://web.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html.
https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88.)

	1880.	**1890.**	**1900.**	**1910.**	**1948.**	**1953.**	**1961.**	**1971.**	**1981.**	**1991.**	**2001.**	**2011.**	**2021.**
broj Talijana	6778	7076	9825	9884	6434	626	213	184	93	256	264	246	161
ukupan broj stanovnika Cres – Lošinj	19833	20118	19876	21260	14922	12508	11954	9989	10361	11796	11347	10995	10253

[10] https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html. https://web.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html. https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88.)

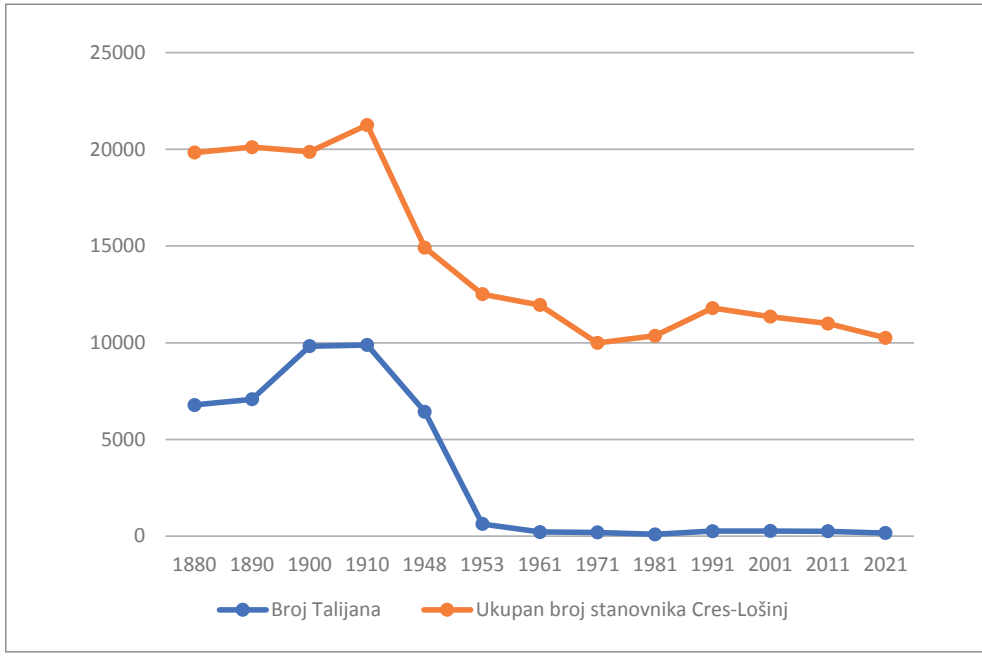

Graf 1. Talijani u popisima stanovništva između 1880. i 2021. godine na Cresu i Lošinju i ukupan broj stanovnika otoka Cresa i Lošinja

LITERATURA

Čus Rukonić, Jasminka. 1982. Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja. *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 7. 9–17.

Čus Rukonić, Jasminka. 2023. Grboslovna baština cresko-lošinjskog otočja. Creski muzej. Cres.

Faber, Aleksandra. 1982. Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana (Arheološka topografija Osora). *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 7. 61–78.

Gelo, Jakov i sur. 1998. *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva po naseljima: 1880–1991.* Državni zavod za statistiku. Zagreb.

Imamović, Enver. 1987. *Otoci Cres i Lošinj od srednjeg vijeka do konca XVIII stoljeća*. Otočki vjesnik. Cres.

Lajić, Ivan. 2006. *Kvarnerski otoci – demografski razvoj i povijesne mijene*. Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.

Poropat, Marija Paola. 2024. *Stanovništvo otoka Cresa 1571. – 1700.* Diplomski rad. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. Pula.

Rakovac, Milan. 2006. *Kvarnerski otočni lucidar*. Dom i svijet. Zagreb.

Sepčić, Juraj. 2022. *Stradanja tijekom Drugog svjetskog rata na otoku Cresu*. Creski muzej. Cres.

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 291, Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (MPRO), 2.2.7, kutija 6.

Internetski izvori

https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88.

https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html.

https://web.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html.

The identity of Italians on the islands of Cres and Lošinj

ABSTRACT

The authors of this paper investigate the history and present situation of the Italian national minority on the islands of Cres and Lošinj. Several works have been written to date that deal with Italians on these two islands, however, the specific issue of preserving the identity, language, and community of Italians in the mentioned area has not been targeted. Before World War II, Italians constituted the majority population in the urban settlements of Cres and Lošinj. They formed the majority in Cres, Osor, Nerezine, Beli, Veli Lošinj and Mali Lošinj. After World War II, there was a mass emigration of Italians from the islands. Furthermore, the issue of ethnomimicry arises among some of those who remained. Emigrations were both legal and illegal, and the property of those who left was partly confiscated. The Italian Community in Cres and the Italian Community in Mali Lošinj managed to preserve the Italian identity during socialism despite the abolition of Italian schools and the Yugoslav authorities' efforts to assimilate Italians in this area. The arrival of migrants from other Yugoslav republics further accelerated the disappearance of the Italian identity on the islands. Based on interviews, archival materials, and available literature, the authors will try to provide data on the status of these two communities today. In addition, efforts will be made to present how successful they have been in preserving identity elements such as Italian nationality, Venetian culture, and the Venetian dialect.

Keywords: *Italians, Cres, Lošinj, identity, language*

dr. sc. Filip Škiljan
Institutu za istraživanje migracija
filip.skiljan@imin.hr

dr. sc. Marina Perić Kaselj
Institutu za istraživanje migracija
marina.peric@imin.hr

dr. sc. Krešimir Dabo
Institutu za istraživanje migracija
kresimir.dabo@imin.hr

UDK: 314
94(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Novljansko-dvorsko-kostajničke paralele – život uz granicu nekada i sad[1]

SAŽETAK

Autori u tekstu donose informacije o tome kako se živjelo u pograničnom području Hrvatske i Bosne i Hercegovine od vremena nastanka dvaju naselja u kasnom srednjem vijeku i ranom novom vijeku do današnjih dana. Posebno se osvrću na period dvadesetog stoljeća i ratova koji su poharali prostor Bosanske krajine i Banije (Drugi svjetski rat i posljednji, Domovinski rat). Na temelju dokumenata i usmenih iskaza svjedoka autori istražuju kakav je bio zajednički život tih dvaju naselja u socijalizmu, odnosno koliko se promijenio način života i koliko su se promijenili međuljudski odnosi u vrijeme nakon uspostave dviju država (Hrvatske i Bosne i Hercegovine). Budući da na tome teritoriju žive sve tri nacije (Bošnjaci, Hrvati i Srbi), kompleksnost odnosa vrlo je velika, a ljudske sudbine stanovništva s obiju strana granice umnogome ovise o geopolitičkoj situaciji u jugoistočnoj Europi. Autori će kroz tekst pokušati istražiti

[1] Ovaj članak napisan je u okviru projekta *Pogranično područje Hrvatske i Bosne i Hercegovine - povijest, stanovništvo i migracije (POHIB)*, koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Za iznesene stavove i mišljenja odgovoran je samo autor te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

Akoliko su sačuvani dobrosusjedski odnosi usprkos ratnim događanjima i zločinima koji su se tijekom dvadesetog stoljeća zbili na tome terenu.

Ključne riječi: *Dvor, Novi Grad, Banija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, međunacionalni odnosi*

POVIJESNI OKVIR

Prostor Novog Grada i Dvora oduvijek je bio prostor snažnih migracija na kojem se spajalo nekoliko važnih trgovačkih puteva i prostor gdje se otvara dolina rijeke Une prema Panonskoj nizini. Prapovijesna i rimska nalazišta svjedoče o zajedništvu prostora lijeve i desne obale rijeke Une (Milinović 2009: 29–32).[2] Novi se u povijesnim dokumentima spominje u 13. stoljeću (1280.), kada i Kostajnica (1240.); (Milinović 2009: 41–42). U srednjem vijeku, prije dolaska Osmanlija na prostor današnje sjeverozapadne Bosne, ovaj je kraj bio najgušće naseljeni dio srednjovjekovne Slavonije. Najmasovniji sloj u strukturi toga stanovništva bili su seljaci koji su bili u najvećoj mjeri do 13. stoljeća slobodni ljudi, članovi plemenskih općina. Najveće posjede u dvorskom i u novskom kraju u srednjem su vijeku držali Zrinski i Babonići koji su od 14. stoljeća podčinili male plemićke općine i pretvorili njihove stanovnike u kmetove (Milinović 2009: 38–41). Usprkos tomu što su bolesti i ratovi desetkovali stanovništvo Pounja, ipak je mletački poslanik Pietro Pasqualigo, koji je 1509. godine ondje prolazio kada je putovao za Budim, napisao da je to „najljepša dolina, najnaseljeniji, najkultiviraniji i najblagosloveniji kraj Kroacije s mnoštvom trgova, gradova, sela, samostana i crkava“ (Milinović 1991a:58). U rudniku Blagaj Japri radili su rudari Sasi i Štajerci koji su svakako pridonosili etničkoj i jezičnoj raznolikosti Pounja (Milinović 2009: 45). Zbog prodora osmanlijskih četa preko Drine i Bosne već je u 15. stoljeću i Pounje postalo nesiguran kraj. Narod se ondje već u drugoj polovini 15. stoljeća bojao otmice, pljačke, prepada i slično, pa su stanovnici već tada počeli iseljavati u sigurnije krajeve, ponajviše u sjeverozapadnu Hrvatsku na posjede Zrinski (u Međimurje i u Štajersku), u srednju Europu, među ostalim i u Gradišće u današnjoj Austriji. Već 1483. dolazi do velike bitke između Osmanlija i hrvatskog bana Ivana Gereba kada je Hadžibegova provalna vojska, koja je brojila oko 5 500 ljudi te nekoliko tisuća zatočenika, prolazila kod Novog preko Une. U toj je bitci pobijedio ban Gereb, a akindžije su našle smrt u nabujaloj Uni (Milinović 2009: 45–46). Osmanlijski su prepadi dosegnuli svoj vrhunac polovicom 16. stoljeća što je dovelo do masovnog iseljavanja rimokatoličkog stanovništva koje je do tada zauzimalo prostore između Novog i Kostajnice. Postoji podatak da je 1580. godine u Gradišću živjelo 40 000 osoba s pod-

[2] Već od rimskog perioda veliki rudnik u Blagaj Japri bio je eksploatiran te je ondje pronađena i bazilika iz šestog stoljeća. Rudnik u Blagaj Japri najintenzivnije je radio tijekom 4. stoljeća o čemu svjedoče rimski novci.

ručja Pounja (Milinović 2009: 47–48). Nakon iseljavanja i protjerivanja rimokatoličkog stanovništva iz Pounja, na njihovo mjesto dolazi pravoslavno stanovništvo iz područja granice današnje Hercegovine, Crne Gore i Srbije, odnosno iz drugih dijelova današnje Bosne. Godine 1556. Osmanlije su zauzeli grad Novi Grad i Kostajnicu i sljedećih dvadesetak godina te su utvrde bile najisturenije osmanlijske utvrde prema zapadu. Godine 1577. osvojen je Zrin, a kada je poslije 1578. godine granica pomaknuta prema Kupi, smanjena je i posada u utvrdi Novi Grad. Na lijevoj obali Une nastao je u to vrijeme grad Novi, najprije kao utvrđenje Zrinskih, a kasnije kao važno osmanlijsko utvrđenje. Iz Novoga je krenulo i opsjedanje Siska Hasan-paše Predojevića 1593. godine (Milinović 1991a: 59–65). U tome je periodu počelo sistematsko naseljavanje pravoslavnog stanovništva na prostor današnjeg Pounja i Banije. Činjenica je da je novska nahija 1563. godine brojila svega 257 domaćinstava s oko 2500 stanovnika. U to je vrijeme rimokatoličko stanovništvo već bilo manjina te je činilo oko 30 % stanovništva nahije, dok su preostali bili pravoslavni doseljenici (Milinović 1991a: 60). Područje Dvora je čak 162 godine bilo u sastavu Osmanlijskog Carstva, odnosno u sastavu Novske nahije. Svakako treba istaknuti da je na području nahije bilo mnogo muslimana, ali i da su jedan dio muslimana činili islamizirani pravoslavni i rimokatolici. Kada je 1606. godine potpisan mir na rijeci Žitvi, dogovoreno je da napuštene utvrde između Une, Kupe i Save na sjever i zapad od Zrina i Gvozdanskog ostanu prazne. Međutim, Osmanlije se nisu držali tih dogovora i naselili su napuštenu Goričku i još 37 pograničnih utvrda. Poslije primirja 1635. godine dolazi do konsolidacije granice na vrhu Zrinske gore. Upravo tada u dvorskom području nastaju sela koja su trebala poslužiti kao obrambena linija prema Habsburškoj Monarhiji. Tada nastaju sva naselja na južnim obodima Zrinske gore koja su nastanjena pravoslavnim stanovništvom (Milinović 2009: 55). Zbog teških uvjeta života uz samu tursku granicu pravoslavno stanovništvo toga područja pokušavalo je prebjeći na austrijsku stranu. Jedan dio njih je u tome i uspio te su se naselili na primjer u okolici Petrinje. U vrijeme Velikog bečkog rata (1683. – 1699.) Osmanlije su potjerani iz dvorskog Pounja i tada je formirana granica na Uni. Povijesno promatrano, prostor Dvora i Novog Grada bio je podijeljen tada između dvaju carstava: austrijskog i osmanskog. Kao granična zona između dvaju najjačih carstava u tadašnjoj jugoistočnoj Europi doživljavao je ovaj prostor konstantne mijene stanovništva koje su bile uzrokovane velikim i dugotrajnim ratnim operacijama. Veliki broj pravoslavnih s područja Potkozarja i okolice Novog Grada tada su iskoristili priliku te su s osmanlijskog teritorija prešli na prostor pod kontrolom Austrije, u dvorsko Pounje i ondje se naselili. Sve velike seobe izvršene su pred kraj 17. stoljeću, u jeku Velikog bečkog rata (Milinović 2009: 58–60). Pravoslavni doseljenici smještani su podalje od unske granice, budući da austrijske vlasti nisu imale povjerenja u doseljenike iz današnje Bosanske krajine, odnosno s područja koje su kontrolirale osmanske snage. Una je u to vrijeme bila rijeka preko koje je cvjetala ilegalna i legalna trgovina, i takva je ostala

sve do 1878. kada je prestala biti međudržavnom granicom. Iz povijesnih je dokumenata vidljivo da su rimokatolici i pravoslavni u dvorskom Pounju živjeli zajedno i dobro surađivali, pa i zajednički koristili crkvene objekte, prelazili s jedne konfesije na drugu i slično. Vidljivo je to iz tadašnjih pravoslavnih i rimokatoličkih prezimena. U Velikom bečkom ratu popaljena su i sva rimokatolička sela Potkozarja i rimokatolici toga područja prešli su na dvorsku stranu. Nakon Požarevačkog mira 1718. godine jedan dio doseljenika u dvorsko Pounje vratio se u Potkozarje smatrajući da će ondje biti zastalno uspostavljena austrijska vlast. Međutim, 1739. godine Novsko je Potkozarje vraćeno Osmanlijama. Tada su rimokatolici, koji su se vratili 1718., ponovno prešli na dvorsku stranu i naselili se uz granicu na Uni o čemu i danas govori etnička struktura dvorskog Pounja. Osobito je mnogo doseljenika iz novskog prostora ostalo u selima Javornju, Brđanima, Dragi, Šakanlijama, Goričkoj, Oraovici, Lotinama i u Gvozdanskom (Milinović 2009: 66–68). 1744. godine ostalo je tako na novskom području od 2500 osoba svega 70 obitelji. Nakon mira 1739. godine Una, Sava i Dunav postali su slobodni za plovidbu, pa je oživjela trgovina, dozvoljen je uvoz robe, a na ušću Sane u Unu otvoren je Korlat kao neka vrsta graničnog prijelaza i trgovačke zone. Od 1718. godine na platou današnjeg parka u Dvoru (Podovi) podignuto je nekoliko zgrada koje su sjedište kompanije. Na dvorskom je području 1768. živjelo oko 14 000 osoba, od toga oko 9 000 Srba i 5 000 Hrvata. Novi rat koji se vodio između 1788. i 1791. doveo je do zauzimanja Novog i Dubice te dijelova Kozare, ali kako je Austrija mirom u Svištovu izgubila taj teritorij, tada je mnogo porodica iz Podgrmeča i Potkozarja napustilo taj teren i preselilo se, među ostalim, na Baniju (Milinović 2009: 67). Selo Matijevići tada je nastanjeno prebjezima iz Podgrmeča, što je vidljivo iz tamošnjih tadašnjih prezimena. Pravoslavni Srbi na području današnjeg dvorskog i novljanskog kraja definitivno su, dakle, u nekoliko etapa, doselili iz područja Crne Gore, Srbije i Hercegovine. Međutim, jedno vrijeme proveli su na području Podgrmeča i Potkozarja, pa su se tek onda preselili na područje oko Dvora. Neke od obitelji pristigle su preko Like i Korduna do dvorskog kraja, a bilo ih je koji su došli i preko Dalmacije. 1768. godine na području dvorskog kraja živjelo je oko 9 000 pravoslavnih Srba u 869 kuća. U 15 hrvatskih i mješovitih naselja živjelo je u 430 kuća oko 5 000 stanovnika rimokatoličke vjeroispovijesti. Etnička struktura Novog prije posljednjeg rata ukazivala je na činjenicu da je stanovništvo čaršije pretežno bilo muslimansko, dok su okolna naselja uglavnom nastanjivali Srbi (Milinović 1991a: 56–71). I u Bosanskoj Kostajnici bilo je slično stanje. Činjenica je da je 1862. godine istjerano 105 muslimanskih obitelji iz Srbije (iz okoline Užica) u Bosnu te su se naselili u području zvanom Užice u Kostajnici gdje je za njih sagrađeno 105 kuća u orijentalnom stilu (Milinović 2009: 75). Nedugo nakon toga događaja pruga dolazi u Novi. Pruga je sagrađena 1869. između Banja Luke i Novog Grada, a potom je sagrađen i odvojak do Dobrljina, a zatim 1883. u Volinji povezana je s prugom Hrvatska Kostajnica – Sisak – Zagreb (Milinović 2009: 77–78). Boljoj prometnoj povezanosti pridonije-

la je i gradnja unskog mosta između Hrvatske i Bosanske Kostajnice u vrijeme Napoleona. Austro-ugarska uprava je nakon 1879. godine sagradila niz prometnica koje su se od Novog širile prema svim obližnjim većim naseljima (Kostajnici, Prijedoru, Dvoru, Bosanskoj Krupi i Bihaću) (Milinović 2009: 79–80). Novi se uvelike razvio pod austro-ugarskom vlašću. Grad je 1879. godine brojio 405 kuća i 2128 stanovnika. Tada u mjestu nastaje gradska vijećnica, podignuta je prva ljekarna, unaprijeđeno je školstvo, u obližnjem Dobrljinu sagrađena je i pilana (1892.), izgrađena je nova bolnica 1902., modernizirana je poštanska služba, sagrađen je unski kej, stara čaršija je modernizirana i otvoren je lješljanski rudnik ugljena (Milinović 2009: 88–98). U to su vrijeme u gradu postojala tri hotela. Od Novog je sagrađena i uskotračna pruga do rudnika Bešlinac u kotaru Dvor u dužini od 9,4 kilometara za eksploataciju željezne i bakrene rudače. Dvor se također razvijao u tome periodu. Dvor se od 18. stoljeća našao u Vojnoj krajini u okviru II. banske regimente čije je sjedište bilo u Petrinji. Kao i u području Novoga i ovdje su, na Trgovskoj gori, postojali brojni rudnici u kojima su u 19. stoljeću radili rudari iz Slovačke, Austrije, Slovenije, Njemačke i iz Češke. U vrijeme Bosansko-hercegovačkog ustanka između 1875. i 1876. područje Dvora bilo je utočište i oslonac ustanika (Pavličević 1991: 178–180). U ustanku u susjednoj Bosni 1875. sudjelovali su i brojni seljaci s dvorskog područja. Mještani sela na Trgovskoj gori primili su izbjeglice s područja Bosanskog Novog (Pavličević 1991: 176–177). Najveći broj stanovnika živio je još i u prvim desetljećima 20. stoljeća u kućnim zadrugama koje se od tada počinju dijeliti (Vuković 1991: 169–175). Područje Vojne krajine definitivno je razvojačeno i ukinuto kao Vojna krajina 1881. godine. Nakon toga dolazi do brojnih buna među krajišnicima. Početkom dvadesetog stoljeća dolazi do masovnih migracija stanovnika Banije u prekomorske zemlje. Samo u jednoj godini (1906.) s područja Dvora u Ameriku otišlo su čak 1432 osobe. Dakako, radilo se o muškarcima u punoj snazi (Karaman 1991: 189). Razdoblje kraja Austro-Ugarske Monarhije na području Dvora i Hrvatske Kostajnice karakterizira Veleizdajnički proces u kojem su optuženi i brojni Dvorani. U vrijeme Kraljevine Jugoslavije otvorena je u Novom Građanska škola trgovačkog smjera, a potom rudnik i tvornica gipsa u Blagaju, izgrađena je željeznička pruga do Bihaća (1915. – 1924.), izgrađena je termoelektrana te je podignut betonski most preko Une i preko Sane (Milinović 2009: 100–101). Tadašnji Bosanski Novi postao je svakako privredno, industrijsko i obrazovno središte za sva okolna naselja (od Kozarske Dubice do Dvora). U Bosanskoj Kostajnici sagrađena je tvornica poljoprivrednih strojeva Mehmeda Ferhatovića, a u Novom ciglana Pribićević-Muftić, koja je zapošljavala oko 130 radnika. Trikotažu su osnovali Avdagići 1937. godine s početnim kapitalom od 400 000 dinara (Todić 2006: 94–101, Milinović 2009). Dvor se od 1929. godine nalazi unutar Vrbaske banovine te je bio jedini kotar iz Hrvatske koji je uključen u Vrbasku banovinu. Nakon toga povezanost Bosanskog Novog i Dvora još je porasla. Dvor je u to vrijeme napredovao te su izgrađeni brojni objekti i poboljšana infrastruktura. Na području

Dvora još je 1921. godine bilo 39 % nepismenih muškaraca iznad 11. godine i 84 % žena (Joka 1991: 285). Drugi svjetski rat donio je strašne demografske gubitke i dvorskom i novskom području. Na području Novoga tijekom Drugog svjetskog rata stradalo je 5 044 civilnih žrtava (Partizanski spomenici 2018: 6–8), dok je broj civilnih žrtava na području Dvora iznosio 2191 (Ostojić i Đermanović 1991: 428–-432). Najveći broj žrtava bili su Srbi. Socijalistički period donio je značajan razvoj i dvorskog i novskog kraja. U to vrijeme nastaju brojne tvornice, grade se prometnice, podiže se infrastruktura na svim nivoima, a broj stanovnika uglavnom raste. O tome periodu najviše smo razgovarali sa sugovornicima iz novskog i dvorskog kraja, odnosno s područja obiju Kostajnica.[3]

O POPISIMA STANOVNIŠTVA

Na području Bosne i Hercegovine moderni popisi stanovništva provode se od 1879. godine, odnosno od vremena okupacije Bosne i Hercegovine. Na području Hrvatske moderni popisi provode se od 1857., ali potpune podatke o nacionalnosti i vjeroispovijesti imamo od 1880. godine. Iz popisa je vidljivo da je većinsko stanovništvo na području Bosanskog Novog i na području Dvora i Hrvatske Kostajnice bilo srpsko. U gradu Bosanskom Novom živio je značajan broj muslimana koji su u periodu do

[3] Danas bosansko-novski kraj nastoji očuvati svoju prirodnu i kulturnu baštinu koja se ogleda u zvjezdolikoj novskoj kotlini, krajolicima rijeka Une i Sane, brojne ratne utvrde i gradska feniks-naselja oko rijeka, kompleks arheoloških iskopina antičke metalurgije u dolini Japre, prvu željezničku prugu i najfrekventnije čvorište u Bosni i Hercegovini te jednu od najljepših gradskih vijećnica u Bosni i Hercegovini, inženjera Josipa plemenitog Vancaša. Uz to, ovaj kraj njeguje i svoje kulturno nasljeđe, poput izvorne priče o romansi Žana i Vasvije iz 1812. godine, spomen-zbirka slikara Stojana Ćelića i Zavičajni muzej i likovna kolonija Rakani. (Milinović 2009). Materijalna baština dvorskog kraja podrazumijeva nekoliko ključnih lokaliteta. Gvozdansko, naselje oko 20 km sjeverozapadno od Dvora, leži na lijevoj obali rijeke Žirovac (pritok Une), podno Zrinske gore, na 171 m apsolutne visine, uz cestu Glina-Dvor. Utvrđeni grad podignut je na posjedima Zrinskih u drugoj polovici 15. stoljeća. U povijesnim izvorima prvi se put spominje 1488. godine, a tamošnji kaštel 1509. godine. U Gvozdanskom je hrvatski ban Nikola IV. Zrinski u XVI. st. imao rudnik srebra i kovnicu novca. Od 1578. do 1635. grad je bio pod osmanskom vlašću, potom je do 1654. bio napušten. Od 1654. do kraja 18. stoljeća bio je pogranična utvrda u sastavu Vojne krajine. Unutar kaštela nalaze se ostatci okrugle obrambene kule i palasa (Gvozdansko). Zatim, srednjovjekovni tvrdi grad Zrin od svojih prvih spomena krajem 13. stoljeća do pada u osmanske ruke 1577. godine igra bitnu ulogu za prostor Pounja (Smernić 2018) te, konačno, gradina Pedalj, koja je bila srednjovjekovna utvrda smještena na 349 metara visokom brijegu iznad današnjeg sela Pedlja, u općini Dvoru. Kao jedna od najvećih utvrda na području Zrinske gore bio je značajan posjed obitelji Zrinski i imao značajnu ulogu u obrani od Osmanlija kroz stoljeća (Škiljan 2008). Hrvatsku Kostajnicu ističe nezaobilazni stari grad Zrinski, točnije utvrdu iz 13. st. koja je tijekom ratova s Turcima izborila naziv Branik Hrvatske. U drugoj polovici 13. st. knezovi Kostajnički uspostavili su svoje središte na unskoj obali, a većina informacija o izgradnji utvrde datira iz 14. i 15. st. Ulaznu kulu u grad knezovi Kostajnički grade tijekom druge polovice 14. st. kada kaštel već uveliko funkcionira. Zrinskima je utvrda bila od velike važnosti jer im je pružala obranu.

posljednjeg rata činili i većinsko stanovništvo. Na području grada Hrvatske Kostajnice, Bosanske Kostajnice i Dvora većinsko su stanovništvo činili Srbi. Iz popisa stanovništva jasno je vidljivo koliko se broj stanovnika u periodu nakon posljednjeg rata smanjio (Marić 1996).

Tablica 1. Većinsko stanovništvo na području Bosanskog Novog

Kotar Bosanski Novi	1879.	1885.	1895.	1910.[4]	1921.[5]	1931.
pravoslavnih	8 418	9 210	10 363	22 389	23 568	30 694
Muslimana	3 905	4 284	5165	5 338	5 222	6 110
rimokatolika	762	1 014	340	1 649	1 832	1 861
Židova	-	9	13	24	25	13
Evangelika	-	-	1	32	19	5
Ostali	-	-	-	1	0	54

U popisima od 1948. kao relevantni faktor uzima se nacionalnost.

Tablica 2. Popisi stanovništva kotara/općine Bosanski Novi (Novi Grad) od 1948. do 2003. godine (Gelo i dr. 1995: 66–68)

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
Srbi	28 044	28 659	32 907	28 328	25 098	25 106	22 247
Hrvati	1 208	945	990	640	458	402	143
Muslimani	6 382	7 010	4 255	11 625	11 745	14 083	3 167
Jugoslaveni	-	-	3 978	366	4 525	1 531	17
Ukupno	35 695	36 709	42 851	41 216	42 142	41 541	25 758

[4] Obuhvaća i Bosansku Kostajnicu u popisu koja je imala 7 388 stanovnika od čega 6 267 pravoslavnih, 698 muslimana, 404 rimokatolika, 12 židova i 7 evangelika (Marić 1996.).

[5] Obuhvaća i Bosansku Kostajnicu koja tada broji 7 757 stanovnika od čega 6 552 pravoslavnih, 752 muslimana, 450 rimokatolika, 1 grkokatolik i 2 židova (Marić 1996.).

Tablica 3. Popisi stanovništva 1880. – 1991. (ukupan broj stanovnika na području kotara/općina Hrvatska Kostajnica i Dvor) (Gelo i dr., 1998; https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html., https://web.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html., https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021 / 88).

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	2021.
Dvor	19518	22937	24910	27065	22014	22808	21354	18359	16307	14555	5742	5570	2996
Hrvatska Kostajnica	16001	18024	19398	21112	17908	18695	18255	16914	15548	14851	8624	7664	5181

Tabela 4. Broj pravoslavnih /Srba između 1880. i 1991. na području kotareva/općina Dvor i Hrvatska Kostajnica (Gelo i dr., 1998; https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html., https://web.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html., https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88).

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	2021.
Dvor	17049	20092	21786	23539	19718	20451	19185	16226	13198	12591	3495	4005	2015
Hrvatska Kostajnica	9458	11165	12066	13321	10991	11663	11677	10744	8627	9343	1299	2050	1155

O nekadašnjem zajedničkom životu dvorskog i novljanskog kraja

O nekadašnjem zajedničkom životu triju općina (Bosanskog Novog, Hrvatske Kostajnice i Dvora na Uni) uz rijeku Unu, koje su od 1878. do 1991. godine bile u istoj državi, najbolje govore kazivači s toga područja koji su godinama živjeli zajednički život uz obalu Une. Stoljetni kontakti jednih i drugih bili su dio svakodnevice koja je funkcionirala i u vrijeme kada je Una dijelila dva vrlo moćna europska carstva. Nazivi za jedne i druge ostali su važiti i nakon što je prošlo stoljeće i pol od okupacije Bosne i Hercegovine. Činjenica je da su stanovnici bosanske strane rijeke Une nazivali svoje susjede s hrvatske strane „Kaurima" (bili oni pravoslavni ili rimokatolici) i da su mještani dvorskog područja stanovnike bosanske strane nazivali „Mutlacima" i „Bosancima". Koliko su se po mentalitetu razlikovali jedni od drugih, govore svi kazivači. Kazivači iz dvorskog kraja ističu kao posebnu odliku Banijaca iskrenost. Banijci su prema smatranju bosanskog stanovništva bili „prevrijedni" i „škrti", dok su Bosanci znali samo „kafenisati". Stanovnici Hrvatske Kostajnice i Dvora imali su suzdržaniji stav u kontaktu od Bosanaca. I Nemanja Vidić, paroh novski, ističe da su Kauri bili jako vrijedni, pa da su se žene nerado udavale u obitelji gdje su znale da će morati mnogo

raditi. Govorilo se: „Ženi se iz Kaura, ne udaj se u Kaure." Prema smatranju Dragane Midžić i Slobodanke Grmuše iz Bosanske Kostajnice „Kauri (Banijci) su bili bahatiji". „Mi bismo sve iskoristili što imamo, a oni ne. To bismo okarakterisali kao neku vrstu bahatosti. Iako nemaju mnogo i ono što imaju s time su rastrošni. Naši Bosanci ističu ono što je dobro, a ono što nije, rado skrivaju." S bosanske strane rijeke Une prema smatranju kazivača postojao je i dugo godina nakon propasti Osmanlijskog carstva određeni osmanski utjecaj, dok je na dvorskoj strani postojao snažniji zapadni utjecaj s razlogom da je to područje bilo vrlo dugo uključeno u Vojnu krajinu pod Austro-Ugarskom. Faruk Islamović iz Novog ističe kako je područje grada Novoga bilo „mješavina zapadne civilizacije i Orijenta". „Beč je bio mudar i prilagodio se Orijentu. To je vidljivo i po vijećnici u Novom koja je građena u neomaurskom stilu." Naime, Austro-Ugarska je u svojih trideset i pet godina egzistiranja na novskom području pridonijela značajno razvitku ovoga kraja, kako ekonomski, tako i kulturno. U vrijeme Austro-Ugarske sagrađene su u gradu značajne javne građevine koje su pridonijele kvaliteti života tamošnjega stanovništva. Tako su sagrađene bolnica, vijećnica, željeznička stanica, zgrada gradske uprave i osnovna škola. Zajednički život Srba i muslimana u Novom, usprkos činjenici što su Srbi bili raja, a muslimani viši sloj, bio je stoljećima na zavidnoj razini. Dolaskom Austrijanaca Srbi više nisu bili raja, već su izjednačeni u pravima s muslimanima. Nakon što su izjednačeni, odnosi u gradu bili su korektni, a ljudi su poslovno surađivali i poštivali se. Postojala je generacija koja je još živjela u socijalizmu, a koja je pamtila da su u čaršiji (Bosanskom Novom) živjeli elitni muslimani koji su bili begovi i age. Faruk Islamović kazuje kako su muslimani bili većina u gradu Novom, a Srbi u okolnim selima o čemu svjedoče i popisi stanovništva. Nakon okupacije i aneksije Bosne i Hercegovine Srbi dolaze u grad, postaju trgovci i dobivaju ista prava kao i muslimani. Uz Srbe se u gradu Novom pojavljuju i Česi, Slovenci, Mađari i Židovi. Hrvata je također bilo u samom gradu, ali nikada veći broj. Ta etnička mješavina stanovništva bila je prisutna u Novom do Drugog svjetskog rata što je vidljivo i iz popisa stanovništva.

Najbliže su bile veze pounjskih naselja s hrvatske strane Une s Bosnom. Tako su seljaci iz tih naselja odlazili „sa sepetom (košarom) s namirnicama iz vrta na pijacu u Novi". Zlaja Mehanović iz Novog ističe kako su mlijeko i sir u Novi dovozili isključivo stanovnici susjednih banijskih sela. Prema riječima Nikole Milićevića iz Paukovca kod Dvora „Novi je bio glavni grad za nas. Uvijek smo prodavali robu na zelenoj pijaci, a posebno smo prodavali stoku". Miroslav Samardžija ističe kako su mještani naselja oko Javornika kod Dvora (Gornji i Donji Dobretin, Zut, Javnica, Kotarani) srijedom odlazili na pijacu u Novi. „Odlazili bi s kravama i volovima. Ljudi su tjerali ovce cestom, najčešće pješice. Tako je na pijaci u Novom znalo biti i nekoliko stotina ovaca na prodaju. Poslije su ljudi pokupovali traktore. Od te su stoke ljudi uspjeli sagraditi kuće u svojim brdskim naseljima poput Zuta i Dobretina." Prema smatranju

Samira Avdagića iz Novog zemljoradnici iz dvorskog kraja 'držali' su novljansku tržnicu. Mnogo je rječe bilo da su Novljani prodavali svoje proizvode u Dvoru. Nekog Hilmije koji je prodavao voće u Dvoru, sjeća se većina Dvorana.

Za stanovništvo kostajničkog kraja posebno je važan bio kostajnički stočni sajam ponedjeljkom o kojem govori Željko Puškar iz Hrvatske Kostajnice: „Bilo je to k'o danas kestenijada. Na sajam su dolazili čak nakupci iz Splita, a bilo je i mnogo posjetitelja iz Bosne. Seljaci su prodavali prasce i telićе, a naša je kostajnička klaonica bila iznimno dobra. Nakupci bi kupili 40 do 50 telića i onda bi se telići odmah klali i vozili u dvama bijelim vagonima u hladnjaču, u Sunju, gdje bi bili do transporta u mesnice." Na placu su se također okretali novci, kako kazuje Željko. „Ženski plac se prostirao u Hrvatskoj Kostajnici od mosta do zidanog dijela keja. Žene su dolazile s domaćim maslacem u kupusovom listu, a prodavale su i kokoši, piliće." Postojao je i stočni sajam u Šašu sjeveroistočno kod Kostajnice koji se održavao od 1936. do 1955. godine, a potom je ukinut. Mještani Šaša zahtijevali su pismenim putem da se sajam obnovi.[6]

U osnovnu školu odlazilo se iz naselja blizu mosta na Uni (Matijevići, Stanić Polje, Javornik i Dobretin) u Novi. U srednju školu, osobito u gimnaziju, odlazilo se iz Dvora u Novi. Prema riječima Samira Avdagića „čak pola gimnazije bili su učenici koji su dolazili iz Dvora i okolice". Razlika između onih koji su dolazili iz Bosne i onih iz Hrvatske bila je u subvenciji prijevoza budući da oni iz Hrvatske nisu imali mogućnost financiranja prijevoza do škole. Nekolicina profesora dolazila je raditi u gimnaziju iz Dvora i okolnih hrvatskih naselja. Tako je u Novom radila profesorica kemije Nada Mrkobrada iz dvorske općine. Tek od 1974. otvorena je srednja škola za pojedina zanimanja u Dvoru, pa se tako moglo u Dvoru završiti za pekara, bravara i šumara, uglavnom radnička zanimanja kako ističu kazivači. Stoga su pojedinci iz Novoga dolazili u Dvor u srednju školu, ali su mnogo češće bile obrnute migracije.

U Hrvatsku Kostajnicu odlazila su u gimnaziju djeca iz susjedne Bosanske Kostajnice. Slobodanka Grmuša iz Bosanske Kostajnice kazuje kako su se djeca dijelila na engleske i francuske razrede te da se nisu dijelila po nacionalnosti ili po mjestu življenja. „Išli smo svi u ista odjeljenja. Oni su jedino bili bolji matematičari, a mi bolji 'lajači' (bolje smo poznavali jezike). I za vrijeme posljednjeg rata naši su odlazili u Hrvatsku Kostajnicu u srednju školu. Poslije Oluje ostali smo bez gimnazije, pa su profesori i brojna djeca iz Hrvatske Kostajnice prešla preko Une i nastavili se školovati u Kostajnici (Bosanskoj, op.a.)."

Međunacionalni brakovi između Srba i Hrvata bili su relativno česti u socijalizmu, dok između Srba i Muslimana, odnosno Hrvata i Muslimana nije bilo mnogo brakova.

[6] Arhiv općine Sunja, Molba mjesne zajednice Šaš općini Sisak za obnovu sajma u Šašu, 25. ožujka 1968., 19. svibnja 1972. godine

Ti brakovi nisu zabilježeni u crkvenim knjigama, već u matičnim knjigama vjenčanih koji se nalaze u matičnim uredima, a do kojih nismo uspjeli doći. Marijan Janošević gimnaziju je završio u Novom. Fakultetsko školovanje nastavio je u Banja Luci koja je bila najbliža od većih središta.[7] Ondje je upoznao i djevojku islamske vjeroispovijesti. Da je postojao određeni problem u takvim vezama, svjedoči i sam Marijan koji se prisjeća kako je čuo da „Muslimani ne vole da se njihove kćeri udaju za rimokatolike ili pravoslavce". „Tako se govorilo da je najbolje da svaka vira drži svoju viru." Ipak, između pravoslavnih i rimokatolika bilo je mnogo nacionalno i vjersko mješovitih brakova, pa je tako u Strugi, koja je bila hrvatsko naselje, bilo, prema riječima Janoševića, prije posljednjeg rata čak 18 međunacionalnih brakova (18 se Srpkinja udalo za Hrvate). Podatke o broju muškaraca Srba koji su se eventualno priženili u Strugu, nemamo. O tome kako su se mladi usprkos vjerskim i nacionalnim razlikama upoznavali i vjenčali, govore i stihovi pjesme: „Dvor daleko, a ja okasnio, hoću l' stići gdje sam naumio? Naumio dragoj pod penđere… Preko Une pružio se lanac, Kaurkinjo, ljubi te Bosanac" (Milinović 1991b: 683–687).

Interesantni su i podaci koje smo prikupili iz dviju matičnih knjiga umrlih rimokatoličke župe Divuša između Dvora i Kostajnice uz rijeku Unu između 1897. i 1945. Oni nam pokazuju relativno slabu migraciju rimokatolika iz Bosne na dvorsko područje. Tako saznajemo da je 1902. godine umrla jedna djevojčica u Zamlaći koja je rođena u Kotor Varoši, i koja je bila kćer neke sluškinje u ovom pounjskom mjestu. Djevojčica je umrla od ospica. Zatim je 1903. godine umrlo dijete iz Vodičeva u Kozibrodu od sušice. Potom je tom istom paru 1904. umrlo i drugo dijete iz Vodičeva od dobraca (od ospica). Godine 1907. umire još jedno dijete iz Zenice u Unčanima od prehlade. Godine 1910. umire još jedno dijete iz Vodičeva u Kozibrodu. I tako se nastavlja niz rijetkih prekounskih rimokatoličkih kontakata. Činjenica je da sela uz Unu na novskom području nisu bila rimokatolička, pa nije bilo neobično da je takvih veza bilo vrlo malo.[8]

Drugi svjetski rat ostavio je teške posljedice na odnose Hrvata, Srba i Bošnjaka u dvorskom i novljanskom kraju. Kazivač iz Dvora kazuje kako su stanovnici dvorskog i novljanskog kraja vjerovali u države u kojima su živjeli. „Ljudi su živjeli u Austro-Ugarskoj, u Turskoj, u Kraljevini SHS i vjerovali su tim državama. Kada je došao Pavelić i počeo provoditi teror i pogrome, dolazi do ustanka. Ne bi bilo ni ustanka ni partizana da je NDH bila normalna država. Došlo je do spirale nasilja što je u konačnici rezultiralo i u osveti partizana nad ustašama i domobranima nakon rata." Kao što je već spomenuto, prema službenim podacima oko 5 000 civila i oko 2 000 boraca

[7] Potrebno je naglasiti da je najveći broj stanovnika Novog koji su željeli studirati odlazilo na studije u Zagreb, koji je bio najbliži veliki grad. Prema riječima Mehanovića Zagreb je za Novljane bio mnogo važniji od Sarajeva koje je bilo vrlo daleko.

[8] HDA, MKU Divuša 1897. – 1928., MKU Divuša 1929. – 1945., ZM-34C/1535.

NOB-a stradalo je samo s područja bivše općine Bosanski Novi. Od toga su preko 98 % bili Srbi. O tome nasilju, ali s druge strane, govori i činjenica da su partizani zauzeli Novi nakon što je zauzet Berlin. Samir Avdagić govori o strahu od osvete zbog pokolja Srba tijekom 1941. i 1942. godine kod muslimanskog stanovništva u Novom nakon dolaska partizana: „Moj je otac zazidao svojeg oca u drva na 48 sati jer je djed bio utjecajan trgovac u gradu, pa su se bojali da bi mogao nastradati." Dio Hrvata odlazi 1945., a s njima i dio muslimana. Brojni su muslimani proglašeni neprijateljima naroda. Nakon Drugog svjetskog rata doseljavaju se u Novi stanovnici srpske nacionalnosti iz okolnih sela u većem broju.

Grad se nakon Drugog svjetskog rata pretvara u željezničko čvorište, a ujedno dolazi i do urušavanja gradskog duha samog naselja zbog doseljavanja okolnog seoskog stanovništva koje donosi neke svoje, nove običaje u grad. Na isti su način naselja Dubica, Kostajnica, Gradiška i Bosanska Krupa izgubili duh gradskih središta, a vrlo vjerojatno se tako dogodilo i u nekim drugim naseljima uz granicu Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ipak, grad Bosanski Novi se u socijalizmu ubrzano počeo razvijati, a ratne rane zaliječene su pod parolom bratstva i jedinstva. Kao željezničko središte Novi uz Doboj postaje i carinsko središte za Bosnu i Hercegovinu unutar Jugoslavije. U socijalizmu usprkos stradavanju u Drugom svjetskom ratu zadržali su se dobri međunacionalni odnosi. Adis Keranović iz Bosanskog Novog ističe kako su njive njegovog djeda uvijek održavali susjedi Srbi. „Jezik jednih i drugih bio je jednak, a Muslimani su se tek u nošnjama razlikovali od Srba i Hrvata. Narodne nošnje više nitko nije nosio, ali su Muslimani u čaršiji nosili kapice karakteristične za starije muškarce islamske vjeroispovijesti." Slobodanka Grmuša i Dragana Midžić iz Bosanske Kostajnice ističu kako su muslimanske obitelji živjele uglavnom u čaršiji (dio zvan Užice), dok su Srbi živjeli na selu, pa su tako srpske žene mnogo više radile od muslimanki. O tome da su svi zajedno slavili Uskrse, Vaskrse, Božiće i Bajrame govore svi kazivači, a većina mlađih se zajedno družila bez obzira na vjeroispovijest i nacionalnost. Zanimljiva je priča Nemanje Vidića, paroha iz Novog, koji ističe da su u nedavnoj prošlosti u Dvoru i Novom živjeli župnik Grga i prota Simo koji su međusobno odlično surađivali. „U jednom je trenutku proto Simo završio u zatvoru, pa je župnik Grga krstio, vjenčavao i pokapao pravoslavne iz Novog. Potom je Grga završio u zatvoru, pa je prota Simo vjenčavao, krstio i sahranjivao rimokatolike iz Dvora."

Radne migracije su prema riječima Jovana Nenadića iz Buinjskih Riječana kod Dvora bile brojne. Tako su stanovnici Pounja uglavnom radili u željezari Sisak, u Segestici, u Herbosu u Sisku i u rafineriji, pa su vlakovi koji su vozili putnike na dnevnoj bazi za Sisak, bili već puni od Prijedora. Mnogi su se i selili u Sisak, pa se tako Adis Keranović prisjeća kako su njegovi roditelji preselili u Sisak budući da je otac ondje radio. „Mnogi naši Novljani preselili su u Sisak, Mošćenicu i u Petrinju budući da su ondje dobili zaposlenja. Odande su se vraćali svojim kućama preko vikenda kako bi donijeli

novac, vidjeli svoje i brinuli o blagu i o zemlji.“ Adisova majka ostala je u Blagaj Japri odakle je podrijetlom njegova obitelj, a tek kasnije je preselila u Sisak. U Sisku su se upoznavali ljudi s obiju obala Une. Tako je Adisova majka redovito stajala u Kozibrodu na dvorskoj strani budući da je ondje imala kolegicu s posla. Prema riječima Samira Avdagića čak „pola Novoga radilo je u Sisku“, a kroz Novi su prolazili brojni vlakovi koji su išli za Split, Sarajevo, Beograd i preko tih lokacija za druge destinacije. Prema procjeni Drage Todića iz Novoga oko 30 % Novljana radilo je u Hrvatskoj. Međutim, bilo je mnogo i kooperatera koji su radili za mesnu industriju Gavrilović te su uzgajali stoku na svojim imanjima. Bilo je i obrnutih migracija, doduše manje, ali s dvorske općine prema novljanskoj općini. Tako su žene iz dvorskog kraja radile u Lignošperu i u Sani u Bosanskom Novom. Svi koji nisu radili u Sisku iz Bosanskog Novog, bili su zaposleni u Prijedoru ili u gradu Novom.

Bolnica i rodilište se za Kostajničane i Dvorane, ali i za Novljane nalazilo u Sisku. Na izbor su bili bolnice u Bihaću ili u Sisku, kasnije i u Prijedoru. Ipak, najčešće se biralo bolnicu u Sisku. Postojao je i zajednički plan dviju općina – Dvor na Uni i Bosanski Novi – da se sagradi zajednička bolnica na brdu Lebrenici (na dvorskoj strani) 1955. godine, ali zbog nedostatka financija do toga nikada nije došlo (Milinović 1991b: 683–687).

U Dvoru je organizirano u vrijeme socijalizma i prometno poduzeće Autoprevoz Dvor koje je u vrijeme socijalizma opsluživalo i područje Bosanskog Novog.

U vrijeme socijalizma postojala je i ideja Vasilija Štekovića iz Bosanske Kostajnice koji je želio uspostavu zajednice općina srednjeg Pounja, odnosno Unsku subregiju, koja je trebala obuhvaćati općine Hrvatska Kostajnica, Dvor na Uni, Bosanska Dubica i Bosanski Novi, odnosno dvojne gradove srednjeg Pounja (Milinović 1991b: 683–687).

U socijalizmu je bilo mnogo onih koji su rado izlazili bilo u Novi, bilo u Dvor. Novljani su odlazili i u Đenadiju, restoran na Uni na ulazu u Hrvatsku Kostajnicu iz smjera Dvora. U Dvor se izlazilo u hotel, odlazilo se na restoran na Lebrenici, a još se češće odlazilo u Novi gdje se šetalo po keju, sjedilo u kafićima na Uni i hotelu te odlazilo na šetnju korzom. Na šetnju korzom Novljani su redovito odlazili oko 18:30. Korzo je imao oblik zmije i po njemu se šetalo oko sat vremena. Izlazio bi čitav grad, a u šetnji su sudjelovali i brojni stanovnici hrvatske obale rijeke budući da Dvor nije imao takvu šetnicu. Tradicija šetnje korzom potrajala je sve do posljednjeg rata i bila je dio nematerijalne kulturne baštine grada Bosanskog Novog. Noćni život u Novom bio je osobito bogat. Novski bendovi, poput *Portreta,* sedamdesetih bili su osobito popularni, a na koncerte su dolazili i Dvorani. Diskoklub je bio u hotelu u podrumu, u staroj vijećnici i u vatrogasnom domu. Zlaja Mehanović iz Novog svirao je u bandu, isprva u bandu *Remont* upravo u Vatrogasnom domu i u Prekosanju (dio Bosanskog

Novog). „Ondje smo svirali srednjoškolcima za mature. Kasnije sam svirao u *Portretima*. Često smo svirali i u domu, u Matijevićima, na hrvatskoj strani. Svirali smo zabavnjake, a kasnije i narodnjake jer je bolje išlo." Dvorani su prema riječima Faruka Islamovića „jako voljeli Novi". „Novljani su odlazili na teferiće (izlete) u Matijeviće za 1. svibnja, a na treninge i trčanje odlazili su na Lebrenicu iznad Dvora gdje se nalaze ostaci utvrde." Kupanje na Uni bilo je s obiju strana rijeke omiljeno. Kao što kaže Faruk Islamović, „Una teče u venama Novljana i Dvorana. Međutim, Una je i opasna rijeka, posebno zbog virova i sedrenih barijera te oni koji je ne poznaju, mogu lako stradati." Nakon posljednjeg rata na područje Novoga doselilo je mnogo novih doseljenika koji nisu poznavali rijeku i neki od njih su se u njoj i utopili. Mehanović ističe da su se na Uni svi zajedno kupali. „Najljepše je bilo na Adi. Na hrvatskoj strani je bilo 10 – 15 šatora tijekom čitavoga ljeta i ondje su ljudi provodili svoje godišnje odmore." I Kostajničani su se rado kupali na Uni. Željko Puškar iz Hrvatske Kostajnice ističe kako je „Una bila mjesto sastajanja svih koji su stanovali u blizini. S bosanske strane su se u Uni kupali Srbi i Muslimani, te smo poznavali muslimanske običaje i način života živeći i radeći zajedno s njima." I Bosanska Kostajnica bila je privlačna stanovnicima Hrvatske Kostajnice budući da je ondje bilo kino. Slobodanka Grmuša govori o tome kako su popularne bile nedjeljne matineje na koje se odlazilo redovito. I Bosanska Kostajnica imala je svoje šetalište i ondje se redovito šetalo. Šetalište je bilo uz Unu, a šetalo se do dućana Borova. Posebna vrsta druženja bili su narodni zborovi. Stevo Todorović iz Slabinje između Hrvatske Dubice i Hrvatske Kostajnice ističe kao da su se zborovi uglavnom održavali oko crkve, a ne u crkvi. „Obilježavali smo Ilindan u Živaji, Svetu Petku u Slabinji i Duhove u Dubici, a odlazili smo i u Bosnu, u Bosansku Slabinju, na Ilindan i na Veliku Gospojinu u Babinac kod Bosanske Dubice. Bilo je mnogo ljudi, a malo šatri. U crkvu su odlazili samo oni koji su nešto teško proživjeli ili koji su bili stari. Obično je problem toliko malog broja vjernika bio paroh i njegov odnos prema narodu." Na dvorskom je području osobito bio posjećen zbor kod hrama Svetoga Ilije u Kotaranima. Ondje su dolazili i mještani Novoga i okolice budući da je hram bio u blizini 'suve međe', teritorija gdje granicu između Hrvatske i Bosne i Hercegovine nije činila rijeka Una, već brdska bila Trgovske gore. Iz matične knjige vjenčanih parohije Bosanski Novi / Novi Grad vidljivo je da je tek od 1993. godine počelo vraćanje pravoslavnoj vjeroispovijesti, jer se povećao broj brakova sklopljenih u crkvi.[9]

[9] Zanimljivi su podaci koje smo dobili uvidom u crkvene knjige vjenčanih parohije Bosanski Novi (Novi Grad) od pravoslavnog sveštenika iz Novog Grada Nemanje Vidića na čemu mu najljepše zahvaljujemo. Dobili smo na uvid matičnu knjigu vjenčanih parohije Novi Grad od 1969. godine do 2024. godine. Posve je jasno da se i danas jedan dio vjenčanja ne obavlja u crkvi, već samo u matičnim uredima gdje nismo imali pristup, pa je ovo samo djelomična slika prekograničnih brakova. Činjenica je da su u prekogranične (hrvatsko-bosanske) brakove ulazili u parohiji Novi Grad samo Srbi. Do 1993. godine tek su pojedinci sklapali crkvena vjenčanja. U 1991. je sklopljen jedan prekogra-

RAT I STRADANJA

Ratne strahote posljednjeg rata u Novom i Dvoru donijele su nove dimenzije susjedskih odnosa – od onih koji su se međusobno pomagali, do onih koji su svoje susjede maltretirali i zlostavljali. Prema sjećanju Samira Avdagića stvari su se počele komplicirati u trenutku kada su štrajkali rudari u rudniku Trepča. „Mi smo s njima suosjećali, a Srbi nisu. Potom je počelo nošenje moštiju cara Lazara po Jugoslaviji. Moj je tata rekao da će biti rata. Jako me je pogodilo kada sam vidio što se dogodilo u Bijeljini. Tada sam izgubio sve iluzije da neće biti rata." Željko Puškar ističe kako su Hrvatska i Bosanska Kostajnica živjele u vrijeme Jugoslavije kao jedan gradić. Njegova je majka bila Hrvatica iz Bosanske Kostajnice, te su njegovi uvažavali i upražnjavali i jednu i drugu vjeroispovijest i običaje. „Sjećam se katoličkog Badnjaka 1990. i sakupljanja svih mještana s jedne i s druge strane Une. U Kostajnici je bilo i Hrvata i Srba i Švaba. Naši su Švabe doselili iz Galicije. Bilo je i Austrijanaca koji su živjeli u dijelu grada koji se zove Tirol. Kostajnica je bilo kulturno središte čitave nekadašnje općine. Tako smo imali kazališnu družinu, pleh-muziku koja je svakog 1. svibnja prelazila preko mosta. Znam da su posljednjeg 1. svibnja, 1991., plakali mještani i jedne i druge Kostajnice jer su znali da više nikada neće biti kao prije." Faruk Islamović ističe kako je grad Novi pred rat počeo živjeti. „Grad je bio prepun ljudi, došlo je do obnove starih kuća u kojima su živjeli starci i mlade obitelji. Otvorile su se brojne ćevabdžinice, kafići, igraonice, razni novi obrti, kao videoteke i riblji restoran." Jedan od kazivača ističe kako nije bio svjestan tinjajućih nacionalizama u Jugoslaviji. „Kao Bošnjak živio sam pod staklenim zvonom. Otvorile su mi se oči prilikom regrutacije 1989./1990. Ovi koji su bili ispred mene, znali su što su – svi su bili Srbi, a ja sam u to vrijeme bio anacionalan. Jugoslavena u Novom nije bilo mnogo. Među nama koji smo se izjašnjavali na regrutaciji, bilo je 60 % Srba, 35 % Muslimana i 5 % ostalih. Tek tada sam odlu-

---

nični brak (žena iz Vojnića i muškarac iz Lješljana). Brak su sklopili u Bosanskom Novom, a očito je da su se upoznali na radu u Zagrebu jer se navodi mjesto stanovanja Zagreb. U 1993. bila su dva prekogranična braka (Matijevići – Novi Grad i Dvor na Uni – Novi Grad). U 1994. bio je jedan prekogranični brak (Dvor na Uni i Novi Grad), u 1995. jedan prekogranični brak (Dvor na Uni – Novi Grad), u 2001. dva prekogranična braka (Novi Grad – Đevrske (Knin) i Dvor na Uni – Köln), u 2002. godini jedan prekogranični brak (Dvor na Uni i Novi Grad) u 2005. godini jedan prekogranični brak (Dvor na Uni i Novi Grad i Dvor na Uni i Novi Grad), u 2007. godini dva prekogranična braka (Maslovare – Dvor na Uni, Novi Grad – Dvor na Uni), u 2009. jedan prekogranični brak (Zurich – Slabinja), u 2013. jedan prekogranični brak (Melbourne – Sisak), u 2014. jedan prekogranični brak (Matijevići – Novi Grad), u 2020. jedan prekogranični brak (Jošava – Dvor na Uni), u 2021. jedan prekogranični brak (Zagreb – Novi Grad), u 2022. dva prekogranična braka (Matijevići – Novi Grad, Jošava – Hrvatska Kostajnica), u 2023. jedan prekogranični brak (Novi Grad – Dvor). Vidljivo je da je zapravo relativno mali broj prekograničnih brakova sklopljen na prostoru između Novog i Dvora unatoč tome što je stanovništvo bilo oslonjeno jedno na druge. Najveći broj brakova sklopljen je između mještana Dvora i Novog Grada, odnosno Matijevića i Novog Grada, što je logično budući da su ta tri mjesta bila najbolje međusobno povezana. Srpska pravoslavna crkva, MKV parohije Bosanski Novi (1965. – 2024.).

čio da ću biti Musliman. U to su nas vrijeme Srbi počeli zvati Turcima, a to je bilo vrlo pogrdno. Ni u vrijeme srednje škole nisam želio ući u Partiju."

Rat u Bosni započeo je u travnju 1992. Već s 1. na 2. lipnja 1992. uništene su džamije u Novom i jedan dio imovine koja je pripadala muslimanskom stanovništvu. U to su vrijeme stradala i muslimanska sela u dolini Japre i ostatku općine Bosanski Novi (Crna Rijeka, Gornji Agići, Hozići, Blagaj Rijeka, Blagaj Japra, Suhača i Maslovare). Mještani ovih sela iseljeni su u Hrvatsku, a jedan dio njih (muškaraca) bio je zatvoren na novskom stadionu. U srpnju 1992. veliki broj muslimana iz novske općine izbjegao je preko Bosanske Dubice zahvaljujući dubičkom gradonačelniku Nikoli Karanu koji je Novljane pustio da iziđu preko Hrvatske. Na novskom području stradalo je u masovnom pokolju 27 muslimana u selima Alići i Ekići, dok je na cjelokupnom području općine stradalo 295 Bošnjaka (https://ratnizlocin.detektor.ba/presude/bosanski-novi/). Hrvati su 1991. godine bili istjerani iz kostajničke i dvorske općine te su se vratili 1995. godine, a Srbi su iz dvorskog i kostajničkog kraja istjerani 1995. u Oluji te se do današnjih dana nisu vratili u onom broju u kojem su napustili to područje. Potrebno je istaknuti da je prema popisu iz 1991. na području čitave općine Bosanski Novi bilo 14 083 Muslimana, a da ih je prema popisu iz 2003. godine bilo svega 3 167, što govori o razmjeru prisilnog iseljavanja Muslimana iz novske općine (Todić 2006: 79). Najveći broj Muslimana, kasnije Bošnjaka, raselio se po Europi. Mnogi su otišli živjeti u Podlugove kod Sanskog Mosta, a ima ih i u Bihaću, te u naseljima Federacije Bosne i Hercegovine, osobito u Unsko-sanskom kantonu. Hrvati su egzodus doživjeli 1991. godine iz pounjskih naselja od Dvora do Jasenovca. Od ukupno 456 naselja u Sisačko-moslavačkoj županiji Srbi su 1991. godine zauzeli njih 310, a 245 ih je bilo smješteno na Baniji, što je iznosilo 22,9 % okupiranih naselja. (Živić 2006: 451) Do kraja rujna 1991. s područja Banije protjerano je oko 30 000 stanovnika, u najvećoj mjeri Hrvata koji su se smjestili diljem Hrvatske, ali i u drugim zemljama. Što se Srba tiče, broj onih koji su se 1991. godine na području Hrvatske Kostajnice i Dvora tako izjasnili, iznosio je 21 934, dok broj Srba na području tih dviju nekadašnjih općina (općina Dvor zadržala je svoje granice, dok je općina Hrvatska Kostajnica podijeljena na općinu Kukuruzari, općinu Majur, Grad Hrvatsku Kostajnicu i općinu Hrvatska Dubica) 2021. godine iznosio 3170. Najveći broj izbjeglica iz Hrvatske u Bosni i Hercegovini i SR Jugoslaviji 1995. godine upravo je bio s područja Banije. Najveći broj zabilježen je 1996., kada je status izbjeglica s područja Sisačko-moslavačke županije u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini imalo 70 648 osoba od sveukupno 314 689 izbjeglica, odnosno 22,45 % svih izbjeglih (Živić 1999: 783). Do sredine 2000. godine na područje Banije vratile su se 52 922 osobe. Od toga broja 30 415 bili su prognanici i izbjeglice Hrvati, a 22 507 protjerani Srbi. U naselja koja su nekada nastanjivali Srbi, naseljeni su Hrvati iz Bosne (osobito iz banjalučke regije) koji su ondje živjeli u većem broju do recesije kada je jedan dio njih otišao u zapadne zemlje.

ZAKLJUČAK: A KAKO JE DANAS?

Nakon rata postavljena je granica između Bosne i Hercegovine i Hrvatske na rijeci Uni te se na taj način život značajno promijenio. Kontakti dviju obala uspostavljeni su tek 2003. obnovom mosta preko Une. Višesatna čekanja na granici, osobito petkom i nedjeljom, uzrokovala su smanjenje broja odlazaka preko Une. Odnosi Srba i Bošnjaka bili su narušeni. Ništa nije bilo bolje ni s prijateljstvima Hrvata i Srba na dvorskoj i kostajničkoj strani. Iako je prošlo trideset godina od rata, odnosi se nisu izgradili. Prema riječima Faruka Islamovića, u nekadašnje vrijeme Srbi i Muslimani međusobno su se posjećivali, ali toga više nema. Sada se još jedino pristojno pozdravljaju kada se sretnu u gradu prisjećajući se nekadašnjih sretnijih vremena. Prema kazivanju Drage Todića i Samira Avdagića u Novom sada živi tek oko 15 % muslimanskog bošnjačkog stanovništva, a grad je prije posljednjeg rata bio pretežno muslimansko naselje. Bošnjaci i danas žive na Urijama i na Vidoriji. Danas u gradu žive doseljenici iz dijelova Bosne i Hercegovine koji nisu dio Republike Srpske, odnosno s područja Hrvatske (osobito s Banije i iz Like), a starih je Novljana vrlo malo. Najveći broj srpskih doseljenika u grad je s područja Sanskog Mosta, Bihaća i Bosanske Krupe. Prema riječima Zlaje Mehanovića današnji Novi „više nema dušu". Slično sagledavaju i stanovnice Kostajnice. Slobodanka Grmuša prisjeća se kako je Bosanska Kostajnica bila prava čaršija. „Sjećam se tih pijaca i radnji koje su radile. Međutim, izgubio se taj duh. Sve se pretvorilo u seljakluk. Nekada su u predjelu Kostajnice Užice živjeli muslimani. Iz toga dijela Kostajnice svi su iselili. Kuće su uređene, ali ljudi nema." Kao i u Novom, tako i u Kostajnici, kazivači smatraju da do zajedničkog života svih nacija u Kostajnici više neće doći. Slobodanka Grmuša ističe: „Kada se držimo posla onda je dobro, ali kada se razgovaramo privatno, onda dolazi do zla. Vidljivo je da su Bošnjaci mnogo složniji od Srba ili Hrvata u Kostajnici. Tako drže do svojih vjerskih običaja, usprkos tome što ih u najvećoj mjeri nema više u gradu." Prema riječima Miroslava Samardžije iz Javornika kod Dvora veze između Dvora i Novoga neraskidive su. „Da nema Novoga u sela južnog dijela općine Dvor bi se malotko vratio nakon posljednjeg rata." Najgora je promjena „nacionalizam koji je ušao u narod". Činjenica je da se ni Unska regata nije uspjela održati u komadu zbog granice Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine, pa vlasti Bosanske Krupe i Novog Grada nisu pristale zajednički održati regatu. Naselja koja su nekada bila oko Bosanskog Novog i Dvora gusto naseljena, opustjela su. Osobito se to odnosi na sela srpske nacionalne manjine u dvorskoj općini i bošnjačka naselja u općini Novi Grad. Mlado stanovništvo napustilo je područje sela oko Novog, a staro stanovništvo u selima odumire. Dvorsko je područje još u gorem položaju jer je ondje zamrla privreda, a stradala infrastruktura nikada nije obnovljena. Nekadašnji zajednički život zamro je i zbog izgubljenih veza tijekom godina izbjeglištva te nastanjivanja novog stanovništva. Kao što kaže Faruk Islamović, „suživot na području Novoga teško je provediv. Naime, bez

jedne i jedinstvene Bosne i Hercegovine, uz političke elite koje razjedinjuju zemlju, mali su ljudi prisiljeni biti podijeljeni. Tek europske integracije mogu pomoći u oživljavanju suživota."

LITERATURA

Gelo, Jakov; Crkvenčić, Ivan; Klemenčić, Mladen. 1998. *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva po naseljima: 1880-1991:po naseljima.* Državni zavod za statistiku. Zagreb.

Gelo, Jakov; Grizelj, Marinko; Akrap, Anđelko. 1995. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: Narodnosni sastav po naseljima*. Državni zavod za statistiku. Zagreb.

Joka, Mile. 1991. Dvorska panorama*. Dvor na Uni, od prijeslavenskog vremena do naših dana.* Skupština općine Dvor na Uni. Dvor na Uni.

Karaman, Igor. 1991. Stanovništvo i privreda od razvojačenja do prvog svjetskog rata (1881. – 1914.). *Dvor na Uni, od prijeslavenskog vremena do naših dana*. Skupština općine Dvor na Uni. Dvor na Uni.

Marić, Franjo. 1996. *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine*. Katehetski salezijanski centar. Zagreb.

Milinović, Ante. 1991a. Od davnina. Migracije. Naseljavanje srpskog stanovništva. *Dvor na Uni, od prijeslavenskog vremena do naših dana*. Skupština općine Dvor na Uni. Dvor na Uni.

Milinović, Ante. 1991b. Dvor u poslijeratnom vremenu. Zajedništvo Dvora i Bosanskog Novog u prošlosti i sadašnjosti. *Dvor na Uni, od prijeslavenskog vremena do naših dana*. Skupština općine Dvor na Uni. Dvor na Uni.

Milinović, Ante. 2009. *Bosanski Novi u našem srcu*. Vlastito izdanje. St. Louis.

Ostojić, Đuro; Đermanović, Andrija. 1991. Na stratištima. *Dvor na Uni, od prijeslavenskog vremena do naših dana*. Skupština općine Dvor na Uni. Dvor na Uni.

Partizanski spomenici i spomen-obilježja NOR-a 1941. – 1945. novogradske opštine. 2018. OO SUBNOR. Novi Grad.

Pavličević, Dragutin. 1991. Dvor i okolica u drugoj polovici 19. stoljeća. *Dvor na Uni, od prijeslavenskog vremena do naših dana*. Skupština općine Dvor na Uni. Dvor na Uni.

Smernić, Josip. 2018. *Povijesni razvoj tvrdoga grada i posjeda Zrin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku*. Diplomski rad. Hrvatsko katoličko sveučilište. Zagreb.

Škiljan, Filip. 2008. *Kulturno-historijski spomenici Banije: s pregledom povijesti Banije od prapovijesti do 1881. godine*. Srpsko narodno vijeće. Zagreb.

Todić, Drago. 2006. *Kulturni pejzaž novogradske opštine*, Geografsko društvo Republike Srpske. Banja Luka.

Vuković, Pavao. 1991. Dioba kućnih zadruga u drugoj polovini 19. stoljeća i druge gospodarske prilike Dvora i okoline. *Dvor na Uni, od prijeslavenskog vremena do naših dana*. Skupština općine Dvor na Uni. Dvor na Uni.

Živić, Dražen. 1999. Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine. *Društvena istraživanja* 8/5-6. 43–44.

Živić, Dražen. 2006. Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i poraća 1991. – 2001. *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*. Školska knjiga. Zagreb.

Arhivska građa

Arhiv općine Sunja, Molba mjesne zajednice Šaš općini Sisak za obnovu sajma u Šašu, 25. ožujka 1968., 19. svibnja 1972. godine.

Hrvatski državni arhiv, Matična knjiga umrlih župe Divuša 1897. – 1928., ZM-34C/1535.

Hrvatski državni arhiv, Matična knjiga umrlih župe Divuša 1929. – 1945., ZM-34C/1535.

Srpska pravoslavna crkva, Parohija Novi Grad, Matične knjige vjenčanih 1965. – 2024.

Internetski izvori

Gvozdansko. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. https://www.enciklopedija.hr/clanak/gvozdansko (pristupljeno 8. srpnja 2024.).

https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88.

https://ratnizlocin.detektor.ba/presude/bosanski-novi/.

https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html.

https://web.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html.

Population of the border area between Croatia and Bosnia and Herzegovina – A case study of Novi Grad and Dvor

ABSTRACT

The authors provide information in the text about life in the border area between Croatia and Bosnia and Herzegovina from the time of the founding of the two settlements in the late Middle Ages and the early modern period to the present day. They particularly focus on the twentieth century and the wars that ravaged the area of Bosanska Krajina and Banija (World War II and the recent Homeland War). Based on documents and oral testimonies of witnesses, the authors explore what the joint life of these two settlements was like during socialism, and to what extent the way of life and interpersonal relationships changed in the time after the establishment of the two states (Croatia and Bosnia and Herzegovina). Since all three nations (Bosniaks, Croats, and Serbs) live in this territory, the complexity of relationships is very high, and the human destinies of the population on both sides of the border largely depend on the geopolitical situation in Southeastern Europe. With this text, the authors will attempt to explore to what extent neighbourly relations have been preserved despite the war events and crimes that occurred in this area.

Keywords: *Dvor, Novi Grad, Banija, Bosnia and Herzegovina, Croatia, interethnic relations*

Domagoj Hajduković, univ. spec.
dhajdukovic@gmail.com

dr. sc. Igor Josipović
Filozofski fakultet u Osijeku
ijosipovic@ffos.hr

UDK: 94(497.5)
Prethodno priopćenje

Utjecaj njemačke zajednice na politički život Osijeka u drugoj polovici 19. stoljeća

SAŽETAK

Rad analizira utjecaj njemačke zajednice na politički život Osijeka u drugoj polovici 19. stoljeća. Razdoblje je obilježeno povećanim migracijama prema urbanim središtima, uključujući Osijek, koji je privlačio stanovništvo zbog gospodarskog razvoja. Osijek je postao središte obrtničke i industrijske proizvodnje te multietnički grad s njemačkom, mađarskom, slovačkom, češkom i židovskom zajednicom. Nijemci su značajno doprinijeli gospodarskom, kulturnom i političkom životu grada. Rad prati kretanje udjela njemačkog stanovništva u ukupnoj populaciji grada na temelju popisa stanovništva od 1857. do 1900. godine, te analizira njihovu zastupljenost na javnim, biranim dužnostima. Istraživanje pokazuje kako su Nijemci na početku promatranog razdoblja bili zastupljeni u javnim dužnostima grada razmjerno svom udjelu u stanovništvu. Međutim, to se mijenja prema kraju stoljeća, kada njihov udio u javnim dužnostima raste te u postaju nadzastupljeni u javnom dužnostima s obzirom na udio u ukupnom stanovništvu grada, a taj udio nastavlja rasti čak i kada više nisu dominantni etnički element u gradu.

Ključne riječi: *Osijek, 19. stoljeće, Nijemci, demografija, lokalna politika*

UVOD

Osijek je u drugoj polovici 19. stoljeća bio multikulturalan, multikonfesionalan i multietnički grad, po mnogočemu jedinstven u tadašnjoj Hrvatskoj. Godine 1809., stjecanjem statusa slobodnog kraljevskog grada, Osijek dobiva značajnu autonomiju u unutrašnjim stvarima i sudovanju, što se odrazilo i na politički život grada, u kojem

su se počele zrcaliti multietničke i multijezične značajke gradskog stanovništva. S obzirom na to da su Nijemci činili značajan, a prema kraju 19. stoljeća i većinski dio osječke populacije, pretpostavlja se njihov snažan utjecaj na društveni i politički život grada. Njihova gospodarska moć, proizašla iz činjenice da su većinom bili bogati trgovci, obrtnici i industrijalci, upućivala je na njihovu aktivnu ulogu u lokalnoj politici, kroz koju su artikulirali svoje interese.

Cilj ovog rada jest analizirati zastupljenost njemačke zajednice u tijelima lokalne vlasti u Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća i usporediti je s njihovim udjelom u ukupnom stanovništvu grada. Istraživačko pitanje glasi: *Je li politički utjecaj njemačke zajednice u Osijeku bio razmjeran njihovoj demografskoj zastupljenosti tijekom druge polovice 19. stoljeća?* Umjesto analize širih političkih stavova, stranačkih sukoba i retorike u Osijeku tog razdoblja, fokus ovog rada bit će na istraživanju zastupljenosti Nijemaca u gradskim institucijama, poput gradskog zastupstva, vijeća i uprave, istodobno prateći etničku strukturu stanovništva Osijeka u promatranom periodu. Na taj način ovaj rad nastoji pružiti detaljniji uvid u političko djelovanje i utjecaj njemačke zajednice u gradu Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća. Potrebno je definirati pojam njemačke zajednice. Naime, kako u većini promatranog razdoblja nema pouzdanih statističkih podataka o etnicitetu stanovništva, pod pojmom Njemačke zajednice u užem smislu podrazumijevamo etničke Nijemce, dok u širem smislu tu ubrajamo i govornike njemačkog, tj. one kojima je njemački jezik (i kultura) prvi, odnosno pripadnike njemačkog kulturnog kruga Monarhije.

Strukturno, rad se sastoji od četiriju dijelova. Prvi dio donosi pregled povijesnog konteksta i demografske strukture Osijeka u drugoj polovici 19. stoljeća. Drugi dio analizira ustroj i funkcioniranje gradske samouprave. Treći dio istražuje zastupljenost Nijemaca u tijelima vlasti, dok četvrti dio uspoređuje demografsku zastupljenost s političkim utjecajem te donosi zaključke.

Metodološki, rad se temelji se na kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi povijesnih izvora. Kvantitativna analiza prvenstveno se odnosi na obradu podataka iz fonda Gradskog poglavarstva u Osijeku, koji sadrži bogatu građu o sastavu i djelovanju gradskih tijela vlasti. Iz ovih izvora prikupljeni su podaci o etničkoj pripadnosti članova gradskog zastupstva, gradskog vijeća, gradonačelnika, dogradonačelnika i drugih dužnosnika. Ti su podaci zatim statistički obrađeni kako bi se utvrdio udjel Nijemaca u lokalnoj vlasti tijekom druge polovine 19. stoljeća. Ova kvantitativna analiza ključna je za odgovor na istraživačko pitanje o srazmjeru političkog utjecaja njemačke zajednice i njihove demografske zastupljenosti.

Za usporedbu i kontekstualizaciju kvantitativnih podataka rad koristi i kvalitativnu analizu relevantne literature. Proučeni su radovi koji se bave poviješću Osijeka u 19. stoljeću, njemačkom zajednicom u Hrvatskoj, te političkim i društvenim prilikama

u Habsburškoj Monarhiji. Kvalitativna analiza omogućuje dublje razumijevanje konteksta u kojem su Nijemci djelovali u Osijeku te doprinosi interpretaciji kvantitativnih rezultata. Osim toga, korišteni su i objavljeni izvori poput Osječkih ljetopisa i Zapisnika grada Osijeka 1861. – 1901., koje je priredio Stjepan Sršan, a koji pružaju dodatne informacije o funkcioniranju gradske uprave i političkom životu grada.

Rad se temelji na analizi primarnih izvora, prvenstveno neobjavljene arhivske građe fonda 10 Državnog arhiva u Osijeku koji sadrži građu Gradskog poglavarstva Osijeka od 1850. do 1918. godine (HR-DAOS-10), te sekundarne literature, uključujući popise stanovništva, zapisnike sjednica Gradskog zastupstva i relevantne publikacije. Posebno su vrijedan izvor zapisnici sjednica Gradskog zastupstva koji se vode u posebnim knjigama. Dostupni su od 1850. do 1855., s prekidom za vrijeme neoapsolutizma, te ponovno od 1861. godine. Zapisnici donose imena gradskih zastupnika, njihovo prisezanje i/ili odustajanje od zastupničke časti, izbore gradskih dužnosnika i sl., a daju i uvid u političku dinamiku vremena. Gradski zavičajnici (knjige građana Osijeka, sačuvane su od 1857. godine) također daju uvid u njihovo (geografsko, ako već ne etničko) podrijetlo, kao i popisi stanovništva koje je radio sam grad, a gotovo je u potpunosti sačuvan samo onaj iz 1857. Ipak, ovi dokumenti nisu pouzdani izvor za etnicitet budući da nema standardiziranog etničkog izjašnjavanja. Imenici glasača mogu pružiti uvid u strukturu stanovništva, no oni su ograničeni samo na muškarce koji imaju pravo glasa, odnosno posjeduju imetak na koji plaćaju određeni iznos poreza. Na kraju, spisi gradskog prezidijala (poglavarstva) sadržavaju dokumente koji se bave najrazličitijim poslovima koji su relevantni za rad: aktivnostima i pripremama za popise, revidiranje istih i sl., kao što daju uvid u političku dinamiku i probleme onoga vremena. Niti jedna od navedenih serija u fondu nije u potpunosti sačuvana; svaka sadrži veće ili manje kronološke nedostatke, pa se moraju kombinirati kako bi se rekonstruirala sustavna slika demografske problematike.

Na prijelazu 19. u 20. stoljeće s reformama uprave sve se više objavljuju podaci relevantni za rad. Tako, primjerice, Zemaljski kraljevski statistički ured u Zagrebu izdaje svoju prvu publikaciju (1905.) koja obuhvaća i zadnja desetljeća 19. stoljeća. Zakoni i naredbe objavljuju se u posebnim zbornicima, a postoje i individualne inicijative poput one Josipa Lakatoša, zagrebačkog novinara, koji prikuplja, obrađuje i izdaje statističke podatke o stanovništvu Hrvatske u svojoj Narodnoj statistici (1914). Sve su to dragocjeni izvori za rekonstrukciju demografskih i upravno-političkih kretanja Hrvatske toga vremena. Stjepan Sršan priredio je zapisnike sjednica Gradskog zastupstva od 1861. do 1901., što značajno olakšava proučavanje političkog života Osijeka u tome razdoblju.

U literaturi se političkog života Osijeka dotiču tek poneki autori, obično u kontekstima koji nisu strogo vezani za širu političku sliku i/ili politički život grada. Tako, primjerice, Branko Ostajmer (2008, 2011) piše o političkom djelovanju Dragutina Riffera

i Dragutina Neumana u Hrvatskom saboru, koji su prije toga bili gradski zastupnici. Zlata Živaković-Kerže (2010) piše o Konstantinu Graffu, gradonačelniku na prijelazu stoljeća, a Stjepan Sršan (2006) daje priloge za biografije nekoliko gradonačelnika. Za razliku od lokalne komponente postoji priličan korpus radova koji se bave širim kontekstom povijesti Monarhije (primjerice Allan J. P. Taylor) ili konkretnije migratornim kretanjima, životom i asimilacijom Nijemaca koji naseljavaju Dunavski bazen Monarhije. Stoga, iako se neki objavljeni radovi mogu koristiti za davanje konteksta i šire slike o pojedincima ili događajima, većina za ovaj rad potrebnih podataka crpljena je iz originalne arhivske građe i objavljenih izvora.

MIGRATORNI TIJEKOVI I IDENTITET NIJEMACA U OSIJEKU

Hrvatska i Slavonija nakon burnih događanja 1848. godine ulaze u dinamično razdoblje druge polovice 19. stoljeća, obilježeno naglom industrijalizacijom, demografskim promjenama i migracijama. Osijek, kao središte Virovitičke županije na istoku Hrvatske, predvodi ove promjene, ističući se kao najjači industrijski grad u Kraljevini, a u jednom trenutku i najveći po broju stanovnika (Živaković-Kerže 2001: 38–39). Nagli industrijski razvoj i imigracija u grad značajno mijenjaju društvenu strukturu i demografsku sliku grada.

Od oslobođenja Osijeka od Osmanlija (1697. godine) grad je bio izložen valovima imigranata. Gradnjom utvrde i uspostavom vojarne u Osijek su pristigli brojni Nijemci, koji su zajedno s domaćim hrvatskim stanovništvom činili njegovu gradsku populaciju. Nakon revolucionarne 1848. godine i zakona o emancipaciji kmetova u Monarhiji mobilnost stanovništva postala je još intenzivnija. Siromašniji seljaci koji više nisu bili vezani za zemlju, prodavali su imetak i odlazili u gradove. S druge strane, rastuća potreba za radnom snagom u uslugama i drugim djelatnostima u gradovima poticala je značajni priljev stanovnika u urbana središta. U tom procesu doseljenici su asimilirali gradsko njemačko stanovništvo, dajući gradovima nacionalni karakter seoskog okruženja (Taylor 1990: 92, Oberkersch 1989: 28–29).

Druga polovica 19. stoljeća obilježena je velikim useljavanjem u Osijek. Zbog stalnog priljeva novih stanovnika, unatoč visokom mortalitetu, grad ostvaruje pozitivan demografski trend. U tom razdoblju započinju migracijski valovi Nijemaca južno od Drave, tzv. Podunavskih Švaba, koji naseljavaju Osijek i druge krajeve Hrvatske. Ovi doseljenici stižu ne samo iz drugih dijelova Monarhije, već i iz politički i sigurnosno nestabilnih područja jugoistočne Europe (Senz 1997: 28–29). Uz Nijemce dolaze i Židovi, kao i Mađari, privučeni prilikama jeftine kupovine zemlje u okolici grada (Živaković-Kerže 1996: 77–78). Zbog nedostatka sustavnih popisa stanovništva sve do 1880. godine, teško je točno utvrditi broj Nijemaca. Oslanjajući se na različite izvore, sredinom 19. stoljeća, procjenjuje se da je broj Nijemaca u Hrvatskoj, Slavo-

niji, Vojnoj krajini i Banatu iznosio oko 335.080. (Senz 1994: 192–193, Seewann 2018: 59).

Kako je već spomenuto, Nijemci se brzo asimiliraju u političkom smislu, doživljavajući sebe političkim Hrvatima, te se tako se i ponašaju. Možda najpoznatiji primjer toga jest rođeni Osječanin Josip Juraj Strossmayer. Njega, i mnoge druge politički istaknutije osobe njemačkoga podrijetla onoga vremena, moglo bi se najpreciznije opisati kao „podrijetlom Nijemci, a po svijesti Hrvati." (Ostajmer 2011: 79). Ovo često može stvoriti zabunu u pisanim dokumentima budući da način pisanja imena uvelike ovisi o autoru. Na primjer, prezime obitelji Broschan može se naći u izvornome obliku, ali i u varijantama kao što su Brošan, Brožan, Brozsan i slično. (HR-DAOS-10, kutija 5751, tekući spisi prezidijala; Sršan 2004, 2005, 2006, 2007, 2008). Također, varijante prezimena Volk/Folk ili Wagner/Vagner upotrebljavaju se naizmjence, kao što se prezime Gross piše ponekad i Groß, Gros, Grosz, ili Florschütz često je Floršic s varijantama. Redovito zbrci pridonose i sami nositelji imena i prezimena, pa se tako gradski sudac Alois Schmidt u samo jednoj godini, u različitim prilikama, različito potpisuje, kao Alojz Šmit, Vjekoslav Šmit, Vjekoslav Schmidt, Aloys Šchimdt i različitim drugim kombinacijama (HR-DAOS-10, kutija 5739, 5740, 5741, 5742 i 5743, tekući spisi prezidijala 1855.). Gotovo svi imaju, uz dano njemačko ime, i hrvatski ekvivalent koji naizmjence koriste zajedno s originalnim ili pohrvaćenim varijantama prezimena, primjerice već spomenuti Alois/Alojz/Aloys/Vjekoslav (Schmidt), Fridrich/Miroslav (Broschan), Franz/Franc/Franjo (Koch/Kuhač), Carl/Karl/Dragutin (Neumann i Riffer), Lorenz/Lovro (Jäger), Leopold/Lavoslav (Ittlinger) i sl. Ovu jezičnu dilemu, kao i jezični odabir, možda najbolje u svom radu opisuje Ljerka Perči (2015) u kojem se može iščitati jezična evolucija Franza Kocha u Franju Kuhača.

Unatoč snažnoj (političkoj) asimilaciji, Nijemci se ipak ne odriču svoga jezika i kulture. Dokaz tome je Njemački kao dominanti jezik visokog društva, trgovine, ali i svakodnevnog života u kojemu svi koriste i/ili razumiju dijelove jezika, čitaju tiskovine na njemačkom jeziku, a u razgovornom jeziku razvija se i jedinstvena mješavina hrvatskog i njemačkog pomiješana s lokalnim izrazima zvana osječki govor (Esseker Sprache). Oglasi za javne dražbe daju se dvojezično već 1855. (HR-DAOS-10, kutija 6717, prilozi u spisu br. 54). Također, franjevački ljetopisac u unosu za 1862. zapisuje kako se novopridošli brat nije dugo zadržao u Osijeku jer ima samo „jedna usta," odnosno ne govori njemački (Sršan 1993: 196). Zanimljivo je navesti da je u brojnim predmetima Gradskog poglavarstva vidljivo da je njemački govoren i rasprostranjen jezik. Primjerice, memorandum za račun gornjogradskog postolara Aloisa Linka, otisnut na njemačkom za klijenta Stefana (Stjepana) Boškovića, i ispisan na njemačkom uvršten je u računske spise grada bez prijevoda (HR-DAOS-10, kutija 6684, predmet 6/1889). U isto vrijeme dopisi bolnice iz Budimpešte, ili dopisi grada Temišvara koji su na mađarskom, uključuju i kratki prijevod na hrvatski (HR-DAOS-10, kutija 6684,

predmet 10/1889). Govori to kako gradski činovnici poznaju i čitaju njemački, dok s mađarskim ne vladaju.

U ovakvom stanju jezične raznolikosti, u kojem niti jezik, niti imena, niti vjera ne mogu biti potvrda nečijeg etniciteta, odlučili smo se koristiti dedukcijom i zapisima suvremenika, kao i dostupnim podacima o pojedinim odličnicima, kako bi ih mogli izdvojiti kao Nijemce, uzimajući prezimena kao prvi putokaz k nacionalnog identitetu nositelja. Također, u pripadnike njemačke zajednice možemo ubrojiti i osobe drugih etniciteta ili vjere koji koriste njemački jezik kao prvi (za što postoje zapisi), odnosno pripadaju njemačkom kulturnom krugu (navodeći kada se radi o takvoj osobi). Taj pristup nam omogućuje da identificiramo ključne ličnosti njemačkog podrijetla i/ili njemačkog kulturnog kruga unatoč njihovoj jakoj asimilaciji i prilagodbi lokalnom okruženju, kao i različitom podrijetlu. Iako su se mnogi od njih u političkom smislu smatrali Hrvatima, njihov njemački identitet može se iščitati iz njihovih prezimena, kao i drugih dostupnih podataka o njihovom podrijetlu i okolnostima njihova dolaska i integracije u osječku zajednicu ali i, ništa manje važno, osobne korespondencije, zapisa suvremenika i drugih dokumenata sačuvanih u arhivu.

STANOVNIŠTVO OSIJEKA 1850. – 1901.

Monarhija je počela provoditi popise stanovništva od 1856. godine, što je donekle omogućilo praćenje etničkog sastava stanovništva. Međutim, podaci sadržani u tim popisima nisu sustavni niti pouzdani, što se može brzo utvrditi proučavanjem originalnih spisa popisa stanovništva Osijeka iz 1857. godine (HR-DAOS-10, knjige 1265–1289). Bitno je napomenuti kako se prilikom tog popisa ne popisuje narodnost niti materinski jezik stanovništva. Slična je situacija i s popisom iz 1869. godine, kada se doduše počinje popisivati nacionalnost, ali nema sustavnog pristupa tome, pa tako nalazimo na ljude koji se identificiraju kao pripadnici etniciteta (Hrvat, Nijemac, Mađar…), regije (Moravac, Tirolac, Bukovinac…) do lokalne pripadnosti ili podrijetla (Peštanac, Győrac/Đerac, Salzburžanin…). Ista zbrka vlada i u zavičajnicima grada Osijeka koji ne mogu biti jasni pokazatelj etniciteta (HR-DAOS-10, knjige 1104 i 1105). Tek popisi učinjeni 1880., 1890., i 1900. daju vjerodostojne podatke u vezi nacionalnosti i materinskog jezika popisanih. Također, popisi sačinjeni u ovom periodu provode se prema koncepciji prisutnog stanovništva, što podatke čini nepouzdanima (Živaković-Kerže 2001: 482).

Prema spomenutom popisu iz 1857. Osijek je imao 16 145 stanovnika, a procjene i različiti, uglavnom nepouzdani, izvori daju različite brojke Nijemaca u Hrvatskoj, Virovitičkoj županiji i, na kraju, Osijeku. Tako je, prema Josipu Lakatošu (1914: 27) i procjeni koju on daje, 1857. u Hrvatskoj (27 035) i Hrvatsko-slavonskoj krajini (2 000) bilo ukupno 29 035 Nijemaca, odnosno njemačkih govornika, odnosno 1.75 %; naj-

više u Virovitičkoj županiji (12 639 ili 7,9 %), a od gradova u Osijeku (3 772 ili 23,36 %). Te podatke treba uzeti s velikom rezervom i smatrati ih tek provizornima. Prema popisu iz 1869. godine Osijek ima 19 942 stanovnika, no nema pouzdanih podataka niti suvremenih spisa o etničkom sastavu stanovništva. Vjeroispovijesni sastav nam donosi određene, ali vrlo šture, i za nacionalni sastav gotovo neupotrebljive, podatke. Primjerice, možemo iščitati da je u Osijeku prisutno 176 evangelika (Martinčić i Vitek 2007: 196), no to ne može poslužiti kao relevantni podatak o njihovom etnicitetu. Popis stanovništva iz 1880. godine već pruža pouzdanije podatke o nacionalnosti i jeziku stanovnika Osijeka (Dobrovšak 2015: 201). Prema tim podacima grad je imao 20 356 stanovnika, od je koje brojke 49,28 % bilo Nijemaca. Stoga, promatrajući projekcije iz 1857. godine, broj Nijemaca zaista je porastao više nego dvostruko. Uzimajući u obzir sveukupni rast stanovništva i migracijske trendove toga razdoblja, malo je vjerojatno da se broj Nijemaca zaista udvostručio. Stoga, opravdano je pretpostaviti da je prethodna procjena iz 1857. godine, zapravo podcijenila stvaran broj Nijemaca koji su tada živjeli u Osijeku.[1]

Talica 1. Broj stanovnika Osijeka, uz popratni broj Nijemaca u Osijeku i njihovim udjelom (izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I: 38–39)

Osijek	**1880.**	**1890.**	**1900.**
Nijemaca	8 970	10 657	12 381
Udio	49,28 %	53,88 %	36,4 %

Iz navedenoga proizlazi kako u drugoj polovici 19. stoljeća Nijemci čine značajan udio u stanovništvu Osijeka, koji raste prema kraju stoljeća, dosegnuvši svoj vrhunac 1890. godine. No, nakon toga razdoblja njihov udio u gradskom stanovništvu opada, a taj trend se nastavlja i u 20. stoljeću, sve do raspada Monarhije. Jedan od razloga za smanjenje priliva njemačkog stanovništva mogla je biti sve snažnija ugarska dominacija i politika mađarizacije u regiji (Živaković-Kerže 2001: 481).

DUŽNOSNICI SLOBODNOG KRALJEVSKOG GRADA OSIJEKA I NIJEMCI

Osijek 1809. postaje slobodni kraljevski grad. Kao takav dobiva široku autonomiju u svojim unutarnjim poslovima, kao i različite povlastice i prava vezane za raspolaganje prihoda od gradskih poreza i daća, uređivanja unutrašnjih poslova grada i u upravljanju politikom grada. Slijedeći običaje toga vremena i postojeće zakone, grad

[1] Ovdje valja napomenuti kako različiti statistički podaci daju konfliktne podatke u ukupnim brojkama. Odlučili smo se koristiti Statistički godišnjak kao službeni podatak Monarhije.

ustrojava i svoja politička i administrativna tijela. Nas će u ovom radu prvenstveno zanimati elektivna tijela koja biraju sami građani i/ili ih imenuju od građana izabrana tijela.

Na čelu izvršne vlasti grada nalazio se gradski sudac (*iuris civitas*, *Stadtrichter*) kojeg je biralo gradsko zastupstvo i potvrđivao vladar, odnosno kralj. Nakon revolucionarnih događanja, sredinom stoljeća, taj se ured počeo nazivati sucem načelnikom, a od 1870. gradonačelnikom. U doba neoapsolutizma gradonačelnička je dužnost svedena na načelnika kotara, s vrlo ograničenim ovlastima. Gradski satnik (*capitaneus civitas*) zapovijedao je gradskom stražom, a istovremeno je služio kao zamjenik gradskog suca i bio član Gradskog vijeća, koje ga je biralo. Kasnijim zakonskim promjenama mijenjao se i naziv tog ureda, a uveden je i ured podnačelnika, odnosno dogradonačelnika. Gradsko vijeće (senat, točnije poglavarstvo) bilo je kolektivno tijelo izvršne vlasti, a činili su ga gradski satnik i još pet izabranih vijećnika (senatora) koje je biralo Gradsko zastupstvo. Zakonodavnu vlast grada činilo je Gradsko zastupstvo (skupština) i imalo je 40 zastupnika koji su među sobom birali gradonačelnika, satnika i vijećnike, kao i svog predsjedavajućeg (*tribunus plebis*, kasnije sudac pročelnik). Članove Gradskog zastupstva birali su građani grada, i to u tri kvote, sukladno podjeli grada: zastupnike Gornjeg grada, Donjeg grada i (U)nutarnjeg i Novog grada (Jelaš 2009: 72). Valja napomenuti da se način izbora, kao i sastav biračkog tijela, mijenjao sukladno zakonskim promjenama u Monarhiji. Ono što je bilo konstanta, jest da je mandat gradskim zastupnicima trajao tri godine, a kasnije su se počela birati svake godine po trećina članova. Broj birača određivao se prema dohodovnom kriteriju, odnosno prema količini plaćenog poreza i mjestu stanovanja birača (Sršan 2009: 84).

U ranim godinama Osijeka kao slobodnog kraljevskog grada pa sve do 1848. primarna moć i inicijativa leži u Gradskom poglavarstvu. Nakon revolucionarnih događanja 1848. i uvođenja neoapsolutizma gradski načelnik je taj koji gotovo samostalno odlučuje o većini stvari, nema izbora, a upražnjena se mjesta popunjavaju imenovanjem s višeg položaja (Jelaš 2009: 71–72). Sjednice Zastupstva nisu javne, a u godinama nakon povratka ustavnog poretka (1861.) sve više političke moći kontinuirano prelazi u ruke Gradskog zastupstva čiji rad postaje isključivo javan (Sršan 2006: 82).

Uz navedene postojale su različite institucije koje je biralo Gradsko zastupstvo, a imale su određene zahtjeve i bile su službe od značaja i utjecaja u zajednici. To su bili gradski notar (bilježnik), računovođa, blagajnik, odvjetnik/pododvjetnik, potkapetan i fizik (liječnik); (HR-DAOS-10 Zapisnici grada Osijeka; Sršan 2004, 2005, 2006, 2007, 2008).

GRADONAČELNICI

Tablica 2. Gradonačelnici Slobodnog kraljevskog grada/kotara Osijeka u drugoj polovici 19. stoljeća (Sršan 2004, 2005, 2006, 2007, 2008)

1850. – 1851.	Antun Stojanović
1851. – 1853.	Baltazar (Bolto) Čaloglović
1853. – 1868.	Alois Schmidt
1868. – 1869.	Antun Stojanović
1869. – 1883.	Nikola Živanović
1884. – 1892.	Fridrich Broschan
1892. – 1895.	Anton Rotter
1895. – 1913.	Constantin Graff

Promatrajući gradonačelnike grada Osijeka u drugoj polovici 19. stoljeća, evidentno je da je njemački utjecaj bio vrlo značajan. Naime, njemački gradonačelnici vodili su grad više od trideset godina tijekom tih pedeset godina. Prema kraju stoljeća, kada su Nijemci postali najbrojnija etnička skupina u gradu, točnije od 1884. godine, svi gradonačelnici bili su Nijemci.

Zanimljivo je napomenuti da gradonačelnici Nijemci nisu nužno postavljani u razdobljima kada su Nijemci bili najbrojnija etnička skupina u gradu, što ilustrira primjer Aloisa Schmidta. Razlog tomu leži u činjenici da je tijekom neoapsolutističkog razdoblja, kada nije bilo demokratskih izbora, sve dužnosničke pozicije imenovalo prvo neposredno nadređeno upravno tijelo, a na njih su imenovane osobe bliske politikama Beča. U tom kontekstu treba spomenuti da je Schmidt prije preuzimanja dužnosti gradonačelnika obnašao funkciju gradskog satnika (dogradonačelnika), te je u razdoblju apsolutizma privremeno obnašao dužnost gradonačelnika (HR-DAOS-10, knjige 557–564). Međutim, činjenica da je Schmidt ostao na čelu grada i nakon povratka ustavnog poretka, zorno svjedoči o njegovom ugledu među građanima te načinu na koji je vodio grad u vrijeme neoapsolutizma.

Još jedna posebnost gradonačelnika njemačkog podrijetla u Osijeku jest da su u pravilu bili blisko povezani s politikom središnje vlasti, ponajprije s ugarskom upravom. Razlog tomu bio je najčešće pragmatičan. Gradski zastupnici željeli su na čelu grada osobu koja će lakše i izravnije komunicirati sa središnjim vlastima u Zagrebu i Pešti, ali i osobu koja neće uzrokovati dulje prekide u obnašanju gradonačelničke dužnosti pri svakoj promjeni na tom položaju jer izbor mora potvrditi vladar, koji je to skloniji brzo učiniti ako se radi o osobi bliskoj njegovim političkim interesima (Sršan 2009: 81). Bez obzira na to svi su gradonačelnici časno i pošteno vršili svoju dužnost, a s

položaja su odlazili ili zbog preuzimanja viših funkcija ili na vlastiti zahtjev, što svjedoči o odsustvu ozbiljnijih tenzija između njih i Gradskog zastupstva glede upravljanja gradom. Štoviše, oni gradonačelnici koji su težili reizboru, u pravilu su ga i dobivali, dapače vrlo često jednoglasno (Sršan 2004, 2005, 2006, 2007, 2008). Po prirodi svog položaja imali su ključnu ulogu u vođenju grada, posebno u godinama kada je Osijek bio u zenitu gospodarskog, kulturnog i urbanog razvoja (Živaković Kerže 2010: 198).

Njemački su gradonačelnici predvodili Osijek više od trideset godina tijekom druge polovice 19. stoljeća. To je osobito bilo uočljivo od 1884. godine nadalje, kada su Nijemci postali najbrojnija etnička skupina u gradu, pa su svi gradonačelnici u tom razdoblju bili etnički Nijemci. To ukazuje na njihov značajan doprinos u ključnim godinama za gospodarski, urbanistički i kulturni napredak Osijeka.

GRADSKI PODNAČELNICI

Gradski sudac načelnik, odnosno gradonačelnik, od postanka Slobodnog kraljevskog grada Osijeka ima svoga zamjenika koji ga zamjenjuje u njegovoj spriječenosti. Tu službu u početku obavlja gradski satnik, da bi izmjenama zakona 1881. uveden posebni ured podnačelnika (Zakon ob ustroju gradskih općina u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, 1881).

Tablica 3. Podnačelnici Slobodnog kraljevskog grada Osijeka (1881. – 1901.); (Sršan 2004, 2005, 2006, 2007, 2008)

1881. – 1884.	Ante Rukavina
1884. – 1885.	Lavoslav Ittlinger
1885. – 1888.	Luka Mesarović
1888. – 1890.	Josip Sedlaković
1890. – 1892.	Dragutin Bartolović
1892. – 1894.	Josip Sedlaković
1894. – 1901.	Dragutin Bartolović

Zanimljivo je primijetiti da su od uvođenja Zakona 1881. godine gotovo svi podnačelnici bili Hrvati. Jedina iznimka je Lavoslav Ittlinger koji je obnašao tu dužnost na početku prvog mandata Fridricha Broschana. Također, od 1883. godine gradonačelnici su bili Nijemci, što ukazuje na to da su gradski zastupnici nastojali uravnotežiti etničku zastupljenost dvaju najbrojnijih naroda u gradu u dvama najvišim izvršnim tijelima gradske vlasti.

GRADSKO VIJEĆE (SENAT)

Uz gradonačelnika, i od 1881. podnačelnika, izvršnu vlast grada činilo je i Gradsko vijeće, tj. Senat (danas: Poglavarstvo), koje je pomagalo čelniku grada u izvršnim poslovima, pripremanju predmeta i najčešće su njegovi članovi bili portfeljski zaduženi za pojedine nadležnosti grada (HR-DAOS-10, knjige 557–564; Sršan 2004, 2005, 2006, 2007, 2008). Članovi Gradskog vijeća morali su posjedovati određena znanja i obrazovanje, te su na te pozicije birani obrazovani ljudi s pravničkim, financijskim ili drugim potrebnim stručnim znanjem. Birali su ih gradski zastupnici, a sastav Vijeća i njegove nadležnosti su se s vremenom mijenjali (Sršan 2009: 80).

Tablica 4. Gradski vijećnici (senatori) Slobodnog kraljevskog grada Osijeka 1867. – 1901. (Sršan 2004, 2005, 2006, 2007, 2008)

1867. – 1868.	Pavao Kolarić
1867. – 1868.	Ilija Penjić
1867. – 1868.	Matija Stojanović
1867. – 1868.	Nikola Živanović
1867. – 1875.	Stjepan Grosz
1868. – 1871.	Ivan Strahuljak
1868.	Josip Umfolg
1869. – 1886.	Vaso Atanasievć
1871. – 1875.	Franjo Čegetek
1876. – 1885.	Stjepan Grosz
1885. – 1893.	Eugen Folk
1887. – 1896.	Nikola Virovac
1893. – 1894.	Dragutin Strumph
1894. – 1896.	Otokar Novak
1896. – 1898.	Ilija Penjić
1900. – 1901.	Otokar Novak
1896. – 1900.	Petar pl. Modesti

Zanimljivo je da Nijemci u pravilu nisu dominirali u ovom uredu te da ih je bilo vrlo malo. Tome može biti nekoliko razloga. Prije svega, služba u Gradskom vijeću bila je počasna i neplaćena, a zahtijevala je mnogo vremena. Mnogi si građani nisu mogli priuštiti takvu vremensku obvezu jer su bili zaposleni, vodili svoje poslove i sl. Nada-

lje, politički utjecaj Gradskog vijeća bio je izraženiji u prvoj polovici 19. stoljeća (Sršan 2006: 80), a nakon povratka ustavnog poretka 1861. i zakonskih promjena veći utjecaj ima Gradsko zastupstvo, pa nema ni posebnog interesa za senatorskim dužnostima.

GRADSKO ZASTUPSTVO (SKUPŠTINA)

Gradsko zastupstvo jest zakonodavno tijelo grada koje kroz svoje stalne i povremene odbore, a ponekad i plenarno, nadzire rad izvršne vlasti, kao što i bira sve gradske dužnosnike. Tijekom druge polovice 19. stoljeća gradski su zastupnici birani po kvotama iz triju gradskih četvrti, prema različitim pravilima, ovisno o važećim zakonima (Jelaš 2009: 72). Budući da su izbori za gradsko zastupstvo bili puno češći nego za druge dužnosti (svake se godine trebala izabrati trećina zastupnika, no to nije uvijek bio slučaj), odabrali smo pet referentnih točaka u kojima ćemo promatrati njegov sastav. Svih pet točaka vezane su uz vrijeme nakon održanog popisa stanovništva (kako bi jasnije korelirali udio Nijemaca u ukupnom broju stanovnika). Izostavili smo period neoapsolutizma kada nije bilo izbora i počeli od prvih održanih izbora 1861.

Bez obzira na česte izbore neka se prezimena ponavljaju, bilo reizborom, bilo da sinovi preuzimaju mjesta svojih očeva ili da ima više obitelji istog prezimena na području grada. Iako je to rijetko, postoje slučajevi da otac i sin sjede u zastupstvu tijekom istoga mandata (recimo Franjo Schmidt, stariji i mlađi). Neke obitelji koje duži niz izbornih ciklusa imaju zastupnike ili vijećnike, uključuju: obitelj Broschan, Schmidt, Florschütz, Prandau, Reisner, Wagner, Gross, Tranger, Volk, Neumann i dr. (HR-DAOS-10, knjige 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564; Sršan 2004, 2005, 2006, 2007, 2008).

Izbori za Gradsku skupštinu, nakon duge pauze za vrijeme neoapsolutizma, održavaju se početkom 1861. Sjednica prvog saziva gradskog zastupstva nakon povratka ustavnog poretka održana je 11. ožujka 1861., a sastav Gradskog zastupstva na toj sjednici bio je sljedeći (imena kako su zapisana u Zapisnicima grada 1861.):

Hugo Marinović, Gustav barun Prandau, Ferdinand Redlstein, Ivan Weinmüller, Stjepan Lukić, Imro pl. Reisner, Franjo Janda, Marko Špiller, Dragutin Prukner, Josip Horning, Mišo Szallay, Ivo Moslavac, Adam Bačanji, Leopold Blau, Andrija Babić, Mato Penjić, Ludvig pl. Szallopek, Ladislav Arvay, Ladislav Molnar, Josip Čordašić, Franjo Vagner, Ivan Faist, Josip Krizmanić, Vatroslav Flošic, Pavo Goretić, Antun Bartholović, Josip Veichinger, Stjepan Hollup, Dragutin Mergenthaller, Franjo Schmidt, Gerga Martinović, Franjo Rayman, Lazo Berkić, Miloš Savić, Ivan Endt, Gregor Agrigović, Marko Aksentijević, dr. Vaso Athanasievć, Đuro pl. Jurković, Dimitrije Taičević (40). U tom trenutku nema izabranog gradonačelnika.

Gradsko zastupstvo u ovom sazivu čini 17 Nijemaca, odnosno 42,5 % od ukupnog broja zastupnika. Prema prije spomenutoj procjeni Lakatoša (1914: 27) kako je Osijek 1857. imao 3 772, tj. 23,36 % njemačkih stanovnika, dolazimo do zaključka kako su imali udio veći gotovo dvostruko od udjela u ukupnom stanovništvu grada. Zanimljivo je spomenuti kako je ovo saziv zastupstva s najbrojnijim predstavnicima Mađara u promatranom razdoblju (6 zastupnika, odnosno 15 %).

Sastav Gradskog zastupstva 1870. godine (imena kako su zapisana u Zapisnicima grada 1870.):

Josip Dragutin Prukner, Franjo Rajman, Mijo Sallay, Marko Aksentijević, Gregor Agrigović, Ladislav Arvay, dr. Vaso Atanasievć, Josip Čordašić, Ignjo Floršic, Franjo Dragutin Janda, Hugo Marinović, Milioš Savić, Franjo Šmidt stariji, Dimitrije Tajčević, Franjo Wagner stariji, Josip Weichinger, Ivan Weinmüller, Mijo Čeh, Franjo Fabian, Josip Fözmayer mlađi, Ivan Grosz, Stjepan Heim, Vjekoslav Janković, Josip Kalivoda, Ivan Laipzig, Gjorgje Mavrodić, Adolf Mayer, Karlo Mergenthaler, Ilija Mohl, Stevo Nedelković, Miloš Pešić, Gustav barun Prandau, Ivan Pucenić, Pavle Radanović, Imro pl. Reisner, Ivan Schmidt, Ferdo Sedlaković, Ivan Stengl, Franjo Verovsky (39) i gradonačelnik Nikola Živanović.

U ovom sastavu Gradskog zastupstva sjedi 18 Nijemaca, što čini udio od 45 %, dakle nešto manje od polovice. Iako za 1870. nemamo jasne podatke o etničkom sastavu grada, možemo pretpostaviti, na temelju popisa iz 1869. i (i)migracijskih trendova, da je udio Nijemaca i dalje bio manji od polovice, možda čak i manji od 40 %. S obzirom na to, možemo zaključiti kako su u javnom životu grada, odnosno najbitnijem tijelu gradske samouprave, nadzastupljeni, iako ni izbliza kao u prošlom sazivu.

Sastav Gradskog zastupstva 1880. godine (imena kako su zapisana u Zapisnicima grada 1880.):

Andrija Altgayer mlađi, Milan Atanasijevć, Dragutin Bartolović, Miroslav Broschan, stariji, Joisp Čordašić, Franjo Fabian, Ignjo Florschütz, Ivan Grosz, Mato Gršković, Ignjo Hartl, Stjepan Heim, David Herman, Ivan Herman, Lavoslav Ittlinger, Josip Janković, dr. Josip Kalivoda, Franjo Knittl, Antun Maulbek, Gojko Mavrodić, August Medić, Ivan Mehrle, Luka Mesarović, Stevan Nedelković, Jovan Nešković, Franjo Nuber, Sofronije Poznanović, Josip Rittezer, Ante Rukavina, Franjo Schmidt, Ferdo Sedlaković, Josip Sedlaković, Andrija Šarčević, Josip Špringer, Slavoljub Štrobach, Jovan Tajčević, Stevan Vesić, Ignjo Wagner, Ivan Weinmüller, Franjo Werovsky (39) i gradonačelnik Nikola Živanović.

Ovo je prvi sastav Gradskog zastupstva u koji su, nakon građanske emancipacije Židova (1873.), izabrani i pripadnici židovske zajednice Osijeka. Židovska je zajednica bila vrlo raznolika te iako su najčešće nosili njemačka prezimena, mnoge su obi-

telji bile podrijetlom iz Mađarske i češće koristile mađarski u privatnoj komunikaciji, te ne spadaju u ono što bismo okarakterizirali kao njemački kulturni krug. Prvi zastupnici iz redova Židova bili su David Herrmann i Josip Springer. Obitelji obojice vukle su podrijetlo iz Mađarske, i uz hrvatski najbolje su se služili mađarskim jezikom (Dobrovšak 2021: 567, 687). Prema podacima iz 1880. godine u Gradskom zastupstvu Osijeka sjedilo je 19 Nijemaca, što je činilo 47,5 % ukupnog broja zastupnika. Unatoč nekim manjkavostima popis stanovništva iz te godine pruža jasnije informacije o etničkom sastavu grada, pri čemu Nijemci čine 49,28 % stanovnika. S obzirom na to možemo zaključiti da je zastupljenost njemačke zajednice u javnom životu grada bila razmjerna njihovu udjelu u ukupnom stanovništvu.

Sastav Gradskog zastupstva 1890. godine (imena kako su zapisana u Zapisnicima grada 1890.):

Andrija Altgayer, Dragutin Bartolović, Ivan Cekorić, Franjo Fabian, Franjo Fais, Julius Farago, Josip Firinger, Ignjo Florschütz, Adolf Freund, Andria Gaidl, Ladislav Gillming, Vaso Gjurgjević, Mato Gršković, Stjepan Heim, Lavoslav Ittlinger, Nikola Kostić stariji, Adolf Krausz, Ivan Krausz, Stjepan Masper, Hugo Marković, Luka Mesarović, Vaso Muačević, Franjo Mudrovčić, Dragutin/Carl Payerle, Lazar Popović, Antun Pšik, Joco Radanović, Adam pl. Reisner, Dragutin Riffer, Aleksander Rottenbücher, Nikola pl. Sallopek, Franjo Schmidt mlađi, Josip Sedlaković, Edo Strobach, T(e)odor Tranger, Vlado Trifunović, Ignjo Wagner, Franjo Weisz, Mato Zimmer (39) i gradonačelnik Miroslav Broschan.

Sastav Gradskog zastupstva iz 1890. godine činila su i tri zastupnika iz redova židovske zajednice Osijeka: Adolf Krausz, Ivan Krauss i Alexander Rottenbücher. Sva trojica su se u privatnoj i službenoj korespondenciji služili gotovo isključivo njemačkim jezikom i možemo ih pribrojiti njemačkom kulturnom krugu (HR-DAOS-10, kutija 6684; Dobrovšak 2021: 120, 607). Sukladno tome, bilo je 23 zastupnika njemačkog podrijetla, što je činilo visokih 57,5 % od ukupnog broja članova, a ako njima pribrojimo i Krausze te Rottenbüchera, kao pripadnike njemačkog kulturnog kruga, taj se broj penje do 26, odnosno 65 %. Uspoređujući to s podacima iz popisa stanovništva tog vremena, udio Nijemaca u ukupnom stanovništvu grada Osijeka iznosio je 53,88 %. Stoga, razmatrajući odnos njihove zastupljenosti u gradskom parlamentu spram njihova udjela u cjelokupnom stanovništvu, može se zaključiti da su Nijemci bili nadzastupljeni u Gradskom zastupstvu.

Taj podatak valja promatrati u kontekstu sveukupne društvene i ekonomske moći njemačke zajednice u gradu, kao vodeće gospodarske skupine, industrijalaca, obrtnika i trgovaca. Također, možemo sa sigurnošću tvrditi da su Nijemci, kao obrazovana i ekonomski dominantna skupina, bili aktivniji i zainteresiraniji za sudjelovanje u lokalnoj politici. Stoga, nerazmjerna njemačka zastupljenost u Gradskom zastup-

stvu ne znači nužno njihovu brojčanu dominaciju, koliko odražava njihovu veću aktivnost i angažiranost u lokalnoj politici.

Sastav Gradskog zastupstva 1900. godine (imena kako su zapisana u Zapisnicima grada 1900.):

Franjo Altgajer, Kosta Bošković, Josip Dunić, Josip Firinger, Ignjo Frei, Vaso Gjurgjević, Franjo Gollnhoffer, Josip Gottschalk, Stjepan Greger, Stjepan Heim, Josip Horvat, Ante Joanović, Josip Kerner, Granjo Kiš, Edo Koller, Adolf Krausz, Dragutin Laubner, Stjepan Masper, Josip Mayer, Luka Mesarović, Josip Metzing, Gregor Milošević, Vaso Muačević, Josip Neumann, A. Nikola Plavšić, Joco Radanović, Adam pl. Reisner, Aleksander Rottenbücher, Franjo Schmidt, Franjo Schmidt mlađi, Leopold Schwartz, Josip Sedlaković, Koloman Šepper, Teodor Tranger, Žiga Vokaun, Franjo Wein, Franjo Weis, Oskar Weiszmayer, Wilim Winter (39) i gradonačelnik Konstantin Graf.

Ovaj saziv zastupstva ujedno je i najbrojniji što se tiče zastupnika predstavnika židovske zajednice, bilo ih je pet: Alexandar Rottenbücher, Adolf Krausz, Leopold Schwartz, Oskar Weiszmayer i Wilim Winter. Kako smo već naveli Rottenbücher i Krausz pripadaju njemačkom kulturnom krugu, kao i Wilim Winter (Dobrovšak 2021: 711). Oskar Weiszmayer i Leopold Schwartz pripadaju mađarskom kulturnom krugu (Dobrovšak 2021: 706–708, 711). Konačno, na samom prijelazu stoljeća, u sastavu Gradskog zastupstva bilo su 23 Nijemca, odnosno 57,5 % od ukupnog broja zastupnika. Ako tom broju pribrojimo i Rottenbüchera, Krausza i Wintera, dolazimo do brojke od 26 zastupnika, odnosno 65 %. Udio Nijemaca u gradskom parlamentu bio je izrazito visok, kako u apsolutnom smislu, tako i u odnosu na njihov pad u ukupnom stanovništvu grada. Naime, udio Nijemaca u Osijeku počinje opadati, pri čemu popis iz iste godine pokazuje da oni čine svega 36,4 % stanovništva. Unatoč značajnom padu njihova udjela u ukupnom borju stanovnika, njihova zastupljenost u Gradskoj skupštini kontinuirano raste od sredine stoljeća, dajući njemačkoj zajednici snažan utjecaj na lokalni politički život. Ovi podaci jasno ukazuju na to da je njemačka zajednica u Osijeku imala nerazmjerno veću zastupljenost u gradskoj vlasti nego što je bila njihova demografska zastupljenost u gradu. Kontinuirani rast zastupljenosti u Gradskom zastupstvu u vremenu kada im udio u ukupnom stanovništvu grada opada, omogućuje im da zadrže i čak pojačaju svoj politički utjecaj, unatoč smanjenju njihova udjela u ukupnom stanovništvu. Ta neproporcionalnost vjerojatno je odražavala socioekonomsku moć i status njemačkog stanovništva, koje je bilo vodeća gospodarska skupina u gradu kao industrijska, obrtnička i trgovačka elita.

Statistike o udjelu zastupnika njemačkog podrijetla u Gradskom zastupstvu pokazuju da su oni gotovo uvijek bili nadzastupljeni u odnosu na udio u ukupnom stanovništvu grada. Štoviše, čak i kada je broj Nijemaca u Osijeku počeo opadati nakon vrhunca 1890. godine, njihova zastupljenost u gradskom vijeću nastavila je rasti te je krajem

stoljeća dosegla 50 % od ukupnog broja zastupnika. Ta je brojka puno veća kada u obzir uzmemo zastupnike pripadnike njemačkog kulturnog kruga. To jasno ukazuje da je njemačka zajednica bila izuzetno angažirana i uživala velik ugled u javnom i političkom životu Osijeka, a njihov utjecaj je rastao usporedno s industrijskim razvojem grada. Budući da su vodeći industrijalci, obrtnici i trgovci bili upravo Nijemci, njihov nerazmjerno snažan utjecaj na gradski javni i politički život, posebno unutar Gradskog zastupstva, nimalo ne iznenađuje.

Također, treba uzeti u obzir i širi kontekst demografsko-socijalne slike grada. Naime, etnički Nijemci su, kao ekonomski i obrazovno dominantna skupina, bili aktivniji i zainteresiraniji za sudjelovanje u lokalnoj politici. Isto tako, unatoč padu njihova udjela u stanovništvu, to ne znači nužno da su ostale etničke skupine bile isključene iz procesa odlučivanja, kako i vidimo na primjeru donačelnika i gradskog Senata.

PRIMJER DRAGUTINA NEUMANNA I DRAGUTINA RIFFERA

Pravi razmjer dominacije etničkih Nijemaca u političkom životu Osijeka možda najbolje ocrtava primjer dvojice suvremenika i prvaka različitih političkih struja Dragutina Neumanna (1856. – 1911.) i Dragutina Riffera (1852. – 1896.). Oboje su bili osječki odvjetnici, vrlo aktivni u javnom i kulturnom životu grada, članovi Gradskog zastupstva, Neumann 1886. – 1895., Riffer 1887. – 1895. Obojica su bili zastupnici u Hrvatskom saboru, Neumann 1890. – 1892., a Riffer 1890. – 1896. No, dok je Riffer uživao veliki ugled u Narodnoj stranci, Neumann je bio blizak političkim stavovima biskupa Strossmayera i Neovisne narodne stranke (Ostajmer 2011: 57).

Drugim riječima, Neumann je predstavljao tadašnju oporbu koja se opirala nastojanjima mađarizacije, i kao takav je i pobijedio Riffera na izborima za zastupnika u Osijeku 1890. (Ostajmer 2011), dok je Riffer predstavljao „mađarsku“ opciju blisku banu Khuenu Hedervaryju. Dok je Neumann bio predvoditelj hrvatskog narodnog preporoda u Osijeku i „politički vođa osječkih Hrvata“ (Ostajmer 2008: 97), Riffer je tipični primjer narodnjaka i režimu bliskog čovjeka. Obojica su etnički Nijemci, „zapetljani“ u posebnosti lokalne politike, provodeći politike za račune Hrvata ili Mađara.

OSTALI GRADSKI UREDI

Grad Osijek imao je niz dodatnih ureda koji su obavljali zadaće u okviru djelokruga slobodnog i kraljevskog grada. Ti su uredi zahtijevali specifična stručna znanja, a Gradsko zastupstvo ih je biralo na određeno razdoblje. Ove službe nisu bile doživotni činovnički položaji, već uredi koji su obavljali određene javne dužnosti. Njihov se naziv mijenjao sukladno zakonskim propisima pojedinog razdoblja. Neki su uredi imali više obnašatelja istovremeno, a neki su s vremenom dobili i zamjenike

ili pomoćnike kako je opseg posla rastao. Također, bilo je uobičajeno da iste osobe na određeno vrijeme obnašaju različite dužnosti, te da s vremenom dobivaju druge položaje ili napreduju na bitnije službe i dužnosti. To omogućuje praćenje javnih karijera uglednika Osijeka. Primjeri takvih ureda su gradski računovođe, primalje, mjernici, inženjeri, fizici (liječnici), odvjetnici, bilježnici, ranarnici i slično.

Radi se o službama koje obnašaju ugledni i učeni građani Osijeka, te zbog njih (a mnogi i prije) uživaju poseban ugled. Tako je, primjerice, franjevački ljetopisac u zapisu 1857. o smrti bivšeg gradskog fizika Leopolda Bishofa (1815. – 1836.) posvetio nekoliko redaka pišući o njegovoj poštovanosti i stručnosti (Sršan 1993: 192). Pa ipak, ove službe nisu imale značajni utjecaj na politički život, s jednom iznimkom, a to je gradski satnik. On je bio odgovoran za redarstvo i javni red. Prije uvođenja dužnosti podnačelnika, bio je zamjenik (grado)načelniku, a od sredine devedesetih godina mijenja ime u kapetan.

Tablica 5. Satnici Slobodnog kraljevskog grada Osijeka, od 1896. kapetan (1867. – 1901.); (Sršan 2004, 2005, 2006, 2007, 2008)

1867. – 1868.	Dragutin Herrman
1868. – 1875.	Antun Kaup
1875. – 1885.	Petar Modesti
1884. – 1886.	Eugen Volk (II. satnik)
1887. – 1895.	Petar Modesti
1896. – 1901.	Eugen Gayer (kapetan)

Tablica jasno ilustrira dominantnu ulogu etničkih Nijemaca u ključnoj gradskoj funkciji redarstva i javnog reda u Osijeku krajem 19. stoljeća. Između 1867. i 1901. godine gotovo svi satnici Slobodnog kraljevskog grada Osijeka bili su Nijemci, s iznimkom Petra Modestija. Takav kontinuitet na ovom položaju, usprkos demografskim promjenama i opadanju udjela njemačkog stanovništva u gradu, ukazuje na snažan politički i društveni položaj njemačke zajednice u Osijeku toga vremena. Čak i kad njihov udio u ukupnom broju građana pada, Nijemci uspijevaju zadržati kontrolu nad ovom važnom gradskom institucijom, što im omogućuje da zadrže znatan utjecaj na javni i politički život grada. Dominacija Nijemaca na funkciji gradskog satnika vrlo slikovito prikazuje važnost i snagu njihove uloge u Osijeku krajem 19. stoljeća.

ZAKLJUČAK

Njemačka zajednica u Osijeku imala je značajan utjecaj na sve vidove gradskog razvoja u drugoj polovici 19. stoljeća. Doseljavanje Nijemaca, započeto nakon oslobođenja od Osmanlija, a intenzivirano kolonizacijskim valovima koji su kulminirali u kasnom 19. stoljeću, dovelo je do toga da su Nijemci u jednom trenutku činili i većinu stanovnika Osijeka. Etnički Nijemci, uglavnom imućni obrtnici, trgovci i industrijalci, bili su zainteresirani za funkcioniranje grada, te su se od stjecanja statusa slobodnog kraljevskog grada aktivno uključivali u rad samoupravnih tijela. Iako nisu politički djelovali kao kompaktna etnička cjelina, često predstavljajući suprotstavljene ideje i vizije, to ih nije spriječilo da kulturno i jezično dominiraju gradskim životom, posebice u visokom društvu.

Nadalje, analiza povijesnih izvora pokazala je da su Nijemci u promatranom razdoblju bili u pravilu razmjerno zastupljeni ili nadzastupljeni u političkim tijelima grada u odnosu na svoj udio u ukupnom broju stanovnika. Primjerice, 1880. godine, dok su Nijemci činili 49,28 % stanovništva Osijeka, oni su držali 47,5 % zastupničkih mjesta u Gradskoj skupštini. 1900. godine, iako im je udio u stanovništvu pao na 36,4 %, Nijemci su i dalje kontrolirali 57,5 % mjesta u Gradskom zastupstvu. Kada ovim brojkama pribrojimo i sve zastupnike pripadnike njemačkog kulturnog kruga, brojka je još i veća. Ovakva nadzastupljenost Nijemaca u lokalnoj vlasti, unatoč njihovom opadajućem udjelu u demografskoj strukturi grada, jasno ukazuje na snažan politički utjecaj i dominantnu ulogu njemačke zajednice u Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća. Njihov presudan angažman u gradskoj politici i upravi, kao i nerazmjerno visoko sudjelovanje u ključnim političkim institucijama, omogućili su Nijemcima da zadrže znatan utjecaj na cjelokupni politički i društveni život grada.

Međutim, podaci također pokazuju da etnička zastupljenost u gradskim tijelima nije nužno odražavala stvarni demografski udio njemačkog stanovništva u Osijeku. Unatoč njihovoj kontinuiranoj dominaciji u političkim institucijama, udio Nijemaca u ukupnom stanovništvu grada smanjen je s gotovo četvrtine (1870.) na nešto više od trećine stanovništva (do 1900.). godine. Ova promjena u demografskoj slici grada upućuje na to da su Nijemci u Osijeku, premda nerazmjerno zastupljeni u lokalnoj politici, ipak gubili demografsku prednost nad drugim etničkim skupinama, posebice Hrvatima. Stoga, iako su Nijemci zadržali značajan politički utjecaj, njihov dominantni položaj u gradskim institucijama nije nužno održavao realno stanje u demografskoj strukturi grada. Unatoč njihovoj stalnoj prevlasti u lokalnoj politici udio njemačkog stanovništva u ukupnom stanovništvu Osijeka je s vremenom smanjen.

Povijest Osijeka u drugoj polovici 19. stoljeća nezamisliva je bez proučavanja uloge osječkih Nijemaca. Njihov doprinos kao gospodarstvenika, umjetnika, intelektualaca, mecena i političara ostavio je neizbrisiv trag na grad i društvo tog vremena.

Osim gospodarske investiranosti u lokalne prilike upravo im je ta pozicija omogućavala dovoljno vremena i resursa za bavljenje politikom. Razvoj Osijeka i njegova lokalna povijest nerazdvojni su od uloge njemačke zajednice, što je evidentno i u rezultatima ovoga istraživanja.

LITERATURA

Dobrovšak, Ljiljana. 2015. Njemački govornici po županijama u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji od 1880. do 1910. *Godišnjak Njemačke zajednice.* ur. Trischler, Renata. Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj. Osijek.

Dobrovšak, Ljiljana. 2021. *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*. Židovska općina Osijek. Osijek.

Jelaš, Josip. 2009. Funkcioniranje gradske uprave i statuti Osijeka 1809. – 1945. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*. Državni arhiv u Osijeku. Osijek.

Lakatoš, Josip. 1914. *Narodna statistika*. Vlastito izdanje. Zagreb.

Martinčić, Julijo; Vitek, Darko. 2007. Demografska slika Virovitičke županije 1869. godine. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* Sv. 22. 187–200.

Oberkersch, Valentin. 1989. *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien*. Donauschwäbisches Archiv. München.

Ostajmer, Branko. 2008. Dragutin Riffer (1852. – 1896.) – osječki odvjetnik i saborski zastupnik. *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice.* ur. Trischler, Renata. Njemačka narodnosna zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj. Osijek.

Ostajmer, Branko. 2011. Dr. Dragutin Neuman (Neumann) – zastupnik u Hrvatskom saboru 1890. – 1892. *Godišnjak Njemačke zajednice.* ur. Trischler, Renata. Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj. Osijek.

Perči, Ljerka. 2015. Dva pisma Franje Kuhača iz ljeta 1863. godine. *Godišnjak Njemačke zajednice.* Ur. Trischler, Renata. Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj. Osijek.

Seewann, Gerhard; Portmann, Michael. 2018. *Donauschwaben: Deutsche Siedler in Südosteuropa*. Deutsches Kulturforum östliches Europa. Potsdam.

Senz, Ingomar. 1994. *Die Donauschwaben*. Verlag Langen-Müller. München.

Senz, Ingomar. 1997. *Donauschwäbishe Geschichte. Wirtschaftliche Autarkie und politische Entfremdung 1806 bis 1918.* Universitas Verlag. München.

Sršan, Stjepan. 2006. Gradonačelnici slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1945. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*. Državni arhiv u Osijeku. Osijek.

Taylor, Allan John Percival. 1990. *Habsburška monarhija 1809. – 1918*. Znanje. Zagreb.

Živaković-Kerže, Zlata. 1996. *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.).* Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek. Osijek.

Živaković-Kerže, Zlata. 2001. Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka u 19. stoljeću. *Časopis za suvremenu povijest* 32/2. 475–491.

Živaković-Kerže, Zlata. 2010. Konstantin Graff, gradonačelnik Osijeka na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. *Godišnjak Njemačke zajednice.* ur. Trischler Renata. Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj. Osijek.

Arhivska građa

Državni arhiv u Osijeku, fond 10, Gradsko poglavarstvo Osijek 1850. – 1918.

Objavljeni izvori

Sršan, Stjepan (ur.). 1993. *Osječki ljetopisi 1686. – 1945.* 1993. Povijesni arhiv u Osijeku. Osijek.

Sršan, Stjepan (ur.). 2004. *Zapisnici grada Osijeka 1861. – 1866.* Državni arhiv u Osijeku. Osijek.

Sršan, Stjepan (ur.). 2005. *Zapisnici grada Osijeka* 1867. – 1875. Državni arhiv u Osijeku. Osijek.

Sršan, Stjepan (ur.). 2006. *Zapisnici grada Osijeka* 1876. – 1886. Državni arhiv u Osijeku. Osijek.

Sršan, Stjepan (ur.). 2007. *Zapisnici grada Osijeka* 1887. – 1895. Državni arhiv u Osijeku. Osijek.

Sršan, Stjepan (ur.). 2008. *Zapisnici grada Osijeka 1896. – 1901*. Državni arhiv u Osijeku. Osijek.

Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I. Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu. Zagreb. 1905.

Zakon od 28. siječnja 1881. ob ustroju gradskih občina u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, 1881., komad III, br. 3.

The influence of the German community on the political life os Osijek in the second half of the 19th century

ABSTRACT

The paper analyses the influence of ethnic Germans on the political life of Osijek in the second half of the 19th century, a period marked by economic development and increased migration to urban centres. At the time, Osijek was a multiethnic city with a strong German community that played a significant role in its economic, cultural, and political life. By analysing census data from 1857 to 1900, the study tracks the proportion of Germans in the city's total population and their representation in public, elected positions. The research findings indicate that in the first half of the observed period, Germans were represented in public administration in proportion to their share of the population. However, toward the end of the century, they became overrepresented in political life, despite their declining share in the population of Osijek. This phenomenon highlights the political and social dynamics that allowed Germans to maintain and even strengthen their influence, even when they were no longer the dominant ethnic group in Osijek.

Keywords: *Osijek, 19th century, Germans, demography, local politics*

dr. sc. Dragutin Babić
Institut za istraživanje migracija
dragutin.babic@imin.hr

UDK: 323.1
Izvorni znanstveni rad

Nacije, etničke zajednice, identiteti: slučaj Hrvatske[1]

SAŽETAK

U ovom se radu interpretiraju nacionalni/etnički identiteti i dovode u vezu sa sociopolitičkom zbiljom globalnog i hrvatskog društva u dvadeset prvom stoljeću. Teorijska razina rada uključuje preispitivanje pojmova iz sfere nacije i nacionalnog s temeljnim pitanjem što čini sadržaj nacionalnih/etničkih identiteta i kako se oni mijenjaju tijekom vremena. U Hrvatskoj, koja je devedesetih godina dvadesetog stoljeća bila socijalistička republika u sastavu SFRJ-a, kao i na čitavu prostoru bivše države, dolazi do strukturnih promjena, kako na razini poretka tako i na razini države. S promjenom poretka došlo je postupno do disolucije bivše države, najprije u političkim konfliktima da bi sve završilo u ratnim sukobima sa srpskim osvajačkim ratom kao temeljnim generatorom. U tim vremenima dotadašnji se identiteti preispituju, a kao središnje identitetske osi nameću se nacionalni identiteti, što će u sociopolitičkom ambijentu etničkih oblika nacije dovesti do sukoba oko suvereniteta na danom prostoru. Iako su u pojedinim fazama političkih sukoba i ratova različiti akteri instrumentalizirali nacionalni identitet u svrhu kodiranja 'našeg' teritorija, neprijeporno je da je pritom srpski etnonacionalizam otišao najdalje, sve do inzistiranja na državi koja će obuhvatiti sve Srbe neovisno o republičkim granicama. U razdoblju nakon međunarodnog priznanja novonastalih država, a kasnije u poslijeratnom razdoblju, nekada konstitutivni narodi u SFRJ-u postaju nacionalne manjine. Za razliku od 'starih' nacionalnih manjina koje povijesno traju duže, 'nove' su se nacionalne manjine tek trebale pozicionirati u novim okolnostima, što pred njih, kao i pred većinsko stanovništvo i državne institucije, postavlja nove zahtjeve/izazove. Identiteti nacionalnih i etničkih

[1] Ovaj je rad napisan u okviru projekta *Kulturni i politički aspekti identiteta nacionalnih/etničkih manjina u Hrvatskoj*, koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

manjina imaju više različitih segmenata, a među strukturnim dimenzijama tih identiteta najvažnije mjesto zauzimaju kulturni i politički aspekti, što je predmet analize u ovom radu.

Ključne riječi: *nacije, etničke zajednice, identiteti, nacionalne manjine, Hrvatska*

UVOD

Pitanja identiteta dominiraju u javnom diskursu i javnim politikama kraja dvadesetog i početka dvadesetprvog stoljeća. Razlozi su višestruki, od sve veće normativne i političke afirmacije ljudskih i manjinskih prava na globalnoj razini, raspada socijalističkih poredaka u Europi, disolucije federativnih država, u nekim slučajevima popraćenih ratnim sukobima, konstituiranjem nacija-država, te individualizacijom u društvu, a donekle i marginalizacijom pojedinaca koji traže utočište u kolektivnim identitetima, posebno vjerskom i nacionalnom, a ponegdje i u njihovoj kombinaciji. Kako je Europa, uključujući i Hrvatsku, s nekim otklonima, dominantno sekularni geopolitički i sociokulturni prostor, glavnu ulogu u identitetskim naracijama i njihovoj političkoj i društvenoj operacionalizaciji ima nacionalni identitet, koji u funkcionalnom smislu na društvenoj sceni figurira kao svojevrsni nadidentitet, identitet svih identiteta. Njegov opseg i sadržaj mijenjaju se u zavisnosti od dinamike društvenih procesa, njihove unutarnje i vanjske konfliktnosti, te odnosa moći u društvu, što utječe na socijalnu konstrukciju kolektivnih identiteta, pa onda i nacionalnog/etničkog. Što se više u pitanje dovode prosvjetiteljski ideali i multikulturalizam kao paradigma rješavanja međunacionalnih odnosa, jačaju etnocentrizam i etnonacionalizam praćeni isključivošću, ksenofobijom, stigmom i ukupno destruktivnom atmosferom i političkim akcijama prema drugačijima. Druga strana nacionalnog identiteta, što je u korelaciji sa sociopolitičkim okolnostima, može nositi emancipatorske potencijale koji vode prema afirmaciji pojedinih nacionalnih entiteta, a međuzavisnost i isprepletenost destruktivnih i inkluzivnih potencijala nacije najčešće je zastupljena. U Hrvatskoj pitanja interkulturalizma i multikulturalizma imaju za podlogu višeslojni društveni supstrat u činjenici egzistiranja, javnog djelovanja i međusobne socijalne interakcije Hrvata kao etničke većine i još dvadeset i dvije registrirane nacionalne/etničke manjine, ostalih koji nisu navedeni pojedinačno na normativnoj razini, te onih koji se nacionalno ne opredjeljuju. Identiteti nacionalnih/etničkih manjina u Hrvatskoj u korelaciji su s više činilaca, koji ih mogu afirmirati i sprječavati, a u slučaju nacionalnih/etničkih manjina u opreci su s činiocima asimilacije i njezinim učincima. Temeljno pitanje ovih zajednica svodi se na to kako očuvati, prenijeti i u novim sociopolitičkim okolnostima socijalno konstruirati nacionalni identitet te kako, ako ne spriječiti (iako bi to bilo poželjno), barem usporiti asimilaciju ovih zajednica i omogućiti njihovu što bolju i uspješniju integraciju u hrvatsko društvo, kako na normativnoj tako i na funk-

cionalnoj razini. Ukupni nacionalno-manjinski korpus je vrlo raznolik, od njihovog različitog broja i udjela u ukupnoj hrvatskoj populaciji, do povijesnih i zemljopisnih činilaca koji prave razliku, pa vjerojatno i temeljne, a važne distinkcije među njima, podjele na 'stare' i 'nove' manjine. Razlika se ponajprije tiče normativne razine u bližoj prošlosti, usporedba socijalističkog razdoblja i samostalne Hrvatske. U političkim i društvenim procesima mijenjaju se sociopolitički statusi pojedinih grupa i zajednica uključujući nacionalne/etničke, pa su promjene posebno evidentne u statusu i društvenoj poziciji onih nacija koje su imale konstitutivni status u jugoslavenskoj federaciji, a toj promjeni u značajnom obimu pridonijele su političke i društvene promjene devedesetih, te rat 1991. – 1995. Pitanja identiteta kolektivnih aktera bila su itekako važna u prethodnom socijalističkom poretku, iako u konačnici kontrolirana i u znatnom dijelu socijalno konstruirana od strane vladajuće partije. Nakon demokratskih procesa i uvođenja višestranačja nacionalni identiteti dobili su svoje višeglasje, disperzirano u različitim fragmentima političke moći. Nakon provedenih izbora situacija se donekle pojednostavljuje, utoliko što vladajući imaju znatno veće mogućnosti socijalne konstrukcije nacionalnih identiteta, kako većinskog tako i utjecaja na statuse i identitete nacionalnih/etničkih manjina. U novim okolnostima, pojačano i generirano ratnim okolnostima, nameću se modeli nacionalnih identiteta, koji favoriziraju ili defavoriziraju, pa i stigmatiziraju, neke segmente ukupne hrvatske populacije, pa i one u korpusu etnonacionalne većine. Utoliko se nameće/u spoznajno pitanje/pitanja o tome što se događa s nacionalnim/etničkim identitetima i kako su sami akteri, posebno u nacionalno-manjinskom korpusu u Hrvatskoj angažirani na očuvanju, prijenosu i socijalnoj konstrukciji identiteta svojih nacionalnih/etničkih zajednica, a to je temeljni spoznajni cilj koji se postavlja u ovom radu.

NACIJE I ETNIČKE ZAJEDNICE IZMEĐU INTEGRACIJE I SUKOBA

Nastanak etničkih zajednica i nacija je različit, od toga da već integriranjem plemena i konstituiranjem zajedničkog identiteta na temelju iste kulture, religije, jezika, običaja i drugih činilaca, nastaje zajednica koja je međusobno povezana. Iako su donekle povezani, tek od 18. stoljeća nadalje događat će se veća i kompleksnija integracija i stvaranje modernih nacija. Kao što o tome piše A. Smith, nacija nastaje na temelju starije i jednostavnije etnije, od nje preuzima predmoderne simbole i mitove, ali im dodaje sve ono što nastaje unutar modernog kapitalističkog društva. Prije svega u tim procesima dolazi do afirmacije građanskih i političkih prava, obrazovanja za sve građane i drugih tekovina modernog društva, a povezanost postaje mnogo intenzivnija među stanovništvom na određenom prostoru (Smith 1996/1997: 93). Posredstvom školstva, a kasnije i masovnih medija, stanovništvo u okviru određenog političkog sustava interiorizira sličan sustav vrijednosti, usvaja iste simbole i naracije o prošlosti, kao i percepciju budućnosti. Razlika između političkog i etničkog

oblika nacije proizlazi iz drugačijih sociopolitičkih okolnosti njihovog nastanka. Politički (građanski) oblik nacije oblikuje su u procesu raspada feudalnog društva i afirmacije narodnog suvereniteta s težnjom i provođenjem političke jednakosti građana (francuski slučaj), te oslobađanja od kolonizatora uvođenjem građanskih vrijednosti i nacionalne emancipacije (američki slučaj). Za razliku od toga etnički oblik nacije nastaje u Njemačkoj kao ideja da se kulturno sličan ambijent i akteri u njemu, povezani jezikom i etničnošću, realiziraju kao politički subjekt čiji cilj je nacionalna država. Slično je bilo nastajanje nacija u istočnoj Europi, uključujući bivši jugoslavenski prostor u kojemu je otpor vezan za sferu kulture (u Hrvatskoj ilirski pokret), da bi kasnije dobio političke konture u borbi protiv višenacionalne i zajedničke države. Nacionalizam kao ideologija pretpostavka je nastanka moderne nacije i njezino kohezivno ljepilo. Kako o tome piše S. Malešević, nacionalizam se može definirati kao ideologija koja povezuje percepcije prihvaćene u narodu i pretočene u svakodnevnu zbilju koja generira ljudsku solidarnost i daje zajednici politički legitimitet (Malešević 2017). Zahtjev za državom najvažniji je manifestni znak nacije i temeljna razlika u odnosu na etničku zajednicu. Pitanja suvereniteta posebno su značajna i konfliktna u višenacionalnim zajednicama, a takvih je u svijetu najviše. Iako je pitanje kapaciteta u moru diverziteta najvažnije za nacionalni identitet (Pusić 1995) i širenje države/nacije u prostoru, situacija je još složenija u onim sociopolitičkim prostorima u kojima egzistiraju etnički oblici nacije. Kako je za pitanje suvereniteta važan nacionalni identitet i njegova kodiranost u sociopolitičkom prostoru, nameće se pitanje kako definirati identitet nacionalnih/etničkih zajednica. Tako A. Smith, u tom određenju, ističe kako je nacionalni identitet kombinacija funkcionalnosti društvenih grupa i pojedinaca u modernom društvu s jedne i mitova, uspomena, simbola i ceremonija nacionalizma s druge strane (Smith 1996/1997: 92). Prema ovom autoru nacija nije samo rezultat procesa u modernom industrijskom društvu, nego je historijski utemeljena. Nacionalizam je dao novi život etničkim mitovima i povijesnoj tradiciji, dodajući im emancipatorski potencijal koje nose resursi kapitalističkog poretka (Smith 1996/1997: 93). Najbolji primjeri za kombinaciju drevnog i modernog jesu etnički oblici nacije (uključujući hrvatski), u kojima ono predmoderno u nekim kriznim i turbulentnim društvenim gibanjima nadjačava onaj kasniji, moderniji oblik nacije. U ratnim sukobima devedesetih godina prošlog stoljeća, strasti, emocije, destrukcija, eruptirali su na svim zaraćenim stranama, posebno u slučaju srpske populacije i njihovih lidera u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Problem suvereniteta u situaciji multietničnosti država bivše Jugoslavije (SFRJ) posebno je bio problematičan prilikom njezinog raspada, iako su na prostoru SFRJ-a egzistirale republike s jednim većinskim narodom, osim u slučaju Bosne i Hercegovine. Raspad socijalizma i shodno tome političkih ideologija na kojima je bio utemeljen, uz tada prisutne i popularne ideje o ‘kraju povijesti’ (Fukujama 1994) i njezinom završnom stadiju, otvorio je pitanja alternative. Što je zamjena za ‘klasnu paradigmu’? Tko smo, što smo i kamo idemo,

ta temeljna identitetska pitanja tražila su svoj odgovor, ne samo na spoznajnoj nego i na egzistencijalnoj razini, a stanje anomije postalo je, kako na individualnoj tako i na kolektivnoj razini, neodrživo. Na prostoru SFRJ-a, kao i drugih srednjoeuropskih i istočnoeuropskih zemalja, odgovor je tražen u povratku na etničke tradicije u sinergiji sa zahtjevom uspostave nacije-države na određenom prostoru. U etnonacionalnom imaginariju uspostava višestranačja i demokratskih političkih obrazaca korespondirali su s modernim političkim sustavima, a što je, od tadašnjih aktera u politici i kulturi, ponuđeno javnom mnijenju bivših socijalističkih zemalja. Navedena diskrepancija između zamišljenog nacionalnog teritorija i kapaciteta nacije (Pusić 1995) da taj teritorij državno zaokruži, donijela je mnoštvo političkih problema koji su vrlo brzo pretvoreni u ratne sukobe s teškim i traumatičnim posljedicama. Najveća i najteža od njih gotovo je potpuni kolaps primarne socijalne strukture u lokalnim zajednicama, odnosno destrukcija susjedstva, prijateljstva, kumstva, vršnjačkih i drugih relacija između ljudi različitih nacionalnosti. U Hrvatskoj su najviše poremećeni hrvatsko-srpski odnosi, od teških konflikata do ratnih sukoba, što će dugotrajnije opteretiti javni život, ali i svakidašnjicu u Hrvatskoj, kao i šire, većinu prostora bivše jugoslavenske države. Narušen je, a u nekim prostorima gotovo potpuno uništen, prijeratni suživot, građen u dugom povijesnom razdoblju od više stoljeća, iako povremeno prekidan i pokidan u ratnim vremenima, posebno u Drugom svjetskom ratu. Suživot se manifestirao u višestrukim relacijama Hrvata, Srba i pripadnika drugih nacionalnih zajednica u lokalnim zajednicama, poput susjedstva, prijateljstva, bračnih veza, generacijskih aktivnosti, kumstva i ostalih zajedničkih aktivnosti. Kako se može definirati suživot, te što se u tom polju međunacionalnih odnosa događalo u neposredno prijeratnom, ratnom i poslijeratnom vremenu? Razmatrajući navedenu problematiku, J. Županov smatra da se suživot može odrediti kao splet solidarističkih mreža primarnih socijalnih veza na lokalnoj razini, tamo gdje ljudi žive (Županov 1998). I dok su velike zajednice poput nacija 'zamišljene' (Anderson 1990), mikrosocijalna sfera jest supstrat društva i ambijent u kojem se preko individue prelamaju, i tako ga oblikuju, različiti identiteti uključujući nacionalni/etnički ponajviše. Ako se pođe od toga da pojedince i skupine u društvo povezuje normativna i funkcionalna integracija, može se suživot definirati kao normativna i funkcionalna umreženost i uzajamna tolerancija različitih makro/mikrogrupnih subidentitetskih obilježja različitih socijalnih aktera u lokalnim zajednicama (Babić 2008). U prijeratnom razdoblju suživot je bio dominantan sociopolitički i sociopsihološki obrazac socijalne interakcije između različitih etničkih/nacionalnih zajednica u Hrvatskoj, uključujući relaciju Hrvati – Srbi kao najvažniju za mikrosocijalni ambijent lokalnih zajednica. Slično je bilo i u ostalim krajevima Jugoslavije, s donekle izuzetkom Kosova u posttitovskom razdoblju. Akteri u lokalnim zajednicama uglavnom multietničkih obilježja surađivali su u radu, kao i u svim ostalim aktivnostima, od političkih do kulturnih, a sve u kontroliranim uvjetima socijalističkog jednopartijskog sustava, više u javnoj, a znatno

manje u privatnoj sferi. Normativna i funkcionalna integracija čine splet solidarističkih mreža u kojima akteri različitih nacionalnih zajednica surađuju i čine društvo u užem i širem smislu. I dok je nakon završetka ratnih sukoba funkcionalni aspekt integracije lakše rješiv, a dojučerašnji neprijatelji spremni na suradnju u gospodarstvu, od međusobne pomoći susjeda do gospodarske suradnje, trgovine i razmjene, pa do mobilnosti radne snage, pitanja iz vrijednosne sfere, a što čini sadržaj normativne integracije, umnogome su problematičnija, pa kako se udaljavamo od rata, čini se kao da je između Hrvata i Srba provalija sve šira i dublja. Više je indikatora za navedeno, od izrazito različite interpretacije ratnih sukoba devedesetih, do najnovijih svjetskih događanja u kojima se Hrvati i Srbi uglavnom, i u znatnoj većini, nalaze na suprotnim stranama (rat u Ukrajini npr.). U Hrvatskoj dvije nacionalne/etničke zajednice imaju problema u integraciji u hrvatsko društvo/državu, a to su Romi i Srbi. I dok je u slučaju Roma to prisutno na cijeloj teritoriji Hrvatske, kod Srba je problem u hrvatskom Podunavlju. Razlozi su drugačiji, od toga da su Romi specifična etnička zajednica čiji je integracijski kapacitet slabiji od drugih nacionalnih zajednica, dok su kod Srba politički, a posebno ratni, razlozi predominantni. Funkcionalna integracija nosi poteškoće, ali znatno veći problem je u sferi normativne integracije. Sustav vrijednosti, od političkih, državnih do vjerskih narativa udaljio je i suprotstavio Hrvate i Srbe devedesetih (njihovu većinu) da bi se taj jaz, s manjim ublažavanjima, uglavnom nastavio i u poslijeratnim okolnostima. Kakva je perspektiva nacija u globalnom svjetskom poretku i hoće li povratak naciji i nacionalnom biti dugotrajan ili će se opet kreirati širi savezi koji će smanjivati ulogu etničkih i nacionalnih zajednica? Što će se događati s nacijama na prostoru bivše Jugoslavije, koji su smjerovi očekivaniji, konfliktni ili kooperativni? Globalizacija je vrlo proturječan proces u kojem se na više razina isprepliću liberalni, demokratski i građanski obrasci političkih akcija s onim autoritarnim, totalitarnim i ksenofobičnim. To je sve podložno stalnim promjenama u kojima ne postoje stroge granice, već su moguće i česte evolucije, kao i involucije. Napad Rusije na Ukrajinu i sukob Hamasa i Izraela, učinili su globalnu scenu napetom do krajnosti, a taj rub je mogući novi svjetski rat. U takvim odnosima moći nacija je još veće utočište, nego što je bila u vrijeme kolapsa socijalističkih poredaka devedesetih, pa se može očekivati njezina još veća afirmacija. No, i pored toga širi nacionalni savezi, poput Europske Unije i NATO-a, doživljavaju se od njezinih članica potrebnim i nužnim okvirom za obranu tih država/nacija. Slično će se događati s nacijama u budućnosti, nastavit će se njihovo laviranje između okrenutosti sebi i želje za širim savezima, s nešto većom prednosti afirmacije nacija koje se svodi na zadovoljavanje emotivnih potreba pripadnika, što nije slučaj kod širih državnih saveza. U slučaju zemalja bivše Jugoslavije kretanja će više ovisiti o međunarodnim, europskim pa i svjetskim procesima, nego o događanjima na tom prostoru. Svako pogoršanje međunarodnih odnosa predstavlja novi korak prema mogućim sukobima, a iako nije jedini, ‘srpski svet’ pritom predstavlja najveću opasnost za mir na prostoru bivše

Jugoslavije. Jedno od mogućih rješenja jest uokvirenje etnonacionalizama u ustavni i demokratski poredak u kojemu se poštuju ljudska prava i prava različitih skupina i zajednica, što se može svesti na ustavni patriotizam u njegovim različitim oblicima.

NACIONALNA/ETNIČKA ZBILJA HRVATSKE U 21. STOLJEĆU

Hrvatska država i društvo imaju sve značajke multinacionalnog prostora, u kojem pored većinskog hrvatskog etnikuma egzistiraju 22 nacionalne/etničke manjine, s različitim povijesnim nasljeđem, političkim i društvenim statusom u aktualnom vremenu, brojem i udjelom u ukupnoj populaciji i drugim činiocima. Iako povijest nacionalnih zajednica u Hrvatskoj obuhvaća više stoljeća, za razumijevanje aktualnih kretanja u polju nacionalnog najvažniji su događaji i procesi s kraja dvadesetog stoljeća, koji imaju sva obilježja velike povijesne prekretnice. U tom vremenu raspada se SFRJ, nastaju nove države na njezinim temeljima te dolazi do promjene društvenog poretka, demokratsko pluralističko društvo zamjenjuje jednopartijski, a u jugoslavenskom slučaju i samoupravni socijalizam. U toj situaciji nacionalni identiteti postaju glavna uporišna točka za brojnu populaciju, a u različitim varijantama dotiču gotovo svakog pojedinca i sve nacionalne/etničke zajednice u bivšoj Jugoslaviji i šire, u srednjoj i istočnoj Europi. Nestaju stara uporišta i identiteti u kojima su se akteri, i pored egzistencijalnih, društvenih i političkih problema i teškoća, osjećali sigurnima. Na političkoj i kulturnoj sceni afirmiraju se nove i/ili potisnute ideje, a dominirao je zahtjev za nacijom/državom. To dovodi do čitavog niza reperkusija, od individualnih do onih u mikrosocijalnoj sferi (susjedstvo, srodstvo, kumstvo, prijateljstvo), pa i onih na razini najvećih kolektiviteta, etničkih i nacionalnih zajednica. Pritom u etničkim konfliktima, kako o tome piše F. Tesar, pojedinac je gotovo determiniran svojom nacionalnom pripadnošću, pri čemu njegovo ukupno ponašanje nije toliko važno koliko je potencirana njegova nacionalna pripadnost (Tesar 2019). Slično o tome govori i N. Dugandžija, ističući da to što pojedinci jedne nacije po svojim intelektualnim, moralnim i drugim svojstvima mogu biti daleko sličniji pojedincima nacije koja je ocijenjena negativno nego svojim sunarodnjacima, ne mijenja situaciju, izrazita diferencijacija i dalje ostaje (Dugandžija 1999). Sve to pojednostavnjuje društvene odnose, a binarna interpretacija i aktivnosti postaju dominantni u narativima, posebno onima generiranim iz središta s velikom političkom moći. Kategorijalni identiteti nastoje sve pripadnika naše nacije učiniti bliskima i pored svih naših različitosti, a pripadnike drugih nacija, i pored prostorne i druge bliskosti s nama, žele prikazati dalekima i strancima (Katunarić 2007). To je, kako ističe isti autor, svojevrsno kategorijalno ludilo čija instrumentalizacija razara sela i gradove, uništava dotadašnje multietničke lokalne zajednice. Za takav patološki identitet naselja sliče na koncentracijske logore. Uz nešto blažu interpretaciju grad Vukovar ima neke ‘odlike’ ovog modela komunikacije i egzistencije između bivših zaraćenih strana. Za status i

poziciju, te posebno za svakodnevicu, pripadnika nacionalnih/etničkih manjina važan je normativni okvir koji to sve regulira. Hrvatska u tom segmentu ima kvalitetnih rješenja, od *Ustava RH*, *Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina*, *Zakona o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina*, *Zakona o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina* i drugih. Iako su iskustva u Hrvatskoj s nacionalnim manjinama dugotrajnija, pa tako u socijalizmu egzistiraju obrazovni programi za pojedine nacionalne zajednice u manjinskom statusu, situacija postaje slojevitija i izazovnija nakon provedenih demokratskih promjena i završetka ratnih sukoba 1991. – 1995. godine. Pored nacionalnih/etničkih manjina iz vremena socijalizma i ranije ('stare'), na javnu scenu dolaze 'nove', nastale od bivših konstitutivnih naroda u Hrvatskoj (Jugoslaviji), Srba, Crnogoraca, Slovenaca, Makedonaca, Bošnjaka (Muslimana). U fokusu, kako istraživanja i teorijske elaboracije tako i izazova javnih politika, jesu Srbi. Više je razloga za to, od njihove brojnosti u predratnom vremenu, udjela u javnom životu socijalističke Hrvatske, pa do pobune devedesetih koja je rezultirala ratom protiv Hrvatske, uz aktivnu podršku JNA, koja se postupno, ali vrlo jasno, svrstava na stranu pobunjenih Srba. Dio Srba sudjelovao je u obrani Hrvatske, što nije dovoljno istaknuto u 'hrvatskim' interpretacijama 'onoga što se dogodilo'. Srbi su u Popisu 1991. godine, uoči raspada Jugoslavije, u stanovništvu Hrvatske činili 12,2 % (ili 581 663 pripadnika), da bi se kontinuirano smanjivao njihov broj i udio u idućim popisima. Tako je 2001. g. u Hrvatskoj popisano 201 631 ili 4,5 % Srba, zatim 2011. g., 186 633 ili 4,3 %, a 2021. g. registrirano je 123 892 ili 3,20 % u ukupnoj hrvatskoj populaciji. Hrvatska vladajuća politika retorikom, ali i toleriranjem destruktivnih radnji prema Srbima, često neovisno o njihovom odnosu prema novonastaloj hrvatskoj državi, pridonijela je teškom položaju srpske zajednice na onim prostorima koje je kontrolirala hrvatska vlast. Srbi su stigmatizirani i nosili su ratno opterećenje u lokalnim zajednicama, što je bio manifestni oblik hrvatskog etnonacionalizma. Hrvati i Srbi bili su slični i različiti istovremeno, pa su razlike korištene u političkoj retorici da bi se opravdalo destruktivno ponašanje. Ili kako o tome piše U. Vlaisavljević, najvažniji etnički drugi jest bliski ili domaći stranac, a samo takav drugi može u nama izazvati veliku netrpeljivost i mržnju (Vlaisavljević 2018). Kako su neke kulturne razlike između Hrvata i Srba, prije svega vjeroispovijest (katoličanstvo-pravoslavlje) značajne, iste su naročito pogodne za generiranje razlika koje se predstavljaju izazovima, a u konfliktnim vremenima figuriraju i kao prijetnja. U krajnjim oblicima događa se zlobni nacionalizam (Miščević 2006) koji odbacuje izjednačavanje različitih nacionalnih zajednica, a posebno se to reflektira na izmiješane nacionalne zajednice koje su već gradile suživot, a ti drugi nisu kao mi, što je uvod u različite destruktivne mogućnosti prema njima. Ratne situacije i stradanja pripadnika naše etničke zajednice samo kumuliraju destruktivni naboj prema njima, a sve se pretvara u 'samoispunjavajuće proročanstvo' o njima kao takvima, a onda je uglavnom sve, ili bar dosta toga, dopušteno. Iako je za hrvatsko društvo/državu relacija Hrvati – Srbi

najvažnija, svakako da ima dosta promjena i kod drugih nacionalnih/etničkih manjina. U velikoj većini nacionalne manjine u sociodemografskom aspektu dijele sudbinu ukupnih sociodemografskih kretanja, smanjivanje broja a kod njih i udjela u ukupnoj hrvatskoj populaciji. Pritom su opet prisutne razlike između 'starih' i 'novih' nacionalnih manjina. Veći pad u broju i udjelu u stanovništvu Hrvatske u poslijeratnim popisima stanovništva registriran je u korpusu 'novih' nacionalnih manjina. Razlozi su uglavnom ratni, u kojima su pripadnici novonastalih nacionalnih manjina izravno ili neizravno sudjelovali. Najveći pad dogodio se u korpusu srpske nacionalne manjine, a broj se, ako se usporede neposredno prijeratni popis iz 1991. g. i posljednji, 2021. g., smanjio gotovo četiri puta. Razlozi su u ratnom srazu koji je išao razdjelnicom Hrvati – Srbi, iako ne u potpunosti. Dio populacije izbjegao je rat, a unutar korpusa Srba u Hrvatskoj nemali broj pripadnika nije bio na 'srpskoj' strani, već je branio Republiku Hrvatsku (po nekim procjenama njih oko 10 000). Srbi, pored ovih specifičnih ratnih okolnosti i sraza hrvatskog i srpskog etnonacionalizma, dijele sve nedaće i probleme ukupne hrvatske populacije, prije svega starenje stanovništva, negativni prirodni prirast i iseljavanje u inozemstvo. Ostali bivši konstitutivni narodi, u poslijeratnom razdoblju nacionalne manjine (Muslimani/Bošnjaci, Crnogorci, Makedonci, Slovenci), također su doživjeli znatno smanjenje u odnosu na prijeratno razdoblje, otprilike su svedeni na polovicu predratnog broja. Različiti sociopsihološki, politički i demografski procesi utjecali su na smanjivanje ukupne nacionalnomanjinske populacije, uključujući 'nove' nacionalne manjine. Iako je asimilacija u kontinuitetu prisutna kod svih nacionalnih zajednica u statusu manjine, kod 'novih' nacionalnih manjina postoje i neke specifičnosti koje treba uvažiti prilikom interpretacije ovog procesa. Asimilacija je snažnija kod 'starih' nacionalnih manjina, što je povezano s njihovim manjinskim statusom u dužem razdoblju i udaljenošću od matične nacije/države. Za razliku od njih 'nove' nacionalne manjine do devedesetih godina dvadesetog stoljeća dijelile su zajednički politički/državni prostor s Hrvatima, a njihov manjinski status relativno je kratkotrajan. Iako su u prijeratnom razdoblju asimilaciji samo donekle pridonosili mješoviti brakovi, uz više alternativnih mogućnosti izjašnjavanja koji su to sprečavali (nacionalno neopredijeljeni, Jugoslaveni i sl.), nakon završetka ratnih sukoba i etnonacionalne homogenizacije i taj generator asimilacije značajno je reduciran. Asimilacija je snažnija kod onih nacionalnih zajednica koje su sličnije većinskom hrvatskom etnikumu, slabije organizirane, manje povezane s matičnom državom/nacijom i iznutra manje homogene. Stigmatizacija je značajan i posebno negativan aspekt međuljudskih odnosa i odnosa između moćnih, a često i vladajućih, institucija/skupina prema drugim pojedincima i skupinama. Stigma je teška oznaka za nepripadnike i meta pogodna za sve napade iz moćnije pozicije. Stigmatizirani su označeni i prokazani ne zbog svojih osobnih svojstava, nego zbog svoje grupne pripadnosti. A to je jedan od triju oblika stigme, kako ih opisuje *Rječnik sociologije*. Tu se navodi da je stigma društveni biljeg kojim se atakira i dis-

kreditira pojedinac ili skupina. Razlikuju se stigme tijela (tjelesne deformacije i nedostaci), karaktera (homoseksualnost) i društvenih kolektiva (plemena, rase); (Abercrombie i dr. 2008). Za sociološku analizu nacije i nacionalnog identiteta svakako je plemenski tip stigme spoznajno najzanimljiviji, a društveno izrazito relevantan. U ratovima devedesetih, na prostoru bivše Jugoslavije, oni drugi su stigmatizirani i to korištenjem povijesnih identifikacija s 'narodnim neprijateljima' iz Drugog svjetskog rata ('ustaše', 'četnici') ili onih povezanih s bivšom državom/poretkom i kombinacijom etničkog i političkog ('komunjare', 'jugokomunisti', 'srbokomunisti'). Stigma je bila uvod u protjerivanje, fizičke likvidacije, etnička čišćenja i genocid. Bilo je dovoljno nekoga tako označiti da bi postao meta napada (u blažim varijantama) verbalnih, a često i (više od toga) fizičkih napada i likvidacija, a destrukcija i krađa materijalnih dobara pratila je stigmatizirane zajednice i njihove pripadnike. U poslijeratnom razdoblju potrebna je destigmatizacija kao važan segment pomirenja i uspostave međunacionalne tolerancije, što se ne događa ili se događa vrlo sporo. Razlozi su višestruki, od etnonacionalnih politika koje parazitiraju na ratnoj retorici i utilitarnoj politici na tome obrascu, do neriješenih pitanja iz vremena ratnih sukoba (povratak ratnih migranata, nestali, oprost, pomirenje, pitanja krivnje i odgovornosti, ratni zločini i drugo). Iako je bilo pokušaja i nekih političkih aktivnosti u tom smjeru, to nije prevladavajući narativ niti operativna politika donedavno zaraćenih strana. U Hrvatskoj nema segregacije prema/između etničkih zajednica, ali ima djelomične segregacije ili nedovoljne uključenosti, u slučaju Roma i Srba u hrvatskom Podunavlju. Integracija svih pripadnika ovih etničkih/nacionalnih zajednica treba biti cilj hrvatskog društva/države, kao i samih aktera unutar tih skupina. Pritom se nacionalni/etnički identiteti mogu osloniti na dva generatora, nacionalnu državu i autonomnu moć koja proizlazi iz kulturnog (pa i političkog) kompleksa kojima raspolažu akteri (Rizman 2014). U hrvatskom slučaju to je normativni okvir koji priznaje status i prava nacionalnomanjinskih zajednica, obaveza hrvatske države prema tim zajednicama i njihova vlastita organiziranost radi očuvanja nacionalnog identiteta i same zajednice. I na jednom i na drugom polju ima zapaženih rješenja i aktivnosti, što djeluje afirmativno na međunacionalne i ukupne društvene odnose. Ako se analiziraju posljednji popisi stanovništva, od onoga provedenoga neposredno pred sam rat (Popis 1991) pa do Popisa 2021. godine, mogu se uočiti brojne i velike sociodemografske promjene s često teškim reperkusijama po pojedince i segmente nacionalnih zajednica koje su se našle u višenacionalnom ambijentu, 'okruženi' suparničkim nacionalnim korpusima. Kod većine njih, s nekoliko izuzetaka (Romi, Albanci), prisutan je demografski pad i kontinuirano smanjenje njihovih pripadnika, što otežava očuvanje identiteta nacionalnih manjina, njihov prijenos na mlađe generacije i daljnju socijalnu izgradnju njihovih kolektivnih identiteta.

IDENTITETI MANJINSKIH NACIONALNIH/ETNIČKIH ZAJEDNICA U HRVATSKOJ: POLITIČKI I KULTURNI ASPEKTI

Identitet je jedna od vodećih tema u društvenim i humanističkim znanostima, posebno sociologiji, već nekoliko desetljeća, posebno od vremena kolapsa socijalističkog poretka. U definiciji identiteta ističe se da je to svijest o sebi, svojoj osobnosti i dodaje se važnost socijalne interakcije koja uključuje vlastitost i drugost, u čijem međuodnosu se stvara i prenosi identitet koji je u kontinuitetu podložan mijenjanju (Abercrombie i dr. 2008). U istom Rječniku se, pored individualnih identiteta, navode i kolektivni identiteti, od klasnih, rasnih, vjerskih i regionalnih do etničkih i drugih. Za sve tipove identiteta, od individualnih i kolektivnih pa do ostalih tipologija, važno odredište je njihov društveni supstrat koji ih oblikuje, od političkih, kulturnih, povijesnih i gospodarskih struktura (Sekulić 2014). Problem identiteta u društvu jest njihovo značenje, što najčešće uzrokuje konflikte među pojedincima, grupama i zajednicama. Borba za kolektivne identitete prisutna je u dužem razdoblju, a F. Fukuyama ističe da su šezdesete godine dvadesetog stoljeća svojevrsna prekretnica u tim zahtjevima za dostojanstvom, na što se sadržajno svode identiteti (Fukuyama 2020). Javljaju se različiti društveni pokreti koji žele afirmirati pojedine identitete, od građanskih prava i rasne jednakosti, prava žena, prava na čistu okolinu, (kasnije) prava domorodaca, imigranata, homoseksualaca, transrodnih osoba itd. U Europi je to eskaliralo u Francuskoj u svibnju 1968. g., da bi kasnije zahvatilo i druge države, uključujući i bivšu Jugoslaviju. Klasna borba, kao fokus stare ljevice, nije više glavna preokupacija raznih pokreta otpora moćnim strukturama, već to preuzimaju ljudska i građanska prava širokog spektra (Fukujama 2020). Identiteti su sadržajno bogati, različiti, a po svojim strukturalnim značajkama oni su i multifunkcionalni. Treba biti svjestan da nas identiteti vežu i homogeniziraju 'iznutra', ali, kako ističe K. A. Appiah, oni nas dijele i postavljaju jedne protiv drugih, to su laži koje ljude vežu (Appiah 2021). Jednu od većih identitetskih opasnosti, posebno u slučaju velikih i najutjecajnijih društvenih grupa poput nacije i religije, isti autor prepoznaje u onom klanskom u ljudskim stvorenjima, a što u odnosima društvene moći 'nas' gura i lako nagovara da idemo protiv autsajdera (Appiah 2021). U ratnim vremenima devedesetih puno je primjera za navedeno, kada se situacijski i pod utjecajem 'klana' događaju izrazito destruktivne radnje prema označenim drugima, često neovisno o njihovoj poziciji u društvu i/ili bilo kakvom društvenom političkom ili vojnom angažmanu. Nakon što su identiteti kreirani i internalizirani, u nemogućnosti spoznaje takvih različitih pripadnika unutar velike nacije, slijede pojednostavljenja. Uostalom, s pravom se pita K. A. Appiah: *Gdje podvući crtu?* Često nije lako definirati 'tko smo mi', imamo li mi zaista zajedničke pretke (Appiah 2021). Stvaraju se idealni tipovi pojedinih zajednica, koje opet sasvim različito konstruiraju insajderi i autsajderi. Predrasude i stereotipi jesu sociopsihološki obrasci koje je nemoguće izbjeći, ali ih je moguće racionalizirati i

umanjiti, učiniti podnošljivim za aktere u društvu. U razdobljima mira, međunacionalne koegzistencije i uređenijeg društva stereotipi i predrasude donekle su kontrolirani, dok ratovi i drugi društveni sukobi izrazito povećavaju njihov opseg i intenzitet, čineći ih svojevrsnim potpaljivačima najdestruktivnijih oblika ljudskog ponašanja. Posebno su 'konfliktni' kolektivni identiteti, a na prostoru bivše Jugoslavije najviše nacionalni i u nešto manjoj mjeri vjerski, koji u turbulentnim vremenima čine svojevrsni amalgam skoro do potpune identifikacije jednoga i drugoga. Identiteti su uporište pojedincima i zajednicama, naročito u nesigurnim i neizvjesnim vremenima, kakva su bila ona devedesetih godina prošlog stoljeća, kada se mijenjao poredak i raspadala država. Događalo se da su potisnuti subidentiteti koji su internalizirani od pojedinaca s izrazitom prevalencijom nacionalnog identiteta, što je povezano s povećanim kapacitetom nacionalnih identiteta koji su predstavljeni, a i zbiljski su to bili, kao najveća sigurnost za pojedinca i nacije u procesu raspada višenacionalne države. Pripadnost regiji, porodici ili sportskoj sekciji u tim vremenima gubi značaj, a akteri u društvu skoro su determinirani vlastitom nacionalnom zajednicom ili referencijom na moćnije zajednice i njihovim međuodnos. Nacionalni identitet i nacionalizam usko su povezani i u visokoj su međusobnoj korelaciji. Nacionalni identitet utemeljen je u zajedničkim vjerovanjima u mitove o podrijetlu, pa je nacija historijski utemeljena. Elementima predmodernog etniciteta dodani su zahtjevi modernog doba za narodnim suverenitetom koji je u eri masovne javne kulture i općeg obrazovanja internaliziran u gotovo cjelokupnoj populaciji, na jednom prostoru (Smith 1996/1997). Na razini suvremenosti, nacionalni identitet temelji se na vjerovanju u politički legitimitet sustava, nevezano je li demokratski ili nije (Fukuyama 2020), a sastoji se od narativa o tome tko čini zajednicu, kakvo je njezino podrijetlo, običaji i slično. Treba dodati da je ova teza F. Fukuyame adaptivna na države s političkim (građanskim) oblikom nacije, dok se u društvima s etničkim oblikom nacije nedostatak ili kriza političkog legitimiteta transformira u zahtjev za etničkim suverenitetom i ne podržava postojeću državu, za što je indikativan primjer bivše SFRJ. Nacionalizam nije samo ideologija, politička akcija ili kulturni kompleks, već je s svim tim obilježjima u (post)modernom društvu sastavni dio svakidašnjice aktera na definiranom sociopolitičkom prostoru (Malešević 2021). Nacionalizam nije samo fenomen koji treba objasniti, već je način života, sve do svoje banalnosti (Billig 2009). Nacionalizam, više od drugih ideologija, utječe na pripadnike nacije, oblikuje njihove svjetonazore i utječe na njihove postupke u mikrosocijalnim relacijama i komunikaciji s drugim akterima u zajednici. Pozivanje na nacionalni identitet, u vremenima društvenih turbulencija, znači uglavnom favoriziranje većinskog kolektivnog identiteta, koji ima dominaciju i čiji je kapacitet veći od ostalih. Nadalje, kako ističe H. U. Wehler, nacionalizam dolazi na već oblikovane i tradicijom prenošene percepcije prihvaćene u narodu te promiče naciju kao jedinicu ljudske solidarnosti i političke legitimnosti (Wehler 2005). Nacionalizam generira mobilizaciju radi stvaranja nacije i

davanja legitimiteta političkoj vlasti, što tendira homogenizaciji nacije, a time na višeetničkom prostoru 'proizvodi' probleme, sve do konflikata i ratnih sukoba. Nacionalizam ne djeluje na sceni sam, već ulazi u trajnije i intenzivnije ili manje intenzivne i privremene saveze s drugim kolektivnim identitetima poput vjeroispovijesti, regionalizma, gradskih tradicija i slično (Wehler 2005). Nacionalizam je dominantan oblik modernog subjektiviteta, nastavak prosvjetiteljstva i njegovog humanizma/univerzalizma, koji zadire u sve pore ljudske svakidašnjice (Malešević 2021). Kako ne postoje homogeni kolektivi, ni u sadašnjosti, a još manje u povijesnom kontinuitetu, bilo je potrebno nešto poput Prokrustove postelje, što primjećuje Sh. Sand, koji naglasak stavlja na dugi narativ koji povezuje potomke i pretke (Sand 2012). Komunikacijskim (a još znatno više kulturalnim sjećanjem) stvara se veza koja u tom obliku nikada nije postojala, što rezultira ponosnim i lijepim portretom nacije (Sand 2012). No i pored njegove sveobuhvatnosti čovjek pojedinac, nasuprot onome kako ga određuju nacionalistički teoretičari, treba živjeti slobodu oličenu u modernoj republici (Viroli 2021). Odatle izviru problemi/izazovi kolektivnog identiteta kakav je nacionalni i njegovih relacija s okolnom zbiljom, s temeljnim pitanjem kako se i pored nacionalnog određenja realizirati kao slobodan pojedinac sa svim svojim obilježjima (identitetima). Ili kako primjećuje *G. Devereux*, normalni i zbiljski odrasli i realizirani ljudi ne pridaju prekomjerno značenje svom nacionalnom ili nekom drugom identitetu, a opsjednutošću takvim obrascima imaginacije i praktičnog življenja svode čovjeka na jednu dimenziju, i time svojevrsnu identitetsku i ljudsku prazninu (Devereux 1990). Ratni sukobi devedesetih godina prošlog stoljeća na prostoru SFRJ-a, i na njezinim temeljima nastalih država, obiluju primjerima za navedeno. Nije ovdje problem što su kolektivni identiteti korišteni i u svrhu očuvanja zajednice/države, što nije sporno, već su također instrumentalizirani u ataku na one koji nisu, prema etnonacionalnim kriterijima, bili dovoljno 'naši'. A to 'naši' u hrvatskom slučaju nije se nužno odnosilo na one koji su branili cjelovitost Republike Hrvatske, nego na sociopolitički konstruiran i medijski plasiran model 'pravog Hrvata', po mogućnosti etnički što čistijeg i katolički prakticirajućeg. Sve ispod toga bilo je u tim 'zgusnutim' vremenima barem upitno, a u dosta slučajeva stigmatizirano sve do fizičkih napada i likvidacija u nekim slučajevima. O manjkavosti redukcije čovjeka na nacionalno biće i potrebe za građanskim statusom koji bi izjednačio ljude u pravima, kako normativno tako i zbiljski, pisao je J. J. Rousseau, a na njegove teze vezuje se M. Viroli, koji smatra da samo nacionalni identitet nije dovoljan za moralnu i egzistencijalnu potvrdu pojedinca (Viroli 2021). Nacionalizam nisu samo ekscesi i napadi na nepripadnike ili protivnike, niti je to dječja bolest u odrastanju nacije. Nacionalizam je, kako ističe S. Malešević, punokrvna ideologija i dominantni kolektivni subjekt (post)moderne, te važan aspekt svakodnevice većine stanovnika u državama (Malešević 2021). Nakon medijske, školske, neke druge i duge infiltracije, uz primarnosocijalizacijske temelje, nacionalni identitet i nacionalizam postaje i ostaje dominantan sociopsihološki obrazac kod

većine stanovnika, pa i kod onih kojih se to naizgled ne tiče. I kako dodaje isti autor, iz toga nema izlaza. To nije pitanje jednog ili više aktera, već ukupne prevladajuće paradigme u interpretaciji i političkoj zbilji onoga što se naziva nacionalni/državni suverenitet, a što čini okosnicu suvremenog poimanja i realizacije političkog. To je ujedno i legitimni oblik političke organizacije teritorija (Malešević 2021). U aktualnoj zbilji u kojoj dolazi do novih izazova u svijetu, ratova koji prijete svjetskim sukobom i novim valovima izbjeglica, nastaje i 'novi' nacionalizam (Malešević 2021) koji se svodi na snažan otpor useljeništvu i globalizaciji, te uključuje povećanu brigu za suverenitet koji se percipira kao zatvorenost i ksenofobija, izolacija i otpor prema multikulturalizmu. Tu se događa sinergija političkih i kulturnih elita sklonih etnonacionalnim idejama s mikrosvijetom u koji je usađena ova ideologija, s puno odanosti i intenzivne emocionalne privrženosti (Malešević 2021). Iako supostoje (i međusobno se dopunjuju i sukobljavaju) globalni i nacionalni identitet bitno se razlikuju. Kako ističe R. Rizman, nacionalni identitet ima sposobnosti doprijeti u dublje sfere pojedinca, do njegovih strasti i emocija, što može biti instrumentalizirano za ciljeve širih grupa i zajednica, od afirmativnih do destruktivnih aktivnosti, iako je to najčešće međusobno povezano i isprepleteno (Rizman 2014). U poslijeratnom razdoblju nameće se odmak od destrukcije prema afirmaciji, toleranciji i međunacionalnoj suradnji, što će u perspektivi mijenjati nacionalne/etničke identitete u različitim smjerovima.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nacije su, nasuprot pretpostavkama liberala i marksista, krajem dvadesetog i početkom dvadesetprvog stoljeća, doživjele puni procvat. Nacionalni identitet gotovo zadobiva auru svetosti i postaje identitet svih identiteta. Globalni procesi čija je rezultanta među ostalim obilježjima i društvo rizika, pojačano su afirmirali naciju i nacionalne identitete kao svojevrsnu branu protiv prevelikog utjecaja 'izvana' i utočišta u svijetu nestabilnosti, te jačanja konflikta i neizvjesnosti. Sve je povezano s povijesnim procesima raspada socijalističkih poredaka u Europi, kao i disolucije federativnih država, od SSSR-a, Čehoslovačke do Jugoslavije. Nacija je politička jedinica koja se želi legitimirati kao suverena na jednom prostoru, što često, uslijed multinacionalne složenosti, dovodi do konflikata oko toga tko ima pravo na teritorij. Iako je to prisutno u svim slučajevima, nešto su složeniji i izazovniji procesi tamo gdje egzistiraju etnički oblici nacije, što karakterizira prostor bivše Jugoslavije (SFRJ). Prilikom kolapsa socijalističkog poretka i disolucije bivše države etnonacionalizam je postao dominantan sociopolitički obrazac na makrorazini, ali je u potpunosti zahvatio najširu populaciju. U nemogućnosti identifikacije pojedinih nacija s ukupnim prostorom na koji su se reflektirale, događa se konfliktna situacija u kojoj dolazi do sukoba oko suvereniteta. Posljedice su velike, od prognanih i izbjeglih, teških materijalnih razaranja, ubojstava i destrukcije mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajedni-

cama. Nakon završetka ratnih sukoba dolazi do obnove suživota u sasvim drugačijim sociopolitičkim okolnostima, s puno kolektivnih i individualnih trauma. Unutar nacionalne strukture u Hrvatskoj dolazi do velikih promjena, kako statusnih tako i sociodemografskih. Bivši konstitutivni narodi u Jugoslaviji (SFRJ) i u Hrvatskoj na normativnoj razini dobivaju status nacionalnih manjina, a njihov se broj i udio u ukupnoj hrvatskoj populaciji smanjuje u većini slučajeva na polovicu predratnog broja, a kod Srba i na trećinu, a sa zadnjim popisom stanovništva 2021. godine, na gotovo petinu predratnog broja. Kod nacionalnih/etničkih manjina nameće se pitanje njihove dugotrajnije opstojnosti, pri čemu su identiteti ona okosnica koja im daje prepoznatljivost i koja ih čini otpornijima na gotovo neizbježnu asimilaciju. Identiteti počivaju na kolektivnom 'Mi', homogenizaciji koja povezuje nejednake aktere u imaginarno zajedništvo, koje se može instrumentalizirati, a što posebno eskalira u ratnim vremenima u izrazitu destrukciju prema drugima i drugačijima, pa i onima koji se nedovoljno identificiraju s idealno-tipskim modelima nacionalnog identiteta. Nakon završetka ratnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije i zatišja u kojem se donekle ublažavaju ratne posljedice, sve do ponovne (iako otežane) izgradnje međunacionalnih odnosa, uslijedili su novi izazovi. Na europskoj i svjetskoj razini, ratovi, izbjeglice, migranti, ekološke i druge prijetnje, reflektiraju se na nacionalne i druge kolektivne identitete, aktivirajući i njihove suodnose u novim okolnostima, sve do prijetnji i mogućnosti širih ratnih sukoba.

LITERATURA

Abercrombie, Nicholas; Hill, Stephen; Turner, Bryan S. 2008. *Rječnik sociologije*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.

Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica*. Školska knjiga. Zagreb.

Appiah, Kwame Anthony. 2021. *Laži koje vežu. Ponovno promišljanje identiteta*. Mizantrop. Zagreb.

Babić, Dragutin. 2008. *Suživot Hrvata i Srba u Slavoniji: (re)konstrukcija multietničkih lokalnih zajednica nakon ratnih sukoba*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.

Billig, Michael. 2009. *Banalni nacionalizam*. Biblioteka XX vek. Beograd.

Devereux, Georges. 1990. *Komplementaristička etnopsihoanaliza*. August Cesarec. Zagreb.

Dugandžija, Nikola. 1999. Između etničko-nacionalnih identiteta. *Ljetopis Srpskog kulturnog društva 'Prosvjeta'* sv. 4. Zagreb.

Fukujama, Francis. 1994. *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Hrvatska Sveučilišna naknada. Zagreb.

Fukuyama, Francis. 2020. *Identitet. Zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja*. Biblioteka Parabole. Zagreb.

Katunarić, Vjeran. 2007. *Lica kulture*. AB izdanja antibarbarus. Zagreb.

Malešević, Siniša. 2017. *Države, nacije i nacionalizmi: organizacija, ideologija i solidarnost.* Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.

Malešević, Siniša. 2021. *Zašto je nacionalizam tako moćan? Sociološka analiza*. Naklada Jesenski i Turk. Hrvatsko sociološko društvo. Zagreb.

Miščević, Nenad. 2006. *Nacionalizam: etički pogled*. KruZak. Zagreb.

Pusić, Eugen. 1995. Identitet – diverzitet – kapacitet. *Erasmus* 11. 2–10.

Rizman, Rudi. 2014. *Globalizacija i autonomija: Doprinosi sociologiji globalizacije*. Politička kultura – Znanstvena založba Filozofske fakultete. Zagreb – Ljubljana.

Sand, Shlomo. 2012. *Kada i kako je izmišljen židovski narod?*. MISL. Zagreb.

Sekulić, Duško. 2003. Građanski i etnički identitet: slučaj Hrvatske. *Politička misao* 60/2. 140–166.

Sekulić, Duško. 2014. *„Identitet i vrijednosti": Sociološka studija o hrvatskom društvu.* Politička kultura. Zagreb.

Smith, D. Anthony. 1996/1997. U odbranu nacije. *Nacije/Nation*. Ur. Savić, Obrad. Beogradski krug. Beograd.

Tesar, Filip. 2019. *Etnički konflikti: Na Balkanu i ne samo tu*. Biblioteka XX vek. Beograd.

Viroli, Maurizio. 2021. *Nacionalisti i domoljubi*. TIM press. Zagreb.

Vlaisavljević, Ugo. 2018. *Aporije suživota: Ka etnologiji bliskih stranaca*. Sveučilište u Mostaru – Synopsis d. o. o. Sarajevo – Synopsis d.o.o. Zagreb. Mostar – Sarajevo – Zagreb

Wehler, Hans-Ulrich. 2005. *Nacionalizam: Povijest, oblici, posljedice*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.

Županov, Josip. 1998. Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru. *Etničnost, nacija, identitet*. Ur. Čičak-Chand, Ružica; Kumpes, Josip. Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo. Zagreb.

Nations, ethnic communities, identities: The case of Croatia

ABSTRACT

In this paper, national/ethnic identities are interpreted and brought into connection with the sociopolitical reality of global and Croatian society in the twenty-first century. The theoretical level of the work includes the re-examination of concepts from the sphere of nation and national, with the fundamental question of what constitutes the content of national/ethnic identities and how they change over time. In Croatia, which in the nineties of the twentieth century was a socialist republic within the SFRY, as well as in the entire area of the former state, structural changes are occurring both at the level of order and at the level of the state. The former socialist system, with the rule of one political party and self-management as a broader social concept, has been replaced by a multi-party system, whose substrate is democracy, human and civil rights. With the change of order, the former state gradually dissolved, first in political conflicts, and then everything ended in war conflicts with the Serbian war of conquest as the fundamental generator. In these times, previous identities are re-examined and national identities are imposed as central identity axes, which, in the sociopolitical environment of ethnic forms of the nation, will lead to conflicts over sovereignty in the given area. Although in certain phases of political conflicts and wars, other actors instrumentalized national identity for the purpose of encoding 'our' territory, it is indisputable that Serbian ethno-nationalism went the furthest, up to the insistence on a state that would encompass all Serbs, regardless of republican borders. In the period after the international recognition of the newly created states and later in the post-war period, the former constituent nations of the SFRY became national minorities. In contrast to the 'old' national minorities, which have historically lasted longer, the 'new' national minorities have yet to position themselves in new circumstances, which poses new demands/challenges to them as well as to the majority population and state institutions. The identities of national and ethnic minorities have several different segments, and among the structural dimensions of these identities, the most important place is occupied by cultural and political aspects, which is the subject of analysis in this paper.

Keywords: *nation, ethnic community, identity, Croatia*

dr. sc. Martina Plantak
DOBA Fakulteta
martina.plantak@doba.si

Edina Paleviq

UDK: 323.1(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Transformacija manjinskih zajednica: utjecaj novih migranata na kulturnu i gospodarsku dinamiku u Sloveniji i Hrvatskoj

SAŽETAK

Migracije mijenjaju demografsku, gospodarsku i kulturnu sliku Europe, osobito u postsocijalističkim državama poput Slovenije i Hrvatske. Iako obje zemlje dijele regionalnu povijest i članstvo u Europskoj uniji, svejedno predstavljaju različite migracijske putanje – Slovenija kao dugogodišnja odredišna zemlja, a Hrvatska kao noviji primatelj radne migracije. Ovo istraživanje proučava kako suprotni migracijski obrasci utječu na nacionalni identitet i gospodarsku politiku, s posebnim naglaskom na formiranje i integraciju novih manjina. Cilj je analizirati kako migracije utječu na kulturnu pripadnost, društvenu koheziju i dinamiku tržišta rada. Koristeći komparativnu kvalitativnu metodologiju, istraživanje se temelji na analizama državnih dokumenata, statističkih podataka (2020. – 2024.), indeksa integracije i akademske literature. Analiza je strukturirana prema dvjema ključnim dimenzijama: kulturna transformacija (identitet, nacionalizam, inkluzija) i gospodarska integracija (obrasci zapošljavanja, institucionalna podrška, spremnost sustava). Rezultati pokazuju da Slovenija primjenjuje strukturiraniji, politički vođen pristup integraciji, osobito kroz učenje jezika i okvire za zapošljavanje. Međutim, simbolička inkluzija i građanska participacija ostaju ograničeni. Nasuprot tome, Hrvatska se oslanja na privremenu radnu migraciju, s fragmentiranim sustavima podrške i minimalnim institucionalnim angažmanom, što dovodi do društvene nevidljivosti migranata. Obje zemlje ukazuju na jaz između gospodarske potrebe i uključivog upravljanja. Ovo istraživanje doprinosi razumijevanju kako postsocijalistička društva upravljaju demografskim promjenama i identitetskim pluralizmom, te ukazuje na potrebu dugoročnih strategija koje nadilaze isključivo radnu apsorpciju i kreću prema građanskoj inkluziji. Rad predstavlja

aktualni doprinos komparativnoj politici migracija i razvoju manjinske politike u jugoistočnoj Europi.

Ključne riječi: *migracije, integracija manjina, Slovenija, Hrvatska, identitetska politika*

UVOD

Migracije su već dugo snažna sila u oblikovanju društava, utječući na nacionalni identitet, ekonomske strukture i društvenu koheziju (Klaf 2024). Porastom globalne mobilnosti, potaknute gospodarskim prilikama, političkom nestabilnošću i demografskim promjenama, uloga manjinskih zajednica postaje ključna za razumijevanje kako zemlje domaćini integriraju doseljenike (Waters 2025). U Europi migracije su središnje političko i društveno pitanje, osobito u regijama s kompleksnim povijesnim odnosima (Goudenhooft 2024), poput država bivše Jugoslavije. Slovenija i Hrvatska predstavljaju dvije kontrastne migracijske putanje – prva oblikovana imigracijom, a druga emigracijom (Gregurović i Mlinarić 2012, Bencze 2020). Ovo istraživanje analizira kako različiti migracijski obrasci utječu na nacionalni identitet i ekonomske politike, te pruža uvid u izazove integracije i prilagodbe tržišta rada.

Slovenija je, od pristupanja Europskoj uniji 2004. i šengenskom prostoru 2007., postajala sve važnija odredišna zemlja za radne migrante iz država bivše Jugoslavije, ali i za tražitelje azila i ekonomske migrante s Bliskog istoka, iz Afrike i južne Azije (Eurostat 2023). Iako je dugo bila navikla na unutarnje migracije unutar Balkana, sada se suočava s izazovom integracije kulturno različitih doseljenika, što otvara pitanja identiteta, nacionalizma i gospodarske stabilnosti. Hrvatska je, s druge strane, povijesno bila zemlja iseljavanja, s velikim brojem građana koji su emigrirali radi ekonomskih prilika, osobito nakon ulaska u EU 2013. godine. Taj trend doveo je do ozbiljnog manjka radne snage i demografskih izazova, što je potaknulo vlasti na preispitivanje migracijske politike (Vidović i Čižmek 2021). Istovremeno, Hrvatska počinje primati sve više radnih migranata, osobito iz neeuropskih regija, što donosi nove izazove vezane uz integraciju, društvenu prihvaćenost i tržište rada (Domljan i dr. 2022).

S obzirom na ove promjene u migracijskim obrascima, ključno je istražiti njihov utjecaj na nacionalne i manjinske identitete, ali i na ekonomske strukture. Ovo istraživanje stoga postavlja sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kulturni utjecaj: Kako migracije utječu na lokalni identitet, tradiciju i društvenu koheziju u Sloveniji i Hrvatskoj?
2. Ekonomski utjecaj: Kako migracije oblikuju zapošljavanje, gospodarske prilike i javne politike u obje zemlje?

Ova će se pitanja obraditi kroz komparativnu analizu, uzimajući u obzir povijesne trendove, državne politike i statističke podatke o migracijama i manjinskim zajednicama.

Razumijevanje transformacije manjinskih zajednica u Sloveniji i Hrvatskoj nužno je za razvoj učinkovitih migracijskih politika koje balansiraju između gospodarskih potreba i društvene kohezije. Migracije su ključne u rješavanju manjka radne snage, ali istovremeno izazivaju postojeće identitetske i integracijske okvire, osobito u društvima oblikovanim različitim migracijskim povijestima.

Cilj ovog istraživanja je analizirati kako novi migracijski tokovi utječu na kulturni identitet i ekonomsku integraciju manjinskih zajednica u Sloveniji i Hrvatskoj, te kako demografske promjene preoblikuju kulturni pejzaž i društvene odnose. Fokus je na izazovima ekonomske integracije, posebice u pogledu pristupa tržištu rada, zapošljavanja i politika koje reguliraju sudjelovanje migranata u radnoj snazi. Dodatno, rad nastoji usporediti pristupe slovenske i hrvatske vlade u upravljanju migracijama, ocijeniti učinkovitost njihovih politika u odnosu na kulturnu prilagodbu i gospodarske zahtjeve. Kroz komparativnu analizu temeljenu na službenim izvješćima, statističkim podacima i znanstvenoj literaturi, istraživanje doprinosi razumijevanju načina na koji migracije preoblikuju manjinske zajednice i nacionalni identitet u Sloveniji i Hrvatskoj.

Rezultati ovog istraživanja pružaju smjernice za oblikovanje politika koje istovremeno potiču gospodarski razvoj i društvenu uključenost. Struktura rada uključuje teorijski okvir i metodologiju, analize po zemljama, komparativnu raspravu i završnu sintezu.

PREGLED LITERATURE

Pojam manjine nadilazi brojčanu manjinu i odnosi se na skupine koje se nalaze u podređenom položaju i nerijetko su izložene diskriminaciji. Capotorti (1979) definira manjine kao nacionalne skupine koje su brojčano inferiorne, nemaju dominantan položaj i posjeduju etničke, vjerske ili jezične osobitosti koje žele očuvati kroz zajedničku solidarnost. Slično, UN-ova Potkomisija za prevenciju diskriminacije (1977) naglašava da manjine čine skupine koje se razlikuju od većine po jeziku, vjeri ili etničkom identitetu i nastoje očuvati svoj identitet. Kymlicka (1995) razlikuje nacionalne manjine (povijesno prisutne etničke skupine) i imigrantske manjine, koje zahtijevaju zakonsku zaštitu radi očuvanja svojih prava. Ova se studija usredotočuje na razliku između „starih“ manjina – onih koje su prisutne prije uspostave državnih granica (npr. Mađari i Talijani u Sloveniji i Hrvatskoj) – i „novih“ manjina, koje nastaju kao posljedica suvremenih migracija i globalizacije (Brezigar 2019).

Migracije se odvijaju iz različitih razloga – ekonomskih, političkih ili ekoloških. Prema definiciji IOM-a (2021) migrant je svaka osoba koja prelazi međunarodne ili unutarnje granice, neovisno o svom pravnom statusu ili razlogu kretanja. Ključno je razlikovati dobrovoljnu (npr. zbog posla, obrazovanja) i prisilnu migraciju (npr. zbog sukoba ili progona), pri čemu UNHCR (2020) u ovu drugu kategoriju ubraja izbjeglice, tražitelje azila i klimatski raseljene osobe. Poseban podtip čini ekonomska migracija, koju Castles (2000) opisuje kao posljedicu strukturnih nejednakosti u globalnom tržištu rada, a ne samo osobnog izbora. Ekonomskim migrantima pripisuju se važni doprinosi kroz rad u sektorima s manjkom radne snage i putem doznaka koje šalju u matične zemlje.

Pojava novih manjina, posebno onih iz neeuropskih zemalja, postavlja izazove za integracijske politike, državljanstvo i multikulturalizam. Takve skupine često trpe pravnu nesigurnost, radnu nestabilnost i društvenu isključenost, za razliku od povijesnih manjina koje uživaju institucionalnu zaštitu. Njihova transnacionalna povezanost, jezična i religijska raznolikost te kulturne prakse često remete postojeće društvene strukture.

Modood i Sealy (2025) definiraju nove manjine kao zajednice koje se suočavaju s pravnim nesigurnostima i ograničenom kulturnom reprezentacijom, dok Karlinsky i Jamal (2024) naglašavaju da njihov dolazak potiče rasprave o redefiniranju manjinskih prava, integracije i multikulturalizma. Obje definicije ističu da nove manjine nisu određene samo migracijom, već i širim političkim, ekonomskim i institucionalnim uvjetima koji oblikuju njihov društveni položaj. Ovi izazovi nisu specifični samo za jugoistočnu Europu – slični obrasci vidljivi su i u drugim regijama. U Europi migranti iz sjeverne Afrike i južne Azije često su ključni za tržište rada, ali istovremeno marginalizirani u političkom i kulturnom smislu (Peach i Glebe 1995). U SAD-u migranti iz Latinske Amerike i Afrike suočavaju se s institucionalnim barijerama i rasnim nejednakostima, dok su u arapskim zaljevskim zemljama radnici iz Azije zakonski ograničeni u pravima.

Nove manjine izazivaju dominantne koncepcije nacionalnog identiteta i traže razvoj inkluzivnijih i fleksibilnijih pravnih okvira. Prema Medda-Windischer (2017), iako je termin „nove manjine“ potencijalno problematičan jer sugerira status pomanjkanja moći, on ima normativnu vrijednost – ukazuje na potrebu za dodatnim pravnim instrumentima zaštite, osobito za druge i treće generacije migranata koje se više ne mogu klasificirati samo kao „došljaci“. Dodatno, demografski pad i smanjeni prirodni prirast u većini zapadnoeuropskih zemalja od 1960-ih (Munz 1996, Thraenhardt, 1996) učinili su migraciju ključnim čimbenikom održavanja gospodarske stabilnosti, ali istovremeno pojačali narative o ugroženosti većinske kulture. Konačno, stranci imaju važnu ulogu u oblikovanju grupnog identiteta jer služe kao simbolička točka diferencijacije. Nacionalistički narativi često ih prikazuju kao unutarnjeg „Dru-

gog“ (Nielsen 1996, Billig 1995), čime se učvršćuje osjećaj zajedničke pripadnosti. No, granice između „nas“ i „njih“ mogu s vremenom postati fleksibilnije, osobito u kontekstu dugotrajne koegzistencije i međusobnog prepoznavanja (Elias 1994, Petersoo 2007). Primjerice, Güven i Aldemir (2025) govore o hibridnom identitetu u dijasporama, gdje migranti balansiraju između pripadnosti zemlji podrijetla i zemlji domaćinu.

METODOLOGIJA

Ovo istraživanje koristi komparativnu kvalitativnu analizu kako bi se ispitalo na koji način novi migracijski tokovi utječu na kulturni identitet i gospodarsku integraciju manjinskih zajednica u Sloveniji i Hrvatskoj. Analiza se temelji na dvjema ključnim dimenzijama: kulturnoj transformaciji (identitet, tradicija i društvena kohezija) te gospodarskoj uključenosti (zapošljavanje, pristup prilikama i odgovor politika).

Prikupljanje podataka temelji se na analizi službenih državnih dokumenata, zakonskih okvira i institucionalnih praksi u objema zemljama. U slučaju Slovenije korišteni su, među ostalim, *Uredba o integraciji tujcev* (Službeni list 2012), *Strategija integracije iz 2023. godine* koja naglašava važnost jezika kao preduvjeta uključivanja (Vlada Republike Slovenije 2023) te smjernice Zavoda za zapošljavanje Slovenije (2024). Za Hrvatsku su analizirani *Zakon o strancima*, *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina* (2002) te noviji dokumenti Ministarstva unutarnjih poslova i Hrvatskog zavoda za zapošljavanje (HZZ). Uz to, korišteni su međunarodni alati za procjenu integracije, poput *Migrant Integration Policy Indexa* (MIPEX 2020), izvješća OECD-a (2022) i publikacija nevladinih organizacija. Posebna pozornost posvećena je državljanima trećih zemalja i regionalnim migracijama s područja Zapadnog Balkana.

Istraživanje koristi pristup najsličnijih sustava (*most-similar systems design*), budući da Slovenija i Hrvatska dijele niz strukturnih obilježja – članstvo u EU-u, geografsku blizinu i postsocijalističku tranziciju – ali se značajno razlikuju u migracijskoj povijesti, razini institucionalne spremnosti i zrelosti integracijskih politika. Slovenija, kao dugogodišnja imigracijska zemlja, postupno je razvila model integracije temeljen na pravima. Hrvatska, s druge strane, tek se nedavno počela suočavati s migracijom kao trajnim društvenim fenomenom, pri čemu su institucionalni odgovori još u povojima.

Usporedba Slovenije i Hrvatske omogućuje bolje razumijevanje kako slični kontekstualni uvjeti mogu proizvesti različite ishode ovisno o upravljačkim modelima i političkim prioritetima. Analiza obuhvaća razdoblje od 2020. do 2024. godine[1], koje se

[1] Važno je napomenuti da službeni podaci za Hrvatsku za 2024. godinu za vrijeme pisanja ovog članka još nisu objavljeni. Stoga se najnoviji trendovi temelje na trenutno dostupnim podacima, posebno

poklapa s najnovijim valom imigracije u objema zemljama. U obzir su uzete kako novije migracijske skupine iz neeuropskih regija (npr. južna Azija, Bliski istok), tako i dugotrajnije prisutne zajednice s prostora bivše Jugoslavije, čime se omogućuje višeslojno razumijevanje odnosa između „starih" i „novih" manjina.

ZAPOŠLJAVANJE MIGRANATA U SLOVENIJI: DEMOGRAFSKI I SEKTORSKI PREGLED (2020. – 2024.)

U posljednja dva desetljeća Slovenija se afirmirala kao važno odredište migracija u srednjoj i jugoistočnoj Europi. Premda su početni migracijski tokovi bili pretežito rezultat mobilnosti unutar bivše Jugoslavije, u novije vrijeme sve je izraženiji dolazak migranata iz neeuropskih zemalja. Broj stranih rezidenata porastao je s 156 351 u 2020. na 203 273 u 2024., što predstavlja rast od gotovo 30 % (SURS 2025). I dalje dominiraju migranti iz država bivše Jugoslavije, koji čine oko 78 % ukupne strane populacije, iako se bilježi porast apsolutnog broja migranata iz drugih regija – njihov udio porastao je s 5,4 % u 2020. na 12,7 % u 2024. (SURS 2025). Taj porast povezan je s globalnim lancima opskrbe radnom snagom, humanitarnim migracijama, studentskom mobilnošću i spajanjem obitelji.

Građani drugih članica EU-a čine drugu najveću skupinu, ali s opadajućim udjelom – s 13,7 % u 2020. na 11,6 % u 2024. – što sugerira da Slovenija mnogima služi kao tranzitna zemlja (SURS 2025). U svibnju 2024. u Sloveniji je bilo oko 946 700 ekonomski aktivnih osoba, od čega su strani državljani činili 15,8 %. Od toga je 87 % dolazilo izvan EU-a, pretežito s Balkana, dok su 13 % bili državljani EU-a (EURES 2024). Stopa zaposlenosti među neeuropskim državljanima (20 – 64 godine) dosegnula je 79,0 % krajem 2023., najvišu vrijednost otkako se vode usporedivi podaci (EUROSTAT 2025).

Migranti su uglavnom zaposleni u nisko i srednje kvalificiranim sektorima, ponajviše u građevinarstvu, prerađivačkoj industriji i prometu. Više od polovice zaposlenih stranaca radi upravo u građevini i industriji, dok se sektor ugostiteljstva postupno širi (EURES 2024, SURS 2025). Regionalne razlike također su prisutne: istočna Slovenija bilježi nižu stopu zaposlenosti (55 %) u odnosu na zapadnu (57,9 %); (EURES 2024). Veći gradovi poput Ljubljane, Maribora i Kopra i dalje privlače najviše stranih radnika zbog koncentracije industrijskih i logističkih kapaciteta. U 2022. zabilježeno je oko 32 000 novih imigranata s dugotrajnim ili stalnim boravkom – 10 % više nego prethodne godine (OECD 2024). Ukupno gledano, razdoblje 2020. – 2024. obilježeno je značajnim kvantitativnim i kvalitativnim promjenama u migracijskoj strukturi Slo-

na biltenima Državnog zavoda za statistiku (DZS) iz srpnja 2023. i srpnja 2024. Konačni podaci za 2024. očekuju se u srpnju 2025., te se stoga podaci za 2023. smatraju najnovijima dostupnima u trenutku pisanja ovog rada.

venije. Iako migracije iz regije i dalje dominiraju, rast udjela migranata iz neeuropskih zemalja stvara nove izazove za tržište rada, integracijske politike i dugoročno demografsko planiranje.

S druge strane, slovenska integracijska politika temelji se na individualiziranom pristupu, s naglaskom na učenju slovenskog jezika kao ključnom preduvjetu uključivanja (Vlada RS 2023). U studenome 2023. godine Vlada Republike Slovenije predstavila je obnovljeni pristup koji u središte stavlja stjecanje jezika kao temelj uspješne integracije. Prema Ministarstvu unutarnjih poslova (2024) i Uredu za skrb i integraciju migranata poznavanje slovenskoga jezika prepoznaje se kao ključni preduvjet za uspješnu integraciju. Jezična kompetencija određuje se kao temelj za uključivanje u tržište rada, obrazovanje, pristup javnim uslugama i šire društveno-ekonomske procese (Vlada Republike Slovenije 2023). Ovakva usmjerenost u skladu je s pravnim okvirom definiranim Uredbom o integraciji stranaca (Uredba o integraciji tujcev 2012), koja utvrđuje institucionalnu osnovu za provedbu jezične poduke, građanskog obrazovanja i podrške za zakonski prisutne državljane trećih zemalja. Uredba ističe obvezu države da osigura uključivanje putem dostupnih i strukturiranih programa, osobito za ranjive skupine kao što su korisnici međunarodne zaštite. Nedavna strategija dodatno osnažuje ove mehanizme kroz najavljene mjere za poboljšanje kvalitete i dostupnosti tečajeva slovenskog jezika, uz jačanje motivacije migranata i uključivanje jezičnog obrazovanja u širi okvir građanske orijentacije i interkulturalne prilagodbe. Provedbu strategije dodatno podržava Zavod za zapošljavanje Republike Slovenije, koji poslodavcima nudi smjernice i paket integracijskih mjera, uključujući mentorstvo, administrativnu podršku, informativne pakete dobrodošlice, planove obuke i podršku obitelji (Zavod za zapošljavanje Republike Slovenije 2024). Ove mjere zajedno čine sveobuhvatan i koordiniran pristup integraciji, koji povezuje pravne okvire s konkretnom institucionalnom praksom. Ipak, unatoč postojanju formalnih mehanizama, niz društvenih prepreka i dalje otežava potpunu integraciju migranata. Iako Slovenija uglavnom slijedi standarde Europske unije u području migracijske i politike azila, s povećanom autonomijom u socijalnim pitanjima, kulturne razlike i jezične barijere ostaju značajne prepreke za novopridošle osobe.

Međutim, dublje društvene i povijesne okolnosti također ograničavaju građansku inkluziju. Značajan primjer isključenja predstavlja slučaj tzv. „Izbrisanih“ – skupine osoba, većinom iz drugih bivših jugoslavenskih republika, koje su izgubile pravni status nakon stjecanja slovenske neovisnosti 1991. godine. Dana 26. veljače 1992. otprilike 25 671 osoba nezakonito je uklonjeno iz registra stalnog prebivališta – čin koji je slovenski Ustavni sud kasnije proglasio neustavnim zbog izostanka pravne osnove (*Amnesty International* 2012). Ova administrativna mjera prvenstveno je pogodila osobe koje su imale državljanstvo drugih jugoslavenskih republika, ali su trajno živjele u Sloveniji, često i godinama prije neovisnosti (Dedići dr. 2003). Oduzimanjem

statusa preko noći „Izbrisani“ su ostali bez osnovnih prava i usluga, što pokazuje duboke posljedice isključujućih državnih praksi na definiranje pripadnosti. Dodatno, potomci migranata iz bivše Jugoslavije često se suočavaju s isključenjem iz narativa nacionalnog identiteta. Pogrdni izrazi, poput izraza *čefur*, koji su uobičajeni u slovenskoj popularnoj kulturi i među mladima, svjedoče o ukorijenjenim stereotipima i negativnim percepcijama (Plantak 2022)[2]. Ove kulturne dinamike, zajedno s institucionalnim preprekama, ograničavaju mogućnosti migranata za potpuno sudjelovanje u građanskom i političkom životu te slabe njihov osjećaj pripadnosti.

Tablica 1. Trendovi međunarodnih migracija u Sloveniji (2020. – 2024.); (Statistični urad Republike Slovenije [SURS] 2025)

Godina	Svi stranci	Iz zemalja EX-YU	Iz EU	Is ostalih država	Postotak EX-YU (%)	Postotak EU (%)	Postotak Ostali (%)
2020.	156 351	123 184	21 532	8 505	78,8	13,7	5,4
2021.	168 651	133 284	22 532	8 835	79	13,4	5,2
2022.	172 442	137 410	21 192	13 840	79,7	12,3	8
2023.	189 796	148 003	20 825	20 868	78	11	11
2024.	203 273	158 913	23 802	25 802	78,2	11,6	12,7

ZAPOŠLJAVANJE MIGRANATA U HRVATSKOJ: DEMOGRAFSKI I SEKTORSKI PREGLED (2020. – 2023.)

Za razliku od Slovenije Hrvatska je povijesno bila zemlja emigracije. Iseljavanja su bila izražena još od Austro-Ugarske, intenzivirana tijekom socijalističke Jugoslavije i nastavila su se i nakon osamostaljenja. Tek nakon pristupanja EU-u 2013. godine, a osobito između 2020. i 2023., dolazi do obrata – zbog demografskog pada i nedostatka radne snage Hrvatska sve više postaje odredišna zemlja za migrante (Vidović i Čižmek 2021, Blitz, 2006). Tijekom ovog razdoblja Hrvatska je zabilježila znatan rast neto migracije: s negativnih brojki 2020. i 2021. na pozitivnih +30 178 u 2023. godini (DZS 2023). Isprva su dominirali povratnici i migranti iz regije (BiH, Srbija), no do 2023. sve je više radnika dolazilo iz južne Azije, s Bliskog istoka i iz Afrike. Otprilike 75 % imigranata u 2023. dolazilo je izvan Europe, uključujući i znatan udio Ukrajinaca pod privremenom zaštitom.

[2] Iako valja uzeti u obzir da se ova pejorativna terminologija sve rjeđe koristi, ponajprije zbog procesa integracije te činjenice da već govorimo o trećoj, pa i četvrtoj generaciji potomaka bivših jugoslavenskih migranata rođenih u Sloveniji.

Strani radnici sve češće popunjavaju radna mjesta u građevinarstvu, ugostiteljstvu, poljoprivredi i sektoru skrbi – uglavnom na temelju privremenih dozvola i vezanosti za jednog poslodavca, što im ograničava pravnu mobilnost i pristup pravima (OECD 2022). Do 2023. oko 6,2 % radne snage činili su stranci, a stopa zaposlenosti među legalno prisutnim državljanima trećih zemalja iznosila je 74,8 %.

Regionalne razlike ostaju izražene – Zagreb, Istra i Split bilježe porast imigracije, dok istok zemlje nastavlja s iseljavanjem. Većina migranata ulazi kroz privremene radne sheme – u 2022. izdano je više od 61 000 privremenih dozvola, dok je trajni boravak odobren za manje od 4 000 osoba (MUP 2023). Unatoč porastu imigracije Hrvatska još uvijek nema sveobuhvatnu nacionalnu strategiju integracije. *Zakon o strancima* regulira boravak i zapošljavanje, ali ne predviđa obvezne mjere integracije poput sustavnog podučavanja jezika ili građanske orijentacije. Te aktivnosti pretežno provode nevladine organizacije uz pomoć sredstava EU-a, što rezultira neujednačenom i često nedostatnom podrškom (MIPEX 2020, OECD 2022a).

Tablica 2. Međunarodni migracijski trendovi u Hrvatskoj (2020. – 2023.); (Državni zavod za statistiku [DZS], Migracije stanovništva Republike Hrvatske, 2020. – 2023.)

Godina	Imigranti	Emigranti	% emigranata hrvatskih državljana
2020.	33 414	34 046	61,4
2021.	35 912	40 424	64,2
2022.	57 972	46 287	70,7
2023.	69 396	39 218	64,8

Migranti se percipiraju primarno kao privremena radna snaga, a ne kao dugoročni članovi društva (Medda-Windischer 2017) te samim time kulturna integracija ostaje nedovoljno adresirana. Iako migranti iz Nepala, Bangladeša i Indije sve više oblikuju kulturnu dinamiku hrvatskih gradova, njihova prisutnost u javnom prostoru i dalje je ograničena. Vjerska i kulturna okupljanja često se održavaju u privatnim prostorima, bez institucionalne podrške ili priznanja (*Are You Syrious?* 2023). Izvješća civilnog društva naglašavaju nisku razinu socijalne uključenosti – mnogi migranti žive segregirano, oslanjaju se isključivo na vlastite mreže, a kontakt s lokalnim stanovništvom minimalan je (UNHCR 2022, Centar za mirovne studije 2021). Ovakva fragmentacija i odsutnost dugoročne vizije integracije predstavlja rizik za društvenu koheziju. Kako ističe Kymlicka (1995), bez kulturne i građanske uključenosti integracija ostaje funkcionalna, ali ne i demokratski održiva. Hrvatska hitno treba strateški pristup koji bi povezao gospodarsku potrebu s inkluzivnim društvenim politikama.

Tablica 3. Podrijetlo useljenika u Hrvatsku prema regijama (2020. – 2023.); (Državni zavod za statistiku [DZS], Migracija stanovništva Republike Hrvatske, 2020. – 2023.)

Godina	Svi migranti	Iz EX-YU	Iz EU	Iz ostalih država	Postotak EX-YU (%)	Postotak EU (%)	Postotak ostali (%)
2020.	33 414	~13 500	~2 500	~17 400	40,4	7,5	52,1
2021.	35 912	~12 500	~3 300	~20 100	34,8	9,2	56
2022.	57 972	~13 100	~4 000	~40 800	22,6	6,9	70,4
2023.	69 396	~12 800	~4 600	~52 000	18,4	6,6	75

KOMPARATIVNA ANALIZA: MIGRACIJE, IDENTITET I INTEGRACIJA U SLOVENIJI I HRVATSKOJ

Iskustva Slovenije i Hrvatske s migracijom oblikovana su zajedničkom postjugoslavenskom prošlošću, članstvom u Europskoj uniji i sličnim demografskim izazovima. Obje zemlje suočavaju se s nedostatkom radne snage i redefiniranjem nacionalnog identiteta, no njihovi institucionalni odgovori na nove migracijske tokove pokazuju znatne razlike u razini razvijenosti politika i društvene uključenosti migranata. Slovenija se profilirala kao strukturirana zemlja useljavanja s integracijskim modelom temeljenim na pravima. Povijesne veze državama bivše Jugoslavije omogućile su stabilne regionalne migracijske tokove. Državne politike integracije naglasak stavljaju na učenje jezika i podršku pri zapošljavanju, a zakonodavni okvir i institucionalna infrastruktura relativno su razvijeni. Pokazatelji zaposlenosti za državljane izvan EU-a potvrđuju učinkovitost ovih politika. Hrvatska, s druge strane, prolazi kroz brzu i neplaniranu tranziciju iz zemlje emigracije u novu destinaciju za radne migrante. Iako je broj migranata posljednjih godina naglo porastao, nedostatak nacionalne integracijske strategije i institucionalne podrške rezultira time da su migranti uglavnom zaposleni u niskoplaćenim sektorima, bez dugoročnih izgleda za društvenu participaciju. Integracija se često svodi isključivo na ekonomsku funkcionalnost, dok su građanski i kulturni aspekti gotovo u potpunosti zanemareni.

Zaključno, iako obje zemlje ovise o migraciji kako bi nadoknadile demografski i radni deficit, Slovenija nudi održiviji i uključiviji institucionalni okvir. Hrvatska, iako suočena sa sličnim izazovima, još uvijek nije razvila potrebne politike koje bi migrante barem institucionalno tretirale kao ravnopravne članove društva. Obje zemlje suočene su s izazovima vezanima uz nacionalni identitet i stavove javnosti prema migrantima. Ipak, Slovenija zahvaljujući ranijem i koordiniranijem pristupu, pruža stabilniju osnovu za uključivu integraciju od Hrvatske, čiji je sustav i dalje fragmentiran i reaktivan.

Migracije su u objema državama destabilizirale tradicionalne predodžbe o kulturnoj koheziji, no ishodi se znatno razlikuju. U Sloveniji prisutnost migranata, posebno iz neeuropskih i kulturno različitih sredina, aktualizira pitanja nacionalizma i pripadnosti. Iako postoje institucionalni mehanizmi poput jezičnih tečajeva i građanske orijentacije, istraživanja pokazuju da su migranti i dalje simbolički isključeni iz dominantnih nacionalnih narativa (Bajt 2016, Brezigar 2019). U Hrvatskoj je situacija još izraženija – migranti su gotovo nevidljivi u javnom diskursu te rijetko prepoznati kao kulturni i građanski akteri. Zakonodavni okvir i politička retorika ostaju usmjereni na etnički definiranu pripadnost, što dodatno ograničava širu inkluziju (Štiks 2015). U nedostatku strategije integracije, simbolička uključenost gotovo i ne postoji.

Gospodarski aspekti pokazuju sličnu ovisnost o migrantskoj radnoj snazi. Slovenija je uspješno integrirala migrante u ključne sektore poput građevine, prometa i industrije. Uz institucionalnu podršku i formalizirane programe migranti čine gotovo 16 % radne snage. Hrvatska, iako sve više ovisi o stranoj radnoj snazi (oko 6,2 % radne populacije), još uvijek nema sustavne politike zapošljavanja i integracije. Radnici su često vezani za jednog poslodavca, izloženi nesigurnim ugovorima i bez stvarnih mogućnosti dugoročnog uključivanja u društvo. U konačnici, dok obje zemlje ovisne o migraciji za nadoknadu demografskih i tržišnih deficita, njihovi modeli integracije znatno se razlikuju u održivosti. Slovenski pristup pokazuje institucionalnu zrelost, dok hrvatski model riskira dugoročnu društvenu i ekonomsku fragmentaciju.

Tablicaa 4. Komparativna analiza pristupa migraciji, identitetu i integraciji (Prema obradi autora na temelju podataka Eurostat (2023), OECD (2022, 2024), MIPEX (2020) i relevantne znanstvene literature

Kategorija	Slovenija	Hrvatska
Migracijska putanja	Odredišna zemlja od ranih 2000-ih godina	Povijesno emigracijska zemlja
Regije podrijetla migranata	Bivše jugoslavenske države (78 %) + rastući udio ne-europskih zemalja (12,7 % do 2024.)	Pomak s regionalne na globalnu razinu: južna Azija, Ukrajina, Afrika (75 % u 2023.)
Integracija na tržište rada	Visoka stopa zaposlenosti državljana trećih zemalja (79 %); snažna apsorpcija radne snage	Rastuća uloga migranata (6,2 % radne snage); pretežno niskokvalificirani sektori
Pravni i politički okvir	Strukturirani model integracije: jezična politika, poticanje mentorstva pri zapošljavanju	Fragmentiran i reaktivan sustav; nedostatak središnje integracijske strategije

Kategorija	Slovenija	Hrvatska
Mehanizmi podrške	Javni zavod za zapošljavanje + programi građanske orijentacije + nevladine organizacije	Nevladine organizacije financirane iz EU fondova s ograničenim dosegom; bez nacionalnih alata za uključivanje
Društvena inkluzija i identitet	Kulturna distanca i dalje prisutna; novopridošli isključeni iz nacionalnih narativa	Migranti uglavnom društveno nevidljivi; integracija se svodi na radnu funkciju
Institucionalna razvijenost	Razrađeniji, na pravima utemeljen pristup	Nerazvijen, kratkoročan i *ad hoc* pristup

ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je usporediti odgovore Slovenije i Hrvatske – dviju postsocijalističkih članica EU-a – na pojavu novih manjina koje proizlaze iz suvremenih radnih migracija. Analizom institucionalnih okvira, politika i kulturne dinamike prikazani su različiti načini na koje se u tim društvima isprepliću nacionalni identitet, gospodarska integracija i demokratska uključenost. Empirijski nalazi ukazuju na jasnu asimetriju institucionalne spremnosti. Slovenija, s dužom poviješću odredišne zemlje, razvila je strukturiran integracijski model s naglaskom na jezik, zapošljavanje i građansko obrazovanje. Međutim, simboličko uključenje ostaje ograničeno – migranti su ekonomski integrirani, ali su i dalje marginalizirani u nacionalnom identitetu.

Hrvatska, koja tek nedavno prelazi u zemlju imigracije, još uvijek nema razvijene institucionalne mehanizme. Integracija se oslanja na kratkoročne, često neusklađene *NGO* programe, uz minimalnu koordinaciju države. Migranti ostaju izvan kulturnog predstavljanja, građanske participacije i pravne trajnosti. Takva reaktivna pozicija ukazuje na institucionalni okvir koji se još nije prilagodio novoj demografskoj stvarnosti.

Ova razlika odražava širu napetost između tržišnih potreba i politike pripadnosti. Nove manjine, definirane ne povijesnim kontinuitetom već suvremenom potrebom, dovode u pitanje tradicionalne modele državljanstva i društvene kohezije. Ekonomska uključenost ne jamči automatski i građansku ili kulturnu integraciju – integracija tako postaje prostor u kojem se istodobno testiraju kapacitet države, javni diskurs i demokratske vrijednosti.

LITERATURA

Amnesty International. 2012. *Slovenia: 20 years later – Issue of the erased remains unresolved*. https://www.amnesty.org/en/press-releases/2012/02/slovenia-20years-later-issue-erased-remains-unresolved/.

Are You Syrious?. 2023. *Annual migration report 2023: Working conditions and social integration of migrants in Croatia*. AYS.

Bajt, Veronika. 2016. Who belongs? Migration, nationalism, and national identity in Slovenia. *Journal of Ethnic Studies* 65/2. 57–80.

Bencze, Edit Lőrinczné. 2020. Trends in demography and migration in Croatia. *Demography and migration in Central and Eastern Europe*. Ur. Tálas, Péter; Etl, Alex. Dialóg Campus Kiadó. Budapest.

Blitz, Brad K. 2006. Statelessness and the social (de) construction of citizenship: Political restructuring and ethnic discrimination in Slovenia. *Journal of Human Rights* 5/3. 453–479.

Brezigar, S. (2019). Political participation of migrant communities in Slovenia: Barriers and opportunities. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 45*(3), 435–456.

Capotorti, Francesco. 1979. *Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious, and linguistic minorities*. United Nations Publication. New York.

Castles, Stephen. 2000. International migration at the beginning of the twenty-first century: Global trends and issues. *International Social Science Journal* 52/165. 269–281.

Centar za mirovne studije 2021. 2021. *Invisible lives: Housing and integration of migrants in Croatia*.

Državni zavod za statistiku. (2021). *Migration of population of the Republic of Croatia, 2020*. https://podaci.dzs.hr/

Državni zavod za statistiku. (2022). *Migration of population of the Republic of Croatia, 2021*.

Državni zavod za statistiku. (2023). *Migration of population of the Republic of Croatia, 2022*.

Državni zavod za statistiku. (2024). *Migration of population of the Republic of Croatia, 2023*.

Dedić, Jasminka; Jalušič, Vlasta; Zorn, Jelka. 2003. *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Mirovni inštitut. Ljubljana.

Domljan, V., et al. (2022). Croatia's migration policy and labor market: Challenges and responses. *Economic Research – Ekonomska Istraživanja*.

Elias, Norbert; Scotson, John. L. 1994 [1976]. *Etablierte und Außenseiter: Zum soziologischen Problem von Macht und Status*. Suhrkamp Verlag.

Employment Service of Slovenia. 2024. *Integration of foreign workers*. https://www.ess.gov.si/delodajalci/zaposlovanje-delavcev-iz-evrope-eures/zaposlitev-delavca-iz-evrope/integracija-tujega-delavca/

EURES. 2024. *Labour market information: Slovenia country report*. European Commission.

EUROSTAT. 2023. *Employment statistics by country of citizenship and residence*.

Goudenhooft, G. (2024). Massive outflow of population from peripheral countries of the European Union and their depopulation: Its implications for the European integration. *Journal of Identity and Migration Studies, 18*(1), 124–133.

Vlada Republike Slovenije 2023. *Integration strategy: Knowledge of the Slovenian language is the first condition for successful integration*. https://www.gov.si/.

Gregurović, Snježana; Mlinarić, Dubravka. 2012. The challenges of migration policies in Croatia: Migration history, trends and prospects. *AEMI Journal* 10. 99–113.

Güven, Fikret; Aldemir, Nimetullah. 2025. Hybridity, identity, and diaspora in Zadie Smith's White Teeth. *Journal of Nusantara Studies* 10/1. 94–113.

International Organization for Migration. 2021. *World migration report 2021*. IOM.

Karlinsky, Nahum; Jamal, Amal. 2024. Exile, diaspora, transnationalism: Israeli, Palestinian, and other diasporas in comparative perspective. *The Modern Israeli and Palestinian Diasporas: A Comparative Approach*. Ur. Karlinsky, Nahum. University of Texas Press.

Klaf, A. K. 2024. Examining the impact of immigration on social cohesion in European societies. *OPINIONIMES Journal of Trends in Statistics, Management, Banking and Economic Sciences, 14*(3).

Kymlicka, Will. 1995. *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority*. Otago Law Rewiev 8/4. 627–632.

Medda-Windischer, Roberta. 2017. *Old and new minorities: Reconciling diversity and cohesion in European societies*. Nomos.

Ministry of the Interior of the Republic of Croatia. (2024). *Migration and international protection statistics 2023* [*Statistika migracija i međunarodne zaštite 2023*].

MIPEX. 2020. *Migrant integration policy index 2020: Croatia country report*. https://www.mipex.eu/croatia.

Modood, Tariq; Sealy, Thomas. 2025. Muslims and Multiculturalism. *Research handbook on multiculturalism*. Ur. Levey, Geoffrey Brahm. Edward Elgar Publishing. Cheltenham.

OECD. 2024. *International migration outlook 2024: Slovenia*.

OECD. (2022a). *Indicators of immigrant integration 2022: Croatia country note* [*Pokazatelji integracije imigranata 2022.: Hrvatska*]. https://www.oecd.org/...

OECD. (2022b). *Recruiting immigrant workers: Croatia 2022* [*Zapošljavanje imigranata: Hrvatska 2022*]. https://doi.org/10.1787/1ff9260e-en

OECD. (2022c). *Labour market integration of immigrants and their children: Developing, activating and using skills* [*Integracija imigranata i njihove djece na tržište rada*]. https://doi.org/10.1787/9789264306202-en

OECD. (2023). *International migration outlook 2023: Croatia country highlights* [*Pregled međunarodnih migracija 2023.: Hrvatska – najvažniji pokazatelji*]. https://www.oecd.org/...

Official Gazette of the Republic of Slovenia. 2012. *Uredba o integraciji tujcev*. Uradni list RS, št. 70/12. https://pisrs.si/.

Peach, Ceri; Glebe, Günther. 1995. Muslim minorities in Western Europe. *Ethnic and Racial Studies* 18/1. 26–45. https://doi.org/10.1080/01419870.1995.9993852.

Petersoo, Pille. 2007. What does 'we' mean? National deixes in the media. *Journal of Language and Politics* 6/3. 419–436.

Plantak, Martina. 2022. *Nationalism and Identity Policy in Slovenia towards the Second Generation of Migrants from Former Yugoslav States*. Doktorski rad. Andrássy University Budapest. Budapest.

Statistični urad Republike Slovenije. 2025. *Delovno aktivno prebivalstvo in zaposlovanje tujcev v Sloveniji*.

Štiks, Igor. 2015. *Nations and Citizens in Yugoslavia and the Post-Yugoslav States*. Bloomsbury Academic. London. https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/30742.

UNHCR. 2022. *Integration of refugees in Croatia: Country assessment report*.

UNHCR. 2020. *Global trends: Forced displacement in 2020*.

United Nations Sub-Commission on Prevention of Discrimination. 1977. *Rights of minorities and protection from discrimination*. United Nations.

Vidović, H., & Čižmek, H. (2021). *Labour market discrimination and housing inequality: The case of migrants in Croatia*. Centre for Migration Policy.

Waters, Mary C. 2025. Preparing for climate migration and integration: A policy and research agenda. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 51/1. 4–23.

Transformation of minority communities: The impact of new migrants on cultural and economic dynamics in Slovenia and Croatia

Abstract

Migration is reshaping the demographic, economic, and cultural landscape of Europe, particularly in post-socialist countries like Slovenia and Croatia. Although both countries share a regional history and EU membership, they represent different migration pathways—Slovenia as a long-standing destination country and Croatia as a more recent recipient of labor migration. This research explores how these contrasting migration patterns influence national identity and economic policy, with a focus on the formation and integration of new minorities. The aim is to analyze how migration affects cultural belonging, social cohesion, and labor market dynamics. Using a comparative qualitative methodology, the study is based on analyses of government documents, statistical data (2020–2024), integration indices, and academic literature. The analysis is structured around two key dimensions: cultural transformation (identity, nationalism, inclusion) and economic integration (employment patterns, institutional support, system readiness). The results show that Slovenia applies a more structured, politically driven integration approach, particularly through language learning and employment frameworks. However, symbolic inclusion and civic participation remain limited. Conversely, Croatia relies on temporary labor migration, with fragmented support systems and minimal institutional engagement, leading to the social invisibility of migrants. Both countries highlight a gap between economic necessity and inclusive governance. This study contributes to understanding how post-socialist societies manage demographic changes and identity pluralism, emphasizing the need for long-term strategies that go beyond mere labor absorption and move toward civic inclusion. The paper presents a timely contribution to comparative migration policy and minority policy development in Southeast Europe.

Keywords: *migration, minority integration, Slovenia, Croatia, identity politics*

dr. sc. Darko Gavrilović
Institut za istraživanje migracija
darko.gavrilovic@imin.hr

UDK: 323
Izvorni znanstveni rad

Politika regionalne stabilnosti i nacionalne manjine: perspektive i izazovi za Hrvate u Srbiji i Srbe u Hrvatskoj

SAŽETAK

Ovaj rad analizira utjecaj politike regionalne stabilnosti i procesa pomirenja na položaj Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj. Posebna pozornost stavit će se na izazove i mogućnosti pomirenja unutar postkonfliktnih odnosa dviju država nakon raspada Jugoslavije. Rad istražuje kako povijesni sukobi, tranzicijski procesi te međunarodne inicijative Naglasak je na usporedbama manjinskih prava Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj. Kroz komparativnu analizu političkih i kulturnih aspekata manjinske zaštite studija ispituje ulogu regionalnih politika u promicanju manjinskih prava i očuvanju kulturnog identiteta dviju nacionalnih manjina. Također, istražuje se utjecaj Europske unije i međunarodne zajednice na procese integracije i pomirenja te postavlja pitanje dugoročne održivosti takvih politika u suočavanju s novim društvenim izazovima.

Ključne riječi: *Hrvati u Srbiji, Srbi u Hrvatskoj, politika regionalne stabilnosti, nacionalne manjine, pomirenje, identitet*

ISPRIKA KAO PRVI KORAK POLITIKE REGIONALNE STABILNOSTI I POMIRENJA

Nakon završetka hladnog rata koji je uzrokovao duboku političku i zemljopisnu podjelu svijeta na dva suprotstavljena bloka, političke, ideološke i vojne saveze, sukobe diljem ekumene, te simbolički i fizički donio razdor Europi, od početka 21. stoljeća otvara se prostor za redefiniranje međunarodnih odnosa, gdje mjesto zauzima ne samo pomirenje među bivšim suparnicima, već i traganje za pomirenjem unutar brojnih država. Ljudska potreba za ispravljanjem moralnih nepravdi izrazila se u političkom diskursu kao potreba i početni čin ispričavanja za postupke iz prošlosti koji su nanijeli bol i gubitke neprijateljskoj strani. Za te nove odnose unutar ljudskih zajednica djelomice zasluge pripadaju i činjenici da je bipolarni svijet devedesetih

godina prošlog stoljeća nestao i da se raspadom autoritarnih režima otvorio prostor za jačanje međunarodne suradnje, demokratizacije i poštivanja ljudskih i manjinskih prava, što će prestati početkom 21. stoljeća, a osobito nakon terorističkih napada 11. rujna 2001., kada sigurnosna pitanja ponovno dolaze u prvi plan i počinju nadvladavati liberalni poredak temeljen na pravima i multilateralizmu. Mada je to proces koji počinje dominirati svjetskom politikom, regionalno posmatrajući Hrvatsku i Srbiju kao države nastale na pepelu nekadašnje socijalističke Jugoslavije, politika regionalne stabilnosti i pomirenja ostaje važna. To se događa zbog sljedećih razloga: izravno je povezana s nasljeđem nedavnih ratova i potrebom za dugoročnim mirom, zatim Europska unija i međunarodna zajednica i dalje snažno utječu na zemlje regije kroz uvjete pristupanja, koji uključuju suradnju, manjinska prava i suočavanje s prošlošću, te u konačnici, u Srbiji i Hrvatskoj se pomirenje ne promatra poglavito kao moralna obveza, već kao politička nužnost za integraciju, sigurnost i razvoj. Naime, sprovođenje takve politike smanjuje rizik od ponovnog izbijanja sukoba i zloupotrebe manjina u propagandne i ratne svrhe. Zatim, otvaranje prostora za prekograničnu suradnju i ekonomski napredak kao dio takve politike jača gospodarstvo dviju država, ali i sve skupa postaje ključan uvjet u procesu europskih integracija, gdje se pomirenje i regionalna stabilnost vrednuju kao pokazatelji političke zrelosti i spremnosti na zajedničku budućnost.

Premda se politika pomirenja na svjetskoj sceni zamijenila logikom moći i nacionalnih interesa, kao središnja komponenta moralnog silogizma, isprika i danas uspijeva premostiti jezičnu i psihološku prazninu između potrebe žrtava za priznanjem i želje počinitelja da povrati svoju ljudskost. Ona je prvi korak u postupku kojim bi se društva izašla iz rata trebala okrenuti miru sa svojim dojučerašnjim neprijateljima, ali i suočiti s vlastitim zločinima i počinjenim drugim nepravdama. Sklonost prema isprikama koncem devedesetih prošlog stoljeća, učestalost tih osjetljivih govora u kojima izbija potreba za pomirenjem i prozor koji oni otvaraju u sferu etike sugeriraju da bismo trebali ozbiljno shvaćati nepravde, ali i potrebu da se one nakon završenih sukoba prevladaju, bez obzira na to što takva politika trenutno ne dominira svjetskom političkom scenom. Unatoč novim napetostima i rastućim neprijateljstvima diljem svijeta, povezanima s onim što neki vide kao novi „svjetski nered“, isprika ostaje snažnim alatom uspostavljanja mira u globalnoj politici kojim se isti nered želi nadvladati.

I dok se na nekim mjestima ciklusi nasilja nastavljaju, na drugim vidimo suparničke skupine koje su spremne staviti svoje problematične povijesti u službu pravde i mira. Doista, od kraja hladnog rata svjedočimo povećanoj spremnosti počinitelja da se suoče sa zahtjevima svojih žrtava. Unatoč tome, kritičari grupne isprike bili su glasni. Oni tvrde da prekopavanjem prošlosti u potrazi za epizodama nepravde dijelimo i uznemirujemo zajednice koje pokušavaju izgraditi zajedničku budućnost. Smatraju

da ne možemo pravedno suditi povijesti prema standardima sadašnjosti. Ispriku karakteriziraju kao praznu retoriku ili pretjerano idealističko ukrašavanje tvrdokornih pravnih i političkih pregovora. Ipak, ispostavlja se da je isprika „jeftin" i „lak" način za počinitelje i njihove potomke da umire svoj osjećaj krivnje, ako ga zbog propagande uopće imaju ili barem da probude „uspavanu" savjest, a za one koji su nepravdu doživjeli, prvi je korak ka kompenzaciji njihove boli.

U praksi grupne isprike u postkonfliktnim društvima, gdje priznavanje nepravdi iz prošlosti služi kao most koji povezuje žrtve s počiniteljima, grupna isprika nije samo retorički čin, već je i duboki moralni izraz koji ima potencijal učiniti prvi korak k obnovi društvene ravnoteže i pomirenja. Priznanje nepravdi iz prošlosti omogućuje žrtvama osjećaj priznatosti i potvrde njihovog stradanja i patnje, čime se ublažava osjećaj zaboravljenosti i marginalizacije. Osim toga, pruža im određenu moralnu satisfakciju za pretrpljene traume i duševne boli, te otvara prostor za emocionalno iscjeljenje i osnaženje njihovog identiteta unutar zajednice. Za počinitelje priznanje predstavlja priliku za moralno pročišćenje i obnovu vlastite ljudskosti, omogućujući im da povrate integritet i odgovornost u očima žrtava i šire zajednice (Barkan i Karn 2006: 5–6). Međutim, ona je tek prvi korak koji vodi k regionalnoj stabilnosti i pomirenju.

Isprika za počinjene zločine te procesi pomirenja odvijaju se s promjenjivim uspjesima i padovima diljem svijeta, primjerice u Sjevernoj Irskoj, Ruandi ili Kolumbiji, ali i u našem regionu, između Hrvatske i Srbije, posebno u kontekstu njihovih povijesnih sukoba i etničkih napetosti. Ključni aspekti značaja isprike zrcale se u potrebi za rehabilitacijom i pomirenjem, gdje isprika može poslužiti kao korak prema pomirenju između naroda. U tom smislu, priznavanje patnje i krivice može pomoći u smanjenju tenzija i izgradnji međusobnog povjerenja. Isprika može biti zametak i pozitivnog psihološkog učinka na žrtve, omogućujući im da se osjećaju priznato i poštovano, što doprinosi procesu ozdravljenja i oporavka od traume. I u kontekstu međunarodnog prava i ljudskih prava isprike mogu služiti kao osnova za buduće pravne i političke akcije. One mogu potaknuti promjene u zakonodavstvu i pristupima prema pravdi i reparacijama. Također, one mogu potaknuti i dijalog o povijesnim zločinima i njihovim posljedicama, čime se može povećati svijest o važnosti ljudskih prava i pravde te razviti svijest o potrebi za kulturom sjećanje, ne kao agensa za sukobe i mržnju, već za pouke o važnosti održavanja mira. Za nacionalne identitete, što i dalje dominira u tom dijelu međusobnih odnosa Hrvata i Srba, isprike mogu igrati ključnu ulogu u redefiniranju odnosa prema vlastitoj povijesti i identitetu, potičući refleksiju o prošlim greškama i budućim smjerovima, te kao takve otvoriti put za suradnju između država u raznim područjima, uključujući kulturu, obrazovanje i gospodarstvo, što pridonosi politici regionalne stabilnosti, te time, taj kompleksan i često emotivan proces koji zahtijeva volju i razumijevanje s obiju strana, može značajno pomoći u izgradnji mirnije i pravednije budućnosti.

U hrvatsko-srpskim odnosima, posebice za Hrvate u Srbiji i Srbe u Hrvatskoj, isprika ima ključnu ulogu na početku procesa regionalne stabilnosti i pomirenja. Priznavanjem prošlih nepravdi i zločina obje zajednice mogu raditi na obnovi međusobnog povjerenja i jačanju vlastitih identiteta. Ovaj čin iskrenog suočavanja s prošlošću može donijeti žrtvama osjećaj pravde i priznanja, a počiniteljima priliku za iskupljenje, što zajedno gradi temelje za dugoročni mir i stabilnost. Na ovaj način isprika postaje put k pomirenju i boljoj budućnosti, pružajući manjinskim zajednicama u objema državama osjećaj sigurnosti i prihvaćenosti u društvu u kojem žive.

Kratka povijest isprika počinje prvim koracima prema normalizaciji hrvatsko-srpskih odnosa koji su nastupili međusobnim priznanjem i uspostavom diplomatskih veza u drugoj polovici devedesetih. Značajniji napredak zabilježen je nakon smjene vlasti u Hrvatskoj i pada Miloševićevog režima u Srbiji 2000. godine. EU integracija, koja je ustrajavala na regionalnoj suradnji kroz Proces stabilizacije i pridruživanja, dodatno je potaknula poboljšanje odnosa. U godinama koje su slijedile, odnosi su se postupno razvijali. Hrvatski premijer Ivo Sanader posjetio je Beograd 2004. godine, gdje je sa Svetozarom Marovićem, predsjednikom Srbije i Crne Gore, usvojio zajedničku izjavu usmjerenu prema budućnosti. Sljedeće godine srbijanski premijer posjetio je Zagreb, a Sanader je 2006. ponovno službeno posjetio Srbiju. Ovi susreti označili su napredak u odnosima i zajedničku predanost rješavanju otvorenih pitanja (pasus prema Pauković 2021: 7–9).

Najbolje razdoblje u odnosima između Hrvatske i Srbije nakon ratova devedesetih bilo je za vrijeme predsjedništva Borisa Tadića (2004. – 2012.) i Ive Josipovića (2010. – 2015.). Tadić se 2004. ispričao za zločine u Bosni i Hercegovini, a 2007. na Hrvatskoj televiziji za zločine u Hrvatskoj. Josipović je u srpnju 2010. obavio svoj prvi službeni posjet Srbiji, što je istaknulo prijateljske odnose dvojice predsjednika. U studenom iste godine zajedno su posjetili Vukovar i Paulin Dvor, gdje su se ispričali za zločine nad Hrvatima i Srbima, što je bio važan korak prema pomirenju. Mada su isprike koje upućuju političke vođe većinskih naroda važne, od izuzetne važnosti su za Srbe u Hrvatskoj i Hrvate u Srbiji, zajednički istupi većinskih i manjinskih političkih predstavnika na mjestima sjećanja, prigodom komemoracija ili obilježavanja važnih državnih datuma. U tom smislu, a po budućnost Srba u Hrvatskoj i razvoj kvalitetnog obostranog života kao sastavnog dijela održivog mira, 2020. zbio se važan politički zajednički događaj. Naime, s obilježavanja 25. godišnjice operacije „Oluja“ iz Knina poslana je zajednička poruka kako se Hrvatska okreće budućnosti. Tu je poruku promovirao hrvatski premijer Andrej Plenković uz pomoć Samostalne demokratske srpske stranke. Tom prigodom prvi put je u Knin došao predstavnik Srba u Hrvatskoj Boris Milošević, koji se u duhu razvoja mira i tolerancije i obratio okupljenima. Potom je dvadesetak dana kasnije uslijedio dolazak političkih predstavnika

obaju naroda u Grubore, gdje je održana komemoracija srpskim žrtvama (Gavrilović i Veselinović 2022: 55–56).

Nažalost odnosi između dviju država od 2012. pogoršali su se. Pogoršanje odnosa bilo je obilježeno povremenim medijskim sukobima, neprimjerenim po mir izjavama, pa ipak, gledajući s ove distance, ti događaji nisu negativno utjecali na položaj manjina. Činilo se kao da se negativnosti događaju kao dio „političkog folklora" kojim se stranke obraćaju svojim biračima i drže ih, podgrijavanjem starih neprijateljstava, glasački budnima. I posljednjih godina odnosi između dviju zemalja nisu se značajno promijenili, varirajući od hladnih do neprijateljskih, a političari su često u eter iznosili kao razloge povijesne traume 20. stoljeća, od Drugog svjetskog rata pa do posljednjeg rata. U lipnju 2016. predsjednica Kolinda Grabar-Kitarović i srpski premijer Aleksandar Vučić potpisali su u Subotici Deklaraciju o unaprjeđenju odnosa i rješavanju otvorenih pitanja. Dokument predviđa rad na poboljšanju položaja manjina, rješavanju graničnih pitanja i sukcesije, pronalasku nestalih osoba, suradnji u borbi protiv terorizma i izbjegličke krize te sudjelovanju u zajedničkim EU projektima. Sve je, kada pogledamo s ove distance, u konačnici urodilo plodom. Prvo su predstavnici Srba iz Hrvatske bili u vladi Andreja Plenkovića do izbora 2024., a potom su i Hrvati u Srbiji od 2022. dobili mjesto ministra u vladi, ali i druga resorska mjesta u državnoj i pokrajinskoj vlasti, što im je omogućilo participaciju u donošenju najviših državnih i pokrajinskih odluka.

ŠTO PREDSTAVLJA POLITIKA REGIONALNE STABILNOSTI I POMIRENJA?

Ono što je potrebno društvima koja su bila u konfliktu, uspostavljanje je dugoročne regionalne stabilnosti i pomirenja. Zbog toga, ova politika uključuje istraživanja i sprovođenja moralnih, političkih i društvenih temelja pomirenja i obnove povjerenja među bivšim neprijateljima, naglašavajući važnost priznavanja povijesnih nepravdi i iskrenog suočavanja s prošlošću. Takav pristup pokazuje se ključnim za prevenciju ponovnog izbijanja sukoba i stvara temelje za međusobno razumijevanje i stabilnost. Politika regionalne stabilnosti i pomirenja nije samo pitanje formalnih sporazuma ili političkih deklaracija; to je kontinuirani proces izgradnje povjerenja i suradnje koji se temelji na ljudskim pravima, socijalnoj pravdi i priznavanju patnji prošlosti kako bi se izgradila bolja i pravednija budućnost za sve zajednice. Ova politika također uključuje izgradnju snažnih političkih struktura koje promiču suradnju i dijalog između različitih etničkih i vjerskih zajednica, kao i potporu civilnom društvu u njegovim naporima da doprinese mirovnim procesima. Sve te aktivnosti trebaju biti podržane od strane državnih institucija, a uspjeh politike ovisi o uključenosti svih aktera, od državnih vlasti do civilnog sektora, u stvaranju inkluzivnog i održivog mira. Zbog toga, politika regionalne stabilnosti i pomirenja uspješna je samo kada

ona ide dalje od jednostavne pravne ili političke inicijative; ona zahtijeva duboku promjenu u percepciji i kolektivnom sjećanju naroda koji su pogođeni prošlim sukobima. Njezin utjecaj očituje se u mnogim regijama, a najviše se vidi u državama koje dijele složene povijesne odnose.

Svijet poznaje čitav niz regija koje su prošle kroz teške povijesne sukobe i koje se suočavaju s izazovima pomirenja i tranzicijske pravde. Često autori, koji se bave ovom tematikom, poseban naglasak stavljaju na primjere Južnoafričke Republike, Ruande, Kambodže, kao i na slučajeve postkonfliktne obnove u Latinskoj Americi, Sjevernoj Irskoj te u Bosni i Hercegovini. Ove regije uzimaju se kao primjeri zbog složenih društvenih i etničkih odnosa, dugotrajnih posljedica sukoba i potrebe za priznavanjem prošlih nepravdi kako bi se stvorila stabilna osnova za mir. Unatoč specifičnostima svake regije zajednički se zaključci mogu izvući o ključnim čimbenicima primjera uspješnog pomirenja, ali i o izazovima neuspjeha koji ostaju prisutni u svim slučajevima i koji mogu biti upozorenjima i negativnim primjerima kada se politika pomirenja bude implementirala drugdje u svijetu. Naime, bez obzira na lokaciju svi uspješni modeli pomirenja temelje se na priznavanju prošlih nepravdi i zločina. Priznavanje kroz javne isprike, suđenja ili istraživačke komisije djeluje kao most između žrtava i počinitelja, omogućujući da se prepoznaju povijesne traume i ojača osjećaj pravde kod pogođenih zajednica. Još jedan bitan element pomirenja jest uključivanje zajednica u proces pravde, bilo kroz lokalne sudove, povjerenstva za istinu, ili sudjelovanje civilnog društva. Ovaj pristup smanjuje osjećaj marginalizacije među žrtvama i pruža društvenim skupinama priliku da se uključe u proces obnove, čime se jača društvena kohezija. Osim navedenog, uspjeh procesa pomirenja ovisi o političkoj podršci. U mnogim regijama dolazi do političkih napetosti koje otežavaju provedbu reformi, te često potkopavaju inicijative pomirenja ako vlasti ne pokazuju dosljednu podršku i angažman. To je posebno izazovno u društvima s etničkim, vjerskim i političkim podjelama, gdje su stavovi o prošlim sukobima često u suprotnosti. Pomirenje nije jednokratan proces, već zahtijeva kontinuirano djelovanje kako bi zacijelile društvene rane. Uspješni primjeri pokazuju da je pomirenje dugoročni cilj koji mora biti ugrađen u šire okvire politike regionalne stabilnosti i gospodarskog razvoja. Bez stalnih napora i osiguranja održive političke podrške, društvene napetosti mogu ponovno eskalirati. Ključna pouka je da pomirenje i stabilnost ne ovise samo o prošlosti, već o osiguranju mira za buduće generacije. Uspješna pomirenja sprječavaju ponavljanje sukoba kroz reforme koje osnažuju vladavinu prava, institucionalne promjene i obrazovne programe koji jačaju zajednički identitet i prihvaćanje različitosti (Barkan i Karn 2006).

Kada je riječ o politici regionalne stabilnosti i pomirenja na Zapadnom Balkanu, ona se oslanja na multidimenzionalni pristup koji kombinira pravne, političke, gospodarske i socijalne reforme. Kroz regionalnu suradnju, pomirenje, jačanje demokratskih

institucija i gospodarsku revitalizaciju zemlje Zapadnog Balkana trebaju stvoriti stabilan okvir za održivi mir i zajednički prosperitet, čime se približavaju cilju članstva u Europskoj uniji (*Communication from the Commission to the European Parliament* 2018). Tijekom provođenja politike regionalne stabilnosti i pomirenja potrebno je poduzeti niz međusobno povezanih koraka kako bi se osigurao dugoročan mir i održivi razvoj. Prvo, nužno je postići inkluzivne političke dogovore i procese koji uključuju sve društvene skupine, čime se osigurava politička stabilnost. Paralelno s time, važno je osigurati osnovnu sigurnost i zaštitu građana kako bi se stvorilo povjerenje u institucije i osjećaj sigurnosti. Pravosuđe i mirno rješavanje sukoba ključni su za suočavanje s prošlošću i rješavanje postojećih napetosti, a istodobno je važno razvijati kapacitete za prikupljanje prihoda i pružanje usluga koje odgovaraju očekivanjima građana. To omogućuje jačanje povjerenja u državne institucije i podržava održivi gospodarski razvoj. Poseban fokus treba staviti na inkluzivan i održiv gospodarski razvoj, s naglaskom na pravedno upravljanje prirodnim resursima, što doprinosi smanjenju socijalnih nejednakosti i omogućuje stabilniji društveni okvir. Uz to, izgradnja društvenih kapaciteta za pomirenje i mir, kao i jačanje društvenog dijaloga, ključni su za prevladavanje podjela i izgradnju zajedničke budućnosti. Također, održavanje konstruktivnih odnosa sa susjedima i regijom ključno je za stabilnost, jer dobra suradnja s okruženjem smanjuje rizike od budućih sukoba. Ove ciljeve treba uzeti u obzir prilikom dizajniranja nacionalnih i međunarodnih strategija, kao i pri odabiru odgovarajućih modaliteta za pružanje pomoći. Sve ove aktivnosti zajedno pridonose stvaranju temelja za trajni mir i stabilnost u regiji (OECD 2010: 59).

Kada je riječ o suočavanju s prošlošću kao dijelu politike regionalne stabilnosti i pomirenja na Zapadnom Balkanu, ova politika temelji se na priznavanju zločina koje su počinili pojedinci iz vlastite nacije, obaveza prema žrtvama, pri čemu se proces demokratizacije i restitucije provodi paralelno, što znači da se ne samo priznaje patnja žrtava, već se i aktivno radi na vraćanju njihovih prava i imovine. Jedan od ključnih aspekata ove politike jest stvaranje barijere protiv ponovnog povratka na stanje koje je vladalo tijekom rata, kao i protiv poticanja onih političkih ideja koje su dovele do nasilja i sukoba. U tom smislu politika regionalne stabilnosti i pomirenja uključuje aktivno suočavanje s prošlošću, što podrazumijeva proces pokajanja i oprosta koji bi trebao doći s najviših političkih razina i spustiti se pomoću lokanih vlasti na najniže državne razine, ali i prestanak manipulacije prošlošću, za koju najveću odgovornost snose ne samo političari, već i povjesničari, brojni intelektualci i mediji.

Politika pomirenja na Zapadnom Balkanu, kada je riječ o hrvatsko-srpskim odnosima, predstavlja proces obnove međusobnog povjerenja i transformacije odnosa između zajednica koje su bile u sukobu. To uključuje ne samo rješavanje otvorenih političkih i pravnih pitanja, nego i duboku promjenu u stavovima, vjerovanjima i emocijama građana. Pomirenje u ovom smislu ide dalje od jednostavnog prekida neprija-

teljstava, što donosi tek „negativan mir“. Pomirenje samo po sebi nije dovoljno, već se mora raditi na izgradnji novih odnosa temeljenih na uspostavljanju harmoničnih odnosa među narodima koji su ranije bili u sukobu I taj proces ne smije biti deklarativan, jer deklarativnost ne donosi istinsko pomirenje. On se mora vidjeti i primijeniti na međudržavnim odnosima, ali i u svim lokalnim zajednicama gdje su sukobi bili najteži i najvidljiviji, kao i drugdje u spomenutim državama jer pomirenje podrazumijeva cjelovitu uključenost aktera. Ključni element ovog procesa jest promjena društvenih stavova, koja se postiže kroz dijalog, izgradnju povjerenja i stvaranje uvjeta za suradnju među različitim etničkim zajednicama (Gudalo i dr. 2020. 1).

Na primjeru Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj politika pomirenja oslanja se na političke inicijative koje su do 2012. bile podržavane od najviših političkih razina, uključujući ispričavanja i kajanja za prošle zločine i patnje. No, političke geste moraju pratiti i konkretne akcije usmjerene na unapređenje položaja manjina, kao što su integracija u društveni, kulturni i politički život, osiguravanje pristupa obrazovanju i medijima na materinskom jeziku, kao i promicanje gospodarskih mogućnosti za sve zajednice.

Međutim, promjena u stavovima i percepcijama građana najteži je, ali i najvažniji korak u postizanju održivog mira i dugotrajnog pomirenja, jer promjena motivacija, ciljeva, vjerovanja i emocija većine društva ključna je za uspjeh. Ovaj proces zahtijeva podršku kako političkih lidera tako i organizacija civilnog društva, medija, intelektualaca i međunarodne zajednice. To je potrebno jer pomirenje nije jednostran proces, već zahtijeva angažman svih strana, kako bi se prevladale stare neprijateljske naracije i stvorila nova vizija zajedničkog suživota.

U hrvatsko-srpskom kontekstu ovo se ogleda u brojnim bilateralnim sporazumima, ali i u gestama kao što su uzajamni oprosti i prisustvovanje komemoracijama, što je bio slučaj s predsjednicima Hrvatske i Srbije do 2012., ali i unutar Hrvatske danas, gdje obilježavanjima i komemoracijama često prisustvuju zajednički visoki predstavnici većinskog hrvatskog i manjinskog srpskog naroda. Ti su potezi do danas bili praćeni konkretnim koracima u zajedničkim projektima i inicijativama koji su imali za cilj osnažiti položaj manjinskih zajednica. Premda povremeni incidenti i dalje postoje, i mada je u hrvatskom društvu kod Srba prisutna etnička mimikrija, strah od stigmatizacije i društvene izolacije, usmjerenost na dijalog i suradnju ostaje ključna za jačanje stabilnosti i izgradnju dugotrajnog mira (Klempić-Bogadi 2025). S druge strane slični procesi skrivanja identiteta događaju se i Hrvatima u Srbiji. Ni jedan ni drugi proces ne samo da ne pridonose politici pomirenja, već još više čine, ono što je Peter Thaler pisao za Nijemce u Danskoj, da se Hrvati u Srbiji i Srbi u Hrvatskoj tope kao „snijeg na suncu“ (Thaller 2022).

Stoga, politika pomirenja na Zapadnom Balkanu mora biti proces koji ide u dublje promjene – od formalnog političkog pomirenja do promjene percepcije i osjećaja građana. Ona traži zajednički napor svih uključenih strana da stvore prostor za dijalog i suradnju, čime se može spriječiti povratak u prošlost obilježenu neprijateljstvima i osigurati bolje uvjete za budućnost u kojoj će se svi građani, bez obzira na etničku pripadnost, osjećati sigurno i uključeno.

Inače, pomirenje možemo opisati kao proces obnove odnosa među zajednicama koje su bile u sukobu, transformacije neprijateljstva u suradnju i harmoniju. Radi se o promjeni motivacija, vjerovanja, stavova i emocija unutar društva, pri čemu se prevladavaju stare tenzije i predrasude koje su dovele do nasilja. U suštini pomirenje znači obnovu međusobnog povjerenja i stvaranje uvjeta za miran život, što je ključ za dugoročnu stabilnost i izgradnju održivog mira. Uspostava regionalne stabilnosti i pomirenja nije jednostavan niti jedan za sve primjer, odnosno proces. Njega se primjenjuje sukladno različitim kontekstima pa prema tome svaki slučaj zahtijeva prilagođen i višestruk pristup, osmišljen prema specifičnim okolnostima svake zajednice. Time se naglašava važnost lokalnog znanja i sposobnosti da se razviju vlastita rješenja. Drugo, pomirenje je proces koji se ne može ocijeniti kao jednostavan uspjeh ili neuspjeh jer se sastoji od mnogih malih koraka i inicijativa koje mogu biti ugrožene novim regionalnim i širim političkim nestabilnostima. Svaki napredak, koliko god bio mali, poput otvaranja dijaloga ili priznavanja patnje žrtava, predstavlja korak naprijed. U tom smislu, pomirenje je kumulativni proces u kojem se mali uspjesi zbrajaju i vode k većim promjenama u društvu. Treće, pomirenje je dugoročan proces i ne smije se tretirati kao nešto što se može završiti prije drugih prioriteta, poput gospodarskih ili političkih reformi. Istovremeno, nije nešto što se može odgoditi jer će se neizliječene rane samo pogoršati s vremenom i mogu biti „inficirane“ novim međuetničkim neprijateljstvima. Zbog toga se pomirenje mora provoditi paralelno s drugim reformama, kao što su pravda, izgradnja institucija i gospodarski razvoj. Bez regionalne stabilnosti i pomirenja demokratski sustavi (čak i oni najbolji) neće moći funkcionirati ako su odnosi među ljudima i dalje opterećeni strahom, nepovjerenjem i neprijateljstvom. Važnost regionalne stabilnosti i pomirenja leži i u tome što doprinosi jačanju demokracije. Demokratska društva temelje se na poštivanju ljudskih prava svih građana, no ako među ljudima postoji nepomireni osjećaj straha ili sumnje, to će poštovanje biti ograničeno. Zbog toga regionalna stabilnost i pomirenje nisu samo moralna pitanja, već i politički uvjeti za stabilnost i napredak društva (Bloomfield i dr. 2003: 167–169).

U tom smislu, preciznije iskazano, regionalna stabilnost i pomirenje obuhvaćaju kako široku političku razinu od međunarodne, državne do lokalne koje zahtijevaju angažiranje ključnih političkih aktera, tako i djelovanje civilnog sektora kroz medijsku podršku, ali i rad znanstvenih inicijativa, nevladinih udruga, uglednih ljudi iz svije-

ta kulture i umjetnosti i slično. Na političkoj razini ključ za uspješnu provedbu politike regionalne stabilnosti i pomirenja leži u izgradnji snažne političke strukture koja počinje od predsjednika države i proteže se do parlamentarnih grupa koje podržavaju mirovni proces. Predsjednik treba aktivno promicati politiku pomirenja na lokalnoj, državnoj i međunarodnoj razini, dajući prioritet prevenciji genocida i poticanju tolerancije prema drugim zajednicama. Pod predsjednikovim vodstvom administracija bi trebala provoditi ovu politiku na svim razinama vlasti, uključujući visoke državne organe i lokalne vlasti. Unutar skupština trebaju se formirati utjecajne grupe političkih predstavnika koje će svakodnevno raditi na implementaciji istih načela. Kao pozitivan primjer izdvajamo Međuparlamentarnu grupu prijateljstva između hrvatskog sabora i Narodne skupštine Republike Srbije, čiji je nekadašnji rad plodove pomirenja davao dok su se na čelu nalazili zastupnici, s hrvatske strane, Neven Mimica, a sa srpske, Janko Veselinović (Nepoznat autor 2010). U civilnom sektoru to znači suradnju i zajedničko djelovanje s vlastima na svim razinama radi postizanja regionalne stabilnosti i održivog mira. Ova suradnja između političkih institucija i civilnog društva osnažuje proces pomirenja i doprinosi jačanju socijalne kohezije u društvu (Albright i Cohen 2008: 111, Gavrilović 2021: 75). Prilikom sprovođenja ove politike treba imati na umu kako javni nastupi koji imaju deklarativni značaj, lekcije koje samo promoviraju, a ne nude cjelovita društvena rješenja, imaju slab ili nikakav utjecaj zato jer izgradnja regionalne stabilnosti i pomirenja, te postizanje cjelovitog mira, nije samo pitanje općenitih izjava, nametnutih ili površno provedenih teorijskih znanja o ovoj temi, već je poglavito proces prihvaćanja i svakodnevnog sprovođenja naučenih vještina i usvojenih vrijednosti o miru od strane svake jedinke u svakodnevnom životu. Ovim procesom ne mijenja se prošlost, ali se može uspostaviti moralno mjerilo koje bi trebalo podsjetiti svakog na mračno razdoblje vlastite povijesti i ono ne može vratiti ono što nije moguće, već je korak k priznavanju grešci uz osiguravanje odgovarajućeg ispravljanja nepravde žrtvama, kako bi se time smanjila vjerojatnost da će se takva nepravda ponoviti (Barkan 2007: 87, 179).

Kada je riječ o manjinskim zajednicama u društvima koja su bila pogođena ratom, njihov pristup socijalnim, ekonomskim i političkim resursima često je ograničen ili onemogućen zbog percepcije koju o njima ima većinska zajednica, što je tijekom devedesetih prošlog stoljeća bio slučaj s Hrvatima u Srbiji i Srbima u Hrvatskoj. Zbog toga politika regionalne stabilnosti i pomirenja nužan je politički proces koji zahtijeva pažljivo sagledavanje različitih aspekata sukoba, od nacionalnih, vjerskih i geografskih okvira, do ideoloških i regionalnih sukoba unutar pojedinih država, plemenskih podjela, nejednakosti u upravljanju državom, te postojanja naoružanih vjerskih i drugih grupa. Zbog toga osobe i organizacije koje se žele baviti mirovnim procesima na ratom zahvaćenim prostorima, moraju uzeti u obzir sve navedene elemente i na temelju njih oprezno i postupno djelovati kako bi pomogle u izgradnji inkluzivnog

mirovnog procesa. Njihovi napori, međutim, često ostaju bez rezultata ako nisu praćeni političkom podrškom. Suprotno tome, entuzijastičan rad civilnog sektora, ako je popraćen političkim, ali i gospodarskim mjerama prilagođenim mirovnim potrebama, može postići značajne rezultate u izgradnji održivog mira (Gavrilović 2021: 72).

Međutim, bez postizanja pomirenja na osobnoj razini ne možemo govoriti o cjelovitosti ovog procesa. Kada je riječ o Hrvatima i Srbima, budući da se prilikom popisa stanovništva u Hrvatskoj i Srbiji, oko 85 % Hrvata izjašnjava katolicima, dok se više od 80 % Srba u Srbiji identificira pravoslavnim vjernicima, ovaj visok postotak vjernika može biti oslonac za pomirenje, jer sugerira kako bi kršćanske vrijednosti trebale biti duboko ukorijenjene u objema zajednicama. Zbog toga važan je angažman svećenika, ali u konačnici, najvažnije je hoće li prihvatiti svaki pojedinac ideju pomirenja. Bez obzira na sve isprike i politike regionalne stabilnosti osobno pomirenje jest ključno jer predstavlja temelj društvenog pomirenja zato što počinje u pojedincu. Ono uključuje suočavanje s vlastitom boli, oslobađanje od mržnje i prihvaćanje oprosta kao snage, a ne slabosti. Isusovo učenje o ljubavi prema bližnjemu i oprostu poziva nas da, poput Njega, prepoznamo grešnost kao univerzalnu osobinu i povjerimo sud o zlu Bogu. Molitva „Oprosti nam duge naše / kao i mi što opraštamo dužnicima svojim“ (Matej 6, 12) naglašava uzajamnost: kako očekujemo Božji oprost, tako smo dužni i drugima oprostiti. Na taj način osobno pomirenje donosi mir pojedincu i služi kao primjer zajednici, postavljajući temelje za održiv suživot i trajni mir. Osim toga, ono oslobađa pojedinca iz kruga mržnje koji mu je nametnuo počinitelj i daje mu ponovnu slobodu i duhovnu nadmoć. Za počinitelja proces pomirenja i oprosta, ako ga prihvati, pruža priliku za preispitivanje i pokajanje. Isusovo učenje naglašava važnost priznavanja grešaka i preuzimanja odgovornosti, čime počinitelj može doći do duboke unutarnje promjene. Oprost od strane žrtve ne oslobađa počinitelja odgovornosti, već mu omogućava da se suoči s vlastitim pogreškama i dobije priliku za moralni i duhovni rast. Pokajanje vodi obnovi savjesti i miru s Bogom, a kroz to i s drugim ljudima. Tako počinitelj može biti nadahnut da prođe put od grešnika do graditelja mira, čime doprinosi zajedničkom pomirenju i boljitku društva (Hadari 2015: 246, Gavrilović i Veselinović 2022: 60–68).

Osim pozitivnog utjecaja na manjinske zajednice i svakog pojedinca politika regionalne stabilnosti i pomirenja donosi i značajne benefite za same države. S obzirom na važnost stabilnih međudržavnih odnosa za proces europskih integracija provođenje ove politike pridonosi poboljšanju međunarodnog ugleda i kredibiliteta Srbije i Hrvatske. Jačanje političkog dijaloga i suradnje između dviju zemalja također ima pozitivan utjecaj na stabilnost cijele regije, što otvara prostor za jačanje gospodarskih odnosa i ulaganja. Nadalje, stabilizacija unutarnjih političkih odnosa i smanje-

nje etničkih napetosti pozitivno djeluju na društvenu koheziju i osiguravaju uvjete za daljnji demokratski razvoj.

Međutim, unatoč postignutim uspjesima nedosljedno provođenje politike regionalne stabilnosti i pomirenja može imati ozbiljne negativne posljedice. Šire promatrajući, u društvima koja su bila ili su i dalje pogođena ratovima, društvena kohezija gotovo da ne postoji, društvo je duboko podijeljeno, a nekim manjinskim zajednicama ozbiljno je umanjen ili onemogućen pristup izvorima socijalne, ekonomske i političke moći, najčešće zbog načina na koji ih identificira većina (Rausch i Lun 2017: 1). Primjerice, nedostatak političke volje ili smanjenje ulaganja u procese pomirenja može rezultirati ponovnim povećanjem nepovjerenja i napetosti između Srba u Hrvatskoj i hrvatske većine te Hrvata u Srbiji i srpske većine, što bi sigurno moglo otežati daljnji dijalog i suradnju dviju država. Isto tako, pogoršanje odnosa između dviju država može imati negativne posljedice na političku i gospodarsku stabilnost cijele regije, kao i na europski put obiju zemalja. Nedosljednost u provedbi ovih politika također može oslabiti prava i sigurnost manjinskih zajednica, čime se povećava rizik od njihove marginalizacije i novih migracijskih valova, a nedovoljno ulaganje u proces pomirenja može usporiti suočavanje s prošlošću i otežati izgradnju trajnih stabilnih odnosa među zajednicama, što dugoročno može imati negativan utjecaj na mir i stabilnost u regiji te dodatno ugroziti opstojnost dviju manjinskih zajednica. Na osobnoj razini povećava se rizik od ponovnog izbijanja sukoba ili napetosti, što stvara ozračje nesigurnosti i straha u svakodnevnom životu. Pojedinac može biti izložen diskriminaciji, predrasudama i socijalnoj isključenosti zbog etničkih ili vjerskih razlika. Mladi ljudi posebno mogu biti pogođeni jer odrastaju u okruženju obilježenom netrpeljivošću i podjelama, što otežava razvoj zdravih društvenih vrijednosti. Emocionalno i psihološko zdravlje pojedinca također može biti narušeno. Nepostojanje procesa pomirenja može dovesti do produbljivanja osjećaja ogorčenosti, mržnje i beznađa što sprječava pojedinca u nakani nošenja s traumama iz prošlosti i pronalaska unutarnjeg mira.

Zaključno, politika regionalne stabilnosti i pomirenja između Srbije i Hrvatske predstavlja važan proces za postizanje trajnog mira i stabilnosti u regiji. Njezina uspješnost u velikoj mjeri ovisi o dosljednoj provedbi i kontinuiranoj suradnji svih uključenih aktera, od državnih institucija do lokalnih zajednica i nevladinih organizacija. Iako su postignuti značajni pomaci u proteklim desetljećima, trajni uspjeh ovih napora zahtijeva kontinuirani dijalog, spremnost na kompromis i posvećenost političkih lidera u objema zemljama. Samo takav pristup omogućit će trajnu zaštitu prava manjinskih zajednica, stabilan razvoj Srbije i Hrvatske te osiguranje mira i stabilnosti u cijeloj regiji.

INSTRUMENTALIZACIJA I EUROPSKE INTEGRACIJE; HRVATI U SRBIJI I SRBI U HRVATSKOJ

Devedesetih godina prošlog stoljeća Zapadni je Balkan bio pogođen ratovima koji su odnijeli više od 130.000 ljudskih života, doveli do izbjeglištva i raseljavanja više od 4 milijuna ljudi, a počinjen genocid, etnička čišćenja, masakri i silovanja napravili su ih najkrvavijim sukobom 20. stoljeća na Starom Kontinentu od Drugog svjetskog rata. Ovi ratovi završeni su intervencijom snaga Ujedinjenih naroda i NATO-a, uz obećanje pridruživanja Europskoj uniji. Osim toga, različita neriješena nasljeđa iz prošlih sukoba koja su političke elite, nesposobne i nevoljne suočiti se s gospodarskim izazovima i demokratizacijom društava, nastavile eksploatirati u svakodnevnoj političkoj borbi, usporila su tempo reformi i napredak prema pridruživanju EU-u (Gavrilovic 2011: 126–128). Ratovi su sa sobom donijeli, osim ubojstava i progona, također i diskriminaciju i stigmatizaciju manjina, osobito onih koji su pripadali zaraćenim narodima što se, ovo zadnje, mjestimice, i u izoliranim slučajevima, osjeti i danas. To ne treba čuditi, jer tijekom ratova na prostoru nekadašnje Jugoslavije stradavale su manjine, ali i većinsko stanovništvo, osobito u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Naime, nacionalna homogenizacija u Hrvatskoj s kraja osamdesetih i tijekom Domovinskog rata dovela je do smanjene tolerancije prema Srbima. Od početka rata u krajevima gdje su se Srbi pobunili i preuzeli vlast, gotovo recipročan odnos bio je prema Hrvatima. Teška ratna događanja obilježena zločinima i obostranim protjerivanjima vodila su ne samo ka mržnji prema Srbima, već su izravno otežavala političku participaciju Srba i ostvarivanje njihovih manjinskih prava u krajevima koje Srbi nisu držali u svojim rukama. Situacija je pogoršana bila masovnim progonima ovisno o tome koje je teritorije koja strana držala u svojim rukama, a ratna događanja, u konačnici, dovela su većinu Srba do izbjeglištva, a 1995. i egzodusa, što je nekada drugi narod u Hrvatskoj po veličini svelo na status manjinske zajednice koja je u ukupnom broju stanovništva 1991. učestvovala s 12,2 %, i čiji je broj nakon rata i do 2001. smanjen za dvije trećine. S druge strane, Hrvati u Srbiji, zbog nacionalističke propagande i stvaranja negativne slike o njima, postali su ne samo marginalizirani, već i proganjani, protjerivani i ubijani, što nije bilo posljedica ratnih događanja u Srbiji, već od strane ekstremista sprovedena politika koja je za jednu od posljedica imala da je do danas hrvatsko stanovništvo praktično trostruko manje nego koncem osamdesetih prošlog stoljeća. Osim toga, otvorilo se i takozvano bunjevačko pitanje o podrijetlu i pripadnosti bačkih Bunjevaca, kao i njihovu govoru. Ovim se jedan dio stanovništva opredijelio za bunjevački identitet, što je dodatno umanjilo broj Hrvata u Srbiji. Čak i danas, nakon dugog niza godina, ova je politička tema visoko na popisu otvorenih pitanja Hrvatske i Srbije. Dalje, ratnim okružjem i političkom instrumentalizacijom povijesnih narativa vlasti iz devedesetih stvorile su neprijateljsko okružje za Hrvate u Srbiji, koji su time postali žrtve nasilja, prisilnih migracija i diskriminacije. Etnička mimikrija i asimilacija vidljivi su bili u konstantnom smanjivanju broja Hrvata u Srbiji,

ali i na indirektne načine sve do danas, primjerice u broju Jugoslavena, ali i novonastale manjine – Bunjevaca. Pristup Hrvata manjinskim pravima tijekom devedesetih nije postojao, jer nisu bili ni priznati za nacionalnu manjinu, a svoja prava počeli su ostvarivati tek od početka 21. stoljeća.

Proces nacionalne homogenizacije koji se zbivao u vrijeme ratova na prostoru nekadašnje Jugoslavije u obje zemlje, stvorio je društvene i političke strukture koje nisu bile naklonjene inkluziji dviju manjinskih zajednica. U Hrvatskoj Srbi su nakon rata bili poglavito suočeni s problemima vezanim za povratak imovine, pristup javnim službama, te za političku participaciju. S druge strane, u Srbiji Hrvati su se našli u donekle sličnom položaju. Suočavali su se s diskriminacijom i nedostatkom nacionalnog, odnosno, manjinskog priznanja. Diskriminacija i mimikrija ostali su žalosnim karakteristikama obiju manjinskih zajednica u drugoj polovici devedesetih. Međutim, s početkom ovog stoljeća u Srbiji, posebice do 2012., a u Hrvatskoj do 2024., i promjenama u visokim političkim strukturama, pod snažnijim utjecajem međunarodnih čimbenika, situacija s manjinama postala je bolja. U tom smjeru Hrvatska je dosta uradila i to tijekom procesa pridruživanja Europskoj uniji.

Do danas samo su Slovenija i Hrvatska postale članicama ekonomske i političke unije, jedinstvene međuvladine i nadnacionalne zajednice europskih država. Ipak, promatrajući regiju Zapadnog Balkana, razdoblje prvih dvanaest godina 21. stoljeća može se smatrati razdobljem političkog uzleta kada je riječ o jačanju demokratskih kapaciteta balkanskih država koje su ostale izvan EU-a. Primjerice, početkom i sredinom prvog desetljeća 2000-ih godina perspektiva pristupanja EU-u i globalni ekonomski uzlet omogućili su brzi gospodarski oporavak na Zapadnom Balkanu i potaknuli ekonomske i institucionalne reforme. Nažalost nastupilo je gotovo dvadeset godina različitih kriza koje su pogodile Europu i koje su se prelijevale na Balkan otvarajući vrata starim međuetničkim tenzijama.[1]

[1] Krize koje su pogađale Europu i prelijevale se na Balkan brojne su. Prvo, globalna financijska kriza od 2007. do 2009., zatim europska kriza od 2010. do 2013. koje su usporile gospodarski rast i dodatno pojačale visoku nezaposlenost. Na sve se nadovezala Europska migracijska kriza 2015. godine koja je bila uzrokovana masovnim dolaskom migranata iz ratom pogođenih zemalja poput Sirije i Iraka, ali su se pridružili i ekonomski migranti iz drugih dijelova Afrike i Azije. To je izazvalo tenzije između zemalja poput Srbije, Mađarske i Hrvatske, koje su postavljale ograde i zatvarale granice, što je rezultiralo kratkotrajnim narušavanjem međudržavnih odnosa i privremenim "carinskim ratom" između Srbije i Hrvatske. Uskoro je uslijedila svjetska pandemija COVIDA-19 2020. godine. I konačno, do danas, u Europi je počeo još jedan rat velikih razmjera. U veljači 2022. godine Rusija je izvršila invaziju na Ukrajinu, što je predstavljalo veliku eskalaciju Rusko-ukrajinskog rata, koji je započeo 2014. godine. Invazija je postala najveći sukob u Europi od Drugog svjetskog rata. Uzrokovala je do sada stotine tisuća vojnih žrtava i desetke tisuća ukrajinskih civilnih žrtava. Sve ovo vodilo je k jačanju stranaka ekstremno desnog spektra te društvenim, socijalnim, zdravstvenim i gospodarskim posljedicama koje su ostavile dubok i dugotrajan trag kako u Europi tako i na zapadnom Balkanu. One uključuju i posljedice vezane za položaj nacionalnih manjina.

Promatrajući hrvatsko-srpske odnose tijekom i nakon krvavih sukoba na tlu nekadašnje Jugoslavije, koji su uzrokovali masovno raseljavanje i etničko čišćenje, oni su u pogledu manjinskih prava i dalje djelomice obilježeni nasljeđem tih ratova. Sukobi su stvorili osjećaje nepovjerenja, stigmatizacije i etničke mimikrije, a pojedini su pripadnici političkih elita međuetničke i međudržavne tenzije dopuštali prenijeti na polje prava nacionalnih manjina ostavljajući ekstremistički raspoloženim pripadnicima većina da diskriminiraju manjine. To se koristilo kao sredstvo unutarnje političke mobilizacije i manipulacije. Nakon privremenog napretka kroz gospodarske i institucionalne reforme početkom 2000-ih godina, kasnije krize, poput globalne financijske krize i europske migracijske krize, dodatno su pogoršale situaciju. Financijska kriza povećala je nezaposlenost i smanjila investicije, čime su posebno pogođene manjinske zajednice koje se često suočavaju s marginalizacijom. Europska migracijska kriza, koja je stvorila tenzije između Srbije, Hrvatske i Mađarske, naglasila je duboko ukorijenjene izazove u pogledu prekogranične suradnje i zaštite prava manjina, a u prvi plan na političku scenu diljem Europe ojačala stranke koje ne pokazuju osobiti interes za zaštitu manjinskih prava. Danas je uočljivo kako sve više država usvaja pragmatičan pristup temeljen na geopolitičkim interesima. Tu dominiraju sigurnosni prioriteti i gospodarstvo. Za teme poput pravde, žrtava, pomirenja te kolektivnog sjećanja, nema mnogo mjesta i one se mogu smatrati u zadnjih desetak godina potisnutima. Osim toga, pandemija COVIDA-19 i ruska invazija na Ukrajinu 2022. samo su dodatno usložile položaj nacionalnih manjina. U konačnici, globalna nesigurnost i usporavanje gospodarskog rasta, kao i dominacija nacionalnih interesa uz zanemarivanje manjinskih prava, utječu na Zapadnom Balkanu na sve slojeve društva, i sukladno tome nacionalne manjine, poput Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj, suočavaju se s posebnim izazovima.

Zašto izdvajamo u okviru manjinskih pitanja baš Srbe i Hrvate kao dvije manjine u Hrvatskoj i Srbiji? Iz široke palete razloga gotovo se uvijek može istaknuti to što se dvije manjine izdvajaju zbog svoje specifične povijesne i političke uloge koju su imale, kako u stvaranju zajedničkih država u 20. stoljeću, ali i u ratovima iz devedesetih, te danas u međusobnim odnosima dviju država, ali i drugih država regije, gdje Srbi i Hrvati participiraju u političkom životu bilo kao konstitutivni narodi ili kao manjine. Ove dvije manjinske zajednice bile su direktno pogođene sukobima tijekom raspada Jugoslavije. Prvo, prestali su biti sastavnicama konstitutivnih naroda i postali manjine, a osim toga pretrpjeli tijekom ratova teške i nenadoknadive ljudske i materijalne gubitke. To je ostavilo duboke rane na tim društvima. Pitanje položaja Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji ima veliki utjecaj na odnose između Hrvatske i Srbije, dviju najvećih i najmnogoljudnijih republika nekadašnje Jugoslavije, često djelujući kao faktor napetosti, ali i kao potencijalna osnova za pomirenje i suradnju. S obzirom na to da ove manjine predstavljaju most između dvaju naroda i više država u regiji,

njihova integracija, zaštita prava i unapređenje životnih uvjeta s kojima se susreću manjine u postkonfliktnim društvima bitni su, što čini analizu njihovih odnosa i prava važnima za razumijevanje i rješavanje sličnih pitanja u cijeloj regiji.

Unatoč formalnoj normalizaciji diplomatskih odnosa Hrvatske i Srbije, te kasnijim nastojanjima za unapređenje suradnje, neriješene povijesne traume, mjestimice vidljiv ekstremno desničarski politički diskurs i međudržavne povremene tenzije nastavili su oblikovati izazovan društveni i politički kontekst za obje manjinske zajednice. Politička instrumentalizacija povijesnih tema koja samo u jednom od mnogobrojnih primjera – imenuje manjine neprikladnim nazivima vojski iz Drugog svjetskog rata – pokazala se preprekom za trajnu stabilnost i unapređenje položaja dviju manjinskih zajednica. Kroz prizmu regionalne stabilnosti i procesa pomirenja ključna pitanja vezana za prava i političko uključivanje Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj često su bila opterećena povijesnim sukobima i kolektivnim sjećanjem na ratove devedesetih. Odnosi su se poboljšali 2002. u Hrvatskoj nakon donošenja Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina, a u Srbiji donošenjem Saveznog zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji 2002. godine. Kada je riječ o Srbima u Hrvatskoj, država je učinila značajan korak naprijed 2003., kada je na vlast došao reformirani HDZ. Nova vlada proglasila je bezuvjetni povratak svih izbjeglica, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, kao i povratak njihove imovine, prioritetom svojega mandata. Ova promjena u tretmanu manjina, posebno srpske manjine koja je druga najveća etnička zajednica u zemlji, bilo je usko povezano s ključnim vanjskopolitičkim prioritetom zemlje, a to je pristupanje Europskoj uniji (Petričušić 2004). U Srbiji položaj Hrvata se popravio dolaskom Demokratske stranke na vlast. Međutim, tek od 2022. do 19. ožujka 2025. hrvatska zajednica imala je svog predstavnika u funkciji ministra u Vladi Republike Srbije te dodatan broj predstavnika kako u Vladinim tijelima tako i u pokrajinskoj vladi i parlamentu. Međutim, trenutačna složena politička situacija u Srbiji ne pridonosi obostranom procesu regionalne stabilnosti i pomirenja. Naime, diskriminatorna retorika nekih medija, ali i viših političkih krugova prema Hrvatima, ali i prema oporbi i pobunjenim studentima, gdje ih se naziva „ustašama“, ostaje problematičnom za taj proces. Činjenica da su Srbi u Hrvatskoj do 2024.[2] i Hrvati u Srbiji od 2022. do 2025. bili zastupljeni u vladaju-

[2] Brojnost predstavnika srpske manjinske stranke SDSS u organima vlasti u Hrvatskoj pobrojana je od strane same stranke i nalazi se na njihovom *siteu*. Općenita analiza pokazuje da su njihovi predstavnici do danas dobili, odnosno da imaju: više od dvadeset godina kontinuiranog rada u Hrvatskom saboru, tri saborska mandata, višegodišnju pozicija potpredsjednika (potpredsjednice) Vlade RH, državne tajnike u ministarstvima, visoke pozicije u tijelima Vlade, te do trenutka ažuriranja *sitea* 211 vijećnika u predstavničkim tijelima (22 županijskih, 25 gradskih, 166 općinskih), 44 predstavnika u izvršnim tijelima (14 načelnika općina, 12 zamjenika načelnika, 8 zamjenika gradonačelnika, 10 zamjenika župana) https://sdss.hr/struktura/ucesce-u-vlasti/.

ćim strukturama, ipak predstavlja pozitivne primjere manjinskih politika kada je riječ o usklađivanju obostranih napora radi postizanja regionalne stabilnosti i pomirenja.

Ovo poboljšanje u odnosima dviju država prema hrvatskoj odnosno srpskoj manjini nije bilo ostvareno preko noći. Za njega je zaslužna velikim dijelom politika regionalne stabilnosti i pomirenja koja snažniju podršku dviju država dobiva od 2003. i koja je u svoju aktivnost uključila i političke predstavnike dviju manjina te angažirala široku društvenu akciju čija paleta djelatnosti nije ostala samo na polju državnih dužnosnika, već je zahvatila široki spektar nevladinih udruga, međunarodnih čimbenika i aktivističkih kampanja koji su djelovali u smjeru pomirenja.

Pa ipak, proces regionalne stabilnosti i pomirenja, kada je riječ o dvjema manjinama, nije bez izazova i opasnosti po svoju opstojnost. Sve to se zrcali u instrumentalizaciji položaja Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj, poglavito od strane političkih ekstremista što se često povezuje s njihovim unutarnjopolitičkim interesima koji su usmjereni na mobilizaciju birača, održavanje političke moći, te skretanje pažnje javnosti s gospodarskih i socijalnih problema. U političkim praksama Hrvatske i Srbije kada je riječ o jednom dijelu stranaka ekstremno desnog spektra, pitanje manjina često se instrumentalizira radi mobilizacije biračkog tijela, očuvanja političkog legitimiteta i skretanja pažnje s gospodarskih problema, pri čemu se manjine prikazuju kao prijetnja nacionalnoj sigurnosti ili identitetu. Kroz manipulaciju povijesnim traumama i simbolima pojedini pripadnici političkih elita oblikuju narative koji učvršćuju nacionalno jedinstvo, ali istovremeno produbljuju nepovjerenje i otežavaju pomirenje. U tom kontekstu, prava manjina postaju kolateralna žrtva političkih strategija, a povijesni sukobi održavaju se vitalnima kako bi služili unutarnjopolitičkim i međudržavnim ciljevima.

Različite strategije instrumentalizacije manjina često stvaraju polarizaciju i tenzije. One ne pridonose rješavanju problema i izgradnji međusobnog povjerenja. Tako, umjesto da se stvarno radi na unapređenju položaja Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji kroz institucionalne reforme i dijalog, pitanje manjina često postaje političko oružje, što otežava dugoročne procese pomirenja i integracije u regiji. U konačnici, postavlja se pitanje kako zaštiti manjine i izbjeći političku instrumentalizaciju njima. Ovo zahtijeva višedimenzionalni pristup koji uključuje političke, društvene i obrazovne aspekte. Evo nekoliko ključnih strategija. Prvo spomenimo kako je potrebno promicati dijalog i međusobno razumijevanje stvaranjem platformi za otvoren razgovor između predstavnika srpskih i hrvatskih manjina, te većinskih zajednica. Važno je sprovoditi obrazovanje o pravima manjina koje bi uključivalo teme o pravima manjina, etničkoj toleranciji i pomirenju. Ovo mora postati dijelom obrazovnog sustava te samo tako može pridonijeti razvoju svijesti o važnosti očuvanja identiteta manjina. U okviru obrazovanja, s obzirom na traumatična iskustva iz povijesti 20. stoljeća, treba inzistirati na učenju o zajedničkoj povijesti i kulturnim raznolikostima,

što svakako može smanjiti napetosti. Za ovaj proces, između ostalog, potrebne su reforme u školstvu, primjena udžbenika oslobođenih od ideologiziranih i ostrašćenih narativa. Također, bez jačanja institucionalnih okvira ne može se stvoriti ili unaprijediti institucije koje se bave zaštitom manjinskih prava i osigurati njihovu neovisnost. Pravni okviri trebaju biti jasni, a institucije efikasne u implementaciji politika koje štite manjine. Promicanje politika koje naglašavaju zajedničke interese i suradnju, može smanjiti polarizaciju te sukladno tome treba podržati svaki pokazani interes političara za veću participaciju manjina u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti, što može također i otvoriti vrata većoj pozitivnoj medijskoj vidljivosti manjina. Kroz poticanje zajedničkih inicijativa kao što su zajednički projekti između Srba i Hrvata, primjerice znanstvena suradnja, kulturne manifestacije, sportske aktivnosti ili gospodarska suradnja, može se pridonijeti jačanju odnosa i razbijanju predrasuda. Kada je riječ o znanosti, budući da je povijest jedna od najčešće politički manipuliranih disciplina, važne su u prošlosti bile nevladine inicijative koje su okupljale povjesničare dviju zemalja kroz, primjerice „Dijalog" – susrete hrvatskih i srpskih povjesničara, kao i Tradicionalne znanstvene skupove „Hrvatsko-srpski odnosi u 20. stoljeću" koji se održavaju od 2008. do danas u Golubiću (obrovačkom). Te u konačnici ne smijemo zaboraviti međunarodnu podršku u okviru koje uloga međunarodnih organizacija i EU-a može biti ključna u promicanju pomirenja. Pružanje podrške projektima koji se bave očuvanjem prava manjina i poticanjem dijaloga, može donijeti dodatne resurse i legitimitet ovim inicijativama. U tom smislu isticale su se agencije poput UNHCR-a i OHCR-a. EU i danas aktivno radi na integraciji manjina kroz politički dijalog, financijsku pomoć i uvjete za pristupanje Srbije u EU; zatim, OSCE, koja je pratila prava manjina u Hrvatskoj i Srbiji, Vijeće Europe, *Amnesty International*, HRW te brojne regionalne nevladine inicijative za pomirenje i pravdu.

Ove strategije mogu pridonijeti smanjenju instrumentalizacije manjina i izgradnji pozitivnijih odnosa između Srba i Hrvata, što je ključno za stabilnost i razvoj regije.

Iako su odnosi između Hrvata i Srba poticani od strane pojedinih političara i medija još uvijek mjestimice napeti, postoji stvarna želja za pomirenjem, osobito među mlađim generacijama koje nisu direktno iskusile rat. Rezultati anketa pokazuju da je pomirenje moguće i da ga većina smatra potrebnim, budući da postoje važne veze između obaju naroda, poput obiteljskih odnosa. Glavne prepreke jesu posljedice rata i prisutna međuetnička mržnja. Ipak, nove su generacije više usmjerene k pomirenju, no to često nije dovoljno, već su za proces pomirenja najviše potrebni politička volja i institucionalne odluke obiju država. U konačnici uspjeh će biti moguć samo ako političke elite Hrvatske i Srbije stvore povoljne uvjete za prevladavanje prošlih sukoba i jačanje međusobne suradnje (pasus prema Djokic i Pichelin 2021: 690), ali i ako se pomirenje počne što snažnijim pokazivati na osobnoj razini.

Ne smijemo zaboraviti ni važnost regionalne politike koju planski vodi EU, ali i međunarodne inicijative znanstvenika i nevladinih udruga koje su spremne suočiti se te upozoravati javnost i boriti se za to da se uklone prepreke uspostavljanju regionalne stabilnosti i mira. Geografski, zemlje Zapadnog Balkana čine kopneni most i najkraću tranzitnu rutu između jugoistočnog krila EU-a i središnje europske jezgre. Značaj ove tranzitne rute bio je jasno vidljiv tijekom izbjegličke krize 2015. i 2016. Nadalje, gospodarstva Zapadnog Balkana već su usko integrirana s EU-om. Ona je njihov najveći trgovinski partner, najveći izvor stranih investicija i drugih financijskih tokova, te glavna destinacija za emigraciju. Zbog toga je budućnost zemalja Zapadnog Balkana unutar europskog okvira od velike važnosti za sigurnost, stabilnost i gospodarski razvoj regije, a proces proširenja EU-a ostaje ključan za dugoročnu stabilnost i pomirenje na Zapadnom Balkanu (Dabrowski i Myachenkova 2018: 2).

Stoga je pitanje zaštite nacionalnih manjina, u kontekstu regionalnih sukoba i globalnih kriza, ključno za stabilnost i pomirenje. U tom smislu, nametnuti se može njemačko-danski model rješavanja manjinskih pitanja koji bi mogao ponuditi važne lekcije za hrvatsko-srpske odnose. Političke preporuke koje proizlaze iz ovog konteksta, uključuju potrebu za jačanjem institucionalnih okvira za zaštitu manjina, poticanje međusobnog dijaloga te provođenje politika koje omogućavaju socijalnu i ekonomsku inkluziju manjinskih zajednica, ali i jačanje dvojnog identiteta manjinaca, gdje pripadnost naciji ne isključuje lojalnost državi u kojoj se živi. Učinkovito rješavanje manjinskih pitanja ostaje presudno za dugoročnu stabilnost regije i napredak prema Europskoj uniji.

ZAKLJUČAK

Zaključno, analiza pokazuje da politika regionalne stabilnosti i pomirenja ima važnu ulogu u poboljšanju položaja Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj, no suočava se s brojnim izazovima. Poglavito povijesne tenzije i tranzicijski procesi usporavaju potpunu integraciju manjinskih zajednica, dok međunarodne inicijative, uključujući ulogu Europske unije, pružaju značajan, ali nedovoljan okvir za dugoročnu održivost takvih politika. Potrebno je dodatno jačanje političke volje i društvene svijesti kako bi se osigurao razvoj manjinskih prava i očuvanje kulturnog identiteta u tom kontekstu. Stoga regionalne politike moraju biti usmjerene prema promicanju mirnog života i razumijevanja kao temelja trajnog mira i stabilnosti u regiji.

LITERATURA

Albright, Madeleine; Cohen, William. 2008. *Preventing Genocide: A Blueprint for U. S. Policymakers*. United States Holocaust memorial Museum. Washington.

Barkan, Elazar. 2007. *Krivica nacija; restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*. Stylos. Novi Sad.

Barkan, Elazar; Karn, Alexandar. (ur.). 2006. *Taking Wrongs Seriously*. Stanford University Press. Stanford.

Bloomfield, David; Barnes, Teresa; Huyse, Luc. 2003. *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook* International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Stockholm.

Communication from the Commission to the European Parliament 2018. The Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Strasbourg. COM (2018) 65 final. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0065.

Dabrowski, Marek Pawel; Myachenkova, Yana. 2018. The Western Balkans on the road to the European Union. Bruegel Policy Contribution 2018/4. https://www.researchgate.net/publication/323337262_The_Western_Balkans_on_the_road_to_the_European_Union.

Djokic, A.; Pichelin, G. 2021. The Role of Civic Identity in the Evolution of Relations Between Serbian and Croatian Civil Societies, RUDN Journal of Political Science 23/4. 675–691. https://journals.rudn.ru/political-science/article/view/29539/20044.

Gavrilovic, Darko. 2011. How to Transform the Post-war Society through Reconciliation: Yugoslavia and Serbo-Croat Relations. *Closing the Books or Keeping them Open? Contributions to the Bonn Conference on Adult Education and Development (BoCAED) "Remember for the Future"*. Ur. Ivanova, Vanya; Klingenberg, Matthias. Institut für Internationale Zusammenarbeit des Deutschen Volkshochschul-Verbandes. Bonn.

Gavrilović, Darko .2021. Moguća rešenja i problem u procesu uspostavljanja održivog mira: mirovno obrazovanje i kultura konflikta. *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*. Ur. Gavrilović, Darko. Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje. Novi Sad.

Gavrilović, Darko; Veselinović, Janko. 2022. *Srbi u Hrvatskoj – put ka očuvanju identiteta*. Maxim Graf – Srpsko narodno vijeće. Novi Sad – Petrovaradin – Zagreb.

Gudalo, Alen; Palija, Aljosa; Koleka, Amalia; Axhiu, Arta; Ljubomirović, Aleksandar; Ilievski, Hristijan; Matijevic, Marko; Tajroska, Meral Musli; Konstantinović, Nataša; Memišević, Omar; Nura, Pylljon. 2020. *Supporting Democratization*

and Reconciliation Process in the Western Balkans. Regional Cooperation and Intra-state Reconciliation. https://www.globsec.org/sites/default/files/2020-09/Policy-Proposal_Regional-Cooperation-and-Intra-state-Reconciliation.pdf.

Hadari, Nechama. 2015. Guilt, forgiveness and the role of the community: toward alternative theological model. *Religija i tolerancija*. 13/24. 245–264.

Klempić-Bogadi, Sanja. 2025. *Zajednica zaslužuje budućnost: Demografska slika i budućnost Srba u Hrvatskoj*. Jesenski i Turk – Srpsko narodno vijeće. Zagreb.

Nepoznat autor. 2010. *Poslanička grupa prijateljstva sa Srbijom u Hrvatskom saboru u zvaničnoj poseti Narodnoj skupštini*. http://www.parlament.gov.rs/Poslani%C4%8Dka_grupa_prijateljstva_sa_Srbijom_u_Hrvatskom_saboru_u_zvani%C4%8Dnoj_poseti_Narodnoj_skup%C5%A1tini.11170.941.html?action=print.

Pauković, Davor. 2021. Hrvatsko-srpski odnosi u sjeni trauma 20.stoljeća: sjećanja na operaciju „Oluja". *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*. Ur. Gavrilović, Darko. Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje. Novi Sad.

OECD. 2010. *Peacebuilding and Statebuilding Priorities and Challenges: A Synthesis of Findings from Seven Multi-Stakeholder Consultations*. https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@africa/@ro-abidjan/documents/genericdocument/wcms_242928.pdf

Petričušić, Antonija. 2004. *Wind of Change: The Croatian Government's Turn towards a Policy of Ethnic Reconciliation*. European Diversity and Autonomy Papers 2004/6. https://www.researchgate.net/publication/29996058_Wind_of_Change_The_Croatian_Government's_Turn_towards_a_Policy_of_Ethnic_Reconciliation_EDAP_paper_62004

Rausch, Colette; Luu, Tina. 2017. Inclusive Peace Processes are Key to Ending Violent Conflict. Peace Brief 222. United States Institute of Peace. https://pcdn.global/inclusive-peace-processes-are-key-to-ending-violent-conflict/.

Thaler, Peter. 2022. *Like Snow in the Sun? The German minority in Denmark in Historical Perspective*. De Gruyter Oldenbourg. Berlin – Boston.

Regional stability policy and national minorities: Perspectives and challenges for Croats in Serbia and Serbs in Croatia

ABSTRACT

This paper analyzes the impact of regional stability policies and reconciliation processes on the position of Croats in Serbia and Serbs in Croatia. Special attention will be given to the challenges and opportunities for reconciliation within the post-conflict relations of the two states following the breakup of Yugoslavia. The paper explores how historical conflicts, transitional processes, and international initiatives have shaped these dynamics. Emphasis is placed on comparing the minority rights of Croats in Serbia and Serbs in Croatia. Through a comparative analysis of the political and cultural aspects of minority protection, the study examines the role of regional policies in promoting minority rights and preserving the cultural identity of these two national minorities. Furthermore, it investigates the influence of the European Union and the international community on the processes of integration and reconciliation and raises the question of the long-term sustainability of such policies in the face of new social challenges.[3]

Keywords: *Croats in Serbia, Serbs in Croatia, regional stability policy, national minorities, reconciliation*

[3] Dijelovi teksta u ovom radu djelomično su generirani upomoć alata temeljenih na umjetnoj inteligenciji (*ChatGPT*), kao podrška u formuliranju i prevođenju ideja s engleskog jezika, a ne kao zamjena za autorski doprinos.

dr. sc. Mato Arlović
Ustavni sud Republike Hrvatske

UDK: 341.2
323.1
Izvorni znanstveni rad

Kolektivna prava i pozitivna diskriminacija nacionalnih manjina *conditio sine qua non* njihovog opstanka

SAŽETAK

Među (još uvijek) otvorenim pitanjima glede utvrđivanja statusa, prava i sloboda nacionalnih manjina su i pitanja priznavanja postojanja njihovih kolektivnih prava i prava na njihovu pozitivnu diskriminaciju. Neovisno o dilemama oko toga priznati i prihvatiti ova prava ili ne (kao i kod pitanja definiranja samog pojma nacionalnih manjina), nema dvojbe da se s praktičnog i teorijskog aspekta radi o veoma značajnim pitanjima i implikacijama koje njihovo priznavanje i/ili nepriznavanje proizvode za samu opstojnost nacionalne manjine.

U radu se bavim teorijskim pitanjima glede prihvaćanja, odnosno neprihvaćanja postojanja kolektivnih prava nacionalnih manjina i prava na njihovu pozitivnu diskriminaciju. Zatim, kako su ta pitanja ustavno-pravno uređena u Republici Hrvatskoj te kakve posljedice po nacionalne manjine kao kolektivitet njihovo prihvaćanje i/ili neprihvaćanje ima.

Ključne riječi: *nacionalne manjine, kolektivna prava, pravo na pozitivnu diskriminaciju, ustavno-pravno uređenje, individualna prava pripadnika nacionalnih manjina, ljudska prava i slobode*

UVODNA RAZMATRANJA*

Tražeći odgovor na pitanje o statusu, pravima i slobodama pripadnika nacionalnih manjina neizbježno se susrećemo s pitanjem mogu li nacionalne manjine kao kolektivitet biti nositelji prava i sloboda, uz neupitno postojanje i zaštitu osobnih prava i sloboda koje imaju njezini pripadnici.

* Dr. sc. Mato Arlović, zamjenik predsjednika Ustavnog suda Republike Hrvatske, ORCID br. 0000-0001-8937-1753

Neki nositelji javne vlasti i političko-pravni teoretičari smatraju da nacionalne manjine kao kolektivni subjekt ne mogu biti nositelji etničkih prava i sloboda kao jednog od oblika ljudskih prava i sloboda.

Nositelji javne vlasti (zakonodavne i izvršne) svoje stajalište da nacionalne manjine kao kolektivni subjekti ne mogu biti nositelji etničkih ljudskih prava i sloboda grade na ocjeni „da su nacionalne manjine u svjetskim ratovima zloupotrebljavali nositelji agresivne politike za ostvarivanje svojih ratnih ciljeva u zemljama u kojima te nacionalne manjine egzistiraju". Naime, „smatralo se da su nositelji takve politike (napose u Drugom svjetskom ratu) zloupotrebljavali svoje manjine i pitanje njihove zaštite uvlačeći ih na svojoj strani u rat protiv zemalja u kojima su živjeli."[1] Polazeći od straha od moguće zloupotrebe nacionalnih manjina od strane država njihovog podrijetla u međudržavnim napetostima i eventualnim ratnim sukobima, nositelji javnih (na razini države) vlasti nisu prihvaćali da se nacionalnim manjinama prizna organizirani, javno priznati status kolektiviteta i sukladno tome nositelja kolektivnih prava i sloboda. Nakon Drugog svjetskog rata nositelji javne vlasti takvo svoje stajalište pravdali su ponašanjem npr. njemačke nacionalne manjine u srednjoj Europi u tom ratu. Na osnovu tog iskustva čak se iskovao termin da u takvim okolnostima nacionalne manjine i njihovi pripadnici mogu biti „ljudski dinamit" u zemlji u kojoj žive, kako navodi Radulović.[2]

U kojoj mjeri su ovim stajalištem nositelja javnih vlasti i njihovim strahovima bili motivirani ili ne neki liberalni teoretičari, nije ozbiljnije znanstveno propitivano. Osobno sam mišljenja da je i to bio jedan od razloga da su neki od njih zauzeli stajališta i teoretski ih branili da nacionalne manjine ne mogu imati kolektivna ljudska prava i slobode svoje nacionalne zajednice. Ova teorijska opcija je svoje stajalište temeljila na tezi da se ljudska prava sama po sebi ne mogu smatrati kolektivnim pravima, kad su im nositelji „neodređeni kolektiviteti (narod ili nacija, građani, zajednica, svatko itd.), to jest, oni kolektiviteti koji ne spadaju u uobičajenu pojavnu sliku u međunarodnom javnom pravu i nisu nosioci prava."[3]

---

[1] O zloupotrebi nacionalnih manjina (npr. tijekom Drugog svjetskog rata) vidjeti kod: Stanovčić V., Pojam nacionalne manjine i tretiranje individualnih i kolektivnih prava, Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu vol. 2 br. 2/2008., str. 486. – 487., zatim kod Radulović B. N., Ljudska prava i nacionalne manjine u međunarodnom javnom pravu i zaštita jugoslavenskih manjina u Albaniji, u „Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji", Zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa, održanog u Cetinju, 21., 22. i 23. lipnja 1990., str. 5.

[2] Radulović B. N., Ljudska prava i nacionalne manjine u međunarodnom javnom pravu i zaštita jugoslavenskih manjina u Albaniji, u „Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji", Zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa, održanog u Cetinju, 21., 22. i 23. lipnja 1990., str. 4.

[3] Omejec J., Ustavnosudska zaštita nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, pisani referat sa seminara: Nacionalne manjine i europske integracije, str. 2., Šipan, 1. srpnja 2004., u organizaciji Ureda za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske, Savjeta za nacionalne manjine i Centra za međunarodne studije, Zagreb (privatna arhiva autora ovog rada).

Zastupnici stajališta po kojem nacionalne manjine kao kolektiviteti nisu subjekti (kolektivnih) prava bili su npr. Andrassy (1978) i Bartoš (1954/56). Tako je Andrassy još tijekom 1931. godine u svom radu Liga naroda pisao: „Same manjine nisu subjekti, nego su samo objekti pravne zaštite. Manjine još danas ne postoje kao posebni subjekti međunarodnog prava jer:

- postojeće pravo nije točno označilo njihov sastav i opseg
- manjine nisu pravno organizirane i nema organa koji bi ih mogao zastupati
- manjine ne mogu ni pred jednim forumom istupati u svoje vlastito ime, one nemaju *ius standi in judicio*.“[4]

Od Andrassyja (1978) se Bartoš (1954/56) razlikovao samo u razlozima na kojima je temeljio svoj stav da nacionalne manjine ne mogu biti nositelji kolektivnih prava. Naime, za njega su nacionalne manjine samo refleksni subjekt jer prava formulirana u njihovu korist „ne pripadaju neposredno njima, već općem pravnom poretku kojim se one koriste, ali ih nemaju pravo samostalno i neposredno zahtijevati.“[5] Iz navedenih citata razvidno je da se i za ove autore može reći da oni ne negiraju postojanje kolektivnih prava općenito, već smatraju da ona ne pripadaju nacionalnim manjinama, poglavito kao ljudska prava i slobode.

Za razliku od ovog dijela liberalnih teoretičara prava značajni broj teoretičara, a među njima i liberalnih pogleda, napose predstavnika suvremenog konstitucionalizma[6] u svijetu i kod nas, pogotovo s kraja 20. i početkom 21. stoljeća, zastupaju stajalište da na današnjoj razini demokratskog razvoja nacionalne manjine trebaju i moraju imati kolektivna ljudska prava i slobode svoje zajednice. Za svoje stajalište uporište traže i pronalaze: prvo, u činjenici da je individualni identitet nužno povezan i međusobno uvjetovan sa svim bitnim elementima etničkog identiteta svake etničke skupine, pa i onih koje su organizirane i djeluju kao nacionalne manjine. Osim toga, jedan pojedinac (sam po sebi) ne čini nacionalnu manjinu, iako je s druge strane nezamisliva nacionalna manjina bez pojedinaca, svojih pripadnika. Međutim, ono što sve te pojedince obilježava baš kao pripadnike te konkretne nacionalne manjine jesu bitne karakteristike koje označavaju upravo tu nacionalnu manjinu i proizlaze iz njezinog supstancijalnog sadržaja koji je temelj njezine opstojnosti i samobitnosti. Taj supstancijalni sadržaj izražen pravom ispoljava se, s jedne strane, kao prava

---

[4] Andrassy J., Liga naroda, citirano prema Vukas B., Etničke manjine i međunarodni odnosi, Zagreb, 1978., str. 122. - 123.

[5] Bartoš M., Međunarodno pravo, Kultura, Beograd, 1954/56., str. 422.

[6] Pišući o modernom konstitucionalizmu Bačić P. navodi da je to „skup pravnih i političkih ideja koje su se u zapadnom svijetu razvijale od pojave prosvjetiteljstva sve do današnjih dana. To su koncepti koji čine osnovu ustavno-demokratske političke i pravne misli: dioba i ograničenja državne vlasti; povezivanje i zaštita određenih osobnih prava ... te predstavnička vladavina“; vidjeti njegovu knjigu „Konstitucionalizam i sudski aktivizam“, Split, 2010., str. 78.

i slobode svakog pripadnika nacionalne manjine, a s druge i kao subjektivno kolektivno pravo same te nacionalne manjine. Po tom svom kolektivnom pravu ta (pojedina) nacionalna manjina razlikuje se od drugih nacionalnih manjina, ali i većinskog naroda i svih drugih etničkih skupina čiji pripadnici u demokratskoj državi vladavine prava čine jedan od njezinih bitnih elemenata kao države „slobodnih i ravnopravnih državljana“[7]; drugo, u multinacionalnoj demokratskoj državi vladavine prava, samo po sebi razumljivo je postojanje (i pravno priznavanje i reguliranje) multikulturalnosti koja je u socijalno-kulturnom smislu izraz multinacionalnosti dotične društvene i državne zajednice. Egzistencija i implementiranje kulturalnih (u širem smislu te riječi) sadržaja te riječi je neophodno, po mom mišljenju, pravno priznati i propisati ljudska prava i slobode kako svakog pojedinog pripadnika, tako istovremeno i nacionalnim manjinama kao kolektivna prava i slobode. Ovo napose stoga što je teško zamisliti da postoji demokratska društvena i državna zajednica zasnovana na današnjim civilizacijskim vrednotama, idealima i načelima, a da ona istovremeno uz pravno priznavanje i zaštitu ljudskih prava i sloboda istovremeno ne priznaje prava i slobode nacionalnih manjina i njihovih pripadnika kao sastavni dio ljudskih prava i sloboda koje karakteriziraju odrednice njihove osobnosti i ljudskog dostojanstva s jedne strane, i s druge strane, u multinacionalnoj i multikulturnoj društvenoj i kulturnoj društvenoj i državnoj zajednici istodobno diferenciraju od drugih i drugačijih; treće, bez priznavanja i ostvarivanja i kolektivnih prava i sloboda nacionalnih manjina teško je zamislivo u funkcionalnom smislu ostvarivanje multinacionalne i multikulturne države kao demokratske države ljudskih i manjinskih prava i sloboda zasnovane na svim bitnim karakternim obilježjima bitnim za takvu državu kako ih sagledavaju moderni konstitucionalisti; četvrto, zastupnici teorijskog koncepta po kojem nacionalne manjine trebaju i moraju imati kolektivna prava, svoje stajalište temelje i izvode iz sadržaja većeg broja pravno-političkih i pravnih akata međunarodne zajednice[8] koji su nezaobilazni u analizi i određivanju kako položaja, prava i sloboda nacionalnih manjina, tako i današnje moderne demokratske države vladavine prava. Analizom pojedinih odredbi iz navedenih međunarodnih političko-pravnih akata razvidno je „da države

[7] Članak 1. stavak 2. Ustava Republike Hrvatske, Narodne novine br. 85/10. - pročišćeni tekst

[8] U tu grupu međunarodnih akta, svakako ulaze: Povelja Ujedinjenih naroda (UN Treaty Series Vol. 557., 638., 892.); Opća deklaracija o pravima čovjeka, Službeni list SFRJ br. 7/71., Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Službeni list SFRJ br. 7/76.; Deklaracija UN-a o pravima domorodačkih naroda, Rezolucija Opće skupštine UN-a 61/295.; Konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, prema izmjenama Protokola br. 11., Narodne novine - Međunarodni ugovori br. 18/97., 6/99. - pročišćeni tekst i 8/99. - ispravak; Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina, Narodne novine - Međunarodni ugovori br. 14/97.; Europska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima, Narodne novine - Međunarodni ugovori br. 118/97.; Završni akt Konferencije o sigurnosti i suradnji u Europi iz Helsinkija od 1. kolovoza 1975.; te Dokument kopenhaškog sastanka Konferencije o ljudskoj dimenziji KESS-a (izvor: Hržnjak J., „Međunarodni i europski dokumenti o ljudskim pravima“, Informator, Zagreb, 1992., itd.)

moraju omogućiti izražavanje i razvoj manjinskih kultura, tradicija, običaja itd., osim ondje gdje specifične prakse krše nacionalne zakone i međunarodne standarde."[9]

Analizom citiranog sadržaja koji se odnosi na dužnost države da omogući izražavanje i razvoj manjinskih kultura, tradicija, običaja itd., teško je zamisliti koji bi to bio učinkovitiji način ostvarenja te zadaće od priznavanja kolektivnih prava nacionalnim manjinama.

Potrebu i nužnost priznavanja kolektivnih prava nacionalnim manjinama u suvremenim demokratskim, multinacionalnim i multikulturnim državama ljudskih i manjinskih prava i sloboda te vladavine prava izrijekom zastupaju neki od međunarodnih teoretičara koji proučavaju nacionalne manjine, među koje ulaze i moderni konstitucionalisti. Tako Lohmann (1999) razloge za priznavanje kolektivnih prava vidi u činjenici da većinska zajednica može ugnjetavati manjinsku pa piše da „je često slučaj kod manjina koje ugnjetava većinska zajednica ili su na drugi način prikraćena. Da bi se u takvim slučajevima postigla bolja zaštita, prikladna su – ne individualna prava – već kolektivna. Kako u takav položaj mogu, načelno, dospjeti svi ljudi, pametno je zahtijevati i institucionalizirati kolektivna ljudska prava."[10]

Kymlicka (2003) smatra da „Jednakost sloboda (i prava), kao liberalni normativni standard, u multietničkim državama zahtijeva amortiziranje razlika..." pa je po njemu „prilagođavanje razlika suština istinske jednakosti, pa je zato priznavanje posebnosti kolektivnih prava potrebno za prevazilaženje razlika."[11] Navedenim stajalištem Kymlicka (2003) zastupa ideju da iako je poštivanje pojedinaca vrhunska vrijednost liberalne misli, postupno i liberalni teoretičari usvajaju činjenicu da je manjinske skupine teško zaštititi ostvarivanjem pojedinačnih prava", bez priznanja i prihvaćanja postojanja i kolektivnih prava. Fleiner (2010) analizirajući Deklaraciju o pravima autohtonih naroda UN-a, izvodi zaključak da je ona „zagovornik autonomije i kolektivnih prava autohtonih naroda"[12] i svakako će imati utjecaj na međunarodnopravne standarde u zaštiti manjina uopće, pa stoga i na novo razumijevanje demokracije unutar multikulturnog društva.[13]

---

[9] Članak 4.2. Deklaracije o pravima osoba koje pripadaju nacionalnim ili etničkim, vjerskim ili jezičnim manjinama UN-a, citirano prema Arlović M., „Pravo nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj", Novi informator, Zagreb, 2015., str. 319.

[10] Lohmann G., „Kolektivna ljudska prava", Politička misao, Vol. XXXVI br. 4/1999., str. 42.

[11] Kymlicka W., „Multikulturalno građanstvo, Liberalna teorija manjinskih prava", Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2002., str. 134.

[12] Pojam autohtoni narod treba razlikovati od pojma nacionalna manjina. Naime, i po samoj Deklaraciji o pravima autohtonih naroda UN-a iz 2002. godine razvidno je da i ona u odnosu na nacionalne manjine pojmovno, od autohtonih naroda, zatim ih razlikuje po opsegu i sadržaju prava koje imaju nacionalne manjine i autohtoni narodi. O mogućim razlikama između ovih dviju nacionalnih zajednica, vidjeti u mojoj knjizi „Pravo nacionalnih manjina u republici Hrvatskoj", Novi informator, Zagreb, 2015., str. 97. - 101.

[13] Flei2ner T., „Vladavina naroda od naroda za narod", u Zborniku radova Država i demokracija, ur. M. Podunavac, Beograd, 2010., str. 183.

Poznati profesor ustavnog prava Isensse (2004) jest glede pitanja kolektivnih prava svih manjina, uključivo i nacionalnih, potpuno jasan i nesporno ih prihvaća i zastupa. Tako on u svojoj knjizi „Država, ustav, demokracija“ piše: „No, individualna prava potrebno je dopuniti grupnim pravima koja uzimaju u obzir kolektivne potrebe.“[14]

Veliki broj autora iz država koja su nastale disolucijom bivše SFRJ, također zastupa stajalište da je nacionalnim manjinama potrebno priznati kolektivna prava, dakako, uz prava i slobode koja kao individualna pripadaju njihovim pripadnicima. Iz razloga racionalizacije teksta ja ću ovdje navesti samo neke iz Republike Srbije i, naravno, iz Republike Hrvatske.

Među eminentnim teoretičarima iz Republike Srbije koji zastupaju takva stajališta svakako ulaze npr. Stanovčić V.,[15] Vasić R.,[16] Lošonc A.,[17] Božiković N. i Petković J.,[18] a kod nas npr. Ibler V.,[19] Čačić - Kumpes J. i Kumpes J.,[20] te naši konstitucionalisti, kao što su npr. Smerdel B. i Sokol S.,[21] zatim Bačić A.,[22] Bačić P.,[23] Lauc Z.,[24] Omejec J.,[25] Crnić J.,[26] Vukas B.,[27] Tatalović S.,[28] a među njih ubrajam i sebe,[29] itd.

---

[14] Isensse J., „Država ustav demokracija“, Politika misao, Zagreb, 2004., str. 176.

[15] Stanovčić V., vidjeti npr. njegov rad „Pojam nacionalne manjine i tretiranje individualnih i kolektivnih prava“, Godišnjak Fakulteta političkih nauka Beograd, Vol. 2, br. 2/2008.

[16] Vidjeti njezin rad „Kolektivna prava nacionalnih manjina i liberalna načela“, Politička misao, br. 2/12.

[17] Lošonc A., „Prinudne putanje i manevarski prostor manjina u Jugoslaviji (S posebnim osvrtom na mađarsku manjinu)“, u: „Položaj manjina u Saveznoj republici Jugoslaviji“, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1996.

[18] Božilović N. i Petković J., „Manjinska prava u oblasti kulture: Senzibilisanje društva za demokratske kulturne vrednosti“, na: https://izdanja.filfak.ni.ac.rs.

[19] Ibler V., „Rječnik međunarodnog javnog prava“, Informator, Zagreb, 1987

[20] Čačić - Kumpes J. i Kumpes J., „Etničke manjine: elementi definiranja i hijerahizacija prava na razliku“, Migracijske i etničke teme, Vol. 21. br. 3/2005., Zagreb

[21] Smerdel B. i Sokol S., „Ustavno pravo“, Zagreb, 2006.

[22] Bačić A., „Mjesto i uloga ustavnih vrednota u demokratskom konstitucionalizmu“, HAZU, Zagreb, 2010.

[23] Bačić P., „Konstitucionalizam i sudski aktivizam“., Split, 2010.

[24] Lauc Z., „Etničke i nacionalne zajednice ili manjine u Republici Hrvatskoj“, Odvjetnik br. 3-4/1997., Zagreb

[25] Omejec J., „Ustavnosudska zaštita nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj“, rad za seminar: Nacionalne manjine i europske integracije, Šipan, 1. srpnja 2004., u organizaciji Ureda za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske, Savjeta za nacionalne manjine i Centra za međunarodne studije, Zagreb

[26] Crnić J., „Vladavina prava“, Zagreb, 1994.

[27] Vukas B., „Etničke manjine i međunarodni odnosi“, Školska knjiga, Zagreb, 1978.

[28] Tatalović S., „Nacionalne manjine i hrvatska demokracija“, Politička misao, Vol. XLIII, br. 2/2008., Zagreb

[29] Arlović M., „Pravo nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj“, Novi informator, Zagreb, 2015.

Nastavno ću citirati dijelove teksta iz radova nekih od navedenih autora koji potvrđuju izloženu tvrdnju da su oni zastupnici teorijskog stava da nacionalne manjine imaju i kolektivna prava. Tako npr. Stanovčić (2008) takav svoj stav izlaže u tekstu koji glasi: „Kolektivna prava podrazumijevaju da pripadnici nacionalnih manjina, neposredno ili preko svojih izabranih predstavnika, učestvuju u procesu odlučivanja ili odlučuju o pojedinim pitanjima koja su vezana za njihovu kulturu, obrazovanje, informiranje i upotrebu jezika i pisma u skladu sa zakonom. Radi se o ostvarivanju prava na samoupravu u oblasti kulture, obrazovanje, informiranja i službene upotrebe jezika i pisma, pripadnici nacionalnih manjina mogu izabrati svoje nacionalne savjete, u skladu sa zakonom.“[30]

Vasić (2012) smatra potrebnim priznati kolektivna prava nacionalnim manjinama, osobito u procesu osamostaljivanja i uživanja nacionalnog identiteta u „(samosvojnoj) državi“ jer je „uočeno da su protivnici priznavanja kolektivnih prava gotovo po pravilu i protivnici demokracije, kao i obratno...“ Naime, „nerješena pitanja statusa manjina mogu generirati autoritarnost političke volje titularne nacije, koja manjine vide kao prepreku nacionalnoj homogenizaciji.“[31] Kako vidimo, Vasić posrednim putem dolazi do potrebe priznanja prihvaćanja kolektivnih prava nacionalnih manjina. Za razliku od nje, Lošonc (1996) je direktan i vrlo jasan. Po njemu se kolektivna manjinska prava moraju priznati i to „ne zbog toga što predstavljaju produžetak zemlje matice, već zbog toga što manjine (a) predstavljaju relevantan, kontigentan i definiran korpus kulturnih i političkih zahtjeva; (b) imaju politički izraženu potrebu i spremnost (energiju) da autonomno oblikuju kolektivni identitet i što (c) tako stiču realnu mogućnost da se, ne odričući se različitosti, integriraju u kolektivni identitet zajednice kojoj manjinski pripadaju.“[32]

Kad su u pitanju autori iz Republike Hrvatske, prije svega treba istaknuti da su svi (koji su prethodno navedeni u tekstu), sudjelovali u donošenju Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine koji je otvorio prostor i dao ustavnu osnovu za utvrđivanje kolektivnih prava nacionalnim manjinama.[33]

---

[30] Stanovčić V., „Pojam nacionalne manjine i tretiranje individualnih i kolektivnih prava“, Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu vol. 2 br. 2/2008., str. 495. - 496.

[31] Vasić R., „Kolektivna prava nacionalnih manjina i liberalno načelo“, Politička misao, Vol. 49 No. 2., 2012., str. 137.

[32] Lošonc A., „Prinudne putanje i manevarski prostor manjina u Jugoslaviji (S posebnim osvrtom na mađarsku manjinu)“, u: „Položaj manjina u Saveznoj republici Jugoslaviji“, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1996., citirano prema Vasić R., „Kolektivna prava nacionalnih manjina i liberalno načelo“, Politička misao, Vol. 49 No. 2., 2012., str. 140.

[33] Vidjeti pobliže stavak 2. Izvorišnih osnova (Preambule) i članak 15. Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine, Narodne novine 56/90.

Stoga stajališta kojim prihvaćaju kolektivna prava nacionalnih manjina, neki od njih izrazili su i u svojim radovima. Tako npr. Vukas (1978) piše: „Uzevši u obzir navedenu definiciju subjekata međunarodnih odnosa i etničke manjine moramo smatrati subjektima međunarodnih odnosa... i u doktrini nailazimo na priznavanje subjektiviteta manjine.“[34] Vukasa (1978) navodimo prvog jer je on nacionalnim manjinama priznao subjektivitet i kolektivna prava u svojoj knjizi još davne 1978. godine. Prema Vukasu (1978) i Ibler (1987) se zalagao i navodio da su subjekti međunarodnih odnosa i „etničke i religijske organizacije i grupacije.“[35] Da je Ibler (1987) zastupao stajalište po kojem nacionalnim manjinama priznaje subjektivitet i kolektivna prava razvidno je iz njegovog određenja samog pojma nacionalne manjine. Tako on piše da je manjina „skup osoba, nedominantna grupa državljana neke države koji se od ostalih državljana razlikuju po rasi, jeziku, vjeroispovijedi ili etničkoj pripadnosti. Pripadnici manjine moraju se vrlo određeno osjećati kao članovi posebne zajednice i željeti da ta zajednica i dalje postoji nenazadujući ni u kojem pogledu.“[36]

Profesori ustavnog prava Smerdel i Sokol (2006) prihvaćaju kolektivna prava manjina (uključivo, napose nacionalne manjine), pa pišu: „Demokratski ustavni poredak utemeljen je na vladavini većine, ali u okviru ustavno uspostavljenih ograničenja te vlasti u cilju zaštite nacionalnih manjina. Zaštita nacionalnih manjina u nacionalno miješanim političkim zajednicama od bitne je važnosti za njihovo demokratsko značenje i sam opstanak. Ta zaštita zahtijeva ispravak sustava utemeljenog na jamčenju individualnih prava građana kao pojedinaca, i njegovu nadopunu određenim kolektivnim pravima koja pripadaju članovima određenih zajednica u cijelosti.“[37]

Kako sam već istaknuo da su se svi navedeni autori koji zastupaju pravo na kolektivna prava nacionalnih manjina u svojim radovima (u ovom radu neke od njih navodim u fusnotama povezanih s njihovim imenima), zalagali za njih, ali i dali svoj doprinos da se ona kontitucionaliziraju u ustavnopravnom uređenju položaja, prava i sloboda nacionalnih manjina i njihovih pripadnika, neću dalje navoditi izvatke iz njihovih djela koja to potvrđuju. Naprosto stoga što je za potrebe ovog rada, radi razumijevanja teorijskih stajališta u Republici Hrvatskoj glede ovog pitanja, dostatno, po mom sudu, i prethodno navedeno.

Međutim, pristup pitanju priznavanja postojanja kolektivnih prava nacionalnih manjina nije općeprihvaćen, kako na političkoj razini tako i na razini njegovog ustavnopravnog reguliranja u pojedinim zemljama. Zapravo, podvojenost oko postojanja i prihvaćanja i nepostojanja i neprihvaćanja kolektivnih prava nacionalnih manjina još

[34] Vukas B., „Etničke manjine i međunarodni odnosi“, Zagreb, 1978., str. 122.–123.

[35] Isto; str. 21.

[36] Ibler V., „Rječnik međunarodnog prava“, Informator, Zagreb, 1987., str. 150.

[37] Smerdel B. i Sokol S., „Ustavno pravo“, Zagreb, 2006., str. 115.

uvijek je prisutna u svijetu, kako na političkoj i pravnoj razini, tako i na razini teorijskog pristupa ovom problemu. Stoga bih se mogao složiti s tezom Stanovčića (2008) koji piše: „Kolektivna prava uglavnom nisu prihvaćena kao dio današnje međunarodno-pravne zaštite manjina, ali ta vrsta zaštite je u daljnjoj povijesti imala ulogu, a i danas manjine traže ne samo individualna, nego i kolektivna prava“,[38] te s tezom Thornberryja i Estabaneze (2008) da: „Imajući u vidu ograničenu pozornost koja se daje pitanju manjina u Europskoj uniji, jedan pisac sažeo je pristup EU: Istočnoeuropske manjinske nacije u svojim društvima moraju biti priznate kao legitimne skupine, te im se moraju osigurati prava skupina... (dok) je u zapadnoj Europi, unutar Europske unije, jasno da manjinske nacije nisu zaštićene kroz jamčenje prava skupina.“[39]

Kolikogod obje teze bile točne, ipak treba, po mom mišljenju, kretati od međunarodno-pravnih propisa koji sadrže dosta validnih pravnih osnova da se nacionalnim manjinama prizna status kolektiviteta i kolektivna prava i slobode. Osim toga, sadašnji civilizacijski nivo razvoja ljudske zajednice to zahtijeva za svaku nacionalnu zajednicu, jer je evidentno da se ne može osigurati punina ljudskog dostojanstva za bilo koju pojedinačnu ljudsku individuu ako se u isto vrijeme ne prizna postojanje njegovog nacionalnog kolektiviteta s kolektivnim pravima s čijom kulturom, običajima, tradicijom, jezikom, pismom, pa i religijom je neraskidivo povezan i njegov identitet. I gdje je kolektivni identitet te nacionalne zajednice, zasnovan na ovim sadržajima *conditio sine qua non* njezinog opstanka i samobitnosti. Iz tih razloga smatram da je pretvrd izričaj „moraju osigurati prava manjina“ koji se odnosi samo na zemlje istočne Europe, pored ostaloga i zbog toga što se takvim stavom zanemaruje činjenica da su neke zemlje same svojevoljno tako učinile. Eklatantan primjer za to je Republika Hrvatska. Osim toga, bilo bi poželjnije da sve multinacionalne i multikulturne države to same učine poštujući i priznavajući drugačije i druge na osnovu njihove etničke i kulturne pripadnosti. Republika Hrvatska je upravo tako postupila. Stoga ću se nastavno u radu nastojati odrediti spram pojma kolektivnih prava nacionalnih manjina te kako su ona normativno pravno na ustavnoj i zakonskoj razini uređena u hrvatskom pravnom poretku, zatim zašto je potrebna pozitivna diskriminacija nacionalnih manjina radi ostvarivanja njihovih kolektivnih prava i sloboda.

O pojmu i sadržaju kolektivnih prava nacionalnih manjina

Zastupnici ideje o kolektivnim pravima nacionalnih manjina smatraju da se njihova zaštita, opstojnost i samobitnost ne može osigurati samo pojedinačnim pravima i

[38] Stanovčić V., „Pojam nacionalnih manjina i tretiranje individualnih i kolektivnih prava“, Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu Vol. 2 br. 2/2008., str. 496.

[39] Thornberry P. i Estabanez M. A. M., „Prava manjina u Europi“ (Pregled djelatnosti i standarda Vijeća Europe), Zagreb, 2008., str. 21.

slobodama njihovih pripadnika. Uz sve već navedene razloge zbog kojih nacionalne manjine trebaju imati kolektivna prava kao ljudska prava koje smo naveli iz pojedinih radova teoretičara koji zastupaju ovakvo stajalište, smatramo potrebnim ukazati i na one koji su nam, u nizu međunarodnih pravnih i drugih akata, odmah na početku ponuđeni. Radi se o dobrima koje štite ti isti pravni propisi i iz kojih proizlazi legitimni cilj njihovog donošenja. To su uz pojedinačna ljudska prava i slobode pripadnika nacionalnih manjina i sama zaštita nacionalne manjine kao kolektiviteta za statusom, pravima i obvezama koje takav kolektivitet ima na osnovu tih međunarodnih pravnih propisa i/ili ih imaju na osnovu ustava i zakona koje su donijele pojedine države kao sastavni dio svog unutarnjeg prava. Svi ti kolektiviteti, u skladu s važećim pravom u pojedinim državama, ali i na međunarodnoj razini, u skladu s međunarodnim pravom, imaju pravni subjektivitet te shodno tome su nosioci određenih kolektivnih prava, obveza i sloboda. Rasprava o tome jesu li ili nisu ta prava i slobode ljudska prava i slobode, ne bi se, po mom mišljenju, trebala svesti na pitanje mogu li kolektiviteti biti njihovi nositelji. Naime, smatram da se pravna priroda tih prava i sloboda treba u supstancijalnom smislu izvoditi iz sadržaja prava, obveza i odgovornosti koja se odnose na predmet regulacije. S druge strane, smatram pretjeranim detaljiziranje, pa i nedovoljno utemeljeno stajalište, da ljudska prava i slobode mogu pripadati samo pojedincu. Takav stav izvodim već iz samog naziva pojma ljudska prava, koji je zbirna imenica i odnosi se na istovrsna bića te ih označava kao istovrsni skup (u množini), konkretno kao ljude, a ne pojedince u jednini kao čovjeka. Nije sporno da pojedini čovjek ima i može biti nositelj ljudskih prava i sloboda, ali, za mene isto tako nije sporno da i ljudi organizirani u nekom kolektivitetu (npr. po etničkom kriteriju kao narod, starosjedilački narod, nacionalna manjina ili neka druga etnička skupina) mogu i trebaju imati kolektivna prava. Da bi mogli baštiniti, ostvarivati i zaštititi sva ona dobra i vrednote koje su neodvojivi dio njihovog zajedničkog identiteta, po kojem se razlikuju od drugih i drugačijih. Zaštita zajedničkih vrednota i dobara čini odlučujuću osnovu legitimnog cilja za konstitucionalizaciju njihovih kolektivnih ljudskih prava i sloboda u multinacionalnim i multikulturalnim državama. Zbog toga ih se često svrstava u tzv. solidarna ljudska (kolektivna) prava i slobode, koja pripadaju u klasifikaciju ljudskih prava i sloboda u ljudska prava treće generacije.[40] Solidarna ljudska prava treće generacije uz kolektivna manjinska (uključivo kolektivna prava nacionalnih manjina) prava i sloboda obuhvaćaju pravo na ekonomski i socijalni razvoj, pravo na mir, pravo na zdrav život, pravo na prirodne resurse, pravo na

[40] Podjelu ljudskih prava i temeljnih sloboda na tri generacije prvi je sistematizirao i javno s njom istupio češki pravnik Karel Vasak na Međunarodnom institutu za ljudska prava u Strasbourgu 1979. godine, iako je tu svoju sistematizaciju koristio već 1977. godine Vidjeti: Karel Vasak, „Human Rights: A Thirty Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights“, UNESCO Courier 30:11, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, November 1977.

komunikaciju, pravo na sudjelovanje u kulturnoj baštini, prava na običaje i tradiciju, pravo na jezik i pismo zajednice, pravo na međugeneracijsku pravednost itd.[41]

Na osnovi ovakvog pristupa kolektivnim pravima nameće se samo po sebi pitanje kako odrediti odnosno definirati što su to kolektivna prava. Na sasvim načelnoj razini najčešće se citira Lohmannova definicija kolektivnih prava. On u svojoj definiciji ističe da je kolektivno pravo ono „pravo čiji je nositelj neki kolektivitet, kao što je individualno pravo ono pravo čiji je nositelj neki individuum.“[42] Drugim riječima, nema govora o postojanju kolektivnih prava ukoliko ne postoji kolektivitet kao subjekti tih prava, utvrđenih pozitivnim pravom radi baštinjenja, ostvarivanja i zaštite zajedničkih vrednota i dobara bitnih za opstojnost i samobitnost nacionalne (ili druge) manjine u multinacionalnom i multikulturnom društvu. Polazeći od iskazanih postavki, mogli bismo kolektivna prava nacionalnih manjina definirati kao ona kolektivna ljudska prava koja su solidarno nužna i opravdana u multinacionalnoj i multikulturnoj društvenoj i državnoj zajednici i pripadaju nacionalnoj manjini kao kolektivnom subjektu radi ostvarivanja i zaštite njezinog kolektivnog identiteta koji obilježava nju i njezine pripadnike, a proizlazi iz zajedničkih vrednota i dobara koje pravni poredak štiti kao posebno i zajedničko dobro nacionalne manjine, ali i kao dio zajedničkog dobra koje pripada i obilježava cjelokupnu društvenu i državnu zajednicu.

- Ta prava i slobode u sadržajnom smislu Majetić (2010) sistematizira kao:
- pravo na predstavljenost nacionalne manjine u predstavničkim tijelima na državnoj, regionalnoj i lokalnoj razini
- prava u ostvarivanju prava na lokalnu i regionalnu samoupravu te mjesnu samoupravu
- prava u obliku različitih povlastica i/ili izuzeća iz zakona koja ostvaruju skupine (nacionalne manjine), odnosno njihovi pripadnici, zajednički u okviru i putem različitih svojih organiziranih oblika s pravnim subjektivitetom.[43]

Zapravo se može reći da kolektivna ljudska prava i slobode nacionalnih manjina i njihovih organiziranih oblika jesu posebna ljudska prava koja im priznaje konkretni pravni poredak, na temelju zakonodavne volje nositelja zakonodavne vlasti u skladu

[41] Ljudska prava treće generacije slično razvrstava i Bačić A., vidjeti pobliže u njegovom radu „Ustavni temelji i problemi zaštite okoliša u hrvatskom i europskom pravu“, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, br. 4/2008., str. 741.

[42] Lohmann G., „Kolektivna ljudska prava radi zaštite manjina“, Politička misao Fakulteta političkih znanosti, Zagreb, br. 4/1999., str. 39.

[43] Vidjeti pobliže u Majetić F., „Liberalna kritika koncepta manjinskih prava“, Migracijske i etničke teme br. 26/2010., str. 30. - 32., Zagreb, 2010.

s međunarodnim pravom.[44] Ovdje je prilika napomenuti da nositelji zakonodavne vlasti imaju široko polje procjene koja i kakva kolektivna prava te u kom opsegu i sadržaju će zakonom priznati nacionalnim manjinama i njihovim organiziranim oblicima. Međutim, to široko polje procjene države, odnosno njezinog zakonodavca nije neograničeno i apsolutno. Ono je ograničeno s jedne strane međunarodnim pravnim aktima koje je to država prihvatila i/ili im je pristupila, a s druge strane, samim granicama koje sadrži i postavlja ustav dotične zemlje kao njezin najviši pravni akt i najviše pravo. Iz navedenog je razvidno samo po sebi da ovisno o vlastitom ustavnom poretku države mogu utvrditi i propisati po opsegu i sadržaju šira ljudska prava i slobode općenito, pa tako i ona koja se odnose na kolektivna prava njihovih pripadnika, nego što to propisuje međunarodno pravo.[45]

Subjekti i sistematizacija kolektivnih prava nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj

Tako je postupila Republika Hrvatska. Naime, Republika Hrvatska je svojim Ustavom izrazila jasno opredjeljenje da jamstvo „ostvarivanja nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN-a i zemalja slobodnoga svijeta“, a što je potvrdila i propisivanjem zakonske obveze „poštivanja i zaštite prava nacionalnih manjina.“[46]

Analizom ustava i zakonskih akata kao najbitnijeg dijela ustavnopravnog poretka Republike Hrvatske[47] koji se odnosi na prava i slobode nacionalnih manjina možemo

[44] Kad se radi o ustavnopravnom poretku Republike Hrvatske, treba imati u vidu da je on uspostavljen na monističkom modelu uspostavljenom na jedinstvu međunarodnih i unutarnjih pravnih izvora. Konkretno, jedinstvo tih dvaju izvora kad su u pitanju nacionalne manjine *expressis verbis* prisutno je u članku 1. Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina koji propisuje u skladu s kojim međunarodnim pravnim aktima Republika Hrvatska donosi taj Ustavni zakon. Sam monistički model na kojem počiva hrvatski ustavnopravni poredak svoj ustavni temelj ima u članku 141. Ustava Republike Hrvatske, Narodne novine broj 85/10. - pročišćeni tekst. Uzgred budi, navedenim člankom Ustava, hrvatski ustavotvorac je ustavnopravno utvrdio pravnu snagu i hijerarhijsku poziciju međunarodnih pravnih akta koji su sastavni dio hrvatskog ustavnopravnog poretka.

[45] Kad su u pitanju prava nacionalnih manjina i njihovih pripadnika navedena teza ima svoje, osim zdravorazumskog i pravno utemeljenje sadržano u članku 22. Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina, Narodne novine - Međunarodni ugovori br. 14/97., Članak 22., naime propisuje da se Konvencija „ne smije tumačiti kao ograničenje ijednog od ljudskih prava i temeljnih sloboda koja mogu biti osigurana po zakonima koje od ugovornih stranaka ili po bilo kojem drugom sporazumu čija je stranka dotična ugovorna stranka.“

[46] Vidjeti pobliže članak 1. Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina Republike Hrvatske, Narodne novine broj 155/02.

[47] Najbitniji pravni akti koji uređuju status, prava i slobode nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj su: Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine broj 85/10. - pročišćeni tekst; Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj (koji u svom sadržaju implementira prava i slobode međunarodnih pravnih akata navedenih u njegovom članku 1., moja napomena), Narodne novine broj 155/02.; Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj,

s pravom zaključiti da je Republika Hrvatska: a) svojim ustavnopravnim poretkom uz individualna prava pripadnika nacionalnih manjina prihvatila i kolektivna prava nacionalnih zajednica kao njihova specifična, ali svakako ljudska prava i slobode; b) da je prihvaćenim načelom pozitivne diskriminacije osigurala odlučujući ustavnopravni instrument za inkludiranje nacionalnih manjina i njihovih pripadnika u hrvatsko društvo kao jednakih i ravnopravnih državljana uz pravnu i stvarnu mogućnost realiziranja i zaštite svoje samobitnosti i opstojnosti.

Republika Hrvatska Ustavom utvrđuje i priznaje ustavni status za 22 nacionalne manjine koje taksativno nabraja u stavku 2. Izvorišnih osnova.[48] Takvim pristupom sve ove nacionalne manjine postale su ustavne kategorije s kolektivnim subjektivitetom. Sve ove nacionalne manjine su u Republici Hrvatskoj jednake i ravnopravne, snagom članka 15. stavka 1. Ustava. One su po Ustavnom zakonu o pravima nacionalnih manjina u skladu s Ustavom Republike Hrvatske: a) izravni subjekti – nositelji kolektivnih prava nacionalnih manjina; i b) neizravni putem svojih organiziranih, osnovanih i u odgovarajuće registre upisanih: udruga, zaklada, fondacija, ustanova itd.

Kao izravni subjekti kolektivnih prava nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj su utvrđeni u odnosu na prava propisana člankom 7. Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina te ih „uživaju pojedinačno ili zajedno s drugim osobama koje pripadaju istoj nacionalnoj manjini, a kada je to određeno ovim Ustavim zakonom ili posebnim zakonom zajedno s pripadnicima drugih nacionalnih manjina."[49] Ova prava i slobode se ne mogu ostvariti bez postojanja nacionalne manjine. Ona su vezana uz egzistentno postojanje nacionalne manjine kao organiziranog, nespornog, dakle stvarno postojećeg kolektivnog subjekta. To što ona istovremeno pripadaju pojedinom pripadniku nacionalne manjine je izraz povezanosti općeg i pojedinačnog i obratno, dok je samo njihovo ostvarivanje u zajedništvu s drugim pripadnicima iste nacionalne manjine izraz njihove kolektivnosti i neophodnosti zajedništva njihovih pripadnika u njihovu uživanju i ostvarivanju.

Neizravna kolektivna prava pripadnici nacionalnih manjina i njihova nacionalna zajednica ostvaruje osnivanjem pravnih oblika i putem njih na osnovi članka 15. Ustavnog zakona. Usput budi rečeno, samo pravo na mogućnost osnivanja ovih organizaci-

Narodne novine broj 51/00. i 56/00. - ispravak; Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, Narodne novine broj 51/00. i 56/00. - ispravak.

[48] Napominjem da nabrajanjem 22 nacionalne manjine u Izvorišnim osnovama Ustava, hrvatski ustavotvorac nije zaključio niz odnosno time utvrdio konačni (mogući) broj nacionalnih manjina. Naime, ustavotvorac je na kraj nabrajanja nacionalnih manjina iza imena posljednje manjine zaključio niz riječima „i drugih" čime je niz ostavio otvorenim, odnosno mogućnošću da se on dopuni imenom i neke nove nacionalne manjine ako ona nastane i osnuje se kod nas u skladu s Ustavom i zakonima Republike Hrvatske.

[49] Članak 7. stavak 1. Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina, Narodne novine broj 155/02.

ono-pravnih subjekata i njihov legitimni cilj[50] kojim se kroz njihovo postojanje i djelovanje želi ostvariti, daju ovim kolektivitetima kolektivni subjektivitet, a njihovim pravima karakter kolektivnih prava. Uostalom, to i sam Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina izrijekom potvrđuje. Naime, ta odredba Ustavnog zakona sadržana je u stavku 3. članka 15. i glasi: „Udruge, zaklade, fondacije i ustanove iz stavka 1. ovog članka mogu u nazivu iskazivati da su nacionalne manjine njihovi osnivači."

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina Republike Hrvatske, Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj te Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina su, po ustavu, organski zakoni.[51] Njima hrvatski zakonodavac propisuje i razrađuje individualna prava i slobode pripadnika nacionalnih manjina, te kolektivna prava nacionalnih manjina koja im izravno pripadaju ili su silom zakona prenesena na tijela nacionalnih manjina koja su institucionalizirana zakonom,[52] zatim na tijela koja su osnovana od strane samih nacionalnih manjina i njihovih pripadnika.

Koja su to kolektivna prava koja pripadaju nacionalnim manjinama i njihovim kolektivitetima moguće je utvrditi analizom pojedinih odredbi gore navedenih organskih zakona, ali i drugih propisa koji se dijelom svojeg sadržaja odnose i na pravnu razradu prava i sloboda nacionalnih manjina i njihovih pripadnika. Taj posao u ovom radu neće biti obavljen, jer bi to zahtijevalo daleko opsežniji prostor no što je to onaj koji je primjeren za rad koji je namijenjen za objavu u zborniku radova. Osim toga, sistematizaciju kolektivnih prava i sloboda nacionalnih manjina moguće je učiniti i bez njihovog enumerativnog nabrajanja. Pojedini autori su se opredijelili za različite, manje ili više slične tipove sistematizacije ovih prava.[53] Ja sam se opredijelio za sistematizaciju koju sam izložio u svojoj knjizi „Pravo nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj", koju koristim kao polazište za njihovu sistematizaciju i u ovom radu. Ta sistematizacija je napravljena polazeći od mogućnosti njihovog grupiranja u odnosu na predmet koji pravno uređuju. Na temelju tog polazišta moguće je sistematizirati sva kolektivna prava nacionalnih manjina te individualna prava njihovih pripadnika na prava i slobode kao:

---

[50] Legitimni cilj je donositelj Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina, Narodne novine broj 155/02. koji se želi ostvariti osnivanjem pravnih subjekata iz članka 15. stavka 1. izrijekom propisao u istom tom stavku riječima: „Osnivanje ovih subjekata nacionalnih manjina je moguće, radi očuvanja, razvoja, promicanja i iskazivanja svog nacionalnog i kulturnog identiteta."

[51] Članak 83. stavak 1. Ustava Republike Hrvatske, Narodne novine broj 85/10. – pročišćeni tekst

[52] Radi se o Vijeću nacionalnih manjina i Savjetu za nacionalne manjine koji su institucionalizirani Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina, Narodne novine broj 155/02.

[53] Vidjeti npr. Smerdel B. i Sokol S., „Ustavno pravo", Zagreb, 2006., str. 118–119; zatim Degan V. Đ., „Hrvatska država u međunarodnoj zajednici", Zagreb, 2002., str. 275–276; ili Trnka K. „Ustavno pravo", Sarajevo, 2000., str. 189–190.

- pravo na postojanje i samobitnost
- pravo na kulturnu autonomiju
- pravo uporabe svojeg jezika i pisma
- pravo na odgoj i obrazovanje na svom jeziku i pismu
- pravo na zastupljenost u predstavničkim tijelima na nivou države, lokalne i regionalne samouprave
- pravo na manjinsku samoupravu
- pravo na slobodu udruživanja
- pravo na osnivanje pravnih osoba „radi očuvanja, razvoja, promicanja i iskazivanja" svog nacionalnog i kulturnog identiteta
- pravo na zaštitu prava i sloboda nacionalne manjine i njezinih pripadnika
- pravo na jednakost i ravnopravnost s drugim nacionalnim manjinama
- pravo na zabranu diskriminacije.[54]

Međutim, formalno-pravno postojanje kolektivnih prava nacionalnih manjina u multinacionalnoj i multikulturnoj demokratskoj državi, iako je nužno, još uvijek nije jamstvo, samo po sebi, da će se ona kao bitna pretpostavka njihove opstojnosti i samobitnosti i ostvariti. Naime, za razliku od političke manjine, nacionalna manjina je uvijek, ne samo etnička manjina, već i etničko-politička, koja u demokratskom društvu utemeljenom na načelu jednakosti i većine zapravo ne može nikad doći u priliku da stvarno donosi odluke, pa i one koje se tiču ostvarivanja njezinog prava na opstojnost koje obvezuje sve.[55] Zbog toga je neophodno osigurati i zajamčiti nacionalnim manjinama odgovarajući pravni instrument koji će im omogućiti da sudjeluju u postupcima odlučivanja i donošenja odluka o pitanjima koja su od njihovog interesa, poglavito onima koja su povezana s njihovom samobitnošću i opstojnošću, odnosno njihovim ethosom.[56] Taj pravni instrument, htjeli ili ne htjeli, po prirodi stvari, s jedne strane, privilegira nacionalne manjine, a s druge strane, ograničava većinu u odnosu na načela jednakosti i većine u demokratskom društvu. Istovremeno, on iako temeljem formalističkog interpretiranja samo po sebi jeste osnova moguće diskriminacije, u demokratskom društvu se, s obzirom na legitiman cilj koji se želi ostvariti, ne može smatrati diskriminacijom. Naprosto stoga što je on nužan,

[54] Vidjeti moju knjigu, „Pravo nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj", Novi informator, Zagreb, 2015., str. 348.

[55] Vidjeti o tom pitanju i kod: Bobbio N., Pravilo većine: ograničenja i aporije, u: Legitimnost demokratske vlasti, Izbor radova (Gierke, Simmel, Schmitt, Habermons, Buchanan, Tullock, Becker, Dworkin, Sartoni, Offe, Bobbio, Rawls, Gugenberger), izabrali i uredili: Kasapović M. i Zakošek N., Naprijed, Zagreb, 1996., str. 309.

[56] U ovom radu pojam *ethos* poimam kao sustav vrijednosti pojedine nacionalne manjine izražen kroz njezinu kulturu, običaje, navike, jezik i pismo, tradicije itd.

opravdan i neophodan da bi se nacionalnoj manjini osiguralo pravo na samobitnost i opstojnost. Pravni sustavi nekih država (uključivo i Republike Hrvatske) takav instrument priznaju. Radi se o načelu (smatram da bi bilo bolje govoriti o pravnom institutu) pozitivne diskriminacije.

Pozitivna diskriminacija nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj

Pozitivna diskriminacija je po samom sadržaju svog pojma oblik diskriminacije. Diskriminacije koju možemo definirati kao svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili privilegiranje kojem je cilj pojedincima ili skupini zanijekati ostvarivanje i zaštitu prava i sloboda i time ih dovesti u nejednak i neravnopravan položaj prema drugima i drugačijima. Međutim, kako sam već istaknuo u multinacionalnim i multikulturnim društvima, neophodno je manjini u odnosu na većinu utvrditi, pravno propisati i zajamčiti „afirmativnu (pozitivnu) pogodnost, koja joj daje prednost u odnosu prema većini da bi se otvorio prostor za realizaciju njihove zaštite, prava i sloboda, poglavito onih koji su pokazatelj njihovog postojanja, identiteta i samobitnost.“[57] Ove afirmativne (pozitivne) mjere uobičajeno se nazivaju pozitivnom diskriminacijom. Bitne odrednice pozitivne diskriminacije je da njezine mjere „ne mogu biti proizvoljne i arbitrarne. One moraju biti opravdane, nužne, razumne i očekivane“[58], te zakonite. Drugim riječima, „primjena pozitivne diskriminacije mora biti dopuštena, pravno uređena, razmjerna potrebi u materijalnom i postupovnom smislu radi ostvarivanja zaštite prava i sloboda nacionalnih manjina i njihovih pripadnika.“[59]

Slijedom iskazanog, mogli bi definirati pozitivnu diskriminaciju kao raznovrsnost mjera i prava postupovne i materijalno-pravne prirode koje pripadaju nacionalnim manjinama radi ostvarivanja i zaštite njihove kulture, običaja, tradicije, odnosno samobitnosti (identiteta) i opstojnosti, koje su propisane zakonom u skladu s ustavom, a nužne su i opravdane u demokratskom društvu te razmjerne legitimnom cilju koji se želi ostvariti, a ne može se ostvariti blažim mjerama.

Mjere pozitivne diskriminacije se najčešće propisuju radi ostvarivanja kolektivnih prava nacionalne manjine i individualnih prava i sloboda njezinih pripadnika u području kulture (kulturne autonomije), odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalne manjine te njihovu javnu i službenu upotrebu, zatim mjere u području ostvarivanja političke zastupljenosti nacionalnih manjina u predstavničkim tijelima na nivou državne vlasti, i u tijelima odlučivanja i upravljanja na razini lokalne i regi-

[57] Arlović M., „Pravo nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj“, Novi informator, Zagreb, 2015., str. 411.

[58] Isto;

[59] Isto;

onalne samouprave. No, poznate su i mjere pozitivne diskriminacije u područjima izvršne vlasti, zatim u zapošljavanju u tijela javne uprave, u pravosudna tijela, te u tijela sudbene vlasti, koje su prihvatile neke zemlje.[60]

Republika Hrvatska je u svoj ustavnopravni poredak prihvatila pozitivnu diskriminaciju i za sva gore navedena pitanja i propisala niz pozitivnih mjera za ostvarivanje prava i sloboda te njihovu zaštitu bitnih za opstojnost i samobitnost svojih nacionalnih manjina i njihovih pripadnika, štiteći kako kolektivna prava nacionalnih manjina, tako i individualna prava i slobode njihovih pripadnika.

U ovom radu, iako se ne bavimo pojedinačnim mjerama pozitivne diskriminacije koje pripadaju nacionalnim manjinama, a sadrži ih ustavnopravni poredak Republike Hrvatske, ipak moramo reći da one nisu samo formalno-pravnog, već da su i funkcionalnog karaktera u smislu da se već godinama u realnom životu primjenjuju i djelotvorno ostvaruju. Takva situacija ima niz pozitivnih učinaka na sveukupnost društvenih odnosa u zemlji, a napose glede prihvaćanja drugih i drugačijih s jedne strane, i s druge strane prosljeđivanja težišta u ostvarivanju prava i sloboda nacionalnih manjina i njihovih pripadnika sve više iz sfere političkog u pravno i interesno pitanje.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Usprkos prisutnim teorijskim, pa i političkim prijeporima glede postojanja ili nepostojanja kolektivnih prava nacionalnih manjina kao ljudskih prava i sloboda, te nastavno na to pitanje i pitanje njihove pravne prirode, na današnjoj razini civilizacijskog razvoja modernih demokratskih multinacionalnih i multikulturnih društva i država, ova pitanja sve su više prisutna u njihovom javnom diskursu. Razumljivo, jer su nacionalne manjine kao kolektiviteti pitanje činjenica, a ne političko pitanje koje politika bira hoće li ga ili neće urediti zakonom. Naime, danas je evidentno da se u demokratskom multinacionalnom i multikulturnom društvu na načelima većine i jednakosti ne može postići (na demokratskim vrednotama demokratskih društava) zadovoljavajuća razina ostvarivanja i zaštite prava i sloboda nacionalnih manjina koja su esencijalna bit njihove opstojnosti i samobitnosti.

[60] Tako je npr. postupila Republika Hrvatska, vidjeti pobliže njezin Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (osobito njegove odredbe sadržane u člancima 19. – 22.), Narodne novine broj 155/02. Međutim, treba imati u vidu ustavnu činjenicu iz Ustava Republike Hrvatske, Narodne novine broj 85/10. – pročišćeni tekst, da se pozitivna diskriminacija pripadnika nacionalnih manjina kod zapošljavanja u javne službe očituje u pravu na prednost pri zapošljavanju u odnosu na druge, ali ako je u toj službi prisutna podzastupljenost pripadnika te manjine polazeći od postotka njezinog učešća u ukupnom broju stanovnika i da kandidat pripadnik nacionalne manjine jednako ispunjava propisane uvjete za obavljanje poslova radnog mjesta na koje se prima (vidjeti pobliže članak 44. Ustava Republike Hrvatske, Narodne novine broj 85/10. – pročišćeni tekst).

Smatramo stoga da su u pravu države (napose onih vezanih uz istočnu Europu) koje se opredjeljuju na političkoj i ustavnopravnoj razini te prihvaćaju, uz individualna prava i slobode pripadnika nacionalnih manjina, i postojanje kolektivnih prava njihovih nacionalnih zajednica kao kolektivnih subjektiviteta. Napose iz razloga što time otvaraju prostor za njihovu opstojnost, s jedne strane, a s druge strane kao druge i drugačije nositelje kulture, tradicija i običaja istovremeno inkludiraju u društvenu zajednicu doprinoseći bogatstvu sveukupnog kulturnog bogatstva u društvenoj zajednici bez njihove diskriminacije po bilo kojem osnovu. Ostvarenje tog legitimnog cilja je od interesa, ne samo za nacionalne manjine i njihove pripadnike, već i za većinski narod i sve građane dotične društvene i državne zajednice. Radi postizanja takvog cilja suvremeni ustavotvorci i zakonodavci svojim ustavnopravnim porecima propisuju afirmativne (pozitivne) mjere kao mjere pozitivne diskriminacije zakonom u skladu s ustavom. Mjere pozitivne diskriminacije u svojoj biti nisu i ne mogu biti na štetu većine, iako su ograničavajuće za većinsko načelo. One su u korist nacionalnih manjina i njihovih pripadnika, odnosno još točnije, one su nužne, opravdane i zakonom propisane, jer bez njih nacionalne manjine i njihovi pripadnici ne bi mogli (ili barem ne u punini sadržaja) ostvariti svoju kulturu, običaje, tradicije, zaštititi, razvijati i upotrebljavati jezik i pismo na jednako-pravnoj osnovi kao većinski narod i njegovi pripadnici. Zbog toga su one opravdane i poželjne, jer otvaraju prostor nacionalnim manjinama da ostvare svoja kolektivna prava i individualna prava i slobode svojih pripadnika, s jedne strane, a s druge strane su sredstvo koje priječi diskriminiranje, marginaliziranje i asimiliranje nacionalnih manjina i njihovih pripadnika.

LITERATURA

Andrassy J., Bakotić B. i Vukas B., Međunarodno pravo, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1995.

Arlović M., Konstitutivnost naroda - bitni element konstitutivnosti europske Bosne i Hercegovine, Zbornik radova Mostariensia, br. 1., Mostar, 2018.

Arlović M., Nove nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj i Hrvati kao nacionalna manjina u novonastalim državama raspadom SFRJ, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2020.

Arlović M., Pravo nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, Novi informator, Zagreb, 2015.

Bačić A., Konstitucionalizam u transformaciji, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, br. 1-2/1999.

Bačić A., Ustavni temelji i problemi zaštite okoliša u hrvatskom i europskom pravu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, br. 4/2008.

Bačić P., Konstitucionalizam i sudski aktivizam, Split, 2010.

Bobbio N., Pravilo većine: ograničenja i aporije, u: Legitimnost demokratske vlasti, Izbor radova (Gierke, Simmel, Schmitt, Habermons, Buchanan, Tullock, Becker, Dworkin, Sartoni, Offe, Bobbio, Rawls, Gugenberger), izabrali i uredili: Kasapović M. i Zakošek N., Naprijed, Zagreb, 1996.

Božilović N. i Petković J., Manjinska prava u oblasti kulture, https://izdanja.filfak.ni.ac.rs

Crnić J., Vladavina prava, Zagreb, 1994.

Čačić - Kumpes J. i Kumpes J., Etničke manjine: elementi definiranja i hijerarhizacija prava na razliku, Zbornik radova, Migracijske i etničke teme, 21, br. 3/2005.

Isensse J., Država, ustav demokracija, Politička kultura, Zagreb, 2004.

Kolednjak M. i Šantalab M., Ljudska prava treće generacije, Tehnički glasnik, Vol. 64, No. 2/2014.

Kymlicka W., Multikulturalno građanstvo: Liberalna teorija manjinskih prava, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.

Lauc Z., Etničke i nacionalne zajednice ili manjine u Republici Hrvatskoj, Odvjetnik, br. 3-4/1997.

Lohmann G., Kolektivna ljudska prava radi zaštite manjina, Politička misao, Vol. XXXVI, br. 4/1999.

Lošonc A., Prinudne putanje i manevarski prostor manjina u Jugoslaviji (S posebnim osvrtom na mađarsku manjinu), u: Položaj manjina u Saveznoj republici Jugoslaviji, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1996.

Majetić F., Liberalna kritika koncepta manjinskih prava, Migracijske i etničke teme Zagreb, br. 26/2010.

Omejec J., Ustavnosudska zaštita nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, referat na seminaru: Nacionalne manjine i europske integracije, Šipan, 1. srpnja 2004., org. Ured za nacionalne manjine i Centar za međunarodne studije, Zagreb, 2004.

Radulović B. N., Ljudska prava i nacionalne manjine u međunarodnom pravu i zaštita jugoslavenskih manjina u Albaniji, u: Stanovništvo slavenskog porekla u Albaniji, Zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa održanog u Cetinju, 21., 22. i 23. lipnja 1990.

Smerdel B. i Sokol S., Ustavno pravo, Zagreb, 2006.

Stanovčić V., Demokratija, Konstitucionalizam i vladavina prava, u Zborniku radova: Država i demokratija (ur.), Podunavac M., Beograd, 2010.

Stanovčić V., Pojam nacionalnih manjina i tretiranje individualnih i kolektivnih prava, Godišnjak Pravnog fakulteta u Beogradu, Vol. 2, br. 2/2008.

Tatalović S., Dvadeset godina zaštite nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, Migracijske i etničke teme, 27 (2011), br. 3.

Tatalović S., Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj, Politička misao, Vol. XLIII (2006), br. 2.

Thomberry P., Estabane M. A. M., Prava manjina u Europi (Pregled djelatnosti i standarda Vijeća Europe), Zagreb, 2008.

Vasić R., Kolektivna prava nacionalnih manjina i liberalno načelo, Politička misao, Vol. 49, No. 2., 2012.

Pravni propisi

Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina, Narodne novine – Međunarodni ugovori, br. 14/97.

Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, 2010/C 83/01. – pročišćeni tekst

Ustav Republike Kosovo, stupio na snagu 15. lipnja 2008., dostupno na: https://www.assembly-kosova.org/Uploads/Data/Files/6/UstavRepublikeKosovo_4NLeWNWqGD.pdf

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, Narodne novine br. 155/02., 47/10., 80/10. i 93/11.

Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor, Narodne novine br. 116/99., 109/00., 53/03., 69/03., 167/03., 44/06., 19/07., 20/09., 145/10., 24/11., 93/11., 120/11., 19/15., 66/15., 104/15. i 98/19., na snazi od 1. siječnja 2020.

Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, Narodne novine br. 51/00. i 56/00.

Zakon o upotrebi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, Narodne novine br. 51/00. i 56/00.

Povelja o temeljnim pravima Europske unije, 2010/C 83/02.

Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine br. 85/10. – pročišćeni tekst

Zakon br. 04/1-020 o izmjenama i dopunama Zakona br. 03/1-047 o zaštiti i promovisanju prava zajednica i njihovih pripadnika u Republici Kosovo, Službeni glasnik RK, br. 29/11.

The collective rights of national minorities and their positive discrimination as a *conditio sine qua non* for their existence

ABSTRACT

The recognition of the collective rights of national minorities and their positive discrimination are among the still open issues regarding their status, rights and freedoms. Apart from the dilemma of whether to recognise them and accept them or not (the same applies to the definition of national minorities), there is no doubt that these issues are very important not only from a practical but also from a theoretical point of view, and that their recognition or/and non-recognition has implications on the very existence of national minorities.

In the article I deal with theoretical questions of recognising and not-recognising the existence of the collective rights of national minorities and their right to positive discrimination. Furthermore, I analyse the constitutional and legal regulation of these issues in the Republic of Croatia, and how their recognition/non-recognition affects the national minorities as a collective.

Keywords: *national minorities, collective rights, the right to positive discrimination, constitutional and legal regulation, individual rights of national minorities, human rights and freedoms*

Darko Baštovanović

Kabinet Ministra za pomirenje, regionalnu suradnju i društvenu stabilnost Vlade Republike Srbije / Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata
darko1bastovanovic@gmail.com

UDK: 17
Izvorni znanstveni rad

Teorijska rekonceptualizacija pravde i pomirenja i implikacije u postranzicijskim društvima: interetničke i intergrupne perspektive

SAŽETAK

U ovom radu nastojim izvršiti rekonceptualizaciju teorijskih postavki dvaju složenih koncepata kakvi jesu pravda i pomirenje, te sagledati implikacije koje oni imaju u posttranzicijski podijeljenim društvima, s osobitim stavljanjem fokusa na etnokulturološke skupine pogođene ponajprije konfliktima, a zatim i košmarima tranzicijskih izazova. Započinjući s analizom klasičnih teorijskih kanona pravde, sagledavajući je kao prvi korak k izgradnji adekvatnih politika pomirenja i njihovu implementaciju kroz adekvatan institucionalni okvir, na taj i takav način rasvjetljavam značaj obaju koncepata za društva koja su izašla iz konfliktnog razdoblja i još uvijek se nalaze u tranzicijskome limbu. Pomirenje se razmatra kao politički i društveni proces, uz političko-filozofsku i političko-sociološku refleksiju o kolektivnom identitetu, dinamici moći i asimetričnim odnosima između većinskih i manjinskih grupa. Normativni modeli pomirenja analiziraju se kroz prizmu liberalne inkluzivnosti, ali i agonističkog pluralizma, ukazujući na nužnost dijaloga između univerzalističkih i partikularističkih pristupa, dok istodobno nastojim istražiti kako pravda i pomirenje utječu na rekonstrukciju društvenog ugovora u podijeljenim društvima, jasno ukazujući kako ovi procesi mogu potaknuti inkluzivnu demokratizaciju.

Ključne riječi: *pravda, pomirenje, posttranzicijska društva, konflikti, kolektivni identitet, manjinske zajednice*

UVOD

Znanstvena relevantnost u području politologije ne mora nužno proizlaziti isključivo iz postuliranja novih teorijskih konstrukata, već se često artikulira kroz sposob-

nost reinterpretacije postojećih idejnih struktura u svjetlu promjenjivih kontekstualnih determinanti. U tom smislu, unutar diskurzivnog okvira politologije, kao i njoj konvergentnih društvenih znanosti (sociologije, antropologije, filozofije), ne postoji imperativ perpetuiranja inovativnosti kao ekskluzivnog kriterija epistemološke relevantnosti, budući da je sama rekontekstualizacija već etabliranih teorijskih matrica, paradigmatskih slojeva i konceptualnih konstrukatâ kroz heterogene vizure – bilo da su one temporalno, ontološki ili aksiološki determinirane – sposobna generirati spoznajne pomake koji ne proizlaze iz radikalne dekonstrukcije postojećeg, već iz suptilnog prelamanja značenja unutar fluidnosti interpretativnih režima, čime se afirmira mogućnost da refleksivnost i analitička slojevitost supstituiraju potrebu za nominalnom novinom, transformirajući poznato u novo kroz samu dinamiku pogleda i tumačenja. Nadalje, politologija ne mora biti ograničena na dijalektičku funkciju postavljanja i odgovaranja na eksplicitno formulirana pitanja, već se može profilirati kao semijurgijski akt oblikovanja same strukture vidljivog i samorazumljivog. Njezina epistemološka uloga ne počiva isključivo na otkrivanju skrivenog, već na isticanju onoga što je već obznanjeno, ali zanemareno unutar dominantnih diskurzivnih tokova. Umjesto da djeluje kao instrument izvlačenja „istine“ iz epistemološke sjene, politologija operira kao mehanizam modulacije intenziteta percepcije, usmjeravajući pažnju na nijanse već postojećih značenja, definirajući parametre refleksije i artikulacije. Slijedeći takvu logiku, moramo se osloniti na teorijsku postavku kako bi početno promatranje bilo adekvatno kontekstualizirano unutar složenog sklopa interpretativnih dinamika. Ova premisa osigurava formulaciju epistemološkog pristupa koji ne traži stabilnost značenja, već fluidnost interpretativnog polja. Diskurzivno-analitički pristup ovdje postaje funkcionalan, jer ne teži etabliranju univerzalnih istina, već mapiranju slojeva moći, diskurzivnih praksi i nevidljivih mehanizama koji oblikuju sam okvir spoznajnog horizonta[1]. Kako je to upravo slučaj s rekontekstualizacijom dvaju koncepata pravde i pomirenja, nije riječ o prostom prepoznavanju njihovih definicijskih kontura, već o izgradnji slojevite mreže unutar koje ti koncepti ne egzistiraju kao fiksirane kategorije, već kao dinamički entiteti podložni neprekidnoj transformaciji. Svaki pomak u interpretativnom horizontu generira novu konste-

[1] Vidjeti više: Foucault, Michel. (1969). *L'archéologie du savoir*, Gallimard; Foucault, Michel. (1971). *L'ordre du discours*, Gallimard; Foucault, Michel. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Gallimard; Foucault, Michel. (1976). *La volonté de savoir*, Gallimard; Foucault, Michel. (1978). *Microphysique du pouvoir*, Éditions du Seuil; Foucault, Michel. (1984). *Histoire de la sexualité*, Gallimard; Foucault, Michel. (2004). *Sécurité, territoire, population*, Gallimard/Seuil; Foucault, Michel. (2008). *La naissance de la biopolitique*, Gallimard/Seuil; Koopman, Colin. (2013). *Genealogy as Critique: Foucault and the Problems of Modernity*, Indiana University Press; Dean, Mitchell. (2015). "Foucault Must Not Be Defended", *History and Theory*, 54: 389–403; Cotoi, Călin. (2011). "Neoliberalism: a Foucauldian Perspective", *International Review of Social Research*, 1(2): 109–124; Paić, Žarko. (2020). *Genealogija psihijatrije*, Meandarmedia; Suvaković, Miško. (2012). *Diskurzivna analiza: prestupi i/ili pristupi 'diskurzivne analize' u humanistici i teoriji umetnosti*, Orion Art.

laciju značenja, čime se pravda i pomirenje ne razmatraju kao samostalne ontološke konstante, već kao čvorišta u kojima se prepliću narativi moći, simboličke ekonomije i normativne prakse, pri čemu njihova složenost postaje refleksija samih procesa koji ih oblikuju, a kritičko-analitički pristup ne djeluje kao statični metodološki alat, već kao epistemološki dinamizam sposoban zahvatiti fluidne tokove značenja, raskrinkati inherentne tenzije unutar hegemonijskih diskursa i otvoriti prostor za radikalno preispitivanje kako samih koncepata, tako i društvenih uvjeta koji adekvatno pozicioniraju njihovu artikulaciju i institucionalizaciju[2].

Imajući prethodno na umu, važno je konstatirati kako mi živimo u postkonfliktnom razdoblju, iz čega proizlazi višeslojna konfiguracija društvenih, političkih i kulturnih odnosa koji su prožeti kompleksnim međuodnosima kolektivnog pamćenja, institucionalnih struktura i narativnih reprezentacija povijesnih događaja. Pri tome formalna odsutnost otvorenog nasilja isprepliće se s latentnim oblicima simboličkih, strukturalnih i diskurzivnih tenzija koje se manifestiraju kroz svakodnevne interakcije, pravne okvire i medijske konstrukte. Postkonfliktno društvo funkcionira unutar ambivalentnog prostora u kojem su procesi tranzicijske pravde, institucionalne rekonstrukcije i socioekonomske redistribucije usložnjeni višestrukim interpretacijama povijesti i divergentnim očekivanjima aktera uključenih u rekonfiguraciju društvenog tkiva. Dinamike kolektivnog sjećanja i selektivne amnezije preklapaju se s institucionalnim praksama i kulturnim manifestacijama oblikujući načine na koje se prošlost artikulira i reinterpretira. Unutar takvog okvira simbolički pejzaži post-konfliktnog razdoblja definirani su prisustvom memorijalnih praksi, ritualizacijom sjećanja i institucionalizacijom narativa koji simultano koegzistiraju s procesima „pokušaja“ sociopolitičke integracije i istoznačnim normativnim „pokušajima“ stabilizacije društvene kohezije, dok paralelno djeluju socioekonomski faktori redistribucije resursa i rekonstrukcije javnih institucija čija se legitimacija formira u dijalogu s naslijeđenim strukturama moći i identitetskim etabliranjima. U tom kontekstu, postkon-

[2] Vidjeti više u: Dean, Mitchell. 1994. *Critical and Effective Histories: Foucault's Methods and Historical Sociology*. 1st ed. London: Routledge; Dreyfus, Hubert L., and Paul Rabinow. 1982. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Harvester Wheatsheaf; Faubion, James D. 1998. *"Introduction." In Essential Works of Foucault 1954–1984*, Volume Two: Aesthetics, Method, and Epistemology, edited by James D. Faubion, xiii–xliii. New York: The New Press; Foucault, Michel. 1967. *Madness and Civilization*. London: Tavistock; Foucault, Michel. 1970. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Tavistock; Foucault, Michel. 1972. *The Archaeology of Knowledge*. London: Tavistock; Foucault, Michel. 1973. *Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. London: Tavistock; Foucault, Michel. 1974. "Michel Foucault on Attica: An Interview." *Telos* 19: 154–161; Foucault, Michel. 1984a. *"Nietzsche, Genealogy, History." In The Foucault Reader*, edited by Paul Rabinow. New York: Pantheon; Foucault, Michel. 2000. *Power: The Essential Works of Michel Foucault* Volume 3, edited by James Faubion. New York: New Press; Foucault, Michel. 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France*, 1978–1979. New York: Palgrave; Foucault, Michel. 2010. *The Government of Self and Others: Lectures at the Collège de France*, 1982–1983. New York: Palgrave.

fliktni diskurs ustrajava u prožetosti složenim interakcijama između mikrodruštvenih dinamika i makroinstitucionalnih strategija, koje oblikuju heterogeni prostor ispunjen kontradikcijama i višeznačnim simboličkim strukturama čija se interpretacija ne može reducirati na linearnu naraciju niti svesti na jednostavne dihotomije između prošlosti i sadašnjosti.

Definirajmo *tempus post conflictum* kao trenutak koji se ne može svesti na linearnu vremensku distinkciju između otvorenog nasilja i formaliziranog mira, već na slojeviti društveni kontekst ispunjen diskretnim, ali upornim manifestacijama nerazriješenih povijesnih tenzija, simboličkih konflikata i svakodnevnih pregovaranja o granicama identiteta. Posebnu težinu naznačenom vremenu, gotovo visceralnu složenost, utjelovljuju oni među nama koji vlastitu društvenu egzistenciju konstruiraju kroz etnokulturološke dimenzije koje ih distanciraju od hegemonijskih normi većinske zajednice, ali ih istovremeno na suptilne načine s njom neizbježno isprepliću. Biti manjina u takvom društvenom pejzažu ne znači samo zauzimati poziciju numeričke inferiornosti ili formalno priznate različitosti, već živjeti iskustvo kontinuirane liminalnosti – stanje u kojem je svaki aspekt svakodnevice (od jezika kojim se izražavamo, preko kulturnih praksi koje njegujemo, do načina na koji interpretiramo vlastitu povijest i projekcije budućnosti) ispunjen konstantno pulsirajućim otegotnostima između očuvanja autentičnog identiteta i potrebe za prilagodbom društvenim očekivanjima većine. Ta liminalnost nije ni fiksna ni jednoznačna, napose, ona je fluidna. Podložna je stalnim društvenim pregovorima i redefinicijama, gdje se granice između integracije, akulturacije i otpora neprekidno pomiču stvarajući kompleksne obrasce identitetskog pozicioniranja u kojima su kulturni kontinuiteti i društvene dinamike neodvojivo isprepleteni. U takvom ambijentu pripadnici manjinskih zajednica odbijaju biti samo pasivni subjekti političkih odluka ili kulturnih narativa, već jesu aktivni čimbenici koji svojim postojanjem i svakodnevnim praksama destabiliziraju monolitne predodžbe o društvenom jedinstvu, istovremeno participirajući u oblikovanju novih, hibridnih oblika zajedništva koji ne nastaju unatoč razlikama, već upravo kroz njih. Tako se manjinski identiteti ne manifestiraju isključivo kao refleks povijesnog nasljeđa ili kulturnih osobenosti, već kao dinamične sile koje, svojim stalnim pregovaranjem s društvenim normama i simboličkim strukturama moći, oblikuju sam karakter postkonfliktnog društva, čineći ga prostorom neprekidne transformacije i redefinicije granica zajedničkog postojanja.

Ne pretendirajući na reduciranost misli u formi izvatka kakvoga unaprijed zacrtanoga zaključka u uvodu ni na sterilnu distanciranost od osobnog iskustva, svjesno uranjamo u kontradikcije i tenzije koje se rađaju iz specifične pozicije pripadnika manjinskih zajednica u fragmentiranom postkonfliktnom društvu. Iščitavanje pravednosti i pomirenja razotkriva se kao proces u kojem se ta dva koncepta ne preklapaju niti suprostavljaju na način koji bi osigurao jednoznačno tumačenje, već se

pojavljuju kao međusobno autonomni entiteti čiji se odnosi, dinamike i napetosti ne mogu uhvatiti kroz simplificirane dihotomije niti kroz linearnu progresiju od jednog prema drugom. Pravednost – u ovom složenom tkivu postkonfliktne svakodnevice – ne funkcionira isključivo kao rezultat formaliziranih pravnih struktura ili institucionalnih pokušaja korekcije povijesnih nepravdi, već se oblikuje kroz prizmu subjektivnih percepcija, kolektivnog pamćenja i osobnih narativa koji su ukorijenjeni u višeslojnim povijesnim sedimentima nerazriješenih trauma, dok pomirenje – promatrano ne kao pravno-politički akt, već kao društveno-psihološki proces – istovremeno egzistira unutar i izvan okvira te pravednosti, funkcionirajući kao prostor potencijalnog oslobađanja, ali i kao latentna prijetnja narativima koji traže priznanje i validaciju prošlih iskustava. U tom kontekstu – gdje pravednost ne implicira nužno pomirenje, a pomirenje ne zahtijeva prethodnu pravednost – potrebno je izbjegavati bilo kakvu tendenciju prema reduciranim interpretacijama koje bi sugerirale da je jedno nužno uvjet drugoga, jer upravo u toj (ne)definiranosti, u toj fluidnosti odnosa između tih dvaju koncepata, leži njihova stvarna moć i složenost. Razgraničenje između pravednosti i pomirenja ne može se ostvariti kroz jasno definirane granice ili hijerarhijske odnose – ono se ostvaruje kroz kontinuirani proces interpretacije, renegocijacije i reinterpretacije u kojem svaki čin pravde ili pokušaj pomirenja nosi sa sobom rizik destabilizacije postojećih narativa i struktura moći.

Pravednost, kada se promatra iz perspektive manjinske zajednice – iz vlastitosti koja je oblikovana iskustvima marginalizacije, isključenosti i često prešućenih nepravdi – nije samo pitanje institucionalne korekcije ili pravne satisfakcije, već i pitanje simboličkog priznanja, validacije komunalnog sjećanja i sposobnosti da se unutar fragmentiranog društvenog okvira pronađe prostor za artikulaciju vlastitog narativa. Pomirenje, s druge strane – ukoliko se percipira kao proces koji zahtijeva zaborav, amnestiju ili kompromis koji negira te narative – postaje ne samo nedostižno, već i potencijalno štetno, jer implicitno potvrđuje postojeće asimetrije i marginalizacije. U toj napetosti – između pravednosti koja traži priznanje i pomirenja koje traži zaborav ili barem prešućivanje – leži složenost postkonfliktnog društva, složenost koja se ne može razriješiti kroz jednostavne formule ili institucionalne mehanizme, već isključivo kroz kontinuirani dijalog, refleksiju i sposobnost prepoznavanja vlastite pozicije unutar šireg društvenog tkiva koje je, uslijed povijesnih konflikata i trenutnih fragmentacija, neprestano podložno promjenama, reinterpretacijama i novim oblicima artikulacije pravednosti i pomirenja.

Postkonflitkno društvo – intelektualno repozicioniranje

Na početku ovoga odjeljka moramo napraviti još jednu opću metodološku konstataciju – precizno izrezati slojeve analitičkih pristupa koji su do sada dominirali u pro-

učavanju konfliktnosti i postkonfliktnosti, kako bismo rekonfigurirali razumijevanje ovih procesa izvan ustaljenih metodoloških obrazaca, promatrajući ih kroz prizmu višeslojnih diskursa i dinamičnih međupovezanosti koje izmiču jednodimenzionalnim tumačenjima. Konstatirajmo stoga ponovno kako politološki ustaljeno promatranje konfliktnosti i uslijeđene postkonfliktnosti – koje se posluživalo strogo strukturiranim teorijskim modelima institucionalne dinamike i pritom se ograničavalo na analizu formalnih političkih struktura i procesa odlučivanja – dalo je ograničeno znanstveno ishodište, pri čemu se analitički horizont zadržava unutar okvira koji zahvaćaju tek parcijalne aspekte složenih povijesnih međuodnosa. Ovakav pristup – premda usmjeren na specifične narative političke dominacije, institucionalne fragmentacije i normativnih struktura – ostaje uokviren pojednostavljenim modelima koji ne uspijevaju zahvatiti višedimenzionalne procese povijesnih diskontinuiteta i identitetskih preklapanja prisutnih u postkonfliktnim društvima. Antropološka vizura – fokusirana na mikroanalizu svakodnevnih praksi (iako više nego hvalevrijedna u nastojanju razotkrivanja suptilnih obrazaca simboličke interakcije i kulturnih kodova kroz koje se konflikt reflektira na razini pojedinca i zajednice) – pokazuje se u ovom kontekstu pomalo insuficijentnom u obuhvatu širih transformacijskih dinamika koje oblikuju postkonfliktne zajednice, dok normativne analize ostaju omeđene formalnim strukturama koje često ne reflektiraju sržne promjene u društvenom tkivu. Slično se razaznaje i u dominantnim sociološkim interpretacijama, gdje je dugotrajno prevladavalo uvjerenje kako isključivo društvene strukture jesu te koje determiniraju procesualnost pojedinca i kolektiva – zanemarujući dvosmjerni utjecaj kroz koju pojedinac i zajednica istovremeno oblikuju i bivaju oblikovani vlastitim povijesnim iskustvima i narativnim matricama, osobito u postkonfliktnim kontekstima gdje granice između individualnog iskustva i kolektivnog identiteta postaju fluidne – neprestano iznova interpretirane i rekonfigurirane kroz prizmu povijesne traume, kulturnog pamćenja i društvenih transformacija. U tako definiranom okviru postaje očiglednim da je neophodna višedimenzionalnost analitičkog pristupa – ona koja istovremeno integrira antropološke i sociološke perspektive – postavljajući tako politološka imanencija – koja ih ne promatra kao autonomne ili zatvorene interpretativne okvire, već kao međusobno prožimajuće slojeve razumijevanja postkonfliktnih dinamika. Antropološki uvid, sa svojom osjetljivošću na mikrorazine svakodnevnog života, simboličke interakcije i ritualne prakse, otvara prostor za dešifriranje onih suptilnih nijansi kolektivnog pamćenja i kulturnih kodova koji oblikuju postkonfliktne identitete. Sociološka perspektiva, s druge strane, osigurava sagledavanje strukturnih obrazaca, dinamika moći i društvenih odnosa koji definiraju širi kontekst unutar kojeg se ti mikronarativi formiraju i transformiraju. Ta dijalektička povezanost – u kojoj pojedinac nije isključivo produkt društvenih struktura, već i aktivni sudionik u njihovoj reinterpretaciji – osigurava adekvatnije razumijevanje načina na koji zajednice rekonstruiraju svoje identitete i društvene odnose nakon konflikta.

Tek na kraju ovog analitičkog procesa, normativno-pravni okviri mogu biti uključeni kao sredstvo za formalizaciju tih transformacija, ali ne kao primarni alat razumijevanja, već kao refleksija već uspostavljenih društvenih dinamika koje proizlaze iz međusobnog djelovanja kulturnih praksi i strukturnih procesa.

Prostor koji uzimam u razmatranje za potrebe ovoga rada označuje se u suvremenim akademskim diskursima terminom *postjugoslavenski prostor* – sintagmatska konstrukcija koja nadilazi svoju osnovnu referencijalnu funkciju označavanja geografskog područja nastalog nakon disolucije socijalističke federacije, te ulazi u sferu višeslojnih epistemoloških i ontoloških dinamika koje se isprepliću u složenom sklopu povijesnih nasljeđa, političko-društvenih reartikulacija i kulturno-identitetskih pregovora[3]. Ovako postavljen konceptualni okvir ne reducira se na puku kartografsku fragmentaciju prostora, već implicira heterogenu mrežu simboličkih značenja, ideoloških antagonizama i diskurzivnih praksi koje strukturiraju kako makropolitičke tako i mikrosocijalne odnose unutar regije koja je u stalnom stanju reinterpretacije vlastite prošlosti i redefinicije vlastitih granica – bilo fizičkih, bilo mentalnih[4]. *Postjugoslavenski prostor* stoga funkcionira samo kao svojevrsni palimpsest u kojem su slojevi povijesnog iskustva, kulturnih kodova i političkih diskursa upisani, prebrisani i ponovno ispisani kroz mnogostruke procese koji uključuju simultane fenomene dezintegracije i reintegracije, denacionalizacije i renacionalizacije, globalizacij-

[3] Kako bismo odredili okvire jednog prostornog koncepta, valja se osloniti na misaone premise politologinje Doreen Massey, čije shvaćanje prostora ne dopušta njegovo svođenje na inertnu kartografsku datost ili statičnu geometrijsku projekciju, već ga iznova artikulira kao kompleksnu konfiguraciju međuodnosa – uvijek uronjenu u procesualnost, neprekidno podložnu pregovaranju, rekonstituiranju i ponovnom ispisivanju kroz simultane, višeslojne tokove društvenih interakcija, ekonomskih međuovisnosti, epistemoloških konstrukcija i političkih tenzija. Ključni moment njezina teorijskog postava proizlazi iz odbacivanja redukcionističkih pojmova teritorijalne samodostatnosti ili prostorne izoliranosti – prostor, u tom smislu, ne egzistira kao samosvojna fizikalna entitativnost, već kao emergentna fenomenološka matrica, oblikovana kroz međuigre različitih vektora djelovanja koji se protežu od makrostrukturnih geopolitičkih dinamika do mikrostrukturnih modaliteta svakodnevice, čime se brišu konvencionalne, metodološki uspostavljene opozicije između globalnog i partikularnog, hegemonijskog i subalternog, strukturiranog i kontingentnog. Prostor, u Masseinoj epistemološkoj genezi, ne figurira kao pasivna pozadina na kojoj se odigravaju društveni, politički ili kulturni procesi, već kao dinamična, relacijska topologija u kojoj se heterogene silnice sudaraju, isprepliću i generiraju nove ontološke mogućnosti postojanja. njegova konstitutivna pluralnost ne podrazumijeva puku koegzistenciju divergentnih društvenih tokova, već neprestanu interferenciju, složeni polilog u kojem nijedan singularni vektor ne može uspostaviti apsolutnu dominaciju nad ostalima – upravo stoga, prostor nije monolitna struktura, već polifonični amalgam nesvodivih trajektorija, neuralgična točka u kojoj se neprekidno pregovaraju značenja, resituiraju odnosi moći i reformatiraju oblici socijalne imaginacije. Vidjeti više u: Doreen Massey, *For Space*, Sage Publications, London, 2005. i Massey, Doreen, *Spaces of Politics* u *Human Geography Today* (ured. Doreen Massey, John Allen i Philip Sarre). Cambridge: Polity Press, 1999. str. 279-294.

[4] Vidjeti više u: Anzaldúa, Gloria. 1987. *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. Aunt Lute Books; Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*. Routledge.

skih upliva i lokalnih partikularizama. Karakterizira ga trajna ambivalencija između nasljeđa zajedničkog jugoslavenskog iskustva – koje se, ovisno o kontekstu, doživljava kao uteg ili kao nostalgični resurs – i novih političko-identitetskih konstrukcija koje nastoje uspostaviti diskurzivnu hegemoniju u postkonfliktnom okruženju. Unutar tog prostora odvija se kontinuirana borba između hegemonijskih narativa pravednosti i subverzivnih praksi sjećanja, između institucionaliziranih pokušaja pomirenja i latentnih tenzija koje proizlaze iz nerazriješenih povijesnih prijepora.

Postjugoslavenski prostor sastavljen je od isprepletenih formacija političkih ustroja, administrativnih dispozitiva i kulturnih paradigmatskih kodova koji ne podliježu predvidljivim povijesnim matricama, već se perpetuiraju unutar različitih stupnjeva modifikacije, aproprijacije i selektivne integracije prethodno uspostavljenih struktura. Konfiguracije postkomunističkog preustroja ne mogu se promatrati kao jedinstvena sekvenca institucionalne mutacije, budući da su modeli vladavinske prerogative, distributivnih mehanizama i regulatornih praksi formatirani kroz višeslojne odnose među naslijeđenim sistemima upravljanja, novim modalitetima redistribucije političkog suvereniteta i reartikuliranim aparatima nadzora nad društvenim tokovima. Pravno-institucionalne matrice, iako normativno postavljene unutar kontura suvremenih standarda, u svojoj operativnoj funkcionalnosti demonstriraju tragove administrativne akumulacije prethodnih režima i hijerarhiziranih formi odlučivanja koje ne podliježu jednoznačnoj rekategorizaciji. Metapolitička dimenzija postjugoslavenskog prostora ne može se promatrati izvan strukturalnih dispozitiva koji određuju modalitete regulacije, upravljanja i kanaliziranja političkih energija, budući da su društvene formacije prožete dispozicijama naslijeđenih institucionalnih logika, diskurzivnih strategija i simboličkih (re)kodifikacija. U kontekstu postjugoslavenskih društava, diskurzivna artikulacija pojmova pravde i pomirenja nerijetko se oblikuje unutar koordinatnog sustava koji nije produkt autohtonih političkih i kulturnih dinamika, već se oblikuje pod utjecajem transnacionalnih normativnih struktura – bilo kroz mehanizme međunarodnog prava, bilo kroz djelovanje donatorskih režima, globalnih civilnodruštvenih aktera ili europskih integracijskih instrumenata. Takva ekstrateritorijalna epistemološka regulacija proizvodi učinak strukturiranog nesrazmjera između afektivnog horizonta zajednica koje su prošle kroz nasilje i tehnokratske racionalnosti institucionalnog okvira unutar kojeg se njihova patnja kategorizira, evaluira i procesira. To dovodi do onoga što možemo nazvati administrativnim posredovanjem sjećanja – gdje političko pamćenje gubi svoju disruptivnu potenciju i biva svedeno na proceduralnu varijablu u političkoj tranziciji. Sjećanje postaje izvanjsko, normirano i funkcionalizirano – a mjesto žrtve ne označava više etički izazov poretku, već statističku figuru u političkoj aritmetici regionalne stabilnosti. U tom kontekstu, same prakse pomirenja sve više se strukturiraju prema modelima koji ne prepoznaju asimetrije moći niti afektivne registre otpora, već polaze od pret-

postavke neutralnog javnog prostora u kojem svi akteri navodno imaju jednak pristup diskurzivnoj produkciji značenja. Time se, međutim, maskira stvarna hijerarhija govora, u kojoj neki narativi uživaju institucionalnu valorizaciju i međunarodnu akreditaciju, dok drugi ostaju potisnuti, delegitimirani ili pak označeni kao remetilački, revizionistički ili radikalni.

U tom kontekstu postjugoslavenski prostor postaje paradigmatičan primjer kako se diskurs pomirenja transformira u aparat simboličke regulacije – gdje normativno središte, najčešće artikulirano kroz međunarodnu ekspertizu i diskurs stabilnosti, ne služi isključivo kao posrednik, već kao suvereni arbitar u odlučivanju o tome koje povijesti imaju pravo na reprezentaciju, koje traume zaslužuju institucionalnu validaciju i koji oblici sjećanja mogu postojati u javnom prostoru bez da budu protumačeni kao subverzija. Takva forma pomirenja, iako naizgled univerzalna i nenasilna, reproducira duboke strukturalne asimetrije: zajednice koje su bile historijski objekt marginalizacije, etničkog čišćenja ili kulturne dezintegracije, sada su pozvane da participiraju u režimima „zajedničkog pamćenja" pod uvjetom da vlastite narative očiste od afektivne kompleksnosti, političke potražnje i povijesnog višeglasja. Pomirenje se, u toj konfiguraciji, ne ostvaruje kao priznavanje međusobne ranjivosti ili uspostava polisemantičnog zajedničkog prostora, već kao proces filtracije – u kojem se afektivni višak mora neutralizirati, diskurzivna devijacija institucionalno usmjeriti, a ontološka Drugost svesti na prihvatljivu razinu „različitosti" kompatibilne s postojećim normama demokratskog liberalizma. Time pomirenje prestaje biti etička gesta otvorenosti prema Drugome i postaje oblik ontopolitičkog prešutkivanja, u kojem je sam čin pamćenja reguliran unaprijed određenim granicama političke prihvatljivosti i hegemonijske normalizacije.

Unutar takvog transnacionalno reguliranog režima pomirenja, postjugoslavenski prostor postaje laboratorij za ispitivanje načina na koji se političko sjećanje, kolektivna odgovornost i interetnička dinamika usmjeravaju, nadziru i standardiziraju. Umjesto univerzalističke etike priznanja, ono što se nudi jeste uvjetovano, selektivno i često iznuđeno priznanje – strukturirano prema geopolitičkim interesima, režimima međunarodne legitimacije i stabilizacijskim prioritetima. U takvom okviru, pravo na sjećanje nije jednako distribuirano: srpska kolektivna trauma iz „Oluje", albanske civilne žrtve u Preševu i Bujanovcu, hrvatske žrtve iz Domovinskog rata, bošnjačka sjećanja na genocid u Srebrenici, crnogorska unutarnja napetost između antifašističkog pamćenja i nezavisničkog diskursa, makedonska iskustva iz sukoba 2001., kao i albanski narativ u Makedoniji – svi ti entiteti ulaze u simboličku ekonomiju pomirenja kao *neravnopravni akteri*. Njihovo pravo da govore, da budu priznati, da komemoriraju, stalno je podvrgnuto procedurama verifikacije, kontekstualizacije i – najčešće – relativizacije.

Kontekstualizacijom onoga što se birokratskim jezikom označava manjinskim zajednicama, taj problem poprima dodatnu složenost. Srbi u Hrvatskoj, Hrvati u Vojvodini, Bošnjaci u Sandžaku, Albanci na jugu Srbije, Mađari u Vojvodini, Romi u svim postjugoslavenskim državama, Židovi/Jevreji kao historijski-dekonstruirani nosioci marginalne memorije, pa i povratničke zajednice koje ostaju bez institucionalne zaštite – svi ovi kolektivi funkcioniraju kao ontopolitički višak, tolerirani samo ukoliko se njihova prisutnost uklapa u već zadane obrasce „kulturne raznolikosti" ili se može administrativno obraditi kroz kvantifikaciju, folklorizaciju i depolitizaciju. Njihove traume, iako povijesno potvrđene, bivaju podvrgnute sekundarnoj racionalizaciji: prepoznaju se tek kada mogu biti integrirane u narativ koji ne destabilizira postojeće simbole državnosti, društvene kohezije ili europske orijentacije. U tom kontekstu, čak i kada dolazi do formalnih činova priznanja, oni su rijetko rezultat istinskog dijaloga – mnogo češće riječ je o iznuđenim gestama pod pritiskom međunarodnih aktera, koje ne zadiru u temelje simboličkog poretka, već služe njegovoj konsolidaciji.

Takva forma pomirenja uspostavlja hijerarhiju glasova, gdje su jedni autorizirani da govore u ime općeg interesa, dok su drugi svedeni na status zahtjeva, molbe, preporuke ili konzultacije. Umjesto ravnopravnog pluraliteta narativa, nastaje struktura autoriziranih pamćenja: onih koja su „primjerena", „pomirljiva", „konstruktivna" – što u prijevodu znači: onih koja ne narušavaju postojeću raspodjelu povijesne odgovornosti. Pritom se ozbiljno zanemaruje da je sama mogućnost artikulacije „pomirljivog narativa" privilegija većinskog diskursa. Drugost – bilo da je bošnjačka, albanska, srpska, hrvatska, romska, crnogorska, makedonska, židovska ili neka druga – u tom kontekstu ostaje strukturirana kao pozicija koja mora dokazati vlastitu prihvatljivost, pokazati institucionalnu disciplinu i potvrditi „europsku zrelost", prije nego što uopće dobije pravo na artikulaciju memorije.

Distribucijski mehanizmi moći nisu izolirani unutar formalnih upravljačkih entiteta, već su dispergirani kroz različite slojeve administrativne topologije, pri čemu regulatorni procesi ne funkcioniraju isključivo kroz normativne akte, već kroz specifične modele pristupa resursima, alokacije institucionalnih pozicija i reartikulacije ekonomskih tokova. Vladavinske konfiguracije, usprkos formalnim procedurama demokratizacije[5], ne gube relikte prethodnih organizacijskih modela, već ih transformiraju unutar novih hijerarhijskih odnosa, prilagođenih parametrima suvremenih odnosa moći.

[5] Referirajući se, ujedno i upućujemo na sljedeće autore i djela: Przeworski, Adam. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America.* Cambridge University Press; O'Donnell, Guillermo, and Philippe C. Schmitter. 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Johns Hopkins University Press; Linz,

Postkomunizam, kao polimorfna i teorijski raznolika konfiguracija, ne može biti sužen na linearni povijesni prijelaz koji signalizira institucionalnu disjunkciju s autoritarnim ili centraliziranim socijalističkim modelima upravljanja, već se mora interpretirati kroz kaleidoskopske procese diskurzivne repozicionacije, semantičke transmutacije i strukturalne refragmentacije koje rekonfiguriraju suštinske društvene i političke dispozitive. U tom se sklopu fragmentirane društvene formacije postkomunističkog prostora ne očituju kao pasivne recipijentske strukture tranzicijskih politika, već kao dinamičke, dijalektički interaktivne entitete koji simultano inkorporiraju i osporavaju vektore redistribucije moći, normativne prerogative i redefinirane kolektivne identifikacije (Verdery 1996: 45–61; Giddens 1991: 102–119). Takva socijalna atomizacija nije tek refleks institucionalnih mutacija, već i rezultat divergentnih narativnih konfiguracija koje proizlaze iz višedimenzionalnih geneza pripadnosti, kulturno-historijskih imaginacija i antagonističkih interpretacija prošlosti, pri čemu se artikuliraju opozicijske sheme poput trajnost-prekid, integracija-marginalizacija, tradicija-reinterpretacija (Todorova 2009: 88–105; Giddens 1984: 136–152).

U skladu s Foucaultovom genealogijom moći, koja moć ne promatra kao centralizirani aparat, već kao disperzivnu, kapilarnu silu ugrađenu u mreže društvenih odnosa (Foucault 1978: 92–115), i Agambenovom paradigmom izuzetnog stanja, prema kojoj su suvremene političke formacije obilježene neprestanim suspenzijama normativnih pravila radi perpetuiranja specifičnih režima upravljanja (Agamben 2005: 22–47), postkonfliktni prostori ne mogu se svesti na linearne modele institucionalne tranzicije. Naprotiv, oni funkcioniraju kao fluidni sklopovi diskurzivno-generiranih hegemonijskih matrica koje se neprestano reartikuliraju kroz mikrofizike dominacije i suptilne modalitete upravljanja kolektivnim sjećanjem (Bourdieu 1990: 54–81). Ono što ovdje postaje ključno, nije tek identifikacija formalnih institucionalnih dispozitiva, već prepoznavanje difuznih, neartikuliranih, ali itekako operativnih vektora moći koji se upisuju u dnevne obrasce interakcije, ritualizirane modalitete simboličkog označavanja i neformalne hijerarhijske režime koji funkcioniraju kroz samu teksturu društvene egzistencije. Postkonfliktni prostori, shvaćeni kroz prizmu biopolitičke matrice, nisu tek statični entiteti političke rekonfiguracije, već prostor neprekidne proizvodnje hegemonijskih formi kroz ispreplitanje normativnih strategija i diskurzivnih formacija koje simultano generiraju i naturaliziraju određene oblike postkonfliktnog poretka (Žižek 1999: 112–138).

No, moć ovdje ne egzistira kao jednostavan binarni opozit autoriteta i otpora, već kao pluralnost vladavinskih modaliteta koja se iscrpljuje u performativnosti svakod-

Juan J., and Alfred Stepan. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Johns Hopkins University Press; Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century.* University of Oklahoma Press.

nevnog života (Butler 1997: 34–67). U tom smislu, potrebno je napustiti klasične institucionalne analize i uvesti heuristički aparat sposoban zahvatiti heterogenost simultanih normativnih i parainstitucionalnih konfiguracija moći, kako kroz formalizirane mehanizme kontrole, tako i kroz podsvjesne, normativno integrirane obrasce discipline i (samo)regulacije koji operiraju na razini afektivnih dispozitiva i društvenog habitusa (Laclau i Mouffe 1985: 79–102).

U tom ključu, postkonfliktna hegemonija nije tek proces implementacije novih institucionalnih formi, već rezultat sedimentacije historijski akumuliranih, ali diskurzivno mobiliziranih kodova koji strukturiraju moduse percepcije, interpretacije i narativne organizacije političkog prostora (Derrida 1997: 145–172). Agambenova koncepcija *homo sacera*, kao paradigmatskog subjekta koji egzistira u izuzetnom prostoru između zakona i proizvoljne suverenosti, ovdje se može preslikati na same postkonfliktne formacije koje operiraju unutar permanentne liminalnosti između pravne normativnosti i političke arbitrarnosti (Agamben 1998: 66–89). Upravo ta liminalna neodređenost osigurava kontinuiranu (re)produkciju diskurzivne hegemonije, gdje se formalna institucionalnost neprestano preklapa s fluidnim režimima moći koji djeluju izvan okvira pravno-političke regulacije, ali s jednakim intenzitetom oblikuju društvenu realnost.

Ako postkonfliktni poredak uopće može opstati kao ontološki održiva kategorija, tada je nužno suočiti se s njegovom najdubljom aporijom – radikalnim alteritetom Drugoga koji uvijek izmiče totalizirajućim hegemonijskim matricama moći. U Levinasovom ključu Drugi nije tek eksternalizirani politički subjekt, već etički imperativ koji prethodi svakom pokušaju normativne stabilizacije (Levinas 1969: 43–78). No, upravo u postkonfliktnom društvu lice Drugog više nije ontološki nevin znak bezuvjetne etičke prisutnosti, već simptom povijesnog nasilja, prostor u kojem se susreću trauma, hegemonijska interpolacija i diskurzivna asimetrija moći. Ako je Levinasov fundamentalni uvid da etička relacija s Drugim prethodi političkom poretku, tada se postkonfliktni režimi mogu promatrati kao strukture sustavne etičke suspenzije u kojima se Drugost nikada ne afirmira kao autonomna subjektivnost, već se neprestano prekodira kroz regulativne mehanizme sjećanja, pravde i institucionalne integracije. Drugost nije samo prisutna – ona je formalizirana, determinirana, epistemološki okamenjena u diskurzivnim formacijama koje joj oduzimaju ontološku otvorenost i reduciraju je na kategorijalni konstrukt tranzicijske pravde (Levinas 1985: 98–124). No, ako je etika Drugog doista primarna, tada je svaki postkonfliktni poredak u svojoj srži već iznevjeren projekt, jer operira kroz instrumentalizaciju Drugosti umjesto kroz njezino radikalno priznavanje. Postavlja se pitanje: može li postkonfliktno društvo uopće egzistirati bez sistemske proizvodnje aproprirane Drugosti ili je upravo taj diskurzivni čin njegova nesvjesna konstitutivna matrica?

Ako se postkonfliktno fragmentirano društvo uopće može kategorizirati unutar stabilnih analitičkih okvira, tada je već sama ta potreba za konceptualnim fiksiranjem simptom epistemološkog deficita koji promašuje njegovu temeljnu ontološku provizornost. Ono ne egzistira kao zatvoreni historijski stadij niti kao linearni proces rekonfiguracije – ono je trajna topologija neodređenosti, zona u kojoj se politike identiteta, institucionalne mutacije i diskurzivne preobrazbe neprestano isprepliću u modalitetima simultane dezintegracije i rekonstrukcije. Njegova fragmentacija nije samo strukturna, već i semiotička, gdje je samo značenje političkog, društvenog i pravnog poretka neprestano izloženo eroziji i preklapanju heterogenih narativnih formacija. U takvom prostoru, stabilnost nije proizvod normativnih dispozitiva, već privremeni efekt hegemonijskih imaginacija koje nikada nisu konačne, već uvijek otvorene vlastitoj negaciji. Postkonfliktno društvo ne funkcionira kao tranzicija između prošlog i budućeg poretka, već kao permanentna liminalnost u kojoj je svaka institucionalna konsolidacija istovremeno i latentni vektor nove fragmentacije. Njegova logika nije linearna, već palimpsestička – ono nije proces napredovanja, već neprekidno pregovaranje između antagonističkih temporalnosti, neujednačenih historijskih ritmova i inkompatibilnih struktura pripadnosti. Dakle, ako postoji jedna konstantna karakteristika postkonfliktnog društva, onda je to njegova nepredvidivost, njegov status neprestanog postajanja, njegova fundamentalna nesvodivost na bilo koji singularni model političke stabilizacije. Postkonfliktna fragmentacija, stoga, nije patologija tranzicijskog poretka, već njegova imanentna karakteristika – ne anomalija koju treba prevladati, već operativna dinamika kroz koju se društvo održava u svojoj paradoksalnoj koheziji. Upravo u tom paradoksu leži ključna teorijska tenzija: *Može li društvo opstati kao trajno nesvršena forma, kao konstitutivna kriza koja ne teži konačnom rješenju, već vlastitoj neprekidnoj redefiniciji?* Ako je odgovor potvrdan, tada postkonfliktno društvo nije tek epizoda političke rekonstrukcije, već specifičan modus egzistencije u kojem su stabilnost i fragmentacija ne odvojeni procesi, već dijalektičke konstante koje oblikuju njegovu suštinsku nesvodivost.

Rekontekstualizacija pravde kao epistemološko-ontološki izazov: dekonstrukcija normativnih matrica i uspostava dinamičkih pravednosnih paradigmi

Kada se pravda pokuša pojmiti kao fiksirani ontološki reper, neizbježno se dolazi do momenta diskurzivne implozije – jer ono što se u jednom društvenom horizontu artikulira kao pravedno, u drugome biva prepoznato kao rezultat specifičnih legitimacijskih procedura koje ne emaniraju iz apstraktne racionalnosti, već iz konvergentnih historijskih dispozitiva. Već sama potreba za rekontekstualizacijom pravde implicira njezinu neizvjesnu, heuristički nestalnu poziciju – pravda nije neupitna, nego neprekidno konstruirana, rekonfigurirana i dehijerarhizirana u odnosu na kon-

fluentne prakse tumačenja, primjene i osporavanja. U tom procesu, što se tradicionalno konstituiralo kao njezina esencijalnost, ustvari se pokazuje kao sedimentirana stratifikacija tumačenja koja nastoje prikriti vlastitu arbitrarnost kroz autoreferencijalne i normativno naturalizirane narative. Već kod ranih teorijskih uvida u pravdu – od platoničkog idealiteta[6], aristotelovskih distinkcija pravednosnih formi[7], skolastičkih teleoloških modela[8], kantovskog postuliranja moralne nužnosti[9] – pa sve do moderne proceduralne i distributivne pravde, nazire se latentna epistemološka tenzija: pokušaj normativne stabilizacije uvijek podrazumijeva ekskluziju alternativnih interpretativnih režima. Pravda se, dakle, ne može pojmiti neovisno o genealoškim premještanjima niti ju je moguće dešifrirati bez uvida u arhitektoniku moći unutar koje se ona artikulira kao etičko-politički konstrukt. Svaki konceptualni režim pravde zapravo proizvodi vlastite mehanizme autorizacije, pri čemu se zanemaruju implicitni modeli institucionalne kontrole koji definiraju tko smije tumačiti, primjenjivati i operacionalizirati pravdu unutar određenog epistemičkog režima.

Filozofski gigant John Rawls ne pozicionira pravdu unutar kontingentnih historijskih formacija niti je povezuje s dinamičkim ekonomskim dispozitivima – ona se u njegovu modelu ne pojavljuje kao empirijski verificirana instanca, već kao normativno konstruirani regulatorni sustav, u kojem se njezina validacija ne izvodi iz društvenih odnosa moći, već iz teorijski izoliranog eksperimenta racionalnog izbora. Pravda se ovdje ne oblikuje kroz procesualne artikulacije društvenih interakcija – ona se

---

[6] Vidjeti više u: Plato. ca. 380 BCE. *The Republic*. Translated by Desmond Lee. London: Penguin Classics; Annas, Julia. 1981. *An Introduction to Plato's Republic*. Oxford: Clarendon Press; Reeve, C.D.C. 1988. *Philosopher-Kings: The Argument of Plato's Republic*. Princeton: Princeton University Press; Ferrari, G.R.F. 2000. *City and Soul in Plato's Republic*. Chicago: University of Chicago Press; Klosko, George. 2006. *The Development of Plato's Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.

[7] Vidjeti više u: Aristotle. ca. 350 BCE. *Nicomachean Ethics*. Translated by Terence Irwin. Indianapolis: Hackett Publishing; Kraut, Richard. 2006. *Aristotle on the Human Good*. Princeton: Princeton University Press; Sherman, Nancy. 1989. *The Fabric of Character: Aristotle's Theory of Virtue*. Oxford: Clarendon Press; Broadie, Sarah. 1991. *Ethics with Aristotle*. Oxford: Oxford University Press; Rorty, Amélie Oksenberg, ed. 1980. *Essays on Aristotle's Ethics*. Berkeley: University of California Press.

[8] Vidjeti više u: Aquinas, Thomas. 1274. *Summa Theologica*. Translated by the Fathers of the English Dominican Province. London: Burns, Oates & Washbourne; Finnis, John. 1998. *Aquinas: Moral, Political, and Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press; MacIntyre, Alasdair. 1988. *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame: University of Notre Dame Press; Stump, Eleonore. 2003. *Aquinas*. London: Routledge; Porter, Jean. 1995. *The Recovery of Virtue: The Relevance of Aquinas for Christian Ethics*. Louisville: Westminster John Knox Press.

[9] Vidjeti više u: Kant, Immanuel. 1785. *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Translated by Mary Gregor. Cambridge: Cambridge University Press; Wood, Allen W. 1999. *Kant's Ethical Thought*. Cambridge: Cambridge University Press; Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press; Freeman, Samuel. 2007. *Rawls*. London: Routledge; Pogge, Thomas. 2007. *John Rawls: His Life and Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press; Korsgaard, Christine M. 1996. *Creating the Kingdom of Ends*. Cambridge: Cambridge University Press.

deducira unutar strogo formaliziranog metodološkog okvira, gdje njezina konfiguracija ovisi o modelu apstraktnog odlučivanja u uvjetima epistemološke neutralizacije svih partikularnih interesa. Ključni mehanizam ove koncepcije predstavlja *veo neznanja* (*veil of ignorance*), unutar kojeg subjekti formuliraju pravednosna načela bez mogućnosti anticipacije vlastite društvene, ekonomske ili kulturne pozicije te se tako osigurava proceduralna nepristranost u izboru fundamentalnih normi pravednosti (*Rawls 1971: 12–17*). Ova hipotezička dispozicija proizlazi iz kantovske paradigme moralne autonomije gdje racionalno djelatni subjekt ne formulira pravednosne standarde na temelju vlastite egzistencijalne situiranosti, već ih konstruira kroz proces univerzalnog moralnog deliberiranja, neovisno o socioekonomskim faktorima koji oblikuju stvarne odnose moći. Pravda, u tom okviru, ne proizlazi iz historijskih dinamika redistribucije ili društvene borbe za resurse – ona se definira kao rezultat formalnog normativnog sustava, unutar kojeg subjekti biraju pravednosne principe u uvjetima maksimalne epistemološke izolacije (*Rawls 1971: 18–21*). Rawlsova teorijska struktura zasniva se na dvama fundamentalnim postulatima: 1) načelo jednakih temeljnih sloboda osigurava da svi pojedinci uživaju jednaka osnovna prava koja ne mogu biti derogirana utilitarističkim kalkulacijama; 2) načelo razlike (*difference principle*) regulira ekonomske nejednakosti na način da one mogu postojati samo ako proizvode pozitivne redistributivne učinke koji dovode do poboljšanja položaja najugroženijih slojeva društva (*Rawls, 1971: 60–65*). Pravedno, u ovom modelu, nije refleksija konkretnih društvenih borbi – ono se formulira unutar teorijski zatvorenog proceduralnog sustava, koji garantira da pravednosna načela nisu određena pozicijskim prednostima bilo kojeg aktera unutar društvene hijerarhije. No, ovaj normativni mehanizam otvara pitanje može li se pravda doista formulirati neovisno o socioekonomskim dispozitivima moći – budući da *veo neznanja* konstruira proceduralni model nepristranosti koji, iako eliminira spoznaju o konkretnim društvenim statusima, već u početnoj fazi operira sa specifičnom liberalnom predodžbom autonomnog subjekta. Ovaj subjekt nije historijski situiran niti je uključen u odnose materijalne dominacije – on postoji unutar hipotetičkog eksperimenta moralnog izbora pri čemu se ignoriraju strukturni uvjeti koji definiraju pristup resursima i institucionaliziranim mehanizmima regulacije društvenih odnosa. Ako se pravda ne može zahvatiti izvan modaliteta u kojima se formiraju distribucijske politike i normativne legitimacije, tada ostaje pitanje može li Rawlsov model reflektirati dinamiku nepravdorednih režima – ne samo u kontekstu raspodjele materijalnih dobara, već i u pogledu institucionalne reprezentacije, epistemološkog legitimiranja i regulatornih mehanizama isključivanja (*Rawls, 1971: 102–107*). Ukoliko se pravednosni principi formuliraju kroz proces univerzalnog konsenzusa unutar hipotetičkog okvira, tada nije razvidno može li ovakav model proceduralnog izbora reflektirati kompleksnost društvenih struktura, u kojima pravda nije rezultat formaliziranih normi, već i funkcija hegemonijskih narativa, sistemskih strategija kontrole i institucionaliziranih mehanizama moći –

koji se ne mogu svesti na eksperiment racionalnog izbora, već se moraju promatrati kao dinamičke konfiguracije u kojima se pitanje pravde ne odnosi samo na način na koji se ona formulira, već i na to tko posjeduje diskurzivnu moć da definira njezina operativna značenja (*Rawls 1971: 144–149*).

Rawlsova teorija pravde, unatoč svojoj ambiciji da osigura normativni temelj za pravedno društveno uređenje, izložena je ozbiljnim prigovorima koji potkopavaju njezinu epistemološku održivost i praktičnu primjenjivost. Nozick (1974) odbacuje ideju redistributivne pravičnosti kao unutarnje proturječnu, upozoravajući da Rawlsov diferencijski princip podrazumijeva implicitnu prisilu i nelegitimno ograničava vlasnička prava, čime zanemaruje pitanje inicijalne alokacije resursa. Sen (2009) ističe da Rawlsova teorija ostaje zatvorena unutar statičkog modela raspodjele dobara, nesposobna da zahvati složene društvene dinamike koje oblikuju konkretne nejednakosti, čime se pravičnost svodi na apstraktni konstrukt odvojen od stvarnih okolnosti. Walzer (1983) naglašava da Rawlsova teorija ne prepoznaje pluralizam vrijednosnih režima koji reguliraju distribuciju u različitim društvenim sferama, zbog čega ostaje nesposobna normativno artikulirati kompleksne moralne zahtjeve unutar kulturno heterogenih zajednica. Sandel (1982) problematizira Rawlsov koncept neosobne racionalnosti, tvrdeći da je *veo neznanja* apstraktna fikcija koja ne uzima u obzir društvenu i historijsku uvjetovanost pojedinca, čime se neutraliziraju realne etičke obveze koje proizlaze iz zajedničkog života unutar konkretnih političkih zajednica. MacIntyre (1988) ukazuje na to da Rawlsova teorija ne uspijeva odgovoriti na pitanje koji je racionalni temelj moralne obveze, budući da počiva na modernističkoj predodžbi univerzalnog razuma, dok se u stvarnim društvenim uvjetima pravda uvijek tumači kroz specifične moralne tradicije. Taylor (1992) smatra da Rawlsov model ne može riješiti pitanje kulturnog priznavanja jer proceduralni egalitarizam ne reflektira dublje statusne asimetrije koje određuju odnose moći unutar pluralnih društava. Habermas (1995) ukazuje na to da Rawlsova oštra podjela između javnog i privatnog razuma reducira mogućnost demokratskog deliberativnog procesa, budući da proceduralna pravda nije dovoljna da osigura legitimnost političkih normi u kontekstu diskurzivne etike. Rorty (1999) problematizira Rawlsovu univerzalističku metodologiju, ističući da moralna opravdanja nisu proizvod apstraktne racionalnosti, već se oblikuju kroz kontingentne interakcije unutar konkretnih zajednica. Foucault (1975) razotkriva kako je Rawlsova teorija pravičnosti neodvojiva od institucionalnih mehanizama moći koji definiraju režime znanja i upravljanja, čime veo neznanja postaje još jedna tehnika disciplíniranja političkog subjekta u okvirima liberalne paradigme.

Pravda – ako se ne promatra kao kodificirani normativni dispozitiv, institucionalno operacionalizirana regulativa ili juridički stabiliziran koncept – otvara prostor za njezinu fenomenološku analizu, odnosno za ispitivanje modaliteta u kojima se artikulira, destabilizira i rekonstruira unutar dinamičkih intersubjektivnih mreža. Njezina

geneza nije rezultat autonomnog pravno-moralnog konstrukta, već se uspostavlja unutar simultanih epistemoloških premještanja i hermeneutičkih oscilacija koje uvjetuju njezinu perceptivnu, afektivnu i aforizmičnu pojavnost. Pravda u tom ključu nije isključivo poredbeno-pravna instanca, niti se reducira na proceduralni mehanizam regulacije društvenih odnosa – njezina semantička i konceptualna morfologija ukazuje na njezinu neuhvatljivost u fiksnim kategorijama, pri čemu se neprestano preklapaju njezina interpretativna, afektivna i materijalna dimenzija. Levinasov pristup pravdi odmiče se od univerzalističkih, racionalno utemeljenih teorija, naglašavajući njezinu etičku uvjetovanost koja se ne može odvojiti od susreta s Drugim. Pravda u njegovoj misli ne nastaje kao rezultat institucionalne deliberacije ili distributivne sheme – ona prethodi svim formaliziranim oblicima normativnosti i proizlazi iz etičke asimetrije u kojoj subjekt nije slobodan birati svoju odgovornost, već je ona konstitutivni moment njegove egzistencije. Drugi nije tek recipijent pravednog postupanja – on je figura koja ontološki konstituira mogućnost same pravde, jer subjekt tek kroz susret s Drugim postaje svjestan neizbježne pravednosne obveze. U tom smislu, pravda se kod Levinasa ne može promatrati kroz tradicionalne pravne kategorije, već kao moment radikalnog etičkog zaokreta u kojem subjekt biva pozvan izvan vlastitih interesa i racionalnih kalkulacija (Levinas 1961: 80–85). Gadamerov hermeneutički pristup pravdi, nasuprot Levinasovoj etičkoj radikalnosti, polazi od premise da se pravda ne može razumjeti izvan jezične, kulturne i historijske situiranosti u kojoj se oblikuje njezino značenje. Pravda ne postoji kao transcendentni princip, već kao proces interpretativnog pregovaranja unutar tradicije koja uvjetuje horizonte razumijevanja. Gadamer naglašava da je pravda podložna hermeneutičkim premještanjima – ono što se u jednom društveno-historijskom kontekstu prepoznaje kao pravedno, u drugom se može percipirati kao ideološka konstrukcija ili čak kao forma prikrivene dominacije. Pravda nije autonomna u odnosu na jezik i iskustvene horizonte koji oblikuju njezinu pojmovnu artikulaciju – njezino značenje uvijek je rezultat interpretativnog procesa koji ne može biti završen, jer svaki pokušaj fiksacije pravde nužno implicira redukciju njezine kompleksnosti (*Gadamer* 1960: 305–312). Axel Honneth (1992), oslanjajući se na Hegelovu dijalektiku prepoznavanja i Meadovu koncepciju socijalne interakcije, pravdu ne promatra kao stabilizirani normativno-pravni entitet, već kao dinamički relacijski proces u kojem se njezina geneza, operacionalizacija i perceptivna pojavnost ne mogu izolirati od struktura društvenog priznavanja. Pravda u tom smislu ne postoji kao autonomna regulativna instanca – njezina konstitucija uvjetovana je afektivnim, komunikacijskim i normativnim dispozitivima koji definiraju modalitete socijalne valorizacije i mehanizme simboličkog uključivanja ili ekskluzije unutar historijski promjenjivih društvenih konfiguracija (*Honneth 1992: 120–122*). Pravedno se ne uspostavlja isključivo kroz proceduralne modalitete ili kodificirane jurisprudencijske matrice – ono se pojavljuje unutar polja intersubjektivnih odnosa u kojem pojedinci i kolektivi stječu ili bivaju

uskraćeni za legitimacijski status unutar društveno-političkih arhitektura (*Honneth 1992: 123–125*). Nije riječ samo o formalnim pravnim kategorijama, već o kompleksnim semantičko-institucionalnim mehanizmima koji osigurava ili onemogućuju pristup pravdi kroz procese socijalnog priznanja – gdje određeni subjekti bivaju artikulirani kao legitimni nositelji prava i vrijednosti, dok su drugi deprivirani mogućnosti vlastite pravne i simboličke reprezentacije (*Honneth 1992: 126–127*). Honnethova analiza pravde pozicionira nepravdu ne kao puko kršenje normativnih standarda, već kao egzistencijalnu i strukturalnu uskraćenost prepoznavanja koja se manifestira kroz različite razine društvene invisibilizacije i delegitimiranja (*Honneth 1992: 128–129*). Isključivanje iz polja socijalne valorizacije ne proizlazi samo iz formalno-pravnih ograničenja – ono se događa na razini interakcijskih dispozitiva koji određuju čija se iskustva, zahtjevi i pozicije prepoznaju kao validne unutar hegemonijskog diskursa pravde, a čija bivaju potisnuta iz dominantnog interpretacijskog režima (*Honneth 1992: 130–132*). Pravda, u tom smislu, prestaje funkcionirati kao transcendentna normativna ideacija i razotkriva se kao fenomenološka instanca koja varira ovisno o društvenim matricama priznavanja i negacije (*Honneth 1992: 133–134).* Honnethov model nepravdu ne svodi na odsutnost proceduralne pravičnosti – ona se pojavljuje kao rezultat deficita prepoznavanja, koji ne pogađa samo pravni ili ekonomski status subjekta, već se reflektira u njegovoj ontološkoj situiranosti unutar mreže društvenih odnosa (*Honneth 1992: 135–136*). Njezina pojavnost nije reducirana na sistemske povrede formalnih normi – ona se očituje kroz devalorizaciju subjektiviteta, kroz uskraćivanje socijalne participacije, kroz oblike narativne ekskluzije ili afektivnog marginaliziranja u okvirima dominantne simboličke ekonomije (*Honneth 1992: 137–138*). Pravda se, stoga, ne konstituira u vakuumu etičko-pravne racionalnosti, već je uvjetovana historijski specifičnim formama socijalnog priznanja koje strukturiraju relacijsku dinamiku uključivanja i isključenja iz polja društvene vidljivosti (*Honneth 1992: 139–140).*

Držim važnim za naš kontekst ukazati kako Nancy Fraser teorijski pristup pravdi temelji na analitički artikuliranim i dijalektički povezanim kategorijama redistribucije i priznanja, pri čemu oba koncepta tretira ne kao samostalne entitete, već kao neodvojive aspekte sveobuhvatnog procesa društvenog uspostavljanja ravnopravnosti; njezina bivalentna teorija nepravde ne samo da ukazuje na intersekciju materijalnih i statusnih deprivacija, već i na činjenicu da pravednost nije reducirana na kvantitativnu ravnotežu u posjedovanju resursa, nego se ostvaruje kroz kvalitativnu transformaciju institucionalnih obrazaca koji omogućuju ravnopravno sudjelovanje svih društvenih aktera u političkom, kulturnom i ekonomskom životu zajednice (Fraser 2003: 19). U tom okviru Fraser postavlja načelo paritetne participacije kao normativni kriterij, zahtijevajući da društveni aranžmani budu takvi da osiguravaju ravnopravnost u statusu i autonomnost u resursima, pri čemu koncept priznanja nadilazi

običnu kulturnu toleranciju i zadire u sferu institucionalnih mehanizama koji reprodukuju nejednakost (Fraser 1997: 29). Stoga Fraserino poimanje pravde zahtijeva simultanu transformaciju distributivnih i statusnih odnosa, gdje se maldistribucija i mispriznanje tretiraju kao međusobno uslovljavajući fenomeni, a ne kao zasebni ili međusobno zamjenjivi problemi, čime Fraser koncipira normativni model koji integrira ekonomske, kulturne i političke dimenzije u koherentnu analitičku cjelinu, ostajući utemeljen u kritičkoj teoriji dok istovremeno redefinira načine na koje pravda može biti operativno shvaćena i društveno implementirana (Fraser 2008: 43). Iris Marion Young razvija teorijski model koji izmiče tradicionalnim distributivnim paradigmama i usmjerava se na analizu strukturalnih dinamika moći, pri čemu pravdu shvaća kroz prizmu opresije, a ne isključivo kroz pitanje distribucije resursa (Young 1990: 15); njezina analiza fenomena marginalizacije, kulturne dominacije i nemoći ne zaustavlja se na identifikaciji vidljivih nejednakosti, već prodire u temelje institucionalnih matrica koje perpetuiraju i normaliziraju dominaciju određenih društvenih skupina, pri čemu se pojam pravde kod Young (2000: 31) ne svodi na apstraktni ideal ravnoteže, već na aktivnu dekonstukciju i transformaciju onih normativnih i proceduralnih okvira koji omogućuju institucionalno ugnjetavanje i društvenu ekskluziju. Young (1988: 25) tako uvodi pojmove poput diferenciranog građanstva i inkluzivne deliberacije kako bi ukazala na to da pravednost nije stvar homogenizacije političkog sudjelovanja, nego stvaranje institucionalnih uvjeta u kojima različite perspektive, identiteti i narativi mogu suštinski utjecati na procese donošenja odluka; njezina teorija, oslonjena na fenomenološki pristup i intersekcionalnu analizu, omogućuje temeljno razumijevanje kako sistemske barijere – od kulturne hegemonije do formalne proceduralne pristranosti – onemogućuju stvarnu participaciju svih društvenih aktera, te stoga zahtijeva transformativni pristup koji uključuje reafirmaciju potisnutih glasova i redefiniranje institucionalnih normi, kako bi pravda postala ne samo formalno, nego i suštinski uključiva. Dijeleći s Marion Young kritiku egalitarističkoga univerzalizma, Michael Walzer u svom kapitalnom djelu *Spheres of Justice* razlaže pravdu kroz prizmu diferencirane egalitarne distribucije, pri čemu odbacuje univerzalističke modele pravednosti u korist ontološki pluralnog koncepta „kompleksne jednakosti" – načela prema kojem se društvena dobra distribuiraju unutar autonomnih sfera, svaka sa svojim unutarnjim normativnim arhitekturama (Walzer 1983: 10–15). Suprotno liberalnim teorijama koje homogeniziraju raspodjelu prema jedinstvenim metrikama, Walzer insistira na kulturno-ukorijenjenim značenjskim strukturama, u kojima pojedina dobra nose distinktivne funkcionalne teleologije – moć ne smije kooptirati znanje, tržišna akumulacija ne smije determinirati politički status, a simbolički kapital ne smije arbitrirati nad resursima egzistencijalne sigurnosti (Walzer 1983: 17–22). U tom kontekstu, pravda nije reducibilna na puku redistributivnu shematiku, već se konstituira kroz interakciju historijski sedimentiranih narativa koji definiraju pristup društvenim resursima (Walzer 1983: 25–30). Nje-

zina dinamika nije statična, već emergentna – kontingentna na unutarnje semiotičke horizonte zajednica koje operacionaliziraju pravila alokacije (Walzer 1983: 35–40). Walzer time destabilizira apstraktne racionalističke postulacije pravednosti i zagovara model moralnog partikularizma, u kojem distribucijske prakse nisu derivirane iz transcendentalnih principa, već iz imanentnih kulturno-političkih dispozitiva (Walzer 1983: 45–50). Na taj način, „pravičnost" postaje pluralistička konfiguracija reciprociteta i autonomne raspodjele, gdje se dominacija jedne sfere nad drugima ne legitimizira ni kroz tržišnu instrumentalizaciju ni kroz državnu hegemonizaciju, već kroz dijalektičku ravnotežu unutarnjih normi zajednice – čime se afirmira politički polilog naspram univerzalističke homogenizacije pravednosti (Walzer 1983: 55–60).

Suma summarum, pitanje pravde ne može biti reducirano na jednoznačnu normativnu dispoziciju niti se može fiksirati unutar statičnih epistemoloških matrica koje pretendiraju na univerzalnu obvezujućost, budući da je sama njezina konceptualizacija inherentno podložna dinamičnim procesima resemantizacije, semiotičke rekonstrukcije i diskurzivne redistribucije značenja, pri čemu ono što se unutar određenog političko-ideološkog okvira legitimira kao pravedno istovremeno egzistira kao rezultat partikularnih historijskih geneza, institucionalnih kodifikacija i hegemonijskih režima autorizacije, zbog čega svaka teorijska pretpostavka o njezinoj transhistorijskoj stabilnosti u konačnici kolabira pod teretom vlastite unutarnje aporije, budući da sam čin njezine normativne stabilizacije nužno implicira isključivanje divergentnih interpretacijskih modaliteta i represiju alternativnih semiotičkih konfiguracija koje destabiliziraju kanonizirane paradigme pravednosne regulacije, a što postaje osobito evidentno kada se analiziraju ne samo proceduralni i distributivni aspekti pravde, već i njezine genealogijske determinante, ontološka polifonija i socijalno-strukturna artikulacija u okvirima političke ekonomije značenja, unutar kojih se pitanje pravičnosti ne postavlja samo u domenu raspodjele resursa ili institucionalne jednakosti, već se proširuje na problematiku epistemološke vidljivosti, hermeneutičke ekskluzije i regulatornih mehanizama kroz koje se definiraju parametri same mogućnosti da određeni narativi, subjekti i kolektivi budu prepoznati kao legitimni sudionici pravednosnog diskursa, pri čemu se postavlja ključno pitanje ne samo tko ima pravo na pravednost, već i tko posjeduje moć da definira njezine operacionalne kriterije, nameće epistemološke granice interpretacije i uspostavlja institucionalni monopol nad modalitetima kroz koje pravda biva artikulirana, primijenjena i transformirana u konkretne političke realnosti, čime se otvara nužnost radikalnog preispitivanja same ontološke utemeljenosti pojma pravde, ne kao stabilne kategorije, već kao fluidne, heuristički nepredvidive i historijski varijabilne instance koja nikada ne može biti apsolutno determinirana, već neprestano oscilira između različitih semiotičkih, moralnih i političkih horizonta, bivajući ne toliko esencijalni entitet, koliko efekt interaktivne mreže moći, značenja i normativnih kodova koji

strukturiraju percepciju onoga što se u određenom društveno-historijskom trenutku može legitimirati kao pravedno ili osporiti kao oblik prikrivene dominacije, čime se pravda, u krajnjoj analizi, ne pokazuje kao univerzalna etička instanca, već kao dinamički konfigurirani fenomen koji se konstituira kroz permanentni proces pregovaranja između hegemonijskih narativa, subverzivnih diskursa i institucionaliziranih modaliteta redistributivne, priznavateljske i participativne paradigme, pri čemu je svaka njezina fiksacija u konačnici samo privremena hegemonijska pozicija koja podliježe epistemološkim destabilizacijama, historijskim premještanjima i društvenim antagonizmima koji neprestano otvaraju nove horizonte mogućnosti njezine resemantizacije i političke reartikulacije.

Pomirenje kao epistemološka mutacija: Strukturalna redistribucija konflikta i normativna (re)kodifikacija postkonfliktne pripadnosti

Ako postkonfliktni režimi operiraju pod pretpostavkom da je pomirenje stabilizacijski vektor koji transformira antagonističke odnose u koherentne političke strukture, tada se već u samoj genezi analize otvara fundamentalna aporija između normativne teleologije pomirenja i njegove operativne kontingencije. Pomirenje nikada ne egzistira kao neutralna kategorija, već kao diskurzivno-produktivni aparat kroz koji se simultano konstituiraju modaliteti povijesne pripadnosti, pravne odgovornosti i moralne legitimacije kolektivnog sjećanja. Drugim riječima, ne možemo govoriti o pomirenju kao završnom stadiju konflikta, već kao o ontološkom efektu hegemonijske dispozicije moći pri čemu se kolektivne memorijalne strukture ne formiraju spontano, već kroz specifične političke operacije selektivne historizacije i semiotičke hegemonizacije prošlosti.

No, ako pomirenje nije prirodni ishod postkonfliktnih društava, već kompleksna konfiguracija moći koja funkcionira kao alat epistemološke discipline, tada je ključno razumjeti koji modaliteti nasilja ostaju integrirani unutar samih režima tranzicijske pravde, a koji se generiraju kao neizbježni nusprodukti pokušaja stabilizacije postkonfliktnih formacija. Upravo ovdje, Galtungova distinkcija između direktnog, strukturnog i kulturnog nasilja postaje heuristički ključ za dekonstrukciju normativnih iluzija o pomirenju, jer ukazuje na latentne režime opresije koji ne nestaju kroz postkonfliktne institucionalne transformacije, već se samo redistribuiraju kroz nove hegemonijske modalitete (Galtung 1969: 167–191). Ako pomirenje ostaje zatvoreno unutar paradigme negativnog mira, ono ne može postati ništa više od prolongiranog modaliteta postkonfliktne kontrole u kojem formalna odsutnost nasilja prikriva strukturnu reprodukciju političkih i ekonomskih nejednakosti. Pomirenje tada prestaje biti emancipatorski proces i postaje dispozitiv političke pacifikacije gdje se

historijski antagonizmi ne prevladavaju, već samo institucionalno reinterpretiraju u formama simboličke neutralizacije i selektivnog sjećanja (Galtung 1996: 57–84).

Upravo iz tog razloga, Addamsova teorija participativnog pacifizma postavlja pitanje može li pomirenje biti autentičan proces ako nije ukorijenjeno u kolektivne prakse deliberativne demokratizacije, pri čemu transformacija konflikta ne može biti isključivo pravno-politički čin, već mora proizaći iz pluralne interakcije zajednica (Addams 1907: 88–105). Ako se mir gradi odozgo, kao tehnokratski projekt političkih elita, on postaje ispražnjena kategorija koja formalno integrira sukobljene strane, ali ih suštinski ne preobražava. Ovu problematiku dodatno radikalizira Mac Bica, koji pomirenje sagledava kao etički proces koji ne može biti neutraliziran u okviru liberalnih institucionalnih mehanizama, već zahtijeva suočavanje s fundamentalnim pitanjem moralne legitimacije postkonfliktnih poredaka. Ako se pomirenje temelji na arbitrarnom balansu između zaborava i sjećanja, tada ono ne može postići moralnu pravdu, već samo funkcionalni kompromis koji perpetuira postojeće odnose moći (Bica 2017: 129–145). Boulding, međutim, uvodi kulturnu paradigmu mira, ističući da postkonfliktni imaginariji ne mogu funkcionirati bez dugoročnih semiotičkih transformacija kolektivnog identiteta. Historijski antagonizmi nisu samo politički ili ekonomski problemi, već kulturno-diskurzivne konstrukcije koje oblikuju percepciju Drugog i definiraju granice političke pripadnosti. Ako je kultura sjećanja strukturirana kroz antagonističke kodove, tada pomirenje nije moguće bez promjene kulturne matrice kroz koju se konflikt interpretira (Boulding 2000: 156–178).

Deetz, analizirajući komunikacijsku dimenziju postkonfliktnih odnosa, problematizira način na koji politički jezik sam oblikuje mogućnost pomirenja, pri čemu se diskurzivni okviri mogu koristiti ne samo za integraciju, već i za simboličku ekskluziju i delegitimaciju određenih narativa. Ako su modaliteti govora normativno filtrirani kroz hegemonijske režime istine, tada pomirenje može postati mehanizam diskurzivne kontrole, a ne prostor za pluralnu artikulaciju historijskih sjećanja (Deetz 1992: 99–120). Holmes zatim radikalizira ovu perspektivu kroz pacifističku dekonstrukciju političke realnosti, problematizirajući sam pojam tranzicijske pravde kao inherentno kompromiserskog, budući da on uvijek operira unutar granica postojećih moćnih struktura, ne dovodeći u pitanje njihovu legitimnost. Ako se pomirenje provodi unutar pravnog okvira koji je uspostavljen od strane struktura koje su same sudjelovale u konfliktu, tada ono ne može biti istinski pravedno, već samo politički oportuno (Holmes 2013: 77–94). Andregg uvodi psihološku dimenziju konflikta, analizirajući kako nesvjesni mehanizmi traume oblikuju kolektivne identitete i kako pomirenje može biti osujećeno emocionalnim registrima sjećanja, koji funkcioniraju izvan racionalnih političkih odluka. Ako kolektivna trauma ostane neadresirana, ona se internalizira unutar društvene psihe kao nevidljivi vektor ponavljanja konflikta u budućnosti (Andregg 2003: 121–145). Paige, polazeći od nenasilne teorije politike, otvara

pitanje može li pomirenje biti išta drugo osim hegemonijske strategije, ako ne uključuje dekonstukciju same logike nasilja koja strukturira postkonfliktne odnose. Ako se moć redistribuira kroz iste institucionalne mehanizme koji su proizveli konflikt, tada pomirenje ne može biti ništa drugo do prolongirani balans moći koji ne eliminira uvjete koji su doveli do sukoba (Paige 2009: 88–113).

Ako su prethodne analize pomirenja ukazale na njegovu inherentnu diskurzivnu opterećenost normativnim imperativima institucionalne stabilizacije, sada se otvara pitanje njegove strukturne kontingencije u odnosu na modalitete postkonfliktne subjektivacije. Pomirenje nikada ne egzistira kao neutralna konfiguracija, već se uvijek pojavljuje kao dispozitiv kroz koji se oblikuju režimi historijskog sjećanja, redistribucije odgovornosti i semiotičke kodifikacije političkog pripadanja. To znači da se pomirenje ne može posmatrati kao singularni politički fenomen, već kao neprestano preklapanje političke regulacije prošlosti i anticipacije budućnosti. Njegova ključna funkcija nije samo da stabilizira, već i da konstituira epistemološke okvire unutar kojih postkonfliktni subjekti postaju interpretabilni kroz institucionalne modalitete pravde, pacifikacije i reparacije.

U tom kontekstu, Rancièreova teorija politike nudi heuristički ključ za dekonstrukciju pomirenja ne kao finalnog produkta postkonfliktne rekonfiguracije, već kao aparata kroz koji se odlučuje o tome tko ima pravo biti prepoznat kao legitimni subjekt postkonfliktnog poretka. Ako politika nastaje u trenutku kada subjekti koji su prethodno bili nevidljivi stupaju u polje diskurzivne artikulacije, tada pomirenje nije kraj konflikta, već instrument njegove simboličke regulacije kroz proizvodnju institucionaliziranih granica političke pripadnosti (Rancière 1995: 88–111). Drugim riječima, pomirenje se ne može promatrati izvan mehanizama koji određuju što može, a što ne može biti integrirano u postkonfliktni narativ, pri čemu su procesi selektivne memorijalizacije neizbježni modaliteti njegove operativnosti.

Međutim, ako pomirenje nije singularni čin pomirbe, već proces kodifikacije historijskih antagonizama kroz pravne, političke i semiotičke strukture, tada ono u svojoj osnovi ostaje epistemološki nesvodivo na institucionalne procedure tranzicijske pravde. Arendtova koncepcija kolektivne odgovornosti otvara problem redistribucije pravde unutar postkonfliktnih društava – može li pomirenje uopće biti pravedno ako su strukturalni režimi moći i dalje definirani unutar istih parametara koji su prethodno generirali konflikt? Ako odgovornost nije ontološki univerzalna, već pravno selektivna, tada se pomirenje ne može analizirati samo kroz mehanizme reparacije, već i kroz dispozitive normativnog discipliniranja prošlosti (Arendt 1963: 172–194). To znači da pomirenje ne funkcionira samo kao politička reintegracija, već kao proces simboličkog organiziranja prošlosti, pri čemu se određeni narativi afirmiraju kao legitimni, dok se drugi potiskuju kao politički subverzivni ili historijski neartikulirani.

Paigeovo inzistiranje na nenasilnoj transformaciji političkih struktura postavlja još radikalnije pitanje: *Može li pomirenje biti prostor emancipacije ili je nužno samo sofisticiraniji oblik političke pacifikacije?* Ako su modaliteti moći u postkonfliktnim društvima reproducirani kroz iste administrativne, ekonomske i političke strukture koje su prethodno bile odgovorne za konflikt, tada se postavlja pitanje nije li pomirenje samo novi oblik regulacije disenzusa. To znači da postkonfliktni mir nije prirodni ishod institucionalne tranzicije, već regulatorni okvir kroz koji se konflikt ne rješava, već redistribuira unutar novih semiotičkih kodova normativnog sjećanja (Paige 2009: 88–113). Ako, dakle, pomirenje ostaje unutar aparata normativne racionalizacije prošlosti, ono se ne može interpretirati kao proces koji ukida tenzije, već kao mehanizam kroz koji se one preoblikuju u pravne i političke dispozitive pacifikacije. Ovo znači da je svaka forma pomirenja inherentno opterećena logikom anticipacije budućih konflikata, pri čemu njegovi institucionalni modaliteti nikada ne funkcioniraju kao neutralne operacije, već kao alati proizvodnje političkih subjekata i redefinicije granica postkonfliktne zajednice.

Pomirenje nije linearni proces stabilizacije niti teleološka točka postkonfliktne društvene rekonfiguracije, već inherentno fluidna i epistemološki nesvodiva operacija kroz koju se simultano proizvode, brišu i redistribuiraju odnosi moći, simboličke hijerarhije i historijski narativi. Njegova normativna reprezentacija kao završnog stadija sukoba prikriva činjenicu da ono u suštini funkcionira kao dispozitiv političke selekcije, unutar kojeg se odlučuje koja sjećanja mogu biti integrirana u postkonfliktni imaginarij, a koja ostaju potisnuta, delegitimirana ili sistemski neutralizirana kroz institucionalne i diskurzivne modalitete pacifikacije. Formalna pacifikacija antagonizama ne znači njihovu suštinsku eliminaciju, već njihovo prekodiranje u regulativni okvir unutar kojeg se konflikt transformira iz direktne konfrontacije u normativno usmjerene modalitete političkog menadžmenta prošlosti. Pomirenje je, stoga, prije svega sistem kategorizacije i kodifikacije kolektivnog identiteta, pri čemu se historijska odgovornost ne redistribuira horizontalno, već vertikalno kroz specifične forme administrativnog ovlašćenja i pravne arbitrarnosti koje odlučuju tko ima pravo na narativnu vidljivost i čije će iskustvo ostati izvan institucionalne paradigme priznanja. Odatle, pomirenje ne može biti razumljeno kao neutralni proces reintegracije, već kao politički instrument kojim se operativno definiraju granice između uključivog i isključivog, između onih koji mogu sudjelovati u postkonfliktnom imaginariju i onih čiji su narativi trajno smješteni u polje političke neartikuliranosti. Ako se pomirenje predstavlja kao akt historijske pravde, tada se previđa njegova strukturna funkcija u proizvodnji konsenzusa koji nije oslobođen moći, već ga ona konstituira i održava kao regulatornu matricu kroz koju se organizira postkonfliktni poredak. Ono ne anulira konflikt, već ga preusmjerava, ne okončava tenzije, već ih redistribuira unutar pravnih, administrativnih i kulturnih mehanizama koji transformiraju sukob u

njegovu institucionalnu simulaciju. U tom smislu, pomirenje ne može biti singularno dovršeno, već ostaje proces permanentnog pregovaranja o modalitetima političke subjektivacije, pri čemu njegov ključni učinak nije proizvodnja mira, već stabilizacija određene semiotičke ekonomije povijesti i budućnosti. Stoga, pomirenje nikada nije samo normativni okvir za postizanje harmonije, već aparat kroz koji se definiraju operativni odnosi između sjećanja, moći i politike. Ako mir nije statično stanje, već neprekidna artikulacija odnosa moći kroz historijske, pravne i diskurzivne strategije regulacije konflikta, tada pomirenje ne može biti interpretirano kao kraj sukoba, već kao oblik njegove semiotičke i političke transpozicije u novu formu reguliranog antagonizma, pri čemu njegovi efekti nisu neutralizacija političkog neslaganja, već njegova transformacija u institucionalizirane mehanizme selektivnog priznanja i kontrole narativa.

Agonistička pluralnost i postkonfliktna rekonfiguracija: Manjinske zajednice, liberalna inkluzivnost i dispariteti u modalitetima političkog pripadanja

Postkonfliktni politički poredak ne može se razumjeti kao neutralna platforma u kojoj se antagonizmi automatski transponiraju u institucionalnu sintezu, već se oblikuje kroz asimetrične dispozitive moći – hijerarhijske strukture normativne dominacije – modalitete selektivne (ne)vidljivosti – regulative političke participacije – koje legitimiziraju distribuciju simboličkog i materijalnog kapitala unutar društveno-političke matrice. Pomirenje koje ostaje zatvoreno u okviru unaprijed definiranoga normativnog modela liberalne inkluzivnosti, ne uspijeva obuhvatiti kompleksne strukturalne tenzije proizišle iz diferencijalne političke participacije – neujednačene redistribucije ekonomskih resursa – hijerarhijski strukturiranih modaliteta kolektivnog sjećanja, pri čemu se manjinske zajednice ne mogu analizirati isključivo kroz pravni okvir zaštite prava, već kao dinamičke točke destabilizacije u kojima se razotkrivaju limiti postkonfliktne rekonfiguracije moći. Sama činjenica formalnog priznanja manjinskih skupina ne proizvodi suštinsku redistribuciju političkog kapitala, budući da režimi moći ne funkcioniraju isključivo putem institucionalnih garancija, već su operativni kroz neformalne mehanizme odlučivanja – administrativne strategije regulacije pristupa – hegemonijske narativne dispozitive koji određuju granice participacije u skladu s imperativima stabilizacije postojećeg poretka.

U tom kontekstu manjinske zajednice ne mogu se interpretirati kao pasivni recipijenti institucionalne permisije, već kao agonistički akteri čija se politička subjektivacija ne može uklopiti unutar unaprijed determiniranih modela normativne inkluzije koji ne problematiziraju fundamentalnu redistribuciju moći, već, naprotiv, održavaju postkonfliktnu hegemoniju kroz sofisticirane mehanizme diskurzivne regulacije nji-

hovog političkog statusa. Kymlickina teorija grupno-diferenciranih prava (Kymlicka 1995: 122) ukazuje na mogućnosti formalne pravne zaštite manjinskih identiteta, ali ne zahvaća strukturne dispozitive kroz koje se politička nejednakost reproducira, čime se pokazuje da je liberalna inkluzivnost ne samo normativno ograničena, već i politički instrumentalizirana unutar hegemonijske stabilizacije poretka. U tom smislu Agambenova analiza izuzetnog stanja (Agamben 1998: 45) može biti relevantna u razmatranju režima postkonfliktne inkluzije kao forme suverene dispozicije moći u kojoj su manjinske grupe istovremeno priznate i depolitizirane, integrirane, ali ne suverene, prepoznate, ali ne osnažene kao autonomni politički akteri.

Postkonfliktna rekonfiguracija ne može se razumjeti isključivo kroz pravne instrumente, već kao polje stalne hegemonijske borbe unutar kojeg se regulativa inkluzije neprestano reinskribira kroz modalitete administrativnog upravljanja vidljivošću – reguliranja normativnih granica političkog subjekta – konstrukcije institucionalnih pravila participacije. U tom kontekstu, postkonfliktna dinamika ne funkcionira kao linearni proces stabilizacije, već kao niz sukobljenih diskurzivnih i političkih procesa koji ne proizvode neutralizaciju antagonizama, već njihovu redistribuciju kroz normativne dispozitive moći.

Liberalna inkluzivnost koja ostaje zatvorena unutar već konstituiranih struktura odlučivanja, ne uspostavlja autentični prostor demokratizacije – već funkcionira kao aparat sistemske stabilizacije – koji osigurava filtriranu participaciju manjinskih zajednica bez narušavanja fundamentalne arhitekture postkonfliktnog poretka. U tom modelu, inkluzija ne destabilizira odnose dominacije – već ih formalizira kroz institucionalni jezik neutralnosti – pri čemu se proces pluralizacije ne događa kroz horizontalno pregovaranje, već kroz normativno filtrirane modalitete pristupa političkom polju. Vidljivost manjinskih aktera ne zavisi od njihove autonomne političke artikulacije – već od režima priznanja – koji diktira uvjete njihove integracije, gdje se sama mogućnost sudjelovanja u političkomu životu konstituira unutar unaprijed determiniranih parametara postkonfliktne rekonfiguracije moći.

Ova analiza može se dodatno osvijetliti kroz prizmu Chantal Mouffe – koja ističe kako liberalni model inkluzije, iako formalno participativan, zapravo funkcionira kao neutralizacija političkog antagonizma i kanalizacija disenzusa unutar strukturalno ograničenih modaliteta deliberacije (Mouffe 2005: 79). Mouffe naglašava da je demokracija neodvojiva od konflikta – i da postojanje političkog uvijek podrazumijeva prostor konfrontacije i hegemonijskih borbi – pri čemu proceduralna demokratizacija ne može biti suštinski politički proces ukoliko ne osigurava redistribuciju moći i priznavanje antagonističkih pozicija unutar javnog polja (Mouffe 2000: 53). Slično, Laclau analizira kako inkluzija bez realne redistribucije moći proizvodi simboličke oblike participacije – koji ne narušavaju postojeću strukturu hegemonijske dominacije (Laclau 1996: 112).

Negri (1999: 101) radikalizira ovu perspektivu tvrdeći kako je postkonfliktni poredak inherentno usmjeren protiv mogućnosti autonomne političke subjektivacije, dok Esposito (2008: 87) upozorava kako inkluzija funkcionira kroz imunizacijski aparat koji osigurava selektivnu participaciju manjinskih zajednica pod unaprijed definiranim administrativnim okvirima. Time postkonfliktna inkluzija ne predstavlja prostor političke transformacije – već sofisticirani mehanizam hegemonijske regulacije antagonizama, unutar kojeg se formalno priznanje manjinskih zajednica ne izvodi kao čin redistributivne pravednosti, već kao operativni modalitet administrativne kontrole disenzusa.

Ovdje nam se samo nameće kako se ne radi isključivo o pukom teorijskom sumiranju prethodnih analiza – već radikalno raskrinkavanje inkluzije kao strategije političke regulacije u kojoj manjinske zajednice ne participiraju kao autonomni politički subjekti, već kao objekti administrativne kontrole, pri čemu je liberalna inkluzivnost oblik hegemonijske pacifikacije, a ne emancipatorski proces redistribucije moći. U konačnici, ona ne funkcionira kao mehanizam pluralizacije – već kao sofisticirani aparat birokratske kanalizacije antagonizama, kroz koji se politička subjektivacija formatira u uske, unapred determinirane okvire reguliranoga prisustva, a ne realne transformativne moći.

ZAKLJUČAK

Teorijska rekontekstualizacija pravde i pomirenja u posttranzicijskim društvima ne može se razumjeti kao linearni proces institucionalne stabilizacije – niti kao neutralan administrativni aparat koji operira unutar fiksiranih normativnih parametara – već se nužno mora sagledati kao neprestano oscilirajući i dinamički konfigurirajući hegemonijski režim regulacije političkih odnosa, redistribucije moći i strukturiranja narativa koji određuju granice onoga što može biti prepoznato kao legitimna politička subjektivnost, pravno validiran identitet ili epistemološki autorizirana perspektiva historijskog sjećanja. Pravda, ukoliko se tretira isključivo kao formalna normativna dispozicija – proceduralna garancija jednakosti pred zakonom ili administrativni mehanizam ispravljanja prošlih nepravdi – biva svedena na operativni instrument stabilizacije, a ne na ontološki disruptivan moment transformacije struktura moći i hegemonijskih matrica koje oblikuju parametre društveno-političke egzistencije. Stoga, pitanje pravde u postkonfliktnim društvima ne može se svesti na puke institucionalne reforme ili redistributivne intervencije – već se mora promatrati kroz prizmu epistemološke borbe za redefiniciju samog koncepta – dekonstrukciju hegemonijskih modaliteta njegova normativnog kodiranja – radikalnu reartikulaciju pravde ne kao stabilizirajuće, već kao konstitutivno antagonističke kategorije koja neprestano otvara prostor za nove oblike političke subjektivacije, za narušava-

nje postojećih struktura odlučivanja, za propitivanje pravno-institucionalnih okvira koji ne funkcioniraju kao neutralni arbitri, već kao operativni vektori hegemonijskog kontinuiteta.

Pomirenje, ako se interpretira unutar hegemonijskih okvira tranzicijske pravde, ne može se tretirati kao etički neutralan proces – niti kao moralna nužnost koja proizlazi iz imperativa društvene kohezije – već se mora prepoznati kao specifična političko-diskurzivna operacija koja funkcionira unutar definiranih struktura moći – kroz selektivne mehanizme inkluzije i ekskluzije – kroz modalitete selektivnog sjećanja koji istovremeno omogućuju integraciju određenih narativa u postkonfliktni imaginarij, dok istovremeno pacifiziraju, neutraliziraju i arhiviraju one političke pozicije koje remete hegemonijski poredak – kroz institucionalizirane oblike političke pacifikacije koji ne prevazilaze konflikt, već ga rekodiraju u administrativni aparat kontrole. Ako pomirenje ostane zatvoreno unutar liberalne paradigme proceduralne demokratizacije i institucionalnog pluralizma, ono postaje ništa drugo do sofisticirani dispozitiv hegemonijske regulacije antagonizama – proces u kojem se formalno priznanje manjinskih zajednica ne izvodi kao čin stvarne redistributivne pravednosti, već kao upravljačka strategija kontrole disenzusa – gdje se konflikt ne rješava kroz egalitarnu transformaciju odnosa moći, već se redistribuira kroz normativne kodove neutralizacije političke radikalnosti. Upravo u tome leži ključna aporija postkonfliktnih poredaka – njihov fundamentalni nesporazum s vlastitim teorijskim premisama – njihova nemogućnost da pomirenje artikuliraju izvan administrativne logike tehničke stabilizacije, a pravdu izvan proceduralnih normi liberalno-demokratskog poretka koji ne dovodi u pitanje same temelje strukturne moći, već ih sofisticirano reproducira kroz pravne, ekonomske i epistemološke dispozitive.

Agonistički pluralizam ne predstavlja samo alternativni model upravljanja postkonfliktnim tenzijama – već fundamentalno reartikulira razumijevanje političkog kao sfere u kojoj antagonizam nije anomalija koja se mora neutralizirati – već suštinska konstitutivna sila demokratizacije – trenutak u kojem politika prestaje biti birokratski menadžment pluralizma i postaje prostor neprekidne hegemonijske borbe za redefiniciju granica političkog legitimiteta, pravnog prepoznavanja i društvene vidljivosti. Ako je, prema Mouffe, demokracija neodvojiva od agonizma – i ako je mogućnost političke emancipacije neraskidivo vezana za neprestano otvaranje prostora konfliktnog pluralizma – tada posttranzicijske strategije pomirenja moraju biti redefinirane ne kao aparati administrativne stabilizacije, već kao procesi koji legitimiziraju politički disenzus kao ključni moment transformacije hegemonijskih struktura. No, ako liberalna inkluzivnost ostaje dominantni narativ postkonfliktne demokratizacije, tada se postavlja pitanje može li se agonistički pluralizam uopće artikulirati unutar poretka koji ne prepoznaje fundamentalnu potrebu za redistribucijom moći – već normativno filtrira modalitete participacije – kroz institucionalno legitimirane

okvire prihvatljivog političkog akta, čime se narušava sama mogućnost realne demokratizacije postkonfliktnih društava. U tom smislu, Negri radikalizira ovu perspektivu tvrdeći da postkonfliktni poredak nije samo administrativna infrastruktura hegemonijske stabilizacije – već izravni operativni mehanizam biopolitičke regulacije subjektivnosti – modalitet političke kontrole koji funkcionira ne samo kroz pravne dispozitive, već i kroz mehanizme simboličke regulacije – kroz proizvodnju epistemoloških kodova političke prepoznatljivosti, kroz normalizaciju procedura odlučivanja koje su suštinski postavljene tako da eliminiraju mogućnost fundamentalne transformacije odnosa moći. Ako dodatno, radikaliziramo ovu liniju analize, ukazuje se to da liberalna inkluzivnost ne može biti emancipatorska – jer operira unutar imunizacijskog aparata koji ne osigurava realnu pluralizaciju odnosa moći – već funkcionira kao sofisticirani birokratski model selektivne participacije – sistem koji ne destabilizira odnose dominacije, već ih formalizira kroz normativno kodirane modalitete administrativnog priznanja.

Ako se postkonfliktna rekonfiguracija nastavlja oslanjati na proceduralne modele pomirenja koji ne problematiziraju odnose hegemonijske dominacije – već ih administrativno kodiraju kao postkonfliktne strategije stabilizacije – tada je jasno da ona ne može dovesti do stvarne demokratizacije, već ostaje zatvorena unutar aparata liberalne hegemonijske reprodukcije. No, ako se pravda interpretira kroz prizmu političkog antagonizma – i ako se pomirenje artikulira ne kao neutralizacija konflikta, već kao prostor njegove transformacije u legitiman politički proces – tada se otvara mogućnost za radikalnu resemantizaciju postkonfliktnih društava ne kao prostora normativne inkluzije, već kao terena na kojem se odvija neprekidna hegemonijska borba za redistribuciju moći, epistemološku vidljivost i institucionalno prepoznavanje onih subjekata čija politička autonomija ne može biti reducirana na administrativnu kategorizaciju ili pravnu regulativu njihovog prisustva unutar formaliziranog političkog polja. Ako je, prema Rancièreu, politika uvijek preraspodjela osjetilnog poretka – onda je pitanje pravde i pomirenja uvijek već pitanje hegemonije – pitanje moći u odlučivanju o granicama onoga što može biti politički prepoznato, artikulirano i integrirano unutar postkonfliktnog imaginarija. Stoga, ukoliko postkonfliktna rekonfiguracija ne zahvaća samu srž odnosa dominacije – ako ne prepozna fundamentalnu potrebu za redefiniranjem modaliteta političkog sudjelovanja/participiranja – ona će ostati zarobljena unutar hegemonijskih obrazaca koji ne prevazilaze konflikt, već ga perpetuiraju u novim institucionalnim modalitetima – osiguravajući ne pravednost, već njen birokratski simulakrum – ne pomirenje, već politički instrumentaliziranu strategiju pacifikacije antagonizama – ne demokratizaciju, već sofisticirani aparat reprodukcije hegemonijske moći.

Smatram kako je ovom studijom otvoren prostor za kritičku reinterpretaciju pojmova pravde i pomirenja izvan njihovih normativno stabiliziranih i institucionalno

naturaliziranih okvira. Pokazano je da ti pojmovi, osobito u kontekstu postkonfliktnih društava, ne djeluju kao neutralni alati društvenog iscjeljenja, već kao diskurzivni instrumenti strukturiranja prihvatljivih oblika pamćenja, govora i političke prisutnosti. U središtu ove analize nalazila se teza da su pravda i pomirenje u suvremenim režimima upravljanja razlikom duboko upleteni u procese simboličke filtracije – gdje se nepravda neutralizira pravnim klasifikacijama, a sjećanje pacificira kroz proceduralno strukturirane oblike priznanja. Kritiziran je redukcionistički model liberalno-proceduralnog pomirenja koji, oslanjajući se na logiku konsenzusa, često proizvodi ontološko prešućivanje Drugoga i reproducira nevidljive asimetrije moći. Umjesto toga, predloženo je čitanje pomirenja kroz agonističku i dekontraktivnu prizmu – kao prostora političke otvorenosti prema konfliktu koji nije disfunkcija društva, već temelj njegove demokratske potencije. U tom smislu pomirenje se ne razumije kao završetak povijesnog prijepora, već kao trajni izazov artikulacije razlike unutar pravednog okvira koji priznaje višestrukost glasova, nesvodivost trauma i nužnost političkog neslaganja. Ova studija nastoji afirmirati pravdu ne kao konačnu distribuciju prava i odgovornosti, već kao trajno otvoreno polje pregovaranja o uvjetima pripadanja, vidljivosti i značenja – osobito za one subjekte čije su pozicije povijesno zatirane, institucionalno oslabljene i diskurzivno osporene.

LITERATURA

Addams, Jane. 1907. *Newer Ideals of Peace*. The Macmillan Company.

Agamben, Đorđo. 2018. *Homo Sacer: Suverena moć i goli život*. Karpos. Loznica.

Agamben, Giorgio. 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford University Press.

Agamben, Giorgio. 2005. *State of Exception*. University of Chicago Press.

Andregg, Michael. 2003. *On the Causes of War*. University Press of America.

Arendt, Hannah. 1963. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Viking Press.

Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*. Routledge.

Bica, Camillo Mac. 2017. *Waging Peace: Practicing Nonviolence in Contemporary Times*. Wipf and Stock Publishers.

Boulding, Elise. 2000. *Cultures of Peace: The Hidden Side of History*. Syracuse University Press.

Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice*. Stanford University Press.

Butler, Judith. 1997. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford University Press.

Deetz, Stanley. 1992. *Democracy in an Age of Corporate Colonization: Developments in Communication and the Politics of Everyday Life*. State University of New York Press.

Derrida, Jacques. 1997. *Of Grammatology*. Johns Hopkins University Press.

Esposito, Roberto. 2008. *Bíos: Biopolitics and Philosophy*. University of Minnesota Press.

Foucault, Michel. 1975. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Pantheon Books.

Foucault, Michel. 1978. *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*. Pantheon Books.

Fraser, Nancy. 1997. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. Routledge.

Fraser, Nancy. 2003. *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. Verso. Publications.

Fraser, Nancy. 2008. *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Columbia University Press.

Gadamer, Hans-Georg. 1960. *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck)

Galtung, Johan. 1969. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.

Galtung, Johan. 1996. *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. SAGE Publications.

Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration***.** University of California Press.

Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.

Habermas, Jürgen. 1995. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. MIT Press.

Holmes, Janet. 2013. *An Introduction to Sociolinguistics (4th ed.)*. Routledge.

Honneth, Axel. 1992. *Kampf um Anerkennung: Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Suhrkamp Verlag.

Kymlicka, Will. 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford University Press.

Laclau, Ernesto, and Mouffe, Chantal. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Verso Books.

Laclau, Ernesto. 1996. *Emancipation(s)*. Verso Books.

Levinas, Emmanuel. 1961. *Totalité et Infini: Essai sur l'Extériorité*. Martinus Nijhoff Publishers.

Levinas, Emmanuel. 1969. *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. Duquesne University Press.

Levinas, Emmanuel. 1985. *Ethics and Infinity: Conversations with Philippe Nemo*. Duquesne University Press.

MacIntyre, Alasdair. 1988. *Whose Justice? Which Rationality?*. University of Notre Dame Press.

Massey, Doreen B. 1999. *Spaces of Politics u Human Geography Today* (ured. Doreen Massey, John Allen i Philip Sarre). Polity Press. Cambridge.

Massey, Doreen B. 2005. *For Space*. Sage Publications. London.

Mouffe, Chantal. 2000. *The Democratic Paradox*. Verso Books.

Mouffe, Chantal. 2005. *On the Political*. Routledge.

Negri, Antonio. 1999. *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*. University of Minnesota Press.

Nozick, Robert. 1974. *Anarchy, State, and Utopia*. Basic Books.

Paige, Arthur. 2009. *Peacebuilding as Politics: Cultivating Peace in Fragile Societies*. Lynne Rienner Publishers.

Rancière, Jacques. 1995. *On the Shores of Politics*. Verso.

Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Harvard University Press.

Rawls, John. 1999. *A Theory of Justice: Revised Edition*. Harvard University Press.

Rols, Džon. 1998. *Teorija pravde*. CID. Podgorica.

Rols, Džon. 2001. *Pravo naroda*. Narodna knjiga – Alfa. Beograd.

Rorty, Richard. 1999. *Truth and Progress*. Cambridge University Press.

Sandel, Michael. 1982. *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge University Press.

Sen, Amartya. 2009. *The Idea of Justice*. Harvard University Press.

Taylor, Charles. 1992. *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton University Press.

Todorova, Maria. 2009. *Imagining the Balkans*. Oxford University Press.

Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press.

Walzer, Michael. 1983. *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*. Basic Books.

Young, Iris Marion. 1988. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press

Young, Iris Marion. 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press.

Young, Iris Marion. 2000. *Inclusion and Democracy*. Oxford University Press.

Žižek, Slavoj. 1999. *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*. Verso.

Theoretical reconceptualization of justice and reconciliation and its implications in post-transitional societies: Interethnic and intergroup perspectives

ABSTRACT

In this paper, I try to reconceptualize the theoretical assumptions of two complex concepts, such as justice and reconciliation, and look at the implications they have in post-transitional divided societies, with a special focus on ethnocultural groups affected primarily by conflicts and then by the nightmares of transition challenges. Starting with the analysis of the classic theoretical canons of justice, seeing it as the first step towards the construction of adequate policies of reconciliation and their implementation through an adequate institutional framework, and in this and that way I shed light on the significance of both concepts for societies that have come out of the conflict period and are still in transitional limbo. Reconciliation is considered as a political and social process, along with a political-philosophical reflection on collective identity, power dynamics, and asymmetric relations between majority and minority groups. Normative models of reconciliation are analyzed through the prism of liberal inclusivity, but also agonistic pluralism, pointing to the necessity of dialogue between universalist and particularist approaches, while at the same time I try to investigate how justice and reconciliation affect the reconstruction of the social contract in divided societies, clearly indicating how these processes can encourage inclusive democratization.

Keywords: *justice, reconciliation, post-transitional societies, conflicts, collective identity, minority communities*

Goran Bandov

UDK: 323.15
341.176
Izvorni znanstveni rad

Hrvatski model zaštite nacionalnih manjinskih zajednica – razine manjinske zaštite

SAŽETAK

Rad se koncentrira na četiri razine nacionalne manjinske zaštite: fundamentalnu, kulturnu, političku i socioekonomsku manjinsku zaštitu. Fundamentalna razina zaštite obuhvaća osnovnu razinu zaštite pripadnika manjinske nacionalne zajednice, njihovog identiteta, pravo na izjašnjavanje pripadnikom manjine, kao i zabranu diskriminacije zbog toga. Kulturna razina manjinske zaštite uključuje zaštitu manjinskog materinjeg jezika u govoru i pismu, zaštitu kulturnog identiteta, tradicije i običaja manjine, udruživanja u kulturna društva, omogućavanje djelovanja medija na manjinskom jeziku do zaštite koje pruža kulturna autonomija. Politička razina zaštite obuhvaća mogućnost ostvarivanja manjinskih politika, djelovanje u političkoj areni kao manjinska nacionalna zajednica na lokalnoj, regionalnoj ili državnoj razini do ostvarivanje političke autonomije zajednice. Socioekonomska zaštita uključuje posebnu zaštitu pripadnika manjinskih zajednica kroz direktnu potporu, ali i kroz potporu regijama i lokalnim zajednicama u kojima žive pripadnici nacionalne manjinske zajednice, ostvarivanje jednakih mogućnosti u području gospodarstva i socijalne zaštite u skladu s vladavinom prava do primjene pozitivne diskriminacije kako bi se prava pripadnika manjinske zajednice ostvarili. Uz navedeno, prvi dio rada se osvrće na ustavnu i zakonodavnu manjinsku zaštitu od neovisnosti Hrvatske do suvremenog razdoblja.

Ključne riječi: *nacionalne zajednice, manjinska zaštita, identitet, Hrvatska*

UVODNI POGLED

Zaštita prava nacionalnih manjina jedan je od najsnažnijih pokazatelja stupnja demokratske zrelosti države. Uspješna zaštita manjina je složen skup mjera – od ustavnih jamstava i cjelovite zakonske regulative do primjerenog institucionalnog sustava i političke volje za provedbu istih.

Hrvatska se u izvorišnim osnovama Ustava Republike Hrvatske (Ustav RH 2013), kao najvišeg pravnog akta države, ustanovljuje *„kao nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina, Bošnjaka, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca, Rusa, Bugara, Poljaka, Roma, Rumunja, Turaka, Vlaha, Albanaca i drugih, koji su njezini državljani, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivan*." Tom ustavnom izrijekom je direktno definirano i koji će identiteti biti obuhvaćeni manjinskom zaštitom.

Hrvatska je prepoznavši značaj zaštite manjina za stabilnost, mir, sigurnost i kvalitetan suživot građana, podigla zaštitu pripadnika manjinskih zajednica na ustavnopravnu razinu, istovremeno usvajajući i niz provedbenih zakona i nižih pravnih akata, koji su usklađeni s ustavnopravnom razinom manjinske zaštite.

USTAVNA I ZAKONODAVNA MANJINSKA ZAŠTITA

Ustavom Hrvatske iz 1990. godine (Ustav 1990) čvrsto je uspostavljen ravnopravni položaj pripadnika svih naroda i manjinskih zajednica. Uz to, zajamčio je pripadnicima svih naroda i manjina slobodu „*izražavanja narodnosne pripadnosti, slobodno služenje svojim jezikom i pismom i kulturnom autonomijom*" (Ustav 1990: čl.15). Uz to, zajamčio je svim građanima Hrvatske, uključio i pripadnike manjinskih zajednica, „*sva prava i slobode, neovisno o njihovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama*" (Ustav 1990: čl.14). Slijedom toga, možemo zamijetiti kako su već prvi koraci ostvarivanja hrvatske državnosti uključivali opsežan zakonodavni proces manjinske zaštite, no te su prve mjere ocijenjene nedostatnim za izazove s kojim se društvo u tom trenu suočavalo (Žagar 2003: 17; Gjenero 2005: 32).

No, iako se radilo o vrlo jasnoj ustavnoj zaštiti pripadnika manjina, međunarodna zajednica uputila je značajne kritike na ta prva zakonodavna rješenja smatrajući ih nedostatnim za implementaciju primjerene i vrlo konkretne zaštite pripadnika manjinskih zajednica. Kao rezultat toga, već u prvim danima nakon proglašenja svoje državnosti, Hrvatska je usvojila „Povelju o pravima Srba i drugih narodnosti u Republici Hrvatskoj" (Povelja 1991) te „Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama, te pravima etničkih i nacionalnih zajednica i manjina u Republici Hrvatskoj" (Ustavni zakon 1992), koji je u narednim godinama doživio niz izmjena i dopuna. Ti su pravni okviri omogućili pripadnicima svih nacionalnih manjinskih zajednica, posebno naglašavajući Srbe, „*pravo proporcionalnog sudjelovanja u tijelima lokalne samouprave i odgovarajućim tijelima državne vlasti, kao i na osiguranje gospodarskog i društvenog razvitka radi očuvanja njihova identiteta i radi zaštite od svakog pokušaja asimilacije"* (Povelja 1991: čl. 5).

Ustavnopravni okvir zaštite manjina u Republici Hrvatskoj zaživio je kao čvrsti temelj na kojem počiva institucionalna provedba manjinskih prava, od zabrane diskriminacije, poticanja suživota i pozitivne diskriminacije, preko instrumenata kulturne manjinske zaštite, do političkog sudjelovanja i socioekonomske ravnopravnosti. Ovaj je okvir rezultat višegodišnjih reformi, dijelom motiviranih željom za osnaživanjem položaja pripadnika manjinskih zajednica, dijelom zbog ratnog naslijeđa i uspostave okvira za provedbu mirne pune reintegracije svih hrvatskih teritorija, a dijelom potaknutim procesom približavanja Hrvatske euroatlantskim integracijama, posebno Vijeću Europe te u kasnijem periodu Europskoj uniji.

S promijenim političkih okolnosti Hrvatska 2000-ih godina uspješno usvaja niz ustavnih i zakonskih mjera koje su normativno dodatno osnažile položaj pripadnika manjinskih zajednica. To su vremena kad su prioritetne bitke za potpunu suverenost na svim dijelovima hrvatskog teritorija dobivene i Hrvatska se u potpunosti posvećuje drugim prioritetnim zadacima, uključivo ispunjenju preduvjeta za punopravno članstvo u Europskoj uniji (Kurečić i Crljenko 2013: 3).

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (UZPNM 2002) podigao je standard zaštite manjina na vrlo visoku razinu. Ustavni zakon ima ustavnu snagu, jer se usvaja snagom procedure izjednačene s donošenjem Ustava države te time nadjačava provedbene zakone, što znači da se svi niži pravni propisi moraju uskladiti s njim. Istovremeno, položaj Ustavnog zakona znači da se on može opozvati ili mijenjati na način kako se to čini u slučaju Ustava, što znači da se mora postići značajno širi konsenzus za izmjene tog Ustavnog zakona, nego što bi bilo da se radi o redovnom provedbenom zakonu.

S druge strane, Ustavni zakon, jest i mora biti u potpunosti usklađen s Ustavom Republike Hrvatske što posebno naglašava u svom uvodnom članku 2., pri čemu napominje kako: „*Pored ljudskih prava i sloboda koje su priznate ustavnim odredbama, Republika Hrvatska priznaje i štiti i sva ostala prava predviđena međunarodnim dokumentima iz članka 1. ovoga Ustavnog zakona, ovisno o iznimkama i ograničenjima predviđenim ovim dokumentima, bez diskriminacije po spolu, rasi, boji kože, jeziku, vjeroispovijesti, političkom i drugom uvjerenju, nacionalnom i društvenom porijeklu, povezanosti s nacionalnom manjinom, vlasništvu, statusu naslijeđenom rođenju ili po nekoj drugoj osnovi (...)*“ (UZPNM 2002: čl.2).

Ustavni zakon već u svojim uvodnim člancima strogo zabranjuje diskriminaciju, jasno ističe slobodu izražavanja pripadnosti nacionalnoj manjinskoj zajednici, i čini značajni iskorak konkretno definirajući pojam nacionalne manjine, što većina međunarodnih i europskih dokumenata izbjegava učiniti zbog neujednačenih pristupa manjinskoj zaštiti na europskoj te posebno na međunarodnoj razini. Slijedom navedenog, *„Nacionalna manjina, u smislu ovoga Ustavnog zakona, je skupina hrvatskih*

državljana čiji pripadnici su tradicionalno nastanjeni na teritoriju Republike Hrvatske, a njeni članovi imaju etnička, jezična, kulturna i/ili vjerska obilježja različita od drugih građana i vodi ih želja za očuvanjem tih obilježja" (UZPNM 2002: čl.5). Pitanje tradicionalnosti nije konkretnije definirano u hrvatskom zakonodavstvu, kao što učinjeno u nekim drugim državama, poput primjerice Mađarske u kojoj se tradicionalnost definirala s nastanjenošću pripadnika manjinske zajednice dužim od 100 godina na teritoriju Mađarske (The Act LXXVII 1993; Edwards 1997/98: 346; Teller 2002: 79).

Ustavni zakon je ponudio niz efikasnih instrumenata zaštite pripadnika manjinskih zajednica, od kojih su neki već ranije pravno regulirani u provedbenim zakonima. Ti provedbeni zakoni odnosili su se na manjinsku zaštitu u području jezika te manjinskog obrazovanja. Dok su ovi manjinski zakoni temeljito regulirali nadležnosti, njihova je implementacija bila ključni izazov u narednom razdoblju, a pojedini instrumenti manjinske zaštite regulirani tim ustavnim i zakonodavnim rješenjima nisu u potpunosti zaživjeli do suvremenog razdoblja.

Suvremenu zaštitu manjina u Republici Hrvatskoj uokvirenu kroz ustavna i zakonska rješenja možemo sagledati kroz četiri razine manjinske zaštite: fundamentalnu, kulturnu, političku i socioekonomsku (Bandov 2009: 235).

RAZINE MANJINSKE ZAŠTITE

Kako bi djelotvornije odgovorila na izazove manjinske zaštite u Republici Hrvatskoj, država je učinila značajne iskorake osnaživanja pripadnika manjinskih zajednice od uspostave svoje pune državnosti. Manjinska zaštita se već devedesetih godina nametnula kao jedno od ključnih područja zaštite ljudskih prava u Hrvatskoj, no izostajala je puna implementacija i konkretizacija primjene instrumenata manjinske zaštite.

Značajni iskorak čini se usvajanjem već spomenutog Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina (Ustavni zakon 2002), koji je Hrvatsku pozicionirao kao jednu od država s opsežnom paletom instrumenata manjinske zaštite. Taj iskorak je bio potaknut kroz proces europskih integracija kao jedna od obveza koje Hrvatska prihvaća u Procesu stabilizacije i pridruživanja s Europskom unijom (Tatalović 2004: 17). Ipak, ključ za stvarni uspjeh procesa ostvarivanja manjinske zaštite bio je u sazrijevanju volje političkih elita Hrvatske da se ostvari politička i pravna zaštita pripadnika manjinskih zajednica.

U Ustavni zakon su ugrađene zaštite pripadnika manjinskih zajednica kroz četiri razine zaštite manjina (fundamentalna, kulturna, politička i socioekonomska razina). U narednom periodu se ispostavilo kako je ključni izazov provedba instrumenata zaštite predviđenih Ustavnim zakonom (2002.), što je posebice dolazilo do izražaja

u prvim godinama zaživljavanja novih ustavnopravnih rješenja. Ipak, ustavnopravna rješenja koje nudi Ustavni zakon, i nadalje uživaju potporu vodećih elita Hrvatske, uključivo elita manjinskih zajednica, jer u međuvremenu, unatoč određenim izazovima implementacije, nije došlo do konkretne inicijative za izmjene ili nadopune postojećeg Ustavnog zakona.

Najznačajnija prednost ovakve cjelokupne manjinske zaštite koja obuhvaća širok raspon temeljnih, kulturnih, političkih i socioekonomskih prava manjina, jest da može osigurati miran međuetnički suživot. Dakako, pod uvjetom da se primjenjuje na odgovarajući način, uz suglasje većinskog i manjinskih naroda.

FUNDAMENTALNA RAZINA MANJINSKE ZAŠTITE

Fundamentalna manjinska zaštita uključuje ostvarivanje niza temeljnih i ljudskih prava, koja su usmjerena na manjine i njihove pripadnike (Bandov 2011: 191). Prvenstveni okvir zaštite tiče se definiranja i pravnog uređivanja kojim se građanima priznaje zaštićeni status pripadnika nacionalne zajednice. Zatim, ova razina obuhvaća i subjektivno pravo svakog pojedinca da pripada nacionalnoj manjinskoj zajednici, te da ga država kao takvog tretira. Uz navedeno, u ovu razinu se ubraja i zaštita od diskriminacije pripadnika nacionalnih manjinskih zajednica.

Kao što je već prethodno navedeno, Hrvatska je svojim Ustavom i Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina (UZPNM 2002: čl.2) precizno definirala koga smatra pripadnikom manjinskih zajednica te slijedom toga tko može uživati zaštitu svojeg manjinskih nacionalnog identiteta. Hrvatska nije krenula putem negacije nacionalnih manjina na svojem teritoriju, ili njegovom vrlo uskom tumačenju kao što čine neke druge države Europe, primjerice Malta, Luksemburg, Grčka (Krugmann 2004: 61). Negacija manjinskih identiteta bila bi dugoročno neodrživ smjer za zajednice koje su već jasno formirane, tako da je smjer za koji se Hrvatska odlučila optimalan za ostvarivanje suživota većinske i manjinske zajednice.

Iako država pravno uređuje tko se može smatrati pripadnikom manjina unutar njezinog suverenog teritorija, u konačnici svijest i s tim povezana odluka o pripadanju određenoj manjinskoj zajednici leži u rukama samog pojedinca. Svaki pojedinac ima pravo samostalno odlučiti želi li pripadati manjini.

Slijedom toga, i kad pojedinac ispunjava objektivne kriterije, on se može izjasniti kao nepripadnik manjinske zajednice, jer je ključna njegova svijest o pripadanju i odluka o tome. U tom tonu su usmjereni i međunarodni dokumenti, primjerice Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina koja naglašava kako *„svaki pripadnik nacionalne manjine ima pravo da slobodno bira da se prema njemu ophode ili ne ophode kao takvom i neće doći u nepovoljan položaj zbog takvog opredjeljenja ili vršenja prava*

vezanih za to opredjeljenje" (Okvirna konvencija 1994: čl.3). Treba naglasiti kako je Hrvatska usvojila Okvirnu konvenciju te u skladu s njom definira svoj odnos prema (ne)pripadanju manjinskim zajednicama (Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina 1997).

Usko povezano s prethodnom obvezom poštivanja (ne)pripadanja manjini jedna je od ključnih mjera u fundamentalnom području zaštite manjina – zabrana diskriminacije manjina. Nju treba razumjeti kao zabranu diskriminacije pripadnika manjina kao pojedinaca i manjinskih skupina kao kolektiva na temelju pripadnosti nacionalnoj manjinskoj skupini. Zaštita od diskriminacije znači obvezu država poduzimati mjere za sprječavanje diskriminacije preventivno ili ako je nužno, i represivno. Ova se mjera danas u nizu europskih država smatra samorazumljivom, no ipak je propisana s najvišim dokumentima države, kao i u slučaju Hrvatske koja tu mjeru propisuje na ustavnopravnoj razini zaštite svojih građana.

Ipak, treba naglasiti kako je zabrana diskriminacije upućena isključivo prema negativnoj diskriminaciji. S druge strane, pozitivna diskriminacija je dopuštena, a nekad i nužna, kako bi se ostvarila društvena ravnopravnost svih građana. Primjerice, pozitivna diskriminacija omogućuje pripadnicima manjina primjerice političko sudjelovanje na lokalnoj, regionalnoj ili državnoj razini u posebnom izbornom sustavu.

KULTURNA RAZINA MANJINSKE ZAŠTITE

Kulturna manjinska zaštita ključna je za učinkovitu zaštitu grupnog kulturnog identiteta. U području manjinske kulturne zaštite posebno se ističu dva međusobno čvrsto povezana područja: promicanje jezika i sustav manjinskog obrazovanja. Oba područja manjinske zaštite su izrazito značajni kako bi pripadnici manjina mogli usvojiti i proširiti znanja ne samo o svojem materiskom jeziku, već i o povijesti svoje zajednice, tradiciji i običajima. Niz hrvatskih i međunarodnih pravnih propisa pruža zaštitu manjinskim jezicima, između ostalog, u području manjinskog obrazovanja, uprave, sudstva, medija i kulturnog udruživanja (Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina 2000; Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina 2000; Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina. Vijeće Europe. 1994; Europska povelja o regionalnim jezicima i jezicima manjina, 1992).

Manjinska zajednica je organizirana u udruge i institucije koje štite i njeguju materinski manjinski jezik, kao i tradiciju te običaje manjine. S time manjinske zajednice postaju nositelji kulturne autonomije te aktivni akteri koji mogu preuzimati i određene zadaće države, posebice u kulturnom sektoru, uključujući pitanja očuvanja jezika, tradicije, običaja i sustava obrazovanja.

Hrvatska pripada krugu država u kojima se jezik ne shvaća samo kao sredstvo komunikacije, već i kao temeljna politička i kulturna vrijednost grupnog identiteta. Tako shvaćeno, pravo na uporabu manjinskog jezika jedno je od najznačajnijih manjinskih prava, koje služi zaštiti i promicanju nacionalnog identiteta. Jezik ne samo da funkcionira kao temelj kulturnog identiteta, već predstavlja i jedan od najvažnijih elemenata političkog identiteta nacionalne zajednice.

Poznavanje manjinskog jezika također funkcionira i kao jedno od najznačajnijih objektivnih obilježja nacionalne zajednice. Identifikacija s manjinskom zajednicom kao subjektivni kriterij trebala bi biti potkrijepljena objektivnim karakteristikama dotičnog pojedinca. Jezik se pri tom predstavlja kao idealna i lako provjerljiva objektivna karakteristika. Ako se pojedinac identificira kao pripadnik određene manjinske skupine i može tečno komunicirati na materinskom manjinskom jeziku, razumno je pretpostaviti da osoba doista pripada toj manjinskoj zajednici.

Pripadnici nacionalnih manjina u Hrvatskoj imaju mogućnost ostvarivanja prava na manjinskog obrazovanje kroz tri modela obrazovanja te posebne programe i oblike nastave. Koji će model manjinskog obrazovanja koristiti neka nacionalna manjinska zajednica ovisi prvenstveno o volji pripadnika određene manjine u toj lokalnoj zajednici. Ipak, iako udruge nacionalnih manjina daju svoje mišljenje, konačna odluka o nastavnom planu i programu manjinskog sadržaja kao i obrazovni program službeno usvaja hrvatsko ministarstvo zaduženo za obrazovanje (Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina 2000: čl.6).

U Hrvatskoj postoji tri modela te posebni programi manjinskog obrazovanja:

- „model A“: nastava se izvodi samo na jeziku i pismu manjinske zajednice, a hrvatski jezik je obvezni predmet
- „model B“: nastava se organizira na hrvatskom jeziku i na manjinskom jeziku – tzv. dvojezična nastava; nastava prirodnih znanosti izvodi se na hrvatskom jeziku, a društvenih znanosti na jeziku nacionalnih i nacionalnih manjina
- „model C“: njegovanje jezika i kulture poseban je nastavni program koji se izvodi u 5 sati nastave tjedno; cjelokupna redovita nastava izvodi se na hrvatskom jeziku. Program uključuje nastavu iz jezika i pisma nacionalne i nacionalne manjine, povijesti, geografije, glazbe i likovne kulture
- posebni program: pripadnicima manjinskih zajednica stoje na raspolaganju i instrumenti manjinske zaštite kao što su ljetne ili zimske manjinske škole ili dopisno-konzultativna nastava, u kojima se posebno proučava tradicija, običaju, kultura, književnost i jezik manjinske zajednice
- posebni programi potpore za uključivanje učenika romske populacije u odgojno-obrazovni sustav
- oblik nastave u kojem se jezik nacionalne manjine uči kao jezik sredine.

Hrvatska je i u području manjinskog obrazovanja uvela pozitivnu diskriminaciju pa se, slijedom toga, manjinska škola može osnovati i za manji broj učenika od broja utvrđenog za početak rada školske ustanove s nastavom na hrvatskom jeziku i pismu (Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina 2000: čl. 3). Također, pri upisu u manjinski obrazovni program, iako ga mogu upisati svi učenici neovisno o svojoj nacionalnoj pripadnosti, pripadnici manjine imaju prednost pri upisu manjinskog obrazovanja predviđenog za svoju manjinu (Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina 2000: čl. 7).

U Hrvatskoj postoji vrlo visok interes učenika i roditelja za manjinsko obrazovanje. Posebno porast interesa za osnovnoškolsko i srednjoškolsko manjinsko obrazovanje može se zamijetiti u implementaciji modela C, dok se istovremeno zamjećuje smanjenje interesa za obrazovanje prema modelu A, što bilježi provedena analiza svih izvješća o provođenju Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina od školske godine 2003./2004. do školske godine 2019./2020. (Bježančević 2023: 274). No ipak, to smanjenje interesa u jednom od proučavanih modela treba oprezno tumačiti, jer smanjenje broja učenika bilježi i gotovo cijeli obrazovni sustav većinskog obrazovanja pa se u konačnici situacija može promatrati kao realni odraz smanjenog broja potencijalnih učenika u državi na što upućuju podaci Državnog zavoda Republike Hrvatske (Državni zavod 2022, Krtalić 2023: 94).

Kako značajan broj pripadnika nacionalnih manjina poznaje kvalitetnije svoj materinski jezik nego hrvatski službeni jezik, Hrvatska je pripadnicima nacionalnih manjina omogućila pristup upravnim i sudskim tijelima Hrvatske i na jeziku manjina. Tako primjerice na području općine, grada ili županije u kojima se primjenjuje ravnopravna službena uporaba jezika i pisma nacionalne manjine, ona se može ostvariti u radu predstavničkih, izvršnih i upravnih tijela, u postupku pred upravnim tijelima općine, grada ili županije (Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj 2000: čl. 5).

Mjere manjinske zaštite u području zaštite kulturnog identiteta manjina uključuju i slobodno korištenje korektno napisanog vlastitog prezimena, tradicionalnih naziva mjesta, ulica i drugih topografskih podataka na jeziku manjine. Slijedom toga, u općinama, gradovima i županijama u kojima je u ravnopravnoj službenoj uporabi jezik i pismo nacionalne manjine, osigurano je pravo građanima da im se dvojezično ili višejezično izdaju javne isprave, tiskaju obrasci koji se koriste u službene svrhe, nazivi ulica i trgova, nazivi mjesta i geografskih lokaliteta, kao i pečat i žigovi te natpisne ploče (Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj 2000: čl. 9, čl. 10, čl. 18).

Uz sve navedeno, značajnu ulogu u promicanju jezika i kulturnog identiteta manjine ostvaruju manjinski mediji kao i redovni mediji koji dio programa posvećuju manjin-

skoj zajednici (Bandov 2011: 193). Hrvatska je usvojila snažne mjere podrške manjinskim medijima olakšavajući pristup medijima usmjeravajući društvo na aktivno promicanje tolerancije i omogućavanje kulturnog pluralizma. Manjinski mediji imaju svrhu očuvanja društveno-kulturnih vrijednosti i posebnosti manjinskoga identiteta ali i unutar-etničkog informiranja manjinske zajednice, kao i informiranja drugih građana Hrvatske o položaju i izazovima s kojim se konkretna manjina susreće (Bandov 2009: 342; Župarić-Iljić 2011: 133). Hrvatska obvezala da će sukladno svojim mogućnostima financirati manjinske udruge, zaklade, kulturne, izdavačke, muzejske, arhivske, knjižnične i znanstvene djelatnosti, koje su osnovale manjine radi očuvanja, razvoja, promicanja i iskazivanja svog nacionalnog i kulturnog identiteta (UZPNM 2002: čl. 15).

Ipak, i unatoč tome, treba naglasiti kako se manjinski mediji susreću sa sličnim financijskim izazovima kao i redovni mediji, no uz to imaju i zasebne izazove poput vrlo ograničenog broja korisnika zbog veličine manjinske populacije, kao i težeg popunjavanja kadra, zbog manjeg broja ljudi koji suvereno vladaju manjinskim jezikom i posjeduju specifična znanja i vještine potrebne za rad u medijima. Uz to, iako je hrvatski pravni okvir za zaštitu kulturnih prava manjina vrlo razvijen, „analiza medijskog diskursa pokazuje da se nacionalni identitet u hrvatskim medijima još uvijek dominantno reproducira kroz obrasce banalnog nacionalizma, pri čemu se prostor za afirmaciju manjinskih identiteta rijetko otvara izvan strogo institucionaliziranih okvira“ (Plantak 2023: 122). Ipak, kao glavni krivac za medijsku podzastupljenost ili dominaciju negativnog manjinskog sadržaja smatra se nedovoljna kvalitetna komunikacijska strategija manjinskih medija i manjinskih zastupnika u društvu (Kanižaj 2006: 54).

POLITIČKA RAZINA MANJINSKE ZAŠTITE

Politička participacija manjina jedan je od najznačajnijih izazova s kojima se suočavaju demokratske države u primjeni manjinske zaštite. Kako bi se osigurala ravnopravnost svih građana u državi, država mora preuzeti aktivnu ulogu u političkom sudjelovanju svih građana, uključivo i pripadnika nacionalnih manjina. Političko sudjelovanje manjina i politička suradnja, posebice u pitanjima od ključne važnosti za manjine, pokazuje se esencijalnom za kvalitetniji suživot većinskog naroda i manjinskih zajednica.

Manjinsko političko predstavljanje nudi vrlo široku lepezu mogućnosti koje se mogu primijeniti u nekoj državi. Koje je rješenje prikladno za nacionalnu manjinu, kao i njezin odnos s većinskom zajednicom, ovisi o mnogim čimbenicima. Hrvatska je odlučila primijeniti u svojem političkom sustavu niz instrumenata manjinskog političkog predstavljanja od kojih su neki zaživjeli vrlo brzo nakon njihovog usvajanja u Hrvat-

skom saboru, a neki od tih instrumenata do današnjih dana nisu u potpunosti prepoznati, poput vijeća i predstavnika u nižim razinama vlasti.

Hrvatska jamči pripadnicima nacionalnih manjina pravo na zastupljenost u Hrvatskom saboru s direktnim izborom najmanje pet, a najviše osam zastupnika, pri čemu je minimalno jedan od njih rezerviran za manjinsku zajednicu koja ima udjel viši od 1,5 % u stanovništvu Hrvatske (UZPNM 2002: čl.19). To je pravo implementirano te se izbor predstavnika manjina provodi kroz posebnu izbornu jedinicu pri čemu tri zastupnika bira srpska nacionalna manjina, te po jednog zastupnika biraju talijanska i mađarska nacionalna manjina. Ostali izabrani manjinski zastupnici zastupaju više manjina istovremeno, tako primjerice jedan zastupnik zastupa albansku, bošnjačku, crnogorsku, makedonsku i slovensku nacionalnu manjinu, dok s druge strane jedan zastupnik zastupa čak deset nacionalnih manjinskih zajednica (austrijsku, bugarsku, njemačku, poljsku, romsku, rumunjsku, rusinsku, rusku, tursku, ukrajinsku, vlašku i židovsku nacionalnu manjinu (Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski državni sabor 2003: čl. 16; Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor 2015: čl. 17). Pri tom treba naglasiti kako svi pripadnici nacionalnih manjina stariji od 18 godina imaju mogućnost birati i biti birani u posebnoj izbornoj jedinici, no nemaju tu obvezu, te svoje pasivno i aktivno biračko pravo mogu koristiti i kroz opće izborne liste.

Istovremeno, Hrvatska jamči pripadnicima nacionalnih manjina pravo na zastupljenost u predstavničkim tijelima jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave ako u određenoj jedinici ima minimalno 5 % pripadnika određene nacionalne zajednice (Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor 2015: čl.20). Uz to, Hrvatska jamči pripadnicima nacionalnih manjina zastupljenost u tijelima državne uprave i pravosudnim tijelima vodeći računa o sudjelovanju pripadnika nacionalnih manjina u ukupnom stanovništvu na razini na kojoj je ustrojeno tijelo državne uprave ili pravosudno tijelo (Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor 2015: čl. 22).

Također, pripadnici manjina imaju mogućnost izbora vijeća i predstavnika nacionalnih manjina u jedinicama samouprave, a radi sudjelovanja u javnom životu i upravljanju lokalnim poslovima (Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor 2015: čl. 23). Vijeća imaju savjetodavnu ulogu i sudjeluju u donošenju odluka koje utječu na manjinske zajednice. Predstavnici nacionalnih manjina biraju se na temelju posebnih izbora i imaju pravo sudjelovanja u radu predstavničkih tijela. Iako manjine koriste to pravo, ono još nije u potpunosti zaživjelo (Petričušić 2012: 91) Hrvatska bi trebala dodatno afirmirati pripadnike nacionalnih manjina na aktivnije korištenje ovog prava radi ostvarivanja, unaprjeđivanja, očuvanja i zaštite položaja nacionalnih manjina u društvu.

Uz navedeno, posebno značajnu ulogu političkog predstavljanja manjina ima Savjet za nacionalne manjine kao nacionalno manjinsko tijelo koje razmatra i predlaže una-

pređivanje i rješavanje manjinske zaštite uz usku suradnju s drugim akterima manjinske zaštite i nadležnim upravnim tijelima Hrvatske. Savjet za nacionalne manjine može predlagati poduzimanje gospodarskih, socijalnih i drugih mjera na područjima tradicionalno ili u znatnijem broju nastanjenim pripadnicima nacionalnih manjina kako bi se očuvalo njihovo postojanje na tim područjima te tako može značajno unaprijediti život posebno osjetljivih i ranjivih manjinskih zajednica (UZPNM 2002: čl.36). Između ostalog, u tom se segmentu preklapa politička razina sa socioekonomskom razinom manjinske zaštite.

SOCIOEKONOMSKA RAZINA MANJINSKE ZAŠTITE

Kada se neka zajednica osjeća socioekonomski u nepovoljnom i politički obespravljenom položaju, ona će tražiti rješenje za poboljšanje svojeg položaja. Uređivanje socioekonomske manjinske zaštite, istovremeno pazeći da se ne naruši kvalitetan odnos između većinskog naroda i manjinskih zajednica, vrlo je osjetljivo pitanje. Zbog toga je Hrvatska već u ranijim periodima kroz druge razine prava usvajala i socioekonomsku razinu zaštite manjina, koju kao zasebnu razinu možemo promatrati kao najnoviju generaciju manjinske zaštite.

Instrumenti socioekonomske razine zaštite, koji su već ranije ugrađeni u prethodno spomenute razine, ostali su nadalje aktivni i u tim prethodnim razinama. Primjerice fundamentalna razina štiti pripadnike manjina, između ostalog, od diskriminacije, uključujući diskriminaciju na tržištu rada (u izravnoj raspodjeli socioekonomskih resursa). Različiti instrumenti kulturne razine, uključujući jezičnu potporu, obrazovni sustav, slobodu medija i kulturnu autonomiju, zahtijevaju dostatnu financijsku potporu, što je jasno preklapanje kulturne i socioekonomske razine zaštite. Politička razina promiče pravedniju raspodjelu političke moći, što se direktno odražava i na raspodjelu socioekonomskih resursa (Bandov 2009: 113).

Slijedom navedenog možemo zaključiti da u širem smislu pojam socioekonomskih prava manjina obuhvaća sve socioekonomske elemente manjinske zaštite, a u užem smislu samo one koji se prvenstveno odnose na socioekonomsku dimenziju, kojima ćemo se posebno posvetiti u ovom dijelu rada.

Hrvatska je u ovoj razini učinila niz konkretnih mjera, od već ranije spomenutih koje se preklapaju s drugim razinama, do vrlo direktnih socioekonomskih mjera, poput primjerice osiguranja da *„pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo na zastupljenost u tijelima državne uprave razmjerno njihovu udjelu u ukupnom stanovništvu Republike Hrvatske“* (Zakon o sustavu državne uprave 2019: čl.49). Istovremeno i Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (2002) jamči zastupljenost u tijelima državne i lokalne i područne (regionalne) (samo)uprave, razmjerno njihovom udjelu u stanovništvu (UZPNM 2002: čl. 22).

Ustavni zakon osigurava prednost pri zapošljavanju pripadnicima nacionalnih manjina dok se ne postigne ravnopravnost s većinskim narodom (UZPNM 2002: čl. 22). Ipak, treba naglasiti, kako je trebalo dosta vremena da ta odredba bude implementirana u nizu jedinica lokalne i regionalne (samo)uprave. Lokalne i regionalne vlasti opravdavale su izostanak pune implementacije neraspolaganjem s popisom zaposlenika prema nacionalnoj pripadnosti, financijskim problemima u svojem proračunu ili neotvaranjem novih radnih mjesta. No, situacija se značajno promijenila s odmakom vremena te se i ta mjera počinje redovno primjenjivati, prvenstveno zbog pozitivnijeg političkog ozračja u odnosu većinski narod – osjetljivije manjinske zajednice.

ZAKLJUČAK

Zaštita manjinskih prava u Hrvatskoj izrazito je značajan aspekt društvenog i političkog života te se smatra visokim standardom demokratskog društva. Hrvatska je posvećena poštivanju prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina, što je regulirano nizom najviših pravnih akata Republike Hrvatske, uključivo Ustav Republike Hrvatske te Ustavne zakone o pravima nacionalnih manjina.

Prva ustavna i zakonska rješenja bila su koncentrirana na fundamentalnu razinu zaštite manjina, bez konkretnih mjera i instrumenata zaštite. To je naišlo na kritike međunarodne zajednice, ali i unutar Hrvatske, te se u narednim godinama Hrvatska posvetila usavršavanju instrumenata manjinske zaštite. Ključni iskorak događa se nakon 2000-te godine kada se usvajaju ključne pravne podloge s ustavnom i zakonskom težinom, koje unose u hrvatsko društvo potpuno novu dinamiku odnosa između većinskog naroda i manjinskih nacionalnih zajednica.

Rad se posvetio pitanju manjinske zaštite u Hrvatskoj analizirajući lepezu instrumenata zaštite manjina kroz četiri razine. Fundamentalna razina štiti i promiče nacionalni identitet kao temelj manjinskih zajednica. Kulturna razina osnažuje kulturni identitet pripadnika manjinskih zajednica implementacijom niza instrumenata i mjera, uključujući zaštitu materinjeg jezika manjina, manjinske obrazovne modele, slobodu rada manjinskih medija i medija na manjinskom jeziku te kulturnu autonomiju. Politička razina manjinske zaštite uključuje posebne političke interese manjinskih skupina, promiče njihovo političko sudjelovanje na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini, uređuje rad manjinskih vijeća i predstavnika manjina, kao i položaj manjinskih organizacija i udruga. Socioekonomska razina promiče pravednu raspodjelu socioekonomskih resursa između većinskog i manjinskog stanovništva na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini.

Fundamentalna zaštita neodvojiva je od temeljnih ljudskih prava. Hrvatska je u ovu razinu uključila subjektivno pravo svakog pojedinca koji ima objektivna obilježja da (ne)pripada manjinskoj skupini i da tu odluku pojedinca država poštuje, te zabranu diskriminacije pripadnika manjinskih zajednica.

Istovremeno, Hrvatska se posebno aktivno posvetila zaštiti manjinskog kulturnog identiteta kroz instrumente zaštite manjinskog jezika i sustav manjinskog obrazovanja. U tom području Hrvatska implementira vrlo uspješne politike, posebice aktivno u području manjinskog obrazovnog sustava koji uključuje tri modela (A, B, C) te niz posebnih manjinskih programa i oblika nastave. Uz to, u tom području kulturne zaštite vrlo aktivnu ulogu imaju manjinski mediji. Njihova uloga je višestruka, jer s jedne strane promoviraju i čuvaju jezična znanja, tradiciju i običaje te informiraju pripadnike manjina o aktivnostima manjinske zajednice, ali i ostalim aspektima društvenog života koji su bitni za pripadnike manjine na njihovom materinskom jeziku, te s druge strane informiraju većinski narod i druge manjine o položaju i suvremenim izazovima konkretne manjine.

Politička razina zaštite manjina ima aktivnu ulogu u procesu integracije manjina u društvo te omogućuje predstavnicima manjina da politički organizirano zastupaju svoje specifične interese u hrvatskom društvu. Hrvatska je omogućila spektar instrumenata za zaštitu političkih manjinskih prava, u kojima se ističe pravo izbora predstavnika u Hrvatski sabor kroz posebnu izbornu jedinicu, uz poštivanje okvira pozitivne diskriminacije. Istovremeno, Hrvatska osigurava svojim Ustavnim zakonom manjinama pravo na zastupljenost u predstavničkim tijelima jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave. Uz navedeno, u području političke razine Hrvatska razvila je snažni instrument manjinske zaštite – Savjet za nacionalne manjine – koji ima ulogu savjetodavnog tijela, koje utječe, između ostalog, na kulturni, politički, gospodarski i socijalni razvoj manjina.

Socioekonomska zaštita je posebno osjetljivo pitanje zbog ravnopravne podjele uvijek oskudnih resursa društva. Hrvatska je osigurala niz socioekonomskih mjera kako bi financijski osnažila kulturni i politički identitet nacionalnih manjina, njihov materinski jezik, tradiciju i običaje, sustav manjinskog obrazovanja, izdavačku djelatnost, političko predstavljanje na svim nivoima vlasti. Uz to, socioekonomska razina zaštite osigurala je i prednost pri zapošljavanju za pripadnike nacionalnih manjina do pune ravnopravnosti s pripadnici većinskog naroda te osigurava ravnopravni gospodarski, socijalni i ekonomski razvoj mjesta i regija, koje su tradicionalno nastanjene pripadnicima određenih nacionalnih manjinskih zajednica, a što posebno nadgleda Savjet za nacionalne manjine, tijelo koje čine upravo pripadnici nacionalnih manjina, između ostalog i saborski zastupnici, koji u Hrvatskom saboru predstavljaju nacionalne manjine.

Hrvatski model kvalitetno pokriva sve četiri razine manjinske zaštite od fundamentalne, kulturne, političke i socioekonomske zaštite. Njihovi se instrumenti često preklapaju i nadopunjuju, što ukazuje na snažnu povezanost, isprepletenost i međuovisnost razina manjinske zaštite. Implementacija kvalitetnih ustavnopravnih i zakonskih rješenja u području manjinske zaštite nije uvijek imala punu pozornost Hrvatske, no u suvremenom razdoblju manjinska zaštita se ostvaruje na vrlo visokom nivou, istovremeno osiguravajući manjinske identitete, te ujedno doprinosi razvoju i održavanju kvalitetnog odnosa većinskog naroda i manjinskih zajednica.

LITERATURA

Bandov, Goran (2009). *Der Schutz nationaler Minderheiten in der Republik Kroatien als Instrument zur Prävention ethnopolitischer Konflikteskalation*. Kovac Verlag. Hamburg.

Bandov, Goran (2011). *Minority Rights in Croatia – From Independence of Croatia until 2010.* S+F (29. Jg.). 3/2011. Nomos. Frankfurt. 190-195.

Bježančević, Sanja (2023). *Trendovi u obrazovanju nacionalnih manjina u Hrvatskoj.* Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu. God. 60, 1/2023. 253-278.

Državni zavod za statistiku (2022). *Priopćenje.* Osnovne škole. OBR-2022-2-1. Zagreb.

Edwards, Gwyneth. E. (1997/98). *Hungarian National Minorities: Recent Developments and Perspectives.* International Journal on Minority and Group Rights. Vol. 5. No. 4. Brill. Leiden. 345-367.

Gjenero, Davor (2005). *Manjinsko biračko pravo u Hrvatskoj – pregled iskustava od 1992 do 2003.* 32-36, u: Obradović, Stojan /Tatalović, Siniša (ur.): Nacionalne manjine II, STINA, Split.

Kanižaj, Igor (2006). *Manjine između javnosti i stvarnosti: nacionalne manjine u dnevnim novinama 2001 – 2005*. Sveučilišna knjižara. Zagreb.

Krtalić, Sandra (2023). *Demografske promjene i trendovi u (osnovnom) školstvu u Istarskoj županiji.* Zbornik Istarskog veleučilišta. Vol. 2. Pula. 90-100.

Krugmann, Michael (2004). *Das Recht der Minderheiten. Legitimation und Grenzen des Minderheitenschutzes.* Schriften zum Öffentlichen Recht 955. Duncker & Humblot. Berlin.

Kurečić, Petar i Crljenko, Brankica (2013). *Republika Hrvatska: promjene geopolitičkog položaja u odnosu na „Zapadni Balkan" od 1990-ih do ulaska u Europsku uniju.* Zbornik radova 1. međunarodnog znanstveno-stručnog skupa „Fedor Rocco". Zagreb.

Petričušić, Antonija (2012). *Vijeća nacionalnih manjina. Institucija upitnog legitimiteta i neostvarene nadležnosti.* Revus. Kranj. 91-114.

Plantak, M. (2023). *„Mi“ u medijima: banalni nacionalizam, europeizam i nacionalno brendiranje u hrvatskim medijima.* Zbornik Međimurskog veleučilišta u Čakovcu, 14(1), 112-124.

Povelja o pravima Srba i drugih narodnosti u Republici Hrvatskoj (1991). NN 31/1991. Zagreb.

Tatalović, Siniša (2004). *Mjerilo demokratizacije društva.* 11-26. u: Malović, Stjepan (Hrsg.): *Bogatstvo različitosti.* Sveučilišna knjižara. ICEJ. OSCE. Zagreb.

Teller, Nora (2002). *Local Self-government and Ethnic Minorities in Hungary. in: National Minorities in South-East Europe, Legal and Social Status at Local Level.* Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb. 71-83.

The Act LXXVII on National and Ethnic Minorities (1993). The National Assembly. Hungary.

Ustav Republike Hrvatske (1990). NN 56/1990. Zagreb.

Ustav Republike Hrvatske (2013). NN 56/1990., 135/1997., 113/2000., 28/2001., 76/2010. i 5/2014., Zagreb.

Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama, te pravima etničkih i nacionalnih zajednica i manjina u Republici Hrvatskoj (1992). NN 34/1992. Zagreb.

UZPNM - Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (2002). NN 155/2002, 47/2010, 80/2010, 93/2011, 93/2011.

Vijeće Europe (1992). *Europska povelja o regionalnim jezicima i jezicima manjina.*

Vijeće Europe (1994). *Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina.*

Vlada Republike Hrvatske (2023). *Predškolsko, osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje na jeziku i pismu nacionalnih manjina.* Zagreb.

Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski državni sabor (2003) NN 53/2003.

Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor (2015) NN/2015.

Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina (2000). NN 51/2000, 56/2000.

Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina. NN 14/1997. Zagreb.

Zakon o sustavu državne uprave (2019). NN 66/2019.

Žagar, Mitja (2003). *Noviji trendovi razvoja zaštite manjina i (posebnih) prava nacionalnih i drugih manjina*. 17-27. u: Obradović, Stojan /Tatalović, Siniša (ur.): *Nacionalne manjine I*, STINA, Split.

Župarić-Iljić, Drago (2011). *Predstavljenost nacionalnih manjina i prisutnost njihovih medija u hrvatskome medijskom prostoru.* Politička misao. God. 48, br. 4. Zagreb. 133-153.

Croatian approach to protecting national minority communities – levels of minority protection

ABSTRACT

This paper examines four levels of protection for national minorities: foundational, cultural, political, and socio-economic. The foundational protection level ensures the basic rights of minority community members, including preserving their identity, the freedom to identify as a minority, and protection against discrimination. Cultural protection encompasses safeguarding the minority language in both spoken and written forms, preserving cultural identity, traditions, customs, and supporting cultural associations. Additionally, the operation of media in the minority language is facilitated, and cultural autonomy is protected. Political protection involves allowing minority policies to be implemented and assisting minority communities in participating in and gaining political autonomy at local, regional, or national levels. Socioeconomic protection provides targeted support to minority community members, as well as to regions and local areas where they reside, by ensuring equal opportunities in the economic and social sectors. Positive discrimination may be applied to uphold minority rights, always aligning with legal principles. Additionally, the paper also reviews the constitutional and legislative protection of minorities from Croatia's independence to the present day.

Keywords: *national communities, minority protection, identity, Croatia*

izv. prof. dr. sc. Mario Bara
Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb
mario.bara@unicath.hr

UDK: 314.15
Izvorni znanstveni rad

Migracije i obrazovanje: primjer studenata Hrvata iz Vojvodine na sveučilištima u Hrvatskoj

SAŽETAK

Studiranje nacionalnih manjina i potomaka iseljenika u matičnim domovinama predaka ima dugu tradiciju, napose u Europi. Motivi koji su prisutni kod studenata najčešće uključuju bolje obrazovne mogućnosti, kulturne i jezične veze te mogućnost lakše integracije na tržište rada zemlje u kojoj se studira. U slučaju Hrvata iz Vojvodine postojala je duga tradicija studiranja na sveučilištima nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije, zatim na sveučilištima u Jugoslaviji, dok studiranje u Hrvatskoj dobiva na značaju tijekom 20. st. i promjene njihova političkog statusa nakon 1990-ih. Primarni motivi u razdoblju ratnih godina i političkih nesigurnosti 1990-ih bili su nacionalni identitet i povezanost s Hrvatskom. Od 2000. zbog ograničenih obrazovnih i poslovnih mogućnosti, percipirane i stvarne diskriminacije u domicilnoj državi dodatno jačaju motivi za pristupom boljim akademskim resursima, a potom i karijernim perspektivama u Europskoj uniji. U radu se izlažu rezultati kvalitativnog istraživanja, provedenih polustrukturiranih intervjua s bivšim i sadašnjim studentima iz Vojvodine na sveučilištima u Hrvatskoj.

Ključne riječi: *migracije, obrazovanje, Hrvati, Vojvodina, Hrvatska*

UVOD

Hrvati u Republici Srbiji (dalje: Srbiji) kao nekadašnji konstitutivni narod nisu imali priznat status manjinske nacionalne zajednice sve do 2002. i donošenja *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* (*Sl.list SRJ,* 11/2002). To je za posljedicu imalo otežanu artikulaciju interesa manjine u javnosti, neostvarivanje prava koja su zakonski bila zajamčena tzv. „starim manjinama" (Mađarima, Rumunjima, Slovacima i dr.), napose pravo na javnu upotrebu materinskog jezika i pisma, pravo na obrazovanje i informiranje na materinskom jeziku i pravo na javno izražavanje nacionalne

kulture. Posljedično takav položaj je doveo do slabije zastupljenosti njezinih pripadnika u društvenim, političkim i ekonomskim strukturama države. Nakon reguliranja pravnog statusa nacionalne manjine 2002. Hrvati u Srbiji su ostvarili mogućnost za izbor vlastitoga manjinskog samoupravnog tijela (Hrvatsko nacionalno vijeće - HNV) i izgradnju manjinske institucionalne infrastrukture. S priznatim statusom nacionalne manjine od školske 2002./2003. godine došlo je do otvaranja prvih odjela na hrvatskom jeziku. Da je pitanje zastupljenosti jezika u javnome prostoru i obrazovanja na manjinskim jezicima iznimno važno za očuvanje sastavnica identiteta nacionalnih manjina pokazuje primjer zadnjega popisa stanovništva 2022. u Srbiji prema kojem se tek 27% tamošnjih Hrvata izjasnilo da im je hrvatski materinski jezik, dok je 52% navelo da im je materinski jezik srpski (Dulić Bako, 2023). Zbog međusobne sličnosti južnoslavenskih jezika ovo pitanje oko jezičnog identiteta je mnogo kompleksnije, ali istodobno ukazuje na gubitak pojedinih elemenata manjinskoga identiteta kod Hrvata u Srbiji.

Hrvati u Vojvodini i Srbiji pripadaju danas među brojčano male manjine (Živić, Cvikić i Žigmanov, 2022). Od ukupnog broja (39.107 - 2022. godine) na području Srbije većina Hrvata živi u Vojvodini (32.684 ili 84% svih Hrvata). Najveći broj Hrvata u Srbiji u novijoj povijesti bio je 1961. kada ih je bilo gotovo 200.000 (uključujući Hrvate na Kosovu). Od tada je do 2022. broj Hrvata na području današnje Srbije (bez Kosova) smanjen za 80 %. Najznačajnije promjene su se odvijale 1990-ih zbog prisilnih i drugih migracija te etničke mimikrije. Manji udio u tom demografskome regresu zauzimaju obrazovne migracije. Odlazak na studije Hrvata iz Vojvodine i Srbije u Hrvatskoj ima dugu tradiciju (Bačić, 2004-2023; Hemar, 2011), a od 1990-ih on se odvijao u potpuno drugačijem društvenom i političkom kontekstu.

TEORIJSKI OKVIR

Među brojnim motivima za migracije i među pojavnim oblicima migracija poseban fenomen predstavljaju migracije starih dijaspora prema zemljama predaka koje zbog vlastitih kulturnih veza, jezika i etničkoga podrijetla te zemlje isto smatraju svojima. Ove migracije nerijetko uključuju određene socijalne konstrukte, zamišljenu staru domovinu, emotivne i/ili nostalgične razloge, osjećaj zajedničkog pripadanja i etničkog podrijetla. Etnička institucija može se smatrati jednom od najstarijih društvenih institucija (Parsons 1978). Ona je i nakon razvoja suvremenih nacija, a u Europi često razvijenih upravo na etničkome supstratu, ostala važna središnja os oko koje su članovi svoj identitet temeljili na privrženost grupi i vjerovanju u zajedničko podrijetlo. Migracije pripadnika starih dijaspora ili autohtonih manjina prema matičnim domovinama nerijetko se nazivaju povratnim migracijama. Međutim, one se samo uvjetno mogu promatrati kao povratne migracije jer je u slučaju starih dijaspora ili

autohtonih manjina u osnovi riječ o imigraciji, a nikako o povratku u zemlje svog rođenja (Čapo Žmegač 2010: 14). U pojedinim primjerima neke nacionalne manjine nisu migrirale već su se izvan prostora matičnih država našli povlačenjem suvremenih političkih granica. Niti ova skupina se ne može smatrati pravim „povratnicima" jer u praksi oni imigriraju u zemlje svojih sunarodnjaka ili matične domovine unutar suvremenih međunarodnih granica. Ovakav tip imigracije je među manje istraživanim fenomenima u Hrvatskoj. Razlog se može tražiti u nedostatku pouzdanih statističkih podataka u ranijim razdobljima i teškoće koje prate raščlanjivanje pojedinih tipova migracija i motiva za migriranjem, primjerice između prisilnih, ekonomskih, lančanih i drugih tipova. Njima pripadaju i obrazovne migracije pripadnika nacionalnih manjina u matične domovine. Potrebno je dodatno pojasniti specifičnosti ove migracije unutar obrazovnih migracija. Migraciju starih dijaspora ili autohtonih manjina prati pozivanje na „prirodno pravo" koje je dodatno utemeljeno u imigracijskim zakonima matičnih država (Shuval 2000: 45). Zbog potreba izdvajanja ovog tipa migracija od povratnih i drugih oblika migracija oblikovani su novi pojmovi poput: privilegirane povratne migracije (*privileged return migration*, Voutira 2004, Čapo Žmegač 2005), „ancestralne migracije" (*ancestral migration*, King 2000), „migracija zbog podrijetla" (*roots migration*, Wessendorf 2007), „migracije dijaspore" (*diaspora migration*, Shuval 2000) i „etnička povratna migracija" (*ethnic return migration*, Tsuda, 2003, 2010) (usp. Čapo Žmegač 2010: 15).

Postsocijalističko razdoblje ostavilo je otvorenim pitanja statusa pripadnika pojedinih manjinskih naroda, napose u državama koje su obnovile svoju državnost. Stjecanjem neovisnosti nove države su preuzele skrb prema sunarodnjacima u susjednim državama, kreirajući posebne legislative prema vlastitim dijasporama kako bi s njima razvili snažnije kulturne veze. Obrazovni migranti teže ostvarenju boljih perspektiva za profesionalne karijere, očekuju više iznose plaća, nova profesionalna iskustva i kontakte, motivirajuća i izazovna radna okruženja, podršku članova obitelji i prijatelja koji rade ili studiraju u inozemstvu (Stukalina i dr. 2018). Na obrazovne migracije nacionalnih manjina i odluku o odredištu studiranja nakon završetka srednje škole utječu uz obrazovne motive, kulturni, jezični i čimbenici socioekonomske pozadine. Prema istraživanju na uzorku od 2.192 srednjoškolaca mađarske, slovačke i rumunjske nacionalne manjine u Vojvodini njih oko 40% je namjeravalo nastaviti svoje visokoškolsko obrazovanje na materinskim jezicima u matičnim državama koje su unutar Europske unije (dalje: EU). Među glavnim motivima izdvajaju se težnja za stjecanjem diplome na sveučilištima sa sjedištem u EU koja im omogućuje neposredan pristup integriranom tržištu rada EU-a, zatim očekivanja da će im studiranje u EU osigurati poboljšanje društvenog statusa u usporedbi s ostankom u Srbiji nakon diplomiranja (Lendák-Kabók i dr. 2020: 130). Slične motive potvrđuje kvalitativno istraživanje među slovačkim studentima iz Vojvodine u Slovačkoj, (Zlatanović i Maru-

siak 2017: 660-661). Oko jedne trećine srednjoškolaca Mađara, Slovaka i Rumunja realizira migracijsku namjeru za studiranjem u inozemstvu, pretežito u matičnim domovinama (Lendák-Kabók i dr. 2020: 132). Za razliku od hrvatskih studenata iz Vojvodine, kod pripadnika mađarske, slovačke i rumunjske manjine utvrđeno je i nedovoljno poznavanje srpskog jezika za adekvatan nastavak visokog obrazovanja u Srbiji (Lendák-Kabók i dr. 2020: 147). Također, nacionalne manjine se u svojim matičnim domovinama susreću i s poteškoćama prilagodbe tijekom studiranja na službenim jezicima koji su različiti od dijalekata kojima se služe u Vojvodini (Zlatanović i Marusiak 2017: 661). Istraživanje sudjelovanja mađarskih studenata na studijima u Mađarskoj kroz programe stipendiranja i školarina utvrdilo je da u većini slučajeva migracija radi obrazovanja predstavlja najčešće prvi korak prema trajnom napuštanju zemlje podrijetla (Takács i dr. 2013: 78). Monika Mária Váradi (2013: 96) proces obrazovne migracije promatra unutar teorijskog okvira transnacionalnih migracija. Mladi Mađari iz Vojvodine koji studiraju u Mađarskoj žive u dvije zemlje i povezani su s obje zemlje, ali u različitim naravima i intenzitetima. Obrazovnu migraciju ne vidi kao jednosmjernu migraciju već kompleksni proces odlučivanja koji odražava stvarnu fazu dinamičnog i dugog migracijskog procesa koji je započeo s visokim obrazovanjem u matičnoj domovini.

Odljev mozgova „brain drain“ preko obrazovnih migracija ostavlja cijeli niz posljedica na zemlju podrijetla, napose kroz ekonomske i društvene posljedice te također povlači široku raspravu o disproporcionalnostima troškova i dobitaka među sudionicima sveukupnog procesa migracije (Ypi 2016: 37). Suprotne tvrdnje ističu pozitivne učinke migracije visokoobrazovanih koji obogaćuju zemlje podrijetla i zemlje imigracije (Beine i dr. 2011: 530). Kada je riječ o nacionalnim manjinama gubitak za manjinske zajednice je vjerojatno veći od potencijalnih dobitaka jačanja kulturnih veza s matičnom domovinom. Matične domovine profitiraju jer imaju brojne koristi od obrazovnih migranata koji govore službeni jezik države (Váradi 2013: 97).

CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Glavni cilj istraživanja je analizirati ključne motive koji stoje iza odluke studenata hrvatske nacionalne manjine iz Vojvodine da nastave visoko obrazovanje u Hrvatskoj umjesto u Srbiji. Dodatni ciljevi su: 1) istražiti ulogu nacionalnog i kulturnog identiteta u oblikovanju studentskih preferencija za studiranje u Hrvatskoj, 2) ispitati ekonomske, akademske i društvene čimbenike koji utječu na izbor studenata za nastavak sveučilišnog obrazovanja u Hrvatskoj, 3) istražiti utjecaj mogućnosti stipendiranja i državnih politika Hrvatske na obrazovnu mobilnost studenata, 4) procijeniti poslijediplomske namjere studenata, posebice čimbenike koji utječu na njihovu odluku o povratku u Vojvodinu i Srbiju ili ostanku u Hrvatskoj i 5) procijeniti utjecaj

socijalne integracije, izgleda za karijeru i osobnih mreža na migracijske izbore studenata nakon završetka studija.

METODOLOGIJA

Istraživački proces obuhvatio je nekoliko faza: prikupljanje i obradu relevantne literature, odabir metode, uzorkovanje, prikupljanje podataka te na kraju obradu, čišćenje, analizu i interpretaciju podataka. Odabrana je kvalitativna metodologija, metoda polustrukturiranog intervjua. Smatrali smo da je to najprikladnija metoda s obzirom na svrhu i cilj istraživanja, ali i zato što ne postoje precizni brojčani podaci o istraživanoj skupini bivših i sadašnjih studenata iz razdoblja od 1990-ih do danas.[1] Nadalje, u pregledu literature pronašli smo dodatnu potvrdu da se kvalitativni istraživački dizajn najčešće koristi u istraživanjima koja uključuju skupine za koje nije moguće utvrditi njihov broj. Odlučili smo se za razumijevanje fenomena i subjektivna iskustva naših sugovornika. Autor je svojim profesionalnim djelovanjem i razdobljem dijela života vezan za prostor Vojvodine te je regrutacija sudionika bila olakšana uz pomoć metode „snježne grude". Provedeno je 14 polustrukturiranih dubinskih intervjua, od toga 12 nekadašnjih studenata i dvoje koji trenutno studiraju, prema spolu 7 žena i 7 muškaraca. Od ukupnog broja intervjuiranih dvoje ih se vratilo u svoja mje-

[1] O potrebama studenata je kroz Fond „Antun Gustav Matoš" skrbilo Društva vojvođanskih i podunavskih Hrvata (DVPH) iz Zagreba od 1993. do 2001. u dogovoru s čelnicima Demokratskog saveza Hrvata Vojvodine (DSHV). Jedan od sugovornika je posvjedočio o tome: „*Fond Antun Gustav Matoš su vodili (*navodi imena), oni su mi otvorili vrata kad sam došao u Zagreb. Ne znam jesu li već tad imali to Društvo podunavskih Hrvata osnovano, oni su se jako dobro organizirali oko nas, poprimali nas, ono u kuće meni su našli odmah smještaj dok se nisam smjestio u studentski dom.*" M3. Od 2001. brigu je preuzelo Ministarstvo vanjskih poslova u koordinaciji s drugim tijelima, Hrvatskom maticom iseljenika, a potom i Središnjim državnim uredom za Hrvate izvan Republike Hrvatske. U Srbiji buduće studente za studije u Hrvatskoj priprema i koordinira Odbor za obrazovanje Hrvatskog nacionalnog vijeća u Srbiji. U akademskoj 1995./1996. na hrvatskim sveučilištima je iz Vojvodine bilo oko 100 studenata (https://www.hina.hr/vijest/6413472) čiji je broj u narednim godinama kontinuirano rastao, u pojedinim godinama i po 50 kandidata. Prema podacima iz evidencija koje su vodile Hrvatska matica iseljenika i studentska udruga *Hrvati iz Vojvodine +* samo je na Sveučilištu u Zagrebu početkom 2000-ih na različitim godinama studija bilo dvjestotinjak studenata podrijetlom iz Vojvodine, većinom s područja Subotice i okolice. Manji broj studenata se odlučivao za studiranje u Osijeku, Zadru, Rijeci, u novije vrijeme Vukovaru. Dio ih je dolazio organizirano i bio je evidentiran u različitim bazama podataka ili kroz sustav stipendija, ali dio ih je dolazio samostalno i upisivao se izvan postojećih kvota za autohtone hrvatske manjine pa nisu bili nikada evidentirani u nekim od baza podataka jer su se upisivali kao hrvatski državljani pod jednakim uvjetima kao i kandidati iz Republike Hrvatske. U razdoblju više od trideset godina ukupan broj se može procijeniti na oko 1.000 studenata iz Vojvodine i Srbije koji su studirali u Hrvatskoj, a tek ih se manji dio po završetku studija vratio u zavičaj. U ovu procjenu broja ne ulaze studenti koji su upisivali studij neposredno prije agresije na Republiku Hrvatsku, koje je rat zatekao na hrvatskim sveučilištima i čije su obitelji naknadno izbjegle iz Vojvodine u razdoblju 1991. – 1995. Broj se može činiti relativno malim, ali ako se uzme u obzir da je riječ o visokoobrazovnom mladom stanovništvu taj gubitak je za manjinsku zajednicu izniman.

sta stanovanja nakon završetka studija. Već na ovome broju provedenih intervjua počeli su se ponavljati neki od kodova. Podaci su prikupljeni, očišćeni i podvrgnuti početnom otvorenom kodiranju, nakon čega je uslijedilo induktivno aksijalno kodiranje. Za analizu je korišten softver MAXQDA 2020 Analytics Pro. Kodovi su grupirani u teme kroz otvoreno kodiranje te u kategorije i potkategorije kroz aksijalno kodiranje. Sudionicima su dodijeljena kodne oznake (spol, broj intervjua = M1, M2, M3; Ž1, Ž2, Ž3…), a svi podaci koji su mogli poslužiti kao izravni identifikatori očišćeni su.

REZULTATI I RASPRAVA

Među sugovornicima obuhvaćen je jedan sugovornika koji je upisao studij u Hrvatskoj u početcima agresije na Hrvatsku 1991., zatim studenti koji su upisivali fakultete tijekom ratnih i poratnih godina (1990-ih), potom najveći broj sugovornika, bivših studenta, tijekom 2000-ih kada ih je dolazilo oko 50 kandidata godišnje i dvoje sugovornika koji su trenutno aktivni studenti. Različita vremenska razdoblja bila su obilježena brojnim sigurnosnim, političkim i ekonomskim prilikama što se odražavalo na motive za studiranjem u Hrvatskoj kao i na odluke o povratku nakon završetka studija u Vojvodinu. Studenti iz ranih 1990-ih su bili inicijatori lančane migracije jer su oni u vremenu prije široke dostupnosti informacija (približno 2000. i naglog širenja informacija na internetu) prenosili svoja izravna iskustva o studiranju u Hrvatskoj.

Sugovornik M3 tako navodi: „(*ime za brata) *sam ga doveo u Zagreb 1995. Ja sam ga povukao kad sam došao kući. On je tada završavao srednju školu. Rekao sam mu čim završiš srednju školu lipo na prijemni u Zagreb i tako je bilo, poslušao me je*.“

Ta generacija je bila svojevrsni „pokretač“ obrazovne migracije koja je uspjela privući suzavičajnike na studije u Hrvatsku čak i u vrijeme ratnih godina obilježenih raznim oblicima nesigurnosti. Njima treba pridodati i starije generacije studenata iz mirnodopskih godina, rođake i prijatelje koji su već godinama živjeli u Hrvatskoj i pomagali novopridošlima u prvim mjesecima snalaženja.

Dijelove intervjua koji se odnose na razdoblje ratne nesigurnosti i političkih napetosti kodirali smo kao „osjećaj nesigurnosti“ zbog konteksta u kojem su se odvijale odluke o državi studiranja s brojnim posljedicama na živote naših sugovornika.

> „*Meni je bilo u potpunosti neprihvatljivo da me dignu u vojsku i da u nekoj opciju završim u ratu protiv vlastitog naroda. I nisu samo Hrvati napuštali Srbiju zbog toga, odlazili su Mađari, Slovaci pa i Srbi koji nisu htjeli ratovati*.“ M1.
>
> „*Roditelji su smatrali da će za mene biti bolje da sam u Hrvatskoj, a ovdje mi je već bio brat pa su znali da ću se moći nekome obratiti za pomoć*.“ Ž3.
>
> „*Upisao sam višu prometnu školu 1998 godine. Motiva da odem u Zagreb je bilo više, želja za obrazovanjem, avantura ali i loša politička situacija u Srbiji*.“ M7.

Srbija je bila uključena u sukobe od 1991. sve do 2001. kada su završene vojne i policijske operacije u okolici Preševa, Bujanovaca i Medveđe. Negativno društveno ozračje, ratovi, ekonomske krize potaknuli su iseljavanje pripadnika nesrpskih naroda, a dio iseljenih je iskoristio studiranje u matičnim državama kako bi izbjegli vojnu službu i potražili bolju budućnost (Marušiak i Zlatanović, 2020: 148).

Razdoblje odlaska na studij i otežano posjećivanje obitelji ratnih godina opisao je bivši student među ranom generacijom studenata iz Vojvodine.

> „*Bilo je sve okupirano u Slavoniji. Mi smo išli preko Mađarske. Ja se sjećam na prijemni sam još išao vlakom za Zagreb, a na jesen kad sam išao već studirati u 10 mjesecu 1991. već se moralo okolo. Preko Mađarske smo kombijem išli da bi došli do Zagreba. Doma nisam išao neko vrijeme kad sam otišao. Mislim da sam 1992. ili sljedeće, 1993. godine išao, ali opet preko Mađarske*.“ M3.

Incidenti prema nacionalnim manjinama u Vojvodini bilježeni su 1990-ih, ali i tijekom 2000-ih neovisno o prekidu izravnih ratnih sukoba (Bieber i Winterhagen 2006). Sugovornici su navodili uz osjećaj ugroze i besperspektivnost života u Srbiji.

> „*Druga stvar koja mi je bila važna prilikom odluke je da nisam vidio nikakvu perspektivu u Srbiji za sebe. Cijelo vrijeme školovanja bilo je pod nekom napetošću. Mojoj familiji, didi, teti, bratiću su 1995. prijetili da se sele. Ostali su jer su im pomogli susjedi Srbi kad su im došli prijetiti radikali. Mnogi nisu imali nikoga da ih zaštiti i iselili su*.“ M5.

Nacionalni osjećaji i povezanost s hrvatskom kulturom su navođeni kao važan čimbenik kod odluke o upisu studija u Hrvatskoj. Taj istraživački cilj (cilj 1) kod studentskih preferencija za nastavak obrazovanja u Hrvatskoj se nikada nije navodio kao isključivi i jedini u donošenju odluke.

> „*Mi smo doma znali tko smo i roditelji su bili aktivni u DSHV-u. Odlazak u Hrvatsku mi se činio kao nešto prirodno. Uvijek sam osjećao veću pripadnosti Zagrebu u odnosu na npr. Beograd koji je trebao biti alternativa za upis fakulteta*.“ M2.

> „*Odlučio sam studirati povijesti i etnologiju jer me to uvijek zanimalo. Kako sam se želio što bolje upoznati sa povijesti i etnologijom svog naroda odlučio sam studirati u Zagrebu*.“ M6.

Sustav skrbi za studente koji je oblikovan već ranih 1990-ih pridonio je da je njihov broj kontinuirano rastao do početka 2000-ih. Nakon toga je došlo do stagnacije i pada interesa zbog ukidanja te vrste državne potpore (Njikoš 2021). Slični procesi koji su ovisili o državnim potporama su uočeni među pripadnicima Mađara, autohtonih manjina, koji su se odlučivali za studiranje u Mađarskoj (Czimre i dr. 2016: 163). Ipak, zbog obrazovnih i poslovnih mogućnosti, napose s pristupanjem Hrvatske punopravnom članstvu u EU, a s time i karijernim perspektivama u EU, interes nije

nestao. On je ponovno porastao od 2016. kada su ponovno osiguravane posebne upisne kvote, smještaj u domovima, pripremna nastava za upise i logistička potpora kandidatima (Njikoš 2021).

Namjera upisa željenog studijskog programa u Hrvatskoj, percipirana viša kvaliteta tih programa, je jedan od razloga s kojim smo se susreli u razgovorima s Ž2, Ž5, M3, M7, a javljali su se kao alternativa studijskim programima u Novom Sadu i Beogradu.

Sugovornik koji je u vrijeme istraživanja aktivni student, pripada generaciji koja je imala mogućnost polaziti cjelokupno osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje na hrvatskom jeziku i navodi nastavak obrazovanja u Hrvatskoj kao logičan slijed svog dotadašnjeg obrazovanja.

> „*Ja sam prošao kroz svoje cjelokupno obrazovanje na hrvatskom jeziku i bilo mi je normalno da nastavim studij na hrvatskom*." M4

Sustav stipendija, financijska pogodnost studiranja, sustav kvota, atraktivnost studijskih programa pozitivno je ocijenjen među sugovornicima (istraživački cilj 2 i 3) koje smo u istraživanju kodirali kodom „stipendija". Dolazna mobilnost studenata Hrvata iz Vojvodine izravno je povezana s programom stipendiranja i državnih politika Hrvatske na obrazovnu mobilnost studenata (Njikoš 2021). Također, pozitivna iskustva starije braće, sestara, prijatelja koji su već studirali u Hrvatskoj olakšavalo je odluku o odabiru hrvatskih sveučilišta za nastavak obrazovanja. Sugovornici koji su studirali u vremenskom razdoblju prije punopravnog članstva Hrvatske u EU 2013. navode svoja iskustva.

> „*Ono što je bio još jedan benefit jeste da su studenti iz Vojvodine nakon upisa na fakultet automatski bili na proračunu te dobijali dom i stipendiju*." M6.
>
> „*Ja sam upisala faks 2005. Hrvatska je došla kao nekakva opcija koja je za moju obitelj bila najpristupačnija koliko god to smiješno možda zvučalo. Mene moji nisu imali mogućnosti poslati na fakultet u Novom Sadu i Beogradu i moj tata se sjetio da od njegovog školskog prijatelja kćerka studira u Zagrebu, to je bila (ime *…). sjećam se da smo kod nje, znači moja četvrta godina srednje škole, kod nje smo išli za Božić kad je ona došla čisto da mi malo kaže oko studija šta treba, ovo ono nešto. I onda se nekako izrodila ta opcija da upišem fakultet koji mi je donosio drugačiju stipendiju*[2] *od ostalih studenata koji su dolazili*." Ž6.
>
> „*Meni su glavni motivi odlaska na studij bili osiguran smještaj u studentskom domu, zatim osiguran upis na faks za prelazak minimalnog bodovnog praga, a imao sam osiguranu stipendiju. Studij je bio kvalitetan, a i sestra mi je već bila na studiju u Zagrebu*." M2.

[2] Stipendija koja je bila namijenjena onim studentima koji su studirali povijest, kroatistiku, etnologiju, tzv. „nacionalnim predmetima" Ž1.

> „*Opcija studiranja u Zagrebu mi se pokazala kao financijski samoodrživa da ne moram ovisiti o roditeljima. Poznanica koja je već studirala u Zagrebu, i njezina sestra isto, su mi rekle o pogodnostima studiranja u Hrvatskoj, oko dobivanja mjesta u studentskim domovima, stipendiranja, mogućnosti rada preko student servisa. Sve mi se to činilo primamljivim*.“ M5.

Glavni istraživački cilj u analizi motiva koji stoje iza odluke studenata da nastave visoko obrazovanje u Hrvatskoj otkrivaju njihovu izrazitu heterogenost i svu kompleksnost društvenih, sigurnosnih, političkih i ekonomskih okolnosti u kojima su donosili svoje odluke. Jedna od karakteristika studenata koji su dolazili u ranijoj etapi tijekom 1990-ih i početkom 2000-ih može se opisati pojmom mehaničke solidarnosti (snažne kohezije, unutargrupne podrške i međusobne sličnosti) Émilea Durkheima. Više sugovornika je u intervjuima opisalo takve karakteristike bliskosti, povezanosti, međusobne upućenosti na suradnju koje smo u istraživanju kodirali kodom „solidarnosti“.

> „*Sam dolazak bio je dobro organiziran. Postojali su taxi linijski prijevozi od Subotice do Vinkovaca pa se vlakom putovalo za Zagreb. Na kolodvoru su nas dočekivali stariji studenti i gospođa* (*ime …) *iz Hrvatske matice iseljenika. Smještaj nam je bio organiziran u studentskom domu Stjepan Radić i ti stariji studenti su nas upoznali s gradom i tako šta i kako dalje*.“ Ž7.

> „*Mi smo osnovali Kolo mladeži u Zagrebu, zavičajni klub, nazvali smo ga po onome kako se nekada davno zvalo*.“ M3.

Sugovornici su nam naveli mjesečne sastanke sa studentima koje je organiziralo Društvo vojvođanskih i podunavskih Hrvata iz Zagreba, sastanke u prostorima Zajednice protjeranih Hrvata Srijema, Bačke i Banata, tribine, putovanja koje je organizirala udruga Hrvatska mladež Bačke i Srijema u Zagrebu, a koja je okupljala nekadašnje i aktivne studente.

Jedan od izazova za studente iz Vojvodine je korištenje hrvatskog standardnog jezika. Ovaj moment je bio od velikog značaja za socijalnu integraciju i kasnije izglede za karijeru i razvoj osobnih i profesionalnih mreža (istraživački cilj 5). Danas velika većina mladih Hrvata u Vojvodini koristi isključivo srpski jezični standard, a iznimno u selima u okolici Subotice i u bačkom Podunavlju i ikavske govore koji se sve više napuštaju jer se doživljavaju manje vrijednima i karakteristikom ruralnih sredina. O jezičnom stanju Hrvata također govori i popis stanovništva u Srbiji u kojem ih je većina svoj materinski jezik navela kao srpski (Popis 2022). Sugovornice navode svoja iskustva s jezičnom adaptacijom na početku studija.

„*Meni su rekli da čim zinem zna se odakle sam zbog mog naglaska. Tada sam saznala da 'dadačem' pa sam to pokušavala ispraviti u svom govoru. Stariji studenti su mi rekli da je bolje da pričam našom ikavicom dok se ne naučim govoriti standardni hrvatski*." Ž4.

„*Kada sam došla u Zagreb bilo je dosta izraza s kojima se nisam susretala u Srbiji pogotovo nekih koji se ne koriste svaki dan. Bilo je i smiješnih situacija. U knjižari sam tražila bombe umjesto mina za tehničku olovku jer su me mine asocirale na neko oružje i u tom trenutku se nisam mogla sjetiti pravog izraza. Mi smo to zvali punjenje za patentice*." Ž5.

Poteškoće u jezičnoj adaptaciji potvrdila su istraživanja među studentima Mađarima, Slovacima i Rumunjima iz Vojvodine na studijima u njihovim matičnim domovinama zbog korištenja dijalekata s puno arhaizama i srbizama u njihovim govorima (Zlatanović i Marusiak 2017, 2024; Lendák-Kabók i dr. 2020).

Istraživački cilj 4 o odlukama studenata o povratku u Vojvodinu ili ostanku u Hrvatskoj ukazao je na dinamičan proces povezanosti studenata s obje zemlje, s obitelji i prijateljima u mjestima podrijetla, ali i s profesionalnim ambicijama i životnim partnerima u Hrvatskoj. Obrazovnu migracija se potvrdila kao složen i dugotrajan proces odlučivanja koji odražava višeslojne etape dinamičnog i dugog boravka u matičnoj domovini. Nalazi su podudarni s istraživanjem obrazovnih migracija autohtonih manjina, mađarskih studenata u Mađarskoj (Váradi 2013). Sugovornici su nam potvrdili preplitanje osobnih, obiteljskih, profesionalnih i drugih čimbenika koji su utjecali na njihove odluke o ostanku u Hrvatskoj ili povratku u Vojvodinu.

„*Zašto se nisam vratio u Suboticu, prije svega pitanje pronalaska posla u struci. Prevagnuli su motivi da ostanem u Zagrebu. U to vrijeme bila je moja cura, danas supruga, i dobio sam posao u struci. Dosta mi je prijatelja tu u Zagrebu i smatram da imam bolju kvalitetu života nego bi mi bila u Srbiji*." M2.

I sugovornica Ž6 izdvaja pronalazak bračnog druga, uz profesionalne razloge, kao jedan od ključnih motiva ostanka u Hrvatskoj:

„Što se tiče povratka ili ostanka ja nisam bila ni za jedno ni za drugo isključivo, niti sam razmišljala ja ću ostati ili vratiti se nego kako se dogodi, a tako se dogodilo da sam upoznala sadašnjeg muža i shvatila sam u biti da sa svojim studijem i nemam neke velike opcije *u Srbiji odnosno u Subotici, jer kad bi se vratila sigurno se ne bih vratila u Niš i eto 'ajmo reći spletom okolnosti tu sam i ostala. Imala sam tu sreću da nađem posao u struci, ali pritom mislim ne sreću da mi je pokucala na vrata, ja sam cijeli faks i studij bila nekako vezana za struku i radila sam i volontirala i zahvaljujući svom tom poslu, tako vjerujem, me je to dovelo tu gdje jesam*." Ž6.

Mogućnost zapošljavanja u obrazovanju hrvatske manjine i rad u struci ponukali su sugovornika M6 na povratak:

> *„Shvatio (sam) kako imam priliku raditi na očuvanja hrvatstva u Srijemu. Znao sam kako postoje mogućnosti uvođenja izbornog predmeta Hrvatski jezik sa elementima nacionalne kulture kao i podizanja razine rada HKC Srijem - Hrvatski dom na veći stupanj što će doprinijeti očuvanju nacionalnog identiteta prvenstveno kod djece*.“ M6.

Drugi sugovornik, M7 koji se vratio u Srijem, je prvo nakon studiranja otišao u SAD, potom se vratio u Zagreb i tražio posao u struci, ali se zbog obiteljskih i poslovnih razloga odlučio na povratak:

> *„U to vrijeme mojim roditeljima se razvijao privatni posao i tada sam odlučio vratiti se doma u želji da im pomognem, da budemo skupa i da ostvarim svoju želju o povratku u rodno mjesto*.“ M7.

Dio sugovornika navodio je da su potpisivali ugovore o stipendijama u kojima je stajalo da će se po završetku studija vratiti u svoja mjesta podrijetla, međutim provedba stavki tih ugovora nije nikad zaživjela niti su zabilježeni slučajevi da je netko sankcioniran zbog nepridržavanja ugovora. Neki su govorili o iskustvima administrativnih zapreka oko nostrifikacije diploma u Srbiji ili upitne izglednosti zaposlenja u struci u slučajevima gdje su kandidati završili studij povijesti ili hrvatskog jezika u Hrvatskoj.

> *„To su nama stalno govorili za povratak i potpisali smo ugovore da ćemo se vratiti. Pa smo onda raspravljali o tome da se ne može očekivati da se vratiš, kako se vratiti. Recimo u mom konkretnom slučaju što bi ja uradio da se vratim, što bi ja tamo mogao raditi, pa i brat. Tako da su onda shvatili da nas ne trebaju tjerati da se vraćamo. Tko se htio vratiti taj se vratio, a tko je želio taj je ostao.*“ (…) „*Recimo* (*ime) *se željela vratiti, i vratila se. Sada predaje u školi*.“ M3.

Student M4, koji još uvijek studira, kao i studentica Ž2 u istom statusu trenutno ne razmišljaju još o povratku ili ostanku i ostavljaju obje opcije otvorenima kao i mogućnost odlaska izvan Hrvatske. Na njihove odluke, temeljem odgovora njihovih starijih kolega, može se očekivati utjecaj više čimbenika za povratak u Vojvodinu ili ostanak u Hrvatskoj, od privatnih, obiteljskih kao i dinamiku gospodarskog razvoja u Srbiji, Hrvatskoj i EU.

Ovo je kvalitativno istraživanje, uz sva ograničenja mogućnosti generaliziranja na studentsku populaciju, pokazalo da je u dosadašnjih više od tri desetljeća samostalnosti Hrvatske ključni čimbenik u privlačenju studenata iz Vojvodine bio vezan uz mogućnosti stipendiranja i državnih politika u području obrazovne mobilnosti studenata. Određene promjene koje su uvedene u stipendiranju studenta pripadnika

hrvatskih autohtonih manjina[3] mogu napraviti određeni balans između odlazaka u Hrvatsku i ostanka mladih na studijskim programima u Srbiji te posljedično njihova trajnog ostanka u zajednici.

ZAKLJUČAK

Među studentima iz Vojvodine postoje brojne sličnosti, ali i određene razlike u motivima za studiranje u Hrvatskoj i one se mogu objasniti sigurnosnim, političkim i ekonomskim kontekstom u vrijeme kada su odlučivali o državi u kojoj će studirati. Glavni poticajni čimbenici koje smo identificirali za odlazak na studij u Hrvatsku 1990-ih uključivali su pokušaje izbjegavanja regrutacije, bijeg od rata i diskriminacije kojoj su bili izloženi zbog svoje nacionalne pripadnosti. Paralelno s ovim sigurnosnim rizicima potisni čimbenici koji su ih pratili bila je svijest o odsustvu životne perspektive pod sankcijama, opća politička nestabilnost i ekonomska stagnacija Srbije. Osjećaj nacionalne pripadnosti i kulturni identitet su navođeni kao važni motivi, ali se pokazalo da su se redovito preklapali s drugim motivima. Ekonomski i društveni čimbenici su se potvrdili kao čest čimbenik koji je utjecao na nastavak sveučilišnog obrazovanja u Hrvatskoj. Mogućnosti studiranja uz zajamčene upisne kvote, sustav stipendija, osiguran smještaj u studentskim domovima za neke od sugovornika su bili primarni motivi koje su navodili. Odluke o povratku u Srbiju ili ostanku u Hrvatskoj su bile iznimno kompleksne i ovisile su o mogućnostima zaposlenja, profesionalnog usavršavanja, administrativnim zaprekama (npr. problemi s nostrificiranjem diploma u slučajevima povratka) i privatnim i obiteljskim razlozima. Relativno brza socijalna integracija studenata u hrvatsko društvo, percipirani bolji izgledi za karijeru i osobne mreže društvenih odnosa potvrđuju u ovom istraživanju izbor većine studenata za ostanak u Hrvatskoj nakon završetka studija.

[3] https://hrvatiizvanrh.gov.hr/natjecaji-574/javni-natjecaj-za-dodjelu-stipendija-studentima-pripadnicima-hrvatskog-naroda-izvan-republike-hrvatske-za-akademsku-godinu-2024-2025/6452?fbclid=IwY2xjawJX871leHRuA2FlbQIxMAABHXKQMxPvaMJSc0K97sNx-2SoWKJaJ9io6Wv4mOlNb9el2SdGQPs0qFf5AA_aem_rQNUXmCsCm-Gi5P3_jvlkg (Pristupljeno 20. siječnja 2025.).

BIBLIOGRAFSKE JEDINICE

Bačić, S. (ur.) (2004-2023). *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*, sv. 1-16. Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.

Beine, M., Docquier, F., i Oden-Defoort, C. (2011). A panel data analysis of the brain gain. *World development*, *39*(4), 523-532. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.03.009

Bieber, F. i Winterhagen, J. (2006). Ethnic violence in Vojvodina: glitch or harbinger of conflicts to come?. https://www.files.ethz.ch/isn/19761/working_paper_27.pdf (pristupljeno 15. siječnja 2025.)

Czimre, K., Toca, V. C., Hegedűs, R., Teperics, K. (2016). Impacts of study-driven international migration on cross-border Co-operations–case study: Debrecen-oradea. *Eurolimes*, *21*, 157–167.

Čapo Žmegač, J. (2005). Ethnically privileged migrants in their new homeland. *Journal of Refugee Studies*, 18(2), 199–215, https://doi.org/10.1093/refuge/fei021

Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia ethnologica Croatica, 22* (1), 11–38. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/62238

Dulić Bako, J. (2023). Demografsko stanje Hrvata u Srbiji na temelju rezultata Popisa 2022. godine. *Godišnjak za znanstvena istraživanja* 15: 143-159

Hemar, E. (ur.) (2011). *Biografski leksikon Hrvata istočnog Srijema*. Libera editio: Hrvatsko akademsko društvo. Zagreb : Subotica.

King, R. (2000). Generalizations from the History of Return Migration. U B. Ghosh (Ur.), *Return Migration: Journey of Hope or Despair?* (7–55). Geneva: International Organization for Migration, United Nations.

Lendák-Kabók, K., Popov, S., i Lendák, I. (2020). The educational migration of substate ethnic minorities on the outskirts of the EU: A case study of Serbia. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, *6*(2): 130–153.

Marušiak, J. i Zlatanović, S. (2020). Slovakia as a safe country–The perspective of the Slovak community members of Vojvodina. *Slovensky Narodopis*, *68*(2), 136-160. https://doi.org/10.2478/se-2020-0008

Njikoš, B. (2001). Osiguran smještaj studentima iz Vojvodine koji studiraju u Hrvatskoj. https://glashrvatske.hrt.hr/hr/hrvatska/osiguran-smjestaj-studentima-iz-vojvodine-3467989 (pristupljeno 12. siječnja 2025.).

Parsons, T. (1978). *Action Theory and the Human Condition*. Free Press. London – New York.

Popis 2022 (2023). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine. Nacionalna pripadnost*. Republika Srbija. Republički zavod za statistiku: Beograd. https://popis2022.stat.gov.rs/sr-latn/popisni-podaci-eksel-tabele/ (pristupljeno 12. siječnja 2025.).

Shuval, J. T. (2000). *Diaspora Migration: Definitional Ambiguities and a Theoretical Paradigm. International Migration, 38*(5), 41–56.doi:10.1111/1468-2435.00127

Stukalina, Y., Roskosa, A. i Pavlyuk, D. (2018). Investigating students' migration decisions in the frame of career management in higher education institutions of Latvia. *International Journal of Educational Management*, *32*(3), 416–430. https://doi.org/10.1108/ijem-09-2016-0200

Tsuda, T. (2003). *Strangers in the Ethnic Homeland*. Columbia University Press.

Tsuda, T. G. (2010). Ethnic return migration and the nation-state: encouraging the diaspora to return "home." *Nations and Nationalism, 16*(4), 616–636. doi:10.1111/j.1469-8129.2010.00444.x

Voutira, E. (2004). Ethnic Greeks from the Former Soviet Union as "Privileged Return Migrants". *Espace, Populations, Societies* 3, 533–544. Preuzeto s https://journals.openedition.org/eps/364?file=1

Wessendorf, S. (2007). 'Roots Migrants': Transnationalism and 'Return' among Second-Generation Italians in Switzerland. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(7), 1083–1102. https://doi.org/10.1080/13691830701541614

Ypi, L. (2016). Sharing the burdens of the brain drain. *Moral Philosophy and Politics*, *3*(1), 37–43. https://doi.org/10.1515/mopp-2015-0024

Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2002). Službeni list SRJ br. 11/2002 https://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/ZAKON-O-ZASTITI-PRAVA-I-SLOBODA-NACIONALNIH-MANJINA040718-CRO.pdf (pristupljeno 15. siječnja 2025.).

Zlatanović, S. i Marušiak, J. (2024). Co-ethnic Migration of Vojvodina Slovaks to Slovakia: Institutional Frameworks and Everyday Practices of Interaction. *Nationalities Papers*, 1-24.

Zlatanović, S., Marusiak. J, (2017). 'Povratna' migracija vojvovđanskih Slovaka i pitanje pripadnosti. *Glasnik Etnografskog instituta SANU LXV*(3), 653-668. Preuzeto s http://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei/article/view/213

Živić, D., Cvikić, S. i Žigmanov, T. (2022). *Demografska i društvena održivost Hrvata u Vojvodini: Demografska i društvena održivost Hrvata u Vojvodini : aktualni trendovi, izazovi i perspektive*. Zagreb : Subotica: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar ; Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata.

Migration and Education: The Case of Croatian Students from Vojvodina at Universities in Croatia

ABSTRACT

The tradition of studying in ancestral homelands is long-standing, particularly among national minorities and the descendants of emigrants, especially in Europe. The motivations driving such students commonly include better educational opportunities, cultural and linguistic connections, and the possibility of easier integration into the labor market of the country where they study. In the case of Croats from Vojvodina, there has been a long tradition of studying at universities within the former Austro-Hungarian Empire, followed by universities in Yugoslavia. Studying in Croatia gained significance during the 20th century, particularly after the political changes of the 1990s. The primary motivations during the periods of war and political uncertainty in the 1990s were national identity and ties to Croatia. Since 2000, due to limited educational and employment opportunities, as well as perceived and real discrimination in the country of residence, the desire for better academic resources and subsequently improved career prospects in the European Union has strengthened. This paper presents the results of qualitative research, based on semi-structured interviews with former and current students from Vojvodina at Croatian universities.

Keywords: *migration, education, Croats, Vojvodina, Croatia*

Otočne migracije i mobilnosti – utjecaj na lokalne zajednice, baštine i razvoj

Olga Orlić
Institut za etnologiju i folkloristiku
olga@ief.hr

UDK: 39
Izvorni znanstveni rad

Stari i *novi* pomorci – transformacije radnih migracija pomoraca u kontekstu profesionalnog i obiteljskog života

SAŽETAK

Suvremeno pomorstvo uvelike se promijenilo pod utjecajem neoliberalnih politika i razvoja tehnologije, a samim time i zanimanje pomoraca doživjelo je određene transformacije. Karijere pomoraca, uz ribarstvo, tradicionalni su izbor dijela stanovništva u pomorskim krajevima Hrvatske. Ovaj specifičan oblik radnih migracija obilježava smjena razdoblja boravaka na brodu i na kopnu te specifična znanja i vještine. Pomorci starije generacije i članovi obitelji pomoraca koje sam intervjuirala na otoku Korčuli tijekom 2024. i na Hvaru 2025. godine, više su puta isticali razliku između iskustva pomoraca starije i novije generacije. S obzirom na to da pomorci čine heterogenu zajednicu prakse, zanimalo me na koji su način navedene promjene u pomorskoj industriji utjecale na njihove karijere i obiteljski život. U istraživanje je uključena i percepcija članova njihovih obitelji. Rezultati ukazuju na način na to da su neoliberalizacija poslovanja i napredak tehnologije do određene mjere olakšali poslovanje i kvalitetu obiteljskog života, ali istodobno smanjili kvalitetu, pa čak i sigurnost poslovanja, dok se kod obiteljskog života i dalje radi o vrlo zahtjevnoj dinamici. Rezultati ukazuju na to da je usporedba razdoblja prije i poslije tih promjena važan istraživački topos.

Ključne riječi: *pomorci, privremene radne migracije, identitet pomorca, obiteljski život pomoraca, otok Korčula, otok Hvar*

UVOD

„Trebaš nas tu okupiti i snimiti“

Prilikom terenskog istraživanja 2007. godine na otoku Korčuli o otočnim identifikacijskim procesima imala sam prilike razgovarati i s nekoliko žena pomoraca, pretežno iz Račišća. Zaintrigirale su me te specifične ženske priče koje su opisivale gorko-slatko životno iskustvo i način života. Osobito me se dojmila priča o tome kako su nekada (prije propasti Mediteranske plovidbe) kapetani podrijetlom s otoka tražili dopuštenje za plovidbu Korčulanskim kanalom kako bi se mogli na specifičan način pozdraviti sa svojim najmilijima i krajem. Svi zainteresirani znali su kada će brod proći, ali dolazak bi se dodatno najavio i trubljenjem. Tada su ljudi okupljali na rivi, mahalo se *lancunima* (plahtama) i s rive i s prozora, pogotovo žene pomoraca. Odgovaralo bi se i s broda, istim načinom. Kapetani su trubili, a franjevci iz orebićkog samostana zvonili su sa zvonika crkve Gospe od Anđela.

> *…kad bi došli u Gruž s bananjerom, onda je on tražio da prođe tu kroz kanal, onda bi žene mahale lancunima, plahtama, dolazi brod, brod bi trubio, cijelo vrijeme kroz kanal, i onda bi se izlazilo mahat; i oni su isto mahali lancunima, bilo je obostrano.*

Ta mi je naracija i zamišljena slika u glavi ostala jedna od najupečatljivijih uspomena s terena. I gotovo 20 godina kasnije sugovornici s Korčule su mi potvrdili postojanje tog običaja sve do zabrane plovidbe većim brodovima Korčulanskim kanalom. Saznala sam i da su se u novije vrijeme počele paliti baklje prilikom prolazaka brodova.

Slika 1. Mahanje *lancunom* prilikom prolaska broda Atlantik Frigo (izgrađen 1989. godine u Splitu) kroz Korčulanski kanal. Fotografija: Tonči Baždarić, 24. prosinca 2009. godine

Slika 2. Mahanje *lancunima* i paljenje baklji prilikom prolaska broda Autum Wave (izgrađen 1993. godine u Danskoj) kroz Korčulanski kanal. Fotografija: Tonči Baždarić, 23. siječnja 2010. godine

Na terensko sam istraživanje krenula upravo s idejom da saznam na koji način funkcioniraju obitelji pomoraca i oni sami, s obzirom na zahtjevan posao koji utječe na specifičnu dinamiku obiteljskog života. Moje pretpostavke o temama koje će se iskristalizirati kao bitne u intervjuima, već su se u prvom razgovoru s pomorcima starije generacije na otoku Korčuli djelomično modificirale, posve u skladu s principima istraživanja prema utemeljenoj teoriji (Glaser i Strauss 1968), zbog njihovih narativa u kojima je jasno bila izražena intrinzična želja za svojevrsnom baštinizacijom njihovih iskustava.[1] Kontinuirano su isticali činjenicu da pomorstvo nije više kao nekad te da postoji bitna razlika između tzv. starih i novih pomoraca. Sličnu retoriku upotrebljavali su i svi sugovornici prilikom sljedećeg terenskog istraživanja na otoku Hvaru. Emska artikulacija potrebe za dokumentiranjem njihovog specifičnog načina života na brodu, odnosno strukture osjećaja (Williams 1965) prije transformacija pomorstva ili poziva na spasiteljsku etnografiju o iskustvima pomorstva koja mlađe genera-

[1] Ovo je istraživanje provedeno u okviru projekta *Etnografije otočnosti – otočne baštine i okolišne budućnosti kao okosnice razvoja otočnih zajednica (BAŠOTOK)* koji je financiran iz Nacionalnoga plana oporavka i otpornosti 2021. – 2026. *Next Generation* EU (Programsko financiranje Instituta za etnologiju folkloristiku, 2024.–2027. šifra projekta: 2011). Izneseni stavovi i mišljenja samo su autorova i ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih."

cije više ne mogu steći, ovaj rad usmjeren je na analizu razlika u iskustvima rada na brodu između starije i novije generacije pomoraca, uključivo i njihov obiteljski život. Osnovna istraživačka pitanja dobila su i vremensku os analize koja je kontekstualizirala iskustva pomoraca u dvjema vremenskim cjelinama – nekoć i sada.

UKRATKO O SUVREMENOM POMORSTVU

„To su ti, moderni pomorci, novi pomorci"

Suvremeno je pomorstvo ogromna industrija koja mobilizira preko 3 milijuna brodova te, prema pojedinim procjenama, gotovo 2 milijuna pomoraca (Aalderton i dr. 2004). Međunarodno udruženje rada (ILO) pomorcem definira (a i ja ću u ovom radu koristiti tu definiciju) kao „bilo koju osobu zaposlenu ili angažiranu na radovima, bilo kojeg oblika, na palubi broda, ne uključujući ratne brodove, uključenog u maritimnu plovidbu". Ova široko postavljena definicija u pomorce uključuje i one osobe koje ne moraju biti dio posade broda, ali posjeduju poseban dokument koji služi za napuštanje države, tranzit do broda ili repatrijaciju (Doumbia-Henry 2003: 135).

Pomorstvo, kao poseban oblik privremenih radnih migracija, od 1960-ih godina počeo je doživljavati velike promjene pod utjecajem nesigurnih globalnih tržišnih tokova i okrupnjavanja nekadašnjih obiteljskih brodarskih tvrtki. Okrupnjavanje je u većini slučajeva dovelo do denacionalizacije takvih tvrtki i stvaranja velikih multinacionalnih brodarskih kompanija. Potreba za konkurentnošću rezultirala je, kao i kod većine ostalih industrija koje posluju po neoliberalnom principu, do rezanja troškova. Najjednostavnije je bilo posegnuti za jeftinijom radnom snagom u ekonomski slabije razvijenim zemljama s pomorskom tradicijom, pa su se pomorci prvi našli na udaru. Također, za poslodavce je zbog nesigurnosti poslovanja postalo isplativije i zapošljavati putem ugovora na određeno vrijeme, a ne plaćati pomorce u stalnom radnom odnosu. Tako su sebi osigurali mogućnost brze reakcije na tržišne nesigurnosti – brzu deaktivaciju i aktivaciju ugovora. Takav neoliberalni pristup doveo je već 1970-ih godina do prekarizacije rada pomoraca. To je, u formalnom smislu, inicirala mogućnost registriranja broda u državi koja nije država brodovlasnika, ali zato mu omogućuje povoljnije uvjete poslovanja[2]. Praksa je započela između dvaju svjetskih ratova, a prve zemlje koje su to omogućile, bile su Honduras, Panama i Liberija. Ubrzo su takve tzv. zastave pogodnosti (engl. *flags of convenience*) postale sve popularnije i počele su ih omogućavati i druge zemlje. Takav je sustav doveo do toga da danas ¾ svih svjetskih pomoraca ima kratkoročne ugovore (Aalderton i dr. 2004).

[2] Zastave pogodnosti (engl. *flags of convenience*) nazivaju se i zastavama neformalnog registriranja brodova (engl. *flags of open registry*), jer se za upis broda redovito ne traže detaljni podaci o nacionalnosti brodovlasnika (https://pomorski.lzmk.hr/clanak/brod-pod-zastavom-pogodnosti).

Naravno, postoje i oni pomorci koji rade na rutama kratke plovidbe, kao što su trajekti koji povezuju kopna i otoke. Aalberg (2012) navodi kako nije rijetkost u Norveškoj da takve pozicije dobivaju iskusniji pomorci na kraju karijere kako bi bili bliže obiteljima. Opstale su i nacionalne kompanije, koje su se također formirale okrupnjavanjem nekadašnjih (često nastalih i za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, poput npr. Jadrolinije, https://tehnika.lzmk.hr/jadrolinija/) manjih brodarskih poduzeća. Neke od tih brodarskih kompanija u Hrvatskoj opstale su do danas (https://hb.hr/korisni-linkovi/), pri čemu, osim nekadašnje Mediteranske plovidbe (sa sjedištem u Korčuli), još samo Rapska (kojoj je glavni cilj povezivanje otoka s kopnom i Lunom na otoku Pagu) i Lošinjska plovidba te Cresko brodogradilište imaju sjedište na otoku. Pojedine kompanije na svom profilu (Jadroplov) jasno navode način zapošljavanja pomoraca – imaju 35 zaposlenika u uredu i 115 pomoraca na ugovore.

Hrvatska je zemlja duge pomorske tradicije, i u brodogradnji i u smislu profesionalnih pomoraca. Zanimanje je pomorca, posebice kapetana, cijenjeno te su i u Hrvatskoj pojedina mjesta, poput npr. Orebića, bila poznata upravo po velikom broju kapetana. Pojedinci su prema podacima koje donosi Ćosić (1996) već u 17. stoljeću, upravo pomoću pomorstva, stekli sredstva za otkupljivanje od kmetstva ili, kasnije, otkup zemljišta koja su nekad članovi njihove obitelji obrađivali. Pojedini radovi nastojali su objediniti iskustva nekadašnjih pomoraca jedrenjaka zabilježena u različitoj literaturi (Vidović 2004). Etnografska istraživanja suvremenog pomorstva na brodovima multinacionalnih ili inozemnih tvrtki nedostaju. S obzirom na iskustvo i dugu tradiciju pomorstva u Hrvatskoj odlazak na strane brodove nije bio rijetkost tijekom povijesti. I danas se takva odluka može sagledati kao svojevrsna strategija akumulacije kapitala (Hodžić 2010), koja je s obzirom na sve ograničenije mogućnosti zapošljavanja u domaćim tvrtkama postala nužnost i za suvremene pomorce iz Hrvatske. Nakon demokratskih promjena 1990-ih te usvajanja neoliberalnog pristupa poslovanju, zapošljavanje putem ugovora postao je gotovo pa standard za većinu pomoraca. Ti su ugovori sa sobom donijeli i znatno kraća razdoblja boravka na brodu. Druga velika promjena uzrokovana je razvojem tehnologija i automatizacijom poslovanja (korištenje satelita prilikom navigacije i komunikacije, postavljanje računala na brod, uključivo i u strojarnice). Te su promjene dovele do mogućnosti smanjenja posade broda, što opet pogoduje praksi smanjivanja troška osoblja za vlasnike kompanija. Stoga danas i puno veći brodovi imaju malobrojniju posadu negoli nekadašnji manji brodovi. Automatizacija poslovanja i navigacija putem satelitskih signala dovele su do veće sigurnosti, ali i kontrole. Razdoblje boravka u lukama se skratilo zbog tehnologije i pritiska za brzinom poslovanja. Pomorci u Hrvatskoj poslove uglavnom nalaze preko agencija za regrutiranje, te se o doprinosima brinu sami, bez ikakvih beneficija u slučaju nezaposlenosti (Nenadić, Jašić i Krajnović 2015).

Zanimanje pomorca dominantno je muška profesija sa snažno izraženim profesionalnim identitetom koji predstavlja važan marker društvene kategorizacije (Aalberg 2024). Pri tome i teži manualni, kao i visokospecijalizirani, poslovi na brodu, plaćeni iznadprosječno u odnosu na primanja u Hrvatskoj, kreiraju još jedan poligon za iskazivanje hegemonijskog maskuliniteta (usp. Matošević 2010, Hazdovac Bajić 2024). Pomorci su posebna podvrsta privremenih radnih migranata koja zbog određenih specifičnosti migratornih tijekova (cirkularni, transverzalni) čini globalnu zajednicu praksi (Lave i Wenger 1991).[3] Zajednice prakse na temelju ovih privremenih radnih migracija karakterizira rad i boravak na omeđenom prostoru, u okviru kojeg pomorci borave i izvan radnog vremena. Profesionalni identitet koji se prelijeva i na osobni, usko je vezan uz specifična znanja i vještine te specifičan način rada. Borovnik (2005: 40) tvrdi da se život pomoraca odvija na rubovima transnacionalizma jer im život na brodu omogućuje uspostavljanje transnacionalnih društvenih veza koje nisu povezane s njihovim nacionalnim identitetom te identifikaciju sa svojom brodskom zajednicom, bez osjećaja *autsajderstva*. U tom su smislu i transnacionalne veze između pomoraca i njihovih obitelji nepotpune i značajno se razlikuju od oblika transnacionalizma radnih migracija ili cirkulacije na stalno mjesto u zemlji domaćinu. Sličan je zaključak donijela i Acejo (2012) istražujući etnografski pomorce s Filipina na brodu, ali i članove njihovih obitelji na kopnu, zaključivši kako usprkos tome što nalikuje transnacionalnim praksama, „uzak opseg integracije na brodu ograničava njihove mogućnosti društvenog angažmana" (Acejo 2012: 83). Steven Vertovec (1999) tvrdi da su pomorci razvili transnacionalni hibridni identitet, a Helen Sampson zaključuje da su takav identitet razvili ploveći međunarodnim vodama između deteritorijaliziranih „hiperprostora" i doma (Sampson, 2005: 255, prema Borovnik 2004).

Specifičnostima života pomoraca, s različitih aspekata, bavi se obimna svjetska literatura, a sve važniji dubinski doprinos pružaju i učestalija kvalitativna istraživanja i etnografije koje uključuju i boravak istraživača na brodovima (Aalberg 2024, Gekaro i Sampson 2021, Acejo 2012, Sampson 2024) ili se pak fokusiraju na žensku stranu plurilokalnih obitelji pomoraca (Sampson 2005, Sampson i Acejo 2012). Rastući korpus radova[4] koje zanimaju specifičnosti života suvremenih hrvatskih pomoraca, uglavnom se fokusira na pravna i sigurnosna pitanja (Učur 2019), a u novije vrijeme inten-

[3] I pojedina druga zanimanja, poput onih naftnih inženjera na platformama, vozača kamiona te vojnika koji sudjeluju u međunarodnim trupama (a popis nije konačan), imaju obilježja takvih privremenih radnih migracija. S iznimkom radnika na naftnim platformama ti poslovi ne uključuju pretežit boravak u ograničenom prostoru.

[4] S obzirom na dugogodišnju tradiciju pomorstva, u Hrvatskoj postoje i specijalizirani časopisi, poput npr. časopisa „Naše more" koji počinje izlaziti još 1919., ali nakon dviju godina dolazi do prekida, sve do 1953. godine. Pojedini radovi danas se mogu smatrati i važnim povijesnim izvorom, dok suvremeni radovi uključuju i analize posvećene zanimanju pomorca te različitim aspektima njihovog rada.

zivirala su se i kvantitativna psihologijska istraživanja usmjerena k razumijevanju odabranih zdravstvenih prediktora (Slišković 2021), zadovoljstva izdvojenim aspektima ugovora i kvalitetom interneta na brodu, povezanih sa zdravljem pomoraca, (Slišković i Penezić 2016), dvojnog obiteljskog života pomoraca iz perspektive partnerica pomoraca (Slišković i Juranko 2019) te istraživanje motivacije za odabir srednjih pomorskih škola (Slišković Galić i Russo 2021). U hrvatskoj su etnologiji radovi i muzejska građa vezani uz more i pomorstvo (uključivo ribarenje i brodogradnju), brojni i važni, ali nedostaju sustavniji radovi koji na kvalitativan način istražuju globalizacijskim trendovima oblikovana iskustva pomoraca. Kvalitativno istraživanje Nikoline Hazdovac Bajić (2024) o načinima na koji pomorci kreiraju svoj prostor na brodu (kao ne-prostor) u kontekstu svoje izolacije, recentnija je iznimka i pokazatelj važnosti teme i pojačanog znanstvenog interesa.

Stoga je cilj ovog istraživanja bilježenje naracije pomoraca i članova njihovih obitelji kako bih analizirala transformacije dinamike takvog bilateralnog transnacionalnog ili čak plurilokalnog obiteljskog načina života, posebice s obzirom na promjene koje su nastupile u načinima obavljanja pomorskog zanimanja pod utjecajem neoliberalizacije pomorskog sektora.

METODOLOGIJA

„to bi bilo dobro, možda, da isto istražite“

Tijekom terenskih istraživanja provedenih u lipnju i rujnu 2024. godine na otoku Korčuli i u siječnju 2025. godine na otoku Hvaru koristila sam kvalitativni metodološki okvir – polustrukturirani dubinski intervju; (Mason 2002). U ta sam dva navrata intervjuirala 13 pomoraca i članova njihovih obitelji.[5] Sugovornici i sugovornice bili su različitih godišta, profesija i iskustava (mala obalna plovidba, duga plovidba). Razgovarala sam i s kapetanima i strojarima, elektroničarima te običnim pomorcima, pripadnicima i tzv. starije i novije generacije, starih od kasnih tridesetih do kasnih sedamdesetih godina života. Razgovarala sam i sa suprugama i djecom pomoraca, od kasnih dvadesetih do kasnih sedamdesetih godina života. To nisu u svim slučajevima bili članovi obitelji intervjuiranih pomoraca, iako sam imala prilike razgovarati i s većinom članova jedne obitelji. Princip odabira sugovornika bio je kroz korištenje postojećih društvenih mreža autorice i projektnog istraživačkog tima, uspostavljenih na otoku Korčuli i Hvaru, te putem daljnjih preporuka samih sugovornika u istraživanju (metoda snježne grude).

[5] U istraživanju je sudjelovao i jedan svjetioničar te jedan brodograditelj, ali njihove narative nisam uključila u ovu analizu.

Okvirna tema život i iskustva pomoraca omogućila mi je da postavljam i određena potpitanja – o motivacijama ili razlozima odabira takvog životnog puta (u slučaju pomoraca), opisu i percepciji poslova i života na brodu nekad i danas te o obiteljskom životu. Osim kod pitanja o motivaciji za taj posao, u većini odgovora kao glavni lajtmotiv ponavljala se usporedba između načina života pomoraca nekad i danas. Čak su i pomorci pripadnici mlađe generacije to spominjali kao činjenicu važnu za razumijevanje njihovog posla i načina života.

Razgovore trajanja od četrdesetak minuta do 2,5 sata transkribirala sam, a sadržaj tako dobivenih tekstova analizirala na način da sam grupirala teme i podteme koje su se javljale kao odgovori na moja pitanja. Veći dio tema bio je predviđen protokolom, ali odgovori su varirali i povremeno odskakali od očekivanog da bi u konačnici doveli do toga da se usporedba života pomoraca i njihovih obitelji nekada i sad nametnula kao ključni *topos* istraživanja.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I NJIHOVA INTERPRETACIJA

„Kažem, danas se to promijenilo…"

Rezultati istraživanja nadilaze predviđeni opseg ovog rada te sam se stoga odlučila fokusirati na odabrane važnije teme (npr. iskustva razdvojenog života članova obitelji ili načina provođenja vremena na brodu) i na one koje su neočekivano iskrsnule tijekom razgovora (npr. osvrta na maritimne sposobnosti suvremenih pomoraca.). Kroz sve se naracije kao potka provlačila usporedba pomorstva nekada i sada, kao svojevrsni *topos* koji pridonosi stvaranju još jednog sloja pomorske baštine koji se gubi napretkom tehnologije, ali i zbog nepovoljnih gospodarskih politika.

Neoliberalizacija pomorstva

„I dogodile su se one promjene da je trebalo poć' na ugovore"

U slučaju domaćih tvrtki koje su se bavile međunarodnom plovidbom upravo je neoliberalizacija načina poslovanja dovela do većih promjena za većinu domaćih pomoraca. Npr. Mediteranska plovidba[6] iz Korčule pružala je lokalnom stanovniš-

[6] Mediteranska plovidba bila je bivše pomorsko poduzeće osnovano 1955. godine kao Korčulansko-pelješka obalna plovidba, preimenovano 1959. godine. U početku je pružalo usluge prijevoza vozila i putnika trajektima i putničkim brodovima male obalne plovidbe, a nakon 1959. godine i velike obalne plovidbe. 1965. godine sklopili su suradnju sa zagrebačkom tvrtkom Voće i specijalizirali se za transport hlađenih tereta. Od 1970. godine pridružili su se Jadroliniji u osiguravanju putnog prometa. Od 1990-ih godina poduzeće se ne uspijeva snaći na slobodnome tržištu, pa postupno prodaje brodove, a 2012. godine proglasilo je stečaj (https://tehnika.lzmk.hr/mediteranska-plovidba/).

tvu mogućnost stalnog zaposlenja za lokalnu tvrtku, a omogućavala je i rad u uredu, tj. na otoku. Međutim, i kod Mediteranske plovidbe već su tijekom ranih 1990-ih *„prešli na ugovore*", kako je izjavio jedan sugovornik *„po uzoru na strane kompanije*". Druga je sugovornica istaknula: *„Zadnjih dvadeset, trideset godina sve je na ugovore, a onda kako te zapadne";* misleći pritom na razdoblja trajanja ugovora, odnosno dinamiku izmjene boravka na brodu i na kopnu, ali i na kvalitetu boravka na brodu (a ovo posljednje iskustvo uvelike je ovisilo o karakteru kapetana, s obzirom na visoku razinu hijerarhiziranosti). U stalnom radnom odnosu su ostali oni koji su plovili na maloj obalnoj plovidbi, dok su pomorci na brodovima duge plovidbe prihvatili promjene, uz napomenu *„Firma je inzistirala".* Plaćanje se obavljalo preko *off-shore* kompanija u stranom vlasništvu, u stranoj valuti i bez obaveze poslodavca na plaćanje mirovinskog i ostalih socijalnih davanja.

> *Plaćali su ih preko* off-shore *kompanija, u valuti, nisu morali plaćati ove dadžbine.*

Zaključak o takvom angažmanu bio je: *„Nije bilo baš, bilo je bolje u stalnom radnom odnosu";* što je pojedine od njih nagnalo da potraže posao „na strancu" gdje su primanja bila znatno viša. Za vrijeme Jugoslavije nije bilo toliko jednostavno ukrcati se „na stranca" zbog kompliciranе papirologije te pojedinci ističu sreću što su si različitim strategijama to uspjeli omogućiti.

U jednom slučaju sadašnji je kapetan u mirovini naveo kako je prvi njegov posao bio kod domaće tvrtke (za vrijeme Jugoslavije) i kako je vrlo brzo tamo shvatio da će mu svjetonazor, koji je usvojio u obitelji (katolička obitelj), biti prepreka u napredovanju. Osim toga, teško je trpio da nižerangirani članovi posade, članovi Partije, donose naredbe za koje nisu kvalificirani. Stoga je svoju karijeru vrlo uspješno nastavio graditi u inozemstvu. S druge strane, tvrtke poput Mediteranske plovidbe omogućile su strojarima i dodatno obrazovanje, što pojedinci koji su tu priliku uspješno iskoristili, smatraju ključnom za svoju daljnju karijeru u inozemstvu: *„To je bi dobar potez*". Zanimanje pomorca u inozemstvu donosi veću zaradu, ponekad čak i 7-8 puta veću na mjesečnoj razini od one koju bi pomorac, koji nema pomorsko obrazovanje, mogao ostvariti na redovnom poslu na kopnu. Stoga ni ne čudi da mnogi ostaju i usprkos činjenici da im je bilo teško.

> *Ja bih promijenio, ali... zasad ne.*
>
> *Imali smo dobre zarade, naravno, bolje nego na Mediteranskoj.*

Nove tehnologije omogućile su veću sigurnost, ali znatno veću birokraciju, koja je, kako navodi sugovornik kapetan, u nekim slučajevima nepotrebna, ali je svakako opterećujuća. Suvremene tehnologije i sigurnosni protokoli povećali su sigurnost, ali su zato nametnuli i veće kontrole kretanja samog broda. Iz tog razloga, mnogi se stariji pomorci s nostalgijom sjećaju kako su mogli stati na par sati, loviti ribu i orga-

nizirati zabave, dok je danas bilo kakvo neopravdano zaustavljanje odmah vidljivo i podložno kontroli.

> *Dosta je napornije navigavanje. A mi smo se družili na brodu. Znali smo ispeć' janjca, znali stat', hvatat' ribu i feštižat'.*
>
> *Danas vas prate satelitom, ako vide da se brod zaustavi, zovu:* Ej, zašto ste stali, što se događa? *To prije nije bilo tako. Nema slobode. Pazi se na svaki momenat. Da se što manje troši, da brod bude što efikasniji.*
>
> *I onda u ono doba su brodovi stali puno duže u luci. Nego danas. Danas to dođe, istovari i odmah ide natrag.*

Skratila su se razdoblja boravka na brodu, što u načelu svima bolje odgovara. Ipak jedan pomorac, koji je prekinuo ploviti i nastavio raditi u uredu, s nostalgijom se sjeća svojih putovanja u nekoliko godina.

> *To mi rečemo vijađ. Ja sam prvi vijađ napravio 11 i pol mjeseci. Danas su ugovori i uglavnom su od 4, 5, sumnjam da neko više 6 mjeseci. Nekad su bili ugovori 9 mjeseci, ovisilo je kako koja kompanija. Sa ovin kompanijama našima smo plovili, gledali smo uvik da budemo zimi na brodovima, na navigaciji, a da liti da dođemo doma…na galebarenje (smijeh). I to je izumrlo, i toga više nema… Kad smo bili mladi, tad nisam bio oženjen.*
>
> *Dugo, i muž i otac, prije, u Mediteranskoj, često su bili skupa na brodu, po 14, 15 mjeseci im se dogodilo jednom, dva puta…*

Zaustavljanje u lukama, sjećaju se stariji pomorci, nekada je bilo dugotrajnije i omogućavalo je u pojedinim slučajevima detaljno upoznavanje grada u koji se pristalo. Moj se sugovornik sjeća boravka u Lenjingradu od mjesec i pol dana, razgledavanja muzeja. Danas se, na njihovu žalost, u luci ostaje samo dok se ne obavi zadatak, pri čemu mnogi od pomoraca ni ne izlaze na kopno.

S druge strane, i nekad i danas, supruge i obitelj (pogotovo predškolska djeca) mogli su pratiti pomorce na nekim od njihovih putovanja. Tako su i mnoge supruge, pogotovo starijih pomoraca, putovale s njima.

> *A isto tako sam negdje sve do škole, negdje sedme godine, svako ljeto s njima bila po tri mjeseca na brodu. Navegali smo, po tri mjeseca bi bili s njime, a mama i duže. Mama ima staža pomorskoga. Mama nije nikad radila, ne, ona nije radila. Studirala je, završila, ali nikada nije radila. Ona se baš nekako prilagodila njegovome životu. I uživala je odlazit na brod. Obašla je cijeli svijet. I ja i sestra dosta.*

Jedan od sugovornika, iz obitelji pomoraca podrijetlom iz Splita, koji je tijekom cijelog intervjua bio izrazito analitičan, ali i kritičan prema pomorcima s kojima je

imao doticaja i prema utjecaju tog zanimanja na obiteljski život, istaknuo je kako on osobno ne uočava ni jednu dobru stvar za kvalitetan obiteljski život kod zanimanja pomorca, osim financijskog aspekta. Štoviše, on smatra da to zanimanje djeluje „*razarajuće*“ za obitelj.

Nažalost, osim financijske koristi, opet ću reći, ja ne vidim niti jednu drugu.

Obiteljski život

„Znači… Nije lako“

Obiteljski život pomoraca i članova njihovih obitelji specifičan je i zanimljiv je istraživačima (Sampson 2005, Sampson i Acejo 2016, Slišković i Juranko 2019). Žene pomoraca (i iseljenika) u Hrvatskoj prati nadimak „bijele udovice“, s obzirom na nekadašnju često i vrlo dugotrajnu razdvojenost. Koja je od njih zahtijevala potpuno preuzimanje odgovornosti za kućanstvo i obitelj. Iz današnje perspektive, pojedinim je sugovornicima teško i zamisliti toliko dugu razdvojenost.

„Ova prije, prije vremena i to, ne znan. Iako neke, neke sigurno stvari vride i za prije. Tipa da je žena ta koja ovde, u xxx, naučila šest miseci bit bez njega, godinu dana bit bez njega. To je sigurno naučila,

ja znam, eto, jedino to, kako bi bilo ženama grozno, pa ih ne bi bilo po godinu dana. Dođu doma, naprave dijete, odu ća, opet ih nema i to je to.“

U pojedinim slučajevima znalo se dogoditi da su očevi svoje dijete vidjeli tek po povratku s putovanja ili je znalo proći preko godinu dana nakon što je pomorac imao prilike vidjeti i upoznati dijete koje je kao novorođenče ostavio prilikom odlaska na put.

Recimo kad se moja sestra rodila, ona se rodila u 9. mjesecu ‘84, i mama je iz rodilišta došla tu, isto je bio s brodom tu, donila je XY [sestru] pokazat, i tek za 14 mjeseci ju je vidio sljedeći put.

Povremeno razdvojen život zahtijevao je intenzivniji i kontinuiraniji angažman supruga oko svih kućanskih poslova, od gradnje kuće pa do odgoja djece i obiteljskih društvenih događanja.

Ali bit’ supruga, pomorca, što je meni nivesta jedna, i druga… Ovde kažu da žene nose tri kantuna kuće. A one nose četri. I rođendane, smrti, krizme, vjenčanja, rođenja… U puno, puno, puno tih primjera one su same.

Ipak i u tom se režimu izmjenjuju razdoblja odvojenosti i zajedničkog života, nekoliko je sugovornica jasno istaknulo da su tijekom radnog vijeka „pola vremena proveli zajedno kao obitelj“, a toga su svjesna i djeca.

Kad gledaš, ja sam, znači, sa osamnaest godina - on je praktički devet godina mog života na brodu…

Bilo je vremena kad bi ljudi bili po godinu dvije na brodu. Kad ne bi vidjeli obitelj toliko dugo. Kad bi došli doma, dijete već hoda. A kad je pošo, još se nije rodilo.

Taman je bilo da smo pucali, ja doma i on na brodu. Aha. Pucali smo već po šavovima, da. I onda ipak... Četiri-četiri. Onda kad je prešao na ovi kruzer, pa je bilo dva i po mjeseca. E, to je taman bila mjera.

Također, kontinuirana izmjena razdoblja razdvojenosti i zajedničkog života bila je zahtjevna za sve članove obitelji, iako pojedine sugovornice ističu kao pozitivnu činjenicu da upravo zbog toga svađi nije bilo.

Recimo, meni je muž, onda, kad sam se udala, najviše što je bi na brodu, bi je osam miseci. I on je doša' posli osam miseci, pazi, osam miseci, kad je on odvojen od tebe… Ti trebaš vremena da se ti privikneš na njega… A dica da ne govorimo. I taman što si se priviknuo, on ponovo ide ća… To je… Pasji život. Rekla sam, ne bi nikomu to preporučila… (uzdah)

Sad su kratki ugovori, pa ajde, nekako se to uklopi, iako i, i ne možeš niti to uklopit, jer svaki minut koji ti izgubiš od obitelji je dragocjen.

Jedina dobra stvar toga njegovog posla je da se ne možemo posvadit. Za neki zdrav odnos, da si zajedno malo, pa onda nisi zajedno, je to super. Da. A za druge stvari nije.

Povratkom pomorca, kojemu je i samom potrebno razdoblje prilagodbe, ustaljena obiteljska dinamika članova na kopnu mijenja se, a to zahtijeva prilagodbu koja nije jednostavna. Djeca su uočila da ponekad očevi inzistiraju na rasporedu obroka (ili barem ručka) na koji su naučili na brodu. Pomorci su istakli da je taj ritam na svim brodovima identičan – doručak je u 7, pauza za kavu je u 10, ručak u podne, večera u 18 sati. Neki od njih teško se privikavaju na promjene ponašanja djece u pubertetu ili se teže uključuju u praćenje dječjih obaveza. Sugovornice s kojima sam razgovarala, ističu da su njihovi muževi posvećeni djeci, što ovisi o osobnosti, ali možda i činjenici da su, u jednom slučaju, već zreliji ušli u drugi brak.

Većina ovih iskustava svjedoči o teškoćama i izazovima s kojima se nose pomorci i članovi njihovih obitelji. S druge pak strane, jedan je sugovornik iz Splita u tom gradu uočio postojanje specifične supkulture pomoraca koji se tijekom slobodnih dana na kopnu ponašaju kao vječni mladići, bez pretjeranih obiteljskih obaveza (iako ih pojedini imaju), koji sad imaju i financijske mogućnosti za kupovanje statusnih simbola. Nabava motora, novog automobila, čak i prije nekretnine, te njihova česta zamjena novim modelima (kao i u slučaju ostalih uređaja) otkriva potrebu za iskazi-

vanjem statusa. Prema tom uvidu, takvi pomorci često mijenjaju partnerice, neovisno o bračnom statusu (uz napomenu i da je i sa ženske strane „znalo biti svega“). Takvi „dinaroidni“ tipovi (misleći pri tom na patrijarhalne obrasce ponašanja), riječima mojeg sugovornika, suprugama daju novac za redovite obiteljske potrebe, ali često od njih pritom traže i objašnjenja za što će se točno potrošiti taj novac. Zarađeni novac percipiraju kao isključivo svoj, a davanje dijela tog novca supruzi na raspolaganje zahtijeva dodatna objašnjenja oko učinjenih troškova i ovisi, u konačnici, o njihovoj dobroj volji. Pritom većina njih ne nastoji, dok su kod kuće, provoditi vrijeme sa svojom obitelji, već vrijeme provode u međusobnom druženju u kafićima ili ispunjeno nekim drugim vlastitim interesima. Kao posljedicu toga, uočio je i na vlastitom primjeru, takvi očevi svoju djecu često niti ne poznaju kao osobe, ne znaju njihove interese i navike, a istodobno su tijekom boravka na kopnu pokušavali (neuspješno) uspostaviti očinski autoritet. Tako potvrđuju svoj hegemonijski maskulinitet potkrijepljen uspješno stečenim statusom hranitelja obitelji (usp. Hazdovac Bajić 2024), odnosno patrijarhalne obrasce ponašanja.

Sugovornice (supruge i kćerke pomoraca) navode sjećanja o tome koliko je djeci ili njima samima nedostajao povremeno odsutan roditelj.

> *Mislim, falio mi je užasno… Najgori su bili odlasci, to mi je baš bilo šokovito kad bi išli na brod.*
>
> *Možda je ženskoj djeci bilo lakše jer nije toliko tata nedostajao.*
>
> *E sad, imamo dva sina, koji su odrastali uz tatu… Kad je bio doma. Ali čini mi se da im je baš nekako fali, da bi bilo bolje da nije navegava kad su bili mali, da više bude uz njih.*

Upravo je dugotrajnija usmjerenost na majku (i obrnuto) mogla rezultirati i određenim osjećajem ljubomore kod djece.

> *Moj ovi mali unuk, njemu je sad otac takmac kad dođe doma… Recimo, jer ovaj sa, većinon je s materon. I sad kad mu otac dođe doma, normalno, on je njemu takmac… I jednostavno ne može ga… Nekad, kad čujem kakve riječi izgovori… da se naježim. Voli bi da ide ća. Zašto je doša?*

Jedna je supruga kapetana istaknula posebnost karaktera kapetana, ali i njihovih partnerica, s obzirom na zahtjevan posao i razdvojen život, ali i na mogućnost vođenja nešto drugačijeg života od ostatka društva, reflektirajući se na mogućnost kvalitetnog načina provođenja slobodnog vremena koje im je na raspolaganju.

> *Kapetani su specijalni ljudi. A da ti možeš njega kao žena pratit, isto moraš bit ili malo luda, ili malo drugačija od sistema u kojem živimo.*

Druženje na brodu i izvan broda

„Prije su se ljudi poznavali, družili, sada ga ne vidite."

Neoliberalizacija pomorskog sektora rezultirala je zapošljavanjem jeftinije radne snage s različitih dijelova svijeta, a napredak tehnologije omogućio je toliko željeno smanjivanje broja posade, odnosno njihovih troškova. Sadašnje su posade na većim brodovima malobrojnije od nekadašnjeg broja članova posade na manjem brodu. Iako je neminovno da se kreira određena zajednica prakse i određena povezanost članova posade, opterećenost poslom je veća, a to stvara preduvjete za smanjivanje društvenih interakcija i veći međusobni angažman, kao u slučajevima plovidbe na npr. Mediteranskoj plovidbi, kada su posade ponekad lokalno i obiteljski povezane. I pripadnici mlađe i starije generacije intervjuiranih pomoraca slažu se da druženja na brodu više nema u tolikoj mjeri. Posade su manje, opterećenje poslom je veće tako da, riječima jednog pomorca: *Nakon posla jedva čekate biti na miru*. Narativi o umoru u skladu su s onime što je Sampson (2005) primijetila o pomorcima na teretnim brodovima koji nemaju toliko dobre uvjete kao npr. pomorci na putničkim brodovima koji na raspolaganju imaju teretane, kina, restorane i dr. S druge strane obje generacije pomoraca ističu da su internet i društvene mreže dovele do toga da neposredni kontakt i druženje više nisu nužnost te da druženje postoji, ali je „jako loše".

> *Sve, sve tu postoji, te stvari* [sugovornik misli na teretanu, kino, pušačku prostoriju i ostale prostorije namijenjene izvanposlovnim aktivnostima pomoraca, što znači da na njegovom brodu to postoji].
>
> *Tako da imate vrijeme izgubiti, ali više volimo biti sami, kako biste rekli, ovo. Nakon posla vam je puna kapa svega.*
>
> *Nema tu nekog upoznavanja, nego svaki zna svoj posao i dere i to je to.*

Na moj upit ima li to veze s kraćim boravcima na brodu, dobila sam odgovor da to ima veze s načinom na koji danas mlađe generacije funkcioniraju.

> *Ma nema veze s tim, nije veze s tim. Jednostavno tako ti, pogotovo ti mladi ljudi su naučili sa drugačijom komunikacijom i sve to skupa, ali ne shvaćaju bit, recimo, struke ili nečega.*
>
> *Ne, toliko su odvojeni od svega jer nije bi…. On završi posa neki koji odradi i koji mora odraditi ili kako bilo, ne? I on se više ne druži sa njim, on je u kabinu, uzme laptop ili razgovara preko* WhatsAppa *ili šta zna, vi nikoga ne vidite. Prije su se družili u salonu, bili su rođendani tamo i bilo se nešto uvik, bilo je, neke šale su zbijali, ne? Danas su to, reko bi, mrtvi brodovi.*

Ono što je Helen Sampson (2005) zaključila, a moji sugovornici nisu izrijekom spomenuli, jest da je nedostatak druženja izvan broda i na brodu uzrokovan umorom, te da

se mnogi od pomoraca naprosto žele odmoriti za sljedeći radni dan, kako ne bi uzrokovali kakvu nesreću, nesreću uzrokovanu umorom (Acejo 2012).

Maritimna znanja i vještine

„Prije se plovilo, ima se sekstant, kronometar i zvijezde".

U gornjem odjeljku osvrnula sam se na činjenicu koju kritiziraju pripadnici obiju generacija pomoraca – smanjivanje broja članova posade do kojeg dolazi upravo zbog automatizacije poslova i uporabe različitih tehnologija, koja utječe na smanjene društvene interakcije na brodu. Osim toga, pomorci starije generacije, s kojima sam razgovarala, zamijetili su još jednu, meni neočekivanu, negativnu posljedicu kontinuiranog oslanjanja isključivo na tehnologiju – gubitak maritimnih vještina. Tako je jedan sugovornik, kapetan, prepričao svoj razgovor s polaznikom više pomorske škole, koji na njegov upit nije znao prepoznati zvijezdu na nebu.

> *Tako da, ne znam, gubi se onaj osnovni… Da ne govorimo o maritimnim sposobnostima ljudi, to je danas – niko ništa ne zna*.

Pri tome ističe kako pretjerano oslanjanje na tehnologiju nikad nije dobra stvar, već se moraju znati stare vještine.

> *Danas vi imate ovo* [pokazuje na mobitel], *vi možete s ovim doći iz Evrope u Ameriku bez misliti. A prije ste morali znat šta radite. Ali kada bi danas neko zaključao ove satelite, ne znam šta bi se dogodilo. Jer ovi mladi ne zna izračunati poziciju po zvijezdama.*

Slično su primijetili i pojedini drugi pomorci, ističući kako kapetan danas ne mora ni vidjet more (što je kapetan opovrgnuo!). S druge pak strane, pripadnik mlađe generacije pomoraca nije se složio s ovim zaključkom da mlađi časnici ne znaju „stare" vještine, s obzirom na to da ih moraju savladati tijekom formalnog obrazovanja, ali je i on istaknuo kako ta stara znanja i vještine više nisu rutinizirana. Pojedina istraživanja (Aalberg 2024), koja također izvještavaju o negativnim stavovima pomoraca o upotrebi tehnologije, pokazuju da vještine „dobrog pomorstva" mogu opstati usprkos i unatoč automatizaciji posla.

ZAKLJUČAK

„I mislim, to više nije pomorstvo, to je malo previše komercijalno…"

Rezultati istraživanja pokazuju kako se naracije o iskustvu pomoraca i članova njihovih obitelji grupiraju oko dvaju vremenskih razdoblja – onog prije i onog poslije uključivanja na globalno neoliberalno tržište rada. U slučaju sugovornika s otoka Korčule

i Hvara transformacije pomorstva dovele su do velikih razlika u načinu života i posla između starijih i mlađih generacija. Starija generacija pomoraca uočila je da njihova iskustva predstavljaju specifičnu (radnu) kulturu razdoblja (prema Williams 1965), koju obilježava jedinstvena struktura osjećaja. Dio je njih izrazio želju i potrebu da se ta struktura osjećaja dokumentira i baštinizira.

Pomorci starije generacije plovili su, barem na početcima svojih karijera, na brodovima domaćih tvrtki (Mediteranska plovidba, Jadroplov…), pri čemu su imali stalno zaposlenje. To je omogućilo pojedincima da se nakon završetka aktivnog plovljenja prebace na uredski posao na kopnu, u okviru iste tvrtke. Oni koji su se u to vrijeme već odlučili za rad za strane tvrtke, ranije su se susreli s ugovorima i prekarnom pozicijom pomorca na globalnom tržištu rada. To je 1990-ih zahvatilo i hrvatske brodske tvrtke, koje su pomorce na dugim plovidbama prebacili na kratkoročne ugovore. Osim što su im poslovi bili stalni, pomorci starije generacije na brodu su provodili duža razdoblja, što je otežavalo obiteljski život. Svi ističu kako su duga razdoblja na brodu bila teška za izdržati, i njima i članovima njihovih obitelji, a dodatno je to otežavala činjenica da se komunikacija odvijala putem pisama i radiostanica, tamo gdje je to bilo moguće. S druge pak strane isti sugovornici ističu kako je broj članova posade bio znatno veći, radilo se, najčešće, sa sunarodnjacima i sumještanima, ponekad čak i rođacima, s kojima su dijelili ne samo zajednički jezik, već i interese. Stoga se svi s nostalgijom sjećaju razdoblja kad nisu bili praćeni satelitima i kad su mogli i „nestati“ (što je, naravno, bio znak za brigu), ali i nakratko se zaustaviti kako bi lovili ribu ili priredili zabavu. Razdoblja boravka u lukama bila su dovoljno duga da pomorci stignu i upoznati luku i grad u koji su pristali, družiti se u specijaliziranim klubovima za pomorce, odlaziti na izlete u unutrašnjost. Iako ne dijele svi idilična iskustva s hrvatskih brodova, svi se slažu da je „prije“ bilo više druženja i slobode.

Pomorci starije generacije koji su počeli ploviti putem ugovora na brodovima opremljenim suvremenom tehnologijom u mogućnosti su usporediti svoja iskustva prije i poslije.

Suvremeni pomorci zapošljavaju se na ugovore prema kojima su najčešće po dva i pol ili tri mjeseca, najviše 6 mjeseci, na brodu te isto toliko na kopnu. Oni ističu da su sada posade malobrojnije, ali da se vrijeme na brodu maksimalno iskorištava, rjeđe su situacije zajedničkog druženja, a boravci u lukama ne omogućuju duže (a ponekad nikakvo) razgledavanje i izlete (usp. Sampson 2024). Posao se automatizirao i pojednostavio, sigurnost povećala, ali su se povećali kontrola i birokracija, pogotovo časnicima i kapetanima. Iskazi pojedinaca potvrđuju već uočenu situaciju da se na teretnim brodovima (pogotovo u odnosu na putničke) ne radi dovoljno na tome da se uvjeti za pomorce značajnije poboljšaju (ibid.), dok je situacija na putničkim brodovima ipak bolja. Posade su sada multinacionalne, a internet i društvene mreže doprinose boljoj komunikaciji s članovima obitelji na kopnu, ali i rjeđem međusobnom

druženju članova posade. Kapetani i strojari s kojima sam razgovarala, uočili su kako napredak tehnologije dovodi do gubitka određenih vještina, odnosno do nemogućnosti savladavanja rutine korištenja pojedinih instrumenata (npr. sekstanta) ključnih za tradicionalan način navigacije, i to zbog sustavnog i kontinuiranog oslanjanja na digitalnu tehnologiju. To naravno ne znači da pomorci ne posjeduju znanja i vještine, nego da ih nisu u prilici prakticirati ni steći rutinu korištenja. Starija generacija pomoraca smatra takav postepen gubitak maritimnih sposobnosti izrazito negativnom posljedicom pretjeranog oslanjanja na digitalnu tehnologiju.

Suvremeni su ugovori doveli do skraćivanja razdoblja boravka na brodu, što je, ističu svi sugovornici, pozitivno utjecalo na dinamiku obiteljskog života. S druge strane, iako lukrativna zarada koju omogućuje rad za inozemne tvrtke omogućuje financijsku sigurnost obiteljima pomoraca, ugovori nisu stalni, a pozicija pomoraca je prekarna. Također, iznadprosječna primanja (u hrvatskom kontekstu) pomoraca mogu, u određenim kontekstima, i negativno utjecati na obiteljski život, prema pojedinim iskustvima i zapažanjima sugovornika u istraživanju. Pojedinci koji su „više obiteljski tipovi“, riječima jedne sugovornice, posvećivali su više vremena obitelji, poljoprivrednom imanju ili drugim obiteljskim poslovima. Istodobno, prema iskustvima i zapažanjima drugog sugovornika, postoji svojevrsna „supkultura“ pomoraca (uočio ih je u Splitu), u kojoj pojedincima posao koji donosi status hranitelja obitelji, omogućuje nastavak života bez uključivanja u obiteljske obaveze, nerijetko trošenje novca na različite statusne simbole te reprodukciju patrijarhalnih obrazaca ponašanja (što nije nužno, kako ističe i sam sugovornik specifično samo za zanimanje pomorca). Takav hegemonijski maskulinitet često izaziva trzavice u braku ili vezi.

Razdoblje međusobnog privikavanja članova obitelji nakon povratka pomorca na kopno bilo je zahtjevnije nakon njegovog dužeg izbivanja na moru, ali to ne znači da je to prilagođavanje danas, kad su ta izbivanja kraća, jednostavno. Razdoblja prije odlaska na brod uvijek su popraćena određenom razinom nervoze. Djeca se osobito teško privikavaju na izostanke oca, pogotovo u mlađoj dobi kada neka od njih i traže dodatnu pažnju. S druge strane, očevi u razdoblju kad su na kopnu, pokušavaju uspostaviti autoritet, što im ne polazi uvijek za rukom i također može izazvati dodatne tenzije. Bave li se pri tom odgojem djeteta aktivno ili pasivno, igra određenu ulogu u pokušajima uspostave autoriteta.

Čini se da se s jedne strane zajednica prakse pomoraca pod utjecajem suvremenih tehnologija postupno rastače u smislu druženja i solidarnosti. S druge strane, kraći boravci na brodu omogućuju obiteljima nešto jednostavniji obiteljski život, koji i dalje ostaje vrlo izazovan i nimalo lak te se opet odvija plurilokalno. Sloboda koju su pomorci starije generacije imali u pojedinim segmentima, također nestaje zbog kraćeg boravka u luci i suvremenih tehnologija. Sigurnost, koja se nominalno postiže upravo pomoću napredne tehnologije, prema mišljenjima pojedinaca, često

ima i svoje naličje. Upravo tehnologija omogućuje smanjenje broja članova posade, što predstavlja određen sigurnosni rizik, između ostalog i zbog radnog opterećenja posade (usp. Samson 2024).

Ovo istraživanje potvrđuje sve do sada u literaturi uočene specifičnosti života suvremenih pomoraca, s tom razlikom da upravo usporedba s iskustvima starije generacije pomoraca omogućuje dublji uvid u načine na koji su transformacije u sektoru pomorstva utjecale na sam posao i način života na brodu te na obiteljski život.

Istodobno je upravo iskazana želja starijih pomoraca za baštinizacijom njihovih nekadašnjih iskustava iznjedrila kao važnu temu usporedbu iskustava starije i novije generacije pomoraca. U okviru opsega ovog rada nije bilo moguće u potpunosti prenijeti sve aspekte obuhvaćene njihovim naracijama te prenijeti brojne nijanse uočene u intervjuima. Nastavak ovog istraživanja omogućit će produbljivanje uvida u pojedinačna iskustva pomoraca i članova njihovih obitelji te iskustva različitih grupacija (ili čak supkultura?) pomoraca (npr. onih koji žive u ruralnim i urbanim sredinama, manjim i većim gradovima i slično) te pridonijeti razumijevanju specifičnosti njihovog zanimanja, ali i njihovom životu unutar lokalnih zajednica te mogućim utjecajima na njih. Želja za baštinizacijom iskustava starije generacije pomoraca pokazatelj je da su ta iskustva važna i za njihov osjećaj identiteta, pogotovo u kontekstu šire zajednice.

LIETRATURA

Aalberg A. Lein. 2024. Seamanship in the Age of Automation: Reduced Practical Wisdom? Observations from Fieldwork on Automated Car Ferries in Norway, *Public Anthropologist* 6 /2. 342–371.

Acejo, Iris. 2012. Seafarers and Transnationalism: Ways of Belongingness Ashore and Aboard. *Journal of Intercultural Studies* 33/1. 69 – 84.

Alderton, Tony; Bloor, Michael; Kahveci, Erol.; Lane, Tony; Sampson, Helen; Thomas, Michelle.; Winchester, Nik.; Wu, Bin.; Zhao, Minghua 2004. *The Global Seafarer: Living and Working Conditions in Globalized Industry*.: ILO. Geneva

Borovnik, Maria. 2005. Seafarers' 'maritime culture' and the 'I-Kiribati way of life': the formation of flexible identities?. *Singapore journal of tropical geography* 26/2. 132–150. https://doi.org/10.1111/j.0129-7619.2005.00210.x

Ćosić, Stjepan. 1996. Kapetani i brodski pisari iz općine Orebić godine 1817. *Naše more* 43/1-2. 55–58.

Doumbia-Henry, Cleopatra. 2003. Current Maritime Labour Law Issues – An Internationally Uniform Identity Document for Seafarers. *WMU Journal of Maritime Affairs* 2. 129– 148.

Gekara, Viktor Oyaro; Sampson, Helen. (ur.) 2021. *The World of the Seafarer. Qualitative Accounts of Working in the Global Shipping Industr*y. Springer

Glaser, Barney G.; Strauss Anselm L. 1967. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research.* Aldine. Chicago.

Hazdovac Bajić Nikolina. 2024. Floating Homes: Homemaking Practices among Seafarers as Strategies against Isolation. *Traditiones, 53*, 37–62 -37–62.

Hazdovac Bajić, Nikolina. 2024. Floating Homes: Homemaking Practices among Seafarers as Strategies against Isolation. *Traditiones* 53/2. 37–62. 10.3986/traditio2024530203

Hodžić, Alija. 2010. Mobilnost i socio-prostorno restrukturiranje. *Sociologija i prostor* 48 /2 (187). 151–171.

Hrvatska brodogradnja. *Korisni linkovi*. https://hb.hr/korisni-linkovi/ (pristupljeno 2. prosinca 2024.)

Hrvatska tehnička enciklopedija. Jadrolinija. https://tehnika.lzmk.hr/jadrolinija (pristupljeno 20. siječnja 2025.)

Hrvatska tehnička enciklopedija. *Mediteranska plovidba*. https://tehnika.lzmk.hr/mediteranska-plovidba/ (pristupljeno 20. siječnja 2025.)

Karničnik, Igor; Švetak, Jelenko. 2011. A survey of mariners' opinions on using electronic charts. *Pomorstvo* 25 /2. 313 – 318.

Lave, Jean; Wenger, Etienne. 1991. *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge University Press. Cambridge.

Mason, Jennifer. 2002. *Qualitative Researching*. 2nd Edition. Sage Publications. London.

Matošević, Andrea. 2010. Industry forging masculinity: "tough men", hard labour and identity. *Narodna umjetnost* 47/1. 29–47.

Nenadić, Andrija; Jašić, Dražen; Krajnović, Aleksandra. 2015. Sociological aspects of seafarers'life and work and management styles in shipping. *Tranzicija* 17/36. 25–40.

Pomorski leksikon (1990), mrežno izdanje. *Brod pod zastavom pogodnosti.* https://pomorski.lzmk.hr/clanak/brod-pod-zastavom-pogodnosti (pristupljeno 5- prosinca 2024.)

Sampson, Helen. 2005. Left high and dry? The lives of women married to seafarers in Goa and Mumbai. *Ethnography* 6/1. 61–85.

Sampson, Helen. 2024. *Sea-Time. An Ethnographic Adventure.* Routledge

Sampson, Helen; Acejo, Iris. 2016. 'Keeping your seat warm': The role of seafarers' wives in the maintenance of social status and societal place. *Migrant Workers:*

Social Identity, Occupational Challenges and Health Practices. Ur. Qingwen, Xu; Jordan, Lucy P. Nova Science Publishers. New York.

Slišković, Ana, Galić, Marko; Russo, Andrea. 2021. Motivacijski čimbenici u odabiru pomorske karijere: deskriptivno istraživanje na hrvatskim učenicima i studentima pomorstva. *Društvena istraživanja* 30/1. 93–113. https://doi.org/10.5559/di.30.1.05

Slišković, Ana. 2021. Indeks tjelesne mase, prehrana, tjelovježba i zadovoljstvo pomorskim poslom, kao prediktori subjektivnog zdravlja hrvatskih pomoraca: pilot istraživanje. *Medica Jadertina* 51/4. 311–320.

Slišković, Ana; Juranko, Ariana. 2019. Dual life of seafarers' families: descriptive study of perspectives of seafarers' partners. *Community, Work & Family*, *22*/5. 629–646. https://doi.org/10.1080/13668803.2019.1579172

Slišković, Ana; Penezić, Zvjezdan. 2016. Provjera povezanosti različitih aspekata ugovora i dostupnosti interneta na brodu sa zadovoljstvom poslom i životom te zdravljem pomoraca. *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju* 67/4. 351–361. https://doi.org/10.1515/aiht-2016-67-2785

Učur, Marinko Đ. 2019. Hrvatski pomorci na brodovima u međunarodnoj plovidbi sklopili nacionalni kolektivni ugovor (2019. – 2020.). *Naše more* 66/3. 22–30.

Vertovec, Steven. 1999. Conceiving and researching transnationalism, *Ethnic and Racial Studies* 22/2. 447–462.

Vidović, Radovan. 2004. *Život pod jedrima*. Splitski književni krug. Split.

Williams, Raymond. 1965. *The Long Revolution*. Penguin. Harmondsworth.

Žitinski-Šoljić, Maja. 1993. Aktualni problemi pomorskih profesija danas u Hrvatskoj; Istraživanje na stratificiranom uzorku brodske posade. *Naše more* 40/5-6. 259–264.

Old and new seafarers. Transformations of seafarers' labor migration in the context of professional and family life

ABSTRACT

Modern seafarer industry has changed greatly under the influence of neoliberal policies and technological developments, and consequently the profession of seafarers has undergone certain transformations. Seafarer careers, along with fishing, are a traditional choice for a part of the population in the maritime regions of Croatia. This specific form of labor migration is marked by the alternation of periods of stay on board ship and on land, and of course specific knowledge and skills. Older seafarers and family members of seafarers whom I interviewed on the island of Korčula in 2024 and on Hvar in 2025 repeatedly emphasized the difference between the experience of older and younger generations of seafarers. Given that seafarers constitute a heterogeneous community of practice, I was interested in how the aforementioned changes in the maritime industry have affected their careers and family life. The research also included the perceptions of their family members. The results indicate that the neoliberalization of business and the advancement of technology have to some extent facilitated both business and the quality of family life, but that it has also brought certain negative aspects to work, while family life remains a very demanding dynamic. The results indicate that the comparison of the period before and after these changes is an important topos in the narratives of the interlocutors.

Keywords: *seafarers, temporary labour migration, seafarers' identity, seafarers' family life, Korčula Island, Hvar Island*

dr. sc. Dragan Nimac
Institut za istraživanje migracija
dragan.nimac@imin.hr

UDK: 930 (497.5)
Prethodno priopćenje

Kulturni identitet hrvatskih otoka u vrtlogu migracijskih procesa – analiza sadržaja novina Slobodna Dalmacija[1]

SAŽETAK

Identitet hrvatskih otoka nalazi se pod snažnim utjecajem globalnih promjena poput migracija, urbanizacije, turizma i tehnološkog razvoja, što negativno utječe na transgeneracijski prijenos kulturnih vrijednosti i tradicija. Kulturna baština otočnih zajednica, koja se temelji na lokalnim običajima, jeziku i vjerovanjima, suočena je s prijetnjom gubitka autentičnosti i kontinuiteta, osobito u kontekstu demografske populacije i sve intenzivnije turističke komercijalizacije. Iako tiskani mediji sve više gube svoju nekoć važnu funkciju, ipak se u nekim područjima još uvijek prepoznaju kao ključni akteri u procesu očuvanja i valorizacije nematerijalne kulturne baštine. Dnevni novine Slobodna Dalmacija, kao najdominantniji regionalni tiskani medij na jugu Hrvatske, ima važnu ulogu u prenošenju, promoviranju i očuvanju otočnih kulturnih praksi, iako se ono odvija uglavnom nesustavno i prigodno. Istraživanja za potrebe ovoga rada se temelje na kvalitativnoj analizi sadržaja objavljenog u novinama Slobodna Dalmacija u svim brojevima koji su izašli od početka siječnja do kraja listopada 2024. godine. Analizom ukupno 32 članka utvrđeno je skromna i fragmentirana prisutnost tema o nematerijalnoj baštini u novinskim sadržajima, prosječno 3,2 članka mjesečno. Vizualni elementi, poput fotografija, nerijetko preuzimaju dominaciju nad tekstualnim sadržajem. S obzirom na to, diskurs je usmjeren na tradicionalne narative, osobito vjerske običaje i folklorne manifestacije. U geografskom smislu, najzastupljeniji je otok Hvar, dok su manji otoci slabije medijski predstavljeni,

[1] Rad je nastao u sklopu projekta *Uloga migracijskih procesa u formiranju kolektivnog sjećanja, doživljaja i praksi nematerijalne kulturne baštine na sjevernodalmatinskim otocima i priobalju – MiSjeK* (voditelj dr. sc. Dragan Nimac, Programsko financiranje Instituta za istraživanje migracija, 2024. – 2027., šifra projekta: 13:2024/2027, financiran iz Nacionalnog plana oporavka i otpornosti 2021. – 2026. Financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Izneseni stavovi i mišljenja samo su autorova i ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

što ukazuje na potrebu ravnomjernog pristupa, osobito u pogledu nematerijalne baštine. Vezano za prijenos znanja o nematerijalnoj baštini, uočava se sve izraženija institucionalizacija, dok se sve više gubi spontani prijenos i autentičnost lokalnih praksi. Iako Slobodna Dalmacija u svojim izvještajima naglašava važnost očuvanja nematerijalne baštine, rezultati istraživanja upućuju na potrebu za dubljim i sustavnijim novinarskim pristupom koji bi osigurao veću društvenu vrijednost, razumijevanje i valorizaciju nematerijalne baštine hrvatskih otoka. Razvijanje strategije koje uključuje tiskane medije kao aktivne partnere u zaštiti baštine, može značajnije pridonijeti očuvanju otočnog identiteta u kontekstu suvremenih globalnih i demografskih izazova.

Ključne riječi: *identitet, otok, nematerijalna baština, migracije, Slobodna Dalmacija*

UVOD

Otočni identitet, kulturna baština i migracije danas se nalaze pod snažnim utjecajem globalnih promjena, kao što su tehnološki napredak, demografija, urbanizacija i promjenjivi migracijski tokovi. U takvom dinamičnom društvenom kontekstu, kao i reakcija na globalizacijske procese u smislu određenih globalnih kontra tokova ili *contraflows* (Kavoori 2007: 483), očuvanje kulturne baštine postaje sve naglašenije kao ključan element zaštite identiteta i kontinuiteta lokalnih zajednica. Kulturni identitet hrvatskih otoka temelji se na generacijskom prijenosu znanja, vještina i tradicionalnih vrijednosti, no suvremeni izazovi, među kojima se posebno ističu demografski problemi i turistička komercijalizacija, sve više ugrožavaju ovaj prijenos. Turizam, iako važan gospodarski čimbenik u razvoju otoka, ima ambivalentan učinak na kulturnu baštinu jer istodobno potiče revitalizaciju baštine, ali i prijeti njezinoj autentičnosti (Demonja, Gredičak 2015: 194-197; Gredičak 2008).

U tom kontekstu posebno se nameće pitanje uloge medija općenito, pa tako i tiskanih, u zaštiti, interpretaciji i promociji nematerijalne kulturne baštine. Kao važni komunikacijski kanali mediji imaju značajnu moć u oblikovanju percepcije stvarnosti i društvene valorizacije kulturne baštine, što ih čini neizostavnim akterima u procesu očuvanja identiteta lokalnih zajednica. Njihov utjecaj ne bi trebao biti ograničen isključivo na informiranje javnosti, već se treba protezati i na kreiranje diskursa o kulturnim vrijednostima, čime doprinose očuvanju i prenošenju tradicijskih praksi. U tom smislu valja istaknuti recentno istraživanje Krešimira Dabe *Ima li mjesta kulturnoj baštini, tradicijskoj kulturi i folkloru u hrvatskim tradicionalnim medijima*, koje doprinosi boljem razumijevanju položaja nematerijalne kulturne baštine unutar domaćih medijskih narativa (Dabo 2024).

Slobodna Dalmacija, kao jedan od najutjecajnijih regionalnih dnevnih novina, ima važan potencijal u oblikovanju diskursa o kulturnoj baštini dalmatinskih otoka. U

tom smislu, smisleno je analizirati način na koji se ova baština prikazuje u medijskom sadržaju, koje teme i načini kulturnog aspekta se ističu te u kojoj mjeri novinarska praksa doprinosi njezinoj zaštiti i promociji.

Polazeći od istraživačkog pitanja: *Koja je uloga medijske politike u očuvanju i promociji kulturnog identiteta hrvatskih otoka?*, ovaj rad analizira prikaz nematerijalne kulturne baštine dalmatinskih otoka u dnevnom listu *Slobodna Dalmacija*, s fokusom na vremensko razdoblje od 1. siječnja do 31. listopada 2024. godine. Rad uključuje u prvim dvama poglavljima teorijski pregled o otočnom identitetu, kulturnoj baštini i migracijama u kontekstu globalnih izazova, kao i ulogu tiskanih medija u očuvanju nematerijalne baštine.

Središnja tema rada razrađena je u trećem poglavlju gdje se polazi od istraživačkog pitanja kako dnevne novine *Slobodna Dalmacija* prikazuju, oblikuju i interpretiraju nematerijalnu kulturnu baštinu dalmatinskih otoka, te uz prikaz korištene metodologije, s naglaskom na tematske i žanrovske odrednice, kao i pitanja koliko su prisutni elementi transgeneracijskog prijenosa znanja. Poseban naglasak stavlja se na analizu geografskog fokusa, reprezentaciju otočnih identiteta te potencijala i izazova medijskog predstavljanja u kontekstu očuvanja kulturne baštine i identiteta lokalnih zajednica. Na temelju analize 32 novinska članka, objavljena u *Slobodnoj Dalmaciji* tijekom 2024. godine, rad nastoji odgovoriti na pitanje kako medijski diskurs oblikuje značenje i ulogu nematerijalne kulturne baštine u suvremenom društvu.

OTOČNI IDENTITET, KULTURNA BAŠTINA I MIGRACIJE: IZAZOVI OČUVANJA U KONTEKSTU GLOBALNIH PROMJENA

Izoliranost otoka tijekom povijesti imala je ambivalentan učinak na razvoj otočnih zajednica. S jedne strane, geografska izoliranost usporavala je utjecaj vanjskih promjena, omogućavajući očuvanje tradicionalnih običaja, jezika, vjerovanja i društvenih odnosa. S druge strane, isti faktor izoliranosti ima i negativne posljedice jer pridonosi ograničenoj dostupnosti obrazovanja, zdravstvene skrbi i ekonomskih politika, što je dugoročno rezultiralo iseljavanjem i demografskim slabljenjem otočnih populacija (Nakićen, Čuka, 2016).

U takvom kontekstu očuvanje kulturne baštine postaje posebno osjetljivo pitanje, s obzirom da ona predstavlja zajedničko bogatstvo čovječanstva u svojoj raznolikosti i posebnosti, a njezina zaštita jedan je od važnih čimbenika za prepoznavanje, definiranje i afirmaciju kulturnog identiteta (Sabljak, 2025: 50). Kulturna baština se također može smatrati vidom živućeg identiteta s obzirom na to da je kultura određena ponajprije načinom na koji različite zajednice zauzimaju određeni teritorij i obrascima unutarnje komunikacije njihovih članova u svakodnevnom životu te se prenosi s generacije na generaciju (Mesić 2007: 160). U kontekstu pak nematerijalne kul-

turne baštine, važno je naglasiti da je riječ o običajima, vjerovanjima, vještinama, pojavama duhovnog stvaralaštva koje se prenose predajom.

U Republici Hrvatskoj nalaze se brojni sadržaji povezani s nematerijalnom kulturnom baštinom. Neki od njih upisani su na UNESCO-ovu *Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva*, te na *Listu nematerijalne kulturne baštine kojoj je potrebna hitna zaštita*. Ostali sadržaji hrvatske nematerijalne kulturne baštine upisani su u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske (https://min-kulture.gov.hr/eu-kultura/kulturna bastina/registar-kulturnih-dobara-16371/16371, pristupljeno 5. travnja 2025.).

Zbog svojih specifičnih karakteristika, osobito onih povezanih s izoliranošću, na mediteranskim otocima kulturni identitet još uvijek je u određenom segmentu izražen kroz nematerijalnu baštinu, koji se temelji na generacijskom prijenosu znanja, vještina i vrijednosti, pri čemu starije generacije igraju ključnu ulogu. U tradicionalnim zajednicama taj je prijenos bio utemeljen na neposrednoj i svakodnevnoj interakciji, koja se ostvarila putem usmene predaje, društvenih i obiteljskih rituala te zajedničkog rada (Carpanter 2025). Takav model suživota omogućivao je održavanje kulturnog kontinuiteta i izgradnju snažnog osjećaja pripadnosti i društvene kohezije. Međutim, suvremeni životni stil, obilježen tehnološkim razvojem, individualizacijom i urbanizacijom, ugrozio je taj prijenos. Danas sve manji broj pojedinaca preuzima ulogu tradicionalnih čuvara tradicije, čime se dovodi u pitanje opstanak autohtonih kulturnih načina izražavanja i življenja tradicijske kulture općenito. Prije svega životnog stila nad tradicijom, smanjenje utjecaja tradicije i običaja, utječe tako na identitetske promjene i identitetsku odrednicu.

Poseban dominantni aspekt promjena po otocima jesu migracijski i demografski pad. Ti navedeni dominantni aspekti izraženi kroz fizičku ograničenost prostora, malobrojnost stanovnika, i s njom povezanom sociopsihološkom zatvorenošću prema drugome i drugačijem (od gospodarstva preko kulture i običaja), čine utjecaj migracija na formiranje demografske strukture otočnih zajednica iznimno velikim (Podgorelec i Klempić Bogadi 2013: 25). Hrvatski otoci već desetljećima bilježe negativne demografske trendove, uzrokovane migracijom mladih u urbane sredine i inozemstvo (Friganović 2001). Takvi procesi dovode do starenja populacije i depopulacije otočnih prostora, a time i do gubitka nositelja kulturnih praksi jer otočne zajednice na taj način ostaju bez kritične mase stanovništva potrebne za održavanje tradicionalnih društvenih, ekonomskih i kulturnih sustava.

U kontekstu ovih izazova turizam se nameće kao jedan od rijetkih potencijala koji može doprinositi ublažavanju negativnih posljedica demografskih kretanja, ali i prakticiranje tradicijskih običaja. Naime, turizam, koji danas predstavlja glavnu gospodarsku granu na većini hrvatskih otoka, ima značajan utjecaj na život lokalnih otočnih

zajednica te pozitivno djeluje na ostanak mladih na otoku (Nakićen, Čuka 2016: 332; Mišetić, 2010). S obzirom na to da se kulturni segment ističe kao jedan od značajnih segmenata u turističkim ponudama, s jedne strane, kroz turizam se može potaknuti revitalizacija lokalnih običaja, povećati interes za lokalnu i autohtonu kulturnu povijest i osigurati dodatne izvore prihoda, kao što je koncept glokalizacije (Robertson 1992) nastojao dočarati. S druge strane, turistička industrija često komercijalizira i prilagođava lokalne tradicije tržišnim očekivanjima, čime se gubi njihova autentičnost. U tom kontekstu, otočni identitet postaje izazov između lokalnih vrijednosti i globalnih utjecaja jer današnje otočne zajednice sve više funkcioniraju kao sociokulturni sustavi u kojima se lokalno i globalno isprepleću.

Dok takav suodnos može stvoriti nove mogućnosti za reafirmaciju, istodobno se povećava rizik od površnog predstavljanja i razumijevanja kulturnih sadržaja, jer se često shvaćaju izvan izvornog konteksta i značenja (Švob-Đokić 2008: 28-29). Stoga ključnu ulogu u očuvanju kulturne baštine imaju pojedinci i institucije koje se bave stručnim dokumentiranjem, istraživanjem i promoviranjem otočne kulture. Pojedinci entuzijasti u lokalnim sredinama, kulturni djelatnici, ali i znanstvenici, sve više preuzimaju glavnu odgovornost očuvanja lokalnih tradicija i autohtone kulture, nastojeći ih ujedno integrirati u suvremene oblike kulturnog izražavanja kako bi ih približili mlađim generacijama i tako učinili vitalnim i održivim. Koliko će biti dugoročna ta održivost otočne kulturne baštine, ovisit će o sposobnosti lokalnih zajednica da pronađu ravnotežu između očuvanja identiteta i prilagodbe suvremenim životnim uvjetima. Osim lokalnih čimbenika i pojedinačnih napora iznimnu važnost u očuvanju raznolikog i autentičnog kulturnog identiteta hrvatskih otoka trebaju imati politike i sustavi koji utječu na održivi razvoj i kulturni identitet, među kojima je i medijska politika.

ULOGA TISKANIH MEDIJA U OČUVANJU NEMATERIJALNE BAŠTINE

Mediji, kao sredstvo društvenog priopćavanja, imaju dvostruku i iznimno važnu društvenu ulogu: informiraju i formiraju stavove javnosti. Uz prenošenje informacija oni oblikuju javnu percepciju, postavljaju planski ili neplanski vrijednosne orijentire i omogućuju kulturni izričaj lokalnih zajednica. Prema osnovnim karakteristikama mediji se dijele na tiskane (novine, časopisi), elektroničke (radio, televizija te nove digitalne medije – internetski portali, društvene mreže). Svi oni mogu imati značajan utjecaj na način na koji se kulturna baština predstavlja, prenosi, interpretira i vrednuje. Oni imaju potencijal da budu most između prošlosti i budućnosti, između lokalnog i globalnog, tradicionalnog i suvremenog, a njihova uloga u promociji nematerijalne baštine zasigurno treba uključivati, uz informativni segment, i one edukativne i identitetske segmente (Kalay i dr. 2008). U tom kontekstu sustavno praćenje i analiza medijskog sadržaja može pridonijeti boljem razumijevanju odnosa

između medija i kulturne baštine te potaknuti razvoj novih strategija za očuvanje otočnog identiteta. Uloga medija, kao kanala za prenošenje kulturnih vrijednosti, u budućnosti mogla bi biti ključna u održavanju i revitalizaciji nematerijalne baštine hrvatskih otoka, čime bi se osigurala njezina trajna prisutnost i relevantnost u suvremenom društvu.

UNESCO, vodeća međunarodna organizacija za zaštitu kulturne baštine, ukazuje na važnost medija u razvijanju svijesti o nematerijalnoj baštini. U cilju šire društvene mobilizacije i internacionalne vidljivosti, te medijske reprezentacije i zastupljenosti tema iz područja nematerijalne kulturne baštine, UNESCO potpisuje ugovore o partnerstvu s renomiranim dnevnim novinama, poput 2009. godine japanskim *Asahi Shimbuna* i 2010 godine s južnokorejskim *Ding-A Ilbo* (UNESCO, https://ich.unesco.org/debug/en/media-00500, pristupljeno 4. prosinca 2024.). Ovi primjeri ilustriraju potencijal medija kao ključnih aktera u kulturnim politikama očuvanja nasljeđa.

Što se pak tiče hrvatskog medijskog prostora, dnevne novine na lokalnoj i nacionalnoj razini posvećuju prostor nematerijalnoj baštini s različitih aspekata. Nematerijalna kulturna baština zadobiva medijski prostor uglavnom u kontekstu vijesti o upisu kulturnih elemenata na UNESCO-ov popis, čime zadobiva visoku vidljivost, iako takve vijesti uglavnom ostaju prilično informativne, pojednostavljene i bez dublje analize (Dabo, 2024: 270). Suvremeni hrvatski etnolog Tvrtko Zebec tako je primijetio kako je hrvatska javnost bila senzibilnija prema nematerijalnoj kulturi nakon što su mediji izvještavali o uspjesima upisa na UNESCO-ov popis hrvatskih nematerijalnih kulturnih dobara (Zebec 2013). Iako se može reći da su lokalni mediji / lokalne novine, lokalni portali) nešto aktivniji u prikazivanju nematerijalne kulturne baštine, također i u ovom slučaju izostaje analitičko, kritičko ili znanstveno novinarstvo, te uglavnom dominira deskriptivno izvještavanje ili senzacionalistički pristup.

Broj znanstvenih studija i dosadašnja istraživanja koja se bave ovom temom, malen je, ali neki radovi i istraživački članci pojavljuju se u stručnim časopisima, te zbornicima s konferencija o kulturnoj baštini, medijima i turizmu. Jedan od poznatijih primjera istraživanja uključuje ona događanja i tradicijske običaje koji su već dostatno medijski prikazivani, poput hvarske procesije „Za Križen“, „Sinjske Alke i Gospe Sinjske“, ili analize reprezentacije baštine u turističkim kampanjama (npr. *Croatia Full of Life*).

Na temelju istraživanja dostupnih medijskih sadržaja tradicijskih običaja Pokrčja u Šibensko-kninskoj županiji, Miroslav Ivić, i sam dugogodišnji novinar i medijski djelatnik, dolazi do zaključka kako brojni vrijedni segmenti baštine nemaju odgovarajući tretman ni u tiskanim, ni u elektroničnim, ni u digitalnim medijima (Ivić 2013). Nedostatak sustavnih istraživanja o ulozi medija u ovom kontekstu upućuje na potrebu za dubljom analizom i evaluacijom utjecaja koje medijsko izvještavanje ima na očuva-

nje nematerijalne kulturne baštine. Posebno je važno razviti alate koji bi omogućili praćenje kvalitete i kvantitete medijskog pokrivanja baštinskih tema. Također, edukacija novinara o društvenoj vrijednosti i značenju nematerijalne kulturne baštine može doprinijeti boljoj i smislenijoj interpretaciji ovih tema u medijskom prostoru. Tomislav Šola, hrvatski muzeolog i autor koncepta „heritologije", zagovara interdisciplinaran pristup u kojem mediji igraju ključnu ulogu u očuvanju javnog pamćenja i kulturne baštine. U svojim radovima ističe potrebu za edukacijom novinara kako bi razumjeli kompleksnost baštine i odgovorno je interpretirali. U svojoj knjizi *Mnemosophy: An essay on the Sciens of Public Memory* detaljno obrađuje ovu temu (Šola 2015). U kontekstu očuvanja kulturne baštine u *Nacionalnom planu razvoja kulture i medija Republike Hrvatske za razdoblje 2023. – 2027. godine*, također se naglašava važnost medijske pismenosti i edukacije medijskih djelatnika, uključujući i novinare (Ministarstvo kulture i medija 2023.).

Medijska pismenost i edukacija doprinos je novinarskom izvještavanju jer kroz rubrike koje se bave lokalnim pričama, kulturnim događanjima, te koje donose kulturne intervjue sa stanovnicima i reportaže, mediji ne samo da informiraju javnost o aktualnim događanjima određenih sredina, već uz promoviranje elementa lokalne prakse odaju priznanja svim onima koji do te tradicije drže i čuvaju je (Dabo 2024:282). Naime, kazivačima, čuvarima baštine, bajkopričalicama, folklornim udrugama, kulturno-umjetničkim društvima kroz ovakav pristup pridaje se pažnja, što je itekako značajno u prenošenju narativa o kulturnom kontinuitetu i važnosti očuvanja identiteta određene sredine. Naime, pojedini kazivači u strahu da njihova životna iskustva povezana s poviješću i kulturnom baštinom neće biti dobro primljena, obično ne žele to dijeliti drugima.

Od istraživačkih članaka koji se bave sličnom temom i obuhvaćaju područje kojim se bavi ovaj rad, možemo spomenuti i rad Ivice Poljička koji analizira sadržaj novinskih članaka u *Šibenskom listu* radi utvrđivanja teme, njihovog opsega i intenziteta aktualnih procesa u šibenskoj povijesnoj jezgri (Poljičak 2014.).

ANALIZA SADRŽAJA NOVINA *SLOBODNA DALAMCIJA*

U svrhu preciznije razrade analize nematerijalne baštine i tekstualnog sadržaja u ovom radu koristit će se sljedeće tematske dimenzije:

- metodologija istraživanja – prikaz korištene metode i prikupljanje podataka
- učestalost izvještavanja – brojčana zastupljenost članaka koji tematiziraju nematerijalnu baštinu
- smještaj članka – pozicioniranje članaka u novinama (naslovnice, tematske rubrike, kulturni prilozi)

- zastupljenost tematskih područja – najčešće obrađene teme (npr. tradicijski običaji, lokalne svetkovine, narodne pjesme i priče, zanatske prakse)
- kontekstualizacija sadržaja – prikazuje li se baština kroz suvremeni (npr. turistički) ili tradicionalni okvir
- geografski fokus – analiza otoka i otočnih skupina koji se najčešće pojavljuju u novinskim izvještavanjima
- Transgeneracijski prijenos znanja – načini na koje se u novinskim člancima prikazuje prenošenje kulturnih znanja i praksi među generacijama.

Metodologija istraživanja

Predmet ovog rada produkt je istraživanja medijskog prikaza nematerijalne kulturne baštine dalmatinskih otoka, s posebnim fokusom na koji se način u dnevnim novinama *Slobodna Dalmacija* prezentira, oblikuje i interpretira ova tema. Odabir Slobodne Dalmacije temelji se na njezinoj dugogodišnjoj usmjerenosti prema lokalnim i regionalnim temama te status jednog od najutjecajnijih medija u Dalmaciji, koji već više od osam desetljeća, među ostalim, dokumentira društvene i kulturne procese u regiji. Ove novine imaju posebne rubrike posvećene kulturi i životu na otocima, što ih čini relevantnim izvorom za analizu medijske pokrivenosti nematerijalne baštine na otocima.

U istraživanju je primijenjena kvalitativna analiza sadržaja, tj. istraživačka metoda koja se usredotočila na sustavno ispitivanje tekstualnih i vizualnih sadržaja. Zastupljenost fotografija i njihov sadržaj nisu bili primarni predmet posebne analize, ali kod određivanja opsega članka fotografija je bilježena kao njegov sastavni dio. Analiza sadržaja omogućila je prepoznavanje ključnih obrazaca i tematskih okvira, a u kontekstu ovog istraživanja naglasak je stavljen na prikaz i interpretaciju nematerijalne kulturne baštine na otocima.

Istraživanje obuhvaća razdoblje od 1. siječnja do 31. listopada 2024. Analizirano je 312 brojeva s ukupno više od 12.000 stranica. Analizirani su svi brojevi koji su izlazili u navedenom vremenskom razdoblju, bez primjene uzorkovanja, s ciljem da se osigura bolja sveobuhvatnost i objektivnost analize u izvještavanju o nematerijalnoj kulturnoj baštini.

UČESTALOST IZVJEŠTAVANJA O NEMATERIJALNOJ BAŠTINI

U analizi medijskog prikaza nematerijalne kulturne baštine, učestalost izvještavanja predstavlja jedan od ključnih pokazatelja medijske pokrivenosti ovog tematskog područja. Od ukupne količine analiziranog materijala, na više od 12.000 novin-

skih stranica, identificirano je 32 članka koji se specifično bave temama vezanim za nematerijalnu kulturnu baštinu dalmatinskih otoka. Iako su teme kulturne baštine u teoriji prepoznate kao važan dio nacionalnog identiteta i kulturnog kapitala, vidljivo je i na ovom primjeru da često ostaju u sjeni aktualnih političkih, gospodarskih i društvenih tema koje dominiraju dnevnim tiskom. U tom kontekstu, tradicijska kulturna baština, unatoč svojoj važnosti, rijetko izlazi izvan uskih rubrika ili specijaliziranih priloga poput rubrike *Kultura.*

Ova raspodjela ukazuje na povremeni interes redakcije za tematiziranje kulturne dimenzije otočnog identiteta, no i dalje bez jasne strategije sustavne reprezentacije ove tematike kroz kontinuirano novinarsko praćenje. Takav pristup često rezultira fragmentarnim prikazima koji ne omogućuju širu javnu diskusiju o važnosti nematerijalne baštine za lokalne zajednice.

Smještaj članka

Smještaj članka na određenoj stranici i njegova vizualna kompozicija često ukazuju na raznolikost u uredničkom tretmanu, kao i na prioritet koji redakcija pridaje određenoj temi. Članci su se najčešće smještali u rubrike i posebne priloge koji tematiziraju lokalni identitet, tradiciju i turizam, što ukazuje na razumijevanje baštine kao lokalnog kulturnog resursa.

Prostorni obujam članka također pokazuje razlike u redakcijskom tretmanu. Devet članaka o nematerijalnoj baštini prostiralo se na cijeloj stranici ili na više stranica, dok je sedam članaka zauzimalo oko pola stranice. Šesnaest članaka je bilo manjeg opsega, manje od pola stranice.

Vizualna prezentacija članka, osobito u kontekstu fotografija, također igra ključnu ulogu u oblikovanju medijske slike nematerijalne baštine. Svi analizirani članci bili su popraćeni fotografijama, što ukazuje na prepoznavanje važnosti vizualnog materijala u interpretaciji kulturnih sadržaja. U nekim člancima fotografije su dominirale nad tekstualnim dijelom, što može imati dvostruki učinak: povećava atraktivnost sadržaja i njegovu privlačnost za širu publiku, ali pritom tekst može ostati u drugom planu, bez dublje razrade teme. Ova vizualna dominacija može biti i medijska strategija usmjerena na emocionalni angažman čitatelja, stvarajući slike koje evociraju nostalgiju, pripadnost i autentičnost otočnog života. Time se često oblikuje specifična estetika baštine koja može doprinositi njezinu brendiranju, ali i dovesti do simplifikacije njezinog značenja, predstavljajući baštinu više kao atrakciju, a manje kao živi i evoluirajući element identiteta otočnih zajednica.

Unatoč prisutnosti i značenju fotografija koje doprinose vizualnoj upečatljivosti i pozitivnom brendiranju, ne bi se smjelo zanemariti sustavnije i sadržajnije novinar-

sko obrađivanje ove teme, osobito u svrhu podizanja svijesti o važnosti očuvanja i valorizacije nematerijalne baštine kao ključnog resursa za kulturni, obrazovni i društveni razvoj.

ZASTUPLJENOST TEMATSKIH CJELINA

Analiza tematske zastupljenosti članaka posvećenih nematerijalnoj kulturnoj baštini dalmatinskih otoka u *Slobodnoj Dalmaciji* za razdoblje od siječnja do listopada 2024. godine otkriva raznolike novinarske pristupe, pri čemu su identificirane tri osnovne forme izvještavanja: vijesti, intervjui i tzv. usputne vijesti. Od ukupno 32 članka koji se bave ovom tematikom, vidljiva je dominacija vijesti kao osnovnog oblika medijskog tretmana.

Vijesti, kao najzastupljenija forma, čine 19 članaka. Od toga je petnaest članaka bilo kraćeg formata (pola stranice i manje) i sadržavalo je osnovne informacije o održavanju ili održanim manifestacijama, poput lokalnih svečanosti, folklornih nastupa, tradicijskih običaja i proslava pučkih blagdana. Četiri članka većeg opsega (na cijeloj stranici) obogaćena su dodatnim sadržajem, izjavama sudionika, opisima atmosfere i povijesnim kontekstom manifestacija. Takav pristup u novinarstvu može pokazati težnju za dubljim uvidom u društvene, kulturne i povijesne aspekte, što čitateljima omogućuje bolje razumijevanje kulturnih vrijednosti.

Drugi oblik novinarskog izričaja u analiziranim člancima su intervjui, kojih je zabilježeno pet. Ovi članci tematiziraju baštinu kroz razgovore s pojedincima koji čuvaju i prenose znanja i tradicije otočnog prostora. Tri intervjua fokusiraju se na kulturne prakse vezane uz bilje i tradicijsku prehranu na otocima, dok se preostala dva odnose na arheološka istraživanja i očuvanja lokalnih povijesnih lokaliteta.

Treću kategoriju čine usputne vijesti, prisutne u osam članaka. Riječ je o tekstovima koji unutar šire teme tek marginalno spominju nematerijalnu baštinu. Primjerice, u članku o obilježavanju spomena na zbivanja u logoru El Shatt navodi se u kratkoj formi zanimljiv detalj o procesiji „Za križen“, koja je 1944. godine prvi put u svojoj petstoljetnoj povijesti izostala na otoku Hvaru, ali je održana u izbjegličkom kampu u Egiptu. Članak je popraćen i arhivskom fotografijom procesije iz logora El Shatt, što dodatno naglašava simboličku vrijednost običaja, čak i izvan lokalnog otočkog konteksta.

Kontekstualizacija sadržaja

Kontekstualizacija medijskih sadržaja o nematerijalnoj kulturnoj baštini predstavlja značajan aspekt jer otkriva način na koji novinarski diskurs interpretira i pozicio-

nira kulturne prakse – bilo kroz tradicionalni okvir, usmjeren na očuvanje i identitet, bilo kroz suvremene narative poput turističke valorizacije, ekonomskog potencijala ili kulturnog marketinga. U analizirana 32 članka primjećuje se veća zastupljenost tradicionalnog konteksta, s povremenim pomacima prema suvremenim interpretacijama i funkcionalizaciji baštine u širem društvenom i gospodarskom okviru.

Najveći broj članaka (13) vezan je uz crkvene običaje i vjerske manifestacije, osobito u predkorizmenom i korizmenom razdoblju. Unutar ove skupine devet članaka tematski se odnosi na procesiju „Za križen", višestoljetni običaj otoka Hvara koji je upisan na UNESCO-ov popis nematerijalne baštine. Preostala četiri članka govore o pokladnim svečanostima, koje se također obrađuju kao dio kulturnog nasljeđa s dubokim korijenima u lokalnim zajednicama.

Osam članaka obrađuje tradicijsko umijeće izrade suhozida i starih brodova, što su elementi koji zadnjih godina doživljavaju obnovljeni interes, među ostalim potaknut uključivanjem u nacionalne i europske programe zaštite kulturne baštine. Iako se i ovi sadržaji dominantno smještaju u tradicionalni narativ, poneki tekstovi aludiraju na mogućnosti njihove revitalizacije kroz turističke edukativne radionice.

Pet članaka posvećeno je tradicijskom bilju i prehrambenim praksama, pri čemu se bilježi dvoslojna interpretacija – s jedne strane očuvanje znanja i praksi starih generacija, a s druge strane njihova prilagodba suvremenim gastronomskim trendovima i potencijal za razvoj lokalnih proizvoda s dodatnom vrijednošću. Na sličan način tri članka analiziraju specifičnost otočnih govora, što upućuje na važnost jezične raznolikosti i njezine uloge u oblikovanju lokalnog identiteta, ali i prijetnje globalizacije koje ugrožavaju jezičnu baštinu.

Dva članka donose izvještaj o mjesnim svetkovinama, konkretno o Danu grada Supetra na Braču te proslavi blagdana sv. Prošpera u Hvaru, koji se prikazuju kao kulturno-vjerski događaji s lokalnim karakterom, no bez šire analize njihovog potencijala u suvremenom kontekstu.

Značajno je napomenuti da samo tri članka izravno povezuju kulturnu baštinu s turizmom. Takav nalaz je zanimljiv s obzirom na činjenicu da se upravo kulturni turizam ističe kao jedna od bitnih sastavnica suvremenog turizma. Isto tako, kulturni turizam predstavlja važnu platformu za očuvanje, promociju i reinterpretaciju lokalnih kulturnih praksi, a pristupi, poput kulturnog marketinga i turističke valorizacije, sve više postaju ključni za održivo upravljanje baštinom.

Na kraju, četiri članka tematski se fokusiraju na materijalnu arheološku baštinu otoka, ali s povremenim povezivanjem s nematerijalnim aspektima, poput narodnih predaja, lokalne mitologije ili običaja vezanih za pojedine lokalitete. Ovaj pristup ukazuje na važnost integriranja materijalne i nematerijalne baštine u zajednički narativ koji može obogatiti cjelokupno razumijevanje kulturnog identiteta i tradicije.

Geografski fokus

U okviru analize sadržaja članaka, objavljenih u Slobodnoj Dalmaciji tijekom razdoblja od siječnja do listopada 2024. godine, posebna je pažnja posvećena geografskom fokusu novinskog izvještavanja, odnosno identifikaciji otoka i otočnih skupina koje su najzastupljenije u kontekstu nematerijalne kulturne baštine. Rezultati pokazuju izraženu koncentraciju tema na području srednje Dalmacije, s osobitim naglaskom na Hvar.

Otok Hvar je daleko najzastupljeniji, budući da se spominje u 20 od ukupno 32 analizirana članka. Dominantna prisutnost Hvara prije svega proizlazi iz medijski eksponiranih manifestacija, kao što je procesija „Za križen". Ova dominacija otoka Hvara u medijskom prikazu ukazuje na njegovu poziciju kulturnog referentnog središta među dalmatinskim otocima. Slijedi otok Brač, koji se spominje u sedam članaka. Iako je znatno manje zastupljen od Hvara, Brač se u analiziranim tekstovima javlja kao prostor u kojem se baština prikazuje kroz lokalne proslave, kulturne manifestacije i tradicijska znanja, s naglaskom na specifične mjesne svetkovine poput Dan grada Supetra.

Otok Vis je prisutan u četirima člancima, s temama koje se odnose na povijesne običaje, lokalne manifestacije i kulturno-povijesnu baštinu. Otok Šolta se spominje u tri članka, a otok Lastovo u dva navrata. Otok Mljet zabilježen je samo u jednom članku. Slabija zastupljenost manjih ili udaljenijih otoka otvara pitanje medijske vidljivosti i reprezentacije manje eksponiranih zajednica, što predstavlja izazov u stvaranju uravnoteženog prikaza kulturne raznolikosti jadranskog arhipelaga.

Zanimljivo je da se u sedam članaka govori općenito o otocima, bez preciziranja lokacije ili otočne skupine. Takvi tekstovi često donose refleksije o „otocima" kao simboličkom prostoru tradicije, identiteta i izoliranosti. Iako pridonose razumijevanju otočne baštine, ovakvi članci često ostaju na površinskom opisu bez dublje lokalne kontekstualizacije koja ističe važnost lokalnog konteksta u medijskom predstavljanju nematerijalne kulturne baštine.

Transgeneracijski prijenos znanja

Transgeneracijski prijenos znanja, odnosno proces prijenosa nematerijalne kulturne baštine s jedne generacije na drugu, od esencijalne je važnosti za očuvanje identiteta lokalnih zajednica, osobito na dalmatinskim otocima. Ovaj proces bio je stoljećima duboko ukorijenjen u svakodnevnom životu otočana, gdje su starije generacije prenosile svoje znanje na mlađe naraštaje. Prijenos je obuhvaćao običaje, jezik, dijalekte, vjerovanja, vještine, kao i svakodnevne životne navike. Tradicionalni prijenos znanja bio je ne samo spontani proces svakodnevnice, već je bio i društveno valori-

ziran. Smatralo se čašću i odgovornošću sudjelovati u očuvanju kolektivne memorije i identiteta zajednice.

Međutim, u suvremenom društvenom kontekstu, mnogi izazovi, uključujući migracije i depopulaciju otočnog stanovništva, utjecali su na kontinuitet tog prijenosa. Modernizacija života, sveprisutna turistička ekonomija i globalizacijski utjecaji doprinose slabljenju interesa mlađih generacija za kulturno nasljeđe, a nerijetko i do indiferentnosti prema tradicijskim praksama. Migracije mladih, ali i promjena društvene strukture, smanjile su broj onih koji su voljni i zainteresirani prenositi tradicionalna znanja. U tom kontekstu suvremeni mediji su postali jedan od ključnih posrednika u prijenosu i popularizaciji kulturnih vrijednosti, iako u manjoj mjeri nego tiskani mediji u prošlosti. Danas je evidentno da su kulturni djelatnici i institucije, znanstvenici, etnolozi i zaljubljenici u tradiciju postali glavni nositelji kulturnog prijenosa.

Kada je riječ o medijskim prikazima, osobito u analiziranim člancima Slobodne Dalmacije, jasno je vidljiv trend promjena u strukturama nositelja kulturne transmisije. Stariji otočani, koji su povijest prenosili unutar svojih obitelji i zajednica, i dalje ostaju najbolji čuvari autentične kulturne baštine. Na temelju osobnog iskustva prilikom mnogih terenskih istraživanja uvjerio sam se da se stariji danas suočavaju s nedostatkom interesa i publike, što dovodi do osjećaja nesigurnosti i ustručavanja u prenošenju svojih znanja. Ovakav proces slabljenja međugeneracijskog prijenosa može se objasniti demografskim promjenama i promjenama u načinu života. Iako je tradicionalni prijenos u zajednici u prošlosti bio svakodnevna pojava koja je bila duboko ukorijenjena u svakom aspektu života otočana, današnja situacija ukazuje na fragmentaciju tog prijenosa. U medijskim izvještajima o manifestacijama i kulturnim događajima, prenose se informacije o baštini, ali one ostaju u okviru kulturnih praksi gdje je vidljivo da su često angažirani vanjski akteri, a ne oni unutar same zajednice.

Terenska istraživanja također pokazuju da stariji otočani, iako rado dijele svoja znanja, ponekad izbjegavaju govoriti o tradicionalnim praksama zbog straha da će biti nepoštovani ili neprepoznati u društvenim krugovima, gdje se sve manje cijeni usmena predaja i kulturna baština. S druge strane, kad stariji otočani osjete iskren interes za svoju baštinu, njihov ponos i želja za podjelom tih znanja ponovno postaju očigledni. Ova ilustracija ilustrira složenost prijenosa nematerijalne kulturne baštine, koji je sve više oslonjen na inicijative van zajednice, poput kulturnih projekata, festivala ili znanstvenih istraživanja a sve manje individualne inicijative.

Unatoč izazovima, još uvijek postoje primjeri uspješnog prijenosa tradicijskih običaja. Na primjer, procesija „Za križen“ na otoku Hvaru ostaje važan ritual koji se prenosi generacijama, dok su drugi običaji, suočeni s izazovima modernizacije i slabljenjem unutarnje povezanosti zajednice, postali podložni nestajanju ili preistaknutoj modernizaciji. Migracije, depopulacija i sve veća usmjerenost na turizam uzrokuje

strukturne promjene unutar otočnih zajednica, zbog kojih je sve teže održati kontinuitet kulturnih praksi. Otočne zajednice, koje su nekoć bile obilježene čvrstom solidarnošću i unutarnjim vezama, danas sve više postaju transnacionalni i mobilni sociokulturni sustavi, gdje se tradicijski kulturni kontinuitet teže održava.

U tom kontekstu očuvanje transgeneracijskog prijenosa znanja postaje ključno za kulturnu održivost otočnih prostora. Potrebno je razviti sustavnu potporu kulturnim inicijativama, osnažiti lokalne zajednice te povećati svijest o važnosti nematerijalne baštine kao integralnog dijela suvremenog identiteta, ne samo u lokalnim zajednicama, već i u širem društvenom okruženju. U taj proces važno je uključiti institucije, medije i kulturne organizacije koje mogu pomoći u obnovi tih prijenosnih praksi i pružiti prostor za mlađe generacije da bi se angažirale u očuvanju i reinterpretaciji baština.

ZAKLJUČAK

Očuvanje nematerijalne kulturne baštine dalmatinskih otoka u kontekstu suvremenih globalnih izazova, kao što su migracije, demografija, tehnološki napredak i turizam, zahtijevaju koordiniran pristup koji uključuje lokalne zajednice, kulturne institucije i medije. Iako navedeni čimbenici nerijetko predstavljaju prijetnju kontinuitetu otočne baštine, oni istodobno otvaraju prostor za nove načine njezina predstavljanja i valorizacije. U tom smislu, mediji, uključujući i one tiskane, mogu igrati ključnu ulogu u očuvanju i promoviranju nematerijalne kulturne baštine, djelujući kao most između prošlosti i suvremenosti.

Analiza medijskog prikaza nematerijalne kulturne baštine u dnevnim novinama *Slobodna Dalmacija* pokazala je kako je ova tema još uvijek marginalizirana u odnosu na političke, gospodarske i turističke sadržaje. Iako novine posjeduju tematske rubrike koje se bave kulturom i životom na otocima, izvještavanje o nematerijalnoj baštini nije kontinuirano.

Sadržajna analiza otkriva prevagu tradicionalnih narativa, s naglaskom na manifestacijske oblike baštine (procesije, svetkovine i folklorne običaje), te u manjoj mjeri gastronomsku tradiciju, obnove zanata i turističke valorizacije. Također je uočena geografska neravnoteža u prikazu. Otok Hvar je značajno zastupljeniji u medijskim prikazima u odnosu na manje otoke, što dodatno naglašava potrebu za inkluzivnijim pristupom u predstavljanju kulturne raznolikosti hrvatskih otoka.

U kontekstu transgeneracijskog prijenosa znanja, s obzirom na slabljenje spontanog prijenosa unutar samih otočnih zajednica, sve je izraženije oslanjanje na kulturne djelatnike i institucije, zaljubljenike u kulturnu baštinu te medije. Isticanjem medijske uloge u transgeneracijskom prijenosu dodatno se naglašava važnost novinarske

prakse koja nadilazi informativnu funkciju te aktivno doprinosi društvenoj valorizaciji nematerijalne kulturne baštine. Razvoj sadržaja koji potiče refleksiju, interpretaciju i sudjelovanje šire javnosti predstavlja važan smjer za budućnost.

Ovaj rad, polazeći od istraživačkih pitanja postavljenih u uvodnom dijelu, pokazuje da tiskani mediji, unatoč ograničenom i pretežno informacijsko-deskriptivnom prikazu nematerijalne baštine, imaju potencijalnu, ali nedovoljno iskorištenu ulogu u očuvanju i afirmaciji otočnog identiteta, što zahtijeva razvoj sustavne medijske politike, edukaciju novinara i poticanje kvalitetnog, analitičkog izvještavanja. Održivo očuvanje nematerijalne kulturne baštine dalmatinskih otoka moguće je, među ostalim, kroz integrirane strategije koje uključuju sve relevantne aktere, od lokalnih nositelja znanja, zaljubljenika i stručnjaka do medijskih i institucionalnih aktera. Mediji, kao važan alat u oblikovanju javnog diskursa identiteta, moraju preuzeti aktivniju ulogu u zaštiti i promociji otočne baštine, kako bi ona ostala relevantna i prepoznata u suvremenom društvu te očuvana unutar globalnih kulturnih kretanja.

LITERATURA

Carpenter, Erin. 2025. Mediterranean storytelling and oral traditions: a vessel for gluten-free cultural heritage. https://bluesealiving.com/mediterranean-storytelling-and-oral-traditions-preserving-history-and-culture-through-stories/ (pristupljeno 10. svibnja 2025.)

Dabo, Krešimir. 2024. Ima li mjesta kulturnoj baštini, tradicijskoj kulturi i folkloru u hrvatskim tradicionalnim medijima?. *Studia ethnologica Croatica* 36, 1. 267-286. https://hrcak.srce.hr/325701

Demonja, Damir, Grdičak, Tatjana. (2015). Tourism and culture in the function of local economic development. *Podravina* 14, (27). 190-204. https://hrcak.srce.hr/148967

Friganović, Mladen Ante. 2001. O demografskoj problematici hrvatskih otoka na Jadranu. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanja prostornog i sociokulturnog razvoja* 39, 1/4 (151/154). 37-60. https://hrcak.srce.hr/100235

Grdičak, Tatjana. 2008. *Kulturna baština u funkciji turizma.* Acta turistica nova 2 (2). 205-234. https://hrcak.srce.hr/43437

Ivić, Miroslav. 2013.-2014. Uloga medija u zaštiti i promoviranju baštine Pokrčja. *Titus* 6-7. 91-105. https://hrcak.srce.hr/149668

Kalay, Yehuda, Kvan Thomas, Affleck Janice. 2008. *New Heritage: New Media and Cultural Heritage.* eBook Published. London.

Kavoori, Anandam P. 2007. Thinking though contra flows: Perspectives from post-colonial and transnational cultural studies. *Media on the Move: Global flow and contra-Flo*w. Ur. Thussu, Daya Kishan. Routledge. London. 44-59.

Mesić, Milan. 2007. Pojam kulture u raspravama o multikulturalizmu. *Nova Croatica* 1, 1. 159-184. https://hrcak.srce.hr/file/257792

Ministarstvo kulture i medija. *Nacionalni plan razvoja kulture i medija u razdoblju od 2023. do 2027.* https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Nacionalni%20plan%20razvoja%20kulture%20i%20medija/Nacionalni%20plan_objava.pdf (pristupljeno 10. veljače 2025.)

Mišetić, Roko. 2010. Srednja Dalmacija: prostor diferenciranoga demografskog razvitka (1961.-2001.). *Migracijske i etničke teme* 26, 3. 297-319.

Nakićen, Jelena, Čuka, Anica. 2016. Demografski razvoj otoka Brača i sklonost otočana iseljavanju. *Migracijske i etničke teme* 32, 3. 319-351.

Poljičak, Ivica. Analiza sadržaja novinskih članaka o povijesnoj jezgri Šibenika u „Šibenskom tjedniku". *Elektronički zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku* 8 (1-2). 7-18. https://hrcak.srce.hr/124868

Robertson, Roland. 1992. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Sage. London.

Sabljak, Marina. Temeljna pravna regulativa za zaštićenu kulturnu baštinu RH „Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, 50-55. ttps://www.hgk.hr/documents/predavanje-sabljak58b545edecfe0.pdf (pristupljeno 4. veljače 2025.)

Šola, Tomislav S. 2015. *Mnemosophy. An Essay on the Science of Public Memory*. European Heritage Association. Zagreb.

Švob-Đokić, Primorac Jaka, Jurlin Krešimir. 2008. *Kultura zaborava. Industrijalizacija kulturnih djelatnosti.* Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo. Zagreb.

UNESCO. https://ich.unesco.org/debug/en/media-00500 (pristupljeno 15. listopada 2024.)

Vukić, A. (2013). Sonja Podgorelec i Sanja Klempić Bogadi, Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama. *Migracijske i etničke teme, 29 (2*), 298-302. https://doi.org/10.11567/met.29.2.9

Zebec, Tvrtko. 2013. Nematerijalna kultura kao baština: Linđo, kolo Dubrovačkog primorja. *Hrvatska folklorna i etnografska baština u svjetlu dubrovačke, svjetske i turističke sadašnjosti.* Ur. Muhoberac, Mira. Folklorni ansambl Linđo. Dubrovnik. 584-591.

Cultural identity of Croatian islands in the whirlwind of migration processes: A content analysis of the newspaper Slobodna Dalmacija

ABSTRACT

The identity of Croatian islands is under strong influence from global changes such as migration, urbanization, tourism, and technological development, which negatively affect the intergenerational transmission of cultural values and traditions. The cultural heritage of island communities, rooted in local customs, language, and beliefs, is threatened by a loss of authenticity and continuity, particularly in light of demographic decline and increasing tourism-driven commercialization. Although print media are increasingly losing their once significant role, they are still recognized in some areas as important actors in the preservation and valorization of intangible cultural heritage. Slobodna Dalmacija, as the most dominant regional print media outlet in southern Croatia, plays an important role in transmitting, promoting, and preserving island cultural practices, although this is mostly done unsystematically and occasionally.

The research conducted for this paper is based on qualitative content analysis of Slobodna Dalmacija articles published from the beginning of January to the end of October 2024. An analysis of 32 articles revealed a modest and fragmented presence of topics related to intangible heritage in the newspaper content, with an average of 3.2 articles per month. Visual elements, such as photographs, often dominate over textual content. The discourse tends to focus on traditional narratives, especially religious customs and folkloric events. Geographically, the island of Hvar is the most represented, while smaller islands are underrepresented in media coverage, highlighting the need for a more balanced approach, particularly regarding intangible heritage. In terms of knowledge transmission, there is an increasing trend of institutionalization, with spontaneous transfer and the authenticity of local practices gradually fading. Although Slobodna Dalmacija emphasizes the importance of preserving intangible heritage in its reporting, the research findings point to the need for a deeper and more systematic journalistic approach that would ensure greater social value, understanding, and appreciation of the intangible heritage of Croatian islands. Developing strategies that include print media as active partners in heritage protection could significantly contribute to preserving island identity in the face of contemporary global and demographic challenges.

Keywords: *identity, island, intangible heritage, migration, Slobodna Dalmacija*

Marina Blagaić
Institut za etnologiju i folkloristiku
marina@ief.hr

Dora Dunatov
Institut za etnologiju i folkloristiku
ddunatov@ief.hr

Iva Niemčić
Institut za etnologiju i folkloristiku
iva@ief.hr

UDK: 39
Izvorni znanstveni rad

Pučka pobožnost u kontekstu migracija na primjeru procesije Za Križen na otoku Hvaru

SAŽETAK

Prepoznajući tradiciju procesije Za križen s Hvara kao lokalizirani i jedinstveni izraz pučke pobožnosti, u ovom je tekstu stavljamo u kontekst migracija i demografskih promjena na otoku. Pritom proučavamo jedinu zabilježenu migraciju samog običaja – 1944. u logor El Shatt, kao i migraciju iskustva iseljenika i cirkularnih migranata koji je u trenutku održavanja, u noći Velikog četvrtka, iznova proživljavaju u mislima. Negativni demografski proces na otoku stavljamo u odnos s povećanim mobilnostima vezanim za sudjelovanje u procesiji Za križen, fokusirajući se na cirkularne migrante, ali i (vjerske) turiste čije prisustvo lokalna zajednica doživljava trojako – kao smetnju, kao ogledalo tradicije te kao pojačivač njezine religijske i duhovne dimenzije. Kao pokretač „pasionskih" mobilnosti prepoznajemo proces baštinizacije, koji istodobno osigurava kontinuitet tradicije, te začetke turistfikacije, koji bi u budućnosti mogli dovesti do određenih mijena u izvođenju procesije Za križen.

Ključne riječi: *pučka pobožnost, Hvar, procesija Za križen, migracije, vjerski turizam*

UVODNO: MIGRACIJE KAO ISTRAŽIVAČKI ASPEKT PUČKE POBOŽNOSTI

Usporeni početak godine koji odiše smirajem i tišinom nakon netom završenih blagdanskih okupljanja obitelji i prijatelja, odabrale smo za nastavak i dopunu etnografskog istraživanja pučke pobožnosti na Hvaru.[1] Tmuran i pomalo uspavan siječanj na otoku omogućio nam je neometane i sadržajne razgovore s otočanima koji su na različite načine uključeni u procesiju Za križen[2] – upravo prije početka priprema za novi proljetni ciklus aktivnosti i zajedništva. Telefonski poziv i kratak dogovor dovodi nas u večernjim satima u najveće selo Vrbanj – uvučeno u samo središte otoka Hvara. Mrak je, na ulicama nema prolaznika, još uvijek trepere svjetla božićne dekoracije, a mi tražimo ulaz u župnu kuću. Vrata nam otvara župnik, Hvaranin, i uvodi nas u dnevni boravak već pripremljen za najavljene gošće koje zanima tema inspirativna svim otočnim sugovornicima. Dok drva u peći pucketaju i treperi zelena lampica na snimaču, bujice riječi u dugim, smislenim rečenicama pričaju o osjećajima, iskustvu, odrastanju i sazrijevanju na otoku, o duhovnosti, vjeri i tradiciji i njihovoj prepletenosti, o zajedništvu, pokori, „opakim čuvarima tradicije" i hodočasnicima, o „sistematskoj eutanaziji duhovne dimenzije" (IEF rkp 2025: 19, 22). Priča je intimna i autentična, ispričana iz pozicije otočanina, rođenog i odraslog u malom mjestu koje stoljećima njeguje tradiciju procesije Za križen, koji je od svoje najranije mladosti pratio i sudjelovao u procesiji. Otok je napuštao samo za vrijeme školovanja, a kao župnik mijenjao je župe po otoku, najviše služeći u „ovom bazenu gdje se održava procesija Za križen" (ibid.: 16). Takve su ga okolnosti i životna dinamika učinili zanimljivim i vrlo promišljenim sugovornikom o temi pučke pobožnosti, ali i o životu na otoku te obilježjima otočnih zajednica.

Njegove su se uloge u procesiji mijenjale; od dječjega zaigranog sudjelovanja u običaju koji mu je omogućavao probdjeti noć s vršnjacima, hodati po mraku obasjan mjesečinom uz titranje svijeća i s krokantom u džepu, do svjesnoga pokorničkog nošenja križa, a potom i do svećeničkog poziva koji na propovijedima potiče zajedništvo duhovnosti i tradicije, ispraća križonošu iz svoje župe i dočekuje svakog sljedećeg križonošu i njegovu procesiju u svojoj crkvi.

Nakon školovanja izvan otoka ukazala mu se prilika da i sam nosi križ 1982. godine, po završetku studija. Kaže da mu je tek studij teologije pomogao da dublje razumije

[1] Projekt Etnografije otočnosti – otočne baštine i okolišne budućnosti kao okosnice razvoja otočnih zajednica (BAŠOTOK) financiran je iz Nacionalnoga plana oporavka i otpornosti 2021. – 2026. *Next Generation* EU (voditeljica dr. sc. Marina Blagaić, Programsko financiranje Instituta za etnologiju folkloristiku, 2024. – 2027.; šifra projekta: 2011).

[2] Tradicija Za križen petstoljetni je pasionski običaj na otoku Hvaru u kojem šest susjednih zajednica (Jelsa, Pitve, Vrisnik, Svirče, Vrbanj i Vrboska) u noći Velikog četvrtka istodobno hodočaste kružnom rutom, zaustavljajući se u crkvama sudjelujućih župa. Svaku procesiju predvodi križonoša, koji ima središnju ulogu u procesiji.

duhovnu dimenziju nošenja križa. Za njega je to bila pokornička noć, iako ne može isključiti i snažan tradicijski aspekt koji naziva osjećajnim efektom.

> *Niko nas nikad nije učio recimo te pjesme koje se pjevaju Za križen, da ih treba proživljavati, da treba meditirati, da bi se trebalo uživjeti u te melodije, ja se ne sjećam da mi je to itko ikada rekao, ni roditelji, ni drugi netko u selu. Dakle, vjersko poniranje u sve to skupa je ostalo negdje potpuno po strani. Sve je funkcioniralo na toj bazi osjećaja, vezanja na osjećaje, i nama je svima bio san zapisati se za križonošu, nositi križ nekad u životu* (IEF rkp 2025: 15).

Iako se religiozna i ne-religiozna (kulturalna, svjetovna, društvena, osjetilna) dimenzija procesije mogu doimati suprotnima u ovom kazivanju, upravo njihova ispreplетenost čini srž pučke pobožnosti – spoj svetog i profanog. „To je vjera običnog puka, religioznost u neposrednom obliku, samonikla i naravna", reflektirat će o pučkoj pobožnosti sociolog Jukić (1983: 137).[3] „U širem smislu, ona je također neko kolektivno svjedočenje, življena povijest, skupna biografija, zajednički doživljaj svetoga" (ibid.). Te su osobitosti dijeljenoga iskustva zajednica tijekom procesije Za križen u našem istraživanju izronile kao suptilni, ali ključni, motivatori za sudjelovanje u tradiciji i povratak na otok. Upravo smo stoga odlučile dublje promisliti o utjecaju otočnih demografskih promjena na samu tradiciju, a osobito utjecaju iseljavanja i učestalih mobilnosti koje su na hrvatskim otocima postale gotovo načinom života (usp. Klempić Bogadi i Podgorelec 2020). Zanimalo nas je također i kako tradicija doprinosi očuvanju zajednica unatoč izazovima demografskih mijena.

Na osnovi višekratnoga terenskog etnografskog istraživanja i sudjelovanja s promatranjem, u ovom se tekstu bavimo utjecajem otočnih demografskih procesa na kontinuitet, karakteristike i mijene procesije Za križen koju vidimo kao izraz pučke pobožnosti. Tijekom istraživanja bilježile smo i motivacije iseljenika te cirkularnih migranata za opetovani povratak i sudjelovanje u procesiji, čak i s jako udaljenih destinacija. Naše su spoznaje ukazale na važnu identitetsku funkciju procesije – njezinu sposobnost da osnažuje osjećaj ponosa, njeguje zajednicu i gradi pripadanja kroz afektivna, individualna i dijeljena iskustva zajednica te ritualizaciju tijela (usp. Blagaić i Niemčić 2024). Kao ključan poticaj za sudjelovanje iseljenika uočile smo i nostalgiju, osjećaj proizišao iz obiteljskoga prijenosa vrijednosnih narativa i same tradicije, ali i vlastitih utjelovljenih iskustava procesije. Radi sagledavanja tradicije u kontekstu migracija, u ovom ćemo tekstu kratko prikazati i povijesni kontekst iseljavanja s hrvatskih otoka te jedino zabilježeno izmještanje procesije za vrijeme Drugoga svjetskog rata u logor El Shatt. Dodatni relevantni kontekst koji je ovo istraživanje iznjedrilo, odnosi se na uključivanje vjerskih turista u procesiju, kao i na različite

[3] Jakov Jukić pseudonim je sociologa i društvenog religiologa Željka Mardešića.

lokalne percepcije o njihovom prisustvu te na aktivnosti usmjerene na javne reprezentacije pučke pobožnosti posjetiteljima otoka.

Depopulacija i demografsko starenje kao kontekst otočne baštine

Hrvatski su otoci već više od stoljeća emigracijska i posljedično depopulacijska područja (usp. Lajić 1992; Podgorelec i Klempić Bogadi 2013; Klempić Bogadi i Podgorelec 2020). Prvi sustavan popis stanovništva proveden 1857. zabilježio je 118.107 stanovnika, najveća naseljenost zabilježena je na popisu 1921. kada je na otocima živjelo 174.994 stanovnika, a na posljednjem je popisu zabilježeno 120.437 otočana (Klempić Bogadi i Podgorelec 2025: u tisku). Dakle, u posljednjih stotinjak godina trećina je otočana napustila otoke i život na otocima. Depopulacija na hrvatskim otocima može se objasniti procesom litoralizacije, odnosno intenzivnim društveno-gospodarskim aktivnostima uz uski obalni rub kopna, ponajviše u obalnim regionalnim središtima (Faričić 2012). Iseljavanje u gradska obalna naselja „u kojima se moglo školovati, zaposliti i uživati brojne druge dobrobiti koje omogućuje moderno društvo (na polju kulture, sporta, zabave i dr.) demografski je ispraznilo otoke i zaobalje, koji, pojednostavljeno rečeno, u gospodarskome i društvenom smislu nisu mogli osigurati zahtjeve otočana za boljim životnim standardom“ (Faričić et al. 2013: 410). Ilustrativno to opisuje glavni naslov knjige Sonje Podgorelece i Sanje Klempić Bogadi – *Gradovi potopili škoje* – ukazujući na dramatičan utjecaj iseljavanja na otočne zajednice, posebice male otoke i ruralna naselja većih otoka (2013).

Migracije s hrvatskih otoka još od druge polovine 19. stoljeća dostizale su i do najudaljenijih useljeničkih odredišta poput SAD-a, Čilea, Argentine, Australije te zapadnoeuropskih zemalja (Klempić Bogadi i Podgorelec 2020: 91). S otoka Hvara kontinuirano se iseljavalo tijekom 19. i 20. stoljeća, a najintenzivniji su periodi bili početak 20. stoljeća i razdoblje oko Drugoga svjetskog rata (usp. Domazet i Plenković 2020). Posljednjih je desetljeća stopa iseljavanja niska, ali su demografski pokazatelji ipak nepovoljni, ponajviše zbog visoke prosječne dobi stanovništva. Istraživanja utjecaja depopulacije na očuvanje otočne kulturne baštine ističu kako demografsko starenje otežava transgeneracijski prijenos znanja (Faričić et al. 2013: 410). Usto, promjene u načinu života, osobito one povezane s tercijarizacijom gospodarstva koja je zahvatila upravo to malobrojno mlađe stanovništvo, dodatno oblikuju kontekst u kojem je takav prijenos primjetno smanjen, posebice kada je riječ o nematerijalnoj otočnoj kulturnoj baštini poput jezika, glazbe, vještina i običaja (ibid.). Usprkos statističkim pokazateljima neznatnoga demografskog rasta na hrvatskim otocima tijekom posljednjih tridesetak godina otočno stanovništvo i dalje stari te je po posljednjem popisu iz 2021. zabilježeno samo 7,1 % mladih stanovnika i čak 29,2 % stanovnika starijih od 65 godina što znači da je prosječna dob otočana 47,1 godinu (Klempić Bogadi

i Podgorelec 2025: u tisku). Uzimajući u obzir gore navedene podatke, možemo zaključiti kako su depopulacija i demografsko starenje činili kontekst „života“ pučke pobožnosti Za križen, kako tijekom cijelog 20. stoljeća, tako sve do današnjih dana.

MIGRACIJA OBIČAJA: ODRŽAVANJE PROCESIJE ZA KRIŽEN TIJEKOM IZBJEGLIŠTVA U EL SHATTU

Koliko je duboko procesija Za križen utkana u život i svijest Hvarana kao nosivi vjerski i kulturni identitetski element dokazuje i njezino jedino izmještanje s otoka za vrijeme Drugog svjetskog rata kada nisu postojali uvjeti da se održi na otoku Hvaru. O tome svjedoče i pisani izvori (Pavičić Kotin 2008; Radonić 2023) koje prate narativi naših sugovornika. Osim te iznimke, arhivski izvori dokumentiraju petostoljetni kontinuitet održavanja procesije na otoku (Bratanić 2008: 8; Milošević 2013: 344–348).

Nakon kapitulacije Italije 1943. godine formiran je veliki hrvatski zbjeg u Egipat. Smještaj za gotovo trideset tisuća stanovnika srednjodalmatinskih otoka osiguran je na poluotoku Sinaju kao kompleks izbjegličkih logora u pustinji naziva El Shatt (Bogdanić 1995: 53). Prema statističkim evidencijama koje navodi Bogdanić, i sam kao dijete sudionik zbjega, Hvarana je u zbjegu bilo nešto manje od tri tisuće (2989), a u El Shatt su stigli početkom veljače 1944. godine (Bogdanić 1995: 54).

U tom pustinjskom ništavilu, u nemilosrdnoj žegi, naši ljudi su prkosno uspostavili dinamiku zajednice, prateći sve aktivnosti koje su prakticirali na rodnim otocima. Osnovali su pjevačke zborove, folklorna društva, pionirsko kazalište, škole, održavali radionice, razne tečajeve, limena glazba je priređivala koncerte, tiskali su čitanke, početnice, razne listove (usp. Ćurin 1974: 260). Svaki kamp imao je svoju katoličku crkvu, a u zbjeg je stiglo i pet svećenika iz Hvarske biskupije koji su redovno održavali sve crkvene obrede kao i u domovini. Izmješteni otočani tamo su živjeli, umirali, išli na mise, vjenčavali se, krstili djecu, slavili blagdane, čak se obavljao i blagoslov kuća, odnosno šatora (Bogdanić 1995: 55–56). Večeri su provodili slušajući radio, željno iščekujući vijesti iz domovine.

Prema Škunci (1981: 64), godine 1944., njemačke su vlasti zabranile održavanje procesije na otoku Hvaru i to je bio prvi put da se narod koji je ostao na otoku nije uspio oduprijeti zabrani. No izbjegli Hvarani u suradnji sa svojim župnicima nisu nikako htjeli prekinuti tradiciju i organizirali su pustinjsku procesiju Za križen (usp. ibid.) u izbjegličkom logoru okupivši čak osam tisuća vjernika koji su pod jakim pustinjskim vjetrom hodali tri i pol sata (Pavičić Kotin 2008: 55–57). Prema svjedočanstvu o Velikom tjednu u El Shattu Antona Đuke, koje je objavljeno u župnom listu Majčin glas (2/1973.), iz radijskih vijesti doznali su da se vode borbe u blizini Svirača i da među njemačkim vojnicima ima stradalih, zbog čega zaključuju da, s obzirom na okolnosti,

procesija vjerojatno neće biti dopuštena. Đuka je bio delegiran da od majora Beckera, komandanta logora, traži dopuštenje za provođenje procesije. Uvjerivši ga u značajnost tradicije za Hvarane u zbjegu, važnost neprekinutog kontinuiteta procesije za sve otočane i važnost regionalno specifične pučke pobožnosti, major Becker im je uz dozvolu ponudio i svu svoju materijalnu i moralnu pomoć. Osigurao im je šest drvenih križeva, brojne ferale, voštane svijeće, litre petroleja, bijelo platno za oltare i til za križeve. Anton Đuka, jedan od križonoša u El Shattu, piše da su se održala sva bogoslužja Velikog tjedna, uključivo i običaj „baraban".[4] Za procesiju Za križen oformili su šest postaja, izabrali šest križonoša prema običajima pojedinog mjesta, za svakim križem pjevala su po dvojica pjevača, križeve su prekrili crnim tilom. Procesija je krenula u 23 sata istim redoslijedom kako bi kretala i na otoku Hvaru, pjevale su se iste pjesme, trajala je više od tri sata, a priključili su im se i brojni drugi vjernici koji su se nalazili u zbjegu. Iako je riječ o pučkoj pobožnosti s izrazitim lokalnim elementima koja predstavlja življenu religioznost Hvarana, istodobno je doživljena i prakticirana „kao dio istoga religijskog tkiva utkanog u sustav službenog religijskog svjetonazora" (Belaj 2014: 15), pa stoga ne čudi priključenje i drugih vjernika. U tom trenutku Hvarani na otoku, kojima je bilo zabranjeno održati procesiju, nisu znali da se kontinuitet nije prekinuo i da je procesija Za križen održana i te ratne 1944. godine, ali u El Shattu.

Danas se u svakoj od šest crkava, u šest mjesta na otoku, na posebnom mjestu čuva križ koji je predvodio procesiju u El Shattu. Činjenica da se nikada nije paralelno održao, navodi nas na pitanje o jedinstvenosti ovoga običaja, o njegovoj dubokoj povezanosti s lokalitetom, krajolikom, otokom. Brojni su primjeri održavanja lokalnih inačica religijskih sadržaja ili godišnjih običaja u iseljeništvu koji su snažni markeri identiteta lokalne zajednice, ali rijetko su zabilježeni primjeri izmještanja cijelog običaja koji su na ovaj način lokalno geografski ukorijenjeni. Jedan je takav običaj Lastovski poklad koji njeguju iseljenici u Australiji, no ipak se radi o drugim motivima za njegovo izvođenje izvan otoka Lastova. Budući da je riječ o snažnoj zajednici lastovskih iseljenika koji su emigrirali tijekom druge polovine 20. stoljeća, u svom novom domu trude se reproducirati što izvorniji poklad, i to onakav kakvim ga se sjećaju još dok su živjeli na Lastovu. Aktivnim sudjelovanjem u reproduciranom pokladu, ustvari, njeguju nacionalni i lokalni identitet (Ćaleta i Niemčić 2022: 189). Ipak, poklad se u iseljeništvu nikada ne održava na Pokladni utorak,[5] dan kada je Lastovski poklad na

[4] Običaj šibanja i stvaranja buke tijekom obreda jutrenja Velikog tjedna gubio je svoju autentičnost kroz povijest, a ukinut je liturgijskim reformama 1950-ih i reformama II. vatikanskog koncila. Iako su tumačenja i nazivi ukazivali na lokalne posebnosti, običaj je uvijek bio povezan s kršćanskim spomenom muke i smrti Kristove u Vazmenom trodnevlju (Nimac 2010: 197, 213).

[5] Poklad se u Australiji održava dva tjedna prije Pokladnog utorka, svečanog dana za svakog Lastovca, dan koji si međusobno čestitaju.

otoku Lastovu u svome vrhuncu. Zbog toga i ne koristimo izraz izmješteni poklad, već reprodukcija Lastovskog poklada u iseljeništvu. Za razliku od toga, primjer procesije Za križen u El Shattu vidimo kao izmještanje, odnosno iznimno migriranje cijelog običaja zbog nepostojanja uvjeta za njezino održavanje u izvornom geografskom kontekstu.

U Hvarskom zborniku iz 1974. autor teksta o hvarskom zbjegu u El Shatt Miro Ćurin navodi kako se prva grupa Hvarana počela vraćati u domovinu 14. travnja 1945. godine, a posljednja grupa vratila se 24. ožujka 1946. (Ćurin 1974: 261). Prema svim navedenim izvorima i u skladu s narativima otočana, iako je zbjeg trajao gotovo tri godine, procesija Za križen održala se u El Shattu samo jednom, 1944. godine. Nadalje, premda spominje kulturne i društvene aktivnosti provođene u zbjegu (Ćurin 1974: 260) Ćurin niti jednom riječju ne spominje pripreme i održavanje procesije. Ipak, smatramo da je upravo ta jedinstvena praksa migracije cijelog običaja učvrstila lokalni identitet Hvarana, osnažila ih za otpor u budućim ugrozama (npr. za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 i uvođenjem striktnih epidemioloških mjera), ojačala zajednicu i lokalni ponos, te potvrdila snagu i važnost kontinuiteta prenošenja tradicije i vrijednosti na mlađe generacije.

Etnografsko bilježenje iskustva zajedničkog kretanja, žalovanja i radovanja, pjevanja, ritualnih tišina i molitvi ukazalo je na jedinstvenost iskustva koje gradi dublje razine pripadanja (Blagaić i Niemčić 2024: 177), vjerojatno stoga ne postoji motiv istodobnog održavanja izvan izvornog lokalnog konteksta. Prema mnogim narativima naših sugovornika, bez obzira na to gdje se nalaze u noći Velikog četvrtka, oni su tamo, na otoku. Običaj je utjelovljen, tijelo pamti to iskustvo, znaju da se održava doma pa ga mogu prizvati i proživljavati u sebi, a ipak su negdje drugdje. Rijetko tko spava tu noć, kažu: bdiješ i u mislima si s procesijom na otoku.

MIGRACIJA ISKUSTVA: ISELJENICI I NOSTALGIJA ZA SUDJELOVANJEM U PROCESIJI ZA KRIŽEN

Iskustva naših sugovornika – sudionika procesije Za križen, mahom stalnih stanovnika otoka – koje smo pratile u višekratnom etnografskom istraživanju, svjedoče o potencijalu koje ovakve tradicije imaju u obilježavanju temporalnosti[6] ovih lokalnih zajednica. Mislimo pri tome na svojevrsno „ritmiziranje svakodnevice“ karakteristično za običaje (usp. Rihtman-Auguštin 1988: 188) pri čemu posebnost tih dana stoji u suprotnosti spram svakodnevice. Takva tradicija postaje time naročit orijen-

[6] Temporalnost je koncept koji implicira način na koji zajednice razumijevaju vrijeme s obzirom na povijesni i društveni kontekst, a koji se stvara u interakcijama između pojedinaca, zajednica i njihovih društvenih i kulturnih okruženja (usp. Oroz i Blagaić Bergman 2022: 8).

tir u godišnjem ciklusu – „Tu se ne pita kada je Uskrs, već kad se gre za križen“[7] – ali i utjelovljeno iskustvo, toliko snažno da ostaje u tijelu, čak i kada ono više nije prisutno u prostoru izvedbe, kako su to slikovito izrazili brojni naši sugovornici. Dijeljeni elementi baštine, poput pjesme, molitve i ritualnog kretanja, predstavljaju materijalizirane načine manifestiranja pripadnosti koji potom stvaraju kolektivna afektivna i tjelesno proživljena iskustva. Tako upisana iskustva gradivni su element nostalgije i kao takvi čak u trenucima fizičkoga odsustva pozivaju na prisutnost – često u samoći i samo duhom.

U svojoj je monografiji *Za križem u riječi i slici*, Marko Pavičić Kotin iznio iskustvo nostalgije iseljenika Pere Turića i njegova doživljaja Velikog tjedna u Argentini koji je zabilježio 1982.:

> *Kad dođu ovi sveti dani Velikog tjedna, u svojoj duši doživljavam neki naročit osjećaj. Uvečer svetoga četvrtka, nakon večere, bez nikomu ništa kazati povučem se u svoj voćnjak, i onamo u samoći sanjam, osjećam i doživljavam ovu našu svečanost procesije 'Za križem'. Kad se povučem u svoj vrt, tamo ostanem do u duboku noć, tako u molitvi boravim i razmišljam, sve dokad me ne pritisne san, a kad me pritisne san, mirno se povučen na spavanje, tako svjež i miran u svojoj duši. Tješim se da sam barem duševno proboravio ove neizrecive trenutke. Želja mi je bila da još jednom dođem u ove svete dane u rodni Vrbanj i sudjelujem u svečanostima Velikog tjedna. Fala Bogu, ove godine mi se ta želja ispunila, a dragi Bog mi je dao snage da kao vremešni čovjek od 83 godine sudjelujem u procesiji 'Za križem'* (2008: 82–83).

Sa sličnim smo se doživljajima i izrazima izmještene prisutnosti susrele tijekom našeg etnografskog istraživanja promišljajući zbog toga ovu tradiciju kao okidač stvaranja nostalgije koja „omogućuje postojanost identiteta“ (usp. Sedikides et al. 2004: 207). Kazivanja o osjećanjima koje iseljenici proživljavaju ukoliko ne uspiju stići na otok u tom razdoblju, zabilježile smo kod njihovih obitelji na otoku:

> *Taj dan oni nazovu i hoće sve znat' što se dogodilo, kakva je bila procesija, kakva je bila noć, kako je sve prošlo* (IEF rkp 2025: 70).
>
> *(…) moja sestra živi u Italiji i sada se postepeno vraća s obitelji na otok, bilo je godina kada ona nije stigla, kada nije mogla, kada ju je posao, obitelj ili nešto spriječilo u tome, ona je to doživljavala puno nekako tragičnije. Mi smo njoj s mobitelom snimali dijelove procesije. Vjerojatno bih i ja u njezinoj poziciji bila puno nostalgičnija* (IEF rkp 2025: 7).

[7] Česta izreka kojom se Hvarani ponose, istaknuta i na nedavno kreiranoj internetskoj stranici www.zakrizen.hr.

Neke od konceptualizacija nostalgije u kontekstu znanstvenih istraživanja definiraju je kao emotivnu reakciju na diskontinuitet u čovjekovu životu (usp. Davis 1979), ali i kao faktor koji doprinosi snažnijem osjećaju vlastitog identiteta (usp. Sedikides et al. 2004). Razumijevajući nostalgiju šire od čežnje za prošlim i promatrajući je kroz funkcionalnu ulogu u samospoznaji pojedinca kroz svijest o egzistencijalnom kontinuitetu, ulozi u potvrđivanju osjećaja pripadnosti i u dijeljenju kulturnog svjetonazora te jačanju odnosa s bliskim osobama (usp. ibid.), nostalgiju vidimo kao osnovni poticaj za vraćanje i sudjelovanje u procesiji Za križen o čemu su nam posvjedočili naši sugovornici, stalni stanovnici otoka:

> *Dolazu, ko studira. Mislin, naši ljudi koji žive po Zagrebu ili Splitu, ča ja znan. Njima je to važno da dođu za Veliki tjedan. Meni je sad na primjer sin u Norvešku, radi, i on točno, Uskrs je tad, on planira godišnji odma iza Nove godine, dogovorit sa svojim šefom da on bude petnaest dana ode za Uskrs, plus ljeti koliko ostane. Ali jednostavno ti taj Veliki tjedan, to je nezamislivo nekim ljudima da budu tamo negdi daleko* (IEF rkp 2025: 64).

Nerijetko se dogodi, posebice u naseljima izvan Jelse, da križonoša ne živi u selu, već dolazi iz Splita, Zagreba ili drugih otočnih naselja nositi križ u svojem rodnom mjestu, a rjeđe i iz inozemstva. Tako je 2020., tijekom pandemije bolesti COVID-19, u Vrbanju križ nosio Mateo Bratanić koji je, unatoč pandemiji, uspio doći iz Kanade kako bi ispunio dužnost za koju ga je čak dvadeset godina ranije zapisao djed (Crnčević 2020: 8–9). Tijekom našeg istraživanja u 2024. godini križonoša je došao iz Irske sa svojom obitelji na nekoliko tjedana korizme kako bi nosio križ za čije je nošenje bio zapisan godinama prije svoga iseljenja. Njegovo smo iskustvo dolaska iz inozemstva i posvećivanja gotovo cijeloga godišnjeg odmora interpretirale u okviru obreda prijelaza, ali i svojevrsnog iseljeničkog otplaćivanja „duga" lokalnoj zajednici (Blagaić i Niemčić 2024: 170–171). Na povratak iseljenika utječe i osjećaj obveze sudjelovanja u nekoj od uloga pomagača križonoši. Dakle, osim nostalgije, neki od motiva za povratak uključuju i osjećaj baštinjenja tradicije kao posljedice transgeneracijskog prijenosa vrijednosti te osjećaj dužnosti prema zajednici i obitelji. Kako je jedan naš sugovornik istaknuo, „odbiti bi bilo uvredljivo":

> *…pogotovo ako ti je neki rođak, neko te zvao, da nosiš, živio ti u Americi ili u Jelsi, tebi je to i dalje čast, jer je baš to integrirano u tebi kao jedna, ajmo reći, baština, tradicija, dio tebe. Da, da. I onda dolaziš i nema toga* (IEF rkp 2025: 83).

U prikazanim iskustvima procesije u kontekstu migracija odvija se pregovaranje značenja ove procesije premrežavajući profane i sakralne aspekte koji služe kao motivacijski okvir za sudjelovanje iseljenih pojedinaca. Slično je preklapanje motiva prisutno i kod posjetitelja koji dolaze sudjelovati u procesiji Za križen u svojstvu hodočasnika, odnosno turista.

PUČKA POBOŽNOST I BAŠTINA KAO POKRETAČ MOBILNOSTI: VJERSKI TURIZAM I PROCESI BAŠTINIZACIJE U PROCESIJI ZA KRIŽEN

Pod dugoročnom migracijskom „sudbinom" hrvatskih otoka Podgorelec (2010) bilježi kontinuirano iseljavanje, starenje stanovništva, demografski pad i posljedično urušavanje lokalnih zajednica – procese koji nisu iznimka, već strukturna konstanta jadranskih otoka. Protuteža eroziji uzrokovanoj trajnim odlascima jesu ciklične i cirkularne migracije, tj. privremene i povremene mobilnosti koje „oživljavaju" otoke i mijenjaju ritam života prije svega u ljetnim mjesecima, ali ne zaustavljaju demografski pad. Riječ je u prvom redu o sezonskim migracijama radne snage, vikendašima i povremenim povratnicima s kopna, o dnevnim mobilnostima otočana do kopna i natrag zbog posla, edukacije ili iz zdravstvenih razloga, te o turistima. Ako je migracija sudbina hrvatskih otoka, onda su mobilnosti odgovor – one su odraz zajednice u pokretu, sezonsko disanje otoka i valovi svakodnevice.

Procesija Za križen i drugi doživljajno-atraktivni običaji Velikog tjedna na Hvaru važan su povod proljetnim ili, bolje rečeno, pasionskim mobilnostima na i s tog otoka koje uvjetuju i uvođenje dodatnih linija trajekata i katamarana. Uzimajući to u obzir, i mi ih u ovom članku prepoznajemo kao gradivni element promatrane tradicije u „jelšanskom bazenu" koji je istodobno obilježava, ali i oblikuje. Najbrojnija skupina po pitanju sudionika u procesiji Za križen koji nisu stalno naseljeni u uključenim naseljima, jesu tzv. migranti cirkulanti (usp. Podgorelec 2010: 147). Oni „redovito cirkuliraju između otoka i stalnog mjesta stanovanja", „identificiraju [se] s rodnim otokom i smatraju se dijelom otočne zajednice" (Klempić Bogadi i Podgorelec 2025: u tisku), a prakse pripadanja odnose se na aktivno sudjelovanje u različitim otočnim zbivanjima, radnim akcijama, kulturnim događanjima i slično. Valja naglasiti da cirkulanti čine značajan broj sudionika u procesijama Za križen, a uz njih se uključuju i brojni vanjski posjetitelji, poglavito u Jelsi i to ponajviše zbog medijske pozornosti i prometne dostupnosti.

Posebnu ulogu u toj skupini zauzima kategorija vjerskih turista[8] koji motivaciju ne nalaze toliko u znatiželji, kao „obični" turisti, koliko u „potrebi štovanja, izvjesnog hodočašća odnosnim mjestima i spomenicima (…) njihovih religijskih interesa" (Vizjak 1993: 142). Većina takvih turista – u načelu hodočasnika – na otok stiže unutar vjerske zajednice kojoj pripadaju, najčešće s područja u kojem inače svakodnevno žive i djeluju. Njihova religioznost i potreba za štovanjem jasno izlazi na vidjelo u procesiji Za križen kada aktivno sudjeluju u molitvi, ritualnom kretanju i pjesmi. Taj duhovni

[8] U većini korištene literature, termini *vjerski turizam* i *religijski turizam* upotrebljavaju se kao sinonimi. Iako neki autori ukazuju na nijansirane razlike među njima, ta razgraničenja nisu dosljedno usustavljena, što stvara određenu terminološku dvojbu. U ovom smo radu odlučile koristiti ono što nam se činilo kao uvrježeniji izraz – *vjerski turizam*.

angažman prepoznaje i zajednica, što su u više navrata zadovoljno naglasili i naši kazivači. Unatoč tome što svojim sudjelovanjem pojačavaju „duhovnu dimenziju" tradicije – dimenziju kojoj prijeti sistemska eutanazija, kako je primijetio svećenik iz uvoda ovog članka – njihovo prisustvo nije kolektivno odobreno:

> *Meni su zanimljivi ovi mladi koji dođu iz Splita, koji su u nekoj od tih vjerničkih grupacija, oni su daleko najsvjetliji primjer po meni u tim procesijama. Oni mole, pjevaju duhovne pjesme… E sad, našima idu na živce jer to nisu tradicionalne pjesme, nego su moderne ša˝2nsone duhovne, ali oni stvarno sudjeluju od srca. Kad su se uključili, žele da to bude religiozni čin, a ovi ih ne trpe jer im ometaju tradiciju* (IEF rkp 2025: 20).

Osim što narušavaju intimu pokorničke pasionske tradicije i u suštini zatvorene otočne zajednice, vjerski turisti stižu izvana i kao takvi ne poznaju uvriježene obrasce ponašanja u strogo ustrojenoj procesiji što mještanima uzrokuje dodatne frustracije:

> *Ljudima to nije bilo previše drago, to im je bila gnjavaža da imaju nekoga tih dana u kući. Drugo, ti mladi su teško poštovali taj strogi okvir procesije pa su htjeli biti baš bliže križu i to dečki i cure zajedno, a to je strogo, uz križ mogu biti samo muškarci, a žene su straga. Onda bi oni njih tjerali da ne stoje tu, da idu tamo natrag, pa se pitaju zašto smo mi tu došli* (IEF rkp 2025: 21).

Korak prema osvještavanju posjetitelja je i knjižica o procesiji koju je na hrvatskom i engleskom izdala Turistička zajednica Općine Jelsa radi promicanja kulturnog turizma, upozoravajući vanjske sudionike na važnost poštivanja, prije svega, tišine prilikom sudjelovanju u procesiji.[9] Ipak, svojim prisustvom i jasno izraženom fascinacijom hvarskim fenomenom, pridošlice u procesiji Za križen igraju ustvari još jednu važnu ulogu. Iskazujući poštovanje „prema kulturnoj baštini, a posebice religijskog karaktera, prema institucijama i ljudima koji su to stvarali, prema prirodi i podneblju gdje se to pojavljivalo" (Vizjak 1993: 142), oni postaju ogledalo zajednice i pokazatelj vrijednosti vlastite tradicije:

> *Meni su ostali u jako dobrom sjećanju jer san očito zapamtila ove koji su došli baš ono vjerski motivirani. Znači, sad ne znan koliko je trajalo, ali meni su neka sjećanja iz djetinjstva, da je to išlo više godina kad su dolazili hodočasnici i da bi se rasporedili po kućama, i znači kao dijete, baš mi je ostalo u sjećanju da su ti hodočasnici prvi koji su mi nekako osvijestili drugi pogled na procesiju. Znači mi smo tu živjeli kao djeca, kao dio (…) normalnog života. Mislim, poseban, drugač(iji), ali to ti se samo podrazumijeva. I onda su došli oni i bili bi oduševljeni s onim što vide i to mi je prvi put da san osvijestila da je to nešto posebno i izvan naše zajednice* (IEF rkp 2025: 59).

[9] Turistička zajednica općine Jelsa. *Veliki Tjedan na otoku Hvaru*. https://visitjelsa.hr/hr/25986/novi-vodic-veliki-tjedan-na-otoku-hvaru/ (pristup 30. travnja 2025.).

Kao jedan od najvažnijih poticaja „pasionskim" mobilnostima prepoznale smo proces baštinizacije koji u tradiciji Za križen možemo pratiti barem od prvih desetljeća 20. stoljeća pa sve do danas. Primjerice, sredinom stoljeća Antun Dobronić pripremao je predavanje o običajima vezanim za procesiju uz predviđenu glazbenu demonstraciju (Milošević 2013: 347), a Bernardin Škunca je 1981. godine pisao o procesiji Za križen kao o „živoj i životvornoj", „važnoj vrednoti" (1981: 175). Štoviše, notni zapisi Gospina plača – središnjeg i snažno lokaliziranog napjeva procesije koji se izvodi u svih šest naselja jelšanskog kruga – bilježeni su još od kasnih 1930-ih.[10] Dodatnu stručnu potvrdu i vrijednosnu legitimaciju tim su zapisima, kao i općenito tradiciji Za križen, dali melografi povezani s Institutom za narodnu umjetnost (danas Institut za etnologiju i folkloristiku), postupno ih uvrštavajući u širi, nacionalni okvir kulturne baštine. Tako promatrana hvarska tradicija postaje predmetom od nacionalnog interesa i sastavni dio ne samo lokalnih, otočnih i regionalnih, već i nacionalnih identitetskih odrednica, osnažena održavanjem kontinuiteta, čak i u El Shattu te dodatno naglašena demokratizacijom vjerskog izraza po osnutku Republike Hrvatske. Da je tradicija Za križen postala prepoznatljivi nacionalni simbol potvrđuju i Faroski kantaduri, muški pjevački ansambl s Hvara koji je u svojoj karijeri zabilježio brojne nastupe na međunarodnim pozornicama, a na kojima je ključni dio repertoara činila upravo vrbanjska verzija Gospina plača.

Učestala medijska pozornost pridonijela je cjelokupnoj reputaciji tradicije, a dodatni je prestiž stekla 2009. upisom na UNESCO-ov reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. Tim činom postepeno ulazi u domenu kulturne ekonomije, balansirajući između zadržavanja tradicionalnih struktura, prilagodbe novoj stvarnosti i odgovora na suvremene potrebe postmodernog društva. Premda je jedna od naših sugovornica izrazila percepciju kako je tradicija Za križen „oduvijek" privlačila mnoštvo ljudi, u njezinom djetinjstvu „čak i više nego u ovih posljednjih godina" (IEF rkp 2025: 3–4), neki od njih su primijetili kako je UNESCO-ov upis ipak potaknuo nešto veće zanimanje javnosti i posjetitelja, iako je njihova neupućenost često narušavala dinamiku tradicije:

> *Znam da su prvu (…) godinu-dvije, ljudi se bili pobojali profanacije jer su tu nagrnuli osobito ovi mladi iz drugog dijela otoka, Starog Grada, Hvara, kako danas naravno otok živi takorekuć jedno, (…) onda kad se nešto događa bilo gdje, je li koncert, je li utakmica neka, je li čak i sprovod (…) ljudi dođu. Međutim, i ovdje su onda… Trebalo je par godina da ti mladi shvate da to nije nešto, neka predstava na koju ćeš doć. (…) Nije ništa loše u radoznalosti, i mi kad*

[10] Prema Milošević (2013: 357), „notne su zapise ponudili Bernardin Sokol (1939: 97-99), Dinko Bertapelle (Fazinić 1984: 28-30) te Mato Lešćan i Vinko Žganec (Žganec 1965: 452). U rukopisnoj zbirci Instituta za etnologiju i folkloristiku (sign. IEF 71N, 180, pr. 27) čuva se zapis jelšanskog napjeva *Gospina plača* koji je izradio Antun Dobronić 1938. (za2pis je publiciran u Bezić 1995: 360)".

> *idemo bilo gdje na hodočašće, uvijek se tu ispreplete i pobožnost i naravno jedna prirodna radoznalost i turistički taj naboj (…). Onda su jednostavno ipak stvari došle na svoje da su oni uvidjeli da to nije neki senzacionalistički skup na koji treba doć (…). Mislin da je prošle il' pretprošle godine čak nekoliko Japanaca bilo na ovom dočeku Križa. Otkud bi oni došli sad tamo na nekom otoku u Hrvatskoj da nisu po tom tragu UNESCO-ovih sadržaja jednostavno se interesirali* (IEF rkp 2025: 31).

Isti je sugovornik zamijetio kako se „sve češće i sve glasnije ističe da bi bilo dobro u turističke svrhe" (ibid.: 32) upotrijebiti tradiciju Za križen, što se uostalom i ostvaruje ne samo planiranom interaktivnom izložbom u galeriji nekadašnje utvrđene crkve, već i kroz aktualni projekt Turističke zajednice Općine Jelsa. Projekt uključuje tematsku stazu koja prati rutu procesije, s muzeološki oblikovanim postajama koje interpretiraju ovu nematerijalnu baštinu otoka Hvara. Štoviše, u travnju 2025., zahvaljujući nastojanjima Turističke zajednice Jelse, pokrenuta je i posebna internetska stranica posvećena tradiciji Za križen.[11] Ova platforma nadovezuje se na sadržaj koji TZ Jelse već godinama njeguje na svojoj službenoj internetskoj stranici, s posebnim naglaskom na mogućnost praćenja procesije uživo putem prijenosa s HD kamera postavljenih kroz Jelsu i u Vrboskoj.[12] U kontekstu turistifikacije ove hvarske tradicije zanimljivi su rezultati ekonomskog istraživanja stavova lokalnoga hvarskog stanovništva o komercijalizaciji procesije u okviru razvoja kulturnog turizma. Čak 85 % ispitanika tog istraživanja izrazilo je podršku uključivanju ove tradicije u turističku ponudu, dok 75 % nije zamijetilo negativan utjecaj prisutnosti turista među sudionicima (Razović 2014: 182–183). Slično tome, i naši su kazivači u većini slučajeva reagirali pozitivno – ili su barem ostali suzdržani. Jedan je sugovornik pritom istaknuo kako bi turistička aproprijacija ovoga običaja mogla potaknuti raniji početak turističke sezone (IEF rkp 2025: 83). Poduzeti koraci Turističke zajednice Jelse sugeriraju da je proces turistifikacije procesije Za križen vrlo izgledna i bliska budućnost koji će svakako utjecati na mijene u tradiciji.

ZAKLJUČNO: PUČKA POBOŽNOST KAO BAŠTINA ISELJENIKA I POVRATNIKA

Tradicija Za križen jedinstveni je izraz pučke pobožnosti obilježen specifičnim lokalnim geografskim i kulturnim datostima uključenih naselja: Jelse, Pitava, Vrisnika, Vrbanja, Svirča i Vrboske. Iako je vjerska dimenzija ključni element procesije Za kri-

[11] Turistička zajednica općine Jelsa. *Procesija „Za križen", 2023.* www.zakrizen.hr (pristupljeno 30. travnja 2025.).

[12] Riječ je o *LiveCamCroatia* projektu s mrežom HD *web*-kamera u sklopu kojeg je napravljen najveći hrvatski portal s videoprijenosima uživo iz brojnih naselja diljem Hrvatske.

žen, važno je naglasiti da ona obuhvaća i širi skup rituala, društvenih uloga i kulturnih praksi prenošenih generacijama. Ta je hvarska tradicija većini mještana okosnica godišnjih zbivanja, važan temporalni orijentir čiji se vrhunac gradi i željno iščekuje tijekom cijele godine. U njoj sudjeluje većina stalnih stanovnika šest uključenih naselja, ali i velik broj cirkularnih migranata, što ukazuje na to da ta tradicija, povrh toga što njeguje duhovnu dimenziju sudionika, snažno utječe na osjećaj pripadnosti, perpetuira baštinjenu društvenu regulaciju zajednica i čini ključni dio identiteta. Ipak, smatramo da je pučka pobožnost kao ključna komponenta tradicije Za križen faktor koji je osnažuje iznutra i to zato jer počiva i balansira između dvaju čvrstih temelja – pučkog (lokalno ukorijenjenog) i svetog (transnacionalnog, religijskog). Premda je riječ o „neotuđivim odrednicama", kako će ih nazvati Jukić (1985: 26), one su zasebne okosnice tradicije čija združenost zahvaća široke i heterogene mase različitih religioznih i profanih motivacija, baš zato što je „nerazumno (…) pretpostaviti da bi svi ljudi mogli podjednako živjeti kršćansku poruku" (ibid.: 20). Tako shvaćeni čvrsti temelji hvarske tradicije pridonose njezinoj rezilijentnosti, a posebno u kontekstu demotivirajućih i negativnih demografskih procesa kakve pratimo na jadranskim otocima.

Promišljajući procesiju Za križen u kontekstu otočnih demografskih mijena i migracija, kako sudionika, tako i samog običaja te iskustava iseljenih pojedinaca, uočile smo dodatne aspekte same tradicije, a posebno recipročni utjecaj migracija na žive tradicije. Jedino dokumentirano izmještanje tradicije u El Shatt učvrstilo je lokalni identitet Hvarana, omogućilo im veću otpornost prema budućim prijetnjama, ojačalo zajedništvo i ponos zajednice, te naglasilo važnost prenošenja tradicije i vrijednosti na mlađe generacije. Na taj se snažni trenutak u tradiciji oslonila i baštinska praksa zapisivanja budućih križonoša, u Jelsi sad već više od trideset godina unaprijed, što osigurava njezin kontinuitet i očuvanje. Tu praksu prepoznajemo kao dio šireg procesa baštinizacije, odnosno prepoznavanja i valoriziranja kulturne baštine s ciljem njezinog očuvanja za buduće generacije. Tom procesu doprinose lokalni župnici i kapelani, hvarske bratovštine i lokalne zajednice, ali i iseljeni otočani, prijatelji i (vjerski) turisti te lokalne vlasti, Turistička zajednica Općine Jelsa, lokalni i nacionalni mediji, kao i različite nacionalne i međunarodne institucije te organizacije ključne u zaštiti i promoviranju kulture. Upravo je taj kontinuirani proces baštinizacije usporio opadanje kapaciteta međugeneracijskoga prijenosa tradicionalne kulture uslijed starenja stanovništva i modernizacije različitih aspekata svakodnevice kakvo je na hrvatskim otocima uočeno kao osnovni razlog ugroženosti kulturne baštine, naročito nematerijalne (Faričić i dr. 2013: 425).

Kao izuzetno važan segment sudjelovanja u procesiji prepoznale smo i utjelovljenost doživljaja procesije kroz uključenost raznih osjetila. Upravo je taj doživljajni aspekt ključan u nostalgičnim narativima i porivima za povratak na otok u pasionskom raz-

doblju, izrazito naglašen u trenucima fizičkog odsustva, ali mentalnoga i duhovnog prisustva u procesiji. Iako smo se u ovom tekstu fokusirale na to što migracije znače za običaj, jednako je vrijedno promisliti i što običaj znači za migracije, pitanje na koje nam tek predstoji odgovoriti, „jer jednostavno ne može se doživljavat' Veliki tjedan na isti način bilo gdje ko što je to tu sa tin ukrasima tradicije koji naravno ostaju čovjeku, nose ih sa sobom bilo di god išao" (IEF rkp 2025: 35).

LITERATURA

Belaj, Marijana. 2014. Religijske teme u hrvatskoj etnologiji u proteklih četvrt stoljeća. *Zbornik radova s naučnog skupa „Etnos", religija, identitet. Naučni skup u čast Dušana Bandića*. Ur. Radulović, Lidija B.; Erdei, Ildiko. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Beograd.

Blagaić, Marina; Niemčić, Iva. 2024. Otočne procesije kao ritualne reprodukcije zajedničkih temporalnosti: hvarska pasionska procesija (Za križen) i rapska marijanska procesija (Križi). *Narodna umjetnost* 61/2. 161–180.

Bogdanić, Neven. 1995. El Shatt naš nezaboravljeni. *Crkva u svijetu* 30/1. 53–59.

Bratanić, Mateo. 2008. Predgovor. *Za križem u riječi i slici. Zavjetno pučko pokorničke vjerska procesija „Za križem".* Pavičić Kotin, Marko. Stari Grad. Stari Grad.

Crnčević, Mirko. 2020. Mateo iz Vancouvera nosi je križ za cili svit. *Slobodna Dalmacija.* Uskrs 2020.

Ćaleta, Joško; Niemčić, Iva. 2022. *Uvooo! Eviva nam kumpanija, poša nam je alavija! – etnografija Lastovskog poklada*. Institut za etnologiju i folkloristiku; Park prirode Lastovsko otočje. Zagreb; Lastovo.

Ćurin, Miro. 1974. Hvarski zbjeg. *Hvarski zbornik, br. 2.* Ur. Dorotka, Milan. Vojna štamparija. Split.

Davis, Fred. 1979. *Yearning for Yesterday. A Sociology of Nostalgia.* The Free Press. New York.

Domazet, Mladen; Plenković, Marija. 2020. *Sjećanja iz zemlje predaka. Iseljeništvo središnjeg dijela otoka Hvara s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Katalog izložbe.* Muzej općine Jelsa. Jelsa.

Faričić, Josip. 2012. *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*. Školska knjiga; Sveučilište u Zadru. Zagreb; Zadar.

Faričić, Josip; Mirošević, Lena; Graovac Matassi, Vera. 2013. Utjecaj depopulacije na kulturnu baštinu hrvatskih otoka. *Migracijske i etničke teme* 3. 405–431.

IEF rkp 2534. 2025. *Terensko istraživanje procesije Za križen na otoku Hvaru tijekom 2024. i 2025.* Dunatov, Dora; Niemčić, Iva; Blagaić, Marina.

Jukić, Jakov. 1983. Pučka religija u vremenu svjetovnosti. *Crkva u svijetu* 18/2. 137–152.

Jukić, Jakov. 1985. Znakovi svetoga u pučkoj religiji. *Crkva u svijetu* 20/1. 19–30.

Klempić Bogadi, Sanja; Podgorelec, Sonja. 2020. The Demography of the Archipelago: Migration as a way of Life. *The Notion of Near Islands*. Ur. Starc, Nenad. Lanham MD: Rowman & Littlefield International. London.

Klempić Bogadi, Sanja; Podgorelec, Sonja. 2025. Migracija kao način života. *Hrvatski otoci.* Ur. Starc, Nenad. Sveučilište u Zadru. Zadar [u tisku].

Lajić, Ivan. 1992. *Stanovništvo dalmatinskih otoka. Povijesne i suvremene značajke depopulacije.* Consilium; Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

Milošević, Maja. 2013. Prilog (u)poznavanju procesije Za križen i napjeva Gospina plača na otoku Hvaru. *Bašćinski glasi* 11/1. 341–362.

Nimac, Dragan. 2010. Povijesno-etnografski presjek običaja barabana u negdašnjem obredu jutrenje Velikog tjedna u kontekstu njihova mogućeg oživljavanja u suvremenoj kulturi i liturgijskoj praksi. *New presence: Review for intellectual and spiritual questions* 8/2. 197–214.

Oroz, Tomislav. Blagaić Bergman, Marina. 2022. Islands and Time: Island Temporalities in the Context of Island Research Introduction. *Narodna umjetnost* 59/2. 7–8.

Pavičić Kotin, Marko. 2008. *Za križem u riječi i slici. Zavjetno pućko pokorničkа vjerska procesija „Za križem“.* Stari Grad. Stari Grad.

Podgorelec, Sonja. 2010. Migracija kao sudbina - hrvatski otoci i starenje stanovništva. *Migracije i regionalni razvoj Hrvatske*. Ur. Lajić, Ivan. Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.

Podgorelec, Sonja; Klempić Bogadi, Sanja. 2013. *Gradovi potopili škoje. Promjene u malim otočnim zajednicama*. Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.

Radonić, Branko. 2023. *El Shatt. Dalmatinci u pustinji. Povijest dalmatinskog zbjega u Italiji i Egiptu od 1943. do 1946. godine*. Plejada; Synopsis; Društvo prijatelja vrgorske starine. Vrgorac; Zagreb.

Razović, Mili. 2014. „Following the Cross“ Procession – A Special Form of Religious Tourism on the Island of Hvar“. *Piligrimage and Sacred Places in southeast Europe. Hisotry, Religious Tourism and Contemporary trends.* Ur. Katić, Mario; Klarin, Tomislav; McDonald, Mike. Lit Verlag. Wien; Berlin.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevice.* Školska knjiga. Zagreb.

Sedikides, Constantine; Wildschut, Tim; Baden, Denise A. 2004. Nostalgia: Conceptual Issues and Existential Functions. *Handbook of Experimental Existential Psychology*. Ur. Greenberg, J.; Koole, S. L.; Pyszczynski, T. The Guilford Press.

Škunca, Bernardin. 1981. Štovanje Isusove muke na otoku Hvaru. *Crkva u svijetu.* Split.

Turistička zajednica općine Jelsa. Procesija „*Za križen*“, 2023. www.zakrizen.hr (pristup 30. travnja 2025.).

Turistička zajednica općine Jelsa. Veliki Tjedan na otoku Hvaru. https://visitjelsa.hr/hr/25986/novi-vodic-veliki-tjedan-na-otoku-hvaru/ (pristup 30. travnja 2025.).

Vizjak, Ana. 1993. Vjerski turizam kao novi vid turizma. *Ekonomski vjesnik* 6/1. 141–148.

Popular piety in the context of migration: The example of the Za Križen procession on the island of Hvar

ABSTRACT

Recognizing the Za križen tradition from Hvar as a localized and unique expression of popular piety, this text places it in the context of migration and demographic changes on the island. In doing so, we examine the only recorded migration of the tradition itself – in 1944, to the El Shatt camp, as well as the migration of the experiences of emigrants and circular migrants who, at the time of its performance, on the night of Holy Thursday, relive it once more in their thoughts. The negative demographic processes on the island are placed in relation to the increased mobilities associated with participation in the Za križen tradition, focusing on circular migrants as well as (religious) tourists, whose presence is perceived by the local community in three ways – as a disturbance, as a reflection of the tradition, and as an enhancer of its religious and spiritual dimension. As a driver of passion-related mobilities, we identify the process of heritage making, which ensures the continuity of the tradition, as well as the beginnings of touristification, which could potentially lead to certain changes in the performance of the Za križen tradition in the future.

Keywords: *folk devotion, Hvar, Za križen procession, migration, religious tourism*

izv. prof. dr. sc. Ingeborg Matečić
Katedra za turizam
Ekonomski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
imatecic@efzg.hr

Vjekoslav Barišić, univ. mag. oec.
barisicvjekoslav0@gmail.com

UDK: 338
Izvorni znanstveni rad

Komparativna analiza konkurentnosti turističkih destinacija otoka Hvara i otoka Korčule

SAŽETAK

Veliki broj turističkih destinacija međusobno se nadmeće u ostvarivanju što bolje konkurentske prednosti na turističkom tržištu, a zbog vrlo slične turističke ponude u destinacijama na Mediteranu broj je konkurenata još izraženiji. Kako bi jedna turistička destinacija što bolje iskoristila svoje resurse, od prirodnih, kulturnih, ljudskih, do infrastrukture i kapitalnih ulaganja, u odnosu na neku drugu destinaciju, ona se može okrenuti svojim komparativnim prednostima, valorizirati ih i tako postati konkurentnijom na turističkom tržištu. Prema modelu Ritchieja i Croucha (2003) na konkurentnost destinacije utječe njeno mikro i makrookruženje, turistička politika, strategije, temeljni resursi kojim destinacija raspolaže, no najvažnije je koliko ih uspješno destinacija ekonomski valorizira i plasira na turističko tržište. Glavni cilj rada je pomoću modela Ritchieja i Croucha (2003) analizirati konkurentnost dviju hrvatskih otočnih destinacija: otoka Hvara i otoka Korčule korištenjem sekundarnih podataka. Navedeni otoci su odabrani zato što dijele sličnosti: nalaze se u Dalmaciji, geografski su smješteni gotovo jedan pored drugoga, spadaju u skupinu velikih hrvatskih otoka, imaju slične klimatske uvjete i mogućnosti kreiranja turističke ponude, ali, i razlike: nalaze se u dvjema različitim županijama, fokusiraju se na različita emitivna turistička tržišta te imaju različite kulturne resurse. Rezultati analize konkurentnosti prema modelu Ritchieju i Crouchu (2003) prikazuju konkurentnost dviju otočnih turističkih destinacija prema zadanim kategorijama iz modela te služe kao podloga kreiranja smjernica za ekonomsko vrednovanje njihovih komparativnih prednosti kako bi destinacije ostvarile što bolji položaj na turističkim tržištima uz uvažavanje specifič-

nosti svakog otoka. Također rad kritički analizira upotrebu modela Ritchieja i Croucha (2003) u suvremenom kontekstu otočnih turističkih destinacija na Jadranu.

Ključne riječi: *konkurentnost otočnih turističkih destinacija, model Ritchieja i Croucha, komparativna prednost, Hvar, Korčula*

UVOD

Konkurentnost je kompleksan i multidimenzionalan koncept koji je izazovno i teško izmjeriti (Gooroochurn i Sugiyarto, 2005). Postoje razna ekonomska tumačenja konkurentnosti koja se kreću od sposobnosti učinkovite proizvodnje i prodaje robe (Porter, 1990) do šireg koncepta koji uključuje razne ekonomske uvjete i potpore industriji (Scott i Lodge, 1985).

Izučavanje konkurentnosti u turizmu pojavilo se paralelno sa sve većim prepoznavanjem turizma kao značajnog pokretača gospodarskog rasta i razvoja, a sama važnost konkurentnosti turističkih destinacija proizlazi upravo iz fenomena globalnosti turizma gdje se destinacije natječu za tržišni udio u sve konkurentnijem okruženju. Akademski diskurs o konkurentnosti turističke destinacije značajno se razvio u posljednja tri desetljeća gdje se jednako propituju konceptualni okviri i praktične primjene.

Konkurentnost u turizmu također nije jednoznačan koncept, već se može izučavati s više razina, od nacionalne razine do razine poduzeća (Kim, Liu i Williams, 2022). Kim, Liu i Williams (2022) promatraju konkurentnost kao sposobnost destinacija, regija i poduzeća da se prilagode unutarnjim i vanjskim promjenama utječući na njihovu sposobnost privlačenja turista i generiranja prihoda. Većina autora iz područja ekonomike turizma slažu se da je konkurentnost u turizmu povezana s ekonomskim uspjehom, bilo zemlje u cjelini, jedne turističke destinacije ili poduzeća unutar turističkog sustava.

Konkurentnost turističke destinacije, Dwyer i Kim (2003), podrazumijeva razne faktore koje autori dijele na cjenovne i one koji to nisu, kao što su prirodni i kulturni resursi, infrastruktura, kvaliteta usluge, marketing i upravljanje destinacijom, koji zajednički oblikuju njezinu sposobnost privlačenja turista (Dwyer i Kim, 2003., str. 369), kao i sposobnost destinacije da isporuči vrhunske proizvode i usluge koji ispunjavaju ili premašuju očekivanja turista u usporedbi s konkurentskim destinacijama (Dwyer i Kim, 2003).

Sužavajući fokus na otočne turističke destinacije, složenost oko konkurentnosti postaje još izraženija. Otočne destinacije često se suočavaju s posebnim izazovima, kao što su ograničeni resursi, geografska izoliranost i osjetljivost na vanjske ekonomske fluktuacije (Croes, 2010). S druge strane, otočne turističke destinacije posje-

duju jasne prednosti, uključujući prirodne ljepote, kulturnu baštinu i potencijal za privlačenje određenih segmenata turističkih potrošača i razvoj određenih specifičnih oblika turizma, kao i vrsta turizma (Azzopardi i Nash, 2016). U znanstvenoj literaturi konkurentnost otočnih turističkih destinacija nije adekvatno istražena i pretežno se fokusira na veće, razvijenije zemlje (Azzopardi i Nash, 2016). Nadalje, istraživanja pokazuju da tradicionalni modeli turističke konkurentnosti često zanemaruju različite karakteristike otočnih destinacija, koje se suočavaju s jedinstvenim izazovima kao što su ograničeni resursi, osjetljivost okoliša na prekomjerni turizam i ovisnost o turizmu kao primarnoj gospodarskoj aktivnosti. Na primjer, Croes (2010) naglašava nedostatke postojećih indeksa konkurentnosti kada se primjenjuju na male otoke, sugerirajući potrebu za prilagođenim mjerenjima koja odražavaju realnost tih destinacija (Croes, 2010). Slično, Azzopardi i Nash (2016) predlažu sveobuhvatan okvir temeljen na kvalitativnim uvidima turističkih stručnjaka istražujući otočnu državu Maltu, otkrivajući šezdeset ključnih odrednica koje utječu na konkurentnost turističke destinacije (Azzopardi i Nash, 2016).

U vezi modela i mjerenja konkurentnosti turističkih destinacija Knežević Cvelbar et al. (2016) u radu navode nekoliko istraživačkih okvira i modela, među kojima su najčešće citirani modeli autora Dwyera i Kima (2003) i Ritchieja i Croucha (2003). Model Dwyera i Kima (2003) definira turističku konkurentnost kao opći koncept koji obuhvaća razlike u cijenama, kretanje tečaja, razine produktivnosti različitih komponenti turističkog sustava i kvalitativne čimbenike koji utječu na atraktivnost destinacije. Dok se model Ritchieja i Croucha (2003) temelji na višedimenzionalnoj analizi i predlaže da je konkurentnost turističke destinacije njezina sposobnost povećanja turističke potrošnje, privlačenja posjetitelja, pružanja zadovoljavajućih i nezaboravnih iskustava, i to na profitabilan način uz povećanje dobrobiti stanovnika i očuvanje prirodnog kapitala. Ova se dva modela u radu Knežević Cvelbar et al. (2016) najčešće spominju i čine osnovu za većinu rasprava o konkurentnosti turističke destinacije.

Ciljevi rada jesu: 1. pomoću modela Ritchieja i Croucha (2003) analizirati konkurentnost otoka Hvara i Otoka Korčule; 2. komparativnom analizom usporediti rezultate; 3. kritički analizirati upotrebu modela Ritchieja i Croucha u suvremenom kontekstu turističkih destinacija na Jadranu.

TEORIJSKI PREGLED

Konkurentnost turističkih destinacija ključno je područje istraživanja, posebno s povećanjem broja turističkih destinacija sličnih prirodnih i društvenih karakteristika koje se natječu na turističkom tržištu (Fu i Chen, 2019, str. 656; Mustafa i sur., 2020, str. 727). Turističke destinacije imaju za cilj povećati turističke dolaske i noćenja, smanjiti troškove i povećati kvalitetu života stanovnika (Dwyer i Kim, 2003, str. 371). Međutim, mjerenje konkurentnosti ostaje i dalje izazov (Croes, 2010, str. 431;

Dwyer i Kim, 2003, str. 407). Ključni modeli u mjerenju konkurentnosti turističkih destinacija jesu model Ritchieja i Croucha (2003), model Dwyera i Kima (2003), te model *World Economic Foruma* (WEF) zajedno s njihovim indeksom konkurentnosti putovanja i turizma (IKPT); (engl. *Travel i Tourism Competitiveness Index*). IKPT se koristi za procjenu konkurentnosti zemalja, ali studija González-Rodríguez et al. (2023) dizajnirala je dodatne pokazatelje temeljene na podindeksima i stupovima IKPT-a kako bi se prevladale njegove slabosti (González-Rodríguez et al., 2023, str. 4.). Istraživanje konkurentnosti turističkih destinacija González-Rodríguez et al. (2023) uzima u obzir komparativnu prednost (obdarenost resursima) i konkurentsku prednost (učinkovito upravljanje resursima), no istraživanje naglašava da samo posjedovanje resursa (visoki IKPT) nije dovoljno, već je potreban efikasan menadžment i strateško pozicioniranje kako bi se postigla konkurentska prednost destinacije. Također, rezultati istraživanja pokazuju da zemlje s visokim indeksom konkurentnosti putovanja i turizma, što ukazuje na snažnu komparativnu prednost, ne moraju nužno imati visoke rezultate učinkovitosti, tj. konkurentsku prednost, te su pozicije u obje dimenzije konkurentnosti povezane sa stupnjem razvijenosti zemalja. Studija je također identificirala specifične menadžerske sposobnosti koje pokreću učinkovitost turizma, a to su prioritet razvoju turizma, cjenovna konkurentnost i osiguravanje sigurnosti. Zemlje koje daju prioritet razvoju turizma, održavaju cjenovnu konkurentnost i osiguravaju sigurnost obično imaju više rezultate turističke učinkovitosti. Prema istom istraživanju snažno određivanje prioriteta razvoja turizma kao gospodarske aktivnosti u pozitivnoj je korelaciji s većom turističkom učinkovitošću. Sigurnost je također ključan čimbenik koji utječe na konkurentnost turističke destinacije (González-Rodríguez et al., 2023).

Dwyer i Kim (2003) razvili su sveobuhvatan model konkurentnosti destinacije, integrirajući elemente iz opće literature o konkurentnosti (nacionalne i na razini poduzeća) i istraživanja specifičnog za turizam. Ovaj model uključuje elemente kao što su resursi (naslijeđeni i stvoreni), pomoćni resursi, situacijski uvjeti, upravljanje destinacijom (vlada i ugostiteljska djelatnost), uvjeti potražnje, indikatori konkurentnosti destinacije i socioekonomski prosperitet. Model utvrđuje niz objektivnih i subjektivnih pokazatelja za mjerenje konkurentnosti destinacije, a oni različite čimbenike, uključujući infrastrukturu, kvalitetu usluge, pristupačnost, gostoprimstvo, tržišne veze, politiku, ljudske resurse i upravljanje okolišem. Istraživanje naglašava ključnu ulogu čimbenika na strani potražnje (svijest, percepcija i preferencije) u određivanju konkurentnosti turističke destinacije, pored tradicionalnog fokusa na turističku ponudu. Autori primjećuju nedostatak metode za integraciju „tvrdih“ (objektivnih) i „mekih“ (subjektivnih) čimbenika u jedinstveni indeks konkurentnosti. Potrebna su daljnja istraživanja kako bi se utvrdilo kako prikladno odvagnuti te atribute. Također autori naglašavaju potrebu za istraživanjem relativne važnosti različitih dimenzija konkurentnosti (npr. prirodni resursi u odnosu na imidž destinacije, kvaliteta

usluge u odnosu na cijenu). Potrebna su daljnja istraživanja o važnosti različitih atributa konkurentnosti destinacije u određivanju turističkih tokova za turiste različitih tržišnih segmenta i situacijama kupnje. Autori naglašavaju da dimenziju povezanosti između konkurentske prednosti destinacije i konkurentske prednosti tvrtki i organizacija koje ga čine, treba dodatno također istražiti, te da ne postoji jedinstven skup pokazatelja konkurentnosti primjenjiv na sve destinacije u svakom trenutku (Dwyer i Kim, 2003).

Model Ritchieja i Croucha (2003) smatra se sveobuhvatnim modelom istraživanja konkurentnosti turističkih destinacija (Kim, Liu i Williams, 2022, p. 827). On prikazuje strukturu i odnose različitih čimbenika na pojednostavljen način te služi za analizu ideja i donošenje odluka koje se mogu implementirati u procese upravljanja turističkim destinacijama. Autori su okruženje turističke destinacije podijelili u dvije kategorije: makrookruženje i mikrookruženje. Makrookruženje je globalno, promjenjivo i potrebno ga je konstantno pratiti kako bi se primijetili njegovi utjecaji. Autori su makrookruženje podijelili u šest osnovnih kategorija: ekonomsko, tehnološko, ekološko, političko i pravno, sociokulturno i demografsko okruženje. Mikrookruženje se prema autorima Ritchieju i Crouchu (2003) odnosi na organizacije, sile i utjecaje koji se nalaze u užem prostoru te imaju izravan utjecaj na turističku destinaciju i tamo je moguća brža reakcija na promjene. Pod mikrookruženje spadaju: sama destinacija, turisti, dobavljači, konkurentni, interno okruženje i javnost. Model određuje komparativne prednosti koje uključuju ljudske resurse, prirodne i kulturne resurse, znanje, kapital, veličinu gospodarstva, infrastrukturu, i turističku suprastrukturu (ugostiteljski, kongresni, nautički objekti). Konkurentne prednosti za Ritchieja i Croucha (2003) jesu način valorizacije resursa i njihova djelotvorna upotreba, njihov popis, održavanje i revizija, rast i razvoj kao i uspješnost. Bazu modela predstavljaju podržavajući faktori i resursi na koje se naslanjaju ostale komponente modela, a oni jesu infrastruktura, pristupačnost, podupirući resursi, ugostiteljstvo, poduzetništvo i politička volja. Na podržavajuće faktore i resurse se naslanjaju ključni resursi i atrakcije kao što su geomorfološki resursi i klima, povijest i kultura, Raznolikost aktivnosti, posebna događanja, zabava, turistička infrastruktura, tržišne veze. Sljedeću razinu predstavlja destinacijski menadžment i kategorije kao što su upravljanje organizacijama, marketingom, kvalitetom usluge, informacijama i istraživanjima, ljudskim resursima i posjetiocima i gdje se također nalaz krizni menadžment i poslovi financiranja i poduzetnički kapital. Sljedeća razina u modelu jest destinacijska politika, planiranje i razvoj gdje se definira sustav vrijednosti, vizija razvoja, destinacija se pozicionira na turističkom tržištu i brendira, analizira se suradnja, te se vrši kontrola i evaluacija i revizija. Na zadnjoj razini pri vrhu se nalaze kvalificirajuće (pojačavajuće) determinante u koje ulazi sama lokacija turističke destinacije, sigurnost u destinaciji, odnos vrijednosti za novac, razne međuovisnosti, imidž i kapacitet nosivosti (Ritchie i Crouch, 2003). Model s komponentama i elementima je prikazan u Tablici 1.

Tablica 1. Komponente i elementi modela konkurentnosti turističkih destinacija Ritchie i Crouch (2003)

Razina modela	Komponente	Elementi
1. Baza modela	**Podržavajući faktori i resursi**	• Infrastruktura • Pristupačnost • Podupirući resursi • Ugostiteljstvo • Poduzetništvo • Politička volja
2. Druga razina	**Ključni resursi i atrakcije**	• Geomorfološki resursi i klima • Povijest i kultura • Raznolikost aktivnosti • Posebna događanja • Zabava • Turistička infrastruktura • Tržišne veze
3. Treća razina	**Destinacijski menadžment**	• Upravljanje organizacijama • Upravljanje marketingom • Upravljanje kvalitetom usluge • Upravljanje informacijama i istraživanjima • Upravljanje ljudskim resursima • Upravljanje posjetiocima • Krizni menadžment • Poslovi financiranja i poduzetnički kapital
4. Četvrta razina	**Destinacijska politika, planiranje i razvoj**	• Definiranje sustava • Definiranje vrijednosti • Vizija razvoja • Pozicioniranje na turističkom tržištu• Brendiranje destinacije • Analiza suradnje • Kontrola i evaluacija • Revizija
5. Vrh modela	**Kvalificirajuće (pojačavajuće) determinante**	• Lokacija turističke destinacije • Sigurnost u destinaciji • Odnos vrijednosti za novac • Razne međuovisnosti • Imidž destinacije • Kapacitet nosivosti

Izvor: Ritchie, J. R. B., i Crouch, G. I. (2003). The competitive destination: A sustainable tourism perspective. Wallingford, Oxfordshire UK: CABI. https://doi.org/10.1079/9780851996646.0000

Zaključno, konkurentnost turističke destinacije za autore Ritchieja i Croucha (2003) predstavlja „sposobnost povećanja potrošnje u turizmu kroz privlačenje više turista koji će istovremeno ostvariti svoje zadovoljstvo, kreirati nezaboravno iskustvo i to na profitabilan način, na dobrobit stanovnika destinacije i očuvanja njihovog prirodnog resursa za buduće generacije“. Neke od kritika ovog modela jesu da model ne uključuje ekologiju koja može utjecati na konkurentnost (Heath, 2003), model je istraživan i primjenjivan u razvijenim zemljama, no ne i u zemljama u razvoju i nerazvijenim zemljama (Beeton, 2005) i model uključuje samo čimbenike turističke ponude i zanemaruje turističku potražnju (Dwyer i Kim, 2003).

U kontekstu kritika modela Ritchieja i Croucha (2003) i specifičnosti otočnih destinacija koje se istražuju u ovom radu, postoji nekoliko značajnih poveznica koje treba razmotriti. Heath (2003) kritizira model zbog nedovoljnog fokusa na ekologiju, što je posebno važno za otočne destinacije kao što su Hvar i Korčula. Iako koncept modela

uključuje održivost, no o ekološkoj se održivosti posebno ne raspravlja u modelu. Moguće ju je uvrstiti u model i analizirati indirektno unutar komponenti modela kao što su kapacitet nosivosti prostora koja pripada pojačavajućim faktorima i također upravljanje resursima na razini destinacijskog menadžmenta. Ekološka održivost predstavlja kritičan aspekt za ove jadranske otoke jer se suočavaju s izazovima poput sezonskog preopterećenja, ograničenih vodnih resursa (istočni dio otoka Hvara) i problema s odvodnjom (Korčula[1]), gospodarenja otpadom i očuvanja bioraznolikosti. Obje destinacije imaju osjetljive morske ekosustave, zaštićena prirodna područja (poput Starogradskog polja na Hvaru) i sve veći pritisak turizma na okoliš, što nije dovoljno obuhvaćeno primijenjenim modelom.

Beetonova (2005) kritika o ograničenoj primjenjivosti modela u zemljama u razvoju također je relevantna u hrvatskom kontekstu. Iako Hrvatska nije klasificirana kao zemlja u razvoju, kao relativno nova članica EU-a i posttranzicijska zemlja ima specifičnosti koje model ne obuhvaća u potpunosti. To uključuje izazove povezane s poslijeratnom obnovom turističke infrastrukture, prilagođavanjem zakonodavstva EU standardima, promjenama u vlasničkoj strukturi turističkih objekata tijekom privatizacije i razvojem institucionalnih kapaciteta za upravljanje destinacijom. Ovi aspekti otkrivaju nedostatke modela pri analizi kompetitivnosti hrvatskih otočnih destinacija koje se još uvijek razvijaju u smjeru zrelih turističkih destinacija.

Kritika Dwyera i Kima (2003) o zanemarivanju potražnje izrazito je vidljiva u analizi predstavljenoj u ovom radu. Otoci Hvar i Korčula imaju različite tržišne segmente i obrasce potražnje (što se može vidjeti iz Tablice 7. koja prikazuje sociodemografski profil turista), ali model Ritchieja i Croucha ne pruža dovoljno alata za analizu kako te razlike u potražnji utječu na konkurentnost. Primjerice, različita struktura posjetitelja (Amerikanci i Britanci više platežne moći na Hvaru nasuprot obiteljima srednje platežne moći iz bližih europskih zemalja na Korčuli) ima značajan utjecaj na turistički razvoj, marketinške strategije i pozicioniranje, no model nije dovoljno osjetljiv na ove aspekte.

Dodatno, specifični izazovi otočnog turizma poput sezonalnosti (koja je izrazito naglašena na objema destinacijama) i ovisnosti o pomorskom prijevozu i prostorne izoliranosti također nisu adekvatno obuhvaćeni modelom, što predstavlja dodatno ograničenje pri njegovoj primjeni na otočne destinacije poput Hvara i Korčule. Ova ograničenja modela važno je uzeti u obzir pri interpretaciji rezultata komparativne analize.

[1] Otoci EU. ETO Platforma https://otoci.eu/korcula-korculane-cekaju-velika-ulaganja-u-zapustenu-odvodnju-2/

METODOLOGIJA

Za potrebe istraživanja korištena je komparativna analiza i metoda istraživanja za stolom. Komparativna analiza u ovom radu provedena je kao deskriptivna usporedba dviju otočnih turističkih destinacija – otoka Hvara i otoka Korčule – prema komponentama modela Ritchieja i Croucha (2003), bez kvantitativnog rangiranja ili bodovanja pojedinih elemenata. Ova deskriptivna komparacija omogućuje sistematičnu usporedbu razlika i sličnosti između destinacija kroz analizu sekundarnih podataka organiziranih prema ključnim komponentama konkurentnosti iz modela: ključni resursi i atraktivnosti, podržavajući faktore i resurse, destinacijski menadžment i destinacijska politika, planiranje i razvoj, kvalificirajuće (pojačavajuće) determinante, kao i dijelom komparativne i konkurentske prednosti koje ulaze u model. Cilj ovakve metodologije nije bio stvoriti jedinstveni brojčani indeks konkurentnosti za svaki otok, već identificirati specifične komparativne prednosti i nedostatke svakog otoka korištenjem postojećih sekundarnih podataka, kako bi se mogle dati preporuke za njihovu bolju valorizaciju.

U istraživanju korištena znanstvena i stručna literatura te knjiga autora Ritchieja i Croucha (2003) "The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective" u kojoj je prezentiran model konkurentnosti. Također su korištena relevantna izvješća i publikacije institucija kao što su Državni zavod za statistiku, Hrvatska turistička zajednica, Ministarstvo turizma i sporta, Institut za turizam i UNESCO, te internetskih stranica, poput *Trip Advisora*, službenih internetskih stranica turističkih zajednica otoka Hvara, Korčule i Splitsko-dalmatinske županije te strukovnih udruženja, pomorskih prijevoznika. Podaci obuhvaćaju razdoblje od 2018. do 2023. godine, s naglaskom na najnovije dostupne podatke gdje je to bilo moguće.

Također je važno naglasiti metodološka ograničenja koja proizlaze iz korištenja isključivo sekundarnih podataka i metode istraživanja za stolom. Iako model Ritchieja i Croucha (2003) pruža sveobuhvatan okvir za analizu konkurentnosti, neki njegovi ključni elementi ne mogu biti izmjereni upotrebom sekundarnih podataka, već zahtijevaju primarno istraživanje. Postoji nekoliko takvih elemenata koji su sljedeći. Kvaliteta usluge kao ključna komponenta destinacijskog menadžmenta u modelu čije bi primarno istraživanje uključivalo ispitivanje zadovoljstva posjetitelja. Zatim, stavovi lokalnog stanovništva koji su neizostavni element održivosti destinacije i njihova percepcija razvoja turizma, kao i kvalitete života u turističkoj destinaciji. Nadalje, učinkovitost destinacijskog menadžmenta i stvarni utjecaj upravljačkih struktura i njihovih odluka na konkurentnost destinacije, koju je teško kvantificirati bez dubinskih intervjua s dionicima ili studija slučaja. Subjektivne percepcije posjetitelja i njihove percepcije o imidžu destinacije, odnosu vrijednosti za novac i drugim „mekim" pokazateljima konkurentnosti, predstavljaju važan dio modela čiji podaci bi bili relevantniji kroz primarno istraživanje. Također dinamiku mikrookruženja u smislu inte-

rakcija između različitih dionika u destinaciji koja značajno utječe na konkurentnost, teško je procijeniti bez terenskog istraživanja. Zbog navedenih ograničenja rezultati analize prvenstveno odražavaju „tvrde" pokazatelje konkurentnosti poput infrastrukture, prirodnih i kulturnih resursa, prometne povezanosti, statističkih podataka o dolascima i noćenjima. Nadalje, mnogi od elemenata ovog modela nisu istraženi zbog ograničenja metode istraživanja za stolom kao što su poduzetništvo, politička volja, tržišne veze, upravljanje ljudskim resursima, krizni menadžment, poslovi financiranja i poduzetnički kapital, analiza suradnje, kontrola i evaluacija i revizija. Stvarna primjena modela na određivanje konkurentske prednosti obaju otoka zahtijevala bi analizu i potrebne resurse u razini istraživačkog projekta. Ovaj rad nije nastao kao rezultat istraživačkog projekta.

REZULTATI

Analizirani su različiti čimbenici koji utječu na konkurentnost obaju otoka te su se rezultati grupirali prema sljedećim komponentama modela: ključni resursi i atraktivnosti, podržavajući faktori i resursi, destinacijski menadžment te kvalificirajuće (pojačavajuće) determinante putem imidža i brendiranja, vrijednosti za novac, lokacije i pristupačnosti te sigurnosti i kapaciteta nosivosti.

Ključni resursi i atraktivnosti

Ova se komponenta analizirala pomoću prirodno geografskih posebnosti svakog otoka, kulturne baštine te aktivnosti i događanja koje je moguće vidjeti u Tablici 2., Tablici 3. i Tablici 4.

Tablica 2. Prirodno-geografske značajke

	Otok Hvar	Otok Korčula
Dužina razvedene obale s otocima	270,0 km	236 km
Koeficijent razvedenosti	4,4 (drugi najrazvedeniji otok)	3,3
Oborine	803,9 mm/m2 (2023)	1.117,6 mm/m2 (2023)
Broj sunčanih sati u godini (prosjek)	2 726	2671
Klima	Sredozemna	Sredozemna
Najviši vrh	Sveti Nikola (628 m)	Klupca (569 m)

Izvor: izrada autora

Prirodno-geografske značajke predstavljaju temeljne komparativne prednosti destinacija prema modelu Ritchieja i Croucha. Analiza pokazuje da otoci dijele mnoge sličnosti, ali s ključnim razlikama koje utječu na njihovu konkurentnost. Otok Hvar, s površinom od 297,4 km², veći je od Korčule (271,5 km²) i ima razvedeniju obalu s koeficijentom razvedenosti 4,4 (drugi najrazvedeniji hrvatski otok), što predstavlja značajnu komparativnu prednost za razvoj nautičkog turizma i obalnih aktivnosti. Oba otoka imaju mediteransku klimu, ali Hvar bilježi prosječno 2.718 sunčanih sati godišnje u usporedbi s 2.671 na Korčuli, što mu omogućuje da se brendira kao „Otok svjetla" i produlji turističku sezonu. Značajno veća količina oborina na Korčuli (1.400 mm godišnje naspram 789 mm na Hvaru) može ograničiti aktivnosti na otvorenom tijekom određenih perioda, ali i doprinosi bogatijoj vegetaciji koja može biti atraktivna za određene tržišne niše.

Kulturni resursi su prikazani u Tablici 3.

Tablica 3. Kulturna baština

	Otok Hvar	Otok Korčula
UNESCO	6 (Starigradsko polje; „Za križen"; čipkarstvo; mediteranska prehrana; klapsko pjevanje; suhozid)	3 (mediteranska prehrana; klapsko pjevanje; suhozid) Pristupna lista – povijesni grad Korčule
Crkve	23	15
Galerije, muzeji, zbirke	18	7
Tradicijski plesovi	Forski tanci	Moreška, Kumpanija, Moštra (viteški)

Izvor: izrada autora

U kontekstu kulturnih resursa, koji prema modelu Ritchieju i Croucha čine važan element konkurentnosti, otoci pokazuju znatne razlike. Dok oba otoka dijele tri zajednička elementa UNESCO-ove nematerijalne baštine karakteristična za cijelu Dalmaciju (mediteranska prehrana, klapsko pjevanje i gradnja suhozida), Hvar posjeduje tri jedinstvena kulturna dobra upisana na UNESCO-ovu listu: Starogradsko polje, procesiju „Za križen" i čipkarstvo. Korčula trenutno nema samostalno zaštićeno UNESCO-ovo dobro, a povijesni grad Korčula je tek na pristupnoj listi. Hvar također raspolaže s većim brojem kulturnih institucija (23 crkve, 18 galerija, muzeja i zbirki) u odnosu na Korčulu (15 crkava, 7 galerije, muzeja i zbirki), što mu daje prednost u privlačenju kulturno motiviranih turista. Međutim, Korčula ima bogatu nematerijalnu baštinu s trima tradicijskim plesovima (Moreška, Kumpanija i Moštra) naspram jed-

nog na Hvaru (Forski tanci), što predstavlja njezinu komparativnu prednost u ovom segmentu.

Nadalje, raznolikost aktivnosti i posebna događanja su prikazana u Tablici 4.

Tablica 4. Raznolikosti aktivnosti i posebna događanja

	Otok Hvar	Otok Korčula
Ture kušanje vina i vinogradi	10	15
Ture kajacima	2	5
Safari - 4WD	1	5
Bavljenje ekstremnim sportovima	3	3
Biciklističke ture	3	6
Povijesne ture	15	28
Posebna događanja	„Za Križen"	Moreška
Zabava	Ultra festival	/
Festivali	2	2
Sportske manifestacije	Big game Fishing; Plivačko natjecanje u otvorenim vodama;	Trijatlon Izazov Marka Pola; vela Luka Outdoor

Izvor: izrada autora

Analiza raznolikosti aktivnosti i događanja, koji su prema modelu važni elementi atraktivnosti destinacije, pokazuje da Korčula, iako površinski manja, nudi širi spektar aktivnosti. Posebno se ističe u aktivnom turizmu sa 6 biciklističkih tura (Hvar ima 3), 28 povijesnih tura (Hvar ima 15), 5 kajak-tura (Hvar ima 2) te 15 vinskih tura (Hvar ima 10)[2]. Ovakav fokus na aktivni turizam i enogastronomiju jasno ukazuje na stratešku orijentaciju Korčule prema segmentu posjetitelja koji traže aktivni odmor u prirodi.

Hvar, s druge strane, ima dva izrazito značajna događaja: procesiju „Za križen" (UNESCO-ova baština) i završnicu *Ultra music festivala*. Potonji ima izniman promotivni potencijal jer privlači međunarodnu publiku i daje Hvaru prepoznatljivost na globalnom tržištu elektroničke glazbe, što se uklapa u njegovo pozicioniranje kao *party*-destinacije za mlađe posjetitelje više platežne moći.

[2] Prema podacima *Trip advisora*. Dostupno na: https://www.tripadvisor.com/Attractions-g303810-Activities-Korcula_Island_Dubrovnik_Neretva_County_Dalmatia.html

Podržavajući faktori i resursi

U ovoj komponenti modela analizira se prometna povezanost s kopnom koja prikazuje pristupačnost turističke destinacije i prikazana je u Tablici 5., te smještajni kapaciteti i popunjenost u smislu infrastrukture i suprastrukture koji su prikazani na Grafikonima 1., 2., i 3.

Tablica 5. Prometna povezanost s kopnom

	Otok Hvar	Otok Korčula
Katamaranske/trajektne linije (sezona lipanj-rujan) dnevno	10/7 (Split-Stari Grad)	5/2 (Split Vela Luka) 21 (Orebić-Dominče)
Trajektna pristaništa	2K/2T	2K/2T (Dominče/Vela Luka)
ACI marine	2 (Palmižana, Vrboska)	1 (Korčula)

Izvor: izrada autora

Pristupačnost destinacije, prema Ritchieju i Crouchu, predstavlja ključni podržavajući faktor konkurentnosti. Analiza pokazuje značajnu prednost Hvara u ovom segmentu. Otok Hvar ima 10 katamaranskih i 7 trajektnih linija koje ga povezuju sa Splitom, drugim najvećim gradom u Hrvatskoj, te ima 2 različita katamaranska i trajektna pristaništa. Korčula također ima 2 katamaranska i 2 trajektna pristaništa, ali sa znatno manjom frekvencijom linija prema Splitu (samo 5 katamaranskih i 2 trajektne linije). Korčula je bolje povezana s Orebićem na poluotoku Pelješcu, što turistima koji dolaze automobilom, nameće dodatno putovanje trajektom ili kroz BiH prije dolaska na odredište.

Bolja povezanost Hvara sa Splitom, kao značajnim prometnim čvorištem (međunarodna zračna luka, trajektna luka, autobusni kolodvor), daje mu konkurentsku prednost u privlačenju stranih turista i posjetitelja na jednodnevne izlete, što značajno može povećati prihode lokalnog stanovništva. Dodatno, Hvar ima dvije ACI marine (Palmižana i Vrboska), dok Korčula ima samo jednu (ACI marina Korčula), što dodatno ojačava poziciju Hvara u segmentu nautičkog turizma.

Vrste smještajnih kapaciteta i popunjenost (infrastruktura i turistička suprastruktura) jesu prikazani u Grafikonu 1.

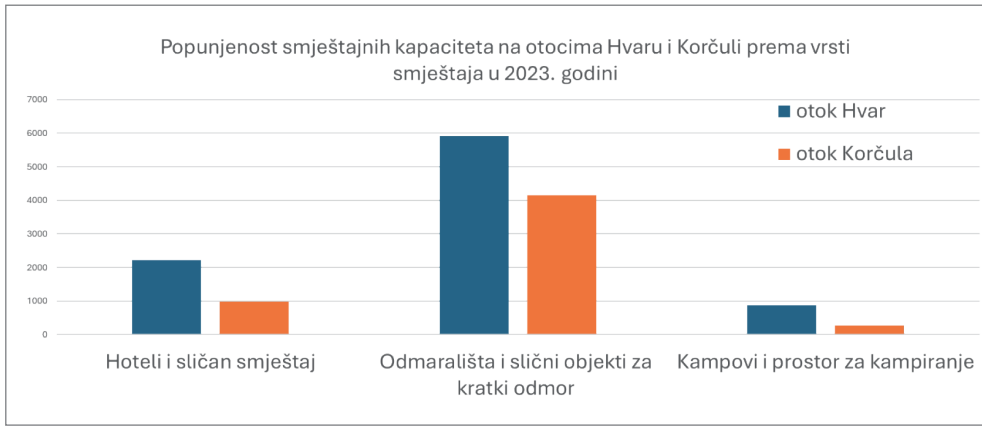

Izvor: izrada autora prema podacima iz PC-Axis baze podataka Državnog zavoda za statistiku

Grafikon 1. Popunjenost smještajnih kapaciteta na otocima Hvaru i Korčuli prema vrsti smještaja

Infrastruktura i turistička suprastruktura čine važan element podržavajućih faktora u modelu Ritchieja i Croucha. Analiza smještajnih kapaciteta pokazuje značajnu prednost Hvara koji nudi preko 2.000 hotelskih soba, dok Korčula nema niti 1.000. Također, Hvar ima više smještaja u domaćinstvima i kampovima, što mu daje veći ukupni smještajni kapacitet. Popunjenost smještajnih kapaciteta na Hvaru jest izrazito veća u svim kategorijama – hotelski smještaj. Ovi podaci ukazuju na veću efikasnost korištenja smještajnih kapaciteta na Hvaru, što prema modelu predstavlja važan aspekt konkurentske prednosti. Veća popunjenost ukazuje da Hvar uspješnije valorizira svoje smještajne kapacitete, što je ključna komponenta konkurentske prednosti prema modelu Ritchieja i Croucha (2003). Ovo pokazuje da Hvar ne samo da posjeduje više smještajnih kapaciteta (komparativna prednost), već ih i učinkovitije koristi (konkurentska prednost). Veća popunjenost direktno vodi većim prihodima za ponuđače smještaja i općenito većem ekonomskom učinku turizma, što je važan aspekt konkurentnosti prema definiciji Ritchieja i Croucha koja govori o „sposobnosti povećanja potrošnje u turizmu na profitabilan način“. Viša popunjenost može upućivati na potencijalno dulju turističku sezonu ili manje izraženu sezonalnost, što je važan faktor održive konkurentnosti. Visoka popunjenost hotela signalizira atraktivnost za dodatna ulaganja i razvoj dodatnih turističkih sadržaja, što dalje jača konkurentsku poziciju.

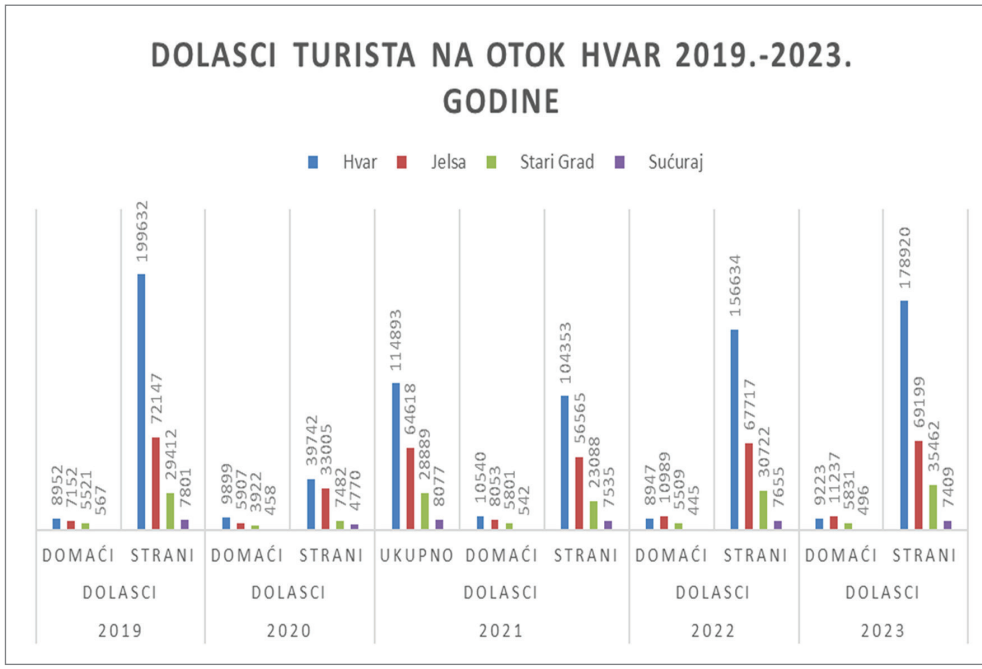

Izvor: Dolasci i noćenja turista u naseljima primorskih gradova i općina , PC-Axis baze podataka Državnog zavoda za statistiku

Grafikon 2. Dolasci turista na otok Hvar 2019 – 2023. godine

Analiza turističkih dolazaka po naseljima na otoku Hvaru pokazuje dominaciju stranih turista, čak i tijekom pandemijske 2020. godine. Grad Hvar i naselja u njegovoj administrativnoj jedinici privlače najveći broj posjetitelja, kako domaćih tako i stranih. Zanimljivo je primijetiti da su domaći turisti ravnomjernije raspoređeni po otoku, dok strani turisti preferiraju grad Hvar, što sugerira različite preferencije ovih segmenata posjetitelja.

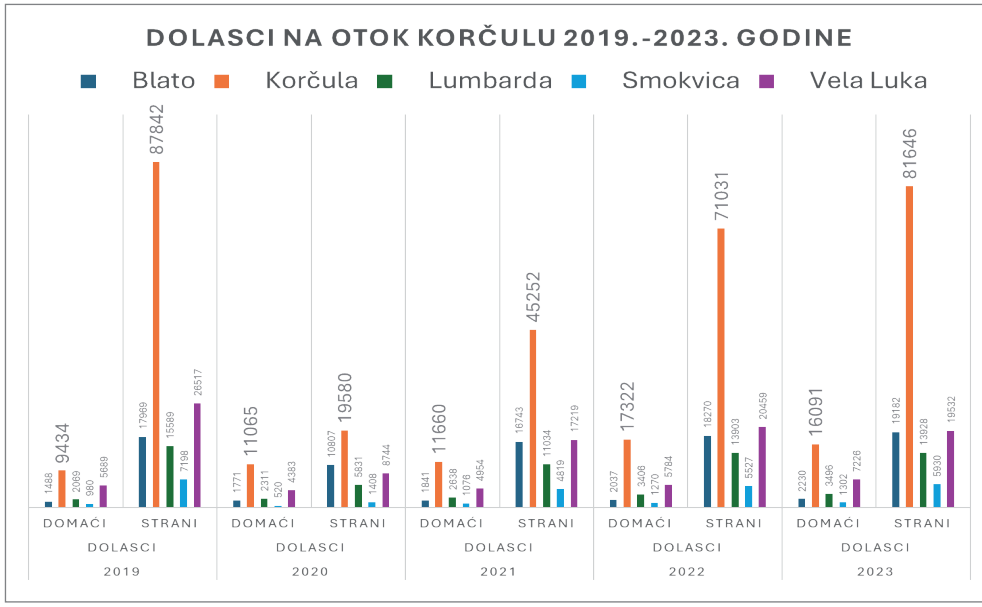

Izvor: Dolasci i noćenja turista u naseljima primorskih gradova i općina, PC-Axis baze podataka Državnog zavoda za statistiku

Grafikon 3. Dolasci na otok Korčulu 2019. – 2023. g.

Na Korčuli grad Korčula predstavlja dominantno turističko središte koje samostalno generira više dolazaka nego sva ostala naselja zajedno. Blato je popularnije među stranim turistima, dok Lumbarda privlači više domaćih posjetitelja. Ukupni podaci pokazuju da je Korčula popularniji izbor među domaćim turistima u usporedbi s Hvarom, što ukazuje na različitu percepciju ovih dvaju otoka na domaćem tržištu. Veća popularnost među domaćim turistima može predstavljati stratešku prednost u vidu otpornosti na eksterne poremećaje, kao što je to pokazala pandemija 2020. godine, jer domaći turisti nisu podložni međunarodnim restrikcijama putovanja i bliži su destinaciji. Domaći turisti često predstavljaju lojalnu bazu koja se vraća i u manje idealnim okolnostima, te može pomoći premostiti periode smanjene međunarodne potražnje. Iako je u radu navedeno da gosti na Hvaru u prosjeku troše 47 EUR više dnevno, domaći gosti mogu imati drugačiji obrazac potrošnje – možda troše više na lokalne proizvode i usluge s većim multiplikativnim efektom za lokalno gospodarstvo.

Manja ovisnost o specifičnim inozemnim tržištima smanjuje ranjivost na fluktuacije u tim tržištima. Domaći turisti fleksibilniji su po pitanju vremena posjeta jer nemaju ograničenja vezana uz daleka putovanja, što otvara mogućnost produženja sezone. Podatak da su domaći turisti zastupljeniji na otoku Korčuli, sugerira da bi destinacij-

ski menadžment mogao dodatno kapitalizirati na ovom segmentu kroz ciljani marketing i prilagođenu ponudu.

Destinacijski menadžment i destinacijska politika, planiranje i razvoj

Kako bi se prikazala upravljačka struktura u smjeru destinacijskog menadžmenta, planiranja i razvoja destinacija i ovih dviju komponenti kao glavnih komponenti modela analiziralo se sljedeće: administrativna podjela i stanovništvo obaju otoka (Tablica 6.), brendiranje i marketing (Tablica 7.), upravljanje posjetiocima putem analize sociodemografskog profila turista (Tablica 8.)

Tablica 6. Administrativna podjela i stanovništvo

	Otok Hvar	Otok Korčula
Površina	299,7 km^2	276 km^2
Br. Stanovnika (2021)	10,678	14,594
Županija	Splitsko-dalmatinska	Dubrovačko-neretvanska
Jedinice lokalne samouprave	4	5
turističke zajednice	5	4

Izvor: izrada autora

Destinacijski menadžment, prema modelu Ritchieja i Croucha, predstavlja ključni faktor za pretvaranje komparativnih u konkurentske prednosti. Analiza administrativne podjele i upravljačke strukture pokazuje da, iako se otoci geografski nalaze jedan pored drugog, administrativno pripadaju različitim županijama, te samim time različite županijske turističke zajednice upravljaju njihovim razvojem turizma. Korčula, iako površinski manja, ima više stanovnika (oko 15.000 naspram oko 10.700 na Hvaru) i više lokalnih samouprava (5 naspram 4 na Hvaru). Međutim, model upravljanja turizmom različit je: Hvar ima 5 turističkih zajednica (jednu više nego lokalnih samouprava), dok Korčula ima 4 turističke zajednice (jednu manje od broja lokalnih samouprava).

Ova razlika u administrativnoj organizaciji utječe na koordinaciju turističkih aktivnosti i efikasnost upravljanja destinacijom. Turističke zajednice otoka Hvara su se 2020.

godine udružile u zajedničku inicijativu, dok na Korčuli turističke zajednice djeluju samostalno i udružuju se samo projektno prema potrebi. Ovo ukazuje na različit pristup destinacijskom menadžmentu, pri čemu Hvar pokazuje veći stupanj koordinacije u upravljanju destinacijom.

Tablica 7. Brendiranje otoka

Otok Hvar	Otok Korčula
Otok Svjetla – otkrij, slijedi i budi svjetlo	Ukras od Jadrana – jedan otok bezbroj čari
Zajednička marketinška kampanja otočnih TZ-ova	Zajednička brošura – Visit Korčula
Potpisan sporazum o udruživanju TZ otoka Hvara – 2020. g.	Projektno udruživanje TZ otoka Korčule – 2020.
Luksuzni turizam, party turizam	Aktivni odmor, outdoor i priroda; Bijeg od svakodnevnog života

Izvor: izrada autora

Brendiranje i marketing predstavljaju ključne komponente destinacijskog menadžmenta u modelu Ritchieja i Croucha. Analiza pokazuje značajnu razliku u pristupu brendiranju između dvaju otoka. Hvar se brendira kao „Otok Svjetla“, jasno komunicirajući svoju jedinstvenu prednost velikog broja sunčanih sati. Fokusira se na dva ključna tržišna segmenta: turiste motivirane *party*-turizmom i one koji traže luksuzniji odmor. Ovakvo jasno pozicioniranje omogućava konzistentnu marketinšku komunikaciju i privlačenje ciljnih segmenata.

Korčula se, s druge strane, promovira pod sloganom „Ukras od Jadrana – jedan otok bezbroj čari“, sugerirajući raznolikost doživljaja, ali bez jasnog isticanja jedinstvene komparativne prednosti. Pozicionira se kao destinacija aktivnog odmora i bijega od gradske buke u prirodno okruženje. Iako je izrada zajedničke brošure za cijeli otok korak prema ujedinjenoj promociji, nedostatak zajedničke turističke organizacije otežava konzistentno brendiranje i komunikaciju jedinstvenog identiteta.

Tablica 8. Sociodemografski profil turista

	Otok Hvar	Otok Korčula
Nacionalnost	Slovenci, Česi, Poljaci, Nijemci, Talijani/ grad Hvar – Britanci i Amerikanci (SAD) većina	Njemaci, Slovenci, Austrijanci, Talijani, Poljaci
Obrazovanje	Viši stupanj obrazovanja	Viši stupanj obrazovanja
Platežna moć	Viša	Srednja
Starost i struktura	Između 25-34 i stariji od 54 godine	Obitelji s djecom; parovi bez djece
Prosječna dnevna potrošnja	Više od 140 EUR	93 EUR
Prosječan broj noćenja	5,22	5,79

Izvor: izrada autora

Razumijevanje tržišta i profila posjetitelja kao dijela upravljanja posjetiocima prema modelu Ritchieja i Croucha predstavlja važan element učinkovitog destinacijskog menadžmenta. Analiza sociodemografskog profila turista pokazuje da oba otoka privlače posjetitelje višeg stupnja obrazovanja, ali s različitim karakteristikama. Turisti na Hvaru u prosjeku troše 47 EUR više dnevno (140 € naspram 93 € na Korčuli), što se može povezati s njihovim podrijetlom, dolaskom iz razvijenijih emitivnih tržišta (Velika Britanija, SAD) i činjenicom da spadaju u demografske skupine (25 – 34 godine i stariji od 54) s većom kupovnom moći.

Korčula privlači posjetitelje iz bližih emitivnih tržišta, dostupnih automobilom, srednje platežne moći, prvenstveno obitelji s djecom i parove bez djece. Zanimljivo je da, unatoč različitom profilu posjetitelja, oba otoka ostvaruju podjednak broj noćenja, što ukazuje na različite obrasce ponašanja turista. Ovo razumijevanje tržišnih segmenata omogućava destinacijskom menadžmentu prilagodbu turističke ponude specifičnim potrebama i očekivanjima posjetitelja.

Kvalificirajuće (podržavajuće) determinante

Imidž i brendiranje

Imidž destinacije, prema modelu Ritchieja i Croucha, predstavlja važnu kvalificirajuću determinantu koja utječe na percepciju i odabir destinacije. Kao što je vidljivo iz Tablice 6, Hvar ima jasniji i konzistentniji imidž kao „Otok Svjetla“ i popularna je *party*-destinacija za posjetitelje više platežne moći, dok Korčula s brendom „Ukras

od Jadrana – jedan otok bezbroj čari“ komunicira raznolikost, ali možda nedovoljno jasno svoje jedinstvene prednosti.

Ovaj kontrast u pristupu brendiranju rezultira različitom percepcijom na tržištu, što se odražava i u profilu posjetitelja koje otoci privlače. Hvar je uspješniji u privlačenju stranih turista više platežne moći, dok Korčula ima veću popularnost među domaćim turistima, što sugerira različitu percepciju ovih dviju destinacija na međunarodnom i domaćem tržištu.

Vrijednost za novac

Analiza prosječne dnevne potrošnje turista iz Tablice 7. pokazuje značajnu razliku u percepciji vrijednosti za novac između destinacija. Prosječna dnevna potrošnja na Hvaru iznosi 154 € po osobi, dok je na Korčuli 107 €, što predstavlja razliku od 44%. Ova razlika ukazuje na različitu percepciju vrijednosti i pozicioniranje destinacija na tržištu – Hvar se pozicionira kao *premium* destinacija, dok Korčula cilja na tržište srednje platežne moći.

Viša potrošnja na Hvaru može se povezati s boljom valorizacijom resursa, luksuznijom ponudom i višom kvalitetom usluga, što omogućava postizanje viših cijena. S druge strane, niža prosječna potrošnja na Korčuli ne mora nužno značiti manju konkurentnost, već drugačije pozicioniranje koje može biti održivo ako je usklađeno s tržišnim segmentom koji privlači.

Lokacija i pristupačnost

Lokacija, kao kvalificirajuća determinanta u modelu Ritchieja i Croucha, značajno utječe na konkurentnost destinacije. Oba otoka dijele prednost atraktivne lokacije u srednjoj Dalmaciji, međutim, pristupačnost koja je usko vezana uz lokaciju, značajno se razlikuje. Kao što je vidljivo iz Tablice 3., Hvar ima značajno bolju povezanost sa Splitom kao ključnim transportnim čvorištem, što mu daje prednost u privlačenju međunarodnih posjetitelja i posjetitelja na jednodnevne izlete.

Sigurnost i nosivost kapaciteta

Iako sigurnost i nosivost kapaciteta nisu direktno mjereni u ovom istraživanju, ovi faktori predstavljaju važne kvalificirajuće determinante u modelu Ritchieja i Croucha. Hrvatska kao destinacija općenito ima visoku percepciju sigurnosti među turistima, što pozitivno utječe na oba otoka. Međutim, pitanje nosivosti kapaciteta postaje sve relevantnije s rastom broja posjetitelja, posebno za Hvar koji je izložen većem pritisku masovnog turizma u ljetnim mjesecima, što se može negativno odraziti na kvalitetu iskustva posjetitelja i održivost destinacije dugoročno.

Zbog preglednosti rezultata istraživanja napravljen je tabelarni prikaz rezultata prema komponentama iz modela vidljiv u Tablici 9.

Tablica 9. Tablična sinteza konkurentskih prednosti otoka Hvara i Korčule

Komponenta modela	**Element**	**Konkurentska prednost Hvara**	**Konkurentska prednost Korčule**
Ključni resursi i atraktivnosti	Prirodno-geografske značajke	Više sunčanih sati (2.726) što omogućuje produžetak sezone i razvoj brenda „Otok svjetla"; veća razvedenost obale (koeficijent 4,4) pogodna za nautički turizam	Bogatija vegetacija koja može biti atraktivna za određene tržišne niše
	Kulturni resursi	Tri UNESCO-ova dobra (Starogradsko polje, procesija „Za križen", čipkarstvo) i više kulturnih institucija (23 crkve, 18 galerija, muzeja i zbirki)	Bogatija nematerijalna baština s tri tradicijska plesa (Moreška, Kumpanija i Moštra) naspram jednog na Hvaru
	Raznolikost aktivnosti i događanja	Dva značajna događaja s međunarodnom prepoznatljivošću (procesija „Za križen" i Ultra music festival)	Širi spektar aktivnog turizma (6 biciklističkih, 28 povijesnih, 5 kajak, 15 vinskih tura); fokus na aktivni turizam i enogastronomiju
Podržavajući faktori i resursi	Prometna povezanost	10 katamaranskih i 7 trajektnih linija sa Splitom; dvije ACI marine (Palmižana i Vrboska)	Bolja povezanost s poluotokom Pelješcem, što može biti prednost za turiste koji dolaze automobilom iz kontinentalne Europe
	Smještajni kapaciteti	veća popunjenost smještajnih kapaciteta	-
	Turistički dolasci	Veća koncentracija stranih turista u gradu Hvaru	Veća popularnost među domaćim turistima, što pruža otpornost na eksterne poremećaje
Destinacijski menadžment i destinacijska politika, planiranje i razvoj	Administrativna struktura	Udružene turističke zajednice od 2020. godine, što omogućuje bolju koordinaciju	Veći broj stanovnika (14.594) i više lokalnih samouprava (5), što pruža širu bazu za razvoj

Komponenta modela	Element	Konkurentska prednost Hvara	Konkurentska prednost Korčule
	Brendiranje	Jasan brend „Otok Svjetla“ s fokusiranim pozicioniranjem kao *party*-destinacija i destinacija za luksuzni odmor	Pozicioniranje kao destinacija aktivnog odmora i bijega od gradske buke u prirodu
	Socio-demografski profil	Turisti više platežne moći (140 € dnevna potrošnja) iz razvijenih tržišta (UK, SAD)	Privlačenje obitelji s djecom i parova bez djece iz bližih emitivnih tržišta
Kvalificirajuće determinante	Imidž	Jasan i konzistentan imidž	Manje jasan, ali raznovrsniji imidž
	Vrijednost za novac	Pozicioniranje kao luksuzna destinacija	Pozicioniranje za tržište srednje platežne moći
	Lokacija i pristupačnost	Bolja povezanost sa Splitom kao ključnim prometnim čvorištem	Bolja povezanost s Pelješcem

Izvor: izrada autora

ZAKLJUČAK

Broj turističkih destinacija jest velik te je i samim time velika konkurencija među destinacijama. Samu konkurentnost teško je izmjeriti, spomenuti autori i sami imaju različito viđenje i modele konkurentnosti. Iako ima mnogo modela, ipak se može zaključiti kako svaka destinacija treba imati određene komparativne prednosti, dobru ponudu, kvalitetne ljudske resurse te sposoban menadžment koji će maksimalno valorizirati komparativne prednosti i učiniti ih konkurentskim prednostima. U ovom radu su obrađene dvije otočne turističke destinacije: otok Hvar i otok Korčula pomoću modela konkurentnosti autora Ritchieja i Croucha (2003). Model je ograničen jer je pojedine čimbenike vrlo teško izmjeriti, analize su pretežno kvalitativne te je izazovno utvrditi kvantitativnu razinu konkurentnosti mjerenu indeksima koji bi bili ujednačeni za oba otoka. Komparativnom analizom može se zaključiti kako je otok Hvar izgradio svoj imidž ističući specifične elemente otoka okupljene u jedinstvenoj temi svjetla te se brendirao kao „Otok svjetla“, dostupniji je od Korčule, pogotovo iz Splita, nudi više smještajnih kapaciteta. Uz navedeno se pozicionirao kao vrlo atraktivna destinacija za turiste više platežne moći kao *party*-destinacija i destinacija za nautički turizam. Komparativne prednosti otoka Korčule jesu razvijena gastronomska ponuda pomoću vinskih tura i kušanja vina, mnogobrojnija sportska događanja i bavljenje aktivnostima u prirodi. Otok Korčula promovira aktivni turizam i boravak u prirodi te je popularnija destinacija kod domaćih turista u odnosu na otok

Hvar. Također gosti duže borave na Korčuli, ali joj je potrebno stvaranje jedinstvenog imidža za cijeli otok koji bi objedinio specifičnosti samog otoka u jednoj zajedničkoj temi. Obje destinacije svjesne su ciljnog tržišnog segmenta te su iznimno bogate kulturnom i povijesnom baštinom, ali što se tiče valorizacije resursa, resursi su na Hvaru bolje valorizirani te je uz to i sama dnevna potrošnja veća na Hvaru. Analizom sekundarnih podataka i primjenom modela Ritchieja i Croucha (2003) moguće je samo površno ući u problematiku konkurentnosti otočnih turističkih destinacija. Rezultati ove analize mogu poslužiti jedino kao preliminarno istraživanje i polazišna točka u dubinskoj primjeni modela kako u kvantitativnom tako i u kvalitativnom smislu.

Model Ritchieja i Croucha (2003) pokazao se korisnim okvirom za strukturiranu analizu konkurentnosti otoka Hvara i Korčule, omogućujući identificiranje ključnih prednosti. Unatoč korisnosti za strukturiranje analize, primjena modela na otočne destinacije Jadrana otkrila je i značajna ograničenja koja umanjuju njegovu učinkovitost u ovom specifičnom kontekstu. Model je nedovoljan u adresiranju ekološke održivosti, što je istaknuo i Heath (2003) u svojoj kritici. Ovaj nedostatak posebno je problematičan za otoke poput Hvara i Korčule koji se suočavaju s izazovima ograničenih vodnih resursa, problema s odvodnjom i održivim gospodarenjem otpadom. Također, model ne obuhvaća specifičnosti Hrvatske kao posttranzicijske zemlje, na što je upozorio Beeton (2005), poput procesa prilagođavanja EU standardima, korištenja EU fondova za razvoj turizma, promjena u vlasničkoj strukturi turističkih objekata i razvoja institucionalnih kapaciteta.

Značajan nedostatak koji su identificirali Dwyer i Kim (2003) odnosi se na fokusiranje modela isključivo na stranu ponude, uz zanemarivanje potražnje. Ova kritika očituje se u analizi gdje se ne razmatra dovoljno kako različiti profili posjetitelja (s dnevnom potrošnjom od 154 € na Hvaru nasuprot 107 € na Korčuli) dugoročno utječu na konkurentnost destinacija. Model također nedovoljno adresira specifične izazove otočnog turizma poput izrazite sezonalnosti, ovisnosti o pomorskom prijevozu i prostorne izoliranosti, što su ključni faktori za razumijevanje konkurentnosti Hvara i Korčule. Konačno, zbog vremena nastanka model ne uzima u obzir digitalnu transformaciju turizma koja postaje sve važnija komponenta suvremene konkurentnosti turističkih destinacija. Za bolju primjenu na otočne destinacije Jadrana model bi trebalo prilagoditi putem integracije ekološke održivosti kao zasebne komponente koja bi direktnije odgovarala na pitanja kapaciteta nosivosti i upravljanja resursima. Uključivanje komponente potražnje prema modelu Dwyera i Kima (2003) omogućilo bi bolje razumijevanje kako različiti tržišni segmenti utječu na konkurentnost destinacija. Potrebno je također dodati specifične indikatore za otočne destinacije koji bi obuhvatili pomorsku povezanost i otpornost na klimatske promjene. Uvođenje komponente digitalne konkurentnosti odrazilo bi suvremene trendove u turizmu, dok bi razvoj kvantitativnih indikatora omogućio objektivnije mjerenje i usporeði-

vanje konkurentnosti različitih destinacija kroz vrijeme. Rezultati ove analize također podupiru teze Croesa (2010) o nedostacima standardnih modela konkurentnosti kada se primjenjuju na male otočne države, što bismo mogli potvrditi i za otoke na Jadranu koji zahtjeva specifičan pristup uvažavajući njihove jedinstvene karakteristike. Okvir za otočne destinacije koji su razvili Azzopardi i Nash (2016), nudi relevantne indikatore koji bi mogli nadopuniti analizu Hvara i Korčule, posebno u pogledu upravljanja ograničenim resursima.

Iz rezultata bi se mogle definirati praktične implikacije za turističke zajednice obaju otoka. Zajedničke preporuke za oba otoka uključuju razvoj strategija za produženje turističke sezone kroz specijalizirane proizvode izvan glavnog ljetnog perioda, unapređenje digitalne prisutnosti i *online* marketinga, implementaciju principa održivog razvoja turizma s posebnim fokusom na ekološku održivost te kreiranje zajedničkih itinerera koji bi iskoristili geografsku blizinu ovih dvaju otoka za stvaranje integrirane turističke ponude koja bi mogla privući posjetitelje na duži boravak u regiji. Za destinaciju Hvar strategija diferencijacije treba biti implementirana kroz sustavniju valorizaciju UNESCO-ovih lokaliteta te integraciju u jedinstveni proizvod kulturnog turizma. Vidljiva je potreba za diverzifikacijom turističkog proizvoda koji trenutno oscilira između manifestacijskog turizma (*Ultra festival*) i kulturne baštine, što stvara moguću svojevrsnu oprečnost u pozicioniranju. Kvantitativni pokazatelji o preopterećenosti kapaciteta nosivosti u vršnim mjesecima indiciraju nužnost implementacije menadžmenta posjetitelja, što sugeriraju i González-Rodríguez i suradnici (2023) kao ključan faktor upravljanja destinacijom.

Turističkim zajednicama otoka Korčule preporučuje se bolja valorizacija jedinstvene nematerijalne baštine, posebno tri tradicijska plesa koji predstavljaju kulturnu atrakciju i mogu biti ishodište stvaranja suvremene priče iznad statusa folklornog kurioziteta. Potrebno je također razviti jedinstveni brend koji bi objedinio raznolike specifičnosti otoka u prepoznatljivu cjelinu, te uspostaviti bolju koordinaciju između pet lokalnih samouprava i četiriju turističkih zajednica. Strategije za povećanje prosječne potrošnje turista pomoću razvoja dodatnih sadržaja mogle bi značajno unaprijediti ekonomske učinke turizma na otoku Korčuli.

LITERATURA

ACI Marine. Dostupno na: https://aci-marinas.com/hr/

Azzopardi, E., i Nash, R. (2016). A framework for island destination competitiveness – perspectives from the island of Malta. *Current Issues in Tourism*, 19(3), 253-281. https://doi.org/10.1080/13683500.2015.1025723

Beeton, S. (2005). Book Review - The competitive destination: J.R. Brent Ritchie and Geoffrey I. Crouch; CAB International Publishing, Wallingford, 2003, 272, Tourism Management, Volume 26, Issue 2, 2005, pp. 294–296,

Croes, R. (2010). Measuring and Explaining Competitiveness in the Context of Small Island Destinations. *Journal of Travel Research*, *50* (4), 431–442. https://doi.org/10.1177/0047287510368139

Državni zavod za statistiku. Smještajni kapaciteti po vrstama objekata u naseljima primorskih gradova i općina, PC Axis baze podataka Državnog zavoda za statistiku. Dostupno na: https://web.dzs.hr/PX-Web.asp?url=%22Hrv/Archive/stat_databases.htm%22

Dwyer, L., i Kim, C. (2003). Destination Competitiveness: Determinants and Indicators. *Current Issues in Tourism*, *6*(5), 369–414. https://doi.org/10.1080/13683500308667962

Fu, Y.-K., i Chen, Y.-J. (2019). An evaluation model for island tourism competitiveness: Empirical study on Penghu Islands. *International Journal of Tourism Research, 21*, 655–664. https://doi.org/10.1002/jtr.2288

Getyourguide.com. Aktivnosti koje nudi otok Hvar. Dostupno na:https://www.getyourguide.com/otok-hvar-l2483/

Getyourguide.com. Aktivnosti koje nudi otok Korčula. Dostupno na: https://www.getyourguide.com/otok-hvar-l2483/

Gooroochurn, N., i Sugiyarto, G. (2005). Competitiveness indicators in the travel and tourism industry. Tourism Economics, 11(1), 25–43.

Heath, E. (2003). Towards a Model to Enhance Destination Competitiveness: A Southern African Perspective. In R. Braithwaite, i R. Braithwaite (Eds.). CAUTHE 2003: Riding the Wave of Tourism and Hospitality Research (pp. 500-521). Southern Cross University. http://hdl.handle.net/2263/6058

Hrvatska turistička zajednica (2020) Analiza sezonalnosti turističkog prometa na području Republike Hrvatske. Zagreb: Hrvatska turistička zajednica. Dostupno na: https://www.htz.hr/sites/default/files/2023-01/Analiza%20sezonalnosti%20turisti%C4%8Dkog%20prometa%20Hrvatske%20-%20izdanje%202020.pdf

Hrvatska turistička zajednica (2020) Smještajni kapaciteti hrvatskog turizma. Zagreb: Hrvatska turistička zajednica, Dostupno na: https://www.htz.hr/sites/default/files/2023-01/Smje%C5%A1tajni%20kapaciteti%20Hrvatske%20-%20analiza%20popunjenosti%20-%20izdanje%202020_0_0.pdf

Hrvatska turistička zajednica (2022) Hotelski turizam Hrvatske. Zagreb: Hrvatska turistička zajednica. Dostupno na: https://www.htz.hr/sites/default/files/2022-07/Hotelski%20turizam%20Hrvatske%20-%20izdanje%202022.pdf

Institut za turizam (2024) Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj – TOMAS Hrvatska 2022./2023. Zagreb: Institut za turizam Dostpuno na: https://iztzg.hr/hr/projekti/tomas-istrazivanja/

Jadrolinija. Istražite lokalne pomorske linije. Dostupno na: https://www.jadrolinija.hr/hr/putovanja

Kim, Y. R., Liu, A., i Williams, A. M. (2022). Competitiveness in the visitor economy: A systematic literature review. Tourism Economics, 28(3), 817-842. https://doi.org/10.1177/13548166211034437

Knežević Cvelbar, L., Dwyer, L., Koman, M., i Mihalič, T. (2016). Drivers of Destination Competitiveness in Tourism: A Global Investigation. Journal of Travel Research, 55(8), 1041-1050. https://doi.org/10.1177/0047287515617299

Mustafa, H. Bahiyah, O. i Sharifah Nadiah Syed Mukhiar (2020) Measuring destination competitiveness: an importance-performance analysis (IPA) of six top island destinations in South East Asia, Asia Pacific Journal of Tourism Research, 25:3, 223-243, https://doi.org/10.1080/10941665.2019.1687534

Porter, M. E. (1990). *The competitive advantage of nations*. London: Macmillan.

Ritchie, J. R. B., i Crouch, G. I. (2003). *The competitive destination: A sustainable tourism perspective*. Wallingford, Oxfordshire UK: CABI. https://doi.org/10.1079/9780851996646.0000

Rosario González-Rodríguez, M., Díaz-Fernández, M., C., Noemí Pulido-Pavón (2023) Tourist destination competitiveness: An international approach through the travel and tourism competitiveness index, *Tourism Management Perspectives*, 47, 101127, https://doi.org/10.1016/j.tmp.2023.101127

Scott, B. R. and Lodge, G.C. (1985) US Competitiveness in the World Economy, Harvard Business School Press, Boston, MA

Turistička zajednica grada Korčule (2018) Strategija razvoja grada Korčule do 2020. godine Korčula: Turistička zajednica Korčule, Dostupno na: https://www.korcula.hr/wp-content/uploads/2018/10/strategijarazvoja-grada-korcule-do-2020.-godine-final_kor.pdf

Turistička zajednica Splitsko-dalmatinske županije (2023), Statistička analiza turističkog prometa 2022. Split: Turistička zajednica Splitsko-dalmatinske županije. Dostupno na: https://www.dalmatia.hr/wp-content/uploads/2023/10/Analiza 2022.pdf

UNESCO Croatia. Lists and designations. Dostupno na: https://www.unesco.org/en/countries/hr

WEF (2019) The Travel i Tourism Competitiveness Report 2019: Travel and Tourism at a Tipping Point. Geneva: World Economic Forum. Dostupno na: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf

Comparative analysis of the competitiveness of tourist destinations island of Hvar and island of Korčula

ABSTRACT

A large number of tourism destinations compete to achieve the best possible competitive advantage in the tourism market, and due to the very similar tourism offer in destinations in the Mediterranean, the number of competitors is even more pronounced. In order for a tourism destination to make the best use of its resources, from natural, cultural, human, to infrastructure and capital investments, in comparison to another destination, it can turn to its comparative advantages, valorize them and thus become more competitive in the tourism market. According to the Ritchie and Crouch (2003) model, the competitiveness of a destination is influenced by its micro and macro environment, tourist policy, strategies, and basic resources at the disposal of the destination, but the most important is how successfully the destination economically values them and places them on the tourism market. The main objective of the paper is to analyze the competitiveness of two Croatian island destinations: the island of Hvar and the island of Korčula using secondary data and the Ritchie and Crouch (2003) model. The islands mentioned were selected because they share similarities: they are located in Dalmatia, they are geographically located almost next to each other, they belong to the group of large Croatian islands, they have similar climatic conditions and possibilities for creating a tourism offer, but also differences: they are located in two different counties, they focus on different emitive tourism markets and they have different cultural resources. The results of the comparative analysis according to the Ritchie and Crouch model show the competitiveness of the two island tourist destinations according to the given categories from the model and serve as a basis for creating guidelines for the economic evaluation of their comparative advantages so that the destinations achieve the best possible position on the tourism markets while respecting the specificities of each island.

Keywords: *competitiveness of island tourism destinations, Ritchie and Crouch model, comparative advantage, Hvar, Korčula*

dr. sc. Ana Perinić Lewis

Institut za istraživanje migracija
ana.perinic.lewis@imin.hr

dr. sc. Tomislav Oroz

Odjel za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru
toroz@unizd.hr

UDK: 314 (497.5)
Izvorni znanstveni rad

Novi Hvarani – doći, ostati i postati otočanin

SAŽETAK

Migracijska kretanja na hrvatskim otocima obilježena su kontinuiranim iseljavanjem, ali posljednjih godina pojavljuju se i novi doseljenici. Čimbenici koji pokreću suvremene migracije želje su za određenim mjestom, iskustvom, osjećajem i načinom preuzimanja kontrole nad životom kako bi se ostvarila poželjna ili izbjegla nepoželjna budućnost (Colins 2018). Otoci su čest izbor novih doseljenika u potrazi za boljom kvalitetom života, ispunjenijim i drukčijim načinom života, poželjnim životnim stilovima, većom autonomijom i slobodom izbora. Otočna naselja dodatno privlače doseljenike u potrazi za osjećajem pripadnosti i izgradnjom privrženosti mjestu i bliskoj zajednici. U ovome radu prikazat će se rezultati istraživanja suvremenih otočnih migracija na otoku Hvaru kroz migrante životnih stilova koji su doselili iz drugih dijelova Hrvatske i inozemstva. Većina ovih doseljenika imala je prethodna migracijska iskustva, a prije odluke o trajnom preseljenju na otok povremeno su boravili ondje kao turisti ili radnici. Istražene su razlike između domaćih i inozemnih doseljenika s obzirom na migracijske motive, mijene životnog ciklusa ili životnog stila te dimenzije integracije u otočne zajednice.

Ključne riječi: *migracije, novi otočani, doseljenici, migranti životnog stila, otok Hvar*

OTOCI I MIGRACIJE

U globalnoj eri dva su glavna pristupa otocima u istraživanjima migracija: kao strateškim točkama na neregularnim migracijskim rutama te kao mikrokozmosima za proučavanje migracijskih procesa i njihovih učinaka (King 2009). Otoci se u 21. stoljeću susreću s pojačanom mobilnošću, raznolikošću migracijskih motiva i uzroka

te sve složenijom tipologijom migracija. Globalizacija, liberalizacija tržišta, niskotarifni letovi i pristupačna putovanja, fleksibilnost u radu te rast globalnog bogatstva znatno su pridonijeli povećanju migracija životnog stila (Stone i Stubbs 2007). Istodobno, višak radne snage, socioekonomski pritisci te težnja za autonomijom i vlasništvom postali su ključni pokretači migracijskih odluka (Oliver i O'Reilly 2010). Dodatno, razvoj turizma i ugostiteljstva, potreba za boljom ravnotežom između poslovnog i privatnog života te težnja za višom kvalitetom života doprinose porastu novih oblika migracija (Williams i Hall 2000). Uz ekonomske čimbenike migracije sve više oblikuju i subjektivni motivi poput želje za iskustvom života na određenim lokacijama, za osjećajem kontrole nad vlastitim životom te nastojanjima da se ostvari poželjna ili izbjegne nepoželjna budućnost (Collins 2018). Budući da je odabir mjesta za život neraskidivo povezan s načinom života (Hoey 2005), novi oblici migracija često proizlaze iz promjena u životnom ciklusu i životnom stilu (Marinović Golubić 2017). Migranti životnog stila relativno su dobrostojeći pojedinci svih dobnih skupina koji se privremeno ili trajno sele u mjesta koja im, iz raznih razloga, omogućuju bolju kvalitetu života (Benson i O'Reilly 2009: 609). Radi se o heterogenoj skupini doseljenika kojoj je zajednička potraga za boljom kvalitetom života, drugačijim načinom života te preferiranim životnim stilovima (O'Reilly i Benson 2009: 3).

Umjesto uspostavljanja različitih kategorija migranata pojam migranata životnog stila integrira različite oblike transnacionalne, privilegirane migracije (migracije ugode, međunarodne umirovljeničke migracije, rezidencijalni turizam, sekundarno stanovanje i međunarodna kontraurbanizacija) u kohezivnu analitičku perspektivu (McGarrigle 2022) te funkcionira više „kao leća nego kao okvir" (Benson i O'Reilly 2016: 25). Pregled literature o migracijama životnog stila otkriva njihov ambivalentan utjecaj na zajednice primitka: od pozitivnih ishoda u vidu poticanja lokalnih gospodarstava, oživljavanja javnih prostora, integracije i doprinosa zajednici, do negativnih učinaka, „autsajderstva" i vođenja paralelnih života, raseljavanja i jačanja društvenih nejednakosti. Ovi dobrovoljni migranti donose revitalizacijski i regeneracijski potencijal u ruralna i periferna područja u koja doseljavaju, a translokalnost u tim područjima, zajedno s doprinosima privremenih i stalnih migranata ruralnom razvoju, donosi i prijenos transnacionalnog društvenog i kulturnog kapitala putem njihovih mreža, vještina i rada (Brickell i Datta 2011).

Migranti životnog stila često traže osobnu dobrobit u sredinama bogatim pogodnostima i sele u područja koja su već pod pritiskom turizma ili tržišta nekretnina. Imaju višestruke uloge u oblikovanju turističkih proizvoda i usluga, u interakcijama s turistima te u širim učincima na lokalnu zajednicu. Cardinal (2021) na primjeru iz obalnog grada La Manzanilla u Meksika kako dolazak migranata životnog stila može dovesti i do pozitivnih inicijativa, poput ekoturizma i programa zaštite okoliša. S druge strane, njihov dolazak može produbiti socijalne razlike, uzrokovati rast cijena

nekretnina, povećati pritisak na lokalnu infrastrukturu i smanjiti dostupnost osnovnih usluga lokalnom stanovništvu (King 2002), dovesti do konkurencije za radna mjesta te potaknuti gentrifikaciju (Sigler i Wachsmuth 2020). Osim toga, prisutne su i kulturne napetosti i neodrživi obrasci potrošnje koji imaju globalne ekološke posljedice (Winkler i Matarrita-Cascante 2020). Na mnogim odredištima migranti životnog stila razvijaju vlastitu infrastrukturu, stvaraju zatvorene zajednice i klubove useljenika te svojevrsne doseljeničke enklave (Zaban 2021).

Odabir destinacije nije proizvoljan i jedan je od ključnih razloga za donošenje odluka o preseljenju. Potraga za boljim načinom života ne postoji u vakuumu unutar socioekonomskih pokazatelja i imaginacija, već se doživljava unutar mjesta i često se poduzima zbog mjesta. (Osbaldiston i Buckle 2022). Priobalna područja i otoci pripadaju nekim od najpoželjnijih odredišta preseljenja. Islomanija je pridonijela dijakronijskom konstruiranju pojmova otočne izoliranosti, udaljenosti, osamljenosti i egzotičnosti (Gillis 2004). Danas se popularna islomanija izražava u učestalosti sezonskog boravka na europskim i američkim arhipelazima, dok otoci pružaju pristup osjećaju vremenske i prostorne ukorijenjenosti koji više nije dostupan na kopnu (Gillis 2010). Otoci su najčešće destinacije „heliotropskih migracija" (Benson i O'Reilly 2009), životnog stila koje su vođene toplijom i ugodnijim klimom europskog juga te idealima življenja „mediteranskog životnog stila" (King 2002: 100, Rogelja 2017, Tomaš 2019, Oroz 2022). Istraživanja migranata životnih stilova na otocima, arhipelazima i otočnim državama obuhvaćaju pionirske početke istraživanja na Mallorci (Waldren 1996), zatim na Kanarskim otocima (MacLeod 2012, Hannonen 2018), Azorima (Sampaio & King 2019), Balearima – Ibiza (D'Andrea 2007), grčkim otocima – Mikonosu (Bousiou 2008), a u indonezijskom otočju migrantima životnih stilova posebno je atraktivan Bali (Gundersen 2017, Wibovo 2024). S obzirom na depopulaciju i starenje ruralnih područja razvijene zemlje sve više gledaju na migracije životnog stila kao na sredstvo revitalizacije (Carson i Carson 2018). Ovi novi doseljenici mogli bi doprinijeti obnovi otoka i depopuliranih otočnih zajednica o čemu svjedoče lokalni i nacionalni primjeri takvih revitalizacijskih projekata, primjerice nacionalni programi privlačenja i poticanja urbanog stanovništva na naseljavanje ruralnih perifernih otočnih japanskih područja (Zollet i Qu 2019; 2023).

MIGRACIJSKI PROCESI I TRENDOVI NA HRVATSKIM OTOCIMA

Hrvatski otoci su tradicionalno emigracijska područja obilježena negativnim demografskim procesima (Lajić 1992, Klempić Bogadi i Podgorelec 2020). Posljednjih nekoliko godina, uz kontinuirano iseljavanje hrvatskih državljana, došlo je do povećanog useljavanja stranaca u Hrvatsku, pa i na otoke. Popisni podaci od 1991. pokazuju trend porasta broja otočnog stanovništva nakon 70 godina. Odtad su u upo-

trebi i termini „fiktivno stanovništvo“ i „administrativno stanovništvo“ ili „stanovništvo na papiru“. Za ovo povećanje stanovništva na otocima istraživači navode tri razloga koji su svi povezani s novim doseljenicima na otoke: 1) bolje i obuhvatnije popisivanje inozemnog stanovništva, 2) želju iseljenika da se registriraju kao stalni otočni stanovnici iz domoljubnih pobuda i 3) prijavljivanje vikendaša kao stalnih stanovnika kako bi se izbjeglo oporezivanje (Lajić i Mišetić 2013: 170-172). Prema podacima posljednjeg Popisa stanovništva iz 2021. Hrvatska bilježi pad broja stanovnika od skoro 10 % u odnosu na Popis 2011., u isto vrijeme samo su dva od 50 naseljenih otoka zabilježila negativnu migracijsku bilancu, dok je kod ostalih ona bila pozitivna (Migracijska obilježja stanovnika RH, po naseljima, DZS 2011. – 2020.). Istraživanja pokazuju da su doseljavanja na otoke nužnost, a novi otočani donose transformacijski, revitalizacijski i regeneracijski potencijal depopuliranim otočnim naseljima i zajednicama. Ona nemaju oznaku masovnosti i pozitivnu migracijsku bilancu, što kod nekih otoka treba uzeti s rezervom zbog administrativnog doseljavanja, ali interes za doseljavanje na otoke kao tradicionalno iseljenička područja postoji (Marinović Golubić 2015: 86).

Istraživanja novih oblika migracija povezanih sa životnim stilom u Hrvatskoj dosad su bila rijetka (Rajković Iveta 2022). Na hrvatskim otocima migranti životnog stila istraživani su na otoku Korčuli (Marinović Golubić 2015, 2017), Hvaru (Tomaš 2019, Perinić Lewis i Oroz 2025) i Lastovu (Perinić Lewis i Blagaić 2024). Povratničke migracije na otocima koje su usko povezane s migracijama životnog stila, istraživane su na Lošinju, Zlarinu, Kaprijama i Žirju (Bara 2013), Korčuli (Marinović Golubić i Peračković, 2020), Dugom otoku (Podgorelec i dr. 2024), te na otoku Susku (Čapo i Blagaić, 2025). Priobalna područja i otoci pripadaju među najpoželjnija odredišta preseljenja migranata životnog stila pa su otoci odabrani za praćenje ovih novih oblika migracija. U projektu na projektu „Etnografije otočnosti – otočne migracije, mobilnosti i identifikacije (ETNOTOK)“[1], čije prve rezultate dobivene u prvoj projektnog godini prikazujemo u ovome radu, za istraživanje doseljenika na hrvatske otoke u posljednjih 20 godina odabrana su dva velika hrvatska otoka (Hvar i Brač) i Lastovo (najudaljeniji naseljeni hrvatski toka). Otoci Brač i Hvar odabrani su jer se prema rezultatima posljednjeg popisa stanovništva na velikim hrvatskim otocima bilježi najveći broj doseljenih stranaca i najveći broj stranaca rođenih u inozemstvu. Drugi razlog odabira otoka Hvara za istraživanje novih oblika migracija jesu dugogodišnja istraživanja na Hvaru koja je provodila voditeljica projekta te veći broj projektnih suradnika, zbog čega na tome otoku imaju razgranatu mrežu informanata što olakšava

[1] Ovaj rad nastao je na temelju istraživačkih rezultata na projektu „Etnografije otočnosti – otočne migracije, mobilnosti i identifikacije (ETNOTOK)“; (voditeljica: dr. sc. Ana Perinić Lewis, IMIN, 2024. – 2027.) koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

svako novo istraživanje. Hvar i Brač susjedni su otoci, slične veličine, broja naselja i stanovnika, što će pridonijeti komparaciji i provjeri dobivenih rezultata istraživanja. Jedan od ciljeva projekta jest istražiti transformacijski, revitalizacijski i regeneracijski potencijal; revitalizacijski potencijal doseljenika na otoke i prepoznavanje toga potencijala u otočnim politikama.

Etnografskim istraživanjima na otoku Hvaru, temeljenim na življenim iskustvima, u ovome radu utvrdit će se motivi i uzroci doseljavanja domaćih i inozemnih migranata životnog stila, njihovo iskustvo života na otoku, stvaranje doma te dimenzije integracije u otočne zajednice ove heterogene doseljeničke skupine.

MIGRANTI ŽIVOTNOG STILA NA OTOKU HVARU

Na otoku Hvaru proveli smo terenska istraživanja 2024. godine u kojima smo vodili dubinske intervjue s inozemnim i domaćim migrantima životnog stila koji su na Hvar doselili u posljednjih 10 godina. Jedan dio istraživanja napravljen je prije formalnog početka projekta, dr. sc. Tomislav Oroz istraživanja je proveo 2016. i 2017. kada je intervjuirano 12 migranata životnog stila na Hvaru, od čega su većina bili inozemni, a 2024. godine (tereni u lipnju i rujnu) intervjuirali smo 14 sugovornika, od čega su 7 bili inozemni migranti životnog stila. Inozemni migranti životnog stila dolaze iz Belgije, Njemačke, Danske, Velike Britanije, Slovačke, Švicarske, Kanade, SAD-a, Japana i Južnoafričke Republike. Dio istraživačkih rezultata iz terenskih istraživanja provedenih 2016. i 2017. godine prikazan je u diplomskom radu (Tomaš 2019).

Radi se o heterogenoj skupini od 26 sugovornika u kojoj imamo 7 bračnih migranata koji su na otok doselili zbog partnera ili partnerice (5 inozemnih i dvoje hrvatskih) te jedan inozemni par migranata životnog stila. Osim dviju sugovornica svi inozemni doseljenici imali su iskustvo života u drugim zemljama, čak i drugim mediteranskim zemljama. Svi intervjuirani doseljenici, osim jednog, žive u vlastitim nekretninama na otoku (ili onima svojih otočnih partnera). Većina sugovornika dolazili su na otok kao turisti, u mladosti s roditeljima ili kao samci s prijateljima ili s vlastitom obitelji. Domaći migranti životnih stilova u velikoj su mjeri kao studenti na otoku radili tijekom ljetne sezone, a oni koji imaju otočno podrijetlo, u djetinjstvu su ljetovali kod rodbine na otoku. Oni su zapravo bračno-radni i radni doseljenici, svi su visokoobrazovani i na otoku obavljaju poslove za koje je trebala visoka stručna sprema. Dvoje ih je na otoku pokrenulo poslove/usluge zbog kojih su napustili poslove na kopnu i doselili na otok. Većinu intervjua s inozemnim doseljenicima provodili smo na engleskom jeziku.[2] Iznimka su 4 sugovornika koji su intervjuirani na hrvatskom jeziku na

[2] U ovome radu sve iskaze naši sugovornika donosimo na hrvatskom jeziku, iskaze na engleskom preveli smo na hrvatski jezik.

terenskim istraživanjima koja je provodio dr. Oroz. Na posljednjem terenu 2024. svi inozemni doseljenici razgovarali su s nama na engleskom jeziku, čak i oni koji su ovdje više od deset godina. Kako su istraživanja bila provedena u dvjema vremenskim točkama, u intervjuima napravljenim 2024. godine vidljiv je utjecaj pandemije bolesti COVID-19 i različitih kriza na migracijske odluke i nove oblike rada (rad na daljinu, digitalni nomadi) migranata životnih stilova na Hvaru.

Prema našem komparativnom etnografskom istraživanju svi sugovornici su prema svojim iskazima bili u potrazi za boljom kvalitetom života. Migracijske motive prikazat ćemo kroz usporedbu inozemnih i domaćih migranata životnih stilova na Hvaru. Otočne prirodne ljepote i način života dva su najčešće isticana privlačna motiva doseljenja na otok, zatim mala, bliska i povezana otočna zajednica, a specifični motivi su otočni partner i roditeljstvo te odgoj djece na otoku. Prirodne otočne ljepote i otočni ritam kao razlog doseljenja na otok navode i inozemni i hrvatski doseljenici.

> MŽS06[3] (inozemstvo, Brusje): *Preselila sam se na Hvar i tada sam se zaljubila u otok, u način života, plavo more i lakoću života.*
>
> MŽS01 (inozemstvo, Velo Grablje): *Ona neka sloboda, to okruženje, taj mir, ta tišina. Mi smo baš ono, svaki put kad smo došli na otok smo bili baš sretni. Znaš kao kad imaš onaj osjećaj, to je to. Znaš, to je taj Mediteran šta sam uvijek tražila.*
>
> MŽS2 (Hrvatska, Stari Grad): (…) *samo gledanje kroz prozor mi je meditacija i meni je to onaj leptirić u trbuhu, u prsima osjetim ko' da sam zaljubljena* (smijeh).
>
> MŽS3 (Hrvatska, Jelsa): *Lijepa priroda, sve opušteno, ne gubiš vrijeme na prijevoz, na bezvezne stvari i nije gužva… Nije onako stresno, nego jednostavno sve onako, sve laganini.*

Životni stil koji je nerijetko istican kao ključan aspekt migracijskih praksi, pretpostavljao je odabir destinacije u kojoj je moguće ostvariti izoliranost od svakodnevnih briga, ali i tješnje socijalne veze za koje, posebno inozemni migranti životnih stilova, navode da su izostajale u zemljama iz kojih dolaze. Domaći migranti životnog stila imaju slične iskaze ako dolaze iz većih hrvatskih gradova. Ističu važnost relacij-

[3] Sugovornicima u istraživanju osigurana je anonimnost. Podaci dobiveni kvalitativnom metodologijom ne mogu se potpuno anonimizirati u malim zajednicama kao što su otočne zajednice. Također, doseljenici u takvim zajednicama prepoznatljivi su i ako se navode njihove zemlje podrijetla. Zato smo se odlučili ukloniti osobne i demografske identifikatore. Inozemnim migrantima životnog stila dodijeljene su šifre od MŽS01 nadalje, a svim domaćim migrantima životnog stila šifre od MŽS1 nadalje. Ne navodimo mjesta i zemlje podrijetla, već koristimo identifikator „inozemni" i otočno mjestu u kojem žive. Kod domaćih migranata životnog stila navodimo samo „Hrvatska" i otočno mjesto u kojem žive.

ske dimenzije kvalitete života koja je povezana sa željom za životom u bliskoj i povezanoj otočnoj zajednici.

> MŽS09 (inozemstvo, Jelsa): *Putovali smo, ne znam, u otprilike 70 zemalja, a ovdje smo stvorili, rekla bih, najčvršću i najbliskiju zajednicu*.
>
> MŽS3 (Hrvatska, Jelsa): *Ti recimo u velikom gradu ne možeš otić' kod bilo kojeg susjeda, a ovdje stvarno možeš otić' kod bilo kog pitat bilo što i svak' će ti pomoć ono*.
>
> MŽS5 (Hrvatska, Vrbanj): *Kažem, doša' sam zbog posla, ali sam ostao zbog otoka, nekako… I paše mi otok… Znaš, i taj Split je postao, možda i to sad, možda nije toliko da mi paše otok koliko mi je presta' pasati Split. On je postao prehektičan.*

Zamijećeno je da domaći migranti životnog stila u odnosu na inozemne znatno rjeđe navode male otočne zajednice kao motiv doseljavanja na otok te naglašavaju da će bez obzira na to koliko dugo na otoku živjeli, uvijek ostati stranci (*furešti*), kako navodi jedan od sugovornika iz središnje Hrvatske intervjuiran 2017. godine: „*znači ja ću bit' ovdje uvijek furešt, što oni kažu. To zaboravi, znači, da sam ovdje sad, da sam tu i u osamdesetoj ću ja i dalje biti furešt, ono*."

Kod bračnih doseljenika i doseljenica dolazak i fascinacija otokom neraskidivo je spojena s vezom s partnerom ili partnericom s otoka. U dijelovima iskaza ljepote otoka i ljubavi su povezane, opisi susreta su često „sudbinski" i „filmski", pogotovo kod inozemnih migranata životnog stila, a neki naglašavaju da je ljubav prema partneru ili partnerici zapravo bio glavni razlog da se zavoli i otok.

> MŽS04: (inozemstvo, Hvar): *Sreo sam je u restoranu kao gost, a onda sam imao vremena, upravo sam prodao svoj posao, imao sam malo vremena… Pa sam se vratio da je posjetim…*
>
> MŽS03 (inozemstvo, Ivan Dolac): *I samo došla sam ovdje u zimi,* hitchhike*, onda našla sam muž*... (smijeh)

Razlika u migracijskim motivima je što je većina domaćih doseljenika poznanstva sklopila dok su sezonski radili na otoku ili su ljetovali na otoku zbog rodbinskih veza i otočnog podrijetla roditelja. Uvijek se radilo o višestrukim duljim razdobljima prije odluke da se započne veza ili zajednički život.

> MŽS3 (Hrvatska, Jelsa): *I ništa, i onda smo mi došli radit' na sezonu i onda smo se počeli družit i eto… Ostala*.
>
> MŽS4 (Hrvatska, Jelsa): *Naravno moj muž, najprivlačniji faktor ovako na Hvaru. Uopće nije to otok, već baš muž. On je stvarno dobar čovjek i onda mi je to bilo... Zbog njega sam došla...*

Doseljenici, koji su doselili s djecom ili idejom da na otoku zasnuju obitelj, u otocima vide prostore za slobodno i nesputano djetinjstvo.

MŽS07 (inozemstvo; Stari Grad): *Djeca su me cijelo vrijeme pokretala. Bila su moj glavni motiv za dolazak ovdje.*

MŽS09 (inozemstvo, Stari Grad): *Ja ipak mislim da je to sada za moju djecu, pa stvarno najbolje mjesto za njih. Jer imaju tu slobodu i tu sigurnost, jedno i drugo imaju*.

MŽS02 (inozemstvo, Jelsa): (…) *Imam kćer, i uvijek mi taj dio roditeljstva se činio jednostavnim ovde. To je taj dio koji mi se čini kao sloboda, jer imam slobodu je pustit ovde', ne moram se bojat', nema ovde opasnosti, donekle smo… Svi se poznajemo, pazimo djecu. Tako da je taj dio fenomenalan.*

Razlika između domaćih i inozemnih doseljenika je što kod domaćih postoji strah povezan s problemima koji na otoku mogu nastati zbog bolesti, teškoća u razvoju ili nedostatka pojedinih zdravstvenih i stručno-razvojnih službi (pedijatra, logopeda, psihologa, edukacijskog rehabilitatora). To su razlozi koji su i sami otočani navodili u istraživanjima kvalitete života na hrvatskim otocima (Podgorelec i dr. 2016, Nakićen i Čuka 2016).

MŽS3 (Hrvatska, Jelsa): (…) *Upoznala sam i taj drugi dio koji nije baš bajan, to je činjenica, stvarno je. I većina ljudi mi navodi taj strah kad imaju djecu zapravo, ne za sebe, nego kad dobiju djecu onda to postane… Kažem, Bogu hvala, moja djeca su OK, ali imam prijatelje koji se stvarno lavovski bore i lavovske stvari moraju proći. (…) Nema, ni malo se ne osluškuje otok i dva sata tog trajekta u jednom smjeru, dva sata u drugom smjeru, kad si bolestan je stvarno grozno, a kamoli s djetetom.*

Proces prilagodbe novoj sredini predstavlja izazove za migrante životnog stila na otoku Hvaru. Zamijetili smo da je integracija u otočne zajednice izazovna u društveno-ekonomskoj i pravno-političkoj dimenziji, dok u najmanjoj mjeri u kulturno-religijskoj dimenziji (Penninx i Garcés-Mascareñas 2016). U analizama integracijskih iskustava migranata životnog stila učestalije se ponavljaju tri integracijska izazova: jezik, lokalna administracija i sezonalnost.

Jezik se u svim intervjuima pojavio kao tema razgovora. Najteže hrvatski uče izvorni govornici engleskog, a kao razlog navode činjenicu da lokalno stanovništvo dobro govori engleski i s njima radije priča na engleskom, nego na hrvatskom.

MŽS08 (inozemstvo, Stari Grad): *Kažem: „Ne, molim te, pričaj hrvatski." Nema šanse. Hrabrija sam govoriti hrvatski ako idem sama u Split i ako sam sama, znaš, po dućanima ili gdje god, mogu nekako „proći".*

MŽS05 (inozemstvo, Milna): *A teško je bio, prvi dva godine, stvarno su bili teško. Nisam pričala jezik i bez jezik ne moš ti ništa. Stalno sam pričala, stalno sam slušala i sad polako ide i tako. Znam da moj gramatik još je grozno.*

Hvarski čakavski govori prilično se razlikuju od standardnog hrvatskog jezika pa doseljenici navode da im je dugo trebalo da počnu razumijevati dijalekt. Doseljenici koji imaju djecu također puno brže usvajaju jezik, a njihova djeca često govore idiomima naselja u kojima žive. Ni hrvatski doseljenici nisu pošteđeni jezičnih barijera, osobito oni iz kontinentalne Hrvatske, navode da im je dugo trebalo da počnu razumijevati dijalekt.

MŽS08 (inozemstvo, Stari Grad*): I svi ti dijalekti, znaš, mogu pitati pet ljudi kako nešto reći i dobit ću pet različitih odgovora*.

MŽS3 (Hrvatska, Jelsa): *Prvih šest mjeseci nikad veće dosade na kavama, nikog niš ne razumiješ, naravno!* (smijeh) *I još on ima… Većina prijatelja mu je ono Svirče, Vrbanj i to, svak ima neki svoj naglasak, jedan priča OK, drugi šuška, ništa ga ne razumiješ. Onda mi je bilo malo teže dok sam se tako u društvu zapravo na dijalekt aklimatizirala, dok sam naučila da se mogu ubacit' u razgovoru.*

Otočna svakodnevica koja obuhvaća komuniciranje s javnim službama i birokracijom, kod inozemnih migranata životnog stila izaziva nerazumijevanje i zahtijevaju pomoć prijatelja, poznanika iz lokalne zajednice, a bračni migranti partnerima s otoka prepuštaju birokratske i administrativne poslove.

MŽS03 (inozemstvo, *Ivan Dolac): (…) muž ide u općinu, muž ide u policiju da me prijavi ili nešto slično*.

MŽS010 (inozemstvo, Jelsa): *Administracija ovdje općenito jako frustrira, mislim da je tako čak i lokalnom stanovništvu.* (…) *Pogotovo kad si na otoku, pa moraš voziti 40 minuta da nešto obaviš… Nitko ti ne odgovara na* e-mail*. Svaki put kad odeš, nešto ti nedostaje ili nešto nije u redu.*

MŽS09 (inozemstvo, Jelsa): *I nije da ljudima moraš sve olakšati, ali ono što me frustrira jest nedosljednost. Možeš jedan proces obaviti jedne godine na jedan način, a sljedeće godine se sve promijeni — ovisno o tome tko radi taj dan i kakvog je raspoloženja. I mislim da je to teško*.

Domaći migranti životnih stilova nemaju problema s razumijevanjem otočne administracije, naprotiv neki navode da poznanstva i bliskost u malim zajednicama pridonose bržem rješavanju administrativnih poslova za koje su u mjestima na kopnu, osobito gradovima, trebali puno više vremena.

> MŽS1 (Hrvatska, Stari Grad): *Ja nekad uđem u kafić, naručim kavu, stavim listu šta moram napravit taj dan i dok pijem kavu riješim tri-četiri stvari. Prođe frajer iz općine: „E stari, doći ću, ajde riješit ćemo.“ Prođe žena iz pošte: „Daj mi uplatnicu, daj mi uplati, ne da mi se hodat' do tamo. Evo ti pare, uplati.“ Znam je. Obaviš pet-šest stvari i pazi ostaje ti vremena za tebe*.

Gotovo svi naši sugovornici istaknuli su da zimsko razdoblje donosi drugačiju otočnu svakodnevicu i drugačije viđenje otočne stvarnosti od one zamišljane prije doseljenja. Govore o nedostatku društvenih i kulturnih sadržaja i usluga te o slabijoj prometnoj povezanosti izvan ljetne sezone. Naši su sugovornici često isticali kako u zimskim mjesecima često odlaze u posjet obitelji u zemljama iz koji dolaze, a domaći odlaze u rodne gradove i mjesta, oni s djecom to rade redovito u vrijeme školskih praznika. Kod gotovo svih sugovornika zamijećena je želja da na neki način doprinesu zajednici svojim idejama ili vještinama. Kako je rekla sugovornica u Jelsi: „*Donosimo opet neku drugu perspektivu.“* Dosta inozemnih doseljenika volonterski je uključeno u lokalne udruge ili su i sami osnovali udruge prema svojim interesima u kojima okupljaju i doseljenike i otočane (primjerice udruga Tramuntana u Vrisniku).

ZAKLJUČAK

Migracije životnog stila na otoku Hvaru pokazale su da su migranti životnog stila kulturološki, rodno i generacijski vrlo heterogena skupina čiji su motivi migracija višestruki. Za razliku od 2024. godine, kada su ispitanici bijeg na otok povezivali s pandemijom i mogućnošću rada na daljinu, istraživanja od prije sedam godina pokazala su da je glavni motiv bio bijeg od užurbane svakodnevice i preopterećenosti poslom. Uočen je i pomak u vrstama poslova — dok su prije pandemije migranti tražili odmak od stresa, postpandemijski doseljenici uglavnom obavljaju poslove na daljinu (Perinić Lewis i Oroz 2025). Možemo izdvojiti nekoliko kategorija domaćih i inozemnih migranata životnih stilova koje su zamijećene na do sada istraživanim hrvatskim otocima: doseljenici iz drugih zemalja ili drugih dijelova Hrvatske (bračni i radni migranti, umirovljenici doseljenici, doseljeničke obitelji s djecom) i iseljenici povratnici koji obuhvaćaju migrantsku i poslijemigracijsku generaciju (povratnici i useljenici hrvatskog podrijetla). Rezultati pokazuju da su dva najčešće isticana privlačna faktora doseljavanja na otoke migranata životnog stila: prirodne ljepote i otočni, mediteranski način života (prije svega otočne temporalnosti i ritam), zatim mala, bliska i povezana otočna zajednica. U iskazima kod svih provedenih istraživanja migranata životnog stila na otocima ponavljaju se tri integracijska izazova: jezik, lokalna administracija i sezonalnost (Perinić Lewis i Blagaić 2024, Perinić Lewis i Oroz 2025).

Razlike između inozemnih i domaćih migranata životnog stila na otoku Hvaru su u tome što su domaći doseljenici u većem broju slučajeva imali mnogo više poveznica

s otokom na koji su odlučili doseliti. Osim turističkih boravaka, mnogi su ljetovali na otoku zbog obiteljskih veza i otočnog podrijetla članova obitelji, a gotovo svi posjeduju iskustvo sezonskog rada na otoku. Pri navođenju motiva za donošenje odluke o doseljenju domaći doseljenici rjeđe navode male i povezane otočne zajednice kao razlog doseljavanja, iskustvo zajedništva i bliskosti naglašavaju tek nakon duljeg boravka na otoku, često zamjećujući i negativne aspekte takve bliskosti i malenosti, kao što su nedostatak privatnosti i anonimnosti. U narativima domaćih migranata životnog stila iskazi o odrastanju, odgajanju i školovanju djece na otoku zamjetno je veći broj strahova povezanih s nedostacima postojeće zdravstvene skrbi i dostupnosti specijalističke pomoći, sadržaja i aktivnosti koje su dostupne na kopnu. Također, domaći doseljenici, za razliku od inozemnih, često naglašavaju da smatraju da će, bez obzira na stupanj povezanosti sa zajednicom, u njoj uvijek biti smatrani doseljenicima i „strancima".

Migracije životnog stila su slojevit i kompleksan fenomen koji se teško može jednoznačno definirati i konceptualno ukrotiti. Osim nekih zajedničkih obilježja koja dijele, kao što su primjerice razina obrazovanja, pripadnost srednjem društvenom sloju u zemljama podrijetla te prethodna iskustva mobilnosti i migracija, njihovo iskustva života na otoku te stupnjevi integracije vrlo su različiti i individualno specifični. S druge strane, migranti životnog stila mogu biti vrijedan društveni i demografski resurs za otočne zajednice jer svojim doseljenjem unose promjene koje često obogaćuju njih same i zajednice u koje doseljavaju i u kojima stvaraju novi dom.

LITERATURA

Bara, Mario. 2013. Povratne umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima. *Migracijske i etničke teme* 29/2. 201–224. doi: https://doi.org/10.11567/met.29.2.4

Benson, Michaela, O'Reilly, Karen. 2016. From lifestyle migration to lifestyle in migration: Categories, concepts and ways of thinking. *Migration Studies* 4/1. 20–37.

Benson, Michaela; O'Reilly Karen. (Ur.). 2009. *Understanding Lifestyle Migration; Theoretical Approaches to Migration and the Quest for a Better Way of Life*. Ashgate Publishing Limited. Farnham:

Bousiou, Pola. 2008. *The Nomads of Mykonos: Performing Liminalities in a 'Queer' Space*. Berghahn Books. Oxford.

Brickell, Katherine; Datta, Ayona (Ur.). 2011. *Translocal Geographies Spaces, Places, Connections*. Ashgate Publishing Limited. Surrey.

Cardinal, Jennifer. 2021. Lifestyle Migration on the Southern Jalisco Coast: Sustainability and Cosmopolitanism in Community-Led Development. *Journal of Latin American Geography* 20/3. 126-147. DOI: 10.1353/lag.2021.0052

Carson, Doris A.; Carson, Dean B. 2018. International lifestyle immigrants and their contributions to rural tourism innovation: Experiences from Sweden's far north. *Journal of Rural Studies* 64. 230–240. doi: https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.08.004.

Collins, Francis L. 2018. Desire as a theory for migration studies: temporality, assemblage and becoming in the narratives of migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44/6. 964–980. doi:10.1080/1369183X.2017.1384147.

Čapo, Jasna; Blagaić, Marina. 2024. Transnacionalizacija odozdo: povratnici i useljenici hrvatskog podrijetla između performativnosti pripadanja i društvenog aktivizma. *Migracijske i etničke teme* 47/29. 167–200. doi: https://doi.org/10.11567/met.40.2.2

D'Andrea, Anthony. 2007. *Global Nomads: Techno and New Age as Transnational Countercultures in Ibiza and Goa*. Routledge. London.

Državni zavod za statistiku. Popis stanovništva 2021. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima i spolu po gradovima/općinama. (Izvor: https://podaci.dzs.hr/hr/arhiva/stanovnistvo/migracija-stanovnistva-republike-hrvatske, pristup: 18. 5. 2025.)

Gillis, John R. 2004. *Islands of the Mind. How the Human Imangination Created the Atlantic World*. Palgrave, Macmillan. New York.

Gillis, John R. 2010. Island sojourns. *Geographical Review.* 97/2. 274–287. doi:10.1111/j.1931-0846.2007.tb00403.x

Gundersen, Agnete. 2017. Starting over: Searching for the good life - an ethnographic study of western lifestyle migration to Ubud, Bali, *New Zealand Sociology* 32/2. 57–171.

Hannonen, Olga. 2018. Second home owners as tourism trend-setters: A case of residential tourism in Gran Canaria. *Journal of Spatial and Organizational Dynamics* 6/4). 345–359.

Hoey, Brian A. 2005. 'From Pi to Pie: Moral Narratives of Noneconomic Migration and Starting Over in the Postindustrial Midwest.' *Journal of Contemporary Ethnography* 34. 586–624. doi: 10.1177/0891241605279016

King, Russell. 2002. Towards a New Map of European Migration. *International Journal of Population Geography* 8. 89–106.

King, Russell. 2009. Geography, Islands and Migration in an Era of Global Mobility. *Island Studies Journal* 4/1. 53–84. doi: https://doi.org/10.24043/isj.228

Klempić Bogadi, Sanja; Podgorelec, Sonja. 2020. The Demography of the Archipelago: Migration as a Way of Life. *The Notion of Near Islands: The Croatian Archipelago.* Ur. Starc, Nenad. Rowman & Littlefield. 89–110.

Lajić, Ivan. 1992. *Stanovništvo dalmatinskih otoka. Povijesne i suvremene značajke depopulacije*. Consilium i Institut za migracije i narodnost. Zagreb.

Lajić, Ivan; Mišetić, Roko. 2013. Demografske promjene na hrvatskim otocima na početku 21. stoljeća. *Migracijske i etničke teme* 29/2. 169–199. doi: https://doi.org/10.11567/met.29.2.3

MacLeod, Donald. 2012. Alternative or mainstream? Foreign settlers on a Canary Island. *International Journal of Tourism Anthropology* 2/4. 267-281. doi: 10.1504/IJTA.2012.052536.

Marinović Golubić, Marica, Peračković, Krešimir. 2020, Obilježja suvremenih povratnih migracija u Hrvatskoj - primjer s otoka Korčule. *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država: zbornik radova međunarodne znanstveno-stručne konferencije.* Institut za migracije i narodnosti (IMIN). Zagreb. 1070-1082.

Marinović Golubić, Marica. 2015. *Useljavanje u tradicionalno iseljenička područja – istraživanje slučaja otoka Korčule*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

Marinović Golubić, Marica. 2017. Doseljavanje na otok – suvremene migracije na otok Korčulu. *Migracijske i etničke teme* 33/2. 115–141. doi: https://doi.org/10.11567/met.33.2.1

McGarrigle, Jennifer. 2022. Lifestyle Migration. *Introduction to Migration Studies*. Ur. Scholten, Peter. IMISCOE Research Series. Springer. Cham. 169–177. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-92377-8_10

Migracijska obilježja stanovnika RH, po naseljima, DZS 2011.-2020. Izvor: https://podaci.dzs.hr/hr/arhiva/stanovnistvo/migracija-stanovnistva-republike-hrvatske/

Nakićen, Jelena; Čuka, Anica. 2016. Demografski razvoj otoka Brača i sklonost otočana iseljavanju. *Migracijske i etničke teme* 32/3. 319–351. doi: https://doi.org/10.11567/met.32.3.2

Oliver, Caroline; O'Reilly, Karen. 2010. A Bourdieusian analysis of class and migration: Habitus and the individualizing process. *Sociology* 44/1. 49–66. doi:10.1177/0038038509351627

O'Reilly, Karen; Benson, Michaela. 2009. Lifestyle Migration: Escaping to the Good Life?, in: *Understanding Lifestyle Migration; Theoretical Approaches to Migrationand the Quest for a Better Way of Life*. Ur. Benson, Michaela; O'Reilly, Karen. Ashgate Publishing Limited. Farnham. 1–19.

Oroz, Tomislav. 2022. Multiple Island Temporalities: "Island Time" and the Spatialisation of Slowness on the Dalmatian Island of Dugi otok. *Narodna umjetnost* 59/2. 9-38. doi: 10.15176/vol59no201

Osbaldiston, Nick; Buckle, Caitlin. 2022. Lifestyle migration in place: Notes from the field. *Thesis Eleven* 172/1. 114–130. doi: https://doi.org/10.1177/07255136221133187

Penninx, Rinus; Garcés-Mascareñas, Blanca. 2016. The Concept of Integration as an AnalyticalTool and as a Policy Concept, u: *Integration Processes and Policies in Europe: Contexts, Levels and Actors*. Ur. Garcés-Mascareñas, Blanca; Penninx, Rinus. Springer. Cham. 11–30. doi: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-21674-4_2.

Perinić Lewis, Ana; Blagaić, Marina. 2024. Vrijeme „novih" otočanki – etnografija stvaranja budućnosti doseljenica na Lastovu. *Narodna umjetnost* 61/1. 127–151. doi: https://doi.org/10.15176/vol61no17.

Perinić Lewis, Ana; Oroz, Tomislav. 2025. Insularisation and Lifestyle Migration on the Island of Hvar. *Worlds: Journal for Ethnology, Anthropology and Folkloristics* 4/1. (u tisku).

Podgorelec Sonja; Gregurović, Margareta; Klempić Bogadi, Sanja. 2016. Satisfaction with the quality of life on Croatian small islands: Zlarin, Kaprije and Žirje. *Island Studies Journal* 10/1. 91–110. doi: https://doi.org/10.24043/isj.322

Podgorelec, Sonja; Grydehøj, Adam; Klempić Bogadi, Sanja. 2024. "We Go Away and Come Back Whenever We Want To": Place, Time, and Return Migration in Dugi Otok, Croatia. *Folk*, *Knowledge, Place* 1/1. Early access.

Rajković Iveta, Marijeta. (2022). Projekt Drugi dom i migracije životnoga stila u Hrvatskoj i Sloveniji. *Studia ethnologica Croatica* 34. 338 -340.

Rogelja, Nataša. 2017. *Blue Horizons. Anthropological reflections on Maritime Lifestyle Migration in the Mediterranean*. ZRC Publishing House. Ljubljana.

Sampaio, Dora; King, Russel. 2019. 'It's not everybody that wants to stay on a remote island': Understanding distinction in the context of lifestyle migrants growing older in the Azores, *Journal of Rural Studies* 72. 186–195. doi: https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.10.021.

Sigler, Thomas; Wachsmuth, David. 2020. New directions in transnational gentrification: Tourism-led, state-led and lifestyle-led urban transformations. *Urban Studies* 57/15. 3190–3201. doi: https://doi.org/10.1177/0042098020944041.

Stone, Ian; Stubbs, Cherrie. 2007. Enterprising expatriates: lifestyle migration and entrepreneurship in rural southern Europe. *Entrepreneurship & Regional Development* 19/5. 433–450. doi: http://dx.doi.org/10.1080/08985620701552389

Tomaš, Aleksandar. 2019. *Mediteranski raj domaćih furešta: imaginacije prostora i vremena na otoku Hvaru*. Diplomski rad. Sveučilište u Zadru. Zadar.

Waldren, Jacqueline. 1996. *Insiders and outsiders: paradise and reality in Mallorca*. Berghahn Books. Oxford.

Wibovo, Tangguh Okta. 2024. Dynamic of Migration lifestyle and settlement of nomad in Bali, Indonesia. *Indonesian Journal of Geography* 56/2. 291–298. doi: 10.22146/ijg.90856 website: htps://jurnal.ugm.ac.id/ijg.

Williams, Allan. M.; Hall, C. Michael. 2000. Tourism and migration: New relationships between production and consumption. *Tourism Geographies* 2/1. 5–27. doi:10.1080/146166800363420

Winkler, Richelle; Matarrita-Cascante, David. 2020. Exporting consumption: Lifestyle migration and energy use. *Global Environmental Change* 61. 102026. doi: 10.1016/j.gloenvcha.2019.102026.

Zaban, Hilla. 2022. Urban ethnic enclaves and migration industries: The urban choices of mobile people. *Urban Studies* 59/11. 2255–2275. doi: https://doi.org/10.1177/00420980211045494

Zollet, Simona; Meng Qu. (2023). Urban-to-rural lifestyle migrants in Japanese island communities: balancing quality of life expectations with reality. *Rural Quality of Life*. Ur. Heike Johansen, Pia; Tietjen, Anne; Bundgård Iversen, Evald; Lauridsen Lolle, Henrik; Fisker, Jens Kaae. Manchester University Press. Manchester, 74–94.

Zollet, Simona; Meng Qu. 2019. The Role of Domestic In-migrants for the Revitalization of Marginal Island Communities in the Seto Inland Sea of Japan. MIRRA (Migration in Remote and Rural Areas) Research and Policy Briefs Series.

New residents of Hvar – coming, staying and becoming an islander

ABSTRACT

Migration patterns on Croatian islands are characterized by continuous emigration; however, in recent years, there has also been an influx of newcomers arriving on these islands. The factors driving contemporary migration include the desire for a particular place, experience, feeling, and a way of taking control over life to achieve or avoid a(n) (un)desirable future (Colins 2018). Islands are a common choice for migrants seeking a better quality of life, more fulfilling and different way of life, preferred lifestyles, greater autonomy, and freedom of choice. Island settlements further attract newcomers who are seeking a sense of belonging and the opportunity to form attachments to a place and a close-knit community. This presentation will show the results of research on recent island immigration on the island of Hvar, focusing on lifestyle migrants who have immigrated from other parts of Croa-

tia and from abroad. Most of these newcomers had previous migration experiences, and before deciding on permanent relocation to the island, they had spent time on the island as tourists or workers. The research explores differences between domestic and foreign settlers, regarding migration motives, changes in life cycle or lifestyle, and their integration into island communities.

Keywords: *migrations, new islanders, settlers, lifestyle migrants, island of Hvar*

Suvremeni aspekti iseljavanja i povratak

Marek Mikuš
Institut za istraživanje migracija
marek.mikus@imin.hr

UDK: 314 (497.5)
Izvorni znanstveni rad

Zaduženost kao pokretač iseljavanja iz Hrvatske

SAŽETAK

Kao jedan od pokretača recentnog vala iseljavanja iz Hrvatske u znanstvenim studijama i javnom diskursu pojavljuju se i problemi s osobnim dugovima, no njihova uloga u tom kontekstu nije bliže istražena. Ovaj članak predstavlja početnu analizu zaduženosti kao uzroka iseljavanja. Statistike i postojeće studije pokazuju da opterećenost hrvatskih kućanstava dugovima je značajno narasla u razdoblju nakon globalne financijske krize do oko 2015., osim ostalog zbog prethodne kreditne ekspanzije, predatorskog kreditiranja, recesije i uvođenja novog ovršnog sustava. Poslije 2015. opterećenost dugovima se ublažila zahvaljujući poboljšanju ekonomskih i kreditnih uvjeta i vladinim mjerama i reformama. Primarni kvalitativni podaci – diskusije na društvenoj mreži Facebook i intervjui s iseljenicima – pokazuju da su kod nekih pojedinaca i obitelji problemi s dugovima značajno doprinijeli odluci o odlasku i da se tako motivirano iseljavanje nastavilo i poslije 2015. Posebno značajna u ovom kontekstu bila je kreditna prezaduženost, predatorsko kreditiranje (prvenstveno krediti u francima) te ovrhe. Problemi s dugovima su često generirali osjećaje nepravde, frustracije i ogorčenosti na hrvatske institucije, što je dodatno poticalo iseljavanje. Dugovi su rijetko bili jedini razlog za emigraciju te su češće djelovali zajedno s nezadovoljstvom osobnom ekonomskom situacijom i/ili društveno-političkom klimom u Hrvatskoj. Iseljenici su po pravilu bili zadovoljni ishodima iseljenja i nisu se namjeravali vraćati u Hrvatsku u svojoj produktivnoj dobi. Zaključci osim ostalog razmatraju odnose između periferne financijalizacije i migracijskih tokova u Hrvatskoj u više strukturnoj i dugoročnoj perspektivi, tumačeći iseljavanje zbog dugova i skoriju povećanu imigraciju iz trećih zemalja kao faze jednog i istog procesa semi-periferne integracije u svjetski kapitalizam.

Ključne riječi: *dug kućanstava, Hrvatska, iseljavanje, ovrhe, predatorsko kreditiranje*

UVOD

Visoke stope iseljavanja iz Hrvatske u zadnjih 15 godina prepoznate su kao značajan društveni, ekonomski i politički problem. Kao jedan od njegovih pokretača u znanstvenim studijama i javnom diskursu spominje se i skup problema oko osobnih dugova. Međutim, njihova uloga u ovom kontekstu do sada nije bliže istražena. U ovom članku predstavit ću početnu analizu zaduženosti kao pokretača iseljavanja, a to na temelju manjeg broja intervjua s iseljenicima, podataka sa društvenih mreža, sekundarnih podataka i postojećih studija. Oslanjat ću se i na moje poznavanje šire problematike duga kućanstava u Hrvatskoj na temelju ukupno osam mjeseci antropološkog terenskog rada (pretežito u Zagrebu) i oko 120 intervjua obavljenih 2016.-2017., 2020. i 2023.

RECENTNI VAL ISELJAVANJA IZ HRVATSKE

Recentni val iseljavanja je počeo 2009., kada je prvi put od neovisnosti zabilježen negativni migracijski saldo, koji je znatno narastao nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju (EU) 2013. (Balija 2019: 11–12; Pokos 2013; Župarić-Iljić 2016). Kronologija tih trendova sugerira da su na njih ponajviše utjecale nepovoljne ekonomske prilike u zemlji (recesija od 2009. do 2014.) i otvaranje europskih tržišta rada za hrvatske državljane. Statistika Državnog zavoda za statistiku (DZS) pokazuje da je broj iseljenih dosegnuo vrhunac 2017., ali se i nakon toga zadržao na visokim razinama, što znači da pokretači iseljavanja nisu nestali s krajem recesije (Slika 1). Preokret u migracijskom saldu zapravo se dogodio na strani doseljavanja koje je počelo vidljivo rasti već 2018. godine i nakon pandemije koronavirusa raslo još brže. Zahvaljujući tome Hrvatska je u 2022. zabilježila prvi pozitivni migracijski saldo od 2009., i to odmah prilično veliki i s tendencijom rasta. U trenutku pisanja ovog teksta taj se trend nastavlja, što otvara mogućnost da se nalazimo na početku novog duljeg razdoblja pretežitog doseljavanja u Hrvatsku.

Podaci DZS-a o broju iseljenih općenito se smatraju nepouzdanima i preniskima u odnosu na stvarno stanje. Oni se temelje na odjavama prebivališta u Hrvatskoj, što je zakonska obaveza za osobe koje se sele iz zemlje, ali mnogi to nikada ne učine ili to urade tek nakon duljeg boravka u inozemstvu. Postojeće usporedbe podataka DZS-a i odredišnih država pokrivaju samo nekoliko odabranih zemalja (npr. Njemačka, Austrija, Irska) čije se statističke prakse međusobno razlikuju. Ipak je znakovito da su svi podatci odredišnih država veći nego usporedivi hrvatski, i to od 66% do čak 220% (Pokos i Turk 2022). Stvarni razmjeri iseljavanja su tako bili makar 70% veći nego podatci DZS-a, prema kojima je ukupni negativni saldo za razdoblje 2009.-2021. činio 123 tisuća stanovnika (DZS 2015, 2024).

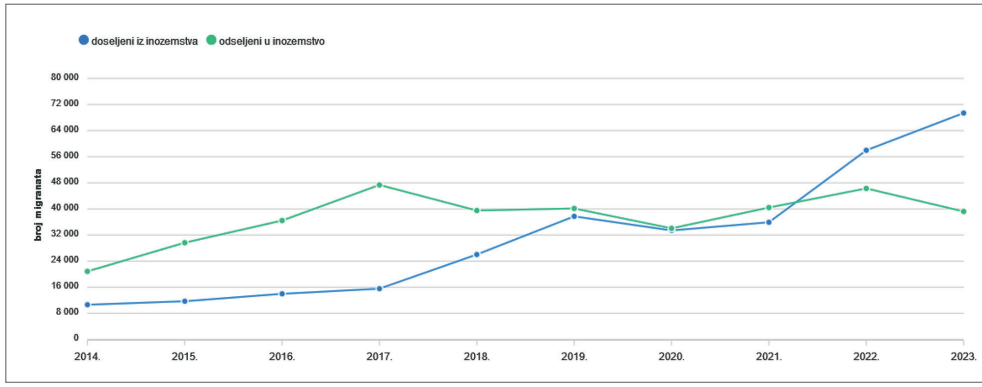

Slika 1. Saldo migracije stanovništva RH s inozemstvom od 2014. do 2023. Izvor: DZS (2024).

Iseljavanje doprinosi demografskoj krizi u Hrvatskoj koja se oslikava u intenzivnoj depopulaciji – broj stanovnika se od 1991. do 2021. smanjio za čak 19% (DZS 2022). Simptom demografske krize je i starenje stanovništva, što je opći trend u razvijenim gospodarstvima, ali u Hrvatskoj je opet posebno izražen – 2024. je imala šesti najviši udio starijih od 65 godina u EU i treći najbrži rast tog udjela u posljednjih deset godina (Eurostat 2025e). Važna karakteristika recentnog iseljavanja u ovom kontekstu jeste činjenica da se često iseljavaju cijele obitelji s djecom, a ne samo muškarci ili parovi dok bi djeca ostajala u Hrvatskoj, što je bio tipični model vanjske migracije u socijalističkoj Hrvatskoj (Balija 2019: 114; Jurić 2017: 348–349, 2018: 79, 84). Iseljavanje je tako potpunije na razini obitelji te dugotrajnije odnosno trajno. Naravno, uzroci demografske krize su pored iseljavanja i dugoročni trendovi u reprodukciji stanovništva – niske i padajuće stope nataliteta, fertiliteta i prirodne promjene (Živić i Šimunić 2023).

Iseljavanje ima niz negativnih posljedica izravno i preko svog doprinosa demografskoj krizi. Iz perspektive ekonomskog i socijalnog razvoja možemo pričati o gubitku financijskog kapitala iseljenika te smanjivanju radne snage, padu zaposlenosti i potražnje u nacionalnom gospodarstvu te u konačnici njegovog razvojnog potencijala (Akrap i dr. 2017). Gubi se i ljudski kapital iseljenika, pri čemu neke studije ukazuju na natprosječni udio visokoobrazovanih osoba među recentnim iseljenicima (Jurić 2017: 363, 2018: 81; Promocija plus 2018) dok druga istraživanja naglašavaju kako se s pristupanjem EU zapravo povećao udio nisko i srednje obrazovanih iseljenika (Župarić-Iljić 2016: 6–8). Iseljavanje produbljuje unutarnje ekonomsko-geografske nejednakosti, s obzirom da srazmjerno više pogađa siromašnije regije Hrvatske (Baranja, Moslavina, Slavonija, Srijem itd.) i tako dodatno pogoršava njihovu relativnu razvojnu poziciju i potencijal (Balija 2019: 114–115; Župarić-Iljić 2016: 6). Najzad, iseljavanje i demografska kriza smanjuju proračunske prihode države i održivost javnih mirovinskih i zdravstvenih sustava (Samodol 2021).

Međutim, iseljavanje ima ujedno i neke pozitivne posljedice, kao na primjer rast inozemnih osobnih doznaka. Iako su neki istraživači prognozirali da će recentni trend iseljavanja cijelih obitelji dovesti do pada doznaka „jer neće biti nikoga od bliske rodbine u domovini kome bi iseljenici slali novac" (Jurić 2018: 84), nominalni iznosi doznaka su poslije globalne financijske krize zapravo kontinuirano rasli i povećao se i njihov udio u BDP-u sa 4,7% u 2013. na 7,2% u 2023., što je bio daleko najviši udio u EU (Eurostat 2025b, 2025c, 2025d). Čini se da češće iseljavanje cijelih nuklearnih obitelji ipak nije predstavljalo toliko značajni element da poništi predvidljivo djelovanje povećanog iseljavanja na rast doznaka. Osim toga, nije vjerojatno da iseljenici šalju doznake isključivo članovima nuklearnih porodica, posebice u društvu s relativno snažnim i ekstenzivnim rodbinskim odnosima kao što je hrvatsko.

ZADUŽENOST I DRUGI POKRETAČI RECENTNOG ISELJAVANJA U POSTOJEĆIM ISTRAŽIVANJIMA

Prema postojećim istraživanjima (Balija 2023; Jurić 2017, 2018; Perić Pavišić i dr. 2022; Promocija plus 2018; Ružić et al. 2023; Strilić 2021) pokretači recentnog iseljavanja su višestruki i slojeviti. Ipak, može se prepoznati nekoliko osnovnih elemenata. Prvo, za odluke o iseljenju potisni čimbenici su bili važniji od privlačnih (Jurić 2017: 358). Drugo, dominantni potisni čimbenici spadaju u dvije glavne skupine – nezadovoljstvo osobnom i obiteljskom ekonomskom situacijom (financijska nestabilnost, niske plaće, loši uvjeti rada itd.) te nezadovoljstvo političko-društvenom situacijom u zemlji (korupcija, loše vodstvo, nefunkcioniranje institucija itd.). Ujedno su se u više istraživanja pojavili i motivi povezani s dugovima i kreditima, i to uglavnom shvaćeni kao dio osobne i obiteljske situacije.

U istraživanju s recentnim hrvatskim iseljenicama u Njemačkoj Jurić (2017) navodi „dugove/kredite" kao jedan od trinaest mogućih motiva iseljenja čiju su važnost ocjenjivali sami ispitanici. Dugovi/krediti je bio „najmanje važan" motiv za najviše ispitanika, ali za oko 35% je ipak bio „najvažniji" ili „djelomično važan" (Jurić 2017: 357, 359). U istom istraživanju se problematika dugova pojavila i u implicitnijoj formi kao „bankarska pohlepa", jedan od deset odgovora na pitanje o razlozima za iseljavanje na općoj (ne osobnoj) razini s kojima su ispitanici izražavali slaganje ili neslaganje. U ovom slučaju se 60% ispitanika složilo da je bankarska pohlepa jedan od razloga iseljavanja. Čini se vjerojatno da su ispitanici povezivali bankarsku pohlepu upravo s problematikom osobnih dugova i kredita, koja je u tim godinama bila intenzivno prisutna u hrvatskom javnom prostoru i koja se često tumačila kao posljedica predatorskog kreditiranja i time i bankarske pohlepe (Mikuš 2019, 2022a, 2022b), o čemu će biti još riječi u sljedećem odjeljku.

U više studija dugovi su se pojavili i u odgovorima iseljenika na otvorena pitanja o njihovim motivima za iseljenje, što je posebno vrijedno za razumijevanje njihovog autentičnog iskustva. U istraživanju agencije Promocija plus (2018) s recentnim iseljenicama diljem svijeta, no uglavnom u Europi, oko 3% ispitanika je navelo „dugove/kredite/blokadu računa" kao jedan od razloga za svoje iseljenje. U istraživanju Perić Pavišić i dr. (2022: 143) sličan broj od oko 2,5% mladih iseljenika diljem Europe je naveo dugove kao jedan od tri glavna razloga za svoje iseljenje. Konačno, Balija (2023: 114, 117) spominje probleme s otplatom dugoročnih kredita kao jedan od glavnih motiva za iseljavanje iz Koprivnice u Njemačku i citira dvoje ispitanika koji su emigrirali s ciljem povećanja svojih primanja kako bi izbjegli uzimanje stambenog kredita ili ubrzali njegovu otplatu.

OPTEREĆENOST HRVATSKIH KUĆANSTAVA DUGOVIMA: TENDENCIJE, UZROCI I DOSADAŠNJE MJERE

Prije analize odnosa između dugova i iseljavanja potrebno je opisati tendencije u opterećenosti hrvatskih kućanstava dugovima, njihove ključne uzroke i dosadašnje mjere u cilju njihovih ublažavanja. Kao prvo, udio duga kućanstava u BDP-u je dostignuo vrhunac od oko 44% već 2010., nakon čega je sustavno padao s izuzetkom kratkog rasta u periodu 2019.-2020. Od 2012. do 2017. je padala čak i nominalna vrijednost preostalih bankovnih kredita. U grupi 11 današnjih istočnoeuropskih država članica EU[1] Hrvatska je 2004. imala najviši udio duga kućanstava u BDP-u (27,7%), dok je do 2022. sa 31,7% pala na četvrto mjesto (Eurostat 2025a). Sličnu, no ne identičnu kronologiju možemo vidjeti kod omjera servisiranja duga – omjera otplate i raspoloživih dohodaka kućanstava. Podatci Hrvatske narodne banke (HNB) o omjeru servisiranja duga uključuju samo bankovne kredite, dakle ne cjelokupni dug kućanstava, i ukazuju na njegov brzi rast do 2009., stagnaciju na istoj razini do 2015. i poslije lagani pad tako da je 2022. njegova vrijednost bila slična onoj u 2006. (HNB 2023: 21).

[1] Bugarska, Češka, Estonija, Hrvatska, Latvija, Litva, Mađarska, Poljska, Rumunjska, Slovačka i Slovenija.

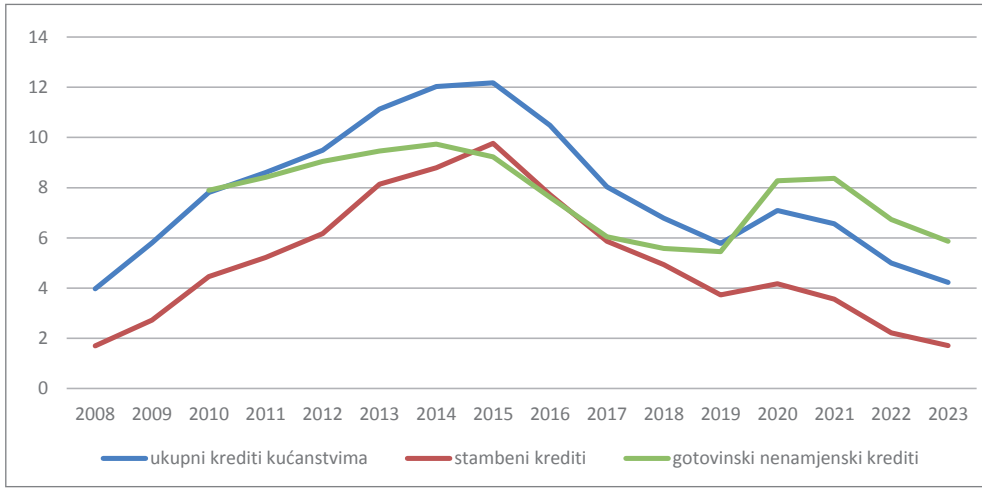

Slika 2. Udio neprihodujućih kredita kućanstvima (%, stanje na kraju godine, 2008–2023). Izvori podataka: HNB 2019, 2024. Prema kategorizaciji HNB-a ukupni krediti kućanstvima obuhvaćaju druge vrste kredita osim stambenih i gotovinskih nenamjenskih (hipotekarne, za kupnju automobila, po kreditnim karticama, prekoračenja po transakcijskim računima, kredite za investicije i ostale kredite kućanstvima).

Za procjenu učestalosti problematičnih dugova posebno je relevantan udio neprihodujućih kredita (Slika 2). Za ukupne kredite kućanstvima te za stambene i potrošačke kredite taj udio je rastao od 2008. (od kada su dostupni ovi podatci) do 2014.-2015. kada je dostignuo oko 12% za ukupne kredite. Od tada je skoro konstantno padao, osim tijekom rasta u 2020. (za potrošačke kredite u 2020.-2021). Radi komparativne procjene opsega i kretanja neprihodujućih kredita u Hrvatskoj moguće je usporediti podatke za Hrvatsku s podatcima za Slovačku, istočnoeuropsku državu članicu EU sa sličnim financijskim sustavom i gospodarskim i socijalnim indikatorima. Tu je udio ukupnih neprihodujućih kredita dostignuo vrhunac već 2010. i to na razini manjoj od 6%. Udio neprihodujućih stambenih kredita je tada bio 3,2%, ne dramatično manji nego u isto vrijeme u Hrvatskoj. Dok je u Slovačkoj taj udio poslije 2010. kontinuirano padao (Národná banka Slovenska [NBS] 2024), u Hrvatskoj je rastao sve do 2015. i dostignuo skoro 10%.

Za kraj, iznimno relevantni za procjenu opterećenosti dugovima su podatci o ovrhama protiv građana. Podatke o najrasprostranjenijoj formi takvih ovrha tj. ovrsi na novčanim sredstvima odnosno tzv. blokadi računa, uspio sam pronaći tek od 2013. iako je taj oblik ovrhe stupio na snagu početkom 2011. (Statistike o ovrhama na plaći ne postoje uopće). Već u studenom 2013. broj „blokiranih" građana iznosio je skoro 300 tisuća i do kraja 2016. popeo se na 327 tisuća, što je predstavljalo 8% stanovništva. Od 2017. broj blokiranih uglavnom je padao, s posebno velikim padovima u

2018. i 2019., i krajem 2023. dosegnuo je minimum od 211 tisuća, dakle oko 35% manje nego krajem 2016. (Slika 3).

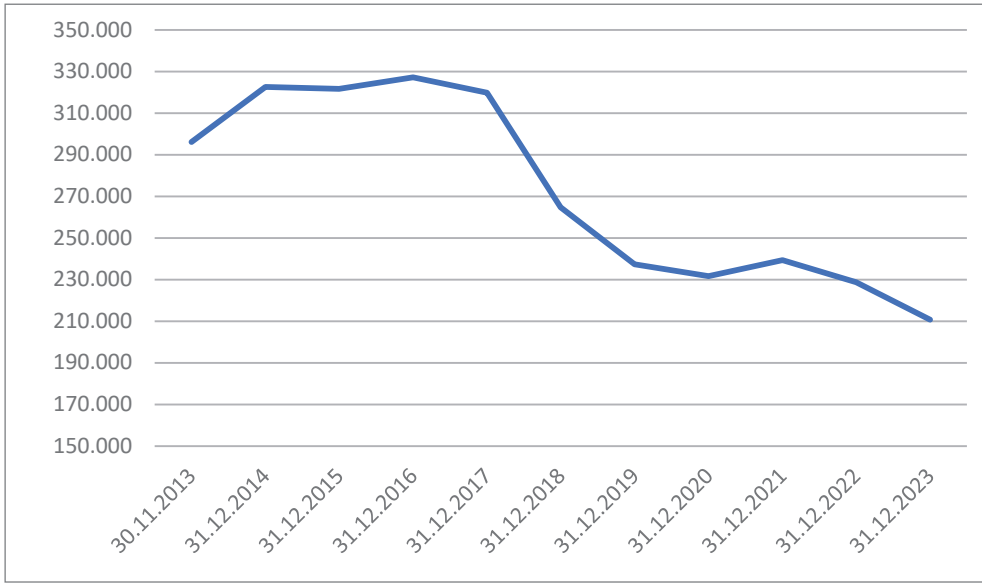

Slika 3. Kretanje broja blokiranih građana. Izvori podataka: Fina 2017, 2018, 2020, 2022, 2024.

Ovi kvantitativni indikatori pokazuju da je opterećenost kućanstava dugovima rasla ili se zadržavala na visokoj razini sve do oko 2015., nakon čega je uslijedilo razdoblje olakšanja koje je kratko prekinula tek pandemija koronavirusa. Na makroekonomskoj razini na porast opterećenosti dugovima djelovala je prvo kreditna ekspanzija 2000-ih i kasnije recesija uzrokovana globalnom financijskom krizom kada se kreditna ekspanzija zaustavila ali ujedno su se pogoršali uvjeti otplate i ekonomska situacija kućanstava. Poslije izlaska iz recesije, sa zakašnjenjem od 1-2 godine, počelo je poboljšavanje indikatora opterećenosti dugovima. Iako je uskoro počela nova kreditna ekspanzija, ona nije uzrokovala znatnije pogoršanje indikatora, koje su donijeli tek ekonomski problemi tijekom pandemije koronavirusa.

Međutim, problemi s dugovima u Hrvatskoj ne mogu se objasniti samo učincima gospodarskog i kreditnog ciklusa koji su prisutni u svim kapitalističkim ekonomijama. Naime, kreditnu ekspanziju 2000-ih je pratila i ekspanzija predatorskog kreditiranja, tj. nepoštenih i prijevarnih kreditnih praksi. Sličan proces se tada dogodio i u drugim zemljama istočne Europe. Najviše su ga podsticale banke (pretežito u stranom vlasništvu) koje su uvozile velike količine financijskog kapitala i ulagale ga u kreditiranje kućanstava, pri čemu su upotrebljavali više kamatne stope i predatorske prakse za postizanje viših zarada nego na svojim domaćim zapadnoeuropskim tržištima (Gagyi

i Mikuš 2022, 2023; Mikuš i Rodik 2021). Heterodoksni ekonomisti su cijeli ovaj proces konceptualizirali kao perifernu (također ovisnu ili podređenu) financijalizaciju – oblik financijske ekspanzije koji se temelji i sam reproducira nejednake odnose između financijskih i ekonomskih centara i (semi-) periferija, u ovom slučaju prvenstveno zemalja i aktera sjeverozapadne Europe s jedne strane i istočne (ali i južne) Europe s druge strane (Becker et al. 2010; Bohle 2018; Gabor 2010). Rasprostranjena predatorska praksa u Hrvatskoj s dalekosežnim posljedicama za dužnike bili su krediti u švicarskom franku, a to zbog njihove inherentne rizičnosti, snažne aprecijacije franka poslije globalne financijske krize, i zbog toga što su banke do 2014. svojevoljno mijenjale promjenjive kamatne stope te ih godinama držale na umjetno visokim razinama (Dolenec i dr. 2021; Mikuš 2019; Mikuš i Rodik 2023; Rodik i Žitko 2015). Ovo svojevoljno mijenjanje kamatnih stopa pogađalo je i dužnike u kunama i one u eurima. Rjeđe forme predatorskog kreditiranja bile su prekogranične hipoteke austrijskih lokalnih banaka (Mikuš 2024), aktivnosti nekih od tzv. kreditnih ureda itd.

U reakciji na val aktivizma i političke mobilizacije oko predatorskog kreditiranja i drugih problema s dugovima (Dolenec i dr. 2021; Mikuš 2019, 2022b), kao i zbog usklađivanja hrvatskog zakonodavstva s europskim, tijekom 2010-ih pojačana je regulacija kreditiranja kućanstava (Mikuš 2022c; Mikuš i Rodik 2023). U „slučaju franak" još uvijek su u tijeku individualni sudski postupci u kojima dužnici traže od banaka povrat dijela otplate uzrokovanog predatorskim praksama. Na kolektivnoj razini situaciju dužnika u francima olakšao je niz vladinih mjera od 2012. do 2015., uključujući mogućnost konverzije kredita u eure po tečaju valjanom na dan sklapanja ugovora. Masovna konverzija ovih kredita u zimi 2015.-2016. se preklapa s početkom pada udjela neprihodujućih kredita.[2] Zakon o stambenom potrošačkom kreditiranju iz 2017. je pojačao zaštitu i položaj zajmoprimaca u odnosu na banke i HNB je postrožila pravila stambenog i potrošačkog kreditiranja. Vjerojatno su i ove mjere, pored boljih tržišnih uvjeta i opreznijeg ponašanja zajmoprimca, pridonijele tome što nova kreditna ekspanzija do sada nije rezultirala dugoročnijim pogoršanjem indikatora opterećenosti dugovima. Međutim, cjelokupna politika sukcesivnih hrvatskih vlada prema zaduženosti kućanstava nije bila konzistentna, a to ne samo zbog ranijeg toleriranja predatorskog kreditiranja. Osim ostalog, vlade su kontinuirano poticali zaduživanje i financijalizaciju različitim programima subvencioniranja stambenih kredita, i to i paralelno s (nedovoljnim) rješavanjem negativnih posljedica tih procesa. Iako su ovi programi predstavljani kao mjere stambene i demografske politike, kroz dodatno poticanje zaduživanja i inflaciju cijena nekretnina su zapravo još

[2] Poboljšanju ove statistike je vjerojatno doprinio i rast prodaje nenaplativih potraživanja agencijama za naplatu potraživanja (vidi dolje), iako je taj trend počeo već 2012., dakle nekoliko godina prije početka pada udjela nenaplativih kredita (Mikuš 2020: 252).

pridonijeli razlozima za iseljavanje (Mikuš 2022a: 443, 447–449; Mikuš i Rodik 2023: 583, 593).

Posebni je problem sustav ovrha koji je dobio svoj današnji temeljni oblik izmjenama Ovršnog zakona početkom 2010-ih. Zahvaljujući njima Fina od 2011. izvršava ovrhe tzv. blokadom računa, što je prema podatku iz 2017. forma više od 75% ovrha (Menđušić Škugor 2018: 58). Pored nje u primjeni su ovrhe na plaću te ovrhe na nekretnine koje su manje učestale ali s osobito teškim posljedicama za dužnike. Blokade računa su uvedene zbog neučinkovitosti prethodnog ovršnog sustava iz perspektive vjerovnika i za vjerovnike su prilično efikasne. Međutim, dužnici te aktivisti i političari koji ih zastupaju kritiziraju cijeli ovršni sustav zbog neograničenog akumuliranja kamata i troškova, neograničenog trajanja ovrha, slabe pravne zaštite dužnika i visokih troškova Fina-e i drugih dionika ovrha – javnih bilježnika i odvjetničkih ureda (Mikuš 2020, 2022b). U skorije vrijeme je ipak usvojeno više manjih reformi ovršnog sustava u korist ovršenika. 2017. povećan je udio plaće koji ovršenici mogu zaštititi od ovrhe. 2018. proveden je otpis manjih dugova prema državi na temelju kojeg je Fina deblokirala 6.300 osoba. Iste godine Fina je automatski prestala voditi nenaplative ovrhe, što je rezultiralo deblokiranjem 50.700 osoba.[3] Za kraj, 2019. uveden je jednostavni postupak stečaja potrošača koji Fina pokreće djelomično automatski za ovršenike s manjim dugovima koji su u blokadi barem tri godine. Krajnji ishod postupka je otpis preostalih potraživanja, no ukoliko ovršenik ima unovčivu imovinu vrjedniju od oko 1.330 eura, ona može biti unovčena. Do sredine veljače 2025. Fina je nadležnim sudovima poslala 220.000 prijedloga za pokretanje tog postupka (Fina 2025). Do sredine 2021. postupak je završen za oko 47.000 ovršenika, no 60% ih je i dalje ostalo u blokadi (N.M. 2021). Iako dobrodošle, u pitanju su relativno jednostavne i jeftine mjere koje su poboljšale statistiku ovrha, ali nisu u potpunosti odgovorile na kritike ovršnog sustava, i bez daljnjeg rada s obuhvaćenim ovršenicima upitno je njihovo dugoročno i preventivno djelovanje.

Dodatne probleme uzrokuju agencije za naplatu potraživanja koje su 2010-ih doživjele veliku ekspanziju zahvaljujući rastu trgovine nenaplativim potraživanjima banaka, teleoperatera i drugih vjerovnika (Mikuš 2020). O aktivnostima agencija ima malo podataka, ali procjenjuje se da su do kraja 2022. otkupile dugove u vrijednosti od oko 5,3 milijardi eura (Đurić 2023). Često su kritizirane zbog prekomjernog kontaktiranja dužnika i njihove okolice, priječenja te neovlaštenog prikupljanja i slabe zaštite osobnih podataka, što je u slučaju agencije B2 Kapital krajem 2022. završilo curenjem podataka 77.000 građana (Đurić 2023). Agencije nisu bile predmet nikakvih posebnih propisa sve do rujna 2023. kada je usvojen minimalni regulacijski okvir – obveza licenciranja, obveza informiranja dužnika o preuzimanju potraživanja, i ograničenja za učestalost kontaktiranja dužnika.

[3] E-mail poruka od Ivane Franković, Fina, 16.10.2020.

VEZE IZMEĐU DUGOVA I ISELJAVANJA: ANALIZA PRIMARNIH PODATAKA

Facebook diskusije

U ovom odjeljku analizirat ću primarne kvalitativne podatke u kojima se manifestiraju različite vrste odnosa između dugova i iseljavanja. Obje vrste podatka – diskusije sa društvene mreže Facebook i transkripte intervjua s iseljenicama – sam podvrgnuo tematskoj analizi orijentiranoj na identifikaciju, kategorizaciju, povezivanje i usporedbu tema, ideja, značenja itd. koja je ponavljaju u korpusu kvalitativnih podataka (Matthews i Ross 2010: 372–385). U manjoj mjeri sam koristio i metodu diskurzivne analize orijentirane na identifikaciju karakterističnih jezičnih formi, u ovom slučaju prvenstveno pojedinih riječi i sintagmi, i kritičku interpretaciju njihovog značenja i funkcije u relevantnom društvenom i povijesnom kontekstu (Wodak i Krzyżanowski 2008).

Prezentaciju rezultata analize počinjem s podacima sa Facebook-a koji je popularna u Hrvatskoj i hrvatskoj dijaspori. U rujnu i listopadu 2024. identificirao sam 81 relevantan post u dvjema kategorijama 14 grupa: grupe o dugovima i ovrhama[4] i grupe za Hrvate u inozemstvu, posebice u ključnim odredišnim zemljama recentnog iseljavanja.[5] U prvoj kategoriji grupa tražio sam postove s ključnim riječima povezanim s problematikom iseljavanja (inozemstvo; iseliti; iseljavanje; iseljenje; odseliti), dok sam u drugoj kategoriji grupa tražio ključne riječi povezane s problematikom dugova (blokada; dugovi; krediti; ovrha; ovrhe). Sadržajnom analizom identificirao sam pet glavnih načina na koje su ovi postovi tematizirali odnos dugova i iseljavanja.

Najviše postova (49) fokusiralo se na ovrhe i naplatu potraživanja iz Hrvatske prema iseljenicima. Autori su najčešće pitali hoće li im zbog hrvatske ovrhe blokirati inozemni račun, rjeđa su bila pitanja o ovrsi na plaću ili aktivnostima hrvatskih agencija za naplatu potraživanja. Komentari su odražavali spektar relevantnih iskustava i mišljenja online zajednice. Učestalo su se pojavljivale tri vrste reakcije. Prvo, mnogi komentirajući su rezolutno odbijali mogućnost prekogranične ovrhe iz Hrvatske: „Nikom nikad i nikad neće." Drugo, komentirajući su tvrdili da takva ovrha zasad nije ali uskoro će biti sigurno omogućena: „Još nije ali rade na tome... Hoću reći da još nisu toliko povezani ali kroz godinu, dvije neće se moći više sakriti..." Treće, komentirajući su često tvrdili i da takva ovrha jeste moguća ali je malo vjerojatna,

[4] BLOKIRANI I OVRŠENI- pomozimo jedni drugima; Ovrhe i blokade - rasprava, savjeti i rješenja; Ništetna kamata = ništetan ugovor + Zabrana ovrha za ništetno; Blokirani i ovršeni postanite odblokirani.

[5] Hrvati u Njemackoj; IDEMO U SVIJET-NJEMAČKA; Hrvati u Irskoj; Hrvati u Dublinu; Republic Of Ireland Croatian Community Hrvatska Zajednica Republike Irske; Balkanci u Austriji; HRVATI U ŠVEDSKOJ; Hrvati u Italiji – Croati in Italia; HRVATI U AMERICI; Hrvati u Grazu.

što je bilo najbliže istini. Samo nekolicina komentirajućih je tvrdila da su oni ili njihovi poznanici doživjeli prekograničnu ovrhu. Oni koji su poricali mogućnost prekogranične ovrhe tvrdili su da je hrvatski ovršni sustav anomalija („Javnobilježnička ovrha ko u Hrvatskoj ne postoji nigdje u svijetu i nigdi ne vrijedi.“) i da zato inozemne institucije sigurno neće prepoznati hrvatske ovršne odluke, što su potkrepljivali vlastitim iskustvom života u inozemstvu. Nerijetko su izražavali bijes i ogorčenost prema hrvatskim sustavima ovrha i naplate i cjelokupnoj državi te povjerenje i zahvalnost prema državi iseljenja zato što ih, po njihovom nahođenju, štiti od hrvatskih sustava: „Nema šanse ljudi moji ni sada ni ikada to Njemacka nece dozvoliti i zato ju volim.“ .

Šesnaest postova bila su pitanja ili osobne priče koje su manje ili više eksplicitno ukazivale na uzročno-posljedičnu vezu između dugova i odluci o iseljenju autora/autorice posta i njegove/njezine obitelji. Takve odluke posebno je podsticao život „pod ovrhom“ i nemogućnost izlaska iz istog, otplaćivanje kredita koje nije ostavljalo dovoljno financija za kvalitetan život, ili potreba otplaćivanja kredita nakon gubitka posla i nemogućnosti pronalaska novog s adekvatnim primanjima.

> *… radio sam u HŽ Cargo 21 godinu i prije dva mjeseca sam proglašen viškom … imam dvoje djece i supruga je nezaposlena, otplaćujem krediti za kuću u koju još nisam uselio i ovdje nema posla a kamo li neki da otplaćujem kredit ali prvenstveno da školujem djecu … bit ću jako zahvalan ako netko zna za bilo kakav posao u njemačkoj.*

Od migracije su autori očekivali olakšanje svoje financijske situacije, bržu otplatu duga i kvalitetniji život nego u Hrvatskoj. Blokirani su često koristili mogućnost da neko vrijeme ne otplaćuju dug ili otplaćuju intenzitetom koji je njima odgovarao, a neki su otvoreno priznavali da uopće ne otplaćuju i ne namjeravaju otplaćivati ni u budućnosti.

Sedam postova je spominjalo kauzalne veze između dugova i iseljavanja na kolektivnoj razini. Obično su označavali političare/vladajuće kao odgovorne i neki su imali formu bijesnih monologa.

> *Uporno se radi na tome da svi koji jos mogu hodati isele iz ove vukohebine i da ostanu samo nacelnici opcina i svakom po 100 zamjenika, doslovno za 10 godina vise u drzavi nece biti nikoga nego hdz uhljebi u drzavnim firmama i nesto filipinaca.*

Šest postova se bavilo drugim vrstama veza između dugova i iseljavanja na osobnoj razini nego u prvoj i drugu kategoriji postova. Na primjer, parovi gdje je suprug radio u Njemačkoj dok je supruga u Hrvatskoj primala njemački dječji dodatak su pitali hoće li i ta davanja biti podložna ovrsi, dok su drugi iseljenici pitali za rizik oduzimanja putovnice, uhićenja ili drugih posljedica ovrhe prilikom posjete Hrvatske. Konačno, tri posta su sadržavala pitanja ili priče osoba koje su živjele u Hrvatskoj i bile kao

jamci ili sudužnici natjerane otplaćivati dug primarnog dužnika koji se odselio u inozemstvu i prestao otplaćivati.

INTERVJUI S ISELJENICIMA

Osim za prikupljanje relevantnih podataka veći broj Facebook grupa za Hrvate u inozemstvu[6] iskoristio sam i za objavljivanje poziva za sudjelovanje u istraživanju za osobe s relevantnim iskustvima. Pozivi su bili formulirani tako da obuhvate različite odnose između dugova i iseljavanja identificirane u Facebook postovima. Na ovaj način sam od listopada 2024. do veljače 2025. stupio u kontakt i obavio online intervjue s 11 sugovornika čiji su osnovni podaci prikazani u Tablici 1 u aneksu članku. Među sudionicima bilo je četiri muškaraca i sedam žena. Najviše (petero) ih je bilo u starosnoj kategoriji od 40 do 44 godina, ostali su bili prilično ravnomjerno raspoređeni u preostalim kategorijama u rasponu od 30 do 64 godina. Šestero sudionika je bilo u braku, po dvoje razvedeno ili u neformalnoj vezi, a jedan je bio samac. Petero sudionika je imalo po dvoje djece, troje sudionika po jedno dijete i troje je bilo bez djece, pri čemu su sva djeca osim jednog bila srednjoškolskog uzrasta ili odrasla. Čak osmero sudionika bilo je visoko obrazovano i troje srednje. U trenutku intervjua desetero sudionika živjelo je u inozemstvu dok se jedan (MIG05) bio vratio u Hrvatsku. Za petero sudionika zadnje prebivalište u Hrvatskoj bio je Zagreb, troje se odselilo iz gradova u istočnoj Hrvatskoj (Novska, Osijek, Vukovar) i po jedan iz Rijeke i Čakovca. Petero sudionika se iselilo u Njemačku, dvije sudionice u Švicarsku, jedna u Irsku dok su ostala trojica imala iskustvo življenja u po dvije zemlje odnosno regije, skoro isključivo opet europske – Austrija, Irska, Njemačka. Svi sudionici su se iselili u razdoblju od 2012. do 2023. (u prosjeku 2017.) i desetero ih je odmah poslije prvog iseljenja ostalo u inozemstvu, dok se MIG05 vraćao u tri navrata. Dvije sudionice su se odmah iselile s cijelom obitelji (suprug/supruga, partner/partnerica i/ili djeca), kod troje se obitelj iselila postepeno, dvoje se iselilo s dijelom obitelji, dvoje u trenutku iseljavanja nije imalo obitelj, a samo jedan je ostavio cijelu obitelj u Hrvatskoj. Petero sudionika je nakon iseljenja radilo iste ili slične poslove kao u Hrvatskoj, petero ih je značajnije promijenilo sektor ili razinu radnog mjesta, a jedna sudionica je u vrijeme intervjua bila nezaposlena i primala socijalnu pomoć. Neke karakteristike ovog samoodabranog uzorka (starost, godine iseljenja, odredišne zemlje, iseljavanje cijelih obitelji) odgovaraju karakteristikama recentne iseljeničke populacije, no prezastupljene su žene, visokoobrazovani a vjerojatno i oni koji su prije iseljenja živjeli u Zagrebu.

[6] U pitanju su bile grupe za hrvatske iseljenike u Austriji, Irskoj, Italiji, Njemačkoj, Norveškoj, Sloveniji, Švedskoj i Švicarskoj.

Svih desetero sudionika koji su ostali u inozemstvu odmah poslije prvog odlaska navelo je probleme s dugovima kao makar jedan od razloga za emigraciju. Sudionik MIG05 je prvi put odlučio emigrirati da bi povećao svoja primanja radom na brodu u Karibima, no neplaćanje poreza i doprinosa u Hrvatskoj tijekom njegovog odsustva rezultiralo je ovrhom koja je doprinijela njegovoj re-emigraciji u Irsku. Sudionice MIG04 a MIG10 su kao razlog emigracije navodile isključivo probleme s dugovima: „Financijski problemi sigurno, samo to. Ja ne bi studirala i ulagala u svoje znanje da sam mislila otići iz Hrvatske" (MIG10). Preostalih devet sugovornika je navelo i druge razloge. Šestero od njih bilo je nezadovoljno svojom cjelokupnom ekonomskom situacijom – niskim primanjima koja su rasla sporije od cijena, lošim radnim uvjetima itd. Isto tako šestero sudionika je osjećalo nezadovoljstvo i bijes zbog korupcije, nepotizma, lošeg političkog vodstva, slabe vladavine prava i/ili opće „atmosfere" u Hrvatskoj i željelo pobjeći od toga.

> *Nije bila financijska strana jedini razlog moje želje za odlaskom ... Gledajući našu političku scenu u to doba, dok sam ja radila do devet navečer, naši političari su se vozikali u audijima i tako dalje, a ja za sve što sam htjela u svom životu, to su neke male stvari, ja sam uvijek morala podizati kredite. To je mene dovelo do određene frustracije i ljutnje prema našem i mentalitetu i kriminalu. I tad je bila tema ono oko Sanadera i sve to. I meni je to bilo kao okej, imala sam 35 tad, vrijeme je da vidim drugu kulturu.* (MIG03)

Kod troje sudionika netko od rodbine je već živio ili imao imovinu u inozemstvu i mogao pružati podršku u migraciji. Dvojici sudionika bila su potrebna dodatna primanja za neke druge konkretnije namjere nego dugove, npr. školovanje djece, a jedna sudionica nije vidjela dobru perspektivu za svoju djecu u Hrvatskoj.

Sami problemi s dugovima prije iseljenja imali su više oblika koji su kod pojedinog sudionika mogli biti prisutni i u kombinaciji. Petero sudionika bilo je prezaduženo i plaćalo previsoku redovnu otplatu kredita (obično kombinacije stambenih i potrošačkih kredita) u odnosu na primanja što im nije ostavljalo dovoljno financija za kvalitetan život. Četvero sudionika su bili žrtve predatorskog kreditiranja, konkretno kredita u francima, što je osim ekstremnog financijskog pritiska i osjećaja nepravde i bespomoćnosti prouzrokovalo i sekundarne negativne posljedice – ovrhe, dodatno prezaduživanje kako bi održali otplatu kredita u francima, ili iznuđenu prodaju nekretnine kako bi ga zatvorili. Četvero sudionika doživjelo je ovrhu. Troje sudionika imalo je problematične dugove drugog nego kreditnog podrijetla – neplaćene poreze i doprinose ili nevraćene državne poticaje u kontekstu propalog samozapošljavanja (sudionice MIG06 i MIG09) ili inozemnog zaposlenja (sudionik MIG05).

Desetero sudionika izrazilo je zadovoljstvo ishodima emigracije. U skladu s razlozima iseljenja, najviše (petero) sugovornika naglasilo je opće poboljšanje svoje financijske

situacije, znatno viša primanja i mogućnost štednje. U uskoj svezi s tim troje sudionika spomenulo je viši potrošački standard i kvalitetu života svoje obitelji.

> *To je u Hrvatskoj sa hrvatskom plaćom bilo baš ono, životarenje. Morali smo paziti doslovno svaki cent. A sada možemo recimo sa ženom i djecom otići na neko putovanje, možemo, ne znam, jesti u restoranu i tako, ne? Puno nam je sad kvalitetniji život.* (MIG01)

Dvoje sudionika je bilo zadovoljno time što su uspjeli zadovoljiti uvjete za mirovinu u Njemačkoj. Dvije sudionice su vrjednovale bolje radne uvjete i bolji tretman zaposlenih od strane poslodavaca nego u Hrvatskoj: „Kada odlaziš kući, poslodavac ti kaže hvala, to u Hrvatskoj nećeš doživjeti. Pristup je humaniji, ljudi su topliji" (MIG06). Ostale pozitivne ishode spomenuo je po jedan sudionik/sudionica – ostvarenje potrebnih dodatnih primanja; ubrzanje otplate dugova u Hrvatskoj; stjecanje profesionalnih iskustava; dobra integracija i obrazovni rezultati djece u zemlji iseljenja; i bolji tretman od strane javnih i privatnih institucija. Samo jedna sudionica (MIG08) izrazila je nezadovoljstvo ishodima iseljenja za svoju obitelj – njihov doživljaj Njemačke podbacio je očekivanja, ona i suprug imali su veoma loša iskustva sa poslodavcima, a njihove kćeri su doživljavale društveno isključivanje u školi.

Na pitanje o tome što se dešavalo s njihovim dugovima u Hrvatskoj nakon iseljenja sudionici su odgovarali prilično raznoliko. Protiv troje sudionika su se u vrijeme intervjua nastavljale ovrhe – sudionik MIG02 je čekao na rezultat suđenja s bankom zbog kredita u francima, nadajući se da će dug otplatiti s dosuđenim novcem; sudionica MIG06 je prestala plaćati jer je vidjela da ni drugi iseljenici ne plaćaju i nije se mislila vraćati u Hrvatsku; a sudionica MIG09 primala je socijalnu pomoć i nije imala novca za otplatu. Kod dvoje sudionika krediti su bili još u redovnoj otplati, dvoje sudionika ih je već u potpunosti prijevremeno otplatilo, a dvije sudionice su dio kredita otplatile prijevremeno i dio plaćale redovno. Dvoje sudionika (MIG02 i MIG10) se sudilo sa svojim bankama zbog kredita u francima. Konačno, dvoje sudionika je svoje problematične dugove riješilo već prije iseljenja – MIG05 plaćanjem dugova uštedevinom kako bi izašao iz ovrhe, MIG08 prodajom nekretnine i zatvaranjem kredita. Međutim, to iskustvo, a u slučaju MIG08 i njegovi ishodi (život u malom stanu umjesto nove obiteljske kuće), doprinijelo je njihovim odlukama o (re-) emigraciji:

> *Moram reći da je to bilo izuzetno razočaravajuće … Mi smo prodali kuću, ostali smo u premalom stanu, bili smo vezani financijski jer nismo više imali takvu moć da bi smo nešto dalje poduzeli, moj suprug je bio prilično razočaran svojim poslom … Dakle ta se frustracija gomiljala i 2015. je rezultirala time da je dao otkaz i otišao je u Njemačku [i uskoro ga slijedio ostatak obitelji – MM].* (MIG08)

Budući planovi desetero sudionika u iseljeništvu bili su opet prilično raznoliki, ali pretežno opredeljeni za dugoročni ostanak u inozemstvu, što je bilo u skladu s nji-

hovim zadovoljstvom emigracijom i percepcijom da se situacija u Hrvatskoj nije značajno poboljšala: „Dolje je lijepo otići za godišnji, ali to je to“ (MIG07). Četvero sudionika je namjeravalo ostati živjeti i raditi u inozemstvu makar do umirovljenja i razmatralo mogućnost (djelomičnog) povratka u Hrvatsku u mirovini, uvjetujući to i odlukama svoje djece ili partnera. Četvero sudionika je isto težilo duljem ostanku u inozemstvu ali njihovi dugoročni planovi bili su manje jasni – sudionici MIG06 i MIG11 su jednostavno htjeli dugoročno ostati „vani“ bez razmišljanja o mirovini; sudionica MIG04 je konstatirala da je za njezinu obitelj „plan da nema plana“ ali i da će vjerojatno još neko vrijeme ostati u Švicarskoj te se sigurno vratiti u Hrvatsku najkasnije kada budu ona i suprug u mirovini; a sudionici MIG09 se život na socijalnim davanjima u Njemačkoj činio kao njezina najbolja opcija, mada nije isključila povratak u Hrvatsku ako bi se odlučio vratiti njezin sin te bi ona bila potrebna njegovoj obitelji. Dvoje sudionika se željelo vratiti, no sudionik MIG02 je još čekao na rezultat suđenja s bankom i sudionica MIG08 na njezine kćeri da završe srednju školu u Njemačkoj te odluče gdje žele živjeti. Sudionik MIG05 koji se vratio u Hrvatsku težio je ostanku ali trenutno još nije uspijevao pronaći način kako ovdje zarađivati dovoljno za svoje potrebe te nije isključivao re-emigraciju u Irsku.

ZAKLJUČCI

Postojeća istraživanja recentnog vala iseljavanja pokazala su da iako problemi s dugovima nisu bili jedan od njegovih vodećih pokretača, za jedan nezanemariv dio iseljenika bili su ipak dovoljno značajni te zbog toga zaslužuju bližu pažnju. Sekundarni kvantitativni podaci i postojeće studije o problematici dugova sugeriraju da se opterećenost hrvatskih kućanstava dugovima značajno povećala u razdoblju poslije globalne financijske krize do oko 2015., a to zbog prethodne kreditne ekspanzije, predatorskih kreditnih praksi, utjecaja recesije na kućanstva, uvođenja novog problematičnog ovršnog sustava i ekspanzije industrije naplate potraživanja. Poslije 2015. došlo je do olakšanja ove opterećenosti zahvaljujući poboljšanju ekonomskih i kreditnih uvjeta, vladinim mjerama za rješavanje posljedica predatorskog kreditiranja i blagim reformama ovršnog sustava. Takva dinamika se relativno preklapa s rastom broja iseljenih do 2017. poslije čega je počeo stagnirati, ali kao što pokazuju intervjui, iseljevanje (osim ostalog i) zbog dugova nastavilo se i poslije.

Radi dubljeg uvida u odnose između dugova i recentnog iseljavanja analizirao sam dva skupa primarnih kvalitativnih podataka – Facebook diskusije i intervjue s recentnim iseljenicima (i jednim povratnikom). Obje vrste podataka pokazuju da su kod nekih pojedinaca i obitelji problemi s dugovima značajno doprinijeli ili čak bili presudni za donošenje odluke o odlasku. Kao posebno relevantne u ovom kontekstu pojavljuju se tri konkretnije vrste problema s dugovima koje su kod pojedinaca

mogle biti i u kombinaciji: kreditna prezaduženost u odnosu na primanja, učinci predatorskog kreditiranja (posebice kredita u francima) te ovrhe. Druga dva iskustva su pored povećanog financijskog pritiska često uzrokovala i osjećaje nepravde, bespomoćnosti, bijesa i ogorčenosti na funkcioniranje hrvatskih institucija, što je dodatno poticalo iseljavanje. Analiza intervjua je pokazala da su dugovi rijetko bili jedini razlog za emigraciju, a obično su djelovali zajedno s drugim potisnim čimbenicima u skladu s postojećim istraživanjima, posebno nezadovoljstvom cjelokupnom osobnom ekonomskom situacijom i društveno-političkom klimom u Hrvatskoj. Obje vrste podataka dalje pokazuju da je većina iseljenika zadovoljna s ishodima iseljenja, prvenstveno poboljšanjem svoje financijske situacije i kvalitete života. Iseljenje im je omogućilo veću fleksibilnost u izboru taktike prema svojim dugovima u Hrvatskoj – redovnu ili prijevremenu otplatu, izbjegavanje posljedica ovrha i/ili čekanje na okončanje suđenja s bankom. Većina sugovornika namjeravala je ostati u inozemstvu, često vezujući mogućnost povratka tek za svoje umirovljenje, što ukazuje na dugoročnost njihove emigracije i njihov gubitak interesa za život u Hrvatskoj u produktivnim godinama.

Teorijski gledano, ovi rezultati pokazuju na potrebu međusobnog dijaloga i integracije trenutno uglavnom odvojenih istraživanja migracijskih tokova s jedne strane i istraživanja periferne financijalizacije i drugih geo-ekonomskih nejednakosti s druge strane. Pošto je detaljna razrada takve analize izvan opsega ovog članka, ovdje ću ponuditi samo njezin stilizirani nacrt. Konkretnije, migracijski tokovi u Hrvatskoj u zadnjim desetljećima čine se uvjetovani osim ostalog i njezinom sve dubljom integracijom u europski i svjetski kapitalistički poredak u specifičnom semi-perifernom položaju, dio čega je i periferna financijalizacija. U pojednostavljenoj kronologiji prvu fazu artikulacije migracije i financijalizacije predstavlja kreditna ekspanzija financirana priljevima stranog kapitala preko zapadnoeuropskih banaka. U drugoj fazi poslije globalne financijske krize dolazi do porasta opterećenosti kućanstava dugovima zbog ranijeg pretjeranog i predatorskog kreditiranja, što pridonosi iseljavanju, pretežito u isto europsko jezgro koje je financiralo i profitiralo od kreditne ekspanzije. Treću fazu koja je u tijeku od sredine 2010-ih karakterizira donekle ambivalentno preklapanje ranijih i novih tendencija. Iako se ublažilo iseljavanje i opterećenost dugovima, iseljavanje se ipak nastavilo (s negativnim saldima sve do 2022.) i počela je nova kreditna ekspanzija (doduše manje predatorska) s potencijalom za ponovno povećanje opterećenosti dugovima, kao što je pokazala pandemija koronavirusa. Sve do nedavna se tako nastavio čisti gubitak stanovništva, što sve više izaziva probleme u ekonomskim procesima. U skorije vrijeme su oni „rješavani“ u skladu s interesima poslodavaca – rapidno povećanim „uvozom radne snage“ (eksplicitno tako opisivanim) iz trećih, još perifernijih zemalja kao Nepal i Filipine, spremnih raditi po uvjetima koji potiču iseljavanje domicilnog stanovništva. Iako je ta tendencija dovela

do preokreta migracijskog salda na pozitivni, ona ujedno konsolidira postojeći semiperiferni položaj i profil hrvatskog gospodarstva.

Naravno, za dublju razradu i provjeru ovih stiliziranih argumenata bilo bi potrebno dugoročno istraživanje odnosa između zaduženosti i iseljavanja, kao i odnosa između iseljavanja i useljavanja iz trećih zemalja. Hoće li vjerojatna recesija u Europi u narednim godima dovesti do promjena trenutnih tendencija – dodatnog smanjenja ili ponovnog povećanja iseljavanja, smanjenja imigracije iz trećih zemalja i/ili porasta povrataka hrvatskih iseljenika – i što će to značiti za hrvatsko gospodarstvo i društvo? I koju ulogu će u tome igrati trendovi u kreditiranju i zaduženosti? Osim toga što ova eksploratorna studija predstavlja samo snimak trenutnog stanja i retrospektivnu analizu puta do njega, njezinim očiglednim ograničenjem je mali uzorak sudionika. Iako su intervjui prikladni za prikupljanje kvalitativnih podataka od geografski raspršenih populacija kao što su iseljenici s dužničkim iskustvima, bilo bi svakako poželjno intervjuirati veći i raznolikiji uzorak sudionika, idealno više puta i u više valova radi praćenja individualnih migracijskih trajektorija i promjena migracijskih tokova kroz vrijeme. Osim toga bi bilo moguće s jedne strane prikupljati (više reprezentativne) podatke od većih iseljenečkih populacija putem anketa i s druge strane dalje produbiti kvalitativno istraživanje ove problematike uporabom etnografskih metoda u iseljenečkim zajednicama te proširenjem analize na više vrsta tekstualnih i drugih relevantnih podataka.

BIBLIOGRAFIJA

Akrap, Anđelko; Strmota, Marin; Ivanda, Krešimir. 2017. Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. *Hrvatska izvan domovine II*. Ur. Sopta, Marin i dr. Centar za istraživanje hrvatskoga iseljeništva, Centar za kulturu i informiranje Maksimir. Zagreb.

Balija, Monika. 2019. Iseljavanje iz Hrvatske – razvojno i/ili sigurnosno pitanje? *Podravina*. 18/35. 105–121. https://hrcak.srce.hr/223348.

Balija, Monika. 2023. Suvremeni migracijski procesi između Koprivnice i Savezne republike Njemačke. *Podravina*. 22/43. 108–119. https://hrcak.srce.hr/312710.

Becker, Joachim; Jäger, Johannes; Leubolt, Bernhard; Weissenbacher, Rudy. 2010. Peripheral financialization and vulnerability to crisis: a regulationist perspective. *Competition & Change*. 14/3–4. 225–247. https://doi.org/10.1179/102452910X12837703615337

Bohle, Dorothee. 2018. Mortgaging Europe's periphery. *Studies in Comparative International Development*. 53. 196–217. https://doi.org/10.1007/s12116-018-9260-7

Dolenec, Danijela; Kralj, Karlo; Balković, Ana. 2021. Keeping a roof over your head: housing and anti-debt movements in Croatia and Serbia during the Great Recession. *East European Politics*. 39/4. 687–703. https://doi.org/10.1080/21599165.2021.1937136.

DZS. 2015. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2014*. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2015/07-01-02_01_2015.htm (pristupljeno 28. veljače 2025.).

DZS. 2022. *Objavljeni konačni rezultati Popisa 2021*. https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

DZS. 2024. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023*. https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76802 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Đurić, Dragan. 2023. *'Na tržištu dugova okreće se više od pet milijardi eura, a agencije za naplatu su loše regulirane'*. https://www.nacional.hr/na-trzistu-dugova-okrece-se-vise-od-pet-milijardi-eura-a-agencije-za-naplatu-su-losije-regulirane-od-frizerskih-salona/ (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Fina. 2017. *Pregled blokiranih građana po vjerovnicima i ročnosti – stanje 30.11.2016*. https://www.fina.hr/ngsite/content/download/6253/116353/1 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Fina. 2018. *Pregled blokiranih građana po vjerovnicima i ročnosti – stanje 31.12.2017*. https://www.fina.hr/ngsite/content/download/3015/82831/1 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Fina. 2020. *Pregled dospjelih neizvršenih obveza građana, po vjerovnicima i ročnosti – 31.12.2019*. https://www.fina.hr/ngsite/content/download/4492/98142/1 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Fina. 2022. *Pregled dospjelih neizvršenih osnova potrošača po vjerovnicima i ročnosti - 31.12.2021*. https://www.fina.hr/ngsite/content/download/5582/109652/1 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Fina. 2024. *Pregled dospjelih neizvršenih osnova potrošača po vjerovnicima i ročnosti - 31.12.2023*. https://www.fina.hr/ngsite/content/download/14518/230104/1 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Fina. 2025. *Pregled zbirnih podataka iz sustava provedbe Jednostavnog postupka stečaja potrošača za razdoblje od 01.01.2019. do 17.02.2025. godine i Stečaja potrošača – izvansudski postupak*. https://www.fina.hr/ngsite/content/download/15794/247555/1 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Gabor, Daniela. 2010. (De)financialization and crisis in Eastern Europe. *Competition & Change*. 14/3–4. 248–270. https://doi.org/10.1179/102452910X12837703615373 Gagyi, Agnes; Mikuš, Marek. 2022. Housing finance in the aftermath of the foreign-currency mortgage crisis in Eastern Europe: Editorial.

Critical Housing Analysis. 9/1. 39–47. https://doi.org/10.13060/23362839.2022.9.1.539.

Gagyi, Agnes; Mikuš, Marek. 2023. Introduction: Boom, crisis and politics of Swiss franc mortgages in Eastern Europe: comparing trajectories of dependent financialization of housing. *City*. 27/3–4. 560–578. https://doi.org/10.1080/13604813.2023.2229695.

Eurostat. 2025a. *Financial balance sheets - annual data*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nasa_10_f_bs__custom_15505042/default/table?lang=en (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Eurostat. 2025b. *Gross domestic product (GDP) and main components (output, expenditure and income)*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nama_10_gdp__custom_16275671/default/table?lang=en (pristupljeno 16. travnja 2025.).

Eurostat. 2025c. *Personal transfers and compensation of employees*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/bop_rem6__custom_16275936/default/table?lang=en (pristupljeno 16. travnja 2025.).

Eurostat. 2025d. *Statistics Explained: Personal transfers and compensation of employees*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Personal_transfers_and_compensation_of_employees (pristupljeno 16. travnja 2025.).

Eurostat. 2025e. *Statistics Explained: Population structure and ageing*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing (pristupljeno 28. veljače 2025.).HNB. 2019. *Kvaliteta kredita po sektorima*. https://www.hnb.hr/documents/20182/178fcc24-6a6b-465a-b1e9-bccf28a411a6 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

HNB. 2023. *Financijska stabilnost 24*. https://www.hnb.hr/-/financijska-stabilnost-24 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

HNB. 2024. *Kvaliteta kredita kreditnih institucija*. https://www.hnb.hr/documents/20182/6b98d0d1-226f-93ce-b9f5-b2f52a0a0595 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Jurić, Tado. 2017. Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*. 33/3. 337–371. https://doi.org/10.11567/met.33.3.4.

Jurić, Tado. 2018. *Iseljavanje Hrvata u Njemačku: gubimo li Hrvatsku?* Školska knjiga. Zagreb.

Katalinić, Dražen. 2024. *U osobnom bankrotu završilo 190.000 Hrvata, Fina ga pokreće htjeli vi to ili ne*. https://www.novilist.hr/novosti/gospodarstvo/u-osobnom-bankrotu-zavrsilo-190-000-hrvata-fina-ga-pokrece-htjeli-vi-to-ili-ne/ (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Matthews, Bob; Ross, Liz. 2010. *Research methods: a practical guide for the social sciences*. Harlow: Pearson Education.

Menđušić Škugor, Ema. 2018. Quo vadis, Fina? Teškoće u provedbi agencijske ovrhe. *Elektronički zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*. 12/1–2. 57–74. https://hrcak.srce.hr/198598.

Mikuš, Marek. 2019. Contesting household debt in Croatia: the double movement of financialization and the fetishism of money in Eastern European peripheries. *Dialectical Anthropology*. 43/3. 295–315. https://doi.org/10.1007/s10624-019-09551-8.

Mikuš, Marek. 2020. Making debt work: devising and debating debt collection in Croatia. *Financialization: relational approaches*. Ur Hann, Chris; Kalb, Don. Berghahn Books, New York.

Mikuš, Marek. 2022a. 'New' but 'squeezed': middle class and mortgaged homeownership in Croatia. *Critique of Anthropology*. 42/4. 439–456.

Mikuš, Marek. 2022b. Victims, patriots and middle class: the (un)deservingness of debtors in post–credit boom Croatia. *Ethnographies of deservingness: unpacking ideologies of distribution and inequality*. Ur. Tošić, Jelena; Streinzer, Andreas. Berghahn Books. New York.

Mikuš, Marek. 2022c. Whither peripheral financialization? Housing finance in Croatia since the Global Financial Crisis. *Critical Housing Analysis*. 9/1. 57–67. https://dx.doi.org/10.13060/23362839.2022.9.1.541.

Mikuš, Marek. 2024. Predatorski prekogranični krediti austrijskih lokalnih banaka u Hrvatskoj: ishodi, geografska distribucija i vjerovničke strategije. *Zbornik radova: Kontinentalna Hrvatska; povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (2)*. Ur. Bratulić, Josip; Dabo, Krešimir. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za istraživanje migracija. Zagreb.

Mikuš, Marek; Rodik, Petra. 2021. Introduction: households and peripheral financialization in Eastern and Southern Europe. *Households and financialization in Europe: mapping variegated patterns in semi-peripheries*. Ur. Mikuš, Marek; Rodik, Petra. Routledge. London.

Mikuš, Marek; Rodik, Petra. 2023. Moral economies of housing in post-boom Croatia: Swiss franc loans crisis and politics of housing financialization. *City*. 27/3–4. 579–598. https://doi.org/10.1080/13604813.2023.2229196.

N.M. 2021. *Kroz osobni stečaj prošlo je 46 tisuća građana, ali spasa nema*. https://dalmatinskiportal.hr/vijesti/kroz-osobni-stecaj-proslo-je-46-tisuca-gradana-ali-spasa-nema/102311 (pristupljeno 28. veljače 2025.).

NBS. 2024. *Štatistická bilancia bánk*. https://nbs.sk/dokument/96b74ff2-7351-42f7-a864-f34d78370373/stiahnut/?force=true (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Perić Pavišić, Katarina; Šakić, Vlado; Rihtar, Stanko. 2022. Migracijska motivacija mladih Hrvatske kroz prizmu nekih stavova i mišljenja. *Pilar*. 17/32(1). 135–147. https://hrcak.srce.hr/299869.

Pokos, Nenad. 2021. Demografski aspekti suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Suvremene migracije u Republici Hrvatskoj: uzroci, posljedice i aktualni trendovi*. Ur. Žanić, Mateo. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb.

Pokos, Nenad; Turk, Ivo. 2022. Problematika statističkog praćenja iseljavanja u inozemstvo. *Pilar*. 17/32(1). 47–58. https://hrcak.srce.hr/299856.

Promocija plus. 2018. *Novi hrvatski iseljenici: privremeni rad ili trajno iseljenje?* https://www.hup.hr/EasyEdit/UserFiles/Ivana%20Zlatari%C4%87/hupnovi-iseljenici-istrazivanje.pptx (pristupljeno 28. veljače 2025.).

Rodik, Petra. 2019. *(Pre)zaduženi: sociološki aspekti zaduženosti kućanstava u Hrvatskoj*. Jesenski i Turk. Zagreb.

Rodik, Petra; Žitko, Mislav. 2015. Financialization, household debt and new vulnerabilities in post socialist societies. *Financialisation and financial crisis in South-Eastern European countries*. Ur. Radošević, Dubravko; Cvijanović, Vladimir. Peter Lang. Frankfurt.

Ružić, Natasha K.; Jurčević, Katica; Ramljak, Ozana; Luchetti, María Florencia. 2023. Ključni čimbenici iseljavanja iz Hrvatske i ostanka u iseljeništvu prema percepciji iseljenika. *Migracijske i etničke teme*. 39/1. 81–104. https://hrcak.srce.hr/310896.

Samodol, Ante. 2021. Demografske promjene i mirovinski sustavi u Europskoj uniji: primjer Hrvatske. *Međunarodne studije*. 21/1. 93–125. https://hrcak.srce.hr/258928.

Strilić, Josip. 2021. *Migracije stanovništva Slavonije i Baranje u Njemačku i Irsku*. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija.

Wodak, Ruth; Krzyżanowski, Michał (ur.). 2008. *Qualitative discourse analysis in the social sciences*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Živić, Dražen; Šimonić, Nikola. 2023. Aktualni demografski trendovi i njihove posljedice na hrvatsko društvo – nacionalni i regionalni uvidi. *Demografija, iseljavanje, migracije*. Ur. Baloban, Stjepan i dr. Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Župarić-Iljić, Drago. 2016. *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb.

ZAHVALE

Zahvaljujem organizatorima konferencije na pozivu na sudjelovanje te recenzentima na njihovim korisnim komentarima. Rad na ovom članku bio je dio projekta Emmy Noether Group „Peripheral Debt: Money, Risk and Politics in Eastern Europe“ (projekt br. 409293970) koji je financirala Njemačka istraživačka zaklada (Deutsche Forschungsgemeinschaft).

Indebtedness as a Driver of Emigration from Croatia

ABSTRACT

Issues with personal debts emerge as one of the drivers of the recent wave of emigration from Croatia in scholarship and public discourse but their role in this context has not been examined more closely. This article presents an introductory analysis of indebtedness as a cause of emigration. Statistics and existing research show that the debt burden of Croatian households increased significantly in the period after the Global Financial Crisis up until around 2015 due to the preceding credit boom, predatory lending, recession and the introduction of a new debt enforcement system, among other factors. Debt burden has been alleviated after 2015 thanks to improvements in economic and credit conditions and government measures and reforms. Primary qualitative data – Facebook discussions and interviews with emigrants – indicate that debt issues contributed significantly to the decisions of some individuals and families to leave and that thusly motivated emigration has continued even after 2015. Credit overindebtedness, predatory lending (primarily Swiss franc loans) and debt enforcement were particularly significant in this context. Debt issues often generated feelings of injustice, frustration and resentment towards Croatian institutions, which further encouraged emigration. Debts were seldom the only reason for emigration; more frequently they were at work together with a dissatisfaction with personal economic situation and/or the socio-political climate in Croatia. Emigrants were typically content with the outcomes of their emigration and were not planning on returning to Croatia in their productive age. The article also suggests additional measures for the alleviation of debt issues as emigration drivers, including strengthening regulation and supervision over household lending and debt collection, deeper reforms of debt enforcement, liberalizing personal bankruptcies, and introducing free debt advice.

Keywords: *Croatia, debt enforcement, emigration, household debt, predatory lending*

Tablica 1. Osnovni podatci o sudionicima istraživanja.

kod	spol	dob	bračni status	broj djece	obrazovanje	iseljen/a sad?	zadnje/trenutno prebivalište u HR	zemlja iseljenja	godine iseljenja	iseljen/a s obitelji?	zadnji posao u HR	posao u inozemstvu
MIG01	m	45-49	oženjen /udana	1	visoko	da	Čakovec	Njemačka, Austrija	2019-	ne	inženjer strojarstva	radnik u strojarskoj proizvodnji
MIG02	m	55-59	oženjen/ udana	2	srednje	da	Osijek	Irska, Njemačka	2018-	supruga da, djeca ne	hotelski menadžer, poduzetnik	laboratorijski radnik
MIG03	ž	40-44	neformalna veza	0	visoko	da	Zagreb	Švicarska	2019-	bez obitelji	financijska stručnjakinja	financijska stručnjakinja
MIG04	ž	40-44	oženjen/ udana	1	visoko	da	Zagreb	Švicarska	2021-	da, postepeno	pravna referentica u banci	radnica u metalurškoj proizvodnji
MIG05	m	40-44	samac/ samica	0	visoko	ne	Split (trenutno)	SAD/Karibi (brod), Irska	2014-18, 2019-20, 2021-24	bez obitelji	menadžer u turizmu/ ugostiteljstvu	radnik na kruzeru, menadžer u ugostiteljstvu
MIG06	ž	40-44	razveden/ razvedena	2	srednje	da	Zagreb	Irska	2016-	da	samozaposlena (proizvodnja tekstila)	knjigovođa
MIG07	ž	50-54	oženjen/ udana	2	visoko	da	Novska	Njemačka	2017-	da	defektologinja	voditeljica vrtića
MIG08	ž	40-44	oženjen/ udana	2	visoko	da	Rijeka	Njemačka	2015-	da, postepeno	administrativna radnica	administrativna radnica
MIG09	ž	60-64	oženjen/ udana	1	srednje	da	Zagreb	Njemačka	2012-	sin da, suprug ne	samozaposlena (vođenje kafića)	nezaposlena, prima soc. pomoć
MIG10	ž	60-64	razveden/ razvedena	2	visoko	da	Vukovar	Njemačka	2015-	jedan sin da, drugi ne	medicinska sestra u bolnici	medicinska sestra (kućna njega)
MIG11	m	30-34	neformalna veza	0	visoko	da	Zagreb	Njemačka	2023-	da, postepeno	koordinator distribucije	stručnjak za reviziju

Ivor Altaras Penda[1]
Libertas međunarodno sveučilište
ivoraltaras@gmail.com

UDK: 314 (497.5)
Pregledni rad

Promjene u motivaciji za migracije migranata u Hrvatskoj tijekom vremena

SAŽETAK

Ovaj rad bavi se temom promjena u temeljnim motivacijama za migracije ljudi koji su kao migranti tijekom vremena dolazili na prostor današnje Republike Hrvatske. Naime, može se jasno uočiti da se razlozi njihova dolaska u Hrvatsku, još od vremena bivše Jugoslavije pa sve do današnjih dana, u bitnome mijenjaju, a ponajprije su određeni širim ekonomskim, no istodobno i političkim te geopolitičkim uvjetima. Sažeto, te bi se promjene tijekom vremena mogle prikazati prevladavajućim aspiracijama migranata zbog „obrazovnih – nacionalnih – tranzitnih – poslovnih" razloga, uz turističke migracije, koje pripadaju zasebnoj kategoriji. Sve navedeno na izravan način utječe na socioekonomski profil ljudi koji nam kao migranti dolaze, a to nam je kao domaćinima iznimno važno prepoznati, osobito u kontekstu razumijevanja, osmišljavanja i provođenja migracijskih i demografskih politika, što postaje jedna od ključnih sposobnosti suvremenih europskih država, s obzirom na to da gotovo sve imaju iskazan demografski pad. Također, sve to može imati izravan utjecaj na budući razvoj ili pak stagnaciju pojedinih država, i to u svim sferama socioekonomskog i kulturnog života zajednice. Iako je prostor današnje Republike Hrvatske dobar dio svoje povijesti uglavnom percipiran kao svojevrstan bazen iz kojega su ljudi u velikom broju odlazili, činjenica je da su na ove prostore ljudi i dolazili. Razumijevanje razloga njihovih dolazaka otvara nam priliku prepoznavanja njihovih temeljnih motiva i želje te da im ponudimo zadovoljavajuće uvjete ostanka, ali nam ujedno pomaže bolje upoznati sebe i svoje potencijale. U budućnosti će se mudrost državnih politika lako moći mjeriti upravo brojem ljudi koji na nekom prostoru, u ovom slučaju prostoru Repu-

[1] Ivor Altaras Penda izvanredni je profesor na Libertas međunarodnom sveučilištu u Zagrebu.

blike Hrvatske, žele živjeti, a da pritom i mi s njima želimo dijeliti jedinu svoju državu koju imamo.

Ključne riječi: *motivacija za migracije, socioekonomski profil migranata, demografske politike, migrantske politike*

UVOD

Tema migracija stanovništva jedna je od onih koja je po svojoj ekonomskoj, političkoj, geopolitičkoj, a prije i iznad svega kulturološkoj važnosti, primarna i istodobno „nedovršiva". Ona nema svoj kraj. To je osobito vidljivo u suvremeno doba, koje je, s jedne strane, obilježeno dosad najjačim tehnološkim razvojem čovječanstva, koji omogućava najveću mobilnost u povijesti, što na izravan način pridonosi tzv. smanjivanju svijeta, odnosno pretvaranju svijeta u „globalno selo" – termin koji je 60-ih godina prošloga stoljeća osmislio kanadski filozof i teoretičar medija Marshall McLuhan u svojoj poznatoj knjizi *Understanding Media: The Extensions of Man* (McLuhan 2008: 89).

S druge strane, svjedočimo nikad bržem porastu ukupnog svjetskog stanovništva, no stopa tog rasta izrazito je neravnomjerno raspoređena u svijetu. Dok ekonomski bogate i srednje bogate zemlje bilježe znatan pad broja stanovnika (osobito zapadna i istočna Europa te Japan), a razvijene zemlje poput SAD-a ili Ujedinjenog Kraljevstva imaju nisku prosječnu stopu fertiliteta, no taj problem nadomještavaju pozitivnim migracijskim saldom, slabije razvijene zemlje svijeta suočavaju se sa znatnim povećanjem broja ljudi. To se prije svega odnosi na brojne afričke i azijske zemlje (poput Nigera, Malija, Čada, Ugande, Zambije, potom Afganistana, Indije, Bangladeša, Filipina i drugih). Sve to stvara brojne izazove, kako za zemlje u kojima raste broj ljudi tako i za one gdje njihov broj pada. I migracije su same po sebi izazov, koji svaka pojedina zemlja nastoji rješavati uvođenjem i/ili provođenjem onih demografskih politika koje bi trebale dovesti do realizacije postavljenih i željenih političkih ciljeva pojedine države. To, dakako, uopće nije jednostavan posao, tim više što živimo u vrijeme kada još uvijek baštinimo prednosti globalizacije, ali smo istodobno svjedoci procesa deglobalizacije i sve izraženijih restriktivnih politika uslijed uspostave multipolarnog svjetskog ekonomskog i političkog poretka, koji, čini se, dolazi na velika vrata nakon američkog unilateralnog svijeta uspostavljenog nakon pada komunizma i urušavanja SSSR-a, kao glavnog američkog geopolitičkog antipoda (Stiglitz 2004).

U tom smislu u ovome radu moramo si postaviti stroga tematska ograničenja te brojne reperkusije izrečenoga eventualno tek naznačiti, ali nažalost bez aspiracije da će se one moći dublje eksplicirati. To će nam, s druge strane, omogućiti striktan i jasan fokus na glavnu misao vodilju ovoga rada, a to je prikazati kako su se tije-

kom vremena mijenjali motivi za migracije ljudi koji su dolazili na prostor današnje Republike Hrvatske, i to u specifičnom razdoblju od kraja Drugoga svjetskog rata pa sve do današnjih dana, što je imalo i još uvijek ima izravan utjecaj na socioekonomsku strukturu migranata u Hrvatskoj. Važno nam je poznavati te činjenice i služiti se njima, jer to omogućuje realizaciju demografskih i inih socijalnih politika koje želimo provesti u Republici Hrvatskoj.

HRVATSKA KAO EMIGRACIJSKA ZEMLJA

Prostor današnje Republike Hrvatske uglavnom se, s pravom, spominje u kontekstu emigracija, tj. iseljavanja stanovništva. Ono se tijekom burnog XX. i XXI. stoljeća događalo u više valova, koji su ovaj prostor znatno demografski obilježili i osiromašili.

Temeljne demografske statistike pokazuju da se iseljavanje ljudi iz Hrvatske tijekom XX. i XXI. stoljeća dogodilo u pet velikih valova.

Prvi emigracijski val (1900. – 1914.)

Tijekom razdoblja Austro-Ugarske Monarhije mnogi Hrvati emigriraju u Sjedinjene Američke Države, Argentinu i druge zemlje, uglavnom u potrazi za boljim ekonomskim prilikama. Ovo je razdoblje, specifično na hrvatskom dijelu jadranske obale, obilježeno pojavom bolesti vinove loze, filoksere i peronospore, koje su se pojavile krajem XIX. stoljeća. Hrvatske primorske prostore posebice je pogodila odluka carskoga Beča o dopuštanju uvoza talijanskih vina uz izrazito niske carske klauzule na području cijele Austro-Ugarske, što je na izravan način osiromašilo hrvatsku obalu jer su brojne obitelji živjele od prodaje vina (Goleš 2019.; Dubrović 2009: 6–20).

Drugi emigracijski val (1945. – 1955.)

Nakon Drugoga svjetskog rata mnogi su Hrvati emigrirali u zemlje zapadne Europe, SAD, Argentinu, Čile i Australiju, bježeći od komunističkoga režima uspostavljenog u poslijeratnoj Titovoj Jugoslaviji. Ovdje uglavnom govorimo o političkoj emigraciji.

Treći emigracijski val (1960. – 1970.)

U ovome razdoblju Hrvati emigriraju zbog ekonomskih problema i političkih okolnosti (progona) u Jugoslaviji i uglavnom odlaze na „privremeni rad“ u zemlje poput Austrije, Njemačke i Kanade. Vladajuće političke strukture čak su aktivno podržale ovaj val hrvatske emigracije, budući da je Jugoslavija upravo u to vrijeme otvorila svoje granice te svojim brojnim građanima prvi put omogućila posjedovanje putov-

nice. Takav je razvoj događaja imao blagotvoran utjecaj na provođenje jugoslavenske politike, jer je, s jedne strane, smanjio pritisak visokih stopa nezaposlenosti, koje nijedna vlast ne voli, a s druge strane na taj se način pokušavalo primiriti sve izraženije nacionalne nesuglasice u jugoslavenskoj federaciji.

Četvrti emigracijski val (1990. – 1999.)

Ovaj val započeo je tijekom Domovinskoga rata, a nastavio se nakon njega. Gotovo trećina Republike Hrvatske tijekom rata okupirana je te su brojni stanovnici bili primorani napustiti zemlju zbog ratnih strahota, ali i zbog političke i ekonomske nestabilnosti koja je uslijedila.

Peti emigracijski val (2013. do danas)

Ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju otvorile su se granice za slobodan protok ljudi, roba, kapitala i usluga (tzv. četiri temeljne europske slobode), što su iskoristili brojni stanovnici Republike Hrvatske, posebice mlađi dio populacije koji traži bolje obrazovne i radne prilike u inozemstvu. Karakteristika ovoga emigracijskog vala jest ta da odlaze cijele obitelji, i to u najboljoj fertilnoj i radnoj dobi. Monika Komušanac s Odsjeka za demografiju i hrvatsko iseljeništvo Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, a na temelju podataka DZS-a, navodi da je u razdoblju 2013. – 2022 iz Republike Hrvatske iselilo 349.979 osoba, dok se u istom razdoblju u Hrvatsku uselilo ukupno 253.313 osoba hrvatskoga ili stranoga državljanstva, pri čemu negativna vrijednost migracijskoga salda iznosi -96.666 osoba (Komušanac, 2023: 187). Stoga, slobodno možemo ustvrditi da trenutačno, zbog izrazito nepovoljne stope nataliteta, prirodne stope smrtnosti i emigracijskih čimbenika, Republika Hrvatska doživljava potpuni demografski slom koji ima potencijal za ugrožavanje temelja budućeg ekonomskog i socijalnog života zemlje.

Prema procjenama, u XX. stoljeću (od 1900. do 2001. godine), iz Hrvatske se iselilo 2,3 milijuna ljudi (Nejašmić 2014: 405–435).[2]

Unatoč brojnim valovima iseljavanja iz Hrvatske, na temelju provedenih popisa stanovništva, znamo da se u razdoblju 1948. – 1991. godine ukupan broj stanovnika u Hrvatskoj malo-pomalo (ali kontinuirano) povećavao, sve do 4,8 milijuna ljudi (1991. godine), što ujedno predstavlja najveći broj stanovnika koji je Hrvatska, otkada postoje mjerenja, imala. To je rezultat tadašnjih pozitivnih stopa nataliteta i pozitivnog migracijskog salda stanovništva Jugoslavije, čiji je Hrvatska bila sastavni dio, pritom i jedan od njezinih ekonomski najrazvijenijih dijelova.

[2] Raspodjela toga iseljavanja odvijala je približno ovako: od 1900. do 1948. godine 940.000, od 1948. do 1991. godine 860.000 te od 1991. do 2001. godine 500.000 ljudi (Nejašmić 2014).

Prikaz promjene broja stanovnika Hrvatske između odabranih popisa stanovništva od 1857. do 2021. godine vidljiv je na Grafikonu 1.

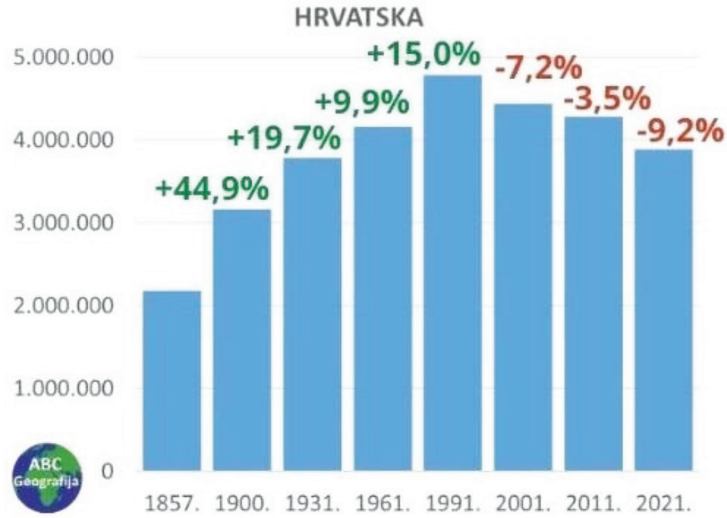

Izvor: Cerić, Denis, ABC Geografija, https://abcgeografija.com/teme/popis2021/ (pristupljeno 19. 10. 2024.)

Grafikon 1. Promjena broja stanovnika Hrvatske između odabranih popisa stanovništva od 1857. do 2021. godine

Ipak, treba jasno reći da nas u ovome radu primarno zanimaju migracije stanovništva u Hrvatsku iz tzv. trećih zemalja. Ponajprije nas zanima što su bili ili što još uvijek jesu prevladavajući motivi dolazaka ljudi iz cijeloga svijeta. U tome smislu naša analiza neće u fokusu svojega interesa imati migracije iz zemalja nastalih disolucijom bivše Jugoslavije, iako je ta populacija u demografskom smislu za nas itekako relevantna, ponajprije doseljenici iz Bosne i Hercegovine, te u manjoj mjeri iz Republike Srbije, ali i iz drugih dijelova bivše Jugoslavije. Budući da dosad prema Republici Hrvatskoj nisu zabilježene znatnije migracije ljudi iz drugih država članica EU-a, pod pojmom „treće zemlje" podrazumijevamo europske zemlje izvan EU-a i bivše Jugoslavije. To je predmet našega glavnog interesa.

HRVATSKA KAO ZEMLJA IMIGRACIJA – OD POKRETA NESVRSTANIH DO ČLANICE EUROPSKE UNIJE

Unatoč već opisanoj činjenici da je iz Hrvatske u valovima odlazio znatan broj ljudi, kao i više nego zabrinjavajućem padu broja stanovnika u Republici Hrvatskoj od 1991. godine naovamo, osobito izraženom u posljednjem desetljeću, činjenica je

da je prostor današnje Republike Hrvatske ujedno prostor u koji su dolazili ljudi iz „trećih zemalja“, tj. iz cijeloga svijeta (Zlatković Winter 1993: 303-323). Njihov broj, barem do unazad nekoliko godina, nije bio tolik da bi mogao promijeniti ukupne hrvatske demografske trendove, no čini se da se to sve brže mijenja.

U tom kontekstu, kao što smo emigracijske procese prisutne u XX. i XXI. stoljeću na tlu današnje Hrvatske prikazali tzv. emigracijskim valovima, tako je dolazak ljudi u Hrvatsku iz „trećih zemalja“ moguće prikazati konceptom tzv. imigracijskih valova, koje nam je bitno prepoznati. Pritom bitna odrednica imigracijskih valova nije brojnost ljudi koji su dolazili (kao što je to slučaj kod emigracijskih valova i njihova je temeljna karakteristika), već se tu ponajprije referiramo na različite razloge zbog kojih su ljudi dolazili. Prevladavajući razlozi promjenjivi su i karakteristični za pojedino povijesno razdoblje pa nam je uputno promjenu u motivaciji ljudi za dolazak na prostor današnje Hrvatske pokušati objasniti širim političkim i geopolitičkim razlozima. Naime, upravo su oni, vrlo vjerojatno, glavno izvorište nastanka imigracijskih valova.

Grafički, a ujedno i u obliku svojevrsne vremenske lente, imigracijske valove o kojima u ovome radu govorimo mogli bismo prikazati kao na Grafikonu 2.

Grafikon 2
Prevladavajući migracijski motivi kod migranata u Hrvatsku

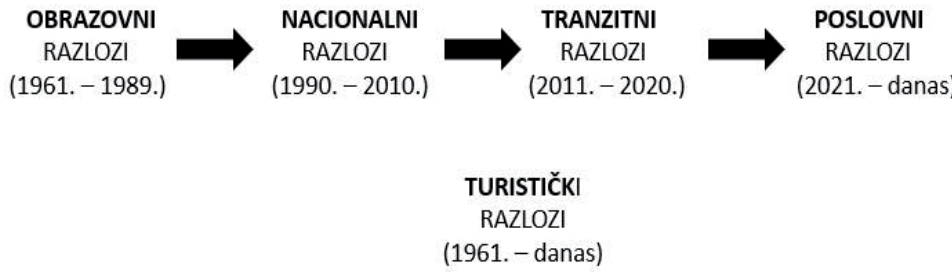

Izvor: autorova sistematizacija

Strukturu i značenje prethodnog grafikona treba detaljno obrazložiti.

1) **Obrazovni razlozi (1961. – 1989.)** – U ovom razmatranom vremenskom intervalu službeni naziv Hrvatske bio je Socijalistička Republika Hrvatska, a bila je sastavni dio Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, na čijem je čelu, do svoje smrti 1980. godine, bio Josip Broz Tito. Ne ulazeći u (pr)ocjenjivanje uloge i važnosti Josipa Broza Tita kao vlastodršca, povijesna je činjenica da je on (kao predstavnik SFRJ-a), zajedno s indijskim premijerom Džavaharlalom Nehruom i egi-

patskim predsjednikom Gamalom Abdelom Nasserom, bio ključna figura u kreiranju Pokreta nesvrstanih zemalja, međunarodne organizacije koja je u vrijeme hladnoga rata i blokovske podjele svijeta (između članica NATO-a i Varšavskoga pakta) nastojala održati neutralan status. Prva službena konferencija Pokreta nesvrstanih održana je 1961. godine u Beogradu, a njegov prvi generalni tajnik (u razdoblju 1961. – 1964.) bio je upravo Josip Broz Tito, kao najistaknutija ličnost cijeloga pokreta. Godine 1961., kada je službeno osnovan, Pokret je imao 25 stalnih članica i 3 promatrača, da bi 1986. godine taj broj narastao na 100 članica i 10 promatrača. Danas, iako u sasvim drukčijim međunarodnim okolnostima, Pokret ima 120 država članica i 16 država promatrača, među kojima je i Republika Hrvatska.[3] Danas, baš kao i u vrijeme svojega osnivanja, Pokret nesvrstanih povezuje zemlje u razvoju, prije svega afričkog, azijskog i južnoameričkog kontinenta. Dok je postojala, SFRJ je kao jedna od zemalja osnivačica Pokreta među zemljama članicama imala status stožerne zemlje i izniman ugled, čime se tadašnja Jugoslavija svrstala među zemlje s velikim diplomatskim utjecajem na globalnoj razini, što je nesumnjivo bilo povezano i s ličnošću Josipa Broza Tita i njegovim poznatim razlazom sa Staljinom, koji je kulminirao 1948. godine. No Jugoslavija je usto, ponajprije zbog svojih postignuća na tehničkom i proizvodnom planu te visokog potencijala tzv. ljudskog kapitala (koji uključuje brojne vrhunske stručnjake različitih profila i visokokvalificirani radni kadar), među državama članicama Pokreta nesvrstanih doživljavana kao jedna od gospodarski naprednijih zemalja Pokreta, tim više što su brojne tvrtke iz SFRJ-a sudjelovale u izgradnji velikih infrastrukturnih projekata u brojnim nesvrstanim zemljama. Primjerice, Grupa Končar iz Zagreba sudjelovala je u izgradnji hidroelektrane Haditha u Iraku (Miliša i Havliček 2015: 40-68).[4] Energoprojekt iz Beograda gradio je arhitektonska zdanja u Nigeriji, Zambiji, Ugandi, Zimbabveu i Iraku. Jugoturbina iz Karlovca gradila je industrijske pogone u Iranu, Iraku i Alžiru. Đuro Đaković iz Slavonskoga Broda sudjelovao je u izgradnji teške industrijske opreme i strojeva za Libiju. Agrokombinati su gradili sustave za navodnjavanje i prehrambenu industriju diljem Afrike i Bliskoga istoka. To su, dakako, samo neki od brojnih primjera ekonomske suradnje između SFRJ-a i zemalja Pokreta nesvrstanih. Budući da je Pokret nesvrstanih, između ostaloga, osnovan s ciljem nacionalne borbe

[3] Iako se o ovoj činjenici vrlo rijetko govori, na temelju vanjskopolitičke tradicije i u cilju održavanja diplomatskih kontakata s državama članicama Pokreta, Republika Hrvatska odlučila je ostati povezana s ovom međunarodnom organizacijom, i to u statusu zemlje promatrača.

[4] Godine 2023. Končar d. d. potpisao je ugovor o revitalizaciji hidroelektrane Haditha u Iraku, vrijedan čak 65 milijuna eura, čime se ta kompanija nakon desetljeća izbivanja vratila na iračko tržište. To pokazuje i dokazuje koliko je bilo važno i dugoročno vrijedno otvoriti poslovne kanale u zemljama Pokreta nesvrstanih. Končar d. d. do danas je u potpunosti ili djelomice izgradio i revitalizirao gotovo 400 hidroelektrana u više od 50 zemalja diljem svijeta.

za neovisnost brojnih zemalja od Britanskoga Carstva, koje je tada bilo pred raspadom, te iskorjenjivanja siromaštva i poticanja ekonomskog razvoja, bilo je sasvim logično da će mnogi iz Pokreta željeti doći u SFRJ, naučiti potrebne vještine i tehnike koje će potom moći primijeniti u svojim zemljama. I upravo se to dogodilo. U drugoj polovini 60-ih te tijekom 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća brojne su države članice Pokreta slale svoje studente, uglavnom uz jugoslavenske stipendije, na visokoškolske obrazovne institucije u Jugoslaviji, koje su zahvaljujući kvaliteti također bile na izvrsnom glasu.[5] Studenti su ponajprije bili zainteresirani za fakultete, ali i za akademije, politehničke škole, strukovne ustanove i institute. Takav razvoj događaja iznimno je odgovarao i Jugoslaviji, jer su se na taj način osiguravala inozemna tržišta, a SFRJ je imao mnogo ponuditi, što je na izravan način pridonijelo i ekonomskom razvitku same Jugoslavije. Osim toga, Jugoslavija je time dodatno jačala političke, vojne i ekonomske veze sa zemljama članicama Pokreta (Bondžić 2014). Iz perspektive zemalja korisnica spomenutih stipendija najtraženije su bile vještine u sektorima poljoprivrede i agronomije, medicine, energetike, brodogradnje i pomorstva, tehničke i inženjerske struke, potom vojni segment, arhitektura, informacijske i komunikacijske tehnologije i drugo. Iako ne postoji točan podatak o ukupnom broju studenata koji su došli studirati u Jugoslaviju, procjenjuje se da je njihov ukupan broj između 25.000 i 30.000. Gotovo svi studenti, kao što je bilo i zamišljeno, vratili su se u svoje zemlje implementirati stečena znanja, a da se pritom iz Jugoslavije s njima najčešće nije održao kontakt, što predstavlja veliku povijesnu štetu (Mitrović 2015: 138). Sveučilište u Zagrebu bilo je najveće sveučilište u SR Hrvatskoj i drugo najveće sveučilište u Jugoslaviji (SFRJ), odmah iza Sveučilišta u Beogradu u kojem je studirao najveći broj od ukupnog broja studenata iz inozemstva (Bondžić, 2010: 69). Ipak, Sveučilište u Zagrebu je imalo svojevrstan kultni status, kao jedno od najstarijih sveučilišta u Europi, stoga nije čudno da je upravo to sveučilište privuklo znatan dio studenata iz zemalja članica Pokreta nesvrstanih. No osim zagrebačkog sveučilišta stranim studentima bila su privlačna i druga hrvatska sveučilišta, popust splitskog, riječkog i osječkog, a najveći broj stranih studenata na hrvatskim je sveučilištima odabirao studije medicine, agronomije i brodostrojarstva. Zanimljivo je primijetiti da su hrvatski tehnički i inženjerski studiji, unatoč tome što su bili iznimno dobro razvijeni i imali vrhunsku reputaciju, u odabiru stranih studenata bili zastupljeni u bitno manjoj mjeri, zbog jednostavnog razloga što zemlje iz kojih su studenti dolazili uglavnom nisu imale izgrađenu infrastrukturu na kojoj bi ljudi po povratku mogli raditi. Infrastrukturu je tek tre-

[5] Među zemljama Pokreta nesvrstanih iz kojih su studenti dolazili na studij u SFRJ nalaze se Indija, Burma, Albanija, Bugarska, Egipat, Irak, Alžir, Uganda, Zimbabve, Kenija, Angola, Nigerija, Tunis i brojne druge.

balo izgraditi, a dobar dio poslova vezanih za izgradnju, kao što smo već rekli, radila su jugoslavenska poduzeća. Trebamo biti svjesni i socioekonomske strukture studenata. U pitanju su uglavnom bili mladići siromašnijega društvenog sloja, koji su stipendiranim dolaskom u SFRJ na edukaciju činili iznimne socijalno-statusne skokove u odnosu na svoje zajednice, jer svako društvo polaže mnogo nade u svoju studentsku populaciju. Međutim, nisu svi studenti koji su iz „trećih zemalja" došli u SFRJ na studij, u tome bili uspješni, jer su se na putu do uspjeha susretali s brojnim preprekama koje mnogi od njih nisu uspješno savladali. Njihovi su problemi uglavnom bili vezani za neuspješnu socijalizaciju, jezične poteškoće i nekompetencije, slab uspjeh na studiju te opće nesnalaženje u novoj društvenoj sredini. U literaturi je, primjerice, opisan slučaj četrnaestero studenata iz Burme koji su akademske godine 1954./1955. došli studirati u Srbiju, no samo ih je osmero uspješno završilo studije, dok su se ostali vratili u Burmu nedovršena posla (Mitrović 2015: 131–132). Dakako, opisane imigracije u tadašnju SR Hrvatsku nisu bile trajnog karaktera, a tako nisu bile ni zamišljene. Osim toga, nisu bile pretjerano relevantne ni u brojčanom smislu. Pa ipak, u kontekstu vremena u kojemu su se događale, predstavljale su novost, budući da su u onodobnu Hrvatsku dolazili ljudi iz velikoga dijela svijeta s jasnim ciljem – da se ovdje kvalitetno obrazuju. To im je bio glavni motiv. A Hrvatska im je to tada itekako mogla ponuditi, što je i činila.

2) **Nacionalni razlozi (1990. – 2010.)** – Uslijed međunarodne situacije izazvane padom Berlinskoga zida 1989. godine te ekonomskog i nacionalnog grča koji je zahvatio unutarnje republičke odnose raspala se Jugoslovenska federacija, nažalost ratom. Na prostoru SFRJ-a stvorene su nove, postkomunističke i tranzicijske kapitalističke nacionalne države. U slučaju Hrvatske stvorena je samostalna i suverena Republika Hrvatska, kao realizacija želje hrvatskoga naroda iz 1971. godine, no ujedno možda i kao nacionalni projekt koji vuče korijene iz XI. stoljeća i simbolične, povijesno nikada do kraja potvrđene, nacionalno-mitološke proročanske priče o „Zvonimirovoj kletvi" – kletvi kralja Dmitra Zvonimira da će hrvatski narod 1000 godina težiti svojoj samostalnosti prije nego što je ostvari. Upravo to dogodilo se početkom 90-ih godina prošloga stoljeća, a potvrđeno je 1992. godine međunarodnim priznanjem Republike Hrvatske i njezinim primanjem u punopravno članstvo Organizacije ujedinjenih nacija. Republika Hrvatska među rijetkim je zemljama čija je dijaspora brojnija nego što matična nacionalna zemlja ima stanovnika. To znači da je hrvatski nacionalni korpus široko raspodijeljen u zemlji i inozemstvu, što je rezultat u ovome radu već opisanih emigracijskih valova te rađanja treće generacije potomaka emigranata. Stoga je stvaranje hrvatske nacionalne države jedinstvena povijesna prilika da se barem dio (makar i malen) ljudi trajno vrati kući, u svoj dom, koji je ili davno napušten ili ga tek

treba izgraditi. To je svojevrsno „nacionalno buđenje“, tj. poziv na povratak koji je iseljeništvu odaslan iz Hrvatske. Najveće hrvatske zajednice nalaze se u Sjedinjenim Američkim Državama, Australiji, na Novome Zelandu i u Južnoj Americi, gdje prema podacima Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan Hrvatske, primjerice, samo u Argentini živi više od 300.000 Hrvata i njihovih potomaka, a u Čileu 200.000.[6]

Republika Hrvatska ima razgranatu mrežu vladinih i nevladinih institucija i tijela koja bi trebala poduprijeti i olakšati povratak iseljenika. Neka su od njih: Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo demografije i useljeništva, Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske i njegovo zasebno tijelo Ured dobrodošlice, potom Savjet Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske, Hrvatska matica iseljenika, Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva, Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništva, a postoji i Registar hrvatskih subjekata izvan Republike Hrvatske – digitalna baza podataka i komunikacijska mreža, dostupna u obliku aplikacije – kojim se promiče umrežavanje Hrvata diljem svijeta te njihovo povezivanje s domovinom. Korisnici aplikacije Registar imaju priliku uspostaviti poslovnu, znanstvenu, kulturnu, sportsku ili drugu vrstu suradnje s Hrvatima iz domovine i cijeloga svijeta.[7] No unatoč široko razgranatoj mreži institucija (u domovini i inozemstvu) koja se bavi specifično odnosom iseljene i domovinske Hrvatske, u javnom je informativnom prostoru gotovo nemoguće doći do barem približne procjene broja Hrvata povratnika iz iseljeništva od proglašenja hrvatske neovisnosti do danas. S obzirom na tu činjenicu, autor ovih redaka za potrebe pisanja ovoga rada obratio se Središnjem državnom uredu za Hrvate izvan Republike Hrvatske s upitom o broju povratnika, na što je, nakon ponovljenoga upita, dobio odgovor da navedena institucija ne može ponuditi odgovor jer ga nema, te je upit proslijedila Državnom zavodu za statistiku. Iz te je pak institucije vrlo brzo došao odgovor da traženi podatak ni oni nemaju, već je jedini podatak kojim raspolažu i koji mogu proslijediti (što su i učinili), ukupan broj migranata koji su došli u Hrvatsku tijekom vremena (na godišnjoj razini). Drugim riječima, Republika Hrvatska, tj. njezine državne institucije čiji je središnji posao voditi računa o hrvatskim iseljenicima i napraviti sve što je u njihovoj moći da omoguće ili olakšaju njihov povratak, ne znaju jesu li u tome uspješni ni u kojoj mjeri. Autor ovoga rada smatra da je dobivanje takvoga odgovora u izravnoj komunikaciji s predstavnicima navedenih institucija poražavajuće. Što se tiče reperkusija na ovaj rad, navedena spoznaja znači da se tvrdnja o nacionalnim

[6] Podaci su dostupni na poveznici: https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749

[7] Detaljniji opis spomenutoga Registra dostupan je na poveznici: https://www.registarhrvataizvanhrvatske.hr/hr/o-registru/ (pristupljeno 28. 10. 2024.).

razlozima kao prevladavajućima za migracije u Republiku Hrvatsku u razdoblju 1990. – 2010. ne može dokazivati izravno, već samo posredno, pomoću ukupnog broja migranata i na temelju podataka o njihovoj raspodjeli prema zemljama iz kojih su došli. No ti podaci sami po sebi ne otkrivaju motivaciju ljudi za dolazak u Hrvatsku te bi, za potrebe valjanoga zaključivanja, trebalo provesti dodatna kvalitativna i kvantitativna istraživanja u obliku anketa, intervjua i sličnih metoda s osobama koje su u to vrijeme došle u Hrvatsku iz „trećih zemalja".

Dodatan potencijalno otežavajući problem jest činjenica da se tijekom ranih 90-ih godina prošloga stoljeća odvijao rat za neovisnost u Republici Hrvatskoj, ali i Republici Bosni i Hercegovini (od prihvaćanja Daytonskoga sporazuma službeni je naziv države Bosna i Hercegovina), iz koje je zbog ratnih događanja u toj zemlji, osobito 1993. godine, u Republiku Hrvatsku došlo više od 750.000 prognanika i izbjeglica. Prema riječima tadašnjega ministra vanjskih poslova Gorana Granića, Republika Hrvatska tijekom Domovinskoga rata zbrinula je više od milijun ljudi.[8] Dio ih je trajno ostao u Republici Hrvatskoj.

Napravi li se jednostavna deskriptivna analiza podataka Državnoga zavoda za statistiku o ukupnim migracijama u Republiku Hrvatsku i prikaže li se ona u obliku grafikona, dobivamo Grafikon 3., iz kojega vidimo da je u promatranome razdoblju (1990. – 2010.) svih godina, osim 2009. i 2010., u Republici Hrvatskoj postojao pozitivni migracijski saldo, što znači da je veći broj ljudi dolazio u Republiku Hrvatsku nego što je iz nje odlazio. Ovdje svakako moramo apostrofirati činjenicu da su u ove statističke podatke uključeni prognanici i izbjeglice koji su u Republiku Hrvatsku došli tijekom rata u Bosni i Hercegovini. Podaci o državljanstvu migranata pokazuju da ih je najveći dio u trenutku dolaska imao hrvatsko državljanstvo i državljanstvo Bosne i Hercegovine. Iako iz ovih podataka, kao što smo već utvrdili, ne možemo sa sigurnošću utvrditi tko je od migranata povratnik iz iseljeništva, možemo utvrditi najveći mogući potencijalni broj povratnika, a procjenu možemo dodatno približiti nekoj pretpostavljenoj stvarnoj vrijednosti ako od toga broja oduzmemo broj migranata iz područja bivše Jugoslavije.

[8] Podatak je iznesen u intervjuu koji je dostupan na poveznici: https://www.jutarnji.hr/globus/mategranic-kako-smo-90-ih-zbrinuli-milijun-izbjeglica-297028 (pristupljeno 18. 11. 2024.).

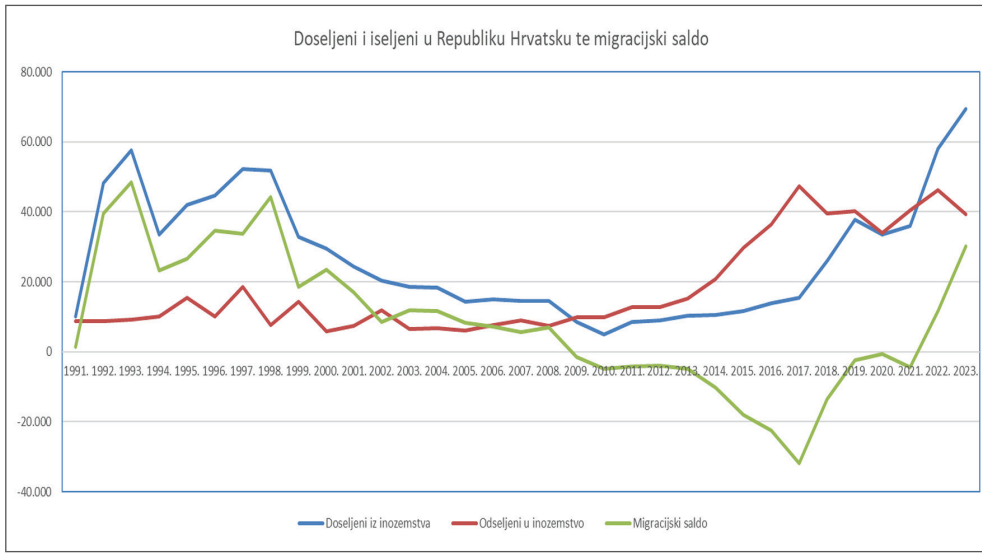

Izvor: obrada autora na temelju podataka Državnoga zavoda za statistiku[9]

Grafikon 3. Doseljeni i iseljeni iz Republike Hrvatske te migracijski saldo

Na temelju svega rečenoga možemo smatrati da je stvaranje nacionalne države bilo okidač za određen, nedovoljno precizno definiran, broj ljudi da se vrate u domovinu, pri čemu naglašavamo da bi ovu tvrdnju valjalo dodatno potvrditi ciljanim statističkim podacima, primjenjivim na temu kojom se bavimo.

3) **Tranzitni razlozi (2011. – 2020.)** – Promatrano s pozicije Republike Hrvatske ovo je desetljeće u političkom smislu bilo obilježeno završetkom priprema Republike Hrvatske za punopravno članstvo u Europskoj uniji te njezinim stjecanjem punopravnoga statusa u toj međunarodnoj organizaciji 1. srpnja 2013. godine. Na široj, međunarodnoj razini spomenuto je razdoblje bilo obilježeno pojavom Islamske države Iraka i Levanta (ISIL), međunarodno nepriznate države, na čijemu je čelu bila militantna džihadistička skupina inspirirana selefijskom i vehabijskom doktrinom unutar sunitskog islama, u čije su ime počinjena mnogobrojna ubojstva, silovanja, masakri civilnoga stanovništva, etničko čišćenje te uništavanje kulturnog dobra još iz antičkoga doba na području Bliskoga istoka. Pripadnici, tj. borci ove organizacije svoja su zvjerstva i pogubljenja ljudi (uglavnom civila) vrlo često snimali te ih potom puštali u javni prostor putem društvenih mreža, što je dodatno pojačalo šok i pokazalo očiglednu namjeru stvaranja

[9] Podaci o migracijama u Republici Hrvatskoj za razdoblje 2000. – 2023. dostupni su na poveznici: https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/migracija-stanovnistva/ (pristupljeno: 18. 11. 2024.), a za starije podatke potrebno se obratiti izravno DZS-u.

ozračja terora. Posljedica tih događanja bilo je slijevanje iznimno velikoga broja izbjeglica prema Europskoj uniji, posebice u razdoblju 2014. – 2016. godine, što je predstavljalo ozbiljnu migrantsku krizu (Bježančević 2019) i u Europi je otvorilo velike rasprave o prikladnim imigracijskim politikama Europske unije (Jurić 2025: 37). Isprva su u pitanju bili ljudi koji su bježali iz područja zahvaćenih vojnim sukobima (Sirija i Irak), ali se valu izbjeglica kasnije pridružila skupina ekonomskih migranata iz većeg broja afričkih i azijskih zemalja (Afganistan, Pakistan, Nigerija, Somalija...). Tada su nastala dva glavna migracijska pravca, tj. rute. Prva, tzv. sredozemna ruta, vodila je iz sjeverne Afrike, preko Sredozemnoga mora, do Italije,[10] a druga, tzv. balkanska ruta, vodila je iz Turske do prvih članica EU-a (Grčka, Bugarska i Rumunjska). Jedan krak balkanske rute išao je preko balkanskih država, koje ni tada nisu bile članice EU-a, a nisu to ni danas (Sjeverna Makedonija, Srbija, Kosovo, Albanija, Crna Gora te Bosna i Hercegovina), pa je izbjeglicama iz toga smjera upravo Republika Hrvatska bila prva zemlja na ruti koja je bila članica EU-a. U vrijeme najveće migracijske krize, tijekom 2015. godine, prema podacima MUP-a iz njihove *Obavijesti o prihvatu i smještaju migranata*, u Republiku Hrvatsku ušlo je više od 200.000 ljudi.[11] No vrlo je znakovito primijetiti da ih je iznimno malen broj zatražio azil u Republici Hrvatskoj, jer im je uglavnom bio cilj stići u sjeverne zemlje Europske unije, ponajprije Njemačku, ali i skandinavske zemlje. Zapravo, Republiku Hrvatsku tada se doživljavalo samo kao tranzitnu zemlju, nedovoljno privlačnu za ostanak, jer, kao što se tada govorilo: „ona ionako ima dovoljno svojih ekonomskih problema". Doduše, to je bilo potpuno točno, jer se Republika Hrvatska 2015. godine još uvijek nije oporavila od velike financijske krize koja je u svijetu započela 2007. godine i uglavnom završila do 2009. godine, no vrijeme trajanja krize u Republici Hrvatskoj, zbog njezinih vlastitih ekonomskih slabosti i slabosti upravljanja, bilo je znatno produljeno.[12] Sve to rezultiralo je time da je Republika Hrvatska, tada pod premijerskom palicom Zorana Milanovića, organizirala transport migranata autobusima

[10] U ovome kontekstu osobito je poznat postao talijanski otok Lampedusa, koji se pretvorio u svojevrstan *hotspot*, tj. mjesto prihvata imigranata. Na putu do njega brojni migranti poginuli su u nemirnome Sredozemnom moru.

[11] Obavijesti o prihvatu i smještaju migranata u RH, MUP RH, objavljeno 14. listopada 2015. na https://mup.gov.hr/

[12] Primjerice, u 2015. godini prosječna godišnja stopa nezaposlenosti u RH iznosila je visokih 16,3 % (Državni zavod za statistiku, *Statistički ljetopis Republike Hrvatske, 2016.*, str. 165, dostupno na: https://podaci.dzs.hr/media/3qka3pxj/sljh2016.pdf, pristupljeno 28. 10. 2024.), a BDP *per capita* iznosio je 10.426,00 eura i još se uvijek nije oporavio do razine najvišeg BDP-a *per capita* iz 2008. godine, kada je iznosio 11.146,00 eura (Državni zavod za statistiku, *Statistički ljetopis Republike Hrvatske, 2016.*, str. 217, dostupno na: https://podaci.dzs.hr/media/3qka3pxj/sljh2016.pdf (pristupljeno 28. 10. 2024.).

i vlakovima od granice sa Srbijom (od prihvatnog centra u Belom Manastiru) do granice s Mađarskom.

S druge strane, iz toga nam je vremena poznata tzv. kultura dobrodošlice koju je provodila njemačka kancelarka Angela Merkel, praktički otvorivši njemačke granice i prihvativši više od milijun izbjeglica. Kancelarka Merkel ostala je poznata po uzrečici *Wir schaffen das!* (u hrvatskome prijevodu: *Mi to možemo!*), koja se smatra njezinim svojevrsnim političkim nasljeđem. Dakako, nije u pitanju bila samo dobrodošlica potrebitim ljudima, već je Njemačka na taj način popunjavala svoju nepresušnu potrebu za radnom snagom u tadašnjem rastućem njemačkom gospodarstvu, vođenom jeftinim energentima iz Rusije i plasmanom njemačkih proizvoda diljem EU-a i svijeta.

Ponovimo, jer je to za ovaj rad bitno: u ovome razmatranom desetljeću Republika Hrvatska u migracijskome je smislu bila tek tranzitna zemlja, u kojoj nisu dugo ostajali čak ni oni koji su zatražili azil u Republici Hrvatskoj, nego su, naprotiv, iskoristili prvu priliku da odu što sjevernije, u bogatiji dio Europske unije, sa snažnije razvijenom socijalnom državom.

4) **Poslovni razlozi (2021. – danas)** – Već smo u ovome radu spomenuli činjenicu da je Republika Hrvatska prema popisu stanovništva iz 1991. godine imala 4,8 milijuna stanovnika. Popis stanovništva iz 2021. godine pokazao je da Republika Hrvatska ima 3,8 milijuna stanovnika, tj. 1 milijun ili 20 % stanovnika manje nego 1991. godine. Toj, u povijesti Hrvatske neviđenoj, demografskoj katastrofi pridonijeli su: rat i ratna razaranja, negativni prirodni prirast te iseljavanje ljudi, a kao glavne razloge iseljavanja građani navode korupciju, nepotizam, pravnu nesigurnost, nemoral političkih elita, gubitak smisla života u domovini i nepovjerenje da će se stanje popraviti, te bolje financijske i poslovne uvjete u inozemstvu.[13] Izravna posljedica takve percepcije stvarnosti radno sposobnih građana jest njihova emigracija, što je Republiku Hrvatsku dovelo u situaciju da nema dovoljno radne snage. U Republici Hrvatskoj više nema tko raditi poslove da bi gospodarski život države mogao postojati. U takvim okolnostima, na inzistiranje Hrvatske udruge poslodavaca te drugih poslovnih subjekata koji nepresušno traže radnike da bi uopće mogli poslovati, država je odlučila liberalizirati tržište rada i otvoriti ga radnicima iz inozemstva. Ovdje ponovno moramo podsjetiti na što u ovome radu stavljamo naglasak. Republika Hrvatska svoje je tržište rada otvorila radnicima iz inozemstva, u koje se ubrajaju i radnici iz ostalih republika bivše Jugoslavije. Tu se ponajprije misli na radnike iz Bosne i Hercegovine, koji su još uvijek,

[13] Tek jedno od istraživanja ove tematike provela je agencija Promocija plus za Hrvatsku udrugu poslodavaca (HUP) u lipnju 2018. Rezultati istraživanja dostupni su na: https://www.hup.hr/hup-predstavio-rezultate-istrazivanja-medju-iseljenicima-o-razlozima-odlaska.

prema broju i postotku, najveći izvor strane radne snage za Republiku Hrvatsku. Međutim, u uvodnome poglavlju izričito smo napomenuli da se u ovome radu bavimo useljenicima u Republiku Hrvatsku iz „trećih zemalja", iz kojih isključujemo državljane EU-a i državljane republika nastalih disolucijom SFRJ-a. Njihov broj iznimno brzo raste, a Tado Jurić, profesor demografije, političkih znanosti i povijesti na Hrvatskom katoličkom sveučilištu, u svojoj je zapaženoj studiji pokazao da se službeni podaci o broju radnika iz „trećih zemalja" bitno razlikuju ovisno o izvoru službenih podataka (MUP, DZS, HZZ i HZMO), te da možemo pretpostaviti da su svi netočni u odnosu na stvarnost. Jurić to dokazuje tzv. *Big Data* pristupom, tj. metodom praćenja tzv. digitalnih tragova imigranata i izbjeglica ostavljenih na pretraživaču Google te društvenim mrežama (Facebook, Instagram i YouTube), uključujući njihove geolokacije (Jurić 2023: 14-174). Njegova analiza pokazala je, primjerice, da službena hrvatska statistika tvrdi da je u Hrvatskoj 23.161 radnik s Filipina, dok *Big Data* pristup praćenja migracija pokazuje da ih je gotovo tri puta više, odnosno 62.600. Dok se službeno tvrdi da je iz Bangladeša stiglo 4.628 radnika, upotrebom ove metode dolazi se do podatka da ih je stiglo 7.100.[14]

Unatoč očiglednim i bitnim nedostacima službenih podataka, nemamo drugu mogućnost nego ih koristiti, pa čak i ako višestruko podcjenjuju stvaran broj imigranata, ako nizašto drugo, barem za određivanje trenda, koji je neupitan. Primjerice, prema DZS-u u 2023. godini izdano je 172.499 dozvola za boravak i rad u Republici Hrvatskoj,[15] a u 2024. godini taj je broj već do rujna iznosio 158.837.[16] Glavne djelatnosti za koje su izdane dozvole (poredane prema broju izdanih dozvola), jesu: graditeljstvo, turizam i ugostiteljstvo, industrija, promet i veze te trgovina. Razdioba prema zemlji dolaska stranih radnika u Republiku Hrvatsku prikazana je u Tablici 1.

[14] Važnost ovih nalaza pokazuje i činjenica da su podatke iz spomenutuga znanstvenog rada prof. Tade Jurića prenijeli i javni mediji, što inače nije čest slučaj. Jedna od tih objava nalazi se na poveznici: https://www.vecernji.hr/vijesti/alarmantni-demografski-trendovi-nuzne-su-promjene-ustava-potrebno-je-ocuvati-nacionalni-identitet-1810721 (pristupljeno: 20. 10. 2024.).

[15] Podaci su dostupni na: https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2024/1/statistike%202023%20boravak%20i%20rad.pdf (pristupljeno: 29. 10. 2024.).

[16] Podaci su dostupni na: https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2024/10/Mjesecne%20statisike%20rujan%202024.pdf (pristupljeno: 29. 10. 2024.).

Tablica 1. Usporedba broja dozvola za rad izdanih u 2023. i dijelu 2024. godine

Najveći broj dozvola za boravak i rad izdan u 2023. godini			
Zemlje bivše Jugoslavije		"Treće zemlje"	
Bosna i Hrcegovina	38.236	Nepal	23.493
Srbija	24.028	Indija	15.627
Sjeverna Makedonija	13.412	Filipini	10.999
Kosovo	9.922	Bangladeš	8.749
		Turska	5.067
		Albanija	4.244
UKUPNO	**85.598**	**UKUPNO**	**68.179**

Najveći broj dozvola za boravak i rad izdan do rujna 2024. godine			
Zemlje bivše Jugoslavije		"Treće zemlje"	
Bosna i Hrcegovina	30.424	Nepal	25.392
Srbija	23.862	Indija	15.176
Sjeverna Makedonija	11.915	Filipini	10.424
Kosovo	6.274	Bangladeš	9.717
		Uzbekistan	5.031
		Egipat	4.545
UKUPNO	**72.475**	**UKUPNO**	**70.285**

Izvor: obrada autora prema podacima Državnoga zavoda za statistiku

Nastave li se u Republici Hrvatskoj takvi demografski trendovi (a ne postoje ni najmanje naznake da bi se u kratkom i/ili srednjem roku nešto moglo promijeniti), prema procjenama Hrvatske gospodarske komore (HGK) te Hrvatske udruge poslodavaca (HUP) do 2030. godine Hrvatskoj će nedostajati oko 400.000 radnika, koje će trebati uvesti. Prema dosadašnjem iskustvu, u posljednjih nekoliko godina, itekako postoji interes stranih radnika za dolazak u Hrvatsku, posebice iz azijskih i afričkih zemalja, štoviše, njihov je interes svake godine sve veći. A temeljni motiv njihova dolaska u Republiku Hrvatsku, sasvim uočljivo, najčešće je radni, tj. poslovni. Specifičnost toga motiva dolaska, osobito s obzirom na broj ljudi koji dolaze, jest ta da je vrlo izvjesno da će određen dio njih ostati trajno živjeti u Republici Hrvatskoj i ovdje se naseliti sa svojim obiteljima, što s dosadašnjim imigrantima u Hrvatsku uglavnom nije bio slučaj, nego rijetka iznimka. To sa sobom, potencijalno, donosi brojne izazove, ponajprije u smislu njihove integracije u hrvatsko društvo (problem tzv. paralelnih društava), a u novije doba govori se i o tzv. zamjeni stanovništva, fenomenu koji ne pogađa samo Republiku Hrvatsku, nego pogađa i gotovo cijelu Europsku uniju. Moglo se očekivati i pretpostaviti da će integracije stranih radnika u hrvatsko društvo predstavljati ozbiljan socijalni problem, baš kao što je to bio slučaj i u ostalim državama članicama Europske unije. Ovo pitanje javlja se i u Republici Hrvatskoj gdje bi integracija migranata, pa i onih radnih, također mogla predstavljati ozbiljan socijalni izazov (Jurić 2024), a što je, između ostaloga, rezultat nespremnosti domicilnog stanovništva da prihvati dolazak stranih radnika, a ta se nespremnost ne može pripisati samo strahu od konkurencije na tržištu rada, nego značajno i zatvorenosti prema kulturnoj različitosti (Čačić-Kumpes i dr. 2012: 329).

U smislu provođenja državnih osmišljenih demografskih politika posebnu pozornost valja obratiti na izrazito nepovoljnu obrazovnu strukturu radnih migranata u Republiku Hrvatsku. Iako podaci o stupnju obrazovanja stranih radnika u Hrvatskoj nisu javno dostupni, prema vrstama poslovnih sektora u kojima se radni migranti uglavnom zapošljavaju, a gore smo ih već spomenuli, razumno je za pretpostaviti da se većinom radi o niskokvalificiranim i niže kvalificiranim osobama, s iznimkom sektora javnog zdravstva, u koji je ionako došao iznimno mali broj stranih radnika (Butković i dr. 2022: 43-44 te Božić i dr. 2013: 375-376).

5) **Turistički razlozi (1961. – danas)** – Zasebnom motivacijskom kategorijom migracija stanovništva prema Republici Hrvatskoj valja smatrati i migracije čiji je temeljni motiv turistički. No cijela ova kategorija prezentirane klasifikacije, kao i sami turistički motivi, po mnogočemu je različita i specifična te je treba promatrati izdvojeno. Ne treba posebno dokazivati činjenicu da je Republika Hrvatska turistička zemlja koja znatan dio svojega BDP-a (iako nešto manje nego što se misli – oko 11%), ostvaruje upravo u sektoru turističke djelatnosti. Ovaj podatak za 2022. godinu temelji se na turističkoj satelitskoj bilanci (TSA) koju na godišnjoj razini od 2018. godine izrađuje Državni zavod za statistiku.[17] Prvi počeci turizma na prostoru današnje Hrvatske sežu još u drugu polovinu XIX. stoljeća, a ozbiljnije se počeo razvijati nakon Drugoga svjetskog rata i poslijeratnog oporavka, koji je trajao dvadesetak godina. Tijekom 60-ih godina prošloga stoljeća vidljivo se pokrenuo zamašnjak izgradnje komunalne i cestovne infrastrukture, što je rezultiralo izgradnjom prvih važnijih smještajnih kapaciteta za turističku djelatnost, dakako, ponajviše na hrvatskom dijelu jadranske obale. Od tada pa sve do danas turisti, osobito iz Europe, u sve su većem broju dolazili u Hrvatsku, što je bio važan izvor deviza, toliko potrebnih tadašnjoj Jugoslaviji.[18] Odlika je tih migracija izrazito sezonalan karakter (uglavnom tijekom ljetnih mjeseci), ali i permanentnost, tj. događaju se svake godine. U nacionalno-demografskom smislu one su uglavnom beznačajne, ali predstavljaju činjenicu koja na izravan način utječe na strukturu i karakteristike hrvatskoga gospodarstva. S obzirom na to da je Republika Hrvatska od 1. srpnja 2013. godine punopravna članica Europske unije, a od 1. siječnja 2023. i punopravna članica šengenskog područja, možemo očekivati da će priobalni dio Republike Hrvatske, zahvaljujući klimi, postati zanimljiv kao trajna destinacija imućnijim europskim umirovljenicima (Božić 2001), koji su već počeli kupovati nekretnine u Republici Hrvatskoj. Umirovljenici kao zasebna migracijska socijalna skupina zbog svojih specifičnih potreba za lokalne

[17] Podaci dostupni na: https://podaci.dzs.hr/media/y1llwoan/si-1722-turizam-u-2022.pdf .

[18] Upravo je pitanje deviza, koje su se iz inozemstva slijevale u tadašnju SR Hrvatsku, postalo jedno od važnih ekonomskih pitanja oko kojih se gradio tzv. maspok (izraz dolazi od sintagme „masovni pokret“), kulturno-politički pokret 1971. godine, koji povijest pamti kao hrvatsko proljeće.

upravu i samoupravu, primarno primorske Hrvatske, ali i sve druge, predstavljaju posebni izazov jer je toj populaciji potrebno osigurati cijelu paletu kvalitetnih socijalnih usluga kao što su: zdravstvena skrb, domovi umirovljenika, formalne i neformalne građanske inicijative i drugo (Bara 2013). Dakako, sve to bi valjalo imati i za stalno domaće stanovništvo, ali to košta. Sve nas to upućuje na zaključak da će u skorijoj budućnosti upravo turistički razlozi biti važan izvor motivacije koji bi mogao imati demografske učinke. Republika Hrvatska, kao svojevrsna Florida SAD-a, suočit će se s priljevom starije europske populacije koja svoje „zlatne godine" planira provoditi upravo ovdje, što će donijeti bitne socijalne, ekonomske i infrastrukturne posljedice.

ZAKLJUČAK

Iako je prostor današnje Republike Hrvatske u posljednjih 150 godina prepoznat kao područje iz kojega ljudi odlaze u svijet, tražeći svoju sreću „negdje drugdje", povijesna je činjenica da je ovaj prostor bio zanimljiv i onima koji su ovdje dolazili. U želji da proniknemo u razloge njihova dolaska, iskristalizirali su se oni koji su bili karakteristični, pa čak i prevladavajući u pojedinom vremenskom razdoblju. Pritom su nas osobito zanimali motivi dolaska ljudi iz tzv. trećih zemalja, koje uključuju cijeli svijet, uz iznimku ljudi s prostora bivše Jugoslavije i iz zemalja članica Europske unije, koji su za potrebe analize provedene u ovome radu isključeni. To je učinjeno zato da bi se naglasak stavio na motive dolaska ljudi iz onih zemalja u koje su ljudi iz Hrvatske odlazili, kao i zato što se željelo osobito apostrofirati motive ljudi koji dolaze iz zemalja koje povijesno ili suvremeno nisu izravno ustavnopravno povezane s Republikom Hrvatskom. Naime, Hrvatska je tijekom razdoblja postojanja SFRJ-a bila njezin sastavni federativni dio, a zemlje Europske unije danas predstavljaju domicilnu političku i trgovinsku zonu. Ipak, ne treba smetnuti s uma činjenicu da je u demografskom smislu upravo dolazak ljudi iz prostora bivše Jugoslavije imao najveći demografski utjecaj, pri čemu se ponajprije misli na Bosnu i Hercegovinu.

U ponuđenoj klasifikaciji prevladavajućih motiva za dolazak migranata iz „trećih zemalja" u Hrvatsku od 1961. godine do danas lako je uočljiva njihova promjena, koja je u znatnoj mjeri ovisila o širim političkim i geopolitičkim okolnostima, ali i uvjetima koji su vladali na lokalnoj hrvatskoj i regionalnoj razini. Primjerice, obrazovni razlozi prepoznaju se kao primarni razlozi dolaska u Hrvatsku iz zemalja Pokreta nesvrstanih u razdoblju 1961. – 1989. godine. Nacionalni razlozi karakteristični su za razdoblje 1990. – 2010. godine (*Iako je ovu tvrdnju potrebno dodatno verificirati statističkim podacima koji trenutačno ne postoje!*). U razdoblju 2011. – 2020. godine prevladavajući motivi dolaska u Hrvatsku bili su tek tranzitne prirode i bili su uvjetovani političkom situacijom na Bliskome istoku i činjenicom da je ljudima iz

toga dijela svijeta Europska unija bila poželjna destinacija, ali nisu svi njezini dijelovi bili jednako poželjni. Poslovni razlozi karakteristika su suvremenog doba, počevši od 2021. godine sve do danas. Uz ova četiri razloga migracija prema Hrvatskoj, karakteristična za pojedina povijesna razdoblja, pojavljuje se i peti motiv, koji je prisutan tijekom cijeloga promatranog razdoblja, a to je turistički motiv. Taj je motiv iznimno specifičan zbog svoje sezonalnosti, ali i permanentnosti, zbog čega se smatra zasebnom kategorijom. Analiza provedena u ovome radu pokazala je da obrazovni, nacionalni i tranzitni motivi migracija nisu imali gotovo nikakvog demografskog utjecaja na Republiku Hrvatsku, dok suvremeni poslovni migracijski motivi ljudi koji dolaze u Republiku Hrvatsku, te posredno turistički motivi, ne samo da mogu imati, nego već i imaju bitne demografske, ali i socijalne te šire kulturne utjecaje.

Polazeći od pretpostavke da svaka uređena zemlja s iole mudrim vodstvom mora imati osmišljene dugoročne demografske i socijalne politike, postavlja se pitanje zašto ih Republika Hrvatska nema, unatoč činjenici da ima razgranatu mrežu državnih institucija i nevladinih organizacija koje se, barem deklarativno, skrbe upravo o tim pitanjima. U protivnome, sasvim je nedvojbeno da se izlaže iznimnim socijalnim, ekonomskim, političkim, pa čak i geopolitičkim izazovima koji potencijalno mogu dovesti do potpune destrukcije kohezije nacionalne zajednice. Upravo je zbog toga važno prepoznati motive migranata koji dolaze u Republiku Hrvatsku, da bi sama država tim motivima mogla racionalno upravljati u smjeru postizanja temeljnih ciljeva demografskog i socijalno-ekonomskog prosperiteta nacije.

LITERATURA

Bara, Mario. 2013. Povratne umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima. *Migracijske i etničke teme*, 29 (2), 201-224. URL: https://hrcak.srce.hr/112359

Bježančević, Snježana. 2019. Migrantska kriza u europskoj uniji – izazovi, europska sigurnost i zaštita temeljnih prava. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol. 40, br. 3, 1231-1252 URL: https://hrcak.srce.hr/file/339656

Bondžić, Dragomir. 2010. Strani studenti u Jugoslaviji 1956–1961. *Istorija 20. veka,* (2), 67-78. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=154409

Bondžić, Dragomir. 2014. Školovanje studenata iz zemalja u razvoju kao deo spoljne politike Jugoslavije 1950–1961. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24(4), 637-648. URL: https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-LY0LKEYY

Božić, Saša. 2001. Posljednja avantura: umirovljeničke migracije, klima i „ugodnosti“. *Migracijske i etničke teme*, 17(4), 311-326. URL: https://hrcak.srce.hr/file/184770

Božić, Saša, Kuzmanović, Boško i Barada, Valerija. 2013. Strani radnici u Hrvatskoj: porijeklo, status, orijentacije. *Migracijske i etničke teme*/Migration and Ethnic Themes, 29(3), 367-404.

Butković, Hrvoje; Samardžija, Višnja i Rukavina, Ivana. 2022. *Strani radnici u Hrvatskoj: Izazovi i mogućnosti za gospodarski i društveni razvoj/Foreign workers in Croatia:* Challenges and opportunities for economic and social development. URL: https://irmo.hr/wpcontent/uploads/2022/03/Strani-radnici-u-Hrvatskoj.pdf

Cerić, Denis. 2022. Promjene broja stanovnika Hrvatske od 1857. do 2021. godine. *ABC Geografija.* URL: https://abcgeografija.com/teme/popis2021/

Čačić-Kumpes, Jadranka; Gregurović, Snježana i Kumpes, Josip. 2012. Migracija, integracija i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 42(3), 305-336. URL: https://hrcak.srce.hr/103211

Dubrović, Ervin. 2009. Iseljavanje u Ameriku od 1880. do 1914. *Informatica museologica,* 40 (3-4). Muzejski dokumentacijski centar. Zagreb.

Goleš, Igor. 2019. *Pozdrav iz zaboravljene Dalmacije.* Floridita. Split.

Jurić, Tado. 2023. Immigration to Croatia: Big (Migration) Data Approach*. Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti,* 560-57, 145-174 Dostupno na URL: https://hrcak.srce.hr/316743

Jurić, Tado. 2024. Integracija imigranata u hrvatskoj: načela učinkovitog integracijskog modela. *Crkva u svijetu* 59 (2024) 3, 483-517 URL: https://hrcak.srce.hr/file/465420

Jurić, Tado. 2025. *Suvremene migracije i opstanak nacije*. Školska Knjiga. Zagreb.

Komušanac, Monika. 2023. Recentna imigracija radne snage u Hrvatsku: razmjeri, trendovi, obilježja. *Migracijske i etničke teme*, 39 (2), 183-207. URL: https://hrcak.srce.hr/314319

McLuhan, Marshall. 2008. *Razumijevanje medija – mediji kao čovjekovi produžeci.* Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.

Miliša, Šime i Havliček, Milena. 2015. Najveći poslovni uspjesi Končar Grupe Hrvatska: hidroelektrana Haditha, Irak. *Razvojna suradnja kroz nasljeđe Pokreta nesvrstanih.* CROSOL. Zagreb.

Mitrović, Andrijana. 2015. Međunarodna razvojna suradnja Jugoslavije kroz stipendiranje studenata i stručnjaka 1945. – 1965. i tragovi ove suradnje u Srbiji danas. *Razvojna suradnja kroz nasljeđe Pokreta nesvrstanih.* CROSOL. Zagreb.

Nejašmić, Ivo. 2014. Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme,* Vol. 30, br. 3, str. 405-435 URL: https://hrcak.srce.hr/135718

Stiglitz, Joseph, 2004. *Globalizacija i dvojbe koje izaziva.* Algoritam. Zagreb.

Zlatković Winter, Jelena. 1993. Imigracije u Hrvatskoj: skica povijesnog toka. *Migracijske i etničke teme*, 9 (3-4), 303-323. URL: https://hrcak.srce.hr/127259

*** Državni zavod za statistiku. *Statistički ljetopis Republike Hrvatske, 2016.* https://podaci.dzs.hr/media/3qka3pxj/sljh2016.pdf

Changes in motivation for migration among migrants in Croatia over time

ABSTRACT

This paper deals with the topic of changes in the fundamental motivations for migration among people who have migrated over time to the territory of today's Republic of Croatia. It is evident that their reasons for coming to Croatia, from the time of the former Yugoslavia to the present day, have significantly changed, primarily driven by broader economic, but also political and geopolitical conditions. In summary, this shift over time can be illustrated through the prevailing aspirations of migrants, specifically in terms of "educational-national-transitory-business" reasons, along with tourist migrations, which fall into a separate category. All of this directly affects the socio-economic profile of the people who come to us as migrants, which is of great importance for us as hosts to recognize. This is especially true in the context of understanding, designing, and implementing migration and demographic policies, which has become one of the key competencies of modern European states, almost all of which are experiencing demographic decline. Additionally, all of this can have a direct impact on the future development or stagnation of individual European countries, affecting all spheres of the socio-economic and cultural life of the community. Although the territory of today's Republic of Croatia has historically been predominantly perceived as a pool from which people emigrated in significant numbers, it is also a fact that people have migrated to these areas. Understanding why they did so opens the opportunity for us to recognize their fundamental motives and desires and to offer them satisfactory conditions to stay. It also helps us better understand ourselves and our potential. In the future, the wisdom of state policies will be easily measurable, specifically by the number of people who wish to live in a given area (in this case, the territory of the Republic of Croatia), and with whom we want to share the only country we have.

Keywords: *migration motivation, socio-economic profile of migrants, demographic policies, migration policies*

spec. pol. Bruno Rukavina

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
bruno.rukavina.fpzg@gmail.com

UDK: 327 (497.5)
Izvorni znanstveni rad

Iseljeništvo kao dimenzija vanjske politike Republike Hrvatske

SAŽETAK

Glavni cilj znanstvenog članka jest istražiti iseljeništvo kao dimenziju vanjske politike modificirajući i nadograđujući vanjskopolitičke modele i strategije suodnošenja s iseljeništvom. Rezultat istraživanja je mapirana vanjskopolitička strategija prema iseljeništvu koja se sastoji od četiriju aspekata: poznavanje iseljeništva, identificiranje ciljeva i kapaciteta, izgradnja povjerenja i mobilizacija dionika. Ostali rezultati su analiza dijaspore u teorijama međunarodnih odnosa pojašnjavajući praznine u dosadašnjim radovima, identificiranje/kvantificiranje sastava hrvatskog iseljeništva i unutarnjih izazova Republike Hrvatske. Metodologija koja se koristi u radu temelji se na linearnom modelu procesa istraživanja kroz kvalitativnu metodu korištenjem literature i analizom kvantitativnih podataka o sastavu hrvatskog iseljeništva. Iseljeništvo je a priori cilj vanjske politike, ali može biti i sredstvo za ostvarenje državnih nacionalnih interesa. Kroz članak se politološkom analizom naglašavaju različite lekcije i javnopolitičke preporuke za uspješnu izgradnju odnosa s dijasporom.

Ključne riječi: *iseljeništvo/dijaspora, vanjska politika, meritokracija, međunarodni odnosi, Republika Hrvatska*

UVOD

Svaka država ima nekoliko vanjskopolitičkih dimenzija, a vrlo značajna je iseljeništvo (ili dijaspora, koji su sinonimi), odnosno vanjskopolitičko djelovanje prema građanima izvan domovine. Što je iseljeništvo određene države veće, ono postaje značajnija dimenzija vanjske politike i može imati različite utjecaje, naročito u državi domaćina. Iseljavanje s prostora današnje Republike Hrvatske događa se u ponavljajućim ciklusima tijekom nekoliko stoljeća, stoga je iseljeništvo s njihovim potomcima vrlo važna dimenzija hrvatske vanjske politike, što pak čini ovu dimenziju i samu temu

istraživanja izuzetno relevantnom. Uz navedeno, relevantnost teme povećava činjenica svojevrsnog demografskog sloma kroz koji Republika Hrvatska trenutačno prolazi, a upravo povratak iseljenika može biti jedna od metoda kako prevladati demografske izazove. Nadalje, iseljeništvo se može gledati kao politički, ekonomski i kulturni most između dviju država koji otvara vrata različitim međudržavnim inicijativama, što je naročito relevantno u trenutačnom stanju međunarodnih odnosa koje karakteriziraju različiti sukobi. Ovim istraživanjem doprinosi se boljem razumijevanju: 1) iseljeništva kao aktera u međunarodnim odnosima; 2) promijenjenog konteksta trenutačnog iseljeništva Republike Hrvatske i unutarnjih političkih prepreka za suradnju s iseljeništvom; 3) iseljeništva kao posebne dimenzije vanjske politike. Glavni cilj ovog istraživačkog članka jest kroz politološku analizu dokazati važnost iseljeništva te izvući glavne lekcije ili javnopolitičke preporuke (*policy recommendations*) za institucije Republike Hrvatske kroz mapiranje vanjskopolitičke strategije prema iseljeništvu.

Rad se sastoji od triju istraživačkih pitanja koja prate dijelove samog članka:

1) Što je iseljeništvo/dijaspora i kako ga pozicioniraju glavne teorije međunarodnih odnosa?
2) Koja je struktura hrvatskog iseljeništva i koji su izazovi Hrvatske u izgradnji odnosa s iseljeništvom?
3) Kako mapirati vanjskopolitičku strategiju odnosa s iseljeništvom kao posebne dimenzije vanjske politike?

Prvi, teorijski dio, znanstvenog rada proučava etimološku i povijesnu analizu termina iseljeništva, a potom istražuje iseljeništvo kao objekt analize u glavnim teorijskim školama međunarodnih odnosa: liberalizam, realizam i konstruktivizam. Nekoliko je znanstvenika samo u jednom segmentu proučavalo iseljeništvo na ovaj teorijski način ili samo kroz jednu od teorija, ovaj znanstveni rad obuhvaća sve tri dominantne teorije. Tako se identificiraju sva teorijska razlikovanja koja postoje oko iseljeništva i popunjavaju različite praznine u dosadašnjem teorijskom znanju međunarodnih odnosa. Drugi dio rada analizira kontekst trenutačnog hrvatskog iseljeništva, kvantificira ga i politološki se istražuju glavne trenutačne kontekstualne prepreke i izazovi hrvatske unutarnje politike prema iseljeništvu. Treći dio članka mapira vanjskopolitičku strategiju prema iseljeništvu kao posebnoj dimenziji vanjske politike modificirajući i upotpunjavajući praznine trenutačnih vanjskopolitičkih modela.

Dosadašnja istraživanja iseljeništva metodološki su bila pretežito kvalitativna, ako se proučava vanjska politika ili iseljeništvo u međunarodnim odnosima, dok su se kvantitativne metode češće koristile u istraživanjima koja pokazuju sastav ili strukturu iseljeništva određene države. Ovaj znanstveni rad kombinira obje metode, odnosno analizira i pokazuje sastav kretanja iseljeništva analizom kvantitativnih dostu-

pnih podataka o iseljeništvu Republike Hrvatske, a kvalitativne metode koriste se za istraživanje teorijskog aspekta iseljeništva u međunarodnim odnosima i politološke analize vanjskopolitičkih aktivnosti usmjerenih prema iseljeništvu. „Riječ o kombinaciji višestrukih metodoloških praksi, analitičko-istraživačkih alata i tehnika obrade empirijskih podataka kao strategije koja svakom istraživanju dodaje strogost, širinu složenosti, bogatstvo i dubinu“ (Rukavina 2024: 3); (Denzin 2012: 82); (Flick 2007: 7-10). Metodološki članak vodi se „linearnim modelom procesa istraživanja koji je podijeljen u sljedeće faze: teorijska specifikacija i formuliranje istraživačkih pitanja, specificiranje podataka, analiza podataka te njihovo objavljivanje“ (Burnham i dr. 2006: 39). Općenito se u radu koristi kvalitativna metoda istraživanja, kroz analizu koja „obuhvaća znanstvene knjige i članke, institucionalne, službene, političke te administrativne dokumente, kao i druge dokumente u kojima se nalaze informacije potrebne za dokazivanje pojedinih argumenata“ (Corbetta 2022: 222-234). Članak je multidisciplinarne naravi, te povezuje različite discipline društvenih znanosti, poput politologije, ekonomije, povijesti, demografije, sociologije i drugo. Holističko-eklektički metodološki pristup istraživanju omogućava teorijsko definiranje iseljeništva u međunarodnim odnosima, kontekstualizaciju trenutačnog stanja hrvatskog iseljeništva te mapiranje vanjskopolitičke strategije prema iseljeništvu.

ISELJENIŠTVO (DIJASPORA) U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA

Etimološki riječ dijaspora (iseljeništvo) dolazi iz grčkog jezika od riječi *spiero* – sijati i *dia* – preko. Ona se u Antičkoj Grčkoj upotrebljavala za migrante i kolonizatore koji su otišli iz grčkih polisa (Anteby-Yemini i Berthomière 2005: 262). „Pojam dijaspora doslovno znači *raspršenost*“ (Khara 2020: 12). Povijesno se termin dijaspora „koristio za označavanje disperzije Židova u države izvan Palestine nakon babilonskog sužanjstva. Od kasnog dvadesetog stoljeća pojam dijaspore koristi se za opisivanje bilo koje etničke populacije koja živi u državama koje nisu njihove povijesne domovine“ (Khara 2020: 12); (Sheffer 2003: 32-34); (Kavish 2014: 6). Danas se termin dijaspora ili iseljeništvo koristi za opisivanje kolektivnog iseljenog stanovništva u drugoj državi, neovisno o vrsti iseljenika (Safran 1991: 83). Dijasporu se može definirati kao iseljeno stanovništvo (pod određenim pritiskom), na nekoliko različitih mjesta, izvan izvorne domovine i direktnog susjedstva, koje je integrirano u novo društvo (ali ne i asimilirano) i koje posjeduje identitetsku svijest i sjećanja o domovini te ih prenosi na nove generacije (intergeneracijska identitetska transmisija). Takve raspršene grupe sačuvale su izvorne društvene odnose, organizirane su i umrežene u novoj državi, te kroz različita udruženja i asocijacije ostaju autonomna društvena formacija koja često može lobirati i zagovarati različite inicijative za države podrijetla (Bruneau 2009: 36-37).

Kao termin dijaspora je postao popularan koncept u drugoj polovici 20. stoljeća, a naročito u 21. stoljeću i za to postoje tri glavna razloga: 1) termin koriste sami migranti gradeći simboličku kolektivnu identitetsku vezu s drugim pripadnicima dijaspore; 2) nove generacije dijaspore koje su rođene izvan domovine, postaju aktivnije u očuvanju svog identiteta prema domovini kroz kolektivnu zajednicu iseljeništva; 3) proces globalizacije koji omogućava efikasniju i lakšu komunikaciju s domovinom ili kroz transnacionalno umrežavanje iseljenika, ponekad „izbjegavajući nacionalne i međunarodne institucije koje povezuju *primajuća* nacionalna društva i nacionalna društva *podrijetla*" (Božić 2001: 117-118). Još jedan razlog rasta utjecaja termina dijaspore, o kojem se ne govori u drugim istraživanjima, jest politološki proces renacionalizacije dijaspore, odnosno utjecaj života u dijaspori na promjenu političko-identitetskih stavova iseljenika. Ako se pojedinac nađe izvan svoje matične države, čak ako u njoj nije imao jak nacionalni identitet, povećava se razina identifikacije s državnom/nacionalnom zajednicom iz koje je otišao. Proces i potreba za stvaranjem zajednica duboko je usađena u ljudska bića, zato se ovaj proces može nazvati *dijasporizacija* pripadnika iseljenih zajednica. Ovaj proces dobiva akceleraciju s deteritorijalizacijom kulture, odnosno „osjećaju pripadnosti raznim zajednicama, unatoč tomu što ne dijele teritorij sa svim ostalim članovima" (Mesić 2002: 18). U današnjem svijetu digitalizacije, naročito nakon pandemije COVID-19 virusa, proces deteritorijalizacije će se nastaviti i tako će potencijalno utjecati na daljnje širenje iseljeničkih identiteta, jer, iako je pandemija u određenoj mjeri usporila iseljavanje, nema dokaza da je usporila identifikacijski proces *dijasporizacije*. Upravo suprotno, s većim osjećajem straha i nesigurnosti u međunarodnim odnosima pojedinci će tražiti sigurnost povezujući se s pripadnicima svoje zajednice u pridošloj državi, a neki se odlučuju na repatrijaciju, povratak u svoje države iz kojih su odselili. Zanimljivo politološko-sociološko istraživanje u budućnosti jest komparativna analiza hrvatskih iseljenika koji su se odlučili na povratak i stranaca koji se doseljavaju i postaju dijaspora u Hrvatskoj.

Različiti kriteriji koriste se kako bi se uspostavila tipologija iseljeništva. Po Shefferu tri kriterija moraju biti ispunjena da bi se moglo govoriti o dijaspori: 1) održavanje vlastitog kolektivnog identiteta iseljenih ljudi; 2) postojanje određene unutarnje organizacije (drugačije od one u državi podrijetla i u državi domaćinu); 3) značajni (stvarni/konkretni) kontakti s domovinom (Sheffer 2003: 47-73); (Anteby-Yemini i Berthomière 2005: 263). Safran i Cohen daju još preciznije kriterije pri svom određivanju dijaspore, koji uključuju: 1) osobe, ili njihove pretke, koji su raseljeni iz određenog *izvornog središta* u dvije ili više *periferne* strane regije; 2) zadržavaju kolektivno sjećanje, viziju ili mit o svojoj izvornoj domovini (njezinom fizičkom položaju, povijesti i dostignućima); 3) vjeruju da nisu u potpunosti dio novog društva domaćina i stoga se osjećaju djelomično otuđeno ili izolirano; 4) svoju pradomovinu smatraju svojim istinskim, idealnim domom i mjestom u koje se oni ili njihovi potomci

trebaju vratiti (kad uvjeti budu prihvatljivi) ili je ponovno stvoriti; 5) vjeruju da bi trebali zajednički i predano raditi na održavanju (ili obnavljanju) prosperiteta i sigurnosti izvorne domovine; 6) postoji poistovjećivanje i etnokomunalna svijest (identitet) prema izvornoj domovini, popraćena sa solidarnošću iseljene zajednice s drugim iseljenim zajednicama (Safran 1991: 83-84); (Cohen 1996: 515); (Kavish 2014: 6-7).

Za bolje teorijsko razumijevanje dijaspore u međunarodnim odnosima te izgradnju uspješne vanjske politike prema dijaspori, važno je istražiti kakva je pozicija dijaspore u teorijama međunarodnih odnosa. Tri su dominantne teorije međunarodnih odnosa, dvije dugoročno zastupljene: realizam i liberalizam te treća, konstruktivistička teorija međunarodnih odnosa, koja postaje popularna od kraja hladnog rata. Potonja, konstruktivistička teorija naglašava da su međunarodni odnosi utemeljeni na različitim društvenim konstrukcijama (ontološkom antifundacionalizmu) kao što su identiteti, naracije, priče, interpretacije, norme i hermeneutika. Ključni akteri su individue i njihovi (kolektivni) identiteti. Stoga međunarodni odnosi nisu utemeljeni na nepromjenjivim državnim interesima i materijalnoj stvarnosti (vojska, ekonomija, veličina države, broj stanovništva), nego su fluidni, nepredvidljivi i temelje se na nematerijalnoj stvarnosti, poput identiteta. Razumijevanje svijeta međunarodnih odnosa ne može se ostvariti polazeći od izvanjskog, racionalnog i općeg, nego ovisno o načinu na koji akteri interpretiraju i konstruiraju sliku svijeta i zato se „političko ne može razumjeti izvan subjektivnog“ (Jović 2016: 14). Nacionalni interes utemeljen je na izgradnji identiteta i različiti unutardržavni akteri imaju različite interese s obzirom na svoje identitete, koji su isto promjenjivi kao i državne (vanjske) politike, što međunarodne odnose čini izrazito kompleksnima. Razumijevanje vanjskopolitičkih odluka i politika mora se temeljiti na analizama koje nadilaze materijalne interese, a u fokus stavljaju identitet i način na koji se on gradi (Shain i Barth 2003: 458). Konstruktivisti smatraju da dijaspora postoji kao akter i da može imati utjecaj na međudržavne odnose. Dijaspora je u interakciji s različitim strukturama (državama, organizacijama, međunarodnim društvima i drugo). Akteri oblikuju strukture, ali i struktura može postati akter i oblikovati druge aktere. „Ne stvaraju samo narodi države, nego i države stvaraju narode“ (Jović 2016: 23). Nacionalni identitet promjenjiv je i fluidan, naročito izvan nacionalnih okvira u dijaspori. Dijaspore se zato trude održati taj identitet, ponekad ne toliko iz razloga osobnih materijalnih dobiti, nego da ne izgube onaj subjektivni dio politike, sliku o sebi. „Dinamika nacionalnog identiteta može biti potaknuta od strane dijaspore i države kao aktera te može utjecati na vanjskopolitičke odluke. Ne smije se zanemariti niti potencijalna konstrukcija slike o dijaspori kao nečemu što je *Drugo*, različito od onog što je u matičnoj državi“ (Shain i Barth 2003: 459). Takva slika može se konstruirati u državi o dijaspori, ali i u dijaspori o državi. Stoga, dijaspore imaju motivaciju i priliku utjecati na procese izgradnje identiteta i kreiranja vanjske politike. „Normativne i idejne strukture mogu

utjecati na identitet i interes, ali također ovise o dobroj praksi aktera. Konstruktivizam pomaže razumjeti aktivnosti međunarodne dijaspore utemeljene na identitetu" (Khara 2020: 17).

Liberalna teorija međunarodnih odnosa u fokusu ima pojedinca kojeg gleda na pozitivan/optimističan način, kao biće suradnje, dobrohotnosti i slobode. Mir u međunarodnim odnosima moguć je ako cijeli svijet postane demokratski, a svi ljudi slobodni. Izvor ratova i sukoba su neslobodni režimi poput diktatura i autokracija. Zato je važna sloboda kretanja, jer čovjek mora imati pravo svojom slobodnom voljom birati gdje želi živjeti. „Sloboda kretanja ne zaustavlja se na nacionalnim granicama, nego ima univerzalni karakter te je pravo na putovnicu i slobodan prelazak granice postignuće liberalne epohe" (Jović 2014: 36-45). Liberalima država nije jedini akter u međunarodnim odnosima, nego su važne i međunarodne organizacije, nevladine organizacije i pojedinci. Dijaspora je isto akter u međunarodnim odnosima kao interesna grupa pojedinaca i u matičnoj državi i u državi domaćina, te može djelovati kao faktor vršenja utjecaja u objema. Liberalima je vrlo važna dijaspora koja podupire i bori se protiv nedemokratskih režima kako bi oslobodili građane autokracija. *Modus operandi* djelovanja dijaspore „može biti putem donacija za razne projekte civilnog društva ili izravniji utjecaj kroz politički doprinos strankama i kandidatima po njihovom izboru" (Shain i Barth 2003: 461). „Liberali zagovaraju načelo aktivnog pomaganja liberalnih i oslobodilačkih grupa unutar diktatorskih režima, potičući ih da se sami izbore za slobodu" (Jović 2014: 47), u čemu dijaspora može odigrati važnu ulogu. Dijaspora između demokratskih i liberalnih država može služiti kao čimbenik poboljšavanja odnosa, ekonomije i suradnje države domaćina i matične države, jer su, po vjerovanju liberala, pojedinci okrenuti suradnji, pomaganju i altruizmu. Na dijaspore se u liberalnoj teoriji može gledati kao interesne skupine, koje ostvaruju svoje interese izravnim načinima lobiranja i neizravnim pružanjem informacija institucionalnim akterima (Shain i Barth 2003: 462). „Dakle, međunarodna dijaspora je takav akter koji može povezati domaću i međunarodnu politiku" (Khara 2020:16).

Realizam je povijesno dominantan pristup i teorija proučavanja procesa u međunarodnim odnosima. Glavni akteri anarhičnih međunarodnih odnosa za realiste države su koje nastaju kao jamac mira zbog pesimističke slike čovjeka, kao nesavršenog bića sklonog po prirodi činiti zlo drugima i vođen je emocijama kao što su zavist, pohlepa, ljubomora i mržnja (Jović 2013: 19). Države su unitarni akteri, u potrazi za moći, a osnovni cilj im je ostvarenje nacionalnog interesa. Međunarodne odnose moguće je predvidjeti ako se uspješno detektiraju državni nacionalni interesi. Zbog državnocentričnog gledanja na međunarodne odnose dijaspore nisu značajni akteri. Međutim, u (neo)realističkom analitičkom okviru, na dijaspore se može gledati kao na produžene matične države čija uloga može biti promicanje nacionalnih interesa matične države ili povećanje njezine moći. Dijaspora može utjecati na vanjsku politiku države

domaćina, kad su ciljevi politika dijaspore i njihove matične države u skladu s nacionalnim interesima države domaćina ili ih ne ugrožavaju (Papasotiriou 2000: 23–97). Realisti imaju elitistički stav prema vođenju vanjske politike smatrajući da je treba voditi profesionalna diplomacija. Takav zatvoreni stav prema kanalima komunikacije među državama umanjuje ulogu dijaspore kao aktera. Nadalje, dijaspore mogu biti prijetnja nacionalnoj sigurnosti državi domaćina ako ugrožavaju sigurnost i stabilnost, koji su realistima važniji od slobode. Očuvanje tradicije i nacionalnog identiteta pitanje je nacionalne sigurnosti jer je važno da drugi koji dolaze, dijele vrijednosti njezinih državljana. Zato „toleriranje manjina dijaspora drugih država ovisi o sigurnosnoj procijeni, a ne o načelu altruizma političke elite te manjine (dijaspora), koje doprinose stabilnosti i lojalne su većini, nemaju razloga za strah“ (Jović 2013: 19–33).

Teorije međunarodnih odnosa pomažu razumjeti problematiku iseljeništva i njezinu ulogu u međunarodnim odnosima. Međutim, esencija razumijevanja dijaspora nalazi se u istinskom praktičnom svijetu u sklopu kojeg se stoljećima događa iseljavanje iz područja današnje Hrvatske. Stoga sljedeći dio članka istražuje koja je struktura hrvatskog iseljeništva danas i koji su unutarnji izazovi Republike Hrvatske u izgradnji odnosa s iseljeništvom.

HRVATSKA I ISELJENIŠTVO U 21. STOLJEĆU

Iseljavanje s današnjeg prostora Republike Hrvatske jest konstantan strukturni dugotrajan proces koji nastaje u *ad hoc* kontekstualnim okolnostima. Istražujući i analizirajući različitu povijesnu akademsku literaturu o iseljeništvu, može se uvidjeti nekoliko valova iseljavanja s područja Hrvatske:

1. srednjovjekovni ratovi i osmanska osvajanja
2. bolest vinove loze i ekonomske posljedice u primorskoj Hrvatskoj (19. stoljeće i početak 20. stoljeća)
3. teška ekonomska, društvena i politička situacija u međuraću i Kraljevini SHS/Jugoslaviji
4. Drugi svjetski rat i postratni socijalistički/komunistički totalitarni režim u početcima Federativne Narodne Republike Jugoslavije
5. ekonomske migracije iz Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije
6. Domovinski rat i izbjeglice iz ratom pogođenih područja Hrvatske
7. ekonomsko-društvene migracije nakon ulaska u Europsku uniju

(Banjan 2013: 7–44); (Zečević 2013: 4–10); (Alaupović 2020: 4–15); (Nejašmić 2014: 411–427); (Nejašmić 1990: 512–523); (Markić 2018: 7–16); (Vladić 2017); (Bezić Filipović 2022); (Pokos i Turk 2022: 84–95); (Akrap i dr. 2017: 545); (Ragazzi 2009: 9); (Kavish 2014: 17–20).

Za razumijevanje iseljeništva kao dimenzije vanjske politike Republike Hrvatske važno je znati strukturu hrvatskog iseljeništva. Ovdje istraživači nailaze na prvi izazov ili ograničenje u istraživanju, a to je nedostatak preciznih službenih kvantitativnih podataka i informacija koje bi govorile koliko točno ima Hrvata u dijaspori. Po dostupnim podacima Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske oko 3.200.000 Hrvata živi izvan granica Hrvatske (Središnji ured). „Na temelju procjena pojedinih država diljem svijeta, broj Hrvata i njihovih potomaka je sljedeći: Argentina: oko 250.000; Australija: oko 250.000; Austrija: oko 90.000; Belgija: oko 7000; Brazil: oko 70.000; Bolivija: oko 5000; Čile: oko 200.000; Danska: oko 2500; Ekvador: oko 4000; Francuska: oko 40.000; Irska: oko 20.000; Italija: oko 60.000; Južna Afrika: oko 8000; Kanada: oko 250.000; Luksemburg: oko 3000; Nizozemska: oko 10.000; Norveška: oko 2000; Novi Zeland: oko 100.000; Njemačka: oko 500.000; Paragvaj: oko 5000; Peru: oko 6000; Sjedinjene Američke Države: oko 1.200.000; Švedska: oko 40.000: Švicarska: oko 80.000; Urugvaj: oko 5000; Velika Britanija: oko 5000; Venezuela: oko 5000“ (Središnji ured). Nadalje, po evidenciji Državnog zavoda za statistiku u razdoblju od 2011. godine do 2023. godine iz Hrvatske je iselilo oko 414.773 stanovnika, a u Hrvatsku je uselilo oko 340.202 (Državni zavod za statistiku 2021, 2022, 2023, 2024). U posljednje dvije godine vidljivo je da se trend promijenio, odnosno da sve se više ljudi useljava u Hrvatsku nego što se iz nje iseljava, (hipotetski) zbog međunarodnih sukoba, globalne pandemije, ekonomske krize i ostalih nesigurnosti globalnog poretka.

Tablica 1. Vanjska migracija stanovništva Republike Hrvatske (Državni zavod za statistiku 2021, 2022, 2023, 2024)

Godina	Doseljeni iz inozemstva	Odseljeni u inozemstvo	Migracijski saldo
2011.	8.534	12.699	-4.165
2012.	8.959	12.877	-3.918
2013.	10.378	15.262	-4.884
2014.	10.638	20.858	-10.220
2015.	11.706	29.651	-17.945
2016.	13.985	36.436	-22.451
2017.	15.553	47.352	-31.799
2018.	26.029	39.515	-13.486
2019.	37.726	40.148	-2.422
2020.	33.414	34.046	-632

Godina	Doseljeni iz inozemstva	Odseljeni u inozemstvo	Migracijski saldo
2021.	35.912	40.424	-4.512
2022.	57.972	46.287	11.685
2023.	69.396	39.218	30.178
Ukupno	**340.202**	**414.773**	**-74.571**

Navedeni podaci pokazuju veliki potencijal za suradnju Republike Hrvatske s iseljeništvom. Međutim, zbog čega dolazi još uvijek do iseljavanja iz Hrvatske? Najčešći model koji se koristi prilikom objašnjavanja migracija, jest *push-pull* model. „Uzroci migracija mnogobrojni su, ali jedan od poznatijih teorijskih koncepata koji opisuje kauzalnost migracija jest *push-pull* model. On se sastoji od negativnih ili potisnih čimbenika u mjestu podrijetla migranta i kombinira ih se s pozitivnim ili privlačnim čimbenicima drugog mjesta“ (Rukavina 2022: 14); (Franchet i Gierveld 2000). U Republici Hrvatskoj glavni potisni faktori jesu lošija percepcija života i poslovnih prilika, nepotencijalna i negativna (pesimistična) društvena klima, korupcija i nepotizam na svim sustavnim razinama, izazovi u implementaciji javnih politika i pružanju javnih usluga, „pravni čimbenici su nesigurnost i nepovjerenje koje stvara pravni sistem, neučinkovito pravosuđe te neučinkovita i zastarjela administracija“ (Kocijan 2022: 7); (Troskot i dr. 2019: 888). S druge strane postoje mnogobrojni privlačni faktori u drugim državama za hrvatske stanovnike, npr. „visoki stupanj organizacije rada, dohotka, kulture stvaralaštva, dostupnosti informacija te uređen svakodnevni život, bolji radni uvjeti, razvijanje karijera, napredovanje, profesionalno usavršavanje, bolji standard i kvaliteta života, lakši pristup razvijenim tehnologijama te stabilni politički sustav s javnim politikama koje potiču profesionalne resurse, zaposlenost i kvalitetno obrazovanje u povoljnoj političkoj i gospodarskoj klimi“ (Kocijan 2022: 8); (Troskot i dr. 2019: 889–890). *Push-pull* model pokazuje jedno svojevrsno upozorenje hrvatskoj političkoj eliti. Naime, većina novih iseljenika iz Republike Hrvatske, nije otišla samo zbog ekonomskih razloga, nego zbog razočaranosti situacijom u hrvatskom društvom, prvenstveno zbog korupcije, nepotizma i percepcije nepravde u društvu. „Iseljenici jasno poručuju kako se ne žele vratiti u istu situaciju iz koje su otišli dok se ne riješe klijentelizam i korupcija[1], te dok se ne riješi napredovanje u

[1] S porastom „iseljavanja rastu i korupcija i klijentelizam zato što onda lakše operiraju oni koji su uspostavili svoje klijentelističke mreže. Ne odlaze klijentelisti, nego kritičari. Krilatica kojom se to može sažeti je: kritičari odlaze, doznake dolaze“ (Večernji list 2022). Možda vladajuće političke strukture podržavaju iseljavanje jer im omogućava zadržavanje *statusa quo*, s čim se nastavlja utamničenje institucija Republike Hrvatske. Iseljavanje stanovnika služi kao ispušni ventil protiv društvenih promjena i nakupljenih frustracija među građanima zbog društveno-političke situacije u Republici

društvu“ (Večernji list 2022); (Jurić 2020: 1028–1036). Dakle, stvara se veliki potencijalan izazov u ovoj dimenziji vanjske politike zbog toga što jedan dio hrvatskog iseljeništva neće htjeti sudjelovati u aktivnostima hrvatske vanjske politike. Suvremeni hrvatski iseljenici razočarani su situacijom u Hrvatskoj i nisu više samo hrvatski stanovnici koji su otišli za vrijeme SFRJ-a, što predstavlja izazov za potencijalne djelatnosti hrvatskih institucija s novom hrvatskom dijasporom.

Unutarnja politika jest vanjska politika, kako država stoji iznutra, tako će se ponašati i biti percipirana izvana (čuvena hermeneutička izreka: kako iznutra, tako izvana). Za uspješnu vanjsku politiku ključna je integrativna i meritokratska unutarnja politika. Kako se može otvarati prema iseljeništvu, kad su institucije hrvatske elitistički zatvorene samim građanima Republike Hrvatske? „Elitizam sprječava hrvatsko društvo da slobodno diše i razvije sve svoje potencijale. Hrvatska još uvijek nije napravila meritokratski kvalitativni iskorak koji bi je učinio državom uspješnih, bogatih i sretnih građana. Razloge više ne možemo tražiti u ratu i vanjskoj agresiji, niti u negativnom stavu nekih svjetskih sila koje su na Hrvatsku jako dugo gledale kao na neželjeno dijete“ (Stier 2016: 48–50). Ukratko, Hrvatskoj je potrebna prvotno unutarnja promjena, odnosno „nova paradigma koja će otvoriti institucije, integrirati sve društvene mogućnosti naroda i tako stvoriti novu osnovu za razvoj“ (Stier 2016: 51). U suprotnom, kako nas iskustvo uči u Hrvatskoj, potrebno je određeno krizno razdoblje (uzrokovano vanjskim ili unutarnjim silnicama) koje će primorati stare elite na povlačenje i omogućiti novim (nužno meritokratskim) elitama upravljanje državom za izlazak iz krize i uspostavu otvorenog meritokratskog državnog sustava. Meritokratske promjene iznutra uspješno će dovesti do kvalitetnije vanjske politike i ukloniti trenutačne unutarnje izazove koje su uzrok iseljavanja i izazov u trenutačnom suodnošenju s iseljeništvom. „Hrvatski građani ne vide državne političke i ekonomske institucije kao svoje i zato ih nemaju potrebu osnažiti. Mnogi se osjećaju kao stranci u svojoj državi i vjeruju kako je elita otuđila političke i ekonomske institucije Republike Hrvatske“ (Stier 2016: 50–51). Ovakva situacija unutarnje politike Hrvatske jest i razlog zbog kojeg su se mnogi odlučili odseliti i tako stvarajući novi kontekst

Hrvatskoj. Sličnu taktiku ispušnog ventila koristila je Austro-Ugarska koja je poticala iseljavanje, naročito slavenskog stanovništva početkom 20. stoljeća (Kardum 2009: 16–25). Političko-ekonomskim elitama Republike Hrvatske odgovara iseljavanje kritičnih glasova kojima bi cilj bio otvaranje državnih institucija i uspostavljanje meritokracije s kojom bi se omogućio razvoj Republike Hrvatske. Upravo zbog degradacije državnih institucija i demografskog kolapsa društva postoji potencijalna opasnost u budućnosti na gubitak državnosti Republike Hrvatske. „Za najveći dio hrvatskog društva političke i ekonomske institucije ostale su vrlo zatvorene, što je izravno utjecalo na povećanje društvene apatije i nejednakosti, degradaciju *srednje klase*, sputavanje inovacija nužnih za razvoj te gospodarsku i društvenu stagnaciju“ (Stier 2016: 50). Hrvatska je upala u degeneracijsku fazu tipičnu za zapadna društva, koju objašnjava autor Neill Ferguson. Hrvatska od degeneracije nije uspjela zaštiti četiri ključne institucije zapadne civilizacije: demokraciju, tržišni kapitalizam, vladavinu prava i civilno društvo (Ferguson 2013: 13–19).

hrvatskog iseljeništva s kojim je izazovno surađivati u raznim pogledima od potencijalnog povratka do investiranja (koje iseljenicima zbog korupcije neće biti isplativo i u to se ne upuštaju), (Fišić 2024, Landeka 2014, Vesić 2024, Maleš 2024: 41–42).

ISELJENIŠTVO KAO DIMENZIJA VANJSKE POLITIKE

Iseljeništvo je jedna od glavnih vanjskopolitičkih dimenzija svake države i pravna je obveza svake države brinuti se za svoje građane izvan granica. Istovremeno iseljeništvo može služiti kao most između dviju država. „Organizacije dijaspore služe interesima članova i u državi domaćinu i u matičnoj državi" (Ionescu 2006: 31–32). „Vanjska politika više nije isključivo domena diplomatskog zbora; nego organizacije zajednice dijaspore i članovi igraju važnu ulogu u promicanju jače, dublje i učinkovitije bilateralne suradnje sa svojim državama podrijetla. Partnerstva koja se grade na postojećim vezama s državama podrijetla i oslanjaju se na talente, kreativnost, resurse i mreže zajednica dijaspore, vitalni su dio procesa vanjske politike" (Khara 2020: 12). Tako iseljeništvo može postati posrednik i katalizator razvoja bilateralnih odnosa između svoje domovine i države prebivališta. „Zajednički razvoj stavlja dijasporu u središte razvojnih partnerstava – kao vezu između dviju država koje dijele povijest i sadašnju realnost migracije" (Newland 2022: 6). Dijaspora je postala važna tema u vanjskopolitičkom diskursu nacionalnih država, a osnažuje bilateralne odnose između nacionalnih država te se smatra „izvorom gospodarskog razvoja matičnih država uz njihovu aktivnu ulogu u razvoju država domaćina" (Khara 2020: 12). „Dijaspora je također konceptualizirana u kontekstu *povratka* dijaspore u domovinu. Povratak ovdje možda nije uvijek fizički povratak dijaspore. *Povratak* se može konceptualizirati u smislu društvene, kulturne, duhovne, gospodarske, političke i intelektualne povezanosti dijaspore s domovinom, kao i doprinosa dijaspore društveno-ekonomskom razvoju i intelektualnom kapitalu matične države" (Khara 2020: 12). Zato u provođenju vanjske politike sve veću ulogu imaju organizacije zajednice dijaspora koji promiču jaču, dublju i učinkovitiju bilateralnu suradnju sa svojim državama podrijetla.

Pojedini autori koji su proučavali vanjsku politiku i dijasporu, naglašavaju kako je nužno imati mapiranu strategiju odnošenja s iseljeništvom koja se sastoji od različitih aspekata. Međutim, raznim modelima i strategijama nedostaju pojedini politološki aspekti i te praznine autor upotpunjava kombinacijom nekoliko modela s vlastitim argumentima/idejama. Prvi aspekt vanjskopolitičke strategiju jest poznavanje vlastitog iseljeništva, pri čemu treba voditi računa o konstantnoj komunikaciji s dijasporom, naročito aktivnim slušanjem potreba i želja samih iseljenika te stava iseljenika prema matičnoj državi. U ovom aspektu važno je podučavati provoditelje vanjskopolitičkih odluka (konzule i diplomate) o prikupljanju i analiziranju podataka o ise-

ljeništvu te identificiranju svih udruga i organizacija dijaspore[2]. „Konzulati i veleposlanstva igraju ključnu ulogu u prikupljanju podataka o dijasporama, radeći i održavajući veze sa zajednicama iseljeništva“ (Ionescu 2006: 34).

Drugi aspekt vanjskopolitičke strategije prema iseljeništvu je identificiranje ciljeva i kapaciteta suradnje s dijasporom. Riječ je o dvostrukom identificiranju ciljeva i kapaciteta, matične države i same dijaspore. Nužno je poznavati političke, ekonomske, ljudske, financijske i druge resurse te ih uskladiti s nacionalnim ciljevima matične države i ciljevima koje ima dijaspora. U sklopu unutarnje politike matične države i odredišne države potrebno je osnaživati postojeće institucije i programe koji su povezani s iseljeništvom na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Postoji nekoliko javnopolitičkih preporuka za izgradnju kapaciteta suradnje s dijasporom, treba: „1) osigurati da je politički angažman jasan, dobro poznat i osiguran na višoj vladinoj razini; 2) osigurati da resursi posvećeni vanjskoj politici prema dijaspori odgovaraju ciljevima dijaspore i nacionalnim ciljevima države; 3) promicati institucionalne promjene kako bi se osposobilo javne službenike da učinkovito surađuju s predstavnicima dijaspore; 4) dijeliti znanje s drugim državama koje rade s dijasporom, razgovarati o međunarodnim iskustvima, postaviti raspravu o dijaspori u šire razvojne strategije i kontekst migracijske politike i istraživanja; 5) osigurati da programi sadrže komponente evaluacije i procjene koje mogu pružiti informacije o troškovima i koristima, stvorenim administrativnim teretima i postignućima ciljeva koja ne bi bila moguća bez intervencije politike“ (Ionescu 2006: 65). Dobar praktičan primjer ovog aspekta strategije su stipendije za nadarenu djecu iseljenika (koje promiču meritokraciju); (Karabegović 2024: 119–122). „Programi povratka talenata bili su neki od najranijih programa s dijasporom“ (Newland 2022: 18).

Treći aspekt, iako zvuči normativno, određuju vrlo praktične aktivnosti, a riječ je o izgradnji povjerenja s iseljeništvom. Ovaj aspekt otvara prostor kreativnosti i inovativnosti državnih vanjskopolitičkih politika prema dijaspori. Postoji lepeza različitih

[2] Riječ je o sljedećim konkretnim koracima, treba: „1) prikupiti postojeće podatke o dijasporama: veličini, zemljopisnoj distribuciji, spolu, dobi, obrazovanju, vještinama, statusu zanimanja i boravišta, doprinosu trgovini, izravnim stranim ulaganjima i tokovima doznaka, pripadnosti mrežama, grupama, organizacijama i udrugama s razvojnim ciljem; 2) identificirati nedostatke u znanju i podacima, kao i ograničenja u registraciji stanovništva u inozemstvu; unaprijediti kvantitativno i kvalitativno znanje o dijaspori kroz popis stanovništva i registraciju u inozemstvu, upitnike, ankete, razmjenu podataka između matične države i države domaćina, analizu izlaznih i ulaznih tokova; 3) priznati nužnost raznolikosti strategija, pozadina i interesa dijaspore i suzdržavati se od usvajanja homogenizirajućih definicija i pristupa kako bi se definirao širok raspon područja za suradnju“ (Ionescu 2006: 62); 4) izraditi baze podataka s popisom inicijativa dijaspore: programi zajednice, mreže, udruge, profesionalni i poslovni klubovi i druge lokalne organizacije; 5) podržavati već formirane i aktivne mreže i organizacije dijaspore i pomagati im u realizaciji vlastitih agendi“ (Ionescu 2006: 63).

praktičnih primjera kako se može izgrađivati povjerenje s dijasporom, a to je prvenstveno pomoću kulturnih događanja, promicanja i provođenja radionica za učenje jezika matične države, približavanje, objašnjavanje i povratne informacije o javnim politikama prema iseljeništvu, intervencije i zagovaračke aktivnosti matične države u državi domaćina za kvalitetnije uvjete života iseljeništva, fleksibilnost i pragmatičnost prilikom izvođenja projekata za iseljeništvo. Također, mnogo mogu pomoći dvojna državljanstva, posebni servisi ili udruge koje pomažu dijaspori po pitanju dokumenata ili socijalnih službi, privilegije pri dobivanju državljanstva ili druge posebne privilegije za potomke državljana matičnih država, aktivan konzularni rad i uspostavljena mreža konzulata u državi domaćina. Nadalje, „pravo glasa u inozemstvu dijaspori nudi pristup političkim odlukama matične države i u nekim slučajevima zastupanje njihovih specifičnih interesa" (Ionescu 2006: 38). „Neke matične vlade uvele su posebne programe, poput olakšanog kretanje bez viza za ljude koji više nisu državljani države podrijetla, bilo zato što su morali napustiti svoje državljanstvo kako bi stekli državljanstvo države domaćina, bilo zato što su migranti nove generacije" (Ionescu 2006: 39).

Četvrti i posljednji aspekt po ovom pitanju mapiranja odnosa s iseljeništvom odnosi se na mobilizaciju donositelja odluka i svih potencijalnih dionika o iseljeništvu. Kako bi se određene aktivnosti ili odluke o iseljeništvu donijele i na samom kraju implementirale, važno je imati kontakt i utjecaj s glavnim donositeljima odluka u matičnoj državi, u državi domaćina i u među samim iseljenicima. Ključno je promicati različite vrste partnerstava, volontiranja, što potiče investiranje, a stvaraju ih i/ili adaptiraju državne institucije (mreža konzulata, ministarstva, agencije i vijeća koja se bave iseljeništvom) s meritokratskim načelima. Razina mobilizacije ovisi o različitim kriterijima i vrlo je kontekstualno uvjetovana sa strukturom pripadnika iseljeništva, njezinom ulogom, povezanošću i odnosima s matičnom državom što sve utječe na njezin aktivizam. Neke od prostorno-vremenskih značajki koje utječu na mobilizaciju dijaspore jesu pozicioniranost, translokalne veze i umreženost, snage iseljeničkih veza s državnim politikama u različitim vremenima, transformacijski događaji, uspješne/neuspješne prošle mobilizacije dijaspore i njezin učinak na unutarnju i međunarodnu politiku te drugi. Važno je razumjeti kako dijaspora nije nepromjenjiva[3] „slobodno plutajuća skupina pojedinaca ili mreža, nego je ugrađena u lokalni, nacionalni, nadnacionalni i globalni kontekst, koji oblikuje njezin aktivizam i oblikovana je od tog aktivizma" (Koinova 2017: 1263).

[3] „I institucije matične države i dijaspora vrlo su heterogene. Kada dinamični, napredni i uspješniji segmenti dijaspore i vlade razvijaju zajedničke pragmatične projekte, ti projekti imaju potencijal pokretanja institucionalne dinamike koja je istodobno skromna (kratkoročno) i ambiciozna (dugoročno): gospodarske i institucionalne promjene koje započinju na određenim lokacijama i/ili sektorskim domenama i napreduju kroz djelomične i inkrementalne (mikrorazine) reforme koje se s vremenom mogu agregirati u transformacije većih razmjera" (Kuznetsov 2010: 15).

Na kraju je izuzetno važno da se integrira i uključi samo iseljeništvo u kreiranje, razvoj, planiranje i implementaciju javnih politika prema iseljeništvu jer su oni krajnji korisnici i ciljana skupina iseljeničkih javnih politika. Ova četiri aspekta omogućavaju učinkovito djelovanje vanjske politike prema dijaspori i iseljeničko uključivanje u razvoj matične domovine (Rannveig Agunias i Newland 2012: 23–35). U sva četiri aspekta nužna je konstantna komunikacija ili mehanizam konzultacija s dijasporom. „Postojanje pouzdanog kanala komunikacije potaknulo bi formalno priznavanje dijaspore kao vjerodostojnog i nezamjenjivog čimbenika razvoja u državi podrijetla u uspostavljenim razvojnim krugovima" (Mohamoud 2021: 24). Međutim, bez jedne politološke dimenzije nijedan od ovih aspekata neće biti pokrenut, a to je nužnost političke volje koja potiče sva četiri aspekta te sve inicijative, programe, projekte i ostale aktivnosti povezane s iseljeništvom kao dimenzijom vanjske politike.

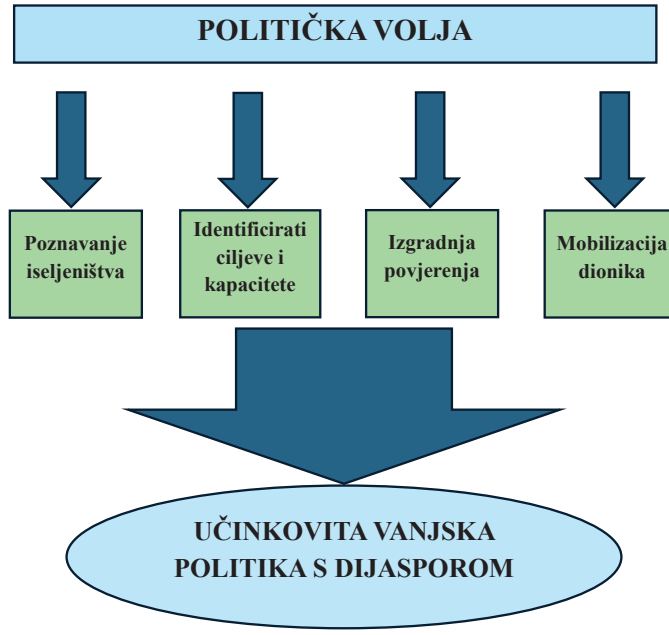

Shema 1. Mapirana vanjskopolitička strategija odnosa s dijasporom[4]

Republika Hrvatska ima ustavnu i međunarodnu pravnu dužnost brinuti za hrvatske građane izvan domovine. Kad je Hrvatska postala punopravna članica Europske unije (EU), hrvatski državljani dobili su pravo na „diplomatsku i konzularnu zaštitu bilo koje države članice EU-a kad se nalaze u trećoj državi u kojoj Republika Hrvatska

[4] Mapiranu strategiju izradio je autor modificirajući, nadograđujući i upotpunjavajući politološke praznine u ranijim modelima o odnosima prema iseljeništvu različitih autora poput Rannveig Agunias i Newland (2012: 24) te Mohamoud (2021: 10).

nema diplomatsko-konzularno predstavništvo“ (Ustav 141.d). Stoga je iseljeništvo, kao dimenzija vanjske politike, *a priori* vanjskopolitički cilj svake države, ali u određenim kontekstima ono može biti i sredstvo za ostvarenje nacionalnih interesa. Primjerice, za vrijeme Domovinskog rata hrvatsko iseljeništvo odigralo je vrlo važnu i značajnu ulogu u humanitarnoj, financijskoj, ali i vojnoj potpori Hrvatske za vrijeme velikosrpske agresije[5]. Često dijaspore mogu imati značajan utjecaj na sukobe u međunarodnim odnosima[6]. „Ima razloga vjerovati da je politička težina zajednica dijaspore u unutardržavnom sukobu porasla“ (Demmers 2002: 95).

Za uspješnu implementaciju pozicioniranja iseljeništva u vanjskoj politici RH važno je definirati nacionalne interese koje Hrvatska treba ostvarivati. Iseljeništvo može pomoći u ostvarenju hrvatskih nacionalnih interesa u drugim državama kao pomoćni instrument hrvatske vanjske politike. Ovdje je važno naglasiti da je nužno odsustvo straha prema iseljeništvu i važnost konstantne otvorenosti prema hrvatskim iseljenicima, neovisno o tome gdje su oni svijetu. To su sve hrvatski kontakti i potencijalni mostovi koji mogu pomoći u ostvarenju hrvatskih nacionalnih interesa. Međutim, problem nastupa u onom trenutku kad se uvidi da ne postoji vizija Hrvatske, nego „vanjskopolitička izgubljenost zbog nedefiniranih hrvatskih nacionalnih interesa, koje hrvatska politička elita ne želi definirati zbog svojih sebičnih atomiziranih privatnih interesa“ (Rukavina 2024a). Bez jasne vizije Republike Hrvatske i definiranih nacionalnih interesa, koji proizlaze iz političke volje, kao i svi aspekti mapirane vanjskopolitičke strategije odnosa s dijasporom, teško je za očekivati uspješnu i učinkovitu vanjsku politiku prema hrvatskom iseljeništvu. Mapirana vanjskopolitička strategija odnosa prema dijaspori može biti svojevrstan priručnik/putokaz za odnose s hrvatskim iseljeništvom, ali nijedan priručnik/putokaz ne može pomoći ako se ne zna prema kojoj viziji ili cilju (nacionalnim interesima) ide Hrvatska.

ZAKLJUČAK

Kako se iseljavanja iz država konstantno odvijaju, iseljeništvo ili dijaspora kao posebna dimenzija vanjske politike uvijek je izuzetno relevantna tema. Istraživački rad je dokazao da teorije međunarodnih odnosa, liberalizam, realizam i konstruktivizam objašnjavaju ulogu iseljeništva u međunarodnim odnosima. Za Republiku

[5] Međutim, u kontekstu „humanitarne pomoći, razvojnih projekata i konfliktnih situacija, dijaspora nije jedinstvena jedinica analize. U hrvatskom slučaju sve iseljeničke organizacije dijelile su platformu po pitanju hrvatske neovisnosti, iako su se neke razilazile oko pitanja hrvatske politike u Bosni i Hercegovini nakon 1993. godine“ (Ragazzi 2009: 9).

[6] „Iseljenička zajednica može negativno i pozitivno utjecati na unutarnji sukob u matičnoj državi pružajući pomoć i podršku bilo kojoj frakciji u sukobu, djelujući kao mirotvorac ili pružajući pomoć u procesu obnove nakon sukoba“ (Khara 2020: 18).

Hrvatsku ovo teorijsko razumijevanje je izuzetno važno jer se u posljednjih petnaest godina (ali i stoljećima ranije) hrvatsko iseljeništvo konstantno povećavalo (iako se u posljednje dvije godine vidi obrnuti trend, da se u Hrvatsku sve više useljava).

Za uspješnu vanjsku politiku nužno je unaprijediti organizaciju i funkcionalnost države i društva unutarnjim politikama. Nadalje, vrlo je važno definirati viziju Hrvatske, misiju i nacionalne interese te ulogu hrvatskog iseljeništva koje je istovremeno *a priori* vanjskopolitički cilj, ali i potencijalno sredstvo ostvarenja nacionalnih interesa Republike Hrvatske. Različita istraživanja naglašavaju kako je iseljeništvo odigralo važnu i pozitivnu ulogu u šest ključnih područja: novčane doznake (novac poslan od iseljenika u matičnu državu), izravna ulaganja, transferi ljudskog kapitala, filantropski doprinosi, ulaganja na tržištu kapitala i turizam (Sheffer 2003: 189–192, Rannveig Agunias i Newland 2012: 94–136, Newland 2022: 4–26, Shain i Barth 2003: 454–471). Za uspješnu implementaciju vanjske politike prema iseljeništvu modificirana je i nadograđena mapirana vanjskopolitička strategija odnosa s dijasporom koja se sastoji od četiri aspekta: poznavanje iseljeništva, identificiranje ciljeva i kapaciteta, izgradnja povjerenja i mobilizacija dionika, koje pokreće politička volja. Navedeno predstavlja glavni rezultat i doprinos istraživanju. U analiziranju ovih aspekata, autor je naveo mnogobrojne primjere različitih praksi odnosa s dijasporom, što su svojevrsne praktične lekcije/javnopolitičke preporuke za hrvatsku vanjsku politiku.

Prilikom istraživanja postojala su ograničenja, poput nedostatak preciznih podataka o broju, sastavu i veličini hrvatskog iseljeništva. Glavno ograničenje istraživanja su nedefinirani hrvatski nacionalni interesi koji bi pomogli daljnji razvoj vanjskopolitičke strategije prema iseljeništvu. Istraživanje je otvorilo nekoliko smjernica za buduća istraživanja:

1) definiranje nacionalnih interesa Republike Hrvatske
2) uloga hrvatskog iseljeništva u hrvatskim nacionalnim interesima
3) politološki proces renacionalizacije iseljeništva ili *dijasporizacije* te promjena političkih stavova iseljenika u inozemstvu
4) izrada posebnih specijaliziranih praktičnih priručnika za svaki pojedini aspekt mapirane vanjskopolitičke strategije prema iseljeništvu
5) istraživanje hrvatskog iseljeništva po teorijama međunarodnih odnosa
6) komparativna analiza hrvatskih iseljenika koji su se odlučili na povratak i stranaca koji se doseljavaju i postaju dijaspora u Hrvatskoj
7) izrada detaljnog registra hrvatskih iseljenika u svijetu po državama s posebnim naglaskom na potragu za potomcima hrvatskih iseljenika
8) uloga hrvatskog iseljeništva u demografskoj obnovi Republike Hrvatske

9) prilike i izazovi hrvatskog iseljeništva kao katalizatora meritokratskih reformi Republike Hrvatske

10) utjecaj iseljeništva u međudržavnim i građanskim sukobima.

Odnos hrvatskog iseljeništva i Republike Hrvatske jest prije svega *simbiozan* i kao takav se treba meritokratski razvijati. Riječ je o međuovisnosti jer Hrvatska, kao matična država, predstavlja svojim državljanima mjesto u koje se uvijek mogu vratiti i koja se brine o njima i njihovom ustavnom i međunarodnom pravnom statusu, a iseljeništvo za Republiku Hrvatsku predstavlja mnogobrojne prilike za institucionalni državni meritokratski razvoj. „Naposljetku, dolazimo do zaključka da Republika Hrvatska treba iskoristiti vještine, znanja i ideje hrvatskog iseljeništva i omogućiti im jednostavne postupke ulaganja u domovinu, na obostranu korist“ (Mesarić Žabčić 2012: 143).

LITERATURA

Akrap, Anđelko i dr. 2017. Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. Ur. Sopta, Marin i dr. *Hrvatska izvan domovine II*. Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva. Zagreb.

Alaupović, Ivan. 2020. *Iseljavanje Hrvata u prekomorske zemlje*. https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A1727/datastream/PDF/view (pristupljeno 25. listopada 2024.).

Anteby-Yemini, Lisa i Berthomière, William. 2005. Diaspora: A look back on a concept. *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem* 16. 262–270.

Banjan, Iva. 2013. *Iseljavanje Hrvata u Argentinu, Čile, Brazil i Perú*. repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A1009/datastream/PDF/view (pristupljeno 25. listopada 2024.).

Bezić Filipović, Branka. 2022. *Zašto su se Hrvati iseljavali?*. https://virtualnimuzej.aspira.hr/zasto-su-se-hrvati-iseljavali/ (pristupljeno 25. listopada 2024.).

Božić, Saša. 2001. Uloga dijaspore u procesu transnacionalizacije. *Revizija za sociologiju* 22/3-4. 117-131.

Bruneau, Michel. 2009. Diasporas, transnational spaces and communities. Ur. Bauböck, Rainer i Faist, Thomas. *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam University Press. Amsterdam.

Burnham, Peter i dr. 2006. *Metode istraživanja politike*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.

Cohen, Robin. 1996. Diasporas and the nation-state: from victims to challengers. *Royal Institute of International Affairs* 72/3. 507–520.

Corbetta, Piergiorgio. 2022. *Istraživanje u društvenim znanostima*. Političke analize. Zagreb.

Demmers, Jolle. 2002. Diaspora and Conflict: Locality, Long-Distance Nationalism, and Delocalisation of Conflict Dynamics. *Javnost - The Public* 9/1. 85–96.

Denzin, Norman K. 1970. *The research act: A theoretical introduction to sociological methods*. Transaction Publishers. New Jersey.

Državni zavod za statistiku. 2021. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2020*. https://podaci.dzs.hr/2021/hr/9939 (pristupljeno 30. listopada 2024.).

Državni zavod za statistiku. 2022. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2021*. https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29030 (pristupljeno 30. listopada 2024.).

Državni zavod za statistiku. 2023. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2022*. https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58061 (pristupljeno 30. listopada 2024.).

Državni zavod za statistiku. 2024. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023*. https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76802 (pristupljeno 30. listopada 2024.).

Ferguson, Niall. 2013. *The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die*. Penguin Press. New York.

Fišić, Luka. 2024. *Hrvatski iseljenik na čelu južnoameričkog imperija: 'Hrvatskoj tek sada slijede pravi problemi, nema šanse da tu investiram!'*. https://novac.jutarnji.hr/novac/aktualno/hrvatski-iseljenik-na-celu-juznoamerickog-imperija-hrvatskoj-tek-sada-slijede-pravi-problemi-nema-sanse-da-tu-investiram-15527471?cx_linkref=jl_home_vijesti_prva_pasica (pristupljeno 2. prosinca 2024.).

Flick, Uwe. 2007. *Designing qualitative research*. SAGE. London.

Franchet, Yves i Gierveld Jenny. 2000. *Push and pull factors of international migration*. https://www.nidi.nl/shared/content/output/2000/eurostat-2000-theme1-pushpull.pdf (pristupljeno 25. listopada 2024.).

Ionescu, Dina. 2006. *Engaging Diasporas as Development Partners for Home and Destination Countries: Challenges for Policymakers*. International Organization for Migration. Geneva.

Jović, Dejan. 2013. Uvod u studij realizma. Ur. Jović, Dejan. *Teorije međunarodnih odnosa – realizam*. Politička kultura. Zagreb.

Jović, Dejan. 2014. Liberalizam u međunarodnim odnosima: teorija i praksa. Ur. Jović, Dejan. *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*. Političke analize. Zagreb.

Jović, Dejan. 2016. Konstruktivizam u teorijama međunarodnih odnosa i praksi oblikovanja vanjskih politika. Ur. Jović, Dejan. *Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa*. Političke analize. Zagreb.

Jurić, Tado. 2020. vratiti se ili ostati – stavovi novih hrvatskih iseljenika o ostanku ili povratku iz Njemačke. Ur. Perić Kaselj, Marina. *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*. IMIN. Zagreb.

Karabegović, Dženeta. 2024. Fixing things from the outside? Diaspora politicians and transnational political engagement. *Globalizations* 22/1. 114–131.

Kardum, Livija. 2009. *Suton stare Europe*. Golden marketing-Tehnička knjiga. Zagreb.

Kavish, Donovan. 2014. *Extending Sovereign Reach into Diaspora: Croatia and Eritrea in Comparative Perspective*. https://www.etd.ceu.edu/2014/kavish_donovan.pdf (pristupljeno 23. listopada 2024.).

Khara, Nabin Kumar. 2020. Diaspora and foreign policy: A global perspective. *International Journal of Political Science* 6/4. 12–20.

Kocijan, Karla. 2022. *Iseljavanje mladih iz Hrvatske: odrednice i trendovi*. https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A6175/datastream/PDF/view (pristupljeno 13. listopada 2024.).

Koinova, Maria. 2017. Diaspora mobilisation for conflict and post-conflict reconstruction: contextual and comparative dimensions. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44/8: 1251-1269.

Kuznetsov, Yevgeny. 2010. *How Can Countries' Talent Abroad Help Transform Institutions at Home? Instruments and Policies of Diaspora Engagement*. The World Bank. Washington.

Landeka, Nada. 2014. *Hrvatsko pravosuđe odbija investitore i povratnike*. https://www.hazud.hr/landeka-nada-hrvatsko-pravosude-odbija-investitore-i-povratnike/ (pristupljeno 13. listopada 2024.).

Maleš, Matea. 2024. *Politička korupcija - ugroza nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske*. https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A10290/datastream/PDF/view (pristupljeno 13. listopada 2024.).

Markić, Ivica. 2018. *Hrvatsko iseljeništvo od početka 20.st. do danas*. https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud%3A1732/datastream/PDF/view (pristupljeno 30. studenog 2024.).

Mesarić Žabčić, Rebeka. 2012. "The importance of the Croatian Diaspora for the development of the Republic of Croatia: Examples from Australia and the USA". *Croatian Studies Review* 8. 130–147.

Mesić, Milan. 2002. Globalizacija migracija. *Migracijske i etničke teme* 18/1. 7–22.

Mohamoud, Awil. 2021. *Diaspora Engagement Model for Development*. African Diaspora Policy Centre. Den Haag.

Nejašmić, Ivo. 1990. Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine -pokušaj kvantifikacije. *Migracijske teme* 6/4. 511–526.

Nejašmić, Ivo. 2014. Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracije i etničke teme* 3/3. 405–435.

Newland, Kathleen. 2022. *Destination-Country Policies to Foster Diaspora Engagement in Development*. Migration Policy Institute. Washington.

Papasotiriou, Haralampos. 2000. *Diaspora and National Strategy*. Ellinika Grammata. Athens.

Pokos, Nenad i Turk, Ivan. 2022. Iseljavanje u inozemstvo 2011. – 2021. po manjim teritorijalnim jedinicama (županijama, gradovima i općinama). *Pilar* 32/1. 83–97.

Ragazzi, Francesco. 2009. The Invention of the Croatian Diaspora: Unpacking the Politics of "Diaspora" During the War in Yugoslavia. *Global Migration and Transnational Politics*. Working Paper no. 10.

Rannveig Agunias, Dovelyn i Newland, Kathleen. 2012. *Developing a Road Map for Engaging Diasporas in Development*. International Organization for Migration/ Migration Policy Institute. Geneva/Washington.

Rukavina, Bruno. 2022. European Migration – History, Lessons and Challenges. Ur. Perić Keselj, Marina i Knežević, Danijel. *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*. Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.

Rukavina, Bruno. 2024. *Vanjska politika Ruske Federacije i sukob u istočnoj Ukrajini (2014.-2022.)*. https://repozitorij.fpzg.unizg.hr/islandora/object/fpzg:2538 (pristupljeno 10. studenog 2024.).

Rukavina, Bruno. 2024a. *Kako NSATU misija sije razdor unutar hrvatske političke elite u kontekstu predsjedničkih izbora*. https://www.geopolitika.news/analize/kako-nsatu-misija-sije-razdor-unutar-hrvatske-politicke-elite-u-kontekstu-predsjednickih-izbora/ (pristupljeno 10. studenog 2024.).

Safran, William. 1991. Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1/1. 83–99.

Shain, Yossi i Barth, Aharon. 2003. Diasporas and International Relations Theory. *International Organization* 57/3. 449–479.

Sheffer, Gabriel. 2003. *Diaspora Politics*. Cambridge University Press. Cambridge.

Središnji ured. *Hrvatski iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci*. https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749 (pristupljeno 10. studenog 2024.).

Stier, Davor Ivo. 2016. *A New Croatian Paradigm*. Tim Press. Zagreb.

Troskot, Zara i dr. 2019. Ključne odrednice iseljavanja visokokvalificiranog stanovništva: slučaj Hrvatske s komparativnim osvrtom na nove članice EU-a. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 56/4. 877–904.

Ustav. *Ustav Republike Hrvatske*. https://www.zakon.hr/z/94/Ustav-Republike-Hrvatske (pristupljeno 13. listopada 2024.).

Večernji list. 2022. *Ljudi koji su napustili Hrvatsku otkrili motive odlaska: 'Novac nije bio presudan'*. https://www.vecernji.hr/vijesti/ljudi-koji-su-zauvijek-napustili-hrvatsku-otkrili-motive-odlaska-novac-nije-bio-presudan-1556290 (pristupljeno 13. listopada 2024.).

Vesić, Vanja. 2024. *Čak 86 posto mladih smatra da je najveći problem u Hrvatskoj - korupcija. Najmanje povjerenja imaju u politiku i pravosuđe*. https://www.glas-slavonije.hr/novosti/hrvatska/2024/11/25/cak-86-posto-mladih-smatra-da-je-najveci-problem-u-hrvatskoj-korupcija-najmanje-povjerenja-imaju-u-politiku-i-pravosude-658013/ (pristupljeno 13. prosinca 2024.).

Vladić, Stjepko. 2017. *Hrvatsko iseljeništvo: kamo su sve iseljavali Hrvati kroz povijest?*. https://narod.hr/hrvatska/izr-hrvatsko-iseljenistvo-gdje-su-sve-kroz-povijest-hravati-iseljavali (pristupljeno 12. prosinca 2024.).

Zečević, Maja. 2013. *Političko oraganiziranje iseljenih Hrvata od kraja 2. svjetskog rata do uspostave hrvatske samostalnosti*. https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A1727/datastream/PDF/view (pristupljeno 30. studenog 2024.).

Emigration as a dimension of the foreign policy of the Republic of Croatia

ABSTRACT

The main objective of the scientific article is to research emigration as a dimension of foreign policy by modifying and upgrading foreign policy models and strategies for relations with the emigrants. The result of the research is a mapped foreign policy strategy towards the emigrants, which consists of four aspects: knowledge of the emigrants, identification of goals and capacities, building trust and mobilizing stakeholders. Other results are an analysis of diaspora in theories of international relations, clarifying gaps in previous works, identifying/quantifying the composition of the Croatian emigrants and the internal challenges of the Republic of Croatia. The methodology used in the paper is based on a linear model of the research process through a qualitative method using literature and analyzing quantitative data on

the composition of the Croatian emigrants. Emigration is an a priori goal of foreign policy, but it can also be a means for achieving national interests. The article uses political science analysis to highlight various lessons and public policy recommendations for successfully building relations with the diaspora.

Keywords: *emigration/diaspora, foreign policy, meritocracy, international relations, Republic of Croatia*

dr. sc. Kristina Posavec
Institut za istraživanje migracija
kristina.posavec@imin.hr

dr. sc. Ana Malnar
Institut za istraživanje migracija
ana.malnar@imin.hr

dr. sc. Natasha Kathleen Ružić
Institut za istraživanje migracija
natasha.ruzic@imin.hr

UDK: 316
Prethodno priopćenje

Rodna perspektiva u *online* komunikaciji: analiza sadržaja u Facebook grupama žena u inozemstvu

SAŽETAK

Članak istražuje rodnu perspektivu u online komunikaciji s fokusom na privatne Facebook grupe koje okupljaju žene iz Hrvatske u dijaspori. Društvene mreže, kao ključni alat za održavanje društvenih veza, pokazale su se neophodnim migrantima u procesu prilagodbe na novi život u inozemstvu. Istraživanje obuhvaća privatne grupe iz Irske, Italije i Belgije te analizira objave i aktivnosti njihovih članica tijekom šestomjesečnog razdoblja. Cilj je bio identificirati dominantne teme, obrasce aktivnosti i način na koji ove zajednice pružaju podršku svojim članicama.

Društvene mreže danas imaju važnu ulogu u stvaranju online zajednica koje okupljaju ljude s raznovrsnim interesima te djeluju kao platforme za pomoć i podršku. Izvještaj Odjela za ekonomska i socijalna pitanja Ujedinjenih naroda, „Žene i međunarodne migracije", naglašava potrebu za dubljim razumijevanjem situacije žena migrantica kako bi se formulirale politike koje promiču njihovu ravnopravnost i zaštitu dobrobiti. Ovo istraživanje analizira diskurs u grupama na društvenim mrežama koje su namijenjene ženama iz Hrvatske u inozemstvu.

Istraživačka pitanja usmjerena su na razumijevanje komunikacijskih obrazaca i tema koje dominiraju unutar ovih zajednica. Fokus istraživanja stavljen je na to kako ove

grupe podržavaju svoje članice kroz dijeljenje praktičnih informacija, poticanje društvene povezanosti i olakšavanje prilagodbe u novom okruženju.

Ključne riječi: *društvene mreže, migracija, online komunikacija, žene, Facebook*

UVOD

Društvene mreže postale su dio ljudske svakodnevnice te se koriste u različitim segmentima života, u privatne svrhe za održavanja društvenih odnosa, sklapanja prijateljstva i veza, u poslovne svrhe za promociju, marketing, prodaju te u znanstvene svrhe za diseminaciju istraživačkih projekta i rezultata istraživanja, ali i kao baze podataka za provedbu istraživanja. U današnje vrijeme društvene mreže pomažu u stvaranju *online* zajednica koje okupljaju ljude oko raznovrsnih interesa te služe kao svojevrsni sustavi pomoći i podrške. Prema Kaplanu i Haenleinu (2010) društvene mreže su skupina internetskih aplikacija koje se temelje na ideološkim i tehnološkim temeljima Web 2.0 tehnologije koje omogućuju stvaranje i razmjenu sadržaja koji generiraju korisnici. Gręboszu, Siudi i Szymańskom (2016) za društvene medije tvrde da su to *online* platforme na kojima korisnici stvaraju zajednice i dijele informacije putem stranica ili aplikacija, dok ih Lamberti i Theus (2016) opisuju kao platforme koje omogućuju komunikaciju, dijeljenje sadržaja i izgradnju zajednica, podržavajući pritom osobnu i profesionalnu uključenost. Društvene mreže u današnje vrijeme koriste se u različite svrhe pa tako imaju ulogu i u migracijama jer omogućuju komunikaciju i održavanje veza s matičnom zemljom. Istraživanje iz 2019. godine *The identity construction of migrants on Facebook* navodi kako Facebook grupe pružaju transnacionalne društvene prostore gdje migranti sa zajedničkom kulturnom ili nacionalnom pozadinom formiraju zajednice koje im često služe kao emocionalni i praktični sustavi podrške (Mapelli, 2019).

Istraživanja su pokazala da se migranti pridružuju lokalnim grupama kako bi pronašli smještaj, mogućnosti zaposlenja, tečajeve za učenje jezika i kulturne događaje te im društvene mreže olakšavaju povezivanje s dijaskopskim zajednicama, pružajući emocionalnu podršku i osjećaj pripadnost (Imani Giglou et al., 2022). S obzirom na velik broj migracija u Europi i svijetu zanimljivo je razmotriti položaj žena i njihovu perspektivu vezanu uz u *online* komunikaciju unutar društvenih mreža.

Odjel za ekonomska i socijalna pitanja Ujedinjenih naroda u izvještaju pod nazivom „Žene i međunarodne migracije“ naglašava važnost povećanog razumijevanje situacije žena migrantica čija je svrha pružiti osnovu za formuliranje politika i programa koji promiču njihovu jednakost s muškarcima migrantima i koji štite njihovu dobrobit. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku i Migracijama stanovništva Republike Hrvatske u 2023. godini iz Hrvatske je u inozemstvo odselilo 39 218 osoba, od čega je 14 472 žena.

Cilj istraživanja bio je provesti analizu diskursa unutar grupa na društvenoj mreži Facebook koje su namijenjene ženama iz Hrvatske koje žive u inozemstvu, te je istraživanje usmjereno na analizu komunikacijskih obrazaca i tema koje se pojavljuju u grupama. Istraživanje je provedeno na društvenoj mreži Facebook gdje su analizirane privatne grupe iz Irske, Italije i Belgije. Ovo istraživanje doprinosi razumijevanju dinamike ženskih zajednica u digitalnom prostoru i pokazuje kako društvene mreže oblikuju međusobnu podršku i komunikaciju u dijaspori.

PREGLED LITERATURE

Istraživanje Europske komisije *Flash Eurobarometer* o korištenju medija i vijesti iz 2023. godine pokazuje da je Facebook najčešće korištena društvena mreža među ispitanicima u EU27, s ukupno 63 % korisnika. Prema dobnim skupinama najviša razina upotrebe zabilježena je kod osoba u dobi od 25 do 39 godina (68 %), dok slijede dobne skupine od 40 do 54 godine (65 %) i stariji od 55 godina (65 %). Najmanje korištenje zabilježeno je među mlađim korisnicima u dobnoj skupini od 15 do 24 godine, gdje je samo 41 % ispitanika koristilo ovu platformu. Razlika u korištenju vidljiva je i prema spolu, gdje Facebook češće koriste žene (68 %) nego muškarci (59 %). Nadalje, obrazovanje ima značajnu ulogu u korištenju ove društvene mreže. Najviša stopa korištenja zabilježena je među ispitanicima koji su još u obrazovnom sustavu (72 %), dok su osobe koje su završile obrazovanje nakon 20. godine također visoko zastupljene (63 %). Podaci ukazuju na to da Facebook ostaje dominantna društvena mreža među starijim i visokoobrazovanim korisnicima, kao i među ženama. Međutim, njegova popularnost među mlađom populacijom opada, što ukazuje na to da mladi više preferiraju druge platforme za svoje *online* društvene aktivnosti. Što se tiče Hrvatske, najkorištenija društvena mreža je WhatsApp sa 68 % korisnika dok se na drugom mjestu nalazi Facebook sa 66 % korisnika. Prema izvješću *Digital News Report 2024* Facebook je najkorištenija društvena mreža u Hrvatskoj za opće svrhe, sa 67% korisnika koji ga koriste na tjednoj razini, WhatsApp slijedi s 59%, YouTube sa 61%, a Instagram s 38%. Ovi podaci ističu Facebookovu stalnu dominaciju u Hrvatskoj kao ključne društvene mreže.

Istraživanje iz 2023. *The impact of the use of social media on women and girls* navodi da žene primarno koriste Facebook za održavanje društvenih veza i angažman unutar svojih društvenih krugova te češće koriste platformu za dijeljenje osobnih iskustava, fotografija i novosti, pri čemu se fokusiraju na njegovanje odnosa i primanje društvene podrške. Osim toga, istraživanje ističe da su žene svjesnije rizika povezanih s privatnošću prilikom dijeljenja informacija na Facebooku, što odražava oprez u njihovom *online* djelovanju. Također je ustanovljeno da mnoge žene kroz virtualne zajednice ostvaruju *offline* veze i prijateljstva čime se potiče osjećaj povjerenja

i međusobne podrške, gdje članice često dijele osobne priče, raspravljaju o izazovima u odgoju djece i traže savjete o intimnim temama, poput problema u vezama ili pravnih pitanja vezanih za obiteljski život (Zitieren, Yelenevskaya, 2024). Istraživanja su pokazala da žene koriste društvene mreže kako bi pregledavale aktivnosti svojih prijatelja, što im pomaže održati svijest i povezanost bez potrebe za direktnom interakcijom, također često objavljuju fotografije te na taj način neizravno komuniciraju o svojim životima i održavaju veze (Komito, Bates, 2011).

Prema podacima DataReportala, iz travnja 2023. godine, globalna korisnička baza Facebooka sastoji se otprilike od 43,2 % žena i 56,8 % muškaraca, dok je u svibnju 2024. godine Hrvatska je imala otprilike 2,57 milijuna korisnika Facebooka. Raspodjela po spolu među tim korisnicima bila je gotovo izjednačena, s 49,1 % žena i 50,9 % muškaraca. Prema podacima Statiste iz 2024. godine Facebook ostaje najkorištenija društvena mreža u Hrvatskoj, s gotovo 81 % svih posjeta društvenim mrežama. Instagram je na drugom mjestu s više od 8 % posjeta, slijede Pinterest s 4,7 % i Twitter s 3,1 %.

Istraživanje *Gender-based analysis of social media popularity* pokazalo je da su žene sklonije korištenju društvenih mreža kako bi ostale u kontaktu s prijateljima, najčešće putem soba za razgovore i grupa te kako su Facebook grupe popularne među ženama kao prostori za povezivanje s drugim osobama koje dijele slične interese, bilo osobne ili profesionalne (Chmielewska, Kondrat, 2023). Nadalje, žene koriste Facebook za dijeljenje osobnog sadržaja, poput fotografija, životnih novosti i događaja, što im pomaže u održavanju digitalne prisutnosti (Chmielewska, Kondrat, 2023). Drugo istraživanje, *Narratives of migration on Facebook: Belonging and identity among former fellow refugees* pokazalo je kako su žene putem Facebooka ponovno uspostavile veze nakon desetljeća razdvojenosti zbog migracija, koristeći platformu za obnovu prijateljstava, dijeljenje osobnih priča te istraživanje i izražavanje svojih identiteta u *online* prostoru, dok su im privatne grupe omogućile rasprave, dijeljenje priča i kolektivnih sjećanja, a Facebook je kao platforma omogućio dinamične interakcije i očuvanje društvenih veza na daljinu (Baran, 2018). Društvene mreže također omogućuju ženama koje žive izvan svoje domovine da održavaju veze s obitelji i prijateljima u svojim matičnim zemljama i na taj način im pružaju emocionalnu podršku i smanjujući osjećaj izolacije (Dekker, Engbersen, 2014). Povezujući se s drugim migrantima i lokalnim zajednicama, žene mogu dijeliti iskustva, tražiti savjete i uspostaviti sustave podrške koji im olakšavaju integraciju u nova okruženja (Song, Corcoran, Zahnow, 2024).

Online platforme poput Facebooka služe migrantima kao ključni izvori informacija, pružajući smjernice o migracijskim procesima, zakonskim pravima, mogućnostima zapošljavanja i lokalnim uslugama u zemljama domaćinima (Calvo, Aurrekoetxea-Casaus, Borrajo, 2024). Grupe namijenjene isključivo ženama funkcioniraju

kao platforme za pružanje i traženje usluga gdje žene oglašavaju svoje poslove, promoviraju radionice i preporučuju stručnjake ili proizvode, čineći ove zajednice središtima praktične razmjene, dok s druge strane pružaju emocionalnu podršku jer članice često izražavaju zahvalnost za savjete i solidarnost koju dobivaju, čime se potiče kolektivni duh u kojem se žene osjećaju osnaženo i nadahnuto za prevladavanje izazova u novom životu (Zitieren, Yelenevskaya, 2024). Facebook grupe omogućuju ženama promišljanje o vlastitom identitetu i položaju u društvu putem dijeljenja osobnih priča i bavljenjem rodnim iskustvima, poput majčinstva, odnosa i kućanskih obaveza, te *online* grupe pružaju ključne resurse migrantima za suočavanje sa svojim svakodnevnim izazovima i poteškoćama (Navalta, 2022).

METODOLOGIJA

Istraživanje je provedeno na društvenoj mreži Facebook u trajanju od siječnja do lipnja 2024. godine. Ciljana skupina bile su javne i privatne grupe koje okupljaju isključivo ženske osobe koje su iselile iz Hrvatske u Irsku, Austriju, Belgiju i Luksemburg. Za pretraživanje Facebooka korištena je skupina ključnih riječi povezanih s ženama, migracijama i ciljanim zemljama iseljenja iz Hrvatske, a to su*: Hrvatska, Irska, Austrija, Belgija, Luxemburg, Italija, žene, Hrvatice, zajednica*. Na temelju pretraživanja pronađeno je 7 privatnih grupa od kojih su 4 odobrile pristup u svrhu istraživanja. U istraživanje su bile uključene privatne ženske grupe iz Irske, Belgije i Italije. Prema istraživanju Facebook je najpozitivnije ocijenjena platforma za traženje poslova, dok žene ocjenjuju sve društvene medijske platforme pozitivnije nego muškarci (Minor, 2019). Facebook je odabran iz razloga što projekt Nova Hrvatska dijaspora želi pridonijeti boljem razumijevanja dinamike migracija, procesa donošenja odluka migranata, migracijskih obrazaca i ishoda i utjecaja informacijskih i komunikacijskih tehnologija na migracije. Jedan od segmenata projekta jest istražiti kako Facebook olakšava komunikaciju s obitelji i prijateljima, kao i stvaranje novih internetskih zajednica i grupa na društvenim mrežama.

Tijekom istraživanja analizirane su 3 raznovrsne grupe u vremenskom rasponu od 6 mjeseci, gdje se vršila analiza objava radi utvrđivanja tema o kojima se raspravlja te izrada kategorija s obzirom na objavljen sadržaj.

Analizom se željelo odgovoriti na 5 istraživačkih pitanja, koje su najzastupljenije teme i kategorije u *online* komunikaciji unutar grupa koje okupljaju isključivo žene koje su iselile iz Hrvatske na društvenoj mreži Facebook (1), pružaju li takve grupe podršku ženama koje žive izvan Hrvatske i na koji način (2). Nadalje, željelo se istražiti u kojoj mjeri se sadržaj objava razlikuje između različitih država (Italija, Irska, Belgija), (3); postoje li značajne razlike u aktivnostima žena u različitim grupama u Bel-

giji, Irskoj i Italiji (4), te koje vrste sadržaja su najpopularnije unutar različitih kategorija objava (5).

Tijekom istraživanja prikupljani su i analizirani podaci kako bi se stekla cjelovita slika o komunikaciji i aktivnostima u privatnim Facebook grupama koje okupljaju žene iz Hrvatske u inozemstvu. Prvi dio istraživanja obuhvatio je prikupljanje osnovnih informacija o grupama, koje uključuju njihov naziv, godinu osnivanja, ukupan broj članica te broj objava tijekom promatranog šestomjesečnog razdoblja. Također je izračunat omjer objava po članu kako bi se procijenila razina angažmana članica unutar pojedinih grupa.

U drugoj fazi istraživanja provela se analiza aktivnosti unutar grupa, pri čemu su podaci razvrstani prema mjesecima kako bi se utvrdili sezonski obrasci, najaktivniji i najmanje aktivni mjeseci te razlike u dinamici objava između različitih grupa. Kategorizacija objavljenog sadržaja omogućila je detaljnije razumijevanje tema o kojima se najčešće raspravlja. Objave su bile podijeljene u nekoliko tematskih skupina koje uključuju zabavni sadržaj, oglase za posao, događanja i druženja, prodaju, administrativnu pomoć, zdravstvenu skrb, kozmetičke usluge i savjete, motivacijske poruke, podršku i savjete te reklamni sadržaj. Svaka kategorija analizirana je prema učestalosti objavljivanja i udjelu u ukupnom broju objava. Kako bi se utvrdile razlike između grupa u različitim državama, analizirani su obrasci aktivnosti i dominantne teme u grupama iz Italije, Irske i Belgije. Uz kvantitativnu analizu provedena je i kvalitativna analiza objava kako bi se razumjelo na koji način članice koriste ove grupe za međusobnu podršku, razmjenu informacija i prilagodbu životu u inozemstvu.

Dodatni doprinos istraživanju dao je intervju s jednom članicom grupe iz Irske, koja je podijelila svoje iskustvo sudjelovanja u grupi, razloge pridruživanja i osobne dojmove o ulozi grupe u njezinu svakodnevnom životu.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Grupa iz Italije osnovana je 2021. godine i broji 402 članice. S ukupno 161 objavom, grupa pokazuje omjer od 0,40 objava po članu, što ukazuje na visoku razinu aktivnosti među članicama. Kao manja i novija zajednica, grupa vjerojatno okuplja specifičnu publiku s izraženijom potrebom za sudjelovanjem i međusobnom podrškom.

Grupa iz Irske osnovana je 2014. godine te ima znatno veći broj članica, njih čak 5800. Međutim, broj objava iznosi samo 147, što rezultira najnižim omjerom objava po članu (0,025). Ovaj rezultat sugerira da veće grupe mogu imati širu, ali manje angažiranu bazu članica, gdje su interakcije rjeđe, a sudjelovanje može biti pasivnije.

Grupa iz Belgije osnovana je 2019. godine, s 2210 članica i 245 objava, te ima omjer objava po članu od 0,11. Ova vrijednost smješta je između prethodnih dviju grupa.

Iako je veća od grupe u Italiji, pokazuje umjeren angažman, što može biti rezultat ravnoteže između veličine grupe i tema koje su relevantne članicama.

Ova analiza pokazuje da veličina i vrijeme osnivanja grupe značajno utječu na dinamiku aktivnosti. Manje i novije grupe, poput grupe u Italiji, često privlače članice s većom sklonošću prema sudjelovanju, dok starije i veće grupe, poput grupe iz Irske, pokazuju šire, ali manje angažirano članstvo. Grupa iz Belgije svojim rezultatima naglašava srednji stupanj angažmana, koji ovisi o specifičnim faktorima poput godina osnivanja i sadržaja unutar grupe.

Usporedba podataka triju Facebook grupa na temelju broja članova i broja objava otkriva značajne razlike u obrascima aktivnosti i angažmana članica. Svaka grupa razlikuje se po veličini članstva, ukupnom broju objava i omjeru objava po članu, što pruža uvid u razlike u dinamici unutar tih zajednica što je vidljivo na Grafikonu 1.

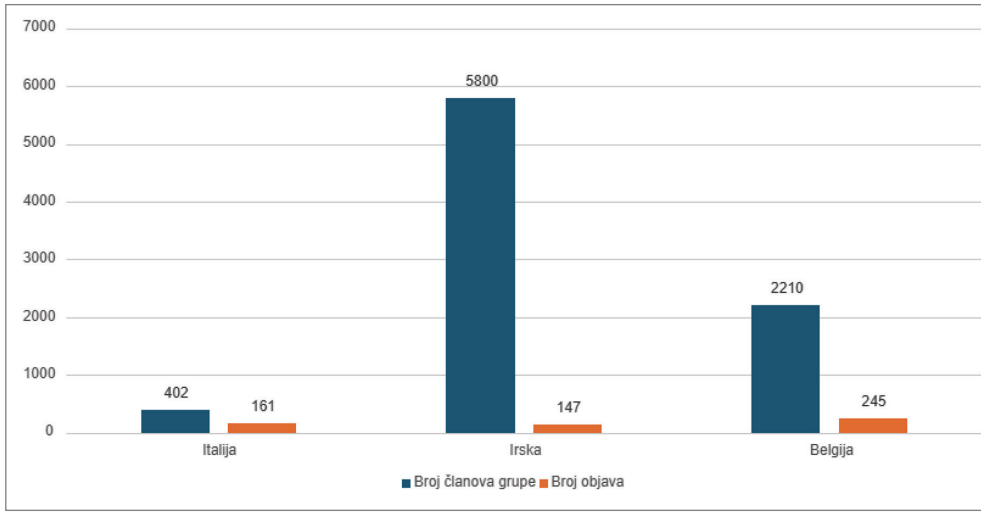

Slika 1. Grafički prikaz usporedbe broja članova i objava u Facebook grupama

Fokus je stavljen na broj objava tijekom šest mjeseci (siječanj–lipanj) kako bi se identificirali trendovi aktivnosti, najaktivniji i najmanje aktivni mjeseci, te kako bi se razumjele razlike u dinamici među grupama. Analiza je provedena na temelju broja objava za svaki mjesec. Ukupan broj objava i prosječan broj objava po mjesecu izračunati su za svaku grupu što je vidljivo na Grafikonu 2. Identificirani su najaktivniji i najmanje aktivni mjeseci kako bi se dobio uvid u sezonske obrasce.

Grupa iz Belgije pokazala je najveći ukupni broj objava (254) i najviši prosječni broj objava po mjesecu (42,33). Najaktivniji mjesec za ovu grupu bio je ožujak, sa 71 objavom, dok je najmanje aktivan mjesec bio lipanj, sa 16 objava. Ovi podaci ukazuju na snažnu dinamiku unutar grupe, osobito u proljetnim mjesecima.

Grupa iz Irske ostvarila je ukupno 141 objavu, s prosječnim mjesečnim brojem od 23,5. Najaktivniji mjesec bio je svibanj, s 34 objave, dok je najmanje aktivan mjesec bio siječanj, s 14 objava. Iako je prosječna aktivnost niža u usporedbi s grupom iz Belgije, grupa pokazuje stabilnu aktivnost tijekom proljeća, s blagim porastom u svibnju.

Grupa iz Italije imala je ukupno 137 objava, s prosječnim mjesečnim brojem od 22,83. Najaktivniji mjesec bio je ožujak, s 32 objave, dok je najmanje aktivan mjesec bio svibanj, s 16 objava. Grupa pokazuje uravnoteženu aktivnost tijekom analiziranog razdoblja, uz blago opadanje u kasnijim mjesecima. Grupa iz Belgije ima znatno veći ukupan i prosječan broj objava u usporedbi s grupama iz Irske i Italije, što može biti rezultat veće uključenosti članica ili specifičnih događaja tijekom promatranog razdoblja. Sezonalnost je također vidljiva, s ožujkom kao najaktivnijim mjesecom u dvjema od triju grupa, što može ukazivati na povezanost aktivnosti s određenim društvenim ili kalendarskim događajima. S druge strane, najmanje aktivni mjeseci razlikuju se među grupama, što sugerira da lokalni faktori, poput godišnjih odmora ili specifičnih interesa članica, mogu imati ulogu u određivanju razine aktivnosti.

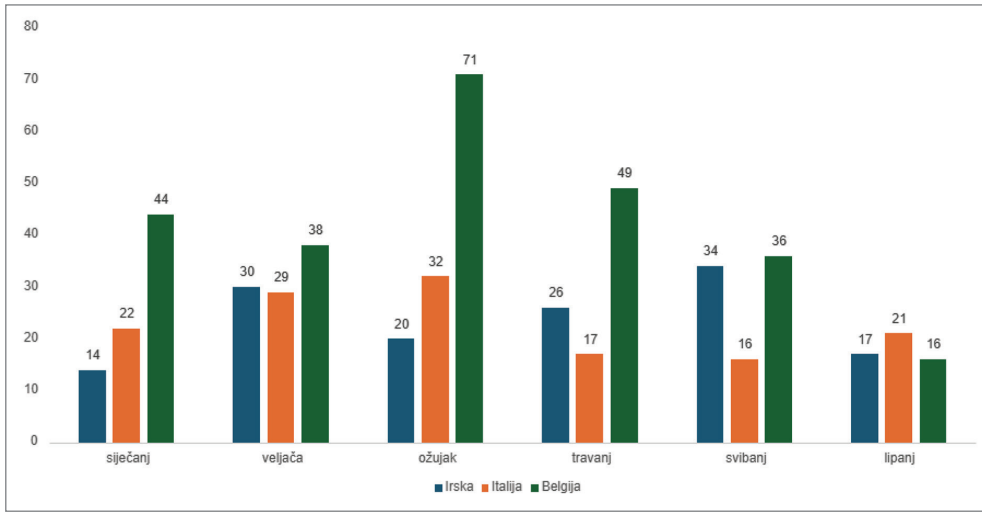

Slika 2. Grafički prikaz objava za Irsku, Italiju i Belgiju po mjesecima

Analiza podataka za Italiju

Analiza podataka za grupu iz Italije pruža uvid u tematske interese i obrasce aktivnosti članica unutar grupe. Grupa je najaktivnija u kategorijama zabavni sadržaj i oglasi za posao, s 23 i 19 objava, što čini značajan udio u ukupnom broju objava. Ove kategorije sugeriraju da članice koriste grupu prvenstveno za razmjenu neformal-

nog sadržaja koji potiče opuštanje i zabavu, kao i za dijeljenje praktičnih informacija vezanih uz zapošljavanje.

Manje zastupljene kategorije uključuju događanja i druženja (16 objava) i prodaju (16 objava). Ove kategorije ukazuju na dodatne potrebe članica, poput povezivanja u lokalnim zajednicama i prodajnih aktivnosti. Međutim, njihova manja zastupljenost u odnosu na zabavni sadržaj i oglase za posao pokazuje da su one sekundarne u smislu prioriteta ili interesa.

Neke kategorije, poput religije ili specifičnih oblika pomoći, nisu zabilježene. Ovo može značiti da članice ove grupe nemaju značajan interes za te teme.

Ukupna dinamika aktivnosti u grupi pokazuje ravnotežu između praktičnih i socijalnih potreba. Dominacija kategorije zabavnog sadržaja naglašava važnost grupe kao prostora za opuštanje i povezivanje članica kroz zajedničke interese, dok značajan udio kategorije oglasi za posao ukazuje na praktičnu dimenziju grupe, posebno korisnu za žene u dijaspori koje traže nove mogućnosti za zapošljavanje.

Analiza podataka za Belgiju

Analiza podataka za grupu iz Belgije pokazuje visoku razinu tematske raznolikosti i aktivnosti članica u usporedbi s ostalim grupama. Najaktivnije kategorije su zabavni sadržaj s 29 objava i oglasi za posao s 21 objavom. Ove dvije kategorije dominiraju grupom, što sugerira da članice koriste ovu zajednicu kao prostor za opuštanje, zabavu i razmjenu korisnih informacija o zaposlenju.

Osim toga, grupa pokazuje značajnu aktivnost u manje uobičajenim temama poput administrativne pomoći (14 objava), kozmetičkih usluga i savjeta (13 objava) i zdravstvene skrbi (10 objava). Ove kategorije odražavaju praktične potrebe članica, poput informacija o osobnoj njezi, administrativnim pitanjima i zdravlju, što je posebno relevantno za žene koje žive u inozemstvu i trebaju lokalnu podršku.

Grupa također obuhvaća teme poput gastronomije i događanja i druženja, što dodatno naglašava njezinu raznolikost. Ove kategorije pokazuju da grupa nije samo prostor za razmjenu ozbiljnih ili praktičnih informacija, već služi i za kulturnu razmjenu i povezivanje članica kroz društvene aktivnosti.

U usporedbi s drugim grupama ističu se širinom tema i relativno visokom razinom aktivnosti unutar manjih kategorija. To može biti rezultat veće uključenosti članica, specifične strukture zajednice ili kulturnih faktora koji potiču razmjenu širokog spektra informacija.

Podaci za Belgiju ukazuju na to da je grupa više od mjesta za zabavu, ona čini sveobuhvatan prostor za podršku, informiranje i društvenu povezanost.

Analiza podataka za Irsku

Analiza podataka za Irsku otkriva obrasce aktivnosti koji naglašavaju praktične i društvene interese članica ove zajednice. Najveći broj objava zabilježen je u kategorijama zabavni sadržaj i oglasi za posao, s 23 i 19 objava. Ove dominantne kategorije sugeriraju da članice koriste grupu prvenstveno za neformalnu interakciju i razmjenu korisnih informacija vezanih uz zapošljavanje. Ovaj obrazac aktivnosti ukazuje na važnost grupe kao mjesta za relaksaciju i praktičnu podršku u svakodnevnom životu.

Kategorija događanja i druženja također bilježi značajan broj objava (16), što ukazuje na želju članica da sudjeluju u lokalnim događanjima. Ovo je posebno relevantno za žene koje žive u Irskoj jer grupa može služiti kao platforma za povezivanje s drugim ženama u zajednici.

Zanimljivo je da se u ovoj grupi pojavljuju manje uobičajene kategorije poput religije (2 objave) i vjerskih blagdana (4 objave). U usporedbi s grupama iz Belgije i Italije grupa pokazuje sličan fokus na zabavu i praktične informacije, ali istovremeno uključuje i manji broj objava o temama koje su povezane s religijskim i društvenim običajima. Ovo može ukazivati na kulturnu raznolikost i specifične potrebe članica koje žive u Irskoj.

Grupa služi kao prostor za razmjenu praktičnih informacija, društveno povezivanje i, u manjoj mjeri, za dijeljenje tema povezanih s kulturnim i religijskim aspektima života.

Grupa iz Irske osnovana je 2014. godine na inicijativu žene koja se doselila u Irsku s obitelji i suočila s nedostatkom praktičnih informacija o prilagodbi u novoj zemlji. U početku su se članice sastajale uživo na kavama, što je omogućilo stvaranje bliskih prijateljstava. Kako je grupa rasla, postalo je očito da postoji potreba za specifičnijim pristupom, stoga su odlučili prihvaćati isključivo žene.

Članice grupe iz Irske često dijele informacije o ključnim izazovima prilagodbe u Irskoj, poput pronalaska ginekologa, administrativnih procedura ili čak nabave hrvatskih proizvoda. Zajednički interesi, poput razmjene recepata za kolače i organizacije lokalnih događanja, dodatno su jačali povezanost unutar grupe. Pritom je naglašena važnost privatnosti jer su žene isticale potrebu za sigurnim prostorom u kojem mogu postavljati pitanja o osjetljivim temama bez straha od osude.

Analiza aktivnosti unutar grupe iz Irske ukazuje na to da su Facebook zajednice odigrale važnu ulogu u olakšavanju integracije žena u dijaspori. Ova specifična grupa pružila je platformu za razmjenu praktičnih savjeta, stvaranje prijateljstava i pronalazak podrške. Primjeri poput zajedničkog organiziranja putovanja, dijeljenja savjeta o zdravstvenim uslugama ili prilagodbe lokalnim običajima naglašavaju kako su članice koristile grupu za prevladavanje osjećaja izolacije.

Zanimljivo je da je grupa odlučila prihvaćati isključivo žene kako bi osigurala sigurno i podražavajuće okruženje. Ova odluka bila je potaknuta negativnim iskustvima u mješovitim grupama, gdje su žene često bile ismijavane zbog svojih pitanja ili su se osjećale nelagodno dijeleći intimne detalje. Takva iskustva dodatno su učvrstila zajednicu, koja danas uključuje članice različitih dobnih skupina i služi kao platforma za razmjenu iskustava o svakodnevnim izazovima i specifičnim potrebama žena koje žive u dijaspori.

Usporedna analiza podatka za Irsku, Belgiju i Italiju

Usporedna analiza aktivnosti ženskih Facebook grupa u Italiji, Belgiji i Irskoj otkriva sličnosti i razlike u obrascima korištenja, tematskim interesima i angažmanu članica. Iako sve tri grupe dijele neke zajedničke teme, poput zabave i oglasa za posao, razlike u raznolikosti i intenzitetu aktivnosti pružaju uvid u specifične potrebe i interese članica svake zajednice.

Grupa iz Italije pokazuje uravnoteženu aktivnost s naglaskom na kategorije zabavni sadržaj (23 objave) i oglasi za posao (19 objava). Ove dominantne kategorije ukazuju na praktične i socijalne potrebe članica. Manje zastupljene kategorije, poput događanja i druženja i prodaje, sugeriraju interes za lokalnu interakciju i razmjenu usluga, iako su te aktivnosti manje prioritetne.

U usporedbi s Italijom grupa iz Belgije pokazuje znatno veću raznolikost i ukupnu aktivnost. Dominiraju zabavni sadržaj (29 objava) i oglasi za posao (21 objava), ali značajan broj objava bilježe i kategorije poput administrativne pomoći (14 objava), kozmetičkih usluga i savjeta (13 objava) i zdravstvene skrbi (10 objava). Ovo ukazuje na širi spektar interesa i potreba članica, uključujući praktične savjete i podršku u svakodnevnom životu.

Grupa iz Irske slična je grupi iz Italije po tematskom fokusu, s najviše objava u kategorijama zabavni sadržaj (23 objave) i oglasi za posao (19 objava). Međutim, dodatne kategorije poput religije (2 objave) i vjerskih blagdana (4 objave) pokazuju prisutnost tema povezanih s kulturnim i religijskim aspektima života, što je manje izraženo u grupama u Italiji i Belgiji.

Sve tri grupe dijele naglasak na zabavni sadržaj i oglase za posao, što ukazuje na opću potrebu za društvenom interakcijom i praktičnim informacijama. Ove kategorije pokazuju da članice koriste grupe kao siguran prostor za opuštanje i podršku.

Razlike se očituju u raznolikosti i intenzitetu aktivnosti. Grupa u Belgiji pokazuje veću raznolikost tema, uključujući specifične kategorije poput kozmetike i zdravstvene skrbi, dok su grupe u Italiji i Irskoj više fokusirane na nekoliko ključnih kategorija. Irska se razlikuje po prisutnosti kategorija vezanih uz religijske i kulturne teme, što

može odražavati specifičnosti lokalne zajednice. Grupa iz Belgije ističe se raznolikošću i intenzitetom aktivnosti, dok grupe u Italiji i Irskoj pokazuju fokus na teme poput zabave i zapošljavanja. Ova analiza naglašava važnost lokalnih konteksta u oblikovanju dinamike i interesa članica, dok opće teme poput zabave i praktičnih informacija ostaju zajedničke svim grupama.

Analiza kategorija

Na temelju podataka o kategorijama objava, mogu se identificirati glavni trendovi i obrasci u vrstama sadržaja koje članice grupa preferiraju. Analiziran je ukupan broj objava u svim trima grupama u razdoblju od 6 mjeseci te iznosi 523 objave. Najzastupljenije objave vezane su uz kategorije događanja i druženja s 9.56 %, oglasi za posao s 8.79 % i zabavni sadržaj s 8.79 %. Ove kategorije predstavljaju srž aktivnosti grupa. Događanja i druženja naglašavaju potrebu članica za društvenim povezivanjem i organizacijom zajedničkih aktivnosti. Oglasi za posao i zabavni sadržaj ukazuju na praktične potrebe i želju za opuštanjem kroz neformalnu interakciju. Ove tri kategorije čine gotovo trećinu svih objava u analiziranim grupama (27.14 %). Događanja i druženja naglašavaju potrebu za povezivanjem i društvenim aktivnostima, što odražava važnost grupe kao platforme za organizaciju i sudjelovanje u događajima. Oglasi za posao naglašavaju praktičnu potreba za razmjenom informacija o zapošljavanju što čini ovu kategoriju ključnim resursom za članice koje traže poslove. Kategorija zabavni sadržaj predstavlja prostor za opuštanje i uživanje, što je općenito privlačno svim članicama.

U Tablici 1. može se vidjeti popis s najzastupljenijim kategorijama.

Tablica 1. Popis najzastupljenijih kategorija objava u Facebook grupama

Kategorija	**Objave**
Događanja i druženja	9.56 % (50 objava)
Oglasi za posao	8.79 % (46 objava)
Zabavni sadržaj	8.79 % (46 objava)
Prodaja	8.41 % (44 objava)
Kozmetičke usluge i savjeti	5.74 % (30 objava)
Motivacijske poruke	5.74 % (30 objava)
Administrativna pomoć	4.02 % (21 objava)
Zdravstvena skrb	4.02 % (21 objava)
Podrška i savjeti	3.83% (20 objava)
Reklamni sadržaj	3.83 % (20 objava)

Kategorije poput prodaje (8.41 %), kozmetičkih usluga i savjeta (5.74 %) i motivacijskih poruka (5.74 %) čine sljedeću grupu po zastupljenosti. One odražavaju različite potrebe članica za razmjenu roba i usluga unutar zajednice, fokus stavljaju na osobnu njegu, što je često prioritet za mnoge članice te odražavaju potrebu za psihološkom podrškom i inspiracijom.

Kategorije poput administrativne pomoći (4.02 %), zdravstvene skrbi (4.02 %), podrške i savjeta (3.83 %) i reklamnog sadržaja (3.83 %) također imaju značajan udio. Ove kategorije ukazuju na specifične, ali manje opće potrebe, što pokazuje važnost praktičnih informacija za rješavanje administrativnih i zdravstvenih pitanja, osobito u dijaspori te odražavaju potrebu za međusobnom pomoći u različitim situacijama.

Manje zastupljene kategorije, poput humanitarnih akcija (1.72 %), blagdana i putovanja (1.34 % svaka), te specifične teme poput usluga prevoditelja ili financijskih savjeta, ukazuju na posebne interese manjeg broja članica grupe. Iako su ove kategorije manje popularne, njihova prisutnost naglašava raznolikost interesa unutar zajednice.

Društvene aktivnosti dominiraju nad specifičnijim potrebama poput zdravstvene skrbi ili administrativne pomoći. Praktične informacije poput oglasa za posao gotovo su jednako važne kao i opuštajuće teme poput zabavnog sadržaja. Specifične kategorije, poput humanitarnih akcija ili usluga prijevoza, iako manje zastupljene, pokazuju ciljane interese manjeg broja članica.

RASPRAVA

Analiza podataka iz privatnih Facebook grupa pokazala je da se žene aktivno uključuju u društvene mreže koristeći ih za dijeljenje svojih iskustava, pružanje savjeta i emocionalne podrške drugim ženama, te se koristi za oglašavanje poslovanja, dijeljenje prilika za zaposlenje, organiziranje kulturnih i društvenih događaja, dijeljenje savjeta i iskustva o vizama, državljanstvu, smještaju, poslu i drugim praktičnim pitanjima vezanim za život u zemlji domaćina čime društvene mreže pružaju multimodalni i dijaloški sustav koji nadilazi vremenske i prostorne prepreke, potičući povezanost migranata s njihovim domovinama i zemljama domaćinima (Mapelli, 2019).

Ovo istraživanje pokazalo je da Facebook grupe djeluju kao prostori gdje članice mogu pronaći ključne informacije o prilagodbi životu u zemljama domaćinima, gdje članice dijele svoja iskustva i savjete o temama poput snalaženja u administracijskim procedurama, pristupu uslugama, ali isto tako pružaju prijateljsku i podražavajuću atmosferu koja pomaže u ublažavanju osjećaja izolacije i usamljenosti (Zitieren, Yelenevskaya, 2024).

Najveći izazovi s kojima se suočavaju migrantice, poput prilagodbe lokalnim običajima i administrativnim procedurama, uspješno su adresirani kroz *online* zajednice (Dekker & Engbersen, 2014). Primjeri poput grupe iz Irske, gdje su članice dijelile savjete o pronalasku ginekologa ili prilagodbi prehrambenim navikama, potvrđuju važnost ovakvih platformi. Slični obrasci primijećeni su i u grupama iz Belgije i Italije, gdje su teme poput kozmetičkih usluga i društvenih događanja također imale visoku razinu angažmana članica. Istraživanje je potvrdilo da ženama društvene mreže pružaju prostor za izražavanje vlastitih mišljenja, stvaranje tematskih grupa i kupovinu (Laskowska, 2012; Chmielewska, Kondrat, 2023).

Posebno je značajna rodna perspektiva unutar ovih grupa, gdje je odluka o prihvaćanju isključivo žena, kao što je vidljivo na primjeru iz Irske, omogućila stvaranje sigurnog okruženja za raspravu o osjetljivim temama. Istraživanje potvrđuje da je odluka o prihvaćaju isključivo žene proizašla iz potrebe za stvaranjem sigurnog prostora bez osuđivanja ili ismijavanja, što su članice prepoznale kao ključan faktor za dijeljenje intimnih pitanja i osjetljivih tema. Ovo je dodatno doprinijelo osjećaju pripadnosti i povjerenja među članicama, osnažujući ih u suočavanju s izazovima migracije (Yelenevskaya, 2024). Ovaj model omogućio je stvaranje snažnih socijalnih veza između članicama, koje su često rezultirale dugotrajnim prijateljstvima, pa čak i zajedničkim aktivnostima uživo.

Najvažnije tehnološke pogodnosti Facebook grupa su njihove značajke privatnosti, sveprisutnost i sposobnost da okupe velik broj članova čime se unapređuje sustav pomoći koju obično pružaju obitelj i zajednica, dok značajke privatnosti pružaju članovima osjećaj sigurnosti, stvarajući siguran prostor za komunikaciju kako bi mogli dijeliti osobne teme i tražiti savjete o osjetljivim pitanjima koje inače dijele samo s obitelji i bliskim prijateljima (Navalta, 2022), što je prikazano na primjeru iz Irske.

Rezultati ovog istraživanja potvrđuju kako Facebook grupe imaju važnu ulogu u integraciji migrantica, omogućujući im socijalnu i praktičnu podršku u novim sredinama. Ovakve zajednice ne samo da potiču osjećaj pripadnosti i sigurnosti, već i služe kao ključni resurs za olakšavanje svakodnevnih izazova, naglašavajući važnost društvenih mreža u modernim migracijskim procesima.

Ograničenja ovog istraživanja proizlaze iz nekoliko aspekata vezanih uz metodologiju, odabir uzorka i kontekst istraživanja. Prvo, istraživanje je provedeno na ograničenom broju privatnih Facebook grupa koje okupljaju žene iz Hrvatske u dijaspori. Samo četiri grupe od sedam identificiranih odobrile su pristup za analizu, što sužava opseg podataka i potencijalno ograničava generalizaciju rezultata. Osim toga, ove grupe predstavljaju specifične zajednice u Irskoj, Belgiji i Italiji, što znači da rezultati možda nisu reprezentativni za žene migrante u drugim zemljama ili za širi kontekst migracijskih iskustava. Metodološki, istraživanje se oslanjalo na analizu sadržaja

objava i intervjue s ograničenim brojem sudionica. Iako ova metodologija pruža kvalitetan uvid u teme i obrasce aktivnosti, ona ne može pružiti potpuni uvid u osobne perspektive i motivacije članica.

Buduća istraživanje mogla bi se proširiti na druge digitalne platforme, poput WhatsAppa ili profesionalnih mreža poput LinkedIna, kako bi se steklo šire razumijevanje o obrascima *online* komunikacije i podrške među ženama migrantima. Različite platforme možda zadovoljavaju specifične potrebe, poput profesionalnog umrežavanja ili svakodnevne komunikacije te bi usporedba mogla pokazati razlike u njihovoj učinkovitosti. Tehnološki razvoj otvara mogućnosti za istraživanje utjecaja novih tehnologija, poput umjetne inteligencije i virtualne stvarnosti, na buduće online zajednice žena migranata. Važno je istražiti kako ove zajednice pomažu ženama u oblikovanju i izražavanju identiteta, osobito kroz razmjenu priča i iskustava povezanih s migracijom.

ZAKLJUČAK

Istraživanje provedeno na privatnim Facebook grupama koje okupljaju žene iz Hrvatske u inozemstvu, dalo je odgovore na istraživačka pitanja o obrascima komunikacije, dominantnim temama i ulozi ovih zajednica u pružanju podrške članicama.

Prvo istraživačko pitanje bavilo se najzastupljenijim temama i kategorijama u *online* komunikaciji (1). Analiza je pokazala da su najčešće objave bile povezane sa zabavnim sadržajem, oglasima za posao, događanjima i druženjima te prodajom. Ove teme ukazuju na to da su grupe istovremeno mjesto za neformalnu interakciju, razmjenu korisnih informacija i društvenu povezanost. Također, prisutne su bile objave vezane uz administrativnu pomoć, zdravstvenu skrb i kozmetičke usluge, što pokazuje praktičnu ulogu grupa u svakodnevnom životu članica.

Drugo istraživačko pitanje odnosilo se na to pružaju li ove grupe podršku ženama koje žive izvan Hrvatske i na koji način (2). Rezultati su potvrdili da grupe djeluju kao važni izvori informacija i emocionalne podrške, pomažući ženama u snalaženju u novoj sredini. Kroz dijeljenje iskustava, savjeta o administrativnim procedurama, zapošljavanju i zdravstvu, članice su mogle dobiti relevantne informacije i osjećaj zajedništva. Posebno je naglašena važnost sigurnog okruženja, gdje žene mogu otvoreno raspravljati o osjetljivim temama bez straha od osude.

Treće istraživačko pitanje analiziralo je razlike u sadržaju objava među grupama iz Italije, Irske i Belgije (3). Rezultati su pokazali da, iako sve grupe dijele slične glavne teme, postoje određene specifičnosti. Grupa iz Belgije imala je najraznovrsnije teme i najveći broj objava, dok su u Irskoj i Italiji dominirali oglasi za posao i zabavni sadr-

žaj. Grupa iz Irske se isticala i po većem broju objava vezanih uz religijske i kulturne teme, što može ukazivati na specifičnosti lokalne zajednice.

Četvrto istraživačko pitanje bavilo se razlikama u aktivnostima žena u različitim grupama (4). Pokazalo se da su manje i novije grupe imale veću razinu angažmana po članu, dok su veće i starije grupe imale širu bazu članica, ali s manjim brojem aktivnih sudionica. Na primjer, grupa iz Italije, iako manja, pokazivala je visoku razinu aktivnosti, dok je grupa iz Irske imala najveći broj članica, ali relativno nizak omjer objava po članu.

Peto istraživačko pitanje ispitivalo je koje su vrste sadržaja najpopularnije u različitim kategorijama objava (5). Pokazalo se da su događanja i druženja, oglasi za posao i zabavni sadržaj bile najčešće objavljivane teme, dok su administrativna pomoć, zdravstvena skrb i podrška imale manji, ali značajan udio. Ovo potvrđuje da su članice koristile grupe ne samo za praktične savjete, već i za povezivanje s drugima, što je bitno za njihovu integraciju u novu zajednicu, ali i održavanje veza sa zemljom iseljenja.

LITERATURA

Baran, D. M. (2018). Narratives of migration on Facebook: Belonging and identity among former fellow refugees. *Language in Society*, *47*(2), 245–268.

Calvo, A., Aurrekoetxea-Casaus, M. & Borrajo, E. Virtual Ethnography of Female Migrants: a WhatsApp Group as a Support Tool During Their Migration Process. *Int. Migration & Integration* 25, 553–571 (2024). https://doi.org/10.1007/s12134-023-01088-8

Chmielewska, A., & Kondrat, M. (2023). Gender-based analysis of social media popularity. *Kobieta i*, 49.

DataReportal. (2024). *Digital 2024: Croatia*. Retrieved from https://datareportal.com/reports/digital-2024-croatia

Dekker, R., & Engbersen, G. (2014). How social media transform migrant networks and facilitate migration. *Global Networks*, *14*(4), 401–418.

European Commission. (2023). *Special Eurobarometer 3153*. Flash Eurobarometer Media & News Survey 2023. Retrieved from https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3153

Gręb osz, M., Siuda, D., & Szymański, G. (2016). *Social media marketing*. Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej.

Imani Giglou, R., Buiter, A., Borowski, M., Joris, W., d'Haenens, L. (2022). Understanding the Role of Social Media on the Road to Social Inclusion: The Case of Syrian Refugees in Belgium. In: Tsatsou, P. (eds) Vulnerable People and Digital Inclusion. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-94122-2_5

Kaplan, A.M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons, 53*(1), 59–68.

Komito, L., & Bates, J. (2011). Migrants' information practices and use of social media in Ireland: networks and community. In *Proceedings of the 2011 iConference* (pp. 289-295).

Lamberti, M., & Theus, M. (2016). Media społecznościowe w polskich bibliotekach, archiwach i muzeach. *Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Biblioteka Uniwersytecka*.

Laskowska M. (2012), Naprawdę jaka jesteś? Aktywność kobiet w social mediach na wybranych przykładach, in: Media audiowizualne wobec wyzwań współczesnego społeczeństwa, eds.

Mapelli, G. (2019). The identity construction of migrants on Facebook. *Languages*, *4*(3), 52.

Parlamento europeo. Directorate-General for Internal Policies of the Union, Park, K., Ging, D., Murphy, S., & McGrath, C. (2023). *The impact of the use of social media on women and girls*. European Parliament. Dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses

Song, J., Corcoran, J. & Zahnow, R. The Resettlement Journey: Understanding The Role of Social Connectedness on Well-being and Life Satisfaction among (Im) migrants and Refugees: A Systematic Review. *J. Racial and Ethnic Health Disparities* (2024). https://doi.org/10.1007/s40615-024-02036-7

Statista. (2024). *Market share of the most popular social media websites in Croatia*. Retrieved from https://www.statista.com/statistics/1165941/market-share-of-the-most-popular-social-media-websites-in-croatia

Zitieren des Artikels: Yelenevskaya, Maria (2024): "Girls, you know everything …": Russophone female immigrant groups on Facebook as spaces of solidarity and facilitators of integration, Slavic Language Education 4/2024, S. 94–113, DOI: https://doi.org/10.18452/28710.

Gender perspective in online communication discourse analysis in facebook groups of women abroad

ABSTRACT

The article explores the gender perspective in online communication, focusing on private Facebook groups that bring together Croatian women in the diaspora. Social networks, as a key tool for maintaining social connections, have proven essential for migrants adapting to a new life abroad. The research covers private groups from Ireland, Italy, and Belgium, analyzing posts and activities of their members over a six-month period. The aim was to identify dominant themes, activity patterns, and the ways these communities provide support to their members.

Social networks play an important role today in creating online communities that gather people with diverse interests, acting as platforms for assistance and support. A report by the United Nations Department of Economic and Social Affairs, titled "Women and International Migration," emphasizes the need for a deeper understanding of the situation of migrant women to formulate policies that promote their equality and protect their welfare. This study analyzes discourse in social media groups intended for Croatian women abroad.

The research questions focus on understanding the communication patterns and dominant topics within these communities. The study particularly examines how these groups support their members through the sharing of practical information, fostering social connections, and facilitating adaptation to a new environment.

Keywords: *social networks, migration, online communication, women, Facebook*

dr. sc. Ivan Balabanić
Institut za istraživanje migracija
ivan.balabanic@imin.hr

UDK: 316
Izvorni znanstveni rad

Nezadovoljstvo mladih društvenim, političkim i gospodarskim uređenjem kao potisni faktor iseljavanja iz Hrvatske

SAŽETAK

U radu se prezentiraju rezultati anketnog istraživanja o nezadovoljstvu mladih društvenim, političkim i gospodarskim uređenjem Hrvatske, provedenog online metodom na uzorku od 1038 mladih u dobi od 18 do 29 godina, u razdoblju od listopada do prosinca 2021. Cilj istraživanja bio je utvrditi razinu zadovoljstva mladih društvenim, političkim i gospodarskim aspektima života te identificirati potisne faktore koji utječu na iseljavanje. Rezultati pokazuju da 28,9 % mladih često ili stalno razmišlja o iseljavanju, dok 43,3 % povremeno razmatra ovu opciju. Većina mladih smatra da su plaće preniske za životni standard (80 %), rad previše oporezovan (72 %), a gospodarstvo bez razvojne perspektive (67 %). Nepotizam kao svakodnevicu prepoznaje 85 % ispitanika, dok je 77 % razočarano političkom vlašću. Statistički značajne razlike između mladih koji razmišljaju o iseljavanju i onih koji ne razmišljaju, utvrđene su u percepciji obrazovanja, političke vlasti i nepotizma. Iako su razlike značajne, Cohenov d ukazuje na slab do umjeren učinak, što znači da ovi čimbenici nemaju izravni snažni učinak na odluku za iseljavanje, nego vjerojatno djeluju kumulativno s nizom drugih faktora, u poticanju iseljavanja. Preporučuje se da buduća istraživanja detaljnije operacionaliziraju čimbenike poput obrazovanja, gospodarskih, političkih i ekonomskih prilika ,te uključe osobne i obiteljske faktore kako bi se preciznije identificirali ključni razlozi iseljavanja.

Ključne riječi: *mladi, iseljavanje, Mreža 2050 – Demografija, od izazova do odgovora, anketno istraživanje, percepcija društvene okoline*

UVOD

Hrvatska se i prije recentnog vala iseljavanja, koji se značajno povećao ulaskom Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine, smatrala državom s velikim valovima iseljavanja. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, u 2023. godini, iz Hrvatske se iselilo ukupno 39.218 osoba (DZS, 2024). Radi se o nastavku trenda koji je prisutan kroz cijelo drugo desetljeće 21. stoljeća. U razdoblju od 2011. do 2022. godine iz Hrvatske se iselilo 329.268 osoba (Pokos i Turk, 2022). Ipak, iz podataka Državnog zavoda za statistiku ne mogu se u potpunosti doznati pravi razmjeri iseljavanja iz Hrvatske jer mnogi građani koji isele ne odjavljuju svoje prebivalište u Hrvatskoj (Pokos, 2017) premda su prema Zakonu o prebivalištu to dužni učiniti. U odnosu na ukupan broj stanovnika pojedinih županija najviše ljudi se iselilo iz Požeško-slavonske, Vukovarsko-srijemske, Sisačko-moslavačke, Ličko-senjske, Brodsko-posavske i Virovitičko-podravske županije (Župarić-Iljić, 2016). Navedeno iseljavanje iz regija istočne Hrvatske novitet je ovog vala iseljavanja jer se ljudi uglavnom u prošlosti nisu iseljavali iz tih područja. Kako vidimo iz podataka Državnog zavoda za statistiku, iseljavanje se i dalje nastavlja, a Božić i Burić (2005) procijenili su da je ukupni migracijski potencijal Hrvatske 460.000 osoba starijih od četrnaest godina. Hrvatska je tradicionalno bila prostor iseljavanja, a emigracija, vođena prvenstveno ekonomskim i političkim motivima, uvelike je poprimila trajna obilježja kroz sva povijesna razdoblja (Župarić-Iljić, 2016). Nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine, započeo je novi, masovniji val iseljavanja, poglavito u države članice Europske unije. Najveći broj građana Hrvatske odlazi u tradicionalna imigrantska odredišta kao što su Njemačka, Austrija, Švicarska i Italija, ali s vremenom su aktualna postala i nova odredišta poput Irske, skandinavskih država i Velike Britanije. Najveći broj hrvatskih iseljenika odlazi u Njemačku. Tako je 2016. godine čak 71,2 posto ukupnog broja iseljenih stanovnika Hrvatske kao svoj novi dom odabralo upravo Njemačku (Pokos, 2017). Jurić (2018) navodi da je Njemačka primorana svake godine uvesti minimalno 500.000 radnika kako bi održala tržište rada i funkcionalan mirovinski sustav. Stoga se može očekivati da će Njemačka i u budućnosti naglašavati svoje privlačne faktore kako bi privukla što veći broj kvalitetne inozemne radne snage. Privlačni faktori u teoriji migracija odnose se na pozitivne uvjete i prilike u području odredišta koje motiviraju ljude na preseljenje. Ti faktori mogu uključivati bolje ekonomske mogućnosti, dostupnost poslova, bolji životni standard, političku stabilnost, kvalitetno obrazovanje, zdravstvenu skrb i druge prednosti koje čine područje odredišta privlačnim za migrante (Lee, 1966). S druge strane, potisni faktori u teoriji migracija odnose se na nepovoljne uvjete i okolnosti u području podrijetla koje potiču ljude na odlazak. Ti faktori uključuju ekonomske, političke, društvene i ekološke nepogodnosti, poput siromaštva, političke represije, prirodnih katastrofa ili nedostatka mogućnosti za obrazovanje i zaposlenje (Lee, 1966).

Premda kratkoročno iseljavanje smanjuje opću stopu nezaposlenosti i dovodi do velikog priljeva financija kroz doznake iz inozemstva, radi se o izrazito štetnom procesu koji uzrokuje nestabilnosti na tržištu rada, zamjenu stanovništva inozemnom radnom snagom te destabilizaciju zdravstvenog i mirovinskog sustava.

Posebno je zabrinjavajuće što u recentnom valu iseljavanja, u 21. stoljeću, najčešće iseljavaju mladi građani Hrvatske do 40 godina starosti. To ne čudi jer, kako su ustanovili Božić i Burić (2005), mlade osobe najlakše mogu kapitalizirati novo mjesto boravka i rada u inozemstvu. Također, mladi imaju specifičnosti koje ih čine najboljim kandidatima za iseljavanje: tek su na početcima karijere, pred sobom imaju čitav radni vijek, posjeduju znanja korisna na tržištu, uglavnom poznaju strane jezike te najčešće nemaju obiteljske obveze.

Jurić (2018) ističe da, za razliku od prijašnjih iseljavanja, glavninu iseljenih čine obrazovani mladi ljudi te smatra da je njihov odlazak dvostruki gubitak, jer se s jedne strane smanjuje demografski potencijal, a s druge slabi razina profesionalizma, koja bi mogla usmjeriti Hrvatsku prema modernijem i kvalitetnijem razvoju. Također, Jurić (2024) navodi da mladi ljudi koji iseljavaju često spadaju među najambicioznije pojedince, spremne preuzeti rizik, i čine najdinamičniji dio radne snage, što znači da su ti pojedinci sposobni za poduzetničke aktivnosti i društvene inovacije.

Uvriježeno je mišljenje da se ljudi iz Hrvatske iseljavaju uglavnom iz financijskih razloga. Ljudi se ne mire s pukim preživljavanjem i zadovoljenjem osnovnih potreba, već ih pokreće želja i nada da će odlaskom u bogatiju državu ostvariti bolji životni standard (Peračković i Rihtar, 2016).

Međutim, recentna istraživanja upozoravaju da financijski razlozi nisu jedini uzrok iseljavanja iz Hrvatske. Jurić (2018), koji je istraživao stavove i mišljenja hrvatskih iseljenika u Njemačkoj, ustanovio je da glavni motivi iseljavanja nisu ekonomski, već da iseljenici smatraju da u Hrvatskoj nisu institucionalizirane vrijednosti radne etike i poštenja. Prema Jurićevim (2018) rezultatima hrvatski iseljenici smatraju da se hrvatsko društvo moralno slomilo. Adamović i Potočnik (2022) navode da je korupcija u vlasti u proteklom desetljeću bila jedan od glavnih razloga iseljavanja te da je široko rasprostranjena korupcija u hrvatskom društvu ključan potisni faktor iseljavanja. Nadalje, mladi potencijalni migranti često ne vjeruju da će svoj profesionalni razvoj i status moći ostvariti ili poboljšati u Hrvatskoj.

Za potvrdu ove teze Adamović i Potočnik (2022) proveli su regresijsku analizu koja je pokazala da su dob, stupanj obrazovanja, tip naselja, pogled na budućnost hrvatskog društva i nezadovoljstvo stanjem demokracije u Hrvatskoj statistički značajni prediktori želje za iseljavanjem. Ispitanici koji pesimistično vide budućnost Hrvatske pokazali su veću vjerojatnost namjere za odlaskom, a veća vjerojatnost odlaska povezana je s negativnim stavom prema stanju demokracije u zemlji.

Osim navedenog, važno je sagledati i poduzetničku klimu u zemlji. Kako su ustanovili Sanfey i Milatović (2018), manjak poduzetničke klime može motivirati mlade za odlazak u inozemstvo. Autori se prvenstveno osvrću na nisku poduzetničku inicijativu mladih u državama jugoistočne Europe i Zapadnog Balkana, s naglaskom na ograničene mogućnosti pokretanja privatnog posla i ulaska u svijet poduzetništva. Nadalje, Župarić-Iljić (2016) ističe visoku razinu mita i korupcije na različitim razinama vlasti, sporost i nesređenost pravosuđa, opći demografski deficit, manjak političke kulture, oštru političko-ideološku polariziranost te slaba ljudska prava kao važne faktore koji pridonose odluci mladih ljudi da se isele iz Hrvatske. U svojem radu Župarić-Iljić (2016) navodi primjer iseljavanja liječnika iz Hrvatske te ističe kako je čak 80 posto liječnika koji su se iselili iz Hrvatske u trenutku iseljavanja bilo zaposleno. Iz toga zaključuje kako nezaposlenost nije najvažniji čimbenik pri odluci o odlasku iz države u inozemstvo, nego da to mogu biti i drugi privlačni faktori poput boljih radnih i profesionalnih uvjeta, mogućnosti napredovanja te ostali psihološki čimbenici.

Osim financijskih te općedruštvenih i političkih potisnih faktora za iseljavanje, treba svakako spomenuti još jedan važan potisni faktor prisutan u Hrvatskoj. Kako navodi Jurić (2018), u Hrvatskoj su prisutni i strukturni razlozi iseljavanja koji proizlaze iz modela centralizacije gospodarstva i neravnomjernog razmještaja stanovništva, što je ostalo iz razdoblja Jugoslavije. Prema Juriću, u Hrvatskoj je izostalo jačanje gradova srednje veličine, što je dovelo do slabljenja određenih hrvatskih regija nauštrb centralizacije prema većim gradskim središtima, prvenstveno Zagrebu. Zbog toga su mnoge hrvatske regije ostale prepuštene same sebi te nisu mogle postići dovoljnu razinu gospodarskog i kulturnog razvoja koji bi zadržao mlade ljude i njihove obitelji.

Ružić i sur. (2023) prenose rezultate istraživanja koje je provela agencija Promocija Plus. U navedenom istraživanju 60 posto iseljenika izjavilo je da su njihovi razlozi za iseljavanje vezani uz opću društvenu klimu (nezadovoljstvo vladom, političkim strankama, nepotizam, preveliki naglasak u javnoj sferi na ratove iz prošlosti, primitivno ponašanje, nacionalizam, naglasak na ratne veterane i slično). Također, u istom istraživanju 22 posto ispitanika navelo je osobne razloge (njihova obitelj nema perspektivu, ne vrednuje se njihov rad, nitko ne vrednuje njihove vještine, blokirani bankovni računi, prevelika kreditna zaduženost, nemogućnost pokretanja privatnog posla i slično). Nadalje, Ružić i sur. (2023) u svojem radu navode da je oko 50 posto ispitanika izrazilo negativnu percepciju o budućnosti Hrvatske, a samo 11,5 % pozitivnu. Također, u istom istraživanju 42 posto ispitanika izjavilo je da nema želju vratiti se u Hrvatsku, a 21 posto ih je izjavilo da se žele vratiti kao umirovljenici. Iseljavanje iz Hrvatske svakako je aktualna tema, a prikaz dosadašnjih istraživanja provedenih u Hrvatskoj ukazuje na složenost fenomena iseljavanja. Aktualna politička vlast razloge iseljavanja vidi prvenstveno u želji pojedinih građana Hrvatske da u što kraćem roku poboljšaju svoju financijsku situaciju, a samo iseljavanje smatra uobi-

čajenim procesom kroz koji su prošle nove članice Europske unije iz istočne Europe (Tportal.hr, 2020).

Kako smo vidjeli iz prethodnog teksta, neki autori (Adamović i Potočnik, 2022) naglašavaju široko rasprostranjenu korupciju u hrvatskom društvu kao ključan potisni faktor iseljavanja. Također, Župarić-Iljić (2016) ističe visoku razinu mita i korupcije na različitim razinama vlasti, sporost i neuređenost pravosuđa, opći demografski deficit, manjak političke kulture, oštru političko-ideološku polariziranost te slaba ljudska prava kao važne čimbenike koji pridonose odluci ljudi da se isele iz Hrvatske. Jurić (2018), koji je istraživao stavove i mišljenja hrvatskih iseljenika u Njemačkoj, ustanovio je da glavni motivi iseljavanja nisu ekonomski, već da iseljenici smatraju kako u Hrvatskoj nisu institucionalizirane vrijednosti radne etike i poštenja.

Ovo istraživanje predstavlja nastavak dosadašnjih istraživanja i teorijskih pretpostavki o mogućim potisnim faktorima iseljavanja iz Hrvatske, sa specifičnim naglaskom na odnos između želje za iseljavanjem i zadovoljstva, odnosno nezadovoljstva, s političkom, gospodarskom i društvenom situacijom u hrvatskom društvu. Istraživanjem je obuhvaćena mlađa populacija od 18 do 29 godina, od kojih se većina još uvijek školuje ili studira. Na temelju navedenog, glavni cilj istraživanja bio je ustanoviti percepciju mladih o društvenim, političkim i gospodarskim uređenjem hrvatskog društva te razmotriti eventualno nezadovoljstvo društvenom okolinom kao potisnim faktorom za iseljavanje iz Hrvatske. Glavni cilj istraživanja specificiran je kroz nekoliko istraživačkih problema: ispitivanje zadovoljstva mladih političkim strukturama, gospodarskom politikom, životnim standardom, razvojem hrvatskih regija i mogućnostima školovanja u Hrvatskoj; utvrđivanje njihovih mišljenja o razini korupcije i nepotizma te zadovoljstva s pozicijom mladih u hrvatskom društvu. Također, istraživanjem se nastojala utvrditi razlika u želji za iseljavanjem mladih s obzirom na razinu njihova zadovoljstva s društvenim, političkim i gospodarskim uređenjem države.

Svrha istraživanja je pružiti uvid u razinu zadovoljstva mladih društvenim, političkim i gospodarskim aspektima hrvatskog društva te razumjeti potencijalne potisne faktore koji utječu na njihovu odluku o iseljavanju. Istraživanje nastoji ponuditi znanstveno utemeljene informacije koje mogu poslužiti kao temelj za oblikovanje politika i mjera usmjerenih na povećanje zadovoljstva mladih te smanjenje njihovih migracijskih aspiracija.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U radu prikazujemo i analiziramo rezultate anketnog istraživanja provedenog u razdoblju od listopada do prosinca 2021. godine u sklopu projekta *Mreža 2050 – Demografija, od izazova do odgovora*. Istraživanje je odobreno od strane Etičkog povjerenstva Instituta za istraživanje migracija. Anketno istraživanje provedeno je *online*

metodom, tj. stavljanjem poveznice na anketni upitnik u grupe na društvenim mrežama koje posjećuju mlađi građani. Ukupno je prikupljeno 1038 odgovora mladih u dobi od 18 do 29 godina. Uzorak je prigodni i prilikom interpretacije i poopćavanje rezultata, tj. statistika s uzoraka na parametre populacije, treba rezultate uzeti s rezervom. Izbor jedinica uzorka neprobabilističkim putem zasigurno predstavlja nedostatak ovog istraživanja, posebno s obzirom na to da broj ispitanika iz pojedine županije, prema spolu i radnom statusu nije reprezentativan u odnosu na strukturu populacije. U Tablici 1. i Grafikonima 1. i 2. prikazan je realizirani uzorak prema sociodemografskim osobinama ispitanika, uključujući spol, županiju prebivališta i radni status ispitanika.

Tablica 1. Struktura uzorka prema spolu (n=1038)

Spol	%
Muški	38,1
Ženski	62,2
Ukupno	100,0

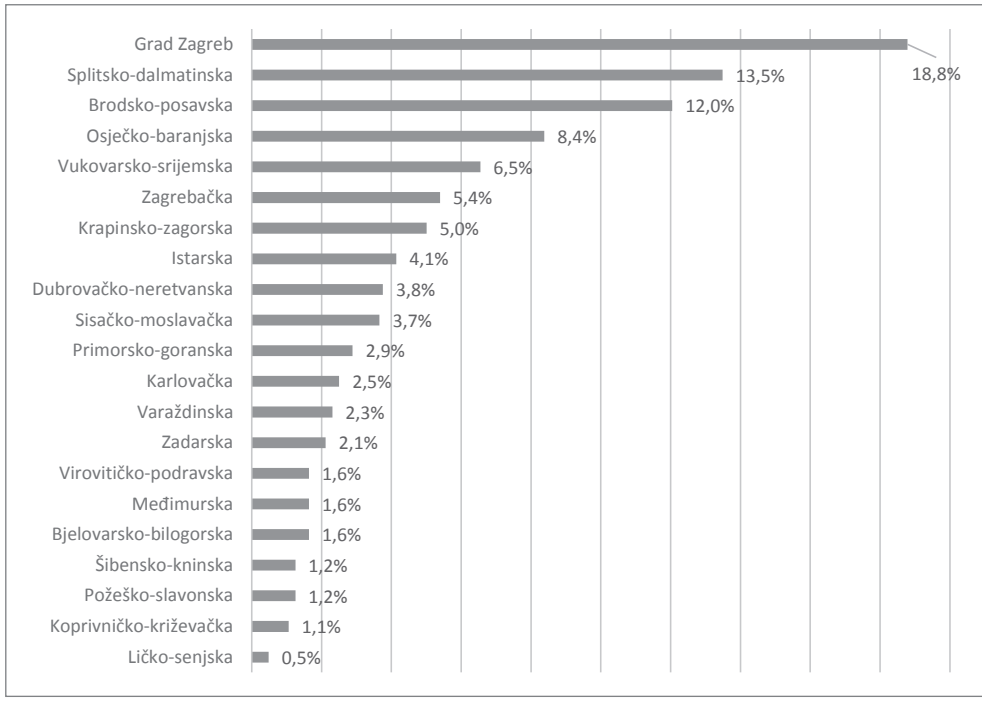

Grafikon 1. Struktura uzorka prema županijama (n=1038)

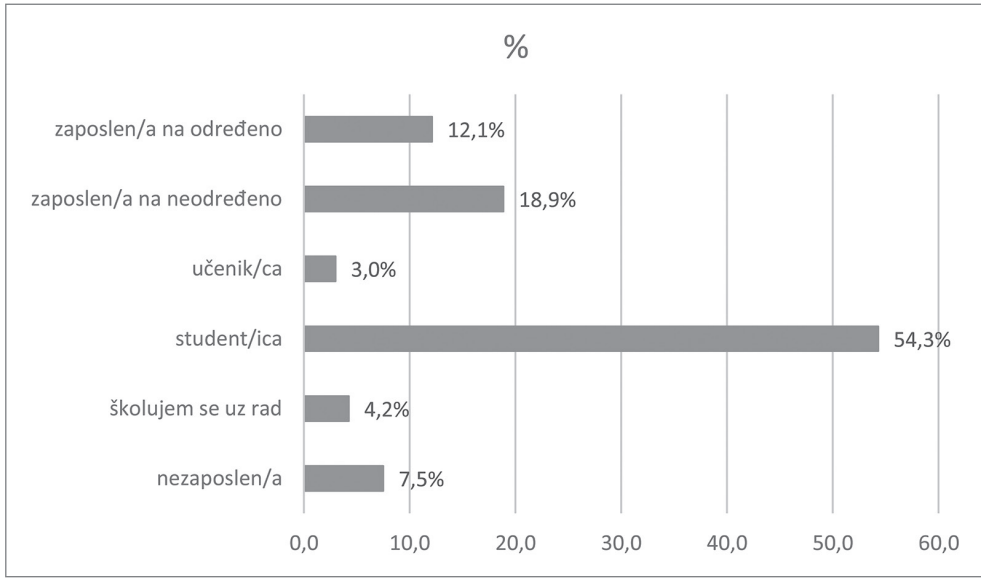

Grafikon 2. Radni status ispitanika (n=1038)

Anketni upitnik sadržavao je ukupno 76 varijabli, odnosno pitanja. Za potrebe ovog rada analizirano je 12 varijabli: spol, županija prebivališta, namjera mladih za preseljenje iz Hrvatske te devet tvrdnji vezanih uz mišljenje mladih o društvenoj, političkoj i gospodarskoj situaciji u Republici Hrvatskoj. Postavljene tvrdnje nisu dio šireg upitnika ili instrumenta kojim se mjeri određeni konstrukt, nego je svaka tvrdnja postavljena zasebno i mjeri određenim aspekt društvenog, političkog ili gospodarskog života. Tvrdnje su konstruirane od strane autora anketnog istraživanja, a temeljem teorijskih i empirijskih spoznaja o predmetu istraživanja. Rezultati su analizirani deskriptivno, ali i kroz komparaciju dviju skupina ispitanika. Prvu skupinu čine ispitanici koji uopće ne razmišljaju o preseljenju ili to čine povremeno, a drugu skupinu čine ispitanici koji o preseljenju razmišljaju često ili stalno. Razlike između dviju navedenih skupina analizirane su s obzirom na tvrdnje vezane uz društveni, politički i gospodarski kontekst hrvatskog društva. Podaci su testirani t-testom za nezavisne uzorke uz korištenje Bonferroni korekcije kako bi se kontrolirala stopa pogreške tipa I. Rezultati su obrađeni u računalnom programu za statističku obradu podataka SPSS, a grafički prikazi u računalnom programu Excel.

REZULTATI I ISTRAŽIVANJA

Prvim pitanjem pokušali ustanoviti koliko često mladi razmišljaju o iseljavanju iz Hrvatske.

Tablica 2. Namjera preseljenja iz Hrvatske

Razmišljate li o preseljenju izvan Hrvatske?	f	%
Nikada nisam razmišljao/razmišljala	288	27,7
Ponekad razmišljam	450	43,3
Često razmišljam	175	16,8
Stalno razmišljam	125	12,1
Ukupno	1038	100

Kako vidimo iz Tablice 2., 28,9 posto mladih često ili stalno razmišlja o preseljenju iz Hrvatske. Drugim riječima, trećina mladih u Hrvatskoj učestalo razmišlja o iseljenju iz države. Oko 43 posto mladih ponekad razmišlja o preseljenju, dok je 27,7 posto mladih ispitanika izjavilo da nikada nije razmišljalo o preseljenju iz države.

Sljedećim sklopom pitanja postavili smo tvrdnje vezane uz fenomene u društvenom, gospodarskom i političkom kontekstu koji okružuju mlade ljude. Ocjena 1 znači da se ispitanik uopće ne slaže s navedenom tvrdnjom, dok ocjena 5 znači da se ispitanik s navedenom tvrdnjom u potpunosti slaže. Navedene tvrdnje indirektno doprinose razumijevanju zadovoljstva kroz identificiranje ključnih problema i izazova s kojima se ispitanici suočavaju.

Tablica 3. Slaganje s tvrdnjama vezanim uz društveni kontekst, gospodarska i politička pitanja (n=1038)

Područje	**Tvrdnja**	**1 – Uopće se ne slažem**	**2 – Uglavnom se ne slažem**	**3 – Niti se slažem, niti se ne slažem**	**4 – Uglavnom se slažem**	**5 – U potpunosti se slažem**	**Ukupno (%)**
Društveni kontekst	Nezadovoljan/na sam mogućnostima školovanja u Hrvatskoj	17,3	25,4	27,5	17,3	12,4	100
	Nepotizam (zapošljavanje preko veze i sl.) je postao svakodnevica	1,3	2,1	9,7	19,9	66,9	100
	Potrebe mladih na margini su društvenih pitanja	1,5	6,4	19,8	32,2	40,0	100

Područje	Tvrdnja	1 – Uopće se ne slažem	2 – Uglavnom se ne slažem	3 – Niti se slažem, niti se ne slažem	4 – Uglavnom se slažem	5 – U potpunosti se slažem	Ukupno (%)
Gospodarska pitanja	Rad se previše oporezuje	1,5	3,8	21,5	25,3	47,8	100
	Hrvatski radnici mijenjaju se jeftinom uvoznom radnom snagom	3,9	9,9	22,4	26,1	37,6	100
	Hrvatske su plaće preniske za hrvatski životni standard	4,7	9,7	18,1	27,2	40,2	100
	Hrvatsko gospodarstvo nema dobre razvojne perspektive	4,7	9,7	18,1	27,2	40,2	100
Politička pitanja	Razočaran/na sam u političku vlast	2,5	3,9	15,4	20,8	57,4	100
	Sustavno se potiče neravnomjerni regionalni razvoj	2,5	4,5	16,5	26,7	49,9	100

Kako vidimo iz Tablice 3., oko 29 posto ispitanika nezadovoljno je mogućnostima školovanja u Hrvatskoj (ocjene 4 i 5). Čak oko 85 posto ispitanika smatra da je nepotizam (zapošljavanje preko veze i sl.) postao svakodnevica hrvatskog društva. Da tomu nije tako, smatra samo oko tri posto ispitanika. Također, oko 72 posto ispitanika smatra da su potrebe mladih na margini društvenih pitanja. Može se reći da mladi imaju izrazito negativno mišljenje o društvenom kontekstu koji ih okružuje i u kojem žive.

Mladi također imaju negativan stav o hrvatskom gospodarstvu. Tako oko 72 posto mladih smatra da je rad u Hrvatskoj previše oporezovan. Ako se prisjetimo da je antipoduzetnička klima također jedan od potisnih faktora za iseljavanje mladih iz države, ovakav rezultat je svakako zabrinjavajuć. Oko 80 posto mladih smatra da su plaće u Hrvatskoj preniske za hrvatski životni standard. Nadalje, oko 67 posto ispitanika smatra da hrvatsko gospodarstvo nema dobre razvojne perspektive. Također, spomenuli smo kako je loša predikcija budućnosti nekog društva važan potisni faktor za iseljavanje. U tom kontekstu, ovaj rezultat je poprilično zabrinjavajuć. Oko 63 posto mladih smatra da se hrvatski radnici zamjenjuju jeftinijom inozemnom radnom snagom. Kao i u slučaju društvenog konteksta, tako i po pitanju hrvatskog gospodarstva i njegove budućnosti, mladi imaju negativne stavove. Oko 77 posto mladih izrazilo je nezadovoljstvo političkom vlašću u državi. Također, oko 75 posto mladih smatra da se u Hrvatskoj ne potiče ravnomjerni regionalni razvoj. Spomenuli smo da su nezadovoljstvo političkim institucijama i centralizacija, koja ograničava razvoj pojedinih regija i gradova srednje veličine, važni potisni faktori za iseljavanje iz države.

Tablica 4. Deskriptivna statistika dviju skupina podataka – ispitanika koji često ili stalno razmišljaju o iseljenju i onih koji to ne čine ili čine ponekad

Tvrdnja	Učestalost razmišljanja o preseljenju	*M*	SD
Nezadovoljan/na sam mogućnostima školovanja u Hrvatskoj	Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam	2,73	1,232
	Često razmišljam i stalno razmišljam	3,05	1,297
Nepotizam (zapošljavanje preko veze i sl.) je postao svakodnevica	Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam	4,42	0,883
	Često razmišljam i stalno razmišljam	4,65	0,768
Rad se previše oporezuje	Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam	4,11	0,996
	Često razmišljam i stalno razmišljam	4,22	0,947
Hrvatski radnici mijenjaju se jeftinom uvoznom radnom snagom	Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam	3,79	1,145
	Često razmišljam i stalno razmišljam	3,94	1,162
Sustavno se potiče neravnomjerni regionalni razvoj	Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam	4,12	1,031
	Često razmišljam i stalno razmišljam	4,29	0,985
Razočaran/na sam u političku vlast	Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam	4,19	1,047
	Često razmišljam i stalno razmišljam	4,44	0,929
Hrvatske su plaće preniske za hrvatski životni standard	Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam	4,22	0,953
	Često razmišljam i stalno razmišljam	4,39	0,97
Hrvatsko gospodarstvo nema dobre razvojne perspektive	Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam	3,83	1,176
	Često razmišljam i stalno razmišljam	4,01	1,171
Potrebe mladih na margini su društvenih pitanja	Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam	3,98	0,996
	Često razmišljam i stalno razmišljam	4,15	0,986

Napomena: Skupina ispitanika „Nikada nisam razmišljao/razmišljala i ponekad razmišljam" obuhvaća 738 ispitanika, dok skupina „Često razmišljam i stalno razmišljam" obuhvaća 300 ispitanika.

Tablica 4. prikazuje prosječne vrijednosti za svaku od navedenih tvrdnji. Što je ocjena bliža 5, to su mladi u većoj mjeri nezadovoljni tim segmentom društvenog života. Radi daljnje analize napravili smo dvije skupine podataka. Jednu skupinu čine ispitanici koji su izjavili da često ili stalno razmišljaju o iseljenju iz države, dok drugu

skupinu čine ispitanici koji su izjavili da nikada ili ponekad razmišljaju o iseljenju iz Hrvatske. Komparacijom razlika između tih dviju skupina analizirat ćemo postojanje razlika u percepciji hrvatskog društva između mladih koji razmišljaju o preseljenju u inozemstvo i onih koji o tome ne razmišljaju. Putem Shapiro-Wilk testa testirali smo normalnost distribucije rezultata i niti jedna od postavljenih tvrdnji ne ispunjava pretpostavku normalnosti distribucije. Nadalje, proveli smo Leveneov test za homogenost varijance između dviju skupina za sve navedene tvrdnje. Rezultati Leveneovog testa pokazuju da su varijance između dviju skupina ispitanika homogene u svim navedenim tvrdnjama. Iako nije ispunjen preduvjet normalnosti distribucije, zbog homogenosti varijanci između skupina te posebno zbog velikog broja ispitanika u svakoj skupini, odlučili smo, temeljem robusnosti t-testa, koristiti t-test za nezavisne uzorke za testiranje razlika između aritmetičkih sredina dviju skupina. Kako bi se kontrolirala pogreška tipa I zbog višestrukog testiranja, primijenjena je Bonferronijeva korekcija. Korekcija je izvedena dijeljenjem razine značajnosti (α=0,05) s brojem provedenih testova (k). Korigirana razina značajnosti iznosila je 0,00556.

Tablica 5. Rezultati testiranja razlika između dviju skupina ispitanika prema tvrdnjama vezanim za društvenu, političku i gospodarsku situaciju u Hrvatskoj

Tvrdnja	t	df	*p*	Bonferroni korekcija (p < 0,00556)	Cohen's d
Nezadovoljan/na sam mogućnostima školovanja u Hrvatskoj	-3.787	1036	0.00**	Da	0,26
Nepotizam (zapošljavanje preko veze i sl.) je postao svakodnevica	-3.9	1036	0,00**	Da	0,27
Rad se previše oporezuje	-1.749	1036	0.081	Ne	/
Hrvatski radnici mijenjaju se jeftinom uvoznom radnom snagom	-1.947	1036	0.052	Ne	/
Sustavno se potiče neravnomjerni regionalni razvoj	-2.536	1036	0.011	Ne	/
Razočaran/na sam u političku vlast	-3.611	1036	0,00**	Da	0,25
Hrvatske su plaće preniske za hrvatski životni standard	-2.568	1036	0.01	Ne	/
Hrvatsko gospodarstvo nema dobre razvojne perspektive	-2.255	1036	0.024	Ne	/
Potrebe mladih na margini su društvenih pitanja	-2.594	1036	0.01	Ne	/

Kako vidimo iz Tablice 5. provedeni t-testovi pokazali su statistički značajne razlike između dviju skupina za većinu tvrdnji. Međutim, nakon primjene Bonferronijeve korekcije za višestruko testiranje, statistički značajne razlike ostale su samo za tvrdnje „Nezadovoljan/na sam mogućnostima školovanja u Hrvatskoj" ($p < 0,00556$), „Nepotizam (zapošljavanje preko veze i sl.) je postao svakodnevica" ($p < 0,00556$) i tvrdnju „Razočaran/na sam u političku vlast" ($p < 0,00556$). Ostale tvrdnje nisu zadovoljile korigiranu razinu značajnosti.

Bez obzira na to što smo za tri navedene tvrdnje utvrdili postojanje statistički značajne razlike između dviju testiranih skupina, rezultati mjere efekta, iskazani kroz Cohenov d, pokazuju da niti jedna od navedenih tvrdnji nije snažan čimbenik u želji za preseljenjem.

RASPRAVA

Istraživanje o nezadovoljstvu mladih društvenim i političkim uređenjem Hrvatske pokazuje složene i kumulativne razloge koji utječu na njihove migracijske aspiracije. Dok percepcija korupcije, nepotizma i političke disfunkcionalnosti zauzima određeno mjesto u objašnjenju razmišljanja o iseljavanju, rezultati mjera efekta, izraženi kroz Cohenov d, ipak ukazuju da niti jedan od tih čimbenika pojedinačno nema snažan učinak. Na primjer, Cohenov d za percepciju nepotizma (0,27) te političke vlasti (0,25) ukazuje na slab do umjeren učinak, što znači da su ti faktori značajni, ali nisu sami po sebi dominantni u oblikovanju odluke o odlasku. Prethodna istraživanja navedena u uvodnom djelu rada, poput onih Adamovića i Potočnika (2022) i Župarić-Iljića (2016), naglašavaju korupciju i nepotizam kao ključne potisne faktore. Da mladi percipiraju hrvatsko društvo kao visokokorumpirano i nepotističko potvrđuju i rezultati našeg istraživanja, prema kojem gotovo 85 % ispitanika smatra da je nepotizam svakodnevna pojava, dok je 77 % izrazilo razočaranje političkom vlašću. Ipak, kako pokazuju rezultati komparacije dviju grupa, tj. mladih koji izražavaju želju za odlaskom i mladih koji ne izražavaju takvu želju, takva negativna percepcija društvenog okruženja, koje je prema mladima korumpirano i politički neuređeno, nije snažan čimbenik u stvaranju želje za iseljavanjem iz države. Drugim riječima, ovi faktori ne djeluju izolirano, već u kombinaciji s drugim elementima stvaraju kumulativni efekt nepovoljnih uvjeta. Mladi ne razmišljaju samo o političkoj disfunkcionalnosti, već i o ekonomskim, društvenim, kulturanim, infrastrukturalnim, osobnim i obiteljskim aspektima koji dodatno pogoršavaju njihovu percepciju sadašnjosti i budućnosti. Nezadovoljstvo obrazovnim sustavom dodatno pojačava ove tendencije. Mladi koji često razmišljaju o iseljavanju imaju znatno negativniju percepciju obrazovanja u Hrvatskoj u usporedbi s onima koji ne razmišljaju o odlasku. Ovo nezadovoljstvo proizlazi iz osjećaja da obrazovanje nije adekvatno usklađeno s tržištem rada, niti pruža

dovoljno prilika za profesionalni razvoj. Istovremeno, ekonomski faktori, poput visokih poreza i niskih plaća, također doprinose migracijskim težnjama. Gotovo 80 % ispitanika smatra da su plaće preniske za životni standard, dok 72 % vjeruje da je rad previše oporezovan. Ovi rezultati odražavaju dublji problem u ekonomskom sustavu, gdje mladi ne vide perspektivu za stabilan i kvalitetan život. Regionalna nejednakost dodatno produbljuje problem. Centralizacija gospodarstva, kako ističe Jurić (2018), ograničila je razvoj srednje velikih gradova, što je ostavilo mnoga ruralna područja bez osnovnih ekonomskih i društvenih resursa. Mladi iz ovih regija često se suočavaju s nedostatkom prilika, što ih potiče na traženje boljih uvjeta u inozemstvu. Oko 75 % ispitanika smatra da se u Hrvatskoj sustavno zanemaruje ravnomjerni regionalni razvoj, što dodatno povećava pritisak na mlade iz nerazvijenih regija. Iako su korupcija i nepotizam često istaknuti kao ključni problemi, njihova uloga u želji za iseljavanje u ovom istraživanju nije se pokazala kao odlučujuća. Rezultati istraživanja ukazuju da su ovi faktori dio šireg spleta kumulativnih razloga koji uključuju ekonomske, obrazovne i društvene uvjete. Migracijska odluka mladih stoga se ne temelji na jednom faktoru, već na kombinaciji nepovoljnih okolnosti koje zajedno oblikuju njihovu percepciju budućnosti. Mjere efekta, izražene kroz Cohenov d, potvrđuju da nijedan pojedinačni čimbenik nema snažan učinak, ali njihova kombinacija stvara atmosferu nezadovoljstva i pesimizma. Na primjer, iako statistički značajne razlike u percepciji obrazovanja, političke vlasti i korupcije postoje između skupina mladih koji razmišljaju o iseljavanju i onih koji to ne čine, rezultati mjera efekta ukazuju da te razlike same po sebi nisu dominantne. Odluka o iseljavanju stoga je vjerojatno rezultat višestrukih i isprepletenih faktora koji zajedno djeluju kao potisni mehanizam. U ovom istraživanju obuhvaćeno je devet tvrdnji iz različitih područja društvenog, političkog i gospodarskog života, no realno je pretpostaviti da postoji i čitav niz drugih čimbenika, koji nisu obuhvaćeni ovim istraživanjem, a koji također djeluju kao potisni faktori za iseljavanje iz Hrvatske. Uglavnom, istraživanje potvrđuje da su korupcija i nepotizam, nezadovoljstvo političkim sustavom u državi, te nezadovoljstvo obrazovnim sustavom značajni problemi koji pridonose nezadovoljstvu mladih, no oni su samo dio šireg konteksta nepovoljnih društvenih, ekonomskih i obrazovnih uvjeta. Buduća istraživanja trebala bi integrirati osobne, obiteljske i druge čimbenike kako bi se bolje razumjela složenost migracijskih odluka. Samo sustavni pristup rješavanju ovih problema može doprinijeti smanjenju migracijskih aspiracija mladih i povećanju njihove integracije u društvo.

ZAKLJUČAK

Možemo zaključiti da među mladima u Hrvatskoj prevladava opće nezadovoljstvo političkim i društvenim uređenjem. Velika većina mladih građana nezadovoljna je političkom vlašću, smatra da su nepotizam i korupcija izrazito prisutni u društvu,

razočarana je financijskim standardom, smatra da hrvatsko gospodarstvo nema dobre razvojne perspektive te da se Hrvatska regionalno neravnomjerno razvija. Mladi također smatraju da su mogućnosti školovanja u Hrvatskoj loše i da su potrebe mladih marginalizirane u društvenim pitanjima. Nemaju povjerenja u perspektivu hrvatskog gospodarstva, smatraju da su porezi previsoki i vjeruju da su mladi marginalizirani u hrvatskom društvu. Oko trećine mladih često ili stalno razmišlja o preseljenju u inozemstvo. Loša situacija u navedenim segmentima može predstavljati potisni faktor za iseljavanje. Ispitanici koji su izjavili da često ili stalno razmišljaju o preseljenju iz Hrvatske statistički se značajno razlikuju od ispitanika koji ponekad ili nikada ne razmišljaju o preseljenju. Te razlike vidljive su u njihovoj negativnoj percepciji mogućnosti obrazovanja, negativnom mišljenju o političkoj vlasti i uvjerenju da su nepotizam i korupcija dio hrvatske svakodnevice. Ipak, neovisno o općoj negativnoj percepciji političkog, društvenog i gospodarskog uređenja hrvatskog društva, istraživanje je pokazalo da te razlike u percepciji nisu snažan čimbenik u želji za preseljenjem. Drugim riječima, iako postoji statistički značajna razlika u percepciji mogućnosti obrazovanja, političkog uređenja te razine nepotizma i korupcije u društvu između onih koji izražavaju želju za preseljenjem i onih koji je ne izražavaju, rezultati mjerenja efekta, izraženi kroz Cohenov d, pokazuju da niti jedan od tih faktora nije snažan čimbenik u želji za preseljenjem. Vjerojatno je da negativna percepcija političke, društvene i gospodarske okoline djeluje kumulativno s ostalim faktorima, koji nisu obuhvaćeni ovim istraživanjem, na odluku o preseljenju. Također, ovo istraživanje ima svoja ograničenja i nedostatke. Prvo ograničenje odnosi se na način izbora ispitanika. Neprobabilistička priroda uzorka, kao i realizirani uzorak koji ne reprezentira u potpunosti vrijednosti populacije po važnim varijablama potrebnim za odgovaranje na ciljeve i probleme istraživanja, onemogućava generalizaciju rezultata s uzorka na populaciju. Stoga se rezultati trebaju prvenstveno promatrati orijentacijski. Drugi nedostatak istraživanja jest nedovoljna operacionalizacija kompleksnih fenomena. Na primjer, tvrdnja „Hrvatsko gospodarstvo nema dobre razvojne perspektive“ vjerojatno je preopćenito postavljena i trebala bi se operacionalizirati kroz više varijabli. Postavlja se pitanje koji elementi hrvatskog gospodarstva, prema mišljenju mladih, nemaju dobru perspektivu – mogućnosti poduzetništva, zapošljavanje, visina plaće, specifični sektori gospodarstva itd. Sličan problem vrijedi i za druge postavljene tvrdnje. Kako bi se dobio bolji i metrijski valjaniji uvid u razloge iseljavanja, u budućim istraživanjima potrebno je detaljnije operacionalizirati moguće potisne faktore iseljavanja kako bi se jasnije detektirale determinante koje potiču na iseljavanje. Predstavljenim istraživanjem i analizom dobivenih rezultata pružena je prvenstveno orijentacija i smjernice za buduća istraživanja u području sociologije migracija. Za dublju analizu potrebno je detaljnije operacionalizirati varijable te proširiti područje istraživanja na proučavanje drugih čimbenika,

poput osobnih ciljeva, obiteljskih okolnosti i sličnog, koji bi dala jasniju sliku donošenja odluke o iseljavanju iz Hrvatske.

LITERATURA

Adamović, M. i Potočnik, D. (2022). Zabrinjava me budućnost i razmišljam o odlasku: Usporedba migracijskih aspiracija mladih iz Hrvatske i jugoistočne Europe. *Sociologija i prostor,* 60 (2022) 224 (2): 403–430

Božić, S. i Burić, I. (2005). Migracijski potencijal Hrvatske – mikroanalitički aspekti. *Migracijske i etničke teme,* 21 (1-2): 9–33.

Državni zavod za statistiku (2024). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023.* Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Jurić, T. (2018). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi.

Jurić, T. (2024). Argumenti za i protiv imigracije (u Hrvatsku): Kritička analiza uvriježenih stavova, *Obnovljeni život,* 79(3), 347–363

Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography, 3(1), 47–57.* https://doi.org/10.2307/2060063

Migracijske i etničke teme, 33 (3): 337–371.

Peračković, K. i Rihtar, S. (2016). Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske, *Migracijske i etničke teme,* 32 (3): 295–317.

Pokos, N. (2017). Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 8 (31): 16-23.

Pokos, N. i Turk, I. (2022). Iseljavanje u inozemstvo 2011. – 2021. po manjim teritorijalnim jedinicama (æupanijama, gradovima i općinama, PILAR – časopis za društvene i humanističke studije. 32(1): 83–97

Ružić, N.K., Jurčević, K., Ramljak, O. i Florencia Luchetti, M. (2023). Ključni čimbenici iseljavanja iz Hrvatske i ostanka u iseljeništvu prema percepciji iseljenika. *Migracijske i etničke teme,* 39 (1): 81–104.

Sanfey, P. and Milatovic, J. (2018). The Western Balkans in transition: diagnosing the constraints on the path to a sustainable market economy. *Background Paper for the Western Balkans Investment Summit Hosted by the EBRD*, 26. European Bank for Reconstruction and Development. https://ecfr.eu/publication/the_way_back_brain_drain_and_prosperity_in_the_western_balkans/. (Pregledano 13. rujna 2024.)

Tportal.hr. (2020, 16. siječnja). *Plenković: 'Mladi ne iseljavaju zbog korupcije nego iz financijskih razloga'*. Preuzeto s https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/plekovic-mladi-ne-iseljavaju-zbog-korupcije-nego-iz-financijskih-razloga-20200116 (pregledano 2.12.2024.)

Župarić-Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung – Zagreb.

Youth dissatisfaction with the social, political, and economic framework as a push factor for emigration from Croatia

ABSTRACT

This paper presents the results of a survey on youth dissatisfaction with the social, political, and economic framework of Croatia. The survey was conducted online on a sample of 1,038 young people aged 18 to 29 between October and December 2021. The aim of the study was to assess the level of satisfaction among young people with various social, political, and economic aspects of life and to identify push factors influencing emigration. The results indicate that 28.9% of young people often or always consider emigrating, while 43.3% occasionally contemplate this option. The majority of respondents believe that wages are insufficient for a decent standard of living (80%), work is overly taxed (72%), and the economy lacks developmental prospects (67%). Nepotism is recognized as a daily reality by 85% of respondents, while 77% express disappointment with the political authorities. Statistically significant differences between young people who consider emigrating and those who do not were identified in their perceptions of education, political leadership, and nepotism. Although these differences are significant, Cohen's d indicates a small to moderate effect size, suggesting that these factors do not have a strong direct impact on the decision to emigrate but likely act cumulatively with other factors to drive emigration. Future research is recommended to further operationalize factors such as education, economic, political, and social conditions and include personal and family factors to more precisely identify key reasons for emigration.

Keywords: *youth, emigration, Network 2050 - Demography, from Challenge to Response, survey research, perception of social environment*

Arijana Marjanović
Sveučilište obrane i sigurnosti Dr. Franjo Tuđman
arijana.marjanovic@sois-ft.hr

UDK: 314
Izvorni znanstveni rad

Uloga virtualnog prostora u povratnim migracijama

SAŽETAK

Posljednjih godina dolazi do blagog porasta povratnih migracija u Republiku Hrvatsku. Mnoge obitelji, ali i pojedinci, odlučuju se vratiti u svoju zemlju gdje su rođeni, odrasli ili odakle potječu njihovi preci. Postoje razni privlačni faktori koji ih potiču na povratak u domovinu, ali postoje i potisni faktori, odnosno oni zbog kojih napuštaju stranu zemlju u kojoj trenutno žive. Tijekom svog života u dijaspori, mnogi ostaju povezani sa svojim obiteljima u Hrvatskoj, kulturom i identitetom. Nisu povezani samo povremenim posjetima u Republiku Hrvatsku i druženjima s Hrvatima u zemlji boravišta, već tijekom cijelog boravka u stranoj zemlji. Ono što ih najviše povezuje jest kibernetički prostor koji je zapravo i novi društveni prostor. Tamo komuniciraju sa svojom obitelji i prijateljima koji žive u Hrvatskoj putem društvenih mreža, prate hrvatske aktualnosti putem hrvatskih medija, povezuju se i upoznaju s Hrvatima u Facebook grupama. Koriste razne alate i mogućnosti kako bi i dalje jednim dijelom bili prisutni u svojoj zemlji. Taj proces naziva se transnacionalizam, a kibernetički prostor je onaj koji taj proces omogućuje. Također, mnogim povratnicima on predstavlja niz privlačnih faktora zbog kojih donose odluku da se vrate u Hrvatsku. Stoga je cilj istraživanja pomoću dubinskog (polustrukturiranog) intervjua utvrditi razloge povratka sugovornika u Republiku Hrvatsku te koje su medije i društvene mreže najčešće koristili kako bi ostali informirani i povezani s Hrvatskom. Nadalje, ispitati kako je održavanje kibernetičkih društvenih odnosa utjecalo na njihove odluke o povratku. I za kraj, koja je uloga kibernetičkog prostora u povratnim migracijama u RH. Do sudionika istraživanja dolazi se metodom snježne grude.

Ključne riječi: *dijaspora, povratne migracije, identitet, transnacionalizam, virtualni prostor*

UVOD

Migracije su stalan društveni proces koji oblikuje živote pojedinaca i zajednica. Ipak, često stvaraju izazove zbog prekida s mjestom podrijetla. U suvremenom dobu, s razvojem digitalnih tehnologija, komunikacija i povezanost s domovinom postali su lakši nego ikad prije. Virtualni prostor omogućuje održavanje odnosa, jačanje identiteta i informiranje o aktualnostima u zemlji podrijetla, što može imati značajnu ulogu u odluci o povratku iseljenika. Ovaj rad istražuje ulogu virtualnog prostora u povratnim migracijama Hrvata. Analizira kako digitalne tehnologije, društvene mreže i mediji omogućuju iseljenicima održavanje bliskih veza s obitelji, prijateljima, događajima i kulturom, te kakvu taj proces ima ulogu na njihovu odluku o povratku. Poseban je naglasak stavljen na transnacionalizam i virtualne dijasporske zajednice koje služe kao most između domovine i dijaspore.

TEORIJSKI PREGLED

Uz pojam povratnih migracija često se vežu pojmovi iseljeništva i dijaspore koji su širi od pojma međunarodnih migracija. Tomu je tako jer iseljeništvo i dijaspora obuhvaćaju „i one njihove potomke, pripadnike druge i sljedećih generacija, koji s roditeljima i predcima dijele osjećaj nacionalne pripadnosti“ (Hrstić i Šakić, 2022: 14). Ranije je pojam dijaspore bio korišten za sve iseljeničke grupe koje karakterizira snažni zajednički identitet, koja je povezana etnolingvističkim ili vjerskim vezama, a koja je uglavnom prisilno napustila domovinu (Hrstić i Šakić, 2022: 16).

Pozadina hrvatske dijaspore i povratnih migracija

Migracije nisu fenomen koji dolazi s vremena na vrijeme, nego se događaju u kontinuitetu. U nekim vremenskim periodima, kao posljedice raznih događanja, izraženije su, intenzivnije i brojnije. One također u životu pojedinaca proizvode egzistencijalnu nestabilnost, a u socijalnom životu prekid s mjestom podrijetla neovisno o čestim posjetama (Eisenstadt, 1979, prema Jurić 2020: 1031). Od trenutka useljenja, bez obzira na nova poznanstva, počinju problemi desocijalizacije (Jurić, 2020: 1031). U studiji iz 2017 (Jurić, 2020: 1032) samo 15 % novoiseljenih Hrvata razmišlja o povratku u nekom periodu, 40 % ne razmišlja o povratku, a 45 % bi ih se eventualno vratilo kad budu u mirovini. Ovaj posljednji podatak potvrđuje i migracijski saldo u Hrvatskoj (DZS) koji je u blagom porastu što se tiče povratka Hrvata, ali povratnici su pretežito umirovljenici. Tijekom boravka u inozemstvu, mnogi su iseljenici spremni na puno više odricanja, trpljenja i patnje nego u domovini zbog vjere koju imaju i nade da će im se trud isplatiti, što dokazuje da su motivi odlaska iz Hrvatske pretežito nematerijalni (Jurić, 2020: 1040). Ipak, emocije prema domovini ostaju i

nakon iseljenja te su zbog već spomenute desocijalizacije iseljenici primorani pronaći načine kako će se s time nositi. Osim čestih posjeta Hrvatskoj stvaraju se snažne dijasporske zajednice, koje ne samo da okupljaju stanovnike iste države, već i istog grada ili manjeg mjesta. Ta kohezija i povezanost omogućava im „proživljavanje" života u domovini.

Prema Božiću (2001) dijasporske su zajednice ključan faktor u procesu transnacionalizacije. One pomažu očuvanju kulturnog i jezičnog identiteta te sudjeluju u razvoju transnacionalnih mreža. Te mreže u kontekstu europskih zemalja gdje su Hrvati prisutni kao „gastarbajteri" jačaju socijalni kapital (Božić, 2012). Institucijalizacija dijaspore realizira se kroz razne udruge i organizacije koje okupljaju ljude iz iste regije, stvaraju platforme za povezivanje s domovinom i omogućuju dijaspori sudjelovanje u političkim ekonomskim i kulturnim procesima u Hrvatskoj (Božić, 2012). Grbić (2006) pak ističe kulturu (kroz glazbu i nošnje) kao ono što osigurava relevantnost kulturnih praksi za nove generacije. Grbić Jakopović (2020) razmatra hrvatsku dijasporu kao onu koja stvara višestruke zavičajne identitete kroz prilagodbu novim sredinama uz prijenos tradicije i vrijednosti na mlađe generacije. Sve je to zajednički nazivnik i pozadina hrvatske dijaspore. Ta kombinacija emocija, kulturnih praksi i institucionaliziranih oblika povezivanja omogućuje hrvatskoj dijaspori održavanje snažnog osjećaja identiteta čak i u uvjetima dugog boravka u inozemstvu. Takve su zajednice ključne za poticanje povratnih migracija, a posebice u kasnijim fazama života, što potvrđuju i prethodna istraživanja.

VIRTUALNI PROSTOR I DIJASPORSKE ZAJEDNICE

Definicija virtualnih dijasporskih zajednica

Međusobno druženje iseljenika u dijasporskim zajednicama ključan je dio povezanosti sa zemljom podrijetla. U moderno doba povezanost je olakšana digitalnim tehnologijama koje omogućavaju komunikaciju u realnom vremenu. Virtualne su zajednice „društvene grupe koje nastaju na Mreži kad dovoljan broj ljudi vodi javne diskusije dovoljno dugo i s dovoljno ljudskih emocija, kako bi stvorile mreže osobnih odnosa u kiberprostoru" (Harasim 1993: 5 u Jones 2001: 165, prema Kaselj 2014: 91). A virtualne dijasporske zajednice novi su oblik društvenosti utemeljen na etničkoj pripadnosti, koje se putem računalno posredovane komunikacije kreiraju u kibernetičkom prostoru (Kaselj, 2014: 91). Takav prostor nema fizičku lokaciju te internet može biti suštinski medij dijaspore jer se ona nadograđuje, jača i proširuje svoje društvene mreže (Bernal, 2006: 168). Također, Bernal (2005: 661) navodi:

> *O kibernetičkom prostoru i dijaspori zanimljivo je razmišljati zajedno iz nekoliko razloga. Jedna konceptualna poveznica između dijaspore i kibernetičkog*

> *prostora je „raseljenost“.* Cyberprostor *uključuje premještanje, u tom* cyberprostoru *nije mjesto ili bilo koje mjesto; to je maštovito konstruiran prostor. To je tako iako su računala i poslužitelji smješteni na određenim lokacijama. Ljudi u dijaspori doživjeli su raseljavanje; ne mogu u potpunosti razumjeti sebe pozivajući se na svoju sadašnju lokaciju i kontekst. Osjećaju se izvan mjesta, a da bi shvatili tko su, moraju za sebe izgraditi društveni kontekst koji nadilazi njihovu lokaciju.*

Ono što pojedince i zajednice čini povezanima nisu samo mogućnosti direktne komunikacije, već cijeli virtualni prostor. Takav prostor postao je novi društveni prostor jer su odnosi postali tehnološki posredovani u svakodnevnici i komunikacija licem u lice zamijenjena je onom pred zaslonom te dolazi do novih oblika interakcije (Nikodem, 2003: 211). Iako virtualni prostor prema nekim teorijama dovodi do otuđenja, ujedno daje privid i simulaciju zajednice (Nikodem, 2003: 221) što je ključno u kontekstu migracija i fizičke razdvojenosti bliskih osoba. Digitalna povezanost omogućila je migrantima pregovaranje o novim dijasporskim stvarnostima preko geografskih granica i u realnome vremenu, a stvaranje digitalne dijaspore omogućava im osjećaj međusobne povezanosti i karaktera zajednice (Halilovich i Kučuk, 2020: 187). Na taj način mnogi članovi zajednice ostaju povezani čak i bez čestih posjeta domovini. Revolucija u području komunikacijske tehnologije dovela je do evolucije virtualnog prostora koji koriste marginalizirani dijelovi, posebno dijaspora za uspostavljanje zajednica u virtualnom, kao i fizičkom prostoru (Singh, 2023: 57). Visoka povezanost kroz virtualni prostor pomaže dijaspori da razvije novi prostor za komunikaciju i simultanost, kako na međunarodnoj tako i na lokalnoj razini. Takva tehnologija omogućuje interakciju i društvenost preko granica te im omogućuje održavanje veza s udaljenom zajednicom. (Singh, 2023: 57). Halilovih i Kučuk (2020: 192) kao primjer opisuju Žepljance i njihovu virtualnu zajednicu „Žepa Online“, gdje redovito informiraju čitatelje o individualnim i društvenim projektima i događajima u Žepi. Na taj su način svi uključeni u rad zajednice, bilo humanitarno, bilo podržavajući Žepljance u Bosni ili na nekoj drugoj lokaciji. Kao što je spomenuto, ne povezuje ih samo korištenje društvenih mreža za dopisivanje, već sve ostalo što spada u virtualni prostor, a to su *web*-stranice, videi, mediji, novosti i događaji, glazba i slično. Autori (2020: 192) pružaju i definiciju digitalnih susreta (*digital encouters*) koji su važni u njegovanju rodbinskih odnosa i očekivanja od različitih generacija koje se protežu čak i kroz nekoliko vremenskih zona. Generacijski utjecaj do razvoja novih tehnologija bio je najjači unutar kućanstva, a sad se pruža preko cijeloga svijeta. Druga definicija koju autori pružaju (Raelene Wilding, 2019, prema Halilovich i Kučuk 2020: 192-193), jest *digital kinning*, odnosno korištenje novih tehnologija za olakšavanje društvene povezanosti te podupiranje kulturnih identiteta starijih generacija na velike udaljenosti. Na taj način starije generacije utječu na mlađe, prenoseći im narative, tradiciju i

društvene prakse. Iako je digitalna tehnologija inače ta koja potiče razvoj novih kultura i ne podržava u tolikoj mjeri tradiciju, u ovome je slučaju ključan faktor održavanja tradicionalnih vrijednosti (Diamantaki, 2003, vidi i Candidatu, Leurs i Ponzanesi, 2019). U održavanju takvih vrijednosti, zajednice se ipak međusobno razlikuju i svaka pokazuje jedinstven i specifičan razvoj i identitet unutar preklapanja i ispreplitanja prošlosti, sadašnjosti, društvenog konteksta i nasljeđa, navodi Kaselj (2014: 103).

Virtualni prostor kao alat za održavanje kulturnog identiteta i odnosa

Iako su se stoljećima i desetljećima prije velikog razvoja digitalnih tehnologija često uspješno održavali kulturni identiteti i odnosi u kontekstu migracija, nastanak tehnologija tome je još više doprinio. Halilovich i Kučuk (2020: 185) navode kako su izbjeglicama digitalne društvene mreže duboko značajne i često jedina moguća opcija u održavanju osjećaja pripadnosti svojim izvornim zajednicama. Autori dodaju kako je za mnoge izbjeglice i migrante korištenje interneta, blogova, foruma, YouTubea i sl. više postala norma nego slučaj ili iznimka (185).

Digitalna povezanost i transnacionalni društveni prostor

Na temelju toliko intenzivne i učestale povezanosti iseljeništva sa zemljom podrijetla, formirao se pojam transnacionalizma. Pod tim se pojmom „podrazumijeva proces stvaranja višestrukih veza i interakcija ljudi i institucija preko granica nacija, odnosno država (Vertovec 1999, prema Kaselj 2014: 103). Transnacionalne migranate Mesić definira kao one koji „održavaju čvrste kulturne veze s domovinom podrijetla, nisu vezani nacionalnim granica, odnosno njihovi višestruki identiteti situirani su u različitim nacionalnim zajednicama ili zajednicama gdje se nacije križaju“ (2002: 164, vidi i Mugge, 2016). Često se zanemaruju mreže koje održavaju migranti te se pretpostavlja da „oni prekidaju sve veze sa zemljom podrijetla u koju se ne planiraju vratiti“ (Koser: 2007: 237). Kad se u ovome kontekstu govori o mrežama i društvenim mrežama koje održavaju, misli se na odnose, a ne na društvene mreže kao aplikacije za komunikaciju. Također, valja napraviti distinkciju između formalnih i neformalnih mreža. Formalne mreže imaju važnu ulogu u aspektu zajedničkih identiteta kao što su nacionalnost, etnička pripadnost ili religija, koji su oblici apstraktnijih ili „zamišljenih“ grupnih identiteta (Čapo, 2019, prema Halilovich i Kučuk 2020: 186). Neformalne mreže imaju još jače „društveno ljepilo“ koje predstavlja stvarne odnose temeljene na obiteljskoj pozadini, srodstvu, prijateljstvu i mjestu podrijetla, kao što je određena regija, grad, selo ili susjedstvo (Halilovich i Efendic 2019, prema Halilovich i Kučuk 2020: 187). Upravo te veze predstavljaju kohezivne čimbenike među dijasporom jer povezuju različite pojedince i grupe u jednu mrežu istomi-

šljenika što se definira kao translokalizam (Čapo i Halilovich 2013, prema Halilovich i Kučuk 2020: 187), a u širem smislu kao transnacionalizam.

Digitalne tehnologije u kontekstu migracije i fizičke odvojenosti ističu društvene čimbenike kao što su kultura i određena iskustva te dovode u pitanje prostorne, političke i kulturne granice koje su nacionalne države tradicionalno postavljale (Al-Ali, 2003, prema Halilovich i Kučuk 2020: 187). Zahvaljujući digitalnim tehnologijama, migranti mogu biti fizički u državi u koju su migrirali, ali mogu biti „doma", unutar virtualnog prostora. Akteri se mogu kretati po svijetu preko granica te iskusiti i upoznati razne kulture neovisno o državnim granicama. Također mogu provoditi vrijeme s obitelji i prijateljima koji su u drugoj državi putem zahvaljujući raznim digitalnim alatima kao što su društvene mreže, dopisivanje, videopozivi i slično. Primjerice, Zvorničani u Beču imaju redovita okupljanja i humanitarne aktivnosti kako u stvarnom tako i u virtualnom prostoru. Oni nastavljaju živjeti i maštati o svome lokalnome identitetu unatoč činjenici da se možda nikad neće vratiti u svoj rodni grad (Halilovich i Kučuk, 2020: 190). Autori (2020: 190) zaključuju kako pomoću digitalnih tehnologija Zvorničani žive višestruke „privremene živote". Videopozivi i dijeljenje iskustava svakodnevnice članova obitelji koji žive na udaljenim mjestima, oblici su interakcije omogućeni *online* sredstvima komunikacije koji impliciraju povezanost, ali ne i mobilnost (Halilovich i Kučuk, 2020: 193). To je jedno od glavnih obilježja mnogih migrantskih skupina i dijaspore.

ULOGA VIRTUALNOG PROSTORA U HRVATSKOJ DIJASPORI

Virtualna blizina Hrvatskoj

Videi, tekstualne poruke i fotografije daju iseljenicima osjećaj blizine i prisutnosti. U gotovo bilo kojem trenutku mogu proživljavati događaje i iskustva koja proživljavaju njihovi prijatelji ili obitelj u domovini. Stoga su komunikacijske tehnologije postale ključne za održavanje društvenih odnosa širom svijeta (Horst, 2016, prema Halilovich i Kučuk 2020: 185). Hrvatski iseljenici i njihovi potomci pod utjecajem interneta nastavljaju graditi svoje odnose s Hrvatskom. Domovina im je daleko, ali zahvaljujući internetu, mogu joj biti blizu, svakodnevno osjećati, gledati i biti njezinim dijelom (Kaselj, 2014: 92). U povratnim migracijama virtualna blizina može imati dvojaku ulogu. Prvo, zbog osjećaja blizine mogu odgađati svoj povratak jer i ovako i onako uspijevaju ostati u doticaju s domovinom i u bliskim odnosima s obitelji i prijateljima. No s druge strane, to im može stvarati osjećaj stalne nostalgije, osjećaja propuštanja i osvrtanja na život u Hrvatskoj. Na taj način ne mogu „u miru" puštati korijene tamo gdje jesu. Iz provedenih intervjua može se zaključiti da su osobama koje su bile u ino-

zemstvu na kraći rok, društvene mreže i mediji pomogli da izdrže boravak tamo. Dok su onima koji su tamo na duži rok, stvarali osjećaje propuštanja i nostalgije.

Jačanje dijasporskih zajednica kroz digitalne mreže

Virtualni prostor ne jača samo veze između dijaspore i domovine, već i odnose unutar dijaspore, tj. dijasporske zajednice. U svim virtualnim zajednicama, ne samo dijasporskima, važan je pojam identiteta i njegovo jačanje. U komunikaciji koja je ovdje primarna aktivnost, poznavanje identiteta osoba s kojima se komunicira, nužno je za shvaćanje i procjenu interakcije (Donath, 2004: 126, prema Kaselj, 2014: 92). Primjerice, Argentina i Čile stvarni su fizički i društveni prostori u kojima žive hrvatski migranti. No zbog specifičnosti odnosa među njima dvjema domovinama poprima značenje prostora hibridnosti kultura i identiteta (Kaselj, 2014: 92). Clifford (1997: 244–251, prema Kaselj 2014: 92) dijasporske prostore definira kao „prostore kontakata nacija, kultura i regija (…) oblika svijesti i solidarnosti koji održavaju identifikacije izvan nacionalnog vremena/prostora“. Stoga Kaselj zaključuje da dijasporski i domovinski prostori u kiberprostoru zapravo postaju jednim socijalnim prostorom (2014: 92). To je primjer teorije da je virtualni prostor novi društveni prostor. Unutar toga zajednice jačaju i opstaju, postaju „zajednica osjećaja, grupa koja zajednički zamišlja i osjeća“ (Appadurai, 2011, prema Kaselj 2014: 92). Samim time zajednica je šira i jača jer putem tehnološki posredovane komunikacije nema ograničenja koje postavlja tradicionalna zajednica (2014: 92). Ta fizička odvojenost od zajednice i domovine jača čežnju za domovinom, potrebnu za komunikacijom sa sunarodnjacima, ali virtualna povezanost daje mogućnost da zajednica ostane jaka i na toj udaljenosti. Stubbs (2006: 197) je skovao termin „hrvatska zamišljanja“ *koja uključuju sve one koji žive ili su živjeli na prostoru Hrvatske, one koji se etnički identificiraju kao Hrvati, a koji žive drugdje (uključujući, ali ne i svodeći se samo na dijasporu) i one na koje je utjecala bilo koja vrsta transponiranja nacije izvan granica Hrvatske.*

Očuvanje hrvatskog identiteta u virtualnom prostoru

Važna je komponenta u ljudskome životu postojanje zajednice i osjećaj pripadnosti. I to se ne odnosi samo na teritorijalne zajednice, već na grupiranje oko zajedničkog identiteta i kulture (Cohen, 1985 prema Mulligan, 2014: 5), a u virtualnim je zajednicama pojam identiteta itekako važan. U kontekstu hrvatske dijaspore nije samo bitno jačanje postojećeg identiteta kao Hrvata, nego i očuvanje hrvatskog identiteta koji seže u prošlost. Prema teoriji socijalnog identiteta (Tajfel i Turner 1986), kad pojedinci predstavljaju sami sebe, predstavljaju se kroz članstvo pojedinih socijalnih grupa, a u nekim društvenim situacijama taj socijalni identitet može biti važniji i od osobnoga (Kaselj, 2014: 95).

VIRTUALNI PROSTOR I POVRATNE MIGRACIJE

Digitalna etnografija i *multi-sited* etnografija

S obzirom na to da je virtualni prostor novi društveni prostor, opravdano je tome prilagoditi i metodologiju. Mnoge su društvene aktivnosti premještene u virtualnu sferu i zamjenjuju stvarni svijet, stoga autori predlažu pojam digitalne etnografije (Halilovich i Kučuk, 2020: 193). To je logičan produžetak konvencionalne etnografije, a ne njezina zamjena. Posebice u migrantskim zajednicama (Halilovich i Kučuk, 2020: 185) digitalna tehnologija predstavlja gotovo jedini način komunikacije sa svojom domovinom. Za mnoge migrante i izbjeglice, aplikacije kao što su *web* 2.0 alati, *web*-stranice, internetski portali, YouTube, blogovi i forumi postale su norma, a ne iznimka (Halilovich 2016). Stoga, poput konvencionalne etnografije, njezina digitalna verzija ima za cilj razotkriti mnogostrukost značenja društvenih odnosa, iskustava i praksi pojedinaca i skupina, sada posredovanih elektronički. (Halilovich i Kučuk, 2020: 185). Underberg i Zorn (2013: 10, prema Kaur-Gill i Dutta 2017: 2) digitalnu etnografiju definiraju kao metodu prikazivanja stvarnih kultura kroz kombiniranje karakterističnih značajki digitalnih medija s elementima priče. Hine (2000, prema Kaur-Gill i Dutta 2017: 2) vide etnografsko istraživanje u sferi digitalnog kao metodu „za poboljšanje razumijevanja značenja i načina na koji se ona pripisuju tehnologiji i kulturnim iskustvima koja digitalni medij omogućuje". Isti autori (2017: 2) kao primjer navode proučavanje grupa na društvenim mrežama ili raznih *chatova*, a za razliku od konvencionalne etnografije, ova je utoliko lakša i jeftinija jer ne uključuje fizičko putovanje.

METODOLOGIJA

Cilj ovoga istraživanja bio je ispitati ulogu virtualnog prostora u povratnim migracijama, odnosno kako virtualni prostor i društvene mreže utječu na odluku pojedinaca da se vrate u svoju domovinu. Za potrebe istraživanja korištena je kvalitativna metoda, tj. dubinski (polustrukturirani intervju). Sudionici su odabrani metodom snježne grude te je ta metoda odabrana jer je ciljano usmjerena prema osobama koje su se vratile u Hrvatsku nakon boravka u inozemstvu. Time su ispunjavali kriterij koji je relevantan za temu ovoga istraživanja. Ukupno je intervjuirano sedam ispitanika, od kojih je troje rođeno izvan Hrvatske, a četvero ih je privremeno živjelo u inozemstvu. Dob je ispitanika od 20 do 35 godina, a države iz kojih su se vratili jesu: Australija, Austrija, Irska, Njemačka, Švicarska i još jedna država koja na zahtjev sugovornika neće biti spomenuta zbog svoje specifičnosti, već će se označavati s X.

Prikupljanje podataka polustrukturiranim intervjuima omogućilo je fleksibilnost u postavljanju pitanja i slobodu sugovornika da govore o svojim iskustvima. Intervju

je imao 5 tematskih cjelina: razlozi povratka u Hrvatsku, uloga društvenih mreža i medija u održavanju veze s Hrvatskom, uloga virtualnog prostora na odluku o povratku, korištenje digitalnih alata u svakodnevnoj povezanosti s obitelji, prijateljima i domovinom te doživljaj identiteta u kontekstu povratka.

Nakon provedenih intervjua podaci su transkribirani i analizirani pomoću metode tematske analize. Tako su identificirani ključni podaci u odgovorima ispitanika s posebnim fokusom na ulozi virtualnog prostora i medija na njihove odluke.

U istraživanju su se poštivale sve etičke smjernice. Sudionici su bili informirani o svrsi istraživanja, dali su suglasnost za zvukovno snimanje intervjua i korištenje podataka u istraživanju. Imali su pravo na anonimnost te su mogli u bilo kojem trenutku povući svoj pristanak bez posljedica. Također, prikupljeni podaci korišteni su isključivo za znanstvene svrhe. Nije bilo dodatnih etičkih prepreka, svi sudionici su bili punoljetni, a tema istraživanja nije osjetljiva.

Ovo istraživanje omogućilo je dublje razumijevanje uloge virtualnog prostora u povratnim migracijama. Ipak uzorak je malen i to svakako onemogućuje generalizaciju rezultata. Uzorak je također bio selektivan, što znači da su sudionici već imali određene karakteristike i stavove prema povratku domovini. Stoga je ova metodologija omogućila dublji i detaljniji uvid u osobna iskustva povratnika i načine održavanja kontakta s Hrvatskom putem virtualnog prostora.

REZULTATI

Razlozi preseljenja i povratka

Kao što je već spomenuto u metodološkom poglavlju, tri su sugovornika rođena u inozemstvu. Ostali su živjeli u inozemstvu zbog posla, a jedna je sudionica u djetinjstvu preselila s članom obitelji. Glavni je razlog povratka zbog obitelji te se s time isprepliću ostali emocionalni razlozi. Primjerice, sugovornica koja se vratila iz Irske navodi da su njezine vrijednosti presudile povratku:

> *I onda sam shvatila da je vrijeme da se vratim… Ja sam Hrvatica u Hrvatskoj i mislim da je moje mjesto u Hrvatskoj, ne znam kako drugačije da kažem.*

Sugovornik koji je odrastao u Beču duži je period razmišljao o povratku u Hrvatsku. Sviđala su mu se iskustva interakcije s ljudima i cijela atmosfera u Zagrebu:

> *I ja tam stojim, mislim se: Šta ja ovdje radim u ovom dijelu? Šta ja – ono, meni je odvratno ovdje… A u Zagrebu mi je sve tak bilo lijepo i romantično, to mi je, to mi je bila prva – prva neka ono zamisao. I da to, znači to je bio početak…*
>
> *I kad bi se vratio u Beč, onda bi … Ne bi mi bilo dobro u Beču. Taj… prvih par dana, znaš ono… Ja bi bio u Beču, otiš'o bi u Zagreb, i u Zagreb bi bio ne znam*

3-4 dana, proljeće, Cvjetni trg, kavica, mislim nemam niš za radit, sam sam tam ono doš'o uživat. Svi ljudi su dragi, svi ljudi su Hrvati…

Sugovornik koji je rođen u Australiji, vratio se nakon što je nekoliko godina proučavao i istraživao o Hrvatskoj, a do svih je informacija došao isključivo putem društvenih mreža:

Erm, imao sam suprotno iskustvo od moje mame i tate, u to vrijeme kad je mama došla ovdje, ona je vidjela, ona je znala kako je u Australiji, ona je rekla: „Ne, nazad, u Australiji je puno bolje", a ja sam otiša', došo sam ovdje, Hrvatsku se totalno moderniziralo… Ono, standard života se puno raslo pa sam odlučio kao, evo, ovdje je puno bolje nego kako izgleda u Sydney pa sam se vratio ovdje.

Nakon 11 godina života u Njemačkoj, sudionica se odlučila vratiti zbog obitelji, rodbine, prijatelja i društvenih mogućnosti. U Njemačkoj se osjećala usamljeno iako je stekla dosta prijatelja:

Nije to bilo preko noći baš, ali mm... Ono nakupljalo se vremenom, ali mogu ti reć', znači zadnjih možda nekih godinu dana intenzivno o tome razmišljamo, znači stalno. I to je baš bilo ono… Najviše od svega je… pa nekako… osjećaj samoće gore.

Sugovornik iz X države također smatra da je kvaliteta života bolja u Hrvatskoj, a posebice zbog blizine s rodbinom i obitelji:

I pritom mislim na klimu u prvom redu, je li. A neku kvalitetu života povezanu i uz mogućnost kretanja, položaja, je li. U smislu da je Hrvatska, ajmo reć' ljepša zemlja u smislu prirode, ali i da je puno bliže i drugim zemljama, je li… Uz to, i neka sigurnost egzistencijalna, veća blizina i obitelji u jednom smislu i nekih poznanstava, struktura koje su mi bliže, poznatije… Pa i nostalgija onda također tu igra neku ulogu.

Sugovornica koja je rođena u Švicarskoj, također vidi bolju kvalitetu života u Hrvatskoj, a posebice zato što je u skladu s njezinim vrijednostima:

Razmišljala sam o odgoju djece u zdravom društvu i opuštenijem načinu života, što mi se činilo privlačnom alternativom naspram stresnom načinu života u inozemstvu.

Povezanost s Hrvatima u inozemstvu

Dio sugovornika družio se isključivo s Hrvatima i često su se držali zajedno:

No to je nekako bilo ovako, znači vidiš da je netko s tvog područja, odmah smo se držali zajedno.

Tijekom boravka u inozemstvu družila sam se s Hrvatima, najviše preko Hrvatskih katoličkih misija. Bila sam članica crkvenog zbora mladih, a i moji najbolji prijatelji bili su hrvatskog porijekla.

Neki sugovornici, od toga dvojica koji su rođeni u inozemstvu, nisu imali toliko doticaja s Hrvatima:

Ali nisam imao hrvatske frendove baš, ono ja sam… Naravno sa Austrijancima… nisam imao tu društvenu komponentu.

U inozemstvu je to samo ili ako netko iz Hrvatske dođe u posjet ili je to u slučaju da baš evo netko s kim radim, na poslu je iz Hrvatske pa onda u tom kontekstu. Van toga se družim isključivo s ljudima koji tu žive i nemam neke kontakte s hrvatskom iseljeništvom.

Razlozi druženja s Hrvatima nisu toliko zajednički interesi koliko dijeljenje zajedničkih vrijednosti kao što su domovina, jezik i identitet:

A tamo se ljudi samo druže zato što su Hrvati. Ljudi koji ne bi bili prijatelji, ovdje su prijatelji… Samo zato što su Hrvati…

A iako je to, to je ono, a ne znam kako bi ti rekla, to ne biraš ti s kim ćeš se ti tamo družiti, ti – ima ih [Hrvata], da. Ali kao sad ono… Ne znam, imali smo mi dosta… Mislim imamo dosta poznanika gore imamo i sve je to nekako – ajmo reć' prisilna prijateljstva.

Kaselj ističe kako i Čileanci i Argentinci hrvatskih korijena često imaju potrebu za isticanjem svojega podrijetla jer je to bitna karakteristika njihova identiteta (2014: 99). Ako je to bitno onima koji imaju hrvatske korijene, može se zaključiti da je to još bitnije onima koji su se preselili iz Hrvatske ili koji su rođeni u inozemstvu, a roditelji su im Hrvati. Upravo zbog tog isticanja i očuvanja identiteta Hrvati će se češće međusobno družiti kako bi održali svoj identitet.

Povezanost s Hrvatskom putem medija i društvenih mreža

Ispitanica koja u doba svojega boravka u inozemstvu nije imala društvene mreže, kaže kako je izgubila mnoge bliske odnose:

Paa… Hmm.. Nedosta – nedostajala mi je ta komponenta da se čujem sa prijateljima iz Hrvatske. Baš onako… Hmm… Osjetila sam kako su se bili udaljili nakon toga… I… onako, kao utjecalo je na neko moje… raspoloženje da tako kažem, ono bila sam malo tužnija zato što se nisam čula, nisam se toliko čula s tadašnjom najboljom prijateljicom i to onako… Bilo mi je malo žao zbog toga.

Oni koji su bili povezani s obitelji putem društvenih mreža, često su imali osjećaj kao da nešto propuštaju:

> *(…) i kad sam pričala sa obitelji, vidjela sam da se i njihovi životi razvijaju nekako, počeli su se u nekom trenutku razdvajati i na primjer, nećak mi se rodio i shvatila sam da ga ne vidim, vidim ga samo kroz slike, nisam u stvarnom životu, stvarnom vremenu dijelom njegovog života i to me povrijedilo i onda sam shvatila, okej moraš odlučit il' ćeš tu il' ćeš tamo, tako da eto.*

Što se tiče korištenja medija, neki su sugovornici imali interes konstantno pratiti zbivanja u Hrvatskoj, dok je drugima to onemogućavalo usredotočenost na prioritete. Korištenje medija isto je variralo od sugovornika do sugovornika. Oni koji su izbjegavali medije, izbjegavali su ih u jednu ruku zbog negativnosti, a u drugu ruku jer bi im isto pažnju odvraćalo prema Hrvatskoj:

> *Ali sam više pratila irske jer mi je bilo depresivno nekako pratiti jedno i drugo… jer sam imala dojam da sam ni tu ni tam i onda bi se svaki put rastužila kad bih pročitala nešto i onda sam više pratila…*
>
> *(…) u smislu… vezan je uz jedan osjećaj pripadnosti koji uzrokuje to da sam zainteresiran što se u Hrvatskoj događa, je li?*
>
> *Hrvatske vijesti bile su mi važan način da ostanem povezana s domovinom. Ljubav prema Hrvatskoj usađena mi je od djetinjstva, i to mi je omogućavalo da i iz daljine budem dio zbivanja.*

Društvene mreže većini su bile izvor kontakata i informacija korisnih za povratak, a posebice sugovornicima koji su odrasli u inozemstvu:

> *(…) saznao sve te informacije hrvatske preko fejsu, ja bi direktno pitao ljudi ko znam su se vratili iz Kanade, Amerike, Australije i život u Zagrebu, ja bi njih direktno pitao, ima bi ove Google Meets pozive s njim.*
>
> *Najviše su me zanimali glazba i sport, ali pratila sam i informacije o hrvatskoj baštini, povijesti i atraktivnim turističkim lokacijama. (Facebook)*

Praćenje kvartovskih događaja jednom je sugovorniku iznimno važna za povezanost s mjestom rođenja:

> *(…) znači to može bit' vezano uz kvart iz kojeg dolazim pa mi je eto čisto zanimljivo jer sam ondje odrastao pa želim znat što se zbiva u kvartu u kojem sam odrastao…*

Na društvenim mrežama i Žepljanci održavaju svoj lokalni identitet gdje vode raznolike rasprave i političke razgovore, dijele fotografije Žepe, videozapise s lokalnom glazbom te imaju i *online* knjižnicu o Žepi (Halilovich i Kučuk, 2020: 192).

Percepcija Hrvatske u virtualnom prostoru i doživljaj Hrvatske nakon povratka

Mediji ni jednom sugovorniku nisu doprinijeli pozitivnoj slici o Hrvatskoj, niti su ih potaknuli na povratak. Štoviše, mediji su im prikazivali samo negativnu stranu Hrvatske:

> *Kad sam na primjer došla u Hrvatsku i vidjela taj disbalans između medijskih naslova i kako se ljudi zapravo ponašaju i života ovdje, malo sam se šokirala.*
>
> *(…) nekakva politika medija da život u Hrvatskoj prikaže izrazito negativnim. Erm, meni se perspektiva izrazito promijenila kad sam bila i kad sam se vratila.*
>
> *(…) eeh, zapravo, malo me iznenadilo, ono, mrvicu je bolje nego što sam očekivao. Ja sam mislio da će bit puno puno teže…*

Mediji zapravo ističu i naglašavaju one razloge zbog kojih su se Hrvati većinom odselili iz Hrvatske. Razlozi zbog kojih mnogi odgađaju povratak su oni zbog kojih su napustili domovinu: društvena nepravda, korupcija, slabe institucije, nepotizam i klijentelizam (Jurić, 2018). O takvim će se problemima rjeđe čuti putem društvenih mreža gdje su pojedinci povezani s prijateljima i obitelji. Najčešće će se o tome čuti ili pročitati u medijima koji dodatno ističu razne političke afere i nepravde.

Društvene mreže, fotografije prijatelja i svakodnevnice u Hrvatskoj nekima su stvorili bolju sliku i očekivanja o Hrvatskoj. Ipak, možda društvene mreže prikazuju samo lijepe trenutke:

> *Sinoć sam išla sa sestrom na piće i kad sam prolazila gradom nekako… zamišljala sam ono – pun grad, ne znam, ljudi ono – mi smo došli, pusto.*

A slično potvrđuje i sugovornik iz Jurićeva istraživanja koji kaže *Hrvatska je ljepša izdaleka* (2018: 1036).

Sugovornik koji nije istraživao puno u Hrvatskoj jer nije koristio društvene mreže, dosta se razočarao jer je imao drugačija očekivanja. Imao je percepciju Hrvatske kakvu je doživio samo na turističkim putovanjima:

> *I znam, ono opek'o sam se na faksu, znači mrzim faks, mrzim sustav, baš imam jako loše iskustvo s tim. Ja nisam niš istražio, ja sam se jednostavno bacio u hladnu vodu kad sam doš'o.*

(Dvojaka) uloga virtualnog prostora u povratnim migracijama

Kao što je već rečeno, društvene mreže s jedne strane doprinose povratku jer stvaraju osjećaj nostalgije i stalnog propuštanja bitnih događaja. Dvije sugovornice tvrde da nisu imale društvene mreže da bi duže ostale u inozemstvu:

Ne, svakako, svakako bi dulje ostala [da NISAM imala društvene mreže]… Ja sam stalno viđala slike svog nećaka na- stalno sam bila podsjećana na to kako moj nećak raste i bez mene.

(…) još sam htjela znaš ono kao bit' 100% prisutna iako nije to… ono… preko videa OK, ajde, ali… Ma je, 100 % je pridonijelo [povratku]… Sad znam svaki detalj koji se desi, sve što se desi, ja, što sam propustila.

Ja sam stalno viđala slike svog nećaka… Stalno sam bila podsjećana na to kako moj nećak raste i bez mene. A moja tetka na primjer, kad je nas imala, ona je možda informaciju o nama nakon godinu dana dobivala i onda nije učestalost tog podsjećanja bila tolika da, da je potakne možda na to [na povratak].

Sugovornik iz Australije tvrdi da su društvene mreže razlog zašto sada živi u Hrvatskoj:

To je da, to je, da, bez te društvene mreže ne bi bio ovdje, ne bi upoznao hrpa ljudi, ne bi saznao te informacije.

S time se slaže i sugovornica rođena u Švicarskoj:

Smatram da je korištenje društvenih mreža značajno doprinijelo mojoj odluci o povratku u Hrvatsku. Gledajući prekrasne fotografije ljepota domovine, kao i tradicionalne kulture, običaja i festivala, sve je više rasla moja želja za povratkom. Ove slike i priče o hrvatskoj baštini dodatno su mi potaknule nostalgiju i osjećaj pripadnosti.

To potvrđuje i činjenica da se „pripadnost zajednici očituje kroz „zamišljanje" pripadnosti i zajedništva s drugim članovima zajednice s kojima se ne živi niti se ima neposredna komunikacija" (Anderson, 1990, prema Kaselj 2014: 96).

Sugovornica koja u periodu života u inozemstvu nije imala društvene mreže, uvjerena je da bi u duže ostala u slučaju da ih je tada koristila:

Pa vjerujem da čak i da [duže bih ostala da JESAM imala društvene mreže]. Jer ovako sam se osjećala ono, na neki način izolirano od obitelji i prijatelja… Jednostavno onako i dalje mi je falio taj kontakt sa drugima i to sam išla nadoknadit tako da sam se… vratila.

S time se slaže još jedan sugovornik:

Pa mislim da bi mi bilo još i teže [živjeti u inozemstvu] zato što zahvaljujući društvenim mrežama, imam taj kontakt i ne osjećam se skroz odvojen, znači ipak održavam bar na jednoj virtualnoj razini tu povezanost, jer kada si na internetu, na društvenim mrežama, nije bitno gdje se nalaziš fizički, je li, znači ti si ondje gdje te nešto zanima. Ali kada ne bi bilo tog aspekta, to bi bilo sigurno puno teže.

Virtualno održavanje odnosa s državom slučaj je mnogih dijasporskih zajednica. Primjerice, Zvorničani u Beču putem bloga prate poeziju, čitaju tekstove, gledaju videa i fotografije, a sve kako bi ostali povezani sa svojim korijenima čak i ako se ne planiraju vratiti (Halilovich i Kučuk, 2020). Jedan od sugovornika istog istraživanja tvrdi kako na taj način ne samo da živi svoj identitet učitelja, pjesnika, političkog aktivista (kojeg ostvaruje *online*), nego i prelazi granice svoje ograničenosti koja ga veže za njegov svakodnevni posao i identitet migranta u Austriji (str. 189).

S obzirom na dubinu i opširnost intervjua, za kraj je priložena tablica koja sažima podatke iz intervjua s obzirom na najosnovnije kategorije.

Tablica 1. Analiza povratnih migracija u Hrvatsku na temelju intervjua

Kategorija	Podaci iz intervjua
Razlozi povratka u Hrvatsku	- zdraviji uvjeti života u Hrvatskoj - manji stres i užurbanost u usporedbi s inozemstvom - obiteljska povezanost i želja za životom bliže obitelji - kulturološki razlozi, uključujući jezik, katoličanstvo i tradiciju - osjećaj pripadnosti i nostalgija
Najčešće korišteni mediji i društvene mreže	- hrvatski informativni i vjerski mediji - vijesti i portali vezani uz hrvatsku baštinu i kulturu - portali i Facebook grupe za praćenje hrvatskog sadržaja - Whatsapp i videopozivi
Uloga društvenih mreža na povezanost s Hrvatskom	- kontinuirana povezanost s obitelji i prijateljima u Hrvatskoj - osjećaj pripadnosti i sudjelovanja u hrvatskom društvu unatoč fizičkoj udaljenosti - nostalgija potaknuta vizualnim sadržajem (slike, videozapisi)
Uloga virtualnog prostora u povratnim migracijama	- omogućava informiranje o uvjetima života u Hrvatskoj - pruža osjećaj kontinuirane povezanosti s domovinom i održava želju za povratkom - omogućava sudjelovanje u hrvatskoj kulturi i zajednici na daljinu i održava sjećanja - naglašava osjećaj propuštanja i nedostatak fizičke blizine

DISKUSIJA

Ovo je istraživanje produbilo i nadopunilo dosadašnja istraživanja uključivanjem teme uloge virtualnog prostora u povratnim migracijama. Do sada su istraživanja uključivala transnacionalizam, dijasporske zajednice (i virtualne i stvarne) te teme povratnih migracija. Također, uključivala su ulogu društvenih mreža i medija u kontekstu povezanosti s domovinom, očuvanja kulture i identiteta. Ipak, nije se istraživalo kakvu ulogu ima aktivno korištenje društvenih mreža i praćenje medija u odlu-

kama o povratku. Nedostatak je ovoga istraživanja to što ono nije kvantitativno i što je onemogućena generalizacija. Neovisno o tome, ovo je kvalitativno istraživanje produbilo tu tematiku te otvorilo nova pitanja i mogućnosti za daljnja istraživanja, posebice kvantitativna.

Dosadašnja su istraživanja dokazala da cijeli virtualni prostor ima značajnu ulogu u povezanosti sa svojom domovinom, obitelji, prijateljima i kulturom te doprinosi očuvanju nacionalnog identiteta. Ovo je istraživanje to potvrdilo jer su sugovornici cijelo vrijeme bili povezani s Hrvatskom, informirali se te na neki način bili dio svoje zajednice u domovini. Tako da virtualni prostor nije isključivo alat za održavanje odnosa, nego i ključan izvor praktičnih informacija za povratak. S druge strane, mediji su im bili otežavajući faktor u povratku jer su isticali mnoge loše vijesti i stvarali negativnu sliku Hrvatske. Nadalje, stalna prisutnost na društvenim mrežama i kontakt s bližnjima osvješćivao ih je koliko zapravo propuštaju time što nisu sa svojom obitelji. Da nisu provodili toliko vremena u kontaktu s njima, znali bi da propuštaju, ali ne bi bili svjesni svakog trenutka koji ih zaobilazi.

Ispitanici ovog istraživanja, za razliku od nekih drugih (npr. Jurić, 2020), često imaju pozitivnija iskustva nakon povratka. Razlog tomu može biti što je ovo bio uzorak mlađe generacije koja ima veću prilagodljivost ili to što su zbog prikupljanja informacija preko društvenih mreža stvorili realistična očekivanja. Stoga virtualni prostor možda nema istu ulogu među mlađom generacijom kao što ima među generacijom srednje dobi ili starijima.

Jedan od praktičnog aspekta ovog istraživanja za politiku i društvo je to da se informacije dobivene putem digitalnih mreža mogu iskoristiti za olakšavanje povratka migranata. Uređivanje medijskog sadržaja koji bolje reflektira stvarnost i pozitivne aspekte Hrvatske vjerojatno bi, iako možda u malom broju, doprinio povratku u domovinu. Tehnologija može biti ključan alat za povratne migracije i to proširuje klasične definicije migracijskih mreža.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje pruža uvid u ključnu ulogu virtualnog prostora u povratnim migracijama. Ističe kako digitalne tehnologije omogućuju održavanje veza s domovinom, doprinose očuvanju kulturnog i nacionalnog identiteta te mogu olakšati donošenje odluka o povratku. Rezultati ukazuju na dvojaku ulogu virtualnog prostora: jedne strane, virtualna povezanost smanjuje osjećaj udaljenosti, pružajući iseljenicima osjećaj pripadnosti, dok s druge strane može izazvati nostalgiju i osjećaj propuštanja važnih događaja u domovini. Sudionici su istaknuli važnost društvenih mreža kao alata za održavanje bliskih odnosa s obitelji i prijateljima, ali i za prikupljanje infor-

macija o životu u Hrvatskoj. Digitalni su alati često ključni faktor u odluci o povratku, a posebice za mlađe generacije koje su vješte u njihovom korištenju. Istraživanje također potvrđuje da su mediji koji su usredotočeni na negativne vijesti, ipak manje utjecali na odluke ispitanika od osobnih iskustava i veza. Rezultati ovog rada doprinose boljem razumijevanju transnacionalnih migracija i uloge digitalnih tehnologija u suvremenim migracijskim procesima. U kontekstu hrvatske dijaspore rad naglašava važnost virtualne povezanosti za očuvanje kulturnog identiteta i zajedništva. Ovi rezultati mogu poslužiti kao temelj za razvoj politika usmjerenih na olakšavanje povratka iseljenika, kao i na poboljšanje prikaza domovine u medijima. Ograničenja uključuju veličinu uzorka, demografsku homogenost skupine i kvalitativnu metodu, ali to otvara i mogućnosti za buduća istraživanja. Nova istraživanja trebala bi povećati veličinu i raznolikost uzorka, uključiti i kvantitativne metode te razmotriti ulogu virtualnog prostora u povratnim migracijama u kontekstu drugih zemalja i kultura. Zaključno, virtualni prostor pokazao se ključnim alatom u modernim migracijama, oblikujući načine na koje pojedinci održavaju veze s domovinom i donose odluke o povratku. Ovo istraživanje istaknulo je važnost digitalnih tehnologija ne samo u tehničkom, već i u duboko emocionalnom i društvenom smislu, nudeći smjernice za bolje razumijevanje migracijskih procesa u digitalnom dobu.

LITERATURA

Bernal, Victoria. 2006. Diaspora, cyberspace and political imagination: The Eritrean diaspora online. *Global Networks* 6/2. 161–179. https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2006.00139.x

Božić, Saša. 2001. Uloga dijaspore u procesu transnacionalizacije. *Revija za sociologiju* 32/3-4. 117–131. https://hrcak.srce.hr/154063

Božić, Saša. 2012. Is There a Croatian Diaspora in Europe? From 'Gastarbeiters' to Transmigrants and Ethnics. *Croatian Studies Review* 8/1. 113–129. ttps://hrcak.srce.hr/102750

Božić, Saša; Kuti, Simona. 2012. *Institucionalizacije hrvatske dijaspore. Oblici migrantskog udruživanja - primjeri iz Europe, Južne Amerike i Australije*. Ur. Božić, Saša. Zagreb: Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 2012. https://www.researchgate.net/publication/261099015_Hrvatske_migrantske_organizacije_u_Europi

Candidatu, Laura; Leurs, Koen; Ponzanesi, Sandra. 2019. Digital Diasporas: Beyond the Buzzword Toward a Relational Understanding of Mobility and Connectivity. *The Handbook of Diasporas, Media, and Culture*. Ur. Resits, Jessica; Tsagarousianou, Roza. https://doi.org/10.1002/9781119236771.ch3

Diamantaki, Katerina. 2003. Virtual ethnicity and digital diasporas: Identity construction in cyberspace. *Global Media Journal* 2/2. https://www.researchgate.net/publication/360162635_Virtual_ethnicity_and_digital_diasporas_Identity_construction_in_cyberspace

Grbić Jakopović, Jadranka. 2020. *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, dijaspora i identitet*. FF press. Zagreb.

Grbić Jakopović, Jadranka. 2020. *Multipliciranje zavičaja i domovina: Hrvatska dijaspora : kronologija, destinacije i identitet*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Grbić, Jadranka. 2006. Hrvatska dijaspora i iseljeništvo. *Narodne nošnje Hrvata u svijetu: (Tradicijsko odijevanje Hrvata izvan Republike Hrvatske): Gradski muzej Subotica, 28. 07. – 20. 08. 2006*. Zagreb: Posudionica i radionica narodnih nošnji, str. 1–27.

Halilovich, H. 2016. Re-imaging and re-imagining the past after "memoricide": Intimate archives as inscribed memories of the missing. *Archival Science* 16/1. 77–92. https://doi.org/10.1007/s10502-015-9258-0.

Halilovich, Hariz; Kučuk, Iris. 2020. Refuge(e)s in the Digital Diaspora. Reimagining and Recreating Ethnically Cleansed Villages as Cyber Villages. *Etnološka tribina* 50/43. 182-196. https://doi.org/10.15378/1848-9540.2020.43.08.

Hrstić, Ivan; Šakić, Vlado. 2022. Pregled razvoja iseljeničkih politika u dugom trajanju - od druge polovine 19. stoljeća do danas. *Pilar, XVII* 32/1. 13-30. https://doi.org/10.5559/pi.17.32.02.

Jurić, Tado. 2018. *Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku?* Zagreb. Školska knjiga.

Jurić, Tado. 2020. Vratiti se ili ostati – stavovi novih hrvatskih iseljenika o ostanku ili povratku iz Njemačke. Conference: *MIGRACIJE I IDENTITET: KULTURA, EKONOMIJA, DRŽAVA MIGRATIONS AND IDENTITY: CULTURE, ECONOMY, STATE*. IMIN. Zagreb.

Kaur-Gill, S. & Dutta, M. J. 2017. "Digital Ethnography." U: The International Encyclopedia of Communication Research Methods, Wiley. 1–10. 10.1002/9781118901731.iecrm0271.

Koser, Khalid. 2007. Refugees, Transnationalism and the State. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33/2. 233–254.

Mugge, Liza. 2016. Transnationalism as a Research Paradigm and Its Relevance for Integration. Ur. Garces-Mascarenas, Blanca; Pennincx, R. *Integration Processes and Policies in Europe: Contexts, Levels and Actors*. 10.1007/978-3-319-21674-4.

Mulligan, M. 2015. On Ambivalence and Hope in the Restless Search for Community: How to Work with the Idea of Community in the Global Age. *Sociology,* 49/2. https://doi.org/10.1177/0038038514534008.

Nikodem, Krunoslav. 2003. Modem society as "technical society" - Social and historical prelude to the development of non-human forms of life. *Nova prisutnost, I* (1), 43–43. https://hrcak.srce.hr/85186.

Perić Kaselj, Marina. 2014. Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica* 26/1. 91–119. https://doi.org/10.17234/SEC.26.5.

Singh, Jay. 2023. Diaspora in the Cyberspace: Assertion of Identity, Virtual Home, and International Politics. *Literary Studies*. 36. 56–67. https://doi.org10.3126/litstud.v36i01.52080.

Stubbs, Paul. 2004. *„Zamišljanje Hrvatske: Istraživanje računalno posredovanih javnih sfera dijaspore"*. U Etnografije interneta, ur. Reana Senjković i Iva Pleše. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Ibis grafika, 195–218.

Tajfel, H. & Turner, J. C. 1986. "The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour." U: Worchel, S. & Austin, W. G. (ur.*), Psychology of Intergroup Relations*. 7–24. Chicago: Nelson-Hall.

The role of cyberspace in return migration to the Republic of Croatia

ABSTRACT

In recent years, there has been a slight increase in return migration to the Republic of Croatia. Many families, as well as individuals, are deciding to return to their homeland where they were born, grew up, or where their ancestors came from. Various attractive factors (pull factors) encourage them to return to their homeland, but there are also push factors, meaning those that make them leave the foreign country where they currently live. During their time in the diaspora, many remain connected with their families in Croatia, as well as with the culture and identity. They are not only connected through occasional visits to the Republic of Croatia and gatherings with Croatians in their country of residence but throughout their entire stay in a foreign country. What connects them the most is cyberspace, which is actually a new social space. There, they communicate with their family and friends living in Croatia via social networks, they follow Croatian current events through Croatian media and connect with and meet other Croatians in Facebook groups. They use various tools

and opportunities to remain present in their country to some extent. This process is called transnationalism, and cyberspace is what enables this process. Furthermore, for many returnees, it represents a range of attractive factors that influence their decision to return to Croatia. Therefore, the goal of the research, using in-depth (semi-structured) interviews, is to determine the reasons for the interviewees' return to the Republic of Croatia and which media and social networks they used most frequently to stay informed and connected with Croatia. Additionally, to examine how maintaining cyber social relationships influenced their decisions to return. Finally, to examine what is the role of cyberspace in return migration to the Republic of Croatia. Participants in the research are reached using the snowball sampling method.

Keywords: *diaspora, return migration, identity, transnationalism, cyberspace*

Lorena Vokić Kvesić
Libertas međunarodno sveučilište
lvokic@libertas.hr

UDK: 314
Izvorni znanstveni rad

Povratničke politike Republike Hrvatske i predviđeni učinci

SAŽETAK

Migracije su sveprisutni tok svakoga društva, države, a uvjetovane su različitim motivima i razlozima. Povremene, privremene ili trajne, ostavljaju posljedice na matičnu zemlju iseljenika. U 20. stoljeću migracije Hrvata bile su česte i motivirane političkim, društvenim, ekonomskim okolnostima te ratnim zbivanjima. Uspostava demokratske i neovisne Republike Hrvatske donosi nove povratničke politike za svoje iseljenike. Na tragu politika 21. stoljeća intenziviraju se aktivnosti Republike Hrvatske usmjerene na Hrvate izvan domovine, iseljenike. U prilog takvim politikama, strategijama i mjerama ide i porast povratničkih politika u pojedinim europskim zemljama tijekom posljednjeg desetljeća. Neke od europskih zemalja koje se ističu po povratničkim politikama su Irska, Litva, Portugal i Poljska. Uporište povratničkih politika nalazi se u negativnom demografskom trendu Europske unije koja je povezana s prosječnom starosti radno sposobnog stanovništva koja iznosi preko 40 godina života, padom broja poreznih obveznika, padom radne snage i padom nataliteta, što dugoročno može dovesti u pitanje opstojnost te prepoznatljivost svake države Europske unije. Očuvanje kulturoloških vrijednosti i povećanje nataliteta prilike su za jačanje unutarnjih snaga svake zemlje uz uspješnu provedbu povratničkih politika koje će u domovinu vratiti iseljenike te osigurati željenu revitalizaciju društva, opstojnost naroda i pozitivan gospodarski trend, boljitak sadašnjim i budućim generacijama. U 2024. godini, u Republici Hrvatskoj, nakon parlamentarnih izbora, kao rezultat dugoročnih mjera za osiguranje povratka hrvatskih iseljenika, uspostavlja se Ministarstvo demografije i useljeništva Republike Hrvatske. Jedna od zadaća ovog ministarstva jest stvaranje uvjeta za povratak i useljavanje hrvatskih iseljenika. Kroz rad bit će prikazane politike i mjere Republike Hrvatske, aktivnosti za osiguranje povratka hrvatskih iseljenika u posljednjih 10 godina i učinak provedenih politika.

Ključne riječi: *migracije, povratnici Hrvati, povratničke politike RH, trendovi EU-a, mjere i rezultati, društveni efekt, gospodarski efekt*

UVOD

Posljednjih deset godina pojedine zemlje Europske unije intenzivno jačaju svoje povratničke politike kako bi odgovorile na izazove globalizacije, migracijskih trendova i promjena na tržištu rada. Prosječna starost radno sposobnog stanovništva u Europskoj uniji je 44,7 godina prema podacima iz Eurostata za 2024. godinu. Takva struktura stanovništva predstavlja izazov za porezne sustave zemalja, budući da smanjuje porezne prihode. Dugoročno se predviđaju veći izdaci za zdravstvo i mirovine koji predstavljaju proračunske rashode središnjih proračuna zemalja. Još jedan od izazova predstavlja smanjenje stope nataliteta, što dovodi do smanjenja ukupnog broja stanovnika. Od 2013. do 2023. ukupna stopa rođene djece po ženi u EU-u smanjila se s 1,51 na 1,38 (Eurostat 2023). Ovaj pad predstavlja trend tijekom posljednjeg desetljeća, s blagim porastom u 2021. godini kada je iznosio 1,53 (Eurostat 2023). U zemljama poput Islanda, Lihtenštajna, Švicarske i Norveške (Eurostat 2024) bilježi se porast udjela stranih državljana u ukupnom broju stanovnika, dok je udio domaćih stanovnika proporcionalno smanjen. Smanjenje radne snage stvara potrebu za popunjavanjem radnih mjesta stranim radnicima. U 2023. godini izdano je preko 5 milijuna boravišnih dozvola za rad u EU-u (Europska komisija 2023). Zemlje Grčka, Njemačka, Portugal, Irska i Francuska suočavaju se s marginalnim nedostatkom kvalificirane radne snage u različitim sektorima, kao što su zdravstvo, građevinarstvo, informacijske tehnologije, poljoprivreda i uslužne djelatnosti, a u prilog navedenom ide i istraživanje objavljeno u Statisti (Statista 2023). Slobode na kojima se temelji Europska unija uključuju i slobodu kretanja ljudi. Prema podacima Europske unije u 2022. godini (Eurostat 2022) oko 1,5 milijuna ljudi se preselilo iz jedne zemlje EU-a u drugu. Ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju 2013. zabilježen je trend značajnog iseljavanja stanovništva u druge EU zemlje. Prosječna starost stanovništva Hrvatske je 44,3 godine (Državni zavod za statistiku, 2021.). Prosječan broj djece po ženi od 2013. do 2023. godine iznosio je u prosjeku 1,4 (Macrotrends, 2025.). Stopa fertiliteta, tj. broja rođene djece po ženi, trebala bi biti veća od 2,1 kako bi se osigurao dugoročni prosperitet, tj. zamjena generacija, ali bez dodatnih migracija. U Hrvatskoj je zabilježeno preko 70 tisuća stranih radnika koji su popunjavali sektorske deficite (Eurostat 2023). Kako bi se suočila s ovim izazovima, Hrvatska je usvojila povratničke politike koje obuhvaćaju niz mjera, strategija i planova, temeljenih na iskustvima drugih država članica EU-a koje su ih već implementirale. Važan korak u tom procesu predstavlja uspostava Ministarstva demografije i useljeništva RH 2024. godine kao konkretan odgovor na potrebu za osiguravanjem povratka hrvatskih iseljenika i privlačenje potomaka iseljenika. Ovaj rad ima za cilj istražiti učinkovitost povratničkih politika Republike Hrvatske kroz analizu kretanja broja povratnika i budućih predviđanja trendova.

METODOLOGIJA

Ovaj rad analizira povratničke politike RH u desetogodišnjem razdoblju, s ciljem procjene njihovog učinka na broj povratnika te predviđanja budućih trendova. Korišten je kombinirani metodološki pristup koji uključuje kvalitativnu i kvantitativnu analizu, temeljenu na relevantnim domaćim i međunarodnim izvorima podataka i primjeni statističkih metoda.

U kvantitativnom dijelu analize provedena je deskriptivna statistička obrada podataka radi opisivanja osnovnih karakteristika podataka, uključujući analizu trendova doseljavanja i iseljavanja Hrvata tijekom promatranog razdoblja.

Korelacijska analiza provedena je kako bi se utvrdila povezanost između broja doseljenih osoba i fiskalnog učinka u vidu prihoda po osnovi oporezivanja dohotka (nesamostalni rad – plaća). Komparativna analiza uspoređuje mjere kojima se provodi povratnička politika u RH s politikama Poljske, Irske, Litve i Portugala. Analiza vremenskih serija temelji se na povijesnim podacima, kroz koje su predviđeni trendovi doseljavanja Hrvata do 2033. godine.

Ograničenja istraživanja proizlaze iz oslanjanja na javno dostupne podatke i službene izvore, što može utjecati na preciznost predviđanja, budući da su trendovi podložni promjenama. Usporedba s politikama drugih zemalja Europske unije temelji se na dostupnosti podataka i specifičnostima povratničkih mjera, što može ograničiti generalizaciju zaključaka.

Zajedničke komponente povratničkih politika odabranih zemalja EU-a

Neke od zemalja Europske unije, poput Irske, Litve, Portugala, Rumunjske, Mađarske, Poljske i Hrvatske, posljednjih su godina intenzivirale povratničke politike kao odgovor na demografske izazove. Kvalitetne povratničke politike uključuju nacionalne strategije i mjere uz institucionalnu podršku, zakonodavnu regulativu te diplomatska posredovanja. Mjere koje će biti na snazi ovise o nizu specifičnosti vezanih za zemlje. Pregledane povratničke politike i njihove mjere obično uključuju financijske potpore, porezne olakšice, olakšan pristup tržištu rada i prilagodbu zakonodavnog okvira. Povratničke politike i njihove mjere prepoznate su kao bitna komponenta nacionalnih strategija za gospodarski i društveni oporavak. Po svojim jasnim povratničkim politikama i mjerama, u EU-u ističu se Poljska, Litva, Portugal i Irska.

Poljska povratnička politika ogleda se u nekoliko ključnih mjera, poput poreznih olakšica, uključujući niže porezne stope i oslobođenja od poreza na dohodak u određenom razdoblju. Dostupni su financijski poticaji za poduzetništvo, koji uključuju subvencije i povoljne zajmove za pokretanje ili širenje poslovanja. Ubrzani programi za priznavanje stranih kvalifikacija i diploma omogućuju povratnicima brži ulazak

na tržište rada. Povratak visokokvalificiranih radnika pozitivno je utjecao na radnu snagu u Poljskoj, poboljšavajući gospodarski potencijal zemlje (Powroty, 2025). Poljska povratnička politika služi kao primjer kako strateško planiranje može pridonijeti demografskom i gospodarskom poboljšanju te dugoročnim pozitivnim trendovima (*Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej*, 2024). Trenutno je više od 4 milijuna Poljaka izvan Poljske, od kojih se 82 posto nalazi u drugim zemljama Europske unije (*Diaspora for Development*, 2025). Procjenjuje se da Poljsku godišnje doseljava oko 15 tisuća ljudi, a najveći udio čine upravo povratnici (*Statistics Poland*, 2024).

Irska aktivno razvija strategije povratka iseljenika putem inicijativa poput programa *Global Irish Programme*, osmišljenog za financijsku i profesionalnu podršku povratnicima. Ovaj program uključuje savjetovanje o zapošljavanju, porezne olakšice te poticaje za mlade obrazovane iseljenike (*Government of Ireland*, 2025). Povratnicima su dostupne olakšane procedure za nostrifikaciju diploma, stambena rješenja i savjetodavne usluge za reintegraciju u irsko društvo (*Citizens Information Ireland*, 2024). Mjere koje Irska provodi dodatno uključuju subvencije za preseljenje, financijske potpore za poduzetništvo i pravnu pomoć. Vladini napori usmjereni su na razvoj poslovnih mreža i poticanje suradnje s dijasporom putem digitalnih platformi i informativnih kampanja (*Ireland i.e.,* 2024). Rezultati ovih politika pokazuju pozitivan utjecaj na privlačenje povratnika, kojih je oko 30 tisuća bilo u 2024. godini (*Central Statistics Office Ireland,* 2024). Preko 800 tisuća stanovnika živi izvan Irske, od kojih je 82 % unutar drugih EU zemalja (*Diaspora for Development*, 2025).

Litva provodi strategiju povratka iseljenika *Global Lithuania*, s ciljem jačanja odnosa s dijasporom i poticanja povratka kvalificiranih stručnjaka. Ovaj program pruža značajne olakšice, uključujući subvencionirane stanove i financijsku podršku, te specijalizirane inicijative za motivaciju mladih profesionalaca (Ministarstvo vanjskih poslova Republike Litve, 2025). Kampanja I Choose Lithuania dodatno doprinosi ovim naporima kroz informativne centre, porezne olakšice, stambene subvencije i poticaje za pokretanje vlastitog posla (*Renkuosi Lietuvą*, 2024). Učinak ovih mjera očituje se u povećanom broju povratnika, osobito u IT sektoru i obrazovanju. Litva je uspješno stvorila pozitivnu percepciju povratka među mladima i visokoobrazovanim pojedincima, čime je dodatno osnažila svoje gospodarstvo. Tome u prilog ide i brojka povratnika u 2024. godini, gdje se skoro 19 tisuća stanovnika vratilo natrag u Litvu (Ministarstvo vanjskih poslova Republike Litve, 2025). Stanovnici Litve koji su u inozemstvu prelaze 600 tisuća, od kojih je 63,3 posto u nekoj drugoj zemlji članici EU-a (*Diaspora for Development,* 2025).

Portugal je kroz program *Regressar* uspješno razvio strategije za povratak iseljenika, usmjerene na privlačenje kvalificiranih radnika i mladih obitelji (*Programa Regressar*, 2025). Povratnicima su omogućene porezne olakšice, subvencije za preseljenje te financijska podrška za poduzetničke projekte (*Portugal Accounting*, 2025). Pro-

gram također pruža brže priznavanje kvalifikacija i nudi bespovratna sredstva za povratnike, posebno za one koji se nastanjuju u ruralnim područjima. Učinak programa *Regressar* očituje se u značajnom broju povratnika, kojih je više od 33 tisuće (*E-Global,* 2025), što pridonosi gospodarskom rastu i daljnjem razvoju zemlje. Kroz ovaj program Portugal je osigurao kredite i druge pogodnosti za poduzetnike, olakšavajući njihov doprinos domaćem gospodarstvu kroz pokretanje vlastitog poslovanja. Iako je predviđeno kraće trajanje programa, Vlada je odlučila program produžiti do kraja 2026. godine (*Consulate of Portugal in Newark*, 2024). U inozemstvu živi preko 2,5 milijuna Portugalaca, od kojih 46,9 posto živi u nekoj drugoj zemlji EU-a (*Diaspora for Development*, 2025).

Institucionalna podrška i zakonodavna osnova povratničkih politika RH

Hrvatska je zemlja koja je kroz povijest iskusila različite valove iseljavanja stanovništva, a prema podacima koje su nam zemlje dostavile, broj Hrvata i njihovih potomaka kreće se oko 3,4 milijuna (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, 2024.). U novijoj povijesti zakonodavna regulativa vezana za povratnike uređuje Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske (2011.) i Zakon o strancima (2025.) s posebnim odredbama za hrvatske iseljenike. Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske (NN 124/11, 16/12) jasno definira kako su *Hrvati izvan Republike Hrvatske ravnopravan dio jednog i nedjeljivog hrvatskog naroda te je skrb za Hrvate izvan Republike Hrvatske sastavni dio unutarnje i vanjske politike Republike Hrvatske.* Navedeni Zakon odnosi se na sve Hrvate izvan domovine koji imaju hrvatsko državljanstvo, koji imaju status, ali ne i državljanstvo, te one koji su bez državljanstva i bez statusa (posebno vodi brigu Zakon o strancima NN 133/20, 114/22, 151/22).

Za provedbu povratničkih politika u Republici Hrvatskoj zaduženo je više institucija koje su predočene u Tablici 1., a koje zajednički djeluju i surađuju s privatnim sektorom i nevladinim organizacijama.

Tablica 1. Institucije / nositelji odnosa i suradnje

Naziv tijela / ureda	**Funkcija u povratničkim politikama/mjerama**
Središnji državni ured za Hrvate izvan RH	Zadužen za odnose između RH i Hrvata izvan domovine
Savjet Vlade RH za Hrvate izvan Republike Hrvatske	Ima savjetodavnu funkciju u oblikovanju politika prema iseljenicima
Ministarstvo vanjskih i europskih poslova	Pruža konzularnu podršku iseljenicima.

Naziv tijela / ureda	Funkcija u povratničkim politikama/mjerama
Ministarstvo unutarnjih poslova	Nadležno za administrativne procese registracije, izdavanja osobnih dokumenata i reguliranja statusa boravka
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih	Zaduženo za obrazovne programe, uključujući tečajeve hrvatskog jezika i integraciju djece povratnika
Ministarstvo kulture i medija	Potiče kulturnu povezanost povratnika s domovinom.
Ministarstvo gospodarstva	Pruža poticaje i financijsku podršku za pokretanje poduzetničkih pothvata.
Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike	Ima važnu ulogu u segmentu zapošljavanja i socijalnih prava.
Ministarstvo zdravstva	Osigurava pristup zdravstvenim uslugama povratnicima i njihovim obiteljima.
Ministarstvo turizma i sporta	Potiče ulaganja povratnika u turistički sektor te promovira mogućnosti razvoja turizma i sportskih aktivnosti
Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije	Odgovorno za regionalni razvoj i integraciju povratnika u manje razvijene dijelove Hrvatske, provodi infrastrukturne projekte i omogućuje korištenje EU fondova.
Ministarstvo financija	Osigurava porezne olakšice i financijske poticaje
Odbor za Hrvate izvan RH Hrvatskoga sabora	Nadzire provedbu politika prema dijaspori.
Hrvatska matica iseljenika	Ima važnu ulogu u povezivanju iseljenika s domovinom.
Ministarstvo demografije i useljeništva	Od 2024. godine ima ključnu ulogu u provođenju demografskih politika i strategija povratka, koordinira mehanizme poticanja povratka, pruža administrativnu podršku povratnicima te razvija dugoročne mjere za demografsku revitalizaciju.

Izvor: Obrada autora prema Zakonu o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske, https://www.zakon.hr/z/507/zakon-o-odnosima-republike-hrvatske-s-hrvatima-izvan-republike-hrvatske

Institucionalna podrška povratnicima izuzetno je važna kako bi njihov povratak u domovinu bio uspješan, kao i sama reintegracija u društvo. Povratnici se često suočavaju s brojnim izazovima prilikom povratka, uključujući pravna pitanja, ekonomske poteškoće, integraciju na tržište rada i prilagodbu na uvjete života. Kroz koordiniranu i strukturiranu podršku institucija, ovi izazovi mogu biti značajno olakšani.

Tablica 2. Presjek mjera usmjerenih na iseljenike

Godina	Naziv mjere/ programa	Cilj mjera	Tijela
2017.-danas	Učenje hrvatskog jezika	e-tečaj hrvatskoga jezika na A1 i A2 razini	Središnji državni ured za Hrvate izvan RH
2018.-danas	Upisne kvote za Hrvate izvan RH	posebne upisne kvote za studente pripadnike hrvatske nacionalne manjine i hrvatskoga iseljeništva	Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih
2022.-aktualno	Biram Hrvatsku	financijske potpore za samozapošljavanje i preseljenje u manje razvijene regije	Hrvatski zavod za zapošljavanje (HZZ)
2023.-aktualno	Domovina Birthright Program	program koji omogućuje mladima hrvatskog podrijetla iz dijaspore da posjete Hrvatsku, upoznaju kulturnu i povijesnu baštinu te istraže mogućnosti povratka i zapošljavanja	Središnji državni ured za Hrvate izvan RH
2025.	Porezne olakšice za povratnike	povrat poreza na dohodak tijekom pet godina za povratnike, s ciljem dodatnog poticanja povratka	Ministarstvo financija Republike Hrvatske

Izvor: obrada autora prema podacima na Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike (https://hrvatiizvanrh.gov.hr/), Porezna uprava (https://porezna-uprava.gov.hr/hr/umanjenja-povratnicima/4818), Hrvatski zavod za zapošljavanje (https://mjere.hzz.hr/mjere/biram-hrvatsku-mobilnost-radne-snage-2025/)

U Tablici 2. napravljen je presjek ključnih mjera koje obuhvaćaju različite financijske poticaje, obrazovne i jezične programe, subvencije te programe za razvoj ruralnih područja. U promatranom desetogodišnjem razdoblju povratničke politike su se kontinuirano razvijale i prilagođavale kako bi odgovarale promjenjivim potrebama i izazovima s kojima se Hrvatska suočava. Od 2017. godine implementiraju se konkretne mjere. Mjere obuhvaćaju aktivnosti koje bi trebale potaknuti odluku o povratku, olakšati financijski segment, omogućiti brzo zapošljavanje i stupanje na tržište rada uz otklanjanje eventualnih jezičnih barijera poput nedovoljnog poznavanja jezika. Osim praktičnih elemenata označavaju snagu i potencijal koje država vidi u iseljeništvu i aktivan rad na njihovom povratku.

Učinci povratničkih politika

Učinkovitost povratničkih politika najbolje se mjeri kroz pokazatelje poput vremena i broja povratnika. Statistički podaci o povratnicima, ostvarenje pripadajućih i predviđenih prava te njihov trajni ostanak svjedoče o uspješnosti provedenih politika. Na

temelju tih pokazatelja moguće je kontinuirano unaprjeđivati i revidirati povratničke politike. Povijesno gledano, Republika Hrvatska uvijek je bila posvećena Hrvatima izvan domovine, kroz osiguravanje odgovarajućih politika, zakonskih rješenja, institucija i inicijativa za njihov siguran povratak i uspješnu reintegraciju.

Tablica 3. Pregled doseljenih u Republiku Hrvatsku prema državljanstvu

Godina	Doseljeni stranci (%)	Doseljeni Hrvati (%)	Potencijalni učinak povratničkih politika (%)
2013	51	49	-2
2014	54,6	45,4	-9,2
2015	44,5	55,5	11
2016	47,7	52,3	4,6
2017	49	51	2
2018	66,9	33,1	-33,8
2019	73,8	26,2	-47,6
2020	74,7	25,3	-49,4
2021	74	26	-48
2022	82,8	17,2	-65,6
2023	84,4	15,6	-68,8

Izvor: vlastita izrada autora prema podacima Državnog statističkog zavoda (https://web.dzs.hr)

Provedena analiza u promatranom periodu od 2013. do 2023. godine pokazuje doseljene Hrvate i doseljene strane državljane (u %). Udio doseljenih stranih državljana se iz godine u godinu povećava. Trend doseljavanja Hrvata, predočen u Tablici 3., mijenja dinamiku iz godine u godinu. Najveći val doseljavanja Hrvata bio je u 2015. godini. Pozitivan trend bilježi se do 2017. godine, kada je oko 50 % Hrvata ukupno doseljenih u Republiku Hrvatsku. Od 2018. godine pa sve do 2023. (samo 15,6 %) bilježi se pad Hrvata u broju doseljenih, te prevladavaju strani državljani koji doseljavaju. Prema analizi Hrvatske narodne banke (2024.) opravdanost ulaska strane radne snage leži u činjenici da strani radnici popunjavaju potreban nedostatak radne snage na tržištu rada koje domaća radna snaga ne može zadovoljiti. Navedena analiza tvrdi kako je to posebno neophodno u sektorima sa sezonskim potrebama za radnom snagom, kao što su graditeljstvo i ugostiteljstvo, te da uključivanje stranih radnika može pomoći u održavanju gospodarskog rasta i stabilnosti. Prema Eurostatu, u 2023. godini udio boravišnih dozvola izdanih u svrhu rada u cijeloj Europskoj uniji

bio je najveći u Hrvatskoj (95 posto od svih izdanih boravišnih dozvola odnosio se na dozvole za rad). Ostale dozvole bile su vezane za spajanje obitelji i za druge razloge.

Tablica 4. Pregled doseljenih i odseljenih Hrvata od 2013. godine do 2023. godine

Godina	Doseljeni Hrvati	Indeks promjene u odnosu na prethodnu godinu – doseljeni	Odseljeni Hrvati	Indeks promjene u odnosu na prethodnu godinu – odseljeni	Indeks promjene odseljeni u odnosu na doseljene
2013	5085,22	-	13400,04	-	-62,05
2014	4829,65	-5,03	19543,95	45,85	-75,29
2015	6496,83	34,52	28257,40	44,58	-77,01
2016	7314,16	12,58	34832,82	23,27	-79,00
2017	7932,03	8,45	45363,22	30,23	-82,51
2018	8615,60	8,62	36432,83	-19,69	-76,35
2019	9884,21	14,72	32439,58	-10,96	-69,53
2020	8453,74	-14,47	20904,24	-35,56	-59,56
2021	9337,12	10,45	25952,21	24,15	-64,02
2022	9971,18	6,79	32724,91	26,10	-69,53
2023	10825,78	8,57	25413,26	-22,34	-57,40

Izvor: vlastita izrada autora prema podacima Državnog statističkog zavoda (https://web.dzs.hr)

Tablica 4. pokazuje trend povratka iseljenih Hrvata, s izuzetkom 2014. i 2020. godine, kada je taj trend bio negativan u odnosu na prethodnu godinu. Broj doseljenih Hrvata iz godine u godinu raste, što se može povezati s rezultatima različitih povratničkih politika koje su bile aktualne u tom periodu. Uz pozitivan trend doseljenih raste i broj odseljenih Hrvata. Najveći odlazak stanovništva bilježe 2014. i 2015. godina. Jedna od temeljnih sloboda na kojima počiva Europska unija uključuje i slobodu kretanja ljudi. Upravo ta sloboda mnoge je potaknula na zapošljavanje i iskorištavanje karijernih mogućnosti izvan domovine, uz osiguranje socijalnih i zdravstvenih prava. U narednim godinama i dalje je prisutan pozitivan trend odljeva, sve do 2018. godine kada se bilježi pad odlazaka te se taj trend zadržava do 2020. godine. Dvije godine zaredom trend odljeva je veći u odnosu na prethodnu godinu, dok se u 2023. smanjuje broj odlazaka iz domovine. Iako postoji pozitivan trend doseljenih, broj odseljenih Hrvata ostaje visok, posebno u periodu od 2013. do 2019. godine. Vrhunac iseljavanja bio je 2017. godine kada je iz Hrvatske otišlo preko 45.000 stanovnika

(omjer odseljenih i doseljenih bio je negativan i iznosio -82,51). Nakon 2018. godine broj odseljenih počinje padati, odnos doseljenih i odseljenih se poboljšava, ali indeks i dalje ostaje negativan. U 2023. godini indeks je najmanje negativan (-57,40). Rast doseljenih Hrvata kontinuirano raste od 2015. do 2023. godine. Ove analize ukazuju na potrebu za kontinuiranim praćenjem broja odseljenih i doseljenih Hrvata, rezultatima implementiranih politika te njihovim prilagođavanjem i poboljšanjem kako bi se osigurala njihova učinkovitost i postizanje pozitivnih rezultata u budućnosti.

Tablica 5. Fiskalni učinci promjena u doseljenima i odseljenima

Godina	Doseljeni (uključivo i strance)	Promjene u doseljenima u tekućoj u odnosu na prethodnu godinu (u %)	Prihodi od poreza na dohodak (plaća) u eurima	Promjene u prihodima poreza na dohodak (plaća) u tekućoj u odnosu na prethodnu godinu (u %)
2013	10378		2.829.983.129,31	
2014	10638	3	2.846.263.687,34	0,58
2015	11706	10	3.069.218.131,99	7,83
2016	13985	19	3.235.132.901,13	5,41
2017	15553	11	3.395.437.342,16	4,96
2018	26029	67	3.520.731.582,96	3,69
2019	37726	45	3.733.535.834,06	6,04
2020	33414	-11	3.300.869.616,42	-11,59
2021	35912	7	3.774.850.070,10	14,36
2022	57972	61	4.415.884.371,21	16,98
2023	69396	20	5.268.343.035,03	19,30

Izvor: vlastita izrada autora prema podacima Ministarstva financija (https://mfin.gov.hr/proracun-86/86) i Porezne Uprave (https://porezna-uprava.gov.hr/hr/porez-na-dohodak-4763/4763)

U Tablici 5. predočeni su porezni prihodi u odnosu na ukupan broj doseljenih kako bi se predvidio fiskalni učinak doseljenih u Republiku Hrvatsku. Prema podacima iz tablice, gdje se porezni prihodi po osnovi poreza na dohodak (plaća) uspoređuju s brojem doseljenih, izračunata vrijednost r = 0.9115 ukazuje na jaku pozitivnu korelaciju između broja doseljenih i poreznih prihoda po osnovi dohotka od nesamostalnog rada (plaće). Povećanjem broja doseljenih, porezni prihodi su proporcionalno rasli. Ukoliko pogledamo 2018. godinu, gdje je broj doseljenih porastao (67 posto), porezni prihodi su veći tek za 3,69 posto. Napomena ovoj analizi jest i činjenica da su se u promatranom razdoblju porezna politika, tretmani, stope i razredi mijenjali

kada je riječ o dohotku od nesamostalnog rada (plaća). Fiskalni učinci migracije su kompleksni, jer broj doseljenih nije jedini faktor koji utječe na porezne prihode. Potrebno je razumjeti da se smanjenjem broja stanovnika smanjuju i javni rashodi koji su vezani za zdravstvo, socijalne politike i drugo.

Tablica 6. Predviđanje kretanja doseljenih Hrvata do 2033. godine

Godina	Udio doseljenih Hrvata	Indeks promjene u odnosu na prethodnu godinu (u %)
2024	11451	6
2025	12015	5
2026	12578	5
2027	13142	4
2028	13706	4
2029	14270	4
2030	14834	4
2031	15398	4
2032	15961	4
2033	16525	4

Izvor: vlastita izrada autora prema povijesnim podacima Državnog statističkog zavoda (https://web.dzs.hr) na temelju kojih je napravljena projekcija budućih kretanja

Na temelju povijesnih podataka napravljeno je predviđanje kretanja doseljenih Hrvata do 2033. godine, prikazano u Tablici 6. Podaci pokazuju pozitivan trend povratka hrvatskih iseljenika s godišnjim povećanjem broja doseljenika, no uz postepeno usporavanje stope rasta (indeks promjene). U 2025. i 2026. godini predviđa se povećanje od 5 posto godišnje, što rezultira brojkom 12,015 doseljenika 2025. i 12,578 doseljenika 2026. U razdoblju od 2027. do 2033. godine predviđa se rast od 4 posto godišnje, s brojem doseljenika koji doseže 16,525 u 2033. Ovakav trend ukazuje na stabilan priljev hrvatskih iseljenika u domovinu, uz održivije, ali nešto sporije stope rasta s vremenom. Republika Hrvatska razvila je strategije za poticanje povratka svojih iseljenika i njihovih potomaka. Strategije demografske revitalizacije do 2033. godine (2024.) donesene su od strane Hrvatskog sabora te predviđaju mjere za olakšavanje povratka iseljenika i njihovih potomaka. Dokumenti poput Nacionalnog plana razvoja odnosa s Hrvatima izvan Republike Hrvatske do 2027. godine definiraju dugoročne ciljeve i smjernice za jačanje veza s dijasporom. Potencijalno veća brojka doseljenih je moguća uz učinkovitu provedbu Strategije i pripadajućih planova i mjera.

ZAKLJUČAK

Demografski trendovi u Europskoj uniji pokazuju negativne tendencije. Navedeno je rezultiralo konkretnim mjerama i intervencijama nekih zemalja EU-a u svrhu sprječavanja daljnjih migracija stanovništva. Ovisnost o stranim radnicima, deficit radne snage u pojedinim sektorima, starost radno sposobnog stanovništva i niska stopa fertiliteta rezultirali su jasnijim politikama koje su postale usmjerenije prema iseljeništvu i njihovim potomcima. Takve politike provode Poljska, Mađarska, Portugal, Litva, Rumunjska, Irska i Hrvatska, koje žele dugoročno osigurati povratak svojih državljana i njihovih potomaka iz inozemstva. Usporedno, zemlje poput Njemačke, Francuske i Nizozemske uopće nisu prepoznale potencijal za jačanje unutarnjih snaga zemlje povratkom svojih iseljenika. To govori i o širem kontekstu politika zemalja koje su usmjerene na ekonomske segmente, rast i razvoj, a manje reaktivne na pitanje dugoročnog očuvanja kulturoloških vrijednosti pa i samog identiteta zemlje. Hrvatska je, uzevši u obzir sve svoje specifičnosti, teritorij, vrijednosti i stanovnike, odabrala ispravan i jasno definiran put prema budućnosti uz osiguranje održivog gospodarskog razvoja. Ulaskom u EU Hrvatska je suočena s značajnim odljevom mladog i radno sposobnog stanovništva. Do danas broj doseljenih Hrvata kontinuirano raste, što ukazuje na učinke povratničkih politika, dok istovremeno porast odseljenih reflektira jednu od temeljnih sloboda EU-a, slobodu kretanja ljudi. Nakon najvećeg odljeva stanovnika Hrvatske u 2014. i 2015. godini, od 2018. bilježi se smanjenje odlazaka, uz dinamiku koja varira po godinama. Od 2024. godine jasnije se intenziviraju politike usmjerene iseljeništvu, a potvrdu tim politikama daje i uspostava Ministarstva demografije i useljeništva. Povratničke politike i mjere koje su na snazi, u usporedbi su s uspješnim povratničkim politikama zemalja Poljske, Irske, Litve i Portugala. Hrvatske mjere obuhvaćaju financijske subvencije, porezne olakšice, zapošljavanje, učenje jezika, stipendiranje, institucionalnu podršku i drugo. Navedene mjere prilagođavat će se po potrebi i sukladno aktualnim trendovima, što migracijskim, što ekonomskim. Kontinuirano se radi na jačanju unutarnjih snaga Hrvatske, kapaciteta zemlje kako bi se učinkovito nosila s izazovima i osigurala dugoročnu održivost i kvalitetu života za svoje građane. U promatranom razdoblju osiguralo se povećanje minimalnih plaća, opći rast plaća, subvencioniranje kredita za kupnju prve nekretnine, poboljšanje uvjeta života, programi poticanja poduzetništva, opće povećanje broja zaposlenih, porezna rasterećenja i drugo. U razdoblju do 2033. godine predviđa se nastavak povratka Hrvata od oko prosječno 4 % godišnje, ali navedeni postotak mogao bi biti veći jer je usvojena Strategija demografske revitalizacije. Povratnička politika svake zemlje bit će uspješna kada nju prepoznaju i njezini građani koji će biti aktivni promotori i njezini zagovaratelji. Imati dugoročnu viziju Hrvatske u budućnosti, Hrvatske koja se prilagođava migracijskim i demografskim trendovima, ali uz poštivanje svojih specifičnosti i očuvanje nacionalnog identiteta.

LITERATURA

Career Returners. (2024.), *Returner Opportunities in Ireland*, https://careerreturners.com/returners/returner-opportunities-ireland/?form=MG0AV3

Central Statistics Office Ireland (2024.), *Population and Migration Estimates*, https://www.cso.ie/en/releasesandpublications/ep/p-pme/populationandmigrationestimatesapril2024/

Citizens Information Ireland (2024.). *Returning to Ireland*; http://ci-prod-web-lb-910939973.eu-west-1.elb.amazonaws.com/en/returning-to-ireland/

Citizens Information Ireland (2025.), *Guide to housing supports for returning Irish emigrants.* http://ci-prod-web-lb-910939973.eu-west-1.elb.amazonaws.com/en/returning-to-ireland/finding-somewhere-to-live/guide-to-housing-supports-for-returning-irish-emigrants/

Consulate of Portugal in Newark (2024.), *Programa Regressar: Extension and renewal until 2023*., https://newark.consuladoportugal.mne.gov.pt/en/the-consulate/news/programa-regressar-extension-and-renewal-until-2023

Diaspora for Development (2025.), *Interactive Map,* https://diasporafordevelopment.eu/interactive-map/

E-Global (2025.), Portugal: *Novos números mostram crescimento do Programa Regressar*, https://e-global.pt/noticias/lusofonia/portugal/portugal-novos-numeros-mostram-crescimento-do-programa-regressar/

EURES (2020.), *Returning to Poland:* Let EURES help you, https://eures.europa.eu/returning-poland-let-eures-help-you-2020-12-11_hr?utm_source=chatgpt.com

European Commission (2023.), *Statistics on migration in Europe*, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en

European Commission (2024.), *Start-up funding for young entrepreneurs*; https://national-policies.eacea.ec.europa.eu/youthwiki/chapters/hungary/39-start-up-funding-for-young-entrepreneurs

European Labour Authority (2024), EURES *Shortages and Surpluses Report: Poland*. Retrieved from https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2024-07/Eures-Shortages_Extra-4_PL.pdf

Eurostat (2023.), *Fertility statistics*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics

Eurostat (2024), *Interactive publications: Migration and population diversity*, https://ec.europa.eu/eurostat/web/interactive-publications/migration-2024#population-diversity

Eurostat (2024.), *Migration and asylum in Europe – 2024 edition*, https://ec.europa.eu/eurostat/web/interactive-publications/migration-2024#migration-to-the-eu

Eurostat (2024.), *Population structure and ageing*; https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing.

Eurostat (2025.), *Residence permits for non-EU citizens*, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/MIGR_RESFIRST__custom_5917053/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=9d961e67-a618-4485-8353-c0ec8b12808a

Eurostat. (2024.), *EU population diversity by citizenship and country of birth*; https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_population_diversity_by_citizenship_and_country_of_birth

Foundation for Polish Science (2024.), Powroty Program; https://www.fnp.org.pl/en/oferta/powroty/

Gekko Taxens (2022), *Return relief - not only for Poles, but also for foreigners*; https://www.taxens.pl/en/uncategorized-en/return-relief-not-only-for-poles-but-also-for-foreigners/

Government of Ireland (2024.), *Global Ireland: Ireland's Global Footprint to 2025;* https://www.ireland.ie/en/global-ireland-strategies/global-ireland-irelands-global-footprint-to-2025/

Government of Portugal (2024.), *Programa Regressar,* https://www.programaregressar.gov.pt/en/

Hrvatska narodna banka (2024.), https://www.hnb.hr/-/sto-nam-razlicite-statistike-govore-o-broju-stranih-radnika-u-hrvatskoj-i-kako-se-te-brojke-odrazavaju-na-potencijalni-bdp

Hrvatski sabor (2024.), *Strategija demografske revitalizacije Republike Hrvatske do 2033. godine,* https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_03_36_580.html

Hrvatski zavod za zapošljavanje (2024.), https://www.hzz.hr/?form=MG0AV3

Hrvatski zavod za zapošljavanje (2024.), *Samozapošljavanje*. https://radionice.hzz.hr/r/tema/samozaposljvanje/?form=MG0AV3

Hrvatski zavod za zapošljavanje, (2024.). *Mjere aktivne politike zapošljavanja*. https://mjere.hzz.hr/

International Organization for Migration (IOM). (2024.), https://www.iom.int/

International Organization for Migration. (2021), *Main Concerns of Lithuanian* Diaspora Returning to Lithuania;: https://lithuania.iom.int/resources/main-concerns-lithuanian-diaspora-returning-lithuania-2021

Ireland.ie. (2024.). *Irish diaspora*, https://www.ireland.ie/en/irish-diaspora/

Kurk Lietuvai. (2024.) https://kurklt.lt/en

Macrotrends. (2025.), *Croatia Fertility Rate 1950-2023*, https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/HRV/croatia/fertility-rate

Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej (2024.) *Powroty;* https://powroty.gov.pl/?form=MG0AV3.

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania (2025.), *Global Lithuania*., https://www.urm.lt/en/global-lithuania/1363

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania. (2024.), *Twice as many people came back to Lithuania as those who left*, https://www.urm.lt/en/news/928/twice-as-many-people-came-back-to-lithuania-as-those-who-left-:43596

NAWA (2025.), *Polish National Agency for Academic Exchange*; https://nawa.gov.pl/

Porezna uprava. (2025.). *Porezna reforma;* https://www.porezna-uprava.hr/Stranice/Porezna_Reforma.aspx

Portugal Accounting, (2025.), *Programa Regressar*, https://www.portugal-accounting.com/post/programa-regressar

Powroty (2024.). *Polish Return Program;* https://powroty.gov.pl/?form=MG0AV3

Powroty (2025.). *Twój Powrót*, https://powroty.gov.pl/twoj-powrot

Programa Regressar (2024.), *Programa Regressar - Government of Portugal*., https://www.programaregressar.gov.pt/pt/?form=MG0AV3

Programa Regressar (2025.), *Programme Regressar*, https://www.programaregressar.gov.pt/en/

Renkuosi Lietuvą (2024.), *I Choose Lithuania*, https://www.renkuosilietuva.lt/en/

Središnji državni ured za Hrvate izvan domovine (2024.), https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749?form=MG0AV3

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (2022), *Nacionalni plan razvoja odnosa Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske do 2027. godine,* Vlada Republike Hrvatske. https://shorturl.at/Wa7Jd

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (2024.), *Hrvatski iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci*; https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749?form=MG0AV3

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (2024.), *Otvoreni e-tečajevi hrvatskog jezika A1 i A2 razine*, https://hrvatiizvanrh.gov.hr/vijesti/otvoreni-e-tecajevi-hrvatskog-jezika-a1-i-a2-razine/4681

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (2024.), *Posebna upisna kvota na hrvatskim visokim učilištima u akademskoj godini 2023./2024. namijenjena pripadnicima hrvatske nacionalne manjine i hrvatskoga iseljeništva*,

https://hrvatiizvanrh.gov.hr/vijesti/posebna-upisna-kvota-na-hrvatskim-visokim-ucilistima-u-akademskoj-godini-2023-2024-namijenjena-pripadnicima-hrvatske-nacionalne-manjine-i-hrvatskoga-iseljenistva/6278

Statista (2024.), *Labor and skills shortages in Europe*; https://www.statista.com/topics/11864/labor-and-skills-shortages-in-europe/#topicOverview.

Statistics Poland. (2024), *Demographic Yearbook 2024*., https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2024,3,18.html

Think Europe. (2024), *Top 15 European nations facing the most severe labor shortages,* https://www.thinkeurope.de/blog/top-15-european-nations-facing-the-most-severe-labor-shortages?form=MG0AV3.

Return policies of the Republic of Croatia and expected effects

ABSTRACT

Migrations are inevitable in every society and state, and different motives and reasons condition them. Whether occasional, temporary, or permanent, migrations leave lasting consequences for emigrants' home countries. In the 20th century, the migration of Croats was frequent and influenced by political, social, and economic circumstances, as well as wartime events. The establishment of a democratic and independent Republic of Croatia has introduced new repatriation policies for its emigrants. Following the policies of the 21st century, the Republic of Croatia has been intensifying its efforts to support Croats living abroad and emigrants. Adequate return policies, strategies, and measures have brought about a positive trend in several European countries over the past decade, notably in Ireland, Lithuania, Portugal, and Poland. The pressing importance of such return policies lies in the negative demographic trends of the European Union, linked to the increasing average age of the working-age population (over 40 years), a decline in the number of taxpayers, a shrinking workforce, and lower birth rates. In the long run, these negative factors could threaten the sustainability and identity of every EU member state, hence preserving cultural values and increasing birth rates are vital opportunities for strengthening the internal stability of each country. The successful implementation of return policies can bring emigrants back to their homeland, ensuring social revitalization, national continuity, and a positive economic trend, benefiting both present and future generations. In 2024, following the parliamentary elections in the Repub-

lic of Croatia, the Ministry of Demographics and Immigration of the Republic of Croatia was established. One of the Ministry's key tasks is to continue the long-term efforts of facilitating the return of Croatian emigrants and to create conditions for their settlement. This paper will present Croatia's return policies and measures, highlight activities undertaken over the past decade to ensure the return of emigrants and assess the impact of the implemented policies.

Keywords: *migration, Croatian returnees, Croatian return policies, EU trends, measures and results, social effect, economic effect*

Monika Balija

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet hrvatskih studija

Tamara Bodor

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet hrvatskih studija

UDK: 314.15
Izvorni znanstveni rad

Hrvati u Švedskoj – odabrani povijesni i suvremeni aspekti iseljavanja

SAŽETAK

Već se desetljećima među privlačnim europskim odredišnim zemljama hrvatskih iseljenika ističe Švedska u kojoj danas prema podatcima švedskoga ureda za statistiku živi nešto više od 10.000 hrvatskih državljana, odnosno prema procjenama njih oko 40.000 (SDUHIRH). Među intenzivnijim „valovima" iseljavanja s prostora današnje Hrvatske u Švedsku ističu se razdoblje 1960-ih i 1970-ih, devedesete godine prošloga stoljeća i razdoblje nakon ulaska Hrvatske u EU. Brojnost Hrvata u Švedskoj, njihova obilježja, identitetska pripadnost, tradicija iseljavanja te značaj u kontekstu demografskoga revitalizacijskoga potencijala RH stoga nameću potrebu njihova istraživanja. Cilj je istraživanja interdisciplinarnim metodološkim pristupom, ponajprije analizom statističkih podataka te metodom polustrukturiranih intervjua, utvrditi obujam i intenzitet te motive i iskustvo iseljavanja s prostora (današnje) Hrvatske u Švedsku, u gastarbajterskom, poslijeratnom razdoblju (na prelasku iz 20. u 21. stoljeće) te razdoblju nakon ulaska Hrvatske u EU.

Ključne riječi: *Hrvatska, iseljavanje, Švedska, Jugoslavija, motivi, iskustvo iseljavanja*

UVOD

Hrvatska je već tradicionalna iseljenička zemlja čija su prošlost i sadašnjost obilježene s nekoliko razdoblja intenzivnih odlazaka stanovništva u inozemstvo (Mesarić Žabčić i Perić Kaselj 2020). Sedam je hrvatskih stradalničkih i emigracijskih valova smanjilo ukupan broj hrvatskoga stanovništva za više od dva milijuna, no usprkos

ratnim i poratnim uvjetnicama najintenzivnije je iseljavanje stanovništva zabilježeno u mirnodopskim razdobljima, posljednjih desetljeća osobito u „gastarbajterskom razdoblju“ 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća te nakon ulaska Hrvatske u EU. Između spomenutih razdoblja intenzivno iseljavanje iz Hrvatske zabilježeno je i 1990-ih, odnosno početkom 2000-ih, kao posljedica ratnih i poratnih zbivanja na hrvatskom tlu (Šterc 2023).

Dok je krajem 19. i početkom 20. stoljeća uvjerljivo najdominantniji smjer iseljavanja iz današnje Hrvatske bio prekooceanski, u drugoj polovici 20. stoljeća glavni smjerovi iseljavanja bili su europski (Rogić i Čizmić 2011), a najprivlačnijom se zemljom hrvatskih emigranata već desetljećima ističe Njemačka. Iako Švedska ni u okviru jednoga „vala“ iseljavanja nije bila najprivlačnija odredišna zemlja hrvatskih iseljenika, u svakom je od spomenutih razdoblja intenzivnoga iseljavanja značajan broj hrvatskih iseljenika odselio upravo u tu zemlju. Potvrda su potonjemu podatci o više od 10.000 hrvatskih državljana u Švedskoj (*Statistics Sweden* 2024), odnosno procjene Veleposlanstva Republike Hrvatske te hrvatskih društava i katoličkih misija prema kojima je hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Švedskoj oko 40.000 (SDUHIRH).[1]

Broj hrvatskih državljana u Švedskoj, njihova obilježja, identitetska pripadnost, tradicija iseljavanja te značaj u kontekstu demografskoga revitalizacijskoga potencijala Republike Hrvatske stoga nameću potrebu njihova kontinuiranoga istraživanja. Cilj je istraživanja interdisciplinarnim metodološkim pristupom, ponajprije komparativnom analizom podataka hrvatskoga i švedskoga statističkoga ureda te metodom polustrukturiranih intervjua, utvrditi obujam i intenzitet te motive i iskustvo iseljavanja s prostora (današnje) Hrvatske u Švedsku, u gastarbajterskom, poslijeratnom razdoblju (na prelasku iz 20. u 21. stoljeće) te razdoblju nakon ulaska Hrvatske u EU.

RAZRADA

Teorijske postavke i dosadašnja istraživanja

Iseljavanje iz Hrvatske javlja se u drugoj polovici 19. stoljeća, a od tada je neprekinuta i nezaustavljiva pojava u okviru koje je zabilježeno nekoliko snažnih iseljeničkih struja (Akrap 1998, Čizmić i Živić 2005, Akrap i sur. 2017, Pokos 2017). Posljednjih se desetljeća intenzitetom iseljavanja ističu tri razdoblja: „gastarbajtersko“ razdoblje, ratno i poslijeratno razdoblje 1990-ih te razdoblje nakon 2008. godine, odnosno ulaska Hrvatske u EU. Tzv. „gastarbajtersko“ razdoblje odnosi se na iseljavanje 1960-ih i 1970-ih u okviru kojega dominiraju ekonomski uvjetovane migracije naj-

[1] Razdioba među podatcima posljedica je neubrajanja Središnjeg ureda za statistiku Švedske u ukupan broj hrvatskih državljana u Švedskoj osoba s dvojnim državljanstvom (*Statistics Sweden* 2024).

češće odraslih muškaraca kategorizirane kao „privremeni rad u inozemstvu“, iako su brojni od njih u inozemstvu ostali trajno ili barem do umirovljenja. Neuspjela privredna reforma te brojne poslijeratne generacije povećale su pritisak na zapošljavanje, stoga je tadašnja vlast otvorila granice jugoslavenske državne zajednice (Baučić 1979 prema Klempić Bogadi 2023, Akrap 1998, Čizmić i Živić 2005) te se potpisivanjem bilateralnih ugovora s imigracijskim zemljama Europe (sa Švedskom 1966.) uključila u organiziran izvoz radne snage (SBPZ 1971 prema Klempić Bogadi 2023). Posljednje desetljeće 20. stoljeća i novi val iseljavanja iz Hrvatske za razliku od prethodnoga ne vežemo pretežno uz ekonomske razloge, već najvažnije postaju prisilne migracije (Klempić Bogadi 2023) koje su, uz izravne demografske gubitke, ujedno i među najznačajnijim posljedicama ratne agresije na Hrvatsku devedesetih (Wertheimer-Baletić 2003). Analize i procjene Akrapa (2003 prema Čizmić i Živić 2005) i Čizmića i Živića (2005) potvrđuju oko 450.000 osoba iseljenih iz Hrvatske između 1991. i 2001. godine, od toga oko 180.000 osoba iseljenih u okviru ekonomske emigracije potaknute ratnim stradanjima i socijalnom krizom. Posljednji val iseljavanja znatno je intenziviran nakon ulaska Hrvatske u EU, no njegovi su početci vezani uz ekonomsku krizu krajem 2000-tih koja je pridonijela ekonomskoj nestabilnosti i otvaranjem tržišta rada zemalja članica za hrvatske državljane potaknula egzodus hrvatskih državljana u inozemstvo (Pokos 2017, Balija 2019).

Među istraživanjima motiva iseljavanja iz Hrvatske ističu se ona vezana uz posljednji val iseljavanja. Rajković Iveta i Horvatin (2017) tako ističu kako se, osim glavnoga ekonomskoga, među motivima iseljavanja u okviru posljednjeg vala iseljavanja ističu i pozitivna iskustva prijašnjih migranata, psihološka nezadovoljstva, mogućnosti brzoga pronalaska posla i jednostavna birokracija u Irskoj te znanje engleskoga jezika. Rezultati istraživanja Jurića (2017) pokazuju kako su među motivima iseljavanja i korupcija, pravna nesigurnost te nemoral političkih elita, dok iseljeni u Austriju kao dominantne čimbenike iseljavanja navode ekonomske, osobne motive i društvene migrantske mreže (Balija 2023). Motivi iseljavanja iz Hrvatske u posljednjim godinama tako se ne mogu svrstati samo pod ekonomski nazivnik, već su prisutni i brojni pravni, politički, edukacijski i drugi čimbenici. Iseljavanje pak u gastarbajterskom razdoblju najčešće se vezuje uz ekonomsko stanje u bivšoj državnoj zajednici, no nerijetko je stanovništvo iseljavalo i zbog političkih i vjerskih razloga, bježanja pred zakonom ili služenjem vojnoga roka u JNA te drugih razloga (Matić i Stružić 2023), a dotadašnje uglavnom ekonomsko iseljavanje 1990-ih je zamijenjeno ratom generiranim prisilnim migracijama te ekonomskom emigracijom potaknutom ratnim stradanjima i socijalnom krizom (Čizmić i Živić 2005, Živić 2014).

Među istraživanjima čiji su predmet interesa Hrvati u Švedskoj i iseljavanje iz Hrvatske u Švedsku, izdvojiti možemo istraživanje Kanižaja i dr. (2022), o suvremenom iseljavanju iz Hrvatske u Švedsku, koji ističu kako su motivi iseljavanja među ispitanicima

uglavnom ekonomskoga i društvenoga karaktera te vezani uz društvene migrantske mreže i tehnologiju. Hrvati u Švedskoj predmet su interesa i autorice Mesarić Žabčić koja u svojim istraživanjima (2005, 2006) analizira djelovanje i integraciju mladih u hrvatskim udrugama u Švedskoj. Osim toga, moguće je izdvojiti i radove W. Krašića o kulturnim temama na stranicama hrvatskoga emigrantskoga časopisa u Švedskoj *Poruka slobodne Hrvatske* (2020) te djelovanju Društva prijatelja Matice hrvatske „Matija Gubec" (2023) i Saveza hrvatskih kulturnih, sportskih i vjerskih društava u Švedskoj (2022b), istraživanje K. Magnussona (1989) o kulturnom identitetu mladih Jugoslavije u Švedskoj, istraživanje o jeziku jugoslavenske djece u Švedskoj (Pavlinić-Wolf 1986), komparativnu studiju nezaposlenosti među turskim i jugoslavenskim imigrantima u Švedskoj (Schierup 1986), istraživanje o odnosima jugoslavenskih migrantskih organizacija u Švedskoj prema društvu (Bäck 1988) te istraživanje o upotrebi jezika i stavovima hrvatskih useljenika u Švedskoj (Škifić 2022). Provedeno kvalitativno istraživanje čiji su rezultati predstavljeni u ovome radu pritom najbliže prema ciljevima korelira s istraživanjem Kanižaja i dr. (2022), no rezultati predstavljeni u ovome radu odnose se na motive i iskustvo iseljavanja u Švedsku tijekom triju posljednjih valova iseljavanja iz (prostora današnje) Hrvatske. Autorice tako ovim istraživanjem postavljenom istraživačkom predmetu daju širu vremensku dimenziju, a istu dopunjuju i analizom obujma i intenziteta migracijskih procesa između Hrvatske i Švedske u promatranom razdoblju.

Metodološke postavke istraživanja

Istraživanje je temeljeno na interdisciplinarnom metodološkom pristupu, ponajprije klasičnim demografskim matematičkim i statističkim metodama te kvalitativnoj metodologiji (polustrukturiranim intervjuima). Komparativnom je analizom podataka Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske (DZS), Središnjeg statističkog ureda Švedske i Saveznog zavoda za statistiku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije ostvaren prvi cilj istraživanja vezan uz utvrđivanje obujma i intenziteta iseljavanja od gastarbajterskoga razdoblja do danas, dok su metodom polustrukturiranih intervjua utvrđeni motivi, odnosno iskustva iseljenih iz Hrvatske u Švedsku u istaknuta tri vala iseljavanja. Metodološki je pristup dodatno upotpunjen analizom za predmet istraživanja relevantne literature.

Kvalitativna metodologija izabrana je primarno radi nepostojanja relevantne evidencije iseljenika koja bi nam omogućavala definiranje reprezentativnoga uzorka, a i s ciljem definiranja podloge za potencijalnu buduću provedbu istraživanja na većem uzorku ispitanika, osobito zbog individualnoga pristupa ispitanicima koji je omogućio prikupljanje detaljnih podataka o njihovim iskustvima iseljavanja. Intervjui su provedeni 2024. godine, zbog geografske udaljenosti između istraživača i ispitanika

online putem, a prosječno su trajali 25 – 50 minuta. Ispitanici su prije intervjua bili obaviješteni o svrsi istraživanja, pristupili su istraživanju dobrovoljno te im je zajamčena anonimnost. Potonje je razlog zbog kojeg su imena ispitanika pri atribuciji pojedinih citata zamijenjena izrazima *Ispitanik 1* itd., a iz citata su izostavljeni podatci koji bi mogli otkriti identitet ispitanika. Intervjui su snimani tonski, a nakon čega su radi lakšega pristupa podatcima, kodiranja, tematske analize i interpretacije transkribirani i pod šiframa sačuvani na računalima istraživačica.

Predložak za intervju sastojao se od nekoliko unaprijed zadanih tematskih cjelina i pitanja najšire vezanih uz socioekonomska obilježja ispitanika, iskustvo i motive iseljavanja te namjere povratka[2], dok su se pojedina nametnula tijekom samih intervjua. Ispitanici, hrvatski državljani iseljeni u Švedsku, u okviru spomenutih triju „valova" iseljavanja, odabrani su putem upućivanja poziva na sudjelovanje udrugama oko kojih se okupljaju Hrvati u Švedskoj, te putem tzv. snježne grude. Intervjuima je obuhvaćeno sedam žena i jedan muškarac. Najstariji je ispitanik u trenutku ispitivanja bio u dobi od 71, a najmlađi u dobi od 32 godine. Četiri su ispitanika odselila u Švedsku nakon 1. srpnja 2013. godine (2013., 2015., 2016. i 2017. godine), dvoje u gastarbajterskom razdoblju (1970. i 1979. godine), a dvoje u (poslije)ratnom razdoblju (1993. i 2002. godine). U Švedsku su doselili u različitoj životnoj dobi, od 14 godina do 35 godina, iz različitih krajeva Hrvatske. Većina ispitanika svoje je obrazovanje stekla u Hrvatskoj prije odlaska u inozemstvo, dok je troje ispitanika svoje obrazovanje steklo dijelom i u Švedskoj. Šest ispitanika živi u Helsingborgu, jedna ispitanica u Bodenu, a jedna u okolici Malmöa. Jedna ispitanica prije odlaska u Švedsku živjela je u Portugalu gdje je odselila 2017. godine.

ISELJAVANJE IZ HRVATSKE U ŠVEDSKU OD GASTARBAJTERSKOGA RAZDOBLJA DO DANAS – ANALIZA STATISTIČKIH PODATAKA

Prema podatcima Središnjega statističkoga ureda Švedske u Švedskoj je 2023. godine živjelo 10.498 hrvatskih državljana, 6.026 (57,4 %) muškaraca i 4.472 (42,6 %) žene. Službeni su to statistički podatci Švedske u koje se ubrajaju samo osobe s hrvatskim državljanstvom, ne i oni s dvojnim, stoga je broj hrvatskih državljana u Švedskoj zasigurno veći od prikazanoga. Broj hrvatskih državljana pritom u švedskoj statistici možemo pratiti od 1992. kad ih je bilo tek 764. Velik je broj hrvatskih državljana koji danas žive u Švedskoj pristigao upravo tijekom posljednjega „vala" iseljavanja iz Hrvatske, nakon 2013. godine te izravno utjecao na porast broja hrvatskih državljana u Švedskoj od 315,8 %, s 2.525 2013. godine na 10.498 2023. godine (*Statistics*

[2] Zbog ograničenog broja znakova u radu je predstavljen dio rezultata kvalitativnoga istraživanja vezan ponajprije uz motive iseljavanja u Švedsku.

Sweden 2024). U razdoblju 2013. – 2023. iz Hrvatske je u Švedsku prema podatcima DZS-a odselilo 5.745 osoba. Najveći je broj odseljenih na godišnjoj razini zabilježen od 2017. do 2019., u pandemijskoj je 2020. godini znatno smanjen, 2021. i 2022. ponovno je zabilježen porast, a 2023. je godine iz Hrvatske u Švedsku odseljeno 435 osoba, gotovo dvostruko manje nego 2017., odnosno 2018. godine. S obzirom na metodološke prepreke pri istraživanju vanjskih migracija Hrvatske (Akrap i dr. 2017; Pokos 2017; Balija 2019 itd.), podatke DZS-a moguće je usporediti s podatcima Središnjega statističkoga ureda Švedske, barem kada je riječ o razdoblju posljednjega vala iseljavanja iz Hrvatske za koji postoje javno objavljeni podatci. Podatci o doseljenima u Švedsku prema zemlji odseljenja tako pokazuju da se ukupno u razdoblju 2013. – 2023. iz Hrvatske u Švedsku doselilo 10.037 osoba. Broj doseljenih iz Hrvatske u Švedsku značajno se (dva do tri puta) pritom povećao po ulasku Hrvatske u EU, od 2014. do 2019. godine kretao se na godišnjoj razini od oko 1.000 – 1.200, a od 2020. do 2023. na godišnjoj razini od prosječno 650 osoba (Tablica 1).

Tablica 1. Broj odseljenih iz Hrvatske u Švedsku od 2013. do 2023. godine prema podatcima DZS-a i Središnjega statističkoga ureda Švedske

Godina	Podatci Središnjega statističkoga ureda Švedske	Podatci DZS-a	Godina	Podatci Središnjega statističkoga ureda Švedske	Podatci DZS-a
2013.	462	97	**2019.**	1.020	714
2014.	1.008	226	**2020.**	658	414
2015.	1.237	401	**2021.**	619	518
2016.	1.261	681	**2022.**	776	643
2017.	1.201	802	**2023.**	552	435
2018.	1.243	814	**’13.-’23.**	10.037	5.745

Izvor: DZS 2024, Statistics Sweden 2024

Značajan porast broja hrvatskih državljana u Švedskoj vidljiv je u prvoj polovici 1990-ih, čemu su uvelike doprinijele ratne, poratne i tranzicijske teškoće u Hrvatskoj. Iako su velik broj iseljenih iz Hrvatske 1990-ih činili izbjegli pripadnici srpske manjine, više od 200.000 osoba činili su ostali iseljeni u zapadnoeuropske i prekomorske zemlje te sastavnice bivšeg SFRJ-a (Pokos 1999, Živić i Pokos 2004, Nejašmić 2014), dio kojih je zasigurno odselio u Švedsku, osobito zbog već postojeće mreže hrvatskih iseljenika doseljenih u Švedsku u gastarbajterskom razdoblju. Ne čude stoga švedski podatci o porastu broja hrvatskih državljana u Švedskoj sa 764 1992. na 7.170 1999. (*Statistics Sweden* 2024). Kada je riječ o gastarbajterskom razdoblju, Središnji statistički ured

Švedske za to nam razdoblje pruža podatke o broju državljana Jugoslavije u Švedskoj kojih je 1973. godine u toj zemlji živjelo 40.166, od čega 21.069 (52,5 %) muškaraca te se na gotovo istoj razini zadržao sve do početka devedesetih, uz blagi porast početkom sedamdesetih i krajem osamdesetih (Tablica 2.).

Tablica 2. Kretanje broja državljana Jugoslavije u Švedskoj od 1973. do 1991. godine

Godina	∑	M	Ž	Godina	∑	M	Ž
1973.	40.166	21.069	19.097	**1982.**	38.491	19.577	18.914
1974.	40.443	21.106	19.337	**1983.**	38.272	19.385	18.887
1975.	40.403	21.043	19.360	**1984.**	38.253	19.303	18.950
1976.	40.513	20.989	19.524	**1985.**	38.409	19.359	19.050
1977.	40.796	20.963	19.833	**1986.**	38.406	19.265	19.141
1978.	40.434	20.667	19.767	**1987.**	38.723	19.338	19.385
1979.	39.825	20.310	19.515	**1988.**	38.930	19.367	19.563
1980.	39.184	19.977	19.207	**1989.**	39.591	19.591	20.000
1981.	38.771	19.719	19.052	**1990.**	41.053	20.283	20.770
1982.	38.491	19.577	18.914	**1991.**	40.163	20.199	19.964

Izvor: Statistics Sweden 2024

Migracijske procese između Švedske i Hrvatske od gastarbajterskoga razdoblja do 2001. možemo pratiti putem popisnih podataka Saveznoga zavoda za SFRJ, odnosno Državnoga zavoda za statistiku RH o broju osoba na radu u inozemstvu i članova obitelji koji s njima borave. Godine 1971. tako je u Švedskoj na privremenom radu bilo 3.224 osobe, od čega 2.063 muškaraca (SZS 1971), 1981. godine 2.437 osoba na radu i 1.488 članova obitelji koji s njima borave, a 1991. godine 2.991 osoba na radu (od čega 1.751 muškaraca) i 2.156 (od čega 1.000 muškaraca) članova obitelji koji s njima borave (DZS 1997). Godine 2001. u Švedskoj je popisano ukupno 3.185 (1.697 muškaraca i 1.488 žena) osoba, njih 1.761 na radu i 1.424. članova obitelji koji s njima borave (DZS 2003). Razdioba među podatcima rezultat je različite metodologije prikupljanja podataka, no sudeći po svemu, Švedska je u gastarbajterskom razdoblju ipak bila nešto popularnija odredišna zemlja među drugim narodima Jugoslavije, dok su Hrvati činili najveći udio u ukupnom iseljenom kontingentu u Saveznoj Republici Njemačkoj (Tekst bez naslova i datuma, Elaborati o iseljeničkoj problematici prema Krašić 2022a).

REZULTATI KVALITATIVNOGA ISTRAŽIVANJA

Migracijska motivacija ispitanika (potisni faktori)

Prema tzv. *push-pull* modelu migracija, odluka o migriranju najčešće je splet više potisnih i privlačnih faktora koji mogu varirati od ekonomskih (niske plaće, slaba mogućnost zapošljavanja) do političkih i kulturnih. Drugim riječima, glavni čimbenik iseljavanja uvijek je povezan s nekim temeljnim razlikama između zemlje iseljavanja i zemlje useljavanja, pri čemu na migracijsku motivaciju utječu gotovo isključivo privlačni faktori u zemlji useljavanja (Lee 1966). Premda su globalni migracijski motivi uglavnom primjenjivi i na hrvatsku situaciju, neki valovi iseljavanja u 20. stoljeću imaju svoje specifičnosti isključivo u hrvatskom kontekstu. Primjerice, val iseljavanja iz Hrvatske nakon Drugog svjetskog rata bio je isključivo politički motiviran, a druga se posebnost odnosi na ekonomski iseljenički val od 1965. do 1990. Premda su čimbenici iseljavanja bili ekonomski, najveći broj iseljenih Jugoslavena bio je iz Hrvatske koja je od svih jugoslavenskih republika imala najveći gospodarski potencijal. U to razdoblje treba ubrojiti i političko iseljavanje nakon gušenja hrvatskog proljeća 1971., pa je teško odvojiti političku od ekonomske motivacije (Šakić i Dobrovšak 2020). Dakle, premda na globalnoj razini o ovom razdoblju možemo govoriti kao o ekonomski motiviranom, u hrvatskom slučaju upravo je totalitarni režim doprinio stvaranju nepovoljnih ekonomskih uvjeta i nepoticajne društvene klime, za određeni dio stanovnika.

U provedenom istraživanju sudjelovale su dvije ispitanice iseljene upravo u tom razdoblju čiji je glavni motiv odlaska bila skučenost koju su osjećale u tadašnjem društveno-političkom okruženju, a obje su sa Švedskom bile i obiteljski povezane. Obje su pritom bile i vrlo mlade (17 godina) pa se njihova odluka može objasniti i mladenačkom odvažnošću i snažnom željom za novim iskustvom, prema utilitarističkoj koncepciji *push-pull* migracijskoga modela koja proučava ponašanje pojedinca vođenoga kriterijima zadovoljstva i korisnosti (Mesarić Žabčić 2006).

> Ispitanica 1*: Zato što sam u tim godinama mislila da sam nepobjediva. I, ovaj, nisam baš odgovarala tom društvu, čini se meni. Ja sam bila i politički aktivna, bila sam jedna od najmlađih […]. Međutim, kada sam vidjela da to nije to, da se osjećam prevareno, onda sam se malo posvađala s njima i onda je bilo dobro da se ja malo odmaknem iz Naše Lijepe*.
>
> Ispitanica 2: *Ja sam bila 17-godišnjakinja i mislila sam: „Idem ja odavde, neću ovog šefa više slušat'.*

Iako ih smještamo u isto razdoblje, treba reći da je politička situacija u Jugoslaviji bila bitno drugačija početkom 1980-ih kada je iselila *Ispitanica 1* i početkom 1970-ih kada je odluku napuštanju Hrvatske donijela *Ispitanica 2*. Dok je 1970-e odredilo

hrvatsko proljeće i politička represija povezana s njegovim slomom, ta je represija 1980. ipak popustila, osobito nakon što je sredinom te godine preminuo Josip Broz Tito. Iskustvo privremenog povratka *Ispitanice 2* pokazuje svu neprijatnost kojom su se komunističke vlasti odnosile prema hrvatskim iseljenicima.

> Ispitanica 2: *Kao predstavnica Jugotoursa radila sam 1978. na Hvaru, a 1979. isto na Braču. Tad sam već živjela skoro deset godina u Švedskoj. Radila sam od 4. mjeseca pa do kraja 10., do kad je trajala sezona. […] Onda mi je 1979. na Braču bila oduzeta putovnica [zbog Društva „Matija Gubec" u koje je povremeno odlazila]. Tajna služba htjela je saznati od mene informacije o ljudima o kojima ja nisam htjela govoriti jer ih nisam ni poznavala. Nakon tog razgovora, s kojim oni nisu bili zadovoljni jer im nisam rekla što su htjeli čuti, samo su mi rekli da im donesem pasoš. I tako sam ostala u Hrvatskoj bez putovnice.*

Bez obzira na to što je uz jugoslavensko imala i švedsko državljanstvo, *Ispitanica 2* dvije godine nije mogla napustiti Jugoslaviju.

Karakteristično za ove dvije ispitanice je što su obje odluku donijele samostalno. Premda je *Ispitanica 1* otišla nakon što se udala za švedskoga državljanina, to je bio samo način da lakše odseli iz Hrvatske.

> Ispitanica 1: *Bio jedan momak tu, pitao oćeš se udat' za mene, reko oću, trebam otić' odavde, mi se vjenčali, došli ovdje […] rastavili se i tako.*

Ispitanik 3 pripadnik je tzv. ratnoizbjegličke migracije (Mesarić Žabčić 2006) koji je 1993., kao dječak od nepunih 14 godina, s obitelji izbjegao u Švedsku. Međutim, iako je ratna ugroza bila glavni faktor odlaska, njihovo prvo odredište bio je drugi hrvatski grad koji nije bio zahvaćen ratom. Iz tog su grada potom iselili iz ekonomskih razloga.

> Ispitanik 3: *Prvo smo bili u Zagrebu […] pa smo prebačeni u Pulu, pa tu nije bilo mjesta, vraćeni u Zagreb pa smo našli neko mjesto […] kraj Varaždina. Mi kao djeca smo htjeli ostati tamo […] samo, eto, teško se živilo, jako teško.*

Teško poslijeratno ekonomsko stanje presudilo je i kod odluke o iseljenju *Ispitanice 4* koja je sa suprugom i malim djetetom odselila 2002. godine.

> Ispitanica 4*: Čisto ekonomske prirode je razlog, sama situacija u kojoj smo se zatekli […] Ja sam bila studentica, imali smo malo dijete, muž je imao malu trgovinu koja je zbog poznate situacije jednostavno nas dovela do te odluke da počnemo razmišljati o odlasku.*

Od ulaska Hrvatske u Europsku uniju ponovno možemo govoriti o primjenjivosti globalnih migracijskih motiva, zbog lakšega kretanja uslijed otvaranja granica. Jedan od modela primjenjiv u tom kontekstu jest model radne migracije prema kojem na odluku o migriranju utječu očekivanja više zarade od vlastitog rada (Harris, Todaro,

1970, prema Šakić i dr., 2022). Treba uzeti u obzir da je Švedska prema Odjelu za ekonomske i socijalne poslove UN-a spada u tzv. zemlje Sjevera s visokim stupnjem razvijenosti i prihodima po stanovniku (Šakić i dr., 2022). Stoga je zanimljivo da ekonomski faktor nije bio presudan ni kod jedne ispitanice iseljene nakon 2013. godine. Značajno je i da su, za razliku od prve dvije ispitanice koje su odluku o preseljenju donijele samostalno, sve ispitanice koje su u Švedsku iselile nakon 2013., otišle s partnerom ili kod partnera. Odlazak *Ispitanice 6* upravo je bio motiviran činjenicom da je partner s kojim se odlučila vjenčati živio u Švedskoj pa se može reći kako u njezinom slučaju nije bilo značajnog potisnog faktora.

> Ispitanica 6: *[…] moje iseljavanje je bilo potaknuto samo ljubavlju, nikad nisam imala planove za iseljavanje […] nije bio prisutan ekonomski motiv […] tad je samo ljubav presudila […].*

Jedan od potisnih faktora može biti želja za profesionalnim usavršavanjem i napredovanjem koje se iz određenih razloga ne može ostvariti u domovini. Ovaj motiv Kanižaj i dr. (2022) svrstavaju u kategoriju odljeva mozgova. *Ispitanica 7* odselila je upravo iz tog razloga.

> Ispitanica 7: *[…] htjeli smo vidjeti koliko vrijedimo u stranom okruženju, i suprug i ja smo imali dobre karijere u hrvatskim firmama i željeli smo isprobati što nosi internacionalno tržište.*

PRIVLAČNI FAKTORI

Potisni su faktori nerijetko u snažnom kontrastu s privlačnim faktorima koji iseljenike privlače u određenu zemlju u koju odabiru iseliti (Balija, 2023). Migrante najčešće privlači bolja poslovna prilika, mogućnost napredovanja, liberalnije okruženje, spajanje obitelji ili kombinacija nekoliko faktora. U odabiru destinacije iseljavanja važnu ulogu imaju migrantske mreže, koje olakšavaju prvotno snalaženje i mogu pomoći pri integraciji novih iseljenika. Migrantske mreže svojevrsni su „oblik društvenog kapitala koji olakšava dolazak novih migranata, kao što i povećava vjerojatnost budućih migracija“ (Kanižaj i dr. 2022: 175). To su najčešće članovi obitelji i bliski prijatelji čije iskustvo migracije u određenu zemlju uvelike utječe na stvaranje dojmova budućih iseljenika, a ponekad je i samo njihovo prisustvo odlučujući faktor nečijeg odabira zemlje iseljavanja.

> Ispitanica 2: *Meni su bila dva brata u Švedskoj […] Te 70-e mi je baš taj [brat] poslao poruku da bi jedna obitelj trebala djevojku za čuvanje djece, ustvari kućnu pomoćnicu. Onda sam ja tamo otišla.*

> Ispitanica 8: *Moj partner je iz Švedske. Njegova obitelj je ovdje. Nama je strašno falila baka, deda, tetka, ujak, nešto.*

Prema Massey i dr. (1993) migrantske mreže smanjuju rizik kretanja i snalaženja u novoj sredini za sve one s kojima su na neki način povezani što olakšava donošenje odluke o iseljavanju.

> Ispitanica 4: *Jednostavno, neke poznanike smo imali koji su u to vrijeme mogli izaći u susret u Švedskoj […] u samom procesu iseljavanja su nam bili jako važni […]*

Međunarodna organizacija za migracije (IOM) razlikuje šest motivacijskih čimbenika među kojima su i tzv. „čimbenici povezani s uspostavom transnacionalnih mreža u razvijenim zemljama temeljenim na obiteljskim i rodbinskim zajednicama koji imaju privlačnu snagu za druge" (Šakić, 2015). Gotovo svi ispitanici u ovom istraživanju, osim *Ispitanice 7,* imali su obitelj, prijatelje i poznanike u Švedskoj prije nego što su se ondje odlučili odseliti. Potisni faktori, dakle, odredili su privlačne faktore kojima je dodatno pridonijela migrantska mreža gotovo svakog ispitanika.

Integracija ispitanika u švedsko društvo

Socijalna integracija podrazumijeva prihvaćanje postojećih društvenih normi većinskog društva koji pojedincu u tom društvu osiguravaju prihvaćenost i socijalnu potporu (Hrvatska enciklopedija). Iako je integracija dvosmjeran proces (Čačić-Kumpes i dr. 2012), pojedinac koji se nastoji integrirati, treba ponijeti teret učenja i prilagodbe. Stoga, kao što migracijski proces često započinje čim se javi misao o odlasku (Kanižaj i dr. 2022, prema Mesić 2002), detaljna priprema i planiranje prije samog odlaska znak je da je proces integracije već započeo jer budući migrant time pokazuje volju i spremnost za integriranjem u društvo koje je odabrao. Većina ispitanika koji su iselili nakon 2013., pomno su se pripremali za odlazak. S obzirom na to da je jezik najvažniji dio integracije, ne čudi da je dio ispitanika počeo učiti švedski i prije odlaska.

> Ispitanica 5: *Prošlo je možda godinu dana od ideje do realizacije, to je bila planirana odluka. Prvo je bilo učenje švedskog i traženje posla jer bez posla ne možete dobiti osobni broj.*
>
> Ispitanica 6: *Od donošenja odluke do preseljenja je možda prošlo godinu dana, tako nešto. Pa ja sam i prije preseljenja […] počela učiti švedski, u Hrvatskoj[…] jer sam htjela doći i odmah početi raditi tu, dakle što prije.*

Svi useljenici u Švedsku mogu besplatno učiti jezik preko programa za učenje imigranata – SFI („svenska för invandrare") koji financira država, a koji pruža i osnovne informacije o švedskom društvu (Kanižaj i dr., 2022: 187). Koliko je tečaj obiman, ali i fleksibilan, govori i jedna ispitanica:

> Ispitanica 6: *Nisam morala plaćati tečaj, to organizira država […] osam sati dnevno mi je trajao taj tečaj, ali moguće je i raditi paralelno s tečajem, tad nije tako intenzivan.*

Ipak, nije tako bilo oduvijek i pripadnice prvog vala iseljenika u Švedskoj jezik su naučile samostalno, uz podršku okoline.

> Ispitanica 2: *U to vrijeme nije bilo nekih tečajeva, bilo je jednom tjedno čini mi se […], a onda sam ja počela ići u večernju gimnaziju uz posao.*

> Ispitanica 1: *Tad nije bilo još da se može polagati SFI […] švedski za strance. Ali ja sam čitala malo knjige, onda uzela rječnik i prevodila. […] Šest mjeseci […] ja sam sjedila, dosta pričala, kako sam počela to čistit' u biblioteci, a engleski sam učila doli kod nas tako da je to dosta pomoglo.*

Premda velik postotak Šveđana govori engleski, gotovo svi kazivači slažu se da je bez poznavanja švedskog jezika teško napredovati, a ponekad se čak i zaposliti.

> Ispitanica 8: *Ovdje na sjeveru [Boden] rekla bih da engleski definitivno nije dovoljan. Možeš se snaći […], ali naći dobar posao bez švedskog teško. Ovdje nema baš internacionalnih firmi […].*

S druge strane, *Ispitanici 7* koja je u Švedsku sa suprugom otišla zbog želje za napredovanjem na stranom tržištu, nepoznavanje jezika nije bilo prepreka jer se zaposlila u internacionalnoj kompaniji gdje je radni jezik bio engleski. Učenje švedskog bilo je stoga postepeno, a i dalje se oboje služe najviše engleskim jezikom.

Tijekom rata u Bosni i Hercegovini Švedska je velikodušno primila oko 60 000 izbjeglica iz te zemlje (Hasić, 2004). S obzirom na to da je jedan od ispitanika u ovom istraživanju pripadnik bosanskih Hrvata[3], treba nešto reći i o specifičnostima integracije ratnih izbjeglica. Naime, čekajući dobivanje azila koje je bilo dugotrajno i neizvjesno, *Ispitanik 3* prve je dojmove o švedskom društvu stekao u izbjegličkom logoru gdje je s obitelji proveo nekoliko godina.

> Ispitanik 3*: U školi [u izbjegličkom kampu] smo imali najobičnije učenje švedskog jezika mi svi stranci zajedno. I onda se tu dešava taj jedan veliki problem. Nama godine prolaze, učilo se osnove jezika, malo matematike, malo povijesti, tako nešto sitno se to učilo. […] taj jedan protest je tu bio da djeci propadaju škole, šta ako se mi vratimo dolje [u Hrvatsku] nakon 4 godine, upast ćemo u sistem gdje uopšte ne možeš… I onda nama dozvoljavaju da krenemo u gimnaziju pod uslovom da položimo švedski jezik.*

[3] Premda je riječ o iseljeniku iz BiH, *Ispitanik 3* svojom domovinom smatra Hrvatsku.

Zanimljivo je da je *Ispitaniku 3* i njegovoj obitelji situaciju otežavala činjenica da su u Švedsku stigli s hrvatskom putovnicom. Dok su ostale izbjeglice iz Bosne i Hercegovine brže dobivale azil jer je situacija u toj zemlji bila nestabilna, hrvatski državljani poticani su na povratak.

> Ispitanik 3: *[…] u tom trenutku Mate Granić, ministar vanjskih poslova, poziva sve izbjeglice s hrvatskom putovnicom da se vrate nazad. To je bila kao neka naredba hrvatskog rukovodstva. Obećavalo se radno mjesto, smještaj i sve, od toga je bilo nula poena […] dosta Hrvata se vratilo, mi smo nekako uspjeli ostat'.*

Iako ne od samog početka, danas su svi ispitanici zaposleni u struci osim *Ispitanice 2* koja je u mirovini. *Ispitanica 6* čak radi kao profesorica u jednoj švedskoj gimnaziji, a za prvi posao u osnovnoj školi trebalo je proći godinu i dva mjeseca od dobivanja dozvole za rad. S obzirom na dob u kojoj su stigle u Švedsku, *Ispitanica 1* i *Ispitanica 2* svoju su struku stekle u toj zemlji i s godinama napredovale. Svi su ispitanici visokoobrazovani, osim *Ispitanika 3* koji je automehaničar i *Ispitanice 1* koja unatoč velikoj želji, nije uspjela upisati studij u Švedskoj.

> Ispitanica 1: *I onda poslije, silom prilika, novac treba, i onda sam nastavila radit', međutim, ja sam napredovala ipak.*

Premda nitko od ispitanika nije naveo birokratske teškoće, zanimljivo je istaknuti kako je za neke od njih birokracija na relaciji Hrvatska-Švedska odredila jedan dio njihovog migracijskog puta. Tako je *Ispitanicu 1* četverogodišnje čekanje na dozvolu boravka onemogućilo u namjeri studiranja, dok je *Ispitanica 4* zahvaljujući činjenici da je njezin partner rođen u Danskoj, uspjela relativno lako dobiti dozvolu boravka iako Hrvatska u to vrijeme nije bila u EU-u.

Iako neki ispitanici navode kako nisu imali nikakvih očekivanja od Švedske, svatko od njih je u tu zemlju došao s nekom nadom s obzirom na razlog dolaska. Sudeći prema odgovorima o prilagodbi na nov način života, stvarna slika je unatoč početnim teškoćama odgovorila na njihova očekivanja, što je dovelo do zadovoljstva i predodžbe da je život u Švedskoj u konačnici bolji od onoga koji su imali u Hrvatskoj, kako privatni, tako i poslovni, koji su u toj zemlji prema iskustvima ispitanika bitno uravnoteženiji.

> Ispitanica 7: *[…] Na radnom mjestu je veći fokus na obitelji […]. Taj segment obiteljskog života u poslu je integriran, što u Hrvatskoj nismo doživjeli.*

> Ispitanica 8: *Ovdje gasiš komp u 16:59 da bi u 17:00 bio doma. Postoji puno veći balans obiteljskog i poslovnog života. Tu se možeš osamostaliti nakon 18. godine jer možeš naći posao s kojim možeš unajmiti stan i kupiti si auto. Bez obzira na kratkoću dana i hladnoću ima hrpu sadržaja za djecu, svašta možeš*

raditi. Mi živimo u jako lijepom kraju gdje još uvijek ima farma s konjima i puno šume. Htjeli bismo u takvom okruženju odgajati djecu.

ZAKLJUČAK

Cilj je istraživanja komparativnom analizom statističkih podataka te metodom polustrukturiranih intervjua utvrditi obujam, intenzitet, motive i iskustvo iseljavanja iz prostora (današnje) Hrvatske u Švedsku, tijekom posljednja tri istaknuta „vala" iseljavanja.

Rezultati su pokazali da iako Švedska ni u okviru jednoga „vala" iseljavanja nije bila najprivlačnija odredišna zemlja hrvatskih iseljenika, u svakom je od tih razdoblja značajan broj hrvatskih iseljenika odselio upravo u tu zemlju što je u konačnici rezultiralo s nešto više od 10.000 (*Statistics Sweden* 2024), odnosno prema procjenama (SDUHIRH) oko 40.000 hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Švedskoj. Osobito je intenzivno doseljavanje hrvatskih državljana u Švedsku zabilježeno tijekom posljednjega „vala" iseljavanja kada se u razdoblju od desetak godina broj hrvatskih državljana u Švedskoj povećao nekoliko puta (*Statistics Sweden* 2024). Nastavno na provedene polustrukturirane intervjue kojim su ispitani motivi i iskustva iseljavanja hrvatskih državljana u Švedsku, rezultati pokazuju da je, s obzirom na različito razdoblje iseljavanja, migracijska motivacija ispitanika ovisila o specifičnom društveno-političkom kontekstu u kojem su pojedinci iseljavali. Motivi iseljavanja ispitanika tako su najšire vezani uz želju za promjenom i stjecanjem novog iskustva, ratnu ugrozu, loše poslijeratno ekonomsko stanje, obiteljske te ekonomske okolnosti, dok su na odabir Švedske kao destinacije useljavanja kod većine ispitanika utjecale migrantske mreže. Premda je prema iskustvima ispitanika engleski jezik dovoljan za snalaženje i funkcioniranje u Švedskoj, svi su oni uložili trud u učenje švedskoga jezika što potvrđuje njihovu snažnu želju za integracijom i napredovanjem u novom društvu. Zadovoljstvo primanjima i životnim standardnom prisutno je kod svih ispitanika, međutim ono što čini ključnu razliku u odnosu na život u Hrvatskoj jest organizacija državnog aparata koji podržava pojedinca i njeguje kulturu obiteljskog života.

Iako je glavno ograničenje istraživanja vezano uz nereprezentativan uzorak ispitanika koji ne omogućuje generalizaciju rezultata, istraživanje odabranim metodološkim pristupom donosi vrijedne rezultate temeljene na iskustvima iseljavanja ispitanika, osobito s obzirom na manjak istraživanja posvećenih predmetnoj temi, te doprinosi kao polazište za buduća kvantitativna istraživanja provedena na većem uzorku iseljenih hrvatskih državljana u Švedsku.

LITERATURA

Akrap, Anđelko. 1998. Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971. – 1981. i 1981. – 1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji. Ur. Lajić, Ivan. *Migracije u Hrvatskoj – regionalni pristup.* Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.

Akrap, Anđelko; Strmota, Marin; Ivanda, Krešimir. 2017. Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. Ur. Sopta, Marin; Lemić, Vlatka; Korade, Mijo; Rogić, Ivan; Perić Kaselj, Marina. *Hrvatska izvan domovine.* Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva. Zagreb.

Bäck, Henry. 1988. Jugoslavenske migrantske organizacije u Švedskoj: odnos prema švedskom društvu. *Migracijske i etničke teme* 4/3. 235–248.

Balija, Monika. 2019. Iseljavanje iz Hrvatske – razvojno i/ili sigurnosno pitanje?. *Podravina* 18/35. 105–121.

Balija, Monika. 2023. Why do Croats Migrate to Austria? Motives for and Experiences of Migration since 2013. *Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies* 91. 139–156.

Čačić-Kumpes, Jadranka; Gregurović, Snježana; Kumpes, Josip. 2012. Migracija, integracija i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju 42*/3. 305–336.

Čizmić, Ivan; Živić, Dražen. 2005. Vanjske migracije stanovništva Hrvatske – kritički osvrt. Ur. Živić, Dražen; Pokos, Nenad; Mišetić, Anka). *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 1997. *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava, 31. ožujak 1991., Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima u inozemstvu borave po županijama, gradovima i općinama*, Zagreb, rujan 1997.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2003. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2003. Dostupno na: https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_03_08/H01_03_08.html (pristupljeno 19. studenoga 2024.).

Državni zavod za statistiku (DZS), 2024. Statistika u nizu, Doseljeno i odseljeno stanovništvo u/iz Republike Hrvatske prema zemlji podrijetla/odredišta. Dostupno na: https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/migracija-stanovnistva/ (pristupljeno 19. listopada 2024.).

Hasić, Tigran. 2004. Etnički sukob i pravo na povratak limbo dijaspore: višestruki pogledi na slučaj BiH. *Migracijske i etničke teme 20/*1). 20–49.

International Organization for Migration (IOM), 2024. World Migration Report 2024. Dostupno na: https://worldmigrationreport.iom.int/msite/wmr-2024-interactive/ (pristupljeno 19. listopada 2024.).

Jurić, Tado. 2017. Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme* 33/3, 337-371. https://doi.org/10.11567/met.33.3.4

Kanižaj, Filip; Rajković Iveta, Marijeta; Bagić, Dragan. 2021. Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Švedsku – uloga migrantskih mreža. Ur. Kukavica, Vesna. *Hrvatski iseljenički zbornik 2022.* Hrvatska matica iseljenika. Zagreb.

Klempić Bogadi, Sanja. 2023. Uloga migracija u oblikovanju suvremene demografske slike Hrvatske. Ur. Gregurović, Snježana; Klempić Bogadi, Sanja. *Neminovnost ili izbor: Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvatskoj*. Naklada Jesenski i Turk, Institut za migracije i narodnosti. Zagreb, 2023.

Krašić, Wollfy. 2020. Kulturne teme na stranicama hrvatskoga emigrantskog časopisa „Poruka slobodne Hrvatske". *Historijski zbornik* 73/2. 333–365.

Krašić, Wollfy. 2022a. Labour migration from the Socialist Republic of Croatia in the first half of the 1960-ies – socio-economic or political issue?. Ur. Jurić, Tado; Komušanac, Monika; Krašić, Wollfy. *Zbornik radova s I. Međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma"*. Fakultet hrvatskih studija. Zagreb.

Krašić, Wollfy. 2022b. Croatian Federation of Sweden in 1980s – a story of an improbable success. *Historijski zbornik* 75/1. 155–192.

Krašić, Wollfy. 2023. Djelovanje Društva prijatelja Matice hrvatske „Matija Gubec" 1970-1972. Ur. Oraić Tolić, Dubravka; Holjevac, Željko; Lukić, Zorislav. *Hrvatsko proljeće. Zbornik radova.* Matica hrvatska. Zagreb.

Lee, S. Everett. 1966. A Theory of Migration. *Demography 3* (1), 47–57.

Magnusson, Kjell. 1989. Kulturni identitet i jezik: mladi Jugoslavije u Švedskoj. *Migracijske teme* 5. 363–377.

Massey, S. Douglas; Arango, Joaquin; Hugo, Graeme; Kouaouci, Ali; Pellegrino, Adela; Taylor, J. Edward. 1993. Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review 19* (3), 431–466.

Matić, Zdravko; Stručić, Damir. 2023. Ekonomska kriza u Jugoslaviji kao posljedica iseljavanja iz Socijalističke Hrvatske nakon Drugog svjetskog rata. *6. međunarodni znanstveni skup Socijalizam na klupi – Krize i reforme*. Pula, Hrvatska, 28. – 30. 09. 2023.

Mesarić Žabčić, Rebeka. 2005. Hrvati u Norveškoj i Švedskoj. Ur. Kukavica, Vesna. *Hrvatski iseljenički zbornik 2005*. Hrvatska matica iseljenika. Zagreb.

Mesarić Žabčić, Rebeka. 2006. Uloga i djelovanje hrvatskih udruga u Norveškoj i Švedskoj. *Geoadria* 11/2. 311–337.

Mesarić Žabčić, Rebeka; Perić Kaselj, Marina. 2020. Emigration from the Republic of Croatia: present situation and consequences for Croatian society. *AEMI Journal* 17-18. 29–34.

Nejašmić, Ivo. 2014. Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme* 30/3. 405–435.

Pavlinić-Wolf, Andrina; Anić, Josip; Ivezić, Zdenko. 1986. Jezik jugoslavenske djece koja žive u Švedskoj: (preliminarni rezultati sociolingvističkog istraživanja). *Migracijske i etničke teme* 2/2. 37–46.

Pokos, Nenad. 1999. Procjena broja iseljenih stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 30. lipnja 1998. godine. *Društvena istraživanja* 8/5-6. 725–734.

Pokos, Nenad. 2017. Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske, *Političke analize* 8/31. 16–23.

Rajković Iveta, Marijeta; Horvatin, Tea. 2017. Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije. *Migracijske i etničke teme* 33/3. 247–274. https://doi.org/10.11567/met.33.3.1

Rogić, Ivan; Čizmić, Ivan. 2011. *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb.

Savezni zavod za statistiku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SZS), 1971. *Lica na privremenom radu u inostranstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971.*, Statistički bilten br. 679.

Schierup, Carl-Ulrik. 1986. Mogućnosti nezaposlenih imigranata 80-ih godina – komparativna studija nezaposlenosti među turskim i jugoslavenskim imigrantima u Švedskoj i Danskoj. *Migracijske i etničke teme* 2/3-4. 77–86.

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike hrvatske (SDUHIRH), Hrvatsko iseljeništvo u Švedskoj. Dostupno na: https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatsko-iseljenistvo-u-svedskoj/770 (pristupljeno 7. veljače 2025.)

Statistics Sweden, 2024. Statistical Database, Population Statistics. Dostupno na: https://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/en/ssd/ (pristupljeno 19. listopada 2024.)

Šakić, Vlado. 2015. Globalna umreženost hrvatske dijaspore i jačanje razvojnih kapaciteta. Ur. Sopta, Marin; Maletić, Franjo; Bebić, Josip. *Hrvatska izvan domovine: zbornik radova predstavljenih na prvom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014.*. Golden marketing-Tehnička knjiga. Zagreb.

Šakić, Vlado; Dobrovšak Ljiljana. 2020. Uvod. Šakić, Vlado; Dobrovšak, Ljiljana. *Leksikon hrvatskog iseljeništva i manjina.* Institut za društvene znanosti Ivo Pilar, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb.

Šakić, Vlado; Plenković, Antun; Pokos, Nenad. 2022. Migracijska motivacija hrvatskih iseljenika u kontekstu povijesnih valova iseljavanja. *Pilar XVII* /32(1). 31-45. https://doi.org/10.5559/pi.17.32.03

Škifić Sanja. 2022. Jezikovna raba hrvaških priseljencev in njihova stališča: primer hrvaščine, angleščine in švedščine na Švedskem. *Slavia Centralis* 15/1. 106–137.

Šterc, Stjepan. 2023. Hrvatski demografski i migracijski nesklad. *Kroatologija* 14/1. 13–32.

Wertheimer-Baletić, Alica. 2003. Sastavnice demografske bilance Hrvatske prema popisu stanovništva 2001. godine. Ur. Baloban, Stjepan. *Hrvatski identitet u Europskoj uniji.* Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Glas Koncila. Zagreb.

Živić, Dražen. 2005. Izravni i migracijski gubitci tijekom srbijanske oružane agresije na Hrvatsku. Ur. Živić, Dražen; Pokos, Nenad; Mišetić, Anka. *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.

Živić, Dražen. 2014. Prisilne (ratne) migracije kao čimbenik demografskih promjena u Hrvatskoj (1991. – 2011.). Ur. Akrap, Anđelko; Čipin, Ivan; Strmota, Marin. *Demografija u Hrvatskoj.* Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

Živić, Dražen; Pokos, Nenad. 2004. Demografski gubitci tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991-2001). *Društvena istraživanja* 13/4-5. 727–750.

Croats in Sweden – selected historical and contemporary aspects of emigration

ABSTRACT

For decades, Sweden has stood out among the attractive European destination countries for Croatian emigrants, where today, according to the Statistics Sweden, more than 10,000 Croatian citizens live, that is, according to the estimates of the Embassy of the Republic of Croatia and Croatian societies and Catholic missions, about 40,000 of them (Central State office for Croats Abroad). Among the more intense "waves" of emigration from today's Croatia to Sweden, the 1960s and 1970s, the 1990s, and the period after Croatia's entry into the EU stand out. The number of Croats in Sweden, their characteristics, identity affiliation, tradition of emigration, and their importance in the context of the demographic revitalization potential of the Republic of Croatia therefore impose the need for their research. The goal of the study is to determine the volume, intensity, motives and experience of emigration from the area of (today's) Croatia to Sweden, in the guest worker, post-war period (at the transition from the 20th to the 21st century) and the period after Croatia's entry into the EU, using an interdisciplinary methodological approach, primarily a comparative analysis of the Croatian and Swedish statistics and the method of semi-structured interviews.

Keywords**:** *Croatia, emigration, Sweden, Yugoslavia, motives, experience of emigration*

Suvremeni demografski trendovi

dr. sc. Dražen Živić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar
drazen.zivic@pilar.hr

dr. sc. Sandra Cvikić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar
sandra.cvikic@pilar.hr

UDK: 314(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Demografske i društvene odrednice depopulacije Hrvata u Srbiji (2002. – 2022.)[1]

SAŽETAK

Dosadašnji demografski trendovi i procesi važna su pretpostavka društvenog, ekonomskog, kulturnog i političkog položaja hrvatske manjinske zajednice u Srbiji. Ujedno, aktualna demografska obilježja Hrvata u Srbiji nije moguće razumjeti bez uvida u suvremene društvene i političke procese u srbijanskom društvu, koji su još uvijek bitna determinanta načina i dosegnute razine ostvarivanja manjinskih prava hrvatske zajednice. Polazeći od navedenog, ovaj rad ima dva dijela. U prvom dijelu rada, na temelju javno dostupnih podataka popisne i vitalne (demografske) statistike u Srbiji, prikazat će se, analizirati i interpretirati aktualni trendovi u ukupnom, prirodnom i mehaničkom kretanju Hrvata u međupopisnom razdoblju 2002. – 2022., radi vrednovanja predznaka, veličine i strukture njihove demografske i migracijske bilance. U drugom dijelu rada, na temelju relevantne literature i dokumentacije, analizirat će se i prikazati aktualni društveni i politički procesi u Srbiji, naročito one društvene dimenzije koje se odnose na promicanje i ostvarivanje prava manjinskih zajednica u kontekstu pretpristupnih pregovora za ulazak Srbije u Europsku uniju. Rad u zaključku ukazuje na činjenicu kako je ukupna depopulacija koja karakterizira hrvatsku manjinsku zajednicu u Srbiji u kontinuitetu od 1961., zabrinjavajuća determinanta njezine demografske održivosti, a time i unaprjeđenja manjinskog položaja, jer se brojnost vrlo često postavlja kao preduvjet za ostvarivanje statusa, odnosno određenih prava na kolektivnoj, a time i na individualnoj razini. Istovremeno hrvat-

[1] Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Dinamika i izazovi migracije, remigracije i imigracije u RH“, koji financira Europska unija – *NextGenerationEU* (01/08-73/23-2519-18).

ska nacionalna manjina i dalje ostaje zarobljena u diskursu zakonodavnog normiranja, a njezin se napredak u ostvarivanju manjinskih prava mjeri zadovoljavanjem prethodno utvrđenih i standardiziranih eurointegracijskih kriterija za članstvo u EU-u. Specifičnost problema nacionalnih manjina u Srbiji, pa tako i hrvatske nacionalne manjine, i dalje ostaje na marginama propisanih obrazaca izvještavanja kojima je ipak primarni cilj napredak u eurointegracijskom procesu za EU članstvo, a ne stvarni učinak na pozitivne promjene u statusu i ostvarivanju prava nacionalnih manjina.

Ključne riječi: *Hrvati, demografska bilanca, depopulacija, društveni procesi, Srbija*

UVOD

Prema popisu stanovništva u Srbiji koji je proveden u jesen 2022., u toj je zemlji živjelo ukupno 39 107 osoba koje su se izjasnile kao Hrvati. Rezultati toga popisa, kao i rezultati dosadašnjih znanstvenih istraživanja demografskih obilježja (dinamike i struktura) hrvatske manjinske zajednice u Srbiji, pokazuju izrazito negativne trendove, koji se u formalnom smislu najjasnije očituju u međupopisnom smanjenju broja pripadnika (ukupna depopulacija), što se u kontinuitetu može pratiti od 1961. Brojni su čimbenici sinergijski doveli do silaznog dinamičkog populacijskog trenda koji nije više isključivo demografski problem hrvatske populacije, nego postaje i ključnim remetilačkim faktorom društvenog, političkog, ekonomskog i kulturnog položaja Hrvata u srbijanskom društvu, bilo kao kolektiva bilo na individualnoj razini. Među najvažnije nedemografske odrednice suvremenih promjena u brojnosti i strukturama hrvatske populacije ističe se društveno-političkih kontekst u najširem smislu te riječi, koji ne uključuje samo političku krizu koja je dovela do raspada socijalističke Jugoslavije, ratove 1990-ih i prisilne migracije, nego i procese asimilacije, promjene u načinu popisnoga izjašnjavanja s obzirom na etničku pripadnost i dr. (Cvikić, Živić i Žigmanov 2022; Živić, Pokos i Šimunić 2024).

Potrebno je uvodno istaknuti da između demografskih karakteristika Hrvata u Srbiji i njihova društvenog položaja u najširem smislu te riječi postoji značajna međuovisnost i prožetost. O njoj u velikoj mjeri ne ovisi samo trenutni i budući demografski razvoj, nego i očuvanje hrvatskog nacionalnog i kulturnog identiteta, a to je jedna od bitnih determinanti etničke samoidentifikacije kako u popisima stanovništva tako i na drugim mjestima.

Demografska održivost snažna je pretpostavka unaprjeđenja društvenog, ekonomskog, kulturnog i političkog položaja Hrvata u srbijanskom društvu. Naime, kako to navodi Dejan Jović, „na temelju brojnosti, i više nego na temelju povijesne ili tradicionalne pozicije, stječe se status, a etnički status određuje prava na kolektivnoj, a često i na individualnoj razini“. U tom kontekstu „popis stanovništva ostaje

jedan od instrumenata u borbi za etnički status“ (Jović 2011: 36 i 43). Slično ističe i Nada Raduški upozoravajući da „etnodemografska kretanja i promene u nacionalnoj strukturi Srbije, kao i uvid u populaciona kretanja i osobenosti različitih etničkih zajednica, moguće je pratiti na osnovu popisa kao osnovnog i najvažnijeg zvaničnog izvora podataka“ (Raduški 2024: 10). „U zemljama u kojima se prikupljaju podaci o nacionalnoj pripadnosti“, ističe Snežana Stojšin, „potrebna je preciznost u tumačenju ovih podataka, naročito u društvima heterogenog etničkog sastava, jer se na osnovu zaključaka o etničkoj strukturi stanovništva postavljaju različita pitanja, poput onih o pravima manjinskih zajednica, suvereniteta, različitih vidova diskriminacije i mogućnosti očuvanja različitosti“ (Stojšin 2023: 824). U potonjem kontekstu Nada Raduški naglašava da objektivan i precizan pristup analizi etničkog sastava stanovništva „otvara različita pitanja iz sfere međuetničkih odnosa, poštovanja prava i regulisanja položaja nacionalnih manjina, kao i odnosa između većinskog i manjinskog stanovništva, pa ne iznenađuje bliska povezanost zvanične statistike i državne manjinske politike“ (Raduški 2024: 9).

Dosadašnja su znanstvena istraživanja[2] nedvojbeno pokazala da su Hrvati kao manjinska zajednica u Srbiji daleko od osiguranja vlastite demografske održivosti te da se nalaze ne samo u procesu depopulacije broja pripadnika, nego i u regresivnim obilježjima drugih parametara demografskog razvoja, naročito opadajuće demoreprodukcije, ubrzanog demografskog starenja i nastavka iseljavanja kao dugoročnih demografskih procesa. Ujedno, unatoč određenim pomacima položaj hrvatske manjinske zajednice u srbijanskom društvu još uvijek je stigmatizirajući i ne pridonosi njihovoj kvalitetnoj integraciji.

Svrha je ovoga istraživanja iznova upozoriti na aktualne demografske trendove u ukupnom, prirodnom i mehaničkom kretanju Hrvata u Srbiji, ali i na one društvene i političke izazove koji se nalaze pred hrvatskom zajednicom, a koje su plod aktualnog stanja u srbijanskom društvu. Cilj rada je utvrditi postoje li i u kojoj mjeri potencijali osnaživanju i promicanju interesa Hrvata koji žive u Srbiji, a na poseban način prava kao manjinske zajednice.

METODOLOŠKO-TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Sukladno svrsi i cilju ovo istraživanje sastoji se od dvaju dijelova – demografskog i sociološkog. U prvom dijelu rada, na temelju javno dostupnih podataka popisne i vitalne statistike u Srbiji, prikazat će se aktualni trendovi u ukupnom, prirodnom

[2] Detaljnije vidjeti u: Cvikić i Bušić (2008). Cvikić, Živić i Žigmanov (2022), Živić i Cvikić (2013), Živić (2014), Živić i Turk (2020) i Živić, Pokos i Šimunić (2024) te u popisu literature u navedenim publikacijama.

i mehaničkom kretanju Hrvata u razdoblju 2002. – 2022., radi vrednovanja predznaka, veličine i strukture njihove demografske i migracijske bilance. U drugom dijelu rada, na temelju provedenog kvalitativnog sociološkog istraživanja (Denzin i Lincoln, 1998) relevantne literature i odabranih dokumenata, prikazat će se aktualni društveni i politički procesi u Srbiji, naročito one društvene dimenzije koje se odnose na promicanje i ostvarivanje prava manjinskih zajednica u kontekstu pretpristupnih pregovora za ulazak Srbije u Europsku uniju. U tu svrhu se koristio znanstvenoistraživački okvir koji na dvije razine analizira odabrane tekstove istražujući utjecaj društveno-političkih procesa u Srbiji na status i položaj hrvatske nacionalne manjine u toj državi. Prva razina je podrazumijevala „istraživanje na radnom mjestu" (Gilbert, 2008) – metodologijom koja je omogućila dubinsku analizu dokumenata i prethodno provedenih istraživanja kao sekundarnih izvora podataka. Na taj su način prikupljeni podatci o specifičnim problemima hrvatske nacionalne manjine u ostvarivanju svojih zakonskih prava u Srbiji. Na drugoj se razini koristila metodologija „analize sadržaja" (Halmi, 2005: 379-388) kako bi se istražio utjecaj provedenih politika eurointegracijskog procesa na status i položaj hrvatske nacionalne manjine u Srbiji. Analiza sadržaja odabranih tekstova prema tome sadržavala je redukciju prikupljenih podataka, kao i njihov verificirani prikaz u obliku zaključaka (Zechmeister i sur., 2001). U interpretaciji prikupljenih podataka koristit će se kritički pristup, odnosno kritička društvena teorija EU integracija[3] (Manners, 2020). Ostavljajući po strani iscrpan prikaz tog teorijskog okvira i dosadašnjih istraživanja, ovdje se želi naglasiti kako kritička društvena teorija EU integracija u najširem smislu podrazumijeva transdiciplinarni pristup društvenim znanostima koje kritički istražuju negativne posljedice modernizacije (Manners, 2020: 139). Prema I. Mannersu, to znači da široko razumijevanje kritičke društvene teorije EU integracija uključuje historijski materijalizam, teoriju frankfurtske škole, kulturnu teoriju, poststrukturalističku teoriju, feminističku teoriju, i postkolonijalističku teoriju (2018). Za razliku od I. Mannersa i znanstvenika koji koriste tu teoriju i pristup (Calhoun, 1995; Cox 1981; Hoskyns, 2004), u ovom radu interpretativni okvir kritičke društvene teorije EU integracija svoja „nekonvencionalna objašnjenja" ne stavlja u kontekst intelektualnog aktivizma postmodernističkog tipa, nego u kontekst kritičkog razumijevanja specifičnih populacija (hrvatske manjine) i područja koje se nalaze pod snažnim utjecajem reformskih politika EU-a i negativnih demografskih kretanja u Srbiji (Manners, 2020: 139). Prema tome, zaključci do kojih se dolazi na takav nekonvencionalni način. podrazumijevaju objašnjenja koja u ovom radu postaju komplementarna i nadopunjuju provedene demografsko-statističke analize. Provedena sociološka kvalitativna analiza sadržaja odabranih tekstova i interpretacija dobivenih rezultata u zaključku oslanjaju se na prethodno provedena istraživanja i publikacije autora ovog znanstvenog rada.

[3] Engleska inačica glasi: *Critical Social Theory* (CST).

Istraživanje se u demografsko-statističkom dijelu, stoga, temelji na službenim rezultatima općih popisa stanovništva održanih u Srbiji 2002., 2011. i 2022., te na podatcima vitalne statistike (broj živorođene djece i umrlih osoba) za razdoblje 2002. – 2023., a koji su u elektroničkom obliku dostupni na internetskim stranicama Republičkog zavoda za statistiku Srbije. Statistička osnova istraživanja isključivo je populacija u popisu izjašnjenih Hrvata, što znači da istraživanjem nisu obuhvaćene procjene mogućeg broja Hrvata u predmetnim popisima izjašnjenih na drugi način (npr. kao Jugoslaveni, Bunjevci, Šokci, regionalna pripadnost, nacionalno neizjašnjeno stanovništvo, nepoznato). Bitno je, ujedno, napomenuti da se etnička/nacionalna struktura živorođene djece određuje prema etničkoj/nacionalnoj strukturi majke, dok se etničnost/nacionalnost umrlih osoba određuje prema iskazu osobe koja je nadležnom matičnom uredu prijavila smrt. Mehaničko kretanje u predmetnim međupopisnim razdobljima utvrđeno je kao procjena grube migracijske bilance vitalno-analitičkom metodom, pri čemu su u odnos stavljeni promjena broja stanovnika i prirodna promjena.

Prostorni okvir demografske analize predstavlja državni teritorij Srbije u cjelini, bez uvida u stanje na nižim prostornim ili administrativnim razinama. Prema rezultatima popisa stanovništva 2002., 2011. i 2022. stanovništvo Srbije promatra se iz već poznatih razloga bez Kosova i Metohije.

DEMOGRAFSKE ODREDNICE DEPOPULACIJE

Brojčano (popisno) kretanje broja Hrvata 1948. – 2022.

Premda je osnovni vremenski okvir provedene demografske analize odabranih dinamičkih obilježja Hrvata u Srbiji determiniran popisima stanovništva 2002., 2011. i 2022., korisno je sažeto ukazati na njihovo brojčano (popisno) kretanje u posljednjih sedamdesetak i nešto godina, odnosno od prvog popisa nakon Drugoga svjetskog rata (1948.) naovamo (Tablica 1.). Korisno je naznačiti da je Srbija s obzirom na etnički sastav stanovništva relativno homogena zemlja, u kojoj, uz većinsko srpsko stanovništvo, žive i pripadnici brojnih manjinskih i etničkih zajednica. „Broj i udio pripadnika pojedinih nacionalnosti se u proteklom razdoblju mijenjao“, ističe Nada Raduški, „zbog diferenciranog prirodnog prirasta i razlika u migracijskom saldu, kao i nekih nedemografskih činilaca, djelujući tako na etnički sastav različitim smjerom i intenzitetom“ (Raduški 2003: 255).

Brojčano kretanje Hrvata u Srbiji ima dva karakteristična podrazdoblja potpuno različitog predznaka demografske dinamike. Prvo ili demografski ekspanzivno podrazdoblje omeđeno je 1948. i 1961. U tom je podrazdoblju demografski porast Hrvata u Srbiji iznosio 14,9 %. Upravo je 1961. zabilježen najveći broj izjašnjenih Hrvata u toj

zemlji – 189 160 stanovnika. Drugo ili demografski regresivno podrazdoblje omeđeno je 1961. i 2022., tijekom kojega je broj Hrvata u Srbiji smanjen za 79,3 %, pa su Hrvati 2022. zabilježili najmanji broj pripadnika (39 107) od sredine prošloga stoljeća. U tom kontinuiranom regresivnom podrazdoblju izrazite ukupne depopulacije stopa prosječne relativne godišnje promjene u svakom je međupopisju bila veća od -2,20 %; najviša je bila u međupopisnim razdobljima: 2011. – 2022. (-3,52 %) i 1981. – 1991. (-3,63 %); (Živić, Pokos i Šimunić 2024).

Tablica 1. Kretanje broja Hrvata u Srbiji i pokazatelj promjene 1948. – 2022.

Godina popisa	Broj stanovnika	Apsolutna promjena	Indeks međupopisne promjene	Stopa prosječne relativne godišnje promjene (%)
1948.	164 574	-	-	-
1953.	167 045	2471	101,5	0,30
1961.	189 160	22 115	113,2	1,55
1971.	176 649	-12 509	93,4	-0,68
1981.	140 650	-35 999	79,6	-2,27
1991.	97 344	-43 306	69,2	-3,63
2002.	70 602	-26 742	72,5	-2,90
2011.	57 900	-12 702	82,0	-2,20
2022.	39 107	-18 793	67,5	-3,52

Izvor: Savezni zavod za statistiku. Statistički godišnjak SFRJ 1967. Beograd, 1967. Savezni zavod za statistiku. Statistički godišnjak Jugoslavije 1980. Beograd, 1980. Savezni zavod za statistiku. Statistički godišnjak Jugoslavije 1983. Beograd, 1983. Republički zavod za statistiku Republike Srbije. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022., Nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima. Beograd, 2023. https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234001.pdf (pristupljeno, 15. listopada 2024.).

Korisno je upozoriti da su indeksi međupopisne promjene ukupnog stanovništva Srbije u razdoblju 2002. – 2011. i 2011. – 2022. iznosili 95,9, odnosno 92,5, a ukupno za razdoblje 2002. – 2022. 88,7, što znači da je u tih dvadeset godina broj ukupnog stanovništva Srbije smanjen za 11,3 %. S obzirom na tip intenziteta međupopisne promjene prvo je međupopisno razdoblje karakterizirala *osrednja depopulacija*, a drugo međupopisno razdoblje *jaka depopulacija*. U izrazito depopulacijskom dinamičkom okviru za očekivati je bilo da i većinsko srpsko stanovništvo u Srbiji slijedi trend, predznak i intenzitet brojčanog kretanja ukupnog stanovništva (Tablica 2.), s tim da Srbi u toj zemlji bilježe nešto jaču ukupnu depopulaciju u odnosu na ukupno

stanovništvo. Tako je za razdoblje 2002. – 2022. stopa međupopisne promjene Srba u Srbiji iznosila -13,7 % (ukupnog stanovništva, podsjetimo, -11,3 %). Još izraženiju negativnu dinamiku zabilježili su Hrvati, kod kojih je u razdoblju 2002. – 2022. indeks međupopisne promjene iznosio samo 55,4, s tim da postoji signifikantna razlika između prvog međupopisnog razdoblja (2002. – 2011.), u kojemu je indeks promjene iznosio 82,0, i drugoga razdoblja (2011. – 2022.), u kojemu je indeks promjene iznosio tek 67,5, ali je tip promjene u obama slučajevima bio najnepovoljniji – *izumiranje*.

Tablica 2. Brojčana dinamika Srba, Hrvata i ukupnog stanovništva Srbije 2002. – 2022.

Etnička kategorija	2002.	2011.	2022.
Ukupan broj stanovnika	7 498 001	7 186 862	6 647 003
Srbi	6 212 838	5 988 150	5 360 239
% Srba u ukupnom stanovništvu	82,9	83,3	80,6
Hrvati	70 602	57 900	39 107
% Hrvata u ukupnom stanovništvu	0,9	0,8	0,6
Indeks međupopisne promjene	2002. – 2011.	2011. – 2022.	2002. – 2022.
Ukupan broj stanovnika	95,9	92,5	88,7
Srbi	96,4	89,5	86,3
Hrvati	82,0	67,5	55,4

Izvor: Republički zavod za statistiku Republike Srbije. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002., Veroispovest, maternji jezik i nacionalna ili etnička pripadnost po starosti i polu, podaci po opštinama. Beograd, 2003. https://publikacije.stat.gov.rs/G2002/Pdf/G20024003.pdf; Republički zavod za statistiku Republike Srbije. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. Prvi rezultati. Beograd, 2011. https://publikacije.stat.gov.rs/G2011/Pdf/G20115540.pdf; Republički zavod za statistiku Republike Srbije. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Veroispovesti, maternji jezik i nacionalna pripadnost, podaci po opštinama i gradova. Beograd, 2013. https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20134002.pdf; Republički zavod za statistiku Republike Srbije. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022., Nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima. Beograd, 2023. https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234001.pdf (pristupljeno 15. listopada 2024.).

Demoreprodukcija Hrvata u Srbiji u razdoblju 2002. – 2023.

Demoreprodukcija ili prirodno kretanje stanovništva prva je dinamička sastavnica i odrednica ukupnog kretanja stanovništva jer djeluje kako na *aktivu* (natalitet) tako i na *pasivu* (mortalitet) demografske bilance. Drugim riječima, predznak odnosa između broja živorođene djece i umrlih osoba indicira je li na demografsku bilancu prirodno kretanje stanovništva ima pozitivan ili negativan utjecaj. U ovom smo radu,

podsjetimo, uspostavili usporedivu vremensku seriju podataka vitalne statistike od 2002. do 2023. (Tablica 3.).

Tablica 3. Bilanca demoreprodukcije Hrvata u Srbiji u razdoblju 2002. – 2023.

Godina	Broj živorođene djece	Broj umrlih osoba	Prirodna promjena	Vitalni indeks
2002.	499	1472	-973	33,9
2003.	471	1496	-1025	31,5
2004.	424	1490	-1066	28,5
2005.	350	1647	-1297	21,3
2006.	398	1698	-1300	23,4
2007.	359	1620	-1261	22,2
2008.	375	1542	-1167	24,3
2009.	360	1480	-1120	24,3
2010.	326	1346	-1020	24,2
2011.	289	1324	-1035	21,8
2012.	311	1273	-962	24,4
2013.	296	1139	-843	26,0
2014.	263	1159	-896	22,7
2015.	273	1105	-832	24,7
2016.	261	1039	-778	25,1
2017.	248	1089	-841	22,8
2018.	279	1150	-871	24,3
2019.	283	992	-709	28,5
2020.	251	1098	-847	22,9
2021.	268	1159	-891	23,1
2022.	235	792	-557	29,7
2023.	222	889	-667	25,0
2002. – 2023.	7041	27 999	-20 958	-
Prosjek (n = 22)	320	1273	-953	25,2

Izvor: Republički zavod za statistiku Republike Srbije. Demografska statistika 2003. – 2023., http://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/stanovnistvo (pristupljeno 22. siječnja 2025.).

Već letimičnim pogledom na prezentirane podatke u Tablici 3. potvrđuje se u ranijim istraživanjima već utvrđena temeljna karakteristika prirodnoga kretanja hrvatskoga stanovništva u Srbiji, a to je kontinuirana opadajuća demoreprodukcija ili prirodno smanjenje. U svim je prikazanim godinama broj umrlih osoba bio signifikantno veći od broja živorođene djece. Ukupno je u dvadeset i dvije analizirane godine živorođeno tek 7041 dijete, a umrlo čak 27 999 Hrvata, pa je prirodni pad iznosio -20 958 stanovnika, što, nema sumnje, svjedoči o velikom prirodnom gubitku hrvatske populacije. Prosječno je godišnje rađano svega 320 djece, dok je na godišnjoj razini u prosjeku umiralo 1273 osoba, pa je godišnji prirodni gubitak hrvatske manjinske zajednice u prosjeku dosegnuo 953 stanovnika. Usporedimo li prvu (2002.) i posljednju godinu (2023.), u uspostavljenoj vremenskoj seriji podataka vitalne statistike, uočavamo da je apsolutni natalitet više nego prepolovljen (-55,5 %), dok je apsolutna smrtnost smanjena za 39,6 %. Pad nataliteta izravna je posljedica sve nepovoljnije biološke strukture, naročito procesa demografskog starenja, sve manjeg priljeva stanovništva u fertilnu dob koja je ključna za demoreprodukciju i izrazito neuravnotežene strukture po spolu, ali i *vice versa* – izrazito duboka starost hrvatske populacije determinirana je nadprosječno visokim prirodnim padom i negativnim migracijskim saldom (Živić 2014; Živić i Turk 2020; Živić, Pokos i Šimunić 2024). Pad smrtnosti očekivana je posljedica činjenice da je ukupan broj Hrvata u Srbiji u značajnom regresu. Očito je, dakle, da je demoreprodukcija hrvatskoga stanovništva u analiziranomu razdoblju dominantno bila pod utjecajem redukcije nataliteta, a ono je, ponovimo, pod prevladavajućim utjecajem sve nepovoljnije biološke strukture hrvatske populacije. Opadajuću demoreprodukciju hrvatskoga stanovništva još zornije potvrđuje i promjena vrijednosti vitalnoga indeksa, koji je s ionako niskih 33,9 (2002.) smanjen na iznimno niskih 25,0 (2023.), uz prosječnu vrijednost indeksa za cijelo razdoblje od svega 25,2. To znači da se na 100 umrlih Hrvata u promatrane dvadeset i dvije godine u prosjeku godišnje rađalo svega 25 djece. Drugim riječima, natalitet je uspio nadomjestiti samo nešto više od četvrtine mortaliteta te na taj način samo malim dijelom kompenzirati demografske gubitke hrvatske populacije prirodnim putem.

Migracijska i demografska bilanca Hrvata u Srbiji u razdoblju 2002. – 2022.

Migracijsku i demografsku bilancu Hrvata u Srbiji kroz analizirano razdoblje procijenili smo primjenom vitalno-analitičke metode stavljajući pritom u odnos promjenu broja stanovnika i prirodnu promjenu u razdobljima 2002. – 2011., i 2011. – 2022. (Tablica 4.). Pri interpretaciji utvrđene razlike između prirodnoga i brojčanoga kretanja hrvatskoga stanovništva treba biti oprezan jer ju u metodološkom smislu nije moguće u potpunosti poistovjetiti s grubom migracijskom bilancom. Naime, dobivena razlika u sebi „krije“ i nepoznati broj osoba koje su između dvaju popisa promijenile način popisnoga izjašnjavanja.

Tablica 4. Procjena migracijske i demografske bilance Hrvata u Srbiji u razdoblju 2002. – 2022.

Godina popisa	Broj Hrvata	Apsolutna promjena	%	Prirodna promjena	%	Migracijska bilanca	%
2002.	70 602	-	-	-	-	-	-
2011.	57 900	-12 702	-18,0	-10 762	-15,2	-1940	-2,7
2022.	39 107	-18 793	-32,5	-8915	-15,5	-9878	-17,1
2002. – 2022.	-	-31 495	-44,6	-19 677	-27,9	-11 818	-16,7

Korigirajući natalitet, mortalitet i prirodnu promjenu za 2002. i 2011. zbog usklađivanja s referentnim vremenskim trenutkom popisa, dobili smo sljedeće pokazatelje: ukupno je u promatranom međupopisju prirodna promjena iznosila -10 762 stanovnika. Samo na temelju prirodnoga pada broj Hrvata bi 2011. iznosio 59 840. No iste je godine u Srbiji popisano 57 900 Hrvata, što znači da je razlika između međupopisne promjene i prirodnoga smanjenja iznosila -1940 stanovnika. Kao što smo napomenuli, ovdje nije riječ isključivo o gruboj migracijskoj bilanci, tj. o razlici između broja doseljenih i iseljenih Hrvata, nego o razlici koja u sebi, u strukturalnom smislu, sadrži i migracijsku komponentu, ali i nepoznati broj onih koji su između dvaju popisa promijenili način popisnoga izjašnjavanja. Treba ipak naglasiti da prethodna procjena ukazuje da je u razdoblju 2002. – 2011. u strukturi negativne demografske bilance, odnosno u strukturi ukupne depopulacije hrvatskoga stanovništva u Srbiji prirodno smanjenje sudjelovalo s čak 84,7 % (Živić i Turk 2020).

Na temelju korigirane prirodne promjene za 2011. i 2022., Hrvati su prirodnim putem izgubili novih 8915 stanovnika što je čak 15,5 % hrvatskoga stanovništva popisanoga 2011. Samo na temelju prirodnoga pada broj Hrvata bi 2022. iznosio 48 985. No iste je godine u Srbiji popisano 39 107 Hrvata, što znači da je razlika između međupopisne promjene i prirodnoga smanjenja iznosila -9878 stanovnika. Kao što smo već ranije napomenuli, ovdje nije riječ isključivo o gruboj migracijskoj bilanci, tj. o razlici između broja doseljenih i iseljenih Hrvata, nego o razlici koja u sebi, u strukturalnom smislu, sadrži i migracijsku komponentu, ali i nepoznati broj onih koji su između dvaju popisa promijenili način popisnoga izjašnjavanja. Važno je naglasiti da prethodna procjena ukazuje da je u razdoblju 2011. – 2022. u strukturi negativne demografske bilance, odnosno u strukturi ukupne depopulacije hrvatskoga stanovništva u Srbiji prirodno smanjenje sudjelovalo s 47,4 %.

Sumirajući prethodno iznesene procjene, dolazimo do podatka da je kroz cijelo analizirano razdoblje apsolutna međupopisna promjena broja Hrvata u Srbiji iznosila -31 495, prirodna promjena -19 677, a procijenjena gruba migracijska bilanca -11 818

stanovnika, uz napomenu da se u potonjoj brojci „krije“ i nepoznati broj osoba koji je promijenio način popisnog izjašnjavanja. Navedeno znači da je u ukupnoj demografskoj bilanci u razdoblju 2002. – 2022. prirodni pad sudjelovao sa 62,5 %, dok je, uvjetno rečeno, gruba migracijska bilanca sudjelovala sa 37,5 %. Iz iznesenog proizlazi zaključak da je prirodna depopulacija najvažnija odrednica ukupne depopulacije hrvatske manjinske zajednice u Srbiji.

Da se depopulacija Hrvata u Srbiji nastavlja dalje, potvrđuju podatci vitalne statistike za 2023. (Tablica 3.). U toj su godini živorođena 222 djeteta čija je majka Hrvatica, umrlo je 889 osoba, pa je prirodna promjena iznosila -667 stanovnika. To znači da je krajem te godine broj Hrvata u Srbiji (bez migracijske komponente) iznosio 38 440 stanovnika, što je 1,7 % manje u odnosu na popisne rezultate 2022.

DRUŠTVENI UTJECAJ SRBIJANSKOG EUROINTEGRACIJSKOG PROCESA NA STATUS I PRAVA HRVATSKE NACIONALNE MANJINE

Od otvaranja pristupnih pregovora i poglavlja Srbija[4] ulazi u izazovno poslijeratno razdoblje transformacije političkih, zakonodavnih i gospodarskih odnosa, društva i države.[5] Iako se odnosi sa zapadnim Balkanom razvijaju kroz proces stabilizacije i pridruživanja od 1999. temeljem potpisanih bilateralnih sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, koji je potpisala i Srbija, tzv. revidirana metodologija proširenja EU-a za tu regiju i zemlje donosi velike promjene u pregovarački okvir. Sada se već u ranoj početnoj fazi, ali i u završnoj fazi pregovaračkog procesa, od Srbije zahtijeva reforma pravosuđa, kao i implementacija temeljnih prava (poglavlje 23.) te osiguranje prava, slobode i sigurnosti (poglavlje 24.) za sve srbijanske građane. Takav revidirani pregovarački okvir pod nazivom *Unaprjeđenje pristupnog procesa – Vjerodostojna perspektiva EU-a za zapadni Balkan*, koji Europska komisija od veljače 2020. počinje primjenjivati za zemlje zapadnog Balkana, što znači i za Srbiju, uključuje i financijski okvir za planirane gospodarske investicije prema Komisijinom paketu za proširenje iz 2020., i najnovijem investicijskom planu gospodarskog rasta za zapadni Balkan za razdoblje 2024. – 2027. Kako je rusko-ukrajinski oružani sukob utjecao na eurointegracijski proces država zapadnog Balkana, Srbija je do sada otvorila 22 od ukupno 35 pregovaračkih poglavlja, od kojih su dva privremeno zatvorena. Pored geostrateških globalnih društveno-političkih i gospodarskih prestrojavanja moći i utjecaja razvi-

[4] Srbija je zahtjev za članstvo u EU-u podnijela u 2009., a status kandidatkinje joj je dodijeljen 2012., dok su pristupni pregovori službeno započeli 21. siječnja 2014. Vidi: https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/168/zapadni-balkan (pristupljeno, 25. veljače 2025.).

[5] O uvjetima, integracijskoj sposobnosti EU-a (institucionalno uređenje) i kontekstu pretpristupnog procesa vidi službeni mrežnu stranicu Europskog parlamenta: https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/167/prosirenje-unije (pristupljeno, 25. veljače 2025.).

jenih država svijeta (G7), unutarnja previranja i gospodarske prilike u Srbiji uvelike onemogućavaju EU povezane reforme dočim je do daljnjeg suspendiran integracijski proces. Naime, od prosinca 2021. nova pregovaračka poglavlja i klasteri nisu otvoreni, a budućnost integracijskog procesa uvelike ovisi, pored ostalog, i o poštivanju i provedbi dogovorenog sporazuma o normalizaciji odnosa između Srbije i Kosova. Kako to navodi srbijansko Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave,[6] na temelju provedenog istraživanja[7] javnog mnijenja za potrebe Ministarstva europskih integracija od studenog 2009., kada je 73 % građana Srbije bilo za učlanjenje u EU, došlo je do velike promjene u pružanju potpore za ulazak u članstvo gdje sada, prema podatcima iz prosinca 2022., samo 43 % građana tvrdi da bi na raspisanom referendumu glasalo ZA učlanjenje Srbije u EU.[8] Provedba nužnih društveno-gospodarskih, političkih i zakonodavnih reformi u takvom kontekstu otežana je ne samo zbog otpora vladajućeg državnog režima, nego i samih srbijanskih građana. Zadnje izvješće iz 2023.,[9] o provedbi planiranih srednjoročnih planova vezanih za proces srbijanske eurointegracije, ukazuje na fokusiranost državnih tijela i uprave na jačanje informiranosti građana o procesu integracija u Srbiji, potom na jačanje administrativnih kapaciteta za upravljanje EU fondovima i provedbu projekata, na operacionalizaciju prekogranične suradnje, te jačanje vladavine prava i pravosudne reforme. Taj plan ne izdvaja, u sklopu demokratizacije srbijanskoga društva, i jačanje programa potpore politikama osiguranja ljudskih i manjinskih prava građana. Izvješće Europske komisije za Srbiju iz 2024.[10] ipak ističe za *Poglavlje 23: pravosuđe i temeljna prava* kako je postignut određeni, odnosno ograničeni napredak u prilagodbi i eurointegracijskim pripremama za članstvo u EU. Tvrdi se kako je zakonodavni okvir za osiguranje temeljnih prava uglavnom uspostavljen, ali da prošlogodišnje preporuke Europske komisije nisu realizirane, te se na njih i dalje upućuje (2024: 6). Pored preporuka koje se odnose na osiguranje i ostvarivanje ljudskih prava građana u Srbiji, posebno se ističe kako srbijanske institucije trebaju pokazati, na temelju kvalitetnijih poda-

[6] Za dodatne informacije o srbijanskom integracijskom procesu vidi službenu mrežnu stranicu ministarstva: https://mduls.gov.rs/reforma-javne-uprave-u-srbiji/na-putu-ka-eu/vise-od-dve-trecine-gradjana-podrzava-reforme/?script=lat . (pristupljeno, 25. veljače 2025.).

[7] Vidi Ministarstvo europskih integracija: https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/nacionalna-dokumenta/istrazivanja-javnog-mnjenja . (pristupljeno, 25. veljače 2025.).

[8] Vidi istraživanje *Evropska orijentacija građana Srbije – Ispitivanje javnog mnjenja (decembar 2022. godine)*, Ministarstvo za evropske integracije, Republika Srbija: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf . (pristupljeno, 25. veljače 2025.).

[9] Vidi *Godišnji izveštaj o sprovođenju Srednjoročnog plana 2023. – 2025.* (2023.): https://www.mei.gov.rs/upload/documents/final_godisnji_izvestaj_o_srednjorocnom_planu_2023.pdf . (pristupljeno, 25. veljače 2025.).

[10] Vidi *Radni dokument komisije – Republika Srbija Izveštaj za 2024. godinu*. https://www.mei.gov.rs/upload/documents/final_godisnji_izvestaj_o_srednjorocnom_planu_2023.pdf . (pristupljeno, 25. veljače 2025.).

taka „konkretna poboljšanja“ u djelotvornom „ostvarivanju prava pripadnika nacionalnih manjina“ koja će se temeljiti na akcijskim planovima za nacionalne manjine (2024: 8).

S obzirom da izvješće o ostvarivanju prava nacionalnih manjina u Srbiji za 2023. i 2024. nisu bila javno dostupna na službenim mrežnim stranicama srbijanskih državnih institucija, u nastavku se teksta daje analiza sadržaja izvješća iz 2022. Naime, zadnje dostupno srbijansko izvješće o provedbi okvirne konvencije za zaštitu manjinskih prava iz 2022.,[11] za razdoblje 2017. – 2022., dostavljeno Vijeću Europe navodi kako su pored ostalih, u izradi tog dokumenta sudjelovale i hrvatske manjinske udruge (2022: 8). Dok se u izvješću nalazi opsežan dio o statusu i ostvarivanju prava Roma u Srbiji u svim aspektima njihovog života (socijalna i zdravstvena zaštita, stanovanje, zapošljavanje, obrazovanje i dr.), istovremeno se o hrvatskoj nacionalnoj manjini može u ograničenom opsegu saznati samo ono što srbijanske vlasti drže potrebnim. Zato su podatci i brojke o statusu i ostvarenim pravima hrvatske nacionalne manjine i dalje većinom uklopljene u općenite grupne informacije o svim manjinama. Ipak, u usporedbi s prethodnim službenim izvješćima koje je Srbija dostavljala Vijeću Europe (Cvikić, 2022), sada ima nešto više podataka nego što ih je prije bilo. O ostvarenim pravima i statusu hrvatske nacionalne manjine u području obrazovanja i uporabe materinskog jezika izvješće spominje uspješno proveden projekt kojemu je cilj bio provedba razredne nastave na manjinskim jezicima, pa tako i na hrvatskom jeziku. Koliki je broj škola u kojima se provodila nastava na hrvatskom jeziku i gdje se one nalaze, izvješće ne navodi (2022: 47). Također se spominje provedba međunarodne konferencije o interkulturalnosti u obrazovanju koju je organizirao Pedagoški institut Vojvodine 2021., gdje je pored ostalih, jedan od radnih jezika bio hrvatski jezik. Srbijansko je ministarstvo obrazovanja, znanosti i razvoja tehnologije, kako to izvješće navodi, objavilo i brošuru o mogućnostima obrazovanja na jezicima nacionalnih manjina u Republici Srbiji gdje se također spominje i hrvatski jezik (2022: 51). Izvješće navodi i da je ravnopravna uporaba manjinskih jezika u jedinicama lokalne samouprave visoka (2022: 57). Od ukupno 6774 uposlenih u jedinicama lokalne samouprave, njih 36 (0,53 %) navodi kako je njihov materinski jezik hrvatski (2022: 66). 24 zaposlenika je hrvatski jezik usvojilo tijekom svog osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja (2022: 66). Uz to 310 zaposlenika govori hrvatski jezik u mjestima gdje je hrvatski jezik u službenoj uporabi pored srpskog jezika (2022: 66). Službena uporaba jezika i pisma nacionalnih manjina prisutna je u 54 jedinice lokalne samouprave u AP Vojvodini (2022: 67). Izvješće također ističe kako je napravljen prijevod upitnika na hrvatski jezik za provedbu popisa stanovništva 2022., a Koor-

[11] Vidi dokument Council of Europe, Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, *Fifth Reportsubmitted by Serbia*: https://rm.coe.int/5th-sr-serbia-en/1680a87637 . (pristupljeno, 25. veljače 2025.).

dinacija nacionalnih vijeća nacionalnih manjina, kao tijelo koje predstavlja nacionalne manjine u Srbiji, sudjelovalo je aktivno u provedbi popisa. Nakon provedenih lokalnih izbora u lipnju 2020. tvrdi se i da je povećan broj pripadnika nacionalnih manjina zastupljenih u jedinicama lokalne samouprave, odnosno njihovih predstavnika koji su članovi srbijanskih političkih stranaka, a sudjelovali su na izborima (2022: 137). To istovremeno ukazuje i na činjenicu da se hrvatska nacionalna manjina u Srbiji nije uspjela politički afirmirati u dovoljno snažnu političku stranku koja ravnopravno može sudjelovati u lokalnim izborima i ispregovarati svoj politički status u Srbiji. Pa su tako dvije osobe koje pripadaju bunjevačkoj nacionalnoj manjini sada u Subotici dionici lokalnih vlasti, a pripadnici hrvatske nacionalne manjine svoje predstavnike u lokalnoj vlasti imaju u Baču (2 osobe), Zrenjaninu (4 osobe), Somboru (2 osobe) i Subotici (3 osobe). Prema tome, izvješće navodi kako je u etničkoj strukturi zastupljenosti pripadnika nacionalnih manjina u tijelima državne uprave u AP Vojvodini takva da pokazuje Bunjevce ne kao dio hrvatskog nacionalnog korpusa u Srbiji, nego kao izdvojenu nacionalnu manjinu (2022: 56). Tako je u pokrajinskim državnim tijelima zaposleno, pored ostalih nacionalnih manjina, ukupno 0,20 % Bunjevaca i 2,13 % Hrvata. Naime, izvješće jasno pokazuje kako je došlo do fragmentacije unutar hrvatskog manjinskog korpusa u Srbiji, gdje se jedan dio hrvatskoga naroda službeno izjašnjava kao Bunjevci i u skladu s tim ostvaruje svoja manjinska prava (Žigmanov, 2010; Živić, Cvikić i Žigmanov, 2022).

Financiranje aktivnosti organizacija, ustanova i udruga hrvatske nacionalne manjine u Srbiji dolazi iz više izvora. Pored pokrajinskih vlasti, posebice onih u Vojvodini, koje financiraju kulturne i obrazovne aktivnosti nacionalnih manjina, pa tako i hrvatske nacionalne manjine, Ministarstvo je kulture i informiranja alociralo financijska sredstva za projekte Hrvata u 2021. u iznosu od 1 350,000.00 dinara, a Bunjevcima 480,000.00 dinara (2022: 100). Pokrajinske su vlasti također financirale projekte zaštite kulturnih dobara, umjetnička djela i tiskanje publikacija na jezicima nacionalnih manjina, gdje su Hrvati dobili za te aktivnosti 2021. 1 000,000.00 dinara, a Bunjevci 530,000.00 dinara (2022: 101). Pored toga, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata dobio je u kontinuitetu od 2017. do 2021. na godišnjoj razini 10 000,000.00 dinara za provedbu planiranih aktivnosti (2022: 102), dok je Bunjevački kulturni centar u 2021. dobio 413,300.00 dinara (2022: 103). Uz sve to, hrvatska je nacionalna manjina dobila sredstva za svoj kulturni razvoj i programe od pokrajinskog sekretarijata za kulturu, javno informiranje i odnose s crkvenim i vjerskim zajednicama, te pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje, upravljanje, administraciju i nacionalne manjine – nacionalne zajednice 2021. 3 200,000.00 dinara, odnosno Bunjevci 1 050,000.00 dinara (2022: 103–104). U izvješću se navodi i broj jedinica lokalne samouprave koje su financirale projekte od važnosti za lokalnu zajednicu u organizaciji i provedbi nacionalnih manjina, gdje je hrvatska nacionalna manjina dobila financijska sredstva za svoje planirane aktivnosti u 6 jedinica lokalne samou-

prava, a Bunjevci u 2 (2022: 104). Proračun se nacionalnih vijeća nacionalnih manjina financira iz sredstava državnog proračuna, pokrajinskog proračuna i proračuna jedinica lokalne samouprave. Tako je nacionalno vijeće hrvatske nacionalne manjine za svoj rad u 2021. dobilo iz državnog proračuna ukupno 12 975,990.00 dinara, dok je bunjevačko vijeće dobilo u istoj godini 7 141,540.00 dinara (2022: 105). Iz pokrajinskog proračuna hrvatsko vijeće je dobilo 2021. 4 741,600.00 dinara, a bunjevačko vijeće 2 533,200.00 dinara (2022: 106).

U konačnici, izvješće navodi nalaze provedenog istraživanja Centra za etnička istraživanja Instituta društvenih istraživanja u Srbiji o socijalnog distanci između etničkih zajednica u Srbiji (2022: 107). Rezultati analiziranih podataka upitnika pokazuju kako najčvršća prijateljstva formiraju pripadnici nacionalnih manjina sa Srbima – to je izjavilo 89,6 % ispitanih Hrvata. Pripadnici većinskog naroda međutim imaju nižu razinu uspostavljenih prijateljskih odnosa s pripadnicima nacionalnih manjina – za hrvatski slučaj je to 80,7 % ispitanih Srba. Međusobna bliskost i prijateljstvo između dviju nacionalnih manjina u Srbiji najjača je između albanskih zajednica i romskih zajednica. 53,1 % albanskih ispitanika izjavilo je da ima prijateljske odnose s pripadnicima hrvatske zajednice, i njih 30,4 % održavaju te prijateljske odnose s Hrvatima. Najčešće je uvriježeno prijateljstvo Roma s Bošnjacima (57,4 % ispitanika) i s Hrvatima (53,6 % ispitanika). Najveći je broj ispitanika Srba izjavio kako ima obiteljske veze s pripadnicima hrvatske nacionalne manjine (33,8 %). Ispitanici albanske nacionalne manjine imaju obiteljske veze najčešće s Romima (42,8 %) i pripadnicima hrvatske nacionalne manjine (80 %). Istraživanje je pokazalo kako bi 54,9 % srpskih ispitanika stupio u brak s pripadnicima hrvatske nacionalne manjine. Socijalna distanca, kako to tvrdi ovo istraživanje, najprisutnija je u privatnim odnosima – braku i suživotu. Ipak, ovo izvješće tvrdi kako je nacionalizam većinskog naroda u padu, prema provedenom istraživanju Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Beogradu, unatoč tome što je povjerenje prema pripadnicima drugih nacionalnosti kod ispitanika u padu od 51,7 % u 2003. na 45,1 % u 2018. (2022: 108). Izvješće u konačnici navodi kako su u razdoblju od 2016. do 2019. za kaznena djela poticanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i netrpeljivosti bile osuđene 34 osobe srpske nacionalnosti, dvije hrvatske, jedna romske i jedna albanske nacionalnosti (2022: 110). Pored ostalih, jedan je pripadnik hrvatske nacionalne manjine optužen za neprimjerene grafite i slogane protiv Bugara i Albanaca.

Na temelju ovog sažetog prikaza službenog srbijanskog izvješća o ostvarenim pravima hrvatske nacionalne manjine u 2022. (što podrazumijeva i Hrvate i Bunjevce) moguće je zaključiti kako njihov status u suvremenom srbijanskom društvu nije značajnije poboljšan u odnosu na prethodno razdoblje od 2016. do 2021. (Cvikić, 2022). Dok je, s jedne strane, pomak u političkoj reprezentaciji predstavnika hrvatske nacionalne manjine vidljiv na individualnoj razini pojedinaca koji su došli na neke od

ključnih funkcija u srbijanskoj vlasti,[12] s druge strane je očito i njihovo političko pacificiranje kroz asimilaciju unutar srbijanske stranačke reprezentacije na razini lokalne samouprave, ali i u izvršnoj vlasti nacionalne razine. Naime, moguće je za pretpostaviti kako je upravo postavljanje Hrvata na funkciju ministra za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog u Vladi Srbije utjecalo na oblikovanje i sadržaj ovog izvješća čija je izrada bila u nadležnosti tog ministarstva. Očita povećana normativna vidljivost hrvatske nacionalne manjine koja pruža više informacija i uvid u ostvarivanje njihovih zakonskih prava u Srbiji, sama po sebi nema značajnijeg učinka na poboljšanje njihovog statusa unutar srbijanskog društva, što samo izvješće i potvrđuje. Hrvatska nacionalna manjina i dalje ostaje zarobljena u „diskursu zakonodavnog normiranja" (Cvikić, 2022: 138), dočim se njezin napredak u ostvarivanju manjinskih prava mjeri zadovoljavanjem prethodno utvrđenih i standardiziranih eurointegracijskih kriterija za članstvo u EU-u. Specifičnost problema nacionalnih manjina u Srbiji, pa tako i hrvatske nacionalne manjine, i dalje ostaje na marginama propisanih obrazaca izvještavanja kojima je ipak primarni cilj napredak u eurointegracijskom procesu za članstvo u EU-u, a ne stvarni učinak na pozitivne promjene u statusu i ostvarivanju prava nacionalnih manjina.

ZAKLJUČAK

Demografski dio analize u ovom radu opetovano je potvrdio već ranije utvrđene spoznaje i zaključke o dubokoj demografskoj krizi dugoga trajanja u kojoj se nalazi hrvatska manjinska zajednica u Srbiji, a koja je rezultat kako demografskih tako i širih društvenih destabilizacijskih čimbenika demografskog razvoja. U nepovoljnim demografskim ili depopulacijskim okolnostima u kojima se nalaze Hrvati u toj zemlji, veoma je otežan proces poboljšanja njihova manjinskoga položaja i statusa u suvremenom srbijanskom društvu, a ta činjenica, pak, ne omogućava pozitivne demografske trendove, napose one koji se odnose na etničku samoidentifikaciju u popisima stanovništva. Sociološka je kvalitativna analiza pak pokazala kako postmoderno normiranje života hrvatske nacionalne manjine, tijekom i u sklopu eurointegracijskog procesa u Srbiji, hrvatski manjinski korpus fragmentira i politički oblikuje kroz manjinsko poduzetništvo (Cvikić, 2012), dočim srbijanske vlasti uvijek i iznova perpetuiraju odnose moći – odnose koji „ne oslobađaju i ne jamče prava propagiranih univerzalnih vrijednosti uljuđenog Zapada" (Cvikić, 2022). Dok je s jedne strane, prema analiziranom izvješću iz 2022., vidljiv izlazak iz normativnog limba u kojem se hrvatska nacionalna manjina godinama nalazila (Cvikić, 2022), s druge strane je istovremeno teško utvrditi kakav je stvarni status hrvatske nacionalne manjine u srbijanskom suvreme-

[12] Tomislav Žigmanov, predsjednik Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini i ministar za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog u Vladi Republike Srbije.

nom društvu jer ona „za državu ne predstavlja ništa više od normativne kategorije i političkog kriterija koji treba zadovoljiti“ (Cvikić, 2022: 166). Moguće je prema tome zaključiti kako srbijanske vlasti implementacijom pozitivnih manjinskih zakona i dalje ne uspijevaju izgraditi dobre međuetničke odnose i povjerenje jer upravo te politike, suprotno od očekivanog, zaštitu prava nacionalnih manjina kao što je hrvatska, transformiraju „u interesne modele i strategije preživljavanja stvarajući uvjete u kojima se“ manjinske zajednice međusobno bore za primat i zakonom zajamčena prava (Cvikić, 2022: 167).

LITERATURA

Calhoun, Craig. 1995. *Critical Social Theory: Culture, History, and the Challenge of Difference*. Blackwell, Oxford.

Cox, Robert. 1981. Social Forces, Statesand World Order: Beyond International Relations Theory. *Millennium Journal of International Studies* 10 (2). 126–155.

Cvikić, Sandra. 2022. Srbijanski proces tranzicijske pravde i položaj hrvatske nacionalne manjine. U: *Demografska i društvena održivost Hrvata u Vojvodini: aktualni trendovi, izazovi i perspektive*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Zagreb – Subotica. 87–176.

Cvikić, Sandra; Bušić, Krešimir. Ur. 2008. *Divan je kićeni Srijem. Zbornik radova s I. međunarodnog znanstveno-stručnog skupa Identitet Srijema u prošlosti i sadašnjosti*. Općina Nijemci, Nijemci.

Denzin, Norman K.; Lincoln, Yvonna S. 1998. *Strategies of Qualitative Inquiery*. SAGE Publications, University of California.

Gilbert, Nigel. 2008. *Researching social life* (Third edition). Sage Publication Ltd, London.

Halmi, Aleksandar. 2005. *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima.* Naklada Slap, Zagreb.

Hoskyns, Catherine. 2004. Gender Perspectives. Ur. Antje Wiener i Thomas Diez. *European Integration Theory*. Oxford University Press, Oxford, 217–236.

Jović, Dejan. 2011. Bitka za etnički status u postjugoslavenskim državama. *Političke analize* 5. 36–45.

Manners, I. 2020. Critical Social Theory Approaches to European integration. Ur. Didier Bigo, Thomas Diez, Evangelos Fanoulis, Ben Rosamond, and Yannis A. Stivachtis. *The Routledge Handbook of Critical European Studies*. Routledge. 139–152.

Raduški, Nada. 2003. Etnička slika Srbije – popis 2002. *Migracijske i etničke teme* 19/2-3. 253–267.

Raduški, Nada. 2024. Popis 2022. – Stanovništvo Srbije po nacionalnoj pripadnosti. *Srpska politička misao* 83 / 1. 7–27. DOI: 10.5937/spm83-48586

Stojšin, Snežana. 2023. Promene u nacionalnoj strukturi stanovništva Srbije početkom 21. veka. *Sociološki pregled* LXII / 3. 823-859. doi: 10.5937/socpreg57-45345

Zechmeister, Jeanne. S.; Zechmeister, Eugene. B.; Shaughnessy, John. J. 2001. *Essentials of research methods in psychology*. McGraw-Hill, Boston.

Žigmanov, Tomislav. 2010. Izgradnja tzv. bunjevačke nacije u Srbiji i vanjska politika Republike Hrvatske. U: *Identitet bačkih Hrvata.* Hrvatski institut za povijest, Hrvatsko akademsko društvo, Zagreb-Subotica, 319–355.

Živić, Dražen. 2014. Hrvati u Srbiji – osnovne značajke demografske (biološke) strukture. Ur. Dobrovšak, Ljiljana i Žebec Šilj, Ivana. *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao nacionalna manjina – europski izazovi*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 287–298.

Živić, Dražen; Cvikić, Sandra. 2013. Pola stoljeća kontinuirane depopulacije Hrvata u Srbiji (1961. – 2011.). Ur. Blažetin, Stjepan. *XI međunarodni kroatistički znanstveni skup*. Zbornik radova. Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh, 529–539.

Živić, Dražen; Cvikić, Sandra; Žigmanov, Tomislav. 2022. *Demografska i društvena održivost Hrvata u Vojvodini: aktualni trendovi, izazovi i perspektive*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Zagreb – Subotica.

Živić, Dražen; Pokos, Nenad; Šimunić, Nikola. 2024. Hrvati u Srbiji i Srbi u Hrvatskoj: demografske sličnosti i razlike – odabrani aspekti. *Stanovništvo* 62 / 51. 5131–5152 doi.org/10.59954/stnv.624

Živić, Dražen; Turk, Ivo. 2020. Demografska bilanca Hrvata u Republici Srbiji (2002. – 2017.) – okvir za razumijevanje demografske održivosti. Ur. Perić Kaselj, Marina. *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*. Institut za migracije i narodnosti. Zagreb. 480–497.

IZVORI

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2002*. Beograd, 2002.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2003*. Beograd, 2003.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2004*. Beograd, 2004.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2005*. Beograd, 2005.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2006*. Beograd, 2006.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2007*. Beograd, 2007.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2008*. Beograd, 2008.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2009*. Beograd, 2009.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2010*. Beograd, 2010.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2011*. Beograd, 2011.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2012*. Beograd, 2012.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2013*. Beograd, 2013.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2014*. Beograd, 2014.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2015*. Beograd, 2015.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2016*. Beograd, 2016.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2017*. Beograd, 2017.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2018* Beograd, 2018.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2019*. Beograd, 2019.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2020*. Beograd, 2020.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2021*. Beograd, 2021.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2022*. Beograd, 2022.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Demografska statistika 2023*. Beograd, 2023.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002., Veroispovest, maternji jezik i nacionalna ili etnička pripadnost po starosti i polu, podaci po opštinama*. Beograd, 2003. https://publikacije.stat.gov.rs/G2002/Pdf/G20024003.pdf

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. Prvi rezultati*. Beograd, 2011. https://publikacije.stat.gov.rs/G2011/Pdf/G20115540.pdf

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Veroispovesti, maternji jezik i nacionalna pripadnost, podaci po opštinama i gradova*. Beograd, 2013. https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20134002.pdf

Republički zavod za statistiku Republike Srbije. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022., Nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima*. Beograd, 2023. https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234001.pdf (pristupljeno 15. listopada 2024.).

Savezni zavod za statistiku. *Statistički godišnjak SFRJ 1967.* Beograd, 1967.

Savezni zavod za statistiku. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1980.* Beograd, 1980.

Savezni zavod za statistiku. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1983.* Beograd, 1983.

Demographic and social determinants of the depopulation of Croats in Serbia (2002 – 2022)

ABSTRACT

The previous demographic trends and processes have become important preconditions for the social, economic, cultural, and political status of the Croatian minority in Serbia. At the same time, the current demographic characteristics of Croats in Serbia cannot be understood without an insight into the current social and political processes within Serbian society, which are still important determinants of the manner and extent of realized minority rights of the Croatian community. Therefore, the article is divided into two parts. In the first part, based on the publicly available census statistics in Serbia, the current trends in the general, natural, and mechanical movement of the Croatian population in the period between the 2002 and 2022 censuses are analyzed and interpreted. The aim is to assess the sign, extent,

and structure of demographic and net migration. In the second part, based on the reviewed documents and literature, the current social and political processes in Serbia are analyzed and highlighted, focusing on one social dimension – the promotion and achieved rights of national minorities during the EU accession process and negotiations in Serbia. The general depopulation that has characterized the Croatian minority in Serbia since 1961 raises concerns about its demographic sustainability as well as the promotion of its status as a national minority, as the size of the population determines the level of achieved minority rights at the collective level and the status at both the individual and group level. At the same time, the Croatian national minority remains trapped in the discourse of legislative norm-setting, and its progress in exercising minority rights is measured by meeting previously established and standardized Euro-integration criteria for EU membership. The specificity of the problems of national minorities in Serbia, including the Croatian national minority, remains on the margins of prescribed reporting forms, the primary goal of which is, however, progress in the Euro-integration process for EU membership, rather than a real impact on positive changes in the status and exercise of the rights of national minorities.

Keywords: *Croats, demographic balance, depopulation, social processes, Serbia*

izv. prof. dr. sc. Tado Jurić
Hrvatsko katoličko sveučilište
tado.juric@unicath.hr

UDK: 314.114
Izvorni znanstveni rad

Nova migracijska, integracijska i demografska politika Hrvatske: Preporuke „tehničkih“ i strukturnih mjera

SAŽETAK

Hrvatsko društvo ne uspijeva razviti populacijsku politiku koja bi depopulaciju i emigraciju, ako ne posve uklonila, onda barem učinila „podnošljivom“. S obzirom na to da je hrvatsko društvo malobrojno, rizik takvog neuspjeha veći je nego u društvima s brojnijom populacijom. Analiza relevantnih dokumenata pokazuje pak da država nije svjesna izazova s kojima se suočava. Rad za razliku od uobičajenog iskazivanja dobrih želja i namjera, nudi konkretna provedbena rješenja za aktualnu migracijsku, integracijsku i demografsku krizu – metodološkim pristupom komparativne analize. Predložene mjere su podijeljene na tehničke (socioekonomske) i strukturne (političke, društvene i integracijske).

Neki od prijedloga su: 1) rad na daljinu kao demografska mjera; 2) izmjena zakona o nasljeđivanju; 3) borba protiv korupcije i klijentelizma kao ključnog potisnog faktora iseljavanja; 4) moderniziracija periferije – ublažiti „bijeg od provincije“; 5) povezivanje s hrvatskom dijasporom i recentnim iseljenicima; 6) rekompenzacija za unutarnje EU migracije i „odljev mozgova“; 7) razvijanje i implementiranje novog pristupa praćenja migracija (iseljavanja i useljavanja) na osnovu „Big Data“ pristupa – praćenje digitalnih tragova migracije; 8) donošenje Zakona o demografskoj revitalizaciji Hrvatske te unošenje novih odredbi o imigraciji u Ustav RH; 9.) EU razina: uvođenje sustava klasifikacije na razini EU-a za područja s ozbiljnim i trajnim demografskim izazovima kako bi se omogućilo povećanje izdvajanja sredstava iz kohezijske politike te osnivanje koordinacijskog tijela za razmjenu dobrih praksi i nadgledanje provedbe demografske revitalizacije; 10) razvijanje migracijske i integracijske strategije. Cilj mjera je postavljanje temelja za razvoj politika i strategija aktualnoj i budućim vladama.

Ključne riječi: *demografske mjere, integracija, multikulturalizam, migracije, depopulacija*

UVOD

Odnos hrvatskog društva prema demografiji, a naročito prema njezinom migracijskom aspektu, suočava se s trima „tradicionalnim" teškoćama. Prva je nedostatak potrebne i relevantne dokumentacije (nedostaju migracijska i integracijska strategija), druga je nedovoljna istraženost demografskih i migracijskih fenomena, kao i pogrešna statistika, odnosno pristup i metodologija prikupljanja (migracijskih) podataka, a treća (dosadašnji) nedostatak ili barem nedostatnost političke volje.

Nadasve, ne postoji niti vizija niti strategija koja bi jasno i sustavno uključila imigrante u hrvatsko društvo s jedne strane te s druge pripremila društvo za tektonske društvene promjene vezane uz politiku multikulturalizma (koja je zapravo službena politika Hrvatske). Naime, Republika Hrvatska trenutačno nema ni migracijsku strategiju niti strategiju integracije.[1] Useljavanje iz trećih zemalja, kakvom svjedoči Hrvatska, najintenzivnije je u cijeloj Europskoj uniji (u relativnom omjeru). U Hrvatsku naime useljava 25 puta više radnika iz trećih zemalja, nego što useljava u Njemačku. S jedne strane doseljavaju strani radnici, kojih je 2024. godine bilo između 200.000 i 300.000 (nitko ne zna točan broj), s druge iregularni migranti, odnosno tražitelji azila kojih je u prosjeku 60.000 svake godine, dok posebnu skupinu čine i bogati europski umirovljenici (čiji se broj ponovno ne zna pouzdano). Dakako ne smije se zaboraviti niti na izbjeglice iz Ukrajine (25.000); (Jurić 2024d). Stoga Hrvatska ima najliberalniji pristup useljavanju iz trećih zemalja u Europskoj uniji. Netom prije snažnog vala useljavanja iz trećih zemalja, prethodilo je najintenzivnije iseljavanje iz jedne članice EU-a (isto).

Hrvatska svakako nije jedina koja gubi stanovništvo u Europi. Međutim, usporedbe sa svjetskim trendovima potiču na razmišljanje: dok se stanovništvo Hrvatske jedva udvostručilo od sredine 19. stoljeća, svjetsko stanovništvo povećalo se osam puta. Za razliku od zapadnih zemalja koji svoj demografski problem rješavaju crpljenjem stanovništva iz europske periferije, ali i viškom bogatstva koji mogu preusmjeriti u demografske mjere, Hrvatska se globalizacijskim silnicama izložila potpuno nespremna i nepripremljena (Jurić 2021a). Tako je rapidan pad stanovništva u Hrvatskoj prvenstveno uzrokovan iseljavanjem i izgubljenim natalitetom uslijed iseljavanja. Odnos mehaničkog kretanja (iseljavanje) i prirodnog u demografskoj bilanci je 65 naspram 35 %.

Od sredine 19. stoljeća pa sve do 1991. godine godišnje je prosječno iseljavalo oko 9.000 osoba iz Hrvatske. Stoga je recentno iseljavanje (koje je u 2016. i 2017. godini iznosilo čak i preko 50.000 godišnje) zapravo najveći iseljenički val Hrvata u novijoj

[1] U tu svrhu provodimo empirijsko istraživanje „Useljavanje u Hrvatsku: Empirijska podloga za migracijsku i integracijsku strategiju", https://www.researchgate.net/publication/387658608_Immigration_to_Croatia_Empirical_Basis_for_Migration_and_Integration_Strategy, doi: 10.13140/RG.2.2.14887.46242 (30. 07. 2024).

povijesti. Posljedično, ali i uvjetno rečeno, period od 1990. godine do 2015. godine je zapravo period u kojem je Hrvatska bila najhomogenija kroz svoju povijest.

Uslijed navedenog Hrvatsku 21. stoljeća istovremeno karakteriziraju dvostruki demografski problemi karakteristični kako za bogate ekonomije tako i za ekonomije u razvoju. Naime, hrvatski građani žive jednako dugo kao u razvijenim državama zapadne Europe, pa stanovništvo sve više stari, ali je i rodnost na izrazito niskom nivou, dok s druge strane stanovništvo masovno iseljava, što je obilježje država u razvoju (Jurić 2021b).

Odgovor pak na hrvatsko demografsko iscrpljivanje od strane države još nije vidljiv (barem ne onaj adekvatan). Upravo je to i razlog pisanja ovog rada, kojemu je cilj predstaviti konkretne prijedloge i smjernice za demografsku revitalizaciju i imigracijsku politiku, utemeljenih na empirijskoj provjeri. Pri tome se pokazuje koje mjere imaju najviše potencijala za demografsku revitalizaciju Hrvatske. Pri tome je važno naglasiti da je poseban izazov kvantificirati učinke mjera.

Metodološki pristup: Rad je metodološki najvećim dijelom zasnovan na analizi hrvatskih demografskih strategija donesenih u razdoblju od 1996. do 2024. godine te s njima povezanih dokumenata poput migracijske strategije, Zakona o strancima i brojnim drugim. Prvenstveno je riječ o deskriptivnoj metodi koja na osnovi komparacije raznih pristupa demografske revitalizacije, iskušanih bilo u Hrvatskoj ili drugim članicama EU-a, nudi inovativna rješenja, koja se nude na test znanstvene kritike. Povrh svega predstavlja se i inovativna metoda praćenja migracijskih trendova temeljena na pristupu *Big Data*, kao i obrisi integracijske strategije.[2]

Rad je podijeljen na dva uvodna poglavlja koja nude deskriptivnu pozadinu, za čim slijedi predstavljanje tzv. tehničkih i strukturnih mjera. Potom su u posljednjem poglavlju predstavljene mjere koje ciljaju postmigracijske fenomene poput integracije. Rad završava preporukama u vidu analitičke tablice u kojoj su sažete sve predstavljene mjere.

[2] Cjelovit rad je dostavljen uredništvu 10. lipnja 2024. godine. Uz dozvolu uredništva, objavljen je „preprint“ rada 9. rujna 2024., odnosno „online first“: https://www.researchgate.net/publication/383920923_Nova_migracijska_integracijska_i_demografska_politika_Hrvatske_Preporuke_tehnickih_i_strukturnih_mjera te novinski članak: Jurić, T. (25.11.2024). Faza ‘kontrole štete’ kao rješenje za smanjenje iseljavanja Hrvata, Večernji list, https://www.vecernji.hr/vijesti/faza-kontrole-stete-kao-rjesenje-za-smanjenje-iseljavanja-hrvata-1818383.

HRVATSKO DEMOGRAFSKO ISCRPLJIVANJE

Proces hrvatskog demografskog iscrpljivanja generiraju dva moćna „generatora". Prvi je unutrašnja depopulacija po kojoj se, zapravo paradoksalno, Hrvatska malo razlikuje od većine zapadnih europskih država, premda bi, osloncem na izraženiju „tradicionalnost" društva trebalo očekivati razliku. Drugi je generator, „tradicionalna" emigracija, naročito pojačana od 2015. godine.

Multikulturalizam i useljavanje, kao glavni pristup EU-a u borbi protiv depopulacije, pak ne jamči demografske i naročito integracijske učinke kakve se očekivalo. Danas su već dijelom „klasične" bilance ovog pristupa getoizacija i usporedna društva, stvaranje rodbinskih mreža isključivo unutar pojedinih doselidbenih skupina, otpor jezičnoj „standardizaciji" i srodni fenomeni. Sva ova pitanja ne ostaju bez posljedica, jer „kakav god stav o migracijama imali, najčešći njihov ishod trajno je naseljavanje značajnog udjela migranata i formiranje etničkih zajednica ili manjina. Povratak u zemlju odseljenja nikad nije pravilo, nego izuzetak (u najboljem slučaju vraća se 15 % iseljenika). Stoga je prva pojava imigracije transformacija useljeničke zemlje i pluralizacija. Istovremeno povećana etnička raznolikost često pridonosi promjenama u ključnim političkim institucijama, poput državljanstva, i može utjecati na samu prirodu nacionalne države i nacionalnog identiteta" (Jurić 2024b). Iz tog razloga danas gotovo svaka EU članica mora pronaći odgovore na pitanja: *Kako želimo i kako ćemo ubuduće živjeti zajedno?*

Poseban izazov je i negiranje službene politike EU-a kako je demografska kriza i revitalizacija Europe izazov koji treba rješavati na razini cijele Europske unije. Naime, riječ nije samo o padu nataliteta, nego i neujednačenom prostornom rasporedu (i strukturi) stanovništva u EU-u.

Kako god tekao daljnji razvoj, aktualnoj i budućim vladama predstoji rješavati brojne konfliktne zahtjeve većinskog stanovništva i društvenih grupa s formiranim zajedničkim identitetima i kulturnim praksama koje ih razlikuju od većine u zemlji čiji postaju dio. Do sada pitanja useljeničke i integracijske politike nisu bile relevantne teme u javnom prostoru u Hrvatskoj, međutim posve je predvidivo i da će one postati ključnim temama političkih rasprava i stranačkog natjecanja u izbornom ciklusu krajem ovog desetljeća (Bagić 2024). Naime, kad je riječ o strahu Hrvata od gubitka nacionalnog i kulturnog identiteta, koji se povezuje s ovim pitanjima (biološki nestanak te imigracija iz trećih zemalja) taj strah ni danas nije bez osnove, kao što nije bio niti tijekom 19. i 20. stoljeća. Naime, hrvatska povijest zadnja dva stoljeća upravo je obilježena strahom od nestanka naroda i borbom da se to ne dogodi. Stoga svatko tko želi razumjeti složene procese,koji su na djelu, ovu zabrinutost Hrvata treba također uzeti u računicu, a ne prišivati joj samo ksenofobne etikete.

HRVATSKA DEMOGRAFSKA POLITIKA

Problemi, koji su doveli do demografskog pada i masovnog iseljavanja mladih iz Hrvatske, nisu samo povezani s gospodarskom i institucionalnom nestabilnošću u posljednja tri desetljeća, nego su i dio strukturne prirode i rezultat sustavnog zanemarivanja demografskog pitanja u Hrvatskoj (Wertheimer-Baletić 1999).

U bivšoj državi Hrvatska nije imala sustavnu populacijsku politiku. Naglasak se stavljao na ustavnu slobodu i pravo čovjeka na vlastitu reprodukciju. Međutim, nije bilo jasnih i dosljednih mjera koje bi barem usporile dugogodišnje smanjenje prirodnog prirasta i doprinijele zaustavljanju iseljavanja (Jurić i Kießig 2022).

Nakon uspostave Republike Hrvatske demografska obnova postala je jednim od ključnih izazova. Shvaćeno je da su nepovoljni demografski procesi pogubni za državu i da je nužno primijeniti svrsishodnu populacijsku politiku kako bi se stanje popravilo (Nejašmić 2006).

U siječnju 1996. godine Hrvatski Sabor je prihvatio „Nacionalni program demografskog razvitka Hrvatske" (Milinković 1996). Ovaj program postavio je temelje za implicitnu pronatalitetnu varijantu poticajne populacijske politike, s fokusom na „sustavu potpore djeteta" koji je usmjeren naraštajno, a ne samo trenutačno. Program je također naglasio važnost redistributivne politike, posebno u kontekstu demografskog razvitka važnih geostrateških područja. Također, istraživane su mjere za zaustavljanje iseljavanja i poticanje povratka iseljenika.

Od 1996. do 2023. godine doneseno je još čak pet demografskih strategija, dok niti jedna nije provedena. Godine 2024. predstavljena je najnovija, šesta demografska strategija Republike Hrvatske (MDU 2024). Međutim, kako bi se mijenjale vlasti, svaka bi zapravo samo iznova pisala nove dokumente bez provođenja kako starih tako i vlastitih zacrtanih ciljeva demografske obnove.[3]

[3] Korisno je osvrnuti se na početke stvaranja suverene Hrvatske i pogledati kakva je demografska politika vladala u prva dva desetljeća postojanja hrvatske države. U tu svrhu analizirali smo govore Franje Tuđmana te Nacionalni program demografskog razvitka iz 1996. godine. U brojnim govorima predsjednik Tuđman je svjestan važnosti demografskog pitanja i neiskorištenog potencijala koje Hrvatska ima u svom iseljeništvu. Tako još 1995. godine navodi: „(…) sva oslobođena hrvatska područja gotovo su pusta"; ovo pitanje se ne može „riješiti samo sredstvima demografske politike unutar naših granica". Potrebno je „poduzeti posebne napore, napraviti posebne programe za povratak iseljene Hrvatske". „U demografskoj obnovi ovih područja (…) treba posebno poticati doseljavanje Hrvata iz iseljeništva, pa i iz prenapučenih velikih hrvatskih gradova". Izvor: Tuđman, F.: Izvješće Predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana o stanju hrvatske države i nacije u 1996. godini na zajedničkoj sjednici oba doma hrvatskog Sabora, cit. prema: Jurić, T. i Kießig , S. (2022).

Nacionalni program demografskog razvitka iz 1996. godine si postavlja tri cilja koja su i danas aktualna: (1) poticanje povratka hrvatskog iseljeništva, (2) zaustavljanje iseljavanja mladog, obrazovanog i radno sposobnog stanovništva i (3) oživljavanje demografski opustjelih, posebice seoskih područja (Jurić i Kießig 2022). Međutim, već tri godine poslije nastupa trend pada interesa za demografska pitanja u Hrvatskoj. U „Izvješću o stanju hrvatske države i nacije" demografija je potpuno marginalna tema, a tako se nastavlja i dolaskom Stjepana Mesića na mjesto predsjednika te SDP-a na vlast 2000. godine. Nova SDP-ova vlada se u svojim dokumentima pretežito fokusira na razvoj prometnog sustava kao viziju demografskog razvoja. „Prometni sustav mora razvojno i gospodarski svrhovito povezati sva područja Hrvatske radi uravnoteženog gospodarskog, demografskog i društvenog razvoja" (Vlada RH 2000).

Tek 15 godina kasnije, 2015 godine, bivša predsjednica Grabar-Kitarović vraća interes za demografsku situaciju u kojoj se nalazi Hrvatska „Imamo izrazito negativne demografske trendove (…) Starimo kao nacija." (Grabar-Kitarović 2015). Međutim, pomaka sve do 2024. godine nije bilo jer se hrvatska politička elita od 2000-tih vodila vrlo komfornom tezom da će puko postajanje hrvatske države jamčiti prosperitet populacije u Hrvatskoj, pa tako i vjerojatno motivirati radne emigrante i iseljenike na povratak, a o mogućnosti da će netko htjeti napustiti domovinu, nitko nije niti razmišljao (Jurić i Kießig 2022).

Po pitanju (iregularnih) migracija Republika Hrvatska je donošenjem Zakona o azilu (NN 103/03) 2003. godine uskladila hrvatsko zakonodavstvo na području azila s odredbama pravne stečevine EU-a, kada počinju i prva institucionalna promišljanja o integracijama. S tim u vezi donesena je i Migracijska politika za 2007/2008. godinu (NN 83/2007) te potom strategija za razdoblje od 2012. do 2015. godine (MUP 2013). Sastavni dio migracijske politike činila je integracija stranaca u hrvatsko društvo koja je u dokumentu definirana kao dinamičan, dvosmjeran proces međusobne prilagodbe kako stranaca, tako i hrvatskih državljana. Zakonom o međunarodnoj i privremenoj zaštiti (NN 70/15) detaljnije su propisana načela, uvjeti i postupak odobrenja međunarodne zaštite.

Međutim, nova migracijska strategija više nije donesena, a njezinu ulogu je (kako izgleda) preuzeo Zakon o strancima iz 2021. godine. Istovremeno izostala je i šira javna i stručna rasprava o cijeloj temi. K tome, sve do 2024. godine izostali su i važni elementi koji su isticani u paradigmi hrvatskih migracijskih politika 1990-ih, naročito fokus na hrvatsko iseljeništvo, (Jurić 2024c) što je formiranjem novog Ministarstva demografije i useljeništva ispravljeno.

Tablica 1. Hrvatska migracijska politika

Paradigma 1990-ih	Paradigma 2000-tih	Paradigma 2025.
Hrvatskoj ne treba migracijska, već useljenička politika.	Hrvatskoj je potrebna dugoročno osmišljena, odgovorna i aktivna migracijska politika.	Multikulturalizam je službena politika (iako političke elite to neće priznati).
Poželjno je poticati povratak etničkih Hrvata iz dijaspore i njihovih potomaka.	Povratak hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka poželjan je i treba ga poticati, ali nije dostatan za demografsku obnovu Hrvatske i ostvarivanje ključnih nacionalnih ciljeva.	Naglasak je na povratku recentnih iseljenika i dijaspore iz prekooceanskih zemalja.
Migracijska politika mora biti zamijenjena kvalitetnom i izdašnom pronatalitetnom politikom.	Migracijska politika nije zamjena za demografsku pronatalitetnu politiku, već sastavni dio ukupne populacijske politike svake zemlje, pa tako i Hrvatske.	Kombinacija pronatalitetne i migracijske politike.
Migracijska politika treba biti krajnje restriktivna prema svim eventualnim doseljenicima.	Migracijska politika mora biti aktivna u zadržavanju domaćeg stanovništva, ali i u privlačenju useljenika koji mogu kvalitetno pridonositi razvitku zemlje.	Migracijska politika iako deklarativno cilja na hrvatsko iseljeništvo, dominantno se realizira kroz useljavanje iz trećih zemalja. Omjer je 1 : 20.
Politikom azila, radnih dozvola i kvota treba maksimalno spriječiti useljavanje.	Sustav radnih dozvola i kvota treba prilagođavati potrebama hrvatskoga gospodarstva i društva u cjelini, a politiku azila voditi prema najvišim europskim standardima.	Sustav radnih kvota je ukinut.
Migracijska je politika cinizam u uvjetima visoke domaće nezaposlenosti.	Migracijska politika treba biti usklađena s potrebama tržišta rada te može znatno pridonositi smanjenju nezaposlenosti i uklanjanju strukturnih problema tržišta rada.	Migracijsku politiku diktiraju poslodavci i logika profita.

Izvor za prve dvije kolone (Puljiz i dr. 2014: 9). Editirao autor (3. kolona).

Prema Božiću (2014: 294) cijeli je tekst zadnje migracijske strategije (nova nije donesena) zapravo prepisan i nije nimalo bio usklađen s hrvatskim okolnostima ni u vremenu objave 2007. godine, a kamoli danas. Slično zaključuju i Lalić Novak i Giljević (2019) ističući da su svi ključni dokumenti iz ovih oblasti doneseni radi utjecaja EU-a, a ne zbog postojanja svijesti o važnosti ovog fenomena za društvo u cjelini.

Hrvatska tako danas nema službenu migracijsku i integracijsku strategiju, međutim Zakonom o strancima (NN 151/22) i Nacionalnom strategijom razvitka (NN 13/21) koji su doneseni sredinom 2021. godine, postavljeni su indirektni temelji za daljnja demografska kretanja do 2030. godine.

REZULTATI I DISKUSIJA

Smjernice za demografsku revitalizaciju

Mjere koje predlažemo u nastavku su podijeljene na socioekonomske, političke i integracijske smjernice, a trebale bi pomoći u suočavanju se s izazovima demografske depopulacije, iseljavanja mladih i osigurati dugoročnu nacionalnu sigurnost.[4] Za napomenuti je da treba razlikovati tzv. „tehničke" (koje najprije pokazujemo) od strukturnih mjera. Fokus politike je najčešće na tzv. „tehničkim mjerama" jer one često daju privid da postoji instant-rješenje (primjerice dječji doplatak). U pravilu se ovakve vrste mjera pojavljuju pred izbore te u pravilu ostaju samo popis lijepih želja.[5] Povrh svega, ovakve vrste mjera već postoje u većini EU članica (Jurić 2022), no unatoč tome rezultata nema. Međutim, ne želimo reći da su one potpuno beskorisne, nego naglasiti da mogu imati učinka samo uz istovremenu provedbu strukturnih mjera.

Tehničke mjere: Socioekonomske smjernice

Tehničke mjere, koje možemo nazvati i socioekonomskim, ciljaju na poboljšanje kvalitete života i životnog standarda te igraju bitnu ulogu u privlačenju povratnika i zadržavanju stanovništva. One uključuje poboljšanje poslovne klime za investitore, povećanje minimalne i medijalne plaće, bolje povezivanje urbanih i ruralnih područja, poboljšanje prometne povezanosti te povećanje dostupnosti interneta, posebno u ruralnim područjima (SSMRH 2023).

---

[4] Jedan dio navedenih smjernica su izrađene od strane Svjetskog saveza mladih RH uz mentoriranje Tade Jurića, vidi: https://demografija2050.eu.

[5] Od novijih politika usmjerenih na demografsku politiku od 12 predizbornih točaka iz 2016. ispunjene su dvije, jedna u potpunosti, te jedna djelomice (vidi: HDZ, Vjerodostojno:https://www.hdz.hr/userfiles/pdf/hdz_program_gospodarski_rast_nova_radna_mjesta_i_drustvena_pravednost.pdf).

Vladina mjera „Biram Hrvatsku" je od 2021. do 2023. godine rezultirala povratkom od samo 165 iseljenika (Izvor: Vlada.hr, 23. 12. 2021.: https://vlada.gov.hr/vijesti/zelimo-motivirati-povratak-iseljenika-ohrabriti-ih-za-pokretanje-posla-u-domovini-te-potaknuti-populacijsku-obnovu/33614).

Novija vladina mjera je i „Projekt Slavonija, Baranja i Srijem" s ciljem poticanja razvoja pet slavonskih županija i povratka iseljenika.

Socioekonomske mjere možemo podijelili u tri oblasti. Prvu koju navodimo je jače angažiranje države u brigu i zaštitu (mladih) obitelji te stvaranje povoljnijeg okruženja za odgoj i brigu o djeci. Unaprjeđenje ove politike treba uslijediti kroz sljedeće mjere (Tekstni okvir 1.):

Tekstni okvir 1. **Socioekonomske mjere I. – Podrška roditeljstvu**

- **Delimitacija naknada tijekom rodiljnog i roditeljskog dopusta:** Jasno definirati i povećati naknade plaće tijekom rodiljnog i roditeljskog dopusta: puni iznos plaće na godinu dana.
- **Univerzalni doplatak za djecu (tzv. *Kindergeld*):** Potrebno je uspostaviti univerzalni doplatak za djecu u iznosu od 130 eura mjesečno koji bi se godišnje prilagođavao inflaciji (10 % prosječne neto plaće). Trošak ove mjere bi iznosio 3,7 % proračuna (= 926.640.000 eura) kada bi bio omogućen za svu djecu do 18 godine, odnosno 1,7 % ako bi se išlo na model do polaska u školu.
- **Ekonomska cijena usluga dječjih vrtića i dostupnost svoj djeci:** Potrebno je razviti model izgradnje i financiranja vrtića koji bi se temeljio na trokutastoj suradnji između države, lokalnih jedinica samouprave i roditelja. Za napomenuti je da je usluga vrtića osnovno dječje pravo koje u Hrvatskoj nije realizirano.
- **Položaj roditelja na tržištu rada:** Potrebno je poboljšati položaj roditelja na tržištu rada, s posebnim naglaskom na poticanje roditelja djece do 8. godine da koriste prava na rad na izdvojenom mjestu (rad na daljinu). To bi omogućilo roditeljima da uspostave ravnotežu između poslovnih i obiteljskih obveza. Nadalje, potrebno je uvesti mogućnost djelomičnog rada na 50 % i 75 % radnog vremena.
- **Radno vrijeme za roditelje s više djece:** Gdje god je to moguće, trebalo bi omogućiti roditeljima s troje ili više djece radno vrijeme u jutarnjim smjenama kako bi se olakšalo usklađivanje obiteljskih obveza s radom.
- **Treba porezno rasteretiti roditelje s više djece po uzoru na njemački model, odnosno više oporezovati samce.**

Drugi set socioekonomskih mjera (SSMRH 2023) jest unaprjeđenje zapošljavanja i radnog položaja mladih. Prijedlozi za olakšanje ovog procesa su:

Tekstni okvir 2. Socioekonomske mjere II. – mladi

- **Povećanje udjela zaposlenosti mladih na neodređeno vrijeme:** Ovo bi se moglo postići kroz poticajne programe za poslodavce koji zapošljavaju mlade na neodređeno vrijeme.
- **Umanjenje poreza za mlade zaposlene osobe:** Uvođenje 100 % umanjenja poreza i prireza za sve mlade zaposlene osobe do navršene 30. godine.
- **Povećanje mjesečnog paušalnog iznosa potpore za pripravništvo.**
- **Stipendiranje učenika deficitarnih obrtnih zanimanja.**
- **Zapošljavanje studenata u zadnjem semestru:** Omogućiti priliku izrade (praktičnog) diplomskog rada kod određenog poslodavca. Ovo bi omogućilo stjecanje iskustva i olakšalo prijelaz s obrazovanja na rad, a poslodavcima omogućilo bolje upoznavanje budućih zaposlenika.

Treći set socioekonomskih mjera tiče se stambenog pitanja mladih i mladih obitelji. Ključni prijedlozi kako se ovaj problem može adresirati su:

Tekstni okvir 3. Socioekonomske mjere III. – stambena politika

- **Izrada strategije stambenog zbrinjavanja:** Strategija bi trebala definirati ciljeve, smjernice i konkretne korake za poboljšanje dostupnosti stanova za mlade.
- **Razvoj modela javnog najma s mogućnošću otkupa:** Razviti modele javnog najma koji bi omogućili mladim obiteljima pristup stanovima po pristupačnim cijenama. Osim toga, ovi modeli trebali bi sadržavati opciju otkupa nekretnine kako bi se potaknula dugoročna sigurnost stambenog položaja.
- **Poticanje privatnih investicija u gradnju stanova za najam:** Država bi trebala stvoriti povoljne uvjete za privatne investitore kako bi ih potaknula da grade stanove za dugoročni najam. To primjerice uključuje olakšavanje postupaka za izgradnju.
- **Povećanje poreznog opterećenja iznajmljivačima apartmana:** Povećanje poreznog opterećenja za iznajmljivače apartmana može regulirati tržište nekretnina i potaknuti više stanova za dugoročni najam umjesto kratkoročnog iznajmljivanja. Ova mjera također može generirati dodatne prihode koji

se mogu reinvestirati u stambene programe. Naročito treba regulirati tržište platformi za iznajmljivanje stanova poput Airbnb i Booking, čemu su brojne EU članice već pristupile.

- **Potrebno je regulirati tržište najma stanova građana EU-a:** Brojni građani EU-a kupuju nekretnine u svrhu najma u Hrvatskoj, dok istovremeno ne podliježu poreznom sustavu RH, niti su adekvatno evidentirani.

Povrh svega iznimno je bitno da implementirane mjere budu i zajamčene. Naime, kontraproduktivno je naprasno prekidati određene mjere, poput one roditelj-odgojitelj u Zagrebu, jer to budi sumnju kod građana i u sve buduće mjere. Stoga ne bi ni trebalo donositi bilo kakvu mjeru ako se njezina provedba ne može na duži rok jamčiti.

Međutim, treba imati i na umu da su sve ove navedene pronatalitetne mjere već iskušane u većini država članica Unije[6], ali nisu dovele do demografskog oporavka i očekivanih učinka (Vollset i dr. 2020). Stoga je očito potrebno razmišljati i izvan nekakvih uobičajenih okvira, na kojem smo tragu osmislili iduće strukturne mjere, koje su naročito važne za društva u tranziciji, poput Hrvatske i ostatka istočne i jugoistočne Europe, koje su naročito pogođene depopulacijom.

Strukturne mjere

Strukturne mjere koje predlažemo, sastoje se od devet mjera, koje do sada (uz iznimku jedne) nisu nigdje iskušane i predstavljaju novitet u borbi s depopulacijom, one su: (1.) nasljeđivanje kao demografska mjera: preskakanje jedne generacije u redoslijedu nasljeđivanja (Jurić 2024a), (2.) rad na daljinu kao demografska mjera, (3.) borba protiv korupcije i klijentelizma kao ključnog potisnog faktora iseljavanja, (4.) povezivanje s hrvatskom dijasporom i recentnim iseljenicima, (5.) moderniziranje periferije – ublažavanje „bijega od provincije“, (6.) rekompenzacija za unutarnje EU migracije i „odljev mozgova“, (7.) modernizacija sustava za prikupljanje i praćenje podataka o migracijama pomoću *Big Data* pristupa, (8.) uvođenje sustava klasifikacije za područja s ozbiljnim i trajnim demografskim izazovima kako bi se omogućilo povećanje izdvajanja sredstava iz kohezijske politike, (9.) osnivanje koordinacijskog tijela na razini EU-a za razmjenu dobrih praksi i nadgledanje provedbe demografske revitalizacije.

[6] Za detaljan povijesni pregled vidi: Wertheimer-Baletić 1999: 565.

Rad na daljinu kao demografska mjera

Demografija nije samo pitanje smrtnosti i rodnosti. Bitno pitanje je i raspoređenost populacije u prostoru. Odnosno, teza je da se demografska struktura EU-a ne može poboljšati samo pronatalitetnim mjerama, već je ključno zadržati stanovništvo u regijama s naglo smanjenim brojem stanovnika i time pridonijeti revitalizaciji periferije EU-a.

Model koji predlažemo, podrazumijeva da se radnicima u javnom i državnom sektoru (u drugom koraku i privatnom) ponudi mogućnost da se vrate ili presele na periferiju (u tzv. pasivne krajeve). Obveza radnika bila bi dolaziti u središnjicu jednom u dva tjedna. Prednosti ovog modela su: (1) time bi oživjele mnoge hrvatske depopulirane regije, (2) radnici na periferiji mogu kupiti kuću za 30 tisuća eura koja u Zagrebu košta do 300 tisuća eura, (3) rad na daljinu usporio bi odljev mozgova s periferije Hrvatske, (4) time bi se „divljanje" cijena nekretnina u Zagrebu dovelo u red, (5) rasteretile bi se zagrebačke prometnice i smanjio CO2, (6) ova bi mjera bila i primjer ostalim EU periferijama, (7) omogućio bi se povratak dijela iseljenika sa Zapada. Na razini EU-a potrebno je zahtijevati veću solidarnost između regija koje privlače i koje šalju radnike (Jurić 2022a). Regije koje bilježe 1 % pad populacije, imale bi pravo da radnici koji su iselili iz njih, mogu se vratiti u svoje domovine i raditi na daljinu za tvrtke u EU-u u kojima su se zaposlili (primjerice Hrvati u Njemačkoj). U ovu svrhu proveli smo istraživanje u sustavu državne uprave na uzorku od 2621 zaposlenika u svim ministarstvima i državnim uredima, koje će biti predstavljeno u zasebnom radu.[7]

Nasljeđivanje kao demografska mjera: preskakanje jedne generacije u redoslijedu nasljeđivanja

Sljedeći primjer navodimo po uzoru na Francusku, gdje je rasprava o ovoj mjeri u tijeku (Actu.fr, 2022). Riječ je o izmijeni Zakona o nasljeđivanju. Nužno je pak naglasiti da poticanje nataliteta nije službeni narativ EU komisije te da je svaka rasprava o ovoj mjeri popraćena ideološkim preprekama.

Naime, unuci ne ulaze izravno u obzir u nasljedstvu svojih djedova i baka, budući da su prioritet djeca kao prvi red nasljednika. Zakonski je potrebno regulirati, odnosno izjednačiti izravno nasljeđivanje unuka od svojih djedova i baka kao prvi red nasljed-

[7] Ovom mjerom bi se postigla bolja raspodjela stanovništva na razini cijele Unije. Također bi se ojačala vanjska granica EU-a u Hrvatskoj. Pražnjenje pograničnih područja EU-a sigurnosni je rizik za cijelu Uniju – naročito u kontekstu ilegalnih migracija. Dakako, u početku ne treba očekivati značajan zaokret, te je važno naglasiti da ovu mjeru prate i brojna ograničenja. Naročito je potrebno imati na umu da ekonomski razlozi nisu uvijek presudni motiv iseljavanja (Jurić 2017).

nika, baš kao što su to i roditelji (odnos 50 : 50 posto). To bi rezultiralo kompeticijom između sinova i kćeri jer bi onaj koji ne bude imao potomke ili imao manje potomaka, ostao bez većeg dijela nasljedstva. Tako bi strani sina koji ima dva potomka, u usporedbi sa stranom sina koji ima jednog potomka, odlazilo 66 posto od polovice imovine koja se nasljeđuje. Osnovni cilj ove mjere bio bi omogućavanje mlađoj generaciji pristupa vlasništvu te poticanje rasta nataliteta (Jurić 2024a).

Ovdje treba imati na umu da je prosječna dob, kada djeca nasljeđuju imovinu od svojih roditelja, oko 50 godina, dok su unuci u pravilu u dobi od oko 20. godine, upravo kada im je potreban poticaj za „ulazak u život".[8]

Borba protiv korupcije i klijentelizma kao ključnog potisnog faktora iseljavanja

Ključan potisni faktora iseljavanja iz Hrvatske jest percepcija raširene korupcije i klijentelizma u društvu, a ne isključivo težnja za višim primanjima. Iseljenici, u potrazi za boljim životom za sebe i svoju djecu, ne sele samo zbog viših primanja, nego i zbog percepcije slabih institucija (Jurić 2017). Pokretanje jedinstvene javne *web*-platforme i aplikacije gdje su transparentno navedeni rezultati svih javnih natječaja (lokalnih i državnih), dionici i iznosi, pridonijet će jačanju institucija (transparentnost je najučinkovitije oružje protiv korupcije i klijentelizma).

Modernizirati periferiju – ublažiti „bijeg od provincije"

„Bijeg od provincije" jedan je od ključnih potisnih faktora iseljavanja mladih. Bez mjera i intervencije države periferije (pasivni krajevi) to postaju sve više: (1.) za oživljavanje periferije predlažemo da se po uzoru na njemački solidarni doplatak, uvede tzv. „Hrvatski solidarni doplatak", 1 % iz zarade od turizma; (2.) obnova (subvencioniranje) autobusnih linija unutar i između županija te povezivanje sa Zagrebom, povezivanje periferije brzim vlakom sa Zagrebom i drugim makrosredištima; (3.) poboljšavanje infrastrukture uvođenjem širokopojasnog interneta u cijeloj zemlji, uvođenjem mobilnih zdravstvenih timova i obrazovanjem na daljinu; (4.) poticanje generacijske solidarnosti: povezivanje mladih i starih modelom vaučera (iznos 130 eura) vezanih uz svaku stariju ili nemoćnu osobu, koje bi iste mogli dodijeliti nekome tko im pomaže u osnovnim životnim potrebama (kupovina, prijevoz, pomoć u kući i sl.), time bi se kompenzirao nedostatak domova za umirovljenike.

[8] Svakako moraju biti osmišljeni modeli koji bi spriječili diskriminaciju osoba koja ne mogu imati djecu te voditi o računa o brojnim drugim srodnim pitanjima. S druge strane, ovakva bi mjera potaknula natalitet u najbržem mogućem roku. A vjerojatno bi i političkim elitama odgovarala jer bi odgovornost za demografske trendove dobrim dijelom odagnali od sebe i prebacili ih na građane.

Povezivanje s hrvatskom dijasporom i recentnim iseljenicima

Hrvatsko iseljeništvo predstavlja izniman potencijal za demografsku revitalizaciju Hrvatske. U svrhu povratka hrvatske dijaspore i recentnih iseljenika potrebno je: (1.) otvoriti centre u više europskih i prekooceanskih zemalja (koji mogu djelovati u sklopu generalnih konzulata); (2.) pokrenuti višejezičnu aplikaciju za informiranje te aplikaciju za učenje hrvatskog jezika; (3.) popraviti političku zastupljenost dijaspore uvođenjem elektroničkog glasovanja te preustrojem XI. izborne jedinice u tri jedinice: Europa, prekooceanske zemlje te BiH i Srbija (ovdje ipak napomena da se Hrvate u BiH se ne bi smjelo kategorizirati dijasporom), (Jurić 2021c); (4.) potaknuti cirkularne migracije u svrhu obrazovanja, gospodarskih aktivnosti i dr., te se naročito fokusirati na studentsku populaciju hrvatskog iseljeništva.

Rekompenzacija za unutarnje EU migracije i „odljev mozgova“

Obrasci unutarnjih EU migracija s periferije u jezgru uglavnom se odnose na mlade i obrazovane, a nerijetko iseljavaju cijele obitelji. Ovaj proces proizvodi efekt „geografije nezadovoljstva“ koja se javlja u emitivnim regijama EU-a. Fenomen odljeva mozgova predstavlja rizik za dugoročnu održivost europskog projekta ako se ne riješe društvene i ekonomske neravnoteže između emitivnih i receptivnih regija EU-a. Pri tome treba imati na umu da ne postoji samo sloboda kretanja, nego i „sloboda ostanka na svome“. Njemačka (kao glavno odredište iseljavanje) trebala bi financirati centre izvrsnosti za obrazovanje deficitarnih zanimanja (poput medicinskih sestara) u Hrvatskoj, uz uvjet da nakon školovanja ostanu pet godina raditi u matičnoj zemlji. Naime, Hrvatska je Njemačkoj transferirala 18 milijardi eura, uloženog u obrazovanje iseljenih (2013. – 2021.), (Jurić 2021a).

Razviti i implementirati novi pristup praćenja migracija (iseljavanja i useljavanja) na osnovu *Big Data* pristupa – praćenje digitalnih tragova migracije

Poseban izazov predstavlja pitanje vjerodostojnosti demografskih podataka, kako u Hrvatskoj tako i na razini EU-a (Jurić 2024d). Migracijska komponenta je u demografiji najproblematičniji dio bilježenja, s čim se suočavaju gotovo sve zemlje svijeta. Odnosno, činjenica smrti i rođenja lako je provjerljiva, dok je migraciju znatno teže ustanoviti. U svrhu poboljšanja praćenja emigracijskih i imigracijskih kretanja razvili smo potpuno novu metodu *Big (Crisis) Data* te pokazali da neupitno pruža korisne uvide i valjano modeliranje budućih trendova, omogućavajući istovremeno procjenu koliko je radnih i iregularnih migranata te izbjeglica ušlo ili namjerava ući u Hrvatsku. Ovaj pristup također može biti koristan MUP-u te u sigurnosnim studijama jer pruža uvide o kretanju i geolokacijama iregularnih migranata. Glavna prednost ovog

pristupa je pravovremeno prepoznavanje migracijskih trendova godinu dana prije službenih podataka te njihova korekcija (odstupanja u različitim službenim bazama podataka po pitanju broja stranaca u Hrvatskoj variraju i do 30 %). Pristup omogućuje povrh svega i procjenu stupnja integracije i „volje za integracijom" useljenika u Hrvatskoj (isto).

Jedan od primjera kako funkcionira ova metoda je analiza Facebook grupa na kojima imigranti razmjenjuju informacijama o životu u Hrvatskoj, održavaju kontakt s sunarodnjacima itd. Iz Tablice 2. vidimo da su FB grupe čiji je broj članova posebno porastao od 2020. do 2022. godine, *Nepalci u Hrvatskoj, Indijci u Hrvatskoj* i *Filipinci u Hrvatskoj*. Ovaj porast korelira i s naknadnim službenim pokazateljima o stvarnom useljavanju državljana navedenih zemalja u Hrvatsku. Pri tome se plastično i u realnom vremenu može pratiti kako raste broj useljenika (ograničenja vidi u: Jurić 2023).

Tablica 2. Facebook grupe useljenika u Hrvatskoj kao izvor sociodemografskih podataka (na dan 15. 12. 2022. i 20. 08. 2024)

Facebook grupa	**Broj članova (2022)**	**Broj članova (2024)**	**Link**
Nepali people in Croatia (Nepalci u Hrvatskoj)	3,005	8,700	https://www.facebook.com/groups/188323796577370
Indians in Croatia (Indijci u Hrvatskoj)	3,303	5,000	https://www.facebook.com/groups/2471039829882421
Filipinos in Croatia (Filipinci u Hrvatskoj)	23,161	62,600	https://www.facebook.com/groups/Kabayanincroatia
Makedonci u Hrvatskoj – *Македонци во Хрватска (информации и комуникација)*	8,851	17,800	https://www.facebook.com/groups/557350958419504
Українці в Хорватії / Ukrajinci u Hrvatskoj	8,400	11,800	https://www.facebook.com/groups/756120944473505
Deutsche in Kroatien (Nijemci u Hrvatskoj)	4,192	6,500	https://www.facebook.com/groups/deutsche.in.kroatien
Bangladeshi community in Croatia (Bangladežani u Hrvatskoj)	1,473	7,100	https://www.facebook.com/groups/771671490020362

Uspostaviti ured na razini EU-a koji će koordinirati rad svih relevantnih nacionalnih državnih tijela

Po pitanju demografije EU funkcionara po principu prebacivanja odgovornosti s EU razine na razinu nacionalnih država (pravdajući se načelom supsidijarnosti), dok one pak odgovornost prebacuju na lokalnu razinu. Sve dok se ne osvijesti da se pitanje depopulacije (naročito periferije EU-a) velikim dijelom generira unutar same Unije, pomaka neće biti.

U ovom izazovu emitivne i receptivne regije EU-a moraju početi zajedno surađivati. Nužno je uvođenje klasifikacije područja s ozbiljnim i trajnim demografskim izazovima na razini EU-a s ciljem izdvajanje povećanih sredstava iz kohezijske politike EU-a (posebnu potporu treba pružiti područjima na NUTS razini s gustoćom naseljenosti manjom od 12,5 stanovnika po km² ili s prosječnim godišnjim smanjenjem stanovništva većim od 1 % (Jurić 2024a).

Također bi trebalo osvijestiti da su sve demografske mjere bez tijela koje bi ih nadziralo. Potrebno je uspostaviti ured na razini EU-a koji će koordinirati rad svih relevantnih državnih tijela za demografsku politiku zemalja članica EU-a te za razmjenu dobrih praksi. Ovo bi tijelo pratilo i provodilo mjere.

Ključna demografska mjera je politička volja. U tom je kontekstu nužan Zakon o demografskoj revitalizaciji Hrvatske tzv. „lex specialis“. Ovaj zakon bi, između ostaloga, trebao unijeti odredbu o maksimalnom broju dozvoljene imigracije radnika iz trećih zemalja, koja ne bi smjela prelaziti 20 posto domaće radne snage. Drugi je način kako se može regulirati pitanje neselektivne imigracije, da na, primjerice, 30 niskokvalificiranih radnika iz određene zemlje u Hrvatsku mora doći jedan visokokvalificiran. Naime, to što je Hrvatska najotvorenija ekonomija u EU-u po pitanju useljavanja iz trećih zemalja, nije razlog da se zemlja vrati na razinu pismenosti iz 1950., što se upravo trenutnim trendovima događa (više u nastavku).

INTEGRACIJSKA I MIGRACIJSKA POLITIKA REPUBLIKE HRVATSKE

Posljednje desetljeće EU intenzivnije razvija model integracije migranata u europsko društvo, definirajući je kao proces sudjelovanja migranata u temeljnim strukturnim područjima društva države primateljice te njihove identifikacije s tim društvom (COM/2000/0757). Međutim, u javnom dijalogu većine zemalja EU-a često se ističu neadekvatne politike migracija i migrantske politike, posebno u području integracije migranata (Jurić 2024a).

U većem dijelu EU-a nove valove imigracije prati zabrinutost zbog kulturne fragmentacije i polarizacije, međuetničkih sukoba te rastuće netrpeljivosti prema imigrantima. Unatoč sve većim izazovima istraživanja pitanja integracije imigranata u Uniji su relativno oskudna, često površna te u pravilu ideološki obojena (Massey 2016).

Razvoj hrvatske integracijske politike događa se ubrzanije nakon pridruživanja EU-u te se usklađuje s modelom integracije EU-a (Ajduković i dr. 2019). Međutim, osim utjecaja EU-a ubrzaniji razvoj integracijske politike posljedica je i povećanja broja osoba koje je potrebno integrirati u hrvatsko društvo. Naime, broj stranih radnika i izbjeglica tako brzo raste da je njihova vidljivost danas neoporeciva, ali je istovremeno snažno porastao i interesa medija i šire javnosti.

U praksi integracije u Hrvatskoj primjećuju se četiri strukturna problema (IMO 2011): prvi je nedostatak vizije; drugi je nedostatak suradnje i koordinacije između državnih i lokalnih institucija u osiguravanju uvjeta integracije imigranata; treći je nedostatak dugoročno održivih rješenja u područjima poput učenja hrvatskoga jezika, obrazovanja, zapošljavanja, stambenog zbrinjavanja te ostvarivanja drugih socijalnih prava; te problem uključivanja imigranata u društveno-političke procese i kulturne sadržaje (Centar za mirovne studije 2012).

S druge strane, integracija nije samo ponuda, nego i obveza i vlastiti napor koji useljenik treba uložiti kako društvena kohezija ne bi bila ugrožena. Strategija integracije stoga se mora temeljiti ne samo na učenju jezika, nego i na društvenoj integraciji koja podrazumijeva i dodatnu obuku u poslu, prilagođavanje etici rada u zajednici, te učenju hrvatskih kulturnih i društvenih normi. Ona mora biti prilagođena hrvatskom kontekstu, pri čemu se ističe rasprava o poimanju države, koja za velik dio hrvatskog društva predstavlja izvorno jedinstvo nekog naroda te se ne može reducirati na „obični“ servis svojih građana. Naime, poseban problem svih do sada iskušanih modela u EU-u jest što se uvijek useljenika stavljalo u fokus, dok je društvo primitka ili većinsko stanovništvo ostalo zanemareno, iako i ono imigracijom zapravo prolazi kroz akulturacijski proces, pa je iznimno važno ne izostaviti ovo pitanje (Jurić 2024c).

U nastavku sažeto iznosimo obrise integracijskog modela koji je potreban Hrvatskoj danas, s napomenom da je definiranje ovih načela djelomično kontroverzno, ali i prijeko potrebno.

Tablica 3. Nužna načela hrvatskog modela integracije

1.) Važno je sprječavanje separacije ili marginalizacije Primarni problem nije diskriminacija imigranata, već njihova samoizolacija. Hrvatska još uvijek ima priliku ne ponoviti pogreške zapadnih članica EU-a. Stoga je u ovom trenutku najvažnije spriječiti getoizaciju koja je glavni remetilački faktor integraciji. Ovo konkretno znači da se donošenjem zakona spriječi, tj. ograniči poslodavce da grupiraju strane radnike u velikim skupinama u istom stambenom prostoru.
2.) Jasno definiranje toga što hrvatsko društvo očekuje od imigranata potrebno je (koju razinu učenja jezika, koje norme ponašanja itd.).
3.) Integracija nije samo učenje jezika. Osnove hrvatske kulture, tradicije i prošlosti neizostavne su kako bi imigranti razumjeli obrasce ponašanja hrvatskog društva.
4.) Poslodavci trebaju pokrenuti interne integracijske strategije. Period do donošenja integracijske strategije treba premostiti educiranjem poslodavaca i drugih aktera od strane HZZ-a o važnosti donošenja internih integracijskih strategija.
5.) Hrvatski model integracije treba pokriti stambeni aspekt, zdravstvene usluge, obrazovanje, priznavanje kvalifikacije i tržište rada. Međutim, ovo znači i više inspekcija koje bi kontrolirale uvjete u kojima imigranti žive i rade.
6.) Integracijski modeli, umjesto da uvijek imigrante stavljaju u fokus, ne smiju zanemariti društvo primitka jer i ono imigracijom zapravo prolazi kroz akulturacijski proces.
7.) Nužno je značajno usporiti tempo useljavanja – vratiti sustav kvota. Ovdje je nužno voditi računa o apsorpcijskom kapacitetu društva.
8.) Nužno je uvesti kvote za niskokvalificirane i visokokvalificirane imigrante za svaku pojedinu zemlju, pri čemu uvjet treba biti da na 50 niskokvalificiranih treba pristići jedan visokokvalificiran imigrant. Naime, niskokvalificarni radnici postižu puno teže radnu i kulturološku prilagodbu te takva obrazovna struktura češće dovodi do getoizacije. Ovdje treba imati i na umu da je hrvatsko tržište rada strukturirano tako da potražuje NKV radnike.
9.) Uvesti obvezu formalnih kvalifikacija za sva zanimanja, a ne samo regulirane profesije.
11.) Nužna je dodatna edukacija za brojne strane radnike kako bi uspješno prometovali na hrvatskim prometnicama.
12.) Poslodavci trebaju uplaćivati za integraciju radnika koje su uvezli. Sadašnja je praksa da poslodavci uzimaju profit, a hrvatsko društvo financira integraciju (za sada samo učenje jezika).
13.) Fokus rasprave se ne smije pomjeriti na „migranta kao neprijatelja". Potrebno je imati na umu uzroke migracija, a ne baviti se samo posljedicama. Većina migracija izazvana je ljudskom intervencijom.

14.)	**Integracija nije samo ponuda, nego i obveza** i vlastiti napor koji imigrant treba uložiti kako društvena kohezija ne bi bila ugrožena. Povrh svega ona mora biti prilagođena hrvatskom kontekstu, a ne jednostavno preuzeta ili prepisana iz zapadne Europe (pogotovo jer su se sve politike integracije iskušane u EU-u pokazale neučinkovitima ili neprimjenjivima).
15.)	**Obrazovni sustav treba se prilagoditi novom multikulturalnom okruženju.** Konkretno, u kurikule je nužno uvesti brojne sadržaje koji djeluju na razgradnju stereotipa prema drugim kulturama, istovremeno prihvaćajući različitost, ali i njegujući vlastitu tradiciju.

Izvor: Jurić (2024d), editirao i proširio autor.

ZAKLJUČAK - PREPORUKE

Tablica 4. Smjernice za demografsku revitalizaciju

	Polje djelovanja 1	**Polje djelovanja 2**	**Polje djelovanja 3**
	DEMOGRAFIJA I KOORDINACIJA POLITIKA	**TRŽIŠTE RADA I PODACI**	**REVITALIZACIJA PERIFERIJE**
Smjernica 1	Nasljeđivanje kao demografska mjera: Izjednačavanje prvog i drugog nasljednog reda u nasljeđivanju. Izravno nasljeđivanje (jednog dijela ostavine) s djedova i baka na unuke rezultiralo bi natjecanjem između sinova i kćeri da imaju više djece.	Rekompenzacija: Njemačka (kao glavno odredište iseljavanja) bi trebala financirati centre izvrsnosti za obrazovanje deficitarnih zanimanja (poput medicinskih sestara) u Hrvatskoj, uz uvjet da nakon školovanja ostanu pet godina raditi u matičnoj zemlji.	Rad na daljinu mogao bi ponovno naseliti i revitalizirati ruralna područja, smanjiti odljev mozgova i potaknuti ljude (dijasporu) na povratak.
Smjernica 2	Uspostaviti ured na razini EU-a za razmjenu dobrih praksi relevantnih nacionalnih tijela za demografske politike zemalja članica EU-a.	Borba protiv korupcije i klijentelizma kao temeljnih čimbenika iseljavanja iz Hrvatske. Pokretanje *web*-stranice na kojoj su transparentno navedeni rezultati svih javnih natječaja (lokalnih i državnih), dionici i iznosi. (Transparentnost je najučinkovitije oružje protiv korupcije i klijentelizma.)	Poboljšati infrastrukturu: (1) uvođenjem širokopojasnog interneta u cijeloj Hrvatskoj, (2) ulaganjem u javni prijevoz, (3) uvođenjem mobilnih zdravstvenih timova i (4) obrazovanjem na daljinu.

Smjernica 3	Generacijska solidarnost: Povezivanje mladih i starih kroz novčane bonove vezane uz svaku stariju osobu, koje bi mogli dodijeliti nekome tko joj pomaže u osnovnim životnim potrebama, kao što su kupovina, prijevoz i sl.).	Unaprijediti prikupljanje demografskih podataka konceptom *Big (Crisis) Data* temeljenih na praćenju digitalnih tragova migracija.	Uvođenje klasifikacije područja s ozbiljnim i trajnim demografskim izazovima s ciljem izdvajanje povećanih sredstava iz kohezijske politike EU-a.

Izvor: Jurić 2024a, editirao autor.

LITERATURA

Actu.fr. 20.09.2022. *Succession : les petits-enfants pourront-ils bientôt hériter directement de leurs grands-parents ?,* https://actu.fr/societe/succession-les-petits-enfants-pourront-ils-bientot-heriter-directement-de-leurs-grands-parents_53922282.html.

Ajduković, D.; Corkalo Biruški, D.; Gregurović, M.; Matic Bojic; J.; Župaric-Iljić, D. 2019. *Izazovi integracije izbjeglica u hrvatsko društvo: stavovi građana i pripremljenost lokalnih zajednica*. Zagreb.

Bagić, D. 2024. *Stavovi građana o novim useljenicima (2): Jasne konture podjela po pitanju koristi i troškova od useljavanja*, https://sociologija.hr/2024/07/25/stavovi-gradana-o-novim-useljenicima-2-jasne-konture-podjela-po-pitanju-koristi-i-troskova-od-useljavanja/.

Božić, S. (2014). Hrvatska migracijska politika: od skice prema strategiji.

Božić, S. i Kuti, S. 2018. „Europska politika integracije migranata: od standardiziranja mjera za zemlje Europske unije prema integracijskom servisu utemeljenom na društveno znanstvenim spoznajama“, *Revija za sociologiju* 48(1):49–75.

Centar za mirovne studije. 2012. Integracijske politike i prakse u sustavu azila u Republici Hrvatskoj. Uključivanje azilanata i stranaca pod supsidijarnom zaštitom u hrvatsko društvo, https://www.unhcr.org/hr/wp-content/uploads/sites/19/2017/08/publikacija_integracijske_politike_i_prakse_u_sustavu_azila_u_republici_hrvatskoj.pdf. (20.05.2024).

COM/2000/0757. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on a Community immigration policy*.

Grabar-Kitarović K. (2015). *Poslanica predsjednice Republike Hrvatske Kolinde Grabar-Kitarović,* citirano prema Jurić i Kiessig 2022.

HDZ, *Vjerodostojno*, citirano prema Jurić i Kiessig 2022.

Hrvatski Sabor: Zakon o strancima, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_12_133_2520.html.

IMO (2011). *Policy analiza: integracija azilanata u Hrvatskoj (2011.) Welcome? Challenges of integrating asylum migrants in Croatia,* http://www.imo.hr/files/azil%20brosura%20fin%202%20web.pdf (22.05.2024).

Jurić, T. 2017. Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi, *Migracijske i etničke teme*, 33, 3 (2017)

Jurić, T. 2021a. *Gastarbeiter Millennials. Exploring the past, present and future of migration from Southeast Europe to Germany and Austria with approaches to classical, historical and digital demography*. Verlag Dr. Kovač. Hamburg.

Jurić, T. 2021b. Zakašnjela modernizacija kao potisni faktor iseljavanja iz Hrvatske: Dihotomija centar – periferija u ur. (Sopta, M). *Hrvatska izvan domovine IV*, Zagreb.

Jurić, T. 2021c. Utjecaj dijaspore i recentnog iseljavanja na rezultate izbora u Republici Hrvatskoj u: (ur.) Jurić, T., Komušanec, M. ; Krašić, W. : *Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma*, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2021. str. 160–184.

Jurić, T. 2022. Prostorni aspekt demografske revitalizacije: rad na daljinu, *Političke analize : tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, Vol. 11 No. 41, 2022.

Jurić, T. 2023. *Big (Crisis) Data in Social Sciences and Humanities: Predicting Crises*, Verlag Dr. Kovač. Hamburg.

Jurić, T. 2024a. Ekspertiza za Wilfried Martens Centre, The 7Ds – *Demography in Depth*, Bruxelles, 2024, https://www.martenscentre.eu/wp-content/uploads/2024/04/Demography.pdf.

Jurić, T. 2024b. Argumenti za i protiv imigracije (u Hrvatsku): Kritička perspektiva, *Obnovljeni Život : časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 79. No. 3.

Jurić, T. 2024c. Integracija imigranata u Hrvatskoj, *Crkva u svijetu* 59 (2024) 3, 483–517.

Jurić, T. i Kießig , S. 2022. Christian Democratic Parties and Demographic challenges in the EU - A Comparative Analysis of German CDU and Croatian HDZ u (Žižić, J., ur): *Demokršćanstvo: izvori, postignuća i perspektive (zbornik radova*). Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište.

Jurić. T. 2024d. Immigration to Croatia: Big (Migration) Data Approach, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, No. 560=57, 2023.

Jutarnji list. Velika inventura HDZ-ova progrona Vjerodostojno: https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/velika-inventura-hdz-ova-progrona-vjerodostojno-pro-

veli-sono-trecinu-mjera-obecali-180000-radnih-mjesta-nizu-rtv-pretplatu-manji-pdv-9506312 (25. 06. 2024.).

Lalić Novak, G. i Teo Giljević. 2019. Pravno i institucionalno uređenje integracije migranata u Republici Hrvatskoj – prema europskom modelu, *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske,* Vol. X No. 1.

Massey, D. S. 2016. Segregation and the perpetuation of disadvantage. *The Oxford Handbook of the social science of poverty,* 16, 369–405.

MDU, *Strategija demografske revitalizacije Republike Hrvatske do 2033. godine*, https://mdu.gov.hr/strategija-demografske-revitalizacije-republike-hrvatske-do-2033-godine/7020.

Milinković, D. 1996. Populacijska politika, https://hrcak.srce.hr/file/291886.

MUP (2013). *Migracijska politika RH za 2012-2015. godinu,* .https://mup.gov.hr/UserDocsImages/minstarstvo/2013/MIGRACIJSKA%20POLITIKA%202013-2015.pdf (24. 04. 2024.).

Nejašmić, I. 2006. Demogeografija, ŠK Zagreb.

NN, 83/2007, Migracijska politika Republike Hrvatske za 2007./2008.godinu.

NN, br. 103/03, 79/07, 88/10, 70/15, 127/17.

Puljiz, V., Tica, J. i Vidović, D. 2014. *Migracije i razvoj Hrvatske. Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju*, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb.

SSMRH. 2013. Svjetski savez mladih RH: https://demografija2050.eu/, *Smjernice za demografsku revitalizaciju nastale u sklopu projekta „Mreža 2050 – Demografija, od odgovora do izazova".*

Vlada RH. 2000. *Program rada Vlade Republike Hrvatske za razdoblje 2000-2004*.

Vlada.hr. 23.12.2021. https://vlada.gov.hr/vijesti/zelimo-motivirati-povratak-iseljenika-ohrabriti-ih-za-pokretanje-posla-u-domovini-te-potaknuti-populacijsku-obnovu/33614).

Vlada.hr. *Nacionalna razvojna strategija RH*, https://hrvatska2030.hr.

Vollset, S. E., Goren, E., Yuan, C.-W. i dr. 2020. Fertility, mortality, migration, and population scenarios for 195 countries and territories from 2017 to 2100: a forecasting analysis for the Global Burden of Disease Study. *The Lancet*, 396(10258), 1285–1306.

Wertheimer-Baletić, A. 1999). *Stanovništvo i razvoj Mate*, Zagreb, 68–80.

Croatia's new migration, integration and demographic policy: Demographic measures

ABSTRACT

Croatian society has struggled to develop a population policy that would, if not completely eliminate depopulation and emigration, at least render them 'tolerable.' Given the small size of Croatian society, the risk of failure in this regard is greater than in societies with larger populations. Unlike the often-vague expressions of good intentions and aspirations that dominate political narratives, this paper offers concrete implementation solutions for addressing the current migration, integration, and demographic crisis. These solutions are based on comparative analysis and are divided into two categories: technical (socio-economic) measures and structural (political, social, and integration) measures.

Keywords: *demographic measures, integration, multiculturalism, migration, depopulation*

dr. sc. Nikola Šimunić

znanstveni suradnik
Institut za istraživanje migracija
nikola.simunic@imin.hr

dr. sc. Ivo Turk

znanstveni savjetnik
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
ivo.turk@pilar.hr

doc. dr. sc. Rebeka Mesarić Žabčić

znanstvena savjetnica u trajnom zvanju
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
rebeka.mesariczabcic@pilar.hr

UDK: 314(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Mehanička komponenta recentne demografske dinamike stanovništva gradova i općina Republike Hrvatske (2011. – 2021.)[1]

SAŽETAK

Migracije stanovništva su, pored prirodne promjene (bioreprodukcije), mehanička odrednica (i sastavnica) demografske dinamike u određenom prostoru. Migracijska bilanca je razlika između broja doseljenih (imigracija) i broja odseljenih (emigracija), a čini mehaničku sastavnicu općeg kretanja stanovništva. U kombinaciji s prirodnom sastavnicom, determinira porast, stagnaciju ili pad ukupnog broja stanovnika. Na temelju odnosa spomenutih sastavnica kretanja stanovništva izrađuje se tipologija općeg kretanja stanovništva da bi se dobio jasniji uvid u demografsku dinamiku stanovništva.

Autori su, na temelju podataka zadnjih dvaju Popisa stanovništva (2011. i 2021.), koristeći kombinaciju statističko-demografskih i GIS metoda, a iz udjela prirodne pro-

[1] Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Dinamika i izazovi migracije, re-migracije i imigracije u RH“, kojeg financira Europska unija – NextGenerationEU (01/08-73/23-2519-18).

mjene u ukupnoj demografskoj dinamici stanovništva, izračunali migracijsku bilancu gradova i općina u Republici Hrvatskoj (2011. – 2021.), te izvršili tipologiju općeg kretanja stanovništva.

Analizom je dobivena ukupna negativna migracijska bilanca u posljednjem desetogodišnjem razdoblju (2011. – 2021.) koja iznosi -256.339 osoba, što je značajno odstupanje od službene statistike prema kojoj negativna migracijska bilanca iznosi -113.889 osoba. Prevladava E4 tip općeg kretanja stanovništva koji karakterizira trend izumiranja (78,96 % općina i gradova). Među gradovima i općinama koje izumiru, kod gotovo 65,00 % njih negativna migracijska bilanca determinira negativnu demografsku bilancu stanovništva. Čak 83,09 % hrvatskih gradova i općina zabilježilo je negativnu migracijsku bilancu (2011. – 2021.), s tim da je samo Zagreb izgubio mehaničkim putem u 10 godina stanovništvo veličine Grada Metkovića. Obnova imigracijom (I2 tip) je prisutno kod tek 11 gradova i općina (1,98 %), što dodatno potvrđuje intenzitet iseljavanja iz Hrvatske u posljednjem međupopisnom razdoblju (2011. – 2021.).

Ključne riječi: *GIS, gradovi i općine, migracijska bilanca, prostorna demografija, tipologija općeg kretanja stanovništva.*

UVOD

Migracije, to jest prostorna pokretljivost stanovništva, su vrlo značajna komponenta demografske dinamike (Weeks 2015). Za razliku od prirodnog kretanja stanovništva, koje je druga komponenta demografske dinamike, migracije su teže i kompliciranije za pratiti i proučavati. Dok je kod prirodnog kretanja posve jasno gdje se i kada tko rodio ili umro, pri analizi migracija je nerijetko teško pratiti i analizirati sve migracijske tokove (Gelo i dr. 2005; Živić 2019). Budući da je Hrvatska u posljednjih 150 godina bila emigracijska zemlja, jasno je da je istraživanje i razumijevanje migracija iznimno važno za razumijevanje cjelokupnih demografskih procesa (Nejašmić 1990; 1992; 2014). Od druge polovice 19. stoljeća naovamo može se izdvojiti više emigracijskih valova iz Hrvatske (Nejašmić 2014). Za razumijevanje recentne demografske situacije važno je istražiti posljednji veliki emigracijski val iz Hrvatske koji se zbio nakon pristupa Hrvatske Europskoj uniji 1.7.2013. godine. Tada je iz Hrvatske, uvelike zbog otvaranja tržišta rada EU, iseljavalo mlado stanovništvo s nerijetko visokom razinom obrazovanja. To je dakako vrlo nepovoljno utjecalo na demografsku sliku Hrvatske i na njezine demografske potencijale (Živić i dr. 2005; 2019; Akrap i Ivanda 2019; Šterc 2023). Jasno je da emigracija mladog stanovništva smanjuje već ionako slab demoreproduktivni potencijal, a uz to podiže i razinu ostarjelosti stanovništva (Akrap i dr. 2017.).

Osnovni predmet istraživanja ovog rada je mehaničko kretanje stanovništva[2] Hrvatske u razdoblju od 2011. do 2021. godine. Njega smo promatrali kroz prizmu migracijske bilance koja predstavlja razliku između popisnog i prirodnog kretanja stanovništva. Prostorni okvir istraživanja su jedinice lokalne samouprave, preciznije 128 gradova[3] i 428 općina, koliko ih broji Hrvatska. Osnovni problem kojeg ovo istraživanje želi prikazati jest nedovoljna preciznost i pouzdanost službenih statističkih podataka koji se odnose na migracije. Upravo se stoga ranije spomenuta migracijska bilanca ističe kao uvjetno rečeno najpouzdaniji, ili bolje rečeno, najmanje nepouzdan pokazatelj migracijskih kretanja u Hrvatskoj (Živić i dr. 2021). Najvažniji razlozi nepreciznosti statističkog praćenja migracija u Hrvatskoj su (Wertheimer-Baletić 1999; 2017):

a) nepotpuna prijava i odjava prebivališta (poglavito kod vanjske migracije). Neodjavljivanjem prebivališta u Hrvatskoj osobe koje su odselile nastoje zadržati neke beneficije koje su imali prije odseljenja.
b) metodološke poteškoće i nedostatak resursa (neusklađenost statističkih sustava). U Hrvatskoj još nije uspostavljen središnji registar stanovništva koji bi uskladio sve do sada postojeće nepovezane statističke baze različitih institucija. Uspostava Središnjeg registra stanovništva očekuje se u skoroj budućnosti.
c) razlike u definicijama migracija (različiti „pragovi" definicije migracija). Potrebno je jasno definirati što se točno smatra migracijom.
d) utjecaj sezonskog zapošljavanja (sezonski radnici). Ima slučajeva kad sezonski radnici ne prijave promjenu prebivališta.
e) sporost administrativnih procedura (obrada i ažuriranje podataka). Hrvatski birokratski sustav ima problema s brzinom obrade i ažuriranjem podataka.
f) neformalni obrasci migracija povezanih s mentalitetom (prevelika ležernost). Postoje slučajevi kad se osobe koje su odselile ne odjave pravdajući to žurbom, ne imanjem vremena, namjerom povratka, zaboravom i slično.
g) nesustavno prikupljanje podataka (popisi svakih 10 godina, statistika MUP-a) U Hrvatskoj treba objediniti prikupljanje statističkih podataka, a uspostava Središnjeg registra stanovništva bi trebala riješiti ovaj problem.

ANALIZA DEMOGRAFSKE DINAMIKE (2011. – 2021.)

Ranije smo napomenuli da je nepreciznost statističkih podataka vezanih uz migracije važan problem koji se javlja pri analizi demografskih dinamičkih pokazatelja. Problem

[2] Mehaničko kretanje stanovništva podrazumijeva migracije.

[3] Radi se o administrativnim gradovima, koji su u biti isto što i općine, a jedina je razlika ta da im sjedište ima status grada.

je tim veći što su razlike između službenih podataka o migracijama i naših izračuna poprilično velike. U sljedećoj smo tablici dali neke od primjera takvih odstupanja.

Tablica 1. Odabrani primjeri nepreciznosti statističkih podataka vezanih uz migracije

	Službena statistika	**Izračun autora**
Migracijska bilanca (2011. – 2021.)	-113.889 osoba	-256.339 osobe
Pozitivna migracijska bilanca (2011. – 2021.)	29,32 % gradova i općina	16,55 % gradova i općina
Najveći porast broja stanovnika uvjetovan migracijama (2011. – 2021.)	Grad Zagreb (+24.646 osoba)	Općina Viškovo (+928 osoba)
Najveći pad broja stanovnika uvjetovan migracijama (2011. – 2021.)	Grad Rijeka (-7.814 osoba)	Grad Zagreb (-15.378 osoba)

Izvori: DZS. (2013). Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama. Dostupno na: www.dzs.hr; DZS. (2022). Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo po gradovima/općinama. Dostupno na: www.dzs.hr. Izračun autora.

Uočljivo je (Tab. 1.) da postoje izražene razlike između službenih statističkih pokazatelja i našeg izračuna. Prema našem izračunu u promatranom međupopisju migracijska bilanca je bila više nego dvostruko negativnija od one prikazane službenom statistikom. Negativna razlika iznosi čak 142.450 osoba. Službena statistika navodi osjetno veći postotak gradova i općina koji bilježe pozitivnu migracijsku bilancu (29,32 %), dok naš izračun pokazuje da je taj udio samo 16,55 %. Dok službena statistika navodi da je Grad Zagreb (koji ima status županije) imao najveći porast broja stanovnika imigracijom (+24.646 osoba), mi smo izračunali da je najveći takav porast imala Općina Viškovo (+928 osoba). Grad Rijeka je prema službenoj statistici imao najveći pad broja stanovnika emigracijom (-7.814 osoba), dok je prema našem izračuni to bio Grad Zagreb (-15.378 osoba). Paradoksalno je da službena statistika navodi da je Grad Zagreb imao najveći porast stanovništva imigracijom, dok naš izračun govori da je on imao upravo najveći pad broja stanovnika. Naš se izračun temelji na analizi migracijske bilance koja je razlika između službenog popisnog i službenog prirodnog kretanja broja stanovnika. Nije jasno kojom su metodologijom dobiveni prikazani službeni podatci.

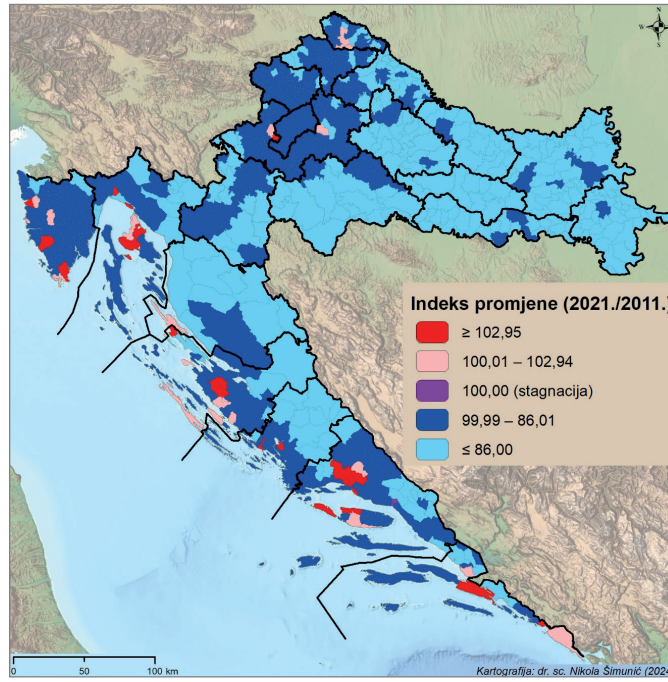

Slika 1. Raspodjela indeksa promjene ukupnog broja stanovnika u Hrvatskoj (2011. – 2021.)[4]

Jasno je da čak 91,91 % hrvatskih gradova i općina bilježi međupopisni pad broja stanovnika, dok rast bilježi njih samo 7,91 % (Sl. 1.). Općina Zadvarje ima stagnaciju broja stanovnika, što znači da je u oba popisa zabilježila isti broj stanovnika (289). Medijalna vrijednost pozitivnog indeksa promjene ukupnog broja stanovnika u Hrvatskoj na lokalnoj razini u promatranom razdoblju iznosi 102,99, dok medijalna vrijednost negativnog indeksa promjene ukupnog broja stanovnika na lokalnoj razini iznosi 86,00. Na prethodnoj su karti prikazani gradovi i općine temeljem takve raspodjele vrijednosnih razreda. Vidljivo je da se gradovi i općine s najvećim porastom broja stanovnika nalaze uglavnom uz jadransku obalu. Tako maksimum porasta bilježi Općina Šolta s indeksom promjene od 116,18. Zanimljivo je da se dosta takvih gradova/općina nalaze na otocima pa se postavlja pitanje je li tamo doista došlo do porasta broja stanovnika. U najvećem broju slučajeva se radi o fiktivnom stanovništvu koje se na otocima popisalo zbog sticanja određenih beneficija dok u stvarnosti živi negdje drugdje. Imajući to u vidu, broj gradova/općina sa stvarnim porastom broja stanovnika je još i manji, što je još jedan dokaz nepouzdanosti statističkih podataka.

[4] Izvori: DZS. (2013). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr; DZS. (2022). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr. Izračun autora.

S druge strane, ostatak Hrvatske bilježi pad broja stanovnika. Gradovi/općine s manje izraženim padom od medijalne vrijednosti koncentrirani su uz jadransku obalu, u Istri i Kvarneru te u Središnjoj i Sjevernoj Hrvatskoj. Gradovi s većim padom od medijalne vrijednosti koncentrirani su u Gorskoj Hrvatskoj, na Banovini i Kordunu te u Istočnoj Hrvatskoj. Najveći je pad zabilježila Općina Vrhovine u Ličko-senjskoj županiji.

ANALIZA MIGRACIJSKE BILANCE (2011. – 2021.)

Prilikom analize migracijske bilance mogu se izdvojiti gradovi i općine koji imaju pozitivnu i negativnu vrijednost toga pokazatelja. Gradovi i općine koji su bilježili pozitivnu vrijednost migracijske bilance su osjetno malobrojniji od onih koji su zabilježili njezinu negativnu vrijednost. Medijalna vrijednost pozitivne migracijske bilance u Hrvatskoj na lokalnoj razini (2011. – 2021.) iznosi +65 osoba[5]. Samo 16,55 % gradova i općina je u promatranom razdoblju zabilježilo pozitivnu vrijednost migracijske bilance, što je izrazito nizak udio.

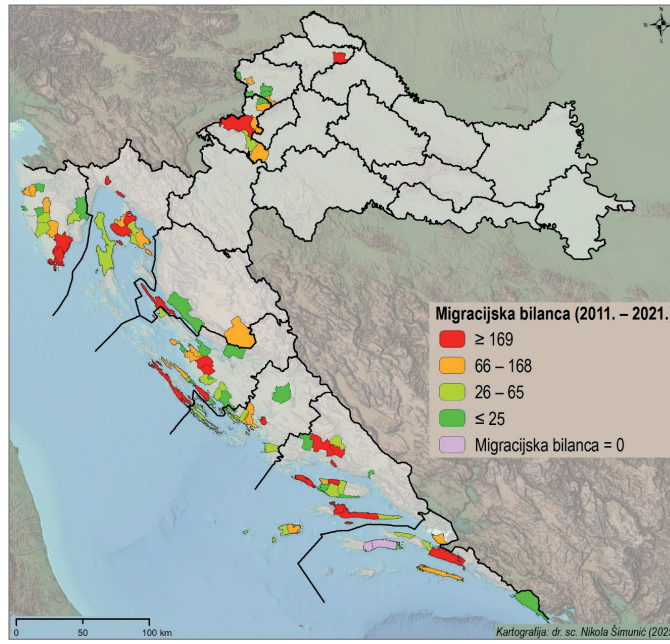

Slika 2. Raspodjela pozitivne migracijske bilance u Hrvatskoj na lokalnoj razini (2011. – 2021.)[6]

[5] Ovdje ispred broja 65 zapravo nije bilo neophodno istaknuti + jer je jasno rečeno da se radi o pozitivnoj migracijskoj bilanci. Ipak istaknuli smo ga zbog bolje uočljivosti/preglednosti.

[6] Izvori: DZS. (2013). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr; DZS. (2022). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr. Izračun autora.

Gradovi/općine s pozitivnom migracijskom bilancom su grupirani na i u blizini obale, te oko Zagreba (Sl. 2.). Prvo što upada u oči je velik broj otočnih gradova/općina koje bilježe pozitivnu migracijsku bilancu. Razlog ovakvog stanja najvjerojatnije nije stvarna, nego fiktivna imigracija. Ranije smo u radu spomenuli da su se, zbog stjecanja određenih privilegija, određeni pojedinci popisali na otoku, gdje u stvarnosti ne žive, nego posjeduju nekretninu. To je dakako primjer neusklađenosti statističkih podataka u Hrvatskoj. Za razliku od otočnih, gradovi/općine u okolici Zagreba imaju stvaran porast broja stanovnika zbog činjenice da je tamo stanovanje jeftinije, a nerijetko je i kvaliteta života bolja. Iznimka bi mogao biti Grad Samobor koji u okolici Zagreba bilježi najpozitivniju migracijsku bilancu. Grad Samobor je privlačan za život, no uz stvarnu imigraciju treba reći i da je on imao nultu stopu prireza pa je se može pretpostaviti da je bilo i slučajeva fiktivnog popisivanja kao i na otocima. Uz to u Gradu Samoboru postoji i značajna razlika u demografskim kretanjima po naseljima. I dok su naselje Samobor i susjedna naselja atraktivni za naseljavanje, dio Žumberka koji pripada Gradu Samoboru je na rubu demografskog nestanka.

Budući da nemamo preciznijih izvora podataka koji bi anulirali problem fiktivnog stanovništva, moramo se služiti postojećim izvorima. Temeljem njih možemo reći da od administrativnih gradova koji bilježe pozitivnu migracijsku bilancu, najveću njezinu vrijednost bilježi Grad Krk (+597 osoba), dok najmanju ima Grad Zabok (+8 osoba). Od općina najveći porast bilježi Općina Viškovo (+928 osoba) dok najmanji bilježe Općine Jasenice i Milna (+1 osoba). Porast u Općini Viškovo je u najvećoj mjeri realan jer se radi i prigradskoj zoni Rijeke, gdje je stanje slično kao i u slučaju prigradske zone Zagreba.

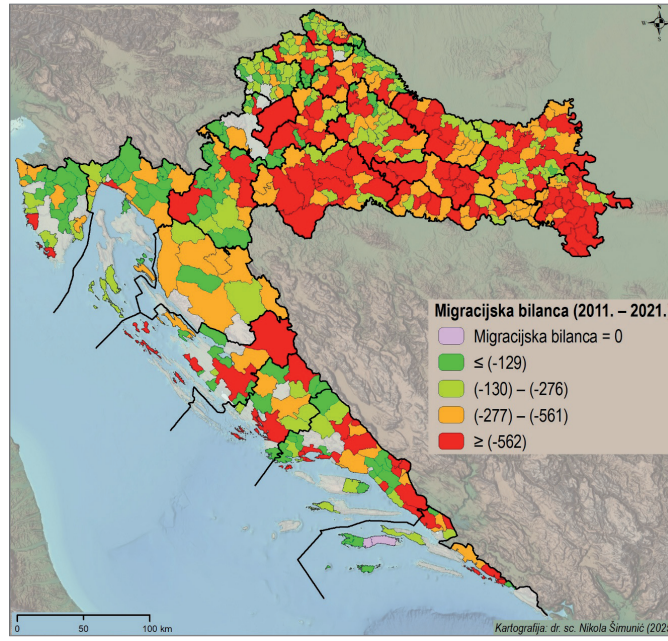

Slika 3. Raspodjela negativne migracijske bilance u Hrvatskoj na lokalnoj razini (2011. – 2021.)[7]

Razvidno je (Sl. 3.) da većina gradova/općina u Hrvatskoj ima negativnu migracijsku bilancu u razdoblju (2011. – 2021.). Medijalna vrijednost negativne migracijske bilance u Hrvatskoj na lokalnoj razini u spomenutom razdoblju iznosi -276 osoba, a čak 83,09 % hrvatskih gradova/općina bilježi negativnu migracijsku bilancu. Raspon negativne vrijednosti migracijske bilance u gradovima varira od -39 osoba koliko je zabilježeno u Buzetu, do čak -15.378 osoba koliko ih je zabilježeno u Gradu Zagrebu. U općinama se taj raspon kreće od -1 do -1.622 koliko je zabilježila Općina Dvor. Jasno je da su prisutne velike razlike u vrijednostima negativne migracijske bilance. Razmotri li se prethodan karta, vidljivo je da su gradovi/općine s najnegativijim vrijednostima migracijske bilance koncentrirani u Istočnoj Hrvatskoj i u unutrašnjosti Dalmacije, s pojedinim gradovima/općinama na jadranskoj obali. Gradovi/općine s manje negativnom migracijskom bilancom su koncentrirani uglavnom u Istri i uz granicu sa Slovenijom te u Gorskoj Hrvatskoj. Temeljem prikazanog bi se moglo reći da je najnepovoljnija situacija u Istočnoj Hrvatskoj, što nije daleko od istine, no ovdje se postavlja pitanje kako to da je, na primjer u Gorskoj Hrvatskoj, stanje naoko bolje?

[7] Izvori: DZS. (2013). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr; DZS. (2022). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr. Izračun autora.

Odgovor je u činjenici da smo ovdje promatrali samo najnovije međupopisje, a Gorska je Hrvatska depopulirala znatno ranije. Žalosna je činjenica da je migracijska bilanca u dijelovima Gorske Hrvatske, kao i u npr. Općini Žumberak manje negativna od one u dijelovima Istočne Hrvatske zato što su ti prostori toliko depopulirani da iz njih skoro pa nikoga više nije ostalo tko bi mogao iseliti. Ovakvo je stanje nažalost hrvatska realnost i postojeće bi stanje svakako trebalo promijeniti.

VANJSKA MIGRACIJA S INOZEMSTVOM (2023. I 2024.)

Najrecentniji podatci službene statistike o vanjskoj migraciji za 2023. i 2024. godinu sugeriraju velike promjene koje su se dogodile izmjenama i dopunama Zakona o strancima (NN 133/20, 114/22, 151/22 i 40/25). Iako se iz razloga već prethodno navedenih u radu (metodološke manjkavosti, administrativne distorzije, fiktivna prebivališta) u glavnoj analitičkoj jezgri rada nismo oslanjali na godišnje službene pokazatelje, već smo se opredijelili za izračun desetogodišnje migracijske bilance (2011. – 2021.) vitalnostatističkom metodom, recentne godine ipak čine relevantan uvid u aktualna gibanja, osobito u kontekstu promjena u zakonodavnom okviru i otvaranja tržišta rada.

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku[8], Hrvatska je u 2023. godini ostvarila iznimno pozitivan migracijski saldo s inozemstvom (+30.178 osoba), što je najviša zabilježena vrijednost u modernoj statistici migracija. Broj doseljenih osoba iznosio je 69.396, dok se u inozemstvo odselilo 39.218 osoba. Međutim, struktura doseljenog stanovništva ukazuje na prevlast stranih državljana – njih čak 84,4 %, u usporedbi s tek 15,6 % hrvatskih državljana. Istodobno, među odseljenima dominiraju hrvatski državljani (64,8 %). Ova disproporcija jasno ilustrira da se recentni pozitivni saldo ne temelji na repopulacijskom obratu domicilnog stanovništva, već ponajprije na imigraciji radne snage iz trećih zemalja, koja je uvjetovana potrebama tržišta i liberalizacijom viznog režima prema spomenutome novom Zakonu o strancima strancima (NN 133/20, 114/22, 151/22 i 40/25).

U teritorijalnoj raspodjeli doseljenih iz inozemstva u 2023. godini najviše udjele bilježe Grad Zagreb (20,5 %), Splitsko-dalmatinska županija (12,3 %) i Istarska županija (10,4 %), što je očekivano s obzirom na njihovu ekonomsku atraktivnost i prometnu dostupnost. Isto vrijedi i za strukturu odseljenih, gdje Zagreb prednjači s 21,3 %, a slijede Splitsko-dalmatinska (9,1 %) i Zagrebačka županija (8,0 %).[9]

[8] Izvor: DZS. (2024). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023. – Priopćenje*. Dostupno na: www.dzs.hr.

[9] Izvor: DZS. (2024). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023. – Priopćenje*. Dostupno na: www.dzs.hr.

Kada se migracijski saldo promatra na razini jedinica lokalne samouprave (gradova i općina), u 2023. godini pozitivan migracijski saldo zabilježen je u svega 33,8 % jedinica. Analizom migracijskog salda s inozemstvom (podaci iz chat.xlsx) razvidno je da najveće pozitivne vrijednosti salda bilježe prigradske općine velikih urbanih središta (npr. Viškovo, Matulji, Tar-Vabriga), otočne i jadranske općine (npr. Novalja, Vir, Pag), te jedinice s izraženom sezonskom radnom potražnjom ili turističkom funkcijom. U takvim sredinama migracijski saldo često reflektira kombinaciju stvarne i administrativno-uvjetovane imigracije, pri čemu dio doseljenih osoba, posebice radnici iz trećih zemalja, ostvaruje kratkotrajnu mobilnost s ciljem rada, a ne trajnog naseljavanja. U gradovima poput Zagreba, Rijeke, Splita, Pule i Zadra migracijski saldo je također pozitivan, ali s kompleksnijom strukturom. U njima se isprepliću različiti migracijski tokovi: visokoobrazovani iseljenici koji nastavljaju odlazak prema zemljama OECD-a, sezonski i privremeni migranti iz regije i Azije koji dolaze zbog rada, te manji broj stvarnih povratnika i unutarnjih migranata. S druge strane, znatan broj gradova i općina, osobito u Panonskoj i Gorskoj Hrvatskoj te u dijelovima Dalmatinske zagore, i dalje bilježi negativan migracijski saldo. To je nastavak ranije identificiranih trendova demografske erozije, gdje depopulacijski ciklus dodatno intenzivira prostornu polarizaciju Hrvatske.[10]

Što se tiče 2024. godine, trenutno dostupni podaci odnose se samo na agregirani nacionalni saldo, koji i dalje pokazuje pozitivan neto migracijski trend.[11] Međutim, izostanak podataka razvrstanih po županijama, gradovima i općinama u ovom trenutku onemogućuje ozbiljniju analizu prostorne distribucije migracijskih tokova. To potvrđuje i našu početnu metodološku premisu – da su desetogodišnji podaci, pročišćeni kroz prirodno kretanje i popisnu evidenciju, robusniji alat za vrednovanje migracijske dinamike na lokalnoj razini.

Treba posebno upozoriti da pozitivna migracijska bilanca, promatrana izolirano, nije dovoljna da se zaključi o demografskom oporavku. Visok udio privremeno prisutnog radnog kontingenta, sezonske mobilnosti i mogućnost fiktivne prijave prebivališta znače da službene brojke nerijetko maskiraju nastavak demografskog deficita, osobito u aspektima prirodnog prirasta i generacijske obnove. Zaključno, iako je saldo migracije u 2023. i 2024. godini nominalno pozitivan i na razini države i u pojedinim prostorno atraktivnim sredinama, on ne implicira automatizmom demografsku regeneraciju. Štoviše, bez diferencirane analize migracijske strukture (državljanstvo, trajanje boravka, spolno-dobna obilježja, namjera stalnog naseljavanja), takvi agregirani pokazatelji mogu stvoriti lažan dojam demografske revitalizacije. S obzirom na

[10] Izvor: DZS. (2024). *Gradovi u statistici – doseljeno i odseljeno stanovništvo u 2023*. Dostupno na: www.dzs.hr.

[11] Izvor: DZS. (2025). *Vanjska migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2024*. Dostupno na: www.dzs.hr.

ubrzani gospodarski oporavak nakon pandemije i liberalizaciju pristupa tržištu rada, recentni migracijski tokovi sve više dobivaju ekonomski i administrativni karakter, dok njihove dugoročne demografske reperkusije ostaju dvojbene.

TIPOLOGIJA OPĆEG KRETANJA STANOVNIŠTVA (2011. – 2021.)

Tipologiju općeg kretanja stanovništva korištenu u ovome radu je osmislio M. A. Friganović (1990). Spomenuta tipologija daje međuodnos između prirodne promjene i migracije u nekome prostoru. Ovisno o pozitivnosti ili negativnosti migracijske bilance, određuje se ima li neki prostor emigracijsko (E) ili imigracijsko (I) obilježje. Postoje 4 emigracijska i 4 imigracijska tipa općeg kretanja stanovništva. Emigracijski tipovi su: E1 (emigracija), E2 (depopulacija), E3 (izrazita depopulacija) i E4 (izumiranje). Imigracijski tipovi su: I1 (porast imigracijom), I2 (obnova imigracijom), I3 (slaba obnova imigracijom) te I4 (vrlo slaba obnova imigracijom).

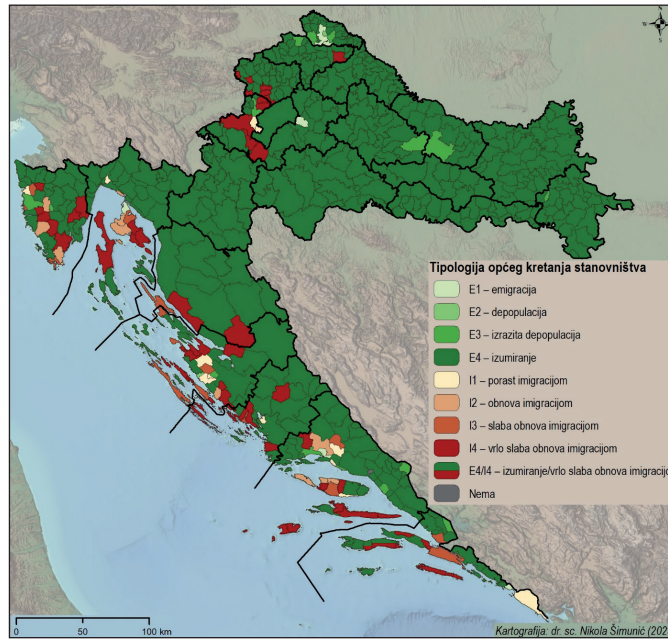

Slika 4. Tipizacija općeg kretanja stanovništva u Hrvatskoj na lokalnoj razini (2011. – 2021.) [12]

Prethodna karta (Sl. 4.) prikazuje stvarno stanje Hrvatske u međupopisju 2011. – 2021. koje izrazito loše i nepovoljno. Nijanse zelene boje prikazuju gradove/općine koji su zabilježiti emigracijske tipove općeg kretanja stanovništva. Što je nijansa

[12] Izvori: DZS. (2013). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr; DZS. (2022). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr. Izračun autora.

zelene tamnija, to je stanje gore, a vidimo da je gotovo cijela Hrvatska obojana najtamnijom zelenom nijansom. Ona označava tip emigracijski tip E4 općeg kretanja stanovništva čije je obilježje njegovo izumiranje. Nijanse od svijetlo žute do tamno crvene označavaju gradove/općine koji imaju imigracijske tipove općeg kretanja stanovništva. Što je nijansa svjetlija, to je stanje povoljnije. Vidimo da su gradovi/općine s najpovoljnijim imigracijskim tipom općeg kretanja I1, čije je obilježje porast imigracijom koncentrirane najviše u zaleđu Splita i Zadra. Pozitivno stanje u zaleđu Splita se može objasniti suburbanizacijom splitske gradske regije, dok je stanje u zaleđu Zadra vjerojatno jednim dijelom uzrokovano također suburbanizacijskim procesima, dok je vjerojatno drugim dijelom vezano uz fiktivno popisivanje stanovništva, pogotovo u gradovima/općinama s izlazom na more. Vidljivo je i da dosta otočnih gradova/općina ima imigracijske tipove općeg kretanja stanovništva. Za njih, kao i za većinu obalnih gradova/općina možemo ustvrditi da se radi o fiktivnoj imigraciji uzrokovanoj lažnim popisivanjem stanovništva koje tamo stvarno ne živi, a popisivanjem želi steći određene beneficije. Primjetna je i koncentracija gradova/općina s uglavnom tipom I4 (vrlo slaba regeneracija imigracijom) u okolici Zagreba. Posljedica je to tamošnjih suburbanizacijskih procesa. Analiza ovog pokazatelja jasno ukazuje na razmjere demografske krize u Hrvatskoj.

TIPOLOGIJA UTJECAJA MIGRACIJSKE BILANCE NA DEMOGRAFSKU DINAMIKU

Kako bismo definirali utjecaj migracijske bilance na demografsku dinamiku, osmislili smo tipologiju kojom se on može prikazati (Sl. 5.). Tipologija se temelji na 10 tipova utjecaja migracijske bilance na demografsku dinamiku. Oni su: 1. Pozitivna migracijska bilanca u većoj mjeri, uz pozitivnu prirodnu promjenu, formira pozitivnu demografsku bilancu; 2. Pozitivna migracijska bilanca u manjoj mjeri, uz pozitivnu prirodnu promjenu, formira pozitivnu demografsku bilancu; 3. Pozitivna migracijska bilanca anulira negativnu prirodnu promjenu i formira pozitivnu demografsku bilancu; 4. Negativna migracijska bilanca umanjuje pozitivnu prirodnu promjenu u formiranju pozitivne demografske bilance; 5. Pozitivna migracijska bilanca anulira negativnu prirodnu promjenu i formira nultu demografsku bilancu; 6. Pozitivna migracijska bilanca umanjuje negativnu prirodnu promjenu u formiranju negativne demografske bilance; 7. Nulta migracijska bilanca, uz negativnu prirodnu promjenu, formira negativnu demografsku bilancu; 8. Negativna migracijska bilanca anulira pozitivnu prirodnu promjenu i formira negativnu demografsku bilancu; 9. Negativna migracijska bilanca u manjoj mjeri, uz negativnu prirodnu promjenu, formira negativnu demografsku bilancu; 10. Negativna migracijska bilanca u većoj mjeri, uz negativnu prirodnu promjenu, formira negativnu demografsku bilancu.

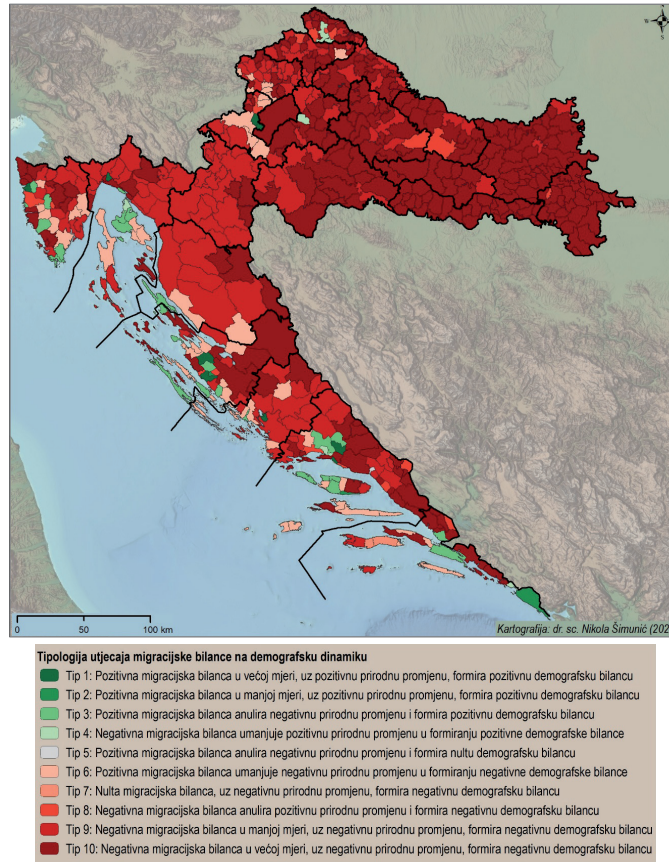

Slika 5. Tipologija utjecaja migracijske bilance na demografsku bilancu u Hrvatskoj na lokalnoj razini (2011. – 2021.)[13]

Na prethodnoj karti (Sl. 5.) dominira tamnocrvena boja koja označava najnepovoljniji tip utjecaja migracijske bilance na demografsku dinamiku. To je tip 10 pri kojemu negativna migracijska bilanca u većoj mjeri, uz negativnu prirodnu promjenu, formira negativnu demografsku bilancu. Ovakvo stanje jasno dočarava dubinu demografske krize u Hrvatskoj. Čak 51,26 % gradova i općina u Hrvatskoj pripada ovom tipu utjecaja migracijske bilance na demografsku bilancu. Drugi najzastupljeniji tip je tip 9 kod kojeg negativna migracijska bilanca u manjoj mjeri, uz negativnu prirodnu promjenu, formira negativnu demografsku bilancu. Taj tip je imalo 27,70 % hrvatskih gradova i općina. Sve preostale tipove (njih 8) bilježi samo 21,04 % hrvatskih gradova i općina, što je uistinu zabrinjavajuća činjenica.

[13] Izvori: DZS. (2013). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr; DZS. (2022). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr. Izračun autora.

ZAKLJUČAK

Temeljem provedene demografske analize razvidno je da migracijska bilanca ima značajan negativan utjecaj na demografsku dinamiku u većini gradova i općina. Iseljavanje, posebno mlađeg stanovništva, intenzivno je doprinijelo ukupnom smanjenju broja stanovnika. Negativni trendovi migracija su praćeni prirodnim padom stanovništva (više umrlih nego rođenih), što je dodatno ubrzalo demografski pad. Kombinacija iseljavanja i negativne prirodne promjene je stvorila dvostruki pritisak na smanjenje ukupnog broja stanovnika u mnogim gradovima i općinama. Ovi trendovi ukazuju na smanjenje radno sposobnog stanovništva, što ima dugoročne posljedice na gospodarski razvoj i održivost lokalnih zajednica. Smanjenje broja mladih dodatno pojačava učinak negativne prirodne promjene, čime se dugoročno umanjuju demografski i ekonomski potencijali. U cilju poboljšanja postojećeg, krajnje nepovoljnog stanja, nužna je sustavna prilagodba mjera strategije demografske revitalizacije Republike Hrvatske do 2033. godine na lokalnoj razini, s posebnom pozornosti na implikacije recentnih migracijskih obrazaca, vezanih uz najnovije imigracijske valove stranih radnika.

LITERATURA I IZVORI

Akrap, Anđelko. 2019. Stanovništvo u Hrvatskoj: čimbenici silaznih trendova. *Obnovljeni život* 74/3. 335–349. https://doi.org/10.31337/oz.74.3.4

Akrap, Anđelko; Ivanda, Krešimir. 2019. Najnovija iseljavanja i promjene u demografskim strukturama Hrvatske. *Socijalno-demografska reprodukcija Hrvatske* Ur. Puljiz, Vlado. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo. Zagreb.

Akrap, Anđelko; Strmota, Marin; Ivanda, Krešimir. 2017. Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. *Hrvatska izvan Domovine II*. Ur. Sopta, Marin; Lemić, Vlatka; Korade, Mijo; Rogić, Ivan; Perić Kaselj, Marina. Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva. Zagreb.

Državni zavod za statistiku. (2013). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 12. 2. 2025.).

Državni zavod za statistiku. (2022). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno: 12. 2. 2025.).

Državni zavod za statistiku. (2024). *Gradovi u statistici – doseljeno i odseljeno stanovništvo u 2023*. Dostupno na: www.dzs.hr. (pristupljeno: 14. 7. 2025.).

Državni zavod za statistiku. (2024). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023. – Priopćenje*. Dostupno na: www.dzs.hr. (pristupljeno: 14. 7. 2025.).

Državni zavod za statistiku. (2025). *Vanjska migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2024*. Dostupno na: www.dzs.hr. (pristupljeno: 15. 7. 2025.).

Friganović, Mladen Ante. 1990. *Demogeografija: stanovništvo svijeta*. Školska knjiga. Zagreb.

Gelo, Jakov; Akrap, Anđelko; Čipin, Ivan. 2005. *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (bilanca 20. stoljeća)*. Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti Republike Hrvatske. Zagreb.

Nejašmić, Ivo. 1990. Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. *Migracijske i etničke teme* 6/4. 511–526. https://hrcak.srce.hr/clanak/188555

Nejašmić, Ivo. 1992. Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva Hrvatske 1880–1981. *Migracijske i etničke teme* 8/2. 141–166. https://hrcak.srce.hr/clanak/187962

Nejašmić, Ivo. 2014. Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme* 30/3. 405–435. https://hrcak.srce.hr/clanak/200187

Šterc, Stjepan. 2023. Hrvatski demografski i migracijski nesklad. *Kroatologija* 14/1. 13–32. https://doi.org/10.59323/k.14.1.1

Weeks, John. 2015. *Population: An Introduction to Concepts and Issues (12th Ed.)*. Cengage Learning. Boston.

Wertheimer-Baletić, Alica. 1999. *Stanovništvo i razvoj*. MATE. Zagreb.

Wertheimer-Baletić, Alica. 2017. *Demografska teorija, razvoj stanovništva Hrvatske i populacijska politika – Izbor radova*. Meridijani. Samobor.

Živić, Dražen, Pokos, Nenad; Turk, Ivo. 2005. Basic Demographic Processes in Croatia. *Hrvatski geografski glasnik* 67/1. 27–44. https://hrcak.srce.hr/clanak/1401

Živić, Dražen, Šimunić, Nikola, Turk, Ivo; Mesarić Žabčić, Rebeka. 2021. Migracijska komponenta demografske bilance kontinentalne Hrvatske (2011. – 2019.) kao determinanta demografske održivosti i otpornosti. *Migracije i identitet. Kultura, ekonomija, država (II), Svezak I* Ur. Bašić, Ferdo; Akrap, Anđelko; Feletar, Dragutin; Perić Kaselj, Marina; Jurčević, Katica. Institut za migracije i narodnosti; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.

Živić, Dražen. 2019. Migracijska komponenta ukupnoga kretanja stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 2001. – 2017. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 539=54. 163–203. https://doi.org/10.21857/ydkx2croj9

The Mechanical Component of Recent Demographic Dynamics of the Population of Croatian Cities and Municipalities (2011–2021)[14]

ABSTRACT

Population migration, alongside natural change (bioreproduction), is a mechanical determinant (and component) of demographic dynamics in a specific area. The migration balance is the difference between the number of immigrants (immigration) and the number of emigrants (emigration), forming the mechanical component of the overall population change. Combined with the natural component, it determines the increase, stagnation, or decline of the total population. A typology of overall population change is created based on the relationship between these components to gain a clearer insight into the demographic dynamics of the population.

Using data from the last two Censuses (2011 and 2021), the authors, through a combination of statistical-demographic and GIS methods, and based on the share of natural change in the overall demographic dynamics of the population, calculated the migration balance of cities and municipalities in the Republic of Croatia (2011–2021) and performed a typology of overall population change.

The analysis revealed an overall negative migration balance in the last ten-year period (2011–2021) amounting to -256,339 persons, a significant deviation from the official statistics, which reported a negative migration balance of -113,889 persons. The predominant type of overall population change is E4, characterized by a trend of depopulation (78.96% of municipalities and cities). Among cities and municipalities affected by depopulation, a negative migration balance determines a negative demographic balance in nearly 65.00% of cases. A total of 83.09% of Croatian cities and municipalities recorded a negative migration balance (2011–2021), with Zagreb alone having lost a population equivalent to the size of the city of Metković through mechanical means in ten years. Immigration renewal (type I2) is present in only 11 cities and municipalities (1.98%), further confirming the intensity of emigration from Croatia in the last intercensal period (2011–2021).

Keywords: *GIS, cities and municipalities, migration balance, spatial demography, typology of overall population change.*

[14] This paper was produced as part of the project "Dynamics and Challenges of Migration, Remigration, and Immigration in the Republic of Croatia", funded by the European Union through the NextGenerationEU programme (01/08-73/23-2519-18).

dr. sc. Robert Slunjski

Sveučilište Sjever, Varaždin, studij Poslovna ekonomija
rslunjski67@gmail.com

izv. prof. dr. sc. Petar Mišević

Sveučilište Sjever, Varaždin, studij Poslovna ekonomija
pmisevic@hgk.hr

UDK: 314(497.5)
Prethodno priopćenje

Prirodno i migracijsko kretanje stanovništva Međimurja od 1857. do 2021. godine

SAŽETAK

Stanovništvo je predmet proučavanja mnogih prirodnih i društvenih znanosti jer je ono temelj društveno-gospodarskog razvoja svake ljudske zajednice, ali je i produkt ukupnih karakteristika sredine u kojoj živi i razvija se.

Prostor Međimurja stalno je naseljen, od prapovijesti do danas, no prvi precizniji i sveobuhvatniji popis stanovništva na prostoru današnje Hrvatske proveden je 1857. godine u okviru Habsburške Monarhije zbog čega i detaljnija demografska analiza Međimurja počinje s tom godinom. Nakon tog popisa do 2021. godine provedeno je još 16 popisa, od kojih posljednjih nekoliko u samostalnoj Republici Hrvatskoj.

Razne povijesne prilike i zbivanja uvelike su utjecali na veliku gustoću naseljenosti i današnji sastav međimurskog stanovništva. Geografski položaj Međimurja u blizini razvijenih dijelova srednje Europe te dinamične gospodarske i političke promjene kroz povijest utjecale su na velike promjene u sastavu, strukturi i ukupnom kretanju međimurskog stanovništva i u konačnici na današnja demografska obilježja.

Razdoblje od sredine 19. stoljeća pa do početka 21. stoljeća obilježavaju velike demografske promjene uzrokovane različitim političkim i gospodarskim okolnostima. Negativni demografski trendovi, koji su u Hrvatskoj obilježili kraj 20. i početak 21. stoljeća, nisu zaobišli ni Međimurje. Senilizacija, nizak natalitet, prirodni pad i negativna migracijska bilanca predstavljaju alarmantan niz problema koji će, bez konkret-

nih mjera pronatalitetne politike, u budućnosti zasigurno demografski i gospodarski ugroziti Međimurje.

Ključne riječi**:** *stanovništvo, Međimurje, prirodno kretanje stanovništva, migracijski saldo*

UVOD

Proučavanje stanovništva staro je koliko i pismenost, no suvremena demografska istraživanja započinju tek s razvojem statistike te skupljanjem i analizom odgovarajuće dokumentacije (Nejašmić 2006). Stoga i vremenski prikaz podataka u ovom radu počinje s prvim potpunijim popisom na području današnje Hrvatske 1857. godine i nastavlja se po godinama popisa sve do posljednjeg 2021. godine.

Nažalost, u posljednjih tridesetak godina pojačani interes za proučavanje stanovništva u Hrvatskoj rezultat je, prije svega, izuzetno loše demografske situacije. Naime, hrvatsko, ali i međimursko, stanovništvo karakterizira niski natalitet, niski fertilitet, senilizacija i prirodni pad. Sve to, uz iseljavanje, vodi tipu izumiranja (E4) u općem kretanju stanovništva i upućuje na potrebu hitnog provođenja mjera ekspanzivne i redistributivne populacijske politike.

U ovom radu prikazano je prirodno i migracijsko kretanje stanovništva Međimurja za što su korišteni podatci Državnog zavoda za statistiku te drugih pomoćnih izvora. Problem za usporedbu određenih demografskih vrijednosti predstavljala je promjena metodologije popisa, nedostatak pojedinih podataka u određenim razdobljima te promjena granica Međimurja (Feletar 1968).

Geografski položaj Međimurja u blizini razvijenih dijelova srednje Europe te dinamične gospodarske i političke promjene kroz povijest utjecale su na velike promjene u sastavu, strukturi i ukupnom kretanju međimurskog stanovništva i u konačnici na današnja demografska obilježja (Slunjski i Vuk 2004).

PROMJENE BROJA STANOVNIKA I GUSTOĆE NASELJENOSTI U MEĐIMURJU OD 1857. DO 2021. GODINE

Kretanje broja stanovnika u Međimurju u posljednjih 160 godina može se prikazati u dvama dijelovima (sl. 1). Od prvog popisa 1857. do 1991. godine stanovništvo se uglavnom povećavalo, da bi se od uspostave Republike Hrvatske 1991. godine do danas bilježilo smanjivanje ukupnog broja.

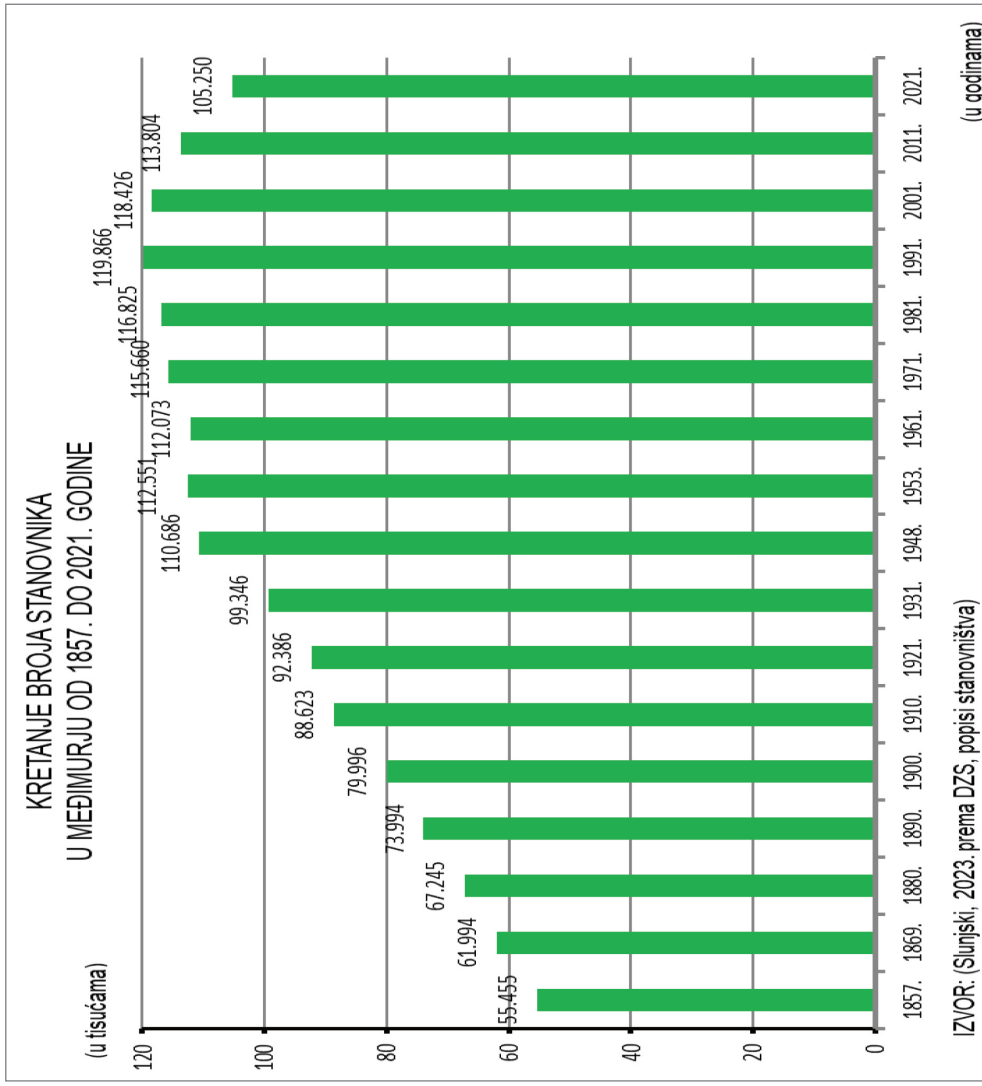

Slika 1. Kretanje broja stanovnika u Međimurju od 1857. do 2021. godine

Isto tako, gustoća naseljenosti rasla je do 1991. godine kada je iznosila 164 st./km². Nakon osamostaljenja Republike Hrvatske naseljenost je sve manja i to je posljedica prvenstveno snažnog iseljavanja uglavnom mlađeg stanovništva te niskog nataliteta.

Inače, u okvirima Republike Hrvatske Međimurje je gusto naseljen kraj koji je već 1857. godine imao opću gustoću naseljenosti od 76 st./km², a što je više od današnje prosječne gustoće naseljenosti Republike Hrvatske pa zbog toga možemo reći da je visoka opća gustoća naseljenosti jedna od glavnih demografskih karakteristika Međimurja.

Slika 2. Geografsko-prometni položaj Međimurske županije (izvor: Međimurje Press)

Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2021. godine na području Međimurja bilo je ukupno 105 250 stanovnika. Usporedi li se taj broj s brojem stanovnika iz prvog popisa stanovništva u Međimurju 1857. godine, kada je u njemu živjelo 55 455 stanovnika, vidi se da se za te 164 godine broj stanovnika povećao za 49 795 ili 89,8 %. Istodobno, ukupno povećanje broja stanovnika Republike Hrvatske bilo je manje i iznosilo je 77,5 %. Važno je istaknuti da su ovi porasti broja stanovnika znatno manji od porasta broja stanovnika Europe i svijeta. Naime, u istom razdoblju broj stanovnika Europe povećan je za oko tri puta, a svijeta oko šest puta.

Demografska slika Međimurja mijenjala se od jednog do drugog popisa pod utjecajem više različitih čimbenika.

U razdoblju od 1857. godine do pred početak Prvoga svjetskog rata 1910. godine stanovništvo Međimurja poraslo je za 33 168 ljudi, odnosno srednja godišnja stopa rasta iznosila je 0,87 %, što je i najviša stopa rasta u cijelom promatranom razdoblju.

Posebno je zanimljivo da je 1857. godine Prelog imao 3049 stanovnika što je znatno više od Čakovca s 2678 stanovnika koji se tek dolaskom željeznice 1860. godine razvija u glavno središte Međimurja. No, već u tom prvom razdoblju Čakovec ima višu srednju godišnju stopu rasta od Međimurja jer ona iznosi 1,41 %.

U drugom razdoblju, između dvaju svjetskih ratova, od popisa iz 1921. do popisa iz 1931. godine, srednja godišnja stopa rasta stanovništva Međimurja i grada Čakovca smanjena je u odnosu na prethodno razdoblje. Nešto veće smanjenje bilježi grad Čakovec, a to je prvenstveno rezultat odlaska Mađara zaposlenih u državnim službama zbog priključenja Međimurja Hrvatskoj 1918. godine. Važno je istaknuti da proces depopulacije sela započinje već u ovome razdoblju i prvo zahvaća sela istočnog Međimurja.

Treće razdoblje, od 1948. do 1991. godine, obilježeno je daleko većim demografskim rastom Čakovca od Međimurja. Naime, grad Čakovec raste po prosječnoj godišnjoj stopi od 1,83 %, dok Međimurje raste svega 0,21 %. U tom razdoblju Čakovec je povećao svoje stanovništvo sa 6947 na čak 15 999 stanovnika (sl. 9), a Međimurje sa 110 686 na 119 886 stanovnika (sl. 10).

U posljednjem promatranom razdoblju, od 1991. do 2021. godine, i Međimurje i grad Čakovec imaju negativnu prosječnu godišnju stopu, odnosno bilježe pad broja stanovnika i to grad Čakovec –0,19 %, a Međimurje čak –0,41 % što je posljedica niskog nataliteta, emigracije i promijenjene metodologije popisa. U tom razdoblju proces depopulacije zahvatio je veliku većinu međimurskih naselja (Tablica 1.), a naselja s porastom broja stanovnika su Kuršanec, Šandorovec i Orehovica (naselja s većim brojem romskog stanovništva) te Šenkovec, Strahoninec i Mihovljan (prigradska naselja grada Čakovca).

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika važnijih naselja Međimurja od 1900. do 2021. godine (izvor: DZS, Zagreb, Popisi stanovništva)

Naselje	**1900.**	**1921.**	**1948.**	**1961.**	**1981.**	**1991.**	**2001.**	**2011.**	**2021.**
Čakovec	5003	6348	6947	9643	14 745	15 999	15 790	15 147	15 078
Donja Dubrava	3503	3428	3441	3090	2696	2536	2274	1920	1658
Goričan	3400	4157	4418	3847	3222	3221	3148	2823	2343
Kotoriba	3778	4129	3895	3847	3352	3579	3333	3224	2938
Mursko Središće	1415	1630	1975	2389	3007	3331	3322	3444	3321
Nedelišće	2662	2291	3054	3385	4190	4535	4430	4320	3840
Prelog	4102	4278	4445	4131	4259	4274	4288	4324	4042
Štrigova	514	581	576	597	577	558	447	443	436

Posebno je zanimljivo pratiti kretanje broja stanovnika grada Čakovca u ukupnom broju stanovnika Međimurja. Godine 1857. Čakovec je imao 2678 stanovnika što je bilo 4,8 % stanovništva Međimurja. Nakon Drugoga svjetskog rata, prema popisu iz 1948. godine, u Čakovcu je živjelo 6,2 % međimurskog stanovništva, a za posljednjeg popisa iz 2021. godine od 105 250 stanovnika Međimurja u Čakovcu je živjelo 14,3 % ili 15 078 (Slunjski i Bacinger 2023). Iz prikazanih podataka proizlazi da je grad Čakovec središnje naselje Međimurja s najvećim porastom broja stanovnika u promatranom razdoblju (Tablica 2.).

Tablica 2. Kretanje broja stanovnika Međimurja i Čakovca od 1857. do 2021. godine *(izvor: Slunjski 2009)*

Popisna godina	MEĐIMURJE			ČAKOVEC		
	Broj stanovnika	Lančani indeks	Godišnja stopa	Broj stanovnika	Lančani indeks	Godišnja stopa
1857.	55 455	-	-	2678	-	-
1869.	61 994	111,8	0,93	3269	122,1	1,65
1880.	67 245	108,5	0,74	4178	127,8	2,23
1890.	73 994	110,0	0,96	4514	108,0	0,78
1900.	79 996	108,1	0,78	5003	110,8	1,03
1910.	88 623	110,8	1,02	5887	117,7	1,62
1921.	92 386	104,2	0,38	6348	107,8	0,69
1931.	99 346	107,5	0,73	6812	107,3	0,70
1948.	110 686	111,4	0,64	6947	102,0	0,12
1953.	112 551	101,7	0,33	7684	110,6	2,01
1961.	112 073	99,6	–0,05	9643	125,5	2,83
1971.	115 660	103,2	0,32	11 773	122,1	1,99
1981.	116 825	101,0	0,10	14 745	125,2	2,24
1991.	119 866	102,6	0,26	15 999	108,5	0,82
2001.	118 426	98,8	–0,12	15 790	98,7	–0,13
2011.	113 804	96,1	–0,39	15 147	95,9	–0,41
2021.	105 250	92,5	–0,75	15 078	99,5	–0,04

PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA MEĐIMURJA

Da bismo dobili cjelovitu demografsku sliku nekog prostora te da bismo razumjeli njegove društvene i gospodarske promjene, vrlo je važno pratiti prirodno kretanje stanovništva.

Osnovne su odrednice (determinante) prirodnog kretanja rodnost (natalitet), smrtnost (mortalitet) i prirodna promjena. U sekundarne odrednice ubrajamo još plodnost (fertilitet) i živost (vitalitet).

Rodnost (natalitet)

Rodnost označava broj rođenih u određenom prostoru u određenom vremenu (najčešće jedna godina). Isto kao i ostale odrednice prirodnog kretanja vrijednosti nataliteta mogu biti iskazane u relativnim i apsolutnim vrijednostima. U statističke svrhe najčešće se upotrebljava relativna vrijednost, pa je riječ o stopi rodnosti. Vrijednost stope izražava se u promilima i označuje broj živorođenih na 1000 stanovnika (efektivni natalitet).

Prateći rodnost stanovništva Međimurja u razdoblju od druge polovice 19. stoljeća pa do 2021. godine, moguće je izdvojiti nekoliko etapa s određenim vrijednostima:

1. Od 1880. do 1931. godine stope rodnosti bile su veće od 40 ‰ i te su vrijednosti gotovo dosegnule granice fiziološkog nataliteta, tj. najviše moguće vrijednosti stope rodnosti. Više je razloga tako visoke stope rodnosti: rano stupanje u brak i rađanje prvog djeteta s početkom fertilnog razdoblja, želja za opstankom zajednice jer je umiranje majki i novorođenčadi bila učestala pojava te velika važnost Crkve koja je poticala visoku rodnost.

   Spomenuto razdoblje obuhvaća i Prvi svjetski rat, međutim, on nije ostavio jači trag u smanjenju rodnosti, stoga stopa i dalje ostaje visoka.

2. Od 1931. do 1948. godine stopa rodnosti naglo pada. Na početku razdoblja stopa iznosi visokih 40 ‰, dok do kraja promatranog razdoblja pada za punih 11 ‰ i iznosi 29 ‰.

   Razlog tome teška je gospodarska situacija, brojne obitelji odlaze i traže bolju budućnost izvan granica Međimurja i države.

   Dio ženske populacije u fertilnoj dobi odlazi na rad u Zagreb ili Beograd gdje rade kao služavke te je tako izostalo rađanje u ranijoj dobi, dok dio muške populacije također odlazi na rad u veće gradove ili radi na izgradnji i remontu željeznice (tzv. štrekari). Dio Međimuraca odlazi na rad izvan države, najčešće u prekooceanske zemlje.

Također, Drugi svjetski rat utjecao je na smanjene rodnosti jer mlado muško stanovništvo odlazi na front, a djevojke na poljoprivredne radove u Njemačku. Nakon Drugoga svjetskog rata dio populacije Međimurja seli na prostor istočne Hrvatske (najviše u Baranju) gdje koloniziraju napuštena imanja Nijemaca koje su protjerale jugoslavenske vlasti.

3. U razdoblju od 1948. do 1953. godine stope rodnosti stagniraju – kreću se ispod 30 ‰ što je u poslijeratnom razdoblju dovelo do malog *baby booma* i potpune obnove međimurskog stanovništva. Nakon toga stope rodnosti u stalnom su padu.
4. Razdoblje od 1953. do 1971. godine vrijeme je brzog pada stopa rodnosti, s 28 ‰ 1953. na 16,5 ‰ 1971. godine. Mogu se izdvojiti dva glavna razloga:
   a) industrijalizacijom potaknuta urbanizacija dovodi do prihvaćanja gradskog načina života i manjeg broja djece
   b) otvaranje državnih granica kada 14 % radno aktivnog stanovništva Međimurja odlazi na privremeni rad u Njemačku, Austriju, Švicarsku itd., što je, uz Imotsku krajinu (Gelo 1991), najviši postotak u Hrvatskoj; odlazak mlade populacije izvan države, potaknut teškim životnim uvjetima na selu, odrazio se na pad stopa rodnosti.
5. Posljednje razdoblje, od 1971. do 2021. godine, karakterizira nezaustavljiv pad stopa rodnosti sa 16,5 ‰ 1971. na 10,7 ‰ 2021. godine. Tako stopa rodnosti pada s umjerenih na niske vrijednosti koje više ne omogućuju prirodnu obnovu stanovništva.

   Brojni su uzroci pada stopa rodnosti: viši stupanj obrazovanja žena što sa sobom povlači kasnije stupanje u brak i kasnije rađanje prvog djeteta, zatim, planiranje obitelji, iseljavanje mladih ljudi i visoka prosječna starost, posebice ženske populacije koja je dosegla gornju fertilnu dob. Suvremeni podatci pokazuju da je Međimurje, kao i ostatak Hrvatske, ušlo u nepovoljni demografski trend čiji će se smjer teško promijeniti.

Smrtnost (mortalitet)

Smrtnost je drugi bitan pokazatelj društvenih i gospodarskih uvjeta nekog prostora. Prije svega, ukazuje na stupanj razvijenosti zdravstvene zaštite i preventivnih mjera, prehrane i drugih elemenata. Prateći stopu smrtnosti u Međimurju od 1880. do 2021. godine, također možemo uočiti nekoliko važnih etapa:

1. Najviše stope smrtnosti zabilježene su u razdoblju od 1880. do 1921. godine s vrijednostima između 20 i 30 ‰. To ukazuje na teške životne uvjete u to vrijeme: težak fizički rad, različite bolesti (tuberkuloza, šarlah, španjolska gripa...) i slaba

prehrana (zbog rekvizicije zavlada je i glad). Isto tako, ljudski gubitci bili su veliki za vrijeme Prvoga svjetskog rata kada su Međimurci, u sklopu austrougarske vojske, odlazili na front u Galiciju gdje je velik dio izgubio život.

Visoka je i stopa smrtnosti žena i novorođenčadi (infantilni mortalitet) zbog nedovoljno razvijene zdravstvene skrbi i, naravno, slabe prehrane. Poznate su i situacije da su žene dojile svoju, ali i drugu djecu kako bi ih prehranile.

2. Od 1921. do 1948. godine dolazi do pada stopa smrtnosti s 28 ‰ 1921. na 17 ‰ 1948. godine što ukazuje na poboljšanje zdravstvene zaštite i ostalih životnih uvjeta. Drugi svjetski rat u ovom razdoblju nije imao značajniji utjecaj na rast stopa smrtnosti.

3. U razdoblju od 1948. godine do danas stopa smrtnosti pada kao rezultat poboljšane zdravstvene zaštite, uspješne borbe protiv raznih bolesti, sustavnog cijepljenja protiv dječjih bolesti, novih lijekova itd. Tako se brojke kreću od 13 ‰ 1953. godine, zatim 9,7 ‰ 1961. pa do 10,4 ‰ u popisu iz 2011. godine.

U novije vrijeme stopa blago raste što je posljedica starenja stanovništva pa je 2017. godine iznosila 11,8 ‰, a primjetniji porast zabilježen je u 2021. godini (13,8 ‰) kao rezultat pandemije koronavirusa. Vrijednosti stope smrtnosti u izvanpandemijsko vrijeme spadaju u niske stope, a Međimurje se svrstava u područja s ispodprosječnim vrijednostima mortaliteta na razini države, što je rezultat povoljnije dobne strukture stanovništva.

Posebno valja pogledati stopu infantilnog mortaliteta, tj. smrtnosti dojenčadi (djeca do prve godine života). Ona pokazuje stupanj sveukupnog stanja u društvu, kao i brigu za majke i djecu. Međimurje ima višu stopu smrtnosti dojenčadi u odnosu na nacionalni prosjek iako je zdravstvena zaštita majke i djeteta na izrazito visokoj razini (Tablica 3.). Više se stope prije svega povezuju sa slabijim higijenskim uvjetima dojenčadi u romskoj populaciji. No, stopa od 8 ‰ 2021. godine i dalje ide u red niskih stopa smrtnosti koja je svojstvena gospodarski razvijenim područjima.

Tablica 3. Vrijednosti infantilnog mortaliteta u Međimurju od 1931. do 2021. godine *(izvor: Bacinger)*

GODINA	**1931.**	**1981.**	**2011.**	**2021.**
apsolutno	497	43	7	9
‰	195,8	21,8	5,6	8,0

Prirodna promjena

Prirodna promjena razlika je između broja rođenih i umrlih na nekom prostoru u određenom vremenu. Izražava se kao apsolutna ili relativna vrijednost (stopa prirodne promjene, u promilima). Ako je prirodna promjena pozitivna, zove se prirodni prirast (porast), a ako je negativna, zove se prirodni pad. Na stopu prirodne promjene najviše utječe stupanj gospodarske razvijenosti – slabije razvijene države bilježe visoke stope prirodnog prirasta, dok razvijene države najčešće bilježe ili niske stope pozitivne prirodne promjene ili prirodni pad.

Kretanje prirodne promjene u Međimurju pokazuje trend karakterističan za demografsku tranziciju. Teoriju demografske tranzicije 1909. godine prvi je objasnio francuski demograf Adolphe Landry koji demografsku tranziciju definira se kao prijelaz s visokih stopa nataliteta i mortaliteta te nestabilne prirodne promjene na niske stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene kroz 3 karakteristične faze. Svaka faza demografske tranzicije usklađena je sa stupnjem gospodarskog razvoja društva i karakterizira određenu etapu gospodarskog razvoja:

1. **faza** karakterizira agrarna, slabo razvijena društva; natalitet i mortalitet su visoki, a prirodna promjena nestabilna; struktura zaposlenih po sektorima djelatnosti je I. – II. – III.
2. **faza** karakterizira društva na početku industrijalizacije; mortalitet se smanjuje brže od nataliteta pa je prirodni prirast u ovoj etapi najviši; struktura zaposlenih po sektorima djelatnosti je II. – I. – III.
3. **faza** karakterizira najrazvijenija postindustrijska društva; natalitet i mortalitet su niski pa je i prirodni prirast nizak; struktura zaposlenih po sektorima djelatnosti je III. – II. – I.

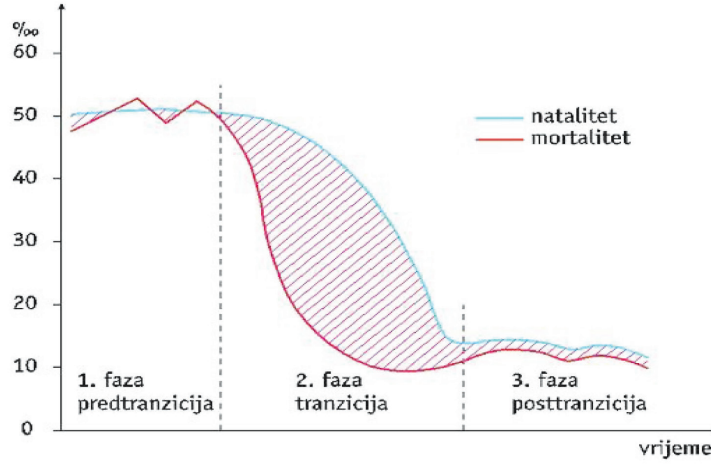

Slika 3. Graf demografske tranzicije *(izvor: V. Janko)*

Demografska tranzicija prikazuje prijelaz s tradicionalnog na suvremeni režim prirodne reprodukcije i označava demografski razvoj kao etapni proces uvjetovan ukupnim društveno-gospodarskim razvojem (Sl. 3).

Na području Međimurja možemo izdvojiti sljedeće etape demografskog razvoja:

1. Od 1880. do 1910. godine za Međimurje su karakteristične visoke stope rodnosti i smrtnosti s visokim i promjenjivim stopama prirodne promjene, od 17 ‰ 1880. do 23 ‰ 1910. godine.
2. Od 1921. do 1961. godine traje razdoblje stalnog pada prirodne promjene što je posljedica pada rodnosti i smrtnosti u uvjetima razvoja društva. Stopa pada sa 16 ‰ 1921. na 11,5 ‰ 1961. godine.

   Demografska eksplozija, koja je karakteristična za to razdoblje demografske tranzicije, u Međimurju je izostala zbog već spomenutih razloga.

   Razdoblje od 1971. do 1981. godine vrijeme je kad stope rodnosti i smrtnosti dolaze otprilike na jednake vrijednosti. Godine 1971. stopa prirodne promjene iznosi 4,8 ‰, a 1981. 5,5 ‰.
3. Od početka 90-ih godina 20. stoljeća stope rodnosti i smrtnosti u Međimurju na vrlo su niskim vrijednostima, a prirodna promjena minimalno je pozitivna ili je zabilježen prirodni pad. Tako je 1991. godine stopa iznosila 0,6 ‰, 2001. 0,9 ‰, 2011. –0,01 ‰, a 2021. godine –3,2 ‰. Međimurje po prvi put u povijesti počinje gubiti stanovništvo, odnosno prostor zahvaća proces starenja i izumiranja čime se taj kraj priključuje trendu koji je zahvatio cijelu državu. Ovakvo će stanje u budućnosti uzrokovati broje gospodarske i demografske probleme pa bi prikazane brojke trebale služiti kao poticaj županijskoj i lokalnoj vlasti za odgovorno provođenje populacijske politike.

Plodnost (fertilitet)

Fertilitet je odrednica prirodnog kretanja stanovništva koja označava broj živorođene djece u odnosu na žensko stanovništvo u fertilnoj dobi, a to su godine koje se statistički uzimaju kao razdoblje kad je žena fiziološki zrela za biološku reprodukciju (od 15. do 49. godine života).

Posebnu važnost ima obnovljiva razina fertiliteta. Ona pokazuje koliko bi žena u fertilnoj dobi trebala prosječno roditi djece za normalnu reprodukciju stanovništva. Da bi se osigurala normalna reprodukcija stanovništva, odnosno da bi se broj umrlih „pokrio“ brojem rođenih, stopa fertiliteta trebala bi biti 2,15 djece po ženi u fertilnoj dobi (Friganović 1990.).

U Međimurju je 1953. godine ukupna stopa fertiliteta iznosila 3,7, a 2021. godine 1,94. Razlozi smanjenja stope kroz promatrana desetljeća višestruki su: veći stupanj obrazovanja žena, kasnije stupanje u brak, planiranje obitelji, visoka starost ženske populacije itd. U posljednjih dvadesetak godina vrijednosti fertiliteta u Međimurju uglavnom se kreću od 1,5 do 2 djeteta po ženi u fertilnoj dobi. No, važno je istaknuti da je navedena stopa iz 2021. godine bila viša od državnog prosjeka, koji je iste godine iznosio 1,63, i bila je najviša u odnosu na stope u ostalim županijama Republike Hrvatske (Tablica 4.).

Tablica 4. Ukupna stopa fertiliteta u Međimurju od 1953. do 2021. godine *(izvor: Bacinger)*

GODINA	**1953.**	**2001.**	**2021.**
UKUPNA STOPA FERTILITETA	3,7	1,6	1,94

Živost (vitalitet)

Živost je jedan od pokazatelja starosti stanovništva koji upućuje na određene elemente potencijalne biodinamike stanovništva. Najčešće se izražava kao vitalni indeks (broj živorođenih na 100 umrlih). Tako je vitalni indeks 2017. godine iznosio 90,3 (iste godine na razini države iznosi 68,4), dok 2021. godine pada na 77,3 (na razini države na 58,2) što možemo povezati s većom stopom smrtnosti u vrijeme pandemije koronavirusa.

Promatrajući vitalitet, potrebno je spomenuti i očekivano trajanje života. To je prosječan broj godina života koji osoba rođena određene godine može očekivati kad bi u budućnosti uvjeti smrtnosti biti isti kao što su bili u godini njezina rođenja. Ovaj pokazatelj u uskoj je vezi s društveno-gospodarskim razvojem stanovništva, a iskazuje se odvojeno za muški i ženski spol ili se može iskazati za ukupno stanovništvo. Očekivano trajanje života u svijetu stalno se produljuje i to više u slabije razvijenim državama jer je u njima još uvijek životni vijek, u odnosu na razvijene države, značajno kraći.

Budući da ne postoje zasebni podatci za Međimurje, kao primjer očekivane životne dobi uzet ćemo podatke za Republiku Hrvatsku jer nema značajnijih odstupanja u odnosu na državni prosjek. Tako je 1961. godine očekivana dob ukupnog stanovništva bila 65,02 godine, 1991. 72,19 godina, 2018. 78,2 godine, dok je 2021. godine iznosila 76,8 godina. Očekivano trajanje života u 2021. godini u većini se zemalja, pa tako i u Hrvatskoj, smanjilo zbog povećanog broja umrlih i skraćivanja života uslijed pandemije koronavirusa.

MIGRACIJSKA BILANCA I OPĆE KRETANJE STANOVNIŠTA MEĐIMURJA

Migracijska bilanca ili migracijski saldo razlika je između broja imigranata (I) i emigranata (E). Ako je broj imigranata veći od broja emigranata, onda je migracijska bilanca pozitivna i govorimo o mehaničkom prirastu, a ako je obrnuto, onda je migracijska bilanca negativna te govorimo o mehaničkom padu. Ako je broj imigranata jednak broju emigranata, tada je riječ o nultoj migracijskoj bilanci ili uravnoteženoj migraciji.

Prema rezultatima, koji su dobiveni analizom migracijske bilance i tipova općeg kretanja stanovništva od 1890. godine, može se uočiti da je Međimurje tradicionalno emigracijsko područje s odstupanjem u razdoblju od 1931. do 1948. godine i od 1981. do 1991. godine kada bilježi pozitivan migracijski saldo (Tablica 5.).

Vanjska emigracija (iseljavanje izvan granica države) i unutarnja emigracija (iseljavanje u druge dijelove države) pomogle su da se ovo prenaseljeno područje „demografski rastereti" i da se nađe prostor za brži razvoj. Međutim, u današnjoj situaciji, s već uočenim stanjem prirodnog pada, glavni su razlog smanjenja ukupnog broja stanovnika Međimurja.

Tablica 5. Migracijska bilanca i tip općeg kretanja stanovništva od 1890. do 2021. godine

Godina	Broj stanovnika	Razlika broja	Prirodna promjena ‰	Prirodna promjena aps.	Očekivani broj stanovnika	Migracijska bilanca	% manje ili više od očekivanog	Tip
1890.	73 994	-	-	-	-	-	-	-
1900.	79 996	6002	16,0	11 839	85 833	–5837	–6,8	**E1**
1910.	88 623	8627	23,0	20 383	100 379	–11 756	–11,7	**E1**
1921.	92 386	3763	16,0	14 197	102 802	–10 416	–10,1	**E1**
1931.	99 346	6960	17,0	15 698	108 084	–8738	–8,0	**E1**
1948.	110 686	11 340	11,0	10 928	110 274	+412	+0,3	**I1**
1953.	112 551	1165	14,4	15 938	126 624	–14 073	–11,1	**E1**
1961.	112 073	–478	11,5	12 943	125 494	–13 421	–10,7	**E2**
1971.	115 660	3587	4,8	5043	117 116	–1456	–1,2	**E1**
1981.	116 825	1165	5,5	6361	122 021	–5196	–4,3	**E1**
1991.	119 866	3041	0,6	701	117 526	+2340	+2,0	**I1**
2001.	118 426	–1440	0,9	1078	120 944	–2518	–2,1	**E3**
2011.	113 804	–4622	–0,01	–12	118 414	–4610	–3,9	**E4**
2021.	105 250	–8554	–3,2	–3641	110 163	–4913	–4,5	**E4**

Izvor: Slunjski

Tip E1 ili emigracijski tip, kao dominirajući oblik općeg kretanja međimurskog stanovništva, pokazuje da je, unatoč značajnom prirodnom prirastu, popisom utvrđeno manje stanovnika nego što ih je trebalo biti (uglavnom zbog emigracije). Ovaj je tip najizraženiji u razdoblju od 1900. do 1931. godine kao posljedica Prvoga svjetskog rata i iseljavanja u Novi svijet te u razdoblju od 1948. do 1953. godine kao posljedica masovnog iseljavanja u veće gradove zbog snažne industrijalizacije.

Tip E2 ili depopulacija zabilježen je u razdoblju od 1953. do 1961. godine. U ovom tipu općeg kretanja, unatoč prirodnom prirastu, dolazi do smanjenja ukupnog broja stanovnika. Smanjenje broja stanovnika uzrokovano je prvenstveno iseljavanjem u gradove zbog industrijalizacije.

Tip E3 ili izrazita depopulacija zabilježen je u razdoblju od 1991. do 2001. godine. Razlog manjem broju stanovnika niske su stope rodnosti, ali i problemi nezaposlenosti nastali tijekom Domovinskog rata i privatizacije gospodarstva. Zbog tih problema ponovno se javlja odlazak na rad u inozemstvo (prvenstveno u Austriju, Njemačku i Švicarsku) i jača „odljev mozgova“, tj. odlazak mladih i obrazovanih.

Tip I1 ili porast imigracijom zabilježen je u dužem razdoblju od 1931. do 1948. godine kao posljedica poslijeratne demografske obnove te u razdoblju od 1981. do 1991. godine kada dolazi do povratka s privremenog rada u inozemstvu. Tada su mnogi nakon 30 i više godina stekli uvjete za mirovinu te se kao stara populacija vraćaju kući.

Tip E4 ili izumiranje najnepovoljniji je tip općeg kretanja stanovništva. Zabilježen je u razdoblju od 2001. do 2011. godine te u razdoblju od 2011. do 2021. godine. Karakterizira ga prirodni pad i popisom utvrđeno smanjenje broja stanovnika pri čemu je prirodni pad manji od ukupnog smanjenja broja stanovnika što znači da je i migracijska bilanca negativna.

Dakle, brojke pokazuju sljedeće: od 1890. do 2021. godine broj stanovnika Međimurja povećao se za 31 256 stanovnika. Prema prirodnom prirastu taj broj trebao je biti za čak 24 330 viši, ali je, prvenstveno zbog snažne emigracije i negativne migracijske bilance, ostao na navedenoj vrijednosti (Sl. 4).

Emigracija, deagrarizacija i urbanizacija većeg broja seoskih naselja u okolici središta rada razlozi su prognoziranja negativnih stopa prirodnog kretanja i izumiranja kao dominantnog tipa općeg kretanja stanovništva Međimurja u budućnosti.

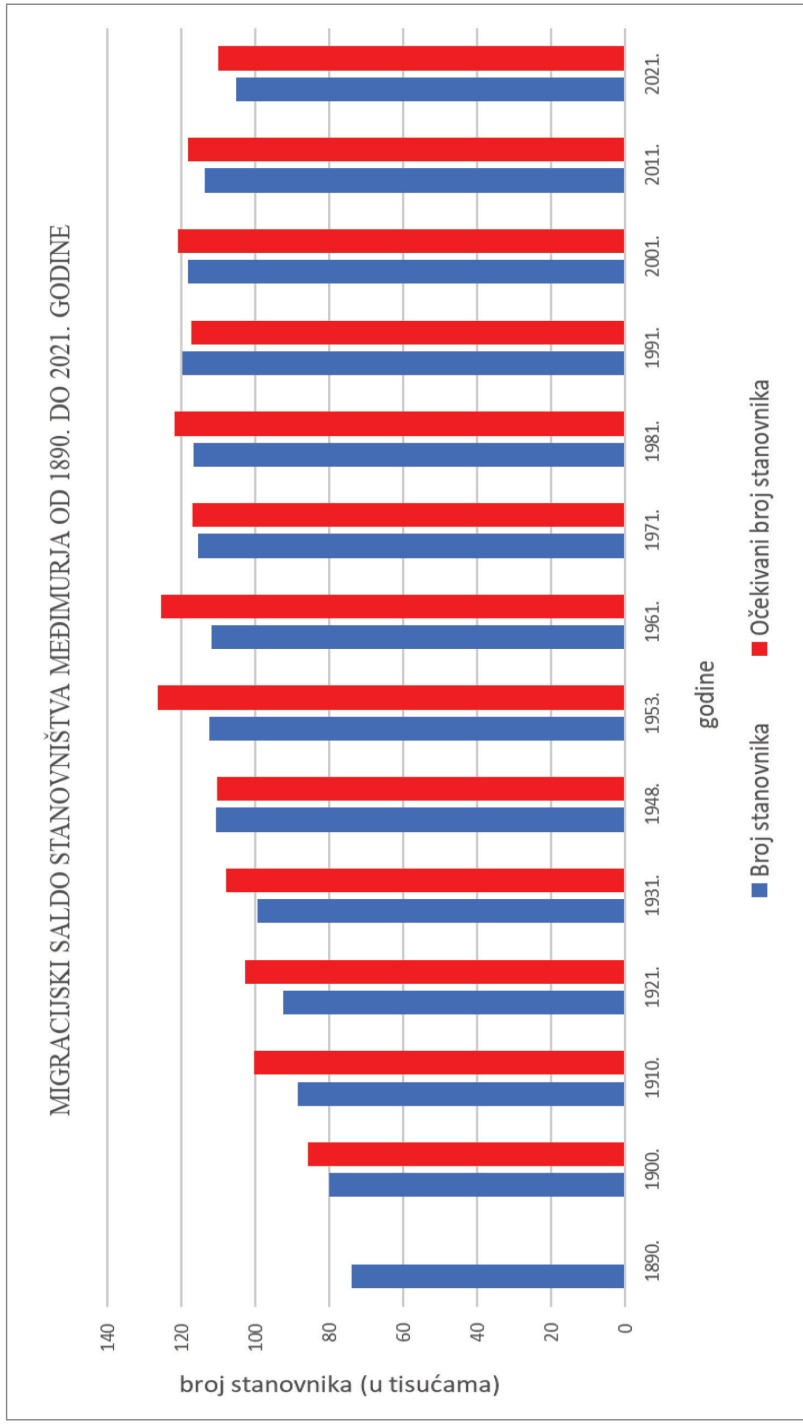

Slika 4. Migracijski saldo stanovništva Međimurja od 1890. do 2021. godine *(izvor: Slunjski 2009)*

ZAKLJUČAK

Zahvaljujući prvenstveno marljivosti svojih stanovnika, podizanju stupnja obrazovanja radno aktivnog stanovništva te primjeni tehnologije u svim područjima gospodarskih djelatnosti Međimurje je od gospodarski nerazvijene i agrarno prenaseljene sredine znatno napredovalo u gospodarskom smislu. Značajan doprinos ulaganju u Međimurje dali su Međimurci na radu u razvijenijim državama srednje i zapadne Europe koji su zarađeno kontinuirano ulagali u svoj rodni kraj. Marljiv i kontinuiran rad, razvoj obrta i poduzetništva, kontinuirano učenje, spremnost na odricanje i skromnost bili su i ostali pokretači svekolikog razvoja i napretka Međimurja. Negativni demografski trendovi, koji su u Hrvatskoj obilježili kraj 20. i početak 21. stoljeća, nisu zaobišli ni Međimurje. Nizak natalitet, prirodni pad, senilizacija i negativna migracijska bilanca predstavljaju alarmantan niz problema koji će, bez konkretnih mjera pronatalitetne politike, u budućnosti zasigurno demografski i gospodarski ugroziti Međimurje. Gospodarski razvoj kraja, poticanje veće rodnosti, smanjenje iseljavanja, ciljano useljavanje drugih naroda u skladu s potrebama tržišta i povratak dijela iseljenika trebali bi biti prioritetni ciljevi populacijske politike Međimurja.

LITERATURA

Državni zavod za statistiku, https://dzs.gov.hr/ (pristupljeno 5. listopada 2024.)

Feletar, Dragutin. 1968. *Iz povijesti Međimurja.* Ogranak Matice hrvatske. Čakovec.

Friganović, Mladen. 1990. *Demogeografija – Stanovništvo svijeta*. Šk. Knjiga. Zagreb.

Gelo, Jakov. 1991. *Demografske promjene u Hrvatskoj, od 1780. do 1981.* Globus. Zagreb.

Hrvatska gospodarska komora, https://www. hgk.hr/ (pristupljeno 28. rujna 2024.)

Međimurje Press, https://medjimurjepress.net/ (pristupljeno 14. rujna 2024.)

Međimurska županija, https://medjimurska-zupanija.hr/ (pristupljeno 12. listopada 2024.)

Muzej Međimurja Čakovec, https://mmc.hr/ (pristupljeno 2. studenoga 2024.)

Nejašmić, Ivo. 2006. *Demogeografija*. Školska knjiga. Zagreb.

Slunjski, Robert. 2009. Ukupno kretanje broja stanovnika i gustoće naseljenosti Međimurja i Čakovca (od 1857. do 2001.), *Časopis za društvena pitanja i kulturu grada Čakovca AKO*, br. 27/28. Čakovec.

Slunjski, Robert; Bacinger, Andrija. 2023. *Stanovništvo Međimurja*. Insula. Čakovec.

Slunjski, Robert; Vuk, Marija. 2004. *Demografske promjene u Međimurju 1857. – 2001.* Insula. Čakovec.

Statistički pregled Međimurja 1972.-1984. Općina Čakovec. Općinski zavod za planiranje, analizu i statistiku. Čakovec.

Natural and migratory change of population of Međimurja between 1857 and 2021

ABSTRACT

Population is the subject of study in many natural and social sciences because it is the basis of the socio-economic development of every human community, but it is also a product of the overall characteristics of the environment in which it lives and develops.

The area of Međimurje has been continuously inhabited, from prehistory to the present day, but the first more precise and comprehensive population census on the territory of today's Croatia was conducted in 1857 under the Habsburg Monarchy, which is why a more detailed demographic analysis of Međimurje begins with that year. After that census, 16 more censuses were conducted until 2021, the last few of which were in the independent Republic of Croatia.

Various historical circumstances and events greatly influenced the high population density and the current composition of the Međimurje population. The geographical position of Međimurje near the developed parts of Central Europe and the dynamic economic and political changes throughout history have influenced major changes in the composition, structure and overall movement of the Međimurje population and, ultimately, today's demographic characteristics.

The period from the middle of the 19th century to the beginning of the 21st century is marked by major demographic changes caused by various political and economic circumstances. The negative demographic trends that marked the end of the 20th and the beginning of the 21st century in Croatia did not bypass Međimurje either. Senescence, low birth rate, natural decline and negative migration balance represent an alarming series of problems that, without concrete measures of pro-natality policy, will certainly threaten Međimurje demographically and economically in the future.

Keywords: *population, Međimurje, natural population change, net migration*

Juraj Pokos, mag. oec
jura.pokos@gmail.com

prof. dr. sc. Nenad Pokos
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
nenad.pokos@pilar.hr

UDK: 314
Izvorni znanstveni rad

Kretanje broja Hrvata 2011. – 2024. u izabranim državama zapadne i sjeverne Europe

SAŽETAK

Iako su stanovnici Hrvatske zbog ekonomskih razloga počeli iseljavati u pojedine europske države još krajem 19. te početkom 20. stoljeća, a što se nastavilo i kasnijih desetljeća prošlog stoljeća, smatra se kako je emigracijski val posljednjih desetak godina najintenzivniji do sada. Kako bi se barem donekle prikazala silina tog vala, u radu je prikazano kretanje broja hrvatskih državljana prema službenim statističkim podatcima država u koje su ponajviše iseljavali nakon ulaska Hrvatske u članstvo Europske unije. Prikazani podatci pokazuju drastičan brojčani porast hrvatskih državljana u promatranim državama, a čemu je glavni razlog njihovo intenzivno doseljavanje od 2013. nadalje. Tako je između 2011. i 2023. broj hrvatskih državljana u Njemačkoj povećan s 223 na 426 tisuća ili za 90,9 %. U Austriji je u istom razdoblju njihov broj povećan 83 %, a u Švicarskoj samo 1,4 % jer je ta država tek 1. siječnja 2022. otvorila svoje tržište rada za hrvatske državljane. Ukupno je u sedam analiziranih država 2011. živjelo 321 tisuća hrvatskih državljana, a 2024. oko 610 tisuća ili 90 % više nego početkom analiziranog razdoblja.

Ključne riječi: *Hrvatska, migracije, stanovništvo, iseljavanje, Europa*

UVOD

Opće je poznato kako izvan Hrvatske, a pogotovo u pojedinim europskim državama, živi relativno velik broj Hrvata. Razmjeri iseljavanja prema tim državama ne mogu se doznati prema podatcima Državnog zavoda za statistiku jer mnogi stanovnici prije iseljenja ne odjavljuju prebivalište iako su prema Zakonu o prebivalištu iz 2012. to

dužni učiniti (Pokos 2021: 12). Stoga je nužno posegnuti za statističkim podatcima država u koje Hrvati najviše iseljavaju iako podatke o njihovom broju u mnogim državama nije moguće pouzdano utvrditi jer statističke službe tih država jednostavno ne prikazuju podatke prema narodnosnoj pripadnosti. Znatno češće prikazuju se podatci prema državljanstvu, a ponekad prema državi rođenja ili zemlji iseljenja. U niti jednom slučaju ti podatci ne mogu se automatski smatrati prikazom prema narodnosnoj strukturi jer npr. svi hrvatski državljani nisu etnički Hrvati, kao što to nisu niti sve osobe rođene u Hrvatskoj ili iseljene iz nje. Nedostatak predstavlja i činjenica da svi hrvatski državljani u te države nisu iselili samo iz Hrvatske, već su to mogli učiniti i iz neke druge države, a na prvom mjestu pod time se misli na Bosnu i Hercegovinu. Određeni problem proizlazi i iz toga što u pojedinim državama postoji autohtona hrvatska etnička manjina pa je teško razlučiti broj tih osoba od broja doseljenih hrvatskih državljana i njihovih potomaka. U Austriji je to riješeno na taj način da gradišćanski Hrvati uglavnom imaju austrijsko državljanstvo. Unatoč tim nedostacima ovdje je prikazano kretanje broja hrvatskih državljana u državama gdje su posljednjih desetljeća doseljavanjem znatno povećali svoj broj, a to su Njemačka, Austrija, Irska, Švicarska, Švedska, Norveška i Danska. Porast broja hrvatskih državljana u tim državama razumljiv je stoga što u njima već postoje tradicionalne i brojne obiteljske, rodbinske, socijalne i druge poveznice koje omogućuju lakše snalaženje i integriranje u lokalne ekonomske i društvene tokove u okruženju već prisutnih sunarodnjaka (Župarić-Iljić 2016: 4). Prikazani podatci odnose se na razdoblje između 2011. i 2024. jer statistički uredi navedenih država prikazuju broj stranih državljana za svaku godinu, osim što to nije slučaj kod Irske gdje je broj Hrvata prikazan prema podatcima irskih popisa stanovništva 2011., 2016. i 2022. Zbog toga je za svaku godinu prikazan i broj godišnjih zahtjeva hrvatskih državljana za PPSN (*Personal Public Service Number*) na temelju kojeg se u Irskoj ostvaruju pojedina prava. Neke države u kojima živi relativno velik broj hrvatskih državljana, izostavljene su iz analize jer njihove statističke službe ne prikazuju broj stranih državljana kao niti narodnosnu pripadnost svojih stanovnika ili njihovu državu rođenja. Tako se ne može saznati koliko hrvatskih državljana živi npr. u Italiji, Francuskoj, Nizozemskoj ili Sloveniji, u kojoj posljednji službeni podatak o njihovom broju datira iz popisa stanovništva 2002. kada ih je zabilježeno 35 642.

BROJ HRVATSKIH DRŽAVLJANA U NJEMAČKOJ

Njemački statistički zavod krajem svake godine (31. prosinca) prikazuje broj stanovnika prema državljanstvu, tako i prema hrvatskom, a kao što je ranije navedeno, to znači da među njima ima i stanovnika nehrvatske etničke pripadnosti. Uzevši 2011. kao početnu promatranu godinu, u Njemačkoj je tada živjelo 223 tisuće osoba s hrvatskim državljanstvom da bi već 2015. njihov broj bio za trećinu veći nego 2011. Krajem 2022. zabilježen je maksimalni broj hrvatskih državljana od 436,3 tisuća ili gotovo dvostruko više (95,6 %) nego 2011. Između 2022. i 2023. zabilježeno je po prvi put smanjenje broja hrvatskih državljana u promatranom razdoblju, ponajprije zbog toga što je 2023. u Njemačku uselilo 20 604, a iz nje iselilo 24 241 hrvatskih državljana. Smanjenje se nastavilo i između 2023. i 2024. tako da je ukupan porast hrvatskih državljana između 2011. i 2024. iznosio 90,9 %.

Relativno najveći porast zabilježen je 2015. kada je broj hrvatskih državljana u odnosu na prethodnu godinu povećan za 13,1 %, a iznadprosječno povećanje evidentirano je i tijekom dviju naknadnih godina, tj. 2016. i 2017., odnosno nakon isteka dvogodišnjeg ograničenog pristupa njemačkom tržištu rada za hrvatske državljane (Balija 2020: 114). Ako se tim godinama pridoda i 2014., kada je zabilježen brojčani porast od 9,5 %, može se zaključiti da je broj hrvatskih državljana u Njemačkoj najviše povećan prve četiri godine nakon hrvatskog ulaska u članstvo Europske unije, tj. između 2014. i 2017.

Tablica 1. Broj hrvatskih državljana u Njemačkoj 2011. – 2024. prema podatcima njemačke statistike

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2011.	223 014	100,0	–
2012.	224 971	100,9	100,9
2013.	240 543	106,9	106,9
2014.	263 347	118,1	109,5
2015.	297 895	133,6	113,1
2016.	332 605	149,1	111,7
2017.	367 900	165,0	110,6
2018.	395 665	177,4	107,5
2019.	414 890	186,0	104,9
2020.	426 845	191,4	102,9

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2021.	434 610	194,9	101,8
2022.	436 325	195,6	100,4
2023.	434 035	194,6	99,5
2024.	425 810	190,9	98,1

Izvor: Statistiches Bundesamt (Destatis), 2021, Ausländische Bevölkerung - Fachserie 1 Reiche 2 – 2021, Bevölkerung und Erwerbstätigkeit, Ausländische Bevölkerung, Ergebnisse des Ausländerzentralregisters, Ausländische Bevölkerung 2011 bis 2021 nach Staatsangehörigkeit und Geschlecht

Statistiches Bundesamt (Destatis), 2024, Statisticher Bericht, Ausländische Bevölkerung

Foreign population, 2017 to 2024 by selected citizenships

https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/Tables/nowcast-foreigner-citizenship-time-series.html

Budući da njemačka statistika prikazuje broj doseljenih iz Hrvatske i broj doseljenih hrvatskih državljana, potrebno je opovrgnuti jednu tvrdnju koja se često čuje u široj javnosti. Primjerice, 2019. u Njemačku je iz Hrvatske doselilo 40 151 osoba, dok je broj doseljenih hrvatskih državljana iznosio 48 379. Potonji su bili brojniji za 8 228 osoba ili za 20,5 %, što ukazuje da je toliko bio veći broj onih koji u Njemačku nisu doselili iz Hrvatske. Time se dokazuje da hrvatski državljani iz Bosne i Hercegovine nikako ne mogu činiti trećinu ili čak više svih doseljenika u Njemačku s hrvatskim državljanstvom (Pokos i Turk 2022: 21). Osim toga, dio tih doseljenika mogao je u Njemačku doseliti iz bilo koje druge države, a ne samo iz Bosne i Hercegovine.

BROJ HRVATSKIH DRŽAVLJANA U AUSTRIJI

Austrijski statistički zavod, slično kao i njemački, prikazuje broj stanovnika prema državljanstvu, a ne prema narodnosnoj pripadnosti s time da se brojčano stanje odnosi na 1. siječnja svake godine. Prve tri promatrane godine (2011. – 2013.) broj hrvatskih državljana kretao se oko 58 tisuća, dok se od 2014. počinje bilježiti njihov značajniji porast. Glavni razlog tome je olakšavanje postupka dobivanja radnih dozvola ulaskom Hrvatske u članstvo Europske unije 2013. Najveći porast broja hrvatskih državljana zabilježen je tijekom 2014. pa je početkom 2015. njihov broj bio 7,3 % veći nego godinu ranije. Nakon toga, po visini porasta dolaze 2021. i 2022. zbog toga što je Austrija tek 1. srpnja 2020. u potpunosti otvorila tržište rada za hrvatske državljane.[1] Tada su ukinute sedmogodišnje restrikcije koje je Austrija uvela s hrvat-

[1] Članice Europske unije imaju pravo restrikcije zapošljavanja spram drugih novih članica, a Austrija je to pravo na hrvatske građane iskoristila u maksimalnom trajanju (Akrap i dr. 2017: 474–475).

skim ulaskom u Europsku uniju u pogledu zapošljavanja naših radnika. Za razliku od Njemačke, u Austriji je 2023. broj hrvatskih državljana povećan, iako nešto manje nego prethodne tri godine. Ukupan broj hrvatskih državljana između 2011. i 2024. povećan je za 83 %.

Tablica 2. Broj hrvatskih državljana u Austriji 2011. – 2024. prema podatcima austrijske statistike

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2011.	58 279	100	–
2012.	58 297	100,0	100,0
2013.	58 619	100,6	100,6
2014.	61 959	106,3	105,7
2015.	66 475	114,1	107,3
2016.	70 248	120,5	105,7
2017.	73 334	125,8	104,4
2018.	76 682	131,6	104,6
2019.	79 999	137,3	104,3
2020.	83 596	143,4	104,5
2021.	89 007	152,7	106,5
2022.	95 297	163,5	107,1
2023.	101 803	174,7	106,8
2024.	106 679	183,0	104,8

Izvor: Anzahl der Ausländer in Österreich nach den zehn wichtigsten Staatsangehörigkeiten zu Jahresbeginn 2022

https://de.statista.com/statistik/daten/studie/293019/umfrage/auslaender-in-oesterreich-nach-staatsangehoerigkeit/

Statistisches jahrbuch. Zahlen, daten, indikatoren 2022. Migration & integration, Statistik Austria, Wien 2022.

https://www.integrationsfonds.at/fileadmin/user_upload/MIG_INT_2022_OEIF.pdf

Statistisches jahrbuch. Zahlen, daten, indikatoren 2023. Migration & integration, Statistik Austria, Wien 2023.

https://www.statistik.at/fileadmin/user_upload/MIG2023.pdf

Statistisches jahrbuch. Zahlen, daten, indikatoren 2023. Migration & integration, Statistik Austria, Wien 2024.

https://www.statistik.at/fileadmin/user_upload/Migration_und_Integration_2024.pdf

BROJ HRVATSKIH DRŽAVLJANA U IRSKOJ

Za razliku od njemačke i austrijske statistike irski statistički ured ne objavljuje godišnje podatke o broju stanovnika po državljanstvu, već se ti podatci mogu saznati tek iz popisa stanovništva koji se u Irskoj provode svakih pet godina. Posljednji popis stanovništva planirao se provesti 2021., ali je odgođen za 2022. zbog pandemije bolesti COVID-19. Stanoviti problem u usporedbi popisnih podataka proizlazi iz toga što se u popisu 2022. po prvi put postavilo pitanje o državljanstvu, dok su u prethodnim popisima podatci prikazani prema narodnosnoj pripadnosti (dostupni su podatci tek za nekoliko narodnosnih skupina, ali ne i za Hrvate) te znatno detaljnije po državi rođenja. Stoga se u Tablici 3. podatci za 2011. i 2016. odnose na broj osoba rođenih u Hrvatskoj, a za 2022. na broj hrvatskih državljana. Općenito je do ulaska Hrvatske u Europsku uniju u Irskoj živjelo relativno malo hrvatskih iseljenika pa ih je tako 2011. bilo manje od tisuću. U idućih pet godina njihov broj povećan je za više od četiri puta, dok je prema posljednjem popisu 2022. u Irskoj živjelo gotovo trinaest puta više Hrvata nego 2011.

Tablica 3. Broj hrvatskih državljana* u Irskoj prema podatcima posljednjih triju popisa stanovništva

Godina	Broj Hrvata	2011. = 100
2011.	980	100
2016.	5202	530,8
2022.	13 649	1392,8

** Podatci za 2011. i 2016. odnose se na stanovnike rođene u Hrvatskoj, a za 2022. na broj hrvatskih državljana*

Izvor: Central Statistics Office, Census 2016 Summary Results – Part 1. Table 5.1 Place of birth of Irish residents from counties with largest increases 2011-2016

https://www.cso.ie/en/media/csoie/newsevents/documents/census2016summaryresultspart1/Census2016SummaryPart1.pdf

Central Statistics Office, Census 2022 Profile 5 – Diversity, Migration, Ethnicity, Irish Travellers & Religion

https://www.cso.ie/en/releasesandpublications/ep/p-cpp5/census2022profile5-diversitymigrationethnicityirishtravellersreligion/citizenship/

Iako se podatci u Tablici 3. odnose na službeni broj osoba rođenih u Hrvatskoj (2011. i 2016.), odnosno na broj hrvatskih državljana u Irskoj (2022.) u trenutku posljednjih triju popisa stanovništva, očigledno je da su ti podatci znatno manji od stvarnog broja Hrvata u Irskoj. To se posebno odnosi na broj od 13 649 iz 2022., jer je malo vjerojatno kako je njihov broj između 2011. i 2022. povećan samo za 12,7 tisuća.

Uporište za tu tvrdnju proizlazi iz podataka o broju zahtjeva za PPSN (*Personal Public Service Number*) koji se dodjeljuje svakom doseljenom stanovniku u Irsku jer se na temelju njega ostvaruje pravo na otvaranje računa u banci, zdravstvenu zaštitu, socijalnu skrb itd., a izdaje ga te objavljuje irsko Ministarstvo socijalne zaštite na mjesečnoj razini. Od druge polovice 2013. godine počinje intenzivnije doseljavanje iz Hrvatske jer je Irska povodom ulaska Hrvatske u EU službeno objavila da na svojim tržištima rada neće ograničavati pristup hrvatskim radnicima (Pokos 2017: 19). Ukupni broj dobivenih PPSN-a za doseljene stanovnike iz Hrvatske između 2011. i 2022. iznosi 29 356, ali kako se irski popisi stanovništva provode u travnju, trebalo bi od toga broja oduzeti broj doseljenih godinu dana prije provedenih popisa jer ti stanovnici po međunarodnoj metodologiji ne ulaze u ukupan broj stanovnika pojedine države. Kako je u prva četiri mjeseca 2011. iz Hrvatske doselilo svega 17 stanovnika, a od svibnja 2021. do travnja 2022. njih 2018, broj dobivenih PPSN-a za stanovnike iz Hrvatske između popisa 2011. i popisa 2022. iznosi nešto više od 27 tisuća. Naravno da je među tim brojem stanovit broj osoba koje su do popisa 2022. napustile Irsku, dok su neki vjerojatno zbog svojih migracijskih kretanja PPSN dobili i po dva ili više puta. Ipak, broj od svega 13,6 tisuća Hrvata 2022. popisanih u Irskoj je po svemu sudeći veoma daleko od stvarnog stanja.

Iz prikazanih podataka u Tablici 4. vidljivo je kako je do naglog porasta useljavanja u Irsku došlo već 2014., dok je najveći broj Hrvata u tu državu doselio 2016. (5312 osoba) i 2017. (4908 osoba). I ovdje zbog pandemije dolazi do naglog pada broja doseljenih 2020. u odnosu na prethodnu godinu (smanjenje od 56,7 %), ali znatno manje doseljenika iz Hrvatske bilježi se i idućih godina, te je tako 2024. u Irsku doselilo tek 702 Hrvata, što je njihov najmanji broj u posljednjih jedanaest godina. Po svemu sudeći i 2025. će u Irsku doseliti znatno manje stanovnika nego ranijih godina jer je u prva tri mjeseca PPSN dobilo tek 133 stanovnika iz Hrvatske, dok je 2023. u istom razdoblju takvih bilo 399, a 2024. njih 210.

Tablica 4. Broj stanovnika doseljenih stanovnika iz Hrvatske u Irsku koji su dobili *Personal Public Service Number (PPSN)* 2011. – 2024.

Godina	Broj doseljenih hrvatskih građana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2011.	60	100	–
2012.	86	143,3	143,3
2013.	488	813,3	567,4
2014.	2224	3706,7	455,7
2015.	4342	7236,7	195,2

Godina	Broj doseljenih hrvatskih građana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2016.	5312	8853,3	122,3
2017.	4908	8180,0	92,4
2018.	4346	7243,3	88,5
2019.	3229	5381,7	74,3
2020.	1399	2331,7	43,3
2021.	1750	2916,7	125,1
2022.	1823	3038,3	104,2
2023.	1212	2020,0	66,5
2024.	702	1170,0	57,9
UKUPNO	31 881	–	–

Izvor: Allocation of PPS Numbers by Nationality – All Countries in 2011. to 2021.
https://www.gov.ie/en/collection/a78027-statistics-on-personal-public-service-pps-numbers-issued/#2022
Personal Public Service Number
za 2022.:
https://www.oireachtas.ie/en/debates/question/2023-01-24/412/
Annual Allocations: PPS Numbers
file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/245165_95b065a2-2d15-4f38-ad9f-912c170362b2%20(5).pdf
za 2023. i 2024.:
https://www.gov.ie/en/collection/a78027-statistics-on-personal-public-service-pps-numbers-issued/#ppsn-registrations-by-year-month-and-country

BROJ HRVATSKIH DRŽAVLJANA U ŠVICARSKOJ

Za razliku od Irske Hrvati već desetljećima doseljavaju u Švicarsku, gdje je 2011. zabilježeno nešto manje od 33 tisuće hrvatskih državljana. Budući da Švicarska nije u Europskoj uniji, u ovoj državi nije došlo do naglog porasta broja doseljenih od 2013. nadalje, nego se broj hrvatskih državljana čak blago smanjivao sve do 2021. kada ih je zabilježeno 13,7 % manje nego 2011. Glavni razlog tome je što su mnogi Hrvati u međuvremenu stekli švicarsko državljanstvo pa stoga više nisu prikazivani kao hrvatski državljani. Ipak, 2022. broj hrvatskih državljana povećan je za 8,5 % u odnosu na 2021., a 2023. za 4,6 % u odnosu na prethodnu godinu. Ovdje se pak radi o tome što je Švicarska 1. siječnja 2022. otvorila svoje tržište rada za hrvatske državljane čime su postali izjednačeni s drugim državljanima zemalja članica EU-a. Porast se nastavio i tijekom 2024. pa je krajem te godine broj hrvatskih državljana u Švicarskoj prvi put bio veći nego 2011., i to za 1,4 %.

Tablica 5. Broj hrvatskih državljana u Švicarskoj 2011. – 2024. prema podatcima švicarske statistike

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2011.	32 761	100	–
2012.	31 766	97,0	97,0
2013.	30 729	93,8	96,7
2014.	29 940	91,4	97,4
2015.	29 571	90,3	98,8
2016.	29 049	88,7	98,2
2017.	28 535	87,1	98,2
2018.	28 461	86,9	99,7
2019.	28 318	86,4	99,5
2020.	28 324	86,5	100,0
2021.	28 267	86,3	99,8
2022.	30 665	93,6	108,5
2023.	32 072	97,9	104,6
2024.	33 222	101,4	103,6

Izvor: Total Bestand ausländische Wohnbevölkerung nach Nationalität und Ausländergruppe am 31.12.2011 – 31.12.2024.
https://www.sem.admin.ch/sem/de/home/publiservice/statistik/auslaenderstatistik/archiv/2025/02.html

BROJ HRVATSKIH DRŽAVLJANA U ŠVEDSKOJ

Ulaskom Hrvatske u EU Švedska je također počela bilježiti znatan porast hrvatskih državljana, premda je npr. već 2000. u ovoj državi zabilježeno 7,5 tisuća hrvatskih državljana, ali brojni među njima imali su tada status izbjeglica. Nakon toga njihov se broj smanjivao sve do 2012., a između 2006. pa sve do 2014. broj hrvatskih državljana nikada nije prelazio tri tisuće. Ova država ima veoma preciznu statistiku pa se podatci, osim prema broju hrvatskih državljana, mogu pratiti i prema broju osoba rođenih u Hrvatskoj. No, u Tablici 6. prikazano je kretanje broja hrvatskih državljana kako bi podatci bili usporedivi s njemačkom, austrijskom i švicarskom statistikom. Nakon hrvatskog ulaska u EU 2013., broj hrvatskih državljana se već 2014. povećao za 13,7 u odnosu na prethodnu godinu, dok je 2015. porast u odnosu na 2014. iznosio čak 41,4 %, što je ujedno najveći relativni porast između dviju godina. Godine 2015. u Švedskoj je već živjelo više nego dvostruko hrvatskih državljana u odnosu

na 2011., dok je do 2022. taj odnos bio gotovo četiri puta veći, tj. porast je iznosio čak 380,6 %. Da nije bilo pandemije, vjerojatno bi broj Hrvata u Švedskoj bio i veći jer je između 2020. i 2022. njihov broj povećan tek minimalno. Tijekom posljednjih dviju godina dolazi do smanjenja broja hrvatskih državljana pa je ih tako 2024. zabilježeno 10,2 % manje nego 2023. Ukupan porast broja hrvatskih državljana u Švedskoj između 2011. i 2024. iznosio je 321,6 %.

Tablica 6. Broj hrvatskih državljana u Švedskoj 2011. – 2024. prema podatcima švedske statistike

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2011.	2237	100	–
2012.	2220	99,2	99,2
2013.	2525	112,9	113,7
2014.	3571	159,6	141,4
2015.	4836	216,2	135,4
2016.	6221	278,1	128,6
2017.	7555	337,7	121,4
2018.	8880	397,0	117,5
2019.	9928	443,8	111,8
2020.	10 396	464,7	104,7
2021.	10 691	477,9	102,8
2022.	10 752	480,6	100,6
2023.	10 498	469,3	97,6
2024.	9431	421,6	89,8

Izvor: Foreign citizen by country of citizenship age and sex https://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/en/ssd/START__BE__BE0101__BE0101F/UtlmedbR/table/tableViewLayout1/

BROJ HRVATSKIH DRŽAVLJANA U DANSKOJ

Danska statistika prikazuje broj stranih državljana početkom svakog kvartala te su stoga ovdje prikazani podatci sa stanjem od 1. siječnja. U Danskoj je do hrvatskog ulaska u članstvo EU-a živjelo petstotinjak hrvatskih državljana, a nakon toga i ovdje se njihov broj počinje značajnije povećavati. Najveći godišnji relativni porast imali su tijekom 2014. (53,1 %) pa je njihov broj već početkom 2015. bio gotovo dvostruko

veći nego 2011. Nakon toga hrvatski državljani svih godina bilježe povećanje svog broja, ali ipak je uočljiv relativno manji porast pandemijske 2020. (4,9 %) te 2023. (3,7 %) i pogotovo 2024. tijekom koje je zabilježen porast od tek dva stanovnika u odnosu na prethodnu godinu. U cjelokupnom promatranom razdoblju porast broja hrvatskih državljana iznosio je 605,4 %.

Osim prema državljanstvu, iz danskih podataka može se saznati i broj stanovnika prema državi podrijetla pa se tako za Hrvatsku 2011. pojavljuje broj od 907 osoba, za 2012. njih 915, dok se za 2024. radi o 3485 stanovnika. Međutim, dok je među tim osobama 2011. bio podjednak broj stanovnika stranog (bez preciziranja kojeg) i danskog državljanstva (468 naspram 439), 2024. se radilo o znatno većem broju osoba stranog nego danskog državljanstva (2895 naspram 590).

Također se može doći do podataka o broju doseljenih za svaku godinu prema državljanstvu i državi iz koje se doselilo odnosno u kojoj je doseljenik imao prijavljeno posljednje prebivalište. Prema tim podatcima iz Hrvatske je između 2011. i 2024. ukupno doselilo 4451 hrvatskih državljana, a iz Bosne i Hercegovine njih 183.

Za svaku godinu može se po državljanstvu saznati i dobna struktura doseljenih stanovnika kao i broj rezidencijalnih stanovnika prema petogodišnjim dobnim skupinama. Između 2011. i 2024. najviše, tj. 292 hrvatska državljana doselila su u dobi od 19 godina, što upućuje na to da su se na taj korak odlučili odmah nakon završene srednje škole. Nakon njih slijede 22-godišnjaci kojih je doselilo 263, što je tek malo više no što je bilo 24-godišnjaka (258) i 23-godišnjaka (257).

Tablica 7. Broj hrvatskih državljana u Danskoj 2011. – 2025. prema podatcima danske statistike

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2011.	499	100	–
2012.	503	100,8	100,8
2013.	528	105,8	105,0
2014.	640	128,3	121,2
2015.	980	196,4	153,1
2016.	1389	278,4	141,7
2017.	1738	348,3	125,1
2018.	1996	400,0	114,8
2019.	2321	465,1	116,3

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2020.	2583	517,6	111,3
2021.	2709	542,9	104,9
2022.	3116	624,4	115,0
2023.	3392	679,8	108,9
2024.	3518	705,0	103,7
2025.	3520	705,4	100,1

Izvor: Population at the first day of the quarter by citizenship, region and time https://www.statbank.dk/statbank5a/default.asp?w=1536

BROJ HRVATSKIH DRŽAVLJANA U NORVEŠKOJ

Norveška prikazuje broj stranaca prema zemlji podrijetla sa stanjem od 1. siječnja za svaku godinu. I ovdje se u odnosu na prethodne godine primjećuje najveći rast tijekom 2014. (9,9 %) i 2015. (10,7 %), što je 2016. rezultiralo s 35,3 % većim brojem stanovnika hrvatskog podrijetla nego 2011. Udvostručenje njihovog broja u odnosu na 2011. prvi put zabilježeno je početkom 2023. tijekom koje su, kao i 2024., zabilježeni najmanji relativni porasti broja Hrvata, a koji su iznosili 2,3 % odnosno 2 %. U čitavom razdoblju broj Hrvata povećan je 115,6 %.

Norveška statistika raščlanjuje podatke o stranim državljanima na one koji su doselili iz druge države te na njihovu djecu, a koja su rođena u Norveškoj. Tako je 2025., od ukupno 7173 osoba s hrvatskim podrijetlom, njih 5911 smatrano imigrantima, a ostalih 1262 djeca su rođena u Norveškoj, ali čija su oba roditelja podrijetlom iz Hrvatske. Osim toga, 2025. je bilo i 520 stanovnika čiji su roditelji rođeni u Norveškoj, ali su im djedovi i bake podrijetlom iz Hrvatske. Zatim, 29 stanovnika rođeno je u Hrvatskoj, a jedan od roditelja bio im je Norvežanin, dok je 1097 osoba rođeno u Norveškoj od strane jednog roditelja podrijetlom iz Hrvatske, a drugog iz Norveške. Naposljetku, 7 osoba rođeno je Hrvatskoj od strane obaju norveških roditelja.[2]

[2] https://www.ssb.no/en/befolkning/innvandrere/statistikk/innvandrere-og-norskfodte-med-innvandrerforeldre#om-statistikken

Tablica 8. Broj hrvatskih državljana u Norveškoj 2011. – 2025. prema podatcima norveške statistike

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011. = 100	Lančani indeks
2011.	3327	100	–
2012.	3451	103,7	103,7
2013.	3612	108,6	104,7
2014.	3699	111,2	102,4
2015.	4066	122,2	109,9
2016.	4501	135,3	110,7
2017.	4917	147,8	109,2
2018.	5318	159,8	108,2
2019.	5704	171,4	107,3
2020.	6109	183,6	107,1
2021.	6320	189,9	103,5
2022.	6637	199,5	105,0
2023.	6870	206,5	103,5
2024.	7030	211,3	102,3
2025.	7173	215,6	102,0

Izvor: Immigrants and Norwegian-born to immigrant parents by contents, country background and year
https://www.ssb.no/en/statbank/table/05183/tableViewLayout1/

ZAKLJUČAK

Hrvatska od ulaska u članstvo Europske unije 2013. bilježi intenzivan emigracijski val pogotovo prema državama zapadne i sjeverne Europe. Od tada je u većini tih država znatno povećan broj Hrvata, odnosno hrvatskih državljana, jer se uglavnom podatci prikazuju prema državljanstvu, a ne prema narodnosnoj pripadnosti ili zemlji podrijetla. Budući da neke države ne prikazuju podatke niti na jedan od ovih triju načina, analizirano je brojčano kretanje hrvatskih državljana u sedam država. Tradicionalno, njihov broj najveći je u Njemačkoj gdje je početkom 2024. živjelo 426 tisuća hrvatskih državljana ili 90,9 % više nego 2011. Indikativno je da se za razliku od ranijih godina njihov broj počeo smanjivati 2023. i 2024. Nasuprot tome, u Austriji je svih promatranih godina dolazilo do porasta broja hrvatskih državljana što nije bio slučaj i u Švicarskoj gdje se porast počinje bilježiti tek od 2022. nadalje. Uvjerljivo naj-

veći porast hrvatskih državljana u odnosu na 2011. zabilježen je u Irskoj premda se ne može sa sigurnošću utvrditi kako im se kretao broj po godinama. U Švedskoj je nakon dugogodišnjeg kontinuiranog porasta, također 2023. i 2024., došlo do brojčanog smanjenja premda je broj hrvatskih državljana između 2011. i 2024. povećan čak 321,6 %. Još je veći porast zabilježen u Danskoj (605,4 %), u kojoj je broj hrvatskih državljana povećavan svih godina, što je bio slučaj i u Norveškoj gdje je ukupan broj hrvatskih državljana malo više nego udvostručen između 2011. i 2024. U promatranih sedam država ukupan broj hrvatskih državljana 2011. iznosio je 321 tisuće, a 2024. otprilike 610 tisuća što je povećanje od 90 %. Kako u hrvatskim iseljeničkim tijekovima ponajviše sudjeluje mlađe, radno i vitalno najsposobnije stanovništvo (između 18. i 35 godine života), utjecaj emigracijske depopulacije na buduće ukupno i prirodno kretanje te na razvoj dobno-spolne i ekonomske strukture stanovništva bit će vrlo velik, pa i odlučujući u smislu ostvarenja prosperitetnog populacijskog razvoja Republike Hrvatske (Živić i dr. 2005: 36).

LITERATURA

Akrap, Anđelko; Strmota, Marin i Ivanda, Krešimir. 2017. Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. *Hrvatska izvan domovine*. Ur. Sopta, Marin; Lemić, Vlatka; Korade, Mijo; Rogić, Ivan; Perić Kaselj, Marina. Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva. Zagreb.

Balija, Monika. 2020. Nova hrvatska iseljenička paradigma. Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu. Prirodoslovno-matematički fakultet.

Pokos, Nenad. 2017. Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Političke analize* VIII/31. 16–23.

Pokos, Nenad. 2021. *Demografski aspekti suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. Suvremene migracije u Republici Hrvatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi*. Ur. Žanić, Mateo; Živić, Dražen; Špoljar Vržina, Sanja; Miletić, Geran-Marko. Biblioteka Zbornici, Knjiga 58. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb.

Pokos, Nenad i Turk, Ivo. 2022. Problematika statističkog praćenja iseljavanja u inozemstvo. *Pilar – časopis za društvene i humanističke studije* XVII/32 (1). 47–58.

Živić, Dražen; Pokos, Nenad i Turk, Ivo. 2005. Basic demographic processes in Croatia. *Hrvatski geografski glasnik* 67 (1). 27–44.

Župarić-Iljić, Drago. 2016. *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Zaklada "Friedrich Ebert". Zagreb.

Trends in the number of Croats 2011 – 2024 in selected countries of Western and Northern Europe

ABSTRACT

Although Croatian residents began emigrating to various European countries for economic reasons at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, this trend continued into the later decades of the last century. However, the emigration wave of the past ten years is considered the most intense to date. To illustrate the magnitude of this wave, this paper presents trends in the number of Croatian citizens based on official statistical data from the countries to which they have emigrated most frequently since Croatia joined the European Union. The data indicate a significant increase in the number of Croatian citizens in these countries, primarily due to their substantial immigration starting in 2013. Between 2011 and 2023, the number of Croatian citizens in Germany rose from 223,000 to 426,000, representing an increase of 90.9%. In Austria, the number increased by 83% during the same period, while in Switzerland, it grew by only 1.4%, as that country opened its labor market to Croatian citizens on January 1, 2022. In total, 321,000 Croatian citizens resided in the seven analyzed countries in 2011, and by 2024, this number is projected to reach approximately 610,000, reflecting an increase of 90%.

Keywords: *Croatia, migrations, population, emigration, Europe*

doc. mgr. Silvia Letavajová, PhD.
Institute of Cultural and Tourism Management, Culturology and Ethnology
Faculty of Arts, Constantine the Philosopher University in Nitra, Slovakia
sletavajova@ukf.sk

dr. sc. Sandra Kralj Vukšić
Slovak Cultural Center Našice
kraljsandra@yahoo.com

UDK: 314
Izvorni znanstveni rad

The Dynamics of Migration from Romania, Serbia and Ukraine to Slovakia in the Context of Statistical Data

ABSTRACT

The aim of this study is to clarify the dynamics of migration flows, analyse, and interpret key trends in migration from Romania, Serbia, and Ukraine to Slovakia. The research is based on statistical data, supplemented by findings from our own field research. The introduction provides a description of a migration situation in Slovakia. Migrants from Ukraine, Serbia, and Romania are characterized in terms of socio-demographic indicators, type of residence, and reasons for migration. Particular attention is given to labour migration, along with an analysis of the integration processes of migrants. The findings indicate that migration from these three countries to Slovakia is primarily driven by economic and political-power factors. Within the integration processes, we highlight the most significant barriers and emphasize the role of cultural and linguistic proximity, which is particularly pronounced among migrants with the status of foreign Slovaks. We assume that these groups of migrants will continue to significantly contribute to the overall structure of Slovakia's foreign population in the future, especially in the category of labour migration.

Keywords: *migration, Slovakia, Serbs, Ukrainians, Romanians*

INTRODUCTION

Slovakia, historically a country of emigration, has experienced significant changes in migration patterns in recent decades, gradually transforming into an immigration

destination. This shift is primarily linked to the country's accession to the European Union in 2004, economic transformation, and an increasing demand for labour. In terms of country of origin, Ukrainians, Romanians, and Serbs constitute the largest foreign populations. Each of these groups has specific migration motives and distinct integration experiences. Many migrants arrive in search of better employment opportunities, while others migrate for educational purposes or family reunification. The differences among them primarily stem from their legal status and EU membership. While migrants from Ukraine and Serbia, as third-country nationals, face certain restrictions and barriers, Romanian migrants have enjoyed unrestricted access to the labour market since 2007 as EU citizens. Additionally, since 2022, Ukrainian migration has been significantly driven by the need for refuge due to the ongoing war.

The issue of migration in Slovakia has become a regular subject of public discourse, particularly in relation to the growing number of foreigners, labour shortages, the necessity of migrant integration, and demographic and security challenges. Examining migration flows and the composition of migrants, especially those from the most numerous groups—is therefore highly relevant and urgent.

This study is part of the APVV project *"Labour Migration from Romania, Serbia, and Ukraine to Slovakia and Its Cultural and Social Impacts."* The project investigates the consequences of these migration movements not only at the national and regional levels but also in the migrants' countries of origin. This text serves as a foundational study for the project, introducing the issue of Romanian, Serbian, and Ukrainian migrants in Slovakia, primarily from a statistical perspective. Its main goal is to identify, analyse, and interpret the dynamics and trends of migration from these three key source countries. The presence of migrants will be explained in the context of Slovakia's evolving migration situation over recent decades, with a particular focus on labour migration patterns, as well as the specifics of integration processes.

THEORETICAL OVERVIEW

For our research, scientific studies focusing on migrants within broader cultural, demographic or economic contexts are particularly relevant. In the following text, we will concentrate exclusively on studies that examine Romanians, Serbs, and Ukrainians in Slovakia, as they constitute the primary subject of our interest. Given their numbers and their economic and cultural significance, we consider the scholarly attention devoted to these migrant groups to be insufficient.

Sekulová (2010) examines Romanian migrants, who, following Romania's accession to the EU, became one of the most dynamically growing groups of labour migrants

in Slovakia. She focuses on the recruitment of labour migrants in Romania, emphasizing the role of social networks in migration decision-making. She identifies the Slovak minority in Romania as an important source of economic migration to Slovakia. The topic of the Slovak minority in Romania, as well as the issue of ethnic identification and the integration of Slovaks from Romania into Slovak society, is further explored by Bošelová (2017).

The motivations, circumstances of arrival, and integration processes of Serbian migrants in Slovakia are investigated by Zlatanović and Marušiak (2024), with a particular focus on the migration of Slovaks from Vojvodina. In their study, *"Co-Ethnic Migration of Vojvodina Slovaks to Slovakia: Institutional Frameworks and Everyday Interaction Practices",* they examine legislative changes concerning Slovaks abroad, as well as ethnic self-definition among Serbian Slovaks in Slovakia and their sense of non-recognition. Stojšin et al. (2021), in their study *"Characteristics of Migration from Serbia to Slovakia",* analyse Serbian migration to Slovakia based on research conducted in the Serbian municipality of Kovačica. Their findings indicate that both long-term and seasonal migration are predominantly driven by economic factors. Migrants tend to favor Slovakia, particularly due to the advantages offered by the Slovak Expatriate Card.

The issue of Ukrainians in Slovakia has been examined in greater depth, with studies primarily focusing on the social and cultural integration of individuals who arrived before or after the outbreak of the war in Ukraine in 2022. Hábel and Veselková (2023) investigate the employment of Ukrainian migrants one year after the war began. According to their findings, migrants who arrived in Slovakia before 2022 have been more successful in the labour market. In contrast, the group of post-2022 refugees consist predominantly of women, who face greater challenges in securing employment and tend to work in low-skilled occupations. Their integration is often hindered by caregiving responsibilities for family members. Similar conclusions are drawn by Seresová and Štefančík (2024). In their study *"Experience of Ukrainian Migrants with Integration in Slovakia".* they focus on Ukrainian migrants who arrived before February 2022, highlighting that cultural and linguistic proximity, as well as favourable labour market conditions with demand for low-skilled workers, facilitate their integration.

The employment integration of Ukrainians is also explored by Papcunová et al. (2023). Their research, conducted in the Košice region, reveals that refugees face language barriers, limited job opportunities, and discrimination. Voluntary migrants encounter labour competition, bureaucratic obstacles, and increased discrimination against Ukrainians after 2022.

Kazmyrchuk investigates the religiousness of Ukrainian refugees as an indicator of their adaptive potential to cultural integration. In the study *"The Religiousness of Ukrainian Refugees in Slovakia as an Indicator of their Adaptive Potential to Cultural Integration"* (2024a), she examines how forced migration has influenced religious practices and cultural adaptation. She identifies their adaptive potential in their pragmatic approach and flexibility in performing religious practices, which allows them to adjust to the dynamics of the host country while preserving their religious identity. Based on interviews and survey research, she identifies several adaptation barriers, including language differences, bureaucracy, expectations of returning to Ukraine, and prejudices of Slovaks. Kazmyrchuk also examines the role of employment in the cultural adaptation of Ukrainian refugees in her 2023 study, arguing that obtaining employment significantly influences integration into the new environment, shapes cultural ties with other Ukrainians, and facilitates the acquisition of new cultural norms.

Among international sources addressing the topic of Ukrainian, Serbian, and Romanian migrants in Europe, notable contributions include Leontiyeva and Kopecká (2018) *"Migration of Ukrainian Students to the Czech Republic: Human Capital Perspectives";* Buzarov (2023) *"Tendencies of Adaptation and Integration of Immigrants from Ukraine in the EU After the Aggression of the Russian Federation Against Ukraine";* Rašić and Antonijević (2023) *"Aspects of the Integration of the Third and Fourth Generation of Serbian Migrant Workers in Vienna";* and Noja et al. (2018) *"Turning Points in Migrants' Labor Integration in Europe and Benefit Spillovers for Romania and Serbia."*

METHODOLOGY

The data necessary to achieve the research objectives were obtained through an analysis of statistical records from both national and international institutions. These include the Statistical Office, the Ministry of the Interior, the Bureau of Border and Foreign Police, the Office of Labour, Social Affairs, and Family, the Ministry of Education, Eurostat, and others. These data are further supplemented by information gathered through field research conducted in two different settings.

The first study examines the situation of Ukrainian female refugees who arrived in Slovakia following the outbreak of war in Ukraine. This research was carried out in December 2024 in Košice through semi-structured interviews with 31 Ukrainian women and six staff members from centres. The interviews were conducted in collaboration with the Integration Centre of the Košice Region and the Leisure Centre of the City of Košice. All interviews were voluntary and anonymous and were conducted in Slovak, Ukrainian, or Russian. The main topics explored arrival and adaptation in Slovakia, labour market integration, and cultural participation.

The second study focused on the migration experiences of Slovaks in Romania and Serbia. This research was conducted between September and December 2024 in Vojvodina (Serbia) and in Nadlak and Bihor (Romania). Interviews were carried out with local representatives and key actors involved in migration to Slovakia. Respondents were selected based on recommendations from local authorities. The primary topics discussed included migration motivations, the process of relocation to Slovakia, and the impact of migration on Slovak communities.

Migration situation in Slovakia after EU accession

Slovakia's accession to the EU in 2004 and its entry into the Schengen Area in 2007 marked significant milestones in the country's migration landscape. These events facilitated new employment opportunities, simplified administrative procedures, and enhanced the country's attractiveness, leading to a substantial increase in the number of foreigners.

In 2004, Slovak authorities registered over 22,000 foreigners with valid residence permits, accounting for 0.41% of the total population. By 2023, this number had risen to 311,406, and in 2024, it further increased to 337,140 (PPZ ÚHaCP, 2019; ŠÚ SR, 2023, 2024). Although the number of foreigners has been growing dynamically, Slovakia still has a relatively low proportion of foreign residents compared to other EU countries. In 2021, the share of foreigners in Slovakia's total population was the third lowest in the EU (Eurostat, 2021).

Table 1. Foreigners with a residence permit in Slovakia (Letavajová, Divinský, 2019; PP ÚHaCP, 2004 – 2023)

Category/Year	**2004**	**2008**	**2012**	**2016**	**2018**	**2021**	**2023**
Number of foreigners	22,108	52,706	67,877	93,247	121,264	167,519	311,406
Share of foreigners (%)	0.41	0.97	1.25	1.72	2.22	3.08	5.7
Share of EÚ + EFTA nationals (%)	49.5	63.1	63.1	55.8	46.1	33.5	17.9

In 2004, the largest foreign communities in Slovakia consisted of citizens from neighboring countries – Ukrainians, Czechs, Poles, and Hungarians (PPZ ÚHaCP, 2004). By 2024, however, third-country nationals (266,898) outnumbered EU citizens (55,508) among the foreign population. The most significant groups include Ukrainians (197,004), Serbs (17,508), Czechs (12,690), Vietnamese (10,186), Hungarians (9,843), Russians (8,746), and Romanians (6,478) (PPZ ÚHaCP, 2024).

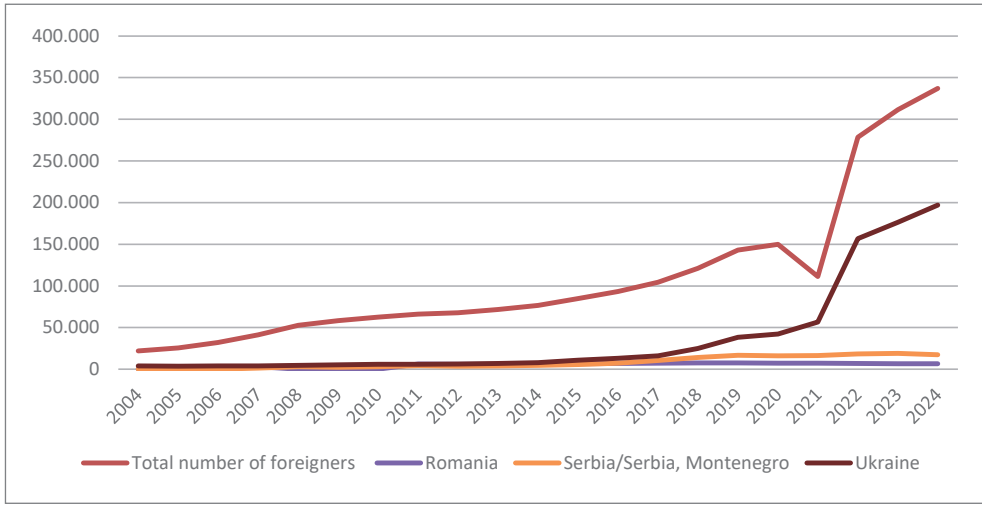

Chart 1. Number of permitted residence for citizens of Romania, Serbia and Ukraine, 2004 – 2024 (PPZ ÚHaCP, 2004 – 2024)

In the case of third-country nationals, authorities also record the type and reasons for their stay. In 2024, more than half of all temporary stays were granted for business purposes (39.6%) and employment (25.7%), followed by family reunification (13.6%), study (12.4%), and the status of Slovak expatriates (7.6%). The Ukrainian population in Slovakia primarily receives tolerated stay status, which grants them temporary refuge. Among the Serbian population, temporary residence is predominant. (PPZ ÚHaCP, 2024)

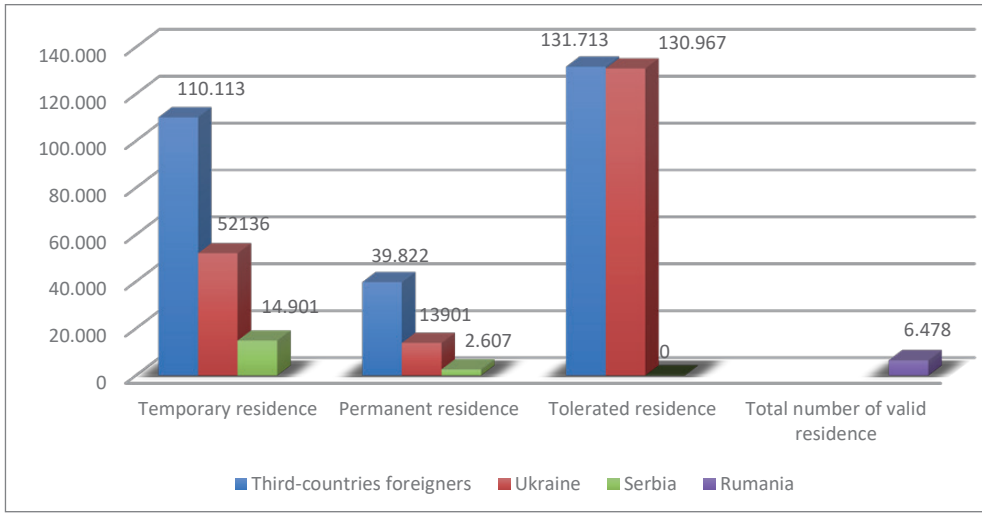

Chart 2. Types of residence of foreigners from Serbia, Ukraine and Romania, 2024 (PPZ ÚHaCP, 2024)

Labour migration

The number of labour migrants in Slovakia has been growing dynamically since 2004, including during the global economic crisis (ÚPSVaR, 2004, 2009). EU citizens have the same status in labour relations in Slovakia as citizens of the Slovak Republic. Their employers are only required to fulfill a reporting obligation. Foreign nationals from third countries must obtain an employment permit. Since 2011, they have been able to apply for a so-called blue card. The aim of this change was to simplify economic migration and employ highly qualified migrants. In 2023, 100,583 foreign nationals were employed in Slovakia, of which 32,770 were EU citizens and 78,632 were citizens of third countries. By September 2024, this number had increased to 111,402. Labour migrants in Slovakia are primarily employed as operators and assemblers of machinery and equipment, including both third-country nationals and EU citizens (ÚPSVaR, 2023, 2024).

Table 2. Working foreigners in Slovakia, 2004 – 2023 (Letavajová – Divinský, 2019; PP ÚHaCP, 2004 – 2023)

Category/Year	2004	2008	2012	2016	2018	2021	2023
Number of foreigners	22,108	52,706	67,877	93,247	121,264	167,519	311,406
Numbre of working foreigners	3,417	13,979	11,547	35,090	69,116	68,188	100,583
Of which men	2,656	11,303	8,672	25,381	51,138	48,176	61,812
Share of working foreigners out of the total number of foreigners (%)	15.5	26.5	17.0	37.6	57.0	40.7	32.3

The most significant groups of labour migrants in Slovakia come from Romania, Serbia, and Ukraine. While in 2004, only 65 Romanians were employed in Slovakia, their number increased to 2,018 following Romania's accession to the EU in 2007, and a year later, with 2,515 individuals, they became the largest group of labour migrants in the country. By 2024, there were 7,068 Romanians employed in Slovakia (ÚPSVaR, 2004, 2007, 2008, 2024).

Serbian labour migration was minimal in 2004 (5 employed). However, it increased annually, and by 2014, several hundred Serbian workers were recorded. After 2015, due to the deepening economic and political crisis in Serbia, their number grew to 1,700. The peak of their immigration occurred in 2018, with 13,561 individuals. Since then, their numbers have gradually declined, and in 2024, there were 8,949

employed Serbs. Approximately two-thirds of both Serbian and Romanian labour migrants are men (ÚPSVaR, 2014, 2015, 2018, 2024).

After Slovakia's EU accession, only 354 Ukrainians were employed in the country. By December 2021, 19,453 Ukrainians were registered. Three years later, 44,363 Ukrainians were employed in Slovakia (ÚPSVaR, 2021, 2024). This figure should be supplemented by Ukrainian refugees who can also seek employment. In 2022, 15,000 Ukrainian refugees were employed in Slovakia. Estimates from 2023 indicate that approximately 40% of all refugees are active in the Slovak labour market. It is expected that their employment will continue to rise, although compared to the Czech Republic and Poland, the rate of employment and overall employment is about half as high (Kľúčik and Kubala, 2023).

Foreign nationals from Romania, Serbia, and Ukraine employed in Slovakia primarily work as operators, helpers, and unqualified workers, as well as skilled workers and craftsmen. An additional approximately 10% are employed as skilled workers and craftsmen or in services and trade. Less frequently, they are employed as managerial staff. The education level of these groups of foreign workers is most often secondary vocational or complete secondary education (ÚPSVaR, 2024).

Students

After a period of stagnation in the number of foreign students, an increase began to manifest in Slovakia during the 2006/2007 academic year (Divinský, 2005). However, in international comparison, the number of foreign university students remained very low, ranking third from the bottom among EU countries in 2006 (Divinský, 2009: 55). The growing number of international students can also be demonstrated by their share of the total student population at Slovak universities. In 2004, foreign students enrolled in full-time studies at the first and second levels accounted for 1.5% of the total, and by 2023, their numbers had increased seventeen fold (CVTI SR, 2023).

In the 2023/2024 academic year, public universities in Slovakia registered 17,216 foreign students at the first and second levels and 433 students at the third level of full-time studies. Approximately half of them are women. The greatest interest is shown in Comenius University in Bratislava (3,034) and the Technical University in Košice (4,615). The majority of these students are from Ukraine, with their numbers rising dramatically after 2022. Currently, 10,072 Ukrainians are studying at the first and second levels, of which 4,552 are women. Additionally, young people from Serbia (291) and Romania (30) are also enrolled at universities in Slovakia (CVTI, 2024, 2024).

Table 3. Romanian, Serbian and Ukrainian university students in the first and second cycle of full-time studies at Slovak public universities (CVTI, 2003 – 2024)

Academic year	Numbre of foreign students	Romanians	Serbians	Ukrainians
2002/2003	1 499	74	205	108
2005/2006	1 604	66	199	83
2010/2011	3 391	68	287	98
2015/2016	5 092	42	365	663
2020/2021	10 839	33	477	4 666
2023/2024	17 216	30	291	10 072

Refugees

Slovakia is not a typical destination country for refugees. In 2001, the number of asylum seekers exceeded 1,000, and in 2004, it reached 11,395. The applicants mainly came from India, Afghanistan, Iraq, Bangladesh, and Russia (MÚ MV SR, 2020). Even though the "migration crisis" of 2015 and 2016 significantly impacted public discourse, the number of refugees in Slovakia did not substantially change.

Another peak was marked by the arrival of Ukrainian nationals following the outbreak of the war in February 2022. This event radically increased the number of Ukrainians in Slovakia and altered the overall structure of foreign nationals. By the end of 2022, the number of Ukrainians in Slovakia had risen to 156,881, representing an almost 280% increase within a single year (MÚ MV SR, 2022). By mid-2024, tolerated residence permits for temporary refuge had been granted to 122,868 individuals, of which 122,165 were Ukrainians (PPZ ÚHaCP, 2024). In terms of gender, the majority are women (65%), with approximately one-third consisting of children (38,274 individuals) and 8% being persons over 60 years old (MV SR, Temporary Refuge, 2024). From 2010 to the present, Slovakia has received 5,326 asylum applications. Among the applicants in 2024, there were 24 Ukrainians and 2 Serbs (MÚ MV SR, 2024).

Integration

Romanians, Serbs, and Ukrainians, as individuals and groups, are also involved in cultural and social activities in Slovakia. Newcomers have the opportunity to utilize existing social networks created by their fellow countrymen or to establish new ones. The integration process is supported by various local institutions. A notable example of successful collaboration between the city, state, and NGOs is the city of

Nitra and the ComIn contact centre, as well as the Integration Centre of the Košice Region. The Nitra and Košice self-governing regions are among those with the highest numbers of foreign nationals, including Ukrainian refugees. In 2024, 36,638 foreign nationals were registered in the Košice region, and 30,926 in the Nitra region (PPZ ÚHaCP, 2024).

Official associations, such as the Union of Rusyns and Ukrainians in Slovakia or the Serbian Association in Slovakia, also contribute to integration. Informal groups on social networks are also numerous, uniting thousands of members from across Slovakia or specific regions (e.g., the group "Romani in Slovakia" – 9,000 members, "Serbs in Trnava and Surroundings" – 3,000 members, "Ukrainians in Slovakia" – 18,500 members). According to testimonies from Romanian and Serbian Slovaks, informal groups were also created by Slovaks from Vojvodina (Serbia) or Bihor (Romania) who studied or worked in Nitra. Their integration was facilitated primarily by their knowledge of the Slovak language.

Research on the integration processes of Ukrainian women refugees in Košice provides additional insights. They consider finding employment as the most crucial aspect of integration. Many of them are in Slovakia without their husbands and become single mothers. Our research suggests the following findings:

1. In the initial period, female reguee mainly encounter the following barriers to labour market integration: insufficient language skills and childcare responsibilities. "I have three children, and my husband is in Ukraine. I need a job because I have three children to feed, clothe, and take care of." (Ukrainian woman, born 1976)
2. The necessity to secure any job that can support them. Many works in low-skilled positions that do not match their education and previous work experience. Their professional and social status is significantly diminished. "I worked at a factory as a production operator. It was hard, 12 hours. The night shift was particularly difficult for me." (Ukrainian woman a university degree, born 1983) "Today, I need to survive and earn money. As they say, there's no time for learning the slow dances." (Ukrainian woman with a university degree, born 1979)
3. Due to work-related exhaustion and the necessity to take care of their families, many close themselves off to tight family circles. The need to address primarily pragmatic issues prevents (or only minimally allows) them from participating in cultural or social activities, which they consider supplementary.

Status of a Slovak living abroad and citizenship

Many of the labour migrants from Romania, Serbia, and Ukraine come from Slovak minority communities, utilizing the status of a foreign Slovak, which provides them with simplified access to the labour market. According to Act 474/2005 Coll., Slovaks living abroad have the right to education, employment, or entrepreneurship without the need for a work permit, the right to own or acquire property, eligibility for social assistance, and access to social services. After three years of permanent residence, they can apply for Slovak citizenship. Applications for certificates of foreign Slovaks are issued by the Office of Slovaks Living Abroad. From 2012 to 2024, a total of 15,552 documents were processed, the majority for citizens of Serbia (11,600) and Ukraine (3,598). In the case of Romania, only 7 people were issued certificates. (Office of Slovaks Living Abroad, 2024)

The final stage of the integration process is the naturalization of foreigners. Between 2009 and 2018, Slovak authorities granted an average of 363 citizenships per year. The naturalization rate in Slovakia, compared to other EU countries, is dramatically low, ranging from 0.36% to 0.99%. (Eurostat, 2018; Bargerová, 2016) In 2023, Slovak citizenship was granted to 552 individuals, including 108 Ukrainians, 32 Serbs, and 24 Romanians. (Statistical Office, Granting of Citizenship, 2024)

As our research shows, after Romania's accession to the EU in 2007, Slovak identity cards are not of interest to Slovaks in Romania. On the other hand, they are widely requested by Slovaks in Serbia, as Serbia is not part of the EU. Another alternative that allows them to work in EU countries is acquiring citizenship from one of the EU member states. We have documented cases where Serbian Slovaks preferred Hungarian citizenship, as the requirements for obtaining it are simpler than for acquiring Slovak citizenship. "My daughter has Hungarian citizenship. She is both Serbian and Hungarian citizen. The Hungarians grant citizenship immediately, but the Slovaks only after years." (Serbian Slovak, born 1960) Respondents among Ukrainian refugees do not consider acquiring a Slovak identity card or citizenship necessary at this point, due to the opportunities provided by temporary asylum.

DISCUSSION

The study of statistical data and the results of field research confirm that Romanian, Serbian, and Ukrainian migrants belong to the most dynamically developing foreign groups in Slovakia. Their numerical and long-term dominance is particularly noticeable in the category of labour migrants. Although the initial situation for these three groups differs due to political and economic conditions and the reasons for their migration, the current or future integration into the labour market is the most signif-

icant element for all groups. They perceive work both as a source of income and as a means of integration into the new environment. We identified simplified labour and cultural integration primarily among foreigners from culturally and linguistically similar backgrounds. In this context, the importance of Slovaks from Romania and Serbia must be emphasized. Zlatanovič and Marušiak (2024) refer to "coethnic migration", where migrants share the same ethnic background as the population of the country to which they migrate. This population benefits from institutional support for integration through the status of a foreign Slovak. Despite the obvious advantages of their arrival for Slovakia, it is necessary to focus on the problems they face. Zlatanovič and Marušiak (2024) mention issues related to ethnic identification and (non)acceptance by the Slovak population, the need to simplify the bureaucracy for obtaining citizenship, and the depopulation of Slovak minorities due to migration. These findings align with the results of our own research.

Regarding the Ukrainian population, migrants who arrived in Slovakia before the war show a greater degree of labour market integration. Ukrainian refugees face multiple barriers, primarily the need to care for children. Our findings in this area correspond to the research conclusions of Kazmyrchuk (2023, 2025), who identifies education and child-rearing as critical components of primary adaptation strategies for Ukrainian refugees in Slovakia. According to her, the main strategies for overcoming this barrier include enrolling children in local schools, parallel educational systems (enrolment in Slovak schools and online education in Ukraine), private education, and the use of support networks and adaptation classes.

CONCLUSION

Our findings suggest that the arrival of migrants from these three countries, which are among the largest groups, is primarily determined by political and economic factors. The main reason for their migration is employment. The Ukrainian and Serbian populations are also significantly represented in Slovakia as foreign university students and refugees. The presence of these populations may have an impact on various areas of life in Slovakia. Their arrival is particularly significant for the economy (e.g., the automotive industry), which has been facing a long-term labour shortage. In the cultural sphere, it enriches life and increases majority-minority interactions. As part of the integration processes, Romanians, Serbs, and Ukrainians must overcome several barriers and new challenges. Many of them utilize their knowledge of the Slovak language and cultural norms, which they acquired as members of Slovak ethnic minorities abroad. Their integration into the labour market may be facilitated by the higher education they obtained in Slovakia. Through these individuals, Slovakia can partially compensate for the brain drain that the country has long been

facing, as well as address the unfavorable demographic balance. We anticipate that these migrant groups will continue to play a significant role in the overall structure of the foreign population, particularly in the category of labour migration. Understanding the processes and challenges associated with the arrival of migrants in Slovakia, particularly from Romania, Serbia, and Ukraine, is of great importance for the country. It can contribute to the development of an effective migration policy, prevent negative consequences of migration, and improve the quality of life for both the domestic population and the foreign population.

ACKNOWLEDGEMENTS

This paper was written within the framework of the APVV-23-0358 project “Labour migration from Romania, Serbia and Ukraine to Slovakia and its cultural and social impacts”.

LITERATURE

Bargerová, Zuzana. 2016. Migrácia ako spoločenský fenomén: historické, sociálne a právne aspekty. Ed. Hlinčíková, Miroslava; Mesežnikov, Grigorij. O*tvorená krajina alebo nedobytná pevnosť? Slovensko, migranti a utečenci*. IVO. Bratislava.

Bošelová, Miriama. 2017. “Tam sme boli Slováci, tu sme Rumuni” – k etnickej identifikácii Slovákov z Rumunska žijúcich na Slovensku. Ed. Ambruš, Miroslav; Hlásnik, Pavel; Unc, Bianca. *Národopisné aspekty v kultúre dolnozemských Slovákov*. Vydavateľstvo Ivan Krasko. Nadlak.

Buzarov, Andrii. 2023. Tendencies Of Adaptation And Integration Of Immigrants From Ukraine In The European Union After The Aggression Of The Russian Federation Against Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023/2. Pp. 73 – 90. https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-2-73-90

CVTI SR, Centrum vedecko-technických informácií SR. Štatistická ročenka – vysoké školy. 2003/2024 – 2024/2025. https://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/statisticka-rocenka-publikacia/statisticka-rocenka-vysoke-skoly.html?page_id=9596. (Accesible September 8, 2024)

Divinský, Boris. 2009. *Migračné trendy v Slovenskej republike po vstupe krajiny do EÚ (2004 – 2008)*. IOM. Bratislava

Divinský, Boris. 2005. *Zahraničná migrácia v Slovenskej republike – stav, trendy, spoločenské súvislosti*. Friedrich Ebert Stiftung. Bratislava.

Eurostat. Populácia podľa občianstva a pobytu, cudzinci. 2021. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00001/default/table?lang=en, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00157/default/table?lang=en a https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00178/default/table?lang=en. (Accesible November 12, 2024).

Eurostat. Statistics Explained. Migration and migrant population statistics. 2018. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migration_flows:_Immigration_to_the_EU-27_from_non-member_countries_was_2.4_million_in_2018. (Accesible November 20, 2024).

Hábel, Branislav and Veselková, Marcela. 2023. Odídenci z Ukrajiny na slovenskom pracovnom trhu rok od vypuknutia vojny. https://institutsocialnejpolitiky.sk/wp-content/uploads/2023/02/Habel_Veselkova_2023_Odidenci-z-Ukrajiny-rok-od-vypuknutia-vojny.pdf. (Accesible January 5, 2025)

Kazmyrchuk, Mariia. 2025. *Primary socio-cultural adaptation of Ukrainian refugees in Slovakia (2022 – 2024)*. Bratislava. In print.

Kazmyrchuk, Mariia. 2024. The Religiousness of Ukrainian Refugees in Slovakia as an Indicator of Their Adaptive Potential to Cultural Integration. *Národopisný věstník.* 2024/2. Pp. 34 – 56.

Kazmyrchuk, Mariia. 2023. The Role of Employment in the Cultural Adaptation Process of Ukrainian Refugees in Slovakia. *Ethnic History of European Nation.* 2023/71. Pp. 141 – 149. https://orcid.org/0000-0001-8877-4489.

Kľúčik, Miroslav and Kubala, Jozef. 2023. Pomáhať utečencom sa oplatí. https://www.mfsr.sk/files/archiv/58/Komentar_makroutecenci_20230213_web.pdf?utm_source=chatgpt.com (Accesible December 1, 2024)

Leontiyeva, Yana and Kopecká, Liudmila. 2018. Migration of Ukrainian Students to the Czech republic: human capital perspectives. https://www.amo.cz/wp-content/uploads/2018/10/AMO_ukrainian-students-in-the-czech-republic_1.pdf. (Accesible November 25, 2024)

Letavajová, Silvia and Divinský, Boris. 2019. *Common Home Publication. Migration and Development in Slovakia.* Katolícka charita na Slovensku. Bratislava.

MÚ MV SR. Migračný úrad MV SR. Štatistiky. 2020, 2022, 2024. https://www.minv.sk/?statistiky-20. (Accesible December 24, 2025).

MV SR. Dočasné útočisko. 2024. https://www.minv.sk/?docasne-utocisko. (Accesible October 7, 2024).

Noja, Grațiela Georgiana et al. 2018. Turning Points in Migrants' Labour Market Integration in Europe and Benefit Spillovers for Romania and Serbia: the Role of Socio-psychological Credentials. *Zbornik Radova Ekomomskog Fakulteta u Rijeci*. 2018/2. pp. 489 – 518. https://10.18045/zbefri.2018.2.489.

Papcunová, Jana et al. 2023. Exploring Labour Integration Challenges for Ukrainians in Slovakia. *Človek a spoločnosť*. 2023/2. Pp. 1 – 14.

PPZ ÚHaCP, 2004 – 2024, Prezídium Policajného zboru, Úrad hraničnej a cudzineckej polície. Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike. https://www.minv.sk/?rocenky. (Accesible December 17, 2024)

Rašić, Miloš and Antonijević, Dragana. 2023. Aspects of the Integration of Third and Fourth Generations of Serbian Migrant Workers in Vienna. *Etnoantropološki Problemi Issues in Ethnology and Anthropology.* 2023/2. Pp. 401 – 439. https://doi.org/10.21301/eap.v18i2.4.

Sekulová, Martina. 2010. Objavovanie nových obzorov – pracovná migrácia z Rumunska. Ed. Filadelfiová, Jarmila; Gyarfášová, Oľga; Hlinčíková, Miroslava; Sekulová, Martina. *Sondy do kultúrnej diverzity na Slovensku*. IVO. Bratislava.

Seresová, Terézia and Štefančík, Radoslav. 2024. Experiences of Ukrainian Migrants with Integration in Slovakia. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*. 2024/2. Pp. 141 – 159.

Stojšin, Snežana et al. 2021. Charakteristics of migration from Serbia to Slovakia. *RUDN Journal of Sociology*. 2021/4. pp. 881 – 890. https://doi.org/10.22363/2313-2272-2021-21-4-881-890.

Štatistický úrad SR. Stav a pohyb obyvateľstva. Datacube. 2020, 2023, 2024. https://datacube.statistics.sk/#!/view/sk/vbd_dem/om7101mr/v_om7101mr_00_00_00_sk. (Accesible November 4, 2024)

Štatistický úrad SR. Udelenie štátneho občianstva podľa predchádzajúceho štátneho občianstva, veku a pohlavia. 2023. https://datacube.statistics.sk/#!/view/sk/VBD_SLOVSTAT/om2006rs/v_om2006rs_00_00_00_sk. (Accesible January 13, 2025).

ÚPSVaR. Zamestnávanie cudzincov. 2004 – 2024. https://www.upsvr.gov.sk/statistiky/zamestnavanie-cudzincov-statistiky.html?page_id=10803. (Accesible November14, 2024).

Úrad Slovákov žijúcich v zahraničí. 2024. Osvedčenia. https://www.uszz.sk/osvedcenia/. (Accesible January 2, 2025).

Zlatanović, Sanja a Juraj Marušiak. 2024. *Co-ethnic Migration of Vojvodina Slovaks to Slovakia: Institutional Frameworks and Everyday Practice of Interaction*. National papers. Cambridge University Press. http://doi:10.1017/nps.2024.25.

Dinamika migracije iz Rumunjske, Srbije i Ukrajine u Slovačku u kontekstu statističkih podataka

SAŽETAK

Cilj ovog istraživanja je razjasniti dinamiku migracijskih tokova te analizirati i interpretirati ključne trendove migracija iz Rumunjske, Srbije i Ukrajine u Slovačku. Istraživanje se temelji na statističkim podacima, nadopunjenima nalazima vlastitog terenskog istraživanja. U uvodu se daje opis migracijske situacije u Slovačkoj. Migranti iz Ukrajine, Srbije i Rumunjske prikazani su kroz sociodemografske pokazatelje, vrste boravišnih statusa i razloge migracije. Posebna se pažnja posvećuje radnoj migraciji, uz analizu procesa integracije migranata. Rezultati pokazuju da su migracije iz ovih triju zemalja u Slovačku prvenstveno potaknute ekonomskim i političko-moćnim čimbenicima. U okviru integracijskih procesa istaknute su najsnažnije prepreke te je naglašena uloga kulturne i jezične bliskosti, koja je posebno izražena među migrantima sa statusom stranih Slovaka. Pretpostavlja se da će ove skupine migranata i ubuduće značajno doprinositi ukupnoj strukturi stranog stanovništva Slovačke, osobito u kategoriji radne migracije.

Ključne riječi: *migracija, Slovačka, Srbi, Ukrajinci, Rumunji*

Borna Mažar

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
bmazar1@fhs.unizg.hr, bornamazar@yahoo.com

UDK: 314.14
Pregledni rad

Usporedba mortalitetnih trendova Republike Hrvatske i odabranih susjednih država

SAŽETAK

Mortalitet, kao jedan od ključnih demografskih pokazatelja, odražava društvene, ekonomske i zdravstvene uvjete određene populacije. Ovaj rad analizira i uspoređuje trendove mortaliteta između Hrvatske i susjednih država, s posebnim naglaskom na tri ključna demografska pokazatelja: opći mortalitet, infantilni mortalitet i očekivano trajanje života. Opći mortalitet pruža pregled opće zdravstvene situacije i promjena u stopama smrtnosti, dok infantilni mortalitet odražava kvalitetu zdravstvene zaštite novorođenčadi i majki. Očekivano trajanje života, s druge strane, predstavlja važan indikator koji reflektira ukupnu zdravstvenu njegu i uvjete života u različitim zemljama. Rad će koristiti podatke iz službenih izvora kao što su Eurostat i nacionalni statistički zavodi kako bi se usporedili ovi pokazatelji među zemljama. Analizirat će se dugoročni trendovi i varijacije u stopama mortaliteta kako bi se identificirali ključni obrasci i razlike između Hrvatske i drugih zemalja u regiji. Posebna pozornost posvetit će se promjenama u infantilnom mortalitetu i njegovom utjecaju na ukupne demografske obrasce, kao i usporedbi očekivanog trajanja života, što može ukazivati na razlike u kvaliteti života i zdravstvenim uvjetima. Zaključno, rad će pružiti uvid u regionalne demografske izazove i doprinijeti boljem razumijevanju demografskih trendova u ovom dijelu Europe.

Ključne riječi: *mortalitet, infantilni mortalitet, očekivano trajanje života, Hrvatska, demografski trendovi*

UVOD

Razina mortaliteta u jednoj zemlji izraz je kompleksnog djelovanja bioloških, gospodarskih i zdravstvenih čimbenika tako da je razina mortaliteta uopće, a posebno infantilnog mortaliteta, značajan pokazatelj postojećeg životnog standarda. Podaci o mortalitetu stanovništva, izuzetno su važni za objektivno ocjenjivanje zdravstvenog stanja stanovništva, kao i ocjenjivanje efikasnosti zdravstvene zaštite, za politiku zdravstva i uopće socijalnu politiku jedne države. Mortalitet kao sastavnica prirodnog kretanja stanovništva i kao sastavnica demografskog razvoja ima svoj odraz na sveukupni društveno-gospodarski razvoj jedne države (Wertheimer-Baletić, 1999). Mortalitet pokazuje značajne varijacije u odnosu na određene karakteristike preminule osobe i određene karakteristike samog događaja. Te karakteristike preminule osobe i događaja definiraju glavne značajke koje su važne u demografskoj i epidemiološkoj analizi mortaliteta. S obzirom na vrlo usku povezanost između dobi i rizika od smrti, dob se može smatrati najvažnijom demografskom varijablom u analizi mortaliteta. Više nego bilo koja druga karakteristika preminule osobe ili događaja, dob daje naznaku o rizicima mortaliteta u općoj populaciji (Siegel, 2012).

Funkcioniranje zdravstvenog sustava uvelike utječe na zdravstveni status stanovništva. Visokorazvijen sustav pružanja zdravstvene zaštite trebao bi (ali ne mora uvijek) rezultirati višim zdravstvenim statusom. Sustav koji produljuje život, primjerice, pridonosi prijelazu iz populacije koju obilježavaju akutna stanja u populaciju koju obilježavaju kronična stanja. Dakle, tijekom tog prijelaza dolazi do promjene u prirodi zdravstvenih problema, a ne do ukupnog smanjenja učestalosti zdravstvenih problema. Demografske karakteristike stanovništva isprepliću se sa zdravstvenim sustavom i tvore složen odnos. Dobna struktura, primjerice, utječe na prirodu pružanja zdravstvene zaštite. Vrlo mlada populacija zahtijeva sasvim drugačije usluge od vrlo stare populacije. Istovremeno, sustav koji agresivno nastoji smanjiti mortalitet, doprinosi razvoju društva koje je starije i u kojem brojčano dominiraju žene. Sustav koji agresivno promiče kontrolu rađanja kao zdravstvenu mjeru, imao bi sličan učinak na dobnu i spolnu strukturu stanovništva (Pol i Thomas, 2013). Pandemija COVID-19 dodatno je naglasila važnost proučavanja mortalitetnih trendova jer je u mnogim državama dovela do značajnih promjena u demografskim pokazateljima. Ova neočekivana globalna zdravstvena kriza stvorila je jedinstvenu priliku za komparativnu analizu otpornosti različitih zdravstvenih sustava i njihovog utjecaja na mortalitetne pokazatelje.

Republika Hrvatska i njezine susjedne države dijele sličnu povijesnu pozadinu, geografski položaj i mnoge društveno-gospodarske karakteristike, što njihovu usporedbu čini posebno relevantnom za demografska istraživanja.

TEORIJSKI PRISTUP

Hrvatska i njezine susjedne zemlje Slovenija, Mađarska i Srbija nalaze se u kasnijim fazama demografske i epidemiološke tranzicije, što omogućava analizu konvergencije i divergencije mortalitetnih obrazaca. Teorijski okvir demografske tranzicije pruža kontekst za razumijevanje sličnosti u mortalitetnim trendovima koje proizlaze iz usporedive razine društveno-gospodarskog razvoja.

Teorija demografske tranzicije uvjetovala je razvoj teorije epidemiološke tranzicije. Počevši još u osamnaestom stoljeću u Europi, javnozdravstvene mjere i društveno-ekonomski razvoj uspješno su doveli do promjena u uzrocima smrtnosti. Nekoliko poznatih uzročnika smrti, osobito zarazne bolesti, stavljeno je pod kontrolu zahvaljujući poboljšanjima, najprije u sanitaciji, a kasnije u medicinskim tehnologijama. Ovo razdoblje i uklanjanje tradicionalnih uzroka visoke smrtnosti koji su ga obilježavali, nazivaju se epidemiološkom tranzicijom. U posljednje vrijeme demografi sugeriraju da svjedočimo pojavi druge europske demografske tranzicije. S njom su povezani padovi nataliteta ispod razine potrebne za jednostavnu zamjenu stanovništva, male obitelji i sve veći broj neudanih, odnosno neoženjenih osoba. Ovaj trend, u kombinaciji sa starenjem stanovništva u razvijenom (ali i manje razvijenom) svijetu, doveo je do nagađanja o četvrtoj fazi epidemiološke tranzicije. Ta se faza naziva „doba odgođenih degenerativnih bolesti". Za nju je, ili bi bila, karakteristična velika i rastuća proporcija osoba starijih od 80 godina, čija povećana dugovječnost dovodi do sve većeg rizika od degenerativnih bolesti (Weinstein i Pillai, 2015).

Iako Hrvatska već dugi niz godina ima sve negativnije stope mortaliteta, malo je radova koji se bave tom tematikom s demografskog gledišta. Uglavnom su mortalitet i mortalitetni trendovi analizirani u sklopu opće analize prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske (Lajić, 1995; Akrap i Živić, 2001; Wertheimer-Baletić, 2003; Tcholakov, 2005; Šimunić, 2023). Mortalitetne trendove u Republici Hrvatskoj analizirali su Mrđen (2000) u razdoblju od 1950. do 1998. godine, te Graovac Matassi i Rogić (2023) koje su napravile detaljnu analizu mortalitetnih trendova u prva dva desetljeća 21. stoljeća. U razdoblju pandemije COVID-19 povećan je interes za demografska istraživanja mortaliteta u sklopu istraživanja specifičnog mortaliteta od bolesti COVID-19 (Čipin i dr., 2021; Klempić Bogadi, 2021; Komušanac i Mažar, 2024). Suvremeni mortalitetni trendovi u Hrvatskoj ostaju nedovoljno istraženi u recentnoj znanstvenoj literaturi, što ovaj rad čini aktualnim doprinosom analizi ključnih pokazatelja smrtnosti.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje se temelji na sekundarnim podacima dostupnim u bazama službenog statističkog ureda Europske unije, Eurostata, koji pruža standardizirane i usporedive statističke podatke za europske države što omogućava metodološki konzistentnu usporedbu demografskih pokazatelja. Glavni cilj ovog istraživanja jest grafički prikazati i analizirati mortalitetne trendove Republike Hrvatske te ih usporediti s trendovima Slovenije, Mađarske i Srbije, s fokusom na tri ključna pokazatelja: opći mortalitet, infantilni mortalitet i očekivano trajanje života. U sklopu glavnog cilja istraživanja postavljene su dvije radne hipoteze:

- H1: Trendovi kretanja općeg mortaliteta u promatranim državama prate slične obrasce s obzirom na sličnu razinu društveno-gospodarskog razvoja te približne razmjere pandemije bolesti COVID-19.
- H2: Postoji korelacija između kretanja stopa infantilnog mortaliteta i očekivanog trajanja života te kvalitete zdravstvenog sustava.

Analizirani su sljedeći mortalitetni pokazatelji:

1. stope općeg mortaliteta
2. stope infantilnog mortaliteta
3. stope perinatalnog mortaliteta
4. očekivano trajanje života od rođenja.

Ovi pokazatelji odabrani su zbog svoje relevantnosti u ocjeni demografskog stanja i kvalitete zdravstvene zaštite, kao i zbog dostupnosti usporedivih podataka za sve promatrane države. Svaki pokazatelj analiziran je u desetogodišnjem razdoblju, kretanje opće stope mortaliteta i očekivano trajanje života analizirani su u razdoblju od 2013. do 2023. godine, no zbog dostupnosti podataka u trenutku pisanja rada kretanja pokazatelja infantilnog mortaliteta analizirani su u razdoblju od 2012. do 2022. godine.

U ovom istraživanju korištene su grafičke metode deskriptivne statistike za vizualni prikaz i analizu mortalitetnih trendova. Grafički prikaz podataka linijskim dijagramima omogućava identificiranje prekretnica u trendovima i evaluaciju utjecaja vanjskih faktora na mortalitetne pokazatelje. Za svaki od mortalitetnih pokazatelja korištena je metoda *analize vremenskih serija* te su *komparativnom metodom* analizirani višegodišnji trendovi kako bi se identificirali dugoročni obrasci i specifične anomalije, posebno one povezane s pandemijom COVID-19.

U istraživanje su uključene četiri države: Republika Hrvatska te tri susjedne države – Slovenija, Mađarska i Srbija. Ove države su odabrane zbog geografske blizine, zajedničke povijesne pozadine i sličnih društveno-ekonomskih karakteristika. Istovre-

meno, ove države pokazuju određene razlike u razvijenosti zdravstvenih sustava i demografskim karakteristikama, što omogućava relevantnu komparativnu analizu.

Razumijevanje ovih trendova može pružiti vrijedne uvide za kreiranje javnozdravstvenih politika i strategija demografskog razvoja, što je od posebnog značaja za Hrvatsku koja se suočava s izazovima depopulacije, starenja stanovništva i emigracije.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Kvaliteta zdravstvenog sustava direktno utječe na mortalitetne pokazatelje, posebno na one koji se odnose na preventabilne i izlječive uzroke smrti. Za objektivnu procjenu i usporedbu kvalitete zdravstvenih sustava promatranih država korišten je *Healthcare Access and Quality Index* koji prati nacionalne razine pristupa i kvalitete zdravstvene zaštite kako bi se razumjelo gdje zemlje mogu poboljšati pružanje zdravstvenih usluga. Zaključci iz studije *Global Burden of Disease* (GBD) koriste se za procjenu sažete mjere dostupnosti i kvalitete zdravstvene skrbi te je indeks izračunat na temelju podataka iz navedene studije.

Healthcare Access and Quality Index je kompozitni pokazatelj koji mjeri pristup i kvalitetu zdravstvene zaštite na skali od 0 do 100, gdje viša vrijednost označava bolji pristup i veću kvalitetu zdravstvene zaštite. Prema dostupnim podacima, vrijednosti indeksa za promatrane države su:

- Slovenija: 90,8
- Hrvatska: 86,9
- Mađarska: 82,1
- Srbija: 77,21.

Ove vrijednosti pokazuju značajne razlike u kvaliteti zdravstvene zaštite između promatranih država, s najrazvijenijim zdravstvenim sustavom u Sloveniji i najslabijim u Srbiji. Hrvatska se nalazi na drugom mjestu, s vrijednošću koja je bliža slovenskoj nego mađarskoj ili srpskoj, što ukazuje na relativno dobar pristup i kvalitetu zdravstvene zaštite u Hrvatskoj u regionalnom kontekstu. Razlike u kvaliteti zdravstvenih sustava predstavljaju važan kontekst za interpretaciju razlika u mortalitetnim pokazateljima među promatranim državama, posebno u slučaju infantilnog mortaliteta i očekivanog trajanja života.

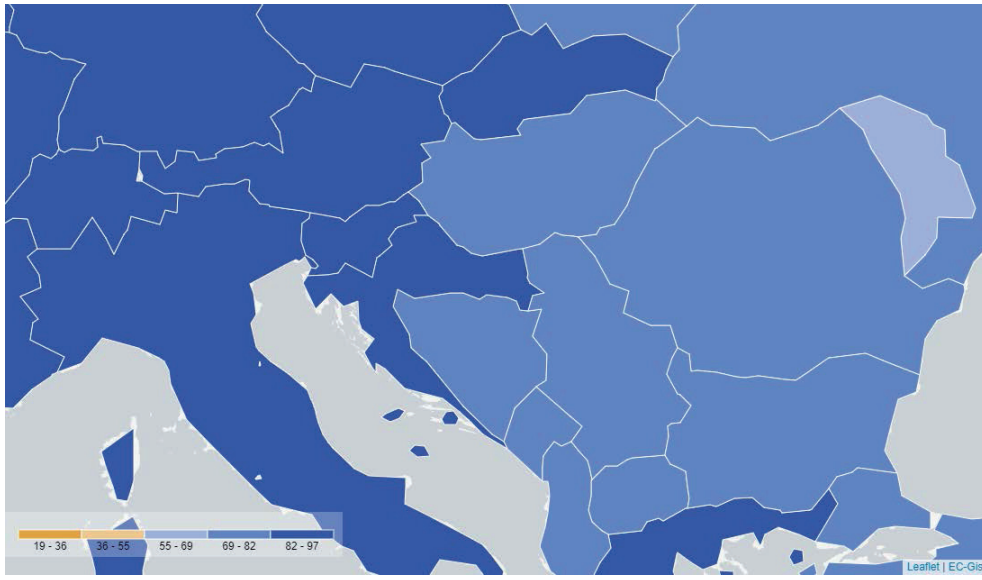

Slika 1. Healthcare Access and Quality Index odabranih država

Izvor: Europska komisija, 2024.

Analiza dobne strukture stanovništva predstavlja važan temelj za razumijevanje mortalitetnih trendova budući da starosna distribucija populacije značajno utječe na stope smrtnosti. Podaci za 2023. godinu pokazuju određene razlike u dobnoj strukturi između promatranih država.

Usporedba prosječne starosti stanovništva u 2023. godini ukazuje na trend demografskog starenja u svim promatranim državama. Hrvatska se, zajedno sa Slovenijom, nalazi među državama s višom prosječnom starosti stanovništva u regiji, što reflektira dugotrajne trendove niske fertilitete i emigracije mlađeg stanovništva. Demografsko starenje predstavlja jedan od najznačajnijih izazova za sve promatrane države, s izravnim implikacijama na zdravstvene sustave, mirovinske sustave i tržište rada. Viša prosječna starost populacije prirodno utječe i na više stope općeg mortaliteta, što je važno uzeti u obzir pri interpretaciji mortalitetnih trendova.

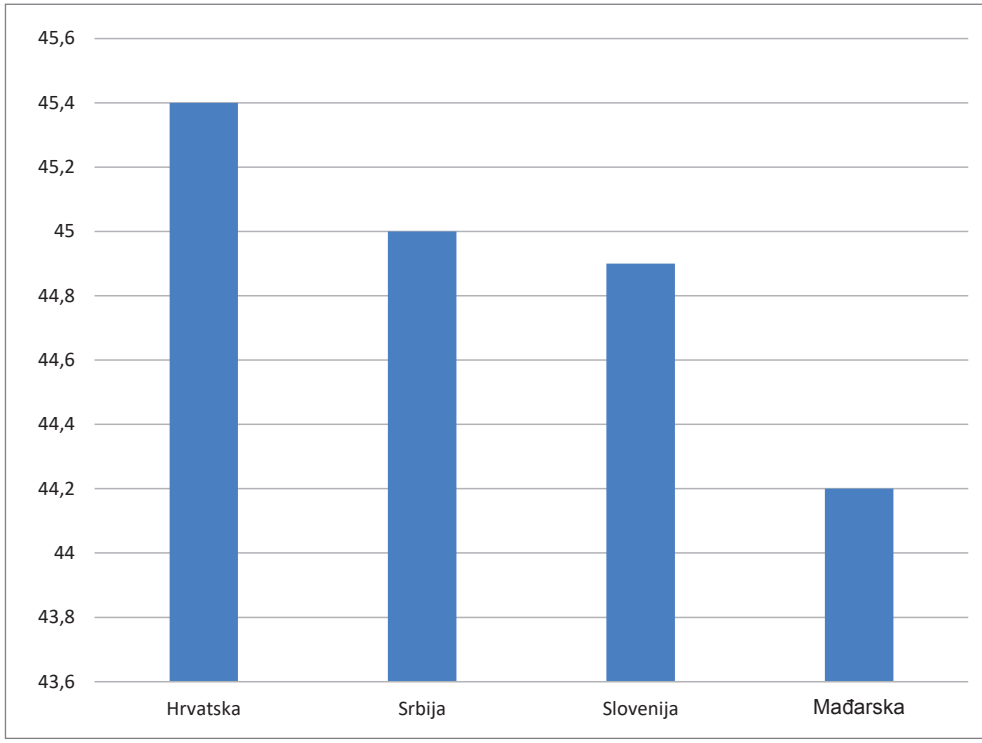

Slika 2. Prosječna starost stanovništva 2023. godine

Izvor: Eurostat, 2024a.

Udio stanovništva starijeg od 65 godina također je važan pokazatelj demografskog starenja te analiza ovog pokazatelja dodatno potvrđuje izazove s kojima se suočavaju promatrane države, posebno Hrvatska i Slovenija, gdje je udio starijeg stanovništva među najvišima u Europi. Visok udio starijeg stanovništva ima direktne implikacije na stope općeg mortaliteta, kao i na održivost zdravstvenih i mirovinskih sustava. Također, starija populacija je osjetljivija na zdravstvene krize poput pandemije COVID-19, što djelomično objašnjava varijacije u intenzitetu utjecaja pandemije na različite države.

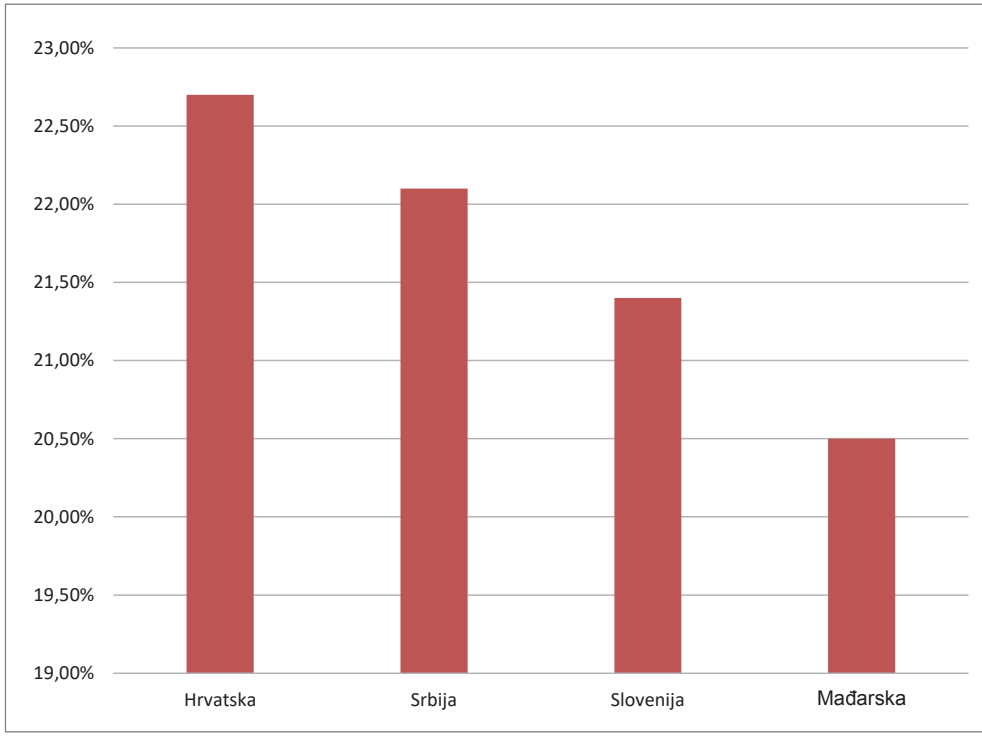

Slika 3. Udio starog stanovništva 2023. godine

Izvor: Eurostat, 2024b.

Analiza trendova općeg mortaliteta u promatranim državama pokazuje određene sličnosti, ali i specifičnosti svake pojedine države. Općenito, u periodu prije pandemije COVID-19, sve promatrane države imale su relativno stabilne stope općeg mortaliteta, s blagim varijacijama od godine do godine. Pandemija COVID-19 izazvala je značajnu anomaliju u ovim trendovima, s primjetnim porastom stopa općeg mortaliteta u svim promatranim državama tijekom 2020. i 2021. godine. Intenzitet ovog porasta varirao je među državama, što se može djelomično objasniti razlikama u dobnoj strukturi stanovništva, prevalenciji kroničnih bolesti, ali i razlikama u implementaciji javnozdravstvenih mjera i kapacitetima zdravstvenih sustava.

Nakon pandemije COVID-19 podaci za 2022. i 2023. godinu pokazuju postupnu stabilizaciju stopa općeg mortaliteta, iako u većini slučajeva na razinama višim od onih prije pandemije (Slika 4.). Ovo ukazuje na dugoročne posljedice pandemije na zdravstveno stanje populacije i potencijalno na pojavu odgođenog mortaliteta zbog ograničenog pristupa zdravstvenoj zaštiti tijekom pandemije.

Usporedna analiza trendova općeg mortaliteta potvrđuje prvu hipotezu istraživanja – trendovi kretanja općeg mortaliteta u promatranim državama prate slične obrasce, s izraženom anomalijom tijekom pandemije COVID-19.

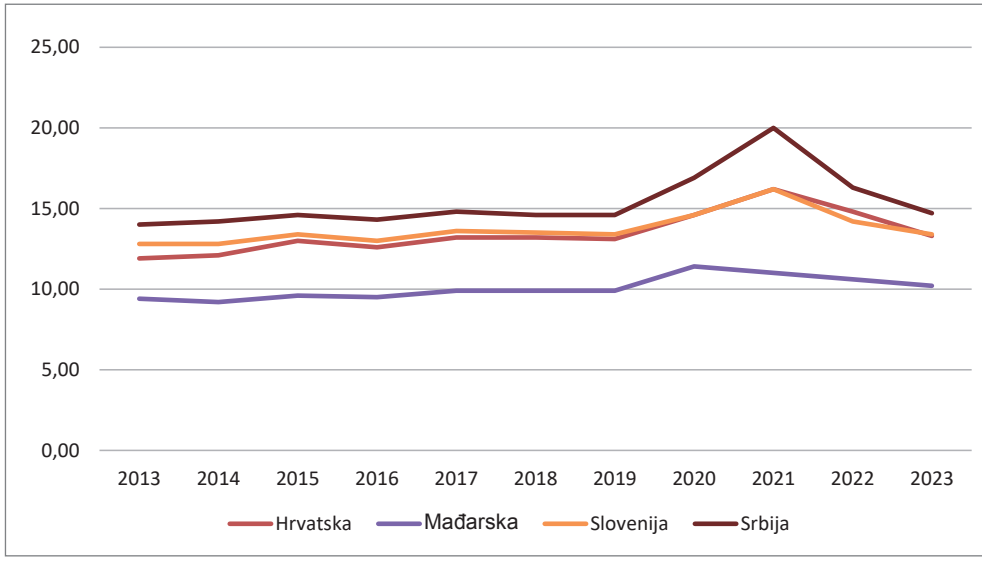

Slika 4. Kretanje stopa općeg mortaliteta u odabranim državama od 2013. do 2023. godine

Izvor: Eurostat, 2024c.

Infantilni mortalitet (smrtnost djece u prvoj godini života) predstavlja jedan od najosjetljivijih pokazatelja razvijenosti zdravstvenog sustava i općeg blagostanja društva. Analiza trendova infantilnog mortaliteta u promatranim državama pokazuje kontinuirano smanjenje stopa kroz godine, što reflektira poboljšanja u prenatalnoj i neonatalnoj skrbi, kao i u općoj zdravstvenoj zaštiti majki i djece.

Među promatranim državama Slovenija kontinuirano bilježi najniže stope infantilnog mortaliteta, što je u skladu s visokom vrijednošću *Healthcare Access and Quality Indexa* za ovu državu. Hrvatska također pokazuje pozitivne trendove u smanjenju infantilnog mortaliteta, približavajući se razinama razvijenih europskih država.

Zanimljivo je da, unatoč razlikama u *Healthcare Access and Quality Indexu*, trendovi infantilnog mortaliteta u Mađarskoj i Srbiji ne pokazuju jednoznačnu korelaciju s kvalitetom zdravstvenog sustava mjerenom ovim indeksom. Ovo ukazuje na kompleksnost faktora koji utječu na infantilni mortalitet, uključujući socioekonomske determinante, dostupnost specifičnih zdravstvenih usluga za trudnice i novorođenčad, te kulturološke faktore.

Rezultati analize infantilnog mortaliteta ne podupiru u potpunosti drugi dio druge hipoteze istraživanja – nije utvrđena jasna korelacija između kvalitete zdravstvenog sustava i stopa infantilnog mortaliteta u svim promatranim državama.

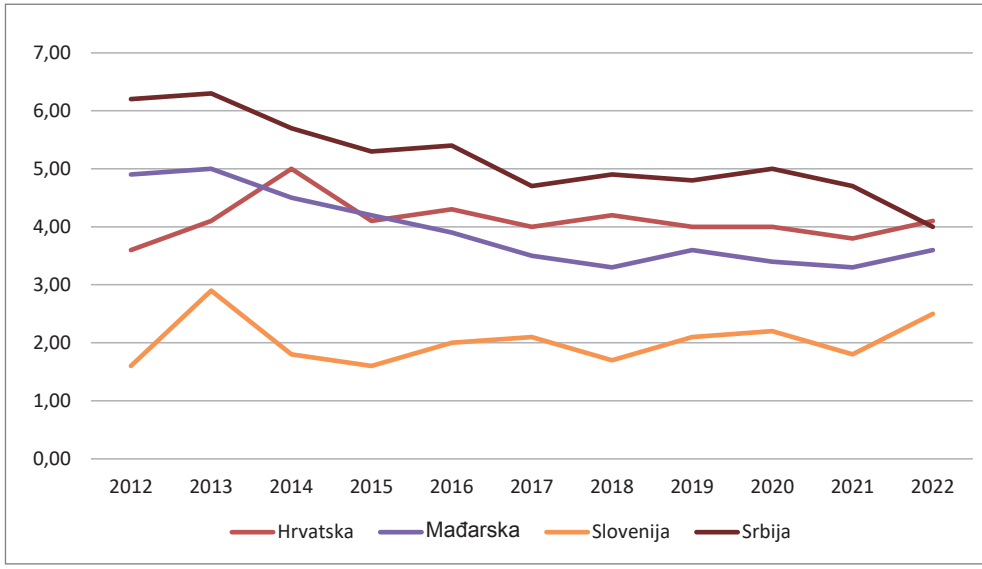

Slika 5. Kretanje stopa infantilnog mortaliteta u odabranim državama od 2012. do 2022. godine

Izvor: Eurostat, 2024d.

Perinatalni mortalitet, koji uključuje mrtvorođene i smrti novorođenčadi tijekom prvih sedam dana života (obuhvaća zajedno mortinatalitet i ranu neonatalnu smrtnost), predstavlja još jedan važan pokazatelj kvalitete zdravstvene zaštite. Analiza trendova perinatalnog mortaliteta u promatranim državama pokazuje određene sličnosti s trendovima infantilnog mortaliteta, ali i neke specifičnosti.

Slično kao kod infantilnog mortaliteta, Slovenija prednjači s najnižim stopama perinatalnog mortaliteta među promatranim državama, što dodatno potvrđuje visoku kvalitetu slovenskog zdravstvenog sustava u području majčinstva i dječje zdravstvene zaštite. Hrvatska također bilježi značajan napredak u smanjenju perinatalnog mortaliteta kroz promatrani period, unatoč blagom porastu u 2022. godini.

Analiza trendova perinatalnog mortaliteta dodatno naglašava važnost specifičnih aspekata zdravstvene zaštite, poput dostupnosti specijaliziranih usluga, kvalitete opreme u rodilištima i jedinicama intenzivne neonatalne njege, te stručnosti medicinskog osoblja u ovim područjima.

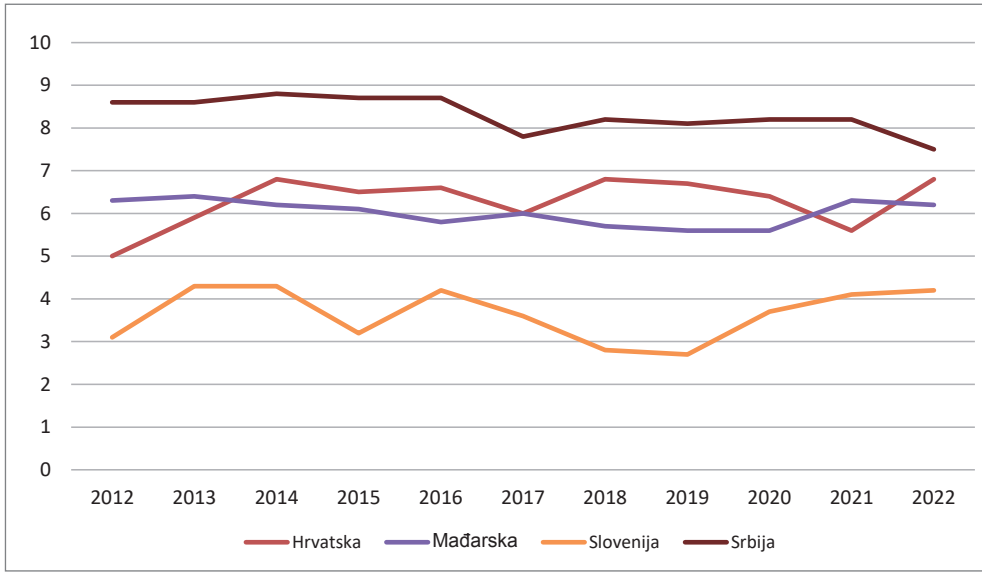

Slika 6. Kretanje stopa perinatalnog mortaliteta u odabranim državama od 2012. do 2022. godine

Izvor: Eurostat, 2024d.

Očekivano trajanje života od rođenja jedan je od najsveobuhvatnijih pokazatelja zdravstvenog stanja populacije i kvalitete života općenito. Demografi kao reprezentantu razine mortaliteta najčešće koriste očekivano trajanje života. Pod pojmom očekivano trajanje života od rođenja podrazumijeva se prosječan broj godina života, odnosno prosječna duljina života jednog hipotetičkog stanovništva, koje će tijekom svoga života biti pod utjecajem specifičnih stopa mortaliteta prema dobi iz godine rođenja (Wertheimer-Baletić, 1999). Analiza trendova očekivanog trajanja života u promatranim državama pokazuje postupno povećanje kroz godine prije pandemije COVID-19, što reflektira poboljšanja u zdravstvenoj zaštiti, životnim uvjetima i javnozdravstvenim mjerama.

Pandemija COVID-19 imala je značajan negativan utjecaj na očekivano trajanje života u svim promatranim državama, uzrokujući prvi značajniji pad ovog pokazatelja u posljednjih nekoliko desetljeća. Intenzitet ovog pada varirao je među državama, što se može povezati s razlikama u dobnoj strukturi, prevalenciji komorbiditeta, ali i s razlikama u upravljanju pandemijom i rezilientnosti zdravstvenih sustava.

Među promatranim državama Slovenija kontinuirano bilježi najviše vrijednosti očekivanog trajanja života, što je u skladu s najvišom vrijednošću *Healthcare Access and Quality Indexa*. Slijedi je Hrvatska, zatim Mađarska, dok Srbija bilježi najniže vrijednosti očekivanog trajanja života. Ova distribucija pokazuje jasnu korelaciju s kvalite-

tom zdravstvenih sustava mjerenom *Healthcare Access and Quality Indexom*, potvrđujući prvi dio druge hipoteze istraživanja.

Analiza očekivanog trajanja života ukazuje na značajne razlike među promatranim državama, unatoč geografskoj blizini i sličnoj povijesnoj pozadini. Ove razlike mogu se pripisati razlikama u kvaliteti zdravstvenih sustava, ali i širim socioekonomskim faktorima, životnim stilovima i javnozdravstvenim politikama.

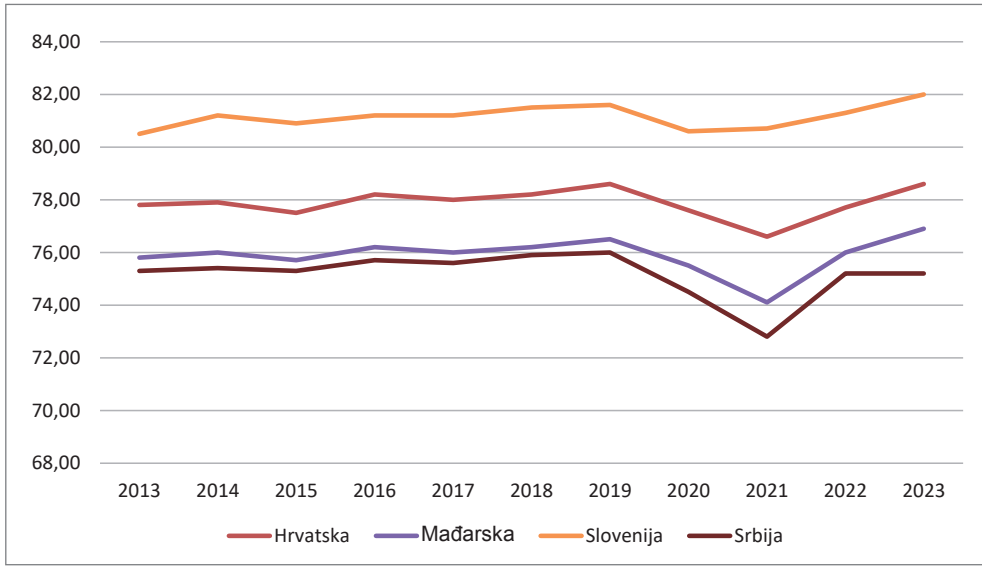

Slika 7. Kretanje očekivanog trajanja života od rođenja u odabranim državama od 2013. do 2023. godine

Izvor: Eurostat, 2024e.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje pružilo je sveobuhvatnu analizu mortalitetnih trendova Republike Hrvatske i odabranih susjednih država, s fokusom na opći mortalitet, infantilni mortalitet i očekivano trajanje života. Prva hipoteza (H1) glasila je: *Trendovi kretanja općeg mortaliteta u promatranim državama prate slične obrasce obzirom na sličnu razinu društveno-gospodarskog razvoja te približne razmjere pandemije bolesti COVID-19*. Rezultati istraživanja potvrdili su prvu hipotezu (H1) budući da promatrane države imaju slične obrasce kretanja općeg mortaliteta, uključujući i zajedničku anomaliju uzrokovanu pandemijom COVID-19.

Druga hipoteza (H2) glasila je: *Postoji korelacija između kretanja stopa infantilnog mortaliteta i očekivanog trajanja života te kvalitete zdravstvenog sustava*. H2 djelomično je potvrđena – utvrđena je korelacija između kvalitete zdravstvenog sustava

i očekivanog trajanja života, dok veza s infantilnim mortalitetom nije jednoznačno potvrđena, što ukazuje na kompleksnost faktora koji utječu na ovaj pokazatelj te su u tom području potrebna daljnja istraživanja.

Analiza je pokazala da, unatoč zajedničkim trendovima, postoje i značajne razlike među promatranim državama u odabranim pokazateljima mortaliteta. Slovenija prednjači u svim pokazateljima, što je u skladu s najvišom vrijednošću *Healthcare Access and Quality Indexa* među promatranim državama. Hrvatska pokazuje relativno dobre rezultate, posebno u očekivanom trajanju života, dok Srbija ima najlošije pokazatelje, što je u skladu s najnižom vrijednošću indeksa.

Pandemija COVID-19 značajno je utjecala na sve analizirane mortalitetne pokazatelje, uzrokujući anomalije u dugogodišnjim trendovima. Intenzitet ovog utjecaja varirao je među državama, što se može povezati s razlikama u kvaliteti i učinkovitosti zdravstvenih sustava, dobnoj strukturi stanovništva i implementiranim javnozdravstvenim mjerama.

Rezultati ovog istraživanja ukazuju na potrebu za diferenciranim pristupom u adresiranju različitih mortalitetnih pokazatelja. Dok opći mortalitet prvenstveno ovisi o dobnoj strukturi populacije i prevalenciji kroničnih bolesti, infantilni i perinatalni mortalitet više su povezani sa specifičnim aspektima zdravstvene zaštite za trudnice i novorođenčad, socioekonomskim faktorima i obrazovanjem. Rezultati također imaju važne implikacije za kreatore zdravstvenih i demografskih politika u promatranim državama. Posebno je važno adresirati izazove povezane sa starenjem populacije, unaprijediti specifične aspekte zdravstvene zaštite relevantne za infantilni i perinatalni mortalitet, te raditi na povećanju kvalitete zdravstvenih sustava i dostupnosti zdravstvene zaštite za buduće krize.

Buduća istraživanja trebala bi se fokusirati na detaljniju analizu specifičnih uzroka smrti, regionalne razlike unutar država, kao i na socioekonomske determinante zdravlja koje utječu na mortalitetne pokazatelje. Također, bilo bi korisno proširiti analizu na duži vremenski period i na više država, kako bi se dobila još sveobuhvatnija slika demografskih trendova u širem regionalnom kontekstu.

LITERATURA

Akrap, Anđelko; Živić, Dražen. 2001. Demografske odrednice i obilježja obiteljske strukture stanovništva Hrvatske. *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja,* 10(4-5). 621–654.

Čipin, Ivan; Mustač, Dario; Međimurec, Petra. 2021. Impact of COVID-19 on mortality in Croatia. *Stanovništvo,* 59(1). 1–16.

Europska komisija. *Healthcare Access and Quality Indeks, 2024*. https://composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/explorer/indices/haqi/healthcare-access-and-quality-index (pristupljeno 15. 10. 2024.)

Eurostat. *Deaths and crude death rate, 2024c*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00029/default/table?lang=en&category=t_demo.t_demo_mor (pristupljeno 21. 10. 2024.)

Eurostat. *Infant mortality rate, 2024d.* https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00027/default/table?lang=en&category=t_demo.t_demo_mor (pristupljeno 22. 10. 2024.)

Eurostat. *Life expectancy at birth by sex, 2024e* https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00205/default/table?lang=en&category=t_demo.t_demo_mor (pristupljeno 22. 10. 2024.)

Eurostat. *Population by age group, 2024a.* https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00010/default/table?lang=en&category=t_demo.t_demo_ind (pristupljeno 19. 10. 2024.)

Eurostat. *Proportion of population aged 65 and over, 2024b*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00028/default/table?lang=en&category=t_demo.t_demo_ind (pristupljeno 19. 10. 2024.)

Graovac Matassi, Vera; Rogić, Adriana. 2023. Mortality trends in Croatia in the first two decades of the 21st century. *Geoadria*, *28*(1), 97–126.

Klempić-Bogadi, Sanja. 2021. The older population and the COVID-19 pandemic: The case of Croatia. *Stanovništvo*, *59*(1), 31–46.

Komušanac, Monika; Mažar, Borna. 2024. Korelacija demografskih značajki i razmjera pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj. Ur. S. Šterc, M. Balija, & T. Bodor, *Zbornik radova s II. međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Suvremeni usud gastarbajterskoga naslijeđa Hrvatske"*. Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatsko katoličko sveučilište. Zagreb.

Lajić, Ivan. 1995. Demografski razvitak Hrvatske u razdoblju od 1991. do 1994. *Revija Za Sociologiju*, *26*(1-2), 55–64.

Mrđen, Snježana. 2000. Tendencije razvoja mortaliteta u Hrvatskoj od 1950. do 1998. *Hrvatski Geografski Glasnik*, *62.*(1.), 25–40.

Pol, Louis; Thomas, Richard. 2013. *The Demography of Health and Healthcare*. Springer Science & Business Media.

Siegel, Jacob. 2012. *The Demography and Epidemiology of Human Health and Aging*. Springer. New York.

Šimunić, Nikola. 2023. Obilježja prirodnog kretanja stanovništva Republike Hrvatske 2013.—2019.: zoniranje na LAU razini. *Pilar : časopis za društvene i humanističke studije*, *18*(33), 99–118.

Tcholakov, Nikola. 2005. Mortalitet i očekivano trajanje života u zemljama koje su pristupile Europskoj uniji - dugoročni izgledi. *Migracijske i etničke teme*, *21*(1-2), 91–109.

Weinstein, Jay; Pillai, Vijayan K. 2015. *Demography: The science of population*. Rowman & Littlefield.

Wertheimer-Baletić, Alica. 1999. *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.

Wertheimer-Baletić, Alica. 2003. Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj u svjetlu popisa stanovništva 2001. godine. *Zbornik Ekonomskog Fakulteta U Zagrebu*, *1*(1), 91–103.

Comparison of mortality trends in the Republic of Croatia and selected neighboring countries

ABSTRACT

Mortality, as one of the key demographic indicators, reflects the social, economic, and health conditions of a given population. This paper analyzes and compares mortality trends between Croatia and neighboring countries, with a special focus on three key demographic indicators: general mortality, infant mortality, and life expectancy. General mortality provides an overall health situation and changes in mortality rates, while infant mortality reflects the quality of healthcare for newborns and mothers. Life expectancy, on the other hand, represents an important indicator that reflects overall healthcare and living conditions in different countries. The paper will use data from official sources such as Eurostat and national statistical institutes to compare these indicators among countries. Long-term trends and variations in mortality rates will be analyzed to identify key patterns and differences between Croatia and other countries in the region. Special attention will be given to changes in infant mortality and its impact on overall demographic patterns, as well as comparisons of life expectancy, which may indicate differences in quality of life and health conditions. In conclusion, the paper will provide insights into regional demographic challenges and contribute to a better understanding of demographic trends in this part of Europe.

Keywords**:** *mortality, infant mortality, life expectancy, Croatia, demographic trends*

Ivana Petrović

Sveučilište u Splitu Filozofski fakultet
ipetrovic@ffst.hr

UDK: 811.163.42
Izvorni znanstveni rad

Vitalnost hrvatskog jezika u Kanadi kroz prizmu popisa stanovništva

SAŽETAK

Osim što služe za praćenje i analizu demografskih trendova, popisni podaci mogu se koristiti za procjenu kulturne i jezične vitalnosti etničkih skupina u okviru teorije etnolingvističke vitalnosti. Ovo istraživanje ima za cilj ispitati vitalnost hrvatskog jezika u Kanadi na temelju analize relevantnih podataka prikupljenih kroz posljednjih šest popisa stanovništva Kanade (1996., 2001., 2006., 2011., 2016. i 2021. godine). Poseban naglasak stavljen je na podatke o broju osoba hrvatskog podrijetla, govornicima hrvatskog jezika i njegovoj upotrebi u kućanstvu. Rezultati ukazuju na nekoliko ključnih trendova. Broj osoba hrvatskog podrijetla u posljednjem se popisu smanjio u odnosu na prethodne popise, dok je broj govornika hrvatskog jezika porastao. Ipak, njihov udio u ukupnoj populaciji hrvatskog podrijetla značajno je opao u razdoblju od 25 godina. Također, kontinuirano opada i broj onih koji najčešće u kućanstvu koriste hrvatski jezik. Pripadnici prve generacije čine najveći broj govornika, dok je među drugom i trećom generacijom broj govornika značajno manji, što ukazuje na postupno slabljenje upotrebe hrvatskog jezika među mlađim generacijama, odnosno na zamjenu manjinskog jezika većinskim jezikom.

Ključne riječi: *Hrvati u Kanadi, vitalnost jezika, popis stanovništva, zamjena jezika, preuzimanje jezika*

UVOD

Proučavanje podataka iz popisa stanovništva mjesto je susreta dviju komplementarnih znanstvenih disciplina, demografije i lingvistike. Dok se demografija usredotočuje na razumijevanje ključnih obilježja i promjena u strukturi stanovništva, lingvistiku zanimaju popisni podaci o jeziku kao izvor saznanja o obrascima jezične upotrebe, višejezičnosti i međugeneracijskom prijenosu jezika na određenom geograf-

skom području. Posebno interdisciplinarno područje koje istražuje odnos između jezika i demografskih obilježja stanovništva, naziva se lingvističkom demografijom (eng. *linguistic demography*) ili demolingvistikom (eng. *demolinguistics*), (Moreno-Fernández 2023). Ispitujući način na koji međusobno djeluju demografski i jezični čimbenici, lingvistička demografija omogućava bolje razumijevanje učinka kojeg procesi poput migracija, starenja populacije ili urbanizacije imaju na jezičnu raznolikost i održivost jezika. Premda su manjinski, odnosno nasljedni jezici najčešće predmet proučavanja lingvističke demografije, ona je primjenjiva i na istraživanja upotrebe i distribucije većinskih, odnosno društveno dominantnih jezika i njihovih varijeteta u različitim kontekstima (Moreno-Fernández 2023: 9).

U ovom radu analiziraju se popisni podaci o hrvatskom jeziku i osobama hrvatskog podrijetla u popisima stanovništva Kanade kao izvor spoznaja o vitalnosti hrvatskog jezika u toj zemlji. Jezična vitalnost pokazatelj je održivosti i otpornosti jezika, a označava sposobnost da se jezik prenese na nove generacije i opstane kao sredstvo komunikacije. U Kanadi je hrvatski manjinski jezik, jezik zavičaja i obitelji te služi za sporazumijevanje pripadnicima hrvatske etničke zajednice, a engleski i francuski društveno su dominantni, odnosno većinski jezici.

Analiza podataka o jeziku i etničkom podrijetlu stanovništva ključna je za razumijevanje jezične vitalnosti i procesa zamjene jezika (eng. *language shift*) u dvojezičnoj zajednici. Do zamjene jezika dolazi kada se jezik ne uspijeva prenijeti na mlađe generacije. U kontekstu iseljeničkih zajednica nasljedni jezik (manjinski jezik) postupno ustupa mjesto dominantnom jeziku šire društvene sredine (većinski jezik). Drugim riječima, u slučaju hrvatske zajednice u Kanadi, hrvatski se jezik zamjenjuje engleskim ili francuskim. Fishman (1991) naglašava da je prijenos jezika s jedne generacije na drugu ključan za njegovu vitalnost. Demografski čimbenici kao što su migracije, dobna i obiteljska struktura, proces integracije u društvo, mogu značajno utjecati na uspješnost ili neuspješnost toga prijenosa, što nas dovodi do važnosti praćenja popisnih podataka.

Popis stanovništva Kanade sadrži vrlo opsežne podatke o jeziku i etničkom podrijetlu stanovništva tako da predstavlja dragocjen alat za procjenu vitalnosti i održivosti manjinskih jezika. Pored podataka o broju govornika službenih (engleskog i francuskog) i neslužbenih jezika, uključuje i informacije o materinskom jeziku, jezicima koji se govore kod kuće i na radnom mjestu te pruža uvid u jezičnu, etničku i religijsku raznolikost imigrantskih zajednica, kao i u status i ugroženost autohtonih jezika u toj zemlji[1].

[1] Statistics Canada. 2022. *The Daily. The Canadian census: A rich portrait of the country's religious and ethnocultural diversity.* Ottawa. Objavljeno 26. listopada 2022. https://www150.statcan.gc.ca/n1/en/daily-quotidien/221026/dq221026b-eng.pdf?st=4NiS9Hd- (pristupljeno 10. veljače 2025.).

U ovom radu, analizom podataka iz posljednjih šest popisa stanovništva Kanade (1996., 2001., 2006., 2011., 2016. i 2021.) želi se doći do spoznaja o demografskim promjenama u hrvatskoj zajednici i njihovu utjecaju na vitalnost hrvatskog jezika. Analiza se temelji na usporedbi podataka o broju osoba hrvatskog podrijetla i govornika hrvatskog jezika te njegovoj upotrebi, kao i podataka o dobnoj strukturi i geografskoj rasprostranjenosti hrvatske zajednice u Kanadi. Cilj rada je utvrditi kako demografske promjene u zajednici utječu na dinamiku jezične upotrebe, posebice na status i održivost hrvatskog jezika. Osobita pažnja posvećuje se popisnim podacima o hrvatskom jeziku, s posebnim naglaskom na popis iz 2021. godine, jer on nudi najrecentnije informacije, a kako bi se bolje procijenila otpornost hrvatskog jezika i razumjela dinamika zamjene jezika. Prethodne analize (Petrović 2017) upućuju na zaključak da je hrvatski jezik u Kanadi očuvan, ali da mu, s obzirom na demografske promjene, prijete izazovi. Stoga je ključno utvrditi trenutno stanje i dopuniti ranije proučene podatke novim popisnim podacima kako bi se dobio jasniji uvid u održivost hrvatskog jezika u Kanadi.

VITALNOST JEZIKA I ZAJEDNICE

Teorija etnolingvističke vitalnosti sveobuhvatan je interdisciplinarni okvir za razumijevanje procesa očuvanja i zamjene jezika (Ehala 2015: 553). Etnolingvistička vitalnost predstavlja sposobnost određene zajednice da opstane i djeluje kao prepoznatljiv entitet (Giles, Bourhis i Taylor 1977: 308). Visoka etnolingvistička vitalnost znači da zajednica uspješno održava svoj jezik i identitet u širem društvenom kontekstu. S druge strane, niska etnolingvistička vitalnost upućuje na to da zajednica ne uspijeva očuvati svoj jezik, što može dovesti do zamjene jezika, odnosno do preuzimanja dominantnog jezika te, u konačnici, nestajanja zajednice. Stabilnost manjinske zajednice i njezinog jezika procjenjuje se analizom triju ključnih varijabli etnolingvističke vitalnosti: demografske, statusne i varijable institucionalne podrške (Giles i dr. 1977: 308–309).

Demografska varijabla odnosi se na podatke o veličini zajednice, broju govornika i njihovoj koncentraciji na određenom području, natalitetu, te međugeneracijskom prijenosu jezika. Statusna varijabla tiče se važnosti i ugleda koje jezik i zajednica uživaju u višejezičnom okruženju, a varijabla institucionalne podrške govori o formalnoj i neformalnoj zastupljenosti jezika i članova zajednice u različitim institucijama. Vitalnost zajednice može se kretati od vrlo niske do vrlo visoke, a procjenjuje se pažljivim razmatranjem utjecaja svih triju faktora (Giles i dr. 1977: 317). Bourhis, Giles i Rosenthal (1981) naknadno su razradili originalnu teoriju uvodeći razliku između objektivne i subjektivne vitalnosti. Kvantitativne podatke, dobivene iz popisa stanovništva i sličnih sekundarnih izvora, okarakterizirali su objektivnim pokazate-

ljima vitalnosti te su dodatno predložili i prikupljanje kvalitativnih podataka. U tu su svrhu razvili tzv. upitnik subjektivne vitalnosti (eng. *subjective vitality questionnaire*), kojim se ispituje kako članovi zajednice subjektivno doživljavaju položaj i snagu zajednice u odnosu na svoje okruženje. Istraživanja su pokazala da su subjektivne procjene uglavnom u skladu s objektivnim pokazateljima vitalnosti u situacijama kada su razlike između zajednica u kontaktu velike. No, u situacijama kada su te razlike manje, subjektivne procjene mogu biti pod utjecajem nerealnog pretjerivanja u procjeni snage vlastite zajednice (Bourhis, Sachdev, Ehala, i Giles 2019: 8).

Nedvojbeno je da promjene u broju i sastavu stanovništva djeluju na otpornost jezika i određuju smjer njegova razvoja prema očuvanju ili eventualnom nestajanju na nekom području. Premda proces zamjene jezika nije uniforman za sve jezične zajednice i premda ovisi o različitim faktorima, najčešći scenarij je sljedeći: prva generacija iseljenika uglavnom upotrebljava manjinski jezik, druga generacija obično ga rabi samo u obiteljskom okruženju, a treća generacija u potpunosti prelazi na većinski jezik. Unatoč dominaciji većinskog jezika kod treće generacije manjinski jezik može se upotrebljavati u određenim kontekstima, primjerice u obitelji ili na društvenim okupljanjima članova zajednice. Međutim, bez obzira na napore neke zajednice uložene u očuvanje manjinskog jezika, gotovo je neizbježno da on trajno bude zamijenjen dominantnim jezikom. Brojna su istraživanja pokazala kako do zamjene jezika u većini slučajeva dolazi unutar triju generacija (npr. Alba, Logan, Lutz i Stults 2002; Fishman 1991), ali je moguće da se preuzimanje dominantnog jezika dogodi i ranije. Primjerice, Sabourin i Bélanger (2015) istraživali su stope preuzimanja jezika među osobama rođenima u Kanadi, a čiji materinski jezik nije jedan od službenih jezika Kanade (engleski ili francuski). Njihovo je istraživanje pokazalo da manje od 20 % ispitanih upotrebljava materinski jezik kod kuće nakon 50. godine života te da se u većini slučajeva preuzimanje drugog jezika dogodi prije 30. godine života, što upućuje na zaključak o zamjeni jezika u drugoj generaciji (Sabourin i Bélanger 2015: 743).

Usredotočujući se isključivo na demografsku varijablu, odnosno na analizu demografskih osobitosti hrvatske iseljeničke zajednice u Kanadi kao jednog od pokazatelja etnolingvističke vitalnosti, u ovom se radu istražuju promjene u veličini i dobnoj strukturi stanovništva hrvatskog podrijetla. Također, analiziraju se i promjene u poznavanju i upotrebi hrvatskog jezika kako bi se došlo do saznanja o vitalnosti jezika i njegovoj upotrebi među mlađim generacijama, odnosno kako bi se utvrdilo u kojoj je mjeri hrvatski jezik u opasnosti od zamjene većinskim jezikom.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Metodologija istraživanja temelji se na analizi podataka iz popisa stanovništva Kanade vezanih uz hrvatsku zajednicu i upotrebu hrvatskog jezika. Svi podaci preu-

zeti su s mrežne stranice *Statistics Canada*. Metodologija se usmjerava na kvantitativnu analizu kako bi se dobio uvid u demografske promjene u zajednici i njihov utjecaj na vitalnost hrvatskog jezika. Naslanjajući se na teoriju etnolingvističke vitalnosti, provodi se komparativna analiza podataka iz posljednjih šest popisa stanovništva (1996., 2001., 2006., 2011., 2016., 2021. godine), a kako bi se prepoznali ključni trendovi u vitalnosti hrvatskog jezika i zajednice u Kanadi. Popisni podaci omogućuju analizu brojčanih pokazatelja koji se odnose na broj govornika hrvatskog jezika, materinski jezik, dobnu strukturu i geografski raspored stanovništva hrvatskog podrijetla te upotrebu hrvatskog jezika u kućanstvu.

REZULTATI

Podaci o osobama hrvatskog podrijetla

U popisu stanovništva iz 2021. godine 130 820 stanovnika Kanade izjasnilo se da je hrvatskog etničkog podrijetla, što predstavlja smanjenje od 3 150 osoba u odnosu na prethodni popis iz 2016. godine.[2] Ovakvo je smanjenje zabilježeno po prvi put u posljednjih šest popisa stanovništva. U svim se prethodnim popisima broj Kanađana hrvatskog podrijetla redovito povećavao pa se tako od 1996. do 2016. godine broj onih koji su se izjasnili da su hrvatskog podrijetla povećao za gotovo 50 000 osoba.

Od 130 820 Kanađana hrvatskog podrijetla prema popisu iz 2021. godine, njih 60,3 % izjasnilo se kao djelomično hrvatskog podrijetla, dok ih je 39,7 % bilo samo hrvatskog podrijetla. U usporedbi s 2016. popisnom godinom, kada ih je 58,5 % bilo djelomično, a 41,5 % samo hrvatskog podrijetla, primjetan je trend opadanja udjela osoba koje se izjašnjavaju da su isključivo hrvatskog podrijetla. Ovaj trend postaje još izraženiji kada se usporede podaci iz ranijih popisnih godina (2011., 2006., 2001. i 1996.), a detalji su prikazani u Tablici 1. Iz tablice je vidljivo da se razdoblju od 25 godina (od popisne godine 1996. do popisne godine 2021.) udio onih koji navode isključivo hrvatsko podrijetlo smanjio za 25,8 postotnih bodova.

[2] Popisna kategorija „etničko i kulturno podrijetlo“ (eng. *ethnic and cultural origin*) koristi se u popisima stanovništva za prikupljanje podataka o etničkom ili kulturnom podrijetlu predaka. U Kanadi je moguće odabrati više od jednog etničkog podrijetla i tako izraziti svoju povezanost s različitim kulturama i jezicima.

Tablica 1. Broj osoba hrvatskog podrijetla prema popisima stanovništva Kanade iz 1996., 2001., 2011., 2016. i 2021. godine

Popisna godina	Broj stanovnika hrvatskog podrijetla	Samo hrvatskog podrijetla	Udio u populaciji hrvatskog podrijetla (%)	Djelomično hrvatskog podrijetla	Udio u populaciji hrvatskog podrijetla (%)
1996.	84 495	55 275	65,5%	29 220	34,5%
2001.	97 050	58 170	60,0%	38 880	40,0%
2006.	110 880	56 405	50,9%	54 475	49,1%
2011.	114 880	51 825	45,1%	63 055	54,9%
2016.	133 970	55 595	41,5%	78 370	58,5%
2021.	130 820	51 890	39,7%	78 925	60,3%

Izvori: 1996 Census, Profile of Census Divisions and Subdivisions, Total population by ethnic origin; 2001 Census, Ethnic Origin, Sex and Single and Multiple Responses for Population, for Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; 2006 Census of Canada, Ethnic Origin, Single and Multiple Ethnic Origin Responses and Sex for the Population of Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; 2011 National Household Survey, Ethnic Origin, Single and Multiple Ethnic Origin Responses, Generation Status, Age Groups and Sex for the Population in Private Households of Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; 2016 Census of Population, Ethnic Origin, Single and Multiple Ethnic Origin Responses, Generation Status, Age and Sex for the Population in Private Households of Canada, Provinces and Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; 2021 Census of Population, Ethnic or Cultural Origin by Gender and Age: Canada, provinces and territories

Popisni podaci pružaju uvid i u prostorni raspored stanovništva hrvatskog podrijetla. Slika 1. prikazuje kretanje broja osoba hrvatskog podrijetla u pojedinim kanadskim provincijama prema popisima stanovništva iz 1996., 2001., 2006., 2011., 2016. i 2021. Najveći broj stanovnika hrvatskog podrijetla živi u Ontariju, najmnogoljudnijoj kanadskoj provinciji. Sve do 2016. godine bilježio se kontinuirani rast u toj provinciji, kao i u Britanskoj Kolumbiji i Alberti, a između dvaju posljednjih popisa po prvi put zabilježen je blagi pad u broju stanovnika hrvatskog podrijetla. U Quebecu, Manitobi i Saskatchewanu živi osjetno manje stanovnika hrvatskog podrijetla, ali je u tim trima provincijama između dvaju posljednjih popisa zabilježen blagi rast broja stanovnika hrvatskog podrijetla. Mogući razlozi su bolje ekonomske prilike i selidba iz skupljih provincija u one jeftinije.

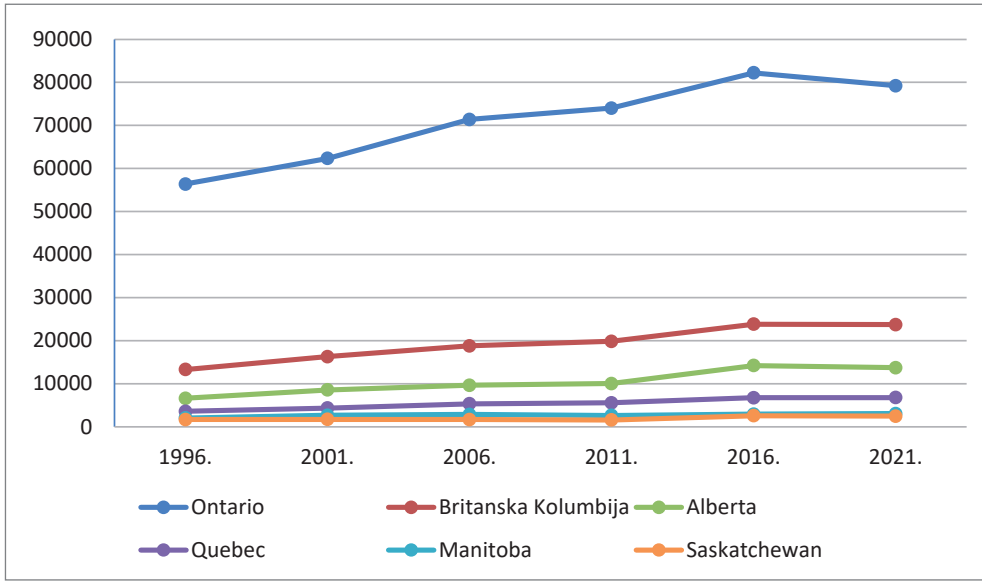

Slika 1. Broj osoba hrvatskog podrijetla u pojedinim provincijama prema popisima stanovništva Kanade iz 1996., 2001., 2011., 2016. i 2021. godine

Izvori: 1996 Census, Profile of Census Divisions and Subdivisions, Total population by ethnic origin; 2001 Census, Ethnic Origin, Sex and Single and Multiple Responses for Population, for Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; 2006 Census of Canada, Ethnic Origin, Single and Multiple Ethnic Origin Responses and Sex for the Population of Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; 2011 National Household Survey, Ethnic Origin, Single and Multiple Ethnic Origin Responses, Generation Status, Age Groups and Sex for the Population in Private Households of Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; 2016 Census of Population, Ethnic Origin, Single and Multiple Ethnic Origin Responses, Generation Status, Age and Sex for the Population in Private Households of Canada, Provinces and Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; 2021 Census of Population, Ethnic or Cultural Origin by Gender and Age: Canada, provinces and territories.

Zaključno, podaci upućuju na demografske promjene unutar hrvatske zajednice u Kanadi koje mogu nepovoljno utjecati na vitalnost jezika, osobito u kontekstu smanjenja udjela osoba koje se izjašnjavaju da su isključivo hrvatskog podrijetla. S druge strane, povećana koncentracija stanovništva hrvatskog podrijetla na području Ontarija, gdje živi gotovo dvije trećine svih koji navode hrvatsko podrijetlo, ima pozitivno djelovanje na vitalnost jezika.

Podaci o hrvatskom jeziku

U popisu stanovništva iz 2021. godine 73 845 osoba izjavilo je da govore hrvatski jezik.[3] Premda je to najveći broj govornika hrvatskog jezika u posljednjih šest popisa, njihov udio u ukupnoj populaciji hrvatskog podrijetla značajno je opao sa 75,6% (1996. godine) na 56,5% (2021. godine). Popisni podaci pokazuju postupni pad udjela osoba hrvatskog podrijetla koje govore hrvatski jezik, od 75,6 % u 1996. godini do 52,1 % u 2016. godini, a detaljnije se iščitavaju u Tablici 2. Iako je u 2021. godini došlo do blagog porasta (56,5 %), trend opadanja udjela govornika hrvatskog jezika ostaje očigledan.

Tablica 2. Broj govornika hrvatskog i udio u populaciji hrvatskog podrijetla prema popisima stanovništva Kanade iz 1996., 2001., 2011., 2016. i 2021. godine

Popisna godina	1996.	2001.	2006.	2011.	2016.	2021.
Broj stanovnika koji govore hrvatski	63 905	71 725	72 685	63 445	69 840	73 845
Udio u populaciji hrvatskog podrijetla (%)	75,6 %	73,9 %	65,5 %	55,2 %	52,1 %	56,5 %

Izvori: 1996 Census, Profile of Census Divisions and Subdivisions, Knowledge of non-official languages; 2001 Census, Various Non-official Languages Spoken, Age Groups and Sex for Population, for Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; 2006 Census of Canada, Various Languages Spoken, Age Groups and Sex for the Population of Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations; NHS Profile, Canada, 2011, Non-official languages spoken; 2016 Census Profile; 2021 Census of Population, Knowledge of non-official languages by age and gender Canada, provinces and territories, census metropolitan areas and census agglomerations with parts.

Podaci o govornicima hrvatskog jezika iz popisa 2021. godine mogu se dodatno analizirati s obzirom na njihovu dob, a rezultati prema dobnim skupinama predstavljeni su u Tablici 3.[4] Iz podataka je vidljivo da najveći broj govornika pripada dobnim skupinama 25 – 44 (16 545 govornika) i 45 – 64 (26 745 govornika), dok je u nižim dobnim skupinama (0 – 14 i 15 – 24) broj govornika značajno manji te oni čine tek 5,3 % odnosno 6,0 % ukupnog broja govornika hrvatskog jezika.

[3] Popisna kategorija „poznavanje neslužbenih jezika“ (eng. *knowledge of non-official languages*) definira se kao sposobnost osobe da razgovara na jeziku koji nije engleski ili francuski.

[4] *Statistics Canada. Table 98-10-0216-01 Knowledge of languages by age and gender: Canada, provinces and territories, census divisions and census subdivisions* https://doi.org/10.25318/9810021601-eng (pristupljeno 10. veljače 2025.).

Tablica 3. Dob govornika hrvatskog jezika prema popisu stanovništva Kanade iz 2021. godine

Popis 2021.	Ukupno	0 – 14	15 – 24	25 – 44	45 – 64	65 – 74	74+
Govore hrvatski	73 845	3 930	4 470	16 545	26 745	11 595	10 565

Popisom stanovništva Kanade prikupljaju se i podaci o materinskom jeziku stanovnika.[5] U Tablici 4. prikazani su podaci o generacijskoj pripadnosti osoba koje govore hrvatski jezik i onih kojima je hrvatski materinski jezik prema popisu iz 2021. godine.[6,7,8] Podaci pokazuju da je razlika između broja govornika hrvatskog i onih kojima je hrvatski materinski jezik oko 30 000 osoba. Drugim riječima, značajan broj ljudi koji govore hrvatski, ne smatraju ga svojim materinskim jezikom jer su u ranijoj dobi prvo usvojili neki drugi jezik (najvjerojatnije većinski jezik, engleski ili francuski). Nadalje, u obje kategorije najbrojniji su pripadnici prve generacije, dok do značajnijeg pada dolazi u drugoj generaciji, a u trećoj generaciji brojke postaju izrazito male. Tako je udio pripadnika treće generacije u ukupnom broju onih koji govore hrvatski jezik 2,70 % , a u ukupnom broju onih kojima je hrvatski materinski jezik tek 1,58 %

Tablica 4. Generacijski status govornika hrvatskog jezika i osoba kojima je hrvatski materinski jezik prema popisu iz 2021. godine

Popis 2021.	Ukupno	1. generacija	2. generacija	3. generacija
Govore hrvatski jezik	73 845	50 505	21 345	1 995
Materinski jezik hrvatski	43 665	32 150	10 820	690

[5] Popisna kategorija „materinski jezik“ (eng. *mother tongue*) odnosi se na prvi jezik koji je osoba usvojila u ranom djetinjstvu i koji još uvijek razumije. Ako osoba više ne razumije prvi jezik koji je naučila, tada se materinskim jezikom smatra drugi jezik koji je naučila. Osoba može imati više od jednog materinskog jezika ako je istovremeno usvojila te jezike i ako ih i dalje razumije.

[6] Smjernice kanadskog popisa stanovništva upućuju da prvoj generaciji pripadaju osobe koje nisu rođene u Kanadi, najčešće je riječ o doseljenicima u Kanadu; drugoj generaciji pripadaju osobe rođene u Kanadi kod kojih je jedan od roditelja rođen izvan Kanade, obično je riječ o djeci doseljenika; treća generacija obuhvaća osobe rođene u Kanadi čiji su roditelji također rođeni u Kanadi.

[7] *Statistics Canada*. *Table 98-10-0619-01 Knowledge of languages by generation status, mother tongue, age and gender: Canada, provinces and territories and economic regions* https://doi.org/10.25318/9810061901-eng (pristupljeno 12. ožujka 2025.).

[8] *Statistics Canada*. *Table 98-10-0364-01 Mother tongue by generation status and number of languages known: Canada, provinces and territories, census metropolitan areas and census agglomerations with parts* https://doi.org/10.25318/9810036401-eng (pristupljeno 12. ožujka 2025.).

Analiza imigrantskog statusa govornika hrvatskog jezika pruža važne informacije o dinamici doseljavanja, kao i o promjenama u strukturi zajednice. U Tablici 5. prikazani su podaci o imigrantskom statusu govornika hrvatskog jezika i onih kojima je hrvatski materinski jezik prema popisu iz 2021. godine, koji pružaju uvid u migracijske trendove u hrvatskoj iseljeničkoj zajednici u Kanadi. Najveći broj govornika hrvatskog jezika, kao i onih kojima je hrvatski materinski jezik, pripadaju kategoriji imigranata, a u okviru te kategorije najviše ih je u Kanadu stiglo prije 2001. godine.

Tablica 5. Imigrantski status govornika hrvatskog jezika i osoba kojima je hrvatski materinski jezik prema popisu iz 2021. godine

Popis 2021.	Ukupno	Nisu imigranti	Imigranti	Prije 2001	2001–2010	2011–2015	2016 –2021	Bez trajnog boravišta
Govore hrvatski jezik	73 845	23 885	49 135	41 580	3 325	1 670	2 565	820
Materinski jezik hrvatski	43 665	11 885	31 355	27 830	1 015	830	1 680	415

Podatke o materinskom jeziku pronalazimo i u ranije provedenim popisima stanovništva, a predstavljeni su u Tablici 6. Broj osoba koje prijavljuju samo hrvatski kao materinski jezik smanjuje se tijekom godina pa je od 50 105 osoba 1996. godine pao na 43 500 osoba u 2021. godini. Istovremeno, raste broj onih koji uz hrvatski materinskim smatraju i neki drugi jezik. Tako je 1996. broj onih kojima je materinski jezik samo hrvatski bio otprilike 30 puta veći od broja onih koji uz hrvatski biraju i neki drugi materinski jezik da bi 2021. godine taj omjer bio samo 7 puta veći.

Tablica 6. Broj stanovnika kojima je hrvatski materinski jezik prema popisima stanovništva Kanade iz 1996., 2001., 2011., 2016. i 2021. godine

Popisna godina	1996.	2001.	2006.	2011.	2016.	2021.
Samo hrvatski	50 105	54 880	55 330	49 735	48 205	43 500
Hrvatski i neki drugi jezik	2 185	1 970	1 625	2 600	2 885	6 250

Izvori: Detailed Mother Tongue: Number of Respondents by Type of Answer and Sex for Population, for Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations, 1996 and 2001 Censuses - 20% Sample Dana; Detailed Mother Tongue, Single and Multiple Language Responses and Sex for the Population of Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations, 2006 Census - 20% Sample Data; Detailed Mother Tongue, Single and Multiple Language Responses, Age Groups and Sex for the Population Excluding Institutional Residents of Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations,

2011 Census; Mother Tongue, Single and Multiple Mother Tongue Responses, Age and Sex for the Population Excluding Institutional Residents of Canada, Provinces and Territories, Census Divisions and Census Subdivisions, 2016 Census - 100% Data; Mother tongue by single and multiple mother tongue responses: Canada, provinces and territories, census metropolitan areas and census agglomerations with parts, 2021 Census.

Popisom stanovništva Kanade prikupljaju se i podaci o jeziku koji se upotrebljava u kućanstvu, a podaci o hrvatskom jeziku prikazani su u Tablici 7. Iz tablice je jasno vidljivo da opada broj onih koji najčešće u kućanstvu koriste hrvatski jezik, a ujedno opada i njihov udio u ukupnoj populaciji hrvatskog podrijetla.

Tablica 7. Podaci o hrvatskom jeziku kao jeziku koji se najčešće upotrebljava u kućanstvu prema popisima stanovništva Kanade iz 1996., 2001., 2011., 2016. i 2021. godine

Popisna godina	1996.	2001.[9]	2006.	2011.	2016.	2021.
Hrvatski kao jezik koji se najčešće govori u kućanstvu	24 200	-	22 165	18 730	16 775	14 925
Udio u populaciji hrvatskog podrijetla (%)	28,6%	-	20,0%	16,4%	12,5%	11,4%

Izvori: 1996 Census, Profile of Census Divisions and Subdivisions, Total population by home language – 20% sample data; Detailed Language Spoken at Home, Frequency of Language Spoken at Home and Sex for Population for Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations, 2001 Census – 20% Sample Data; Detailed Language Spoken Most Often at Home, Detailed Other Languages Spoken Regularly at Home, Age Groups and Sex for the Population Excluding Institutional Residents of Canada, Provinces, Territories, Census Metropolitan Areas and Census Agglomerations, 2011 Census; 2016 Census of Population, Language spoken most often at home; 2021 Census of Population, Language spoken most often at home.

Zaključno, broj stanovnika Kanade koji izjavljuju da govore hrvatski jezik, relativno je stabilan, ali opada njihov udio u ukupnoj populaciji hrvatskog podrijetla, baš kao i udio onih koji u kućanstvu najčešće upotrebljavaju hrvatski jezik. Podaci pokazuju i generacijske promjene u poznavanju hrvatskog jezika i hrvatskom kao materinskom jeziku.

[9] Podaci iz popisa stanovništva 2001. godine odnose se jezik koji se u različitoj mjeri koristi u obiteljskom okruženju i nisu usporedivi s podacima iz ostalih popisa stanovništva. Tako je prema podacima iz popisa 2001. godine 44 595 osoba izjavilo da u svom kućanstvu govori hrvatski. Od tog broja, 10 650 osoba koristi isključivo hrvatski jezik, 13 635 osoba ga uglavnom koristi, 4 125 osoba govori hrvatski u istoj mjeri kao i neki drugi jezik, dok 16 185 osoba redovito koristi hrvatski jezik.

DISKUSIJA

Podaci o osobama hrvatskog podrijetla i govornicima hrvatskog jezika u Kanadi, prikupljeni u popisima stanovništva od 1996. do 2021., godine ukazuju na nekoliko značajnih trendova u hrvatskoj zajednici u toj zemlji.

Jedna od ključnih promjena jest smanjenje broja osoba koje se izjašnjavaju da su hrvatskog podrijetla, zabilježena po prvi put u posljednjih šest popisa stanovništva. Naime, 2021. godine broj osoba hrvatskog podrijetla smanjen je za 3 150 u odnosu na 2016. godinu, dok je tijekom prethodnih dvaju desetljeća broj pripadnika ove populacije kontinuirano rastao. Ovaj pad mogao bi biti rezultat djelovanja nekoliko čimbenika, poput smanjenog useljavanja iz Hrvatske u Kanadu, niže stope nataliteta u zajednici ili slabije povezanosti mlađih generacija s hrvatskim etničkim i kulturnim identitetom.

Podaci također pokazuju značajan pad udjela onih koji se izjašnjavaju kao da su samo hrvatskog podrijetla. U popisu iz 2021. godine, 39,7 % osoba hrvatskog podrijetla izjavilo je da su samo hrvatskog podrijetla, dok ih je 60,3 % bilo djelomično hrvatskog podrijetla. Navedene brojke predstavljaju gotovo potpunu suprotnost u odnosu na 1996. godinu, kada je bilo 65,5 % onih samo hrvatskog podrijetla i 34,5 % onih djelomično hrvatskog podrijetla. Usporedba s prethodnim popisima upućuje na jasnu tendenciju rasta udjela osoba koje se identificiraju s višestrukim etničkim podrijetlom, što bi se moglo povezati s većom asimilacijom u kanadsko društvo i mogućim povećanjem broja multietničkih brakova u zajednici.

Primjetan je i trend opadanja udjela govornika hrvatskog jezika u odnosu na ukupnu populaciju hrvatskog podrijetla. Iako je broj govornika hrvatskog jezika u 2021. godini bio najveći u posljednjih šest popisa, njih 73 845, njihov udio u ukupnoj populaciji hrvatskog podrijetla smanjen je s 75,6 % u 1996. godini na 56,5 % u 2021. godini. Podaci o generacijskom statusu govornika hrvatskog jezika prema popisu iz 2021. godine također ukazuju na zanimljiv trend: prva generacija imigranata (koja je emigrirala iz Hrvatske) čini najveći broj govornika (50 505), dok su druga i treća generacija mnogo manje zastupljene. Isto vrijedi i za kategoriju materinskog jezika u istom popisu, gdje najveći broj osoba kojima je hrvatski materinski jezik pripada prvoj generaciji. U analizi prema dobnim skupinama jasno je da najveći broj govornika pripada dobnim skupinama 25 – 44 (16 545 govornika) i 45 – 64 (26 745 govornika), dok je broj govornika u dobnim skupinama 0 – 14 i 15 – 24 znatno manji. Ovi podaci odražavaju činjenicu da su starije generacije ključni nositelji jezika i kulture, dok mlađe generacije sve više koriste većinski jezik (uglavnom engleski), što dodatno smanjuje broj govornika hrvatskog jezika i ukazuje da je u tijeku proces zamjene jezika.

Zabrinjavajuće je i smanjenje broja osoba koje u kućanstvu govore hrvatski jezik s obzirom na to da je broj govornika hrvatskog jezika u kućanstvu pao sa 24 200 u 1996. godini na 14 925 u 2021. godini, a njihov udio u populaciji hrvatskog podrijetla smanjen s 28,6 % na 11,4 %. Ovi podaci ukazuju na smanjenje upotrebe hrvatskog jezika u svakodnevnoj komunikaciji, što može imati dugoročne posljedice za očuvanje jezika i kulture hrvatske zajednice u Kanadi.

Opći trendovi ukazuju na ozbiljne demografske izazove za hrvatsku zajednicu i hrvatski jezik u Kanadi. Pad broja osoba hrvatskog podrijetla, smanjenje udjela onih koji se izjašnjavaju isključivo kao da su hrvatskog podrijetla, te smanjenje udjela govornika hrvatskog jezika u ukupnoj populaciji hrvatskog podrijetla, ukazuju na slabljenje etničkog identiteta zajednice i vitalnosti hrvatskog jezika. Dodajmo tome i izrazito nizak udio djece i mladih među govornicima hrvatskog jezika te smanjenje njegove upotrebe u obiteljskom okruženju, što ukazuje na probleme u međugeneracijskom prijenosu jezika. Ovi pokazatelji signaliziraju potrebu za aktivnijim i sustavnijim pristupom očuvanju hrvatskog jezika i jačanju njegove vitalnosti.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje bilo je usmjereno na ispitivanje demografske varijable etnolingvističke vitalnosti. Analiza popisnih podataka o hrvatskom jeziku i osobama hrvatskog podrijetla u popisima stanovništva Kanade pokazala je prisustvo nepovoljnih demografskih promjena koje utječu na vitalnost hrvatskog jezika. Rezultati istraživanja ukazuju na nekoliko ključnih negativnih trendova: smanjenje broja osoba hrvatskog podrijetla, pad udjela onih koji se izjašnjavaju kao da su samo hrvatskog podrijetla, pad udjela govornika hrvatskog jezika u ukupnoj populaciji hrvatskog podrijetla, te opadanje broja i udjela onih koji koriste hrvatski jezik u kućanstvu. Ispitivanjem veličine i dobne strukture hrvatske zajednice, te podataka o govornicima hrvatskog jezika kroz šest posljednjih popisa stanovništva Kanade, utvrđeno je da dolazi do postupnog smanjenja udjela govornika hrvatskog jezika i slabljenja međugeneracijskog prijenosa jezika. Svi ovi trendovi upućuju na smanjenu vitalnost jezika i povezuju se s procesom zamjene hrvatskog jezika većinskim engleskim ili francuskim jezikom, osobito među mlađim generacijama.

Istraživanje ima određenih ograničenja u smislu analize samo jedne od varijabli etnolingvističke vitalnosti. Buduća istraživanja mogla bi se pozabaviti analizom statusne i institucionalne varijable te bi uz objektivne pokazatelje vitalnosti mogla procijeniti i subjektivnu vitalnost preko upitnika među članovima zajednice.

Iako hrvatski jezik i dalje ima značajnu prisutnost unutar hrvatske zajednice, demografske promjene, kao i integracija mlađih generacija u kanadsko društvo, predstav-

ljaju izazove za njegovo dugoročno očuvanje. Ovi trendovi upućuju na potrebu za aktivnijim pristupom u provođenju obrazovnih i kulturnih inicijativa te promicanju jezika kako bi se osigurao njegov prijenos i očuvanje identiteta među budućim generacijama. S obzirom na to da demografski faktori imaju ključnu ulogu u održivosti i otpornosti jezika, ovi rezultati naglašavaju potrebu daljnjeg praćenja popisnih podataka i istraživanja vitalnosti hrvatskog jezika u Kanadi.

LITERATURA

Alba, Richard; Logan, John; Lutz, Amy i Stults, Brian. 2002. Only English by the Third Generation? Loss and Preservation of the Mother Tongue among the Grandchildren of Contemporary Immigrants. *Demography*. 39/3. 467-484. https://doi.org/10.1353/dem.2002.0023

Bourhis, Richard; Giles, Howard i Rosenthal, Doreen. 1981. Notes on the construction of a "Subjective Vitality Questionnaire" for ethnolinguistic groups. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 2. 145-155. https://doi.org/10.1080/01434632.1981.9994047

Bourhis, Richard; Sachdev, Itesh; Ehala, Martin i Giles, Howard. 2019. Assessing 40 Years of Group Vitality Research and Future Directions. *Journal of Language and Social Psychology.* 38. 409-422. https://doi.org/10.1177/0261927X19868974

Ehala, Martin. 2015. Ethnolinguistic vitality. Ur. Karen Tracy. *International encyclopedia of language and social interaction.* Wiley/Blackwell. New York. 553–559. https://doi.org/10.1002/9781118611463.wbielsi046

Fishman, Joshua A. 1991. *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages.* Clevedon: Multilingual Matters.

Giles, Howard; Bourhis, Richard Y. i Taylor, Donald M. 1977. Toward a theory of language in ethnic group Relations. Ur. Giles, Howard. *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. Academic Press. London. 307–348.

Moreno-Fernández, Francisco. 2023. *Language Demography*. Routledge. Abingdon, Oxon; New York, NY.

Petrović, Ivana. 2017. Očuvanje hrvatskog jezika u Kanadi. *Migracijske i etničke* teme. 33/1. 7–36. https://doi.org/10.11567/met.33.1.1

Sabourin, Patrick, Bélanger, Alain. 2015. The Dynamics of Language Shift in Canada. *Population.* 70/4. 727–757.

Statistics Canada. 2022. *The Daily. The Canadian census: A rich portrait of the country's religious and ethnocultural diversity.* Ottawa. Objavljeno 26. listopada 2022. https://www150.statcan.gc.ca/n1/en/daily-quotidien/221026/dq221026-eng.pdf?st=4NiS9Hd- (pristupljeno 10. veljače 2025.).

Statistics Canada. *Table 98-10-0216-01 Knowledge of languages by age and gender: Canada, provinces and territories, census divisions and census subdivisions*. https://doi.org/10.25318/9810021601-eng (pristupljeno 10. veljače 2025.).

Statistics Canada. *Table 98-10-0364-01 Mother tongue by generation status and number of languages known: Canada, provinces and territories, census metropolitan areas and census agglomerations with parts.* https://doi.org/10.25318/9810036401-eng (pristupljeno 12. ožujka 2025.).

Statistics Canada. *Table 98-10-0619-01 Knowledge of languages by generation status, mother tongue, age and gender: Canada, provinces and territories and economic regions.* https://doi.org/10.25318/9810061901-eng (pristupljeno 12. ožujka 2025.).

Vitality of the Croatian language in Canada through the prism of the census

ABSTRACT

Census data, in addition to being used to monitor and analyze demographic trends, can also serve to assess the cultural and linguistic vitality of ethnic groups within the framework of ethnolinguistic vitality theory. This research aims to analyze demographic and linguistic changes in the Croatian community in Canada using census data, with a particular focus on examining the vitality of the Croatian language. The research methodology relies on a quantitative analysis of data collected from the last six censuses of Canada (1996, 2001, 2006, 2011, 2016, and 2021), specifically data on the number of individuals of Croatian origin, speakers of the Croatian language, and its use in households. The results indicate several key trends: while the number of individuals of Croatian origin has decreased compared to previous censuses, the number of speakers of the Croatian language has increased; however, their share in the total population of Croatian origin has significantly decreased over 25 years. The number of those who most often use the Croatian language at home is also declining. Members of the first generation comprise the largest number of speakers. In contrast, the number of speakers is significantly lower among the second and third generations, indicating a process of language shift toward English or French among younger generations.

Keywords: *Croatians in Canada, language vitality, census, language shift*

Tržište rada, izazovi zapošljavanja i integracije stranih radnika

Valerija Botrić
Ekonomski institut, Zagreb
vbotric@eizg.hr

UDK: 331.5
Izvorni znanstveni rad

Utječe li u zemljama Europske unije državljanstvo na ishode na tržištu rada mladih rođenih u inozemstvu?

SAŽETAK

Utjecaj državljanstva na ishode na tržištu rada migrantske populacije raširena je tema u literaturi. Prethodna istraživanja uglavnom upućuju na prednosti koje državljanstvo donosi useljenicima, ali su često fokusirana na zemlje s tradicionalno visokim stopama useljavanja. Empirijska istraživanja o utjecaju državljanstva na ishode na tržištu rada relativno su rijetka u posttranzicijskim zemljama, budući da su se smatrale iseljeničkim zemljama. Slično je i s Hrvatskom, za koju ne postoji dovoljno empirijskih spoznaja o navedenom fenomenu.

Koristeći mikropodatke Ankete o radnoj snazi (EU-LFS) od 2006. do 2022., u radu se istražuje učinak državljanstva na ishode na tržištu rada mladih osoba u nekoliko zemalja EU-a, s ciljem komparativne analize tradicionalno useljeničkih i drugih zemalja. Fokus je na mlade zbog više razloga. Prvi, jer se radi o populaciji na čije ishode na tržištu rada značajnije utječu ekonomske krize. Drugi je njihov status novopridošlica na tržištu rada, pri čemu državljanstvo može imati izraženiji učinak upravo na njihove ishode na tržištu rada.

Rezultati upućuju da je učinak državljanstva vezan uz pozitivne ishode na tržištu rada samo u zemljama s dužom poviješću useljavanja. Također, dokumentirane su brojne razlike među državama Europske unije, što je važno uzeti u obzir prilikom donošenja zajedničkih političkih odluka.

Ključne riječi: *mladi, ishodi na tržištu rada, rođeni u inozemstvu, državljanstvo*

UVOD

Promjene nekog geografskog područja iz iseljeničkog u useljeničko u povijesti nisu rijetke. Tako je Europa u razdoblju od 1750-ih bila izvor značajnog iseljavanja, ali je sredinom 20. stoljeća zabilježena promjena trenda u mnogim zapadnoeuropskim zemljama koje danas imaju udio stanovništva rođenog u inozemstvu sličan onom u SAD-u (Gathmann i Garbers 2023). U novije vrijeme je preokret trenda zabilježen i u istočnoeuropskim gospodarstvima. Slično je zabilježeno i u Hrvatskoj.

Učinci migracija općenito su višestruki, pri čemu se često raspravlja o tome kako migracije utječu i na matične zemlje iseljenog stanovništva i na zemlju domaćina. U ovom radu, pažnja je usmjerena na gospodarske učinke, specifično učinke na tržištu rada. Pritom je rad dodatno fokusiran na ishode na tržištu rada mladih osoba. Za ovaj izbor postoje najmanje tri razloga. Prvi je da su mladi rjeđe zastupljeni kao zasebna demografska skupina u istraživanjima migracijskih učinaka na tržište rada, iako neke studije pokazuju da su mladi migracijskog podrijetla najbrže rastući segment stanovništva u mnogim zemljama (Dustmann i dr. 2012). Istraživanja koja se bave mladima i migracijama, uglavnom su usmjerena na pitanje obrazovanja i/ili (u slučaju dolaska tijekom djetinjstva) spajanje obitelji. Međutim, nedavni učinci globalne financijske krize nerazmjerno su utjecali na mlade (Tomić 2018), uzrokujući relativno visoke stope nezaposlenosti upravo te populacijske skupine u nekim zemljama, što je moglo dodatno potaknuti njihove migracijske aspiracije čineći ih najvećim izvorom mobilnosti unutar Europske unije (Lulle i dr. 2021). Drugo, očekuje se da će starenje stanovništva u Europi vjerojatno stvoriti specifične neusklađenosti na tržištu rada, posebno u slučajevima u kojima postoji veća potražnja za određenim vještinama koje domicilno stanovništvo ne posjeduje (Tåhlin i Westerman 2020). Istodobno, istraživanja pokazuju da je veća vjerojatnost da će osobe migrantskog podrijetla prihvatiti poslove koji zahtijevaju nižu kvalifikaciju (Montanari 2024, Kracke i Klug 2021). Treće, iako su prethodna istraživanja – s obzirom na rastući udio stanovništva rođenog u inozemstvu u zapadnoeuropskim zemljama – značajnu pažnju posvećivale integraciji migranata na tržište rada (Münz 2007), mladi se suočavaju sa specifičnim preprekama (de Lange i dr. 2014), te zaključke nije moguće generalizirati i na tu demografsku skupinu.

Bez obzira na izazovne prepreke s kojima se migranti suočavaju – uključujući jezik, kulturu, priznavanje kvalifikacija – integracija imigranata često se smatra vrlo poželjnom, a proces dobivanja državljanstva mjerom integracije (Bevelander i Pendakur 2009), ali i kao znak završetka procesa integracije. Na osobe stranog podrijetla koje imaju državljanstvo, lokalni poslodavci mogu reagirati pozitivno, smatrajući da su te osobe u većoj mjeri zainteresirane za trajniji poslovni odnos. No, ovakvi rezultati temelje se na istraživanjima u tradicionalno imigracijskim zemljama, u kojima poslodavci imaju više iskustva u zapošljavanju osoba stranog podrijetla. Stoga je osnovni

doprinos ovog rada u empirijskoj ocjeni mogu li se ti nalazi potvrditi i u zemljama u kojima su imigracijski tokovi tek nedavno povećani, kao što je Hrvatska.

PREGLED LITERATURE

Brojna literatura govori o preprekama migrantske populacije pri ulasku na tržište rada zemlje domaćina (Lang 2022, Kosny i dr. 2020, Zhang i Banerjee 2021). Prosječni ishodi na tržištu rada migrantske populacije stoga su često nepovoljniji u odnosu na lokalnu populaciju (Devos i dr. 2024). Općenito analize pokazuju da je vjerojatnije da će migranti biti nezaposleni, manje je vjerojatno da će biti zaposleni, a u slučajevima kada rade, često će imati nesigurnije pozicije i vjerojatnije je da će raditi u prekarnim zanimanjima (Azlor i dr. 2020, Botrić 2018, Kanas i Steinmetz 2021, Maury 2020, Neuman 2021). Dok su empirijske studije većinom usredotočene na velike useljeničke zemlje kao što su SAD ili Kanada (Bratsberg i dr. 2002, deVoretz i Pivnenko 2005), nepovoljan položaj imigranata također je dokumentiran u europskim gospodarstvima (Dustmann i Frattini 2011, Münz 2007). Međutim, većina studija, uz pojedine iznimke, usredotočena je na zapadna gospodarstva koja tijekom dužeg vremena bilježe priljev migrantske populacije. S obzirom na to da je priljev migranata u zemljama istočne Europe zabilježen tek relativno nedavno, literatura o povezanim fenomenima na tržištu rada za taj skup znanja još uvijek je uvelike oskudna.

Važnost proučavanja različitih zemalja u komparativnoj perspektivi jasno je utvrđena u prethodnoj literaturi, iako su takva istraživanja relativno rijetka (Akgüç i Beblavý 2019). Aydemir i Sweetman (2007) sugeriraju da ishodi obrazovanja i tržišta rada povezani s imigracijom ovise o politikama zemlje domaćina, te da je nužna usporedba između zemalja. Kahanec i Zaiceva (2009) istražuju uloge stranog podrijetla i državljanstva diljem Europske unije i otkrivaju da dok je imigrantski status značajan za ishode na tržištu rada u starim članicama, imigrantski status i državljanstvo važni su čimbenici u novim članicama. Autori svoje nalaze pripisuju različitim institucijama, ali i povijesnim čimbenicima.

No, osnovno je pitanje zašto bi državljanstvo utjecalo na ishode na tržištu rada. Dio odgovora leži u tome da se, u velikoj mjeri, i činjenica da je osoba zaposlena, kao i da ima državljanstvo, smatraju ključnim koracima na putu integracije imigranata u društvo zemlje domaćina. Odluke o migraciji često se temelje na ekonomskim razlozima, a doprinos useljenika novom društvu promatra se kroz njihovu mogućnost realizacije na lokalnom tržištu rada. Dobivanjem državljanstva osoba stječe određena prava, koja uključuju pravo na fizičku i političku zaštitu te pravo glasa. Osim toga, Gathmann i Garbers (2023) podsjećaju da je državljanstvo često preduvjet za neka regulirana radna mjesta u javnom sektoru, za ispunjavanje uvjeta za određene socijalne transfere ili druge beneficije i potpunu mobilnost. Konkretno, u slučaju

EU-a, državljanstvo također može omogućiti veću slobodu kretanja, ne samo unutar granica Unije.

Drugi dio odgovora nalazi se u činjenici da poslodavci državljanstvo mogu smatrati određenim pozitivnim signalom i preferirati osobe koje imaju državljanstvo prilikom zapošljavanja. Lako se može predvidjeti da nisu svi imigranti podjednako zainteresirani za dobivanje državljanstva. U tom smislu, oni koji su se podvrgnuli procesu dobivanja državljanstva, signaliziraju da su spremni uložiti dodatne napore da se integriraju u društvo zemlje domaćina, što bi njihovi (potencijalni) poslodavci mogli ocijeniti pozitivnim. Poslodavac bi, kao rezultat toga, mogao biti skloniji ne samo zapošljavanju, već i dodatnom ulaganju u stjecanje dodatnih vještina imigranata, što dovodi do povećane produktivnosti, boljih radnih prilika i viših plaća (Vink i dr. 2013, Steinhardt 2012).

Većina empirijskih studija sugerira pozitivnu vezu između ishoda na tržištu rada i državljanstva za migrantsku populaciju, čak i nakon kontrole ostalih individualnih karakteristika (OECD 2011, Bratsberg i dr. 2002, Chiswick 1978, DeVoretz i Pivnenko 2005, Fougère i Safi 2009, Gathmann i Keller 2018, Steinhardt 2012). Istraživanja usmjerena na utvrđivanje čimbenika vjerojatnosti zaposlenja u većem broju slučajeva pronalaze značajan pozitivan učinak državljanstva na željeni ishod (Fougère i Safi 2009, Bevelander i Pendakur 2012, Gathmann i Keller 2018; Peters i dr. 2018, Hoxhaj i dr. 2020). Istraživanja također potvrđuju da je državljanstvo povezano s većom zaradom zaposlene osobe (Chiswick 1978, Steinhardt 2012), kao i povećanom vjerojatnošću napredovanja (Bratsberg i dr. 2002).

Studije nadalje pokazuju da je premija za državljanstvo (u smislu izraženijih pozitivnih ishoda) veća za migrante koji su najizloženiji, najranjiviji i koji se nalaze u težem položaju na tržištu rada. Na primjer, veći povrat na državljanstvo mogu očekivati muškarci (Steinhardt 2012), posebno oni koji dolaze iz manje razvijenih zemalja i koji općenito imaju niže vjerojatnosti zapošljavanja (Bratsberg i dr. 2002, Fougère i Safi 2009). Specifično za europske zemlje, Corluy i dr. (2011) pokazuju da državljanstvo ima utjecaj na veće šanse zapošljavanja nezapadnih migranata. Piton i Rycx (2021) nalaze da se žene koje su podrijetlom iz zemalja Europske unije, suočavaju s dvostrukim negativnim učinkom na njihovo zapošljavanje. Drugim riječima, nalaze se u nepovoljnom položaju na tržištu rada jer su i žene i jer su migranti. Za one žene koje nisu podrijetlom iz EU-a (osim za one podrijetlom iz podsaharske Afrike kod kojih je učinak gotovo jednak kao i kod onih koje su podrijetlom iz EU-a), negativni učinak je još izraženiji.

S obzirom na to da državljanstvo ima očekivano pozitivni učinak na ishode na tržištu rada, ne iznenađuje što je potvrđeno da se stopa stjecanja državljanstva u mnogim zapadnim zemljama povećala tijekom 1990-ih i početkom 21. stoljeća (Münz

2007). S jedne strane migrantska populacija povećano percipira prednosti dobivanja državljanstva, a u mnogim zemljama se pravila za dobivanje državljanstva mijenjaju u smjeru olakšanog pristupa državljanstvu. Njemačka je, primjerice, na prijelazu tisućljeća uvela reformu koja je u osnovi zamijenila *ius sanguinis* s *ius soli* (Felfe i dr. 2020). Usporedna analiza među zemljama sugerira da su premije za državljanstvo veće u zemljama koje imaju niže barijere za stjecanje državljanstva (Bevelander i Pedakur 2012). Usredotočujući se na specifičnu populaciju migranata iz bivših jugoslavenskih država u dvjema zemljama, Kogan (2003) utvrđuje da dobivanje državljanstva nema učinak na njihove ishode na tržištu rada u Švedskoj, ali državljanstvo u Austriji omogućava pristup boljim poslovima. To sugerira da institucionalni okvir značajno utječe na učinke koje državljanstvo može omogućiti migrantima na lokalnim tržištima rada, te da rezultate istraživanja u jednoj zemlji ne možemo generalizirati i na ostale zemlje. Upravo su ti nalazi poticaj za provedbu komparativne analize u nastavku ovog rada.

METODOLOGIJA I IZVORI PODATAKA

Empirijska analiza usmjerena je na mlade osobe u dobi od 15 do 29 godina starosti, koje žive u zemljama Europske unije, a rođene su u inozemstvu. Analiza se temelji na podacima Ankete o radnoj snazi (EU-LFS[1]), koji sadrže individualne karakteristike pojedinaca prikupljenih putem nacionalno reprezentativnih uzoraka u zemljama članicama. Iako je EU-LFS najčešće korišteni izvor podataka za analizu tržišta rada u zemljama EU-a, manje je reprezentativan za useljeničku populaciju (Eurostat 2011), koja je obično podzastupljena u nacionalnim uzorcima (na primjer, zbog razlika u službenim procesima registracije između zemalja), a istodobno je veća vjerojatnost za njihov angažman u neslužbenom gospodarstvu. Bez obzira na ove poteškoće, EU-LFS ostaje jedini izvor podataka koji osigurava usporedivost analize ishoda na tržištu rada među zemljama članicama.

Cilj analize bio je usporediti što veći broj zemalja u što duljem razdoblju. Međutim, zbog dostupnosti specifičnih varijabli od interesa analiza je provedena tijekom razdoblja 2006. –2022., a uzorak koji se analizira u ovom radu, uključuje sljedeće zemlje[2]: Austrija (AT), Belgija (BE), Cipar (CY), Njemačka (DE), Danska (DK), Estonija (EE), Grčka

[1] Više informacija o samom istraživanju može se naći na sljedećoj poveznici https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/european-union-labour-force-survey. Potrebno je naglasiti da se nacionalne Ankete o radnoj snazi u određenoj mjeri razlikuju od EU-LFS, upravo zbog potrebe osiguravanja usporedivosti podataka.

[2] Veličine uzoraka EU-LFS-a nisu ravnomjerno raspoređene kroz razdoblje 2006. – 2022. Zbog toga je svaki ovdje predstavljeni pokazatelj također procijenjen na godišnjoj osnovi, kako bi se identificirali trendovi specifični za svaku od zemalja. Radi uštede prostora nisu prikazani, ali se mogu dobiti od autora na zahtjev.

(EL), Španjolska (ES), Finska (FI), Francuska (FR), Hrvatska (HR), Litva (LT), Luksemburg (LU), Portugal (PT) i Švedska (SE). S obzirom na to da je glavni cilj analize ispitati u kojoj je mjeri državljanstvo povezano s ishodima na tržištu rada, potrebno je bilo identificirati migrantsku populaciju. Za potrebe ovog rada, kao osobe rođene u inozemstvu, identificirane su osobe koje nisu rođene u zemlji izvjestiteljici. Glavni fokus analize su razlike u ishodima mladih na tržištu rada, pa se dvije alternative – zaposlenost i status nezaposlenosti – smatraju glavnim varijablama ishoda. Cjelokupni uzorak uključuje zaposlene, nezaposlene i neaktivne mlade – stoga status zaposlenosti nije komplementaran nezaposlenosti. Karakteristike uzorka prikazane su na Slici 1.

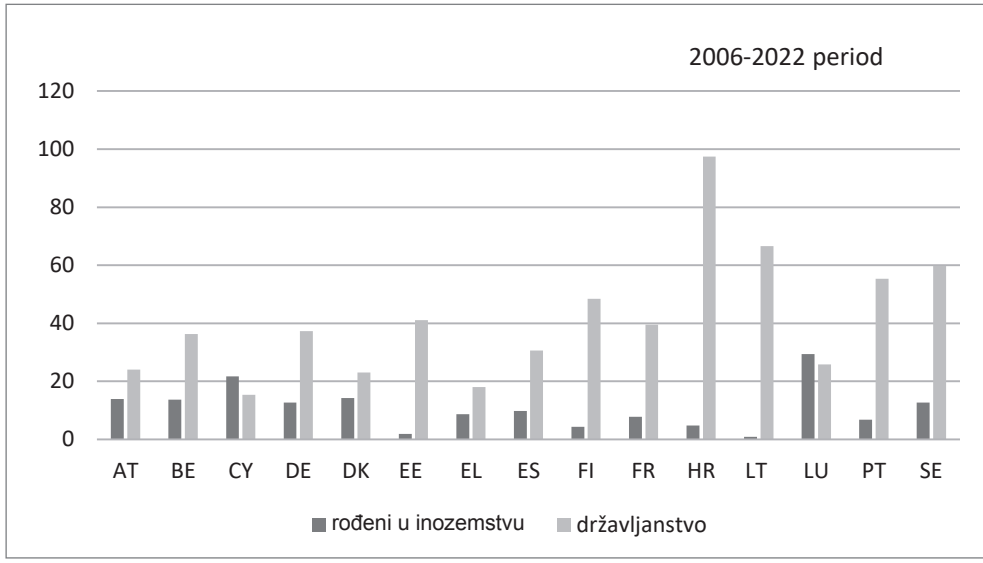

Slika 1. Udio mladih rođenih u inozemstvu u ukupnoj populaciji mladih osoba i udio mladih s državljanstvom u populaciji mladih rođenih u inozemstvu

Izvor: izračun autora prema podacima EU-LFS.

Podaci jasno pokazuju da zapadnoeuropska gospodarstva imaju veći udio mladih rođenih u inozemstvu, posebice Luksemburg, dok istočnoeuropska gospodarstva imaju relativno manji udio. Stoga su udjeli za dobnu skupinu od 15 do 29 godina slični onima za cjelokupno stanovništvo. Međutim, podaci isto tako ukazuju na velike razlike među zemljama, koje djelomično proizlaze iz institucionalnog okvira svake zemlje. Na primjer, visok udio hrvatskih državljana među mladima rođenim u inozemstvu povezan je s tradicionalno visokim udjelom migrantskog stanovništva podrijetlom iz Bosne i Hercegovine koji imaju pravo na dvojno državljanstvo.

S obzirom na to da literatura često tvrdi da se imigranti suočavaju s mnogim preprekama pri ulasku na tržište rada zemlje domaćina, ispitane su i karakteristike uzorka

s obzirom na zaposlenost pojedinih skupina mladih osoba (rođenih u zemlji, rođenih u inozemstvu i rođenih u inozemstvu, a koji su stekli državljanstvo). Rezultati su prikazani na Slici 2., a također upućuju na različitost između zemalja. Na primjer, mladi rođeni u inozemstvu koji se uključuju na tržište rada na Cipru, u Estoniji, Grčkoj, Španjolskoj, Hrvatskoj, Litvi, Luksemburgu i Portugalu, imaju veći udio zaposlenosti u usporedbi s mladima rođenim u tim zemljama. Podaci također ne impliciraju univerzalno postojanje premije na državljanstvo, budući da mladi s državljanstvom imaju niže udjele zaposlenosti od mladih rođenih u inozemstvu u Belgiji, Cipru, Estoniji, Grčkoj, Španjolskoj, Luksemburgu i Portugalu.

Udjeli nezaposlenosti[3], međutim, općenito potvrđuju da je veća vjerojatnost da će se mladi rođeni u inozemstvu suočiti s nezaposlenošću u odnosu na mlade rođene u zemlji. Međutim, državljanstvo univerzalno ne povlači nižu nezaposlenost jer mladi s državljanstvom imaju više stope nezaposlenosti od mladih rođenih u inozemstvu na Cipru, Danskoj, u Grčkoj, Hrvatskoj i Litvi.

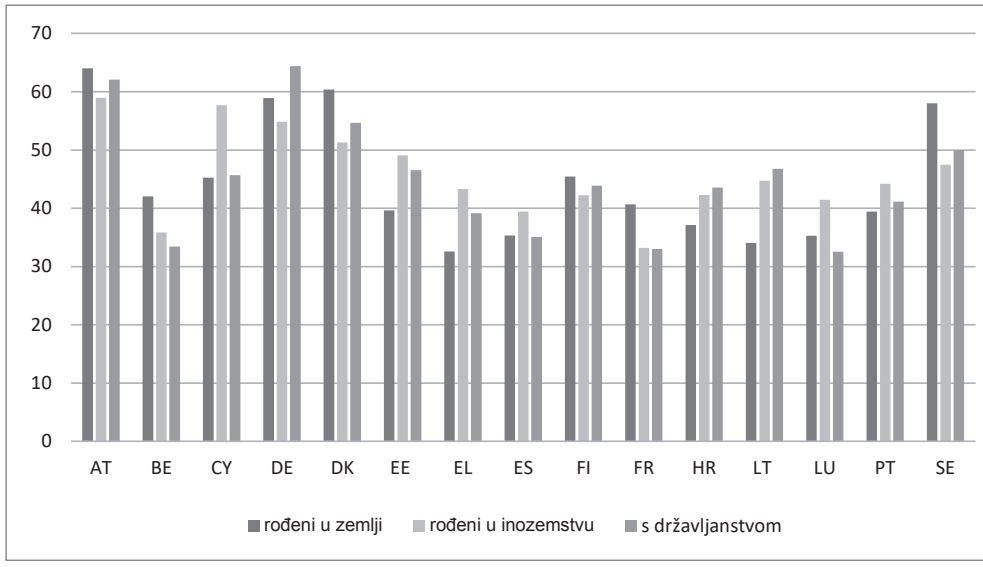

Slika 2. Udio zaposlenosti mladih u odgovarajućim skupinama tijekom razdoblja 2006. – 2022.

Izvor: izračun autora prema podacima EU-LFS.

Općenito postoje brojni metodološki izazovi prilikom empirijske procjene veze između državljanstva i ishoda na tržištu rada, između ostalog i zbog toga što odluke o migraciji i stjecanju državljanstva u većoj mjeri donose osobe koje od tih aktivnosti

[3] Podaci nisu prikazani radi ograničenja prostora, ali se mogu dobiti na zahtjev od autora.

očekuju veće koristi (DeVoretz 2008). Vjerojatno je ovaj empirijski problem donekle manje izražen u slučaju mladih, nego što je izražen u slučaju opće useljeničke populacije, jer su barem za jedan segment mladih odluku o migraciji ili državljanstvu donijeli njihovi roditelji. Međutim, čak i u tim slučajevima, odluka se donosi temeljem samoprocjene vlastitih karakteristika, a radi se o istim ili sličnim karakteristikama koje razmatraju i poslodavci prilikom donošenja odluke o zapošljavanju.

Kako bismo zaobišli ovaj problem, pribjegavamo usporedbi između mladih rođenih u inozemstvu sa i bez državljanstva na temelju usporedivog skupa vidljivih karakteristika, tj. primjenjujemo metodu uparivanja prema sklonosti koja ima prednost nametanja svojstva ravnoteže u karakteristikama dviju analiziranih podskupina. Zbog karakteristika uzorka, nedostupnosti odgovora na specifična pitanja i potencijalne multikolinearnosti varijabli, konačan broj objašnjavajućih varijabli u procjeni je relativno mali i uključuje: spol, dob, obrazovanje, godine od završetka školovanja, binarnu varijablu koja označava živi li mlada osoba s jednim ili oboma roditeljima u kućanstvu, te stupanj urbanizacije mjesta u kojem osoba živi. Procjene za cijelo razdoblje uključuju binarne varijable koje označavaju godinu iz koje je uzorak. Početne procjene[4] uvijek uključuju ukupan broj nekoreliranih nezavisnih varijabli, koji je posljedično smanjen na varijable kojima je zadovoljen uvjet uravnoteženja. Svaka procjena je ograničena na zajedničko područje podrške. Kvaliteta uparivanja procijenjena je procjenom standardizirane pristranosti prije i nakon uparivanja, nakon čega je uslijedio pregled pseudo R^2 i testa omjera vjerojatnosti zajedničke beznačajnosti svih kovarijata uvjetne vjerojatnosti tretmana prije i nakon uparivanja. Statistički test Mantel-Haenzel (MH) korišten je za provjeru jesu li procjene osjetljive na skrivenu pristranost.

Procjene su napravljene za sve zemlje, osim Danske, zbog zabilježene značajne promjene u osnovnim podacima tijekom analiziranog razdoblja.

REZULTATI I DISKUSIJA

Prikaz rezultata započinje s analizom procjene razlika u vjerojatnosti da je osoba zaposlena, koji su prikazani u Tablici 1. Prikazani podaci pokazuju prosječne udjele zaposlenosti mladih osoba rođenih u inozemstvu sa i bez državljanstva, pri čemu su mlade osobe uparene prema spolu, dobi, stupnju obrazovanja, vremenu nakon završetka školovanja, činjenici žive li s jednim ili oboma roditeljima u kućanstvu, te stupnju urbanizacije mjesta u kojem žive.

[4] Sve procjene su dobivene korištenjem procedure psmatch2 u STATA-i.

Tablica 1. Razlike u vjerojatnosti zapošljavanja mladih rođenih u inozemstvu

Zemlja	S državljanstvom	Bez državljanstva	Razlika (standardna pogreška)
AT	62.1	55.3	6.7*** (0.4)
BE	33.4	32.6	0.8 (0.6)
CY	45.7	54.4	-8.7*** (1.0)
DE	64.4	51.0	13.3*** (0.3)
EE	46.5	42.0	4.5 (2.7)
EL	39.2	44.9	-5.7*** (0.6)
ES	35.1	39.1	-4.0*** (0.7)
FI	43.9	39.8	4.1*** (1.3)
FR	33.0	32.3	0.7*** (0.3)
HR	41.5	32.2	9.3 (6.3)
LT	48.3	38.5	9.7*** (3.3)
LU	32.5	42.1	-9.5*** (0.7)
PT	41.1	50.4	-9.3*** (0.7)
SE	50.0	42.3	7.7*** (0.3)

Izvor: procjene autora na temelju EU-LFS.

*Napomene: *** označava značajne procjene na razini od 5%.*

Podaci pokazuju da, kada se mladi rođeni u inozemstvu koji imaju državljanstvo uspoređuju sa svojim vršnjacima bez državljanstva, vjerojatnost zapošljavanja nije u svim zemljama veća. Doista, prema tom kriteriju, analizirane zemlje mogu se razvrstati u tri skupine:

1. zemlje u kojima državljanstvo doprinosi povećanju vjerojatnosti zapošljavanja (*U tim zemljama postoji znatno veća vjerojatnost da će mladi s državljanstvom rođeni u inozemstvu imati posao u usporedbi sa svojim vršnjacima bez državljanstva. Te zemlje su Austrija, Njemačka, Finska, Francuska, Litva i Švedska.*)
2. zemlje u kojima je državljanstvo povezano s nižom vjerojatnosti zapošljavanja (*U tim je zemljama znatno manja vjerojatnost da će mladi s državljanstvom rođeni u inozemstvu imati posao u usporedbi s vršnjacima bez državljanstva. U ovom slučaju su nalazi suprotni većini prethodnih empirijskih studija. Te zemlje su Cipar, Grčka, Španjolska, Luksemburg i Portugal.*)
3. zemlje u kojima nije utvrđen značajan učinak državljanstva na vjerojatnost zapošljavanja mladih rođenih u inozemstvu (*Te su zemlje Belgija, Estonija i Hrvatska.*).

Ovi rezultati impliciraju podjelu zemalja na sjever/jug, sugerirajući da je državljanstvo povezano s pozitivnim ishodom na mogućnost zaposlenja u sjevernoj Europi. Razlozi za ovakvu podjelu između zemalja sjevera i juga Europe mogu biti višestruki – od karakteristika useljeničke populacije prema podrijetlu, do heterogenosti u vezi s obrazovnim vještinama i institucionalnim okvirom koji regulira integraciju migrantske populacije. No, zanimljivo je primijetiti da su zemlje juga Europe bile izložene izraženom problemu nezaposlenosti mladih tijekom gospodarske krize (Parisi 2018). Istovremeno, Kahanec i Guzi (2017) pokazuju da su u mnogim europskim gospodarstvima imigranti bili fleksibilniji u svojim radnim aranžmanima tijekom gospodarske krize, što je pomoglo tržištima rada da se prilagode. No ta povećana fleksibilnost migrantske populacije može ukazivati na njihovu slabiju pokrivenost regularnim institucionalnim okvirom. Još jedan potencijalni izvor heterogenosti među zemljama proizlazi iz uloge žena na tržištu rada. Podaci[5] jasno pokazuju da se zemlje razlikuju po zaposlenosti muškaraca i žena rođenih u inozemstvu, a taj pokazatelj zaposlenosti može biti značajno različit od istovjetnog za domaće stanovništvo. Doista, Grčka je zemlja s upečatljivom razlikom u zapošljavanju muškaraca u usporedbi sa zapošljavanjem žena među mladima rođenim u inozemstvu.

Razlike među zemljama vidljive su i u rezultatima analize utjecaja državljanstva na vjerojatnost da je osoba rođena u inozemstvu nezaposlena (Tablica 2.).

Tablica 2. Razlike u vjerojatnosti da je prosječna mlada osoba rođena u inozemstvu nezaposlena

Zemlja	S državljanstvom	Bez državljanstva	Razlika (standardna pogreška)
AT	7.5	7.9	-0.4 (0.2)
BE	10.7	9.7	1.0*** (0.4)
CY	11.0	10.0	0.9 (0.6)
DE	5.2	6.1	-0.9*** (0.2)
EE	6.4	12.0	-5.6*** (1.6)
EL	21.5	15.8	5.7*** (0.5)
ES	16.5	20.8	-4.3*** (0.5)
FI	10.4	10.1	0.3 (0.8)
FR	11.2	12.8	-1.5*** (0.2)
HR	15.3	13.2	2.1 (4.5)

[5] Podaci nisu prikazani radi ograničenja prostora, ali se mogu dobiti na zahtjev od autora.

Zemlja	S državljanstvom	Bez državljanstva	Razlika (standardna pogreška)
LT	8.9	6.3	2.6 (1.4)
LU	4.3	6.7	-2.4*** (3.3)
PT	10.6	13.2	-2.5*** (0.4)
SE	14.7	17.4	-2.7*** (0.2)

Izvor: procjene autora na temelju EU-LFS.

*Napomene: *** označava značajne procjene na razini od 5%.*

Na sličan način kao i kod analize zaposlenosti mladih osoba, i u ovom slučaju, identificirane su tri grupe zemalja:

1. zemlje u kojima mladi s državljanstvom imaju značajno manju vjerojatnost da će biti nezaposleni nego njihovi vršnjaci bez državljanstva: Njemačka, Estonija, Španjolska, Francuska, Luksemburg, Portugal i Švedska (*Može se primijetiti da se i u ovom slučaju pozitivni učinci državljanstva – manja vjerojatnost nezaposlenosti – nalaze u tradicionalno imigracijskim zemljama.*)
2. zemlje u kojima mladi s državljanstvom imaju signifikantno veću vjerojatnost da će biti nezaposleni nego njihovi vršnjaci bez državljanstva: Belgija i Grčka
3. zemlje u kojima državljanstvo nije značajno povezano s vjerojatnošću nezaposlenosti mladih osoba rođenih u inozemstvu: Austrija, Cipar, Finska, Hrvatska i Litva.

Analiza je pokazala da postoje zemlje u kojima postoje pozitivni učinci na ishode na tržištu mladih u slučaju da oni imaju državljanstvo. To su zemlje u kojima je državljanstvo povezano sa signifikantno većim izgledima za zaposlenje i manjim izgledima za nezaposlenost u odnosu na mlade osobe rođene u inozemstvu, a koje nisu stekle državljanstvo. Sve zemlje iz ove skupine – Njemačka, Francuska i Švedska – pripadaju zapadnim zemljama EU-a i dobro su utvrđena imigracijska odredišta. Štoviše, prethodne spoznaje u literaturi o vezama državljanstva i ishoda na tržištu rada uglavnom su dobivene provedbom empirijskih istraživanja upravo u tim zemljama.

S druge strane spektra je Grčka, jedina analizirana zemlja u kojoj je signifikantno veća vjerojatnost da će mladi s državljanstvom biti nezaposleni i manja vjerojatnost da će biti zaposleni nego njihovi vršnjaci koji nemaju državljanstvo. Stoga su rezultati ovog istraživanja pokazali da postoje i zemlje u kojima su veze između stjecanja državljanstva i ishoda na tržištu rada, barem kada se radi o populaciji mladih osoba, u suprotnosti s dosadašnjim spoznajama u literaturi. U kojoj mjeri su te razlike specifične za populaciju mladih, tek treba potvrditi budućim istraživanjima.

Također je važno napomenuti da postoje zemlje u kojima nije dokazana statistički značajna veza između stjecanja državljanstva i ishoda na tržištu rada. Takav slučaj je Hrvatska, zemlja s najvećim udjelom mladih rođenih u inozemstvu koji imaju državljanstvo. No, analiza ne upućuje na zaključak da te mlade osobe kapitaliziraju svoj status kroz veću zaposlenost u usporedbi s drugim mladima rođenim u inozemstvu.

ZAKLJUČAK

Rad istražuje učinak državljanstva na ishode na tržištu rada mladih u nekoliko zemalja EU-a. Analiza pokazuje da stjecanje državljanstva ne dovodi nužno do pozitivnih ishoda na tržištu rada. Premija (u smislu veće vjerojatnosti zapošljavanja i niže vjerojatnosti nezaposlenosti) potvrđena je samo u zemljama s dužom poviješću useljavanja – Njemačkoj, Francuskoj i Švedskoj. U radu se ne istražuju uzroci ovih nalaza. Međutim, moglo bi se pretpostaviti da institucionalni okvir tih zemalja – ne nužno samo onaj usmjeren na stjecanje državljanstva – omogućuje veću vjerojatnost uspješne integracije migrantske populacije. No, potvrda ove hipoteze ostavljena je za buduća istraživanja.

Analiza je također otkrila da je u južnim gospodarstvima EU-a stjecanje državljanstva negativno povezano s vjerojatnošću zaposlenja mlade populacije rođene u inozemstvu. Iako bi dio objašnjenja mogao biti povezan s velikim izazovima s kojima se općenito susreću mlade osobe na tim tržištima rada, potrebna su buduća istraživanja kako bi se omogućilo dublje razumijevanje ovih rezultata.

U kontekstu težnji prema zajedničkom europskom pristupu imigraciji, analiza u ovom radu dokumentirala je još jedan niz razlika između država članica. To sugerira da svaki korak prema harmonizaciji treba uzeti u obzir heterogenost među zemljama i da zajednička rješenja, bez prethodne sveobuhvatne analize, mogu u nekim slučajevima dovesti do negativnih učinaka. Stoga je i ovo istraživanje potvrdilo da je prethodne dobro dokumentirane pojave u nekim zemljama, nužno preispitati koristeći podatke šireg skupa zemalja, ali i razmatrajući potencijalne heterogene učinke na određene subpopulacijske skupine.

Kao i kod svih empirijskih istraživanja, tako i ovdje, prikazani rezultati imaju nekoliko važnih ograničenja, uglavnom vezanih uz nedostupnost nekih važnih varijabli. Na primjer, nije bilo moguće uključiti zemlju rođenja majke ili oca. Također, podatak o proteklom razdoblju od dolaska u zemlju domaćina nije bio dostupan u cijelom analiziranom razdoblju. Budući da je prethodna literatura pokazala da su sve te heterogenosti važne, buduća bi istraživanja trebala procijeniti učinke na temelju proširenog izvora podataka.

ZAHVALE

Ovaj rad izrađen je u sklopu projekta „Tržište rada i društveno blagostanje u uvjetima starenja stanovništva“ u Ekonomskom institutu, Zagreb te financiran sredstvima iz Nacionalnog plana oporavka i otpornosti 2021. – 2026. – *NextGenerationEU*. Podaci za ovaj rad dobiveni su kroz projekt „Usporedba ishoda na tržištu rada muškaraca i žena: istraživanje učinaka pandemije COVID-19 (RPP 282/2023-LFS)“.

LITERATURA

Akgüç, Mehtap; Beblavý, Miroslav. 2019. What happens to young people wou move to another country to find work? *Youth Labor in Transition. Inequalities, Mobility, and Policies in Europe*. Ed. O'Reilly, Jacqueline; Leschke, Janine; Ortlieb, Renate; Seeleib-Kaiser, Martin; Villa, Paola. Oxford University Press. New York, NY. https://doi.org/10.1093/oso/9780190864798.003.0013

Aydemir, Abdurrahman; Sweetman, Arthur. 2007. First- and second-generation immigrant educational attainment and labor market outcomes: a comparison of the United States and Canada. *Research in Labor Economics* 27. 215–270. https://doi.org/10.1016/S0147-9121(07)00006-4

Azlor, Luz; Damm, Anna Piil; Schultz-Nielsen, Marie Louise. 2020. Local labour demand and immigrant employment. *Labour Economics* 63. a101808. https://doi.org/10.1016/j.labeco.2020.101808

Bevelander, Pieter; Pendakur, Ravi. 2009. Citizenship, co-ethnic populations and employment probabilities of immigrants in Sweden. *IZA Discussion Papers* No. 4495. https://www.iza.org/publications/dp/4495/citizenship-co-ethnic-populations-and-employment-probabilities-of-immigrants-in-sweden (pristupljeno 27. prosinca 2024.).

Bevelander, Pieter; Pendakur, Ravi. 2012. Citizenship Acquisition, Employment Prospects and Earnings: Comparing Two Cool Countrie". *Robert Schuman Centre Working paper* No. https://cadmus.eui.eu/handle/1814/20619 (pristupljeno 30. prosinca 2024.).

Botrić, Valerija. 2018. Labour Market Transition Differences between Natives and Immigrants in EU Economies. *Journal of Economic and Social Studies* 7/2. 22–55. https://doi.org/10.14706/JECOSS17723

Bratsberg, Bernt; Ragan, James F.; Nasir, Zafar M. 2002. The Effect of Naturalization on Wage Growth: A Panel Study of Young Male Immigrants. *Journal of Labor Economics* 20/3. 568–597. https://doi.org/10.1086/339616

Chiswick, Barry R. 1978. The effect of Americanization on the earnings of foreign-born men. *Journal of Political Economy* 86/5. 897–921. https://doi.org/10.1086/260717

Corluy, Vincent; Marx Ive; Verbist, Gerlinde. 2011. Employment chances and changes of immigrants in Belgium: the impact of citizenship. *International Journal of Comparative Sociology* 52/4. 350–368. https://doi.org/10.1177/0020715211412112

De Lange, Marloes; Gesthuizen, Maurice; Wolbers, Maarten. H. J. 2014. Youth labour market integration across Europe. *European Societies* 16/2. 194–212. https://doi.org/10.1080/14616696.2013.821621

DeVoretz, Don J. 2008. The Economics of Citizenship: A Common Intellectual Ground for Social Scientists? *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34/4. 679–693. https://doi.org/10.1080/13691830801961688

DeVoretz, Don J.; Pivnenko, Sergiy. 2005. The Economic Causes and Consequences of Canadian Citizenship. *Journal of International Migration and Integration* 6/3-4. 435–468. https://doi.org/10.1007/s12134-005-1021-6

Devos, Louise; Lippens, Louis; Lens, Dries; Rycx, François; Volral, Mélanie; Baert, Stijn. 2024. Labour Market Disadvantages of Citizens with a Migration Background in Belgium: A Systematic Review. De Economist https://doi.org/10.1007/s10645-024-09443-5

Dustmann, Christian; Frattini, Tommaso. 2011. Immigration: The European Experience. *IZA Discussion Papers* No. 6261. https://www.iza.org/publications/dp/6261/immigration-the-european-experience (pristupljeno 27. prosinca 2024.).

Dustmann, Christian; Frattini, Tommaso; Lanzara, Gianandrea. 2012. Educational achievement of second-generation immigrants: An international comparison. *Economic Policy* 69/2. 143–85. https://doi.org/10.1111/j.1468-0327.2011.00275.x

Eurostat. 2011. *Migrants in Europe. A Statistical Portrait of the First and Second Generation*. Eurostat Statistical Books, Publications Office of the European Union. Luxemburg. doi:10.2785/5318

Felfe, Christina; Rainer, Helmut; Sauer, Judith. 2020. Why Birthright Citizenship Matters for Immigrant Children: Short- and Long-Run Impacts on Educational Integration. *Journal of Labor Economics* 38/1. 143–182. https://doi.org/10.1086/704570

Fougère, Denis; Safi, Mirna. 2009. The effects of naturalization on immigrants' employment probability (France, 1968–1999). *International Journal of Manpower* 30/1-/2. 83–96. https://doi.org/10.1108/01437720910948410

Gathmann, Christina; Garbers, Julio. 2023. Citizenship and Integration. *Labour Economics* 82. a102343. https://doi.org/10.1016/j.labeco.2023.102343

Gathmann, Christina; Keller, Nicolas. 2018. Access to citizenship and the economic assimilation of immigrants. *Economic Journal* 128/616. 3141–81. https://doi.org/10.1111/ecoj.12546

Hoxhaj, Rezart; Vink, Maarten; Breuer, Tijana. 2020. Immigrant Naturalisation, Employment and Occupational Status in Western Europe. *Frontiers in Sociology* 5/70. https://doi.org/10.3389/fsoc.2020.00070

Kahanec, Martin; Guzi, Martin. 2017. How immigrants helped EU labor markets to adjust during the Great Recession. *International Journal of Manpower* 38/7. 996–1015. https://doi.org/10.1108/IJM-08-2017-0205

Kahanec, Martin; Zaiceva, Anzelika. 2009. Labor market outcomes of immigrants and non-citizens in the EU: an East-West comparison. *International Journal of Manpower* 30/1-2. 97–115. https://doi.org/10.1108/01437720910948429

Kanas, Agnieszka; Steinmetz, Stephanie. 2021. Economic Outcomes of Immigrants with Different Migration Motives: The Role of Labour Market Policies. *European Sociological Review* 37/3. 449–464. https://doi.org/10.1093/esr/jcaa058

Kogan, Irena. 2003. Ex-Yugoslavs in the Austrian and Swedish labor markets: The significance of period of migration and the effect of citizenship acquisition. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29/4. 595–622. https://doi.org/10.1080/1369183032000123413

Kosny, Agnieszka; Yanar, Basak; Begum, Momtaz; Al-khooly, Dina; Premji, Stephanie; Lay, Morgan A.; Smith, Peter M. 2020. Safe Employment Integration of Recent Immigrants and Refugees. *Journal of International Migration and Integration* 21/3. 807–827. https://doi.org/10.1007/s12134-019-00685-w

Kracke, Nancy; Klug, Kristina. 2021. Social Capital and Its Effect on Labour Market (Mis)match: Migrants' Overqualification in Germany. *Journal of International Migration and Integration* 22. 1753–1598. https://doi.org/10.1007/s12134-021-00817-1

Lang, Julia. 2022. Employment effects of language training for unemployed immigrants. *Journal of Population Economics* 35/2. 719–754. https://doi.org/10.1007/s00148-021-00832-7

Lulle, Aija; Janta, Hania; Emilsson, Henrik. 2021. Introduction to the Special Issue: European youth migration: human capital outcomes, skills and competences. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 47/8. 1725–1739. https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1679407

Maury, Olivia. 2020. Between a Promise and a Salary: Student-Migrant-Workers' Experiences of Precarious Labour Markets. *Work, Employment and Society* 34/5. 809–825. https://doi.org/10.1177/0950017019887097

Montanari, Maria Giulia. 2024. Better-off abroad? The overqualification of Eastern migrants to Western Europe. *International Sociology*. https://doi.org/10.1177/02685809241279780

Münz, Rainer. 2007. Migration, labor markets, and integration of migrants: An overview for Europe. *Hamburgisches WeltWirtschaftsInstitut (HWWI) Policy Paper* No. 3-6. https://www.econstor.eu/bitstream/10419/47671/1/66317726X.pdf (pristupljeno 27. prosinca 2024.).

Neuman, Emma. 2021. Performance and job creation among self-employed immigrants and natives in Sweden. *Small Business Economics* 56/1. 403–425. https://doi.org/10.1007/s11187-019-00223-z

OECD. *Naturalisation: A Passport for the Better Integration of Immigrants?*, 2011. OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/9789264099104-en (pristupljeno 30. prosinca 2024.).

Parisi, Maria Laura. 2018. Labour Productivity, Temporary Work, and Youth Unemployment: The Experience of Southern Europe. *European Youth Labour Markets*. Ed. Malo, Miguel Ángel; Moreno Mínguez, Almudena. Springer. Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-68222-8_12

Peters, Floris; Vink, Maarten; Schmeets, Hans. 2018. Anticipating the citizenship premium: before and after effects of immigrant naturalisation on employment. *Journal of Ethnic Migration Studies* 44/7. 1051–1080. https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1367650

Piton, Céline; Rycx, François. 2021. A Broken Social Elevator? Employment Outcomes of First- and Second-Generation Immigrants in Belgium. *De Economist* 169/3. 319–365. https://doi.org/10.1007/s10645-021-09385-2

Steinhardt, Max Friedrich. 2012. Does Citizenship Matter? The Economic Impact of Naturalizations in Germany. *Labor Economics* 19/6. 813–823. https://doi.org/10.1016/j.labeco.2012.09.001

Tåhlin, Michael; Westerman, Johan. 2020. Youth employment decline and the structural change of skill. *European Societies* 22/1. 47–76. https://doi.org/10.1080/14616696.2018.1552981

Tomić, Iva. 2018. What drives youth unemployment in Europe? Economic vs. non-economic determinants. *International Labour Review* 157/3- 379–408. https://doi.org/10.1111/ilr.12113

Vink, Maarten Peter; Prokic-Breuer, Tijana; Dronkers, Jaap. 2013. Immigrant Naturalization in the Context of Institutional Diversity: Policy Matters, but to Whom? *International Migration* 51/5. 1–20. https://doi.org/10.1111/imig.12106

Zhang, Tingting; Banerjee, Rupa. 2021. Bridges or Barriers? The Relationship between Immigrants' Early Labor Market Adversities and Long-term Earnings. *International Migration Review* 55/4. 1169–1200. https://doi.org/10.1177/01979183211000286

Does citizenship affects labor market outcomes of foreign-born youth in EU countries?

ABSTRACT

The impact of citizenship on the labor market outcomes of migrants is a widely debated topic in the literature. While previous studies highlight the benefits of naturalization, they often focus on countries with traditionally high immigration rates. Empirical evidence on the impact of citizenship on labor market outcomes is relatively scarce in post-transition countries and is rarely studied from a comparative perspective. Croatia, a country experiencing recent increases in immigration, lacks empirical evidence in this area.

Using EU-LFS microdata from 2006 to 2022, this study explores the effect of citizenship on youth labor market outcomes in several EU countries - a demographic often overlooked in naturalization studies. The focus on youth is due to their adverse labor market outcomes in periods of economic crisis. The additional reason is their status as newcomers to the labor market, where the citizenship factor may have a more pronounced effect compared to the more experienced workforce.

Results suggest that citizenship exerts positive youth labor market outcomes only in countries with longer immigration history. The analysis reveals many differences between EU countries, suggesting that these should be taken into account when attempting to harmonize policies.

Keywords: *youth, labour market outcomes, foreign-born, citizenship*

izv. prof. dr. sc. Rona Bušljeta Kardum

Odsjek za odgojno-obrazovne znanosti
Fakultet hrvatskih studija
rbusljeta@fhs.hr

doc. dr. sc. Monika Komušanac

Odsjek za demografiju i hrvatsko iseljeništvo
Fakultet hrvatskih studija
mkomusana@fhs.hr

doc. dr. sc. Antonia Ordulj

Centar za učenje hrvatskoga jezika
Fakultet hrvatskih studija
aordulj@fhs.hr

UDK: 331.5
Pregledni rad

Integracija stranaca na tržištu rada i obrazovanje – usporedna analiza odabranih europskih država

SAŽETAK

Proces integracije, a u okviru toga uključivanje stranaca na tržište rada jedan je od zajedničkih izazova velikoga broja europskih država. Iako ne postoji jedinstveni europski model integracije stranih radnika, dokumenti i preporuke europskih institucija nerijetko ističu važnost obrazovanja kao jednoga od ključnih elemenata integracije. U ovome radu pojam obrazovanja promatrat će se uzimajući u obzir važnost učenja jezika države primateljice kao i mogućnosti sudjelovanja u programima obrazovanja koji nude prekvalifikaciju i/ili dokvalifikaciju za strane radnike budući da su oba elementa temeljni preduvjeti učinkovitom uključivanju stranih radnika na tržište rada. Prema podatcima za 2023. godinu na području Europske unije živjelo je ukupno 27,3 milijuna državljana trećih zemalja koji su činili 6 % ukupnoga stanovništva. Budući da se politike tržišta rada i migracijske politike razlikuju na području Europske unije, u radu će se metodom studije slučaja na odabranim državama Europe usporediti načini te izdvojiti temeljna načela integracije stranaca na tržište rada. U Hrvatsku je, od 2020. do 2022. godine, uselilo gotovo 98 tisuća stranih državljana od čega

20 % iz Azije. S obzirom na jačanje migracijskih trendova i naznake zamjene klasičnoga bazena radne snage, izdvojeni zaključci mogu poslužiti kao smjernice za kreiranje uspješnijega procesa uključivanja stranih radnika na tržište rada u svrhu gospodarskoga i društvenoga razvoja Hrvatske.

Ključne riječi: *integracija, migracijski procesi, obrazovanje, strani radnici, tržište rada*

UVOD

Europske države su kroz povijest bile izložene različito uvjetovanim migracijskim procesima, a danas su izazovi pred kojima se nalaze države članice Europske unije (EU) kada su u pitanju migranti veći nego ikada. Migracijski procesi ovisili su o brojnim političkim, društvenim i ekonomskim okolnostima koje su se izmjenjivale na svjetskoj razini, pa su u tom kontekstu migracijski procesi bili i jesu dobrovoljni ili prisilni te potaknuti, primjerice, bježanjem od ratova ili progona (tj. izbjeglice i tražitelji azila) ili ekonomskim razlozima (tj. ekonomski migranti), (Panno i dr. 2003: 2). Različiti motivi migracijskih procesa, kao i razlike među migrantima s obzirom na rasu, etničku pripadnost, spol, društvenu poziciju i obrazovanje, odražavaju se na različite pristupe integracijskoj politici među europskim državama, a onda i na položaj migranata u zemlji odredišta (Morrice i dr. 2017: 129). Prema procjenama Eurostata Europa je imala 446,7 milijuna stanovnika, od čega je 23,8 milijuna državljana trećih zemalja, što je 5,3 % ukupnog stanovništva EU-a. Drugim riječima, na 1000 stanovnika EU dolazi 53 migranta. Najveći udio izdanih prvih boravišnih dozvola za državljane trećih država na području EU-a odnosio se na zapošljavanje (33,8 %), obiteljske razloge (26,4 %) te obrazovanje (14,3 %), (EUROSTAT, 2024).

Europska politika po pitanju migracijskih procesa vodi se načelima integracije, uključivanja i doprinosa migranata društvenom i gospodarskom napretku Europe (Europska komisija 2020). Promocija integracijskih mjera započela je 2004. kada Vijeće Europe donosi dokument *EU Common Basic Principles for Immigrant Integration*, koji predstavlja temelj budućim integracijskim procesima. Migracijski procesi postali su i jedan od političkih prioriteta najveće regionalne sigurnosne organizacije na svijetu, OESS-a, koja je u prosincu 2005. usvojila Odluku br. 2/05 o migracijama na 13. Ministarskom vijeću OESS-a održanom u Ljubljani. Spomenutom Odlukom prepoznato je da „migracija postaje sve raznolikiji i složeniji fenomen, koji se mora rješavati na sveobuhvatan način i stoga zahtijeva višedimenzionalni pristup na nacionalnoj, regionalnoj i međunarodnoj razini“ te da bi „sve države trebale usvojiti učinkovite nacionalne okvire za upravljanje migracijama“ (OSCE 2005).

Iz različitih dokumenata razvidno je kako je temeljni preduvjet uspješne integracije što ranije uključivanje migranata u integracijske procese na temelju dobro postav-

ljene i razrađene integracijske politike država primateljica (Europska komisija 2016; OECD 2016). U skladu s tim, integracijska politika EU-a temelji se na određenim zajedničkim smjernicama koje članice EU (European Commission 2015; European Commission 2016; European Commission 2018) imaju obvezu implementirati u svoje integracijske planove, strategije i ostale nacionalne dokumente, a na temelju toga preuzimaju odgovornost za uspješno provođenje integracijskih procesa u okviru vlastite države. U skladu s tim, države članice EU-a razvile su vlastite pristupe migracijama, uključujući usvajanje niza multilateralnih pravnih instrumenata usmjerenih na regulaciju migracija (OSCE, ILO i IOM 2006: 22).

Osmišljavanje i provođenje procesa integracije migranata nije nimalo jednostavan zadatak za države članice EU-a, budući da isti predstavlja višedimenzionalan i dvosmjeran proces koji s jedne strane pretpostavlja svojevrsnu prilagodbu i uključivanje migranata u društveni, kulturni i ekonomski kontekst države primateljice (Benton i dr. 2014: 3; Robila 2018), dok s druge strane podrazumijeva stvaranje pozitivnih političkih, društvenih i gospodarskih uvjeta unutar države primateljice kako bi se pružila sveobuhvatna potpora procesu integracije. Drugim riječima, uspješnost procesa integracije uključuje odgovornost i sudjelovanje ne samo migranata, već i javne politike, različitih organizacija, društava i zajednica države primateljice (Europska komisija 2020; Ager i Strang 2008: 51). Unatoč jasno postavljenim načelima procesa integracije, svim nastojanjima koje provode države članice EU-a te primjerima dobre prakse kada su u pitanju integracijske politike, u pojedinim europskim državama proces integracije se pokazao manje uspješnim, što je u tim državama nerijetko dovelo do različitih pojava poput, primjerice, negativne opće percepcije migranata i migracijskih procesa. Brojni autori ističu da razlike u učinkovitosti integracijskih politika proizlaze iz neujednačenosti pristupa integraciji, različitih iskustava s migrantima i obima migracije (Cajvan 2020; Thomassen 2019; Koopmans 2015; De Bruycker i dr. 2019). Negativna percepcija najčešće se ogleda u općem stavu nepovjerenja, pa i pojavi različitih oblika ekstremizma kako kod domicilnog stanovništva, tako i kod migrantske populacije (Schlueter i dr. 2013; Yuval-Davis i dr. 2018; Pellegrini 2021).

Uspješni integracijski procesi, prema dokumentima Europske komisije te prema znanstvenim istraživanjima, između ostalog, kao svoj važan dio posebno ističu proces obrazovanja i osposobljavanja te na koncu zapošljavanja migranata (Europska komisija 2020: 8). U okviru uspješnog integracijskog procesa, kao važan dio procesa obrazovanja i osposobljavanja migranata, ističe se nužnost učenja jezika države primateljice (Hanemann 2018: 2), a nerijetko se upravo učenje jezika smatra važnim preduvjetom društvene integracije, kao i lakšeg uključivanja migranata na tržište rada. U tom kontekstu, u ovom ćemo radu posebnu pažnju usmjeriti na učenje jezika i kulture države primateljice, a potom i na mogućnosti participiranja migranata u

programima cjeloživotnog obrazovanja radi prekvalifikacije i/ili dokvalifikacije, a sve u svrhu lakšeg uključivanja migranata na tržište rada, odnosno zapošljavanje. Programi cjeloživotnog obrazovanja razmatrat će se u kontekstu mogućnosti priznavanja stečenih kvalifikacija migranata u odabranim europskim državama te kroz analizu programa u okviru cjeloživotnog obrazovanja, odnosno obrazovanja odraslih, koji nude mogućnost stjecanja novih ili dodatnih kvalifikacija, omogućavajući migrantima bolju prepoznatljivost na tržištu rada. U okviru obrazovanja i osposobljavanja te zapošljavanja migranata, analizirat će se stanje i primjeri dobre prakse u tri europske države – Švedska, Norveška i Finska. Navedene države su odabrane s obzirom na rezultate MIPEX-a (*Migrant Integration Policy Index*) prema kojemu imaju ostvarene najviše rezultate u području obrazovne dimenzije integracije (Solano i Huddleston 2020).

RAZRADA RADA

Programi obrazovanja i osposobljavanja migranata za tržište rada

Intenzitet doseljavanja i brojnost migrantske populacije čest su motiv usvajanja integracijskih mehanizama ili revizije postojećih, o čemu svjedoče iskustva brojnih europskih država. Udjeli stranoga stanovništva u ukupnoj populaciji su u odabranim nordijskim državama uglavnom visoki. Stranci u Švedskoj čine 20 %, Norveškoj 18,5 %, a Finskoj 8 % ukupnoga stanovništva (OECD 2024; Strabac i Valenta 2023; NSD 2024). Iako Finska ima najmanji udio strane populacije u odnosu na ostale nordijske države, ona bilježi najveći relativni porast doseljavanja zbog rekordne razine migracije u posljednjih nekoliko godina (OECD 2024). Razlike u stopama zaposlenosti spomenutih nordijskih država idu više u korist domaćega stanovništva nego migranata, pa su, primjerice, 2023. godine visoke stope nezaposlenosti među migrantima registrirane u Švedskoj (15,1 %) i Finskoj (13,7 %), (OECD 2024).

Europsko tržište rada treba visokokvalificirane i niskokvalificirane radnike; međutim, migranti, kada steknu dozvolu za rad, najčešće rade kao niskokvalificirani radnici (UNESCO 2018: 154). Ipak, unatoč većem broju niskokvalificiranih i nekvalificiranih radnika migranata, u posljednjem desetljeću europske države imaju veću tendenciju prihvaćanja i zadržavanja visokokvalificiranih radnika migranata. Razloga tomu je nekoliko, a najčešće se ističe kako kod visokokvalificiranih radnika migranata dolazi do lakšeg procesa integracije, kao i da takvi radnici posjeduju znanja i vještine koje su lakše iskoristive za potrebe tržišta rada države primateljice, plaćaju veći porez, više štede i imaju manje potrebe za različitim oblicima socijalne zaštite (OSCE, ILO, IOM 2006: 19; Borjas 2000). Unatoč navedenim novim trendovima, treba istaknuti kako se i dalje u nekim državama članicama EU-a osjeća nedostatak radne snage

u sektorima koji traže niskokvalificiranu radnu snagu. Razlozi tomu su što takve poslove domicilno stanovništvo nerado prihvaća, najčešće zbog loših uvjeta rada i male plaće, pa je nužno zapošljavati migracijsku radnu snagu kako bi se zadovoljile potrebe u spomenutim sektorima (OSCE, ILO, IOM 2006: 20).

Europske države imaju različite programe kojima određuju puteve i akcije promicanja bržeg uključivanja migranata na tržište rada, posebice ako se radi o stjecanju prvog iskustva pristupa tržištu rada države primateljice. Ti programi uglavnom povezuju važnost kulturne i jezične dimenzije, odnosno učenja jezika i kulture države primateljice, te mogućnost profesionalnog (stručnog) osposobljavanja i/ili usavršavanja migranata. Primarni cilj takvih programa je povezivanje i/ili nadogradnja stečenih znanja i vještina s onima potrebnim za uspješno percipiranje na tržištu rada, odnosno trenutno ili buduće radno mjesto (EMN 2021). Najveći broj europskih država se kod takvih programa oslanja na ALMP (*Active Labor Market Policies*) i u tom okviru razrađuju različite programe ili tečajeve, poput jezičnih i uvodnih tečajeva, programa pomoći pri traženju posla, programa osposobljavanja i subvencioniranog zapošljavanja u javnom i privatnom sektoru (Butschek i Walter 2014).

Konkretno, kada su u pitanju spomenuti programi u okviru ALMP-a, oni se najčešće grupiraju u tri kategorije:

1) Jezični i kulturni tečajevi koji objedinjuju učenje jezika i kulture države primateljice.
2) Programi s prilagođenim planom integracije koji vode lakšem zapošljavanju, usmjereni su prema novopridošlim migrantima te obično započinju s učenjem jezika i nastavljaju se s osposobljavanjem ili subvencioniranim zapošljavanjem. Tijekom cijelog programa migrantima se pruža pomoć u traženju posla.
3) Opći programi koji obuhvaćaju opće aktivne mjere zapošljavanja. Ovi programi ne uključuju učenje jezika i odnose se na različite oblike osposobljavanja, subvencioniranog zapošljavanja u privatnom ili javnom sektoru, pomoći pri traženju posla. U ovakvim programima migranti imaju pomoć službenika koji su, ovisno o državi primateljici, pri različitim agencijama, zavodima i/ili institucijama, a primarni zadatak im je pružanje različitih oblika podrške i savjetovanja (Butschek i Walter 2014: 7).

Iako su potrebna daljnja istraživanja kako bi se u potpunosti shvatio utjecaj obrazovanja i osposobljavanja migranata za tržište rada države primateljice, neka istraživanja pokazuju kako pružanje prilike za cjeloživotnim obrazovanjem kroz jednu njegovu komponentu, a to je obrazovanje odraslih, doprinosi boljim mogućnostima uključivanja migranata na tržište rada, odnosno stjecanju ekonomske neovisnosti (Europska komisija 2020: 9; Dorsett i dr. 2010: 33; OECD 2018), kao i boljoj socijalnoj uključenosti migranata, što su sve ključni preduvjeti uspješnog procesa integracije (Ager i Strang 2008; Bhattacharya i dr. 2020; IOM 2018: 10). Međutim, treba

istaknuti kako migranti u odnosu na domicilno stanovništvo u manjoj mjeri sudjeluju u programima obrazovanja odraslih, što se najčešće veže uz nedovoljnu upućenost migranata o mogućnostima učenja, lošim znanjem jezika države primateljice te nezainteresiranosti poslodavaca za dodatnim osposobljavanjem radnika migranata (OECD i European Commission 2023).

Istraživanje kojim se imalo za cilj procijeniti učinke programa obrazovanja i osposobljavanja migranata otkrilo je da postoje, ovisno o njihovom socijalnom i kulturnom kapitalu, kao i o spolu, tri vrste specifičnih polaznika takvih programa: a) osobe s nižim obrazovanjem koje najčešće ne žele pohađati nikakve obrazovne aktivnosti ako nisu prisiljene, budući da su im poslovi za koje se traži niska kvalificiranost najčešće dostupni u državi primateljici; b) osobe s višim obrazovanjem koje najčešće iskorištavaju obrazovne mogućnosti koje nudi država primateljica kako bi stekle bolji ekonomski status; i konačno, c) posebnu kategoriju čine žene koje nerijetko, zbog kulturnih i/ili vjerskih uvjerenja, ostaju kod kuće te su uskraćene za programe obrazovanja odraslih (Bağcı 2019: 289–291).

Što se tiče vrsta programa u okviru cjeloživotnog obrazovanja u kojima migranti mogu participirati, UNESCO klasificira takve programe cjeloživotnog obrazovanja na tri ključne domene: a) pismenost i osnovne vještine, što uključuje vještine pisanja i čitanja te vještine računanja i digitalne vještine; b) cjeloživotno obrazovanje i profesionalni razvoj (strukovne vještine), što predstavlja niz aktivnosti vezanih uz obrazovanje i osposobljavanje koji odraslima daju kompetencije potrebne za uspješnije uključivanje na tržište rada. Takvi se programi organiziraju u okviru osposobljavanja na radnom mjestu, obrazovanja odraslih, strukovnih programa za odrasle i programa osposobljavanja za nezaposlene; c) liberalno, popularno obrazovanje i društveno obrazovanje (vještine aktivnog građanstva) kojim se nastoji potaknuti aktivno uključivanje pojedinca u sve dimenzije društva radi osobne i opće dobrobiti (UIL 2019: 95).

Osim navedene kvalifikacije programa cjeloživotnog obrazovanja, ovisno o državi primateljici, mogu se razlikovati i sljedeći programi obrazovanja odraslih:

a) Obrazovanje i osposobljavanje koje osigurava poslodavac. Ova se vrsta obrazovanja i osposobljavanja nudi migrantima o trošku poslodavca ili uz pomoć javnih subvencija, a najčešće je prilagođena specifičnim potrebama poslodavca. Tako, primjerice, u Francuskoj poslodavci moraju odvojiti određeni dio prihoda za profesionalnu obuku svog osoblja (bez obzira na razinu njihove vještine) koja uključuje i učenje jezika. Češka država nudi subvencije za obuku koju osigurava poslodavac, dok poslodavci u Španjolskoj mogu dobiti naknadu za plaće zaposlenika dok su odsutni zbog obuke koju pohađaju.

Drugu kategoriju programa čine oni programi na kojima polaznici stječu formalne kvalifikacije koje je certificirala vanjska organizacija, a u te programe se ubrajaju:

b) Opće javno strukovno obrazovanje odraslih, koje nudi tečajeve osmišljene za pomoć nezaposlenima (osobito primateljima državnih naknada) u uključivanju na tržište rada. Ova opcija također može biti otvorena za zaposlene radnike koji žele unaprijediti svoja znanja i vještine. Takve programe, primjerice, u Češkoj organizira neprofitna organizacija META koja nudi tečajeve za zanimanja socijalne skrbi u računovodstvu s ciljem pomoći migrantima da učinkovitije popune praznine u znanjima i vještinama, posebice onim stručnim, odnosno povezanim za specifično zanimanje.

c) Ciljano obrazovanje i osposobljavanje za migrante koje uključuje učenje jezika države primateljice, kao i tečajeve koji kombiniraju stručne vještine s učenjem jezika. Takvi programi kombiniraju učenje jezika koji je specifičan za posao, informacije o zakonodavnom sustavu i praktične zahtjeve za određena zanimanja. Modeli programa koji kombiniraju paralelno učenje jezika i struke pokazali su se kao jedan od učinkovitijih s obzirom na krajnje rezultate. Uz to, ovoj kategoriji programa pripadaju i programi koji pomažu migrantima s već stečenim kvalifikacijama pri dopuni određenih nedostataka po pitanju traženih znanja i vještina ili pri stjecanju specifičnog radnog iskustva (Benton i dr. 2014: 18–22).

Nažalost, nema velikog broja istraživanja koja bi potvrdila jesu li opći programi koji su namijenjeni za domicilno stanovništvo, a otvoreni su za migrante, ili oni specifični, namijenjeni isključivo migracijskoj populaciji, učinkovitiji za proces integracije migranata na tržište rada, te se u tom pogledu ističe da bi razmatranje tog pitanja trebalo biti od znanstvenog, tako i od političkog interesa (Butschek i Walter 2014: 14). Uz navedeno, važno je istaknuti da se kao način poučavanja i učenja u okviru obrazovanja i osposobljavanja migranata prepoznala učinkovitost učenja na daljinu. Učenje na daljinu nudi mogućnost dopunskih mrežnih tečajeva koji bi omogućili zaposlenim migrantima nadoknađivanje jezičnih i stručnih znanja i vještina u slobodno vrijeme. Potencijali učenja na daljinu u obuci migranata su, primjerice, mogućnost samostalnog ponavljanja određenog sadržaja te usvajanje sadržaja vlastitim tempom. Također, ovaj obrazovni format omogućuje predavačima pružanje intenzivnije podrške i priliku za dodatnu interakciju, što doprinosi učinkovitijem procesu učenja (Benton i dr. 2014: 22).

Osim mogućnosti stjecanja ili dopune stečenih kvalifikacija migranata različitim programima obrazovanja odraslih, uspješnom uključivanju migranata na tržište rada prethodi i učinkovita procjena vještina (bilo da se radi o formalnim ili neformalnim vještinama, temeljnim ili mekim vještinama) kao i odgovarajuća identifikacija i priznavanje kvalifikacija (bilo da se radi o stručnim kvalifikacijama ili sveučilišnim diplo-

mama), (Torlone 2023: 41). Drugim riječima, još jedan važan element kada je u pitanju uključivanje migranata na tržište rada, jest pronalaženje mehanizama priznavanja već stečenih kvalifikacija migranata. Stečene kvalifikacije se u pravilu ne priznaju zbog velikih razlika u obrazovnim sustavima između zemalja iz kojih migranti dolaze i obrazovnog sustava države primateljice. Pitanje priznavanja kvalifikacija, kao i procesa stjecanja dodatnih ili novih kvalifikacija migranata, kao i uključivanja migranata na tržište rada, prepušteno je nacionalnim politikama pojedinih europskih država (Tanay i Peschner 2017; Farcy 2020). Uspješnost tog procesa, prema nekim istraživanjima, uvjetovana je s jedne strane razvojem uspješnih mehanizama procjene kvalifikacija migranata, a s druge strane stručnim razvijanjem učinkovitih individualnih planova zapošljavanja (Martin i dr. 2016). Brojne države članice EU-a razvijaju migracijsku politiku koja ide u smjeru podupiranja procesa priznavanja kvalifikacija stečenih izvan države primateljice, a taj se proces najčešće svodi na izdavanje svjedodžbi kojima se potvrđuje istovjetnost kvalifikacija stečenih izvan države primateljice s kvalifikacijskim standardima države primateljice (Benton i dr. 2014: 20).

Modeli obrazovanja i osposobljavanja za tržište rada u Švedskoj, Norveškoj i Finskoj

Švedska, Norveška i Finska imaju izraženu useljeničku tradiciju i veliki udjel migrantske populacije, a prema MIPEX-u (*Migrant Integration Policy Index*) ostvaruju visoke rezultate upravo u području obrazovne politike. Rezultati MIPEX-a temelje se na analizi obrazovnih elemenata integracije poput pristupa obrazovanju (obveznom i neobveznom), pružanju podrške za učenje jezika, usavršavanju učitelja za prilagodbu obrazovnim potrebama migrantima, školskom kurikulumu koji odražava raznolikost te drugim mjerama za uključivanje migranata u obrazovni sustav (Solano i Huddleston 2020).

Migranti koji dolaze u Švedsku, Norvešku i Finsku u najvećem su postotku niskoobrazovani, a njihove kvalifikacije uglavnom ne odgovaraju kvalifikacijama potrebnim za uspješno uključivanje na tržište rada (Calmfors, Gassen 2019: 12). Ipak, politika uključivanja migranata u društvo i na tržište rada jedno je od prioritetnih područja u Švedskoj, Norveškoj i Finskoj. Ta se politika provodi na razini pojedine države kroz javni sektor, ali i kroz privatne agencije za zapošljavanje (Nekby, 2008, 39). Jedan od ključnih stupova nordijskog modela uključivanja migranata na tržište rada su već isticane ALMP (*Active Labor Market Policies*) koje su, znanstveno dokazano, jedan od važnih čimbenika kada je u pitanju smanjenje nezaposlenosti (Nekby 2008: 47).

ALMP se dijeli na četiri temeljne kategorije:

- Programi osposobljavanja za tržište rada (*Labor market training*) koji se provode u okviru strukovnog osposobljavanja u učionici, subvencioniranog sudjelovanja u stjecanju određenih kvalifikacija kroz različite tečajeve i/ili programe za obrazovanje odraslih, kao i kroz sveučilišno obrazovanje.
- Subvencionirano zapošljavanje (*Subsidized employment*) mjera je kojom se nudi subvencija za plaće, prvenstveno privatnim tvrtkama, te potpore za samozapošljavanje, a mogu uključivati i druge potpore pri zapošljavanju, poput, primjerice, poreznih olakšica.
- Otvaranje novih radnih mjesta (*Direct job creation*) mjera je kojom se, posebice u javnom sektoru, omogućuje zapošljavanje kroz različite projekte koji su financirani od strane države ili javnog sektora.
- Službe za posredovanje pri zapošljavanju koje uključuju sve mjere usmjerene na poboljšanje učinkovitosti procesa traženja posla, tj. individualno savjetovanje, praćenje napora pojedinca u traženju posla, osnivanje klubova za traženje posla, vođenje evidencije nezaposlenih itd. (Nekby 2008: 12).

U okviru navedenih kategorija postoje različite vrste mjera koje se realiziraju aktivnim programima za tržište rada. Takvi programi nastaju ovisno o institucionalnom i administrativnom okviru pojedine države, kao i njihovim specifičnim potrebama s obzirom na integracijsku politiku te profil migranata. U Švedskoj trenutno živi 2,14 milijuna, u Norveškoj 931 tisuća, a u Finskoj 461 tisuća stranih državljana (NSD 2024; Statista 2024).

Najmanji broj migranata ima Finska, što je uvjetovano brojnim faktorima, od, primjerice, njezinog geografskog položaja do šireg povijesnog konteksta. Unatoč tome, Finska, kao i ostale nordijske države, ima razvijenu integracijsku politiku. U Finskoj postoji nekoliko modela obrazovanja i osposobljavanja za tržište rada. U tom kontekstu treba istaknuti tzv. integracijski trening za migrante koji obuhvaća učenje jezika, razvoj građanskih kompetencija, a ponekad i posebne module strukovnog obrazovanja. Uz to, migrantima se omogućava završavanje osnovne i/ili srednje škole, priznavanje stečenih kvalifikacija, stjecanje traženih strukovnih kvalifikacija ili prekvalifikacija kroz sudjelovanje u programima za obrazovanje odraslih te dodatno usavršavanje ili studiranje na visokoškolskim institucijama (MoEC 2019: 16–19).

Švedska ima najveći broj migranata u usporedbi s ostalim nordijskim državama. Razlozi tomu su, između ostalog, što Švedska ima dužu povijest prihvaćanja migranata i liberalnu migracijsku politiku. S obzirom na dugu migracijsku povijest, ne čudi da Švedska ima razrađen sustav obrazovanja i osposobljavanja migranata za tržište rada. Kao jedan od modela obrazovanja i osposobljavanja migranata za tržište rada svakako se može izdvojiti tzv. *Establishment* program koji traje dvije godine

i sadržava aktivnosti poput učenja jezika, tečajeva za društvenu prilagodbu, tečajeva za razvoj novih ili usavršavanje postojećih vještina, praktikume za stjecanje radnog iskustva, potpore pri traženju posla, pomoć i smjernice za pokretanje posla itd. Zatim tu su tzv. *Fast track* programi kojima se ima za cilj utvrditi stečena znanja i vještine, procijeniti sposobnosti te preporučiti i organizirati svojevrsno dodatno obrazovanje i/ili trening u svrhu prijave za posao. Uz navedeno postoje još i tzv. *The short way* programi koji traju između 12 i 26 tjedana, a kojima se želi pružiti pomoć u identificiranju i procjenjivanju stečenih znanja i vještina, omogućiti kvalificirano stažiranje u poduzeću unutar područja kvalifikacija, ponuditi kraće programe dodatnog osposobljavanja za posao, kao i specijalizirane tečajeve švedskog jezika (Osman 2023: 18–20).

Postojeća istraživanja pokazuju da prilike na tržištu rada za migrante u Norveškoj ovise o zemlji podrijetla, razini obrazovanja i broju godina provedenih u zemlji (IMDi 2021). U Norveškoj modeli obrazovanja i osposobljavanja migranata nisu regulirani od strane države, već su prepušteni regionalnim i lokalnim vlastima. Ti modeli uključuju programe učenja jezika i kulture radi uspješnije integracije u društvo i uključivanje na tržište rada, različite dopunske obrazovne programe, poput programa za stjecanje dodatnih kvalifikacija potrebnih za dobivanje posla i/ili stjecanje radnog iskustva, programe strukovnog osposobljavanja za stjecanje potrebnih kvalifikacija, posebice za određena deficitarna zanimanja. Osim toga, postoje i razrađeni sustavi priznavanja kvalifikacija stečenih izvan Norveške, kao i programi cjeloživotnog obrazovanja za, primjerice, završavanje osnovne ili srednje škole (Nordic Council of Ministers 2018).

Iz svega navedenog jasno je kako se migracijske politike Švedske, Norveške i Finske vode idejom omogućavanja bržeg i efikasnijeg uključivanja migranata u društvo i na tržište rada. Analiza modela obrazovanja i osposobljavanja za tržište rada u trima nordijskim državama ukazuje na to da je prepoznato kako snažniji obrazovni napori utječu na povećanje ljudskog kapitala migranata jer otvaraju prilike za njihovo uključivanje na tržište rada, odnosno zapošljavanje (Calmfors, Gassen 2019: 28). Modeli obrazovanja i osposobljavanja za tržište rada u Švedskoj, Norveškoj i Finskoj mogu se pratiti kroz programe stručnog osposobljavanja i usavršavanja, kao i kroz sustav prepoznavanja i priznavanja već stečenih kvalifikacija (Nekby 2008: 39–40). U navedenim državama ti modeli imaju određene sličnosti, ali i razlike, posebice s obzirom na pristupe i načine provođenja određenih programa. Uočene sličnosti i razlike ne čude s obzirom na to da su modeli obrazovanja i osposobljavanja za tržište rada uvjetovani različitim društvenim i ekonomskim potrebama pojedinih država. Unatoč spomenutim razlikama, u svim trima nordijskim državama jasno je vidljivo kako je osnovni preduvjet participacije u programima osposobljavanja i/ili usavršavanja za

tržište rada nužnost pohađanja jezičnih programa koji, pored učenja jezika, uključuju i obrazovanje o društvu i kulturi države primateljice.

Usporedimo li modele osposobljavanja i usavršavanja migranata u nordijskim zemljama s hrvatskim kontekstom razvidno je da u Republici Hrvatskoj trenutno ne postoji jasno razrađen i zakonski utemeljen sustav osposobljavanja i usavršavanja migranata. U Republici Hrvatskoj je prepoznat sustav priznavanja stečenih kvalifikacija migranata (Butković i dr. 2022: 64) te sustav savjetovanja i potpore koje pruža Hrvatski zavod za zapošljavanje dok programi osposobljavanja i usavršavanja traže poznavanje hrvatskoga jezika, što je najčešće temeljna prepreka participiranju migranata u takvim programima.

Učenje jezika u Švedskoj, Norveškoj i Finskoj

Poznavanje jezika zemlje primateljice smatra se jednim od najvažnijih čimbenika pri integraciji, i to iz perspektive samih migranata te brojnih stručnjaka koji sudjeluju u provođenju različitih obrazovnih programa za osposobljavanje stranih radnika (Rydell i dr. 2025; Kärkkäinen 2017; Pöyhönen i Tarnanen 2015; Begler i Sandén 2010). Ovladavanje jezikom iznimno je kompleksan proces s brojnim izazovima te je pod utjecajem različitih čimbenika. Za samo razumijevanje područja potrebno je razlikovati usvajanje od učenja jezika, pri čemu se kao nadređeni pojam pojavljuje i ovladavanje inim jezikom (*second language acquisition*). Usvajanje jezika obuhvaća spontano, prirodno usvajanje jezika „u sredini u kojoj je on službeni jezik ili prvi jezik većini stanovništva“ (Medved Krajnović 2010: 4). Nasuprot spontanom usvajanju nalazi se svjesno, organizirano i institucionalizirano učenje jezika u različitim školama ili na tečajevima. No, kako su granice između usvajanja i učenja često fluidne, u jezikoslovnu je literaturu uveden i nadređeni pojam ovladavanje inim (drugim i stranim) jezikom, koji obuhvaća oba procesa i okruženja, odnosno neformalno usvajanje i formalno učenje. U Švedskoj, Norveškoj i Finskoj, ali i brojnim drugim zemljama, omogućeno je učenje jezika, pri čemu se kao očekivana razina vrlo često spominje B1, a broj sati proteže se od 250 pa sve do 600. Osim učenja, usvajanje inoga jezika u neposrednoj komunikaciji s domicilnim stanovništvom, te uporaba u vlastitom domu umjesto materinskoga jezika, posebno su korisni pri ovladavanju inim jezikom (Ludvigsen i Ludvigsen Sætre 2012). Potrebno je naglasiti da se uz učenje jezika često razvijaju i komunikacijske, građanske te profesionalne vještine. Na tečajevima je uobičajeno podučavati standardni jezik koji predstavlja opće sredstvo sporazumijevanja, no s druge strane, sasvim je jasno da strani radnici imaju izrazitu potrebu za specijaliziranim vokabularom jezika struke. Primjer spomenutih skandinavskih, ali i brojnih drugih europskih zemalja, naglašava važnost ovladavanja općim jezikom na temeljnoj razini (A1/A2), nakon čega slijede specijalizirani tečajevi usmjereni na

određena strukovna područja (Kärkkäinen 2017; Begler i Sandén 2010). Kada je riječ o odabiru sadržaja na tečaju, izrazito je važno analizirati i razlikovati komunikacijske potrebe stranih radnika te odabrati one teme koje će zadovoljiti specifične potrebe za učenjem jezika s obzirom na regionalnu, profesionalnu, obiteljsku i inu situaciju migranata. Shodno tome, vrlo je često naglasak na kreiranju individualiziranih tečajeva koji nastaju u dogovoru sa samim polaznicima, s obzirom na njihove potrebe i interese (Pöyhönen i Tarnanen 2015; Begler i Sandén 2010). Pored toga, naglasak je na razvijanju autonomije te strategija učenja. Osim sadržaja, varijabilan je i intenzitet tečaja. Iako se broj sati nastave proteže od 250 do 600, razina jezične kompetencije ne korelira nužno s brojem sati. Drugim riječima, na primjeru Norveške razvidno je da je veći postotak polaznika (75 %) položio ispit, iako je odslušao 250 ili manje sati nastave, u odnosu na 46 % polaznika koji su odslušali preko 850 sati (Ludvigsen i Ludvigsen Sætre 2012). Otežavajuća je okolnost i izrazita heterogenost polaznika, a za ilustraciju može se navesti primjer iz Švedske, u kojoj sudionici programa govore više od 140 različitih jezika (Begler i Sandén 2010). Posebno je izazovno provoditi integracijske programe za one polaznike koji su funkcionalno ili apsolutno nepismeni. Za takve je polaznike opismenjavanje najčešće višejezično, jer govore dva, tri ili četiri jezika, a niti jedan ne znaju pisati. Razvidno je da je riječ o izrazito kompleksnoj tematici, pri čemu je izrazito važna suradnja kako na državnoj, lokalnoj i mikrorazini, tako i među stručnjacima različitih profila (učiteljima jezika, logopedima, pedagozima, socijalnim radnicima…).

Programi su za integraciju stranaca u Republiku Hrvatsku još uvijek sporadični iako je posljednjih godina sve prisutnija svijest o važnosti naobrazbe stranih radnika pri čemu u prvi plan dolazi ovladavanje hrvatskim jezikom. Shodno tome, Hrvatsko katoličko sveučilište pokrenulo je Integracijsko-edukacijski program (Čartolovni i sur. 2023). Program obuhvaća 280 nastavnih sati tijekom šest mjesec. Temelj je ovoga programa učenje hrvatskoga jezika s obzirom na to da „omogućava usvajanje svih ostalih kompetencija, znanja i vještina kao svojevrsne nadgradnje koja će polaznicima omogućiti širi uvid u društvo u koje se žele integrirati, njegovu povijest, kulturu, običaje i tradiciju.“ (Čartolovni i sur. 2023: 8) Drugim riječima, u nastavu hrvatskoga jezika integrirano je i ovladavanje sadržajima iz povijesti, glazbene i likovne umjetnosti te zemljopisa, odnosno povijesno-kulturne i prirodne baštine. Potrebno je spomenuti da se nastava temelji na komunikacijskom pristupu te je naglasak na izlaganju polaznika svakodnevnim komunikacijskim situacijama čime ih se želi pripremiti za funkcioniranje u stvarnim životnim okolnostima. Treba naglasiti da sadržaji Integracijsko-edukacijskoga programa (Čartolovni i sur. 2023) nisu definirani unaprijed s obzirom na heterogenost polaznika. Primjenjujući načelo fleksibilnosti svakoj se grupi polaznika pristupa individualno, što je u skladu s praksom spomenutih nordijskih zemalja. Integracijsko-edukacijski program (Čartolovni i sur. 2023) nastao je na temeljima Kuri-

kuluma hrvatske nastave u inozemstvu (NN 194/2013)[1] te je u skladu s Programom učenja hrvatskoga jezika, povijesti i kulture za azilante i strance pod supsidijarnom zaštitom radi uključivanja u hrvatsko društvo (NN 154/2014). Riječ je o Programu (NN 154/2014) kojem je cilj osposobiti azilante i strance pod supsidijarnom zaštitom za usmeno i pisano sporazumijevanje na hrvatskom jeziku radi života i rada u Republici Hrvatskoj. Program traje od četiri do devet mjeseci te podrazumijeva 280 sati. Kao i u prethodnom programu, ovladavanje jezikom temelji se na komunikacijskom pristupu s naglaskom na razvijanju strategija učenja, što je u skladu s programima prisutnima u nordijskim, ali i brojnim drugim europskim zemljama. Zanimljivo je spomenuti da je Programom (NN 154/2014) određeno da nastavu izvode učitelji koji ispunjavaju uvjete za izvođenje nastave hrvatskoga jezika u osnovnim i srednjim školama. Osim spomenutih programa, u Republici Hrvatskoj prisutan je i sustav vaučera za učenje hrvatskoga jezika prije svega namijenjen stranim radnicima iz trećih zemalja u onim zanimanjima u kojima je poznavanje hrvatskoga jezika jedna od temeljnih kompetencija za uspješno obavljanje posla. Obično je riječ o kraćim tečajevima koji imaju 70 sati nastave, a koja obuhvaća područja građevinarstva, turizma i ugostiteljstva, prerađivačku i prehrambenu industriju. Pregledom programa na mrežnim stranicama Hrvatskoga zavoda za zapošljavanje (HZZ)[2] razvidno je da se programi sastoje od općega dijela kojem je cilj ovladavanje hrvatskim koji omogućuje lakše snalaženje u novoj sredini te specifičnoga dijela koji obuhvaća specijalizirani vokabular unutar pojedinoga sektora, što će radnicima omogućiti lakše obavljanje radnih zadataka te općenito komunikaciju na radnom mjestu. Spomenuti programi na tragu su brojnih europskih i skandinavskih programa koji naglašavaju važnost ovladavanja općim jezikom koji predstavlja dobar temelj za ovladavanje specijaliziranim vokabularom jezika struke. U Hrvatskoj je broj sati koje strani radnik provede na nastavi hrvatskoga jezika ipak manji u odnosu na skandinavske zemlje, te se s obzirom na heterogenost polaznika, brojne individualne čimbenike te teške životne okolnosti u kojima žive, postavlja pitanje koliko redovito pohađaju nastavu te uspijevaju li završiti tečaj na početnoj razini (A1) te nastavljaju li razvijati jezičnu kompetenciju na ostalim razinama. Osim toga, u Hrvatskoj još uvijek ne postoje specijalizirani tečajevi za opismenjavanje stranaca. Naposljetku, nastavu hrvatskoga jezika na tečajevima u Hrvatskoj izvode većinom profesori hrvatskoga jezika s iskustvom rada u osnovnim i srednjim škola te se postavlja pitanje i nedostatnih kompetencija za rad s heterogenim skupinama stranaca, dok su u skandinavskim i europskim zemljama u provedbu programa uključeni stručnjaci različitih profila.

[1] https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2003_12_194_3073.html (pristupljeno 11. 2. 2025.)

[2] https://vauceri.hzz.hr/katalog-vjestina/ucenje-hrvatskog-kao-stranog-jezika/ (pristupljeno 11. 2. 2025.)

ZAKLJUČAK

Između 2011. i 2021. stope zaposlenosti nedavno pristiglih migranata porasle su u više od dvije trećine zemalja. Bolji učinak uključivanja migranata na tržište rada djelomično se može pripisati njihovim kvalifikacijama povezanim s višim obrazovanjem u usporedbi s migrantima koji su pristizali u razdoblju od 10 godina prije, kao i poboljšanim politikama nekih europskih zemalja kada je u pitanju uključivanje na tržište rada (OECD i European Commission 2023: 16).

Za uspješan proces uključivanja migranata na tržište rada zasigurno je dijelom odgovorno i djelotvorno provođenje politike obrazovanja i osposobljavanja potencijalne radne snage. Integracijske su politike prepuštene uglavnom gospodarskim potrebama pojedinih europskih država. Dosadašnja praksa provođenja integracijskih politika pokazala je nužnost aktivne suradnje brojnih i raznolikih dionika, među ostalim javnih tijela na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj i europskoj razini, organizacija civilnog društva, gospodarskih i socijalnih partnera te poslodavaca (Europska komisija, 2020). Konkretno se u tom pogledu može istaknuti nužnost suradnje državnih i javnih tvrtki, odnosno poslodavaca, centara za obrazovanje odraslih ili za strukovno obrazovanje, organizacija koje nude usluge usmjeravanja, podučavanja te druge usluge podrške, trgovačkih i obrtničkih komora, poslovnih udruženja, sindikata i drugih socijalnih partnera. Posljednje, ali ne i najmanje važno, za uspješno provođenje integracijske politike nužna je aktivna uključenost političkih aktera te javnih i državnih tijela i uprava (Bernert-Bürkle 2003: 52).

Jedan od ključnih segmenata uspješnog procesa integracije je učenje jezika i kulture države primateljice. Usporedimo li odabrane nordijske države, možemo zaključiti da je učenje jezika pod utjecajem brojnih individualnih čimbenika, pri čemu je vrlo važno i usvajanje, odnosno izlaganje jeziku u prirodnoj sredini. S obzirom na izrazitu heterogenost polaznika, naglasak je na individualnom pristupu pri odabiru sadržaja tečaja sukladno komunikacijskim i inim potrebama polaznika, ali i razvoju autonomije i strategija učenja. Posebno je izazovno opismenjavanje migranata, što zahtijeva razvoj zasebnoga kurikuluma te suradnju različitih stručnjaka. Unatoč specifičnostima nordijskih država kada su u pitanju organizirani programi kojima je cilj uključivanje migranata na tržište rada, moguće je izdvojiti i neke sličnosti tih programa. Tako im je generalno zajedničko učenje jezika i kulture države primateljice, provođenje programa koji se odnose na strukovno usavršavanje i/ili osposobljavanje, efikasni postupci priznavanja stečenih kvalifikacija itd. (Nekby 2008: 39–40). Iako su programi za integraciju u Hrvatskoj još uvijek sporadični te se većinom odnose na učenje hrvatskoga jezika, razvidno je da postoje sličnosti s programima u nordijskim, ali i drugim europskim zemljama, no i razlike. Kako je integracija strane radne snage u Hrvatsku intenzivnije krenula unazad nekoliko godina, potrebna je sveobuhvatnija

analiza kako bi se dobio pravi uvid o stanju i potrebama stranaca koji se žele uključiti na tržište rada u Hrvatskoj.

LITERATURA

Ager, Alastair; Strang, Alison. 2008. Understanding integration: a conceptual framework. *Journal of refugee studies*, 21/2, 166–191.

Bağcı, Şükrü Erhan. 2019. Migration and Participation in Adult Education: The Matthew Effect on Immigrants. *Adult Education Quarterly*. 69/4. 271–294.

Begler Ann-Marie; Sandén, Agneta. 2010. Svenskunder-visning för invandrare (SFI) – en granskning av hur utbildningen formas efter deltagarnas förutsättningar och mål Skolinspektionens rapport 2010/7. Stockholm Bildbyrå: Bananastock. https://migrant-integration.ec.europa.eu/sites/default/files/2013-10/docl_38251_807866196.pdf (pristupljeno 1. prosinca 2024).

Benton, Meghan; Sumption, Madeleine; Alsvik, Kristine; Fratzke, Susan; Kuptsch, Christiane; Papademetriou. Demetrios G. 2014. *Aiming Higher: Policies to Get Immigrants into Middle-Skilled Work in Europe.* Migration Policy Institute and International Labour Office. Washington, DC.

Bernert-Bürkle, Andrea; Barocke, Nadja; Heilmann, Selma; Hofsmo, Heidi; Lenhardt, Ralf; Torlone, Francesca; Westad Fjeld, Karen, Åse; Yttereng, Petter. 2023. The political and organisational framework: A multi-stakeholder approach as a success factor in fast track labour market integration programmes. Ur. Bernert-Bürkle, Andrea; Federighi, Paolo; Torlone, Francesca. *The Fast Track Labour Market Integration of Immigrants. Work-related Learning of Culture, Language and Profession*. WBV. Bielefeld.

Bhattacharya, Aveek; Corfe, Scott; Norman, Amy. *(Adult) education, education, education How adult education can improve the life chances of those on low incomes, 2020*. https://www.smf.co.uk/wp-content/uploads/2020/11/Adult-education-education-education-Nov-2020.pdf (pristupljeno 1. prosinca 2024).

Borjas, Georg J. 2000. The Economic Progress of Immigrants. Ur. Borjas Georg J. *Issues in the Economics of Immigration*. University of Chicago Press. Chicago.

Butković, Hrvoje; Samardžija, Višnja; Rukavina, Ivana. 2022. *Strani radnici u Hrvatskoj:*

Butschek, Sebastian; Walter, Thomas. 2014. What active labour market programmes work for immigrants in Europe? A meta-analysis of the evaluation literature, *IZA Journal of Migration*. 3/1. 1–18.

Cajvan, Claudia. 2020. Lessons from migrant integration into European societies. *European View*. 19/1. 36–44.

Calmfors, Lars, & Sánchez Gassen, Nora Sánchez (Eds.). 2019. *Integrating immigrants into the Nordic labour markets* (Nord 2019:024). Copenhagen: Nordic Council of Ministers, Nordregio. https://doi.org/10.6027/Nord2019-024

Čartolovni, Anto; Togonal, Marijana; Jurić, Tado; Bara, Mario; Mihaljević, Lucija; Žagi, Karla. 2023. Integracijsko-edukacijski program. Hrvatsko katoličko sveučilište. Zagreb. https://www.arhiva.unicath.hr/iep (pristupljeno 11. veljače 2025.)

De Bruycker, Philippe, De Somer, Marie, De Brouwer, Jean-Louis. *From Tampere 20 to Tampere 2.0: Towards a new European consensus on migration. European Policy Center, 2019*. https://www.epc.eu/content/PDF/2019/Tampere_WEB.pdf (pristupljeno 13. prosinca 2024.)

Dorsett, Richard; Lui, Silvia; Weale, Martin. *Economic Benefits of Lifelong Learning*. Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies, 2010. https://www.llakes.ac.uk/sites/default/files/DorsettLuiWealeComplete.pdf (pristupljeno 15. prosinca 2024).

European Commission. *A European Agenda on Migration, COM. (2015). 240 final, 2015*. https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/07c6a804-95bb-451f-831b-5dfe41863f02_en (pristupljeno 10. prosinca 2024.).

European Commission. *Enhancing legal pathways to Europe: an indispensable part of a balanced and comprehensive migration policy, COM (2018) 635 final, 2018*. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0635 (pristupljeno 10. prosinca 2024.).

European Commission. *Statistics on migration to Europe, 2024*. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en (pristupljeno, 27. prosinca 2024).

European Commission. *Towards a Reform of the Common European Asylum System and Enhancing Legal Avenues to Europe, COM(2016) 197 final, 2016*. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016DC0197 (pristupljeno 10. prosinca 2024.).

European Migration Network (EMN). *Annual report on migration and asylum.* 2020./2021. https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/european-migration-network-emn/emn-publications/emn-annual-reports_en (pristupljeno 20. prosinca 2025.).

Europska komisija. 2016. *Komunikacija komisije europskom parlamentu, vijeću, europskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija. Akcijski plan za integraciju državljana trećih zemalja*. Europska komisija. Strasbourg.

Europska komisija. 2020. *Komunikacija komisije europskom parlamentu, vijeću, europskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija. Akcijski plan za integraciju i uključivanje za razdoblje 2021.–2027.* Europska komisija. Bruxelles.

EUROSTAT. *Residence permits - statistics on first permits issued during the year, 2024*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title= Residence _permits_-_statistics_on_first_permits_issued_during_the_year (pristupljeno, 27. prosinca 2024.).

Farcy, Jean-Baptiste. 2020. Labour Immigration Policy in the European Union: How to Overcome the Tension between Further Europeanisation and the Protection of National Interests?. *European Journal of Migration and Law*. 22/2020. 198–223.

Handbook on Establishing Effective Labour Migration Policies in Countries of Origin and Destination, 2006. https://www.gfmd.org/sites/g/files/tmzbdl1801/files/documents/gfmd_brussels07_contribution_iom_ilo_osce_migration_handbook_en.pdf (pristupljeno 10. prosinca 2024.).

Hanemann, Ulrike. *Language and literacy programs for migrants and refugees: challenges and ways forward, 2018*. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000266077 (pristupljeno 15. prosinca 2025.).

International Organization for Migration (IOM). 2018. *Education And Migration. An assessment of the types and range of IOM's education and vocational training projects*. International Organization for Migration: Geneva.
Izazovi i mogućnosti za gospodarski i društveni razvoj. Institut za razvoj i međunarodne odnose. Zagreb.

Kärkkäinen, Katarzyna. 2017*. Learning, Teaching and Integration of Adult Migrants in Finland.* Department of Teacher Education. University of Jyväskylä. Jyväskylä University Printing House, Jyväskylä.

Koopmans, Ruud. 2015. Religious fundamentalism and hostility against out-groups: A comparison of Muslims and Christians in Western Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 41/1. 33–57.

Ludvigsen, Aušra; Ludvigsen Sætre David. 2012. State Organized Language Learning for Immigrants in Norway: a Case Study of a Selection of Local Courses. *Studies about Languages* 21. 130–140. http://dx.doi.org/10.5755/j01.sal.0.21.1515.

Martín, Iván; Arcarons, Albert; Aumüller, Jutta, Bevelander, Pieter, Emilsson, Henrik; Kalantaryan, Sona; Maciver, Alastair; Mara, Isilda; Scalettaris, Giulia; Venturini, Alessandra; Vidovic, Hermine, van der Welle, Inge; Windisch, Michael; Wolffberg, Rebecca; Zorlu, Aslan. *From refugees to workers: mapping labour market integration support measures for asylum-seekers and refugees in EU member states. Volume I: Comparative analysis and policy findings. Bertelsmann Stiftung. Migration Policy Centre at the Robert Schuman Centre for Advanced Studies of the Eur pean University Institute in Florence., 2016*. https://www.bertels-

mann-stiftung.de/fileadmin/files/user_upload/Studie_NW_From_Refugees_to_Workers_Vol1.pdf (pristupljeno 1. prosinca 2024.)

Medved Krajnović, Marta. 2010. *Od jednojezičnosti do višejezičnosti. Uvod u istraživanja procesa ovladavanja inim jezikom*. Leykam international. Zagreb.

Morrice, Linda; Shan, Hongxia; Sprung, Annette. 2017. Migration, adult education and learning. Studies in the Education of Adults, 49/2, 129–135.

Narodne novine (NN 154/2014). *Program učenja hrvatskoga jezika, povijesti i kulture za azilante i strance pod supsidijarnom zaštitom radi uključivanja u hrvatsko društvo*. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_12_154_2920.html (pristupljeno 11.2.2025.)

Nekby, Lena. 2008. *Active labor market programs for the integration of youths and immigrants into the labor market: The Nordic experience* (UN Digital Library Record No. 658547). United Nations. https://digitallibrary.un.org/record/658547?ln=en

Nordic Statistics Database (NSD), 2024. *Population January 1st, by reporting country, country background, time, population category, sex and age, 2024. https://pxweb.nordicstatistics.org/pxweb/en/Nordic%20Statistics/Nordic%20Statistics__Demography__Population%20size/POPU01.px/* (pristupljeno 27. prosinca 2024.).

OECD. 2016. *Making Integration Work: Refugees and others in need of protection*. OECD Publishing. Paris.

OECD. *Education at a Glance 2018. OECD Indicators, 2018*. https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/eag-2018- en.pdf?expires=1554823136&id=id&accname=guest&checksum=F69B29F708983FB8069F152AC5366B CF (pristupljeno 1. prosinca 2024).

OECD. *International Migration Outlook, 2024. https://www.oecd.org/en/publications/2024/11/international-migration-outlook-2024_c6f3e803.html* (pristupljeno 1. prosinca 2024.).

OECD/European Commission. 2023. Indicators of Immigrant Integration 2023: Settling In. OECD Publishing. Paris.

Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). *13th Ministerial Council, Ljubljana, Decision No. 2/05 on Migration, Doc. MC.DEC/2/05, 2005*. https://www.osce.org/files/f/documents/6/5/18778.pdf (pristupljeno 10. prosinca 2024.).

Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE); International Labour Organization (ILO); International Organization for MIgration (IOM).

Osman, Ali. 2024. Migrant Successfully Accessing Their Vocation in Sweden: The Significance Labour Market Initiatives to Facilitate the Integration of Migrants and Refugees. In: Teräs, M., Osman, A., Eliasson, E. (eds) Migration, Education and Employment. Education, Equity, Economy, vol 10. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-41919-5_2

Panno, Angelo; Pellegrini, Valerio; De Cristofaro, Valeria; Donati, Maria Anna. 2023. A measure of positive and negative perception of migration: Development and psychometric properties of the *Positive and Negative Perception of Immigrants Scale* (PANPIS). *Analyses of Social Issues and Public Policy*. 23/2. 1–33.

Pellegrini, Valerio; De Cristofaro, Valeria; Salvati, Marco; Giacomantonio, Mauro; Leone, Luigi.2021. Social exclusion and anti-immigration attitudes in Europe: the mediating role of interpersonal trust. *Social Indicators Research*. 155/2. 697–724.

Pöyhönen, Sari; Tarnanen, Mirja. 2015. Integration policies and adult second language learning in Finland. Ur. Simpson, James; Whiteside, Anne. Adult Language Education and Migration: Challenging Agendas in Policy and Practice. Routlage i Taylor & Francis Group. London i New York. 107–119.

Robila, Mihaela. *Refugees and Social Integration in Europe. United Nations Department of Economic and Social Affairs-Division for Social Policy and Development, United Nations Expert Group Meeting New York, 15–16 May 2018*. https://www.un.org/development/desa/family/wp-content/uploads/sites/23/2018/05/Robila_EGM_2018.pdf. (pristupljeno 20. prosinca 2024.).

Rydell, Maria; Colliander, Helena; Dahlstedt, Magnus; Gruber, Sabine. 2025. Language as a Key to Society? Perceptions of Language, Belonging, and Responsibility among Migrants in Sweden. *Nordic Journal of Migration Research* 15/2. 1–18. https://doi. org/10.33134/njmr.668.

Schlueter, Elmar; Meuleman, Bart; Davidov, Eldad. 2013. Immigrant integration policies and perceived group threat: a multilevel study of 27 Western and Eastern European countries. *Social Science Research*. 42/3). 670–682.

Solano, Giacomo, & Huddleston, Thomas. (2020). *Migrant Integration Policy Index 2020*. Barcelona & Brussels: CIDOB & Migration Policy Group.

Strabac, Zan; Valenta, Marko. 2023. Norway's Immigrant Population and the Educational System: Grounds for Optimism? *Migracijske i etničke teme*. 39/1. 7–29.

Tanay, Filip; Peschner, Jörg. *Labour Market Integration of Refugees in the EU, 2017*. https://www.dst.dk/Site/Dst/SingleFiles/GetArchiveFile.aspx?fi=9834953395&fo=0&ext=formid (pristupljeno 20. prosinca 2025.).

Thomassen, Henrik. *The integration of refugees in Denmark. PE 638.397, 2019*. http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/638397/IPOL_STU(2019)638397(ANN02)_EN.pdf. (pristupljeno 15. prosinca 2025.).

Torlone, Francesca. 2023. Fast track labour market integration of refugees. A systematic literature review. Ur. Bernert-Bürkle, Andrea; Federighi, Paolo; Torlone, Francesca. *The Fast Track Labour Market Integration of Immigrants. Work-related Learning of Culture, Language and Profession*. WBV. Bielefeld.

UN. *Refugees and migrants: Definition, 2021*. https://refugeesmigrants.un.org/definitions (pristupljeno 20. prosinca 2025.).

UNESCO Institute for Lifelong Learning-UIL. *4th Global Report on Adult Learning and Education – GRALE, 2019*. https://uil.unesco.org/system/files/grale_4_final.pdf (pristupljeno 20. prosinca 2025.).

UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2019: Migration, Displacement and Education – Building Bridges, not Walls*. 2018. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265866 (pristupljeno 15. prosinca 2025.)

Yuval-Davis, Nira; Wemyss, Georgie; Cassidy, Kathryn. 2018. Everyday bordering, belonging and the reorientation of British immigration legislation. *Sociology*. 52/2. 228–244.

Integration of foreigners in the labor market and education – a comparative analysis of selected European countries

ABSTRACT

The process of integration, and within that the inclusion of foreigners in the labor market, is one of the common challenges of a large number of European countries. Although there is no single European model for the integration of foreign workers, documents and recommendations of European institutions often emphasize the importance of education as one of the key elements of integration. In this paper, the concept of education will be observed taking into account the importance of learning the language of the receiving country as well as the possibility of participating in education programs that offer retraining for foreign workers, since both elements are fundamental prerequisites for the effective inclusion of foreign workers in the labor market. According to data for the year 2023, a total of 27.3 million citizens of third countries lived in the territory of the European Union, which constituted 6% of

the total population. Since labor market policies and migration policies differ in the European Union, the paper will use the method of case studies on selected European countries to compare methods and highlight the fundamental principles of integration of foreigners into the labor market. Almost 98 thousand foreign citizens immigrated to Croatia from 2020 to 2022, of which 20% were from Asia. Regarding the strengthening of immigration trends and indications of the replacement of the classic labor force pool, the isolated conclusions can serve as guidelines for creating a more successful process of including foreign workers in the labor market for the purpose of economic and social development of Croatia.

Keywords: *integration, migration processes, education, foreign workers, labor market*

Hrvoje Butković

Institut za razvoj i međunarodne odnose (IRMO)
hrvoje.butkovic@irmo.hr

UDK: 330
Pregledni rad

Izazovi upravljanja migracijskim tokovima visokokvalificirane radne snage u Hrvatskoj[1]

SAŽETAK

Većina zemalja u svijetu danas razvija politike kojima je cilj privlačenje visokokvalificiranih useljenika s obzirom na to da oni uz osnovne generiraju i popratne učinke na gospodarstvo kao što je rast produktivnosti. Pri tome su pristupi različiti i dok neke zemlje prioritet stavljaju na ponudu za posao, druge važnijim drže omogućiti visokokvalificiranima da pod određenim uvjetima traže posao. Za Hrvatsku je upravljanje migracijama radne snage postalo ključno pitanje otkako je 2013. postala članica EU-a. Time je hrvatskim građanima otvoreno europsko tržište rada, što je uzrokovalo veliko iseljavanje radne snage, dok je istovremeno došlo do snažnog vala useljavanja radnika iz trećih zemalja. Ova situacija primorala je Hrvatsku da kontinuirano razvija pravni okvir kojim se reguliraju dolazak, status i prava stranih radnika svih obrazovnih kategorija. Rad analizira odredbe revidirane Direktive o europskoj plavoj karti te nastoji utvrditi može li Hrvatska temeljem zadanog europskog okvira i dosadašnje prakse preokrenuti trendove i postati privlačna destinacija visokokvalificiranim radnicima.

Ključne riječi: *visokokvalificirani radnici, useljavanje, iseljavanje, europska plava karta, Hrvatska*

[1] Autor izjavljuje da je primio financijsku potporu za istraživanje i autorstvo ovog rada. Financijska potpora primljena je od projekta „Utjecaj europskih politika na socioekonomski razvoj i javne politike u Hrvatskoj – EUROIMPACT, Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, IRMO-EUROIMACT-402-03/23-01/15“.

UVOD

Općenito se smatra da useljenici doprinose povećanju produktivnosti i gospodarskog rasta time što nacionalnoj ekonomiji osiguravaju dodatnu radnu snagu i donose nove ideje. U uvjetima sve izraženije tranzicije prema gospodarstvu temeljenom na znanju u kojem stvaranje i korištenje znanja značajno doprinose gospodarskom rastu, visokokvalificirani useljenici naročito su cijenjeni. Zbog toga ne čudi da danas većina zemalja u svijetu ima ili razvija politike usmjerene na privlačenje visokokvalificiranih radnika. Osnovni cilj ovih politika je osigurati tzv. priljev mozgova uz istovremeno reduciranje fenomena tzv. odljeva mozgova. Ipak, u svjetskoj utrci za privlačenje talenta nisu sve države u jednakoj startnoj poziciji jer one najrazvijenije u pravilu imaju najbolje financijske mogućnosti za stvaranje privlačnih uvjeta ovoj kategoriju useljenika. Osim toga, najrazvijenije zapadne zemlje u prednosti su i zato što iza sebe imaju više desetljeća prakse razvijanja i provedbe vlastitih politika u ovom području na što se ostale države ne mogu osloniti.

Hrvatska je od ulaska u Europsku uniju suočena s velikim odljevom radne snage koji je uzrokovan niskim plaćama, često neadekvatnim uvjetima rada, kao i učestalom praksom prijevremenog umirovljenja. Stoga je Hrvatska posljednjih godina postala jako ovisna o stranim radnicima bez kojih brojni sektori gospodarstva ne bi više mogli funkcionirati. Po pitanju stranih radnika temeljni je problem Hrvatske što se s drugim europskim zemljama, pa i šire, nalazi u stalnoj konkurentskoj borbi za radnu snagu svih obrazovnih profila. Stoga je prijeko potrebno stvoriti privlačan imidž Hrvatske u zemljama iz kojih strani radnici dolaze te pronaći kvalitetne odgovore na pitanje kako strane radnike zadržati i integrirati ih u društvo.

Useljavanje visokokvalificiranih radnika u Hrvatsku još uvijek je uglavnom neistražena tema. Radovi hrvatskih autora koji se izravno bave ovom problematikom prilično su rijetki te se u pravilu bave pojedinim aspektima ove kompleksne tematike, no nedostaju cjelovite analize. Jedan od bolje istraženih aspekata tiče se migrantskog poduzetništva koje dijelom zahvaća i visokokvalificirane. Ovim pitanjem bavi se Valentina Vučković u radu „Imigrantsko poduzetništvo i njegove odrednice u zemljama Europske unije: pouke za Hrvatsku“ (2022). U radu autorica navodi da migranti pokazuju veći stupanj spremnosti na poduzetništvo od lokalnog stanovništva, što je izravno povezano s različitim preprekama u zapošljavanju ove kategorije stanovništva. Istom temom bave se Josipa Luketić i Gordana Ćorić u radu „Iskustva, stavovi i preporuke useljenika koji su u Republici Hrvatskoj pokrenuli vlastiti posao“ (2022). Autorice među preporukama navode da bi trebalo olakšati i prilagoditi administrativne procedure, osigurati besplatnu pravnu pomoć te osnovati poseban ured koji bi bio na usluzi migrantima poduzetnicima.

Položaj stranih studenata u Hrvatskoj također predstavlja jedno od bolje istraženih područja unutar teme visokokvalificirane migracije. Anita Vulić-Prtorić i Neele Oetjen u radu „Prilagodba i akulturacija internacionalnih studenata u Hrvatskoj" temeljem provedenog empirijskog istraživanja zaključuju da bolju društvenu prilagodbu pokazuju studenti starije dobi, studenti koji su zadovoljni s društvenim životom u Hrvatskoj te djevojke (2017). U studiji „Neki aspekti internacionalizacije visokog obrazovanja: Privlačenje stranih studenata" Mina Đorđević i Sandra Bezjak (2019) navode da je jedan od glavnih izazova s kojima se visoka učilišta susreću u privlačenju stranih studenata nedostatna prepoznatljivost Hrvatske kao destinacije za studiranje. Nadalje, navode da se strani studenti susreću s brojnim administrativnim preprekama kao što su duljina trajanja procesa priznavanja ranije stečenih diploma, duljina procesa izdavanja viza i privremenog boravka od strane Ministarstva unutarnjih poslova (MUP), stjecanje zdravstvenog osiguranja itd. U radu „Međunarodna mobilnost i kvaliteta života stranih studenata u gradu Zagrebu" Filip Cirkvenčić i Jelena Lončar zaključuju da su strani studenti prilično zadovoljni kvalitetom života u Zagrebu, premda prostora za napredak ima po pitanju bolje interakcije lokalnih i stranih studenata tijekom održavanja nastave i prilikom organizacije nastavnih zadataka (2021). U novije vrijeme kvalitetne stručne analize procesa internacionalizacije u području hrvatskog visokog obrazovanja na portalu Srednja.hr objavili su Ramona Ščuric (2023) i Hrvoje Debljak (2025).

Među radovima hrvatskih autora koji se neizravno bave temom visokokvalificirane migracije, potrebno je istaknuti nekoliko naslova. Godine 2012. Helga Špadina objavila je doktorsku disertaciju „Radne migracije državljana trećih država u EU: Pravni okvir, problemi i perspektive". U radu autorica zaključuje da bi u cilju općeg gospodarskog i društvenog razvoja Hrvatska radnicima migrantima trebala dodjeljivati neovisni boravišni status koji formalnopravno nije vezan uz određenog poslodavca. Uz to se, između ostalog, zalaže za postavljanje pravnog okvira koji bi jamčio poseban nadzor nad radom privatnih agencija za posredovanje pri zapošljavanju radnika migranata (2012: 289). U radu „Međunarodne migracije u Hrvatskoj od 2000. do 2020.: trendovi, politike i upravljanje" autorica Snježana Gregurović zaključuje da bi Hrvatska trebala pristupiti izradi useljeničke politike uzimajući u obzir komparativne prednosti koje ima u odnosu na druge gospodarski razvijenije zemlje (2023). U knjizi „Strani radnici u Hrvatskoj: Izazovi i mogućnosti za gospodarski i društveni razvoj" Hrvoje Butković, Višnja Samardžija i Ivana Rukavina na temelju provedenih intervjua analiziraju uvjete rada i zapošljavanja stranih radnika u Hrvatskoj. Autori između ostalog zaključuju da Hrvatskoj nedostaje dosljedna i *pro futuro* usmjerena migracijska i integracijska politika (2022).

Neistraženost teme visokokvalificiranih migracija može se donekle objasniti činjenicom da je snažan val useljavanja, koji u Hrvatskoj pratimo od 2017., još uvijek kao

fenomen prilično nov. S druge pak strane, prepreka sustavnijem istraživanju svakako je neusklađeno, parcijalno. nedovoljno precizno i nedovoljno transparentno statističko praćenje radnih migracija. U ovom će se radu analizirati upravljanje migracijama visokokvalificirane radne snage u Hrvatskoj kao i učinci europskih regulativa u ovom području.

RAZRADA RADA

Migracija visokoobrazovane radne snage u pravilu se smatra poželjnijom od migracije nisko i srednjekvalificiranih radnika jer generira popratne pozitivne učinke koji pokreću dinamiku unutarnje migracije unutar i između zanimanja i pojedinih struka (Beine i dr. 2011). Smatra se da visokokvalificirani migranti pridonose socijalnoj državi umjesto da se oslanjaju na nju, potiču inovacije te da svojom motiviranošću doprinose rastu produktivnosti (Venturini i dr. 2018). Tehnološke promjene i prijelaz prema gospodarstvu temeljenom na znanju također promiču potražnju za visokokvalificiranom i specijaliziranom radnom snagom koju zapadne zemlje ne mogu više same reproducirati (Czaika 2018).

Visokokvalificirani radnici migranti, koji posjeduju kvalifikacije i znanja potrebna za popunjavanje deficitarnih radnih mjesta, nalaze se u privilegiranoj poziciji jer mogu birati između više mogućnosti zapošljavanja na međunarodnom planu. Zemlje koje žele privući takve radnike migrante, stoga razvijaju posebne politike usmjerene na njihovo privlačenje (Doomernik i dr. 2009). Ipak, malo je vjerojatno da određena politika sama po sebi može napraviti zemlju više ili manje privlačnom visokokvalificiranim migrantima. Prije bi se moglo zaključiti da je potrebno imati adekvatnu kombinaciju politika koje se provode kako bi se privukli takvi radnici (Czaika i dr. 2018: 27). Politike privlačenja visokokvalificiranih migranata nije jednostavno osmisliti i provoditi jer su oni jedna od najmobilnijih skupina stanovništva (Skeldon 2018). Uz to, većina zemalja OECD-a visokokvalificiranim useljenicima osigurava pravo na neposredno spajanje obitelji, pa i o tome treba voditi računa (Czaika i dr. 2018).

Skupina autora identificirala je tri ideal-tipska sustava privlačenja visokokvalificirane radne snage (Czaika i dr. 2018: 28-29). Prvi kratkoročan jako je ovisan o trenutačnom stanju na tržištu rada. U sklopu ovog sustava poslodavci su od javnih vlasti primorani tražiti provedbu testa tržišta rada kako bi se ustanovilo da za određeno radno mjesto koje žele popuniti stranim radnikom ne postoje ekvivalentni domaći radnici. Drugi dugoročan sustav propisuje bodovanje visokokvalificiranih radnika migranata na temelju njihovih kvalifikacija, dobi, radnog iskustva, znanja jezika i potencijalne zarade. Konačno, treći osnovni sustav temelji se na regrutiranju stranih studenata nakon što u zemlji završe studij. Na taj način brojne zemlje dolaze do specijaliziranih kadrova uz relativno niske troškove socijalne integracije.

Kanadska migracijska politika u svojoj osnovi možda najbolje odgovora ideal tipskom dugoročnom sustavu privlačenja visokokvalificiranih radnika koji se temelji na bodovanju. Unutar kanadskog sustava obrazovanje i znanje jezika kao čimbenici ljudskog kapitala donose više od polovice bodova potencijalnim imigrantima, dok radno iskustvo i ponuda posla osiguravaju tek četvrtinu od ukupnog broja bodova (Koslowski 2018: 111). U posljednjih dvadesetak godina ovaj sustav često je bio kritiziran da ne vodi dovoljno računa o širem kontekstu ponude i potražnje na tržištu rada što dovodi do situacije da visokokvalificirani strani radnici nerijetko rade niskokvalificirane poslove (Skeldon 2018). Stoga se Kanada danas sve više oslanja na dopunski program privremenog zapošljavanja kod kojeg je ključna ponuda za posao (Koslowski 2018).

Migracijska politika SAD-a ideal-tipski bolje odgovara kratkoročnom sustavu privlačenja visokokvalificiranih radnika. Ipak, migracijska politika SAD-a čini se fleksibilnijom u odnosu na prakse u drugim zemljama. Primjerice, neke kategorije privremenih viza otvaraju mogućnost zapošljavanja i na stalim poslovima, što je naročito privlačno visokokvalificiranim radnicima (Koslowski 2018: 113). Tome treba dodati da je u komparativnom smislu ulazak i izlazak s tržišta rada u SAD-u jednostavan, trajanje nezaposlenosti kratko, dok su razlike između najvećih i najmanjih plaća znatne, što sve čini ovu zemlju izrazito privlačnom visokokvalificiranim radnicima (Venturini i dr. 2018).

Broj međunarodno mobilnih studenata na globalnoj razini značajno je porastao u posljednja dva desetljeća. U 2001. godini broj međunarodno mobilnih studenata iznosio nešto više od 2,2 milijuna, dok se 2021. popeo na 6,4 milijuna (IOM 2023). Brojne zapadne zemlje nakon diplome nude stranim studentima vize za traženje posla koje im omogućuju ostanak u zemlji, obično u periodu od šest do 24 mjeseca, kao i određena prava (Czaika 2018). Ovaj način privlačenja visokokvalificiranih radnika sve je popularniji pa tako podaci za Novi Zeland pokazuju da tamo oko trećine stranih studenata nakon diplome ostaje u zemlji, zapošljava se i dobiva status useljenika (Hawthorne 2018: 197). Ipak, niti u ovom segmentu nije sve jednoznačno jer istraživanja provedena u Australiji pokazuju da su u sektorima koji bilježe pretjeranu ponudu poslodavci izrazito skloni domaćim kadrovima (ibid.: 213).

METODOLOGIJA

Rad započinje uvodom koji ocrtava širi kontekst problema visokokvalificiranih migracija. Središnji dio podijeljen je u pet sekcija. Nakon teorijskog dijela, u kojim se sintetiziraju ključni nalazi u ovom području, slijedi dio koji opisuje istraživački dizajn, korištene metode i pristupe. U trećem dijelu analizira se evolucija direktive o europskoj plavoj karti koja je transponirana u nacionalno zakonodavstvo te tim putem

proizvodi učinke u Hrvatskoj. Četvrti dio rada bavi se stanjem u Hrvatskoj po pitanju visokokvalificiranih migracija. Ovdje se na sustavan način prikazuje pravni i provedbeni okvir kako bi se ocrtala slika stanja i ukazalo na ključne probleme. U sekciji diskusije interpretiraju se, analiziraju i povezuju rezultati istraživanja. Konačno, u zaključku rada sažimaju se ključni nalazi istraživanja.

Osim na dosad objavljenim znanstvenim i stručnim istraživanjima rad se temelji na analizi zakonodavnog okvira i provedbene prakse u području radnih migracija koji su u recentnom razdoblju u više navrata mijenjani kako bi se unaprijedili određeni procesi, te radi usklađivanja s europskim direktivama. Primjenjuje se metoda deskriptivnog ili dijagnostičkog istraživanja koja je usmjerena na opisivanje predmeta istraživanja kako bi se omogućilo zaključivanje o njegovim značajkama, utvrdilo povezanost s drugim pojavama te predvidjelo budući razvoj. Ispravno provedena deskriptivna ili dijagnostička istraživanja omogućuju uopćavanje rezultata i pouzdano zaključivanje o značajkama proučavane pojave (Lamza Posavec 2021: 24). Uz to, rad se u nekim dijelovima oslanja i na analizu statističkih podataka radi boljeg definiranja predmeta istraživanja.

Opći je cilj ovog istraživanja utvrditi širi društveni kontekst i karakteristike hrvatske politike u području visokokvalificiranih migracija u odnosu na tri identificirana ideal-tipska sustava privlačenja visokokvalificiranih migranata (vidi Czaika i dr. 2018). Specifični je cilj istraživanja utvrditi može li Hrvatska uz pomoć postojećeg zakonskog okvira i provedbene prakse postati privlačna destinacija visokokvalificiranim migrantima. Osnovna je hipoteza da Hrvatska do sada nije adekvatno artikulirala politike usmjerene na privlačenje visokokvalificirane radne snage, već se po pitanju strane radne snage primarno fokusirala na iznalaženje općih rješenja koja se sama po sebi ne mogu smatrati dostatnima.

Europska plava karta

Direktiva o uvjetima ulaska i boravka državljana trećih zemalja u zemljama Europske unije u svrhu visokokvalificiranog zapošljavanja (plava karta) stupila je na snagu 19. lipnja 2009., a države članice imale su dvije godine da je sprovedu (Vijeće Europske unije 2009). Plavom kartom nastoje se uspostaviti atraktivniji pravni i boravišni uvjeti za rad visokokvalificiranih državljana iz trećih zemalja tako što se pruža dodatna, a u nekim slučajevima i konkurentska, shema za zapošljavanje visokokvalificiranih radnika iz trećih zemalja (Antoons i Ghimis 2020).[2]

[2] Treba napomenuti da je Europska unija kratkotrajni boravak državljana trećih zemalja u svrhu istraživanja, studiranja i srodnih aktivnosti regulirala posebnom direktivom (EU) 2016/801 (Europski parlament i Vijeće 2016).

Sukladno odredbama direktive iz 2009. nositelj plave karte može boraviti i raditi u zemlji EU-a najviše četiri godine, a nakon osamnaest mjeseci može se preseliti u drugu državu članicu, ali u tom slučaju mora podnijeti zahtjev za novu dozvolu. Kandidati koji ispunjavaju uvjete, moraju pokazati priznatu diplomu ili imati najmanje pet godina profesionalnog iskustva. Podnositelji zahtjeva mogu dovesti svoje obitelji, te imaju pravo biti nezaposleni u trajanju od tri mjeseca. Jedan od važnijih elemenata direktive govori da podnositelji zahtjeva moraju dokazati plaću koja je najmanje 1,5 puta veća od prosječne bruto plaće u zemlji ili 1,2 puta veća u slučaju deficitarnog zanimanja. Direktiva u potpunosti poštuje nadležnosti država članica u pogledu broja primljenih osoba, te isto tako ne dovodi u pitanje nacionalne postupke priznavanja diploma.

Europska komisija je 2014. napravila procjenu učinaka Direktive o europskoj plavoj karti u kojoj je zaključeno da među državama članicama postoje velike razlike u broju dodijeljenih plavih karati koje se ne mogu objasniti veličinom ili ekonomskom snagom pojedinih država. Uz to navodi se da je utjecaj direktive bio manje značajan od očekivanog i da priljev visokokvalificiranih radnika nije dovoljan s obzirom na potrebe (Europska komisija 2014). Iz tog razloga je 2016. predložena revizija ovog propisa kako bi se osigurala harmonizacija uvjeta i prava nositelja plave karte u cijeloj Uniji te onemogućile nacionalne sheme privlačenja visokokvalificiranih radnika koje konkuriraju plavoj karti. Međutim, države članice nisu prihvatile glavne odredbe ovog prijedloga zbog čega su pregovori tada zastali (De Lange i Vankova 2022).

Revizija direktive o europskoj plavoj karti prihvaćena je tek u rujnu 2021. godine, nakon čega su države članice imale dvije godine da je počnu primjenjivati (Europski parlament i Vijeće 2021). Nova direktiva predviđa da se plava karta primjenjuje na minimalno dvije, a maksimalno četiri godine. Uz to, pravila mobilnosti unutar EU-a također su pojednostavljena, pa nositelji plave karte sada mogu obavljati poslovne aktivnosti u drugoj državi u sklopu šengenske zone 90 od svakih 180 dana bez ikakvog odobrenja. Ovo je prilično važan aspekt revidirane direktive s obzirom da nacionalne sheme privlačenja visokokvalificiranih teško mogu konkurirati ovakvim transnacionalnim odredbama.

Nova direktiva obvezuje države članice da na podnositelje zahtjeva za plavu kartu primjenjuju bilo koje postojeće povoljnije pravilo koje proizlazi iz nacionalnih shema vezano uz procedure, pristojbe, pristup tržištu rada, prava članova obitelji i pristup informacijama. Direktiva se može smatrati prvim korakom prema harmonizaciji postupka priznavanja kvalifikacija za stručnjake u području informacijsko-komunikacijskih tehnologija (IKT), premda se za druge struke procedure zasad ne spominju. Minimalni prag plaće u revidiranoj direktivi više nije zadan. već se može prema procjeni svake pojedine države slobodno kretati u rasponu od 1,0 do 1,6 puta pro-

sječne bruto godišnje plaće. Konačno, zahtjev za izdavanje plave karte može podnijeti i državljanin treće zemlje koji se nalazi pod međunarodnom zaštitom.

Iako je Komisija snažno zagovarala ubrzani pristup statusu dugotrajnog boravka za nosioce plave karte tako što bi im se dalo pravo da zatraže status već nakon tri godine boravka na teritoriju EU-a, prijedlog u konačnici nije prihvaćen (De Lange i Vankova 2022: 511). Države članice zadržale su pravo samostalnog utvrđivanja broja visokokvalificiranih migranata, kao i trajanja administrativnih postupaka (Antoons i Ghimis 2020). Stoga privlačnost ovog revidiranog instrumenta uvelike ovisi o modalitetima njegove transpozicije u zakone država članica.

Prema podacima Eurostata u 2023. godini Njemačka je bila članica EU-a s najvećim brojem izdanih plavih karti, ukupno 69.353, dok ih je Hrvatska iste godine izdala svega 400 (Eurostat 2025). Više od 40 % njemačkih plavih karti dodijeljeno je državljanima trećih zemalja koji već borave u Njemačkoj, a koji su najvećim dijelom diplomirali na njemačkim sveučilišta (Thym 2023). Oni su idealni kandidati za plavu kartu jer temeljem Direktive o studentima i istraživačima uživaju pravo da 18 mjeseci nakon završetka studija u zemlji traže posao (ibid.).

Reviziju Direktive o europskoj plavoj karti Njemačka je 2023. iskoristila kako bi paralelno liberalizirala nacionalno zakonodavstvo u ovom području tako što su po brojnim pitanjima propisane odredbe koje su za visokokvalificirane useljenike još i povoljnije od onoga što se navodi u direktivi. Tako je primjerice po osnovi paralelne nacionalne sheme proširena mogućnost zapošljavanja osoba s visokorazvijenim praktičnim stručnim znanjima, ali bez odgovarajućih kvalifikacija na sve neregulirane profesije u svim sektorima (*Make-it-in-Germany* 2025). Proširene su i mogućnosti zapošljavanja državljana trećih zemalja na studiju u Njemačkoj kojima je omogućeno da rade najviše 20 sati tjedno (ibid.).

Njemačka je smanjila prag minimalne plaće za nosioce plave karte pa je razina godišnje bruto plaće smanjena s 58.400 na 43.800 eura (Thym 2023). Međutim, s obzirom da plava karta ne predstavlja više jedini put visokokvalificirane migracije, visokoobrazovani s ponudom posla i razinom plaće ispod praga koji propisuje plava karta mogu sada također dobiti ulaznu vizu (ibid.). Ipak, najveću novost predstavlja tzv. karta mogućnosti koja se oslanja na kanadski bodovni sustav. Podnositelji zahtjeva iz trećih zemalja moraju dokazati da su ekonomski osigurani i da tijekom razdoblja traženja posla od 18 mjeseci neće koristiti socijalnu pomoć. Istovremeno nositeljima karte mogućnosti dozvoljeno je da u Njemačkoj dok traže posao rade poslove i ispod njihovih kvalifikacija u maksimalnom trajanju od 20 sati tjedno (ibid.).

Stanje u Hrvatskoj

U posljednjih desetak godina Hrvatska se ubrzano iz iseljeničke pretvara u useljeničku zemlju. Između 2014. i 2021. migracijski saldo Hrvatske bio je negativan što znači da je na godišnjoj razini broj useljenika bio manji od broja iseljenika. Od 2022. migracijski saldo je pozitivan zbog vrlo snažnog useljavanja i nešto umjerenijeg iseljavanja (Slika 1.). Tako je godine 2023. saldo migracije stanovništva s inozemstvom bio pozitivan te je iznosio 30.178 (DZS 2024).

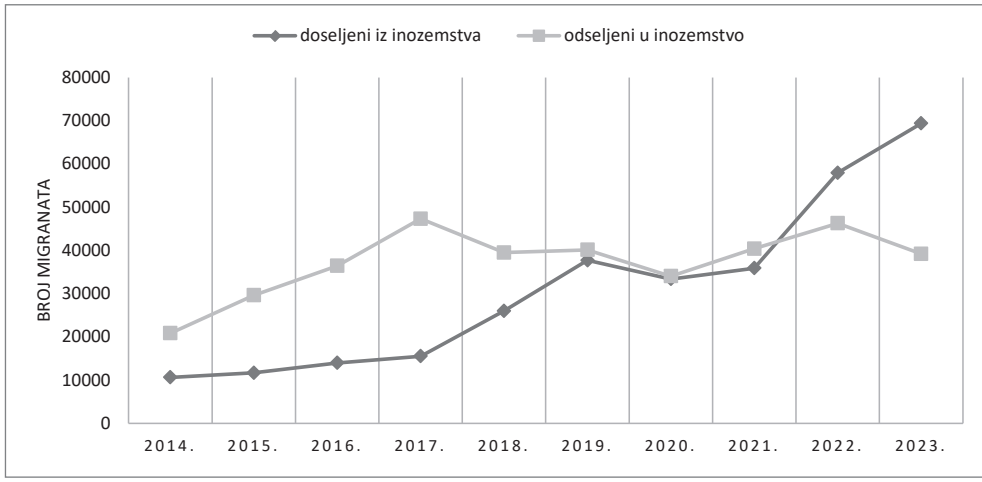

Slika 1. Saldo migracije stanovništva Hrvatske s inozemstvom

Izvor: DZS 2024a.

Na Hrvatskom zavodu za mirovinsko osiguranje u prosincu 2023. bilo je prijavljeno 90.000 radnika iz trećih zemalja (Grgas 2024). Povećano useljavanje prati se i prema broju izdanih radnih dozvola za državljane trećih zemalja koje bilježi MUP. Tijekom 2023. godine ukupno je izdano 172.499 dozvola za boravak i rad (28 % više u odnosu na 2022.) od toga za novo zapošljavanje 112.981 dozvola, 40.660 za produljenje dozvola, te 18.858 za sezonske radnike (MUPRH 2024). S obzirom da je 2023. broj ukupno zaposlenih osoba iznosio 1.675.835 može se zaključiti da je udio stranaca među zaposlenima bio oko 10 % (DZS 2025).

Jedan od problema s nacionalnim statističkim podacima o stranim radnicima koje bilježe različite institucije je da oni nisu potpuno usporedivi, jer niti jednom nije cilj evidencija broja stranih radnika, pa se na njih nužno treba gledati samo kao na aproksimacije (Vujčić 2024). Osim toga, kada je riječ o visokoobrazovanim radnicima, poteškoća je da podaci koji se prikupljaju i koji su dostupni u interaktivnim bazama,

ne pokazuju stupanj obrazovanja useljenika.[3] Ipak, iz podataka MUP-a razvidno je da se preko 90 % radnih dozvola izdaje za radno intenzivne sektore graditeljstva, turizma i ugostiteljstva, industrije, prometa i veza te trgovine u kojima se gotovo isključivo traže radnici s niskim i srednjim kvalifikacijama (Butković i dr. 2022). Prema sociološkom istraživanju Ivana Burića u 2021. godini udio visokoobrazovanih među našim iseljenicima iznosio je 24 %, te je kao i ranijih godina kontinuirano pratio njihov udio u ukupnoj populaciji (Burić 2024). Zato se s priličnom sigurnošću može tvrditi da postoji razlika u obrazovnoj strukturi useljenika i iseljenika, jer je među useljenicima broj visokoobrazovanih manji. Čini se da u trenutnim okolnostima hrvatsko tržište rada ne potražuje toliko visokokvalificiranih radnika koliko ih ima u ukupnoj populaciji. Ipak, s obzirom na to da sektori kao što su informacije i komunikacije ili pak zdravstvo bilježe stalnu potražnju za visokokvalificiranim kadrovima izgledno je da profesionalna struktura visokoobrazovanih radnika u Hrvatskoj ne odgovara sasvim dobro potrebama na tržištu rada (Butković i dr. 2022).

Hrvatska nema razvijenu migracijsku politiku za privlačenje visokokvalificiranih radnika, što je dobrim dijelom posljedica nepostojanja adekvatne migracijske politike u cjelini. Posljednji dokument migracijske politike odnosio se na razdoblje 2013. – 2015. Tu je naročita pažnja bila stavljena na suradnju s trećim zemljama, kao i na olakšavanje povratka hrvatskih iseljenika. Međutim, nakon usvajanja ovog dokumenta nije se pristupilo izradi potrebnih provedbenih politika (Gregurović 2023).

Izdavanje radnih dozvola radnicima iz trećih zemalja svih obrazovnih profila tradicionalno je u Hrvatskoj bilo regulirano sustavom kvota. Na temelju mišljenja nadležnih službi i socijalnih partnera Ministarstvo rada je u tekućoj godini za nadolazeću usuglašavalo broj radnih dozvola po pojedinim sektorima i zanimanjima. Ovaj sistem nije bio dobro prilagođen naglim promjenama na tržištu rada pa je u siječnju 2021. na temelju izmijenjenog Zakona o strancima zamijenjen sustavom koji počiva na testu tržišta rada. Tako sada poslodavac koji želi zaposliti državljanina iz treće zemlje, mora od Hrvatskog zavoda za zapošljavanje zatražiti provedbu testa tržišta rada prije negoli Ministarstvu unutarnjih poslova podnese zahtjev za izdavanje boravišne i radne dozvole. Test tržišta rada provjerava ima li na raspolaganju domaćih radnika koji udovoljavaju zahtjevima poslodavca, premda se za zanimanja, za koja postoji trajna i velika nestašica u cijeloj zemlji, test ne provodi.

Tijekom veljače 2025. Zakon o strancima izmijenjen je u cilju bolje regulacije ovog područja. Izmjenama je propisano da se dozvole za boravak i rad izdaju za period do tri godine, a za sezonski rad do devet mjeseci. Ranije su se dozvole izdavale za naj-

[3] Brojni podaci vezani uz strane radnike kao spol, dob i obrazovanje evidentiraju se, ali nisu dostupni u interaktivnim bazama (Marinović Golubić, 2024).

više godinu dana, a za sezonski rad do šest mjeseci. Na ovaj način trebalo bi se rasteretiti administrativne kapacitete u pojedinim gradovima, a time i ujednačiti vrijeme izdavanja radnih dozvola koje je ranije prilično variralo s obzirom na lokaciju (Butković i dr. 2022). Izmjene zakona donose strože uvjete poslovanja koje poslodavci moraju ispuniti da bi mogli uvoziti radnike iz trećih zemalja te dodatnu fleksibilnost i prava za strane radnike. Tako sada strani radnici nakon godinu dana mogu promijeniti poslodavca u zanimanju za koje im je izdana radna dozvola bez da moraju zatražiti izdavanje nove dozvole. Ujedno je stranim radnicima dopušteno vrijeme nezaposlenosti u trajanju od 60 dana.

Izmjenama i dopunama Zakona o strancima iz veljače 2025. hrvatsko zakonodavstvo usklađeno je s revidiranom Direktivom o europskoj plavoj karti koja se odnosi na visokokvalificirane. Kao i ranije zakon je propisao da plava karta predstavlja istodobno odobrenje za privremeni boravak i rad na teritoriju Hrvatske. Sukladno promjenama koje donosi revizija direktive zakonom je propisano da se plava karta izdaje za period od najviše četiri godine čime je njezino maksimalno trajanje za dvije godine produljeno u odnosu na raniju praksu. Izmjenama i dopunama osigurano je da plavu kartu mogu dobiti i stručnjaci iz IKT sektora koji nemaju obrazovnu kvalifikaciju, ali imaju barem tri godine relevantnog radnog iskustva te mogu dokazati svoje vještine. Vezano uz visinu plaće nositelja plave karte zadržana je ranija restriktivna odredba prema kojoj ona mora biti najmanje 1,5 puta veća od prosječne bruto plaće u Hrvatskoj (čl. 126).

Procedure priznavanja inozemnih stručnih kvalifikacija u Hrvatskoj još uvijek su složene. Ipak, posljednjih je godina pod pritiskom potreba na tržištu rada u više navrata mijenjan Zakon o reguliranim profesijama i priznavanju inozemnih stručnih kvalifikacija. Na taj način došlo je do pojednostavljenja nekih procedura koje se odnose na strane radnike, ali i na tražitelje azila (Šimić Banović i dr. 2022: 64).

U Hrvatskoj su radnici migranti poduzetnici kao i u ostatku EU-a većinom mali poduzetnici čije poslovne aktivnosti ne ostvaruju veliku dobit, a njihove tvrtke imaju mali broj zaposlenika koji su najčešće članovi obitelji (Luketić i Čorić 2021). Usvajanjem novog Zakona o strancima iz siječnja 2021. pokretanje i razvijanje poslovanja migranata poduzetnika na više je načina otežano u odnosu na raniju praksu (Šimić Banović i dr. 2022: 63). Sukladno usvojenim zakonskim odredbama povećan je iznos minimalnog temeljenog kapitala trgovačkog društva te je ustanovljena obveza zapošljavanje najmanje tri hrvatska državljana čija bruto plaća mora iznositi najmanje visinu prosječne bruto isplaćene plaće u Hrvatskoj. Uz to, propisano je da u slučaju samozapošljavanja minimalna bruto plaća osnivača tvrtke mora biti najmanje u visini 1,5 prosječne bruto plaće isplaćene u Hrvatskoj.

Neki pomaci po pitanju integracije stranih radnika svih obrazovnih profila posljednjih se godina mogu zabilježiti u području aktivnih politika zapošljavanja. Od 2024. kroz sustav vaučera omogućeno je učenje hrvatskoga jezika stranim radnicima u sektorima i zanimanjima gdje je poznavanje hrvatskoga jezika ključno za kvalitetno obavljanje posla. Ujedno ove vaučere mogu koristiti i povratnici iz iseljeništva te stranci pod privremenom zaštitom. Putem vaučera Hrvatski zavod za zapošljavanje sufinancira poslodavcima tečajeve hrvatskog jezika za strane radnike u iznosu od 50 – 70%. Zadovoljstvo korisnika vaučera u ožujku 2025. godine bilo je na visokih 92 % (HZZ 2025). Međutim, problem je da se ovdje radi o vrlo ograničenom programu od samo 70 sati, te da je interes poslodavaca za sada još uvijek nije veliki. Stoga neki autori predlažu uvođenje zakonske obveze poslodavcima da osiguraju jezičnu obuku stranim radnicima koje zapošljavaju (Đurđević i Cvitanušić, 2024).

Hrvatska nema posebne vize za strane studente kojima bi se na jednostavan način regulirala materijalna i druga prava ove kategorije stranaca. Prema podacima koje je 2024. objavila Agencija za mobilnost od 2017. do 2023. došlo je do povećanja broja stranih državljana na hrvatskim visokim učilištima, no unatoč tome, inozemni studenti na cjelovitom studiju u Hrvatskoj 2023. činili su tek 1,2 % studentske populacije. Više od 80 % stranih studenata bili su državljani neke od članica EU-a, dok je na razini prosjeka EU-a postotak stranih studenata u ovoj kategoriji ipak manji (AMPEU 2024). U akademskoj godini 2023./2024. na sastavnicama Sveučilišta u Zagrebu bilo je upisano svega 128 stranih studenata iz trećih zemalja čime nije ispunjeno niti 50 % predviđene kvote za ovu kategoriju studenata (Ščuric 2023). S ovako malim brojem stranih studenata Hrvatska ne može nadoknaditi značajno smanjenje u ukupnoj studentskoj populaciji koje bilježi posljednjih godina (DZS 2024b).

Osnovni problem je relativno mali broj studijskih programa i kolegija na engleskom jeziku. U 2025. godini od ukupno 1848 studijskih programa tak njih 147 (8 %) bilo je akreditirano za izvođenje na stranim jezicima (Debeljak 2025). Osim toga, studijski programi na engleskom jeziku kad i postoje nisu subvencionirani sredstvima iz državnog proračuna (Ščuric 2023). Uz to, strani studenti nailaze na poteškoće kod ostvarivanja prava na subvencioniranu prehranu i smještaj u studentskim domovima, ostvarivanja prava na zdravstvenu zaštitu, dobivanja studentskih ugovora za obavljanje studentskih poslova kao i vezano uz mogućnosti stipendiranja (Đorđević i Bezjak 2019).

DISKUSIJA

Godine 2021. prelazom sa sustava kvota na sustav temeljen na testu tržišta rada Hrvatska je pojednostavnila i ubrzala proceduru uvoza stranih radnika iz trećih zemalja koji su posljednjih godina postali neizostavan dio našeg gospodarstva. Postojeći

sustav dodatno je prilagođen potrebama na tržištu rada izmjenama i dopunama Zakona o strancima iz 2025. godine kojima je produljen rok trajanja radnih dozvola s jedne na tri godine, a stranim je radnicima omogućeno da temeljem iste dozvole promjene poslodavca. Dugo očekivani pozitivni pomaci bilježe se i u domeni aktivnih politika zapošljavanja uvođenjem vaučera za poslodavce kojima država sufinancira tečajeve hrvatskog jezika za njihove strane radnike.

Slijedom provedenih prilagodbi hrvatska politika u ovom području poprimila je odlike tipičnih kratkoročnih sustava privlačenja radne snage (vidi Czaika i dr. 2018). Ipak, sve te prilagodbe tretiraju strane radnike kao homogenu skupinu. One same po sebi ne promoviraju useljavanje visokokvalificiranih radnika kao najpoželjnije skupine s obzirom na popratne gospodarske učinke koje njihovo zapošljavanje učestalo generira (vidi Venturini i dr. 2018). Činjenicu da su u strukturi naših useljenika visokoobrazovani slabije zastupljeni negoli u strukturi naših iseljenika nije jednostavno ispraviti jer je izgledno da hrvatsko tržište rada u trenutnim okolnostima ne iskazuje potrebu za tako velikim udjelom visokokvalificiranih kakav se bilježi u općoj populaciji. Međutim, ova problematika usko je povezana s pitanjem u kojoj mjeri hrvatski visokokvalificirani radnici posjeduju kvalifikacije u zanimanjima koja su deficitarna na našem tržištu na što bi u budućnosti trebalo usmjeriti veći istraživački fokus.

Na to da Hrvatska na zadovoljavajući način ne potiče useljavanje visokokvalificiranih radnika iz trećih zemalja upućuju odredbe Zakona o strancima kojima je transponirana revidirana Direktiva o europskoj plavoj karti. Tu je Hrvatska propustila priliku da minimalni prag plaće za nosioca plave karte smanji s dotadašnjih 1,5 puta prosječne bruto godišnje plaće na 1,0 što direktiva dozvoljava. Smanjeni prag plaće olakšao bi zapošljavanje visokokvalificiranih stranaca koji su u najvećem broju slučajeva mlade osobe s netom završenim tercijarnim obrazovanjem, pa se niti ne mogu odmah zaposliti na radna mjesta s visokim plaćama. Slične restriktivne odredbe Zakon o strancima bilježi i po pitanju migranata poduzetnika koji u Hrvatskoj žele pokrenuti posao, a često su visokokvalificirani.

Prijedlog Europske komisije za reviziju Direktive o europskoj plavoj karti iz 2016. kojim se htjelo onemogućiti nacionalne sheme privlačenja visokokvalificiranih radnika nije dobio potporu među državama članicama EU-a. Zbog toga države članice odredbe iz revidirane direktive često tretiraju kao jedan od puteva visokokvalificirane migracije koji nadograđuju dodatnim nacionalnim shemama. Situacija u Njemačkoj na to najbolje upućuje s obzirom na to da je temeljem paralelne nacionalne sheme visokokvalificiranim radnicima koji imaju ponudu za posao omogućeno dobivanje ulazne vize čak i onda kada je razina ponuđene plaće ispod razine koju dozvoljava plava karta (vidi Thym 2023). Hrvatska se zasad ne bavi razvijanjem nacionalnih shema u ovom području, što je od vitalne važnosti za njezin budući razvoj s obzirom

na to da se s drugim državama nalazimo u stalnoj konkurentskoj utakmici za strane radnike svih obrazovnih profila.

Privlačenje visokokvalificiranih radnika iz bazena stranih studenata koji su prethodno u zemlji završili studij sve više dobiva na popularnosti. Tim putem poslodavci mogu biti bolje upoznati s obrazovnim postignućima stranih radnika, a problem jezične barijere u pravilu je prevladan (vidi Czaika i dr. 2018). Hrvatska međutim niti po ovom pitanju ne stoji dobro jer strani studenti čine manje od 2 % ukupne studentske populacije, a unutar tog postotka najvećim djelom nalaze se državljani iz drugih članica EU-a, a ne državljani iz trećih zemalja. Premali je broj studijskih programa na engleskom jeziku, a strani studenti za njihovo pohađanje primorani su plaćati školarinu što takve programe na međunarodnom planu ne čini dovoljno konkurentnim. Odredbe Zakona o strancima (čl. 73) nalažu da strani studenti iz trećih zemalja reguliraju svoj status putem kratkotrajne vize koja se svake godine produljuje. Puno kvalitetnije rješenje bilo bi izdavanje studentskih viza kojima bi se regulirala prava iz područja zdravstvenog osiguranja, studentski rad kao i druga pitanja specifična za ovu populaciju.

ZAKLJUČAK

Hrvatska je od stupanja u članstvo EU-a suočena s velikim useljeničkim valom iz trećih zemalja koji donekle kompenzira učinke kontinuiranog iseljavanja građana prema starim državama članicama. U ovakvim okolnostima zakonski okvir koji regulira ulaz i status stranih radnika na hrvatskom tržištu rada u više navrata je mijenjan kako bi se unaprijedile određene procedure. Međutim, sve to događalo se bez jasne migracijske politike kojom bi se mogao zadati dugoročan smjer određenih procesa. Zbog toga ne čudi da se hrvatska politika privlačenja visokokvalificiranih migranata gotovo isključivo svodi na transponiranje europskih direktiva i to na prilično restriktivan način.

Provedena analiza potvrđuje polaznu hipotezu da Hrvatska dosad nije adekvatno artikulirala politiku privlačenja visokokvalificirane radne snage. Zato Hrvatska čim prije treba izraditi nacionalnu migracijsku politiku u kojoj će visokoobrazovani biti tretirani kao zasebna kategorija useljenika za koju se onda razvijaju posebni mehanizmi privlačenja. To se naročito odnosi na strane studente čiji se broj neće povećati bez kvalitetnog plana internacionalizacije hrvatskih studijskih programa. Osim toga, bit će potrebno prilagoditi postojeće statističke izvore kako bi oni međusobno bolje korespondirali te kako bi javno postali dostupni podaci kao što je stupanj obrazovanja useljenika, koji su ključni za razvoj politika u ovom području.

Ipak, sve to biti će tek početak dugotrajne borbe za visokokvalificirane radnike koja će morati zahvatiti i puno šire od formalno pravnih shema za privlačenje ove kategorije useljenika. Kako bi se u znatnijem broju privukli visokokvalificirani strani radnici, Hrvatska će morati napraviti iskorake u domeni politike plaća, uvjeta rada, socijalnog osiguranja, stambene politike, obrazovanja i brojnih drugih područja koja su visokokvalificiranim radnicima važna kada donose odluku o migraciji i biraju najpovoljniju destinaciju. Ovi iskoraci, ukoliko do njih dođe, pozitivno će se odraziti i na procese iseljavanja, tj. na povratak barem jednog dijela naših iseljenika.

LITERATURA

AMPEU – Agencija za mobilnost i programe EU. *Inozemni studenti na cjelovitom studiju u Hrvatskoj od 2017. do 2023.,* 2024. https://www.ampeu.hr/files/Inozemni_studenti_na_cjelovitom_studiju_u_RH_2017_2023_2024-02-15-110549_uvkt.pdf (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Antoons, Jo; Ghimis, Andreia. 2020. What it takes to have a successful new Blue Card scheme: The practitioners viewpoint. *Eur Law J.* 26. 264–273. https://doi.org/101111/eulj.12366.

Beine, Michel; Docquier, Frédéric; Özden, Çaglar. 2011. Diasporas. *Journal of Development Economics.* 95/1. 30–41. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2009.11.004.

Burić, Ivan. Sociologija.hr. *Tko se iselio iz Hrvatske?,* 2024. https://sociologija.hr/tko-je-iselio-iz-hrvatske/ (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Butković, Hrvoje; Samardžija, Višnja; Rukavina, Ivana. 2022. *Strani radnici u Hrvatskoj: Izazovi i mogućnosti za gospdarski i društveni razvoj.* Institut za razvoj i međunarodne odnose. Zagreb.

Cirkvenčić, Filip; Lončar, Jelena. 2021. International Mobility and the Quality of Life of Foreign Students in the City of Zagreb. *Croatian Journal of Education.* 23/2. 405–445. Czaika, Mathias. 2018. High-Skilled Migration: Introduction and Synopsis. *High-Skilled Migration.* Ur. Mathias Czaika. Oxford University Press. Oxford. 1-20.

Czaika, Mathias; Parsons, Christopher. 2018. High-Skilled Migration in Times of Global Economic Crisis*. High-Skilled Migration.* Ur. Mathias Czaika. Oxford University Press. Oxford. 20–48.

De Lange, Tesseltje; Vankova, Zvezda. 2022. The Recast EU Blue Card Directive: Towards a Level Playing Field to Attract Highly Qualified Migrant Talent to Work in the EU? *European Journal of Migration and Law.* 24. 489–515.

Debeljak, Hrvoje. Srednja.hr. *Hoće li Hrvatska uvesti studentske vize za strance?,* 11.03.2025. https://www.srednja.hr/faks/hoce-li-hrvatska-uvesti-studentske-vize-za-strance-rektori-podrzali-ideju-poznat-stav-ministarstva/ (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Doomernik, Jeroen; Koslowski, Rey; Thranhardt, Dietrich. 2009. *The Bettle for the Braine: Why Immigration Policy is Not Enough to Attract the Higley Skilled.* The German Marshall Fund of the United States. Washington DC.

DZS – Državni Zavod za Statistiku. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023.* 2024a. https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76802 (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

DZS - Državni Zavod za Statistiku. *Studenti upisani na stručni i sveučilišni studij u zimskom semestru ak. g. 2023-2024.* 2024b. https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76955 (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

DZS – Državni Zavod za Statistiku. *Zaposlenost – administrativni izvori.* 2025. https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/trziste-rada/zaposlenost-administrativni-izvori/ (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Đorđević, Mina; Bezjak, Sandra. *Neki aspekti internacionalizacije visokog obrazovanja: Privlačenje stranih studenata.* Agencija za znanost i obrazovanje. Zagreb. 2019. https://www.azvo.hr/images/stories/publikacije/Izvjestaj%20o%20provedenoj%20anketi%20Privla%C4%8Denje%20stranih%20studenata%202019.pdf (pristupljeno 14. svibnja 2025).

Đurđević, Ranka; Cvitanušić, Jelena. 2024. Language integration of forced and economic migrants in Croatia. *Slovenščina 2.0.* 12/2. 63–79. https://doi.org/10.4312/slo2.0.2024.2.63-79

Europska komisija. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the Implementation of Directive 2009/50/EC on the Conditions of Entry and Residence of Third-country Nationals for the Purpose of Highly Qualified Employment. Brussels 22 May 2014. COM (2014) 287 final. https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/com/com_com(2014)0287_/com_com(2014)0287_en.pdf (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Europski parlament i Vijeće. Direktiva (EU) 2016/801 Europskog parlamenta i Vijeća od 11. svibnja 2016. o uvjetima ulaska i boravka državljana trećih zemalja u svrhu istraživanja, studija, osposobljavanja, volonterstva, razmjena učenika ili obrazovnih projekata, i obavljanja poslova au pair. 2016. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016L0801 (pristupljeno 12. svibnja 2025.).

Europski parlament i Vijeće. Direktiva (EU) 2021/1883 Europskog parlamenta i Vijeća od 20. listopada 2021. o uvjetima za ulazak i boravak državljana trećih zemalja u svrhu zapošljavanja visokokvalificiranih radnika te stavljanju izvan snage Direktive Vijeća 2009/50/EZ. 2021. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:32021L1883 (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Eurostat. EU Blue Cards by type of decision, occupation and citizenship. 2025. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/migr_resbc1$defaultview/default/table?lang=en (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Gregurović, Snježana. 2023. Međunarodne migracije u Hrvatskoj od 2000. do 2020.: trendovi, politike, upravljanje. *Neminovnost ili izbor? Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvtatskoj.* Ur. Snježana Gregurović i Sanja Klempić Bogadi. Naklada Jesenski i Turk, Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.

Grgas, Gordana. Forbes Hrvatska. *Gdje je 30 tisuća stranih radnika koji nisu u evidenciji HZMO-a, a imaju važeće radne dozvole?* 13. 02. 2024. https://forbes.n1info.hr/aktualno/gdje-je-30-tisuca-stranih-radnika-koji-nisu-u-evidenciji-hzmo-a-a-imaju-vazece-radne-dozvole/ (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Hawthorne, Lesleyanne. 2018. Attracting and Retaining International Students as Skilled Migrants. *High-Skilled Migration.* Ur. Mathias Czaika. Oxford University Press. Oxford. 176–195.

HZZ - Hrvatski zavod za zapošljavanje. *Vaučer za učenje hrvatskog jezika.* 2025. https://vauceri.hzz.hr/vauceri-besplatno-stjecanje-vjestina/ucenje-hrvatskog-jezika/ (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

IOM – International Organization for Migration. *World Migration Report.* 2022. https://worldmigrationreport.iom.int/what-we-do/world-migration-report-2024-chapter-2/international-students (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Koslowski, Rey. 2018. Shifts in Selective Migration Policy Models: A Comparison of Australia, Canada and the US. *High-Skilled Migration.* Ur. Mathias Czaika. Oxford University Press. Oxford. 87–108.

Lamza Posavec, Vesna. 2021. *Metodologija društvenih istraživanja: Temeljni uvidi.* Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb.

Luketić, Josipa; Ćorić, Gordana. 2021. Iskustva, stavovi i preporuke useljenika koji su u Republici Hrvatskoj pokrenuli vlastiti posao. *Obrazovanje za poduzetništvo.* 12/1. 89–109.

Make-it-in-Germany. *The new EU Blue Card since November 2023.* 2025. https://www.make-it-in-germany.com/en/visa-residence/skilled-immigration-act (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Marinović Golubić, Marica. 2024. Strani radnici iz Nepala, Indije, Bangladeša, Pakistana i Filipina u Hrvatskoj: Nalazi kvalitativnog istraživanja. *Kroatologija : časopis za hrvatsku kulturu Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.* 15/2. 71–91.

MUPRH – Ministarstvo Unutarnjih Polsova RH. Statistika. 2024. https://mup.gov.hr/gradjani-281562/moji-dokumenti-281563/stranci-333/statistika-169019/169019 (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Skeldon, Ronald. 2018. High-Skilled Migration and the Limits of Migration Policy. *High-Skilled Migration.* Ur. Mathias Czaika. Oxford University Press. Oxford. 48-65.Šimić Banović, Ružica; Basarac Sertić, Martina; Vučković, Valentina. 2022. Imigrantsko poduzetništvo. *Izvješće o malim i srednjim poduzećima u Hrvatskoj – 2021.* Ur. Slavica Singer i Mirela Alpeza. CEPOR. Zagreb. 59–67.

Ščuric, Ramona. Srednja.hr. *Domaćih studenata je sve manje: provjerili smo koliko ima stranih na sveučilištima u Hrvatskoj.* 29.10.2023. https://www.srednja.hr/faks/domacih-studenata-je-sve-manje-provjerili-smo-koliko-ima-stranih-na-sveucilistima-u-hrvatskoj/ (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Špadina, Helga. 2012. *Radne migracije državljana trećih država u EU: Pravni okvir, problemi i perspektive.* Doktorski rad. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Osijek.Teitelbaum, Michael (2018) High-Skilled Migration Policy Challenges from a US Perspective. *High-Skilled Migration.* Ur. Mathias Czaika. Oxford University Press. Oxford. 87–108.

Thym, Daniel. EU Immigration and Asylum Law and Policy. *Germany: A Points System for Labour Migration and a Hidden Gem. EU Immigration and Asylum Law and Policy.* 04. 10. 2023. https://eumigrationlawblog.eu/germany-a-points-system-for-labour-migration-and-a-hidden-gem/ (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Venturini, Alessandra; Kalantaryan, Sona; Fassio, Claudio. 2018. High-Skilled Immigration and Innovation. *High-Skilled Migration.* Ur. Mathias Czaika. Oxford University Press. Oxford. 176–195.

Vijeće Europske unije. *Direktiva Vijeća 2009/50/EZ od 25. svibnja 2009. o uvjetima za ulazak i boravak državljana trećih zemalja radi visokokvalificiranog zapošljavanja.* 2009. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009L0050 (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Vučković, Valentina. 2022. Imigracijsko poduzetništvo i njegove odrednice u zemljama Europske unije: pouke za Hrvatsku. *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država.* Ur. Marina Perić Kaselj. Institut za migracije i narodnosti. Zagreb. 453–470.

Vujčić, Boris. *Hrvatsko tržište rada: ograničenja, izazovi i mogućnosti.* 09.05.2024. https://www.hnb.hr/documents/20182/4880882/hn10052024_prezentacija.pdf/065b368b-f1c5-5cac-a94a-63ebb6281b55?t=1715677509194 (pristupljeno 18. ožujka 2025.).

Vulić-Prtorić, Anita; Oetjen, Neele. 2017. Adaptation and Acculturation of International Students in Croatia. *Coll. Antropol.* 41/4. 335–343.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o strancima. NN 40/25. Zagreb.

Zakon o strancima. NN 133/20, 114/22, 151/22. Zagreb.

Challenges of managing migration flows of high-skilled workforce in Croatia

ABSTRACT

Most countries today develop policies aimed at attracting high-skilled immigrants, given that they generate additional economic impact, such as productivity growth, in addition to the basic economic effects. The approaches are different, and while some countries prioritize the existence of a job offer, others consider it more important to enable high-skilled immigrants to seek work under certain conditions. For Croatia, managing labor migration has become a key issue since it became a member of the EU in 2013. This opened the European labor market to Croatian citizens, which caused a large-scale emigration of the workforce, while at the same time, there was a strong immigration wave from the third countries. This situation has forced Croatia to continuously develop a legal framework that regulates the arrival, status, and rights of foreign workers of all educational backgrounds. The chapter analyzes the provisions of the revised European blue card directive. It seeks to determine whether Croatia can reverse trends based on the given European framework and previous practice and become an attractive destination for high-skilled workers.

Keywords: *high-skilled workers, immigration, emigration, European blue card, Croatia*

dr. sc. Sara Soldo

Libertas Međunarodno Sveučilište
ssoldo1@libertas.hr

dr. sc. Aida Brkan

Univerzitet „Džemal Bijedić" u Mostaru
aida.brkan@unmo.ba

dr. sc. Marijana Šimić

Vlada Županije Zapadnohercegovačke
marijanamarkota.simic@gmail.com

UDK: 314 (497.6)
Izvorni znanstveni rad

Gospodarski rast i demografske promjene u Bosni i Hercegovini

SAŽETAK

Ovaj rad istražuje složeni odnos između gospodarskog rasta i demografskih promjena u Bosni i Hercegovini (BiH), zemlji koja se posljednjih tridesetak godina suočava s izazovima političke, društvene i ekonomske tranzicije. Cilj istraživanja je utvrditi kako demografski pomaci, posebice pad broja stanovnika, starenje i migracije, utječu na ekonomski razvoj zemlje, mjerljivo kroz bruto domaći proizvod (BDP).

Metodološki, rad koristi modele vektorske autoregresije (VAR) za analizu uzajamnih utjecaja između demografskih promjena (pad broja stanovnika i emigracija) i gospodarskog rasta, dok se Grangerovim testom kauzalnosti ispituje prisutnost uzročno-posljedičnih veza između ovih varijabli. Glavni problem istraživanja jest utvrditi u kojoj mjeri trenutna dinamika BDP-a može biti objašnjena praćenjem vlastitih prošlih vrijednosti u usporedbi s uvođenjem varijabli emigracijske dinamike iz BiH.

Rezultati istraživanja pokazuju da odljev stanovništva (OS) ima statistički značajan utjecaj na BDP, dok je uzročnost u suprotnom smjeru utvrđena na graničnoj razini značajnosti od 0,05. Promjene u BDP-u mogu se objasniti varijacijama OS u rasponu od 4,51 % do 9,02 % u 2023. godini, dok obrnuti učinak varira između 12,08 % i 31,86 %. Nadalje, BDP reagira na promjene u OS s vremenskim odmakom od jednog tromjesečja, dok se učinci osjećaju u sljedeća tri tromjesečja.

Zaključno, istraživanje potvrđuje da demografski trendovi značajno utječu na gospodarski rast u BiH te ističe potrebu za ciljanom politikom u području obrazovanja, tržišta rada i socijalne skrbi. Takve mjere mogu ublažiti negativne učinke demografskih promjena i doprinijeti održivom gospodarskom razvoju zemlje.

Ključne riječi: *gospodarski rast, demografske promjene, migracije, starenje stanovništva*

UVOD

Tijekom protekla tri desetljeća Bosna i Hercegovina (BiH) doživjela je niz dubokih demografskih promjena koje su oblikovale njezin socioekonomski krajolik. Ove promjene, potaknute čimbenicima kao što su pad broja stanovnika, starenje radne snage i značajno iseljavanje, posebice mladih, unijele su nove izazove u gospodarski rast zemlje. Završetak rata u BiH 1995. označio je početak tranzicijskog razdoblja, obilježenog političkom nestabilnošću, ekonomskim reformama i demografskim poremećajima. Dok se BiH suočava sa složenošću poslijeratnog oporavka, ovim radom se nastoji bolje razumjeti odnos između demografskih trendova i ekonomskog učinka koje je postalo kritično za razvoj zemlje. Postoje različita pitanja koja se nameću: demografske promjene u BiH, starenje stanovništva i kontinuirano iseljavanje, predstavljaju ozbiljne prijetnje dostupnosti radne snage i produktivnosti. S padom nataliteta i smanjenjem radno sposobnog stanovništva, zemlja se suočava s prijetećim nedostatkom radne snage, posebno u ključnim sektorima koji su ključni za gospodarski rast. Nadalje, gubitak obrazovanih i kvalificiranih mladih pojedinaca, koji se često naziva „odljevom mozgova“, pogoršava ekonomske izazove, potkopavajući sposobnost zemlje da održi dugoročni razvoj.

Mnogi su istraživači istraživali različite aspekte demografskih promjena, pružajući široku lepezu uvida u to kako populacijska dinamika utječe na različite socioekonomske ishode. Istraživački radovi Kadušić i Šuljić (2018) i Bečirović (2022) naglašavaju transformativne učinke demografskih promjena na socioekonomsku strukturu Bosne i Hercegovine iz različitih kutova migracije nasuprot širokim demografskim pomacima. Lovrinčević (2019) je analizirao dugoročni gospodarski rast Hrvatske, dok je sličan fokus na produktivnost i ekonomske rezultate vidljiv u radu Sasakija (2021), koji je istraživao međuodnos između rada, kapitala i učinkovitosti resursa u održavanju rasta pod promjenjivom populacijskom dinamikom. U širem kontekstu, Miletić (2018) i Sinitsa (2019) ispitivali su makroekonomske implikacije starenja stanovništva, pri čemu se Miletić usredotočio na zemlje članice Organizacije za europsku ekonomsku suradnju (OECD-a), a Sinitsa na Rusiju.

Raskrižje demografskih promjena s migracijskim trendovima također je istraženo u različitim kontekstima. Hyžová (2020) je proučavala migraciju radne snage u

Slovačkoj, posebice njezin utjecaj na zdravstveni sektor, dok Pedron (2021) analizira imigracijske politike u Sjedinjenim Državama, otkrivajući kako razlike na razini države utječu na živote imigranata bez dokumenata. Demografske implikacije migracija dodatno su razradili Marina (2022), koja je procijenila trendove starenja u Rumunjskoj, te Maj-Waśniowska i Jedynak (2020), koji su analizirali učinke starenja na izazove lokalne samouprave u Poljskoj.

Osim migracija i starenja, istraživači su se također bavili dinamikom plodnosti i njihovim ekonomskim učincima. Ohinata i Varvarigos (2020) ispitivali su trendove plodnosti u naprednim gospodarstvima koristeći generacijski model, dok su Lee i Park (2020) istraživali kako starenje stanovništva i omjeri ovisnosti različito utječu na ekonomski rast u zemljama OECD-a i zemljama izvan OECD-a. Dai i Hatta (2019) dodali su istočno-regionalnu perspektivu istražujući utjecaj starenja na gospodarski rast Japana.

Pojedina istraživanja zauzela su inovativne pristupe demografskim izazovima, pa je tako Hirono (2021) analizirao sektorske pomake u zapošljavanju zbog starenja stanovništva, usredotočujući se na obrazovni i neobrazovni sektor, dok su Liu i McKibbin (2022) ispitivali globalne tokove kapitala i trgovinsku dinamiku koja proizlazi iz demografskih promjena. Akram (2019), Taylor i dr. (2022) istraživali su neizravne učinke demografskih promjena, kao što su gospodarska stagnacija Japana i opioidna kriza u SAD-u, ističući višestruku prirodu ovih trendova.

Ovaj rad ima za cilj istražiti složenu vezu između ekonomskog rasta i demografskih promjena u BiH, koristeći statističke podatke Agencija za statistiku BiH i analizu trendova kako bi se identificirali ključni čimbenici koji doprinose trenutnoj ekonomskoj situaciji. Glavna hipoteza je da demografski čimbenici, poput iseljavanja (OS), značajno utječu na dinamiku BDP-a te da promjene u BDP-u mogu djelomično objasniti prethodne vrijednosti varijable OS. Ovo istraživanje, kombinirajući teorijski okvir i empirijsku analizu, nastoji pružiti nove uvide u ekonomske rizike povezane s demografskim promjenama u BiH, istovremeno naglašavajući ključne političke intervencije potrebne za ublažavanje njihovih negativnih učinaka. Na taj način istraživanje nastoji doprinijeti tekućoj raspravi o tome kako BiH može postići održivi rast unatoč suočavanju sa značajnim demografskim izazovima.

RAZRADA RADA

Studija Kadušića i Šuljića (2018) ispituje kako su prisilne i dobrovoljne migracije utjecale na demografski krajolik Bosne i Hercegovine, s obzirom na duboke ekonomske, društvene i političke promjene tijekom posljednjih desetljeća. Istraživanje koristi statističke metode, uključujući mjere središnje tendencije, korelacijske analize i

demografske pokazatelje kao što su stope nataliteta i mortaliteta, indeks starenja i indeks vitalnosti. Podaci se vizualiziraju putem geografskog mapiranja kako bi se prikazala demografska distribucija po Bosni i Hercegovini. Neparametarski statistički testovi, poput Spearmanove korelacije poretka ranga, koriste se za utvrđivanje odnosa između pokazatelja stanovništva i drugih varijabli. Ključni nalazi otkrivaju značajne demografske pomake, uključujući znatan pad stanovništva, uvelike potaknut prisilnom migracijom tijekom rata i kasnijom ekonomskom migracijom. Broj stanovnika Bosne i Hercegovine smanjio se s 4,3 milijuna u 1991. na 3,5 milijuna u 2013. godini, što predstavlja smanjenje od 19,3 posto. Prisilne migracije dovele su do etničke homogenizacije u određenim regijama, sa značajnom koncentracijom u urbanim područjima. Nalazi također pokazuju dosljedan negativan prirodni prirast stanovništva i brzo starenje stanovništva, što utječe na biodinamiku i socioekonomski razvoj zemlje (Kadušić i Šuljić, 2018). Dok rad pruža sveobuhvatnu analizu demografskih trendova i utjecaja migracija, zaključak je ograničen nedostatkom djelotvornih preporuka koje naglašavaju izazove, ali ne istražuju potencijalne okvire politike niti predlažu specifične mjere za suzbijanje nepovoljnih demografskih trendova.

Bečirović se fokusira na demografsku tranziciju u Bosni i Hercegovini, analizirajući promjene u strukturi stanovništva izazvane povijesnim, ekonomskim i društvenim faktorima. Studija koristi statističke podatke iz službenih izvora, kao što su popisi stanovništva i izvješća Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, kako bi se pratili trendovi fertiliteta, mortaliteta i migracija kroz vrijeme. Rad utvrđuje da je Bosna i Hercegovina doživjela značajne demografske promjene, uključujući nagli pad stope nataliteta i mortaliteta, brzu urbanizaciju i starenje stanovništva, posebno tijekom socijalističke ere i poslijeratnog oporavka. Međutim, u razdoblju nakon 1990-ih došlo je do stalne depopulacije potaknute negativnim prirodnim priraštajem, visokim stopama iseljavanja među mladima i društveno-ekonomskim izazovima, označavajući kasnu fazu demografske tranzicije s dubokim implikacijama na budući razvoj zemlje. Istraživanje zaključuje da se Bosna i Hercegovina nalazi u kasnoj fazi demografske tranzicije, obilježene negativnim rastom stanovništva i sve većim izazovima poput depopulacije i emigracije mladih (Bečirović, 2022). Međutim, oslanjanje na deskriptivnu statistiku ograničava dubinu uzročne analize, a studija bi mogla imati koristi od detaljnijeg istraživanja regionalnih varijacija i njihovog utjecaja na šire demografske trendove.

Lovrinčević istražuje dugoročne projekcije gospodarskog rasta Hrvatske do 2050. godine. Usredotočuje se na to igraju li važniju ulogu demografski trendovi ili rast produktivnosti. Studija koristi Cobb-Douglasovu proizvodnu funkciju za modeliranje potencijalnog rasta BDP-a, uključujući čimbenike poput rada, kapitala i ukupne faktorske produktivnosti (TFP). Demografske projekcije, temeljene na metodologijama Europske unije (EU-a), i scenariji rasta TFP-a središnji su dio analize. Nalazi poka-

zuju da dugoročni rast (1,1 % – 1,9 % godišnje) uvelike ovisi o poboljšanjima produktivnosti, posebice TFP-u, a ne o demografskim čimbenicima. Scenariji otkrivaju da bi uspješne strukturne reforme koje povećavaju produktivnost mogle ublažiti negativne demografske učinke, uključujući starenje i smanjenje radne snage (Lovrinčević, 2019). Dok je metodologija usklađena sa standardima EU-a, oslanjanje studije na modelirane pretpostavke unosi neizvjesnost i nedostaju precizni politički propisi za postizanje predloženih ciljeva rasta potaknutih produktivnošću.

Sasaki (2021) istražuje je li održivi gospodarski rast moguć u uvjetima iscrpljivanja neobnovljivih izvora i pozitivnog ili negativnog rasta stanovništva. Koristeći model endogenog rasta s proizvodnom funkcijom Cobb-Douglas, studija ispituje kako kapital, rad i neobnovljivi resursi međusobno djeluju kako bi odredili dugoročni rast. Rezultati pokazuju da je pozitivan rast proizvodnje po glavi stanovnika moguć čak i uz opadanje broja stanovnika, sve dok se iscrpljivanjem resursa učinkovito upravlja (Sasaki, 2021). Međutim, model pretpostavlja da tehnološki napredak ostaje konstantan, a zaključci se u potpunosti ne bave složenošću zamjene resursa ili potencijalom za razorne tehnološke inovacije koje bi mogle promijeniti ovu dinamiku. Ograničenja studije leže u njezinoj pretpostavci o statičkom tehnološkom krajoliku i nedostatku razmatranja politika koje bi mogle ubrzati učinkovitost resursa.

Miletić analizira utjecaj demografskih promjena, posebice starenja stanovništva, na makroekonomske varijable poput rasta BDP-a, fiskalne politike i inflacije u zemljama OECD-a. Studija koristi analizu panel-podataka koja pokriva 30 zemalja OECD-a od 1960. do 2013., koristeći regresiju fiksnih učinaka za procjenu odnosa između demografskih varijabli (npr. stopa rasta stanovništva, omjera ovisnosti i očekivanog životnog vijeka) i ekonomskih rezultata. Nalazi pokazuju da starenje stanovništva negativno utječe na rast BDP-a i fiskalne bilance zbog viših socijalnih i zdravstvenih troškova, dok omjeri ovisnosti različito utječu na štednju i ulaganja u različitim zemljama. Studija zaključuje da starenje stanovništva stvara deflacijske pritiske i dovodi u pitanje fiskalnu održivost ako se to ne riješi kroz reforme politika kao što su povećana participacija radne snage i prilagođeni sustavi umirovljenja (Miletić, 2018). Iako dokument pruža sveobuhvatan uvid u demografske učinke, prvenstveno se usredotočuje na ukupne trendove OECD-a, ostavljajući ograničen prostor za nijanse specifične za pojedinu zemlju. Sinitsa (2019) ispituje ekonomske učinke demografskih promjena u Rusiji, fokusirajući se na starenje stanovništva i smanjenje radne snage. Studija koristi tehnike demografskog predviđanja i ekonomskog modeliranja, oslanjajući se na statističke alate poput populacijskih piramida i omjera ovisnosti o projektnim trendovima do 2050. Rezultati predviđaju negativne učinke na produktivnost rada i gospodarski rast zbog sve manje radne snage (Sinitsa, 2019). Iako studija pruža korisne projekcije, ona pretpostavlja linearne ekonomske odnose i ne uzima u obzir tehnološki napredak ili imigraciju kao olakotne čimbenike. Nadalje, njegovo oslan-

janje samo na demografske podatke previše pojednostavljuje složenost ruske gospodarske budućnosti, propuštajući ključne potencijalne intervencije poput automatizacije radne snage i reforme politike. Hyžová (2020) analizira trendove migracije radne snage u Slovačkoj Republici, posebno se fokusirajući na emigraciju zdravstvenih radnika. Studija koristi regresijsku i korelacijsku analizu korištenjem podataka od 2010. do 2019., istražujući odnos između emigracije zdravstvene snage i broja zdravstvenih radnika u Slovačkoj. Rezultati pokazuju jaku negativnu korelaciju, što ukazuje na to da emigracija pridonosi nedostatku radne snage u sektoru zdravstva. Autor kritizira rastuću emigraciju kao ozbiljnu prijetnju slovačkom zdravstvenom sustavu, posebno u svjetlu starenja stanovništva i sve veće potražnje za medicinskim uslugama (Hyžová, 2020). Iako studija učinkovito naglašava ovo pitanje, moglo bi joj koristiti dublje istraživanje potencijalnih odgovora politike ili međunarodnih usporedbi kako bi se pružio širi kontekst za rješavanje krize zapošljavanja u zdravstvu. Istraživanje Pedrona (2021) iz Sjedinjene Američke Države (SAD-a) ispituje utjecaj politika provedbe imigracije na državnoj razini u Arizoni, Kaliforniji, New Yorku i Teksasu od 2008. do 2018., usredotočujući se na to kako politike tih država utječu na živote imigranata bez dokumenata. Korištenjem kvalitativne analize državnih zakona i kvantitativnih podataka Ministarstva domovinske sigurnosti i imigracije i carinske službe, studija procjenjuje kako suradnja na državnoj razini sa saveznim imigracijskim vlastima utječe na stope deportacija. Rezultati otkrivaju značajne varijacije u rizicima deportacije ovisno o državnoj politici, s agresivnijom politikom deportacije u državama poput Arizone i Teksasa. Studija kritizira nedostatak savezne koordinacije, što ostavlja državama da usvoje različite politike koje ili štite ili ciljaju na nedokumentirane imigrante, često pogoršavajući nesigurnost ove populacije (Pedron, 2021). Istraživanje bi se moglo proširiti razmatranjem više društvenih i kulturnih čimbenika koji utječu na lokalne prakse provedbe imigracije. Marina ispituje trendove demografskog starenja u Rumunjskoj od 2011. do 2021., usredotočujući se na regionalne varijacije koristeći podatke iz nacionalne statističke baze podataka *Tempo-online*. Studija koristi linearnu regresijsku analizu za procjenu utjecaja plodnosti, mortaliteta i migracija na starenje stanovništva. Rezultati pokazuju da migracija igra ključnu ulogu u pogoršanju demografskog starenja, posebno u ruralnim područjima, gdje iseljavanje mladih ljudi dovodi do sve starijeg stanovništva (Marina, 2022). Iako studija naglašava važne regionalne razlike, ona pretpostavlja statični demografski kontekst bez razmatranja budućih migracijskih obrazaca ili potencijalnog utjecaja politika osmišljenih da preokrenu trendove starenja. Zaključci bi se mogli obogatiti nijansiranijim istraživanjem vanjskih čimbenika, poput ekonomskih prilika ili poboljšanja zdravstvene zaštite, koji bi mogli utjecati na migraciju i plodnost. Maj-Waśniowska i Jedynak analiziraju kako starenje stanovništva utječe na zadatke i izazove s kojima se suočavaju jedinice lokalne samouprave (LGU) u Poljskoj, posebno u Malopoljskom vojvodstvu. Koristeći deskriptivnu statistiku, klasteranalizu i algori-

tam *k-means*, studija procjenjuje perspektive lokalnih jedinica o ključnim društvenim problemima, kao što su nezaposlenost, alkoholizam i siromaštvo. Rezultati otkrivaju da lokalne jedinice smatraju da starenje stanovništva značajno utječe na troškove zdravstvene zaštite, socijalne pomoći i sudjelovanje na tržištu rada (Maj-Waśniowska i Jedynak, 2020.). Međutim, zaključcima članka nedostaje dublje istraživanje potencijalnih političkih rješenja za te izazove i primarno su usredotočeni na prepoznavanje problema, a ne na ponudu strategija za njihovo ublažavanje. Studija bi mogla imati koristi od komparativnih analiza u različitim regijama kako bi bolje razumjela varijacije u tome kako lokalne jedinice rješavaju pitanja vezana uz starenje.

Ohinata i Varvarigos analiziraju dinamiku plodnosti pomoću modela preklapajući generacija koji ispituje odnos količine i kvalitete u roditeljskom ulaganju u različitim fazama ekonomskog razvoja. Model, primijenjen na podatke o plodnosti iz naprednih gospodarstava (npr. Ujedinjeno Kraljevstvo, SAD), simulira kako povećanje prihoda u početku smanjuje plodnost prije nego što se oporavi. Rezultati potvrđuju da se krivulja plodnosti u obliku slova U pretvara u krivulju u obliku slova N kako prihod raste (Ohinata i Varvarigos, 2020). Međutim, fokus modela na dohodak kao primarni pokretač zanemaruje društvene, kulturne i političke čimbenike koji utječu na plodnost. Pretpostavka o stalnim povratima ulaganja u obrazovanje također ograničava primjenjivost modela, budući da obrazovni ishodi mogu uvelike varirati. Štoviše, isključivanje vanjskih utjecaja, kao što su vladine politike o brizi za djecu ili sudjelovanju žena u radu, slabi njegove zaključke.

Lee i Park ispituju učinke demografskih promjena na gospodarski rast, koristeći panel-skup podataka iz 71 zemlje (OECD i izvan OECD-a) od 1981. do 2014. Oni primjenjuju i panel-regresiju i panel-kontinuirane modele praga za procjenu nelinearnih učinaka demografski čimbenici, kao što su udjeli mladog, starijeg i ovisnog stanovništva. Rezultati pokazuju da starenje stanovništva negativno utječe na ekonomski rast u zemljama OECD-a, dok u zemljama koje nisu članice OECD-a, rast mladog uzdržavanog stanovništva koči ekonomski napredak. Studija koristi analizu praga za otkrivanje točaka u kojima demografske promjene prelaze s pozitivnog na negativan učinak na rast (Lee i Park, 2020). Kritika leži u pretpostavci da same demografske tranzicije pokreću ekonomske ishode, budući da se zanemaruju važni čimbenici poput tehnološkog napretka i socijalne politike koji mogu ublažiti negativne učinke starenja stanovništva. Studija također generalizira svoje nalaze na različite zemlje koje nisu članice OECD-a, gdje bi različiti ekonomski i politički uvjeti mogli dovesti do različitih ishoda. Dai i Hatta analiziraju utjecaj demografskih promjena, posebno starenja stanovništva, na regionalni gospodarski rast u Japanu koristeći panel-podatke na razini prefekture od 1980. do 2010. Oni koriste regresijski model s fiksnim učincima kako bi istražili kako promjenjiva dobna struktura utječe na bruto po glavi stanovnika Regionalni domaći proizvod (GRDP). Rezultati pokazuju da starenje stanov-

ništva ima značajno negativan učinak na gospodarski rast, dok rastuće mlado stanovništvo pozitivno utječe na BRDP (Dai i Hatta, 2019). Međutim, zaključci studije ograničeni su pretpostavkom o konstantnoj produktivnosti rada u regijama, a analiza bi imala koristi od istraživanja dodatnih čimbenika poput migracije i varijacija regionalne politike koji bi mogli utjecati na ekonomske rezultate. Hirono (2021) istražuje kako demografske promjene, posebice starenje stanovništva, utječu na gospodarski rast fokusirajući se na sektorske promjene u zapošljavanju između obrazovnih i neobrazovnih sektora. Koristeći model generacija koje se preklapaju s trima razdobljima, studija istražuje kako očekivani životni vijek utječe na akumulaciju ljudskog kapitala i zapošljavanje u sektoru. Rezultati pokazuju da starenje stanovništva uzrokuje migraciju radne snage iz obrazovnog sektora u neobrazovne sektore, poboljšavajući produktivnost u neobrazovnom sektoru, ali smanjujući akumulaciju ljudskog kapitala. To stvara nelinearni odnos u kojemu umjereno starenje potiče gospodarski rast, ali ga prekomjerno starenje koči (Hirono 2021). Iako model nudi uvid u sektorske promjene u zapošljavanju, on pojednostavljuje složenost tržišta rada u stvarnom svijetu i zanemaruje potencijalne političke intervencije koje bi mogle uravnotežiti gubitak ljudskog kapitala s povećanjem sektorske produktivnosti. Liu i McKibbin analiziraju globalne makroekonomske učinke demografskih promjena koristeći model opće ravnoteže za više regija i više sektora. Studija ispituje demografske promjene u šest globalnih regija, fokusirajući se na to kako starenje stanovništva utječe na BDP, trgovinu i tokove kapitala. Rezultati pokazuju da će starija gospodarstva poput Japana i Europe doživjeti pad realnih kamatnih stopa, dok će mlađa gospodarstva u Aziji i Africi privući tokove kapitala i doživjeti gospodarski rast, iako bez značajnih povećanja BDP-a po glavi stanovnika (Liu i McKibbin 2022). Model učinkovito bilježi međunarodne tokove kapitala, ali pretpostavlja statičnu tehnologiju i ne objašnjava u potpunosti kako bi intervencije politike mogle ublažiti ekonomske razlike između starenja i mlađih gospodarstava.

Akram ispituje gospodarske izazove Japana nakon desetljeća stagnacije i skromnog oporavka, obilježenog niskom inflacijom, visokim državnim dugom i starenjem stanovništva. Koristeći analizu trendova i podatke iz nacionalnih računa, članak rastavlja spori rast japanskog BDP-a, ističući učinke niske produktivnosti i rasta zaposlenosti. Rezultati pokazuju da je umjereni oporavak Japana uvelike potaknut fiskalnim poticajima i monetarnim popuštanjem, iako su deflacijski pritisci i dalje prisutni (Akram 2019). Kritika Akramovih zaključaka usredotočuje se na ograničeni utjecaj tih politika na održivi rast, ističući da veliko oslanjanje Japana na monetarnu politiku i niske kamatne stope nije uspješno generiralo značajnu inflaciju ili dugoročna ulaganja. Nadalje, potrebne su strukturne reforme, poput poboljšanja fleksibilnosti tržišta rada i poticanja inovacija, ali nisu dovoljno provedene. Taylor, Stephens i Grossman istražuju odnos između opioidne krize i promjene stanovništva u ekonomski ugroženim okruzima SAD-a od 2008. do 2016. Koristeći model razlika u razlikama

i podatke na razini okruga iz Nacionalnog sustava vitalne statistike, autori analiziraju kako sve veći broj smrtnih slučajeva od predoziranja, osobito povezanih s opioidima, korelira s gubitkom stanovništva, osobito među mladim odraslim osobama 25 – 34 (prikaz, stručni). Rezultati pokazuju da županije s visokom stopom smrtnosti od predoziranja doživljavaju značajan pad stanovništva, posebno u ruralnim područjima. Studija naglašava kako epidemija opioida pogoršava iseljavanje i ekonomski pad u regijama koje se već bore (Taylor, Stephens i Grossman, 2022). Međutim, oslanjanje modela na podatke o smrti od predoziranja ograničava njegovo razmatranje širih društvenih čimbenika kao što su pristup zdravstvenoj skrbi i siromaštvo, koji također mogu potaknuti migracijske i populacijske trendove. Osim toga, iako se u studiji raspravlja o ekonomskim posljedicama, ona nudi ograničenu raspravu o mogućim političkim intervencijama za rješavanje krize droga i gospodarskog pada.

METODOLOGIJA

U ovom radu se koriste modeli vektorske autoregresije (VAR) koji služe za istraživanje međusobne povezanosti između dviju ili više varijabli, na način da se promatra međusobni utjecaj varijabli. Nadalje, formulacija VAR modela treba omogućiti analizu dinamičkih odnosa između varijabli modela, jer se svaka varijabla modelira prema osobnim prethodnim vrijednostima i prethodnim vrijednostima ostalih varijabli u modelu. U okviru VAR modela ne postoji defininirana podjela na endogene i egzogene varijable, budući da VAR endogenizira kretanje svake promatrane varijable. Kroz analizu VAR modela obično se provodi i analiza uzročnosti, kroz primjenu Grangerovog testa uzročnosti.

Clive W. J. Granger (1969) osmislio je test uzročnosti kako bi se utvrđivanjem postojanja odnosa između dviju varijabli omogućilo predviđanje kretanje jedne varijable na bazi promjena druge varijable s kojom je ona uzročno povezana. Stoga, Grangerov test uzročnosti o odnosu dvije varijable može dati sljedeće informacije:

- objašnjava li vremenski unazad pomaknuto Y kretanja X i istovremeno vremenski unazad pomaknuto X kretanje Y
- na kojem vremenskom pomaku postoji veza
- ako se test postavi kao regresijska jednadžba, onda test daje ukupnu ocjenu regresije i predznak koeficijenata uz objašnjavajuću (zavisnu) varijablu.

Primjenom VAR modela uzročnost se analizira u stohastičkom smislu i podrazumijeva mogućnost jedne varijable da predvidi dinamiku druge varijable (Bahovec i Erjavec 2009).

Cilj konkretne analize i konstrukcije VAR modela je utvrditi utječu li demografske promjene, posebno pad broja stanovnika na ekonomski razvoj zemlje, odnosno per-

formanse ekonomskog sustava (koje je praćeno kroz promjenu stope BDP-a) i ako da na koji način se manifestira taj utjecaj.

Problem se svodi na ispitivanje koliki se dio dinamike BDP-a u tekućem periodu može objasniti praćenjem dinamike same varijable u prethodnim periodima i hoće li se dinamika BDP-a bolje objasniti ako se u analizu dodaju i prethodne vrijednosti broja stanovnika koji su napustili BiH. Za kreiranje VAR modela pratit će se podaci o ostvarenom BDP-u[1] i odljevu broja[2] stanovnika za period 2017 – 2023. godina.

Definiranje VAR modela zahtijeva i određivanje optimalne vrijednosti pomaka *k*. Odabir optimalne vrijednosti *k* važan je, jer preveliki broj pomaka (lagova) smanjuje preciznost procjene dodatnih parametara i broj stupnjeva slobode, dok s druge strane premali broj pomaka ne može obuhvatiti dinamiku stvarnih procesa rezultiraju slabom procjenom i velikom standardnom greškom procjene. Vrijednost *k* određena je primjenom informacijskih kriterija: Akaike (AIC)[3], Schwarc (SIC)[4] i Hannan-Qiunn (HQIC)[5]. Informacijski kriteriji mjere kvalitetu modela pronalazeći optimum između poboljšanja kvaliteta kroz povećavanje broja pomaka i dovoljnog broja stupnjeva slobode. Na nivou značajnosti od 5 % optimalni broj pomaka određen primjenom navedenih kriterija je *k* = 4 (Tablica 1.).

Tablica 1. Broj lagova VAR modela

Lag	AIC	SC	HQ
1	11,26614	11,72658*	11,33415*
2	11,04345	11,85955	11,43201
3	11,58085	12,06273	11,65734
4	11,76214*	11,34278	11,55962
5	11,25218	11,28957	11,59254
6	11,54109	12,03761	11,64761
7	11,54118	12,64242	11,85213
8	11,59568	12,76213	11,97265

[1] Elementi serije BDP su preuzeti iz Agencije za statistiku BiH.

[2] Elementi serije odliv stanovnika (OS) su dio evidencije relevantnih organizacija nevladinog sektora.

[3] AIC je baziran na ideji da treba strože kazniti gubitak stupnjeva slobode uslijed povećanja broja pomaka *k* u odnosu na korigirani koeficijent determinacije jer je $AIC = \left(\frac{2k}{n}\right) + \ln(\sigma^2)$.

[4] SIC još strože kažnjava porast *k* prema *n* jer je $BIC = \left(\frac{k}{n}\right)\ln(n) + \ln(\sigma^2)$.

[5] HQIC je varijanta između SIC i AIC jer je $HQIC = \left(\frac{2k}{n}\right)\ln(\ln(n)) + \ln(\sigma^2)$. Niža vrijednost informacijski kriterija označava bolji model. Nijedan od ovih kriterija nije superioran u odnosu na druge i treba ih koristiti kao dopunske uobičajenim testovima specifikacije.

REZULTATI

U cilju eventualne generalizacije zaključaka o odnosu BDP-a i odljeva broja stanovnika u nastavku je konstruiran VAR model s dvjema endogenim varijablama: bruto domaći proizvod (BDP) i odliv stanovnika (OS)[6]. Rezultati procijenjenog VAR modela u koji su uključene tekuće vrijednosti analiziranih varijabli i vrijednosti varijabli iz prethodnih kvartala dati su u Tablici 2.

Tablica 2. VAR model OS-BDP

Included observations: 25 after adjustments
Standard errors in ( ) & t-statistics in [ ]

	OS	BDP
OS(-1)	0,201410	-1,660858
	(0,13450)	(1,83833)
	[1,49747]	[-0,90346]
OS(-2)	0,051267	-1,592057
	(0,01225)	(1,73852)
	[0,35939]	[- 0,91575]
OS(-3)	0,942226	-2,567743
	(0,74313)	(1,60499)
	[1,26791]	[-1,59985]
OS(-4)	0,135414	-1,999348
	(0,38028)	(1,50084)
	[0,35609]	[-1,33215]
BDP(-1)	0,082033	0,851814
	(0,04341)	(0,23344)
	[1,89657]	[3,64896]
BDP(-2)	0,025266	0,058231
	(0,11385)	(0,16615)
	[0,22192]	[0,35047]
BDP(-3)	0,033172	0,033281
	(0,02250)	(0,113605)
	[1,47431]	[0,29295]

[6] U cilju boljeg i bržeg sagledavanje promjena u kretanjima više raznorodnih pojava podaci su transformirani i prikazani kao stope promjene. Podaci su praćeni na kvartalnom nivou.

BDP(-4)	0,089146	0,142155
	(0,02293)	(0,17011)
	[3,88774]	[0,83566]
R-squared	0,313235	0,293297
Adj. R-squared	0,281212	0,198818
Sum sq. resids	67,63833	6887,922
S.E. equation	1,386053	13,21003
F-statistic	3,862550	3,677285
Log likelihood	-88,87797	-253,3144
Akaike AIC	3,406979	8,593933
Schwarz SC	3,001211	8,392498
Mean dependent	0,633451	3,150142
S.D. dependent	1,325246	14,11244
Determinant resid covariance (dof adj.)		219,9991
Determinant resid covariance		205,1547
Log likelihood		-278,6117
Akaike information criterion		11,55183
Schwarz criterion		12,07790

Predloženi VAR model je adekvatan za reprezentaciju jer je potvrđena stabilnost modela kroz izračun korijena AR karakterističnog polinoma. Utvrđeno je da su svi parametri karakterističnog AR polinoma po modulu manji od jedan, što je uvjet stacionarnosti modela (Slika 1.).

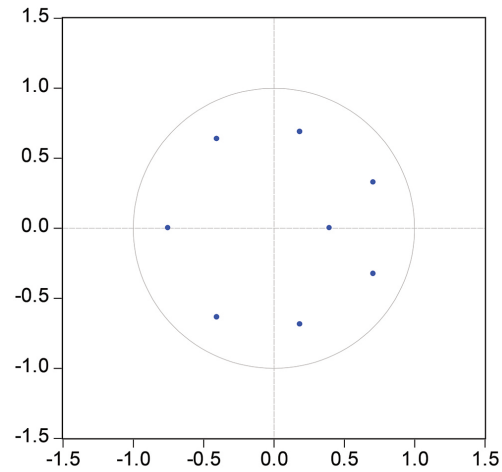

Slika 1. Grafička interpretacija invertnih korijena AR polinoma

Prema dobivenim koeficijentima VAR modela proizlazi da za procjenu i sagledavanje varijacija BDP-a treba uzeti u obzir informacije o odljevu stanovnika i to poštujući promjene koje su ostvarene u četirima posljednjim kvartalima uzimajući u obzir i tendenciju ostvarenog BDP-a u periodu od jedne godine. Isto tako za izračunavanje očekivanog odljeva stanovnika treba uzeti u obzir promjene u samoj varijabli ostvarene kroz četiri zadnja kvartala i utjecaj BDP-a prethodnih perioda. Iako je u toku analiziranog perioda zabilježena rastuća stopa BDP-a, to nije utjecalo na smanjenje veličine odljeva. Razlog tomu može biti nedovoljna veličina rasta, ali i činjenica da neadekvatno ekonomsko okruženje (ili nedovoljno unapređenje ekonomskog stanja) nije ključni faktor za donošenje odluke o odlasku. Pored promjena u BDP-u treba uzeti u obzir i ostale faktore koji određuju kvalitetu življenja, kao što su: stabilnost, sigurnost i mogućnosti rada.

Grangerov test[7] uzročnosti je primijenjen s ciljem da se ispita postojanje utjecaja varijable OS na varijablu BDP i obrnuto. U Tablici 3. sadržani su rezultati Grangerovog testa uzročnosti. Grangerov test uzročnosti pokazuje da varijabla OS ima statistički značajan utjecaj na varijablu BDP-a, dok je obrnut smjer promatranja uzročnosti ustanovljen granično na nivou značajnost od 0,05. Broj stupnjeva slobode odnosi se na broj vremenskih pomaka korištenih pri procjeni VAR modelom.[8]

Tablica 3. Grangerov test uzročnosti

Zavisna varijabla: **OS**			
	Chi-sq	df	Prob.
BDP	24,12176	4	0,0506
Sve	24,12176	4	0,0506
Zavisna varijabla: **BDP**			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
OS	7,025325	4	0,0001
Sve	7,025325	4	0,0001

[7] Grangerov test uzročnosti se najčešće sprovodi na temelju VAR modela, koji sublimira utjecaje svih analiziranih varijabli. Za definisani VAR model odnosa varijabli OS i BDP, u okviru Grangerovog testa, testirane su dvije hipoteze: varijabla OS ne uzrokuje BDP u Grangerovom smislu i varijabla BDP ne uzrokuje OS u Grangerovom smislu.

[8] Nakon testiranja modela s većim brojem pomaka pokazano je da nema potrebe u obzir uzimati veći broj pomaka od 4.

U nastavku je pojašnjena varijabilnost BDP i OS (Tablica 4. i 5.) i procijenjena reakcija varijabli na veličinu promjene varijabli BDP-a i OS od jedne standardne varijacije (Slike 2. i 3.).

Tablica 4. Dekompozicija varijance za varijablu OS

Period		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	S.E.	1,42	1,24	1,42	1,44	1,54	1,59	1,60	1,62	1,64	1,65
	OS	100,00	87,92	82,64	83,78	77,12	74,10	70,69	73,67	69,03	68,14
	BDP	0,00	12,08	17,36	16,22	22,88	25,90	29,31	26,33	30,97	31,86

Tablica 5. Dekompozicija varijance za varijablu BDP

	S.E.	13,21	14,13	15,68	16,01	16,02	17,02	17,09	17,14	17,15	17,15
	OS	6,25	4,51	6,72	8,30	8,72	8,90	8,94	8,95	9,01	9,02
	BDP	93,75	95,49	93,28	91,70	91,28	91,10	91,06	91,05	90,99	90,98

Dekompozicija varijance analiziranih varijabli pokazuje da zbog dokazanog efekta uzročnosti OS uzrokuje promjene BDP, tako da se promjene BDP mogu objasniti varijacijama varijable OS od 4,51 % do 9,02 % po pojedinim periodima, odnosno od 12,08 % do 31,86 % za drugi smjer promatranja.

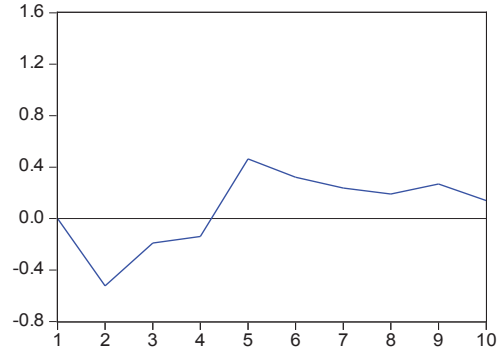

Slika 2. Funkcija impulsnog odgovora (odgovor OS na promjenu BDP)

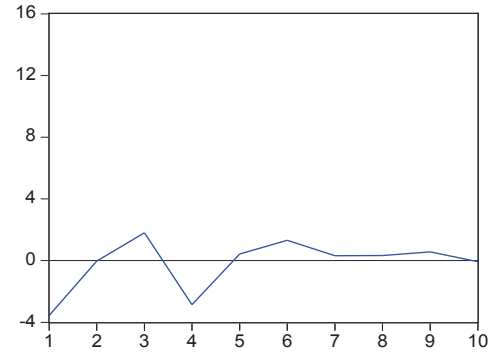

Slika 3. Funkcija impulsnog odgovora (odgovor BDP na promjenu OS)

Promjena OS u veličini standardne devijacije osjeća se tijekom dvaju kvartala u nivou same varijable. Dok, BDP reagira na promjenu OS s odmakom od jednog kvartala i promjene BDP nastale kao reakcije na promjenu OS osjećaju se i tijekom narednih triju kvartala.

DISKUSIJA

Postojeća istraživanja o gospodarskom rastu i demografskim promjenama otkrivaju značajne sličnosti u pristupima i nalazima, a rezultati ovog rada uklapaju se u širi okvir spoznaja, istovremeno donoseći nove uvide o međusobnoj povezanosti ovih čimbenika u slučaju Bosne i Hercegovine. Na primjer, Kadušić i Šuljić (2018) te Bečirović (2022) naglašavaju transformativne učinke demografskih promjena na socioekonomsku strukturu BiH. Dok Kadušić i Šuljić ističu utjecaj migracija i emigracijskih tokova, Bečirović razmatra širu demografsku tranziciju, uključujući pad stanovništva i trendove urbane koncentracije. Naši rezultati, koji pokazuju statistički značajan utjecaj emigracije (PO) na BDP i potvrđuju uzročnost u Grangerovom smislu, nadovezuju se na ove nalaze. Međutim, naše istraživanje ide korak dalje, kvantificirajući vremensko kašnjenje i razmjere u kojima emigracijski tokovi djeluju na gospodarski rast, što nije detaljnije obrađeno u spomenutim studijama.

Slični zaključci o utjecaju demografskih promjena na produktivnost i raspoloživu radnu snagu nalaze se u radovima Lovrinčevića (2019) i Sasakija (2021). Obje studije ističu važnost rada, kapitala i učinkovitosti resursa kao ublažavajućih čimbenika opadanja populacije. Naši rezultati pokazuju da se pad BDP-a djelomično može objasniti varijacijama u emigraciji, što upućuje na potrebu za proaktivnom politikom usmjerenom na zadržavanje i obrazovanje radne snage. U usporedbi s ovim radovima, naš pristup nudi dublji uvid u dinamičku međuovisnost između varijabli, pokazujući specifične vremenske intervale u kojima se efekti demografskih promjena manifestiraju.

U kontekstu starenja stanovništva radovi Miletića (2018) i Sinitse (2019) ističu fiskalne pritiske i smanjenje ekonomske produktivnosti. Iako su naše analize usmjerene ponajprije na ulogu emigracije, rezultati sugeriraju da dugoročno slabljenje baze radno sposobnog stanovništva može pojačati negativne gospodarske efekte. S druge strane, istraživanja Hyžove (2020) i Pedrona (2021) o migracijama u Slovačkoj i SAD-u pokazuju da demografski pomaci uvelike ovise o političkom i institucionalnom okruženju, što ukazuje na to da bi i u BiH ciljane politike mogle ublažiti ekonomske posljedice migracijskih trendova. Naši nalazi potvrđuju da je BiH osjetljiva na emigracijske tokove i da bi promišljene ekonomske i socijalne mjere mogle potaknuti stabilniji gospodarski rast.

Kada je riječ o plodnosti, strukturi stanovništva i njihovom utjecaju na gospodarski rast, radovi Ohinate i Varvarigosa (2020) te Leeja i Parka (2020) ilustriraju složenu ulogu demografskih faktora. Iako naše istraživanje ne ulazi dublje u plodnost i odnose ovisnosti, dobiveni rezultati emigracijskih efekata dopunjuju postojeće spoznaje ukazujući na višedimenzionalnost demografskih čimbenika. Slično, Dai i Hatta (2019) nude regionalnu perspektivu Japana, pokazujući kako lokalne specifičnosti oblikuju učinke starenja – slične pouke mogu se povući i za BiH, s obzirom na jedinstvene tranzicijske izazove.

Inovativni pristupi demografskim izazovima u radovima Hirona (2021), Liua i McKibbina (2022), Akrama (2019) te Taylora i sur. (2022) pružaju široku sliku globalnih trendova, uključujući sektorske pomake, globalne tokove kapitala te neizravne efekte poput opioidne krize u SAD-u i stagnacije Japana. Naše istraživanje, iako usmjereno na BiH, pridonosi ovoj literaturi naglašavanjem važnosti vremenskih pomaka i uzročno-posljedičnih veza između emigracije i BDP-a. Odstupanja od prethodnih nalaza mogu se pripisati različitim metodologijama, posebice korištenju VAR modela i Grangerovog testa kauzalnosti, koji su omogućili precizniju identifikaciju međusobnih odnosa i procjenu njihovih intenziteta i vremenskih odgoda.

Ukupno gledajući, naši rezultati potvrđuju sličnosti s prethodnim istraživanjima, ali i unose nove dimenzije razumijevanja utjecaja demografskih trendova na gospodarski rast, ukazujući na potrebu za ciljanim i dobro osmišljenim politikama koje će dugoročno ublažiti negativne učinke emigracije i demografskog starenja.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad analizira učinke demografskih promjena, uključujući pad stanovništva, starenje i migracije, na ekonomski rast Bosne i Hercegovine. Rezultati potvrđuju da nedostatak radne snage, pad nataliteta i odljev kvalificiranih pojedinaca predstavljaju značajnu prijetnju ekonomskoj održivosti. Posebno, statistički značajan utjecaj odljeva stanovništva na BDP potvrđen je kroz analizu, pri čemu BDP reagira na

demografske promjene s odgodom u narednim kvartalima. Ova dinamika ukazuje na potrebu za koordiniranim političkim intervencijama usmjerenim na povećanje kapaciteta radne snage i stvaranje socioekonomskih uvjeta za zadržavanje i povratak radne snage.

Istraživanje ipak ima svoja ograničenja, oslanjanje na povijesne podatke i statična priroda VAR modela ograničavaju mogućnost predviđanja potencijalnih budućih promjena, poput tehnološkog napretka ili reformi politika, koje bi mogle izmijeniti promatrane odnose. Nadalje, iako VAR model pruža uvid u uzročne odnose, on ne obuhvaća složenost socioekonomskih čimbenika koji oblikuju migracijske tokove i demografske promjene.

Smjernice za buduća istraživanja uključuju kvalitativne analize kako bi se istražila šira socioekonomska dinamika te korištenje dinamičkih modela za preciznije predviđanje dugoročnih učinaka demografskih trendova na gospodarski rast Bosne i Hercegovine. Za poboljšanje predikcije odljeva stanovništva preporučuje se uzeti u obzir ostvareni nivo BDP-a iz prethodnih perioda, kao i tendencije migracija koje se često „prelijevaju" iz prošlih godina, s obzirom da ekonomsko okruženje nije jedini uzročnik migracija.

Stoga, odljev stanovništva direktno utječe na raspoloživu radnu snagu, što potvrđuje i detektirani kauzalitet u oba smjera istraživanja. Ovi rezultati ističu nužnost usmjeravanja političkih inicijativa usmjerenih na jačanje radne snage, smanjenje negativnih migracijskih tokova i stvaranje uvjeta za održivi gospodarski rast.

LITERATURA

Akram, T. (2019). The Japanese economy: Stagnation, recovery, and challenges. *Journal of Economic Issues, 53*(2), 403–410. https://doi.org/10.1080/00213624.2019.1594523

Bahovec V. i Erjavec N., *Uvod u ekonometrijsku analizu,* Element d.o.o., Zagreb, 2009.

Bečirović, F. (2022). Demografska tranzicija u Bosni i Hercegovini. Znakovi vremena-Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu, 25(92/93), 115–132.

Dai, E., and Hatta, T. (2019). The effects of demographic changes on regional economic growth: Evidence from Japan. *The Singapore Economic Review, 66*(6), 1549–1575. https://doi.org/10.1142/S0217590818420109

Granger C. W. J., Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods, *Econometrica*, vol. 37, no. 3, 1969, str. 424–438.

Hirono, M. (2021). Demographic change, human capital accumulation, and sectoral employment. *Journal of Economics, 132*(1), 165–185. https://doi.org/10.1007/s00712-020-00716-6

Hyžová, S. (2020). Trends in the migration of the health labor force in the Slovak Republic abroad. Vadyba / *Journal of Management*, 36(2), 79–84. https://doi.org/10.38104/vadyba.2020.2.11

Kadušic, A., and Šuljić, A. (2018). Forced migrations in Bosnia and Herzegovina during 1992-1995 and their effect on postwar demographic flows. *European Journal of Geography, 9*(4), 75–86.

Lee, D. T., and Park, H. (2020). The impact of demographic change on economic growth. *The Singapore Economic Review*, 65(2), 471–484. https://doi.org/10.1142/S0217590819500401

Liu, W., and McKibbin, W. (2022). Global macroeconomic impacts of demographic change. *The World Economy, 45*(3), 914–942. https://doi.org/10.1111/twec.13166

Lovrinčević, Ž. (2019). Ovisi li dugoročni gospodarski rast hrvatske o demografiji ili ipak proizvodnosti?. Ekonomski pregled, 70 (3), 380–410. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/219913

Maj-Waśniowska, K., and Jedynak, T. (2020). The issues and challenges of local government units in the era of population ageing. *Administrative Sciences, 10*(2), 1–22. https://doi.org/10.3390/admsci10020036

Marina, L. (2022). Regional patterns of population aging in Romania (2011-2021). *Public Administration & Regional Studies, 15*(2), 7–17.

Miletić, Z. (2018). Utjecaj demografske promjene na makroekonomske trendove. Poslovna izvrsnost, 12 (2), 139–164. https://doi.org/10.22598/pi-be/2018.12.2.139

Ohinata, A., and Varvarigos, D. (2020). Demographic transition and fertility rebound in economic development. *Scandinavian Journal of Economics*, 122(4), 1640–1670. https://doi.org/10.1111/sjoe.12391

Pedron, S. (2021). Exploring immigrant (in)security: Arizona, California, New York, and Texas. *International Social Science Review, 97*(1), 1–29. https://digitalcommons.northgeorgia.edu/issr/vol97/iss1/3

Sasaki, H. (2021). Non-renewable resources and the possibility of sustainable economic development in an economy with positive or negative population growth. *Bulletin of Economic Research*, 73(4), 704–720. https://doi.org/10.1111/boer.12276

Sinitsa, A. L. (2019). Economic consequences of changes in Russia's age distribution during demographic waves. *Problems of Economic Transition*, 61(1-3), 153–171. https://doi.org/10.1080/10611991.2019.1691886

Taylor, S., Stephens, H. M., and Grossman, D. (2022). The opioid crisis and economic distress: Consequences for population change. *Journal of Regional Science, 62*(3), 541–577. https://doi.org/10.1111/jors.125

Economic growth and demographic changes in Bosnia and Herzegovina

ABSTRACT

This paper examines the complex relationship between economic growth and demographic changes in Bosnia and Herzegovina (BiH), a country that has faced challenges of political, social, and economic transition over the past three decades. The aim of the research is to determine how demographic shifts, particularly population decline, aging, and migration, impact the country's economic development, measured through gross domestic product (GDP).

Methodologically, the study employs vector autoregression (VAR) models to analyze the mutual influence between demographic changes (population decline and emigration) and economic growth, while the Granger causality test is used to assess the presence of causal relationships between these variables. The main research problem is to determine to what extent the current GDP dynamics can be explained by its own historical values compared to the inclusion of variables representing emigration dynamics from BiH.

The research findings indicate that population outflow (PO) has a statistically significant impact on GDP, while causality in the opposite direction is established at a marginal significance level of 0.05. Changes in GDP can be explained by variations in PO, ranging from 4.51% to 9.02% in 2023, while the reverse effect varies between 12.08% and 31.86%. Furthermore, GDP responds to changes in PO with a time lag of one quarter, and the effects are observed over the following three quarters.

In conclusion, the study confirms that demographic trends significantly influence economic growth in BiH and underscores the need for targeted policies in the areas of education, labor market reform, and social welfare. Such measures can mitigate the negative effects of demographic changes and contribute to the sustainable economic development of the country.

Keywords: *economic growth, demographic changes, migration, aging population*

Marija Zelić
Fakultet hrvatskih studija
mzelic@fhs.hr

Morena Jerković
Fakultet hrvatskih studija
mjerkovi2@fhs.hr

UDK: 316
Pregledni rad

Koncept digitalnih nomada u Republici Hrvatskoj

SAŽETAK

Digitalni nomadizam predstavlja rastući globalni fenomen, potaknut razvojem tehnologije i fleksibilnijim pristupom radu. Digitalni nomadi su mobilni profesionalci koji koriste digitalne alate za rad neovisno o lokaciji, čime redefiniraju tradicionalne obrasce rada i života. Republika Hrvatska posljednjih godina sve više privlači ovu skupinu zahvaljujući pogodnoj klimi, sigurnosti, pristupačnim troškovima života i uvođenju specijalizirane vize za rad na daljinu. Rad sintetizira postojeća teorijska i empirijska znanja o digitalnim nomadima, uključujući njihovu motivaciju, profesionalni identitet, dominantna zanimanja, prihode te izazove s kojima se suočavaju. Poseban naglasak stavljen je na poziciju Republike Hrvatske u usporedbi s drugim destinacijama poput Portugala i Estonije, s fokusom na institucionalne okvire, digitalnu infrastrukturu i potporne mehanizme. Digitalni nomadi donose višestruke koristi destinacijama: potiču izvansezonsku potrošnju, produžuju turističku sezonu, jačaju lokalnu ekonomiju i doprinose kulturnoj razmjeni. Istovremeno, postavljaju izazove koji se odnose na prilagodbu administrativnih procedura, osiguranje radne infrastrukture i održavanje ravnoteže između lokalnih potreba i globalne mobilnosti. Hrvatska je već ostvarila značajne pomake, ali postoji prostor za dodatni razvoj – od poboljšanja internetske i coworking infrastrukture, do pojednostavljenja viznih i poreznih procedura. U zaključku, rad prepoznaje digitalne nomade kao važan segment suvremenog tržišta rada te poziva na strateški pristup njihovoj integraciji kako bi Hrvatska osigurala konkurentnu i održivu poziciju u globalnoj mreži destinacija za rad na daljinu.

Ključne riječi: *digitalni nomadi, rad na daljinu, migracije, globalizacija rada, mobilnost*

UVOD

U posljednjem desetljeću, tehnološke promjene i fleksibilizacija rada omogućile su porast globalne radne mobilnosti, pri čemu digitalni nomadi postaju sve prisutnija kategorija radnika u suvremenom društvu. Digitalni nomadi predstavljaju specifičnu skupinu profesionalaca koji koriste digitalne tehnologije kako bi obavljali svoj posao neovisno o lokaciji, što im omogućava stalnu mobilnost i prilagodbu različitim životnim stilovima i radnim uvjetima. Ovaj način rada odgovara suvremenim tendencijama tržišta rada, koje sve više naglašava autonomiju, fleksibilnost i mogućnost rada na daljinu. Republika Hrvatska se u posljednjih nekoliko godina sve više pozicionira kao atraktivna destinacija za digitalne nomade, zahvaljujući kombinaciji povoljne klime, sigurnosti, relativno niskih troškova života i specijaliziranih viza za digitalne nomade. Unatoč tim prednostima, digitalni nomadi u Republici Hrvatskoj suočavaju se s određenim izazovima, uključujući administrativne prepreke, sezonalnost turizma, manjak pristupa *coworking* prostorima te stabilnost internetske infrastrukture. Ovaj rad donosi pregled ključnih teorijskih uvida i dostupnih istraživanja o fenomenu digitalnih nomada, s naglaskom na njihove motive, profesionalne karakteristike, obrasce rada i izazove s kojima se suočavaju tijekom mobilnog načina života. Posebna pozornost posvećena je ulozi Republike Hrvatske kao sve privlačnije destinacije za ovu skupinu radnika, pri čemu se analizira njezina konkurentnost u odnosu na druge europske zemlje poput Portugala i Estonije. Fokus je stavljen na institucionalne uvjete, razvoj digitalne infrastrukture te mehanizme podrške koji oblikuju ukupno iskustvo digitalnih nomada u Hrvatskoj.

TEORIJSKI PREGLED I DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Karakteristike i motivacija digitalnih nomada

Autori Makimoto i Manners u djelu *Digital Nomad* (1997) uvode pojam „digitalnih nomada" kao rezultat tehnološkog napretka i promjena u načinu rada i života, omogućujući rad bez vremenskih i prostornih ograničenja. Prema Thompsonu (2018), digitalni nomadi su radnici čiji je posao povezan s internetom, dok ih Hannonen (2020) definira kao visoko mobilne profesionalce neovisne o lokaciji. Müller (2016) ističe da im je za rad dovoljna stabilna internetska veza i prijenosno računalo, a Dreher i Triandafyllidou (2023) naglašavaju transnacionalnost digitalnih nomada, isključujući one koji rade na daljinu iz matične zemlje. Cook (2022) problematizira koncept „baze", koja za digitalne nomade nije domovina u sentimentalnom smislu, već funkcionalna točka, dok Aroles et al. (2020) pak upozoravaju na nedostatak jasnoće pri definiranju digitalnog nomadizma te predlažu da ga se promatra kao način razmišljanja, a ne oblik zaposlenja. Reichenberger (2017) kritizira percepciju digitalnih nomada, koja se često temelji na idealiziranim medijskim prikazima, dok Ric-

hards (2015) predlaže njihovu kategorizaciju na *backpackerse*, *flashpackerse* i globalne nomade. Digitalni nomadi mogu se analizirati i kroz teorijske okvire globalizacije i društvenih promjena, osobito kako ih definiraju Bauman (2000, 2007) i Giddens (1990, 1991, 1999). Baumanova teorija „tekuće modernosti" opisuje suvremeno društvo obilježeno nestabilnošću i stalnim kretanjem, što digitalni nomadi utjelovljuju kroz rad neovisno o lokaciji (Bauman, 2000). Giddens, kroz teoriju refleksivne modernosti, naglašava distanciranje od tradicionalnih normi i kreiranje identiteta putem globalnih mreža, što nomadima omogućuje da istovremeno rade, putuju i razvijaju se osobno (Giddens, 1990), a njegov koncept „odvojenih sustava" dodatno objašnjava kako nomadi grade profesionalne odnose neovisno o fizičkoj lokaciji (Giddens, 1991). Baumanov pojam „netjelesnog rada" dodatno potvrđuje ovu ideju, naglašavajući važnost digitalnih platformi u suvremenom načinu rada (Bauman, 2007), a obojica autora prepoznaju nesigurnost kao neizbježnu dimenziju suvremenog života, što se posebno očituje kroz *gig* ekonomiju i *freelancing* među nomadima (Bauman, 2000; Giddens, 1999).

Govoreći o glavnim karakteristikama „prosječnog" digitalnog nomada, prema podacima *State of Digital Nomads*[1] (2024), to je 36-ogodišnji bijelac, heteroseksualac, samac s prijediplomskim stupnjem obrazovanja, zaposlen u IT sektoru s godišnjom plaćom od 85.000 dolara. Muškarci čine 88 % digitalnih nomada, a najzastupljenija dobna skupina su osobe između 30 i 34 godine (40 %). Najbrojniji su državljani SAD-a (45 %), a slijede ih Ujedinjeno Kraljevstvo (7 %), Rusija i Kanada (5 %). Većina digitalnih nomada ima završeni prijediplomski (54 %) ili diplomski studij (34 %), dok ih 3 % posjeduje doktorsku titulu. Digitalni nomadi često prihvaćaju kratkotrajne ugovore i postaju dio *gig* ekonomije koja se temelji na kratkoročnim angažmanima (Roy & Shrivastava, 2020), a njihova motivacija za takav oblik rada proizlazi iz kombinacije osobnih, profesionalnih i kulturnih čimbenika, pri čemu ključnu ulogu igraju sloboda, autonomija i raznolikost iskustava. Ovaj način života omogućuje veću kontrolu nad vremenom i prostorom te prilagodbu individualnim ciljevima (Reichenberger, 2017). Profesionalna sloboda im omogućuje samostalno biranje zadataka i radnog vremena, povećavajući produktivnost i zadovoljstvo. Neovisnost o lokaciji omogućuje rad s bilo kojeg mjesta, usklađivanje poslovnih i osobnih interesa te odabir destinacija s povoljnim troškovima života i kvalitetnom infrastrukturom (Hamilton & Mail, 2003; Hannonen, 2020; Eurofound, 2020). Pri odabiru lokacija, nomadi cijene sigurnost, brz internet i balans između rada i rekreacije (DNA Croatia), dok prirodna i kulturna okruženja igraju ključnu ulogu (Lhakard, 2022; Prabawa & Pertiwi, 2020). Iako neki nomadi ostaju unutar profesionalnih mreža, mnogi traže dublju povezanost s lokalnim stanovništvom (Thompson, 2018). Ekonomski i tehnološki čimbenici

[1] https://nomads.com/digital-nomad-statistics

također su važni – napredak tehnologije, dostupnost brzog interneta i komunikacijskih platformi olakšali su rad na daljinu (Hannonen, 2020; İli & Büyükbaykal, 2022). Smanjenje troškova putovanja i razvoj destinacija prilagođenih nomadima dodatno su potaknuli mobilnost (Hannonen, 2020), a osobni razvoj i avanturizam također su važni motivi, jer omogućuju istraživanje kultura, učenje jezika i prilagodbu novim okruženjima (Thompson, 2018). Pandemija COVID-19 ubrzala je fleksibilne radne trendove, potičući preispitivanje tradicionalnih radnih modela (Van den Broek et al., 2023), a mnogi nomadi biraju ovaj način života upravo zbog želje za *downshiftingom*, odnosno prelaskom na jednostavniji i smisleniji život, s fokusom na ravnotežu između posla i privatnog života (Reichenberger, 2017). Prema istraživanju Van den Broeka et al. (2023), fleksibilnost, radna ravnoteža i financijska arbitraža ključni su faktori motivacije. Poslodavci digitalne nomade vide kao priliku za privlačenje talenata, dok lokalne vlasti prepoznaju njihov ekonomski potencijal kroz turizam i razvoj radnih prostora (Van den Broek et al., 2023). Organizacijski, nomadi imaju slabije veze s kolegama, ali jače odnose s klijentima, dok poslodavci nailaze na izazove nadzora rada na daljinu. Regulacija digitalnih nomada obuhvaća administrativne prepreke, socijalno osiguranje i porezne nejasnoće unutar EU-a (Van den Broek et al., 2023). Zdravstvena i sigurnosna pitanja uključuju radne uvjete, osiguranje i mentalno zdravlje, pri čemu lokalne vlasti mogu olakšati prilagodbu putem zajedničkih radnih prostora i podrške obiteljima. Zaključno, motivacije digitalnih nomada složene su – kombinacija profesionalne slobode, kulturne radoznalosti, tehnoloških pogodnosti i osobnog ispunjenja čini ovaj način života privlačnim i održivim u suvremenom globalnom kontekstu.

Zanimanja, prihodi i poteškoće digitalnih nomada

Digitalni nomadi čine specifičan segment radne snage čije su aktivnosti vezane uz internet i tehnologiju, omogućujući im rad s bilo koje lokacije (Thompson, 2018). Visokomobilni profesionalci prilagodili su se digitalnom dobu, stvarajući novi oblik radne snage neovisne o lokaciji (Hannonen, 2020), a najčešće se bave IT-om, marketingom, grafičkim dizajnom, pisanjem i e-trgovinom, pri čemu mnogi rade kao *freelanceri*, osnivači *startupa* ili zaposlenici kompanija koje podržavaju rad na daljinu (MBO Partners, 2021[2]). Prihodi digitalnih nomada variraju ovisno o iskustvu i industriji. Najveći postotak zarađuje između 100.000 i 250.000 dolara godišnje (36 %), dok 34 % ostvaruje prihode između 50.000 i 100.000 dolara. Prosječni godišnji prihod iznosi 124.000 dolara, iako postoje nomadi koji zarađuju manje od 25.000 dolara godišnje (MBO Partners, 2021[3]). Unatoč prednostima nomadi se suočavaju

[2] https://www.mbopartners.com/state-of-independence/2021-digital-nomads-research-brief/

[3] https://www.mbopartners.com/state-of-independence/2021-digital-nomads-research-brief/

s pravnim i poreznim izazovima. Mnoge zemlje zahtijevaju poreznu rezidentnost nakon 183 dana boravka, što otežava situaciju onima koji često putuju. Različiti porezni sustavi, poput globalnog oporezivanja u SAD-u i teritorijalnog u Kostariki i Hong Kongu, dodatno kompliciraju financijsko planiranje (Vizjak, Kaselj, 2024; Digital Nomad FAQ, 2021). Balaž Piri i Krajinović (2024) ističu da sve veći broj zemalja uvodi specijalizirane vize za digitalne nomade. Estonija je prva uvela *Digital Nomad Visa* i e-rezidenciju (2014.), dok su Brazil, Cipar, Latvija i Mađarska slične programe uvele 2022. godine. Republika Hrvatska je od 2021. omogućila digitalnim nomadima vizu na 12 mjeseci za 60 USD. Osim europskih država, Sejšeli, Bahami i Kajmanski otoci implementirali su vize kako bi privukli visokokvalificirane radnike i potaknuli ekonomski rast. Pored pravnih prepreka, nomadi se suočavaju s izazovima poput zdravstvenog osiguranja, radnih dozvola i administrativnih prepreka (DNA Croatia). Fleksibilnost rada donosi i poteškoće s izolacijom, prilagodbom na nova okruženja te balansiranjem posla i privatnog života (Thompson, 2018). Česta selidba otežava stvaranje dugoročnih odnosa i integraciju u lokalne zajednice, dok razlike u kupovnoj moći ponekad izazivaju napetosti. Granice između posla i slobodnog vremena često su nejasne, što može dovesti do prekovremenog rada i osjećaja nesigurnosti kod onih koji ovise o kratkoročnim projektima. Zaključno, digitalni nomadi svojim tehnološkim vještinama i prilagodljivošću ostvaruju značajne prihode, no pravni i društveni izazovi ukazuju na potrebu za jasnijim međunarodnim regulativnim okvirom koji bi olakšao njihov status i poslovanje.

Republika Hrvatska kao destinacija

Prema Udruzi digitalnih nomada Hrvatske (DNA Croatia), Republika Hrvatska izdvaja se kao atraktivna destinacija za digitalne nomade zahvaljujući dobroj prometnoj povezanosti, sigurnom okruženju, ugodnoj klimi, pristupačnim troškovima života te gostoljubivosti lokalnog stanovništva i rasprostranjenom znanju engleskog jezika[4]. Među popularnim odredištima ističu se gradovi Zagreb, Split, Zadar i Dubrovnik, gdje mrežne platforme pružaju nomadima informacije o dostupnim *coworking* prostorima, smještaju i općim životnim uvjetima. Istraživanja zadovoljstva boravkom pokazuju da nomadi Republiku Hrvatsku ocjenjuju vrlo pozitivno u kategorijama gostoljubivosti, opće kvalitete života, osjećaja sigurnosti i vrijednosti za novac koje ovdje dobivaju (*Digital nomads world*[5]). Hrvatske zdravstvene i prometne usluge također su ocijenjene visoko, dok su umjereno zadovoljni kvalitetom interneta i dostupnošću *coworking* prostora, kao i razinom znanja engleskog jezika kod dijela populacije te ponudom raznolikosti hrane. Dodatni iskorak u privlačenju ove skupine bio je zako-

[4] https://dnacroatia.com/

[5] https://digitalnomads.world/city-guide/zagreb/

nodavni okvir – posebna viza za digitalne nomade uvedena početkom 2021. godine. Prema Zakonu o strancima (NN 133/20)[6] *digitalni nomad* definiran je kao državljanin treće zemlje koji putem komunikacijske tehnologije obavlja posao za kompaniju izvan Republike Hrvatske i ne pruža usluge poslodavcima u Republici Hrvatskoj. U početku je bilo omogućeno privremeno boravište do 12 mjeseci (u praksi 6 mjeseci uz mogućnost produljenja na 12), no zbog rasta interesa u 2023. godini taj je rok produljen na 18 mjeseci. Prema uredbi (Narodne novine, br. 14/21), nomadi za boravak od 6 mjeseci moraju dokazati prihod od 2.870 eura mjesečno, dok za 12 mjeseci iznos raste na 34.440 eura. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske izvijestilo je da je tijekom 2023. odobreno gotovo 1.500 boravaka digitalnim nomadima (Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, 2024[7]), što ukazuje na izrazito velik priljev ove skupine u Republiku Hrvatsku. Podaci Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske pokazuju da je do 31.08.2024. odobreno 629 viza, 47 zahtjeva je obustavljeno, a 26 odbijeno. Najviše ih je podneseno iz Rusije (205), Ukrajine (167), SAD-a (84), Velike Britanije (25), Australije (21) i Kanade (17)[8]. Službene statistike obuhvaćaju samo nomade izvan EU-a koji ostaju dulje od 3 mjeseca, pa stvarni broj digitalnih nomada u Republici Hrvatskoj nadilazi te brojke[9]. Kada se u obzir uzmu i državljani EU-a (kojima ne treba viza) te kraći boravci do 3 mjeseca (mogući na temelju turističkog boravka), procjenjuje se da se u Republici Hrvatskoj prosječno zadržava oko 10.000 digitalnih nomada mjesečno[10].

Ekonomski doprinos digitalnih nomada postaje sve značajniji segment – prosječan digitalni nomad ima visoka primanja (oko 6.500 eura mjesečno prema *Nomad-List* statistici)[11] i troši na lokalne usluge i proizvode tijekom svog boravka. Prema *Digital nomads world*[12], Melanie Kruger procjenjuje da je za mjesec dana života u Zagrebu potrebno 1.330$, od čega 500 $ za smještaj, 450 $ za slobodno vrijeme, 200 $ za hranu, 125 $ za radni prostor i 55 $ za prijevoz. Ovakva potrošnja, pomnožena s tisućama nomada koji borave u zemlji, predstavlja značajan priljev sredstava u lokalnu ekonomiju, osobito izvan glavne turističke sezone. Osim izravnog financijskog učinka, digitalni nomadi doprinose produljenju turističke sezone i promociji Republike Hrvatske kao destinacije unutar globalne mreže *remote* radnika. Istraži-

6 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_12_133_2520.html

7 https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-digitalni-nomadi/287347

8 https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-digitalni-nomadi/287347

9 https://www.tportal.hr/biznis/clanak/digitalni-nomad-zaraduje-oko-6500-eura-mjesecno-a-hrvatska-je-prva-omiljena-destinacija-20230212/print

10 https://www.tportal.hr/biznis/clanak/digitalni-nomad-zaraduje-oko-6500-eura-mjesecno-a-hrvatska-je-prva-omiljena-destinacija-20230212/print

11 https://www.tportal.hr/biznis/clanak/digitalni-nomad-zaraduje-oko-6500-eura-mjesecno-a-hrvatska-je-prva-omiljena-destinacija-20230212/print

12 https://digitalnomads.world/city-guide/zagreb/

vanje o digitalnim nomadima u Splitu i njihovim učincima na grad provedeno 2022. godine donosi konkretne uvide u ekonomske koristi koje ova skupina posjetitelja ostvaruje za lokalno gospodarstvo. Prema rezultatima istraživanja, prosječna mjesečna potrošnja digitalnog nomada u Splitu iznosi 1.804 eura (Turistička zajednica grada Splita, 2022). Najveći dio troškova odnosi se na smještaj (727 eura, odnosno 40 % ukupne potrošnje), zatim na hranu i piće u restoranima i barovima (328 eura), te na kupovinu u trgovinama (365 eura). Ostatak iznosa nomadi troše na zabavu, izlete, prijevoz i razne dodatne usluge. Na temelju ovih pokazatelja, procjenjuje se da bi pri prosječnom broju od 2.000 digitalnih nomada mjesečno, ukupna godišnja potrošnja ove skupine mogla doseći i do 43 milijuna eura. Ova brojka potvrđuje značaj njihovog financijskog doprinosa lokalnoj ekonomiji, posebice u izvansezonskim mjesecima, kada broj klasičnih turista opada. Dodatnu vrijednost donose i posjetitelji koji dolaze u Split kako bi se privremeno pridružili digitalnim nomadima – najčešće članovi obitelji ili prijatelji. Prema istraživanju, oko trećine nomada ugosti posjetitelje koji ostvaruju prosječno 14 noćenja, pri čemu njihova dnevna potrošnja iznosi oko 127,39 eura. Time se učinak prisutnosti digitalnih nomada multiplicira te dodatno pozitivno utječe na sektor kratkoročnog smještaja i ugostiteljskih usluga. Istraživači ističu kako je za preciznije planiranje i donošenje politika nužno uvesti sustavno praćenje dolazaka i potrošnje digitalnih nomada – primjerice kroz nadogradnju postojećih turističkih informacijskih sustava poput *eVisitora*. Nedostatak točnih i sveobuhvatnih podataka trenutačno predstavlja izazov u kvantifikaciji njihovog ukupnog utjecaja. Konačno, studija ukazuje i na šire, multiplikativne učinke prisutnosti digitalnih nomada, uključujući doprinos razvoju *coworking* prostora, poticanje dugoročnog najma te prijenos znanja i vještina lokalnoj zajednici. Osim ekonomskih koristi, ova skupina svojim načinom života i rada doprinosi i društveno-kulturnoj dinamici Splita, čime dodatno jača njegovu poziciju na globalnoj karti poželjnih destinacija za rad na daljinu (Turistička zajednica grada Splita, 2022).

U svrhu sagledavanja globalne konkurentnosti, korisno je usporediti poziciju Republike Hrvatske s dvjema istaknutim europskim destinacijama za digitalne nomade – Estonijom i Portugalom. Estonija, kao jedna od prvih država koja je 2020. uvela *Digital Nomad* vizu, nudi boravak do jedne godine uz slobodno kretanje unutar Schengena, ali i strože financijske uvjete – zahtijeva se minimalno 3.500 eura mjesečnih prihoda[13]. Međutim, Estonija se ističe iznimno digitaliziranim okruženjem – gotovo sve javne usluge dostupne su *online*, a kroz program *e-Residency* nomadima se omogućava gotovo jednak status kao domaćim poduzetnicima pri otvaranju i vođenju poslovanja[14]. Portugal je 2022. pokrenuo tzv. D8 vizu, oslanjajući se na postojeću

[13] https://investinestonia.com/estonian-digital-nomad-visa-welcomes-remote-workers/

[14] https://investinestonia.com/estonian-digital-nomad-visa-welcomes-remote-workers/

popularnost među *remote* radnicima[15]. Iako su uvjeti slični estonskima, Portugal nudi mogućnost produljenja vize do pet godina, s opcijom trajnog boravka ili državljanstva, čime pruža dugoročniju perspektivu[16]. Hrvatska je u međuvremenu produžila trajanje vize na 18 mjeseci, no još uvijek ne omogućuje jasno definirani put prema stalnom boravku[17]. Dodatna fleksibilnost, poput lakših prijava ili mogućnosti prelaska na druge boravišne dozvole, mogla bi osnažiti hrvatsku poziciju u globalnoj konkurenciji. Što se tiče infrastrukture i podrške, Estonija, Portugal i Hrvatska nude različite prednosti. Estonija se profilirala kao tehnološki napredno društvo s brzim internetom i snažnom *startup* scenom[18], dok se Portugal ističe klimom, kulturom i infrastrukturom razvijenom specifično za nomade – primjer je *Digital Nomad Village* na Madeiri, koji uključuje besplatan *coworking* prostor, podršku pri smještaju i razne društvene aktivnosti, a projekt je već u prvoj godini privukao više od 4.600 nomada[19]. Hrvatska se temelji na postojećoj turističkoj infrastrukturi i sigurnom okruženju, ali i dalje bilježi izazove u dostupnosti stabilnog interneta i *coworking* prostora, posebno izvan većih urbanih sredina. Ipak, posljednjih godina vidljiv je napredak kroz otvaranje novih *coworking hubova*, posebice na obali. U pogledu organizirane podrške, Hrvatska se ističe aktivnom zajednicom i inicijativama poput udruge *DNA Croatia* i lokalnih programa dobrodošlice. Dubrovnik je, primjerice, pokrenuo projekt *Digital Nomad in Residence*, dok Zagreb povremeno organizira *networking* događanja. Portugal ima snažniju institucionalnu podršku, primjerice na Madeiri, gdje projekt provodi *Startup Madeira* uz podršku lokalne vlade. Estonija se oslanja na integraciju nomada u IT zajednicu kroz *coworking* prostore i *e-Residency*. Sve tri zemlje svjesne su ekonomskog potencijala nomada te nastoje izgraditi uvjete koji će biti atraktivni, ali i održivi. Hrvatska već bilježi pozitivne učinke gdje nomadi produljuju sezonu i troše na lokalne usluge pritom ne opterećuju infrastrukturu (Balaž Piri & Krajinović, 2024), Portugal nastoji dugoročno integrirati nomade, posebno u manje razvijena područja, dok Estonija naglasak stavlja na umrežavanje i prijenos znanja kroz tehnološku zajednicu.

Dosadašnja istraživanja o digitalnim nomadima u Republici Hrvatskoj

U domaćoj znanstvenoj literaturi fenomen digitalnih nomada tek je nedavno počeo dobivati pažnju istraživača, ali se već pojavljuju radovi koji osvjetljavaju različite aspekte ove teme. Ivanković i Fijolić (2022) proveli su analizu sadržaja o digitalnim

[15] https://www.globalcitizensolutions.com/portugal-digital-nomad-visa/

[16] https://www.globalcitizensolutions.com/portugal-digital-nomad-visa/

[17] https://www.tportal.hr/biznis/clanak/digitalni-nomad-zaraduje-oko-6500-eura-mjesecno-a-hrvatska-je-prva-omiljena-destinacija-20230212/print

[18] https://investinestonia.com/estonian-digital-nomad-visa-welcomes-remote-workers/

[19] https://www.globalcitizensolutions.com/portugal-digital-nomad-visa/

nomadima u hrvatskim *online* medijima i komunikaciji unutar nomadske zajednice te utvrdili da je Republika Hrvatska u kratkom roku postala jedna od najpoželjnijih destinacija za digitalne nomade zahvaljujući proaktivnim potezima u zakonodavnom okviru i promociji. Njihovo istraživanje naglašava da je državna strategija privlačenja nomada – osobito uvođenje posebne vize – u medijima predstavljena kao pozitivan primjer koji Republiku Hrvatsku svrstava visoko na listi globalno primamljivih odredišta za rad na daljinu. S ekonomskog i turističkog stajališta, Balaž Piri i Krajinović (2024) istraživali su digitalne nomade kao novi segment potražnje na hrvatskom turističkom tržištu. Kroz intervjue s dionicima u turističkom sektoru, utvrdili su da dolazak digitalnih nomada trenutačno nema značajnijih negativnih posljedica za destinacije te da prilagođavanje turističke ponude potrebama nomada predstavlja poželjnu strategiju razvoja. Drugim riječima, prema njihovim nalazima digitalni nomadi mogu popuniti izvansezonsku potražnju i potaknuti diverzifikaciju turističkih proizvoda bez narušavanja postojeće ravnoteže, čime ih se prepoznaje kao dobrodošao profil gostiju. U istraživanju autora Hornstein-Tomić, Bagić i Kurilić iz 2021., na temelju polustrukturiranih intervjua s nomadima i stručnjacima, analizirali su se motivi dolaska, iskustva boravka i načini integracije u hrvatsko društvo, a uz pomoć koncepata „ozbiljne dokolice“ i „društvenih doznaka“ elaborirao se način na koji nomadi doprinose lokalnoj zajednici kroz prijenos znanja i vještina. Istraživanje je također otvorilo pitanje mogu li neki od njih razviti trajnije veze s Republikom Hrvatskom, čime bi doprinijeli ublažavanju demografskih i ekonomskih izazova, poput odlaska mladih i stručnih kadrova.

ZAKLJUČAK

Digitalni nomadizam se potvrđuje kao rastući fenomen suvremenog rada koji može donijeti višestruke koristi destinacijama koje ga proaktivno prihvaćaju. Nomadi sa sobom donose ekonomske koristi (duže prosječno zadržavanje i potrošnja), kulturološku razmjenu i globalnu vidljivost za destinaciju, ali istovremeno postavljaju pred destinaciju i zahtjev da prilagodi određene strukture kako bi njihov boravak bio što efikasniji i ugodniji. Republika Hrvatska, koja se već afirmirala među popularnijim središtima za digitalne nomade, sada ima priliku dodatno unaprijediti svoj pristup kako bi zadržala i ojačala svoju konkurentsku poziciju u odnosu na druge zemlje. Na temelju analiziranih teorijskih i empirijskih uvida, mogu se izdvojiti ključni prijedlozi za poboljšanje strategije privlačenja digitalnih nomada u Republici Hrvatskoj. Prije svega, nužno je dodatno ulagati u digitalnu infrastrukturu, s posebnim naglaskom na brzi i stabilni internet u manjim gradovima i otočnim destinacijama. Kvalitetna internetska povezanost, uključujući širenje optičkih mreža i 5G pokrivenosti, jedan je od temeljnih preduvjeta za dolazak i ostanak digitalnih nomada, osobito izvan glavne sezone kada su uvjeti rada često izazovniji. Uz to, važno je sustavno

razvijati *coworking* i *coliving* infrastrukturu, potičući lokalne zajednice i poduzetnike da stvaraju prostore prilagođene radu na daljinu. Poseban naglasak treba staviti na destinacije izvan glavnih urbanih središta kako bi se umanjila sezonalnost i motiviralo nomade na dulji boravak u zemlji. Pored infrastrukturnih rješenja, ključno je nastaviti s reformom zakonodavnog okvira. Iako je produljenje vize na 18 mjeseci bio pozitivan korak, dodatne mogućnosti produljenja boravka i lakši prelazak na druge vrste dozvola doprinijeli bi zadržavanju iskusnih nomada. Pojednostavljenje administrativnih procedura, posebno prijave boravišta, otvaranja računa i regulacije poreznog statusa, dodatno bi povećalo pristupačnost Republike Hrvatske kao destinacije. U kontekstu integracije, preporučuje se uvođenje inicijativa koje potiču interakciju između nomada i lokalne zajednice, poput zajedničkih radionica, jezičnih tečajeva i društvenih događanja. Ciljana promocija Republike Hrvatske na digitalnim platformama i međunarodnim kanalima te moguće uvođenje programa „nomadskih ambasadora" dodatno bi učvrstili poziciju zemlje unutar globalne nomadske mreže. Konačno, ključno je uspostaviti sustav za kontinuirano praćenje učinaka digitalnog nomadizma na gospodarstvo i društvo. Prikupljanje podataka o potrošnji, boravku i zadovoljstvu nomada omogućilo bi donošenje učinkovitih i održivih politika. Aktivno uključivanje akademske zajednice i znanstvenih institucija osiguralo bi da se odluke temelje na dokazima. Takav pristup ne samo da bi pridonio jačanju konkurentnosti Republike Hrvatske na globalnom tržištu rada, već bi omogućio dugoročno planiranje i maksimiziranje koristi koje ova skupina donosi lokalnim zajednicama, uključujući potrošnju, investicije i kulturnu razmjenu.

LITERATURA

Aroles, J., Granter, E., & de Vaujany, F.-X. (2020). *Becoming mainstream: The professionalisation and corporatisation of digital nomadism*. New Technology, Work and Employment, 35(1), 114–129. https://doi.org/10.1111/ntwe.12158

Balaž Piri, N., & Krajinović, V. (2024). *Digitalni nomadi: novi segment potražnje na turističkom tržištu*. Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, 22(1), 37–51. https://doi.org/10.22598/zefzg.2024.1.37

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity.* Polity Press.

Bauman, Z. (2007). *Consuming life*. Polity Press.

Cook, D. (2022). *Breaking the contract: Digital nomads and the state*. Critique of Anthropology, 42(3), 304–323. https://doi.org/10.1177/0308275X221120172

Dreher, N., & Triandafyllidou, A. (2023). *Digital nomads: Toward a future research agenda*. Working Paper No. 2023/04. Toronto Metropolitan Centre for Immigration and Settlement (TMCIS); CERC in Migration and Integration.

Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Polity Press.

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Polity Press.

Giddens, A. (1999). *Runaway world: How globalization is reshaping our lives*. Routledge.

Hamilton, C., & Mail, E. (2003). *Downshifting in Australia: A sea-change in the pursuit of happiness*. (Discussion Paper No. 50). *The Australia Institute*.

Hannonen, O. (2020). *In search of a digital nomad: Defining the phenomenon*. Information Technology & Tourism, 22(3), 335–353. https://doi.org/10.1007/s40558-020-00177-z

Hornstein-Tomić, C., Bagić, D., & Kurilić, M. (2021). *Digitalni nomadi otkrivaju Hrvatsku kao destinaciju za privremeni boravak i rad na daljinu: Tržište u nastajanju*. U 8. Nacionalni kongres Hrvatskog sociološkog društva „Hrvatsko društvo i COVID-19 pandemija: kriza kao prilika?“, Zagreb, Hrvatska.

İli, B., & Büyükbaykal, G. N. (2022). *A bibliometric analysis of digital nomad researches*. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 12, 306–319. https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1121236

Ivanković, I., & Fijolić, M. (2022). *Digitalni nomadi u Hrvatskoj i njihov prikaz u novim medijima*. Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu, 13(1), 37–47.

Lhakard, P. (2022). *Destination city for digital nomad's in Thailand: A case study of digital nomad community in Chiang Mai*. Journal of Humanities and Social Sciences Studies, 4(1), 178–188. https://doi.org/10.32996/jhsss.2022.4.1.18

Makimoto, T., & Manners, D. (1997). *Digital nomad*. John Wiley & Sons.

Müller, A. (2016). *The digital nomad: Buzzword or research category?*. Transnational Social Review, 6(3), 344–348. https://doi.org/10.1080/21931674.2016.1229930

Prabawa, I. W. S. W., & Pertiwi, P. R. (2020). *The digital nomad tourist motivation in Bali: Exploratory research based on push and pull theory*. Athens Journal of Tourism, 7(3), 161–174. https://doi.org/10.30958/ajt.7-3-3

Reichenberger, I. (2017). *Digital nomads – A quest for holistic freedom in work and leisure*. Annals of Leisure Research, 21(3), 1–17. https://doi.org/10.1080/11745398.2017.1358098

Richards, G. (2015). *The new global nomads: Youth travel in a globalizing world*. Tourism Recreation Research, 40, 1–13. https://doi.org/10.1080/02508281.2015.1075724

Roy, G., & Shrivastava, A. K. (2020). *Future of gig economy: Opportunities and challenges*. IMI Konnect, 9(1), 14–27.

Thompson, B. Y. (2018). *Digital nomads: Employment in the online gig economy*. Globalism: Journal of Culture, Politics and Innovation, 2018(1), 1–26. https://doi.org/10.12893/gjcpi.2018.1.11

Turistička zajednica grada Splita. (2022). *Istraživanje o digitalnim nomadima u Splitu i njihovim učincima na grad u 2022. godini*. Split: TZ grada Splita. (https://visitsplit.com/clients/1/downloads/5zcdrrc1mka7ee3.pdf)

Vagena, A. (2021). *Digital nomads and tourism industry*. Academia Letters. https://doi.org/10.20935/AL765

van den Broek, T., Haubrich, G., Razmerita, L., Murero, M., Marx, J., Lind, Y., Brakel-Ahmed, F., Cook, L., & de Boer, P. (2023). Digital Nomads: Opportunities and Challenges for the Future of Work in the Post-Covid Society. Vrije Universiteit Amsterdam

Vizjak, M., & Kaselj, M. P. (2024). *Digital nomads: The whole world as a global office*. Journal of Process Management and New Technologies, 12(1-2), 31–40. https://doi.org/10.5937/jpmnt12-49306

Online izvori

2025 State of Digital Nomads. (2025). Global Digital Nomad Statistics. (https://nomads.com/digital-nomad-statistics)

2025 State of Digital Nomads. (https://nomads.com/digital-nomad-statistics)

Digital Nomad FAQ. (2021). Do digital nomads pay taxes. Insights Journey, (https://andysto.com/do-digital-nomads-pay-taxes/)

Digital Nomads World – Zagreb Cost of Living. (2023). The Full Digital Nomad Guide to Zagreb. (https://digitalnomads.world/city-guide/zagreb/)

Digital nomads world. (https://digitalnomads.world/)

DNA Croatia. Digital Nomad Association Croatia. (https://dnacroatia.com/)

Eurofound. (2020.) Living and working in Europe 2020. (https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2021/living-and-working-europe-2020)

Global Citizen Solutions. (2023). Portugal Digital Nomad Visa: Ultimate D8 Guide 2025. (https://www.globalcitizensolutions.com/portugal-digital-nomad-visa/)

Invest in Estonia. (2020). Estonian Digital Nomad Visa welcomes remote workers. (https://investinestonia.com/estonian-digital-nomad-visa-welcomes-remote-workers/)

MBO Partners. (2021). Digital Nomads: Advancing the Next Way of Working. https://www.mbopartners.com/state-of-independence/2021-digital-nomads-research-brief/

Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske. (2024). Statistika važećih privremenih boravaka u svrhu boravka digitalnih nomada na dan 30.09.2024. godine. (https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-digitalni-nomadi/287347)

Nomad List. (https://nomads.com/)

Sifted. (2022). The world's first digital nomad village, one year on. (https://sifted.eu/articles/digital-nomad-village-madeira)

Statista, 2024. Top digital nomad nationalities worldwide 2024. (https://www.statista.com/statistics/1298849/digital-nomads-by-nationality-worldwide/)

The Full Digital Nomad Guide to Zagreb – The Digital Nomad World (https://digitalnomads.world/city-guide/zagreb/)

Tportal/HINA. (2023). Digitalni nomad zarađuje oko 6500 eura mjesečno, a Hrvatska je prva omiljena destinacija. (https://www.tportal.hr/biznis/clanak/digitalni-nomad-zaraduje-oko-6500-eura-mjesecno-a-hrvatska-je-prva-omiljena-destinacija-20230212/print)

WFH Research. (2023). Working from Home Around the Globe: 2023 Report. (https://wfhresearch.com/wp-content/uploads/2023/06/GSWA-2023.pdf)

The concept of digital nomads in the Republic of Croatia

ABSTRACT

Digital nomadism represents a growing global phenomenon, driven by technological advancements and a more flexible approach to work. Digital nomads are mobile professionals who use digital tools to work independently of location, thereby redefining traditional patterns of work and life. In recent years, the Republic of Croatia has increasingly attracted this group due to its favorable climate, safety, affordable cost of living, and the introduction of a specialized visa for remote workers. This paper synthesizes existing theoretical and empirical knowledge about digital nomads, including their motivations, professional identity, common occupations, income levels, and the challenges they face. Special emphasis is placed on Croatia's position in comparison to other destinations such as Portugal and Estonia, with a focus on institutional frameworks, digital infrastructure, and support mechanisms. Digital nomads bring multiple benefits to host destinations: they stimulate off-season spending, extend the tourism season, strengthen the local economy, and contribute to cultural exchange. At the same time, they present challenges related

to the adaptation of administrative procedures, provision of work infrastructure, and maintaining a balance between local needs and global mobility. While Croatia has already made significant progress, there remains room for further development – from improving internet and coworking infrastructure to simplifying visa and tax procedures. In conclusion, the paper identifies digital nomads as a vital segment of the contemporary labor market and calls for a strategic approach to their integration in order for Croatia to secure a competitive and sustainable position within the global network of remote work destinations.

Keywords: *digital nomads, remote work, migration, globalization of work, mobility*

Radmila Pavličić

Međunarodno sveučilište Libertas Zagreb
rpavlicic@libertas.hr

UDK: 338.48
Izvorni znanstveni rad

Utjecaj turizma na migracije i ekonomski razvoj Hrvatske: tržište rada i gospodarstvo

SAŽETAK

Migracija radnika u sektore turizma nudi brojne prednosti, uključujući ekonomske koristi, prilike za osobni razvoj, fleksibilne radne uvjete i mogućnosti za usvajanje novih vještina. Migranti često teže bolje plaćenim poslovima i ekonomskoj stabilnosti, čime poboljšavaju svoj životni standard, a rad u ovim sektorima može im omogućiti ostvarivanje profesionalnih i osobnih ciljeva. Cilj rada je analizirati kauzalnost migracija i turizma u kontekstu globalnih trendova kretanja putnika, tražitelja posla, izbjeglica i raseljenih osoba. Turizam se ovdje sagledava kao pokretač ekonomskih migracija, ali i povratne veze migranata prema svojim ishodišnim domovinama. Poseban naglasak stavljen je na iseljavanje radno sposobnog stanovništva Republike Hrvatske, te na ulogu useljene radne snage u sektorima s kroničnim nedostatkom kadrova poput turističkog sektora. Analizom dostupnih podataka rad daje aktualan, istraživački potkrijepljen uvid u dinamičan odnos migracija i tržišta rada, koji ima ključni značaj za daljnji rast i razvoj gospodarstva Republike Hrvatske.

Ključne riječi: *turistički sektor, migracije, tržište rada, Republika Hrvatska*

UVOD

Migracije u sektoru turizma donose i određene izazove, poput niskih plaća, nepovoljnih radnih uvjeta, intenzivne konkurencije, diskriminacije, te izazova vezanih uz socijalnu i kulturnu prilagodbu. Migranti se često suočavaju s niskim primanjima i ograničenim socijalnim pogodnostima, što može otežati zadovoljenje osnovnih životnih potreba. Dodatno, rad u turizmu i ugostiteljstvu često je fizički zahtjevan i emocionalno iscrpljujuć, s nepredvidivim radnim smjenama i visokom razinom individualizacije poslovnih zadataka. Diskriminacija i kulturološki izazovi također mogu otežati prilagodbu migranata novoj sredini. Republika Hrvatska se u svom tridesetgodiš-

njem postojanju tek odnedavno susreće s priljevom migranata. U početku, 2013. – 2018., to se smatralo problemom države nove članice EU-a koja je samo bila na tranzitnom pravcu bez značajnijeg zadržavanja, uglavnom nezainteresiranih za prebivanje u Hrvatskoj. Drugi val započeo je 2020. godine, u početku nezamjetno, odnosno disperzirano, u većim gradovima u obliku poduzetnika tipa ''China Shop'' ili ''China Foods'', da bi nakon pandemije počeo dobivati jasne konture i transformirati se iz migranta u imigranta koji dolazi i ostaje s namjerom da ovdje živi i radi na duži period. Kako se radi o novoj pojavi koja je zatekla i hrvatske državne institucije, zasad postoji premalo relevantnih podataka o njihovim namjerama i učincima na okruženje. Rad se sastoji od uvodnog dijela, s okvirom za razumijevanje međuodnosa između različitih oblika migracija i turizma, teorijskog dijela globalne ljudske mobilnosti te statističke analizu migracijskih kretanja stanovništva Republike Hrvatske i njihov utjecaj na tržište rada i cjelokupno gospodarstvo. Polazišna hipoteza rada glasi: *Postoji statistički značajna veza između broja useljenih radnika i stope popunjenosti slobodnih radnih mjesta u turističkom sektoru.*

MIGRACIJE POTAKNUTE TURIZMOM

Veza između migracije i turizma vrlo je važna tema u istraživanju turizma. Postoje brojne međusobno povezane dinamike u odnosu između dviju varijabli. Jedan od takvih čimbenika jest uloga turizma kao katalizatora migracije radne snage, jer mnoge turističke industrije zahtijevaju specijalizirane vještine koje se često dobivaju iz inozemstva. Različite perspektive objašnjavaju korelaciju između varijabli, često ukazujući na turizam kao na glavnu pokretačku snagu međunarodnih migracija. To je dodatno osnaženo pozitivnim utjecajem turističkog sektora na gospodarski rast, s njegovom sposobnošću stvaranja prilika za zapošljavanje i poticanja novih gospodarskih pothvata u razvijenim državama i državama u razvoju. Nedavni podaci Eurostata otkrivaju da je „posjet prijateljima i rodbini“ druga najčešća svrha putovanja u EU-27, koja u prosjeku čini 39,5 % svih putovanja (Cali i Malaj 2024:17).

I migracija i turizam uključuju kretanje ljudi i novčanih izvora. Odnos između turizma i migracije može se promatrati kao „turizam vođen migracijom“ (engl. *Tourism-Led Migration* – TLM) i „migracija vođena turizmom“ (engl. *Migration-Led Tourism* – MLT).

TLM predstavlja međupovezanost turizma i migracija iz društveno-ekonomskih razloga. Turistička industrija može rezultirati kretanjem privremenih i stalnih radnika, kao i sezonskih migranata. MLT je, s druge strane, usko vezan uz svrhe, kao što su posjet prijateljima i rodbini (engl*. Visiting Friends and Relatives* – VFR), putovanja u slobodno vrijeme i putovanja povezana s poslom. MLT i TLM fenomeni prisutni

su u različitim geografskim područjima od interesa, kao što su Sjedinjene Američke Države, Kanada, Belgija, Francuska, Italija, Australija itd.

Prema istraživanju Provenzana (*The migration–tourism nexus in the EU28. Tourism Economics* 2020) postoji izravna korelacija između useljeničke skupine stanovništva u državi i protoka dolaznih turista. Isti autor sugerira kako se to može pripisati odnosu između migracije i putovanja u posjet prijateljima i rodbini (VFR). Varijable imaju simbiotski odnos: povećanje turizma može dovesti do veće migracije, i obrnuto. Osim toga, Ferrari (*Impacts of Second Home and Visiting Friends and Relatives Tourism on Migration: A Conceptual Framework* 2022: 7) ističe ulogu komponente „posjeta prijatelja i rodbine" (VFR) u njegovom predloženom okviru.

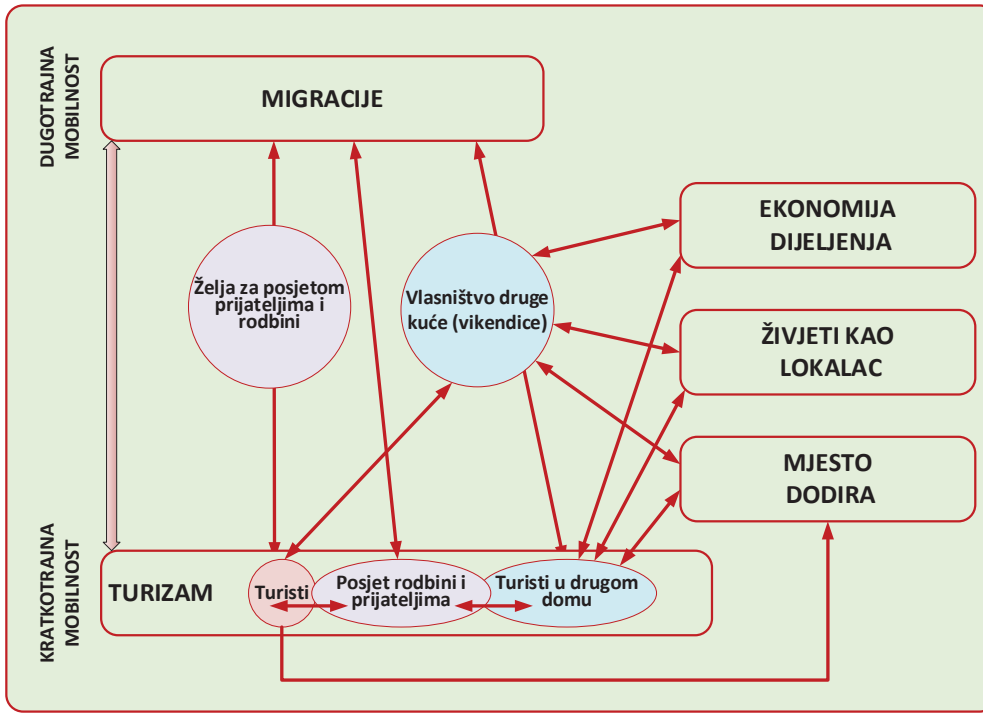

Slika 1. Okvir za razumijevanje međuodnosa između različitih oblika migracija i turizma

Izvor: prema Ferrari, S.: Impacts of Second Home and Visiting Friends and Relatives Tourism on Migration: A Conceptual Framework, 2022, str. 7.

VFR turizam usko je povezan s trendom i poviješću međunarodnih migracijskih tokova; VFR turizam predstavlja značajan aspekt migracijskih obrazaca. Primarna motivacija za VFR turizam jest želja za provođenjem vremena s obitelji i prijateljima. Migranti se često uključuju u VFR turizam kako bi posjetili svoju državu ili zajednicu. Osim društvenih i kulturnih aspekata, VFR turizam može imati značajne ekonom-

ske implikacije. VFR turisti pridonose lokalnom gospodarstvu trošenjem na smještaj, restorane, prijevoz i druge usluge.

Trendovi kretanja radne snage i njihov utjecaj na poslovanje

Raznolikost radne snage u današnje vrijeme podložna je velikim globalnim silama koje mijenjaju život, svijet ljudi i društvene kompase daleko izvan državnih granica. Ovi trendovi – globalizacija, porast međunarodne migracije i demografske promjene – dramatično preoblikuju okruženje za muškarce i žene na poslu u svim sektorima gospodarstva.

U doba globalne ekonomije i informacijske tehnologije globalna tržišta postaju integriranija. Ovaj trend karakterizira globalizacija proizvodnje i financija, potpomognuta informacijskim mrežama koje se sve više šire. Budući da tvrtke prodaju svoje proizvode preko nacionalnih granica, nemaju drugog izbora nego poslovati u stranim okruženjima. Oni trebaju radnike koji mogu pregovarati s njihovom novom bazom kupaca na kulturološkoj razini. Osim toga, globalizacija je više od metafore za ekonomsku snagu. Između ostalog, ona pokreće kulturološke promjene unutar tvrtki, tjerajući ih na usvajanje sve otvorenije strategije za upravljanje sve raznolikijom radnom snagom.

Na obrasce migracija posljednjih generacija utječu ekonomski, društveni i politički čimbenici. To je donijelo bogatu raznolikost na globalna tržišta rada nauštrb koherentnosti i uniformnosti. Radnici sele u potrazi za višim plaćama i većim mogućnostima, noseći sa sobom svoje bogate vještine, različite jezike i kulturno podrijetlo.

Stoga, ključno je da novopridošlice naiđu na otvoreno i prijateljsko okruženje koje će im omogućiti postupnu integraciju, a ne na strogo uređeno okruženje u kojem mogu očekivati samo odbacivanje.

Danas nacije također pate od dramatičnih promjena u svojim unutarnjim demografskim strukturama. Na primjer, mnoge industrijske države suočene su s povećavanjem broja starijeg stanovništva uz mlađu međunarodnu radnu snagu. Takve demografske varijacije utječu na prirodu radne snage s posljedicama na obrasce ponude radne snage, na potrebne radne vještine, pa čak i na odredišta za odmor. Posljedično, poduzeća se moraju prilagoditi ovim promjenama kako bi iskoristila talente koji su im dostupni i zadovoljila očekivanja i potrebe te multikulturalne mlađe generacije.

Ovi globalni trendovi stvaraju složenu sliku u kojoj poduzeća moraju upravljati raznolikošću kao aktivnom strategijom za traženje konkurentske prednosti. To zahtijeva vođe koji su sposobni razviti dugoročne strategije, koji se bave svakodnevnim izazovima i pripremaju (ili opremaju) organizacije za buduće potrebe radnika.

Globalni trendovi, kao što su globalizacija, međunarodne migracije i demografske promjene, ne samo da preoblikuju tržišta, već mijenjaju i upravljanje poslovnim ljudskim resursima i organizacijske strategije. Suočene s globalnom radnom snagom tvrtke su prisiljene revidirati ustaljene prakse i politike kako bi se u potpunosti prilagodile rastućoj kulturnoj raznolikosti.

Poduzeća su morala promijeniti svoje politike i procedure upravljanja ljudskim resursima (HRM) kako bi integrirala kulturnu pozadinu svojih zaposlenika u svoju radnu snagu. To je dovelo do toga da tvrtke razvijaju programe obuke i razvoja talenata koji su kulturološki osjetljivi, a istodobno potiču holističku, sveobuhvatnu korporativnu kulturu. Na primjer, programi usmjeravanja tijekom procesa zapošljavanja trebali bi novim zaposlenicima dati primjeran postupak i pregled kulturne raznolikosti cijele korporacije.

Operacije vezane za upravljanje raznolikošću: tvrtke se okreću inovacijama oko politike raznolikosti kako bi poboljšale svoje prednosti. Ova inovacija uključuje korištenje tehnologije za poboljšanje međukulturalne komunikacije i suradnje. Kompanije su također krenule s ulaganjem u tehnologiju kako bi pomogle u prepoznavanju i njegovanju talenata na temelju pozadine zaposlenika. Kako bi se suprotstavili nekim od izazova koje donosi raznolikost, kao što su jezične barijere, različite percepcije ili potencijalna međukulturna trvenja, tvrtke postavljaju prilagođene strategije usmjerene na ublažavanje ovih negativnih učinaka. To uključuje uvođenje medijatora i stvaranje interkulturalnog kompetentnog vodstva za menadžment. Neke mjere imaju cilj ublažavanja negativnih aspekata raznolikosti i povećanje produktivnosti iskorištavanjem različitih mišljenja za kreativnost i inovativnost.

Utjecaj na korporativnu društvenu odgovornost (CSR) i imidž marke: proaktivna priroda, u kojoj su neke tvrtke prihvatile razlike, odrazila se na njihov imidž robne marke i njihovu predanost korporativnoj i društvenoj odgovornosti prema inkluzivnosti. Većina njih je posljedica globalne svijesti i, sve manje, percepcije da su neke kulture superiornije od drugih, čime se promiče mir u svijetu usporedo s poslovanjem. Ovi napori nisu samo namijenjeni diferencijaciji i poboljšanju produktivnosti, već su strateški odgovori temeljeni na konkurentskoj inteligenciji i strategiji tvrtke.

Poduzeća imaju niz strateških odgovora na određene izazove i mogućnosti koje predstavljaju globalni trendovi u raznolikosti radne snage. Međutim, ti odgovori nisu ograničeni na modificiranje internih politika – oni pretpostavljaju sveobuhvatniju transformaciju organizacijske kulture i poslovnih modela. Dakle, osnovni koraci uključeni u poslovni odgovor uključuju:

Razvoj politika raznolikosti i uključivanja

Prvo, poduzeća uvode stroge i jasno artikulirane politike raznolikosti i uključivanja koje premašuju osnovne zahtjeve usklađenosti. Često su te politike usmjerene na stvaranje otvorene i prijateljske atmosfere za svakog zaposlenika, bez obzira na njihovu zemlju podrijetla i kulturno nasljeđe. Poslodavci obično razvijaju posebne programe za promicanje jednakosti, kao što su inicijative za mentorstvo, grupe podrške za marginalizirane zaposlenike i obuku o raznolikosti i uključivanju za cijeli tim.

Korištenje tehnologije

Jedan od najaktualnijih trendova, koje su tvrtke ugradile kao odgovor na zemljopisnu i kulturnu diversifikaciju svojih timova, jest korištenje tehnologije. Na radnom mjestu budućnosti suradnja na daljinu bit će norma; iz tog je razloga tehnologija ključna za osiguravanje učinkovite komunikacije unatoč jezičnim barijerama i promicanje osjećaja jedinstva među različitim članovima tima. Vodeće tvrtke već koriste *online* platforme za suradnju, sustave prevođenja u stvarnom vremenu i korporativne društvene mreže kako bi potaknule raznolikost i integraciju.

Trening i razvoj

Naposljetku, stalna obuka odlučujuća je komponenta pripreme zaposlenika za učinkovito funkcioniranje u kulturno raznolikom okruženju. Tečajevi o kulturnoj raznolikosti i interkulturalnoj kompetenciji mogu igrati središnju ulogu u pomaganju osobblju da razumije i cijeni svoje različitosti. Oni smanjuju nesvjesne predrasude, olakšavaju informirani međukulturalni dijalog i jačaju kooperativne radne odnose među zaposlenicima različitog podrijetla. Na kraju, prethodna obveza trebala bi biti jasno i otvoreno priopćena na svim razinama organizacijske komunikacije. Lideri igraju ključnu ulogu u postavljanju tona za otvorenost, djelujući kao vodiči i kompasi. Što su otvoreniji, istinski oduševljeni kadrovskom raznolikošću, to će zaposlenici s više samopouzdanja i entuzijazma biti zainteresirani za inicijative raznolikosti.

Povezanost turizma i migracija: prema teoriji globalne ljudske mobilnosti

Razumijevanje odrednica migracija, odnosno promjena stalnog prebivališta, razvija se od vremena Adama Smitha, koji povezuje mobilnost i cirkulaciju radne snage s nezaposlenošću i razlikama u plaćama, odnosno neadekvatnim plaćama. U svom temeljnom radu Teorija migracije Massey i sur. postavili su model migracije prema kojem se migracija događa kada pozitivni razlozi migracije prevladaju nad negativnima. Model integrira (Massey, Arango, Hugo i Kouaouci 1993: 435):

- čimbenike privlačenja koji potiču ljude na napuštanje starih prebivališta
- čimbenike privlačenja koji potiču ljude na preseljenje, odabir nove lokacije
- intervenirajuće prepreke
- osobne čimbenike.

Razvijeni model tako prepoznaje četiri pokretačke sile koje utječu na razloge iseljavanja iz područja podrijetla i razloge privlačnosti odredišnim područjima, ali i čimbenike koji proizlaze iz povezanosti područja podrijetla i odredišta, te čimbenike koji određuju stavove iseljenika.

Stoga je moguće ustvrditi da na migraciju utječu buduća očekivanja i relativna kombinacija brojnih ekonomskih, društvenih i kulturnih, sigurnosnih, ekoloških i osobnih čimbenika u područjima/državama podrijetla i primajućih područja/država, uključujući standard, obrazovanje, sigurnost, političke slobode, klimatske promjene, kao i transakcijske troškove te ograničenja tijekom procesa migracije.

Analiza suvremenih migracijskih procesa zahtijeva, posljedično, integraciju različitih teorijskih perspektiva i pretpostavki kao što su razlike u plaćama, očekivanje pozitivnog neto povrata od migracije, kolektivno donošenje odluka koje odražava potrebu maksimiziranja očekivanog rizika, ali i minimiziranja rizika povezanog s različitim tržišnim neuspjesima. Razumijevanje migracije podupiru i teorije koje naglašavaju da su odluke o migraciji društveno kontekstualizirane i proizlaze iz intrinzičnih zahtjeva za radnom snagom razvijenih tržišnih gospodarstava, ali također koje prepoznaju važnost migrantskih mreža ili razvoja institucija koje podupiru transnacionalno kretanje (Ivandić 2021).

Drugim riječima, razumijevanje migracijskih procesa odražava neksus različitih aspekata i uzroka migracija, koji se uglavnom mogu svesti na odnos faktora potiskivanja i privlačenja, uključujući objašnjenje migracija između ruralnih i urbanih područja, prostora i objašnjenja utjecaja dualnog tržišta rada i razumijevanja prostornih aspekata migracija, kao i prepoznavanja važnosti kvalifikacija, obrazovanja, motivacije i procesa odlučivanja, te međuljudskih veza i migrantskih mreža.

Trajne migracije kao sredstva za postizanje očekivane buduće osobne ili obiteljske optimizacije blagostanja i turizma međusobno su povezani, ali na nelinearan način. Brojne su teme privukle pozornost istraživača, teme poput turizma i radne migracije, turizma i migracije poduzetnika, turizma i povratne migracije, turizma i umirovljeničke migracije, kao i teme vezane uz kontekst društvenih i gospodarskih krugova uključujući utjecaj migracija na turističku potražnju. Iz perspektive proizvodnje stalne migracije su u korelaciji s migracijama radne snage, koje su rezultat potražnje za radnom snagom koju stvara turistička aktivnost koja se ne može opskrbiti lokalno, uključujući potražnju generiranu multiplikativnim učincima na druge aktiv-

nosti, kao što su građevinarstvo, promet, industrija i poljoprivreda, trgovina i tako dalje. Odražavajući peripatetični životni stil migranata i njihovo premještanje između dvaju ili više domova, perspektiva potrošnje uključuje kružnu migraciju, ili migraciju prilagodbe stanovanja, i migraciju vođenu pogodnostima, kao i promjenu prebivališta nakon umirovljenja.

Sposobnosti migranata za etabliranje u odredištu povezane su s njihovim statusom mobilnosti, koji odražava različite razine ulaska migranata u društvo, uključujući segmente koji se kreću od bivših i stalnih migranata, visokokvalificiranih i poslovnih migranata, regularnih i privremenih radnih migranata do ponovnog spajanja obitelji migranata i neregularnih migranata (Svjetska turistička organizacija 2009). Sposobnost privlačenja migranata i njihovog uključivanja u dobitke zajednice odredišta treba promatrati iz perspektive velike fluktuacije radne snage i utjecaja na kvalitetu proizvoda i iskustava koja se nude turistima.

Pozornost zaslužuje ne samo odnos između turizma i migracijskih trendova u razvijenim turističkim destinacijama, već i razmatranje mogućeg utjecaja turizma na privlačenje novih stanovnika u ruralne zajednice stvaranjem novih radnih mjesta, a time i smanjenje negativnih društvenih i gospodarskih trendova koji proizlaze iz starenja stanovništva, urbanizacije i iseljavanja mladih te gospodarskog restrukturiranja. Analiza odnosa turizma i migracija u manje razvijenim područjima ukazuje na pozitivne učinke koji proizlaze iz povećanog doseljavanja, ali su popraćeni ograničenim trajanjem boravka u destinaciji i nesposobnošću turizma da smanji iseljavanje. Poseban aspekt povezanosti migracije i turizma povezan je s povratnom migracijom budući da migranti, koji preferiraju povratak na svoju ''početnu poziciju'', mogu pozitivno utjecati na ruralni razvoj bavljenjem turizmom.

Unatoč značajnim promjenama u migracijskim obrascima po regijama geografski položaji zaposlenika i poslodavca imaju zajednička obilježja. Radni migranti iz manje razvijenih država obično rade manje plaćene poslove koji ne zahtijevaju posebne vještine. Ti radnici prihvaćaju posao jer je prihod koji on stvara obično daleko iznad prosječnog prihoda koji bi mogli ostvariti u svojoj državi. Stanovnici turističkih odredišta često odbijaju raditi manje plaćene poslove, ne samo zbog novca već i zbog statusa (imidža) koji im pruža. S druge strane, radni migranti iz razvijenih država često rade kao iseljenički menadžeri u velikim tvrtkama. U svojoj analizi radne migracije u hotelijerstvu Hodak, Kesar, i Matečić (2019: 276) navode sljedeća saznanja:

1) visoke stope emigracije i imigracije zabilježene su u Grčkoj, Italiji, Portugalu i Španjolskoj zbog nedostatka jezičnih barijera, što nije slučaj u Finskoj, Japanu i Koreji, gdje su zabilježene niske stope iseljavanja i useljavanja
2) porast broja imigranata u Grčkoj, Portugalu, Italiji i Španjolskoj rezultat je intenzivnijeg razvoja turizma i porasta turističke potražnje u tim državama

3) visoke stope migracija specifične su za države u razvoju, dok razvijene države imaju visoke stope useljavanja, a istovremeno niske stope emigracije.

Na temelju iskazanog, ako se zemlja emigriranja suoči sa sve većim brojem turista, postoji potreba za novom radnom snagom koja često nije zadovoljena lokalnom ponudom radne snage, što izravno utječe na priljev migranata. Stoga je očito da na mobilnost radne snage u turizmu utječu različiti čimbenici te ju nije lako predvidjeti.

VEZA MIGRACIJE I TURIZMA U EU27

Europska unija (EU) suočena je s velikim priljevom migranata, što sa sobom nosi niz pitanja poput prihvatnih kapaciteta, rješavanja problema na tržištu rada i sigurnosti ljudi koji traže priliku za boljim životom ili zaštitom (Europska komisija 2020).

Početkom 2020. godine u EU-u živjelo je 23 milijuna osoba ili 5,1 % stanovništva Unije s državljanstvom države nečlanice EU-a te 13,5 milijuna osoba koje su živjele u članicama EU-a i bile državljani neke druge države članice EU-a (Ivandić 2021: 357).

Najreceptivnije države u EU-u jesu Njemačka, u kojoj je početkom 2020. godine živjelo 10,4 milijuna nedržavljana, zatim Španjolska (5,2 milijuna), Francuska (5,1 milijun) i Italija (5,0 milijuna). Ove četiri države čine 58 % ukupnog stanovništva EU-a i odredište su za 71 % ukupnog broja nedržavljana koji žive u kombiniranim državama članicama EU-a. U 2019. broj imigranata u EU koji dolaze iz država izvan EU-a, porastao je za 2,7 milijuna (Eurostat 2021).

Važan utjecaj na migracije država unutar EU-a imalo je proširenje EU-a 2004. i 2007., koje je, potaknuto gospodarskim čimbenicima kao što su promjene u BDP-u po glavi stanovnika i nezaposlenost mladih, stvorilo, unatoč nizu institucionalnih ograničenja koja su postavljena, jake migracijske trendove iz novih u stare države članice. Između 2003. i 2007. 3,1 % radno sposobnih Litavaca, 3,0 % Ciprana, 2,5 % Rumunja, 2,0 % Poljaka, 2,0 % Slovaka i 1,7 % Bugara preselilo se u drugu europsku državu.

Ulazak u EU i u Hrvatskoj je popraćen ubrzanim iseljavanjem stanovništva nakon 2013. Broj hrvatskih stanovnika koji su se odselili u inozemstvo porastao je s 12.877 u 2012. na 40.148 u 2019., pogoršavajući ionako lošu demografsku situaciju (Akrap 2019). Prema procjenama Državnog zavoda za statistiku (DZS) broj stanovnika Hrvatske pao je s 4,2678 milijuna u 2012. na 4,065 milijuna u 2019., odnosno za 4,75 %.

Smanjenje ukupnog stanovništva i iseljavanje mladih i radno sposobnih građana Hrvatske očituje se u smanjenju proizvodnog potencijala i potencijala za stvaranje proizvoda veće dodane vrijednosti, gubitku konkurentnosti i pritisku na javne financije, s obzirom na vrlo visok doprinos turizma hrvatskom gospodarstvu, mjeren unutarnjom turističkom potrošnjom kao udjelom u ukupnoj domaćoj ponudi, te njegovom sezonalnošću i regionalnom koncentracijom na jadranskoj obali.

ANALIZA MIGRACIJSKIH KRETANJA STANOVNIŠTVA REPUBLIKE HRVATSKE I NJIHOV UTJECAJ NA TRŽIŠTE RADA

U ovome dijelu rada prikazuje se statistička analiza migracijskih kretanja stanovništva Republike Hrvatske i njihov utjecaj na tržište rada i cjelokupno gospodarstvo. Za analizu je odabrano sedmogodišnje razdoblje, od 2017. do 2023. godine. Podaci su preuzeti sa službenih stranica Državnog zavoda za statistiku, Hrvatskog zavoda za zapošljavanje i Eurostata. Podaci se mogu se podijeliti u sljedeće četiri skupine:

- podaci o migracijama (unutarnjim i vanjskim), broj doseljenih, broj odseljenih, države i kontinenti odredišta vanjskih migracija, te dob doseljenih/odseljenih
- podaci o zaposlenima i nezaposlenima prema spolu
- stope zaposlenosti i stope nezaposlenosti prema spolu
- stope slobodnih radnih mjesta i stope popunjenosti radnih mjesta u građevinarstvu i turizmu.

Na zaposlenost i gospodarstvo imaju utjecaja obje vrste migracija, no veći su problem vanjske migracije pa će one biti više analizirane. Na unutrašnje migracije otpada približno 50 % od ukupnih migracija, dok na vanjsku migraciju otpada približno 37 %.

Tablica 1. Doseljene osobe po godinama i po vrstama migracija

Godina	Ukupan broj doseljenih	Doseljeni iz dr. grada/ općine	Doseljeni iz druge županije	Doseljeni iz inozemstva
2017.	87.133	27.278	30.433	15.553
2018.	97.732	27.081	30.384	26.029
2019.	109.516	26.928	30.518	37.726
2020.	97.569	24.841	26.444	33.414
2021.	107.776	27.628	29.132	35.912
2022.	130.215	27.374	29.806	57.972
2023.	142.582	27.568	30.051	69.396
Ukupno	772.523	188.698	206.768	276.002

Izvor: DZS

Tablica 2. Odseljene osobe po godinama i po vrstama migracija

Godina	Ukupan broj odseljenih	Odseljeni u dr. grad/ općinu	Odseljeni u drugu županiju	Odseljeni u inozemstva
2017.	118.932	27.278	30.433	47.352
2018.	111.218	27.081	30.384	39.515
2019.	111.938	26.982	30.518	40.148
2020.	98.201	24.841	26.444	34.046
2021.	112.288	27.628	29.132	40.424
2022.	118.530	27.374	29.806	46.287
2023.	112.404	27.568	30.051	39.218
Ukupno	783.511	188.752	206.768	286.990

Izvor: DZS

Na osnovi prikazanih tablica uočava se velika sličnost. Naime, unutarnje migracije trebaju biti identične jer svaka odseljena osoba u jednom je naselju evidentirana kao odseljena, a u drugom kao doseljena. No, velika je sličnost i kod vanjskih migracija gledano sveukupno. U promatranom razdoblju prosječni godišnji broj osoba koje su doselile iz inozemstva u Republiku Hrvatsku jest 39429, dok je prosječni godišnji broj osoba koje su iselile iz Republike Hrvatske u inozemstvo 40999, što je opet dosta slično. Međutim, razlike su velike upravo kod imigracija i emigracija. Vanjski migracijski saldo razlika je između broja doseljenih u Republiku Hrvatsku i broja iseljenih iz Republike Hrvatske. Ta je razlika u prvih pet godina promatranog razdoblja bila negativna, dok je u posljednje dvije godine pozitivna, kako je to prikazano u sljedećem grafikonu.

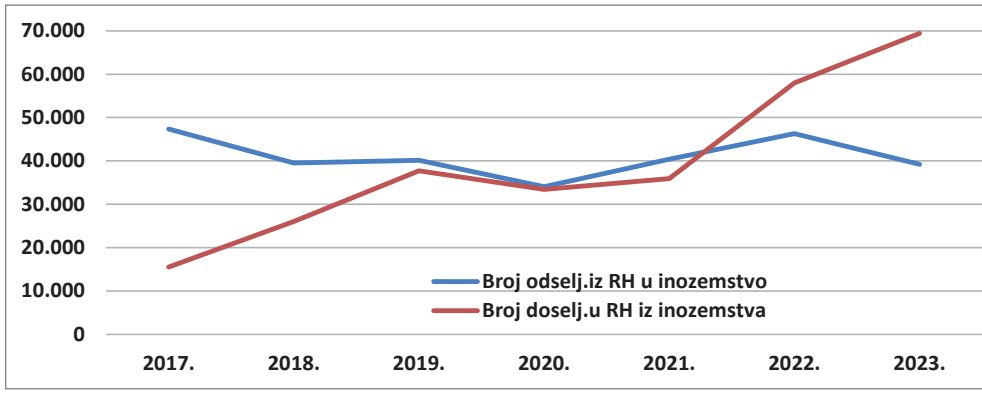

Grafikon 1. Broj odseljenih iz RH i broj doseljenih u RH po godinama promatranog razdoblja od 2017. do 2023.

Izvor: Tablica 1. i 2.

Broj odseljenih ima mirnije kretanje dok krivulja broja doseljenih stalno raste. U promatranom sedmogodišnjem razdoblju prosječna godišnja stopa pada broja odseljenih je 3,1 %, dok je stopa rasta broja doseljenih bila 28,2 % prosječno godišnje. Nadalje, u korelacijskoj analizi uzeta je nezavisna varijabla broj odseljenih iz Republike Hrvatske, a za zavisnu varijablu broj doseljenih u Republiku Hrvatsku, što je prikazano dijagramom rasipanja (Grafikon 2.). Uočavaju se slabiji rezultati budući da je koeficijent determinacije svega 0,007, time je Pearsonov koeficijent korelacije neznatan i pokazuje negativnu povezanost koja nije statistički značajna.

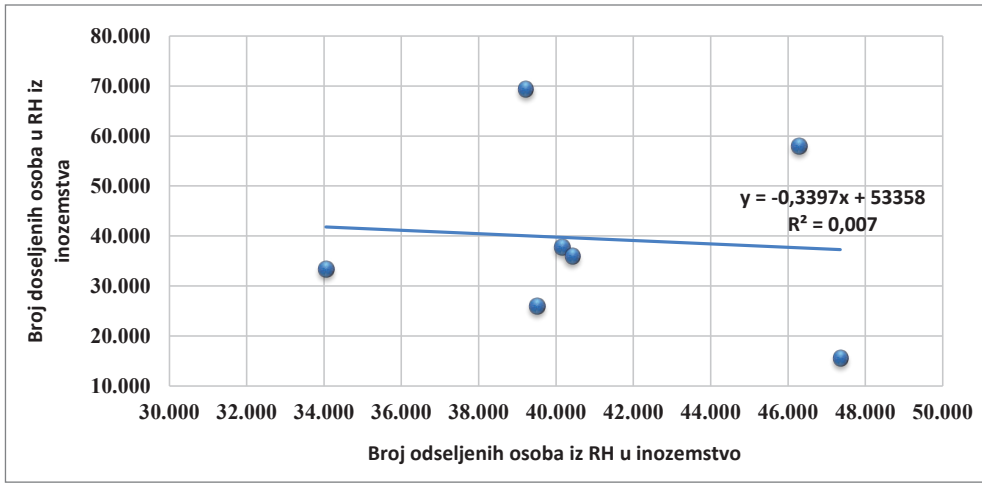

Grafikon 2. Korelacija između broja odseljenih iz Republike Hrvatske i broja doseljenih u Republiku Hrvatsku za razdoblje od 2017. do 2023. g.

Izvor: izračun autora

Statističkom analizom može se konstatirati nekoliko osobina tih migracija. Naime, pretežni broj tih migracija usmjeren je na Europu (94 %), a tek mali dio na vaneuropske zemlje, druge kontinente (5 %).

Time se migracije u Europu mogu podijeliti u dva dijela:

a) na preseljenja u zemlje Europske unije (67 %) i
b) na preseljenja u ostale europske zemlje (33 %).

Kod preseljenja u zemlje Europske unije prednjači Njemačka, dok kod preseljenja u ostale europske zemlje prednjači Bosna i Hercegovina (Tablica 3.).

Tablica 3. Preseljenja iz Republike Hrvatske u europske zemlje prema relativnom učešću, rangu i tendenciji u razdoblju od 2017. g. do 2023. g.

Država	**Rang**	**%**	**Tendencija**
a) Zemlje EU-a:			
Njemačka	1	66	pad
Austrija	2	18	pretežno rast
Irska	3	5	pretežno pad
Italija	4	3	variranje
Slovenija	5	3	variranje
Švedska	6	2	variranje
ostale zemlje EU-a		3	
Ukupno		100	
b) Zemlje izvan EU-a			
Bosna i Hercegovina	1	41	pretežno rast
Srbija	2	24	pretežno rast
Švicarska	3	9	pretežno rast
Kosovo	4	8	rast
ostale zemlje		18	
Ukupno		100	

Izvor: vlastiti izračun autora

Nadalje, analizom je uočeno:

- da su s gledišta godina života doseljene osobe u Republiku Hrvatsku i odseljene osobe iz Republike Hrvatske srednje životne dobi (između 33,8 i 38,7 godina), kada su psihofizičke sposobnosti i radno iskustvo pri vrhuncu
- da prosječne godine života doseljenih osoba imaju tendenciju blagog pada u promatranom razdoblju, dok prosječne godine života odseljenih osoba imaju tendenciju blagog rasta; u 2021. godini ta su se dva prosjeka praktički izjednačila (37,0 ≈ 36,9), tako da je u posljednjim dvjema godinama promatranoga perioda (2022. i 2023.) odnos tih dvaju prosjeka promijenjen
- da su, općenito gledano za čitavo promatrano razdoblje, prosječne godine života doseljenih osoba nešto više od prosječnih godina života odseljenih osoba (37,0 > 35,8).

Nadalje, analizirala se i stopa zaposlenih i nezaposlenih osoba u republici Hrvatskoj prikazana sljedećom tablicom.

Tablica 4. Kretanje broja zaposlenih i broja nezaposlenih u Republici Hrvatskoj u razdoblju od 2017. do 2023. g.

Godina	Ukupan broj zaposlenih	Ukupan broj nezaposlenih	Broj nezaposlenih na 1000 zaposlenih	Broj nezaposlenih žena	% nezaposlenih žena
2017.	1.476.832	193.967	131	110.823	57,1
2018.	1.517.580	153.542	101	87.139	56,8
2019.	1.555.068	128.650	83	71.525	55,6
2020.	1.543.869	150.824	98	83.595	55,4
2021.	1.575.837	136.816	87	75.828	55,4
2022.	1.619.969	116.127	72	66.662	57,4
2023.	1.663.522	108.921	65	62.141	57,1

Izvor: HZZ i vlastiti izračuni autora

Podaci o broju zaposlenih pokazuju jasnu tendenciju rasta. Izuzetak je jedino 2020. godina kada je zabilježen manji pad. Prosječna godišnja stopa rasta broja zaposlenih iznosi 2,0 %. Broj zaposlenih 2023. godine je za 12,6 % porastao u odnosu na početnu 2017. godinu.

Suprotan i poželjan smjer kretanja ima broj nezaposlenih. I kod njega je jasan smjer pada koji je izostao samo 2020. godine. Prosječna godišnja stopa pada broja nezaposlenih iznosi 9,2 %. Broj nezaposlenih 2023. godinu za 43,8 % pao je u odnosu na početnu 2017. godinu.

Tablica 5. Kretanje ukupne stope zaposlenosti u Republici Hrvatskoj u razdoblju od 2017. do 2023. g. (m/ž)

Godina	Ukupna stopa zaposlenih	Stopa zaposlenih muškaraca	Stopa zaposlenih žena
2017.	63.2	68.6	58.1
2018.	64.9	70.2	59.7
2019.	66.4	71.7	61.2
2020.	66.9	72.5	61.3

Godina	Ukupna stopa zaposlenih	Stopa zaposlenih muškaraca	Stopa zaposlenih žena
2021.	68.6	73.8	63.4
2022.	70.2	74.9	65.5
2023.	70.8	74.6	66.9

Izvor: interpolacija podataka Eurostat

Ukupna stopa zaposlenosti imala je tendenciju kontinuiranog rasta, sa 63,2 % u 2017. g. na 70,8 % u 2023. g., te se iz tog dijela iščitava prosječni godišnji rast od približno 1,2 %.

Stope zaposlenosti kod muškaraca i kod žena također pokazuju kontinuirani rast. Kod muškaraca su stope zaposlenosti bile više nego kod žena. Rasle su sa 68,6 % u 2017. g. na 74,6 % u 2023. g. Kod žena su te stope bile za oko desetak posto niže nego kod muškaraca, a rasle su s 58,1 % na 66,9 %.

U vezi stopa zaposlenosti i stopa nezaposlenosti preostalo je još ispitati postoji li korelacija između emigracije radno sposobnog stanovništva s promjenama u stopi zaposlenosti i stopi nezaposlenosti. Odljev radno sposobnog stanovništva zbog emigracije donosi negativne posljedice, dok s druge strane priljev radno sposobnog stanovništva putem imigracije stvara potencijal za gospodarski rast.

Regresijskom i korelacijskom analizom, gdje broj odseljenih (emigracije), kao nezavisnom varijablom, i stopom zaposlenosti, kao zavisnom varijablom, te iz prethodno izloženih rezultata, došlo se do sljedećih nalaza:

- koeficijent determinacije r2 iznosi 0,020, što daje podatak od samo 2 % varijacije zavisne varijable
- Pearsonov koeficijent korelacije iznosi -0,14, što daje uvid da je veza između navedenih dviju varijabli negativna, neznatna i nije statistički značajna (p = 0,382).

Nadalje, u obzir su se uzele varijable: broj odseljenih (emigracije) i stopa nezaposlenosti, te su rezultati regresijske i korelacijske analize pokazali sljedeće:

- koeficijent determinacije r2 iznosi 0,235, što daje podatak da je veza između navedenih dviju varijabli 23,5 % varijacija zavisne varijable
- Pearsonov koeficijent korelacije iznosi 0,49, što ukazuje na pozitivnu vezu dviju navedenih varijabli, odnosno, da ta povezanost postoji, ali ona nije statistički značajna (p = 0,135); rezultat ukazuje da kod broja emigriranih osoba raste i stopa nezaposlenosti.

Navedena analiza dala je logične rezultate, ali može se zaključiti da oni nemaju osobitu vrijednost jer su utvrđene slabije povezanosti na uzorku podataka od n = 7, pa ti rezultati nisu statistički značajni, odnosno njihova se vrijednost ne može generalizirati (uopćavati) na cjelokupni osnovni skup.

Nadalje, analizirale su se kretanje stope popunjenosti slobodnih radnih mjesta u turističkom sektoru.

Tablica 6. Stope slobodnih radnih mjesta i stope popunjenosti radnih mjesta u turizmu Republike Hrvatske u razdoblju od 2017. do 2023. g.

Godina	Turizam	
	Stope slobodnih radnih mjesta (JVR)	**Stope popunjenosti slobodnih radnih mjesta**
2017.	4.4	95.6
2018.	3.9	96.1
2019.	3.1	96.9
2020.	2.2	97.8
2021.	4.0	96.0
2022.	3.4	96.6
2023.	2.8	97.2

Izvor: za 2017. – 2018.g. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/JVS_A_RATE_R2__custom_17933979/default/table i https://eures.europa.eu/living-and-working/labour-market-information-europe/labour-market-information-croatia_en#national-level---croatia

Stopa popunjenosti slobodnih radnih mjesta kretala se u turizmu između 95,6 % i 97,2 % i u cjelini gledano primjećuje se blagi porast od svega 0,28 % godišnje.

Koristeći varijable broja doseljenih (imigracije) i stopa popunjenosti slobodnih radnih mjesta u turizmu, došlo se do sljedećih zaključaka:

- koeficijent determinacije r2 iznosi 0,258, što daje podatak od 25,8 % varijacija zavisne varijable
- Pearsonov koeficijent korelacije iznosi 0,51, što ukazuje da je veza između navedenih dviju varijabli pozitivna, dosta je jaka, ali nije statistički značajna; rezultat ukazuje da porastom imigranata stopa popunjenosti slobodnih radnih mjesta isto raste.

Time je dokazana veza između broja imigranata i stope popunjenosti radnih mjesta u turizmu. Stoga, može se zaključiti da je dan pozitivan odgovor na postavljenu hipotezu u radu.

ZAKLJUČAK

Iako su radne migracije već dugo stalna tema u sociološkoj, antropološkoj i ekonomskoj literaturi, stalne promjene trendova koji oblikuju opseg i intenzitet migracija i dalje otvaraju mnoga pitanja i nedoumice. Općenito, mobilnost radne snage generiraju dva glavna uzroka – neuspjeh tržišta u matičnim regijama/državama migranata i sve veća potražnja za radnom snagom u razvijenim regijama/državama s atraktivnim i povoljnim radnim uvjetima za radnike imigrante.

Brojni globalni čimbenici određuju zapošljavanje i migraciju radne snage, kako u turizmu tako i u ugostiteljstvu. Velik dio fokusa je na globalnoj veličini tržišta rada i prostornoj disperziji radnih mjesta, prevladavanju niskoobrazovane i niskokvalificirane radne snage, stalnom rastu turističke potražnje i turističke ponude, sezonskim obrascima zapošljavanja, visokim stopama fluktuacije radne snage itd. Stoga je migracija radne snage u turizmu neizbježna i stalna pojava sa svim svojim pozitivnim i negativnim učincima koje treba pažljivo pratiti i analizirati. Uvoz radne snage postao je rasprostranjena pojava koja je duboko utjecala na globalno gospodarstvo. Ovaj proces podrazumijeva angažiranje stranih radnika kako bi se nadoknadio manjak domaće radne snage, i može uključivati privremeni ili trajni dolazak radnika iz drugih zemalja. Time tvrtke mogu očuvati konkurentnost i nastaviti s rastom, a istovremeno pridonose smanjenju nezaposlenosti.

Rezultati regresijske i korelacijske analize u radu ukazali su da postoji značajna veza između broja useljenih stranih radnika i stope popunjenosti slobodnih radnih mjesta u turističkom sektoru Republike Hrvatske. Ipak, treba naglasiti ograničenja u radu koja proizlaze iz nepredvidivost nekih budućih migracija stanovništva, bilo iz ekonomskih razloga ili kao posljedice ratova, nepogoda te klimatskih promjena. U tom kontekstu, navedeni zaključci odnose se na odabrano sedmogodišnje razdoblje istraživanja u rasponu od 2017. do 2023.g., ne mogu pružiti konačan rezultat u vezi hrvatskog sektora turizma.

Zaključno, u hrvatskom turističkom sektoru uvoz radne snage može biti važan čimbenik u rješavanju nedostatka radne snage, jer integracija stranih radnika može pridonijeti gospodarskom rastu, raznolikosti i inovacijama. No, za dugoročno održivo rješenje potrebno je pristupiti s oprezom i promišljenom strategijom koja uzima u obzir buduće potrebe tržišta rada.

BIBLIOGRAFSKE JEDINICE

Akrap, G. (2019). NATO and EU, EU and NATO – The future interdepending relations. *National Security and the Future*, Vol. 20 No. 1–2, 2019.

Cali, E., & Malaj, V. (2024). Migration and Tourism Nexus: A Viewpoint Based on the VFR Trend in Albania. *Scientific Journal of Faculty of Economy, University of Tirana, 1*(38), str. 160–177.

Provenzano, D. (2020). The migration–tourism nexus in the EU28. Tourism Economics. *Tourism Economics, 26*(8), str. 1374–1393.

Ferrari, S. (2022). Impacts of Second Home and Visiting Friends and Relatives Tourism on Migration: A Conceptual Framework,. *Sustainability, 2022, 14*(4352), str. 1–13. doi:https://doi.org/10.3390/su14074352

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., & Kouaouci, A. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and development review, 19*(3), str. 431–466. Dohvaćeno iz https://www.jstor.org/stable/2938462

Ivandić, N. (2021). Does tourism activity affect migration? Empirical evidence from Croatia. *Tourism in Southern and Eastern Europe..., 6, 6*(1), str. 357–373. doi:https://doi.org/10.20867/tosee.06.24

Hodak, D. F., Kesar, O., & Matečić, I. (2019). The influence of foreign labour force on service provision and hotel guests' experience – the case of coastal Coatia. *Tourism in Southern and Eastern Europe, 5*(1), str. 275–289. doi:https://doi.org/10.20867/tosee.05.52

Burrai, E., Buda, D., & Stevenson, E. (2023). Tourism and refugee-crisis intersections: cocreating tour guide experiences in Leeds, England. *Journal of Sustainable Tourism, 31*(12), str. 2680–2697. doi:https://doi.org/10.1080/09669582.2022.2072851

The impact of tourism on migration and economic development in Croatia: Labor market and economy

ABSTRACT

Labor migration to the tourism sector offers numerous advantages, including economic benefits, opportunities for personal development, flexible working conditions, and opportunities to acquire new skills. Migrants often seek better-paid jobs and economic stability, thereby improving their standard of living, and working in these sectors can help them achieve their professional and personal goals. This study aims to analyze the causality of migration and tourism in the context of global trends in the movement of travellers, job seekers, refugees, and displaced persons. Tourism is seen here as a driver of economic migration but also as a feedback loop for migrants to their countries of origin. Special emphasis is placed on the emigration of the working-age population of the Republic of Croatia and on the role of the immigrant workforce in sectors with chronic shortages, such as the tourism sector. Through the analysis of available data, this study provides current, research-based insights into the dynamic relationship between migration and the labour market, which is of key importance for the further growth and development of the economy of the Republic of Croatia.

Keywords: *tourism sector, migration, labour market, Republic of Croatia*